Desen de Roni Noel VICTOR HUGO

CLASICII LITERATURII UNIVERSALE
„VICTOR HUGO
MIZERABILII
În romîneşte de LUCIA DEMETRIUS şi TUDOR MĂINESCU
Studiu introductiv de THEODOSIA IOACHIMESCU
Note explicative de N. N. CONDEESCU
Ediţia a II-a

STUDIU INTRODUCTIV

Dacă intraţi într-o bibliotecă publică şi cereţi Mizerabilii, este foarte probabil că volumele pe care le veţi căpăta vor avea copertele glorios ostenite de cercetarea neostenită a numeroşilor cititori care le-au avut în mînă. De asemenea, este probabil să întîlniţi Mizerabilii în biblioteca particulară a foarte multor oameni ai muncii. Romanul lui Hugo a fost de la început, şi este şi astăzi, o carte foarte citită, fin bibliotecile din Moscova ea se găseşte în sute şi mii de exemplare. în ţările capitaliste, ziarele cele mai apropiate de popor, ca VHumanii i în Franţa, o publică în foileton. Cînd cineaştii o 'transpun în film, sînt siguri că sălile vor fi pline. Această operă literară este, poate, din întreaga creaţie a lui Hugo, cea prin care scriitorul a păstrat cel mai strîns contact cu masele populare. Caracterul ei de „epopee a poporului" a fost apreciat ca atare şi de marii scriitori -ai lumii. Lev Tolstoi considera Mizerabilii ca modelul romanului care merită să aibă răsunet mondial. Iar Alexei Tolstoi scrie, vorbind de autorul Mizerabililor şi de influenţa acestuia asupra anilor tinereţii sale : „...îmi umplea inima de un umanism nelămurit, dar plin de foc. Din fiecare clopotniţă mă privea Quasimodo şi îl vedeam pe Jean Valjean în fiecare drumeţ sărman."

Formula aduce lapidar explicaţia esenţială a viabilităţii romanelor poipulare ale lui Victor Hugo şi, în special, a Mizerabililor: un umanism plin de foc. Că acest umanism este „nelămurit" sau, mai curînd, că nelămuririle autorului aburesc uneori cu caracterul lor utopic şi idealist mesajul romanului, aceasta nu-i stinge văpaia, nelămuririle fiind în genere explicabile istoriceşte. Flacăra rămîne dincolo de aburi.

Dincolo de norii – de altfel trandafirii – ai socialismului utopic, dincolo de unele înnegurări mistice – de altfel contra-
L

dictorii şi contrazise în cursul povestirii – dincolo de unele pagini retorice sau prea sentimentale – trăsături pe care neîmpli-nirile epocii le generează şi le explică – rămîne lumina constantă a credinţei fierbinţi în mersul înainie al omenirii, în posibilitatea omului de a se depăşi pe sine însuşi, în forţa activă a poporului, în misiunea scriitorului „angajat", rămîne elanul intens către adevăr şi către viitor – nu mai puţin generat de

epocă, de ceea ce epoca avea mai bun – căruia Victor Hugo îi dă sonoritatea de bronz a marelui său glas.
Dar Mizerabilii nu sînt numai un imn de speranţă, ci şi un act de acuzare. Meditării lirice a poetului visător i se adaugă observaţia lucidă a scriitorului martor, care dezvăluie fără cruţare apăsările şi asupririle societăţii în care trăieşte. Victor Hugo a rezumat parcă această asociere explozivă scriind versurile:
...In nori se aflä, zici, poetul ?
Ei, da. Precum un tunet.
(In poemul Viaţă veselă din culegerea Ispăşirile)
Nu e rnai puţin adevărat că, după lectura romanului, cititorul al cărui orizont este astăzi limpezit şi care judecă din perspectiva clarificărilor marxiste îşi pune o serie de întrebări tulburătoare. Ce e cu Jean Valjean, acest fost ocnaş în care mocneşte revolta, ţăran sărac care a cunoscut truda şi mizeria, dar care nu înţelege mai tîrziu că averea lui, atît de rapid înjghebată, provine din exploatarea muncitorilor ,pe care îi întrebuinţează în fabrică ? Cum e posibil ca un singur gest generos să-i potolească răzvrătirea şi să facă din el un apostol aii Bunătăţii şi al Spiritului de sacrificiu, care seamănă uneori cu resemnarea ? Ce fel de republican e Marius, care se duce să moară pe baricadă nu atît pentru că e conştient de necesitatea luptei, cît pentru că se crede părăsit de Cosette ? Este sau nu Hugo pentru revoluţie ? Cum o înţelege el ? Şi ce rost au lungile digresiuni intercalate în roman, adevărate conferinţe-dezbateri, expuneri istorice sau relatări descriptive ?
împrejurările în care s-a născut romanul răspund în mare măsură acestor nedumeriri.
VI

Deşi l-a publicat abia în 1862, Victor Hugo l-a conceput încă din 1830, sub titlul de Les Miseres („lipsurile", „suferinţele" ; în Franţa, o dată cu dezvoltarea capitalismului, cuvintul misere trece de la sensul de „nenorocire" la cel de „sărăcie", iar mai tîrziu miserable – „nefericit", „necăjit", „sărac" – ajunge să însemne, sub dispreţul claselor posedante, „ticălos", evoluţie suferită de altfel şi la noi, din aceleaşi motive, de cuvîntul „ticălos", care a însemnat pînă spre mijlocul secolului al XlX-lea „sărman", „nevoiaş"). Intre 1845 şi 1848 a fost elaborată o primă redactare a romanului. In exil scriitorul n-a făcut decît să-l reia, să-l amplifice, să-l completeze şi, poate, să-l apropie mai mult de spiritul revoluţionar ipe care acum, în cursul luptei sale împotriva regimului reacţionar al împăratului Napoleon al IlI-lea, îl înţelegea mai bine.
In linii mari, însă, romanul este un produs al perioadei 1830–1848 (aşa-numita „monarhie din iulie"), perioadă în care, sub „ocrotirea" regelui „burghez" Ludovie-Filip, se desfăşoară din plin capitalismul francez, acumulînd din ce în ce mai mult la un capăt al societăţii belşugul şi la celălalt mizeria. Se agravează situaţia clasei „celei mai numeroase şi mai sărace", cum e numit proletariatul de către socialistul utopic Saint-Simon. Durata zilei de lucru e la Lyon, în 1831, de 15–18 ore, iar ziua de lucru e plătită femeii muncitoare cu două treimi mai puţin decît bărbatului muncitor şi mai puţin încă muncitorului copil. Pauperizarea se întinde vertiginos. La Paris, dintr-un milion de locuitori, trei sute de mii sînt

săraci lipiţi pămîntului. Creşte numărul crimelor. Prostituţia ia proporţii nemaivăzute (v. En-gels : Dezvoltarea socialismului de la utopie la ştiinţă). Starea de plîns a mulţimilor care ajutaseră burgheziei franceze să facă două revoluţii (1789, 1830), să-şi cîştige şi să-şi consolideze drepturile, îngrijorează chiar păturile burgheze, mai ales pe acelea care mai au revendicări de formulat. Cei mai înaintaţi dintre republicani se alătură muncitorimii. Situaţia găseşte ecou în literatură. Mulţi scriitori, ca George Sand, pledează în scrierile lor cauza poporului asuprit, şi eroii lor sînt, din ce în ce mai mult, oameni din popor. Alţii, ca Balzac, dezvăluie întunecimile morale ale noii clase stăpînitoare, aviditatea şi lipsa ei de

scrupule. Romantismul democrat devine umanitar, iar realismul devine critic, cîşiigînd teren asupra romantismului prea visător. Dar nici primul curent literar, nici celălalt nu pot exprima înţelegerea deplină a lucrurilor, nu pot reflecta în mod clar antagonismele în prezentă, deoarece ele nu s-au accentuat îndeajuns. Deşi îşi începuse lupta, proletariatul francez nu ajunsese încă la o conştiinţă reală de clasă. El se înfăţişa tot oa o „stare asuprită şi suferindă", căreia, cum spune tot Engels, nu i se putea da ajutor „dccît cel mult din afară, de sus". De aici, difuzarea şi succesul soci'ailismului utopic, de aci, paternalismul dominant în literatura democratică a vremii. In Mizerabilii (partea a IV-a) se vorbeşte făţiş de „poporul care munceşte, care suferă şi oare aşteaptă".

Face multă vîlvă romanul lui Eugene Sue, Misterele Parisului, publicat în foileton între 1842 şi 1843, în care un prinţ generos condescinde să frecventeze lumea apaşilor şi a ocnaşilor evadaţi, pentru a salva o tînără prostituată şi pentru a reeduca un nevoiaş devenit bandit. Acesta din urmă e atît de bine „reeducat", încît abia îndrăzneşte să se aşeze pe scaun în faţa prinţului şi e nespus de fericit să moară în locul nobilului său protector. „Reeducată" este şi tînăra prostituată, care e dată pe mîna unui preot şi devine călugăriţă. Jean Valjoan va fi şi el preocupat de propria sa reeducare.

Sînt cercetate nu cauzele mizeriei, ci efectele acesteia, primejdioase pentru burghezie : cerşetoria, vagabondajul, hoţia, prostituţia. Un ocnaş evadat este eroul uneia dintre cele mai celebre melodrame ale vremii : Circiuma din Adrets. Chiar Balzac, în momentul cînd se decide să cerceteze de aproape altă lume decît cea a aristocraţiei mucegăite şi a burgheziei hrăpăreţe, coboară foarte jos, în mediul prostituţiei şi al închisorilor, scriind Viaţa de strălucire şi mizerie a curtezanelor (1843–1847). îşi spune desigur, ca şi Hugo, că trebuie ,,să cobori cît mai adînc... cînd e vorba să masori adîncimea unei răni, a unei prăpăstii sau a unei societăţi".

Şi pentru Balzac, aşa cum se vădeşte în Medicul de ţară, ajutorul trebuie să vie „de sus", din partea unei .personalităţi active, generoase şi pline de iniţiativă. Cei mai mari dintre scriitorii vremii văd răul, ca şi socialiştii utopici, dar nu sînt în măsură să

cunoască remediile. In romanele lui George Sand aristocraţii au sarcina de a transmite cultura lor oamenilor din popor şi, la rîndul lor, aceştia se căsătoresc deseori cu fete din nobilime, ceea ce împacă aparent pe toată lumea.
In pofida paternalisinului şi conciliatorismului care domină romantismul umanitar, un lucru rămîne însă pozitiv în el : întoarcerea literaturii către masele populare, pătrunderea acestora în literatură. Articolele din ziarul Le Globe ale saint-simonişti'or recomandă scriitorilor legătura strînsă cu mase'e populare: „Dacă scriitorii noştri, răsuflaţi şi sterpi, ar şti să simtă şi să înţeleagă suferinţa pe care o .pricinuiesc maselor muncitoare oa-mtnii privilegiaţi... ei ar găsi o mare sursă de inspiraţie în dorinţa fierbinte de a vindeca rănile muncitorilor" (Le Globe, 11/3, citat de D. Oblomievski : Romantismul francez, Moscova, 1947). Un asemenea îndemn a putut contribui ia hotărîrea Iui Hugo de a zugrăvi, pentru a remedia – credea el – suferinţele maselor populare din vremea sa.
Iată cum figurile populare se afirmă din ce în ce mai mult în romanele şi în piesele scriitorilor democraţi în rolul de eroi pozitivi, în contrast cu ,,privilegiaţii".
De altfel, insurecţiile muncitoreşti de ia Lyon, din 1831 şi 1834, deşi înfrînte, aveau să aducă dovada că proletariatul începe să nu mai aştepte milă şi ajutor, ci să reclame cu curaj recunoaşterea drepturilor care i se cuvin.
„Ecou sonor" al epocii sale, Victor Hugo a crescut o dată cu ea. De la monarhismul spiritualist din primii ani ai restauraţiei, care sînt şi anii primei lui tinereţi, el a trecut, mai activ decît alţi scriitori, la liberalismuil bonapartist şi apoi la republicanismul democratic colorat de socialism (utopic). Ca şi lui Marius, „în fiecare clipă, luminile noi ale adevărului îi întregeau judecata".
Căci, ca şi prietenii lui Marius, „cobora direct din revoluţia franceză", ale cărei efecte nu le putuse şterge restaurarea trecătoare a Burbonilor (1815–1830). Şi, mai mult decît ei, prin antenele artei, el era receptiv la vitalitatea populară şi la transformările sociale.
IX

Una din constantele lui Hugo este convingerea că scriitorii nu iau dreptul să se dezintereseze de problemele timpului lor. In Mizerabila (partea a V-a) sînt vestejiţi creatorii care se izolează şi nu participă la viaţa maselor populare. Hugo îi numeşte „egoişti măreţi S nemărginirii", „gînditori oare uită să iubească". Apostrofa e binemeritată de grupul romanticilor, care, ca Theophile Gautier, se retrăseseră în turnul de fildeş al „artei pentru artă".
De foarte timpuriu, Hugo înţelesese că scriitorul nu poate rămîne departe de „interesul general şi de nevoile naţionale". Eroul primului său roman, Ordener, din Han d'Islande (1823) se manifestă, în felul lui, în cadrul unei povestiri încă „negre", ca un prieten al poporului. lin Orientalele (1829) apare tema acţiunii de eliberare naţională (Capitul grec). Poziţia antifeudală se afirmă în culegerile de versuri şi în dramele istorice de după 1830, în care eroii, îndrăzneţi, generoşi şi pasionaţi, provin de cele mai multe ori din popor şi sînt opuşi stăpînirii, reprezentate prin regi incapabili şi destrăbălaţi sau prin miniştri necinstiţi şi neomenoşi. Acum

se precizează metoda antitetică prin care s-ar zice că se reflectă la Hugo, devenit şeful şcolii romantice, antagonismele crescînde. Efortul său de descătuşare a limbii literare din convenţionalismul clasic se asociază acţiunii de renovare a conţinutului literar. Romanu/l Notre-Dame de Paris (1831) pune în mişcare, in cadrul Parisului din secolul al XV-lea, nu numai figuri, dar şi mase populare.
Din istorie scriitorul păşeşte curînd în actualitate, dezbătînd probleme ca pedeapsa cu moartea (Ultima zi a unui condamnat – 1829) sau neomenia legilor burgheze faţă de victimele mizeriei (Claude Gueux – 1834, o prefigur-are a lui Jean Val-jeanj. Numeroase poeme din această vreme denunţă rolul banilor şi suferinţa ide la un capăt al societăţii. Dorinţa de a aduce mărturia şi pledoaria sa în această problemă, în mod amplu şi convingător, va fi realizată de poet în romanul care va apare cu titlul de Mizerabilii şi în oare Hugo desfăşoară frămîntarea ideologică a vremii şi bogăţia lui de creaţie.
Criticul francez Albert Thibaudet vede contopite în Mizerabilii mai multe feluri de romane; „romanul Parisului, romanul de

aventuri, romanul poliţist, romanul milei omeneşti, romanul eroic", Unele din acestea sînt adevărate. Dar, în mintea lui Victor Hugo, Mizerabilii trebuiau să fie în primul rînd un roman social şi un roman de idei, ,,o carte scrisă pentru toate popoarele", un răspuns ta problema majoră a timpului său, în care „mizerabilul se numeşte omul". Aşa se explică numeroasele meditaţii şi dezbateri din cuprinsul romanului, meditaţii şi dezbateri cu caracter filozofic şi social, uneori chiar social-practic, ca, de pildă, cea în oare e susţinută ideea curioasă a saint-simonistului Plerre Leroux în legătură cu utilizarea ca îngrăşământ a conţinutului canalelor.
Desigur că nu în aceste pagini de căutări şi de dibuiri vom afla valoarea propriu-zisă a romanului. Ele constituie, cu excepţia unor pasaje de tulburătoare previziune şi de lirism înfocat, mai curînd partea lui caducă. Sînt totuşi interesante, pentru că exprimă elanurile şi totodată confuziile epocii şi ale autorului. Ele explică anumite dezvoltări ale subiectului şi anumite aspecte ale caracterelor din roman, efecte ale poziţiei scriitorului. Care este această poziţie?
Ea e cu totul fermă faţă de trecutul feudal. Gentilomii şi preoţii din saloanele aristocratice pe care le frecventează domnul Gillenormand sînt taxaţi de „stafii" sau de „moaşte", care ,,luau vremea în zeflemea şi asta îi scutea de a o înţelege". Mănăstirea, cu rigorile şi cu întunecimile ei, e în principiu condamnată, în ciuda afirmaţiei evident greşite că viaţa monahală ar fi avut cîndva, la început, „un rol civilizator". Scriitorul consideră lege progresul societăţii : „Nu există decît un singur fel de a respinge ziua de mîine : a muri". Dar care sînt căile progresului ? Cum să se suprime acea „balanţă hidoasă, ale cărei talgere – sărăcia şi parazitismul – îşi fac un dureros echilibru", imagine prin care Hugo concretizează sistemul capitalist ?
Sub influenţa democraţilor burghezi şi a socialiştilor utopici, romanticul Hugo îşi pune, în primul rînd, speranţa în morală şi în ştiinţă. Căldura inimii şi lumina cunoaşterii i se par că pot risipi orice întuneric şi orice disemtimente. Exemplul sufletelor bune, difuzarea culturii în popor – iată

ce i se pare că ar putea îndrepta lucrurile, împreună cu obligaţia de a munci şi cu „universalizarea" proprietăţii. Iată de ce ipoate face „mi-

nuni" monseniorul Myriel, iată de ce Jean Valjean devine bunătatea personificată, se cultivă şi cîştigă o avere considerabilă, creînd – constată el – prosperitatea unui ţinut întreg printr-o invenţie ingenioasă, fără a bănui că munca depusă în fabrica lui este o muncă de exploataţi. Iată de ce nu apar în roman tipuri caracteristice de exploatatori capitalişti. Romanticii umanitari speră că burghezia va fi înduioşată cfrtd va avea în faţă tabloul nefericirii nevoiaşilor. E drept că Victor Hugo nu-şi face multe iluzii despre burghezie, „acest aproximativ popor". Nădejdea şi-o pune înlr-un popor mai autentic : „Cercetaţi poporul şi veţi zări adevărul!" Dar ce este poporul ? Care este partea lui cea mai sănătoasă ? Procesul de afirmare a proletariatului fiind în curs, Hugo nu poate decît presimţi rolul şi importanţa noii clase. In cercul prietenilor revoluţionari ai lui Marius, format mai ales din studenţi, nu ne e prezentat mai de aproape decît un singur muncitor cu braţele: Feuilly. Muncitorii care luptă pe baricada din strada Saint-Denis stat siluete, nu personaje. In Fantine, condiţia femeii părăsite se suprapune celei a lucrătoarei exploatate.
Sărăcimea îi apare scriitorului nediferenţiată. E „clasa aceea nevoiaşă, care înceipe cu ultimul burghez strîmtorat şi se în
tinde din mizerie în mizerie pînă Ia cele din urmă trepte ale societăţii" (Mizerabilii^ partea a IlI-a). De aceea îi întîlnim
în roman şi pe savantul ruinat Mabeuf, şi pe tîlharul înrăit Thânardier. Aceasta îl face pe Hugo să accepte ambele sensuri ale cuvMuîU'i „mizerabil" i de la un punct anumit, orop
siţii şi nemernicii se amesteca şi se contopesc într-un singur cuvînt, în cuvîntul fatal «mizerabilii»". De aci, locul important ocupat în roman de banda lui Thenardier, de închisoare, de argou.
Dar Hugo ştie că „mizeria e un noroi care ia foc". El trăieşte în ani de revoluţii şi de insurecţii. Cum le va înţelege el ? Cu sentimentele contradictorii ale mioului-burghez de stingă din anii 1830–1848, uneori chiar cu oarecare limpeziri, datorite poate anilor de după 1848. Revoluţia din 1789–1794, care a desfiinţat feudalitatea, ti apare cu totul justificată. Ea „a însănătoşit veacul şi a înco-

ronaf. poporul''. Dar mai departe ? Mai departe încep confuziile şi contradicţiile. Fără a condamna în mod absolut „răscoala", cum făceau „doctrinarii" (adepţii „căii de mijloc") din vremea sa, Hugo o consideră totuşi de nedorit, numind-o uneori „răzvrătire" şi opunînd-o „revoluţiei", a cărei formă redusă o numeşte „insurecţie". Faţă de „insurecţia"-,,revoluţie'1, „răz-vrătirea"-„răscoală" are, spune el, dezavantajul de a fi manifestarea unor nemulţumiri spontane şi necugetate, fără bază socială largă şi puţind duce la compromiterea unei revoluţii (Mizerabilii, partea a IV-a). Dar aceste noţiuni nefiindu-i prea clare, Hugo le dă o aplicare discutabilă. Astfel, pentru el, radicalizarea

unei revoluţii (de pildă, insurecţia din iunie 1848 a maselor muncitoreşti din Paris după revoluţia burghezo-demo-cratică din februarie 1848) este condamnabilă, devine „răzvrătire". „Răzvrătire" este şi acţiunea reacţionară iniţiată de un monarh împotriva poporului său. „Răzvrătiri" sînt şi răscoalele ţărăneşti din Franţa evului mediu (Ies jacqueries). Aşa se explică de ce Victor Hugo n-a înţeles, mai tîrziu, nici Comuna din Paris, pe care, pentru a încerca să o admită, a considerat-o Ia început ca o mişcare comunală, neputînd concepe că poporul francez nu se declară mulţumit numai cu răsturnarea imperiului lui Napoleon al III-lea şi cu proclamarea republicii.
Nu e întîmplător, aşadar, că lupta pe baricadă (5–6 iunie 1832) pe care o descrie în Mizerabilii – de altfel atît de zguduitor – nu e propriu-zis o acţiune muncitorească, cum autorul ar fi avut ocazia să vadă în timpul său (ţesătorii din Lyon s-au răsculat în 1831 şi în 1834), ci, cum spune el, o „insurecţie" condusă de republicani, în cea mai mare parte miei-burghezi. Aceşti republicani se aflau desigur pe poziţii avansate, dar pe poziţii avansate burgheze. De aceste neprecizări are de suferit figura lui Marius. Scriitorul ne sugerează că Marius ar fi lipsit de pe baricadă dacă ar fi fost aşteptat de Cosette. Personajul reacţionează sub impulsul prejudecăţilor burgheze cînd încearcă să-l îndepărteze pe fostul ocnaş Jean Valjean de Cosette, pe care acesta a salvat-o din mîinile Thenardierilor. Despre Miarius, Herzen scria că e un reprezentant tipic al generaţiei cu care se opreşte şi începe să dea înapoi epoca revoluţionară burgheză. Şi totuşi, înainte de a se avînta pe baricadă,

XIII

Marius reflectează asupra războiului civil şi-i găseşte justificarea. „Franţa sîngerează – zice el ~ dar libertatea zîm-beşte!"
Şovăielile autorului îşi găsesc expresie în nuanţele de poziţie ale tinerilor din cercul lui Enjolras. Hugo e uneori, ca şi En-jolras, „îndrăgostitul de marmură al Libertăţii", revoluţionarul intransigent; e alteori, ca şi Combeferre, care „punea faţă în faţă pe Saint-Simon cu Fourier" şi avea „mai multă omenie", „frlozoful" revoluţia: deseori se întîlnesc în autadezbaterile din roman înclinări spre progresul treptat, spre acel progres pe care Hugo, considerîndu-l „cuminte", îl numeşte „om cinstit" şi care, de fapt, îl transformă pe revoluţionar în reformist; e, fără îndoială, un poet inimos, preocupat de probleme sociale, ca Jean Prouvaire, se interesează de „principiul naţionalităţilor", ca Feuilly, şi discută cu verva neobosită a Jui Grantaire, scepticul sentimental, şi a lui Courfeyrac, aristocratul venit la popor...
Neclarificată este şi poziţia lui Hugo faţă de religie. Poetul îl invocă deseori pe dumnezeu (se ştie, de altfel, că în anii următori lui 1843, cînd şi-a pierdut fiica, Hugo a trecut printr-o adevărată criză mistică), dar îl identifică cu „infinitul", cu „destinul", cu „conştiinţa" şi, uneori, chiar cu necesitatea istorică (vezi descrierea bătăliei de da Waterloo, unde apare concepţia – şi ea nebulos-idealistă – despre istorie, a lui Hugo, oscilînd

între fatalism şi determinism). De misticism nu s-a putut elibera niciodată micul-burghez Hugo, dar marele scriitor Hugo a ştiut să privească în faţă realităţile timpului său.
Această contradicţie între o concepţie greşită (filozofică sau politică) şi realismul creaţiei se întîlneşte deseori la realiştii critici şi Ia romanticii umanitari din prima jumătate a secolului al XlX-lea. Ea e explicată, cum s-a mai spus, prin împrejurările istorice în care au trăit aceşti scriitori, împrejurări în care antagonismele sociale nu deveniseră conştiente încă. Este deci apreciabil meritul lui Hugo de a fi reflectat asupra fenomenului istoric pentru a-l înţelege măcar în parte şi de a-i fi surprins chiar unele aspecte. In digresiunile de ordin meditativ din Mizerabilii, alături de afirmaţii idealiste sau confuze, se întilnesc şi observaţii surprinzător de valabile, oa, de pildă,

cea în care scriitorul constată că burghezia de după 1830 oprea revoluţia la jumătatea drumului pentru că nu mai dorea decîi să-şi consolideze poziţiile (constatare contrazicînd, de altfel, în mod categoric teoria din altă parte a „răzvrătirii"). Hugo se apropie şi de înţelegerea deosebirii dintre războaiele drepte şi războaiele nedrepte. Iar pacea universală, deşi căile ei spre victorie nu-i apar lămurit, i se pare ţelul pe care omenirea îl va îndeplini neapărat: „Oricum ar fi ziua de astăzi, ziua de mîine e pacea" (Mizerabilii, partea a IV-a).
Necunoscînd limpede relaţiile prezentului, Hugo nu idealizează totuşi trecutul, cum se străduieşte să facă uneori Balzac, ci îl respinge şi îşi pune toate nădejdile în viitor. Iar acest viitor nicăieri nu-i apare mai luminos şi mai strălucitor ca din vîrful baricadei: „...nu va mai exista ura, s-pune Enjolras, ate-lieruil se va înfrăţi ou şcoala, stima publică va servi de pedeapsă şi de răsplată ; muncă pentru toţi, drepturi pentru toţi, pace pentru toţi..." Şi mai departe: „AscuMă-mă, Feuilly, brav mun-oitor, om din popor, om al tuturor popoarelor! Slavă ţie! Tu vezi limpede vremurile care au să vină..."
„Martorul care gîndeşte" – şi care nu-şi poate întotdeauna înţelege sau depăşi epoca – este însă neîndoios un „martor" activ şi un „martor" artist. Mărturia pe care o depune el asupra societăţii franceze din vremea restauraţiei şi a societăţii din vremea monarhiei din iulie (cuvîntul „martor" revine foarte des în textul Mizerabililor, ca pentru a garanta obiectivitatea cu care au fost înregistrate faptele) constituie o creaţie de un puternic realism. In Mizerabilii sînt evocate pe ton acuzator aispecte multiple ale mizeriei populare din acea vreme, de la vagabondajul şi suferinţa copiilor pînă la degradarea femeii, de Ia viaţa ocnaşilor – victime ale legilor celor avuţi, sau oameni în afara legii înrolaţi în tagma tîlharilor – ipînă la cea a intelectualilor, a căror tinereţe se zbate în lipsuri şi a căror bătrî-neţe cunoaşte desperarea mizeriei totale. Victor Hugo a cercetat şi a cunoscut de aproape aceste „răni" ale societăţii în care trăia. A cutreierat periferiile Parisului, unde a putut întîlni pe Fantine, pe Gavroche şi pe omul arestat şi condamnat la ocnă

*

«*

• Participat ^ de P

' desfa><-are/

A ştiut

Ja'a ce
om
înseamnă • i..
or I Jmna lllb"-ea de

<»
pe baricadă •
fn
resurse sînt

un pri

princj-piu

artistic
*
liillilli

Şi

vinde Pentru

i
al deniei f' Un

U r

™ Pro-

care,

Curajul moral al personajelor este susţinut şi întărit de curajul lor fizic şi social Jean Valjean îşi încordează toate puterile pentru <a-I scoate de sub căruţa împotmolită pe moş Fauchelevent, deşi scena se petrece în faţa lui Javert, care l-ar putea recunoaşte după -această performantă. Gavroche luptă cîntînd pe baricadă şi se avîntă cîntînd sub împuşcături pentru a aduna gloanţele necesare apărării baricadei. Iar apărătorii baricadei se întrec în acte de curaj.
Vitejia individuală întilneşte -astfel vitejia colectivă. Pe amîn-două le ilustrează oamenii din -popor, acei oameni -pe care Victor Hugo îi vedea nedesluşit din punctul de vedere al categoriilor sociale, dar pe care îi opunea cu patos claselor stăpînitoare şi în care îşi punea toate speranţele: „...Vedem mişcîndu-se în umbră ceva mare, sumbru şi necunoscut. E poporul. Poporul căruia îi aparţine viitorul, dar nu şi prezentul, poporul orfan, sărac, inteligent şi vînjos... purtînd pe spinare urmele robiei şi în inimă mugurii geniului" (prefaţă la drama Ray-Blas, 1838). Ceea ce este în Notre-Dame de Paris catedrala, creaţie a maselor populare medievale care-şi căutau -atunci în religie alinarea suferinţelor datorite asupririi feudale, este în Mizerabilii baricada, locul de întîlnire şi de acţiune al maselor populare evaluate, care au trecut de la jeluirea pasivă şi inutilă în faţa lui dumnezeu la protestul activ şi operant împotriva societăţii rău întocmite.
Puterea de plasticizare a lui Hugo, dinamismul lui stilistic dau scenelor de masă din jurul baricadei o viaţă plină de mişcare şi de culoare. Aşa cum Germinai a fixat mai tîrziu primele mari greve -ale minerilor francezi din a doua jumătate a secolului al XlX-lea, Mizerabilii păstrează pentru posteritate imaginea formei de luptă populară specifice primei jumătăţi a secolului t baricada. Descrierea construirii ei – pe care scriitorul o reia ca pe un leit-motiv – ne transportă în Parisul -popular din
1832: în cîteva minute fuseseră smulşi douăzeci de drugi de
fier din faţada cu zăbrele a cîrciumii şi zece stînjeni pătraţi de piatră -din -caldarîmul străzii; în treacăt, Gavroche şi Bahorel puseseră mâna pe căruţa unui fabricant de var numit Anceau şi o răsturnaseră. In căruţă fuseseră trei butoaie pline de var, pe care le aşezaseră sub grămezile de pietre. Enjolras ridicase chepengul de la pivniţă şi toate buto-aiele goale ale văduvei Huche-XVIII

loup se rostogoliră lingă cele de var. <2u degetele lui deprinse să coloreze lamele gingaşe ale evantaielor, Feuilly grămădise lîngă buţi şi căruţe, ca să le sprijine, două grămezi grele de bolovani. Pietre găsite ca şi celelalte şi luate nu se ştie de unde. Bîrnele de proptit fuseseră smulse de la faţada unei case învecinate şi culcate pe butoaie. Gînd Bossuet şi Courfeyrac se întoarseră, jumătate din stradă se şi închisese cu un meterez mai înalt decît înălţimea omului..."
Baricada din strada Saint-Denis-Chanvrerie nu e singura descrisă de Victor Hugo. Sînt evocate şi baricadele din strada Saint-Antoine şi din strada Temple, fiecare cu caracteristica ei particulară. Locul important pe care-l are în roman baricada face în mod deosebit din Mizerabilii un roman eroic.

Deşi scris „pentru toate popoarele", acest roman eroic este însă un roman eroic francez. Nu numai pentru că baricadele sînt ale Parisului, ci şi pentru că apărătorii lor întruchipează, după cuvintele Iui Victor Hugo, „acel lucru caracteristic francez care se numeşte vioiciune".
Vioiciunea, veselia, gluma scapără pe baricadă ca şi puştile. Se întîînesc în replicile luptătorilor, în discuţiile studenţilor şi devin simbol în figura lui Gavroche, ştrengar parizian pe cît de neastîmpărat pe atît de generos, pe cît de curajos pe .atît de vorbăreţ, gata de glumă, dar şi de eroism, bun de gură, dar şi de vitejii. Gavroche a rămas pe drept cuvînt în literatura mondială ca una din cele mai reuşite întruchipări a trăsăturilor poporului francez.
De verva lui Gavroche – care este şi cea a lui Hugo – beneficiază întreg romanul. Nu ni-l amintesc oare atîtea portrete rapide şi pline de umor, atîtea tirade ironice sau bătăioase, atîtea dialoguri însufleţite şi atîtea replici sclipitoare ? De el ne aducem aminte cînd, de pildă, facem cunoştinţă cu bătrînul savant Ma-beuf, care „avea un stomac bunicel, un frate preot, părul alb, nici un dinte în gură sau împotriva cuiva, un tremur în tot trupul, accent picard, un rîs copilăresc..." sau cu slujnica lui, fată bătrînă ale cărei visuri „nu ajunseseră niciodată pînă la bărbat, nu depăşiseră pisica" ; sau cînd Combeferre îi răspunde

lapidar şi biciuitor lui Marins, care tace liric apologia lui Napoleon, terminînd cu cuvintele: „Să învingi, să stăpîneşti, să trăsneşti, sa fii în Europa un popor încununat de glorie, sa faci să răsune o fanfară de titani de-a lungul istoriei, să cucereşti lumea de .două ori, prin înfrîngere şi prin uluire, da, e .sublim I Există ceva mai mare ? A fi liber 1" ; cînd, ireverenţios şi spiritual ca şi Gavroche, Qrantaîre caracterizează monarhia burgheză a iui Ludovic-Filip ca „...o coroana domolită de o scufie de bumbac... un sceptru care se termină cu o umbrelă"; sau cînd, în legătură cu războiul reacţionar dus de guvernul lui Ludovic al XVIII-lea împotriva poporului spaniol, scriitorul notează : „...între cutele drapelului se putea citi: Banca Franţei".
Nenumărate sînt, în Mizerabilii, asemenea „fulgerări" în care spiritul francez apare tonificat, amplificat, colorat de poziţia progresistă a lui Victor Hugo şi de imensa lui forţă de concretizare, de uriaşul lui potenţial verbal.
Din seva populară provine şi stiluJ aforistic prin care situaţiile sau observaţiile sînt condensate în formule cu aspect de medalie: „...Cei cărora le e foame au dreptate.--; Tirania îl urmăreşte pe tiran...; Să învingi e un lucru fără noimă, toată gloria e să convingă...; E-atît de uşor să fii bun 1 Greutatea e să fii drept...; Adevărul este hrană ca şi pîinea...; Revoluţia e accesul de mînie al adevărului...; O răscoală care izbucneşte este o idee care dă examen în faţa poporului..." etc, etc.
Eliberator al limbii literare în poezie, lui Victor Hugo nu-i e greu ca, în proză, să acorde limbajului personajelor, şi al lui propriu, toate libertăţile, adică o mare varietate de stiluri, de la patosul liric pînă la jocul de cuvinte. Interesîndu-se, am văzut pentru ce motive, şi de 'lumea închisorilor, el cercetează de aproape chiar argoul, aşa cum făcuse de altfel şi Balzac.

Desigur, aşa cum poporul e căutat şi acolo unde nu trebuie, se întîmplă ca epitetele, aforismele şi tiradele din Mizerabilii să sufere uneori de retorism sau de platitudine. Nu ne poate satisface, de pildă, epitetul superb şi banal de „înger", presărat prea des de-'a lungul paginilor, acordat cu generozitate nu numai Co-settei, dar şi altor personaje, şi nu tresărim de încîntare cînd aflăm că „...deznădejdea e doica mîndriei (şi) nenorocirea... un lapte hun pentru cei mărinimoşi..." Romantismul despletit nu e XX

totdeauna bine inspirat, iar uzina de imagini a lui Victor Hugo mai dă şi rebuturi.
Dar acestea sînt neînsemnate fîşioare de zgură pe şarja incandescentă a prozei hugoliene. Le putem înlătura uşor, aşa după cum putem frece cu vederea inegalităţile de compoziţie a romanului, în care expunerile didactice ale scriitorului sau digresiunile, recunoscute de el ca atare, încetinesc mersul acţiunii. Ele sînt de cele mai multe ori interesante şi utile, dacă nu pentru desfăşurarea subiectului, cel puţin pentru înţelegerea epocii. Sînt, de altfel, din plin, compensate de momentele dramatice.
Numeroase peripeţii, ecouri ale melodramei romantice, ca : urmărirea domnului Madeleine de către Javert, capcana din mansarda lui Thenardier, odiseea din subteranele Parisului etc. au meritat Mizerabililor, printre altele, şi caracterizarea de „roman de aventuri".
Vorbind de întreaga operă a lui Hugo, Gorki spunea că scriitorul francez e mare mai ales pentru că ştie să trezească în sufletul omenesc tot ce acesta are mai bun. Romanul Mizerabilii justifică întru totul această apreciere şi trăsătura menţionată rămîne meritul lui principal în faţa posterităţii.
Crescînd, dezvoltîndu-şi şi formîndu-şi proletariatul, poporul francez a putut oferi şi a oferit scriitorilor săi modele de eroi mai clarvăzători, mai conştienţi, mai consecvenţi, cum sînt, de pildă, luptătorii din Comuniştii lui Aragon sau cei din romanul lui Andre Stil, Prima ciocnire. Dar cînd căutăm ascendenţa directă a acestor romane, nu putem să nu întîkiim romanul Mizerabilii.
El e mărturia patetică a unui moment de luptă populară, radiind căldura şi lumina umanismului activ.
THEODOSIA IOACHIMESCU

Atîta vreme cît va exista, din pricina legilor şi & moravurilor, un blestem social, oare creează în chip artificial, în plină civilizaţie, adevărate iaduri, agra-vînd cu o fatalitate omenească destinul, care e de esenţă divină; atîta vreme cît cele trei probleme ale secolului : înjosirea omului prin exploatare, decăderea femeii prin foame, atrofierea copilului prin puterea întunericului, nu vor fi rezolvate; atîta vreme cît în anumite pături constrîngerile sociale vor fi cu putinţă ; cu aJte cuvinte, şi într-un sens şi

mai larg", atîta vreme cît pe pămînt vor dăinui ignoranta şi mizeria – cărji de felul celei de faţă nu vor fi zadarnice.
Hauteville-House, 1 ianuarie 1862

E A

N T I

FANTINE

CARTEA INTIl
UN SFINT
DOMNUL MYRIEL
In 1815 domnul Charles -Francois-Bienvenu Myriel era episcop la Digne. Era un bătrîn de vreo şaptezeci şi cinci de ani şi ocupa scaunul episcopal din Digne de prin 1806.
Cu toate că acest amănunt nu are nici o legătură cu faptele pe care le vom istorisi, nu este poate de prisos – spre a fi cît mai exacţi – să amintim aici zvonurile şi vorbele care circulau pe socoteala sa, pe vremea cînd a sosit în eparhie. Adevărate sau nu, lucrurile ce se pun pe seama oamenilor ocupă adesea în viaţa şi mai ales în destinul lor tot atîta loc cît şi faptele pe care le săvîrşesc. Domnul Myriel era fiul unui consilier al curţii de justiţie kdin Aix; viţă de magistraţi. Se povestea că tatăl ilui, desemnîndu-l ca succesor în postul său, îl însurase foarte de tînăr, la optsprezece sau douăzeci de ani, după un obicei destul de răspîndit în familiile magistraţilor. Deşi căsătorit, Ghanles Myriel făcuse, zice-se, să se vorbească multe pe socoteala sa. Era bine făcut, deşi cam mic de statură, elegant, distins, spiritual ; tinereţea lui fusese închinată în întregime vieţii mondene şi aventurilor galante.
O dată cu revoluţia, evenimentele se precipitară ; familiile magistraţilor, decimate, izgonite, hăituite, se risipiră care încotro. Din primele zile ale revoluţiei, domnul Charles Myriel fugi în Italia. Nevasta lui muri acolo bolnavă de piept, boală de care suferea mai demult. Copii nu aveau. Ce s-a petrecut după aceea în viaţa domnului Myriel ? Prăbuşirea vechii societăţi franceze, destrăma-

rea propriei Iui familii, întîmplările tragice de Ia '93 ' – mult mai groaznice poate pentru cei emigraţi, care le priveau de departe cu exagerarea spaimei – făcut-au oare toate acestea să se nască în mintea Iui gîndul renunţării şi al singurătăţii ? In ameţeala desfătărilor şi a legăturilor care-i umpleau viaţa să fi primit el oare pe neaşteptate una din acele lovituri misterioase şi grozave, care cîteodată doboară, izbindu-l drept în inimă, chiar şi pe omul pe care catastrofele publice nu-l pot clătina nici cînd îl lovesc în existenta şi în avutul său ? Nimeni n-ar fi putut s-o spună; se ştia numai că se întorsese din . Italia preoţit.

In 1804 domnul Myriel era preot la Brignolles. Imbă-trînise şi trăia în cea mai mare singurătate.
Pe vremea încoronării, o chestiune măruntă a parohiei sa^e, nu se mai ştie bine ce anume, îl aduse la Paris. Printre alte persoane însemnate, cărora le ceru sprijinul pentru enoriaşii săi, era şi cardinalul Fesch. Intr-o zi, cîn3 împăratul tocmai venise să-i facă o vizită unchiului său, cucernicul preot – care aştepta în anticameră – se pomeni faţă-n faţă cu maiestatea sa. Napoleon, văzîndu-se privit cu o oarecare curiozitate de către bătrîn, se întoarse şi spuse dintr-o dată :
— Cine-i omul ăsta cumsecade care se uită aşa
la mine ?
— Sire – zise domnul Myriel – dumneavoastră vă
uitaţi da un om cumsecade, iar eu mă uit la un om
mare. Fiecare dintre noi are de cîştigat.
In aceeaşi seară, împăratul întrebă pe cardinal cum îl cheamă pe preot şi, pufin după aceea, domnul Myriel afla cu cea mai mare surprindere că fusese numit episcop la Digne.
l Aluzie la dictatura montaniardă din timpul revoluţiei burgheze din Franţa (1793–94), cînd fracţiunea condusă de Robespierre şi Saint-Just ia o serie de măsuri antifeudale şi chiar anticapitaliste menite a desiîvîrşi revoluţia burghezo-democratică. Lovitura de sfat din iulie 1794, înfăptuită de elementele moderate şi reacţionare din marea burghezie franceză, a pus capăt acestei culmi a revoluţiei numite de ei „teroare".

Dar ce era adevărat din cele ce se povesteau despre tinereţea domnului Myriel nimeni nu ştia. înainte de revolu(ie prea puţine familii cunoscuseră familia Myriel.
Domnul Myriel a fost sortit să îndure soarta oricărui nou-venit într-un tîrguşor unde nu lipsesc guri care să flecărească şi sînt prea puţine capete care să gîn-dească. Trebuia s-o îndure cu toate că era episcop şi tocmai pentru că era episcop. Dar, la urma urmei, flecărelile în /care se pomenea numele său nu erau poate decît flecăreli, zvonuri, vorbe, şuşoteli, chiar mai pu{in decît atît: „palavre", cum se spune în graiul energic din miazăzi.
Orişicum, după vreo nouă ani de episcopat şi de şedere Ia Digne, toate aceste trăncăneli, prilej de discuţii care preocupă la început orăşelele şi pe mahalagii, fură cu totul uitate. Nimănui nu i-ar mai fi trecut prin gînd să vorbească despre ele şi nici măcar să şi le mai amintească.
La Digne domnul Myriel venise însoţit de o fată bătrînă, domnişoara Baptistine, sora lui, care era cu vreo zece ani mai tînără decît el.
N-aveau în slujba lor decît o femeie de vîrsta domnişoarei Baptistine, pe nume doamna Magloire, care, după ce fusese „servitoarea domnului preot", purta acum îndoitul titlu de cameristă a domnişoarei şi de „menajeră a monseniorului".
Domnişoara Baptistine era o persoană înaltă, palidă, slabă, blinda; întruchipa idealul cuprins în cuvîntul „respectabilă", deoarece se pare că o femeie trebuie să fie mamă pentru a fi venerabilă. Nu fusese niciodată frumoasă, dar viaţa ei toată, care nu fusese decît un şir de fapte bune, o învăluise în cele din urmă în ceva imaculat şi luminos; o dată cu bătrîne(ea, dobîndise ceea ce s-ar putea numi frumuseţea bunătăţii.

Fusese slabă în tinerefe şi ajunsese străvezie la maturitate, iar sub transparenta aceasta se întrezărea îngerul. Era mai degrabă un suflet decît o fecioară. întreaga ei fiinţă părea alcătuită din umbră; doar atît trup cît să mai fie femeie; o farîrnă de materie, ascunzînd într-însa o

plecatl: "

° parte
d a fost
in pricina trebflo\e La sosire, dl
ării
Pre?edinteIe curţi] ar "' fă '
se. grăbiră să-i facă vizit"a
dul său vizita de rigoare !Pnl?'-
După instalare, o fşul astent "'"! Ş' fJd^^
la lucru ? Ştepta sa"] vadă pe Episcop

II
DOMNUL MYRIEL DEVINE MONSENIORUL BIENVENU '

Palatul episcopal din Digne se afla alături de spital. Era o clădire mare şi frumoasă, ridicată din piatră, la începutul secolului trecut, de către monseniorul Henri Puget, doctor în teologie de la facultatea din Paris, abate de Sirnore, fost episcop de Digne pe la 1712. Palatul era o adevărată locuinţă senioriailă. Totul era măre(: apartamentele episcopului, saloanele, camerele, curtea de onoare, foarte mare şi cu alei în arcade după vechea modă florentină, grădinile plantate cu arbori falnici. In sala de mîncare, o lungă şi splendidă galerie care se afla la parter şi care dădea spre grădini, monseniorul Henri Puget dăduse o masă de gală la 29 iulie I7N monseniorilor Charles Brâlart din Genlis, arhiepiscop de Embrun, Antoine de Mesgrigny, capucin, episcop de Grasse, Philippe de Vendome, mare duhovnic al palatului şi abate la Saint-Honore din Lerins, Francois de Ber-ton din Grillon, episcop şi baron de Vence, Cesar de Sabran din Forcalquier, episcop senior de Glandeve şi Jean Soanen, preot al congregaţiei, predicator obişnuit
1 Bir.». >•

al regelui, episcop senior de Senez. Portretele acestor şapte cucernice personalităţi decorau sala, iar data memorabilă, 29 iulie 1714, era gravată cu litere de aur pe o placă de marmură albă.
Spitalul era o clădire strîmtă şi joasă, cu un singur etaj şi cu o grădiniţă.
La trei zile după sosirea sa, episcopul vizită spitalul. O dată vizita terminată, îl rugă pe director să bine-voiască a veni la el.
— Domnule director al spitalului – îi spuse el –
cîţi bolnavi aveţi în clipa de faţă ?
— Douăzeci şi şase, monseniore.
— Atîţia numărasem şi eu, zise episcopul.
— Paturile – reluă directorul – sînt cam înghesuite
unele într-altele.
— Am băgat şi eu de seamă.
— Sălile nu-s decît nişte odăi, iar aerul se prime
neşte greu.

— Aşa mi se pare şi" mie.
— Şi pe urmă, cînd e niţel soare, grădina e prea
mică pentru convalescenţi.
— Aşa-mi spuneam şi eu.
— Iar cînd sînt molime (anul acesta am avut tifos,
acum doi ani am avut friguri palustre) avem şi o sută
de bolnavi deodată ; nu ştim cum s-o scoatem la capăt.
– La asta mă giîndesc şi eu.
— Ce să facem, monseniore ? zise directorul. Trebuie
să ne resemnăm.
Qonvorbirea avea loc în sala de mîncare de la parter. Episcopul tăcu o clipă, apoi se întoarse repede spre directorul spitalului.
— Domnule – spuse el – dar cîte paturi credeţi c-ar
încăpea în sala asta ?
— In sala de mîncare a monseniorului ? zise speriat
directorul.
Episcopul cerceta sala cu privirea şi părea că face din ochi măsurători şi socoteli.

— Ar încăpea foarte bine douăzeci de paturi, zise el, ca şi cum ar fi vorbit cu sine însuşi; apoi adăugă cu glas tare : Iată, domnule director al spitalului, ce vreau să spun. E, desigur, o greşeală la mijloc. Sînteţi douăzeci şi şase de persoane în cinci sau şase odăiţe. Aici sîntem trei şi avem loc pentru şaizeci. E o greşeală, vă spun eu. Luaţi locuinţa mea, iar eu am s-o iau pe a dumneavoastră. Daţi-mi casa mea. Asta vă aparţine.
A doua zi, cei douăzeci şi şase de bolnavi se instalară în palatul episcopal, iar episcopul se mută la spital.
Domnul Myriel nu avea nici un fel de avere, familia sa fiind ruinată de revoluţie. Sora lui primea o rentă viageră de cinci sute de franci, care, la presbiteriu, ajungea pentru cheltuielile ei personale. Domnul Myriel primea de la stat, ca episcop, o leafă de cincisprezece mii de franci. Chiar în ziua cînd se mută în clădirea spitalului, domnul Myriel stabili felul cum trebuia să fie întrebuinţată această sumă, o dată pentru totdeauna, pncum urmează. Copiem o notă scrisă de mîna lui :
Notă pentru orinduirea cheltuielilor casei mele
Pentru micul seminariu . . o mie cinci sute franci Congregaţia misiunii ... o sută franci
Pentru lazariştii ' din
Montdidier o sută franci
Seminarul misiunilor străi
ne din Paris două sute franci
Congregaţia sfîntului duh o sută cincizeci franci
Instituţii religioase din
locurile sfinte .... o sută franci
Societăţi de caritate ma
ternă trei sute franci
Supliment pentru cea din
1 Misionari ai congregaţiei sfîntului Lazăr.

Arles
Dani* Pentru îmbunătăţi: """^ tnTta rea ^tretinerii închi-s orilor
ru e,ihP;;r;; ;;.;   :pafru sute ****
area şefilor
0 mie franci
Pentru ajutorarea „
rea *
.", cmci sute franci
pro-i ai e-
mii franci

AJP" de

sus

o sută franci

«ne, din Ma-e ,i din s;ste_
mmtul
fe'!°r
Pentru învăţă. al e
sărace
săraci CInci sute franci
Cheltuieli personale' ." " " ^^ "* franci
Total
franci

I

Tot

ii frand

aceasta
a;ei sV-Reglementarea d •
săvîrşită H mal SUs
cu
Ş ep/Sc^p0nsen'oruJ de Dfgne™* pentruPevla? prin ranguj sâJ« Pr'eten
prin firea]u a " acelaşi tim
. >
1 Magazii pub,j
trau rezerve de ^*«««
Mizerabilii, Vo,
. g pub,j gcea

Păstrau rezerve de ^*«««"Mte în timpu) revoI„t.
gnne Pentru anii secetoşi Ut'e' di« 1789, Unde
Cînd spunea el ,.blSe"c«c. ÎJ iubea Ş1. J°r ?'" s"Perio"
— . ceVa> ea se îndi V venera fofoPdat/

se alătura. Numai servitoarea, doamna Magloire, bombăni puţin. Domnul episcop, cum am văzut, nu-şi rezervase decît o mie de franci, care, adăugaţi la pensia domnişoarei Baptistine, făceau o mie cinci sute de franci pe an. Cu aceşti o mie cinci sute de franci trăiau cele două bătrîne şi episcopul.
Iar cînd vreun preot de la ţară venea la Digne, domnul episcop tot mai găsea din ce să-l ospăteze, mulţumită economiilor crunte ale doamnei Magloire şi iscusinţei administrative a domnişoarei Baptistine.
Intr-o zi – se afla la Digne de vreo trei Juni – episcopul spuse :
— Cu toate astea, sînt destul de strîmtorat !
— Cred şi eu ! spuse doamna Maglorie. Monseniorul
nici măcar nu şi-a cerut indemnizaţia pe care i-o dato
rează judeţul pentru cheltuielile de transport în oraş şi
pentru vizitele pe care le face în eparhie. Aşa era obi
ceiul pentru episcopii de altădată.
— Aşa e! zise episcopul. Ai dreptate, doamnă
Magloire.
Şi făcu cererea.
Puţin după aceea, consiliul general, luînd în considerare această cerere, îi aprobă o indemnizaţie anuală de trei mii de franci intitulată : „Alocaţia domnului episcop pentru cheltuieli de trăsură, de poştă şi cheltuieli pentru vizite pastorale".
Faptul stîrni multă vîlvă în rîndul burgheziei locale şi, cu acest prilej, un senator al imperiului, fost membru în Consiliul celor cinci sute, partizan al lui 18 Brumar1, înzestrat pe lînga oraşul Digne cu o senatorie măreaţă, îi scrise ministrului cultelor, domnul Bigot de Preame-neu, o scrisorică răutăcioasă şi confidenţială, din care vom extrage următoarele rînduri autentice :
' Consiliul celor cinci sute constituia Camera deputaţilor sub directoriu (1795–99), regim republican instituit de marea burghezia franceză pentru lichidarea revoluţiei, dupâ răsturnarea dictaturii lui Robespierre. Lovitura de stat a luî Napoleon Bonaparte din 18 Brumar (noiembrie 1799) a pus capăt directoriului, înlocuit cu o dictatură mpi prielnică intereselor marii burghezii.

cu
Cheltuieli de trăsură ? De ce ar fi necesare inlr-un oraş mal puţin de patru mii de locuitori ? Cheltuieli de poştă şi pentru vizite pastorale ? Mai întli de ce trebuie să facă vizite ? Pe urmă, cum să circule poşta într-o regiune «muntoasă ? Nu sînt drumuri. Nu se merge decît călare. Iar podul de la Durance ta Château-Arnoux abia poate să ţină căruţele cu bai. Aşa sînt

toţi popii. Lacomi şi zgîrciţi. La sosire ăsta făcea pe apostolul. Acum se poartă ca şi ceilalţi. Ti trebuie trăsură şi diligentă. Arc nevoie de lux, ca episcopii de altădată. Ah, popimea asta! Domnule conte, lucrurile nu vor merge bine decît atunci cînd împăratul ne va scăpa de ei. Jos papa! (Erau complicaţii cu Roma). In ce mă priveşte, sînt numai pentru Cezar... etc, etc...
In schimb, doamna Magloire se bucură foarte mult.
— Bravo f îi spuse ea domnişoarei Baptistine. Monseniorul a început cu alţii, dar a trebuit în cele din urmă să se gîndească şi la el. Şi-a pus Ia punct toate binefacerile. Iată, în sfîrşit, şi pentru noi trei mii de franci.
în aceeaşi seară, episcopul scrise şi dădu surorii sale o notă cu următorul cuprins :
Cheltuieli de trăsură şi vizite pastorale
Pentru a se putea da bol
navilor din spital supă
de carne
o mie cinci sute franci
d«"ă suie cincizeci franci
Pentru societatea de caritate maternă din Aix . .
sute cincizeci franci
cinci sute franci c'nci sute franci tfei mii franci
Pentru societatea de ca
ritate maternă din
Draguignan
Pentru copiii găsi(i . . .
Pentru orfani
Total ...-
13

I

Acesta era bugetul domnului Myriel.
Cît despre veniturile întâmplătoare ale episcopiei: strigări, dispense, botezuri, predici, binecuvîntări, căsătorii etc, episcopul le încasa de la bogaţi cu aceeaşi străşnicie cu care le împărţea la săraci.
în scurtă vreme, daniile în bani sporiră. Şi cei avuţi şi cei lipsiţi băteau la uşa domnului Myriel, unii venind să ceară milostenia pe care alţii veneau s-o aducă. Nu trecuse nici un an de zile şi episcopul ajunse vistiernicul tuturor binefacerilor şi casierul tuturor nevoilor. Sume însemnate treceau prin mîna lui; dar nimic nu-l putu face să-şi schimbe cît de cît felul de viaţă şi să adauge cîtuşi de puţin strictului său necesar.
Nici gînd de aşa ceva. Aşa cum se întîmpîă totdeauna, ca jos să fie încă şi mai multă mizerie decît este sus înfrăţire, totul era dat – ca să zicem aşa – mai înainte chiar de a fi fost primit; ca apa pe un pămînt uscat; oricît de mult încasa, n-avea niciodată nici un ban. Şi atunci dădea tot ce mai avea.
întrucît era obiceiul ca episcopii să-şi pună numele de botez în fruntea ordonanţelor şi scrisorilor pastorale, oamenii nevoiaşi ai ţinutului aleseseră cu un fel de instinct plin de dragoste, dintre numele şi pronumele episcopului, pe cel care avea un tîlc pentru dînşii, astfel înoît

nu-i mai spuneau decît monseniorul Bienvenu. Vom face ca ei şi-j vom numi şi noi Ia fel. De altminteri, îi plăcea şi lui să i se spună aşa.
— îmi place numele ăsta, spunea el. Bienvenu corectează titlul de monsenior.
Nu avem pretenţia că portretul pe care-l facem aci este verosimil ; ne mulţumim a spune că e asemănător.

IN

EPISCOP BUN, EPISCOPIE GREA

Deşi transformase cheltuielile de transport în pomeni, domnul episcop nu făcea mai puţine vizite. Eparhia Digne e foarte obositoare. Are prea puţine şesuri şi prea mulţi

munţi; drumuri aproape nu există, cum am mai spus ; sînt treizeci şi două de parohii, patruzeci unu de vicariate şi două sute optzeci şi cinci de bisericuţe. Să Ie vizitezi pe toate, e ceva. Domnul episcop o scotea la capăt. Mergea pe jos .cînd jse ducea prin vecinătăţi; cu trăsurica Ja şes şi pe catîri ia munte. Cele două bătrîne îl întovărăşeau. Cînd drumul era prea anevoios pentru ele, se ducea singur.
Intr-o zi, călărind pe un măgar, sosi la Senez, vechi oraş episcopal. Punga lui, aproape goală în clipa aceea, nu-i îngăduise alt mijloc de călătorie. Primarul oraşului îl întîmpină la poarta episcopiei şi se arătă foarte indignat văzîndu-l cum coboară de pe măgar. Cîţiva tîr-goveţi rîdeau pe de lături.
— Domnule primar şi domnilor – spuse episcopul –
îmi dau seama ce vă supără ; socotiţi că e mare cute
zanţă ca un biet preot să călărească pe acelaşi animal
de care s-a servit şi Isus Hristos. Vă rog să mă credeţi
că o fac de nevoie, nu din vanitate.
In vizitele sale era îngăduitor, blînd şi mai bucuros sta de vorbă decît predica. Nu aşeza nici o virtute la înălţimi de care nu te poţi apropia. Nu-şi căuta niciodată prea departe argumentele şi pildele. Locuitorilor dintr-un ţinut le da drept pildă ţinutul vecin. In cantoa-nele unde oamenii nu-i ajutau pe cei nevoiaşi, spunea :
— Uitaţi-vă la oamenii din Briangon. Au dat voie săra
cilor, văduvelor şi orfanilor să-şi cosească fîneţele cu
trei zile înaintea celorlalţi. Le dreg gratuit casele cînd
sînt dărăpănate. De aceea e un ţinut binecuvîntat de dum
nezeu. Intr-o sută de ani n-a fost acolo nici un sin
gur ucigaş.
In satele lacome după cîştig şi recoltă, spunea :
— Uitaţi-vă la cei din Embrun. Dacă în timpul recol
tei un tată de familie îşi are feciorii în armată şi fetele
la lucru în oraş, şi dacă e bolnav sau nu poate munci,
preotul, în predica sa, îl dă în seama obştei; iar dumi
nica, după slujbă, toţi oamenii din sat, bărbaţi, femei,

copii, se duc pe ogorul bietului om să-i culeagă recolta şi să i-o care în hambar.
Familiilor învrăjbite din pricini băneşti şi de moştenire, le spunea :
— Uitaţi-vă la muntenii din Devolny, ţinut atît de
sălbatic încît nu se aude privighetoarea nici la cincizeci
de ani o dată. Ei bine, cînd într-o familie moare tatăl,
băieţii pornesc în lume să-şi caute norocul şi lasă fete
lor averea, ca să se poată mărita.
In plăşile unde oamenilor le place gîlceava şi unde fermierii se ruinează făcînd mereu petiţii, spunea :
— Uitaţi-vă la ţăranii de treabă din valea Queyras.
Sînt acolo trei mii de suflete. Doamne ! E un fel de mică
republică. Nu se ştie nici de judecător, nici de portă
rel. Primarul orînduieşte totul. El stabileşte dările,
impune cinstit pe fiecare, judecă fără nici o plată prici
nile, împarte moştenirile fără să ceară nimic, dă sentinţe
fără cheltuieli de judecată şi i se dă ascultare, pentru
că e un om drept printre oameni de treabă.
In satele unde nu găsea învăţător, da pilda tot a celor din Queyras :
— Ştiţi cum fac ei ? spunea el. De vreme ce un cătun
cu douăsprezece pînă la cincisprezece căminuri nu poate
plăti totdeauna un dascăl, ei au învăţători pe care-i plă
teşte toată valea şi care cutreieră satele, oprindu-se opt
zile într-un loc, z.ece într-altul, şi învăţînd pe oameni
carte. Dascălii ăştia vin pe la iarmaroace, unde i-am în-
tîlnit şi eu. Ii recunoşti după condeiul din pană de gîsca
pe care-l poartă la şnurul pălăriei. Cei care dau numai
lecţii de citit au o singură pană ; cei care predau cititul
şi socotitul au două pene; iar cei care dau lecţii de citit,
de socotit şi de latină au trei pene. Aceştia din urmă
sînt marii învăţaţi. Dar ce ruşine e să fii neştiutor de
carte ! Faceţi şi voi ca oamenii din Queyras.
Vorbea aşa, cu gravitate, părinteşte; cînd nu avea pilde la îndemînă, născocea parabole, mergînd drept la ţintă, cu puţine cuvinte, dar cu belşug de imagini, convins şi convingător.

IV
FAPTELE ASEMENI VORBELOR
Vorbea cu blîndete şi cu voioşie. Căuta să fie pe înţelesul celor două bătrîne care-şi petreceau viaţa lînga el; cînd rîdea avea rîsul unui copil de şcoală.
Doamnei Magloire îi plăcea să-i spună adesea „înălţimea voastră". Intr-o zi, el se ridică din fotoliu şi se duse la bibliotecă să caute o carte. Cartea era într-unui din rafturile de sus. Fiind cam mic de statură, episcopul nu putu să ajungă pînă la ea.
— Doamnă Magloire – spuse el – adu-mi un scaun,
înălţimea mea nu ajunge pînă la raftul acela.
Una dintre rudele sale de departe, doamna contesă de Lâ, nu scăpa aproape nici un prilej de-a înşira în prezenţa lui ceea ce numea ea

„speranţele" celor trei fii ai ei. Contesa avea destule rubedenii foarte bătrîne, care nu mai aveau mult de trăit şi pe care copiii ei urmau să le moştenească de drept. Cel mai tînăr dintre ei urma să primească de la o mătuşă un venit frumuşel de o sută de mii de franci; cel de-al doilea era succesorul titlului de duce al unchiului său ; cel mai mare urma să moştenească titlul de pair * al bunicului. Episcopul asculta de obicei în tăcere aceste nevinovate şi scuzabile lăudăro-şenii materne. Odată, pe cînd doamna de L6 îi înşira din nou cu de-amănuntul toate moştenirile şi toate „speranţele" ei, păruse totuşi mai îngîndurat decît de obicei. Ea se opri cu oarecare neastîmpăr :
— Doamne, dragă vere, dar unde ţi-s gîndurile ?
— Mă gîndesc – spuse episcopul – la o cugetare ciu
dată, care e, mi se pare, a sfîntuilui Augustin 2: „Pune-
ţi-vă speranţa în cel pe care nu-l moşteniţi".
Altădată, primind înştiinţarea de deces al unui nobil

I

1 Titlul membrilor ereditari al Camerei înalte din vremea monarhiei censitare tn Franţa (1815–1848) ; tn perioada restauraţiei Burbonilor (1815–1830), demnitatea se acorda numai aristocraţilor credincioşi dinastiei.
2 Unul din teologii bisericii creştine primitve, episcop de Hippona (Africa de nord r»«ia»ă).

din localitate, în care se înşirau pe o pagină întreagă, în afară de dregătoriile răposatului, toate titlurile feudale şi de nobleţe ale tuturor înaintaşilor săi, exclamă :
— Ce răbdătoare-i moartea ! Ce aleasă încărcătură de
titluri i se cere să poarte cu vioiciune în spinare şi cîtă
minte le trebuie oamenilor ca să pună astfel mormîntul
în slujba deşertăciunii!
Ştia la nevoie să glumească cu blîndeţe, în gluma lui ascunzînd aproape totdeauna un tîlc serios. In timpul unui post, un tînăr vicar veni la Digne şi ţinu o predică în catedrală. A vorbit destul de bine. Subiectul predicii era milostenia. Sfătui pe bogaţi să-i ajute pe nevoiaşi, pentru ca astfel să scape de focul iadului, pe care-l zugrăvi cît putu de înfricoşător, şi să ajungă în raiul pe care-l descrisese în culori nespus de ispititoare şi de încîntătoare. Printre cei de faţă se afla şi un negustor bogat, retras din afaceri, mai făcînd încă puţină cămătărie, anume domnul Geborand, şi care agonisise o jumătate de milion fabri-cînd pături groase, mătăsuri, stofe şi bascuri. Niciodată domnul Geborand nu dăduse de pomană vreunui nenorocit. De cînd cu predica asta, s-a băgat însă de seamă că în fiecare duminică dădea cîte un gologan bătrînelor cerşetoare din faţa catedralei. Erau şase la număr ca să-şi împartă darul. Intr-o zi, episcopul îl zări dînd de pomană şi-i spuse zîmbind surorii sale.
— Uite-l pe domnul Geborand cum îşi cumpără, de un
ban, o bucăţică de rai !

Cînd era vorba de-o faptă bună, nu da înapoi nici chiar în faţa unui refuz şi găsea atunci cuvinte care dădeau 3e gîndit. Odată strîngea bani pentru săraci într-un salon din oraş. Se afla acolo marchizul de Ghamptercier, bătrîn, bogat şi zgîrcit, care se pricepea de minune să fie în acelaşi timp ultraregalist şi ultravoltairian. Au existat şi inşi de acest fel. Ajungînd lîngă el, episcopul îl apucă de braţ:
— Domnule marchiz, trebuie sl-mi daţi şi dumneavoas
tră ceva !
Marchizul se întoarse şi răspunse scurt: ~ Monseniore, am săracii mei !

— Daţi-mi-i I spuse episcopul.
într-o zi, în catedrală, rosti următoarea predică :
— Prea iubiţii mei fraţi, bunii mei prieteni ! Sînt în
Franţa un milion trei sute douăzeci de mii de case ţără
neşti care n-au decît trei deschizături, un milion opt sute
şaptesprezece mii cu două deschizături, uşa şi o fereastră
şi, în sfîrşit, trei sute patruzeci şi şase de mii de colibe
care n-au decît o singură deschizătură : uşa. Şi asta
numai din cauză că există un impozit pe uşi şi pe ferestre.
Gîndiţi-vă la familiile nevoiaşe, la bătrînele, la copilaşii
care trăiesc în locuinţele astea şi veţi înţelege de ce-s bol
navi de friguri şi de alte multe boli. Vai, dumnezeu le dă
oamenilor aerul şi legea IM vinde ! Nu acuz legea, dar îl
binecuvîntez pe dumnezeu. In Isere, în Var, în Alpi, în
Alpii de sus şi în cei de jos, ţăranii nu au nici măcar
roabe; cară îngrăşămintea cu spinarea ; n-au luminări şi
ard făclii de răşină şi bucăţi de sfoară muiată în răşină.
Aşa-i în tot ţinutul de sus al Dauphine-ului. îşi fac pîinea
pe şase luni o dată şi o coc la foc de balegă uscată de
vacă. Iarna sparg pîinea cu toporul şi o ţin muiată în apă
douăzeci şi patru de ore ca s-o poată mînca... Fraţilor,
fie-vă milă ! Vedeţi cîtă suferinţă este în jurul vostru !...
Născut în Provenţa, se obişnuise repede cu toate dialectele din sud. Spunea : „Eh be! moussou, ses saga ?" ca în Languedoc-ul de jos. „Onte anaras passa ?" ca în Alpii de jos. „Puerle un bouen muutou embe un bouen frou-mage grase I" ca în Dauphine-ul de sus. Asta plăcea poporului şi a contribuit în bună măsură să cîştige inima tuturor. Fie în vale, în bordeie, fie sus la munte, pretutindeni se simţea ca la el acasă. Ştia să spună lucrurile cele mai însemnate în graiul cel mai popular. Vorbind toate limbile, pătrundea în toate sufletele. De altminteri, se purta la fel cu cei de sus ca şi cu cei de jos. Nu învinuia niciodată în pripă şi fără să ţină seama de împrejurările respective. Spunea :
— Să vedem mai întîi de unde vine răul.
Fiind, cum îşi spunea singur zîmbind, un „fost păcătos", n-avea nimic din asprimea moralistului şi propovăduia pe faţă – fără încruntarea din sprîncene a virtuoşi-

lor cu orice preţ – o doctrină care s-ar putea rezuma astfel : „Omul poartă pe el carnea, care-i este în acelaşi timp povară şi ispită. O tîrăşte după el

şi i se supune. E dator s-o supravegheze, s-o înfrîneze, să i se împotrivească şi să nu i se supună decît atunci cînd nu mai are încotro. Dîndu-i ascultare, săvîrşim totuşi o greşeală, dar o gre-şeaiă de felul acesta se poate ierta. E o cădere, dar o cădere în genunchi, care poate afîrşi cu o rugăciune. Să fii sfînt, e un lucru rar; să fii drept e o datorie. Puteţi greşi, puteţi avea slăbiciuni, puteţi păcătui, dar fiţi drepţi. Cît mai puţine păcate – iată datoria omului. Nici un păcat – e visul îngerului. Tot ce-i pămîntesc e supus greşelii. Păcatul e o putere de atracţie..."
Cînd vedea că lumea strigă prea tare şi se indignează prea repede, spunea cu zîmbetul pe buze :
— OI o ! s-ar părea că-i vorba de-o crimă pe care-o
poate săvîrşi oricine. Iată, ipocriziile speriate sînt gata să
protesteze şi să se pună la adăpost.
Era îngăduitor cu femeile şi cu săracii, care duc povara societăţii omeneşti. Spunea :
— Greşelile femeilor, ale copiilor, ale servitorilor, ale
celor slabi, ale nevoiaşilor şi ale neştiutorilor sînt din vina
bărbaţilor, a părinţilor, a stăpînilor, a celor puternici, a
bogaţilor şi a învăţaţilor.
Mai spunea :
— Pe cei ce nu ştiu, învăţaţi-i cît mai multe lucruri
puteţi; societatea e vinovată că învăţămîntul nu e gra
tuit ; ea trebuie trasă la răspundere pentru bezna pe care
o menţine. Acolo unde domneşte întunericul, încolţeşte
păcatul. Vinovat nu e cel ce păcătuieşte, ci acela care-I
tine în întuneric.
Precum vedeţi, avea un fel deosebit, cu totul personal, de a privi lucrurile.
Intr-o zi, a auzit vorbindu-se într-un salon despre procesul unei crime, care se afla în faza de instrucţie şi urma să fie judecată. Un nenorocit, cu totul lipsit de mijloace, falsificase nişte bani, din dragoste pentru o femeie şi pentru copilul pe care-l avea cu ea. Falsificatorii de bani se mai pedepseau pa vremea aceea cn moartea. Femaia

fusese arestată pe cînd încerca să pună în circulaţie cea dintîi monedă falsificată de dînsul. Era închisă, dar nu existau dovezi decît împotriva ei. Numai ea putea să-l dea de gol pe amantul ei şi să-l nenorocească, mărturisind adevărul. Ea tăgădui. Magistraţii stăruiră. Ea se încăpă-ţînă să tăgăduiască. Atunci, procurorul avu o idee. înscena o infidelitate a amantului şi, cu crîmpeie de scrisori iscusit ticluite, izbuti s-o convingă pe nefericita femeie că avea o rivală şi că omul o înşela. Atunci, întărîtată de gelozie, îşi denunţă amantul, mărturisi totul, dovedi totul. Omul era pierdut. Urma să fie judecat în curînd la Aix, împreună cu complicea sa. Faptul începu să fie cunoscut şi lumea rămase încîntată de dibăcia magistratului. Spe-culînd gelozia, el făcuse să ţîşnească adevărul din mînie, justiţia din răzbunare. Episcopul ascultase totul, în tăcere. La urmă, întrebă :
— Unde vor fi judecaţi bărbatul şi femeia aceasta ?
— La curtea cu juri.
Adăugă apoi :
— Şi unde va fi judecat domnul procuror regal ?

La Digne se petrecu odată o întîmplare tragică. Un om fu condamnat la moarte pentru omor. Era un nenorocit, nici prea învăţat nici prea ignorant, care fusese scamator pe la bîlciuri şi jălbar. Procesul făcu multă vîlvă în oraş. In ajunul zilei fixate pentru executarea condamnatului, duhovnicul închisorii se îmbolnăvi. Era nevoie de un preot care să-l asiste pe osîndit în ultimele clipe. Fu chemat preotul parohiei. Se pare că acesta a refuzat, zicînd :
— Asta nu mă priveşte pe mine. N-am de ce să fac cor
voada asta pentru un saltimbanc; şi eu sînt bolnav; de
altminteri nici nu intră în atribuţiile mele.
Răspunsul acesta fu adus la cunoştinţa episcopului, care spuse:
— Domnul paroh are dreptate. N-are ce căuta el acolo;
mă duc eu.
Se duse numaidecît la închisoare, coborî în celula „saltimbancului", îi spuse pe nume, îi luă mîna şi-i vorbi. Petrecu toată ziua şi toată noaptea lîngă el, uitînd de masă şi de somn, rugîndu-se iui dumnezeu pentru ierta-

rea sufletului condamnatului şi rugîndu-l pe condamnat pentru iertarea sufletului său. îi spuse cele mai frumoase adevăruri, care sînt cele mai simple. Ii fu părinte, frate, prieten : episcop, numai pentru a-l binecuvînta. Ii vorbi despre toate liniştindu-l şi îrnbrăţişîndu-l. Omul acesta era să moară deznădăjduit. Moartea însemna pentru el un abis. în picioare, tremurînd pe marginea acestei prăpăstii fioroase, se trăgea înapoi îngrozit. Nu era chiar atît de ingnorant ca să rămînă cu totul nepăsător. Condamnarea lui, care-î zguduise adînc, destrămase întrucîtva, pe alocuri, în jurul lui, hotarul care ne desparte de taina lucrurilor şi pe care noi îl numim viaţă. Se uita fără încetare dincolo de lumea asta, prin aceste spărturi fatale şi nu vedea decît întuneric. Episcopul îl făcu să zărească o lumină.
A doua zi, cînd veniră să-l ridice pe nenorocit, episcopul era tot acolo. II întovărăşi. Apăru în faţa mulţimii în pele-rina-i liliachie şi cu crucea sa episcopală pe piept, alături de acest păcătos legat cu frînghii.
Se urcă în căruţă cu el, se sui cu el pe eşafod. Osîndi-tul, atît de abătut şi copleşit în ajun, era acurn transfigurat, îşi simţea sufletul împăcat şi avea nădejde în dumnezeu. Episcopul îl îmbrăţişa, şi în clipa cînd cuţitul sta să cadă, îi spuse :
— Pe cel ucis de mîna omului dumnezeu îl reînvie. Cel
izgonit de fraţii săi e primit de tatăl ceresc. Roagă-te,
crede, treci în viaţa veşnică ! Acolo este domnul.
Cînd coborî de pe eşafod, avea în privire ceva care făcu mulţimea să se dea la o parte. Nu ştiai ce să admiri mai mult : paloarea ori seninătatea sa. Intorcîndu-se în locuinţa modestă pe care o numea zîmbind ,,palatul său", îi spuse surorii sale:
— Am slujit ca un pontif!
Şi cum lucrurile cele mai sublime sînt adesea cele mai puţin înţelese, s-au găsit în oraş oameni care, comentînd purtarea episcopului, să spună : „Pozează". Dar, la urma urmei, asta n-a fost decît flecăreală de salon. Poporul, căruia nu-i place să glumească pe seama lucrurilor sfinte, se înduioşa şi-l admira.

Cit despre episcop, vederea ghilotinei îl zgudui şi-i trebui multă vreme ca să-şi vină în fire.
într-adevăr, cînd îl vezi aievea, înălţat şi drept, eşafodul are ceva halucinant. Putem fi oarecum nepăsători faţă de pedeapsa cu moartea, putem să nu ne dăm părerea, bună sau rea, atîta vreme cît n-am văzut cu ochii noştri o ghilotină ; dar dac-o vedem, zguduirea e dintre cele mai puternice : trebuie să ne hotărîm şi să spunem răspicat dacă sîntem pentru sau contra. Unii o admiră, ca de Maistre ' ; alţii o detestă ca Beccaria 2. Ghilotina este întruchiparea legii; se numeşte vindicta3; nu e neutră şi nu-ţi îngăduie să rămîi neutru. Cine o vede se înfioară, străbătut de cel mai tainic fior. Toate problemele sociale ridică în jurul acestui satîr semnul lor de întrebare. Eşafodul e o vedenie. Eşafodul nu-i o simplă schelărie; eşafodul nu-i o maşină ; eşafodul nu-i un aparat ţeapăn, făcut din lemn, din fier şi din frînghii. Pare un fel de fiinţă, care are nu ştiu ce iniţiativă întunecată ; s-ar spune că schelăria asta vede, că maşina asta aude, că aparatul ăsta înţelege, că lemnul, fierul şi frânghiile astea au voinţa lor. în visul înspăimîntăîor în care prezenţa lui cufundă sufletul, eşafodul apare groaznic, contopindu-se cu ceea ce face. Eşafodul este complicele călăului; devorează ; înghite carne ;' bea sînge. Eşafodul este un fel de monstru, făurit de judecător şi de dulgher, un strigoi care pare că trăieşte o viaţă cumplită, alcătuită numai din moartea pe care a dat-o.
De aceea, impresia fu cumplită şi adîncă ; a doua zi după execuţie, şi multe zile după aceea, episcopul păru copleşit. Seninătatea aproape nefirească a clipei funebre dispăruse; umbra justiţiei sociale îl urmărea. El, care de obicei se întorcea de la tot ceea ce săvîrşea cu o satisfacţie atît de nemărginită, părea acum că-şi face mustrări.
1 Scriitor francez reacţionar (1754–1821), duşman al revoluţiei de !a 1789. In cartea Despre papă a propovăduit întoarcerea la evul mediu, do minaţia politică a bisericii catolice în Europa.
2 Jurist italian (1737–1784), a răspîndit în patria sa ideile Iluminişti lor francezi. In cartea Despre crime şi pedepse a cerut desfiinţarea pedep sei cu moartea.
3 Pedeapsă.

Uneori vorbea cu el tnsuşi, ingăimînd cu jumătate glas monoioguri lugubre. Iată unul pe care sora lui l-a auzit şi J-a memorat: „Nu credeam să fie atît de groaznic. E o greşeală să ne cufundăm atît de adînc în legea divină, încît să nu mai ţinem seamă de legile omeneşti. Moartea nu ne-o poate trimite decît dumnezeu. Gu ce drept se ating oamenii de acest lucru necunoscut ?"
Cu vremea, aceste impresii slăbiră şi probabil se şterseră. S-a băgat de seamă totuşi că episcopul se ferea să mai treacă prin piaţa execuţiilor.
Domnul Myriel putea fi chemat oricînd la căpătîiul bolnavilor şi al muribunzilor. Ştia că aceasta este datoria lui cea mai mare şi adevăratul său rost. Familiile văduvelor şi orfanilor n-aveau nevoie să-l cheme; se ducea el singur. Ştia să stea şi să tacă îndelung lîngă bărbatul care-şi pierduse soţia iubită, lîngă mama care-şi pierduse copilul. Aşa cum ştia cînd să tacă, ştia şi cînd să vorbească. Minunat fel de-a mîngîia ! Nu

căuta să aline durerea prin uitare, ci s-o înalţe şi s-o înnobileze prin speranţă. Spunea : „Luaţi seama cînd vă îndreptaţi gîndul spre cei morţi. Nu vă gîndiţi la ceea ce putrezeşte. Priviţi drept înainte. Veţi zări lumina vie a mortului vostru drag strălucind pe bolta cerului." Cunoştea binefacerile credinţei. Se străduia să povăţuiască şi să-l liniştească pe omul cuprins de deznădejde, arătîndu-i cu degetul pe cel ce se resemnează ; încerca să-i transforme durerea care priveşte spre groapă, arătîndu-i durerea care priveşte spre stele.

MONSENIORUL BIENVENU TŞI PURTA PREA MULT ANTERIELE

Viaţa lăuntrică a domnului Myriel era plină de aceleaşi gânduri ca şi viaţa lui publică. Pentru cine ar fi putut s-o privească de aproape, sărăcia voita în care trăia episcopul din Digne ar fi fost un spectacol grav şi încîntător.

Ca toţi bătrtnii şi ca cei mai mulţi dintre cugetător), dormea puţin. Somnul Iui era scurt şi adînc. Dimineaţa tşi îngăduia un ceas de reculegere, pe urmă oficia ser viciul religios, fie la catedrală, fie în oratoriu. După liturghie mînca o bucată de pîine de secară muiată în lapte muls de la vacile sale. Apoi se apuca de lucru.

Un episcop e un om foarte ocupat. Trebuie să pri mească în fiecare zi pe secretarul episcopiei, de obicei un canonic, şi mai în toate zilele pe marii vicari. Trebuie să controleze congregaţiile, să acorde prividegii, să cerceteze o întreagă bibliotecă de cărţi de rugăciune, catehisme diocezane, ceasloave etc, să scrie ordonanţe, să încuviinţeze predici, să-i împace pe preoţi şi pe primari ; apoi corespondenţa clericală, corespondenţa administrativă ; de o parte statui, de alta sfîntul scaun; o sumedenie de treburi.

Timpul pe care i-l mai lăsau aceste nenumărate îndeletniciri, funcţiile şi breviarul, îl dăruia în primul rînd nevoiaşilor, bolnavilor şi celor năpăstuiţi; iar timpul pe care i-l mai lăsau năpăstuiţii, bolnavii şi nevoiaşii, îi dăruia muncii. Săpa pămîntul în grădină sau citea şi scria. N-avea decît un cuvînt pentru amîndouă felurile de a munci; numea asta „grădinărit". „Spiritul e o grădină !" spunea el.

La prînz mînca la fel ca şi dimineaţa. Pe la ora două, cînd vremea era frumoasă, ieşea şi se plimba pe jos, pe cîmp sau prin oraş, intrînd adesea prin cocioabe. Era văzut mergînd singur, îngîndurat, cu ochii în pămînt, sprijinindu-se în toiagul său lung, îmbrăcat cu pelerina-i liliachie, vătuită şi caldă, purtînd ciorapi liliachii şi nişte pantofi mari, cu pălăria lui turtită, în trei colţuri, de care atîrnau trei ciucuri de aur cu franjuri dese.

Pretutindeni unde se arăta era o sărbătoare. S-ar fi zis că trecerea lui avea ceva cald şi luminos. Copiii şi bătrînii ieşeau în pragul porţilor la ivirea episcopului ca Ia ivirea soarelui. Ii binecuvînta şi-l binecuvîntau. Oricine avea nevoie de ceva, era îndrumat spre casa Iui.

Se oprea ici şi colo, sta de vorbă cu băieţii şi cu fetele şi zîmbea mamelor. Cînd mai avea un ban se ducea pe la săraci, cînd nu mai avea, se ducea la cei bogaţi.

Deoarece purta prea mult anteriele şi nu voia să se bage de seamă lucrul ăsta, nu ieşea niciodată în oraş decît cu pelerina sa vătuită, de culoare violetă, ceea ce-i cam stingherea în timpul verii.

Seara, pe Ia ora opt şi jumătate, lua cina împreună cu sora sa, doamna Magloire stînd în picioare în spatele lor şi servindu-i. Era o masă mai mult decît cumpătată. Dacă totuşi episcopal avea vreun preot la masă, doamna Magloire se folosea de acest prilej pentru a-i servi monseniorului vreun peşte gustos din lac sau vreun vînat ales de munte. Orice preot era un bun pretext, binevenit pentru o masă bună; episcopul nu se împotrivea. Altminteri, masa lui de toate zilele nu se alcătuia decft din legume fierte în apă şi din supă de post. De aceea se şi spunea în oraş : „Cînd episcopul nu se ospătează popeşte, se ospătează călugăreşte".
După cină stătea de vorbă o jumătate de ceas cu domnişoara Baptistine şi cu doamna Magloire; se întorcea apoi din nou în camera sa şi începea iarăşi să scrie, cînd pe foi volante, cînd pe marginea vreunui infolio. Era un om cult şi întrucîtva savant. A lăsat vreo cinci-şase manuscrise nu lipsite de valoare; printre altele
0 dizertaţie asupra versetului din geneză : La început
duhul lui dumnezeu plutea pe ape. Confruntă cu acest
verset alte trei texte : versiunea arabă, care spune : Vân
turile domnului suflau; pe Flavius Josephe', care zice :
Un vînt de sus se năpusti asupra păminiului; şi, în sfîr-
şit, tălmăcirea chaldeică a lui Onkelos2, care sună ast
fel : Un vînt venind de la dumnezeu sufla pe faţa apelor.
Intr-altă dizertaţie analiză operele teologice ale lui Hugo,
episcop de Ptolemais, strămoş al celui ce scrie cartea
de faţă, precizînd că acestui episcop trebuie să i se atri-

1 Istoric ebreu din secolul I.
2 Autor al unei traduceri fn limba greaca a Vechiului Testament (seco
lul al II-Iea).

. <

bufe diferitele broşuri publicate acum o sută de ani sub pseudonimul Barieycourt.
Câteodată, în mijlocul unei lecturi, oricare ar fi fost cartea pe care-o avea în mină, cădea dintr-o dată într-o meditaţie adîncă, din care nu mai ieşea decît pentru a scrie cîteva rînduri chiar pe marginile volumului respectiv. Adesea, rîndurile acestea nu au nici o legătură cu cartea pe care sînt scrise. Avem în faţa ochilor o notă scrisă de el pe marginea unui volum intitulat : Corespondenţa lordului Germain cu generalii Clinton, Cornwaltis şi cu amiralii marinei americane. Versailles, librăria Poingot, Paris, librăria Pissot, cheiul Augustinilor.
Iată această notă :
O, tu cel care eşti!
Eclesiastul te numeşte Atotputernic, Macabeii te numesc Creator, Epistola către Eţezieni îţi spune Libertate, Baruch te numeşte Nemărginire, Psalmii te numesc înţelepciune şi Adevăr, Ioan te numeşte Lumină, Regii îţi spun Domnul, Exodul te numeşte Providenţă, Leviticul – Sfinţenie, Esdras – Dreptate, creaţiunea îţi spune Dumnezeu, omul te

numeşte Tată, dar Solomon îţi spune Indurare şi acesta e cel mai frumos dintre toate numele tale...
Pe la ora nouă seara femeile se retrăgeau şi se urcau în camerele lor de la etajul întîi, lăsîndu-l singur la parter pînă dimineaţa.
Aici e nevoie să facem o descriere exactă a locuinţei domnului episcop din Digne.

VI

CINE-I PĂZEA CASA

Casa în care locuia era alcătuită, cum am mai spus, dintr-un parter şi un singur etaj: trei încăperi la parter, trei camere la etaj, iar deasupra un pod. In spatele

casei – o grădiniţă de-un sfert de pogon. Femeile locuiau la etaj. Episcopul locuia jos. Prima încăpere, care dădea spre stradă, îi servea ca sufragerie, cea de-a doua era camera de dormit, iar a treia oratoriul. Nu puteai ieşi din oratoriu fără să treci prin camera de culcare şi nu puteai ieşi din camera de culcare fără să treci prin sufragerie. In oratoriu, în fund, se afla un alcov închis, cu un pat pentru musafiri. Domnul episcop ţinea acest pat pentru preoţii de la ţară, pe care treburile sau necazurile parohiei îi aduceau la Digne.
Farmacia spitalului, o clădire mică, alăturată casei şi care dădea spre grădină, fusese iransformată în bucătărie şi în cămara.
In grădină mai era şi un staul, fosta bucătărie a spitalului, unde episcopul ţinea două vaci. Oricare ar fi fost cantitatea de lapte pe care i-o dădeau, el trimitea jumătate în fiecare dimineaţă bolnavilor din spital. „îmi dau dijma !" spunea el.
Camera lui era destul de mare şi destul de greu de încălzit pe vreme rea. Lemnele fiind foarte scumpe la Digne, pusese să i se facă în staulul vacilor o despăr-ţitură închisă cu un perete de scînduri. Acolo-şi petrecea serile cînd era ger. Ii spunea „salonul său de iarnă".
Ca şi în sufragerie, în acest salon de iarnă nu se aflau alte mobile decît o masă de lemn, albă, pătrată, şi patru scaune de pai. Sala de mîncare mai era împodobită şi cu un bufet vechi, vopsit într-un roz spălăcit. Dintr-un bufet asemănător, acoperit cuviincios cu şerveţele albe şi cu imitaţie de dantele, episcopul făcuse altarul care-i împodobea oratoriul.
Adesea, femeile cu stare, care veneau să se pocăiască, şi femeile evlavioase din Digne strînseseră bani ele-ntre ele ca să împodobească cu un altar nou oratoriul monseniorului ; de fiecare dată însă el luase banii şi-i împărţise la săraci. „Gel mai frumos altar – spunea el – e sufletul unui nenorocit alinat care-i mulţumeşte lui dumnezeu."
In oratoriu avea două scăunele de rugăciune, din pai, iar în camera de culcare un fotoliu, de asemeni din pai. Cînd se întîrnpla să primească şapte sau opt persoane o

dată – pe prefect, pe generai, sau statul major al regimentului din garnizoană, sau cîţiva elevi ai micului semi-nariu – era nevoie să se aducă din staul scaunele salonului de iarnă, din oratoriu scăunelele de rugăciune şi din dormitor fotoliul ; în felul acesta puteau să se adune pînă

la unsprezece scaune pentru vizitatori. La fiecare vizită nouă se golea cîte o încăpere.
Se întîmpla uneori să fie douăsprezece persoane; atunci episcopul ieşea din încurcătură stînd în picioare lîngă sobă, dacă era iarnă, sau propunînd o plimbare prin grădină, dacă era vară.
Se mai afla un scaun şi în alcovul închis, dar era pe jumătate desfundat şi nu se ţinea decît pe trei picioare, aşa că nu putea fi folosit decît rezemîndu-l de zid. Domnişoara Baptistine avea şi dînsa în odaie un fotoliu mare, din lemn, odinioară aurit şi îmbrăcat cu mătase înflorată, dar fotoliul acesta a trebuit să fie urcat la etaj prin fereastră, întrucît scara era foarte îngustă ; prin urmare, nu putea fi socotit printre mobilele de folos în asemenea împrejurări.
Ambiţia domnişoarei Baptistine ar fi fost sa poată cumpăra o mobilă de salon în catifea de Utrecht galbenă-roşiatică, înflorată cu ghirlande de trandafir, din lemn de mahon, în forma gîtului de lebădă, şi cu canapea. Dar asta trebuia să coste cel puţin cinci sute de franci şi, dîndu-şi seama că – în cinci ani – nu putuse să strîngă în acest scop decît patruzeci şi doi de franci şi zece centime, sfîrşise prin a renunţa. De altminteri, cine-şi poate vedea împlinit idealul ?
Nimic mai simplu de închipuit decît camera de culcare a episcopului. Un geamlîc dînd spre grădină, drept în faţa patului; un pat de spital, din fier, cu polog din mătase verde; în spatele patului, după o perdea, obiectele de toaletă, trădînd încă vechile deprinderi elegante ale omului de lume; două uşi : una lîngă sobă, dînd spre oratoriu, cealaltă lîngă bibliotecă, dînd în sufragerie; biblioteca, un dulap mare de sticlă, plin cu cărţi, căminul, din lemn imitînd marmura, de obicei fără foc; la cămin două grătare de fier, împodobite cu două vase cu
4*

ghirlande şi ciubuce, altădată poleite cu argint, ceea ce alcătuia un fel de lux episcopal ; deasupra, acolo unde de obicei se pune o oglindă, se afla un crucifix de metal de pe care se luase argintul, aşezat pe un fond de catifea neagră, roasă, într-o ramă de lemn despoleit. Lîngă geam-lîc, o masă mare cu o călimară, cu o mulţime de hîrtii răvăşite şi cu volume groase. In faţa mesei, fotoliul de pai. In faţa patului, un scăunel de rugăciune, 'adus din oratoriu.
Două portrete în rame ovale erau atîrnate pe perete, de cele două părţi ale patului. Nişte inscripţii mici, aurite, pe fondul neutru al pînzei, lîngă chipurile zugrăvite, arătau că portretele înfăţişează, unul pe abatele de Chaliot, episcop de Saint-Claude, celălalt pe abatele Tourteau, vicar-general de Agde, abate de Grand-Champ, din ordinul Cîteaux, eparhia Chartres. Venind în această cameră, după plecarea bolnavilor spitalului, episcopul găsise aceste portrete şi le lăsase pe loc. Erau preoţi şi, probabil, donatori: două motive ca să-i inspire respect. Tot ce ştia despre amîndoi e că fuseseră numiţi de rege, unul la episcopie, celălalt cu administrarea veniturilor, în aceeaşi zi, la 17 aprilie 1785. Cînd doamna Magloire dăduse jos tablourile ca să le şteargă de praf, episcopul a găsit datele acestea scrise cu cerneală spălăcită pe un petic de hîrtie îngălbenit de vreme, prins cu patru buline pe dosul portretului abatelui de Grand-Ghamp.

Avea la fereastră o perdea de demult, dintr-o stofă groasă de lînă, care se învechise atît de tare, încît, ca să nu fie nevoită să cumpere una nouă, doamna Magloire a trebuit s-o cîrpească zdravăn chiar în mijloc. Cusătura avea formă de cruce. Episcopul atrăgea adesea atenţia asupra ei. „Ce mult îmi place 1" spunea el.
Toate încăperile casei, la parter ca şi la etaj, fără excepţie, erau văruite cu alb, întocmai ca 6 cazarmă sau un spital.
Dar în ultimii ani, cum se va vedea mai departe, doamna Magloire descoperi sub tapetul spoit cu var nişte zugrăveli care împodobeau apartamentul domnişoarei Baptistine. înainte de a fi spital, casa fusese locul de

întîinire al cetăţenilor. De-acolo venea zugrăveala. Odăile erau pardosite cu cărămizi roşii, care erau spălate în fiecare săptămînă; în faţa paturilor erau rogojini de pai împletit. De altfel, îngrijită de cele două femei, casa era, de la un capăt la altul, de-o curăţenie desăvîrşită. Era singurul lux pe care şi-l îngăduia episcopul. Spunea : „Asta nu le răpeşte nimic săracilor 1"
Trebuie totuşi să recunoaştem că din avutul lui de altădată îi mai rămăseseră şase tacîmuri de argint şi o lingură mare de supă, la care doamna Magloire se uita fericită, în fiecare zi, cum strălucesc scfnteietor pe faţa de masă albă. Şi pentru că-l zugrăvim aici pe episcopul din Digne aşa cum era, trebuie să adăugăm că de cîteva ori fusese auzit spunînd : „Mi-ar veni foarte greu să nu mai mănînc cu tacîmuri de argint".
La această argintărie trebuie să adăugăm două mari sfeşnice de argint masiv, pe care le moştenise de la o mătuşă. Sfeşnicele aveau două lurnînări de ceară şi erau aşezate de obicei pe căminul episcopului. Cînd avea pe cineva la masă, doamna Magloire aprindea cele două lumînări şi punea amîndouă sfeşnicele pe masă.
In camera episcopului, la căpătîiul patului său, se afla un dulăpior, în care doamna Maglorie încuia în fiecare seară cele şase tacîmuri de argint şi lingura mare. Trebuie să menţionăm că niciodată cheia nu era scoasă din broască.
Grădina, oarecum stricată din pricina clădirilor destul de urîte despre care am vorbit, avea patru alei încrucişate, şerpuind în jurul unei gropi pentru scurgerea apei; o altă alee făcea înconjurul grădinii, mergînd de-a lungul zidului alb care o mărginea. Aleile lăsau între ele patru pătrate îngrădite cu merişor. In trei dintre ele, doamna Magloire cultiva legume ; în al patrulea, episcopul pusese flori. Ici şi colo erau cîţiva pomi fructiferi. O dată, doamna Magloire îi spusese cu un fel de ironie blîndă : „Monseniore, dumneavoastră, care trageţi foloase din orice, ţineţi totuşi pătratul ăsta degeaba. Ar fi mai nimerit să punem acolo salată decît flori."
„Doamnă Magloire -« răspunse episcopul – te înşeli.

I

frumosul e tot atît de folositor ca şi utilul." Iar după o clipă de tăcere, adăugă : „Poate chiar mai mult".
Pătratul acela, alcătuit din trei sau patru brazde, îi răpea domnului episcop aproape tot atîta timp cît şi cărţile. Stătea bucuros acolo un ceas sau două, tainei, plivind, făeînd ici şi colo cîte o gaură în pămînt, unde punea seminţe. Nu era atît de duşmănos cu insectele, cum ar fi fost un grădinar. De altminteri, n-avea pretenţie că e botanist; habar n-avea de grupe şi de specii; nu căuta cîtuşi de puţin să hotărască între Tournefort' şi metoda naturalistă2; nu lua nici partea utricolelor împotriva cotiledoaneior, nici partea lui Jussieu3 în contra lui Linne. Nu studia plantele; iubea florile. Avea un respect deosebit pentru savanţi, dar îi respecta şi mai mult pe cei neştiutori şi, fără să se abată vreodată de la aceste norme de respect, îşi stropea în fiecare seară de vară brazdele cu o stropitoare de tinichea vopsită în verde.
Nici o uşă a casei nu se încuia cu cheia. Uşa de la sufragerie, care, precum am spus, dădea drept în faţa catedralei, avusese pe vremuri broaşte şi zăvoare, ca o uşă de închisoare. Episcopul dăduse ordin să se scoată toată fierăria, aşa îneît, ziua şi noaptea, uşa nu era închisă decît cu clanţa. Orice trecător, la orice oră, n-avea decît să apese pe clanţă ca să intre. La început femeile fuseseră foarte îngrijorate că uşa nu era niciodată încuiată, dar episcopul din Digne le-a spus: „Dacă vreţi, n-aveţi decît să puneţi zăvoarele la camerele voastre". Sfîrşiseră împărtăşind încrederea lui sau, cel puţin, lăsînd să se creadă că o împărtăşesc. Numai doamna Magloire trecea din cînd în cînd prin clipe de spaimă. Cît despre episcop, ceea ce gîndea el se poate explica sau cel puţin se poate ghici din aceste trei .rînduri scrise pe marginea
1 Naturalist francez din secolul al XVII-lea.
2 Studiul plantelor după clasificarea propusă de Linne (vezi nota urm.), nu empiric cum se făcea mai înainte.
3 Botanist francez din «ecolul al XVIII-lea, care a combătut clasifica rea plantelor propusă de Linne, cunoscut naturalist suedez (1707–1778), care a stabilit clasificarea plantelor după strucura florilor.

unei biblii: „Iată deosebirea; uşa medicului nu trebuie să fie închisă niciodată; uşa preotului trebuie să stea totdeauna deschisă". Pe o altă carte, intitulată Filozofia ştiinţei medicale, scrisese altădată : „Oare nu sînt şi eu medic ca şi dînşii ? Am şi eu bolnavii mei; mai întîi îi am pe ai lor, pe care ei îi numesc bolnavi şi-apoi îi am pe-ai mei, pe care eu îi numesc nenorociţi". Intr-altă parte scrisese de asemeni: „Nu-l întrebaţi cum îl cheamă pe cel ce vă cere adăpost. Alai cu seamă acela pe care numele său îl pune în încurcătură are nevoie de azil."
Se întîmplă o dată ca un vrednic preot, nu mai ştiu dacă era preotul din CouJoubroux sau cel din Pompierry, să-l întrebe într-o zi, pus pesemne la cale de doamna Magloire, dacă monseniorul era cu totul încredinţat că nu face oarecum o imprudenţă lăsînd zi şi noapte uşa deschisă, la cheremul oricui ar vrea să intre, şi dacă, în sfîrşit, nu se teme că se va întîmplă vreo nenorocire într-o casă atît de puţin păzită. Episcopul îl bătu cu blîndeţe şi seriozitate pe umăr şi-i spuse : Nisi Dominus custodierit domum, In vanum vigilant qui custodiunt eam '. Pe urmă schimbă vorba.

Spunea adesea : „Există o vitejie a preotului, aşa cum există o vitejie a colonelului de cavalerie. Numai că – adăuga el – a noastră trebuie să fie liniştită."

VII

CRAVATTE

Aici îşi are locul o întîmplare pe care nu trebuie s-o scăpăm din vedere, fiind dintre ,cele ce ne arată de minune ce fel de om era domnul episcop din Digne.

După nimicirea bandei lui Gaspard Bes, care năpădise strîmtorile OUioules, unul dintre ajutoarele lui, Cra-vatte, fugise în munţi. Se ascunsese cîtăva vreme cu tîlharii săi, resturi ale bandei lui Gaspard B£s, în dis-

1 Dacă dumnezeu nu păzeşte casa, zadarnic veghează păzitaril (fn ori* ginal în limba latinii).

trictuî Nişei, pe urma trecu în Piemont şi apăru din nou pe neaşteptate în Franţa, la Barcelonette. Fu zărit mai întîi la Jauziers, apoi la Tuiles. Stătu ascuns în văgăunile de la Joug-de-l'Aigle, iar de-aeolo cobora spre cătune şi sate prin rîpile Ubaye şi Ubayette. Se încumetă chiar să ajungă pînă Ia Embrun, pătrunse într-o noapte în catedrală şi jefui paraclisul. Tîlhăriile lui înfricoşaseră ţinutul. Jandarmii porniră pe urmele lui, dar fără nici un folos. Scăpa totdeauna. Uneori le (inea piept cu îndârjire. Era un ticălos neruşinat. In toiul spaimei generale, sosi şi episcopul. îşi făcea vizita sa obişnuită. La Ghastelar primarul îi ieşi în întîmpinare şi-l sfătui să se întoarcă din drum, Cravatte aţinea drumul în munte pînă la Arche şi mai departe. Era lucru primejdios, chiar şi cu escortă. Ar însemna să se expună în zadar viaţa cîtorva bieţi jandarmi.

— Tocmai de aceea mă voi duce fără escortă, spuse episcopul.

— Sînteţi hotărît să faceţi una ca asta, monseniore ? exclamă primarul,

— Sînt atît de hotărît încît mă lipsesc cu desăvîrşire de jandarmi şi plec peste un ceas.

— Plecaţi ?

— Plec.

— Singur ?

— Singur.

— Monseniore, să nu faceţi aşa ceva !

— E acolo, în munte – spuse episcopul – un sătuc micuţ, atîtica de mare, unde n-am mai fost de vreo trei ani. Am prieteni buni acolo. Păstori blajini şi cumsecade. Din treizeci de capre pe care le păzesc, una e a lor. Fac brîuri de lînă foarte drăguţe, colorate în tot felul şi cîntă cîntece de munte din fluierase cu şase găuri. E nevoie să li se vorbească din cînd în cînd despre dum nezeu. Ce-ar spune ei despre un episcop căruia-i e frică ? Ce-ar spune ei dacă nu m-aş duce ?

— Dar tîlharii, monseniore ? Dacă vă întîlniţi cu tîlharii ?

— Ştii – spuse episcopul – mă gîndesc şi la asta.
Ai dreptate. S-ar putea să dau peste ei. Au desigur şi
ei nevoie să li se vorbească despre bunul dumnezeu.
— Dar, monseniore, sînt o bandă .' O haită de lupi !
— Domnule primar – spuse episcopul – poate că
domnul rn-a ales tocmai ca păstor al acestei turme.
Cine cunoaşte căile domnului ?
— Monseniore, au să vă jefuiască.
— N-au ce să-mi ia.
— Au să vă omoare.

— Pe-un biet preot bătrîn, care trece mormăindu-şi
rugăciunile ? Hm ! De ce-ar face-o ?
— O ! Doamne ! Dacă vă aţin calea ?
— Am să le cer pomană pentru săracii mei.
— Pentru numele lui dumnezeu, monseniore, nu vă
duceţi ! Vă puneţi viaţa în primejdie.
— Domnule primar – spuse episcopul – asta-i tot ?
Eu nu sînt aici ca să-mi păzesc viaţa, ci ca să veghez
asupra sufletelor altora.
Trebuiră să-l lase-n voia lui. Plecă întovărăşit numai de un copil, care
primi să-i slujească de călăuză. îndărătnicia lui făcu vîlvă prin partea
locului şi-i înspăimîntă pe toţi.
Nu îngădui nici surorii sale, nici doamnei Magloire, să-l însoţească. Trecu
muntele călare pe un catîr, fără să întîlnească pe nimeni şi ajunse teafăr
la bunii săi prieteni, păstorii. Rămase acolo cincisprezece zile, predicînd,
dînd sfînta împărtăşanie, sfaturi şi învăţăminte. Cînd fu aproape de
plecare, se hotărî să oficieze cu toată solemnitatea un tedeum. Stătu de
vorbă cu preotul. Dar ce era de făcut ? N-avea nici un fel de podoabă
episcopală. Nu i se puteau pune la dispoziţie decît un biet paraclis de ţară
şi nişte patrafire vechi de damasc ros, gătite cu galoane de lînă.
— Nu-i nimic, părinte! spuse episcopul. Să vestim totuşi la predică
tedeumul nostru. O scoatem noi la capăt.
Se trimise vorbă la bisericile din împrejurimi. Toate podoabele acestor
umile parohii la un loc n-ar fi ajuns

să înveşmînte cum se cuvine nici pe un diacon de catedrală.
Pe cînd se aflau în această încurcătură, o ladă mare fu adusă şi aşezată în
presbiteriu, pentru domnul episcop, de către doi călăreţi necunoscuţi,
care se făcură numaidecît nevăzuţi. Deschiseră lada ; conţinea o mantie
din postav aurit, o mitră împodobită cu diamante, o cruce arhiepiscopală,
o cîrjă minunată, toate veşmintele pontificale furate cu o lună mai-nainte
din odoa-rele de la Notre-Dame din Embrun. In ladă se afla şi un bilet pe
care erau scrise aceste cuvinte : „De la Qra-vatte, pentru monseniorul
Bienvenu".
— Cînd vă spuneam c-o s-o scoatem noi la capăt !
spuse episcopul. Apoi adăugă zîmbind: Celui care se
mulţumeşte cu un stihar, dumnezeu îi trimite o mantie

de arhiereu.
— Monseniore – murmură preotul dînd din cap cu
un ziîmbet – dumnezeu sau diavolul !
Episcopul se uită ţintă la preot şi repetă autoritar :
— Dumnezeu !
Cînd se întoarse la Chastelar, pe tot parcursul drumului, lumea, curioasă, venea să-l privească. La presbi-teriul din Chastelar găsi pe domnişoara Baptistine şi pe doamna Magloire care-l aşteptau. Se adresă surorii sale :
— Ei, am avut dreptate ? Bietul preot s-a dus la
bieţii săi munteni cu mîinile goale şi se întoarce cu ele
pline. Plecasem numai cu credinţa mea în dumnezeu şi
aduc odoarele unei catedrale. Seara, înainte de culcare,
mai spuse : Să nu ne temem niciodată de hoţi şi de uci
gaşi. Acestea sînt numai primejdiile din afară, primej
diile mărunte. Să ne temem de noi înşine. Prejudecăţile
— iată hoţii; viciile – iată ucigaşii. Primejdiile mari
sînt înlăuntrul nostru. N-are nici o importanţă ceea ce
ne ameninţă capul sau avutul. Să nu ne gîndim decît
la ceea ce ne ameninţă sufletul. Apoi, întorcîndu-se spre
sora lui, spuse: Surioară, niciodată preotul nu trebuie
să ia vreo măsură de prevedere împotriva semenului său.
Tot ce face aproapele său e cu voia lui dumnezeu. Să
ne mărginim a ne ruga lui dumnezeu atunci cînd ne

închipuim că o primejdie e gata să se abată asupra noastră. Să ne rugăm, nu pentru noi, ci pentru ca fratele nostru să nu cadă în păcat din cauza noastră.
De altfel, întîmplările deosebite erau destul de rare în viaja sa. Le povestim pe acelea pe care le cunoaştem. De obicei însă, îşi petrecea viaţa făcînd totdeauna aceleaşi lucruri la aceleaşi ore. La el orice lună a anului semăna cu oricare ceas din zi.
Cît despre „odoarele" catedralei din Embrun, ne-ar fi foarte greu să dăm vreo lămurire. Erau, de bună seamă, lucruri foarte frumoase, foarte ispititoare şi foarte bune de furat în folosul săracilor. De altminteri, ele au şi fost furate. Faptul fusese pe jumătate consumat ; nu mai rămînea decît să dea alt rost furtului, îndrumîndu-l către săraci. De altfel, nu facem nici o afirmaţie în această privinţă. Numai că prin hîrtiile episcopului s-a găsit o notă destul de nelămurită, care se referă poate la întîmplarea asta şi care e concepută astfel : „Rămîne de văzut dacă lucrurile trebuie să fie înapoiate la catedrală sau la spital".

VIII
FILOZOFIE LA UN PAHAR CU VIN

Senatorul despre care s-a vorbit mai sus era un om priceput, care făcuse carieră cu acea destoinicie ce nu ţine seama de toate acele împrejurări ce sînt tot atîtea piedici şi pe care le numim conştiinţă, jurămînt, dreptate, datorie; mersese drept la ţintă, fără să se abată vreodată de pe drumul avansării lui şi al intereselor sale. Era un fost procuror, răsfăţat de succese, nu prea rău, ba chiar de loc, făcînd fiilor, ginerilor, rudelor şi chiar prietenilor toate serviciile mărunte de care era în stare, ştiind să ia

din viaţă părţile bune, să se folosească de prilejuri şi de chilipiruri. Restul i se părea fără nici o importanţă. Era spiritual şi cultivat tocmai atît cît trebuia ca să se creadă un discipol al lui

Epicur', nefiind poate decît un produs al lui Pigault-Lebrun2. Rîdea cu mare poftă de lucrurile mari şi eterne şi de „năzbîtiiie bietului episcop". Rîdea uneori, cu autoritate binevoitoare, chiar în faţa domnului Myrie], care-l ascuita.
Cu prilejul nu ştiu cărei ceremonii semioficiale, contele X (senatorul de care vorbim) şi domnul Myrie! tre-buiră să ia masa la prefect. La sfîrşitul mesei, oarecum bine dispus, dar păstrîndu-şi ţinuta demnă, spuse:
— Nu zău, domnule episcop, să stăm puţin de vorbă.
E foarte greu pentru un senator şi pentru un episcop să
se uite unul la altul fără a-şi face cu ochiul. Sîntem doi
auguri. Ţin să vă fac o mărturisire. Am şi eu filozo
fia mea.
— Şi cu drept cuvînt, răspunse episcopul. Gum ne
aşternem, aşa filozofăm. Dormiţi într-un pat de purpură,
domnule senator.
Senatorul urmă, încurajat:
— Să fim oameni de treabă.
— Chiar şi niţel pişicheri ! spuse episcopul.
— După părerea mea – spuse senatorul – marchi
zul d'Argens 8, Pyrrhon 4, Hobbess şi domnul Naigeon 6
nu sînt nişte caraghioşi. Am în biblioteca mea pe toţi
filozofii, în tomuri poleite.
— Ca şi dumneavoastră, domnule conte, îl întrerupse
episcopul.
Senatorul continuă :
— Nu-l pot suferi pe Diderot; e un ideolog, un vor
bitor umflat şi un revoluţionar, care crede totuşi în dum
nezeu şi e mai bigot decît Voltaire. Voitaire şi-a bătut
1 Filozof materialist din Grecia antică (341–270 f.e.n.).
2 Autor dramatic şi romancier francez de pe vremea revoluţiei burgheze şi a primului imperiu, ale cărui scrieri sînt pline de vervă populară.
s Filozof materialist francez din secolul al XVIII-lea.
4 Filozof sceptic din Grecia antică (secolul al rV-lea î.e.n.).
5 Filozof materialist englez (1588–1679).
« Filozof materialist francez, secretar a! lui Diderot şi colaborator la Enciclopedie.

joc de Needham' şi n-a avut dreptate; căci tipării lui Needham dovedesc că dumnezeu nu există. O picătură de oţet într-o lingură de aluat (ine Ioc de ţiat lux2. Inchipuiţi-vă picătura mai mare şi lingura de asemeni şi aveţi lumea. Omul e tiparul. Atunci ce rost mai are tatăl din cer ? Domnule episcop, ipoteza Iehova mă oboseşte. Nu-i bună decît să producă oameni slabi care sună a gol. Jos cu acest mare Tot care mă sîcîie 1 Trăiască Nimicul care mă lasă-n pace! Intre dumneavoastră şi mine – ca să spun

tot ce am pe inimă şi ca să mă spovedesc pastorului meu aşa cum se cuvine – vă mărturisesc că bunul simţ este de partea mea, N-aş putea spune că mă prăpădesc după mîntuitorui] vostru, care propovăduieşte la tot pasul renunţarea şi sacrificiul. Povaţă de avar dată calicilor. Renunţare ? De ce, mă rog ? Sacrificiu ? Cu ce scop ? N-am văzut nici un lup jertfindu-se pentru fericirea altui lup. Să nu ne depărtăm de natură. Ne aflăm pe culme; se cuvine să avem o filozofie superioară. Ce folos că eşti sus, dacă eşti dus de nas de alţii ? Să trăim bine! Viaţa e totul I Că omul ar avea altă viaţă, aiurea, sus, jos, undeva, n-o cred nici în ruptul capului. A 1 mi se vorbeşte de sacrificiu şi de renunţare; trebuie să iau seama Ia tot ceea ce fac, sînt silit să-mi bat capul pe tema binelui şi a răului, cu ce e drept şi cu ce e nedrept, cu ce e îngăduit şi cu ce nu-i îngăduit. De ce ? Pentru că va trebui să răspund de faptele mele. Cînd ? După moarte. Ce vis frumos! După moartea mea, prinde-mă dacă poţi! Ia un pumn de cenuşă cu o mină nevăzută. Să spunem adevărul, noi, cei iniţiaţi şi care cunoaştem şi dedesubtul lucrurilor; nu există nici bine, nici rău; există numai huzur. Să privim lucrurile în faţă. Să ie cercetăm în toate amănuntele. La naiba I să mergem în adîn-cul lor. Trebuie să ştim să pătrundem adevărul, să scor-

I

1 Fizician englez din secolul al XVIII-lea. După o teorie neşiiintifică a lui, materia anorganică în anumite conditiuni (prin fermentaţie) poate genera organisme vii – nişte corpi în formă de ţipari.
2 Să se facă lumină ! (In original în limba latină.) Aluzie la legenda biblică a creaţiei divine.
'.)

ttJonim pămîntul şi să-I descoperim. Atunci încercăm bucurii dintre cele mai rare. Atunci te simţi tare şi eşti fericit. Eu sînt un om dintr-o bucată. Domnule episcop, nemurirea omului e o vorbă goală. O ! încântătoare făgăduinţă ! Vă încredefi în ea. Ce noroc pe Adarn f Eşti om şi vei fi înger, vei avea aripi albastre. Spuneţi, vă rog, nu-mi amintesc; nu-i oare Tertulian ' cel care spune că fericiţii întru domnul vor pluti de la un astru la altul ? Bun ! Vor fi lăcustele stelelor. Şi pe urmă îl vor vedea pe dumnezeu. Ha, ha, ha 1 Ce lucruri sarbede toate para-disurile astea ! Dumnezeu e un mare moft. N-am să spun asta în Monitor, vezi bine, dar o pot şopti între prieteni. Inter pocula2. Să dai pămîntul în schimbul paradisului înseamnă să dai vrabia din mînă pentru cioara de pe gard. Să te laşi amăgit de infinit. Nu-s aşa de prost. Eu sînt neant. Mă numesc domnul conte Neant, senator. Existam înainte de a mă naşte ? Nu. Am să mai exist după moarte ? Nu. Ce sînt eu ? Un pumn de ţărînă închegat într-un trup. Ce rost am pe pămînt ? Am de ales. Să sufăr ori să petrec. Unde mă va duce suferinţa ? In neant. Dar voi fi suferit. Unde mă va duce desfătarea ? In neant. Dar voi fi avut parte de bucurii. Am ales. Trebuie să mănînci ori să fii mîncat. Eu mănînc. E mai bine să fii dinte decît iarbă. Asta-i înţelepciunea mea. Şi pe urmă, cum o da dumnezeu, potrivit ei, groparul e gata, pe noi ăştia ne aşteaptă Panteonul, totul cade în groapa cea mare. Sfîrşitul. Finis. Lichidare totală. Acesta e locui de unde nu mai

e nimic. Moartea e moartă, ascultă-mă pe mine. îmi vine să rîd la gîndul că s-ar putea găsi cineva să mă contrazică. Născociri de doici. Gogoriţe pentru copii. Iehova pentru cei în toată firea. Nu, ziua noastră de mîine e noaptea. Dincolo de mormînt nu mai e decît neantul şi iar neantul. Fie că ai fost Sardanapal3, fie că ai fost Vincent

Scriitor latin din secolele II–III, apologet a! creştinismului.

2 La un pahar de vin (în original în limba latină).

3 Rege al Asiriei (secolul al IX-lea î.e.n.), tipul monarhului desfrînat.

de Paul' e aceeaşi nimicnicie. Iată adevăruJ. Deci, trăi-ţi-vă viaţa, mai presus de toate ! Folosiţi-vă de eul vostru atîta vreme cît vă aparţine! Nu, zău, cum vedeţi, domnule episcop, eu am filozofia mea şi filozofii mei. Nu mă las îmbrobodit cu nerozii. Fără-ndoială că le trebuie ceva şi celor de jos, desculţilor, modeştilor, săracilor. Sînt îndopafi cu legende, cu himere, cu suflet, cu nemurire, cu stele, cu paradis. Ei le înghit toate astea. Le întind pe pîinea lor uscată. Cine n-are nimic îl are pe dumnezeu. E şi asta ceva. N-am nimic împotrivă, dar îl păstrez pentru mine pe domnul Naigeon. Bunul dumnezeu e bun pentru popor.

Episcopul bătu din palme.

— Bine zis.' exclamă el. Minunat lucru şi cu adevărat uimitor materialismul acesta. Nu-l are orişicine! O! cînd îl ai, nu mai poţi fi păcălit; nu te mai laşi exilat prosteşte, cum a făcut Caton2, nici bătut cu pietre ca Ştefan3, nici ars de viu ca Jeanne d'Arc4. Cei care au izbutit să-şi însuşească acest materialism admirabil au satisfăcea de a se simţi fără nici o răspundere şi de a-şi închipui că pot înghiţi totul, fără nici o grijă : slujbe, sinecuri, demnităţi, puterea dobîndită pe drept sau pe nedrept, compromisurile bănoase, trădările rentabile, delicioasele capitulări de conştiinţă, şi că vor intra în pămînt cu digestia făcută. Ce bine-i aşa! N-o spun asta pentru dumneavoastră, domnule senator. Totuşi nu pot să nu vă felicit. Dumneavoastră, marii seniori, aveţi, precum spuneţi, o filozofie proprie, numai pentru dumneavoastră, aleasă, rafinată, la-ndemîna numai a celor bogaţi, gătită cu toate sosurile, dînd gust şi mai bun

• Călugăr din secolul al XVII-Iea, renumit prin simplitatea moravurilor sale.

2 Om politic din Roma antică, apărător al republicii împotriva lui Iuliu Cezar. După Infrtngerea de la Thapsus, s-a refugiat Ia Utica, lîngă Cartagina, unde s-a sinucis.

3 După legendă, cel dinţii discipol al lui Isus, ucis pentru credinţa Iui.

4 Eroină a poporului francez (1412–1431), care a organizat şi însufleţit lupta maselor populare împotriva cotropitorilor englezi în ultima parte a războiului de o sută de ani ; căzută în mîinile duşmanilor, a fost arsă pe rug la Rouen.

tuturor desfătărilor vieţii. Filozofia asta e smulsă din adîncuri şi dezgropată de cercetători încercaţi. Dar dumneavoastră sînteţi stăpîni mărinimos! şi nu socotiţi că e rău ca filozofia poporului să fie credinţa în dumnezeu, aşa cum tocana e curcanul cu ciuperci al săracului.

IX

UN FRATE DESCRIS DE SORA SA

Pentru a da o idee asupra vieţii din casa domnului episcop din Digne şi asupra felului în care cele două suflete cuvioase îşi legau faptele, gfndurile şi chiar instinctele lor de femei lesne sperioase, de obiceiurile şi de grindurile episcopului, fără ca ei să fie măcar nevoit să deschidă gura spre a le exprima, n-avem decît să transcriem aici o scrisoare a domnişoarei Baptistine către doamna vicontesă de Boischevron, prietena ei din copilărie. Scrisoarea a fost găsită de noi.
Digne, 16 decembrie 18...
Dragă doamnă, nu trece o zi fără să vorbim de dumneavoastră. £ în obiceiul nostru, dar avem şi un motiv în plus. Jnchipuiţi-vă că, spălînd şi ştergînd tavanul şi pereţii, doamna Magloire a făcut unele descoperiri; acum, cele două odăi ale noastre, tapetate cu hîrtie veche, spoită cu var, ar face cinste chiar unui castel ca al dumneavoastră. Doamna Magloire a dat jos tot tapetul. Dedesubt era ceva. Salonul meu, unde nu există nici o mobilă, şi de care ne folosim ca să întindem rufele la uscat, are o înălţime de cincisprezece picioare şi o lăţime de optsprezece, tavanul aurit după moda veche şi cu grinzi ca la dumneavoastră. Era acoperit cu o pînză, de pe vremea cind aici fusese spital. In sfîrşit, ornamente de lemn de pe vremea bunicii. Dar să vedeţi camera mea. Doamna Magloire a descoperit sub vreo zece rînduri de tapete nişte zugrăveli, care, fără să fie prea bune, pot fi păstrate. Una îl înfăţişează pe Tele-42

mac făcut cavaler de Minerva '. Şi iarăşi el, In grădinile... nu mai ştiu cum le spune; Cin sfîrşit, acolo unde matroanele romane se duceau numai într-o singură noapte. Ce să vă mai spun ? Bărbaţi romani şi femei romane (aici e un cuvînt neciteţ) şi aşa mai departe. Doamna Magloire a curăţit totul, iar la vară o să dreagă unele stricăciuni mărunte, o să Instruiască totul din nou şi camera mea va fi un adevărat muzeu.
A găsit, de asemeni, într-un colţ al podului, două console de lemn de modă veche. Ni s-au cerut doisprezece franci pentru a le polei din nou, dar banii ăştia mai bine-i dăm săracilor, de altfel sînt tare urîte şi mi-ar plăcea mai degrabă o masă rotundă de mahon.
Sînt foarte fericită. Fratele meu e atît de bun ! Dă tot ce are săracilor şi bolnavilor. Sîntem foarte strîmtoraţi. Iarna aici e foarte aspră şi trebuie să facem ceva pentru cei nevoiaşi. De bine, de rău, noi avem căldură şi lumină. Astea-s marile noastre mulţumiri.
Fratele meu lîşi are obiceiurile lui. Cînd vorbeşte despre asta, spune că aşa trebuie să fie <un episcop. Inchi-puiţi-vă că uşa casei nu se încuie niciodată. Intră oricine pofteşte, de-a dreptul la fratele meu. Nu se teme de nimic, nici măcar noaptea. Asta-i vitejia lui, spune el.
Nu ne ângăduie să fim îngrijorate pentru el, nici mie, nici doamnei Magloire. Se expune tuturor primejdiilor şi nu vrea nici măcar să arătăm că ne dăm seama de ele. Trebuie să ştii să-l înţelegi.
Iese pe ploaie, umblă prin apă, pleacă ta drum in toiul iernii. Nu se teme de "întuneric, de drumurile deocheate, de întîlniri primejdioase.
Anul trecut s-a dus singur prin nişte locuri bîntuite de hoţi. N-a vrut să ne ia cu dînsul. A lipsit cincisprezece zile; cînd s-a întors, nu i se întîmptase nimic; îl credeam mort şi el era teafăr. Spunea: „Iată cum m-au
1 Episod din romanul mitologic Aventurile lui Telemac, fiul lui Ulisc de Fenelon (1699), în care se arată că Minerva, zeifa înţelepciunii în

mitologia antică, l-a însoţit pe Telemac în peregrinările sale sub chipul bătrînului Mentor.

jefuit". Şi a deschis o ladă plină cu toate odoarele catedralei din Embrun, pe care hoţii i le dăruiseră.
De data asta, la întoarcere, deoarece îi ieşisem în întltn-pinare la vreo două leghe împreună cu alţi prieteni, nu m-am putut opri să tiu-l dojenesc puţin, avînd însă grijă să-i vorbesc numai cînd trăsura făcea zgomot, ca nu cumva să mai audă şi altcineva.
La început îmi ziceam : nu există primejdie care să-l oprească; e grozav. Acuma, în sfîrşit, m-am deprins. Ii fac semn doamnei Magloire să nu cumva să-i iasă din voie. îşi pune viaţa în primejdie ori de cîte ori vrea.. Eu o iau cu mine pe doamna Magloire, intru în odaia mea, mă rog pentru el şi adorm. Sînt liniştită pentru că ştiu că dacă i s-ar întîmpla vreo nenorocire, asta ar însemna şi sfîrşitul meu. M-aş înfăţişa înaintea domnului o dată cu fratele şi cu episcopul meu. Doamnei Magloire i-a fost mult mai greu decît mie să se deprindă cu ceea ce numea ea imprudenţele lui. Acuma însă s-a obişnuit. Ne rugăm amîndouă, ne e frică amîndurora şi adormim împreună. Dacă diavolul ar intra în casă, nu ne-am sinchisi. La urma urmei, de ce ne-ar fi teamă în casa asta ? Există totdeauna cineva lîngă noi care e mai tare. Diavolul poate să treacă pe aici, dar bunul dumnezeu este acela care sălăşluieşte aici.
Asta mi-e de ajuns. Fratele meu nu mai are nevoie să-mi spună nici un cuvînt. II înţeleg fără să vorbească şi ne lăsăm în grija domnului.
Aşa se cuvine să ne purtăm cu oamenii superiori.
L-am întrebat pe fratele meu în privinţa lămuririlor pe care mi le cereţi despre familia de Faux. Ştiţi cum le ştie el pe toate, şi ce de amintiri are, că a rămas un regalist devotat ca întotdeauna. E vorba, în adevăr, de-o foarte veche familie normandă din regiunea Caen. Acum cinci sute de ani au existat un Raoul de Faux, un Jean de Faux şi un Thomas de Faux, care erau gentilomi, dintre care unul era senior de Rochefort. Ultimul a fost Guy-Etienne-Alexandre, colonel şi nu ştiu mai ce în cavaleria uşoară din Bretania. Fiica lui, Marie-Louise, s-a măritat cu Adrien-Charles de Gramont, pair al Franţei,

colonel în regimentul de gardă şi locotenent general al armatei. Se scrie Fata, Fauq şi Faocq.
Dragă doamnă, rugaţi pe preacuvioasa dumneavoastră rudă, domnul cardinal, să ne pomenească în rugăciunile sale. CU priveşte pe scumpa dumneavoastră Sylvanie, a făcut foarte bine că nu şi-a răpit din timpul atit de scurt pe care şi-l petrece Ungă dumneavoastră pentru a-mi scrie. E sănătoasă, vă ascultă sfaturile şi se gîndeşte cu drag la mine. E tot ce doresc. Mi-am amintit de ea prin dumneavoastră. Mă simt fericită. N-o duc prea râu cu sănătatea şi totuşi slăbesc mereu.
Cu bine. Nu mai am hîrtie şi sînt nevoită să închei. Toate cele bune.
Baptistine.
P.S. Cumnata dumneavoastră se află tot aici, împreună cu cei tineri. Nepoţelul dumneavoastră e încîntător. Ştiţi că împlineşte în curind cinci

ani ? Ieri a văzut un cal cu genunchere şi a întrebat: „Ce are la genunchi ?" E atît de drăguţ, mititelul! Frăţiorul lui Urăşte o mătură veche prin casă ca pe-o trăsură şi strigă: „Hii!..."
Precum se vede din această scrisoare, cele două femei ştiau să se supună felului de viaţă al episcopului, cu darul deosebit al femeii care-l înţelege pe bărbat ' mai bine decît se poate înţelege el însuşi. Cu înfăţişarea sa blîndă şi nevinovată, care nu se desmin{ea niciodată, episcopul de Digne săvîrşea uneori fapte mari, îndrăzneţe, uimitoare, fără să pară că-şi dă seama. Femeile tremurau, dar îl lăsau în pace. Uneori, doamna Magloire încerca o mustrare ; înainte, niciodată însă în timpul sau după săvîrşirea faptei. Nu-l stinghereau niciodată, nici
măcar 5U„ un semn> într"° act'1Jne începută. In anumite clipe, fără să fie nevoie să le-o spună, cînd poate nici el însuşi nu-şi dădea seama, atît de desăvîrşită era simplicitatea sa, simţeau în chip nelămurit că se purta ca un adevărat episcop. Atunci nu mai erau decît două umbre în casă. îl slujeau cu cea mai mare supunere şi, dacă pentru a-i fi pe plac trebuiau să dispară, dispăreau.

I

îşi dădeau seama, cu o admirabilă delicateţe de instinct, că anumite stăruinţe pot stînjeni. De aceea, chiar cînd îl socoteau în primejdie, înţelegeau, dacă nu gîndul, cel puţin firea lui şi nu-l mai sîcîiau cu grija lor. II încredinţau lui dumnezeu.
De altminteri, Baptistine spunea, cum s-a văzut mai sus, că sfîrşitul fratelui ei va fi şi sfîrşitul ei. Doamna Magloire nu spunea asta, dar o ştia.

EPISCOPUL IN FAŢA UNEI LUMINI NECUNOSCUTE

La puţină vreme după data scrisorii citate în paginile de mai înainte, el săvîrşi – de-ar fi să dăm crezare spuselor oraşului – o faptă mult mai primejdioasă decît plimbarea prin munţii împînziţi de bandiţi.
Lîngă Digne, la ţară, trăia un om în singurătate. Omul acesta, s-o spunem fără înconjur, era un fost convenţional '. Se numea G.
Intre oamenii simpli din Digne se vorbea despre convenţionalul G. cu un fel de groază : „Un convenţional ! Vă daţi seama ce-i asta ?" Era pe vremea cînd lumea se tutuia şi-şi zicea : „Cetăţene!" Omul acesta era un fel de monstru. Nu votase pentru moartea regelui, dar aproape. Era ca şi regicid. Fusese groaznic. Cum se face că, după întoarcerea principilor legitimi, omul ăsta n-a fost dat pe mîna justiţiei ? Nu i s-ar fi tăiat capul, dacă vreţi; trebuie să fim miloşi, fie ; dar măcar exilul pe viaţă ! O pildă, în sfîrşit ! etc, etc. De altfel, mai era şi ateu, ca toţi cei de teapa lui. Flecăreli de gîşte pe socoteala unui vultur. Era oare un vultur acest G. ? Da, dacă ţinem seama de cumplita lui singurătate. De vreme ce nu votase pentru moartea regelui, nu fusese trecut pe lista cefor exilaţi şi a putut să rămînă în Franţa.
' Membru al Conversiuni) Mationale din timpul revoluţiei franceze.

Locuia Ia trei sferturi de ceas de oraş, departe de orice aşezare omenească, departe de orice drum, în nu ştiu ce adîncitură pierdută într-o vîlcea sălbatică. Se spunea că avea acolo un fel de ogor, o văgăună, o

vizuină. Nici vecini, nici chiar trecători. De cînd se adăpostea în vîl-ceaua aceea, poteca ce ducea într-acolo fusese năpădită de iarbă. Se vorbea despre locul acela ca despre casa călăului.
Totuşi, episcopul se gîndea şi din cînd în cînd privea în zare spre locul în care un pîlc de arbori arăta unde e vîlceaua bătrînului convenţional şi-şi spunea : „Acolo se află un suflet stingher". Iar în sinea iui adăuga : „Trebuie să mă duc să-l văd". Dar trebuie să mărturisim că gîndul acesta, firesc la prima vedere, i se părea, după o clipă de chibzuială, ciudat şi imposibil, aproape respingător. Oăci, de fapt, el împărtăşea părerea generală şi convenţionalul îi inspira, fără să-şi dea prea bine seama, sentimentul acela care este un fel de hotar al urii şi pe care-l exprimă atît de bine cuvîntul „dezgust". Totuşi, o oaie rîioasă îl poate oare speria pe păstor ? Nu. Dar şi ce oaie ! Bunul episcop era nedumerit. Uneori o pornea într-acolo, apoi se întorcea. Intr-o zi, în sfîrşit, se răspîndi zvonul în oraş că un fel de ciobănaş, care-l slujea pe convenţionalul G. în bîiiogul său, venise să caute un doctor, că bătrînul nelegiuit trăgea să moară, că începuse să paralizeze şi că nu mai apucă ziua de mîine. „Slavă domnului !" spuneau unii.
Episcopul îşi luă toiagul, îşi puse mantia, din pricina anteriului prea uzat, cum am mai spus, dar şi din cauza vîntului care începea să sufle pe înserate şi'porni.
Soarele apunea, atingînd aproape zarea, cînd episcopul ajunse la locul blestemat. îşi dădu seama, cu oarecare emoţie, că se află lîngă vizuină. Sări un şanţ, trecu prin-tr-un gard de mărăcini, sări un pîrleaz, intră într-o grădiniţă părăginită, înainta cîţiva paşi cu destulă îndrăzneală şi deodată, în fundul paraginii, după nişte mără-cinişuri înalte, zări văgăuna. Era un fel de cocioabă foarte joasă, sărăcăcioasă, micuţă şi curată, cu viţă de vie pe faţadă.

In faţa uşii, într-un scaun vechi cu roţi – care e jilţul ţăranului – şedea un om cu părul alb, care zîmbea la soare. Lîngă bătrîn stătea în picioare un băieţaş – ciobănaşul. Tocmai îi întindea bătrînului o strachină cu lapte.
Pe cînd episcopul se uita la el, bătrînul glăsui:
— Mulţumesc – zise – nu mai am nevoie de nimic.
Şi zîmbetul lui se întoarse dinspre soare la copil.
Episcopul înainta. La zgomotul pasului său, bătrînul întoarse capul şi pe faţa lui se întipări toată uimirea pe care o mai poţi încerca după ce-ai trăit o viaţă întreagă.
— De cînd sînt aici – zise el – pentru întîia dată
vine cineva la mine. Cine sînteţi dumneavoastră,
domnule ?
Episcopul răspunse :
— Mă numesc Bienvenu Myriel.
— Bienvenu Myriel ? Am mai auzit numele ăsta. Dum
neavoastră vă spune poporul monseniorul Bienvenu ? -
— Mie.
Bătrînul spuse din nou, schiţînd un zîmbet:
— In cazul acesta, îmi sînteţi episcop ?
— întrucîtva.

— Poftiţi, domnule.
Convenţionalul îi întinse episcopului mîna, dar episcopul nu i-o dădu.
Episcopul se mărgini să spună :
— Mă bucur să văd că m-au amăgit. Nu păreţi de
loc bolnav.
— Domnule – răspunse bătrînul – sînt pe cale să
mă vindec. Tăcu o clipă, apoi spuse : Voi muri peste trei
ceasuri. Pe urmă, adăugă : Sînt niţel doctor; ştiu cînd
se apropie ceasul din urmă. Ieri mi-erau reci numai
picioarele; astăzi frigul mi-a ajuns la genunchi ; acuma-l
simt cum urcă pînă la brîu; cînd va ajunge la inimă,
voi sfîrşi. Ce frumos e soarele, nu-i aşa ? Am cerut să
fiu adus aici afară, ca să arunc o ultimă privire asupra
lucrurilor. Puteţi să-mi vorbiţi; nu mă oboseşte de loc.
Aţi făcut bine venind să vedeţi un om care trage să
moară. E bine ca în asemenea clipe să nu fii singur.

Gu toţii avem manii; aş fi vrut s-o duc pînă-n zori. Ştiu însă că nu mai am decît trei ceasuri. O să se înnopteze. La urma urmei, ce importanţă are ? Să sfîrşeşti nu-i mare lucru. Nu-i nevoie neapărat să fie ziuă. Nu-i nimic. Voi muri sub cerul înstelat. Bătrînul se întoarse spre ciobănaş : Tu, du-te de te culcă ! Ai stat de veghe astă noapte. Eşti obosit.
Băiatul intră în colibă.
Bătrînul îl urmări cu privirea şi adăuga, ca şi cum ar fi vorbit singur :
— Pe cînd el o să doarmă, eu am să mor. Somnul lui poate fi bun vecin cu somnul meu.
Episcopul nu era atît de mişcat cum s-ar fi putut crede. I se părea că nu simte prezenţa lui dumnezeu în felul acesta de a muri. La drept vorbind – pentru că micile contradicţii ale sufletelor mari se cer deopotrivă scoase la iveală – el, care cu alt prilej rîdea cu atîta poftă cînd i se spunea „înălţimea-sa", era oarecum jignit că nu i se spune „monsenior" şi era cît pe ce să spună şi el „cetăţene". Avea o poftă de familiaritate ursuză, destul de obişnuită la medici şi la preoţi, dar cu care el nu era deprins. La urma urmei, omul acesta, convenţionalul acesta, reprezentantul poporului, fusese pe vremuri atotputernic; pentru întîia dată, poate, în viaţa lui, episcopul se simţi pornit să fie aspru.
Convenţionalul îl privea totuşi cu o cordialitate sfioasă, din care se putea desprinde toată umilinţa celui ce se află în pragul morţii.
La rîndul său, episcopul, deşi de obicei se ferea să se lase mînat de curiozitate, care, după el, era vecină cu jignirea, nu se putea împiedica de a-l privi pe convenţional cu o atenţie care, nefiind izvorîtă din simpatie, i-ar fi fost poate luată în nume de rău de conştiinţa sa, dacă s-ar fi aflat în faţa oricărui alt om. Un convenţional, însă, i se părea oarecum un om pus în afara legii, scos chiar şi din legea milei.
Liniştit, cu capul sus, cu glas răsunător, G. era unul dintre acei octogenari puternici care stîrnesc uimirea fiziologului. Revoluţia a avut mulţi oameni dintr-ăştia, pe
4!)

măsura epocii. Ghiceai în acest bătrîn pe omul de ispravă. Deşi atît de aproape de moarte, îşi păstrase înfăţişarea unui om sănătos. Avea în căutătura lui limpede, în vorba lui răspicată, în mişcarea vînjoasă a umerilor, ceva care alunga moartea. Azrael, îngerul mahomedan al morţii, s-ar fi întors din drum, crezînd c-a greşit uşa. G. părea că moare pentru că voia să moară. Era o agonie de bună voie. Numai picioarele îi erau ţepene. Pe acolo îl încleştau umbrele. Picioarele îi erau moarte şi reci, iar capul trăia cu toată puterea vieţii şi părea învăluit în lumină. G. semăna în această grea clipă cu regele acela din povestea orientală, jumătate carne, jumătate marmură.
Lîngă el era o piatră. Episcopul se aşeză. Ii vorbi fără înconjur.
— Vă felicit, spuse el pe un ton de dojana. N-aţi votat
totuşi pentru moartea regelui.
Convenţionalul păru că nu bagă de seamă subînţelesul amar al cuvîntului „totuşi". Răspunse. Zîmbetul îi pierise cu totul de pe faţă :
— Nu vă grăbiţi să mă felicitaţi, domnule. Am votat
pieirea tiranului.
Era un glas neînduplecat, faţă-n faţă cu un glas aspru.
— Ce vreţi să spuneţi ? zise episcopul.
— Vreau să spun că există un tiran al omului: igno
ranţa. Am votat pieirea acestui tiran. Tiranul ăsta a năs
cocit regalitatea, care e stăpînirea dobîndită prin fals, pe
cînd ştiinţa e autoritatea cucerită prin adevăr. Omul nu
trebuie să fie guvernat decît de ştiinţă.
— Şi de conştiinţă, adăugă episcopul.
— E acelaşi lucru. Conştiinţa e cantitatea de ştiinţă
înnăscută pe care o avem în noi.
Monseniorul Bienvenu asculta, oarecum nedumerit, felul acesta de a vorbi, foarte nou pentru el. Convenţionalul urmă :
— Cît despre Ludovic al XVI-lea, am spus nu. Nu mă
cred îndreptăţit să ucid un om; dar mă simt dator să
stîrpesc răul. Am votat sfîrşitul tiranului. Adică sflrşitul
prostituţiei pentru femeie, sfîrşitul sclaviei pentru bărbat,

sfîrşitu! întunericului pentru copil. Votînd pentru republică, am votat pentru toate astea. Am votat pentru fraternitate, pentru unire, pentru lumină. Mi-am dat sprijinul la prăbuşirea prejudecăţilor şi a greşelilor. Năruirea greşelilor şi a prejudecăţilor aduce lumină. Noi am dobo-rît lumea cea veche, iar lumea cea veche, matcă plină de mizerii, revănsîndu-se asupra omenirii, s-a schimbat într-un belşug de fericire.
— Fericire îndoielnică, spuse episcopul.
— Aţi putea spune fericire tulburată ; iar astăzi, după
întoarcerea fatală a trecutului care se numeşte 1814, feri
cire apusă. Vai.' n-am ştiut să mergem pînă la capăt,
recunosc; am dărîmat vechiul regim în fapte, dar nu
l-am putut desfiinţa cu totul în gîndurile oamenilor. Nu-i
de ajuns să înnăbuşim abuzurile; trebuie să schimbăm
moravurile. Moara nu mai este, dar vîntul tot mai suflă.

— Aţi dărîmat. A dărîma poate fi de folos; dar nu
mă încred într-o dărîmare pornită din mînie.
— Dreptul nu e străin de mînie, domnule episcop, iar
mînia dreptului e un element de progres. Orice s-ar
spune, revoluţia franceză e cel mai mare pas înainte al
omenirii. Imperfectă, se poate, dar sublimă. A scos la
iveală toate problemele sociale. A îmblînzit spiritele ; a
liniştit, a potolit, a luminat; a făcut să se reverse pe
pămînt valuri de civilizaţie. A fost bună. Revoluţia fran
ceză e încoronarea omenirii.
Episcopul nu se putu opri de-a murmura :
— Da ? '93 I
Convenţionalul se îndreptă în scaun cu o solemnitate aproape lugubră şi,
atît cît poate striga un muribund, strigă :
— Aha .' '93! Aici e aici! Mă aşteptam la asta. Un
nor s-a îngrămădit vreme de o mie cinci sute de ani.
După cincisprezece veacuri s-a spulberat. Faceţi proce
sul trăsnetului.
Episcopul simţi, fără să-şi mărturisească poate, că fusese atins. Totuşi se
stăpîni. Răspunse :
— Judecătorul vorbeşte în numele justiţiei; preotul
vorbeşte în numele milei, care nu-i altceva decît o justi-

ţie mai nobilă. Trăsnetul nu poate greşi. Şi adăugă, privindu-l ţintă pe
partizan : Ludovic al XVTI-lea ' ?
Convenţionalul întinse mîna şi-l apucă pe episcop de braţ :
— Ludovic al XVII-Iea ! Poftim ! După cine plîngeţi !
După un copil nevinovat ? Atunci, fie! Plîng şi eu
împreună cu dumneavoastră. După vlăstarul regal ?
Daţi-mi voie să mă gîndesc. Pentru mine, fratele lui
Cartouche2, copil nevinovat, spînzurat de subsuori în
Piaţa Greve, pînă ce şi-a dat sufletul, pentru singura
crimă că a fost fratele lui Cartouche, nu e mai puţin
vrednic de compătimire decît nepotul lui Ludovic al
XV-lea, copil nevinovat, martirizat în turnul Templului
pentru singura crimă de-a fi fost nepotul lui Ludovic al
XV-lea.
— Domnule – spuse episcopul – nu-mi plac aceste
apropieri de nume.
— Gartouche ? Ludovic al XV-lea ? Pentru care dintre
ei protestaţi ?
Urmă o clipă de tăcere. Episcopului începuse să-i pară rău că venise şi
totuşi ceva de neînţeles îl făcea să se simtă întrucîtva zdruncinat.
Convenţionalul adăugă :
— O, părinte, nu vă place crudul adevăr. Lui Isus îi
plăcea. Punea mîna pe bici şi curăţa templul. Biciul lui
plin de fulgere ştia să spună cele mai crunte adevăruri,
Cînd striga: Sinite parvuloss... nu făcea nici o deose
bire între copii. Nu s-ar fi sfiit să pună alături de moş

tenitorul lui Barabbas 4 pe moştenitorul lui Irod5.
1 Fiul lui Ludovic al XVI-Iea, dispărut In condifiunf misterioase după executarea părinţilor săi. Regaliştii, duşmani ai revoluţiei burgheze, l-au socotit rege „legitim" după moartea tatălui său.
2 Celebru bandit parizian, tras pe roată în 1721.
3 Lăsaţi copiii...
* După legenda evanghelică, criminal contemporan cu Isus, eliberat din închisoare în cinstea paştelui evreiesc, fariseii preferind ca el să fie salvat de Ia moarte pentru a obţine de la Ponfiu Pilat condamnarea lui Isus.
5 Numele a doi regi ai Iudeii. Lui Irod, zis cel Mare, evangheliile Ji atribuie uciderea pruncilor din Betleem ; Irod Antipas, fiul lui, a avut – după legenda biblică – un rol activ în crucificarea lui Isus.

Domnule, nevinovăţia e ea însăşi propria-i cunună. Nevinovăţia n-are nevoie să fie princiară. E tot atît de augustă în zdrenţe, ca şi împodobită cu crini.
— Aşa e ! spuse episcopul cu o voce înceată.
— Mai departe – urmă convenţionalul G. – aţi pome
nit de Ludovic al XVII-lea. Să ne înţelegem. Ii plîngem
pe toţi nevinovaţii, pe toţi martirii, pe toţi copiii, pe cei
de jos, ca şi pe cei de sus ? Perfect. Dar atunci, v-ara
mai spus, trebuie să ne întoarcem înainte de '93, iar
lacrimile noastre trebuie să înceapă să curgă înainte de
Ludovic al Xll-lea. Voi plînge pentru vlăstarele regale
împreună cu dumneavoastră, cu condiţia ca şi dumnea
voastră să plîngeţi cu mine vlăstarele poporului.
— Ii plîng pe toţi, spuse episcopul.
— Deopotrivă ! exclamă G. Şi dacă balanţa trebuie să
încline, să fie de partea poporului. Prea a suferit mult.
Urmă iar o scurtă tăcere. De astă dată o rupse convenţionalul. Se ridică într-un cot, îşi prinse obrazul între degete, aşa cum facem fără să vrem atunci cînd punem întrebări sau cînd ne gîndim, şi se adresă episcopului cu o privire plină de toate puterile agoniei. Fu aproape ca o explozie:
— Da, domnule, prea mult a suferit poporul. Şi-n defi
nitiv, de asta aţi venit aici, ca să mă descoaseţi şi să-mi
vorbiţi de Ludovic al XVII-lea ? Eu nu vă cunosc. De cînd
mă aflu prin părţile astea, am trăit singur în ograda
asta, fără să ies vreodată pe-afară, fără să văd pe altci
neva decît pe băiatul care mă îngrijeşte. Numele dumnea
voastră, e drept, a ajuns cam nedesluşit pînă la mine
şi, trebuie să recunosc, într-o lumină prielnică ; dar asta
nu înseamnă nimic. Oamenii îndemînatici au atîtea mij
loace de-a cîştiga încrederea oamenilor simpli ! Dar,
fiindcă veni vorba, n-am auzit huruitul trăsurii dumnea
voastră ; aţi Iăsat-o, desigur, dincolo de tufiş, la răspîn-
tie. Nu vă cunosc, vă spun. Mi-aţi spus că sînteţi epis
copul, dar asta nu mă lămureşte cîtuşi de puţin asupra
dumneavoastră. Intr-un cuvînt, vă repet întrebarea : eine

sînteţi ? Un episcop, adică un prinţ al bisericii, un perso
naj aurit, cu blazon, cu avere şi cu venituri însemnate

— episcopia din Digne are un venit fix de cincisprezece mii de franci şi zece mii de franci din venituri întîmplă-toare, în total douăzeci şi cinci de mii de franci – cu bucătării şi cu serviforime în livrea ; sîntefi unul dintre aceia care se hrănesc bine, care mănîncă vineri păsări, care se fudulesc în trăsuri de gală cu lachei în faţă şi la spate, care. stau în palate şi merg numai pe sus, în numele domnului care mergea cu picioarele goale. Sînteţi un prelat; aveţi venituri, palate, cai, valeţi, masă îmbelşugată, toate desfătările vieţii; le aveţi toate astea ca şi alţii şi, ca şi alţii, vă bucuraţi de ele ; foarte bine; dar asta spune prea mult, sau nu spune nimic; pe mine nu mă luminează asupra valorii dumneavoastră reale şi adevărate, asupra dumneavoastră care veniţi probabil cu gîndul de a-mi aduce mînfuirea. Cu cine stau de vorbă ? Cine sînteţi ? Episcopul lăsă capul în jos şi răspunse :

— Vermis sum !'

— Vierme cu trăsura 1 mormăi convenţionalul.

Era rîndul convenţionalului să fie trufaş şi al episcopului să se arate umil. Episcopul spuse cu blîndeţe :

— Domnule, fie şi-aşa ! Dar lămureşte-mă : întrucît
trăsura mea, care e la doi paşi dincolo de copaci, întru
cît masa mea îmbelşugată şi păsările pe care le mănînc
vineri, întrucît veniturile mele de douăzeci şi cinci de mii
de franci, întrucît palatul meu şi lacheii pe care-i am,
dovedesc că mila nu-i o virtute, că iertarea nu-i o datorie
şi că '93 n-a fost cumplit ?

Convenţionalul îşi trecu mana pe frunte ca pentru a alunga un nor.

— înainte de a vă răspunde – zise el – vă rog să mă iertaţi. Am greşit, domnule. Vă aflaţi la mine, sînteţi oaspele meu. Trebuie să fiu politicos. Dumneavoastră discutaţi ideile mele; se cuvine să mă mărginesc a combate raţionamentele dumneavoastră. Bogăţiile şi desfăta-

1 Sînt un vierme (în original în limba latină).

rile dumneavoastră sînt argumente pe care le am împotriva dumneavoastră în discuţie, dar nu-i frumos să mă folosesc de ele. Vă făgăduiesc că n-am s-o mai fac.

– Vă mulţumesc, spuse episcopul.

G. continuă :

— Să ne întoarcem la lămurirea pe care mi-o cereţi.
Despre ce vorbeam ? Ce spuneaţi ? Gă '93 a fost cumplit ?

— Da, cumplit ! zise episcopul. Ge credeţi despre
Marat', care bătea din palme în faţa ghilotinei ?

— Ce credeţi despre Bossuet2 care binecuvînta perse
cuţiile religioase ?

Răspunsul era aspru, dar mergea drept la ţintă, cu siguranţa unei săgeţi. Episcopul tresări ; nu-i veni în minte nici o ripostă, dar se simţea jignit de

felul cum fusese pdmenit numele Iui Bossuet. Chiar şi spiritele superioare au idolii lor şi uneori se simt parcă rănite de lipsa de respect a logicii. Convenţionalul începuse să gîfîie; respiraţia agitată a agoniei, amestecată cu suflul din urmă, îi tăia glasul; mai păstra totuşi în privire toată luciditatea. Continuă : – Aş vrea să mai spun încă ceva. In afară de revoluţie – care, privită în întregul ei, este o uriaşă afirmaţie omenească – '93, vai ! e o replică. II găsiţi cumplit, dar toată monarhia, domnule ? Carrier3 e un bandit; dar ce nume îi daţi lui Montrevel4 ? Fouquier-Tinville5 un ticălos, dar ce părere aveţi despre Lamoignon-Bâville6 ?

i Unul din conducătorii revoluţiei franceze, ziarist şi deputat în Con-venjiunea Naţională ; a reprezentat cu intransigenţă extrema stingă iaco-bfnă ; asasinat în 1793 de regalista Charlotte Corday.

2 Episcop francez din vremea lui Ludovic al XlV-lea ; predicator şi teolog; teoretician reacţionar al „monarhiei de drept divin".

3 Deputat în Convenţiunea Naţională, trimis Ia Nantes cu puteri dis creţionare pentru a lua măsuri împotriva revoltei vandeene, i-a nimicit . pe contrarevoluţionari.

* Mareşal sub Ludovic al XlV-lea ; a participat la persecuţiile împotriva protestanţilor.

5 Acuzator public al Tribunalului revoluţionar în 1792–1794.

5.:.

6 Guvernator civil al Languedocului ; intendant sub Ludovic al XlV-lea ; a instituit teroarea împotriva comisarzilor, ţărani calvinist! revoltaţi In munţii Ceveni.

Miallard' e groaznic, dar Salux Tavannes2, mă rog ? Moş Duchene3 e feroce, dar ce epitet îmi veţi găsi pentru moş Letellîer * ? Jourdan-Coupe-Tete 5 e un monstru, dar mai mic decît domnu] marchiz de Louvois6. Domnule, domnule, o plîng pe Man'e-Antoinette, arhiducesă şi regină, dar o plîng şi pe biata hughenotă care, în 1685, sub Ludovic cel Mare, domnule, pe cînd îşi alăpta copilul, a fost legată, goală pînă la brîu, de un stîlp, şi copilul ţinut la distan(ă ; sînul i se umplea de lapte şi inima de spaimă ; micuţul, galben şi flămînd, vedea sînul, trăgea să moară şi ţipa ; iar călăul îi spunea femeii, care era şi mamă şi doică : „Leapădă-te !", punînd-o să aleagă între moartea copilului şi moartea conştiinţei. Ce spuneţi de acest chin al lui Tantal 7 aplicat unei mame ? Dom^ nule, ţineţi minte lucrul acesta : revoluţia franceză a avut rosturile ei. înverşunarea ei va fi iertată de viitor. Urmarea ei e o lume mai bună. Loviturile ei cele mai grozave au adus o mîngîiere neamului omenesc. E de ajuns. Mă opresc; prea am dreptate. De altfel, simt că mor. Şi, fără să se mai uite la episcop, convenţionalul îşi încheie gîndul cu aceste cîteva cuvinte liniştite : Da, brutalităţile progresului se numesc revoluţii. Gînd li se pune capăt, recunoaştem că neamul omenesc a fost zgîlţîit, dar a înaintat.

1 Luptător în vremea revoluţiei burgheze din Franţa. A participat la luarea Bastiliei.

2 Guvernator al Burgundiei pe vremea războaielor religioase din Franja (secolul al XVI-Iea). Persecutor crunt al protestanţilor, a fost unul din sfetnicii Caterinei de Medicis care au îndemnat-o la măcelul calviniştilor din noaptea Sfîntului Bartholomeu (1572).

3 Porecla a lui Jacques Hebert (după titlul ziarului său Le Pire Duchesne), iacobin, unul dintre revoluţionarii cei mai consecvenţi.
* Iezuit, confesor al Iul Ludovic al XlV-lea, pe care l-a îndemnat la persecuţii religioase.
6 Revoluţionar din Provansa, renumit pentru severitatea cu care reprima comploturile regaliste.
6 Ministru de război al lui Ludovic al XlV-lea, cunoscut prin cruzimile sale; organizatorul persecuţiilor crunte împotriva calviniştilor.
7 Aluzie ia o legendă mitologică, după care Tantal, rege al Lydiei, fu sese condamnat de zei să sufere în infern de foame şi sete, fără a şi le putea potoli, fiindcă apa şi fructele spre care îşi întindea mîinile se re trăgeau Ia apropierea lor.

'-

Convenţionalul nu-şf dădea seama că luase cu asalt, una după alta, toate înfăriturile lăuntrice ale episcopului. Mai rămăsese totuşi una, şi de pe această ultimă poziţie de rezistentă a monseniorului Bienvenu porniră cuvintele în care se vădea din nou aproape toată asprimea de la început:
— Progresul trebuie să creadă în dumnezeu. Binele
nu poate avea slujitori nelegiuiţi. Ateul e un rău cîrmui-
tor de oameni.
Bătrînu! reprezentant al poporului nu răspunse. Avu un fior. Se uită la cer şi o lacrimă se ivi încetişor în umbra genelor.
Cînd pieoapa fu plină, lacrima se prelinse pe obrazul părnîntiu şi el spuse, aproape bîiguind, încet, ca şi cura şi-ar fi vorbit Iui însuşi, cu ochii pierduţi în gol :
— O, tu, ideal, numai tu exişti 1
Episcopul simţi un fel de zguduire ce nu se poate descrie.
După o scurtă tăcere, bătrînul ridică un deget spre cer şi spuse :
— Infinitul există. E-aco!o. Dacă infinitul n-ar avea
eul său, eul ar fi hotarul său ; n-ar mai fi infinit: cu
alte cuvinte, n-ar mai exista. El însă există. Deci are
eul său. Acest eu al infinitului e dumnezeu.
Muribundul rostise aceste ultime cuvinte cu glas tare şi cu înfiorarea extazului, ca şi cum ar fi văzut pe cineva. După ce vorbi, ochii i se închiseră. Sforţarea îl sleise. Se vedea că trăise într-o clipă cele cîteva ceasuri pe care le mai avea de trăit. Ceea ce spusese îl apropiase de moarte. Clipa supremă sosea.
Episcopul înţelese; trebuia să se grăbească; venise ca preot; de la răceala cea mai mare trecu treptat la emofia cea mai adîncă ; se uită la ochii aceia închişi, luă mîna bătrînă, zbîrcită şi îngheţată, şi se plecă asupra muribundului.
— Ceasul acesta e ceasul domnului. Nu credeţi c-ar
fi păcat să ne fi întîlnit în zadar ?
Convenţionalul deschise din nou ochii. Pe fafa lui se întipărise o expresie gravă şi întunecată.

— Domnule episcop – spuse el, cu o încetineală care se datora poate mai degrabă mîndriei sufleteşti decît slăbirii puterilor – mi-arn petrecut viaţa în meditaţie, studiu şi contemplare. Aveam şaizeci de ani cînd ţara m-a chemat şi mi-a cerut să mă ocup de treburile publice. M-am supus. Erau abuzuri; le-am combătut. Erau tiranii ; le-am nimicit. Erau drepturi şi principii ; le-am proclamat şi propovăduit. Teritoriul era cotropit; l-am apărat. Franţa era ameninţată; i-am dat pieptul meu drept scut. N-am fost bogat; sînt sărac. Am fost unul dintre conducătorii statului; pivniţele Tezaurului erau atît de pline, îneît a fost nevoie să se proptească zidurile, gata să se năruiască sub povara aurului şi argintului ; eu luam masa cu un franc şi zece centime în strada l'Arbre Sec. I-am ajutat pe oropsiţi, i-am alinat pe suferinzi. Am sfîşiat pînza altarului, e drept, dar am făcut-o pentru a pansa rănile patriei. Am susţinut întotdeauna mersul înainte al omenirii spre lumină şi m-am împotrivit adesea progresului necruţător. Cînd s-a ivit prilejul, rni-alm sprijinit adversarii, pe voi. Era la Peteghem, în Flandra, acolo unde regii merovingieni îşi aveau palatele de vară, o mănăstire a urbaniştilor, mănăstirea Sainte-Glaire din Beaulieu ; am salvat-o în 1793. Mi-am făcut datoria după puterile mele şi am făcut tot binele pe care l-am putut face. După aceea am fost izgonit, hărţuit, urmărit, persecutat, ponegrit, batjocorit, huiduit, blestemat, proscris. De ani de zile, cu părul albit, simt că oamenii se cred îndreptăţiţi să mă dispreţuiască ; pentru mulţimea neştiutoare am înfăţişarea unui blestemat şi, fără să duşmănesc pe nimeni, primesc singurătatea urii. Acum am optzeci şi şase de ani; mor. Ce vreţi de la mine ?
— Binecuvîntarea ! spuse episcopul. Şi îngenunche.
Cînd episcopul ridică privirea, faţa convenţionalului se înseninase. îşi dăduse sfîrşitul.
58
Episcopul se întoarse acasă, copleşit nu se ştie de ce gînduri. Petrecu toată noaptea în rugăciuni. A doua zi, cîţiva curioşi încercară să-i vorbească despre conven-58

cum se ştie, în noaptea de 5 spre 6 iulie 1809: cu prile
jul acesta, domnul Myriel a fost chemat de Napoleon Ia
sinodul episcopilor din Franţa şi din Italia, care fusese
convocat la Paris. Sinodul s-a fnut la Notre-Dame şi s-a
întrunit pentru întîia dată la 15 iunie 1811 sub preşe
dinţia domnului cardinal Fesch '. Domnul Myriel făcea
parte dintre cei nouăzeci şi cinci de episcopi care răspun-
seseră invitaţiei. Dar n-a luat parte decît la o singură
şedinţă şi la trei sau patru conferinţe restrînse. Episcop
al unei eparhii de munte, trăind în mijlocul naturii, în
simplitate rustică şi lipsuri, părea să aducă, printre aceste
eminente personaje, idei care schimbau temperatura adu
nării. Se întoarse în grabă la Digne. Fu descusut asupra
acestei întoarceri pripite şi el răspunse : ,
— Ii stinghersam. Le aduceam aerul de afară. Le
făceam impresia unei uşi deschise.

Altă dată spuse :
— Ce vrefi ? Monseniorii ăştia sînt prinţi. Eu nu-s
decît un biet episcop de ţară.
Adevărul e că displăcuse. Printre alte ciudăţenii, într-o seară, pe cînd se găsea la unul dintre colegii săi cei mai de vază, merse pînă acolo încît spuse :
— Frumoase pendule ! Frumoase covoare! Frumoase
livrele! Grozav trebuie să stingherească. O! eu n-aş
vrea să am tot prisosul ăsta ca să-mi strige mereu în
urechi : „Sînt oameni care mor de foame! Sînt oameni
care îngheaţă de frig! Sînt săraci! Sînt atîţia săraci!"...
In treacăt fie zis, ura împotriva luxului nu-î o ură întemeiată. Ura aceasta ar trebui să cuprindă şi ura împotriva artelor. Totuşi, pentru oamenii bisericii, în afară de cheltuieli de reprezentare şi de ceremonii, luxul e o greşeală. Pare că dovedeşte deprinderi nu tocmai cantabile. Un preot n-are rost să fie bogat. Preotul trebuie să fie cît mai aproape de săraci. Ar-putea pleca urechea neîncetat, zi şi noapte, Ia toate amărăciunile, la toate nenorocirile, la toate mizeriile, dacă n-ar cunoaşte prin el însuşi, cît de cît, sfînta mizerie, ca pra-
1 Un unchi al lui Napoleon I, care la folosit ca diplomat şi l-a făcui arhiepiscop de Lyon.

ful rămas după lucru ? Ne-arn putea închipui un om lîngă jeratic căruia să nu-i fie cald ? Ne-am putea închipui un muncitor care lucrează fără-ncetare la un cuptor şi care să n-aibă nici un fir de păr ars, nici o unghie înnegrită, nici un strop de sudoare, nici o urmă de fum pe faţă ? Cea dintîi dovadă a milei la un preot, şi mai ales la un episcop, e sărăcia.
Iată, fără îndoială, ce gîndea domnul episcop din Digne.
N-ar trebui să se creadă, de altfel, că împărtăşea, în anumite chestiuni delicate, ceea ce noi numim „ideile secolului". Nu se prea amesteca în certurile teologice ale zilei şi trecea sub tăcere chestiunile care compromit biserica şi statul; dar dacă cineva şi-ar fi dat osteneala, ar fi descoperit că era mai mult ultramontan decît gali-can '. întrucît facem un portret şi nu vrem să ascundem nimic, sîntem nevoiţi să adăugăm că a rămas nepăsător la prăbuşirea lui Napoleon. începînd din 1813, a aderat sau a aplaudat toate manifestările ostile. A refuzat să-l vadă la întoarcerea sa din insula Elba şi s-a ferit să ordone în eparhia sa rugăciuni publice pentru împărat în timpul celor o sută de zile.
In afară de sora sa, domnişoara Baptistine, mai avea doi fraţi : unul general, celălalt prefect. Le scria destul de des amîndurora. Păstră oarecare răceală faţă de primul, cîtăva vreme, deoarece, pe cînd comanda în Pro-vence, pe vremea debarcării de la Cannes2, generalul se pusese în fruntea a o mie două sute de oameni şi pornise pe urmele împăratului, în aşa fel încît să-l facă scăpat. Corespondenţa lui rămase mai caldă faţă de celălalt frate, fostul prefect, un om cinstit şi de ispravă, care trăia retras la Paris, în strada Cassette.

1 Ultramontan, catolic partizan al subordonării bisericii din Franţa au torităţii papei chiar în chestiunile laice, administrative; galicanii sînt partizanii independentei administrative a bisericii catolice din Franţa.
2 Cele ,,o sută de zile" au început cu sosirea lui Napoleon tn Franţa din insula Elba, locul primului său exil. Debarcarea a avut loc între Cannes şi Frejus, pe coasta provansală (martie 1815).

Monseniorul Bienvenu avusese deci şi el cîndva spirit de partid, ceasul lui de amărăciune, furtuna lui. Umbra pasiunilor trecătoare se abătu şi asupra acestui suflet mare şi blînd, preocupat de problemele eternităţii. Fireşte, un om ca el nu trebuia să aibă păreri politice. Să nu fim înţeleşi greşit; nu confundăm aşa-zisele „păreri politice" cu marea aspiraţie spre progres, cu sublimul crez patriotic, democratic, omenesc, care, în zilele noastre, trebuie să alcătuiască fondul oricărei minţi generoase. Fără să intrăm în adîncul unor lucruri care nu au decît o legătură indirectă cu subiectul cărţii de faţă, vom spune doar atît : ar fi fost frumos ca monseniorul Bienvenu să nu fi fost regalist şi ca privirea lui să nu se .fi abătut nici o singură clipă de la contemplarea senină prin care, pe deasupra tuturor frământărilor omeneşti, se văd strălucind cele trei lumini neprihănite : Adevărul, Dreptatea, Mila.
Recunoscînd totuşi că dumnezeu nu-l făcuse pe monseniorul Bienvenu pentru vreo funcţie politică, am fi înţeles şi admirat protestul în numele dreptului şi al libertăţii, opoziţia mîndră, rezistenţa primejdioasă şi dreaptă faţă de atotputernicul Napoleon. Dar ceea ce ne place faţă de cei ce se înalţă, ne place mai puţin faţă de acei ce cad. Ne place lupta atîta vreme cît există primejdie; şi, în orice caz, numai luptătorii din prima clipă au dreptul să fie răzbunătorii din urmă. Cel ce n-a fost acuzator îndărătnic în epoca prosperităţii trebuie să tacă în faţa prăbuşirii. Denunţătorul succesului e singurul judecător firesc al căderii. In ceea ce ne priveşte, atunci cînd providenţa intră în joc şi loveşte, o lăsăm să-şi vadă de treabă. In 1812 începe să ne descurajeze. In 1813, rupînd cu laşitate tăcerea, acel corp legislativ taciturn, încurajat de şirul catastrofelor, ne-a stîrnit indignarea şi ar fi fost o greşeală să aplaudăm ; în 1814, în faţa mareşalilor trădători, în faţa senatului care trecea de la o ticăloşie la alta, insultînd după ce divinizase, în faţa idolatriei care da înapoi scuipîndu-şi idolul, era o datorie să întorci capul ; în 1815, cînd marile dezastre pluteau în aer, cînd Franţa simţea fio-

rul catastrofei apropiate, cînd se întrezări un Waterloo deschis sub paşii lui Napoleon – dureroasa aclamaţie adresată de armată şi de popor unui osîndit al soartei n-avea nimic nelalocul său şi, făcînd toate rezervele asupra despotului, o inimă ca a episcopului din Digne n-ar fi trebuit să nesocotească ceea ce era măreţ şi mişcător în îmbrăţişarea fierbinte, pe marginea prăpastiei, dintre o mare naţiune şi un om mare.
Dar în afară de asta, a fost, în orice împrejurare, drept, sincer, cumsecade, inteligent, simplu şi demn, binefăcător şi binevoitor, ceea ce este tot o binefacere. Era un preot, un înţelept, un om întreg. Trebuie să

recunoaştem că, şi în atitudinea politică pe care i-am reproşat-o şi pe care isîntem porniţi s-o judecăm cu asprime, el a fost îngăduitor şi uşor de înduplecat, poate chiar mai mult decît noi înşine.
Portarul primăriei fusese pus acolo de împărat. Era un fost subofiţer din vechea gardă, combatant de la Aus-terlitz, bonapartist convins. Ii scăpau din cînd în cînd bietului om cuvinte nechibzuite, pe care legea de atunci le socotea „expresii sediţioase". De cînd profilul imperial diispăruse de pe Ordinul Legiunii de onoare, nu se mai îmbrăca ,,în uniformă", cum spunea el, ca să nu fie silit să-şi pună decoraţia. Scosese el singur cu pietate efigia imperială de pe crucea dată de Napoleon ; rămăsese acolo o gaură pe care n-a încercat s-o astupe niciodată. „Mai bine mor – spunea el – decît să port pe piept cele trei broaşte '". îşi bătea joc în gura mare de Ludovic al XVIII-lea. „Un bătrîn gutos cu ghetre englezeşti, spunea el. Ducă-se în Prusia cu barba lui de capră !" Era fericit că putea uni într-o singură imprecaţie cele două lucruri ce-i erau mai nesuferite : Prusia şi Anglia. Făcu atîtea pozne, încît îşi pierdu postul. Se pomeni zvîrlit pe drumuri, fără pline, cu nevastă şi copii. Episcopul îl chemă la el, îl mustră cu blîndeţe şi-l numi uşier la catedrală. In eparhie domnul Myriel era adevăratul păstor, prietenul tuturor.
I Cele (rei flori de crin, emblemă a Burhonilor.

După nouă ani, monseniorul Bienvenu se bucura în oraşul Digne, mulţumită faptelor sale bune şi blîndeţii sale, de o veneraţie caldă, filială. Purtarea lui chiar faţă de Napoleon a fost înţeleasă şi iertată în chip tacit de către popor, care-şi adora împăratul, dar care-şi iubea şi episcopul.

XII

SINGURĂTATEA MONSENIORULUI BIENVENU

Pe lîngă un episcop se află mai întotdeauna un pîlc de preoţi mărunţi,' ca un stol de tineri ofiţeri în jurul unui general. Sînt cei pe care fermecătorul sfînt Fran-cisc din Sales ' îi numeşte undeva „pui de preoţi". Orice carieră are aspiranţii săi, care fac alai celor ajunşi. Nu există putere care să nu aibă anturajul ei; nu există avere care să nu aibă curtenii ei. Cei ce vor să-şi facă un viitor roiesc în jurul prezentului strălucitor. Orice metropolă are statul său major. Orice episcop cu oarecare influenţă are pe lîngă el o echipă de heruvimi seminarişti, care fac strajă şi păstrează ordinea în palatul episcopal şi care stau de gardă în jurul zîmbetului monseniorului. A fi pe placul unui episcop însemnează pentru un subdiacon a fi cu piciorul în scară. Trebuie să-ţi croieşti drum. Apostolatul nu dispreţuieşte canonicatul.
Aşa cum în alte domenii există oameni cu vază, în biserică există ranguri mari. Aceştia sînt episcopii cu trecere, bogaţi, cu venituri mari, isteţi, acceptaţi de lume, ştiind desigur să se roage, dar ştiind să şi ceară, silind fără mustrări de conştiinţă o întreagă eparhie sa facă anticameră, trăsură de unire între sacristie şi diplomaţie, mai mult prelaţi decît episcopi. Fericiţi cei ce le cîştigă încrederea! Bucurîndu-se de credit, ei fac să curgă în jurul lor – asupra celor prevenitori şi a celor favo-
1 Episcop francez (1567–1622), autorul unei cărţi de propagandă catolică, Introducere în cucernicie, foarte citită în prima jumătate a secolului «1 XVII-lea.

rizaţi şi peste întreg
parohiile' grase,
duhovniciile şi funcţiile^
nităţilor episcopale. înair
siunea sateliţilor lor; e u\
care. Strălucirea lor se răsV
şugul lor se fărîmiţează în'
şi mănoase promoţii. Gu cît e^
nului, cu atît e mai grasă paf
urmă, Roma e aproape. Un episc
ajungă arhiepiscop ştie ce are de^
cardinal, te introduce în conclav, in^
editor, la eminenţă şi sanc-
papale, primeşti mantia episcopală,\
camerier al papei, monsenior, şi de la
nenţă nu mai e decît un pas, iar între eu
titate nu rnai e decît deşertăciunea unui vot. Orice tichie poate visa să se schimbe în tiară. Preotul e singurul om din zilele noastre care poate ajunge rege în toată regula ; şi ce rege 1 Rege suprem ! De aceea, ce pepinieră de aspiraţii e un seminar! Cîţi copii sfioşi de cor, cîţi preoţi tineri nu poartă scris pe frunte semnul norocului! Ambiţia e confundată foarte lesne cu vocaţia : cine ştie ? poate cu bună credinţă, înşelîndu-se singură, cu toată cucernicia.

Modest, sărac, deosebit, monseniorul Bienvenu nu era socotit printre pontifi. Se vedea asta din lipsa desăvîr-şită a tinerilor preoţi din jurul lui. Se ştia că la Paris „n-a avut nici o trecere". Nici un viitor deosebit nu părea să-I aştepte pe bătrînul singuratic. Nici un mugure al ambiţiei nu se încumeta să înflorească în umbra sa. Canonicii şi marii săi vicari erau nişte bătrîni cumsecade, oameni din popor ca şi el, zăvoriţi ca şi el în această eparhie fără ieşire spre cardinalat şi care semănau cu episcopul lor, cu singura deosebire că ei erau sfîrşiţi, iar el era desăvîrşit. Era atît de vădită imposibilitatea de a face carieră pe lîngă monseniorul Bienvenu, încît, abia ieşiţi din seminar, tinerii hirotonisiţi de el luau recomandaţii de la arhiepiscopii din Aix sau din

I

(S5

După nouă anLu grabă într-acolo. Căci, în definitiv, oraşul Digne.^race să fim săltaţi. Un sfînt care trăieşte sale, de Ou'egaţie fără măsură însemnează o vecinătate de Ne/tiioasă; ar putea să transmită prin molipsire o căfrăcie fără leac, înţepenirea articulaţiilor necesare înaintării – într-un cuvînt, mai multă renunţare decît e de dorit; şi oamenii se feresc

de virtutea asta rîioasa. Aşa se explică izolarea monseniorului Bienvenu. Trăim într-o societate întunecată. A reuşi, iată învăţătura care se prelinge picătură cu picătură din corupţia atot-stăpînitoare.
In treacăt fie zis, succesul e ceva destul de respingător. Falsa lui asemănare cu meritul îi înşală pe oameni. Pentru mulţime izbînda este aproape totuna cu superioritatea. Succesul, frate geamăn al talentului, caută să înşele istoria. Singuri Juvenal ' şi Tacit2 mai mîrîie. In vremea "noastră, o filozofie aproape oficială a intrat slugă la el, poartă livreaua succesului şi face slujba de anticameră. Să reuşeşti, asta-i învăţătura! Prosperitatea presupune capacitate. A cîştiga la loterie, iată iscusinţa. Cine triumfă e'venerat. Naşte-te într-o zodie bună şi nu-ţi mai trebuie nimic. Ai noroc, ai totul ; eşti fericit, lumea te crede mare. In afară de cinci sau şase mari excepţii, care fac strălucirea unui secol, admiraţia contemporanilor nu e altceva decît miopie. Poleiala e aur! Să fii primul venit, asta nu împiedică ; numai să poţi parveni. Omul de rînd e un bătrîn Narcis 3 care se adoră pe sine şi care aplaudă vulgaritatea. însuşirile alese, graţie cărora poţi fi Moise, Eschyl, Dante, Michel-angelo sau Napoleon, sînt atribuite de către mulţime, dintr-o dată şi prin aclamaţii, oricui îşi atinge ţinta într-un domeniu oarecare. Fie că un notar ajunge depu-

' Poet satiric latin (secolul I) de o rară virulentă ; simbol al protestatarilor plini de indignare împotriva moravurilor corupte.
2 Istoric latin (secolul I), care a denunţat fără cruţare, tn Istorii şi în Anuale, cruzimile lui Nero şi ale lui Domiţian.
3 Tfnăr frumos care, după mitologia greacă, se îndrăgostise de pro
priul său chip şi îşi petrecea tot timpul contemplîndu-l în apa unui rîu – simbol al încîntării de sine.

tat, că un fals Corneille a scris Tiridate >, că un eunuc ajunge să stăpînească un harem, că un Prudhomme2 militar cîştigă din întîmplare bătălia hotărîtoare a unei epoci, că un farmacist a născocit nişte tălpi de carton pentru armata din Sambre-et-Meuse şi-şi asigură, cu acest carton vîndut drept piele, un venit de patru sute de mii de franci, fie că un negustor de mărunţişuri se însoară cu camătă şi-o face să fete şapte-opt milioane, al căror părinte e el şi-a căror mamă e ea, fie că un predicator ajunge episcop prin fonfăiala lui, că un intendent de casă mare e atît de bogat, la plecarea din serviciu, încît ajunge ministru de finanţe – oamenii numesc asta geniu, tot aşa cum numesc frumuseţe figura lui Mousqueton3 şi maiestate gîtul vînjos al lui Claudiu4. Ei confundă constelaţiile de pe bolta cerului cu stelele pe care le stîrnesc labele raţelor în nămolul mlaştinii.

XIII
CE CREDEA

Din punct de vedere al ortodoxiei, nu va fi nevoie să-l cercetăm pe domnul episcop din Digne. In faţa unui astfel de suflet nu putem simţi decît respect. Conştiinţa celui drept trebuie crezută pe cuvînt. De altfel, ţinînd seama de anumite naturi, admitem posibilitatea dezvoltării tuturor frumuseţilor virtuţii omeneşti într-o credinţă diferită de a noastră.

Qe credea el despre cutare dogmă sau despre cutare mister ? Tainele sufletului omenesc nu le cunoaşte decît

1 Tiridate, rege al Armeniei şi aliat al romanilor (secolul al III-lea), a devenit eroul unei tragedii a lui Catnpistron, autor dramatic francez de la sfîrşitul secolului al XVII-lea. La Victor Hugo numele lui este ade sea folosit ca simbol al epigonilor fără talent. A fost într-adevăr un imi tator servil, fn stil mai ales, al lui Corneille si Racine.

2 Erou al cărfii lui Henry Mornier, Memoriile lui Joseph Prudhomme – tipul burghezului mărginit şi mulţumit de sine.

s Clovn din timpul restauraţiei, celebru prin urîţenia Iui. * împărat roman (41–54).

mormîntul, unde sufletele intră goale. Sîntem însă încredinţaţi că niciodată dificultăţile credinţei nu erau rezolvate de el prin ipocrizie. Diamantul nu poate putrezi. Credea din toată puterea sufletului său. „Credo in Patrem!"' exclama el adesea, găsind de altminteri în faptele bune toată mulţumirea de care are nevoie conştiinţa şi care-fi spune în şoaptă : „Dumnezeu e cu tine!" Ceea ce ne credem datori să notăm este că, în afară – ca să zicem aşa – şi dincolo de credinţa sa, episcopul dovedea un surplus de iubire. Din pricina lui, quia multum amavit2, era socotit vulnerabil de către „oamenii serioşi", de către „persoanele grave", de către „oamenii cu judecată "; locuţiuni alese ale tristei noastre lumi, în care egoismul primeşte cuvîntul de ordine de la pedantism. Ce era acest surplus de iubire ? Era o bunăvoinţă senină revărsată asupra oamenilor şi care, cum am mai spus, ajungea uneori pînă la lucruri. Nu ştia ce e dispreţul. Era îngăduitor cu făpturile domnului. Orice om, chiar şi cel mai bun, are într-însul o asprime de care nu-şi dă seama şi pe care o păstrează faţă de animale. Episcopul din Digne nu cunoştea asprimea aceasta, nelipsită totuşi multor preoţi. Nu mergea pînă la mila brahmanului, dar părea că meditase asupra acestor cuvinte ale ecleziastului: „Ştim noi oare unde se duce sufletul animalelor ?" Aspectele urîte, deformările instinctului nu-I tulburau şi nu-l indignau. II mişcau, îl înduioşau aproape. Ingîndurat, părea că se străduieşte să afle, dincolo de viata aparentă, cauza, explicaţia, scuza. Părea, uneori, că-i cere' lui dumnezeu uşurări de pedeapsă. Examina fără mînie, cu ochiul lingvistului care descifrează un pergament, cantitatea de haos care mai dăinuieşte în natură. Starea aceasta de spirit îl făcea uneori să spună lucruri stranii. Intr-o dimineaţă se afla în grădină; credea că e singur, dar sora lui îl urma fără ca el s-o fi văzut ; deodată, se opri şi privi ceva pe jos; era un păianjen mare, negru, păros, îngrozitor. Sora lui îl auzi spunînd :

1 Cuvintele cu care începe simbolul credinţei.

2 Pentru că a iubit mult (în original tn limba latină).

— Biata vietate ! Nu-i vina ei !.., De ce n-am aminti aceste copilării aproape divine ale bunătăţii din suflet ? Copilării, fie! dar astfel de copilării sublime au avut şi sfîntul Franciisc din Assisi' şi Marc Aureliu2. Intr-o zi, şi-a scrîntit un picior pentru că n-a vrut să strivească o furnică.

Aşa trăia acest om drept. Uneori adormea în grădină şi atunci nimeni nu era mai vrednic de respect.
Monseniorul Bienvenu fusese cîndva – dacă ar fi să dăm crezare celor ce se povestesc despre tinereţea şi chiar despre maturitatea iui – un om pasionat şi poate violent. Nespusa-i bunătate nu era atît un instinct natural, cît mai cu seamă rezultatul unei convingeri nestrămutate, filtrată în inima sa de-a lungul vieţii şi asimilată treptat, picătură cu picătură; căci, într-un caracter, ca şi într-o stîncă, se găsesc găuri pe care le fac stropii de apă care cad mereu în acelaşi Ioc. Urmele acestea nu se pot şterge; astfel de formaţiuni nu se pot sfărîma.
In 1815 – parcă am mai spus-o – împlinea şaptezeci şi cinci de ani, dar nu părea să aibă mai mult de şaizeci. Nu era înalt; era plinuţ şi, ca să slăbească, făcea bucuros lungi plimbări pe jos ; avea mersul sigur şi spinarea foarte puţin adusă, amănunt din care n-avem de gînd să tragem nici o concluzie. Grigore al XVI-lea, la optzeci de ani, se ţinea drept şi zîmbea, ceea ce nu-l împiedica să fie un episcop rău. Monseniorul Bienvenu avea ceea ce poporul numeşte „un cap frumos", dar atît de simpatic încît uitai că e frumos.
Cînd vorbea cu acea voioşie copilărească – unul din darurile lui despre care am mai pomenit – te simţeai la largul tău lîngă el; părea că din toată făptura lui ţîşneşte bucurie. Obrazul lui îmbujorat şi proaspăt, toţi dinţii lui albi, pe care şi-i păstrase şi pe care şi-i arăta cînd rîdea, îi dădeau acea înfăţişare senină şi plăcută,
1 întemeietorul ordinului călugăresc catolic al franciscanilor; propovăduia mila fafă de animale.
* împărat roman din dinastia Antoninilor (sec. II), tip de suveran literat şi filozof. A lăsat nişte Cugetări de inspiraţie stoică.

care te face să spui despre cineva : „E un om de treabă !", iar despre un bătrîn : „E un unchiaş cumsecade !" Ne amintim că impresia asta o făcuse şi asupra lui Napoleon. Cînd îl vedeai pentru întîia dată, nu părea într-adevăr decît un om cumsecade. Dar dacă stăteai cîteva ceasuri în preajma lui, şi dacă-l surprindeai cîf de puţin căzînd pe gînduri, unchiaşul cumsecade se transfigura încet-încet, luînd nu ştiu ce înfăţişare impunătoare. Fruntea lui lată şi serioasă, măreaţă, datorită părului său alb, devenea şi mai măreaţă cînd medita. Bunătatea lui îi dădea maiestate, fără ca bunătatea să înceteze a străluci, încercai ceva din emoţia pe care ţi-ar da-o vederea unui înger surîzător, care-şi desface încet aripile, fără a conteni să zîmbească. Respectul, un respect ce nu se poate exprima în cuvinte, te copleşea treptat şi-ţi ajungea la inimă; simţeai atunci că ai în faţa ta una din acele făpturi puternice, încercate şi îngăduitoare, a căror minte e atît de superioară, încît nu poate fi decît plină de blîndeţe.
După cum s-a văzut, rugăciunea, oficierea slujbelor religioase, milostenia, mîngîierea celor năpăstuiţi, cultivarea unui petic de pămînt, iubirea aproapelui, cumpătarea, ospitalitatea, renunţarea, încrederea, studiul, munca, îi umpleau fiecare zi din viaţă. Ii umpleau – iată cuvîntul potrivit – căci, fără îndoială, fiecare zi a episcopului era toată plină de gînduri

bune, de vorbe bune, de fapte bune. Totuşi, ea nu era întreagă, da.că vremea rece sau ploioasă îl împiedica, seara – cînd cele două femei plecau la culcare – să petreacă un ceas sau două în grădina, înainte de a se culca şi el. Părea că e un fel de ritual al lui, să se pregătească de culcare meditînd în mijlocul marelui spectacol al cerului înstelat. Uneori, dacă cele două bătrîne nu dormeau, îl auzeau la ore destul de tîrzii din noapte plimbîndu-se încet pe alei. Stătea acolo, singur, numai cu el însuşi, pe gînduri, liniştit, închinîndu-se, comparîndu-şi seninătatea inimii cu seninătatea văzduhului, înfiorat în întuneric de măreţia văzută a constelaţiilor şi de măreţia nevăzută

a lui dumnezeu, deschizîndu-şi sufletul gândurilor care vin din necunoscut. în clipele acelea, dăruindu-şi inima la ora cînd florile nopţii îţi dăruiesc parfumul, aprins ca o făclie în mijlocul nopţii înstelate, lăsîndu-se dus de extaz în centrul strălucirii universale a creaţiei, n-ar fi putut nici el însuşi să spună ce se petrecea în sufletul său; simţea ceva care-şi lua zborul dintr-însul şi ceva care cobora în el, misterios schimb al abisurilor sufletului cu abisurile nemărginirii !...
Se gîndea la măreţia şi la prezenţa lui dumnezeu ; la veşnicia viitoare, straniu mister; şi la veşnicia trecută, mister şi mai straniu ; la toate infiniturile care se desfăşurau sub ochii săi în toate direcţiile ; şi, fără să caute să-l înţeleagă, privea neînţelesul. Nu-l cerceta pe dumnezeu ; se lăsa orbit de el. Urmărea aceste minunate ciocniri dintre atomi, care dau formă materiei, dezvăluie energiile, creează individualităţile în unitate, proporţiile în întindere, ceea ce nu se poate număra în infinit şi, prin lumină, face să se nască frumuseţea.
Aceste ciocniri se ivesc şi dispar fără încetare. Ele sînt viaţa şi moartea.
Se aşeza pe o bancă de lemn, rezemată de o boltă de viţă părăginită, şi se uita la stele printre siluetele plă-pînde şi pipernicite ale pomilor săi roditori. Sfertul acela de pogon, sădit atît de sărăcăcios, atît de plin de dărăpănături şi de şoproane, îi era drag şi-i era de ajuns.
Ce-i mai trebuia acestui bătrîn, care-şi petrecea puţinele clipe de răgaz ale vieţii, ce-i lăsa atît de puţin răgaz, între grădinărit ziua, şi contemplare noaptea ? Colţul ăsta îngrădit, avînd cerul drept tavan, nu-i era oare de ajuns ca să-l poată slăvi pe domnul, rînd pe rînd, în operele lui cele mai încîntătoare, ca şi în operele lui cele mai sublime ? Nu era într-asta totul – şi ce-ar fi putut să mai dorească ? O grădiniţă ca să se plimbe şi nemărginirea ca să viseze. Jos – ceea ce se poate semăna şi culege ; sus – ceea ce se poate studia şi contempla ; un mănunchi de flori pe pămînt şi toate stelele de pe cer.

XIV
CE GI'NDEA
Un ultim cuvînt.
Deoarece amănunte de acest fel ar putea, mai ales în momentul de faţă, să dea episcopului din Digne – ca să ne servim de o expresie la modă – o anumită fizionomie „panteistă" ', lăsînd să se creadă, fie spre defăimare, fie spre lauda sa, că nutrea una din acele filozofii personale caracteristice secolului nostru, care încolţesc uneori în spiritele singuratice, se ridică şi

cresc într-însele, gata să înlocuiască religiile – ţinem să arătăm că nimeni dintre cei care l-au cunoscut pe monseniorul Bienvenu nu s-ar fi socotit îndreptăţit să creadă aşa ceva. Omul acesta se lăsa luminat de inima lui. înţelepciunea sa era făcută din lumina pe care-o răspîndea ea. Nici un sistem; numai şi numai fapte. Speculaţiile încîlcite dau ameţeală; nu există nici o dovadă că se avînta cu mintea în apocalipsuri. Apostolul poate fi cutezător, dar episcopul trebuie să fie sfios. El nu s-ar fi încumetat probabil să cerceteze prea mult anumite probleme, rezervate oarecum marilor spirite temerare. încerci o spaimă sfîntă la porţile tainelor; deschizăturile întunecoase stau căscate, dar ceva îţi spune, ţie, care eşti trecător prin viaţă, că nu trebuie să intri. Vai celui ce pătrunde acolo! In adîncimile cele mai grozave ale abstracţiei şi ale speculaţiei pure geniile situate, ca să spunem aşa, mai presus de dogme propun ideile lor Iui dumnezeu. Rugăciunea lor începe cu îndrăzneală discuţia, închinarea lor pune întrebări. Aceasta e religia directă, plină de îngrijorare şi de răspundere pentru cel ce-i încearcă povîrnişurile. Meditaţia omenească nu are margini. Pe răspunderea ei, ea îşi analizează şi-şi adînceşte propria-i orbire. S-ar putea chiar spune că, printr-un fel de reacţie strălucită,
l Panteism, concepţie filozofică după care divinitatea se confundă cu universul. La gînditorii progresişti ca Giordano Bruno şi mai ales Spi-
noza, concepţia aceasta era o luare de pozijie net anticreştină.

ea ufuieşte natura ; lumea misterioasă care ne înconjoară dă înapoi ceea ce primeşte şi probabil că cei ce contemplă sînt la rîndul lor contemplaţi. Orice-ar fi, există pe lume oameni – dar oare sînt ei oameni ? – care văd desluşit, în fundul zării visurilor, înălţimile absolutului şi care au viziunea cumplită a piscului fără sfîrşit. Monseniorul Bienvenu nu era cîtuşi de puţin dintre aceştia ; monseniorul Bienvenu nu era un geniu. El s-ar fi temut de aceste culmi, de pe care unii, chiar foarte mari, ca Swedenborg' şi Pascal2, au alunecat în dementă. Fără îndoială, asemenea visuri grozave îşi au folosul lor moral, şi pe căile acestea spinoase ne apropiem de perfecţiunea ideală. Episcopul lua drumul cel mai scurt : evanghelia. Nu încerca să facă din patrafirul său mantia lui Uie3; nu proiecta lumina viitorului peste rostogolirea furtunoasă a evenimentelor; nu încerca să facă din licărirea lucrurilor flacără; n-avea nimic de profet, n-avea nimic de mag. Sufletul acesta umil iubea ; atîta tot.
Că ridica rugăciunea pînă la năzuinti supraomeneşti, se prea poate; dar niciodată nu te rogi şi nu iubeşti prea mult; şi dacă rugăciunea care depăşeşte textele ar fi o erezie, atunci sfînta Tereza şi sfîntul Ieronim ar fi eretici.
Se pleca asupra celui ce geme şi asupra celui ce-şi dă duhul. Universul îi apărea ca un uriaş trup bolnav; descoperea pretutindeni febra, iscodea peste tot suferinţa şi, fără a căuta să dezlege enigma, se străduia să oblojească rana. Temuta privelişte a creatiunii făcea să se nască în el duioşia ; nu căuta decît să găsească pentru el însuşi, şi să insufle şi altora, cel mai bun mijloc de-a compătimi şi de-a alina. Pentru acest preot bun şi ales,
1 Filozof misiic suedez din secolul a! XVIIMea.
2 Filozof, matematician şi fizician francez din secolul al XVII-lea, care

spre sfîrşitul vieţii a avut crize de misticism,
3 Nu-şi lua, adică, aere de profet, de inspirat, de făcător de minuni.
Lui Uie, profet evreu, Vechiul Testament ti atribuie diverse minuni, prin
tre care despicarea apelor Iordanului cu mantia lui făcută vălătuc.

tot ce există alcătuia un motiv permanent de tristeţe care se cerea mîngîiată.
Sînt oameni care lucrează la descoperirea aurului ; el lucra la descoperirea milei. Mina Iui era mizeria universală.
Durerea de pretutindeni era pentru el prilej de veşnică bunătate. ,,Iubiţi-vă unii pe alţii !" Socotea că asta-i totul; nu dorea nimic mai mult; aceasta era toată doctrina lui.
Intr-o zi, omul acela care se credea „filozof", senatorul despre care am mai vorbit, îi spuse episcopului :
— Dar uitaţi-vă în jurul dumneavoastră : toţi se răz
boiesc între ei; cel mai tare este cel mai deştept. „Iu'bi-
ţi-vă unii pe alţii!", preceptul dumneavoastră, e o prostie.
— Ei bine – răspunse monseniorul Bienvenu fără
gust de sfadă – daca e o prostie, sufletul trebuie să
se închidă într-însa ca perla într-o scoică.
El se închidea deci şi trăia într-însa, găsindu-şi astfel mulţumirea deplină, lăsînd deoparte marile probleme care atrag şi care înspăimântă, perspectivele de nepătruns ale abstracţiunii, adîncurile metafizicii, toate abisurile care, laolaltă, îl duc pe apostol spre domnul, pe necredincios spre neant: destinul, binele şi răul, războiul omului împotriva semenului său, conştiinţa omenească, gîndirea amorţită a animalelor, transformarea prin moarte, recapitularea vieţilor intrate în mormînt, altoirea de neînţeles a unor iubiri succesive pe acelaşi eu, esenţa, substanţa, Nilul şi Ensul ', sufletul, natura, libertatea, necesitatea, probleme ameţitoare, nedumeriri sinistre în care se zbat arhanghelii uriaşi ai minţii omeneşti, prăpăstii grozave, pe care Lucreţiu2, Mânu3, sfîntul Pavel şi
' Mic afluent al Dunării, în Austria, fn contrast cu im fluviu uriaş ca Nilul.
2 Poet latin din secolul î f.e.n., adept al materialismului, autor al poe
mului ,,De rerum natura".
3 Personaj legendar căruia i se atribuie „Legea lui Mânu", expunere
a religiei brahmane din India.

Dante le contemplă cu acei ochi scăpărători care, privind ţintă infinitul, fac parcă să răsară stelele.
Monseniorul Bienvenu nu era decît un om care privea din afară lucrurile misterioase, fără să le cerceteze îndeaproape, fără să le frămînte, fără să-şi tulbure mintea cu ele, păstrînd în suflet respectul adînc al necunoscutului.

CARTEA A DOUA
CĂDEREA IN PĂCAT
I
DUPĂ O ZI DE DRUM

în primele zile ale lunii octombrie 1815, cam cu un ceas înainte de apusul soarelui, un drumeţ intră în oraşul Digne. Puţinii locuitori care se aflau în acea clipă la ferestre sau în pragul caselor se uitau la acest călător cu un fel de îngrijorare. Rar se întîmplă să întîlneşti un trecător cu o înfăţişare mai păcătoasă. Era un bărbat de statură mijlocie, îndesat şi voinic, în puterea vîr-stei. Să tot fi avut vreo patruzeci şi şase sau patruzeci şi opt de ani. O şapcă cu cozorocul de piele pleoştit îi ascundea în parte faţa arsă de dogoarea soarelui şi leoarcă de sudoare. Prin cămaşa lui de pînză neînălbită, groasă, prinsă la gît cu o mică ancoră de argint, se vedea pieptul păros ; avea o cravată răsucită ca o frîn-ghie, pantaloni albaştri de doc, roşi, jerpeliţi, cu un genunchi peticit şi cu altul găurit, o bluză veche, cenuşie, zdrenţuită, cîrpită la unul din coate cu o bucată de postav verde, cusută cu sfoară ; pe spate purta o raniţă înţesată, închisă bine şi nouă ; în mînă, un ciomag lung, noduros ; în picioare, ghete ţintuite, fără ciorapi; cu capul tuns şi barbă mare. Năduşeala, arşiţa, mersul pe jos, praful, sporeau înfăţişarea respingătoare a acestui prăpădit.
Deşi ras în cap, avea părul zbîrlit, căci începuse să-i crească şi părea că n-a mai fost tuns în ultimul timp.
Nu-l cunoştea nimeni. Nu era, desigur, deoît un trecător. De unde venea ? Dinspre miazăzi. Ori poate de pe ţărmurile mării. Căci îşi făcea intrarea în Digne pe
n

acelaşi drum pe care, cu şapte luni mai-nainte, trecuse şi împăratul Napoleon mergînd de la Cannes spre Paris. Omul mersese, desigur, toată ziua. Părea foarte obosit. Nişte femei din tîrgul ce! vechi, care se află în partea de jos a oraşului, l-au văzut oprindu-se sub copacii din bulevardul Gassendi şi bînd apă la fîntîna din capătul promenadei. Trebuie să-i fi fost tare sete, căci nişte copii, care se luaseră după el, l-au văzut oprindu-se din nou la două sute de paşi mai departe, ca să bea apă şi de la fîntîna din piaţa tîrgului.
Ajuns la colţul străzii Poichevert, coti Ia stînga şi se îndreptă spre primărie. Intră acolo şi ieşi după un sfert de ceas. Un jandarm şedea lîngă poartă, pe banca de piatră pe care se urcase la 4 martie generalul Drouot ca să citească mulţimii înspăimîntate proclamaţia din golful Juan '. Omul îşi scoase şapca şi-l salută cu umilinţă pe jandarm.
Fără să-i răspundă la salut, jandarmul se uită cu atenţie la el, îl urmări cîtva timp cu privirea, pe urmă intră în localul primăriei.
Era atunci la Digne un han frumos, cu firma La crucea lui Colbas. Hanul acesta era ţinut de un oarecare Jacquin Labarre, om bine văzut în oraş, pentru că se înrudea cu un alt Labarre, care ţinea la Grenoble hanul La trei delfini şi care slujise în corpul călăuzelor2. Cînd a debarcat împăratul, s-a vorbit mult prin partea locului despre hanul La trei delfini. Se spunea că generalul Bertrand 3, travestit în căruţaş, venise de multe ori acolo, în luna ianuarie, împărţind decoraţii soldaţilor şi napoleoni cu nemiluita burghezilor. Adevărul e că, intrînd în Grenoble, împăratul refuzase să locuiască în palatul prefecturii şi, mulţumindu-i primarului, i-a spus: „Mă duc la cineva pe care-l cunosc!" Şi s-a dus la Trei delfini.
1 Golf pe coasta mediteraneană a Franţei, unde a debarcat Napoleon la 1 martie 1815, ctnd s-a înapoiat din insula Elba.

2 Les guides (ghizi, călăuze) erau im corp de elită în armata lui Napo leon.
3 General al imperiului, neclintit în credinţa sa faţă de Napoleon ; I-a urmat !n in=nla Elba, apoi în Insula Sfînta Elena,
7*

Gloria aceasta a lui Labarfe de la Trei delfini se răs* frîngea, la douăzeci şi cinci de leghe depărtare, asupra lui Labarre de La crucea lui Colbas. Se spunea despre el în oraş : „E văr cu cel din Grenoble".
Omul se îndreptă spre hanul acesta, care era cel mai bun din regiune. Intră în bucătărie, care dădea de-a dreptul spre drum. Toate cuptoarele erau aprinse; un foc mare pîlpîia vesel în sobă. Hangiul, care era în acelaşi timp şi bucătar, trecea foarte preocupat de la vatră la tingiri, pregătind o masă minunată unor căruţaşi care se auzeau rîzînd şi vorbind zgomotos într-o odaie alăturată. Cine a călătorit ştie că nimeni nu mănîncă mai bine decît căruţaşii.
O marmotă grasă, nişte potîrnichi albe şi un cocoş sălbatic se învîrteau într-o frigare lungă în faţa focului; pe cuptor fierbeau doi crapi mari şi un păstrăv din lacurile învecinate.
Hangiul, auzind că se deschide uşa şi că intră un nou-venit, spuse, fără să-şi ia ochii de la cuptor :
— Ce doreşte domnul ?
— Să mănînc şi să mă culc ! spuse omul.
— Nimic mai uşor! spuse hangiul. In clipa aceea
întoarse capul, măsură dintr-o aruncătură de ochi toată
înfăţişarea călătorului şi adăugă : Gu plată !...
Omul scoase o pungă mare de piele din buzunarul bluzei şi răspunse :
— Am bani.
— Atunci vă stăm la dispoziţie! spuse hangiul.
Omul îşi băgă punga în buzunar, îşi scoase raniţa şi
o puse jos, lingă uşă, rămase cu ciomagul în rnînă şi o aşeză pe un scăunel Mngă foc. Digne e situat în munţi. Serile de octombrie sînt friguroase acolo.
Intre timp, tot umblînd de colo pînă colo, hangiul trăgea cu coada ochiului la călător.
— îmi daţi să mănînc ? întrebă omul.
— Numaidecît, spuse hangiul.
Pe cînd noul-venit se încălzea, întors cu spatele, vrednicul hangiu Jacquin Labarre scoase din buzunar un creion, apoi rups« un colţ dintr-un ziar vechi care se afla

pe o mescioară, lîngă fereastră. Scrise vreo două rîn-duri pe marginea albă, îndoi peticul de hîrtie, fără să-l lipească, şi-l dădu unui băiat, care părea că-i serveşte totodată ca ajutor la bucătărie şi ca argat. Hangiul îi şopti ceva la ureche băiatului, care porni în goană spre primărie.
Călătorul nu văzuse nimic din toate astea.
întrebă din nou :
— îmi daţi odată să mănînc ?
— Numaidecît, zise hangiul.

Copilul se întoarse. Aducea hîrtia înapoi. Hangiul o desfăcu grăbit, ca unul care aşteaptă un răspuns. Păru că citeşte cu atenţie, apoi clătină din cap şi rămase o clipă pe gînduri. In sfîrşit, se întoarse spre călătorul care părea cufundat într-o meditaţie nu prea senină.
— Domnule – spuse el – nu vă pot găzdui.
Omul se ridică pe jumătate.
— Cum, vă e teamă că n-am să plătesc ? Vreţi să plă
tesc înainte ? V-am spus doar că am bani.
— Nu-i vorba de asta.
— Atunci ?
— Dumneata ai bani...
— Da, spuse omul.

— Dar eu – spuse hangiul – n-am nici o cameră.
Omul răspunse liniştit :
— Lăsaţi-mă în grajd.
— Nu pot.
— De ce ?
— De abia au loc caii.

— Atunci – spuse iar omul – o să mă aciuez într-un
colţ al podului. O mînă de paie mi-e de ajuns. O să vor
bim, după-masă.
— Nu-ţi pot da masa.
Guvintele acestea, spuse pe un ton măsurat, dar hotă-rît, i se părură foarte grave călătorului. Se ridică.
— Ei, asta-i bună ! Dar eu mor de foame. Umblu de
azi-dimineaţă. Am făcut douăsprezece leghe. Plătesc.
Vreau să mănînc.
— Nu am nimic ! spuse hangiul.

Omul începu să rîda şi se întoarse spre vatră şi spre cuptoare.
— Nimic ? Dar astea ce-s ?
— Sînt comandate.
— De cine ?
— De domnii căruţaşi.
— CîţJ sînt ?
— Doisprezece,
— E de mîncare aici pentru douăzeci.
— Au comandat şi-au plătit totul dinainte.
Omul se aşeză din nou şi spuse fără a ridica vocea :
— Sînt la han, mi-e foame şi rămîn.
Hangiul se plecă atunci la urechea lui şi-i spuse pe un ton care-! făcu să tresară :
— Pleacă !
Călătorul stătea încovoiat în clipa aceea şi împingea, cu vîrful ghintuit al bîtei sale, nişte cărbuni aprinşi în foc. Se întoarse repede şi, cînd deschise gura să răspundă, hangiul îl privi drept în ochi şi adăugă tot în şoaptă :
— Ascultă, sa lăsăm vorba. Vrei să-ţi spun pe nume ?
Te cheamă Jean Valjean. Vrei să-ţi spun acum cine eşti ?

Cînd te-am văzut intrînd, am bănuit ceva. Am întrebat
la primărie şi iată ce mi s-a răspuns. Ştii să citeşti ?
Spunînd acestea, îi întinse străinului hîrtia desfăcută,
care făcuse drumul de la han la primărie şi de la pri
mărie la han. Omul aruncă o privire. Hangiul adăugă
după o scurta tăcere: Am obiceiul să fiu politicos cu
toată lumea. Pleacă I
Omul lăsă capul în jos, îşi ridică raniţa de pe podea şi plecă. Apucă pe strada principală. Mergea înainte, la întîmp'are, lipindu-se de case, ca un om umilit şi trist, Nu întoarse capul de loc. Dacă s-ar fi uitat înapoi, l-ar fi văzut pe hangiu! de La crucea lui Colbas în pragul uşii, înconjurat de toţi călătorii care trăseseră la han şi de toţi trecătorii de pe stradă, vorbind cu aprindere şi arătîndu-l cu degetul. Din privirile bănuitoare şi speriate ale grupului şi-ar fi dat seama că, în curînd, sosirea iui va fi evenimentul de seamă a! întregului oraş.

N-a văzut nimic din toate astea. Oamenii copleşiţi nu se uită înapoi. Ei ştiu prea bine că piaza rea îi urmăreşte.
Merse astfel cîtăva vreme fără să se oprească, trecînd la întîmplare pe străzi pe care nu le cunoştea, uitînd de oboseală, cum se întîmplă totdeauna cînd eşti amărît. Deodată, simţi că leşină de foame. începuse să se întunece. Se uită de jur împrejur, ca să vadă dacă nu descoperă vreun adăpost. Hanul cel frumos era închis pentru el; căuta vreo circiumă oricît de modestă, o cocioabă oricît de săracă.
Tocmai se aprindea o lumină la capătul străzii; o creangă de pin, atîrnată de un stîlp de fier, se contura pe cerul senin al asfinţitului. Porni într-acolo.
Era într-adevăr o cîrciumă. Gîrciuma din strada Chaffaut.
Călătorul se opri o clipă şi se uită prin geam în sala scundă a cîrciumii, luminată de-o lampă mică, aşezată pe masă, şi de focul mare din vatră. Cîţiva inşi stăteau acolo şi beau. Cîrciumarul se încălzea. Flacăra făcea să sfîrîie un ceaun de fier atîrnat de cîrlig. Cîrcmma, care era şi un fel de han, avea două uşi. Una dădea spre stradă, cealaltă dădea într-o curticică plină de gunoi.
Călătorul nu se încumetă să intre prin uşa din stradă. Se strecură în curte, se opri din nou, pe urmă apăsă sfios pe clanţă şi împinse uşa.
— Gine-i acolo ? zise stăpânul.
— Cineva care ar dori să mănînce şi să doarmă.
— Bun. Aici puteţi mînca şi puteţi dormi.
Călătorul intră. Toţi cei care erau acolo la băut
întoarseră capul. Lampa îl lumina dintr-o parte, focul dintr-alta. II cercetară cîtva timp cu privirea, pe cînd îşi scotea raniţa.
Cîrciumarul îi spuse :
— Uite focul. Mîncarea fierbe în ceaun. Vino să te
încălzeşti, prietene.
Se aşeză lîngă vatră. îşi întinse la foc picioarele amorţite de oboseală. Din ceaun se răspîndea un miros plăcut. Tot ce se putea desluşi pe faţa sa, sub şapca

pleoştită, era o uşoară licărire de mulţumire, amestecată cu înfăţişarea vrednică de milă pe care-o dă deprinderea de a suferi. Avea, de altminteri, un profil hotărît, energic şi trist. Fizionomia asta era ciudată : începea prin a părea umilă şi sfîrşea prin a părea severă. Ochiul lucea sub sprîncene ca un foc sub mărăcini.
Unul dintre oamenii care se aflau la masă era un pescar, care, înainte de a intra în circiuma din strada Chaffaut, se dusese să-şi lase calul în grajdul Iui Labarre. Intîmplarea făcuse ca în aceeaşi dimineaţă să-l întîl-nească pe străinul acesta cu mutră suspectă mergînd spre Bras d'Asse şi... (am uitat cum îi spune; mi se pare Escoublon), Aşadar, cînd s-a întîlnit cu el, omul, care părea foarte obosit, l-a rugat să-l ia pe şa, dar pescarul i-a răspuns iuţind pasul. Cu o jumătate de ceas mai-nainte, pescarul acesta se afla în grupul care se strîri-sese în jurul lui Jaccjuin Labarre şi le povestise chiar el celor ele La crucea lui Colbas întîlnirea neplăcută din cursul dimineţii. De la locul său făcu un semn pe furiş cîrciumarului. Acesta veni spre el. Schimbară cîteva cuvinte în şoaptă. Omul căzu iarăşi pe gînduri.
Cîrciumarul se înapoie la vatră, puse brusc mîna pe umărul omului şi-i spuse :
— Trebuie să pleci de-aici.
Străinul se întoarse şi răspunse cu blîndeţe :
— A ! Ştiţi ?
— Da.
— M-au alungat de Ia hanul celălalt.
— Şi te gonim şi de-aici.
— Unde vreţi să mă duc ?
— Intr-altă parte.
Omul îşi luă bîta şi traista şi plecă. Pe cînd ieşea,
cîţiva copii, care-l urmăriseră de La crucea lui Colbas şi
care păreau că-l aşteaptă, aruncară cu pietre după el. Se
întoarse rnînios şi-i ameninţă cu bîta. Copiii se risipiră
ca un stol de pasări.
Trecu prin faţa închisorii. La poartă atîrna un lanţ de fier prins de un clopot. Sună. Se deschise o ferestruică. 82

— Domnule temnicer – spuse el, scoffndu-şi respec
tuos şapca – aţi vrea să-mi deschideţi şi să mă adă
postiţi în noaptea asta ?
Un glas răspunse :
— Aci e închisoare, nu e han. Fă ceva ca să fii ares
tat şi ţi se va deschide.
Ferestruica se închise.
Apucă pe o străduţă cu multe grădini. Uneîe nu erau îngrădite decît cu garduri vii, care înveseleau strada. Printre aceste grădini şi zăplazuri zări o căsuţă cu un singur etaj, a cărei fereastră era luminată. Se uită pe fereastră, cum făcuse şi la circiumă. Văzu o odaie mare, spoită cu var, în care se afla un pat acoperit cu pînză înflorată; într-un colţ, un leagăn; cîteva scaune de lemn şi o puşcă cu două ţevi atîrnată pe perete. Masa din mijlocul odăii era pusă. O lampă de aramă lumina faţa de masă albă,

din pînză groasă, cana de cositor, sclipind ca argintul, plină cu vin, şi castronul cafeniu fumegînd. La masă şedea un bărbat de vreo patruzeci de ani, cu o faţă veselă şi luminoasă, care sălta un copilaş pe genunchi. Lîngă el, o femeie foarte tînără alăpta un alt copil. Tatăl rîdea, copilul rîdea, iar mama zîmbea.
Străinul rămase o clipă pe gînduri în faţa acestei privelişti plăcute şi mîngîietoare. Ce se petrecea în sufletul său ? Numai el ar fi putut spune. îşi spunea probabil că familia aceasta veselă va fi primitoare şi că acolo unde vedea atîta fericire va găsi poate un pic de milă.
Bătu foarte încet în fereastră.
Nu-l auziră.
Bătu din nou.
O auzi pe femeie spunînd:
— Bărbate, mi se pare că bate cineva.
— Nu, răspunse soţul.
Bătu a treia oară.
Soţul se sculă, luă lampa, se duse la uşă şi deschise. Era un bărbat înalt, jumătate ţăran, jumătate meseriaş. Purta un şorţ mare de piele, care-i ajungea pînă la umărul stîng şi în car» purta ca într-un buzunar, prins în

cingătoare, tot felul de lucruri : un ciocan, o batistă roşie şi un corn pentru prafui de puşcă. Cînd îşi dădea capul pe spate, cămaşa-i iarg deschisă şi cu gulerul răsfrînt lăsa să se vadă grumazul vînjos, alb şi gol. Avea "sprîncene groase, favoriţi mari, negri, ochii bulbucaţi, partea de jos a feţei lunguiaţă şi, pe deasupra, mulţumirea aceea de a se afia la el acasă, care nu se poate descrie. Dnule – spuse călătl
el , e nu se p
Domnule – spuse călătorul – vă cer iertare. Aţi putea să-mi daţi, contra plată, o farfurie cu supă şi un colţ unde să mă culc în şopronul din grădină ? Aţi vrea ? Cu plată !...
— Cine eşti dumneata ? întrebă stăpînu! locuinţei.
Omul răspunse :
— Vin din Puy-Aloisson. Am umblat toată ziua. Am
făcut douăsprezece leghe. Primiţi dacă plătesc ?
— Nu rn-aş da înapoi să adăpostesc pe cineva de
treabă care plăteşte, spuse ţăranul. Dar de ce nu te duci
dumneata la han ?
— Nu e loc.
— Ei aş ! Nu se poate! Nu-i nici zi de Mici, nici zi
de tîrg. Ai fost la Labarre ?
— Da.
— Şi?
Călătorul răspunse încurcat:
— Nu ştiu... Nu m-a primit.
— Ai fost la circiuma din strada Chaffaut ?
încurcătura străinului spori. îngăimă :
— Nici acolo nu m-au primit.
Pe chipul (ăranului se ivi o umbră de bănuială ; îl privi pe noul-venit din creştet pînă-n tălpi şi exclamă c-un fel de înfiorare :
— Nu cumva dumneata eşti acela... ?

Mai aruncă o privire asupra străinului, făcu trei paşi înapoi, puse lampa pe masă şi luă puşca din perete.
84
între timp, la cuvintele ţăranului: „Nu cumva dumneata eşti acela... ?" femeia se ridicase, îşi luase cei doi copii în braţe şi fugise repede în spatele bărbatului, pri-

vindu-I pe străin cu groază, cu sînul dezgolit, cu ochii înspăimântaţi, murmurînd :
— Tsomaraude ! '
Totul se petrecu în mai puţin decît se poate închipui. După ce-l cercetă cîteva clipe pe străin ca pe-o năpîrcă, stăpînul casei se întoarse spre uşă :
— Pleacă !
— Fie-vă milă J spuse omul. Un pahar cu apă !
— Un glonţ de puşcă ! spuse ţăranul.
Apoi trînti uşa cu putere şi omul îl auzi trăgînd două zăvoare mari. O clipă după aceea, fereastra fu închisă şi cu oblonul, şi zgomotul drugului de fier care-l fixa străbătu pînă afară.
Se înnopta din ce în ce. Vîntul rece al Alpiîor începuse să sufle. La lumina slabă a amurgului, străinul zări într-una din grădinile de pe marginea străzii un fel de bordei mic, ascuns în buruieni. Sări cu hotărîre un gard de lemn şi intră în grădină. Se apropie de bordeiul care avea în loc de uşă o deschizătură îngustă, foarte joasă, semănînd cu barăcile pe care şi le fac cantonierii la marginea drumurilor. Crezu că era într-adevăr baraca unui cantonier. Ii era foame şi frig. Se resemnase în ce priveşte foamea, dar avea cel puţin un adăpost împotriva frigului. Barăcile astea nu sînt de obicei ocupate în timpul nopţii. Se culcă pe burtă şi se strecură înăuntru. Era cald şi dădu peste un culcuş de paie destul de bun. Rămase o clipă întins acolo, fără să poată face vreo mişcare, atît era de obosit. Pe urmă, pentru că traista din spate îl stînjenea şi-i putea sluji foarte bine drept pernă, începu să desfacă una dintre curele. Atunci se auzi un rnîrîit sălbatic. Ridică ochii. Capul unui dulău uriaş se contura în umbră, la deschizătura bordeiului.
Nimerise în cuşca unui cîine.
Voinic şi curajos, omul puse rnîna pe bîtă, îşi făcu din traistă scut şi ieşi din cuşcă cum putu, dar nu fără să-şi lărgească rupturile zdrenţelor de pe el. Ieşi tot aşa şi din grădină, mergînd de-a-ndărătelea, fiind silit, ca să ţină
1 Expresis diaisctalâ din Alpii francezi, însemnînd iîlhar.

dulău! !a distanţă, să recurgă la acei fel de-a mînui bastonul pe care maeştrii acestui soi de scrimă îl numesc „roza acoperită". Cînd izbuti, nu fără greutate, să treacă iar dincolo de zăplaz şi se găsi din nou în stradă, singur, fără culcuş, fără acoperiş, fără adăpost, alungat pînă şi din patul ăsta de paie, pînă şi din cuşca păcătoasă de cîine, se prăbuşi pe o piatră. Se spune că un drumeţ care tocmai trecea pe-acolo l-ar fi auzit offînd : „Nu-s nici măcar un cîine I"
Se ridică îndată şi porni iar la drum. Ieşi din oraş, sperînd să găsească vreun copac sau vreo claie de fîn unde să se adăpostească. Merse astfel cîtva timp, cu capul plecat. Cînd se crezu departe de orice aşezare

omenească, ridică ochii şi căută în jurul lui. Se afla pe o eîmpie ; în faţa lui se ridica una din acele coline joase, acoperite cu mirişti, care după seceriş seamănă cu nişte capete tunse.
Zarea era întunecată; nu numai de bezna nopţii, dar şi din pricina norilor care coborîseră foarte jos, părînd că se sprijină chiar pe colină şi acoperind tot cerul. Cu toate acestea, întrucît tocmai răsărea luna, şi la zenit mai plutea o rămăşiţă din lumina asfinţitului, norii alcătuiau sus pe cer un fel de boltă alburie, de unde abia ajungeau pe pămînt cîteva raze. Părnîntul era astfel mai luminat decît cerul, făcînd un efect deosebit de sinistru, iar colina, de-o formă firavă şi sărăcăcioasă, se contura nedesluşită şi alburie în zarea mohorîtă. Era o privelişte tristă, măruntă, jalnică, mărginită. Nimic altceva pe dîmb şi pe eîmpie decît un arbore diform, care se încovoia fre-mătînd la cîţiva paşi de călător.
Omul acesta, de bună seamă, era departe de-a fi înzestrat cu acele delicate deprinderi ale minţii şi ale sufletului care te fac sensibil la aspectele misterioase ale lucrurilor. Totuşi, cerul, colina, cîmpia şi copacul aveau în ele ceva atît de trist, îneît, după o clipă de încremenire şi visare, el luă grăbit drumul înapoi. Sînt clipe cînd firea pare duşmănoasă.
Se întoarse. Porţile oraşului erau închise. Digne, care fusese asediat pe vremea războaielor religioase, era încă
se

în 1^15 înconjurat de ziduri vechi, întărite cu turnuri pătrate, care mai tîrziu au fost date jos. Trecu printr-o spărtură şi intră din nou în oraş. Era pe la opt seara. Deoarece nu cunoştea străzile, o luă iar la întîmplare. Ajunse astfel la prefectură, apoi la seminar. Trecînd prin faţa catedralei, ameninţă cu pumnul spre biserică.
în colţul pieţei se afla o tipografie. Acolo fuseseră tipărite pentru întîia dată proclamaţiile împăratului şi ale gărzii imperiale, aduse din insula Elba şi dictate chiar de Napoleon.
Zdrobit de oboseală şi nemaiavînd nici o nădejde, se culcă pe banca de piatră de la uşa tipografiei.
O bătrînă ieşea tocmai atunci din biserică. Văzîndu-l întins pe bancă, îl întrebă :
— Ce faci aici, prietene ?
Răspunse aspru şi mînios :
— Precum vedeţi, coană-rnare., m-am culcat.
Coana-mare, vrednică într-adevăr de acest nume, era
doamna marchiză de R...
— Aici, pe bancă ? spuse ea.
— Nouăsprezece ani am avut o saltea de lemn ; astăzi
am una de piatră.
— Ai fost soldat ?
— Da, coană-rnare. Am fost soldat.
— De ce nu te duci la han ?
– Pentru că n-am bani.
— O ! – spuse doamna de R. – n-am la mine decît
douăzeci de centime.
— Daţi-mi-le şi pe alea.

Omul luă cele douăzeci de centime. Doamna de R. adăugă :
— N-o să poţi găsi adăpost Ia han cu atît de puţin.
Ai încercat cumva ? E cu neputinţă să-ţi petreci aşa toată
noaptea. Desigur, trebuie să-ţi fie foame şi frig. Putea
să te primească cineva de milă.
— Am bătut la toate uşile.
— Şi?
— Am fost alungat de pretutindeni.

Coana-mare atinse braţul omului şi-i arătă de cealaltă parte a pieţei o căsuţă joasă, alături de episcopie.
— Ai bătut la toate uşile ? spuse ea.
— Da.
— Ai bătut şi acolo ?
— Nu.
— Bate!

II

PRUDENŢA DA SFATURI ÎNŢELEPCIUNII

In seara aceea, după plimbarea sa obişnuită prin oraş, episcopul din Digne rămăsese pînă tîrziu închis în camera sa. Pregătea o mare lucrare, Datoriile, care din nefericire a rămas neterminată. Cerceta cu grijă tot ce-au spus în această materie însemnată părinţii bisericii şi marii 'învăţaţi. Cartea lui era împărţită în două : mai întîi, datoriile tuturora, apoi datoriile fiecăruia după clasa socială din care face parte. Datoriile tuturora sînt datoriile mari. Ele sînt în număr de patru. Sfîntul Matei le arată astfel : datoriile către dumnezeu (Matei VI), datoriile faţă de sine însuşi (Matei V, 29, 30), datoriile faţă de aproape (Matei VII, 12), datoriile faţă de fiinţe (Matei VI, 20, 25). Celelalte datorii au fost găsite de către episcop, arătate şi prescrise în alte părţi. Datoriile faţă de suverani şi de supuşi, în Epistola către romani; faţă de judecători, soţii, mame şi tineri, în Sfîntul Petru; faţă de soţi, părinţi, copii şi servitori, în Epistola către efesieni; faţă de credincioşi în Epistola către evrei; faţă de fecioare în Epistola către corintieni. Din toate aceste prescripţii, el făcea cu migală un tot armonios pe care voia să-I pună la îndemîna credincioşilor.
Pe la orele opt el lucra încă, scriind destul de anevoios pe nişte pătrăţele de hîrtie, cu o carte mare deschisă pe genunchi, cînd doamna Magloire intră ca de obicei să ia argintăria din dulapul de lîngă pat. Puţin după aceea, înţelegînd că masa era pusă şi că probabil sora

sa îl aştepta, episcopul închise cartea, se ridică de la masă şi intră în sufragerie.
Sufrageria era o încăpere lunguiaţă, cu un cămin, cu o uşă care dădea spre stradă (cum am mai spus) şi o fereastră care dădea spre grădină.
Doamna Magloire tocmai sfîrşise de pus masa. Tot cău-tîndu-şi de lucru, vorbea cu domnişoara Baptistine. Pe masă se afla o lampă. Masa era lîngă cămin, în care ardea un foc bunicel.
Ni le putem lesne închipui pe cele două femei, amîn-două trecute de şaizeci de ani : doamna Magloire, mică de statură, grasă, vioaie; domnişoara Baptistine, blajină, subţirică, plăpîndă, puţin mai înaltă decît fratele ei, îmbrăcată cu o rochie de mătase castanie, culoare la modă în

1806, pe care o cumpărase pe-atunci de la Paris şi care mai ţinea încă. Slujindu-mă de cuvinte vulgare, care au darul de a reda într-un singur euvînt ceea ce abia s-ar putea spune într-o pagină întreagă, doamna Magloire părea o ţărancă, iar domnişoara Baptistine o cucoană. Doamna Magloire purta o scufă albă, încreţită; la gît avea o cruciuliţă de aur, singurul juvaer feminin din casă, o eşarfă foarte albă, ieşind din rochia de postav negru, cu mîneci largi şi scurte, un şorţ de bumbac, cu pătrate roşii şi verzi, legat în talie cu o panglică verde cu pieptar la fel, prins cu două ace în colţurile de sus ; purta pantofi groşi şi ciorapi galbeni ca femeile din Marsilia. Rochia domnişoarei Baptistine era croită după modelul din 1806: talia sus, fustă strîmtă, mîneci cu volănaşe, cu butoniere şi cu nasturi. îşi ascundea părul cărunt sub o perucă cu cîrlionţi zisă ă l'enfant.
Doamna Magloire părea isteaţă, ageră şi bună ; colţurile gurii ei erau inegal ridicate, iar buza de sus mai groasă decît cea de jos, ceea ce îi dădea un aer ursuz.şi autoritar. Atîta vreme cît monseniorul tăcea, ea îi vorbea răspicat, cu un amestec de respect şi de libertate; dar, de îndată ce monseniorul începea să vorbească – cum am văzut – ea îi asculta supusă, ca şi domnişoara. Domnişoara Baptistine nici măcar nu vorbea. Se mărginea să asculte şi să-i facă pe plac, N-a fost fru-

moaşă nici în tinereţe ; avea ochi mari, albaştri, bulbucaţi, nasul lung şi coroiat; dar toată înfăţişarea ei, toată fiinţa ei – am spus-o de la început – arătau o bunătate de negrăit. Fusese din totdeauna predestinată blîndeţii; însă credinţa, mila, speranţa – ce!e trei virtuţi care încălzesc sufletul – ridicaseră încet-încet această blîn-deţe pînă la sfinţenie. Natura o făcuse oaie ; religia o făcuse înger. Sărmană şi sfîntă fată ! Duioasă amintire dispărută !
Domnişoara Baptistine a povestit de atunci de atîtea ori cele ce s-au petrecut la episcopie în seara aceea, încît multe persoane care mai sînt încă în viaţă îşi amintesc cele mai mici amănunte.
In clipa cînd domnul episcop intră, doamna Magloire vorbea cu oarecare aprindere. Stătea de vorbă cu domnişoara pe o temă care-i era familiară şi cu care episcopul se obişnuise. Era vorba despre clanţa de la uşa din faţă.
Se pare că, ducîndu-se să facă tîrguîeli pentru cină, doamna Magloire auzise în cîteva locuri tot felul de zvonuri. Se vorbea despre o haimana cu mutra suspectă ; se spunea că un vagabond deocheat şi-ar fi făcut apariţia, că trebuie să se afle pe undeva prin oraş şi că cei ce s-ar întoarce noaptea tîrziu acasă ar putea sa aibă întîlniri neplăcute. Se mai spunea că paza e foarte prost asigurată, dat fiind că domnul prefect şi domnul primar nu se aveau bine şi căutau să-şi pună beţe-n roate unul altuia. Că rămînea, deci, în sarcina oamenilor de treabă să-şi facă singuri poliţia şi să-şi organizeze paza, avînd grijă să-şi închidă, să-şi zăvorască şi să-şi baricadeze casele şi, mai ales, să-şi încuie bine toate uşile. Doamna Magloire apăsă pe aceste ultime cuvinte; dar episcopul venea din camera sa, unde-i fusese destul de frig; se aşeză în faţa căminului ca să se încălzească şi se gîn-dea la cu totul altceva. Nu luă în seamă aluzia pe care o făcuse anume doamna Magloire. Ea o repetă. Atunci, domnişoara

Baptistine, voind să-i facă pe plac doamnei Magloire, fără să-l supere pe fratele ei, cuteză să spună cu sfială ;

— Frate dragă, ai auzit ce spune doamna Magloire ?
— Am cam auzit ceva, răspunse episcopul. Apoi, întor-
cîndu-şi scaunul pe jumătate, punîndu-şi mîinile pe
genunchi şi ridicînd spre bătrîna menajeră chipul său
prietenos şi uşor înveselit, pe care-l lumina focul,
adăugă : Ei, s-auzim. Ce este ? Ce s-a întîmplat ? Ne pîn-
deşte cumva vreo mare primejdie ?
Atunci, doamna Magloire luă din nou de la capăt toată povestea, exagerînd întrucîtva, fără să-şi dea seama. Se părea că un ţigan, un coate-goale, un fel de cerşetor periculos se afla în momentul acela în oraş. Se dusese să tragă la Jacquin Labarre, care n-a vrut să-l primească. A fost zărit trecînd pe bulevardul Gassendi şi dînd seara tîrcoale pe străzi. Un om vrednic de ştreang, cu o mutră îngrozitoare.
— Adevărat ? spuse episcopul.
Această întrebare, care doamnei Magloire îi păru o încuviinţare, o încuraja ; i se părea un semn că episcopui începea să ffe şi el îngrijorat; continuă deci triumfătoare :
— Da, monseniore. E-aşa cum vă spun. In noaptea
asta o să se întîmple cu siguranţă o nenorocire în oraş.
Toată lumea vorbeşte. Mai cu seamă că paza e atît de
prost asigurată ! (Repetiţie necesară.) Să trăieşti într-o
localitate de munte şi să n-ai nici măcar felinare noaptea
pe străzi ! Ieşi în stradă... întuneric beznă... Aşa că eu
spun, monseniore, şi domnişoara e de aceeaşi părere...
— Eu – întrerupse sora – n-am nici o părere. Ce
face fratele meu e bine făcut.
Doamna Magloire continuă, ca şi cum n-ar fi auzit protestul :
— Sîntem de părere că locuinţa noastră nu-i sigură
de loc ; că, dacă monseniorul încuviinţează, am să-i spun
lui Paulin Musebois, lăcătuşul, să vină să pună la loc
vechile zăvoare ; le avem ; o treabă de-un minut; şi cred,
monseniore, că-i nevoie de zăvoare măcar în noaptea asta ;
fiindcă eu cred că nimic nu e mai grozav decît o uşă pe
care primul venit o poate deschide doar apăsînd pe
clanţă; mai cu seamă că monseniorul are obiceiul să

spună totdeauna : „Intră .'", iar pe de altă parte, în mijlocul nopţii, o! doamne! nici măcar nu mai e nevoie să baţi...
In clipa aceea se auzi o bătaie destul de puternică în uşă.
— - Intră ! spuse episcopul.
III
EROISMUL SUPUNERII PASIVE
Uşa se deschise.

Se deschise brusc, pînă la perete, ca şi cum ar fi împins-o cineva cu energie şi hotărîre.
Intră un om.
II cunoaştem pe omul acesta. E drumeţul pe care l-am văzut adineaori rătăcind în căutarea unui culcuş.
Intră, făcu un pas şi se opri, lăsînd uşa deschisă în urma sa. Avea traista pe umăr, bîta în mînă, o expresie aspră, cutezătoare, obosită şi violentă în ochi. Focul din cămin îl lumina. Era hidos. O arătare sinistră.
Doamna Magloire nu avu nici măcar puterea să scoată un strigăt. Tresări şi rămase înmărmurită.
Domnişoara Baptistine se întoarse, se uită la omul care intrase şi fu gata să se ridice de spaimă, dar, întor-cînd încet capul spre cămin, se uită la fratele ei şi atunci fafa i se linişti şi se însenină din nou.
Episcopul aţintea asupra omului o privire liniştită.
Clnd voi să deschidă gura ca să-l întrebe desigur pe noul-venit ce doreşte, acesta îşi sprijini amîndouă mîinile pe ciomag, îşi plimbă pe rînd privirea de la bătrîn la femei şi, fără să aştepte ca episcopul să spună ceva, zise cu glas tare :
— Ascultaţi î Mă numesc Jean Valjean. Sînt ocnaş. Am stat nouăsprezece ani la ocnă. Am fost eliberat acum patru zile şi sînt în drum spre Pontarlier, locul unde trebuie să ajung. Am făcut patru zile de la Toulon. Astăzi am făcut douăsprezece leghe pe jos. Astă-seară,

rfnd am ajuns aici, rn-am dus fa un han, dar rn-au alungat din pricina livretului meu galben pe care l-am arătat la primărie. Aşa trebuia. M-am dus la alt han. Mi s-a spus : „Pleacă 1" La fel ca şi dincolo. Nimeni n-a vrut să mă primească. M-am dus la închisoare ; temnicerul nu mi-a deschis. Am intrat în cuşca unui cîine. Clinele m-a muşcat şi rn-a alungat, parc-ar fi fost om. S-ar fi spus că ştia şi el cine sînt. M-am dus pe cîmp să mă culc sub stele. Nu era nici o stea. M-am gîndit c-ar putea să plouă şi că nimeni n-ar putea să împiedice ploaia şi m-am întors în oraş, ca să mi se trîntească o uşă în nas. Colo, în piaţă, mă culcasem pe o piatră. O femeie cumsecade mi-a arătat casa dumneavoastră şi mi-a spus : „Bate şi-acolo !" Am bătut. Ce-i aici ? E un han ? Am bani. Avutul meu. O sută nouă franci şi şaptezeci şi cinci de centime, pe care i-arn cîştigat la ocnă, în nouăsprezece ani, prin munca mea. Plătesc. Ce-mi pasă ? Am bani. Sînt foarte obosit. Am făcut douăsprezece leghe pe jos. Mi-e foame. Pot să rămîn ?
— Doamnă Magloire – spuse episcopul – mai pune
un tacîm.
Omul făcu trei paşi şi se apropie de lampa care se afla pe masă.
— Stafi, spuse el, ca şi cum n-ar fi înţeles bine. Nu-i
aşa. Aţi auzit ? Sînt ocnaş. Puşcăriaş. Vin de la ocnă.
Scoase din buzunar o foaie de hîrtie galbenă pe care o
desfăcu: Iată biletul meu de identitate. E galben, pre
cum vedeţi. Din pricina lui sînt izgonit de peste tot.
Vreţi să citiţi ? Şi eu ştiu să citesc. Am învăţat la ocnă.
E o şcoală, acolo, pentru cei care vor. Ascultaţi, iată ce
mi s-a pus în livret: Jean Valjean, ocnaş eliberat, năs
cut la... asta nu vă interesează. A stat nouăsprezece ani

la ocnă. Cinci ani pentru furt prin spargere şi patruspre
zece ani pentru că a. încercat să evadeze de patru ori. E un
om foarte primejdios... Asta e! Toată lumea m-a alun
gat. Dumneavoastră vreţi să mă primiţi ? Aici e han ?
Puteţi să-mi daţi ceva de mincare şi-un loc unde să mă
culc ? Aveţi vreun grajd ?

»- Doamnă Magloire – spuse episcopul – sa pui aşternut curat în patul din alcov.
Am mai arătat cît de supuse erau cele două femei.
Doamna Magloire ieşi ca să aducă la îndeplinire ceea ce i se poruncise.
Episcopul se întoarse spre călător :
— Domnule, şezi şi te încălzeşte. Vom cina numaide-
cît. O să ţi se pregătească patul în timp ce vei lua
masa.
Acum omul înţelese totul. Pe faţa lui, pînă atunci întunecată şi aspră, se întipări uimire, îndoială, bucurie. Rămăsese încremenit. începu să bolborosească, parcă şi-ar fi ieşit din min{i :
— Adevărat ? Cum ? Mă primiţi ? Nu mă daţi afară ?
Mie, unui ocnaş, îmi spuneţi domnule ? Nu mă tutuiţi ?
Mi se spune peste tot: „Marş, cîine!" Eram sigur c-o
să mă daţi afară. De aceea v-am şi spus îndată cine sînt.
O ! ce cumsecade a fost femeia care m-a îndrumat aici !
O să mănînc ! O să dorm într-un pat! Intr-un pat cu
saltea şi cu cearşafuri ca toată lumea ! De nouăsprezece
ani n-am mai dormit într-un pat. Vreţi într-adevăr să
rămîn ? Sînteţi oameni de treabă ! De altfel, am bani.
Plătesc oricît. Iertaţi-mă, domnule hangiu, cum vă
numiţi ? Plătesc oricît îmi cereţi. Sînteţi un om cumse
cade. Sînteţi hangiu, nu-i aşa ?
— Sînt preot – spuse episcopul – şi locuiesc aici.
– Preot ? spuse omul. O ! ce preot de ispravă I Atunci, n-o să-mi cereţi bani ? Sînteţi parohul, nu-i aşa ? Parohul bisericii celei mari ? Da, adevărat, prost mai sînt ! Nu văzusem tichia pe care o purtaţi!
Pe cînd vorbea pusese traista şi bîta într-un colţ, apoi îşi băgă biletul de identitate la loc în buzunar şi se aşeză. Domnişoara Baptistine îl privea cu blîndeţe. El continuă :
— Sînteţi omenos, domnule preot. Nu ştiţi să dispre
ţuiţi. Ce minunat lucru este un preot bun ! Atunci, n-o
să fie nevoie să plătesc ?
— Nu, spuse episcopul. Ţine-ţi banii ! Gît spuneai că
ai ? Parcă o sută nouă franci-

— Şi şaptezeci şi cinci de centime, adăugă omul.
— O sută nouă franci şi şaptezeci şi cinci de cen
time. Şi cît timp ţi-a trebuit ca să aduni suma asta ?
— Nouăsprezece ani.
— Nouăsprezece ani!
Episcopul oftă adînc.
Omul urmă :

— Am tofi banii. In patru zile n-arn cheltuit decît un
franc şi douăzeci şi cinci de centime, pe care i-am cîşti-
gat ajutînd la descărcarea unor căruţe la Grasse. Intru-
cît sînteţi abate, am să vă spun : aveam un duhovnic şi
la închisoare. Pe urmă, într-o zi, am văzut un episcop.
I se spunea monsenior. Era episcopul de la Majore din
Marsilia. Un fel de paroh mai mare peste parohi. Ştiţi,
vă cer iertare, nu mă prea pricep ; pentru mine lucrurile
astea sînt atît de străine ! înţelegi dumneata – noi ăştia!
A făcut slujba în mijlocul închisorii, pe un altar; avea
pe cap ceva ascuţit, de aur, care la amiază, în toiul zilei,
strălucea. Eram aşezaţi în rînduri. Pe trei laturi. In faţa
noastră – tunurile încărcate. Nu prea vedeam bine. Ne-a
vorbit, dar era prea departe ; nu-l auzeam. Iată ce însem
nează un episcop.
Pe cînd vorbea, episcopul s-a dus să închidă uşa, care rămăsese deschisă
de perete.
— Doamnă Magloire – spuse episcopul – pune tacî-
mul cît mai aproape de foc. Şi întorcîndu-se spre oaspe
tele său : Vîntul e aspru noaptea în Alpi. Trebuie să-ţi
fie frig, domnule, nu-i aşa ?
Ori de cîte ori rostea cuvîntul „domnule", cu glasul lui atît de blînd şi de
mîngîietor, chipul omului se ilumina. „Domnule" spus unui ocnaş e ca un
pahar cu apă întins unui naufragiat de pe Meduza'. Decăderea a ahtiată
după preţuire.
— Lampa asta – spuse episcopul – nu prea lumi
nează bine.
Doamna Magloire înţelese şi se duse să ia de pe căminul din camera de
culcare a monseniorului cele două
' Aluzie Ia un naufragiu din 1816. Supravieţuitorii au fast salvaţi după
douăsprezece zile, aproape morţi de foame şi seta,

sfeşnice de argint, pe care le aprinse şi ie aşeză pe masă.
— Domnule paroh. – spuse omul – sînteţi prea bun.
Nu mă dispreţuiţi. Mă primiţi în casa dumneavoastră.
Aprindeţi luminările pentru mine. Nu v-ara ascuns, totuşi,
de unde vin şi că sînt un păcătos.
Episcopul, aşezat lîngă el, îl atinse uşor pe mînă :
— Puteai nici să nu-mi spui cine eşti. Asta nu e casa
mea ; e casa domnului. Uşa asta nu-l întreabă pe cel ce
intră dacă are un nume, ci dacă are vreo durere. Dum
neata suferi; ţi-e foame şi sete; fii binevenit. Şi nu-mi
mulţumi; nu-mi mai spune că te-am primit la mine.
Nimeni nu este aici la el acasă, afară de cel ce are nevoie
de un azil. Dumneata, care eşti în trecere, află că eşti
mai acasă decît mine. Tot ce e aici e al dumitale. Ce
nevoie am să-ţi ştiu numele ? De altminteri, înainte de
a mi-l spune, aveai unul pe care-l ştiam.
Omul se uită mirat:
— Adevărat ? Ştiaţi cum mă cheamă ?

— Da, răspunse episcopul; te numeşti fratele meu.
— O! domnule paroh – exclamă omul – nu mai
puteam de foame cînd am intrat aici ; dar dumneavoastră
sînteţi atît de bun, încît nu mai ştiu ce am : mi-a trecut.
Episcopul îl privi şi îi spuse:
— Ai suferit mult ?
— Vai ! haina roşie, ghiuleaua la picior, o scîndură
pentru dormit, zăpuşeala, frigul, munca, ocnaşii, lovitu
rile de bîtă 1 Lanţuri grele pentru orice. Carcera pentru
o vorbă. Chiar bolnav, în pat, purtam lanţuri. Cîinii, da,
cîinii o duc mult mai bine. Nouăsprezece ani ! Am patru
zeci şi şase. Şi-acum, biletul de identitate galben. Asta e !
— Da – spuse episcopul – vii dintr-un loc al tris
teţii. Ascultă : va fi mai multă bucurie în cer pentru
chipul înlăcrimat al unui păcătos pocăit, decît pentru hla
mida albă a o sută de drepţi. Dacă ieşi din locul acela
de suferinţă cu gînd de ură şi de mînie faţă de oameni,
eşti vrednic de milă ; daca ieşi de-acolo cu gînd de bună
tate, de blîndeţe şi de pace, preţuieşti mai mult decît
oricare dintre noi.

între timp, doamna Magloire adusese la masă o supă făcută cu apă, untdelemn, pîine şi sare, puţină slănină, o bucată de carne de berbec, smochine, brînză proaspătă şi o pîine mare de secară. La cina obişnuită a domnului episcop adăugase, de la ea, o sticlă cu vin vechi de Mauves.
Faţa episcopului luă deodată acea înfăţişare de voioşie caracteristică firilor ospitaliere.
— La masă ! spuse el cu vioiciune.
Aşa cum făcea ori de cîte ori avea un străin îa masă, îl aşeză pe om la dreapta sa. Domnişoara Baptistine, cît se poate de liniştită şi de naturală, luă loc la stînga.
Episcopul rosti binecuvîntarea, apoi servi chiar el supa, ca de obicei.
Omul începu să mănînce cu lăcomie.
Deodată, episcopul spuse :
— Mi se pare că mai lipseşte ceva de la masă.
într-adevăr, doamna Magloire nu pusese decît cele trei
tacîmuri strict necesare. Iar obiceiul casei era ca, atunci cînd episcopul avea pe cineva la masă, să se pună, de formă, toate cele şase tacîmuri de argint. Această nevinovată aparenţă de lux era un fel de copilărie plină de farmec în casa asta liniştită şi cumpătată, care ridica sărăcia pînă la demnitate.
Doamna Magloire înţelese observaţia, ieşi fără să spună o vorbă şi, într-o clipă, cele trei tacîmuri cerute de episcop străluceau pe faţa de masă, aşezate simetric în faţa fiecăruia dintre cei trei comeseni.

IV

AMĂNUNTE ASUPRA STINELOR DIN PONTARLIER

Şi-acum, ca să dăm o imagine a celor ce s-au petrecut la această masă, socotim nimerit să transcriem aici un pasaj dintr-o scrisoare a

domnişoarei Baptistine către doamna de Boischevron, în care se povesteşte cu o exactitate naivă convorbirea dintre ocnaş şi episcop :

...Omul acesta nu dădea nici o atenţie nimănui. înfuleca lacom, ca un hămesit. Totuşi, după supă, spuse:
— Domnule preot, om al lui dumnezeu, toate astea
slnt cu mult prea bune pentru mine; dar trebuie s-o
spun: căruţaşii care n-au vrut să mă lase să mănînc cu
ei se ospătează mai bine decî't dumneavoastră.
între noi fie vorba, observaţia m-a izbit tntrucltva. Fratele meu a răspuns:
— Ei slnt ţnai obosiţi decît mine.
— Nu, spuse omul. Au bani mai mulţi. Sînteţi sărac.
Văd eu. Poate că nici nu sînteţi paroh. Sînteţi măcar
paroh ? A ! dacă dumnezeu ar fi cu adevărat drept, ar
trebui să fiţi paroh.
— Bunul dumnezeu e mai mult decît drept, a spus
fratele meu.
După o clipă a adăugat:
— Domnule Jean Valjean, te duci la Pontarlier ?
— Trebuie să mă duc acolo.
Mi se pare ,că aşa a spus omul. Apoi a continuat:
— Mîine în zori, trebuie s-o pornesc la drum. E greu
să tot călătoreşti. Noaptea e frig; ziua – zăpuşeală.
— Te duci într-un loc bun, spuse fratele, meu. Pe vre
mea revoluţiei familia mea a fost ruinată. Eu m-am refu
giat la început în Franche-Cdmte şi am trăit cîtva timp
acolo din munca braţelor mele. Aveam tragere de inimă.
Am găsit de lucru. N-ai decît să alegi. Sînt fabrici de
hîrtie, tăbăcării, distilerii, fabrici de ulei, de ceasornice,
oţelării, fabrici de alamă, pe puţin douăzeci de uzine de
fier, dintre care patru foarte mari la Lods, la Châtillon,
la Audincourt şi la Beure...
Cred că nu mă înşel şi că acestea slnt de bună seamă numele pomenite de fratele meu. Apoi s-a oprit şi mi s-a adresat mie:
— Dragă soră, n-avem noi ceva rude prin părţile
acelea ?
l-am răspuns:
— Avem, printre alţii, pe domnul de Lucenel, fost
căpitan de barieră la Pontarlier sub vechiul regim.

— Da – adăugă fratele meu – dar în '93 nu mai aveai rude, nu mai aveai decit braţele. Am muncit. Există la Pontartier, unde te duci dumneata, domnule Valjean, o industrie cu totul patriarhală şi incîntătoare; dragă soră, aceea a preparării brînzeturilor.
Şi fratele meu, tot lndemnîndu-l pe om să mănînce, ia explicat pe larg ce sini sttnele din Pontarlier. Ele slnt de două feluri: „fermele mari", care sint ale chiaburilor şi unde se găsesc patruzeci sau cincizeci de vaci, care produc şapte-opt mii de roţi de caş pe vară; şi sttnele sau „brînzăriile în tovărăşie", care slnt ale săracilor ; ţăranii de pe idealuri îşi cresc vacile împreună şi îşi împart între ei produsele. Ei iau cu simbrie un brînzar,

căruia îi spun baci; acesta primeşte laptele de la ţăranii asociaţi, de trei ori pe zi, Insemnînd cantităţile pe un răboj lung. Lucrul la stînă începe pe la sfîrşitul lui aprilie, iar pe la mijlocul iui iunie bacii duc vacile la munte. Omul se învioră mîncînd. Fratele meu îi dădea să bea din vinul acela bun de Mauves, din care el nu bea nicio-odată, spunînd că e un vin scump. Fratele meu îi dădea toate aceste amănunte cu voioşia firească pe care i-o cunoaşteţi, îmbinîndu-şi spusele cu fel de fel de gingăşii pentru mine. A stăruit mult asupra buneistări a unui baci, ca şi cum ar fi vrut ca omul să înţeleagă, dar fără să-l sfătuiască de-a dreptul şi categoric că în felul acesta şi-ar găsi un adăpost. Un lucru m-a izbit. Omul acesta era ceea ce v-am spus. Ei, bine, fratele meu, cit a ţinut cina şi-n tot cursul serii, n-a spus, în afară de cele cîteva cuvinte despre /sus, nimic care să-i amintească acestui om cine era, ori să-l lase să înţeleagă cine era fratele meu. Era totuşi un prilej nimerit să-i ţină o mică predică şi <să se arate ca episcop în faţa ocnaşului, spre a-l face să ţină minte această întîlnire. Altcuiva i s-ar fi părut foarte nimerit, avîndu-l pe acest nefericit la îndemînă, să-i dea, o dată cu hrana trupească, şi hrană sufletească, fâcîndu-i mustrări îmbinate cu morală şi cu sfaturi, sau compătimindu-l şi îndemîndu-l să se poarte mai bine în viitor. Fratele meu nu t-a întrebat nici măcar de unde e şi nici care-i povestea vieţii lui. Căci în povestea

asta era cuprinsă şi vina tui, iar fratele meu părea că se fereşte de tot ce-ar fi putut să i-o reamintească. De aceea, pe cînd vorbea despre muntenii din Pontarlier – care „fac o muncă plăcută aproape de cer şi care – adăugă el – sin/ fericiţi, pentru că sint nevinovaţi" – fratele meu se opri brusc, temtndu-se ca în cuvintele acestea să nu se fi strecurat ceva jignitor pentru străin. Tot gîndindu-irnâ, cred că am Înţeles ce se petrecea în sufletul fratelui meu. El îşi închipuia, de bună seamă, că omul acesta, care se numea Jean Valjean, are neîncetat în minte suferinţa sa; că era mai bine să-i abată gîndu-rile într-altă parte şi să-l facă să creadă, măcar pentru o clipă, că era un om ca oricare altul -+ pentru el fiind asta un lucru obişnuit. Nu însemnează asta, într-adevăr, a înţelege cum se cuvine mila ? Mu găsiţi, scumpă doamnă, că e ceva cu adevărat evanghelic în această delicateţe de a se abţine de la predică, morală şi aluzie şi că cel mai vădit semn de milă faţă de cineva care are un punct dureros este să fiu i-l atingi de loc ? Mi s-a părut că acesta a fost şi gîndul fratelui meu. In orice caz, ceea ce pot spune, e că, dacă i-au trecut prin minte lucrurile astea, n-a lăsat să fie ghicite de nimeni, nici chiar de mine; a fost, de ia început pînă la sfîrşit, la fel ca întotdeauna şi a cinat cu acest Jean Valjean cu aceleaşi purtări şi cu aceeaşi faţă pe care ar fi avut-o dacă ar fi luat masa cu domnul Gedeon Le Prevost sau cu domnul paroh. Spre sfîrşitul mesei, pe cînd mîncam smochinele, a bătut cineva la uşă. Era mătuşa Gerbaud cu copilul în braţe. Fratele meu a sărutat copilul pe frunte şi a împrumutat de la mine şaptezeci şi cinci de centime pe care le-a dat mătuşii Gerbaud. In vremea asta, omul nu prea dădea atenţie celor din jurul său. Nu mai vorbea; părea foarte obosit. După plecarea mătuşii Gerbaud, fratele meu a rostit rugăciunea de după masă, apoi s-a întors către străin şi i-a spus:
— De bună seamă că vrei să te odihneşti.

Doamna Magloire a ridicat repede faţa de masă. Am înţeles că trebuie să ne retragem pentru a-l lăsa pe cătă-

tor să se culce şi ne-am urcat amlndouă ta noi. Âm trimis-o totuşi îndată după aceea pe doamna Magloire să aştearnă pe patul omului o blană de căprioară din Pădurea Neagră, blană care se afla în camera mea. Nopţile sînt foarte reci şi blana ţine cald. Păcat că e veche şi că-i cade părul. Fratele meu a cumpărat-o pe vremea cind era în Germania, la Totlingen, aproape de izvoarele Dunării, ca şi cuţitaşul cu miner de fildeş de care mă servesc la masă.
Doamna Magloire s-a întors numaidecît, am îngenuncheat şi ne-am rugat lui dumnezeu în salonul unde se întind rufele, apoi am intrat fiecare în odaia noastră, fără să ne mai spunem nimic...

V
LINIŞTE

După ce spusese „noapte bună" surorii sale, monseniorul Bienvenu luă de pe masă unul din cele două sfeşnice de argint, pe celălalt îl dădu oaspetelui său şi-i spuse :
— Domnule, te conduc în camera dumitale.
Omul îl urmă.
După cum s-a putut vedea din cele de mai sus, locuinţa era împărţită în aşa fel încît, pentru a intra în oratoriu unde era alcovul sau pentru a ieşi de-acolo, trebuia să treci prin camera de culcare a episcopului.
In clipa cînd ei treceau prin această cameră, doamna Magloire tocmai punea argintăria în dulăpiorul de Ia căpătîiul patului. Era ultima treabă pe care o făcea în fiecare seară înainte de a se duce la culcare.
Episcopul îl conduse pe musafir în alcov, unde era pregătit un pat alb şi curat. Omul puse sfeşnicul pe o măsuţă.
— Noapte bună, spuse episcopul. Mîine dimineaţă, îna
inte de plecare, o să bei o cană cu lapte cald de la vacile
noastre,

— Mulţumesc, domnule abate i spuse omul.
Dar abia rostise cuvintele acestea paşnice şi, deodată, fără nici o legătură, avu o mişcare ciudată, care le-ar fi îngheţat de spaimă pe cele două cuvioase femei dacă ar fi fost de faţă. Nici astăzi nu ne putem da seama ce anume l-a putut îndemna să facă acel gest. Voia cumva să dea un avertisment sau să arunce o ameninţare ? Se supunea doar unei porniri instinctive şi ascunse chiar fa(ă de el însuşi ? Se întoarse repede spre bătrîn, îşi încrucişa braţele pe piept şi, ţintuindu-şi gazda cu o privire sălbatică, strigă cu glas răguşit:
— Ei, asta e 1 mă adăpostiţi la dumneavoastră, chiar
lîngă dumneavoastră ! Se opri apoi şi adăugă cu un rîn-
jet în care era ceva monstruos: V-aţi gîndit bine ? De
unde ştifi că n-'am ucis ?
Episcopul ridică ochii spre tavan şi răspunse:
– Asta-l priveşte pe dumnezeu.

Apoi, serios, mişcîndu-şi buzele ca şi cum s-ar fi rugat sau şi-ar fi vorbit sieşi, ridică cele doua degete de la mîna dreaptă şi-l binecuvîntă pe străin, care nu plecă fruntea ; după aceea, fără a întoarce capul, fără a se uita înapoi, se îndreptă spre camera sa.
Cînd alcovul era locuit, o perdea mare de mătase, trasă dintr-o parte şi dintr-alta a oratoriului, ascundea altarul. Trecînd pe lîngă perdea, episcopul îngenunche şi rosti o scurtă rugăciune.
Puţin după aceea, se afla în grădină, mergînd, visînd, contemplînd, cu sufletul şi cu gîndul îndreptate spre toate acele lucruri mari şi tainice, pe care domnul le arată noaptea ochilor ce rămîn deschişi.
Cît despre străin, era într-adevăr atît de obosit, încît nici nu s-a putut bucura de cearşafurile albe şi curate. A suflat în lumînare cu nara, aşa cum fac ocnaşii, şi s-a trîntit îmbrăcat în pat, adormind numaidecît.
Cînd episcopul s-a înapoiat din grădină în odaia sa, suna miezul nopţii.
Peste cîteva minute, toată lumea din căsuţa dormea,

VI
JEAN VALJEAN

Pe la două noaptea Jean Valjean se trezi.
Jean Valjean se trăgea dintr-o familie săracă de ţărani din Brie. In copilărie nu învăţase carte. Cînd ajunse flăcău, era ajutor de grădinar, la Faverolles. Mama lui se numea Jeanne Matineu ; tatăl, Jean Valjean sau Vlajean, probabil o poreclă care venea de la „Voilă Jean" '.
Jean Valjean era o fire gînditoare, fără să fie trist, aşa cum sînt naturile iubitoare. Intr-un cuvînt, era destul de adormit şi de şters, sau cel puţin aşa părea, acest Jean Valjean. îşi pierduse amîndoi părinţii la o vîrstă fragedă. Maică-sa murise de friguri şi de rea îngrijire. Tată-său, care fusese ajutor de grădinar ca şi el, a murit căzînd dintr-un copac. Nu-i mai rămăsese lui Jean Valjean decît o soră, mai mare, văduvă cu şapte copii, băieţi şi fete. Sora asta îl crescuse pe Jean Valjean şi, atîta vreme cît i-a trăit bărbatul, şi-a adăpostit frăţiorul şi l-a hrănit. Soţul ei muri. Cel mai mare dintre cei şapte copii avea opt ani, cel mai mic – un an. Jean Valjean tocmai împlinise douăzeci şi cinci. II înlocui pe părinte şi, la rîndul său, o ajută pe sora care îl crescuse. A făcut-o de la sine, ca pe o datorie, ba chiar într-un fel morocănos din partea lui Jean Valjean. Tinereţea lui se irosea astfel într-o muncă grea şi prost plătită. Nu s-a ştiut niciodată să fi avut vreo „drăguţă" prin partea locului. N-a avut vreme să fie îndrăgostit.
Seara se întorcea acasă trudit şi-şi sorbea supa fără să scoată un cuvînt. Sora lui, Jeana, îi lua adesea din strachină tot ce era mai bun, bucata de carne, felia de slănină, mijlocul verzei, ca să le dea vreunuia dintre copii; el, mîncînd mai departe, aplecat peste masă, cu naisul aproape băgat în supă, cu părul său lung, care-i ascundea ochii, răsfirat în jurul străchinii, părea că nu vede nimic, lăsînd-o să facă ce vrea. La Faverolles, nu departe de coliba familiei Valjean, de partea cealaltă a
1 Iată-! po Jean.

uliţei, locuia o fermiera numită Marie-Claude; Copiii mătuşei Valjean, mai totdeauna flămîr.zi, se duceau uneori acolo, ca din partea mamei lor, să ceară o cana cu lapte, pe care îl beau după vreun gard sau la vreun colţ

de livadă, smulgîndu-şi cana de la gură, şi cu atîta zor, încît fetiţele şi-l varsau pe şorţuleţe şi pe guleraşe. Dacă mama lor ar fi ştiut de-această potlogărie, i-ar fi pedepsit aspru pe vinovaţi. Jean Valjean, răstit şi morocănos, plătea fără ştirea mamei cana cu lapte Mariei-Glaude şi copiii scăpau de pedeapsă.
In vremea grădinăritului cîştiga un franc şi douăzeci pe zi; după aceea se tocmea la seceriş, ca lucrător, ca paznic de bivoli, ca salahor. Făcea tot ce putea. Sora lui muncea şi ea, dar ce putea face cu şapte copii mici ? O familie necăjită, pe care mizeria o cuprindea şi-o încleşta cu încetul. Veni o iarnă aspră. Jean nu avu de lucru. Familia rămase fără pîine. Cu totul fără pîine. Şapte copii.
într-o duminică seara, Maubert Isabeau, brutar în piaţa bisericii la Faverolles, se pregătea să se culce, cînd auzi o lovitură puternică în vitrina cu zăbrele a dughenei. Ajunse la vreme ca să vadă un braţ strecurîndu-se prin spărtura făcută cu o lovitură de pumn în zăbrele şi în sticlă. Mina înşfacă o pîine şi o trase. Isabeau ieşi iute ; hoţul fugea cît îl ţineau picioarele ; Isabeau alergă după el şi-l prinse. Hoţul azvîrlise pîin.ea, dar braţul îi era încă însîngerat. Era Jean Valjean.
Acestea se petreceau în 1795. Jean Valjean fu dat în judecată tribunalelor de pe atunci „pentru furt prin efracţie, săvîrşit în timpul nopţii, într-o casă locuită". Avea o puşcă de care ştia să se folosească mai bine decît orice puşcaş din lume; era întrucîtva braconier; îndeletnicire compromiţătoare. Există o prejudecată întemeiată împotriva braconierilor. Braconierul, ca şi contrabandistul, se înrudeşte de aproape cu tîlharul. In treacăt fie zis, există totuşi o prăpastie între cei dintîi şi odiosul asasin al oraşelor. Braconierul trăieşte în pădure; contrabandistul – în munţi sau pe mare. Oraşele îi fac pe oameni fioroşi pentru că-i corup. Muntele, marea, codrul îi fac pe oameni
JOI

sălbatici, dezvoltă într-înşii asprimea, dar de multe ori fără să distrugă latura omenească.
Jean Valjean fu găsit vinovat. Termenii codului erau categorici. Civilizaţia noastră are uneori ceasuri groaznice ; sînt clipele cînd pronunţarea unei pedepse este asemenea unui naufragiu. Ce minut tragic este acela cînd societatea se îndepărtează şi săvîrşeşte părăsirea definitivă a unei făpturi gînditoare ! Jean Valjean fu condamnat la cinci ani muncă silnică.
La 22 aprilie 1796 se sărbătorea la Paris victoria de la Montenotte, eîştigată de generalul-comandant al armatei din Italia, pe care mesajul directoratului către cei cinci sute din 2 floreal, anul IV, îl numeşte Buona-Parte ; în aceeaşi zi, un mare convoi a fost pus în lanţuri la Bice-tre. Jean Valjean făcea parte din acest convoi. Un fost gardian al închisorii, care astăzi are aproape nouăzeci de ani, îşi mai aminteşte foarte bine de nenorocitul care a fost pus în lanţuri la capătul celui de-al patrulea rînd, în coltul de miazănoapte al curţii. Şedea pe jos, ca toţi ceilalţi. Părea că nu-şi dădea seama de altceva decît că situaţia lui era îngrozitoare. Probabil că, în vălmăşagul gîndurilor sale de biet om neştiutor, desluşea ceva ce era mult prea mult. Pe cînd i se fixa cu lovituri grele de ciocan pironul lanţului la ceafă, el plîn-gea, lacrimile îl înăbuşeau, îl împiedicau să vorbească, abia izbutind să spună din cînd în cînd : „Am fost ajutor de

grădinar la Faverolles". Apoi, plîngînd mereu, ridica mîna dreaptă şi o cobora treptat de şapte ori, ca şi cum ar fi atins pe rînd şapte capete din ce în ce mai mici, şi din acest gest ghiceai că săvîrşise fapta lui pentru ca să îmbrace şi să hrănească şapte copilaşi.
A fost dus la Toulon, unde a ajuns după un drum de douăzeci şi şapte de zile într-o căruţă, cu lant,ul de gît. La Toulon fu îmbrăcat în haina roşie de ocnaş. Tot ce fusese viaja lui de altădată se şterse; pînă şi numele ; nu mai era nici măcar Jean Valjean ; devenise numărul 24.601. Ce s-o fi făcut sora lui ? Ce s-o fi ales din cei şapte copii ? Cui îi mai pasă de toate astea ? Ce se mai alege din frunzişul unui copac tînăr tăiat la rădăcină ?

Vechea poveste.
Aceste sărmane fiinţe, făpturi ale lui dumnezeu, rămase fără sprijin, fără călăuză, fără adăpost, lăsate la voia întîmplării – cine ştie ? – au luat-o care încotro, înfun-dîndu-se încet-încet în negura rece în care se pierd oropsiţii soartei, întunecimi fără fund, unde pier unul după altul atîfia nefericiţi în mersul mohorît al omenirii. Plecaseră de prin părţile acelea. Satul în care se născuseră îi uitase; piatra de hotar a fostului lor ogor îi uitase; după cîţiva ani de ocna, Jean Valjean i-a uitat şi el. In inima lui, în care fusese o rană, era acum o cicatrice. Atîta tot. Doar o singură data, în tot timpul cît a stat la Toulon, a aflat ceva despre sora lui. Era, mi se pare, pe la sfîrşitul celui de-al patrulea an de captivitate. Nu mai ştiu pe ce cale ajunseseră pîna la el acele veşti. Gineva, care-i cunoştea din sat, o văzuse pe sora lui. Se afla la Paris. Locuia pe o străduţă săracă lîngă Sainţ-Sulpice, strada Brutarului. Nu mai avea cu ea decît un copil, un băieţaş, cel mai mic. Unde se aflau ceilalţi şase? Poate că nici ea nu ştia. Se ducea în fiecare dimineaţă la o tipografie din strada Sabot numărul 3, unde era făţuitoare şi legătorească. Trebuia să fie acolo la şase dimineaţa, cu mult înainte de a se lumina de ziuă, iarna. In clădirea tipografiei era o şcoală, unde-şi ducea băiatul, care avea şapte ani. Dar, pentru că ea intra în tipografie la ora şase, iar şcoala nu se deschidea decît la şapte, copilul trebuia să aştepte un ceas prin curte, pînă se deschidea şcoala. Iarna, un ceas pe întuneric, afară. Copilul nu era lăsat să intre în tipografie, ca să nu încurce lucrul. Lucrătorii, trecînd dimineaţa, îl vedeau pe bietul copilaş şezînd pe pavaj, picînd de somn şi adesea dormind în umbră, pe vine, ghemuit, lîngă coşuleţul lui. Cînd ploua, portăresei i se făcea milă de el; îl lua în cocioaba ei, unde nu se aflau decît un pat de scînduri, o vîrtelniţă şi, două scaune de lemn, şi micuţul dormea acolo, într-un colt, strîngîndu-se lîngă motan ca să se încălzească. La ora şapte şcoala se deschidea şi copilul intra în clasă. Iată ce i se spusese lui Jean Valjean. In ziua cînd i s-au spus toate astea, a fost pentru el o lică-

rire de fulger, o fereastră deschisă pe neaşteptate spre destinul acestor fiinţe dragi ; pe urmă, se aşternu din nou tăcerea ; n-a mai auzit niciodată nimic despre ei. Nici un semn de la dînşii n-a mai răzbit pînă la el; nu i-a mai văzut, nu i-a mai întîlnit niciodată şi nici în cuprinsul acestei dureroase poveşti nu se va mai pomeni de dînşii.

Pe la sfîrşitul celui de al patrulea an veni rîndul lui Jean Valjean să evadeze. Camarazii îl ajutară, potrivit obiceiului din ocnă. Evada. Rătăci două zile, liber, pe cîmp; dacă înseamnă a fi liber să fii hărţuit la tot pasul, să întorci capul în fiecare clipă, să-ţi sară inima la cel mai mic zgomot, să-ţi fie frică de orice, de coşul care fumegă, de omul care trece, de cîinele care latră, de calul care aleargă, de ceasornicul care bate, de lumina zilei, -de întunericul nopţii, de drum, de potecă, de tufiş, de somn. A treia zi, pe-nserate, fu prins. Nu mîncase şi nu dormise de trei zile şi şase ore. Tribunalul maritim îl condamnă pentru acest delict la o prelungire a pedepsei cu încă trei ani, adică, cu totul, la opt ani. In al şaselea an îi veni iarăşi rîndul să evadeze; a încercat, dar n-a reuşit să fugă. A lipsit de la apel. S-a dat alarma printr-o lovitură de tun ; iar noaptea străjile l-au găsit ascuns sub schela unei corăbii în construcţie; se împotrivi paznicilor care-l prinseseră. Evadare şi rebeliune. Faptul, prevăzut de codul special, fu pedepsit cu un spor de cinci ani, dintre care doi cu lanţ dublu. Treisprezece ani. In al zecelea an îi veni iar rîndul şi evada din nou. Nici de rîndul ăsta nu i-a mers mai bine. Alţi trei ani pentru această nouă încercare. Şaisprezece ani. In sfîrşit, prin al treisprezecelea an, mi se pare, făcu o ultimă încercare de fugă, dar fu prins după patru ore. încă trei ani pentru aceste patru ore. Nouăsprezece ani. In octombrie 1815 fu eliberat; intrase acolo în 1796, pentru că spărsese un ocfii de geam şi luase o pîine.
O scurtă paranteză. Pentru a doua oară în lucrările sale asupra problemei penale şi a nimicirii omului prin dispozitiunile legii, autorul cărţii de faţă întîlneşte furtul

unei pîini ca punct de plecare în dezastrul unui destin. Claude Gueux ' a furat o pîine ; Jean Valjean a furat o pîine. O statistică engleză constată că la Londra, din cinci furturi, patru au drept cauză imediată foamea.
Jean Valjean intrase în ocnă plînglnd cu hohote şi cutremurat; a ieşit de-acolo nepăsător. Intrase deznădăjduit ; a ieşit întunecat.
Ce se petrecuse în sufletul lui ?

VII
IN ADINCUL DEZNĂDEJDII

Vorn încerca sa vorbim deschis. Societatea trebuie să privească în fa fă aceste lucruri, pentru că ea e cea care le pricinuieşte.
Aşa cum am spus, Jean Valjean era un ignorant, dar nu un nătărău. Făclia spiritului strălucea într-tasul. Nenorocirea, care-şi are şi ea lumina ei, făcu să sporească licărirea slabă a minţii lui. Sub lovituri de bîtă, în lanţuri, în celulă, trudit, sub soarele dogoritor al ocnei, pe patul de scînduri al ocnaşilor, s-a recules şi-a început să cugete.
S-a făcut judecător.
A început mai întîi cu el însuşi.
Recunoştea că nu era un nevinovat pedepsit pe nedrept, îşi mărturisi că a sărvîşit o faptă rea şi condamnabilă ; că poate i s-ar fi dat pîinea dacă ar fi cerut-o, că în orice caz ar fi fost mai bine să aştepte s-o capete din milă

sau muncind ; că nu e o întrebare chiar fără de răspuns : „Poţi să aştepţi cînd ţi-e foame ?" ; în primul rînd, pentru că se întîmpla foarte rar ca cineva să moară cu-adevărat de foame, iar în al doilea rînd, pentru că, din nefericire sau din fericire, omul e astfel făcut, încît poate suferi îndelung şi mult, moraliceşte şi fiziceşte,

1 Muncitor condamnat la închisoare, pe Ia 1830, pentru că, împins de foame, » furat o pîine. V. Hugo a transformat faptul în nuvelă (publicatS tn 1934), primă schiţă a poveştii lui Jean Valjean.

fără să moară ; ca trebuia deci să aibă răbdare ; că, astfel, ar fi fost mai bine şi pentru bieţii copii ; că era o faptă nebunească din parte-i ca un amărît şi un neputincios ca el să înşface de guler întreaga societate şi să-şi închipuie că scapă de mizerie furînd; că, oricum,, era o greşeală să fugă de mizerie pe poarta prin care se intră în infamie; în sfîrşit, că era vinovat.

Apoi, se întrebă : era el oare singurul vinovat în întîm-plarea care i-a fost fatală ? înainte de toate, nu era o mare nedreptate ca un muncitor ca el să nu aibă de lucru, ca un om harnic ca el să nu aibă ce mînca ? Şi-apoi, o dată mărturisită vina, pedeapsa nu fusese prea nedreaptă şi prea grea ? Legea nu fusese mai abuzivă în darea pedepsei decît a fost vinovatul în săvîrşirea faptei ? Nu erau prea multe greutăţi într-un talger al balanţei, acolo unde se aflâ ispăşirea ? Excesul de pedeapsă nu duce oare la stingerea delictului, ajungînd prin aceasta la o răsturnare de situaţii, vina delicventului fiind înlocuită cu vina represiunii, făcînd din vinovat victimă, din datornic creditor şi punînd definitiv dreptul de partea celui ce-l violase ? Pedeapsa aceasta, complicată cu agravări succesive pentru încercările de evadare, nu sfîr-şea oare prin a fi un fel de atentat al celui mai puternic asupra celui mai slab, o crimă a societăţii faţă de individ, o crimă care reîncepe în fiecare zi, care dura de nouăsprezece ani ?

Se întreba dacă societatea omenească era de asemenea îndreptăţită să-i silească pe membrii săi să sufere, într-un caz, lipsa ei totală de prevedere, iar într-altul, prevederea ei lipsită de îndurare, strivind pentru totdeauna pe un biet om între o lipsă şi un exces : lipsa de lucru şi excesul de pedeapsă. Nu era exagerat ca societatea să trateze astfel tocmai pe membrii săi cei mai năpăstuiţi la împărţirea bunurilor şi, prin urmare, pe cei mai vrednici de ocrotire ?

Punîndu-şi aceste întrebări, el judecă societatea şi o osîndi.

O socoti vrednică de ura sa.

O făcu răspunzătoare de soarta lui şi-şi spuse că poate

9*

nu se va da în lături sa-i ceară într-o zi socoteală. îşi mai spunea că nu există un echilibru între paguba pe care o pricinuise el şi paguba ce i se pricinuia lui ; şi trase concluzia că osînda pe care o suferise nu era chiar o ilegalitate, dar era cu siguranţă o nedreptate.

Mînia poate fi smintită şi absurdă ; te poţi supăra pe nedrept, dar nu te revolţi decît atunci cînd de fapt ai dreptate. Jean Valjean se simţea revoltat.
Şi, Ia urma urmei, societatea omenească i-a făcut numai rău. Niciodată nu i-a văzut decît faţa aceea încruntată, pe care ea o numeşte justiţie şi pe care o arată celor pe care-i loveşte. Oamenii nu s-au apropiat de el decît ca să-l facă să sufere. Orice contact cu ei a însemnat pentru el o lovitură. Niciodată, din timpul copilăriei, de cînd trăia mama şi sora lui, n-a mai întîlnit vreo vorbă bună, vreo privire binevoitoare. Din suferinţă în suferinţă, a ajuns puţin cîte puţin la convingerea că viaţa e o luptă şi că în această luptă el era cel învins. Nu avea alta arma decît ura. In ocnă se hotărî să şi-o ascută şi s-o ia cu dînsul la plecare.
Era la Toulon o şcoală pentru ocnaşi, ţinută de nişte călugări ignorantini', unde li se predau noţiunile strict necesare numai acelor nenorociţi care voiau să înveţe. A fost şi el printre aceştia. Merse la şcoală la patruzeci de ani şi învă{ă să citească, să scrie şi să socotească, îşi dădea seama că, întărindu-şi mintea, îşi întăreşte ura. In anumite cazuri, învăţătura şi lumina pot sluji ca pîrghie răului.
E trist s-o spunem că, după ce judecase isocietatea, care i-a făcut tot răul, judeca providenţa care a făcut societatea.
O condamna şi pe ea.
Astfel, în nouăsprezece ani de chin şi de sclavie, sufletul lui se înălţă şi se prăbuşi totodată. Printr-o parte intra lumina, printr-alta întunericul.
Jean Valjean, cum am văzut, n-avea o fire rea. Era încă om bun cînd a intrat în ocnă. Acolo a condamnat

Nume dat în dertdere călugărilor din ordinul St. Jean de Dieu. care se ocupă de învătămfnt.

societatea şi a simţit că începe să fie om rău ; a condamnat providenţa şi şi-a dat seama că devine necredincios.
E greu să nu ne oprim o clipă aici ispre a medita.
E oare cu putinţă ca natura omenească să se schimbe cu desăvîrşire ? Omul, pe care dumnezeu l-a făcut bun, poate fi făcut rău de către om ? Sufletul poate fi schimbat în întregime de către destin, devenind rău dacă destinul e rău ? Sub apăsarea unei nenorociri copleşitoare, inima se poate diforma, se poate sluţi şi betegi fără leac, întocmai ca o spinare care se înconvoaie pe sub o boltă prea joasă ? Nu există oare în orice suflet omenesc, nu există mai cu seamă în sufletul lui Jean Valjean, o primă scînteie, un element divin, fără de prihană pe lumea asta, fără de moarte pe lumea cealaltă, pe care binele să-l poată dezvolta, înviora, aprinde, înflăcăra, făcîndu-l să strălucească cu măreţie şi pe care răul să nu-l poată stinge niciodată de tot ?
întrebări grave şi încîlcite. Celei din urmă dintre ele, orice fiziolog i-ar fi răspuns probabil, fără să şovăie : nu, dacă l-ar fi văzut la Toulon pe Jean Valjean, în ceasurile lui de odihnă, care erau pentru el ceasuri de visare, şezînd cu mîinile încrucişate pe braţul unui scripete, cu capătul lanţului băgat în buzunar ca să nu fie nevoit să-l tîraseă – pe ocnaşul acesta posac, serios, tăcut şi îngîn-durat – pe acest paria pus în afara legii care se uita

la oameni cu mînie, pe acest dezmoştenit al civilizaţiei care se uita la cer cu asprime.
Fără îndoială – de ce să n-o spunem ? – observatorul fiziolog ar fi văzut acolo o mizerie fără de leac, l-ar îi plîns poate pe cel ce suferea din pricina legii, dar n-ar fi încercat să-i uşureze suferinţa ; şi-ar fi întors privirea de la abisurile pe care le întrezărea în acest suflet; şi întocmai ca Dante Ia poarta Infernului, ar fi şters din această existenţă cuvîntu] „speranţă", pe care degetul lui dumnezeu l-a scris totuşi pe fruntea oricăruі muritor.
Starea aceasta sufletească pe care am încercat s-o analizăm era oare tot atît de limpede pentru Jean Valjean cum am căutat noi s-o redăm pentru cei ce ne citesc ?

Jean Valjean îşi dădea oare seama de toate elementele care alcătuiau mizeria lui morală, acum că erau în fiinţa, sau măcar îşi dăduse seama de ele pe măsura alcătuirii lor ? Omul acesta aspru şi simplu era el oare conştient de înlănţuirea de idei prin care se ridicase şi coborîse, treaptă cu treaptă, pfnă la aspectele jalnice care alcătuiau de atffia ani orizontul lăuntric al spiritului sau ? îşi dădea oare seama de tot ce se petrecuse şi de tot ce se framînta într-însul ? Nu ne încumetăm a o spune ; şi nici n-o credem. Jean Valjean era prea neştiutor pentru ca, după atîtea nenorociri, să nu stăruie în sufletul lui destulă nedumerire. Uneori nici nu-şi mai dădea prea bine seama ce simţea. Jean Valjean se afla în întuneric; suferea în întuneric ; ura în întuneric ; s-ar fi putut spune că ura tot ce-i ieşea înainte. Trăia de obicei în acest întuneric, bîjbîind ca un orb şi ca un visător. Numai din cînd în cînd simţea că e năpădit dinlăuntru sau din afară de-o cutremurare de mînie, de-un spor de suferinţă, de-o palidă şi scurtă fulgerare, care-i lumina tot sufletul, ară-tîndu-i pretutindeni în jurul său, înainte şi în urmă, în licăririle unei lumini îngrozitoare, abisurile hidoase şi perspectivele negre ale destinului său. După trecerea fulgerului, dădea iar în întuneric şi nu mai ştia ce se petrece cu el.
Caracteristica acestor pedepse din care nu se cunoaşte' de loc ce e mila, în care totul abrutizează, e că-l transformă puţin cîte puţin pe om, printr-o stupidă transfigurare, într-un animal sălbatic. Uneori chiar într-o fiară, încercările de evadare ale lui Jean Valjean, repetate şi îndărătnice, ar fi de ajuns ca să dovedească ciudata înrîurire pe care o are legea asupra sufletului omenesc. Jean Valjean ar fi repetat aceste încercări, tot atît de zadarnice pe cît de nebuneşti, ori de cîte ori s-ar fi ivit prilejul, fără să se gîndeaiscă o clipă la urmări sau la experienţele făcute. Evada furios, ca lupul care găseşte cuşca deschisă. Instinctul îi spunea : fugi ! Raţiunea i-ar fi spus : rămîi pe loc! Dar în fata unei ispite atît de puternice, raţiunea amuţea, rămînea numai instinctul. Lucra doar bestia dintr-însul. După ce era prins, noile

-#.

pedepse ce i se dădeau n-aveau darul decît sâ'-l nău-cească şi mai mult. Nu trebuie să scăpăm din vedere amănuntul că-i întrecea în putere pe toţi ceilalţi tovarăşi de ocnă. La munci grele, cînd trebuia întinsă o parîrnă

sau de învîrtit la un scripete, Jean Valjean preţuia cît patru. Ridica şi ducea uneori în spinare greutăţi enorme, înlocuind la nevoie instrumentul numit cric, căruia pe vremuri i se spunea orgoliu, de unde, în treacăt fie zis, şi-a luat numele strada Alontorgueil din apropierea halelor Parisului. Tovarăşii săi îl porecliseră Jean-le-Qric. Odată, pe cînd se repara balconul primăriei din Toulon, una din frumoasele cariatide ale lui Puget', care susţineau balconul, s-a desprins şi era gata să se prăbuşească. Jean Valjean, care se afla acolo, propti cariatida cu umărul pînă la sosirea lucrătorilor.
La el însă agerimea era şi mai mare decît puterea. Unii ocnaşi, visînd mereu să evadeze, ajung să facă o adevărată ştiinţă din contopirea forţei cu sprinteneala : ştiinţa muşchilor. Prizonierii aceştia, veşnici pizmuitori ai muştelor şi ai păsărilor, practică zilnic o acrobaţie misterioasă. Să se urce pe un zid drept, să găsească puncte de sprijin acolo unde abia se zărea o ieşitură, era nimica toată pentru Jean Valjean. Incordîndu-şi spatele şi muşchii picioarelor, cu coatele şi călcîiele înfipte în zgrunţurii pietrei, se căţăra ca prin minune din colţul unui zid pînă la etajul al treilea. Uneori se urca aşa pînă pe acoperişul temniţei.
Vorbea puţin. Nu rîdea. Numai vreo emoţie neobişnuită putea să-i smulgă, o dată sau de două ori pe an, acel lugubru rîset de ocnaş, ce pare ca ecoul unui rîs demonic.
Părea că priveşte neîncetat ceva groaznic.
Era într-adevăr absorbit de ceva.
Printre senzaţiile bolnăvicioase ale unei firi neisprăvite şi ale unei inteligenţe copleşite, simţea nelămurit câ-l

^M

1 Sculptor francez (1622-l694).

apasă ceva monstruos. In penumbra întunecoasă şi palidă în care se tîra, ori de cîte ori întorcea capul şi încerca să-şi înal(e privirea, vedea cu o spaimă amestecată cu furie forrnîndu .se, suprapunîndu-se şi înăl{îndu-se pînă departe deasupra lui, cu povîrnişuri cumplite, un fel de îngrămădire groaznică de lucruri, legi, prejudecăţi, oameni şi fapte, ale căror contururi nu le putea lămuri, a căror mulţime îl înspăimînta şi care nu era altceva decît uimitoarea piramidă pe care o numim civilizaţie. Ici şi colo, în acest amestec colcăitor şi diform, desluşea cînd aproape de el, cînd departe, la înălţimi unde nu putea să ajungă, un grup, un amănunt puternic luminat, de o parte gardianul cu bîta, de alta jandarmul cu sabia, de o parte arhiepiscopul cu mitra în cap, iar sus, pe culmi, într-un nimb, împăratul încoronat şi strălucitor. I se părea că aceste măreţii îndepărtate, în loc să împrăştie noaptea, o făceau mai funebră şi mai întunecoasă. Legi, prejudecăţi, fapte, oameni, lucruri, toate se frămîntau deasupra lui, în ritmul complicat şi misterios pe care dumnezeu îl imprimă civilizaţiei; pluteau deasupra lui şi-l striveau cu nu ştiu ce

cruzime paşnică şi cu neînduplecată nepăsare. Suflete prăbuşite în cel mai adînc fund al nenorocului, oameni nefericiţi, pierduţi dincolo de marginile înţelegerii, unde nu se mai vede nimic, cei certaţi cu legea simt apăsîndu-le pe creştet întreaga povară a acestei societăţi omeneşti, atît de temută pentru cei din afară, atît de înfricoşătoare pentru cei de dedesubt.
In situaţia aceasta Jean Valjean se gîndea. Şi care putea să fie natura gîndirii sale ?
Dacă bobul de mei de sub piatra morii ar putea să gîn-dească, s-ar gîndi fără îndoială la ceea ce se gîndea Jean Valjean.
Toate aceste frămîntări, realităţi pline de năluci, fantasmagorii pline de realităţi, .sfîrşiseră prin a-i crea un fel de stare sufletească ce nu se poate descrie. Uneori, în mijlocul muncii sale de ocnaş, se oprea. Cădea pe gînduri. Mintea lui, în acelaşi timp mai coaptă şi mai tulburată decît înainte, se revolta. Tot ce i se întîmplase i se părea absurd;

tot ce-l înconjura i se părea cu neputinţă. îşi spunea : e un vis. Se uita]a gardianul care sta la cîţiva paşi de el; gardianul i se părea o nălucă ; deodată, năluca îl lovea cu bîta. Natura înconjurătoare abia exista pentru el. Aproape s-ar putea spune că pentru Jean Valjean nu existau nici soare, nici zile frumoase de vară, nici cer strălucitor, nici dimine(i înviorătoare de aprilie. Sufletul lui părea luminat doar printr-un fel de ferestruică de beci.
Pentru a termina, rezumînd ceea ce se poate rezuma şi exprima în rezultate pozitive, din tot ceea ce am arătat, ne vom mărgini să constatăm că, în nouăsprezece ani, Jean Valjean, inofensivul ajutor de grădinar din Faverolles, temutul ocnaş din Toulon, devenise – mulţumită felului cum îl transformase puşcăria – în stare să facă două feluri de fapte rele: mai întîi, o impulsiune buimacă, necugetată, plină de sălbăticie, instinctivă, un fel de răzbunare pentru suferinţa îndurată; apoi o răbufnire gravă, serioasă, fră-mîntată în conştiinţă şi pusă la cale de ideile greşite pe care le poate pricinui o asemenea nenorocire. Premeditările acestea treceau prin cele trei faze succesive pe care numai anumite firi încercate le pot parcurge: raţiune, voinţă, încăpăţînare. Era împins de revolta lui obişnuită, de amărăciunea sufletului, de sentimentul adînc al nedreptăţilor suferite, de reacţiunea chiar împotriva celor buni, nevinovaţi şi drepţi, dacă există dintre aceştia. Punctul de plecare, ca şi ţinta finală a gîndurilor lui era ura împotriva legilor omeneşti; o ură care, dacă nu este oprită în desfăşurarea ei de vreo întîmplare providenţială, devine la un moment dat ură împotriva societăţii, apoi ură împotriva neamului omenesc, împotriva creaţiunii, şi ia forma unei dorinţi nelămurite, continui şi brutale de-a face rău oricui, oricărei vieţuitoare.
Precum se vede, nu fără temei biletul de identitate îl califica pe Jean Valjean drept un om foarte primejdios.
An cu an, sufletul acesta se împietrise tot mai mult, încet, dar sigur. Inimă de piatră, privire împietrită. Cînd a ieşit din închisoare, se împlineau nouăsprezece ani de cînd nu mai vărsase nici o lacrimă.

VIII
TALAZUL ŞI UMBRA

Un om în voia valurilor !
Ei şi! Corabia nu se opreşte. Vîntul bate, corabia întunecată e silită să-şi urmeze drumul. Trece mai departe.
Omul piere, se iveşte iar, se cufundă şi se ridică la suprafaţă, strigă, întinde braţele, nu-l aude nimeni; zguduită de furtună, corabia se trudeşte să-şi taie drum. Marinarii şi călătorii nici măcar nu-l mai văd pe omul care se îneacă ; bietul lui cap nu e decît un punct printre valurile uriaşe.
Omul strigă cu disperare în adîncuri. Pînza care trece este ca o nălucă. O priveşte, o priveşte cu deznădejde. Ea se depărtează, păleşte, descreşte. Adineauri era şi el acolo, făcea parte din echipaj, umbla în lung şi-n lat pe punte împreună cu ceilalţi, avea partea lui de aer şi de soare, trăia. Acum ce s-a întîmplat ? A alunecat, a căzut, s-a isprăvit.
A căzut în apele groaznice. Totul fuge şi se năruie sub picioarele lui. Valurile sfîşiate şi sfîrtecate de vînt îl înconjoară cu vrăjmăşie, talazurile din adîncuri îl sorb, toate apele în zdrenţe îi învăluie capul, un norod de valuri îl împroşcâ, ochiuri tulburi îl înghit pe jumătate; de cîte ori se afundă, întrezăreşte prăpăstii pline de noapte ; vegetaţii înfricoşătoare, necunoscute îl prind, i se înnoadă de picioare, îl trag spre ele ; simte că el însuşi se preface în prăpaistie, e una cu spuma, valurile şi-l aruncă unul altuia, se adapă cu amărăciune, oceanul laş se încăpăţînează să-l înece, nesfîrşitul se joacă cu agonia lui. Parcă toată apa asta ar fi ură.
Cu toate acestea, el luptă, încearcă să se apere, încearcă să se ţină deasupra, se trudeşte, înoată. El, această biată putere aproape sfîrşită, luptă împotriva nesfîrşitului.
Unde e corabia ? Acolo. Abia se zăreşte în întunericul palid al orizontului. Vînturile bat, spuma valurilor îl copleşeşte. Ridică ochii şi nu vede decît norii plumburii. Muribund, este părtaş la uriaşa nebunie a mării. E chinuit de nebunia asta. Aude

zgomote neobişnuite pentru om, care par să vină de dincolo de lume şi din nu ştiu ce spaţii înfricoşătoare.
Printre nori sînt păsări, tot aşa cum pe deasupra restriş-telor omeneşti sînt îngeri, dar cu ce pot să-l ajute ? Zboară, cîntă, trec plutind, şi el horcăie.
Se simte înmormîntat între două infinituri deodată : oceanul şi cerul ; unul e o groapă, iar celălalt un giulgiu.
Se lasă noaptea, iată, sînt ceasuri întregi de cînd înoată, e la capătul puterilor; corabia, acel ceva îndepărtat pe care ise aflau oameni, a pierit; e singur în nemaipomenita prăpastie a apusului, se afundă, înţepeneşte, se răsuceşte, simte sub el valurile monstruoase ale nevăzutului : cheamă.
Nu mai sînt oameni. Dumnezeu unde e ?
Cheamă. Ajutor ! Ajutor! Cheamă într-una.
In zare, nimic. Pe cer, nimic.

Roagă fierbinte întinderea, valul, alga, stînca ; toate sînt surde. Cerşeşte ajutorul furtunii; furtuna nepăsătoare nu dă ascultare decît nesfîrşitului. împrejurul lui, bezna, ceaţa, singurătatea, învălmăşeala furtunoasă şi inconştientă, încreţirea nelămurită a apelor sălbatice. In el, groaza şi oboseala. Sub el, prăbuşirea. Nici un punct de reazim. Se gîndeşte la patimile întunecate ale cadavrului în umbra fără de sfîrşit. Frigul nefiresc îl înţepeneşte. Mîinile i se închircesc, se închid şi strîng în ele hăul. Vînturi, nori, vîrtejuri, curenţi, stele. Zadarnic ! Ce-i de făcut ? Deznădăjduitul se pierde, ostenitul vrea mai bine să moară, se lasă luat, se lasă dus, se dă bătut, şi iată-l că alunecă pentru totdeauna în adîncu-rile jalnice, mistuitoare.
O, mers nemilos al societăţii omeneşti ! Risipă de suflete şi de oameni de-a lungul drumului ! Ocean în care cade tot ce leapădă legea ! Dispariţie înfiorătoare a sprijinului! O, moarte morală !
Marea e neîndurata noapte socială în care pedeapsa îşi azvîrle osîndiţii. Marea e mizeria nesfîrşită.
Sufletul lăsat în voia valurilor în această prăpastie poate să se preschimbe în cadavru. Cine are să-l învie din morţi ?

IX
NOI NEMULŢUMIRI
Cînd Iui Jean Valjean îi sună ceasul să iasă din ocnă, cînd îi răsună în ureche acele cuvinte ciudate: „Eşti liber!", clipa fu neasemuită şi nemaiauzită ; o rază vie din lumina adevărată a celor vii îl străpunse pe neaşteptate. Dar raza aceasta păli numaidecît. Lui Jean Valjean ideea de libertate îi luase ochii. Crezuse într-o viaţă nouă. Văzu însă destul de repede că e vorba de o libertate căreia i se dă un bilet de identitate galben.
Şi, în afară de asta, o seamă de amărăciuni. îşi făcuse socoteala că suma ce i se cuvenea pe timpul cît stătuse în ocnă ar fi trebuit să se ridice la o sută şaptezeci şi unu de franci. E drept că uitase de odihna silită a duminicilor şi a -sărbătorilor, care în nouăsprezece ani scădea la socoteală vreo douăzeci şi patru de franci. Oricum, suma fusese redusă prin felurite reţineri locale, la o sută nouă franci şi cincisprezece parale, care i se numărară la ieşire.
Nu pricepuse nimic şi se socotea nedreptăţit. Să spunem cuvîntului pe nume : furat.
A doua zi după eliberare, la Grasse, văzu în faţa uşii unei distilerii de flori de portocal cîţiva oameni care des-cărcau pachete. Ceru de lucru. Cum era zor, i se dădu. Se puse pe treabă. Era deştept, voinic şi dibaci ; îşi dădea osteneala, stăpînul părea mulţumit. Pe cînd lucra, trecu un jandarm, care-l luă la ochi şi-i ceru hîrtiile. Fu nevoit să-i arate biletul de identitate galben. Apoi îşi reluă lucrul. Ceva mai înainte îl întrebase pe unul dintre lucrători cît cîştiga pe zi făcînd treaba asta ; i se răspunse : „Treizeci de bani de cinci". Seara, pentru că era nevoit să plece mai departe a doua zi, se înfăţişă înaintea stăpînului distileriei şi-l rugă să-l plătească. Stăpînul, fără să scoată o vorbă, îi înmînă douăzeci şi cinci de bani. îşi ceru dreptul lui. I se răspunse : „Pentru tine e destul şi atît".

Stărui. Stăpînul îl privi ţintă în ochi şi-i spuse ; „Ia vezi să nu te pomeneşti la răcoare".
118

Se socoti din nou furat.
Societatea, statul, micşorîndu-i drepturile cuvenite, îl jefuise cu totul.
Venea rîndul semenului său, care-l fura cu dramul.
Eliberarea nu înseamnă dezrobire. Scapi de ocnă, dar nu de osîndă.
Iată ce i se întîmplase la Grasse. Se ştie în ce fel fusese primit la Digne.
OMUL CARE S-A TREZIT
Aşadar, pe cînd orologiul catedralei bătea ceasul două noaptea, Jean Valjean se trezi din somn.
Se trezi din pricina patului, care era prea bun. Aveau să se împlinească în curînd douăzeci de ani de cînd nu mai dormise într-un pat şi, cu toate că nu se dezbrăcase, senzaţia asta era prea nouă şi-i tulbura somnul.
Dormise mai bine de patru ceasuri. Osteneala îi trecuse. Era obişnuit să nu dăruiască prea multe ceasuri odihnei.
Deschise ochii şi se uită o clipă în întunericul din jurul lui, pe urmă îi închise ca să adoarmă din nou. Cînd o mulţime de senzaţii felurite ţi-au tulburat ziua, cînd mintea e preocupată, adormi o dată, dar nu poţi adormi şi a doua oară. Somnul vine mai uşor, dar se întoarce mai greu. E ceea ce i se întîmplă lui Jean Valjean. Nu putu să mai adoarmă şi căzu pe gînduri.
Se găsea într-unui din acele momente cînd mintea ţi-e plină de gînduri tulburi. In creierul lui era un fel de du-te vino întunecat. Amintiri vechi şi cele din ajun pluteau amestecat şi se încrucişau anapoda, pierzîndu-şi formele, crescînd peste măsură, apoi pierind dintr-o dată, ca o apă nămoloasă şi frămîntată. Ii treceau prin cap multe gînduri, dar unul dintre ele se întorcea necontenit, gonindu-le pe toate celelalte. Iată care era acest gînd : văzuse cele şase tacîmuri de argint şi lingura mare pe care doamna
119

Magloire le pusese pe masă. Cele şase tacîmuri de argint nu-i dădeau pace. Erau acolo, la cîţiva paşi... Bătrîna servitoare tocmai le punea într-un dulăpior de la căpătîiul patului în clipa în care el trecea prin odaia de alături, ca să intre în aceea unde se afla acum. Văzuse bine dulapul acela. La dreapta, cum intrai din sufragerie. Erau masive. Argintărie veche. Pe polonic se putea lua cel puţin două sute de franci. De două ori atît cît cîştigase el în nouăsprezece ani. E adevărat că ar fi cîştigat mai mult, dacă nu l-ar fi furat administraţia.
Sufletul i se zbuciumă un ceas întreg; în el se dădea o luptă. Bătu ora trei. Deschise ochii din nou, se ridică deodată pe jumătate, întinse braţul şi pipăi desaga pe care şi-o azvîrlise într-un colţ al alcovului în care se afla patul, apoi lăsă să-i spînzure picioarele, le puse jos şi se pomeni, aproape fără să-şi dea seama, şezînd pe marginea patului.
Rămase cîtva timp visînd în poziţia asta, oarecum sinistră pentru cel care l-ar fi zărit astfel, în umbra, el singur treaz în casa aceea adormită. Se plecă deodată, îşi scoase ghetele şi le puse uşor pe rogojina de lîngă pat, apoi îşi reluă poziţia de visare şi rămase clin nou nemişcat.

In mijlocul acestor frămîntări tulburi, gîndurile pe care le-am arătat îi scormoneau fără încetare creierul, intrau, ieşeau, intrau din nou, le simţea ca pe o greutate ; şi apoi se gîndea, fără să ştie pentru ce, cu acea încăpăţînare mecanică a visării, la un ocnaş, anume Brevet, pe care-l cunoscuse la ocnă şi ai cărui pantaloni nu se ţineau decît într-o singură bretea de bumbac împletit. Desenul cu pătrăţele al acestei bretele îi venea mereu în minte.
Stătea în poziţia asta şi ar fi rămas poate aşa cine ştie cît, pînă-n zori, dacă orologiul n-ar fi bătut o dată – un sfert sau o jumătate. I se păru că bătaia îi spune : „haide I"
Se ridică în picioare, mai şovăi o clipă şi ascultă : în caisă totul era tăcut; porni atunci de-a dreptul, cu paşi mărunţi, spre fereastra pe care o întrezărea. Noaptea nu era prea întunecată; deasupra lunii pline alergau nori mari, goniţi de vînt. Din pricina asta, afară era rînd pe

• \

rînd umbră şi lumină, eclipse şi limpezimi, şi înăuntru un fel de asfinţit. Asfinţitul acesta, îndeajuns de limpede ca să te călăuzească, întrerupt din timp în timp de nori, se asemuia cu lumina vînătă, strecurată prin ferestruica unei pivniţe, prin faţa căreia se scurg trecătorii. Ajuns la fereastră, Jean Valjean o privi cu atenţie. N-avea gratii, dădea în grădină şi nu era închisă, după moda locului, decît cu un cîrlig foarte mic. O deschise, dar pentru că aerul rece şi viu pătrunse cu putere în odaie, o închise îndată. Se uită în grădină cu acea privire atentă care mai mult cercetează decît priveşte. Grădina era împrejmuită cu un zid alb, destul de scund, uşor de sărit. In fund, dincolo de el, deosebi vîrfurile copacilor la distanţe egale unul de altul, semn că zidul despărţea grădina de vreo stradă sau ulicioară cu pomi.
După ce se uită, făcu o mişcare de om care ştie ce vrea ; merse spre firidă, îşi luă desaga, o deschise, scotoci înăuntru, scoase un obiect pe care-l puse pe pat, îşi vîrî ghetele într-unui din buzunare, luă sacul pe umeri, îşi puse şapca trăgîndu-şi cozorocul pe ochi, îşi căută dibuind băţul, se duse şi-l propti într-un colţ al ferestrei, apoi se întoarse lîngă pat şi apucă cu hotărîre obiectul pe care-l lăsase acolo. Acest obiect semăna cu un drug scurt de fier, ascuţit la unul din capete, ca un vîrf de ţăpoi. Ar fi fost greu să deosebeşti prin întuneric în ce scop i se dăduse bucăţii de fier forma aceasta. Să fi fost o pîrghie ? Sau poate o măciucă ?
La lumina zilei s-ar fi putut vedea că nu era altceva decît un sfeşnic de miner. Ocnaşii erau folosiţi uneori, pe vremea aceea, pentru a scoate piatra din dealurile înalte care înconjurau oraşul Toulon, şi aveau adesea la înde-mînă scule de miner. Sfeşnicele minerilor sînt făcute din fier masiv şi sfîrşite la capătul de jos printr-un vîrf, cu ajutorul căruia se înfig în stîncă.
Luă sfeşnicul în mîna dreaptă şi, ţinîndu-şi răsuflarea, înnăbuşindu-şi pasul, se îndreptă spre uşa odăii alăturate, aceea a episcopului, după cum se ştie. Ajuns la uşă, o găsi crăpată. Episcopul n-o închisese.

XI

CEEA CE FACE

Jean Valjean ascultă. Nici un zgomot.
împinse uşa.
O împinse cu vîrful degetului, uşor, cu grija neliniştită a unei pisici care vrea să intre pe furiş.
Uşa se deschise sub apăsare, se mişcă foarte puţin şi pe tăcute, lărgind puţin deschizătura.
Aşteptă o clipă, apoi o împinse din nou, cu mai multă îndrăzneală.
Uşa se deschidea fără zgomot. Crăpătura era acum destul de mare pentru ca să poată trece. Numai că alături de uşă era o măsuţă care făcea cu ea un unghi ce împiedica intrarea.
Jean Valjean văzu greutatea. Trebuia cu orice chip să mărească mai mult deschizătura.
îşi făcu curaj şi împinse uşa pentru a treia oară, mai cu hotărîre decît în primele două rînduri. De data asta o balama neunsă dădu în întuneric un ţipăt răguşit şi prelung.
Jean Valjean tresări. Zgomotul acestei balamale îi pătrunse în ureche, răsunător şi înfricoşat, de parcă ar fi fost trîmbiţa judecăţii de apoi.
In ispaima mărită pînă la fantastic a primei clipe mai că-şi închipui că balamaua aceasta se însufleţise, prinzînd dintr-o dată o viaţă teribilă, şi că lătra ca un cîine, ca să dea de ştire tuturor şi să-i trezească pe cei adormiţi.
Se opri înfiorat, tulburat şi se lăsă de pe vîrfurile picioarelor pe călcîie. îşi auzea arterele bătîndu-i în tîmp'e ca două ciocane de turnătorie şi i se părea că răsuflarea îi ieşea din piept cu zgomotul vîntului care iese dintr-o peşteră. Socotea cu neputinţă ca groaznicul ţipăt al acelei ţtţîni înfuriate să nu fi zdruncinat toată casa, ca zgudui-tura unui cutremur de pămînt; uşa pe care o împinsese dăduse alarma şi chemase ; bătrînul o să se ridice, cele două bătrîne or să strige ; li se va veni în ajutor; în mai

.
•
..

puţin de un sfert de oră oraşul va fi trezit şi jandarmii în picioare. O clipă se crezu pierdut.
Rămase unde era, împietrit ca un stei de sare, neîndrăznind să se mişte.
Se scurseseră vreo cîteva minute. Uşa se deschisese larg. îşi luă îndrăzneala de-a se uita în odaie. Nimic nu se clintise. Ciuli urechea. In casă nu se mişca nimic. Zgomotul balamalei nu trezise pe nimeni.
Prima primejdie trecuse, dar mai rămăsese într-însul un clocot înfricoşător. Cu toate acestea, nu dădu înapoi. Nici cînd se crezuse pierdut nu dăduse înapoi. Nu se gîndi decît să isprăvească mai iute. F'ăcu un pas şi intră în odaie.
Odaia aceasta era cufundată într-o linişte desăvârşită. Deosebeai ici-colo forme nelămurite şi vagi care, ziua, erau hîrtii împrăştiate pe o masă, cărţi deschise, volume rînduite pe un scăunaş, un jilţ acoperit cu

veşminte, un pupitru de rugăciune, şi care la această oră nu erau altceva decît colţuri întunecate şi pete albicioase. Jean Val-jean înainta cu grijă, păzindu-se să nu se izbească de mobile. Auzea din fundul odăii răsuflarea egală şi liniştită a episcopului adormit.
Deodată se opri. Era aproape de pat. Ajunsese acolo mai devreme decît ar fi crezut.
Natura îşi amestecă uneori în acţiunile noastre manifestări şi înfăţişări de-ale ei cu un fel de aluzie întunecată şi iscusită, ca şi cum ar vrea să ne facă să cugetăm. De aproape o jumătate de ceas, un nor uriaş acoperea cerul. In clipa în care Jean Valjean se opri în faţa patului, norul acesta se destramă, ca şi cum ar fi făcut-o înadins, şi o rază de lună, străbătînd fereastra prelungă, lumină pe neaşteptate faţa palidă a episcopului. Acesta dormea împăcat. Din pricina nopţilor reci din regiunea Alpilor de jos, se culcase aproape îmbrăcat. Purta o haină de lînă de culoare închisă, cu mînecă lungă. Capul îi era răsturnat pe pernă, se odihnea destins; lăsa isă-i atîrne pe marginea patului mîna împodobită cu inelul preoţesc, care făcuse atî-tea binefaceri şi fapte pioase. Toată faţa îi era luminată de o expresie vagă de mulţumire, nădejde şi cucernică fericire. Era mai mult decît un zîmbet;era aproape o strălu-

10

cire. Pe fruntea lui se răsfrîngea o lumină nevăzută. Sufletul celor drepţi contemplă în timpul somnului un cer plin de taine. O rază din acesf cer cădea asupra episcopului. Era în acelaşi timp o transparenţă luminoasă, căci cerul acesta se afla înăuntrul lui. Cerul acesta îi era conştiinţa.
In clipa în care raza de lună se aşternu, ca să spunem aşa, peste acea limpezime interioară, episcopul adormit apăru înconjurat de un nimb de glorie. Totul rămase însă uşor învăluit într-o penumbră suavă. Luna de pe cer, natura adormită, grădina încremenită, casa aceasta atît de liniştită, ceasul, clipa, tăcerea, adăugau un nu ştiu ce, solemn şi negrăit, la somnul vrednic de respect al acestui înţelept şi acopereau cu un fel de aureolă măreaţă şi senină părul alb şi ochii închişi, faţa aceea unde totul nu era decît nădejde şi încredere, acel cap de bătrîn şi acel somn de copil. Era aproape ceva dumnezeiesc în omul acesta atît de impunător.
El, Jean Valjean, era în umbră cu sfeşnicul de fier în mînă ; stătea în picioare, nemişcat, tulburat peste măsură de acest bătrîn luminos. Nu văzuse niciodată ceva asemănător, încrederea aceasta nemărginită îl înspăimînta. Lumea morală nu poate avea o privelişte mai măreaţă decît o conştiinţă tulbure şi neliniştită, ajunsă la marginea unei fapte rele şi contemplînd somnul unui om drept.
Somnul acesta, într-o asemenea însingurare şi alături de un vecin ca el, avea ceva sublim pe care-l simţea nelămurit, dar cu putere.
Nimeni n-ar fi putut spune ce se petrecea într-însul, nici chiar el însuşi. Pentru a încerca să-ţi dai seama de asta, trebuie să visezi tot ce poate fi mai crud, faţă în faţă cu tot ce poate fi mai blînd. Nu i s-ar fi putut citi nimic lămurit nici pe chip. Era un fel de uimire rătăcită. Privea. Atît. Dar

la ce se gîndea ? Ar fi fost cu neputinţă de ghicit. Fără îndoială însă că era emoţionat şi cutremurat. Dar de ce natură îi era emoţia ?
Ochii nu i se puteau dezlipi de pe bătrîn. Singurul lucru care se desprindea limpede din atitudinea şi de pe faţa lui era o nehotărîre ciudată. S-ar fi -spus că şovăia între două

prăpăstii : aceea în aire te pierzi şi aceea in care te mîn-tui. Părea gata să-i sfarme craniul sau să-i sărute mîna.
După cîteva clipe, braţul lui stîng se ridică încet către frunte şi scoase şapca, apoi braţul i se lăsă cu aceeaşi încetineală şi Jean Valjean se adînci din nou în contemplaţie, cu şapca în mîna stingă şi cu măciuca în cea dreaptă, cu părul zbîrlit pe capul lui sălbatic.
Episcopul continua să doarmă într-o pace adîncă, sub privirea asta înfricoşătoare.
O rază de lună făcea să se zărească nelămurit, deasupra căminului, crucea care părea că-şi deschide amîndu-rora braţele, cu o binecuvîntare pentru unul şi cu iertare pentru celălalt.
Deodată, Jean Valjean îşi puse şapca la loc pe frunte, apoi merse grăbit de-a lungul patului fără să se uite la episcop, de-a dreptul la dulapul pe care-l întrezărea la căpătîi; ridică sfeşnicul de fier cu gîndul să forţeze încu-ietoarea ; cheia era acolo; îl deschise; primul lucru pe care-l văzu fu coşul cu tacîmuri; îl luă, străbătu cu paşi mari odaia fără să ia seama şi, fără să se gîndească la zgomot, găsi uşa, intră înapoi în oratoriu, deschise fereastra, îşi luă băţul, sări peste pervaz, băgă argintăria în desagă, azvîrli coşul, străbătu grădina, sări zidul ca un tigru şi fugi.
XII
EPISCOPUL LUCREAZĂ
A doua zi, în zori, monseniorul Bienvenu se plimba prin grădină. Doamna Magîoire alergă spre dînsul foarte tulburată.
— Monseniore, monseniore ! strigă ea. Nu cumva ştie
înălţimea voastră unde e coşul cu argintărie ?
— Ba da, spuse episcopul.
— Slavă domnului ! Nu ştiam ce e cu el.
Episcopul tocmai ridicase coşul de pe una dintre brazdele grădinii. l-l arătă doamnei Magîoire.
— Iată-l.

— Cum ? spuse ea. E gol ! Şi argintăria ?
— Ah ! răspunse episcopul. Aşadar, de argintărie vrei
să vorbeşti ? Nu ştiu unde e.
— Dumnezeule mare şi bun ! A fost furată ! A furat-o
omul de aseară !
Cît ai clipi din ochi, doamna Magloire alergă, cu toată vioiciunea ei de bătrînă sprintenă, spre camera de rugăciune, intră în alcov şi apoi se întoarse la episcop. Acesta tocmai se apleca'se şi privea oftînd un răsad

de cochlearia, pe care coşuleţul îl strivise căzînd peste brazda de flori. Se ridică la ţipătul doamnei Magloire :
— Monseniore, omul a plecat ! A furat argintăria !
Cînd scoase strigătul acesta, ochii-i căzură pe un colţ
al grădinii, unde se vedeau urme de paşi. O şipcă fusese smulsă din gard.
— Uite, pe acolo a trecut. A sărit în stradela Cochefi-
let! Ah ! Blestematul ! Ne-a furat argintăria !
Episcopul rămase o clipă tăcut, pe urmă îşi ridică ochii, serios, şi-i spuse cu blîndeţe doamnei Magloire :
— Dar, înainte de toate, argintăria asta era oare a
noastră ?
Doamna Magloire rămase înmărmurită. Se scurse încă o clipă de tăcere, după care episcopul urmă :
— Doamnă Magloire, ţineam la mine argintăria pe
nedrept şi de prea multă vreme. Ea era a săracilor. Cine
era omuF acela ? Un sărac cu siguranţă.
— Maica ta, Isuse ! spuse din nou doamna Magloire.
Nu e vorba de mine şi nici de domnişoara. Noua ne e tot
una. Dar e vorba de monseniorul. Cu ce-o să mănînce
monseniorul de acum încolo ?
Episcopul o privi cu un aer mirat.
— Ei, asta e ! Nu există oare tacîmuri de cositor ?
Doamna Magloire ridică din umeri.
— Cositorul miroase...
— Atunci tacîmuri de fier.
Doamna Magloire se strîmbă cu înţeles.
— Fierul are un gust rău...
— Ei bine – spuse episcopul – atunci tacîmuri de
lemn.

Gîteva minute mai tîrziu, prînzea la aceeaşi masă la care stătuse în ajun Jean Valjean. Pe cînd rnînca, monseniorul Bienvenu, vesel, le atrăgea atenţia – soră-si, care nu spunea nimic, şi doamnei Magloire, care mormăia încet – că nu e nevoie nici de lingură şi nici de furculiţă ca să fhmoaie bucata de pîine într-o ceaşcă cu lapte.
— Şi asta e ceva ! spunea doamna Magloire de una sin
gură, umblînd de colo pînă colo. Să primeşti pe un om ca
ăsta şi să-I găzduieşti alături de tine ! Ce fericire că s-a
mulţumit să fure ! Ah, dumnezeule! Tremur numai cînd
mă gîndesc.
In timp ce fratele şi isora se pregăteau să se ridice de la masă, cineva bătu la uşă.
— Intră, spuse episcopul.
Uşa se deschise. Un grup, ciudat şi năvalnic, se arătă în prag. Trei oameni îl ţineau prins între ei pe un al patrulea. Cei trei erau jandarmi ; celălalt era Jean Valjean.
Un brigadier de jandarmi, care părea comandantul grupei, se afla lîngă uşă. Intră şi se îndreptă spre episcop, salutîndu-l milităreşte.
— Monseniore, spuse el.

La vorba asta, Jean Valjean, care stătea posomorit şi părea abătut, ridică ochii uluit.
— Monseniore ! murmură el. Va să zică nu e preotul
parohiei...
— Linişte ! spuse un jandarm. E monseniorul episcop.
In acest timp, monseniorul Bienvenu se apropiase atît
de repede cît îi îngăduiau bătrîneţile.
— Ah, iată-te ! glăsui el cu voce tare, privindu-l pe
Jean Valjean. Mă bucur că te văd. Bine, dar eu îţi dărui-
sem şi sfeşnicile, care sînt tot de argint ca şi celelalte, şi
pe care ai putea să iei foarte uşor două sute de franci. De
ce nu le-ai luat o dată cu tacîmurile ?
Jean Valjean căscă ochii şi-l privi pe bătrînul episcop cu o căutătură pe care nici o limbă omenească n-ar putea-o descrie.
— Monseniore – spuse brigadierul de jandarmi – aşa
dar e adevărat ce ne spunea omul ? Cînd l-am întîlnit,

mergea ca unul care ar vrea s-o ia la sănătoasa. L-am oprit să vedem ce e cu el. Avea argintăria asta...
— Şi v-a spus – îl întrerupse episcopul zîmbindu-i –
că i-a fost dăruită de un popă bătrîn şi cumsecade, la
care şi-a petrecut noaptea. Aşa-mi închipui. Şi l-aţi adus
aci ? E o greşeală.
— întocmai, reluă brigadierul. II putem lăsa să plece ?
— Fără îndoială, răspunse episcopul.
Jandarmii îi dădură drumul lui Jean Valjean, care se trase îndărăt.
— E adevărat că mă lasă ? spuse el cu un glas îngăi-
mat, ca şi cum ar fi vorbit din somn.
— Da, eşti liber, nu înţelegi ? spuse un jandarm.
— Prietene – reluă episcopul – înainte de a pleca,
uite-ţi sfeşnicele. Ia-le !
Merse spre cămin, luă cele două sfeşnice de argint şi i le aduse lui Jean Valjean. Cele două femei se uitau la el fără să spună o vorbă, fără o mişcare, fără o privire care ar fi putut să-l stingherească.
Jean Valjean tremura din toate mădularele. Apucă mecanic şi cu un aer rătăcit cele două sfeşnice.
— Acum – îi spuse episcopul – du-te cu dumnezeu !
Dar să nu uit : cînd te vei întoarce, prietene, nu e nevoie
să treci prin grădină, poţi oricînd să intri şi să ieşi pe
poarta de la stradă. Nu e închisă nici ziua, nici noaptea,
decît cu clanţa. Apoi, întorcîndu-se spre jandarmi, zise:
Domnilor, puteţi pleca.
Jandarmii se îndepărtară.
Jean Valjean părea gata să leşine.
Episcopul se apropie de el şi-i spuse încet:
— Nu uita, nu uita niciodată că mi-ai făgăduit să între
buinţezi banii ăştia ca să te faci om cinstit.

Jean Valjean, care nu-şi amintea să-i fi făgăduit ceva, rămase năuc. Episcopul rostise cuvintele acestea pe un ton apăsat. Urmă, aproape solemn :
— Jean Valjean, fratele meu, tu nu mai eşti în stăpî-
nirea răului, ci a binelui. Iţi cumpăr acum sufletul; ţi-l
smulg din gheara gînduriior negre şi a duhului pierzării
şi-l dăruiesc domnului.

i XIII
MICUL GERVAIS
Jean Valjean ieşi din oraş ca un om fugărit. Se puse pe mers, grăbit, de-a lungul cîmpiilor, străbătînd drumurile şi potecile la nimereală, fără să bage de seamă că se întorcea pe unde mai trecuse. Rătăci astfel toată dimineaţa, fără să mănînce şi fără să-i fie foame. Avea o mulţime de senzaţii noi. Simţea în el un fel de furie; nu ştia împotriva cui anume. N-ar fi putut să spună dacă era mişcat sau umilit. îl cuprindea uneori o înduioşare ciudată, împotriva căreia lupta cu toată asprimea dobîn-dită în ultimii douăzeci de ani. Starea asta îl ostenea. Vedea cu nelinişte cum se zdruncină înlăuntrul său acea linişte îngrozitoare pe care i-o dăduse nedreptatea nenorocirii lui. Se întreba ce avea s-o înlocuiască. Uneori ar fi vrut să fie la închisoare cu jandarmii şi lucrurile să nu se fi petrecut astfel : ar fi fost mai puţin tulburat. Gu toate că timpul era înaintat, mai erau pe ici pe colo, printre gardurile de mărăcini, cîteva flori întîrziate ; mer-gînd, le simţea mireaisma, care îi trezea amintiri din copilărie. Amintirile acestea îi erau aproape de neîndurat, atît de mult trecuse de cînd nu-i mai veniseră în minte.
Gînduri nelămurite se îngrămădiseră astfel într-însul de-a lungul zilei. Fiindcă soarele cobora spre asfinţit, prelungind pe pămînt umbra celei mai neînsemnate pietricele, Jean Valjean se aşeză în dosul unui tufiş de pe oîmpia întinsă, roşcată, pustie. In zare nu se vedeau decît Alpii. Nici măcar clopotniţa vreunui isat îndepărtat. Jean Valjean putea fi la vreo trei leghe de Digne. O cărare care tăia cîmpia trecea pe la vreo cîţiva paşi de tufişul lui.
Cufundat în gînduri, cum era, ceea ce făcea ca zdrenţele lui să-i pară şi mai înfricoşătoare celui ce l-ar fi întîlnit, Jean Valjean auzi un zgomot plăcut.
îşi întoarse capul şi văzu venind pe cărare un mic savo-iard, de vreo zece ani, care cînta din gură, cu lăuta la şold şi cu o cuşcă cu o marmotă în spinare; era unul din-

tre acei copii drăgălaşi şi veseli care pribegesc, cu genunchii ieşiţi prin găurile pantalonilor.
Băiatul cînta, se oprea din cînd în cînd din mers şi se juca cu nişte bănuţi pe care-i ţinea în mînă, poate toată averea lui, ca şi cum ar fi fost arşice. Printre aceşti bănuţi era şi o monedă de patruzeci de gologani.
Copilul se opri în dreptul tufişului, fără să-l vadă pe Jean Valjean, şi aruncă în sus pumnul de bani pe care pînă atunci îl prinsese cu destulă dibăcie pe dosul mîinii.

De data asta, moneda de patruzeci de gologani îi scăpă jos şi se rostogoli spre mărăcini, pînă la Jean Valjean.
Jean Valjean puse piciorul pe ea.
Copilul îşi urmărise banul şi-l văzuse.
Nu se miră de fel şi merse de-a dreptul spre omul din tufiş.
Locul era cu totul singuratic. Cît vedeai cu ochii, nu era nimeni nici pe cîmpie şi nici pe potecă. Nu se auzeau decît ţipetele scurte şi slabe ale unui stol de păsări călătoare, care străbăteau cerul la o foarte mare înălţime. Copilul avea în spate soarele care-i punea fire de aur în păr şi împurpura cu o lumină însîngerată faţa sălbatică a lui Jean Valjean.
— Domnule – spuse micuţul savoiard, cu acea încre
dere a copilăriei care e făcută din neştiinţă şi nevinovăţie
— banul meu!
— Cum te cheamă ? îl întrebă Jean Valjean.
— Gervais, domnule.
— Pleacă de-aici ! spuse Jean Valjean.

— Domnule – stărui copilul – dă-mi banul !
Jean Valjean îşi lăsă capul în jos şi nu răspunse.
Copilul începu din nou :
— Banul meu, domnule !
Ochii lui Jean Valjean rămaseră ţintă la pămînt.
— Banul meu ! strigă copilul. Banul meu de argint !
Banul meu !
Jean Valjean parcă nu l-ar fi auzit. Copilul îl luă de gulerul hainei şi-l scutură. In acelaşi timp, se silea să-i dea la o parte gheata mare şi ţintuită, pusă pe comoara lui.

— Vreau banul meu ! Moneda mea de patruzeci de
gologani.
Copilul plîngea. Jean Valjean ridică capul. Stătea mai departe jos. Avea ochii tulburi. II măsură pe copil cu un fel de uimire, apoi îşi întinse mîna spre băţ şi strigă cu o voce îngrozitoare :
— Gine-i acolo ?
— Eu, domnule, răspunse copilul. Eu ! Gervais. Eu !
Daţimi cei patruzeci de gologani ai mei, vă rog ! Luaţi
piciorul, domnule, vă rog !
Apoi, furios, cu toate că era de-o şchioapă, deveni aproape ameninţător :
— Ei, vreţi să luaţi piciorul sau nu ? Luaţi-vă
piciorul !
— Ah, tot tu eşti ! spuse Jean Valjean şi, fidicîn-
du-se dintr-o dată în picioare, cu talpa tot pe moneda
de argint, adăugă : Şterge-o de-aici !
înfricoşat, copilul îl privi, apoi începu să tremure din creştet pînă-n tălpi şi, după cîteva clipe de mare uimire, se puse pe fugă. Alerga cît îl ţineau puterile fără a îndrăzni să se mai uite înapoi sau să scoată vreun ţipăt. Cu toate astea, fu silit să se oprească la o oarecare distanţă pentru că i ;se tăiase răsuflarea, şi Jean Valjean, cu toate că era dus pe gînduri, îl auzi plîngînd.

După cîteva clipe, copilul pieri.
Soarele apusese.
In jurul lui Jean Valjean se lăsă umbra. Nu mîncase toată ziua, poate că avea călduri.
Rămăsese în picioare. De cînd fugise copilul nu se clintise din loc. Respiraţia îi ridica pieptul la răstimpuri lungi şi neegale. Privirea, care i se aţintise la vreo zece-doisprezece paşi înainte, părea că studiază cu multă atenţie forma unui ciob albastru de faianţă, căzut în iarbă. Deodată tresări ; simţise frigul serii.
îşi trase mai bine şapca pe ochi, căută în neştire să-şi petreacă şi să-şi încheie haina, făcu un pas şi se aplecă să-şi ridice băţul de jos. In clipa aceea zări moneda de patruzeci de gologani, pe care piciorul lui o înfundase pe jumătate în pămînt şi care sclipea printre pietre.

Simţi CH o zguduituri electrică. „Ce e asta ?" spuse el printre dinţi. Se dădu trei paşi îndărăt, apui ae opri, fără să-şi poată dezlipi privirea de pe locul pe care piciorul lui îl călcase cu o clipă mai înainte, ca şi cum lucrul acela, care lucea acolo în întuneric, ar fi fost un ochi deschis, pironit asupră-i.
După cîteva minute, se aruncă ca un nebun asupra monedei de argint, o luă şi, venindu-şi în fire, începu să caute cu ochii departe pe cîmpie, scormonind zările, în picioare şi tremurînd ca o fiară sălbatică în căutarea unui adăpost.
Nu văzu nimic. Noaptea se lăsa, cîmpia era rece şi nedesluşită, fîşii mari de ceată viorie suiau în limpezimea apusului. Scoase un oftat şi începu să meargă grăbit într-o direcţie oarecare, în partea unde pierise copilul. După vreo sută de paşi se opri în loc, se uită, nu văzu nimic.
Strigă atunci din toate puterile : „Gervais ! Gervais 1"
Tăcu şi aşteptă.
Nu-i răspundea nimeni.
Cîmpia era pustie şi posomorită. Era înconjurat de nemărginire. In jurul lui nu era nimic altceva decît o umbră în care privirea i se pierdea şi o tăcere în care glasul i se stinse. Bătea un vînt din nord, rece ca gheata, dînd lucrurilor dimprejurul lui un fel de viată lugubră. Copacii mărunţi îşi scuturau braţele slăbănoage cu o furie de necrezut. Ai fi zis că ameninţau şi urmăreau pe cineva.
începu din nou să umble, apoi se porni pe fugă. Din timp în timp se oprea şi striga în singurătatea aceea, cu un glas neînchipuit de puternic şi dezolat : „Gervais ! Gervais !"
Dacă l-ar fi auzit, sigur că puştiului i-ar fi fost frică şi s-ar fi ferit să se arate. Dar, fără îndoială, copilul era destul de departe.
Jean Valjean întîlni un preot călare. Se apropie de el şi-i spuse :
— Părinte, n-ai văzut trecînd un copil ?
— Nu, spuse preotul.

— Unul pe care-l cheamă Gervais.
— N-am văzut pe nimeni.

Scoase din pungă două monede de cîte cinci franci şi i le înmînă preotului.
— Iată, părinte, pentru săracii dumitale. Părinte, e
un copil de vreo zece ani cu o marmotă, cred, şi cu o
lăută. Ştiţi, un savoiard...
— Nu l-am văzut.
— Gervais ar putea fi de prin satele de-aici ? Nu-mi
pute(i spune ?
— Dacă e aşa cum spui, e un copil străin. Trec
dintr-ăştia prin partea locului. Nu-i cunoaşte nimeni.
Jean Valjean scoase cu o mişcare repezită alte două monede de cinci franci, pe care i le dădu preotului.
— Pentru săracii dumitale, spuse el. Adăugă apoi,
rătăcit: Părinte, pune să mă aresteze. Sînt un hoţ.
Preotul dădu iute pinteni calului şi fugi înfricoşat.
Jean Valjean se puse pe fugă în direcţia în care o luase la început.
Făcu în felul acesta un drum destul de lung, căutînd cu privirea, chemînd, strigînd, dar nu mai întîlni pe nimeni. De două sau trei ori alergă peste cîmp spre ceva care i se părea a fi o făptură culcată sau lăsată pe vine; nu erau decît tufişuri sau stînci scunde aproape de faţa pamîntului. In sfîrşit, se opri într-un loc unde se încrucişau trei poteci. Luna se ridicase. îşi plimbă privirea în depărtare şi mai chemă pentru ultima oară : „Gervais î Gervais ! Gervais I" Strigătul i se stinse în ceaţă, fără să trezească măcar un ecou. Murmură încă o dată : „Gervais!", dar cu un glas stins şi aproape îngăimat. Aceasta-i fu ultima sforţare; gleznele i se încovoiară sub el, dintr-o dată, ca şi cum o putere nevăzută l-ar fi împovărat pe negîndite cu greutatea cugetului isău încărcat; căzu pe un bolovan, zdrobit, cu degetele înfipte în păr, cu faţa între genunchi şi strigă : „Sînt un ticălos !" In clipa aceea i se frînse inima şi se puse pe plîns. Plîngea pentru prima oară de nouăsprezece ani încoace.

Am văzut că Jean Valjean, după ce ieşise din casa episcopului, era străin de toate gândurile lui de pînă atunci. Nu-şi putea da seama de ceea ce se petrecea cu el. Se ridica împotriva faptei îngereşti şi a cuvintelor atît de blînde ale bătrînului. „Mi-ai făgăduit să întrebuinţezi banii ăştia ca să te faci om cinstit. Iţi cumpăr acum sufletul. Ţi-l smulg din gheara gîndurilor negre şi a duhului pierzării şi-l dăruiesc domnului." Cuvintele acestea îi veneau într-una în minte. Mîndria, care e în noi un fel de cetate a răului, se împotrivea acestei îngăduinţe cereşti. Simţea nelămurit că iertarea preotului acela era asaltul cel mai mare şi atacul cel mai puternic care-l zguduise vreodată ; că împietrirea lui ar fi definitivă dacă sar împotrivi acestei îngăduinţe; că dacă s-ar îndupleca, ar trebui să renunţe la ura cu care faptele oamenilor îi umpluseră sufletul de-a lungul atîtor ani şi care-i plăcea ; că de data asta trebuia să învingă sau să fie învins, şi că lupta, o luptă uriaşă şi hotărîtoare se dădea între răutatea lui şi bunătatea celuilalt.
In mijlocul tuturor acestor licăriri, mergea ca un om beat. In timp ce umbla aşa, cu ochii rătăciţi, înţelegea el oare limpede ce-ar fi putut să urmeze pentru el din cele ce i :se întîmplaseră la Digne ? Auzea el oare aceste şoapte tainice care trezesc spiritul sau îl stingheresc în anumite

clipe ale vieţii ? Ii spunea oare un glas la ureche că trăise tocmai ceasul solemn al destinului lui, că un drum de mijloc nu mai putea fi pentru el, că de acum înainte, dacă nu devenea cel mai bun dintre oameni, va ajunge cu siguranţă cel mai rău, că trebuia, ca isă spunem aşa, să urce acum mai sus decît episcopul sau să cadă mai jos decît ocnaşul, că, dacă voia să devină mai bun, trebuia să devină înger, că, dacă voia să rămînă rău, trebuia să devină monstru ?
Trebuie să ne punem şi aici aceleaşi întrebări pe care ni le-am mai pus cu alt prilej; culesese el oare în mintea lui, fără să-şi dea seama, vreo umbră din toate acestea ? Cu siguranţă, suferinţa, am spus-o, face educaţia inteligenţei; cu toate acestea, nu e de loc sigur

că Jean Valjeân era în stare să descurce tot ceea ce arătăm noi aici. Dacă îi veneau aceste gînduri, mai degrabă Ie întrezărea decît le vedea, şi eie nu izbuteau decît să-I azvîrle într-o nelinişte aproape dureroasă şi de neîndurat. La ieşirea din acel loc hîd şi negru care se cheamă ocnă, episcopul îi rănise sufletul, ca o lumină prea tare care i-ar fi rănit ochii abia scăpaţi din beznă. Viaţa viitoare, viaţa posibilă, care i se oferea de acum încolo, curată şi strălucitoare întru totul, îl făcea să tremure şi-l umplea de nelinişte. într-adevăr, nu ştia pe ce lume se află. Ca o cucuvaie care ar vedea dintr-o dată răsărind soarele, ocnaşul fusese zăpăcit şi orbit de virtute.
Era sigur, şi nici el nu se îndoia de asta : nu mai era acelaşi om, totul se schimbase într-însul, nu mai putea să-şi închipuie că episcopul nu i-ar fi vorbit şi nu l-ar fi mişcat.
In starea aceasta de spirit îl întîinise pe micuţul Gervais şi-i furase cei patruzeci de gologani. De ce ? N-ar fi putut desigur să lămurească ; era oare o ultimă răbufnire şi ca un fel de supremă sforţare a gîndurilor rele, pe care le adusese cu el din ocnă ; un rest de pornire, un rezultat a ceea ce se numeşte în statică „forţa inerţiei" ? Aşa era – şi poate că era mai puţin decît atît. S-o spunem simplu : nu el furase, nu omul, ci animalul, care, din obicei şi din instinct, îşi pusese piciorul prosteşte pe banul acela, în timp ce inteligenţa i se zbătea în noianul atîtor obsesii, noi şi nemaiauzite. Cînd inteligenţa i se trezi şi-şi dădu seama de fapta animalului, Jean Valjean se dădu înapoi cu spaimă şi scoase un strigăt de groază.
Lucru ciudat şi cu putinţă numai în starea în care se afla ; furîndu-i copilului banul acela, Jean Valjean făcuse o faptă de care nu mai era în stare.
Oricum ar fi, această ultimă faptă urîtă avu asupra lui un rezultat hotărîtor; ea îi străbătu dintr-o dată haosul din minte şi îl risipi, puse într-o parte întunericul şi într-alta lumina şi acţiona asupra sufletului său, în starea în care se găsea, după cum unii reactivi chimici

acţionează asupra unui amestec tulbure, precipitînd un element şi limpezind altul.
Mai întîi, chiar înainte de a se analiza şi de a gîndi, căută cu deznădejde, ca unul care caută s-o ia la fugă, să regăsească copilul, pentru ai da

înapoi moneda, apoi, cînd îşi dădu seama că lucrul acesta e zadarnic şi cu neputinţă, se opri disperat. In momentul în care strigase : „Sînt un ticălos !" se văzuse aşa cum era şi era desprins de el însuşi într-o atît de mare măsură, încît i se părea că nu e decît o fantomă şi că-l avea acolo, înaintea lui, pe ocnaşul hidos, Jean Valjean, în carne şi oase, cu băţul în mînă, cu haina pe umeri, cu sacul plin de lucruri furate în spinare, cu faţa hotărîtă şi posomorîtă, cu mintea plină de planuri blestemate.
Prea marea suferinţă, după cum am arătat, îl făcuse într-o oarecare măsură vizionar. Avu astfel un fel de vedenie. II văzu aievea în faţa lui pe acest Jean Valjean, acest chip fioros, şi fu cît pe-aci să se întrebe cine era omul acesta de care se îngrozea.
Creierul lui se găsea într-una din acele clipe violente, şi în acelaşi timp înfricoşător de liniştite, în care visarea e atît de adîncă, încît absoarbe realitatea. Nu mai vezi lucrurile dimprejur şi vezi imaginile pe care Ie ai în minte proiectate în afară.
Se privi deci îndelung, ca să spunem aşa, faţă în faţă şi, în acelaşi timp, văzu dincolo de această aiurare, într-o tainică adîncime, un fel de lumină pe care o luă drept făclie. Privind cu mai multă atenţie lumina aceasta care-i apărea în conştiinţă, băgă de seamă că avea o formă omenească şi că făclia era însuşi episcopul.
Conştiinţa lui îi cîntări pe rînd pe aceşti doi oameni puşi astfel în faţa ei : episcopul şi Jean Valjean. Fusese nevoie de cel dintîi pentru a-l risipi pe celălalt. Pe măsură ce i se prelungea visarea, episcopul se mărea şi strălucea în ochii lui, iar Jean Valjean se micşora şi se ştergea. La un moment dat, nu mai era decît o umbră. Deodată dispăru. Rămăsese numai episcopul, care umplea tot sufletul nenorocitului cu o strălucire plină de măreţie.
136

Jean Valjean plînse îndelung. Plînse cu lacrimi fierbinţi, plînse cu hohote, mai slab decît o femeie, mai înfricoşat decît un copil.
Plîngea, şi în mintea lui se făcea ziuă din ce în ce mai tare, o zi nemaipomenită, o zi încîntătoare şi grozavă totodată. Viaţa lui trecută, prima lui greşeală, îndelunga lui pătimire, îndobitocirea lui exterioară, înţepenirea lui lăuntrică, punerea lui în libertate înveselită de atîtea planuri de răzbunare, cele ce i se întîmplaseră cu episcopul, ultima faptă pe care o săvîrşise, furtul celor patruzeci de gologani de la un copil", crimă cu atît mai laşă şi cu atît mai monstruoasă cu cît venea după iertarea episcopului – toate îi reveniră în minte, limpezi, de o limpezime pe care n-o mai simţise niciodată pînă atunci. îşi privi viata şi-i păru îngrozitoare; îşi privi sufletul şi-i păru înfricoşător. Cu toate acestea, o lumină blîndă se apleca asupra acestei vieţi şi acestui suflet. I se părea că-l vede pe satana în lumina raiului.
Gîte ceasuri a plîns oare aşa ? Ce-a făcut după ce-a sfîrşit de plîns ? încotro a luat-o ? Nimeni n-a putut să afle vreodată. Pare totuşi sigur că un căru{aş, care făcea pe vremea aceea cursa spre Grenoble şi sosea la Digne, a văzut, pe la orele trei dimineaţă, pe cînd trecea pe strada Episcopatului, un om în rugăciune, îngenuncheat pe caldarîm, în umbră, dinaintea porţii monseniorului Bienvenu.

CARTEA A TREIA
IN ANUL 1817
ANUL 1817
1817 e anul pe care Ludovic al XYIII-lea îl denumea cu oarecare ifos regesc, nu lfpsit de trufie, cel de al douăzeci şi doilea al domniei sale'. E anul în care domnul Bruguiere Sorsum2 era celebru. Toate dughenile frizerilor, care aşteptau întoarcerea perucilor pudrate şi a păsării regale, erau zugrăvite în albastru-azuriu şi pictate cu flori de crin. Erau vremurile naive în care contele Lynch lua loc în fiecare duminică în strana bisericii Saint Germain des Preş, ca epitrop, îmbrăcat în veşmînt de pair al Franţei, cu lentă roşie, cu nasul lui lung şi cu acel profil măreţ, cuni îi sade bine unuia care a săvîrşit o faptă răsunătoare. Fapta răsunătoare isăvîr-şită de Lynch era următoarea : la 12 martie 1817, în calitatea lui de primar de Bordeaux, predase oraşul, puţin cam pripit, ducelui d'Angoule'me3. De aici rangul lui de pair. In 1817 moda îngropa băieţaşii între patru şi şase ani sub şepci uriaşe de piele marochinată, cu urechere, destul de asemănătoare cu cuşmele eschimoşilor. Armata franceză era îmbrăcată în alb, în felul celei austriace; regimentele se chemau Jegiuni, şi în loc de numere purtau numele departamentelor. Napoleon era la Sfînta Elena,

• In felul acesta reac(iunea feudală a restauraţiei arăta ci socoteşte neavenite revoluţia şi imperiul.

2 Literat cu activitate modestă din primul pătrar al secolului XIX, traducător tn versuri albe al multor drame de Shakespeare.

' Fiul contelui d'Artois, viitorul rege Carol al X-lea ; în 1823 a comandat expediţia din Spania pentru înăbuşirea mişcării burghezo-liberale.

şi pentru că Anglia îi refuza postav verde, îşi întorcea hainele vechi pe dos. în Î817 Peilegrini cînta din gură, domnişoara Bigottini dansa ; Pottier domnea ; Odry ' nu exista încă. Doamna Saquin îi urma lui Forioso 2. In Franţa mai erau încă prusaci. Delalot3 era un personaj. Legitimitatea se afirmase tăind mîna şi apoi capul unor Pleignier, Carbon-neau şi Tolleron4. Principele de Talleyrand, mare şambelan, şi abatele Louiss, ministru însărcinat cu finanţele, se priveau rîzînd ca doi auguri; amîndoi celebraseră liturghia Federaţiei în Champs de Marş6, la 14 iulie 1790; Talleyrand o spusese în calitate de episcop, Louis o slujise ca diacon. în 1817, pe potecile aceluiaşi Champs de Marş, se puteau vedea stîipi mari de lemn zăcînd în ploaie, putrezind în iarbă, vopsiţi în albastru, cu urme de vulturi şi albine 7, de pe care aurul se ştersese. Erau coloanele care cu doi ani în urmă susţinuseră estrada împăratului, în Champs de Mai8. Erau înnegrite ici-colo de la focul care arsese bivuacul austriecilor, tăbărîţi în apropiere de Gros-Caillou. Două sau trei din coloane dispăruseră în flăcările acestor bivuace şi încălziseră mîinile mari ale acestor soldaţi împărăteşti. Champs de Mai se făcuse vestit prin faptul că fusese ţinut în luna iunie în Champs de Marş. In acel an 1817 două lucruri

1 Pottier, Odry – actori comici din prima jumătate a secoiului aî XIX-!ea.

2 Doamna Saquin, Forioso – acrobaţi de pe vremea restauraţiei.

3 Unul din şefii răscoalei regaliştilor parizieni împotriva Convenţiunii thsrmidoriene, răscoală zdrobită de Napoleon. Restauraţia l-a răsplătit cu un scaun de deputat.
4 Conspiratori bonapartişti din primii ani ai restauraţiei.
5 Om de încredere al lui Ludovic a! XVIIMea.
« Parc din Paris în care se înaltă din 1889 Turnul Eiffe!. I s-a zis Cîmpul lui Marte, zeul războiului, fiindcă în secolul a! XVII Mea servea drept teren de exerciţii militare. In timpul revoluţiei burgheze şi al imperiului era rezervat marilor adunări şi serbări populare.
7 Emblemele primului imperiu (1804–1814).
8 Champs de Mai (adunare cîmpenească din mai). In epoca feudală se niorii îşi convocau anual, în luna mai, vasalii spre a le face cunoscute obligaţiile pentru anul următor ; în timpul celor o sută de zile. Napoleon convoacă la o adunare corpul legislativ şi notabilităţile capitalei spre a le face cunoscută noua Constituţie, caracterizată prin concesii liberale.

(1

erau populare: Voltaire-Touquet' şi tabachera ă la Charte. Cea mai nouă emoţie a parizienilor era crima lui Dautun, care azvîrlise capul fratelui său în bazinul din Marche-aux-FIeurs. La Ministerul Marinei se începea o cercetare asupra acelei fregate purtătoare de nenoroc, Meduza, care avea să umple de ruşine pe Chaumareix şi de glorie pe Gericault2. Colonelul Seves * pleca în Egipt ca să ajungă acolo Soliman-Paşa. Palatul Ther-mes4 din strada Harpe servea de prăvălie unui dogar. Pe platforma turnului octogona! al casei Cluny5 se mai vedea încă mica gheretă de iscînduri care-i servise de observator lui Messier, astronom al marinei sub Ludovic al XVI-lea. Ducesa de Duras6 îşi citea cîtorva prieteni, trei sau patru, în odaia ei de culcare împodobită cu X-uri de mătase albastră ca cerul, Ourika, nepublicată încă. La Luvru litera N era ştearsă de peste tot. Podul Austerlitz abdicase şi se numea acum podul Jardin du Roi, dublă enigmă care acoperea în acelaşi timp podul Austerlitz şi Grădina Botanică. Ludovic al XVIII-lea, în timp ce şi-l adnota cu vîrful unghiei pe Horaţiu, era preocupat de eroii care ajung împăraţi şi de papugiii care ajung moştenitori ai tronului, şi în acelaşi timp avea două griji: Napoleon şi Mathurin Bruneau7. Aca-
1 Librar şi editor din Paris ; a retipărit sub restauraţie operele! filozo filor materialişti francezi din secolul al XVIII-lea şi îndeosebi pe cele ale lui Voltaire ; a fost persecutat pentru ideile sale liberale.
2 Chaumareix, comandantul vasului Meduza, naufragiat tn 1816 din pri cina incapacităţii lui ; a fost degradat şi condamnat la închisoare, fiindcă a dat dovadă şi de laşitate, părăsind corabia înaintea echipajului. Nau fragiul Meduzei a, inspirat pictorului Gericault un tablou celebru : „Pluta Meduzei".
3 Ofiţer tn armata lui Napoleon, care după Waterloo se angajează in structor în Egipt, devine colaborator apropiat al lui Ibrahim-Paşa şi or

ganizator al armatei egiptene. Islamizat, este cunoscut sub numele de Soliman-Paşa.
* Ruinele termelor (băilor) zise ale Iul Iulian Apostatul, împărat roman, rămăşiţe dintr-un palat imperial.
5 Locuinţă seniorială din Paris (Cartierul latin), construită în stil gotic, în secolul al XV-lea, pentru folosinţa abaţilor de Cluny.
8 Autoare de romane exotico-sentimentale (1778–1828).
7 Aventurier care se dădea drept Ludovic al XVII-lea ; condamnat la muncă silnică în 1818.
HO

demia franceză dădea ca subiect de premiu : „Fericirea pe care o aduce învăţătura". Bellart' era elocvent în mod oficial. In umbra lui era văzut cum creşte acel viitor avocat de Broe2, sortit sarcasmelor lui Paul-Louis Courier. Trăia tot pe-atunci un fals Chateaubriand3, anume Marchangy4, în aşteptarea unui fals Marchangy, anume d'Arlincourt5. Clair d'Albe şi Malek-Adel erau cărţi de valoare, doamna Gottin6 fiind socotită cel mai mare scriitor al timpului. Institutul îl ştergea pe Napoleon Bonaparte de pe lista academicienilor. O ordonanţă regală făcea din Angouleme şcoală de marină, pentru că ducele d'Angouleme fiind mare amiral, era de la sine înţeles că oraşul Angoulâme avea de drept toate calităţile unui port maritim, fără de care principiul monarhic ar fi fost ştirbit. In Consiliul de miniştri se discuta chestiunea dacă puteau fi îngăduite desenele reprezentînd acrobaţii, care împănau afişele lui Franconi7, în jurul cărora se adunau ştrengarii străzilor. Domnul Paes8, autorul operei Agnesa, un om cumsecade, cu obrazul pătrat şi cu un neg pe obraz, dirija concertele cu public restrîns, din strada Ville-l'Eveque, ale marchizei de Sassenaye. Toate fetele cîntau Pustnicul din Saint-Avelle,
1 Procuror general la Paris pe timpul restauraţiei, renumit prin cruzi mea cu care înăbuşea orice manifestare antimonarhică.
2 Avocat, maf tîrziu procuror ; în această calitate a susţinut acuzaţiile regimului reacţionar al restauraţiei împotriva cunoscutului pamfletar Paul-
Louis Courier, care denunţa reacţiunea feudalo-catolică de pe vremea aceea.
3 Scriitor francez (1768–1848), reprezentant al preromantismulul re acţionar.
4 Scriitor preromantic francez (1782–1826), cu pronunţate tendinţe reac ţionare, de refugiu în trecut şi de exaltare şovină.
6 Romancier francez lipsit de talent, prolix şi grandilocvent, de la începutul secolului al XlX-Iea.
8 Scriitoare franceză din timpul lui Napoleon I, autoare de neînsemnate romane sentimentale.
1 Patronul unui circ din Paris, cunoscut mai înainte ca clovn şi acrobat.
8 Compozitor italian preţuit în Franţa, unde şi-a petrecut o bună parte din viaţă.

11*

eu cuvinte de Edmond Geraud'. Le Nain Jaune2 se preschimba în Miroir. Cafeneaua „Lemblin" ţinea cu împăratul împotriva cafenelei „Valois", care ţinea cu Burbonii. Pe domnul duce de Berry3, care începuse să fie pîndit de pe acum din umbră de către Louvel, îl căsătoriseră cu o principesă de Siciîîa. Era un an de cînd murise doamna de Stael4. Soidaţii din escorta regală o fluierau pe domnişoara Marş6. Ziarele mari erau mititele. Formatul lor era restrîns, dar libertatea lor era mare. Le Constitutionnel6 era constituţional. Minerva îl numea pe Chateaubriand, Chateaubriant. T-ul acesta îi făcea pe burghezi să rîdă pe seama cunoscutului scriitor. In ziare vîndute, ziariştii prostituaţi insultau proscrişii din 1815; David7 nu mai avea talent, Arnault8 nu mai avea spirit, Carnot9 nu mai era cinstit, Soult10 nu cîştiga nici o luptă; Napoleon într-adevăr nu mai avea geniu. Nu e pentru nimeni o taină că scrisoarea adresată prin poştă unui surghiunit ajungea rareori la destinaţie; poliţiile îşi făceau o datorie religioasă din a le opri. Faptul nu e nou; Descartes, pe cînd era în surghiun", se

' Scriitor francez de mîna a doua (1780–183!). eare manifesta zgomotos, tn versuri şi proză, opinii ultraregaliste.

2 Numele unei reviste satirice (1814–1815).

3 Al doilea fiu al viitorului rege Carol al X-lea ; asasinat la !3 fe bruarie 1820 de către lucrătorul Louvel, drept răspuns la teroarea albă a restauraţiei.

4 Cunoscuta scriitoare franceză cu tendinţe liberal-burgheze, perse cutată de Napoleon.

5 Actriţă la Comedia Franceză.

< Constituţionalul, unul dintre cele mai citite ziare ale opoziţiei burgheze faţă de regimul restauraţiei.

7 Pictor celebru pe vremea revoluţiei şi a imperiului ; şef al şcoalei „clasice" ; deputat tn Convenţiunea Naţională şi regizor al festivităţilor republicane, a lucrat mai tîrziu pentru Napoleon.

8 Autor dramatic şi fabulist francez (1766–1834).

o Deputat în Conversiunea Naţională şi membru tn Comitetul salvării publice, organizator al victoriilor republicane împotriva invadatorilor prusaci şi austrieci. Exilat de restauraţie ca regicid.

10 Mareşal al lui Napoleon, a avut un rol de seamă tn victoria de la Austerlitz.

U Filozoful francez Rene Descartes (1596–1650) s-a exilat voluntar în Olanda, unde a găsii un climat mai favorabil libertăţii de gîndlre.

plîngea de asta, David, într-un ziar belgian se arătase cam supărat din pricină că nu primea scrisorile ce-i erau adresate; lucrul acesta păruse hazliu foilor regaliste, care-şi băteau joc de cel proscris. După cum spuneau : regicizii sau votanţii, duşmanii sau aliaţii, Napoleon sau Buonaparte ' – doi oameni puteau fi despărţiţi mai mult decît de o prăpastie. Toţi cei cu bun simţ erau de părere că veacul revoluţiilor fusese închis o dată pentru totdeauna de către regele Ludovic al XVIII-lea, supranumit „autorul nemuritor al Chartei2". La Pont Neuf se sculpta cuvîntul Redivivus pe soclul care aştepta statuia lui Henric al IV-lea.

Domnul Piet3 schiţa în linii mari, în strada Therese numărul 4, convorbirea sa pentru întărirea monarhiei. In situaţii grele, şefii dreptei spuneau: „Trebuie să-i scriem lui Bacot4". Canuel, O'Mahony şi de Ghappedelaine schiţau, aprobaţi întru-cîtva de Monsieur5, ceea ce trebuia să fie mai tîrziu „conspiraţia de pe malul apei"6. Acum Negru7 urzea deopotrivă.

1 Regicizii sau votanţii • depulaţii care tn ianuarie 1793 votaseră con damnarea la moarte a lui Ludovic al XVI-lea erau numiţi „regicizi", ucigaşi de rege, de călre reacţiunea feudală. Duşmanii sau aliaţii: ocu panţii englezi, prusaci, austrieci şi ruşi, care sprijineau în 1815 şi tn anii următori restauraţia Burboniîor ; bonapartiştii ti considerau duş mani. Buonaparte: regaliştii afectau să numească astfel pe Napoleon, cu pronunţarea corsicană a numelui său de familie.

2 Constituţie promulgată în 1815 de Ludovic al XVIII-lea cu un mini mum de concesii liberalismului burghez. A fost în vigoare, cu unele mo dificări, din 1830 pînă în 184S.

s Publicist ulirEregalist din timpul restauraţiei Burboniîor.

* Politician din timpul restauraţiei ; deputat ultraregalist, apoi prefect; nu lua niciodată cuvîntul în Cameră şi vota totdeauna cu guvernul.

5 Titlul de Monsteur se dădea în Franja fratelui mal mic al regelui.

' Conspiraţie urzită în 1818 de cei mai mulţi deputaţi ultraregalişti, printre care cei numiţi de V. Hugo. Era îndreptată împotriva lui Decazes, primul ministru, socotit prea indulgent faţă de bonapartişti şi liberalii burghezi.

7 Grupare secretă conspirativă a burgheziei liberale, descoperită şi deferită Justiţiei în cursul anului 1817.

Delaverderie se consfătuia cu Trogoff'. Decazez 2, spirit liberal într-o oarecare măsură, stăpînea. In fiecare dimineaţă Chateaubriand, în picioare în faţa ferestrei iui din strada Saint-Dominique numărul 27, în pantaloni cu elastic şi papuci, cu părul încărunţit sub basmaua de mătase, cu ochii ţintă la oglindă, cu o trusă completă de chirurg-dentist deschisă înaintea lui, îşi curăţa dinţii lui foarte frumoşi, în timp ce-i dicta lui Pilorge, secretarul său, variantele cărţii lui : Monarhia după principiile Chartei. Critica îl prefera pe Lafon3 lui Talma4. De Feletz5 semna A; Hoffman ° semna Z. Charles Nodier7 scria Therese Aubert. Divorţul era desfiinţat. Liceele se chemau colegii. Colegienii, împodobiţi la guler cu o floare de crin de aur, se încăierau pentru regele Romeis. Poliţia palatului o înştiinţa pe alteţa-sa regală Madame că pe portretul expus pretutindeni domnul duce de Orleans9 era mai arătos în uniformă de colonel-general de husari decît domnul duce de Berry în uniformă de colonel-general ăt>, dragoni, ceea ce era foarte grav. Oraşul Paris aurea din nou pe cheltuiala sa Palatul Invalizilor !0. Oamenii serioşi se întrebau ce-ar

1 Delaverderie, om politic de pe vremea restauraţiei. Trogoff, feudal breton care servise tn timpul emigraţiei tn armata austriacă ; intim al contelui d'Artois, era cunoscut sub restauraţie ca agitator reacţionar.

2 Ministru al poliţiei, apoi preşedinte al Consiliului de miniştri sub Ludovic al XVIII-lea. Guverntnd după indicaţiile regelui, a căutat un drum de mijloc între liberali şi ultraregalişti.

3 Actor de tragedie In timpul imperiului şi al restauraţiei.

* Actor francez de mare talent, admirat de Napoleon şi deci subapreciat de presa reacţionară a restauraţiei.
5 Critic literar al ziarului Journal des Debais, adversar al romantismului (1777–1850).
• Autor dramatic şi critic literar pe vremea restauraţiei, colaborator la Journal des Debats (1760–1828).
1 Scriitor francez, autor de povestiri exotice (1780–1844) ; unul dintre promotorii romantismului.
8 Fiul lui Napoleon I, care n-a domnit niciodată, nicăieri.
» Viitorul rege Ludovic-Filip (1830–1848).
ic Palat din Paris. A adăpostit multă vreme pe invalizii din războaie. In 1840 rămăşiţele Iui Napoleon I, adusa de la Sftnta Elena, au fost depuse sub cupola acestui palat.

face în cutare sau cutare ocazie domnul de Tringuelague; domnul Clausel de Montals se deosebea asupra mai multor puncte de domnul Clausel de Gousserguesc ; domnul de Salaberry nu era mulţumit'. Actorului Picard2, care era membru al Academiei, unde actorul Moliere nu putuse intra, i se juca Cei doi Philibert la Teatrul Odeon, pe al cărui fronton se mai citea desluşit Teatrul împărătesei, cu toate că literele fuseseră smulse de la locul lor. Lumea era pentru sau împotriva lui Cugnet de Montarlot3, Fafvier4 era turbulent; Bavouxs era revoluţionar. Librarul Pellicier publica o ediţie a lui Voltaire cu următorul titlu : Opere de Voltaire, de la Academia Franceză. „Asta aduce cumpărători", spunea acest editor naiv. După părerea generală, Charles Loysonc era geniul veacului; invidia începea să-l muşte, semn de glorie; pe socoteala lui se făceau versuri ca acestea :
Loyson ; chiar şi cîad zboară se simte că are labe7
Deoarece cardinalul Fesch refuzase să demisioneze, eparhia Lyonului era administrată de către domnul de Pins, arhiepiscopul de Amasia. Datorită unui memoriu al căpitanului Dufour, mai tîrziu general, începea între
1 Politicieni ultraregallşti, nemulţumiţi de primul ministru, ducele de Richelieu, pe care-l socoteau prea moderat; cereau dezlănţuirea teroarei albe.
2 Actor şi autor dramatic (1769–1828), ale cărui comedii de intrigă re flectă moravurile din timpul imperiului şi restauraţiei.
3 Om politic din timpul restauraţiei, militant al opoziţiei burghezo-liberale faţă de teroarea albă.
* Profesor la Facultatea de drept din Paris ; foarte popular printre studenţi în timpul restauraţiei pentru convingerile sale liberale.
5 General al imperiului, raliat regimului restauraţiei, care l-a numit senator inamovibil (pair) ; trecutul său nu inspira însă încredere ultra-regaliştilor.
6 Critic cu vederi strîmte al revistei literare Le Lycie franţals şi poet mediocru (1791–1820), premiat totuşi de Academia franceză fiindcă tă-mîia în versuri pe puternicii zilei, începînd cu Ludovic al XVIII-Iea.
^ Mame quand Loyson voie, on seni qu'il o des paites. L'olson «• boboc de gîscă ; joc de cuvinte intraductibil (n. t.).

Elveţia şi Franţa cearta din valea Dappes '. Saint-Sîrnon 2, neluat în seamă, îşi construia un vis sublim.
Exista la Academia de Ştiinţe un Fourier3 celebru, pe care posteritatea l-a uitat, şi în nu ştiu ce pod, un Fourier obscur, de care viitorul îşi va aduce aminte. Lordul Byron începea să iasă din găoace; o notiţă dintr-un poem de Millevoye4 îl vestea Franţei în termenii aceştia : „un oarecare lord Bayron". David d'Angers5 încerca să fră-mînte marmura. Abatele Garon6 vorbea cu multe laude, într-un cerc restrîns de seminarişti din fundătura Feuillan-tines, despre un preot necunoscut, anume Felicite Robert, care deveni mai tîrziu Lamennais 7.
Ceva care scotea fum şi clipocea pe Sena, făcînd un zgomot de cîine care înoată, se ducea şi se întorcea pe sub ferestrele Tuileriiior de la podul Royal Ia podul Ludovic al XV-Iea : era un mecanism, nu mare lucru de capul lui, un fel de jucărie, un vis de inventator aiurit, o utopie ; într-un cuvînt – un vapor. Parizienii priveau acest ceva nefolositor cu nepăsare. Domnul de Vaublanc8, cel care reformase Institutul printr-o lovitură de stat, o ordonanţă şi o adunare pripită, după ce făcuse pe alţi academicieni, nu mai ajungea, la rîndul lui, să fie şi el aca»
! Vale din munţii Jura, multă vreme disputată între Franţa şi Elveţia ; din 1815 fusese cedată oficial Elveţiei, dar rămăsese ocupată de francezi, ceea ce provoca dese fricţiuni diplomatice.
2 Socialist utopic francez de seamă (1760–1825).
8 Geometru şi baron al imperiului, l-a însoţit pe Napoleon tn Egipt,
* Poet elegiac de pe vremea imperiului, precursor al lui Lamartine.
5 Sculptor francez, devenit celebru sub Ludovic-Filip ; a sculptat, prin tre alteie, frontonul Pantheonuluî, busturile lui Balzac şi V. Hugo.
6 Profesor la Seminarul catolic Sf. Sulpice din Paris (1776–1847).
1 Abate, care sub restauraţie era unul din ideologii ofensivei clericale împotriva revoluţiei burgheze şi materialismului mecanicist din secolul al XVIII-lea. Sub Ludovic-Filip va deveni teoretician al socialismului utopie creştin.
8 Ministru de interne tn timpul restauraţiei, deşi fusese prefect sub Napoleon. Tip de renegat, servind cu zel reactiunea, a epurat Institutul Franţei, de unde a exclus, printre alţii, şi pe marele pictor David ; locurile goale le-a încredinţat unor nobili întorşi din emigraţie, fărS nici un merit literar sau ştiinţific. A desfiinţat, de asemenea, pentru un timp, Politehnica, focar de idei liberale.

demieian. Cartierul Saint-Germain' şi pavilionul Mar sau 2 îşi doreau ca prefect de poliţie pe domnul Delaveau, din pricină că era cucernic. Dupuytren3 şi Recamier ' se luau la ceartă în amfiteatrul Şcolii de medicină şi se ameninţau cu pumnul în legătură cu divinitatea lui Isus Hristos.
Cuvier5, cu un ochi la geneză şi cu altul la natură, se silea .să placă reacţiunir bigote, punînd fosilele în armonie cu textele bibliei şi făcîndu-i pe mastodonţi sâ-l preamărească pe Aloise. Domnul Francois de Neufcha-teau6, lăudabil cultivator al amintirii lui Parmentier, făcea mii de sforţări pentru ca pomme de terre să fie pronunţat parmentiere, dar fără să izbutească. Abatele Gregoire7, fost episcop, fost partizan al Convenţiunii

şi fost senator, trecuse în polemica regalistă în starea de „mîrşavul Gregoire". Această expresie pe care am întrebuinţat-o – „a trece în starea de" – era socotită de către domnul Royer-Collard8 ca neologism. Sub cea de-a treia arcadă a podului lena se putea deosebi, după albeaţa ei, piatra cea nouă cu care fusese astupată, cu doi ani în urmă, gaura de mină săpată de Bliicher9 pentru a azvîrii podul în aer. Justiţia chemase la bară pe un om care, văzîndu-l pe contele d'Artois intrînd la

1 Cartier care grupa pe atunci aristocraţia partizană a vechiului regim,
2 Aripă a palatului Tuileriilor, locuinţă a ducelui de Berry sub restau raţie şi loc de adunare a ultraregaliştilor.
3 Chirurg celebru pe vremea restauraţiei.
4 Medic şi profesor Ia Facultatea de medicină pe vremea restauraţiei,
s Cunoscut geolog şi paleontolog francez (1769–1832).
6 Om politic şi scriitor francez (1750–1828) ; ministru de interne pe vremea directoriului (1797) ; senator al imperiului. Sub restauraţie s-a ocupat numai de agronomie si literatură.
  Preot din Lorena, care a aderat la revoluţia din 1739; deputat tn Constituantă şi In Convenţiunea Naţională ; episcop al departamentului Loir-et-Cher după organizarea bisericii constituţionale; persecutat sub restauraţie pentru convingerile sale liberale şi republicane.
s Moralist şi om politic francez (1763–1845). Pe vremea restauraţiei a fost şefu! „doctrinarilor", liberali moderaţi dorind colaborarea cu un monarh constituţional.
9 General prusac. Sosirea trupelor sale pe cîmpul de bătălie de la Waterloo tn momentul cel mai critic a! operaţiilor a asigurat victoria împotriva lui Napoleon,

Notre-Dame, spusese cu glas tare: „Pe dracu ! duc dorul vremii cînd îl vedeam pe Bonaparte şi pe Talma intrînd la braţ la Balul Sauvage". Cuvinte subversive. Şase luni închisoare. Trădătorii se arătau în toată goliciunea lor; oameni care trecuseră la inamic în ajunul unei bătălii nu-şi ascundeau întru nimic răsplata primită pentru aceasta şi se înfruptau în plină zi, cu neruşinare şi cinism, din averi şi demnităţi; dezertorii de la Ligny şi Quatre-Bras', cu dezmăţul ticăloşiei lor plătite, îşi trîmbiţau devotamentul monarhic, uitînd ce scrie în Anglia pe peretele dinăuntru al closetelor publice; Please adjust your dress before leaving2.

Iată, unele peste altele, lucrurile care mai rămîn din anul 1817, astăzi uitat. Istoria nesocoteşte toate aceste particularităţi şi nici nu s-ar putea altfel; ar copleşi-o infinitul. Totuşi, amănuntele acestea, numite pe nedrept mărunte – căci nu există nici fapte mărunte în omenire, nici frunze mărunte în vegetaţie – sînt folositoare.

Pentru că din fizionomia anilor se alcătuieşte chipul veacurilor.

In acest an 1817 patru tineri parizieni jucară „o festă straşnică".

II
DUBLU CUARTET

Parizienii aceştia erau : unul din Toulouse, altul din Lirnoges, al treilea din Cahors şi al patrulea din Mon-tauban; dar erau studenţi, şi cînd spui student, spui parizian; a învăţa la Paris înseamnă a te naşte la Paris. Tinerii aceştia erau neînsemnaţi; toata lumea a văzut asemenea chipuri; patru mostre ale omului de pe stradă; nici buni, nici răi, nici savanţi, nici neştiutori, nici genii,

1 Victorii ala armatelor lui Napoleon In Belgia, cu ctteva zile înainte de dezastrul da la Waterloo.

2 Potriviţi vă hainele înainte de a ieşi.

yi

nici imbecili; frumoşi, datorită acelui april încîntător care se cheamă douăzeci de ani. Erau patru Oscari oarecare, pentru că pe acea vreme Arthurii nu existau încă. Ardeţi pentru ei parfumurile Arablei, spunea romanţa. Oscar înaintează, Pe Oscar vreau să-l văd. Ossian ' era la modă, eleganţa era scandinavă şi scoţiană, genul englezesc pur n-avea să predomine decît mai tîrziu, şi primul dintre Arthuri, Wellington2, abia cîştigase bătălia de la Waterloo.

Aceşti Oscari se numeau: unul Felix Tholomyes din Toulouse; altul Listolier din Cahors; altul Fameuil din Limoges; ultimul Blachevelle din Montauban. Bineînţeles, fiecare avea iubita lui. Blachevelle o iubea pe Favou-rite, numită astfel fiindcă fusese în Anglia; Listolier o adora pe Dahlia, care îşi luase drept poreclă un nume de floare; Fameuil o idolatriza pe Zephine, nume prescurtat de la Josephine; Tholomyes o iubea pe Fantine, căreia i se spunea Blonda, pentru părul ei de culoarea soarelui.

Favourite, Dahlia, Zephine şi Fantine erau patru fete încîntătoare, parfumate şi istralucitoare, păstrînd încă ceva din aerul lor de lucrătoare, pentru că, deşi tulburate de dragostele lor uşoare, nu-şi lăsaiseră cu totul deoparte acul şi aţa şi păstraseră pe faţă o urmă din seninătatea muncii şi' în suflet acea floare a cinstei, care supravieţuieşte într-o femeie şi după prima ei cădere. Una dintre aceste patru fete era poreclită „tinerica", pentru că era cea mai mică dintre ele; şi alta „bătrîna". Bătrîna avea douăzeci şi trei de ani. Cele trei dintîi erau mai cu experienţă, mai nepăsătoare şi mai avîntate în vîrtejul vieţii decît Blonda Fantine, care era la prima ei iluzie.

Dahlia, Ze'phine şi mai ales Favourite n-ar fi putut spune acelaşi lucru. In romanul lor abia început se scri-

1 Bard scoţian legendar (secolul al III-Iea). Sub numele Iu!, un poet englez din secolul al XVIII-lea, MacPherson, a publicat o culegere de poeme (1760), care s-au bucurat vreme de un secol de un succes deosebit tn Europa apuseana.

2 Comandantul suprem al armatei engleze în bătălia de la Waterloo: mai tîrziu, om politic şi prim-ministru al Angliei.

şese pînă atunci mai mult do un episod, şi iubitul ps care-I chema Adolph în primul capitol era Alphonse în al doilea şi Gustave în al treilea. Sărăcia şi cochetăria sînt două sfătuitoare rele; una ceartă, alta linguşeşte; fiecare vorbeşte pe limba ei la urechea fetelor frumoase din popor. Sufletele acestea slabe le ascultă. De aici căderile lor şi pietrele care li se aruncă. Oamenii le strivesc cu splendoarea a tot ce e nepătat şi inaccesibil. Vai ! dacă Jungfrau ar fi înfometată !
Favourite era admirată de Zephine şi Dahlia pentru că fusese în Anglia. A avut de timpuriu un cămin. Taică-său era un profesor de matematică bătrîn, brutal şi lăudăros ; neînsurat, dădea meditaţii în ciuda vîrstei. Profesorul acesta văzuse în tinereţe cum rochia unei cameriste se agăţase de un grătar de sobă ; se îndrăgostise de acest accident. Rezultatul fusese Favourite. Fetiţa îşi întîlnea din cînd în cînd tatăl, care-i dădea bună ziua, Intr-o dimineaţă, o babă cu un aer şmecher venise la ea şi-i spusese: „Nu mă cunoşti, domnişoară ?" „Nu". „Sînt maică-ta." După aceea, bătrîna deschisese bufetul, băuse şi mîncase, pusese să i se aducă o saltea pe care o avea şi se instalase. Mama aceasta morocănoasă şi bisericoasă nu vorbea niciodată cu Favourite, stătea ceasuri întregi fără să deschidă gura, prînzea, cina, mîn-cînd cît patru, şi cobora la taifas cu portarul, unde o vorbea de rău pe fiică-sa.
Qeea ce o împinsese pe Dahlia spre Listolier, şi poate spre alţii, spre trândăvie, era faptul că avea unghii foarte frumoase, trandafirii. Cum să lucreze cu asemenea unghii ? Celei care vrea să rămînă cinstită nu trebuie să-i fie milă de mîinile ei. Cît despre Zephine, îl cucerise pe Fameuil prin felul dezgheţat şi mîngîietor cu care spunea : „Da, domnule".
Băieţii erau colegi, fetele erau prietene. Iubirile de felul acesta sînt întotdeauna dublate de astfel de prietenii.
A fi filozof şi a fi cuminte nu e totuna; dovadă: în afară de rezervele ce trebuie făcute cu privire la aceste

mici menajuri nelegitime, Favoarite, Zephine şi Dahlia erau filozoafe, iar Fantine, cuminte.
Cuminte ? ar spune cineva ; dar Tholomyes? Solomon > ar răspunde că iubirea face parte din înţelepciune. Noi ne mulţumim să spunem că iubirea Fantinei era o primă iubire unică, o iubire credincioasă.
Ea era singura dintre cele patru pe care n-o tutuia decît un. singur bărbat.
Fantine era ana dintre acele făpturi care înfloresc din sînul poporului. Ivită din cele mai îndepărtate adîncimi ale umbrei sociale, avea pe frunte pecetea necunoscutului. Se născuse la Montreuil-sur-mer. Din ce părinţi » Cine ar putea-o spune ? Nimeni nu i-a ştiut vreodată tatăl sau mama. O chema Fantine. De ce Fantine ? Nimeni nu i-a ştiut vreodată un alt nume. Se născuse pe vremea directoratului. N-avea nume de familie, pentru că n-avea familie; nici nume de botez, pentru că biserica nu mai exista pe-atunci. A chemat-o aşa cum i-a plăcut primului trecător care a întîlnit-o mică de tot, mergînd cu picioarele goale pe stradă. Primise un nume tot aşa cum primea apa norilor pe frunte cînd ploua. O chema Fantine. Nimeni nu ştia mai mult. Aşa intrase în viaţă făptura asta omenească. La

zece ani Fantine părăsise oraşul şi intrase în serviciu la nişte fermieri din împrejurimi. La cincisprezece ani veni la Paris „să-şi încerce norocul". Fantine era frumoasă şi rămase curată atît cîî putu. Era o blondă drăguţă cu dinţi frumoşi. Avea drept zestre aur şi perle, dar aurul îl purta pe cap şi perlele în gură. Ca să trăiască, munci ; apoi, tot ca să trăiască, pentru că şi inimii îi era foame, iubi. îl iubi pe Tholomyes. Dragoste uşoară pentru el, patimă pentru ea. Străzile Cartierului latin, care furnică de studenţi şi de fetişcane, văzură începutul acestui vis. In labirintul acela a! dealurilor Pantheonului2, unde se leagă şi se dezleagă

1 Rege al evreilor căruia legenda biblică îi atribuie o mare înţelepciune.
2 Monument din Paris, construit în secolul aî XVIII-lea. Adăposteşte, de la revoluţia burgheză, rămăşiţele unor oameni celebri ai Franţei. ,,La birintul dealurilor Pantheonului" însemnează furnicarul micilor străzi ale Cartierului latin, cartier studenţesc din Paris.

atîtea aventuri, Fantine fugise multă vreme de Tholomyes, dar în aşa fel încît să-l întîlnească mereu. E un fel de a-i ocoli pe alţii care seamănă cu a-i căuta. Pe scurt, idila se înfiripă.

Blachevelle, Listolier şi Fameuil formau un fel de grup, al cărui cap era Tholomyes. El era acela care avea spirit.

Tholomyes era tipul studentului bătrîn de pe vremuri; era bogat; avea patru mii de franci venit; patru mii de franci venit : ce grozavă vîlvă pe colina Sainte-Genevieve ' ! Tholomyes era un crai de treizeci de ani care se ţinea prost. Era zbîrcit, ştirb şi începea să chelească. Spunea el însuşi, fără mîhnire, despre chelia lui : „La treizeci de ani, craniul; la patruzeci, genunchii". Mistuia cam greu şi-i" lăcrima un ochi. Dar pe măsură ce i se stingea tinereţea, i se aprindea veselia ; îşi înlocuia dinţii prin snoave piperate, părul prin veselie, sănătatea prin ironie şi ochiul care-i plîngea rîdea într-una. Era hodorogit, dar în floare. Tinereţea lui, luîndu-şi tălpăşiţa înainte de vreme, bătea în retragere cum se cuvine, izbucnea în rîs şi lumea nu vedea nimic. I se refuzase o piesă la Vaudeville2. Scria cînd şi cînd versuri mediocre. In afară de asta, se îndoia de orice, cu un aer superior, ceea ce era o mare forţă în ochii celor slabi. Deci, fiind ironic şi chel, el era şeful, hon e un cuvînt englezesc care înseamnă fier. De-acolo vine oare cuvîntul ironie ?

Intr-o zi, Tholomyes îi luă pe ceilalţi deoparte, făcu un gest de oracol şi le spuse :

— Se va împlini în curînd un an de cînd Fantine, Dahlia, Zephine şi Favourite se roagă să le facem o surpriză. Le-am făgăduit-o solemn. îmi vorbesc mereu despre asta, mai ales mie. Aşa cum la Neapole babele strigă de sfîntul Ianuarie: Faccita gialluta, fa o mira-colo! (Faţă palidă, fă o minune!), frumoasele noastre îmi spun într-una : „Tholomyes, nu dai drumul surpri-

1 Adică în mediile studenţeşti din Paris. (Cartierul latin al Universită ţii este dominat de colina Sainte-Genevieve.)
2 Teatru parizian, în apropierea Comediei Franceze, specializat în piese uşoare.

zei ?" In acelaşi timp, părinţii noştri ne scriu. Pisălogeală de ambele părţi. Mi se pare că a venit momentul. Să stăm de vorbă.
Spunînd acestea, Tholomyes coborî glasul şi şopti misterios ceva atît de vesel, încît un hohot larg şi entuziast ieşi din cele patru guri deodată, şi Blachevelle strigă :
— Ei, asta-i o idee !
Le ieşi înainte o cafenea îmbîcsită de fum, intrară înăuntru şi restul convorbirii lor se pierdu în umbră.
Rezultatul acestor tainice urzeli a fost o petrecere strălucită, care a avut loc duminica următoare şi la care cei patru tineri le invitară pe cele patru fete.

III

PERECHI-PERECHI

Azi ne închipuim cu greu ce era o petrecere de studenţi şi fetiţe la ţară acurn patruzeci şi cinci de ani. Parisul nu mai are aceleaşi împrejurimi; înfăţişarea a ceea ce s-ar putea numi viaţa din jurul Parisului s-a schimbat cu totul de o jumătate de veac încoace; pe unde trecea docarul, trece trenul; în locui bărcilor trec vapoare; se spune astăzi Fecamp cum se spunea Saint-Cloud'. Parisul lui 1862 e un oraş a cărui suburbie era Franţa.
Cele patru perechi îndepliniră conştiincios toate nebuniile cîmpeneşti cu putinţă pe atunci. începea vacanţa şi era o zi caldă şi senină de vară. In ajun, Favourite, singura care ştia să scrie, îi scrisese lui Tholomyes în numele celor patru : Cind ieşi din casă devreme ai noroc.
1 Saint-Cloud, localitate situată pe Sena, la vest de Paris, a fost pînâ Ia apariţia căilor ferate unul din locurile favorite de plimbare ale locuitorilor capitalei Franţei, principala sa atracţie fiind parcul unui vechi castel distrus tn 1871. Uşurinţa deplasărilor, mulţumită mijloacelor moderne de locomoţie, a permis parizienilor să se ducă mai departe, la Fecamp de pildă, plajă la Marea Mînecii, foarte la modă acum un veac.

Iată de ce se sculară la ceasurile cinci dimineaţa. Se duseră apoi la Saint-Cloud cu diligenta, priviră cascada secată şi strigară : „Ce frumos trebuie să fie cînd e apă !", luară masa la Tete-Noire, pe unde Castaing ' nu trecuse încă, îşi îngăduiră o partidă de inele prin arborii aliniaţi din jurul bazinului celui mare, se uitară prin lanterna lui Diogenc2, oîştignrâ dulciuri la ruleta de pe podul Sevres, strinseră buchete de flori la Puteaux, cumpărară fluiere la Neuilly, mîncara peste tot plăcinte cu mere şi fură cum nu se poate mai fericiţi.
Fetele se îngînau şi ciripeau ca nişte pitulici scăpate din colivie. Era o nebunie ! Din cînd în cînd le dădeau băieţilor cîte un ghiont. Era beţia zorilor vieţii! Ani încîntători! Aripa libelulei tremură. Ah! oricine aţi fi voi, vă aduceţi aminte ? N-aţi mers prin mărăcini, dînd crengile la o parte pentru a feri capul fermecător care vine în urma voastră ? N-aţi alunecat rîzînd pe vreun povîrniş ud de ploaie cu femeia pe care o iubeşti, care strigă tinîndu-vă de mînă : „Ah, pantofii mei nou-nouti, în ce hal au ajuns !"

S-o spunem : un ropot de ploaie i-a lipsit acestei bande voioase, cu toate că Favourite spusese !a plecare cu un accent măreţ şi matern: „Melcii se plimbă pe cărare. Semn de ploaie, copii 1"
Toate patru erau nespus de frumoase. Un bătrîn poet clasic, pe-atunci cu renume, un om cumsecade care avea o Eleonoră, cavalerul de Labouisse, care rătăcea în ziua aceea pe sub castanii din Saint-Cloud, le văzu trecînd pe la ceasurile zece dimineaţa şi rosti: „E una de prisos", gîndindu-se la cele trei graţii3. Favourite, prietena lui Blachevelle, cea de douăzeci şi trei de ani, „bâtrîna",
' Aluzie la un proces criminal celebru din 1823 ; lînărul medic Edffie Castaing otrăvise într-un han din Saint-Cloud pe un prieten care-i cunoştea o escrocherie. Criminalul a fost executat în acelaşi an.
2 Lanternă magică, prolectînd figuri pe un ecran.
s Divinităţi din mitologia greacă (Agiae, Thp.Ha şi Eufroslna) întru-chipînd frumuseţea şi seducţia feminină.

alerga pe sub crengile rnari şi înverzite, sărea peste şanţuri, sălta nebuneşte peste tufişuri şi prezida acea veselie cu o vervă de nimfă tînără. Zephine şi Dahlia, pe care întîmplarea le făcuse să pară şi mai frumoase cînd erau una lingă alta şi care nu se despărţeau din instinct de cochetărie mai mult decît din prietenie, luau atitudini „englezeşti", rezemîndu-se una de cealaltă. Apăruseră cele dintîi keepsakes', începea melancolia la femei, ca mai tîrziu byronismul la bărbaţi, şi părul fetelor atîrna jalnic. Zephine şi Dahlia se pieptănau cu bucle. Listolier şi Fameuil, prinşi într-o discuţie asupra profesorilor lor, îi explicau Fantinei deosebirea dintre domnii Delvincourt şi Blondeau.
Blachevelle părea făcut anume pentru a duce în braţe, duminica, căţelul şchiop al Favouritei.
Tholomyes venea cel din urmă, dominînd grupul. Era foarte vesel, dar simţeai că el comandă; în veselia lui era dictatură; podoaba lui principală erau pantalonii „picioare-de-elefant"2 de nankin, cu supieuri de alamă; avea în mînă un baston de două sute de franci şi, fiindcă îşi îngăduia orice, ţinea în gură un lucru ciudat, anume un trabuc. Nu mai avea nimic sfînt, fuma.
— Tholomyes ăsta e uimitor! spuneau ceilalţi cu o mare admiraţie. Ce pantaloni! Ce energie !
Cît despre Fantine, era veselia însăşi. Dinţii ei minunaţi primiseră, fără îndoială, de Ia dumnezeu o singură menire: rîsul. îşi ţinea mai bucuros în mînă decît pe cap pălăriuţa de pai împletit, cu" panglici lungi şi albe. Părul ei blond şi des, gata totdeauna sa zboare şi care se desfăcea cu uşurinţă, încît trebuia să şi-l prindă într-una, părea făcut pentru fuga Galateei3 pe sub sălcii. Buzele ei trandafirii gîngureau cu încîntare. Colţurile gurii, ridicate în sus cu voluptate, ca ale măştilor antice
1 Album caro conţinea portrete de femei frumoase.
2 Pantaloni strîmţi sus şi largi jos.
3 Personaj mitologic : nimfii din Slcilla, iubită de ciclopul Polifem, care o urmărea cu perseverenţă şi de care ea fugea pentru că-l iubea pe pjtetorul Acis.

ale Erigonei', păreau că încurajează îndrăzneala altora; dar genele ei lungi, încărcate cu umbră, se coborau, discret, peste senzualitatea părţii de jos a obrazului, parcă pentru a-i pune o stavilă. Toată îmbrăcămintea ei avea ceva ţipător şi care bătea la ochi. Purta o rochie de postăvior liliachiu, pantofîori aurii cu tocuri înalte şi cu panglici încrucişate, peste ciorapi subţiri, albi, ajuraţi, şi acel fel de bolero de muslin, născocire marsilieză, al cărui nume, canezou – stîlcirea cuvîntului quinze aâut2 – rostit ca pe Canebiere3, înseamnă vreme bună, căldură şi amiază. Celelalte trei, mai puţin sfioase, am spus-o, erau decoltate de-a binelea, ceea ce vara, pe sub pălăriile acoperite cu flori, e graţios şi ispititor; dar, alături de aceste veşminte îndrăzneţe, canezou-ul blondei Fantine, cu străveziul, indiscreţiile şi ascunzişurile lui, acoperind şi arătînd totodată, părea o descoperire provocatoare a buneicuviinţe, şi faimosul juriu al iubirii prezidat de vicontesa de Oette, cea cu ochi verzi ca marea, ar fi acordat poate premiul cochetăriei acestui canezou care reprezenta la concurs castitatea. Cel mai naiv e uneori cel mai atotştiutor. Se întîmplă. Sclipitoare cînd era privită din faţă, delicată din profil, cu ochii de un albastru adînc, cu pleoape grele, picioare cambrate şi mici, încheieturile mîinilor şi gleznelor delicate, pielea albă, lăsînd să se vadă ici-colo arborescenta azurie a vinelor, obraji copilăroşi şi fragezi, gît voinic al Junonelor eginetice4, ceafă puternică şi suplă, umeri modelaţi de Coustou5 parcă, cu o gropiţă

1 Personaj dfn mitologia greacă, deseori reprezentat de arta clasică franceză în pictură şi sculptură, pînă şi ca ornamente de faţadă (mascarons), sub forma unei figuri de femeie înconjurată cu ciorchini de stru guri, aluzie la "iubitul ei Dionysos (Bacchus). Luată aici ca tip de bacantă senzuală.

2 Cincisprezece august.

3 Numele străzii principale din Marsilia.

* Juno, soţia lui Jupiter fn mitologia antică. In Egina, insulă din sudul' Aticii, s-au descoperit In 1811 mal multe statui de zeităţi cu forme atletice, viguroase, opere ale unei şcoli de sculptură anterioare celei ateniene, clasice.

5 Sculptor francez (1677–1746). A lucrat la împodobirea palatului şi parcului din Versallles.

voluptoasă în mijloc, vizibilă prin muselin, o veselie îngheţată de visare, sculpturală şi delicată – aşa era Fantine ; şi sub gătelile acestea se ghicea o statuie, şi în această statuie, un suflet.

Fantine era frumoasă fără s-o ştie prea bine. Rarii visători, preoţi tainici ai frumosului, care confruntă în tăcere orice lucru cu desăvîrşirea, ar fi întrezărit în această mică lucrătoare, prin transparenţa graţiei pariziene, armonia antică, sacră. Această fiică a umbrei avea rasă. Era frumoasă în amîndouă chipurile: şi ca stil şi ca ritm. Stilul este forma idealului; ritmul îi este mişcarea.

Am văzut că Fantine era bucuria. Fantine mai era şi pudoarea. Un observator care ar fi studiat-o cu atenţie, ar fi văzut desprinzîndu-se dintr-însa, de dincolo de această beţie a vîrstei, a anotimpului şi a dragostei, o neînvinsă stăpînire şi sfială. Rămînea puţin mirată. Mirarea asta neyinovată e nuanţa care o separă pe Psyche de Venus '. Fantine avea degetele lungi, albe şi delicate ale vestalei2 care răscoleşte cenuşa focului sacru cu un ac de aur. Cu toate că nu i-ar fi refuzat nimic lui Tholomyes, ba chiar dimpotrivă, faţa ei, cînd se odihnea, era mai presus decît orice feciorelnică ; un fel de demnitate serioasă şi aproape austeră o cuprindea în anumite ceasuri, şi era neobişnuit de tulburător să vezi bucuria stingîndu-se atît de iute şi reculegerea înlocuind-o, fără nici o trecere. Această gravitate neaşteptată, uneori accentuată cu asprime, semăna cu dispreţul unei zeiţe. Fruntea, nasul, bărbia înfăţişau un echilibru de linii, foarte diferit de echilibrul proporţiilor din care rezultă armonia feţei. In intervalul atît de caracteristic ce separă nasul de buza de sus, ea avea acea cută imperceptibilă

' Psyche, fată de o frumuseţe rară, care în mitologia greacă simboliza dragostea nevinovată, feciorelnică, în contrast cu iubirea senzuală patronată de Venus-Afrodita. „Mirarea nevinovata" este o aluzie la un tablou de Gerard, pictor din şcoala lui David. Acest tablou Amor şi Psychi, înfăţişează o frumoasă Psyche, a cărei figură exprimi înfiorarea primei îmbrăţişări.

2 Preoteasă a Vestei, zeiţa focului la romani. După legendă, vestalele, păzitoare ale focului sacru din templul acelei zei(e, erau obligate să păstreze o castitate absolută.

şi încîntătoare, semn tainic al nevinovăţiei, care l-a făcut pe Barbarosa ' să se îndrăgostească de o Diană 2, găsită în săpăturile de la Icâne. Iubirea e o greşeală ; fie. Fantine era nevinovăţia îno-tînd pe deasupra greşelii.

IV

THOLOMYfiS, DE VESEL CE E, CINTA UN CINTEC SPANIOL

Ziua aceea a fost făcută din lumină de la un capăt la altul. întreaga fire părea că a luat vacanţă şi rîde. Răzoarele din Saint-CIoud îmbălsămau văzduhul; adierea Senei înviora uşor frunzele; ramurile se mişcau în vînt; albinele jefuiau iasomiile; un roi întreg de fluturi zbura prin coada şoricelului, prin trifoi şi ovăz; erau, în nobilul parc ai regelui Franţei, mii de hoinari : păsările.

Cele patru perechi străluceau de veselie şi se amestecau cu soarele, cu cîmpiile, cu florile, cu arborii.

Şi în această tovărăşie ca de rai, fetele vorbeau, cîn-tau, dansau, prinzînd fluturi, culegînd flori de volbură, udîndu-şi ciorapii trandafirii dantelaţi prin ierburile înalte, alergau fragede, zglobii, îngăduitoare, sărutate, cînd una, cînd alta, de toţi băieţii, afară de Fantine, închisă în împotrivirea ei vagă, visătoare şi sălbatică, şi care era îndrăgostită. „Tu – îi spunea Favourite – tu faci întotdeauna pe grozava."

Astea sînt bucurii. Asemenea perechi fericite sînt o chemare adîncă la viaţă şi la natură şi fac să răsară din orice mîngîiere şi lumină. A fost odată o zînă care a făcut livezile şi pomii anume pentru îndrăgostiţi. De-aci această veşnică tragere la fit a celor ce se iubesc, care

1 împăratul german Frederic I de Hohenstaufen (secolul al XII-!ea), poreclit de Italieni Barbarosa (Barbăroşie), mort în timpul "'Cruciade: a Ul-a.

2 Adică de o statuie a, zeijei Disna (Artemis), patroană a vtnătorilor,

reîncepe fără încetare şi va ţine atît timp cît vor fi tufişuri şi şcolari. De-aci popularitatea primăverii printre cugetători. Patricianul şi tocilarul, ducele şi pairul ca şi magistratul, curtenii şi tîrgovetii, cum li se spunea altădată, sînt toţi supuşii acestei zîne. Rîd, se caută unu! pe altul, şi în aer e o limpezime de apoteoză. Ce altă schimbare la faţă mai mare decît iubirea ! Ciracii notarului sînt nişte zei. Ţipetele scurte şi goana prin iarbă, mijlocul fetelor prins din zbor, vorbirea de rînd care pare o melodie, marea iubire care izbucneşte din felul în care e rostită o silabă, cireşile smulse de la o gură Ia alta, toate astea strălucesc ca focul, sînt divine. Fetele frumoase îşi risipesc cu gingăşie făptura. Ai crede că n-are să se isprăvească niciodată. Filozofii, poeţii, pictorii, privesc extazurile acestea şi nu ştiu ce să facă cu ele, atît rămîn de uluiţi. Plecarea spre Cythera ', strigă Watteau; Lancret2, pictorul celor de jos, îşi contemplă „burghezii" care dispar în azur; Diderot îşi întinde braţele spre toate aceste uşoare iubiri şi d'Urfe3 le amestecă cu druizi4.

După dejun, cele patru perechi se duseră să vadă, în ceea ce se numea atunci răzorul regelui, o plantă abia sosită din Indii, al cărui nume ne scapă în clipa asta şi care pe acea vreme atrăgea întreg Parisul la Saint-Cloud; era un copăcel ciudat şi încîntător, cu tulpina înaltă, ale cărui nenumărate ramuri, delicate ca nişte fire de aţă zbîrlite şi fără frunze, erau acoperite cu mii de rozete mici şi albe, ceea ce dădea copăcelului aerul unei chici despletite, năpădite de flori. întotdeauna îl admirau o mulţime de oameni.

După ce văzură arborele, Tholomyes le spusese: „Vă fac eu cinste cu măgari !" Se tocmise cu omul care-i

1 Tablou celebru al pictorului francez Watteau (1684–1721), cel mal de seamă reprezentant al stilului rococo în pictura secolului al XVIII-Iea.

2 Pictor francez din secolul al XVIII-lea ; care a pictat cu predilecţie scene galante, petreceri cîmpeneşti cu personaje idealizate etc.

3 Romancier francez de la începutul secolului al XVII-lea, autorul unu! roman pastoral tn cinci volume: Astrea.

* Preoţi la vechil gali.

închiria şi se întoarseră prin Vances şi Issy. La Issy, o întîmplare: parcul, bun naţional, pe vremea aceea se afla în posesia furnizorului de arme Bourguin şi era întîmplător larg deschis. Trecuseră grilajul, vizitaseră sihastrul – un manechin în peştera lui – intraseră să vadă micile mistere ale faimosului cabinet al oglinzilor, momeală lascivă, vrednică de un satir

ajuns milionar sau de Turcaret' metamorfozat în Priap 2. împinseră cu putere leagănul cel mare, agăţat de cei doi castani, pe care i-a cîntat abatele de Bernis 3. Pe cînd dădea în leagăn mîndrele, una după alta, ou fustele umflate de vînt, aşa cum i-ar fi plăcut lui Greuze4 să le vadă, în rîsctele generale, tuluzanul Tholomyes, niţel spaniol – Tou-louse-ul e doar vărul Tolosei – cînta pe o melopee melancolică vechiul cîntec gallegga, inspirat de vreuna din mîndrele avîntate din răsputeri pe frînghie, între doi arbori :

Soy de Badajoz Amor me llatna
Toda mi alma
Es en mi ojos Porque ensenas
A tus piernas.5

Numai Fantine nu vru să se dea în leagăn.

— Nu-mi place cînd cineva' face mofturi dintr-astea ! murmură Favourite destul de acru.

După ce isprăviră cu măgarii, o nouă bucurie: trecură Sena cu vaporul. Porniră apoi de la Passy pe jos şi

1 Personajul principal în comedia cu acelaşi titlul a lui Alain-Renci-Lesage (secolul al XVIII-lea) – tip de parvenit de pe urma speculaţiilor financiare necinstite.

2 Zeul voluptăţii Ia grecii anticî.

8 Cardinal şi om politic francez (secolul al XVIII-lea). In tinereţe a scris versuri galante, ceea ce i-a atras protecţia doamnei de Pompadour.

* Pictor francez din secolul ar XVIII-lea ; a pictat scene sentimentale din vlafa burgheziei $i portrete feminine dulcege.

5 Stnt din Badajoz / Dragostea mă cheamă j Tot sufletul meu / E în ochii mei / Cînd tu îmi arăţi / Picioruşele taie (n.t.).

dădură de bariera Etoile. Se sculaseră, după cum ne amintim, la ceasurile cinci dimineaţa ; ei, dar „duminica nu există oboseală – spunea Favourite – duminica oboseala nu lucrează". Pe la ceasurile trei, cele patru perechi, năucite de fericire, îşi dădeau drumul la vale în montagne russe, o clădire neobişnuită, care se ridica atunci pe înălţimile Beaujon şi a cărei linie şerpuită se zărea pe deasupra copacilor din Champs-Elysees. Din cînd în cînd, Favourite striga :

— Dar surpriza ? Vreau surpriza I

— Răbdare ! răspundea Tholomyes.

LA BOMBARDA

După ce se dădură şi în montagne russe se gîndiră să cineze; cei opt fericiţi, în sfîrşit puţin osteniţi, se aciuiară la circiuma Bombarda, care era sucursala din Champs-Elysees a faimosului restaurant Bombarda din strada Rivoli, alături de pasajul Delorme.

Camera era mare, dar urîtă, cu alcov şi pat în fund (dată fiind îmbulzeala de duminică din circiumă, trebui-seră să se mulţumească cu acest adăpost) ; avea două ferestre, de unde puteai privi printre ulmi cheful şi fluviul ; o minunată rază de august mîngîia ferestrele; în mijloc două mese; pe una din ele nenumărate buchete de flori, amestecate cu pălării de bărbaţi şi femei; la cealaltă se aşezară cele patru perechi, în jurul unui maldăr de talere, farfurii, pahare şi sticle, ulcioare de bere, amestecate

cu sticle de vin. Prea puţină rînduială pe masă, dar cîtă dezordine sub ea !
Se auzea sub masă, îngrozitor Cum ropotea picior după picior
spune Moliere.
Iată unde ajunsese pe la ceasurile patru şi jumătate după-amiază petrecerea cîmpenească începută la cinci
161

dimineaţa. Soarele apunea; îe trecuse şi pofta de mîncare.
Bulevardul Ghamps-Elysees, plin de soare şi de mulţime, era numai lumină şi prăfăraie, două lucruri din care e făcută gloria. Caii de la Marly', această marmură care nechează, se încordau într-un nor de aur. Caretele treceau încoace şi încolo. Un escadron măreţ al unui regiment de gardă, cu trompeţii înainte, cobora bulevardul Neuilly; isteagul alb, uşor trandafiriu în lumina apusului, ftlfîla pe clădirea Tuiieriilor. Piaţa Concorde, redevenită Piaţa Ludovic al XV-lea, era înţesată de oamenii care se plimbau mulţumiţi. Mulţi dintre ei purtau floarea de crin de argint atîrnată de panglica aîbă moarată, care în 1817 nu dispăruse cu totul de la cheuiori. Ici şi colo, printre trecătorii care se adunau în cerc şi băteau din palme, hore de fetiţe cîntau şi jucau cîte o bătută burboneză, la modă pe atunci, sortită să batjocorească cele „o sută de zile"2, însoţită de următorul refren :
Daţi-ni-l înapoi pe tatăl nostru de la Gând 3, Daţi-ni-l înapoi!
O mulţime de mahalagii îmbrăcaţi de duminică, uneori chiar împodobiţi cu floarea de crin, ca burghezii, erau împrăştiaţi prin piaţa cea mare şi prin Piafa Marigny şi se jucau cu cercuri sau se învîrteau pe căluşei de lemn. Alţii beau. Unii, ucenici tipografi, purtau scufii de hîrtie; îi auzeai rîzînd, Toată lumea era bine dispusă. Era un timp de pace neîndoielnică şi de adîncă securitate regalistă. Era epoca în care un raport secret
î Sculptură în marmură do Guillaume Coustou (sffrşitul secolului al XVlI-lea), destinată a împodobi grajdurile castelului din Marly. Lucrarea a fost aşezată mai tîrziu în Cbamps-Elysâes.
1 A doua domnie a lui Napoleon I, între întoarcerea din insula Elba şi abdicarea după înfrîngerea de la Waterloo (martie–iunie 1815).
3 Tatăl nostru de la Gând era Ludovici al XVIII-lea, care, abia instalat rege după prima abdicare a lui Napoleon (1814), fusese izgonit da înapoierea acestuia din insula Elba şi se refugiase la Gând, oraş în
182

şi special al prefectului de poliţie Angles, adresat regelui, cu privire Ia mahalalele Parisului, se isprăvea astfel:
In concluzie, sire, n-avem să ne temem de oamenii aceştia. Sînt nepăsători şi tnndavi ca pisicile. Poporul de jos, din provincie, e zbuciumat; cel din Paris, nu. Cei de-aci sînt nişte oameni mărunţei. Ar trebui să-i pui clte doi cap la cap pentru a face un grenadier de-al maiestăţii-voastre. N-avem să ne temem de nimic din partea populaţiei capitalei. E de observat că în ultimii cincizeci de ani statura acestei populaţii a descrescut, iar poporul din mahalalele Parisului e mai scund decît era înainte de revoluţie. Nu e primejdios. Pe scurt, e o prostime cumsecade.

Prefecţii de poliţie nu cred că o pisică s-ar putea preschimba în leu; acest lucru e totuşi cu putinţă şi în asta stă miracolul poporului din Paris. Pisica, atît de dispreţuită de către contele Angles, se bucura de stima republicilor antice; întruchipa în ochii lor libertatea, şi în piaţa publică din Corint era colosul de bronz al unei pisici, ca pentru a servi de pereche Minervei fără aripi din Pireu. Poliţia naivă a restauraţiei vedea poporul Parisului mai „frumos" decît e. Acesta nu e de loc pe cît se crede „o prostime cumsecade". Parizianul e, faţă de francez, ceea ce era atenianul faţă de grec. Nimeni nu doarme mai bine decît el, nimeni nu e mai uşuratic şi mai leneş decît el, nimeni nu pare să uite mai lesne decît el; să nu te încrezi însă într-însul; e leneş, dar cînd ştie că-l aşteaptă gloria, e admirabil în orice fel de încăierare. Dă-i o suliţă şi va face un 10 august1; dă-i puşcă şi veţi avea un Austerlitz. El e punctul de reazim al lui Napoleon şi tot din el îşi trăgea puterea Dantorî2. Cînd e vorba de patrie, se înrolează; cînd e vorba de libertate, smulge piatra caldarîmului. Păzeşte-te! Păru!

1 La 10 august 1792 masele pariziene răsculate, sub conducerea Iaco binilor, au răsturnat monarhia, ceea ce a permis, cîteva săptămîni mal tîrziu, proclamarea republicii.

2 Unu! din conducătorii iacobinilor între 1789–1794 ; devenit eontrs-revolutionar, a fost judecat şi ghilotinat în aprilie 17B4.

lui încolăcit de furie e epic; cămaşa îi cade ca o hlamidă. Luaţi seama ! Din cea dintîi stradă Greneta ' întîl-nită va face furci caudine2. Dacă-i bate ceasul, mahalagiul acesta va creşte, omuleţul acesta se va ridica, va privi cu o căutătură grozavă, suflarea i se va preschimba în furtună, şi din bietul lui piept şubred va porni un vînt care va mişca din loc cutele Alpilor. Numai datorită mahalagiului parizian, revoluţia unită cu armata cucereşte Europa. Cîntă: asta e bucuria lui. Daţi-i un cîntec pe măsura firii lui şi veji vedea ! Atîta vreme cît n-are decît refrenul Carmagnolei3, nu-l răstoarnă decît pe Ludovic al XVI-lea ; faceţi-l să cînte Marseieza şi va elibera lumea.

După ce-am isprăvit această notiţă, scrisă pe marginea unui raport al lui Angles, să ne întoarcem la cele patru perechi ale noastre. Cina, după cum am spus, era pe sfîrşite.

VI

UN CAPITOL IN CARE TOŢI SE IUBESC LA NEBUNIE

Vorbe de clacă şi cuvinte de dragoste; şi unele şi altele îţi scapă printre degete ; cuvintele de dragoste sînt nori, iar vorbele de clacă sînt fum. Fameuil şi Dahlia cîntau încet; Tholomyes bea; Zep-hine rîdea; Fantine zîmbea. Listolier sufla într-o trompetă de lemn, cumpărată la Saint-Cloud. Favourite se uita cu duioşie la Blachevelle şi-i spunea :

— Blachevelle, te ador!

Vorbele astea îl făcură pe Blachevelle s-o întrebe:

— Ce-ai face, Favourite, dacă nu te-aş mai iubi ?

— Eu ? Ah 1 Să nu spui asta nici în glumă! Dacă nu

1 Strada Greneta din centrul Parisului era pe atunci strimtă şl deci uşor de barat prin baricade, cum s-a şi înttmplat în 1792 şi tn 1848.

2 Aluzie la un episod din istoria romană ; tn 321 î.e.n. armatele romane

fnfrfnte de samnifi, un popor din Abruzii actuali, au fost silite, în semn de umilinţa, să treacă pe sub un arc de furci, simbol al sclaviei.
3 Cîntec revoluţionar de la 1789.

m-ai mai iubi, ţi-aş sări în spate, te-aş zgîria, te-aş jupui, te-aş azvîrli în apă şi aş pune să te închidă.
Blachevelle zîmbi cu îngîmfarea voluptoasă a unui om gîdilat în amorul lui propriu. Favourite urmă :
— Da, aş chema poliţia ! Ce, crezi că mi-ar fi ruşine ?
Păcătosule !
Blachevelle se răsturnă pe scaun, în extaz, şi închise ochii cu mîndrie.
Dahlia, mestecînd ceva, îi spuse încet Favouritei, în mijlocul gălăgiei :
— Văd 'că te prăpădeşti după Blachevelle al tău.
— Nu pot să-l sufăr, răspunse Favourite pe acelaşi ton, apucînd din nou furculiţa. E zgîrcit. îmi place ăla mic, care locuieşte peste drum de mine. E un băiat foarte bine, îl cunoşti ? Se vede că e făcut să fie actor, îmi plac actorii. Cum se întoarce acasă, maică-sa îi spune: „Ah, dumnezeule, mi s-a dus liniştea ! Uite-l că începe să strige. Aoleu, măi băiete, îmi spargi urechile !" Umblă prin casă, prin poduri pline cu şobolani, prin unghere întunecate, cît de sus poate să urce – şi cîntă, şi declamă, şi mai ştiu eu ce ? că-l auzi de jos! Cîştigă doi franci pe zi la un avocat scriindu-i procese. E băia tul unui fost cîntăreţ de la Saint-Jacques-du-Haut-Pai3. Ah, e foarte bine ! Se prăpădeşte atît de tare după mine, că într-o zi, cînd m-a văzut făcînd aluat de clătite, mi-a spus: „Domnişoară, faceţi clătite din mănuşile dumnea voastră şi le mănînc". Numai artiştii pot spune aşa ceva. Ah, e un tip foarte bine. Sînt pe cale să-mi pierd min ţile după puştiul ăsta. Ce-mi pasă ! Ii spun lui Blache velle că-l ador. Vai, cum mint! Hm ? Vai, cum mint!
Favourite tăcu o clipă şi urmă :
— Vezi tu, Dahlia, sînt tristă. Toată vara a plouat. Vîntul mă scoate din fire, nu se mai potoleşte. Blache velle e foarte zgîrcit, la piaţă nu se mai găseşte decît mazăre, şi asta cu greu. Nu ştii ce să mănînci. Am spleen ', cum spun englezii. Untul e atît de scump! Şi pe urmă, uite, e groaznic să luăm masa într-o odaie unde e un pat; asta mă dezgustă de viaţă.
1 Depresiune sufletească provocaţi de melancolie şl plictiseală.

*> **?>* *'£"&_

vi r
ÎNŢELEPCIUNEA LUI THOLOMYES:

în timp ce unii cîntau, alţii vorbeau cu aprindere şi toţi deodată. Nu se mai înţelegea nimic. Tholomyes ridică glasul:
— Să nu mai vorbim la întîmpiare şi nici prea repede! rosti el. Dacă vrem să fim scînteietori, să ne gîndini mai întîi. Prea multă improvizaţie goleşte mintea în chip prostesc. Berea care curge nu face spumă. Domnilor, nu vă grăbiţi. Să amestecăm măreţia cu lăcomia ; să mîn-căm cu reculegere, să ne ospătăm încet. Să nu ne gră bim ! Vedeţi primăvara; dacă se grăbeşte, e mistuită, vreau să spun îngheţată. Excesul de zel pierde piersicii şi caişii. Excesul de zel ucide gingăşia şi bucuria unei mese bune. Fără exces de zel, domnilor! Grimond de la Reyniere' e de părerea lui Talîeyrand2.
O revoltă surdă făcu grupul să murmure.
— Tholomyes, lasă-ne în pace! spuse Blachevelle.
– Jos cu tiranul! spuse Fameuil.
— Bombarda, Bombance şi Bamboclie ! strigă Listolier.
— Duminica există, reluă Fameuil.
— Sîntem cumpătaţi, adăugă Listolier.
— Tholomes – zise Blachevelle – priveşte-mi calmul 1
— Tu eşti marchizul ! îi răspunse Tholomyes.
Acest mediocru joc de cuvinte3 avu efectul unei pietre azvîrlite într-o mocirlă. Marchizul de Montcalm era pe atunci un regalist celebru. Broaştele tăcură.
— Prieteni – exclamă Tholomyes pe tonul unui om care devine din nou stăpîn pe situaţie – veniţi-vă în fire 1 Nu trebuie să întîmpinaţi cu atîta uimire un calam-

1 Autor al unui Almanah al mtncăcloşilor, foarte apreciat Ia sfîrşitul secolului al XVIII-lea în cercurile aristocratice.
2 Om politic francez (1754–1838), ministru de externe tn timpul direc-toriului, consulatului şi Imperiului. Deviza lui era : „Fără exces de zel I"
s In limba franceză, mon calme (calmul meu) şi Montcalm, numele personajului arătat mal departe, se pronunţă identic.

bur căzut din cer. Tot ce cade în felul acesta nu e numai-decît vrednic de respect şi de entuziasm. Calamburul este găinaţul spiritului care zboară. Gluma cade oriunde; şi spiritul, după ce a ouat o prostie, se pierde în azur. O pată alburie care se turteşte pe stîncă nu împiedică condorul să plutească. Departe de mine intenţia de a insulta calamburul ! II cinstesc pe măsura meritelor lui; nimic mai mult. Tot ce exista mai măreţ, mai sublim şi mai încîntător în omenire, şi poate chiar dincolo de omenire, a făcut jocuri de cuvinte. Isus Hristos a făcut un calambur pe spinarea sfîntului Petru, Moise pe-a lui Isaac, Eschyl pe-a lui Polynice', Cleopatra2 pe-a lui Octavian. Şi băgaţi de seamă că acela al Cleopatrei a precedat bătălia de la Actium3 şi că fără el nimeni nu şi-ar aminti de oraşul Toryn, cuvînt grecesc care însemnează lingură de bucătărie. După ce mi-am îngăduit aceasta, mă întorc la discursul meu. Fraţilor, vă mai spun o dată, fără zel, fără zăpăceală, fără exces, chiar în glume, în veselie, în bucurie

şi în jocuri de cuvinte. Ascultaţi-mă pe mine, că am înţelepciunea lui Amphia-raus4 şi chelia lui Cezar. E nevoie de o limită, chiar ia rebusuri. Est modus in rebus5. Trebuie să existe o măsură chiar la mîncare. Doamnelor, vă place plăcinta cu mere ? Nu mîncaţi prea mult! Chiar cînd e vorba de plăcintă, e nevoie de bun simţ şi de artă. Lăcomia pedepseşte pe cel lacom: Guta punit Gutax6. Indigestia e pusă de bunul dumnezeu să facă morală stomacului. Şi ţineţi minte asta : oricare dintre patimile noastre, dragostea chiar, are un stomac pe care nu trebuie să-l umplem prea

1 Personaj legendar din mitologia greacă, rege a.! Tbebel, erou al tra gediei lui Eschyl Cel şapte contra Thcbel.
2 Regină a Egiptului antic (secolul I î.e.n.).
s Victoria navală a lui Octavian împotriva; lui Antoniu şi a Cleopatrei (31 î.e.n.), după care Octavian a rămas stăpîr. a! Romei.
* Personaj mitologic : unul dintre argonauţi. Legenda spune că era înţelept ţi avea darul profeţiei.
6 Trebuie să fie o măsură în toată (Horafiti, Satire),
' Gula, Gulax – tipuri de mîncâeioţ;i din comedia populară latină.

mult. In orice lucru trebuie sa scriem la timp cuvîntul finis'. Trebuie să ne stăpînim atunci cînd e nevoie; să ne punem stavilă poftei, să ne strunim imaginaţia şi să ne ducem singuri la închisoare. înţelept e acela care ştie la un moment dat să se aresteze pe el însuşi. Aveţi puţină încredere în mine. Nu înseamnă că sînt neapărat un dobitoc, pentru că mi-am isprăvit de bine de rău dreptul, pentru că ştiu ce diferenţă e între o chestiune rezolvată şi una pendinte, pentru că am susţinut o teză în latineşte asupra felului în care se executa tortura la Roma pe vremea cînd Munatius Demens era chestor al paricidului2 şi fiindcă, după cît se pare, am să fiu doctor. Vă sfătuiesc să fiţi cumpătaţi în dorinţele voastre. Aşa cum mă cheamă Felix Tholomyes, vă vorbesc serios. Feri-cît cel care, atunci cînd îi bate ceasul, ia o hotărîre eroică şi renunţă, ca Sylla3 sau ca Origene *.

Favourite îl asculta cu atenţia încordată.

— Felix – spuse ea – ce cuvînt frumos 1 îmi place numele ăsta. E pe latineşte. Asta înseamnă Prosper.

Tholomyes urmă :

— Quirites, gentlemeni, caballeros, prieteni 1 Vreţi să nu mai simţiţi nici o poftă, să scăpaţi de patul nupţial şi să ţineţi piept amorului ? Nimic mai simplu. Iată reţeta: limonada, foarte multă gimnastică, muncă pe brînci, spetiţi-vă, căraţi bolovani, nu dormiţi, staţi de veghe, daţi pe gît băuturi azotoase şi ceaiuri de buru ieni, gustaţi fierturi de mac şi de agnuscastus, adăugaţi la aceasta o dietă severă – crăpaţi de foame! – băi reci, brîuri de ierburi, o placă de plumb, fricţiuni cu apă de Saturn şi cataplasme cu oxycrat.

— Eu vreau mai bine o femeie, spuse Listolier.

1 Sfîrşit (lat.).
2 însărcinat cu instruirea crimelor comise asupra unor rude apro

piate.
3 Consul, apoi dictator roman (secolul I t.e.n.). „Hotărtrea eroică" a lui este renunţarea la puterea dictatorială.
* Filozof creştin din secolele II–III. S-a retras In Palestina spre a evita persecuţiile romane împotriva creştinilor din Alexandria (Egipt).

— Femeia ! reluă Tholomyes. Păziţi-vă de ea ! Vai de cel care se încrede în inima schimbătoare a femeii ! Femeia e prefăcută şi ascunsă. Ea nu poate suferi şar pele, din invidie. Şarpele e dugheana de peste drum.
— Tholomyes – strigă Blachevelle – eşti beat!
— Pe naiba ! spuse Tholomyes.
— Atunci fii vesel 1 reluă Blachevelle.
— Bine, răspunse Tholomyes. Şi, umplîndu-şi paharul, se ridică : Trăiască vinul ! Nune te, Bacche, cartam' ! Iertati-mă, domnişoarelor, e pe spanioleşte. Şi iată dovada, serîoras: aşa popor, aşa butoaie. Aroba Casti liei conţine şaisprezece litri, cântarul din Alicante, doi sprezece ; almuda din Canare douăzeci şi cinci; cuartinul din Baleare, douăzeci şi şaise; burduful ţarului Petru, treizeci. Trăiască ţarul care e mare şi să-i trăiască cizma care e şi mai mare! Doamnelor, un sfat prietenesc: mai greşiţi pe la vecini, dacă aveţi chef. Caracteristica iubirii e rătăcirea. Dragostea nu e făcută ca să se închircească şi să se tîmpească asemeni slujnicelor englezoaice, care au genunchii bătătoriţi de atîta frecat la duşumele. Ea nu e făcută pentru asta; ea rătăceşte veselă, draga de ea ! S-a spus : greşeala e omenească; eu vă spun : gre şeala e îndrăgostită. Doamnelor, vă idolatrizez pe toate ! O, Zephine, o, Josephine, cu feţişoara ta boţită ai fi îneîn-tătoare dacă n-ai fi cam strîmbă. Parcă, din nebăgare de seamă, s-ar fi aşezat cineva pe faţa ta frumuşică. In ce priveşte pe Favourite, o, nimfe şi muze! într-o zi, pe cînd Blachevelle trecea rîuleţul din strada Guerin-Boisseau, a văzut o fată frumoasă cu ciorapi albi şi bine întinşi, care-şi arăta pulpele. Prologul acesta i-a plăcut şi Blachevelle s-a îndrăgostit. Fata de care se îndrăgos tise era Favourite. O, Favourite, ai buze ionice! Era un pictor grec, numit Euphorion, care fusese supranumit pictorul buzelor. Numai grecul ăsta ar fi fost vrednic să-ţi picteze gura. Ascultă ! înainte de tine nu exista nici o făptură demnă de acest nume. Eşti făcută ca să pri-
1 Acum, Bacchus, te voi cînta pe tine I (în original tn limba latină.)

rneşti mărul ca Venus, sau ca să-l manînci, ca Eva'. Frumuseţea începe pu tine. Vorbeam de Eva, tu ai creat-o. Meriţi brevetul de invenţie a femeii frumoase. O, Favou-rite, nu te mai tutuiesc, pentru că în felul acesta trec de la poezie la proză. Vorbeai adineauri de numele meu. Lucrul acesta m-

a înduioşat; dar oricine am fi, să nu ne încredem în nume. Numele ne pot înşela. Mă cheamă Felix şi nu sînt fericit. Cuvintele sînt mincinoase. Să nu primim orbeşte indicaţiile pe care ni le dau. Ar fi o greşeală să comandăm dopuri la Liege şi mănuşi Ia Pau. Misa Dahlia, în locul dumitale m-aş chema Roza. O floare trebuie să miroasă frumos şi femeia să aibă spirit. Nu spun nimic despre Fantine; e o visătoare, o gîndi-toare, o senzitivă; e o nălucă cu înfăţişare de nimfă, ruşinoasă ca o călugăriţă care s-a rătăcit printre midinete, dar care se refugiază în iluzii, cîntă, se roagă şi se uită la albastrul cerului, fără să ştie prea bine nici ce vede, nici ce face, şi care, cu ochii în văzduh, rătăceşte printr-o grădină unde zboară mai multe păsări decît sînt în realitate! O, Fantine, să ştii un lucru : eu Tholomyes, sînt o arătare ; dar ea nici nu m-aude, bălaia fată a nălucilor. De altfel, totul în ea e frăgezime, gingăşie, tinereţe, lumină blîndă a dimineţii. O, Fantine, fiică demnă de-a fi numită margaretă sau perlă, eşti o femeie dintre cele mai luminoase! Doamnelor, un al doilea sfat: nu vă măritaţi ; căsnicia e un altoi; iese bine sau prost; ocoliţi acest risc. Dar ce tot îndrug eu aici ? îmi bat gura degeaba. Fetelor nu le poţi scoate căsătoria din cap ; şi orice am spune noi, înţelepţii, nimic n-are să împiedice croitoresele şi pantofăresele să viseze bărbaţi bătuţi în diamante. Bine, fie; dar ţineţi minte asta, drăguţelor: mîncaţi prea mult zahăr. O, femei, n-aveţi decît un cusur, roadeţi prea mult zahăr ! O, sex ronţăitor, frumoşii şi micuţii tăi dinţi albi se prăpădesc

1 Prima aluzie trimite la mitologicul „măr al discordiei", oferit do Paris zeiţei Afrodita (Venus) ca premiu al frumuseţe! ei, ceea ce !-a atras ura Herei (Junonei) şi Pallas-Athenei (Minervei), ofensate de această alegere. Mărul mtncai de Eva, după legenda biblică, simbolizează inducerea tn păcat.

după zahăr. Or, aşcultaţiimă bine, zahărul e o sare. Orice sare usucă. Zahărul usucă cel mai mult dintre toate sărurile. El pompează prin vine lichidele sîngelui; de-aici coagularea şi apoi solidificarea sîngelui; de-aici tuberculele în plămîni; de-aici moartea. Iată de ce diabetul atrage după sine oftica. Aşadar, nu mai ronţăiţi zahăr şi-o să trăiţi. Mă întorc spre bărbaţi. Domnilor, faceţi cuceriri! Furaţi-vă unii altora iubitele, fără remuşcări ! Schimbaţi-le ca la cadril ! In dragoste nu există prieteni. Oriunde e o fată drăguţă, duşmănia e declarată pe faţă. Nici o cruţare ; război pe viaţă şi pe moarte ! O femeie frumoasă e un casus belii' ; o femeie frumoasă e un flagrant delict. Toate invaziile din istorie au fost provocate de fuste. Femeia e dreptul bărbatului. Romulus a răpit sabinele2, Wilhelm a răpit femeile saxone3, Cezar le-a răpit pe cele romane 4. Bărbatul care nu e iubit pluteşte ca un vultur peste iubitele celorlalţi; eu arunc asupra tuturor acestor văduvi nenorociţi proclamaţia sublimă dată de Bonaparte armatei din Italia: „Soldaţi, vouă vă lipseşte totul. Duşmanul are totul."

Tholomyes se întrerupse.

— Răsuflă, Tholomyes ! spuse Blachevelle.

In vremea asta, Blachevelle, rezemat de Listolier şi Fameuil, îngîna o arie tînguitoare, unul din acele cîntece de atelier alcătuit din cuvinte venite la

întîmplare, cînd cu rime din belşug, cînd de loc, fără nici un înţeles, ca legă-
1 Motiv de război.
2 Aluzie la o legendă romană, după care Romulus, întemeietor al Ro mei, ar fi pornit o expediţie împotriva sabinilor, populaţie dintre Latium şi Umbria, pentru a le răpi femeile. Cîţiva ani după aceea, sabinii au venit înarmaţi ca să le reia, însă sabinele, devenite soţii ale romanilor, s-au aşezat cu copiii lor între cele două armate şi au evitat ciocnirea.
3 Este vorba de Wilhelm Cuceritorul, ducele Normandiei, care a cucerit Anglia (1066), după care a distribuit luptătorilor din armata sa fiefurile nobililor anglo-saxoni căzuţi în luptă sau alungaţi ; soţiile acestora ar fi făcut parte din această răsplată.
4 Joc de cuvinte bazat pe dublul sens al verbului enlever (a răpi) : cel propriu şi cel figurat (a fermeca) ; succesele politice şi militare ale lui Iuliu Cezar l-au atras simpatia concetăţenelor sale.

narea unui copac şi ca vuietul vîntului, cîntece care se nasc din fumul pipelor şi se împrăştie şi pier o dată cu el. Iată prin ce cuplet îşi rosti grupul nostru replica la discursul lui Tholomyes.
Popii nătărăi dădură Parale berechet unui curcan Să-l facă pe Glermont-Tonnerre Papă la S.fîntu Ioan ; Dar Clermont nu putu fi papă, Fiindcă nu era popoi; De necaz curcanul crapă Şi le dă banii-napoi.
Versurile astea nu potoliră improvizaţia lui Tholomyes ; acesta îşi goli paharul, îl umplu şi începu din nou :
— Jos cu înţelepciunea ! Uitaţi tot ce-am spus ! Să nu fim nici ruşinaţi, nici ruşinoşi. Ţin un discurs bucuriei; să fim veseli! Să ne întregim cursul de drept cu nebunii şl cu mîncare. Indigestie şi Digesta. Justinian' să fie bărbatul, şi ghiftuiala femela ! Bucurie în adâncuri! Trăiască creaţiunea ! Lumea e un diamant mare! Sînt fericit ! Păsările sînt uimitoare ! Ce sărbătoare pretutindeni ! Privighetoarea e un Elleviou2 pe gratis. Vară, te salut! O, Luxembourg! O, Georgiee ale străzii Madame şi ale aleii Observatorului! O, soldaţi visători ! O, dădace pline de farmec, care în timp ce păziţi copii vă distraţi zămislind alţii! Dacă n-aş avea arcadele Odeonului, mi-ar plăcea pampasurile Americii. Sufletul meu îşi ia zborul spre pădurile virgine şi spre savane. Totul e frumos. Muştele bîzîie printre raze. Din strănutul soarelui s-a născut pasărea colibri. Sărută-mă, Fantine!
Dar, din greşeală, o sărută pe Favourite.
' împărat al Imperiului roman de răsărit (secolul al Vl-lea). Din ordinul lui au fost compilate monumentele de drept roman intitulate Digesta. Institutele şi Novelele.
2 Celebru ctntăret de operă din secolul trecut.

VIII
MOARTEA UNUI CAL

— La Edon se mănîncă mai bine decît la Bombarda, spuse Zephine.
— Mie îmi place mai mult Bombarda, declară Blachevelle. E mai luxos, mai asiatic. Uitaţi-vă la sala de jos ! Are oglinzi pe pereţi.
— Mai bine să mă oglindesc în farfurie ! zise Favourite.
— Uitaţi-vă la cuţite 1 reluă Blachevelle. La Bombarda mînerele sînt de argint, şi la Edon de os. Or, argintul e mai de preţ decît osul.
— Nu şi pentru cei care au o falcă de argint, observă Tholomyes.
Privea în clipa aceea Palatul Invalizilor, care se vedea prin ferestrele Bombardei.
— Tholomyes ! strigă deodată după o clipă Fameuil. Am avut o discuţie cu Listolier.
— O discuţie e bună – răspunse Tholomyes – dar o ceartă e şi mai bună.
— Discutam filozofie.
— Fie!
— Cine îţi place ţie mai mult: Descartes sau Spinoza ' ?
— Desaugiers2, spuse Tholomyes. După ce rosti sen tinţa asta, bău şi începu din nou : Accept viaţa. Nu s-a isprăvit totul pe pămînt, de vreme ce se mai poate dis cuta anapoda. Cinste zeilor nemuritori ! Oamenii mint, dar rîd. Afirmă, dar se îndoiesc. Din silogism ies lucruri neaşteptate. E frumos. Mai sînt pe lumea asta oameni care ştiu să deschidă şi să închidă cu haz cutia cu sur prize a paradoxului. Ceea ce beţi aici, doamnelor, cu aerul acesta liniştit, e vin de Madera, să ştiţi, din viile de Coural das Freiras, care se află la trei sute şapte-

1 Mare filozof olandez, materialist şi ateu (1632–1677). Discipol al filo zofului francez Descartes (1596–1650), pe care l-a combătut pentru con cepţia lui dualistă, neştiinfifică.
2 Cupletist şi vodevilist foarte aplaudat sub imperiu.

sprezece stînjeni deasupra nivelului mării 1 Piti atente cînd beţi I Trei sute şaptesprezece stînjeni 1 Şi domnul Bombarda, generosul restaurator, vă dă aceste trei sute şaptesprezece stînjeni pentru patru franci şi cincizeci de centimei Fameuil îl întrerupse din nou :
— Tholomyes, părerile tale sînt lege. Care e autorul tău preferat ?
— Ber...
— Quin ' ?
— Nu... Choux2.
Şi Tholomyes urmă :

— Cinste lui Bombarda ! Ar fi egal cu Munofis din Elephanta, dacă ar putea să-mi aducă o dansatoare egip teană, şi cu Thygelion 3 din Cheronea, dacă rni-ar aduce o hetairă ! căci, o, doamnelor, existau bombarzi în Grecia şi în Egipt. Ne-o spune Apuleius4. Vai! mereu aceleaşi lucruri şi nimic nou. Nimic nu e mai inedit în creatiunea creatorului. Nil sub solem novam 5, spune Solomon : amor omnibus idem6, spune Vergiliu; şi Carabine urcă împre ună cu Carabin 7 în corabia de la Saint-CIoud, aşa cum Aspasia se îmbarca cu Pericle8 pe flota din Samos. Un ultim cuvînt: ştiţi, doamnelor, cine era Aspasia ? Cu toate că a trăit într-un timp în care femeile nu aveau încă suflet, Aspasia era un suflet : un suflet de o nuan(ă roză şi purpurie, mai aprinsă decît focul, mai fragedă decît zorile. Aspasia era o făptură în care se atingeau

1 Berquin, autor de idile şi romanţe dulcege pentru tineret (1750–1791).
2 Berchoux, ziarist Şi poet francez (1765–1839).
3 Munofis, Thygelfon – patroni de ospătarii tn antichitate (Egipt şi Grecia).
4 Scriitor latin din secolul al 1l-lea, autorul lucrării Măgarul de aur, tradusă şi în limba romfnâ.
s Nu există nimic nou sub soare (tn limba latină In original).
6 Dragostea e aceeaşi la toţi (Vergiliu, Georglce).
7 Carabin, student tn medicină. Carabine, prietena lui ; nume comune folosite slnibolic.

8 Om politic atenian (secolul al V-Iea t.e.n.), conducător al democra ţilor. Aspasia, soţia sa.

cele două extreme ale femeii; era prostituata zeiţă, Socrate ' şi Manon Lescaut2.
Aspasia a fost zămislită pentru împrejurarea în care Iui Prometeu 3 i-ar fi trebuit o tîrfă.
Tholomyes, dezlănţuit, s-ar fi oprit cu greu, dacă chiar în acea clipă pe chei n-ar fi căzut un cal. Din pricina izbiturii, căruţa şi oratorul se opriră. Era o iapă din Beauce, bătrînă, slabă, bună de jupuit, care trăgea o căruţă foarte grea. Ajuns în faţa Bombardei, animalul, sleit şi împovărat, nu voise să meargă mai departe. Intîm-plarea adunase mulţimea. Dar abia avusese vreme căruţaşul, care înjura şi (una, să rostească cuvîntul sacramental „boală !", întărit de o cruntă lovitură de bici, că gloaba căzuse fără să se mai ridice. Veselii ascultători ai lui Tholomyes întoarseră capul spre tămbălăul din stradă şi Tholomyes profită de situaţie ca să-şi încheie discursul cu această strofă melancolică :
Ea era din lumea în care trăsuri şi carete
Au cam aceeaşi viaţă, Şi, gloabă, a trăit cît gloabele trăiesc i
Numai o dimineaţă.4
— Bietul cal! suspină Fantine.
— Uite-o pe Fantine care o să se apuce să plîngă de mila cailor! Cum poate fi cineva atît de dobitoacă I

exclamă Dahlia.
In clipa aceea, Favourite, încrucişîndu-şi braţele şi dînd capul pe spate, îl privi cu hotărîre pe Tholomyes şi-l' spuse :
— Ei, şi surpriza ?
1 Filozof Idealist din Grecia antică (secolul al V-lea f.e.n.).
2 Eroina romanului cu acelaşi titlu al abatelui PnSvost ; tipul femeii nestatornice.
3 Personaj mitologic. Legenda spună că, dăruind oamenilor focul, furat de la zei, Prometeu a fost pedepsit de Zeus cu înlănţuirea pe o sttncă, unde un vultur îi ciugulea zilnic măruntaiele.
* Parodie a unei strofe din Consolarea către Dupirler, poem de Fr. de Malherbe.

— Tocmai. A sosit momentul, răspunse Tholomyes.
Domnilor, a venit ceasul să le uluim pe aceste doamne.
Doamnelor, aşteptaţi-ne un minut !
— Se începe cu o sărutare, spuse Blachevelle.
— Pe frunte, adăugă Tholomyes.
Fiecare sărută foarte serios fruntea iubitei lui; apoi, toţi patru se îndreptară spre uşă, unul după celălalt, cu degetul pe buze.
Favourite bătu din palme:
— începe să aibă haz ! spuse ea.
— Să nu staţi prea mult! murmură Fantine. Vă
aşteptăm !

IX

SFIRŞITUL VESEL AL BUCURIEI

Rămase singure, fetele se aşezară două cîte două cu coatele pe marginea ferestrelor, pălăvrăgind, scoţînd capul afară şi vorbindu-şi de la un geam la altul.
Ii văzură pe cei patru tineri, care ieşiră la braţ de la circiuma Bombarda, se întoarseră, le făcură semne rîzînd şi apoi dispărură în gloata prăfuită a duminicii, care cotropeşte în fiecare săptămînă bulevardul Champs-Elysees.
— Să nu staţi mult! strigă Fantine.
— Ce-au să ne aducă ? întrebă Zephine.
— Fireşte că are să fie nostim, spuse Dahlia.
— Eu – reluă Favourite – vreau ceva care să fie
de aur.
Fură luate îndată de iureşul de pe marginea apei, pe care-l zăreau printre ramurile copacilor şi care le distra grozav. Era tocmai ora de plecare a poştalionului cu bagaje şi a diligentelor. Aproape toate mesageriile din sud şi din vest treceau pe-atunci prin Champs-EIysees. Qele mai multe diligente o luau de-a lungul cheiului şi ieşeau pe la bariera Passy. Din minut în minut, cîte o trăsură greoaie, vopsită în galben şi negru, greu încăr-

cată, cu cai zgomotoşi, burduhoasă din pricina geamantanelor, coviltirelor şi valizelor, plină de capete care dispăreau la repezeală,

zdrobea şoseaua, preschimbînd pietrele caldarîmului în brichete, se repezea în mulţime cu toate scînteile unei fierării după ea, cu praful drept fum şi cu un fel de furie. Zgomotul acesta le distra pe fete. Favourite glăsui:
— Ce tămbălău ! Parc-ar fi un maldăr de lanţuri care
îşi iau zborul.
La un moment dat, una din aceste trăsuri, care se deosebeau cu greu în desişul ulmilor, se opri o clipă şi apoi porni din nou în galop. Fantine se miră.
— Ciudat! spuse ea. Credeam că diligenta nu se
opreşte niciodată.
Favourite ridică din umeri.
— Fantine asta e uimitoare. Mă uit la ea numai din curiozitate. Se miră de cele mai simple lucruri. Să zicem că sînt un călător şi-i spun diligentei: „Eu plec înainte, o să mă iei în trecere de pe chei". Diligenta trece, mă vede, se opreşte şi mă ia. Asta se face în fiecare zi. Nu cunoşti viaţa, draga mea 1
Trecu aşa o bucată de vreme. Deodată, Favourite făcu o mişcare, ca şi cum s-ar fi trezit din somn.
— Ei bine – făcu ea – şi surpriza ?
— Da, aşa e 1 rosti Dahlia. Ce e cu faimoasa surpriză?
— Intîrzie cam mult! spuse Fantine.
Abia isprăvise Fantine cu oftatul, că băiatul care le servise masa intră în odaie. Ţinea în mînă ceva care semăna cu o scrisoare.
— Ce e asta ? întrebă Favourite.
— O hîrtie pe care au lăsat-o domnii aceia pentru
dumneavoastră, răspunse chelnerul.
— De ce nu ne-ai adus-o de îndată ?
— Pentru că domnii – spuse chelnerul – au poruncit
să nu v-o înmînăm decît peste o oră.
Favourite smulse hîrtia din mîinile chelnerului. Era o scrisoare.
— Na ! spuse ea. N-are adresă. Dar uite ce scrie pe
ea : Aceasta e surpriza.

Desfăcu repede scrisoarea, o deschise şi o citi (ştia să citească) :
O, iubitele noastre!
Aflaţi că avem părinţi. Nu prea ştiţi voi bine ce înseamnează asta. Asta înseamnează •in codul civil, copilăros şi cinstit, taţi şi mame. lată însă că părinţii aceştia gem; b&trînii ne vor; bărbaţii şi femeile acestea cumsecade ne numesc fii risipitori, ne doresc întoarcerea şi vor să taie viţei în cinstea noastră. Noi ne supunem, pentru că sîn-iern virtuoşi. In ceasul în care veţi citi aceste rînduri cinci cai focoşi ne vor duce spre tăticii şi mămicile noastre. 0 ştergem, cum spune Bossuet1. Plecăm; am plecat. Fugim în braţele lui Laffitte2 şi pe aripile lui Cail-lard3. Diligenta de Toulouse ne smulge din prăpastie, şi prăpastia sînteţi voi, o, fetiţele noastre frumoase! Ne întoarcem din nou la societate, datorie şi ordine, în galop, cu trei leghe pe oră. Patria vrea să fim, ca toată lumea, perfecţi,

taţi de familie, guarzi comunali şi consilieri de stat. Cinstiţi-ne! Ne sacrificăm. Plîngeţi-ne în grabă şi înlocuiţi-ne repede! Dacă scrisoarea asta vă rupe inima, rupeţi-o şi voi pe ea. Adio!
V-am făcut fericite aproape doi ani. Nu ne purtaţi pică!
Semnat
Blachevelle
Fnmeuil
Listolier
Felix Tholomyis
Post-scriptum: Masa e plătită.
Cele patru fete se uitară una Ia alta. Favourite rupse cea dintîj tăcerea :
• Este invocat aici prin antifrază, deoarece stilul său solemn nu admitea expresii familiare.
2 Celebru bancher din timpul imperiului şi al monarhiei censitare, prim-ministru în 1830.
3 Aluzie la un celebru avocat francez din secolul al XVIII-lea, cunos
cut prin promptitudinea cu care sezisa pricinile cele mai încurcate şi prin repeziciunea cu care îşi întocmea pledoariile şi cîştiga procesele.

— Ei bine ! giăsui ea. Oricum, păcăleala e buni.
— Foarte caraghios! spuse Zephine.
— Ideea aceasta trebuie să fi fost a Iui Blachevelle,
urmă Favourite. Asta mă face să mă îndrăgostesc de el.
Cum a plecat, cum e iubit. Aşa e povestea.
— Nu – spuse Dahlia – e o idee de-a lui Tholomyes.
Se cunoaşte.
— Dacă-i aşa, moarte fui Blachevelle şi trăiască Tho
lomyes 1
— Trăiască Tholomyes! strigară Dahlia şi Zephine.
Şi izbucniră în rîs.
Fantine rîse împreună cu celelalte.
Peste un ceas, cînd se întoarse la ea în odaie, se puse pe plîns. Era, aşa cum am spus-o, prima ei iubire ; se dăduse lui Tholomyes ca şi cum i-ar fi fost bărbat, şi biata fată era însărcinată.

CARTEA A PATRA
A ÎNCREDINŢA ÎNSEAMNĂ UNEORI A DA DE-A BINELEA
DOUĂ MAME SE INTÎLNESC
în primul pătrar al acestui veac exista la Montfermeil, aproape de Paris, un fel de birt care a dispărut azi. Birtul acesta era (inut în străduţa Boulanger de soţii The-nardier. Deasupra porţii se afla o scîndură bătută în cuie de-a lungul zidului. Pe scîndura asta era pictat ceva ce semăna cu un om care duce în spinare pe un altul. Acesta de pe urmă avea epoleţi groşi de general, împodobiţi cu stele mari, argintii; nişte pete roşii voiau să însemne sînge; restul tabloului era pierdut în nori de fum şi înfăţişa probabil o bătălie. Dedesubt se putea citi această inscripţie: La sergentul de la Waterloo.
Nimic mai obişnuit decît o cotigă sau o căruţă la poarta unui han. Cu toate astea, vehiculul, sau mai bine zis bucata de vehicul care încurca

strada în faţa birtului La sergentul de la Waterloo într-o seară de primăvară, în anul 1819, ar fi atras prin volumul ei atenţia unui pictor care ar fi trecut pe-acolo.
Era partea dinainte a unui camion, dintre cele întrebuinţate în regiunile paduroase, ca care se cară trunchiuri şi grinzi. Această parte dinainte era alcătuită din-tr-o osie masivă de fier, cu un fus în care se îmbuca o oişte grea, care se rezemau pe două roţi peste măsură de mari. Tot întregul ăsta era îndesat, greoi şi diform, ai fi spus că este afetul unui tun uriaş. De prea mult mers prin hîrtoape, roţile, obezile, butucii, osia şi oiştea erau acoperite cu o pătură de nămol, spoială gălbuie, hîdă, destul de asemănătoare aceleia cu care se împodo-

besc de obicei catedralele. Lemnul dispărea sub noroi şi fierul sub rugină. Sub osie atîrna, ca o draperie, un lanţ gros, vrednic de un Goliat ' ocnaş. Lanţul acesta te făcea să te gîndeşti, nu la bîrneie pe care era sortit să le transporte, ci la mastodonţii şi la mamuţii care ar fi putut fi înhămaţi cu el; îţi amintea ocna, dar o ocnă de ciclopi, supraomenească, şi părea luat de la cine ştie ce monstru. Homer l-ar fi legat cu el pe Polifem2, iar Shakespeare pe Galiban 3.
De ce oare această parte din faţă a camionului se găsea pe stradă, în locul acela ? Mai întîi ca să încurce strada; apoi ca să ruginească de-a binelea, Există în vechea ordine socială o seamă de instituţii pe care le găseşti în acelaşi fel în drum, sub cerul liber, şi care nan nici ele alt rost decît să fie acolo.
Mijlocul acestui lanţ spînzura sub osie, destul de aproape de pămînt, şi pe el, ca într-un leagăn, şedeau în seara aceea alături, ţinîndu-se de gît cu drăgălăşie, două copilite, una de vreo doi ani şi jumătate, iar cealaltă de vreun an şi jumătate; cea mai mică în braţele celei mai mari. O basma înnodată cu pricepere le împiedica să cadă. O mamă văzu lanţul acela înfricoşător şi spuse: „Uite o jucărie pentru copiii mei!"
Cele două copilite, de altfel drăguţ şi îngrijit îmbrăcate, străluceau ; ai fi spus că sînt doi trandafiri printre lanţuri vechi; ochii lor erau o mare bucurie; obrajii lor fragezi rîdeau. Una era castanie, cealaltă brună. Feţele lor naive erau două uimiri îneîntate; un tufiş înflorit din apropiere îşi trimitea trecătorilor mireasma ce părea că vine de la ele; cea de un an şi jumătate îşi arăta burtica drăgălaşă şi goală cu neruşinarea nevinovată a copiilor. Deasupra şi împrejurul acestor capete delicate, plămădite din fericire şi muiate în lumină, uriaşa jumătate de camion negru de rugină, grozavă, plină de curbe
1 Războinic filistean legendar, tipul uriaşului.
2 Personaj mitologic, ciclop.
3 Personaj monstruos din Furtuna Iui Shakespeare, întruchipînd forţa brutalii silită să acţioneze după ordinele unei voinţe superioare, fa(ă de care este mereu revoltată.

şl de unghiuri sălbatice, se rotunjea ca intrarea unei peşteri. La cîţiva paşi, ghemuită pe pragul hanului, mama, o femeie lipsită de drăgălăşenie, dar înduioşătoare în clipa aceea, îşi legăna copiii cu ajutorul unei sfori lungi, urmărindu-i cu privirea, de teamă să nu li se întîmple ceva, cu acea

căutătură animalică şi cerească totodată, specifică maternităţii. La fiecare legănare, lanţurile hîde făceau un zgomot strident, care semăna cu un strigăt de mînie; fetiţele se minunau, soarele în amurg lua parte la această bucurie şi nimic nu era mai îneîn-tător decît capriciul întîrnplării, care făcea dintr-un lanţ de titani un leagăn de heruvimi.
Pe cînd le legăna pe cele două fetiţe, mama îngîna cu un glas fals o romanţă pe-atunci vestită :
Trebuie, spunea un războinic...
Cîntînd şi privindu-şi fetele, nu mai auzea şi nu mai vedea ce se întîmplă în stradă. începuse tocmai prima strofă a romanţei, cînd cineva se apropie de ea şi deodată auzi o voce, care-i spunea lîngă ureche :
— Ai doi copii frumoşi, doamnă.
...Frumoasei şi duioasei Imogina l,
răspunse mama, continuîndu-şi romanţa, apoi întoarse capul.
La cîţiva paşi în faţa ei se afla o femeie. Femeia aceasta avea şi ea un copil în braţe. Mai căra şi un sac mărişor, care părea să fie foarte greu. Copilul acestei femei era una dintre făpturile cele mai dumnezeieşti din cîte se pot vedea. Era o fetiţă de vreo doi-trei ani. Ar fi putut să se ia la întrecere cu celelalte două pentru drăgălăşenia cu care era gătită ; avea o scufiţă de pînză subţire cu dantele şi un pieptar cu panglici. Pulpele albe, durdulii şi tari i se vedeau sub fustiţa ridicată. Era rumenă şi sănătoasă. Iţi venea să muşti
' Eroina unei romanţe spaniole din romanul Călugărul al scriitorului englez Lewis, tradus în limba franceză In 1797.

din obrajii ei ca doua mere. Despre ochii ei nu se pufea spune nimic, decît că trebuie să fi fost foarte mari şi că aveau gene minunate. Dormea. Dormea somnul încrezător al vîrstei ei. Braţele mamelor sînt făcute din duioşie ; copiii dorm adînc în ele.
Gît despre marnă, înfăţişarea ei era sărăcăcioasă şi tristă. Era îmbrăcată ca o lucrătoare care tinde să fie din nou ţărancă. Era tînără. Era oare frumoasă ? Poate, dar îmbrăcată astfel, nu părea. Părul, din care-i scăpa o şuviţă blondă, părea foarte des, dar era acoperit cu totul de un comanac de călugărijă, urît, strîns, strimt, înnodat sub bărbie. Rîsul arată dinţii frumoşi cînd îi ai; dar ea nu rîdea. Ochii nu păreau a-i fi uscaţi de prea multă vreme. Era palidă ; arăta sleită şi puţin bolnavă ; îşi privea fetiţa adormită în braţe cu duioşia mamei care şi-a hrănit copilul. O batistă mare, albastră, ca ale invalizilor, strînsă ca o basma, îi ascundea greoi mijlocul. Avea mîini pîrlite şi pistruiate, arătătorul bătătorit şi jupuit din pricina acului de cusut, o manta de lînă aspră de culoare închisă, o rochie de pînză şi pantofi mari. Era Fantine.
Era Fantine. Greu de recunoscut. Cu toate astea, privită cu atenţie, îşi păstra încă frumuseţea. O cută tristă, care semăna cu un început de ironie, îi cresta obrazul drept. Cît despre îmbrăcămintea ei, acel veşmînt diafan, făcut din muslin şi panglici, care părea cusut cu veselie, nebunie şi muzică, plin de clopoţei şi parfumat cu liliac, se topise ca o chiciură strălucitoare pe care o iei drept diamante în soare şi care, pierind, lasă ramura neagră.
Trecuseră douăzeci de luni de la acea „păcăleală bună".

Ce se petrecuse în aceste douăzeci de luni ? Se poate uşor ghici.
După ce fusese părăsită, începuseră lipsurile. Fantine le pierduse repede din vedere pe Favourite, Zephine şi Dahlia. Legătura, sfărîmată de bărbaţi, fusese desfăcută de femei. Dacă le-ai fi spus peste cincisprezece zile că fuseseră prietene, s-ar fi mirat. Prietenia lor nu mai avea nici un rost. Fantine rămăsese singură. Tatăl copilului

ei plecase – vai, rupturile de felul acesta sînt fără leac! – şi ea se văzu cu desăvîrşire singură, dezobişnuită de muncă şi, pe deasupra, cu gust pentru plăceri. îndemnată de legătura cu Tholomyes să dispreţuiască mica meserie pe care o cunoştea, îşi părăsise clientela şi aceasta îi întorsese spatele. Nici un mijloc de cîştig. Fantine abia ştia să citească şi nu ştia să scrie ; o învăţaseră în copilărie să se iscălească; îl pusese pe un scriitor public să-i scrie o epistolă lui Tholomyes, apoi a doua, apoi a treia. Tholomyes nu răspunsese la nici una. Intr-o zi, Fantine auzi cumetrele spunînd cu ochii la fetita ci : „Parcă-i poţi lua în serios pe copiii ăştia ? Te uiţi la ei şi ridici din umeri I" Se gîndi atunci la Tholomyes, care ridica din umeri cînd era vorba de copilul lui şi nu lua în serios această făptură nevinovată. Inima i se întunecă. Totuşi, ce era de făcut ? Nu mai ştia cui să se adreseze. Cu toate că săvîrşise o greşeală, firea ei era, cum se ştie, numai sfială şi virtute. Simţi vag că era pe pragul deznădejdii şi gata să alunece pe un drum rău, Ii trebuia curaj; îl avu şi se încorda. îi veni în gînd să se întoarcă în oraşul ei de baştină, la Montreuil-sur-mer. Poate că va găsi acolo pe cineva care s-o cunoască şi să-i dea de lucru. Da, dar ar trebui să-şi ascundă greşeala. întrezărea nelămurit posibilitatea unei despărţiri mai dureroase încă decît cea dintîi. Inima i se strînse, dar luă o botă-rîre. Fantine, după cum se va vedea, avea curajul sălbatic al vieţii.
Renunţase vitejeşte la găteală, se îmbrăcase în veşminte de pînză, punînd toată mătasea, toate resturile de stofă, toate panglicile şi toate dantelele pe fiica-sa, singura vanitate care-i rămînea, sfîntă de data asta. Vîndu tot ce avea pe două sute de franci ; după ce-şi plăti toate datoriile, rămase cu vreo optzeci de franci. Părăsea Parisul la douăzeci şi doi de ani, într-o dimineaţă frumoasă de primăvară, ducîndu-şi copilul în spinare. Celui care le-ar fi văzut pe amîndouă trecînd i sar fi făcut milă. Femeia asta n-avea pe lume decît copilul, şi copilul n-avea pe lume decît pe maică-sa. Fantine îşi alăptase

singură copilul; din pricina asta plâ'mînii îi osteniseră şi tuşea puţin.
Nu vom mai avea prilejul să vorbim despre domnul Felix Tliolomyes. Să ne mărginim a spune că peste douăzeci de ani, sub regele Ludovic-Filip, acest Tholomyes era un avocat de provincie, gras, bogat şi CM trecere, alegător înţelept şi jurat foarte aspru, dar tot acelaşi om al plăcerilor.
După ce mersese, cînd şi cînd, ca să se odihnească, cu ceea ce se chemau pe-atunci trăsurelele din împrejurimile Parisului, plătind cîte trei sau patru gologani de fiecare leghe, Fantine ajunsese pe la amiază la Montfermeil, pe uliţa Brutarului.

Pe cînd trecea prin faţa hanului Thenardier, cele două fetiţe, încîntate de leagănul lor uriaş, îi luaseră ochii şi se oprise dinaintea acestei imagini a bucuriei.
Există vrăji. Cele două fetiţe fură pentru ea o astfel de vrajă.
Le privea emoţionată. Prezenţa îngerilor vesteşte raiul. I se păru că vede deasupra hanului aceluia tainicul aici al providenţei. Cele două micuţe erau atît de vădit fericite ! Le privea, le admira cu atîta înduioşare, încît în clipa cînd mama se oprise să respire între două versuri ale cîntecului, nu se putu împiedica să nu-i spună cuvintele pe care le-aţi citit: „Ai doi copii frumoşi, doamnă".
Făpturile cele mai crude sînt dezarmate cînd li se mîn-giie puii. Mama îşi ridică fruntea, îi mulţumi şi o pofti pe trecătoare să şadă pe banca de la uşă. Ea stătea pe prag. Cele două femei începură să vorbească :
— Mă numesc doamna Thenardier, spuse mama celor două fetiţe. Ţinem hanul acesta.
Apoi îşi continuă cîntecul printre dinţi :
Trebuie, sînt cavaler
Şi pornesc spre Palestina.
Această doamnă Thenardier era o femeie roşcovană, mătăhăloasă, colţuroasă; tipul femeii care place soldaţilor în toată urîţenia lui. Şi, lucru ciudat, avea un aer

suferind, care-i venea de Ia lecturile romanţioase. Era o bărbafoaie sclifosită. Romanele învechite, răsturnate peste închipuirea unor cîrciumărese, dau astfel de rezultate. Era încâ tînără; avea de-abia treizeci de ani. Dacă femeia asta, lăsată pe genunchi, s-ar fi ţinut dreaptă, poate ca statura ei înaltă şi înfăţişarea ei de colos ambu-iant, bun pentru bîlciuri, ar fi înfricoşat-o de la început pe călătoare, i-ar fi tulburat încrederea şi ar fi făcut ca tot ce avem de povestit să nu mai fie. E destul ca o persoană să stea jos, în loc să stea în picioare, pentru ca destinul să se schimbe.
Călătoarea îşi spuse povestea, schimbînd-o pe alocuri; istorisi că era lucrătoare; că-i murise bărbatul; că Ia Paris n-avea de lucru şi că mergea să caute într-altă parte, pe meleagurile ei; că părăsise Parisul chiar în dimineaţa aceea, pe jos; că era ostenită pentru că-şi ducea copilul în braţe şi, întîlnind trăsura de la Villemomble, se suise în ea ; că de la Villemomble venise la Montfermeil pe jos, că fetita umblase puţin, dar nu prea mult, era doar atît de micuţă că trebuise s-o ia în braţe, şi comoara mamei adormise.
Spunînd cuvintele astea, îşi sărută fetiţa cu patimă şi o trezi. Copilul deschise ochii mari, albaştri, ca cei ai maică-si, şi privi. Ce ? Nimic, totul, cu acel aer serios şi uneori sever al copilaşilor, taină a luminoasei lor nevinovăţii, în faţa virtuţilor noastre care apun. S-ar spune că se simt îngeri şi că ne ştiu oameni. Apoi copilita începu să rîdă şi, cu toate că maică-sa o ţinea bine, alunecă jos cu acea energie de neînvins a unei făpturi micuţe care vrea să alerge. Le zări deodată pe celelalte două în leagănul lor, se opri şi scoase limba, semn de admiraţie.
Mama Thenardier îşi dezlegă fetele şi le coborî din leagăn, spunîndu-le :
— Jucaţi-va cîteşitrele !

Copiii atît de mici se domesticesc repede, şi peste o clipă micu{ele Thenardier se jucau cu noua-venita cu o nesfîrşitâ plăcere, făcînd găuri în pămînt,
ies

.

Noua-venită era foarte veselă; bunătatea mamei e înscrisă în veselia odraslei; fetiţa luase o surcică drept sapă şi săpa cu energie o groapă cît pentru o muscă. Lucrul groparului devine hazliu Cînd îl face un copil.
Cele două femei stăteau de vorbă înainte.
— Cum o cheamă pe fetita dumitale ?
— Cosette.
Gosette, citiţi Euphrasia. Copila se numea Euphrasia. Dar din Euphrasia mama făcuse Cosette, cu acel blînd şi gingaş instinct al mamelor şi al oamenilor din popor, care schimbă Josefa în Pepita şi Francoise în Silette. Avem aici un soi de derivate care supără şi descumpăneşte toată ştiinţa etimologilor. Am cunoscut o bunică bătrînă, care izbutise să facă din Theodor, Gnon.
— Cî{i ani are ?
— Merge pe trei,
— Ca a mea, cea mare.
Intre timp, cele trei fetite se aşezaseră într-o atitudine de adîncă nelinişte şi totodată de fericire mare; se întîm-plase un eveniment: un vierme gras ieşise din pămînt şi ele erau în extaz. Frunţile lor încîntate se atingeau ; ai fi spus: trei capete într-o aureolă.
— Copiii – spuse mama Thenardier – se împriete
nesc repede. Uită-te la ele I Ai jura că sînt trei surori.
Cuvîntul acesta fu scînteia pe care o aştepta poate cealaltă mamă. Ea o luă de mînă pe doamna Thenardier, o privi ţintă şi-i spuse ;
— N-ai vrea să-mi (ii copilul ?
Doamna Thenardier avu una din acele mişcări de uimire, care nu sînt nici acceptare, nici refuz. Mama Cosettei urmă :
— Vezi dumneata, nu vreau să-mi duc fata acasă. Nu
mi-o îngăduie munca. Cu un copil nu găseşti unde să
intri. Oamenii sînt atît de curioşi prin partea locului!
Bunul dumnezeu m-a făcut să trec prin fata hanului
dumitale. Gînd am văzui micuţele, atît de drăguţe, de
curate şi de mulţumite, rn-au dat gata. Mi-am spus : uite

o mamă bună ! Asta e : ar fi ca trei surori. Şi pe urină, am să mă întorc curînd. Nu vrei să-mi (ii copilul ?
— Să vedem, spuse doamna Thenardier.
— Aş plăti şase franci pe lună.
Un glas bărbătesc strigă deodată din fundul birtului:

— Şapte franci. Şi plata înainte pe şase luni.
— Şase ori şapte patruzeci şi doi, spuse doamna The
nardier.
— Am să plătesc, spuse mama.
— Şi cincisprezece franci pe deasupra, pentru primele
cheltuieli, adăugă glasul de bărbat.
— In total cincizeci şi şapte de franci, spuse doamna
Thenardier. Şi printre aceste cifre tagmă vag:
Trebuie, spunea un războinic...
— Plătesc, spuse mama. Am optzeci de franci. O să-mi
rămînă ceva, ca să mă întorc la mine acasă, pe jos.
Am să cîştig bani acolo, şi cum voi avea cît de puţin,
am să mă întorc să-mi iau odorul.
Glasul de bărbat urmă :
— Fetiţa are tot ce-i trebuie ?
— E bărbatul meu, spuse doamna Thenardier.
— Fără îndoială că are tot ce-i trebuie, comoara
mamei. Am văzut eu că e bărbatul dumitale. Şi ce mai
lucruşoare frumoase 1 Să rămîi cu gura căscată. Din fie
care cîte o duzină ; şi rochiţe de mătase, ca o cucoană.
Sînt toate aici în legătura asta.
— Trebuie să ni le dai, zise din nou vocea de bărbat.
— Sigur că am să vi le dau ! spuse mama. Asta ar fi
nostim, să-mi las fata în pielea goală ! Faţa stăpînului se ivi.
— Bine, spuse el.
Tîrgul fu încheiat. Mama îşi petrecu noaptea ia han, dădu banii şi îşi lăsă fetiţa. îşi înnodă la loc bocceaua golită de lucrurile fetiţei, acum uşoară, şi plecă a doua zi dimineaţă, socotind că o să se întoarcă în curînd. Plecări care se pun la cale cu uşurinţă şi care sînt adevărate nenorociri 1
J8.S

O vecină a familiei Thenardier o întîlni pe marna copilului care pleca şi la întoarcere Ie povesti:
— Am văzut o femeie care plîngea în stradă de ţi se
rupea inima.
După ce plecă mama Cosettei, bărbatul îi spuse femeii:
— Asta o să-mi achite poliţa de o sută zece franci
care are scadenţa mîine. îmi lipseau cincizeci de franci.
Ştii că fără ei aş fi avut aici portărelul şi o somaţie de
plată ? I-ai întins o cursă bună cu copiii tăi.
— Fără să bănuiesc, spuse femeia.

II
O PRIMA SCHIŢA A DOUA FIGURI DEOCHEATE

Şoricelul pe care-l prinseseră era destul de pîăpînd, dar pisica se bucură şi de un şoarece slab.
Cine erau aceşti Thenardier ?
Să spunem chiar de pe acum ceva despre ei. Vom desăvîrşi desenul mai fîrziu.

Făpturile acestea aparţineau acelei clase bastarde, alcătuite din oameni grosolani parveniţi şi din oameni deştepţi dar decăzuţi, care-şi face loc între clasa aşa-zisă mijlocie şi clasa aşa-zisă inferioară, şi care amestecă unele din cusururile celei de-a doua cu aproape toate viciile celei dintîi. Făceau parte dintre acele firi mărunte care, chiar dacă le încălzeşte din întîmplare cine ştie ce foc întunecat, devin totuşi, cu uşurinţă, monstruoase. Femeia avea în suflet ceva de bruta, iar bărbatul de pungaş. Amîndoi erau înclinaţi să meargă cu paşi mari spre rău. Există suflete de rac,- care merg de-a-ndărăte!ea, mereu spre întuneric, dînd înapoi în viaţă, în loc să înainteze, folo-sindu-se de experienţă ca să-şi sporească urîţenia, devenind tot mai rele şi îmbibîndu-;se din ce în ce mai mult de întuneric. Asemenea suflete aveau bărbatul şi femeia aceasta.

14*

Thenardier, în special, ar fi stingherit pe un fizionomist. E de ajuns să-i priveşti pe unii oameni pentru a nu te încrede în ei. Ii simţi întunecaţi din cap pînă-n picioare. Sînt neliniştiţi de ce e în urma lor şi ameninţători pentru ce e înainte. Nimeni nu poate şti ce au făcut şi ce vor face. Umbra pe care o au în privire îi denunţă. E destul să-i auzi rostind un cuvînt sau să-i vezi făcînd o mişcare ca să întrezăreşti în trecutul lor taine negre şi în viitorul lor negre mistere.
Thenardier, dacă e să-l credem, fusese soldat; sergent, spunea el; făcuse probabil campania din 1815 şi se purtase eroic după cît se pare. Vom vedea mai tîrziu care era adevărul. Firma cîrciumii sale era o aluzie la una din aceste vitejii. O zugrăvise el însuşi, pentru că se pricepea să facă puţin din toate, dar prost.
Era epoca în care vechiul roman clasic, după ce fusese Clelie, era Lodoiska, tot pretenţios, dar din ce în ce mai vulgar, decăzut de la domnişoara de Scudery ' la doamna de Barthelemy-Hadot şi de la doamna de Lafayettes la doamna Bournon-Malarme3. Acum incendia sufletul drăgăstos al portăreselor din Paris, pustiind pînă şi suburbia. Doamna Thenardier era deşteaptă tocmai cît trebuia ca să citească asemenea cărţi. Se hrănea cu ele. îşi îneca în ele creierul mult-pn{in cît îl avea; lucrul acesta îi dăduse în frageda ei tinereţe, ba chiar ceva mai tîrziu, un fel de atitudine gînditoare lîngă bărbatu-său, un şmecher de o oarecare pătrundere, un destrăbălat cu oarecare ştiinţă de carte, minus gramatica, grosolan şi totodată subţire. In privinţa sentimentalismului, îl citea pe Pigault-Lebrun4, iar „în ceea ce priveşte sexul slab",
1 Romancieră franceză din secolul al XVII-lea. In Cyrus, Ctelte şl alte lungi romane travestea societatea franceză din timpul lui Mazarin, trans-punfndu-l figurile şi aventurile în antichitate.
2 Romancieră franceză de talent din secolul al XVII-lea.
3 Doamnele de Barthelemy-Hadot şi Bournon-Malarme – scriitoare obscure din secolul al XVIII-lea, autoare de romane de aventuri şl de dragoste.
* Romancier francez din vremea revoluţiei şi a imperiului, foarte citit de masele populare pentru realismul şi verva lui.

cum spunea în limbajul lui, era un bădăran corect şi simplu. Nevastă-sa era cu vreo doisprezece sau cincisprezece ani mai tînără decît el. Mai tîrziu, cînd pletele ei revărsate jalnic după moda romantică începură să-i albească şi cînd Megera ' luă locul Pamelei -, doamna Thenardier nu mai fu altceva decît o femeie rea şi grasă, care se hrănise cu romane proaste. Dar nu citeşti nerozii fără să te resimţi. Rezultatul fu că pe fata ei cea mare o boteză Eponine. Cît despre cea mică, era cît pe-aci să-i pună bietei copile numele de Gulnare. Faptul că nu o chema decît Azelma3 şi-l datora întîmplării fericite că maică-sa citise tocmai atunci un roman de Ducray-Duminil *.
De altfel, s-o spunem în treacăt, nu totul e ridicol şi superficial în epoca asta ciudată la care facem aluzie şi care ar putea fi numită anarhia numelor de botez. Alături de elementul romanţios pe care l-am arătat, mai e şi simptomul social. Nu arareori azi pe văcar îl cheamă Arthur, Alfred sau Alfons, şi pe viconte – dacă mai sînt viconţi – Thomas, Petru sau Iacob. Această deplasare, care dă numele „elegant" plebeului şi numele ţărănesc aristocratului, nu e decît o mişcare spre egalitate. Suflul nou nu poate fi împiedicat să pătrundă şi aici, ca peste tot. Sub această discordie aparentă e un lucru mare şi adine, şi anume revoluţia franceză.
1 Una dintre cele trei furii din mitologia greacă ; prin extensiune, fe meie rea.
2 Eroina romanului realist cu acelaşi titlu de scriitorul englez Richard-son (secolul al XVIIMea) ; tip de fată sentimentală, victimă a naivităţii sale.
* Eponfne este numele unei eroine galice, sofia unui răsculat împotriva stăptnirii romane, victimă a iubirii conjugale. Gulnare e un nume germanic. Azelma e un nume scoţian din poemele lui Ossian. Toate trei numele, întîlnite tn romanele vremii, arată gustul pentru patronimele bizare, istorice, dominant pe timpul revoluţiei şi al imperiului.
4 Romancier francez, foarte apreciat tn timpul revoluţiei şi al imperiului. Romanul său Alexe sau căsuţa din codru s-a bucurat de succes şi în tara noasiră la începutul secolului trecut.

III
CIOCIRLIA
Nu ajunge să fii rău la suflet ca să-ţi meargă bine. Birtului îi mergea prost.
Datorită celor cincizeci şi şapte de franci ai călătoarei, Thenardier putuse împiedica un protest şi-şi onorase semnătura. Luna următoare avură din nou nevoie de bani; nevastă-sa plecă la Paris şi depuse la Muntele de Pietate trusoul Cosettei pentru şaizeci de franci. îndată ce cheltuiră şi suma aceasta, cei doi Thenardier se obiş-nuiră să nu mai vadă în fetiţă decît un copil luat la ei din milă şi se purtară cu ea ca atare. Pentru că nu mai avea nimic de-al ei, o îmbrăcară cu fuste şi cămăşi vechi de-ale fetelor Thenardier, adică în zdrenţe. Ii dădură să mănînce resturile celorlalţi, hrănind-o ceva mai bine decît pe cîine şi ceva mai prost decît

pe pisică. Pisica şi cîinele erau de altfel tovarăşii ei obişnuiţi de mas'ă; Cosette mînca cu ei sub masă, dintr-un blid de lemn, Ia fel cu al lor. Maică-sa, care ise stabilise, după cum se va vedea mai tîrziu, la Montreuil-sar-mer, scria, sau mai bine zis, punea pe cineva să scrie la fiecare sfîrşit de lună, cerînd veşti despre copilul ei. Gei doi Thenardier răspundeaa întotdeauna aidoma : Cosettei îi merge de minune.
După ce se scurseră cele şase luni, mama trimise şapte franci pentru a şaptea lună şi-şi continuă destul de regulat trimiterile, din lună în lună. Na se isprăvise încă anul, cînd Thenardier spuse: „Că mare cinste ne face! Ce crede că facem cu cei şapte franci ai ei ?" Şi-i scrise cerîndu-i doisprezece franci. Mama, pe care o convinseseră că fetiţa ei e fericită şi „se dezvoltă bine", se supuse trimiţîndu-le doisprezece franci.
Sînt oameni care nu pot iubi pe unii fără să nu urască pe alţii. Mama Thenardier îşi iubea cu patimă fetele, în aşa fel încît n-o putea suferi pe străină. E trist sa te gîndeşti că dragostea unei mame poate să aibă şi părţi urîte. Oricît de puţin loc ar fi ocupat Cosette. i se

părea că-l ia pe-al fetelor ei şi că le împuţinează aerul pe care-l respiră. Doamna Thenardier, ca multe de teapa ei, avea o porţie anumită de mîngîieri şi alta de lovituri şi sudălmi, pe care o cheltuia în fiecare zi. Dacă n-ar fi avut-o pe Cosette, cu siguranţă că fetele ei, oricît de idolatrizate erau, ar fi primit şi unele şi altele; străina, însă, le făcu serviciul de-a întoarce loviturile asupra ei. Fetele nu avură decît mîngîierile. Cosette nu făcea o mişcare fără să nu-i cadă pe cap o grindină de pedepse aspre şi nerneritate. Făptură blîndă şi slabă, care nu înţelegea nimic despre lumea aceasta şi despre dumnezeu, pedepsită, certată, tratată cu asprime, bătută fără încetare, vedea alături două făpturi la fel cu ea care trăiau fericite. Fiindcă doamna Thenardier se purta rău cu Cosette, Eponine şi Azelma se purtară la fel. Copiii la vîrsta asta sînt alte exemplare ale mamei lor, în format mai mic.
Se scurse un an, apoi un altul. In sat se spunea :
— Thenardierii ăştia sînt oameni cumsecade. Nu sînt bogaţi, şi cresc un copil lăsat în părăsire la ei.
Credeau că maică-sa uitase de Cosette.
Thenardier, însă, care aflase nu se ştie pe ce căi ascunse că ar fi vorba de un copil din flori, lucru pe care mamă-sa nu-l putea mărturisi, îi ceru cincisprezece franci pe lună, spunînd că lighioana creşte şi „mîncă", şi ame-ninţînd că n-o mai ţine. „Să nu mă sîcîie pe mine – striga el – că-i trîntesc ţîncul tocmai cînd crede că l-a ascuns mai bine. Trebuie să-mi dea mai mult."
Mama plăti cei cincisprezece franci.
Din an în an copilul creştea, şi mizeria lui de asemenea.
Cît timp fu mică de tot, Cosette rămase calul de bătaie al celor două fetiţe ; cum se făcu mai mare, adică mai-nainte chiar de-a împlini cinci ani, ajunse servitoarea casei.
La cinci ani, aţi spune, de necrezut! Vai, e-adevărat! Suferinţa socială începe Ia orice vîrstă. N-am văzut oare, de curînd, procesul unui oarecare Dumolard, orfan, ajuns bandit, care de la vîrsta de cinci ani, spun documentele

oficiale, fiind singur pe lume, „muncea ca să trăiască şi fura"?
O puseră pe Cosette să meargă după cumpărături, să cureţe odăile, curtea, strada, să spele vasele şi chiar să ducă greutăţi în spinare. Cei doi Thenardier se socotiră cu atît mai îndreptăţiţi să se poarte astfel, cu cît mama, care se afla tot la Montreuil-sur-mer, începu să plătească prost. Rămăsese în urmă cu cîteva luni.
Dacă Fantine s-ar fi întors la Montfermeil după aceşti trei ani, nu şi-ar mai fi recunoscut copilul. Cosette, atît de drăguţă şi de rumenă la venirea ei în casa aceea, era acum slabă şi palidă. Avea o înfăţişare neliniştită. „O prefăcută !" spuneau soţii Thenardier.
Nedreptatea o făcuse arţăgoasă şi mizeria o urîţise. Nu-i mai rămîneau decît ochii frumoşi, care-ţi făceau milă, pentru că, mari cum erau, părea că vezi în ei o şi mai nesfîrşită jale.
Era trist s-o vezi, iarna, pe această biata copilă, care n-avea nici şase ani, tremurînd în zdrenţele ei de pînză vechi, găurite, măturînd strada dis-de-dimineaţă cu o mătură uriaşă în mînuţele ei roşii şi cu o lacrimă în ochii ei mari.
In partea locului i se spunea Ciocîrlia. Poporului, căruia-i plac imaginile, o poreclise astfel pe această fiinţă ca o păsărică, ce tremura, se speria, se înfiora, se trezea în fiecare dimineaţă cea dintîi din casă şi din sat, mereu pe stradă, sau pe cîmp, înaintea zorilor.
Numai că biata Ciocirlie nu cînta niciodată.

CARTEA A C1NCBA
DECLINUL
I
POVESTEA UNUI PROGRES REALIZAT IN INDUSTRIA MARGELARIEI

Ce se întîmpla cu ea ? Unde era ? Ce făcea această mamă, care, după spusele celor din Montfermeil, părea să-şi fi părăsit copilul ?
După ce-o lăsase pe mica Cosette celor doi Thenardier, îşi continuase drumul şi ajunsese la Montreuil-sur-mer.
Acestea se petreceau, ne aducem aminte, în 1819.
Fantine îşi părăsise locul de baştină de vreo zece ani. Montreuil-sur-mer îşi schimbase înfăţişarea. Pe cînd Fantine scăpata treptat din mizerie în mizerie, oraşul ei natal ajunsese într-o stare înfloritoare.
De vreo doi ani se înfiripase acolo una din acele industrii care sînt marile evenimente ale micilor localităţi.
Amănuntul acesta are importanţă şi socotim necesar să-l dezvoltăm ; mai că am spune: să-I subliniem.
Din timpuri foarte vechi, Montreuil-sur-mer avea ca industrie specială imitarea jais-urilor englezeşti ' şi a mărgelelor negre din Germania. Industria aceasta lînce-zise din pricină că scumpetea materiilor prime influenţa asupra mîinii de lucru. In momentul cînd Fantine se întoarse la Montreuil-sur-mer, se întîmplase o prefacere neaşteptată în producţia acestor „articole negre". Spre sfîrşitul lui 1815, un om, un necunoscut, se stabilise în oraş şi se gîndise să înlocuiască în această fabricaţie răşina de India cu răşina indigenă şi, mai ales la bră-

1 O varietate de antracit, tare şi sticlo?, folosit la fabricarea mărgelelor şi altor podoabe.

ţări, inelele de tablă sudata cu inelele de tablă numai apropiată. Această mică schimbare fusese o adevărată revoluţie. Această mică schimbare redusese considerabil preţul materiei prime şi îngăduise, în primul rînd, ridicarea preţului mîinii de lucru, ceea oe era o binefacere pentru localitate; în al doilea rînd, îmbunătăţirea fabricaţiei, ceea ce însemna un folos pentru consumator; în al treilea rînd, vînzarea produselor cu preţ mai redus, întreind totodată cîştigul, ceea ce însemna un profit pentru manufacturier.
In felul acesta o idee avea trei rezultate.
In mai puţin de trei ani, autorul acestui procedeu se îmbogăţise, ceea ce e bine, şi îmbogăţise şi pe alţii din jurul său, ceea ce e şi mai bine. Nu era de prin partea locului. Nu se ştia nimic despre obîrşia lui; iar despre începuturile lui, prea puţin. Se povestea că venise în oraş cu foarte puţini bani, cel mult cu vreo cîteva sute de franci. Cu capitalul acesta modest, pus în slujba unei idei ingenioase, dobîndise şi averea lui şi pe aceea a ţinutului.
La sosirea sa la Montreuil-sur-mer n-avea decît veşmintele, înfăţişarea şi felul de-a vorbi al unui lucrător.
Se pare că în ziua în care intraise pe tăcute în orăşelul Montreuil-sur-mer, într-o după-amiază de decembrie, către seară, cu sacul în spinare şi cu băţul noduros în mînă, un mare incendiu izbucnise tocmai la casa comunală. Omul acesta se aruncase în foc şi salvase, primej-duindu-şi viaţa, doi copii, care din întîmplare erau ai căpitanului de jandarmi; din această pricină nimeni nu se mai gîndise să-i ceară actele. Tot atunci i se aflase numele. îl chema moş Madeleine.
n
. , - MADţLJEINE
Avea vreo cincizeci de ani, părea muncit de gînduri şi era: un om bun. Iată tot oe se putea,..spune .despre el. Datorită progreselor rapide ale acestei industrii, pe care

o pusese pe roate atît de strălucit, Montreuil-sur-mer se preschimbase într-un important centru de afaceri. Spania, care foloseşte mult jais-urile negre, comanda în fiecare an cantităţi uriaşe. Montreuil-sur-mer făcea, în ce priveşte negoţul acesta, concurenţa Londrei şi Berlinului. Beneficiile lui moş /vladeleine erau atît de mari, încît îneepînd din al doilea an putuse să-şi ridice o fabrică impunătoare, în care erau două ateliere încăpătoare: unul pentru bărbaţi şi altul pentru femei. Orice înfometat putea să i se înfăţişeze şi era sigur că găseşte de lucru şi pîine. Moş Madeleine cerea bărbaţilor bunăvoinţă, femeilor să fie cinstite, şi tuturor, corectitudine. Despărţise atelierele în aşa fel, încît să poată separa sexele, pentru ca fetele şi femeile să fie cuminţi. In privinţa asta era neclintit. Era singura sa neîngăduinţa. Asprimea lui era cu atît mai îndreptăţită, cu cît Montreuil-sur-mer, fiind o garnizoană, prilejuri de corupţie erau destule. De altfel, venirea lui acolo fusese o binefacere, şi

prezenţa lui, providenţială. înainte de sosirea lui moş Madeleine, întreg ţinutul lîncezea; acum totul trăia viaţa sănătoasă a muncii. Un freamăt puternic încălzea şi străbătea totul. Şomajul şi mizeria erau necunoscute. Nu era buzunar, oricît de modest, în care să nu se găsească vreo cîţiva gologani, şi nici locuinţă, oricît de săracă, unde să nu existe puţină bucurie.
Moş Madeleine folosea pe toată lumea. Le cerea tuturor un singur lucru : bărbaţilor să fie de treabă şi fetelor să fie cinstite.
După cum am spus, în mijlocul acestei activităţi, a cărei pricină şi temei era el, moş Madeleine făcea avere, dar, lucru destul de ciudat pentru un om simplu care se ocupă cu negoţul, grija lui de căpetenie nu părea să fie asta. S-ar fi spus că se gîndea mult la ceilalţi şi puţin la el însuşi. Se ştia că depusese în 1820 la Laffitte o sumă de şase sute treizeci de mii de franci, dar, mai-na-inte de a-şi fi pus deoparte aceşti şase sute treizeci de mii de franci, cheltuise mai bine de un milion pentru oraş şi pentru săraci.

Spitalul era prost înzestrat; înfiinţase acolo zece paturi. Montreuil-sur-mer se împărţea în oraşul de sus şi oraşul de jos. Oraşul de jos, unde locuia el, n-avea dfcît o singură şcoală, o şandrama care se surpa; clădise două: una de fete şi alta de băieţi. Alocase celor doi învăţători, din banii lui, o indemnizaţie de două ori mai mare decît bietul lor salariu oficial, şi într-o zi îi spuse unuia care se mira: „Primii funcţionari ai statului sînt doica şi învăţătorul". înfiinţase, pe cheltuiala lui, un azi!, lucru aproape necunoscut pe vremea aceea în Franţa, şi un fond de ajutor pentru lucrătorii bătrîni şi infirmi. Din pricină că manufactura asta devenise un centru important, un cartier nou, cu un mare număr de familii sărace, luă repede fiinţă în jurul lui; deschise acolo o farmacie gratuită.
Gînd abia începuse, inimile bune îşi spuneau : vlăjganul ăsta vrea să se îmbogăţească. Cînd îl văzură îmbogăţind ţinutul înainte de a se îmbogăţi el însuşi, aceleaşi inimi bune îşi spuseră : e un ambiţios. Lucrul acesta părea şi mai probabil, dat fiind că omul era religios şi chiar cucernic în oarecare măsură, ceea ce era foarte bine văzut pe vremea aceea. Se ducea în fiecare duminică să asculte liturghia. Deputatul din localitate, căruia îi mirosea peste tot a concurenţă, începu să se neliniştească de această cucernicie. Deputatul, care fusese membru al corpului legislativ al imperiului, avea aceleaşi idei religioase ca acel părinte-oratorian, cunoscut sub numele de Fouche', duce d'Otrante, care-l promovase şi-i fusese prieten. Intre cei patru pereţi rîdea pe înfundate de dumnezeu. Dar cînd îl văzu pe bogatul manufacturier Madeleine ducîndu-se la liturghia de la ceasurile şapte dimineaţa, întrezări într-însul un eventual candidat şi se hotărî să i-o ia înainte; îşi luă un duhovnic iezuit şi se duse, la rîndul lui, atît la liturghie cît şi la vecernii. Ambiţia însemna pe vremea aceea, în adevăratul înţeles al cuvîntului, a te lua la întrecere
i Fost călugăr, deputat In Conven(!unea Naţională, apoi ministru al politie! sub directoriu ji imperiu.

întru cele sfinte. Din spaima aceasta, o dată cu bunul dumnezeu, cîştigară şi săracii, pentru că preacinstitul deputat înfiinţa şi el două paturi la spital; ceea ce făcea în total douăsprezece.
Cu toate astea, într-o dimineaţă a anului 1819, se răs-pîndi în oraş zvonul că, la propunerea domnului prefect şi ţinînd seama de serviciile aduse ţinutului, moş Made-leine va fi numit de către rege primar la Montreuil-sur-mer. Aceia care-l socotiseră pe noul-venit drept „un ambiţios", se folosiră cu bucurie de prilejul acesta dorit de toată lumea, ca să poată striga : „Ei, ce spuneam noi ?" Montreuil-sur-mer fierbea. Zvonul era întemeiat. Cîteva zile mai tîrziu, numirea apăru în Monitor, A doua zi, moş Madeleine o respinse.
Tot în acest an, 18J9, produsele noului procedeu născocit de Madeleine figurară la Expoziţia industriei; la raportul juriului, regele îl numi pe inventatorul lor cavaler al Legiunii de onoare. Din nou zarvă în oraş. Va să zică asta voia : o decoraţie! Dar moş Madeleine o refuză.
Hotărît lucru, omul acesta era o taină. Inimile bune ieşiră din încurcătură spunînd : „La urma urmei, e un fel de aventurier 1"
Cum am mai spus, ţinutul îi datora mult, săracii îi datorau totul; se făcuse afît de folositor, încît trebuise pînă la urmă să fie onorat, şi era atît de blînd, încît trebuise pînă la urmă să fie iubit; lucrătorii mai ales îl adorau, şi el primea această adoraţie cu un fel de gravitate melancolică. Cînd se ştiu că era bogat, „lumea bună" îi dădu bună ziua şi în oraş i se spuse: „domnul Madeleine", dar lucrătorii lui şi copiii îi ziceau mai departe „moş Madeleine" şi lucrul acesta îl făcea, mai mult ca orice, să zîmbească. Pe măsură ce se ridica mai sus, plouau invitaţiile. „Societatea" îl dorea. Măruntele saloane înţepate de la Montreuil-sur-mer, care, bineînţeles, rămăseseră la început cu uşile închise în faţa meşteşugarului, se deschiseră larg în faţa milionarului. I se făcură mii de temeneli. Le refuză. Nici de data asta inimile bune nu fură stînjenite: „N-are nici bună creştere, nici învăţătură. Cine ştie de

unde vine. iM-are de unde şti cum sa se poarte în lume. Nici n-o fi ştiind să citească."
Cînd l-au văzut cîştigînd bani, şi-au spus : e un negustor. Gînd l-au văzut dînd bani în dreapta şi-n stînga, şi-au spus : e un ambiţios. Cînd l-au văzut refuzînd onorurile, şi-au spus : e un aventurier. Cînd l-au văzut ocolind lumea, şi-au spus : e o brută.
In 1820, adică după cinci ani de la sosirea lui la Mon-treuil-sur-mer, serviciile pe care Ie adusese erau atît de însemnate, iar dorinţa regiunii atît de unanimă, încît regele îl numi din nou primar al oraşului. Refuză încă o dată ; dar prefectul se împotrivi refuzului; toţi fruntaşii veniră să-l roage, poporul îl imploră în plină stradă, stăruinţa fu atît de vie, încît pînă la urmă primi. Lumea băgă de seamă că ceea ce păru să-l convingă fură vorbele de mînie ale unei bătrîne din popor, care-i strigă cu năduf din pragul aşii: „E nevoie de un primar bun. Poate cineva să dea înapoi cînd e vorba să facă un bine ?"
'Asta fu cea de-a treia fază a ascensiunii sale. După ce moş Madeleine devenise domnul Madeleine, domnul Madeleine devenise domnul primar.
III

SUME DEPUSE LA LAFFITTE
De altfel, rămăsese tot atît de simplu ca în prima zi. Avea părul cărunt, privirea serioasă, chipul ars de soare al unui lucrător şi expresia gînditoare a unui filozof. Purta de obicei o pălărie cu borul lat şi o redingotă lungă de postav gros, încheiată pînă la gît. îşi îndeplinea funcţiunile de primar, dar în afară de asta trăia tot în singurătate. Vorbea cu puţină lume. Se ferea de orice politeţă convenţională, saluta în grabă şi o ştergea repede, zfrnbea ca să nu fie nevoit să vorbească, dădea din buzunar ca să nu fie silit să zîmbească. Femeile spuneau des-

pre dînsul: „Ce urs cumsecade I" Avea o singură plăcere : să se plimbe pe cîmp.
Lua masa întotdeauna singur, cu o carte deschisă în faţă, din care citea. Avea o bibliotecă mică, dar bine întocmită. îi plăceau cărţile; cărţile sînt prieteni reci, dar siguri. Pe măsură ce timpul liber îi sporea o dată cu averea, părea că profită de el pentru a se cultiva. De cînd era la Montreuil-sur-mer se putea vedea că din an în an limbajul său devenea mai politicos, mai ales şi mai blînd.
Cînd se plimba, lua cu el bucuros puşca, dar se slujea rar de ea. Cînd totuşi i se întîmpla s-o facă, ţintea fără greş, ceea ce-i speria pe ceilalţi. Nu împuşca niciodată un animal nevătămător. Nu trăgea niciodată în păsărele.
Cu toate că nu mai era tînăr, avea o putere covîrşi-toare. Dădea o mînă de ajutor oricui avea nevoie, ridica un cal, împingea la căruţă cînd i se înnămolea o roată, oprea de coarne un taur care o luase razna. Totdeauna pleca de acasă cu buzunarele pline şi se întorcea cu ele goale. Cînd trecea printr-un sat, ţîncii zdrenţăroşi alergau bucuroşi după el şi-l înconjurau ca un roi de mus-culiţe.
S-ar fi putut spune că-şi trăise odinioară viaţa la ţară, pentru că avea la îndemînă tot soiul de sfaturi folositoare pentru ţărani. Ii învăţa să distrugă rugina griului, stropind podul casei şi udînd bine găurile duşumelei cu o soluţie de sare de bucătărie. Le arăta cum să stîrpească gărgăriţele. Avea „reţete" pentru distrugerea pirului, neghinei, măzărichii, a busuiocului roşu, a tuturor ierburilor parazite care mîncau grîul. Apăra o crescătorie ds iepuri împotriva şobolanilor, punînd înăuntru un cobai care să le miroase.
Văzu o dată nişte oameni din partea locului plivind de zor nişte urzici. Privi grămada de plante smulse din rădăcină, veştejite şi spuse: „Au murit. Ar fi şi ele bune la ceva, dacă aţi şti să vă folosiţi de ele. Cînd urzica e tînără, frunza ei e o legumă excelentă; cînd îmbătrî-neşte, are filamente şi fibre ca ale cînepei şi inului.

Pînza de urzică e tot atît de bună ca şi cea de cînepă. Urzica tocată e bună pentru pisări; zdrobită, e bună pentru vitele cornute. Sămînţa de urzică amestecată în nutreţ face ca părul animalului să prindă lustru; rădăcina ei, amestecată cu sare, dă o culoare galbenă, foarte frumoasă. E un fin minunat, care poate fi cosit de două ori pe an. Şi ce-i trebuie urzicii ? Un pic de pămfnt. Nici o îngrijire, nici o cultură. Numai că sărnînţa ei se

scutură pe măsură ce se coace şi e greu de cules. Asta e tot. Dacă v-aţi da putină osteneală, urzica ar fi folositoare; pentru că o lăsăm în părăsire, devine dăunătoare şi atunci o stîrpim. Giţi oameni nu seamănă cu urzica !" Apoi, după o clipă de tăcere, spuse: „Ţineţi minte asta, prieteni: nu există nici iarbă rea şi nici oameni răi. Nu există decît cultivatori răi."
Copiii îl iubeau şi ei, pentru că ştia să facă lucruşoare drăguţe din paie şi nuci de cocos.
De cîte ori vedea că poarta unei biserici e cernită, intra înăuntru; umbla după înmorrnîntări, ca alţii după botezuri. Văduvia şi nenorocirea altora îl atrăgeau datorită marei lui blîndeţi; se băga printre prietenii în doliu, printre familiile înveşmîntate în negru şi printre preoţii care se tînguiau în jurul unui sicriu. Părea că-i place sâ-şi legene gîndurile în sunetul cîntărilor funebre, pline de imaginea unei alte lumi. Cu ochii spre cer, cu un fel de năzuinţă spre tainele nesfîrşitului, asculta glasurile triste care cîntau pe marginea prăpastie! întunecate a morţii.
Făcea pe ascuns o mulţime de fapte bune, aşa cum alţii fac pe ascuns fapte urîte. Pătrundea pe înserat prin case; urca pe furiş treptele. Un biet nenorocit, întor-cîndu-se în cotlonul său din podul casei, băga de seamă că uşa fusese deschisă, uneori cu forţa, în lipsa lui. Bietul om începea să strige: „M-au călcat hoţii!" Intra, şi primul lucru pe care-l vedea era o monedă d-e aur uitată pe o mobilă. „Hoţul" care-l călcase era moş Made.'eine. Era binevoitor şi trist. Lumea spunea : „Iată un bogătaş care nu pare mîndru. Iată un om fericit care nu pare voios."
20.2

Unii susţineau că e un personaj misterios şi afirmau că nimeni nu intra vreodată în odaia lui, o adevărată chilie de pustnic, mobilată cu clepsidre înaripate şi împodobite cu oase puse cruciş şi cu capete de mort. Se spuneau atît de multe, încît nişte cucoane tinere, dichisite şi răutăcioase, din Montreuil-sur-mer, veniră într-o zi şi-l rugară : „Domnule primar, arată-ne odaia dumitale! Se spune că ar fi o peşteră." El zîmbî şi le pofti în „peşteră". Fură pedepsite pentru curiozitatea lor. Era o odaie cu mobilă de acaju, destul de urîtă de altfel, ca toate mobilele de soiul acesta, şi tapetată cu hîrtie ieftină. Nu putură vedea nimic altceva acolo, decît, pe cămin, două sfeşnice de modă veche, care păreau de argint „pentru că erau marcate". Observaţie plină de spirit provincial.
Totuşi lumea spuse mai departe că nimeni nu intra în odaia aceea, care era o peşteră de pustnic, o văgăună, un mormînt.
Se şoptea de asemeni că avea depuse la banca Laffitte sume „uriaşe", care îi erau ţinute întotdeauna la înde-mînă, astfel încît domnul Madeleine putea să sosească într-o bună dimineaţă la Laffitte, să iscălească o chitanţă şi să-şi ia cu el cele două sau trei milioane în zece minute. In realitate, aceste „două sau trei milioane" se reduceau, după cum am spus-o, la şase sute treizeci sau patruzeci de mii de franci.

IV

DOMNUL MADELEINE IN DOLIU

La începutul anului 1821 ziarele vesteau moartea domnului Myriel, episcopul din Digne, „supranumit monseniorul Bienvenu", şi răposat întru domnul la vîrsta de optzeci şi doi de ani.

Să adăugăm aici un amănunt pe care ziarele îl scăpară din vedere: episcopul din Digne era, la moartea lui, orb de mai mulţi ani de zile, şi era mulţumit că era orb, pentru că o avea pe sora lui alături. Să fii orb

şi să fii iubit, în treacăt fie spus, e pe pămîntul acesta, unde nimic nu e desăvîrşit, una din formele cele mai deosebit de alese ale fericirii. Să ai tot timpul lîngă tine o soţie, o fiică, o soră, o fiinţă încîntătoare, care e acolo pentru că tu ai nevoie de ea şi pentru că ea nu se poate lipsi de tine, să te ştii de neînlocuit pe lîngă cel care {i-e necesar; să-i poţi măsura în orice clipă afecţiunea după prinosul de prezenţă pe care ţi-l dăruieşte, aşa fel încît să-ţi spui: fiindcă îmi hărăzeşte tot timpul ei, înseamnă că mi-a dăruit tot sufletul; să vezi cugetul în locul chipului; să-ţi dai seama că cineva ţi-e credincios, cînd pentru tine lumea e o eclipsă ; să simţi foşnetul unei rochii ca pe un fîlfîit de aripi; s-o auzi ducîndu-se şi venind, ieşind şi întorcîndu-se, vorbind, cîntînd, şi să te gîndeşti că eşti ţinta acestor paşi, a vorbelor şi a cîntecului; să-ţi arăţi în fiecare clipă puterea de atracţie ; să te simţi cu atît mai puternic cu cît eşti mai infirm; să te preschimbi în întuneric şi, prin întuneric, în astrul împrejurul căruia se roteşte un înger – iată o neasemuită fericire. Cea mai mare fericire a vieţii e convingerea că eşti iubit, iubit pentru tine însuţi; sau mai bine : iubit în ciuda ta însuţi; o asemenea convingere un orb o poate avea. Să fii ajutat într-o astfel ds restrişte înseamnă să fii mîngîiat. Iţi lipseşte ceva ? Nu. N-ai pierdut lumina, cînd ai dragostea ! Şi ce dragoste 1 O dragoste făcută pe de-a-ntregul din virtute. Acolo unde e siguranţă, nu există orbire. Sufletul dibuie în căutarea altui suflet şi îl găiseşte. Şi sufletul acesta, aflat şi pus la încercare, e o femeie. O mînă te sprijină : e a ei; o gură îţi atinge uşor fruntea : e gura ei; auzi o răsuflare foarte aproape de tine: e ea. Să ai totul de la ea, de la credinţa ei în tine şi pînă la mila ei, să nu fii părăsit niciodată, să ai această fiinţă plăpîndă care să te ajute, să te rezemi pe-o trestie de neclintit, să atingi cu mîinile providenţa şi s-o poţi lua în braţe, dumnezeu aievea, ce încîntare! Inima, această modestă floare cerească, păşeşte spre o tainică înflorire. N-ai schimba această umbră pentru oricîtă lumină. Sufletul-înger e aci, aci fără încetare; se îndepărtează numai ca

să se întoarcă; dispare ca un vis şi apare din noii, ca o realitate. Simţi un fel de căldură care se apropie. Iat-o I Eşti plin de seninătate, de bucurie, de extaz ; străluceşti în noapte. Mii de îngrijiri mărunte. Nimicuri care preţuiesc foarte mult în acest gol. Cele mai gingaşe accente ale vocii unei femei, şoptite ca să te legene, îţi înlocuiesc o lume stinsă. Eşti dezmierdat de un suflet. Nu vezi nimic, dar te simţi iubit. E un rai făcut din beznă. Din raiul acesta, monseniorul Bienvenu trecuse în celălalt.

Vestea morţii sale apăru în ziarul local din Montreuil-sur-mer. A doua zi, domnul Madeleine era îmbrăcat în negru şi purta doliu la pălărie.

In oraş, doliul acesta fu băgat în seamă şi lumea începu să pălăvrăgească. Se păru că se face lumină în JuruJ originii domnului Madeleine. Lumea bănui că se înrudea cu venerabilul episcop. „E în doliu după episcopul din Digne", se şopti în saloane. Acest lucru ridică mult prestigiul domnului Madeleine şi-l făcu să capete dintr-o dată şi pe neaşteptate o oarecare consideraţie în lumea aleasă din Montreuil-sur-mer. Microscopicul foburg Saint-Germain al oraşului se gîndi să pună capăt carantinei la careul supusese pînă atunci pe domnul Madeleine, presupusă rubedenie a unui episcop. Domnul Madeleine îşi dădu seama că înaintase în grad, după ploconelile tot mai adînci ale femeilor bătrîne şi după zîmbetele celor tinere. într-o seară, o venerabilă doamnă a acelei mărunte lumi mari, curioasă prin dreptul pe care i-l dădea bătrîneţea, îşi luă îndrăzneala să-l întrebe:
— Domnul primar e fără îndoială vărul răposatului
episcop din Digne ?
— Nu, doamnă, spuse el.
— Bine – stărui nobila văduvă – dar văd că pur
taţi doliu.
El îi răspunse:
— Port doliu pentru că în tinereţe am fost fecior în
familia lui.

Se mai observase că de cîte ori trecea prin oraş vreun tînăr coşar savoiard, care cutreiera ţinutul în căutare de lucru, domnul primar trimitea după el, îl întreba cum îl cheamă şi îi dădea bani. Micii savoiarzi aflaseră acest lucru unul de la altul şi de la o vreme veneau mai des prin partea locului.

PALIDE FULGERĂRI IN ZARE

încetul cu încetul, cu vremea, toate împotrivirile căzuseră. Pe temeiul unei legi căreia i se supun toţi cei ce se ridică fuseseră născocite pe socoteala domnului Made-leine tot felul de bîrfeli şi de calomnii. După aceea se auziră numai unele răutăţi, apoi numai vorbe îndoielnice, pe urmă şi acestea se risipiră cu totul; respectul a fost total, unanim, cordial, şi de la o vreme, prin 1821, cuvintele „domnul primar" fură rostite Ia Montreuil-sur-mer aproape cu acelaşi accent cu care erau rostite la Digne, în 1815, cuvintele „monseniorul episcop". Oamenii veneau de la zece leghe ca să ceară sfatul domnului Madeleine. Iii punea capăt neînţelegerilor, împiedica procesele şi îi împăca pe cei ce se duşmăneau. Fiecare îl lua de judecător al pricinei sale. Parcă ar fi avut tablele dreptului natural în loc de suflet. Aveau pentru el un fel de respect molipsitor, care în vreo şase-şapte ani trecu de la unii la alţii şi cuprinse întreg ţinutul.
Un singur om dintre cei de acolo se feri cu totul să nu se molipsească şi, în ciuda a tot ce făcea moş Madeleine, rămînea răzvrătit, ca şi cum ar fi fost ţinut treaz şi într-o continuă nelinişte de un fel de instinct dîrz şi de neclintit. Parcă ar exista în unii oameni un adevărat instinct animalic, curat şi integru ca orice instinct, pus să dea naştere simpatiilor şi antipatiilor care despart orbeşte fiinţele omeneşti unele de altele; care nu

şovăie, nu ,se tulbură, nu tace şi nu se dezminte niciodată, luminos în tot întunericul său, fără să dea greş, stăpînitor,

neînduplecat la sfaturile inteligentei şi la toate tăgadele raţiunii, şi care, oricum ar fi întocmite destinele, dă de ştire tainic omului-cîine de prezenţa omului-pisică şi ornu-lui-vulpe de prezenţa omului-leu.
Adeseori, cînd domnul Madeleine trecea pe cîte-o stradă, liniştit, afectuos, înconjurat de binecuvîntarea tuturor, se întîmpla ca un bărbat înalt, într-o redingotă cenuşie, cu un baston gros în mînă şi cu o pălărie trasă pe ochi, să se întoarcă deodată după el şi să-l privească pînă ce dispărea, încrucişîndu-şi braţele, dînd încet din cap şi ridicîndu-şi buza de sus cu buza de jos pînă sub nas, într-un fel de strîmbătură plină de înţeles, care s-ar putea traduce printr-un : „Cine e omul ăsta ? Cu siguranţă că l-am mai văzut undeva. In orice caz, nu mă păcăleşte el pe mine." Personajul acesta grav, de o gravitate aproape ameninţătoare, era dintre acelea care, chiar întrezărite fugar, dau de lucru observatorului.
II chema Javert şi făcea parte din poliţie.
îndeplinea la Montreuil-sur-mer funcţiunea neplăcută, dar folositoare, de inspector. Nu văzuse începuturile lui Madeleine. Javert îşi datora postul pe care-l ocupa protecţiei domnului Chabouillet, secretarul contelui Angles, ministru de stat, pe-atunci prefect de poliţie la Paris. Gînd Javert sosise la Montreuil-sur-mer, averea marelui manufacturier era deja făcută, şi moş Madeleine devenise domnul Madeleine.
Unii ofiţeri de poliţie au o fizionomie specială, la care se adaugă un aer de josnicie amestecat cu unul de autoritate. Javert avea o astfel de înfăţişare, dar lipsită de josnicie.
Sîntem siguri că, dacă sufletul oamenilor s-ar putea vedea cu ochiul, s-ar vedea lămurit un lucru ciudat, şi anume că fiecare individ al speciei umane corespunde unei specii a creaţiunii animale; şi s-ar putea recunoaşte cu uşurinţă acel adevăr, abia întrezărit de către cugetător, că de la stridie pînă la vultur, de la porc pînă la tigru, toate animalele sînt în om şi fiecare dintre ele în cîte un om. Uneori, chiar mai multe deodată.
Animalele nu sînt altceva decît imaginile virtuţilor şi

viciilor noastre, perindîndu-se pe dinaintea ochilor noştri, fantome vizibile ale sufletelor noastre. Dumnezeu ni le arată ca să ne dea de gîndit. Cum însă animalele nu sînt decît umbre, dumnezeu nu le-a făcut educabile în adevăratul înfeles al cuvîntului, fiindcă aceasta n-ar fi servit la nimic. Dimpotrivă, sufletelor noaistre, care sînt realităţi şi au un scop al lor propriu, dumnezeu le-a dat inteligentă, adică posibilitatea de a se educa. O educaţie socială bine făcută poate întotdeauna să scoată dintr-un suflet, oricare ar fi el, partea folositoare pe care o conţine.
Acum, dacă admiteti pentru o clipă, împreună cu noi, că în fiecare om există una dintre speciile animale ale creaţiunii, ne va fi lesne să spunem ce era poliţistul Javert.
Ţăranii din Asturia ' sînt convinşi că printre puii pe care-i fată o lupoaică e şi cîte un cîine pe care maică-sa îl ucide, ca să nu-i isfîşie mai tîrziu pe ceilalţi pui.

Daţi o faţă omenească unui astfel de cîine fătat de o lupoaică şi-l veţi avea pe Javert.
Javert se născuse într-o închisoare; maică-sa era căr-turăreasă şi taică-său la ocnă. Cînd se făcu mare, se socoti în afară de societate şi-şi luă gradul că ar putea să facă vreodată parte din ea. Observă că societatea ţinea pentru totdeauna, dincolo de marginile ei, două clase de oameni: pe aceia care o atacă şi pe aceia care o păzesc ; avea de ales una dintre ace;ste două clase; totdeodată simţea într-însul un nu ştiu ce fond de străşnicie, de ordine şi de corectitudine, împletit cu o ură negrăită pentru rasa de oameni fără căpaiîi din care făcea parte. Intră în poliţie.
Acolo izbuti. La patruzeci de ani era inspector. In tinereţe fusese detaşat la închisorile de condamnaţi la muncă silnică din sud.
înainte de a merge mai departe, să ne înţelegem asupra cuvintelor „faţă omenească", pe care le-am pomenit adineauri cu privire la Javert.
1 Regiune muntoasă din nordul Spaniei. 208

Fa(a omenească a lui Javert era alcătuită dintr-un nas turtit, cu nări adînci, spre care urcau, pe obraji, doi favo-riţi enormi. Te sirnjeai prost cînd vedeai pentru prima oară aceste două păduri şi aceste două peşteri. Cînd rîdea, ceea ce i se întîmpia rar, era îngrozitor. Buzele lui subţiri se răsfrîngeau şi dădeau la iveală nu numai dinţii, dar şi gingiile, iar împrejurul nasului i se forma o zbîrcitură lată şi sălbatică, ca pe un bot de fiară. Cînd era serios, Javert semăna cu un dulău; cînd rîdea, era un tigru. Avea de altfel craniul mic, fălcile mari, păr care-i ascundea fruntea şi cădea peste sprîncene, iar între ochi avea o cută nelipsită, ca o stea a mîniei, privirea întunecată, gura strînsă şi primejdioasă, aerul poruncitor şi fioros.
Omul acesta era alcătuit din două sentimente foarte simple şi oarecum foarte bune, dar pe care le strica aproape cu totul, exagerîndu-le: respectul faţă de stă-pînire şi ura faţă de răzvrătire; iar în ochii lui furtul, omorul, toate crimele, nu erau decît forme ale răzvrătirii. Credea orbeşte, adine, în tot ce avea o funcţiune în stat, începînd cu primul ministru şi isprăvind cu ultimul guard comunal. Acoperea cu dispreţ, cu ură şi cu scîrbă tot ce trecuse, fie şi o singură dată, de pragul legal al răului. Era neînduplecat şi nu îngăduia abateri de la regulă. Pe de o parte îşi spunea : „Funcţionarul nu poate să se înşele; magistratul nu greşeşte niciodată", şi pe de alta : „Ăştia sînt pierduţi pentru totdeauna. Nimic bun nu poate să mai iasă din ei." împărtăşea pe de-a-ntregul părerea acelor extremişti care pun pe seama legiuirilor omeneşti nu ştiu ce putere de a crea osîndiţi sau, dacă vreţi, de a hotărî cine sînt cei sortiţi osîndei, şi care văd un Styx la poalele societăţii'. Era stoic, serios, auster ; un visător trist; umil şi mîndru ca un fanatic. Privirea îi era ca un sfredel. Era rece şi pătrunzătoare.
1 După mitologia greacă, Styx era rîul care fnconjura Infernul : cine-l trecea nu se mai putea înapoia. Imaginea lui Victor Hugo se interpretează astfel : moraliştii burghezi pretindeau că cine iese clin rfndurfle societăţii printr-o greşeală oarecare nu se mai poate întoarce în rîndu-rile ei.

Toată viata i se cuprindea în aceste două cuvinte: a veghea şi a supraveghea. Introdusese linia dreaptă în tot ce este mai întortocheat pe lume, îşi dădea seama că era folositor, credea în funcţia lui ca într-o religie şi era spion aşa cum altul e preot. Vai de cel care-i cădea în mînă I L-ar fi arestat pe taică-său dacă ar fi fugit din ocnă şi ar fi denun(at-o şi pe maică-sa dacă ar fi săvîrşit vreo infracţiune. Ar fi făcut acest lucru cu mulţumirea sufletească pe care o dă virtutea. Pe deasupra, mai ducea şi o viaţă de lipsuri, izolare, renunţări, castitate ; nicicînd o distracţie. Era datoria neîndurată, poliţia înţeleasă aşa cum spartanii înţelegeau Sparta, o pîndă nemiloasă, o cinste sălbatică, un delator tare ca marmura. Brutus ' întrupat în Vidocq 2.
.întreaga înfăţişare a lui Javert arăta omul care stă la pîndă şi care se fereşte. Şcoala mistică a lui Joseph de Maistre3, care la acea epocă împăna cu o înaltă cosmogonie aşa-numitele ziare ultra, n-ar fi stat la îndoială să spună că Javert era un simbol. Nu i se vedea fruntea, pentru că i se ascundea sub pălărie; nu i se vedeau ochii, pentru că se pierdeau sub sprîncene; nu i se vedea bărbia, care i se înfunda în cravată; nu i se vedeau mîinile, care-i intrau în mîneci; nu i se vedea bastonul, pe care-l purta isub redingotă. Dar cum se ivea prilejul, vedeai ieşind deodată din umbra, ca dintr-o cursă, o frunte colţuroasă şi strîmtă, o privire prevestitoare de rău, o bărbie ameninţătoare, mîini uriaşe şi o bîtă năprasnică.
1 Om politic din Roma antică (secolul al Vl-lea î.e.n.). Neclintit în datoriile sale cetăţeneşti, şi-a condamnat la moarte propriii săi fii, care conspiraseră împotriva republicii.
2 Bandit celebru în Franţa, în prima' jumătate a secolului trecut. Ofe-rindu-şi mai tîrziu serviciile politiei, a devenit un şef de brigada exem plar, spaimă a hoţilor, despre ale căror moravuri şi argou a scris o carte.
s Scriitor politic francez (1753–1821), teoretician reacţionar al monarhiei zise ,,de drept divin" şi al orînduirii feudale răsturnate de revoluţia burgheză din Franţa. Cartea lui, Despre papă, a fost îndreptarul ultra-regaliştilor din timpul restauraţiei.

In clipele lui de odihnă, care erau foarte rare, cu toate că ura cărţile, citea. Din pricina aceasta nu era cu totul lipsit de cultură. Lucrul acesta se cunoştea după un anumit ifos în vorbă.
Am spus că n-avea nici un viciu. Cînd era mulţumit de el însuşi, îşi îngăduia să trapă puţin tabac pe nas. Avea, în sfîrşit, o trăsătură omenească.
Se va înţelege uşor că Javert era spaima acelei categorii de oameni pe care statistica anuală a Ministerului de Justiţie o însemna sub rubrica : „Oameni fără căpă-tîi". Numele lui Javert, o dată rostit, îi zăpăcea. Faţa lui Javert, îndată ce se ivea, îi împietrea locului.
Aşa era omul acesta nemaipomenit.
Javert era ca un ochi mereu aţintit asupra domnului Madeleine. Un ochi plin de bănuială şi de presupuneri. In cele din urmă, domnul Madeleine

băgase de seamă, dar lucrul acesta părea să n-aibă nici o importanţă pentru el. Nu-i puse lui Javert nici o întrebare; nu-l căuta, nu-l ocolea şi-i răbda, fără să pară că-i dă vreo atenţie, privirea aceea supărătoare, aproape apăsătoare. Era, faţă de Javert, ca faţă de toată lumea : binevoitor şi bun.
Lui Javert îi scăpaseră cîteva cuvinte din care se putea ghici că poliţistul cercetase în taină, cu acea curiozitate înnăscută, în care intră, în egală măsură, instinctul şi voinţa, toate urmele anterioare pe care moş Madeleine ar fi putut să le lase în alte părţi. Părea să ştie, şi o spunea uneori pe ocolite, că cineva culesese unele informaţii în cutare regiune asupra cutărei familii dispărute. O dată i se întîmplă să spună, vorbind ca pentru el însuşi: „Cred că-l am în mînă !" După aceea, stătu trei zile pe gînduri, fără si scoată o vorbă. Parcă firul, pe care i se păruse că-l ţine între degete, s-ar fi rupt.
De altfel (şi înţelesul absolut al unor cuvinte trebuie corectat aci), nu poate exista într-o fiinţă omenească nimic cu adevărat fără greş, şi caracteristica instinctului e că poate fi tulburat, pus pe-un drum greşit şi înşelat. E caracteristica lui. Dacă n-ar fi aşa, instinctul ar fi mai presus decît inteligenţa şi animalul ar şti mai mult decît omul.

I
1

Se înţelege că Javert era oarecum tulburat de firescul şi liniştea domnului Madeleine.
Intr-o bună zi, ciudatul său fel de a fi păru totuşi să-l impresioneze pe domnul Madeleine. Iată cu ce prilej.

VI
MOŞ FAUCHELEVENT

Domnul Madeleine trecea într-o dimineaţă pe o stradă nepavată din Montreuil-sur-mer. Auzind un strigăt şi văzînd mai mulţi oameni strînşi la un loc, la o oarecare depărtare, merse într-acolo. Un bătrîn, anume moş Fauchelevent, alunecase sub căruţă, după ce-i căzuse calul.
Acest Fauchelevent era unul dintre puţinii duşmani pe care domnul Madeleine îi mai avea pe vremea aceea. Clnd Madeleine sosise în localitate, Fauchelevent, fast notar şi ţăran cu ştiinţă de carte, făcea o negustorie care începuse însă să-i meargă prost. Fauchelevent îl văzuse pe acest simplu lucrător îmbogăţindu-se, în vreme ce el, ca patron, scăpata. Lucrul acesta îl umpluse de gelozie şi făcuse tot ce i-a stat la-ndemînă, de cîte ori avusese prilejul, pentru a-i pricinui vreun rău lui Madeleine. Dăduse apoi faliment şi, bătrîn cum era, fără familie şi fără copii, nemaiavînd decît o căruţă cu un cal, se făcuse căruţaş ca să poată trăi.
Calul îşi rupsese amîndouă picioarele şi nu se putea ridica. Bătrînul era prins între roţi. Căzuse atît de prost, încît toată greutatea căruţei i se lăsase pe piept. Căruţa era destul de încărcată. Moş Fauchelevent gemea de ţi se rupea inima. .încercaseră să-l tragă de-acolo, dar zadarnic. O sforţare dezordonată, un ajutor stîngaci, o lovitură greşită, puteau să-l

răpună. Era cu neputinţă să-l scoţi de sub căruţă altfel decît ridicînd-o în sus. Javert, care sosise la faţa locului în clipa accidentului, trimise pe cineva să caute un scripete.
212

Veni şi domnul Madeleine. Lumea se dădu în lături cu respect.
— Ajutor! striga bătrînul Fauchelevent. Oameni buni,
cine mă scapă ?
Domnul Madeleine se întoarse spre cei de faţă.
— Aveţi un scripete ?
— S-au dus să caute, răspunse un ţăran.
– In cită vreme îl vom avea ?
— S-au dus în apropiere, Ia Flachot, unde e un pot
covar; dar n-are a face, tot o să treacă vreun sfert de ceas.
— Un sfert de ceas ! strigă Madeleine.
In ajun plouase, pămîntul era moale, căruţa se înfunda din ce în ce mai adînc şi apăsa tot mai tare pe pieptul bătrînului căruţaş. Era vădit că în mai puţin de cinci minute aveau să i se frîngă coastele.
— E cu neputinţă să aşteptăm un sfert de ceas, spuse
Madeleine ţăranilor care-l priveau.
— Trebuie.
— Dar n-are să mai fie timp. Nu vedeţi cum se
înfundă căruţa ?
— Ce să-i faci ?
— Ascultaţi – spuse Madeleine – mai e loc destul
sub căruţă ca să se bage cineva dedesubt şi s-o ridice
în spinare. O clipă numai, şi-l scoatem pe bietul om
afară. Cine are spate şi inimă ? Primeşte de la mine
cinci galbeni!
Nimeni din jur nu se clinti.
— Zece galbeni, spuse Madeleine.
Cei de faţă lăsară ochii în jos. Unul dintre ei murmură:
— Trebuie să fii al naibii de tare. De ! s-ar putea să
te strivească.
— Haideţi ! spuse iar Madeleine. Douăzeci de galbeni.
Aceeaşi tăcere.
— Nu bunăvoinţa le lipseşte, ci... spuse o voce.
Domnul Madeleine se întoarse şi-l recunoscu pe Javert.
Nu-l văzuse venind. Javert urmă:
^– ...puterea. Trebuie să fii un om nemaipomenit ca să ridici în spinare o căruţă ca asta. Apoi privindu-l ţintă pe domnul Madeleine, urmă, apăsînd pe fiecare cuvînt:
213

Domnule Madeleine, n-am cunoscut decît un singur om în stare să facă ceea ce le ceri dumneata acum.
Madeleine tresări.
Javert adăugă cu un aer nepăsător, dar fără să-I slăbească din ochi pe Madeleine:
— Era un ocnaş.

— Ah ! făcu Madeleine.
— Din ocna Toulonului.
Madeleine păli. '
Intre timp, căruţa continua să se înfunde cu încetul. Moş Fauchelevent gemea şi urla :
— Mă înnăbuş 1 îmi frînge coastele! Un scripete !
Ceva I Ah !
Madeleine se uită împrejurul lui.
– Va să zică nimeni nu vrea să cîştige douăzeci de galbeni şi să-i scape viaţa acestui bătrîn ?
Nici unul din cei de faţă nu se mişcă. Javert spuse din nou :
— N-am cunoscut decît un isingur om care să poată
înlocui un scripete. Era ocnaşul acela.
— Ah, mă striveşte! strigă bătrînul.
Madeleine ridică ochii şi întîlni privirea de şoim a lui Javert, aţintită mereu aisupră-i, se uită la ţăranii neclintiţi şi zîmbi cu tristeţe. Apoi, fără să spună o vorbă, îngenunehe şi, mai-nainte ca mulţimea să aibă vreme să scoată un strigăt, intră sub căruţă.
Trecu o clipă groaznică de aşteptare şi tăcere.
Lumea îl văzu pe Madeleine aproape culcat pe burtă sub greutatea îngrozitoare, încercînd în două rînduri, zadarnic, să-şi apropie coatele de genunchi.
— Moş Madeleine, ieşi de-acolo! îi strigară oamenii.
Pînă şi bătrînul Fauchelevent îi spuse :
– Domnule Madeleine, du-te! Trebuie să mor şi gata ! Lasă-mă 1 Are să te strivească şi pe dumneata !
Madeleine nu răspunse nimic. Gei de faţă gîfîiau. Roţile se înfundaseră mai mult şi acum era aproape cu neputinţă ca Madeleine să mai iasă de sub căruţă.
Deodată, însă, lumea văzu uriaşa masă clătinîndu-se : căruţa se ridică încetul cu încetul şi roţile ieşiră pe juma-

tate din făgaşele pe Care ie săpaseră. Se auzi un glas mnăbuşit care striga : „Grăbi{i-vă ! Ajutaţi1" Era Made-leine, care făcuse o ultimă sforţare.
Se repeziră. Devotamentul unuia dăduse putere şi curaj tuturor. Căruţa fu ridicată de douăzeci de braţe. Bătrî-nul Fauchelevent era salvat.
Madeleine se ridică. Era foarte palid, cu toate că-i curgea năduşeala pe faţă. Hainele i se rupseseră şi erau pline de noroi. Toată lumea plîngea. Bătrînul îi îmbrăţişa genunchii şi-i spuse: „Dumnezeul meu !" Pe faţa lui Madeleine se citea nu ştiu ce suferinţă fericită şi cerească. Se uita cu o privire liniştită la Javert, care-l privea fără încetare.

VJI
FAUCHELEVENT AJUNGE GRĂDINAR LA PARIS

Fauchelevent îşi scrîntise genunchiul în timpul accidentului. Moş Madeleine îl trimise într-una din infirmeriile pe care le organizase pentru lucrători în clădirea fabricii şi unde slujeau două surori de caritate. A doua zi dimineaţă, bătrînul găsi pe măsuţa de noapte o hîr-tie de o mie de

franci, cu un bilet scris de mîna lui moş Madeleine : „Iţi cumpăr căruţa şi calul". Căruţa era sfă-rîmată şi calul mort. Fauchelevent se vindecă, dar genunchiul îi rămase ţeapăn. Datorită recomandaţiilor date de surori şi de preot, domnul Madeleine îi găsi moşului un loc de grădinar într-o mănăstire de maici din cartierul Saint-Antoine, la Paris.
După puţin timp, domnul Madeleine fu numit primar. Cînd Javert îl văzu pentru prima oară gătit cu eşarfa care-i .dădea autoritate asupra oraşului, fu cuprins de tremurul acela pe care l-ar avea un dulău cînd ar mirosi că sub hainele stăpînului se ascunde un lup. Incepînd din acea clipă, îl ocoli cît putu. Cînd nevoile serviciului i-o cereau neapărat, şi nu putea face altfel decît să dea ochii cu primarul, îi vorbea cu cel mai adînc respect.

I

I

Prosperitatea pe care Montreuil-sur-iner î-o datora lui moş Madeleine avea, pe lîngă semnele vizibile arătate, un alt simptom care, dacă nu era vizibil, era în schimb tot atît de semnificativ. Lucrul acesta nu poate înşela niciodată. Cînd populaţia suferă, cînd nu e de lucru, cînd nu mai e negoţ, contribuabilul ise opune impozitului fiindcă e în mizerie, lasă să treacă termenele, iar statul pierde bani mulţi cu cheltuielile de constrîngeri şi încasări. Cînd e de lucru în plin, cînd ţara e fericită şi bogată, impozitele se plătesc cu uşurinţă şi nu pricinuiesc statului cheltuieli. Se poate spune că mizeria şi bogăţia publică au în cheltuielile de strîngere a impozitelor un termometru care nu dă greş. In şapte ani cheltuielile de strîngere a impozitelor se reduseseră cu trei pătrimi în plasa Montreuil-sur-mer, ceea ce făcea ca aceasta să fie citată printre toate celelalte de către domnul de Villele, ministrul de finanţe de-atunci.
Aşa stăteau lucrurile în ţinut la întoarcerea Fantinei. Nimeni nu-şi mai aducea aminte de ea. Din fericire, poarta fabricii domnului Madeleine era ca un chip de prieten. Fantine ceru de lucru şi fu primită în atelierul femeilor. Pentru Fantine meseria era nouă, ea nu era prea îndemînatică, aşa că nu cîştiga cine ştie cît pe zi, dar, în sfîrşit, îi ajungea şi atît. Problema era rezolvată : îşi cîştiga pîinea.

VIII

DOAMNA VICTURNIEN CHELTUIEŞTE TREIZECI ŞI CINCI DE FRANCI PENTRU MORALA

Cînd Fantine văzu că trăieşte, avu o clipă de bucurie. Să trăieşti cinstit din munca ta, ce har al cerului! începu să aibă iar poftă de muncă. îşi cumpără o oglindă, se bucură să-şi privească în ea tinereţea, părul şi dinţii frumoşi, uită de multe lucruri şi nu se mai gîndi decît la Gosette a ei şi la viitorul care se întrezărea. Fu aproape fericită. îşi închirie o cămăruţă şi o mobilă pe datorie,

urmînd s-o plătească din munca ei; era o rămăşiţă din obiceiurile ei de dezordine.
Neputînd spune că e măritată, se ferise să vorbească, aşa cum am mai văzut, despre fetiţa ei.
La început, aşa cum am văzut, îi plătea la timp pe cei doi Thenardier. Fiindcă nu ştia decît să se iscălească, era silită ea le scrie printr-un scriitor public.
Scria adesea. Lucrul acesta fu băgat de seamă. In atelierul femeilor începu să se şoptească că Fantine „scrie scrisori" şi că-şi „dă aere".
Nimic nu-i face mai mult pe oameni să pîndească decît faptele altora, care nu-i privesc. De ce domnul ăsta nu vine decît pe-nserate ? De ce domnul cutare nu-şi atîrnă cheia în cui, joia ? De ce o coteşte totdeauna pe străzi dosnice? De ce doamna asta coboară întotdeauna din birjă înainte de a ajunge acasă ? De ce trimite să i se cumpere hîrtie de scrisori, cînd are destulă în sertar ? etc, etc. Sînt unii oameni care pentru a afla cheia acestor taine, care de altfel le sînt cu totul indiferente, cheltuiesc mai mulţi bani, risipesc mai mult timp, îşi dau mai multă osteneală decît ar fi nevoie pentru zece fapte bune; şi asta, fără folos, de plăcere, fără să le fie altcum răsplătită curiozitatea decît tot prin curiozitate. Vor urmări pe cineva zile întregi, vor ista ceasuri întregi pe la colţuri de stradă, pe sub ganguri, noaptea, pe frig şi pe ploaie, vor mitui comisionarii, vor da de băut vizitiilor şi slugilor, vor cumpăra o cameristă, îl vor cîştiga pe portar. De ce ? Fără rost. Dintr-o curată încăpăţînate de-a vedea, de-a şti şi de-a pătrunde. Din mîncărime de limbă. Şi adeseori, după ce tainele sînt cunoscute, misterele publicate, enigmele aduse la lumina zilei, încep catastrofe, dueluri, falimente, familii ruinate, existenţe sfărîmate, spre marea bucurie a celor care au „descoperit totul", fără nici un interes, numai şi numai din instinct. Trist lucru !
Unii oameni sînt răi numai din nevoia de-a vorbi. Conversaţia lor, conversaţie de salon, flecăreală de anticameră, e ca vetrele care mistuie lemne cu repeziciune; le trebuie mult combustibil, şi combustibilul lor e aproapele.

Fantine fu deci luată la ochi.
De altfel, nu puţine erau acelea care o invidiau pentru părul ei blond şi dinţii albi.
Băgară de seamă că în atelier se trăgea cîteodată deoparte şi-şi ştergea o lacrimă. In clipele acelea se gîn-dea la fetiţa ei; poate şi la bărbatul pe care-I iubise.
Ruptura cu un trecut întunecat e totdeauna dureroasă.
Băgară de seamă că scria cel puţin de două ori pe lună, mereu la aceeaşi adresă, şi că punea timbre pe scrisoare. Ajunseră să afle şi adresa : Domniei sale domnului Thenardier, hangiu, la Montfertneil. II iscodiră la circiuma pe scriitorul public, un moşuleţ care nu-şi putea umple burta cu vin roşu pînă ce nu-şi golea buzunarul de taine. Pe scurt, se află că Fantine avea un copil. „Sigur că era una d-alea !" Se găsi chiar o bătrînă care se duse la Montfermeil, vorbi cu cei doi Thenardier şi le spuse la

întoarcere: „Am cheltuit treizeci şi cinci de franci, dar mi-am uşurat sufletul. Am văzut copilul !"
Cea care făcuse lucrul acesta era o spaimă, anume doamna Victurnien, pazniea virtuţii tuturor. Doamna Vic-turnien avea cincizeci şi şase de ani şi-şi căptuşea masca urî{eniei cu cea a bătrînetii. Avea glasul behăit şi mintea jucăuşă. Bătrîna aceasta fusese şi ea tînără odată, lucru uimitor. In tinereţea ei, în plin 1793, se măritase cu un călugăr iscăpat din mănăstire, care purta bonetă roşie şi trecuse de la bernardini la iacobini'. Era uscată, aspră, seaca, ursuză, spinoasă, aproape veninoasă; dar nu-l putea uita pe călugărul care o lăsase văduvă, după ce-o domesticise şi o pusese cu botul pe labe. Era o urzică pe care o puteai lua şi drept o rasă călugărească mototolită. In timpul restauraţiei se făcu atît de cucernică, încît popii îi iertară povestea cu călugărul. Avea o mica proprietate pe care o lăsa prin testament şi, cu mult tămbălău, unei comunităţi religioase. Erai foarte

1 Tagme călugăreşti catolice ; jocul de cuvinte constă tn sensul nou pe care îl căpătase termenul „iacobin" după revoluţia burgheză din Franfa : nu mai fnsemna călugăr dominican, ci membru al clubului iacobinilor, revoluţionari intransigenţi, numiţi astfel fiindcă sediul lor principal era instalat la Paris Intr-o fostă mănăstire a iacobinilor.

bine văzută de episcopatul din Arras. Aşadar, doamna Victurnien se duse la Montfermeil şi se întoarse spunînd : „Am văzut copilul!"
Toate astea luaseră timp. Fantine era la fabrică de mai bine de un an, cînd, într-o dimineaţă, supraveghetoarea atelierului îi îr.mînă din partea domnului primar cincizeci de franci, spunîndu-i că nu mai face parte din atelier şi sfătuind-o, din partea domnului primar, să părăsească ţinutul. Era tocmai în luna în care cei doi Thenardier, după ce ceruseră doisprezece franci în loc de şase, începuseră să pretindă cincisprezece. Fantine era distrusă. Nu putea pleca din ţinut pentru că datora la chirie şi la mobile. Nu putea să le achite cu cincizeci de franci. Bolborosi cîteva cuvinte rugătoare. Supraveghetoarea îi spuse că ar trebui să plece imediat din atelier. Fantine nu era, de altfel, decît o lucrătoare oarecare. împovărată de ruşine mai mult decît de disperare, părăsi atelierul şi se întoarse în odaia ei. Aşadar, greşeala îi era cunoscută de toată lumea. Nu se mai simţi în stare să scoată o vorbă. Unii o sfătuiră să se ducă la primar; nu îndrăzni. Domnul primar îi dădea cincizeci de franci pentru că era bun şi o gonea pentru că era drept. Se supuse acestei sentinţe.

IX
SUCCESUL DOAMNEI VICTURNIEN

Văduva călugărului a fost, aşadar, bună la ceva.

De altfel, domnul Madeleine nu ştia nimic despre toate astea. Viaţa e plină de astfel de încurcături. Domnul Madeleine avea obiceiul să nu intre aproape niciodată în atelierul femeilor. Pusese în fruntea acestui atelier o

fată bătrînă, pe care i-o recomandase preotul, şi avea toată încrederea în acea supraveghetoare, persoană respectabilă, hotărâtă, dreaptă, cinstită, pătrunsă de caritatea care constă în a da, dar lipsită de caritatea care constă
219

în înţelegere şi iertare. Domnul Madeleine îi încredinţase ei totul. Oamenii cei mai buni sînt adeseori siliţi să-şi treacă autoritatea asupra altora. In virtutea acestui drept, şi cu convingerea că face bine ceea ce face, supraveghetoarea instruise procesul, judecase, osîndise şi o executase pe Fantine.
Cît despre cei cincizeci de franci, îi dăduse dintr-o sumă pe care domnul Madeleine i-o încredinţase pentru pomeni şi ajutoare de dat lucrătoarelor şi de care nu da socoteală.
Fantine vru să se angajeze servitoare în partea locului ; merse dintr-o casă într-alta. N-o primi nimeni. Nu putea părăsi oraşul. Negustorul de vechituri de la care-şi cumpărase mobilele – şi ce mai mobile ! – îi spusese : „Dacă pleci, pur. să te aresteze ca pe-o hoaţă". Proprietarul, căruia îi datora chiria, îi spusese : „Eşti tînără şi drăguţă, aşa că poţi să plăteşti". Ea împărţi cei cincizeci de franci între proprietar şi negustorul de vechituri, dădu înapoi trei sferturi din mobile, nu-şi păstră decît strictul necesar şi se văzu fără lucru, fără mijloace de trai, nemaiavînd decît un pat şi datorînd încă vreo sută de franci.
Se apucă să coasă cămăşi proaste pentru soldaţii din garnizoană, cîştigînd astfel doisprezece gologani pe zi. Fata o costa zece. De-atunci începu să-i plătească prost lui Thenardier.
O femeie bătrînă, care-i aprindea lumînarea seara, cînd se întorcea acasă, o învăţă arta de-a trăi în mizerie. Acolo unde se sfîrşeşte traiul din puţin, începe traiul din nimic. Aceste feluri de a trăi sînt ca două odăi: cea din-tîi e întunecoasă, iar cea de-a doua e neagră.
Fantine învăţă cum te poţi lipsi cu totul de foc iarna, cum să renunţi la păsărică ce mănîncă rnei de un ban la două zile, cum să-ţi faci din fustă cuvertură şi din cuvertură fustă, cum să-ţi economiseşti lumînarea, luînd masa la lumina ferestrei de peste drum. Nu ştim tot ce pot să scoată dintr-un gologan unele fiinţe slabe, care au îmbă-trînit în lipsuri şi în cinste. Ajunge să fie un talent.

220

Fantine izbuti să dobîndească acest sublim talent şi-şî recîştigă puţin curajul. Vorbea pe-atunci cu o vecină :
— Ei ! cred că dormind numai cinci ceasuri pe zi şi cosînd tot restul timpului, voi izbuti totuşi să cîştig o fărîmă de pîine. Şi apoi, cînd eşti necăjită, mănînci mai puţin. Ei bine! Am să rnă hrănesc şi eu cu suferinţe şi nelinişti, cu niţică pîine şi cu necazuri.
în deznădejdea asta, simţea o ciudată fericire cînd se gîndea că are o fetiţă. Se gîndea s-o aducă. Cum ? S-o facă să împartă mizeria cu ea ? Şi-

apoi, era datoare lui Thenardier. Cum să se achite ? Şi drumul! Cum să şi-l plătească ?
Bătrîna care-i dăduse ceea ce am putea numi lecţii de sărăcie era o femeie cuvioasă, pe care o chema Margue-rite, cucernică în înţelesul bun al cuvîntului, săracă şi miloasă nu numai cu săracii, ci chiar cu bogaţii, ştiind carte cît îi trebuia ca să se iscălească Marguerite şi crezînd în dumnezeu, ceea ce e o adevărată ştiinţă.
Se găsesc multe virtuţi de felul acesta aici pe pămînt; într-o zi ele vor fi în ceruri. Viaţa asta are un mîine.
La început, Faniinei îi era atît de ruşine, că nu îndrăznea să iasă din casă. Pe istradă ghicea că oamenii se întorc după ea şi că o arată cu degetul; toţi se uitau la ea şi nimeni nu-i dădea bună ziua ; dispreţul acru şi rece al trecătorilor o pătrundea în carne şi în suflet ca un vînt rece.
In oraşele mici, o astfel de nenorocită pare goală sub batjocura şi curiozitatea tuturor. La Paris, cel puţin, nu te ştie nimeni, şi faptul de-a fi necunoscut e un veşmînt. Ah, cum ar fi vrut să plece la Paris ! Cu neputinţă.
Fu nevoită să se obişnuiască cu dispreţul celorlalţi, aşa cum se obişnuise cu sărăcia. încetul cu încetul, luă o hotărîre. După vreo două-trei luni, lăsă ruşinea deoparte şi începu iar să iasă, ca şi cum nu s-ar fi întîmplat nimic. „Nu-mi pasă!" spuse ea. Se ducea încoace şi încolo, cu capul sus, cu un zîmbet amar, şi simţea cum devine obraznică.
16*

Doamna Victurnien o vedea uneori trecfnd pe sub fereastra ei, observa deznădejdea „nepricopsitei ăsteia", pe care o pusese „la locul ei", şi se felicita. Fericirea celor răi e neagră.
Munca prea multă o obosea pe Fantine şi tuşea uscată pe care o avea mai de mult spori. Ii spunea uneori vecinei Marguerite: „Uite cum îmi ard mîinile!"
A
URMĂRILE SUCCESULUI
Gu toate astea, dimineaţa, cînd îşi pieptăna cu un pieptene rupt frumosul ei păr, care se revărsa ca o mătase netoarsă, avea cîteva clipe de cochetărie fericită.
Fusese concediată pe la sfîrşitul iernii; trecu vara şi iarna se întoarse. Cînd zilele sînt scurte e mai puţin de lucru. Iarna, nici căldură, nici lumina, nici amiază, seara se îngînă cu dimineaţa, negură, amurg, fereastra e cenuşie, nu poţi să vezi limpede. Cerul e o ferestruică. Ziua întreaga e o pivniţă. Soarele pare un sărac. înspăimîn-tător anotimp.' Iarna preschimbă în piatră apa cerului şi inima omului. Creditorii o hărţuiau.
Fantine cîştiga prea puţin. Datoriile îi crescuseră. Soţii Thenardier, prost plătiţi, îi trimiteau mereu scrisori al căror cuprins o îndurera şi a căror plată poştală o ruina. Ii scrise într-o zi că mica Cosette era dezbrăcată în frig, ca avea nevoie de o fustă de lînă şi că maică-sa trebuia să-i trimită cel puţin zece franci pentru asta. Primi scrisoarea şi o mototoli în mîini toată ziua. Seara se duse la frizerul din colţ şi-şi desfăcu parul, care-i căzu, auriu şi minunat, pînă la şolduri.
— Frumos păr! rosti frizerul.

— Cît mi-ai da pe el ? spuse ea.
— Zece franci.
~ Taie-l!
Cumpără o fustă de flanelă şi le-o trimise soţilor Thenardier. Fusta asta îi înfurie pe cei doi Thenardier. 222

Voiau bani. I-o dădură Eponinei. Biata Ciocîrlie tremură mai departe.

„Copilului n-are să-i mai fie frig, îşi spuse Fantine. Am îmbrăcat-o cu părul meu." Purta scufii rotunde care-i acopereau capul tuns şi cu care mai era încă drăgu{ă.

Inima Fantinei începu să fie ^scormonită de gînduri întunecate. Cînd văzu că nu se mai putea pieptăna, începu să urască totul în jurul ei. Ca toţi ceilalţi, îl venerase şi ea multă vreme pe moş Madeleine; cu toate astea, fiindcă i se tot spusese că el o goni-se, că el era pricina nenorocirii ei, ajunse să-l urască. De cîte ori trecea prin faţa fabricii, la orele cînd lucrătorii stau înaintea porţii, cînta şi se prefăcea că rîde.

O lucrătoare bătrînă, care o văzu o dată cîntînd şi rîzînd aşa, spuse : „Uite una care o s-o sfîrşeaiscă prost".

îşi luă un iubit, primul care-i ieşi în drum, un bărbat pe care nu-l iubea, aşa ca să înfrunte lumea, dar în inima ei era furioasă. Omul era un netrebnic, un fel de muzicant cerşetor, un puturos, care o bătea şi care o părăsi aşa cum îl luase ea, cu silă.
îşi adora copilul.

Cu cît se scufunda mai adînc, cu cît totul se întuneca în jurul ei, cu atît îngeraşul acela blînd îi strălucea mai mult în fundul sufletului.

— Cînd voi fi bogată – spunea ea – o voi avea pe Cosette cu mine.

Şi rîdea. Tuşea nu-i da pace şi avea sudori reci pe şira spinării.

Primi într-o zi o scrisoare de la Thenardier, ticluită astfel : Cosette e bolnavă de o boală care umblă prin poftea locului. I se zice febră militară. E nevoie de doctorii scumpe: treaba asta ne sărăceşte, nu mai putem plăti. Dacă nu ne trimiţi patruzeci de franci pînă într-o săptămînă, fetiţa are să moară.
începu să rîdă cu hohote şi-i spuse bătrînei ei vecine :
~ Ah, ştii că au haz! Patruzeci de franci! Numai atît! Asta face doi napoleoni! De unde vor ei să-i scot ? Ce dobitoci sînt ţăranii ăştia !

I I

Totuşi urcă treptele pînă Ia o ferestruică din pod şi citi din nou scrisoarea.
Apoi coborî şi ieşi pe strada, alergînd, sărind şi rîzînd mereu.
Cineva care o întîini, o întrebă :
— Ce ai ele eşti atît de veselă ?
— Ţăranii mi-au scris o dobitocie, răspunse ea. îmi
cer patruzeci de franci. Ţărani, ce vrei ?
Văzu, pe cînd trecea prin piaţă, o mulţime de lurne adunată în jurul unei trăsuri de o formă neobişnuită, pe platforma căreia stătea în picioare un om îmbrăcat în roşu, care le vorbea celorlalţi. Era un caraghios de dentist ambulant, care oferea publicului danturi întregi, pastă de dinţi, prafuri şi leacuri. Fantine se vîrî prin-fre ceilalţi şi începu să rîdă ca toată lumea de această cuvîntare rostită cînd în grai popular de puşcăriaş pentru derbedei, cînd în grai schimonosit, pentru oamenii cumsecade. Dentistul îi strigă deodată fetei aceleia frumoase care rîdea :
— Tu, fata de colo care rîzi, ştii că ai dinţi frumoşi ? Dajcă-mi vinzi lapeţile, îţi dau cîte un napoleon de fiecare.
— Ce înseamnă asta, lopeţile ? întrebă Fantine.
— Lopeţile – o lămuri profesorul dentist – însem
nează dinţii din faţă ; cei doi de sus.
— Vai, ce grozăvie ! strigă Fantine.
— Doi napoleoni! murmură o babă ştirbă, care era
şi ea acolo. Asta zic şi eu ca are noroc 1
Fantine o luă la fuga şi-şi astupă urechile, ca să nu mai audă glasul răguşit al omului care striga :
— Mai gîndeşte-te, frumoaso! Doi napoleoni pot să-ţi prindă bine. Dacă-ţi dă inima brînci, vino diseară la hanul Puntea de argint, unde ai să mă găseşti.
Fantine se întoarse acasă. Era mînioasă şi povesti întîmplarea bunei ei vecine Marguerite.
— Ce spui ? Omul asta nu-i un netrebnic ? Cum de li se îngăduie unor astfel de oameni să treacă prin partea locului ? Să-mi smulgă dinţii din faţă ! Dar aş fi îngrozitoare. Părul mai creşte el, dar dinţii 1 Ce mon-224

stru ! Mai bine în-aş arunca de Ia etajul al cincilea în stradă ! Mi-a spus că va fi diseară la Puntea de argint.
— Şi oît a oferit ? întrebă Marguerite.
— Doi napoleoni.
— Adică patruzeci de franci.
— Da – zise Fantine – patruzeci de franci.
Rămase pe gfndurî şi se puse pe lucru. După un sfert
de ceas îşi lăsă cusătura şi se sui pe trepte, să mai citească o dată scrisoarea lui Thenardier.
Intorcîndu-se, o întrebă pe Marguerite, care lucra lîngă ea :
— Tu ştii ce-i febra militară ?
— Da, răspunse fata bătrînă. E o boală.
— Are nevoie de doctorii multe ?
— Ah, de doctorii grozave !
— Cum îţi vine boala asta ?

— E o boală care îţi vine aşa, deodată.
— Şi-i loveşte şi pe copii ?
— Mai ales pe copii.
— Şi se poate muri dintr-însa ?
— Şi încă cum ! spuse Marguerite.
Fantine se mai duse o dată pe scară să citească scrisoarea.
Seara ieşi şi fu văzută îndreptîndu-se spre strada Paris, pe unde sînt hanurile.
A doua zi dimineaţă, cînd Marguerite intră în odaia Fantinei, mai înainte de răsăritul soarelui, pentru că lucrau întotdeauna împreună şi, în felul acesta, nu ardeau decît o singură luminare, o găsi pe Fantine pe pat, în capul oaselor, palidă, îngheţată. Nu se culcase de loc. Scufia îi căzuse pe genunchi, lumînarea arsese toată noaptea şi era pe sfîrşite.
Marguerite se opri în prag, înmărmurită de risipa asta cumplită şi strigă :
— Dumnezeule! A ars toată lumînarea! S-a întîm-
plat ceva ?
Se uită apoi la Fantine, care-şi întoarse capul ei tuns spre ea.

Din ajun îmbătrînise cu zece ani.
— Isuse! rosti Marguerite. Ce ai, Fantine ?
— N-am nimic, răspunse Fantine. Dimpotrivă. N-are
să-mi mai moară copilul de acea boală îngrozitoare, neîn
grijit. Sînt mulţumită.
Pe cînd vorbea îi arătă fetei bătrîne doi napoleoni care străluceau pe masă.
— Ah, Isuse dumnezeule ! spuse Marguerite. Dar asta
e o avere. De unde ai galbenii ăştia ?
— I-am cîştigat, răspunse Fantine.
Spunînd acestea, zîmbi. Lumînarea îi lumina faţa. Era un zîmbet însîngerat. O salivă roşcată îi mînjea colţul buzelor, iar în gură avea o gaură neagră.
Amîndoi dinţii îi fuseseră smulşi.
Trimise patruzeci de franci la Montfermeil.
De altfel, nu fusese decît p şiretenie a celor doi The-nardier, ca să facă rost de bani. Cosette nu era bolnavă.
Fantine îşi azvîrli oglinda pe fereastră. De multă vreme îşi lăsase chilia ei de la al doilea cat şi se mutase într-o mansardă închisă cu un lacăt, sub acoperiş; era o chiţimie dintre acelea al căror tavan se uneşte cu duşumeaua şi te izbeşte în cap de zeci de ori pe zi. Omul sărac nu se poate duce pînă în fundul odăii, cum nu se poate duce pînă în fundul destinului lui, decît îndoindu-şi spinarea din ce în ce mai mult. Nu mai avea pat. Ii rămăsese o zdreanţă pe care o numea cuve'rtură, o saltea pe jos, şi un scaun desfundat. Avusese o răsură care se uscase, uitată într-un colţ. într-alt colţ era o oală de pămînt pentru apă. Apa îngheţa în timpul iernii şi multă vreme urmele ei rămîneau însemnate, la niveluri diferite, cu cercuri de gheaţă. îşi pierduse ruşinea şi totodată cochetăria. Un ultim semn. Ieşea cu bonete murdare. Fie din lipsă de timp, fie din nepăsare, nu-şi mai cîrpea rufele. Pe măsură ce i se rupeau la călcîie, îşi trăgea ciorapii în pantofi. Asta se vedea bine după creţurile pe care le făceau. îşi

peticea corsetul, vechi şi uzat, cu bucăţi de stambă, care se rupeau la fiece mişcare. Oamenii cărora le datora bani îi făceau scanda -

Iuri şi nu-i dădeau pace. Ii găsea în stradă şi apoi, din nou, pe scară. îşi petrecea nopţile plîngînd şi frămîn-tîndu-se. Ochii îi străluceau din cale-afară şi isimţea o durere în umăr, prin partea de sus a omoplatului stîng. Tuşea mult. II ura din răsputeri pe moş Madeleine, dar nu se plîngea. Cosea şaptesprezece ceasuri pe zi, dar din pricina unui antreprenor al muncii din închisori, care punea femeile osîndite să lucreze sub cost, preţurile scă-zură dintr-o dată, ceea ce reduse ziua lucrătoarelor libere la nouă bani. Şaptesprezece ceasuri de muncă şi nouă bani pe zi!
Creditorii Fantinei erau mai nemiloşi ca niciodată. Negustorul de vechituri, care-şi luase înapoi aproape toate mobilele, îi spunea într-una : „Cînd îmi dai banii, hoţo-manco ?" Ce voiau de ia ea, dumnezeule ! Se simţea hărţuită şi în ea se năştea fiara sălbatică. Cam în acelaşi timp, Thenardier îi scrise că aşteptase, fără îndoială, cu prea multă bunăvoinţă şi că-i trebuia de îndată o sută de franci, fără de care micuţa Cosette, cu toate că era convalescentă, avea să fie dată pe uşă afară, în frig, pe drumuri, că va ajunge ce va putea să ajungă şi că n-avea decît să crape dacă poftea. „O sută de franci! se gîndi Fantine. Dar unde se puteau cîştiga cinci franci pe zi ?"
— Haide ! spuse ea. Să vindem şi ce-a mai rămas !
Nenorocita se făcu prostituată.

XI
CHRISTUS NOS LIBERAVIT '

Ge înseamnă povestea asta cu Fantine ? E societatea care îşi cumpără o sclavă.
De !a cine ? De la foame, de la mizerie, de la frig, de la singurătate, de la părăsire, de la sărăcie. Dure-

1 Hristos ne-a mfntuit (în original în limba latină).

ros tîrg I Un suflet pentru o bucată de pîine. Mizeria oferă, societatea primeşte.
Civiliza(ia noastră e călăuzită de sfînta lege a Iui Hristos, dar nu e încă pătrunsă de ea. Se zice că în civilizaţia europeană sclavia a fost desfiinţată. E o greşeală. Ea există mereu, dar nu apasă decît asupra femeii şi se numeşte prostituţie.
Apasă asupra femeii, adică asupra gingăşiei, slăbiciunii, frumuseţii, maternităţii. Şi asta nu e una dintre cele mai mici ruşini ale omului!
In punctul la care am ajuns, al acestei dureroase drame, Fantine nu mai e nimic din ce a fost altădată. E de marmură pentru că a ajuns noroi. Celui care pune mîna pe ea îi e frig. Tr-ece, te rabdă, nu-i pasă cine eşti; e dezonorată şi severă. Viaţa şi ordinea socială i-au spus ultimul lor cuvînt. I s-a întîmplat tot ce putea să i se mai întîmple. A simţit, a îndurat, a suferit, a pierdut şi a plîns totul. E resemnată şi resemnarea ei seamănă cu nepăsarea, aşa cum moartea seamănă cu somnul. Nu se mai fereşte de nimic, nu se mai teme de nimic. Abată-se asupra ei toţi norii şi treacă peste ea tot oceanul ! Ce-i mai pasă ! E ca un burete îmbibat.

E o greşeală să-ţi închipui că ai secat soarta şi că eşti la capătul celor ce pot să ţi se întîmple. Totuşi, ea aşa crede.
Vai! Ce înseamnă destinele astea năpustite unele peste altele ? Unde se duc ? De ce sînt astfel ?
Cel care ştie asta vede tot întunericul.
E singur. Se numeşte dumnezeu.

XII

TRINDAVIA DOMNULUI BAMATABOIS

Ca în toate oraşele mici, există şi la Montreuil-sur-mer o categorie de băieţi tineri, care risipesc un venit de o mie cinci sute de livre în provincie, aşa cum semenii lor de la Paris mănîncă două sute de mii de franci

pe an. Toţi aceştia fac parte dintr-o mare specie neutră : neputincioşi, paraziţi, buni de nimic, care au ceva pămînt, niţică prostie, un pic de duh, care ar fi bădărani într-un salon şi se socotesc boieri !a crîşmă şi care spun: „livezile mele, pădurile mele, ţăranii mei"; fluieră actriţele ca să arate că sînt oameni de gust, caută gîlceavă ofiţerilor din garnizoană ca să se arate războinici, vînează, fumează, cască, beau, miros a tutun, joacă biliard, se uită după călătorii care coboară din diligentă, trăiesc la cafenea, cinează la han, au un cîine care mănîncă oase sub masă şi o ţiitoare care pune mîn-carea pe masă. Se calicesc pentru o para, exagerează moda, admiră tragedia, dispreţuiesc femeile, bat calda-rîmul, copiază Londra prin Paris şi Parisul prin Pont-â-Mousson', se îndobitocesc cu vîrsta, nu muncesc, nu sînt buni de nimic şi nici prea dăunători nu sînt.
Dacă domnul Felix Tholomyes ar fi rămas în provincie şi n-ar fi văzut niciodată Parisul, ar fi fost unul dintre aceştia.
Dacă ar fi ceva mai bogaţi, s-ar spune că sînt filfizoni ; dacă ar fi mai săraci, s-ar spune că sînt pierde-vară. Pe scurt, sînt oameni care nu fac nimic. Printre ei sînt unii plicticoşi, alţii plictisiţi, alţii visători şi cîfiva mucaliţi.
Pe-atunci, un „elegant" era alcătuit dintr-un guler mare, dintr-o cravată, dintr-un ceas cu brelocuri, din trei veste puse una peste alta şi de diferite culori; cea albastră şi cea roşie, pe dinăuntru, dintr-un surtuc măsliniu, strîns pe talie, cu coadă ca de morun, cu două rînduri de nasturi de argint înghesuiţi unii într-alţii pînă pe umăr, şi din pantaloni tot de culoare măslinie, dar .mai deschisă, împodobiţi pe cusătură cu un număr de cute, nehotărît, dar întotdeauna fără soţ şi variind de la una la unsprezece, limită care nu era depăşită niciodată. Puneţi şi nişte ghete-pantofi cu placheuri la tocuri, un joben cu marginile înguste, părul zbîrlit, un baston cît tcate zilele şi o conversaţie înnobiMă cu calambururile
' Orăşel din Lorena luat aici ca simbol al micilor centre provinciale.

lui Portier'. Pe deasupra : pinteni şi mustăţi. Pe vremea aceea mustăţile însemnau burghezie şi pintenii însemnau pieton.
Elegantul provincial purta pinteni mai lungi şi mustăţi mai sălbatice.
Era pe cînd republicile din America de Sud se luptau cu regele Spaniei; pe cînd Bolivar 2 se lupta cu Morillo3. Pălăriile cu boruri înguste erau

regaliste şi se chemau morillo, iar liberalii purtau pălării cu boruri late, care se numea boitoare.
La vreo opt sau zece luni după cele povestite în paginile de mai sus, în primele zile ale lui ianuarie 1823, într-o seară în care ninsese, unul dintre aceşti filfizoni fără de rost, un „conformist", pentru că purta un morillo, îmbrăcat călduros cu unul dintre acele paltoane care întregeau în anotimpurile reci costumul la rnodă, se distra să sîcîie o femeie care da tîrcoale prin faţa ferestrei unei cafenele cu ofiţeri, îmbrăcată în rochie de bal, foarte decoltată şi cu flori pe cap. Filfizonul acesta fuma, fireşte, pentru că era la modă.
De cîte ori femeia trecea prin faţa lui, îi arunca, o dată cu o gură de fum din trabuc, cîte o necuviinţă pe care o socotea spirituală şi veselă, ca : „Ce urîtă eşti 1 Stai acasă ! Eşti ştirbă 1" etc, etc. Pe domnul acesta îl chema Bamatabois. Femeia, împopoţonată şi tristă, care se ducea şi se întorcea prin zăpadă, nu-i răspundea, nici nu-l privea, şi-şj continua cu aceeaşi regularitate plimbarea, care din cinci în cinci minute o aducea din nou în faţa batjocurilor, ca pe un soldat pedepsit care se întoarce mereu să-şi primească vergile. Această nepăsare îl jigni pe omul acela fără de rost şi, profitînd de o clipă în care femeia se întorsese, se luă după ea, tiptil, şi, ţinîndu-şi rîsul, se aplecă, luă de pe caldarîm un pumn
1 Fost revoluţionar, profesor la Facultatea de drept din Paris sub im periu, care la cursuri compensa ştiinţa sa mediocră cu glume şi anecdote.
2 Conducătorul luptei de eliberare a America de Sud de sub jugul co lonialist spaniol (1783–1830).
3 General spaniol trimis să lupte împotriva răsculaţilor din America de Sud.

de zăpadă şi i-l vîrî în spate, între umerii goii. femeia dădu un răcnet, se întoarse, sări ca o panteră şi se azvîrli asupra bărbatului, înfigîndu-i unghiile în obraz, cu cele mai groaznice cuvinte ce-ar putea ieşi din gura unui rîndaş. Sudălmile acelea, scuipate cu un glas răguşit de băutură, ieşeau hîd dintr-o gură ştirbă. Era Fantine.
La zgomotul ce se iscă, ofiţerii ieşiră grămadă din cafenea, trecătorii se adunară şi se formă un cerc larg de oameni care rîdeau, chicoteau şi aplaudau în jurul unui vîrtej făcut din două fiinţe, dintre care deosebeau cu greu bărbatul de femeie. Bărbatul se zbătea, pălăria îi căzuse pe jos, iar femeia îl izbea cu picioarele şi cu pumnii, ciufulită, urlînd, fără dinţi şi fără păr, vînătă de mînie, groaznică.
Deodată, un orn înalt ieşi din mulţime, o apucă pe femeie de rochia ei de mătase acoperită cu noroi şi-i spuse:
— Urmează-mă !
Femeia ridică fruntea; vocea ei mînioasă se stinse dintr-o dată. Ochii îi erau sticloşi, din vînătă se făcuse palidă şi tremura de spaimă. II recunoscuse pe Javert. Filfizonul profitase de întîmplare ca s-o şteargă.

XIII

REZOLVAREA UNOR CHESTIUNI DE POLIŢIE MUNICIPALA

Javert îi dădu la o parte pe cei de faţă, trecu printre ei şi porni întins spre comisariatul de poliţie ce se afla dincolo de piaţă, tîrînd-o cu dînsul pe nefericita femeie, care se lăsă dusă fără nici o împotrivire. Nici unul, nici

altul, nu scotea o vorbă. Mulţimea de gură-cascā, făcînd mare haz, mergea în urma lor, întreeîndu-se în glume de prost gust. Neagra mizerie, veşnic prilej de obscenitate 1

I

Âjungînd ia comisariat – o încăpere scundă, încălzita de o sobă şi păzită de un gardian, cu uşa prevăzută cu o fereastră zăbrelită, care da spre stradă – Javert intră împreună cu Fantine şi închise uşa după el, spre marea dezamăgire a spectatorilor, care se înălţau în vîrful picioarelor şi-şi întindeau gîtul în faţa geamului murdar al corpului de gardă, căutînd să vadă ce se petrece înăuntru. Curiozitatea este un fel de lăcomie şi a vedea înseamnează a devora.
îndată ce intră, Fantine, nemişcată şi mută, căzu într-un colţ al odăii, ghemuindu-se ca un cîine speriat.
Sergentul de serviciu puse o lumînare aprinsă pe masă. Javert se aşeză, scoase din buzunar o coală de hîrtie timbrată şi începu să scrie.
Femeile acestea sînt totdeauna lăsate de legiuirile noastre la bunul plac al poliţiei, care face cu ele ce vrea, le pedepseşte cum îi vine la socoteală şi dispune cum îi trăsneşte prin cap de cele două bunuri amărîte pe care ele le numesc meseria şi libertatea lor.
Javert sta nepăsător; pe faţa lui aspră nu se citea nici un fel de emoţie. Cu toate astea, era serios şi adînc preocupat. Trecea printr-una din acele clipe cînd îşi exercita fără control, dar cu toată grija unei conştiinţe neînduplecate, temuta sa putere discreţionară. Simţea acum că scăunelul lui de agerit de poliţie era un fotoliu prezidenţial. Judeca. Judeca şi condamna. îşi aduna toate gîndurile ce se găseau în mintea lui, pentru a duce la bun sfîrşit marea sa misiune. Cu cît examina mai de aproape fapta acestei fete, cu atît se simţea mai revoltat. Nu încăpea îndoială că asistase la săvîrşirea unei crime. Văzuse acolo, în stradă, societatea, reprezentată printr-un proprietar-alegător, batjocorită şi atacată de o făptură din afara rîndurilor oamenilor. O prostituată cutezase să atace un burghez. Şi el, Javert, fusese de faţă.
Continua să scrie în tăcere. Cînd isprăvi, iscăli, îndoi hîrtia şi, dînd-o gardianului, spuse :
— Ia trei oameni şi du-o pe fata asta la răcoare ! Apoi, întorcîndu-se către Fantine: Te-ai învîrtit de şase luni !

Nefericita tresări:
— Şase luni ! Şase luni de închisoare ! strigă ea.
Şase luni cu şapte gologani pe zi ! Dar ce-o să se facă
Cosette, fata mea... fata mea ? Mai sînt datoare peste o
sută de franci soţilor Thenardier, domnule inspector. Ştiţi
dumneavoastră asta ?
Fantine se tîrî pe lespezile ude de noroiul cizmelor, fără să se ridice, împreunîndu-şi mîinile, mergînd în genunchi.
— Domnule Javert – zise ea – fie-vă milă ! Crede-

ţi-mă că n-am nici o vină ! Dac-aţi fi fost de faţă de la
început, v-aţi fi dat seama de asta. Vă jur că nu-s vino
vată. Domnul acela, burghezul acela pe care nu-I cunosc,
mi-a băgat zăpadă în spinare. Are cineva dreptul să ne
vîre zăpadă în spinare cînd trecem pe drum liniştite,
fără să ne legăm de nimeni ? Asta m-a scos din sărite.
Vedeţi şi dumneavoastră că sînt puţin bolnavă. Şi-apoi,
îmi tot spunea vorbe urîte: „Eşti pocită I Eşti ştirbă !..."
Nu luam seama. îmi spuneam : e un domn care se dis
trează, îmi vedeam de drum şi nu-i spuneam nimic. La
un moment dat, mi-a vîrît zăpada. Domnule Javert, dragă
domnule Javert, nu e nimeni pe-aici care să fi văzut şi
care să vă declare că tot ce spun este adevărat ?
Poate-am greşit că m-arn supărat. Ştiţi bine că-n prima
clipă nu te poţi stăpîni: eşti cam iute. Şi pe urmă,
spuneţi şi dumneavoastră : să ţi se vîre aşa, pe neaştep
tate, un bulgăre de zăpadă pe spinare... îmi pare rău că
i-am stricat pălăria. De ce-a plecat ? I-aş fi cerut iertare.
O! doamne ! ce mare lucru era dacă-i cerеam iertare ?...
Iertaţi-mă de rîndul ăsta, domnule Javert. Dumneavoastră
nu ştiţi că-n închisoare nu se cîştigă mai nimic; nu-i
vina stăpînirii; dar gîndiţi-vă că am de dat o sută de
franci, şi dacă nu-i plătesc, au s-o arunce în stradă şi
pe fata mea. Doamne dumnezeule ! doar n-o pot ţine cu
mine aici. E-aşa de groaznic ce fac ! O ! Cosette a mea,
îngeraşul meu, ce-o să se facă ea ? Puişorul meu drag!...
Thenardierii sînt nişte hangii, nişte ţărani care nu ştiu
multe. Lor le trebuie bani. Nu mă băgaţi la închisoare!
E vorba şi de-o biată copilă pe care o azvîrliţi în stradă,

I

la voia întîmplării, în plină iarnă ! Trebuie să vă fie milă, domnule Javert!
Dac-ar fi mai mare şi-ar putea cîştiga singură existenţa, dar aşa, la vîrsta
ei, nu poate face nimic. Şi zău... nu-s o femeie rea. Nu din lene şi din
lăcomie am ajuns în halul ăsta. Am băut şi eu din pricina necazurilor. Nu-
mi place rachiul, dar te face să uiţi. Cînd eram şi eu mai mulţumită, dacă
v-aţi fi uitat la dulapurile mele, aţi fi văzut că nu sînt o femeie uşuratică.
Aveam rufărie, chiar multă rufărie... Fie-vă milă de mine, domnule
Javert !...
Vorbea aşa, zdrobită cu totul, scuturată de sughiţuri, cu ochii înecaţi în
lacrimi, cu pieptul gol, frîngîndu-şi manile, tuşind sec şi scurt, îngăimînd
cuvintele domol, sfîrşită...
O durere mare este întocmai ca o rază dumnezeiască ce transfigurează pe
cei ce suferă. In clipa aceea Fantine se făcuse iarăşi frumoasă. Din cînd în
cînd se oprea şi săruta poala redingotei agentului. Ar fi înduioşat şi o
inimă de piatră, nu însă una de lemn.
— Hai! zise Javert. Te-am ascultat destul. Ai isprăvit ?
Cară-te acum ! Ai şase luni. Nici dumnezeu din cer n-ar
mai putea să te scape !

Din cuvintele acestea rostite solemn: „Nici dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape !" ea înţelese că sentinţa a fost pronunţată. Se prăbuşi, îngăimînd :
— Indurare !
Javert îi întoarse spatele.
Jandarmii o apucară de braţ.
De cîteva minute intrase acolo un om, fără ca cineva să fi băgat de seamă. închisese uşa, se aşezase cu spatele în dreptul ei şi auzise rugăminţile deznădăjduite ale Fantinei.

In momentul cînd jandarmii puseră mina pe nefericita femeie, care nu voia să se ridice, el făcu un pas, ieşi din umbră şi zise:
— O clipă, vă rog!
Javert ridică ochii şi-l recunoscu pe domnul Madeleine. îşi scoase pălăria şi, salutînd cu un fel de stîngăcie înciudată, zise:

— Domnule primar...
Cuvintele „domnule primar" făcură asupra Fantineî un efect neaşteptat. Se ridică dintr-o dată ca o nălucă ce iese din pămînt, îi îmbrînci pe jandarmi cu amîndouă mîinile, merse drept la Madeleine, mai înainte de-a putea fi oprită, şi, privindu-l ţintă, cu o expresie rătăcită, strigă :
— A ! va să zică tu eşti domnul primar ?
Apoi izbucni în rîs şi îl scuipă în obraz.
Domnul Madeleine se şterse liniştit pe obraz şi zise:
— Inspectore Javert, pune-o pe femeia asta în liber
tate !
O clipă, lui Javert i se păru că înnebuneşte. Simţea în momentul acela năpădindu-l, una după alta şi aproape toate laolaltă, emoţiile cele mai puternice pe care le încercase vreodată. O femeie de stradă să-l scuipe în obraz pe primar, chiar în faţa lui, era un lucru atît de monstruos, încît, în cele mai grozave închipuiri ale lui, ar fi socotit că e un sacrilegiu însuşi faptul să-l creadă cu putinţă. Pe de altă parte, în mintea lui făcea în chip nelămurit o apropiere hidoasă între ceea ce era femeia şi ce-ar putea fi acest primar, întrezărind astfel cu spaimă ceva cît se poate de simplu în acest atentat uluitor. Cînd îl mai văzu însă pe primar, pe magistrat, ştergîndu-şi liniştit obrazul şi spunînd: „Pune-o pe femeia asta în libertate 1", simţi că-i vine ameţeală, nu mai putu articula nici un cuvînt, nu se mai putea gîndi la nimic, nu mai era în stare să se mire de nimic; rămase încremenit.
Cuvintele primarului nu avuseseră un efect mai puţin ciudat asupra Fantinei. Ea îşi ridică braţul şi se agăţă de cîrligul sobei, întocmai ca cineva care ar fi gata să cadă. Privi totuşi în jurul ei şi începu să vorbească în şoaptă, ca şi cum ar fi vorbit singură :
— In libertate !... Să mă lase să plec ? Şi să nu stau
şase luni la închisoare ? Cine-a spus asta ? Nu se poate
să fi rostit cineva cuvintele astea. Pesemne n-am auzit
eu bine. E cu neputinţă să le fi rostit ticălosul de primar.
Domnule Javert, domnule dragă, aţi spus dumneavoastră

să fiu pusă în libertate ? Ei bine, am să vă spun adevărul şi-apoi o să mă lăsaţi să plec, nu-i aşa ? Bestia asta de primar, hodorogul ăsta ticălos, e pricina tuturor necazurilor mele. Inchipuiţi-vă, domnule Javert, că m-a dat afară din pricina unor nepricopsite care umblau cu tot felul de vorbe prin atelier. Nu-i îngrozitor ? Să dai afară o biată fată care-şi vede cinstit de munca ei ? De-atunci n-am mai avut cu ce trăi şi de-aici mi se trage toată nenorocirea. Mai înainte de orice, o îndreptare pe care ar trebui s-o facă domnii de Ia poliţie ar fi să-i împiedice pe antreprenorii muncilor din închisori de-a se purta rău cu oamenii săraci. Uite, să vă spun despre ce e vorba. Să zicem că ai un venit oarecare pe zi cusînd cămăşi şi pe urmă preţurile se schimbă şi nu mai ai cu ce trăi. Nu mai ai încotro. Trebuie să te apuci de orice. Eu, de pildă, o aveam pe micuţa mea Cosette şi am fost silită să ajung o stricată. Aţi priceput acum că păcătosul ăsta de primar e vinovat de tot ce mi s-a întîniplat. Pe urmă, am călcat în picioare pălăria burghezului aceluia în faţa cafenelei ofiţerilor. El, însă, mi-a prăpădit toată rochia cu bulgărele lui de zăpadă. Femei ca noi nu au decît o singură rochie de mătase. Vedeţi, domnule Javert, eu n-am făcut rău dinadins, credeţi-mă, şi cu toate astea văd peste tot femei mult mai rele decît mine, care sînt foarte fericite. Nu-i aşa, domnule Javert, că dumneavoastră aţi dat ordin să fiu pusă în libertate ? Luaţi informaţii, staţi de vorbă cu proprietarul, că tocmai trebuie să-i plătesc chiria. O să aflaţi că sînt o femeie de treabă. Vai de mine! Vă rog să mă iertaţi! Am pus mîna, fără să bag de seamă, pe mînerul sobei şi-a început sa iasă fum.
Domnul Madeleine o asculta cu multă Iuare-aminte. In vreme ce Fantine vorbea, el vîrî mîna în buzunarul hainei, scoase punga şi o deschise. Era goală. O băgă din nou în buzunar şi se adresă Fantinei:
— Cît ai spus că eşti datoare ?
Fantine, care nu se uita decît la Javert, se întoarse spre el:

— ţi-am spus eu ţie ceva ? Apoi, adresîndu-se jandar
milor : Spuneţi şi voi, aţi văzut cum l-am scuipat în
obraz ? 01 primar nemernic, ai venit aici ca să mă
sperii, dar mie nu mi-e frică de tine. Nu mă tem decît
de domnul Javert. Nu mă tem decît de bunul domn Ja-
vert 1 Şi vorbind aşa, se întoarse din nou spre inspec
tor : Vedeţi, domnule inspector, trebuie să fiţi drept. îmi
dau seama că sînteţi un om drept, domnule inspector.
La urma urmei, e foarte simplu : unul se joacă băgînd
o mînă de zăpadă în spinarea unei femei şi ofiţerii fac
haz; e foarte firesc ca lumea să se distreze cu ceva şi
noi d-asta sîntem acolo ! Şi iată că veniţi dumneavoastră,
sînteţi silit să faceţi niţică ordine; puneţi mîna pe femeia
vinovată, dar, gîndindu-vă puţin şi fiindcă sînteţi un om
. bun, îmi daţi drumul. Şi asta pentru fetiţa mea, pentru că, stînd şase luni la închisoare, n-aş mai avea cu ce s-o hrănesc. „Dar să nu te mai prind pe-aici, păcătoaso!..." O ! n-o să mă mai prindeţi, domnule Javert. Poate să

mi se facă de-aici înainte orice, nici n-o să mă clintesc din loc. Astăzi, însă, vedeţi dumneavoastră, am făcut gălăgie pentru că nu mă aşteptam de loc la bulgărele ăla de zăpadă; şi-apoi, v-am mai spus că nu mă prea simt bine, tuşesc, am aici în piept un fel de greutate care mă arde; şi doctorul mi-a spus să mă îngrijesc. Uite-aici, puneţi mîna, nu vă fie frică !
Nu mai plîngea, glasul ei era mîngîietor; apăsa pe sînul ei alb şi delicat mîna vînjoasă şi aspră a lui Javert şi se uita la el surîzătoare.
Tresărind, începu să-şi potrivească rochia răvăşită, lăsînd în jos poalele care se ridicaseră pînă aproape de genunchi cînd se tîrîse pe jos; se îndreptă apoi spre uşă, adresîndu-se cu jumătate glas jandarmilor şi făcîn-du-le din cap un semn prietenesc :
— Băieţi, domnul inspector a spus să-mi daţi drumul.
Am plecat!
Puse mîna pe clanţă. încă un pas şi ar fi ajuns în stradă.
Pînă-n momentul acela, Javert rămăsese în picioare, nemişcat, cu ochii în pămînt, stînd în mijlocul acestei

scene ca o siatuie îuată de la îocui ei şi care aşteaptă să fie aşezată undeva.
Zgomotul clanţei îl scoase din toropeală. înălţă capul, cu o expresie de autoritate supremă, expresie cu atît mai înfricoşătoare cu cît puterea se găseşte mai jos, fioroasă la fiară, cumplită la omul de rînd.
— Sergent! strigă el. Nu vezi că tîrîtura asta vrea să
plece ? Cine v-a spus să-i daţi drumul ?
— Eu, zise Madeleine.
La auzul glasului lui Javert, Fantine se înfiora şi dădu drumul clanţei, aşa cum un hoţ ar fi azvîrlit lucrul de furat. Cînd îl auzi vorbind pe Madeleine, se întoarse şi, din clipa aceea, fără să scoată o vorbă, fără să mai răsufle, se uită cînd la Madeleine, cînd la Javert, după cum vorbea unul sau altul.
Se vedea bine că Javert trebuie să fi fost – cum se spune – „scos din sărite" ca să-şi îngăduie să se răstească la sergent, după ce primarul îl poftise s-o pună pe Fantine în libertate. Uitase oare că se afla şi primarul de faţă ? Sfîrşise prin a-şi mărturisi sie însuşi că e cu neputinţă ca o „autoritate" să fi dat un asemenea ordin şi că, mai degrabă, domnul primar a spus una şi-a înţeles alta ? Sau, poate, în faţa atîtor enormităţi, al căror martor fusese timp de două ceasuri, îşi spunea că se cuvine să revină la hotărîrile tari, că e nevoie ca cel mic să devină mare, agentul să se transforme în magistrat, poliţistul să devină judecător şi că, în această situaţie extraordinară, ordinea, legea, morala, guvernul, întreaga societate, se întrupau în el, în Javert ?
Totuşi, cînd domnul Madeleine rosti acel „eu", inspectorul de poliţie Javert se întoarse spre domnul primar, galben la faţă, îngheţat, cu buzele vinete, cu privirea deznădăjduită, cu trupul scuturat de un tremur uşor şi, lucru nemaipomenit, cu ochii în pămînt, dar cu glas hotă-rît, spuse:

— Domnule primar, asta nu se poate!
— Cum ? zise Madeleine.
— Păcătoasa asta a insultat un burghez.

233

— Inspectore Javert – zise domnul Madeleine cu glas împăciuitor şi liniştit – ascultă ! Eşti un om cumsecade şi nu mă sfiesc să stau de vorbă cu dumneata. Iată care-i adevărul. Treceam prin piaţă în momentul cînd ai ridicat-o pe femeia aceasta; mai fuseseră şi alţii de faţă ; am cules informaţii şi am aflat totul. Burghezul e de vină şi el e acela care, pe bună dreptate, ar fi trebuit să fie arestat.
Javert ripostă :
— Mizerabila asta l-a insultat pe domnul primar.
— Asta mă priveşte pe mine! spuse domnul Madeleine. Şi cred că ofensa este numai a mea. Pot să fac ce vreau cu ea.
— Să mă ierte domnul primar. Injuria nu este a dumnealui, este a justiţiei.
— Inspectore Javert – răspunse domnul Madeleine – cea dinţii justiţie e însăşi conştiinţa omului. Am auzit-o pe femeie şi ştiu ce fac.
— Iar eu, domnule primar, nu mai înţeleg nimic.
— Atunci, mărgineşte-te să asculţi.
— N-ascult decît de datoria mea. Şi datoria mea îmi porunceşte ca femeia asta să facă şase luni de închisoare.
Domnul Madeleine răspunse liniştit:
— Ascuîtă-mă pe mine, n-o să facă nici o zi!
Auzind aceste cuvinte hotărîte, Javert cuteză să-l privească pe primar drept în ochi, vorbindu-i totuşi pe un ton cît se poate de respectuos :
— Sînt cît se poate de mîhnit că trebuie să mă opun domnului primar. E pentru prima dată în viaţa mea. îmi îngădui, însă, să-i atrag atenţiunea că sînt în cadru! atribuţiunilor mele. Mă mărginesc, fiindcă aşa vrea domnul primar, numai la cazul burghezului. Eram acolo. Ea s-a năpustit asupra domnului Bamatabois, alegător şi proprietarul casei aceleia frumoase cu balcon din colţul străzii, o casă cu trei etaje, toată din piatră. In sfîrşit, sînt fel de fel de lucruri pe lumea asta. Orice-aţi spune, domnule primar, asta e de competenţa poliţiei de stradă, şi mă priveşte pe mine; aşa că Fantine rămîne arestată.
239

I

Domnul Madeleine îşi încrucişa atunci braţele şi spuse cu un glas aspru, pe care nimeni nu-l mai auzise în oraş:

— Cazul despre care vorbiţi e un caz de poliţie mu
nicipală şi, conform articolelor 9, 11, 15 şi 66 din codul
de procedură penală, este de competenţa mea. Ordon,
deci, ca femeia să fie pusă în libertate.
Javert făcu o ultimă încercare :
— Dar, domnule primar...
— Vă atrag atenţiunea asupra dispoziţiunilor artico
lului 81 al legii din 13 decembrie 1799 cu privire la de
tenţiunea arbitrară.
— Daţi-mi voie, domnule primar...
— Nici un cuvînt!
— Cu toate astea...
— Afară 1 zise domnul Madeieine.
Javert primi lovitura drept în faţă, cu pieptul înainte, întocmai ca un soldat în toiul luptei. îl salută pe primar pînă Ia pămînt şi plecă.
Fantine se dădu Ia o parte din dreptul uşii şi-I privi uluită trecînd pe Iîngă ea. Era totuşi şi ea în prada unei tulburări ciudate. Văzuse cum două puteri potrivnice aproape că se încăieraseră pentru ea. Văzuse luîndu-se la harţă în faţa ei doi bărbaţi care ţineau în mîinile lor libertatea ei, viaţa ei, sufletul ei şi soarta copilului ei. Unul dintre ei o arunca în întuneric, celălalt o scotea Ia lumină. In lupta asta, întrezărită prin negura spaimei, cei doi oameni îi apăruseră ca doi uriaşi; unul vorbea ca un diavol, celălalt ca un înger salvator. îngerul îl biruise pe diavol şi, ceea ce o înfiora din cap pînă-n picioare, era faptul că îngerul, eliberatorul, era tocmai omul pe care-l ura, primarul, pe care-l socotise totdeauna cauza tuturor nenorocirilor ei; era Madeleine! Şi el a scăpat-o chiar în clipa în care ea-l insultase atît de grozav. Să se fi înşelat oare ? Era prin urmare nevoită să-şi schimbe cu totul sufletul ? Nu-şi putea da seama. Tremura toată. Asculta răscolită în toată fiinţa ei, privea buimăcită şi, la fiecare vorbă rostită de domnii! Madeleine, simţea topindu-se, prăbuşindu-se într-însa

toaie groaznicele întunecimi ale urii şi născîndu-se în inima ei un simţămînt cald şi binefăcător, care nu era altceva decît bucurie, încredere, iubire.
După plecarea lui Javert, domnul Madeleine se întoarse spre ea şi-i spuse potolit, silindu-se să vorbească serios şi să nu-l podidească lacrimile:
— Am auzit ce-ai spus. Nu ştiam nimic din tot ce-ai povestit. Cred şi simt că este adevărat. Nu ştiam nici măcar c-ai plecat din atelierele mele. De ce n-ai venit ia mine să-mi spui ? Uite: o să-ţi plătesc datoriile, o să-ţi aduc fata aici, sau ai să te poţi duce să ţi-o iei. Rămîi oriunde vrei: fie aici, fie la Paris, fie altundeva... Voi avea grijă de copil şi de dumneata. Şi dacă vrei, n-ai să mai munceşti. Iţi voi da tot ce-ţi trebuie. Cînd vei fi fericită, vei deveni iarăşi o femeie cinstită. Ascultă-mă pe mine, ţi-o spun de pe acum : dacă tot ce-ai spus e adevărat – şi nu mă îndoiesc că este aşa – află că în faţa lui dumnezeu n-ai încetat nici o clipă să fii virtuoasă şi sfîntă. O, sărmană femeie!

Era mai mult decît putea îndura biata Fantine. S-o aibă pe Cosette lîngă ea ! Să isprăvească odată cu viaţa netrebnică pe care-o ducea ! Să trăiască liberă, bogată, fericită, cinstită, împreună cu Cosette! Asta însemna să vadă înflorind pe neaşteptate în mijlocul mizeriei toate frumuseţile paradisului. Se uita năucită la omul care-i vorbea şi nu putu scoate decît două-trei suspine: „O! O î O !..." Picioarele i se înmuiară, căzu în genunchi în faţa domnului Madeleine şi, mai-nainte de a o putea opri, simţi că femeia i-a luat mîna şi i-a sărutat-o.
Apoi Fantine leşină.

CARTEA A ŞASEA
JAVERT
ÎNCEPUT DE ODIHNA
Domnul Madeleine venea s-o vadă de două ori pe zi pe Fantine, instalată chiar în locuinţa sa. O dădu în seama surorilor, care o aşezară în pat. începuse să aibă febră mare. Aiura şi vorbi tare mai toată noaptea. In cele din urmă adormi.
A doua zi, pe la amiază, Fantine se trezi şi auzi îîngă patul ei o răsuflare. Dădu perdeaua la o parte şi îl văzu pe domnul Madeleine în picioare, uitîndu-se undeva, deasupra capului ei. Avea o privire plină de milă, de îngrijorare, şi se ruga. Urmărindu-i privirea, văzu că se uita la un crucifix ţintuit în perete.
De-aci încolo, domnul Madeleine fu cu totul altul în ochii Fantinei. Ii apărea învăluit în lumină. Era ca adîncit în rugăciune. II privi îndelung, fără a îndrăzni să-l tulbure. In cele din urmă, îi spuse cu sfială :
— Ce faci acolo ?
Domnul Madeleine se afla acolo de un ceas. Aştepta ca Fantine să se trezească. Ii luă mîna, îi pipăi pulsul şi zise :
— Cum te mai simţi ?
— Bine 1 Am dormit, răspunse ea. Mi se pare că mi-e
mai bine. N-o să am nimic.
Răspunzîndu-i întrebării de mai-nainte, ca şi cum abia acum o auzise, el spuse:
— Mă rugam martirului de-acolo !
Şi adăugă în gînd: „Pentru martira de-aici !..."

fn timpul nopţii şi al dimineţii, domnul Madefeine cu-lesese informaţii. Acum ştia totul. Cunoştea povestea Fantinei în toate amănuntele ei sfîşietoare. Urmă :
 Ai suferit mult, sărmana de tine I Dar nu te plînge,
ai dobîndit partea celor drepţi în ceruri. în felul ăsta oamenii pot crea îngeri. Nu-s ei de vină. Aşa sînt ei făcuţi. Iadul din care te-ai smuls este prima treaptă a durnnezeirii. Trebuia să treci prin toate astea.
Oftă din adînc. Ea îi zîmbi cu zîmbetul unui copil căruia îi lipsesc doi dinţi.
In aceeaşi noapte Javert a scris o scrisoare, pe care a pus-o a doua zi la oficiul poştal din Montreuil-sur-mer. Era adresată Domnului Ckambouitlet, secretarul domnului prefect de poliţie din Paris. Deoarece întîmplarea de la comisariat făcuse vîivă, dirigintele oficiului şi alte

persoane care văzură scrisoarea, recunoscînd scrisul lui Javert, îşi închipuiră că-şi dăduse demisia.   Domnul Madeleine se grăbi să scrie familiei Thenar-dier. Fantine le datora o sută douăzeci de franci. Ei le trimise trei sute de franci, spunîndu-le să se socotească plătiţi cu această sumă şi s-o aducă numaidecît pe Co-sette la Montreuii-sur-mer, unde era chemată de maică-sa, fiind bolnavă.
Faptul acesta îl ului pe Thenardier.
— Ei, drăcia dracului ! îi spuse neveste-sî. Să nu ne scape fata din mînă ! Păsărică asta o să fie pentru noi o vacă de muls. Aşa cred eu. S-o fi amorezat vreun nătărău de mă-sa.
Trimise drept răspuns o socoteală foarte bine ticluită, care se ridica la peste cinci sute de franci, fn socoteala asta intrau două note de plată de peste trei sute de franci, care nu puteau fi puse la îndoială: una a unui medic, alta a unui farmacist. Fuseseră plătite pentru Eponine şi Azelma, care zăcuseră mult timp bolnave. Cosette, precum am spus, nu fusese de loc bolnavă. Era o simplă substituire de nume. Thenardier menţiona la sfîrşitul socotelii: „Am primit un avans de trei sute de franci".

Domnul Madeîeine expedie numaidecît alţi trei sute de franci, adăugînd: „Aduceţi-o cît mai grabnic pe Co-sette !"
— Pe toţi sfinţii! spuse Thenardier. Să nu ne scape
fata din mînă I
Fantine nu se îndrepta de loc. Continua să stea la infirmerie.
La început, surorile o primiră şi o îngrijiră pe „această stricată" cu oarecare dezgust. Cine a văzut basoreliefurile din Reims, îşi aduce aminte de dispreţul cu care fecioarele înţelepte se uită la fecioarele rătăcite. Anticul dispreţ al vestalelor pentru femeile necinstite este unul din cele mai profunde instincte ale demnităţii feminine şi surorile îl încercaseră cu îndoita putere pe care o dă religia. In cîteva zile, însă, Fantine le dezarmase. Avea tot felul de cuvinte umile şi blînde, iar faptul că era mamă înduioşa. într-o zi, surorile o auziră vorbind în timpul febrei:
— Am fost o păcătoasă; dar dacă fata va fi lîngă
mine înseamnează că dumnezeu m-a iertat! Atîta timp cît
am fost în păcat, n-aş fi voit să am fata cu mine, n-aş
fi putut îndura privirea ei tristă şi mirată. Şi totuşi,
pentru ea păcătuiam, şi de aceea dumnezeu mă iartă.
Voi simţi binecuvîntarea lui cînd Cosette va fi aici. Mă
voi uita mereu în ochii ei nevinovaţi, şi nevinovăţia ei o
să-mi facă bine. Ea nu ştie nimic. E un înger!... La
vîrsta asta nu i-au căzut încă aripile 1
Domnul Madeîeine venea s-o vadă de două ori pe zi; de fiecare dată, ea îl întreba :
— Am s-o văd oare curînd pe Cosette ?
Ii răspundea:
— Poate mîine dimineaţă! O aştept să sosească
dintr-un moment într-altul.
Şi chipul palid al mamei se lumina.

— O! spunea ea. Ce fericită voi fi I
Spuneam mai sus ca ea nu se îndrepta. Dimpotrivă, starea ei părea că se înrăutăţeşte de la o săptămînă la alta. Bulgărele de zăpadă vîrît direct < -piele, între

umeri, provocase încetarea subită a transpiraţiei, astfel încît boala care mocnea în ea de mai mulţi ani izbucni cu violenţă. Pe vremea aceea începuseră să fie aplicate, pentru studierea şi tratamentul bolilor de piept, frumoasele metode ale lui Laennec'. Medicul o examina pe Fantine şi dădu din cap. Domnul Madeieine îl întrebă:
— Ei, ce spuneţi ?
— Nu cumva are un copil pe care ar vrea să-I vadă ?
zise medicul.
— Ba da!

— Atunci grăbiţi-vă să-l aduceţi.
Domnul Madeieine tresări.
Fantine îl întrebă :
— Ce-a spus doctorul ?
Domnul Madeieine se sili să zîmbească.
— A spus să-ţi aducem copilul cît mai repede şi-o să
te faci sănătoasă.
— O! făcu ea. Aşa ? Dar ce-o fi cu Thenardierii ăştia
de mi-o (in atîta pe Cosette ? O s-o am lîngă mine şi o
să fiu iar fericită.
Tkenardier nu dădea totuşi copila din mînă, invocînd tot felul de motive. Ba că fata era cam bolnavă şi nu putea porni în toiul iernii la drum ; ba că mai rămăseseră nişte datorii mărunte prin partea locului şi-acum tocmai aduna facturile etc, etc.
— O să trimit pe cineva după Gosette şi, dacă va fi
nevoie, o să mă duc chiar eu, zise Madeieine.
Scrise apoi, aşa cum îi dictă Fantine, următoarea scrisoare, pe care o iscăli ea :
Domnule Thenardier,
O veţi încredinţa pe Cosette aducătorului prezentei. Veţi fi plătit pînă la ultimul ban. Am onoarea să vă salut cu toată stima.
Fantine
'Medic francez vestit (1781–1826). A descoperit Si răspîndit metoda auscultaţiel pentru boiils interna.

între timp, se petrecu un fapt foarte grav. Zadarnic cioplim cum putem mai bine blocul de piatră misterios din care e făcută viaţa noastră. Vîna neagra a destinului, ascunsă în el, iese mereu la iveală.
II
CUM POATE JEAN SA AJUNGĂ CHAMP
într-o dimineaţă, domnul Madeleine se afla la birou, unde rezolva cîteva lucrări urgente ale primăriei, în vederea plecării sale la Montfermeil, cînd

fu anunţat că inspectorul de poliţie Javert doreşte să-i vorbească. La auzul acestui nume, domnul Madeleine nu putu să-şi ascundă impresia neplăcută pe care i-o făcea. De cînd cu întîmplarea de la comisariat, Javert ÎI ocolise mai mult decît oricînd, iar domnul Madeleine nu-l mai văzuse de loc.
— Să poftească ! zise ei.
Javert intră.
Domnul Madeleine rămăsese lîngă sobă, cu tocul în mînă, cu capul într-un dosar pe care-! răsfoia luînd note şi care conţinea procesele-verbale de contravenţie ale serviciului de salubritate. Nu luă de loc seama la Javert. Se gîndea fără voie la hiata Fantine şi-i venea mai la înde-mînă să se poarte rece.
Javert îl salută respectuos pe domnul primar, care continua să stea cu spatele. Domnul primar nu se uită la el şi-şi văzu mai departe de treabă. Javert înainta cîţiva paşi şi se opri, fără să întrerupă tăcerea.
Cineva care ar fi cunoscut firea lui Javert şi care l-ar fi studiat mai demult pe acest sălbatic pus în slujba civilizaţiei, amestec ciudat de roman şi de spartan, de călugăr şi de soldat, acest spion incapabil sa rostească un neadevăr, acest copoi candid, un fizionomist care i-ar fi cunoscut vechea şi tainica lui aversiune pentru domnul Madeleine, conflictul lui cu primarul din pricina Fantinei,

_

şi-ar fi spus examîrrîndu-l pe Javeri în mornentui aceia : „Ce s-o fi petrecut oare ?" Pentru cine însă cunoştea bine această conştiinţă dreaptă, limpede, sinceră, cinstită, aspră şi sălbatică, era vădit că Javert se afla în prada unei mari frămîntări lăuntrice. Nu putea avea nimic în suflet fără să nu i se oglindească şi pe faţă. Ca orice om iute la rnînie, era supus schimbărilor neaşteptate. Niciodată înfăţişarea lui nu fusese mai ciudată şi de nerecunoscut. Intrînd, se înclinase în faţa lui Madeleine, cu o privire în care nu se putea citi nici duşmănie, nici furie, nici neîncredere Se oprise la cîţiva paşi de fotoliul primarului ; iar acum sta drept, într-o atitudine aproape militărească, cu asprimea naivă şi rece a unui om care n-a fost niciodată blînd, ci totdeauna răbdător. Aştepta acolo – fără să scoată un cuvînt, fără să facă vreo mişcare, într-o adevărată smerenie, într-o adîncă resemnare – ca domnul primar să binevoiască să se întoarcă spre el. Liniştit, serios, cu pălăria în mînă, cu ochii în pămînt, cu înfăţişarea unui soldat în faţa superiorului sau a unui vinovat în faţa judecătorului. Toate amintirile şi toate sentimentele de care l-ai fi putut crede însufleţit dispăruseră. Pe chipul lui de nepătruns, ca de piatră, nu mai rămăseseră decît urmele unei tristeţi întunecate. Toată făptura lui nu exprima decît umilinţă, hotărîre şi un fel de cople-şeală stăpînită.
In cele din urmă, domnul primar lăsă condeiul din mînă şi se întoarse.
— Ei bine ! Ce e ? Ce s-a mai întîmplat, Javert ?
O clipă, Javert rămase tăcut, ca şi cum s-ar fi recules, apoi rosti cu un fel de solemnitate tristă, dar nu lipsită de firesc :
— Domnule primar, s-a săvîrşit un fapt condamnabil.
— Ce anume ?
— Un slujbaş inferior s-a abătut în chipul cel mai

grav de la respectul datorit unui magistrat. Am socotit
că sînt obligat să vă aduc acest lucra la cunoştinţă.
— Cine-i slujbaşul ?
— Eu ! zise Javert.
•– Dumneata ?

— Da, eu!
— Şi cine-i magistratul care s-ar fi putut plînge de el ?
— Dumneavoastră, domnule primar.
Domnul Madeleine se ridică de pe scaun.
Javert urmă cu acelaşi aer sever şi mereu cu ochii în pămînt:
— Domnule primar, am venit să vă rog să binevoiţi a
interveni pe lîngă autorităţile superioare să fiu destituit.
Domnul Madeleine, uimit, încercă să deschidă gura. Dar Javert îl
întrerupse:
— Aţi putea spune că n-am decît să-mi dau demisia.
Dar asta nu e de ajuns. A-mi da demisia e un lucru
onorabil. Eu însă am greşit şi deci se cuvine să-mi pri
mesc pedeapsa. Trebuie să fiu dat afară I După o scurtă
pauză adăugă: ; Domnule primar, mai deunăzi aţi fost
aspru cu mine, pe nedrept. Fiţi şi de data asta aspru,
dar pe bună dreptate !
— Şi de ce, mă rog ? strigă domnul Madeleine. Ce
tot îndrugi acolo ? Ce înseamnă asta ? Cu ce te-ai făcut
vinovat faţă de mine ? Ce mi-ai făcut ? Cu ce mi-ai
greşit ? Te învinovăţeşti mereu... Vrei să fii înlocuit...
— Nu ! Dat afară ! zise Javert.
— Dat afară ? Fie! Prea bine! Dar tot nu înţeleg
de ce.
— Veţi înţelege numaidecît, domnule primar. Javert
oftă adînc şi răspunse cu aceeaşi răceală şi cu aceeaşi
tristeţe : Domnule primar, acum şase săptămîni, în urma
întîmplării cu femeia aceea, m-am înfuriat şi v-am de
nunţat.
— M-ai denunţat ?
— Da ! Prefecturii poliţiei din Paris.
Domnul Madeleine, care nu rîdea mai des decît Javert, începu să rîdă :
— Ca primar care a încălcat drepturile poliţiei ?
— Nu ! Ca fost ocnaş I
Primarul îngălbeni.
Javert, cu ochii mereu în pămînt, continuă :
— Aşa am crezut eu. Aveam de multă vreme anumite
bănuieli. Asemănarea, informaţiile pe care le-aţi cerut de

la Faverolles, puterea dumneavoastră neobişnuită, întîm-plarea cu bătrînul Fauchelevent, dibăcia cu care trageţi la ţintă, faptul că vă tîrîţi puţin piciorul, şi cîte şi mai cîte... Prostii!... Fapt e că vă luasem drept un oarecare Jean Valjean.

— Un oarecare... cum zici că-i spune ?
— Jean Valjean. Un ocnaş pe care l-am întîlnit acum douăzeci de ani, pe cînd eram ajutor de paznic la Toulon. Ieşind din ocnă, Jean Valjean ăsta jefuise, se pare, pe un episcop, apoi a săvîrşit un alt furt, făcînd uz de armă, la drumul mare, atacînd un copilaş. De mai bine de opt ani i s-a pierdut urma, nu se ştie cum a dispărut şi e urmărit de poliţie. Ei bine, mi-am închipuit că... In sfîrşit, am făcut-o ! împins de furie, v-am denunţat prefecturii.
Domnul Madeleine, care de cîteva clipe luase din nou dosarul în mînă, întrebă cu un ton de nepăsare desă-vîrşită :
— Şi ce ţi s-a răspuns ?
— Că sînt nebun.
— Şi-apoi ?
— Aveau dreptate.
— Bine că recunoşti.
— Nici nu puteam altfel, fiindcă adevăratul Jean Val jean a fost prins.
Domnul Madeleine scăpă din mînă hîrtia pe care o citea, ridică fruntea şi, privindu-l pe Javert drept în ochi, exclamă cu un accent care nu se poate reda :
— Al
Javert urmă :
— Iată cum stau lucrurile, domnule primar. In regiunea Ailly-le-Haut-Clocher trăia un bătrînel căruia i se spunea moş Champmathieu. Era prăpădit de tot. Nimeni nu-l băga în seamă. Nu ştii niciodată din ce trăiesc oamenii ăştia. Nu de multă vreme, toamna trecută, moş Champmathieu a fost arestat pentru un furt de mere, săvîrşit la... dar nu interesează unde. Un furt cu escaladare, cu crăci rupte... Şi mi l-au arestat pe individ. Mai avea încă în mînă crăcile rupte. Acum e la răcoare, secătura! Pînă aici nimic mai mult decît o simplă afacere corecţională.

Dar să vedeţi ce înseamnă norocul. închisoarea fiind în stare proastă, judecătorul de instrucţie a găsit cu cale să dispună transferarea lui Champmathieu la închisoarea din Arras. Tn această închisoare se afla un oarecare Brevet, fost ocnaş, deţinut pentru nu ştiu ce vină şi care, pur-tîndu-se bine, fusese făcut şef de dormitor. Ei bine, domnule primar, abia a pus piciorul acolo Champmathieu, şi Brevet strigă dintr-o dată : „Nu, zău ! Dar eu îl cunosc pe ăsta ! E unul de-ai noştri. Ia uită-te încoace, nene! Eşti Jean Valjean I" ,,Jean Valjean ? Care Jean Valjean ?" face Champmathieu pe miratul. „Nu face pe prostul I zice Brevet. Eşti Jean Valjean ! Ai fost în ocnă la Toulon acum douăzeci de ani. Eram împreună." Champmathieu tăgăduieşte cu încăpăţînare, cum era de prevăzut. Se fac noi cercetări, se răscoleşte tot trecutul şi iată ce se află : acum treizeci de ani Champmathieu a fost grădinar în mai multe locuri şi mai cu seamă la Faverolles, unde t s-a pierdut urma. După cîtăva vreme a fost văzut din nou în Auvergne, apoi la Paris, unde pretinde că ar fi fost rotar şi o fată

de-a lui ar fi fost spălătoreasă ; dar lucrul acesta nu s-a putut dovedi. Tn cele din urmă, a ajuns în ţinutul ăsta. Mai înainte însă de-a fi fost în puşcărie pentru furt calificat, ce fusese însă Jean Valjean? Grădinar. Unde ? La Faverolles. Şi încă ceva : numele de botez a! Iui Valjean era Jean, iar mamă-sa se numea, după numele de familie, Mathieu. E deci foarte firesc să presupunem că, ieşind din închisoare, a luat numele mamei ca să nu fie recunoscut şi a început să-şi spună Jean Mathieu. Plecă în Auvergne. Jean se rosteşte aici Şan (Chan) I se spune deci acum Chan Mathieu. Omul nostru n-are de ce să se opună şi iată-l transformat în Champmathieu. Mâ puteţi urmări, nu-i aşa ? Se cer informaţii la Faverolles. Familia lui Jean Valjean a dispărut de mult Nu se mai ştie nimic despre ea. Ştiţi şi dumneavoastră că între oameni de teapa asta se petrec adesea asemenea dispariţii. îi cauţi şi nu le mai dai de urmă. Oamenii ăştia sînt ca noroiul, sau ca pulberea. Şi-apoi, cum povestea asta începe acum treizeci de ani, nu mai e nimeni la Faverofles care sâ-l fi cunoscut pe Jean Valjean. 250

Se fac cercetări la Touion. în afară de Brevet, numai doi ocnaşi îl mai recunoscură pe Jean Valjean. Cochepaille şi Chenildieu, amîndoi osîndiţi pe viaţă. Au fost scoşi din închisoare pentru a fi confruntaţi cu aşa-zisul Champmathieu. N-au avut nici cea mai mică îndoială. Ei, ca şi Brevet, I-au recunoscut pe Jean Valjean. Are aceeaşi vîrstă, cincizeci şi patru de ani, aceeaşi înălţime, aceeaşi înfăţişare. In sfîrşit, omul nostru. Tocmai atunci trimiteam eu denunţul la Prefectura din Paris. Mi s-a răspuns că nu sînt în toate minţile şi că Jean Valjean se află la Arras în manile justiţiei. Vă-nchipuiţi mirarea mea, eu care credeam că l-am prins aci pe Jean Valjean ! I-am scris domnului judecător de instrucţie, care m-a chemat şi m-a pus în faţa lui Champmathieu...
— Şi ? întrerupse domnul Madeleine.
Javert răspunse neclintit şi mîhnit:
— Domnule primar, întîi de toate adevărul! îmi pare rău, dar omul ăsta e Jean Valjean şi nu altul... L-am recunoscut şi eu.
Domnul Madeleine zise cu glas scăzut:
— Eşti sigur ?
Javert începu să rîdă, cu acel rîs dureros pe care-l dă o convingere nestrămutată :
— Fără cea mai mică îndoială (O clipă rămase pe gînduri şi, luînd distrat între degete praful de uscat cer neala din tăviţă, adăugă : Iar acum, după ce l-am văzut pe adevăratul Jean Valjean, nu-mi pot da seama cum am putut crede altceva. Vă cer iertare, domnule primar.
Spunînd aceste cuvinte cu un ton rugător şi grav celui ce-l umilise cu şase săptămîni rnai-nainte la comisariat şi-i spusese să iasă afară, Javert, omul ăsta atît de trufaş, era fără să vrea simplu şi demn. La această rugăminte, domnul Madeleine răspunse printr-o întrebare bruscă :
— Şi ce spune omul acela ?
— O, domnule primar. Urîtă afacere ! Dacă într-adevăr e Jean Valjean, atunci e în recidivă. Escaladarea unui zid, ruperea unor crăci, furtul cîtorva mere, săvîrşite de un copil sînt un fleac; cînd le face însă un om în toată

firea, ele constituie un delict; iar făcute de un ocnaş, se consideră o crimă. Furt cu escaladare, Aici nu mai e vorba de politie, ci de curtea cu juri. Nu mai faci cîteva ziie de închisoare, ci ocnă pe viaţă. Şi pe urma, mai e şi întîmplarea cu băieţaşul acela, care nu-i încă lămurită. Nu-i aşa c-o să fie un proces interesant ? Da, dar pentru oricine afară de Jean Valjean. Asta-i un mare prefăcut, îl recunosc şi după asta. Altul ar simţi că e încolţit; s-ar zbate, ar striga, ar simţi ca oala da în foc, ar tăgădui că este Jean Valjean şi aşa mai departe. Se face că nu înţelege şi spune mereu : „Eu sînt Champmathieu. Atîta ştiu 1" Face pe miratul, face pe tîmpitul şi i se pare că-i mai bine aşa. O, e un mare şmecher ticălosul ăsta ! Dar n-are a face. Există toate dovezile. A fost recunoscut de patru persoane şi haimanaua asta bătrînă va înfundd puşcăria. Cazul a fost trimis la curtea cu juri din Arras. Plec să depun şi eu ca martor. Am fost citat.
Domnul Madeleine se aşezase din nou la birou şi, îuînd iarăşi dosarul în mînă, îl răsfoia liniştit. Citea şi scria, pe rînd, ca un om preocupat. Se întoarse apoi către Javert :
— Ajunge, Javert 1 în definitiv, toate astea mă interesează prea puţin. Ne pierdem vremea şi avem lucrări urgente. Du-te, te rog, numaidecît la femeia Buseaupied, care vinde ierburi de leac în colţul străzii Saint-Saulve şi spune-i să facă o plîngere împotriva căruţaşului Pierre Chesnelong. Individul asta neomenos era cît pe-aci s-o strivească pe ea şi pe copilul ei. Trebuie să fie pedepsit. Pe urmă, te duci la domnul Charcellay, pe strada Montre-de-Champigny, care se plînge că pe vreme de ploaie apa se scurge de pe streaşină vecinului la el în curte şi-f ameninţă temeliile casei. Vei constata apoi contravenţiile care mi-au fost semnalate în strada Guibourg, la văduva Doris, şi în strada Garaud Blanc, la doamna Renee Le Bosse şi vei încheia cuvenitele procese-verbale. Iţi dau cam mult de lucru şi mi se pare că trebuie să pleci. Mi-ai spus c-ai să te duci pentru chestiunea aceea la Arras, peste opt sau zece zile...

— Ba chiar inai-nainte, domnule primar.
— Atunci cînd ?
— Mi se pare că v-ain spus, domnule primar, că pro
cesul se judecă mîine şi că sînt obligat să plec chiar
ta noapte cu diligenta.
Domnul Madeleine avu o tresărire abia vizibilă:
— Şi cît o să dureze afacerea asta ?
— Gel mult douăzeci şi patru de ore. Hotărîrea va fi
pronunţată ce! mai tîrziu mîine seară. N-am să aştept
nisă darea sentinţei. îndată ce-am depus ca martor, vin
din nou aici.

— Prea bine! zise domnul Madeleine.

Şi-i făcu semn lui Javert că poats pleca.
Javert rămase pe loc,
— Mă iertaţi, domnule primar, zise el.
— Ei, ce mai este ? întrebă domnul Madeleine.
— Vreau să vă amintesc ceva, domnule primar.
— Ce anume ?
— Că urmează să fiu destituit.
Domnul Madeleine se ridică :
— Javert, eşti un om de onoare şi te stimez. Iţi exa
gerezi vina. De altminteri, e o ofensă care mă priveşte
numai pe mine. Mai degrabă, Javert, meriţi să fii avan
sat, nu să fii dat afară. Socotesc că trebuie să-ţi păs
trezi postul.
Javert îl privi pe domnul Madeleine cu ochii plini de: o lumină curată, în adîncui căreia părea că se oglindeşte o conştiinţă cam întunecată, însă dreaptă şi fără prihană. Spuse cu glas liniştit:
— Domnule primar, nu pot fi de părerea dum
neavoastră.
— îţi repet – spuse Madeleine – că această ches
tiune mă priveşte numai pe mine.
Dar Javert, preocupat numai de gîndurile lui, continuă :
— In ce priveşte exagerarea, nu exagerez de loc. Şi
iată de ce: v-am bănuit pe nedrept. Asta n-ar fi mare
lucru. Este dreptul nostru să bănuim, cu toate că e un

abuz sa bănuieşt! pe cineva mai mare decît tine. Faptul însă că – fără nici o probă, la mînie şi cu gînd de răzbunare – am denunţat ca ocnaş pe un om de onoare ca dumneavoastră, pe un primar, pe un magistrat, asta e grav I E foarte grav! Am insultat în persoana dumneavoastră însăşi autoritatea ; eu, agent al autorităţii. Dacă vreunul dintre subalternii mei ar fi făcut ceea ce am făcut eu, i-aş fi găsit nedemn de postul său şi l-aş fi dat afară. Aşa e ? Şi încă ceva, domnule primar. Am fost de multe ori sever în viaţa mea. Faţă de alţii. Dar eram drept, şi bine făceam. De rîndul ăsta, dacă n-aş fi sever cu mine însumi, tot ce-am crezut că a fost drept pînă acum ar fi nedrept. Să mă cruţ oare pe mine mai mult decît pe ceilalţi ? Nu ! Cum adică ? Am fost bun să-i pedepsesc pe alţii, dar pe mine nu ? Aş fi un mizerabil ! Şi cei care spun că Javert e-un ticălos ar avea dreptate. Domnule primar, nu-mi place să fiu tratat cu bunăvoinţă; bunătatea dumneavoastră mi-a făcut destul sînge rău cînd v-aţi arătat-o faţă de alţii. Nu primesc să fiţi bun şi cu mine. Bunătatea asta, care vă împinge să daţi dreptate femeii de stradă împotriva burghezului, agentului de poliţie împotriva primarului, celui de jos faţă de superior, este după mine o bunătate rău înţeleasă. Din cauza ei se destramă societatea. O ! E-atît de uşor să fii bun ! Greutatea e să fii drept. Ei ! Dacaţi fi fost cel pe care-l bănuiam eu, n-aş fi fost de loc bun cu dumneavoastră. Aţi fi văzut dumneavoastră atunci... Domnule primar, sînt

dator să mă port cu mine aşa cum m-aş purta cu oricare altul. Atunci cînd îi pedepseam pe răufăcători, cînd îi urmăream pe ticăloşi, îmi spuneam adesea : dacă greşeşti şi tu vreodată, dacă te prind cu vreo vină, atîta-ţi trebuie .' Şi iată că am căzut şi eu în greşeală. Cu-atît mai rău f Hai, daţi-mă afară, nenorociţi-mă, goniţi-mă! Aşa mi se cuvine 1 Am două rnîini zdravene; am să lucrez cu sapa. Tot una rni-e! Domnule primar, în interesul autorităţii trebuie să daţi un exemplu. Cer pur şi simplu destituirea inspectorului Javert!

Toate acestea, rostite cu „„ * dăjduit si hotartt ti L ", """'• "•"<!'», tenâ-

tuaţia mea de DO
> sa,utînd cu respec, "e^Z^ !nt°arse şi, cu ochii" ^e ndrepta spre uşă. Acj
mar mă voi duce mai depa te ' SPUSe: Domnule
vem înlocuitorul. Parte ia serviciu,

abu-

CARTEA A ŞAPTEA
AFACEREA CHAMPMATHIEU
SORA SIMPL1CE

Nu toate întîmplăriie pe care le veţi citi au fost cunoscute la Montreuii-sur-mer, dar cele cîteva care au ajuns pînă în acest oraş au lăsat o amintire atît de vie, încît ar fi fast o mare lacună a cărţii de faţă dacă nu le-am istorisi cu de-amănuntul.

în aceste amănunte, cititorul va întîlni unele împrejurări de necrezut, pe care totuşi le menţionăm, din respect pentru adevăr.

în după-amiaza zilei cînd a fost vizitat de Javert, dom
nul Madeleine se duse ca de obicei s-o vadă pe Fantine.

Dar, mai-nainte de a intra la Fantine, o chemă pe sora
Simplice.

Cele două călugărite care erau de serviciu la infirmerie, ca toate surorile de caritate din ordinul lazaristelor, se numeau sora Perpetue şi sora Simplice.

Sora Perpetue era şi ea o ţărancă, ajunsă printre atîtea altele soră de caritate. Intrase în călugărie aşa cum ar fi intrat în orice altă meserie. Era călugăriţă cum ar fi putut să fie şi bucătăreasă. Asta nu-i atît de rar. Ordinele călugăreşti primesc cu plăcere acest aluat greoi de ia ţară, care se preface cu uşurinţă în călugări capucini şi ursuline. Femeile de la ţară sînt bune pentru muncile grele ale mănăstirii. Trecerea de la starea de bouar la aceea de carmelit nu întîmpină nici o piedică. Transformarea asta se face fără bătaie de cap. Din capul locului, ignoranţa, pe care o întîlnim deopotrivă şi în sate şi în mănăstiri, îl pregăteşte pe ţăran să poată ajunge

călugăr. îşi lungeşte puţin sumanul şi gata anteriul. Sora Perpetue era o călugăriţă zdravănă din Marines, de lîngă Pontoise; vorbea ca la ea la ţară, tărăgăna cuvintele, bombănea, îndulcea ceaiul după bigotismul sau

făţărnicia fiecărui bolnav, purtîndu-se prost cu bolnavii, ursuză cu cei ce-şi dau sufletul, aproape dîndu-le cu icoana în cap, maltratîndu-le agonia cu rugăciuni rostite mînios, îndrăzneaţă, cinstită şi rumenă.
Sora Simplice era albă, de-o albeaţă de ceară. Pe lîngă sora Perpetue, era ca o luminare alături de-o feştilă. Vin-cent de Paul a fixat dumnezeieşte figura surorii de caritate în aceste admirabile cuvinte, pline deopotrivă de libertate şi de smerenie; „Mănăstirea le va fi casa celor bolnavi ; chilia lor, o odăiţă închiriată ; bisericuţa din parohie le va fi locaş de rugăciune; schitul lor va fi strada sau sala de spital; supunerea va ţine locul zidului împrejmuitor ; drept poartă zăbrelită vor avea teama de dumnezeu, iar vălul lor va fi modestia". Idealul acesta era mereu viu în sora Simplice. Nimeni n-ar fi putut spune ce vîrstă avea, nu fusese niciodată tînără şi părea că nu va îmbă-trîni niciodată. Era o făptură – nu îndrăznim să spunem femeie – blîndă, austeră, simpatică, serioasă şi care nu rninţise niciodată. Era atît de plăpîndă, încît părea că se fărîmă la cea mai mică atingere ; şi cu toate astea, era mai tare ca piatra. îi mîngîia pe suferinzi cu frumoasele ei degete subţiri şi neîntinate. Cuvintele erau pline de tăcere; nu vorbea decît atît cît era nevoie şi avea un glas atît de melodios, încît ar fi fost nespus de luminos într-un confesional şi de fermecător într-un salon. Delicateţea ei se împăca foarte bine cu rochia de aba, aflînd în această atingere aspră prezenţa neîncetată a cerului şi a lui dumnezeu.
Să stăruim asupra unui amănunt: sora Simplice n-ar fi minţit niciodată; pentru nimic în lume n-ar fi spus vreun neadevăr. Era cea mai mare virtute a ei. Ajunsese cunoscută în congregaţie pentru neclintita ei curăţenie sufletească. Abatele Sicard pomeneşte de sora Simplice într-o scrisoare către surdo-mutul Massieu. Oricît de sinceri şi de curaţi am fi, păstrăm totuşi în această curăţenie urmele unei minciuni nevinovate. Ea, nici atît. Dar

poate oare exista o minciună fără însemnătate, o minciună nevinovată ? A minţi e cel mai greu păcat. A minţi puţin nu e cu putinţă. Cel care minte nu poate minţi pe jumătate. Minciuna este însuşi chipul diavolului. Satan are două nume: îl cheamă Satan şi-I cheamă Minciună. Aşa gîndea ea şi se purta aşa cum gîndea. De-aici îi venea candoarea despre care am vorbit, candoarea care se oglindea în toată strălucirea pe buzele şi în ochii ei. Avea zîmbetu! nevinovat. Nu exista nici un fir de păianjen, nici o urmă de praf pe cristalul acestei conştiinţe. Intrînd în ordinul sfîntului Vin-cent de Paul, primi în mod special numele de Simplice. Se ştie că Simplicia din Sicilia e sfînta care a preferat să i se smulgă sînii decît să declare că s-a născut la Segeste, cînd ea se născuse la Siracuza, minciună care ar fi salvat-o. Era sfînta care se potrivea sufletului ei.
Cînd a intrat în călugărie, sora Simplice avea două cusururi de care încetul cu încetul s-a dezbărat: îi plăceau mîncarurile alese şi-i plăcea să primească scrisori. Nu citea decît cartea de rugăciuni cu litere mari şi în latineşte. Nu ştia latineşte, dar cartea o înţelegea.
Călugăriţei începuse să-i fie dragă Fantine, ghicind pesemne virtutea latentă din ea şi se devotase aproape numai îngrijirii ei.

Domnul Madeleine o chemă deoparte pe sora Simplice şi i-o recomandă pe Fantine cu un glas ciudat, de care sora îşi aminti mai tîrziu.
Lăsînd-o pe călugăriţă, el se apropie de patul Fantinei.
Fantine aştepta în fiecare zi venirea domnului Madeleine, cum aştepţi o rază de soare şi de bucurie. Le spunea surorilor:
— Nu simt că trăiesc decît atunci cînd îl ştiu pe dom
nul primar aici.
In ziua aceea avea febră mare. Cum îl văzu pe Madeleine, îl întrebă :
— A venit Cosette ?
El răspunse zîmbind:
— O să vină şi ea.

Domnul Madeleine stătu de vorbă cu Fantine, ca de obicei. Numai că în loc de o jumătate de oră, rămase lîngă ea un ceas, spre marea bucurie a Fantinei. Stărui pe lîngă toţi să nu-i lipsească nimic bolnavei. S-a observat la un moment dat că s-a întunecat la faţă. Dar explicaţia era că doctorul se plecase la urechea lui şi-i şoptise :
Nu-mi place cum îi merge 1
Pe urmă, se duse la primărie şi cameristul ÎI văzu cum cercetează cu atenţie o hartă a drumurilor din Franţa, atîrnată în biroul lui. Scrise cu creionul cîteva cifre ps o bucată de hîrtie.
MEŞTERUL SCAUFFLAIRE E UN OM PĂTRUNZĂTOR
De la primărie domnul Madeleine se duse la celălalt capăt al oraşului, la un flamand, meşterul Scaufflaer, al cărui nume franţuzit era Scaufflaire, şi care închiria cai şi cabriolete „la discreţie".
Ga să ajungi la Scaufflaire, drumul cel mai scurt dădea printr-o stradă foarte puţin frecventată, pe care se afla presbiteriul parohiei unde locuia domnul Madeleine. Preotul avea reputaţia unui om cumsecade, vrednic de respect şi bun sfătuitor. In clipa cînd domnul Madeleine ajunse în faţa presbiteriului, nu se afla pe stradă decît un singur trecător, care băgă de seamă următoarele: după ce trecu de casa parohială, domnul primar se opri, rămase pe gînduri, apoi se întoarse şi merse pînă la poarta presbiteriului, o poartă joasă, cu un ciocan de fier. Puse repede mîna pe ciocan şi îl ridică; se opri însă din nou şi rămase iar o clipă pe gînduri; după alte cîteva secunde, în loc să dea drumul ciocanului să cadă cu zgomot, îl aşeză cu grijă la locul lui şi plecă cu o grabă pe care n-o avusese mai înainte.
Domnul Madeleine îl găsi pe meşterul Scaufflaire acasă, dregînd nişte hamuri.

— Meştere Scaufflaire – zise el – aî un cal bun ?
— Domnule primar – zise flamandul – toţi caii mei
sînt buni. Ce înţelegeţi dumneavoastră printr-un cal bun ?
— Un cal care să poată face douăzeci de leghe
într-o zi. ' .

— Drace ! zise Scaufflaire. Douăzeci de leghe ?

~ Da, da !
— înhămat la o cabrioletă ?
— Fireşte !
— Şi cît se va odihni după drumul ăsta ?
— La nevoie trebuie să poată porni din nou a doua zi.
— Ca să facă acelaşi drum ?
— Da !
— Ei, drăcia dracului ! Şi sînt chiar douăzeci de leghe ?
Domnul Madeleine scoase din buzunar bucata de hîr-
tie pe care notase distanţele. O arătă flamandului. Cifrele erau: 5, 6, 8y2.
— Vezi ? spuse el. în total nouăsprezece şi jumătate,
adică aproape douăzeci de leghe.
— Domnule primar – zise flamandul – am ceea ce
vă trebuie: căluţul meu bălan. Trebuie să-l fi văzut vreo
dată pe drum. E un căluţ bulonez, cam neastîmpărat. La
început au vrut să facă din el un cal de călărie, dar
azvîrlea şi trîntea pe oricine. Toţi îl credeau nărăvaş,
socotind că nu e bun de nimic. L-am cumpărat eu şi
I-am pus la cabrioletă. Ei bine, domnule, asta dorea şi
el. E blînd ca un copil şi aleargă ca vîntul. A, fireşte,
nu dă voie să i se urce nimeni pe spinare. Nu-i place
să fie cal de călărie. Fiecare cu ambiţia lui. Să tragă
la ham, da. Să fie încălecat, nu. Aşa îmi închipui că
s-a gîndit şi el.
— Şi o să ţină Ia drum ?
— O, da. Cele douăzeci de leghe ale dumneavoastră.
Mergeţi la trap întins. Le face în mai puţin de opt ore.
Dar luaţi seama cum...
— Spune!
— In primul rînd, la jumătatea drumului, să-l lăsaţi
să răsufle un ceas. Ii daţi nutreţ şi staţi lîngă el cît
mănîncă, pentru ca nu cumva rîndaşul să-i fure ovăzul:

fiindc-am băgat de seamă că, pe la hanuri, ovăzul este mai mult şterpelit
de grăjdari decît mîncat de cai.
— O să am toată grija.
— In al doilea rînd... cabrioleta este pentru domnul
primar ?
— Fireşte.
— Domnul primar ştie să mîne ?
— Se-nţelege.
— Atunci, domnul primar va pleca singur şi fără
bagaj, ca să nu-i fie prea greu calului.
— Bine.
— Dar domnul primar neavînd pe nimeni cu domnia-sa
va fi nevoit să păzească singur ovăzul.
— Se-nţelege.
— O să-mi daţi treizeci de franci pe zi. Zilele de
• odihnă mi ie plătiţi separat. Nici un ban mai puţin. Şi

domnul primar' va plăti şi nutreţul.
Domnul Madeleine scoase trei napoleoni din pungă şl-i puse pe masă.
— Uite banii pe două zile înainte.
— In al patrulea rînd, pentru un drum ca ăsta, o
cabrioletă ar fi prea grea şi ar obosi calul. Domnul pri
mar se va mulţumi să meargă cu o cabrioletă
mai uşoară.
— Bine!
— E uşoară, dar e descoperită.
— N-are a face !
— S-a gîndit domnul primar că sîntem în plină iarnă ?
Domnul Madeleine nu răspunse. Flamandul continuă : Că
e foarte frig ? Domnul Madeleine tăcea. Meşterul Scauf
flaire adăugă : Că poate să-l apuce şi o ploaie ?
Domnul Madeleine ridică ochii şi spuse :
— Trăsurica şi calul să fie în faţa casei mele mîine
dimineaţă la patru şi jumătate.
— Am înţeles, domnule primar, răspunse Scaufflaire.
Apoi, zgîriind cu unghia o pată de pe scîndura mesei,
adăugă cu aerul nepăsător cu care flamanzii se pricep
atît de bine să-şi ascundă şiretenia : A, dar bine că-mi

adusei aminte ! Domnul primar nu mi-a spus unde se duce. In definitiv,
unde vă duceţi, domnule primar ?
De altminteri, de la început nu se gîndise decît la asta, dar ,nu-şi dădea
seama de ce nu îndrăznise să-l întrebe.
— Galul dumitale are picioarele din faţă bune ? întrebă
domnul Madeleine.
— Da, domnule primar. Să-l ţineţi însă bine în frîu
la vale. Sînt multe coborîşuri pînă unde vă duceţi ?
— Nu uita să fii mîine dimineaţă la patru şi jumă
tate precis, răspunse domnul Madeleine şi plecă.
Flamandul rămase „prostit", cum spunea el însuşi mai tîrziu.
Domnul primar plecase de cîteva minute, cînd uşa se deschise din nou;
era domnul primar.
Avea acelaşi aer tăcut şi îngîndurat.
— Domnule Scaufflaire – zise el – cît crezi c-ar face
una peste alta calul şi trăsurica dumitale ?
— Una peste alta, domnule primar ? întrebă flaman
dul, pufnindu-l rîsul.
— Da. Cît ?
— Nu cumva domnul primar vrea să mi le cumpere ?
— Nu, dar pentru orice eventualitate nu vreau să te
păgubesc. Cînd mă întorc, îmi dai banii înapoi. Ei ? Cît
crezi că fac împreună calul şi trăsurica ?
— Cinci sute de franci, domnule primar.
— Poftim banii.
Domnul Madeleine puse o hîrtie de cinci sute de franci pe masă şi plecă,
de data asta fără să se mai întoarcă.

Meşterul Scaufflaire se căi amarnic că nu ceruse o mie de franci. De altfel, calul şi trăsurica la un loc nu făceau mai mult de trei sute de franci. Flamandul îşi chemă nevasta şi-i povesti cele întîm-plate. Unde naiba s-o fi ducînd domnul primar ? îşi da fiecare cu părerea.
— Se duce la Paris, zise femeia.
— Nu prea cred, spuse soţul.
Domnul Madeleine uitase pe cămin bileţelul pe car?

flotase cifrele. Flamandul puse mîna pe el şi începu să-l studieze.
— Cinci, şase, opt şi jumătate ? Astea trebuie să fie
opririle. Se întoarse spre nevastă-sa: Am aflat.
— Cum?
— Sînt cinci leghe de aici pînă la Hesdin; şase de
la Hesdin la Saint-Pol şi opt şi jumătate de la Saint-
Pol la Arras. Se duce prin urmare la Arras.
Intre timp, domnul Madeleine ajunsese acasă.
Plecînd de la meşterul Scaufflaire, o luase pe drumul cel mai lung, ca şi cum poarta casei parohiale ar fi fost o ispită pe care ar fi vrut s-o ocolească. Se urcase în odaia lui şi se încuiase acolo, ceea ce era cît se poate de firesc, întrucît avea obiceiul să se culce devreme. Cu toate astea, portăreasa fabricii, care era şi singura servitoare a domnului Madeleine, băgase de seamă că stinsese lampa la ora opt şi jumătate şi-i spuse asta casierului care tocmai venea acasă, adăugînd:
— O fi oare bolnav domnul primar ? Mi s-a părut
cam schimbat.
Gasierul locuia într-o cameră care se afla dedesubtul camerei domnului Madeleine. Nu dădu nici un fel de importanţă cuvintelor portăresei. Se culcă şi adormi. Pe Ia miezul nopţii se trezi dintr-o dată. Auzise prin somn un zgomot deaisupra capului. Ascultă. Se auzea un pas de colo pînă colo, ca şi cum cineva umbla în camera de sus. Ascultă mai cu luare-aminte şi recunoscu mersul domnului Madeleine. I se păru ciudat. De obicei nu se auzea nici un zgomot în odaia domnului Madeleine înainte de a se deştepta. Puţin mai tîrziu, casierul auzi ceva care aducea cu un dulap care se deschide şi se închide. Pe urmă fu clintită din loc o mobilă; se făcu iar tăcere şi mersul începu din nou. Casierul se ridică în capul oaselor, se trezi de-a binelea şi, uitîndu-se prin ochiul geamului, zări pe zidul din faţă răsfrîngerea roşiatică a unei ferestre luminate. După cum venea lumina, nu putea fi decît fereastra camerei domnului Madeleine. Umbra tremura, ca şi cum ar fi venit mai degrabă de la un foc aprins decît de la.o lumînare. Umbrele cerce-
263

I

veîelor nu se vedeau de loc, ceea ce însemna că fereastra era deschisă. Pe frigul ăsta o fereastră deschisă nu era ceva normal. Casierul adormi din nou. Peste un ceas sau două, se trezi iar. Acelaşi pas rar şi apăsat mergea în iung şi-n lat, deasupra capului său. Umbrele se desenau mereu pe zid, dar de data asta erau mai şterse şi mai potolite, ca şi cum veneau

de la o lampă sau de la o lumînare. Fereastra era şi-acum deschisă. Iată ce se petrecea în odaia domnului Madeleine.

III
O FURTUNA IN CAPUL UNUI OM

Cititorul a ghicit desigur că domnul Madeleine nu e altcineva decît Jean Valjean.
cerul. Există şi un spectacol mai mare decît
Am mai privit în adîncimile acestei conştiinţe; a venit vremea să privim din nou. N-o facem fără să fim zguduiţi de emoţie. Nu există nimic mai înspăimântător decît acest fel de cercetare. Ochiul spiritului nu poate găsi nicăieri mai multă strălucire şi mai multă beznă decît în om ; nu se poate opri asupra nici unui alt lucru mai de temut, mai complicat, mai misterios şi mai fără de margini. Există un spectacol mai mare decît întinsul mării cerul : sufletul omenesc.
A scrie poemul conştiinţei omeneşti, dac-ar fi vorba de-un singur om, de cel mai neînsemnat dintre oameni, ar însemna să contopim toate epopeile într-o singură epopee superioară şi definitivă. Conştiinţa este haosul nălucirilor, al poftelor şi al încercărilor; este focarul viiselor, caverna gîndurilor de care ţi-e ruşine; este gheena sofismelor şi cîmpul de luptă al patimilor. Păirun-deţi în anumite ore dincolo de chipul livid al unei făpturi omeneşti care cugetă şi priviţi ce se ascunde acolo, priviţi înlăuntrul acestui suflet, priviţi în această întunecime. Sub tăcerea asta de suprafaţă se dau lupte de uriaşi ca în Homer, sînt încăierări de balauri şi de scor-

pii, învălmăşeli de fantome ca în Milton', vîrtejuri ca în închipuirile lui Dante2. Cît de întunecat e acest infinit pe care omul îl poartă în el şi pe care cu deznădejde încearcă să-l măsoare cu voinţa fiinţei lui şi cu faptele vieţii sale!
Alighieri a ajuns într-o zi în faţa unei porţi sinistre, înaintea căreia a şovăit. Iată acum şi în faţa noastră o astfel de poartă în pragul căreia şovăim. Să intrăm totuşi.
Nu avem decît foarte puţine lucruri de adăugat la ceea ce ştie cititorul că i s-a întîmplat lui Jean Valjean de la întîlnirea cu micul Gervais. Am văzut că din momentul acela el a fost alt om. Ceea ce a vrut să facă episcopul din el, el a făcut întocmai. A fost mai mult decît o transformare; a fost o adevărată transfigurare.
Izbuti să se facă nevăzut, vîndu argintăria episcopului, păstrînd ca amintire numai sfeşnicele, se furişă dintr-un . oraş într-altul, străbătu toată Franţa, veni la Montreuil-sur-mer, avu ideea despre care am pomenit, săvîrşi faptele amintite, ajunse un om pe care nimeni nu-l putea prinde şi de care nimeni nu se putea apropia şi, de-acum încolo, stabilit la Montreuil-sur-rner, fericit că-şi simţea conştiinţa întristată de trecutul lui şi prima parte a vieţii lui dezminţită de cea de-a doua, trăia liniştit, împăcat cu el însuşi şi plin de speranţă, nemaiavînd altă dorinţă decît să-şi ascundă numele şi să-şi purifice viaţa, să fugă de oameni şi să se întoarcă la dumnezeu.
Gîndurile acestea erau atît de strîns legate între ele, încît nu alcătuiau decît unul singur; fiecare în parte erau deopotrivă de adînci şi de apăsătoare, dominînd cele mai neînsemnate fapte ale sale. De obicei, ele

se împăcau între ele pentru a-i da o normă de conduită în viaţă. I! îndreptau spre modestie, făcînd din el un om cumsecade şi îngăduitor. Ii dădeau aceleaşi sfaturi. Cîteo-

1 Poet englez (1608–1676). Opera lui Milton se resimte de patosul revo luţionar al vremii şi oglindeşte concepţiile filozofice şi politice ale revo luţiei burgheze din Anglia.

2 Aluzie la Divina Comedie a marelui poet italian Dante Alighieri (1265–1321), în care infernul este reprezentat sub forma unei spirale adin ele în cercuri concentrice.

dată, însă, se iveau dezbinări între ele. Atunci oricine îşi poate aduce aminte că omul pe care toţî cei din ţinutul Montreuil-sur-mer îl numeau domnul Madeleine nu sta de loc la îndoială să jertfească unul în pofida altuia, să-şi jertfească liniştea proprie pentru triumful binelui şi-ai adevărului. Astfel, dînd la o parte orice rezervă şi orice simţ de prevedere, păstrase sfeşnicele episcopului, purtînd şi doliu după el, se interesase de toţi micii coşari din Savoia care colindau pe-acolo, se informase asupra tuturor familiilor din Faverolles şi-l scăpase de la moarte pe bătrînul Fauchelevent, cu toate insinuările lui Javert, care ar fi trebuit să-i dea de gîndit, Am mai spus şi altădată că el ar fi vrut să urmeze pilda tuturor celor înţelepţi şi drepţi, socotind că întîi eşti dator faţă de ceilalţi şi apoi faţă de tine. Trebuie totuşi să recunoaştem că pînă azi nu se ivise un astfel de prilej. Niciodată gîndurile care-l călăuzeau pe bietul om ale cărui necazuri le povestim nu dăduseră o luptă mai aprigă decît acum. îşi dădu seama de acest lucru, pe cît de nelămurit pe atît de adînc, de la primele vorbe rostite de Javert în cabinetul său. De cum auzi rostindu-se" aşa, dintr-o dată, numele pe care-I îngropase atît de adînc, rămase năuc şi parcă ameţit de ciudata grozăvie a sorţii sale ; şi, în prada acestei ameţeli, încercă tresărirea care prevesteşte marile zguduiri. Se încovoie ca stejarul la apropierea furtunii, ca ostaşul în clipa asaltului. Simţea îngrărnădindu-se deasupra capului său. umbra ameninţătoare a trăsnetelor şi fulgerelor. Pe cînd îl asculta pe Javert, se gîndea să plece, să alerge, să se denunţe, să-i scoată pe Ghampmathieu din închisoare şi să intre el în locul lui. Era un lucru dureros şi sfîşietor, ca o tăietură în carne vie. Dar asta trecu şi-şi spuse: „Lasă, Iasă.'..." îşi înnăbuşi pornirea generoasă şi dete înapoi în faţa eroismului.
Fără îndoială ca ar fi fost frumos ca, după sfintele îndemnuri ale episcopului, după atîţia ani de ispăşire şi de renunţare, în mijlocul unei pocăinţe atît de minunat începute, omul acesta, pus în faţa unor întîmplări atît de grozave, să nu stea nici o clipă la îndoială şi să

meargă cu acelaşi pas mai departe, spre prăpastia în fundul căreia se deschidea cerul. Ar fi fost frumos, dar nu s-a întîmplat aşa. Se cuvine să istorisim tot ce se petrecea în sufletul lui şi nu putem spune altceva decît ceea ce a fost. La început a fost mînat numai de instinctul de conservare. îşi adună în grabă gîndurile, îşi înnă-buşi orice emoţie şi, {inînd seamă de prezenta lui Javert, această mare primejdie, amînă orice hotărîre, cu tăria pe care ţi-o dă spaima; nu ştia ce să mai facă, dar îşi redo-bîndi calmul ca un luptător care-şi ridică scutul de jos.

Restul zilei şi-] petrecu ca şi mai-nainte cu sufletul bîntuit de furtună şi cu o linişte desăvîrşită pe faţă ; se mărgini să ia ceea ce s-ar putea numi „măsuri de prevedere". Totul era încă în ceaţă; ideile i se ciocneau în minte; tulburarea lui era atît de mare, încît nu-şi putea aduna o clipă gîndurile, şi doar atît ar fi putut spune: că primise o grea lovitură. Se duse, ca de obicei, Ia patul Fantinei, unde, din bunătate, stătu mai mult, gîndindu-se că aşa trebuia să se poarte, şi le spuse surorilor să aibă grijă de dînsa dacă s-ar întîmpla să lipsească, îşi dădu seama într-un chip nedesluşit că va trebui poate să plece la Arras, fără să fie însă cîtuşi de puţin hotărît, gîndindu-se că, fiind la adăpost de orice bănuială, n-ar strica să Jie de faţă la ceea ce se va petrece. Opri deci trăsurica lui Scaufflaire, ca să fie gata pentru orice eventualitate.
Seara mîncă cu destulă poftă. Cînd se întoarse la el în odaie, simţi că se mai liniştise. Gîndindu-se la situaţia în care se afla, o găsi nemaipomenită, afît de nemaipomenită, încît, în toiul frămîntării lui, într-o stare de nelinişte aproape de neînţeles, se duse şi închise uşa cu zăvorul. Se temea parcă să nu mai intre cineva. Se baricada împotriva orişicui.
Puţin după aceea, stinse lumina. II stînjenea.
I se părea că putea fi văzut.
De cine ?
Dar, vai! de ceea ce s-a ferit na putut scăpa; pe cine a vrut să orbească – se uita la el: conştiinţa sa.

sm

Conştiinţa, adică dumnezeu.
Cu toate acestea, la început îşi făcuse iluzii; încercă un simţămînt de siguranţă şi de singurătate; trăgînd zăvorul, se crezu la adăpost de orice; după ce stinse şi luminarea, i se păru că nu mai poate fi văzut de nimeni. îşi căpătă din nou isîngele rece; puse coatele pe masă, îşi sprijini capul în mîini şi începu să mediteze pe întuneric.
„Unde am ajuns ? Nu cumva visez ? Ce s-a întîm-plat ? Să fie adevărat că m-am întîlnit cu Javert şi că mf-a vorbit aşa cum mi-a vorbit ? Cine-o mai fi şi Champmathieu ? O semăna cu mine ? Mai ştii ? Şi cînd mă gîndesc că ieri eram atît de liniştit şi n-aveam habar de nimic! Ce făceam ieri pe vremea asta ?... Qe-o mai fi şi întîmplarea asta ?... Cum şe va sfîrşi ?... Ce e de făcut ?..."
Iată vîrtejul în care era cuprins. Nu mai izbutea să-şi adune gîndurile care-i năpădeaţi mintea ca nişte unde şi, luîndu-şi capul în mîini, încercă să le stăvilească.
Din furtuna care-i răvăşea voinţa şi puterea de judecată şi din care se străduia să smulgă o limpezire şi o hotărîre nu se desprindea decît o îngrijorare adîncă. Fruntea îi ardea. Se duse la fereastră şi o deschise. Nu era nici o stea pe cer. Se întoarse şi se aşeză din nou la masă.
Trecu un ceas.

Incet-încet, linii nedesluşite începură totuşi să se contureze în mintea lui şi putu să întrezărească limpede, nu întreaga situaţie, ci doar cîteva amănunte.
Recunoscu mai întîi că, oricît de neaşteptată şi de grea era situaţia, era cu totul stăpîn pe ea.
Dar buimăceala lui spori şi mai mult.
Oricare ar fi fost ţelul adevărat şi creştinesc al faptelor lui, tot ceea ce făcuse pînă atunci nu fusese altceva decît o groapă pe care o săpa pentru aşi ascunde într-însa numele. Ceea ce-l înspaimînta mai mult decît orice în ceasurile lui de reculegere, în nopţile lui de insomnie, era să audă vreodată rostindu-i-se numele ; îşi dădea seama că atunci se va sfîrşi cu el; în ziua cînd

numele lui va fi descoperit, se va spulbera în juru-i viaţa cea nouă; şi, cine poate şti ? o dată cu asta, se va spulbera înlăuntru-i şi sufletul cel nou. Se înfiora numai la gîndul că lucrul acesta ar fi cu putinţă. Desigur, dacă în clipele acelea cineva i-ar fi spus că va sosi ceasul cînd numele îi va fi rostit în gura mare, cînd această vorbă hîdă, Jean Valjean, va ieşi deodată din noapte şi se va ridica în faţa lui, cînd lumina orbitoare, menită să împrăştie misterul în care se învăluia, va străluci pe neaşteptate deasupra capului său, că numele ăsta nu va fi totuşi o ameninţare, că lumina nu va face decît să sporească umbrele întunericului, că vălul sfîşiat va mări şi mai mult misterul, că acest cutremur de pămînt îi va întări temeliile, că această întîmplare nemaipomenită nu va avea alt rezultat, oricare ar fi părerea lui, decît să-i facă viaţa mai limpede şi mai de nepătruns, şi că, din confruntarea sa cu fantoma lui Jean Valjean, bunul şi vrednicul burghez „domn Madeleine" va ieşi mai onorat, mai mulţumit şi mai respectat decît oricînd – dacă i-ar fi spus cineva toate astea, ar fi clătinat din cap şi ar fi socotit că nu ştie ce spune. Ei bine, toate astea se întîmplaseră întocmai, toată îngrămădirea aista de lucruri imposibile erau fapt împlinit, iar dumnezeu îngăduise ca toate aceste năluciri să se prefacă în realităţi.
Gîndurile i se limpezeau treptat. îşi dădea din ce în ce mai bine seama de situaţia lui.
I se părea că se trezise dintr-un somn greu şi că, în toiul nopţii, luneca pe un povîrniş, în picioare, înfiorat, încercînd zadarnic să se dea înapoi de pe marginea unei prăpăstii. întrezărea lămurit, în întuneric, un necunoscut, un străin, pe care soarta îl luase drept el şi-l împingea în locul lui în gol. Pentru ca prăpastia să se închidă, trebuia să cadă cineva într-însa : el sau celălalt.
!N-avea altceva de făcut decît să lase lucrurile în voia lor.
Se făcuse deplină lumină. îşi spuse că locul lui era liber la ocnă ; că orice ar face îl va aştepta oricînd; că jefuirea micului Gervais îl va aduce înapoi acolo; că aoest loc gol îl va aştepta mereu, îl va aştepta pînă o

să-l aibă acolo; că lucrul e de neînlăturat şi fatal. Pe urrnă se gîndi: acum îi ţinea cineva locul; se pare că un anume Champmathieu avea nenorocul ăsta şi că, în ceea ce-l priveşte, fiind de aci înainte prezent la ocnă în

persoana lui Champmathieu şi prezent în societate sub numele de domnul Madeleine, n-avea să se mai teamă de nimic, cu singura condiţie de a nu-i împiedica pe oameni să pună pe fruntea lui Champmathieu pecetea infamiei, care, ca şi lespedea de pe mormînt, o dată aşezată, nu se mai ridică niciodată.
Totul era atît de zguduitor şi de neaşteptat, încît se produse în el acea tresărire de nedescris, pe care nici un om n-o încearcă mai mult de două-trei ori în viaţă, acea zvîrcolire a conştiinţei care dă la o parte toate îndoielile inimii, tot ce este ironie, bucurie, deznădejde, şi care s-ar putea numi un hohot de rîs lăuntric.
Şi-aprinse din nou lumînarea.
„Ei bine! se gîndi el, de ce mi-ar fi frică ? De ce-mi fac atîtea gînduri ? Am iscăpat. Totul s-a sfîrşit. Nu mai era decît o singură uşă întredeschisă prin care trecutul putea pătrunde în viaţa mea, şi uşa asta a fost astupată pentru totdeauna. Pe Javert, care nu mă lăsa în pace de atîta vreme, al cărui instinct de temut părea că mă descoperise, care mă descoperise în adevăr şi care mă urmărea pretutindeni ca un fioros cîîne de vînătoare mereu asmuţit asupra mea, iată-l acum zăpăcit, avînd de lucru în altă parte, pus cu totul pe alte urme. De-acum încolo e mulţumit, mă va lăsa în pace, a pus mîna pe Jean Valjean al lui. Oine ştie ? Poate are de gînd să plece din oraş. Şi totul s-a făcut fără amestecul meu. Şi eu n-am nici o vina 1 La urma urmei, ce nenorocire s-a întîmplat ? Nu, zău, cine m-ar vedea, ar crede că mi s-a întîmplat o catastrofă I Dacă, din toate astea, cineva ar avea de suferit, eu nu-s cu nimic vinovat. Soarta a vrut aşa. Nu încape nici o îndoială! Am eu dreptul să stric ceea ce pune ea la cale ? Ce mai vreau acum ? De ce ma amestec ? Nu mă priveşte nimic pe mine. Cum ? Nu-s mulţumit ? Dar ce mai vreau ? Mi-am atins scopul pe care-l urmăresc de-atîţia ani, visul nop-

ţjlor mele de veghe, ţinta rugăciunilor pe care le-am îndreptat spre dumnezeu, siguranţa mea. Aşa vrea dumnezeu. Nu mă pot împotrivi voinţei sale. Şi de ce vrea domnul aşa ? Pentru ca să duc pînă la capăt ceea ce am început, ca să fac mai departe binele, ca să ajung cîndva un mare şi frumos exemplu, ca să se poată spune, în sfîrşit, că am picurat un dram de fericire în chinurile pe care le-am îndurat, devenind din nou un om de treabă. Nu-mi pot da seama, la urma urmei, de ce m-am temut adineauri să intru la cinstitul paroh, să-i istorisesc totul ca unui duhovnic şi să-i cer un sfat. Fără îndoială că tot aşa mi-ar fi vorbit şi el. Nu-i nimic de făcut: să lăsăm lucrurile în voia lor. Aşa vrea cel de sus !..."
Astfel îşi vorbea în adîncurile conştiinţei, aplecat peste ceea ce am putea numi propriul său abis.
Se ridică de pe scaun şi începu să umble prin odaie.
„Hai! exclamă el. Să punem capăt gîndurilor! Doar am luat o hotărîre!..." .
Dar nu se linişti de loc.
Dimpotrivă.
Nu poţi împiedica drumul gîndurilor, întocmai cum nu poţi opri valurile mării să se întoarcă la ţărm. Marinarii numesc asta reflux ; vinovatul o numeşte remuşcare. Dumnezeu răscoleşte deopotrivă sufletul omului şi apele oceanului.

Oricît se împotrivi, după cîteva clipe îşi începu iar întunecatul dialog, în care el vorbea şi tot el asculta, spunînd ceea ce n-ar fi vrut să spună, ascultînd ceea ce n-ar fi vrut să audă, supunîndu-se puterii misterioase care-i şoptea : „Gîndeşte !", aşa cum îi spusese acum două mii de ani altui osîndit: „Mergi înainte !"
înainte de a trece mai departe şi pentru a fi pe deplin înţeleşi, vom stărui asupra unor observaţii absolut necesare.
Nu încape îndoială că noi stăm de vorbă cu noi înşine. Nu există făptură cugetătoare care să n-o fi făcut. S-ar putea spune chiar că vorba nu constituie niciodată un mister mai măreţ decît atunci cînd pătrunde înlăuntrul

I

unui om, trecînd din gîndire în conştiinţă şi întorcîn-du-se din conştiinţă în gîndurile noastre. Numai în felul ăsta trebuie înţelese cuvintele „spuse", „exclamă", întîlnite atît de des în capitolul de faţă. Spunem, vorbim, exclamăm în noi înşine, fără ca tăcerea din afară să fie ruptă. E un fel de tumult nestăvilit; totul vorbeşte în noi, afara de buzele noastre. Deşi nu se pot vedea şi pipăi, realităţile sufletului sînt totuşi realităţi.
Se întreba deci: unde ajunsese ? Ce-i cu hotărîrea pe care o luase ? îşi mărturisi că tot ce pusese la cale în mintea lui era monstruos, că „a lăsa lucrurile în voia lor fiindcă aşa vrea cel de sus" e pur şi simplu îngrozitor. A lăsa isă se împlinească o greşeală a destinului şi a oamenilor fără s-o împiedici, făcîndu-te complice prin tăcerea ta, a sta cu mîinile încrucişate, ar fi prea mult, ar fi ultima treaptă a nevredniciei făţarnice! Ar fi o crimă josnică, laşă, vicleană, abjectă, hidoasă!
Pentru întîia oară în opt ani, nefericitul simţise gustul amar al unui gînd rău, al unei fapte urîte.
II înlătură cu dezgust.
Continuă să se frămînte. Se întrebă cu asprime ce-a înţeles prin cuvintele : „Mi-am atins scopul!..." şi-şi spuse că viaţa lui avea în adevăr un scop. Dar care anume ? Să-şi ascundă numele ? Să înşele poliţia ? Pentru atîta lucru făcuse el oare tot ce-a făcut ? Nu avea cumva vreun alt scop, mai mare, mai adevărat ? Nu trebuia să-şi salveze fiinţa fizică, ci sufletul. Trebuia să fie iarăşi bun şi cinstit. Un om drept. Oare nu urmărise el totdeauna lucrul acesta, numai lucrul acesta ? Nu era asta porunca episcopului ? Să astupe uşa prin care putea pătrunde trecutul ? Dar, doamne, el n-o astupa ! Dimpotrivă, o deschidea de perete, săvîrşind o ticăloşie I Devenea iarăşi un hoţ, cel mai odios hoţ! Ii răpea altuia viaţa, liniştea, locul s-ub soare! Ajungea un asasin! Ucidea, ucidea din punct de vedere moral un biet om. îl osîndea la groaznica moarte vie, la moartea cu cer deschis care se cheamă ocnă. Dacă, dimpotrivă, se predă, salvîndu-l pe omul lovit de-o atît de cumplită greşeală, luîndu-şi iarăşi numele adevărat, devenind din nou, dintr-un sim-

ţărnînt al datoriei, ocnaşul Jean Valjean, însemna să-şî desăvîrşească în adevăr reînvierea şi să astupe pentru totdeauna uşa iadului din care se smulgea. Prăbuşindu-se în aparenţă, însemna în realitate să se înalţe.

Trebuia să facă lucrul ăsta ! Nu făcuse nimic, dacă nu făcea asta. Toată viaţa lui n-ar mai avea nici un rost. Tot ce-a ispăşit ar fi de prisos. Nu iar mai rămîne decît să-şi spună : .^La ce bun ?"
Simţea că episcopul era de faţă, că, deşi murise, episcopul era totuşi prezent şi-l privea drept (în ochi, că de-aci înainte primarul Madeleine, cu toate însuşirile lui alese, îi va fi nesuferit şi că ocnaşul Jean Valjean va putea sta senin şi neprihănit în faţa lui. Oamenii îi vedeau masca, dar episcopul îi vedea adevăratul chip. Oamenii îi cunoşteau viaţa, dar episcopul îi cunoştea sufletul. Trebuia, prin urmare, să se ducă la Arras, să-l pună în libertate pe falsul Jean Valjean şi să-l denunţe pe cel adevărat! O, era cea mai mare jertfă, cea mai dureroasă victorie, cea mai cumplită încercare ! Trebuia totuşi s-o facă. Ce tristă soartă 1 Nu se putea purifica în faţa lui dumnezeu decît dacă devenea un nemernic în ochii oamenilor !
— Ei bine – zise el – m-am hotărît! îmi voi face datoria ! Voi salva viaţa acestui om !
Rostise cuvintele cu glas tare, fără să-şi dea seama că vorbeşte de unul singur.
Luă condicile, le verifică şi le puse în ordine. Zvîrli în foc un teanc de creanţe, pe care le avea asupra unor negustoraşi strîmtoraţi. Scrise o scrisoare pe care o lipi şi pe plicul căreia se putea citi, dac-ar mai fi fost cineva în cameră în momentul acela: Domnului Laffitte, bancher, strada d'Artois, Paris.
Scoase dintr-un sertar un portofel în care se aflau cî-teva bilete de bancă şi buletinul de identitate de care se slujise anul acesta ca să meargă la vot.
Cine l-ar fi văzut făcînd toate astea, atît de adine preocupat, n-ar fi bănuit ce se petrece într-însul. Din cînd în cînd, buzele i se mişcau; alteori ridica fruntea Ş'-Şi aţintea privirea asupra unui punct oarecare din

perete, ca şî cum ar fi găsit chiar acolo ceva pe care ar fi vrut să-l lămurească sau să-l cerceteze.
După ce isprăvi scrisoarea pentru domnul Laffitte, o băgă în buzunar împreună cu portofelul şi începu iarăşi să umble prin odaie.
Firul gîndurilor lui nu se rupsese. Gontinua să vadă limpede datoria pe care o avea, scrisă cu litere lumi-noaise ce-i pîlpîiau în faţa ochilor şi se mişcau o dată cu privirea lui: Hai, du-te! Spune-le cine eşti I Denunţă-te! Vedea totodată, ca şi cum s-ar fi întrupat în faţa lui în forme pipăibile, cele două lucruri care fuseseră pînă atunci ţelurile vieţii sale: tăinuirea numelui şi mîntui-rea sufletului. Pentru întîia oară ele i se arătau ,cu totul deosebite, şi-şi dădea seama ce anume le deosebea. Recunoştea că de o parte era neapărat binele, pe cîtă vreme de partea cealaltă se putea afla răul; de o parte era devotamentul, de cealaltă personalitatea; una spunea: aproapele, cealaltă : şu mai presus de toate; una ţîşnea din lumină, cealaltă din întunericul nopţii.
Se hărţuiau între ele şi le vedea cum se încaieră. Pe măsură ce se adîncise în gînduri, crescuseră şi ele în mintea lui, avînd acum straturi colosale. I se părea că zăreşte luptîndu-se înlăuntrul lui, în acest infinit

despre care vorbeam adineauri, printre umbre şi lumini, o zeiţă şi-o namilă înspăimîntătoare.
Era cuprins de spaimă, dar i se părea că gîndul cel bun e gata să învingă. îşi dădea seama că se apropie de celălalt moment hotărîtor al conştiinţei şi al ursitei sale; episcopul însemnase prima fază a noii sale vieţi, iar Champmathieu o însemna pe cea de-a doua. După criza cea mare, încercarea cea mare.
In vremea asta, febra, potolită o clipă, îl cuprindea iar, puţin cîte puţin. Mii de gînduri îi treceau prin minte, dar ele îl întăreau din ce în ce mai mult în hotărîrea sa.
La un moment dat, îşi spuse că poate lua lucrurile prea în pripă; că, la urma urmei, acest Champmathieu nu era prea interesant, fiindcă de furat furase.
274

îşi răspunse: „Dacă a furat într-adevăr cîteva mere, asta înseamnă o lună de închisoare. Mai e mult pînă la ocnă. Şi-apoi, cine ştie: a furat, s-a putut dovedi ? Numele de Jean Valjean îl copleşeşte şi se pare că nu mai e nevoie de alte dovezi. Nu procedează toii procurorii la fel ? II cred hot, pentru că a fost ocnaş.'1
In clipa următoare se gîndi că, dacă se va denunţa, poate se va ţine seama de curajul faptei sale, de viaţa cinstită pe care o ducea de şapte ani, de ceea ce făcuse pentru tot ţinutul, şi va fi iertat.
Dar gîndul ăsta se risipi repede şi zîmbi cu amărăciune, cînd îşi aminti că furtul banilor micului Gervais îl făcea recidivist, că întîmplarea asta va ieşi desigur iarăşi la iveală ,şi că, potrivit dispoziţiunilor precise ale legii, va putea fi pedepsit cu munca silnică pe viaţă.
Nu-şi mai făcu nici un fel de iluzii, se desprinse din ce în ce mai mult de cele pămînteşti şi căută într-altă psrtc mîngîierea şi tăria sufletească.
Se gîndi că trebuie să-şi facă datoria ; că, poate, nu va fi mai puţin fericit după ce şi-o va face ,decît dacă şi-ar călca-o; că, dacă „lasă lucrurile în voia lor" şi rămîne la Montreuil-sur-mer, consideraţia de care se bucură, bunul său renume, faptele bune pe care le făcuse, respectul, veneraţia, milostenia lui, bogăţia, popularitatea şi toate însuşirile sale alese tar fi întinate de-o crimă; şi ce mireasmă ar putea să aibă toate aceste lucruri neprihănite, legate de-o faptă odioasă ? Pe cînd, /Iacă şi-ar împlini jertfa, stînd în ocnă, la stîlp, în cătuşe, în haine vărgate, la muncă fără de odihnă, expus fără nici o îndurare ruşinii, peste toate acestea ar coborî o lumină dumnezeiască.
In cele din urmă îşi spuse că n-are ce face, că asta era ursita lui, că nu era în stare să strice orînduielile celui de sus şi că, în orice caz, trebuia să aleagă: ori lespectul lumii şi grozăvia din sufletul său, ori puritatea lăuntrică şi ocara lumii.
Frămîntînd atîtea idei întunecate, curajul nu-l părăsea, dŞr mintea o simţea obosită. Vrînd-nevrînd, începu să se gindească la altceva, la lucruri indiferente.
275

Simţea vinele zvîcnindu-i puternic în tîmple. Se plimba mereu de la un capăt la altul al odăii. Bătu miezul nopţii, mai întîi la biserică, pe urmă la

primărie. Numără cele douăsprezece lovituri ale celor două orologii şi compară sunetele clopotelor. îşi aduse aminte cu acest priiej că, mai-nainte cu cîteva zile, văzuse la un negustor de fiare vechi un clopot de vînzare, pe care se afla scris un nume : Antoine Albin din Romainville.
Ii era frig. Făcu puţin foc în sobă. Nu-i trecu prin gînd să închidă fereastra.
In vremea asta, căzu iarăşi într-o stare de toropeală. Trebui să facă o sforţare grea ca să-şi aducă aminte la ce se gîndise mai înainte de-a bate miezul nopţii. In cele din urmă, izbuti :
„A, da – îşi spuse el – luasem hotărîrea să mă denunţ."
Şi deodată îşi aduse aminte de Fantine.
„A, dar mai e şi nefericita asta !"
Şi aici începu o nouă criză.
Fantine, ivindu-se brusc în mintea lui, apăru ca o rază neaşteptată de lumină. I se păru că totul se schimbă în jurul lui. Exclamă :
„O, dar pînă acuim nu m-am gîndit decît la mine. N-am ţinut seamă decît de situaţia mea. îmi convine să tac ori să mă denunţ, să-mi apăr pielea ori să-mi mîntuiesc sufletul, să fiu un funcţionar nemernic dar respectat, sau un ocnaş ticălos dar vrednic de stimă. Nu mă gîndesc decît la mine, la mine şi numai la mine ! Dar, doamne dumnezeule, asta nu-i altceva decît egoism ! Sînt forme diferite de egoism, dar tot egoism rămîne. Dacă m-aş gîndi puţin şi la alţii ? Cea dintîi datorie creştinească este să te gîn-deşti la aproapele tău. Ia să vedem : lăsîndu-mă pe mine la o parte, uitînd de mine, ce s-ar putea întîmpla ? Dacă mă denunţ ? Pun mîna pe mine, îi dau drumul lui Champ-mathieu, mă bagă din nou la ocnă. Bun. Şi pe urmă ? Ce se întîmpla pe-aici ? Aici este un ţinut întreg, un oraş, sînt fabrici, industrii, lucrători, bărbaţi, femei, oameni bătrîni, copii, lume săracă. Eu le-am creat toate astea,

prin mine trăiesc toate, oriunde se află o vatră din care iese fum, eu am pus acolo lemnele în foc şi cratiţa la fiert; am adus bunăstarea pretutindeni, am făcut să circule banul, am dat credite; înaintea mea nu era nimic din toate astea ; am pus în valoare, am înviorat, am însufleţit, am făcut să prospere întreaga regiune. Dacă nu mai sînt eu, nu mai e nici o viaţă aici. Mă duc eu, toate se duc. Dar femeia asta care-a suferit atîta, care în mizeria ei are atîtea calităţi şi căreia, fără să vreau, i-am pricinuit toată nenorocirea ? Dar copilul pe care voiam să-l aduc şi pe care l-am făgăduit mamei sale ? Nu-i sînt oare dator nimic acestei femei pentru răul pe care i l-am făcut ? Ge se întîmplă dacă plec ? Mama moare. Copilul ajunge ce dă dumnezeu. Iată ce se întîmplă dacă mă denunţ. Dar dacă nu mă denunţ ? Să vedem ce se poate întîmpla atunci..."
După ce-şi puse această întrebare se opri. Avu parcă o clipă de îndoială şi de înfiorare; dar clipa asta dură puţin; îşi răspunse liniştit:
„Prin urmare, omul se duce la ocnă; e-adevărat; dar ce dracu ! a furat doar. Oricît aş spune eu că n-a furat, a furat! Eu rămîn pe loc şi-mi văd de treburi. In zece ani cîştig zece milioane, îi răspîndesc în tot ţinutul şi nu păstrez nici un ban pentru mine ! Ce să fac cu ei ? Ceea ce fac nu e pentru mine ! Prosperitatea tuturor este din ce în ce mai mare, industriile ies ca din pămînt şi se iau la întrecere, fabricile şi uzinele se înmulţesc,

sute şi mii de familii sînt fericite, populaţia sporeşte, se nasc sate acolo unde nu erau decît nişte ferme, se nasc ferme acolo unde nu era nimic ; mizeria dispare şi, o dată cu ea, dispar şi desfrîul, prostituţia, furtul, omorul, toate viciile, toate crimele! Iar biata mamă îşi creşte copilul. Iată un întreg ţinut bogat şi plin de cinste. O ! eram nebun, eram absurd; ce tot vorbeam eu să mă denunţ ? Trebuie să iau bine seama şi să nu mă grăbesc. Cum ? Pentru că mi-ar fi convenit să fac pe grozavul şi pe generosul – adică, la urma urmei, curată melodramă ! – pentru că nu m-am gindit decît la mine, numai la mine, voind să scap poate

de la o pedeapsă prea mare, dar dreaptă, pe mai ştiu eu cine, pe un hoţ, pe un om de nimic fără îndoială, trebuie să piară o întreagă regiune, trebuie ca o biată femeie să moară în spital, să moară pe drumuri ca un cîine o biată copilă ? E-ngrozitor! Şi mama nici măcar nu şi-a revăzut copilul! Şi copilul aproape nu-şi cunoaşte mama ! Toate astea pentru bătrînul acela ticălos, pentru un hoţ de mere, care, fără nici o îndoială, a meritat să înfunde ocna, dacă nu pentru asta, pentru vreo altă mîrşăvie! Fru-moaise mustrări de conştiinţă, care salvează un răufăcător şi jertfesc pe cei nevinovaţi, care salvează un derbedeu bătrîn ce nu mai are, la urma urmei, decît foarte puţin de trăit şi nu va fi mai nenorocit la ocnă decît în cocioaba iui, şi care sacrifică o populaţie întreagă, mame, femei, copii... pe biata Cosette, care nu mă are decît pe mine în lume şi care, desigur, zace acum învineţită de frig în cocina familiei Thenardier. Ce mai canalii sînt şi ăştia ! Şi eu să mă abat de la îndatoririle mele faţă de toate aceste sărmane făpturi! Să mă duc să mă denunţ ? Să fac prostia asta nemaipomenită ? Dar ia să admitem cazul cel mai rău, să presupun că este o faptă rea în toate acestea şi că odată şi odată mă va mustra conştiinţa dacă primesc, spre binele altora, această mustrare care nu mă priveşte decît pe mine, dacă săvîrşesc această faptă care nu pune în primejdie decît sufletul meu – înseamnă că ştiu ce se numeşte devotament şi ce se numeşte tărie sufletească."

Se ridică şi începu din nou să umble prin odaie. De data asta i se părea că este mulţumit.

Diamantele nu se găsesc decît în văgăunele întunecate ale pămîntului, iar adevărurile nu se găsesc decît în adîncurile cugetării. I se părea că, după ce coborîse în aceste adîncuri, după ce bîjbîise atîta vreme în bezna cea mai deasă, găsise în cele din urmă un diamant, un adevăr, şi că-l ţinea în mînă, privindu-l cu ochi fascinaţi.

„Da – gîndi el – aşa e! Asta e adevărul ! Asta e soluţia 1' Trebuie să te hotărăşti în cele din urmă la ceva. Şi hotărîrea mea e justă. Ce-o fi să fie ! Să nu mai stăm

la îndoială; să nu mai dăm fnapoi! E-n interesul tuturor, nu în interesul meu. Sînt şi rămîn Madeleine. Vai de cel care e Jean Valjean ! Nu mai sînt eu. Nu-l cunosc şi nici nu ştiu cine e. Iar dacă o fi vreunul Jean Valjean, treaba jui | Nu mă priveşte! Este un nume fatal care pluteşte prin noapte şi dacă se abate asupra cuiva, cu-atît mai rău pentru el." Se privi într-o oglinjoară de pe cămin şi spuse : „Uite, după ce-am luat o hotărîre, mă

simt mai uşurat. Acum parcă sînt cu totul altul." Mai făcu cîţiva paşi, şi se opri deodată: „Haide ! nu trebuie să preget să duc pînă la capăt hotărîrea luată. încă mă mai ţin cîteva fire de acest Jean Valjean. Trebuie smulse. Se mai găsesc chiar în odaia asta lucruri care m-ar da de gol, lucruri fără glas care-ar putea fi mărturii; ele trebuie să dispară."
Se căută prin buzunar, scoase punga, o deschise şi luă din ea o cheiţă. Băgă cheiţa într-o broască, a cărei gaură abia se zărea printre florile întunecate ale tapetului de pe perete. Deschise o ascunzătoare, un fel de dulap secret, aşezat între perete şi sobă. Nu se aflau în ascunzătoarea aceasta decît cîteva zdrenfe, o haină de pînză albastră, nişte pantaloni vechi, o traistă veche şi un ciomag gros, ghintuit la cele două capete. Cei care-l văzuseră pe Jean Valjean trecînd prin Digne în octombrie 1815 ar fi recunoscut cu uşurinţă, bucată cu bucată, aceste ţoale prăpădite.
Le păstrase pe toate, aşa cum păstrase şi sfeşnicele de argint, ca să-şi aducă întotdeauna aminte de unde plecase. Numai că pe cele de la ocnă le ţinea ascunse, pe cînd pe cele de la episcop le lăsa să se vadă.
Se uită pe furiş spre uşă, ca şi cum s-ar fi temut să nu se deschidă, cu tot zăvorul care o închidea ; pe urmă, dintr-o singură mişcare, înşîăcîndu-le pe toate la un loc, fără sâ mai arunce măcar o privire asupra lucrurilor pe care le păstrase cu sfinţenie şi cu atîtea riscuri timp de atiţia ani, apucă zdrenţele, ciomagul, traista şi le azvîrli Pe toate în foc.

închise din nou dulapul secret şi, luînd mai muite măsuri de pază decît de obicei, de astă dată fără nici un rost, întrucît nu mai era nimic acolo, ascunse uşa, împin-gînd o mobilă în faţa ei. După cîteva clipe, odaia şi zidul din faţă fură cuprinse de o lumină roşie pîlpîitoare. Ardea totul. Ciomagul uscat pocnea şi zvîrlea scîntei pînă-n mijlocul odăii. Traista, arzînd împreună cu zdrenţele oribile din ea, scoase la iveală ceva care sclipea în cenuşă. Dacă te-ai fi aplecat, ai fi văzut foarte uşor că e o monedă de argint. Era fără îndoială moneda furată micului savoiard.
Domnul Madeleine nu se uita la foc, ci se plimba mereu, cu acelaşi pas, de Ia un capăt la altul al odăii.
Deodată, ochii îi căzură asupra celor două sfeşnice de argint, pe care jocul luminii le făcea să sclipească pe cămin.
,,A ! – zise e! – Jean Valjean în întregime a rămas aici. Trebuie să le distrug şi pe acestea I"
Apucă amîndouă sfeşnicele.
Mai era destul foc pentru a le putea deforma numai-decît, făcînd din ele o vergea de nerecunoscut,
Se duse lîngă sobă şi se încălzi puţin. Se simţi foarte bine.
„Ce bună e căldura !" zise el.
Scurmă jarul cu unu! dintre isfeşnice.
Nu mai era mult şi aveau să fie şi ele pe foc.
I se păru atunci că aude un glas strigînd înlăuntrul lui:
„Jean Valjean ! Jean Valjean !"
I se făcu părul măciucă. Semăna cu un om care ascultă ceva îngrozitor.

„Da ! Aşa ! Mergi pînă la capăt 1 striga acel glas. Desă-vîrşeşte-ţi opera 1 Distruge sfeşnicele ! Ucide-ţi amintirile! Uită-l pe episcop ! Uită totul ! Nenoroceşte-l pe Champ-mathieu 1 Dă-i înainte ! E foarte bine ! Felicită-te! S-a hotărît! S-a făcut! Un om, un bătrîn care nu ştie ce au oamenii cu el, care >poate n-a făcut nimic, un nevinovat pe care a căzut năpasta de pe urma numelui tău şi pe capul căruia numele tău apasă ca o crimă, va fi luat

drept Jean Vaijean, va fi condamnat şi-şi va sfîrşi zilele în jale şi ticăloşie. Foarte frumos ! Tu rămîi cinstit, rămîi domnul primar, rămîi un om de onoare, respectat. Adu belşugul în oraş, îndestulează pe nevoiaşi, trăieşte fericit, virtuos şi admirat şi, în vremea asta, pe cînd tu vei trăi aici în bucurie şi lumină, cineva va îmbrăca bluza ta roşie, va lpurta numele tău de ocară şi va tîrî la ocnă lanţurile tale. Da ! Foarte bine le-ai ticluit! Mizerabile !"

Sudoarea îi curgea de pe frunte. Rămase cu privirea rătăcită pe sfeşnice. Dar cel care vorbea în el nu isprăvise. Glasul continuă :

„Jean Vaijean ! Vor fi în jurul tău multe voci care vor face zarvă, care vor striga în gura mare şi care te vor binecuvînta. Una singură nu va fi auzită de nimeni şi te va blestema în întuneric. Ei bine, ascultă, păcătosule! Toate aceste binecuvîntări se vor nărui înainte de-a se înălţa la cer şi numai blestemul va ajunge pînă la dumnezeu."

Glasul, la început foarte slab, ridicat din adîncurile conştiinţei, devenise din ce în ce mai puternic şi mai necruţător şi-i răsuna acuma în ureche. Parcă ieşise dinlăuntru! lui şi vorbea acuma de afară. I se păru că aude atît de lămurit ultimele cuvinte, încît se uită împrejur cu un fel de spaimă.

„E cineva pe-aici ?" întrebă el cu glas tare, rătăcit.

Pe urmă cu un rîs de idiot, vorbi :

„Că prost mai sînt! Nu poate fi nimeni !"

Era totuşi cineva; dar cel care era de faţă nu era dintre cei ce pot fi văzuţi de vreun ochi omenesc.

Puse sfeşnicele pe cămin.

începu apoi, din nou, mersul monoton şi apăsător, care tulbura în somn şi trezea brusc pe omul care dormea la etajul de dedesubt.

Mersul îl uşura şi-l ameţea în acelaşi timp. Se pare că uneori, în împrejurări foarte grele, te mişti ca să ceri sfaturi de la oricine ţi-ar putea ieşi în cale. Nu trecu mult Şi nu mai ştia ce e cu el,

Se retrăgea acum cu aceeaşi spaimă dinaintea celor două hotărîri pe care le luase rînd pe rînd. Amîndouă solu-{iile i se păreau tot atît de rele.

„Ce fatalitate ! Ce întîmplare, ca Champmathieu ăsta să fie luat drept eu ! Să cazi tocmai prin mijlocul pe care soarta părea că-! hărăzise la început ca să te sca'pe!"

Se gîndi puţin la ce avea să se întîmple. Dumnezeule mare, să se denunţe ? Să se predea ? Şi cuprins de-o sfî-şietoare deznădejde, se gîndi la tot ce trebuia să părăsească şi la ceea ce avea să reînceapă. Va trebui, prin urmare, să-şi ia rărnas bun de la această viaţă atît de bună, de

curată, de strălucită, să-şi ia rămas bun de la respectul pe care i-l arăta toată lumea, de la onoare şi de la libertate. N-o să se mai plimbe pe cîmpie, n-o să mai audă păsările cîntînd în luna mai, n-o să mai dea de pomană copilaşilor săraci. Nu va mai simţi căldura 'privirilor de recunoştinţă şi de dragoste aţintindu-se asupra lui. Va părăsi caisa pe care şi-o zidise şi odăiţa asta. Toate i se păreau acum încîntătoare. N-o să mai citească din cărţile astea şi n-o să mai scrie pe mescioara asta albă de lemn. Bătrîna portăreasă, singura servitoare pe care o avea, n-o să-i mai aducă dimineaţa cafeaua. Dumnezeule, în loc de toate astea, în jurul lui ceata ocnaşilor, cătuşele, hainele vărgate, lanţurile la picioare, oboseala, celula, patul de scînduri, toate grozăviile astea cunoscute ! La vîrsta lui, după ce fusese ceea ce a fost! Dacă măcar ar fi mai tînăr! Dar aşa, bătrîn, să fie tutuit de oricine, să fie scotocit de gardian, să fie lovit cu bastonul de paznici, să umble cu picioarele goale în bocancii cu ţinte, să întindă dimineaţa şi seara piciorul sub ciocanul fierarului care inspectează inelele, să îndure curiozitatea vizitatorilor, cărora li se va spune : „Acesta e vestitul Jean Val-jean, care a fost ;primar la Montreuil-sur-mer!" Seara, leoarcă de sudoare, rupt de oboseală, cu tichia de ocnaş pe ochi, să urce doi cîte doi, sub gîrbaciul gardianului, scara îngustă a galeriei. O, ce mizerie ! Soarta poate fi

oare tot atît de rea ca orice făptură omenească şi deveni tot atît de monstruoasă ca şi inima omului ?
Şi, orioe-ar fi făcut, cădea iarăşi în îndoiala sfîşietoare din adîncul gîndurilor lui: să rămînă' în paradis şi să devină demon, sau să intre în iad şi să ajungă înger.
Ce să facă, dumnezeule mare ? Ge să facă ?
Furtuna din care se smulsese cu atîta trudă se dezlăn-ţui din nou într-însul. Gîndurile începură iarăşi să se amestece unele cu altele, luînd acel aspect încremenit şi automat pe care-I întîlnim la oamenii disperaţi. Numele de Romainville îi revenea mereu în minte, împreună cu nişte versuri dintr-un cîntec pe care-l auzise altădată. îşi aminti că Romainville e o pădure de lîngă Paris, unde tinerii îndrăgostiţi se duc să culeagă flori de liliac în luna aprilie.
Se clătina înafară ca şi înlăuntru. Mergea ca un copilaş lăsat isă meargă singur.
Din cînd în cînd, luptînd cu oboseala, făcea sforţări să-şi adune gîndurile. Se strădui să-şi pună pentru ultima oară şi definitiv problema din pricina căreia căzuse istovit. Să se denunţe ? Să tacă ? Nu izbutea să vadă nimic limpede. Aspectele nedesluşite ale tuturor raţionamentelor schiţate în mintea lui se clătinau şi se risipeau ca un fum, una cîte una. îşi dădea seama numai că, la orice hotărîre s-ar fi oprit, fără să existe vreo scăpare, ceva dintr-însul ar fi murit; că, ori încotro ar lua-o, intra într-un mor-mînt; că pregătea o agonie: agonia fericirii lui sau agonia virtuţilor sale.
Vai ! Toate nehotărîrile îl cuprinseseră din nou. Nu ajunsese mai departe decît fusese la început.
Aşa se zbătea cu spaimă acest suflet greu încercat. Tot astfel, cu o mie opt sute de ani înaintea acestui om nenorocit, fiinţa misterioasă în care se cuprind toată sfinţenia Şi toată suferinţa omenirii, pe cînd măslinii

fremătau în vintul sălbatic al infinitului, îndepărtase de la ea multă vreme groaznicul potir care-i apărea scăldat în umbră şi înecat în întunericul adîncurilor înstelate.

9k

iv

FORME PE CARE LE IA SUFERINŢA IN TIMPUL SOMNULUI

Se făcuse ora trei dimineaţa şi el umblase mai bine de cinci ceasuri prin odaie, aproape fără întrerupere, cînd se lăsă să cadă pe un scaun. Adormi acolo şi avu un vis.

Visul ăsta, ca mai toate visele, nu avea legătură cu situaţia decît prin acel ceva funest şi zguduitor, dar î! impresiona adînc. L-a impresionat atît de mult, încît mai tîrziu l-a şi scris. E una dintre hîrtiile scrise de mîna lui. Socotim de datoria noastră s-o transcriem aici întocmai.

Oricare ar fi fost visul, povestea acestei nopţi n-ar fi întreagă dacă l-am trece cu vederea. E aventura întunecată a unui suflet bolnav.

Iat-o. Pe plic am găsit scrise cuvintele acestea : Visul pe care l-am avut în noaptea aceea.

„Mă aflam pe o clmpie. O cimpie întinsă, tristă, unde nu creştea nici un fir de iarbă. Mi se părea că nu era nici zi, nici noapte. Mă pUfnbam cu fratele meu, fratele meu din [copilărie, un frate la care trebuie să mărturisesc că nu mă gîndesc niciodată şi de care aproape că nu-mi aduc aminte.

Stăm de vorbă şi ne tntîlneam cu trecătorii de pe drum. Vorbeam despre o vecină pe care o avusesem altădată şi care, de fiind avea odaia spre stradă, lucra cu ferestrele mereu deschise. Tot stînd de vorbă, din pricina ferestrei deschise, ne-a luat cu frig.

Nici un arbore nu se vedea pe cimpie.

Văzurăm pe cineva trecînd pe lingă noi. Era un om cu pielea goală, cenuşiu la culoare, călare pe un cal pămîntiu. Omul n-avea păr în cap; i se vedea ţeasta, iar pe ţeastă \i se vedeau vinele. Ţinea în mină o vergea care se îndoia ca o coardă de viţă, dar era grea ca un drug de fier. Călăreţul trecu fără să scoată un cuvînt,

fratele meu îmi spuse. «S-o luăm pe drumul desfundat».

Era un drum desfundat, unde nu se zărea nici un mărăcine şi nici un fir de iarbă. Totul era pătnîntiu, pînă şi cerul. După cîţiva paşi nu mi se mai răspunse cînd vorbeam, Băgai de seamă că fratele meu nu mai 'era cu mine.

Intrai într-un sat care-mi ieşi înainte. Mă gîndii că trebuie să fie RomainviUe. (De ce tocmai RomainviUe ?) ' Cea 'dinţii uliţă pe care intrai era pustie. Dădui în a doua. La colţul unde se întîlneau cele două străzi, se afla un om în picioare, lipit de zid. II întrebai: «C(? locuri sînt astea ? Unde mă aflu ?» Omul nu răspunse. Văzui deschisă uşa unei case. Intrai. Prima .cameră era goală. Intrai în a doua. După uşa acestei încăperi se afla un om lipit de perete. II întrebai: «A cui e casa asta ? Unde mă aflu ?» Omul nu răspunse.

Casa avea o grădină. Ieşti din casă şi intrai în grădină. Şi grădina era pustie. Lingă cel dinţii copac, un om stătea în picioare. II întrebai: «Ce grădină e asta ? Unde mă aflu ?» Omul nu răspunse.
Rătăcii prin sat şi băgai de seamă că era un oraş. Toate străzile erau pustii, toate porţile erau deschise. Nici ţipenie de om nu trecea pe străzi, nu umbla prin odăi, nu se plimba prin grădini. Dar la fiecare colţ de stradă, îndărătul fiecărei uşi, sta in picioare cîte un om care tăcea. Nu se vedea niciodată mai mult decît unul. Şi oamenii ăştia se uitau la mine cînd treceam.
leşii din oraş şi o luai pe cîmp.
Nu trecu mult şi, întorcîndu-mă, văzui o mulţime de oameni venind după mine. Recunoscui pe toţi cei pe care-i întilnisem în oraş. Aveau nişte chipuri neobişnuite. Nu păreau că se grăbesc şi totuşi mergeau mai repede decît mine. Cînd mergeau, nu făceau nici un zgomot. Dintr-o dată, mulţimea mă ajunse şi mă înconjură. Feţele acestor oameni erau pămîntii.
1 Paranteza Ii aparţine Iui Jean Valjean (n.a.).

Cel dinţii pe care-l tnttlntsem şi-t întrebasem clnd am intrat în oraş, îmi spuse: «Unde te duci ? Oare nu ştii că eşti mort de mult ?»
Deschisei gura să răspund, Idar băgai de seamă că nu era nimeni Ungă mine...'1
Se deşteptă. Era îngheţat. Un vînt rece, ca orice vînt
de dimineaţă, clătina cercevelele ferestrei rămasă des
chisă. Focul se stinsese. Luminarea era pe sfîrşite. Era
încă întuneric.
Se sculă şi se duse la fereastră. Cerul era tot fără nici o stea.
De la fereastra lui se vedeau curtea şi strada. Un zgomot sec şi tare răsună deodată pe pămînt şi-l făcu să se uite în jos. Văzu două lumini roşii, care apăreau şi dispăreau în umbră într-un chip ciudat.
Deoarece gîndurile Iui pluteau încă în negura viselor, gîndi: „Uite! Stelele nu sînt pe cer. Sînt pe pămînt acum." Dar tulburarea se risipi; un alt zgomot, la fel cu cel dintîi, îl trezi de-a binelea ; se uită şi băgă de seamă că cele două stele erau felinarele unei trăsuri. La lumina pe care o împrăştiau, putu să distingă forma unei trăsuri. Era o trăsurică trasă de un cal mic, alb. Zgomotul pe care-l auzise venea de ia copitele calului pe cal-darîm.
— Ce mai e şi cu trăsura asta ? Cine-o fi venind atît de devreme ?
Chiar atunci se auzi o ciocanitură în uşa odăii. Se înfiora din cap pînă-n picioare şi strigă cu glas puternic :
— Cine-i acolo ?
Cineva răspunse :
— Eu, domnule primar.
Recunoscu vocea bătrînei portărese,
— Ei, zise el. Ce s-a întîmplat ?
— Domnule primar, e aproape cinci dimineaţa.
— Ei şi ? Ge e cu asta ?

— Trăsurică, domnule primar.

— Care trăsurică ?
— Cabrioleta.
— Care cabrioletă ?
— N-a spus domnul primar să-i vină o cabrioletă
uşoară ?
— Nici gfnd ! zise el.
— Vizitiul spune c-a venit <să-l ia pe domnul primar.
— Care vizitiu ?
— Vizitiul domnului Scauffiaire.
— Al domnului Scauffiaire ?
Numele acesta îl făcu să tresară, ca şi cum un fulger i-ar fi trecut pe dinaintea ochilor.
— A, da ! Domnul Scauffiaire, zise el.
Dacă bătrîna l-ar fi putut vedea în momentul acela, ar fi rămas înmărmurită.
Urmă o tăcere destul de lungă. Se uită năuc la flacăra iumînării, culese din jurul feştilei ceara fierbinte şi o fră-mîntă între degete. Bătrîna aştepta. Se încumetă totuşi să mai spună :
— Domnule primar, ce răspuns să dau ?
— Spune-i că vin numaidecît.
BEŢE-N ROATE
^ Serviciul poştal între Arras şi Montreuil-sur-mer se mai făcea pe vremea aceea cu nişte carete rămase de pe timpul imperiului. Aceste carete erau un fel de cabriolete pe două roţi, căptuşite pe dinăuntru cu piele roşcată, aşezate pe nişte arcuri speciale, avînd numai două locuri, unul pentru curier şi unul pentru un călător. Roţile erau întărite cu butuci lungi, care ţineau la distanţă celelalte trăsuri Şi care se mai văd şi azi pe drumurile din Germania. Cutia cu scrisori, o ladă mare, lunguiaţă, era aşezată în spatele cabrioletei, făcînd corp comun cu ea. Cutia era vopsită în negru, iar careta era galbenă.

Trăsurile acestea, care nu seamănă cu nici una de astăzi, aveau ceva diform şi ghebos în ele, iar cînd le zăreai de departe, trecînd şi cocotîndu-se pe un drum, semănau cu acele insecte care mi se pare că se numesc termite şi care, deşi au mijlocul foarte subţire, au partea din spate foarte dezvoltată. De altminteri, mergeau foarte repede. Plecînd din Arras în fiecare noapte la ora unu, după trecerea curierului de la Paris, careta ajungea Ia Montreuil-sur-mer ceva mai înainte de cinci dimineaţa.
In noaptea aceea, careta poştală care venea la Montreuil-sur-mer dinspre Hesdin s-a ciocnit la cotitura unei străzi, în momentul cînd intra în oraş, cu o trăsurică trasă de un cal alb, care venea din partea opusă şi în care nu se afla decît o singură persoană, un om înfăşurat într-o manta. Roata trăsurii fusese lovită destul de serios. Poştaşul îi strigă omului să oprească, dar călătorul nu-l luă în seamă şi-şi văzu de drum, gonind calul înainte.
— Al dracului de grăbit mai e şi ăsta ! zise poştaşul.

Cel ce se grăbea aşa era tocmai omul pe care l-arn văzut zvîrcolindu-se în chinuri cu-adevărat vrednice de milă.
Unde se ducea? N-ar fi putut să spună. De ce s-o fi zorit ? Habar n-avea. Mergea la întîmplare mai departe, încotro ? La Arras, fără îndoială ; dar putea foarte bine să ise ducă şi-ntr-altă parte. Din cînd în cînd, îşi dădea seama de asta şi tresărea.
Se înfunda în noapte ca într-o genună. Geva îl împingea şi-l atrăgea acolo. Nimeni n-ar putea spune ce se petrecea într-însul, dar toată lumea îl va înţelege. Care dintre noi n-a intrat măcar o singură dată în- viată în această peşteră întunecată a necunoscutului ?
De altfel, nu rezolvase nimic, nu hotărîse nimic, nu se oprise la nimic şi nu făcuse nimic. Nici unul din actele conştiinţei sale nu fusese definitiv. Acum, mai mult ca oricînd, se găsea ca la început.
De ce ise ducea la Arras ?
îşi repeta ceea ce-şi mai spusese atunci cînd reţinuse

trăsurica lui Scaufflaire – că, oricare ar fi rezultatul, nu era nici un neajuns să vadă cu ochii lui şi să judece singur lucrurile. Era chiar foarte înţelept. Trebuia să ştie ce-o să se întîmple. Nu putea să hotărască nimic fără să observe şi să cerceteze adînc lucrurile. De departe, ne facem singuri, din orice lucru, obstacole de netrecut. La urma urmei, după ce l-o vedea pe acest Champmathieu, un ticălos oarecare, conştiinţa lui va fi de bună seamă mai uşurată, lasîndu-l să se ducă la ocnă în locul lui. Vor fi acolo Javert şi apoi Brevet, Chenildieu şi Cochepaille, toţi ocnaşii care-l cunoscuseră. Şi, fără îndoială, n-au să-l recunoască. Straşnică idee ! Javert era departe de realitate. Toate bănuielile cădeau pe Champmathieu şi nimic nu este mai anevoie de înlăturat decît bănuiala şi presupunerile. Nu era, prin urmare, nici un fel de primejdie.
Trecea, desigur, printr-un moment greu, dar avea să scape. La urma urmei, îşi ţinea în mînă soarta, oricît de rea ar vrea ea să fie. Era stăpîn pe soarta lui. Se agăţă de gîndul ăsta.
La drept vorbind, i-ar fi plăcut mai mult să nu se ducă la Arras.
Se ducea totuşi.
Tot gîndindu-se aşa, dădea bice calului, care gonea în trapul lui regulat şi sigur, făcînd două leghe şi jumătate pe oră.
Pe măsură ce trăsurica înainta, simţea în el ceva care da înapoi.
In zorii zilei se afla în plină cîmpie; oraşul Montreuil-sur-mer rămăsese mult în urmă. In depărtare, zarea se lumina. Privea, fără să vadă, cum se perindă prin faţa lui toate chipurile îngheţate ale unei dimineţi de iarnă. Ca şi seara, dimineaţa îşi are nălucirile ei. Nu le vedea, dar, fără să-şi dea seama, printr-un fel de atingere aproape fizică, umbrele arborilor şi ale dealurilor îi sporeau încordarea sufletească cu nu ştiu ce adaos nehotărît Şi sinistru.
Ori de cîte ori trecea prin faţa vreuneia dintre căsuţele acelea singuratice care se află de-a lungul drumurilor se

gfndea : „Şi cu toate astea, sfnt oameni care dorm aici I"

Tropotul calului, clopoţeii de Ia gît, roţile pe calda-rîm făceau un zgomot domol şi monoton. Lucrurile astea sînt plăcute cînd eşti vesel, dar jalnice cînd eşti amărîi.
Se făcuse ziuă de-a binelea cînd ajunse la Hesdin. Se oprise în dreptul unui han ca să lase calul să răsufle şi să-i dea puţin ovăz.
Galul, după cum spusese Scauffiaire, era de rasă bulo-neză, avînd capul şi burta mare, dar gîtul cam scurt, în schimb pieptul deschis, crupa lată, chişifa costelivă şi subţire şi piciorul solid. Rasa urîtă, dar voinică şi sănătoasă. Un animal minunat, care făcuse cinci leghe în două ceasuri şi n-avea nici un strop de sudoare pe el.
Nu se dăduse jos din trăsurică. Băiatul de la grajd, care-i dădea calului ovăz, se aplecă dintr-o dată şi se uită la roata din stînga. – O să mergeţi mult aşa ? întrebă el. Domnul Madeleine răspunse, aproape fără să se trezească din gîndurile lui :
— De ce ?
— Veniţi de departe ? întrebă iar băiatul.
— De la vreo cinci leghe de-aici.
— OI
— Ce te miri aşa ?
Rîndaşul se aplecă din nou, rămase o clipă tăcut, cu privirea aţintită asupra roţii, apoi se ridică, spunînd :
~ O fi făcut roata asta cinci leghe pîn-aici. Se prea poate 1 Dar de-aici înainte vă spun eu că nu mai face nici o jumătate de leghe.
Călătorul sări jos din trăsură.
— Ce tot îndrugi acolo, măi băiete ?
— Zic că-i o mare minune c-aţi făcut cinci leghe fără
să vă rostogoliţi cu cal cu tot în vreun şanţ al şoselei.
Ia uitaţi-vă aici I
Roata era într-adevăr lovită rău. Cînd se ciocnise cu careta poştală, i se rupseseră două spiţe, i se fărîmase butucul şi piuliţa stătea să cadă.
290

Prietene – îi zise el băiatului – e vreun rotar
pe-aici ?
Desigur, domnule.
, fii bun şi cheamă-l încoace!
Stă colea, la doi paşi. Hei, meştere Bourgailîard !
Meşterul Bourgailîard, rotarul, era tocmai în pragul uşii. Veni să vadă ce are roata şi strîmbă din nas ca un chirurg în faţa unui picior rupt.
Poţi să dregi numaidecît roata asta ?
— Da, domnule.
— Şi cînd pot pleca mai departe ?
— Mîine.
— Mîine ?
— Am de lucru o zi întreagă. Domnul este grăbit ?
— Foarte grăbit. Trebuie să plec cel mult într-un ceas.
— Nu se poate, domnule.
— Iţi dau oricît îmi ceri.
— Cu neputin(ă.
— Atunci, în două ceasuri.

— Astăzi nu se poate. Am de dres două spiţe şi butu
cul. Nu puteţi pleca decît mîine dimineaţă.
— Treburile mele n-aşteaptă pînă mîine. Dar dacă, în
loc s-o dregem, am pune alta ?
— Adică cum ?
— Eşti sau nu eşti rotar ?
— Sigur că sînt, domnule.
— N-ai cumva o roată de vînzare ? Aş putea pleca
numaidecît.
— O roată de schimb ?
— Da.
— N-am nici o roată gata pentru trăsura dumneavoas
tră. Două roţi fac o pereche şi două roţi nu se potrivesc
aŞa, la întîmplare.
— • Atunci, vinde-mi o pereche.
~ Domnule, nu orice roată merge la o osie.
~ Eu zic să-ncercăm !
— E de prisos, domnule. N-am decît roţi de căruţă.
Satul nostru-i mic.

— Dar n-ai putea cumva să-mi închiriezi o cabrioletă ?
Meşterul băgase de seamă de la început că trăsurica
fusese luată cu chirie. Dădu din umeri:
— Bine mai ţineţi trăsurile pe care le luaţi cu chirie !
Chiar dacă aş avea una, tot nu v-aş închiria-o.
— Dar de vîndut, mi-ai vinde-o ?
— N-am nici una.
— Gum ? Nici măcar o căruţă ? Nu cer mare lucru.
— Cum vă spuneam: satul nostru-i mic. Am în şopron
— spuse rotarul – o caleaşca veche a unui burghez de
la oraş, care mi-a lăsat-o în păstrare şi care n-o folo
seşte niciodată. V-aş închiria-o cu plăcere; ce-aş avea de
pierdut ? Dar n-ar trebui să vă vadă burghezul cu ea.
Şi pe urmă, e o caleaşca la care v-ar trebui doi cai.
— Iau doi cai de poştă.
— Unde mergeţi dumneavoastră ?
— La Arras.
— Şi vreţi s-ajungeţi astăzi ?
— Sigur !
— Cu doi cai de poştă ?
— De ce nu ?
— Nu v-ar fi totuna dacă aţi ajunge la patru dimi
neaţa ?
— Nu, fireşte.
— Fiindcă, vedeţi... trebuie să vă spun un lucru... dacă
luaţi cai de poştă... Aveţi act de identitate ?
— Da.
— Ei bine, dacă luaţi cai de poştă, n-o s-ajungeţi la
Arras mai devreme decît mîine. Sîntem pe urj drum lătu

ralnic. Schimburile se fac anevoios. Caii sînt la cîmp. Au început arăturile. E nevoie de cai voinici, care sînt luaţi de peste tot, de la poştă şi de oriunde se găsesc. Veţi aştepta cel puţin trei-patru ceasuri la fiecare popas. Şi, pe urmă, nu uitaţi că mergeţi la pais. Sînt multe coaste de urcat.
— Atunci o să mă duc călare. Deshamă calul de la trăsurică ! Găsesc eu în sat o şa de vînzare.
— Desigur ! Dar calul ăsta rabdă şeaua pe el ?

Adevărat. Bine că mi-ai spus !... N-o rabdă.
— Atunci...
— Dar în sat nu se găseşte vreun cal cu chirie ?
— Un cal care să meargă la Arras fără nici o oprire ?
— Da.
, Ar fi nevoie de un cal cum nu prea se găsesc prin partea locului. Intîi de toate, ar trebui să-l cumpăraţi, fiindcă nu vă cunoaşte nimeni pe-aici. Dar n-o să-l găsiţi nici de vînzare, nici de închiriat, să daţi oricît: şi cinci sute, şi o mie de franci.
— Atunci, ce e de făcut ?
— Cel mai bun lucru, vă spun cinstit, e să dreg roata şi să plecaţi mîine dimineaţă.
— Mîine e prea tîrziu.
— De!
— Careta poştală nu merge la Arras ? Cînd trece pe-aici ?
~ La noapte. Amîndouă caretele fac serviciu de noapte; şi cea care se duce şi cea care se întoarce.
— Şi... ai nevoie de-o zi întreagă ca să dregi roata ?
– O zi întreagă. Nici un ceas mai puţin.
— Chiar dacă pui doi lucrători ?
— Chiar dacă pun zece.
~ Dac-am lega spiţele cu o frînghie ?
— Spiţele, da; dar butucul roţii, nu. Şi pe urmă, şi obada e ca vai de ea.
— Pe-aici nu e nimeni care închiriază trăsuri ?
— Nu.
— Nici alt rotar nu mai e ?
Servitorul şi rotarul răspunseră amîndoi o dată, clăti-nînd din cap :
— Nu.
Simţi o mare bucurie.
ca
In mod vădit aici era mîna providenţei. Ea rupsese roata trăsurii şi îl oprea din drum. Nu se dăduse bătut te această primă somaţie ; făcuse tot ce i-a stat în putinţă să-şi urmeze călătoria ; întrebuinţase cinstit şi cu cea i mare grijă toate mijloacele; nu dăduse înapoi nici

în faţa frigului, nici în faţa oboselii, nici în faţa cheltuielilor ; nu-şi putea face nici un fel de mustrare. Dacă nu pleca mai departe, asta nu mai depindea de el. Nu era vina Iui; n-a vrut el să fie aşa ; aşa a vrut providenţa.
Respiră. Respiră liber şi din adîncul pieptului, pentru întîia dată de la vizita lui Javert. Pumnul de fier care-i strîngea inima de douăzeci de ceaisuri începuse parcă să slăbească.
I se părea că dumnezeu trecuse de partea lui, pe faţă.
Se gîndi că făcuse tot ce trebuia să facă şi că acum nu-i mai rămînea altceva decît să se întoarcă liniştit acasă.
Dacă tot ce vorbise cu rotarul s-ar fi petrecut într-o odaie a hanului, dacă n-ar mai fi fost nimeni acolo, dacă n-ar mai fi auzit nimeni, totul s-ar fi oprit aici şi probabil că noi n-am mai fi avut de istorisit nici una din întîmplările pe care le veţi citi; dar convorbirea avusese loc în mijlocul drumului. Orice discuţie de pe stradă adună neapărat un grup de oameni. Se găsesc totdeauna trecători cărora le place să stea gură-cască. Pe cînd călătorul vorbea cu rotarul, cîţiva drumeţi se opriseră în jurul lor. După ce ascultase cîteva minute, un băiat pe care nn-I luase nimeni în seamă ieşise din grup şi o luase la goană.
In clipa cînd călătorul, după framîntarea lăuntrică de care am pomenit, hotărî să se întoarcă din drum, băiatul tocmai venea înapoi. Era însoţit de-o bătrînă.
— Domnule – zise femeia – băiatul meu îmi spune
că vreţi să închiriaţi o cabrioletă.
La auzul acestor cuvinte simple, rostite de-o bătrînă însoţită de-un copil, îl trecură sudori reci pe şira spinării. I se păru că vede cum gheara din care scăpase se ivea iarăşi în umbra dinapoia lui, gata să-l înşface din nou. Răspunse:
— Da, mătuşica. Vreau să închiriez o cabrioletă. Şi se
grăbi să adauge : Dar nu se găseşte nici una prin par
tea locului.
— Ba se găseşte, spuse bătrînă.

_- Unde, mă rog ? întrebă rotarui.
 La mine, răspunse bătrîna.
Domnul Madeleine tresări. Gheara nemiloasă îl înşfă-case iarăşi.
Bătrîna avea în adevăr, într-un şopron, un fel de brişcă de nuiele. Rotarul şi servitorul nanului, supăraţi ca le scapă călătorul, se amestecară în vorbă :
— O haraba îngrozitoare, pusă de-a dreptul pe osie. E
drept că banchetele sînt atîrnate de nişte curele de piele,
dar plouă înăuntru, roţile sînt ruginite şi mîncate de ume
zeală. N-o să meargă mult mai departe decît trăsura cu
care aţi venit. O rablă hodorogită! Domnul ar face o
mare greşeală dacă ar lua-o !... Etc, etc.
Toate astea erau foarte adevărate, dar rabla hodorogită, harabaua asta, oricum ar fi fost, avea două roţi şi putea să-l ducă la Arras.

Plăti cît i se ceru, lăsă trăsurica în reparaţie la rotar, ca s-o găsească la înapoiere, puse să i se înhame calul alb la brişcă, se urcă şi luă din nou drumul pe care pornise în zorii zilei.
Cînd brişcă se urni din loc, îşi spuse că o clipă mai-nainte se gîndise cu bucurie că n-o să se mai ducă acolo unde pornise. Ii fu necaz de bucuria pe care-o avusese şi o'-găsi absurdă. De ce s-ar bucura că se întoarce din drum? La urma urmei, făcea drumul ăsta de bunăvoie. Nu-l silea nimeni. Şi, cu siguranţă, totul se va petrece aşa cum vrea el.
Ieşind din Hesdin, auzi pe cineva strigînd : „Opreşte ! Opreşte!" Opri trăsura cu o smucitură puternică, în care se amesteca nu ştiu ce pornire înfrigurată ?i tulburător de asemănătoare cu speranţa.
Era băiatul bătrînei.
— Domnule – zise el – eu v-am făcut rost de brişcă.
— Ei, şi ?
— Nu mi-aţi dat nimic.
El, care dădea bucuros tuturor, găsi de astă dată că pretenţia depăşea orice măsură şi că era aproape odi-°asă.

— Â ! tu eşti, măi secătură ? zise el. Nu-{i dau nimic.
Dădu bici calului şi porni mai departe în trap săltat.
Pierduse multă vreme la Hesdin şi ar fi vrut s-o
recîştige. Căluţul era sprinten şi trăgea cît doi. Dar era în februarie, plouase, drumurile erau desfundate. Şi, pe urmă, nu mai era cu trăisurica. Brişcă n-avea arcuri şi era foarte greoaie. Iar, pe deasupra, avea de luptat cu o mulţime de urcuşuri.
Făcu aproape patru ceasuri de la Hesdin la Saint-Pol. Cinci leghe în patru ceasuri.
La Saint-Pol trase la cel dintîi han care-i ieşi în cale, duse calul în grajd, aşa cum îi făgăduise lui Scaufflaire, stătu lîngă iesle tot timpul cît mîncă. Se gîndea la fel de fel de lucruri triste şi încurcate.
Nevasta hangiului intră în grajd:
— Domnul nu vrea să mănînce ceva ?
— A ! da ! curn să nu ! spuse el. Mi-e o foame de lup.
Merse după hangiţă, care avea o faţă rumenă şi veselă.
II conduse într-o încăpere scundă, unde se aflau cîteva mese acoperite cu muşama.
— Dă-i zor! spuse el. Trebuie să plec mai departe şi
sînt grăbit.
O'servitoare flamandă, plinuţă, îi puse la iuţeală tacî-mul. Se uita la ea cu plăcere.
„Asta e I se gîndi el. Mi-era foame."
I se aduse mîncarea. Se repezi la pîine, muşcă o bucată, apoi o puse încetişor pe masă şi nu se mai atinse de ea. La masa vecină rnînca -un căruţaş. II întrebă :
— De ce-o fi aşa de amară pîinea asta ?
Căruţaşul era neamţ şi nu înţelese.

Se duse iar în grajd, la cal.

Peste un ceas, pleca din Saint-Pol şi se îndrepta spre Tinques, care nu se afla decît la cinci leghe de Arras.
Ce făcea tot timpul drumului ? La ce se gîndea ? Ga şi dimineaţa, se uita la şirurile de copaci, la acoperişurile de stuf, la cîmpiile arate şi la priveliştile care se destrămau şi dispăreau Ia fiecare cotitură a drumului. Spectacolul ăsta mulţumeşte uneori sufletul şi ne scuteşte

oarecum de-a mai cugeta. Ce poate fi mai trist şi de neînţeles decît să priveşti o mulţime de lucruri pentru prima şi ultima oară ? Să călătoreşti înseamnă să te naşti şi să mori în fiecare clipă. In cutele cele mai nepătrunse ale sufletului poate că făcea o apropiere între priveliştile acestea nestatornice şi existenţa omenească. Toate întîm-plările vieţii se desfăşoară într-o nepotolită goană în faţa noastră. întunericul şi lumina se înlănţuie. După o clipă de strălucire, o eclipsă. Privim în jurul nostru, ne grăbim, întindem mîna să apucăm ceva din ceea ce trece. Fiecare întîmplare este o cotitură. Şi, dintr-o dată, ne pomenim bătrîni. Simţim un fel de zguduitură, totul e negru în jurul nostru, zărim o poartă întunecoasă ; telegarul sumbru care ne tîra prin viaţă se opreşte; şi vedem cum o umbră necunoiscută îl deshamă în beznă.
Se însera cînd copiii care ieşeau de la şcoală îl văzură pe călătorul nostru intrînd la Tinques. E drept că era o zi dintre cele mai scurte ale anului.
Nu se opri de loc la Tinques. Ieşind din sat, un cantonier care pietruia drumul se uită la el şi-i spuse :
— Tare-i ostenit calul !
într-adevăr, bietul animal nu mai mergea decît la pas.
— Vă duceţi Ia Arras ? întrebă cantonierul.
— Da.
— Dacă mergeţi tot aşa, n-o s-ajungeţi prea devreme.
Opri calul şi-l întrebă pe cantonier :
— Cît mai e pînă la Arras ?
— Aproape şapte leghe.
— Cum se poate ? Pe hartă sînt numai cinci leghe
Şi ceva.
__~~ A – spuse cantonierul – dumneavoastră nu ştiţi că se repară şoseaua ? O să vedeţi că se întrerupe la un sfert de ceas de-aici. Nu e chip să mergeţi mai departe.
— Adevărat ?
_ – Luaţi-o la istînga, pe drumul care duce la Carency Şi treceţi rîul ! Cînd ajungeţi la Gamblin, o apucaţi la dreapta; e drumul de la Mont-Saint'Floy spre Arras. ~~ Dar a început să se întunece. O să mă rătăcesc.

, – Nu sînteţi de prin partea locului ?
— Nu.
— Mai cu seamă că sfnt numai drumuri ocolite. Dar
— adăugă cantonierul – ştiţi ceva, domnule ? Vreţi să
vă dau un sfat ? Calul dumneavoastră e mort de obo
seală. Intorceti-vă la Tinques ! E un han bun acolo. Vă
culcaţi şi porniţi spre Arras mîine dimineaţă,
— Trebuie să ajung astă-seară.
— Asta-i altceva. Duceţi-vă totuşi la han şi luaţi de-a-
colo încă un cal. Rîndaşul o să vă spună pe unde s-o
apucaţi.
Ascultă sfatul cantonierului, se întoarse din drum şi peste o jumătate de ceas trecea din nou prin acelaşi loc, de astă dată însă în trap mare, cu un cal lăturaş. Un rîndaş, în chip de surugiu, şedea lîngă el pe capră.
îşi dădea totuşi seama că întîrzie.
Se înnoptase de-a binelea.
Intrară pe un drumeag mărginaş. Drumul era îngrozitor. Brişcă dădea dintr-o groapă într-alta. Ii spuse surugiului :
— Mergi tot aşa, la trap, şi-ţi dau un bacşiş bun.
La un hop crucea se rupse.
— Domnule – zise surugiul – s-a rupt crucea; nu
mai ştiu cum să înham calul; e tare greu de mers noap
tea pe drumul ăsta ; dac-aţi vrea să rămîneţi peste noapte
la Tinques, mîine în zorii zilei am putea fi la Arras.
— Ai vreo bucată de sfoară şi-un cuţit ? întrebă călă
torul.
— Da, domnule.
Tăie o cracă dintr-un pom şi făcu altă cruce.
Pierduseră încă douăzeci de minute, dar acum porniră în galop.

Cîmpia era neagră. Neguri joase, negre şi peticite pluteau printre dealuri, destrămîndu-se ca fumul. Printre nori se vedeau lumini albicioase. Un vînt puternic, venind dinspre mare, isca în toate unghiurile zării un zgomot pătrunzător, ca un uruit de mobile urnite din loc. Tot

ce se zărea stârnea groază. Cîte nu se înfioară sub adierea nesfîrşită a nopţii!
Tremura de frig. Nu mîncase nimic din ajun. îşi aducea vag aminte de-o altă goană în noapte, pe cîmpia de lîngă Digne. Trecuseră opt ani de-atunci şi parcă a fost ieri.
Se auzi sunînd ceasul la o turlă în depărtare. întrebă :
— Cît e ceasul ?
— Şapte, domnule. Ajungem la Arras pe la opt. Nu
mai avem decît trei leghe.
Se gîndi atunci pentru întîia dată – mirîndu-se cum de nu i-a trecut mai demult prin minte – că toată truda lui putea să fie de prisos, că nu ştia nici măcar ora procesului, că ar fi trebuit cel puţin să se informeze, că n-

avea nici un rost s-o ia aşa, razna, fără să ştie dacă ceea ce făcea putea să fie de folos. Pe urmă, începu să facă tot felul de .socoteli în minte : de obicei şedinţele curţii cu juri încep la nouă dimineaţa ; dezbaterile nu pot dura prea mult; furtul merelor se va dovedi repede; totul se va mărgini la stabilirea identităţii; patru sau cinci martori, iar avocaţii nu vor avea mare lucru de spus ; o să ajungă, desigur, cînd totul se va fi sfîrşit.
Surugiul dădu bice cailor. Trecuseră rîul şi Mont-Saint-Floy rămăsese în urma lor.
Noaptea se făcea din ce în ce mai neagră.

VI
SORA SIMPLICE PUSA LA ÎNCERCARE

Tocmai în acest răstimp, Fantine avu o mare bucurie.
Avusese o noapte foarte rea. Tuşea îngrozitor, febra îi crescuse, visase tot timpul. Dimineaţa, la sosirea doctorului, aiura. Ingrijat, doctorul ceruse să i se dea de veste cum va veni domnul Madeleine.
Toată dimineaţa a stat posacă, n-a scos aproape nici o vorbă, mototolindu-şi aşternutul şi îngăimînd în şoaptă tot felul de socoteli, cu care părea că măsoară anumite

distanţe. Ochii ei, înfundaţi în orbite, aţintiţi în gol, păreau aproape stinşi, dar, din cînd în cînd, se aprindeau şi străluceau ca stelele. Se pare că atunci cînd un anumit ceas se apropie, luminile cerului îi învăluie pe cei părăsiţi de lumina pământului.
Ori de cîte ori sora S implice o întreba cum se simte, ea răspundea neschimbat:
— Bine. Aş vrea să-l văd pe domnul Madeleine.
Gu cîteva lumi mai-nainte, cînd Fantine îşi pierduse orice urmă de sfială, de ruşine şi de bucurie, ajunsese ca o umbră; iar acum părea că e propria ei stafie. Suferinţa fizică desăvîrşise opera suferinţei morale. Făptura asta, care n-avea decît douăzeci şi cinci de ani, avea fruntea brăzdată, obrajii ofiliţi, nasul subţiat, dinţii descărnaţi, faţa vînătă, gîtul scheletic, claviculele ieşite, braţele uscate, pielea părnîntie, iar printre şuviţele ei blonde creşteau fire de păr alb. O, cît de mult ne apropie boala de bătrîneţe!
La amiază doctorul veni din nou, dădu cîteva sfaturi, întrebă daca domnul primar a dat pe la infirmerie şi clătină din cap.
De obicei, domnul Madeleine venea pe la ora trei s-o vadă pe bolnavă. Punctualitatea fiind şi ea o dovadă de bunătate, el era totdeauna punctual.
Pe la două şi jumătate, Fantine începu să se zbuciume. In douăzeci de minute o întrebase de zece ori pe călugăriţă :
— Gît e ceasul, soră ?
— Sună ora trei.

La cea de-a treia bătaie, Fantine se ridică în capul oaselor, deşi pînă atunci abia putuse să se mişte. îşi împreună într-un fel de strînsoare convulsivă mîinile galbene şi slabe, şi călugăriţa o auzi scoţînd din piept unul din acele suspine adînci, care par că înlătură o povară. Pe urmă, Fantine se întoarse şi privi spre uşă.
Dar nu intră nimeni; uşa nu se deschise.
Stătu astfel un sfert de oră, cu ochii aţintiţi spre uşă, nemişcată, oprindu-şi parcă răsuflarea. Sora nu îndrăzni

sâ-i spună nici o vorbă. Orologiul din turla bisericii sună ora trei şi un sfert. Fantine căzu din nou cu capul pe
pernă.
Nu spuse nimic şi începu să mototolească iarăşi aşternutul.
Trecu o jumătate de ceas. Un ceas. Nu veni nimeni. Ori de cîte ori suna orologiul, Fantine se ridica şi se uita spre uşă, pe urmă cădea Ia loc.
Ii ghiceai limpede gîndul, dar nu rostea nici un nume, nu se tînguia, nu învinuia pe nimeni. Numai că tuşea îngrozitor. Ceva întunecat parcă se lăsa asupră-i. Se făcuse pămîntie la faţă şi avea buzele vinete. Din cînd în cînd zîmbea.
Bătu ora cinci. Sora o auzi atunci spunînd încet, cu glas stins:
— De vreme ce mîine plec, rău face că nu vine!
Sora Simplice era şi ea foarte mirată de întîrzierea domnului Madeleine.
Intre acestea, Fantine se uita-n sus la pologul patului. Căuta parcă să-şi aducă aminte de ceva. începu deodată să cînte, cu glas stins, ca o adiere. Călugăriţa ascultă. Iată ce cînta Fantine :
Pe uliţi bătrîne mergem la plimbare, Cumpărînd de-acolo (lucruri mici şi rare. Florile-s albastre, rozele-nfloresc, Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.
Fecioara Măria, maica preacurată, A venit la mine în haină-nflorată Şi mi-a spus : – In vălul înadins {esut, Port cu mine pruncul ce mi l-ai cerut. Du-te-n tîrg 'îndată şi cumpără dar Pînză albă, >a\ă, ac şi degetar.
Pe uliţi bătrîne mergem la plimbare, Cumpărînd de-acolo lucruri mici şi rare.

Âm făcut preasfînto, lîngâ sobă, eii, Leagăn plin de panglici pentru pruncul meu. De mi-ar da -acuma domnul chiar o stea, Mi-e mai drag copilul dat de mîna ta.
— Dar cu pînza, maică, ce-am eu ide făcut ?
— Scutece curate pentru cel născut.
Florile-s albastre, rozei e-n fi oresc, Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.
— Spală pînza. – Unde ? – într-un rîu, aproape
Dar ia seama : dacă schimbi mai multe a<pe,
Să nu rupi rochiţa cu pieptar uşor, De mine brodată toată numai flori.
— Nu mai e copilul! Maică, ce fac oare ?
— Fă din pânză giulgiu ca să mă-nfăşoare...
Pe uliţi bătrîne mergem la plimbare, Cumpărînd de-acolo lucruri mici şi rare. Flarile-s albastre, rozele-nflorese, Florile-s albastre, drag mie să iubesc...

Era un vechi eîntec de leagăn cu care o adormea altădată pe Cosette şi care nu-i mai venise în minte de aproape cinci ani, de cînd fetiţa nu mai era lîngă ea. Cînta cu glais atît de trist şi pe-o melodie atît de duioasă, încît era în stare să înduioşeze şi pe-o călugăriță. Deprinsă cu suferinţa, sora simţi totuşi o lacrimă în colţul ochilor. Orologiul bătu ora şase. Fantine parcă nu mai auzea. Părea că nu-i mai pasă de ce se întîmplă în jurul ei.
Sora Simplice trimise o servitoare să întrebe pe portăreasa fabricii dacă s-a întors domnul primar şi dacă mai trece azi pe la infirmerie. -Fata se întoarse peste cîteva minute.
Fantine stătuse tot timpul nemişcată, urmîndu-şi firul gîndurilor.
302

Servitoarea îi spunea în şoaptă sorei Simplice că domnul primar plecase dis-de-dimineaţă, înainte de ora şase, într-o trăsurică trasă de un cal alb, cu tot frigul care se lăsase. Plecase singur, fără vizitiu, şi nu se ştia pe ce drum apucase. Unii spuneau că l-ar fi văzut luînd-o spre Arras; alţii că l-au întîlnit în drum spre Paris. La plecare, ca de obicei, fusese foarte liniştit şi-i spusese portăresei să nu-l aştepte Ia noapte.
Pe cînd femeile vorbeau în şoaptă, cu spatele spre patul Fantinei, sora punînd întrebări, iar servitoarea făcînd tot felul de presupuneri, Fantine – cu vioiciunea înfrigurată a anumitor boli organice care îmbină mişcările obişnuite ale omului sănătos cu slăbiciunea îngrozitoare a ultimelor clipe – se aşezase în genunchi pe pat şi, cu pumnii încleştaţi în pernă, asculta, scoţînd capul printre perdele. Deodată începu să strige:
— Vorbiţi despre domnul Madeleine ? Ce tot şoptiţi
acolo ? Ge e cu el ? De ce nu mai vine ?
Glasul ei era atît de răstit şi de răguşit, încît femeilor li se păru că e o voce bărbătească. Se întoarseră speriate. – Hai, răspundeţi odată ! strigă Fantine. Servitoarea îngăimă :
— Mi-a spus portăreasa că astăzi n-o să poată veni.
— Copila mea – spuse sora – linişteşte-te... culcă-te
Ia loc!
Fără să se clintească, Fantine continuă cu glas tare şi pe un ton în acelaşi timp poruncitor şi plin de suferinţă :
— N-o să poată veni... De ce ? Voi ştiţi de ce n-o să
vină. Şoptiţi între voi. Vreau să ştiu şi eu.
Servitoarea îi spuse repede, la ureche, călugăriţei:
— Răspundeţi-i că are de lucru la consiliul municipal.
Sora Simplice se îmbujora la faţă. Servitoarea voia s-o
facă să spună o minciună. Pe de altă parte, îşi dădea seama că, spunînd bolnavei adevărul, ar fi însemnat să-i dea o lovitură cumplită, ceea ce ar fi fost foarte grav pentru starea în care se afla Fantine. Roşeaţa din obrajii călugăriţei se risipi repede. Inălţînd spre Fantine ochii ei eenini şi trişti, U spuse :
303

' – Domnul primar a plecat.
Fantine sări în picioare. Ochii îi scînteiau. O bucurie neţărmurită îi lumină faţa brăzdată de suferinţă.

— A plecat I strigă ea. S-a dus s-o aducă pe Cosette !
întinse braţele spre cer şi toată faţa i se lumină;
buzele îi tremurau; se ruga în şoaptă. După ce sfîrşi rugăciunea, spuse :
— Soră, uite, mă culc la loc; fac tot ce mi se cere;
adineauri am fost rea ; iartă-mă c-am ţipat la dumneata ;
nu-i frumos să ţipi; ştiu şi eu asta, soră dragă; dar sînt
atît de fericită... Dumnezeu e bun cu mine; şi domnul
Madeleine e un om bun; închipuie-ţi că s-a dus s-o aducă
pe Cosette de la Montfermeil.
Se culcă, o ajută pe călugăriţă să-i aşeze perna şi sărută cruciuliţa de
argint de la gît, pe care i-o dăduse sora Simplice.
— Copila mea – spuse sora – acum odihneşte-te şi
nu mai vorbi!
Fantine strînse în mîinile-i umede mîna sorei, care fu îngrijorată de
această transpiraţie.
— A plecat azi-dimineaţă la Paris. Dar nici n-are
nevoie să treacă prin Paris. Montfermeil e puţin mai
încoace, pe stînga. Ţi-aduci aminte ce mi-a spus ieri cînd
îi vorbeam despre Cosette ? „In curînd !" Vrea să-mi facă
o surpriză. Ştii ? Mi-a dat să iscălesc o scrisoare ca s-o
ia de la Thenardieri. N-au de ce isă se opună, nu-i aşa ?
Au s-o dea pe Cosette... de vreme ce li se plăteşte tot.
Autorităţile n-au să le dea voie s-o mai oprească la ei
dacă li s-a plătit datoria. Soră dragă, degeaba-mi faci
semn să tac. Sînt foarte fericită, mi-e mult mai bine, nu
mă mai doare nimic; am s-o văd iar pe Cosette... Uite :
mi s-a făcut şi foame. N-am mai văzut-o de aproape
cinci ani. Dumneata nu-ţi poţi închipui ce înseamnă un
copil. Şi pe urmă, e-atît de drăguţă ! O să vezi! Ştii ?
Are degete mici, trandafirii! O să aibă mîini foarte fru
moase. Cînd era numai de-un an avea nişte mînuţe atît
de caraghioase... Acum trebuie să fi crescut... Are şapte

ani E o domnişoară. Eu îi spun Cosette, dar o cheamă Euphrasie. Azi-
dimineaţă mă uitam la praful de pe sobă şi mă gîndeam c-ara s-o revăd în
curînd pe Cosette. Doamne, ce rău e să nu-ţi poţi vedea ani de zile
copilul! Ar trebui să ne gîndim că viaţa nu e veşnică ! O, ce bine c-a
plecat domnul primar! E într-adevăr atît de frig ? Şi-a luat cel puţin
mantaua ? O să se întoarcă mîine; nu-i aşa ? O să fie zi de sărbătoare.
Mîine dimineaţă, soră dragă, să-mi aduci aminte să-mi pun boneta cu
dantelă... Montfermeil e un sat. Pe vremuri, am făcut drumul ăsta pe jos.
A fost destul de departe pentru mine. Dar diligentele merg repede. Mîine
o să fie aici împreună cu Cosette. Cît e de-aici pînă la Montfermeil ? Sora,
care habar n-avea de distanţe, răspunse:
— O I sînt sigură că mîine au să fie aici.
— Mîine! mîine! zise Fantine. Mîine am s-o văd pe
Cosette. Uite, scumpă soră întru domnul, nu mai am

nimic. Sînt nebună de bucurie. Aş putea să şi joc dacă
mi s-ar cere.
Cine-ar fi văzut-o cu un sfert de ceas mai înainte, n-ar mai fi înţeles nimic. Era acum îmbujorată la faţă şi vorbea cu multă însufleţire; chipul ei era numai zîmbet. Din cînd în cînd începea să rîdă, vorbindu-şi în şoaptă. Bucuria unei mame seamănă mult cu bucuria copilului.
— Ei bine – spuse călugăriţa – acum eşti fericită;
fii ascultătoare şi nu mai vorbi!
Fantine puse capul pe pernă şi spuse încet:
— Da ! culcă-te la loc şi fii cuminte; copilul o să fie
iarăşi lîngă tine. Are dreptate sora Simplice. Toată lumea
de-aici are dreptate.
Pe urmă, fără să se mai clintească din loc, fără să întoarcă măcar capul, începu să se uite de jur împrejur cu ochi mari, cu un aer voios şi nu mai spuse nimic.
Sora trăise perdelele, nădăjduind că o să aţipească.
Intre şapte şi opt veni doctorul. Neauzind nici un zgomot şi crezînd că Fantine doarme, intră încet şi se apro-Pie de pat în vîrful picioarelor.
Dădu perdelele la o parte

şi, la lumina lămpii, văzu ochii mari, liniştiţi, ai Fanţi-nei, privindu-l. II întrebă :
— Domnule, o să-mi daţi voie s-o culc lîngă mine
într-un pătuc, nu-i aşa ?
Doctorul crezu că aiurează. Ea continuă :
— Uitaţi-vă, e loc destul.
Medicul o luă deoparte pe sora Simplice, care îi explică totul, spunîndu-i că domnul Madeleine plecase pentru o zi sau două şi că, neştiind unde s-a dus, a socotit că nu-i bine s-o neliniştească pe bolnavă, care-şi închipuie că domnul primar a plecat la Montfermeil; mai ales că putea să fie adevărat. Medicul aprobă.
Se apropie din nou de patul Fantinei, care-i spuse :
— Pentru că, ştiţi, dimineaţa cînd se va trezi, am să-i
spun pi'îicuţei mele bună dimineaţa, iar noaptea, eu, care
nu prea dorm, am s-o aud pe ea cum doarme. Răsuflarea
ei uşoară şi călduţă o să-mi facă bine.
— Dă-mi puţin mîna, zise doctorul.
Ea întinse braţul şi începu să rîdă :
— A, da ! aşa e! e drept! dumneavoastră nu ştiţi că
m-am făcut bine. Ciosettc vine mîine...
Medicul rămase uimit. Era în adevăr mai bine. Nu se mai înnăbuşea. Pulsul devenise normal. O viaţă nouă, venită din senin, o însufleţise dintr-o dată pe-această sărmană făptură istovită.
— Domnule doctor – zise ea – v-a spus sora că
domnul primar s-a dus s-o aducă pe mititica ?
Medicul recomandă ca bolnava să stea liniştită şi să fie ferită de orice emoţii. Prescrise o infuzie de chinchina, iar în cazul cînd febra ar reveni peste noapte, să i se dea un calmant. La plecare, îi spuse sorei:

— E mai bine. Dac-o avea norocul ca domnul primar
să vie mîine cu fetiţa – cine ştie ? Unele crize sînt sur
prinzătoare ; s-au văzut cazuri cînd o mare bucurie a
pus capăt unei boli; ştiu că aici e vorba de o boală orga
nică, destul de înaintată, dar sînt atîtea taine nepă
trunse !... S-ar putea să scape...
300

VII
CALATORUL, O DATA AJUNS, ÎŞI IA MASURI DE PLECARE
Era aproape opt seara cînd brişcă pe care am lăsat-o în drum intră pe poarta cea mare a hanului poştei din Arras. Omul pe care l-am urmărit pînă acum coborî, răspunse distrat oamenilor de la han, care se întreceau să-l primească bine, trimise înapoi calul luat cu împrumut şi duse el singur căluţul alb la grajd. Pe urmă, intră în sala de biliard care se afla la parter şi se aşeză la o masă. Ii trebuiseră paisprezece ceasuri pentru un drum pe care socotea c-o să-l facă în şase ore. Recunoştea singur că nu era vina lui; şi, gîndindu-se bine, nu-i părea rău că se întîmplase aşa.
Intră hangiţa :
— Domnul doreşte să se culce ? Domnul doreşte să ia
masa ?
Făcu semn din cap că nu.
— Calul e foarte obosit, spuse rîndaşul.
De data asta rupse tăcerea :
— O putea calul să pornească din nou mîine dimi
neaţă ?
— 01 domnule, are nevoie de cel puţin două zile de
odihnă.
— Nu-i aici serviciul diligentelor ? întrebă el.
— Ba da, domnule.
Hangiţa îl duse la birou. îşi arătă hîrtiile şi se interesă dacă poate să se întoarcă chiar în noaptea aceea la Montreuil-sur-mer cu poştalionul. Era tocmai liber locul de lîngă poştaş. II opri pentru el şi-l plăti. _ Domnule – îi spuse funcţionarul – să fiţi negreşit aici pentru plecare, la ora unu noaptea fix.
Pe urmă ieşi şi porni prin oraş.
Nu cunoştea Arrasul; străzile erau întunecoase; mergea la întîmplare. Părea că se încăpăţînează să nu întrebe nimic pe trecători. Trecu pîrăul Grinchon şi se
307

pomeni într-un labirint de uliţi înguste, unde se rătăci. Un om mergea pe drum cu un felinar în mînă. După ce stătu puţin la îndoială, se hotărî să intre în vorbă cu el, dar nu fără a privi mai întîi înaintea şi în urma lui, ca şi cum s-ar fi temut să nu audă cineva întrebarea pe care voia să i-o pună.
— Domnule, vă rog – zise el – unde e palatul de
justiţie ?
— Nu sînteţi de-aici 1 răspunse cel întrebat, care era
un om în vîrstă. Veniţi cu mine ! Şi eu merg spre pala
tul de justiţie, adică spre palatul prefecturii, deoarece

palatul de justiţie se află acum în reparaţie şi deocam
dată instanţele îşi ţin şedinţele la prefectură.
— Tot acolo îşi ţine şedinţele şi curtea cu juri ?
— Da, domnule. Ştiţi, acolo unde e acum prefectura a
fost pe vremuri, înainte de revoluţie, palatul episcopal.
Domnul de Conzie, care a fost episcop pe la 1782, a con
struit acolo o sală mare. In sala asta se ţin şedinţele curţii.
Pe drum, omul îi mai spuse: Dacă domnul vrea să asiste
la vreun proces, e cam tîrziu. De obicei, şedinţele se
ridică la ora şase.
Totuşi, cînd ajunseră în piaţa principală, îi arătă patru ferestre mari
luminate pe faţada întunecată a unei clădiri înalte.
— Ia te uită ! Aţi sosit la vreme, domnule. Aveţi noroc.
Vedeţi cele patru ferestre ? Acolo e curtea cu juri. E
lumină. Prin urmare, nu s-a terminat. Să ştiţi că dezba
terile s-au prelungit şi se ţine şedinţă de noapte. Vă inte
resează cazul ? E vorba de vreo crimă ? Sînteţi martor ?
I se răspunse :
— Nu vin pentru nici un proces; vreau numai să vor
besc cu un avocat.
— A ! asta-i altceva ! zise omul. Iată, domnule, acolo-i
poarta, unde e sentinela. Urcaţi pe scara principală.
Urmă indicaţia ce i se dăduse şi în cîteva minute ajunse într-o sală cu
multă lume şi unde, din loc în loc, grupuri de avocaţi în robă vorbeau în
şoaptă.

Ţi se strînge inima ori de cîte ori vezi pîlcurile astea de oameni în haine
negre vorbind tainic între ei, în pragul instanţelor de judecată. Rareori se
întîmplă ca bunătatea «i mila să-i preocupe. Rezultatul acestor discuţii e
de cele mai multe ori o condamnare ticluită mai dinainte. Toate orupurile
astea îi apar celui ce trece visător pe aici ca nişte roiuri negre de spirite
bîzîitoare, construind laolaltă tot felul de edificii întunecate.
Sala asta mare, luminată de-o singură lampă, era o veche anticameră a
episcopiei şi servea acum ca sală a paşilor pierduţi. O uşă cu două
canaturi, închisă în momentul acesta, o despărţea de încăperea cea mare
unde-şi ţinea şedinţele curtea cu juri.
Era atît de întuneric, încît nu se sfii să se adreseze primului avocat care-i
ieşi în cale :
— Domnule – zise el – în ce fază e procesul ?
— S-a terminat! răspunse avocatul.
— S-a terminat ?
Felul cum rostise aceste cuvinte îl făcu pe avocat să se întoarcă :
— Iertati-mă !... Sînteţi cumva vreo rudă ?
— Nu. Nu cunosc pe nimeni de-aici. S-a pronunţat vreo
condamnare ?
— Fireşte. Nici nu se putea- altfel...
— Muncă silnică ?
— Pe via{ă.
Domnul Madeleine întrebă din nou c-un glas atît de slab încît abia se
auzea :

— Identitatea a fost constatată ?
~ Ce identitate ? răspunse avocatul. Nu trebuia constatată nici o identitate. Cazul era foarte simplu. Femeia şi-a ucis copilul; infanticidul a fost dovedit; juraţii au înlăturat premeditarea; a fost condamnată pe viaţă.
— A! e vorba de-o femeie! spuse el.
_ – Bineînţeles. Femeia Limosin. Dumneavoastră despre cine vorbeaţi ? Despre nimeni. Dar, de vreme ce s-a terminat, cum se face că mai e lumină în sală ?
309

— Pentru celălalt proces, care a început de aproape
două ceasuri.
— Care proces ?

— A 1 şi cazul ăsta e limpede. O haimana, un recidivist,
un ocnaş, care a fost prins furînd. Nu-mi mai aduc aminte
cum îl cheamă. Unul cu o mutră de adevărat tîlhar. Numai
pentru mutra asta l-aş trimite la ocna.
— Domnule – întrebă el – se poate intra în sală ?

— Nu prea cred. E lume multă. Dar şedinţa a fost sus
pendată. Au plecat cîteva persoane, aşa ca, la redeschi
derea şedinţei, aţi putea încerca.
— Pe unde se intră ?
— Pe uşa cea mare.

Avocatul se îndepărtă. In cele cîteva clipe cît stătuse de vorbă cu ei, domnul Madeleine încercase, amestecate laolaltă, toate emoţiile cu putin{ă. Cuvintele acestui om nepăsător îi străbătură pe rînd inima, cînd ca nişte ace de gheată, cînd ca nişte limbi de foc. După ce înţelese că n-a sosit prea tîrziu, respiră adînc, deşi n-ar fi putut spune dacă ceea ce simţea era mulţumire sau durere.

Se apropie de mai multe grupuri şi trase cu urechea. Condica de termene fiind foarte încărcată, preşedintele fixase pentru aceeaşi zi două procese simple şi scurte. Se începuse cu infanticidul, iar acum venise rîndul ocnaşului, recidivistul, „calul nărăvaş". Omul furase nişte mere, dar faptul nu prea părea dovedit; se dovedise însă că mai fusese la ocnă, la Toulon, ceea ce îi agrava situaţia. Interogatoriul inculpatului fusese luat şi martorii fuseseră ascultaţi. Rămăseseră pledoariile apărării şi rechizitoriul ministerului public. N-o să se poată .termina înainte de miezul nopţii. Acuzatul va fi probabil condamnat; procurorul general era foarte dibaci şi nu prea lăsa să-i scape acuzaţii. Era un băiat de spirit care făcea versuri.
Un aprod stătea în fata uşii care dădea în sala de şedinţe. Noul-venit îl întrebă :
— Domnule, nu se mai deschide o dată uşa asta ?
— Nu se deschide, răspunse aprodul.

__ Cum ? Nu se mai dă drumul la redeschiderea şedinţei ? Nu s-a suspendat şedinţa ?
__ Şedinţa a început – spuse aprodul – dar nu se mai dă voie înăuntru.
— De ce?
— Pentru că sala e plină.
 Cum ? Nu mai e nici un loc ?
— Nici unul. Uşa e încuiată. Nu mai poate intra nimeni.
După o pauză, uşierul adăugă: Mai sînt totuşi cîteva
locuri în spatele domnului preşedinte, dar domnul preşe
dinte nu dă voie acolo decît funcţionarilor publici.
Şi spunînd acestea, uşierul îi întoarse spatele.
Domnul Madeleine plecă îngîndurat, străbătu sala de aşteptare şi coborî scara încet, şovăind parcă la fiecare treaptă. De bună seamă, se sfătuia cu el însuşi. Zbuciumul sufletesc care-l chinuia încă din ajun nu încetase, şi în fiecare clipă trecea printr-o nouă încercare. Cînd ajunse la capătul scării, se rezemă de balustradă şi-şi încrucişa braţele. Dintr-o dată se descheie la haină, luă portofelul, scoase din el un creion, rupse o foaie de hîrtie şi scrise repede pe ea, la lumina felinarului: D-l Madeleine, primarul oraşului Montreuil-sur-mer. Pe urmă, urcă din nou scara în grabă, îşi făcu loc prin mulţime, merse drept la aprod, îi dădu biletul şi-i spuse cu autoritate;
— Du asta domnului preşedinte!
Aprodul luă biletul, aruncă o privire asupra lui şi se supuse.

VIII

INTRARE DE FAVOARE

Fără să bănuiască, primarul din Montreuil-sur-mer se bucura de un fel de celebritate. De şapte ani de zile, de cînd faima calităţilor lui se răspîndise în toată regiunea buloneză, ea trecuse de mult marginile unui singur ţinut Ş' ajunsese pînă-n judeţele învecinate. In afară de servi-

ciul nepreţuit pe care-l făcuse capitalei districtului, reor-ganizînd industria mărgelelor de sticlă, toate cele o sută patruzeci şi una de comune ale plăşii Montreuil-sur-mer îi cunoşteau binefacerile. Ştiuse, la nevoie, să ajute şi să încurajeze chiar industriile altor plăşi. Astfel, cînd s-a ivit prilejul, a susţinut cu creditele şi cu fondurile lui fabrica de dantelă din Boulogne, ţesătoria mecanică din Frevent şi manufactura hidraulică de pînzeturi din Boubers-sur-Canche. Peste tot numele domnului Madeleine era rostit cu respect. Oraşele Arras şi Douai invidiau orăşelul Montreuil-sur-mer pentru norocul de a-l avea primar.
Consilierul curţii din Douai, care prezida sesiunea aceasta a curţii cu juri din Arras, cunoştea ca toată lumea acest nume atît de adînc şi de unanim preţuit. Cînd aprodul, deschizînd încet uşa care dădea din sala de consiliu în sala de şedinţe, se plecă în spatele fotoliului preşedintelui şi-i înmînă biletul pe care sta scris rîndul pe care l-aţi citit, adăugînd : „Domnul acesta doreşte să asiste la şedinţă !", preşedintele făcu numaidecît un

gest de respect, luă un condei, scrise cîteva cuvinte pe aceeaşi hîrtie şi-o dădu aprodului, spunîndu-i:
— Să poftească !
Nefericitul despre care vorbim rămăsese pe loc, lîngă uşa sălii, în poziţia în care-l lăsase aprodul. Auzi ca prin vis pe cineva spunîndu-i:
— Domnul binevoieşte să-mi facă cinstea de-a mă
urma ?
Era aprodul care-i întorsese spatele mai-nainte şi care acum se pleca pînă la pămînt. Totodată, aprodul îi dădu biletul. II desfăcu şi, deoarece se afla în dreptul lămpii, putu să citească : Preşedintele curţii cu juri prezintă dom" nului Madeleine omagiile sale. Mototoli biletul, ca şi cum cele cîteva cuvinte l-ar fi făcut să simtă un gust neobişnuit, amar, în gură.
Domnul Madeleine porni după aprod. Peste cîteva clipe, se afla într-o încăpere severă, căptuşită cu tăblii de lemn,

luminată de două lumînări aşezate pe o masă cu postav verde Ii mai sunau încă în urechi ultimele cuvinte ale aprodului care plecase: „Domnule, sînteţi în camera de consiliu. E de ajuns să apăsaţi pe clanţa de alamă a uşii şi veţi fi în sala de şedinţe, în spatele fotoliului domnului prezident..." Cuvintele se amestecau în mintea lui cu amintirea nedesluşită a coridoarelor înguste şi a scărilor întunecoase pe care le străbătuse.
Aprodul îl lăsase singur. Glipa hotărîtoare sosise, încercă zadarnic să-şi adune gîndurile. Firele cugetării se destramă în mintea noastră mai cu seamă atunci cînd avem nevoie, mai mult decît oricînd, să le legăm de realităţile chinuitoare ale vieţii. Se afla tocmai în locul unde judecătorii deliberează şi condamnă. Se uita cu o linişte prostească la această încăpere tăcută şi de temut, unde fuseseră zdrobite atîtea vieţi, unde peste puţin va răsuna şi numele lui şi prin care trecea în momentul acela destinul său. Se uită la pereţi, pe urmă se cercetă pe el-însuşi, neînţelegînd ce e cu odaia asta şi ce căuta el acolo.
Nu mîncase nimic de peste douăzeci şi patru de ore, era frînt de oboseală din pricina zdruncinăturilor trăsurii şi totuşi nu se simţea ostenit, i se părea că nu mai simte nimic. Se apropie de un tablou cu rama neagră, în care se afla încadrată o veche scrisoare autografă a lui Jean Nicolas Pache, fost ministru şi primar al Parisului, datată desigur din greşeală 9 iunie anul al II-lea, şi prin care Pache trimitea comunei lista miniştrilor şi a deputaţilor ţinuţi în arest la domiciliu.
Cine l-ar fi putut vedea şi urmări în momentul acela Ş!-ar fi închipuit, fără îndoială, că scrisoarea îl interesa foarte mult, deoarece nu-şi mai lua ochii de la ea, citind-o de cîteva ori. O citea însă fără să fie atent şi fără să-şi dea seama. Se gîndea la Fantine şi la Cosette.
Tot gîndindu-se, se întoarse, şi ochii lui întîlniră iar clanţa de alamă a uşii care-l despărţea de sala de şedinţă. Aproape că uitase de uşă. Privirea sa, la început foarte «niştită, se opri asupra ei, rămase aţintită asupra minerului de alamă, pe urmă deveni tulbure, fixă, şi spaima

se întipări înoet-încet într-însa. Broboane de sudoare îi alunecau din păr şi i se prelingeau pe tîmple.
La un moment dat, cu o stăpînire amestecată cu revoltă, făcu gestul ce nu se poate descrie şi care vrea să spună, care spunea atît de limpede: „La naiba, cine mă poate sili ?" Se întoarse repede, văzu în fata lui uşa prin care intrase, porni spre ea, o deschise şi ieşi. Nu se mai afla în încăperea aceea. Era afară, într-un coridor lung, îngust şi întortocheat, întrerupt de tot felul de trepte şi de ghi-şeuri, luminat din loc în loc de nişte lămpi ce semănau cu luminile de la capul bolnavilor. Era coridorul pe unde veniise. Respiră, trase cu urechea; nici un zgomot în urmă-i, nici un zgomot dinainte-i; o luă la fugă, parc-ar fi fost urmărit. După ce străbătu mai multe cotituri ale coridorului, se opri şi ascultă din nou. Aceeaşi tăcere şi aceeaşi întunecime împrejurul său. Gîfîia, se clătina. Se rezemă de perete. Zidul era rece, sudoarea îi îngheţase pe frunte; se îndreptă înfrigurat. Atunci, singur acolo, în întuneric, tremurind de frig şi poate şi din altă pricină, începu din nou să cugete. Cugetase toată noaptea; cugetase toată ziua; nu mai auzea într-însul decît un glas strigînd: „Vai!" Trecu astfel un sfert de ceas. In cele din urmă, plecă fruntea, oftă adînc, lăsă braţele în jos şi se întoarse de unde plecase. Mergea încet, ca un om copleşit, ca şi cum îl ajunsese cineva din urmă şi-l aducea înapoi.
Intră din nou în camera de consiliu. Primul lucru pe care-l zări fu mînerul uşii. Rotund şi lustruit, mînerul de alamă i se părea că străluceşte ca o stea înspăimîntatoare. Se uita la el cum s-ar uita o oaie în ochii unui tigru. Privirea nu i se putea dezlipi de pe mîner.
Din cînd fn cînd, făcea cîte un pas şi se apropia de uşă.
Dacă ar fi fost atent, ar fi putut auzi, ca un murmur nedesluşit, zgomotul din sala de-alături. Dar nu asculta, nu auzea nimic.
Dintr-o dată, fără să-şi dea seama, ajunse lîngă uşă, puse brusc mîna pe mîner şi uşa se deschise.
Se afla în sala de şedinţe.
314

IX

UN LOC UNDE SE FORMEAZĂ CONVINGERILE
Făcu un pas, închise automat uşa în urma lui şi rămase în picioare, uitîndu-se în jurul său.
Era o încăpere destul de mare, slab luminată, cînd plină de larmă, cînd plină de tăcere, în care toată procedura judecării unei crime se desfăşura, cu gravitate meschină şi înfiorătoare, în mijlocul mulţimii.
Intr-un capăt al sălii, acolo unde se afla el, şedeau judecătorii, duşi pe gînduri, în robe vechi, rozîndu-şi unghiile sau moţăind; de partea cealaltă, mulţimea în zdrenţe, avocaţi în diferite atitudini, jandarmi cu feţe cinstite şi aspre. Pe pereţi, tăblii de lemn, vechi şi pătate, un tavan murdar, mese acoperite cu un postav mai mult gălbui decît verde, uşi înnegrite de-atîtea mîini. în cuiele înfipte în tăbliile de lemn – lămpi de cafenea, care mai mult afumă decît luminează. Pe mese, lumînări în sfeşnice de alamă. întuneric, urît, tristeţe. Din toate astea se desprindea o impresie de

severitate şi de măreţie, deoarece se simţea deopotrivă prezenţa acelei mari realităţi omeneşti care e legea şi a acelei mari realităţi dum-nezeeşti care e justiţia.
Nimeni din mulţime nu-l băgă în seamă. Toate privirile se îndreptau asupra unui singur punct: o bancă de lemn din faţa unei uşi mici, care se afla de-a lungul peretelui, în stînga preşedintelui. Pe banca luminată de mai multe lumînări stătea un om între doi jandarmi.
Omul acesta era „omul".
Nu l-a căutat. L-a văzut. Privirea lui se îndreptase într-acolo în chip firesc, ca şi cum ar fi ştiut dinainte unde e.
22
Se vedea parcă pe el însuşi, îmbătrînit; desigur, nu în totul asemănător la chip, dar în totul asemănător ca atitudine şi înfăţişare, cu părul zburlit, cu privirea sălbatică Şi neliniştită, cu haina asta, aşa cum fusese atunci cînd intrase în Digne, plin de ură şi ascunzînd în fundul sufle-

ân
tului acel oribil tezaur de gînduri cumplite pe care le adunase vreme de nouăsprezece ani pe lespezile ocnei.
îşi spuse, înfiorîndu-se: „Doamne, oare-o să ajung iarăşi în halul ăsta ?"

Omul părea să aibă cel puţin şaizeci de ani. Avea în el ceva aspru, năuc, înfricoşat.

Cînd s-a auzit zgomotul uşii, lumea s-a dat la o parte ca să-i facă loc; preşedintele a întors capul şi, înţelegînd că persoana care intrase era domnul primar din Montreuil-sur-mer, îl salută. Procurorul general, care-l întîlnise pe domnul Madeleine la Montreuil-sur-mer, unde se dusese de mai multe ori în interese profesionale, îl salută la rîndul său.
El abia observă. Era în prada unei halucinaţii. Privea.

Judecători, un grefier, jandarmi, o mulţime de capete cumplit de curioase; le mai văzuse o dată toate astea, de demult, acum douăzeci şi şapte de ani. Toate aceste lucruri dureroase le găsea acum din nou, erau acolo, se mişcau, existau. Nu mai era o sforţare a memoriei Iui, nu mai era o amăgire a minţii lui, erau jandarmi adevăraţi, judecători adevăraţi, o mulţime adevărată, oameni adevăraţi, în carne şi oase. Era limpede: vedea ivindu-se şi retrăind în jurul lui, cu tot ceea ce realitatea avea aievea mai de neîndurat, aspectele monstruoase ale trecutului său.
Toate astea se cătscau ca o prăpastie în faţa lui.
Se îngrozi, închise ochii şi strigă în adîncul sufletului său: „Niciodată!"
Şi printr-un joc tragic al ursitei, care-i cutremura toate gîndurile şi aproape îl înnebunea, un alt „el-însuşi" era acolo. Pe omul acesta, pe care-l judecau acum, toţi îl numeau Jean Valjean. Avea înaintea ochilor – viziune de neînchipuit! – un fel de reprezentaţie a celui mai groaznic moment din viaţa lui, jucat de propria lui fantomă. Toate erau întocmai: acelaşi aparat judiciar, acelaşi ceas de noapte, aproape aceleaşi feţe de

judecători, de jandarmi şi de spectatori. Numai deasupra capului preşedintelui se afla acum un crucifix, obiect care lipsea din tribunale pe

vremea condamnării sale. La judecata lui, dumnezeu nu fusese de faţă. Un scaun se afla în spatele lui; se aşeză, înspăimîntat la °indul că ar putea fi recunoscut. După ce luă loc, se folosi de un teanc de dosare de pe biroul judecătorilor ca să-şi ascundă faţa. Putea acum să vadă fără să fie văzut. Incet-încet, îşi veni în fire. începu să-şi dea seama de ceea ce se petrece; se liniştise de ajuns ca să poată asculta.
Domnul Bamatabois făcea parte dintre juraţi.
II căută pe Javert, dar nu dădu cu ochii de el. Banca martorilor nu se putea vedea din cauza mesei grefierului. Şi pe urmă, cum am mai spus, sala era foarte slab luminată.
In clipa cînd intrase el, avocatul apărării tocmai îşi sfîrşea pledoaria. Atenţia tuturor era extrem de încordată. Dezbaterile durau de trei ceasuri. De trei ceasuri mulţimea privea cum se încovoaie din ce în ce mai mult sub povara unei cumplite potriviri de situaţie, un om, un necunoscut, o făptură vrednică de plîns, foarte stupidă, sau foarte isteaţă. Omul ăsta, după cum se ştie, era un vagabond care fusese găsit pe cîmp cu o creangă plină de mere, ruptă dintr-un pom din împrejurimea vecină, cunoscută sub numele de livada lui Pierron. Cine era omul ăsta ? Se făcuseră cercetări, au fost ascultaţi diferiţi martori şi toţi au fost de aceeaşi părere. Şi din toate dezbaterile se făcuse lumină deplină. Acuzarea susţinea : „N-am pus mîna numai pe un hoţ de poame, pe un găinar; am pus mîna pe un tîlhar, pe un recidivist evadat, un fost ocnaş, un ticălos dintre cei mai primej-dioşi, un răufăcător numit Jean Valjean, pe care justiţia îl caută de multă vreme şi care acum opt ani, ieşind din ocna de la Toulon, a săvîrşit – ameninţînd cu arma un furt la drumul mare asupra unui băieţaş din Sa-v°ya, pe nume Petit-Gervais; crimă prevăzută şi pedepsită de articolul 383 din codul penal şi pentru care ne rezervăm dreptul să-l urmărim ulterior, cînd identitatea va fi pe deplin stabilită din punct de vedere juridic.

Acum a săvîrşit un nou furt. E-n recidivă. Condamnaţi-] pentru fapta cea nouă. Va fi judecat mai tîrziu pentru cea veche."
în faţa acestei acuzaţii, în faţa declaraţiilor unanime ale martorilor, acuzatul părea mai degrabă mirat. Făcea gesturi şi semne care voiau să spună „nu" sau rămînea cu ochii în tavan. Vorbea cu mare greutate, răspundea încurcat, dar, din creştet pînă-n tălpi, întreaga lui făptură tăgăduia. Părea idiot faţă de toate inteligenţele astea răspîndite în linie de bătaie în jurul lui şi cu totul străin în mijlocul societăţii care-l înşfăca. îl aştepta însă un viitor plin de ameninţări, aparenţele de vinovăţie sporeau în fiecare clipă şi toată mulţimea asta urmărea cu mai multă nelinişte decît el însuşi sentinţa plină de nenorociri care plutea deasupra capului său. Se lăsa chiar să se întrevadă, în afară de ocnă, şi pedeapsa cu moartea, dacă identitatea ar fi stabilită şi dacă afacerea Petit-Gervais s-ar termina mai tîrziu tot cu o condamnare. Gine era omul ăsta ? Ce ascundea nepăsarea lui ? Prostie sau şiretenie ? înţelegea prea bine totul,

sau nu înţelegea nimic ? Erau întrebările care despărţeau mulţimea în mai multe tabere şi care păreau că despart şi pe juraţi. în acest proces se găsea adunat laolaltă tot ce poate să înspăimînte şi să dea de gîndit; drama nu era numai întunecată, dar şi de neînţeles.
Apărătorul pledase destul de bine, în graiul acela provincial, multă vreme caracteristic pentru elocinţa baroului şi pe care îl întrebuinţau odinioară toţi avocaţii, la Paris ca şi la Romarantin sau la Montbrison, şi care astăzi, ajuns clasic, nu mai e întrebuinţat decît de oratorii oficiali ai parchetului, cărora li se potriveşte prin sonoritatea-i gravă şi impunătoare. în graiul acesta bărbatului i se spune „soţ", nevestei – „soţie", Parisul e „centrul artelor şi al civilizaţiei", regele e „monarhul", monseniorul episcop – „un sfînt pontif", procurorul general – „elocintele interpret al vindictei", pledoaria – „accentele care s-au auzit", secolul lui Ludovic al XlV-lea – ,,'îecolul cel mare", un teatru – „templul Melpo-

menei'", familia domnitoare – „augustul sînge al regilor noştri", un concert – ,,o solemnitate muzicală", domnul general comandant al garnizoanei – „ilustrul luptător care..." etc, elevii seminarului – „aceşti gingaşi leviţi2", erorile strecurate în ziare – „impostura care-şi distilează veninul în coloanele acestor organe" etc, etc.
Avocatul începuse, aşadar, să lămurească furtul merelor – lucru nu prea uşor în stilul ăsta pompos, dar şi Benigne Bossuet fusese silit să facă aluzie, în mijlocul unei cuvîntări funebre, la o găină, şi a ştiut să iasă strălucit din încurcătură. Avocatul stabilise că furtul merelor nu fusese dovedit în mod concret. Clientul său, pe care – în calitate de apărător – stăruia să-l numească Champmathieu, n-a fost văzut de nimeni sărind zidul sau rupînd craca din pom. Cînd l-au arestat, au aflat asupra lui creanga (pe care avocatul ţinea s-o numească „ramură") ; dar el susţinea că o găsise şi o ridicase de pe jos. Unde era dovada contrarie ? Nici vorbă, craca fusese ruptă şi furată după ce is-a sărit zidul, mai apoi aruncată acolo de către hoţul înspăi-mîntat. Era vorba de un hoţ, fără îndoială. Dar ce dovedea ca hoţul era Champmathieu ? Un singur lucru: faptul că a fost ocnaş. Avocatul nu tăgăduia că, din nefericire, acest fapt fusese pe deplin constatat, acuzatul locuise la Faverolles; acuzatul fusese ajutor de grădinar ; numele de Champmathieu putea foarte bine să fi fost la origină Jean Mathieu; toate astea erau adevărate ; în sfîrşit, patru martori recunoşteau, fără să stea pe gînduri şi hotărît, în Champmathieu pe ocnaşul Jean Valjean. La aceste afirmaţii şi la aceste dovezi avocatul nu putea opune decît tăgada clientului său, o tăgadă interesată. Dar, presupunînd că el e într-adevăr puşcăriaşul Jean Valjean, dovedea asta că tot el e şi hoţul merelor ? Putea fi cel mult o prezumpţie, nu o dovadă. Acuzatul, e drept – şi în „buna sa credinţă" apărătorul trebuia s-o recunoască – adoptase „un sistem rău de
1 Muza tragediei la grecii antici. Clerici, slujitori ai templului la vechii evrei, aparţintnd tribului Levi.

i i

[î

'. I

apărare". Se încăpăţîna să tăgăduiască totul, şi furtul, şi faptul că a fost ocnaş. O mărturisire asupra punctului acestuia din urmă ar fi fost desigur mai buna pentru el şi i-ar fi cîştigat indulgenţa judecătorilor. Avocatul îl sfătuise în această privinţă, dar acuzatul refuzase cu îndărătnicie, închîpuindu-şi fără îndoială că salvează totul, nemărturisind nimic. Era o greşeală, dar nu se cuvenea să se ţină seamă de lipsa lui de inteligenţă ? E, fără îndoială, un om greoi la minte. Nenorocirea de a fi stat atîta vreme în ocnă, viaţa de mizerie după ieşirea din ocnă, îl îndobitociseră... şi aşa mai departe... Se apără prost, dar e ăsta un motiv ca să fie condamnat ? Gît despre afacerea Petit-Gervais, avocatul nu avea căderea s-o discute, nefiind în cauză. Apărătorul încheie rugînd juriul şi curtea, în cazul cînd li s-ar părea că identitatea lui Jean Valjean nu mai poate fi pusă la îndoială, să-i aplice pedeapsa poliţienească ce se cuvine celor care contravin legii domiciliului forţat, iar nu osînda îngrozitoare care li se dă ocnaşilor recidivişti.
Procurorul general luă cuvîntul în replică. Fu violent şi înzorzonat, cum sînt de obicei procurorii generali. Felicită pe apărător pentru „sinceritatea" sa şi se folosi cu dibăcie de această sinceritate. II încolţi pe acuzat prin toate concesiile făcute de avocat. Apărătorul înclina să admită că inculpatul era chiar Jean Valjean. Luă act. Omul acesta era prin urmare Jean Valjean. Un punct cîştigat pentru acuzare şi care nu mai putea fi tăgăduit. Printr-o isteaţă figură retorică, urcînd pînă la izvoarele şi la cauzele criminalităţii, procurorul general tună împotriva imoralităţii şcoalei romantice, pe atunci la începuturile ei, cunoscută sub numele de „şcoala satanică", aşa cum o botezaseră criticii de la Quolidienne şi Or-flamme. Nu fără oarecare îndreptăţire, atribui influenţei acestei literaturi perverse delictul lui Champmathieu sau, mai bine zis, al lui Jean Valjean. După aceste consideraţii, trecu direct la Jean Valjean. Cine era Jean Valjean ? Urmă portretul lui Jean Valjean. Un monstru avortat etc... modelul acestui soi de descriere se găseşte

m tirada iui îheramene', care nu e de nici un folos tragediei, dar care aduce zilnic mari servicii elocinţei judiciare. Auditoriul şi juraţii „se înfiorară". După ce termină portretul acuzatului, procurorul general spuse, cu o însufleţire oratorică menită să aţîţe în cel mai înalt grad, a doua zi, entuziasmul Jurnalului Prefecturii: „Şi un om ca ăsta... etc, etc. un vagabond, un cerşetor, fără mijloace de existenţă etc, etc, deprins, prin viaţa care a dus-o, să săvîrşească fapte vinovate, fiind prea puţin îndreptat prin şederea lui la ocnă, aşa cum dovedeşte crima săvîrşită asupra lui Petit-Gervais etc., etc, – un om ca ăsta, prins pe şosea în flagrant delict de furt, la cîţiva paşi de zidul pe care-l sărise, ţinînd încă în mînă lucrul furat, tăgăduieşte flagrantul delict, furtul, escaladarea, tăgăduieşte totul, îşi tăgăduieşte pînă şi numele pe care-l poartă, îşi tăgăduieşte pînă şi identitatea. In afară de o sută de alte dovezi, asupra cărora nu mai stăruim, patru martori l-au recunoscut: Javert, integrul inspector de poliţie Javert, şi trei dintre foştii săi tovarăşi de ticăloşii,

ocnaşii Brevet, Chenildieu şi Cochepaille. Ce opune el acestor dovezi zdrobitoare ? Tăgada. Cîtă încăpăţînare ! Sînteţi aici ca să faceţi dreptate, domnilor juraţi etc, etc."
In timpul replicii procurorului general, acuzatul asculta cu gura căscată, cu un fel de uimire în care se vădea şi oarecare admiraţie. Era de bună seamă mirat că cineva poate vorbi aşa. Din cînd în cînd, în momentele cele mai „energice" ale rechizitoriului, atunci cînd elo-cinţa nu se mai poate stăpîni şi izbucneşte într-o năvală de dojeni biciuitoare, învăluindu-l pe acuzat ca o furtună, el clătina încet capul de la dreapta la stînga şi de la stînga la dreapta, într-un fel de protest trist şi mut, cu care se mulţumise încă de la începutul dezbaterilor. De cîteva ori spectatorii de lîngă el l-au auzit spunînd cu jumătate glas: „De 1 dacă nu l-au chemat pe domnul Baloup !..."
1 Tirada lui Theramene, din actul V al Fedrei lui Racine, descrie monstrul marin care l-a ucis pe tlnărul Hlppolit.

Procurorul general atrase atenţia juraţilor asupra acestei atitudini de om năucit, vădit calculată, care dovedea mai degrabă isteţime, şiretenie, deprinderea de-a înşela justiţia, decît imbecilitate, şi care punea în adevărata ei lumină „marea perversitate" a acestui individ.
Procurorul încheie făcînd toate rezervele în ceea ce priveşte afacerea Petit-Gervais şi cerînd o condamnare exemplară.
Deocamdată, vă amintiţi, era vorba de muncă silnică pe viată.
Apărătorul se ridică, începu prin a-l felicita pe „domnul procuror general" pentru „admirabila sa elocuţiune", pe urmă, răspunse aşa cum putu, destul de slab, sim(ind ca terenul îi lunecă de sub picioare.
X
SISTEMUL TAGADUIELILOR
Momentul închiderii dezbaterilor sosise. Preşedintele făcu semn acuzatului să se ridice şi-i adresă obişnuita întrebare :
— Mai ai ceva de adăugat în apărarea dumitale ? In picioare, mototolind în mîini o căciulă slinoasă, omul părea ca nu aude.
Preşedintele repetă întrebarea.
De data asta omul auzi. începuse parcă să înţeleagă, tăcu un gest ca şi cum s-ar fi trezit atunci, se uită de jur împrejur, se uită la public, la jandarmi, la avocat, la juraţi, la curte, îşi puse pumnul uriaş pe marginea balustradei din fa(a lui şi, dintr-o dată, pironindu-şi privirea asupra procurorului general, începu să vorbească. A fost ca o adevărată erupţie. După felul cum ^şneau din gura lui, fără şir, nestăpînite, ciocnindu~se de-a valma, cuvintele păreau că se îmbulzesc să năvălească toate deodată. – Am de spus atîta – zise el – că am fost rotar la Paris, la domnul Baloup. E o meserie grea. In rotărie

trebuie sa munceşti totdeauna pe-afară, în curţi, sau sub soproane ia stăpîni mai de treabă, nu în ateliere închise, pentru că, ştiţi, e nevoie de loc. Iarna (i-e atît de frig, încît trebuie să dai din mîini ca să te încălzeşti; dar stă-pînii nu-{i dau voie ; spun că asta e pierdere de vreme. Să umbli cu fier în braţe cînd e gheaţă pe jos, e treabă grea. Te dă gata repede,

Imbătrîneşti de tînăr în meseria asta. La patruzeci de ani s-a isprăvit cu tine. Mie, la cincizeci şi trei, îmi venea destul de greu. Şi pe urmă, oamenii-s atît de răi! Cînd ai îmbătrînit, ţi se spune numai dobitoc bătrîn, moşneag tîmpit. Nu mai cîştigam decît un franc şi jumătate pe zi; mi se plătea tot mai puţin ; stă-pînii profitau de vîrsta mea. O mai aveam şi pe fiică-mea, care era spălătoreasă la rîu. Cîştiga şi ea ceva. împreună o scoteam la capăt. Şi meseria ei era grea. Stătea toată ziulica într-un hîrdău, pînă la brîu ; pe ploaie, pe zăpadă, cînd vîntul îţi şfichiuie obrajii; trebuie să speli acolo, la rîu, şi cînd apa e îngheţată ; sînt oameni care nu au rufe prea multe şi care nu pot să aştepte ; dacă nu speli, pierzi muşteriii. Scîndurile hîrdăului sînt rău încheiate şi te stropeşti cu apă peste tot. Ţi se udă fustele, şi pe deasupra şi pe dedesubt. Te pătrunde pînă la piele. A lucrat şi la spălătorie, unde apa vine prin robinete. Acolo nu mai stai în hîrdău. Speli rufele în faţă, la robinet şi le clăteşti îndărăt într-un fel de albie. Fiindcă e închis, nu mai ţi-e tare frig. Dar sînt atîţia aburi acolo de la apa fierbinte că-ţi strică ochii. Se întorcea acasă la şapte seara şi se culca numaidecît. Era grozav de trudită. Bărbatu-său o bătea. A murit. N-am prea fost fericiţi. Era o fată de treabă, liniştită, nu se ducea la bal. Mi-aduc aminte că într-o zi, de lăsata-secului, s-a culcat la opt. Asta e 1 Spun adevărat. N-aveţi decît să întrebaţi. Hm ! Să întrebaţi !... Că prost mai sînt! Parisul e o vîltoare. Cine poate să-l cunoască acolo pe moş Chanipmathieu ? Cu toate astea, v-am mai spus: mă cunoaşte domnul Baloup. întrebaţi pe domnul Baloup. Uă toate astea, nu ştiu ce aveţi cu mine.

Omul tăcu şi rămase în picioare. Vorbise cu glas tare, repede, răguşit, aspru, cu o naivitate mînioasă şi sălbatică. Se oprise la un moment dat, ca să salute pe cineva din mulţime. Afirmaţiile pe care le zvîrlea parcă la voia întîmplării izbucneau ca nişte sughiţuri; şi fiecăruia îi adăuga gestul unui tăietor care despică lemne. Cînd isprăvi, toţi cei de faţă începură să rîdă. Se uită în sală şi, văzînd că publicul rîde, fără să înţeleagă nimic, începu să rîdă şi el.

Spectacolul era sinistru.

Preşedintele, un om atent şi binevoitor, începu să vorbească.

Aminti „domnilor juraţi" că numitul Baloup, fost meşter rotar, în slujba căruia pretinde că ar fi fost acuzatul, fusese citat în zadar. Dăduse faliment şi n-a mai putut fi găsit. Intorcîndu-se apoi spre acuzat, îi ceru să asculte ceea ce-i va spune şi adăugă :

— Te afli într-o situaţie cînd trebuie să te gîndeşti bine. Bănuielile cele mai grave planează asupra dumitale şi pot avea urmări grave. Acuzat, în interesul dumitale, îţi cer pentru ultima oară să ne lămureşti asupra acestor două fapte: în primul rînd, ai sărit, da sau nu, zidul care împrejmuieşte livada lui Pierron, ai rupt craca şi ai furat

merele, adică ai săvîrşit crima de furt cu escaladare ? In
al doilea rînd, eşti dumneata ocnaşul eliberat Jean Val-
jean, da sau nu ?

Acuzatul dădu din cap în chip isteţ, ca unul care a înţeles foarte bine şi
ştie ce are de răspuns. Deschise gura, se întoarse spre preşedinte şi
spuse :
— Mai întîi...
Pe urmă se uită la căciula lui, se uită în tavan şi tăcu.

— Acuzat – zise procurorul general cu glas aspru –
ia seama ! Nu dai nici un răspuns la ceea ce eşti între
bat. Neliniştea dumitale te acuză. Nu încape nici o îndo
ială că nu te numeşti Champmathieu, că eşti ocnaşul Jean
Valjean, ascuns la început sub numele de Jean Mathieu,
care era numele mamei dumitale, că ai fost în Auvergne,
că te-ai născut la Faverolles, unde ai fost ajutor de gra-

dinar. Nu încape nici o îndoială că ai furat prin escaladare nişte mere din
livada lui Pierron. Domnii juraţi vor aprecia.
Acuzatul, care între timp se aşezase, se ridică brusc de la locul său, în
momentul cînd procurorul general termina, şi strigă :
— Dumneata eşti om tare rău ! Asta voiam să spun. Şi nu nimeream. N-
am furat nimic. Eu unul nu mănînc în fiecare zi. Veneam din Ailly,
mergeam pe cîmp după o răpăială de ploaie de se îngălbenise tot
pămîntul ; chiar şi bălfile se revărsaseră şi nu mai răsărea din nisip decît
ici şi colo cîte un fir de iarbă pe marginea drumului; am găsit pe jos o
cracă ruptă cu cîteva mere pe ea, am ridicat craca, fără să ştiu că o să-mi
aducă atîta necaz. De trei luni de zile sînt închis şi purtat de colo pînă
colo. Pe lîngă asta, ce să zic ? Se dau toţi la mine şi spun : „Răspunde!"
Jandarmul, care-i băiat de treabă, îmi dă cu cotul şi-mi zice încet: „Haide,
răspunde 1" Eu nu ştiu să vorbesc, n-am învăţat carte, sînt un om prost.
Păcat că nu se ia în seamă lucrul ăsta. N-am furat nimic; am ridicat de pe
jos ce-am găsit. Ii daţi zor cu Jean Valjean şi cu Jean Mathieu ! Nu ştiu
cine sînt ăştia. Nişte ţărani. Eu am lucrat la domnul Balou.p, pe
Bulevardul Spitalului. Mă cheamă Champmathieu. Sînteţi deştepţi nevoie
mare că-mi spuneţi unde m-am născut. Eu habar n-am. Nu toată lumea
are casă cînd vine pe lume. Prea ar fi bine ! Cred că mama şi tata erau
oameni care n-aveau rostui lor şi băteau drumurile. De altfel, nici eu nu
ştiu. Cînd eram mic, mi se spunea Piciul; acum mi se spune Moşul. Astea-
s numele mele de botez. Faceţi ce vreţi. Am fost m Auvergne, am fost la
Faverolles, pe legea mea... Ei şi ? Ce-i cu asta ? Nu se poate să fi fost şi în
Auvergne şi la Faverolles fără să fi fost la ocnă ? Vă spun că n-am furat
nimic şi că sînt moş Champmathieu. Am lucrat la domnul oaloup; am stat
cu casa acolo. Pînă la urmă mă scoateţi din fire cu prostiile astea 1 Ce vă
năpustiţi la mine ca turbaţii ?

Procurorul general, care rămăsese în picioare, se adresă preşedintelui :
— Domnule preşedinte, faţă de tăgăduielile confuze, dar

foarte iscusite, ale acuzatului, care ar vrea să treacă drept
idiot şi căruia îi spunem dinainte că nu va izbuti, vă
cerem, domniei-voastre şi curţii, să binevoiţi a dispune să
fie aduşi în această incintă condamnaţii Brevet, Coche-
paille şi Chenildieu, precum şi inspectorul de poliţie Javert,
spre a fi audiaţi pentru ultima oară în privinţa identităţii
acuzatului cu ocnaşul Jean Valjean.
— Atrag atenţiunea domnului procuror generai – spuse
preşedintele – că inspectorul de poliţie Javert, chemat de
îndatoririle sale în capitala unui district vecin, a părăsit
şedinţa şi chiar oraşul îndată ce-a depus ca martor. I-am
dat autorizaţia, cu încuviinţarea domnului procuror gene
ral şi a apărătorului acuzatului.
— Aveţi dreptate, domnule preşedinte, zise procurorul
general. In lipsa domnului Javert, socotesc de datoria mea
să amintesc domnilor juraţi ceea ce a declarat el aici
acum cîteva ceasuri. Javert e un om vrednic de stimă,
care cinsteşte, prin seriozitatea şi reputaţia sa nepătată,
o funcţiune inferioară, dar destul de importantă. Iată ce-a
spus el : „Nu am nevoie de prezumţii morale şi de dovezi
materiale care să dezmintă tăgăduielile acuzatului. II
recunosc perfect. Omul acesta nu se numeşte Champma-
thieu; este un fost ocnaş, foarte rău şi primejdios, numit
Jean Valjean. N-a fost eliberat, la expirarea pedepsei,
decît cu foarte multă părere de rău. A făcut nouăsprezece
ani de muncă silnică pentru furt calificat. încercase în
cinci sau şase rînduri să evadeze. In afară de jefuirea lui
Petit-Gervais şi de furtul merelor. îl mai bănuiesc şi ea
autor ai unui furt săvîrşit la înălţimea-sa defunctul epis
cop din Digne. L-am văzut de nenumărate ori pe vremea
cînd eram ajutor de temnicer la ocna din Toulon. Repet:
îl cunosc perfect..."
Declaraţia aceasta atît de categorică făcu, se pare, o impresie puternică
asupra publicului şi a juraţilor. Procurorul genera! termină, stăruind ca,
în lipsa lui Javert, cei

trei martori – Brevet, Chenildieu şi Cochepaille – sa fie ascultaţi din nou şi
somaţi a spune adevărul şi numai adevărul.
Preşedintele dădu un ordin aprodului, iar în clipa următoare uşa camerei
martorilor se deschise. Aprodul, însoţit de un jandarm gata să-i vină în
ajutor, introduse pe condamnatul Brevet. Publicul abia-şi ţinea răsuflarea
şi toate inimile băteau ca şi cum n-ar fi avut decît un suflet.
Fostul ocnaş Brevet purta costumul vărgat al închisorilor centrale. Era un
individ de vreo şaizeci de ani, cu mutra unui om de afaceri şi cu aerul
unui ticălos. Trăsăturile astea se întîlnesc uneori laolaltă. în închisoare,
unde alte fărădelegi îl aduseseră din nou, ajunsese un fel de gardian. Şefii
spuneau despre el: ,,Işi dă toată osteneala să se facă folositor". Duhovnicii
stăteau mărturie în privinţa credinţei lui în dumnezeu. Să nu uităm că
acestea se petreceau sub restauraţie.

— Brevet – spuse preşedintele – ai suferit o pedeapsă
infamantă, aşa că nu poţi depune jurămînt.
Brevet lăsă ochii în pămînt.
— Cu toate acestea – continuă preşedintele – chiar
în sufletul omului pe care legea l-a degradat poate să
mai rămînă, cînd se îndură ce! de sus, un simţimînt de
onoare şi de dreptate. La simţimîntul acesta fac eu apel
acum, în momentul acesta hotărîtor. Dacă el există încă
în dumneata, şi nădăjduiesc că mai există, gîndeşte-te
bine înainte de a răspunde ; ţine seama pe de o parte de
omul acesta, pe care un cuvînt al dumitale poate să-l neno
rocească, iar pe de altă parte de justiţia care aşteaptă să
fie luminată de acel cuvînt al dumitale. E o clipă solemnă
Şi mai ai vreme să revii dacă socoteşti că te-ai înşelat.
Acuzat, ridică-te I Brevet, uită-te bine Ia acuzat, adună-ţi
amintirile şi spune, cu mîna pe conştiinţă, dacă stăruieşti
a recunoaşte în omul acesta pe fostul dumitale tovarăş
de ocnă Jean Valjean.
Brevet se uită la acuzat, apoi se întoarse spre curte :
- – Da, domnule prezident. Eu l-am recunoscut cel dintîi
Şi-mi menţin declaraţia. Omul ăsta e Jean Valjean. A
327

intrat la Toulon în 1796 şi a ieşit în 1815. Eu am fost eliberat în anul
următor. Pare o brută acum ; poate vîrsta să-l fi prostit; la ocnă era un
vulpoi şi jumătate. îl recunosc cu toată siguranţa.
— Stai jos, îi spuse preşedintele. Acuzat, rămîi în
picioare.
Fu introdus Chenildieu, ocnaş pe viaţă, cum îl arătau bluza roşie şi boneta
verde. Ispăşea pedeapsa la ocna din Toulon, de unde fusese adus pentru
procesul acesta. Era un omuleţ de vreo cincizeci de ani, vioi, zbîrcit,
slăbănog, galben la faţă, obraznic şi înfrigurat, care avea în ţinuta şi în
toată fiinţa lui un fel de slăbiciune bolnăvicioasă, iar în privire o forţă
sfredelitoare. Tovarăşii de ocnă îl porecliseră Je-nie-dieu '.
Preşedintele îi adresă aproape aceleaşi cuvinte ca şi lui Brevet. In clipa
cînd îi aminti că situaţia sa îi răpea dreptul de a depune jurămînt,
Chenildieu înălţă capul şi privi mulţimea drept în faţă. Preşedintele îl
invită să se concentreze şi-l întrebă, ca şi pe Brevet, dacă-şi menţine
declaraţia că-l recunoaşte pe acuzat.
Chenildieu începu să rîdă.
— Ei asta-i ! Cum să nu-l recunosc ? Că doar am fost
cinci ani legaţi de acelaşi lanţ! Te-ai îmbufnat, moşule ?
— Stai jos ! spus preşedintele.
Aprodul îl aduse pe Cochepaille, condamnat şi el pe viaţă, venit de la ocnă
tot în haină roşie ca şi Chenildieu. Cochepaille era ţăran din Lourdes, un
fel de urs al Piri-neilor. Păzise turmele acolo sus, pe munte, şi din cioban
devenise tîlhar la drumul mare. Cochepaille nu era mai puţin sălbatic, ba
părea chiar mai îndobitocit decît acuzatul. Era unul dintre nenorociţii pe
care natura a vrut să-i facă fiare şi pe care societatea sfîrşeşte prin a-i
face ocnaşi.

Preşedintele încercă să-l zguduie prin cîteva cuvinte patetice şi grave, întrebîndu-l, ca şi pe ceilalţi, dacă stă-

1 II neg pe dumnezeu (n.t.).

ruie, fără îndoieli şi fără tulburare, în declaraţia că-l recunoaşte pe omul care stătea în faţa lui.

__ E Jean Valjean, spuse Cochepaille. Acela pe care-l numeam noi Jean-le-Cric ' pentru puterea pe care-o avea.

Afirmaţiile celor trei oameni, vădit sincere şi de bună credinţă, stîrniseră în auditoriu un murmur rău prevestitor pentru acuzat, murmur care creştea şi se prelungea şi pai mult, ori de cîte ori o nouă declaraţie se adăuga celei dina'nte. Acuzatul le ascultase cu mutra aceea uluită, care, după părerea acuzării, era principalul său mijloc de apărare. După prima declaraţie, jandarmul de lîngă el l-a auzit mormăind printre dinţi: „Ei, uite-l şi p-ăsta !" După cea de-a doua declaraţie, spuse ceva mai tare : „Bună şi asta !", iar la a treia strigă : „Nemaipomenit!"

Preşedintele întrebă :

— Acuzat, ai auzit ce declară martorii. Ce ai de spus ?

Acuzatul răspunse :

— Am spus : „Nemaipomenit!"

Un murmur de nemulţumire se răspîndi în public şi cuprinse aproape întreg juriul. Nu mai încăpea nici o îndoială că omul era pierdut.

— Aprozi – spuse preşedintele – faceţi linişte ! închid dezbaterile.

In clipa aceea se făcu o mişcare în imediata apropiere preşedintelui. Se auzi un glas, strigînd :

— Brevet, Chenildieu, Cochepaille ! Uitaţi-vă-ncoace!

Toţi cei care auziră glasul acela simţiră că le îngheaţă sîngele în vine, atît era de jalnic şi de pătrunzător. Privirile se întoarseră spre punctul de unde fusese auzit. Un bărbat, care-şi avea locul printre spectatorii privilegiaţi cin spatele curţii, se ridicase, împinsese portiţa joasă care oespărţea curtea de incintă şi stătea acum în picioare în mijlocul sălii. Preşedintele, procurorul general, domnul amatabois, douăzeci de inşi îl recunoscură şi strigară d«itr-o dată :

— Domnul Madeleine !

1 Jean-drug-de-fier (n.t.).

XI

CHAMPMATHIEU DIN CE IN CE MAI MIRAT

Era el, într-adevăr. Lampa de pe masa grefierului îi : lumina faţa. îşi ţinea pălăria în mînă, hainele nu-i erau în dezordine, redingota îi era încheiată cu grijă. Era galben şi tremura puţin. Părul, abia încărunţit la sosirea lui în Arras, îi albise de tot. Albise de un ceas, de cînd se afla acolo.

Toată lumea ridicase capul. Senzaţia a fost de nedescris. In auditoriu se simţi o ezitare. Glasul fusese atît de sfîşje-tor, iar omul părea atît de liniştit, încît, la început, lumea nu înţelese nimic. Se întrebau toţi cine a strigat ? Nu puteau crede că strigătul care îi înfiorase fusese scos de omul acesta liniştit.

Nedumerirea dură numai cîteva clipe. Mai înainte ca preşedintele şi procurorul general să fi putut rosti un cuvînt, mai-nainte ca jandarmii şi aprozii sa fi putut face vreun gest, omul pe care toţi îl rnai numeau în momentul acela domnul Madeleine se apropiase de martorii Qoche-paille, Brevet şi Chenildieu.
— Nu mă recunoaşteţi ? întrebă el.
Tustrei rămăseseră uluiţi şi răspunseră printr-un semn cu capul că nu-l cunoşteau. Cochepaille, intimidat, salută milităreşte. Domnul Madeleine se întoarse spre juraţi şi spre curte şi spuse cu glas potolit:
~ Domnilor juraţi, puneţi-l în libertate pe acuzat! Domnule preşedinte, arestaţi-mă ! Omul pe care-l căutaţi nu e el; sînt eu. Eu sînt Jean Valjean.
Toţi îşi ţineau respiraţia. După ce trecu prima emoţie, se făcu o tăcere de mormînt. In sală se simţea acea teama religioasă care cuprinde mulţimea atunci cînd se săvîrşeşte ceva măreţ.
Pe chipul preşedintelui se întipărise totuşi o umbră de simpatie şi de tristeţe; făcuse un semn grăbit procurorului general şi schimbase cîteva cuvinte în şoaptă cu consilierii asesori. Se adresă publicului şi întrebă cu un accent care fu înţeles de toată lumea :

Se află vreun medic aici ?
Procurorul general luă cuvîntul:
Domnilor juraţi, incidentul atît de ciudat şi de
neaşteptat care tulbură şedinţa nu ne inspiră nouă, ca şi domniilor-voastre, decît un sentiment pe care numai e nevoie să-l mărturisim. Cunoaşteţi cu toţii, cel puţin din reputaţie, pe onorabilul domn Madeleine, primarul oraşului Montreuil-sur-mer. Dacă se găseşte vreun medic în sală, ne alăturăm domnului preşedinte, rugîndu-l să binevoiască să-l examineze pe domnul Madeleine şi să-l conducă la locuinţa sa.
Domnul Madeleine nu dădu răgaz procurorului general să sfîrşească. II întrerupse cu un accent plin de blîndeţe şi de autoritate. Iată cuvintele pe care le-a rostit; iată-le întocmai, aşa cum au fost scrise imediat după şedinţă de către unul dintre martorii acestei scene, aşa cum stăruie şi azi în urechile celor care le-au auzit acum aproape patruzeci de ani :
— Vă mulţumesc, domnule procuror general, dar nu sînt nebun. Veţi vedea. Eraţi gata să săvîrşiţi o mare eroare ; daţi drumul acestui om ; îmi fac datoria ; eu sînt acel biet ocnaş. Eu singur văd limpede aici şi vă spun adevărul. Dumnezeu din ceruri vede ce fac eu în momentul acesta – şi e de ajuns. Puteţi să mă arestaţi; de aceea am venit aici. Cu toate astea, am făcut tot ce mi-a stat în putinţă. M-am ascuns sub alt nume, m-am îmbogăţit, am ajuns primar, am vrut să intru iar în rîndul oamenilor de treabă. Se pare că asta nu se poate. In sfîrşit, sînt multe lucruri care nu se pot spune; n-am de gînd să vă povestesc viaţa mea ; într-o zi o veţi cunoaşte. L-am jefuit pe monseniorul episcop ; este adevărat. L-am jefuit pe Petit-Gervais ; este adevărat. Cu drept cuvînt vi s-a spus că Jean Valjean e un om rău şi păcătos. Poate că nu-i numai el vinovat. Dar, domnilor judecători, un declasat ca mine - nu are dreptul să facă mustrări providenţei şi să dea sfaturi so-cietăţii. Vedeţi dumneavoastră, mocirla din care am încer-cat să ies e un lucru tare vătămător... Ocnele îl fac pe ocnaş. Meditaţi asupra acestui lucru, dacă vreţi. înainte

de a fi la ocnă eram un biet ţăran nu prea deştept, un fel de idiot; ocna m-a transformat. Eram nerod; am devenit rău; eram ca un butuc şi am devenit tăciune aprins. Mai tîrziu, mila şi bunătatea m-au salvat, aşa cum severitatea mă pierduse. Dar, iertaţi-mă, dumneavoastră nu mă puteţi înţelege. Veţi găsi acasă la mine, în scrumul din sobă, moneda pe care am furat-o acum şapte ani de la Petit-Gervais. Nu mai am nimic de adăugat. Aresta-ţi-mă! Doamne, domnule procuror general, clătinaţi din cap. Vă spuneţi: domnul Madeleine a înnebunit. Nu-mi daţi crezare. Ce dureros lucru ! Dar, cel puţin, nu-l condamnaţi pe omul acesta. Cum ? Nu mă recunoaşte nimeni ? Aş fi vrut să fie Javert aici. El m-ar recunoaşte.
Ar fi foarte greu să redăm tristeţea blîndă şi gravă a tonului cu care vorbea.
Se întoarse spre cei trei ocnaşi :
— Ei bine, eu vă recunosc! Brevet, îţi mai aduci
aminte ?
Se opri, şovăi o clipă, pe urmă adăugă :
— Ţi-aduci aminte de bretelele împletite şi cu pătrăţele
pe care le aveai la ocnă ?
Brevet tresări mirat şi-l măsură din cap pînă-n picioare cuprins de spaimă. Domnul Madeleine continuă :
— Chenildieu, tu, care te porecliseşi singur Je-nie-dieu,
ai tot umărul drept ars pînă la os, pentru că te-ai culcat
într-o zi cu umărul peste un mangal cu jeratic, ca să
ştergi cele trei litere : T.F.P., care totuşi se mai văd şi
azi ? Spune : e-adevărat ?
— E-adevărat, spuse Chenildieu.
Se adresă apoi Iui Cochepaille :
— Cochepaille, tu ai, la încheietura braţului sting, săpată
în piele,-cu litere albastre, o dată. E data debarcării împă
ratului la Cannes: / martie 1815. Suflecă-ţi mîneca !
Cochepaille îşi suflecă mîneca şi toate privirile se plecară asupra braţului gol. Un jandarm veni cu o lampă .' data era acolo, întocmai.

Nefericitul se întoarse spre auditoriu şi spre judecători cu un zîmbet care-i înfioară şi astăzi pe cei ce-au fost atunci de fată. Era zîmbetul triumfului, dar şi zîmbetul deznădejdii.
_ Vedeji, aşadar – zise el – că eu sînt Jean Vaijean.
Nu mai erau acum în sală nici judecători, nici acuzatori, nici jandarmi; nu mai erau decît priviri uimite şi inimi tulburate. Nimeni nu-şi mai aducea aminte de rolul pe care-l avea de jucat; procurorul general uitase că era acolo ca să acuze; preşedintele, că trebuie să prezideze ; apărătorul uitase şi el că trebuia să apere. Şi, fapt extraordinar, nimeni nu puse nici o întrebare, nici o autoritate nu interveni. însuşirea caracteristică a spectacolelor sublime e că pune stăpînire pe toate inimile şi că face

spectatori din toţi martorii. Nici unul, poate, nu-şi dădea seama ce sentiment încerca ; nici unul, fără îndoială, nu-şi dădea seama că vede strălucind o lumină copleşitoare; toţi se simţeau orbiţi de-această lumină în sufletul lor.
De bună seamă, în fata lor se afla Jean Vaijean, Era limpede ca lumina zilei. Apariţia acestui om fusese de ajuns ca să umple de lumină întîmplarea pînă aci atît de întunecată. Fără să mai fie nevoie de-acum încolo de vreo altă explicaţie, ca printr-o revelaţie spontană, toată lumea înţelese îndată şi dintr-o singură ochire povestea simplă şi mărea(ă a omului acestuia, care se preda pentru ca să nu fie osîndit altul în locul lui. Amănuntele, şovăirile, îndoielile mărunte se risipiră în fata acestei fapte pline de strălucire.
Impresie de scurtă durată, dar care, în clipa aceea, a fost irezistibilă.
— • Nu vreau să mai tulbur şedinţa, spuse Jean Vaijean. Plec, deoarece nu sînt arestat. Mai am de pus la punct unele lucruri. Domnul procuror general ştie cine sint, ştie unde mă duc; mă va aresta cînd va găsi de cuvnnţă.
Porni spre ieşire. Nici un glas nu se ridică, nici un 5at nu se întinse ca să-l oprească. Toţi se dădură în aturi. Avea în momentul acela ceva supraomenesc, ceva
23*

ce îndeamnă mulţimile să se dea înapoi cu respect din faţa unui om. Trecu prin mulţime cu paşi rari. Nu s-a aflat niciodată cine a deschis uşa, dar e sigur că uşa era deschisă cînd el ajunse în dreptul ei. De-acolo se întoarse şi spuse:
— Domnule procuror general, rămîn la dispoziţia dum
neavoastră.
Pe urmă, se adresă publicului:
— Voi toţi cei de-aici mă găsiţi vrednic de milă, nu-i
aşa ? Doamne, cînd mă gîndesc la ce era să fac mă
socotesc vrednic de invidie. Ce bine-ar fi fost totuşi să
nu se fi întîmplat nimic din toate astea !

Ieşi. Şi uşa se închise la loc, aşa cum fusese deschisă; periîru că cei care săvîrşesc anumite fapte măreţe sînt siguri totdeauna că cineva din mulţime îi slujeşte.
In mai puţin de-o oră verdictul juraţilor scoase de sub orice acuzare pe numitul Champmathieu; iar Ghamp-mathieu, pus numaidecît în libertate, plecă buimăcit, so-cotindu-i pe toţi oamenii nebuni şi fără să fi înţeles nimic din toată nălucirea asta.

CARTEA A OPTA
URMĂRILE
I
IN CE OGLINDA IŞI PRIVEŞTE PARUL DOMNUL MADELEINE
începea să mijească de ziuă. Fantine avusese o noapte de febră şi de insomnie, plină însă de gînduri fericite; spre ziuă adormi. Sora Simplice, care veghease lîngă dînsa, se folosi de acest. somn ca să se ducă să-i facă

o nouă infuzie de chinchina. Vrednica soră se afla de cîteva clipe în laboratorul infirmeriei, aplecată asupra mesei cu droguri şi fiole, uitîndu-se foarte de aproape la ele din cauza întunericului ce nu se risipise. Deodată, întoarse capul şi scoase un strigăt uşor. Domnul Made-leine se afla în faţa ei. Intrase pe nesimţite.
— Dumneavoastră, domnule primar ? strigă ea.
Răspunse în şoaptă :
— Cum se mai simte biata femeie ?
— Acum e mai bine, dar am fost foarte îngrijaţi.
Ii povesti tot ce se întîmplase, îi spuse că Fantinei îi fusese foarte rău în ajun, dar că acum îi era mai bine, deoarece credea că domnul primar s-a dus la Montfermeil să-i aducă fetiţa. Sora nu îndrăzni să-l întrebe pe domnul primar, dar îşi dădu seama după înfăţişarea lui că nu venea de-acolo.
— Foarte bine, zise el. Ai făcut foarte bine c-ai lă
sat-o să creadă aşa.
' Da – spuse sora – dar acum, domnule primar, nd o să vă vadă fără copil, ce-o să-i mai spunem ? Domnul Madeleine rămase o clipă pe gînduri: Dumnezeu ne va lumina ! zise el.

I

pe fafa vi s-a întîmplat ?
— Totuşi n-o putem minţi, şopti sora.
Se făcuse ziuă de-a binelea. Lumina cădea domnului Madeleine. Sora ridică ochii.
— Vai, domnule! exclamă ea. Ce
A{i albit de tot!
— Am albit ? zise el.
Sora Simplice n-avea oglindă; scotoci într-o trusă şi scoase o oglinjoară de care se servea medicul infirmeriei ca să constate dacă un bolnav a murit şi nu mai respiră. Domnul Madeleine luă oglinda, îşi privi părul şi spuse:
— Ia te uita !
Rosti cuvintele astea cu nepăsare, ca şi cum s-ar fi gîndit la altceva.
ceva neobişnuit în
Sora sim{i fiori reci, întrevăzînd toate astea.
El întrebă :
aducă şi copilul ?
— Aş putea s-o văd ?
— Domnul primar n-ar vrea să-i
cuteză sora să întrebe.
— Fără îndoială, dar e nevoie de cel puţin două-trei
zile.
— Dacă nu l-ar vedea pe domnul primar pînă atunci
— spuse sora cu sfială – ea n-ar şti că domnul primar
s-a întors; ar fi uşor s-o facem să aibă răbdare; iar
cînd va sosi fetiţa, femeia îşi va închipui, fireşte, că

domnul primar a adus-o. N-am avea de spus nici o
minciună.
Domnul Madeleine păru că stă pe gînduri cîteva clipe, apoi spuse cu seriozitatea lui liniştită :
— Nu, soră; vreau s-o văd. Poate că ar trebui să
mă grăbesc.
Călugăriţa păru că nu auzise cuvîntul „poate", care dădea un înţeles obscur şi ciudat vorbelor domnului primar. Răspunse coborînd ochii şi glasul cu respect:
— Dacă este aşa... Fantine doarme, dar domnul primar
poate să intre,

Domnul Madeleine făcu unele observaţii cu privire la o uşa care nu se închidea bine şi al cărei scîrţîit putea s-o trezească pe bolnavă, pe urmă intră în odaia Fan-tinei, se apropie de pat şi dădu la o parte perdelele. Dormea. Răsuflarea îi ieşea din piept cu hîrîitul acela tragic, caracteristic acestor boli şi care Mioară pe bietele mame cînd veghează noaptea la căpătîiul copilului lor condamnat şi adormit. Dar această respiraţie apăsătoare nu izbutea să-i tulbure seninătatea de nedescris aşternută pe faţă şi care o transfigura în somn. Din palidă se făcuse albă ca varul; numai obrajii îi erau îmbujoraţi. Genele-i lungi, blonde, singura urmă de frumuseţe care-i mai rămăsese din inocenţa şi din tinereţea ei, tremurau, rămînînd totuşi închise şi plecate. întreaga ei făptură se cutremura ca de un fîlfîit de aripi gata să se întredeschidă şi s-o ridice în văzduh; li se auzea freamătul, dar nu se vedea nimic. Văzînd-o astfel, n-ai fi putut crede că-i vorba de-o bolnavă în stare aproape disperată. Părea mai degrabă că-i gata să-şi ia zborul, decît că va muri.
Cînd mîna se apropie să rupă floarea, creanga care o poartă se înfioară, părînd totodată că se fereşte şi se oferă. Trupul omenesc are ceva din tresărirea aceasta în clipa cînd degetele tainice ale morţii se apropie să culeagă sufletul.
Domnul Madeleine rămase cîtva timp nemişcat lîngă pat, uitîndu-se pe rînd la bolnavă şi la crucifix, aşa cum făcuse cu două luni mai-nainte, în ziua cînd venise pentru întîia dată s-o vadă în acest azil. Se aflau tot aici, amîndoi, la fel ca şi atunci, ea dormind, el rugîn-du-se; numai că acum, după două luni, părul ei era cărunt, iar părul lui albise.
Sora nu intrase o dată cu el. Domnul Madeleine stătea pat, în picioare, cu degetul la gură, ca şi cum se afla cineva în odaie, căruia îi făcea semn să tacă. , Fantine deschise ochii, îl zări şi-l întrebă domol, cu zîmbtl pe buze:
Dar Cosette ?

II
FANTINE FERICITA
Nu făcu vreun gest de surpriză şi nici vreunul de bucurie; era însăşi întruchiparea bucuriei. Această simplă întrebare: „Dar Cosette ?" o pusese cu o încredere atît de adîncă, cu atîta siguranţă, cu atîta lipsă de îngrijorare şi de îndoială, încît el nu mai putu scoate nici o vorbă. Ea continuă :

— Ştiam că sînteţi aici. Dormeam, dar vă vedeam. Vă
văd de multă vreme. V-am urmărit toată noaptea cu
ochii. Eraţi parcă într-un nimb, înconjurat numai de
chipuri îngereşti.
El ridică privirea spre crucifix.
— Dar – zise ea – spuneţi-mi, unde-i Gosette ? De
ce n-a fost adusă aici, pe patul meu, ca s-o văd cînd
mă voi trezi ?
A răspuns în mod automat ceva de care nu şi-a mai putut aduce aminte
mai târziu.
Din fericire, tocmai intrase medicul, care fusese înştiinţat şi care încercă
să vină în ajutorul domnului Madeleine.
— Copila mea – spuse medicul – linişteşte-te! Fe
tiţa dumitale este aici.
Ochii Fantinei începură să strălucească, acoperind ca lumina lor toată
faţa. îşi împreună mîinile cu o expresie care conţinea, în acelaşi timp, tot
ce poate fi mai violent şi mai duios într-o rugăminte.
— O ! strigă ea. Aduceţi-mi-o !
Ce mişcătoare e această iluzie de mamă ! Cosette era şi-acum pentru ea
copilaşul care trebuie adus în braţe.
— încă nu ! spuse doctorul. Acum nu se poate. Mai ai
puţină febră. Vederea copilului te-ar tulbura, ţi-ar face
rău. Trebuie mai întîi să te faci bine.
Ea-l întrerupse mînioasă :
— Dar nu mai am nimic; v-am spus : m-am vindecat.
Doctorul ăsta e un neghiob. Ah!... Vreau să-mi văd
copilul!

— Ei, vezi cum te tulburi ? spuse medicul. Cită vreme vei fi în starea asta,
nu dau voie să ţi se aducă fetiţa. Nu-i de ajuns s-o vezi; trebuie să şi
trăieşti pentru ea. Cînd o să te linişteşti, o să ţi-o aduc chiar eu.
Biata mamă lăsă capul în jos :
 Domnule doctor, vă rog să mă iertaţi, vă rog din
toată inima să mă iertaţi 1 Altădată n-aş fi vorbit aşa; mi s-au întîmplat
atîtea nenorociri, încît uneori nici nu mai ştiu ce spun. Vă înţeleg: vă
temeţi de emoţie; o să aştept cît o să vreţi; dar vă jur că nu mi-ar fi făcut
rău să-mi văd fetiţa. O văd mereu; nu-mi mai pot lua ochii de la ea de
aseară. Ştiţi ? dacă mi-ar fi adusă acum, aş începe să-i vorbesc încetişor.
Atîta tot! Nu-i oare firesc să vreau să-mi văd copila care mi-a fost adusă
anume de la Montfermeil ? Nu sînt mînioasă. Ştiu c-o să fiu fericită. Toată
noaptea am văzut flori albe şi oameni care-mi zîmbeau. Cînd vrea domnul
doctor o să mi-o aducă pe Cosette. Nu mai am febră, pentru că m-am
vindecat. Simt că nu mai am absolut nimic; dar am să mă prefac că sînt
bolnavă, ca să le fac plăcere maicilor de-aici. Gînd or vedea şi ele că m-
am liniştit de tot, or să spună: acum trebuie să-i dăm copilul.
Domnul Madeleine se aşezase pe un scaun de lîngă pat. Fantine se
întoarse >3pre el; se vedea că-şi dă toată silinţa să pară calmă şi
„cuminte" – cum spunea ea în acea stare de slăbiciune pe care-o dă boala
şi care aduce cu copilăria – pentru ca, fiind văzută atît de liniştită, să nu

se mai împotrivească nimeni la aducerea Cosettei. Stăpînindu-se, nu se putea opri totuşi să-i pună domnului Madeleine tot felul de întrebări.
— Aţi călătorit bine, domnule primar ? O ! ce bun aţi fost că v-aţi dus după ea. Spuneţi-mi măcar cum arată. A suportat bine drumul ? Vai, n-o să mă mai recunoască! După atîta vreme m-a uitat, mititica! Copiii n-au memorie. Sînt ca păsărelele. Azi văd ceva, mîine altceva §l nu se mai gîndesc la nimic. Avea, cel puţin, rufărie curată pe ea ? O îngrijeau bine soţii Thenardier ? Ce-i

dădeau să mănînce ? O! dac-aţi şti cît am suferit pu-nîndu-mi toate întrebările astea pe cînd o duceam ca vai de mine. Acum au trecut toate. Sînt veselă. Ah J abia aştept s-o văd ! Vi s-a părut drăguţă, domnule primar ? Nu-i aşa că fata mea e frumoasă ? Trebuie să vă fi fost tare frig în diligentă.' Nu s-ar putea s-o văd măcar o secundă ? îndată după aceea ar lua-o înapoi. Dumneavoastră, ca stăpîn, ati putea face asta, numai să vreţi. El îi luă mîna :
— Cosette e frumoasă, zise el. Cosette e sănătoasă şi
o s-o vezi în curînd, dar linişteşte-te. Vorbeşti prea mult
şi scoţi mereu mîinile de sub pătură; din cauza asta
tuşeşti.
In adevăr, accesele de tuşă o întrerupeau pe Fantine aproape la fiecare cuvînt.
Fantine nu mai spuse nimic. Se temea să nu fi compromis cu tînguirile ei prea pătimaşe încrederea ce voia să inspire. începu să vorbească despre lucruri indiferente.
— E frumos la Montfermeil, nu-i aşa ? Vara se fac
excursii acolo. Le merge bine soţilor Thenardier ? Nu
prea trece lume multă pe la ei. Hanul lor e un fel de
cîrciumă ordinară.
Domnul Madeleine continua s-o ţină de mînă şi se uita la ea cu mare îngrijorare. Venise să-i spună unele lucruri pe care acum nu mai avea curajul să i le spună. Doctorul, după ce-şi făcu vizita, se retrase. Rămăsese cu ei numai sora Simplice.
Deodată, după o .scurtă tăcere, Fantine exclamă:
— O aud ! Dumnezeule! Ii aud glasul 1
întinse braţul, ca să facă linişte în jurul ei, îşi opri răsuflarea şi începu să asculte extaziată.
In curte se juca un copil; copilul portăresei sau a' vreunei lucrătoare. O întîmplare cum se întîlnesc adesea, părînd că face parte din misterioasa punere în scenă a soartei. Copilul, o fetiţă, umbla de colo pînă colo, alerga ca să se încălzească, rîdea şi cînta cu glas tare. Jocurile

oniilor se amestecă – vai! – în toate. Pe fetiţa aceasta o auzise Fantine cîntînd.
__ O! zise ea. E Cosette a mea. Ii recunosc glasul.

Oopila se depărta, aşa cum venise; glasul se stinse; Fantine mai ascultă cîtva timp; apoi se întunecă la faţă. Domnul Madeleine o auzi spunînd încet:
 Ce rău e doctorul că nu-mi dă voie să-mi vâ"d
fata! Are şi mutră de om rău. Totuşi, buna dispoziţie îi reveni. Continuă să-şi vorbească singură, cu capul pe pernă : Ce fericite o să fim ! In primul rînd, o să avem o grădiniţă. Mi-a făgăduit-o domnul Madeleine. Fata mea se va juca în grădină. Trebuie să cunoască alfabetul acum. Am s-o pun să silabisească. O să alerge după fluturi. Eu am s-o privesc. Şi pe urmă, o să primească prima împărtăşanie. A, da... cînd o să primească prima împărtăşanie ? începu să numere pe degete: ...Unu, doi, trei. patru... are şapte ani. Peste cinci ani. O să poarte un voal alb, ciorapi cu găurele, o să pară o femeiuşcă. O, dragă soră, habar n-ai ce proastă sînt; uite: am început să mă gîndese de pe acum la prima împărtăşanie a fiicei mele.
Şi începu să rîdă.
Domnul Madeleine dăduse drumul mîinii Fantinei. Ii asculta cuvintele, aşa cum asculţi bătaia vîntului, cu ochii în pămînt, cu gîndurile pierdute în adîncimi fără fund. Deodată, ea tăcu. El ridică repede capul. Fantine devenise îmspăimîntătoare.
Nu mai vorbea, nu mai respira, se săltase pe jumălate în pat, lăsînd să-i iasă umărul firav din cămaşă; faţa ei,^ radioasă o clipă mai-nainte, era acum lividă; ochii, măriţi de groază, păreau că fixează ceva nemaipomenit >n faţa ei, în capătul celălalt al odăii.
— Dumnezeule! strigă el. Ce-i cu tine, Fantine ?
Ea nu răspunse, nu slăbi din ochi obiectul pe care Părea că-l vede; îi atinse braţul cu o mînă, iar cu cea-'altă îi făcu semn să se uite în spatele lui.
Domnul Madeleine se întoarse şi dădu cu ochii de Javert.
341

III
JAVERT E MULŢUMIT
Iată ce se petrecuse.
Trecuse o jumătate de oră după miezul nopţii, cînd domnul Madeleine ieşea din sala curţii cu juri din Arras. Ajunsese la han chiar în clipa cînd trebuia să pornească înapoi cu diligenta, la care, precum se ştie, îşi oprise un loc. Puţin înainte de ora şase dimineaţa sosise la Montreuil-sur-mer şi prima lui grijă a fost să pună la poştă scrisoarea către domnul Laffitte, apoi să intre la infirmerie ca s-o vadă pe Fantine.
Dar abia părăsise sala de şedinţe a curţii cu juri, şi procurorul general, revenindu-şi din prima emoţie, luase cuvîntul pentru a depîînge actul de nebunie al onorabilului primar din Montreuil-sur-mer, declarînd că acest incident neobişnuit, care va fi lămurit mai tîrziu, nu-i schimbase întru nimic convingerile, şi cerînd, deocamdată, condamnarea lui Champmathieu, care era desigur adevăratul Jean Valjean. Stăruinţa procurorului general era vădit în contradicţie cu părerea tuturor, cu părerea publicului, a curţii, a juraţilor. Apărătorului nu i-a fost greu să respingă această declaraţie şi să dovedească, pe temeiul destăinuirilor domnului Madeleine, adică ale adevăratului Jean Valjean, că procesul

luase cu totul altă întorsătură şi că juraţii nu mai aveau în fata lor decît un nevinovat. Avocatul trăsese de-aici cîteva concluzii, din nefericire prea banale, pe tema erorilor judiciare etc, etc.; preşedintele, rezumînd dezbaterile, se unise cu concluzia apărării, iar juraţii, în cîteva minute, îl scoaseră din cauză pe Champmathieu.
Procurorului general îi trebuia totuşi un Jean Valjean şi, nemaiavîndu-l pe Champmathieu, îl luă pe Madeleine.
îndată după punerea în libertate a lui Ghampmathieu, procurorul general se închise împreună cu preşedintele. Discutară despre „nevoia de a pune mîna pe primarul din Montreuil-sur-mer". Fraza aceasta este a domnului
342

procuror general şi e scrisă în întregime de mîna sa pe ciorna raportului către şeful parchetului. După ce prima emoţie se risipi, preşedintele ridică foarte puţine obiec-ţiuni. Justiţia trebuia să-şi urmeze cursul. Şi pe urmă, ca să n-ascundem nimic, cu toate că era un om bun şi destul de inteligent, preşedintele, în acelaşi timp un mare şi înflăcărat regalist, fusese izbit de faptul că primarul din Montreuil-sur-mer, vorbind despre debarcarea de la Cannes, spusese împăratul, iar nu Buonaparte.
Ordinul de arestare a fost deci expediat. Procurorul general l-a trimis la Montreuil-sur-mer printr-un curier în goana calului, însărcinîndu-l cu executarea pe inspectorul de poliţie Javert.
Se ştie că Javert se întorsese la Montreuil-sur-mer îndată ce-şi terminase depoziţia.
Javert tocmai se scula în clipa cînd curierul îi înmînă ordinul de arestare şi mandatul de aducere.
Curierul era şi el un poliţist foarte priceput, care, în cîteva cuvinte îl puse pe Javert în curent cu cele ce se petrecuseră la Arras. Ordinul de arestare, semnat de procurorul general, avea următorul cuprins:
Inspectorul Javert va aresta pe individul Madeleine, primarul din Montreuil-sur-mer, care, în şedinţa de astăzi, a fost recunoscut drept ocnaşul eliberat Jean Valjean.
Cineva care nu l-ar fi cunoscut pe Javert şi care l-ar fi văzut în clipa cînd intra în anticamera infirmeriei, n-ar fi putut bănui nimic din ceea ce se petrecea şi i s-ar fi părut că are aerul cel mai obişnuit din lume. Era rece, calm, grav, cu părul lui sur perfect netezit pe tîmple; urcase scara cu încetineala lui obişnuită. Cine însă l-ar fi cunoscut bine şi l-ar fi privit mai atent, s-ar fi înfiorat. Catarama gulerului său de piele, în loc să-i stea pe ceafă, era pe urechea stîngă. Asta dovedea o frămîntare cu totul neobişnuită.
felul
Javert era un om dintr-o bucată, neîngăduindu-şi nici un fel de neorînduială nici în împlinirea datoriei, nici în
cum se îmbrăca. Era metodic cu criminalii şi neîn-
duplecat cu nasturii uniformei sale.

343

Ca să-şi pună anapoda catarama gulerului trebuie să fi trecut printr-una din acele emoţii care s-ar putea numi cutremurări lăuntrice.

Venise liniştit, ceruse un caporal şi patru soldaţi de la postul din apropiere, îi lăsase pe soldaţi în curte şi aflase unde e camera Fantinei de la portăreasa încrezătoare, obişnuită cum era să vadă oameni înarmaţi întrebînd de domnul primar. Ajuns în faţa camerei Fantinei, Javert răsuci minerul, împinse uşa cu grija unei surori de caritate sau a unui spion şi intră. La drept vorbind, nu intră. Rămase în pragul uşii întredeschise, cu chipiul pe cap, cu mîna stîngă în redingota lui încheiată pînă la bărbie. Printre cutele mînecii se putea vedea minerul de plumb al bastonului său enorm, care-i dispărea la spate.
Stătu aşa aproape un minut fără să fie zărit. Deodată, Fantine ridică ochii, îl văzu şi-l făcu pe domnul Made-leine să se întoarcă.
In clipa cînd privirea lui Madeleine întîlni privirea lui Javert, acesta, fără să se mişte, fără să clipească, fără să se apropie, deveni înspăimîntător. Nici un alt sentiment omenesc nu izbuteşte să fie mai groaznic decît bucuria. Era chipul unui demon care-şi regăsise pe cel dăruit lui. Certitudinea că pusese, în sfîrşit, mîna pe Jean Valjean făcu să i se citească pe faţă tot ce avea în suflet. Adîncul Iui răscolit ieşi la suprafaţă. Umilinţa de a-i fi pierdut pentru cîtva timp urma şi de-a se fi înşelat o clipă asupra lui Ghampmathieu dispărea sub orgoliul de-a fi ghicit atît de bine din capul locului şi de-a fi avut atîta vreme un instinct just. Mulţumirea lui Javert izbucni în atitudinea lui suverană. Triumful lui hidos înflori în fruntea lui îngustă. Era toată desfăşurarea înfricoşătoare pe care-o poate avea o figură satisfăcută.
In clipa aceea, Javert era în al şaptelea cer. Fără să-şi dea limpede seama, dar avînd totuşi intuiţia nedesluşită a rolului şi a izbînzii sale, întruchipa în el justiţia, lumina şi adevărul, în rostul lor dumnezeiesc de a distruge răul. Avea în urma şi în jurul lui, la adîncimi fără fund, auto-

ritatea, raţiunea, lucrul judecat, conştiinţa legală, pedepsirea crimei în numele societăţii, toate măreţiile lumii. Apăra ordinea; făcea să ţîşnească fulgerul din lege; răzbuna societatea ; dădea o mînă de ajutor absolutului; se înălţa în slavă ; în victoria lui păstra un rest de sfidare şi de luptă. In picioare, semeţ, triumfător, desfăşura în plin azur bestialitatea supraomenească a unui arhanghel neîndurător; umbra temută a faptei pe care-o îndeplinea lăsa să se vadă în pumnul său încordat scînteierea nedesluşită a spadei sociale; fericit şi mînios, ţinea sub călcîi crima, stricăciunea, răzvrătirea, pierzarea, iadul; strălucea de bucurie, nimicea, zîmbea şi avea, în înfăţişarea lui de arhanghel îngrozitor, o măreţie de netă găduit.
Spăimîntător, Javert n-avea nimic mîrşav într-însul.
Cinstea, sinceritatea, nevinovăţia, convingerea, simţul datoriei sînt lucruri care, oînd se înşală, pot deveni hidoase, dar care, deşi hidoase, rămîn mari. Măreţia lor, proprie conştiinţei omeneşti, stăruie pînă şi în oroare. Sînt virtuţi care au un viciu : greşeala. Bucuria nemiloasă şi curată a unui fanatic stăpînit de cruzime păstrează nu ştiu ce strălucire cernită, vrednică de respect. Fără să-şi dea seama, Javert, în bucuria sa nemăsurată, era de plîns, ca orice ignorant care triumfă. Nimic mai sfîşietor şi mai groaznic decît această figură pe care se oglindea ceea ce s-ar putea numi toată partea rea a binelui.

IV

AUTORITATEA REINTRA IN DREPTURI

Fantine nu-l mai văzuse pe Javert din ziua cînd domnul primar o smulsese din mîinile lui. Mintea ei bolnavă nu-şi dădu seama de nimic, dar nu se îndoi o clipă că venise din nou s-o ia. Nu putu să îndure această figură 'ngrozitoare, simţi că-şi dă sufletul şi, ascunzîndu-şi faţa cu mîinile, strigă înspăimîntată :

— Domnule Macieleine, scăpaţi-mă !

Jean Valjean – de-acum încolo nu-l vom mai numi decît aşa – se ridică şi-i spuse Fantinei cu glasul cel mai blînd şi mai liniştit din lume:

— Linişteşte-te! N-a venit pentru dumneata.

Apoi i se adresă lui Javert:

— Ştiu ce vrei!

Javert răspunse:

— Haide ! Repede !

Avu tn tonul cu care rostise aceste două cuvinte ceva sălbatic şi delirant. Javert nu spusese „Haide! Repede !", ci „Hai-repe 1"... Nici o ortografie n-ar fi în stare să redea accentul cu care fuseseră rostite. Nu mai era vorbă omenească, ci un fel de muget.

Nu procedă ca de obicei; nu dădu lămuriri; nu arătă mandatul de arestare. Pentru el Jean Valjean era un adversar misterios şi greu de apucat, un luptător afurisit pe care-l strîngea în cleşte de cinci ani de zile, fără să izbutească să-l doboare. Arestarea aceasta nu era un început, ci sfîrşitul. Se mărgini să spună: „Haide! Repede !"

Spunînd aceste cuvinte, nu făcu nici un pas. Zvîrli asupra lui Jean Valjean acea privire pe care o zvîrlea ca un laţ şi cu care obişnuia să-i tragă cu violentă pe ticăloşi spre el.

Era privirea pe care Fantine o simţise pătrunzînd-o pînă în măduva oaselor acum două luni.

Auzind strigătul lui Javert, Fantine deschise din nou ochii. Domnul Madeleine mai era acolo. De ce-ar fi putut să-i fie frică ?

Javert înainta pînă în mijlocul odăii şi strigă :

— Ei, vii sau nu vii ?

Nenorocita privi în jurul ei. în odaie nu se aflau decît călugăriţa şi domnul primar. Cui i se putea adresa tutuiala asta neruşinată ? Numai ei. Se cutremură.

In clipa aceea văzu ceva nemaipomenit, atît de uluitor, încît nici cînd aiura nu văzuse un asemenea lucru.

jl văzu pe spionul Javert apucîndu-l de guler pe domnul primar; îl văzu pe domnul primar plecînd fruntea I se păru că se năruie lumea.

In adevăr, Javert îl luase de guler pe Jean Valjean.

— Domnule primar ! strigă Fantine.

Javert izbucni în rîs, un fel de rînjet înfiorător, care-i descoperea colţii.
— Nu mai ai aici nici un domn primar.
Jean Valjean nu încercă să înlăture mîna care-l apucase de gulerul redingotei. Rosti:
— Javert...
Javert îl întrerupse:
— Spune-mi „domnule inspector".
— Domnule – urmă Jean Valjean – aş vrea să-ţi spun un cuvînt între patru ochi.
— Tare! Vorbeşte tare! răspunse Javert. Cu mine oamenii vorbesc tare.
Jean Valjean scăzu glasul:
— Vreau să te rog ceva...
— Ţi-am spus să vorbeşti tare...
— E un lucru pe care trebuie să-l auzi numai dum neata...
— Ce-mi pasă mie! Nici nu te ascult!
Jean Valjean se întoarse către el şi-i spuse repede, pe şoptite:
— Ingăduie-mi trei zile! Trei zile ca să aduc copilul femeii ăştia nenorocite! Am să plătesc oricît. Dacă vrei, vino cu mine.
— Glumeşti ! strigă Javert. Ia te uită ! Nu te credeam atît de prost. îmi ceri trei zile ca s-o ştergi! Şi zici că vrei să te duci să-i aduci copilul „fetei" ăştia ? Ei, pof tim ! Ştii că-mi placi ?
Fantine tresări.
— Copilul meu! strigă ea. Vrea să se ducă să-mi a-ducă copilul! Va să zică nu e aici. Soră, spune-mi, unde e Cosette ? Vreau copilul meu ! Domnule Madeleine! Domnule primar!

Javert bătu din picior.
— Iat-o şi pe-asta! Tu să taci, secătură! Halal de {ara în care ocnaşii sînt magistraţi şi prostituatele sînt îngrijite ca nişte contese! Ei, o să se isprăvească acum! Era şi timpul! Se uită ţintă la Fantine şi-l înşfăca iar de guler, de cravată şi de cămaşă pe Jean Vadjean: Ţi-am spus că s-a isprăvit cu domnul Made-leine şi cu domnul primar. Acum e vorba de un pungaş, de un ticălos, de un ocnaş pe care-l cheamă Jean Val-jean şi care e în mîna mea. Asta e!
Fantine se ridică brusc, se rezemă în mîini, braţele îi erau ţapene. Se uită la Jean Valjean, se uită la Javert, se uită la călugăriţă, deschise gura ca şi cum ar fi vrut să spună ceva; din fundul pieptului îi ieşi un horcăit, dinţii îi clănţăniră, întinse înspăimîntată braţele, îşi zgîrci convulsiv mîinile, privi în jurul ei ca un om care se îneacă, apoi se prăbuşi în perne. Capul i se lovi de tăblia patului, apoi îi căzu în piept, cu gura căscată, cu ochii deschişi şi stinşi.
Murise.

Jean Valjean îşi puse mîna pe mîna lui Javert, care îl ţinea de guler, i-o desfăcu uşor ca pe mîna unui copil şi-i spuse:
— Ai ucis-o pe femeia asta.
— Haide, să isprăvim odată! strigă Javert furios.
N-am venit s-aud palavre. S-o scurtăm ! Garda e jos.
Ori vii acum, ori îţi pun cătuşele.
Intr-un colţ al odăii se afla un pat de fier, vechi, cam stricat, pe care se culcau surorile cînd erau de veghe noaptea. Jean Valjean se îndreptă spre patul acela, îi smulse cît ai clipi din ochi stinghia de la ca-pătîi, care şi aşa era cam şubredă, lucru uşor pentru putera lui, înşfacă drugul şi se uită la Javert. Javert dădu înapoi, spre uşă.
Jean Valjean, cu drugul în mînă, se îndreptă încet spre patul Fantinei. Cînd ajunse lîngă el, se întoarse şi-i spuse lui Javert în şoaptă :

Nu te sfătuiesc să mă sîcîi în clipa asta.
Javert tremura, nu mai încape nici o îndoială.
Ii veni în minte să cheme garda, dar Jean Vaijean ar fi putut să se folosească de clipa aceasta şi să evadeze. Rămase pe loc, îşi apucă bastonul de capătul de jos şi se rezemă de uşă, cu ochii aţintiţi asupra lui Jean Vaijean.
Jean Vaijean îşi sprijini cotul pe tăblia de la căpătîiul patului şi, cu fruntea în palmă, începu s-o privească pe Fantine, care zăcea întinsă şi neclintită. Rămase aşa, adîncit în gînduri, mut, vădit înstrăinat de orice lume. Chipul şi ţinuta lui întreagă exprimau o milă nesfîrşită. După cîteva clipe de visare, se aplecă asupra Fantinei şi-i vorbi în şoaptă.
Ce i-a spus ? Ge-i putea spune omul acesta, scos din rîndul oamenilor, acelei femei care murise ? Ce cuvinte i-a şoptit ? Nimeni nu le-a auzit. Oare moarta le auzise ?
Există unele iluzii emoţionante, care sînt poate realităţi sublime. Un singur lucru e neîndoios. Sora Simplice, singurul martor al lucrurilor petrecute acolo, a povestit adesea că în clipa în care Jean Vaijean i-a vorbit Fantinei Ia ureche, ea, sora, a văzut limpede cum un zîmbet ce nu se poate descrie a înflorit pe buzele vinete şi în ochii sticloşi ai Fantinei, plini de uimirea morţii.
Jean Vaijean luă cu amîndouă mîinile capul Fantinei, îl aşeză bine pe perne, ca o mamă care şi-ar aşeza co-pilul, îi legă la loc cordonul cămăşii, îi vîrî părul sub bonetă, apoi îi închise ochii.
In clipa aceea pe chipul Fantinei păru că pluteşte o lumină ciudată. Moartea e intrarea în marea lumină.
Mîna Fantinei atîrna pe marginea patului. Jean Val-Jean îngenunche în faţa acestei mîini, o ridică încet şi 0 sărută.
Apoi se sculă în picioare şi, îndreptîndu-se spre Javert, rosti:
— Acum sînt gata.

V UN MORMINT POTRIVIT

Javert îl duse pe Jean Valjean la închisoarea oraşului.

Arestarea domnului Madeleine pricinui la Montreuil-sur-mer o vîlvă, sau mai bine zis o zguduire nemaipomenită. Ne pare rău că nu putem trece sub tăcere faptul că la auzul acestor simple cuvinte: „era un ocnaş", l-a părăsit aproape toată lumea. In mai puţin de două ceasuri, tot binele pe care l-a făcut a fost dat uitării şi n-a rămas din domnul Madeleine decît „un ocnaş". Ca să fim drepţi, trebuie să spunem că lumea nu cunoştea încă întîmplarea de la Arras în toate amănuntele ei. Ziua întreagă în toate părţile oraşului nu se auzeau decît convorbiri de felul acesta: – N-aţi auzit ? Era un ocnaş liberat. – Cine anume ? – Primarul. – Da de unde! Domnul Madeleine 1 – Da. – Adevărat ? – Nu-l chema Madeleine, are un nume groaznic de urît! Bejean, Bo-jean, Boujean. – Ah, doamne – E arestat! – Arestat I – E închis în temniţa oraşului pînă la transferare. – Transferare ? Va fi transferat ? Unde va fi transferat ? – Va fi trimis la juraţi pentru un furt la drumul mare pe care l-a săvîrşit altădată. – Ei bine, bănuiam eu. Omul ăsta era prea bun, prea perfect, prea zaharisit. Refuza Legiunea de onoare. Dădea parale tuturor haimanalelor pe care le întîlnea. Totdeauna m-am gîndit că nu e lucru curat cu el.

îndeosebi „saloanele" s-au dedat în toată voia acestui fel de comentarii.

O doamnă bătrînă, abonată la Drapelul Alb, rosti aceste cuvinte, a căror adîncime e aproape cu neputinţă de măsurat:

— Nu-mi pare rău de loc. Să se înveţe minte bona-partiştii I

Aşa s-a topit la Montreuil-sur-mer arătarea care se numise domnul Madeleine. In tot oraşul numai două sau trei persoane au rămas credincioase amintirii lui. Printre ele se număra şi bătrîna portăreasă care-l slujise.

în seara aceleiaşi zile, această cumsecade bătrînă stătea singură în cămăruţa ei; era încă speriată şi frămîntată de gînduri triste. Fabrica fusese închisă toată ziua şi poarta era zăvorită. In casă nu se aflau decît cele două călugăriţe, sora Perpetue şi sora Simplice, care vegheau lîngă trupul Fantinei.

Către ora la care domnul Madeleine obişnuia să se întoarcă acasă, portăreasa se ridică maşinal, luă cheia odăii lui dintr-un sertar şi sfeşnicul cu care suia întotdeauna scara, agăţă cheia în cuiul de unde o lua el de obicei şi puse sfeşnicul alături, ca şi cum l-ar fi aşteptat. Apoi se aşeză iar pe scaun şi căzu pe gînduri.

Biata bătrînă făcuse toate lucrurile astea fără să-şi dea seama.

Abia peste vreo două ceasuri se dezmetici şi strigă: „O 1 Doamne dumnezeule I Şi eu care i-am pus cheia la îndemînă !"

In clipa aceea gemuleţul cămăruţei se deschise, o mînă trecu prin deschizătură, apucă sfeşnicul şi cheia şi aprinse lumînarea la opaiţul care ardea alături de ea.

Portăreasa ridică ochii şi rămase împietrită. îşi înnăbuşi ţipătul care i se suia în gîtlej.

Cunoştea mîna, braţul, mîneca redingotei.

Era domnul Madeleine.

Timp de cîteva minute nu putu scoate o vorbă, rămase ca „trăsnită", cum spunea ea mai tîrziu, cînd îşi povestea întîrnplarea.
— Dumnezeule, domnule primar, eu vă credeam...
strigă ea în sfîrşit, dar se opri, pentru că sfîrşitul frazei
ar fi fost prea nerespectuos faţă cu începutul.
Pentru ea Jean Valjean era tot domnul primar. El îi sfîrşi vorba :
— La închisoare, spuse el. Am fost. Am rupt o gratie
de la^ fereastră, mi-am dat drumul pe acoperiş în jos,
Şi iată-mă ! Mă urc în odaia mea. Du-te de o caută pe
5°ra Simplice. O vei găsi, fără îndoială, la căpătîiul
moartei.
Bătrînă îl ascultă cu grabă.

Jean Valjean nu-i dădu nici un sfat; era sigur că bătrîna avea să-l păzească mai bine decît s-ar fi păzit el însuşi.
Niciodată nu s-a ştiut cum izbutise să pătrundă în curte fără să deschidă poarta. Avea întotdeauna la el o cheie cu care deschidea o portiţă laterală; la închisoare trebuie însă să fi fost scotocit peste tot şi să i se fi luat cheia. Punctul acesta n-a fost lămurit.
Urcă scara care ducea la odaia Iui.
Cînd ajunse sus, puse sfeşnicul pe ultimele trepte, deschise uşa fără zgomot şi se duse să închidă, pe dibuite, fereastra şi oblonul. Era o precauţie necesară; cititorul şi-aminteşte că fereastra dădea în stradă.
Apoi se întoarse, luă luminarea şi intră iar în odaie. Aruncă o privire în jurul lui, pe masă, pe scaun, pe patul în care nu mai dormise de trei zile.
Nu mai rămăsese acolo nici o urmă din dezordinea de alaltăieri noaptea.
Portăreasa curăţise odaia. Gulesese din cenuşă şi pusese pe masă cele două capete de fier ale bastonului şi moneda de patruzeci de gologani, înnegrită de foc. Luă o bucată de hîrtie şi scrise ipe ea : Iată vîrfurile de fier ale bastonului meu şi moneda de patruzeci de gologani furată de la copilul Gervais, despre care am vorbit la curtea cu juri. Puse banul şi vîrfurile de fier pe hîrtie, ca să fie văzute numaidecît de cel care ar intra în odaie. Scoase din dulap o cămaşă veche şi o rupse în fîşii. îşi făcu rost astfel de cîteva bucăţi de pînză în care îşi împacheta sfeşnicele de argint.
Nu era nici grăbit, nici tulburat; pe cînd înfăşură sfeşnicele episcopului, muşca dintr-o bucată de pîine neagră. Pesemne că era pîinea de la închisoare, pe care fugind o luase cu el.
Lucrul acesta a fost constatat mai tîrziu, după firimiturile de pîine găsite pe podea, cînd poliţia a făcut o percheziţie.
Se auziră două bătăi uşoare în uşă.
— Intră ! spuse el.
Era sora Simplice.
Era palidă, avea ochii roşii. Ţinea în mînă o lumînare

Care tremura. Aşa sînt marile lovituri ale soartei; oricît de desăvîrşiţi sau de împietriţi am fi, ele ne scot din fundul măruntaielor natura noastră omenească şi o silesc să iasă la iveală. Călugăriţa, în ziua aceea plină de emoţii, devenise din nou femeie. PIÎngea şi tremura.

Jean Valjean scrise cîteva rînduri pe o hîrtie pe care o întinse călugăriţei.
— Soră, te rog să-i dai asta preotului.
Era o foaie neîndoită. Sora îşi aruncă ochii pe ea.
— Poţi să citeşti, spuse el.
Ea citi: II rog pe preot să vegheze asupra tot ce las aici. Să plătească cheltuielile procesului meu şi înmor-mîntarea femeii care a murit azi. Restul va fi pentru săraci.
Sora voi să vorbească, dar nu putu scoate decît cîteva sunete nelegate între ele. Izbuti să spună doar:
— Domnul primar n-ar vrea s-o mai vadă o dată pe
biata femeie ?
— Nu – spuse el – sînt pe urmele mele, ar putea
să mă aresteze în odaia ei şi asta ar tulbura-o.
De-abia rostise aceste cuvinte, cînd se iscă un zgomot grozav pe scară. Amîndoi auziră un vuiet de paşi care suiau şi pe bătrîna portăreasă care striga cît putea mai tare şi mai ascuţit:
— Domnule, vă jur pe bunul dumnezeu că nici ziua,
nici seara n-a intrat nimeni aici şi că eu nu m-am
mişcat de lîngă uşă !
Un bărbat îi răspunse:
— Şi cu toate astea e lumină în odaie.
Jean Valjean recunoscu vocea lui Javert.
Odaia era făcută în aşa fel, încît uşa, deschizîndu-se, acoperea colţul din dreapta. Jean Valjean suflă în lumî-nare şi se aşeză în colţul acela.
Sora Simplice îngenunche lîngă masă.
Uşa se deschise.
Javert intră.
Se auzeau mai multe voci bărbăteşti vorbind în şoaptă P* coridor şi glasul portăresei care tăgăduia.

Călugăriţa nu ridică ochii. Se ruga.
Luminarea de pe cămin răspîndea o lumină foarte slabă.
Javert o văzu pe soră şi se opri uimit.
Se ştie că substanţa fiinţei lui Javert, elementul Iui, aerul care îi trebuia ca să poată trăi, era veneraţia lui faţă de orice autoritate. Era făcut dintr-o bucată şi nu înţelegea nici obiecţiunea, nici restrîngerea. Bineînţeles, autoritatea eclesiastica era pentru el cea mai de frunte. Era religios în chip superficial şi corect, aşa cum era în toate. Pentru el un preot era un spirit care nu se înşeală, o călugăriţă o făptură care nu păcătuieşte. Le vedea ca pe nişte suflete care înălţaseră un zid între ele şi lume, un zid cu o singură uşă, care se deschidea numai ca să lase să iasă adevărul.
Cînd o văzu pe soră, vru mai întîi să plece.
Dar mai avea o datorie care îl împingea puternic înainte. Rămase şi se hotărî să pună cel puţin o întrebare.
In faţa lui era sora Simplice, care nu minţise în viaţa ei. Javert o ştia şi o respecta şi mai mult din pricina asta.
— Soră – spuse el – eşti singură în odaia asta ?
Trecu o clipă grozavă, în timpul căreia biata portă
reasă crezu că-i vine rău.

Sora ridică ochii şi răspunse:
— Da.
— Iartă-mă că stărui – rosti Javert – dar e datoria
mea. N-ai văzut în seara asta pe cineva, un bărbat ?
Numitul Jean Valjean a evadat. II căutăm. Nu l-ai
văzut ?
Sora răspunse:
— Nu.
Minţea. Minţise de două ori, una după alta, fără să şovăie, repede, ca şi cum s-ar fi jertfit pe sine.
— Iertaţi-mă ! spuse Javert şi, salutînd-o adînc, plecă.
O, sfîntă făptură, nu mai eşti demult pe lumea asta!
Te-ai întîlnit în lumină cu surorile tale, fecioarele, şi cu
354

fraţii tai, îngerii. Deie domnul ca în rai să-ţi fie socotita minciuna asta !
Cuvîntul surorii a fost atît de hotărîtor pentru Javert, încît nici n-a mai băgat de seamă faptul curios că pe masă fumega o lumînare abia stinsă.
Peste un ceas, un om trecea prin ceaţă, printre pomi, către Paris, depărtîndu-se cu repeziciune de Montreuil-sur-mer.
Era Jean Valjean. Doi sau trei cărăuşi au depus mărturie mai tîrziu că îl întîlniseră, că ducea un pachet şi era îmbrăcat cu o cămaşă de lucrător. De unde luase cămaşa aceea ? Nu s-a ştiut niciodată. E drept că, cu cîteva zile înainte, un lucrător bătrîn murise la infirmeria fabricii şi nu lăsase decît o cămaşă de lucru. Poate că era aceea.
încă un cuvînt despre Fantine.
Toţi avem o mamă : pămîntul. Fantine fu încredinţată acestei mame. Preotul crezu că face bine, şi poate că în adevăr făcea bine, oprind pentru săraci cea mai mare parte din suma pe care o lăsase Jean Valjean. La urma urmei, despre cine era vorba ? Despre un ocnaş şi o femeie de stradă. Din pricina asta, preotul simplifică înmormântarea Fan-tinei, o reduse la strictul necesar, adică la groapa comună.
Fantine fu deci îngropată în acel colţ al cimitirului unde nu se plăteşte, care e al tuturor şi al nimănui, şi în care săracilor li se pierde urma. Din fericire, dumnezeu ştie unde să găsească sufletele. Fantine fu culcată în întuneric, printre osemintele care se mai aflau acolo. Rămăşiţele ei pămînteşti zăcură în promiscuitate. Fu aruncată în groapa comună. Cum i-a fost patul, aşa şi mormîntul.

PARTEA

DOUA

COSETTE

CARTEA TNTll
WATERLOO
I

CE SE POATE VEDEA VENIND DE LA NIVELLES

Acum un an (în 1861), într-o frumoasă dimineaţă de mai, un drumeţ, cel ce povesteşte întîmplarea de faţă, venea de la Nivelles şi se îndrepta spre La Hulpe. Mergea pe jos. O luase printre două rînduri de arbori, pe o şosea lată, pietruită, care şerpuia pe nişte dealuri înşirate unul după altul, înălţînd drumul şi scoborîndu-l, întocmai ca nişte valuri uriaşe. Trecuse de Lillois şi de Bois Seigneur Isaac. Spre apus se zărea clopotniţa acoperită cu ţiglă din Braine-I'Alleud, care seamănă cu o oală întoarsă. Lăsase în urmă o pădure pe un dîmb, iar la o cotitură de drum lăturalnic, lîngă un fel de spînzurătoare putredă, pe care sta scris: Vechea barieră Nr. 4, o cîrciumă, pe faţada căreia se putea citi: La răscruce de vlnturi. Echabeau. Cafenea particulară.

După vreo mie de paşi de la cîrciumă, se pomeni în mijlocul unei vîkele, unde se află o apă care trece pe sub bolta unui podeţ din marginea drumului. Grupul de arbori răzleţi şi foarte verzi, care năpădesc valea pe o parte a drumului, se împrăştie de partea cealaltă prin livezi şi se îndreaptă cu gingăşie şi fără nici o rînduială înspre Braine-I'Alleud. Acolo, în dreapta, la marginea drumului, se afla un han, cu o trăsurieă pe patru roţi în faţa uşii, un morman de araci pentru hamei, un plug, o movilă de mărăcini uscaţi lîngă un gard viu, nişte var care fumega într-o groapă Pătrată, o scară în dreptul unui şopron vechi, cu pereţii de nuiele. O fetişcană plivea într-o holdă pe deasupra

căreia zbura, adus de vînt, un afiş mare, galben, pesemne al unei reprezentanţii dintr-altă parte, de la vreo serbare cîmpenească. Pe după coltul hanului, în dreptul unei bălti, în care se bălăceau un cîrd de raţe, se pierdea în mărăciniş o potecuţă prost pietruită. Drumeţul o luă pe acolo.

După vreo sută de paşi făcuţi pe lîngă un zid din veacul al XV-lea, streşinit cu olane puse în muchie, ajunse în faţa unei porţi de piatră boltite cu o grindă dreaptă deasupra, în stilul sever al lui Ludovic al XlV-lea, avînd de o parte şi de alta două basoreliefuri. O faţadă fără podoabe domina această poartă : un perete perpendicular pe fafadă ajungea aproape pînă la poartă, făcînd cu ea, dintr-o dată, un unghi drept. Pe locul dinaintea porţii erau trei grape, printre care creşteau de-a valma toate florile de mai. Poarta era încuiată. Avea două obloane hodorogite, împodobite cu un ciocan vechi şi ruginit.

Era o zi însorită; prin crengile copacilor trecea un freamăt molcom de primăvară care părea că vine mai degrabă de prin cuiburi decît din văzduh. O păsărică sprintenă, pesemne îndrăgostită, gungura în neştire în vîr-ful unui arbore.

Drumeţul se aplecă şi se uită cu băgare de seamă Ia piatra din stînga, unde văzu, în partea de jos a porţii, o spărtură rotundă, destul de mare, care semăna cu golul unei sfere. In clipa aceea, canaturile se dădură la o parte şi ieşi o ţărancă.

II văzu pe călător şi îşi dădu seama la ce se uită.

— O ghiulea franţuzească a făcut asta! zise ea. Şi adăugă : Şi ce vezi colo, mai sus, în poartă, lîngă piro nul ăla, e gaura făcută de una mai mare. Asta n-a stră puns lemnul.

— Cum îi spune locului ăstuia ? întrebă drumeţul.
— Hougomont, spuse ţăranca.
Drumeţul se ridică. Făcu cîţiva paşi şi se uită peste gard. In zarea îndepărtată, printre arbori, zări un fel de colnic şi pe colnicul ăsta ceva care, din depărtare, părea un leu.
Se afla pe cîmpul de luptă de la Waterloo.

II
HOUGOMONT
Hougomont a fost un loc al morţii, cea dintâi piedică, cea dintîi împotrivire întîlnită la Waterloo de acest mare pădurar al Europei care se numea Napoleon: cel dintîi nod sub lovitura securii.
Era un castel şi nu mai e decît o fermă. Pentru un cercetător al trecutului, Hougomont este HugornOns. Castelul fusese clădit de Hugo, sire de Şomerei, care înzestrase şi al şaselea paraclis al mănăstirii din Villiers.
Drumeţul împinse poarta, trecu pe lîngă o caleaşca veche de sub un portic şi intră în curte.
"Cel dintîi lucru care-i atrase atenţia în curtea asta fu o poartă din veacul al XVI-lea, care închipuia o boltă, totul fiind năruit în jurul ei. Aspectul monumental se naşte adesea din ruină. Lîngă boltă se deschide într-un zid o altă poartă unghiulară, din timpul lui Henric al IV-lea, şi prin care se vedeau pomii unei livezi. Lîngă poarta asta, o groapă de gunoi, nişte hîrleţe şi nişte lopeţi, cîteva căruţe, o fîntînă veche cu lespedea ei şi cu scripetele de fier, un mînz care zburdă, un curcan înfoiat, o capelă cu o clopotniţă mică, un păr înflorit cu ramurile întinse peste zidul capelei – iată cum arăta curtea pe care a visat s-o cucerească Napoleon. Această bucată de pămînt, dacă ar fi putut el pune mîna pe ea, i-ar fi dat, poate, stăpînirea lumii. Nişte găini scormonesc cu ciocul în ţărână. Se aude un mîrîit: un dulău îşi arată colţii, ţinînd locul englezilor.
Aici, englezii au fost vrednici de admiraţie. Cele patru companii de infanterie de gardă ale lui Gooke au ţinut piept timp de şapte ceasuri unei armate îndîrjite. _ Privit pe hartă, în plan geometric, cu clădirile şi cu zidul împrejmuitor, Hougomont se prezintă ca un fel de dreptunghi neregulat, cu un unghi retezat. E tocmai locul in care se află poarta dinspre miazăzi, păzită de zidul acesta de pe care se poate trage de-a dreptul în ea. Hougomont are două porţi: poarta dinspre miazăzi, a caste-

lului, şi poarta dinspre miazănoapte, a fermei. Napoleon trimisese împotriva Hougomontului pe fratele său Jerorne: diviziile Guilleminot, Foy şi Bachelu se opriră aici; aproape întreg corpul de armată al Iui Reille intră în luptă şi fu sfărâmat: ghiulelele lui Kellermann se irosiră toate în faţa acestui eroic colţ de cetate. Brigada Bauduin izbuti să străpungă Hougomontul pe la nord, în vreme ce brigada Soye abia putu pătrunde niţel pe la sud, dar fără să-l poată lua.
Clădirile fermei sînt aşezate în marginea de sud a curţii. O parte din poarta dinspre nord, sfărâmată de francezi, stă atîrnată pe zid. Sînt patru

scînduri bătute în două grinzi, pe care se mai văd urmele atacului. Poarta dinspre miazănoapte, spartă de către francezi şi căreia i s-a pus altă bucată în locul tăbliei spînzurate pe zid, dă spre fundul ogrăzii; e tăiată pătrat într-un zid a cărui temelie e de piatră, iar partea de isus din cărămidă, şi care mărgineşte ograda înspre nord. Este o poartă obişnuită pentru căruţe, ca la toate fermele, cu două canaturi late, făcute din scînduri de ţară; dincolo nişte păşuni. încăierarea pentru această intrare a fost înverşunată. Pe uşorul porţii au rămas vreme îndelungată tot soiul de urme de mîini însîngerate. Acolo a fost ucis Bauduin.
Viforul bătăliei stăruie încă în această ogradă ; grozăvia ei se vede bine; vălmăşagul adînc al încăierării s-a întipărit aici; viaţă şi moarte; parc-a fost ieri. Zidurile sînt în paragină, pietrele se năruiesc, spărturile ţipă, găurile sînt ca nişte răni; copacii aplecaţi, scuturaţi de fiori, parcă se căznesc s-o ia la fugă.
In 1815 curtea asta avea mai multe clădiri decît astăzi. Unele dintre ele, care între timp au fost date jos, alcătuiau un fel de întărituri, unghiuri şi colţuri de echer.
Aici se baricadaseră englezii. Francezii au pătruns înăuntru, dar n-au izbutit să se menţină. Lîngă capelă se înalţă prăbuşită, mai bine zis spintecată, o aripă a castelului, singura urmă ce mai dăinuieşte din castelul de la Hougomont. Castelul a slujit ca un fel de foişor, iar capela ca citadelă. S-au nimicit unii pe alţii. Impuş-

caii din toate părţile, din dosul zidurilor, din podurile hambarelor, din fundul pivniţelor, prin toate ochiurile ferestrelor, prin toate gîrliciurile, prin toate crăpăturile dintre pietre, francezii aduseseră snopi de nuiele şi dăduseră foc zidurilor şi oamenilor; gloanţelor le-au răspuns prin foc.
In aripa surpată, prin ferestrele zăbrelite, se văd încăperile dărăpănate ale unui grup de locuinţe din cărămidă ; infanteriştii englezi stătuseră la pîndă în aceste încăperi; scara în chip de spirală, crăpată de sus pînă jos, seamănă cu interiorul unei scoici sfărîmate. Ea are două caturi; asediaţi pe această scară, înghesuiţi pe treptele de sus, englezii le tăiaseră pe cele de jos. Sînt lespezile mari, albastre, făcute morman în nişte urzici. Vreo zece itrepte sînt încă prinse de zid; pe cea dinţii se află săpat chipul unui trident. Treptele astea, la care nu se poate ajunge, se ţin bine la locul lor. Restul pare o falcă fără dinţi. Mai sînt acolo şi doi copaci bătrîni; unul e uscat, celălalt, cu trunchiul ciuruit, înverzeşte în aprilie. De prin 1815 a început să crească prin mijlocul scării.
S-au măcelărit în capelă. Interiorul, în care domneşte iarăşi liniştea, e ciudat. Nu s-a mai slujit aici de la măcel. Cu toate astea, altarul a rămas în picioare, un altar din lemn nelucrat, pus pe-o temelie de piatră necio-plită. Patru pereţi văruiţi, o uşă în faţa altarului, două ferestre arcuite; pe uşă, un crucifix mare de lemn; deasupra crucifixului, o ferestruică pătrată, astupată c-un braţ de fîn; jos, într-un colţ, o veche cercevea cu toate geamurile sparte: aşa e capela. Lingă altar se află pironită o statuie din lemn a sfintei Ana, din veacul al XV-lea ; capul pruncului Isus a fost retezat de o schijă. Stăpîni o clipă pe capelă, pe urmă izgoniţi, francezii i-au dat foc. Flăcările s-au întins peste tot în această dărîmă-tură; a fost un

adevărat cuptor; uşa a ars, podelele au ars, dar Hristosul de lemn n-a fost scrumit de flăcări. Focul i-a mistuit picioarele, din care nu i se mai pot vedea decît cioturile înnegrite; pe urmă s-a stins. O

minune, spun cei de prin partea locului. Copilul Isus cu capul retezat n-a avut norocul Hristosului de lemn.
Pereţii sînt plini de iscălituri. Lîngă picioarele lui Hris-tos se poate citi acest nume: Henquinez. Pe urmă, altele: Coride de Rio Maior, Marques tj Marquesa de Altnagro (Habana). Se găsesc şi cîteva nume franţuzeşti cu semne de exclamare: semne de rnînie. Peretele a fost văruit din nou în 1849. Naţiunile se ocărau aici unele pe altele.
Chiar de la uşa acestei capele a fost ridicat un cadavru care ţinea în mină o secure. Era cadavrul sublocotenentului Legros.
La ieşirea din capelă, se vede în stînga o fîntînă. In curta sînt două. Te întrebi: de ce nu mai are fîntîna asta găleată şi lanţ ? Pentru că nu se mai scoate apă din ca. Dar din ce pricină nu se mai scoate apă din ea ? Pentru că e plină de schelete.
Ultimul om care a scos apă din această fîntînă a fost Guillaume van Kylsom, ţăran din Hougomont, care era grădinar acolo. La 18 iunie 1815 familia lui a fugit şi s-a adăpostit în pădure.
Pădurea din jurul mănăstirii Villiers a ascuns timp de cîteva zile şi nopţi pe toţi aceşti nefericiţi fugiţi de la casele lor. Şi astăzi încă anumite urme, uşor de recunoscut, cum sînt trunchiurile bătrîne ale arborilor arşi, ne arată locul unde au fost acele biete tabere pline de groază, pierdute în fundul hăţişurilor.
Guilîaume van Kyisom rămăsese la Hougomont „să păzească castelul" şi se pitulase într-o pivniţă. Englezii dădură peste el. II scoaseră din ascunzătoarea sa şi, prin lovituri cu latul isăbiei, luptătorii îl siliră pe omul ăsta înspăirnîntat să-i servească. Li se făcuse sete. Guillaume le dădu să bea. Din această fîntînă scotea el apă. Mulţi au băut acolo înghiţitura lor cea din urmă. Fîntîna din care s-au adăpat atîţia morţi trebuia să moară şi ea.
După bătălie toată lumea se grăbea să îngroape cada
vrele. Moartea are felul ei de a întuneca biruinţa şi ea •
face ca după glorie să urmeze ciuma. Tifosul e un adaos
al izbînzii. Fîntîna era adîncă: au făcui dintr-însa a°

iii»
mînt Au fost aruncaţi acolo trei sute de morţi. Oam ^°prea multă grabă. Erau oare morţi cu toţii ? Legenda
io ră nu Se zice că în noaptea următoare s-au auzit
spune La ii"- A f i J
din fîntînă glasuri stinse cennd ajutor.

Fîntîna a rămas stingheră în mijlocul ogrăzii. Trei ziduri, jumătate din piatră, jumătate din cărămidă, îndoite ca laturile unui paravan şi închipuind un turnuleţ pătrat, o înconjoară din trei părţi. Cea de-a patra latură e deschisă. Pe-acolo se scotea apa. Zidul din fund are un fel de spărtură, aproape rotundă, pesemne o gaură de obuz. Turnulejul avea un tavan din care n-au mai rămas decît bîrnele. Fierăria, care sprijină zidul din dreapta, are forma unei cruci. Cînd te apleci, privirea ţi se pierde într-un cilindru adînc de cărămidă, năpădit de întunecime. De jur împrejurul fîntînii, toată partea de jos a zidurilor e acoperită de urzici.
Fîntîna nu are ca faţadă lespedea lată, albastră, care slujeşte ca un fel de margine tuturor fîntînilor din Belgia. In locul lespezii albastre e o grindă de care se sprijină cinci sau şase butuci de lemn noduroşi şi ţepeni, care par nişte oase mari. Nu mai există nici găleată, nici lanţ, nici scripete; dar mai există jgheabul de piatră care slujea pentru scurgerea apei. Apa de ploaie se strînge aici şi din cînd în cînd cîte o pasăre din pădurea din apropiere coboară să bea, pe urmă îşi ia din nou zborul.
O casă, între ruinele acestea, casa fermei, e încă locuită. Uşa ei dă spre curte. Lîngă tăbliţa frumoasă a unei încuietori gotice uşa are un mîner de fier în chip de trifoi, aşezat de-a curmezişul. In clipa cînd locotenentul hano-vrez^Wilda a apăsat pe mîner ca să se adăpostească în fermă, un soldat francez din geniu i-a retezat mîna cu o lovitură de secure.
Bunicul familiei care locuieşte aici era fostul grădinar van Kylsorn, mort de multă vreme. O femeie cu părui cărunt ne spune :
mine mă
25+
365

^ ~~ Erarn aici. Aveam trei ani. Surorii mele mai mari 11 era frică şi plîngea. Ne-au dus în pădure. Pe

ţinea mama în braţe. Toţi puneau urechea la pămînt ca să asculte. Eu făceam ca tunul şi ziceam: „Bum, bum !"
0 poartă a ogrăzii, cum am mai spus, dă în livadă.
Livada e înfricoşătoare.
Este alcătuită din trei părţi: am putea spune chiar din trei acte. Partea întîi e o grădină ; partea a doua e livada; iar a treia o pădure. Toate aceste trei părţi au o împrejmuire comună : spre intrare, clădirile castelului şi ale fermei ; în stînga, un gard viu; în dreapta, un zid; în fund, un alt zid. Zidul din dreapta e din cărămidă; cel din fund e din piatră. Intîi intri în grădină. E în pantă, plantată cu coacăze, e plină de buruieni şi se sfîrşeşte cu o terasă monumentală de piatră, mărginită de stîlpi învoiţi. O grădină senioreală, în stilul franţuzesc dinaintea lui Lenotre'; astăzi, numai dărîrnături şi bălării. In partea de sus a stîlpilor sînt nişte globuri care par ghiulele de piatră. Au mai rămas în picioare patruzeci şi trei de stîlpi; ceilalţi sînt trîntiţi în iarbă. Aproape toţi sînt ciuruiţi de proiectile. Un stîlp sfărîmat zace pe parapet întocmai ca un picior rupt.
In grădina asta, dincolo de livadă, pătrunseră şase vol-tijori2 din I-iul regiment de infanterie şi, nemaiputînd să scape, încolţiţi şi alungaţi ca nişte urşi în vizuină, primiră lupta cu două companii hanovreze, dintre care una era înarmată cu carabine. Hanovrezii se urcaseră pe balustradă,

şi trăgeau de-acolo. Voltijorii, răspunzînd de jos, şase contra două sute, curajoşi, neavînd alt adăpost decît tufele de coacăze, ţinură piept un sfert de ceas pînă să fie răpuşi.
Urcăm vreo cîteva trepte şi, din grădină, ajungem în livada propriu-zisă. Acolo, pe locul ăsta de cîţiva stînjeni pătraţi, o mie cinci sute de oameni au fost seceraţi în mai puţin de un ceas. Zidul pare gata să reînceapă lupta. Cele treizeci şi opt de metereze făcute de englezi la înălţimi deosebite se vad şi azi. In dreptul celui de-a! şaisprezе-
1 Arhitect-peisagist din secolul a! XVII-lea. A amenajat, între altele, parcul palatului din Versailles.
2 Infanterişti de elită (în armata franceză dinainte de 1870),

lea Se află două morminte engleze de piatră. Nu sînt metereze decît în zidul dinspre miazăzi; pe acolo se dădea atacul principal. Zidul ăsta era acoperit în afară de un gard viu, foarte înalt; francezii ajunseră în faţa lui, crezură că 'nu e 'vorba decît de un gard viu, îl trecură şi dădură peste zid, obstacol şi capcană, cu infanteria engleză în spatele lui, cu cele treizeci de metereze văr-gînd foc toate deodată, un potop de şrapnele şi de gloanţe; brigada Soye fu nimicită aici. Aşa a-nceput VVaterloo.
Cu toate acestea, livada a fost cucerită. Neavînd scări, francezii s-au căţărat cu unghiile. S-au dat lupte corp la corp pe sub copaci. Toată pajiştea de-aici a fost scăldată în sînge. Un batalion din Nassau, alcătuit din şapte sute de oameni, a fost nimicit. Partea din afară a zidului, asupra căruia fuseseră concentrate cele două baterii ale lui Kellermann, e ciuruită de gloanţe.
In mai livada se înviorează ca oricare alta. Cresc aici gălbenele şi părăluţe; iarba e înaltă; o pasc caii de plug; deasupra aleelor atîrnă nişte frînghii din păr de cal, pe care se usucă rufele, silindu-i pe trecători să plece capul; umbli prin paragină, iar piciorul ţi se înfundă în muşuroaie de eîrtiţă. Printre bălării se vede un trunchi de copac scos din rădăcină, culcat la pămînt şi care înverzeşte. Maiorul Blackrnann s-a rezemat de el cînd şi-a dat sufletul. Alături, sub un arbore înalt, s-a prăbuşit generalul german Duplat, scoborîtor al unei familii franceze care s-a refugiat după revocarea edictului de Ia Nantes'. Lîngă el se încovoaie un măr bătrîn, bolnav, legat cu un bandaj de paie şi de humă. Aproape toţi merii sînţ gîrboviţi de bătrîneţe. N-a rămas unul să nu fi fost lovit de-un glonţ sau de-un şrapnel. Livada e plină de scheletele arborilor morţi.
1 Edict dat tn 1598 de regele Franţei Henric al IV-lea, prin care se corda protestanţilor libertatea cultului, în afară de Paris şi alte cîtev* rll i fflar'' EdictuI a fost revocat în 1685 de Ludovic al XlV-Iea, Ia cere-rSsH »iStente aIe lezuitiIor- Sute de mii de protestanţi (calvinist!) au pa-«ton.i Frsnţs, refugllndu-se în Anglia, Olanda, Elveţia ?! Prusia.

ilîite

Corbii se rotesc printre crengi. In fund se află o pădurs plină de viorele. Bauduin mort, Foy rănit, focul, măcelul, carnajul, un rîu de sînge englezesc, de sînge german şi de sînge francez, amestecate cu îndîrjire, o

fîntînă plină de cadavre, regimentul din Nassau şi regimentul din Brunswick nimicite, Duplat ucis, Blackmann ucis, infanteria engleză mutilată, douăzeci de batalioane franceze din cele patruzeci ale corpului lui Reille decimate, trei mii de oameni trecuţi prin foc şi sabie, ciopîrţiţi, măcelăriţi, împuşcaţi – numai în dărîmătura asta din Hougomont; şi toate astea, pentru ca un ţăran să-i poată spune astăzi unui trecător: „Domnule, dacă doriţi, daţi-rni trei franci şi vă povestesc ce-a fost la Waterloo!"

UI

18 IUNIE 1815

Să ne întoarcem puţin în urrnă (e un drept al povestitorului) şi să ne oprim iarăşi asupra anului 1815, şi chiar puţin mai înainte de epoca în care începe acţiunea povestită în partea întîî a lucrării de faţă.

Dacă n-ar fi plouat în noaptea de 17 spre 18 iunie 1813, viitorul Europei ar fi fost desigur cu totul altul'. Cîteva picături de apă rnai mult sau mai puţin au adus prăbuşirea lui Napoleon. Pentru ca Waterloo să fie sfîrşituî Austerlitzului, providenţa n-a avut nevoie decît de un pic de ploaie; un nor care s-a ivit atunci fără nici un rost în acel anotimp pe cer a fost de ajuns ca să doboare o lume.

l Atragem atenţia cititorilor asupra caracterului neştiinţîfic pe care-I capătă ia Victor Hugo interpretarea faptelor istorice. Tendinfa aceasta, ele a atribui faptelor întîmplătoare un caracter determinant In dezvoltarea vieţii sociale, este tipică pentru mtiîţi dintre gînditorii premarxiştl, I" general pentru aşa-numitii fatalişti In interpretarea fenomenelor istorice (n. r.)«

Bătălia de la Waterloo (şi asta i-a dat Iui Blucher timpul necesar ca sa sosească), n-a putut începe decît la

ceasurile unsprezece şi jumătate. De ce? Pentru că ămîrttul era moale. A fost nevoie să se aştepte pînă se va usca puţin, pentru ca artileria să se poată mişca.

Napoleon era ofiţer de artilerie şi vedea totul sub acest uncrhi \în esenţă, acest strălucit căpitan era acelaşi om care w raportul către directorat asupra Abukirului', spunea ' ,Ufia dintre ghiulelele noastre a ucis şase oameni". Toate 'planurile sale de luptă sînt făurite numai în funcţie de proiectil. A concentra toată artileria asupra unui singur pUnct – iată cheia biruinţelor saje. Socotea strategia generalului duşman drept o cetăţuie şi o bătea cu tunui. Hărţuia fără încetare punctul slab cu şrapnele; începea şi sfîrşea bătăliile cu tunul. Tirul făcea parte din geniul său. Străpungerea careurilor, spulberarea regimentelor, spargerea fronturilor, zdrobirea şi împrăştierea maselor, totul se reducea pentru el la a lovi, a lovi, a lovi fără încetare – şi sarcina asta i-o încredinţa ghiulelei. Metodă de temut şi care, unită cu geniul, l-a făcut de neînvins, vreme de cincisprezece ani, pe acest încruntat atlet al încăierării războinice.

La 18 iunie 1815 el se bizuia cu atît mai mult pe artilerie, cu cît se bucura şi de superioritatea numerică. Wellington nu avea decît o sută cincizeci de guri de foc, pe cînd Napoleon avea două sute patruzeci.

Inchipuiţi-vă un teren uscat şi artileria putînd să se mişte. Acţiunea a început la şase dimineaţa. Bătălia ar fi fost cîştigată şi terminată la ora două, deci cu trei ceasuri înainte de atacul prusac.

Care-i partea de vină a lui Napoleon în pierderea acestei bătălii ? Poate fi oare învinovăţit cîrmaciul de naufragiu ?
Nu cumva neîndoiosul declin fizic al lui Napoleon se agrava, în vremea aceea, prin vreo zdruncinare lăuntrică ? hei douăzeci de ani de războaie sleiseră oare deopotrivă tăişul ca şi teaca, sufletul ca şi trupul ? începuse oare
, Localitate ^e Pe coasta mediteraneană a Egiptului, în faţa căreia ^ota engleză a nimicit Ia 1 august 1798 flota franceză care-l transportase apolcon Bonaparte şi armata sa expediţionară la gurile Nilului, ictorie a Iui Napoleon asupra turcilor (1799).

să-l stingherească pe căpitan veteranul ? Intr-un cuvînt, aşa cum au socotit mulţi istorici de seamă, geniul acesta se întuneca ? Se lăsa oare cuprins de mînie, ca să-şi ascundă sie însuşi propria sa slăbiciune ? începea să se clatine sub amăgirea unui îndemn spre aventură ? Ajungea, lucru grav pentru un general, să nu-şi mai dea seama de primejdie ? Există oare la categoria asta a oamenilor mari, pozitivi, pe care i-am putea numi uriaşi ai acţiunii, o vîrstă de miopie a geniului ? Bătrî-neţea nu are nici o înrîtirire asupra geniilor idealiste ; pentru oameni ca Dante şi ca Michelangelo, a îmbătrîni înseamnă a creşte; pentru cei ca Hanibal şi ca Bona-parte – însemnează oare a da înapoi ? Să fi pierdut Napoleon adevăratul simţ al biruinţei ? Să fi ajuns a nu mai fi în stare să-şi dea seama de primejdie, a nu mai presimţi cînd i se întinde o cursă, a nu mai deosebi marginea care se năruie a prăpăstiilor ? Nu mai simţea apropierea catastrofelor ? El, care altădată cunoştea toate căile îzbînzii şi care, de la înălţimea carului său cu fulgere, ţi le arăta cu un gest suveran, era oare atît de buimăcit incit să ducă în prăpastie furtunoasele sale legiuni ? La patruzeci şi şase de ani să fi fost el cuprins de o supremă nebunie ? Acest conducător titanic al destinului nu mai era decît un mare rătăcit ? Nu sîntem de această părere.
Planul său de luptă era, după mărturia tuturor, o capodoperă. Să pornească de-a dreptul asupra centrului liniei aliate, să facă o spărtură la duşman, să-l frîngă în două, să împingă aripa britanică spre Hal, iar aripa prusacă spre Tongres, să reducă pe Wellington şi pe Blucher la două frînturi, să pună mîna pe Mont-Saint-Jean, să cucerească Bruxelles-ul, să-l arunce pe german în Rin şi pe englez în mare. Asta urmărea Napoleon în această bătălie. Pe urmă, va vedea.
Se înţelege de la sine că nu avem pretenţia să facem aici istoria bătăliei de la Waterloo; una dintre întîmplă-rile care au dat naştere dramei pe care o istorisim, deşi se leagă de această bătălie, scopul nostru nu este des-370

"erea eî, care, de altminteri, a fost făcută – şi făcută în' chip magistral – dintr-un punct de vedere de către Napoleon însuşi, iar dintr-un alt punct de vedere de către o pleiadă întreagă de istorici.
Cît despre noi, îi lăsăm pe istorici să se certe; noi nu sîntem decît un martor de la distanţă, un trecător ne aceste meleaguri, un cercetător aplecat pe-acest pămînt frămîntat cu sînge omenesc, socotind poate aparenţele drept realităţi; nu avem dreptul de-a înfrunta în numele

ştiinţei o întreagă înlănţuire de fapte în care se găseşte fără îndoială şi un element amăgitor; nu avem nici experienţa militară, nici priceperea în materie de strategie, care ar putea să justifice un sistem; după părerea noastră, la Waterloo, un lanţ de întîmplări neprevăzute îi covîrşeşte pe cei doi mari căpitani; iar dacă-i vorba de soartă, acest acuzat misterios, noi judecăm cum judecă poporul, acest naiv judecător.

IV

A

Cei care doresc să-şi închipuie exact bătălia de la Waterloo n-au decît să facă, în gînd, pe pămînt, un A mare. Piciorul din stînga al literei A e drumul spre Niyelles; piciorul din dreapta e drumul spre Genappe; iiniuţa dintre ele e drumul desfundat de la Ohain la Braine-l'Alleud. Vîrful literei A este Mont-Saint-Jean; acolo e Wellington; punctul din stînga de jos e Hougo-mont; acolo se află Reille împreună cu Jerome Bona-parte; punctul din dreapta de jos este Belle-Alliance; acolo se află Napoleon. Puţin mai jos de punctul unde "niuţa lui A întîlneşte şi taie piciorul din dreapta e Haie-Sainte. Exact în mijlocul liniuţei se află punctul "nde s-a spus cuvîntul hotărîtor al bătăliei. Acolo a fost aşezat leul, simbolul involuntar al eroismului suprem al gărzii imperiale

37!

Triunghiul din vîrful literei A, cuprins între cele două picioare şi liniuţă, e podişul Mont-Saint-Jean. Toată bătălia s-a desfăşurat pentru stăpînirea lui.

Aripile celor două armate se întindeau spre dreapta şi spre stînga drumurilor dinspre Genappe şi Nivelles; d'Erlon – ţinîndu-i piept lui Pieton, iar Reille – ţinîn-du-i piept lui Hill.

Mai sus de vîrful lui A, în spatele podişului Mont-Saint-Jean, se află pădurea Soignes.

Cît despre cîmpia propriu-zisă, închipuiţi-vă o bucată întinsă de pămînt, foarte accidentată; fiecare cută domină cuta următoare, iar toate laolaltă urcă spre Mont-Saint-Jean şi se înfundă în pădure.

Două oştiri duşmane pe un cîmp de luptă sînt ca doi luptători care se iau la trîntă. Fiecare caută să-l pună jos pe celălalt. Se folosesc de tot ce le iese înainte; un tufiş devine un punct de sprijin; colţul unui zid este un meterez; negăsind nici o cocioabă în spatele căreia să se adăpostească, un regiment o ia la fugă; o surpătură de pămînt, o diferenţă de nivel, o potecă aşezată de-a curmezişul, o rîpă, o pădure, pot opri pe loc călcîiul acestui uriaş care se numeşte o armată şi să-l împiedice să dea înapoi. Cel ce iese din cîmpul de luptă pierde bătălia. De aceea, comandantul care poartă răspunderea e nevoit să cerceteze cel mai mic pîlc de arbori şi să adîncească cea mai neînsemnată cută de teren.

Cei doi generali cercetaseră cu luare-aminte cîmpia de la Mont-Saint-Jean, cunoscută astăzi sub numele de Gîmpia de la Waterloo. Cu un an mai înainte, Wellington o cercetase cu prevăzătoare agerime de minte pentru eventualitatea unei mari bătălii. Pe locul acesta, pentru duelul din ziua de 18 iunie, Wellington se simţea la largul său, pe cînd Napoleon se afla la strîmtoare. Armata engleză era pe înălţime, iar cea franceză era în vale.

Ar fi de prisos să-l descriem aici pe Napoleon călare, cu ocheanul în mînă, pe colina de la Rossomme, în zorii
372

'lei de 18 iunie 1815. înainte de a-l descrie noi, I-a văzut toată lumea. Cu profilul său liniştit sub chipiul şcolii din Brienne, în uniforma verde, cu reverul alb acoperind decoraţia, cu haina-i lungă ascunzînd epoleţii, cu cordonul roşu îndoit sub vestă, cu pantaloni de piele, ne calul alb eu valtrapuri de catifea purpurie, purtînd în colţuri litera N cu coroană şi cu vulturi, cu cizmele de călărie trase peste ciorapii de mătase, pinteni de argint, spadă de la Marengo – toată figura asta a celui din urmă Cezar e vie în mintea tuturor, aclamată de unii, osîndită de alţii. Multă vreme figura aceasta a stat în plină lumină; asta din pricină că cei mai mulţi dintre eroi răspîndesc o anumită negură de legendă care întunecă adevărul, pe un timp mai mult sau mai puţin îndelungat. Dar acum se face ziuă şi istoria îşi spune cuvîntul.
Lumina aceasta care se numeşte istorie e nemiloasă; ea are acea caracteristică dumnezeiască şi ciudată că, fiind lumină şi tocmai pentru că e lumină, aşterne adeseori umbră acolo unde mai înainte străluceau raze; din acelaşi om ea face două năluci deosebite, o asmute pe una împotriva celeilalte şi o nimiceşte; adîncurile întunecate ale despotului se războiesc cu strălucirea orbitoare a marelui căpitan. De-aici rezultă o măsură mai dreaptă în preţuirea definitivă a popoarelor. Pîngărirea Babilonului îl micşorează pe Alexandru'. încătuşarea Romei îl micşorează pe Cezar2. Nimicirea Ierusalimului ÎI micşorează pe Titus3. Tirania îl urmăreşte pe tiran. E o nenorocire pentru om să lase pe urma lui o pată de întuneric care-i seamănă.
^ Aluzie !a jefuirea Babilonului, oraş în Mesopotamla, una din eapita-le.e imperiului persan, cucerit de Alexandru, regele Macedoniei, în «1 T.e.n.
2 Aluzie la dictatura de scurtă durată a lui [uliu Cezar (secolul I I.e.n.),
Referire la distrugerea Ierusalimului de către Titus, fiul împăratului roman vesnasian, tn anul 70.
373

V „QUID OBSCURUM"' AL BĂTĂLIILOR
Cunoaştem cu toţii partea întîi a acestei lupte; la început tulbure, îndoielnica, şovăitoare, plină de ameninţare pentru arnîndouă armatele, dar pentru englezi mai mult decît pentru francezi.
Plouase toată noaptea; pămîntul fusese desfundat de atîta ploaie; apa se strînsese ici şi colo în gropile cîm-pului ca în nişte căldări; pe alocuri convoaiele de căruţe se înfundaseră pînă în osie; de pe chingile cailor noroiul picura în stropi; dacă grîul şi secara, culcate la pămînt de această gloată de căruţe în marş, n-ar fi acoperit urmele, făcînd aşternut sub roţi, nici o mişcare – mai ales în văile dinspre Papelotte – n-ar fi fost cu putinţă.
Lupta începu tîrziu ; Napoleon, cum am mai spus, avea obiceiul să ţină toată artileria în mină, ca pe un pistol, ţintindu-l cînd într-un punct, cînd într-altul al bătăliei; hotărîse să aştepte pînă ce bateriile înhămate vor

putea să se mişte şi să galopeze în voie; pentru asta trebuia să răsară soarele şi să usuce pămîntul. Dar soarele nu răsări. Nu mai era întîlnirea de la Austerlitz. In clipa cînd se auzi cea dintîi lovitură de tun, generalul englez Colville se uită la ceas şi văzu că era ora unsprezece şi treizeci şi cinci de minute.
Bătălia fu începută cu înverşunare, poate chiar cu mai multă înverşunare decît ar fi vrut împăf&tul, de către aripa stîngă franceză, împotriva Hougomontului. Napoleon atacă în acelaşi timp centrul, împingînd brigada Quiot înspre Haie-Sainte, iar Ney2 împinse aripa dreaptă franceză împotriva aripii stîngi engleze, care se sprijinea pe Papelotte.

1 Acel eeva obscur (în original tn limba latină).
2 Mareşal al Imperiului. A luat parte şi s-a distins tn mal toate cam paniile lui Napoleon. Trecut d» partea Burbonllor In 1814, i-a părăsit tn anul următor cu o bună parte din trupe, uşurtnd restabilirea imperiului. După tnfrtngerea de la Waterloo 8-a refugiat în Elveţia, dar a fost prins, judecat }1 tondaranat Ia moarte.

Atacul dezlănţuit împotriva Hougomontului era oarecum simulat. A-l atrage acolo pe Wellington, a-l face să se abată spre stînga – acesta era planul. Şi planul ar fi izbutit, dacă cele patru companii de gardă engleze şi vitejii belgieni din diviziile Perponcher nu şi-ar fi păstrat cu tărie poziţiile, astfel încît Wellington, în loc să-şi îngrămădească trupele acolo, se putu mărgini să trimită pentru întărire doar patru companii de gardă şi un batalion din Brunswick.
Atacul aripei drepte franceze, îndreptat asupra punctului Papelotte, era serios; să dea peste cap stînga engleză, să taie drumul spre Bruxelles, să stăvilească trecerea prusacilor, care puteau sosi dintr-un moment într-altul, să ia cu asalt Mont-Saint-Jean, să-l împingă pe Wellington spre Hougomont, de-acolo spre Braine-l'Alleud, apoi spre Hal – nimic mai limpede. Cu excepţia cîtorva incidente, atacul acesta reuşi. Papelotte fu luat; Haie-Sainte căzu.
Un amănunt ce trebuie reţinut. Infanteria engleză, şi în special brigada lui Kempt, erau alcătuite în mare parte din recruţi. Aceşti soldaţi tineri s-au purtat eroic în faţa temutei noastre infanterii; cu toată lipsa lor de experienţă, au ştiut să iasă vitejeşte din încurcătură; s-au dovedit mai ales foarte buni trăgători; ca puşcaş, lăsat întrucîtva de capul lui, soldatul se simte, ca să spunem aşa, propriul său general; recruţii aceştia au arătat că au ceva din spiritul inventiv şi din înverşunarea soldatului francez. Infanteria aceasta de ucenici a luptat cu însufleţire, lucru ce l-a nemulţumit pe Wellington.
După ce Haie-Sainte căzu, bătălia începu să şovăie.
In cuprinsul acestei zile, între amiază şi ceasurile patru după-masă, există un răstimp întunecat; mijlocul bătăliei e întrucîtva nelămurit, făcînd parte din punctul înnourat al încăierării. Se întuneca. In,negură se desluşeau azuirj uriaşe, un miraj ameţitor, dichisul de campanie
Pe vremea aceea, astăzi aproape necunoscut, căciulile
Cu PamP°ane, săculeţele de la centură fluturînd cu curelele

încrucişate, leduncile cu cartuşe, dolmanele husarilor, cizmele roşii cu zeci de cute, chipiurile grele împodobite cu găitane, infanteria aproape neagră din Brunswick amestecată cu infanteria stacojie din Anglia, soldaţii englezi avînd în locul epoleţilor nişte colaci mari, albi şi rotunzi, cavaleria uşoară hanovreză cu căşti lunguieţe de piele, cu benzi de aramă şi cu penaj roşu, scoţienii cu genunchii goi şi cu pleduri cadrilate, ghetrele mari, albe, ale gre-nadirilor noştri – toate acestea alcătuiau tablouri vrednice de Salvator Roşa ', iar nu linii strategice bune pentru Gribeauval2.

Ceva dintr-o furtună se amestecă totdeauna într-o bătălie. Quid obscurum, quid divinum3. Fiecare istoric scoate oarecum ceea ce-i convine din acest vălmăşag. Oricare ar fi socotelile generalilor, ciocnirea maselor înarmate aduce unele răsturnări ce nu se pot prevedea; cînd se trece la acţiune, cele două planuri ale celor doi conducători intră unul într-altul şi se deformează unul pe altul. Un anumit punct al cîmpului de luptă înghite mai mulţi luptători decît altul, întocmai ca acele terenuri, mai mult sau mai puţin spongioase, care sug mai repede sau mai încet apa cu care sînt stropite. Eşti silit să arunci acolo mai mulţi soldaţi decît aveai de gînd. Cheltuieli neprevăzute. Linia de luptă pluteşte şi şerpuieşte ca un fir, valuri de sînge curg fără socoteală, frontul armatelor se încreţeşte ca o apă care unduie, regimentele – înaintînd sau dînd înapoi – alcătuiesc capuri sau golfuri, toate aceste stînci se mişcă fără încetare unele în faţa altora; în locul infanteriei soseşte artileria; în locul artileriei vine cavaleria; batalioanele sînt un fel de dîre de fum. Parcă era ceva acolo; te uiţi bine – nu mai e nimic; luminişurile îşi schimbă locul; cutele întunecoase înaintează şi se retrag; suflă un vînt ca de mormînt, care împinge, goneşte, umflă şi risipeşte aceste

1 Pictor italian (1615–1673), renumit prin coloritul intens 5I variat al pînzeîor sale.
2 General francez, creatorul unor tipuri perfecţionate de tunuri de care s-a servit Napoleon.
3 Acel ceva obscur, acel ceva divin (în origina! fn limba latinii).

mulţimi sîngeroase. Ce este o încăierare ? O oscilaţie. Nemişcarea unui plan geometric arată un minut, nu o zi Pentru zugrăvirea unei bătălii e nevoie de pictori viguroşi, care să cuprindă haosul în pensula lor; Rem-brandt e mai nimerit ca stil decît Van der Meulen ',. Van der Meulen, veridic la amiază, minte la orele trei. Geometria înşeală; numai uraganul este adevărat. Asta-l îndreptăţeşte pe Polard2 să-l contrazică pe Polibiu. Trebuie să adăugăm că vine întotdeauna o anumită clipă cînd bătălia se schimbă în luptă corp la corp, se re-strînge, se fărîmiţează într-o mulţime de fapte mărunte, care, ca să împrumutăm chiar expresia lui Napoleon, „ţin mai mult de biografia regimentelor decît de istoria unei armate". în cazul acesta, istoricul are dreptul netăgăduit de a spune pe scurt. El nu e în măsură să redea decît liniile principale ale luptei; şi oricît de

conştiincios ar fi, nici un povestitor nu va fi în stare să contureze în chip desăvîrşit forma acelui nor îngrozitor care se numeşte o bătălie.
Adevărul acesta, valabil pentru toate marile ciocniri militare, se aplică mai cu osebire luptei de la Waterloo.
Cu toate acestea, după-amiază, la un anumit moment, bătălia se preciza.

VI

ORELE PATRU DUPA-AMIAZA

Pe la orele patru, situata armatei engleze era gravă. Prinţul de Orange comanda armata din centru, Hill aripa dreaptă, Pieton aripa stîngă. Bătăios şi ca scos din fire, prinţul de Orange le striga olando-b'elgienilor : „Nassau, Brunswick, tot înainte, numai înainte!" Hill, slăbit, ^ceruse întăriri lui Wellington; Pieton murise. In clipa cînd englezii Ie smulseseră francezilor drapelul regi-

* Plct°r flamand (1634–1690). A pictat cu predilecţie scene de război.
Scriitor militar francez din secolul al XVIN-Iea. A scris, între altele. comentariu la Istoria universală a istoricului grec Polibiu (secolul al " 'ea î.e.n.).

meritului 105 de linie, francezii ornorîseră în tabăra engleză pe generalul Pieton cu un glon{ în cap. Pentru Wellington bătălia avea două puncte de sprijin: Hougo-mont şi Haie-Sainte, Hougomont rezista încă, dar era în flăcări; Haie-Sainte căzuse. Din batalionul german care-l apăra nu scăpaseră cu viată decît patruzeci şi doi de oameni; toţi ofiţerii – afară de cinci – muriseră sau fuseseră prinşi. Trei mii de luptători se măcelăriseră în această şură. Un sergent din infanteria engleză, cel mai bun boxer al Angliei, pe care tovarăşii săi îl socoteau invulnerabil, fusese omorît aici de un mic toboşar francez. Baring fusese scos din poziţie şi dat înapoi; Alten – trecut prin sabie. Se pierduseră cîteva drapele, printre care unul al diviziei Alten şi unul al batalionului din Lunebourg, purtat de un principe din familia Deux Pont. Scoţienii cenuşii nu mai existau; dragonii cei mari ai lui Ponsomby fuseseră sfîrtecaţi. Viteaza cavalerie dăduse îndărăt în faţa lăncierilor Iui Bro şi a cuirasierilor lui Travers; din o mie două sute de cai nu mai rămăseseră decît şase sute; din trei locotenenţi-colonei, doi erau la pămînt; Hamilton rănit, Mater ucis. Ponsomby căzuse străpuns de şapte lovituri de suliţă. Gordon murise, Marsh murise. Două divizii, a cincea şi a şasea, fuseseră nimicite.
Hougomont fiind aproape cucerit, Haie-Sainte luat, nu mai rămînea decît un nod : centrul. Şi nodul ăsta rezista mereu. Wellington îl întări, trimiţîndu-i acolo pe Hill, care se afla la Marbe-Braine, şi pe Chasse, care se afla la Braine-l'Alleud.
Centrul armatei engleze, de-o formă puţin concavă – foarte înţesat şi foarte compact – avea o poziţie bine întărită. Stăpînea podişul de la Mont-Saint-Jean, avînd în spate satul, iar în faţă povîrnişul, pe vremea aceea foarte anevoios. Era apărat de locuinţa asta puternică de piatră, care pe atunci făcea parte din domeniile comunei Nivelles şi care se afla la

întretăierea drumurilor; o clădire din secolul al XVI-lea atît de solidă, fncît ghiulelele ricoşau într-însa fără s-o clintească. De jur-

împrejurul podişului englezii tăiaseră ici şi colo gardurile vii, croiseră ferestre prin mărăciniş, aşezaseră o gură de tun între două crengi, crenelaseră tufişurile. Artileria lor stătea la pîndă printre buruieni. Această stratagemă, fără îndoială îngăduită în război, care admite asemenea şiretlicuri, era atît de bine pusă la cale, încît Haxo, trimis de împărat pe la ceasurile nouă dimineaţa să recunoască poziţiile bateriilor duşmane, nu văzuse nimic şi se întoarse să-i spună lui Napoleon că nu se zărea nici o piedică, în afară de două baricade care închideau drumul spre Nivelles şi Genappe. Era tocmai vremea cînd lanurile sînt înalte; la marginea podişului, un batalion din brigada Kempt, al 95-lea, înarmat cu carabine, se culcase în grîul mare.
Pus astfel la adăpost şi bine susţinut, centrul armatei anglo-olandeze se afla într-o situaţie foarte bună.
Poziţia aceasta nu era ameninţată decît dinspre pădurea Soignes, pe atunci învecinată cu cîmpul de luptă şi străbătută de eleşteele Groenendael şi Boitsfort. O armată n-ar fi putut să se retragă pe acolo fără să se destrame; regimentele s-ar fi fărîmiţat îndată. Artileria s-ar fi împotmolit în mlaştini. Retragerea, după părerea multor oameni competenţi – ce-i drept, combătută de alţii – ar fi fost o fugă în dezordine.
Wellington întări centrul cu o brigadă a lui Chasse, adusă de la aripa dreaptă, şi cu o brigadă a lui Wincke, scoasă de la aripa stîngă, precum şi cu divizia Clinton. Englezilor săi, regimentelor lui Halkett, brigăzii Iui Mitchell, infanteriei lui Maitland, le trimise drept întărire Şi ca unităţi de sprijin infanteria din Brunswick, contingentul din Nassau, pe hanovrezii din Kj'elmansegge şi pe germanii din Ompteda. Avea prin urmare la îndemînă douăzeci şi şase de batalioane. „Aripa dreaptă – cum spune Gharras' – fu răsfrîntă înapoia centrului." O
1 Scriitor militar francez (1810–1865), prieten cu Victor Hugo, exilat " Şi el în 1848, după lovitura de stat a lui Ludovic-Napoleon Bonaparte. tste cunoscut mal ales prin cartea sa Bătălia de la Waterloo, principalul "°l if 'Ul HU8° P6ntrU "rtea Intti di" partsa a d0US a romanuIui

H

baterie puternică fusese ascunsă după nişte saci de pă-mînt, în punctul unde se aflâ astăzi ceea ce se numeşte Muzeul Waterloo. Wellington mai avea într-o vale dra-gonii de gardă ai lui Somerset, cu o mie patru sute de cai. Era cealaltă jumătate a acelei cavalerii engleze, pe drept cuvînt vestită. Ponsomby distrus, rămîne Somerset.
Bateria de care am amintit şi care, o dată lucrarea terminată, ar fi fost aproape o redută, se afla aşezată îndărătul unui zid de grădină, foarte scund, căptuşit în grabă cu un strat de saci de nisip şi cu un parapet lat

de părnînt. Lucrarea nu fusese isprăvită ; n-a fost vreme să fie întărită de jur împrejur.
Neliniştit, dar stăpîn pe sine, Wellington era călare şi rămase acolo toată ziua, în aceeaşi atitudine, puţin mai sus de vechea moară de la Mont-Saint-Jean, care există şi azi, sub un ulm pe care, mai tîrziu, un englez, vandal plin de entuziasm, l-a cumpărat cu două sute de franci, l-a retezat şi l-a luat cu el. Wellington a fost acolo de un eroism rece. Ploua cu ghiulele. Aghiotantul Gordon căzuse la picioarele lui. Lordul Hill, arătîndu-i un obuz care tocmai exploda, îi spuse: „Milord, ce instrucţiuni şi ce ordine ne lăsaţi dacă veţi fi ucis ?" „Să faceţi ca mine!" îi răspunse Wellington. Lui Clinton îi spuse laconic: „Să ţineţi piept aici pînă la ultimul om!"
De bună seamă, ziua se sfîrşea rău, Wellington le striga foştilor săi camarazi de la Talavera, de la Vittoria şi de la Salamanca ' : „Boys3 (băieţi!), puteţi da oare înapoi ? Gîndiţi-vă Ia bătrîna Anglie I"
Pe la ora patru, frontul englez începu să se clatine. Deodată, pe coama podişului, nu se mai văzură decît puşcaşii şi artileria ; ceilalţi dispărură; puse pe fugă de obuzele şi ghiulelele franceze, regimentele se adăpostiră
1 Localităţi din Spania în care s-au dat lupte Intre englezi, comandaţi de Wellington, şi trupele de ocupaţie ale lui Napoleon.
2 In englezeşte în text.

în valea care se încrucişează şi astăzi cu poteca din dos a fermei de la Mont-Saint-Jean; se făcu o mişcare îndărăt ; frontul englez de luptă se ferea; Wellington dădea înapoi. „început de retragere!" strigă Napoleon,

VI!
NAPOLEON BINE DISPUS

împăratul, cu toate că era bolnav şi stingherit pe cal de o durere trecătoare, nu fusese niciodată în toane mai bune decît în ziua aceea. De dimineaţă figura lui de nepătruns zîmbea. In ziua de 18 iunie 1815, sufletul acesta adînc, cu mască de marmură, era de o strălucire orbitoare. Omul care fusese posomorît la Austerlitz, fu vesel la Waterloo. Oamenii cu cele mai mari ursite au asemenea nepotriviri. Bucuriile noastre sînt plăsmuite din umbră. Zîmbetul suprem e al lui Dumnezeu.
Ridet Caesar, Pompeius flebit', spuneau ostaşii din legiunea Fulminatrix2. Pompei de data asta poate că nu plîngea, dar nu încape îndoială că Cezar rîdea.
încă din ajun, la ceasurile unu noaptea, cercetînd călare, prin furtună şi ploaie, împreună cu Bertrand, dealurile din apropiere de Rossomme, şi satisfăcut că poate vedea şirul lung al focurilor engleze luminînd întreaga zare, de la Frischemont la Braine-l'Alleud, i se păru că destinul, căruia îi dăduse întîlnire într-o anumită zi pe cîmpia de la Waterloo, era punctual; oprise calul şi rămăsese cîtva timp nemişcat, urmărind fulgerele, ascultînd bubuitul tunetului; şi fatalistul acesta a 'ost auzit atunci zvîrlind în întuneric aceste cuvinte ciudate: „Sîntem de aceeaşi părere!" Napoleon se înşela. Nu mai erau de aceeaşi părere.

Nu dormise nici măcar un minut; toate clipele acelei nopţi fuseseră dominate în sufletul lui de o bucurie.
26+
' Rtde Cezar, va plînge Pompeius (în limba latina în original). i Aruncător de fulgere.

Cercetase întreaga linie a avanposturilor, oprindu-se din cînd în cînd să stea de vorbă cu sentinelele. La ora două şi jumătate, lîngă pădurea din Hougomont, auzise tropăitul unei coloane în marş; o clipă crezuse că Well-ington se retrăgea. Spuse: „E ariergarda engleză care e gata s-o ia din loc. Am să-i fac prizonieri pe cei şase mii de englezi care au sosit acum la Ostanda !" Vorbea cu aprindere; îşi regăsise însufleţirea de la debarcarea din ziua de 1 martie cînd îi arătă marelui-mareşal pe ţăranul înflăcărat din golful Juan, exclamînd : ,,Ai văzut, Bertrand, iată, ne-au sosit întăriri !" In noaptea de 17 spre 18 iunie îşi bătea joc de Wellington : „Nenorocitul ăsta de englez are nevoie de-o lecţie I" spunea Napoleon. Ploua cu găleata ; în timp ce împăratul vorbea, se auzea tunetul.
La trei şi jumătate dimineaţa i se risipise o iluzie : nişte ofiţeri trimişi în recunoaştere îl vestiră că duşmanul nu făcea nici o mişcare. Nimic nu se clintea. Nici un foc nu se stinsese în tabăra vrăjmaşă. Armata engleză dormea. Pe pămînt era tăcere adîncă; zgomot nu era decît în văzduh. Pe la ceasurile patru, cercetaşii îi aduseră un ţăran; ţăranul slujise drept călăuză unei brigăzi de cavalerie engleză, probabil brigada Vivian, care se ducea să ocupe poziţia în satul Ohain, la extrema stingă. La cinci, doi dezertori belgieni îi raportară că au fugit de la unităţile lor şi că armata engleză e gata de luptă. „Cu atît mai bine ! exclamase Napoleon. Sînt mai bucuros să-i dau peste cap, decît să-i gonesc din urmă !"
Dimineaţa, pe malul care face un unghi cu drumul din Plancenoit, deseălecase în noroi, poruncise să i se aducă o masă de bucătărie şi un scaun ţărănesc de la ferma din Rossomme, se aşezase peste un maldăr de paie drept covor şi desfăcuse pe masă harta cîmpului de luptă, spu-nîndu-i lui Soult: „Straşnică tablă de şah !"
In urma ploilor de peste noapte, carele cu merinde, împotmolite pe drumuri desfundate, nu putuseră să ajungă de dimineaţă ; ostaşul nu dormise, era ud şi fă" rnînd; ceea ce nu l-a împiedicat pe Napoleon să-i spună

vesel lui Ney: „Avem nouăzeci !a sută sorţi de izbîndă !" La ora apt i se aduse împăratului dejunul la care invitase mai mulţi generali. In timpul mesei i se aduse la cunoştinţă că Wellington fusese cu două seri înainte la balul dat de ducesa de Richmond la Bruxelles, iar Soult, războinic aspru cu chip de arhiepiscop, spuse : „Balul are loc astăzi!" împăratul îl luase peste picior pe Ney, care spusese: „Wellington n-o să fie atît de prost să vă aştepte pe maiestatea-voastră !" „Acesta era, de altminteri, felul său de a fi. Ii plăcea să glumească", spune Fleury de Chaboulon '. „Fondul caracterului său era foarte vesel", spune Gourgaud2. „Făcea tot felul de glume, mai degrabă ciudate decît spirituale", spune Benjamin Constant8. Voioşia asta de uriaş merită să ne oprim puţin asupra ei. Grenadirilor săi

el le spunea „deşcă"; îi trăgea de urechi, îi apuca de mustăţi. „împăratul se ţinea numai de pozne cu noi!" spunea unul dintre ei. In timpul misterioasei călătorii din insula Elba spre Franţa, la 27 februarie, în largul mării, bricul francez de război Zep-hir, întîlnind bricul Inconstant, pe care se afla ascuns Napoleon, şi cerîndu-le celor de pe Inconstant veşti despre Napoleon, împăratul, care atunci mai avea încă la pălărie cocarda din alb şi roşu presărată cu albine, pe care o purtase pe insula Elba, luă rîzînd pîlnia şi răspunse el însuşi: „împăratul e sănătos !" Gel ce ştie să rîdă astfel însemnează că e obişnuit cu evenimentele. Napoleon avusese mai multe asemenea izbucniri de veselie în timpul dejunului de la Waterloo. După dejun, s-a odihnit un sfert de oră; pe urmă, doi generali se aşe-
1 Secretar al Iul Napoleon în exilul da pe Insula Elba şi pe timpul celor o sută de zile. A scris nişte Memorii pentru a seral la istoria viejU particulare a Iul Napoleon.
2 0Iiter fn armata imperiului şi aghiotant al Iui Napoleon între 1811 – '814 ; a fost înaintat la gradul de general în timpul celor o sută de zile 5' a luat parte la lupta de la Waterloo ; a publicat în 1817 o descriere a acestei bătălii, de care se foloseşte şi Victor Hugo în opera de fată.
du Jff }iioT şi om P°Htfc francez. Sub restauraţie a fost unul dintre con-catoni opoziţiei liberale. A scris romanul Adolphe şi a lăsat, printre , Preţioase Memorii asupra evenimentelor petrecute între revoluţia <"> la 1789 ,i ultimii anl a, restauraţiei.

zară pe maldărul de paie, cu condeiul în mină, cu o foaie de hîrtie pe genunchi, şi împăratul le dictă ordinea de bătaie.
La ora nouă, în clipa cînd armata franceză, eşalonată, în mişcare, pe cinci coloane, se desfăşurase, cu diviziile pe două linii, cu artileria între brigăzi, cu muzica în frunte, dînd onorul în răpăit de tobe şi-n sunet de trompete, puternică, vastă, plină de bucurie, o mare de căşti, de săbii şi de baionete profilate în zare, împăratul tulburat exclamase de doua ori: „Minunat! Minunat!"
De la ora nouă pîna la zece şi jumătate, toată armata – lucru ce pare de necrezut – luase poziţie, desfăşu-rîndu-se pe şase linii şi alcătuind, ca să folosim chiar expresia împăratului, „figura de şase V". După cîteva clipe de la alcătuirea frontului de lupta, sub apăsarea acelei linişti adînci care premerge oricărei încăierări, văzînd cum defilează cele^ouă baterii de cîte douăsprezece, detaşate în urma ordinului său din cele trei corpuri – al lui d'Erlon, al lui Reille şi-al lui Lobau – care erau sortite să înceapă acţiunea, atacînd Mont-Saint-Jean, unde se întretaie drumurile dinspre Nivelles şi Genappe, împăratul îl bătu pe umăr pe Haxo şi-l spuse: „Iată douăzeci şi patru de fete frumoase, generale !"
Sigur de izbîndă, încuraja cu un zîmbet o companie de geniu din corpul I, care trecu prin fata sa şi pe care o alesese ca să se întărească la Mont-Saint-Jean, după cucerirea satului. In toată seninătatea lui n-a avut decît un singur cuvînt de compătimire semeafă; văzînd că, la stînga sa, într-un loc unde astăzi se află un mormînt măreţ, se îngrămădesc admirabilii scoţieni cenuşii cu caii lor superbi, a spus : „Păcat 1"

Apoi a încălecat, a trecut dincolo de Rossomme şi şf-a ales ca post de observaţie un dîmb îngust, acoperit cu îarbă, aşezat la dreapta drumului ce duce de la Genappe spre Bruxelles şi care a fost a doua sa oprire în timpul bătăliei. A treia oprire, cea de Ia ceasurile şapte seara, dintre Belle-Alliance şi Haie-Sainte, e primejdioasă; £ o movilă destul de înaltă, care există şi astăzi, şi îndărătul 334

căreia se îngrămădise garda într-un povîrniş al cîmpiei In jurul acestei movile ghiulelele ricoşau pe caldarîmul şoselei pînă la Napoleon.
Ca şi la Brienne, îi şuierau pe deasupra capului gloanţele şi ghiulelele. S-au cules, aproape de pe locul pe care au stat picioarele calului său, ghiulele fărîmate, lame vechi de săbii şi proiectile strîmbe, mîncate de rugină. Scabra rubigine' ! Acum cîţiva ani a fost dezgropat un obuz de şaizeci, care mai era încărcat şi al cărui focos fusese turtit pe suprafaţa bombei. Aici, în acest din urmă popas, împăratul i-a spus călăuzei sale Lacoste, un ţăran duşmănos, speriat, legat de şaua unui husar şi care se întorcea la fiecare val de şrapnele, căutînd să se ascundă în spatele lui: „Nătărăule, e ruşinos ; ai să mori lovit în spate !" Cel ce scrie rîndurile de faţă a găsit el însuşi pe povîrnişul fărîmicios al acestei movile, scormonind în ţărînă, rămăşiţele unui gît de bombă, mîncată de oxidul celor patruzeci şi şase de, ani, precum şi nişte cioturi vechi de fier, care se rupeau între degete ca nişte beţe de soc.
Toată lumea ştie că ondulaţiile terenului felurit înclinat, pe care a avut loc ciocnirea dintre Napoleon şi Wellington, nu mai sînt aşa cum erau Ia 18 iunie 1815. Luîndu-se din acest cîmp al morţii ceea ce trebuia spre a i se ridica un monument, i ,s-a răpit adevărata sa înfăţişare, iar istoria, nedumerită, nu ştie cum să iasă din încurcătură. Ca să-l glorifice, l-au desfigurat. După doi ani, revăzînd cîmpia de la Waterloo, Wellington a exclamat : „Mi s-a schimbat cîmpul de luptă !" Acolo unde se află azi piramida cea mare de pămînt, culminată de un 'eu, era o creastă care se pleca într-un povîrniş uşor spre drumul dinspre Nivelles şi pe care se putea merge, dar dincolo, în partea drumului dinspre Genappe, era aproape o rîpă. înăJţimea acestei rîpe poate fi măsurată ?' astăzi după înălţimea movilelor celor două morminte
1 Cu rugină ca o rîie (în original fn limba latină).
38!)

mari, care stăvilesc drumul de la Genappe la Bruxelles: unul, mormîntul englez, la stînga; celălalt, mormîntul german, în dreapta. Mormînt francez nu există. Pentru Franţa cîmpul acesta e în întregime un mormînt. Mulţumită miilor şi miilor de căruţe de pămînt, folosite pentru ridicarea colinei înalte de o sută cincizeci de picioare şi cu o circomferinţă de-o jumătate de milă, podişul Mont-Saint-Jean e astăzi în panta lină şi lesne de urcat; în ziua bătăliei, mai ales partea dinspre Haie-Sainte, era în pantă foarte repede şi greu de urcat. Povîrnişul era acolo atît de înclinat, încît tunurile engleze nu vedeau sub ele ferma din fundul văii, care era centrul bătăliei. La 18 iunie 1815, ploile surpaseră şi mai mult malul, noroiul făcea şi mai anevoios urcuşul, şi nu numai că te

poticneai, dar te şi împotmoleai. De-a lungul crestei platoului se afla un fel de şanţ cu neputinţă de ghicit de către cineva care s-ar fi uitat de departe.
Ce fel de şanţ era acesta ? S-o spunem. Braine-l'Alleud este un sat din Belgia; Ohain este un altul. Ascunse amîndouă în nişte cute de teren, satele astea sînt unite printr-un singur drum de vreo leghe şi jumătate, care trece printr-o cîmpie cu terenul accidentat, intrînd şi înfundîndu-se adesea printre coline ca o brazdă, ceea ca face ca, în anumite locuri, drumul să fie o adevărată rîpă. în 1815, ca şi astăzi, drumul trecea peste creasta platoului Mont-Saint-Jean între oele două şosele dinspre Genappe şi dinspre Nivelles; numai că astăzi e la nivelul cîmpiei; pe atunci era un drum adăpostit. I s-au luat cele două maluri pentru colnicul monumentului. Drumul acesta a fost, şi este şi azi pe cea mai mare parte a lungimii sale, o tranşee; o tranşee adîncă uneori de douăsprezece picioare, ale cărei parapete foarte abrupte se năruiau pe alocuri, mai cu seamă iarna, din cauza ploilor. Se întîm-pîau şi accidente. Drumul era atît de îngust cînd intra în Braine-l'Alleud, încît un trecător fusese strivit de o căruţă, aşa cum arată crucea de piatră rămasă în picioare lîngă cimitir şi pe care se află şi numele mortului : Domnul Bernard Debrye, negustor din Bruxelles,

urn şi data accidentului: Februarie 1637'. Drumul era de adînc pe podişul de la Mont-Saint-Jean, încît un Tran Mathieu Nicaise, fusese strivit aici în 1783 de o surpă'tură a malului, cum arată o altă cruce de piatră, 1 cărei vîrf s-a pierdut în pămîntul desţelenit, dar al cărei piedestal răsturnat poate fi văzut şi astăzi pe povîr-nişul cu iarbă din stînga şoselei dintre Haie-Sainte şi ferma din Mont-Saint-Jean.
Intr-o zi de bătălie acest drum adăpostit, ce nu putea fi bănuit de nimeni, mărginind creasta de la Mont-Saint-Jean, şanţ în vîrful coastei şi groapă ascunsă în pămîn-turi, era de nevăzut şi din pricina asta groaznic.

VHI
IiMPARATUL PUNE O ÎNTREBARE CĂLĂUZEI LACOSTE

Deci, în dimineaţa luptei de Sa Waterloo, Napoleon era mulţumit.
Avea dreptate: arn văzut şi noi că planul de bătaie pe care îl alcătuise era, într-adevăr, minunat.
Peripeţiile bătăliei care abia începuse, fură dintre cele mai felurite: rezistenţa Hougomontului, cerbicia apărării Haie-Saintei, uciderea lui Bauduin, scoaterea din luptă a lui Foy, zidul de neaşteptat de care se zdrobise brigada Soye, zăpăceala fatală a Iui Guilleminot care nu avusese nici petarde, nici saci de pulbere, înnămolirea bateriilor, cele cincisprezece piese fără escortă, răsturnate de

1 Iată inscripţia :

DOM
Aici a fost strivit Intr-un ceas rău Sub o căruţă Domnul Bernard De Brye, negustor La Bruxelles (necltet) Februarie 1637

Uxbridge în şanţ, efectul slab al bombelor ce cădeau în liniile englezilor, care se înfundau în pămîntul desfundat de ploi, neizbutind decît să provoace vulcani de noroi, aşa încît încărcătura se preschimba în stropi, zădărnicia demonstraţiei lui Pire asupra localităţii Braine-l'Alleud, toată cavaleria, cincisprezece escadroane, aproape desfiinţată, aripa dreaptă engleză prost hărţuită, aripa stîngă prost atacată, neînţelegerea ciudată care-l făcu pe Ney să îngrămădească cele patru divizii ale primului corp, în loc să le împartă, aşa încît grosimi de douăzeci şi şapte de rînduri şi flancuri de cîte două sute de oameni fură date pradă obuzelor, înfiorătoarea spărtură pe care ghiulelele o făcură în aceste grămezi de trupe, coloanele de atac dezbinate, bateria mărginaşă descoperită dintr-o dată pe flanc, compromiterea lui Bourgeois, lui Douzelot şi Durutte, respingerea lui Quiot, rănirea acelui Hercule ieşit din şcoala politehnică, locotenentul Vieux, în clipa în care spărgea cu lovituri de secure poarta Haie-Sainte, sub focul prelungit al baricadei engleze care tăia cotitura drumului de la Genappe spre Bruxelles, divizia Marco-gnet prinsă între cavalerie şi infanterie, secerată de gloanţele lui Best şi Pack în mijlocul holdelor, spintecată de Posomby, bateria ei de şapte piese ţintuită locului, prinţul de Saxa-Weimar, care, în ciuda contelui d'Erlon, ţinea şi poziţia Frischemont-ului şi Smohain-ul, drapelele regimentelor 105 şi 45 luate, prinderea acestui husar negru prusac de către înaintaşii coloanei volante de trei sute de vînători, care supraveghea distanţa dintre Wavre şi Plancenoit, declaraţiile neliniştitoare pe care le făcuse prizonierul acesta, întîrzierea lui Grouchy, cei o mie cinci sute de oameni ucişi în mai puţin de o oră în livada de Ia Hougomont şi cei o mie opt sute de oameni răpuşi în şi mai puţin timp în jurul Haie-Saintei – toate aceste întîrnplări furtunoasa, care treceau ca nişte nori întunecaţi prin faţa lui Napoleon, abia de-i turburaseră privirea şi nu întunecaseră de fel chipul împărătesc al încrederii. Napoleon era obişnuit să privească războiul în faţa, fără să adune cifră cu cifră, amănuntele dureroase; cifrele i<

interesau puţin, numai în măsura în care totalul era victoria ; el nu se îngrijora de loc că începuturile erau şovăielnice, pentru că se credea stăpîn şi posesor al sfîrşitu-lui   ştia să aştepte, se credea în afară de orice discuţie şi trata soarta de la egal la egal. Părea că-i spune soar-tei: „N-ai să îndrăzneşti!"
Făcut deopotrivă din lumină şi din umbră, Napoleon se simţea ocrotit la bine şi îngăduit la rău. Avea sau credea că are de partea lui un fel de înţelegere, am putea spune o complicitate a evenimentelor asemănătoare cu invulnerabilitatea eroilor antici.

Dar cel ce avea în urma lui Berezina, Leipzig şi Fon-tainebleau ar fi putut să se îndoiască de Waterloo. Se vedea cum pe bolta cerului cineva ise încruntă tainic.
In clipa în care Wellington dădu înapoi, Napoleon tresări. Văzu deodată cum se goli podişul Mont-Saint-Jean şi cum dispărură primele rînduri ale armatei engleze. Aceasta se strîngea la un loc, dar se ferea. împăratul se ridică în scări pe jumătate. In ochi îi străluci fulgerul victoriei.
0 dată Wellington încolţit şi distrus în pădurea de la
Soignes, aceasta însemna că Anglia era pusă definitiv la
pămînt de către Franţa; erau răzbunate Crecy, Poitiers,
Malplaquet şi Ramillieis'. Omul de la Marengo2 anula
înfrîngerea de la Azincourt3.
Cugetînd asupra cumplitei întîmplări, împăratul îşi mai plimbă pentru o ultimă oară luneta pe deasupra tuturor punctelor de pe cîmpul de bătaie. Garda lui, care stătea cu arma la picior, îl privea de jos cu un fel de evlavie. Napoleon, dus pe gînduri, cerceta costişele, îşi însemna povîrnişurile, scormonea cu privirile pilcul de arbori, lanurile de secară, poteca ; părea că numără fiecare tufiş. îşi
1 Localităţi în care englezii au dobtndit victorii militară asupra fran cezilor.
Localitate unde Napoleon a repurtat victoria asupra austriecilor în cur3sul celei de a doua campanii din Italia de Nord (14 iunie 1800).
Localitate din nordul Franţei. In bătălia care a avut loc la 25 octom-r'e 14!5 (războiul de o sută de ani) armata engleză a înfrînt o armată ranceză compusă din cavalerie feudală, superioară numericeşte.

aţinti ochii asupra baricadelor engleze de pe cele două şosele, făcute din două mari grămezi de pomi tăiaţi, cea de pe şoseaua spre Genappe de deasupra Haie-Saintei, care era înzestrată cu două tunuri, singurele tunuri ale artileriei engleze care vedeau cîmpul de bătaie pînă în fund, şi cea de pe şoseaua spre Nivelles, unde sclipeau baionetele olandeze, ale brigăzii Chasse. Văzu, alături de brigada asta, vechea biserică Sfîntul Nicolae, zugrăvită în alb, de la cotitura drumului ce duce spre Braine-l'AIleud. Se aplecă şi şopti ceva călăuzei Lacoste. Acesta tăgădui printr-un semn din cap. Era pesemne nesincer.
împăratul se trase înapoi şi-şi adună gmdurile. Welling-ton se retrăsese. Nu rămînea decît să pună capăt acestei retrageri, zdrobind-o. Napoleon, întoreîndu-se deodată, trimise o ştafetă în goana calului la Paris pentru a da de ştire că bătălia era cîştigată.
Napoleon era unul dintre acele genii care scapără fulgere.
In clipa aceea găsise unde anume să trăsnească.
Dădu ordin cavaleriştilor lui Milhaud să ia cu asalt podişul Mont-Saint-Jean.

NEPREVĂZUTUL

Erau trei mii cinci sute. Alcătuiau un front de un sfert de leghe. Oameni uriaşi, pe cai năprasnici. Erau douăzeci şi şase de escadroane şi aveau în urma lor, drept sprijin, divizia lui Lefebvre-Desnouettes, cei o sută şase jandarmi de elită, vînătorii de gardă, o mie o sută optzeci de lăncii. Purtau căşti fără penaj şi pieptare de fier bătut, pistoale la şa şi săbii

lungi. întreaga armată îi admirase, dimineaţa la ceasurile nouă, pe cînd goarna suna şi toate muzicile intonau Să veghem la mîntuirea imperiului Veniseră, în coloană deasă, cu o baterie pe flanc, cu cealaltă la mijloc, ss desfăşuraseră pe două rînduri t

şoseaua Genappe şi Frischemont şi-şi luaseră poziţia lor '* în acea puternică linie a doua, atît de iscusit
alcătuită de Napoleon, şi care, sprijinindu-se la extrema stîngă pe cuirasierii lui Kellermann şi la cea dreaptă pe ai lui Milhaud, avea, putem spune, două aripi de fier. Aghiotantul Bernard le aduse ordinul împăratului. Ney îşi trase sabia din teacă şi-şi luă locul în frunte. Uriaşele escadroane fremătară.

Avu loc atunci un spectacol nemaipomenit.

Toată cavaleria, cu săbiile ridicate, cu stindardele şi trompetele în vînt, împărţită în coloane pe divizion, din-tr-o singură mişcare, ca şi cum ar fi fost un singur om, cu precizia unui berbece de bronz care deschide o spărtură, coborî dealul Belle-Alliance, se înfundă în valea primejdioasă, unde căzuseră pînă atunci atîţia oameni. Dispăru în fum, apoi, ieşind din umbră, se ivi din nou de cealaltă parte a văii, la fel de deasă şi strînsă, urcînd la trap, printr-un nor de ghiulele ce surpa asupră-i cumplita coastă de glod a podişului Mont-Saint-Jean. Urcau ameninţători, gravi, netulburaţi; în răstimpul dintre tirul flintelor şi al artileriei se auzea un tropot puternic. Pentru că erau două divizii, formau două coloane : în dreapta era divizia Wathier, în stînga divizia Delord. De departe ţi se părea că vezi doi şerpi uriaşi de oţel îndreptîndu-se spre creasta podişului. Cavaleria străbătu cîmpul de bătaie ca o arătare.

De la luarea marii redute Moscova de către cavaleria grea, nu se mai văzuse ceva asemănător; lipsea Murat!, dar Ney era aci. S-ar fi spus că mulţimea se preschimbase într-o dihanie cu un singur suflet. Fiecare escadron şerpuia şi se umfla ca veriga unui polip. Se zărea ici-c°lo, printr-o perdea de fum sfîrtecată, un vălmăşag de coifuri, strigăte, săbii, sărituri sălbatice de crupe de cai printre tunuri şi fanfare, un tumult disciplinat şi înfiorător; iar deasupra, cuirasele ca solzii unui balaur.

* Mareşal al imperiului şi cumnat al lui Napoleon. Engels l-a numi! ..cel mai strălucit dintre ofiţerii de cavalerie ai lai Napoleon".

Astfel de istorisiri par din alte vremi. Ceva asemănător acestei vedenii apărea fără îndoială în vechile epopei păgîne, unde se povestea despre oamenii-cai, străvechii centauri, titani cu faţă omenească şi cu piept de cal, care asaltaseră în galop Olimpiii, groaznici, invulnerabili, sublimi; zei şi fiare.

Printr-o ciudată coincidenţă numerică, douăzeci şi şase de escadroane mergeau să întîmpine douăzeci şi şase de batalioane.

îndărătul crestei podişului, în umbra unei baterii mascate, aştepta infanteria engleză formată din treisprezece careuri cu cîte două batalioane de fiecare careu, şi puse pe două rînduri, şapte pe primul, şase pe al doilea, cu patul puştii la umăr, ţintind spre ce avea să vină, liniştită,

mută, nemişcată. Nu-i vedea pe cuirasieri şi cuira-sierii nu o vedeau. Asculta cum urcă acel puhoi de oameni. Auzea cum creşte zgomotul pe care ÎI făceau trei mii de cai, ropotul alternativ şi simetric al copitelor la trap, frecătura cuiraselor, zăngănitul săbiilor şi un fel de suflu uriaş şi sălbatic. Se făcu o tăcere ameninţătoare, apoi, deodată, apăru deasupra crestei un şir lung de braţe ridicate care-şi roteau săbiile prin aer, şi coifuri, şi trompete, şi stindarde, şi trei mii de capete cu mustăţi cenuşii care strigau : „Trăiască împăratul!" Toată cavaleria se ivi pe podiş şi în clipa aceea păru că începe să se cutremure pămîntul.
Dar deodată se întîmplă un lucru tragic: la stingă englezilor, la dreapta noastră, capul coloanei de cuirasieri se opri, şi caii se ridicară în sus cu un zgomot asurzitor. Ajunşi în vîrful crestei, dezlănţuiţi, pradă furiei şi goanei de a nimici careurile şi tunurile, cuirasierii văzură deodată că între ei şi englezi era un şanţ, o rîpă. Era drumul prăpăstios spre Chain. Clipa fu înfricoşătoare. Şanţul era acolo, neaşteptat, abrupt, căscat Ia picioarele cailor, între două maluri ridicate, adîne de doi stînjeni. Şirul al doilea îl împinse pe cel dintîi înăuntru, şi cel de-a! treilea pe al doilea ; caii se ridicau în două picioare, se trăgeau îndărăt, cădeau ps

rupă alunecau cu picioarele în aer, îndesîndu-se şi nău-cindu-i pe călăreţi; nici un mijloc de a da înapoi. întreaga
Ioană nU maj era decît un proiectil. Forţa dobîndită nentru a-i zdrobi pe englezi, îi zdrobi pe francezi. Şanţul cel neînduplecat nu putea fi luat decît atunci cînd se umplea. Călăreţi şi cai se rostogoliră într-însul unii peste alţii, strivindu-se între ei, nemaifiind în abisul acela decît o masă de carne, şi cînd prăpastia se umplu cu oameni vii cei din urma lor călcară peste ei şi merseră mai departe. Aproape o treime din brigada Dubois se prăvăli tn hăul acela.
Aşa începu înfrîngerea.
O tradiţie locală, care exagerează desigur, spune că în drumul spre Chain şi-au găsit moartea două mii de cai şi o mie cinci sute de oameni. Cifra asta pare să cuprindă şi toate celelalte cadavre aruncate în şanţ a doua zi după bătălie.
Să spunem în treacăt că acea brigadă Dubois, atît de dramatic încercată, luaise cu un ceas înainte, şarjînd de unul singur, drapelul batalionului de la Lunebourg.
Mai înainte de a trimite la atac pe cuirasierii lui Mil-haud, Napoleon cercetase cu atenţie terenul, dar nu putuse vedea acel drum adîncit, care nu făcea nici măcar o cută pe suprafaţa podişului.
Prevenit totuşi şi nedumerit de acea bisericuţă albă care sta ca un semn la cotitura şoselei spre Nivelles, a pus o întrebare călăuzei Lacoste, gîndindu-se la eventualitatea unui obstacol. Călăuza răspunsese negativ. Aproape s-ar putea spune că toată nenorocirea i s-a tras lui Napoleon dintr-un semn făcut cu capul de un ţăran.
Era oare cu putinţă ca Napoleon să cîştige bătălia ? Noi răspundem că nu. De ce ? Din pricina lui Wellington ? D''n pricina lui Blu'cher ? Nu. Nu se mai potrivea în legea veacului al XlX-lea ca Napoleon să fie învingător la waterloo. Se pregătea o altă serie de fapte printre care
poleon nu mai avea loc Reaua voinţă a întîmplărilor ss anunţase mai demult.

Venise vremea ca omul acesta uriaş să cadă.
Omul acesta atîrna prea greu în balanţa destinului şj.j strica echilibrul. Era unul singur şi cîntărea mai mult decît lumea întreagă adunată laolaltă. Dacă prisosul vitalităţii omeneşti, adunat într-un singur cap, şi lumea suită în mintea unui singur om, ar fi ţinut prea mult, civilizaţia s-ar fi prăpădit. Venise momentul ca dreptatea supremă şi neînduplecată să intervină. Poate că înseşi principiile şi elementele de care depinde ordinea gravitaţiilor în lumea morală, ca şi în cea materială, s-au plîns. Sîngele care abureşte, cimitirele prea încărcate, mamele cu ochii în lacrimi sînt acuzatorii cei mai de temut. Cînd pămîntul suferă pentru că e prea împovărat, se naisc din umbră gemete tainice pe care hăul le aude. Veşnicia îl trăsese pe Napoleon la răspundere şi căderea lui era hotărîtă, II stingherea pe dumnezeu.
Waterloo n-a fost o bătălie, ci schimbarea la faţă a universului.
PODIŞUL MONT-SAINT-JEAN
O dată cu rîpa ieşise la iveală şi bateria. Şaizeci de tunuri şi cele treisprezece careuri ţintiră din apropiere în cuirasieri. Cutezătorul general Delord salută milităreşte bateria engleză.
Artileria volantă a englezilor intrase în galop înapoi, în careuri.
Cuirasierii nici nu avuseseră timp să se oprească. Nenorocirea întîmplată îi decimase, dar nu le slăbise curajul. Erau dintre aceia care, cu cît scad la număr, cu atît devin mai inimoşi.
Singură coloana Wathier suferise din pricina nenorocirii, coloana Delord, pe care Ney o îndreptase spre stingă w linie oblică, ca şi cum ar fi presimţit cursa, sosise nevătămată.

Cuirasierii se năpustiră asupra careurilor engleze. Atacul se dezlănţui; în galop, cu hăţurile în voie, cu sabia în dinţi, cu pistoalele în mînă.
Sînt unele momente în luptă cînd sufletul se înăspreşte în om, soldatul se preschimbă în stană de piatră şi toată fiinţa lui în granit. Batalioanele engleze, atacate cu înverşunare, nu se clintiră.
Ceea ce se petrecu atunci fu înfricoşător.
Careul englez fu atacat deodată pe toate laturile. Un vîrtej sălbatic le învălui. Infanteria asta rece rămase nepăsătoare. Rîndul întîi, cu un genunchi în pămînt, primea cuirasierii în vîrful baionetei ; rîndul al doilea îi împuşca; în spatele celui de-al doilea rînd tunarii îşi •'ncărcau tunurile. Faţa careului se deschidea, lăsa să treacă salva unei încărcături şi se închidea Ia loc. Guira-sierii răspundeau năpustindu-se asupra ei. Caii lor mari se cabrau, călcau rîndurile în copite, săreau peste baionete şi cădeau uriaşi în mijlocul acelor patru ziduri omeneşti.
Ghiulelele lăsau goluri printre cuirasieri, cuirasierii făceau spărturi în careuri. Şirurile de oameni dispăreau sfărî-mate, sub cai. Baionetele se înfigeau în burţile centaurilor. Poate că nici nu s-au mai văzut într-altă parte răni mai monstruoase. Careurile sfîrtecate de cavaleria înverşunată se strîngeau fără să şovăie. Bogaţi în muniţie, o făceau să explodeze în mijlocul năvălitorilor. Faţa acestei bătălii era monstruoasă. Careurile nu mai erau batalioane, erau cratere ; cuirasierii nu mai erau o cavalerie, ci

o furtună. Fiecare careu în parte era un vulcan atacat de un nor; lava se lupta cu fulgerul.
Careul de la extrema dreaptă, cel mai expus dintre toate, fiind fără acoperire, fu de la primele ciocniri aproape desfiinţat. Era format din regimentul 75 de highlanderi'. In mijloc, pe o tobă, cu cimpoiul sub braţ, cimpoierul cînta cîntece de munte, lăsîndu-şi în jos, cu o adîncă nepăsare, privirea melancolică, în care se răsfrîngeau păduri şi lacuri, pe cînd cei din jurul lui se nimiceau unii Pe alţii. Scoţienii aceştia mureau cu gîndul la Ben
Scoţieni.

p
]! Lothian', aşa cum grecii îşi aduceau aminte de Argos
Sabia unui cuirasier, lovind cimpoiul în braţul care-l sus-
1 ţinea, ucise pe cîntăreţ. Cîntecul amuţi. Nu prea numeroşi
şi împuţinaţi de nenorocirea din rîpă, cuirasierii aveau
împotriva lor mai toată armata engleză, dar fiecare dintre
ei făcea cît zece. Cîteva batalioane de hanovreni dădură
înapoi.
1 Wellington văzu lucrul acesta şi se gîndi la cavalerie.
Dacă în aceeaşi clipă Napoleon s-ar fi gîndit la infanterie,
Iii ar fi cîştigat bătălia. Această uitare a fost marea şi fatala
1 greşeală.
Cuirasierii care atacau se simţiră deodată atacaţi. Cava-
leria engleză le căzu în spate. In faţa lor erau careurile;
îndărătul lor, Somerset; Somerset însemna o mie patru
sute de dragoni de gardă. Somerset îl avea la dreapta pe
Dormberg cu cavaleria uşoară germană şi la stînga pe
Trip cu carabinierii belgieni ; cuirasierii atacaţi din flanc
şi din front, dinainte şi din urmă, de către infanterie şi
cavalerie, trebuiră să facă faţă inamicului pretutindeni.
Ce le păsa ? Erau un vîrtej. Vitejia lor nu se poate
descrie.
In afară de asta, aveau înapoia lor bateria care bubuia
necontenit. Era destul, pentru ca oamenii să fie răniţi din
j! spate. Una din cuirasele lor, găurită la omoplatul stîng
de un proiectil, se află în colecţia numită Muzeul
Waterloo.
l! Unor asemenea francezi nu le trebuiau decît astfel de
englezi.
N-a mai fost o încăierare, ci o negură, o furie, un iureş
ameţitor de suflete şi vitejii, un uragan de săbii-fulgere.
1 Dintr-o mie patru sute de dragoni de gardă nu mai răma-
seră într-o clipă decît opt sute; Fuller, locotenent-colo-
nelul lor, căzu mort. Ney sosi în goană cu lăncierii şi
I cu vînătorii lui Lefebvre-Desnouettes. Podişul Mont-Saint-

Jean fu luat o dată, apoi luat din nou şi iar mai fu luat o dată. Cuirasierii lăsau cavaleria să se întoarcă la infan-

1 Ţinut din centrul Scoţiei slmbolizînd pentru scoţieni întreaga patrie.

sau, ca să spunem mai bine, în toată această învăl-ală uriaşă oamenii se gîtuiau fără ca unul să-l lase
lumină pe celălalt. Careurile rezistau mereu. Fură douăsprezece asalturi. Sub Ney fură omorîţi patru cai. Jumătate dintre cuirasieri rămaseră pe podiş. Lupta ţinu două ceasuri.

Armata engleză fu adînc zguduită. Fără îndoială ca, de n-ar fi fost slăbiţi în prima ciocnire prin dezastrul de la drumul rîpos, cuirasierii ar fi dat peste cap centrul şi ar fi cîştigat victoria. Cavaleria asta nemaipomenită îl încremeni' de uimire pe Clinton, care luase parte la luptele de la Talavera şi Badajos. Pe trei sferturi înfrînt, Wellington admira cu eroism. Spunea încet: sublim!'

Cuirasierii zdrobiră şapte careuri din treisprezece, luară sau imobilizară şaizeci de tunuri şi răpiră regimentelor englezeşti şase drapele, pe care trei cuirasieri şi trei vînă-tori de gardă le aduseră împăratului înaintea fermei Belle-Ăiliance.

Situaţia lui Wellington se înrăutăţise. Bătălia asta ciudată era un duel dintre doi răniţi înverşunaţi, care îşi pierd tot sîngele, luptînd şi rezistînd mereu. Care din doi va cădea cel dintîi ?

Lupta de pe podiş continua.

Pînă unde au mers cuirasierii ? Nimeni n-ar putea-o spune. Sigur e că, a doua zi după luptă, un cuirasier împreună cu calul său fură găsiţi morţi sub şopronul unde se cîntăreau căruţele de la Mont-Saint-Jean, chiar pe locul unde se întretaie şi se întîlnesc cele patru drumuri spre Nivelles, Genappe, La Hulpe şi Bruxelles. Călăreţul acela străpunsese liniile engleze. Unul dintre oamenii care i-au ridicat cadavrul mai trăieşte încă la Mont-Saint-Jean. II cheamă Dehaze. Avea pe atunci optsprezece ani.

Wellington simţea că se clatină. Criza se apropia.

Cuirasierii nu izbutiseră, în înţelesul că centrul nu era zdrobit. Pentru că podişul era al tuturor, nu era al nimănui, dar, la urma urmei, în cea mai mare parte, era al

1 Textual: splendid! (n. a.).

englezilor. Wellington stapfnea satul şi cîmpia pe porţiunea cea mai ridicată. Ney nu avea decît culmea şi cobo-rîşul. Ambele părţi păreau înrădăcinate în acest pămînt al morţii.

Dar lovitura dată englezilor părea definitivă. Hemoragia armatei lor era groaznică. Kempt Ia aripa stîngă „cerea întăriri". „Nu mai sînt, răspundea Wellington. Să moară pe loc I" Aproape în aceeaşi clipă (apropiere ciudată, care zugrăveşte halul în care ajunseseră cele două armate) Ney cerea lui Napoleon să-i dea infanterie, iar Napoleon striga : „Infanterie 1 De unde s-o iau ? O fi vrînd s-o fabric!"

Armata engleză totuşi era mai bolnavă. Atacurile furioase ale escadroanelor mari, cu cuirasierii de fier cu piepturi de oţel, zdrobiseră infanteria. Cîţiva oameni în jurul unui drapel arătau locul unde fusese regimentul, cutare batalion era comandat de cîte un căpitan sau locotenent ; divizia Alten, care fusese destul de încercată Ia Haie-Sainte, era aproape nimicită ; belgienii cutezători din brigada Van Kluze zăceau în secară de-a lungul şoselei spre Nivelles; nimic nu mai rămînea din grenadierii olandezi, care în 1811 luptaseră împreună cu ai noştri în Spania, împotriva lui Wellington, şi care în 1815, aliaţi cu englezii, luptau contra lui Napoleon. Căzuseră mai ales foarte mulţi ofiţeri.
Lordul Uxbridge, care avea să-şi piardă a doua zi piciorul, era cu un genunchi zdrobit. Dacă în bătălia asta de cuirasieri fuseseră scoşi din luptă dintre francezi Delord, Lheritier, Colbert, Dnop, Travers şi Blancard, din partea englezilor Alten era rănit, Bârne rănit, Delancey ucis, Van Merlen ucis, Ompteda ucis, întreg statul major al lui Wellington decimat şi, în echilibrul acesta sîngeros, Anglia stătea cel mai prost. Cel de al 2-lea regiment de garda pedestră pierduse cinci locotenenţi-colonei, patru căpitani şi trei stegari; primul batalion al regimentului 30 infanterie pierduse douăzeci şi patru de ofiţeri şi o sută doisprezece soldaţi; regimentul 79 vînători de munte avea doua-398

i si pairi: de ofiţeri răniţi, optsprezece ofiţeri rnorti şî z .ru sute cincizeci de soldaţi ucişi. Un regiment întreg *j ^ri hanovrieni din Cumberland în frunte cu colo-
j
hanovrieni din Cumberland, în frunte cu colo-
j ^s
nelul Hacke (care avea să fie mai tîrziu judecat şi degradat) văzînd măcelul, se întorsese din drum şi era în goană spre pădurea Soignes, semănînd fuga pînă la Bruxelles. Convoaiele militare, carele, bagajele, furgoanele pline cu răniţi se repezeau într-acolo, văzînd că francezii cîştigă teren şi că se apropie de pădure; olandezii, loviţi de săbiile cavaleriei franceze, dădeau alarma. După spusele martorilor care mai trăiesc încă, fugarii se înghesuiseră de la Vert-Coucou la Groenendael pe o lungime de aproape două leghe, înspre Bruxelles. Panica fu atît de mare, încît îl cuprinse şi pe prinţul de Conde ', care se afla la Malines, şi pe Ludovic al XVIII-lea, tocmai la Gând. Cu excepţia neînsemnatei rezerve eşalonate în spatele ambulanţei din ferma de la Mont-Saint-Jean, şi de brigăzile Vivian şi Vandeleur, care mărgineau aripa stîngă, Wellington nu mai avea cavalerie. Numeroase baterii zăceau demontate. Toate astea le mărturiseşte Siborne; iar Pringle, exagerînd dezastrul, merge mai departe, şi spune că armata anglo-olandeză fusese redusă la treizeci şi patru de mii. Ducele-de-fier 2 era liniştit, dar buzele îi păliseră. Comisarul austriac Vincent, comisarul spaniol Alava, de faţă la bătălie în statul major englez, credeau că ducele e pierdut. La ora cinci, Wellington se uită la ceas şi fu auzit murmurînd cuvintele astea
îngrijorătoare : ..Blficher sau noaptea 1"
Cam în acelaşi timp o linie de baionete, îndepărtată, sclipi pe înălţimile dinspre Frischemont.
Acum e momentul culminant al acestei drame uriaşe.

' Comandant militar francez. In timpul revoluţiei din 1789 a alcătuit In Renania o armată formată din nobili francezi emigranţi luptînd potriva Franţei revoluţionare. Sub restauraţie a fost comandantul infanteriei.
n jVe"mSton. comandantul trupelor britanice la Waterloo, era supra-mit astfel pentru energia şi tenacitatea lui.

XI
CĂLĂUZA REA PENTRU NAPOLEON, CĂLĂUZA BUNA PENTRU BOLOW
'
Toată lumea cunoaşte dureroasa greşeală a lui Napoleon: îl aştepta pe Grouchy2, dar sosi Blucher; moartea în locul vieţii.
Soarta îşi are cotiturile ei; tocmai cînd te aşteptai să-l vezi pe tronul lumii, întrezăreşti Sfînta Elena. Dacă micul pastor, călăuza lui Bulow (locotenentul lui Bliicher), l-ar fi sfătuit să pornească atacul din pădure de mai sus de rrischemont, în loc să-l înceapă de mai jos de Plancenoit, chipul veacului al XlX-lea ar fi fost poate cu totul altul. Napoleon ar fi cîştigat bătălia de la Waterloo. Pe oricare alt drum în afară de acel de mai jos de Plancenoit, armata prusacă ar fi dat peste un şanţ de netrecut pentru artilerie, iar Btilow n-ar mai fi ajuns. Dacă ar mai fi întîrzîat
0 oră, o spune însuşi generalul prusac Muffling, Blucher
nu l-ar mai fi găsit pe Wellington în picioare, iar bătălia
ar fi fost pierdută.
Aşadar, era timpul ca Biilow să sosească. Intîrziase, de altfel, destul de mult. Poposise la Dion-le-Mont şi plecase de acolo o dată cu zorile. Dar drumurile erau desfundate şi diviziile i se împotmoliseră. Tunurile se înnămoleau pînă la osie. Afară de asta, trebuiseră să treacă rîul Dyle pe podul îngust de la Wavre; uliţa care ducea spre pod fusese incendiată de francezi; chesoanele şi furgoa-

1 General prusac, care a sosit primul, Ia Waterloo, fn flancul drept
al oastei lui Napoleon, provocfnd deruta acesteia.
2 Unul din mareşalii lui Napoleon, care la Waterloo a avut comanda cavaleriei de rezervă, cu sarcina de a urmări pe prusacii Iui Blucher, în-frîn(i cu cîteva zile în urmă la Ligny. Blucher însă izbuti să se desprindă din urmărire, îşi regrupa forţele şi apăru pe cfmpul de bătălie de la Waterloo pentru a ajuta pe englezi în momentul cel mai critic pentru ei. In timpul acesta, Grouchy se (inea departe de bătălie. In declaraţiile cu lese la Sfînta Elena de secretarul său. Las Cazes, Napoleon aruncă vina înfrîngerii de la Waterloo asupra lui Grouchy.

I

I artileriei nu putuseră trece printre cele două şiruri 1 case în flăcări şi fuseseră silite să aştepte stingerea focului. Avangarda lui Biilow nu putuse ajunge la Chapelle-Saint-Lambert nici Ia venirea prînzului.
Dacă acţiunea ar fi fost începută cu două ceasuri mai devreme, ar fi putut să fie sfîrşită la orele patru, şi Bliicher s-ar fi aflat în faţa unei bătălii cîştigate de Napoleon. Aşa sînt întîmplările astea uriaşe, pe măsura unui infinit care ne scapă. Ghiar la amiază, împăratul zărise prin ochean ceva

pe linia îndepărtată a zării şi care-i atrăsese luarea-aminte. Spusese: „Văd acolo un nor; mi se pare că sînt trupe". II întreba.se apoi pe ducele de Dalmaţia : „Soult, ce vezi înspre Chapelle-Saint-Lambert ?". Mareşalul îşi îndreptase luneta într-acolo şi răspunsese: „Patru sau cinci mii de oameni, sire. Fără îndoială, e Grouchy." Cu toate astea, ceea ce vedeau ei rămînea nemişcat în ceaţă. Toate ocheanele statului major studiaseră „norul" semnalat de împărat. „Sînt coloane care fac haltă", spuseseră unii. „Sînt pomi", spuseseră cei mai mulţi. Adevărul era că norul nu se mişca din loc. împăratul trimisese în recunoaştere, spre acel punct nelămurit, divizia de cavalerie uşoară a lui Domon.
Aşa şi era : Biilow nu se clintise. Avea o avangardă foarte slabă şi nu putea face nimic. Trebuia să aştepte grosul corpului de armată şi primise ordinul ca mai înainte de-a intra în linie să se concentreze; dar la ceasurile cinci, Bliicher, văzînd primejdia în care se găsea Wellington, dădu ordin lui Biillow să atace şi spuse această frază de pomină : „Trebuie să dăm oxigen armatei engleze".
Puţin după aceea, diviziile Losthin, Hiller, Hacke şi Rissel se desfăşurau în faţa corpului de armată al lui Lobald, cavaleria prinţului Wilhelm de Prusia ieşea din Pădurea Parisului, Plancenoit era în flăcări, iar ghiulelele Prusace plouau pînă în rîndurile gardei de rezervă din spatele lui Napoleon.

XII
GARDA
gestul se ştie : o a treia armată dădea năvală, bătălia era răzleţită, optzeci şi şase de guri de foc bubuiau deodată, Pirch I-ul apărea împreună cu Btilow, cavaleria lui Zieten era condusă de însuşi Bliicher, francezii erau respinşi, Marcognet era măturat de pe podişul Chain, Durutte scos de la Papelotte, Donzelot şi Quiot se retrăgeau, Lobau era luat dintr-o parte, o nouă bătălie se pregătea regimentelor noastre zdruncinate o dată cu căderea nopţii, toată linia engleză relua ofensiva şi era împinsă înainte, se făcuse o uriaşă spărtură în rîndurile armatei franceze, artileria engleză şi cea prusacă se ajutau una pe alta, frontul era nimicit, flancul era distrus, iar garda intra în linie sub această rostogolire înfricoşătoare. Ea striga în vreme ce simţea că moare : „Trăiască împăratul!" Istoria nu cunoaşte nimic mai mişcător decît această agonie care izbucneşte în urale.
Cerul fusese înnorat toată ziua. Deodată, chiar în clipa aceea, era pe la ceasurile opt seara, norii de la orizont se dădură la o parte şi lăsară să treacă printre ulmii de pe drumul dinspre Nivelles acea pată roşie şi sinistră a soarelui care apune. La Austerlitz îl văzuseră răsărind.
In vederea acestui deznodămînt, fiecare batalion al gărzii era comandat de un general. Erau acolo Friant, AiicheJ, Roguet, Harlet, Mallet, Poret de Morvan. Cînd căciulile înalte ale grenadieriîor din gardă, cu placa mare pe care era vulturul, se iviră simetrice, aliniate, liniştite, minunate, în ceaţa încăierării, duşmanul fu pătruns de respect pentru Franţa; ai fi crezut că vezi douăzeci de victorii intrînd pe cîmpul de luptă cu aripile întinse, iar învingătorii, ,soeotindu-se învinşi, dădură înapoi; dar Wellington strigă: „Gărzi, în picioare şi ţintiţi bine 1" Regimentul roşu al gărzilor engleze, culcat îndărătul tufi-şelor, se ridică, un nor de proiectile

ciurui drapelul tricolor, care tremura împrejurul vulturilor noştri, se năpustiră cu toţii şi măcelul suprem începu. Garda imperială simţi din

fflbrâ cum împrejurul ei armata începea să se dea înapoi, precum şi marea zguduitură a trupelor puse pe fugă, auzi acel „Scape cine poate!", care înlocuise pe „Trăiască împăratul 1" Şi, cu fuga în urma ei, continua să înainteze, din ce în ce mai lovită de trăsnet şi cu atît mai nimicită cu cît păşea mai departe. Nu se găsiră nici şovăitori nici sfioşi. In trupa aceea, soldaţii şi generalii erau]a fel de viteji. Nici un om nu fu dat lipsă de Ia sinucidere.
Ney, tulburat, mare prin toată măreţia morţii primite de bunăvoie, se dăruia în fiecare clipă acelui prăpăd. Acolo îi fu ucis, sub el, al cincelea cal. Năduşit, cu ochii înflăcăraţi, cu spumă la gură, cu uniforma descheiată, cu unul dintre epoleţi tăiat pe jumătate de o lovitură de sabie a unui guard-călare, cu placa de mare-vultur strivită de un glonte, însîngerat, plin de noroi, măreţ, în mînă cu o sabie ruptă, spunea: „Priviţi cum moare în luptă un mareşal al Franţei!" Dar degeaba, nu muri. Era răvăşit şi furios. Ii arunca întrebarea asta lui Drouet d'Erlon : „Tu nu te laşi ucis ?" Striga în mijlocul artileriei aceleia care zdrobea un pumn de oameni: „Aşadar pentru mine nimic! Ah! Aş vrea să-mi intre în burtă toate ghiulelele astea ale englezilor 1" Nenorocitule, erai sortit gloanţelor franceze I

XIII
PRĂPĂDUL

Fuga din spatele gărzii fu lugubră.
Armata se frînse deodată, din toate părţile în acelaşi
™ip: la Hougomont, la Haie-Sainte, la Papelotte, la
^Jancenoit. Strigătul de „Trădare !" fu urmat de strigătul
 Acape cine poate!" O armată care se destramă e ca un
ezgheţ. Totul se încovoaie, se sparge, trosneşte, pluteşte,
se rostogoleşte, cade, se izbeşte, se grăbeşte, dă năvală.
nemaipomenită dezagregare. Ney sare pe un cal de
se
mprumut şi, cu capul gol, fără cravată, fără sabie,

aşaza de-a latul şoselei spre Bruxelles, oprind în acelaşi timp pe englezi şi pe francezi. încearcă să (ini armata în loc, o cheamă înapoi, o suduie, se împotriveşte fugi; R depăşit. Soldaţii fug- strigînd: „Trăiască mareşalul Neyl" Două regimente ale lui Durutte se duc şi se întorc înfricoşate, ca şi cum ar fi purtate de colo-colo între săbiile ulanilor şi împuşcăturile brigăzilor lui Kempt, Best, Pack şi Rylandt. Cea mai rea învălmăşeală e fuga; prietenii se ucid între ei ca să fugă; escadroanele şi batalioanele se sfarmă şi se împrăştie, lovindu-se unele de altele, uriaşă spumă a bătăliei. Lobau de-o parte, .Reille de cealaltă, sînt luaţi de valuri. Napoleon

încearcă zadarnic să ridice ziduri cu ce-i mai rămăsese din gardă; zadarnic îşi prăpădeşte escadroanele de serviciu într-o ultimă sforţare. Quiot se dă înapoi în faţa lui Vivian, Kellermann în faţa lui Vandeleur, Lobau în faţa lui Biilow, Morand în faţa lui Pirch, Domont şi Subervig în faţa prinţului Wil-helm de Prusia, Guyot, care a condus şarja escadroanelor împăratului, cade sub picioarele dragonilor englezi. Napoleon aleargă în galop de-a lungul coloanelor de fugari, le vorbeşte, îi sileşte, îi ameninţă, îi roagă stăruitor. Toate gurile care strigaseră de dimineaţă „Trăiască împăratul" rămîn căscate; abia dacă-l mai cunosc. Cavaleria prusacă, proaspăt sosită, se aruncă, zboară, loveşte cu sabia, taie, dă cu securea, ucide, nimiceşte. Caii înhămaţi dau năvală, tunurile o iau razna, soldaţii deshamă caii de la chesoane şi pun m?na pe ei ca să fugă ; furgoanele date peste cap, cu roţile în sus, împiedică drumul şi prilejuiesc măceluri. Oamenii se zdrobesc, se calcă în picioare, merg peste morţi şi peste vii. Braţele soldaţilor sînt deznădăjduite. O mulţime ameţitoare umple drumurile, potecile, pădurile, cîm-piile, colinele, văile, pădurile, înţesate de aceşti patruzeci de mii de oameni care evadează. Strigăte, disperare, saci şi puşti aruncate în lanurile cu secară, cărări croite cu lovituri de spadă; s-a sfîrşit cu camarazii, cu ofiţerii, cu generalii; nu mai e decît o spaimă de negrăit. Zieten loveşte în voie Franţa cu sabia.

• s-au preschimbat în căprioare. Aşa se petrecu această
La Genappe încercară să se întoarcă, să facă front, să împotrivească. Lobau strînse trei sute de oameni. Baricadară intrarea în oraş; dar după prima salvă prusacă o luară cu toţii la fugă, iar Lobau fu prins. Se văd şi azi urmele salvei pe faţada veche de cărămizi a unei case dărăpănate, la dreapta drumului, la cîteva minute înainte de a intra în Genappe. Prusacii se aruncară asupra localităţii Genappe, mînioşi desigur că erau atît de puţin victorioşi. Urmărirea fu groaznică. Bliicher porunci uciderea tuturor. Roguet dăduse pildă lugubră de a ameninţa cu moartea pe orice grenadier francez care i-ar aduce un prizonier prusac. Bliicher îl întrecu pe Roguet. Duchesne, generalul tinerei gărzi, înghesuit în uşa unui han din Genappe,, îşi predă sabia unui husar al morţii, care i-o luă şi ucise cu ea pe prizonier. Victoria se încheie cu asasinarea învinşilor. Să pedepsim, pentru că noi sîn-tem istoria : bătrînul Bliicher s-a dezonorat. Cruzimea asta puse vîrf dezastrului. Retragerea disperată străbătu Genappe, străbătu Quatre-Bras, străbătu Goselies, străbătu Frasnes, străbătu Charleroi, străbătu Thuin şi nu se opri decît la graniţă. Vai! Şi cine fugea în felul acesta ? Armata cea mare.
Ameţeala, teroarea, ruina celei mai înalte vitejii din cîte au uimit vreodată istoria, să fie oare fără pricină ? Nu. Asupra bătăliei de la Waterloo se proiectează umbra unei mîini uriaşe. E ziua destinului. Ziua aceea a fost hărăzită de o forţă care e mai presus de om. Iată de ce au fost încovoiate de spaimă atîtea capete; iată de ce atîtea inimi mari şi-au predat spada. Cei care învinseseră Europa au căzut, zdrobiţi, nemaiavînd nici ce să mai spună, nici ce ^ mai facă, simţindu-se la umbra unei prezenţe cumplite.

oc erat fatis '. In ziua aceea, perspectiva neamului omenesc s-a schimbat. Waterloo e ţîţîna veacului al XlX-lea. : ISPanţia acelui mare om era necesară pentru ca să '"ceapă un mare secol. S-a însărcinat cu asta cineva căruia

1 Aşa a fost scris (tn original în limba latină).

nu i se poate împotrivi nimeni. Panica eroilor se explica In bătălia de la Waterloo a fost mai mult decît un nor, a fost un meteor. A trecut pe acolo dumnezeu.

La căderea nopţii, pe o cîmpie de lîngă Genappe, Ber-nard şi Bertrand ' apucară de o pulpană a redingotei şi opriră în loc un om buimac, dus pe gînduri, sinistru, care, după ce fusese tîrît pînă acolo de curentul retragerii, descă-lecase, îşi trecuse pe sub braţ căpăstrul calului şi, cu privirea rătăcită, se întorcea singur Ia Waterloo. Era Napoleon, care încă mai încerca să meargă înainte, somnambul uriaş al visului său zdrobit.

XIV

CEL DIN URMA CAREU

Cîteva careuri din gardă, nemişcate în scurgerea retragerii, ca nişte stînci în apa care curge, rezistară pînă noaptea. O dată cu noaptea venea şi moartea. Careurile aşteptară această umbră dublă şi, neclintite, se lăsară învelite de ea. Fiecare regiment, izolat de celelalte şi nemaiavînd nici o legătură cu armata ciopîrtită din toate părţile, murea pe socoteala lui. Pentru a săvîrşi această ultimă faptă, unii ocupaseră poziţii pe înălţimile de Ia Rossomme, alţii pe cîmpia de la Mont-Saint-Jean. Aici, careurile astea întunecate agonizau măreţ, părăsite, învinse, înfricoşătoare. Ulm, Wagram, Jena, Friedland, mureau în ele.

In amurg, pe la ceasurile nouă seara, la poalele podişului Mont-Saint-Jean mai rămăsese unul. In valea asta a morţii, Ia picioarele povîrnişului pe care-l urcaseră cuirasierii şi năpădit acum de masele engleze, sub focul convergent al artileriei duşmane, victorioase, sub un potop spăimîntător de proiectile, careul mai lupta încă.

1 Generali din statul major al lui Napoleon la Waterloo ; ultimul este cunoscut prin credinţa păstrată ţinpăraţy|ui, pe care !-a iirmat în insula Elba şi în insula Sfînta Elena,

comandat de un ofi{er necunoscut pe care-l chema rmbronne. După fiecare explozie, careul se împuţina şi răspundea. Răspundea obuzelor prin gloanţe şi-şi res-^ tot mai mult cei patru pereţi. De departe, oprin- l a
du-se cînd şi cînd să răsufle, fugarii ascultau în întuneric a€el tunet înfundat, care descreştea.

Cînd legiunea aceea nu mai fu decît un pumn de oameni, cînd steagul lor nu mai fu decît o zdreanţă, cînd puştile lor lipsite de gloanţe nu mai fură decît ciomege, cînd mormanul de cadavre fu mai mare decît grupul celor în viaţă, învingătorii fură străbătuţi de un fel de spaimă sfîntă în faţa acestor muribunzi sublimi, şi tunurile engleze, oprindu-se să se odihnească, făcură tăcere. Fu o clipă de răgaz. In jurul celor care luptau era un fel de furnicar de strigoi, umbre de oameni călare, profilurile

negre ale tunurilor, cerul alb ivit printre roţi şi afete. Uriaşul cap de mort, pe care eroii îl întrezăresc întotdeauna în fumul din fundul luptei, înainta spre ei şi îi privea. Putură să audă în umbra asfinţitului cum încărcau tunurile; fitilurile aprinse, ca nişte ochi de tigru în noapte, le încercuiau capetele, trăgătorii bateriilor engleze se apropiau de tunuri. Atunci, tulburat, un general englez, după unii Qolville, iar după alţii Maitland, le strigă: „Bravi francezi, predaţi-vă !" Cambronne le răspunse : „C..."

XV

CAMBRONNE

In dorinţa lui de a fi respectat, cititorul francez nu mgaduie să i se repete poate cel mai frumos cuvînt pe care un francez]-a rostit vreodată. E oprit să stai mărturie pentru sublim în faţa istoriei.

om trece peste această regulă pe riscul nostru.

Aşadar, printre toţi acei giganţi există un titan : Cam-oronne.

Sâ spui acest cuvînt şi apoi să mori. Ce poate fi rnaf mare! Fiindcă a-ţi dori moartea înseamnă a muri în- tr-adevăr şi nu e vina acelui om că, deşi împuşcat, a supravieţuit.

Omul care a cîştigat bătălia de la Waterloo nu e Napoleon cel pus pe fugă, nu e Wellington care ceda la ceasurile patru şi era disperat la cinci, nu e Bliicher
care nici nu s-a luptat; omul care a cîştigat bătălia de
la Waterloo e Cambronne.

Să trăsneşti cu un astfel de cuvînt tunetul care te ucide înseamnă să învingi.

Să dai catastrofei răspunsul acesta, să spui asta destinului, să pui temelia asta leului care avea să fie ridicat pe acel loc, să arunci replica asta în ploaia nopţii, în zidul trădător de la Hougomont, în drumul rîpos de la Chain, întîrzierii lui Grouchy, sosirii lui Bliicher, să fii ironia însăşi printre morminte, să faci în aşa fel încît să rămîi în picioare după ce vei fi căzut, să îneci în două silabe coaliţia europeană, să oferi regilor haznalele binecunoscute cezarilor, să faci din cel din urmă cuvînt cel dintîi, amestecînd în el strălucirea Franţei, să închei cu semeţie Waterloo-ul ca pe ultima zi a carnavalului, eă-l completezi pe Leonida ' cu Rabelais, să rezumi o victorie printr-un cuvînt suprem, cu neputinţă de rostit, să pierzi terenul şi să păstrezi istoria, să ai de partea ta după măcel pe cei ce rîd, e nespus de mult.

E o insultă adusă trăsnetului. E de o măreţie demnă de Eschyl.

Cuvîntul lui Gambronne face efectul unei fracturi. E un piept fracturat de dispreţ; e preaplinul agoniei care face explozie.

Cine a învin-s ? Wellington ? Nu. Fără Bliicher ar fi fost pierdut. Să fie Bliicher ? Nu. Dacă Wellington n-ar fi început, Bliicher n-ar fi putut să isprăvească. Cambronne, acest trecător de ultimă oră, acest soldat necunoscut, acest nimic al războiului, simte că acolo e min-

1 Rege al Spartei (490–480 I.e.n.), eroul de la Terrnopile, pe care l-a apărat contra perşilor şi unde a murit eroic.

" O minciună. Intr-o catastrofă, adaus sfîşietor, şi fiun,j- a în care clocoteşte de mînie i se oferă viaţa, '"ea^tă bătaie de joc ! Cum să nu izbucnească ? aCSînt acolo toţi regii Europei, generalii cei fericiţi, ju-'terii stăpîni peste fulgere. Au fost o sută de mii de '"idaţi victorioşi şi, în urma celor o sută de mii, un milion; tunurile lor cu fitiluri aprinse stau căscate; au ub câîeîiul lor garda imperială şi armata cea mare; i.au zdrobit pe Napoleon şi n-a mai rămas decît Cambronne, nu mai protestează decît acest vierme de ţărînă. El va protesta. Atunci el caută un cuvînt, aşa cum ai căuta o sabie. Simte în el o spumă şi acea spumă e cuvîntul. In faţa acestei biruinţe minunate şi mediocre, în faţa acestei biruinţe fără biruitori se ridică acest disperat ; o îndură în toată măreţia ei covîrşitoare, dar îşi dă seama de nimicnicia ei şi face mai mult decît s-o scuipe în obraz. Sub numărul, forţa şi materia care îl copleşesc găseşte o expresie pentru suflet: excrementul. O spune din nou. Sâ spui asta, să faci asta, să găseşti aota, însemnează să fii învingător.
In acel minut fatal, duhul zilelor măreţe a pătruns în omul acesta necunoscut. Cambronne găseşte cuvîntul de la Waterloo, după cum Rouget de l'Isle' găseşte Mar-seieza datorită harului de sus care pogoară asupra-i. Se desprinde o suflare din uraganul divin şi trece prin aceşti oameni; ei tresar; unul cîntă cîntecul suprem, iar celălalt scoate strigătul teribil. Acel cuvînt al dispreţului titanic nu e azvîrlit de Cambronne numai Europei în numele imperiului. Asta ar fi puţin. El îl azvîrle trecutului, în numele revoluţiei. Auzi şi recunoşti în Gambronne vechiul suflet al uriaşilor. Parcă ar fi Danton care vorbeşte, sau Kleber2 care tună.
La cuvîntul lui Cambronne, vocea engleză răspunse: ..Foc!" Bateriile fură luminate de flăcări, dealul se cu-
1 Autorul Marseiezei.
pe...GenwaI francez din timpul revoluţiei de Ia 1789. A luat parte la ex-de ai NaP°Ie°n în Egipt şi a urmat acestuia la comanda trupelor

tremură, din toate acele guri de aramă ieşi o ultimă şj înfricoşătoare vărsătură de proiectile, se rostogoli un fum nesfîrşit, uşor albicios datorită lunii care se ridicase, iar cînd se risipi fumul, nu mai era nimic. Acea rămăşiţă nemaipomenită era nimicită; garda murise. Cei patru pereţi ai cetăţuii celei vii zăceau la pămînt; cu greu puteai desluşi ici-colo o tresărire printre cadavre. In felul acesta, legiunile franceze, mai măreţe decît cele romane, îşi dădură sufletul la Mont-Saint-Jean, pe pămîntul muiat de ploaie şi sînge, în grînele întunecate, în locul pe unde trece acum, la ceasurile patru dimineaţa, fluierînd şi dînd vesel bici calului, Joseph, băiatul care duce poşta la Nivelles.

XVI

QUOT LIBRAS IN DUCE ?'

Bătălia de Ia Waterloo este o enigmă. Ea e la fel de nelămurită şi pentru cei ce-au cîştigat-o, şi pentru cel care-a pierdut-o. Napoleon vedea în ea panica2. Blucher e uluit. Wellington nu înţelege nimic. Citiţi rapoartele. Comunicatele sînt confuze. Comentariile sînt încurcate. Unii bîiguie, alţii se bîlbîie. Jomini împarte bătălia de la Waterloo în patru momente; Mtiffling o desparte în trei peripeţii; numai Charras3, deşi în unele privinţe s în tem de altă părere, a prins cu ochiul său ager trăsăturile

caracteristice ale acestei cumplite prăbuşiri a geniului omenesc în luptă cu divinul hazard. Toţi ceilalţi istorici sînt oarecum orbiţi şi, în orbirea lor, bîjbîie. Zi cu adevărat năprasnică, de năruire a monarhiei militare – care, înmărmurindu-i pe regi, a tras după ea toate

1 Cît preţuieşte ducele ? (în origina! tn limba latină).

2 „O bătălie terminată, o zi sfîrşită, măsuri greşite care au fost tn-dreptate, Izbînzi mai mari asigurate pentru a doua zi, totul fu pierdut din pricina unei clipe de panică năprasnică." (Napoleon : însemnări de la Sflnta Elena) (n.a.).

3 Jomini, Muffling, Charras – scriitori militari din prima jumătate a secolului al X'IX-lea, care au studiat şi descris bătălia de Ia Waterloo.

je]e __ şi de prăbuşire a forţei, de răsturnare a legilor războiului.
Tn evenimentul acesta, care poarta semnul unei necesităţi supraomeneşti, oamenii n-au însemnat nimic.
Luîndu-le lui Wellington şi lui Blucher victoria de la Waterloo, însemnează oare a ştirbi cu ceva Anglia şi Germania ? Nu. In problema de la Waterloo nu e vorba nici de vestita Anglie, nici de augusta Germanie. Popoarele sînt mari, slavă domnului, şi fără jalnicele isprăvi ale spadei. Nici Germania, nici Anglia, nici Franţa nu încap într-o teacă. In epoca asta, cînd Waterloo nu era decît un zăngănit de săbii, Germania îl are pe Goethe mai presus de Blucher, iar Anglia pe Byron mai presus de Wellington. Zorile nemăsurate ale unor idei noi sînt proprii secolului nostru, şi în zorile acestea Anglia şi Germania îşi au strălucirea lor minunată. Ele sînt măreţe, deoarece cugetă. Sporul pe care-l aduc civilizaţiei e real, izvorăşte din, ele însele, nu dintr-o întîmplare. Ceea ce alcătuieşte măreţia lor în veacul al XlX-lea nu-şi are obîrşia în Waterloo. Numai popoarele barbare se dezvoltă pe neaşteptate după o biruinţă. E mîndria deşartă, trecătoare, a puhoaielor de apă umflate de furtună. Popoarele civilizate, mai ales în vremea noastră, nu se înalţă şi nici nu se prăbuşesc după norocul sau nenorocul unui comandant. Geea ce-I deosebeşte pe fiecare dintre ele între neamurile pămîntului e ceva mai mult decît o luptă. Onoarea lor, demnitatea, inteligenţa, geniul lor, nu sînt, slavă domnului, simple numere pe care eroii şi cuceritorii le pot pune ca nişte jucători la loteria bătăliilor. Adesea, o bătălie pierdută însemnează dobîndirea unui progres. Mai puţină glorie, mai multă libertate. Cînd încetează bătaia tobei, are cuvîntul raţiunea. E jocul de-a cine pierde cîştigă. Aşadar, să vorbim despre Waterloo privind fără părtinire din amîn-d°uă taberele. Să-i dăm întîmplării ce este al întîmplării, ?! domnului ce este al domnului. Ce este Waterloo? O victorie? Nu. Un joc de noroc.

Un joc cîştigat de Europa şf plătit de Franţa.
Nu merita să se toarne acolo un leu pentru atîta lucru.

Waterloo este, de altfel, cea mai ciudata întîlnire din toată istoria. Napoleon şi Wellington. Nu sînt doi duşmani, ci două fiinţe cu totul opuse. Dumnezeu, care foloseşte antitezele, n-a hărăzit niciodată un contrast mai izbitor şi o confruntare mai neobişnuită. De-o parte precizia, prevederea, geometria, chibzuiala, asigurarea retragerii, crufarea rezervelor, un sînge rece îndărătnic, o metodă nezdruncinată, strategia care ştie să se folosească de teren, tactica echilibrării batalioanelor, măcelul organizat, războiul socotit cu ceasul în mînă, fără a lăsa nimic la voia întâmplării, vechiul curaj clasic, totul pus în chip desăvîrşit la punct; de partea cealaltă, intuiţia, darul de a ghici, fantezia militară, instinctul supraomenesc, privirea scăpărătoare, un nu ştiu ce care vede ca vulturul şi care loveşte ca trăsnetul, o măiestrie uimitoare îmbinată cu o vioiciune semeaţă, toate tainele unui suflet adînc, tovărăşia destinului, a apei, a cîmpiei, a pădurii, a colinei, chemate şi oarecum silite să se supună, despotul care merge pînă la tiranizarea cîmpului de luptă, încrederea în soartă cu ştiinţa strategică sporind-o, dar şi tulburînd-o. Wellington era un Barreme ' al războiului, pe cînd Napoleon era un Michelangelo; şi, de rîndul ăsta, geniul a fost învins de calcul.
Amîndouă taberele aşteptau pe cineva. A izbîndit cel care a calculat exact. Napoleon îl aştepta pe Grouchy, care n-a venit. Wellington îl aştepta pe Blucher, care a venit.
Wellington este războiul clasic care se răzbună. Bona-parte, Ia începutul carierei sale, îl întîlnise în Italia şi-l bătuse straşnic. Bătrîna bufniţă fugise din faţa tînărului vultur. Tactica de altădată fusese nu numai uimită, dar şi scandalizată. Cine era corsicanul ăsta de douăzeci şi şase de ani, ce rost avea acest strălucit ignorant care,
i Calculator francez din secolul al XVH-lea, autorul unei Cărţi a socotelilor gata făcute, confinînd în special tabele de dobînzi. Mai tîrziu numele lui a devenit substantiv comun.

vînd totu! împotriva lui şi nimic de partea sa, fără me-a. je fără muniţii, fără tunuri, fără bocanci, aproape f"ră 'oaste, cu o mînă de oameni împotriva unor trupe numeroase, se năpustea asupra Europei coalizate şi cîş-tfea în chip nesăbuit victorii socotite cu neputinţă ? De unde venea turbatul ăsta spăimîntător, care, aproape fără să răsufle şi mînuind tot mereu aceiaşi luptători, făcea praf una după alta cele cinci armate ale împăratului Germaniei, dînd peste cap pe Beaulieu peste Alvinzi, pe Wurmser peste Beaulieu, pe Melas peste Wurmser, pe Mack peste Melas1? Cine era acest începător în ale războiului care avea trufia unui astru ? Şcoala militară academică îl excomunicase. De-aci, o duşmănie de ne-îmblînzit a militarismului de altădată împotriva celui nou, a săbiei corecte împotriva spadei sclipitoare, a tablei de şah împotriva geniului. La 18 iunie 1815 duşmănia asta îşi spuse ultimul cuvînt şi, sub Lodi, Montebello, Monte-note, Mantua, Marengo, Arcole, scrisese: Waterloo. Triumful celor mediocri, pe placul mulţimilor. Soarta îşi dete învoirea la ironia asta. In pragul prăbuşirii, Napoleon se întîlni din nou cu un Wurmser tînăr.
In adevăr, ca să-l vedem pe Wurmser e de ajuns ca părul lui Wellington să fie alb.

Waterloo e o bătălie de mîna întîi, cîştigată de un comandant de mîna a doua. Ceea ce trebuie să ne minuneze în bătălia de la Waterloo este Anglia, este cerbicia engleză, este hotărîrea engleză, este sîngele englez ; ceea ce a avut Anglia acolo cu adevărat măreţ a f°s*> fie zis fără supărare, ea însăşi. Nu comandantul ei, ci oştirea.
r3"- aUstrieci sau în serviciul Austriei, învinşi de Napoleon In
de r», '?'!ÎrU enSlez în cabinetul Castlereagh, cunoscut pentru ura sa fată evo'ut'a franceză.
Wellington, cu o neînţeleasă lipsă de recunoştinţă, spune într-o scrisoare către lordul Bathurst2 că oştirea sa, oastea care a luptat la 18 iunie 1815, a fost o „ar-mat foarte slabă". Ce spune despre asta întunecatul

28*

vălmăşag de oseminte îngropate sub brazdele de Ja Waterloo ?
Anglia a fost prea modestă faţă de Wellington. A face pe Wellington atît de mare, însemnează a micşora Anglia. Wellington nu este decît un erou ca oricare altul. Scoţienii cenuşii, garda călare, regimentele lui Maitland şi Mitchell, infanteria Jui Pack şi a lui Kempt, cavaleria lui Posomby şi a lui Somerset, scoţienii de munte cîntînd din cimpoi sub ploaia de ghiulele, batalioanele lui Ry-landt, tinerii recruţi care abia ştiau să mînuiască flinta, ţinînd piept vechilor cete de la Essling şi de la Rivoli – iată în ce-i constă măreţia. Wellington a fost dîrz; ăsta e meritul lui şi noi nu i-l precupeţim, dar cel din urmă dintre pedestraşii şi dintre călăreţii lui a fost tot atît de dîrz ca şi el. Ostaşul de fier preţuieşte tot atîta cît Ducele-de-fier. In ce ne priveşte, toată admiraţia noastră se îndreaptă către soldatul englez. Dacă are cineva dreptul la vreun trofeu, atunci Angliei i se datorează trofeul. Monumentul de la Waterloo ar fi mai nimerit ,dacă, în'locul chipului unui om, ar înălţa în văzduh statuia unui popor.
Dar această puternică Anglie se va mînia din pricina celor spuse de noi aci. După al ei 1688 şi după 1789 al nostru, ea tot mai păstrează iluzia feudală. Crede în ereditate şi în ierarhie. Poporul acesta, pe care nici un altul nu-l întrece în putere şi-n glorie, se preţuieşte ca naţiune, nu ca popor. Ga popor, se subordonează de bunăvoie şi-şi ia un lord drept şef. Ca muncitor, se lasă dispreţuit; ca ostaş, se lasă ciomăgit. Se ştie că în bătălia de la Inkermann ', un sergent care, după cît se pare, scăpase armata de la pieire, n-a putut fi pomenit de către lordul Raglani, deoarece ierarhia militară engleză nu îngăduie să fie citat într-un ordin de zi nici un erou sub gradul de ofiţer.
1 Bătălia de Ia Inkermann (1854) din timpul războiului Crimei!.
2 Comandant al trupelor engleze în războiul Crimeii, mort în timpul asediului Sevastopolului (1855).

Ceea ce admirăm mai presus de toate într-o ciocnire A felul celei de la Waterloo este uimitoarea iscusinţă a tntîmplării- Ploaia din timpul nopţii, zidul de la Hougo-mont drumul desfundat de la Chain, Grouchy care ră-mîne'surd la bătaia tunului, călăuza care-l înşeală pe Napoleon, călăuza

care-i arată drumul cel bun lui Bulow, tot acest prăpăd e rînduit de minune.
Intr-un cuvînt, s-o spunem, la Waterloo a fost mai mult un măcel decît o bătălie.
Din toate bătăliile mari, Waterloo este aceea care are frontul cel mai mic faţă de numărul luptătorilor. Napoleon, trei sferturi de leghe; Wellington, o jumătate de leghe; şaptezeci şi două de mii de luptători de fiecare parte. Din înghesuiala asta s-a născut măcelul.
S-a făcut o socoteală şi s-a stabilit următoarea proporţie : pierdere de oameni – la Austerlitz, paisprezece la sută francezi, treizeci la sută ruşi, patruzeci şi patru la sută austrieci. La Wagram, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută austrieci. La Moscova, treizeci şi şapte la sută francezi, patruzeci şi patru Ia sută ruşi. La Bautzen, treisprezece la sută francezi, paisprezece la sută ruşi şi prusaci. La Waterloo, cincizeci şi şase la sută francezi, treizeci şi unu la sută aliaţi. In total, la Waterloo, patruzeci şi unu la sută : o sută patruzeci şi patru de mii de luptători, şaizeci de mii de morţi.
Cîmpia de la Waterloo se înfăţişează azi cu liniştea obişnuită a pămîntului, reazim nepăsător al omului, şi seamănă cu toate cîmpiile.
Noaptea, totuşi, se desprinde de-acolo un fel de ceaţă plină de năluci: şi dacă vreun călător se plimbă prin aceste locuri, dacă priveşte, dacă ascultă, dacă visează ca Vergiliu în faţa cîmpiilor morţii de la Filippe', vedenia prăpădului pune stăpînire pe el. Spăimîntătorul iunie trăieşte din nou ; falsa colină-monument se şterge;
Ant' P-6 Clmpiile de Ia FiliPPe (Macedonia), în anul 42 t.e.n.. Octavian şi al in?'" '"aU InVins pe du5mani' l°r Politici, Brutus şi Casius, apărători nu v ătilor ^PUblicane. Martor al acestei bătălii a fost poetul Horajiu.

acel leu oarecare se destramă; cîmpul de bătaie prinde iar viaţă; şiruri de infanterişti şerpuiesc pe cîmpie, ga. lopuri furioase străbat zarea ; visătorul, speriat, vede fu], gerul săbiilor, scînteierea baionetelor, văpaia ghiulelelor încrucişarea groaznică a bubuiturilor; aude, ca un horcăit în fundul unui mormînt, vuietul nedesluşit al bătăliei-fantomă; umbrele acelea sînt grenadierii; lucirile acelea sînt cuirasierii; scheletul acesta e Napoleon, scheletul celălalt e Wellington; toate astea nu mai sînt, dar se ciocnesc şi luptă încă; şi rîpele se împurpurează; şi copacii se înfioară; şi furia se înalţă pînă la nori; iar în beznă, toate acele înălţimi sălbatice, Mont-Saint-Jean, Hougomont, Frischemont, Papelotte, Plancenoit, apar încununate de-a valma cu vîrtejuri de vedenii care se nimicesc între ele.

XVII

E OARE BINE CA A EXISTAT UN WATERLOO ?

Există o şcoală liberală dintre cele mai vrednice de respect, care nu arată de loc ură faţă de Waterloo. Noi nu facem parte dintr-însa. Pentru noi Waterloo nu este decît ziua uluitoare a libertăţii. Negreşit, nimeni nu se aştepta ca un asemenea vultur să iasă dintr-un asemenea ou.
Dacă-i dăm bătăliei de la Waterloo tîlcul ei cel mai înalt, putem spune că este o voită biruinţă contrarevoluţionară. E Europa împotriva Franţei ; Petersburgul, Berlinul şi Viena împotriva Parisului; e stătu quo împotriva dorinţei de schimbare ; e 14 iulie 1789 atacat pieziş prin 20 martie 1815 ;

e asmuţirea monarhiilor împotriva neîm-blînzitei răscoale franceze, înnăbuşirea acestui mare popor, care se afla în erupţie de douăzeci şi şase de ani – a^a se urmărea.
In scopul acesta s-au solidarizat casele de Brunswick şi de Nassau cu Romanovii, cu HohenzoIIernii, cu Habs-burgii şi cu Burbonii.
416

Waterloo poartă în cîrcă dreptul divin. E drept că, rerne ce imperiul fusese despotic, prin reacţiunea
Li *• ' « I _ H ^« A jtfV ;i |(J rit T L d-V T ** f~* l ^ 4 ^<h •-» ^"\ i-\ #-V «4 >4 * * + *-» .'L * . /"»
fireasca a
lucrurilor, regalitatea trebuia neapărat să fie
îlh rală şi că din bătălia de la Waterloo a ieşit, spre ' rea părere de rău a învingătorilor, o ordine constituţională nedorită. Pentru că revoluţia nu poate fi cu adevărat învinsă şi pentru că, fiind providenţială şi cu neputinţă de înlăturat, ea se reîntruchipează mereu, înainte de Waterloo în Bonaparte, care doboară vechile tronuri, iar după Waterloo în Ludovic al XVIII-lea, care acordă Constituţia şi i se supune. Bonaparte, folosind inegalitatea ca să dovedească egalitatea, pune un surugiu pe tronul Nea-polului' şi un sergent pe tronul Suediei 2. La Saint-Ouen, Ludovic al XVIII-lea îşi pune semnătura pe declaraţia drepturilor omului. Dacă vreţi să vă daţi seama ce este revoluţia, numiţi-o Progres; iar dacă vreţi să vă daţi seama ce este progresul, numiţi-l Mîine. Mîine îşi desă-vîrşeşte opera fără ca nimic să i se poată împotrivi ; şi şi-o împlineşte începînd de azi. îşi ajunge totdeauna ţinta în chip ciudat. Se foloseşte de Wellington ca să-l facă pe Foy orator, deşi acesta nu era decît un ostaş. Foy cade la Hougomont şi se ridică Ia tribună. Aşa lucrează progresul. Pentru un lucrător ca el nu există unealtă rea. Fără să-şi piardă cumpătul, el potriveşte, cu meşteşugul lui dumnezeiesc, pe omul care a trecut Alpii şi pe bătrîne-lul şubred şi bolnav al părintelui Elyseu. Se slujeşte de bolnavul de podagră ca şi de cuceritor; de cuceritor în afară, de bolnavul de podagră înăuntru. Waterloo, stăvilind hotărît năruirea prin spadă a tronurilor europene, n-a avut altă urmare decît de-a face ca activitatea revoluţionară să continue sub altă formă. Războinicii au tăcut; e rîndul gînditorilor. Veacul pe care Waterloo voi să-l oprească pe loc a trecut peste toate şi şi-a urmat drumul.
E vorba de cumnatul lui Napoleon, Joachim Murat, care în adoles-«ntă a fost rfndaş la cai.
cu t Vorba de Charles Bernadotte, mareşal al imperiului, primit la rea regelui Suediei, Carol al XlII-lea, căruia fi va urma la tron sub ""mele de Carol al XlV-lea.

417

Biruinţa asta prevestitoare de nenorociri a fost înfrîntă de libertate. Intr-un cuvînt, şi asta nu se poate tăgădui, ceea ce triumfa la Waterloo, ceea ce zîmbea în spatele lui Welling. ton, ceea ce îi aducea toate bastoanele de mareşal ale Europei, printre care, se zice, şi bastonul de mareşal al Franţei, ceea ce împingea cu voioşie roabele de pămînt pline

cu oseminte pentru a se înălţa colina leului, ceea ce a făcut să se înscrie cu mare pompă pe acel piedestal data de 18 iunie 1815, ceea ce-I încuraja pe Bliicher să-i treacă prin foc şi sabie pe cei ce fugeau în neorînduială, ceea ce se năpustea asupra Franţei ca asupra unei prăzi, de pe înălţimea platoului Mont-Saint-Jean, era contrarevoluţia. Contrarevoluţia care şoptea cuvîntul infam : dezmembrare. Ajunsă la Paris, a văzut de aproape gura vulcanului, a simţit că lava aceea ardea picioarele şi s-a răz-gîndit. S-a întors la încropirea unei Constituţii.
Să nu vedem în Waterloo decît ceea ce înseamnă Waterloo. Scopul nu era nicidecum libertatea. Contrarevoluţia era fără să vrea liberală, aşa cum printr-un fenomen asemănător Napoleon era fără să vrea revoluţionar. La 18 iunie 1815 un Robespierre călare a fost trîntit de pe cal1.

XVIII

O NOUA RĂBUFNIRE A DREPTULUI DIVIN

S-a pus capăt dictaturii. întregul sistem al Europei se prăbuşi.
Imperiul se afundă într-un întuneric asemănător cu al lumii romane în agonie. Se zări din nou abisul, ca pe vremea barbarilor. Numai că barbaria din 1815, pe care se cuvine s-o numim pe numele ei cel mic contrarevoluţie, nu prea avea putere, obosi iute şi se opri brusc. Imperiul, s-o recunoaştem, a fost plîns, şi plîns de ochi viteji. Dacă gloria stă în paloşul din care s-a făurit sceptrul, imperiul

In înţelesul : a pierdut puterea.

^u- r • ° apte
gloria însăşi. El raspîndise pe pămînt toată lumina
are o poate da tirania : lumină mohorîtă. Mai mult
^ lumină întunecată. Comparată cu lumina zilei, e
Această spulberare a nopţii avu efectul unei
clipse.
Ludovic al XVIII-lea se întoarse la Paris. Manifestările
de bucurie de la 8 iulie făcură să se uite entuziasmul de la 20 martie. Gorsicanul ajunse potrivnicul bearnezului'. Pe cupola Tuileriilor flutură drapelul alb. Masa de brad din Hartwell2 fu aşezată în faţa fotoliului cu flori de crin al lui Ludovic al XlV-lea. Austerlitzul fiind uitat, se vorbea despre Bouvines3 şi despre Fontenoy4 ca despre ziua de ieri. Altarul şi tronul se înfrăţiră cu măreţie. în Franţa şi pe continent se aşeză una din formele cele mai netăgăduite de mîntuire a societăţii veacului al XlX-lea. Europa purta cocarda albă5. Trestaillon6 ajunse vestit. Deviza non pluribus impar7 apăru din nou în razele de piatră care închipuiau soarele pe faţada cazărmii de pe cheiul d'Orsay. Acolo unde fusese o gardă imperială era acum o casă. Arcul de triumf al Caruselului, încărcat cu victorii care nu-şi mai aveau rostul, stingher printre atîtea noutăţi, ruşinat poate întrucîtva de Marengo şi de Arcole, ieşi din încurcătură mulţumită statuii ducelui d'Angouleme. Cimitirul Madeleine – groaznica groapă comună de la '93 – fu acoperit cu marmură şi matostat, pentru că în ţărîna aceea zăceau oasele lui Ludovic

1 Denumirea dată regelui Franţei Henrlc al IV-lea (1589–1610), origi
nar din regiunea Bearn.
2 Castel din împrejurimile Londrei, în care englezii l-au găzduit pe

Ludovic al XVIII-lea înainte de a-l înscăuna rege al Franţei.
Localitate unde, în 1214, trupele franceze au învins armatele unei coaliţii puternice conduse de împăratul german Otto al IV-lea.
Localitate din Belgia în care francezii au obţinut o victorie în 1745 ™potriva englezilor. 5 Semnul regalităţii.
Unul din şefii bandelor de monarhişti, care în 1815 s-au dedat la presalii sălbatice împotriva bonapartiştilor şi a foştiler revoluţionari <"ntre anii 1789-l799 (teroarea albă). XlV-iea8a' ^ PUtere cu al'i! mai numeroşi", deviza regelui Ludovic al

II

al XVI-Iea şi ale Măriei Antoaneta. In şanţul de la Vin-cennes ieşi din pămînt o piatră funerară, amintind că ducele d'Enghien murise chiar în luna cînd fusese încoronat Napoleon. Papa Pius al Vll-lea, care-l unsese împărat în preajma acestei morţi, binecuvîntă liniştit prăbuşirea, aşa cum binecuvîntase înălţarea. La Schoenbrunn' rătăcea o umbră micuţă, în vîrstă de patru ani, căreia, spunîndu-i regele Romei2, însemna să dai dovadă de răzvrătire. $j toate astea au fost cu putinţă, şi regii şi-au reluat tronurile, şi stăpînul Europei a fost închis într-o cuşcă, şj vechiul regim a devenit ce! nou, şi întunericul a luat locul luminii pe pămînt, pentru că, în după-amiaza unei zile de vară, un păstor i-a spus unui prusac într-o pădure: „Luaţi-o pe-aici, nu pe acolo !"
Acest 1815 a fost un fel de aprilie jalnic3. Vechile realităţi vătămătoare şi veninoase luară înfăţişări noi. Minciuna se împereche cu 1789, dreptul divin îşi puse masca unei Constituţii, ficţiunile deveniră constituţionale, prejudecăţile, superstiţiile şi gîndurile ascunse, cu articolul 144 în inimă, se lustruiră cu liberalism. Şerpii şi-au schimbat pielea.
Omul fusese în acelaşi timp înălţat şi înjosit de Napoleon. Idealul, sub această domnie a materiei strălucitoare, prinse numele straniu de ideologie. Gravă nesocotinţă din partea unui om mare să ia în rîs viitorul ! Cu toate astea, popoarele – carnea de tun atît de îndrăgostită de tunar – îl căutau cu ochii. Unde e ? Ce face ? „Napoleon a murit 1" îi spunea un trecător unui invalid de la Marengo şi de la Waterloo. „A murit ? exclamă ostaşul. Bine-l mai cunoşti !" închipuirea oamenilor făcea un zeu din acest om doborît la pămînt. După Waterloo cerul Europei se

1 Reşedinţa împăraţilor austrieci la Viena.
2 E vorba de fiul lui Napoleon I şi al Mariei-Luiza.
3 Aprilie jalnic: considerată ca aducătoare de nenorociri şi de moaite. fiindcă este luna cînd se prăpădeau tuberculoşii. Victor Hugo extinde epi tetul la întreg anul 1815, începutul teroarei albe a restauraţiei.
4 Articolul 14 al Chartei constituţionale din 1815 garanta libertatea de conştiinţă, dar proclama catolicismul religie de stat, ceea ce anula S3' ran(ia libertăţii de gîndire.

, cg# Dispariţia lui Napoleon a lăsat multă vreme un

gol imens.
Regii umplură acest gol. Bătrîna Europă se folosi de
ilej ca să introducă diferite reforme. Luă fiinţă o Sfîntă Alianţă. Belle Alliance !' spusese mai-nainte cîmpia fatală <je la Waterloo.
In prezenţa şi în faţa acestei străvechi Europe refăcute se schiţară trăsăturile unei Franţe noi. Viitorul, luat în rîs de către împărat, îşi vesti intrarea. Purta pe frunte steaua care se cheamă Libertate. Ochii înflăcăraţi ai tinerelor generaţii se îndreptară spre el. Ciudat lucru : lumea se îndrăgosti în acelaşi timp de viitorul care se numea Libertate şi de trecutul care se numea Napoleon. Infrîn-gerea îl ridicase mai sus pe cel învins. Napoleon doborît părea mai înalt decît Napoleon în picioare. învingătorilor începu să le fie frică. Anglia îl puse pe Hudson Lowe2 să-l păzească, iar Franţa pe Montchenu3 ca să stea la pîndă. Braţele lui încrucişate ajunseră neliniştea tronurilor. Alexandru îl numea „insomnia mea". Spaima asta venea din cantitatea de revoluţie care clocotea într-însul. Asta explică şi îndreptăţeşte liberalismul bonapartist. Regii domniră fără să se simtă la largul lor, cu stînca de la Sfînta Elena în zare.
Pe cînd Napoleon se stingea la Longwood, cei şaizeci de mii de oameni căzuţi pe cîmpia de la Waterloo putreziră în tihnă, şi ceva din pacea lor se răspîndi în lume. Congresul de la Viena alcătui drept urmare tratatele din 18154, iar Europa numi asta restauraţie.
Iată ce înseamnă Waterloo.
^ pasă nemărginirii? Toată furtuna asta, tot norul ăsta, războiul, pe urmă pacea, toată această întune-
' Denumirea unui han şi a unei localităţi, locul unde se afla statul-fflajor al lui Napoleon în timpul bătăliei de la Waterloo. i . „General englez, guvernatorul insulei Sfînta Elena în timpul exilului lui Napoleon.
Om politic ultraregalist din timpul restauraţiei, autor de virulente Pamflete antibonapartiste.
4 Congresul de la Viena (1814-l815) a fixat noile frontiere ale statelor ropen d
ropene
Infrîngerea lui Napoleon.

care n-au tulburat nici măcar o singură clipă lumina ochiului nemărginit, în faţa căruia o gîză care sare din-tr-un fir de iarbă pe altul înseamnă tot atît cît vulturul care zboară dintr-o clopotniţă într-alta prin turlele catedralei Notre-Dame.

XIX

CIMPUL DE LUPTA IN TIMPUL NOPŢII

Să ne întoarcem – e o nevoie a acestei cărţi – la fatalul cîrnp de luptă. La 18 iunie J815 era lună plină. Lumina ajută crunta urmărire a lui Bliicher, descoperi urmele fugarilor, dădu mulţimea asta prăpădită pe mîna înverşunatei cavalerii prusace şi înlesni masacrul. In unele catastrofe se întîlnesc asemenea tragice complicităţi ale nopţii.
După cea din urmă lovitură de tun, cîmpia de la Mont-Saint-Jean rămase pustie.

Englezii ocupară lagărul francezilor; aşa se consfinţeşte de obicei biruinţa : culcîndu-te în patul celui învins. îşi aşezară tabăra dincolo de Rossomme. Prusacii, dezlănţuiţi în urmărire, împinseră înainte. Wellington se duse în satul Waterloo ca să-şi întocmească raportul către lordul Bathurst >.
Dacă s-a putut aplica vreodată zicala sic vos non vobis2, ea se potriveşte negreşit satului Waterloo. Fără să fi contribuit în vreun fel la bătălie, Waterloo a rămas la o jumătate de leghe departe de ea. Mont-Saint-Jean a fost bombardat, Hougomont a ars, Papelotte a ars, Plancenoit a ars, Haie-Sainte a fost luat cu asalt, Belle-Alliance a văzut îmbrăţişarea celor doi învingători; numele acestor localităţi abia sînt cunoscute ; iar Waterloo, care n-a luat de loc parte la luptă, are toată cinstea.
1 In 1815, secretar de stat pentru colonii în cabinetul lui W. Pitt. Devenise cunoscut prin ura lui feroce fafă de Fran(a şi Napoleon.
* „Astfel lucraţi roii dar nu pentru voi." începutul unui ver? atribuit Ful Vergilig,

ktu sîntem din cei ce privesc cu îngăduinţă războiul; * â se iveşte prilejul, îi arătăm neajunsurile. Războiul 010 frumuseţi groaznice, pe care nu le-am trecut sub ,a„ re. să recunoaştem, însă, că are şi părţile Iui urîte. Una dintre cele mai uimitoare este grăbita despuiere a morţilor după biruinţă. Zorile care vin după o bătălie răsar totdeauna peste cadavre goale.
Cine face asta ? Cine pîngăreşte în felul ăsta izbînda ? A cui e mîna respingătoare care se strecoară în buzunarul victoriei ? Cine sînt hoţii care dau lovitura lor la adăpostul gloriei ? Unii filozofi, printre care şi Voltaire, socotesc că sînt tocmai cei care au făurit gloria. Sînt aceeaşi, spun ei; nu se face cu schimbul; cei rămaşi în viaţă îi jefuiesc pe cei care sînt la pămînt. Eroul din timpul zilei este vampirul din timpul nopţii. La urma urmei, ai tot dreptul să despoi niţel un cadavru care este opera ta. Intrucît ne priveşte, nu credem lucrul ăsta. Să culegi lauri ţi să descalţi un mort – aşa ceva ni se pare cu neputinţă pentru aceeaşi mînă.
E sigur un lucru : de obicei după învingători vin hoţii. Să-l scoatem însă din cauză pe ostaş ; mai ales pe ostaşul din zilele noastre.
Orice armată are o coadă, şi acolo se găsesc cei pe care trebuie să-i învinovăţim. Oameni-lilieci, jumătate tîl-hari, jumătate slugi, tot felul de păsări de noapte zămislite de acest asfinţit care se numeşte război, purtînd uniforme fără să lupte, bolnavi prefăcuţi, schilozi cumpliţi, canti-nieri suspecţi, mergînd uneori cu nevestele în cărucioare şi furînd ceea ce vînd mai tîrziu, cerşetori oferindu-se drept călăuze ofiţerilor, secături, borfaşi; armatele în marş de altădată – nu vorbim despre cele de astăzi – tîrau după e'e toată gloata asta, căreia în grai cazon i se spunea . codaşii". Nici o armată şi nici o naţiune nu erau răspunzătoare de aceste făpturi ; vorbeau italieneşte şi-i urmau pe nemţi; vorbeau franţuzeşte şi-i urmau pe englezi. Mar-c izul de Fervaques a fost ucis mişeleşte şi jefuit, chiar cirnpul de luptă, în noaptea care urmă după victoria

de la Cerisoles ', de către unul din aceşti mizerabili, Codas spaniol care vorbea* franţuzeşte şi pe care-l luase drent unul de-ai noştri din pricina

vorbirii gasconului. Djn tîlhărie se năştea tîlharul. Zicala dezgustătoare „a trăi pe spinarea duşmanului" producea lepra asta, pe care numai o disciplină aspră o putea lecui. Sînt faime care înşeală; nu se ştie totdeauna de ce unii generali, dintre cei mari de altfel, au fost atît de populari. Turenne 2 era adorat de ostaşii lui pentru că îngăduia jaful ; trecerea cu vederea a răului face parte din bunătate; Turenne a fost atît de bun, încît a lăsat ca Palatinatul să fie trecut prin foc şi sînge3. In urma oştilor se vedeau mai mulţi sau mai puţini jefuitori, după cum comandantul era mai mult sau mai puţin sever. Hoche şi Marceau 4 n-aveau codaşi; Wellington, o recunoaştem bucuroşi, avea puţini.
Totuşi, în noaptea de 18 spre 19 iunie morţii au fost despuiaţi. Wellington a fost neînduplecat; a dat ordin să fie împuşcat oricine va fi prins asupra faptului ; dar cei care pradă sînt dîrji. Tîlharii prădau într-o parte a cîmpu-lui de luptă, în timp ce alţii erau împuşcaţi în cealaltă.
Luna era înspăimîntătoare pe cîmpia aceea.
Spre miezul nopţii, un om da tîrcoale sau mai curînd se tîra înspre drumul desfundat de la Chain. După înfăţişare era unul dintre cei despre care am vorbit – nici englez, nici francez, nici ţăran, nici soldat, mai puţin ora decît vampir, atras de mirosul cadavrelor, confundînd victoria cu furtul şi venit pentru jaf la Waterloo. Era îmbră-
1 Sat din Piemont (nord-vestul Italiei), în care armatele franceze au repurtat tn 1544 o victorie împotriva trupelor lui Carol Quintul.
2 Mareşal al lui Ludovic al XlV-lea, învingător în multe bătălii din războiul de treizeci de ani.
3 Aluzie la distrugerea sistematică a tuturor aşezărilor omeneşti din această regiune a Rinului mijlociu în 1689, la începutul războiului Lig" de la Augsburg, coaliţie împotriva lui Ludovic al XlV-lea. Confuzie din partea lui Victor Hugo : Turenne era mort atunci de 14 ani ; responsabilul acestei acţiuni atroce este Louvois, ministrul de război.
* Generali francezi din timpul revoluţiei, cunoscuţi prin disciplina de fier pe care o impuneau soldaţilor. S-au distins în campaniile duse contra răscoalelor puse la cale de nobilime şi în Renania împotriva austro-prusacilor.

o bluză care aducea cu o -pelerină, era neliniştit şi A " net mergea înainte şi se uita înapoi. Cine era X\ gstâ ? Noaptea ştia probabil mai multe pe socoteala 0ITlUdecît ziua. N-avea traistă, dar fără îndoială avea buzu-încăpătoare sub pelerină. Din cînd în cînd se oprea, na etînd cîmpia în jurul lui să vadă dacă nu era observat se apleca deodată, urnea de pe jos ceva mut şi nemişcat, pe urmă se ridica şi se îndepărta pe furiş. Felul um se strecura, atitudinea lui, mişcările pripite şi tainice, îl făceau să semene cu acele larve care bîntuie ruinile !n amurguri şi pe care vechile legende normande le numesc alode. Unele păsări de noapte cu picioare lungi iau asemenea forme în mlaştini.
O privire care ar fi cercetat cu băgare de seamă întunericul, ar fi putut zări, la oarecare depărtare, un mic furgon de cantinier, acoperit cu un coviltir de răchită gudronată, tras de o mîrţoagă flămîndă, ce păştea urzici printre zăbal<\ oprit şi parcă ascuns în spatele cocioabei aflate ia întretăierea drumului de la Mont-Saint-Jean spre Braine-l'Alleud cu

şoseaua din Nivelles, iar în furgon, un fel de femeie şezînd pe un maldăr de lăzi şi pachete. Intre acest furgon şi omul care da tîrcoale era probabil o legătură.
Noaptea era senină. Nici un nor pe bolta cerului. N-are nici o însemnătate faptul că pămîntul e roşu; luna rămîne albă. Aşa e cerul, nepăsător. Prin livezi, crengile rupte de schije, dar nedesprinse încă, atîrnînd de scoarţă, se legănau încet în bătaia vîntului nopţii.
O adiere, aproape o respiraţie, mişca mărăcinişurile. Iarba era străbătută de fiori, care păreau suflete ce-şi luau zborul.
. In depărtare se auzeau nelămurit patrulele şi rondurile de noapte din tabăra engleză, mergînd încoace Şi-ncolo.
Hougornont şi Haie-Sainte continuau să ardă, formînd, na la apus, alta la răsărit, două flăcări uriaşe, care se gau ca un şjrag (jg rubine cu două paftale desche-

iate la capete – cu brîul de focuri din tabăra eng]e -desfăşurat într-un imens semicerc pe colinele din ^'
Am vorbit de catastrofa de pe drumul dinspre
Ni se strînge inima gîndindu-ne cum au murit tnf
viteji. îla
Dacă este ceva groaznic, dacă există o realitate care depăşeşte visul, apoi iat-o: să trăieşti, să te bucuri de lumina soarelui, să fii în plină stăpînire a forţei virile să fii sănătos şi vesel, să rîzi voiniceşte, să alergi după' o glorie care stă orbitoare în faţa ta, să-ţi simţi în piept plămîni. care respiră, o inimă care bate, o voinţă care judecă, să vorbeşti, să gîndeşti, să speri, să iubeşti, să ai mamă, nevastă, copii, să ai lumina şi, deodată, cît ai clipi din ochi, în mai puţin de-un minut, să te prăbuşeşti într-o prăpastie, să cazi, să te rostogoleşti, să striveşti şi să fii strivit, să vezi spice de grîu, flori, frunze, crengi, să nu te poţi agăţa de nimic, să-ţi simţi sabia fără folos, să simţi oameni sub tine şi cai peste tine, să ie zbaţi în zadar, cu oasele rupte de vreo lovitură de copită în întuneric, să simţi un călcîi care-ţi scoate ochii din cap, să muşti cu turbare potcoave de cai, să te sufoci, să urli, să te răsuceşti, să fii acolo dedesubt şi să-ţi spui: acum cîteva clipe eram un om viu !
Pe locul unde horcăise acest jalnic prăpăd, domnea acum tăcere desăvîrşită. Matca drumului desfundat era plină cu cai şi călăreţi îngrămădiţi unii peste alţii. Un vălmăşag îngrozitor. Alaiurile şanţului nu se mai vedeau, căci hoiturile făcuseră drumul una cu cîmpia şi-l umpleau pînă la margine ca o baniţă de orz rasă. Un morman de cadavre în partea de sus, un rîu de sînge în partea de jos; aşa era drumul ăsta în noaptea de 18 iunie 1815. Sîngele curgea pînă pe şoseaua de la Nivelles şi se prelingea într-o băltoacă mare în faţa unui pîlc de arbori ce închidea drumul, într-un loc care mai e arătat ş1 astăzi. Ne amintim că prăbuşirea cuirasierilor avusese loc de partea cealaltă, pe şoseaua dinspre Genappe- îngrămădirea hoiturilor era pe măsura adîncimii drumului desfundat. Spre mijloc, în partea unde se netezea,

acolo pe subţia-

unde trecuse divizia Delort, stratul morţilor se
-Iotul de noapte pe care l-am arătat cititorului se , ea într-acolo. Răscolea mormanul ăsta uriaş. Privea, p'cea nu ştiu ce respingătoare trecere în revistă a morţilor. Călca prin sînge.
Deodată se opri.
La cîţiva paşi în faţa Iui, pe drumul desfundat, în locul unde se sfîrşea mormanul morţilor, de sub grămada asta de oameni şi de cai, ieşea o mină deschisă, luminată de lună.
Intr-un deget mîna avea ceva care lucea şi care era un ine! de aur.
Omul se aplecă, stătu o clipă ghemuit şi, cînd se ridică, inelul nu mai era pe mînă.
Nu se ridică de tot; rămase într-o atitudine prefăcută ?i speriată, cu spatele spre movila morţilor, cercetînd zarea, în genunchi, sprijinindu-şi partea dinainte a trupului pe degetele arătătoare proptite în pămînt, cu capul la pîndă deasupra marginii drumului desfundat. Cele patru labe ale şacalului sînt potrivite pentru anumite fapte.
Pe urmă, hotărîndu-se, se ridică.
In clipa aceea tresări. Simţi că-l apucase cineva de spate.
S. întoarse; palma deschisă se închisese şi-i apucase pulpana pelerinei.
Unui om de treabă i-ar fi fost frică. Acesta, însă, începu să rîdă.
A! – zise el – e mortul. Mai bine un strigoi decît un jandarm. Dar mîna pierdu orice putere şi-i dădu drumul. Sforţarea se iroseşte repede în groapă.
~~ Ei! – zise hoţul – nu cumva mortul ăsta e viu ? Ja să vedem.
i>e plecă din nou, scormoni grămada, dădu la o parîe
oî ce-l împiedica, înşfacă mîna, apucă braţul, liberă
caPul, ^trase trupul şi, cîteva clipe după aceea, tîra după
"i întunericul drumului desfundat un om fără viaţă,

CARTEA A DOUA
VASUL ORION
I
NUMĂRUL 24601 DEVINE NUMĂRUL 9430

Jean Vaijean fusese prins din nou.
Vom trece repede peste amănuntele dureroase. Ne mărginim să transcriem aici două dări de seamă publicate în ziarele vremii, la cîteva luni după întîmplările uimitoare care s-au petrecut la Monireuii-sur-mer. Articolele sînt destul de scurte. Se ştie că pe vremea aceea nu exista încă Gazeta tribunalelor,
II reproducem pe cel dintîi, din Drapelul alb. Poartă data de 25 iulie 1823:
„într-un district din Pas-de-Calais s-a petrecut de curîrsd un fapt puţin obişnuit. Un om care nu era de prin partea locului, pe nume d. Madeleine, înfiripase cu cîţiva ani în urmă, prin nişte procedee noi, o veche industrie locală, fabricarea mărgelelor de sticlă neagră. Prin asta se îmbogăţise şi, să recunoaştem, îmbogăţise şi ţinutul. Drept recunoştinţă pentru

serviciile aduse, fusese numii primar. Poliţia a descoperit că d. Madeleine nu era decît un fost ocnaş, osîndit în 1796 pentru furt şi că-l chema Jean Vaijean. Jean Vaijean a fost întemniţat din nou. înainte de /arestare, se pare că a izbutit să scoată de ia d. Laffitte o sumă de peste o jumătate de milion, pe care o depusese la acesta şi pe oare de altfel se spune că o câştigase cinstit din comerţul lui. După ce a fost întemniţat din nou în ocna din Tou-lon, nu s-a putut afla unde ascunsese Jean Vaijean banii ăştia...
Cel de-al doilea articol, ceva mai amănunţit, îl reproducem după .Journal de Paris de la aceeaşi dată :

fost ocnaş liberat, numit Jean Valjean, a apărut de cu-j - fata curţii cu Jur' d'n Var, în împrejurări vrednice de-a atenţia- Ticălosul acesta izbutise să înşele vigilenta poli-a *si schimbase numele şi reuşise să fie numit primar în-'ui din oraşele noastre din Nord. întemeiase în oraşul acela PPO\ destul de însemnat. In cele din urină, a fost demascat • arestat, mulţumită sîrguinţei neobosite a parchetului. Trăia cu stituată, care ,a murit de spaimă în clipa cînd a fost arestat Nemernicul ăsta, care are o forţă herculeană, izbutise să evadeze; dar, la cîteva zile după evadare, poliţia !-a prins din nou chiar la Paris, în clipa cînd se urca într-una din trăsurile acelea mici, care fac cursa între Capitală şi satul Montfermei! (Seine et Oise). Se spune că s-a folosit de răgazul acestor ci-teva zile de libertate .pentru ca să reintre în posesia unei mari sume de bani, pe care o depusese la unul dintre bancherii noştri cunoscuţi. Se crede că e vorba de vreo şase sau şapte sute de mii de franci. Actul de acuzare susţine că i-ar fi îngropat într-un loc ştiut numai de ell şi n-.au putut îi găsiţi. In orice caz, numitul Jean Valjean a fost dat în judecata curţii cu juri din departamentul Var pentru furt la drumul mare săvîrşit ou mina înarmată, .acum vreo opt ani, asupra persoanei unuia din acei copii cumsecade care, cum a spus în versuri nemuritoare patriarhul din Ferney J:
...din Savoia-n fiecare ari coboară să cureţe-n hogiaouri astupate
funinginea – cu mîna lor uşoară...
Tîlharul n-a încercat să se apere. S-a arătat, prin glasul convingător şi iscusit a! procurorului general, că furtul fusese să-TOŞit în complicitate şi că Jean Valjean făcea parte dintr-o banda de hoţi din Sud. Drept urmare, fiind găsit vinovat, Jean
a Jean a fosit condamnat la moarte. Criminalul n-a vrut să facă
*urs. In îndurarea lui fără margini, regele a binevoit să-i
imbe pedeapsa în muncă silnică pe viaţă. Jean Valjean a fost
m's numaidecît la ocna din Toulon."

viată.
L°calitatea und

e şi-a petrecut Voltaire ultimii douăzeci ele ani 'lin

Se ştie că la Montreuil-sur-mer Jean Valjean un om evlavios. Unele ziare, printre care şi Le tutionel, înfăţişară această schimbare a pedepsei o izbîndă strălucită a partidului clerical.
La ocnă, numărul lui Jean Valjean fu schimbat. s? numea acum 9430.
De altfel, fie zis în treacăt, o dată cu domnul Made leine dispăru şi prosperitatea orăşelului Montreuil-sur. mer; se împlini tot ce prevăzuse el în noaptea lui ^ înfrigurare şi de îndoială; într-adevăr, rămas fără el oraşul rămăsese fără suflet. După căderea lui, avu loc la Montreuil-sur-mer împărţeala egoistă a marilor înfăptuiri năruite, fatala destrămare a stărilor înfloritoare care se savîrşeşte zilnic, pe neştiute, în comunitatea omenească şi pe care istoria n-a luat-o în seamă decît o singură dată, fiindcă s-a întîmplat după moartea lui Alexandru. Locotenenţii se încoronează regi; nechemaţii se improvizează fabricanţi. Se iscară învrăjbirile invidiei. Marile ateliere ale domnului Madeleine îşi închiseră porţile; clădirile se dărăpănară; lucrătorii se risipiră. Unii părăsiră localitatea, alţii se lăsară de meseria asta. De-aci încolo, toate se făceau în mic în loc să se facă în mare; se urmărea cîştigul în loc să se urmărească calitatea. Nu mai era un centru; concurenţă şi înverşunare pretutindeni. Domnul Mrrdeleine stăpînea şi conducea totul. După căderea lui, fiecare se gîndea numai la sine; dorul de luptă luase locul spiritului de organizare; în locul bunăvoinţei, îndîr-jirea ; în locul bunătăţii arătate tuturor de către întemeietor, duşmănia unuia împotriva celuilalt; firele înnodate de domnul Madeleine se încurcară şi se rupseră ; procedeele de fabricaţie începură să fie falsificate, valoarea produselor scăzu, oamenii pierdură încrederea; posibilităţii^ de desfacere se micşorară; comenzile erau din ce în ce mai reduse; salariile scăzură, atelierele nu mai aveau ce lucra; veni falimentul. Şi, o dată cu asta, nu mai era nimic pentru săraci. Totul se risipi.
Statul însuşi băgă de seamă că fusese strivit cinev undeva. In mai puţin de patru ani după pronunţarea se
4.12

• curţii cu juri, prin care se constata, în folosul ocnei, • Etatea dintre domnul Madeleine şi Jean Valjean, chel-iden..Je pentru încasarea impozitelor în districtul Montreuil-tuie ' r s_au îndoit şi domnul de Villele ' făcea observaţia SUta de la tribună, în luna februarie 1827.

II
IN CARE SE VOR CITI DOUA VERSURI CARE SUNT POATE DE LA DIAVOL

înainte de-a păşi mai departe, socotim nimerit să povestim cu oarecare amănunte o întîmplare ciudată care s-a petrecut la Montfermeil cam în aceeaşi vreme, şi care se potriveşte întrucîtva cu unele presupuneri ale procurorului general.
In localitatea Montfermeil dăinuieşte o credinţă foarte veche, cu atît mai ciudată şi mai preţioasă cu cît o superstiţie populară în vecinătatea Parisului e ca şi cum ar creşte aloe2 în Siberia. Sîntem dintre cei ce

respectă orice plantă rară. Iată care e superstiţia din Montfermeil. Se crede că, din timpuri străvechi, diavolul şi-a ales pădurea ca să-şi îngroape acolo comorile. Cumetrele spun că adeseori întîlnesc pe înserate, prin locurile mai puţin umblate ale pădurii, un om negricios, cu înfăţişare de căruţaş sau de tăietor de lemne, încălţat cu saboţi, purtînd pantaloni şi bluză de pînză, şi care poate fi recunoscut deoarece în loc de tichie sau pălărie are pe cap două coarne foarte mari. In adevăr, în felul ăsta poate fi lesne recunoscut. De obicei, omul ăsta se ocupă cu săparea nei gropi. Sînt trei chipuri de a trage folos din această wtîlnire. Mai întîi, să te apropii de el şi să-i vorbeşti. Vei 1 aga atunci de seamă că omul ăsta e un ţăran oarecare,
ms ea şi al uUraregaliştilo
T"' dictate de clica feudalo-clericală. 0 Plantă tropicală.
al lu^reşedinte!e cabinetului francez tntre 1821 şi 182S ; ora de încredere ms U1 Caro1 al X-lea şi al uUraregaliştilor ; a luat cele mai reacţionare "' ditt

eâ pare negru din pricina amurgului, că nu sapă nici groapă, dar că smulge iarbă pentru vaci şi că ceea ° luaseşi drept coarne nu era altceva decît o furcă pentru bălegar, pe care o poartă pe umăr şi ai cărei din fi ţ; păreau, seara, din depărtare, că-i ies din cap. Te-ntord acasă şi-fi dai sufletul într-o săptămînă. Al doilea chin este să-i urmăreşti, să-l aştepţi pînă-şi sapă groapa, pjn^ o astupă la loc şi pleacă; pe urmă, alergi repede la groapă o scormoneşti şi scoţi de-acolo ,,comoara" pe care a îngropat-o, fără-ndoială, omul cel negru. In cazul ăsta, mori într-o lună. în sfîrşit, cel de-al treilea chip e să nu vorbeşti cu omul negru, să nu te uiţi la el şi să fugi cit te ţin picioarele. Vei muri pînă într-un an.
Deoarece toate aceste trei chipuri au neajunsurile lor, cel de-al doilea, c,are oferă cel puţin oarecare foloase, printre care şi pe acela de a pune mîna pe o comoară, fie şi pentru o lună, este îndeobşte cel adoptat. Oamenii îndrăzneţi, pe care-i ispiteşte orice, au răscolit adesea, după cît se spune, gropile săpate de omul negru şi au încercat să-l jefuiască pe diavol. Se pare că nu-i vorba de cine ştie ce – dacă ar fi să ne luăm după spusele din bătrîni şi mai cu seamă după cele două versuri enigmatice, scrise într-o latină barbară, pe care le-a lăsat cu privire la cele povestite mai sus un călugăr normand rău văzut, pufin vrăjitor, care se numea Tryphon. Acest Tryp-hon e îngropat la mănăstirea Saint-Georges din Bocher-ville, lîngă IRouen, iar din mormîntul lui ies broaşte rîioase. Oamenii se trudesc din greu – gropile astea fiind de obicei foarte adinei – năduşesc, scormonesc, lucrează toată noaptea, pentru că treaba asta se face noaptea, cămaşa le e leoarcă, lumînarea e pe sfîrşite, cazmaua s-a tocit, şi cînd în cele din urmă ajung la fundul gropii, cînd pun mîna pe „comoară", peste ce dau ? Ce e comoara diavolului ? Un bănuţ, cîteodată un taler ', o piatră, un schelet, un cadavru care sîngerează, uneori o stafie împăturită
' O monedă yalorînd cîjiva franci. 434

ca un petic de hîrtie într-un portofel, alteori 'n ?a ci pare că tocmai asta le vestea curioşilor indis-^versurile lui Tryphon :
Fodit et in fossa thesauros condit opaca

. âtiinmos, lapides, cadaver, simulacra, nihilique...i
_ are că şi astăzi se mai găsesc acolo, ba un corn
ntru praf icie PuŞcă> Plin cu g|oante> ba un joc de cărţi, vechi, unsuroase şi pîrlite, de care s-au slujit desigur dia-
lii ' Tryphon nu pomeneşte de aceste două descoperiri din urmă, întrucît Tryphon a trăit în veacul al XH-lea şi diavolul nu pare să se fi gîndit să născocească praful de puşcă înaintea lui Roger Bacon 2 şi cărţile de joc înaintea lui Carol al VHea 3.
De altminteri, dacă joci cu cărţile astea, poţi fi sigur că pierzi şi cămaşa de pe tine; iar în ceea ce priveşte praful de puşcă din corn, el are însuşirea de-a face ca puşca să ţi se descarce în obraz.
La puţină vreme după ce procurorul general socotise că ocnaşul Jean Vaijean, în timpul evadării sale de cîteva zile, ar fi dat tîrcoale în jurul tîrguşorului Montfermeil, s-a observat în aceeaşi localitate că un bătrîn cantonier, pe care-l chema Boulatruelle, „îşi făcea de lucru" prin pădure. Cei de prin partea locului erau încredinţaţi că Boulatruelle ăsta fusese închis la ocnă; era supravegheat e poliţie şi, întrucît nu găsea nicăieri de lucru, admi-isţraţia îl folosea pe-o leafă de nimic în postul de cantonier pe drumul dintre Gagny şi Lagny.
Boulatruelle era un om pe care localnicii nu-l prea vedeau cu ochi buni; era prea respectuos, prea umil, gata ^a se_ descopere în faţa orişicui, tremurînd şi zîmbind în ata jandarmilor; făcea probabil parte din vreo bandă,
Pietre ,pămtntuI ?'-n groapa-ntunecoasă ascunde comori. Bani, argin(i,
j G-^.f6' spectre ?' nImic <f» original în limba latină), «olastic materialist englez din secolul al XlII-lea, care, condamnînd laturii a med'evală' a chemat la studierea pe cale experimentală a
Re6e al Franţei (1380–1422).

/''' ,' '

spuneau ei, bănuindu-l ca ar putea pîndi pe Ia vreun
de pădure, pe înserat. N-avea decit o scuză • ** Ct
beţiv. " a ei
Iată ce credeau a fi observat oamenii :
De cîtva timp, Boulatruelie lăsa înainte de vreme I^ Iui de împietruire şi întreţinere a drumului şi se ^ uu cu cazmaua în pădure. II întîlneai pe înserate prin po;e' nele cele mai pustii, prin desişurile cele mai sălbatic prefăcîndu-3e a căuta ceva, cîteodată săpînd gropi. Băt/ nele care treceau pe acolo îl luau ia început drept Belze but, pe urmă îl recunoşteau pe Boulatruelle, dar nu se simţeau de loc mai liniştite. Intîlnirile astea păreau că-l supără mult pe Boulatruelle. Se vedea bine că încerca sa se ascundă şi că era o taină în ceea ce făcea.
Se spunea în sat: „E lămurit că s-a arătat iar diavolul. Bouiatruelle l-a zărit şi-I caută. Adevărul e că ăsta e în stare să pună mîna pe avuţiile ascunse ale lui Luci-fer." Scepticii adăugau : „Oare Boulatruelle o să-l tragă pe sfoară pe diavol, ori diavolul o să-l păcălească pe Bou-latruelle ?" Bătrînele îşi făceau de zor semnul crucii.

De ia o vreme, cotrobăitul lui Boulafrueîle prin pădure încetă, şi el îşi reluă lucrul lui de cantonier ca mai-na-inte. Oamenii începură să vorbească despre altele.
Cîţiva inşi rămăseseră totuşi curioşi, zîcîndu-şi că puteau să dea acolo, dacă nu peste comorile de neînchipuit din poveste, măcar peste vreun chilipir mai gras şi mai lesne de pipăit decît biletele de bancă ale diavolului, a cărui taină o descoperise fără îndoială pe jumătate cantonierul. Cei mai „intrigaţi" erau învăţătorul şi cîrciumarul Thenardier, care era prieten cu toată lumea şi nu se dăduse înapoi să se împrietenească şi cu Bou-latruelle.
— A fost Ia ocnă I spunea The'nardier. Nu zău ! nu se poate şti nici cine e acolo, nici cine-o să ajungă acolo. ' Intr-o seară, învăţătorul afirma că altădată justiţia s-ar fi întrebat ce căuta Boulatruelle în pădure şi că el ar trebuit să vorbească; Ia nevoie l-ar fi torturat, şi Bou iruelle n-ar fi putut rezista, de pildă, chinului apel.

W

jpunem Ia i la o masă
linul vinului, spuse Thenardier. -i dădură de băut bătrînului can-%, "^Boulatruelle bău mult şi vorbi puţin. El îmbină cu '°n'V uimitoare şi într-o proporţie măiastră setea unui ' ?8Hos cU discreţia unui judecător. Cu toate astea, după "eS|te încercări de a-l iscodi, de a alătura şi de-a lega ffl| cîteva cuvinte încîlcite care i-au scăpat, Thenardier • învăţătorul crezură c-au înţeles cam următoarele : ? Tntr-o dimineaţă, pe cînd se ducea în zori la lucru, Boulatruelle ar fi văzut cu mirare într-un colt al pădurii, într-un tufiş, o lopată şi un hîrleţ „ca să zicem aşa, ascunse". I-a trecut prin gînd. totuşi, că puteau să fi? lopata şi hîrleţu! moşului Six-Fours. care căra apă şi na s-a mai gîndit la asta. In seara aceleiaşi zile însă, a văzut, fără ca el însuşi să poată fi văzut, deoarece se afla în dosul unui copac gros, „un individ" care nu era cîtuşi de put'11 de prin partea locului şi pe care el, Boula-truelle, îl cunoştea foarte bine. Acest „individ" se îndrepta dinspre drum spre desişul pădurii. In tălmăcirea lui Thenardier : „un tovarăş de ocnă". Boulatruelle refuzase cu încăpăţînare să le spună numele lui. Individul ăsta avea în mînă un pachet, ceva pătrat ca o cutie mare sau ca o lădiţă. Boulatruelle rămase surprins. Abia după şapte sau opt minute îi veni în gînd să-l urmărească pe „individ". Era, însă, prea tîrziu; „individul" intrase în desiş, se întunecase şi Boulatruelle nu l-a mai putut ajunge. Atunci se hotărî să stea la pîndă la marginea pădurii. Răsărise luna. Peste cîteva ceasuri, Boulatruelle l-a văzut pe „individul" lui ieşind din tufiş fără lădiţă, dar cu un nîrleţ şi Cu o lopată în mînă. Boulatruelle !-a lăsat pe „individ" să treacă şi nu s-a gîndit să-l oprească, spu-nindu-şi că celălalt era de trei ori mai puternic decît el, era înarmat cu o sapă şi că, recunoscîndu-l şi văzîndu-se ecunoscut, l-ar fi ucis. Duioasă revărsare de simţăminte a doi vechi tovarăşi care se regăsesc. Dar lopata şi hîf-î fuseseră o rază de lumină pentru Boulatruelle; se Pezi în tufişul observat de dimineaţă şi nu mai găsi ' 'Opata, nici hîrleţul. A înţeles prin urmare că „indi-

cu cocardă albă; drapelul tricolor fluturat In strâinăt de o mînă de francezi viteji, întocmai cum drapelul \l fluturase la Coblentz ' cu treizeci de ani în'urmă; csi gării amestecaţi printre soldaţi; ideea de libertate şi Dl.U greş redusă la tăcere prin baionete; principiile înnăbuşjt" cu lovituri de tun; Franţa năruind cu armele ceea c» clădit cu spiritul; pe de altă parte, căpeteniile duşmane vîndute, ostaşii şovăielnici, oraşele asediate de milioane-nu mai erau primejdii militare, şi cu toate astea explo' ziile erau cu putinţă ca într-o mină luată prin surprindere şi cotropită ; puţină vărsare de sînge, un dram de onoare cîştigată, ruşine pentru unii, glorie pentru nici unul; aşa a fost războiul ăsta, dezlănţuit de prinţi ce coborau din Ludovic al XlV-lea şi condu.; de generali care-şi trăgeau obîrşia din Napoleon. El a avut trista soartă de-a nu putea aminti nici războiul în stil mare, nici marea politică.
Cîteva dintre faptele de arme de atunci au fost într-adevăr serioase; luarea Trocaderului, printre altele, a fost o frumoasă ispravă militară; în general, însă, trîmbiţele acestui război au un sunet hodorogit; totul laolaltă pare suspect; istoria recunoaşte că Franţa a fost nevoită să primească această falsă biruinţă. Părea neîndoios că unii ofiţeri spanioli, care primiseră sarcina de-a rezista, au cedat cu prea mare uşurinţă; ideea de corupţie pare strîns legată de victorie; se lasă impresia că în această campanie s-au cîştigat mai degrabă generalii decît bătăliile, şi ostaşul biruitor se întorcea acasă umilit. Război umilitor, într-adevăr, pentru că între cutele drapelului se putea citi: Banca Franţei.

Ostaşii din războiul de la 1806, peste care se surpase spaimîntatoare Saragosa, încruntau din sprîncene la 1823, în faţa cuceririi uşoare a cetăţilor şi se pomeneau că-!

bă sa
degra

pe Palafox'. Aşa e firea franţei; îi place mat sg-i aibă în faţă pe Rostopcin3 decît pe Baile-

nMrun alt punct de vedere, şi mai serios, asupra
sîntem datori să stăruim, campania aceasta, care
în Franţa spiritul militar şi revolta mai cu seamă
i î d îji I ăbil
democratic, era o încercare de înjosire. Tn războiul a ţinta ostaşului francez, fiu al democraţiei, era cuce-a.ce unuj jug pentru semenul său. Groaznică rătăcire! F anta este făcută să trezească conştiinţa popoarelor, iar u s-o înnăbuşe. Incepînd de la 1792, toate revoluţiile din Europa se reduc la revoluţia franceză; lumina libertăţii vine din Franţa. Ca de la soare libertatea radiază din Franţa. Este clar ca lumina zilei. E orb cine n-o vede! a spus-o şi Bonaparte.
Campania din 1823, atentat împotriva vrednicului popor spaniol, era prin urmare, în acelaşi timp, un atentat împotriva revoluţiei franceze. Violenţa aceasta monstruoasă o săvîrşea Franţa ; în silă, fireşte; pentru că, în afară de războaiele de eliberare, tot ce fac armatele fac de nevoie.

Cuvintele „supunere pasivă" o dovedesc. O armată e o ciudată capodoperă de socoteli, în care forţa ia naştere dintr-un noian de neputinţe. Aşa se explică războiul omenirii împotriva omenirii şi în pofida omenirii.
Cît despre Burboni, războiul din 1823 a fost pentru ei o nenorocire. Ei l-au socotit o izbîndă. Nu şi-au dat seama cît de primejdios e să înnăbuşi o idee printr-un consemn. S-au lăsat amăgiţi, în prostia lor, atît de mult, încît şi-au adus sub acoperiş, ca un element de forţă, nemăsurata slăbiciune a unei crime. Spiritul de a atrage în cursă stă Ta temelia politicii lor. 1830 a încolţit în 1823. Războiul din Spania ajunse, în consiliile lor, un argument în folosul actelor de autoritate şi al aventurilor de drept divin. Restabilind
. APărătorul eroic al Saragosei, oraş spaniol pe Ebro. în timpul ocupa i"yranceze (1809).
uvernator al Moscovei în timpul războiului de apărare a patriei dus poporul rus împotriva năvălitorilor francezi din 1812.
General spaniol, unul din conducătorii mişcării burghejo-Hberale din Spania,

în Spania el rey neto l, Franţa putea foarte bine să bilească monarhia absolută la ea acasă. Au căzut în
şeala primejdioasă de a socoti supunerea soldatului "J^* consimtămîntul poporului. încrederea aceasta duce la S? buşirea tronurilor. Nu-i bine să ne culcăm nici la unih arborelui morţii, nici la umbra unei armate.
Să ne întoarcem la vasul Orion.
In timpul operaţiilor efectuate de armata de SUL comanda prinţuiui-generalisim, o escadră făcea manevr în Mediterană. Am arătat că vasul Orion aparţinea acestei escadre şi că fusese readus, din pricina furtunii de r,e mare, în portul Toulon.
Prezenţa unui vas de război într-un port este un eveniment care atrage şi interesează mulţimea. Pentru că e vorba de ceva mare, şi mulţimii îi place tot ce e mare.
Un vas de război înseamnă una din cele mai măreţe ciocniri dintre geniul uman şi forţele naturii.
Vasul de război e alcătuit în acelaşi timp din ceea ce e foarte greu şi din ceea ce e foarte uşor, pentru că are a face totodată cu cele trei forme ale materiei – solidul, lichidul şi gazosul – şi pentru că trebuie să lupte cu toate trei. Are unsprezece gheare de fier ca să apuce cu ele granitul din fundul mării; are mai multe aripi şi mai multe antene decît insectele, ca să adune vîntul din nori. Răsuflarea lui ţîşneşte printr-o sută douăzeci de ţevi de tun, ca prin nişte trîmbiţe uriaşe, şi răspunde cu semeţie tunetului. Oceanul încearcă să-l rătăcească în spăimîn-fătoarea asemănare a valurilor sale, dar vasul îşi are sufletul său, busola, care îl sfătuieşte şi-i arată întotdeauna nordul. In nopţile întunecoase felinarele sale ţin locul stelelor. împotriva vîntului are frînghia şi pînza ; în triva apei, lemnul ; împotriva stîncii, fierul, arama plumbul; împotriva întunericului, lumina ; împotriva sităţii, un ac.
1 Regele-sadea. Autorul se referă la Ferdinand al VH-Iea d al cărui absolutism a fost restabilit în 1823 de către trupele interven franceze.

Dac-am vrea să ne facem o idee despre proporţiile
jaşe care toate laolaltă alcătuiesc vasul de război, n-avem decît să intrăm sub una din calele acoperite, cu sase etaje, din porturile Brest sau Toulon. Vasele în construcţie se află acolo, ca să zicem aşa, sub clopot. Grinda asta uriaşă e o verigă ; stîlpul cel gros de lemn, culcat la pămînt cît vedem cu ochii, e catargul cel mare. Măsurîndu-l de la rădăcina lui din cală pînă la vîrful lui din nori, are o lungime de şaizeci de stînjeni, iar la bază un diametru de trei picioare. Catargul cel mare englezesc ajunge pînă la două sute şaptesprezece picioare deasupra liniei de plutire. Marina strămoşilor noştri se folosea de odgoane ; a noastră se foloseşte de macarale. Numai mormanul de lanţuri ale unui vas cu o sută de tunuri are patru picioare înălţime, douăzeci lăţime şi opt adîncime. Şi pentru construirea unui asemenea vas, ştiţi de cît lemn e nevoie ? De trei mii de steri. O pădure plutitoare.
Şi ţineţi seama că nu-i vorba decît de un vas militar de acum patruzeci de ani, de-o simplă corabie cu pînze; aburul, pe atunci la începuturile lui, a adăugat între timp miracole noi acestei minuni care se cheamă un vas de război. In ceasul de faţă, de pildă, vasul mixt cu elice e o maşină uimitoare, purtată de nişte pînze care au o suprafaţă de trei mii de metri pătraţi şi de un cazan cu o putere de două mii cinci sute de cai.
Fără să vorbim despre aceste minuni mai noi, vechea navă a lui Cristofor Columb şi a lui Ruyter ! e una din marile capodopere ale omului. Ea e nesecată în forţă, ca Şi suflarea infinitului; înmagazinează vîntul în pînzele sale, e sigură pe ea în uriaşa desfăşurare a talazurilor, Pluteşte şi tronează.
Vine totuşi o vreme cînd furtuna frînge verga de trei-2®ci de metri lungime ca pe un pai, cînd vîntul îndoaie ca pe o trestie catargul de patru sute de picioare înăl-ţ'nie, cînd ancora care cîntărcşte cu zecile de mii se răsu-ceŞte în botul valului ca undiţa pescarului între fălcile
triv Af?'raI olandez din secolul al XVII-lea, mort In bătălia navală împo-a "otei franceze în fata portului Siracuza din Sicilia (1676).

unei ştiuci, cînd tunurile monstruoase scot mugete jalnic fără folos, pe care uraganul le împrăştie în gol şj »! noapte, cînd toată puterea asta şi toată măreţia asta se năruie în faţa unei puteri şi-a unei măreţii şi mai mari Ori de cîte ori o forţă uriaşă se dezlănţuie spre a sfîrşî într-o uriaşă slăbiciune, asta dă de gîndit oamenilor. D,--aceea, cei curioşi se îmbulzesc în porturi, fără să-şj <jea ei înşişi prea bine seama de ce, în jurul acestor minunate maşini de război şi de navigaţie.
Aşadar, în fiecare zi, de dimineaţă pînă seara, cheiurile şi digurile portului Toulon erau înţesate de oameni fără căpătîi, care n-aveau altă treabă decît să se uite la Or ion.
Vasul Orion era bolnav de multă vreme. Din călătoriile sale de mai-nainte, straturi groase de scoici j se îngrămădiseră pe carenă în asemenea măsură, încît îi făcură să-şi piardă jumătate din viteză; fusese adus pe ţărm anul trecut ca să fie curăţat de scoici, pe urmă fusese pus din nou în circulaţie. Dar acest răzuit slăbise şuruburile carenei. în apropierea

Balearelor scîndurile se slăbiseră şi se desfăcuseră şi, fiindcă partea dinăuntru a corăbiilor nu se făcea pe atunci din tablă, nava luase apă, O izbitură furioasă a fluxului venit pe neaşteptate sfărîmase la babord ciocul vasului şi un sabord, iar platforma catargului din faţă suferise de asemeni stricăciuni. In urma acestor avarii, vasul Orion se întorsese la Toulon. Ancorase lîngă Arsenal. Se afla în şantier şi începuseră să-l repare. Cheresteaua nu suferise stricăciuni la tn-bord, dar, ca de obicei, cîteva scînduri fuseseră desfăcute pe alocuri, pentru ca aerul să fie lăsat să pătrundă în scheletul vasului.
într-o dimineaţă, mulţimea care privea fu martora unui accident. Echipajul tocmai se ocupa cu strîngerea pînzelor. Marinarul însărcinat cu legarea pînzei de catargul ce! mare de Ia tribord îşi pierdu echilibrul. Fu văzut alunecînd; mulţimea îngrămădită pe cheiul Arsenalului scoase un strigăt; omul căzuse cu capul în jos; se rostogoli in

vergii, cu mîinîle întinse în gol; apucă In cădere ra de frînghie cu o mînă, pe urmă cu cealaltă, şi -"mase atîrnat acolo. Marea se afla sub el la o adîncime r *jtoare. Zdruncinătura căderii lui dăduse scării de frînghie o violentă mişcare de legănare. Omul se bălăbănea la capătul funiei ca piatra unei praştii.
A-i sări într-ajutor însemna a înfrunta o primejdie îngrozitoare. Nici unul dintre mateloţi – toţi pescari de coastă de curînd înrolaţi – nu cuteza să se aventureze. Intre timp, nefericitul marinar se istovea ; nu i se putea zări spaima de pe faţă, dar din toate mădularele lui se vedea că puterile îi sînt pe sfîrşite. Braţele i se încordau într-o smucitură teribilă. Fiecare sforţare ca să se urce nu făcea decît să înteţească oscilaţiile scării. Nu striga, de teamă să nu i se sleiască puterile. Nu se aştepta Jecît clipa cînd va da drumul funiei şi, din cînd în cînd, toţi întorceau capetele ca să nu-l vadă prăbuşindu-se. Sînt clipe cînd un capăt de frînghie, o prăjină, o ramură de copac însemnează însăşi viaţa ; şi e îngrozitor să vezi o făptură vie desprinzîndu-se şi căzînd ca un fruct copt.
Deodată, un om fu zărit căţărîndu-se pe funie cu sprinteneala unei pisici sălbatice. Omul purta haine roşii, vărgate; era ocnaş; avea bonetă verde; era ocnaş pe viaţă. In clipa cînd ajunse în dreptul catargului, vîntul îi smulse boneta şi lăsă să i se vadă capul cu totul cărunt; nu era un om tînăr.
In adevăr, un ocnaş, folosit pe bord la o corvoadă, alergase din primul moment la ofiţerul de serviciu şi, în mijlocul zăpăcelii şi lipsei de hotărîre a echipajului, pe c'nd toţi mateloţii tremurau şi se dădeau înapoi, ceruse e ofiţerului să-şi pună în primejdie viaţa ca să-l sal-
Veze pe marinar. La răspunsul afirmativ al ofiţerului, el
' anmase cu o lovitură de ciocan lanţul ţintuit la cătuşa
Priorului, ap0; pUsese mnia pe o frînghie şi-şi făcuse
printre funii. Nimeni nu băgă de seamă, în clipa
e.ea> repeziciunea cu care fuse:se rupt lanţul. Abia ceva tirziu şi-au adu^ unii aminte de asta.
so-

- să

într-o clipă fu pe vergă. Se opri cîteva secunde şi nx. că o măsoară cu privirea. Secundele astea, în curs'1! cărora vîntul îl legăna pe marinarul atîrnat ca un fi de aţă, părură veacuri celor ce-l urmăreau. In sfîrsit ocnaşul ridică ochii spre cer şi porni mai departe. Mu'-' ţimea răsuflă. II văzu străbătînd verga în goană. Ajun-gînd la margine, prinse acolo un capăt al funiei pe care o luase cu el, lăsînd să atîrne capătul celălalt, pe urmă începu să alunece de-a lungul funiei; şi atunci cei de faţă trecură printr-o spaimă de nedescris : în locul unui singur om atîrnînd în gol, acum erau doi.
Părea un păianjen care voia să prindă o muscă ; numai că în această împrejurare păianjenul aducea viaţă, nu moarte. Mii de priviri erau aţintite asupra celor doi. Nici un strigăt, nici un cuvînt, aceeaşi înfiorare încorda toate inimile. Toţi îşi ţineau răsuflarea, ca şi cum s-ar fi temut să adauge cea mai uşoară adiere vîntului care-i zgîlţîia pe cei doi nefericiţi.
Intre timp, ocnaşul izbutise să alunece pînă ia marinar. Era şi vremea ; încă un minut, şi omul, istovit, pier-zînd orice nădejde, şi-ar fi dat drumul în gol; ocnaşul îl legase zdravăn cu funia de care se ţinea cu o mînă, pe cînd cu cealaltă lucra. In sfîrşit, fu văzut urcîndu-se iar pe vergă şi trăgîndu-l cu el pe marinar; îl susţinu acolo o clipă, ca să-i dea răgaz să-şi vină în fire, apoi îl luă în braţe şi-l duse, mergînd pe vergă, pînă la butuc, iar de acolo pe platforma catargelor, unde-l încredinţa camarazilor săi.
In clipa aceea, mulţimea izbucni în aplauze; cîţivs bătrîni paznici de ocnă începură să plîngă, femeile de pe chei se îmbrăţişară ; şi toţi strigară într-un glas, cu un fel de îndîrjire impresionantă : „Să fie graţiat!"
-Intre timp, omul începuse să coboare de-a dreptul, ca să se întoarcă la corvoadă. Ca să ajungă mai curînd, se lăsă să alunece pe funie, apoi alergă pe o vergă joasa. Toate privirile îl urmăreau. La un moment dat, lumea se înfiora; fie din pricina oboselii, fie că-i venise ameţea'2'

, pgru că şovăie şi că se clatină. Mulţimea scoase H odată un răcnet: ocnaşul căzuse în mare.
Căderea era primejdioasă. Fregata Algesiras era acostată lîngă Orion şi nefericitul ocnaş căzuse între cele două nave. Se bănuia că alunecase sub una dintre ele. patru oameni se aruncară îndată într-o barcă. Lumea îi încuraja ; teama se strecurase din nou în sufletele tuturor. Omul nu mai ieşise la suprafaţă. Pierise în mare fără să lase vreo dîră, ca şi cum ar fi căzut într-un butoi cu ulei. Se făcură sondaje, s-a coborît în adine; totul fu zadarnic. L-au căutat pînă seara tîrzfu; nu i s-a găsit nici măcar cadavrul.
A doua zi, ziarul din Toulon publica aceste cîteva rîn-duri:
„17 noiembrie Î823. Ieri un ocnaş care făcea corvoada pe vasul Orion a căzut în inara şi s-a înecat, după ce scăpase de Ia moarte un marinar. Cadavrul său n-a mai putut fi găsit. Se crede că a fost dus sub piloţii Arsenalului. Omul era întemniţat sub Nr. 9430 şi se numea Jean Valjean."

1 1

1
:

CARTEA A TREk
ÎNDEPLINIREA FĂGĂDUIELII FĂCUTE MOARTEI
PROBLEMA APEI LA MONTFERMEIL
Montfermeil e aşezat între Livry şi Chelles, la marginea dinspre miazăzi a podişului înalt care desparte Ourcq de Marne. Astăzi e un tîrg destul de mare, împodobit în tot cursul anului cu vile proaspăt spoite, iar duminicile cu burghezi în sărbătoare.
Prin anul 1823 nu se găseau la Montfermeil nici atîtea case albe, nici atîţia burghezi în toane bune. Era un sai oarecare în mijlocul pădurii. Din cînd în cînd, dădeai peste cîteva case ţărăneşti din secolul trecut, uşor de recunoscut după înfăţişarea lor, după balcoanele de fier răsucit şi după ferestrele lungi, ale căror geamuri pătrate fac, pe albul obloanelor trase, tot felul de jocuri de culori. Dar Montfermeil nu era decît un sat. Negustorii de postav retraşi din afaceri şi amatorii de vilegiatură nu-l descoperiseră încă. Era un loc liniştit şi încîntător, cu totul izolat, unde .se putea trăi ieftin o viaţă ţărănească îmbelşugată şi uşoară. Numai că apa se găsea foarte greu, din pricina înălţimii podişului. Trebuia s-o cauţi departe.
Partea satului dinspre Gagny îşi scotea apa din eleş-teele minunate care se găsesc în pădure; partea cealaltă, care înconjoară biserica şi care dă înspre Chelles, 08 găsea apă de băut decît la un izvor mititel de la jumătatea coastei, aproape de şoseaua ce ducea spre Chel.es. la vreun sfert de ceas de Montfermeil.
Aprovizionarea cu apă era, prin urmare, un lucru a&-> *' ' de greu pentru oricare gospodărie. Casele mari, arl--

craţia, din care făcea parte şi eîrciuma Thenardier, lăţeau cîte un ban pentru fiecare găleată cu apă unui bătrîn sacagiu care cîştiga, cărînd apă la Montfermeil, vreo patruzeci de centime pe zi; dar bătrînul nu lucra vara decît pînă la ceasurile şapte seara şi iarna pînă la ceasurile cinci; de îndată ce se lăsa noaptea, de îndată ce se închideau obloanele caselor, cine n-avea apă de bău* se ducea să şi-o ia singur, ori se lipsea.
Asta o înspăimînta pe biata făptură pe care cititorul poate n-a uitat-o, pe micuţa Cosette. După cum vă amintiţi, Cosette le era de folos Thenardierilor în două feluri : mama îi plătea şi fata îi slujea... De aceea, cînd mama încetă să-i mai plătească – în capitolele anterioare am văzut de ce – Thenardierii o ţinură mai departe pe Cosette. Ţinea loc de slujnică. In calitatea asta alerga după apă atunci cînd era nevoie. Aşa că, foarte speriată la gîndul de-a se duce noaptea la izvor, fata avea mare grijă să nu lipsească niciodată apa din casă.
Crăciunul anului 1823 a fost deosebit de frumos la Montfermeil. începutul iernii fusese blînd; nu îngheţase încă şi nici nu ninsese. Nişte scamatori veniţi de la Paris primiseră de la domnul primar învoirea să-şi ridice barăcile pe uliţa cea mare a satului, iar un grup de negustori ambulanţi îşi construiseră, prin aceeaşi îngăduinţă, magherniţele în piaţa bisericii,

chiar pe uliţa Boulanger, unde, după cum vă aduceţi poate aminte, se afla eîrciuma Thenardierilor. Asta umplea hanurile şi cîrciumile, dînd tîrgu-şorului o viaţă plină de zgomot şi de veselie. Trebuie să spunem, de asemeni, pentru a respecta adevărul istoric, că printre curiozităţile desfăşurate în piaţă era şi o menajerie, unde nişte paiaţe spăimîntătoare, îmbrăcate în zdrenţe şi venite nu se ştie de unde, arătau în 1823 ţăranilor din Montfermeil unul din acei groaznici vulturi din Brazilia, Pe care muzeul nostru regal nu-i are decît din 1845 şi care, n loc de ochi, au o cocardă tricoloră. Naturaliştii îi spun acestei păsări, mi se pare, Caracara Polyborus; face parte jn ^clasa apicizilor şi din familia răpitoarelor. Gîţiva «rîni veterani bonapartişti, întorşi în sat, se duceau sa

privească cu evlavie animalul. Scamatorii prezentau cocarda tricoloră ca pe o minune nemaiîntîlnită, făcută de dumnezeu anume pentru menajeria lor.

In seara de crăciun, cîţiva bărbaţi – căruţaşi şi vîn-zători – stăteau la masă şi beau, în jurul a patru sau cinci feştile, în sala joasă a hanului Thenardier. Sala asta era ca toate sălile de circiumă ; mese, căni de cositor, sticle, cheflii, fumători; puţină lumină şi mult tărn-bălău. Anul 1823 era totuşi indicat prin cele două obiecte la modă pe vremea aceea în clasa burgheză şi care se aflau pe una din mese; şi anume, un caleidoscop şi o lampă de tinichea lucitoare. Thenardiera supraveghea mîncarea, care se făcea la un foc zdravăn. Thenardier bea cu muşteriii şi făcea politică. în afară de discuţiile politice, ale căror teme principale erau războiul Spaniei şi domnul duce d'AngoulSme, în toiul larmei infernale se puteau auzi paranteze cu totul locale, în felul acestora :

— La Nanterre şi la Suresne s-a făcut vin mult. De unde se aşteptau la zece vedre au ieşit douăsprezece. A mustit bine sub teasc.

— Dar strugurii nu trebuiau lăsaţi să se coacă ?

— Prin partea locului strugurii nu se culeg copţi Dacă-s culeşi copţi, vinul se strică numaidecît în pri măvară.

— Atunci e un vin slab.

— Sînt vinuri şi mai slabe decît cel de prin partea locului. Strugurii trebuie culeşi cruzi.

Etc...

Sau cîte-un morar izbucnea :

— Sîntem noi oare răspunzători de ce se găseşte în saci ? Dăm peste o mulţime de boabe cu care nu ne putem pierde vremea să le alegem şi sîntem nevoiţi să le lăsam la măcinat; neghină, mălură, măzăriche, linte neagră, cînepă, coada vulpii şi o mulţime de alte plante de leac, fără să mai punem la socoteală pietricelele care se găsesc din belşug în unele soiuri de grîu, mai cu seama în grîu' breton. Nu-mi place să macin grîu breton, aşa cum taie-

e lemne nu-i place să taie grinzi cu cuie în ele. g ce pulbere urîtă fac toate astea la măcinat. Şi 3 'toate astea, oamenii se mai plîng de făină. N-au d ntate ' Dacă făina e cum e, nu-i vina noastră, filtre (joUă ferestre, un cosaş, care şedea la masă cu un
oprietar, tocmindu-se pentru o muncă ce trebuia făcută fa primăvară, spunea :
_ Nu e de loc rău ca iarba să fie udă. Se taie mai lesne. Şi aP01 ?' ciuperca-i bună, domnule! Oricum, iarba asta, iarba dumneavoastră, e nouă şi cu atît mai anevoie de tăiat. Ou cît e mai fragedă, cu atît se pleacă mai mult în faţa coasei.
Etc...
Cosette sta la locul ei obişnuit, rezemată de tăblia mesei de bucătărie de lîngă sobă. Era în zdrenţe, cu picioarele goale în saboţi, şi împletea la lumina focului nişte ciorapi de lînă pentru copiii Thenardierilor. Un pisoi se juca .pe sub scaune. într-o încăpere de alături se auzeau rîzînd şi gungurind două glasuri plăpînde de copii: Epo-nine şi Azehna, Lîngă sobă era atîrnat în cui un gîrbaci. Din cînd în cînd, ţipătul unui copil, de undeva de prin casă, pătrundea prin zgomotul cîrciumii. Era un băieţaş pe care The'nardiera îl avusese într-una din iernile trecute, „fără să ştie de ce – spunea ea – din pricina frigului", şi care împlinise de curînd trei ani. Maică-sa îl alăptase, dar nu-l iubea. Cînd ţipetele înverşunate ale copilului ajungeau de nesuferit, Thenardier spunea :
~ Iar îţi miorlăie băiatul. Du-te şi vezi ce vrea I Uf, mă plictiseşte! răspundea mama.
Şi mititelul, părăsit, ţipa mai departe în întuneric.

II

DOUA PORTRETE COMPLETATE

prof-j Iani Pn'v't in cartea asta pe Thenardieri decît din Pere'h- S°S'* prilejul să ne învîrtim în jurul acestei ' ^hi Şi s-o privim sub toate feţele. ih i

Thenardier trecuse de cincizeci de ani; doamna
nardier împlinise patruzeci, ceea ce pentru o fernej
tot cincizeci; astfel că era un echilibru de vîr<st« es'9
soţ şi soţie. ' ta
Cititorii mai ţin minte poate cîte ceva, încă prima ei apariţie, despre această Thenardieră, îna blondă, roşcovană, grasă, durdulie, voinică, uriaşă sprintenă; făcea parte, cum am mai spus, din soiul de sălbăticiuni uriaşe care îşi arată puterea prin cu bolovani atîrnaţi de păr. Făcea totul în casă : păturii ' odăile, spălatul, mîncarea, dicta în gospodărie, făcea si pe dracu. Singurul ei ajutor era Cosette; un şoarece în slujba unui elefant. Totul tremura cînd se auzea glasul ei: geamurile, lucrurile şi oamenii. Faţa ei lată, plină de pistrui, aducea a strecurătoare. Avea barbă. Era tipul ideal a! unui hamal îmbrăcat ca femeie. înjura de toată frumuseţea; se lăuda că sparge nuca cu pumnul. Dacă n-ar fi citit cîteva romane, care, uneori, -scoteau pe neaşteptate la iveală de sub muma pădurii pe femeia năzu-rbasă, nimănui nu i-ar fi trecut prin gînd să spună despre ea că e femeie. Thenardiera era parcă rezultatul altoirii unei fandosite cu o

precupeaţă. Cînd o auzeai cum vorbeşte, spuneai : „E un jandarm !" Cînd o vedeai cum bea, spuneai: „E un căruţaş !" Gînd o surprindeai muş-truluind-o pe Cosette, spuneai: „E un călău !" Cînd dormea, îi ieşea un dinte din gură.
Thenardier era un om mic, slab, gălbejit, colţuros, osos, firav, care părea bolnav, dar care se bucura în realitate de o sănătate de fier; de-aci i se trăgea obiceiul sau de-a înşela. Zîmbea totdeauna, din prevedere; era îndatoritor aproape cu toată lumea, chiar şi cu cerşetorul căruia nu se îndura să-i dea nici măcar o para chioară. Avea o privire de dihor şi o înfăţişare de literat. Semăna m'J cu portretele abatelui Delille'. Ii plăcea să bea cu căruţaşii. Nimeni n-a izbutit vreodată să-l îmbete. Fuma diiv tr-o lulea mare. Era îmbrăcat cu o bluză, iar sub
i Poet francei din lecoltil a! xyiIHea, e*re avea o HffurS dizgral'

o haină neagra, veche. Avea fumuri de literaturii 'wie materialism. Avea la îndemînă nume pe care le ros-adesea în sprijinul lucrurilor mărunte pe care le susţinea : Voltaire, Raynal !, Parny2, şi, ciudat, sfîntul Augus-;•" 3 Spunea că are un sistem. încolo, mare escroc. Un ungas filozof. Nuanţa asta există. Vă aduceţi aminte: retindea că a făcut războiul; istorisea cu oarecare IUX de amănunte că, la Waterloo, fiind sergent în nu ştiu care regiment, al 6-lea sau al 9-lea, şi rămînînd singur în fafa unui escadron de husari ai morţii, acoperise cu trupul său şi salvase, strecurîndu-se printre şrapnele, „pe un general grav rănit". De-acolo venea firma strălucitoare de pe faţadă şi numele de „Circiuma la sergentul de la Waterloo", care i se dăduse prin partea locului hanului său. Era liberal, clasic şi bonapartîst. Subscrisese pentru lagărul de ocrotire4. Se spunea în sat că voise să se facă preot.
Mei sîntem de părere că în Olanda nu învăţase altceva decît cum să ajungă hangiu. Puşlamaua asta din breasla celor fără căpătîi era, după toate semnele, flamand din Lille în Flandra, francez la Paris, belgian la Bruxelles, stînd călare cu seninătate pe două graniţe. Vitejia lui de la Waterloo i-o cunoaştem. După cum se vede, o exagera puţin. Fluxul şi refluxul, drumul întortocheat, aventura, alcătuiau elementul existenţei sale; o conştiinţă încărcată are drept urmare o viaţă destrămată ; şi, pe cît se pare, în epoca vijelioasă de la 18 iunie 1815, Thenardier făcea parte din rîndul acelor cantinieri hrăpăreţi despre care am mai pomenit, iscoditori, făcînd negoţ cu unii, jefuindu-i e alţii, mergînd cu tot neamul, bărbat, nevastă şi copii, in vreo trăsurică beteagă, pe urma trupelor în marş, ştiind
Adept al filozofilor iluminişti francezi din secolul al XVIII-iea. A de-ţat cruzimile şi abuzurile clerului catolic fn colonii tntr-o carte care >"j> bucurat de o largă răspîndire : Istoria filozofică şi politică a coloni-vnlor şi comerţului europenilor In cele două Indii. a Poet liric francez din secolul al XVIII-lea.
Episcop de Hippona (Africa de Nord), care a trăit In secolele IV-V. sc'»*or în Iimba latină, ţ, agăr înjghebat în America, sub restauraţie, pentru bnr.apsrtlştii II-

să se aciueze totdeauna pe lingă armata victorioasă D războiul acesta în care, cum spunea el, „agonisise X* ceva", a deschis circiuma din Montfermeil.
„Agoniseala" lui, alcătuită din pungi şi din ceasuri <j" inele de aur şi dîn cruci de argint, culese pe vremea se rişului din brazdele însămînţate cu cadavre, nu totaliza" o sumă prea mare şi nu-l dusese prea departe pe catiti nierul ajuns cîrciurnar.
Thenardier avea ceva hotărît în gestul său, care, însoţit de-o înjurătură, ţi-amintea de cazarmă şi, însoţit de semnul crucii, {i-amintea de seminar. Vorbea frumos. Lăsa să se creadă că e învăţat. Cu toate astea, învăţătorul băgase de seamă că făcea „greşeli de acord". întocmea cu ifos note de plată pentru călători, dar ochiul deprins descoperea uneori şi-acolo greşeli de ortografie. Thenardier era şiret, mîncăcios, hoinar, îndemînatic. Nu-şi dispreţuia servitoarele – ceea ce o făcuse pe nevastă-sa să nu mai ţină nici una. Uriaşa asta era geloasă. I se părea că omul ăsta mic, slab şi gălbejit trebuie neapărat să placă Ia toată lumea.
Dar Thenardier, mai presus de orice viclean şi chibzuit, era un ticălos dintre cei ce ştiu să se stăpînească. E speţa cea mai primejdioasă, fiind amestecată cu făţărnicie.
Asta nu înseamnează că Thenardier nu era în stare uneori să se înfurie cel puţin tot atît de tare ca şi nevastă-sa ; dar asta se înfîmpla foarte rar; şi în clipele acelea, pentru că îi era ciudă pe tot neamul omenesc, pentru că simţea într-însul un cuptor plin de ură, pentru că făcea parte dintre cei ce se răzbună necontenit, care învinovăţesc orice le iese în cale pentru tot ceea ce li se întâmplă lor, şi care sînt gata oricînd să arunce asupra primului venit ca pe un ţap ispăşitor, toate dezamăgirile, înfrîngerile $1 nenorocirile vieţii lor, pentru că tot acest venin creştea m el şi-i clocotea pe buze şi în ochi, era înfiorător. Val ae cel ce-i sta atunci în cale.
In afară de toate celelalte însuşiri ale sale, Thenardier era atent şi pătrunzător, tăcui sau vorbăreţ, după împr
{54

grj şi totdeauna de-o inteligenţă deosebită. Avea ceva I. privirea marinarilor obişnuiţi să facă cu ochiul prin i netă. Thenardier era un bărbat de stat.
Oricine intra pentru întîia dată în circiumă spunea, vă-'înd-o pe Thenardiera: „Iată pe stăpînul casei I" Se 'nsela. Nu era nici măcar stăpînă. Stăpînul şi stăpîna era bărbatul. Ea muncea, el crea. El conducea totul printr-o acţiune magnetică nevăzută şi neîntreruptă. Ii era de ajuns o vorbă, cîteodată doar un semn ; namila se supunea. Thenardier era pentru Thenardiera, fără ca ea să-şi dea prea bine seama, un fel de fiinţă ciudată şi atotputernică. Ea avea virtuţi, dar în felul ei ; n-ar fi fost niciodată de altă părere decît „domnul Thenardier" asupra vreunui amănunt – presupunere de altminteri de neîngăduit – şi nici nu şi-ar fi înfruntat faţă de alţii bărbatul în nici o privinţă. „în faţa străinilor" nu săvîrsea niciodată greşeala ţie care o tac adesea femeile şi care, în grai parlamentar, însemnează „a lăsa coroana descoperită". Deşi înţelegerea lor deplină nu avea drept urmare decît răul, în supunerea Thenardierei faţă de soţul ei era şi oarecare contemplaţie. Muntele ăsta de zgomot şi de carne se mişca sub degetul cel mic al acestui tiran pipernicit. Era în

purtarea asta, văzută din partea ei mică şi caraghioasă, un lucru universal : adoraţia materiei pentru spirit; deoarece anumite urîţenii îşi au rostul lor în adîncurile frumuseţii veşnice. In Thenardier se găsea necunoscutul; ue-aci puterea absolută a acestui om asupra acestei femei. Uneori îl vedea ca pe o făclie aprinsă ; alteori îl simţea ca pe o gheară. Femeia asta era o făptură grozavă, care nu-şi iubea decît copiii ei şi nu se temea decît de bărbatul ei. Era mamă fiindcă era mamifer... De altminteri, dragostea ei e mamă se oprea la fetele ei şi, cum se va vedea, n-ajungea pînă la băieţi. El n-avea decît un gînd: să se imbogăţească. Nu izbutea de loc. Acestui mare talent îi lipsea un tea-ru Pe măsura lui. La Montfermeil Thenardier se ruina, aca un zero se mai poate ruina ; în Elveţia sau în Piri

!

-a azvf li

nei acest goîan ar fi ajuns milionar. Dar unde

az

soarta pe hangiu, pe-acolo trebuie să se procopsească

Se-nţelege că vorba „hangiu" e întrebuinţată aici în'tr-u înţeles mărginit şi nu se întinde asupra unei clase întreg"

în anul 1823 Thenardier avea datorii de vreo mie cin î sute de franci; datorii supărătoare, care-l neliniştean

Oricît de nedreaptă şi de îndîrjită ar fi fost cu eţ soarta, Thenardier făcea parte dintre oamenii care înţelegeau cel mai bine, cel mai temeinic şi în felul cel mai modern, acel lucru care e o virtute la popoarele barbare şi o marfă la popoarele civilizate: ospitalitatea. încolo braconier încercat şi ţintaş vestit. Avea un fel de rîs rece şi domol, care era deosebit de primejdios.

Teoriile sale de hangiu tîşneau uneori dintr-însuî ca nişte licăriri. Avea cugetări profesionale pe care le strecura în mintea nevesti-si. ,,Datoria hangiului – îi spunea ei într-o zi, cu asprime şi în şoaptă – este să vîndă celui dintîi venit marcare bună, odihnă, lumină, căldură, cerceafuri murdare, jupîneasă, purici şi zîmbet; să-i oprească pe trecători, să deşerte pungile slăbuţe şi să le uşureze cum se cuvine pe cele grase, să adăpostească cu respect familiile care vin de la drum, să-i jecmănească pe bărbaţi, să le jumulească pe femei, să-i jupoaie pe copii; să pună la socoteală deschisul şi închisul ferestrei, colţul căminului, jilţul, scaunul, scăunelul, scăunaşul, salteaua de puf, mindirul şi maldărul de paie; să ştie de cîţi bani întunericul vatămă oglinda şi, pe cinci sute de mii de draci, să-l pună pe călător să plătească totul, chiar şi muştele pe care cîinele său le mănîncă !...

Bărbatul ăsta şi femeia lui erau vicleşugul şi turbarea împreunate, tovărăşie respingătoare şi cumplită.

Pe cînd bărbatul cugeta şi punea totul la cale, The-nardiera habar n-avea de creditorii absenţi, nu-i păsa nici de ziua de ieri, nici de cea de mîine, şi trăia din p'in clipa de faţă.

Aşa erau cele două făpturi. Cosette se afla între e > strivită de amîndoi, ca o vietate turtită în acelaşi timp de-o piatră de moară şi ciopîrţită de un cleşte. Barbatu

• femeia aveau fiecare feîul lor de a se purta; femeia $ gtîlcea în bătăi, iar soţul o făcea să umble iarna cu picioarele goale.
Cosette urca, cobora, spăla, peria, freca, mătura, alerga, muncea din greu, gîfîia, muta' lucrurile din loc şi, aşa firavă cum era, făcea treburile cele mai grele. Nici un
vă de milă : o stăpînă neîndurătoare, un stăpîn plin de
Dic
Dic
venin. Circiuma Thenardier era parcă o pînză de păianjen în care Cosette era prinsă şi se zbătea. Ideea de asuprire era înfăptuită de această sinistră gospodărie. O muscă băgată slugă la păianjeni.
Supusă, biata fată nu scotea nici o vorbă.
Cînd se trezesc în zori, aşa mici şi goale printre oameni, ce se petrece oare în sufletele astea uitate de dumnezeu ?

III

OAMENILOR LE TREBUIE VIN, IAR CAILOR APA

Sosiseră patru călători.
Coisette era îngîndurată şi tristă; cu toate că n-avea decît opt ani, suferise atît de mult, încît cădea pe gîn-duri; avea atunci înfăţişarea jalnică a unei femei bătrîne.
Avea un ochi învineţit de-un pumn pe care i-l dăduse Thenardiera, ceea ce o făcea pe stăpînă să spună din cînd în cînd : ,,E slută rău cu vînătaia aia la ochi !"
Cosette se gîndea că se înnoptase, că se întunecase de tot, că fusese nevoie să umple pe neaşteptate oalele şi carafele din odăile călătorilor care sosiseră atunci şi că nu mai rămăsese de loc apă în ciubăr.
Geea ce o linişteа puţin era faptul că nu se bea prea jnultă apă în casa Thenardier. Nu ducea lipsă de oameni msetaţi, dar setea lor căuta mai degrabă ulceaua decît ulciorul. Cel care ar fi cerut un pahar cu apă printre atî-|la băutori de vin ar fi trecut drept sălbatic în ochii aces-Ora-
Veni totuşi o clipă cînd fata se cutremură; The-
ardiera săltă capacul unei cratiţe ce clocotea pe cuptor.

luă un pahar şi se apropie repede de ciubăr. jn*
robinetul. Fata ridicase capul şi-i urmărea toate m'^^
rile. Un fir subţire de apă curse din robinet şi un!°?"
jumătate de pahar. v ^u
— Uite – spuse ea – nu mai e apă !
Apoi stătu o clipă. Fetei i se oprise răsuflarea.
— Atîta pagubă ! adăugă Thenardiera, uitîndu-se la
paharul plin numai pe jumătate. O s-ajungă şi-atîta !
Cosette îşi văzu iar de treabă, dar, mai bine de un sfert de ceas, simţi cum i se zbate inima în piept de nelinişte.
Număra minutele care treceau şi grozav ar fi vrut sa fie dimineaţă.

Din cînd în cînd, cîte-un beţivan se uita în stradă şi exclama : „E întuneric beznă", sau : „Ar trebui să ai ochi de pisică să poţi merge pe drum fără felinar la ora asta I"
Şi Cosette tresărea.
Deodată, unul dintre negustorii ambulanţi care trăsese Ja han intră şi spuse cu glas aspru :
— Calul meu n-a fost adăpat!
— Ba da, spuse Thenardiera.
— Eu îţi spun că nu, mătuşă ! zise negustorul,
Cosette ieşi de sub masă.
— Ba da, domnule! spuse ea. Calul a băut, a băut
din găleată, o găleată plină; chiar eu i-am dat de băut;
am şi vorbit cu el.
Nu era adevărat. Cosette minţea.
— Ia te uită la ea ! E cît pumnul de mică şi spune o
minciună cît casa de mare, zise negustorul. Află de Ia
mine că n-a băut nimic, ştrengăriţo ! Gînd nu i se dă de
băut, are un fel de a pufăi pe care i-l cunosc eu bine.
Cosette stărui şi adăugă cu glas răguşit de emoţie Ş' care abia se auzea :
— Ba a băut chiar bine!
— Haide! zise negustorul furios. Lasă asta ! Sa 1
dea apă calului şi gata !
158

rosettc se băgă iar sub masă.
_- Da, cam aşa ei spuse Thenardiera. Dacă dobitocul
a băut, trebuie să bea.
pe urmă, uitîndu-se împrejur:
_- Ei, dar unde-i fata aia ?
Se plecă şi-o găsi pe Cosette pitită la capătul celălalt al mesei, aproape sub picioarele beţivilor.
— Ei, vii odată ? strigă Thenardiera.
Cosette ieşi din ascunzătoarea în care se vîrîse. Thenardiera adăugă :
— Domnişoară... Scîrţ, sau curn-te-mai cheamă, du-te
de adapă calul!
— Nu mai e apă, cucoană, spuse cu jumătate de glas
Cosette.
Thenardiera deschise larg uşa dinspre stradă :
— Ei, haide, du-te de adă !
Cosette lăsă capul în jos şi se duse să ia o găleată goală de lîngă sobă. Găleata asta era mai mare decît ea şi îata ar îi putut să intre în ea cît era de mare.
Thenardiera se întoarse iarăşi la cuptor şi gustă cu o lingură de lemn mîncarea din c'ratiţă, bombănind mereu :
— E apă destulă la izvor. Nu-i mare lucru. Eu cred că
era mai bine dacă-mi vedeam de rîntaşul meu.
Pe urmă, începu să scotocească într-un sertar unde se aflau bani, piper şi nişte usturoi.
 - Uite, domnişoară broască-rîioasă – spuse ea – cînd te întorci, să cumperi o pîine mare de la brutărie. Ţine banii!

Cosette avea un buzunar mic într-o parte a şorţului; luă banii fără să sufle un cuvînt şi-i băgă în acest buzunar.
Pe urmă, rămase nemişcată, cu găleata în mînă, în 'aţa uşii deschise. Parcă aştepta să-i vină cineva într-ajutor.
— Hai, du-te odată ! strigă Thenardiera.
Cosette ieşi. Uşa se închise la loc.

IV
O PĂPUŞA INTRA IN SCENA
Rîndul de dughene aşezate în bătaia vîntului pornea d la biserică şi se întindea, cum vă aduceţi aminte, pîrr la hanul Thenardier. Deoarece burghezii urmau să se ducă în curînd la slujba de utrenie, prăvăliile erau toate lumi nate cu luminări care ardeau în pîlnii de hîrtie, ceea ce
— cum spunea învăţătorul din Montfermeil, care şedea
atunci la o masă la Thenardier – făcea „un efect magic"
Pe cer, însă, nu se vedea nici o stea.
Gea din urmă dugheană care se găsea chiar în faţa uşii Thenardierilor era o prăvălie de jucării, sclipind de fluturaşi poleiţi, brăţări, mărgele de sticlă şi tot felul de lucruri minunate din tinichea. In faţă, la loc de cinste, pe un fond de ştergare albe, negustorul aşezase o păpuşă mare, înaltă de aproape două picioare, îmbrăcată într-o rochie de crep trandafiriu, cu spice de aur pe cap, cu păr adevărat şi cu ochi de smalţ. Toată ziua minunea asta fusese expusă acolo ca să se holbeze la ea trecătorii mai mici de zece ani, fără să se fi putut găsi la Montfermeil vreo mamă cu destulă dare de mînă sau destul de risipitoare ca s-o cumpere pentru copilul ei. Eponine şi Azelma au privit-o în neştire ceasuri întregi. Cosette
— e drept, numai pe furiş – îndrăznise s-o privească
şi ea.
In clipa cînd Cosette ieşi cu găleata în mînă, aşa amă-rîtă şi copleşită cum era, nu se putu stăpîni să nu-şi arunce ochii spre această minunată păpuşă, spre „doamna" cea frumoasă, cum îi spunea ea. Biata fetiţă rămase înmărmurită. Nu văzuse încă păpuşa de aproape. Toată prăvălia asta i se părea un palat; păpuşa nu era păpuşă, era o arătare. Bucuria, strălucirea, bogăţia, fericirea, i se arătau ca în lumina unui vis acestei făpturi nefericite, atit de adînc cufundată în mizeria ei jalnică şi rece. Cosette măsura, cu înţelegerea neştiutoare şi tristă a copilăriei, prăpastia care o despărţea de păpuşă. îşi spunea că ar trebui să fie regină sau măcar prinţesă ca să poată avea

lucru" ca ăsta. Se uita la frumoasa rochie roz, la f unî'osu-i păr neted şi îşi spunea: „Ce fericită trebuie ă fie păpuşa asta!" Nu-şi putea lua ochii de la această răvălie fantastică. Cu cît se uita mai mult, cu atît rămî-nea ma' uluită. I se părea că vede paradisul. Mai erau si alte păpuşi în spatele celei mari, care i se păreau zîne Şi îngeri. Negustorul, care-şi făcea de lucru în fundul barăcii, i se părea că e dumnezeu-tatăl.

In extazul ei uitase totul, pînă şi treaba pe care o avea de făcut. Glasul aspru al Thenardierei o aduse brusc la realitate:
— Ce, toanto, n-ai mai plecat ? Stai că-ţi arăt eu ţie! Mă rog, ce tot făceai acolo ? Şterge-o numaidecît, urî-ciune !
Thenardiera se uitase în strada şi o găsise pe Cosette în extaz.
Qosette o luă la fugă cu găleata, aiergînd cît o ţineau picioarele.
MITITICA SINGURA
Din pricină că hanul Thenardier se afla în partea satului dinspre biserică, Cosette trebuia să aducă apa tocmai de la izvorul din pădurea de lîngă Chelles.
Nu se mai opri la nici un galantar. Cît timp se mai afla pe uliţa Boulanger şi prin preajma bisericii, galantarele luminate îi arătau drumul; curînd însă, ultima licărire a celei din urmă barăci pieri. Bietul copil se pomeni în întuneric. Pătrunse în el. Atîta doar că, simţind cum o anume tulburare punea stăpînire pe dînsa, Cosette, fără a se opri din mers, scutura cît putea de tare toarta găleţii. Părea un zgomot care-i ţinea de urît.
Pe măsură ce înainta, întunericul devenea tot mai adînc. Uliţele erau pustii. Se întîlni totuşi cu o femeie care întoarse capul după ea şi stătu locului, bolborosind
46!

printre buze: „Unde s-o fi ducînd fetiţa asta ? O fj
stafie ?" Apoi, recunoseînd-o pe Cosette : „Ia te uită i "-60
ea. E Ciocîrlia !" ' : Zlse
Cossette străbătu astfel labirintul de uliţe întortoche t şi pustii cu care se termină înspre Ghelles comuna Mont6 fermeil. Atîta vreme cît pe o parte şi alta a drumujir au fost case şi chiar numai ziduri, a mers cu destul curaj. Ici şi colo, cîte o rază sfioasă străbătea prin eră pătura vreunui oblon; era lumină şi viaţă; erau oameni acolo; asta o liniştea. Totuşi, cu cît înainta, parcă fără voie mersul i se încetinea. Ajungînd dincolo de colţul celei din urmă case, Cosette se opri. Ii venise greu sa treacă de ultima prăvălie; i se părea acum peste putinţă să treacă de ultima casă. Lăsă găleata jos, îşi trecu mîna prin păr şi începu să se scarpine încetişor, gest caracteristic copiilor îngroziţi şi nehotărîţi.
Nu mai era în Montfermeil; era pe cîrnp. înaintea ei se întindea spaţiul întunecos şi pustiu. Se uita cu disperare în întunericul aceia în care nu mai era nimeni şi care era plin de fiare sălbatice şi poate şi de strigoi. Se uita bine şi auzi foşnetul sălbăticiunilor prin iarbă şi văzu desluşit strigoii mişeîndu-se printre arbori. Atunci, puse mîna pe găleată; frica îi dădea curaj: „Ei 1 am să-i spun că nu mai era apă", zise ea. Şi porni hotărîtă înapoi spre Montfermeil.
Dar abia făcuse vreo sută de paşi şi se opri iarăşi şi începu din nou să se scarpine în cap. De rîndul ăsta o vedea pe Thenardiera, hîdă, cu botul ei de hienă şi cu văpaia furiei în ochi. Fata se uită cu groază înainte şi înapoi. Ce să facă ? Cum să iasă din încurcătură ? încotro s-o apuce ? înaintea ei spectrul Thenardierei; în spatele ei, toate nălucile întunericului şi ale pădurii. Şi se dădu înapoi în faţa Thenardierei. O luă din nou pe drumul spre izvor şi porni în goană. Ieşi din sat în fuga mare, intră în pădure tot alergînd, nemaiuitîndu-se la nimic, nemaiascultînd

nimic. Nu se opri din goană decît atunci cînd i se tăie răsuflarea; dar nu stătea pe loc Mergea înainte, în neştire.
462

Alerga şi îi venea să pttngă.
pin toate părţile o învăluia freamătul de noapte al pădurii. Nu se mai gîndea la nimic, nu mai vedea nimic. Noaptea uriaşă stătea în faţa acestei fiinţe mici. De-o parte, întunericul nemărginit; de alta, un atom.
Erau numai vreo şapte sau opt minute de la marginea pădurii pînă la izvor. Cosette ştia drumul, îl făcuse adesea pe lumină. Lucru ciudat, nu se rătăci. O urmă de instinct o conducea fără să-şi dea seama. Cu toate astea, nu se uita nici la dreapta, nici la stînga, temîn-du-se să nu vadă cine ştie ce dihănii printre crengi şi prin tufişuri. Tn sfîrşit, ajunse la izvor.
Era un hîrdău natural, îngust, săpat de ape într-un pămînt argilos; adînc de vreo două picioare, era înconjurat de muşchi şi de acel soi de buruieni înalte, încreţite, cunoscute sub numele de guleraşele lui Henric al ÎV-lea, şi era pardosit cu cîţiva bolovani. Un pîrău îşi făcea drum cu un susur liniştit.
Cosette nu zăbovi nici o clipă. Era întuneric beznă, dar ea cunoştea izvorul. Dibui cu mîna stîngă în întuneric trunchiul unui stejar tînăr, aplecat peste fîntînă şi de care se sprijinea de obicei ; dădu peste o creangă, se agăţă de ea şi dădu drumul găleţii în apă. Era atît de puternică încordarea prin care trecea, încît puterile i se întreiseră. Pe cînd stătea aplecată, nu băgă de seamă că buzunarul şorţului i se deşertă în izvor. Banii îi căzură în apă. Cosette nu-i văzu şi nici nu-i auzi cînd au căzut. Trase găleata aproape plină şi-o aşeză pe iarbă.
Sfîrşindu-şi treaba, se simţi moartă de oboseală. Ar fi vrut să plece îndată, dar făcuse o sforţare atît de mare ca să umple găleata, încît îi fu cu neputinţă să mai facă un pas, Fu nevoită să se aşeze. Se trînti pe iarbă şi rămase acolo ghemuită.
închise ochii, apoi îi deschise din nou, fără să-şi dea seama de ce, fără să poată face altfel.
Alături de dînsa, apa mişcîndu-se în găleată, făcea t cercuri care păreau şerpi de flăcări palide.

"(pf

Deasupra ei ceru! era acoperit de nori uriaşi, negri nişte coame de fum. Masca tragică a întunericului pare8 că se apleacă lin asupra micuţei. Jupiter apunea în depărtări. Fata se uita cu priviri rătăcite la steaua asta mare pe care n-o cunoştea şi care o umplea de spaimă. In clipa aceea planeta era în adevăr foarte aproape de orizont şi trecea printr-o pătură deasă de negură, care-i dădea o roşeaţă îngrozitoare. In negura lugubru împurpurată astrul părea mai mare. Era ca o rană care strălucea.
Un vînt rece sufla dinspre cîmpie. Pădurea era cernită, fără un foşnet de frunză, fără o rază din luminile nedesluşite şi proaspete ale verii. Grengi mari se întindeau fioroase. Copăcei plăpînzi şi pipernicţi şuierau prin rarişti. Sub bătaia crivăţului, ierburile înalte se frămîn-tau ca tipării. Mărăcinii se răsuceau ca nişte braţe lungi, înarmate cu gheare, încercînd

să apuce prada. Cîteva buruieni uscate, mînate de vînt, zburau repede, fugind parcă înspăimîntate din faţa cuiva care le ajungea din urmă. De jur împrejur numai privelişti lugubre.
întunericul era ameţitor. Omul simte nevoia de lumină. Cine se avîntă în noapte, încearcă o strîngere de inimă. Cînd ochiul vede negru, mintea se întunecă. în timpul eclipsei, pe întuneric, în opacitatea funinginei, chiar şi cei mai puternici se simt neliniştiţi. Nimeni nu umblă noaptea prin pădure fără un fior de teamă. Umbrele şi copacii sînt două desişuri care înspăimîntă. O lume de himere se naşte în adîncul nelămurit. Neînţelesul se conturează la cîţiva paşi de tine, întocmai, cu o preciziune spectrală. Se vede plutind în spaţiu sau în propria ta minte ceva nedesluşit şi de neînţeles, ca visele florilor adormite. In zare se ivesc ameninţări de groază. Adulmeci revărsarea marelui vid întunecat. Ţi-e frică şi eşti dornic să priveşti îndărăt. Văgăunile nopţii, lucrurile devenite înspăimîntătoare, siluetele tăcute care se risipesc cînd te apropii, destrămări nevăzute, tufe care freamătă a mînie, băltoace plumburii, lugubru! aşternut peste tristeţe, imensitatea de marmînt a tăcerii, toate vieţuitoa-

iele necunoscute cu putinţă, ramuri misterioase ce se lasă flsupră-ţi, cioturi înfricoşătoare de copaci, mănunchiuri de buruieni înfiorate – în faţa tuturor acestora te afli fără apărare. Nu există îndrăzneală care să nu tresară şi să nu presimtă apropierea spaimei. încerci un simţămînt apăsător, ca şi cum sufletul s-ar contopi cu umbra, pătrunderea asta a întunecimilor e nespus de sinistră pentru un copil.
Pădurile sînt apocalipsuri, iar fîlîîitul din aripi al unei făpturi atît de micuţe stîrneşte un zvon de agonie sub bolta lor misterioasă.
Fără să-şi dea seama de ceea ce i se întîmplă, Cosette se simţea copleşită de această nesfîrşire întunecată a firii. N-o năpădise numai groaza, dar ceva mai îngrozitor chiar decît groaza. Tremura toată. Nu putem găsi cuvintele care ar putea să descrie toată ciudăţenia fiorului care-o îngheţa pînă-n măduva oaselor. Privirea îi devenise sălbatică. Simţea că poate n-ar' putea să se oprească de a se întoarce din nou aici a doua zi la aceeaşi oră.
Atunci, printr-un fel de instinct, ca să se smulgă din starea ciudată în care se afla, pe care n-o pricepea, dar care o umpluse de spaimă, începu să numere cu glas tare – unu, doi, trei, patru, pînă la zece – iar cînd sfîrşi, o luă de la capăt din nou. Asta o făcu să-şi dea seama de realitatea lucrurilor care o înconjurau. Simţi că-i îngheaţă mîinile, care i se udaseră cînd scosese apă. Se sculă în picioare. Din nou o copleşi frica, o frică naturală, covîrşitoare. Nu mai avea decît un singur gînd – să fugă; să fugă în goana mare prin pădure, de-a lungul cîmpului, pînă în dreptul caselor, pînă sub ferestre, pînă la feştilele aprinse. Privirea îi alunecă spre găleata care se afla în faţa ei. Dar frica ei de Thenardieră îi era atît de mare, încît n-avu curajul să fugă fără găleata cu apă. Apucă toarta cu amîndouă mîinile. Abia putu să ridice găleata.
Făcu astfel cîţiva paşi, dar găleata era plină şi grea; îu nevoită s-o lase iarăşi jos. Răsuflă un pic, pe urmă apucă din nou toarta şi-n porni iar la drum, de rîndul

ăsta o bucată mai lungă. Dar trebui să se oprească d' nou. După cîteva clipe de odihnă porni mai departe M gea cu trupul aplecat înainte, cu capul în jos, ca o babă * greutatea găleţii îi întindea şi făcea să i se înţepeneasc"' braţele slăbuţe; mînerul de fier îi amorţea şi făcea să-i îngheţe şi mai tare mînuţele ude; din cînd în cînd era nevoită să se oprească şi, de cîte ori se oprea, apa rece care se vărsa din găleată îi curgea pe picioarele goale Toate astea se petreceau în mijlocul unei păduri, noaptea' iarna, departe de orice suflare omenească; era un copil de opt ani. Numai dumnezeu, de sus, vedea în clipa asta trista întîmplare. Şi, vai, fără îndoială, mama ei.

Fiindcă sînt unele întîmplări care-i fac pe morţi să deschidă ochii în mormînt.

Cosette răsufia cu un fel de horcăit dureros; hohote de suspine o înnăbuşeau, dar nu avea curajul să plîngă, atît de mult se temea de Thenardieră chiar de departe. Avea obiceiul să-şi închipuie întotdeauna că Thenardieră era de faţă.

Totuşi nu putea face un drum prea lung în felul ăsta şi mergea destul de încet. Se silea să-şi micşoreze popasurile şi să meargă cît mai mult între ele. Se gîndea cu groază c-o să-i trebuiască mai bine de un ceas ca s-ajungă la Montfermeil şi că Thenardiera o s-o bată. Groaza aista se amestеca cu spaima de-a fi singură, noaptea, în pădure. Era prăpădită de oboseală şi încă nu ieşise din pădure. Ajungînd iîngă un castan bătrîn pe care-l ştia, făcu un ultim popas, mai mare decît celelalte, ca să se odihnească de ajuns, pe urmă îşi adună toate puterile, apucă din nou găleata şi porni iarăşi, plină de curaj, la drum. Totuşi, biata făptură, deznădăjduită, nu se putu stăpîni să nu strige: „O, doamne dumnezeule 1"

In clipa aceea simţi că găleata nu mai atîrna greu. O mînă, care i se păru enormă, o apucase de toartă şi o săltase cu putere. Ridică ochii. O siluetă neagră, mare şi dreaptă, mergea alături de ea în întuneric. Era un om

care venise în urma ei şi pe cate nu-i auzise venind. Omul acela, fără să scoată o vorbă, apucase de toarta găleţii pe care-o ducea Cosette.

Există instincte în faţa tuturor întîmplărilor vieţii. Fetiţa nu se înfricoşa.

VI

IN CARE SE DOVEDEŞTE POATE INTELIGENŢA LUI BOULATRUELLE

în după-amiaza aceleiaşi zile de crăciun din 1823 un om se plimba de multă vreme pe partea cea mai puţin umblată a Bulevardului l'Hopital din Paris. Omul făcea impresia cuiva care caută o locuinţă şi părea că se opreşte mai ales la casele cele mai modeste din această margine dărăpănată a mahalalei Saint-Marceau.

Se va vedea mai departe că omul acesta închiriase în adevăr o cameră în cartierul acela singuratic.

După felul cum era îmbrăcat, ca şi în toată făptura sa, omul acesta era tipul a ceea ce s-ar putea numi cerşetorul cu purtări alese, mizeria cea mai mare combinată cu cea mai mare curăţenie. Un amestec destul de

neobişnuit, care insuflă inimilor înţelegătoare acel îndoit respect pe care-l încercăm faţă de cineva foarte nevoiaş şi faţă de cineva foarte demn. Purta o pălărie rotundă, uzată de tot şi mult periată, o redingotă foarte roasă, din postav gros gălbui, culoare ce n-avea nimic ciudat pe vremea aceea, o vestă mare cu buzunare de formă veche, pantaloni negri, care deveniseră cenuşii la genunchi, ciorapi negri de lînă şi pantofi groşi cu catarame de aramă. S-ar fi putut spune că e un fost profesor de casă mare, întors din emigraţie. După părul lui alb de tot, după fruntea zbîr-cită, după buzele palide, după faţa lui care arăta descurajare şi silă de viaţă, părea să aibă peste şaizeci de ani. După mersul lui hotărît, deşi domol, după vigoarea neobişnuită întipărită în toate mişcările sale, i-ai fi dat cel mult cincizeci. Gutele de pe fruntea sa erau la locul lor

şi aveau ceva atrăgător pentru cei ce l-ar fi privit cu luare-aminte. Buzele i se strîngeau într-o cută ciudată care părea să arate asprime, dar care se dovedea modestie'
In adîncul privirii sale stăruia nu ştiu ce seninătate lugubră. In mîna stingă avea un pachet mic, legat într-o basma ; mîna dreaptă şi-o sprijinea într-un fel de baston scos dintr-un gard viu. Bastonul fusese rotunjit cu destul meşteşug şi nu era prea urît la înfăţişare; i se tăiaseră nodurile şi i se făcuse, cu ceară roşie, o măciulie ca de mărgean; era un toiag şi părea un baston.
Pe bulevardul acesta trec puţini trecători, mai cu seamă iarna. Omul acesta, fără să lase să se vadă, părea totuşi mai dornic să-i ocolească decît să-i caute.
Pe vremea aceea regele Ludovic al XVIII-lea se ducea aproape zilnic la Choisy-le-Roi'. Era una din plimbările sale preferate. Aproape fără nici o abatere, pe la ora două, se putea vedea trăsura şi cavalcada regală trecînd în goana mare pe Bulevardul l'Hopital.
Asta ţinea loc de ceasornic şi de orologiu sărăcimii din cartier, care zicea : „E ora două ; iată-l că se-.ntoarce la Tuilerii".
Şi unii alergau, alţii se aliniau; pentru că trecerea unui rege provoacă totdeauna zarvă. De altminteri, apariţia şi dispariţia lui Ludovic al XVIII-lea făcea oarecare impresie pe străzile Parisului. Mersul era cam grăbit, dar plin de maiestate. Acestui rege neputincios îi plăcea galopul; neputînd să meargă, voia să alerge; ologul acesta s-ar fi lăsat bucuros purtat ca fulgerul. Trecea liniştit şi sever, străjuit de săbiile scoase din teacă. Trăsura lui greoaie, poleită pe de-a-ntregul cu fire mari de crin zugrăvite pe tăblii, uruia asurzitor. Abia aveai vreme să vezi cine-i într-însa. In colţul din fund, în dreapta, pe nişte perne îmbrăcate în atlaz alb, se vedea o faţă lată, hotă-rîtă şi rumenă, o frunte tînără cu părul dat pe spate şi pudrat, după moda timpului, o privire mîndră, aspră şi ascuţită, un zîmbet de cărturar, doi epoleţi laţi cu găie-tane ce fluturau pe o haină obişnuită, cru)cea sfîntului
Oră$el Ia sud-est de Paris, pe Sena,

Ludovic, crucea Legiunii de onoare, placa de argint a sîîn-tului spirit, un pîntec respectabil şi un cordon albastru, lat; era regele. Cînd ieşea din Paris, îşi ţinea pălăria cu pene albe pe genunchii înfăşuraţi în jambiere englezeşti înalte; cînd intra din nou în oraş, îşi punea pălăria pe cap, salutînd rar. Se uita cu răceală la popor, care-i răspundea la fel. Cînd a apărut pentru întîia oară în cartierul Saint-Marceau, tot succesul său s-a redus la această exclamaţie a unui mahalagiu către însoţitorul său: „Grăsunul ăsta reprezintă stăpînirea 1"
Trecerea asta regulată a regelui, totdeauna la aceeaşi oră, era aşadar evenimentul zilei pe Bulevardul l'Hopital.
Fără îndoială, trecătorul cu redingotă galbenă nu era de prin partea locului şi probabil nici din Paris, pentru că nu cunoştea amănuntul acesta. La ceasurile două, cînd trăsura regală, înconjurată de un escadron de gardă cu galoane de argint, ajunse în bulevard, după ce ocolise Salpetriere, el păru surprins şi aproape înspăimîntat. Era singur pe alee; se ascunse repede după un colţ al zidului împrejmuitor, ceea ce nu-l împiedică pe domnul duce d'Hâvre să-l zărească. Domnul duce d'Hâvre, în calitate de ofiţer de serviciu în ziua aceea, şedea în trăsură în faţa regelui. îi spuse maiestăţii-sale: „Iată un individ cu o mutră cam suspectă!" Poliţiştii care mergeau înaintea cortegiului regal îl văzuseră şi ei, şi unul dintre dînşii primi ordin să-l urmărească. Dar individul se înfundă în străduţele singuratice ale cartierului şi, cum ziua era pe sfîrşite, agentul îi pierdu urma – cum se spunea într-un raport înaintat chiar în seara aceea domnului conte Angles, ministru de stat şi prefect al poliţiei.
Cînd omul cu redingota galbenă scăpă de sub urmărirea agentului, iuţi pasul, întorcîndu-se totuşi de cîteva ori spre a se încredinţa că nu mai era urmărit. La ceasurile patru şi un sfert, adică pe înnoptate, trecea prin faţa Teatrului Porte-Saint-Martin, unde se reprezenta în ziua aceea Cei doi ocnaşi. Afişul, luminat de felinarele teatrului, îi atrăsese atenţia, deoarece, cu toate că era grăbit, se oprise să-l citească. în clipa următoare, ajunse

în fandătura Planchette şi intră la Talerul de cositor unde se afla atunci biroul diligentei pentru Lagny. Diligenta pleca la patru şi jumătate. Caii erau înhămaţi, iar călătorii chemaţi de către vizitiu se urcau grăbiţi pe scara înaltă de fier a trăsurii. Omul întrebă :
— Mai aveţi vreun loc ?
— Unul singur, lîngă mine, pe capră, spuse vizitiul.
— II iau eu.
— Poftiţi sus!
Totuşi, înainte de-a pleca, vizitiul se uită la hainele sărăcăcioase ale călătorului, apoi la pachetul lui atît de mic şi-i ceru să plătească.
— Mergeţi pînă la Lagny ? întrebă vizitiul.
— Da, zise omul.
Călătorul plăti pînă la Lagny.
Plecară. După ce trecură de barieră, vizitiul încercă să intre în vorbă, dar călătorul nu răspundea decît în mono-silabe. Vizitiul se mulţumi atunci să fluiere şi să-şi înjure caii.

Vizitiul se înfăşură în mantaua sa. începea să fie frig. Omului părea că nu-i pasă. Trecură astfel prin Gourney şi prin Neuilly-sur-Marne.
Pe la ceasurile şase seara ajunseră la Chelles. Vizitiu! opri ca să lase puţin caii să răsufle, în dreptul hanului căruţaşilor, care se află în vechile clădiri ale mănăstirii regale.
— Cobor aici! spuse omul.
îşi luă pachetul şi bastonul şi sări jos din trăsură. Peste o clipă se făcu nevăzut. Nu intrase în han.
După cîteva minute, cînd trăsura porni spre Lagny, nu-l întîlniră pe uliţa principală din Chelles. Vizitiul se întoarse spre ceilalţi călători:
— Omul ăsta nu-i de prin partea locului, fiindcă nu-l
cunosc. Pare că n-ar avea o leţcaie şi totuşi nu se uită
la bani ; plăteşte pînă la Lagny şi se dă jos la Chelles

£ noapte, casele sînt încuiate, nu intră la han şi nu mai dăm de loc de el. Parc-a intrat în pămînt !...
Omul nu intrase în pămînt, ci străbătuse repede, pe întuneric, uliţa cea mare din Chelles; pe urmă o luase la stînga, înainte de-a ajunge la biserică, pe drumul vici-nal care duce la Montfermeil, ca cineva care ar fi cunoscut locurile şi care ar mai fi trecut pe acolo.
O luă iute pe drumul acela. In punctul unde se încrucişează cu vechiul drum mărginit cu pomi, care merge de la Gagny la Lagny, auzi paşii unor trecători. Se ascunse repede într-un şanţ şi stătu acolo pînă ce oamenii care treceau se îndepărtară. De altminteri, paza asta era de prisos, deoarece, după cum am mai spus, era o noapte foarte întunecoasă de decembrie. Abia se vedeau cîteva stele pe cer.
De-acolo începea urcuşul colinei. Omul n-o mai apucă pe drumul spre Montfermeil, ci o luă la dreapta peste cîmp şi se îndreptă cu paşi mari spre pădure.
Cînd ajunse în pădure, îşi încetini pasul şi începu să se uite cu băgare de seamă la toţi copacii, înaintînd pas cu pas, parc-ar fi căutat şi urmat un drum tainic, cunoscut numai de el. La un moment dat, păru că s-a rătăcit şi stătu locului, nehotărît. în cele din urmă, tot dibuind încoace şi-ncolo, ajunse într-o poiană unde se afla o movilă de bolovani albicioşi. Se apropie repede de aceşti bolovani şi-i cerceta cu luare-aminte în întunericul nopţii, ca şi cum i-ar fi trecut în revistă. Un copac înalt, plin de umflăturile acelea care sînt un fel de negi ai regnului vegetal, era ia rîţiva paşi de grămada de bolovani. Se duse la copac şi-i pipăi scoarţa cu mîna, vrînd parcă să recunoască şi să numere toţi negii.
în faţa acestui copac, care era un frasin, se afla un castan bolnav care se cojea şi care fusese bandajat cu o bucată de tablă bătută în cuie. Se ridică în vîrful picioarelor şi pipăi această bucată de tablă.
Pe urmă bătu de cîteva ori cu piciorul locul dintre copac şi bolovani, ca şi cum ar fi vrut să se încredinţeze că pămîntul n-a fost răscolit de curînd.

Apoi se uită de jur împrejur şi o porni din nou pădure.
Era omul care o întîinise pe Cosette.
Mergînd prin hăţiş prin Montfermeii, zărise umbra aceea mică mişcîndu-se şi gemînd, punînd jos o povară, apoi ridicînd-o din nou şi pornind mai

departe. Se apropiase şi băgase de seamă că era un copilaş care ducea o găleată mare cu apă. A venit atunci lîngă copil şi a apucat în tăcere toarta găleţii.

VII

COSETTE ŞI NECUNOSCUTUL, LAOLALTĂ, ÎN UMBRA

Aşa cum am spus, Cosettei nu-i fu frică. Omul începu să-i vorbească. Avea o voce gravă şi joasă.

— Duci ceva prea greu pentru tine, fetiţo!

Cosette îşi ridică fruntea şi răspunse:

— Da, domnule.

— Lasă-mi-o, continuă omul. Am să ţi-o duc eu.

Cosette lăsă găleata din mînă. Omul începu să meargă alături de ea.

— E într-adevăr foarte grea, spuse el printre dinţi.

Apoi adăugă-: Cîţi ani ai, micuţo ?

— Opt ani, domnule.

— Şi vii de departe ?

— De Ia izvorul din pădure.

— Şi te duci departe ?

— La mai bine de un sfert de oră de aici.

Omul rămase o clipă tăcut, apoi spuse deodată r

— Aşadar, n-ai mamă ?

— Nu ştiu, răspunse fetiţa.

Apoi adăugă, mai înainte ca omul să fi avut timp să continue :

— Nu cred. Ceilalţi au. Eu nu am.

Şi după o pauză, urmă :

— Cred că n-arn avut niciodată.

Omul se opri, lăsă găleata jos, se aplecă şi-şi puse amîndouă mîinile pe umerii fetiţei, silindu-se s-o privească şi să-i vadă faţa în întuneric. Chipul slab şi firav al Cosettei se desena vag în lumina stinsă şi vînătă a cerului.

— Cum te cheamă ? spuse omul.

— Cosette.

Omul parcă fu străbătut de un curent electric. O privi iar, apoi îşi luă mîinile de pe umerii Cosettei, apucă găleata şi porni din nou. După o clipă, întrebă :

— Unde locuieşti tu, fetiţo ?

— La Montfermei!, dacă ştiţi unde B.

— într-acolo mergem ?

— Da, domnule.

Omul mai făcu o pauză şi începu iar: •

— Cine te-a trimis la ora asta să aduci apă din pădure ?

— Doamna Thenardier.

Omul urmă cu un glas pe care se silea să-l facă nepăsător, dar în care se simţea cu toate astea un tremur neobişnuit:

— Şi ce face doamna Thenardier asta ?

— E stăpîna mea, spuse fetiţa. Ţine hanul.

— Hanul ? întrebă omul. Ei bine, am să trag acolo la
noapte. Qondu-mă 1
— Acolo mergem, spuse fetiţa.
Omul umbla destul de repede. Gosette se ţinea de e! fără greutate. Nu mai simţea oboseala. Din timp în timp, îşi ridica ochii spre el cu un fel de linişte şi încredere nespusă. Nu o învăţase niciodată nimeni să se îndrepte spre providenţă şi să se roage. Simţea cu toate astea în ea ceva care semăna cu nădejdea, cu bucuria, şi care ss îndrepta spre cer.
Trecuseră cîteva minute. Omul continuă :
— Doamna Thenardier n-are servitoare ?
— Nu, domnule.
— Eşti singură acolo la ea ?
473

— Da, domnule.
Din nou se făcu tăcere. Cosette ridică glasul :
— Adică mai sînt două fetiţe.
— Care fetiţe ?
— Ponine şi Zelma.
Fetiţa simplifica în felul acesta numele romanţioase scumpe doamnei Thenardier.
— Cine sînt Ponine şi Zelma ?
— Sînt domnişoarele doamnei Thenardier, Fetele ei,
cum s-ar spune.
— Şi astea ce fac ?
— Ah ! – spuse fetiţa – au păpuşi frumoase, lucruri
care strălucesc ca aurul, fel şi fel... Se joacă, se dis
trează.
— Toată ziua ?
— Da, domnule.
— Şi tu?
— Eu muncesc.
— Toată ziua ?
Fetiţa ridică ochii mari, în care era o lacrimă nevăzută din pricina nopţii şi răspunse blînd :
— Da, domnule.
Urmă, după un răstimp:
— Uneori, după ce-am isprăvit treaba, şi dacă mă lasă,
mă joc şi eu.
— Şi cum te joci ?
— Aşa, cum pot. Numai că n-am jucării multe. Ponine
şi Zelma nu mă lasă să mă joc cu păpuşile lor. N-am
decît o săbiuţă de plumb, uite atît de mică.
Fetiţa îi arătă degetul cel mic.
— Şi care nu taie ?
— Ba da, domnule, taie salată şi capetele de muşte.
Ajunseră în sat. Cosette îl călăuzi pe străin de-a lungul
străzilor. Trecură prin faţa brutăriei, dar Cosette nu se mai gîndi la pîinea pe care trebuia s-o cumpere. Omul încetase de a mai pune întrebări şi se cufundase acum într-o tăcere posomorită. După ce trecură de biserică,

omul văzu tarabe înjghebate în strada şi o întrebă pe Cosette:
— E zi de bîlci ?
— Nu, domnule, azi e crăciunul.
Gînd se apropiară de han, Cosette îi atinse mîna cu sfială.
— Domnule 1
— Ce e, fetiţo ?
— Uite că am ajuns aproape de casă.
— Ei şi ?
— Vreţi să mă lăsaţi acum să-mi iau găleata ?
— De ce ?
— Păi, dacă o să vadă doamna că mi-a dus-o altcineva
o să mă bată.
Omul îi dădu înapoi găleata, După o clipă erau în faţa cîrciumn.
Viii
NEAJUNSUL DE A GĂZDUI UN SĂRAC, CARE POATE CA E BOGAT
Cosette nu se putu opri să arunce o privire spre păpuşa cea mare, care încă mai era expusă la prăvălia cu jucării, apoi bătu în uşă. Aceasta se deschise şi doamna Thenar-dier apăru cu o lumînare în mînă.
— Aha, tu eşti, netrebnico 1 Slavă domnului, nu te-ai
grăbit! Ai căscat gura, carî)ghîoaso!
— Doamnă – spuse Cosette tremurînd – uite un
domn care vrea o odaie.
Doamna Thenardier îşi înlocui repede mutra posacă printr-o strîmbătură binevoitoare, schimbare caracteristică hangiilor, şi-t căută din ochi, cu lăcomie, pe noul venit.
— Dumneavoastră sînteţi ? spuse ea.
— Da, doamnă, răspunse omul, ducînd mîna la pălărie.
Călătorii boşaţi nu sînt atît de politicoşi. Gestul ăsta,
hainele şi bagajul străinului, pe care doamna Thenardier le inspecta dintr-o aruncătură de ochi, îăcură să i se
475

topească strîmbătura binevoitoare de pe faţă şi să apară din nou în locul ei mutra posacă. Urmă cu o voce seacă •
— Intră, omule!
„Omul" intră.
Doamna Thenardier îi mai aruncă o privire, îi cercetă mai ales redingota jerpelită de tot şi pălăria cea găurită, ceru apoi părerea bărbatului ei, cu o mişcare din cap, o strîmbătură din nas şi cu o clipire din ochi. Bărbatu-său, care continua să bea înainte cu căruţaşii, îi răspunse prin acea mişcare imperceptibilă a degetului arătător, care, întărită cu încreţirea buzelor, însemnează în asemenea cazuri: „Pîrlit de-a binelea". Doamna Thenardier spuse atunci cu voce tare :
— Ei, omule, îmi pare foarte rău, dar vezi că nu mai
am loc.
— Puneţi-mă unde vreţi – spuse omul – în pod, în

grajd. Am să plătesc ca pentru o odaie.
— Doi franci.
— Doi franci. Fie i
— S-a făcut.
— Doi franci! spuse încet un căruţaş doamnei Thenar
dier. Dar nu costă decît un franc.
— Pentru el e doi, răspunse doamna Thenardier la fel.
Nu găzduiesc calici cu mai puţin.
— E adevărat, adăugă cu blîndeţe bărbatu-său. Oameni
de soiul ăsta nu fac cinste casei.
Intre timp, după ce-şi lăsase pachetul şi băţul pe o bancă, omul se aşezase la o maisă pe care Cosette se grăbise să pună o sticlă de vin şi un pahar. Negustorul, care-i ceruse găleata cu apă se dusese el singur s-o ducă afară calului. Cos'ette îşi luase locul sub masa de bucătărie şi lucrul. Omul, care abia îşi muiase buzele în paharul cu vin pe care şi-l turnase, se uita la copil cu o atenţie ciudată.
Cosette era urîtă. Dacă ar fi fost fericită, poate că ar fi fost frumoasă. Am schiţat mai înainte chipul ei mic şi întunecat. Gosette era slabă şi gălbejită; avea aproape opt ani, dar i-ai fi dat cu greu şase. Ochii ei mari, cufundaţi

într-un fel de umbră adîncă, erau aproape stinşi de atîta plîns. Colţurile gurii aveau acea linie aplecată a neliniş-tei zilnice, pe care o au condamnaţii şi bolnavii fără scăpare. Mîinile îi erau, aşa cum ghicise maică-sa, „mîn-cate de degeraturi". Focul care o lumina în clipa aceea îi scotea mai mult la iveală oasele şi făcea să pară şi mai cumplită slăbiciunea. Pentru că tremura întotdeauna de frig, luase obiceiul să-şi strîngă genunchii unul lîngă altul. Veşrnîntul nu-i era decît o zdreanţă, care vara ţi-ar fi făcut milă, iar iarna te îngrozea. N-avea pe ea decît pînză găurită, nici un petic de lînă. Ici-colo i se vedea pielea şi peste tot se puteau observa vînătăile care însemnau locurile unde o lovise doamna Thenardier. Picioarele goale îi erau roşii şi slăbănoage. Scobitura claviculelor îţi făcea milă. Toată făptura acestui copil, felul său de-a fi, înfăţişarea, glasul, golurile dintre un cuvînt şi altul, privirea, tăcerea, cea mai mică mişcare, arătau şi tălmăceau un singur gînd : teama.
Teama pusese stăpînire pe ea; era, ca să spunem aşa, învăluită în teamă; teama îi strîngea coatele de şolduri, îi ascundea călcîiele sub fuste, o făcea să ocupe rît mai puţin loc cu putinţă, n-o lăsa să răsufle decît atît cît avea neapărat nevoie şi ajunsese să fie ceea ce am putea numi „firescul ei", care nu putea să se schimbe, ci numai să crească. In fundul ochilor ei era un colţ uimit, unde se ascundea groaza.
Teama asta era atît de mare, încît după ce sosise, aşa udă cum era, Cosette nu îndrăznise să meargă să se usuce la foc, ci se pusese tăcută pe lucru.
Căutătura acestui copil de opt ani era de obicei atît de posomorită şi uneori atît de tragică, încît părea în unele clipe că era pe cale să se preschimbe într-o tîmpită sau într-un demon.
Am spus că nu ştiuse niciodată ce înseamnă să se roage şi că niciodată nu pusese piciorul într-o biserică.

„Ce, am eu vreme?" spunea doamna Thenardier.
Omul în redingota galbenă nu o slăbea din ochi pe Cosette.

52*

Vil

— Na, că uitasem! Unde e pîinea ? strigă deodată
doamna Thenardier.
Ca de obicei, cînd doamna Thenardier ridica glasul Cosette ieşi repede de sub masă. Uitase cu totul de pîine. Se folosi de vicleşugul copiilor care sînt totdeauna cu frica în sin. Minţi.
— Brutăria era închisă, doamnă.
— Trebuia să baţi la uşă.
— Am bătut, doamnă.
— Ei şi ?
— N-a deschis.
— Am să ştiu eu rnîine dacă e adevărat – spuse
doamna Thenardier – şi dacă minţi, am să-ţi arăt eu
ţie! Pînă una-alta, ia dă-mî moneda de cincisprezece
gologani.
Cosette îşi vîrî mîna în buzunarul şorţului şi se înverzi. Moneda de cincisprezece gologani nu mai era acolo.
— Hei, rosti doamna Thenardier. N-auzi ?
Gosette îşi întoarse buzunarul pe dos, dar n-o găsi. Ce se întîmplase oare cu moneda aceea ? Biata fetiţă nu putu să scoată o vorbă. împietrise.
— Nu cumva ai pierdut banii ? urlă doamna Thenardier.
Sau ai de gînd să mi-i furi ?
Spunînd aceasta, întinse mîna spre un gîrbaci, care era agăţat de vatră.
Gestul acesta temut îi dădu din nou Cosettei putere să strige :
— Iertare ! Doamnă ! Doamnă ! N-am să mai fac!
Doamna Thenardier luă gîrbaciul din cui.
Omul cu redingota galbenă se scotocise între timp prin buzunarul vestei, fără să-l vadă cineva. De altfel, călătorii ceilalţi beau, jucau cărţi şi nu se mai uitau în jurul lor.
Cosette se ghemuia înspăimîntată în colţul de lîngă vatră, încercînd să-şi ferească şi să-şi ascundă mîinik şi picioarele goale. Doamna Thenardier ridică braţul.

— Iertaţi-mă, doamnă – spuse omul – dar acum cîtevs
clipe am văzut căzînd ceva din buzunarul şorţului fetiţei.
A alunecat pe aici. Poate că e asta.
Se apecă, prefăcîndu-se o clipă că se uită pe jos, după ceva,
— întocmai. Iată 1 urmă el, ridicîndu-se.
Şi-i întinse doamnei Thenardier o monedă de argint.
— Da, asta e, spuse ea.
Nu era aceeaşi, pentru că era o monedă de un franc, dar doamna Thenardier se bucura de cîştig. Puse banul în buzunar şi se mărgini să-i arunce fetiţei o privire sălbatică, spunîndu-i:

— Vezi să nu ţi se mai întîtnple şi altă dată !
Cosette se întoarse în ceea ce doamna Thenardier numea
„culcuşul ei" şi ochii ei mari, aţintiţi aisupra călătorului necunoscut,
căpătară o expresie pe care n-o mai avusese niciodată. Nu era
deocamdată decît o mirare naivă, dar în care se amesteca şi un fel de
încredere plină ds uimire.
— Nu vrei să mănînci ? îl întrebă doamna Thenardier
pe călător.
Acesta nu răspunse. Părea pierdut în gînduri.
— Cine mai e şi omul ăsta ? mormăi ea printre dinţi.
Cine ştie ce sărac lipit! N-are parale nici ca să mănînce,
O să-mi plătească cel puţin odaia ? Tot e bine că nu s-a
gîndit să fure banul de pe jos.
In acest timp, uşa se deschise şi intrară Eponine şi Azelma.
Erau două fetiţe cu adevărat drăguţe, părînd mai degrabă orăşence decît
ţărance, încîntătoare, una cu coade castanii, lucioase, cealaltă cu coade
negre, care-i cădeau pe spate, vioaie amîndouă, curate, durdulii, rumene
şi sănătoase, o plăcere să le priveşti. Erau îmbrăcate călduros, (dar cu
atîta grijă părintească, încît grosimea stofei nu strica întru nimic gingăşia
cu care erau croite rochiile. Se ţinuse seama de iarnă, fără a se uita de
primăvară. Fetiţele astea răspîndeau lumină. Pe lîngă asta, erau ca
domniţe. In felul cum erau dichisite, în veselia lor,

în zgomotul pe care-l făceau, se vedea că sînt stăpîne. De cum intrară,
doamna Thenardier le spuse pe un ton de ceartă, dar care era în realitate
plin de dragoste :
— Ei, iată-vă şi pe voi !
Le luă apoi pe genunchi, una după alta, le mîngîie părul, le potrivi funda
şi le dădu drumul, în sfîrşit, cu acel fel drăgăstos de a le zgîlţîi, care e
numai ai mamelor, rostind :
— Vai, ce înzorzonate sînt!
Se aşezară amîndouă la gura vetrei. Aveau o păpuşă pe care o învîrteau şi
o suceau pe genunchi, cu tot felul de ciripiri vesele. Din timp în timp,
Cosette îşi ridica ochii de pe împletitură şi cu un aer lugubru le privea
cum se jucau.
Eponine şi Azelma nu se uitau la Cosette. Pentru ele nu era mai mult
decît un cîine. Fetiţele astea trei n-aveau împreună nici douăzeci şi patru
de ani, dar reprezentau, de pe acum, toată societatea omeneaiscă ; de-o
parte invidia şi de alta dispreţul.
Deşi păpuşa surorilor Thenardier era foarte veche, ponosită şi spartă pe
alocuri, Gosettei i se părea, cu toate astea, minunată, pentru că nu
avusese în viaţa ei o păpuşă – „o păpuşă adevărată" – ca să folosim
expresia pe care o vor pricepe toţi copiii.

Doamna Thenardier, care umbla încoace şi încolo prin sală, văzu deodată
că micuţa Cosette, în loc să lucreze^ îşi pierde vremea uitîndu-se la
fetiţele care se jucau.
— Te-am prins! strigă ea. Aşa-ţi vezi tu de treabă ?
Am să te fac eu să lucrezi cu cîteva nuiele pe spinare !

Străinul, fără să se ridice de pe scaun, se întoarse spre doamna Thenardier:
— Ei, doamnă ! spuse el zîmbind cu un aer aproape
sfios. Lăsaţi-o să se joace!
Dacă o astfel de dorinţă ar fi venit din partea unui călător care ar fi mîncat o bucată de friptură şi ar fi băut la masă două sticle de vin şi n-ar fi avut aerul unui sărac lipit, ea ar fi fost o poruncă. Dar doamna Thenardier nu crezu nimerit să îngăduie ca un om cu ase-
|8Q

menea pălărie să aibă o dorinţă şi ca un om cu o astfel de redingotă să vrea ceva, aşa că răspunse acru:
— Trebuie să muncească, pentru că mănîncă. N-o hră
nesc ca să nu facă nimic.
— Şi ce are de făcut ? urmă străinul cu glasul acela
blînd, care nu se potrivea de loc cu îmbrăcămintea lui de
cerşetor şi cu umerii lui de hamal.
Doamna Thenardier binevoi să-i răspundă:
— Ciorapi, mă rog. Ciorapi pentru fetele mele care
n-au, ca să zic aşa, şi umblă cu picioarele goale.
Omul privi picioarele goale şi roşii ale Oosettei şi urmă :
— Cînd o să isprăvească perechea asta de ciorapi ?
— Trebuie că mai are vreo trei sau patru zile, leneşa
asta '
— Şi cît poate să coste perechea asta de ciorapi cînd
e gata ?
Doamna Thenardier îi aruncă o privire dispreţuitoare:
— Cel puţin un franc jumătate.
— Ai da-o pentru cinci franci ? întrebă omul.
— Ce naiba 1 strigă hohotind de rîs un căruţaş care
asculta. Ginci franci ? Cred şi eu 1 Cinci piese 1
Thenardier socoti nimerit să ia şi el cuvîntul.
— Da, domnule, dacă aşa ţi se năzare, îţi vom da
perechea asta de ciorapi pentru cinci franci. Nu obişnuim
să refuzăm nimic călătorilor.
— Ar trebui s-o plătiţi îndată, spuse doamna Thenar
dier în felul ei scurt şi hotărît.
— Cumpăr perechea asta de ciorapi – răspunse omul
— şi – adăugă el, scoţînd din buzunar o monedă de
cinci franci pe care o puse pe masă – o plătesc.
Apoi, întorcîndu-se spre Cosette:
— Acum ceea ce lucrezi tu acolo e al meu. Joacă-te,
fetiţo!
Căruţaşul fu atît de mişcat de moneda de cinci franci, încît îşi lăsă paharul deoparte şi dădu fuga.
— Şi totuşi aşa e! strigă el privind-o cu atenţie. O
roată de car adevărată ! Şi nu e falsă !
481

Thenardier se apropie şi-şî puse liniştit moneda în buzunarul vestei.

Doamna Thenardier n-avea nimic de spus. îşi muşcă buzele şi faţa ei luă o înfăţişare plină de ură.
Cosette tremura. îndrăzni să întrebe:
— E adevărat, doamnă, că pot să mă joc ?
— Joacă-te ! spuse doamna Thenardier cu o voce groaz
nică.
— Mulţumesc, doamnă I spuse Cosette.
Pe cînd îi mulţumea din gură doamnei Thenardier, îi mulţumea din suflet călătorului.
Thenardier se puse pe băutură mai departe. Nevastă-sa îi spuse la ureche :
— Cine-o fi omul ăsta în galben ?
— Am văzut – spuse Thenardier foarte demn – milio
nari care purtau asemenea redingote.
Cosette îşi lăsase ciorapul deoparte, dar nu ieşise din culcuşul ei. Cosette se mişca întotdeauna cît putea mai puţin. Luase dintr-o cutie de la spatele ei cîteva petice şi săbiuţa ei de plumb.
Eponine şi Azelma nu erau de loc atente la cele ce se petreceau. Săvîrşiseră tocmai o operaţie foarte importantă : puseseră mîna pe pisică. Aruncaseră păpuşa pe jos şi Eponine, care era cea mai mare, înfăşa pisicuţa cu tot felul de zdrenţe şi petice roşii şi albastre, cu toate că animalul miorlăia şi se zbătea. Pe cînd se îndeletnicea cu treaba asta importantă şi grea, îi spunea sorei sale, pe acel ton drăgălaş şi gingaş al copiilor, a cărui graţie, la fel cu strălucirea de pe aripile fluturilor, se ia atunci cînd vrei s-o fixezi.
— Vezi tu, surioară, păpuşa asta e mai caraghioasă ca
ailaltă. Mişcă, ţipă, e caldă. Haide, surioară, să ne jucăm
cu ea. O să fie fetiţa mea. Eu am să fiu cucoană. Am să
viu să te văd şi tu ai să te uiţi la ea. încetul cu încetul,
ai să-i vezi mustăţile şi ai să te miri. După asta ai să-i
vezi urechile, după asta ai să-i vezi coada şi ai să te
miri. Tu ai să-mi spui : „Vai, doamne.1" şi am să-ţi răs-

pund: „Da, doamnă, am o fetiţă care e aşa. Aşa sînt fetiţele din ziua de azi."
Azelrna o ascultă pe Eponine încîntată.
Intre timp, cei ce băuseră începuseră să cînte un cîntec deşucheat, de care rîdeau de se cutremura tavanul. The-nardier îi îndemna şi cînta cu ei.
Ca păsările care îşi fac cuib cu orice, copiii îşi fac o păpuşă din orice. Pe cînd Eponine şi Azelrna înfăşau pisica, Cosette de asemenea îşi înfăşa săbiuţa. După ce isprăvi, şi-o culcă pe braţ şi cîntă încetişor, ca s-o adoarmă.
Păpuşa e una din nevoile cele mai mari şi totodată unul din cele mai încîntătoare instincte ale copilăriei unei femei. Tot viitorul femeii e aici, în a îngriji, a înveşmînta, a găti, a îmbrăca, a dezbrăca, a îmbrăca din nou, a învăţa, a certa niţel, a legăna, a dezmierda, a adormi şi a-şi închipui că un lucru oarecare e cineva. Tot visînd şi gîndind, croind mici veşminte şi

scutece, cosînd rochiţe, bluze, pieptăraşe, copilul se preschimbă în fetiţă, fetiţa în fată, fata în femeie. Primul ei copil e continuarea ultimei păpuşi. O fetiţă fără păpuşă e aproape tot atît de nenorocită şi tot atît de nesuferită ca o femeie fără copil.
Aşadar, Cosette îşi făcuse o păpuşă din săbiuţă.
Doamna Thenardier se apropiase de „omul în galben".
„Bărbatul meu are dreptate – îşi spuse ea – poate că e domnul Laffitte. Sînt unii bogaţi aşa de poznaşi !"
Se aşeză la masa lui.
— Domnule... spuse ea.
La cuvîntul „domnule" bărbatul se întoarse. Doamna Thenardier nu-i spusese pînă atunci decît „omule".
— Domnule – urmă ea luîndu-şi un aer dulceag, care era şi mai supărător de văzut decît aerul fioros – vezi dumneata, vreau şi eu ca fetiţa să se joace, nu mă împo trivesc, dar asta merge o dată, pentru că ai fost dumneata mărinimos. Dar vezi, asta n-are nimic al ei. Trebuie să muncească.

— Fetiţa nu e, deci, a dumitale ? întrebă omul.
— Ah, pentru dumnezeu, nu, domnule! E un copil sărac, pe care l-am strîns de pe drumuri, aşa, din omenie. E un copil tîmpit. Are, cu siguranţă, apă la cap. Cum vezi, are capul mare. Facem şi noi ce putem pentru ea, că nici noi nu sîntem bogaţi. Degeaba am scris la ea acasă, că de şase luni nu ne răspunde nimeni. îmi închi pui că maică-sa a murit.
— Ah ! spuse omul şi căzu din nou pe gînduri.
— Nu era mare lucru de maică-sa, adăugă doamna The-nardier. Şi-a părăsit copilul.
In timpul acestei conversaţii, Cosette, ca şi cum ar fi fost înştiinţată de un instinct că se vorbea de ea, n-o slăbise din ochi pe doamna Thenardier. Asculta vag. Prindea ici-colo cîteva cuvinte.
Comesenii erau aproape beţi cu toţii şi repetau refrenul lor neruşinat, cu o veselie sporită. Era un cîntec de beţie, în care erau amestecaţi fecioara Măria şi copilul Isus. Doamna Thenardier venise să facă şi ea puţin haz.
Sub masă, Cosette privea focul care se răsfrîngea în privirea ei fixă; începuse din nou să legene scutecele pe care le făcuse, şi pe cînd le legăna, cînta încetişor : „Mama mea a murit ! Mama mea a murit! Mama mea a murit 1"
In urma rugăminţilor repetate ale gazdei, omul în gal-tnn, „milionarul", primi în sfîrşit să mănînce.
— Ce doreşte domnul ?
— Pîine şi brînză, spuse omul.
„E cu siguranţă un pîrlit", îşi zise doamna Thenardier.
Beţivii cîntau mai departe cîntecul lor, iar sub masă fetiţa şi-l cînta pe-al ei.

Cosette se opri deodată. Se întoarse şi zări păpuşa fetiţelor doamnei Thenardier, pe care o lăsaseră pentru pisică şi o puseseră jos la cîţiva paşi de masa de bucătărie.
Dădu atunci drumul săbiuţei înfăşate, care n-o mai mulţumea decît pe jumătate, şi îşi plimbă încet privirile de jur împrejurul încăperii. Doamna Thenardier vorbea în şoaptă cu bărbatul ei şi numărau banii. Ponine şi Zelma se jucau cu pisica, iar călătorii mîncau, sau beau, sau cîn-

tan, aşa că nici o privire nu era îndreptată asupra el. N-avea nici o clipă de pierdut. Ieşi de sub masă, tîrîndu-se pe brînci, se mai încredinţa o dată că nu o pîndea nimeni, apoi se strecură cu repeziciune pînă la păpuşă şi o apucă. După o clipă era la locul ei. Pe jos, nemişcată, întoarsă aşa fel încît păpuşa pe care o ţinea în braţe să fie în umbră. Fericirea de a se juca cu o păpuşă era atît de rară pentru ea, încît avea toată violenţa unei voluptăţi. N-o văzuse nimeni, afară de călătorul care-şi mînca pe îndelete cina lui săracă.
Bucuria asta ţinu aproape un sfert de ceas.
Dar, cu toată grija pe care o avusese, Cosette nu băgă de seamă că un picior al păpuşii se vedea şi că era luminat puternic de focul din vatră. Piciorul acesta trandafiriu şi luminos ce ieşea din umbră izbi cu putere privirea Azel-mei, care-i spuse Eponinei :
— Ia te uită, surioară !
Cele două fetiţe se opriră uluite. Cosette îndrăznise să ia păpuşa !
Eponine se ridică şi, fără să lase din mîtiă pisica, merse spre maică-sa şi începu s-o tragă de fustă.
— Lasă-mă în pace! spuse mama. Ce vrei cu mine ?
— Mamă – spuse fetiţa – ia te uită !
Şi o arătă cu degetul pe Cosette.
Cosette, care era plină de tainica ei fericire, nu vedea şi nu auzea nimic.
Faţa doamnei Thenardier luă acea înfăţişare deosebită, care la unele femei, numite tocmai de aceea scorpii, se alcătuieşte din amestecul cumplitului cu nimicurile vieţii.
De data asta mîndria rănită îi biciuia şi mai mult mînia. Cosette întrecuse orice măsură; Cosette se atinsese de păpuşa „domnişoarelor".
O împărăteasă care ar vedea pe un mujic gătit cu marele cordon albastru al împărătescului ei fecior n-ar avea o altă înfăţişare. Strigă cu un glas răguşit de supărare :
— Cosette 1
Cosette tresări ca şi cum s-ar fi cutremurat pămîntul sub ea şi se întoarse.

— Cosette i repetă doamna Thenardier.
Cosette luă păpuşa şi o puse pe jos cu un fe! de evlavie deosebită, amestecată cu deznădejde. După asta, fără s-o slăbească din ochi, îşi împreună mîinile şi, ceea ce e îngrozitor de spus pentru un copil la vîrsta ei, şi le frînse de disperare, apoi făcu ceea ce nici una din emoţiile zilei, nici mersul prin pădure, nici greutatea găleţii cu apă, nici pierderea banilor, nici ameninţarea cu gîrbaciul, nici cuvintele acelea întunecate pe

care le auzise de Ia doamna The-nardier, n-o hotărîse să facă : plînse. Izbucni în hohote.
Călătorul se ridică în picioare.
— Ce s-a întîmplat ? o întrebă e! pe doamna Th£-
nardier.
— Nu vezi ? îi spuse doamna Thenardier, arătînd cu
degetul corpul delict care zăcea Ia picioarele Cosettei.
— Ei bine, şi ce-i cu asta ? urmă omul.
— Nespălata asta – răspunse doamna Thenardier –
şi-a îngăduit să pună mîna pe păpuşa copiilor!
— Atîta gălăgie pentru un fleac ! spuse omul. Ei, şi ce
e dacă se joacă cu păpuşa asta ?
— A atins-o cu mîinile ei murdare 1 urmă doamna The
nardier. Cu mîinile ei scîrboase...
Cosette începu să plîngă şi mai tare.
— Sa taci din gură I strigă doamna Thenardier.
Omui se duse drept la uşă, o deschise şi ieşi. Cam plecă, doamna Thenardier se folosi de lipsa lui pentru a-i da pe sub masă, Gosettei, un picior, care o făcu pe fetiţă să urle.
Uşa se deschise şi omul apăru din nou. Ţinea în mîini păpuşa cea minunată despre care am vorbit, şi pe care tofi {fricii din sat o priveau cu încîntare, încă de dimineaţă. O puse în picioare în faţa Cosettei; îi spuse:
— Uite, e pentru tine.
Se vede că de mai bine de o oră, de cînd era acolo, căzut pe gînduri, zărise în chip nelămurit prăvălia cu jucării, atît de frumos luminată de lampioane şi lumînărL încît strălucea prin fereastra ctrciumii ca un far.
486

Cosette ridică ochii, li văzu pe omul care venea cu păpuşa spre ea, ca şi cum ar fi văzut venind soarele, auzi cuvintele astea nemaipomenite: „E pentru tine", se uită la el, se uită la păpuşă, apoi se dădu înapoi încet şi se trase mai adînc sub masă, lîngă zid.
Nu mai plîngea, nu mai ţipa; părea că nici nu mai îndrăzneşte să răsufle. Doamna Thenardier, Eponine şi Azelma stăteau nemişcate ca nişte stane de piatră. Chiar şi cei de la mese rămăseseră pironiţi locului. In toată circiuma se făcuse o tăcere solemnă.
Doamna Thenardier, împietrită şi mută, începea să facă iar presupuneri: „Cine o fi bătrînul ? O fi un sărac ? O fi un milionar ? Poate şi una şi alta, adică un hoţ."
Faţa bărbatului ei căpătă acea cută expresivă care accentuează trăsăturile chipului omenesc ori de cîte ori instinctul cel mai tare apare în toată puterea lui animalică. Cîrciumarul măsură din ochi, rînd pe rînd, păpuşa şi călătorul; părea că-l adulmecă pe omul acela, aşa cum ar fi adulmecat o pungă cu bani. Dar asta nu ţinu decît o clipă. Se apropie de femeie şi-î spuse încet:
— Chestia aia costă cel puţin treizeci de franci. Nu-i
de glumit! Să ne punem în patru labe în faţa lui.
Firile grosolane se aseamănă cu firile naive prin aceea că nici unele, nici altele, nu ştiu să treacă treptat de la un sentiment la altul.
— Ei, Gosette – spuse doamna Thenardier, cu o voce

care se voia blîndă, dar care era făcută din acea miere
acră a femeilor afurisite – nu-ţi iei păpuşa ?
Cosette ise încumetă să iasă din vizuina ei.
— Mica mea Cosette – grăi Thenardier cu o voce mîn-
gîioasă – domnul ţi-a dat o păpuşă. Ia-o ! E a ta.
Cosette se uită la păpuşa cea minunată cu un fel de groază. Faţa îi era încă plină de lacrimi, dar ochii începuseră să i se umple, ca cerul la revărsatul zorilor, de razele ciudate ale bucuriei. Ceea ce simţea în clipa aceea era cam ceea ce ar fi simţit dacă i-ar fi spus cineva deodată : „Fetiţo, eşti regina Franţei".
487

I se părea că dacă s-ar atinge de păpuşă, păpuşa ar fi trăsnit-o.
Ceea ce era de-a!tfel adevărat într-o oarecare măsură, pentru că îşi spunea că doamna Thenardier ar certa-o şi ar bate-o.
Cu toate astea, ispita birui. Sfîrşi prin a se apropia şi murmură sfioasă, întorcîndu-se spre doamna Thenardier: – Am voie, doamnă ?
Mei un cuvînt n-ar şti să zugrăvească înfăţişarea ei, în acelaşi timp deznădăjduită, îngrozită şi îneîntată.
— Pentru dumnezeu ! rosti doamna Thenardier, E a ta.
Doar ţi-a dat-o domnul.
— E adevărat, domnule ? întrebă Cosette. E adevărat ?
E a mea, doamnă ?
Străinul avea ochii parcă plini de lacrimi. Părea să fie atît de mişcat, îneît nu vorbea ca să nu plîngă. Făcu Coseitei un semn cu capul şi puse mîna „doamnei" în mînuţa ei,
Cosette îşi trase repede mîna, ca şi cum mîna „doamnei" ar fi ars-o, şi începu să se uite în jos. Sîntem siliţi să adăugăm că în clipa aceea scosese limba din gură de un cot. Deodată se întoarse şi apucă păpuşa cu putere.
– Am s-o botez Catherine, spuse ea. Fu o ciudată clipă în care zdrenţele Cosettei întîlniră şi îmbrăţişară panglicile şi muselina fragedă şi trandafirie a păpuşii.
— Doamnă – urmă ea – pot s-o pun pe un scaun ?
— Da, copila mea, răspunse doamna Thenardier.
Acum Eponine şi Azelma se uitau cu invidie la Cosette.
Le venise rîndul.
Cosette o puse pe Catherine pe un scaun şi pe urmă se aşeză pe jos, în faţa ei, şi rămase acolo, nemişcată, fără să scoată o vorbă, într-o atitudine contemplativă.
— Joacă-te, Gosetfe! spuse străinul.
— O J mă joc, răspunse fetiţa.
în clipa aceea, străinul, necunoscutul acesta, care părea că e trimis din cer de providenţa Cosettei, era tot ce doamna The'nardier ura mai mult pe lume. Trebuia totuşi 488

să se stăpînească. Trecuse prin mai multe emoţii decît putea să rabde, cu toate că, tot străduindu-se să-şi imite soţul în toate celea, era obişnuită cu prefăcătoria. Se grăbi* să-şi trimită fetele la culcare, apoi ceru omului în galben „îngăduinţa" de-a o trimite şi pe Cosette, „care s-a ostenit destul astăzi", adăugă ea cu un aer părintesc. Cosette plecă să se culce, ducînd-

o în braţe pe Catherine. Din cînd în cînd, doamna Thenardier se ducea în celălalt capăt al sălii, unde era bărbatu-său, „ca să-şi uşureze sufletul", spunea ea. Schimbă cu el cîteva cuvinte, cu atît mai furioase cu cît nu îndrăznea să le rostească tare :
— Dobitoc bătrîn ! Ce gînd are ? Vine să ne încurce.
Vrea s-o vadă pe jivina aia mică jucîndu-se I Auzi, să-i
dea păpuşi 1 Să-i dea păpuşi de patruzeci de franci unei
jigodii pe care aş da-o pentru doi franci. Puţin lipseşte
să-i spună măria-ta, ca ducesei de Berry 1 A're vreun rost ?
N-o fi turbat moşneagul ăsta suspect ?
— De ce ? E foarte simplu, îi răspundea Thenardier.
Dacă îl distrează ! Pe tine te distrează s-o vezi pe aia
mică muncind; pe el îl distrează cînd o vede jucîndu-se.
E dreptul lui. Un călător face tot ce vrea dacă plăteşte.
Dacă moşul ăsta e filantrop, ce-ţi pasă ţie ? Dacă e tîm-
pit, nu te priveşte! De ce te amesteci tu, cînd vezi că
are parale ?
Vorbă de stăpîn şi judecată de hangiu : nici una, nici alta nu îngăduiau răspuns.
Omul îşi pusese coatele pe masă şi-şi luase din nou atitudinea lui visătoare. Toţi ceilalţi călători, negustori şi căruţaşi se depărtaseră puţin şi nu mai cîntau. II priveau de departe cu un fel de teamă smerită. Necunoscutul acesta aşa de sărăcăcios îmbrăcat, care scotea bănet din buzunar cu atîta uşurinţă şi dăruia păpuşi uriaşe unor fetiţe nespălate, în tîrlici, era cu siguranţă un om mare şi de temut.
Trecuseră cîteva ceasuri. Slujba de miezul nopţii fusese rostită, ajunul crăciunului trecuse, beţivii plecaseră, cîr-ciurna se închisese, sala cea scundă era pustie, focul se

stinsese, străinul era mereu în acelaşi loc şi în aceeaşi atitudine. Din timp în timp, se muta de pe un cot pe altul, atîta tot. Dar de cînd plecase Cosette nu mai scosese nici un cuvînt.
Numai cei doi Thenardier rămăseseră în sală, din politeţe şi curiozitate.
„O să-şi petreacă noaptea în felul ăsta ?" mormăia doamna Thenardier.
Cînd ceasul sună două dimineaţa, se dădu bătută şi-i spuse bărbatului ei: „Mă duc să mă culc. Fă ce vrei." Bărbatu-său se aşeză la o masă într-un colţ, aprinse o luminare şi începu să citească Curierul francez.
Se scurse astfel un ceas încheiat. Preacinstitul hangiu citise ce! puţin de trei ori Curierul francez, de la data zilei pînă la numele tipografului.
Străinul nu se clintea,
Thenardier se frămîntă, tuşi, scuipă, îşi suflă nasul, suci scaunul ca să scîrţîie. Omul nu se mişca. „Nu cumva doarme ?" se glndi Thenardier.
Omul nu dormea, dar nimic nu-l putea trezi.
In cele din urmă, Thenardier îşi scoase tichia de pe cap, se apropie binişor şi îndrăzni să spună:
— Domnul nu se duce să se odihnească ?
„Nu se duce să se culce" i s-ar fi părut prea mult şi prea familiar. „Să se odihnească" mirosea a lux şi a stimă. Cuvintele astea au însuşirea tainică şi vrednică de laudă de a umfla a doua zi cifra de pe nota de plată. O

cameră în care „dormi" costă un franc; o cameră în care „te odihneşti" costă douăzeci de franci.
— Aşa e! spuse străinul. Ai dreptate 1 Unde {i-e
grajdul ?
— Domnule – glăsui Thenardier zîmbind – am să
vă conduc, domnule.
Luă luminarea, omul îşi luă pachetul şi bătui, şi Thenardier îl duse într-o odaie de la etajul întîi, care era de-o rară frumuseţe, cu mobilă toată în lemn de acaju, cu un pat cu perdele de stambă roşie.
— Ce va să zică asta ? întrebă călătorul.
— E chiar iatacul nostru, răspunse hangiul. Nevasta
mea şi cu mine locuim într-altă odaie. Nu intrăm aici
decît de trei sau patru ori pe an.

— Mi-ar fi plăcut mai degrabă în grajd, spuse omul
răspicat.
Thenardier păru că n-aude vorbele astea aşa de puţin politicoase. Aprinse două Iumînări de ceară, neîncepute, care se aflau pe cămin. Un foc destul de bun ardea în vatră.
Pe cămin, sub sticlă, se găsea o găteală de mireasă, cu fire de argint şi flori de lămîiţă.
— Şi asta ? Ce e asta ? întrebă străinul.
— Domnule – spuse Thenardier – e găteala de mi
reasă a nevesti-mi.
Călătorul privi obiectul cu o căutătură care părea a spune: „Aşadar, dihania asta a fost şi ea odată fecioară !"
De altfel, Thenardier minţea. Cînd luase maghermiţa asta cu chirie ca să facă din ea o circiumă, găsise odaia împodobită aşa cum era acum şi cumpărase mobilele şi florile de lămîiţă, socotind că ar arunca astfel o umbră delicată asupra nevesti-si, iar pentru casa lui ar rezulta ceea ce englezii numesc: respectabilitate.
Cînd călătorul se întoarse, gazda se făcuse nevăzută. Thenardier se eclipsase în mod discret, fără a îndrăzni să spună „bună seara", pentru că nu voia să trateze cu o politeţe lipsită de respect pe un om pe eare-şi propunea să-l jupoaie împărăteşte a doua zi dimineaţă.
Hangiul se retrase în odaia lui. Nevastă-sa se culcase, dar nu dormea. Gînd auzi pasul soţului ei, se întoarse şi-i spuse:
— Să ştii că mîine o dau afară pe Cosetta.
Thenardier îi răspunse rece:
— Da pripită mai eşti!
Nu-şi mai spuseră nimic, şi după cîteva minute stinseră lumînarea.
Cît priveşte călătorul, acesta îşi puse băţul şi pachetul într-un colţ. După plecarea gazdei se aşeză într-un jilţ şi rămase cîtăva vreme gînditor. Apoi se descălţă, luă o luminare, stinse pe cealaltă, împinse uşa şi ieşi din odaie, uitîndu-se în jurul Iui ca şi cum ar fi căutat ceva. Stră-

bătu un coridor şi ajunse în capul scării. Auzi aici un zgomot slab, foarte uşor, care semăna cu răsuflarea unui copil. Se lăsă călăuzit de acest zgomot şi ajunse într-un fel de cotlon triunghiular, care se afla sub trepte. Cotlonul ăsta nu era altceva decît unghiul care-l făcea scara cu podeaua. Acolo, printre tot soiul de coşniţe vechi şi de cioburi, în praf, printre pînze de păianjen, era un pat; dacă putem numi pat o saltea găurită, prin care ieşeau paiele şi învelitoarea ruptă, prin care se vedea salteaua. N-avea cerceafuri. Era pusă pe jos, pe duşumea. In patul acesta dormea Cosette. Omul se apropie şi privi cu luare-aminte.
Cosette dormea adînc. Era îmbrăcată. Iarna nu se dezbrăca, pentru ca să-'i fie mai puţin frig.
Ţinea strîns la piept păpuşa, ai cărei ochi mari străluceau în întuneric. Cînd şi cînd, scotea cîte un oftat adînc, ca şi cum ar fi fost gata să se trezească, şi-şî strîngea convulsiv păpuşa în braţe. Lîngă pat nu era decît un singur papuc de lemn.
Lîngă culcuşul sărăcăcios al Cosettei era o uşă deschisă prin care se vedea o odaie mare, întunecoasă. Străinul intră înăuntru. In fund se zăreau, printr-o uşă cu geamuri, două paturi la fel, foarte albe. Erau ale Azelmei şi Eponinei. îndărătul celor două paturi dispărea pe jumătate un leagăn de răchită, fără perdele, unde dormea băieţelul care ţipase toată seara.
Străinul bănui că odaia asta dădea în aceea a soţilor Thenardier. Era gata să iasă, cînd privirea îi căzu pe vatră; una din acele vetre mari, de han, în care pîlpîie întotdeauna un foc slab, atunci cînd e foc, şi care sînt atît de reci la vedere. In vatra asta nu era foc; nici măcar cenuşă. Totuşi, ceea ce era înăuntru atrase atenţia călătorului. Erau doi pantofiori de copil, drăgălaşi, unul mai mare şi unul mai mic; călătorul îşi aminti obiceiul încîn-tător şi străvechi ai copiilor, care-şi pun încălţămintea la gura vetrei, în ziua de crăciun, ca să aştepte, în întuneric cine ştie ce dar strălucitor din partea zînei ocroti-

toare. Eponîne şi Azelma avuseseră grijă să nu scape prilejul şi-şi puseseră fiecare cîte un pantof în vatră.
Gălătorul se apleca.
Zîna, adică mama, trecuse pe acolo, şi în fiecare pan-tofior se zărea strălucind cîte o monedă de zece parale, nou-nouţă.
Omul se ridică şi era gata să plece, cînd zări în fund, departe, în colţul cel mai întunecat al vetrei, un papuc urît, din lemnul cel mai prost, pe jumătate rupt şi plin de cenuşă şi noroi uscat. Era papucul Cosettei. Cu acea încredere mişcătoare a copiilor care pot fi înşelaţi întotdeauna fără să se descurajeze niciodată, Cosette îşi pusese şi ea papucul în vatră.
Ce lucru sublim şi bli'nd e nădejdea la un copil care n-a cunoscut niciodată altceva decît deznădejdea 1
în papucul acesta nu era nimic.
Străinul scotoci în vestă, se aplecă, şi puse în papucul Cosettei un galben. Apoi se întoarse în odaia lui cu paşi repezi.

IX
THENARDIER LA LUCRU

A doua zi dimineaţă, cu cel puţin două ceasuri înainte de-a se lumina de zi, Thenardier stătea la masă, lîngă o lumînare, în sala scundă a cîrciumii, cu o pană în mînă, şi întocmea socoteala călătorului cu redingotă galbenă.
In picioare, aplecată pe jumătate asupra-i, nevastă-sa îl urmărea din ochi. Nu schimbau o vorbă. De-o parte era o cugetare adîncă, de alta acea admiraţie religioasă cu care priveşti cum se naşte şi se desăvîrşeşte o minune a minţii omeneşti. In casă se auzea un zgomot. Era Cio-cîrlia care mătura scara.
După mai bine de un sfert de ceas şi cîteva ştersături, Thenardier dădu la iveală această capodoperă :

88*

Socoteala domnului de la Nr, I
Cina 3 franci
Odaia 10 „
Luminare 5 „
Focul 4 „
Serviciul I ,,
Total 23 franci
Serviciul era scris sirvict.
— Douăzeci şi trei de franci! rosti nevasta cu un
entuziasm amestecat cu oarecare şovăială.
Ca toţi marii artişti, Thenardier nu era mulţumit.
— Pfff! făcu el.
Avea accentul lui Gastlereagh' cînd redacta la Congresul de la Viena lista datoriilor pe care avea să le plătească Franţa.
— Ai dreptate, domnule Thenardier, e datornicul nostru
— murmură nevasta care se gindea Ia păpuşa dăruită
Cosettei în faţa fetelor ei – de drept e drept, dar e
mult. N-o să vrea să plătească.
Thenardier dădu drumul rîsului său rece şi spuse :
— O să plătească.
Rîsul acesta era semnul suprem al siguranţei şi autorităţii. Trebuia să fie după cum spusese. Nevasta nu mai stărui. începu să rînduiască mesele; bărbatu-său umbla în lungul şi în latul sălii. După o clipă adăugă :
— Doar şi eu sînt dator o mie cinci sute de franci.
Se duse şi se aşeză lîngă vatră, pe gînduri, cu picioa
rele pe cenuşa caldă.
— Ei da I urmă femeia. N-ai uitat că azi o dau afară
pe Cosette ? Ce mai spurcăciune! îmi mănîncă sufletul
cu păpuşa ei 1 Mai bine m-aş mărita cu Ludovic al
XVIII-lea decît s-o mai ţiu o zi în casă !
Thenardier îşi aprinse pipa şi între două fumuri îi răspunse :
1 Prim-ministru englez tn timpul domniei lui Napoleon, Iniţiatorul selor mal multe din coaliţiile îndreptate împotriva Franţei.

— Ai să-i dai omului socoteala.
După asta ieşi.
• Abia făcuse cîţiva paşi şi iată că intră călătorul.
Thenardier apăru numaidecît în spatele lui şi rămase neclintit în uşa întredeschisă, în aşa fel încît nu-l vedea decît nevastă-sa.
Omul în galben ţinea în mînă toiagul şi pachetul.
— V-aţi sculat aşa devreme! spuse doamna Thenar
dier. Nu cumva ne părăsiţi ?
In timp ce vorbea astfel, răsucea încurcată socoteala în mînă şi o zgîria cu unghiile. Faţa ei aspră luase o înfăţişare care-i era neobişnuită : de sfială şi remuşcări.
îi venea greu să prezinte o astfel de socoteală unui om care arăta atît de mult a „sărac".
Călătorul părea preocupat şi cu gîndul aiurea.
— Da, doamnă, răspunse el. Plec.
— Aşadar – urmă ea – n-aţi avut treburi la Mont-
ferrneil ?
— Nu. Sînt numai în trecere pe-aici. Atît. Doamnă –
întrebă el – ce vă datorez ?
Doamna Thenardier îi întinse, fără să răspundă, socoteala.
Omul despături hîrtia, se uita la ea, dar era vădit că se gîndea într-altă parte.
— Doamnă, reluă el, cîştigaţi bine la Montfermeil ?
— Aşa şi aşa, domnule 1 răspunse doamna Thenardier,
uimită că nu vedea nici o altă izbucnire.
Urmă cu un accent plîngăreţ şi nenorocit:
— Vai, domnule, vremurile sînt aşa de grele ! Şi avem
aşa de puţini oameni cu stare prin partea locului 1 Cum
vedeţi, e lume proastă. Dacă n-am avea pe ici pe colo
călători darnici şi bogaţi ca dumneavoastră ! Avem atîtea
poveri! Uite, fetiţa asta ne costă ochii din cap.
— Care fetiţă ?
— Fetiţa pe care o ştiţi, Cosette. Giocîrlia, cum i se
spune pe-aici.
— Ah, da ! spuse omul.
Ea vorbi mai departe:

— Ce proşti sînt ţăranii cu poreclele lor! Seamănă
mai degrabă cu un liliac decît cu o ciocîrlie. Vedeţi dum
neavoastră, noi nu cerem de pomană, dar nu putem face
pomeni. Nu cîştigăm. Nu cîştigăm nimic şi avem de plă
tit cu nemiluita. Dările, impozitele, uşile şi ferestrele',
adifionalul! Ştiţi şi dumneavoastră că stăpînirea ne cere
foarte mulţi bani. Pe urmă, am şi eu fetele mele. N-am
nevoie să mai hrănesc şi copilul altora.
Omul vorbi cu o voce pe care se silea s-o facă nepă-sătoare, dar care îi tremura :
— Şi dacă v-ar scăpa cineva de ea ?

— De cine ? De Cosette ?
— Da.
Fata roşie, mînioasă, a cîrciumăresei se lumină de-o bucurie hîdă.

— Vai, domnule! Dragă domnule! Luati-o, păstraţi-o,
duceţi-o, ţineţi-o, îndulciţi-o, împănaţi-o, beţi-o, mîncaţi-o,
şi maica domnului să vă binecuvînteze, cu itoţi sfinţii
din rai.
— S-a făcut!
— Adevărat ? O luaţi cu dumneavoastră ?
— O iau.
— îndată ?
— îndată. Chemaţi copilul I
— Cosette f strigă doamna Thenardier.
— Pînă atunci – urmă omul – să vă plătesc ce dato
rez. Cît e?
Aruncă o privire peste socoteală şi nu-şi putu opri un gest de uimire:
— Douăzeci şi trei de franci! Se uită la cîrciumăreasă
şi spuse din nou : Douăzeci şi trei de franci ?
In felul cum repetase aceste cîteva cuvinte se simţea accentul care
desparte semnul exclamării de acela al întrebării.
Doamna Thenardier avusese vreme să se pregătească pentru a rezista
loviturii. Răspunse, sigură de ea :
i Impozitul pe uşi şi ferestre era o dare proporţională cu numărul dei-
chizăturilor dintr-o locuinţă.

— Păi da, domnule, întocmai, douăzeci şi trei de
franci.
Străinul puse pe masă cinci monede de cîte cinci franci.
— Căutaţi fetiţa, spuse el.
In clipa asta, Thenardier păşi pînă în mijlocul sălii şi spuse :
— Domnul nu datorează decît un franc jumătate.
— Un franc jumătate !'strigă femeia.
— Adică un franc pentru odaie şi jumătate pentru cină.
Cît priveşte fetiţa, vreau să stau niţel de vorbă cu dom
nul. Lasă-ne singuri, nevastă !
Doamna Thenardier fu orbită deodată de acea orbire pe care numai
fulgerele talentului ţi-o pot da. Simţi că intră în scenă actorul cel mare.
Nu scoase o vorbă şi ieşi.
De îndată ce rămaseră singuri, Thenardier îi întinse călătorului un scaun.
Călătorul se aşeză. Thenardier rămase în picioare şi faţa lui luă o
înfăţişare ciudată de bunăvoinţă şi simplicitate.
— Uite, domnule – zise el – am să vă spun adevărul :
pe copilul ăsta eu îl ador.
Străinul îl privi ţintă.
— Pe care copil ?
— E caraghios – urmă Thenardier – dar după un
timp te legi I Ce înseamnă toţi banii ăştia ? Luaţi-vă
înapoi monedele de cinci franci. O ador pe fetiţa asta !

— Pe cine ? întrebă străinul.
— Ei, pe micuţa noastră Cosette. Nu ziceaţi că vreţi
să ne-o luaţi ? Ei, uite, vă vorbesc deschis, aşa cum se
vorbeşte cu un om cinstit ca dumneavoastră : nu pot să
mă învoiesc. Fetiţa asta o să-mi lipsească. Am văzut-o de
cînd era mică. E adevărat că ne costă parale, e adevărat
că are cusururi, e adevărat că nu sîntem bogaţi, e ade
vărat că am cheltuit mai bine de patru sute de franci pe
doctorii, numai pentru una din bolile ei ! Dar tot trebuie
să faci ceva şi pentru dumnezeu din cer! N-are nici tată,
nici mamă, eu am crescut-o. Am de mîncare şi pentru ea şi
pentru mine. De fapt, ţin la copilul ăsta. Mă înţelegeţi
dumneavoastră, pînă la urmă te prinzi; eu sînt un om

cumsecade; nu judec; o iubesc pe micuţa asta ; neva-stă-mea e o fire iute ; dar şi ea o iubeşte. Vedeţi, e ca şi cum ar fi copilul nostru. îmi place să-mi gîngurească prin casă.
Străinul îl privea ţintă mai departe. Celălalt urmă :
— Iertaţi-mă, îmi pare rău, domnule, dar nu-ţi dai copi
lul unui trecător. N-am dreptate ? Afară de asta, nu zic,
sînteţi bogat, păreţi un om foarte cumsecade, poate că e
pentru fericirea ei, dar ar trebui s-o ştiu şi eu. Pricepeţi ?
Să ne închipuim că aş lăsa-o să plece şi că m-aş sacrifica ;
ei bine, aş vrea să ştiu unde merge, n-aş vrea s-o pierd
din ochi, aş vrea să ştiu la cine stă, ca să vin din cînd în
cînd s-o văd, să ştie şi ea că tăticul care a hrănit-o e şi
el acolo, că veghează asupra ei. In sfîrşit, sînt unele
lucruri cu neputinţă. Nu ştiu nici cum vă cheamă. Să
zicem că dumneavoastră aţi lua-o şi că eu aş spune: bine.
Unde s-a dus Ciocîrlia ? Ar trebui să văd măcar o hîrtiuţă
oarecare, un paşaport, ceva, nu-i aşa ?
Străinul, fără a înceta să-l privească cu acea căutătură care merge, ca să spunem aşa, pînă în fundul conştiinţei, îi răspunse cu o voce gravă şi hotărîtă :
— Domnule Thenardier, n-are nimeni nevoie de paşaport
ca să meargă la cinci leghe depărtare de Paris. Dacă o
iau pe Cosette, o iau şi gata. N-ai să ştii nici cum mă
cheamă, nici unde locuiesc, nici unde o duc, şi intenţia mea
e să nu te mai vadă niciodată. Rup sfoara care o leagă de
picior şi se duce. Iţi convine ? Da sau nu ?
Aşa cum diavolii şi spiriduşii simţeau, după unele semne, prezenţa unui zeu superior, Thenardier pricepu că avea de a face cu cineva foarte tare. Avu un fel de intuiţie ; pricepu acest lucru cu repeziciunea lui limpede şi pătrunzătoare. In ajun, în vreme ce bea cu căruţaşii, în vreme ce fuma, în vreme ce cînta cîntece cu haz, îşi petrecuse seara privindu-l cu atenţie pe călător, pîndindu-l ca o pisică, cercetîndu-l ca un matematician. II spionase în taină, pentru el însuşi, pentru plăcerea lui şi din instinct, şi-l pîndise ca şi cum ar fi fost plătit pentru aşa ceva. Nu-i scăpase nici un gest- nici o mişc»1"» a omului cu

haină galbenă. Chiar înainte ca ortiul să fi arătat vreun interes pentru Cosette, Thenardier îl ghicise. Surprinsese privirile cercetătoare ale bătrînuiui care se întorceau mereu asupra fetiţei. Pentru ce interesul acesta ? Cine era omul acela ? De ce era îmbrăcat atît de prost, cînd avea aşa de mulţi bani în pungă ? întrebări pe care şi le punea fără a găsi dezlegare şi care îl necăjeau. Se gîndise toată noaptea. Nu putea să fie tatăl Cosettei. Poate că era vreunul dintre bunici ? De ce atunci n-o spunea de la început ? Cînd ai un drept, îl arăţi, fără îndoială că omul acesta nu avea nici un drept asupra Cosettei. Atunci cine era ? Thenardier se pierdea în presupuneri. întrezărea totul, dar nu vedea nimic. Orice ar ti fost, în clipa cînd începuse să stea de vorbă cu omul se simţise tare, deoarece era sigur că la mijloc e o taină şi că omul avea tot interesul să rămînă în umbră ; dar după răspunsul limpede şi hotărît al străinului, cînd văzu că personajul acesta misterios era misterios într-un fel atît de simplu, se simţi slab. Nu se aştepta la aşa ceva. Presupunerile i se risipiră, îşi adună gîndurile. Cîntări totul într-o clipă. Thenardier era unul din acei oameni care judecă o situaţie dintr-o privire. Socoti că era momentul să meargă drept la ţintă, şi repede. Făcu aşa cum fac marii căpitani în clipa hotărîtoare, de care îşi dau seama numai ei. Luă taurul de coarne :
— Domnule – spuse el – îmi trebuie o mie cinci sute
de franci.
Străinul scoase din buzunar un portofel uzat, de piele neagră, îl deschise şi trase dinăuntru trei hîrtii pe care le puse pe masă. Puse degetul cel mare pe ele şi-i spuse cîr-ciumarului :
— Ad-o pe Cosette !
Ce făcea în vremea asta Cosette ?
De cum s-a trezit, Cosette a dat fuga la papuc. Găsise în el o monedă de aur. Nu era un napoleon, ci una din acele monede de douăzeci de franci nou-nouţe, ale restauraţiei, pe efigia cărora codiţa prusacă înlocuise coroana de lauri. Cosette fu orh'tă. Destinul începea s-o ame-

ţească. Nu ştia ce va sa zică o monedă de aur, nu văzuse aşa ceva niciodată; o ascunse repede în buzunar, ca şi cum ar fi furat-o. Simţea totodată că e a ei, ghicea de unde-i venea darul, dar bucuria pe care o avea era plină de frică, Era mulţumită ; era mai cu seama uimită. Lucrurile astea atît de minunate şi de frumoase nu i se păreau adevărate. Păpuşa o speria, moneda de aur o speria. Tremura niţel în faţa acestor măreţii. Numai străinul n-o făcea să tremure. Dimpotrivă, îi dădea curaj. Din ajun, printre toate clipele de uimire, prin somn, mintea ei de copil se gîndea la omul acela care părea bătrîn, sărac şi atît de trist, şi care era, cu toate astea, atît de bogat şi de bun. De cînd îl întîlnise în pădure, totul i se părea schimbat. Cosette, mai puţin fericită decît cea mai mică dintre păsările cerului, nu ştiuse niciodată ce înseamnă a fi ocrotit în umbra mamei şi sub o aripă. De cinci ani, adică de cînd putea ţine minte, biata fetiţă tremura şi clănţănea. Fusese întotdeauna goală-goluţă sub vîntul cel aspru al durerii ; acum i se păru că e îmbrăcată. Altădată simţea că-i

era frig în suflet; acum îi era cald. Parcă nu-i mai era frică nici de doamna Thenardier. Nu mai era singură ; avea pe cineva alături.
Se apucase de lucru, fără zăbavă, ca în fiecare dimineaţă. Se juca cu moneda de aur pe care o avea la ea, în acelaşi buzunar al şorţului de unde-i căzuse în ajun moneda de cincisprezece gologani. Nu îndrăznea s-o atinsă, dar pierdea cîte cinci minute ca s-o privească, trebuie s-o mărturisim, cu limba scoasă. Cînd mătura scara, se oprea, rămînea pironită locului, uitînd de matură şi de lumea întreagă, ocupată să se uite la steaua care-i strălucea în fundul buzunarului.
Doamna Thenardier îi ieşi în cale tocmai în timpul unei astfel de contemplaţii.
Plecase s-o caute din ordinul bărbatului ei. Lucru nemaipomenit, nu-i dădu nici o palma şi nu-i spuse nici o vorbă de ocară.
— Gosette – grăi ea aproape cu blîndeţe – vino repede !

După o clipă, Cosette intra în sala cea scundă.
Străinul luă pachetul pe care îl adusese şi-l desfăcu. In pachet era o rochiţă de lînă, un şorţ, o cămaşă, o fustă, un şal, ciorapi de lînă, pantofi, cu alte cuvinte tot ce-i trebuia unei fetiţe de opt ani. Toate erau negre.
— Fetiţo – spuse omul – ia astea şi du-te de te îmbracă repede I
Se lumina de ziuă cînd locuitorii din Montfermeil, care începeau să-şi deschidă porţile, văzură trecînd pe stradă, spre Paris, un om prost îmbrăcat, care ţinea de mînă o fetiţă în doliu, cu o păpuşă mare şi frumoasă în braţe. Se îndreptau spre Livry.
Erau omul nostru şi Cosette.
Pe el nu-l cunoştea nimeni, iar pe Cosette, pentru că nu era în zdrenţe, n-o mai recunoscură mulţi.
Cosette pleca. Cu cine ? Nu-l cunoştea. încotro ? Nu ştia. Nu înţelegea decît că lasă în urma ei circiuma celor doi Thenardieri. Nimeni nu se gîndise să-şi ia rămas bun de la ea, şi nici ea să-şi ia rămas bun de la cineva. Pleca din casa aceea urîtă de toţi şi urîndu-i.
Biata făptură blîndă, a cărei inimă nu se deschisese pînă atunci nimănui 1
Cosette păşea cu seriozitate, deschizînd ochii mari şi uitîndu-se la cer. îşi pusese ludovicul de aur în buzunarul şorţului nou. Se apleca din timp în timp şi-şi arunca ochii spre el, apoi se uita la omul cu care era. Simţea ca şi cum ar fi fost alături de bunul dumnezeu.
CINE ALEARGĂ DUPĂ MAI BINE POATE SA DEA DE MAI RAU
Doamna Thenardier, după obiceiul ei, îl lăsase pe soţul ei să facă cum îl taie capul. Se aştepta la întîmplări importante. După plecarea omului şi a Gosettei, Thenardier lăsă să treacă mai bine de un sfert de ceas, o luă

apoi deoparte şi-i arătă cei o mie cinci sute de franci.
— Numai atît I spuse ea.
Pentru întîia oară de cînd trăiau împreună se încumeta să critice o faptă de-a stăpînului, O nimerise bine.
— Să ştii că ai dreptate, spuse el. Sînt un tîmpit. Dă-mi
pălăria I

îndoi banii, îi băgă în buzunar şi ieşi în grabă mare, dar din greşeală o luă Ia dreapta. Cîtîva vecini pe care-i întrebă îl puseră pe drumul cel bun. Ciocîrlia şi omul acela fuseseră văzuţi mergînd spre Livry. Urmă sfatul lor, umblînd cu paşi mari şi vorbind de unul singur.
„Omul ăsta e fără îndoială un milionar îmbrăcat în galben şi eu sînt un dobitoc. A dat mai întîi un franc, apoi cinci franci, apoi cincizeci de franci, apoi o mie cinci sute de franci cu aceeaşi uşurinţă. Ar fi dat şi cincisprezece mii de franci. Dar am să pun eu rrrîna pe el."
Şi, afară de asta, pachetul acela cu haine, pregătit de mai înainte pentru fetiţă, totul era ciudat; erau acolo cam prea multe taine. Nu laşi să-ţi scape tainele cînd ai pus mîna pe ele. Secretele bogaţilor sînt bure{i plini cu aur ; trebuie să ştii să-i storci. Toate gîndurile astea îi frămîn-tau creierul. „Sînt un dobitoc", îşi spunea el.
După ce ai ieşit din Montfermeil şi ai ajuns la colţul pe care îl face şoseaua spre Livry, vezi drumul desfăşurîn-du-se înaintea ta pînă departe. Ajungînd sus, Thenardier socoti că de acolo trebuiau să se zărească omul şi fetiţa. Se uită atît de departe cît putea pătrunde cu privirea şi nu văzu nimic. Mai întrebă pe unii, pe alţii. Pierdea însă vremea. Unii drumeţi îi spuseră că omul şi fetiţa, pe care îi căuta, se îndreptaseră către pădurea dinspre Gagny. Se grăbi într-acolo.
Porniseră cu mult înaintea lui, dar un copil rnergs încet şi el umbla repede. Afară de asta, cunoştea ţinutul.
Se opri deodată şi se lovi peste frunte, ca unul care a uitat ce era mai de seamă şi e gata să se întoarcă înapoi.
502

„trebuia să-mi iau puşca V îşi spuse ei.
Thenardier era o fire dintre acelea cu două feţe, cart; trece uneori printre noi, fără să ne dăm seama de ea şi dispare fără s-o fi cunoscut, pentru că destinul nu ne-a arătat-o decît pe o singură faţă. Soarta multor oameni e să trăiască astfel, adică pe jumătate necunoscuţi. Intr-o viaţă liniştită şi fără zbucium, Thenardier avea tot ce-i trebuia ca să ajungă – nu spun ca să şi fie – ceea ce numim cu toţii un negustor cinstit, un burghez cumsecade. Avea totodată tot ce-i trebuia pentru ca, în anumite împrejurări, cînd anumite zguduiri i-ar scoate ia iveală cealaltă latură a firii lui, să fie un tîlhar. Era un negustor care avea în el ceva dintr-un monstru. Desigur că diavolul se aşeza uneori într-unui din colţurile hrubei unde locuia Thenardier şi rămînea pe gînduri în faţa acestei hîde capodopere.
„Ei – gîndi el, după ce stătu o clipă la îndoială – ar avea timp să scape."
îşi urmă drumul, mergînd repede drept înainte, cu un aer aproape sigur, cu îndemînarea vulpii care adulmecă potîrnichile.
In sfîrşit, după ce a trecut de eleştee şi a străbătut pieziş prin luminişul cel mare, care e la dreapta drumului spre Bellevue, cînd a ajuns la aleea care aproape că dă ocol dealului şi acoperă bolta vechiului canal al apelor mănăstirii de la Chelles, a zărit deasupra unui tufiş pălăria în . legătură cu care făcuse destule presupuneri. Era pălăria omului pe care-l căuta. Tufişul era mărunt. Thenardier îşi dădu seama că omul şi Cosette poposiseră acolo. Fetiţa nu se vedea, pentru că era mică, dar se întrezărea capul păpuşii.

Thenardier nu se înşela. Omul se aşezase acolo ca să-i dea prilej Cosettei să se mai odihnească. Cîrciumarul dădu mărăcinii la o parte şi apăru deodată în faţa celor pe care-i căuta.
— Iertaţi-mă, vă rog, domnule – spuse el cu sufletul la gură – dar iată cei o mie cinci sute de franci ai dumneavoastră.
503

Spunînd aceasta, îi întinse străinului cele trei hîriii. Omul ridică ochii. – Ge înseamnă asta ? Thenardier îi răspunse cu respect:
— Domnule, asta înseamnă că o iau înapoi pe Cosette.
Cosette se cutremură şi se ghemui lîngă omul cu
care era.
Acesta răspunse răspicat, privindu-I pe Thenardier în albul ochilor:
— O iei î-na-poi pe Cosette ?
— Da, domnule, o iau înapoi. Să vă spun. M-am gîn-
dit. De fapt, n-am dreptul să v-o dau. Vedeţi, sînt un om
cinstit. Fata nu e a mea, e a maică-si. Maică-sa mi-a
încredinţat-o şi nu pot să i-o dau înapoi decît ei. O
isă-mi spuneţi: dar maică-sa a murit. Bine. In cazul ăsta
nu pot înapoia copilul decît cuiva care mi-ar aduce un
bilet scris şi iscălit de mamă, cum că trebuie să dau co
pilul acelei persoane. E limpede.
Fără să răspundă, omul se scotoci prin buzunare şi Thenardier văzu ieşind din nou la iveală portofelul cu bani. Cîrciumarul se înfiora de bucurie.
„Bravo! îşi spuse el. Să ne ţinem bine. O să mă cumpere !"
Mai înainte de a-şi deschide portofelul, călătorul aruncă o privire în jurul lui. Locul era cu totul pustiu. Nu era ţipenie de om nici în pădure, nici în vale. Omul deschise portofelul şi scoase dinăuntru nu un pumn de bani, cum se aştepta Thenardier, ci un simplu petic de hîrtie pe care îl desfăcu şi i-l arătă hangiului, spunîndu-i:
— Ai dreptate. Citeşte !
Thenardier luă hîrtia şi citi:
Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823.
Domnule, TEenarăief,~~~~
Veţi îfceredinţa-o pe Cosette acestei persoane. Vă pa plăti toate cheltuielile mărunte. Am onoarea să vă salut cu respect.
Fantine

— Cunoşti iscălitura ? îi întrebă omul.
Era într-adevăr semnătura Fantinei. Thenardier o recunoscu.
Nu mai era nimic de adăugat. Simţea două feluri de ciudă: aceea de a renunţa să fie cumpărat, aşa cum nădăjduise, şi aceea de a fi învins.
Omul adăugă :
— Poţi să păstrezi hîrtia asta, ca o descărcare.
Thenardier dădu înapoi, aşa cum se cuvenea.
— Iscălitura asta e îndeajuns de bine imitată, mormăi
el printre dinţi. In sfîrşit, fie !
Făcu apoi o sforţare deznădăjduită :
— Aşa să. fie, domnule – spuse el – pentru că dum

neavoastră sînteţi „persoana". Dar trebuie să-mi plătiţi
„toate cheltuielile mărunte". Mi se datorează foarte mult.
Omul se ridică în picioare şi spuse, în timp ce-şi curăţa mîneca jerpelită pe care se aşternuse praful:
— Domnule Thenardier, în ianuarie mama făcuse soco
teala că datorează o sută douăzeci de franci; în februarie
i-ai trimis o listă de cinci sute de franci; ai primit la
sfîrşitul lui februarie trei sute şi alţi trei sute de franci
la începutul lui martie. De-atunci s-au scurs nouă luni
de eîte cincisprezece franci după preţul convenit, ceea ce
face o sută treizeci şi cinci de franci. Primiseşi o sută de
franci mai mult. Mai rămînea o datorie de treizeci şi cinci
de franci. Ţi-am dat o mie cinci sute de franci.
Thenardier simţi ceea ce simte lupul în clipa cînd e muşcat şi înhăţat de falca de oţel a capcanei.
„Gine o fi diavolul ăsta de om ?" se gîndi el.
Făcu ce face lupul. Se zmuci. îndrăzneala îi mai izbutise o dată.
— Domnule Nu-ştiu-cum-te-cheamă – spuse el cu
hotărîre şi lăsînd deoparte toate sclifoselile respectuoase
— ori o iau înapoi pe Cosette, ori îmi mai dai o mie de
scuzi'.
Străinul spuse liniştit:
— Vino, Cosette !
1 Veche monedă franceză de argint valortnd 6 franci-aur.

O luă pe Cosette de mîna stingă şi cu dreapta îşi apucă toiagul care era pe jos.
Thenardier luă seama la grosimea ciomagului şi la singurătatea locului.
Omul se înfundă în pădure împreună cu copilul, lăsîn-du-l pe eîrciumar nemişcat şi uluit.
Pe cînd se îndepărta, Thenardier îi privea umerii largi, puţin aduşi, şi pumnii mari.
Apoi, venindu-şi în fire, privirile îi căzură pe braţele lui plăpînde şi pe mîinile lui slăbănoage. „Mare dobitoc am fost că nu mi-am luat puşca, de vreme ce tot plecam la vînătoare", gîndi el.
Cu toate astea, hangiul nu se lăsa cu una cu două.
„Vreau să ştiu unde se duce", îşi spuse el. Şi se puse să-i urmărească de la depărtare. Ii rămîneau în mînă două lucruri: o ironie – şi anume bucata de hîrtie semnată Fantine – şi o mîngîiere: o mie cinci sute de franci.
Omul o ducea pe Cosette în direcţia Livry şi Bondy. Mergea încet, cu capul plecat, într-o atitudine gînditoare şi tristă. Iarna rărise frunzişul pădurii, aşa că Thenardier nu-i pierdea din vedere, rămînînd totuşi destul de departe de ei. Omul se întorcea din cînd în cînd şi se uita să vadă dacă nu-l urmărea cineva. II zări deodată pe Thenardier. Intră repede cu Cosette într-un desiş în care puteau să se facă amîndoi nevăzuţi. „Al naibii!" spuse Thenardier; şi mări pasul.
Desişul îl silise să se apropie de ei. Cînd omul fu în plin hăţiş, îşi întoarse capul. Zadarnic se ascunse Thenardier printre crengi, că omul tot îl văzu. Omul îi aruncă o privire neliniştită, apoi îşi ridică fruntea şi porni mai

departe. Hangiul se puse să-l urmărească. Făcură astfel vreo două-trei sute de paşi. Deodată, omul se întoarse din nou. II zări pe hangiu. De data asta îl privi cu o căutătură atît de întunecată, încît Thenardier socoti că ,,n-avea rost" să meargă mai departe. Thenardier se întoarse.
506

XI
NUMĂRUL 9430 APARE IAR ŞI COSETTE IL CIŞTIQA LA LOTERIE
Jean Valjean nu murise.
Atunci cînd căzuse în mare sau, mai degrabă, cînd se aruncase în ea, era, cum am văzut, fără cătuşe. Inotase pe sub apă pînă la un vas ancorat, de care era prinsă o barcă. Izbutise să se ascundă în barca aceea pînă seara. Noaptea se aruncase din nou în apă şi înotase pînă Ia mal, nu departe de capul Brun. Acolo, pentru că avea bani, îşi putuse face rost de veşminte. O cîrciumioară din împrejurimile localităţii Balaguier era pe-atunci prăvălia cu haine pentru ocnaşii evadaţi, specialitate bănoasă. Apoi, Ia fel cu toţi acei bieţi fugari care încearcă să-şi piardă urma şi să zădărnicească fatalitatea socială, Jean Valjean urmase un itinerar încurcat şi ocolit. Găsise un prim adăpost la Pradeaux, aproape de Beausset. După asta se îndreptase spre Grand-Villard, aproape de Briancon, în regiunea Hautes-Alpes. Fugă pe dibuite şi plină de nelinişte, drum de cîrtiţă, cu ramificaţii necunoscute. S-au putut găsi mai tîrziu unele urme ale trecerii lui prin Ain, în regiunea Givrieux, în Pirinei, la Accons, în locul numit Grange-de-Doumecg, aproape de cătunul Chavailles, şi prin împrejurimile localităţii Perigueux, la Bruines, cantonul de la Chapelle-Gonaguet.
Ajunse la Paris. L-am văzut la Montfermeil.
Cum intră în Paris, prima lui grijă fu să cumpere haine cernite pentru o fetiţă de şapte-opt ani şi apoi să-şi găsească o locuinţă. Pe urmă se duse la Montfermeil.
Ne amintim că, după evadarea lui de mai înainte, făcuse acolo, sau prin împrejurimi, o călătorie tainică pe care juistiţia o mirosise.
De altfel era socotit mort, şi asta îngroşa şi mai mult întunericul ce se lăsase în jurul lui. La Paris îi căzu în mînă unul din ziarele care înregistraseră faptul. Se simţea în siguranţă şi aproape lăsat în pace, ca şi cum ar fi fost mort într-adevăr.
507

O luă pe Cosette de mîna stingă şi cu dreapta îşi apucă toiagul care era pe jos.
Thenardier luă seama la grosimea ciomagului şi la singurătatea locului. Omul se înfundă în pădure împreună cu copilul, lăsîn-du-l pe eîrciumar nemişcat şi uluit.
Pe cînd se îndepărta, Thenardier îi privea umerii largi, puţin aduşi, şi pumnii mari.
Apoi, venindu-şi în fire, privirile îi căzură pe braţele lui plăpînde şi pe mîinile lui slăbănoage. „Mare dobitoc am fost că nu mi-am luat puşca, de vreme ce tot plecam la vînătoare", gîndi el.
Cu toate astea, hangiul nu se lăsa cu una cu două.

„Vreau să ştiu unde se duce", îşi spuse el. Şi se puse să-i urmărească de la depărtare. Ii rămîneau în mînă două lucruri: o ironie – şi anume bucata de hîrtie semnată Fantine – şi o mîngîiere: o mie cinci sute de franci.
Omul o ducea pe Cosette în direcţia Livry şi Bondy. Mergea încet, cu capul plecat, într-o atitudine gînditoare şi tristă. Iarna rărise frunzişul pădurii, aşa că Thenardier nu-i pierdea din vedere, rămînînd totuşi destul de departe de ei. Omul se întorcea din cînd în cînd şi se uita să vadă dacă nu-l urmărea cineva. II zări deodată pe Thenardier. Intră repede cu Cosette într-un desiş în care puteau să se facă amîndoi nevăzuţi. „Al naibii!" spuse Thenardier; şi mări pasul.
Desişul îl silise să se apropie de ei. Cînd omul fu în plin hăţiş, îşi întoarse capul. Zadarnic se ascunse Thenardier printre crengi, că omul tot îl văzu. Omul îi aruncă o privire neliniştită, apoi îşi ridică fruntea şi porni mai departe. Hangiul se puse să-l urmărească. Făcură astfel vreo două-trei sute de paşi. Deodată, omul se întoarse din nou. II zări pe hangiu. De data asta îl privi cu o căutătură atît de întunecată, încît Thenardier socoti că „n-avea rost" să meargă mai departe. Thenardier se întoarse.

XI
NUMĂRUL 9430 APARE IAR ŞI COSETTE IL CIŞTIGĂ LA LOTERIE

Jean Valjean nu murise.
Atunci cînd căzuse în mare sau, mai degrabă, cînd se aruncase în ea, era, cum am văzut, fără cătuşe. Inotase pe sub apă pînă la un vas ancorat, de care era prinsă o barcă. Izbutise să se ascundă în barca aceea pînă seara. Noaptea se aruncase din nou în apă şi înotase pînă Ia mal, nu departe de capul Brun. Acolo, pentru că avea bani, îşi putuse face rost de veşminte. O cîrciumioară din împrejurimile localităţii Balaguier era pe-atunci prăvălia cu haine pentru ocnaşii evadaţi, specialitate bănoasă. Apoi, la fel cu toţi acei bieţi fugari care încearcă să-şi piardă urma şi să zădărnicească fatalitatea socială, Jean Valjean urmase un itinerar încurcat şi ocolit. Găsise un prim adăpost la Pradeaux, aproape de Beausset. După asta se îndreptase spre Grand-Villard, aproape de Briancon, în regiunea Hautes-Alpes. Fugă pe dibuite şi plină de nelinişte, drum de cîrtiţă, cu ramificaţii necunoscute. S-au putut găsi mai tîrziu unele urme ale trecerii lui prin Ain, în regiunea Givrieux, în Pirinei, la Accons, în locul numit Grange-de-Doumecg, aproape de cătunul Chavailles, şi prin împrejurimile localităţii Perigueux, la Bruines, cantonul de la Chapelle-Gonaguet.
Ajunse la Paris. L-am văzut la Montfermeil.
Cum intră în Paris, prima lui grijă fu să cumpere haine cernite pentru o fetiţă de şapte-opt ani şi apoi să-şi găsească o locuinţă. Pe urmă se duse la Montfermeil.
Ne amintim că, după evadarea lui de mai înainte, făcuse acolo, sau prin împrejurimi, o călătorie tainică pe care juistiţia o mirosise.
De altfel era socotit mort, şi asta îngroşa şi mai mult întunericul ce se lăsase în jurul lui. La Paris îi căzu în mînă unul din ziarele care înregistraseră faptul. Se simţea în siguranţă şi aproape lăsat în pace, ca şi cum ar fi fost mort într-adevăr.

Ghiar în seara zilei In care o smulsese pe Cosette din ghearele celor doi Thenardier, Jean Valjean se întorsese la Paris. Se întorcea acolo, o dată cu căderea nopţii, cu copilul, pe la bariera Monceaux. Se sui într-o trăsură care îl duse pînă la esplanada Observatorului. Coborî acolo, plăti vizitiul, o luă de mînă pe Cosette, şi amîndoi, în noaptea neagră, se îndreptară de-a lungul străzilor pustii, în vecinătatea Ourcinei şi Glacierei, spre Bulevardul „de 1'Hopital".
Pentru Gosette ziua fusese ciudată şi plină de emoţii; mîncaseră pe după tufişuri pîine cu brînză, cumpărate prin cîrciumi singuratice, se suiseră de mai multe ori dintr-o căruţă într-alta, făcuseră cîte o bucată de drum pe jos; nu se văieta, dar era ostenită şi Jean Valjean îşi dădu seama de asta după felul curh se atîrna de el tot mai tare în timpul mersului. O luă în spinare. Cosette, fără s-o lase pe Catherine, îşi puse capul pe urmărul lui Jean Valjean şi adormi.

CARTEA A PATRA
ŞANDRAMAUA GORBEAU
MAESTRUL GORBEAU
Acum patruzeci de ani, trecătorul singuratic care s-ar fi abătut prin paraginile de la Salpetriere ' şi care ar fi urcat pe bulevard pînă înspre bariera Italiei, ar fi ajuns în nişte împrejurimi unde s-ar fi putut crede că Parisul dispăruse. Nu era deşertul, se mai întîlneau trecători ; nu era cîmp, mai erau case şi străzi; nu era oraş, pentru că străzile aveau hîrtoape ca şoselele şi creştea iarba pe ele; nu era nici sat, casele fiind prea mari. Atunci ce era ? Era un colţ locuit, dar în care nu se afla nimeni ; era un loc pustiu, unde se afla totuşi cîte cineva ; era un bulevard al marelui oraş, o stradă din Paris, mai fioroasă noaptea decît pădurea, mai întunecată ziua decît un cimitir.
Era vechea mahala Tîrgul Cailor.
Drumeţul acesta, apucînd-o pe după cele patru ziduri dărăpănate ale Tîrgului Cailor, dacă se hotăra să treacă dincolo de strada Petit-Banquier, după ce va fi lăsat în dreapta o grădiniţă împrejmuită de ziduri înalte, pe urmă un cîmp unde se ridicau nişte movile de argăseală, aidoma unor colibe de castori uriaşi, apoi un loc îngrădit, plin cu cherestea, cu mormane de buşteni, de rumeguş de fierăstrău şi de surcele, în vîrful cărora lătra un dulău, pe urmă un zid lung, scund, năruit de tot, cu o portiţă neagră, cernită, năpădită de muşchi, acoperit de flori primăvara, apoi, în partea ei cea mai pustie, o clădire hîdă, dărăpănată, pe care sta scris cu litere de-o şchioapă:
1 Spital de boli nervoase din Paris,

ÂPîŞAJUL OPRIT – drumeţul acesta îndrăzneţ ar fi ajuns în colţul străzii Vignes-Saint-Marcel, loc prea puţin cunoscut. Acolo, lingă o uzină şi între

două ziduri de grădină, se putea vedea pe atunci o şandrama, care, la prima aruncătură de ochi, părea cît o colibă, dar care în realitate era mare cît o catedrală. Era aşezată într-o parte, cu ţuguiul la stradă ; de aceea părea atît de mică. Aproape toată casa era ascunsă. Nu se puteau zări decît uşa şi o fereastră.
Clădirea n-avea decît un singur etaj.
Privită de aproape, ceea ce izbea mai întîi e faptul că uşa asta nu putuse să fie niciodată decît uşa unei maghernițe, pe cînd fereastra, dacă ar fi fost tăiată în piatră în loc să fie din zidărie, ar fi putut să treacă drept fereastra unui palat.
Uşa nu era decît o înnăditură de scînduri mîncate 'de carii, grosolan prinse între ele cu nişte grinzi asemenea unor butuci prost ciopliţi. Dădea direct spre o scară dreaptă, cu trepte înalte, pline de noroi, de moloz şi de praf, de aceeaşi lăţime ca şi ea, care putea fi văzută din stradă pornind în sus ca o schelă şi dispărînd în întuneric între două ziduri. Partea de sus a deschizăturii diforme pe care o făcea uşa era ascunsă de-o scîndură subţire şi îngustă, în mijlocul căreia se tăiase o deschizătură triunghiulară, slujind în aceiaşi timp ca ferăstruică şi ca ochi, atunci cînd uşa era închisă. Pe partea dinăuntru a uşii cineva scrisese la repezeală, cu pensula muiată în cerneală, numărul 52, iar deasupra ferăstruicii aceeaşi pensulă mîzgălise numărul 50 ; aşa că... te încurcai. Unde te găseşti ? Deasupra uşii scrie: numărul 50; partea dinăuntru răspunde: nu, aici e numărul 52. Nişte cîrpe prăpădite de culoarea prafului atîrnau ca nişte perdele la ferăstruică triunghiulară.
Fereastra era lată, destul de înaltă, avînd obloane şi pervazuri cu geamuri mari ; numai că geamurile astea mai aveau -tot felul de răni, ascunse şi trădate în acelaşi timp de un ingenios bandaj de hîrtie, iar obloanele, desprinse de la locul lor şi dezlipite, alcătuiau mai degrabă o ame-

ninţare pentru trecători decît o apărare pentru cei dinăuntru. Spetezele orizontale lipseau din loc în loc şi fuseseră sumar înlocuite prin nişte scînduri bătute perpendicular în cuie, astfel încît jaluzelele se transformaseră în obloane sadea.
Uşa cu înfăţişare murdară şi fereastra cu înfăţişare cuviincioasă, deşi cam prăpădită, văzute aşa la aceeaşi casă, păreau doi cerşetori care nu seamănă unul cu altul, care ar porni împreună, ar merge alături unul de altul, cu două chipuri deosebite, sub aceleaşi zdrenţe, unul care fusese totdeauna un golan, pe cînd celălalt era un gentilom.
Scara ducea înspre o parte a clădirii, foarte mare, care semăna cu un şopron din care s-ar fi putut face o casă. Prin mijlocul acestui şopron trece, ca un fel de tunel, un coridor lung din care se deschideau, la dreapta şi la stînga, un fel de despărţituri de mărimi diferite, care la nevoie puteau fi locuite, dar păreau mai degrabă nişte maghernițe decît nişte odăiţe. încăperile astea aveau ferestrele spre maidanele dimprejur. Totul era întunecos, apăsător, searbăd, trist, ca de mormînt, străbătut – după cum crăpăturile erau în acoperiş sau în uşă – de raze reci sau de sufluri îngheţate. O însuşire interesantă şi pitorească a locuinţelor de felul acesta este mărimea păianjenilor.

La stînga uşii de intrare, spre bulevard, la înălţimea unui om, o ferăstruică ce fusese zidită făcea o scobitură pătrată, plină cu pietrele pe care le aruncau acolo copiii de pe stradă.
O parte a acestei clădiri a fost dărîmată de puţină vreme. Dar ceea ce a mai rămas astăzi dintr-însa ne poate lăsa să ghicim ceea ce fusese. Totul, laolaltă, nu are mai mult decît o sută de ani. O sută de ani înseamnă tinereţea unei biserici şi bătrînetea unei case. Pare că locuinţa omului se potriveşte cu scurtimea existenţei sale, iar lăcaşul domnului cu veşnicia lui.
Factorii poştali îi spuneau acestei clădiri : numărul 50-52 ; dar în mahala era cunoscută sub numele de Casa Gorbeau.

Să spunem de unde i se trăgea acest nume.
Cei ce notează întîmplările mărunte, a!cătuindu-şl albume de anecdote şi care-şi întipăresc în minte datele trecătoare, ştiu că, prin secolul trecut, pe la 1770, se aflau la Paris doi procurori ai tribunalului: unul se numea Corbeau, celălalt Renard. Două nume pe care le prevăzuse La Fontaine '.
Prilejul era prea ispititor, pentru ca lumea judecătorească să nu-i ia în zeflemea. In versuri cam şchioape, parodia se răspîndi numaidecît pe toate sălile tribunalului :
Maestrul Corbeau (Jupînu! CorbJ pe-un dosar cocoţat
Ţinea-n al său cioc un sechestru. Maestrul Renard (Jupînul Vulpoi), de miros fiind momit,
II dojeni cam aşa s – A, bună-ziua, jupîne I... etc.
Cei doi vrednici magistraţi, stingheriţi de numele proaste şi atinşi în prestigiul lor de hohotele de rîs pe care le stîrn&au în urma lor, îşi puseră în gînd să-şi schimbe numele şi hotărîră să se adreseze regelui. Cererea îi fu înfăţişată lui Ludovic al XV-lea chiar în ziua cînd nunţiul papal, de-o poarte, şi cardinalul de la Roche-Aymon, de alta, îngenuncheaţi cucernic în prezenţa maiestăţii-sale, fiecare cu cîte un papac în mînă, încălţau picioarele goale ale doamnei Du Barryf, care tocmai se dădea jos f^n pat. Regele, care rîdea, conjtinuă să rîdă, trecu vesel de la cei doi episcopi la cei doi/procurori şi-i dezlegă pe magistraţi de numele lor, sau /aproape. I se îngădui de către rege maestrului Corbeau/să adauge o codiţă la iniţialele numelui său şi să se numească Gorbeau ; maestrul Renard fu mai puţin norocos, neputînd obţine decît încuviinţarea de a pune un P înaintea lui R, spre a se numi Prenard 3, aşa
' Aluzie la fabula Le corbeau ei le renard (Corbul şi vulpea), a marelui fabulist francez.
2 Ultima favorita a lui Ludovic al XV-lea, ghilotinată tn timpul revoluţiei franceze.
s Hrăpăreţ, acaparator (tn limba (ran«ejS),

încît cel de-al doilea nume nu se deosebea aproape de loc de cel dintîi.
Se ştie prin partea locului că maestrul Gorbeau fusese proprietarul clădirii de la numărul 50-52 din Bulevardul l'Hopital. Chiar el făcuse fereastra monumentală.
De aceea i se dăduse acestei clădiri numele de Casa Gorbeau.

In faţa numărului 50-52, printre copacii de pe bulevard, se află un ulm înalt, uscat pe trei sferturi; cam peste drum, se deschide strada barierei Gobelins, stradă fără case pe vremea aceea, nepietruită, plantată cu copaci piperniciţi, plină cu iarbă sau cu noroi, după anotimp, şi care dădea direct în zidul împrejmuitor al Parisului. Un miros de sulfat de cupru răzbătea de la fumul de pe acoperişurile unei fabrici din vecinătate. Bariera era foarte aproape. In 1823 zidul împrejmuitor mai exista. Bariera aceasta trezea ea însăşi în minte imagini jalnice. Era drumul dinspre Bicetre'. Pe-aici se întorceau la Paris, sub imperiu şi sub restauraţie, osînditii la moarte, în ziua cînd urmau să fie executaţi. Aici a fost săvîrşit, pe la 1829, acel misterios asasinat zis „de la bariera Fontaine-bleau", ai cărui făptaşi n-au putut fi descoperiţi de justiţie, problemă tristă ce n-a fost dezlegată, enigmă groaznică ce n-a putut fi limpezită. Dacă mai faceţi cîţivi paşi, daţi în deocheata stradă Croulebarbe, unde Ulbach2 a înjunghiat-o pe păstoriţa din Ivry, sub vuietul tunetului, ca într-o melodramă. Mai faceţi cîţiva paşi şi daţi peste groaznicii ulmi cu vîrfurile retezate de la bariera Saint-Jacques, acest şiretlic al filantropilor ascunzînd eşafodul, josnica şi ruşinoasa Piaţă Greve3 a unei societăţi de negustori şi de burghezi care au stat la îndoială în faţa

1 Localitate din sudul Parisului, pe vremuri fortăreaţă şi închisoare.

2 Servitor într-un han din împrejurimile Parisului. In 1827 şi-a ucis logodnica, căreia i se spunea „Păstoriţa din Ivry".

3 Pînă la 1830 execuţiile capitale aveau loc în plin centrul Parisului, în Piaţa Greve din faţa Primăriei. După aceea, ghilotina a fost mutată la bariera Saint-Jacques, una din întăriturile dinspre sud ale Parisului.

pedepsei cu moartea, rieavînd curajul nici s-o desfiinţeze cu rnîndrie, nici s-o păstreze cu autoritate.

Acum treizeci şi şapte de ani, lăsînd la o parte această Piaţă Saint-Jacques, care avea parcă ursita ei şi care a fost totdeauna îngrozitoare, colţul cel mai întunecat al acestui bulevard posomorit era locul, atît de puţin îmbietor chiar şi azi, unde se afla casa cu numărul 50-52.

Gasele burgheze n-au început să se ivească pe acolo decît peste douăzeci şi cinci de ani. Locul era întunecat. După gîndurile negre care te năpădeau îţi dădeai seama că te afli între Salpetriere, a cărei cupolă se zărea, şi Bicetre, a cărei barieră era aproape; adică între nebunia femeii şi nebunia bărbatului. Cît puteai vedea cu ochii, nu zăreai decît abatoarele, zidul împrejmuitor, precum şi cîteva faţade de fabrici, semănînd cu nişte cazărmi sau cu nişte mănăstiri, peste tot barăci şi mormane de moloz, ziduri vechi, negre, ca nişte linţolii, ziduri noi, albe, ca giulgiul ; peste tot şiruri paralele de copaci, clădiri aliniate, construcţii turtite, în linii lungi şi reci, cu tristeţea jalnică a unghiurilor drepte. Nici un accident de teren, nici un pic de fantezie arhitecturală, nici o cută. Totul era rece, simetric, respingător. Nimic nu indispune mai mult decît simetria. Pentru că simetria însemnează plictiseală, şi plictiseala e tot una cu întristarea. Deznădejdea cască. S-ar putea închipui ceva mai groaznic decît un iad al suferinţei – iadul plictiselii. Dacă un asemenea iad ar

exista, partea asta a Bulevardului l'Hopital ar putea să fie uliţa lui principală.
cînd \
Totuşi în amurg, în clipa în care se îngînă ziua cu noaptea, mai cu seamă în timpul iernii, în ceasul vîntut înserării smulge ulmilor ultimele frunze îngălbenite, cînd se aşterne întunericul şi pe cer nu se află nici o stea, sau cînd luna şi vîntul trec printre nori, bulevardul acesta se făcea deodată înspăimîntător. Liniile drepte se risipeau şi se pierdeau în beznă, ca nişte frînturi ale nemărginirii. Trecătorul nu se putea feri de-a se gîndi la nenumăratele poveşti jcu spînzuraţi, ale locului. Singurătatea care domnea ai«ţi, unde se săvîrşiseră atîtea crime,

ceva înfiorător. Aveai impresia că ţi s-au întins curse în întuneric ; toate formele nedesluşite ale umbrei păreau suspecte ; iar golurile lungi şi pătrate dintre arbori păreau gropi. Ziua era urît; seara era jalnic; noaptea era sinistru.
Vara, în amurg, se vedeau ici şi colo cîteva femei bătrîne şezînd sub ulmi, pe băncile putrezite de ploaie. Aceste bătrîne cumsecade stăteau acolo şi cerşeau.
De altminteri, mahalaua aceasta, care părea mai curînd demodată decît veche, tindea de pe atunci să se transforme. Chiar de pe vremea aceea, cine voia s-o cunoască trebuia să se grăbească. Cu fiecare zi se schimba cîte ceva din această atmosferă; astăzi, ca şi acum douăzeci de ani, staţia căilor ferate din Orleans se află aproape de vechiul cartier şi contribuie la transformarea lui. Peste tot unde se află, la marginea unei capitale, o staţie de drum 8e fier, periferia moare şi se naşte un oraş. S-ar părea că în preajma acestor mari centre de circulaţie a mulţimilor, în uruitul acestor maşini puternice, în răsuflarea acestor mon-struoşi cai ai civilizaţiei, care se hrănesc cu cărbuni şi varsă jeratic, pămîntul plin de seminţe se cutremură şi se cască pentru a înghiţi vechile locuinţe omeneşti şi-a lăsa să se înalţe altele noi. Casele cele vechi se năruiesc, răsar case noi.
De cînd gara din Orleans s-a întins peste terenurile de la Salpetriere, străzile înguste de odinioară, din vecinătatea gropilor Saint-Victor şi a Grădinii Botanice se zguduie, fiind străbătute cu violenţă, de trei sau patru ori pe zi, de şirurile de diligente, birji şi omnibuse, care, la un moment dat, parcă împing casele spre dreapta şi spre stînga ; pentru că trebuie să spunem unele lucruri bizare, dar care sînt absolut exacte : aşa cum e adevărat că în oraşele mari soarele face ca faţadele caselor aşezate la miazăzi să se întindă şi să crească, nu încape nici o îndoială că circulaţia frecventă a vehiculelor lăţeşte străzile. Dovezile unei vieţi noi sînt neîndoielnice. In acest vechi cartier provincial, în colţurile cele mai sălbatice, apară pavajul, trotuarele încep să şerpuiască şi să se prelungească chiar acolo pe unde nu sînt încă trecători. Intr-o

dlminea(â, o dimineaţa vrednică de amintit, în iulie 1845, căldările mari cu smoală fură văzute fumegînd pe neaşteptate pe-aici; în ziua aceea s-a

putut spune că civilizaţia a pătruns în strada Lourcine şi că Parisul a ajuns pînă la mahalaua Saint-Marceau.

II

UN CUIB PENTRU BUFNIŢA ŞI PENTRU PITULICE

Jean Valjean se oprise în faţa acestei dărăpănături, zisă a lui Gorbeau. întocmai ca păsările sălbatice, îşi alesese locul cel mai pustiu ca să-şi facă cuib.

Se scotoci în vestă, scoase un fel de şperaclu, descuie uşa, intră ; apoi o încuie la loc cu grijă şi urcă scara, ţinînd-o tot timpul pe Cosette în braţe. La capătul scării mai scoase din buzunar o cheie, cu care descuie altă uşă. încăperea în care intră, şi pe care o încuie numaidecît, era un soi de mansardă destul de spaţioasă, mobilată cu o saltea întinsă pe jos, o masă şi cîteva scaune. O sobă în care se făcuse focul şi-n care se vedea jeraticul se afla într-un colţ. Felinarul de pe bulevard lumina slab acest interior sărăcăcios. In fund se afla o cămăruţă cu un pat de scînduri. Jean Valjean duse fetiţa spre pat şi o lăsă acolo, fără ca ea să se trezească,

Scapără amnarul şi aprinse o luminare; totul fusese pregătit mai dinainte pe masă ; şi, aşa cum făcuse şi în ajun, începu s-a cerceteze pe Cosette cu o privire plină de extaz, în care simţămîntul de bunătate şi de duioşie mer-–gea–pîlîl la rătăcire. Cu acea încredere liniştită pe care n-o întîlnim decît la o forţă covîrşitoare sau la o mare slăbiciune, micuţa adormise, fără să ştie cu cine era, şi dormea înainte fără să ştie unde se afla.

Jean Valjean se plecă şi sărută mîna fetiţei.

Cu nouă luni mai-nainte sărutase mîna mamei, care şi ea adormise.

Acelaşi simţămînt dureros, cucernic, sfîşietor îi copleşea inima.

Ingenunche lîngi patul Cosettei.

Era ziua-n amiaza mare şi micuţa dormea încă. O rază palidă a soarelui de decembrie trecea prin fereastra mansardei şi răsfrîngea în tavan snopi lungi de umbră şi lumină. Deodată, căruţa unui pietrar, încărcată greu, tre-cînd pe caldarîmul bulevardului, zgudui şandramaua întocmai ca un tunet prevestitor de furtună şi o făcu să se cutremure din temelii.

— Da, doamnă! strigă Cosette, tresărind din somn.

Numaidecît! Numaidecît I

Şi sări jos din pat, cu ochii pe -jumătate închişi de buimăceala somnului şi întinzînd braţul spre colţul peretelui.

— O, doamne ! Unde mi-e mătura ? zise ea.

Deschise ochii bine şi întîlni faţa zîmbitoare a lui Jean
Valjean.

— A ! Va să zică e adevărat! spuse copila. Bună ziua,
domnule !

Copiii primesc numaidecît şi fără sfială bucuria şi fericirea, ei înşişi fiind în chip firesc numai fericire şi bucurie.

Cosette o zări pe Catherine lîngă pat, o luă şi, pe cîfld se juca, îi puse tot felul de întrebări lui Jean Valjean : unde se află, dacă Parisul e mare, dacă doamna Thenar-dier era departe, dacă era adevărat că n-avea să se mai întoarcă etc... etc... Deodată, exclamă :

— Ce frumos e-aici 1

Era o cocioabă groaznică, dar ea se simţea liberă.

— E nevoie să mătur ? zise ea în sfîrşit.
— Joacă-te ! îi spuse Jean Valjean.
Aşa trecu ziua. Fără să-i pese că nu înţelege nimic, Cosette era în culmea fericirii între păpuşă şi bătrîn.

III

DOUA NEFERICIRI LA UN LOC FAC FERICIREA

A doua zi, la revărsatul zorilor, Jean Valjean se afla încă lîngă patul Cosettei. Aştepta acolo nemişcat şi o privea cum se trezeşte.
517

Ceva nou îi pătrundea în suflet.
Jean Valjean nu iubise niciodată pe nimeni. De douăzeci de ani era singur pe lume. Nu fusese niciodată tată, amant, soţ, prieten. La ocnă era răutăcios, ursuz, cast, ignorant şi sălbatic. Inima acestui bătrîn ocnaş era neprihănită. Sora lui şi copiii surorii sale nu-i lăsaseră decît o amintire ştearsă şi depărtată, care sfîrşi prin a se risipi aproape cu totul. Făcuse tot ce i-a stat în putinţă ca să-i regăsească şi, neizbutind să-i regăsească, îi uitase. Aşa era firea omenească. Celelalte emoţii duioase ale tinereţii, dacă avusese vreuna, se năruiseră în gol.
Cînd o văzu pe Cosette, cînd o luă, cînd o duse cu el şi o liberă, se simţi zguduit pînă-n fundul sufletului. Toată pasiunea şi toată afecţiunea de care era în stare se trezi într-însul şi se revărsă asupra acestui copil. Se ducea lîngă patul în care dormea Cosette şi tremura de bucurie ; încerca parcă durerile unei mame şi nu-şi putea da seama ce sînt; pentru că e ceva tainic şi duios această mare şi stranie tresărire a unei inimi care începe să iubească.
Biată inimă bătrînă, atît de proaspătă 1
Numai că, el avînd cincizeci şi cinci de ani, iar Cosette opt, tot ce-ar fi putut să fie dragoste în toată viaţa lui se topi într-o lumină de negrăit.
Era a doua ivire imaculată care-i ieşea în cale. Episcopul făcuse să răsară la orizontul vieţii lui zorile virtuţii. Cosette făcea să-i răsară zorile dragostei.
Primele zile se scurseră în această ameţeală.
La rîndul ei, Cosette devenea şi ea alta, fără să-şi dea seama, biata micuţă ! Era atît de mică la moartea maică-si, încît nici nu-ş(mai aducea aminte de dînsa. Ca toţi copiii, asemenea tinerelor miădiţe ale viei, care se agaţă de orice, încercase să iubească. Nu izbutise. Toţi o respinseseră : Tbenardierii, copiii lor, ceilalţi copii. Iubise cîineie şi cîi-neîe a murit. Dupăj aceea, nimic şi nimeni n-a mai vrut să ştie de ea. E trist qă trebuie s-o spunem, aşa cum am mai spus-o : la opt ani avea inima de gheaţă. Nu din vina ei; nu putinţa de-a iubi îi lipsea, ci, vai I împrejurările prielnice. De aceea, chiar din prima zi, începu să-l iubească pe
518

acest moşneag, cu tot ce-avea în gîndul şî-n inima el. încerca un sim(ămînt pe care nu-i cunoscuse niciodată : avea senzaţia că înfloreşte. Moşneagul nu i se mai părea nici bătrîn, nici sărac. I se părea că Jean Valjean e frumos, aşa cum i se părea că e frumoasă şi cocioaba.
Erau iluziile pe care le dau zorile, copilăria, tinereţea, bucuria. Noutatea priveliştii şi a vieţii le-au înrîurit. Nimic nu e mai încîntător decît

răsfrîngerea trandafirie a fericirii într-o cameră de pod. Fiecare dintre noi a avut cîndva, în trecut, o mansardă lîngă cer.
Natura, cei cincizeci de ani dintre ei, îi despărţise adînc pe Jean Valjean şi Cosette ; soarta însă făcuse ca această despărţire să dispară. Soarta contopi pe neaşteptate aceste două existenţe dezrădăcinate, deosebite prin vîrstă, asemănătoare prin nenorocire şi le logodi cu puterea ei atotstă-pînitoare, într-adevăr, una o întrecea pe cealaltă. Prin instinct, Cosette îşi căuta un tată, aşa cum, prin instinct, Jean Valjean îşi dorea un copil. Intîlnirea lor însemna o regăsire. In clipa misterioasă cînd mîinile lor s-au atins, ele s-au unit pentru totdeauna. Cînd aceste două suflete s-au întîlnit, ele şi-au dat seama că nu pot trăi unul fără altul şi s-au îmbrăţişat cu căldură.
Luînd cuvintele în înţelesul lor cel mai cuprinzător şi cel mai adînc, am putea spune că, despărţiţi de lume prin lespezile unui mormînt, Jean Valjean era Văduvul, iar Cosette era Orfana. împrejurarea aceasta a făcut ca Jean Valjean să ajungă, în înţelesul cel mai dumnezeiesc, tatăl Cosettei.
într-adevăr, impresia misterioasă pe care i-a făcut-o Cosette în mijlocul pădurii din Chelles, mîna lui Jean Valjean apucîndu-i-o pe a ei în întuneric, nu era un vis, ci o realitate.
Ivirea acestui om în viaţa acestui copil însemna sosirea Iui dumnezeu.
De altminteri, Jean Valjean îşi alesese bine adăpostul. Se afla acolo într-o siguranţă care putea să pară deplină.
încăperea şi odăiţa pe care le ocupa împreună cu Cosette aveau fereastra care dădea spre bulevard. Fiind sin-

gura fereastra a casei, n-aveau a se teme de privirea nici unui vecin, nici din părţi, nici din faţă.
Parterul numărului 50-52, un fel de şopron prăpădit, slujea ca magazie pentru zarzavat şi nu avea nici o legătură cu etajul. Era despărţit de acesta printr-o duşumea, fără chepeng şi fără scară, şi care era un fel de diafragmă a clădirii. Cum am mai spus, etajul întîi avea cîteva camere şi cîteva odăiţe mansardate, dintre care una singură era ocupată de o bătrînă care se îngrijea de gospodăria lui Jean Valjean. Celelalte încăperi nu erau locuite.
Bătrînica asta, care se mîndrea cu titlul de „chiriaşa principală", în realitate îndeplinind slujba de portăreasă, îi închinase în ziua de crăciun această locuinţă.
Valjean îi spusese că e un rentier scăpătat în urma unor speculaţii de bursă şi ca va veni să locuiască acolo împreună cu o nepoţică a lui. Plătise chiria pe şase luni înainte şi lăsase în grija bătrînei însărcinarea de a mobila camera şi odăiţa de lîngă ea, aşa cum s-a văzut. Femeia aceasta cumsecade făcuse focul în soba şi le pregătise totul în seara sosirii lor.
Trecură cîteva săptămîni. Cei doi duceau în casa asta ticăloasă o viaţă fericită.
De cum se făcea ziuă, Cosette începea să rîdă, să vorbească şi să cînte. Copiii, ca şi păsările, îşi au cîntecul lor de dimineaţă.

Se întîmpla uneori ca Jean Valjean să-i ia mînuţa vînătă şi crăpată de degeraturi şi să i-o sărute. Biata fată, obişnuită să fie bătută, nu ştia ce înseamnă asta şi se depărta cuprinsă de ruşine.
Uneori devenea serioasă şi se uita la rochiţa ei neagră. Cosette nu niai era acum în zdrenţe; era în doliu. Scăpase din mizprie şi intra în viaţă.
Jean Valjean se apucase s-o înveţe carte. Cîteodată, pe cînd o punea pe fată să silabisească, îşi aducea aminte că, la ocnă, învăţase să citească cu gîndul de-a face rău. Şi gîndul acesta s\ schimbase acum în dorinţa de-a învăţa carte pe un copil. Atunci, bătrînul ocnaş zîmbea, cu zîmbe-tnl dus pe gînduri ăl îngerilor.

întrezărea aici o hotărîre de sus, voinţa cuiva care e mai puternic decît omul şi se adîncea în visare. Gîndurile bune au adîncurile lor, ca şi cele rele.
S-o înveţe carte pe Cosette şi s-o lase să se joace – la atîta se reducea aproape viaţa lui Jean Valjean. Ii vorbea, de asemenea, despre mama ei şi-o îndemna să se roage.
Ea îi spunea „tată" ; nu ştia dacă mai are şi alt nume.
El stătea cu ceasurile şi se uita la ea cum îşi îmbracă păpuşa şi o asculta ciripind. De-aci-nainte viaţa i se părea vrednică de trăit, oamenii i se păreau buni şi drepţi, în mintea lui nu mai dojenea pe nimeni pentru nimic; nu mai vedea de ce n-ar trăi pînă la adînci bătrîneţi, acum, cînd avea cine să-l iubească. îşi întrezărea un viitor înseninat de Cosette ca printr-o lumină de vrajă. Nici cei rnai buni dintre oameni nu sînt scutiţi de egoism. Uneori se gîndea cu un fel de bucurie că are să fie urată.
E vorba aici numai de o părere personală ; ca să spunem însă tot ceea ce gîndim, credem că Jean Valjean, în starea sufletească în care se afla cînd a început s-o iubească pe Cosette, a avut nevoie de înviorarea asta pentru a nu se mai abate de pe calea binelui. Avusese prilejul să vadă sub aspecte noi ticăloşia oamenilor şi mizeria societăţii, aspecte fragmentare şi care, negreşit, nu arătau decît o parte a adevărului; soarta femeii redusă la Fan-tine; autoritatea publică întrupată de Javert; înfundase din nou puşcăria, de rîndul ăsta pentru că făcuse numai bine; îl năpădiseră alte amărăciuni; dezgustul şi oboseala puneau iarăşi stăpînire pe dînsul ; chiar şi amintirea episcopului se eclipsa poate uneori, ca să reapară după aceea luminoasă şi biruitoare ; dar, în cele din urmă, amintirea asta sfîntă se învăluia în ceaţă. Cine poate şti dacă Jean Valjean nu era pe cale de a-şi pierde curajul şi de a se prăbuşi din nou ? Iubea şi se simţea din nou tare. Vai, nici el nu era mai sigur pe picioare decît Cosette 1 El îi dădea sprijinul lui, iar ea îi dădea puterea. Prin el, ea izbuti să-şi facă drum în viaţă ; prin ea, el izbuti să rămînă un om de treabă. El i-a călăuzit paşii; ea i-a înseninat zilele. O, mister dumnezeiesc şi de nepătruns al cumpănirilor soartei!

IV
CE-A BĂGAT DE SEAMA CHIRIAŞA PRINCIPALA

Jean Valjean avea grijă să nu iasă ziua niciodată. In fiecare seară, cînd începea să se întunece, se plimba un ceas sau două, cîteodată singur, adesea împreună cu Co-sette, prin aleile lăturalnice ale bulevardelor celor mai pustii şi intrînd în biserici, pe înnoptate. Se ducea mai cu seamă la Saint-Medard, care e biserica cea mai apropiată. Cînd n-o lua cu el pe Qosette, ea rămînea acasă cu bătrîna, dar bucuria fetei era să iasă cu dînsul. Un ceas petrecut lîngă el îi era mai drag decît jocurile încîntătoare cu Catherine. Mergea ţinînd-o de mînă şi spunîndu-i vorbe dragi.
Cosette era acum foarte bucuroasă.
Bătrîna se îngrijea de gospodărie, gătea şi se ducea după tîrguieli.
Trăiau cu multă chibzuială, făcînd zilnic puţin foc, dar ca nişte oameni foarte strîmtoraţi. Jean Valjean nu înlocuise nici una din mobilele pe care le găsise acolo la început; pusese numai să se facă o uşă plină în locul uşii cu geam de la odăiţa Cosettei.
Continua să poarte redingota lui galbenă, pantalonii negri şi pălăria uzată. Lumea de pe stradă îl credea sărac. Se întîmpla uneori ca vreo femeie milostivă sa se întoarcă şi să-i dea de pomană. Jean Valjean primea şi se pleca pînă la pămînt. Alteori se întîmpla să-i iasă înainte vreun nenorocit care cerşea; atunci, se uita de jur împrejur ca să nu-l vadă nimeni, se apropia de cerşetor pe furiş şi-i strecura în mînă o monedă, adesea chiar o monedă de argint, apoi se depărta de e! grăbit. \
Lucrul ăsta putea să-i aducă neplăceri. In cartier lumea începuse să-I cunoască sub numele de „cerşetorul care dă de pomană".
Băţfîna chiriaşă principală, făptură ursuză, plină de invidie faţă de aproapele, îl pîndea pe Jean Valjean fără ca el £ă-şi dea seama. Era cam surdă şi, din pricina asta, flecară. Ii rnai rămăseseră din alte vremuri doi dinţi,

unul sus, altul jos, pe care-i clănţănea toată vremea. Ii pusese tot felul de întrebări Cosettei, care, neştiind nimic, nu-i putuse spune nimic, decît că venea de la Montfer-meil. Intr-o dimineaţă, stînd la pîndă, îl văzu pe Jean Valjean intrînd cu un aer care bătrînei i se păru suspect, într-una din aripile nelocuite ale magherniţei. Se luă după el cu paşi de pisică încercată şi putu să-l urmărească fără să fie văzută prin crăpătura uşii din partea cealaltă. Jean Valjean, din mai multă prevedere, desigur, se întorsese cu spatele la această uşă. Bătrîna îl văzu cum, sco-tocindu-se în buzunar, scoate de-acolo o cutie, nişte foarfeci şi un fir de aţă, îl văzu apoi desfăcîndu-şi căptuşeala unei pulpane a redingotei şi scoţînd dintr-însa o bucată de hîrtie îngălbenită, pe care o desfăcu. Bătrîna băgă de seamă, înspăimîntată, că era o hîrtie de o mie de franci. Era a doua sau a treia pe care o vedea de cînd trăia. O luă la fugă îngrozită.
Puţin după aceea, Jean Valjean o întîmpină rugînd-o să se ducă să-i schimbe hîrtia de o mie de franci şi spu-nîndu-i că era a doua rată semestrială a pensiei isale pe care o primise în ajun. „Unde ?" se întreba bătrîna. El nu ieşise decît pe la şase seara, iar administraţia nu putea să fie deschisă la ora aceea. Bătrîna se duse să schimbe, făcînd tot felul de presupuneri. Hîrtia asta de o mie de franci, discutată şi înmulţită, dădu loc la o mulţime de trăncăneli înspăimîntate printre cumetrele din strada Vig-nes-Saint-Marcel.

Peste cîteva zile, se întîmplă ca Jean Valjean, numai în vestă, să spargă nişte lemne pe coridor. Bătrîna rămăsese să facă curat în odaie. Era singură, deoarece Cosette se dusese să admire lemnele tăiate; bătrîna zări redingota atîrnată într-un cui şi începu s-o cerceteze cu de-a-mănuntul. Căptuşeala fusese cusută la loc. O pipăi cu atenţie şi i se păru că simte în pulpane şi pe la subsuori teancuri de hîrtie. Erau, fără îndoială, alte hîrtii de cîte o mie de franci.
Băgă de seamă că prin buzunare se mai găseau tot felul de lucruri. Nu numai acul, foarfecele şi aţa pe care

le văzuse, dar şi un portofel plin, un cuţit mare şi – amănunt suspect – cîteva peruci de diferite culori. Fiecare dintre buzunarele redingotei părea să fie pregătit mai dinainte pentru împrejurări neprevăzute.

I II

O MONEDA DE CINCI FRANCI CI:ND CADE FACE ZGOMOT
Lîngă Saint-Medard era un sărac, ghemuit pe marginea unei fîntîni părăsite şi căruia Jean Valjean îi dădea adesea de pomană. Nu trecea niciodată pe lîngă el fără să-i dea cîţiva gologani. Uneori sta de vorbă cu el. Cei care îl pizmuiau pe acest cerşetor spuneau că trebuie să fie de la poliţie. Era un bătrîn paracliser, de vreo şaptezeci şi cinci de ani, care mormăia într-una crîmpeie de rugăciuni.
Intr-o seară, pe cînd Jean Valjean trecea pe-acolo fără Gosette, îl văzu pe cerşetor la locul său obişnuit, sub felinarul care tocmai fusese aprins. Omul părea, ca de obicei, că se roagă şi stătea cu capul în pămînt. Jean Valjean se apropie de el şi-i strecură în mînă pomana pe care i-o dădea întotdeauna. Cerşetorul ridică brusc privirea, se uită ţintă la Jean Valjean, pe urmă lăsă din nou capul în jos. Mişcarea fusese făcută cu o repeziciune de fulger. Jean Valjean tresări. I se păru că întrezărise, la lumina felinarului, nu chipul blajin şi cucernic al bătrînului paracliser, ci un chip groaznic şi bine cunoscut. Avu senzaţia pe care o încerci trezindiţ-te deodată, pe întuneric, în faţa unui tigru. Se dădu înaip^i îngrozit, încremenit, nemaicu-tezînd nici să respire, nici să scoată vreun cuvînt, nici să stea pe Ioc, nici s-o ia l!a fugă, uitîndu-se la cerşetorul care-şi plecase capul acoperit cu o zdreanţă, parcă nedîn-du-şi seama că el mai era/acolo. In clipa aceea ciudată, un instinct, pesemne instinctul tainic al conservării, îl făcu pe Jean Valjean să/nu scoată nici un cuvînt. Cerşetorul avea aceeaşi statură, aceleaşi petice, aceeaşi înfăţi-

sare de totdeauna. „Aida-de! spuse Jean Vaijean. Sînt nebun ! Aiurez! Nu-i cu putinţă !" Şi se întoarse acasă adînc tulburat.
Abia îndrăznea să-şi mărturisească sie însuşi că figura pe care i se păruse c-a văzut-o era a Iui Javert.

In timpul nopţii, gîndindu-se la asta, îi păru rău că nu stătuse de vorbă cu omul acela, ca să-l facă să ridice capul încă o dată.
A doua zi, pe înserate, trecu din nou pe acolo. Cerşetorul era la locul său.
— Bună ziua, moşule ! zise cu curaj Jean Vaijean, dîn-
duri un gologan.
Cerşetorul ridică ochii şi răspunse cu glas tînguitor:
— Bodaproste, prearnilostive domn !
Era în adevăr bătrînul paracliser.
Jean Vaijean simţi că-i vine inima la loc. începu să rîdă. „Cum naiba mi s-a părut că e Javert ? gîndi el. Asta-i bună ! Ce ? Am început să am vedenii ?"
Apoi nu se mai gîndi la asta.
Peste cîteva zile, cam pe Ia opt seara, era în odaia lui şi o învăţa pe Cosette să silabisească cu glas tare, cînd auzi pe cineva descuind şi încuind uşa casei. I se păru ciudat. Bătrîna, singurul chiriaş care mai era în casă, se culca întotdeauna de cum începea să se întunece, ca să nu ardă luminarea. Jean Vaijean îi făcu semn Coset-tei să tacă. Auzea pe cineva urcînd scara. In definitiv, putea să fie şi bătrîna, care s-o fi simţit rău şi s-o fi dus pînă la farmacie. Jean Vaijean ascultă. Pasul era apăsat şi părea pasul unui bărbat; dar bătrîna avea pantofi mari şi nimic nu seamănă mai mult cu mersul unui bărbat decît mersul unei femei bătrîne. Cu toate astea, Vaijean stinse luminarea.
O trimise pe Cosette să se culce, şoptindu-i: ,,Culcă-te încetişor". Pe cînd o săruta pe frunte, paşii se opriră. Jean Vaijean rămase pe loc, tăcut, cu spatele spre uşă, în scaunul de pe care nu se mişcase, ţinîndu-şi răsuflarea, pe întuneric.

După ce se scurse un timp destul de lung, nemaiauzind nimic, se întoarse fără să facă vreun zgomot şi, îndrep-tîndu-şi privirea spre uşa odăii, văzu o licărire de lumină prin gaura cheii. Lumina părea un fel de stea sinistră pe pata neagră a uşii şi-a peretelui. Era de bună seamă cineva acolo cu o lumînare în mînă şi care asculta.
Trecură cîteva minute şi lumina se îndepărtă. Dar nu se auzi nici un zgomot de paşi, ceea ce însemna pesemne că cel care venise să tragă cu urechea îşi scosese pantofii.
Jean Valjean se trînti pe pat îmbrăcat şi nu închise ochii toată noaptea.
In zorii zilei, aţipind de oboseală, fu trezit de scîrţîi{ul unei uşi ce se deschidea la vreo odăiţă din fundul coridorului, pe urmă auzi acelaşi mers al omului care urcase scara în ajun. Pa;sul se apropia. Sări din pat şi lipi ochiul de gaura cheii, care era destul de mare, sperînd să vadă, cînd va trece pe acolo, cine era persoana care intrase noaptea în casă şi ascultase la uşă. Trecu în adevăr un bărbat, de rîndul ăsta fără să se oprească, prin faţa camerei lui Jean Valjean. Pe coridor era încă întuneric ca să-i poată vedea faţa; dar, cînd omul ajunse în dreptu! scării, o rază de lumină de afară îi contura silueta şi Jean Valjean îl văzu din spate în întregime. Era un om înalt, cu-o redingotă lungă, cu o bîtă pe braţ. Era statura uriaşă a lui Javert.

Jean Valjean ar fi putut încerca să-l mai vadă şi prin fereastra lui care dădea pe bulevard. Dar ar fi fost nevoit să deschidă această fereastră şi nu îndrăznea.
Nu încăpea îndoială că omul acela avea cheie şi intrase ca la el acasă. Ce putea să însemne asta ?
Pe la ceasurile şapte dimineaţa, cînd bătrîna veni să facă curat în cameră, Jean Valjean îi aruncă o privire pătrunzătoare, dar n-o întrebă nimic. Femeia nu i se păru de loc schimbată.
Măturînd, ea îi spuse :
— Domnul a auzit cumva astă-noapte pe cineva intrînd ? "^\
52ti

La vîrsta ei şi pe bulevardul acela ceasurile opt seara erau tot una cu toiul nopţii.
— A! Aşa e! răspunse el cu tonul cel mai natural.
Cine a fost ?
— Un chiriaş nou – spuse bătrîna – care s-a mutat
în casă.
— Şi cum se numeşte ?

— Nu prea ştiu nici eu. Dumont sau Daumont. Cam
-aşa ceva.
— Şi ce învîrteşte acest domn Dumont ?
Bătrîna se uită la el cu ochii ei mici de vulpe şi răspunse :
— Un pensionar ca şi dumneavoastră.
N-avea poate nici un gînd ascuns. Lui Jean Valjean i se păru totuşi că ascundea ceva.
După ce plecă bătrîna, făcu un fişic dintr-o sută de franci pe care-i avea într-un sertar şi-l băgă în buzunar. Gu toată grija cu care a făcut această operaţie, ca să nu fie auzit că umblă cu bani, o piesă de cinci franci îi scăpă din mînă şi alunecă cu zgomot pe duşumea.
Pe înserate coborî şi se uită cu luare-aminte de jur împrejur pe bulevard. Nu era nimeni. Bulevardul părea cu totul pustiu. Cineva s-ar fi putut totuşi ascunde pe după arbori.
Urcă scările din nou în odaie.
— Haidem! îi spuse el Cosettei.
O luă de mînă şi ieşiră împreună.

CARTEA A CINCEA
VINATOAREA
I COTITURILE STRATEGIEI
Aci e locul să facem.o observaţie în legătură cu paginile ce vor urma şi cu altele de mai departe. Au trecut mulţi ani de cînd autorul cărţii de faţă, nevoit cu părere de rău să vorbească despre dînsul, lipseşte din Paris. De cînd a plecat de-acolo, Parisul s-a schimbat. S-a născut o viaţă nouă, eare-i este oarecum necunoscută. Nu e nevoie să mai spună că iubeşte Parisul; acolo s-a format spiritul său, Din cauza dărîmăturilor şi-a reclădirilor, Pa'risul tinereţii sale, Parisul pe care-l păstrase cu religiozitate în minte, este în ceasul de faţă un Paris de altădată. Să ni se dea voie să vorbim de

Parisul acela ca |si cum ar mai exista. Se prea poate ca autorul să spupă cititorilor: „In strada cutare se află cutare casă" şi acolo să nu mai fie nici casa, nici strada amintită. Cititorii n-au decît să verifice, dacă vor să-şi dea oste-peala. In ceea ce-l priveşte pe autor, el nu cunoaşte Pari-/sul cel nou şi scrie, cu Parisul de altădată în faţa ochilor, păstrîndu-şi o iluzie la care ţine. Pentru el e o satisfacţie să-şi închipuie că în urma lui rămîne ceva din ceea ce vedea atunci cînd se afla la el acasă şi că nu s-a spulberat totul. Atîta vreme cît cutreieri locurile natale, ţi se pare că străzile nu te interesează, că ferestrele, acoperişurile şi porţile n-au nici o însemnătate, că nu te leagă nimic de aceste ziduri, că pomii aceştia sînt ca toţi pomii, că în ochii tăi casele în care nu intri n-au nici un rost, că aceste caldarîmuri pe care calci nu-s decît pietre. Mai

tîrziu, însă, cînd nu mai eşti acolo, bagi de seama ca străzile astea îţi sînt dragi, că acoperişurile, ferestrele şi porţile astea îţi lipsesc, că zidurile astea îţi sînt necesare, că pomii ăştia sînt prietenii tăi, că în aceste case în care nu intri intrai totuşi în fiecare zi şi că ai lăsat ceva din tine, din sîngele tău, din inima ta, pe lespezile astea. Toate aceste locuri pe care nu le mai vezi, pe care poat? nu le vei mai vedea niciodată şi. a căror imagine ai păstrat-o în minte, dobîndesc un farmec dureros, îţi revin pe dinaintea ochilor cu tristeţea unei vedenii, te fac să vezi pămîntul făgăduinţei şi iau, ca să zic aşa, însuşi chipul Franţei; şi ne sînt dragi şi le evocăm aşa cum sînt, aşa cum erau, şi ne îndărătnicim cu ele, şi nu vrem să schimbăm nimic, pentru că înfăţişarea patriei ne e dragă cum ne e drag obrazul mamei.
Să ne fie, aşadar, îngăduit să vorbim de trecut ca de timpul de faţă. Acestea spuse, îl rugăm pe cititor să ţină seamă de ele şi trecem mai departe.
Jean Valjean ieşise repede din bulevard şi o luase razna pe străzi, făcînd cît mai multe ocoluri cu putinţă, întor-cîndu-se uneori brusc pe acelaşi drum, pentru ca să sa încredinţeze că nu era urmărit.
Manevra aceasta e caracteristică cerbului fugărit. Acolo unde urmele se pot întipări pe pămînt, manevra asta are între alte foloase şi pe acela că-i înşeală şi pe vînători şi pe cîini prin urmele învălmăşit aşezate. E ceea ce vînă-torii numesc „falsa întoarcere a vînatului în vizuina sa".
Era o noapte cu lună plină. Pe Jean Valjean nu-l stîn-jenea. Luna, care era încă foarte aproape de orizont, desena pe străzi pete mari de umbră şi lumină. Jean Valjean putea să se strecoare de-a lungul caselor şi zidurilor pe partea întunecoasă şi să cerceteze partea luminată. Poate că nu-i da prin gînd că partea întunecoasă scăpa cercetării sale. Totuşi, pe toate străduţele pustii din jurul străzii Poliveau rămase încredinţat că nu-l urmărea nimeni.
Cosette mergea fără să pună vreo întrebare. Suferinţele îndurate în primii şase ani ai vieţii îi strecuraseră în

fire o înclinare spre supunere desăvîrşila. De altfel – şi asupra acestei constatări vom mai avea prilejul să revenim – fără să-şi dea prea bine seama, se obişnuise cu ciudăţeniile bătrînului şi cu capriciile soartei. Şi pe urmă, lingă el se simţea în siguranţă.
Nici Jean Valjean nu ştia mai bine decît Cosette încotro mergea. Avea încredere în dumnezeu şi ea avea încredere în el. I se părea că ţine şi el de mînă pe cineva mai mare decît dînsul; avea impresia că e condus de o făptură nevăzută. încolo, n-avea nici un gînd hotărît, nici un plan, nici un proiect. Nici măcar nu era cu totul încredinţat că fusese Javert; şi, pe urmă, se putea să fi fost Javert, dar fără ca acesta să ştie că el e Jean Valjean. Nu era travestit ? Nu-l socoteau mort ? De cîteva zile se întîmplau totuşi unele lucruri care păreau ciudate. Pentru el era de-ajuns. Luase hotărîrea să nu se mai întoarcă în Casa Gorbeau. întocmai ca un animal alungat din culcuşul lui, căuta o gaură unde să se ascundă, pînă ce va găsi una în care să se adăpostească.
Jean Valjean făcu tot felul de ocoluri prin cartierul Mouffstard, care dormea ca pe vremea evului mediu, supu-nîndu-se semnalului de culcare; trecu în diferite feluri, prin manevre savante, din istrada Gensier în istrada Co-peau, din istrada Battoir-Saint-Victor în strada PuJts-I'Er-mite. Se pot găsi pe-acolo gazde, dar nici nu-i trecu prin gînd să intre undeva, socotind că nu e ceea ce-i trebuie, într-adevăr, nu se îndoia că, dacă cumva a fost urmărit, n-ar fi putut scăpa.
In clipa cînd sunau ceasurile unsprezece la Saint-Etienne du Mont tocmai trecea pe strada Pontoise, prin faţa localului comisariatului de poliţie, care se afla la numărul 14. Instinctul despre care am pomenit mai sus îl făcu, după cîteva clipe, să întoarcă capul. Văzu atunci foarte limpede, la lumina felinarului comisariatului, trei oameni care-l urmăreau foarte de-aproape, trecînd unul după altul pe sub acest felinar în partea întunecoasă a străzii.

Unul dintre ei intra în curtea comisariatului. I se pârii cu deosebire suspect cel ce mergea în frunte.
— Hai, micuţo ! îi spuse el Cosettei şi se grăbi să părăsească strada Pontoise.
Făcu un ocol, trecu prin spatele pasajului Patriarhilor, care era închis la ora aceea, o luă pe strada Epee-de-Bois şi pe strada Arbalete şi se pierdu pe strada Poştei.
Există acolo o răspîntie, unde e astăzi Colegiul Rollin, şi de unde începe strada Neuve-Sainte-Genevieve.
(Credem că nu mai e nevoie să spunem că strada Neuve-Sainte-Genevieve e o stradă veche şi că nici măcar la zece ani o dată nu trece vreo diligentă pe strada Poştei. Pe strada aceasta a Poştei locuiau prin veacul al XlII-lea nişte olari şi numele ei adevărat e rue des Pots. ')
Luna lumina puternic răspîntia. Jean Valjean se strecură sub umbra unei porţi, socotind că, dacă oamenii aceştia îl mai urmăreau, el o să-i poată vedea foarte bine cînd vor trece prin lumină.
In adevăr, nu trecuseră nici trei minute şi oamenii se arătară. Acum erau patru, toţi de statură înaltă, îmbrăcaţi cu redingote lungi cafenii, cu pălării rotunde şi cu nişte bîte mari în mînă. Erau tot atît de înfricoşători

prin statura lor înaltă şi prin pumnii lor enormi, ca şi prin mersul lor ameninţător pe întuneric. Ai fi spus că sînt patru năluci în haine de oraş. Stătură pe loc în mijlocul răspîntiei şi se strînseră laolaltă ca şi cum ar fi stat la sfat. Păreau nehotărîţi. Cel ce părea că-i conduce se întoarse şi arătă cu mîna în direcţia pe unde o luase Jean Valjean ; altul făcea impresia că arată cu oarecare încăpăţînare direcţia opusă. Cînd cel dintîi se întoarse din nou, lumina lunii îi căzu de-a dreptul pe faţă şi Jean Valjean îl recunoscu fără greş pe Javert.

1 Strada Oalelor.

*

II

DIN FERICIRE, PE PODUL AUSTERLITZ TREC CĂRUŢE

Jean Valjean nu mai avea nici o îndoială ; spre norocul iui, oamenii aceia se mai îndoiau încă. Se folosi de neho-tărîrea lor; ei pierdeau vremea, el o cîştiga. Ieşi de sub poarta unde se pitise şi-o apucă pe strada Poştei înspre Grădina Botanică. Cosette începuse să obosească. O luă în braţe şi aşa o duse mai departe. Nu trecu nimeni pe stradă, iar felinarele nu fuseseră aprinse, pentru că era lună.

Grăbi pasul.

In cîteva salturi ajunse la olăria Goblet, pe faţada căreia se putea citi foarte bine la lumina lunii vechea firmă :

A lui Goblet-fiul e fabrica asta : Cumpăraţi de-aici oale şi ulcele, Ghivece, cărămizi şi olane. Din inimă vindem oricui marfa noastră.

Lăsă în urmă strada Cheii, pe urmă fîntîna Saint-Victor, o luă de-a lungul Grădinii Botanice, pe uliţele joase, şi ajunse la chei. Acolo întoarse capul.

Pe chei nu era nimeni Străzile erau pustii. Nimeni în urma lui. Răsuflă.

Ajunse la podul Austerlitz.

Pe vremea aceea se mai plătea încă taxa de trecere.

Se duse la biroul vămii şi dădu un gologan.

— Doi gologani trebuie să plăteşti, zise invalidul care încasa taxele. Ai în braţe un copil care poate umbla. Plăteşte pentru amîndoi.

Plăti, cu părere de rău că trecerea lui dăduse loc la discuţie. Gînd fugi trebuie să te strecori.

O căruţă mare tocmai trecea podul peste Sena în acelaşi timp cu el, îndreptîndu-se ca şi dînsul spre malul drept. Asta îi fu de folos. Putu străbate astfel tot podul la umbra căruţei.

Pe la mijlocul podului, Cosette, simţindu-şi picioarele amorţite, spuse că vrea să meargă. O lăsă jos şi-o apucă din nou de mînă.

Trecînd dincolo de pod, văzu înaintea lui înspre dreapta nişte şantiere; porni într-acolo. Ca să ajungă însă acolo, trebuia să străbată un spaţiu destul de mare, descoperit şi luminat. Nu stătu mult pe gînduri. Cei care-l fugăreau îi pierduseră desigur urma, aşa încît Jean Valjean se socotea în afară de orice pericol. Era căutat, e drept, dar urma nu i-o găsiseră.

Intre două şantiere îngrădite cu ziduri se deschidea o ulicioară: strada Cbemin-Vert-Saint-Antoine. O stradă îngustă, întunecoasă, făcută parcă anume pentru el. înainte de-a o apuca pe acolo, mai întoarse o dată capul.

Din punctul unde se afla, vedea în toată lungimea lui podul Austerlitz.
Patru umbre tocmai treceau podul.
Umbrele erau cu spatele spre Grădina Botanică şi sa îndreptau spre malul drept.
Cele patru umbre erau cei patru oameni care-l urmăreau.
Jean Valjean simţi fiorii fiarei încolţite.
Ii mai rămînea o nădejde; că aceşti patru oameni nu se aflau încă pe pod şi nu-l zăriseră în clipa cînd trecuse cu Cosette de mînă prin marea piaţă luminată.
In cazul acesta, apucînd-o pe ulicioara din faţa lui, dacă izbutea să ajungă la şantiere, în bălţi, printre lanuri, prin locurile fără caise, ar fi putut să scape.
I se păru că o poate lua fără teamă pe ulicioara aceea liniştită şi porni într-acolo.

III

CERCETAŢI PLANUL PARISULUI DIN 1727

După vreo trei sute de paşi ajunse la punctul unde uliţa se bifurca. Se despărţea în două străzi, care o luau una la stînga, iar alta la dreapta. Jean Valjean avea

parcă înaintea lui cele două braţe ale unui Y. Pe unde s-o apuce ?
Fără să şovăie, o luă la dreapta.
De ce ?
Pentru că braţul din stînga ducea spre un cartier mărginaş, adică spre părţile locuite, iar braţul din dreapta ducea spre cîmp, deci spre locurile pustii.
Cu toate astea, nu mai mergea destul de repede. Mersul Gosettei încetinea şi mersul lui Jean Valjean.
O luă din nou în braţe. Cosette îşi puse capul pe umărul bătrînului şi nu suflă o vorbă.
El se întorcea din cînd în cînd şi se uita. Avea grijă să meargă tot mereu pe partea întunecoasă a străzii. In spatele lui strada era dreaptă. A doua şi a treia oară cînd întoarse capul nu văzu nimic; domnea o tăcere adîncă; îşi văzu de drum ceva mai liniştit. La un moment dat, întorcîndu-se din nou, i se păru că vede – în partea străzii pe uncie trecuse, departe, în întuneric – ceva care se mişca. Se repezi înainte, zorit, nădăjduind să găsească vreo străduţă laterală, s-o ia pe-acolo şi să-şi piardă încă o dată .urma.
Ajunse în dreptul unui zid.
Dar zidul acesta nu făcea cu neputinţă trecerea mai departe; era un zid ce mărginea o străduţă transversală în care dădea strada pe unde o luase Jean Valjean.
Şi de rîndul ăsta trebuia să se hotărască : s-o ia Ia dreapta. Străduţa se prelungea, frîngîndu-se, printre construcţii – sure şi şoproane – şi se termina cu o fundătură. Se vedea perfect fundătura; un perete alb, înalt.
Se uită spre stînga. Străduţa din partea asta era deschisă, iar la vreo două sute de paşi dădea într-altă stradă. In partea asta era scăparea.
In clipa cînd Jean Valjean voi s-o ia la stînga, ca să-ncerce s-ajungă în strada pe care-o întrezărea Ia capătul străduţei, văzu, la încrucişarea

străduţei cu strada aceea pe unde voia s-o apuce, un fel de matahală neagră stînd nemişcată acolo.

tra cineva, un bărbat care, fără îndoială, se postase acolo şi care, păzind drumul, aştepta.
Jean Valjean se dădu înapoi.
Punctul din Paris unde se afla Jean Valjean, situat între cartierul Saint-Antoine şi La Rapee, e unul dintre cele pe care lucrările noi l-au transformat cu totul – urî-{indu-l după unii, transfigurîndu-l după alţii. Plantaţiile, şantierele şi vechile clădiri au dispărut. Astăzi sînt acolo străzi late, noi, arene, circuri, hipodromuri, staţii de căi ferate, închisoarea Mazas; într-un cuvînt, progresul cu corectivele lui.
Acum o jumătate de veac, în graiul popular obişnuit, întemeiat numai pe tradiţii – care se încăpâţînează să-i spună Institutului „Cele patru naţiuni"', iar Operei Comice „Feydeau"2 – locul unde ajunsese Jean Valjean se numea „Petit-Picpus"3. Poarta Saint-Jacques, poarta Paris, bariera Sergenţilor4, Porcherons5, Galiote, Cele-stins, Capucins, Mail, La Bourbe, l'Arbre-de-Cracovie6, la Petite-Pologne, le Petit-Picpus – sînt numele Parisului de altădată, dăinuind peste cel nou. Memoria poporului veghează asupra acestor rămăşiţe ale trecutului.
Petit-Picpus, care de altfel a avut o existenţă mărginită şi n-a fost niciodată altceva decît un început de cartier, avea aproape înfăţişarea monahală a unui oraş spaniol. Drumurile erau prea puţin pietruite, străzile
1 Colegiu înfiinţat Ia mijlocul secolului al XVII-lea. In secolul al XVII-Iea, Colegiul celor patru naţiuni adăpostea studenţi bursieri din cele patru provincii anexate : Flandra, Alsacia, Roussillon şi Piemont.
2 Numele unei străzi din Paris. Intre această stradă şi Bulevardul Italienilor se înaltă clădirea Operei Comice.
3 Una din congregaţiile ordinului franciscan, care îşi avea centrul în cartierul Picpus din Paris.
4 La marginea Parisului căile de acces erau pe atunci închise cu porţi sau bariere. Sub regimul feudal „sergenţii" erau soldaţii de poliţie în sărcinaţi să execute sentinţe.
5 Vechi sat din nord-estul Parisului, cuprins mai tîrziu, în secolul al XlX-Iea, în raza acestuia.
6 Copacul Cracoviei, un castan din grădina Palais-Roya! – fostul palat «1 lui Richelieu – numit astfel în secolul al XVlII-lea în semn de sim patie a parizienilor faţă de Polonia împărţită.

aveau prea puţine case. In afară de cîteva străzi despre care vom vorbi, totul era ruină şi singurătate. Nu exista nici o dugheană, nu se vedea nici o trăsură; pe ici pe colo, cîte o luminare aprinsă Ia ferestre şi toate luminile stinse după ora zece. Grădini, mănăstiri, şantiere, băltoace, cîteva case joase şi ziduri înalte cît casa.

Aşa era cartierul ăsta în secolul trecut. Revoluţia îl bruftuise zdravăn. Edilitatea republicană îl dărîmase, îl pustiise, îl ciopîrţise. Se făcuseră acolo depozite de dărî-mături. Acum treizeci de ani cartierul începuse să dispară sub pospăiala construcţiilor noi. Astăzi a pierit cu totul. Petit-Picpus, a cărui urmă n-a fost păstrată de nici un plan actual, e destul de limpede menţionat, în planul din J727, tipărit la Paris de Denis Thierry, strada Saint-Jacques, în faţa străzii du Plâtre şi la Lyon de Jean Girin, cu firma Â la Prudence strada Merciere. Petit-Picpus avea ceea ce am numit noi un Y de străzi, alcătuit din strada Chemin-Vert-Saint-Antoine, desfăcută în două ramificaţii, cea din stînga purtînd numele de stradela Picpus, iar cea din dreapta numele de strada Polon-ceau. Cele două ramificaţii ale lui Y erau unite la vîrf printr-o linie. Linia aceasta se numea strada Droit-Mur. Strada Polonceau se termina acolo; stradela Picpus mergea mai departe şi urca pînă-n Piaţa Lenoir. Venind dinspre Sena şi ajungînd la capătul străzii Polonceau, aveai în stînga strada Droit-Mur, cotind brusc în unghi drept, în faţă zidul acestei străzi, iar la dreapta o prelungire trunchiată a străzii Droit-Mur fără ieşire, numită fundătura Genrot.
Acolo era Jean Valjean.
Aşa cum am spus, zărind matahala neagră ce sta de pază în colţul unde strada Droit-Mur se întîlnea cu stradela Picpus, Valjean dădu înapoi. De bună seamă, fantoma aceea îl pîndea.
Ce să facă ?
No mai avea vreme să se întoarcă. Cei ce se mişcau în umbră, la oarecare distanţă în spatele lui, erau fără îndoială Javert şi oamenii lui. Javert ajunsese probabil

Ia începutul străzii la al cărei capăt se afla Jean Valjean. Favert, de bună seamă, cunoştea acest mic labirint şi-şi uase toate măsurile de prevedere, trimi'tînf! pe unul dintre oamenii săi să păzească ieşirea. Presupunerile astea, care păreau cu totul întemeiate, se învolburară îndată, ca o mînă de praf luată pe neaşteptate de vînt, în mintea chinuită a lui Jean Valjean. Cercetă fundătura Genrot; era închisă. Cercetă stradela Picpus; şi acolo era o sentinelă. Vedea figura aceea întunecată care se desprindea neagră pe caldarîmul alb, scăldat de lună. Să înainteze însemna să cadă în mîna omului aceluia. Să se întoarcă însemna să cadă în mîna lui Javert. Jean Valjean se simţea prins ca într-o plasă care se strîngea încetişor. Se uită la cer cu disperare.

IV

ÎNCERCĂRI DE SCĂPARE

Pentru a înţelege ceea ce va urma e nevoie să ne închipuim cu exactitate stradela Droit-Mur şi cu deosebire unghiul lăsat la stînga atunci cînd ieşeai din strada Polonceau ca să intri pe stradela asta. Stradela Droit-Mur era pe partea dreaptă aproape în întregime mărginită, pînă în ulicioara Picpus, de case cu aspect sărăcăcios ; pe stînga, o singură clădire cu înfăţişare severă, compusă din mai multe corpuri de case, creşteau cu cîte un etaj sau două, pe măsură ce se apropiau de stradela Picpus; aşa încît clădirea asta, foarte înaltă înspre stradela Picpus, era

joasă de tot înspre strada Polonceau/ Acolo, în unghiul de care am pomenit, se micşora atît de mult, încît nu mai rămînea decît un zid. Zidul ăsta nu se sfîrşea chiar în stradă, ci forma un fel de colţ foarte turtit, ascuns, prin cele două unghiuri ale lui, celor doi observatori care s-ar fi aflat unul în strada Polonceau iar altul în strada Droit-Mur.

Pornind de la cele două unghiuri ale colţului, zidul se prelungea pe strada Polonceau pînă la casa cu numărul 49, iar pe strada Droit-Mur, unde era mult mai scurt, pînă la clădirea întunecată despre care am vorbit şi al cărei calcan îl tăia, făcînd astfel în stradă încă un colţ turtit. Calcanul acesta avea un aspect întunecat; nu se vedea pe el decît o singură fereastră sau, mai exact, două obloane căptuşite cu o tablă de zinc, totdeauna închise.
înfăţişarea locului pe care-l descriem aici este de-o riguroasă exactitate şi va trezi fără îndoială o amintire foarte limpede în mintea foştilor locuitori ai cartierului.
Colţul turtit era acoperit în întregime de ceva ce părea o poartă uriaşă şi dărăpănată. Era o vastă îmbinare de scînduri perpendiculare, cele de sus mai late decît cele de jos, legate prin nişte fîşii lungi de fier, puse de-a curmezişul. Intr-o parte se afla o intrare de dimensiuni obişnuite şi care nu fusese aşezată acolo de mai mult de cincizeci de ani.
Un tei îşi întindea ramurile pe deasupra acestei porţi, iar zidul era acoperit de iederă în partea dinspre strada Polonceau.
In primejdia care-l pîndea pe Jean Valjean, clădirea asta întunecată, care-i părea nelocuită şi singuratică, îl ispitea. O cercetă repede cu privirea. îşi spunea că, dacă ar izbuti să intre acolo, ar fi poate salvat. Avu de la început un gînd şi o speranţă.
In partea din mijloc a faţadei acestei clădiri, spre strada Droit-Mur, la toate ferestrele tuturor etajelor erau nişte jgheaburi vechi de plumb. Diversele ramificaţii ale burlanelor, care mergeau de la un burlan central la toate aceste jgheaburi, desenau pe faţadă un fel de copac. Ţevile acestea ramificate cu o mulţime de coturi imitau acele ramuri uscate de viţă de vie care se răsuceau pe faţadele fermelor de altădată.
Acest spalier ciudat, cu crengi de tinichea şi de fier, a fost cel dintîi lucru care i-a atras atenţia lui Jean Valjean. O rezemă pe Gosette de un stîlp, spunîndu-i să nu scoată o vorbă şi alergă spre locul unde burlanul atjn-

gea caldarîmul. Poate va izbuti în vreun fel să sarâ pe-acolo şi să intre în casă. Dar burlanul era stricat, nu mai era bun de nimic şi abia se mai ţinea în zid. De altminteri, toate ferestrele acestei clădiri tăcute erau zăbrelite cu drugi groşi de fier, pînă şi mansardele de la acoperiş. Şi pe urmă, luna lumina din plin această faţadă, iar omul care o vedea din capătul străzii l-ar fi zărit pe Jean Valjean încercînd să se caţăre pe ea. In sfîrşit, ce era de făcut cu Cosette ? Cum ar fi putut s-o ridice la înălţimea unei case cu trei etaje ?

Renunţă să se mai agate de burlan şi se tîrî de-a lungul zidului, ca să se întoarcă în strada Polonceau.
Cînd ajunse la colţul unde o lăsase pe Cosette, băgă de seamă că acolo nu putea fi văzut de nimeni. Era ferit, aşa cum am spus, de toate privirile, din oricare parte ar fi venit. Afară de asta, era în întuneric. In sfîrşit, acolo erau două porţi. Poate va izbuti să le spargă. Zidul deasupra căruia vedea teiul şi iedera dădea fără îndoială în vreo grădină, unde o să poată cel puţin să se ascundă, deşi copacii nu înfrunziseră încă, şi să-şi petreacă acolo restul nopţii.
Vremea trecea. Trebuia să se grăbească.
Dibui la poarta boltită şi băgă de seamă numaidecît că era zăvorîtă pe dinăuntru şi pe dinafară.
Se apropie de cealaltă poartă mare cu mai multă speranţă. Era groaznic de dărăpănată; însăşi imensitatea ei o făcea mai puţin rezistentă; scîndurile erau putrezite, legăturile de fier, din care n-au mai rămas decît trei, erau ruginite. I se păru cu putinţă să pătrundă prin îngrădirea asta şubredă.
Se uită mai atent şi băgă de seamă că poarta nu era chiar o poartă. Nu avea nici balamale, nici vopsea, nici broască, nici deschizătură la mijloc. Legăturile de fier o străbăteau de la un capăt la altul fără întrerupere. Prin crăpăturile scîndurilor putu să întrezărească nişte pietre de zidărie şi nişte bolovani cimentaţi grosolan, pe care trecătorii îi mai puteau vedea acum zece ani. Descurajat,

îşi mărturisi că această aşa-zisă poartă era pur şi simplu căptuşeala de lemn a unei clădiri de care era lipită. Era lesne să scoţi o scîndură, dar te pomeneai în faţa unui zid.

I

UN LUCRU CARE N-AR FI CU PUTINŢA LA LUMINA GAZULUI AERIAN

In clipa aceea, începu să se audă la o oarecare depărtare un zgomot surd şi cadenţat. Jean Valjean cuteză să arunce o privire dincolo de colţul străzii. Din strada Polonceau ieşise o patrulă de şapte sau opt soldaţi. Vedea cum le străluceau baionetele. Veneau spre el.
Soldaţii, în fruntea cărora deosebea statura înaltă a lui Javert, înaintau încet şi cu grijă. Se opreau destul de des. Se vedea bine că cercetau cu atenţie toate colţurile zidurilor, toate porţile şi ulicioarele.
Era, fără nici o îndoială, o patrulă obişnuită, pe care Javert o întîlnise şi căreia îi poruncise să-l urmeze.
Cele două ajutoare ale lui Javert mergeau printre soldaţi.
Aşa cum umblau, şi cu opririle pe care le făceau, le trebuia vreun sfert de oră pînă să ajungă la locul unde se afla Jean Valjean. Fu o clipă cumplită. Abia cîteva minute îi mai despărţeau pe Jean Valjean de acea prăpastie înfiorătoare care i se deschidea în faţă pentru a treia oară. Iar ocna nu

era de data asta numai şi numai ocnă, ci era pierderea pentru vecie a Cosettei; cu alte cuvinte, o viaţă care se asemăna cu lăuntrul unui mormînt.
Nu mai era cu putinţă decît un singur lucru.
Spre deosebire de alţi oameni, despre Jean Valjean s-ar fi putut spune că purta cu el doi desagi: într-unui avea cugetul unui sfînt, iar în celălalt priceperea de temut a unui ocnaş. Scotocea într-unui sau în celălalt după împrejurări.

După cum ne amintim, între alte felurite îndemînări, trecea, datorită numeroaselor lui evadări de la ocna din Toulon, drept' meşter în arta neobişnuită de a se ridica fără scară, fără sprijin, numai prin puterea muşchilor şi proptindu-se în ceafă, în umeri, în şolduri şi în genunchi, abia ajutîndu-se de rarele ieşituri ale pietrei, pe unghiul drept al unui zid, la nevoie pînă la înălţimea celui de-al şaselea etaj; măiestrie care a făcut atît de înspăimîn-tător şi de vestit colţul curţii Conciergerie' din Paris, pe unde scăpase acum vreo douăzeci de ani condamnatul Battmolle.
Jean Valjean măsură cu ochii zidul deasupra căruia vedea un tei. Era înalt de vreo optsprezece picioare2. Colţul pe care-l făcea cu faţada clădirii celei mari era astupat în partea de jos cu o construcţie de formă triunghiulară, ridicată parcă anume ca să ferească locul acela prea bine adăpostit de pîngărirea trecătorilor. Această umplere preventivă a colţurilor era foarte des întrebuinţată pe străzile Parisului.
Construcţia avea o înălţime de aproape cinci picioare. Din vîrful ei şi pînă pe zid nu mai erau decît patrusprezece.
Zidul era acoperit cu piatră netedă, fără grinzi.
Greutatea era Cosette. Cosette-nu ştia să se caţere pe un zid. S-o părăsească ? Jean Valjean nici nu se gîndea. S-o ia cu el – cu neputinţă.
Ca să facă astfel de ascensiuni neobişnuite, omul are nevoie de toate puterile lui. Cea mai neînsemnată povară i-ar muta centrul de greutate şi l-ar trînti la pămînt.
I-ar trebui o frînghie. Jean Valjean n-avea. Unde să găsească o frînghie, la miezul nopţii, pe strada Polon-ceau ? Să fi avut un regat, cu siguranţă că Jean Valjean l-ar fi dat în clipa aceea pentru o frînghie.
Toate împrejurările extreme au o străfulgerare a lor, care uneori ne orbeşte, iar alteori ne iluminează.
1 închisoare pe insula Cite de pe Sena.
2 O veche măsură franceză, egală cu 0,3248 m.

Privirea deznădăjduită a lui Jean Valjean întîlni stîlpul felinarului din fundătura Genrot.
In vremea aceea pe străzile Parisului nu existau becuri de gaz. O dată cu căderea nopţii se aprindeau lămpile, puse din loc în loc, şi care erau stinse şi coborîte cu ajutorul unei funii ce trecea strada de la un trotuar la celălalt şi era vîrîtă în jgheabul stîlpului. Soripetele pe care ss înfăşură

funia era închis sub lampă într-un dulăpior de fier, a cărui cheie o avea lampagiul şi însăşi funia era apărată pînă la o înălţime oarecare de un înveliş de metal.
Jean Valjean, cu energia celui ce luptă pe viaţă şi pe moarte, trecu strada dintr-o săritură, intră în fundătură, forţă broasca dulăpiorului cu vîrful cuţitului şi după o clipă se întoarse lîngă Cosette. Avea la el o funie.
Aceşti oameni întunecaţi, care trăiesc de azi pe mîine, în luptă cu destinul, nu stau pe gînduri.
Am arătat că în noaptea aceea felinarele nu erau aprinse. Cel din fundătura Genrot era aşadar stins, ca toate celelalte, şi puteai trece pe lîngă el fără să bagi de seamă că lampa nu era la locul ei.
Toate acestea – ora, locul, întunericul, îngrijorarea lui Jean Valjean, mişcările lui neobişnuite, acel du-te-vino – începeau s-o neliniştească pe Cosette. Orice alt copil în locul ei ar fi început de -mult să ţipe. Ea se mărgini să-l tragă pe Jean Valjean de pulpana hainei. Se auzea din ce în ce mai limpede zgomotul patrulei care se apropia.
— Tată – spuse ea încet – mi-e frică ! Cine vine
de-acolo ?
— Ssst! răspunse nenorocitul. E doamna Thenardier.
Cosette tresări. El adăugă :
— Să nu scoţi o vorbă! Lasă-mă pe mine! Dacă ţipi
sau dacă plîngi, doamna Thenardier, care te pîndeşte, vine
să te ia.
Apoi, fără să se grăbească, dar şi fără să piardă vremea, cu o precizie hotărîtă şi cu mişcări scurte, cu atît mai admirabile în clipa aceea cu cît Javert şi patrula lui puteau să se ivească dintr-un moment într-altul, îşi desfăcu cravata, o trecu împrejurul trupului Cosettei pe sub

subsuori-, avînd grijă să mu o va'tăme, prinse cravata de un capăt al funiei, cu ajutorul acelui nod pe care marinarii îl numesc nod de rîndu'nică, luă celălalt capăt al funiei între dinţi, îşi scoase ghetele şi ciorapii pe care îi azvîrli peste zid, se sui pe construcţia de moloz şi începu să se ridice pe colţul dintre zid şi faţadă, cu tot atîta dibăcie şi siguranţă de parcă ar fi avut o treaptă sub călcîie şi sub coate.
(Nu se scursese nici jumătate de minut şi era în genunchi sus, pe zid.
Gosette îl privea uluită, fără să scoată o vorbă. Cuvintele Iui Jean Valjean şi numele doamnei Thenardier o îngheţaseră.
Auzi deodată vocea lui Jean Valjean, care îi strigă, destul de încet de altfel:
— Lipeşte-te de perete !
II ascultă.
— Să nu scoţi o vorbă şi să nu-ţi fie frică ! urmă Jean
Valjean.
Ea se simţi deodată ridicată de la pămînt.
Pînă să-şi dea seama ce e cu ea, era sus pe zid.
Jean Valjean o apucă, o puse în spinare, îi luă amîn-două minutele în mîna lui stingă, se culcă pe burtă şi merse de-a buşelea de-a lungul zidului pînă la capăt. Aşa cum îşi închipuise, acolo se afla o clădire al cărei acoperiş

pleca de la înălţimea împrejmuirii de lemn şi cobora pînă foarte aproape de pămînt, pe un plan uşor înclinat, care atingea teiul.
întâmplarea era fericită, pentru că în partea asta zidul era cu mult mai înalt decît spre stradă. Jean Valjean întrezărea sub el pămîntul, la o mare distanţă.
Tocmai ajunsese la planul înclinat al acoperişului şi nu se despărţise bine de creasta zidului, cînd o larmă cumplită îi vesti sosirea patrulei. Se auzea glasul tunător al lui Javert:
— Scotociţi fundătura ! Strada Droit-Mur e păzită şi
ulicioara Picpus de asemenea. îmi pun capul că e în fun
dătură.

Soldafii se repeziră în fundătura Genrot.
Jean Valjean se lăsă să alunece de-a lungul acoperişului ; ajunse tot tinînd-o pe Cosette pînă în dreptul teiului şi sări la pămînt. Fie de teamă, fie de curaj, Cosette nu scosese o vorbă. Avea numai mîinile puţin zdrelite.

VI
ÎNCEPUTUL UNEI ENIGME

Jean Valjean se afla într-un fel de grădină foarte întinsă, de formă neobişnuită, într-una din acele grădini triste făcute parcă să fie privite pe timp de iarnă şi noaptea. Grădina asta de formă lunguiaţă avea o alee de plopi înalţi în fund, arbori destul de stufoşi prin colţuri şi un spaţiu gol în mijloc, unde se afla un singur copac foarte mare, apoi vreo cîţiva arbori fructiferi răsuciţi şi zbîrliţi ca nişte mărăcini mari, răzoare cu legume, straturi cu pepeni, ale căror clopote de sticlă străluceau sub lună, şi un puf părăginit. Se găseau ici-colo bănci de piatră, acoperite cu muşchi negru. Aleile erau drepte şi mărginite cu arbuşti mici şi întunecaţi. Jumătate din alei erau năpădite de iarbă, iar un putregai verzui acoperea restul.
Jean Valjean avea lîngă el clădirea de pe al cărei acoperiş coborîse o grămadă de surcele şi, în spatele surcelelor, stătea lipită de perete o statuie al cărei chip mutilat nu mai era decît o mască fără formă, ce apărea neclar în întuneric.
Clădirea era un fel de ruină în care se puteau deosebi odăi dărîmate, dintre care una, plină ochi, părea să fie folosită drept magazie.
Clădirea cea mare din strada Droit-Mur, care făcea colţul pe strada Prepus, avea două faţade în formă de echer ce dădeau spre grădină. Aceste faţade erau pe dinăuntru şi mai tragice încă decît pe din afară. Toate ferestrele aveau gratii. Nu se zărea acolo nici o lumină. La etajele de sus se aflau streşini înaintate, ca ia închisori. Una din-

ire faţadele astea îşi arunca umbra asupra celeilalte şi o lăsa apoi să cadă peste grădină, ca un linţoliu negru şi nesfîrşit. Nu se mai zărea vreo altă casă. Fundul grădinii se pierdea în ceaţă şi în noapte. Cu toate astea, deosebeai într-acolo, nelămurit, ziduri care se întretăiaţi, ca şi cum ar mai fi fost şi alte grădini dincolo, precum şi acoperişurile joase de pe strada Polonceau.

Nu se poate închipui un loc mai sălbatic şi mai singuratic decît grădina aceea. Era pustie, ceea ce era uşor de înţeles din pricina orei ; dar nu părea ca locul să fi fost făcut pentru ca să treacă cineva pe-acolo, fie şi la amiază.
Prima grijă a Iui Jean Valjean fusese să-şi găsească ghetele şi să se încalţe, iar apoi să intre cu Cosette în magazie. Cel care evadează nu se socoteşte niciodată îndeajuns de ascuns. Fetiţa, care se gîndea mereu la doamna Thenardier, îi împărtăşea instinctul de a se adăposti cît mai bine cu putinţă.
Cosette tremura şi se strîngea Iîngă el. Se auzea zgo-moful asurzitor al patrulei care scotocea fundătura şi strada, se auzeau cum puştile se loveau de pietre, ordinele pe care Javert la dădea paznicilor puşi de el, precum şi sudălmile lui, amestecate cu vorbe care nu se înţelegeau de loc.
După un sfert de ceas, învălmăşeala aceea furtunoasă începu să se îndepărteze. Jean Valjean nici nu mai răsufla.
Pusese mîna uşor pe mîna Gosettei.
De altfel, singurătatea în care se afla era atît de neaşteptat de liniştită, încît gălăgia aceea îngrozitoare, atît de violentă şi atît de apropiată, nu o tulburase cîtuşi de puţin. Parcă zidurile acelea ar fi fost ridicate cu pietrele surde despre care vorbeşte scriptura.
Deodată, în mijlocul acelei linişti adînci, se ridică un nou zgomot; un zgomot ceresc, divin, blînd, pe atît de fermecător, pe cît fusese celălalt de groaznic. Era un imn care ieşea din beznă, o minune de rugă şi armonie în tăcerea întunecată şi înfricoşătoare a nopţii; voci de femei,

dar voci alcătuite totodfafl din glasuri neprihănite de fecioare şi din glasuri nevinovate de copii, voci de dincolo de lume, care seamănă cu acelea pe care noif-născufi le mai aud încă, şi cei ce trag să moară încep să le audă. Cîntecul acesta venea din clădirea întunecată care domina grădina. In clipa în care larma demonilor se îndepărta, s-ar fi spus că un cor de îngeri se apropia în umbră. Cosette si Jean Valjean căzură în genunchi. Nu ştiau ce era, nu ştiau unde se găseau, dar simţeau amîndoi, bărbatul şi copilul, pocăitul şi cel nevinovat, că trebuiau să îngenunche. Vocile acelea erau şi mai ciudate pentru că nu împiedicau clădirea de a părea goală. Era ca un cîntec supranatural într-o casă nelocuită.
Pe cînd vocile acelea cînfau, Jean Valjean nu se mai gîndea ia nimic. Nu mai vedea noaptea. Vedea un cer albastru. I se părea că simte cum i se deschid acele aripi pe care le avem cu toţii înăuntrul nostru. Cîntecul se stinse. Poate că ţinuse multă vreme. Jean Valjean n-ar fi putut-o spune. Ceasurile de extaz nu ţin niciodată mai mult decît o clipă.
Totul se cufundase din nou în tăcere. Nimic nu se mai auzea în stradă; nimic în grădină. Se topise atît ceea ce ameninţa, cît şi ceea ce liniştea. Pe creasta zidului, vîntul bătea în cele cîteva fire de iarbă uscată, făcînd un zgomot uşor şi lugubru.

VII

URMAREA ENIGMEI

Vîntul nopţii începuse să sufle, semn că puteau fi ceasurile unu sau două. Biata Cosette nu spunea nimic. Jean Valjean socoti că adormise, pentru că

se aşezase pe jos, alături, şi-şi sprijinise capul de el. Se aplecă şi o privi. Cosette avea ochii mari deschişi şi un aer gînditor, care-! duru pe Jean Valjean.
546

încă tremura.
— Ţi-e somn ? spuse Jean Valjean.
— Mi-e foarte frig, îi răspunse ea.
După o clipă îl întrebă :
— Ea e tot acolo ?
— Cine ? spuse Jean Valjean.
— Doamna Thenardier.
Jean Valjean uitase mijlocul de care se slujise ca s-o facă pe Gosette să nu scoată o vorbă.
— Aş! spuse el. A plecat. Nu-ţi mai fie teamă de
nimic !
Fetiţa suspină, ca şi cum i s-ar fi luat o piatră de pe inimă.
Pe jos era umed, magazia era deschisă din toate părţile, vîntul sufla clipă cu clipă tot mai rece. Omul îşi scoase redingota şi o înveli pe Cosette.
— Aşa ţi-e mai puţin frig ? întrebă el.
— O, da, tăticule !
— Bine, aşteaptă-mă o clipă ! Mă întorc.
Ieşi din ruină şi merse de-a lungul clădirii celei mari, în căutarea unui adăpost mai bun. Dădu de uşi, dar erau închise.*La toate ferestrele de la parter erau zăbrele.
îndată ce trecu de colţul interior al clădirii, băgă de seamă că se apropia de nişte ferestre boltite de unde văzu venind oarecare lumină. Se ridică pe vîrful picioarelor şi se uită printr-una dintre ferestre. Toate dădeau într-o sală destul de spaţioasă, pardosită cu lespezi mari, plină de arcade şi stîlpi, unde nu se zăreau decît o licărire slabă şi umbre întunecoase. Licărirea venea de la un opaiţ aprins într-un colţ. Sala era pustie şi nu se zărea înăuntrul ei nici o mişcare. Cu toate astea, uitîndu-se mai bine, i se păru că vede pe jos, pe pardoseală, ceva care părea acoperit cu un linţoliu şi aducea a formă omenească. Era ceva culcat cu faţa în jos, pe piatră, cu braţele încrucişate, nemişcat ca un mort. După un fel de şarpe care se tîra
547

pe pardoseală s-ar fi spus că forma asta sinistră avea, legată de gît, o funie.
întreaga sală era scăldată în negura locurilor abia luminate, care sporeşte groaza.
Jean Valjean spunea adeseori după aceea că, deşi prin multe privelişti funebre îi trecuse viata, niciodată nu văzuse totuşi ceva care să-i îngheţe mai mult sîngele în vine, ceva mai înspăimîntător decît făptura aceea enigmatică, îndeplinind nu ştiu ce mister necunoscut în bezna locului aceluia. Era groaznic să-ţi închipui că acel ceva era poate un corp mort, dar încă şi mai groaznic să te gîndeşti că mai era poate viu.
Avu curajul să-şi lipească fruntea de geam, pentru a vedea dacă acel ceva avea să se mişte sau nu. Degeaba rămase astfel o vreme care i se păru

nesfîrşită; forma întinsă aco'o nu făcea nici o mişcare. Deodată, însă, se simţi cuprins de o spaimă nemaipomenită şi o luă la fugă. începu să alerge spre magazie, fără a îndrăzni să se uite înapoi. I se părea că, de-ar fi întors capul, ar fi văzut făptura aceea mergînd în urma lui cu paşi mari şi dînd din mîini.
Ajunse gîfîind la lumină. I se tăiau genunchii, sudoarea îi curgea pe spinare.
Unde se afla ? Cine şi-ar fi putut închipui un asemenea cavou în mijlocul Parisului ? Ce era oare casa aceea ciudată ? Clădire plină de mistere nocturne, care chema sufletele în umbră, cu voci de înger, şi cînd veneau, le înfăţişa deodată acea apariţie înfiorătoare, care le făgăduia să le deschidă poarta încîntătoare a cerului, dar le deschidea poarta groaznică a mormîntului! Şi totuşi, asta era o casă ca toate casele, cu număr la poartă I Nu visa. Dar avea nevoie să-i atingă pietrele cu degetul ca să poată crede acest lucru.
Răceala nopţii, teama, neliniştea şi emoţiile serii î! copleşiră. Frigurile îl cuprinseră şi toate gîndurile i se ciocneau în minte necontenit.
Se apropie de Cosette. Dormea.

VIII
ENIGMA CREŞTE
Fetifa îşi pusese capul pe o piatră şi adormise. Se aşeză lîngă ea şi începu s-o privească. încetul cu încetul, pe măsură ce se uita la ea, se liniştea, şi spiritul lui îşi redo-bîndea libertatea.
Infelegea limpede adevărul care avea să stea de acum încolo la temelia vieţii lui, şi anume că atîta vreme cît o va avea lîngă el, n-are să aibă nevoie de nimic decît pentru ea, şi nici frică nu-i va fi de nimic, decît din pricina ei. Nici măcar nu simţea că-i e foarte frig, după ce-şi scosese haina ca s-o acopere pe Cosette.
Gu toate astea, cu toată visarea în care căzuse, auzea de la o vreme un zgomot ciudat. Era ca şi cum cineva ar fi scuturat un clopoţel. Zgomotul acesta venea din grădină. Se putea auzi limpede, cu toate că era slab. Semăna cu acea muzică vagă pe care o fac tălăngile vitelor noaptea la păşune.
Zgomotul acesta îl făcu pe Jean Valjean să se întoarcă. Se uită şi văzu că era cineva în grădină.
Printre clopotele de sticlă care acopereau pepenii mergea o făptură care semăna cu un om ce se ridica, se apleca şi se oprea, cu mişcări regulate, ca şi cum ar fi tîrît sau ar fi aşternut ceva pe jos. Făptura asta părea că şchioapătă.
Jean Valjean tresări scuturat de veşnicul fior al celor oropsiţi. Totul li se pare duşmănos şi vrednic de bănuială. Se feresc de zi pentru că pot fi văzuţi, şi de noapte pentru că pot fi surprinşi. Adineauri tremura pentru că grădina era pustie, acum tremura pentru că era cineva în ea.
Căzu dintr-o teamă închipuită într-o teamă adevărată, îşi spuse că poate Javert şi copoii lui nu plecaseră, că fără-ndoială lăsaseră în stradă oameni care să ia seama, că omul acesta, dacă avea să-l găsească în grădină, va cere ajutor, va striga şi-l va da pe mîna poliţiei, O luă

uşor în braţe pe Cosette care dormea şi o duse în spatele unui maldăr de mobile vechi, scoase din uz, în ungherul cel mai din fund al magaziei. Cosette nu se mişcă.
Se uită de-acolo cu luare-aminte la făptura din pepe-nărie. Era ciudat că zgomotul clopoţelului însoţea toate mişcările omului. Cînd se apropia, se apropia şi zgomotul ; cînd se depărta, zgomotul se depărta şi el; dacă făcea o mişcare grăbită, un sunet tremurat însoţea mişcarea ; cînd se oprea, înceta şi zgomotul. Părea, fără doar şi poate, că clopoţelul acela era legat de om. Dar ce putea oare să însemne asta ? Ce fel de om era acesta de care atîrna un clopoţel ca de-un berbec sau ca de-un bou ?
Pe cînd îşi punea întrebările acestea, atinse mîinile Cosettei. Erau de gheaţă.
— Vai, dumnezeule.' spuse eJ.
O chemă cu glasul scăzut :
— Cosette!
Ea nu-şi deschise ochii. O scutură cu putere. Nu se trezi.
— N-o fi murit ? spuse el şi se ridică deodată, cutremurat din creştet pînă-n tălpi.
Gele mai îngrozitoare gînduri îi trecură de-a valma prin minte. Sînt clipe în care cele mai groaznice presupuneri ne cuprind ca o haită de furii şi năpustesc cu putere hotarele minţii noastre. Cînd e vorba de cei pe care îi iubim, grija noastră născoceşte toate nebuniile. îşi aduse aminte că somnul sub cerul liber, într-o noapte friguroasă, poate ucide.
Cosette, palidă, zăcea la pămînt la picioarele lui fără să facă o mişcare.
Ii ascultă răsuflarea. Respira încă, dar răsuflarea ei i se părea slabă, gata să se oprească.
Cum s-o încălzească ? CUTI s-o trezească ? Orice alt
gînd i se şterse din minte. Năuc, dădu buzna afară din
ruină. Trebuia neapărat ca, în mai puţin de un sfert de
ceas, Cosette să fie culcată într-un pat, în faţa unui foc.

IX
OMUL CU CLOPOŢELUL
Se duse de-a dreptul Ia omul din grădină. Ţinea în mînă fişicul cu monede de argint, pe care-l purta în buzunarul vestei.
Omul sta cu capul în jos şi nu-I văzu venind. Făcu cîţiva paşi mai mari şi fu lîngă el.
Jean Vaijean îl întîmpină strigînd :
— O sută de franci!
Omul avu o tresărire şi ridică ochii.
— Cîştigi o sută de franci – reluă Jean Vaijean –
dacă mă găzduieşti în noaptea asta.
Luna lumina din plin faţa îngrozită a Iui Jean Vaijean.
— Ia te uită, dumneata eşti, moş Madeleine! spuse
omul.
Numele ăsta, rostit astfel în acel ceas întunecat, în acel loc necunoscut şi de un om necunoscut, îl făcu pe Jean Vaijean să dea înapoi.

La toate s-ar fi aşteptat, numai Ia asta nu. Cel care îi vorbea era un moşneag adus de spate şi şchiop, îmbrăcat aproape ca un ţăran, şi care avea la genunchiul stîng un genuncher de piele, de care atîrna un clopot destul de mare. Faţa nu i se vedea pentru că era în umbră.
Omul îşi scoase pălăria din cap şi spuse tremurînd •
— Vai, doamne I Cum de te găseşti aici, rnoş Made
leine ? Pe unde ai intrat, îsuse Hristoase ! Parc-ai căzut
din cer! Nu e nici o îndoială că de-ai să pici vreodată
de undeva, apoi de-acoîo ai să pici. Şi în ce hal eşti!
N-ai cravată, n-ai pălărie, n-ai haină pe dumneata. Şti:
că cineva care nu te-ar cunoaşte s-ar speria de-a bine-
lea ? Doamne dumnezeule, nu cumva sfinţii şi-au pierdut
minţile ? Dar cum ai intrat aici ?
Vorbea pe nerăsuflate. Vorbea cu sfătoşenia celor de la ţară, în care nu e nimic neliniştitor. Toate astea fuseseră spuse cu un amestec de mare uimire şi de cumsecădenie naivă.
551

— Cine eşti dumneata ? Şi ce e cu casa asta ? întrebă
Jean Valjean.
— Ei, doamne, asta e prea de tot! rosti moşneagul. Eu
sînt acela căruia i-ai dat de lucru aici, şi casa e aceea
unde mi-ai găsit de lucru. Ce, nu mă mai cunoşti ?
— Nu, spuise Jean Valjean. Dar cum se face că mă
cunoşti dumneata ?
— Mi-ai scăpat viaţa, spuse omul.
Se întoarse; o rază de lumină îi desena profilul şi Jean Valjean îl recunoscu pe bătrînul Fauchelevent.
— Ah – spuse Jean Valjean – dumneata eşti ? Da, te
cunosc.
— A dat dumnezeu I grăi bătrînuJ pe un ion de im
putare.
— Ce faci aici ?
— Uite, îmi acopăr pepenii.
Bătrînul Fauchelevent ţinea într-adevăr în mină, în clipa în care îl oprise Jean Valjean, o rogojină de paie pe care tocmai o întindea peste pepeni. De un ceas de cînd era în grădină avusese vreme să acopere cîteva straturi. Operaţia asta îl silea să facă acele mişcări neobişnuite pe care le văzuse Jean Valjean din magazie.
Urmă :
— Mi-am spus : cerul e senin, la noapte o să îngheţe.
Dacă aş pune o plăpumioară pe pepeni ? Şi – adăugă
el, privindu-l pe Jean Valjean şi rîzînd cu poftă – ce
naiba, dumneata ar fi trebuit să faci la fel! Dar cum
de-ai ajuns aici ?
Jean Valjean, văzînd că omul acesta îl cunoaşte cel puţin sub numele de Madeleine, deveni prudent. Punea întrebare după întrebare. Lucru ciudat, rolurile păreau să se fi schimbat. El, nepoftitul, era acela care întreba.
— Şi ce rost are clopoţelul ăsta pe care îl ai la

genunchi ?
— Asta ? răspunse Fauchelevent. E ca să mă oco
lească.

— Cum ca să te ocolească ?
Bătrînul Fauchelevent făcu cu ochiul, cu un aer care nu se poate descrie.
— Vai, doamne ! Dar în casa asta nu sînt decît femei!
Şi printre ele multe fete tinere. Se pare că aş fi periculos
dacă m-ar întîlni. Clopoţelul le dă de ştire. Gînd vin eu,
ele pleacă.
— Ce e casa asta ?
— Ei, ştii bine.
— Nu, nu ştiu.
— Doar dumneata mi-ai găsit locul ăsta de grădinar.
— Spune-mi ca şi cum n-aş şti nimic.
— Ei bine, află că e mănăstirea Petit-Picpus.
Jean Valjean îşi aduse aminte. Intîmplarea, adică providenţa, îl aruncase în mănăstirea din cartierul Saint-Antoine, unde bătrînul Fauchelevent, beteag după accidentul cu căruţa, fusese primit după recomandaţia sa, cu doi ani în urmă. Spuse şi el, ca şi cum şi-ar fi vorbit sie însuşi:
— Mănăstirea Petit-Picpus!
— Dar, la urma urmei – urmă Fauchelevent – cum
naiba ai făcut să intri aici, moş Madeleine ? Degeaba eşti
un sfînt, că eşti şi bărbat, şi bărbaţii nu intră niciodată
aici.
— Şi totuşi eşti şi dumneata aici.
— Nu sînt decît eu.
— Cu toate astea – rosti Jean Valjean – trebuie să
rămîn.
— Doamne, dumnezeule! strigă Fauchelevent.
Jean Valjean se apropie de moşneag şi spuse cu o voce gravă :
— Moş Fauchelevent, ţi-am scăpat viaţa.
— Eu mi-am adus cel dintîi aminte, răspunse Fauche
levent.
— Ei bine, poţi să faci pentru mine astăzi ceea ce am
făcut eu pentru dumneata altădată.
Fauchelevent apucă între mîinile sale bătrîne, zbîrcite şi tremurătoare, cele două mîini puternice ale lui Jean Val-

jean şi rămase cîteva clipe aşa, ca şi cum n-ar fi putut să vorbească. In sfîrşit, rosti:
— Vai! Ar fi o binecuvîntare cerească dacă aş putea
să-ţi fac şi eu un bine! Eu să-ţi scap viaţa ? Domnule
primar, cere-i ce vrei bătrînului dumitale î
Moşneagul fu transfigurat de o bucurie înălţătoare. Chipul îi strălucea.
— Ce vrei să fac ? urmă el.
— Am să-ţi explic. Ai o odaie ?
— Am o baracă ferită, acolo, pe după ruina vechii

mănăstiri, într-un ungher pe care nu-l vede nimeni. Sînt
trei camere.
Baraca era, într-adevăr, atît de bine ascunsă în spatele ruinei şi atît de bine aşezată ca să n-o zărească nimeni, încît Jean Valjean nici n-o văzuse.
— Bine, spuse Jean Valjean. Acum îţi cer două lucruri.
— Ce anume, domnule primar?
— Mai întîi, să nu spui nimănui ceea ce ştii despre
mine. In al doilea rînd, să nu cauţi să afli mai mult
decît ştii.
— Cum vrei. Ştiu că nu poţi să faci decît fapte cinstite
şi că ai fost întotdeauna omul lui dumnezeu. Şi apoi,
dumneata m-ai trimis aici. Te priveşte. Sînt al dumitale.
— S-a făcut. Acum vino cu mine. Mergem să luăm
copilul.
— Ah, spuse Fauchelevent. E şi un copil!
Nu mai adăugă nici un cuvînt şi-l urmă pe Jean Valjean ca un cîine pe stăpînul lui. Peste mai puţin de o jumătate de ceas, Cosette, care se îmbujorase din rţou la faţă la dogoarea unui foc bun, dormea în patul bătrînului grădinar. Jean Valjean îşi pusese iarăşi cravata şi redingota şi-şi găsise pălăria pe care o azvîrlise peste zid. In vreme ce Jean Valjean îşi îmbrăca haina, Fauchelevent îşi scosese genuncherul cu clopoţel, care, prins într-un cui, lîngă un coş de paie, împodobea acum peretele.
Cei doi bărbaţi se încălzeau stînd la masă. Fauchelevent adusese o bucată de brînză, pîine neagră, o sticlă de vin,

două pahare, şi bătrînul îi spunea lui Jean Valjean, punîn-du-i mîna pe genunchi:
— Vai, moş Madeleine i Nu m-ai recunoscut din prima clipă ! Scapi viaţa oamenilor şi după aceea îi uiţi ! Nu e frumos! Ei îşi amintesc de dumneata, iar dumneata eşti un ingrat.

CAPITOL IN CARE SE EXPLICA CUM JAVERT ŞI-A PIERDUT VREMEA IN ZADAR

Intîmplările acestea, pe care pînă acum le-am văzut numai dintr-o singură latură, se desfăşuraseră în împrejurările cele mai simple.
în noaptea zilei în care Javert îl aresta pe Jean Valjean la căpătîiul Fantinei, acesta evada din închisoarea municipală de la Montreuil-sur-mer, iar poliţia bănui că ocnaşul fugit se îndreptase spre Paris. Parisul e un puhoi în care totul se pierde; ca într-un vîrtej al mării, totul dispare în acest vîrtej al lumii. Nici o pădure nu-l ascunde mai bine pe om ca mulţimea. Fugarii de tot felul o ştiu. Se duc la Paris ca şi cum s-ar duce să se dea la fund ; sînt unele dări la fund care te scapă. O ştie şi poliţia, şi de-asta caută la Paris ceea ce a pierdut într-altă parte, îl căută aici pe fostul primar de la Montreuilisur-mer. Javert fu chemat la Paris ca să dea lămuriri în folosul cercetărilor. într-adevăr, Javert fu de mare ajutor în prinderea lui Jean Valjean. Rîvna şi inteligenţa lui Javert cu prilejul acesta îl izbiră pe Chabouillet, care era secretar la prefectură sub contele Angles. Chabouillet, care îl mai ajutase de altfel pe Javert, îl numi pe inspectorul de la Montreuil-sur-mer pe lîngă poliţia din Paris. Aici, Javert ştia să se facă necesar în diferite feluri şi – trebuie 3-o spunem, cu toate

că expresia pe care o vom întrebuinţa pare neaşteptată pentru astfel de servicii – în chip onorabil.

Nu se mai gîndi ia Jean Vaijean – cîinii aceştia, mereu Ia vînătoare, uită de iupui de ieri pentru lupul de azi – pînă în decembrie 1823, cînd îi căzu în mînă un jurnal, lui, care nu citea niciodată ziare; dar, ca monarhist, Javert ţinuse să cunoască amănuntele intrării triumfale în Bayonne a „principelui generalisim". Abia sfîrşise de citit articolul care-l interesa, cînd numele lui Jean Vaijean din josul unei pagini îi atrase luarea-aminte. Jurnalul vestea că ocnaşul Jean Vaijean murise şi publica faptul acesta în termeni atît de siguri, încît Javert nu mai avu nici o îndoială. Se mărgini să spună : ,,Acolo-i temniţa cea bună". Apoi zvîrli ziarul şi nu se mai gîndi la asta.
După cîtva timp, prefectura departamentului Seine-et-Oise transmise prefecturii poliţiei din Paris o notă privitoare la răpirea unui copil, care se petrecuse Ia Montfer-meil în împrejurări deosebite. Nota spunea că o fetiţă de vreo şapte-opt ani, care fusese încredinţată de maică-sa unui hangiu din partea locului, fusese furată de un necunoscut ; pe fetiţă o chema Cosette şi era copilul unei femei decăzute, anume Fantine, moartă la spital, nu se ştie nici unde, nici cînd. Nota asta trecu pe sub ochii lui Javert şî-l făcu să cadă pe gînduri.
Numele Fantinei îi era bine cunoscut. îşi amintea că Jean Vaijean îl făcuse, pe el, Javert, să bufnească în rîs, cînd i-a cerut un răgaz de trei zile ca să plece în căutarea copilului făpturii aceleia. îşi aduse aminte că Jean Vaijean fusese arestat la Paris în clipa în care Se suia în diligenta de Montfermeil. Cîteva indicii dăduseră de bănuit pe atunci că se suia poate pentru a doua oară în diligenta aceea şi că mai făcuse în ajun o primă plimbare, dar numai prin împrejurimile satului acela, deoarece în sat nu fusese văzut. Ce căuta în ţinutul Montfermeil ? Nimeni nu putuse ghici. Javert înţelegea abia acum. Acolo se găsea fata Fantinei. Jean Vaijean se dusese 3-0 caute. Dar fata aceea fusese furată de un necunoscut. Cine putea fi necunoscutul ? Să fi fost Jean Vaijean ? Dar Jean Vaijean murise. Fără să spună nimănui nimic, Javert luă

diligenta din fundătura la Pianchette şi se duse la Mont-fermeil.
Se aştepta să găsească acolo lumină, dar nu găsi decît întuneric.
In primele zile cei doi Thenardier fuseseră furioşi şi trăncăniseră. Dispariţia Ciocîrliei făcuse vîlvă în sat. S-au născocit la repezeală tot felul de versiuni ale poveştii care pînă la urmă fu aceea a răpirii unui copil. Aşa luă naştere nota poliţiei. Cu toate astea, după ce-i trecu necazul, The'nardier, cu instinctul lui fără greş, înţelese foarte repede că nu e niciodată folositor să atragi atenţia procurorului regal şi că plîngerile iui cu privire la „răpirea" Cosettei aveau ca prim rezultat fixarea ochilor ageri ai justiţiei asupra lui şi asupra multor afaceri tulburi pe care le făcuse. Primul lucru pe care bufniţele vor să-! ocolească e să li se aducă o lumînare. Şi, mai întîi, cum o să se descurce el în privinţa celor o mie cinci sute de franci pe care-i primise ? Aşadar, -schimbă macazul, astupă gura nevesti-si şi făcu pe miratul cînd i se mai vorbi de „copilul furat". Nu

pricepea nimic; fără îndoială că s-a plîns în clipa în care i s-a răpit atît de repede mititica lui dragă, pe care din duioşie ar fi vrut s-o mai ţină vreo două-trei zile, dar că „bunicul" fetei venise s-o ia, cum era de altfel firesc. Spunea „bunicul", pentru că făcea impresie bună. Sosind la Montfermeil, Javert căzu tocmai aisupra acestei versiuni. „Bunicul" îi făcea să dispară pe Jean Valjean.
Javert înfipse totuşi cîteva întrebări, ca pe nişte sonde, în povestea lui Thenardier :
— Cine era bunicul şi cum îl chema ?
Thenardier răspunse simplu :
— E un agricultor bogat. I-am văzut legitimaţia. Mi
se pare că-l cheamă Guillaume Lambert.
Lambert e un nume de om cumsecade. Javert se întoarse la Paris.
„Jean Valjean a murit de-a binelea – îşi spuse el – şi eu sînt un nătărău."

începu să uite povestea asta, cînd, prin martie 1824., auzi vorbindu-se despre un personaj ciudat, care locuia în parohia Saint-Medard şi era poreclit „cerşetorul care dă de pomană". Se spunea că personajul acesta ar fi un rentier, al cărui nume nu-l ştia nimeni precis şi care trăia singur, cu o fetiţă de opt ani, care habar n-avea de nimic,, decît că venea de la Montfermeil. Montfermeil ! Cuvîntul acesta se întorcea iar şi iar, şi–I făcea pe Javert să ciulească urechea. Un bătrîn cerşetor în slujba poliţiei, un fost ţîrcovnic, căruia personajul acela îi dădea de pomană, mai adăugă vreo cîteva amănunte. Rentierul acesta era un sălbatic, nu ieşea niciodată decît seara, nu vorbea cu nimeni, numai cu cei săraci uneori, şi nu se lăsa domesticit. Purta o redingotă galbenă, groaznică la vedere, care făcea cîteva milioane, fiindcă era toată căptuşită cu bilete de bancă. Hotărît lucru, asta aţîţă curiozitatea lui Javert. Ca să-l vadă de aproape pe acest rentier de pomină, şi fără să-l sperie, se îmbrăcă într-o bună zi cu zdrenţele ţîroovnicului şi luă locul unde bătrînul copoi se aşeza în fiecare seară pe vine, cîntîndu-şi psalmii pe nas şi spionînd printre rugăciuni.
In sîîrşit, „individul suspect" veni în faţa lui Javert travestit în acest chip şi-i dădu de pomană. In clipa aceea, Javert ridică fruntea, şi lovitura pe care o primi Jean Valjean părîndu-i-se că-l recunoaşte pe Javert c primi şi Javert părîndu-i-se că-l recunoaşte pe Jean Valjean.
Dar întunericul ar fi putut să-l înşele. Moartea lui Jean Valjean era oficială ; lui Javert îi rămîneau îndoieli, şi încă grave; dar cînd se îndoia, Javert, omul ce! scrupulos, nu punea mîna în gît nimănui.
îşi urmări omul pînă la hardughia Gorbeau şi o făcu să vorbească pe batrînă, ceea ce nu era greu. Bătrîna îi confirmă cele auzite despre redingota căptuşită cu milioane şi-i povesti întîmplarea cu biletul de o mie de franci. Văzuse ! Pusese mîna ! Javert luă o odaie cu chirie. Chiar în aceeaşi seară se şi instala în ea. Se puse sa tragă cu urechea la uşa chiriaşului misterios, nădăjduind să-i audă

glasul, dar Jean Valjean îi zărise luminarea prin gaura cheii şi zădărnicise socoteala spionului, păstrînd tăcerea.

A doua zi, Jean Valjean îşi lua tălpăşiţa. Dar zgomotul monedei de cinci franci, pe care o lăsă să cadă, fu simţit de bătrînă, care, auzind cum zăngănesc banii, îşi închipui că voia să se mute şi se grăbi să-i dea de ştire lui Javert. Noaptea, pe cînd Jean Valjean ieşea din casă, Javert îl aştepta în dosul arborilor de pe bulevard, dimpreună cu doi oameni.
Javert ceruse întăriri de la prefectură, dar nu spusese numele insului pe care nădăjduia să-l prindă. Era taina lui; o păstrase din trei pricini: mai întîi, pentru că cea mai mică indiscreţie putea să dea de gîndit lui Jean Valjean ; apoi, pentru că a pune mîna pe un vechi ocnaş evadat şi socotit drept mort, pe un condamnat pe care registrele justiţiei îl trecuseră odinioară pentru totdeauna „printre răufăcătorii cei mai periculoşi", era un succes măreţ pe care cei vechi din poliţia pariziană desigur că nu aveau să-l lase unui nou-venit ca Javert, iar acesta se temea să nu-i ia ocnaşul; în sfîrşit, pentru că lui Javert, care era un artist, îi plăcea neprevăzutul. Nu putea suferi izbînzi de care îţi baţi joc trîmbiţîndu-le cu mult înainte. Ii plăcea să-şi pregătească în umbră capodoperele şi să le dea apoi în vileag dintr-o dată.
Javert îl urmărise pe Jean Valjean din copac în copac, apoi din colţ de stradă în colţ de stradă, fără să-l piardă din ochi nici o clipă. Tocmai în momentele în care Jean Vaijean se credea mai în siguranţă, ochiul lui Javert era asupra lui.
De ce Javert nu-l aresta pe Jean Valjean? Pentru că tot se mai îndoia.
Trebuie să ne amintim că pe vremea aceea poliţia nu era tocmai de capul ei; o stingherea presa liberă. Cîteva arestări arbitrare date la iveală de ziare avuseseră răsunet pînă în cele două Camere şi intimidaseră prefectura. Să atentezi la libertatea individuală era un fapt grav. Agenţii se temeau să nu se înşele; prefectul îi trăgea la răspundere ; o greşeală însemna destituirea. îşi închipuie oricine

efectul pe care l-ar fi făcut la Paris această scurtă notiţă reprodusă de douăzeci de ziare :
,,îeri, un bunic bătrîn cu părul alb, rentier respectabil, care se preumbla cu nepoţica luii în vîrstă de opt ani, a fost arestat şi dus la închisoarea prefecturii sub cuvînt că ar fi un ocnaş evadat 1"
Afară de asta, trebuie s-o mai spunem o dată : Javert avea scrupulele lui. Sfaturile conştiinţei sale se adăugau la sfaturile prefectului; se îndoia cu adevărat.
Jean Valjean îi întorcea spatele şi mergea prin întuneric.
Tristeţea, neliniştea, tulburarea, copleşeala, această nouă nenorocire de a fi silit să fugă noaptea şi să caute un adăpost în Paris, pentru Cosette şi pentru el, nevoia de a-şi potrivi pasul după pasul unui copil – toate astea schimbaseră, chiar fără voia lui, înfăţişarea lui Jean Valjean şi îl îmbătrîniseră în aşa măsură, încît poliţia însăşi, încarnată în Javert, putea să se înşele, şi se înşelă. Neputinţa de a se apropia de el prea mult, haina lui de învăţător bătrîn venit din emigraţie, declaraţia lui Thenardier care-l făcea bunic, în sfîrşit, convingerea tuturor că murise ca ocnaş – se adăugau toate la îndoielile lui şi se îndesau în mintea lui Javert.
La un moment dai, îi trecu prin gînd să-i ceară să se legitimeze. Dar dacă omul acela nu era nici Jean Valjean, şi dacă nu era nici un bătrîn rentier

cinstit şi cumsecade, poate că era un găligan amestecat adînc şi iscusit în urzeala întunecată a fărădelegilor pariziene, vreun periculos şef de bandă, care făcea pomeni pentru a-şi ascunde alte talente, aşa cum se obişnuia. Avea spioni, complici, adăposturi unde fără îndoială că se refugia. Toate aceste ocoluri pe care le făcea pe străzi arătau că nu era un simplu om de treabă. A-l aresta prea repede însemna să ,,tai găina cu ouă de aur". Ge-l costa să aştepte ? Javert era sigur că n-avea să-i scape. îşi vedea de drum, aşadar, destul de nedumerit, punîn-du-şi sute de întrebări cu privire la acest personaj misterios.
560

Abia tîrziu, în strada Pontoise, datorită luminii puternice a unei cîrciumi, îl recunoscu fără doar şi poate pe Jean Valjean.
Sînt în lumea asta două fiinţe care tresar din adîncuri : mama care-şi găseşte copilul şi tigrul care-şi găseşte prada. Javert tresări acum din adîncuri.
După ce-l recunoscu fără putinţă de îndoială pe Jean Valjean, pe ocnaşul temut, îşi aduse aminte că nu. erau decît trei şi ceru întărituri comisarului de poliţie din strada Pontoise. Cînd trebuie să apuci un băţ cu ţepi îţi pui mănuşi.
Această întîrziere, cît şi staţionarea la răspîntia Rollin, ca să se înţeleagă cu poliţiştii, erau cît p-aci să-l facă să-i piardă urma. Ghici însă repede că Jean Valjean ar fi vrut să pună gîrla între el şi vînători. Lăsă capul în jos şi se gîndi, ca un copoi care pune nasul la pămînt, să se asigure că era pe drumul cel bun. Javert, cu instinctul lui puternic şi fără greş, merse drept spre podul Austerlitz. O întrebare pusă paznicului de pod îl lămuri. „N-ai văzut un om cu o fetiţă ?" „L-am pus să plătească doi gologani", răspunse taxatorul. Javert ajunse pe pod tocmai bine pentru a vedea de partea cealaltă a apei pe Jean Valjean cu Cosette de mînă, trecînd printr-un loc luminat de lună. II văzu apucînd pe strada Chemin-Vert-Saint-Antoine; se gîndi la fundătura Genrot aşezată acolo ca o trapă şi la singura ieşire a străzii Droit-Mur, pe ulicioara Picpus. îşi aisigură poziţiile înaintate ; trimise în grabă, pe un drum ocolit, pe unul dintre poliţişti, ca să păzească ieşirea. Opri o patrulă care se întorcea la postul Arsenalului şi o puse să-l însoţească. In astfel de partide soldaţii sînt „atuuri". De altfel, se ştie că pentru a-i veni de hac unui mistreţ trebuie să fii vînător priceput şi să ai cîini mulţi. După ce-şi luă toate aceste măsuri şi îl simţi pe Jean Valjean prins între fundătura Genrot la dreapta, poliţistul lui la stînga şi el, Javert, în urmă, trase pe nas niţel tabac.
561

Apoi îşi începu jocul. Avu o clipă de încîntare drăcească, îşi lăsă omul în voie, ştiind că îl are în mînă, dar dorind să întîrzie cît mai mult clipa arestării, fericit să-l simtă prins şi sa-l vadă liber, învăluindu-l cu privirea, ca păianjenul care lasă musca să se zbată şi ca pisica şireată care lasă şoarecele să încerce să fugă. Ghearele şi unghiile au senzualitatea lor monstruoasă : e frămîntarea mocnită a animalului prins în cleştele lor. Ce

poate fi mai gustos decît această înnăbuşire! Javert era în culmea fericirii. Ochiurile plasei lui erau
trainic legate. Era sigur de izbîndă; nu avea altceva de
făcut decît să strîngă gheara, întovărăşit cum era, fie numai şi gîndul că Jean Val-
jean ar fi putut să se împotrivească era cu neputinţă de
admis, oricît de energic, de puternic şi de deznădăjduit
ar fi fost el.
Javert înainta încet, măsurfnd şi scotocind în drumul său prin toate coifurile de stradă, de parcă ar fi fost buzunarele unui pungaş.
Cînd ajunse în mijlocul pînzei lui de păianjen, musca – ia-o de unde nu-i! îşi poate închipui oricine necazul lui. întrebă sentinela pe care o pusese în dreptul străzilor Droit-Mur şi Picpus; poliţistul nu se mişcase de la postul lui, dar nu-l văzuse trecînd pe cel urmărit.
Se întîmplă uneori ca un cerb să scape, cu toate că haita e năpustită asupra iui. In cazul acesta, vînătorii încercaţi nu ştiu ce să mai spună. Duvivier, Ligniville şi Desprez rămîn cu gura căscată. Intr-o astfel de împrejurare nefericită Artonge' a strigat: „Nu e un cerb, e un vrăjitor". Javert ar fi strigat bucuros acelaşi lucru.
Dezamăgirea lui se împleti într-o clipă din deznădejde şi rnînie.
' Duvivier, Ligniville, Desprez, Artonge – vfnători vestiţi din prima Jumătate a secolului al XIX-!ea, autori de tratate cinegetice. 562

•*

Cu siguranţă că Napoleon a făcut greşeli în războiul din Rusia, Alexandru în războiul din Indii, Cezar în războiul din Africa, Girus în războiul din Sciţia şi Javert în campania lui împotriva lui Jean Valjean. Poate că a greşit atunci cînd nu l-a recunoscut pe fastul ocnaş din prima clipă. Cea dintîi privire aruncată ar fi trebuit să-i ajungă. A făcut rău că nu a pus pur şi simplu mîna pe el cînd erau în hardughie. A făcut rău că nu l-a arestat cînd l-a recunoscut, cu siguranţă, în strada Pontoise. Â făcut rău cînd s-a oprit să se sfătuiască cu ajutoarele sale la lumina lunii, la răspîntia Rollin; sfaturile, bineînţeles, sînt folositoare şi e bine să-ţi cunoşti şi să pui întrebări acelor cîini care merită crezare. Dar niciodată nu se poate spune că vînătorul a luat prea multe măsuri cînd vînează animale năbădăioase ca lupii şi ocnaşii. Javert, ocupîndu-se prea mult să-i pună cîinii pe urme, atrăsese luarea-aminte a animalului, făcîndu-l să simtă că e urmărit şi punîndu-l pe fugă. Făcuse rău, mai ales, de îndată ce i-a dat de urmă în dreptul podului Auster-îitz, că începuse acel joc nemaipomenit şi copilăros cu un astfel de om. Se socotise mai puternic decît era şi-şi închipuise că putea să se joace de-a şoarecele cu un leu. Se socotise prea slab atunci oînd crezuse nimerit să-şi mai ia ajutoare. Precauţiune fatală şi pierdere de vreme de mare preţ. Javert făcuse toate greşelile astea, cu toate că era unul dintre spionii cei mai pricepuţi şi mai corecţi din cîţi au existat vreodată. Era, în toată puterea cuvîn-tului, ceea ce se cheamă în termeni vînătoreşti un copoi de rasă. Dar cine poate să fie perfect ?
Marii strategi au şi ei clipele lor de orbire.
Adesea greşelile mari sînt ca frînghiile groase; făcute dintr-o mulţime de fire. Luaţi un cablu fir cu fir, luaţi în parte toate micile motive hotărîtoare,

le veţi da la o parte unul după altul, spunînd: numai atît? Impletiţi-le, suciţi-le împreună şi vor ieşi lucruri uriaşe, şi anume : Atila
553

care şovăie între Marcian în răsărit şi Vaientinian în apus1, Hanibal care întîrzie la Capua 2, Danton care adoarme la Arcis-sur-Aube3.
Oricum ar fi fost, Javer.t nu-şi pierdu însă capul în clipa în care îşi dădu seama că Jean Valjean îi scăpa din mînă... Sigur că ocnaşul evadat nu putea fi departe, puse paznici, orîndui curse, vicleşuguri şi cutreieră cartierul toată noaptea. Primul lucru pe care-] văzu fu dezordinea felinarului a cărei funie fusese tăiată. Semnul acesta preţios îi încurcă însă toate cercetările în fundătura Gen-rot. Sînt în fundătura aceasta ziduri destul de joase, care dau în grădini a căror împrejmuire ocupă suprafeţe necultivate, foarte mari. Desigur că Jean Valjean fugise pe-acolo. Fapt e că de-ar fi intrat mai adînc în fundătura Genrot, şi poate că ar fi făcut-o, Jean Valjean ar fi fost pierdut. Javert cercetă grădinile şi terenurile acelea ca şi cum ar fi căutat un ac.
1 Marcian, Vaientinian al Ill-lea – împăraţi romani la mijlocul se. colului al V-Iea ; primul, al Imperiului de răsărit ; celălalt, al Imperiu lui de apus. Atila, căpetenia hunilor instalaţi fn cîmpia panonică, ame ninţa ambele imperii şi mai ales pe cel de apus, dar Vaientinian al Ill-lea, după înfrfngerea hunilor tn cîmpiile catalanice, obţinu bună voinţa lui Atila, făgăduindu-i drept soţie pe sora sa, Honorina.
2 După victoriile din nordul Italiei şi din Etruria, Hanibal ocoli Roma şi se îndreptă spre regiunea oraşului Neapole, unde cuceri cetatea Capua ;
iernă acolo, ducînd cu trupele sale o viaţă de petreceri ; în acest timp, romanii se întăreau şi se pregăteau să atace Cartagina.
3 Pe timpul dictaturii iacobine, Danton, devenit contrarevoluţionar, a stat mai mult la Arcis-sur-Aube, unde îşi cumpărase proprietăţi, dezinte-resîndu-se de primejdiile care ameninţau Franţa şi dezaprobînd măsurile Comitetului salvării publice împotriva duşmanilor republicii.
In zorii zilei, lăsă de pază doi oameni isteţi şi se întoarse la prefectura poliţiei, ruşinat ca un copoi care ar fi fost prins de un hoţ.

CUPRINSUL

ttt

wmimk

Pag.

Victor Hugo
LES MISfîRABLES
Crnest Flammarion, editeur
Paris 1926

CLASICII LITERATURII UNIVERSALE
VICTOR
HUGO
MIZERABILII
în romîneşte de
LUCIA DEMETRIUS si TUDOR MĂINESCU Nofe explicative de N. N. CQNDEESCU

EDITURA DE STAT PENTRU LITERATU

RA Şl ARTĂ,

CAfiTEA A ŞASEA
PETIT-PICPUS
l ULICIOARA PICPUS, NUMĂRUL 62
Acum o jumătate de veac nimic nu semăna mai mult cu o poartă obişnuită care închide un gang ca poarta cu numărul 62 din ulicioara Picpus. Poarta asta, de obicei întredeschisă în felul cel mai îmbietor, lăsa să se vadă două lucruri, care n-au în ele nimic prea funebru: o curte împrejmuită cu ziduri acoperite de viţă şi chipul unui portar care leneveşte. Deasupra zidului din fund se zăreau arbori înalţi.
Cînd curtea era înveselită de o rază de soare, cînd portarul era înveselit de un pahar de vin, era greu să treci prin faţa numărului 62 din ulicioara Picpus fără să-ţi dea prin gînd ceva vesel. Cu toate astea, întrevedeai şi un loc întunecat.
Pragul zîmbea, dar casa se ruga şi plîngea.
Dacă izbuteai, ceea ce nu era de loc lesne, să treci pragul – lucru cu neputinţă aproape pentru toată lumea, pentru că exista un „deschide-te, Sesame !" ' pe care trebuia să-I ştii – dacă, după ce treceai pragul, intrai Ia dreapta într-o sală mică de unde începeau nişte trepte strînse între doi pereţi şi atît de înguste încît nu avea loc să treacă decît o singură persoană, dacă nu te înfricoşa spoiala galbenă ca penele scatiului cu bordura cafenie, care acoperea scara asta, dacă te încumetai s-o urci, coteai o dată, de două ori şi ajungeai Ia primul etaj pe un coridor unde
1 Formulă magică din povestea arabă Ali-Baba şl cei patruzeci de hoţi (1001 de nopţi), prin care hoţii şi, după dînşii, Ali-BaSa făceau să se mişte lespedea de la intrarea unei peşteri cu

vopseaua galbenă şi dunga cafenie de jos te urmăreau cu o stăruinţă liniştită. Scara şi coridorul erau luminate de două ferestre frumoase. Coridorul făcea o cotitură şi se tntuneca. Dacă ajungeai după colţ, dădeai după cîţiva paşi de o uşă cu atît mai tainică cu cît nu era închisă. O împingeai şi te găseai într-o odăiţă de vreo şase picioare, pătrată,

pardosită cu piatră, spălată, curată, rece, tapetată cu hîrtie cu floricele verzi de un franc jumătate sulul. Lumina zilei, albă şi mată, venea printr-o fereastră mare împărţită în ochiuri mici, care era la stînga şi ţinea cît toată lărgimea odăii. Dacă te uitai, nu vedeai pe nimeni; dacă ascultai, nu auzeai nici un pas şi nici un murmur de voce omenească. Peretele era gol; camera nu era mobilată ; nu exista în ea nici măcar un scaun.
Dacă te uitai mai bine, vedeai pe perete, în faţa uşii, o gaură pătrată, fiecare latură măsurînd cam un picior, cu zăbrele de fier, negre, încrucişate, noduroase, solide, care formau pătrate, aproape cît nişte ochiuri de împletitură, mai mici decît o şchioapă şi jumătate. Floricelele verzi--ale hîrtiei de pe perete ajungeau liniştite şi în ordine pînă la zăbrelele acestea de fier, dar fără ca atingerea iunebră să le înfricoşeze şi să le ameţească. Dacă am presupune că o fiinţă vie ar fi fost atît de slabă încît sâ încerce să intre şi să iasă prin această gaură pătrată, ar îi împiedicat-o totuşi grilajul. Nu lăsa să treacă trupul, dar în schimb lăsa să treacă privirea, adică spiritul. S-ar părea că cei de-acolo se gîndiseră şi la asta, deoarece o dublaseră cu o fîşie îngustă de tinichea, vîrîtă în perete ceva mai în spate şi străpunsă de mii de găuri, mai mărunte decît acelea ale unei strecurători. în josul acestei plăci era făcută o deschizătură întru totul la fel cu aceea a unei cutii de scrisori. La. dreapta acestei găuri zăbrelite atîrna sfoara unei sonerii.
Dacă trăgeai de sîoara aceea, suna un clopoţel şi se auzea o voce, atît de apropiată de tine încît te făcea să tresari.
— Cine e acolo? întreba vocea.
Era un glas de femeie, un glas blînd, atît de blînd încît era lugubru.

Şi aici era un cuvînt magic pe care trebuia să-l ştii. Dacă nu-l ştiai, vocea tăcea şi peretele îşi redobîndea liniştea, ca şi cum de partea cealaltă ar fi fost întunecimea înfricoşătoare a mormîntului.
Dacă ştiai cuvîntul, glasul se auzea iar :
— Intraţi la dreapta.
Vedeai abia atunci, la dreapta, în faţa ferestrei, o uşă cu geamuri, vopsită în cenuşiu, deasupra căreia se afla un cadru tot cu geam. Apăsai pe clanţă, deschideai uşa şi încercai întru totul aceeaşi impresie pe care ai fi avut-o dacă ai fi intrat la un spectacol, într-o lojă zăbrelită, mai înainte ca zăbrelele să se tragă la o parte şi lustrele să se aprindă. Te aflai, într-adevăr, într-un fel de lojă de teatru în care lumina zilei abia ajungea prin uşa cu geamuri, o încăpere strîmtă, mobilată cu două scaune vechi şi cu o rogojină uzată, adevărată lojă cu marginea îndeajuns de înaltă ca să te poţi rezema şi pe care se afla o tăbliţă de lemn negru. Loja asta era zăbrelită, dar nu cu zăbrele de lemn aurit ca la operă, ci cu nişte drugi de fier, monstruoşi, împletiţi groaznic şi fixaţi în perete prin lipituri uriaşe, care semănau cu nişte pumni închişi.
După cîteva minute, privirea începea să se obişnuiască cu acea lumină chioară de pivniţă şi încerca să străbată grilajul, dar nu trecea dincolo de el decît cu vreo cîteva şchioape. Intîlnea acolo o barieră făcută din obloane negre, prinse şi întărite de bîrne de lemn vopsite în galben, ca turta dulce. Obloanele astea erau făcute din lame lungi şi înguste şi acopereau toată lărgimea grilajului. Erau întotdeauna închise. După

cîteva clipe, se auzea o voce care te chema din dosul obloanelor şi-ţi spunea :
— Sînt aici, ce vreţi de la mine ?
Era vocea fiinţei iubite ; uneori vocea pe care o adorai. Nu vedeai pe nimeni. Abia auzeai zgomotul unei răsuflări. Ţi se părea că e un glas care îţi vorbeşte de dincolo de mormînt. Dacă îndeplineai anumite condiţii cerute, ceea ce se întîmpla rar, atunci o lamă îngustă de la un oblon ţi se deschidea în faţă şi glasul devenea arătare. In spatele grilajului, în spatele oblonului, zăreai, atît cît îţi îngăduiau zăbrelele, un cap din care nu se vedeau decît gura şi

bărbia ; restul era acoperit cu un văl negru. întrezăreai un văl de călugăriţă şi o formă abia distinctă, acoperită cu un giulgiu negru. Capul îţi vorbea, dar nu te privea şi nu-ţi zîmbea niciodată.
Lumina zilei, care venea din spate, cădea în aşa fel, încît capul acela îl vedeai alb, iar el te vedea întunecat. Lumina asta era un simbol.
Ochii se cufundau totuşi cu nesaţ în acea deschizătură care se făcuse, în locul acela închis pentru toate privirile. O lumină tulbure învăluia forma aceea înveşmîntată în doliu. Ochii străbăteau această lumină tulbure, încercînd să desluşească ceea ce se afla în jurul arătării. După cîtăva vreme, îţi dădeai seama că nu vedeai nimic. Nu vedeai decît noaptea, vidul, bezna, o ceaţă de iarnă, amestecată cu aburi de mormînt, un fel de pace groaznică, o tăcere de unde nu venea nimic, nici măcar suspine, o umbră în care nu deosebeai nimic, nici măcar strigoi.
Ceea ce se vedea era interiorul unei mănăstiri. Era interiorul casei încruntate şi aspre numită mănăstirea bernardinelor Veşnicei închinări. Loja în care te aflai era vorbitorul.
Primul glas care vorbise era acela al portăresei, mereu acolo, nemişcată, pe un scaun, tăcută, de cealaltă parte a peretelui, aproape de deschizătura pătrată, apărată de grilajul de fier şi de placa cu mii de găuri, ca de o dublă vizieră.
întunericul în care era cufundată loja zăbrelită venea din faptul că vorbitorul avea o fereastră care dădea spre lumea din afară, dar nici una spre mănăstire. Ochii profani nu trebuiau să vadă nimic din locul acela sfinţit.
Exista totuşi o lumină şi dincolo de bezna aceea : era o viaţă şi în această moarte. Cu toate că mănăstirea asta era cea mai ferită dintre toate, vom încerca să pătrundem în ea, să-l facem şi pe cititor să pătrundă, şi să spunem, păstrînd măsura, unele lucruri pe care povestitorii nu le-au văzut niciodată şi prin urmare nu le-au spus niciodată.

II
COMUNITATEA RELIGIOASA A LUI MARTIN VERGA

Mănăstirea asta, care exista cu mulţi ani înainte de 1824 în străduţa Picpus, era o comunitate de bernardine, supusă regulilor lui Martin Verga.
Aşadar, bernardinele acestea nu ţineau de Clairvaux, ca bernardinii, ci de Cîteaux, ca benedictinii. Cu alte cuvinte, nu erau închinate sfîntului Bernard, ci sfîntului Benedict.

Oricine a răsfoit ceasloave ştie că Martin Verga a înfiinţat la 1425 o congregaţie de bernardine-benedictine, care-şi aveau centrala ordinului la Salamanca, iar sucursala la Alcala.
Congregaţia aceasta s-a ramificat în toate ţările catolice ale Europei. Aceste ordine religioase, altoite unele pe altele, sînt obişnuite în biserica latină. Ca să nu pomenim decît ordinul sfîntului Benedict, despre care e vorba aici, trebuie să spunem că la acest ordin se mai afiliază, în afară de comunitatea religioasă a lui Martin Verga, alte patru congregaţii – două în Italia : Monte-Casino şi Sfînta Justina din Padova ; două în Franţa : Cluny şi Sfîntul Maur – şi nouă ordine : Valombrosa, Grammont, celestinii, camaldulii, certozii, umiliţii, olivatorii şi silvestrinii, şi în sfîrşit cistercienii ; pentru că Cîteaux el însuşi, tulpină a altor ordine, nu e decît un lăstar al sfîntului Benedict. Cistercienii datează de la sfîntul Robert, abate de Molesme, care a trăit în dioceza Langres la 1098 ; în schimb, diavolul care se retrăsese în deşertul Subiaco (era bătrîn, poate se făcuse schivnic ?) a fost gonit din fostul templu al lui Apollo, unde sălăşluia în anul 529, de către sfîntul Benedict, pe atunci în vîrstă de şaptesprezece ani.
îndată după regula carmelitelor, care umblă cu picioarele goale, poartă o împletitură de răchită pe piept şi nu stau jos niciodată, regula bernardinelor-benedictine a lui Martin Verga este cea mai aspră dintre toate. Ele sînt

îmbrăcate în negru şi poartă un pieptar care, după prescripţia specială a sfîntului Benedict, urcă pînă la bărbie. Sînt îmbrăcate cu o rochie de stofă cu mîneci largi, cu un văl lung de lînă, cu acel pieptar care urcă pînă la bărbie şi e croit dreptunghiular pe piept, şi capul le e înfăşurat cu o fîşie de pînză pînă la sprîncene. Totul e negru, numai fîşia de pînză e albă. Novicele poartă aceleaşi haine, însă albe. Cele mai vechi în ordin mai au, pe lîngă veşmîntul obişnuit, un şirag de mătănii atîrnat de brîu.
Bernardinele-benedictine ale lui Martin Verga practică veşnica închinare, la fel cu benedictinele sfîntului Potir, care aveau la începutul veacului acesta două case la Paris : una la Temple, cealaltă în strada Neuve Sainte-Genevieve. De altfel, bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus, de care vorbim acum, alcătuiau un ordin cu totul diferit de acela al maicilor sfîntului Potir, închise în strada Neuve Sainte-Genevieve şi la Temple.
Regulile acestor două ordine erau foarte diferite, de asamenea şi felul lor de a se îmbrăca. Bernardinele-benedictine de la Petit-Picpus purtau un pieptar negru, iar benedictinele sfîntului Potir din strada Neuve Sainte-Genevieve purtau un pieptar alb şi mai aveau pe piept un sfînt poi:ir, înalt de vreo trei degete, de argint sau de aramă aurită. Maicile de la Petit-Picpus nu purtau un astfel de sfînt potir. Veşnica închinare, comună celor de la Petit-Picpus şi celor de la Temple, îngăduie totuşi ca cele două ordine să fie cu totul distincte. Intre maicile sfîntului Potir şi bernardinele lui Martin Verga e numai o asemănare în ce priveşte practicile, tot aşa cum există o asemănare în ce priveşte studiile şi glorificarea tuturor tainelor în legătură cu copilăria, viaţa şi moartea lui Isus Hristos şi a sfintei fecioare, între alte două ordine deosebite şi uneori duşmane :

Oratoriul Italiei, stabilit la Florenţa de către Filip de Neri' şi Oratoriul Franţei,
1 Preot florentin din secolul al XVI-lea, care a înfiinţat ordinul catolic al oratorienilor, introdus şi în Franţa la începutul secolului următor de către cardinalul Pierre de Berulle.

stabilit la Paris de către Pierre de Berulle. Oratoriul din Paris pretindea să aibă întîietatea, pentru că Filip de Neri n-ar fi decît un sfînt, pe cînd Berulle fusese cardinal. Să ne întoarcem la aspra regulă spaniolă a lui Martin
Verga.
Bernardinele-benedictine ale acestei comunităţi nu gustă carnea tot anul, postesc în postul mare şi în alte multe zile anume orînduite, se trezesc din somn de la ora unu pînă la trei dimineaţa ca să-şi citească breviarul şi să cînte, se culcă în orice anotimp pe cearşafuri de lînă şi pe paie, nu se scaldă, nu fac foc niciodată, se bat cu vergi în fiecare vineri, respectă regula tăcerii, nu-şi vorbesc decît în pauze, de altfel foarte scurte, şi poartă cămăşi de aba timp de şase luni, de la 14 septembrie, ziua înălţării sfintei cruci, pînă la paşti.
Aceste şase luni înseamnă o îmblînzire a regulii care le cerea să le poarte tot anul ; numai că această cămaşă de aba era cu neputinţă de îndurat pe căldurile verii şi producea febră şi spasmuri nervoase. A trebuit să i se restrîngă folosinţa. Chiar cu această îndulcire, la 14 septembrie, cînd călugăriţele îşi pun cămaşa, au febră vreo trei sau patru zile. Supunere, sărăcie, castitate, claustrare – iată jurămîntul lor monahicesc, mult înăsprit de regulă.
Stareţa e aleasă pe trei ani de către maicile numite „maici din sfat", deoarece au dreptul să facă parte din sfatul mănăstirii. O stareţă nu mai poate fi realeasa decît de două ori, ceea ce limitează cea mai lungă domnie a unei stareţe la nouă ani.
Ele nu văd niciodată preotul care oficiază ; acesta le rămîne mereu ascuns de o pînză întinsă, înaltă de şapte picioare. La predică, atunci cînd predicatorul e în capelă, ele îşi lasă vălul peste faţă. Trebuie să vorbească întotdeauna încet, să meargă cu ochii în pămînt şi cu capul plecat. Un singur bărbat poate să intre în mănăstire, şi anume arhiepiscopul diocezei.
Mai e unul : grădinarul ; dar acesta e întotdeauna un moşneag şi pentru ca să fie singur în grădină, iar maicile

să fie vestite ca să-l ocolească, i se pune un clopoţel la genunchi.
Ele sînt supuse stareţei printr-o ascultare totala şi pasivă. E o supunere canonică în toată abnegaţia ei. Ca la glasul lui Hristos : ut voci Christi, la mişcarea la primul semn : ad mutum at primum signum, îndată, cu fericire, cu rîvnă, cu un fel de supunere oarbă : prompte, hilariter, perseveranter et caeca obedientia, ca pila în mîna muncitorului : quasi liman in manibus fabri, nu pot scrie sau citi nimic, fără să Ie fie îngăduit anume : legere vel scribere non addiscerit sine expressa superioris licenţia.

Fiecare dintre ele face, la rîndul ei, ceea ce se numeşte o ispăşire. Ispăşirea e rugăciunea pentru toate păcatele, pentru toate greşelile, pentru toate dezordinile, pentru toate pîngăririle, pentru toate nedreptăţile, pentru toate crimele care se săvîrşesc pe pămînt. Timp de douăsprezece ceasuri fără întrerupere, de la orele patru după-masâ pînă la patru dimineaţa sau de la patru dimineaţa pînă la patru după-masă, sora care face ispăşirea stă în genunchi, pe piatra goală, înaintea sfîntului potir, cu mîinile împreunate şi cu funie la gît. Cînd oboseala ajunge de neîndurat, ea se culcă cu faţa la pămînt, cu braţele întinse. Asta îi e singura uşurare. In atitudinea asta se roagă pentru toţi păcătoşii lumii. Lucrul acesta e măreţ pînă la sublim.
Deoarece actul acesta se îndeplineşte în faţa unui stîlp în vîrful căruia arde o lumînare, se spune fără deosebire „a face o ispăşire" sau „a fi la stîlp". Călugăriţele preferă chiar, din umilinţă, această ultimă expresie, care închide în ea ideea chinului şi a înjosirii.
A face ispăşirea e un act care absoarbe tot sufletul. Sora de la stîlp nu şi-ar întoarce capul chiar dacă ar fi să cadă trăsnetul în spatele ei.
Afară de asta, în faţa sfîntului potir stă întotdeauna în genunchi o călugăriţă. Stă astfel o oră. Se schimbă una pe alta ca sentinelele. Asta e veşnica închinare.
Stareţele şi maicile poartă întotdeauna nume pătrunse de o gravitate anume, care amintesc nu de sfinţi şi de martiri, ci de clipe din viaţa lui Isus Hristos, aşa de pildă

maica Navite', maica Conception 2, maica Presentation 3, maica Passion 4. Cu toate astea, numele de sfinte nu sînt oprite.
Cînd le vezi, nu le vezi decît gura. Toate au dinţii galbeni. Niciodată n-a intrat în mănăstire vreo perie de dinţi. A-ţi spăla dinţii e un păcat care stă în vîrful scării, pe â cărei ultimă treaptă se află pierderea sufletului.
Ele nu spun despre nimic cuvintele „a mea" sau „al meu". Ele n-au nimic al lor şi nu trebuie să ţină la nimic. Ele spun despre orice lucru „al nostru" ; de pildă : vălul nostru, mătăniile noastre ; dacă ar vorbi despre cămaşa pe care o poartă ar spune „cămaşa noastră". Cîteodată se leagă de cîte un lucru mic, de o carte de rugăciuni, de o relicvă, de o medalie sfinţită. îndată ce-şi dau seama că încep să ţină la un astfel de lucru, trebuie să-l dăruiască. îşi aduc aminte mereu de un răspuns al sfintei Tereza dat unei doamne din lumea mare, care îi spusese în clipa cînd intrase în ordin : „Ingăduie-mi, maică, să trimit să-mi aducă o biblie la care ţin foarte mult". „Ah, ţii la ceva ! In cazul ăsta nu intra la noi."
Oricăreia dintre ele îi e oprit să se închidă singură şi să aibă un colţ al ei, „o odaie". Ele trăiesc în celule deschise. Cînd se întîmpină una pe alta, una spune : „Fie lăudat şi adorat preasfîntul potir al altarului !" Cealaltă răspunde : „Pururea !" Aceeaşi ceremonie cînd una bate la uşa celeilalte. Abia a fost atinsă uşa şi auzi de partea cealaltă o voce blîndă care spune în grabă : „Pururea !" Ca orice lucru repetat, el ajunge să fie maşinal, prin obişnuinţă. Şi cea de afară spune uneori „Pururea !" mai înainte ca cealaltă să fi avut timp să spună, ceea ce de altfel e destul de lung : „Fie lăudat şi adorat preasfîntuî potir al altarului !"
La vizitandine5, cea care intră, spune: „Ave Măria" *

1 Naşterea domnului.
2 Zămislirea.
1 Intrarea în biserică. 4 Patimile domnului. * Maici care aparţin o "
Bucură-te, Măria,

dinului vizitării.

şi cea la care vine spune : „Gratia plena" l. E „bună ziua" lor şi e într-adevăr „binecuvîntată".
La fiecare ceas al zilei clopotul din biserica mănăstirii bate trei lovituri suplimentare. La semnalul acesta, stareţa, maicile din sfat, profesele, conversele, novicele, postulantele, întrerup ceea ce spun, ceea ce fac sau ceea ce gîndesc şi rostesc toate împreună, dacă e ceasul cinci, de pildă : „La ora cinci şi la orice oră, fie lăudat şi adorat preasfîntul potir al altarului 1" Dacă e ceasul opt: „La ora opt şi la orice oră..." şi aşa mai departe, după ora care e.
Obiceiul acesta, al cărui scop e să întrerupă firul gîn-durilor şi să le aducă mereu la dumnezeu, există în multe comunităţi, numai că formula variază. Astfel, la Copilul Isus se spune : „La ora asta şi la orice oră, iubirea pentru Isus să-mi înflăcăreze inima !"
Benedictinele-bernardine ale lui Martin Verga, închise acum cincizeci de ani la Petit-Picpus, îşi cîntau slujba pe o psalmodiere gravă, cîntec gregorian pur, şi totdeauna cu o voce plină, cît ţine serviciul divin. Oriunde era un asterisc în liturghier, ele făceau o pauză şi spuneau încet : „Isus-Maria-Iosif". Pentru serviciul morţilor luau un ton atît de jos, încît vocile de femei coboară cu greu pînă la el. Efectul era neaşteptat şi tragic.
Cele de la Petit-Picpus îşi făcuseră un cavou sub altar pentru mormîntul comunităţii. „Guvernămîntul", cum spun ele, nu le îngăduie să bage sicrie în cavou. Aşadar, cînd mureau, trebuiau să iasă din mănăstiri. Lucrul acesta le întrista şi le uimea, ca o abatere de la lege.
Ca o măruntă consolare, li se dăduse voie să fie în-mormîntate la o oră anumită, într-un colţ anumit din cimitirul Vaugirard, care se afla pe un loc ce aparţinuse odinioară comunităţii lor.
Călugăriţele ascultau în fiecare joi liturghia cea mare, vecernia şi toate slujbele, ca duminica. Ele mai respectau şi toate sărbătorile mai mici, aproape necunoscute laicilor, şi de care biserica făcea altădată risipă în Franţa
Binecuvîntată.

şi face şi azi în Spania şî Italia. Opririle lor la capelă sînt nesfîrşite. In ce priveşte numărul şi durata rugăciunilor lor, nu putem da o mai bună idee

despre ele decît pomenind vorbele naive ale unei maici : „Rugăciunile postulantelor sînt înfricoşătoare, acele ale novicelor sînt mai grozave, iar rugăciunile profeselor sînt încă şi mai grozave". Călugăriţele se întrunesc o dată pe săptămînă ; stareţa prezidează, maicile din sfat iau parte. Fiecare soră vine la rîndul ei, îngenunchează pe piatră şi se spovedeşte cu glas tare, în faţa tuturor, spunînd greşelile şi păcatele pe care le-a săvîrşit în timpul săptămînii. Maicile din sfat se sfătuiesc după fiecare spovedanie şi împart cu voce tare pedepsele.
Afară de spovedania cu glas tare, căreia îi sînt rezervate greşelile ceva mai grave, pentru greşelile mărunte există ceea ce ele numesc „vina". A te învinovăţi înseamnă a te prosterna cu faţa la pămînt, în timpul slujbei, înaintea stareţei, pînă ce aceasta, căreia nu i se spune niciodată altfel decît „maica noastră", o înştiinţează pe vinovată, printr-o lovitură scurtă în lemnul stranei, că poate să se ridice. învinovăţirea se face pentru nimica toată. Un pahar spart, un văl sfîşiat, o întîrziere fără vrere de cîteva secunde Ia o slujbă, o notă falsă la biserică etc, ajunge pentru ca să te învinovăţeşti. învinovăţirea se face în mod spontan : vinovata însăşi (cuvîntul acesta e aici la locul lui în mod etimologic) e aceea care se judecă şi pedepseşte. în zilele de sărbătoare şi duminicile, patru maici psalmodiază slujba în faţa unui pupitru mare cu patru locuri. Intr-o zi, una dintre maicile cîntărete intona un psalm care începea cu Ecce ' şi în loc de Ecce spuse tare notele acestea trei : do, si, sol ; ea se învinovăţi pentru zăpăceala ei cît ţinu toată slujba. Ceea ce făcea ca greşeala să fie foarte mare era faptul că întreg consiliul rîsese. Cînd o călugăriţă e chemată la vorbitor, fia ea şi stareţa, îşi lasă vălul jos, după cum am mai spus, aşa ca să nu i se vadă decît gura.
1 Iată.

Numai superioara poate să comunice cu străinii. Ceilalţi nu-şi pot vedea decît rudele apropiate şi asta foarte rar. Dacă, din întîmplare, cineva din afară vine să vadă o călugăriţă pe care a cunoscut-o sau iubit-o în viaţa lumească, e nevoie de adevărate tratative. Dacă e o femeie, autorizaţia poate fi acordată uneori : maica vine şi i se vorbeşte printre obloanele care nu se ridică decît pentru o mamă sau pentru o soră. Nu mai e nevoie să spunem că această îngăduinţă nu este niciodată acordată bărbaţilor.
Asta este regula sfîntului Benedict, înăsprită de Martin Verga.
Călugăriţele acestea nu sînt de loc vesele, rumene şi fragede, cum sînt adeseori fetele din alte ordine. Sînt palide şi grave. Intre 1825 şi 1830 trei dintre ele au înnebunit.
II!
ASPRIMI
Vreme de cel puţin doi ani, uneori chiar patru, eşti postulantă ; patru ani, novice. Legămintele definitive pot fi rostite numai arareori înainte de douăzeci şi trei sau douăzeci şi patru de ani. Văduvele nu sînt primite în ordinul bernardinelor-benedictine ale lui Martin Verga.
Aceste benedictine se dedau, în celulele lor, la chinuri necunoscute, despre care nu trebuie să se vorbească niciodată.
In ziua cînd o novice îşi face „profesiunea", ea e îmbrăcată cît se poate mai frumos, i se pun pe cap trandafiri albi, i se perie şi i se încreţeşte

părul, apoi se culcă1 pe pămînt, e acoperită cu un văl mare negru şi i se cîntă slujba morţilor. Călugăriţele se împart atunci în două şiruri : un şir trece pe lîngă ea spunînd cu o voce plîngă-toare : „Sora noastră a murit", iar celălalt şir răspunde cu un glas răsunător : „Trăieşte întru Isus Hristos !"
In epoca în care se petrecea această întîmplare, pe lîngă mănăstire se afla şi un pension. Era un pension
i

de fete de nobili, cele mai multe bogate, printre care se deosebeau domnişoarele de Saint-Aulaire, de Belissen, şi o englezoaică cu numele ilustru şi catolic de Talbot. Fetele astea, educate de maici între patru pereţi, creşteau dezgustate de lume şi de veacul lor. Una dintre ele ne spunea într-o zi : „Era destul să văd pavajul străzii ca să tremur din cap pînă-n picioare". Erau îmbrăcate în albastru, cu o scufie albă şi un sfînt duh de argint aurit sau de aramă prins pe piept. In zilele de mare sărbătoare, mai cu seamă de Sfînta Martha, li se îngăduia ca o înaltă favoare şi supremă fericire să se îmbrace în călugărite şi să facă slujbă şi practicile sfîntului Benedict timp de o zi întreagă. La început, călugăritele le împrumutau veşmintele lor negre. Lucrul acesta păru profan şi stareţa îl interzise. împrumutul nu fu îngăduit decît novice-lor. Dar reprezentaţiile acestea, îngăduite fără îndoială şi încurajate în mănăstire de un spirit tainic de prozelitism şi ca să le dea copiilor un prim îndemn să îmbrace rasa, erau o reală fericire şi o adevărată recreaţie pentru eleve. Pur şi simplu se distrau. „Era ceva nou : aducea o schimbare." Prilejuri nevinovate ale copilăriei, care nu izbutesc de altfel să ne facă pe noi, cei care trăim în societate, să pricepem fericirea de a tine în mînă un pămătuf şi de a sta în picioare ceasuri întregi cîntînd, cîte patru, în fata unui pupitru !
Elevele se supuneau tuturor practicilor mănăstirii, dar nu şi austerităţii. Cutare femeie tînără, întoarsă în lume şi după mulţi ani de căsătorie, nu ajunsese să se dez-obişnuiască de a spune la repezeală, ori de cîte ori cineva îi bătea la uşă : „Pururea !" Elevele, ca şi călugăriţele, nu-şi vedeau părinţii decît în vorbitor. Chiar mamele lor nu aveau voie să le sărute. Iată pînă unde mergea severitatea în privinţa asta : într-o zi o fată fu vizitată de maică-sa, care era întovărăşită de o surioară a fetei, în vîrstă de trei ani. Eleva plîngea, fiindcă voia să-şi sărute sora. Cu neputinţă. Se rugă s-o lase pe fetiţă să-şi treacă cel puţin mînuţa printre zăbrele ca să i-o sărute. Lucrul acesta fu refuzat aproape cu indignare.

BUCURII
Fetele astea tinere au umplut, totuşi, casa aceea gravă cu amintiri încîntătoare.
In unele ceasuri copilăria răsuna în mănăstire. Suna pentru recreaţie. O uşă se răsucea în ţîţîni. Păsările ciripeau. Bun ! Iată copiii ! O năvală de tinereţe inunda grădina tăiată în cruce ca un giulgiu. Feţe strălucitoare, frunţi dalbe, ochi nevinovaţi, plini de o lumină veselă, ca un fel de zori de zi, se împrăştiau prin întuneric. După ce se isprăveau psalmii, clopotele, soneriile, dangătul, slujbele, izbucnea deodată zgomotul fetiţelor, mai plăcut decît zumzetul albinelor. Se deschidea stupul bucuriei şi fiecare

dintre ele îşi aducea mierea ei. Se jucau, se chemau, se strîngeau la un loc, alergau ; guri cu dinţişori albi, frumoşi, pălăvrăgeau prin colţuri ; de departe, vălurile supravegheau rîsetele, umbrele pîndeau razele, dar ce însemnătate avea asta ! Străluceau, rîdeau. Aceşti patru pereţi lugubri erau în clipele acelea orbiţi de lumină, ceva mai albi şi ei datorită bucuriei care se răs-frîngea în ei şi acelui fermecător vîrtej de roiuri. Era o ploaie de trandafiri care străbătea un doliu. Fetele făceau nebunii sub ochii călugăriţelor ; privirea celor fără de cusur nu stingherea nevinovăţia. Datorită copiilor exista o oră neştiutoare printre atîtea ceasuri severe. Fetiţele mici săreau, cele mari dansau. In mănăstirea aceea jocul era plămădit cu cerul. Nimic nu era mai încîntător şi mai mîndru decît toate acele tinere suflete în floare. Lui Homer i-ar fi plăcut să vină acolo şi să rîdă împreună cu Per-rault', şj există în grădina aceea neagră tinereţe, sănătate, zgomot, strigăte, zăpăceală, plăcere, fericire, atît cît să descreţească frunţile tuturor străbunicelor din epopee şi din poveste, de pe tron şi din colibe, de la Hecuba 2 pînă la maica-mare.

1 Scriitor francez din secolul al XVII-lea, cunoscut pentru povesti
rile sale Motanul încălţat, Scufiţa roşie, Cenuşăreasa, Prichindel ş. a.

2 Personaj legendar din Iliada lui Homer.

S-au spus în casa asta, poate mai mult decît oriunde într-altă parte, vorbe de-ale copiilor care au întotdeauna multă gingăşie şi care te fac să rîzi cu un rîs înduioşat. Aici, între cele patru ziduri funebre, o fetiţă de cinci ani a strigat într-o zi : „Maică, mi-a spus o fată mai mare că nu mai am decît nouă ani şi zece luni de stat aici I Ce fericire I"

Tot aici a avut loc dialogul acesta de neuitat:

O maică din sfat: De ce plîngi, fetiţo ?

Fetiţa (de şase ani; plîngînd în hohote) : I-am spus Alixei că ştiu istoria Fran{ei. Ea spune că n-o ştiu, şi eu o ştiu.

Alix (cea mare, de nouă ani) : Nu. N-o ştie.

Maica : Cum aşa, fata mea ?

Alix: Mi-a spus să deschid cartea la întîmplare şi să-i pun o întrebare din carte, la care să-mi răspundă.

— Ei şi ?

— N-a răspuns.

— Să vedem. Ce ai întrebat-o ?

— Am deschis cartea la întîmplare, aşa cum a vrut ea,
şi i-am pus prima întrebare pe care am găsit-o.

— Şi care era întrebarea ?

— Era : ,,Ce-o să fie după aceea ?"

Tot acolo a fost făcută această observaţie, adîncă, cu privire la papagalul cam lacom al unei pensionare :

— Ce drăguţ e ! Mănîncă partea de deasupra a tarti
nei, ca un om !

De pe una dintre lespezile acestei mănăstiri a fost culeasă o mărturisire scrisă de mai înainte, ca să n-o uite, de către o păcătoasă în vîrstă de şapte ani :

— Părinte, sînt vinovată că am fost zgîrcită.

— Părinte, sînt vinovată că am fost adulteră.

— Părinte, sînt vinovată că m-am uitat după domni.
Pe iarba acelei grădini, o gură trandafirie, de şase ani,
a născocit povestea asta ascultată de ochii albaştri de la patru la cinci ani
:
— Au fost odată trei cocoşei într-un loc unde erau
flori multe. Au cules florile şi le-au pus în buzunar. După
asta au cules frunzele şi le-au pus în jucării. Prin partea

locului era un lup şi păduri multe, iar lupul era în pădure şi a mîncat cocoşii.
Şi un alt poem :
»- A fost odată o lovitură de băţ pe spinare !
— Polichinelle a dat în pisică.
— Pisicii nu i-a plăcut: a durut-o.
— Şi atunci, o cucoană l-a trimis pe Polichinelle la
închisoare.
Tot acolo, o fetiţă părăsită, un copil găsit, pe care mănăstirea îl creştea din milă, a spus cuvintele astea blînde, dar care te umplu de tristeţe. Le auzea pe celelalte vorbind despre mamele lor şi şopti în ungherul ei:
— Cînd m-am născut eu, mama mea nu era de faţă.
Era acolo o portăreasă voinică, pe care o vedeai întotdeauna grăbindu-se pe săli, cu lanţul de chei la ea, şi pe care o chema sora Agata. Cele „mari" – care aveau mai mult de zece ani – îi spuneau Agatocles '.
Trapezăria, o încăpere lungă şi dreptunghiulară care nu primea lumina zilei decît printr-o galerie cu arcade sculptate, la nivelul grădinii, era întunecoasă şi umedă, şi, cum spun copiii, plină cu jivine. Toate locurile din jur îşi dădeau prinosul lor de insecte. Fiecare dintre cele patru colţuri primise în limbajul fetelor de pension cîte un nume special şi expresiv. Exista astfel colţul Păianjenilor, colţul Omizilor, colţul Gîndacilor şi colţul Greierilor. Colţul Greierilor era lîngă bucătărie şi, din pricina asta, foarte preţuit. Acolo era mai puţin frig decît într-altă parte. Numele acestea trecuseră din trapezărie în pension şi erau folosite acolo, ca în vechiul colegiu Mazarin, pentru a deosebi patru naţiuni. Fiecare elevă făcea parte din una dintre aceste patru naţiuni, după colţul trapezăriei unde îşi avea locul la orele de masă. Intr-o zi, arhiepiscopul, pe cînd îşi făcea vizita lui pastorală, văzu o fetiţă frumuşică şi rumenă, cu un păr blond încîntător, care intra în clasa prin faţa căreia trecea el. întrebă altă elevă, o brună drăguţă, cu obrajii rumeni, care se afla lîngă el:
1 Personaj din istoria antică, tiran al Siracuzei. Aici Joc de cuvinte : Agatocles (pron. Agatocle) pronunţat la fel ca Agathe aux clefs (Agata cu cbei).

— Cine e fetita asta ?
— E un păianjen, monseniore.
— Ei ! Dar asta ?
— E un greiere.
— Şi astălaltă ?
— O omidă.

— Da ? Şi dumneata ce eşti ?
— Eu sînt un gîndac, monseniore.
Fiecare casă de acest fel are specialităţile ei. La începutul veacului nostru, Ecouen era unul dintre locurile de acest fel, gingaşe şi severe, unde se dezvolta, într-o umbră aproape măreaţă, copilăria fetelor. La Ecouen ', pentru a lua loc în rîndurile procesiunii sfîntului Potir, se făcea o deosebire între fecioare şi florărese. Mai erau încă „baldachinele" şi „cădelniţele", unele purtînd panglicile baldachinelor, iar celelalte cădelniţînd în jurul sfîntului Potir. Florile veneau de drept în sarcina florăreseJor. Patru „fecioare" mergeau în frunte. în dimineaţa acelei zile mari auzeai adesea întrebîndu-se prin dormitor:
— Care e fecioară ?
Doamna Campan pomenea cuvintele unei „fetite" de şapte ani, adresate uneia „mari" de şaisprezece ani, care lua loc în fruntea procesiunii, în vreme ce ea, mititica, rămînea la coadă :
— Tu eşti fecioară, eu nu.

V
DISTRACŢII

In sala de mîncare, deasupra uşii, stătea scrisă cu litere mari şi negre rugăciunea asta, numită Tatăl nostru cel alb, şi care avea darul să ducă oamenii de-a dreptul în rai :

1 Localitate la nord de Paris : posedă un frumos castel din timpul Renaşterii ; în secolul al XlX-lea se instalase într-insul un institut de fete, condus de călugărite catolice ; doamna Campan era directoarea pensianului.

„Tatăl nostru cel mic şi alb, pe care dumnezeu I-a făcut, dumnezeu l-a spus şi dumnezeu l-a pus în rai. Seara, pe cînd mă duceam să mă culc, găsii trei îngeri culcaţi în patul meu, unul la picioare, doi la căpătîi, buna fecioară Măria la mijloc, care-mi spuse să mă culc şi să n-am nici o grijă. Bunul dumnezeu mi-e tată, buna fecioară mi-e mamă, cei trei apostoli sînt fraţii mei, cele trei fecioare sînt surorile mele. Cu cămaşa în care s-a născut dumnezeu mi-e îmbrăcat trupul, crucea sfintei Margareta mi-e scrisă pe piept ; doamna fecioară porneşte pe cîmp ; dumnezeu, care plîngea, îl întîlni pe sfîntul Ioan. Domnule sfinte Ioane, de unde vii ? Viu de la Ave Salus '. Nu ştii dacă bunul dumnezeu e acolo ? E în arborele crucii, picioarele îi spînzură, mîinile îi sînt bătute în cuie şi pe cap poartă pălărie albă de spini. Cine-o va spune de trei ori seara, de trei ori dimineaţa, va intra în rai la sfîrşit."
In 1827 rugăciunea asta caracteristică dispăruse de pe perete sub trei straturi de var. In clipa asta ea se şterge şi din amintirea cîtorva fete tinere de altădată, astăzi femei bătrîne.
Un crucifix mare, agăţat pe perete, întregea decorul acestei săli de mîncare, a cărei singură uşă se deschidea, aşa cum am spus, pare-mi-se, spre grădină. Două mese înguste, puse fiecare între două bănci de lemn, făceau două linii lungi paralele de la un capăt la celălalt al sufrageriei. Pereţii erau albi, mesele erau negre ; aceste două culori de doliu sînt singurele variaţii ale mănăstirilor. Dejunurile erau sobre şi chiar hrana copiilor era severă. Un singur fel de mîncare : carne amestecată cu

legume, sau peşte sărat. Asta era tot luxul. Acest fel simplu de mîncare, rezervat numai fetelor de pension, era totuşi o excepţie. Copilele mîncau şi tăceau sub paza maicii de serviciu din săptămîna aceea, care, din cînd în cînd, atunci cînd o muscă zbura şi bîzîia împotriva regulamentului, deschidea şi închidea cu zgomot o carte de lemn. Tăcerea asta era îndulcită cu Vieţile sfinţilor, citite
Vecernie, slujbă de scară.

cu glas tare de pe o catedră mică, pusă la picioarele crucifixului. Citea o elevă mai mare de serviciu. Din loc în loc, erau puse pe masa goală vase de pămînt smălţuite în care elevele îşi spălau ele singure paharul de metal şi tacîmurile şi aruncau uneori cîte un rest de carne tare sau de peşte stricat, dar lucrul acesta era pedepsit. Aceste vase de pămînt se numeau „cercuri de apă".
Fetiţa care rupea tăcerea făcea o „cruce cu limba". Unde ? Pe jos. Lingea pardoseala. Praful, acest sfîrşit al tuturor bucuriilor, era pus să pedepsească micile petale de trandafiri, vinovate de a fi ciripit.
In mănăstire există o carte care nu a fost tipărită niciodată decît „într-un singur exemplar" şi a cărei citire era oprită. Era regulamentul sfîntului Benedict. Taină pe care nici un ochi profan nu trebuia s-o pătrundă. Nemo regu-las, sen constiutiones nostras, externis communi cabit. '
Fetele din pension izbutiră într-o zi să şterpelească această carte şi începură s-o citească cu nesaţ. Citirea le fu însă adeseori întreruptă de teama groaznică de a fi surprinse, care le făcea să închidă volumul la repezeală. Din primejdia asta mare prin care trecuseră nu se aleseră decît cu o plăcere mijlocie. Găsiră „mai interesante" numai pîteva pagini, .pe care nu le înţeleseră, unde era vorba de păcatele băieţilor tineri.
Se jucau pe o potecă a grădinii, mărginită de vreo cîţiva pomi fructiferi cam pirpirii. Cu toată supravegherea deosebită şi cu toată asprimea pedepselor, ele izbuteau uneori, cînd vîntul scuturase copacii, să ridice de pe jos pe furiş un măr necopt, o caisă stricată sau o pară viermănoasă. Las acum să vorbească o scrisoare pe care o am sub ochi, scrisă acum douăzeci şi cinci de ani de către o fostă elevă de pension, azi doamna ducesă de..., una dintre cele mai elegante femei ale Parisului. Citez întocmai :
Fiecare îşi ascunde para sau mărul aşa cum poate. Cînd urcăm să facem patul în aşteptarea cinei, le vîrîm sub pernă, iar seara le mîncăm în pat, şi cînd nu se poate, le mîncăm la closet.
1 Nimeni nu va divulga străinilor regulile şi regulamentul nostru (în original în limba latină).

Era una dintre voluptăţile cele mai mari. Odată, tot în timpul unei vizite a arhiepiscopului la mănăstire, una dintre fete, domnişoara Bouchard, care se înrudea cu vestita familie Montmorency, puse rămăşag că-i va cere arhiepiscopului o zi de vacanţă, ceea ce era nemaiauzit pentru o comunitate atît de severă. Rămăşagul fu primit, dar nici una dintre cele care îl ţineau nu credea în el. Cînd sosi momentul, în vreme ce

arhiepiscopul trecea prin faţa elevelor, domnişoara Bouchard, spre spaima nespusă a colegelor ei, ieşi dintre rînduri şi spuse : „Monseniore, o zi de vacanţă". Domnişoara Bouchard era înaltă şi rumenă, cu cea mai drăguţă feţişoară de pe lume. Domnul de Guelen zîmbi şi-i spuse : „Cum, fata mea, o zi de vacanţă ? Trei zile, dacă vrei ! Vă dăruiesc trei zile." Stareţa nu putea spune nimic, arhiepiscopul hotărîse. Scandal în mănăstire şi bucurie în pension. Poate oricine să judece ce a fost.
Mănăstirea asta ursuză nu era totuşi destul de bine zăvorîtă, pentru ca patimile de dincolo de ziduri, drama şi chiar romanul să nu poată pătrunde pînă la ea. Ca să dovedim acest lucru, ne vom mărgini să constatăm aici şi să arătăm pe scurt un fapt adevărat şi neîndoios, care n-are de altfel pnn el însuşi nici o legătură cu povestea pe care o istorisim. Pomenim acest fapt pentru a întregi în mintea cititorului fizionomia mănăstirii.
In vremea aceea, trăia în mănăstire o făptură misterioasă care nu era călugăriţă, pe care toţi o priveau cu mult respect şi pe care o chema „doamna Albertine". Nu se ştia nimic despre ea, decît că era nebună şi că lumea din afară socotea că murise. Se spunea că această poveste acoperea nişte socoteli necesare unei căsătorii importante.
Femeia asta n-avea mai mult de treizeci de ani, era brună, destul de frumoasă, şi privea în gol cu ochi mari şi negri. Vedea ceva ? Ceilalţi se îndoiau. Nu mergea, aluneca ; nu vorbea niciodată ; nimeni nu putea fi sigur că răsuflă. Nările îi erau subţiate şi foarte palide, ca ale unui om care şi-ar fi dat sufletul. Cînd îi atingeai mîna, parcă ai fi atins zăpada. Avea o gingăşie ciudată, spectrală. Unde intra ea, se făcea frig. Intr-o zi, o soră vă-

zînd-o trecînd îi spuse alteia : „Trece drept moartă" „Poate că şi este", răspunse cealaltă.
Se spuneau despre doamna Albertine sute de poveşti. Curiozitatea fetelor de pension era neostenită. In capelă exista un fel de tribună numită „Ochiul Boului". Doamna Albertine lua parte la slujbă în tribuna asta, care n-avea decît o fereastră circulară ca un ochi de bou. De obicei era singură acolo, pentru că de la tribuna asta de la primul etaj putea să-l vadă pe predicator sau pe cel ce oficia slujba, lucru care le era interzis călugăriţelor. Intr-o zi, amvonul era ocupat de un preot tînăr, ducele de Rohan, pair al Franţei, ofiţer de muşchetari roşii în 1815 pe cînd era principe de Leon, şi mort după 1830, cardinal şi arhiepiscop de Besancon. Domnul de Rohan predica atunci pentru prima oară la mănăstirea Petit-Picpus. Doamna Albertine lua parte de obicei la predici şi la slujbe cufundată într-o linişte adîncă şi într-o totală nemişcare. In ziua aceea, îndată ce-l zări pe domnul de Rohan, se ridică pe jumătate şi spuse tare, în liniştea capelei : „Uite-l pe Auguste !" Toată adunarea întoarse capul uluită, predicatorul ridică ochii, dar doamna Albertine căzuse din nou în nemişcarea ei. Pe faţa aceea stinsă şi îngheţată trecuse o clipă un suflu al lumii din afară, o licărire de viaţă, apoi totul se stinsese şi nebuna devenise din nou cadavru.

Aceste două cuvinte făcură să trăncănească însă pe oricine putea vorbi în mănăstire. Cîte se cuprindeau în acel „Uite-l pe Auguste !" Cîte destăinuiri ! într-adevăr, pe domnul de Rohan îl chema Auguste. Nu mai era nici o îndoială că doamna Albertine provenea din lumea cea mai aleasă, pentru că îl cunoştea pe domnul de Rohan, că era ea însăşi sus-pusă, pentru că vorbea atît de familiar despre un aristocrat ca acesta, şi că între ea şi el era o legătură, de rudenie poate, cu siguranţă foarte strînsă, pentru că îi ştia numele de botez.
Două ducese foarte severe, doamnele de Choiseul şi de Serent, vizitau adeseori comunitatea, unde pătrundeau

a»

fără îndoială mulţumită privilegiului Magnates mulieres ', şi înfricoşau pensionul. Cînd treceau cele două doamne bătrîne, toate fetele tremurau şi plecau ochii.
Domnul de Rohan era de altfel, fără să ştie, obiectul atenţiei fetelor de pension. Tocmai în vremea aceea fusese numit înalt vicar al arhiepiscopului de Paris, în aşteptarea episcopatului. Unul dintre obiceiurile sale era să vină destul de des pentru a oficia în capela călugăriţelor de la Petit-Picpus. Nici una dintre tinerele închise acolo nu-l putea zări, din pricina perdelei de pînză, dar avea o voce blîndă şi cam subţire, pe care ajunseră să o recunoască şi să o deosebească. Fusese muşchetar ; şi apoi se spunea despre el că ar fi foarte îngrijit, foarte bine pieptănat, cu un frumos păr castaniu, adus ca un sul în jurul capului, că avea o cingătoare lată, neagră, minunată şi că rasa lui cea neagră era cea mai elegant tăiată din lume. Da foarte mult de lucru imaginaţiei acestor fete de şaisprezece ani.
Nici un zgomot din afara nu pătrundea în mănăstire. Cu toate astea, pătrunse o dată sunetul unui flaut. Era un eveniment, şi fetele care erau atunci în pension şi-l mai amintesc încă.
Un flaut cînta în vecinătate. Flautul acesta cînta întotdeauna aceeaşi arie, o arie învechită pentru cei de azi, Zetulbea mea, vino să-mi domneşti în suflet, şi se auzea de două sau de trei ori pe zi.
Fetele îşi petreceau ore întregi ascultînd-o, maicile din sfat erau tulburate, minţile lucrau, pedepsele plouau. Asta ţinu mai multe luni. Toate fetele erau mai mult sau mai puţin îndrăgostite de muzicantul necunoscut. Fiecare visa că e Zetul'be. Sunetul flautului venea dinspre strada Droit-Mur ; ele ar fi dat totul, ar fi compromis totul, ar fi încercat totul, ca sa-l vadă măcar o clipă, să-l zărească, să-l întrezărească pe „tînarul" care cînta atît de fermecător din flaut şi care se juca, fără să bănuiască, cu toate acele suflete. Cîteva se furişară pe o uşă de serviciu şi se suiră la etajul al treilea, spre strada Droit-Mur, ca
1 Doamne nobile.

să încerce să vadă prin ferestrele de la pod. Cu nepu-' tinţă. Una merse pînă acolo încît îşi trecu braţul deasupra capului, printre gratii, şi flutură

o batistă albă. Alte două fură şi mai îndrăzneţe. Găsiră un mijloc să se caţăre pînă pe un acoperiş, cutezară şi izbutiră în cele din urmă să-] vadă pe „tînărul" acela. Era un bătrîn nobil emigrant, orb şi sărăcit, care cînta din flaut în podul casei lui, pentru ca să-şi uite de plictiseală.

VI

SCHITUL

In curtea de la Petit-Picpus se aflau trei clădiri cu totul deosebite : mănăstirea cea mare, unde locuiau călugăriţele, internatul, unde locuiau elevele, şi, în sfîrşit, aşa-numitul schit. Acesta era o clădire cu grădină, unde locuiau împreună tot felul de călugăriţe bătrîne din diferite ordine, supravieţuitoare ale mănăstirilor distruse de revoluţie : o îmbinare pestriţă de veşminte negre, albe şi cenuşii, din toate tagmele religioase şi din toate varietăţile posibile ; ceea ce s-ar putea numi, dacă o asemenea împerechere de cuvinte ar fi admisibilă, un fel de mănăstire bălţată ca un arlechin.

încă de pe vremea imperiului, li s-a îngăduit tuturor acestor biete femei, care umblau mereu buimace pe drumuri, să se adăpostească aici, sub ocrotirea benedictine-lor-bernardine. Li se plătea o mică pensie de către stat; călugăriţele de la Petit-Picpus le primiseră numaidecît. Era o amestecătură ciudată. Fiecare urma regula ordinului său. Uneori li se dădea voie elevelor din internat, ca o mare recreaţie, să vină să le vadă ; de aceea, tinerele acestea au păstrat între altele în minte amintirea maicii Sainte-Basil, a maicii Sainte-Scolastique, precum Şi a maicii Jacob.

Una dintre aceste refugiate se simţea aci ca la ea acasă. Era o călugăriţă de la Sainte-Aure, singura din ordinul ei care supravieţuise. Fosta mănăstire de călugă-

riţe Sainte-Aure avea încă de la începutul secolului al XVIII-lea tocmai această casă de la Petit-Picpus, care a aparţinut mai tîrziu benedictinelor lui Martin Verga. Fata asta cucernică, prea nevoiaşă ca să poată purta falnicul veşmînt al ordinului ei, care era o rochie albă cu scapular stacojiu, îmbrăcase cu el, plină de evlavie, un mic manechin pe care-l arăta cu plăcere tuturora şi pe care, cînd a murit, l-a lăsat mănăstirii. In 1824 nu mai rămăsese din ordinul acesta decît o singură călugăriţă. Astăzi n-a mai rămas decît o păpuşă.

In afară de aceste vrednice maici, cîteva femei bătrîne din lumea mare, cum era doamna Albertine, obţinuseră de la maica stareţă îngăduinţa de a se retrage la schit. Printre acestea se aflau doamna de Beaufort d'Hautpoul şi doamna marchiză Dufresne. Mai era una, cunoscută în mănăstire numai după zgomotul grozav pe care-l făcea cînd îşi sufla nasul. Elevele îi spuneau doamna Vacar-mini.

Cam pe la 1820 sau 1821, doamna Genlis', care publica pe vremea aceea o culegere periodică fără pretenţii, intitulată Cutezătorul, ceru să i se dea o cameră în mănăstirea Petit-Picpus. Era recomandată de domnul duce de Orleans. Vîlvă în stup ; maicile cîntăreţe tremurau toate ; doamna Genlis scrisese romane. Dar ea mărturisea că se leapădă cea dintîi de ele ; şi pe urmă, intrase în faza cucerniciei celei mai adînci. Cu ajutorul lui dumnezeu şi cu sprijinul prinţului, fu primită. Peste şase sau opt luni plecă, susţinînd că grădina n-avea destulă umbră. Călugăriţele fură

încîntate. Cu toate că era foarte bătrînă, mai cînta la harpă, şi încă destul de bine.
Plecînd, lăsase în chilie semnul trecerii sale pe acolo. Doamna de Genlis era superstiţioasă şi latinistă. Aceste două cuvinte dau despre dînsa o imagine destul de exactă. Acum cîţiva ani, se mai puteau vedea lipite pe partea dinăuntru a unui dulâpior din chilia ei, în care îşi ţinea banii şi juvaerurile, aceste cinci versuri lati-
' Romancieră de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, educatoarea viitorului rege T.tjdovic-Filip,

neşti, scrise de mîna ei cu cerneală roşie pe o bucată de hîrtie galbenă, şi care, după părerea ei, aveau puterea de a-i înspăimînta pe hoţi :
Imparibus meritis pendent tria corpora ramis: Dismas et Gesmas, media est divina potestas; Alta petit Dismas, infelix, infima, Gesmas. Nos et res nostras conservei summa potestas. Hos versus dicas, ne tu furto tua perdas.l
Versurile acestea scrise în latineasca veacului al Vl-lea fac să se nască întrebarea dacă cei doi tîlhari ai Calvarului se numeau, cum se crede în general, Dimas şi Gestas sau Dismas şi Gesmas. Ortografia aceasta ar fi putut să contrazică pretenţiile pe care le avea, în veacul trecut, vicontele de Gestas, că se trage din tîlharul acela păcătos. De altminteri, însuşirea practică ce se atribuie acestor versuri face parte din credinţa celor din ordinul ospitalierelor.
Biserica mănăstirii, construită aşa încît să despartă, ca un adevărat zăgaz, mănăstirea cea mare de internat, era fireşte aceeaşi şi pentru internat, şi pentru mănăstirea cea mare, şi pentru schit. Putea intra acolo şi publicul printr-un fel de intrare de lazaret, care dădea în stradă. Dar totul era astfel orînduit, încît nici una dintre locuitoarele mănăstirii să nu poată vedea vreo figură de afară. Inchipuiţi-vă o biserică în care spaţiul destinat corului ar fi cuprins de-o mînă uriaşă şi sucit astfel încît să alcătuiască nu o prelungire în spatele altarului, ca în bisericile obişnuite, ci un fel de sală sau de văgăună întunecoasă în dreapta celui care slujeşte; închipuiţi-vă această încăpere închisă cu perdeaua de şapte picioare înălţime, despre care am mai vorbit; înghesuiţi în umbra acestei perdele, în strane de lemn, pe călugăriţele din cor la stînga şi pe eleve la dreapta, pe maici şi pe no-
1 Trei trupuri cu merite neegale atîrnă pe cruci : Dismas şi Gesmas, dar la mijloc divinul stăpîn ; Dismas se avîntă în sus, iar nefericitul Gesmas se lasă în jos. Cel de sus să ne aibă în pază pe noi şi avu(ia noastră. Repetă versurile acestea, să nu ti se fure lucrurile tale.

vice în fund, şi veţi putea să vă faceţi o idee despre călugăriţele de la Petit-Picpus luînd parte la slujba religioasă. Văgăuna asta numită cor era legată cu mănăstirea printr-un coridor. Biserica avea ferestrele spre grădină. Cînd călugăriţele luau parte la vreo slujbă, unde regulamentul le ordona linişte, publicul nu-şi dădea seama de prezenţa lor decît după zgomotul pe care-l făceau aşe-zîndu-se în strane.

VII

CITEVA SILUETE DIN UMBRA

In timpul celor şase ani dintre 1819 şi 1825, stareţă la Petit-Picpus era domnişoara de Blemeur, care în călugărie se numea maica Innocente. Se trăgea din familia Margueritei de Blemeur, autoarea Vieţii sfinţilor din ordinul Saint-Benoit. Fusese aleasă stareţă a doua oară. Era o femeie de vreo şaizeci de ani, scurtă, îndesată, „cîntînd ca o moară hodorogită", cum spunea scrisoarea pe care am mai amintit-o ; altminteri, o femeie minunată, singura care era veselă în mănăstire şi, de aceea, adorată.
Maica Innocente mergea pe urmele înaintaşei sale, Marguerite, o adevărată Dacier ' a ordinului. Era cultă, erudită, învăţată, destoinică, pasionată pentru istorie, tobă de latină, burduf de greacă, îndopată cu ebraică şi mai degrabă benedictin decît benedictină.
Locţiitoarea stareţei era o bătrînă călugăriţă spaniolă, aproape oarbă, maica Cineres.
Cele mai de seamă dintre maicile din sfat erau : maica Sainte-Honorine, casieriţa ; maica Sainte-Gertrude, prima maestră a novicelor ; maica Saint-Ange, cea de a doua maestră ; maica Anonciation, paradiseră ; maica Saint-Augustin, infirmiera, singura din toată mănăstirea care era răutăcioasă ; pe urmă, maica Sainte-Mechtilde (dom-
1 Ana Dacier (1651–1720), o femeie care i-a uimit pe contemporani prin profunda cunoaştere a limbilor clasice, din care a făcut tălmăciri foarte apreciate.

nişoara Drouet), care fusese în mănăstirea Filles-Dieu şi în mănăstirea du Tresor, dintre Gisors şi Magny ; maica Saint-Joseph (domnişoara de Cogolludo) ; maica Sainte-Adelai'de (domnişoara d'Auverney) ; maica Misericorde (domnişoara de Cifuentes), care n-a putut să reziste regimului prea aspru) ; maica Compassion (domnişoara de la Miltiere, primită la şaizeci de ani, împotriva regulamentului, foarte bogată) ; maica Providence (domnişoara de Laudiniere) ; maica Presentation (domnişoara de Si-guenza), care a fost stareţă în 1847; în sfîrşit, maica Sainte-Celigne (sora sculptorului Cerachi), care a înnebunit; maica Sainte-Chantal (domnişoara de Suzon), care a înnebunit.
Mai era, printre cele mai frumoase, o fată încîntătoare, de douăzeci şi trei de ani, din insula Bourbon, scoborî-toare a cavalerului Roze, pe care în lume o chema domnişoara Roze, iar aici i se spunea maica Assomption.
Maica Sainte-Mechtilde, avînd în seama ei cîntul şi corul, se folosea bucuroasă de eleve. îşi alegea de obicei o gamă întreagă, adică şapte eleve între zece şi şaisprezece ani, cu glasuri şi staturi potrivite, pe care le punea să cînte în picioare, aliniate una lîngâ alta după vîrstă, de la cea mai mică pînă la cea mai mare. Asta alcătuia pentru ochi un fel de nai viu al lui Pan ' alcătuit din îngeri.
Dintre surorile celelalte, pe care elevele le iubeau cel mai mult, era sora Sainte-Euphresie, sora Sainte-Margue-rite, sora Sainte-Marthe, care dăduse în mintea copiilor, şi sora Saint-Michel, al cărei nas lung le făcea să rîdă.
Toate femeile astea erau blînde cu copiii. Călugăriţele nu erau aspre decît cu ele înşile. Nu se făcea foc decît la internat, iar mîncarea, faţă de cea din mănăstire, era aci mai aleasă. Afară de asta, o mulţime de îngrijiri.

Numai că, atunci cînd vreo elevă trecea pe lîngă o călugăriţă şi încerca să-i vorbească, călugăriţa nu-i răspundea niciodată.
Această regulă a tăcerii făcuse ca, în toată mănăstirea, vorba să nu fie îngăduită făpturilor omeneşti şi să fie

1 Personaj mitologic : zeitate pastorală, înfăţişată întotdeauna de vechii greci cu un nai.

trecută lucrurilor neînsufleţite. Se auzea cînd glasul clopotului bisericii, cînd clopoţelul grădinarului.
Un clopot foarte sonor, aşezat la chilia de lîngă poartă şi care se auzea în toată casa, vestea prin semnale felurite, ca printr-un telegraf acustic, toate faptele vieţii materiale ce urmau a fi îndeplinite şi chema în vorbitor, după cum era nevoie, pe una sau pe alta dintre cele care locuiau în clădire. Fiecare persoană şi fiecare lucru avea semnalul său. Pentru stareţă se suna o dată şi încă o dată ; pentru locţiitoarea stareţei se suna o dată, apoi de două ori. Intrarea în clasă se anunţa prin şase lovituri urmate de alte cinci, încît elevele nu spuneau niciodată că intră în clasă, ci că merg la şase-cinci. Patru-patru era clopotul pentru doamna de Genlis. Era auzit foarte des. „Dracu-n patru !" spuneau cele mai nemiloase. Nouăsprezece lovituri vesteau un eveniment deosebit : deschiderea porţii mănăstirii, înfricoşătoarea tăblie de fier, acoperită de zăvoare, care nu se clintea din balamale decît în faţa arhiepiscopului.
Afară de el şi de grădinar, precum am spus, nici un alt bărbat nu intra în mănăstire. Elevele mai vedeau doi : unul era duhovnicul, abatele Banes, bătrîn şi urît, pe care puteau să-l privească din cor, printre gratii ; celălalt era profesorul de desen, domnul Ansiaux, pe care scrisoarea din care am mai reprodus cîteva rînduri îl numeşte domnul Anciot şi-I califică „un bătrîn îngrozitor şi cocoşat".
Se vede, aşadar, că toţi bărbaţii erau aleşi cu socoteală.
Aşa era casa asta ciudată.

VIII

POST CORDA, LAPIDES '

După ce i-am schiţat figura morală, nu e de prisos să-i arătăm în cîteva cuvinte şi configuraţia materială. Cititorul şi-a făcut o idee.

1 După ce (am vorbit) despre suflete, (să vorbim) despre pietre (în origina] în limba latină).

Mănăstirea Petit-Picpus-Saint-Antoine umplea aproape cu totul marele trapez cuprins între strada Polonceau, strada Droit-Mur, strada Picpus şi fundătura pe care planurile vechi o numesc strada Aumarais. Aceste patru străzi înconjurau trapezul ăsta ca şanţul unei cetăţi. Mănăstirea se compunea din cîteva clădiri şi o grădină. Privită în întregime, clădirea principală era o suprapunere de construcţii hibride, care, văzute de sus, desenau destul de exact o spînzurătoare culcată pe pămînt. Braţul cel mare al furcii ocupa întreaga porţiune a străzii Droit-Mur dintre stradela Picpus şi strada Polonceau ; braţul cel mic era alcătuit dintr-o faţadă zăbrelită, înaltă, cenuşie şi severă, care dădea spre stradela Picpus ; poarta cu numărul 62 era la capătul acestui braţ. Cam la mijlocul acestei

faţade, praful şi cenuşa acopereau o poartă veche, joasă şi boltită, unde păianjenii îşi ţeseau pînza şi care nu se deschidea decît un ceas sau două duminica şi în rarele prilejuri cînd sicriul vreunei călugăriţe era scos din mănăstire. Aceasta era uşa de intrare a publicului în biserică.
Cotul furcii îl forma o sală pătrată care slujea drept oficiu şi pe care călugăriţele o numeau „cămara". In braţul cel mare se aflau chiliile maicilor, ale surorilor, precum şi noviciatul. In braţul cel mic – bucătăriile, trapezăria, înconjurată de galeria mănăstirii, şi biserica. Intre poarta numărul 62 şi colţul fundăturii Aumarais se afla internatul, care nu putea fi văzut de afară. Restul trapezului îl forma grădina, care era mult mai joasă decît nivelul străzii Polonceau, ceea ce făcea ca zidurile să fie mult mai înalte în partea dinăuntru ca în cea de afară. Grădina, puţin bombată, avea în mijlocul ei, pe vîrful unui dîmb, un brad frumos, ascuţit şi conic, de la care porneau – ca nişte suliţe aşezate în cerc pe un scut patru alei mari şi, grupate două cîte două, la încrucişarea celor mari, opt alei mici, aşa încît, dacă împrejmuirea ar fi fost circulară, planul geometric al aleilor ar fi semănat cu o cruce aşezată peste o roată. Aleile, sfîr-şindu-se toate în zidurile neregulate ale grădinii, erau

de lungîmî Inegale. Erau mărginite cu tufişuri de coacăze. In fund, o alee de plopi înalţi ducea de la ruinele vechii mănăstiri, care era în colţul străzii Droit-Mur, pînă la clădirea schitului, care se afla în colţul ulicioarei Aumarais. In faţa schitului se afla aşa-zisa grădiniţă. Adăugaţi la toate astea o curte, tot soiul de unghiuri pe care le făceau corpurile de casă interioare, ziduri de închisoare, cu perspectivă, iar în locul oricărei vecinătăţi, linia lungă şi neagră a acoperişurilor, care mărginea cealaltă parte a străzii Polonceau – şi veţi putea avea o imagine completă despre ceea ce era acum patruzeci şi cinci de ani aşezămîntul bernardinelor de la Petit-Picpus. Acest sfînt aşezămînt a fost clădit exact pe locul unui „Jeu de Paume" ', faimos prin secolul al XlV-lea pînă în al XVI-lea şi căruia i se spunea „tripoul celor unsprezece mii de draci".
Toate aceste străzi, de altminteri, erau dintre cele mai vechi ale Parisului. Nume ca Droit-Mur şi Aumarais sînt foarte vechi; străzile care le poartă sînt şi mai vechi. Ulicioara Aumarais a purtat numele de ulicioara Mau-gout; strada Droit-Mur a purtat numele de strada des Eglantiers, pentru că dumnezeu deschidea florile înainte ca omul să cioplească piatra. 2

IX

UN SECOL SUB VAL DE CĂLUGĂRIŢA

Deoarece am început să dăm amănunte cu privire Ia ceea ce era odinioară mănăstirea Petit-Picpus şi întrucît am îndrăznit să deschidem o fereastră spre acest tăcut aşezămînt, să ne dea voie cititorul să mai facem o mică digresiune, străină de cuprinsul acestei cărţi, dar carac-

1 Loc anume pentru un joc cu mingea şi cu o rachetă scurtă. 1 Droit-Mur, în franceză, „zidul drept", construit din piatră ; tier însemnează „măcieş".

teristică şi folositoare, făcindu-ne să ne dăm seama că şi mănăstirea are figurile ei originale.
In schit se afla o centenară, venită de la mănăstirea Fontevrault'. înainte de revoluţie făcuse parte din lumea mare. Vorbea adesea despre domnul

de Miromesnil, ministru de justiţie sub Ludovic al XVI-lea, şi despre o preşedintă Duplat, pe care o cunoscuse foarte bine. Era plăcerea şi mîndria ei să aducă vorba la tot pasul de aceste două nume. Povestea minunăţii despre mănăstirea Fonte-vrauR, că era cît un oraş şi că avea străzi.
Vorbea cu un accent picard care înveselea elevele. îşi înnoia în fiecare an jurămîntul solemn de supunere şi neprihănire şi, în clipa cînd trebuia să jure, îi spunea preotului : „Monseniorul Saint-Francois l-a încredinţat monseniorului Saint-Julien, monseniorul Saint-Julien l-a încredinţat monseniorului Saint-Eusebe, monseniorul Saint-Eusebe l-a încredinţat monseniorului Saint-Procope, etc etc, iar acum mă încredinţez ţie, părinte". Şi elevele rî-deau pe înfundate sub văluri ; încîntătoare rîsuri scurte şi înnăbuşite, care le făceau pe maicile cîntăreţe să încrunte din sprîncene.
Alteori centenara spunea basme. Susţinea că „în tinereţea ei bernardinii nu erau mai prejos decît muşchetarii". Era un secol care vorbea, dar era secolul al XVIII-lea. Povestea obiceiurile din Champagne şi din Bourgogne cu privire la cele patru vinuri. înainte de revoluţie, atunci cînd vreun mare personaj, un mareşal al Franţei, un prinţ, un duce şi pair2 trecea printr-un oraş din Bourgogne sau din Champagne, notabilităţile oraşului veneau să-l salute Şi să-i prezinte patru cupe de argint pline cu patru vinuri deosebite. Pe primul pocal se putea citi următoarea inscripţie : Vin de maimuţă; pe cel de-al doilea : Vin de leu; pe cel de-al treilea : Vin de berbec; iar pe cel de-al
'Celebră mănăstire de călugărite, fondată în secolul al Xl-Iea In localitatea Fontevrault, pe valea Loarei.
fii \ ,Mfmbru aI senatului, titlu nobilar desfiinţat de revoluţie şi reînfiinţat în timpul restauraţiei.

wm/m

3*

patrulea : Vin de porc. Cele patru inscripţii arătau ceJe patru trepte pe care Je coboară beţivul : prima beţie, cea care înveseleşte ; a doua, care întărită ; a treia, care nău-ceşte ; cea din urmă, în sfîrşit, care îndobitoceşte.
Intr-un dulap încuiat avea un lucru misterios, la care ţinea foarte mult. Regulamentul de la Fontevrault n-o oprea de la asta. Nu voia să arate lucrul acela nimănui. Se încuia – ceea ce regulamentul îi da voie – şi se ascundea ori de cîte ori voia să-l privească. Dacă auzea pe cineva umblînd pe coridor, încuia cît putea de repede dulapul la loc, cu mîinile ei bătrîne. Dacă cineva începea să-i vorbească despre asta, cît era ea de vorbăreaţă, tăcea. Chiar şi cele mai curioase se dădură bătute în faţa tăcerii ei, ca şi cele mai stăruitoare în faţa încăpăţînării ei. Era un subiect de comentarii pentru oricine n-avea ce face ori se plictisea în mănăstire. Ce putea fi

oare lucrul acela atît de preţios şi de secret, care era comoara centenarei ? Fără îndoială, vreo carte sfîntă ? Nişte mătănii nemaivăzute ? Nişte moaşte sfinte ? Se făceau tot felul de presupuneri. La moartea bietei bătrîne dădură năvală la dulap, mai repede poate decît s-ar fi cuvenit, şi-l des-cuiară. Găsiră obiectul învelit în trei rînduri de cîrpe, parc-ar fi fost sfintele daruri. Era o farfurie de Faenza, înfăţişînd nişte amoraşi care zboară urmăriţi de nişte tineri spiţeri înarmaţi cu seringi uriaşe. Urmărirea era plină de strimbături şi de atitudini comice. Unul dintre încîntătorii amoraşi a şi fost tras în ţeapă. Se zbate, dă din aripioare şi încearcă să-şi ia din nou zborul, dar măscăriciul rîde cu o figură drăcească. Morala : amorul biruit de durerile de pîntec. Farfuria aceasta, de altminteri foarte ciudată şi care a avut poate cinstea să dea vreo idee lui Moliere, mai exista în septembrie 1845; era de vînzare la un negustor de vechituri pe Bulevardul Beaumarchais.
Această bătrînă cumsecade nu voia să primească nici o vizită din afară, „deoarece – spunea ea – vorbitorul e prea trist".
36

OBIRŞIA ÎNCHINĂRII VEŞNICE
De altminteri, vorbitorul acesta, asemănător unui mor-mînt, asupra căruia am căutat să vă dăm o idee, e ceva cu totul local şi severitatea lui nu se mai întîlneşte la nici o altă mănăstire. La mănăstirea din strada du Temple îndeosebi, care, e drept, aparţinea altui ordin, obloanele negre erau înlocuite cu perdele cafenii, iar vorbitorul era un salon cu parchet pe jos, ale cărui ferestre se încadrau vesele în borangic alb şi pe ai cărui pereţi se aflau tot felul de cadre, un portret al unei benedictine cu faţa descoperită, flori pictate şi chiar un cap de turc.
In grădina mănăstirii din strada du Temple se găsea acel castan sălbatic, care trecea drept cel mai frumos şi cel mai mare din toată Franţa şi care avea printre vrednicii cetăţeni ai veacului al XVIII-lea reputaţia de „părinte al tuturor castanilor din regat".
Am spus că mănăstirea Temple era ocupată de benedictine ale închinării Veşnice, benedictine cu totul deosebite de cele care depindeau de cistercieni. Ordinul acesta, al închinării Veşnice, nu era prea vechi şi nu are o existenţă mai mare de două sute de ani. In 1649 sfintele daruri au fost profanate de două ori, la distanţă de cî-teva zile, în două biserici din Paris, la Saint-Sulpice şi la Saint-Jean en Greve, sacrilegiu groaznic şi rar, care cutremură tot oraşul. Părintele stareţ, mare vicar la Saint-Germain des Preş, ordonă o procesiune solemnă a întregului său cler, la care sluji însuşi nunţiul papal. Dar două vrednice femei, doamna Curtin, marchiză de Boucs, şi contesa de Châteauvieux nu se mulţumiră cu această ispăşire. Jignirea adusă „preasfintelor daruri din altar", deşi trecătoare, nu putea fi uitată de cele două suflete cucernice şi ele socotiră că ea nu poate fi răscumpărată decît printr-o „închinare veşnică" într-o mănăstire de călugăriţe. Amîndouă, una în 1652, cealaltă în 1653, dă-ruiră sume însemnate maicii Catherine de Bar, numită maica sfîntului Potir, călugăriţă benedictină, ca să m-
37

temeieze, în acest scop pios, o mănăstire a ordinului Saint-Benoît; cea dintîi încuviinţare pentru această ctitorie fu dată maicii Catherine de Bar de către domnul de Metz, abate de Saint-Germain, „cu condiţia ca nici o fată să nu poată fi primită dacă nu aduce o contribuţie de trei sute de franci, ceea ce face un capital de şase mii de franci". După abatele de Saint-Germain, regele acordă decretele, şi în 1654 hrisovul abatial şi decretele regale fură ratificate de curtea de conturi şi de parlament.
Aceasta e originea şi consacrarea legală a aşezămîntu-lui benedictinelor închinării Veşnice a sfîntului Potir din Paris. Prima lor mănăstire fu „clădită din nou", pe strada Cassette, din banii doamnelor de Boucs şi de Château-vieux.
Ordinul acesta, cum se vede, nu se confunda de loc cu benedictinele zise din Citeaux. Depindea de abatele de Saint-Germain des Preş, aşa cum călugăritele de la Sa-cre-Coeur depind de căpetenia iezuiţilor, iar surorile de caritate de căpetenia lazariştilor.
Era de asemenea cu totul diferit de bernardinele de la Petit-Picpus, al căror interior vi l-am descris. Prin 1657, papa Alexandru al Vll-lea autorizase printr-o bulă specială pe bernardinele de la Petit-Picpus să practice închinarea veşnică, întocmai ca şi benedictinele sfîntulu/ Potir. Dar cele două ordine au rămas totuşi deosebite.

XI

SFIRŞITUL MĂNĂSTIRII PETIT-PICPUS

încă de pe la începutul restauraţiei, mănăstirea Petit-Picpus începuse să decadă; ceea ce duce la dispariţia totală a ordinului, care, după secolul al XVIII-lea, piere ca toate ordinele religioase.
Aşezămîntul din Petit-Picpus se despopula repede. Prin 1840 schitul dispăruse, internatul dispăruse. Nu mai

existau nici bătrînele, nici elevele ; primele muriseră, celelalte se risipiseră. Volaverunt. '
Canonul închinării veşnice e de-o rigiditate care în-spăimîntă ; vocaţiile sînt din ce în ce mai rare, ordinul nu mai face recrutări. In 1845 mai intrau, pe ici pe colo, cîteva maici slujitoare; dar călugăriţe pentru cor, de loc. Acum patruzeci de ani erau aproape o sută de călugăriţe ; acum cincisprezece ani nu mai erau decît douăzeci şi opt. Cîte-or mai fi astăzi ? In 1847 stareţa era tînără, dovadă că cercul alegerii se micşora. Nu împlinise patruzeci de ani. Pe măsură ce numărul scade, oboseala creşte ; slujba fiecăreia devine tot mai anevoioasă ; se vedea de pe atunci că nu vor mai fi decît o duzină de umeri suferinzi şi încovoiaţi pentru a duce mai departe povara canoanelor sfîntului Benoît. Povara e neînduplecată şi rămîne aceeaşi, fie că sînt puţine, fie că sînt multe. Era apăsător altădată ; astăzi striveşte. De aceea şe prăpădesc. Pe vremea cînd autorul cărţii de faţă locuia încă la Paris au murit două. Una avea douăzeci şi cinci de ani, cealaltă douăzeci şi trei. Aceasta din urmă ar putea spune ca Julia Alpinula 2: „Hic jaceo, vixi annos viginti et tres" 3. Din pricina decăderii în care ajunsese, mănăstirea a renunţat de a mai face educaţia fetelor.
N-am putut trece prin faţa acestei case neobişnuite, necunoscute, întunecate, fără să intrăm, fără să ducem cu noi acolo pe cei ce ne

întovărăşesc şi ne ascultă istorisind – poate spre folosul cîtorva – trista poveste a lui Jean Valjean. Am pătruns în această comunitate plină de practici învechite, care astăzi par atît de noi. E grădina cea închisă. Hortus conctusus. Am vorbit despre acest loc ciudat în amănunţime, dar cu respect, cel puţin atît cît respectul şi amănuntul se pot împăca. Nu pricepem totul, dar nu insultăm nimic. Ne ţinem la aceeaşi distanţă de
1 Şî-au luat zborul (în original în limba latină).
2 Julia Alpinula, a cărei piatră de mormînt poartă inscripţia Hlc laceo, vixi annos viginti et tres, a fost o tînără din aristocraţia ro- mana.
* Sînt îngropată aici. Am trăit douăzeci şi trei de ani (în original In limba latină).

osanalele lui Joseph de Maistre, care ajunge să-î slăvească pe călău, ca şi de rînjetul lui Voltaire, care ajunge să batjocorească crucifixul.
E o lipsă de logică din partea lui Voltaire – în treacăt fie zis ; fiindcă Voltaire l-ar fi apărat pe Isus aşa cum l-a apărat pe Calas ' ; iar pentru cei care tăgăduiesc întrupările supraomeneşti, ce reprezintă oare crucifixul ? înţeleptul ucis.
In veacul al XlX-lea, ideea religioasă trece printr-o criză. Oamenii se dezvaţă de anumite lucruri şi fac binele avînd grijă ca, dezvăţîndu-se de ceva, să înveţe altceva. In inima omului nu trebuie să fie nici un gol. Se fac anumite dărîmări, şi e bine că se fac, dar cu condiţia să fie urmate de reclădiri.
Pînă una alta, să studiem lucrurile care nu mai sînt. E nevoie să le cunoaştem, chiar dacă n-ar fi decît pentru a le evita. Contrafacerile trecutului dobîndesc nume false şi se lasă confundate cu viitorul. Strigoiul acesta, trecutul, înclină să-şi falsifice paşaportul. Să ne dăm seama de cursa care se întinde. Să ne ferim. Trecutul are o faţă : superstiţia ; şi o mască : ipocrizia. Să-i arătăm adevărata faţă şi să-i smulgem masca.
Cît despre mănăstiri, ele alcătuiesc o problemă complexă. O problemă de civilizaţie, care le condamnă ; o problemă de libertate, care le ocroteşte.
' Protestant din Toulouse (secolul al XVIII-lea), învinovăfrt pe nedrept că şi-a ucis fiul trecut la catolicism şi executat In 1762. Voltaire la luat apărarea şi a demascat cu mult curaj fanatismul religios care împinsese la condamnarea bătrînului. Mulţumită campaniei sale perseverente, Calas a fost reabilitat (1765).

CARTEA A ŞAPTEA
PARANTEZA

I
MĂNĂSTIREA, IDEE ABSTRACTA
Cartea de faţă este o dramă al cărei personaj principal e infinitul.
Omul este al doilea.
Aşadar, întîlnind o mănăstire în drumul nostru, am fost nevoiţi să intrăm.
De ce ? Pentru că mănăstirea, pe care o găsim în Orient ca şi în Occident, în mahomedanism ca şi în creştinism, e unul din aparatele de optică folosite de om în scrutarea infinitului.

Nu e locul să dezvoltăm aici peste măsură anumite idei ; cu toate astea, păstrîndu-ne absolut toate rezervele, îngrădirile şi indignările, trebuie să mărturisim că, ori de cîte ori întîlnim în om infinitul, bine ori rău înţeles, ne simţim plini de respect. Există în sinagogă, în moschee, în pagodă, în wigwam ', ceva hîd pe care-l urîm şi ceva sublim pe care-l adorăm. Cîtă contemplare pentru spirit şi ce vis fără hotar : umbra lui dumnezeu plutind peste omenire I

II
MĂNĂSTIREA, FAPT ISTORIC

Din punctul de vedere al istoriei, al raţiunii şi al adevărului, monahismul e condamnat.
Acolo unde sînt prea numeroase, mănăstirile sînt pie dici în sînul unei naţiuni, aşezăminte care stînjenesc

1 Colibă a Pieilor Roşii din America de Nord.

sînt centre de trîndăvîe unde ar trebui să fie centre de muncă. Comunităţile călugăreşti sînt, faţă de marea comunitate socială, ceea ce e vîscul pentru stejar, ceea ce e negul pentru corpul omenesc. Prosperitatea şi înflorirea lor însemnează sărăcirea ţării. Regimul monahal e vătămător pentru bărbăţia popoarelor.
A trecut vremea călugăriei. Mănăstirile stingheresc creşterea civilizaţiei moderne şi sînt vătămătoare pentru dezvoltarea ei. Ca instituţie şi ca mijloc de formare a omului, mănăstirile sînt de nesuferit în secolul al XlX-lea. Lepra monahală a ros aproape pînă la os două admirabile naţiuni, Italia şi Spania – una lumina, cealaltă splendoarea Europei – timp de secole; în vremea noastră, aceste două popoare vestite nu încep să se tămăduiască decît mulţumită sănătoasei şi viguroasei higiene de la 1789.
Mănăstirea, vechea mănăstire de femei, îndeosebi aşa cum apărea ea încă în pragul acestui secol în Italia, în Austria, în Spania, este una din cele mai întunecate realităţi ale evului mediu. Mănăstirea, mănăstirea aceasta, se află la răscrucea tuturor grozăviilor. Mănăstirea catolică propriu-zis e plină de strălucirea întunecată a morţii.
Mănăstirea spaniolă e deosebit de jalnică. Acolo se înalţă în întuneric, sub bolţi înnegurate, sub cupole nedesluşite, din pricina întunericului, altare grele, înalte ca nişte catedrale; acolo atîrnă de lanţuri în beznă imense crucifixe albe ; acolo hristoşi de fildeş, mari şi goi, se întind- pe abanos, mai mult decît însîngeraţi, sîn-gerînzi, respingători şi măreţi, cu coatele colţuroase, cu rotulele lăsînd să se vadă tegumentele, cu rănile carne vie, încununaţi cu spini de argint, ţintuiţi în cuie de aur, avînd pe frunte stropi de sînge de rubine, iar în ochi lacrimi de diamante. Diamantele şi rubinele par ude şi fac să plîngă, jos, în umbră, nişte făpturi în văluri, cu

coapsele învineţite de cămăşile de păr de capră şi de bicele cu şfichi de fier, cu sînii zdrobiţi de rogojini, cu genunchii jupuiţi de rugăciune ; femei ce se cred soţii ale lui Hristos ; stafii care-şi închipuie că sînt îngeri. Femeile astea gîn-depc ? Nu. Au voinţă ? Nu. Iubesc ? Nu. Trăiesc ? Nu.

Nervii lor s-au făcut ca oasele ; oasele lor s-au făcut pietre. Vălul lor e ţesut din întuneric. Răsuflarea lor sub văl seamănă cu nu ştiu ce răsuflare tragică a morţii. Stareţa, o larvă, le sfinţeşte şi le umple de groază. Ne-prihănirea înseamnă acolo cruzime. Aşa sînt vechile mănăstiri din Spania. Viziuni ale evlaviei sălbatice ; peşteri ale fecioarelor ; lăcaşuri de groază. Spania catolică era mai romană decît însăşi Roma. Mănăstirea spaniolă era mai cu deosebire o mănăstire catolică. Se simţea Orientul acolo. Arhiepiscopul Kislar – agă al cerului – zăvora şi spiona acest serai de suflete păstrate pentru dumnezeu. Călugăriţa era odalisca ; preotul era eunucul. Cele mai înflăcărate erau alese în vis şi-l posedau pe Hristos. Peste noapte, tînărul acela frumos şi gol cobora de pe cruce şi devenea obiectul de extaz al chiliei. Ziduri înalte fereau de orice desfătare vie p^. sultana mistică, al cărei sultan era cel răstignit. O privire în afară însemna infidelitate. Inmormîntarea de vii ţinea locul sacului de piele. Ceea ce în Răsărit era aruncat în mare, în Apus era dat pămîntului.
Şi într-o parte şi într-alta erau femei care îşi frîn-geau mîinile ; valurile mării erau soarta unora, groapa era soarta celorlalte ; de-o parte cele înecate, de alta cele înmormîntate. Paralelism monstruos. Astăzi, susţinătorii trecutului, neputînd tăgădui lucrurile astea, se mulţumesc să zîmbească. A ajuns la modă un fel lesnicios şi ciudat de a înlătura destăinuirile istoriei, de a infirma comentariile filozofiei, de-a lăsa deoparte toate faptele care stînjenesc şi toate chestiunile întunecate. „Material pentru declamaţii", spun „deştepţii". „Vorbe goale !" repetă neghiobii. Jean-Jacques, declamator ; Diderot, declamator ; Voltaire, cînd vorbeşte de Calas, Labarre şi Sir-ven ', declamator ; nu mai ştiu cine a constatat de curînd că Tacit era un declamator, că Nero a fost o victimă şi
I"6 ?' S'lVen ~ vict':me ale fanatismului religios din secolul -lea, apărate şi reabilitate de Voltaire.

ci, de bună seamă, se cuvine să ne fie milă „de acest biet Holofern "'. Faptelor, cu toate astea, li se închide gura anevoie . se îndărătnicesc. Autorul cârtii de faţă a văzut cu ochii Iui, la opt leghe de Bruxelles, urmă de ev mediu la în-demîna orişicui, la mănăstirea din Villers, groapa temniţelor subterane în mijlocul livezii unde fusese curtea mănăstirii, şi pe malul rîului Dyle patru celule de piatră, jumătate sub pâmînt, jumătate sub apă. Erau nişte in-pace2. Fiecare celulă are o rămăşiţă de uşă de fier, o latrină şi o ferestruică zăbrelită, care, pe din afară, e la două picioare deasupra rîului, iar pe dinăuntru, la şase picioare deasupra solului. Pe o lăţime de patru picioare, rîul curge pe din afară, de-a lungul zidului. Pămîntul e totdeauna umed. Cine locuia în aceste in-pace avea drept pat pămîntul umed. Tntr-una din celule se afla o bucată de lan(prinsă în perete ; într-alta se vede un fel de cutie pătrată, făcută din patru plăci de granit, prea mică ca să se poată dormi în ea, prea joasă pentru ca cineva

să poată sta în picioare. O fiinţă omenească era vîrîtă acolo, iar pe deasupra se punea un capac de piatră. Asta a rămas. Se poate vedea. Se poate pipăi. Aceste in-pace, aceste celule, aceste balamale de fier, aceste lanţuri, această ferestruică înaltă, la nivelul căreia curge rîul, această cutie de piatră acoperită cu un capac de granit, ca un mormînt, cu singura deosebire că aici mortul era viu, pămîntul acesta care e noroi, groapa latrinelor, pereţii ăştia plini de igrasie – sînt ele „vorbe goale" ?...

III

IN CE CONDIŢII PUTEM RESPECTA TRECUTUL

Pentru civilizaţie, monahismul, aşa cum exista în Spania şi cum există în Tibet, este un fel de oftică El taie scurt viata împuţinează naşterile. Claustrare, castrare.

' General al Iui Nabucodonosor, care a fes) deosebit de crud cu evreii ; ucis în somn de Judita, spre aşi răzbuna poporul asuprit. 1 Celule subterane pentru QSÎndiţii pe viată,

Â fost un flagel al Europei. Adăugaţi la asta violenţa atît de des practicată faţă de conştiinţă, vocaţiile silite, feudalitatea sprijinindu-se pe mănăstire, dreptul primului născut revărsînd în monahism preaplinul familiei, cruzimile despre care am vorbit, aşa-zisele in-pace, gurile astupate, minţile zăvorite, atîtea inteligenţe nefericite azvîrlite în celula jurămintelor eterne, călugărirea, în-/normîntarea de vii a sufletelor. Adăugaţi degradările naţionale, torturile individuale, şi oricine aţi fi, vă veţi cutremura în faţa hainei şi-a vălului călugăresc, aceste două giulgiuri născocite de om.

Cu toate astea, în anumite privinţe şi în anumite locuri, în ciuda filozofiei şi în ciuda progresului, mentalitatea călugărească dăinuieşte în plin secol al XlX-lea şi o ciudată reînviere a ascetismului stîrneşte în clipa de faţă mirarea lumii civilizate. Incăpăţînarea instituţiilor învechite de a se perpetua e totuna cu îndărătnicia de a ne da pe cap un parfum rîncezit, cu pretenţia peştelui stricat de a fi mîncat, cu stăruinţa hainei de copil care ar vrea sa fie îmbrăcată de omul matur şi cu duioşia cadavrelor care s-ar întoarce pe lume ca să-i îmbrăţişeze pe cei în viaţă.

„Nerecunoscătorilor – spune veşmîntul – v-am ocro-fit pe vreme rea ; de ce nu mă vreţi ?" „Vin din largul mării", spune peştele. „Am fost trandafir", spune parfumul. „V-am iubit", spune cadavrul. „V-am civilizat", spune mănăstirea.

La toate astea, un singur răspuns : a fost odată !

A dori prelungirea fără sfîrşit a lucrurilor moarte şi cîrmuirea oamenilor prin îmbălsămare, a da puteri noi dogmelor în putrefacţie, a polei din nou raclele, a reîmprospăta tencuiala mănăstirilor, a sfinţi din nou moaştele, a reînvia superstiţiile, a hrăni iarăşi fanatismele, a pune mînere noi sfeştocurilor şi paloşului, a realcătui monahismul şi militarismul, a crede în mîntuirea lumii prin înmulţirea paraziţilor, a impune prezentului trecutul – ni se pare ciudat Există totuşi teoreticieni şi pentru teoriile astea. Teoreticienii ăştia, oameni de spirit altminteri, au un procedeu foarte simplu : aplică trecu-

Mm mm
mm

tului o pospăială pe care-o numesc orînduire socială, drept divin, morală, familie, respectul strămoşilor, autoritate antică, tradiţie sfîntă, drepturi legitime, religie; şi merg strigînd : „Iată, sînt ale voastre, oameni buni I"
Logica asta era cunoscută de cei vechi. O practicau preoţii romani care preziceau viitorul după măruntaiele animalelor jertfite. Frecau cu o cretă o juncă neagră şi spuneau : „E albă". Bos cretatus.
In ceea ce ne priveşte, respectăm pe alocuri trecutul şi sîntem îngăduitori pretutindeni cu el, cu condiţia să se recunoască mort. Dacă ţine să fie viu, îl atacăm şi ne străduim să-l răpunem.
Superstiţiile, bigotismele, prefăcătoriile preoţeşti, prejudecăţile, larvele acestea, aşa larve cum sînt, se îndărătnicesc să trăiască, au dinţi şi gheare în forma lor de fum şi trebuie să te lupţi cu ele piept la piept, să le declari război şi să-l duci fără o clipă de răgaz, pentru că una din fatalităţile omenirii este de-a fi osîndit la veşnică luptă cu stafiile. Năluca e greu s-o iei de gît şi s-o dobori.
0 mănăstire din Franţa în mijlocul veacului al XlX-lea
e o adunătură de bufniţe înfruntînd lumina. O mănăstire
în flagrant delict de ascetism, în mijlocul metropolei de
la 1830 şi de la 1848, Roma înflorind la Paris, e un ana
cronism. In vremuri obişnuite, ca să desfiinţezi un ana
cronism şi ca să-l faci să piară, e de ajuns să-l pui să
ia cunoştinţă de dată. Dar sîntem în vremuri neobişnuite.
Să luptăm.
Să ne luptăm, dar să ştim să facem o deosebire. Caracteristica adevărului este că nu face niciodată excese. Ce nevoie ar avea să exagereze ? Sînt unele lucruri care trebuie nimicite şi sînt altele care se cer numai luminate şi cercetate. Ce putere înseamnă o cercetare binevoitoare şi serioasă I Să nu venim cu flacăra acolo unde lumina este de ajuns.
Ţinînd seamă, prin urmare, că ne aflăm în secolul al XJX-lea, sîntem în general împotriva călugăriei ascetice,
1 Boul vopsit în alb cu creta, expresie împrumutată de la Juvenal (satira 10).

la orice popor, atît In Asia cît şi în Europa, în India ca şi în Turcia. Cine spune mănăstire, spune mlaştină. Putregaiul lor e neîndoielnic, lîncezirea lor e nesănătoasă, fermentaţia lor îmbolnăveşte popoarele şi Ie ofileşte ; înmulţirea lor a ajuns ca o plagă a Egiptului. Nu putem să ne gîndim fără spaimă la ţările în care fachirii, bonzii, santonii, călugării, marabuţii, talapoinii şi dervişii mişună într-o îngrămădeală păduchioasă.
Acestea spuse, chestiunea religioasă dăinuieşte. Chestiunea asta are anumite laturi misterioase, aproape înfiorătoare ; să ne fie îngăduit s-o privim deschis.

IV

MĂNĂSTIREA DIN PUNCT DE VEDERE AL PRINCIPIILOR

Un număr de oameni se strîng la un loc şi locuiesc în comun. Pe temeiul cărui drept ? Pe temeiul dreptului de asociaţie.
Se închid la ei acasă. Pe temeiul cărui drept ? Pe temeiul dreptului pe care-l are orice om de a-şi deschide şi închide uşa.
Nu ies din casă. Pe temeiul cărui drept ? Pe temeiul dreptului de a se duce şi de a se întoarce, care cuprinde şi dreptul de a sta acasă.
Acolo, la ei acasă, ce fac ?
Vorbesc în şoaptă ; lasă ochii în jos. Se leapădă de lume, de oraşe, de plăcerile simţurilor şi de alte plăceri, de deşertăciuni, de trufii şi de interese. Se îmbracă în lînă groasă, ori în pînză groasă. Nici unul nu e stăpîn pe vreun lucru oricît de mic. Intrînd acolo, cel ce era bogat ajunge sărac. Ceea ce are dăruieşte tuturor. Cel care fusese ceea ce numim nobil, gentilom şi senior, este deopotrivă cu cel ce fusese ţăran. Chilia e la fel pentru toţi. Toţi se supun tunderii părului în creştet, toţi poartă acelaşi anteriu, mănîncă aceeaşi pîine neagră, se culcă pe aceleaşi paie, mor în aceeaşi cenuşă. Acelaşi sac pe

I

spinare, aceeaşi funie drept cingătoare. Dacă s-a hotărît să se meargă desculţ, toţi merg desculţi. Poate fi printre ei şi un prin) ; prinţul e tot o umbră ca şi ceilalţi Nu mai există titlu Chiar şi numele de familie au pierit Nu mai au decît pronume. Toţi se înclină sub egalitatea numelui de botez. Şi-au desfăcut familia trupească şi şi-au întemeiat în mijlocul tagmei lor religioase familia spirituală. Nu mai au alte rude decît omenirea întreagă. Ajuta pe săraci, îngrijesc pe bolnavi. îşi spun între ei „frate".
Mă oprifi şi strigaţi : „Dar asta e mănăstirea ideală !"
E de ajuns să fie mănăstirea cu putinţă, ca să fiu nevoit să fin socoteală de ea.
De acolo vine faptul că în cartea precedentă am vorbit despre o mănăstire pe un ton respectuos. Lăsînd de-o parte evul mediu, lăsînd deoparte Asia, fără a ne ocupa de chestiunea istorică şi de cea politică, din punct de vedere pur filozofic, mai presus de nevoile polemicii militante, cu condiţia ca mănăstirea să fie cu totul de bunăvoie şi să nu cuprindă decît consimţăminte – voi privi întotdeauna comunitatea mănăstirească cu o oarecare serioasă luare-aminte şi, în unele privinţe, cu respect. Acolo unde există o comunitate există şi comuna ; acolo unde există comuna, există şi dreptul Mănăstirea este fructul lozincii : Egalitate, Fraternitate ! O, ce mare e libertatea I Şi ce transfigurare minunată ' Libertatea este de ajuns ca să transforme mănăstirea în republică.
Să mergem mai departe.
Dar oamenii ăştia sau femeile astea, care se află îndărătul acestor patru pereţi, se îmbracă în dimie, sînt egali, se numesc fraţi ; e frumos ; dar ei mai fac şi altceva ?
Da.
Ce?
Privesc întunericul, cad în genunchi şi-şi împreună mîinile.
Ce înseamnează asta ?

V
RUGĂCIUNE
Ei se roagă.
Cui ?
Lui dumnezeu.
Să te rogi lui dumnezeu, ce însemnează asta ?
Există un infinit în afară de noi ? Acest infinit este el ceva unic, ceva imanent, permanent; neapărat substanţial pentru că e infinit şi pentru că, dacă i-ar lipsi materia, s-ar mărgini ; neapărat inteligent pentru că e infinit şi pentru că, dacă i-ar lipsi inteligenta, s-ar mărgini ? Acest infinit trezeşte în noi ideea de esenţă, în vreme ce noi nu ne putem atribui decît ideea de existentă. Cu alte cuvinte, nu este el cumva absolutul al cărui relativ sîn-tem noi ?
Dacă există un infinit în afară de noi, nu există un infinit şi în noi ? Aceste două infinituri (ce plural în-spăimîntător), oare nu se suprapun ? Cel de-al doilea infinit nu este el oare oglinda, răsfrîngerea lui, ecoul, prăpastia concentrică a unui alt abis ? Acest al doilea infinit are şi el putere de înţelegere ? Cugetă ? Iubeşte ? Are voinţă ? Dacă cele două infinituri au putere de înţelegere, fiecare dintre ele au voinţă proprie ; şi există un eu în infinitul de sus, după cum există un eu în infinitul de jos. Eul de jos e sufletul ; eul de sus e dumnezeu.
A pune, prin gîndire, infinitul de jos în atingere cu infinitul de sus – asta se numeşte a ne ruga.
Să nu scoatem nimic din spiritul omenesc ; a suprima ceva e o greşeală. Trebuie reformat şi transformat. Anumite facultăţi ale omului sînt îndreptate spre Necunoscut: gîndirea, visarea, rugăciunea. Necunoscutul e un ocean Ce este conştiinţa ? Este busola Necunoscutului. Gîndi-rea, visarea, rugăciunea, sînt aici mari radieri misterioase. Să le respectăm. Unde se duc aceste raze măreţe ale sufletului ? In întuneric; ele aduc, prin urmare, lumină.

Măreţia democraţiei este de-a nu nega nimic şi de-a nu renega nimic din omenire. Lîngă dreptul Omului, sau cel puţin pe lîngă el, este dreptul Sufletului.
Zdrobirea fanatismelor şi respectul adînc faţă de înfi-nit, iată ce urmăreşte legea. Să nu ne mărginim a ne închina arborelui creaţiei şi a contempla uriaşele lui ramuri pline de stele. Avem o datorie : să prelucrăm sufletul omului, să apărăm misterul împotriva minunilor, să adorăm neînţelesul şi să respingem absurdul, să nu recunoaştem din ceea ce nu se poate explica decît ceea ce e necesar, să însănătoşim credinţa, să îndepărtăm superstiţiile din calea religiei, să-l curăţăm de omizi pe dumnezeu.
VI
BUNĂTATEA DESAVIRŞITA A RUGĂCIUNII
Cît despre felul cum se face rugăciunea, oricîte chipuri ar fi, toate sînt bune, numai să fie sincere. întoarceţi cartea care sînteţi cu scoarţele în sus şi fiţi în infinit I

Ştim că există o filozofie care tăgăduieşte infinitul. Există, de asemenea, o filozofie, socotită drept patologică, şi care tăgăduieşte existenţa soarelui. Filozofia asta se cheamă orbire.
A face dintr-un simţ pe care nu-l avem izvorul adevărului este o frumoasă îndrăzneală de orb.
Sînt ciudate aerele trufaşe, de superioritate şi de compătimire, pe care şi le ia această filozofie care dibuie, faţă de filozofia care-l admite pe dumnezeu. Ai impresia că auzi o cîrtiţă care strigă : „Mi-e milă de ei cînd îi aud cu soarele lor 1"
Ştim că există necredincioşi străluciţi şi puternici. Aceştia, la drept vorbind, aduşi din nou pe calea adevărului prin propria lor putere, nu sînt nici ei prea siguri că sînt necredincioşi ; cu ei n-ar fi altceva decît o chestiune de definiţie şi, în orice caz, chiar dacă nu cred în dumnezeu, prin faptul însă că sînt minţi luminate dovedesc existenţa lui dumnezeu.

Salutăm pe filozoful din ei, dar osîndim fără milă filozofia lor.
Mai departe.
Tot aşa de admirat este şi uşurinţa cu care cineva se mulţumeşte cu vorbe. O şcoală metafizică din nord ', care pluteşte oarecum în ceaţă, şi-a închipuit că face o revoluţie în înţelegerea omenească punînd în locul cuvîntului Forţă cuvîntul Voinţă.
In loc de „planta creşte" se zice „planta vrea" ; ar fi în adevăr de folos dacă am spune : „Universul vrea !" De ce ? Pentru că de-aici ar reieşi că planta are voinţă, prin urmare are un eu ; universul vrea, prin urmare are un dumnezeu.
Cît despre noi, care, totuşi, împotriva acestei şcoli, nu înlăturăm nimica priori2, a recunoaşte o voinţă în plantă, cum susţine această şcoală, ni se pare mai greu de admis decît a recunoaşte în univers voinţa pe care ea o tăgăduieşte.
A tăgădui voinţa infinitului, adică existenţa lui dumnezeu, nu e posibil decît cu condiţia de a tăgădui infinitul. Lucrul acesta l-am dovedit.
Tăgăduirea infinitului duce direct la nihilism. Totul devine „o creaţie a spiritului".
Cu nihilistul nu e cu putinţă nici o discuţie, deoarece nihilistul logic se îndoieşte de existenţa semenului său, după cum nu-i sigur nici de existenţa sa.
Din punctul lui de vedere, se prea poate ca nici el să nu fie pentru el însuşi decît „o creaţie a spiritului său".
Numai că el nu-şi dă seama că tot ceea ce a tăgăduit e admis de el în întregime, rostind doar acest cuvînt: spirit.
Intr-un cuvînt, nici o cale nu rămîne deschisă cugetării într-o filozofie care sfîrşeşte totul cu monosilaba Nu.
1 Aluzie Ia şcoala filozofului idealist german Arthur Schopenhauer (1788–1860), care în lucrarea sa principală Lumea ca voinţă şl repre* dentare consideră că esenţa lumii este voinţa universală, concepută ca o voinţă oarbă, iraţională, absurdă.
' înainte de experienţă, înainte de practică. Afirmaţia apriorică este 0 afirmaţie bazată numai pe speculaţiile abstracte ale raţiunii „pure" Si care nu se sprijină pe experienţă şi practică.

4* HI

Faţă de Nu, nu-i decît un singur răspuns : fia.
Nihilismul n-are nici un înţeles.
Nu există neant. Nu există zero. Totul este ceva. Nimic nu înseamnă nimic.
Omul trăieşte din afirmaţie mai mult decît din pîine.
A vedea şi a dovedi – nici chiar atîta nu-i de ajuns. Filozofia trebuie să fie o energie ; silinţa şi ştiinţa ei trebuie să fie de a-J face pe om mai bun. Socrate trebuie să pătrundă în Adam şi să dea naştere lui Marc-Aureliu '; cu alte cuvinte, să-l facă să iasă din omul fericirii pe omul înţelepciunii. Să schimbe Paradisul în Liceul2 lui Aristotel. Ştiinţa trebuie să aibă căldură. Să trăieşti din plin – ce preocupare tristă şi ce rîvnă searbădă ! Bruta trăieşte din plin. Să cugeti, iată adevărata biruinţă a sufletului. Oamenilor cărora le e sete să le arăţi drumul cugetării, să le dai tuturor ca elixir cunoaşterea lui dumnezeu, să faci să se înfrăţească într-inşii conştiinţa cu ştiinţa, să-i faci buni prin această îmbinare misterioasă, asta e datoria filozofiei adevărate. Morala este o înflorire de adevăruri. Contemplaţia duce la acţiune. Absolutul trebuie să fie practic. Idealul trebuie să fie respirabil, satisfăcător şi hrănitor pentru sufletul omului. Idealul are dreptul să zică : „Luaţi, mîncaţi, acesta e trupul meu ; luaţi şi beţi, acesta e sîngele meu I" înţelepciunea este o împărtăşanie sfîntă. Numai cu această condiţie ea încetează de a mai fi o pasiune stearpă pentru ştiinţă, spre a deveni mijlocul unic şi cel mai înalt al apropierii dintre oameni; din filozofie s-a născut religia.
Filozofia nu trebuie să fie o îngrămădire de etaje clădită pe mister, pentru ca s-o poţi privi în voie, fără alt rezultat decît acela de a satisface curiozitatea.
In ceea ce ne priveşte, amînînd dezvoltarea ideii noastre pentru un alt prilej, ne mulţumim a spune că nu înţelegem nici ca omul să fie punct de plecare şi nici ca progresul să fie scopul final, fără cele două forţe care alcătuiesc cei doi motori : credinţa şi iubirea.

1 împărat roman şi filozof stoic (secolul al Il-lea).
2 Locul unde filozoful grec Aristotel (secolul al IV-lea î.e.n.) îşi aduna discipolii.

„

,„,„ tolul

VII
CE MASURI TREBUIE SA LUAM CIND FACEM MUSTRĂRI
Istoria şi filozofia au datorii veşnice, care în aceiaşi timp sînt şi datorii simple : să-l combată pe Caiafa devenit episcop, pe Dracon ' împărtitor de dreptate, pe Trimal-cion 2 legislator, pe Tiberiu împărat ; e lămurit, drept şi limpede, şi nu dă loc la nici o neînţelegere. Dar dreptul de a trăi deoparte, cu toate neajunsurile şi abuzurile Iui, trebuie să fie constatat şi îngăduit. Schivnicia e o problemă omenească.

Atunci cînd vorbim de mănăstiri – aceste locuri de greşeală, dar şi de nevinovăţie ; de rătăcire, dar şi de bunăvoinţă ; de neştiinţă, dar şi de devotament ; de chin, dar şi de jertfă – trebuie, aproape întotdeauna, să spunem da sau nu.
O mănăstire este o contrazicere. Are drept scop mîn-tuirea sufletului, iar ca mijloc jertfa. Mănăstirea este cel mai mare egoism, al cărui sfîrşit este cea mai mare uitare de sine.
A abdica pentru a domni – aceasta pare să fie lozinca monahismului.
In mănăstire omul suferă pentru a se bucura. Acolo el trage o poliţă asupra morţii. îndură noaptea pămîntească în nădejdea dobîndirii luminii cereşti. In mănăstire iadul este primit ca avans din drepturile de moştenire asupra paradisului.
Cine-şi pune vălul şi rasa comite o sinucidere a cărei Plată e veşnicia.
antichitate. Legile sale
excesivă
Legislator atenian din ivă
erau de o severitate * Personaj din romanul Satyricon al scriitorului latin Petroniu : bogătaş carg jjş yp banchet fastuos, om cinic şi corupt.
•53

Nu ni se pare că pe o temă ca asta ar fi nimerită batjocura. Aici totul e serios : binele ca şi răul.
Cine e drept încruntă din sprîncene, dar nu zîmbeşte niciodată răutăcios. înţelege mînia, dar reaua credinţă nu.
VIU
CREDINŢA, LEGE
încă ceva.
Veştejim biserica atunci cînd ea colcăie de intrigi; dispreţuim spiritualitatea neîngăduitoare cu ceea ce e vremelnic, dar îl cinstim pretutindeni pe omul care cugetă.
Salutăm pe cel ce îngenunche şi se roagă.
Omul are nevoie de o credinţă. Nenorocire celui ce nu crede în nimic !
Nu stai degeaba cînd gîndeşti. Există o muncă ce se vede şi una care nu se vede.
A contempla însemnează a adînci; a gîndi însemnează a munci. Braţele încrucişate muncesc ; mîinile împreunate lucrează. Privirea spre cer e o acţiune.
Thales ' a rămas patru ani nemişcat. A întemeiat filozofia.
Pentru noi, schivnicii nu sînt nişte trîndavi, sihastrii nu sînt nişte leneşi.
A-ţi îndrepta gîndul spre Umbră e un lucru serios.
Fără să înlăturăm nimic din cele ce-am spus mai sus, credem că o continuă aducere-aminte a mormîntului prinde bine celor în viaţă. Asupra acestei chestiuni, preotul şi filozoful sînt de aceeaşi părere. Trebuie să murim. Stareţul trapiştilor2 e gînd în gînd cu Horaţiu.
Să ţii seamă în viaţă de permanenta prezenţă a mormîntului este legea înţeleptului şi este şi legea pustnicului. In această privinţă, pustnicul şi înţeleptul se întîlnesc.
1 Filozof materialist din Grecia antică (secolele VII–VI î.e.n.).
* Călugări dintr-un ordin monahal catolic din Franţa, întemeia! fn secolul al Xll-lea, cu un regulament deosebit de sever, dominat de obsesia morţii

Există o creştere materială, pe care o voim. Există şî o măreţie morală, la care ţinem.
Capetele nechibzuite şi pripite spun :
„La ce folosesc chipurile astea nemişcate, alături de mister ? La ce slujesc ? Ce fac ele ?"
Vai I Faţă de întunericul ce ne înconjoară şi ne aşteaptă, fără să ştim ce va face din noi împrăştierea cea fără de margini, răspundem : poate că nu există operă mai sublimă decît aceea pe care o fac aceste suflete. Şi adăugăm : nu există poate strădanie mai folositoare.
E mare nevoie de cei ce se roagă necontenit, pentru cei ce nu se roagă niciodată.
Pentru noi toată problema e să ştim cîtă gîndire se pune în rugăciune.
Leibniz ' rugîndu-se e ceva măreţ ! Voltaire închinîn-du-se e ceva frumos. Deo erexit Voltaire.a
Sîntem pentru religie contra religiilor.
Sîntem dintre cei ce cred în inutilitatea moliftelor şi în frumuseţea sublimă a rugăciunii singuratice.
De altfel, în această clipă pe care-o străbatem, clipă care din fericire nu va lăsa secolului al XlX-lea conturul ei, în ceasul acesta cînd atîţia oameni stau cu fruntea plecată şi sufletul prea puţin înălţat, printre atîtea alte fiinţe a căror morală este desfătarea şi a căror preocupare sînt lucrurile mici şi diforme ale materiei, oricine se exilează ni se pare vrednic de respect. Mănăstirea e o renunţare. Sacrificiul fără rost e totuşi un sacrificiu. Să iei drept o datorie o aspră greşeală este o faptă care-şi are măreţia ei.
Privită în sine şi în chip ideal, şi ca să ne învîrtim în jurul adevărului pînă la cercetarea nepărtinitoare a tuturor aspectelor, mănăstirea, mănăstirea de femei mai cu seamă – pentru că în societatea noastră femeia suferă cel mai mult şi acest surghiun al schitului conţine în ideea ei o împotrivire – mănăstirea de femei are fără îndoială oarecare măreţie.
1 Filozof idealist german (1646–1716), care s-a străduit să împace bisericile catolică şi protestantă.
2 Voltaire a înăljat-o lui dumnezeu (în original în limba latina).

Viaţa asta de mănăstire, atît de severă şi posomorita, pe care am înfăţişat-o în cîteva trăsături, nu e viată, fiindcă e lipsită de libertate ; nu e moarte, fiindcă nu e deplină ; e locui straniu de unde se zăreşte, ca de pe creasta unui munte înalt, de-o parte prăpastia în care sîntem, de cealaltă prăpastia în care vom fi ; e un hotar îngust şi înnegurat care desparte două lumi, luminat şi întunecat de amindouă deodată, şi unde raza palidă a vieţii se contopeşte cu raza nedesluşită a morţii ; este penumbra mormîntului.
Cît despre noi, care nu credem ceea ce cred aceste femei, dar care trăim ca şi ele prin credinţă, nu ne-am putut gîndi niciodată, fără un fel de teamă religioasă şi plina de duioşie, fără un fel de milă plină de invidie, la aceste făpturi cucernice, îngrozite şi încrezătoare, Ia aceste suflete umile şi măreţe, care îndrăznesc a trăi chiar pe marginea misterului, aşteptînd – între lumea care le e închisă şi cerul care nu li s-a deschis, cu fa{a spre

lumina ce nu se vede, avînd doar mîngîierea de-a crede că ştiu unde se află, năzuind spre prăpastie şi spre necunoscut cu privirea aţintită în bezna neclintită, înge-nucheate, pierdute, încremenite şi înfiorate, pe jumătate înălţate de la pămînt la anumite ceasuri de suflul venit din adîncuri al veşniciei.

CARTEA A OPTA

CIMITIRELE PUN STAPINIRE PE CE LI SE ADUCE

IN CARE SE VORBEŞTE DE FELUL CUM SE INTRA IN MĂNĂSTIRE

Intr-o casă ca asta, Jean Valjean era – cum spusese Fauchelevent – „căzut ca din cer".
Sărise peste zidul grădinii din colţul străzii Polonceau. Corul de îngeri pe care-l auzise în mijlocul nopţii erau călugăriţele care cîntau utrenia ; sala pe care o zărise în întuneric era paraclisul ; fantoma pe care o văzuse întinsă pe jos era o soră care-şi făcea pocăinţa ; clopoţelul al cărui zgomot îl surprinsese atît de straniu era clopoţelul grădinarului, prins la genunchiul moşului Fauchelevent.
După ce-au culcat-o pe Cosette, Jean Valjean şi Fauchelevent, cum am văzut, se ospătară cu o bucată de brînză şi cu o litră de vin, lîngă un foc de vreascuri; pe urmă, întrucît singurul pat care se afla în baracă era ocupat de Cosette, se aruncară fiecare pe cîte un maldăr de paie. înainte de a închide ochii, Jean Valjean zise : „O să trebuiască să rămîn aici !"
Vorbele astea i-au umblat toată noaptea prin cap lui Fauchelevent.
La drept vorbind, nici unul dintre ei n-a putut dormi. Simţindu-se descoperit şi cu Javert pe urma lui, Jean Valjean îşi dădea seama că el şi Cosette ar fi pierduţi dacă s-ar mai întoarce în oraş. întrucît vîntul care se abătuse din nou asupra lui îl azvîrlise în acest schit, Jean Valjean nu mai avea decît un singur gînd : să ră-fnînă pe loc. Or, pentru un nenorocit în starea jalnică în care se găsea el, mănăstirea asta era în acelaşi timp locul cel mai primejdios şi cel mai sigur. Cel mai pri-

mejdios, deoarece, nici un bărbat neputînd să pătrundă acolo, dacă ar fi fost descoperit, ar fi însemnat o vină vădită şi Jean Valjean n-ar fi avut de făcut decît un pas de la mănăstire la închisoare ; şi locul cel mai sigur, fiindcă, dacă izbutea să fie primit şi să stea acolo, cine oare ar fi venit să-l caute aici ? Să locuiască într-un loc neîngăduit, asta era scăparea.
Fauchelevent, pe de altă parte, îşi frămînta creierii. Ajunsese să spună că nu mai înţelege nimic. Cum se face că domnul Madeleine se găsea acolo în pofida zidurilor împrejmuitoare ? Zidurile mănăstirilor nu se pot sări. Cum de-a ajuns aici cu un copil ? Nu se poate sări un zid atît de înalt cu un copil în braţe. Ce e cu copilul ăsta ? De unde-or fi venind amîndoi ? De cînd era în mănăstire, Fauchelevent nu mai auzise nimic despre Montreuil-sur-mer şi nu ştia nimic din cele ce se petrecuseră acolo. Moş Madeleine avea acea înfăţişare care nu te îndemna să-i pui întrebări; de altfel, Fauchelevent îşi spunea : „Nu poţi pune întrebări unui sfînt".
Domnul Madeleine îşi păstrase în faţa lui toată vaza de care se bucurase înainte. Atît numai că, din cîteva vorbe scăpate de Jean Valjean, grădinarul se crezu îndreptăţit să presupună că domnul Madeleine dăduse pesemne faliment din pricina vremurilor grele şi era urmărit de

creditori; sau poate era amestecat în vreo chestiune politică şi se ascundea. Ca mulţi dintre ţăranii noştri din Nord, Fauchelevent rămăsese în sinea lui un vechi bonapartist. Ascunzîndu-se, domnul Madeleine îşi alesese ca adăpost mănăstirea, şi dorinţa să ră-mînă acolo era firească. Dar ceea ce-l lăsa nelămurit, şi lucrul la care Fauchelevent revenea mereu şi-şi bătea capul, era că domnul Madeleine se afla acolo avînd şi fetiţa cu el. Fauchelevent îi vedea, îi pipăia, le vorbea şi nu-şî credea ochilor. In bordeiul lui Fauchelevent pătrunsese misterul. Fauchelevent dibuia, făcînd diferite presupuneri şi nu vedea limpede decît un singur lucru : „Domnul Madeleine mi-a salvat viaţa". Acest singur gînd precis îi era de ajuns şi-l făcu să ia o hotărîre. îşi zise în sinea lui : „E rîndul meu". Şi adăugă în cugetul său : „Domnul Madeleine n-a stat atît de mult pe gînduri cînd a fost
58

vorba să se vîre sub căruţă ca să mă scoată de-acolo". Se hotărî să-l scape pe domnul Madeleine.
Cu toate astea, îşi puse diferite întrebări şi-şi dădu diferite răspunsuri : „Cu tot ce-a făcut el pentru mine, dacă ar fi un hoţ, l-aş scăpa ? Sigur că da. Dar dacă ar fi un ucigaş, l-aş scăpa ? Sigur că da. Dar pentru că e un sfînt, îl voi scăpa ? Sigur că da."
Dar ca să-l ţină în mănăstire e grea problemă ! In faţa acestei încercări aproape himerice, Fauchelevent nu dădu de loc înapoi ; fiind un biet ţăran din Picardia, neavînd alt îndreptar moral decît devotamentul, bunăvoinţa şi puţin din acea veche viclenie ţărănească pusă de rîndul ăsta în slujba unui gînd generos, se hotărî să treacă peste opreliştile mănăstirii şi peste asprele reguli ale schitului Saint-Benoît. Moş Fauchelevent era un bătrîn care toată viaţa fusese un egoist şi care, la sfîrşitul zilelor sale, şchiop, beteag, nemaiavînd nici un rost pe lume, găsi plăcut să fie recunoscător şi, văzînd că poate săvîrşi o faptă bună, se apucă de ea întocmai ca un om care, în clipa morţii, ar da peste un pahar cu vin bun din care n-a gustat niciodată şi pe care l-ar bea cu sete. S-ar mai putea spune că aerul pe care-l respira de cîţiva ani în mănăstirea asta îi nimicise personalitatea veche şi sfîr-şise prin a-l face să simtă nevoia unei fapte bune, oricare ar fi fost ea.
Luă, prin urmare, hotărîrea de a fi credincios domnului Madeleine.
L-am numit mai sus „un biet ţăran din Picardia". Denumirea e potrivită, dar nu e deplină. La punctul unde am ajuns cu povestirea de faţă, e necesar să ne oprim puţin asupra fizionomiei lui moş Fauchelevent. Era ţăran, dar fusese notar comunal, ceea ce adăuga vicleniei sale îndemînarea de a căuta chichiţe, iar simplicităţii sale, puterea de pătrundere. Nereuşind din pricini diferite în afacerile sale, ajunsese din notar căruţaş şi salahor. Dar, în pofida înjurăturilor şi a loviturilor de bici pe care trebuia să le dea cailor, mai rămăsese în el, după cît se pare, ceva din notarul comunal. Avea oarecare inteligenţă naturală ; nu spunea nici „e mulţi", nici „ei
69

face" ; ştia să vorbească ~ lucru rar la ţară ; ceilalţi ţărani ziceau despre dînsul : vorbeşte aproape ca un domn cu pălărie Fauchelevent făcea în

adevăr parte dintre cei pe care limbajul obraznic şi uşuratic al ultimului veac îi numea „semi-burghezi, semi-bădărani" şi pe care porecla ce cădea din castel în colibă îi eticheta „cam ţărănoi, cam tîrgoveţ, sare şi piper". Fauchelevent, deşi foarte încercat şi foarte istovit de soartă, un fel de suflet îmbătrînit şi prăpădit, era totuşi foarte vioi şi foarte binevoitor, însuşire preţioasă, care-l împiedica să fie vreodată răutăcios. Cusururile şi viciile sale, fiindcă avusese şi din astea, erau de suprafaţă ; într-un cuvînt, fizionomia lui era una dintre cele care plac observatorului. Fata asta bătrînă n-avea nici una din zbîrciturile acelea supărătoare pe frunte, care înseamnă răutate sau prostie.
Cînd se lumină de ziuă, după ce cugetase în fel şi chip, moş Fauchelevent deschise ochii şi-l văzu pe domnul Madeleine şezînd pe grămada lui de paie şi privind-o pe Cosette cum dormea. Fauchelevent se ridică în capul oaselor şi zise :
— Acum, fiindcă va găsiţi aici, spuneti-mi : cum veţi
face ca să intraţi de-a binelea ?
Vorbele astea zugrăveau toată situaţia şi-l treziră pe Jean Valjean din visare.
Cei doi bătrîni începură să se sfătuiască.
— Mai întîi – zise Fauchelevent – nu trebuie sa
puneţi de loc piciorul afară din odaia asta, nici dumnea
voastră, nici fata. Un pas în grădină şi ne-am ars !
— Aşa e !
— Domnule Madeleine – zise din nou Fauchelevent
— aţi picat într-un moment foarte bun, vreau să spun
foarte rău ; una dintre surori e grav bolnavă. Din cauza
asta n-o să ne prea ia nimeni în seamă. S-ar părea că
trage să moară. I se fac rugăciunile de patruzeci de ore.
Toată mănăstirea e-n picioare Toate-şi fac de lucru. Cea
care se stinge e o sfîntă. De fapt, toţi cei de-aici sînt
nişte sfinţi. Singura deosebire dintre ele şi mine este că
ele spun : „chilia noastră", iar eu spun : „bordeiul meu".
O să se facă slujbă pentru cei ce sînt în agonie, pe urmă
60

slujbă pentru morţi. Astăzi n-o sa ne supere nimeni aici; nu răspund însă pentru ce va fi mîine.
— Totuşi – spuse Jean Vaijean – cocioaba asta e
vîrîtă în intrîndul zidului, e ascunsă între ruine, încon
jurată de copaci, nu poate fi văzută din mănăstire.
— Şi eu mai spun că nici o călugăriţă nu se apropie
vreodată de ea.
— Atunci ?
Tonul întrebător al acestui „atunci" însemna : „Mi se pare că se poate rămîne aici ascuns". La această întrebare Fauchelevent răspunse :
— Sînt şi cele mici.
— Care cele mici ? întrebă Jean Vaijean.
Pe cînd Fauchelevent deschise gura ca să lămurească ce spusese, se auzi un sunet de clopot.
— A murit călugăriţa, spuse el. Iată semnalul I

Şi-i făcu semn lui Jean Vaijean să asculte.
Clopotul sună a doua oară.
— E semnalul care vesteşte moartea, domnule Made-
leine. Clopotul va suna aşa la fiecare minut, timp de
douăzeci şi patru de ceasuri, pînă ce trupul va fi scos
din biserică. Vedeţi ? Se joacă. In timpul recreaţiilor e
de ajuns să le scape o minge, pentru ca să vină pînă aici
şi, cu toate că n-au voie, caută şi răscolesc peste tot.
Sînt nişte draci îngerii ăştia !
— Care anume ? întrebă Jean Vaijean.
— Fetele. V-ar descoperi numaidecît. Ar striga : „Ia
uitaţi-vă ! Un bărbat !..." Dar azi nu-i nici o primejdie.
N-o să li se dea recreaţie. Toată ziua or să se facă numai
rugăciuni. Auziţi clopotul ? Aşa cum v-am spus : o lovi
tură pe minut. Semnalul morţii.
— Am înţeles, moş Fauchelevent. E şi un internat aici.
Şi Jean Vaijean îşi spuse pentru el : „Am găsit educa
ţia potrivită pentru Cosette".
Fauchelevent exclamă :
— La naiba I Şi ce dacă sînt fete ? Cum ar mai ciripi
în jurul nostru ! Cum ar mai lua-o la goană ! Aici a fi
bărbat însemnează a avea ciumă. Vedeţi foarte bine că
mi-a legat un clopot la picior, ca unei fiare.
61

Jean Valjean era din ce în ce mai copleşit de gîndufi. „Mănăstirea asta ne
va salva", şopti el. Apoi cu glas tare :
— Da, greutatea e să putem rămîne.
— Nu – zise Fauchelevent – să puteţi ieşi.
Jean Valjean simţi că-i năvăleşte sîngele în inimă.
— Să putem ieşi ?
— Da, domnule Madeleine, ca să puteţi intra din nou
aici trebuie mai întîi să ieşiţi.
Şi după ce lăsă să treacă o lovitură de clopot, Fauchelevent adăugă :
— Nu se poate să vă găsească aici. Pe unde-aţi venit ?
Pentru mine aţi căzut din cer, pentru că vă cunosc, dar
pentru călugăriţe e neapărat nevoie să intraţi pe poartă.
Deodată se auzi un şir destul de complicat de sunete dintr-un alt clopot.
— A ! – zise Fauchelevent – sînt chemate maicile din
sfat. Se duc la adunare. Se ţine totdeauna sfat cînd moare
cineva. A murit cînd se lumina de ziuă. Aşa se moare
aici de obicei : cînd se luminează de ziuă. N-aţi putea
oare să ieşiţi pe-acolo pe unde-aţi intrat ? Mă rog, ier-
taţi-mă că vă întreb, dar pe unde aţi intrat ?
Jean Valjean se îngălbeni. Numai la gîndul de-a coborî din nou în strada
aceea îngrozitoare începea să tremure. Să ieşi dintr-o pădure plină de
tigri şi, o dată ajuns afară, să te pomeneşti cu un prieten care te
sfătuieşte să te întorci acolo ! Jean Valjean îşi închipuia că poliţia toată
răscoleşte încă mahalaua, agenţii stau la pîndă, peste tot sentinele, braţe

groaznice întinse ca să-l apuce de guler, poate chiar Javert în colţ la răspîntie.
— Peste putinţă 1 zise el. Moş Fauchelevent, să pre
supunem că am căzut din cer.
— Nu e nevoie să mi-o mai spuneţi. Bunul dumnezeu
v-o fi luat de mînă ca să vă privească de-aproape şi pe
urmă v-a dat drumul. Numai că el voia să vă trimită
într-o mănăstire de călugări şi s-a înşelat! Hait, alt sem
nal ! E pentru portar, ca să se ducă să înştiinţeze pri
măria, pentru ca la rîndul ei să vorbească cu medicul
legist să vină să vadă mortul. Toate astea fac parte din

ceremonialul morţii. Maicilor nu le prea place vizita asta. Un medic n-are nimic sfînt. Ridică vălul. Cîteodată ridică şi altceva. Ce repede l-au anunţat pe medic de data asta ! Ce poate fi ? Micuţa dumneavoastră doarme mereu. Cum o cheamă ?
— Cosette.
— Da. Ei n-o să-i fie greu să iasă de aici. Poarta mea
de serviciu dă în curte. Bat în ea, portarul îmi deschide.
Am coşul meu pe spate, cu mititica înăuntru. Ies. Moş
Fauchelevent pleacă cu coşul ; e foarte firesc. Să-i spu
neţi fetei să stea liniştită. O să stea sub ţoala coşului.
O s-o las, atît cît trebuie, la o prietenă bătrînă, fructă-
rească, în strada Chemin-Vert, care e surdă şi unde se
află şi un pătuţ. Am să-i strig fructăresei în ureche că e
o nepoată de-a mea şi s-o ţină pînă mîine. După aceea,
mititica o să se-ntoarcă împreună cu dumneavoastră.
Pentru că o să vă ajut să veniţi înapoi. Neapărat. Dar
dumneavoastră cum o să ieşiţi ?
Jean Valjean dădu din cap.
— Să nu fiu văzut de nimeni, moş Fauchelevent.
Asta-i problema. Găseşte un mijloc să mă scoţi ca pe
Cosette, într-un coş şi sub o ţoală.
Fauchelevent îşi scărpina sfîrcul urechii cu degetul mijlociu al mîinii stîngi, semn de mare încurcătură. Un al treilea semnal îl întrerupse.
— Pleacă medicul legist, zise Fauchelevent. S-a uitat
şi a spus : „A murit! E-n regulă 1" Cînd medicul a iscă
lit, paşaportul pentru rai, dricarii trimit un sicriu. Dacă
e o maică, maicile îi pun giulgiul ; dacă e o soră, giulgiul
i-l pun surorile. După aceea eu bat cuiele. Asta face parte
din îndeletnicirile mele de grădinar. Un grădinar e şi
puţin gropar. Moarta e aşezată într-o încăpere de jos a
bisericii, care dă spre stradă şi în care, în afară de me
dicul legist, nu are voie să intre nici un bărbat. Nu-i
socotesc bărbaţi pe ciocli şi pe mine. Acolo bat eu cuiele
la sicriu. Cioclii vin să-l ia şi... mînă birjar !... Aşa se
duce cineva în cer. Vin cu o ladă în care nu e nimic şi
o scot cu cevp înăuntru. Iată ce va să zică înmormîntare.

De profundis. 1
O rază de soare mîngîia fata Cosettei, care deschisese puţin gura în somn şi părea astfel un înger care bea lumină. Jean Valjean nu-şi mai lua ochii de la ea. Nu mai auzea ce spunea Fauchelevent.
Faptul că nu te ascultă nimeni nu e un motiv să taci. Bătrînul grădinar îşi urmă liniştit sporovăială :
— Se sapă groapa la cimitirul Vaugirard. Se spune că
au să închidă cimitirul ăsta Vaugirard. E un cimitir
vechi, în afară de regulamente, care n-are uniformă şi
care o să fie scos la pensie. Păcat, că-i la îndemînă ! Am
şi eu un prieten acolo, pe moş Mestienne, groparul. Că
lugăriţelor de-aici li se face un hatîr : sînt duse la ci
mitir pe înnoptate. E o ordonanţă a prefecturii anume
pentru ele Dar ce de întîmplări de ieri pînă azi ! Maica
Crucifixion a murit, iar moş Madeleine...
— E îngropat! zise Jean Valjean, zîmbind cu tristeţe.
Fauchelevent îi întoarse vorba :
— La naiba ! Dacă ai fi aici pentru totdeauna, asta
ar fi o adevărată înmormîntare.
Un al patrulea semnal răsună. Fauchelevent luă repede din cui genuncherul cu clopoţel şi şi-l potrivi din nou pe genunchi.
— De data asta e pentru mine. Mă cheamă maica sta
reţă. Bine, să strîng mai repede catarama Domnule Ma
deleine, să nu vă mişcaţi de-aici şi să aşteptaţi ! S-a
mai întîmplat ceva. Dacă vă e foame, aveţi acolo vin,
pîine şi brînză.
Şi ieşi din bordei zicînd :
— Vin ! Vin îndată !
Jean Valjean îl văzu străbătînd repede grădina, atît cît putea cu piciorul lui beteag, aruncîndu-şi ochii tn treacăt spre pepenii lui.
In mai puţin de zece minute după asta, moş Fauchelevent, al cărui clopoţel punea, în drumul lui, călugăriţele
1 Prescurtare a începutului psalmului 129, zis al Penitenţei : De profundis clamavi... (,,Strigat-am din adîncuri") ; psalmul exprimă căin)a şi se cîntă Ia catolici în cursul înmormîntării.

pe goană, bătea încetişor la o uşă şi o voce blîndă îi răspundea : „Pururea ! Pururea !" adică : „Intră !"
Era uşa vorbitorului rezervat grădinarului pentru nevoile serviciului. Vorbitorul ăsta se afla lîngă sala unde se ţineau şedinţele. Maica stareţă, stînd pe singurul scaun din vorbitor, îl aştepta pe Fauchelevent.

II

FAUCHELEVENT IN FAŢA GREUTĂŢILOR

A lua un aer tulburat şi grav e caracteristic, în împrejurări grele, pentru unii oameni şi pentru unele profesiuni, şi mai cu seamă pentru preoţi şi călugări. In clipa în care Fauchelevent intra, această îndoită preocupare era întipărită pe figura stareţei, care era acea încîntătoare şi învăţată domnişoară de Blemeur, maica Innocente, de obicei atît de voioasă. Grădinarul salută cu sfială şi rămase în pragul chiliei. Stareţa, care învîrtea între degete mătăniile, ridică ochii şi zise :

— A, dumneata eşti, moş Fauvent!
Această prescurtare fusese adoptată în mănăstire. Fauchelevent salută din nou.
— Moş Fauvent, te-am chemat.
— Iată-mă, cuvioasă maică !
— Am de vorbit cu dumneata.
— Şi eu de asemenea – zise Fauchelevent cu o în
drăzneală de care se temea în sufletul lui – am ceva
de spus cucernicei maici.
Stareţa se uită la el.
— A, vrei să-mi faci vreo comunicare ?
— O rugăminte.
— Ei bine, vorbeşte !
Unchiaşul Fauchelevent, fostul notar comunal, era dintre ţăranii aceia care au îndrăzneală. O oarecare neştiinţă îndemînatică este o forţă ; nu te îndoieşti de ea şi asta te prinde. De peste doi ani de cînd locuia în mă-

năstire, Fauchelevent reuşise să pătrundă în comunitate. Totdeauna singuratic, văzîndu-şi de grădinăritul lui, n-avea nimic altceva de făcut decît să fie curios. Departe cum era de toate aceste femei cu văl care mergeau încoace şi-ncolo, el nu vedea înaintea lui decît o perindare de umbre. Tot cercetîndu-le şi pătrunzîndu-le, izbutise să pună din nou carne omenească în toate aceste fantome şi, pentru el, moartele astea trăiau. Era ca un surd a cărui vedere se măreşte şi ca un orb al cărui auz se ascute. S-a silit să deosebească înţelesul fiecărui semnal şi a reuşit; astfel încît mănăstirea asta ciudată şi tăcută n-avea nimic ascuns pentru el ; sfinxul ăsta îi îndruga la ureche toate tainele lui. Fauchelevent, ştiind totul, ascundea totul. Asta era dibăcia lui. Toată mănăstirea îl credea tîmpit. Mare merit în religie ! Maicile din sfat făceau caz de Fauchelevent. Era un om mut, dar curios. Le inspira încredere. Afară de asta, era ordonat şi nu ieşea decît pentru nevoile dovedite ale livezii şi ale grădinii de zarzavat. Această cumpătare în felul lui de-a fi era luată în seamă. Şi nu puţin lucru a fost cînd a făcut să flecărească doi oameni ; la mănăstire pe portar, şi a aflat astfel multe amănunte de-ale vorbitorului ; iar la cimitir pe gropar, şi a aflat ciudăţeniile înmormîntării. In felul ăsta avea despre aceste călugăriţe o îndoită cunoştinţă : una a vieţii şi alta a morţii. Dar el nu abuza de nimic. Comunitatea ţinea la el. Bătrîn, şchiop, ne-văzînd nimic, poate şi puţin surd, ce de însuşiri ! Ar fi fost greu de înlocuit.
In faţa cuvioasei stareţe, unchiaşul, cu siguranţa celui ce se ştie preţuit, începu o poliloghie ca la el la ţară, destul de lungă şi de încurcată. Vorbi mult despre vîrsta lui, despre beteşugurile lui, despre povara anilor, numă-rînd îndoit de aci înainte pentru el, despre cerinţele de lucru mereu sporite, despre mărimea grădinii, despre nopţile de veghe, ca ultima, spre exemplu, cînd a trebuit să acopere pepenii cu paie din cauza lunii şi sfîrşi prin a ajunge la aceasta : că avea un frate (stareţa tresări) – un frate care

nu mai e tînăr (stareţa tresări din nou, dar tresări liniştitor) – că, dacă lucrul i s-ar îngădui,

acest frate ar putea veni să-i ajute şi să locuiască cu el, că e foarte bun grădinar, că mănăstirea ar trage mari foloase de pe urma lui – mai mari chiar decît ar putea aduce el – că, de altfel, dacă fratele lui n-ar fi primit, el, ca mai în vîrstă, simţindu-se neputincios şi neîndestulător la muncă, cu toată părerea de rău, va fi nevoit să plece ; că fratele lui avea o nepoată pe care ar aduce-o cu dînsul, care ar fi crescută aici în frica lui dumnezeu şi care, poate – cine ştie ? – într-o bună zi s-ar călugări.
Cînd sfîrşi vorba, stareţa se opri din frămîntarea mă-tăniilor între degete şi-i spuse :
— Pînă diseară o să poţi găsi un drug mare de fier ?
— Pentru ce vă trebuie ?
— Ca pîrghie.
— Da, preacuvioasă maică, răspunse Fauchelevent.
Stareţa, fără să mai rostească o vorbă, se ridică, intră
îii camera de-alături, care era sala de şedinţe şi unde de bună seamă toate maicile din sfat se aflau adunate. Fauchelevent rămase singur.

III
MAICA INNOCENTE

Trecuse aproape un sfert de ceas. Stareţa se întoarse şi se aşeză din nou pe scaun.
Atît ea cît şi Fauchelevent păreau îngînduraţi. Reproducem cît putem mai exact convorbirea dintre ei.
— Moş Fauvent ?
— Preacucernică maică ?
— Cunoşti capela.
— Am acolo un colţişor al meu de unde ascult sfînta
liturghie şi rugăciunile.
— Dar în strană n-ai stat niciodată cînd ai avut de
lucru ?
— De vreo două-trei ori.
— Trebuie ridicată o piatră.

— Grea ?
— Lespedea pardoselii de lîngă altar.
— Piatra care acoperă cripta ?
— Da.
— Pentru asta ar trebui doi bărbaţi.
— Maica Ascension, care face cît un bărbat, o să-ţi
ajute.
— O femeie nu poate face niciodată ce face un bărbat.
— Nu-ţi putem da decît o femeie ca să-ţi ajute. Face
fiecare ce poate. Eu nu-l dispreţuiesc pe Merlonus

Horstius pentru că nu ne dă decît trei sute şaizeci şi
şapte de epistole de-ale sfîntului Bernard, pe cînd pă
rintele Mabillon ne dă patru sute şaptesprezece.
— Nici eu.
— Totul e să lucrăm fiecare după puterile noastre.
Mănăstirea nu e un şantier.
— Iar o femeie nu e un bărbat. Fratele meu e în
tr-adevăr foarte voinic.
— O să ai şi o pîrghie.
— E singurul soi de cheie care se potriveşte la astfel
de porţi.
— Piatra are un belciug.
— O să trec drugul prin el.
— Şi piatra e aşezată în aşa fel încît poate fi întoarsă
pe muche.
— Prea bine, cucernică maică. Am să deschid cripta.
— Iar cele patru maici cîntăreţe vor fi de faţă.
— Şi după ce-am deschis cripta ?
— Va trebui s-o acoperi din nou.
— Asta-i tot ?
— Nu.
— Aştept ordinele dumneavoastră, preacucernică maică.
— Fauvent, noi avem încredere în dumneata.
— Sînt pus aici ca să nu mă dau îndărăt de la nimic.
— Şi pentru ca să nu vorbeşti nimic.
— Da, preacucernică maică.
– După ce vei deschide cripta...
— O închid la loc.
68

— Dar mai înainte...
— Mai înainte ce, preacucernică maică ?
— Va trebui să cobori ceva înăuntru.
Urmă o scurtă tăcere. După tremurul buzelor, care părea să arate
nehotărîre, stareţa rupse tăcerea.
— Moş Fauvent !
— Preacucernică maică ?
— Ştii că azi-dimineaţă a murit o maică.
— Nu.
— Cum ? N-ai auzit clopotul ?
— Nu s-aude nimic în fundul grădinii.
— Adevărat ?
— Abia dacă iau seama cînd mă sunaţi pe mine.
— A murit cînd se lumina de ziuă.
— Şi pe urmă, azi-dimineaţă vîntul nu bătea înspre
mine.
— E maica Crucifixion, o preafericită.
Stareţa tăcu, buzele i se mişcară o clipă, ca şi cum s-ar fi rugat în gînd şi
urmă :
— Acum trei ani, o jansenistă ', doamna de Bethune,

s-a convertit numai pentru că a văzut-o pe maica Cruci
fixion rugîndu-se.
— A, da, acum aud clopotul, preacucernică maică.
— Maicile au dus-o în camera moartelor, care dă în
biserică.
— Ştiu.
— Afară de dumneata, nici un bărbat nu poate şi nu
trebuie să intre în odaia aceea. Bagă bine de seamă !
Asta ar mai lipsi : să intre un bărbat în camera moar
telor !
— Zău că da.
— Cum ?
— Zău că da.
— Ce tot spui ?
— Zic : zău că da.
— Zău că da – ce ?
' O adeptă a lui Jansenius, episcop olandez (1585–1638), care a formulat o doctrină ce tinde la limitarea liberului arbitru şi a predestinării.

— Preacucernică maică, eu nu zic.: „Zău că da – ce",
eu zic : „zău că da" !
— Nu te-nţeleg. De ce spui „zău că da" ?
'– Ca să zic ca dumneavoastră, preacucernică maică.
— Dar eu n-am spus „zău că da".
— N-aţi spus, dar am spus-o eu, ca să zic ca dumnea
voastră.
In clipa aceea bătu ora nouă.
— In ceasul al nouălea al dimineţii şi în orice alt
ceas, lăudate şi slăvite fie preasfintele daruri ale alta
rului ! zise stareţa.
— Amin ! zise Fauchelevent.
Ceasul bătuse la timp, retezînd-o scurt cu „zău că da I" Altminteri, poate că stareţa şi Fauchelevent n-ar mai fi ieşit niciodată din încurcătură.
Fauchelevent îşi şterse fruntea.
Stareţa îngînă iarăşi ceva foarte încet, de bună seamă o rugăciune, apoi ridică glasul :
— Pe cînd trăia, maica Crucifixion făcea convertiri ;
după moarte o să facă minuni.
— O să facă ! răspunse Fauchelevent, potrivindu-şi
vorba după a stareţei, ca să n-o mai scrîntească de-aici
înainte.
— Moş Fauvent, comunitatea a fost binecuvîntată eu
maica Crucifixion. Desigur, nu-i este dat oricui să moară
cum a murit cardinalul de Beruile slujind sfînta liturghie
şi să-şi dea sufletul rostind aceste cuvinte : Hanc igitiur
oblationem'. Dar, fără să aibă parte de atîta fericire,
maica Crucifixion a avut o moarte binecuvîntată. Şi-a
păstrat cunoştinţa pînă în clipa cea din urmă. Vorbea
cînd cu noi, cînd cu îngerii. Ne-a împărtăşit ultimele ei
dorinţi. Dacă dumneata ai avea mai multă credinţă şi

dacă ai fi putut să pătrunzi în chilia ei, ţi-ar fi lecuit
piciorul numai atingîndu-l. Zîmbea. Se vedea că învia
întru domnul. In sfîrşitul ei se simţea raiul.
Fauchelevent crezu că ascultă sfîrşitul unei predici.
— Amin, zise el.
1 Iată darul – cuvinte din messa catolică.

— Moş Fauvent, trebuie să împlinim voia morţilor.
Stareţa înşiră cîteva boabe din mătăniile ei. Fauche-
levent tăcea. Ea continuă :
— Am întrebat în privinţa asta mai multe feţe biseri
ceşti care ostenesc întru domnul, care au deprinderea
celor sfinte şi care culeg roade minunate.
— Preacucernică maică, dangătul clopotului se aude
mult mai bine de-aici decît din grădină.
— De altminteri, e mai mult decît o moartă : e o
sfîntă.
— Ca şi dumneavoastră, preacucernică maică.
— De douăzeci de ani se culca în coşciugul ei, cu în
voirea pe care i-o dăduse anume sfîntul nostru părinte
Pius al VH-lea.
— Care l-a încoronat pe împ... Buonaparte.
Pentru un om şiret ca Fauchelevent, pomenirea acestui nume era
nepotrivită. Din fericire, stareţa, cufundată în gindurile ei, nu-l auzi. Ea
urmă :
— Moş Fauvent!
— Preacucernică maică ?
— Sfîntul Diodor, arhiepiscopul Capadochiei, a ţinut
să se scrie pe mormîntul său numai acest cuvînt : acarus,
care înseamnă rimă. Aşa s-a făcut. Este adevărat ?
— Da, preacucernică maică.
— Preafericitul Mezzocane, stareţul de la Aquila, a
vrut să fie îngropat sub spînzurătoare. Aşa s-a făcut.
— E-adevărat.
— Sfîntul Terenţiu, episcop de Port, oraş aşezat Ia
vărsarea Tibrului în mare, a cerut să i se sape pe lespede
semnul care se pune pe groapă paricizilor, nădăjduind
astfel că trecătorii îi vor scuipa pe mormînt. 1 s-a făcut
voia. Trebuie să-i ascultăm pe cei morţi.
— De bună seamă.
— Trupul lui Bernard Guidonis, născut în Franţa,
lîngă Roche-Abeille, a fost aşezat, precum poruncise el
şi contra voinţei regelui Castiliei, în biserica dominica
nilor din Limoges, cu toate că Bernard Guidonis fusese
episcop de Tuy în Spania. Se poate împotrivi cineva ?
— Nicidecum, preacucernică maică.

— Faptul este adeverit de Plantavit de la Fosse.

Stareţa mai înşiră cîteva boabe de mătănii. Apoi spuse :
— Moş Fauvent, maica Crucifixion va fi îngropată în
coşciugul în care se culca de douăzeci de ani.
— Aşa se cuvine.
— E o prelungire a somnului.
— Atunci, va trebui s-o închid în coşciugul acela ?
— Da.
— Şi vom lăsa deoparte sicriul pompelor funebre ?
— Chiar aşa.
— Sînt la ordinele preacucernicei comunităţi.
— Cele patru maici cîntăreţe îţi vor ajuta.
— Să bat în cuie sicriul ? N-am nevoie de ele.
— Nu. Să-l cobori.
— Unde ?
— In criptă.
— Care criptă ?

— De sub altar.
Fauchelevent avu o tresărire.
— Cripta de sub altar ?
— De sub altar.
— Dar...
— Vei avea un drug de fier.
— Da, dar...
— Vei ridica lespedea cu drugul trecut prin belciug.
— Dar...

— Trebuie să împlinim voia morţilor. Cea din urmă
dorinţă a maicii Crucifixion a fost s-o îngropăm în cripta
de sub altarul capelei, să nu fie depusă în pămînt profan,
ci să rămînă şi după moarte acolo unde s-a rugat în
timpul vieţii. Ne-a cerut, adică ne-a poruncit acest lucru.
— Dar aşa ceva e oprit.
— Oprit de oameni, dar poruncit de dumnezeu.
— Dar dacă se află ?
— Avem încredere în dumneata.
— O, eu sînt o piatră din zidul dumneavoastră !
— Maicile s-au adunat. Maicile din sfat, cu care toc
mai m-am sfătuit, şi care continuă să delibereze, au ho-
tărît ca maica Crucifixion să fie îngropată, aşa cum a

cfon'f, in coşcîugul ei, sub altarul nostru. închipuie-ţi şi dumneata, moş
Fauvent, dacă au să se întîmple minuni aici, ce falâ întru domnul pentru
comunitate ! Minunile ies din morminte.
— Preacucernică maică, dar dacă agentul serviciului
de salubritate...
— Sfîntul Benedict al II-lea s-a împotrivit lui Con
stantin Pogonat' în ceea ce priveşte locul de înmor-
mîntare.

— Totuşi, comisarul de poliţie...
— Chonodmaire, unul din cei şapte regi germani care
au pătruns în Galia în timpul imperiului lui Constantin,
a recunoscut în chip formal dreptul călugărilor de a fi
îngropaţi în biserică, adică sub altar.
— Dar inspectorul prefecturii...
— In faţa crucii lumea nu însemnează nimic. Martin,
cel de-al unsprezecelea şef al călugărilor certosani, a
dat ordinului său următoarea deviză : Stat crux, dam
volvitur orbis 2.
— Amin I zise Fauchelevent, izbutind în felul acesta
să iasă din încurcătură ori de cîte ori auzea vorbindu-se
latineşte.
Cine a tăcut vreme îndelungată se mulţumeşte cu orice auditoriu. In ziua cînd ieşi din închisoare, copleşit de dilemele şi de silogismele frămîntate acolo, Gymnasto-ras3 se opri în faţa primului pom pe care-l întîlni în calea lui, îi ţinu o cuvîntare şi-şi dădu toată silinţa să-l convingă. Stareţa, deprinsă cu zăgazurile tăcerii, răzbită de nevoia de-a da drumul gîndurilor care-o năpădeau, se ridică de pe scaun şi lăsă să-i ţîşnească vorbele ca năvala unui stăvilar deschis :
— La dreapta mea îl am pe Benedict, iar la stînga pe
Bernard. Cine e Bernard ? E cel dintîi stareţ de la Chair-
vaux. Fontanes (în Burgundia) e un ţinut blagoslovit,
pentru că s-a născut el acolo. Pe tatăl Iui îl chema
' Primul a fost papă, celălalt împărat bizantin – ambii în secolul îl Vll-lea.
2 Crucea rămîne, în timp ce lumea trece (în original în limba latină) 1 Retor grec din perioada alexandrină.

Teceli-n, iar pe maică-sa Alethe. A început la Cîteaux, ca sa ajungă la Clairvaux ; a fost hirotonisit stareţ de către episcopul Guillaume de Champeaux din Châlons-sur-Saone ; a avut şapte sute de ucenici şi a întemeiat o suta şaizeci de mănăstiri : a înfrînt pe Abeilard la sinodul din Sens în 1140 şi pe Pierre de Bruys', pe discipolul acestuia, Henry, şi un alt soi de rătăciţi cărora li se spunea „apostolicii" ; l-a înfruntat pe Arnauld din Brescia2, l-a doborît pe călugărul Raoul, omorîtor al evreilor; a ţinut în frîu, în 1148, sinodul din Reims; a făcut să fie osîndit Gilbert de la Poree3, episcop de Poitiers, a făcut să fie osîndit Eon de l'Etoile *, a pus capăt neînţelegerilor dintre prinţi ; l-a îndrumat pe regele Ludovic cel Tînăr 6, l-a sfătuit pe papa Eugen al III-lea, a orînduit Templul8, a predicat pentru cruciadă, a făcut în viata sa două sute cincizeci de minuni, dintre care treizeci şi nouă într-o singură zi. Cine e Be-nedict ? E patriarhul din Monte-Casino ; este cel de-al doilea ctitor al sfinţeniei claustrale ; este Vasile al Apusului 7; ordinul din care făcea parte a dat patruzeci de
1 Provansal din secolele XI–XII, precursor al reformei religioase, predica reîntoarcerea Ia creştinismul primitiv, condamnînd clericalismul şi monahismul. A fost ars pe rug în 1126 ca eretic.
2 Reformator religios şi politic italian din secolul al Xll-lea. A pro
vocat o revolta Ia Roma împotriva papei, dar a fost înfrînt şi ucis.

3 Teolog scolastic francez din secolul al Xll-lea, condamnat de către Conciliul din Reims, prezidat de papa Eugen al III-lea.
• Reformator religios breton din secolul al Xll-lea. învăţătura sa, pronunţat anticlericalâ, a dus la condamnarea lui de către Canciliul din Reims.
1 Altă denumire a Iui Ludovic al Vll-lea, rege al Franţei de la 1137 la 1180.
• E vorba de ordinul templierilor, înfiinţat în 1118 în Palestina, alcătuit mai ales din francezi : era monahal şi militar totodată. Misiu nea sa era să apere Palestina de arabi. După recucerirea Ierusalimului de către arabi (sfîrşitul secelului al Xll-lea) s-a retras în Franţa, unde poseda bogăţii imense.
' Benedict, creatorul ordinului călugăresc catolic al benedictinilor, a îndeplinit în biserica apuseană un rol asemănător cu al lui Vasile, zis cel Mare, episcop de Cesarea (Asia Mică, secolul al IV-Iea), în biserică creştină din răsărit, unde se numără printre fondatorii viefii monahale.

papi, două sute de cardinali, cincizeci de partriarhi, o mie şase sute de arhiepiscopi, patru mii şase sute de episcopi, patru împăraţi, douăsprezece împărătese, patruzeci şi şase de regi, patruzeci şi una de regine, trei mii şase sute de sfinţi canonizaţi, şi dăinuieşte de o mie patru sute de ani. De-o parte sfîntul Bernard, de alta agentul serviciului salubrităţii ! De-o parte sfîntul Be-noît, de alta inspectorul serviciului gunoaielor! Statul, serviciul gunoaielor, pompele funebre, regulamentele, administraţia, oare nu ştim noi ce înseamnă asta ? Orice trecător s-ar revolta dac-ar vedea cum se poartă cu noi. Nu ni se dă voie nici măcar să dăruim ţărîna noastră lui Isus Hristos ! Salubritatea dumitale e o născocire revoluţionară. Domnul Isus subordonat comisarului de poliţie – iată ce e veacul nostru ! Nici un cuvînt, Fauvent!
Sub duşul ăsta, Fauchelevent nu prea se simţea bine. Stareţa continuă :
— Nimeni nu poate pune la îndoială dreptul mănăstirii de-a hotărî în ceea ce priveşte înmormîntarea. Numai fanaticii şi rătăciţii ar fi în stare să-l tăgăduiască. Trăim vremuri de groaznică întunecare. Nu ştim ceea ce trebuie să cunoaştem şi ştim ceea ce nu trebuie ştiut. Sîntem josnici şi fără credinţă. Sînt oameni în vremea noastră care nu fac nici o deosebire între marele sfînt Bernard şi Bernard zis „al săracilor catolici", un oarecare preot de treabă, care a trăit prin veacul al XHI-lea. Alţii păcătuiesc pînă-ntr-atît, încît pun eşafodul lui Ludovic al XVI-lea alături de crucea lui Isus Hristos. Ludovic al XVI-lea n-a fost decît un rege. Să ne temem, dar de dumnezeu ! Nu mai există nici drept, nici nedrept. Cunoaştem numele lui Voltaire, dar nu-l cunoaştem pe al lui Cesar de Bus '. Totuşi, Cesar de Bus este un preafericit, iar Voltaire un păcătos. Cardinalul de Pe'rigord 2, cel din urmă arhiepiscop, nu ştia nici măcar
' Feudal francez din secolul al XVI-lea, care după o viată agitată s-a călugărit. A înfiinţat, în scopuri de propagandă catolică, srdinul ..fraţilor doctrinei creştine".
* Cardinalul de Perigord, numit Alexandre de Talleyrand-Perignrd, rudă a cunoscutului ministru de externe al lui Napoleon. A fost arhie piscop al Parisului pe vremea restauraţiei.

că Charles de Gandren i-a urmat lui Berulle, şi Francois Bourgoin lui Gondren, şi Jean Francois Senault lui Bour-goin, şi părintele de Sainte-Marthe lui Jean Francois Senault'. Numele părintelui Coton e cunoscut, nu pentru că a fost printre cei trei care au sprijinit întemeierea oratoriului, ci pentru că i-a dat prilej regelui hughenot Henric al IV-lea să-l înjure2. Sfîntul Francois de Sales3 plăcea oamenilor din lumea bună fiindcă măsluia cărţile la joc. Şi pe urmă este atacată religia. De ce ? Pentru că au existat preoţi păcătoşi, pentru că Sagittaire, episcop de Gap, era fratele lui Salone, episcop de Embrun, şi pentru că amîndoi l-au urmat pe Momol. Ce însemnătate are ? II împiedică asta oare pe Martin de Tours4 să fie sfînt şi să fi dat jumătate din mantia sa unui sărac ? Sfinţii sînt persecutaţi. închidem ochii în faţa adevărurilor. Ne-am obişnuit cu bezna. Cele mai sălbatice animale sînt cele oarbe. Nimeni nu se gîndeşte serios la pedeapsa veşnică. O, lume păcătoasă ! In numele regelui însemnează azi în numele revoluţiei. Nu mai ştim ce datorăm nici celor vii, nici celor morţi. E oprit să mori ca un sfînt. Inmormînta-rea e o afacere lumească. E-ngrozitor ! Sfîntul Leon al II-lea 5 a scris anume două scrisori, una lui Pierre Notaire, alta regelui vizigoţilor, pentru a combate şi a înlătura autoritatea exarhului şi atotputernicia împăratului în chestiunile privitoare la morţi. Gautier, episcop de Châ-

1 Gondren, Bourgoin, Senault etc. – superiori ai ordinului oratorie-
nilor din Franţa (secolul al XVII-lea) după cardinalul de Berulle.
Adică, în Coton I".
loc de :
Varianta
2 Pierre Coton, iezuit francez (1564–1626), confesorul Iui Henric al
IV-lea şi al Iui Ludovic al XlII-lea. Se spune că, mustrîndu-l într-o
zi pe Henric al IV-lea pentru că, ori de cîte ori voia să înjure, ex
clama : „Jarnidieu 1" (Se renie Dieu), îi propuse să înlocuiască această
exclamaţie cu „Jarnicoton I" (Se renie Coton).
,,11 tăgăduiesc pe dumnezeu I", ,,11 tăgăduiesc pe plăcu regelui şi
înjurătura ajunse la modă.
3 Episcop francez din secolele XVI-XVII.
* Soldat gallo-roman din secolul al IV-lea, cunoscut pentru actele sale de caritate.
5 Papă la sfîrşitul secolului al Vll-lea ; exarhul (locţiitorul împăratului) combătut este cel din Ravena, care administra pe atunci posesiunile bizantine din Italia ; vizigoţii, popor germanic, înfiinţaseră un regat în Spania.

lons, îi ţinea piept în privinţa asta lui Othon, duce de Bur-gundia. Vechea magistratură îşi dăduse încuviinţarea. Altădată ne spuneam cuvîntul chiar şi în treburile lumeşti. Stareţul din Cîteaux, căpetenia ordinului, era consilier de drept în parlamentul Burgundiei. Noi facem ce vrem cu morţii noştri. însuşi trupul sfîntului Benoît nu se află oare în Franţa, la mănăstirea din Fleury, căreia i se spune Saint-Benoît-sur-Loire, cu toate

că el a murit în Italia, la Monte-Casino, într-o sîmbătă, în ziua de 21 a lunii martie din anul 543 ? Toate astea nu se pot tăgădui. Mi-e groază de fanatici, îi urăsc pe stareţi, mi-e scîrbă de eretici, dar aş dispreţui şi mai mult pe oricine ar susţine în faţa mea contrariul. E de-ajuns să-i citim pe Arnoul Wion, Gabriel Bucelin, Tritheme, Maurolicus şi pe părintele Luc d'Achery ',

Stareţa răsuflă, pe urmă se întoarse spre Fauchelevent:

— Ne-am înţeles, moş Fauvent ?

— Ne-am înţeles, preacucernică maică.

— Putem să ne bizuim pe dumneata ?

— Voi face tot ce-mi cereţi.

— Prea bine.

— Sînt preasupusul servitor al mănăstirii.

— Aşa rămîne. Dumneata o să închizi coşciugul. Suro rile au să-l ducă în capelă. Se va face slujba morţilor. Pe urmă ne vom întoarce în mănăstire. Intre orele unspre zece şi miezul nopţii o să vii cu drugul dumitale de fier. Totul se va petrece în cea mai mare taină. In capelă nu vor fi decît cele patru maici cîntăreţe, maica Ascension şi dumneata.

— Şi sora de la stîlp.

— Ea n-o să se întoarcă.

— Dar o să audă.

— N-o să asculte. De altminteri, ce ştie mănăstirea nu ştie lumea.

După o altă clipă de tăcere, stareţa urmă :

— Scoate-ţi clopoţelul ! N-are nici un rost ca sora de lingă stîlp să afle că eşti acolo.

1 Teologi benedictini din ultima perioadă a evului mediu.

— Preacucernică maica !

— Ce mai e, moş Fauvent ?

— Medicul morţilor şi-a făcut vizita ?

— O s-o facă azi la orele patru. S-a sunat clopotul pen tru chemarea medicului morţilor. Dar dumneata n-auzi nici un semnal ?

— Iau seama numai la cel care e pentru mine.

— Aşa şi trebuie, moş Fauvent.

— Preacucernică maică, o să fie nevoie de o pîrghie de cel puţin şase picioare.

— De unde s-o iei ?

— Unde sînt gratii se găsesc şi drugi de fier. Am eu un morman de fiare vechi în fundul grădinii.

— Nu uita : cam la trei sferturi de ceas înainte de miezul nopţii-

— Preacucernică maică...

— Ce mai e ?

— Dacă o să mai aveţi vreodată treburi dintr-astea, arn eu un frate voinic ca un turc !

— Să lucrezi cît mai iute cu putinţă !
— Eu nu prea pot merge iute. Sînt beteag. De aceea
mi-ar fi trebuit un ajutor. Sînt şchiop.
— A fi şchiop nu-i un neajuns ; poate fi chiar o bine-
cuvîntare. împăratul Henric al II-lea, care a luptat împo
triva falsului papă Grigore şi l-a aşezat din nou în scaun
pe Benedict al VUI-lea, are două porecle : cel sfînt şi
cel şchiop.
— E tare bine să ai două surtuce ', murmură Fauchele-
vent, care, în realitate, era cam tare de urechi.
— Cred, moş Fauvent, că n-o să fie nevoie de-o oră
întreagă. Nu e prea mult. Să fii Ungă sfîntul altar cu
drugul dumitale de fier pe la ceasurile unsprezece. Slujba
începe la miezul nopţii- Trebuie să fie totul gata cu un
sfert de ceas mai înainte.
— Voi face totul ca să dovedesc comunităţii sîrguin(a
mea. S-a făcut. Am să bat cuie în sicriu. La ora unspre-

1 Joc de cuvinte în franţuzeşte : cuvîntul surnom (poreclă) a fost auzit de Fauchelevent surtout. (surtuc).

zece fix am să fiu în capelă. Vor fi acolo maicile cîntă-reţe ; va fi şi maica Ascension. Doi bărbaţi ar putea face mai mult. Dar n-are a face ! O să fiu cu pîrghia mea. Vom deschide cripta, vom coborî sicriul şi vom închide cripta la loc. După care n-o să rămînă nici o urmă. Autorităţile nu vor bănui nimic. Preacucernică maică, e bine aşa ?
— Nu.
— Dar ce mai e ?
— Mai e sicriul gol.
Urmară cîteva clipe de tăcere. Fauchelevent se gîndea. Stareţa se gîndea.
— Ce ne facem cu sicriul, moş Fauvent ?
— O să-l îngropăm.
— Gol?
Altă clipă de tăcere. Fauchelevent făcu cu mîna stingă un gest ca pentru a alunga un gînd tulburător.
— Preacucernică maică, am să bat eu însumi în cuie
sicriul, în odaia de jos a bisericii ; nimeni, afară de mine,
' nu poate intra acolo ; şi-am să acopăr sicriul cu giulgiul.
— Da, dar cînd îl vor aşeza în dric şi cînd îl vor
coborî în groapă, cioclii au să-şi dea seama că e gol.
— Ei, al dr... ! exclamă Fauchelevent.
Stareţa porni să-şi facă semnul crucii şi se uită ţintă Ia grădinar :
„...acului I" îi rămase acestuia în gît. Se grăbi să ticluiască repede ceva, ca să i se uite înjurătura.
— Preacucernică maică, o să pun pămînt în sicriu. In
felul ăsta o să se creadă că e cineva în el.
— Ai dreptate. Pămînt sau om e-acelaşi lucru. Prin
urmare, o să ai grijă şi de sicriul gol.
— Iau totul asupră-mi.

Faţa stareţei, tulburată şi întunecată pînă atunci, se însenină. Ii făcu lui Fauchelevent semnul cu care un superior îi îngăduie unui inferior să plece. Fauchelevent porni spre uşă. In clipa cînd era gata să iasă, stareţa ridică uşor glasul :
— Sînt mulţumită de dumneata, moş Fauvent. Mîine,
după înmormîntare, să mi-I aduci pe fratele durnitale şi
spune-i să vină şi cu fata.

IV
TN CARE JEAN VALJEAN PARE SA-L FI CITIT PE AUSTIN CASTILLEJO
Salturile şchiopului sînt ca ocheadele chiorului : nu ajung prea iute la ţintă. Afară de asta, Fauchelevent era năucit. I-a trebuit aproape un sfert de ceas ca să se întoarcă la magherniţa lui din grădină. Cosette se trezise. Jean Vaijean o aşezase lîngă foc. In clipa în care intra Fauchelevent, Jean Vaijean tocmai îi arăta coşul de nuiele al grădinarului, care era atîrnat de perete, şi-i spunea :
— Ia seama la ce-ţi spun, micuţa mea Cosette. O să
trebuiască să plecăm din casa asta, dar o să venim îna
poi şi o să ne meargă foarte bine aici. Moşneagul care
stă aici o să te ducă în spate în coşul acela. O să mă
aştepţi la o cucoană. Am să vin să te iau. Şi, mai ales
dacă nu vrei ca Thenardiera să pună iar mîna pe tine,
să fii cuminte şi să nu scoţi o vorbă !
Cosette dădu din cap cu seriozitate. La zgomotul pe care-l făcu Fauchelevent împingînd uşa, Jean Vaijean se întoarse :
— E bine ?
— E-n regulă şi nu prea ! zise Fauchelevent. Am voie
să vă aduc înăuntru ; dar înainte de a vă aduce, trebuie
să vă scot afară. Aici se încurcă treaba. Cu mititica e uşor.
— O iei cu dumneata ?
— Dar o să tacă ?
— De asta răspund eu.
— Dar cu dumneata ce facem, domnule Madeleine ?
Şi, după o tăcere plină de îngrijorare, Fauchelevent
exclamă :
— O să ieşi, la urma urmei, pe unde ai intrat!
Jean Vaijean se mulţumi să răspundă ca şi întîia dată :
— Cu neputinţă !
Fauchelevent, vorbind mai mult pentru el însuşi decît pentru Jean Vaijean, îngăimă :
— Mai e ceva care mă frămîntă. Am spus c-o să pun
pămînt. Dar mă gîndesc că pămînt în locul unui trup n-o
să se prea potrivească, n-o să prea meargă, o să alunece

!

înăuntru, o să se mişte. Oamenii au să bage de seamă, înţelegeţi, domnule Madeleine, autorităţile au să observe.

Jean Valjean îl privi drept în ochi, crezînd că aiurează.
Fauchelevent continuă :
— Cum dra...cu o să ieşiţi de aici ? Trebuie s-o facem
pînă mîine, pentru că mîine vă aduc îndărăt. Stareţa vă
aşteaptă.
Fauchelevent îl lămuri apoi pe Jean Valjean că era o răsplată pentru un serviciu pe care-l făcea el comunităţii ; că era una din îndatoririle lui să ia parte la înmormîn-tări, că el bătea în cuie sicriele şi-l ajuta pe gropar la cimitir. Călugăriţa care murise de dimineaţă ceruse să fie aşezată în sicriul care-i slujise drept pat şi îngropată în cripta de sub altarul capelei. Că la aşa ceva se împotriveau regulamentele poliţiei, dar că era vorba de o moartă căreia nu i se poate refuza nimic. Că stareţa şi maicile din sfat se socoteau datoare să împlinească dorinţa răposatei. Că nu se sinchiseau de cîrmuire. Că el, Fauchelevent, o să bată în cuie sicriul, în chilie, o să ridice lespedea şi-o s-o coboare pe moartă în criptă. Drept răsplată, stareţa îl primea în mănăstire pe fratele lui ca grădinar şi pe nepoata lui ca elevă. Fratele lui era domnul Madeleine, iar nepoată-sa era Cosette. Stareţa îi spusese să vină cu fratele lui a doua zi, pe-nserate, după înmor-mîntarea ticluită la cimitir. Dar el nu putea să-l aducă pe domnul Madeleine de-afară, dacă domnul Madeleine nu se găsea afară. Că asta era prima încurcătură. Şi că, pe urmă, mai era şi altă încurcătură : sicriul gol.
— Despre ce sicriu gol e vorba ? întrebă Jean Valjean.
Fauchelevent răspunse :
— Sicriul administraţiei.
— Care sicriu, care administraţie ?

— Moare o călugăriţă. Vine doctorul municipalităţii şi
spune : a murit o călugăriţă. Cîrmuirea trimite un sicriu.
A doua zi trimite un dric şi cioclii care să ia sicriul şi să-l
ducă la cimitir. Vin cioclii, ridică sicriul şi nu găsesc
nimic într-însul.
— Pune ceva înăuntru.
— Un mort ? Nu-l am.

— Nu.
— Atunci ce ?
— Un om viu.
— Pe cine ?
— Pe mine ! zise Jean Valjean.
Fauchelevent, care se aşezase, sări în picioare ca şi cum o pocnitoare ar fi făcut explozie sub scaunul lui.
— Pe dumneavoastră ?
— De ce nu ?
Jean Valjean avea unul din rarele lui zîmbete, care se potriveau ca o şuviţă de lumină pe un cer de iarnă.

— Ţi-aducî aminte, Fauchelevent, că mi-ai spus : „A murit maica Crucifixion !", iar eu am adăugat: ,,Şi-o să fie îngropat domnul Madeleine". Aşa o să se întîmple.
— Ei, asta-i bună ! Dumneavoastră glumiţi, nu vorbiţi serios.
— Ba foarte serios. Trebuie să ies de aici ?
— Fără îndoială.
— Ţi-am spus să găseşti şi pentru mine un coş şi o învelitoare.
— Ei bine ?
— Coşul o să fie din brad, iar învelitoarea un postav negru.
— Mai întîi, postavul o să fie alb. Călugăriţele sînt îngropate în alb.
— Fie şi postav alb.
— Domnule Madeleine, dumneavoastră nu sînteţi un om ca toţi oamenii.
Asemenea lucruri năstruşnice, care nu erau decît născocirile sălbatice şi semeţe ale ocnei, desprinzîndu-se din atmosfera paşnică în care trăia şi amestecîndu-se cu ceea ce numea el „mărunta roboteală a mănăstirii", îi căşunau lui Fauchelevent o zăpăceală asemănătoare cu a trecătorului care ar vedea o pasăre de mare pescuind în rigola străzii Saint-Denis.
Jean Valjean continuă :
— Totul e să ies de aici fără sa fiu văzut. Asta ar fi un mijloc. Dar mai întîi, lămureşte-mă : cum au să se petreacă lucrurile ? Unde-i sicriul ?

— Cel gol ?
— Da.
— E jos, în sala care se cheamă a moartelor. E aşezat pe două capre şi e învelit în giulgiu.
— Ce lungime are sicriul ?
— Şase picioare.
— Ce este sala moartelor ?
— O încăpere de la parter, care are o fereastră cu zăbrele înspre grădină şi care se închide pe din afară cu un oblon şi cu două uşi : una care dă spre mănăstire, cealaltă spre biserică.
— Care biserică ?
— Biserica din stradă, biserica pentru toată lumea.
— Ai cheile celor două uşi ?
— Nu. Am numai cheia uşii dinspre mănăstire ; cheia uşii care dă spre biserică o ţine portarul.
— Cînd deschide portarul uşa aceea ?
— Numai cînd vin cioclii să ia sicriul. O dată sicriul scos, uşa e încuiată la loc.
— Cine bate în cuie sicriul ?

— Eu.
— Cine-l înfăşoară în giulgiu ?
— Eu.
— Faci totul singur ?
— Nici un alt bărbat, afară de medicul poliţiei, nu
poate pătrunde în sala moartelor. Stă scris şi pe perete.
— La noapte, cînd totul e adormit în mănăstire, ai
putea să mă ascunzi în camera aceea ?
— Nu. Dar v-aş putea ascunde într-o odăiţă întune
cată care dă în sala moartelor, unde-mi păstrez uneltele
de gropar, care-i în grija mea şi-a cărei cheie o ţin eu.
— La ce oră vine mîine dricul să ia sicriul ?
— Cam pe la trei după-amiază. Inmormîntarea se face
în cimitirul Vaugirard, puţin înainte de căderea nopţii.
Nu prea curînd.
— O să stau ascuns în odăiţa dumitale cu unelte toată
noaptea şi toată dimineaţa următoare. Dar ce fac cu
mîncarea ? O să-mi fie foame.
— O să v-aduc eu ce trebuie.

— Ai putea sa vii pe la ora două sa mă închizi în
sicriu.
Fauchelevent se dete înapoi, trosnindu-şi degetele.
— Dar e cu neputinţă.
— Aida-de ! Să iei un ciocan şi să baţi nişte cuie
într-o scîndură ?
Repetăm că ceea ce i se părea lui Fauchelevent de necrezut, pentru Jean Valjean era ceva foarte simplu. Jean Valjean trecuse prin situaţii şi mai grele. Cine a fost închis cunoaşte arta de a se ghemui după cerinţele evadărilor. Prizonierul e înclinat să fugă, aşa cum bolnavul e supus crizei care-l tămăduieşte sau îl răpune. O evadare înseamnează o vindecare. Ce nu face omul ca să se vindece ? Să se lase închis şi dus într-o ladă, ca un colet, să trăiască mai multă vreme într-o cutie, să respire într-un loc lipsit de aer, făcînd economie de respiraţie ceasuri întregi, să ştie să se înnăbuşe fără să moară – toate astea făceau parte din jalnica îndemînare a lui Jean Valjean.
De altfel, procedeul acesta de ocnaş, un sicriu cu un om viu într-însul, a fost folosit şi de-un împărat. Dacă trebuie să-i dăm crezare călugărului Austin Castillejo, acesta a fost mijlocul de care s-a folosit Carol Cvintul ' ca s-o aducă pe doamna Plombes în mănăstirea Saint-Just şi pe urmă s-o scoată atunci cînd, după renunţarea lui la tron, a vrut s-o mai vadă pentru cea din urmă oară.
Fauchelevent, care-şi mai venise în fire, zise :
— Dar cum ai să faci ca să respiri ?

— Am să respir.
— In cutia aia ? Numai gîndtndu-mă la ea şi mă înnăbuş.
— Cred că ai un burghiu. O să faci din loc în loc cîteva
găurele în dreptul gurii, iar cuiele să le baţi fără să apeşi
scîndură deasupra.
— Bine ! Dar dacă vă vine să tuşiţi sau să strănutaţi ?
— Cine evadează nu tuşeşte şi nici nu strănută.
Şi Jean Valjean adăugă :
— N-am încotro, moş Fauchelevent: ori mă las prins
aici, ori primesc să fiu scos cu dricul.

I

1 Rege al Spaniei şi împărat al Germaniei (1500–1558).

Toată lumea cunoaşte obiceiul pisicilor de-a se opri şi de-a pregeta
încoace şi-ncolo între canaturile unei uşi întredeschise. Cine oare nu s-a
gîndit cîndva văzînd o astfel de pisică : „Hai, intră odată I" Sînt unii
oameni care, puşi deodată în fata unei întîmplări neaşteptate, se arată
şovăitori şi nehotărîţi, gata să fie striviţi de soarta care pecetluieşte brusc
sfîrşitul. Cei ce merg prea departe cu prevederea, chiar dac-ar fi pisici, şi
tocmai pentru că sînt pisici, trec uneori prin mai multe primejdii decît cei
cutezători. Fauchelevent avea firea asta şovăitoare. Totuşi, sîngele rece al
lui Jean Valjean îl cucerea fără voia lui. Ingăimă :
— La urma urmei, nici nu e chip să facem altfel.
Jean Valjean continuă :
— Un singur lucru mă nelinişteşte : ce-o să se petreacă
la cimitir ?
— Pe mine tocmai asta nu mă îngrijorează, zise Fauche
levent. Dacă dumneavoastră sînteţi sigur c-o să ieşiţi
din sicriu, eu sînt tot atît de sigur c-o să vă scot din
groapă. Groparul e un beţiv, prieten cu mine, moş Mesti-
enne. Un bătrîn din alte vremi. Groparul îi vîră pe morţi
în groapă, iar eu îl vîr pe gropar în buzunar. Să vă spun
eu ce-are să se petreacă. Ajungem acolo pe înserate, cu
trei sferturi de ceas înainte de a se deschide poarta cimi
tirului. Dricul o să meargă pînă la groapă. Eu am să fiu
în urma lui ; e datoria mea. O să am în buzunar un cio
can, o daltă şi nişte cleşti. Dricul se opreşte, cioclii
înnoadă o funie în jurul sicriului şi vă coboară în groapă.
Preotul spune rugăciunile obişnuite, se închină, stropeşte
cu agheasmă şi o ia din loc. Am să rămîn singur cu moş
Mestienne. V-am spus că mi-e prieten. Una din două :
ori o să fie beat, ori n-o să fie beat. Dacă nu e beat, îi
spun : „Hai, să-i tragem o duşcă, cît mai e deschis la
Gutuia veselă l". II iau cu mine, îl ameţesc ; lui moş Mesti
enne nu-i trebuie prea mult să se îmbete ; e totdeauna cu
chef; ţi-l culc sub masă, îi şterpelesc legitimaţia ca să
pot pătrunde din nou în cimitir şi mă întorc acolo fără
1 Au bon coing: joc de cuvinte între coin (col(, col(işor) şi comjj (gutuie).

el. Nu mai aveţi de-a face decît cu mine. Dacă e beat, îi spun : „Cară-te, fac eu treaba în locul tău !" El pleacă şi eu vă scot din groapă.
Jean Valjean îi întinse mîna, pe care Fauchelevent se grăbi s-o strîngă cu o mişcătoare sinceritate ţărănească.
— Ne-am înţeles, moş Fauchelevent ! Totul o să meargă strună !
,,Numai să nu scîrţîie ceva, gîndi Fauchelevent. Ar fi îngrozitor I"

î

NU-I DE AJUNS SA FII BEŢIV CA SA FII NEMURITOR
A doua zi, pe la apusul soarelui, trecătorii răzleţi de pe bulevardul Mâine se descopereau la trecerea unui dric de modă veche, zugrăvit cu capete de mort, cu oase încrucişate şi cu frunze în chip de lacrimi. In dricul acela se afla un sicriu acoperit cu o pînză albă, peste care se afla o cruce neagră, lungă, ce părea o moartă de statură mare, cu braţele atîrnînd. In urma dricului venea o trăsură cernită, în care se vedea un preot în odăjdii şi un copil din cor cu o tichie roşie pe cap. Doi ciocli în uniformă cenuşie, cu găitane negre, mergeau la dreapta şi la stînga dricului. In urmă păşea un bătrîn în haine de lucrător, care şchiopăta. Cortegiul se îndrepta spre cimitirul Vau-girard.
Se vedeau ieşind din buzunarul omului coada unui ciocan, vîrful unei dălţi şi cele două braţe ale unei perechi de cleşti.
Cimitirul Vaugirard nu era ca toate celelalte cimitire ale Parisului. îşi avea rînduielile lui deosebite, tot aşa cum avea o poartă mare şi una mijlocie, cărora bătrînii mahalalei, care ţineau la numirile de altădată, le spuneau poarta călăreţilor şi poarta pedeştrilor. Călugăriţele bernardine-benedictine dobîndiseră, cum am mai spus, dreptul de a fi îngropate acolo, într-un colţ al lor, seara, întrucît odinioară acest teren fusese al comunităţii. Din

care pricină, groparii, făcînd în cimitir un serviciu de seară în timpul verii şi unul de noapte în timpul iernii, erau supuşi unei rînduieli deosebite. Pe vremea aceea por(ile cimitirelor din Paris se închideau la apusul soarelui şi, măsura asta fiind de ordin administrativ, cimitirul Vaugirard trebuia să i se supună ca şi celelalte. Poarta călăreţilor şi poarta pedeştrilor erau două porţi una lîngă alta, cu zăbrele, şi care se învecinau cu un pavilion construit de arhitectul Perronnet şi locuit de portarul cimitirului. Porţile astea zăbrelite se zăvorau negreşit de îndată ce soarele se lăsa în spatele Domului Invalizilor. Dacă vreun gropar întîrziat se găsea în clipa aceea în cimitir, n-avea alt mijloc de-a ieşi decît legitimaţia de gropar, eliberată de către serviciul pompelor funebre. In oblonul ferestrei portarului se afla un fel de cutie de scrisori. Groparul îşi arunca legitimaţia în cutia aceea, portarul o auzea căzînd, trăgea de funie, şi poarta pedestraşilor se deschidea. Dacă groparul n-avea legitimaţia la el, îşi spunea numele, iar portarul – cîteodată culcat şi adormit – se scula, se ducea să-l recunoască

pe gropar şi descuia poarta cu cheia ; groparul ieşea, dar trebuia să plătească o amendă de cincisprezece franci.
Cimitirul ăsta, cu ciudăţeniile lui, care înfrîngeau regulamentele, stînjenea orînduiala administrativă. După 1830 a fost desfiinţat. I-a luat locul cimitirul Montparnasse, zis şi cimitirul de răsărit, moştenind şi faimoasa cîrciumă care era zid în zid cu cimitirul Vaugirard şi deasupra căreia atîrna o gutuie zugrăvită pe-o scîndură cu firma La gutuia veselă; zidul făcea un unghi avînd o latură spre mesele chefliilor, iar alta spre morminte.
Cimitirul Vaugirard putea fi numit un cimitir în paragină. Nu mai era la modă. II năpădise mucegaiul, florile i se ofileau. Burghezii nu prea (ineau să fie îngropaţi la Vaugirard : mirosea a sărăcie. Pere-Lachaise, da ! Să fii îngropat la Pere-Lachaise e ca şi cum ai avea mobilă de mahon. Aşa se cunoştea boieria. Cimitirul Vaugirard era un loc îngrădit, vrednic de respect, plantat ca o veche grădină franţuzească. Alei drepte, merişori, arbori funebri, morminte vechi sub tise bătrîne, iarbă foarte

înaltă. Seara acolo era îngrozitor de trist. Se conturau pe alocuri înfăţişări înfiorătoare.
Soarele nu apusese încă în clipa cînd dricul cu pînză albă şi cu cruce neagră intra pe drumul care ducea spre cimitirul Vaugirard. Omul care-l urma şchiopătînd nu era altul decît Fauchelevent.
îngroparea maicii Crucifixion în cripta de sub altar, ieşirea Cosettei, aducerea lui Jean Valjean în sala moartelor, toate astea se făcuseră fără greutăţi şi fără să se fi ivit vreo piedică.
In treacăt fie zis, pentru noi îngroparea maicii Crucifixion sub altarul mănăstirii e un lucru cu prisosinţă vrednic de iertare. E una din acele greşeli ce par o datorie. Călugăriţele o săvîrşiseră nu numai fără nici o tulburare, dar şi cu toată încuviinţarea conştiinţei lor. In mănăstire ceea ce se înţelege prin „cîrmuire" nu este decît un amestec în autoritatea monahală, amestec totdeauna discutabil. Mai presus de toate e canonul bisericesc ; cît despre legile lumeşti, rămîne de văzut. Oameni buni, faceţi oricîte legi poftiţi, dar păstraţi-le pentru voi ! Vama cuvenită stăpi-nirii nu e decît un rest din vama datorată lui dumnezeu. Un principe nu înseamnează nimic pe lîngă un principiu.
Fauchelevent şchiopăta foarte mulţumit în urma dricului. Cele două taine ale lui, cele două uneltiri gemene, una cu călugăriţele, cealaltă cu domnul Madeleine, cea dintîi în folosul mănăstirii, cea de-a doua împotriva ei, îi izbutiseră pe de-a întregul. Calmul lui Jean Valjean era dintre acele stăpîniri de sine puternice care îi cuceresc şi pe alţii. Fauchelevent nu se mai îndoia de izbîndă. Ceea ce mai rămînea de făcut era nimica toată. In doi ani îl îmbătase de zece ori pe gropar, pe bravul moş Mestienne. Făcea cu el ce voia. Ii impunea voinţa lui şi bunul său plac. Capul lui moş Mestienne se potrivea după căciula lui Fauchelevent. Siguranţa lui Fauchelevent era deplină.
In clipa cînd convoiul o apucă pe drumul care ducea spre cimitir, Fauchelevent, încîntat, se uită la dric şi-şi frecă mîinile butucănoase, zicîndu-şi în şoaptă :
— Ce mai păcăleală !

Deodată, dricul se opri ; ajunseseră la poarta cu zăbrele. Trebuia arătată autorizaţia de înmormîntare. Omul de la pompele funebre stătu de vorbă cu portarul cimitirului. In timpul acestei convorbiri, cu care se pierde totdeauna un minut-două, cineva, un necunoscut, luă loc în urma dricului, lîngă Fauchelevent. Era un fel de lucrător îmbrăcat cu-o haină cu buzunare late şi cu o cazma Ia subsuoară.
Fauchelevent se uită Ia necunoscut.
— Cine eşti dumneata ? întrebă el.
Omul răspunse :
— Groparul.
Dacă ar putea supravieţui cineva unei lovituri de ghiulea primită drept în piept, desigur că ar face mutra pe care a făcut-o Fauchelevent.
— Groparul ?
— Da.
— Dumneata ?
— Eu.
— Groparul e moş Mestienne.
— A fost.
— Cum, a fost ?
— A murit.
La orice s-ar fi aşteptat Fauchelevent, numai la asta nu : că un gropar ar putea să moară. Cu toate astea, e-adevărat; şi groparii mor. Tot săpînd groapa altuia, o vezi căscîndu-se şi pe-a ta.
Fauchelevent rămase năuc. Abia dacă putu să bîiguie :
— Dar asta nu-i cu putinţă.
— Ba da.

— Bine – zise el încetişor – dar gropar e moş
Mestienne.
— Lui Napoleon i-a urmat Ludovic al XVIII-lea. Lui
Mestienne îi urmează Gribier. Ţărane, pe mine mă
cheamă Gribier.
Galben ca ceara, Fauchelevent îl măsura pe acest Gribier cu privirea.

Era un om înalt, slab, pămîntiu, cu o înfăţişare jalnică. Părea un medic care şi-a greşit cariera şi s-a făcut gropar.
Pe Fauchelevent îl pufni rîsul.
— A, ce de pozne se mai pot întîmpla ! A murit moş
Mestienne ! Trăiască tătucul Lenoir ! Ştii dumneata cine
e tătucul Lenoir ? E ulcica cu vin rubiniu dată de duşcă.
E ulcica cu vin de Suresne, al naibii vin 1 Suresne din
cel adevărat, de lîngă Paris. Dar şi dumneata eşti un
băiat de viaţă, nu-i aşa, prietene ? Mergem chiar acum
să bem un pahar împreună.
Omul răspunse :
— Eu am învăţat carte. Am patru clase. Nu beau nici
odată.

Dricul pornise din nou şi intrase pe aleea principală a cimitirului.
Fauchelevent îşi încetinise pasul. Şchiopăta mai mult din pricina îngrijorării decît din beteşug.
Groparul păşea înaintea lui.
Fauchelevent mai cercetă o dată pe acest Gribier nepoftit.
Era dintre oamenii aceia care, deşi tineri, par bătrîni şi, cu toate că-s slabi, sînt foarte voinici.
— Prietene I strigă Fauchelevent.
Omul se întoarse.
— Sînt groparul mănăstirii.
— Ali-eşti coleg ! zise omul.
Fauchelevent, care nu ştia carte, dar era foarte isteţ, pricepu că avea de-a face cu un individ primejdios şi bun de gură. Mormăi:
— Va să zică moş Mestienne a murit.
Omul răspunse :
— De-a binelea ! Dumnezeu şi-a cercetat catastiful lui
cu soroace. Venise rîndul lui moş Mestienne. Şi moş
Mestienne a murit.
Fauchelevent spuse după el, fără voie :
— Dumnezeu...
— Dumnezeu, da ! zise omul autoritar. Părintele cel

veşnic pentru filozofi ; iar pentru iacobini, fiinţa supremă.
— Nu vrei să facem cunoştinţă ? bolborosi Fauchele
vent.
— Ne cunoaştem: dumneata eşti ţăran, iar eu sînt pa
rizian.
— Nu ne putem cunoaşte pînă ce n-am băut împreună.
Cine-şi goleşte paharul, îşi uşurează inima. Hai, vino
să bei cu mine ! Aşa ceva nu se refuză.
— Intîi să ne facem datoria.
Fauchelevent îşi spuse : „Sînt pierdut!"
Mai avea cîţiva paşi pînă la poteca ce ducea spre colţul călugăriţelor.
Groparul mai spuse :
— Ţărane, am şapte plozi cărora trebuie să le dau de
mîncare. Eu n-am voie să beau, ca să aibă ei ce mînca.
Şi adăugă cu mulţumirea omului serios care ticluieşte
o cugetare : Foamea lor nu se împacă de loc cu setea
mea.
Dricul ocolise un grup de chiparoşi, părăsise aleea principală, o luase pe una mai mică, intrase pe o potecă nepietruită şi se înfundase într-un tufiş. Asta însemna că ajunseseră foarte aproape de groapă. Fauchelevent îşi încetinea pasul, dar nu putea să încetinească şi mersul dri-cuJui. Din fericire, pămîntul moale, udat de ploile de iarnă, împotmolea roţile şi îngreuia mersul.
Fauchelevent se apropie din nou de gropar.
— Are-acolo un vinişor de Argenteuil atît de bun...
murmură el.
— Ţărane – zise omul – eu n-ar fi trebuit s-ajung

gropar. Tata a fost portar la Prytaneu '. Mă hărăzise li
teraturii. Dar a avut ghinion. A jucat şi a pierdut la
bursă. Am fost silit să renunţ la meseria de scriitor. To
tuşi, scriu şi-acum jalbe pentru alţii.
1 Prytanee de la Fleche, şcoală militară pentru fiii de nobili, instalată într-un vechi castel al lui Henric al IV-lea.

— A, va să zică nu eşti gropar ? se grăbi să spună
Fauchelevent, agăţîndu-se de craca asta atît de şubredă.
— O ocupaţie n-o împiedică pe cealaltă. Sînt cumulard.
Fauchelevent nu pricepu cuvîntul din urmă.
— Hai să bem ! zise el.
E nevoie aici să facem o observaţie. Fauchelevent, ori-cît de îngrijorat era, oferea de băut, dar nu lămurea de loc un amănunt: cine urma să plătească ? De obicei, Fauchelevent oferea, iar moş Mestienne plătea. Din situaţia schimbată, creată de groparul cel nou, rezulta, fără îndoială, o invitaţie la băutură, şi invitaţia asta trebuia s-o facă, dar bătrînul grădinar trecea dinadins sub tăcere – ca altădată Rabelais – chestiunea plăţii. Cît despre el, oricît de neliniştit era, Fauchelevent nici gînd n-avea să plătească.
Groparul urmă, cu un zîmbet încrezut:
— Burta cere .de mîncare. Am primit să iau locul lui moş
Mestienne. Cînd ţi-ai terminat aproape toată învăţătura,
ajungi filozof. Lucrului cu mintea i-am adăugat munca
braţelor. Am dugheana mea de jălbar în piaţa din strada
Sevres. Ştii ? Piaţa Umbrelelor. Toate bucătăresele hanu
lui La Crucea Roşie vin la mine. Le ticluiesc bileţele
pentru răcanii lor. Dimineaţa scriu răvaşe de dragoste, iar
seara sap gropi. Asta-i viaţa, măi ţărane !
Dricul înainta. In culmea neliniştii, Fauchelevent se uita în toate părţile. Picături mari de sudoare îi alunecau pe frunte.
— Totuşi – urmă groparul – nu poţi sluji la doi stă-
pîni; va trebui să aleg între cazma şi condei. Cazmaua
îmi strică mîna.
Dricul se opri.
Din trăsura cernită cobori copilul din cor, apoi preotul.
Una din roţile cele mici, din faţa dricului, se urcase puţin pe o movilă de pămînt, în dreptul căreia se vedea o groapă deschisă.
„Ce mai păcăleală !" reţpetă Fauchelevent buimăcit,

VI
INTRE PATRU SCINDURI
Cine era în sicriu ? Se ştie : Jean Valjean.
Jean Valjean îşi luase toate măsurile ca să poată trăi acolo şi, cît de cît, respira. E ciudat ce mult contribuie siguranţa conştiinţei la siguranţa izbînzii. Tot planul pus la cale de Jean Valjean se înfăptuia pas cu pas, încă din ajun. Ca şi Fauchelevent, se bizuia pe moş Mestienne. N-avea nici o îndoială în privinţa sfîrşitului. Nu s-ar putea închipui situaţie mai grea, nu s-ar putea închipui o linişte mai desăvîrşită.

Cele patru scînduri ale sicriului dau un fel de pace înspăimîntătoare. Părea că ceva din odihna morţilor se strecura în liniştea lui Jean Valjean. Din fundul acestui sicriu putuse urmări, şi urmărea încă, toată desfăşurarea dramei înfricoşătoare pe care o juca cu moartea.
îndată ce Fauchelevent isprăvise de bătut cuiele în scîndura de deasupra, Jean Valjean simţi că e ridicat şi transportat. Cînd zguduiturile au devenit mai rare, înţelese că dricul trece de pe un dnum pietruit pe unul neted, adică de pe străzi pe bulevarde. Auzind un zgomot surd, ghici că trec podul Austerlitz. La cea dintîi oprire îşi dădu seama că intră în cimitir ; la a doua oprire îşi spuse : „Iată groapa".
Deodată, simţi că nişte mîini apucă sicriul, apoi o frecătură aspră pe scînduri ; înţelese că era o funie pe care-o înnoadă în jurul sicriului pentru a-l coborî în groapă.
Pe urmă îi veni ameţeală.
De bună seamă, cioclii şi groparul înclinaseră prea tare sicriul şi-l coborîseră cu capul în jos. îşi veni iar în fire, cînd se simţi orizontal şi nemişcat. Ajunsese în fundul gropii.
Simţi un fel de răceală.
Deasupra lui răsuna un glas rece şi solemn. Auzi nişte cuvinte latineşti, pe care nu le înţelegea, înşirîndu-se atît de încet, încît le putea prinde unul cîte unul :

— Qui dormiunt in terrae pulvere, evigilabunt; alii
in vitam aeternam, et alii in opprobrium, ut videant
semper. '
Un glas de copil rosti :
— De proţundis.
Glasul cel grav încqpu iar :
— Requiem aeternam dona ei, domine.2
Vocea de copil răspunse :
— Et lux perpetua luceai ei.3
Auzi ceva, ca izbitura uşoară a unor picături de ploaie pe scîndura care-l acoperea. Era de bună seamă agheasmă.
îşi spuse : „Se sfîrşeşte îndată. încă putină răbdare. Preotul o să plece. Fauchelevent o să-l ducă pe Mes-tienne să-i dea de băut. Au să mă lase aici. Pe urmă, Fauchelevent o să se întoarcă singur şi eu o să ies. Toată treaba asta o să dureze o oră."
Glasul grav continuă :
— Requiescat in pace. *
Vocea de copil zise :
— Amen.
Jean Valjean, cu auzul aţintit, desluşi ceva ca nişte paşi care se depărtau. „Iată-i că se duc, îşi spuse el. Am rămas singur."
Deodată, auzi deasu,pra capului un zgomot asemenea unei lovituri de trăsnet.
Era o lopată de pămînt care cădea pe sicriu.
Căzu apoi o a doua lopată de pămînt.
Una dintre găurile prin care respira se astupase.
Căzu a treia lopată de pămînt.

Apoi a patra.
Sînt lucruri mai tari decît omul cel mai tare. Jean Valjean îşi pierdu cunoştinţa.
1 Cei ce dorm în (ama pămîntului se vor deştepta : unii pentru via(a veşnică, iar ceilalţi pentru osînda veşnică ; să se tină minte totdeauna.
3 Pace veşnică dăruieşfe-i, doamne.
* Şi lumina veşnică să strălucească în ea.
4 Să se odihnească în pace.

VII
UNDE SE VA AFLA ORIGINEA ZICALEI „SA NU-ŢI PIERZI LEGITIMAŢIA"1
Iată ce se petrecuse deasupra sicriului în care se afla Jean Valjean.
După ce dricul se depărtase şi după ce preotul şi copilul din cor, care se urcaseră din nou în trăsură, plecaseră, Fauchelevent, care nu-l scăpa de loc din ochi pe gropar, îl văzu aplecîndu-se şi apucîndu-şi lopata, care era înfiptă drept în movila de pămînt.
Fauchelevent luă atunci o hotărîre curajoasă.
Se aşeză între groapă şi gropar, îşi încrucişa braţele şi zise :
— Plătesc eu !
Groparul îl privi mirat şi răspunse :
— Ce anume, ţărane ?
Fauchelevent zise iar:
— Plătesc eu !
— Ce?
— Vinul.
— Care vin ?
— De Argenteuil.
— Unde găseşti Argenteuil ?
— La Gutuia veselă.
— Du-te dracului ! zise grqparul.
Şi azvîrli o lopată de pămînt peste sicriu.
Coşciugul răspunse cu un sunet înfundat. Fauchelevent simţi că-i vine ameţeală şi că e gata să cadă el însuşi în groapă. Cu glasul aproape sugrumat, ca un horcăit, strigă :
— Prietene, să mergem pînă nu se închide la Gutuia
veselă.
Groparul mai luă o lopată de pămînt. Fauchelevent continuă :
— Plătesc eu ! Şi-l apucă pe gropar de braţ: Ascultă-n-
coa, prietene. Sînt groparul mănăstirii şi-am venit să-ţi
1 Jac de cuvinte : Ne pas perdre sa carte (Să nu-(i pierzi cumpătul).

ajut. Treaba asta poate fi făcută şi noaptea. Hai mai întîi să bem un păhărel.
Şi tot vorbind, tot agăţîndu-se de stăruinţa asta deznădăjduită, se gîndea cu spaimă : „Şi chiar dacă o să bea, o să se-mbete oare ?"
— Tîrgovefule – zise groparul – dacă {ii morţiş, pri

mesc. O să bem. După ce isprăvim de lucru însă ; în nici
un caz înainte.
Şi dădu să azvîrle pămîntul din lopată. Fauchelevent îl opri.
— E un Argenteuil pe cinste.
— Ei, se vede că eşti clopotar ! zise groparul. Bing,
bang, bing, bang ! Atîta ştii. Slăbeşte-mă !
Şi azvîrli a doua lopată.
Fauchelevent ajunsese să nu mai ştie ce spune.
— Dar hai, omule, să bem ! strigă el. Eu plătesc !
— Să culcăm mai întîi cqpilul, zise groparul.
Aruncă a treia lopată.
Apoi înfipse lopata în pămînt şi adăugă :
— Vezi dumneata, la noapte o să fie frig şi moarta o
să înceapă să se vaiete după plecarea noastră, dacă o lă
săm aici neacoperită.
In clipa aceea, umplîndu-şi lopata, groparul se înco-voie, iar buzunarul hainei sale se căscă.
Privirea rătăcită a lui Fauchelevent se opri fără voie asupra buzunarului. Soarele nu asfinţise încă de tot, mai era destulă lumină ca să se poată vedea ceva alb în fundul acestui buzunar căscat.
Privirea lui Fauchelevent fu străbătută de acea scăpărare pe care-o poate avea lumina ochilor unui ţăran din Picardia. Ii venise dintr-o dată un gînd. Fără ca groparul, care-şi vedea numai de lopata lui cu pămînt, să simtă ceva, îi vîrî pe la spate mîna în buzunar şi scoase de acolo, din fund, obiectul acela alb.
Groparul zvîrli în groapă a patra lopată de pămînt.
In clipa cînd se întorcea s-o încarce pe-a cincea, Fauchelevent se uită la el cu o linişte desăvîrşită şi-i spuse :

— Ia stai niţel, puîşarule I Ai cărţulia la dumneata ?
Groparul se qpri din lucru.
— Care cărţulie ?
— Se duce soarele la culcare.
— Foarte bine ; să-şi pună scufia de noapte.
— O să se încuie poarta cimitirului.
— Ei şi ce-i cu asta ?
— Ai cărţulia la dumneata ?
— A, cărţulia mea ? zise groparul.
Şi se scotoci în buzunar.
După ce isprăvi de scotocit într-un buzunar, se scotoci, îh celălalt. Trecu apoi la jiletcă, se căută într-un buzunăraş, îl întoarse pe dos pe celălalt.
— Nu, uite că n-am la mine legitimaţia. Să ştii că
am uitat să mi-o iau.
-– Cincisprezece franci amendă, zise Fauchelevent. Groparul se făcu vînăt la faţă. Cei cu faţa pămîntie în loc să se îngălbenească învineţesc.
— Doamne, Isuse Hristoase ! Am făcut-o fiartă ! strigă
el. Cincisprezece franci amendă !
— Trei piese de cîte cinci franci, zise Fauchelevent.

Groparul scafă lopata din mînă.
Ii venise rîndul lui Fauchelevent.
— Lasă, bobocule, nu-ţi pierde firea ! zise Fauchele vent. Nu-i nevoie să te omori şi să te arunci în groapă, Cincisprezece franci sînt cincisprezece franci, e drept, dar ai putea să nu-i plăteşti. Eu sînt vechi pe-aici ; dum neata eşti nou. Cunosc toate vicleşugurile, toate chi chiţele, toate sforăriile şi toate şmecheriile. Am să-ţi dau un sfat prietenesc. E limpede un lucru : soarele apune, a coborît pînă deasupra turlei şi peste cinci minute cimi tirul va fi încuiat.
— Aşa e, răspunse groparul.
— In cinci minute n-ai vreme sa astupi groapa, care e adîncă al dracului, şi să ieşi şi din cimitir pînă nu se închide poarta.
— Aşa e.
— Prin urmare, cincisprezece franci amendă.
— Cincisprezece franci.

— Ai mai avea însă vreme... Unde stai ?
— La doi paşi de barieră. La un sfert de ceas de-aici. Pe strada Vaugirard numărul 87.
— Dacă îţi iei picioarele la spinare, mai ai vreme sa ieşi din cimitir.
— Aşa e.
— Cum ieşi pe poartă, dai fuga acasă, îţi iei legiti maţia, te întorci, şi poi-tarul cimitirului îţi dă drumul. Dacă ai legitimaţia la dumneata, nu mai plăteşti nimic. Şi-ţi îngropi mortul. Pînă atunci, ţi-l păzesc eu să nu fugă.
— Mi-ai scăpat viaţa, ţărane !
— Şterge-o ! zise Fauchelevent.
Groparul, plin de recunoştinţă, îi strînse mîna şi o zbughi.
După ce gro/parul dispăru în tufiş, Fauchelevent ascultă pînă ce nu-d mai auzi pasul, pe urmă se aplecă înspre groapă şi zise cu jumătate de glas : – Moş Madeleine ! Nici un răspuns.
Pe Fauchelevent îl trecu un fior. Coborî mai mult rostogolindu-se în groapă, se repezi spre capătul sicriului şi strigă : – Sînteţi aici ? Nici un răspuns din sicriu.
Fauchelevent, pierzîndu-şi răsuflarea din pricina emoţiei, puse mîna pe daltă şi ipe ciocan şi desprinse capacul. Chipul lui Jean Valjean, palid, cu ochii închişi, se ivi la lumina slabă a asfinţitului.
Fauchelevent simţi că i se face părul măciucă ; se ridică în picioare, apoi căzu cu spatele pe peretele gropii, gata să se prăbuşească peste sicriu. Se uită la Jean Valjean.

Jean Valjean zăcea acolo, galben şi nemişcat. Fauchelevent îngăimă cu un glas stins, ca o adiere :
— E mort!
Apoi, ridicîndu-se şi încrucişîndu-şi braţele atît de tare încît îşi izbi umerii cu pumnii strînşi, strigă :
— Na, uite cum l-am scăpat!

Bietul bătrînel se porni atunci pe un plîns cu hohote, vorbindu-şi singur; fiindcă e o greşeală să ne închipuim că monologul nu-i un lucru firesc. Frămîntările adînci se exprimă adesea cu glas tare.
— Moş Mestienne e de vină. Cine l-a pus pe dobitocul ăla să moară ? De ce a trebuit să crape tocmai cînd ne aşteptam mai puţin ? Numai el e vinovat de moartea domnului Madeleine. Moş Madeleine e în sicriu 1 Ba şi adus la groapă ! S-a sfîrşit. Au vreo noimă toate astea ? Of, doamne, a murit ! Şi cu fetiţa lui ce-o să mă fac ? Ce-are să spună fructăreasa ? Cum dumnezeu e cu putinţă să moară aşa, un om ca ăsta ? Cînd mă gîndesc cum s-a vîrît sub căruţa mea ! Moş Madeleine ! Moş Madeleine ! La naiba ! Am spus eu c-o să se înnăbuşe. N-a vrut să-mi dea crezare. Uite-acum ce scofală am făcut ! A murit un ora atît de cumsecade ; cel mai bun om dintre cei mai buni ai bunului dumnezeu ! Dar micuţa lui ? A, mai întîi de toate eu nu mă mai întorc acolo. Aici rămîn. Am făcut-o de oaie ! Ce folos că am albit amîndoi, dacă am înnebunit la bătrîneţe. Dar, mai întîi, cum o fi făcut el ca să pătrundă în mănăstire ? De-acolo se trag toate. Nu se cade să faci asemenea lucruri, moş Madeleine ! Moş Madeleine ! Madeleine ! Domnule Madeleine ! Domnule primar ! Nu mă aude. Poftim, mai ieşi acum din încurcătură !
Şi începu să-şi smulgă părui.
Un scîrţîit ascuţit se auzi din depărtare, printre copaci. Se închidea poarta cimitirului.
Fauchelevent se aplecă spre Jean Valjean şi, deodată, făcu un fel de săritură şi se dete înapoi, atît cît era cu putinţă într-o groapă. Jean Valjean era cu ochii deschişi şi se uita la el.
Să vezi cum moare cineva e înfricoşător ; să-l vezi cum învie e aproape acelaşi lucru. Tulburat de toate aceste emoţii, Fauchelevent rămase împietrit, galben la faţă, năuc, uitîndu-se la Jean Valjean care-l privea, şi neştiind dacă avea de a face cu un om viu sau cu un mort.
— Cît p-aci să adorm, zise Jean Valjean.

Şi Se ridică în capul oaselor. Fauchelevent căzu în genunchi.
— Doamne, maica domnului ! Mi-aţi tras o spaimă !
Pe urmă se ridică în picioare şi zise :
— Mulţumesc, moş Madeleine.
Jean Valjean leşinase. Aerul de-afară l-a trezit. Cînd spaima se risipeşte, îi ia locul bucuria. Lui Fauchelevent îi trebui tot atît de mult ca să-şi vină în fire ca şi lui Jean Valjean.
— Prin urmare, n-a{i murit! O, ce minte grozavă avefi ! V-am strigat atît pînă v-aţi trezit 1 Cînd v-am văzut cu ochii închişi mi-am spus : „Na ! S-a înnăbuşit.'" Puteam să înnebunesc de-a binelea, s-ajung nebun de legat. Al-ar fi închis la ospiciul din Bicetre. Ce mă făceam dacă mureaţi ? Dar

micuţa dumneavoastră ? Fruc-tăreasa n-ar fi înţeles nimic din toate astea. Ii pui copilul în braţe, iar bunicul dă ortul popii ! Ce întîmplare şi asta, dumnezeule sfinte, ce întîmplare ! Bine că sînteţi viu ; asta-i principalul.
— Mi-e frig, zise Jean Valjean.
Cuvintele acestea îl readuseră cu totul pe Fauchelevent la realitate, care nu mai îngăduia zăbavă. Cu toate că-şi reveniseră în fire, cei doi oameni, fără să-şi dea seama, aveau sufletul tulburat şi simţeau ceva straniu sub apăsarea atmosferei sinistre a locului.
— S-o ştergem repede de-aici! zise Fauchelevent.
Băgă rnîna în buzunar şi scoase o ploscă de care se
îngrijise la plecare.
— Dar mai întîi să tragem o duşcă ! zise el.
Plosca desăvîrşi ceea ce începuse aerul curat. Jean Valjean trase o înghiţitură de rachiu şi-şi reveni cu totul în simţire.
Ieşi din sicriu şi-i ajută lui Fauchelevent să bată capacul la loc.
La trei minute după aceea, era afară din groapă.
De altminteri, Fauchelevent era liniştit. Nu se mai grăbea. Cimitirul era închis. întoarcerea groparului Gri-bier nu mai era de temut. „Bobocul" era la el acasă, ocupat cu căutarea legitimaţiei, pe care n-o putea găsi acolo
UDO

pentru simplul motiv că se afla în buzunarui lui Fau-chelevent. Fără legitimaţie nu mai putea intra în cimitir.
Fauchelevent apucă lopata, iar Jean Valjean cazmaua şi porniră amîndoi să îngroape sicriul gol.
După ce astupară groapa, Fauchelevent îi spuse Iui Jean Valjean :
— Hai s-o luăm din Ioc ! Eu ţin lopata, dumnea
voastră luaţi cazmaua.
Se-ntuneca.
Jean Valjean izbuti cu oarecare greutate să se mişte şi să umble. înţepenise în sicriul acela unde fusese cît p-aci să ajungă un cadavru. II cuprinsese răceala morţii între cele patru scînduri. Trebuia oarecum să se lepede de frigul morrnîntului.
— Vi-s picioarele amorţite, zise Fauchelevent. Păcat
că ale mele sînt strîmbe ! Am lua-o la goană.
— Las' pe mine ! zise Jean Valjean. Patru paşi îmi
sînt de ajuns ca să-mi dezmorţesc picioarele.
O luară pe potecile pe care venise dricul. Ajungînd în faţa porţii încuiate şi a căsuţei ,portarului, Fauchelevent, care ţinea în mînă legitimaţia groparului, o aruncă în cutie ; portarul trase de funie, poarta se deschise şi ieşiră.
— Ce minunat merg toate ! zise Fauchelevent. Ce idee
năstruşnică aţi avut, moş Madeleine !
Trecură bariera Vaugirard cu aerul cel mai firesc din lume. In preajma unui cimitir, o lopată şi-o cazma sînt ca două paşapoarte.
Strada Vaugirard era pustie.
— Moş Madeîeine – zise Fauchelevent, care, pe cînd
mergea, se tot uita la numărul caselor – dumneavoastră
aveţi ochi mai buni decît mine. Să-mi spuneţi, vă rog,
unde e numărul 87.

— Uite-] chiar aici, zise Jean Valjean.
— Nu-i nimeni pe stradă, mai spuse Fauchelevent. Da-
ţî-mi cazmaua şi aşteptaţi-mă două minute !
Fauchelevent intră la numărul 87, se urcă pînă sus de tot, călăuzit de instinctul care mînă totdeauna pe sărac la pod, şi bătu pe întuneric la uşa unei mansarde.

— Intră !
Era glasul lui Gribier.
Fauchelevent împinse uşa. Locuinţa groparului era ca toate locuinţele astea prăpădite, o chiţimie fără mobile şi totuşi foarte încărcată. O ladă – poate un sicriu – ţinea loc de scrin ; o cană ţinea loc de cişmea ; o saltea de paie ţinea loc de pat; podeaua ţinea locul scaunelor şi-al mesei. Intr-un colţ, pe-o zdreanţă, care fusese altădată o bucată de covor, stăteau îngrămădiţi o femeie slabă şi o puzderie de copii. Tot interiorul ăsta sărăcăcios purta urmele unei răvăşiri. Parcă ar fi fost un cutremur de pămînt „mărginit numai acolo". Capacele erau date deoparte, zdrenţele erau risipite peste tot, ulciorul era spart, mama plînsese, copiii fuseseră pesemne bătufi ; erau urmele unei percheziţii înverşunate şi mînioase. Se vedea bine că groparul îşi căutase cu disperare legitimaţia şi-şi vărsase focul pentru pierderea ei pe tot ce se găsea în chiţimie, de la ulcior pîriă la nevastă. Părea deznădăjduit.
Dar Fauchelevent era iprea grăbit să vadă deznodă-mîntul întîmplării, să mai ia seama la partea asta tristă a izbînzii sale. Intră şi spuse :
— Ţi-am adus cazmaua şi lopata.
Gribier se uită la el buimăcit.
— Dumneata eşti, ţărane ?
— Şi mîine dimineaţă ai să-ţi găseşti legitimaţia la
portarul cimitirului.
Şi puse lopata şi cazmaua pe podea.
— Ce va să zică asta ? întrebă Gribier.
— Asta înseamnă că legitimaţia îţi căzuse din buzunar,
că am găsit-o eu pe jos după plecarea dumitale, că am
îngropat mortul, că am astupat groapa, că am făcut
treaba pe care trebuia s-o faci dumneata, că portarul
o să-ţi dea înapoi cărţulia şi că n-ai să plăteşti cei cinci
sprezece franci. Aşa, nenişorule !
— Iţi mulţumesc, ţărane ! spuse Gribier ameţit. Rîn-
dul viitor fac eu cinste.

VJÎf
UN INTEROGATORIU TRECUT CU BINE
Peste un ceas, doi bărbaţi şi un copil se opreau, în noaptea întunecată, la casa cu numărul 62 din strada Picpus. Cel mai în vîrstă dintre bărbaţi ridică ciocanul şi bătu în poartă.
Erau Fauchelevent, Jean Valjean şi Cosette. Cei doi bătrîni se duseseră s-o ia pe Cosette de la fructăreasa din strada Chemin-Vert, unde o lăsase Fauchelevent în ajun. Cosette petrecuse aceste douăzeci şi patru de ore

fără să priceapă nimic şi tremurfnd în tăcere. Tremura atît de tare, încît nu mai putuse nici să plîngă. Nu mîncase nimic şi nici nu dormise. Fructăreasa aceea atît de cumsecade îi puse sute de întrebări, fără să primească alt răspuns decît o iprivire mîhnită, mereu aceeaşi. Cosette nu lăsase să-i scape nimic din ceea ce auzise şi văzuse de două zile încoace. îşi dădea seama ca se întîmpla ceva deosebit. Ştia bine că trebuia „să fie cuminte". Cine n-a cunoscut puterea copleşitoare a acestor cuvinte şoptite pe un anumit ton la urechea unui copil speriat : ,,Să nu scoţi o vorbă !" Frica te face să amuţeşti. De altfel, nimeni nu ştie să păstreze mai bine un secret decît copilul.
Dar, după trecerea'acelor jalnice douăzeci şi patru de ore, în clipa cînd dădu iarăşi cu ochii de Jean Valjean, ea scoase un ţipăt atît de puternic de bucurie, încît, dacă l-ar fi auzit un cunoscător de oameni, ar fi ghicit că-i ţipătul cuiva care scapă dintr-o mare primejdie.
Fauchelevent făcea parte din mănăstire şi cunoştea parola. Toate porţile se deschiseră.
Aşa fu dezlegată îndoita şi înspăimîntătoarea problemă a ieşirii şi intrării în mănăstire.
Portarul, căruia i se dăduseră instrucţiuni, deschise portiţa de serviciu care dădea din curte în grădină şi care, acum douăzeci de ani, mai putea fi văzută din stradă în zidul din fundul curţii, în faţa porţii celei mari. Ii lăsă pe toţi trei să intre pe poarta asta, iar de-acolo

pătrunseră în vorbitorai particular în care Fauchelevent primise în ajun ordinele stareţei.
Stareţa, cu mătăniile în mînă, îi aştepta. O maică din sfat, cu vălul pe faţă, stătea în picioare lîngă ea. O lu-mînare discretă lumina sau, mai bine zis, încerca să lumineze vorbitorul.
Stareţa îi cercetă pe Jsan Valjean. Nici o privire nu cercetează mai temeinic decît un ochi plecat.
Pe urmă începu să-l întrebe :
— Dumneata eşti fratele ?
— Da, preacucernica maică, răspunse Fauchelevent.
— Cum te cheamă ?
Fauchelevent răspunse :
— Ultime Fauchelevent.
Avusese într-adevăr un frate pe care-l chemase Ultime şi care murise.
— De unde eşti ?
Fauchelevent răspunse :
— Din Picquigny, aproape de Arniens.
— Cîţi ani ai ?
Fauchelevent răspunse :
– Cincizeci de ani.
— Ce meserie ai ?
— Grădinar, răspunse Fauchelevent.
— Eşti bun creştin ?
Fauchelevent răspunse :
— In familia noastră toţi sîntem credincioşi,
— Fetiţa e a dumitale ?
Fauchelevent răspunse :

— Da, preacucernica maică.
— Eşti tatăl ei ?
Fauchelevent răspunse :
— Bunic.
Maica din sfat îi şopti stareţei:
— Răspunde bine.
Jean Valjean nu scosese nici un cuvînt. Stareţa se uită cu băgare de seamă la Cosette şi-i şopti maicii din sfat:
— O să fie urîtă.

Cele două maici statură cîteva minute de vorbă încet, într-un colţ al vorbitorului, pe urmă stareţa se întoarse şi zise :
— Moş Fauvent, ai să mai primeşti un genuncher cu clopoţel. Acum e nevoie de două.
A doua zi, se auzeau într-adevăr în grădină doi clopoţei, iar călugăriţele nu se puteau stăpîni de-a privi pe sub văl. Se vedeau în fund, pe sub copaci, doi oameni săpînd unul alături de altul : Fauvent şi încă cineva. Un adevărat eveniment. Călugăriţele rupseră tăcerea, spunîndu-şi una alteia : „E-un ajutor de grădinar".
Maicile din sfat adăugau : ,,E un frate al lui moş Fauvent".
Jean Valjean îşi luase în adevăr slujba în primire; avea genuncher de piele şi clopoţei ; de-a ici înainte era de-al casei. Se numea Ultime Fauchelevent.
Ceea ce hotărîse, mai presus de toate, primirea lui, fusese observaţia stareţei cu privire la Cosette : „O să fie urîtă".
După ce făcuse prevestirea aceasta, stareţa îi arătă Cosettei o prietenie fără înconjur şi o primi în internat ca elevă lipsită de mijloace.
Lucrul ăsta e cît se poate de firesc. Deşi în mănăstire nu există oglindă, femeile îşi cunosc chipul lor ; nu-i de loc uşor să faci călugăriţe din fete care se ştiu drăguţe ; vocaţia fiind adesea în raport invers cu frumuseţea, se pun speranţe mai mari în cele urîte decît în cele frumoase. De-aci simpatia deosebită arătată celor slute.
Toată întîmplarea aceasta îl înălţase grozav pe bătrî-nul Fauchelevent ; avusese o întreită izbîndă : cu Jean Valjean, pe care-l salvase şi-i găsise un adăpost ; cu groparul Gribier, care-şi s(punea : ,,M-a scăpat de amendă !" ; cu mănăstirea, care, mulţumită lui, păstrînd sicriul maicii Crucifixion sub altar, nesocotea stăpînirea, dar mulţumea pe dumnezeu. Rămăsese un sicriu cu un cadavru în el la Petit-Picpus, iar un sicriu gol la cimitirul Vaugirard ; ordinea publică fusese fără îndoială adînc tulburată, dar nimeni nu băgă de seamă. Cît despre mănăstire, recunoştinţa ei faţă de Fauchelevent a fost fără

margini. Fauchelevent ajunse cel mai bun dintre slujitori şi cel mai preţuit dintre grădinari. La cea dintîi vizită a arhiepiscopului, stareţa îi istorisi înălţimii sale cele întîmplate, întrucîtva spovedindu-se, dar şi lăudîn-du-se. Intorcîndu-se de la mănăstire, arhiepiscopul îi pomeni cu satisfacţie şi în taină despre asta domnului de Latil, duhovnicul fratelui regelui, ajuns mai tîrziu arhi-episcqp de Reims şi cardinal. Admiraţia pentru Fauchelevent spori mereu şi ajunse pînă la Roma. Ne-a căzut în

mînă un bilet trimis de Leon al XH-lea, care era papă pe vremea aceea, către o rudă de-a sa, monsenior la nun-ciatura din Paris, care se numea ca şi el : Della Genga. Se puteau citi acolo următoarele rînduri : „Se pare că într-o mănăstire din Paris există un grădinar foarte priceput, pe nume Fauvent, care e un om al lui dumnezeu". Nimic din toată gloria asta nu ajunsese pînă la bordeiul lui Fauchelevent; el altoia, plivea şi-şi acoperea bostănăria ca mai înainte, fără să aibă cunoştinţă de renumele şi de sfinţenia sa. Nu-şi dădea seama de faima lui, aşa cum habar n-are un bou de Durham sau de Sur-rey' de publicarea chipului său în Ilustrated London News2 cu inscripţia : „Bou .premiat la concursul vitelor cornute".

IX

IN MĂNĂSTIRE

La mănăstire Cosette tăcea ca şi pînă acum.

Cum era şi firesc, Cosette se credea fiica lui Jean Val-jean. De altminteri, neştiind nimic, nu putea spune nimic şi, orice s-ar fi întîmplat, ea tot n-ar fi spus nimic. Am arătat mai înainte că nimic nu-i învaţă mai bine ,pe copii să tacă decît nenorocirea. Cosette suferise atît de mult, încît se temea de orice, chiar şi să vorbească, chiar şi să respire. De cîte ori nu căzuse năpasta asupra ei,

1 Regiuni din Anglia, renumite pentru vitele lor.

2 Ştiri ilustrate din Londra, revistă engleză de reportaje şi ilustraţii.

şi numai din pricina unui cuvînt! Abia de cînd era cu Jean Valjean începuse să se mai liniştească. Se obişnui destul de uşor cu viaţa de mănăstire. Ii părea rău numai de Catherine, dar n-avea curaj s-o spună. O dată, totuşi, îi spuse lui Jean Valjean : „Tată, dacă aş fi ştiut, aş fi luat-o cu mine !"

Ca elevă a mănăstirii, Cosette trebui să poarte şi ea „uniforma" internatului. I se dădu voie lui Jean Valjean să păstreze lucrurile pe care le lepădase dînsa. Erau veşmintele de doliu pe care i le adusese el ca să se îmbrace cînd a părăsit cîrciuma soţilor Thenardier. Nu erau încă prea purtate. Jean Valjean puse bine straiele astea – laolaltă cu ciorapii de lînă şi cu pantofii – presărînd peste ele mult camfor şi toate mirodeniile care se găsesc din belşug prin mănăstiri – într-un geamantănaş de care izbutise să-şi facă rost. Puse geamantanul pe un scaun, Iîngă patul lui, şi ţinea totdeauna cheia la el.

— Tată – îl întrebă într-o zi Cosette – ce este cu cutia asta care miroase atît de frumos ?

Moş Fauchelevent, în afară de faima despre care am vorbit şi de care el habar n-avea, a fost răsplătit pentru fapta lui bună ; mai întîi, se simţea fericit că o săvîr-şise ; în al doilea rînd, avea mult mai puţin de lucru, treaba fiind acum împărţită. In sfîrşit, pentru că-i plăcea foarte mult să tragă tabac pe nas, se folosea de prezenţa domnului Madeleine, trăgînd de trei ori mai mult decît înainte şi cu mult mai multă plăcere, avînd în vedere că tutunul i-l plătea domnul Madeleine.

Călugăriţele nu-şi însuşiră numele de Ultime şi-i spuneau lui Jean Valjean „celălalt Fauvent".

Dacă fetele astea cucernice ar fi avut ceva din privirea lui Javert, ar fi băgat de seamă în cele din urmă că, ori de cîte ori era de făcut vreun

drum în oraş pentru întreţinerea grădinii, pleca numai Fauchelevent, cel mai în vîrstă, beteagul cu picioarele strîmbe, şi niciodată celălalt ; dar, fie că ochii îndreptaţi mereu spre dumnezeu nu se pricep să spioneze, fie că erau mai degrabă preocupate să se pîndească între ele, călugăriţele nu dădură nici o atenţie acestui fa(pt.

De altfel, Jean Valjean a făcut foarte bine tăcînd chî-tic şi rămînînd pe loc. Javert a supravegheat cartierul mai bine de-o lună încheiată.
Pentru Jean Valjean, mănăstirea asta era ca o insulă înconjurată de prăpăstii. De-aci înainte, aceste patru ziduri însemnau pentru el lumea. Vedea acolo destul cer ca să-şi păstreze seninătatea, iar Cosette îi era de ajuns ca să fie fericit.
începu din nou o viaţă cît se poate de plăcuta. Locuia împreună cu bătrînul Fauchelevent în bordeiul din fundul grădinii. Cocioaba asta, clădită din moloz, şi care mai exista pe la 1845, era alcătuită, cum se ştie, din trei încăperi, toate goale, numai ziduri. Pe cea mai mare, moş Fauchelevent i-o dăduse cu de-a sila domnului Madeleine, căci Jean Valjean încercase zadarnic să se împotrivească. Peretele acestei încăperi, în afară de cele două cuie în care se atîrnau genuncherul şi coşul de nuiele, era împodobit cu o hîrtie-monetă regalistă din '93, prinsă ,pe zid deasupra vetrei, şi pe care o reproducem aici întocmai.
ARMATA CATOLICI
In numele Regelui

Seria 3

încheierea păcii
ss/Stofflet i> a EGALĂ

Nr. 10390

i
Acest asignat din Vandeea fusese prins în ţinte pe perete de grădinarul de mai înainte, un fost şuan ', care murise în mănăstire şi-al cărui loc îi luase Fauchelevent.
' Nume dat răzvrătiţilor rpn^rarsvc'utionari din provinciile Van* d«« «1 Breiania în 1793-l799,

Jean Vaijean lucra zilnic la grădină, dovedindu-Se foarte folositor. Fusese odinioară ajutor de grădinar şi se întorcea bucuros la vechea lui meserie. Vă aduceţi aminte că avea tot felul de reţete şi de secrete în privinţa lucrării pămîntului. Le puse în aplicare. Mai toţi pomii din livadă erau pădureţi; el îi altoi, făcîndu-i să dea roade minunate.
Cosette avea voie să vină în fiecare zi să petreacă o oră lîngă el. Şi cum surorile erau triste, iar el bun, fetiţa vedea deosebirea şi-l adora. La ora hotărîtă, da fuga spre bordei. Cînd intra în dărăpănătura aceea, parcă aducea cu ea raiul. Jean Vaijean se înveselea şi simţea că bucuria lui sporeşte cu bucuria pe care i-o prilejuia Cosettei. Bucuria (pe care o

dăruim altora, departe de a se micşora ca orice se răsfrînge, se întoarce spre noi şi mai vie. în orele de recreaţie, Jean Vaijean se uita de departe la Cosette cum se joacă şi cum zburdă şi-i deosebea rîsul din rîsul celorlalte.
Fiindcă acum Cosette rîdea.
Chiar şi faţa Cosettei se schimbase în oarecare măsură. Nu mai era posomorită. Rîsul e ca soarele : alungă iarna de pe chipul oamenilor.
De altfel, cu toate că nu se făcuse mai frumoasă, Cosette devenea însă tot mai încîntătoare. Spunea o mulţime de cuvinte bine chibzuite cu glasul ei dulce de copil.
La sfîrşitul recreaţiei, cînd Cosette se întorcea la lecţie, Jean Vaijean se uita spre ferestrele clasei, iar noaptea se scula să se uite la ferestrele dormitorului ei.
De altminteri, dumnezeu îşi are căile sale ; mănăstirea, ca şi Cosette, ajutaseră să menţină şi să desăvîrşească în sufletul lui Jean Vaijean ceea ce sădisg episcopul. Nu încape îndoială că una din urmările virtuţii e trufia. E între ele o punte făurită de diavol. Jean Vaijean se afla, poate fără voia lui, foarte aproape de a se avînta pe această (punte, atunci cînd providenţa îl azvîrlise în mănăstirea Petit-Picpus. Atîta vreme cît nu se comparase decît cu episcopul, se socotise nevrednic şi rămăsese umil; dar de cîtva timp începuse să se compare cu oa-

menii, şi trufia îşi făcea drum. Cine ştie ? Poate ar fi sfîrşit prin a se întoarce cu încetul la ură.
Mănăstirea îl opri pe acest povîrniş.
Era al doilea loc de captivitate în care ajunsese. In tinereţea lui, în ceea ce însemnase pentru el începutul vieţii, şi mai tîrziu, pînă acum de curînd, fusese într-altă parte, într-un loc cumplit, un loc îns,păimîntător, ale cărui asprimi i se păruseră totdeauna că sînt nedreptăţi ale justiţiei şi fărădelegi ale legii. Acum, după ce scăpase de ocnă, se vedea în mănăstire ; şi, gîndindu-se că făcuse parte din ocnă, şi că azi, ca să zicem aşa, era un spectator al mănăstirii, le confrunta în mintea lui cu nelinişte.
Uneori se sprijinea în sapă şi aluneca încet pe cărările şerpuite ale visării. îşi aducea aminte de foştii lui tovarăşi. Cît erau de nenorociţi ! Se sculau în zorii zilei şi munceau pînă nioaptea tîrziu ; abia dacă erau lăsaţi să doarmă; se culcau pe paturi de cam-panie, pe care nu li se dădea voie să aibă decît saltele de două degete grosime, în încăperi încălzite numai în lunile cele mai friguroase ale anului ; purtau nişte bluze roşii îngrozitoare ; în zilele foarte călduroase li se îngăduia, în mod excepţional, să poarte pantaloni de pînză, iar cînd era ger, să îmbrace o flanea de lînă ; nu li se dădea vin şi nici carne decît atunci cînd se duceau la „munci grele". Trăiau fără să li se mai rostească numele, purtînd nişte simple numere şi transformaţi oarecum în cifre, cu ochii plecaţi, cu glasul stins, cu părul tuns, ciomăgiţi, de ocara lumii.
Gîndul lui se întorcea pe urmă spre făpturile pe care le avea în faţa ochilor.
Făpturile astea erau şi ele cu jpărul tuns, cu ochii plecaţi, cu glasul stins – nu de ocara lumii, dar de rîsul oamenilor; nu cu spatele învineţit de ciomag, dar cu umerii zdrobiţi de autoflagelare. Nici ele nu mai aveau

nume cum au oamenii ; nu mai existau decît sub nume monahiceşti. Nu mîncau niciodată carne şi nu beau niciodată vin ; rămîneau adesea nemîncate pînă seara ; nu purtau bluze roşii, ci un fel de giulgiu negru, de lînă,

prea gros pentru vară, prea subţire pentru iarnă, neavînd voie nici să-l scurteze, nici să-l lungească, neavînd nici măcar posibilitatea de-a se îmbrăca după anotimp cu un veşmînt de pînză sau cu un surtuc de lînă şi purtînd şase luni pe an cămăşi de aba, în care se încălzeau pînă ce căpătau friguri. Nu locuiau în încăperi încălzite numai |pe gerurile cele mai aspre, ci în chilii unde nu se făcea focul niciodată ; nu se culcau pe saltele groase de două degete, ci pe paie. In sfîrşit, nu erau lăsate nici să doarmă ; în fiecare noapte, după o zi de trudă, atunci cînd se odihneau mai bine, în clipa cînd adormeau şi începeau să se încălzească, erau nevoite să se trezească, să se dea jos din pat şi să se ducă să se roage într-o capelă îngheţată şi întunecoasă, stînd cu amîndoi genunchii pe piatră.
In anumite zile, fiecare dintre făpturile astea trebuia, cînd îi venea rîndul, să stea, timp de douăsprezece ceasuri în şir, îngenuncheată pe lespede sau prosternată cu faţa la ,pămînt şi cu braţele în cruce.
Cei dintîi erau bărbaţi ; acestea erau femei.
Ce făcuseră bărbaţii aceia ? Furaseră, necinstiseră, jefuiseră, omorîseră, asasinaseră. Erau tîlhari, falsificatori, otrăvitori, incendiatori, ucigaşi, paricizi. Ce făcuseră femeile astea ? Nu făcuseră nimic.
De o parte, tîlhăria, frauda, înşelăciunea, violenţa, des-frîuî, omuciderea, tot felul de pîngăriri, toate formele atentatului ; de alta, un singur lucru : nevinovăţia.
Nevinovăţia desăvîrşită, parcă avîntată într-o tainică înălţare, legată încă de pămînt prin virtute, dar făcînd parte din cer prin sfinţenie.
De o parte, destăinuiri de crime făcute în şoaptă ; de alta, mărturisirea cu glas tare a păcatelor. Şi ce crime f Şi ce păcate 1
De o parte duhoare, de alta parfum ce nu se poate descrie. De o parte o ciumă morală, păzită de aproape, ţinută sub ameninţarea tunului şi mistuindu-şi încet ciumaţii ; pe de alta, o aprindere fără prihană a tuturor sufletelor încinse de aceeaşi văpaie. Acolo, beznă ; aici,
HI

umbră ; dar o umbră plină de lumini şi lumini pline de străluciri.
Două locaşuri de robie, dar în cel dintîi eliberarea e cu putinţă, oricînd putîndu-se întrevedea o limită legală – şi pe urmă mai e şi evadarea. In cel de-al doilea, veşnicia ; drept orice nădejde, la capătul îndepărtat al viitorului se întrezăreşte acea licărire de libertate pe care oamenii o numesc moarte.
In cel dintîi nu te legau decît în lanţuri ; în celălalt te înlănţuia credinţa ta.
Ce se desprindea oare din cel dintîi ? Un blestem uriaş, scrîşnetul dinţilor, ura, răutatea deznădăjduită, un strigăt de mînie împotriva societăţii omeneşti, o batjocură îndreptată către cer.
Ce se desprindea din al doilea ? Binecuvîntarea şi iubirea.

Şi-n aceste două locuri atît ide asemănătoare şi-atît de deosebite două feluri de făpturi atît de diferite se aflau acolo pentru acelaşi lucru : ispăşirea.
Jean Valjean înţelegea ispăşirea celor dintîi : ispăşirea propriilor păcate, ispăşirea pentru sine însuşi. Dar n-o înţelegea pe-a celorlalte, pe-a făpturilor acestora fără vină şi fără pată, şi se întreba cutremurîndu-se : „Ispăşirea pentru ce ? Ce fel de ispăşire ?"
Un glas îi răspundea în conştiinţă : „Ispăşirea pentru altul, cea mai înălţătoare dintre mărinimiile omului".
Aici ne ferim să ne spunem vreo părere personală ; nu sîntem decît un povestitor ; privim lucrurile din punctul) de vedere al lui Jean Valjean şi tălmăcim impresiile lui.
Avea în faţa lui culmea sublimă a uitării de sine, care e cea mai înaltă virtute cu putinţă ; nevinovăţia care iartă oamenilor păcatele, ispăşindu-le în locul lor ; robia şi cazna îndurate de bunăvoie, chinul cerut de suflete fără prihană, pentru a-i scuti de suferinţă pe cei ce-au căzut în făcat; iubirea de oameni topindu-se în iubirea pentru domnul, dar păstrîndu-se totuşi întreagă şi fierbinte ; blînde făpturi plăpînde, îndurînd mizeriile celor

pedepsiţi şi avînd pe buze zîmbetul celor ce se simt răsplătiţi.
Şi-şi aducea aminte că el cutezase să se plîngă.
In toiul nopţii se scula adesea ca să asculte cîntecele de recunoştinţă ale acestor făpturi nevinovate, copleşite de asprimi, şi-i îngheţa sîngele în vine, gîndindu-se că aceia care erau pedepsiţi pe drept nu ridicau glasul spre cer decît ca să blesteme, şi că el, păcătosul, ameninţase cu pumnul pe domnul.
Lucrul uimitor şi care-l îndemna să mediteze adînc era ca un fel de prevestire pe care i-o şoptea însăşi providenţa : se căţărase pe ziduri, sărise împrejmuirile, înfruntase jocul cu moartea, săvîrşise urcuşul anevoios şi aspru, toate sforţările astea pe care le făcuse ca să iasă din celălalt loc de ispăşire, le făcuse din nou, ca să ajungă aici ? Să fie ăsta un simbol al destinului său ?
Casa asta era şi ea tot o închisoare şi semăna în chip tragic cu cea din care fugise – şi cu toate astea aici nu-i trecuse niciodată ,prin minte aşa ceva.
Vedea iarăşi gratii, zăvoare, drugi de fier, ca să păzească – pe cine ? Pe nişte îngeri.
Zidurile înalte pe care le văzuse împrejurul tigrilor le vedea acum în jurul oiţelor.
Era un locaş de ispăşire, iar nu de pedeapsă, şi cu toate astea era şi mai aspru, şi mai întunecat, şi mai neînduplecat decît celălalt. Fecioarele astea erau mai împovărate decît ocnaşii. Un vînt rece şi tăios, vîntul ca-re-i îngheţase tinereţea, străbătea groapa zăbrelită şi ferecată a vulturilor ; un crivăţ mai aspru şi mai dureros sufla în cuşca porumbiţelor. De ce oare ?
Gîndindu-se la lucrurile astea, totul într-însul se prăbuşea în faţa acestei taine pline de măreţie.

Cînd se adîncea în gînduri, trufia lui se spulbera. Se frămînta în fel şi chijp ; se simţi plăpînd şi îl podidi plîn-sul de cîteva ori. Tot ce pătrunsese în viaţa lui de şase luni încoace – Cosette prin dragoste şi mănăstirea prin umilinţă – îi întorceau gîndurile spre îndemnurile sfinte ale episcopului.
113

Cîteodată, seara, în amurg, cînd grădina era pustie, putea fi văzut în genunchi în mijlocul aleii din preajma capelei, în faţa ferestrei prin care se uitase în noaptea sosirii lui, rărnînînd cu privirea îndreptată spre Jocul unde ştia că se prosternase în rugăciune călugăriţa ca-re-şi săvîrşea ispăşirea. îngenunchind astfel, se ruga în faţa călugăriţei.
Părea că nu cutează să îngenunche de-a dre,ptul în faţa Iui dumnezeu.
Tot ce-l înconjura : grădina asta liniştită, mireasma florilor, copiii veseli şi gălăgioşi, femeile grave şi simple, mănăstirea asta tăcută, îl pătrundeau pe nesimţite, şi sufletul lui se alcătuia încet-încet din tăcere ca şi mănăstirea, din parfum ca şi florile, din pace ca şi grădina, din simplicitate ca şi femeile astea, şi din bucurie ca şi copiii. îşi spunea că două lăcaşuri ale domnului îl adăpostiseră pe rînd în cele două clipe mai grele ale vieţii sale : cel dintîi, atunci cînd i se închideau toate uşile şi cînd semenii săi îl alungau – cel de-al doilea, atunci cînd societatea îl urmărea din nou şi cînd ocna îşi căsca iarăşi porţile ; fără cel dintîi s-ar fi reîntors Ia crimă, iar fără cel de-al doilea, la chin.
îşi simţea sufletul copleşit de recunoştinţă şi iubea din ce în ce mai mult.
Trecură astfel cîţiva ani. Cosette creştea.

PARTEA A TR

E I A

8*

M A R I U S

CARTEA 1NTÎ1
PARISUL CERCETAT IN /MIEZUL SAU
î „PARVULUS"
Parisul are un copil şi codrul o pasăre. Pasarea se numeşte vrabie ; copilul se numeşte ştrengar.
Irri|perecheaţi aceste două noţiuni care cuprind, una, tot focul din lume, cealaltă, toată strălucirea zorilor ; atingeţi aceste scîntei, Parisul şi copilăria, şi va ţîşni o mică făptură – Homuncio, ar spune Plaut'.
Această mică făptură e veselă. Nu mănîncă în fiecare zi, însă, dacă i se năzare, se duce la teatru în fiecare seară. N-are cămaşă pe trup, nici ghete în picioare, nici adăpost. E ca păsările cerului, care n-au nimic din

toate acestea. Are între şapte şi treisprezece ani, trăieşte în ceată, bate străzile, locuieşte în aer liber, poartă nişte pantaloni vechi (ai lui taică-său), care-i cad peste călcîie, o pălărie veche (a altui tată), care-i cade peste urechi, şi o singură bretea de şiret galben ; aleargă, pîndeşte, caută, pierde vremea, trage din lulea, înjură ca un birjar, bate cîrciumile, cunoaşte toţi hoţii, se tutuieşte cu femeile de stradă, vorbeşte graiul apaşilor, cîntă cîntece deşănţate şi n-are nici un dram de răutate în inimă. Pentru că poartă în suflet un mărgăritar – nevinovăţia ; şi mărgăritarele nu se topesc în noroi. Cît timp omul e copil, dumnezeu vrea să fie nevinovat.

Dacă ai întreba uriaşul oraş : „Cine-i acesta ?" el ţi-ar răspunde : „E copilul meu".

1 Autor comic latin din secolul III–II î.e.n. Numeroasele personaje populare din piesele sale vorbesc limba Iatin# s maseîer ; homuncio InsetnneaiiS omuleţ.

ti

CITEVA SEMNE PARTICULARE

Ştrengarul Parisului este piticul uriaşului.

Aşadar, acest heruvim al mocirlei are cîteodată o cămaşă, dar numai una ; are cîteodată pantofi, dar fără pingele ; are cîteodată o locuinţă şi ţine la ea fiindcă o găseşte acolo pe maică-sa, dar îi place mai mult strada, fiindcă acolo află libertatea. îşi are jocurile lui, răutăţile lui hrănite de ura împotriva burghezilor ; metaforele lui : a fi mort, pe limba lui să rozi păpădia de la rădăcină; meseriile lui : să aducă o birjă cînd trebuie, să aşeze scara trăsurilor, să fună taxe pentru a trece pe cineva dintr-o parte, a străzii într-alta, cînd plouă cu găleata, numind asta a face poduri, să strige proclamaţiile autorităţilor în favoarea poporului francez, să scotocească printre pietrele străzii ; are şi moneda lui, alcătuită din toate bucăţile de aramă, rotunjite, care se găsesc pe drum. Cursul acestei ciudate monezi, care se numeşte zdreanţă, e foarte regulat şi statornic în mica boemă a copiilor.

In fine, el îşi are lighioanele lui, pe care le cercetează cu luare-aminte, prin toate ungherele : boul lui dumnezeu, păduchele „cap de mort", păianjenul de cîmp, „dracul", o insectă neagră care te ameninţă răsucindu-şi codiţa înarmată cu două coarne. îşi are dihania lui din poveşti, cu solzi ipe burtă şi care nu e şopîrlă, cu bube pe spinare şi totuşi nu e broască, o lighioană care locuieşte în găurile cuptoarelor de var sau în canalele părăsite, neagră, păroasă, cleioasă, tîrîtoare, cînd iute, cînd domoală şi care nu strigă, dar care te priveşte şi e atît de groaznică, încît nimeni n-a văzut-o încă. Dihania asta el o numeşte „surdul". A căuta surzi printre pietre este plăcerea cutezătorilor. O altă plăcere este să salţi o piatră de caldarîm şi să vezi corcolacul. Fiecare colţişor al Parisului e vestit prin descoperirile interesante pe care le poţi face acolo. Se găsesc urechelniţe pe şantierul ursulinelor', dai de

1 Congregaţie religioasă catolică. Avea un pension şi în Cartierul tatin din Paris, dărîmat pe vremea restauraţiei spre a face loc unor locuinţe.

miriapozi la Pantheon [1], se găsesc mormoloci în şanţurile de pe Cîmpul lui Marte [2].
Cît priveşte glumele, acest copil le are şi el pe ale lui, întocmai ca Talleyrand. Nu este mai puţin cinic, dar e mai cinstit. E de o veselie nebănuită. II uluieşte pe negustor cu rîsul lui nebun. Gama lui trece cu voioşie de la comedia înaltă la farsă.
Iată o înmormîntare. Printre cei care-l petrec pe mort e şi un medic.
— Ia te uită – strigă ştrengarul – au început doctorii
să-şi ducă isprava la groapă !
Un altul, din mulţime, e surprins de un bărbat grav, împodobit cu ochelari şi ceasornic, care se întoarce spre el supărat:
— Derbedeule, te-am prins ! Mi-ai luat nevasta de
mijloc.
— N-am Juat nimic, domnule. Caută-mă !

III

ARE PE VINO-NCOA

Cu cei cîţiva gologani de care îşi face rost întotdeauna, omuleţul acesta se duce seara la teatru. Cum a trecut de pragul fermecat, se schimbă deodată la faţă. Era un puşti, acum e ştrengarul parizian. Teatrele sînt ca nişte nave răsturnate cu fundul în sus. In fundul ăsta se înghesuie băiatul Parisului. Băiatul Parisului e faţă de puşti ceea ce e fluturele pe lîngă larvă ; aceeaşi făptură, dar înaripată şi care pluteşte. E de ajuns ca el să fie acolo, cu strălucitoarea lui fericire, cu puterea lui de avînt şi de bucurie, şi

1 Monument din Paris (Cartierul latin), clădit în a doua jumătate
a secolului al XVIII-lea pe locul vechii biserici Sfînta Genoveva. Revo
luţia burgheză l-a transformat în lăcaş al gloriilor naţionale, înmor-
mîntînd acolo pe Voltaire şi Rousseau.
2 Vast teren din apusul Parisului, rezervat în secolul al XVIII-lea
exerciţiilor militare. Ulterior a fost transformat în parc. In tinereţea
lui Victor Hugo era încă separat prin şanţuri de restul oralului.

să bată din palme cum ar bate din nişte aripi, pentru ca acea încăpere strimtă, pestilenţială, întunecoasă, murdară, hîdă, nesănătoasă, nesuferită să se preschimbe în rai.
Daţi-i unei făpturi tot ce e de prisos şi luaţi-i tot ce e de folos şi-l veţi avea pe ştrengar.
Ştrengarul nu e lipsit de oarecare simt literar. Ii lipseşte, o spunem cu toată părerea de rău cuvenită, gustul clasic. E din fire ,prea puţin academic. Astfel, ca să dăm o pildă, popularitatea domnişoarei Marş [1], în publicul ăsta mic şi furtunos de copii, era înveselită cu o ironie. Ştrengarul o numea domnişoara Sfioasă.
Făptura asta răcneşte, batjocoreşte, glumeşte, se războieşte, e peticită ca un ţînc şi zdrenţuroasă ca un filozof, pescuieşte prin canaluri şi haznale, face haz pînă şi de scîrnăvii, răscoleşte cu vorba lui pieţele, batjocoreşte şi muşcă, fluieră şi cîntă, aclamă şi înjură, împleteşte pe Aleluia cu Matanturlureite, îngînă toate cîntecele, de la De Profundis pînă la Face-n pat, găseşte fără să caute, ştie ce n-a învăţat, e spartan pînă la pungăşie, e nebun pînă la înţelepciune, e liric pînă la murdărie ; ar spurca şi

Olimpul, se tăvăleşte în gunoaie şi iese de-acolo acoperit de stele.
Ştrengarul Parisului este un mic Rabelais 2.
Nu-i plac pantalonii lui scurji decît dacă au buzunâraş pentru ceas.
Nimic nu-l miră şi nimic nu-l sperie. îşi bate joc de superstiţii, dezumflă exagerările, zeflemiseşte misterele, scoate limba la strigoi, despodobeşte ifosele, caricaturizează atitudinile epice. Nu pentru că ar fi prozaic ; nicidecum ; dar el înlocuieşte viziunea solemnă ,prin farsa fantasmagorică. Dacă i s-ar arăta Adamastor3, ştrengarul i-ar zice : „Poftim şi căpcăunul 1"

1 Actriţă franceză din prima jumătate a secolului al XlX-lea.
2 Scriitor clasic francez din timpul Renaşterii. Romanul său Gar' gantua şi Pantagruel ascunde, sub glume şi episoade bufone de factură populară, o critică socială ascuţită, îndreptată mai ales împotriva nobi limii feudale şi a bisericii catolice.
3 Personaj fabulos din poemul epic Los Lusiades (Portughezii) a! poetului portughez tuis de CamoSns (1525–1580).

IV
POATE FI FOLOSITOR
Parisul începe de la „gură-cască" şi sfîrşeşte la ştrengar, două făpturi pe care nu le găseşti în nici un alt oraş ; să primeşti totul fără împotrivire, mul{umindu-te numai să priveşti, şi să ai în tine o putere de acţiune nemărginită ; Prudhomme ' şi Fouilloux 2. Numai la Paris afli aşa ceva. Monarhia întreagă se întemeiază pe „gură-cască". Şi toată anarhia e stîrnită de ştrengar.
Acest copil firav al mahalalelor Parisului trăieşte şi se dezvoltă, se face şi se preface în suferinţă, între realităţile sociale şi lucrurile omeneşti, ca un martor care gîn-deşte. El însuşi se crede nepăsător, dar nu e. Priveşte în jurul său, gata să facă haz ; dar e deopotrivă gata şi la altceva. Oricine ai fi dumneata, de te-ai numi Prejudecată, Abuz, Mîrşăvie, împilare, Părtinire, Despotism, Nedreptate, Fanatism, Tiranie, păzeşte-te de ştrengarul ăsta !
Acest cqpil se va face mare.
Din ce lut e plămădit ? Din cea dintîi mîzgă ivită. Un pumn de tină, o suflare, şi iată-l pe Adam. E de ajuns ca dumnezeu să treacă pe aproape. Dumnezeu a trecut totdeauna pe lîngă ştrengar. Soarta luptă pentru făptura asta. Prin cuvîntul „soartă" înţelegem puţină aventură. Frămîntat din pămîntul acesta mare, al tuturor, piticul ăsta neînvăţat, analfabet, zăpăcit, mojic, mitocan fi-va oare un ionian sau un beoţian ? Aveţi răbdare, currit rota 3, şi spiritul Parisului, acest duh care zămisleşte |pe copiii întîmplării şi pe oamenii destinului, va face, spre deosebire de olarul latin, din urcior o amforă.

1 Personaj creat de H. Monnier (Memoriile lui 1. Prudhomme, 1857) şi devenit repede pepular. întruchipează prostia şi îngîmfarea mi' cuiui-burghez parizian care se acomodează cu orice regim, ba ÎI şl Justifică în chip ridicol prin fraze goale, debitate solemn,
2 Feudal din secolul al XVI-lea, celebru prin aventurile sale galante şl vlnătoreşti. A scris şi un tratat de vînătoare, La Venerie... (1560), retipărit adesea pînă pe vremea lui Victor Hugo, care vede în autor

un tip de om cu iniţiative îndrăzneţe.
J Se-nvîrte roata (în original în limba latină).

HOTARELE LUI
Ştrengarului îi place deopotrivă şi oraşul, şi singurătatea, fiindcă e un înţelept. Urbis amator, ca Fuscus; ruris amator, ca Filaccus. '
A rătăci visînd, adică a hoinări, este pentru filozofi o bună folosire a timpului ; îndeosebi pe o cîmpie ca asta, cam pestriţă, destul de urîtă, dar ciudată şi alcătuită din două naturi, care înconjură anumite oraşe mari şi mai cu seamă Parisul. A cerceta împrejurimile unui oraş înseamnă a cerceta amfibia. Hotarele acelea unde sfîrşesc arborii şi încep casele, unde iarba încetează şi se arată caldarîmul, unde brazdele se opresc şi răsar prăvăliile, unde făgaşurile pier şi mijesc ipatimile, unde murmurul dumnezeiesc se stinge şi se înfiripă larma omenească, stîrnesc un interes neobişnuit.
De aici plimbările, ce păreau fără nici o ţintă, ale visătorului prin aceste locuri nu prea atrăgătoare şi pe veci pecetluite de trecător cu cuvîntul triste.
Cel ce scrie aceste rînduri a hoinărit multă vreme pe la barierele Parisului, adevărat izvor de amintiri adînci. Iarba cosită, potecile pietroase, locurile acestea de var şi argilă, monotonia aspră a cîmpiilor înţelenite şi pline de mărăcini, răsadurile celor dintîi zarzavaturi ce se ivesc dintr-o dată din fundul zării, acest amestec de sălbăticie şi aşezări orăşeneşti, loturile întinse şi pustii unde se aude uruitul asurzitor al tobelor la exerciţii, îngînînd. parcă o bătălie adevărată, deşertul din timpul zilei, bîn-tuit noaptea de ucigaşi, moara deşirată ce-şi învîrte braţele în vînt, roţile ce scot nisip din cariere, cîrciumile de la colţurile cimitirelor, farmecul misterios al zidurilor înalte şi mohorîte, tăind dintr-o dată maidanele fără sfîr-
1 Aluzie Ia o epistolă a poetului latin Horaţiu (1,10). Flaccus este poetul însuşi (Quintus Horatius Flaccus), care elogiază plăcerile vieţii de la ţară (ruris amator) ; spre deosebire de el, celălalt personaj, Fuscus. preamăreşte avantajele vieţii orăşeneşti.

şit năpădite de soare, pline de flutur! – toate acestea îl atrăgeau.
Aproape nimeni pe pămînt nu cunoaşte locurile acestea ciudate, la Glaciare, la Cunette, groaznicul zid al Gre-nelle-ei ciuruit de urmele ghiulelelor, Montparaasse-ul, la Fosse-aux-Loups, Aubiers-ii pe malul Marnet, Mont-souris, Tombe-Issoire, Pierre-Plate de Châtillon', unde se află o carieră veche şi secată în care nu mai cresc decît ciuperci, carieră astupată cu un chepeng de scîn-duri putrezite. Cîmpia Romei exprimă o idee ; împrejurimile Parisului, altă idee. A nu vedea în tot ce ne înfăţişează orizontul nimic altceva decît cîmpuri, case sau copaci înseamnă a nu adînci lucrurile. Toate cîte se văd sînt gînduri ale lui dumnezeu. Locul unde o cîmpie se îmbină cu un oraş este întotdeauna pecetluit de nu ştiu ce melancolie pătrunzătoare. Natura şi omenirea îţi vorbesc aici împreună. Tot ce e caracteristic acestor locuri iese la iveală.
Cel ce a rătăcit, ca noi, prin aceste paragini din preajma mahalalelor

noastre, pe care le-am putea numi zările Parisului, a văzut ici şi colo, în locul cel mai părăsit, în clipa cea mai neaşteptată, în dosul unei uluci şubrede sau la colţul unui zid spăimîntător, cete de copii zgomotoşi, palizi, plini de praf şi de noroi, zdrenţăroşi, zbîrliţi, jucînd rişca, cu cîte o coroniţă de albăstrele pe cap. Toţi sînt copii de familii sărace. Bulevardul de la marginea oraşului este mediul în care respiră ei în voie ; ale lor sînt împrejurimile. Acolo trag ei veşnic la fit de la şcoală. Acolo cîntă ei cu nevinovăţie cîntece deşucheate. Se bucură de viaţă. Acolo, departe de orice privire, în lumina blîndă de mai sau de iunie, îngenuncheaţi împrejurul unei gropi făcute în pămînt, arun-cînd bilele cu degetul cel mare, sfădindu-se pentru o para, ei trăiesc fără să dea socoteală nimănui, plecaţi de acasă, lăsaţi în plata domnului, fericiţi ; de-abia te-au zărit şi îşi aduc aminte că au o meserie şi că trebuie să-şi cîştige pîinea. Iţi arată, ca să-l cumperi, un ciorap vechi de lînă, plin cu cărăbuşi, sau un mănunchi de liliac. In-

1 Cartiere populare din sudul Parisului, cuprinse în zona oraşului abia între 1830–1850.

tîlnirea cu aceşti copii ciudaţi este una dintre plăcerile fermecătoare şi în acelaşi timp sfîşietoare ale împrejurimilor Parisului.

Uneori găseşti în ceata băieţilor şi fetite – or fi surorile lor ? – fete măricele, slăbuţe, neastimpărate, cu mîinile pîrlite de soare, de parcă ar purta mănuşi, cu feţele pistruiate, cu cununi de spice de secară şi maci, vesele, sperioase, desculţe. Le vezi cum mănîncă cireşe prin lanul de grîu. Cetele astea, luminate puternic de soarele cald al amiezii sau abia zărite în umbra înserării, dau mult de gîndit visătorului, şi vedeniile acestea se amestecă cu gîndurile lui.

Parisul – un centru, împrejurimile lui, o circumferinţă ; iată întreg pămîntul pentru aceşti copii. Niciodată n-ar lua-o razna mai departe. Nu pot ieşi din atmosfera Parisului cum nu pot peştii să iasă din apă. Pentru ei, ia cîteva poşte de bariere nu mai e nimic. Ivry, .Gentilly, Arcueil, Belleville, Aubervilliers, Menilmontant, Ghoisy-le-Roi, Billancourt, Meudon, Issy, Vanvre, Sevres, Pu-teaux, Neuilly, Gennevilliers, Colombes, Romainville, Chatou, Asnieres, Bougival, Nanterre, Enghion, Noisy-Ie-Sec, Nogent, Gournay. Drancy, Gonesse ' – aici e capătul lumii.

V!

PUTINA ISTORIE

La epoca, de altfel foarte aoronUf A petrec cele povestite aci nTS " a n°astr«-st la fiecare colţ de stradă îh f M 3S{ăzi' un «omentul să o dită L^

construcţie şi de sub arcadele podurilor. Unul din aceste cuiburi, rămas de pomină, a dat aşa-numitele „rîndunele de la podul Arcole '". De altfel, acesta e cel mai nenorocit simptom social. Toate crimele omului de mai tîrziu încep cu vagabondajul copilului.

Să facem totuşi pentru Paris o excepţie, care, într-o oarecare măsură, este întemeiată, chiar dacă ne amintim cele pomenite mai sus.

Pe cînd în orice alt oraş mare un copil vagabond este un om pierdut, pe cînd aproape pretutindeni copilul rămas de capul lui este oarecum osîndit şi este lăsat pradă unei scufundări morale de neînlăturat, care nimiceşte

în el cinstea şi conştiinţa, copilul Parisului, însă, trebuie s-o spunem, oricît de necioplit şi stricat ar părea, îşi păstrează sufletul aproape neîntinat. Un lucru minunat, de care trebuie să ţinem seama şi care se arată în chip strălucit în admirabila bună-credinţă a revoluţiilor noastre populare, e faptul că o anumită neprihănire răsare chiar din ideile care plutesc în atmosfera Parisului, aşa cum sarea se găseşte în apa oceanului. Aerul Parisului ţine sufletul proaspăt.
Cele spuse aici nu înlătură cu nimic strîngerea de inimă pe care o simţi de cîte ori întîlneşti pe vreunul din aceşti copii ce-ţi amintesc legăturile de familie sfărîrnate. In civilizaţia actuală, atît de nedesăvîrşită încă, nu este un lucru prea neobişnuit să vezi familii risipindu-se în întuneric, nemaiştiind ce li s-au făcut copiii şi lepădîndu-şi măruntaiele în mijlocul drumului. De aici atîtea ursite întunecate. Asta se cheamă, după o zicală anume scoasă, „să fii lepădat pe străzile Parisului".
In treacăt fie spus, lepădarea copiilor nu era de loc împiedicată de vechea monarhie.
Oarecare obiceiuri egiptene, boeme, în păturile de jos conveneau cercurilor înalte şi intrau în socoteala celor puternici. Ura împotriva învăţămîntului pentru copiii din
1 Pod din Paris peste Sena. Poartă numele uneia din victoriile lut Napoleon asupra austriecilor în timpul primei campanii din Italia (1796).

popor era o doctrină. La ce bun „semidocţii" ? Acesta era cuvîntul de ordine. Iar copilul vagabond nu e decît consecinţa copilului neştiutor de carte.
De altminteri, monarhia avea uneori nevoie de copii, şi atunci îi lua de pe stradă, cum se ia spuma de pe oală. Ludovic al XlV-Iea, pentru a nu merge mai departe, a vrut cu drept cuvînt să creeze o flotă. Ideea era bună. Dar să vedem cum. Nu poţi avea o flotă dacă, pe lîngă vasul cu pînze, jucărie a vîntului, nu ai, pentru a-l remorca la nevoie, vasul care merge oriîncotro vrei, cu vîsle sau cu aburi. Pe atunci galerele erau pentru marină ceea ce este astăzi vaporul. Trebuiau deci galere; dar galera nu se mişca decît prin galerian '. De aici, aşadar, nevoia de galerieni. Colbert2 punea să i se furnizeze de către autorităţile de provincie şi tribunale cît mai mulţi ocnaşi pentru galere. Magistratura se arăta foarte înţelegătoare. Dacă cineva nu-şi scotea pălăria în faţa unei procesiuni – atitudine de hughenot – era trimis la galere. întîlneai pe stradă un copil ; era destul să aibă cincisprezece ani şi să fie fără adăpost pentru a fi trimis la galere.
Mare rege î Mare secol !
Sub Ludovic al XV-lea copiii dispăreau din Paris. Ii răpea poliţia, nu se ştie în ce scopuri tainice. Se vorbea în şoaptă, cu groază, despre băile de purpură ale regelui. Bărbier 3 pomeneşte cu nevinovăţie de aceste lucruri. Se întîmpîa uneori ca, în lipsa copiilor fără căpătîi, ofiţerii de poliţie să ia dintre cei ce aveau părinţi. Părinţii, deznădăjduiţi, îi atacau pe poliţişti. Atunci tribunalul intervenea şi osîndea la spînzurătoare. Pe cine ? Pe ofiţerii de poliţie ? Nu, pe părinţi.
1 Răufăcător osîndit să vîslească Ia galere.
2 Ministru de finanţe – cîtva timp şi al marinei – sub Ludovic

al XlV-lea.
3 Avocat parizian din secolul al XVIIHea. A notat zi cu zi, tnfr-un Jurnal istoric şi anecdotic, evenimentele şi comentariile publice din timpul domniei lui Ludovic al XV-lea.

VII
ŞTRENGARUL PARIZIAN ŞI-AR AVEA LOCUL IN CASTELELE INDIEI
Ştrengarii parizieni alcătuiesc un fel de castă. S-ar putea S|pune : nu oricine poate face parte din ea.
Guvîntul acesta, ştrengar \ a fost tipărit întîia oară şi a trecut din graiul popular în limba literară în 1834. El şi-a făcut apari{ia într-o cărticică intitulată Claude Gueux2. Scandalul a fost mare. Cu vuitul a rămas.
Elementele care alcătuiesc reputaţia de care se bucură ştrengarii între ei sînt foarte felurite. Noi am cunoscut şi ne-am împrietenit cu unul care era foarte respectat şi admirat, pentru că văzuse pe cineva căzînd de pe turnurile catedralei Notre-Dame ; un altul, pentru că izbutise să pătrundă în curticica dosnică unde erau depozitate vremelnic statuile Domului Invalizilor şi să „şterpelească" ceva plumb din ele ; un al treilea, pentru că văzuse răs-turnîndu-se o diligentă ; iar altul, pentru că a „cunoscut" pe un soldat care era cît pe-aci să-i scoată ochii unui civil.
Aşa se explică exclamaţia unui ştrengar parizian, exclamare plină de înfeles, de care cei proşti rid fără s-o priceapă : „Doamne, dumnezeule ! De ce n-am şi eu baftă ? Cînd te gîndeşti că n-am ajuns încă să văd pe cineva căzînd de la al cincilea !"
Desigur că e plină de duh vorba ţăranului, care, la întrebarea : „Moş Cutare, ţi-a murit femeia de-atîta timp bolnavă ; de ce n-ai trimis după doctor ?" a răspuns : „Ce vrei, domnule, noi oamenii săraci murim singuri". Dar dacă toată resemnarea ironică a ţăranului e cuprinsă în această vorbă, apoi de bună seamă că toată anarhia liber-cugetătoare a ştrengarului de mahala e cuprinsă în ceastălaltă : un osîndit la moarte îşi ascultă duhovnicul
1 Gavroche.
2. Povestire de Victor Hugo, o primă schijă a Mizerabililor, în care scriitorul denunţă asprimea pedepselor dictate de legile societăţii burgheze atunci cînd se aduce vreo „atingere" proprietăţii private ; se ridică împotriva regimului neornenos din închisorile timpului.

în căruţa ce-l duce spre ghilotină ; micul parizian exclamă : „Uite fricosul ! Stă de vorbă cu popa !"
O anumită îndrăzneală în ce priveşte religia îl înalţă pe ştrengar. A fi necredincios e lucru de seamă.
Să asiste la execuţii e o datorie. îşi arată unul altuia ghilotina şi rîd. Ii dau tot felul de porecle gingaşe : Ciorba din urmă, Bursucul, Faţa de sineală, Ultimul dumicat etc, etc. Pentru a nu pierde nimic din spectacol, sar peste ziduri, se caţără pe balcoane, se urcă în copaci, se atîrnă de garduri, se agaţă de coşuri. Ştrengarul se naşte tinichigiu şi marinar. Un acoperiş nu-l sperie mai mult decît un catarg. Nici o sărbătoare nu face cît cea din Place de la Greve'. Pentru ei, Samson şi abatele Montes 2 sînt

adevăratele nume populare. II huiduiesc pe condamnat ca să-i dea curaj. Uneori îl admiră. Lace-naire3, copil, văzîndu-l pe groaznicul Dautuni murind cu fruntea sus, a spus vorbele astea care cuprind în ele un întreg viitor : „L-am invidiat". Ştrengarul n-a auzit de Voltaire, dar îl cunoaşte pe Papavoine. „Condamnaţii politici" sînt amestecaţi de el în aceeaşi legendă cu ucigaşii. Amintirea celui din urmă veşmînt al fiecăruia stăruie mereu în mintea lui. Ştie că Tolleron avea o şapcă de fochist, Avril o căciuliță de lutru, Louvel o pălărie rotundă, că bătrînul Delaporte era chel şi cu capul gol. Castaing era rumen şi foarte drăguţ. Bories avea o bărbuţă romantică şi Jean Martin îşi păstrase bretelele, iar Lecouffe se certa cu maică-sa. „Nu vă mai certaţi pentru coş5!" le strigă un ştrengar. Un altul, ca să-l vadă tre-

1 Nume purtat pînă în 1830 de Piaţa Primăriei din Paris, rezervată pentru execuţii.

* Călăul şi duhovnicul condamnaţilor Ia moarte în timpul restau
raţiei.

3 Falsificator şi criminal din vremea tinereţii Iui Victor Hugo, exe< cutat în 1836. Aparţinea unei familii burgheze din Lyon. Debutase în literatură prin versuri şi vodeviluri ; a scris de asemenea articole de presa, iată de ce procesul Iui a stîrnit mare vllvă Ia Paris.

* Criminal executat la Lyon în primii ani ai restauraţiei.

5 Coşul în care cădea capul celui ghilotinat.

cînd pe Debacker', fiind prea mic în înălţime, zăreşte felinarul de pe chei şi se caţără pe el. Jandarmul din post se încruntă. ,,Lasă-mă să mă sui, domnule jandarm, spune ştrengarul. Şi, pentru a îmblînzi autoritatea, adaugă : N-am să cad." „Puţin îmi pasă dacă ai să cazi", răspunde jandarmul.

Intre ştrengari, un accident dintre cele care se ţin minte trage mult la cîntar. Te bucuri de o mare cinste dacă te-ai tăiat foarte adînc, „pînă la os".

Pumnul nu e dispreţuit pentru a te face respectat. Unul dintre lucrurile pe care ştrengarul le spune cu mai multă plăcere este : „Hei, să vezi ce putere am eu !" A fi stîn-gaci e ceva foarte pizmuit. Şi a te uita cruciş, un lucru ipreţuit.

VIII

IN CARE VOM CITI UN CUVTNT FERMECĂTOR AL ULTIMULUI REGE

Vara el se preface în broască ; şi seara, cînd se lasă întunericul, în dreptul podurilor Austerlitz şi lena 2 se aruncă de pe şlepurile de cărbuni şi de pe bărcile spălătoreselor, cu capul în jos în Sena, săvîrşind toate infracţiunile cu putinţă la legile pudoarei şi ale poliţiei. Dar gardiştii veghează, şi de aici rezultă o situaţie de mare dramatism, care a dat loc odată unui strigăt frăţesc de alarmă, ce nu poate fi uitat. Strigătul acesta, care a fost vestit pe la 1830, e un semnal strategic de la ştrengar la ştrengar ; el se scandează ca un vers din Homer, cu o transcriere aproape tot atît de greu de rostit ca şi me-lopeea eleuziacă3 a Panateneelor * şi în el regăsim

' Papavoine, ToIIeron, Avril, Louvel, Delaporte, Bories, Castaing, Jean Martiri, Lecouffe, Debacker – criminali sau escroci celebri în prima jumătate a secolului trecut.

2 Poduri din partea de răsărit a Parisului. Apa Senei fiind socotită acolo mai curată, numeroase spălătorese se îngrămădeau odinioară tntre cele două poduri pentru a-şi limpezi rufele.
3 La Eleusis (nord-vestul Atenei) se aflâ un templu al lui Ceres. unde se oficiau misterele vestite în toată Grecia.
1 Serbări ateniene în cinstea zeiţei Minerva,

Evohe-ul antic. Iatâ-l : „Păzea, băieţi, păzea ! Vine sti-cletele. E rost de mardeală. Luaţi-vă boarfele şi-o ştergeţi ! De-a dreptul prin canal I"
Uneori musculiţa asta – el singur îşi spunea aşa – ştie să citească ; ştie cîteodată să şi scrie. Totdeauna ştie să mîzgălească. E gata să-şi însuşească, prin nu ştiu ce tainică învăţătură mutuală, toate talentele care pot folosi cauzei publice : de la 1815 la 1830 el imita cloncănitul curcanului, de Ia 1830 la 1848 mîzgălea pe ziduri o pară. Intr-o seară de vară, Ludovic-Filip, întorcîndu-se pe jos la palat, a văzut pe unul, un pici cît o şchioapă, care năduşea tot întinzîndu-se să deseneze cu o bucată de cărbune o pară uriaşă pe un stîlp al grilajului de la Neuilly'. Regele, cu acea simplitate moştenită de la Henric al IV-lea, veni în ajutorul ştrengarului, sfîrşi desenul şi dădu copilului un ludovic S|punîndu-i : ,,Şi aici e desenată o pară". Ştrengarului îi place scandalul, o anumită stare de violenţă. Nu-i poate suferi pe „popi". Intr-o zi, pe strada Universităţii, unul din aceşti mici poznaşi dădu cu tifla spre poarta de la numărul 69. ,,De ce faci asta ?" îl întrebă un trecător. Copilul răspunse : „Aici stă un popă". In adevăr, nunţiul papal locuieşte acolo. Totuşi, oricît ar fi el de necredincios, dacă i se dă prilejul să cînte în strană, s-ar putea să primească, şi atunci îşi face slujba cuviincios. Sînt două lucruri care-l chinuiesc ca pe Tantal şi pe care le doreşte mereu, fără a ajunge vreodată la ele : sa răstoarne guvernul şi să-şi vadâ pantalonii cîrpiţi.
Dacă e ştrengar în toată regula, îi cunoaşte pe toţi gardiştii din Paris şi ştie totdeauna, cînd întîlneşte vreunul, cu cine are de-a face. Ii numără pe degete. Le cercetează obiceiurile şi are însemnări potrivite pentru fiecare. Citeşte în sufletul poliţiei ca într-o carte deschisă. Iţi spune fără să stea pe gînduri şi fără să se înşele : ,,Cutare e hain ; cutare e foarte rău ; cutare e huidumă ; cutare e caraghios". (Toate cuvintele astea : hain, foarte
1 Oraş în nord-vestul Parisului, unde se afla un castel din secolul al XVIII-lea. Para desenată de un copil pe unul din stîlpii porţii castelului reprezenta caricatura figurii obeze a regelui.

rău, huidumă, caraghios, au în gura lui un înţeles deosebit.) Asta îşi închipuie că e stăpîn pe Pont-Neuf' şi nu lasă lumea să se plimbe pe marginea de după parapet; ăla are damblaua să tragă persoanele de urechi etc, etc.

IX
SUFLETUL DE ALTĂDATĂ AL GALIEI

Era cîte ceva din copilul acesta în Poquelin2, fiu al Halelor ; era şi în Beaumarchais 3. Ştrengăria e o nuanţă a spiritului galic. Amestecată cu bunul-simţ, ea îl întăreşte cîteodată, aşa cum alcoolul întăreşte vinul. Cîte-odată e un cusur. Homer e pisălog, fie ; dar atunci s-ar putea spune că Voltaire e ştrengar. Camille Desmoulins 4 plecase de la mahala. Championnet5, care înjura minunile, se ridicase de pe străzile Parisului ; de cînd era de-o şchioapă, udase pridvoarele bisericilor Saint-Jean de Beauvais şi Saint-Etienne du Mont ; rostise destule necuviinţe în faţa raclei sfintei Genoveva ca să aibă dreptul să se răstească la potirul sfîntului Ianuarie.
Ştrengarul Parisului e cuviincios, zeflemist şi obraznic. Are dinţii stricaţi, fiindcă e prost hrănit şi pentru că stomacul lui suferă, şi are ochi frumoşi, pentru că e deştept.
1 Primul pod de piatră din Paris, construit pe la 1600. Multă vreme pe acest pod spaţios se îngrămădeau saltimbanci şi negustori ambu lanţi, atraşi de marea afluenţă de acolo.
2 Numele de familie al lui Moliere, născut în 1622 în cartierul Hale lor din centrul Parisului.
3 Autor dramatic francez (1732–1799), Figaro, eroul principalelor sale comedii (Bărbierul din Sevilla şi Nunta lui Figaro), are îndrăz neala şi spiritul critic caracteristice maselor populare din Paris.
4 Orator şi ziarist din timpul revoluţiei burgheze din Franţa. Pe vremea dictaturii iacobine a fost amestecat în complotul contrarevolu ţionar al lui Danton.
5 General francez în timpul revoluţiei franceze. însărcinat de direc-toriu, în 1799, să transforme regatul Neapolului în „republică parteno-peană", a luat unele măsuri împotriva clerului catolic şi a demascat propaganda obscurantistă, ca cea privitoare la potirul cu sîngele sfîn tului Ianuarie, patronul oraşului Neapole.

Ar urca, sărind într-un picior, treptele raiului, de faţă cu Iehova. E iute de picior. Nimic nu e prea sus pentru el ; se joacă în rigolele uliţelor şi se înalţă prin lupta de stradă ; obrăznicia lui nu se dă în lături nici în faţa gloanţelor ; era o haimana, acum e un erou ; ca şi micul teban, zgîlţîie pielea leului ; toboşarul Bara ' era un ştrengar al Parisului ; strigase „înainte I" aşa cum calul din scriptură spune „Vah", şi într-o clipă plodul se schimbă în uriaş.
Acest copil al mocirlei e şi un copil al idealului. Măsuraţi distanţa asta dintre Moliere şi Bara.
Pe scurt, ştrengarul petrece fiindcă e nenorocit.
„ECCE PARIS, ECCE HOMO"*
Tot pe scurt, ştrengarul de azi al Parisului, precum „grecuşorul" Romei de altădată, întruchipează poporul-copil cu fruntea brăzdată a lumii vechi.
Ştrengarul e o binecuvîntare pentru naţiune şi în acelaşi timp o boală. O boală care trebuie vindecată. Cum ? Prin lumină.
Lumina tămăduieşte.

Lumina aprinde.
Toate curentele sociale generoase pornesc de la ştiinţă, literatură, artă, învăţătură. Faceţi oameni, faceţi oameni !
Luminaţi-i ca să vă încălzească ! Mai curînd sau mai tîrziu, măreaţa problemă a învăţămîntului universal se va pune cu autoritatea nestăvilită a adevărului absolut. Şi-atunci, cei ce vor cîrmui în numele ideii franceze vor

1 Copil de trupă în timpul revoluţiei din Franţa. In 1793 a însoţit una din armatele care operau împotriva rebelilor contrarevoluţionari din Vandeea. Căzut în mîinile acestora şi somat să strige „Trăiască regele I", a preferat să moară eroic strigînd „Trăiască republica 1",
2 „Iată Parisul, iată omul" – după cunoscuta locuţiune latină „Ecce homo", folosită pentru a se anunţa pe sine sau a anunţa pe cineva.

trebui să aleagă : sau copiii Franţei, sau ştrengarii Parisului ; flăcări jucăuşe în lumină, sau licurici în întuneric.
Ştrengarul înfăţişează Parisul, şi Parisul reprezintă lumea.
Căci Parisul e un tot. Parisul este culmea neamului omenesc. Oraşul acesta nemaipomenit este o reproducere în mic a moravurilor moarte şi a moravurilor vii. Cine vede Parisul îşi închipuie că vede dedesubturile întregii istorii, cu cer şi cu stele ici şi colo. Parisul are un Ca-pitoliu : Primăria ; un Partenon : Notre-Dame ; un munte Aventin : cartierul Saint-Antoine ; un Assinarium : Sor-bona ; un Pantheon * : Pantheonul ; o Cale Sfîntă : Bulevardul Italienilor ; o roză a vînturilor : opinia publică ; şi el înlocuieşte înjosirea prin ridicol. Majo 2-ul său se numeşte „fantele", transteverinul3 său se cheamă mahalagiul, hamalul său, namila de la Hale, lazzaronele* său e pungaşul, cockney 5-ul său poartă numele de filfizon. Tot ce există în altă parte se găseşte şi la Paris. Precupeaţa Iui Dumarsais6 se poate lua la întrecere cu zarzava-gioaica lui Euripid ; discobolul Vejanus 7 trăieşte din nou în dănţuitorul pe sîrmă Forioso ; Therapontigonus Miles s ar merge de braţ cu grenadirul Vadeboncoeur ; Dama-sippe9, telalul, s-ar simţi fericit printre negustorii de

1 Capitoliu, Pantheon, Avenfin etc. – monumente sau cartiere din Roma antică. Pe colina Capitoliului se afla templul lui Jupiter, unde erau încoronaţi comandanţii de oaste triumfători. Pantheonul era un templu consacrat tuturor zeilor. Pe colina Aventinului s-a retras ple bea romană în timpul luptelor duse împotriva patricienilor.
2 Cuvînt spaniol care desemnează pe omul din popor cu pretenţii de elegantă
3 Locuitorul de dincolo de Tibru.
4 Denumirea lumpenproletarului napolitan,
5 Termen englezesc care însemnează argou vorbit în împrejurimile Londrei şi. prin extensiune, tînăr care afectează din snobism să vor bească argou.
6 Autor purist de studii şi tratate de gramatică (secolul al XVIII-Iea).
7 Personaj dintr-o comedie a scriitorului latin Plaut.
' Soldat vesel în comediile scriitorului latin Plaut.

1 Personaj dintr-o satiră a lui Horaţiu, tipul amatorului de vechituri cumpărate fără discernSmînt,

lucruri vechi ; Vincennes ' I-ar înşfăca pe Socrate, tot aşa cum Agora ar fi trimis la închisoare pe Diderot2; Gri-mond de la Reyniere3 a descoperit friptura în seu, aşa cum Curtillus 4 născocise ariciul fript. Sub balonul a,rcu-lui de l'Etoile reapare trapezul din Plaut ; mîncătorul de spade din Poecila 5, întîlnit de Apuleu6, înghite săbii pe Pont-Neuf; nepotul lui Rameau7 şi Curculion parazitul sînt o bună pereche ; Ergasile ar ruga pe Aigrefeuille să-l prezinte lui Cambaceres 8; cei patru fanţi ai Romei, Alcesimarchus, Phoedromus, Diabolus şi Argyrip, coboară din Cortilia în diligenta din Labatut ; Aulus-Gelius 9 nu se oprea în faţa lui Congrio mai mult decît Charles Nodier 10 în faţa lui Polichinelle ; Marton u nu-i o ti-groaică, dar nici Pardalisca nu era un balaur ; Panto-labus n mucalitul face glume la Cafe Anglais 13 pe soco-

' Este vorba de castelul din această localitate situată în sudestul Parisului. Reşedinţă regală în evul mediu, devenise în secolele XVII-XVIII închisoare pentru deţinuţi politici.

2 Cunoscut filozof materialist francez din secolul al XVIII-lea, direc tor al Enciclopediei ; a fost închis în donjonul din Vincennes în 1749 în urma publicării clandestine a lucrării Scrisoare asupra orbilor.

3 Gastronom francez din secolul al XVUI-Iea ; a trăit pînă-n vremea tinereţii lui Hugo.

1 Mîncău rafinat care se străduieşte să creeze feluri noi de mîncare (vezi Horaţiu, Satire, II, 8).

5 Portic în Atena veche sub care se întruneau adepţii filozofiei stoice; Ioc de întrunire, de asemenea, al scamatorilor şi saltim bancilor.

6 Poligraf latin din secolul al II-lea.

7 Nepotul compozitorului Jean-Philippe Rameau (secolul al XVIII-lea). Diderot i-a asigurat nemurirea, notînd conversaţiile avute cu el tn scrierea Nepotul lui Rameau, în care personajul apare ca un parazit cinic şi amoral.

8 Jurist francez în timpul revoluţiei franceze şi al dictaturii napo leoniene. A fost deputat tn C'onvenţiunea Naţională, apoi principal re dactor al codului civil şi, în sfîrşit, ,,arhieancelar" al imperiului.

8 Erudit latin din secolul al II-lea.

10 Literat şi erudit francez din prima jumătate a secolului trecut.

11 Derivat de Ia numele Martine : individualizare a femeilor de mo ravuri uşoare.

12 Tipul palavragiului glumeţ (vezi Horaţiu, Satire, I, 8).

13 Cunoscută cafenea din Paris.

teala lui Nomentanus ' chefliul ; Hermogen 2 e tenor pe Champs-Elysees 3 şi în jurul lui Thrasius, haimanaua, deghizat în Bobeche 4, se face chetă; pisălogul care te opreşte la Tuileries5, apucîndu-te de nasturele de la haină, te face să repeţi după două mii de ani apostrofa lui Thesprion : Quis properantem me prehendit pallio ?e Vinul de Suresnes7 parodiază

vinul de Alba, paharul plin al lui Desaugiers s se întrece cu marea cupă a lui Balatron9; Pere-Lachaise 10 licăreşte noaptea pe ploaie cu aceleaşi luminiţe ca şi Esquiliile ", şi groapa săracului, cumpărată pe cinci ani, face cît coşciugul, luat cu chirie, al sclavului.
Căutaţi vreun lucru pe care să nu-l aibă Parisul. Ză-cătoarea lui Trophonius conţine tot ce se găseşte în hîr-dăul lui Mesmer 12; Ergaphilas reînvie în Cagliostro 13 ; brahmanul Vasaphanta se încarnează în contele de Saint-

1 Tipul omului care-şi risipeşte averea în chefuri (vezi Horaţiu, Satire, I, 1).
2 Cîntăreţ vestit din Roma antică (vezi Horatiu, Satire, I, 3).
3 Numele unui cunoscut cartier din Paris. Cîntăreţi şi instrumen tişti ambulanţi organizau acolo, încă din secolul al XVIII-lea, scurte concerte pentru distracţia publicului.
* Pseudonimul de circ al unui clovn celebru din Paris pe vremea restauraţiei, care organiza spectacole In parcuri sau bîlciuri.
6 Grădină publică în Paris.
' Cine mă tine de togă cînd mă grăbesc ? (In original în limba latină.)
' Localitate din vestul Parisului. Pînă pe la mijlocul secolului trecut, dealurile sale erau acoperite cu vii, care produceau un vin de calitate mediocră.
" Cupletist şi autor de farse din timpul primului imperiu şi al restauraţiei, care trecea drept mare chefliu.
8 Unul din participanţii Ia banchetele lui Maecena, renumit prin capacitatea lui de ingurgitare (vezi Horaţiu, Satire, II, 8).
10 Cimitir din răsăritul Parisului, amenajat pe o colină.
11 Cartier din Roma antică locuit de plebei.
12 Medic german din secolul al XVIII-lea, autorul teoriei magnetis mului animal. încerca să vindece bolile nervoase prin hipnoză. Un hîrdău cu apă în fundul căruia se afla sticlă pisată şi pilitură de fier era aparatul principal al terapeuticii sale.
13 Aventurier italian din secolul al XVIII-lea. A trăit multă vreme la Paris şi era foarte preţuit în aristocraţia franceză a vremii pentru leacurile sale miraculoase. Sub pretext de ocultism, s-a dedat la multe intrigi şi escrocherii.

Germain ' ; cimitirul de la Saint-Medard2 face minuni la fel ca şi moscheea omiazilor din Damasc.
Parisul are un Esop care se numeşte Mayeux3 şi o Canidio 4 în domnişoara Lenormand 5. El se cutremură ca Delfi în faţa realităţilor orbitoare ale viziunii ; mişcă mesele cum mişcă Dodona6 trepiedele. înalţă pe tron femeia uşoară, aşa cum Roma a înălţat-o pe curtezană ; şi, la urma urmei, dacă Ludovic al XV-lea e mai rău decît Claudiu7, Madame du Barry8 este mai bună decît Messalina. Parisul îmbină într-un tip de necrezut, care a trăit aievea şi pe care l-am atins în treacăt, goliciunea greacă, suferinţa ebraică şi gluma gasconă. Amestecă pe Diogene cu Iov şi cu Paiaţa ; îmbracă un spectru în numere vechi din Constituţionalul şi face din el pe Chodruc-Duclos9

Cu toate că Plutarc 10 spune : „Tiranul nu îmbătrîneşte niciodată", Roma sub Sulla, ca şi sub Domiţian ", se re-

1 Aventurier care şi-a făcut, în mijlocul secolului al XVIII-lea, apa riţia pe la toate curţile suveranilor timpului, lăudîndu-se că posedă un elixir de prelungire a vieţii.

2 Cimitir din sudul Parisului, care în secolul al XVIII-lea a devenit un loc de pelerina] pentru bigoţi, de cînd fusese înmormîntat acolo diaconul Paris. Se pretindea că mormîntul acestuia vindecă în mod miraculos.

3 Tipul burghezului mărginit şi şovin în publicistica liberală a monarhiei din iulie (1830–1848). Caricaturile îl reprezentau ghebos, întocmai ca pe Esop, fabulistul grec.

* Vrăjitoare menţionată de Horaţiu în Epode, III, 8.

* Ghicitoare vizitată de doamnele din „înalta societate" pe vremea restauraţiei.

6 Delfi, Dodona – localităţi cu temple celebre din Grecia antică, unde se dădeau oracole.

7 împărat roman (41–54). Valeria Messalina a fost prima lui soţie, repudiată din pricina vieţii scandaloase pe care o ducea.

* Burgheză de origine, a căpătat titlul de contesă de la Ludovic al XV-lea, a cărei ultimă favorită a fost.

' Aventurier francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Pe timpul tinereţii lui Victor Hugo era văzut zilnic pe bulevardele ţi în grădinile publice din centrul Parisului în haine excentrice, de unde porecla de „Diogene modern".

10 Istoric şi moralist grec din secolul I.

11 Tirani din Roma antică. Lucius Cornelius Sulla, şef al partidului aristocratic, a fost dictator cîţiva ani în prima jumătate a secolului

semna şi se cuminţea de bunăvoie. Tibrul era ca o apă a uitării, dacă trebuie să credem lauda prea puţin doctrinară pe care i-o aducea Varus Vibiscus : Contra Grachos Tiberim habemus. Bibere Tiberim, id est seditionem oblivisci. ' Parisul bea un milion de litri de apă pe zi, dar aceasta nu-l împiedică să dea semnalul de alarmă şi să tragă clopotele la nevoie.

încolo, Parisul e băiat bun. Primeşte totul cu mărinimie. Cît despre Venus, el nu face nazuri; Venera sa, Callypige, e hotentotă ; e destul să rîdă ca să şi ierte ; urîţenia îl înveseleşte, sluţenia îl face să moară de rîs, păcatul îl desfată ; fii mucalit şi poţi să fii o secătură ; nici făţărnicia, cinismul ăsta suprem, nu-l revoltă ; e atît de literar, încît nu se ţine de nas în faţa lui Don Basilio 2, şi rugăciunea lui Tartuffe3 nu-l supără mai mult decît îl speria pe Horaţiu „sughiţul" lui Priap. Nici o trăsătură a feţei lumii nu lipseşte de pe chipul Parisului. Balul Mabille 4 nu e dansul polymnian de pe Janicul, dar tele-leica nu slăbeşte din ochi acolo fata uşurică, întocmai cum proxeneta Staphylo o pîndea pe fecioara Plane-sium 5. La Barriere du Combat6 nu e un Coliseu, dar cei din arenă sînt tot aşa de cruzi ca şi cînd ar sta sub privirile lui Cezar. Gazda siriană are mai multă graţie decît bătrîna Saguet, dar dacă Virgil zăbovea prin cîrciumile

I î.e.n. Domi'tian, împărat roman (81–96), a instituit o cruntă tiranic în ultimii ani ai domniei şi a murit asasinat.
1 împotriva Grafiilor avem Tibrul. Să bei din Tibru înseamnă să uiţi de răscoală (în original în limba latină).
2 Personaj din comediile lui Beaumarchais Bărbierul din Seuilla şi Nunta lui Figaro, intrigant şi mai ales venal.
s Eroul comediei de Moliere purtînd acelaşi titlu (1664) ; încarnează ipocrizia religioasă.
4 Local de dans şi teatru de varieteuri din Paris pe vremea monarhiei din iulie şi a imperiului al doilea.
' Staphylo şi Planesium – personaje din Plaut; prima este o ademenitoare de minore, cealaltă victima ei.
' Bariera dinspre oraşul Clichy, în nordul Parisului, azi cartier al oraşului ; în 1814, garda lui Napoleon a dat acolo ultima bătălie înainte de cedarea capitalei în mîinile trupelor aliate, venite să-l detroneze pe Napoleon,

Romei, David d'Angers, Balzac şi Charlet' se ospătau în cele ale Parisului. Parisul domneşte. Aici geniile strălucesc, paiaţele prosperă. Adonai trece în carul lui cu douăsprezece roţi de tunete şi fulgere ; Silen îşi face intrarea pe măgarul său. Silen înseamnă Ramponneau 2.
Parisul şi cosmosul sînt sinonime, Parisul e Atena, Roma, Sybaris3, Ierusalim, Pantin *. Toată civilizaţia şi toate barbariile sînt rezumate în el. Parisul n-ar fi de loc mulţumit fără ghilotină.
Place de la Greve, cît de cît, e un lucru bun. Ce gust ar avea toată sărbătoarea asta veşnică fără dramul de sare al ghilotinei ? Legile noastre au fost înţelepte, au avut grijă de acest lucru şi, datorită lor, cuţitul ghilotinei îşi picură sîngele peste bucuria carnavalului.

XI
A GLUMI, A DOMNI

Parisul nu are margini. Nici un oraş n-a mai împărăţit în chipul acesta, bătîndu-şi joc uneori de cei pe care-i subjugă. Să vă fiu pe plac! O! Atenieni! exclama Alexandru. Parisul face mai mult decît legea ; face moda. Parisul face mai mult decît moda ; face rutina. Parisul poate fi prost dacă aşa-i place ; cîteodată îşi îngăduie acest lux, şi atunci întreg universul e prost ca el ; pe urmă se deşteaptă, se freacă la ochi, spune : „Neghiob mai sînt!" şi izbucneşte în rîs în nasul omenirii. Ce mi-
1 Marele scriitor francez Balzac era bun prieten cu sculptorul David d'Angers şi cu desenatorul Nicolas Charlet, autor de tablouri cu subiecte militare din vremea imperiului.
2 Patronul unui cunoscut cabaret din Paris cu firma ,,La Halba mare" (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea) ; tip de chefliu ; a condus şi un teatru de păpuşi.
3 Colonie greacă din Italia de sud, distrusă la sfîrşitul secolului al Vl-Iea î.e.n. Locuitorii acestei cetăţi erau renumiţi pentru moliciunea şi lipsa lor de moralitate.
* Orăşel din nord-estul Parisului. In argoul răufăcătorilor din secolul al XlX-lea Pantin însemna însă Parisul însuşi.

nune e un astfel de oraş ! Un lucru ciudat e că aici grandiosul şi caraghioslîcul pot fi aşa de buni vecini, că măreţia asta a lui nu e stingherită de parodia ei şi că aceeaşi gură poate sufla astăzi în trîmbiţa judecăţii din urmă şi mîine din trişcă. Parisul are o voioşie atot-stăpînitoare. Veselia lui e trăsnet, iar farsa lui ţine în mînă un sceptru. Furtunile lui se iscă uneori dintr-o strîmbătură. Izbucnirile lui, zilele lui revoluţionare, capodoperele lui, minunile lui, epopeile lui străbat pînă la capătul lumii, ca şi năzbîtiile de care e în stare. Rîsul lui e o gură de vulcan care împroaşcă întreg pămîntul. Glumele Parisului sînt scîntei. El îşi impune deopotrivă popoarelor caricaturile, ca şi idealurile sale ; cele mai înalte înfăptuiri ale civilizaţiei îi primesc ironiile şi lasă ca veşnicia lor să fie ţinta ştrengăriilor lui. E măreţ ; are un minunat 14 Iulie care eliberează lumea ; impune tuturor naţiunilor jurămîntul revoluţionar din sala Jeu de Paume; noaptea de 4 august' spulberă în trei ore o mie de ani de feudalitate ; logica lui făureşte muşchii voinţei tuturor ; se înmulţeşte sub toate formele sublimului ; lumina sa umple sufletele lui Washington, Kos-ciusko2, Bolivar3, Botzaris 4, Riego 5, Bem6, Manin 7, Lopez 8, John Brown 9, Garibaldi. Peste tot unde se aprinde viitorul, el e de faţă : la Boston 10 în 1779, în insula

1 Constituanta a votat atunci desfiinţarea regimului feudal (1789).
2 Erou al rezistenţei naţionale poloneze împotriva celei de a doua împărţiri a ţării (1794).
3 Eliberatorul celei mai mari părţi a Americii de Sud de sub jugul colonialist al Spaniei (secolul al XlX-lea).
4 Unul din eroii războiului de independenţă al Greciei (1821–1829).
5 Conducătorul insurecţiei democratice spaniole din 1823 împotriva tiraniei lui Ferdinand al Vll-lea.
6 General maghiar, comandant al armatelor revoluţionare în 1848.
7 Conducătorul rezistenţei veneţienilor împotriva dominaţiei austriece.
8 Dintre numeroasele personalităţi politice spaniole cu acest nume, Victor Hugo s-a gîndit desigur la Ioachim Lopez, unul din capii mişcării liberale din 1820–1823.
9 Luptător pentru desfiinţarea sclavagismului în S.U.A.
10 Oraş din S.U.A. In secolul al XVIII-Iea, de aici s-a dat semnalul revoltei împotriva Angliei (1773, nu 1779 cum notează Victor. Hugo)..

Leon ' în 1820, la Pesta2 în 1848, la Palermo3 în 1860; el şopteşte puternicul cuvînt de ordine Libertate h urechea aboliţioniştilor americani strînşi pe bacul din Har-per's Ferry4 şi la urechea patrioţilor din Ancona6, adunaţi pe ascuns la Archi, înaintea hanului Gozii, la marginea mării ; creează pe Canaris 6, pe Quiroga 7, pe Pisacane8; împrăştie tot ce e măreţ pe pămînt ; mergînd acolo unde îi mîna elanul, Byron moare la Missolonghi9 şi Mazet moare la Barcelona ; e tribună sub picioarele lui Mirabeau şi vulcan sub ale lui Robespierre 10, cărţile sale, teatrul său, arta sa, ştiinţa sa, literatura sa, filozofia sa sînt manualele neamului omenesc ; are pe Pascal, nier", Corneille, Descartes, Jean-Jacques, Voitaire

' Insulă din Oceanul Atlantic, aproape de coasta de sud-vest a Spaniei ; acolo se află portul Cadix, centru al revoluţionarilor burghezi spaniol!.

1 Aluzie la reformele democratice decretate de dieta maghiară din Pesta în martie 1848 : desfiinţarea iobăgiei şi a regimului feudal şi proclamarea egalităţii cetăţeneşti.
* Aluzie la unul din principalele episoade eroice ale unificării Italiei : cucerirea oraşului Palermo, la 6 iunie 1860, de către cei o mie de patrioţi ai lui Garibaldi.
4 Episod al tulburărilor care au precedat războiul de secesiune din S.U.A. : în 1859, un 'grup puternic de partizani ai desfiinţării sclavagismului au atacat statul Virginia, condus de mari proprietari de sclavi negri.
B Patrioţii din Ancona (oraş italian pe coasta Adriaticii) s-au organizat în 1849 spre a rezista atacurilor, apoi asediului unei armate austriece de represiune.
' Unul din conducătorii militari în războiul de independenţă al Gre cieî (1821–1829).
7 General spaniol, partizan al regimului constituţional (prima Jumătate a secolului al XlX-lea).
" Patriot şi luptător italian pentru unificarea ţării sale (prima Jumătate a secolului al XlX-lea).
0 Oraş din Grecia, principală cetate a luptătorilor greci în războiul de independenţă (1821–1829).
10 Aluzie la acţiunile celor doi revoluţionari francezi. In primii ani ai revoluţiei burgheze, cuvîntul lui Mirabeau în Adunarea Constituantă a avut adeseori răsunet în masele populare. Robespierre a transformat Parisul în vulcan la 10 august 1792, cînd poporul a răsturnat monaihia, şl Ia 1 iunie 1793, pentru izgonirea fracţiunii girondine din Convenţiu-nea Naţională.
11 Poet satiric Irancej d« !a începutul secolului ai XVII-lea.

pentru fiecare clipă şi pe Moliere pentru toate veacurile ; prin gura universului îşi vorbeşte limba lui, iar această limbă e Cuvîntul ; zămisleşte în toate spiritele ideea de progres ; doctrinele liberatoare pe care le căleşte el sînt săbiile generaţiilor viitoare, şi din sufletul cugetătorilor şi poeţilor săi s-au făurit de la 1789 încoace toţi eroii tuturor popoarelor ; asta nu-l împiedică să ştrengărească şi, în timp ce schimbă lumea la faţă prin lumina sa, geniul acesta uriaş, pe care îl numim Paris, desenează cu cărbune nasul lui Bouginier pe zidurile templului lui Teseu şi scrie pe piramide : Credeville hoţul.
Parisul îşi arată totdeauna dinţii ; cînd nu mîrîie, rîde.
Aşa e Parisul. Fumul hornurilor sale sînt ideile universului. Grămadă de noroi şi de pietre, dacă vrei, dar, mai presus de toate, fiinţă morală. E mai mult decît mare, e imens. De ce ? Pentru că îndrăzneşte.
Să îndrăzneşti, acesta e preţul progresului.
Toate cuceririle sublime sînt, mai mult sau mai puţin, premii de îndrăzneală. Ca să existe revoluţia nu e destul ca Montesquieu s-o presimtă, Diderot s-o propovăduiască, Beaumarchais s-o vestească, Condorcet' s-o calculeze, Arouet2 s-o pregătească, Rousseau s-o premediteze ; trebuie ca revoluţionarii să îndrăznească.
Strigătul : îndrăzneală! e un Fiat Lux. Pentru mersul înainte al omenirii e nevoie mereu de mîndre lecţii de curaj date de pe culmi. Faptele îndrăzneţe străfulgera istoria şi se numără printre marile lumini ce

călăuzesc omenirea. Aurora îndrăzneşte, cînd se iveşte. Să încerci, să sfidezi, să stărui, să fii statornic, să-ţi fii credincios ţie însuţi, să te iei la trîntă cu destinul, să uimeşti catastrofa prin sînge rece, aci să înfrunţi puterea nedreaptă, aci să insulţi victoria beată, să nu-ţi pierzi cumpătul şi să ţii piept – iată pilda de care au nevoie popoarele şi lumina care le electrizează. Acelaşi fulger năprasnic începe cu facla lui Prometeu şi sfîrşeşte cu vorba lui Cambronne.

1 Matematician şi filozof francez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, discipol al enciclopediştilor. ' Adevăratul nume al lui Voltaire.

XII

VIITORUL MOCNIND IN POPOR

Cît despre poporul parizian, cu toate că e om în toată firea, el e tot ştrengar ; dacă zugrăveşti copilul, zugrăveşti oraşul ; de aceea am căutat să aflăm vulturul în vrabia asta liberă.

Rasa pariziană, o spunem din nou, se arată mai cu seamă la periferie ; acolo e sîngele curat, acolo este chipul cel adevărat ; acolo poporul acesta munceşte şi suferă, iar suferinţa şi munca sînt cele două chipuri ale omului. E un vălmăşag nemaipomenit de fiinţe necunoscute, unde mişună cele mai ciudate tipuri, de la hamalul ce se trudeşte la Râpee pînă la hingherul de la Mont-faucon'. Fex urbis, exclamă Cicero; mob, adaugă Burke2 revoltat; pleavă, mulţime, prostime. Uşor de spus. Dar fie ! Ce e cu asta ? Ce-i dacă sînt desculţi ? Nu ştiu să citească ? Cu atît mai rău. Dar să-i laşi în părăsire din pricina asta ? Din restriştea lor cumplită vei face un blestem ? Oare lumina nu poate străbate în gloatele acestea ? Să ne întoarcem la strigătul ; Lumină! Să-l repetăm cu înverşunare. Lumină! Lumină! Cine ştie dacă întunericul cel nepătruns nu va deveni străveziu ? Revoluţiile nu sînt oare schimbări la faţă ? Haideţi, înţelepţilor, răspîndiţi învăţătura, luminaţi, aprindeţi, gîn-diţi cu glas tare, grăiţi să se audă pînă departe, alergaţi voioşi în soare, înfrăţiţi-vă cu pieţele publice, răspîndiţi veştile bune, fiţi darnici cu alfabetul, proclamaţi drepturile, cîntaţi Marseiezele, semănaţi entuziasmul ! Smulgeţi stejarilor ramurile verzi ! Faceţi din idee un vîrtej ! Mulţimea aceasta poate fi primenită. Să învăţăm a ne sluji de această uriaşă înflăcărare de principii şi virtuţi care scînteiază, izbucneşte şi ne înfioară în anumite clipe ! Picioarele desculţe, braţele goale, zdrenţele, ignoranţa,

1 In tinereţea Iui Hugo, Montfaucon era un imens maidan cu mur
dării şi bălti pestilenţiale.

2 Om politic şi publicist reacţionar englez din a doua jumătate a secolului al XVIII-Iea.

ticăloşia, bezna pot sluji la cucerirea idealului. Cercetaţi poporul şi veţi zări adevărul. Aruncaţi în cuptor nisipul netrebnic pe care-l călcaţi în picioare, să se topească şi să clocotească pînă se va preschimba în cristal strălucitor şi, mulţumită lui, Galileu şi Newton vor putea descoperi stele noi!

XIII

MICUL GAVROCHE

La vreo opt sau nouă ani după întîmplările cuprinse în partea a doua a acestei povestiri, puteai vedea pe bulevardul Temple şi în jurul Castelului de apă ' un băieţel de unsprezece-doisprezece ani, care ar fi putut întruchipa tJestul de bine idealul de ştrengar schiţat mai sus, dacă, în ciuda rîsului copilăresc care-i flutura pe buze, inima nu i-ar fi fost întunecată şi pustie. Copilul ăsta era îmbrăcat alandala, cu nişte pantaloni bărbăteşti pe care nu-i avea de la taică-său şi cu o bluză de femeie ce nu era a maică-si. Nişte străini îl îmbrăcaseră în zdrenţe, de milă. Cu toate astea, avea şi tată, şi mamă. Dar tată-său nu se gîndea la el şi maică-sa nu-l iubea. Era unul dintre acei copii vrednici de plîns care au şi tată, şi mamă, şi cu toate astea sînt orfani.
Copilul acesta nu se simţea nicăieri mai bine decit pe uliţă. Pentru el caldarîmul era mai puţin tare decît inima maică-si.
Părinţii îl aruncaseră în viaţă cu o lovitură de picior.
Şi el îşi luase zborul.
Era un băiat gălăgios, foarte palid, sprinten, dezgheţat, glumeţ, niţel răutăcios, cu o înfăţişare vioaie şi bolnăvicioasă. Umbla de colo pînă colo, cînta, juca turca, răscolea mocirlele, fura cîte ceva, dar numai din joacă, întocmai ca ipisicile şi păsărelele ; rîdea cînd îi ziceai ştrengar, se supăra cînd îl făceai golan. N-avea culcuş,
Locuri din Paris, populare mai ales în secolul trecut.

nici pîine, nici foc, nici dragoste, dar era vesel pentru că era liber.
Cînd aceste biete făpturi ajung oameni în toată firea, dă peste ei piatra de moară a ordinii sociale şi îi zdrobeşte ; dar, cîtă vreme sînt copii, scapă, pentru că sînt mici. Se ascund ca în gaură de şarpe.
Totuşi, aşa părăsit cum era acest copil, se întîmpla cîteodată ca la două-trei luni să spună : „Azi mă duc s-o văd pe mama I" Atunci lăsa bulevardul, Circul, Poarta Saint-Martin, cobora pe chei, trecea podul, ajungea în mahalale, la Salipetriere', şi pe urmă, unde ? Tocmai la acel număr dublu 50–52, pe care cititorul îl cunoaşte, la Casa Gorbeau.
Pe vremea aceea, cocioaba de la numărul 50–52, de obicei goală şi veşnic împodobită cu anunţul „Cameră de închiriat", lucru rar : era locuită de mai mulţi inşi, care, de altfel, cum se întîmpla totdeauna la Paris, nu aveau nici o legătură unul cu altul şi nici nu se cunoşteau între ei. Toţi făceau parte din clasa aceea nevoiaşă care începe cu ultimul mic-burghez strîmtorat şi se întinde din mizerie în mizerie pîna la cele din urmă trepte ale societăţii, pînă la acele două fiinţe la care ajung toate rămăşiţele civilizaţiei : canalagiul care curăţă mîlul şi peticarul care culege zdrenţele. „Chiriaşa principală" din timpul lui Jean Vaijean murise şi fusese înlocuită de una aidoma. Nu ştiu ce filozof a spus : „Nu ducem lipsă niciodată de femei batrîne".
Această bătrînă se numea doamna Burgon şi nu avea nimic mai de preţ în viaţă decît o dinastie de trei papagali, care domniseră ;pe rînd asupra sufletului ei.
Cei mai calici dintre locatarii acestei cocioabe erau o familie de patru persoane, tatăl, mama şi două fete măricele, toţi patru cuibăriţi în aceeaşi mansardă păcătoasă, una din ehichineţele despre care am vorbit.

Această familie nu arăta la prima vedere nimic deosebit afara de groaznica ei sărăcie ; cînd luase cu chirie
' Spital de boli mintale din Paris. Pe timpul Iui Victor Hugo era încă izolat într-un cartier puţin locuit şi înconjurat de maidane.

camera, tată! spusese că se numeşte Jondrette. Cîtăva vreme după mutarea lui, care semănase foarte bine, după expresia vrednică de ţinut minte a chiriaşei principale, cu „intrarea lui coate-goale", acest Jondrette spusese femeii, care, ca şi cea dinaintea ei, mai era şi portăreasă şi mătura şi scările : „Cumătră Cutare, dacă din întîm-plare vine cineva să întrebe de un polonez, de un italian sau poate de un spaniol, să. ştii că acela sînt eu".
Această familie era familia băieţelului zglobiu şi desculţ. Trecea pragul şi găsea aci sărăcia, lipsa cumplită şi, ceea ce e mai trist, nici un zîmbet ; frig în vatră şi răceală în inimi. Cînd intra îl întrebau : „De unde vii ?" El răspundea : „De pe uliţă". Cînd pleca îl întrebau : „Unde te duci ?" El răspundea : „Pe uliţă". Maică-sa îl întreba : „De ce-ai venit ?"
Copilul trăia lipsit de dragoste, ca ierburile serbede care cresc în pivniţe. Nu suferea din pricina asta şi nu purta pică nimănui. Nu prea ştia cum ar trebui să fie un tată şi o mamă. De altfel, maică-sa îşi iubea mai mult fetele.
Am uitat să spunem că pe bulevardul Terapie copilul acesta era numit micul Gavroche. De ce se numea Gavroche ? Poate pentru că pe tatăl său îl chema Jondrette.
Ruperea legăturilor de rudenie pare a fi un instinct la unele familii sărace.
Camera pe care familia Jondrette o ocupa în cocioaba Gorbeau era ultima, la capătul coridorului.
Mansarda de alături era locuită de un tînăr foarte sărac, căruia i se spunea domnul Marius.
Să spunem ce era cu acest domn Marius.

CARTEA A DOUA
MARELE BURGHEZ
NOUĂZECI DE ANI Şl TREIZECI Şl DOI DE DINŢI
Pe strada Boucherat, pe strada Normandie şi pe strada Saintonge mai trăiesc şi astăzi cîţiva bătrîni locuitori care n-au uitat pe un om cumsecade, numit Gillenormand, şi cărora le place din cînd în cînd să aducă vorba despre el. Acest om de ispravă era bătrîn ,pe vremea cînd erau ei tineri. Pentru cei ce privesc cu o uşoară tristeţe furnicarul nelămurit de umbre pe care-l numim trecut el se mai strecoară încă prin străduţele înguste şi întortocheate de pe lingă Temple, care sub Ludovic al XlV-lea purtau numele provinciilor Franţei, aşa cum străzile noului cartier Tivoli poartă în zilele noastre numele tuturor capitalelor Europei, semn, în treacăt fie zis, de vădit progres.
Gillenormand, care în 1831 era om plin de viaţă, era pe atunci una din acele fiinţe la care ne uităm cu uimire numai pentru că au trăit prea mult şi ni se par ciudate pentru că altădată erau ca toată lumea, iar acum nu

mai seamănă cu nimeni. Era un bătrîn mai deosebit şi cu adevărat un om de altădată, un adevărat, un desăvîrşit burghez din secolul al XVIII-lea, puţin cam plin de ifose, purtîndu-şi ţinuta lui de veche burghezie aşa cum marchizii îşi purtau titlul lor de marchizi.
Trecuse de nouăzeci de ani, se ţinea drept, vorbea tare, vedea bine, bea zdravăn, mînca, dormea şi sforăia. Nu-i lipsea nici un dinte. Nu purta ochelari decît la citit. Era de felul lui iuibăreţ, dar de vreo zece ani, zicea el, se lă-

sase hotărît şi de-a binelea de femei. N-ar mai fi putut să placă, spunea el ; dar nu adăuga : sînt prea bătrîn, ci : sînt prea sărac. Zicea : „Dacă n-aş fi ruinat... ehei !" In adevăr, nu-i rămăsese decît un venit de vreo cincisprezece mii de franci. Visul lui era să moştenească pe cineva şi să aibă o sută de mii de franci venit, ca să poată avea ţiitoare. După cum se vede, nu era dintre acei octogenari hodorogiţi, care, ca domnul Voltaire, au fost totdeauna pe moarte ; nu avea viaţa lungă a hîrbului crăpat ; unchiaşul acesta vesel fusese totdeauna sănătos tun. Vedea lucrurile cam pe deasupra, era iute şi se înfuria uşor. Se lua la ceartă din orice, de cele mai multe ori pe nedrept. Dacă i te împotriveai, ridica bastonul ; bătea ca pe vremea lui Ludovic al XlV-lea. Avea o fată, nemăritată, trecută de cincizeci de ani, pe care o snopea în bătăi cînd îl apucau furiile şi pe care ar fi fost în stare s-o croiască şi cu biciul. I se părea că e tot un copil de opt ani. îşi pălmuia zdravăn slugile, strigîndu-le: „Tîrfe !" Una din înjurăturile lui era : „Papucii papucilor I" Alteori era ciudat de liniştit. Se bărbierea în fiecare zi ; îl rădea un bărbier care fusese în balamuc şi care nu-l putea suferi, fiind gelos pe domnul Gillenor-mand din pricina soţiei sale, o frizeriţă frumoasă şi uşuratică. Gillenormand se minuna singur de priceperea sa în toate şi spunea că e foarte pătrunzător. Iată una din vorbele lui de duh : „Adevărat că am oarecare pătrundere ; cînd mă pişcă un purice, pot spune de la care femeie l-am luat". Cuvintele pe care le spunea mai des erau : omul simţitor şi natura. El nu da acestui din urmă cuvînt înţelesul cuprinzător pe care-l are astăzi pentru noi. Dar îl întrebuinţa într-un fel al său, în micile lui satire debitate la gura sobei, prin saloane : „Pentru ca civilizaţia să nu fie lipsită de inimic, zicea el, natura îi dă şi unele forme de barbarie distractivă. Europa are şi ea mostre din Asia şi din Africa, dar în mic. Pisica e un tigru de salon, şopîrla – un crocodil de buzunar. Dansatoarele de la Operă sînt nişte sălbatice trandafirii. Ele nu mănîncă oameni, dar îi ronţăie cu dinţii, ca vrăji-

toarele ! Ii schimbă în stridii şi-i înghit. Caraibii ' nu lasă decît oasele ; ele, numai scoica. Acestea sînt moravurile noastre. Nu ne mîncăm, ci numai ne roadem, nu ne nimicim de tot, ne zgîriem numai."

Ii
LA AŞA. STAPIN, AŞA CASA

Locuia în cartierul Marais2, strada Filles-du-Calvaire nr. 6. Casa era a lui. Intre timp, casa a fost dărîmată şi clădită din nou, numărul a fost şi el schimbat, probabil, în aceste revoluţii de numerotare prin care trec străzile Parisului. Ocupa un apartament vechi şi încăpător la etajul întîi, aşezat între stradă şi grădini, acoperit pînă la tavan cu tapiserii de Gobelin şi de Beauvais, înfăţişînd păstori şi păstoriţe. Motivele de ,pe tavan şi de pe pereţi se repetau, în mic, pe fotolii. îşi înconjura patul cu un paravan mare, în nouă foi, lucrat în lac de Coroman-del3. Perdele lungi şi largi atîrnau la ferestre în cute mari, minunat drapate. Ferestrele, înalte cît nişte uşi, dădeau spre grădină, iar cea din colţ se deschidea pe o scară de vreo douasprezece-cincisprezece trepte, pe care moşul le cobora şi le urca sprinten. Afară de biblioteca de lîngă odaia lui de culcare, mai avea un salonaş la care ţinea foarte mult, cuib drăguţ, îmbrăcat cu un minunat tapet de pai împletit, împodobit cu floricele mici şi cu flori de crin, lucrat pe galerele lui Ludovic al XlV-lea şi comandat de către domnul de Vivonrse 4 ocnaşilor săi pentru iubita lui. Domnul Gillenormand îl moştenise de

' Triburi primitive, antropofage, astăzi dispărute, care au locuit In Insulele Antile şi în nordul Venezuelei.
3 In secolul al XVII-Iea – cartierul nobilimii ; în secolul al XVIIMea a devenit burghez.
3 Regiune din India renumită în secolul al XVIII-lea pentru obiectele de artă orientală ce se aduceau de acolo.
4 Comandant al flotei din Mediterană sub Ludovic al XlV-lea. Era şi comandantul galerelor pe care-şi ispăşeau pedepsele condamnaţii la munca silnică.

la o străbună a mamei lui, străbună ce fusese o femeie cumplită şi trăise o sută de ani. Fusese însurat de două ori. Purtarea lui era pe jumătate a unui nobil de la curte, ceea ce nu fusese niciodată, pe jumătate a unui magistrat, ceea ce ar fi putut să fie. Era vesel şi mîngîios cînd voia. In tinereţe făcuse parte dintre oamenii aceia mereu înşelaţi de neveste şi niciodată de amante, pentru că sînt, în acelaşi timp, cei mai morocănoşi bărbaţi şi cei mai fermecători amanţi. Se pricepea la pictură. Avea în odaia lui un minunat portret al unui necunoscut, zugrăvit de Jordaens ' în trăsături mari de penel, cu mii şi mii de amănunte, şi care părea lucrat cu nepăsare, ca la întîmplare. îmbrăcămintea domnului Gillenormand nu era nici costumul de pe vremea lui Ludovic al XV-lea, nici măcar cel de pe vremea lui Ludovic al XVI-lea ; era cel al tinerilor filfizoni din timpul directoratului2. Pînă atunci se crezuse foarte tînăr şi se ţinuse de modă. Haina lui era de postav subţire, cu revere largi, cu o coadă lungă de morun şi cu nasturi mari de oţel. La ea, nişte pantaloni strînşi pe picior şi pantofi cu cataramă. îşi ţinea mereu mîinile în buzunare. Spunea cu hotărîre : „Revoluţia franceză e o gloată de puşlamale".

III
LUC-ESPRIT

La vîrsta de şaisprezece ani avusese cinstea într-o seară, la Operă, să fie măsurat cu privirea, în acelaşi timp, de două femei cîntate de Voltaire, vestite şi frumoase, dar pe atunci cam trecute, anume Camargo şi Salle.

Prins între două focuri, bătuse eroic în retragere către o mică dansatoare numită Nahenry, care avea şaisprezece ani ca şi el, anonimă ca o pisicuţă şi de care

' Celebru pictor olandez din secolul a! XVII-lea.

2 Perioadă din istoria Franţei ((1795–1799). Puterea executivă era exercitată de un comitet format din cinci directori. A luat sîîrşit la \% brumar prin lovitura de stat a lui Napoleon B.onaparte.

era îndrăgostit. îşi aducea mereu aminte de ea, spu-nînd : „Cît era de frumoasă această Guimard-Guimardini-Guimardinette ultima oară cînd am văzut-o la Long-champs ', cu părul ondulat după ultima modă, cu nişte garnituri de peruzele bătătoare la ochi, cu rochia de culoarea «pricopsiţiior» şi cu manşonul ei pe care-l în-vîrtea într-una I" Purtase în tinereţea lui o haină de postav englezesc de care vorbea mereu şi cu plăcere. „Eram îmbrăcat ca un turc din Levantul levantin", zicea el. Văzîndu-l întîmplător cînd avea douăzeci de ani, doamna de Boufflers 2 spusese : ,,E un nebun fermecător" Toate numele pe care le vedea ridicîndu-se în politică şi în guvern erau pentru el nedemne şi burgheze. Citea ziarele, fiţuicile cu noutăţi, gazetele, cum le numea el, pufnind în rîs. „Of ! Cine-or mai fi şi ăştia ! zicea el. Corbiere ! Humann ! Casimir Perier3! Ăştia, miniştri ! Ce-ar fi să a^ară într-un ziar : Domnul Gillenormand, ministru ! Ar avea haz. Şi iată, sînt atît de proşti, încît s-ar prinde !" Spunea lucrurilor pe şleau, fără ocol şi nu se sfia în faţa femeilor. Spunea grosolănii, măscări şi murdării cu un aer atît de liniştit şi de firesc, încît părea elegant. Aşa erau purtările cam libere ale acelui veac. Trebuie să ţinem seamă că pe vremea cînd în versuri se vorbea pe ocolite, în proză se vorbea pe şleau. Naşul său îi prorocise că va fi un om de geniu şi îi dăduse aceste două nume pline de înţeles : Luc-Esprit.

IV

SPRE O SUTA DE ANI

In copilărie fusese premiat de mai multe ori Ia colegiul din Moulins, unde se născuse, şi îi pusese coroana pe frunte însuşi ducele de Nivernais 4, pe care el îl numea

1 Hipodrom din Paris.

2 Una din elegantele aristocraţiei franceze din ajunul revoluţiei de la 1789.

3 Miniştri din primii ani ai domniei lui Ludovic-Filip.

* Diplomat şi bibliofil francez din secolul al XVIII-lea.

ducele de Nevers. Nici Convenţiunea ', nici moartea lui Ludovic al XVI-lea, nici Napoleon, nici reîntoarcerea Burbonilor, nimic nu putuse şterge amintirea acestei încoronări. Pentru el ducele de Nevers era marele om al timpului. Ce aristocrat fermecător, spunea el, şi ce bine-i şedea cordonul albastru2! In ochii domnului Gillenor-mand, Ecaterina a Ii-a îşi răscumpărase crima împărţirii Poloniei, cumpărînd cu trei mii de ruble de la Bestujev3 taina picăturilor de aur. „Picăturile de aur, striga el, tinctura galbenă a lui Bestujev, picăturile generalului Lamotte, erau în veacul al XVIII-lea la preţul de un galben sticluţa de o jumătate de uncie4, ma.rele

leac pentru nefericirile dragostei, cel mai bun leac împotriva Venerei. Ludovic al XV-lea îi trimitea papei cîte două sute de sticluţe. L-ai fi înfuriat şi l-ai fi scos din minţi dacă i-ai fi spus că picăturile de aur nu sînt altceva decît perclorură de fier." Domnul Gillenormand era mort du,pă Burboni şi se îngrozea gîndindu-se la 1789. De cîte ori avea ocazia, povestea cum se strecurase în timpul teroarei şi cum, cu multă veselie şi multă isteţime, a reuşit să scape cu capul netăiat. Dacă vreunui tînăr i se năzărea să laude, în faţa lui, republica, se învineţea de mînie pînă-i venea rău. Uneori aducea vorba despre cei nouăzeci de ani ai săi, zicînd : „Trag nădejdea că n-am să-l trăiesc pe '93 de două ori". Altă dată le punea tuturor în vedere că are de gînd să trăiască o sută de ani.
1 A treia adunare legislativă a revoluţiei burgheze din Franţa ; a proclamat şi consolidat regimul republican şi a organizat apărarea tării împotriva intervenţiei militare străine.
2 Panglică lată servind de insignă unei decoraţii înalte.
3 Contele Alexei Petrovici Bestujev-Riumin, cancelar al imperiului ţarist în secolul al XVIII-lea, celebru pe atunci prin mai multe diz graţii şi exiluri, urmate de spectaculoase reintrări în favoare.
* Măsură egală cu 30,59 grame.

BASCUL ŞI NICOLETTA

Avea teoriile lui. Iată una dintre ele : „Cînd un bărbat iubeşte cu patirnă femeile şi cînd e căsătorit cu una care-l lasă rece, urîtă, ursuză, legitimă, tare pe drepturile ei de soaţă, călare pe lege, ba uneori şi geloasă, nu e decît un mijloc să iasă Ia liman şi să fie lăsat în pace : acela de a-i da banii pe mînă. Această abdicare îi aduce libertatea. In felul acesta femeia e ocupată, mînuieşte banii cu patimă, îşi mînjeşte degetele numărîndu-i, muştruluieşte pe clăcaşi, struneşte arendaşii, pune la cale pe apărători, sîcîie notarii, dăscăleşte pe grămătici, se înfiinţează pe la judecătorii, se ţine de procese, dă cu chirie, îşi impune voinţa în orice învoială, se simte stăpînă, vinde, cumpără, hotărăşte, porunceşte şi făgăduieşte, strică afacerile, face şi desface, dă, ia şi dă din nou, rînduieşte şi răscoleşte, strînge şi risipeşte ; face prostii, fericire supremă, numai a ei, şi asta o mîngîie de toate. In timp ce bărbatul o lasă în părăsire, ea are mulţumirea de a-l sărăci." îşi pusese teoria în practică, şi asta era chiar povestea vieţii lui. Soţia lui, cea de-a doua, îi gospodărise aşa de bine averea, încît atunci cînd într-o bună zi domnul Gillenormand s-a pomenit văduv, abia îi mai rămăsese cu ce să trăiască, făcîndu-şi o rentă viageră de cincisprezece mii de franci, din care trei sferturi aveau să dispară o dată cu dînsul. Nu şovăise în faţa acestui lucru, fiindcă puţin îi păsa dacă lasă ceva după el. Văzuse de altfel că averile sînt şi ele nesigure, că deveneau „bunuri naţionale", de pildă. Văzuse cu ochii lui prin ce trecuse „treimea" aşa-zisă „consolidată" şi nu prea avea încredere în condica de datorii a statului. „Toate astea sună a zărăfie", zicea el. Casa din strada Filles-du-Cal-vaire, cum am mai spus, era a lui. Avea două slugi : un bărbat şi o femeie, Cînd tocmea o slugă nouă, îi schimba numele. Pe bărbat îl boteza după numele provinciei din care venea : Nimois, Comtois, Poitevin, Picard. Ultimul lui servitor era un om mare şi gras, de vreo cincizeci şi cinci de ani, care nu era în stare să alerge

nici douăzeci de paşi ; pentru că era născut la Bayonne, domnul Gillenormand îi spunea Bascul. Cît despre femei, toate purtau la el numele de Nicoletta, chiar şi Magnon, despre care se va vorbi mai jos. Intr-o zi se înfăţişă la el o bucătăreasă {antoşă, foarte pricepută şi de neam mare de portari. „Cît ceri pe lună ?" o întrebă domnul Gillenormand. „Treizeci de franci." „Cum te cheamă ?" „Olimpia." „O să primeşti cincizeci, şi o să te cheme Nicoletta."

VI

IN CARE SE VA POMENI DE MAGNON Şl DE CEI DOI COPII AI EI

La domnul Gillenormand durerea se prefăcea în mînie ; era furios cînd avea necazuri. Era plin de prejudecăţi învechite şi îşi îngăduia orice. Unul din lucrurile cu care se mîndrea în faţa lumii şi care alcătuia mulţumirea sa lăuntrică era, cum am spus, acela de-a fi rămas încă verde şi crai şi de-a trece neapărat drept aşa ceva. Numea acest lucru „faimă împărătească". Această faimă îi aducea cîteodată chilipiruri ciudate. Intr-o zi i-a adus acasă, într-o coşarcă lunguiaţă ca acelea în care se vînd stridiile, un băieţel grăsun, nou născut, ţipînd de mama focului şi bine înfofolit în scutece, pe care o servitoare dată afară cu şase luni mai înainte i-l punea pe seamă. Domnul Gillenormand avea atunci optzeci şi patru de ani bătuţi pe muche. Mare larmă şi supărare la cei din jurul lui. Pe cine îşi închipuia că păcăleşte ticăloasa asta ? Ce îndrăzneală ! Ce ocară ticăloasă ! Domnul Gillenormand însă nu se supără de loc. Măsură din ochi pruncul, cu surîsul unui om măgulit de-o bîrfeală nedreaptă, şi răcni: „Ei, şi ce-i ? Ce-i cu asta ? S-a întîmplat ceva ? Staţi cu gura căscată şi vă minunaţi ca proştii, nu zău ! Domnul duce d'AngouIeme ', copilul din flori al maies-

1 (1573–1650). Sa căsătorit a doua oară, în 1644, cu Francoise de Nargonne, deci la vîrsta de 71 de ani, nu 85 ; sofia sa avea atunci 23 de ani, nu 15.

tăţii-sale Carol al IX-lea, s-a însurat la optzeci şi cinci de ani cu o fetişcană de cincisprezece ani ; domnul Virginal, marchiz de Alluye, fratele cardinalului de Sourdis, arhiepiscopul de Bordeaux, a făcut la optzeci şi trei de ani cu jupîneasa doamnei Jacquin, soţia preşedintelui, un băiat, un adevărat rod al dragostei, care a ajuns cavaler de Malta şi consilier de stat ; unul dintre oamenii mari ai veacului nostru, părintele Tabaraud, este fiul unui bărbat de optzeci şi şapte de ani. Lucrurile astea se întîmplă în fiecare zi. Dar în biblie ? Şi-acum declar că domnişorul ăsta e al meu. S-aveţi grijă de el ! Nu-i vina lui." Acest fel de-a se purta era cam moale. Făptura aceea pe care o chema Magnon îi mai trimise un plocon şi în anul următor. Era tot băiat. De astă dată domnul Gillenormand se dete bătut. Trimise mamei înapoi amîn-doi plozii, luîndu-şi însărcinarea să plătească pentru creşterea lor cîte optzeci de fran»:i pe lună, dacă ea făgăduieşte să se astîmpere. Adăugă : „Ţin ca mama lor să-i îngrijească bine. Am să mă duc să-i văd din cînd în cînd." Ceea ce şi făcuse. Avusese un frate preot, care fusese timp de treizeci şi trei de ani

rector al Academiei din Poitiers şi murise la şaptezeci şi nouă de ani. „L-am pierdut încă tînăr", zicea el. Fratele acesta, despre care se ştie prea puţin, era un om zgîrcit şi liniştit, care, preot fiind, se credea dator să dea de pomană tuturor săracilor care-i ieşeau în cale, dar nu dădea niciodată decît bănuţi mărunţi sau gologani ce nu mergeau, găsind astfel mijlocul de a ajunge în iad pe calea raiului. Cît despre domnul Gillenormand, primul născut, el nu se tîrguia la pomană, dădea bucuros şi cu mînă largă. Era binevoitor, sever, milostiv şi, dac-ar fi fost bogat, i-ar fi plăcut, în toate, măreţia. Ţinea ca tot ceea ce-l priveşte pe el să fie făcut în stil mare, chiar şi şmecheriile. Intr-o zi, cu prilejul unei moşteniri, fiind jefuit de un om de afaceri în chip vădit şi grosolan, aruncă vorba asta plină de demnitate şi de mîndrie : „Ptiu, ce murdărie ! Mi-e ruşine de coţcăriile astea. In veacul nostru toate au degenerat. Chiar şi pungăşia. Ce dracu, nu se fură aşa un om ca mine ! Sînt jefuit ca în codru, dar jefuit prosteşte.

Sylvae sint consule dignae!'" Fusese, cum am spus, însurat de două ori. Din prima căsătorie avusese o fată care rămăsese nemăritată, din cea de a doua încă una, moartă pe la treizeci de ani; aceasta luase din dragoste, din întîmplare sau din altă pricină, pe un soldat, care se ridicase prin meritele sale, servind în armatele republicii şi ale imperiului, fiind decorat la Austerlitz şi făcut colonel la Waterloo. „E ruşinea familiei mele", spunea despre el bătrînul burghez. Trăgea cu înverşunare tabac şi îşi potrivea cu multă gingăşie, dintr-o lovitură uşoară cu dosul mîinii, cravata de dantelă. Credea prea puţin în dumnezeu.

f VII

REGULA : SE PRIMEŞTE NUMAI SEARA

Acesta era domnul Luc-EspHt Gillenormand, care nu chelise încă şi care-şi pieptăna părul, mai mult cărunt decît alb, aducîndu-l totdeauna peste urechi. In sfîrşit, aşa cum era el, era vrednic de respect.
Era aidoma veacului al XVIII-lea : uşuratic şi mare.
In primii ani ai restauraţiei, domnul Gillenormand, pe atunci încă tînăr – în 1814 nu avea decît şaptezeci şi patru de ani – locuise în cartierul Saint-Germain, strada Servandoni, Iîngă biserica Saint-Sulpice. Nu se mutase în cartierul Marais decît o dată cu retragerea lui din lume, mult după ce împlinise optzeci de ani.
Părăsind societatea, se închisese în obiceiurile lui. Cel mai de seamă, cel din care nu-l scotea nimeni, era acela de a-şi ţine uşa zăvorită în timpul zilei şi de a nu primi niciodată decît seara, oricine ar fi fost musafirul şi pentru orice pricină ar fi venit. Cina la ora cinci, pe urmă uşa îi era deschisă. Era un obicei al vremii lui, şi ţinea la el morţiş : „Ziua e vulgară, spunea el, şi nu merită
1 Pădurile să fie demne de un. consul (tu original în limba latină).

decît să tragi oblonul. Oamenii subţiri îşi aprind spiritul de abia cînd cerul îşi aprinde stelele." Şi se zăvora în casă pentru toată lumea, chiar şi pentru rege, de-ar fi fost. Eleganţă de altădată.

VIII

DOUA SURORI CARE NU" SEAMĂNĂ UNA CU ALTA

Cît despre cele două fiice ale domnului Gillenormand, am pomenit de ele puţin mai înainte. Erau născute la zece ani una de alta. In tinereţe semănasera foarte puţin între ele şi atît la chip cît şi la fire erau cum nu se poate mai puţin surori. Cea mică era un suflet fermecător, înclinat spre tot ce e lumină ; îi plăceau florile, poeziile şi muzica, zburdînd parcă într-un văzduh însorit, plină de avînt, de gingăşie şi logodită încă din copilărie, în închipuire, cu o nelămurită plăsmuire de făt-frumos din basrne. Cea mare îşi avea şi ea visul ei. Vedea în albastrul cerului un furnizor, un mare furnizor de muniţii, foarte bogat, un soţ excepţional de nătărău, un milion cu chip ae om, sau, dacă nu, un prefect ; primirile la prefectură, aprodul la uşă cu lanţul la gît, balurile oficiale, cuvîntările de la primărie, dorinţa de a fi „doamna prefect" – toate acestea se roteau în mintea ei ca un vîrtej. Aşa rătăceau cele două surori, fete tinere, fiecare în visul ei. Amîndouă aveau aripi, una de înger, alta de gîscă.
Nici o năzuinţă nu se îndeplineşte pe de-a-ntregul ; pe pămînt cel puţin. Nici un rai nu coboară pe pămînt în zilele noastre. Cea mică se măritase cu omul visurilor ei, dar murise. Cea mare nu s-a măritat niciodată.
In clipa cînd o întîlnim în povestirea noastră e o fată bătrînă, plină de virtute, mironosiţă, rece, unul din nasurile cele mai ascuţite şi una din minţile cele mai tocite ce se pot găsi. Un amănunt ce spune mult : afară de cercul strîmt al familiei» - uimeai n:a ştiut vreodată cum

o cheamă pe numele ei mic. I se spunea domnişoara Gil-lenormand cea mare.
Cît priveşte manierele, întrecea şi-o englezoaică. Era pudoarea dusă la limită. Avea şi o amintire groaznică în viaţă : un bărbat îi văzuse într-o zi jartiera. Era, pe zi ce trece, mai ruşinoasă cînd venea vorba de vîrsta ei. Plătea de dantelă era totdeauna prea străvezie şi niciodată nu se urca destul de sus. îngrămădea ace şi copci acolo unde nimeni nu se gîndea să se uite. Mironosiţa pune întotdeauna cu atît mai mujte santinele cu cît cetatea e mai puţin ameninţată.
Totuşi, lămurească cine poate aceste taine vechi ale nevinovăţiei, se lăsa bucuros îmbrăţişată de un ofiţer de lăncieri, nepotul ei, care se numea Theodule.
Cu tot hatîrul făcut acestui lăncier, numele de Mironosiţă, pe care i l-am dat, i se potrivea de minune. Domnişoara Gillenormand era un fel de suflet în amurg. Pudoarea e jumătate virtute, jumătate viciu. La sfiiciunea ei se adăuga şi bigotismul, care merg mînă-n mînă. Făcea parte din Asociaţia Fecioarei, purta un văl alb la anumite sărbători, îngîna rugăciuni speciale, proslăvea „sîngele sfînt", se închina la Inima Precistei şi şedea ceasuri întregi cu ochii pierduţi în faţa unui altar rococo-iezuit, într-o capelă unde nu puteau intra ceilalţi credincioşi, şi-şi lăsa sufletul să plutească printre norişori fantastici de marmură şi lungi raze de lemn poleit.
Avea o prietenă de biserică ; o fată bătrînă ca şi dînsa, domnişoara Vaubois, cu desăvîrşire năucă, şi faţă de care domnişoara Gillenormand avea plăcerea de a fi vullur. In afară de Agnus Dei şi Ave Măria, domnişoara Vaubois nu mai ştia decît cîteva reţete de făcut dulceţuri,

Domnişoara Vaubois, desăvîrşită în felul ei, întruchipa puritatea stupidităţii, fără nici o pată de inteligenţă pe ea.
Trebuie să spunem că, îmbătrînind, domnişoara Gillenormand mai mult cîştigase decît pierduse. Aşa se în-tîmplă cu firile slabe. Nu fusese niciodată rea, cu alte cuvinte avea o bunătate relativă ; şi apoi, vremea netezeşte muchiile, şi ea se şlefuise ca orice lucru vechi. Era tristă, de-o tristeţe nelămurită, pe care nici ea singură

n-o înţelegea. In toată fiinţa ei găseai nedumerirea unei vieţi sfîrşite înainte de-a fi început.
Vedea de gospodăria tatălui ei. Domnul Gillenormand o ţinea lîngă el, întocmai ca monseniorul Bienvenu pe sora lui.
Astfel de gospodării cu cîte un babalîc şi-o fată bă-trînă nu sînt rare şi au totdeauna o duioşie : două slăbiciuni ce se sprijină una pe alta.
Intre această fată bătrînă şi moşneag se mai afla în casă şi un copil, un băieţel ce tremura şi nu putea scoate un cuvînt în faţa domnului Gillenormand. Domnul Gillenormand nu vorbea niciodată cu acest copil decît cu o voce aspră şi uneori cu bastonul ridicat : „Aici, domnule !" „Ştrengarule !" „Şmechere ! Vino încoace !" „Răspunde, caraghiosule !" „Acum să te văd, netrebnicule !" etc, etc. II iubea ca pe ochii din cap. Era nepotul lui. Vom avea ocazia să ne mai întîlnim cu copilul ăsta.

CARTEA A TREIA
BUNICUL SI NEPOTUL
UN SALON DE ALTĂDATĂ

Pe vremea cînd locuia în strada Servandonî, domnul Gillenormand era nelipsit din cîteva saloane, foarte aristocrate şi foarte onorabile. Deşi burghez, era totuşi primit în aceste saloane. Socotit de două ori om de duh, întîi prin spiritul pe care-l avea în adevăr şi apoi prin cel ce i se punea în seamă, era chiar căutat şi sărbătorit. Nu se ducea decît acolo unde se simţea deasupra celorlalţi. Sînt oameni care vor cu orice preţ să aibă trecere şi, oriunde s-ar afla, să se ţină seama de ei. Acolo unde nu pot face pe profeţii, fac pe mucaliţii. Domnul Gillenormand nu era dintre aceştia. Marea sa trecere în saloanele regaliste în care se ducea nu-i ştirbea nimic din demnitate. Peste tot vorba lui era sfîntă. I se întîmfla să ţină piept domnului de Bonald ' sau chiar domnului Bengy-Puy-Vallee.
Cam prin 1817, îşi petrecea regulat două după-amieze pe săptămînă într-o casă din vecinătate, în strada Ferou, la doamna baroană de T., persoană serioasă şi vrednică de respect, al cărei soţ fusese ambasador al Franţei la Berlin sub Ludovic al XVI-lea, baronul de T., care pe cînd era în viaţă se ţinea cu patimă de transe şi de magnetism, murise în emigraţie, în cea mai mare sărăcie, lăsînd drept orice moştenire nişte foarte ciudate memorii
1 Publicist francez reacţionar, apărător al regimului feudal în timpul revoluţiei burgheze şi al dictaturii napoleoniene. Lucrarea sa Teoria puterii politice ţi religioase in societatea civila (1796) era, pe vremea restauraţiei, baza ideologică a ultraregaliştilor.

asupra lui Mesmer şi a hîrdăului său, în zece volume scrise de mînă, legate în marochin roşu şi aurite pe margini. Doamna de T. nu le publicase din mîndrie şi trăia dintr-o mică rentă care scăpase ca prin minune. Trăia departe de curte – lume foarte pestriţă, zicea ea – într-o izolare nobilă, mîndră şi săracă. Cîţiva prieteni se adunau de două ori pe săptămînă în jurul căminului ei de văduvă şi acest lucru făcuse din casa ei un salon regalist desăvîrşit. Se servea ceaiul. Şi, după cum bătea vîntul, jalnic sau furtunos, se scoteau suspine sau strigăte de groază şi indignare împotriva „secolului", a Char-tei, a buonapartiştilor, a bucătăriei alese care se înjosea pe mesele burgheziei, a iacobinismului lui Ludovic al XVIII-lea şi se vorbea în şoaptă de speranţele ce se puneau în prinţul moştenitor, Carol al X-lea de mai tîrziu. Făcînd un haz nespus, ascultau cîntecele grosolane în care Napoleon era numit Nicolae. Unele ducese, cele mai gingaşe şi mai încîntătoare femei din lumea bună, rî-deau din toată inima auzind cuplete ca acestea, adresate „federaţilor" :
Să-ţi vîri cămaşa în nădragi Să nu rămînă nici un fald : Ar zke toţi că patrioţii Au arborat drapelul alb.
Făceau haz de vorbe cu două înţelesuri, care li se păreau grozave ; de nevinovate jocuri de cuvinte, bănuite ca pline de venin ; de catrene sau chiar numai de distihuri ; precum cel despre ministerul Dessolles, guvern foarte moderat din care făceau parte domnii Decazes şi Deserre :
Ca să-ntăreşti azi tronul lovit în temelie,
De sol, de seră, de casă nicicînd să nu se ştie...
Sau se întocmea lista pentru Camera nobililor, „cameră groaznic de iacobină" ; se încercau pe această listă potriviri de nume care să dea, de pildă, euforii ca acestea :

Damas, Sabran, Gouvion, Saint-Cyr1. Erau pururea veseli.
Această lume maimuţărea revoluţia. Ar fi vrut parcă să deştepte şi ei ura în suflete, dar în sens invers. Şi ei cîntau micul lor „ţa ira" :
O să meargă, dang, dang, Buonapartiştii la ştreang.
Cîntecele sînt ca şi ghilotina. Nepăsătoare, ele taie azi un cap, mîine altul. Se schimbă numai numele.
In procesul Fualdes2, iscat chiar în vremea aceea, în 1816, lumea lua partea lui Bastide şi Jausion, pentru că Fualdes era „buonapartist". Liberalilor le spunea fraţi şi prieteni. Era cea mai apăsătoare vorbă de ocară.
Salonul doamnei de T. avea, întocmai ca unele clopotniţe de biserică, doi cocoşi. Unul era domnul Gillenormand, celălalt, contele de Lamothe-Valois, despre care se şoptea cu un fel de stimă : „Ştii ? E Lamothe, cel cu afacerea colierului." 3 Partidele politice acordă asemenea amnistii foarte ciudate.
Mai e ceva : în burghezie, situaţiile înalte se pot pierde prin legături prea uşuratice ; trebuie să iei seama pe cine primeşti în casă. Tot aşa cum trupul îşi pierde din căldură atunci cînd stă pe lîngă altele cărora le e frig, îţi poţi pierde şi stima oamenilor dacă te înconjuri de fiinţe dispreţuite. Vechea lume bună se socotea deasupra acestei legi, ca şi deasupra tuturor celorlalte. Marigny, fratele
1 Oameni politici din timpul restauraţiei.

2 Magistrat francez, asasinat de ultraregalişti în timpul teroarei
albe din primii ani ai restauraţiei (1817). Bastide şi Jausion sînt asa
sinii lui Fualdes.
3 Unul din scandalurile publice din „lumea mare" care au compro
mis curtea lui Ludovic al XVI-lea şi nobilimea în ajunul revoluţiei.
O escroacă, zisă contesa de La Mothe, l-a convins pe cardinalul de
Rohan să cumpere pentru Măria Antoaneta un colier pe un preţ fabulos,
asigurîndu-şi în ielul acesta favorurile reginei. Cardinalul a predat
colierul noaptea, unei femei voalate, pe care escroaca a dat-o drept
Măria Antoaneta. Cum bijuteria nu fusese achitată în întregime, biju
tierii au reclamat cazul autorităţilor, şi scandalul a izbucnit, »pinia
publică bănuind că primitoarea fusese într-adevăr regina.

doamnei de Pom,padour, era primit la alteţa-sa prinţul de Soubise '. Cu
toate că ? Nu. Tocmai de aceea ! Du Barry, naşul Vaubernier-ei, este
binevenit la mareşalul de Richelieu 2. Lumea aceea este Olimpul. Mercur
ca şi prinţul de Guemenee 3 şînt acolo ca la ei acasă. Şi un pungaş e
primit, numai să fie zeu.
Contele de Lamothe, care în 1815 era un moşneag de şaptezeci şi cinci de
ani, n-avea altă însuşire decît înfăţişarea sa tăcută şi gravă, chipul său
colţuros şi rece, purtarea sa foarte politicoasă, haina închisă pînă la nodul
cravatei şi picioarele lui lungi, totdeauna puse unul peste altul, în nişte
pantaloni mari şi largi de culoarea cărămizii arse, culoare ce-i acoperea
de altfel şi faţa.
Domnul Lamothe era „cineva" în acest salon, datorită „faimei" sale şi,
lucru ciudat, dar exact, tocmai din pricina numelui de Valois.
Cît despre domnul Gillenormand, trecerea sa era pe deplin îndreptăţită.
Era ascultat fiindcă ştia să se impună. Aşa uşuratic cum era, şi fără ca
asta să-i strice cîtuşi de puţin voia bună, avea un fel de-a fi impunător,
demn, cinstit şi de-o mîndrie burgheză, la care se adăuga şi vîrsta lui
foarte înaintată. Nu degeaba împlineşti un veac. Anii sfîrşesc prin a-ţi
face în jurul capului o cunună vrednică de respect.
Mai avea şi vorbe ca nişte scăpărări din cremene veche. Bunăoară, cînd
regele Prusiei, după ce-l ajutase pe Ludovic al XVIII-lea să-şi recapete
tronul, veni să-l viziteze sub numele de conte de Ruppin, fu primit de
urmaşul lui Ludovic al XlV-lea cum ai primi pe un marchiz de
Brandenburg şi totodată cu cea mai gingaşă obrăznicie. Domnul
Gillenormand aproba această atitudine : „Orice rege care nu e regele
Franţei, S|puse el, e un rege de provincie". Intr-o zi, auzi următoarea
întrebare şi următorul
' Prinţ celebru, în ultimul secol al monarhiei absolute, prin fastul
desfăşurat în palatul său din Paris. Oaspetele său, Marigny, fratele
favoritei lui Ludovic al XV-lea, marchiza de Pompadour, era foarte căutat
în saloanele vremii ; proteja teatrul şi actorii.
2 Nepot al cardinalului : personaj important la curtea lui Ludovic
al XV-lea.

3 Mare feudal francez din secolul al XVIII-lea.

răspuns : „La ce a fost condamnat redactorul Curierului francez?" „Să fie suspendat." ,,Sus e de prisos1", spuse domnul Gillenormand. Vorbe de felul ăsta fac cuiva o situaţie.
Sau, la un tedeum pentru comemorarea întoarcerii Burbonilor, pe cînd trecea domnul de Talleyrand, exclamase : ,,Iată-l pe excelenţa-sa Necuratul 1"
Domnul Gillenormand venea de obicei întovărăşit de fiica sa, domnişoara aceea deşirată care tocmai împlinise patruzeci de ani şi care părea de cincizeci, şi de-un băieţel drăgălaş de şapte ani, bălai, rumen şi fraged, cu ochii plini de fericire şi încredere, şi care nu intra o dată în acest salon fără să audă toate glasurile bîzîind în jurul lui : „Ce drăguţ e ! Ce păcat ! Bietul copil 1" Copilul acesta era cel despre care v-atn mai spus ceva adineauri. Ii ziceau „bietul copil" pentru că avea ca tată „un tîlhar de pe Loire".
Tîlharul de pe Loire era ginerele domnului Gillenormand, despre care am vorbit în treacăt şi pe care domnul Gillenormand îl socotea ruşinea familiei.
II
UNUL DINTRE STRIGOII ROŞII AI TIMPULUI
Cel care ar fi trecut atunci prin orăşelul Vernori şi s-ar fi plimbat pe podul monumental care, nădăjduim, va fi înlocuit în curînd cu vreun groaznic pod de fier ar fi putut vedea, dacă şi-ar fi aruncat privirea din înaltul parapetului, un bărbat de vreo cincizeci de ani, cu o şapcă de piele pe cap, îmbrăcat cu un pantalon şi o haină de aba cenuşie, pe care era cusut ceva gălbui ce fusese cîndva o panglică roşie a Legiunii de onoare, încălţat cu saboţi, ars de soare, cu faţa aproape neagră şi cu părul alb, pe frunte cu urma unei răni adînci ce se întindea pînă pe obraz, încovoiat, gîrbov, îmbătrînit înainte de

1 Joc de cuvinte : suspenda – dat afară ; pendu

spînzurai

II*

vreme, ptimbîndu-se mai toată ziua, cu o cazma şi un cosor în mînă, pe unul din acele peticele de pămînt împrejmuite cu ziduri din vecinătatea podului şi care, ca un lanţ de terase, tivesc malul stîng al Senei ; fermecătoare locuri îngrădite, .pline de flori, şi pe care le-am numi, dacă ar fi ceva mai mari, grădini, iar dac-ar fi mai mici, grădiniţe. Toate acestea aveau de o parte rîul, de cealaltă o casă. Omul în surtuc şi saboţi de care am vorbit mai sus locuia pe la 1817 pe fîşia cea mai îngustă de pămînt şi în casa cea mai sărăcăcioasă dintre toate. Trăia acolo retras şi

singur, în tăcere şi lipsuri, cu o femeie nici tînără, nici bătrînă, nici frumoasă, nici urîtă, nici ţărancă, nici tîrgoveaţă, care-l slujea. Peticul de pămînt pe care-l numea grădina lui era vestit în tot oraşul pentru frumuseţea florilor lui. Florile erau singura lui îndeletnicire.
Prin muncă, stăruinţă, băgare de seamă şi cu multe găleţi cu apă, izbutise să creeze după creator, născocind anumite dalii şi lalele pe care natura le uitase. Era iscusit ; îl întrecuse pe Soulange Badin în întocmirea unor movilite de pămînt negru pentru cultivarea arbuştilor rari şi de preţ, din America şi din China. Verile, dis-de-dimi-neaţă, îl puteai zări prin aleile grădiniţei lui, sădind, tun-zînd, (plivind, udînd, păşind printre flori cu o înfăţişare blajină şi tristă, uneori dus pe gînduri şi nemişcat ore întregi, ascultînd cîntecul unei păsărele într-un copac, gunguritul unui copil într-o casă sau cu ochii aţintiţi pe vreun firicel de iarbă, pe vreun strop de rouă pe care soarele îl preschimba în rubin. La masa lui foarte săracă se bea mai mult lapte decît vin. Şi un ţînc putea face din el tot ce voia ; iar slujnica adesea îl certa. Era atît de sfios, încît părea sălbatic : ieşea rareori în oraş şi nu vedea pe nimeni în afară de săracii care-i băteau la uşă şi de preotul lui, părintele Mabeuî, un bătrîn cumsecade. Dar dacă orăşenii sau străinii, oricine ar fi fost ei, erau doritori să-i vadă lalelele(şi trandafirii, el le deschidea surîzînd. Acesta era tîlharut de pe Loire.

Dacă cineva ar fi citit pe atunci memoriile militare, biografiile, Monitorul' şi buletinele marii armate, ar fi fost izbit de un nume ce se rqpeta destul de des în acele pagini, numele de Georges Pontmercy. Tînăr de tot, acest Georges Pontmercy fusese soldat în regimentul din Saintonge. Izbucni revoluţia. Regimentul din Saintonge făcu parte din armata de la Rin. Vechile regimente ale monarhiei îşi păstraseră numele provinciei lor chiar după căderea acesteia şi abia în 1794 fură vărsate la brigăzi. Pontmercy luptă la Spire, la Worms, la Neustadt, la Turk-heim, la Alzey, la Mayence, unde făcu parte din cei două sute care alcătuiau ariergarda lui- Houchard. Ţinu piept întregului corp de armată al prinţului de Hessa, făcînd parte dintre cei doisprezece care au rezistat în dosul vechiului meterez de la Andernach şi nu se retrase spre grosul armatei decît după ce tunul duşman făcu o spărtură ce începea de la creasta parapetului şi se întindea pînă la taluzul superior. Sub comanda lui Kleber a fost la Marchiennes şi a luat parte la bătălia de la Mont-Palissel, unde un glonţ de puşcă i-a fărîmat braţul. Trecu pe urmă la graniţa Italiei şi fu unul din cei treizeci de grenadiri care apărară cu Joubert pasul de la Tende. Joubert fu făcut general-adjutant, iar Pontmercy sublocotenent. A fost alături de Berthier 2, în bătaia gloanţelor, în ziua aceea de la Lodi, care l-a făcut pe Bonaparte să spună : „Berthier a fost tunar, cavalerist şi grenadir". L-a văzut căzînd la Novi pe fostul lui general Joubert, în clipa cînd acesta, cu sabia scoasă, striga : „înainte I" îmbarcat cu compania lui, pentru nevoile războiului, pe o corabie uşoară ce se ducea de la Genova la nu ştiu care alt port mic de ,pe coastă, căzu într-un viespar de şapte sau opt vase engleze. Comandantul genovez voia să arunce tunurile în mare, să ascundă soldaţii între cele două punţi şi să se strecoare prin întuneric, trecînd drept

1 Ziarul oficial al imperiului ; publica buletine şi amănunţite reportaje militare.
- Houchard, Kleber, Joubert, Berthier – generali francezi care s-au distins în timpul râboaielor revoluţiei burgheze şi mai ales în războaiele napoleoniene.

navă de comerţ. Pontmercy puse să se ridice tricolorul la catarg drept pavilion şi trecu mîndru în bătaia tunurilor de pe fregatele britanice. Douăzeci de leghe mai departe, din ce în ce mai îndrăzneţ, atacă şi captură cu vasul său o corabie mare de transport engleză, care ducea trupe în Sicilia, ticsită de oameni şi de cai. In 1805 făcu parte din acea divizie a lui Malher care smulse arhiducelui Ferdinand oraşul Giinzburg. In braţele sale căzu la Wettingen, sub o ploaie de gloanţe, colonelul Maupe-tit, rănit de moarte, în fruntea celui de-al nouălea regiment de dragoni. Se distinsese la Austerlitz în timpul acelui marş nemaipomenit executat sub focul duşmanului. Cînd cavaleria gărzii imperiale ruse zdrobi un batalion al Regimentului 4 de infanterie, Pontmercy fu dintre cei care-l răzbunară, nimicind-o. împăratul îi dădu crucea '. Pontmercy îi văzu prinşi, rînd pe rînd, pe Wurmser în Mantua, pe Melas în Alexandria, pe Mack 2 în Ulm. Făcu parte din al optulea corp al marii armate, comandat de Mortier3, care cuceri Hamburgul. Apoi trecu în Regimentul 55 de infanterie, care era fostul regiment de Flan-dra. La Eylau se afla în cimitirul în care viteazul căpitan Louis Hugo, unchiul autorului acestei cărţi, se împotrivise singur, cu compania sa de optzeci şi trei de oameni, tirri|p de două ore, atacului întregii armate duşmane. Pontmercy a fost unul din cei trei luptători care au scăpat cu viaţă din acest cimitir. A luat parte la lupta de la Friedland. Apoi văzu Moscova, Berezina, Lutzen, Baut-zen, Dresda, Wachau, Leipzig şi trecătorile de la Geln-hausen *; pe urmă Montmirail, Château-Thierry, Craon, malurile Marnei, ale Aisnei şi temuta întăritură de la
1 Crucea Legiunii de onoare.
2 Wurmser, Melas, Mack – generali austrieci învinşi de Napoleon.
' Mareşal al imperiului care s-a distins în campania din 1805 împotriva Prusiei. Mai tîrziu, Napoleon l-a însărcinat cu ocuparea oraşelor hanseatice din Germania de Nord, spre a împiedica comerţul englez cu Europa centrală.
4 Lutzen, Bautzen, Dresda, Wachau, Leipzig, Gelnbausen – bătălii din campania anului 1813, cînd, după dezastrul din Rusia, aliaţii au urmărit pas cu pas trupele franceze în retragere.

Laon1. La Arnay-le-Duc, pe cînd era căpitan, tăie zece cazaci, ca să-şi scape nu generalul, ci caporalul. A îost ciuruit de gloanţe cu acest prilej şi i s-au scos douăzeci şi şapte de schije numai din braţul stîng. Cu opt zile înainte de capitularea Parisului, tocmai făcuse schimb cu un camarad şi intrase în cavalerie. Avea ceea ce se numea sub vechiul regim mînă dublă, adică îndemînarea de-a mînui ca soldat deopotrivă sabia sau fuşca, iar ca ofiţer un escadron sau un batalion. Din acest fel de în-demînare, desăvîrşită prin educaţia militară, au ieşit unele arme speciale ca, de

pildă, dragonii, care sînt călăreţi şi infanterişti totodată. II însoţi pe Napoleon în insula Elba. La Waterloo era şef de escadron de cuirasieri în brigada Dubois. El a luat drapelul batalionului din Lunebourg şi l-a aruncat la picioarele împăratului. Era plin de sînge. Primise, pe cînd smulgea drapelul, o lovitură de sabie în obraz. Plin de mulţumire, împăratul îi strigă : „Te fac colonel, te fac baron, te fac ofiţer al Legiunii de onoare !" Pontmercy răspunse : „Sire, vă mulţumesc din partea văduvei mele". Un ceas mai tîrziu, cădea în rîpa de la Ohain. Şi-acum, cine era acest Georges Pontmercy ? Era chiar tîlharul de (pe Loire.
Cîte ceva din viaţa lui s-a povestit şi mai-nainte. După Waterloo, Pontmercy, scos, după cum ne amintim, din rîpa de la Ohain, izbutise să ajungă din urmă armata şi, din ambulanţă în ambulanţă, se tîrîse pînă la cantonamentul de pe Loire.
Restauraţia l-a scos la pensie cu solda pe jumătate, pe urmă i-a hotărît domiciliul la Vernon, adică l-a pus sub supraveghere. Regele Ludovic al XVlII-lea, neţinînd seama de tot ce se petrecuse în timpul celor o sută de zile, nu-i recunoscuse nici calitatea de ofiţer al Legiunii de onoare, nici gradul de colonel, nici titlul de baron. El însă nu scăpa nici un prilej de a iscăli colonelul baron Pontmercy. N-avea decît o singură haină albastră, veche, şi nu ieşea niciodată fără să-şi prindă ,pe ea rozeta de ofiţer al Legiunii de onoare. Procurorul regelui îi pusese

1 Victorii iară consecinţe ale lui Napoleon pătrunseseră în Franţa şi înaintau spre Paris.

1814, cînd aliaţii

în vedere că parchetul ar avea de gînd sâ-l urmărească pentru „port ilegal al acestei decoraţii". Cînd înştiinţarea aceasta îi fu adusă la cunoştinţă prin cineva în chip aproape oficial, Pontmercy răspunse cu un zîmbet amar : „Nu ştiu dacă nu mai înţeleg eu sau dacă dumneata nu mai vorbeşti franţuzeşte ; ceea ce e sigur e că nu pricep de loc". Pe urmă, opt zile în şir, a ieşit cu decoraţia pe piept. N-au îndrăznit să-i facă nimic. De două-trei ori ministrul de război şi generalul comandant al garnizoanei judeţului îi scrisese pe adresă : Domnului maior Pontmercy. El înaipoiase scrisorile nedeschise. Tot pe-atunci, Napoleon, la Sfînta Elena, făcea la fel cu scrisorile lui Sir Hudson Lowe, adresate generalului Bona-parte. Pontmercy ajunsese, îngăduiţi-ne expresia, să aibă în gură acelaşi scuipat ca şi împăratul său.
La fel se întîmpla la Roma cu prizonierii cartaginezi care refuzau să-l salute pe Fiaminius ' şi care aveau în ei ceva din sufletul lui Hannibal.
Intr-o dimineaţă îl întîlni pe procurorul regal pe o uliţă din Vernon, se duse la el şi-i spuse : „Domnule procuror regal, mi-e îngăduit să-mi port cicatricea de pe obraz ?"
Afară de amărîta lui de jumătate de soldă pentru gradul de şef de escadron nu avea nici un venit. Luase cu chirie la Vernon cea mai mică locuinţă pe care o ,putuse găsi. Trăia acolo singur, aşa cum am văzut. In timpul imperiului, avu răgazul, între două războaie, să se însoare cu

domnişoara Gillenormand. Bătrînul burghez, jignit în sufletul lui, îşi dădu consimţămîntul oftînd şi spuse : „Aşa au ajuns pînă şi cele mai bune familii". In 1815, doamna de Pontmercy, fiinţă aleasă şi vrednică de soţul ei în toate privinţele, murise, lăsînd un copil. Acest copil ar fi fost bucuria colonelului în singurătatea lui ; dar bunicul îşi ceruse hotărît nepotul, spunînd că-l va dezmoşteni dacă nu i-l dă. Spre binele copilului, tatăl se învoise şi, lipsit de el, începuse să iubească florile. De

1 Consu! roman din timpul celui de-al doilea război punic (secolul al 11l-lea î.e.n.).

altfel, nu mai voia să ştie de nimic. Nici nu se împotrivea, nici nu uneltea. îşi împărţea gîndurile între lucrurile nevinovate cu care se îndeletnicea acum şi faptele mari ,pe care le săvîrşise odinioară. îşi petrecea timpul aşteptînd să înflorească o garoafă sau depănîndu-şi amintirile de la Austerlitz.

Domnul Gillenormand rupsese orice legătură cu ginerele lui. Pentru el, colonelul era „un tîlhar", iar pentru colonel el era „un zaharisit". Domnul Gillenormand nu vorbea niciodată de colonel decît ca să-şi bată joc de „baronia" lui. Se înţelesese cu Pontmercy ca acesta să nu încerce niciodată să-şi vadă fiul, nici să nu încerce să-i vorbească, sub ameninţarea de a i-l trimite înapoi, gonit şi dezmoştenit, dacă nu s-ar ţine de cuvînt. Pentru familia Gillenormand, Pontmercy era un ciumat. Ei înţelegeau să-i crească copilul în felul lor. Colonelul greşise poate primind aceste condiţiuni, dar se supuse în totul, crezînd că face bine, de vreme ce se jertfeşte astfel numai pe el. Moştenirea bătrînului Gillenormand nu era mare lucru, dar a domnişoarei Gillenormand era însemnată. Această mătuşă, rămasă fată bătrînă, era foarte bogată de pe urma maică-si, iar fiul surorii ei urma s-o moştenească.

Copilul, care se numea Marius, ştia că are un tată, dar atîta tot. Nimeni nu-i pomenea de el. Totuşi, în lumea în care îl ducea bunicu-său, şoaptele, privirile şi vorbele cu înţeles îi ajunseseră cu timpul la ureche ; începuse să înţeleagă cîte ceva. Şi cum, încet, pe nesimţite, ideile şi părerile în mijlocul cărora trăia i se strecurau şi lui în suflet, ajunsese să nu se mai gîndească la tatăl său decît cu ruşine şi cu inima strînsă.

In timp ce el creştea aşa, colonelul pleca pe ascuns la Paris, la două-trei luni o dată, ca un osîndit scăpat din temniţă, şi se ducea să pîndească la Saint-Sulpice clipa în care mătuşa Gillenormand îl ducea pe Marius la liturghie. Acolo, tremurînd de teamă să nu-l zărească mătuşa, ascuns după un stîlp, nemişcat, îşi privea copilul ţinîndu-şi răsuflarea. Acestui viteaz îi era frică de o fată bătrînă.

părintele Mabeuf,

De aici pornise prietenia lui preotul din Vernon.

Preotul ăsta de ispravă era fratele unui epitrop de la Saint-Sulpice, care-l văzuse în mai multe rînduri cum îl sorbea din ochi pe copil ; îi văzuse cicatricea de pe obraz şi lacrimile din ochi. Omul acesta cu înfăţişarea atît de bărbătească şi care plîngea ca o femeie îl tulburase. Chipul lui îi rămăsese în minte. Intr-o zi, ducîndu-se la Vernon să-şi vadă fratele,

întîlni pe colonelul Pontmercy pe pod şi-l recunoscu. Epitropul vorbi preotului despre el şi, împreună, căutară un prilej şi făcură colonelului o vizită. Această vizită deschise calea şi altora. Colonelul, la început foarte tăcut, pînă la urmă li se destăinui şi aşa ajunseră preotul şi epitropul să afle toată povestea şi pricina pentru care Pontmercy îşi jertfea fericirea pentru viitorul odraslei sale. De atunci, preotul îl respecta şi-l iubea, iar colonelul, la rîndul său, prinse dragoste de el. De altfel, nici o prietenie nu se încheagă mai strîns şi mai uşor decît aceea dintre un preot bătrîn şi un bătrîn ostaş, atunci cînd, din întîmplare, amîndoi sînt buni şi sinceri. La drept vorbind, sînt unul şi acelaşi fel de oameni. Unul îşi închină viaţa patriei de pe pămînt, celălalt patriei din cer; altă deosebire nu e.
De două ori pe an, la 1 ianuarie şi de Sfîntul Gheorghe, Marius scria tatălui său scrisori, din datorie, dictate de mătuşă şi copiate parcă după un formular ; asta era tot ce îngăduia domnul Gillenormand ; iar tatăl răspundea cu scrisori pline de duioşie, pe care bunicul le vîra în buzunar fără să le citească.
III
„REQUIESCANT"
Salonul doamnei de T. era tot ce ştia Marius Pontmercy despre lume. Era singura fereastră prin care putea privi viaţa. Dar, întunecată ca un ochi de pivniţă, ea lăsa să treacă mai mult frig decît căldură, mai mult întuneric

decît lumină. Copilul acesta, care fusese numai bucurie şi lumină atunci cînd intrase în lumea aceea ciudată, ajunsese în scurtă vreme să fie trist şi – ceea ce e şi mai nepotrivit cu vîrsta lui – serios. înconjurat de toţi oamenii aceia impunători şi ciudaţi, privea în juru-i cu o uimire gravă. Tot mai numeroase erau lucrurile ce-i sporeau uimirea. In salonul doamnei de T., bătrîne doamne nobile, foarte respectabile, care se numeau Mathan, Noe, Levis (se pronunţă Levi), Cambis (se pronunţă Cam-byse). Chipurile acestea străvechi şi aceste nume biblice se amestecau în mintea copilului cu Vechiul Testament, pe care-l învăţa pe de rost, iar cînd le vedea pe toate cum şedeau în jurul focului ce se stingea, abia luminate de o lampă acoperită cu un văl verde, cu chipurile lor aspre, cu părul cărunt sau alb, cu rochiile lungi din alte vremuri, din care nu se mai deosebeau decît culorile mo-horîte, cînd le auzea cum lăsau să cadă, din cînd în cînd, cuvinte deopotrivă de aprige şi de măreţe, micul Marius se uita la ele cu ochi speriaţi, crezînd că vede nu femei, ci patriarhi şi magi, nu fiinţe adevărate, ci stafii.
Printre stafiile acestea se aflau şi cîţiva preoţi, oaspeţi obişnuiţi ai acestui vechi salon, şi cîţiva gentilomi ; marchizul de Sassenay, secretarul doamnei du Be/ry, vicontele de Valory, care sub pseudonimul Charles-Antoine publica ode monorime, prinţul de Beauffremont, care, deşi destul de tînăr încă, avea părul cărunt şi o soţie drăguţă şi plină de duh, ale cărei rochii de catifea roşie, foarte decoltate, cu găitane de aur, speriau întunecimile acestor locuri, marchizul de Coriolis d'Espinouse, omul care cunoştea cel mai bine din toată Franţa „politeţea cu măsură", contele d'Amendre, un om de treabă, plin de bunăvoinţă, şi cavalerul de Port-de-Guy, stîlp al bibliotecii Luvrului, zisă şi cabinetul regelui. Domnul de Port-de-Guy, chel şi mai mult îmbătrînit decît bătrîn, povestea că în 1793, la

vîrsta de şaisprezece ani, fusese închis ca răzvrătit şi pus în lanţuri împreună cu un moşneag de optzeci de ani, episcopul de Mirepoix, şi el un răzvrătit, ca preot însă, pe cînd dînsul era ca soldat. Se aflau la Toulon. Slujba lor era să meargă noaptea şi să strîngă

de pe eşafod capetele şi trupurile celor ghilotinaţi peste zi ; luau în spate trunchiurile acelea însîngerate, iar mantalele lor roşii de puşcăriaşi aveau în dreptul cefei o scoarţă de sînge închegat dimineaţa şi jilav seara. Se debitau o mulţime de asemenea poveşti tragice în salonul doamnei de T. ; şi tot blestemîndu-l pe Marat', ajungeau să-l aplaude pe Trestaillon2. Cîţiva deputaţi, cum nu se poate mai conformişti, veneau să joace cărţi : Thibord du Chalard, Lemarchand de Gomicourt şi vestitul zeflemist de dreapta Cornet-Dincourt. Judecătorul de Ferrette, cu pantalonii lui strînşi pe picior şi picioarele lui subţiri, venea cîteodată, în trecere, mergînd la Talleyrand. Omul acesta fusese tovarăş de chefuri al domnului conte d'Artois şi, spre deosebire de Aristot cel călărit de Campaspa3, pusese pe faimoasa Guimard să meargă-n patru labe, arătînd astfel veacurilor pe un filozof răzbunat de un magistrat. Cît despre preoţi, ei erau abalele Halma, acelaşi căruia domnul Larose, colaboratorul său de la Trăsnetul îi spunea : „Ei, cine n-are azi cincizeci de ani ? Poate doar 'cîţiva ţîngăi !", abatele Latourneur, predicatorul regelui, abatele Frayssinous, care nu era încă nici conte, nici episcop, nici ministru, nici pair şi care purta un anteriu vechi fără nasturi, şi abatele Kerave-nant, preot la Saint-Germain-des-Pres ; apoi nunţiul papal, pe atunci monseniorul Macchi, arhiepiscop de Nisibis, mai tîrziu cardinal, cu nasul lui lung şi gînditor, şi un alt monsenior ce se intitula abatele Palmieri, confesor particular, unul din cei şapte protonotari ai sfîntu-

1 Unul dintre cei mai neînfricaţi iacobini. în ziarul său Prietenul poporului şi în discursurile sale din Convenţiunea Naţională a denunţat curajos şi consecvent foate tertipurile reac(iunii. A [ost asasinit în iulie 1793 de o regalistă : Charlotte Corday,

2 Şeful unei bande regaliste ; în perioada ieroarei albe, de la începutul restauraţiei, a prădat şi ucis numeroşi foşti iacobini şi bonapartişti,

3 Aluzie la o legendă din antichitate repovestită în versuri de Henri d'Andeli (secolul al XIIT-lea), după care filozoful grec Aristotel, edu catorul lui Alexandru cel Mare, regele Macedoniei, încercase să-I înde părteze pe suveran de farmecele unei indiene, Campaspa. La instigaţia Iui Alexandru, aceasta îl seduse însă şi pe filozof, şil înrobi pînă tntr-atîta, incit consimţi să-i servească drept cal, mergînd în patru labe, cu frîul în gură.

iui scaun, canonic al bisericii liberiene, avocat al sfinţilor, postulatore di santi, care se îndeletnicea cu canonizarea, ceea ce înseamnă un fel de registrator al petiţiilor în sectorul raiului ; în sfîrşit, doi cardinali, domnul de la Luzerne şi domnul de Clermont-Tonnerre. Cardinalul de la Luzerne era scriitor, şi cîţiva ani mai tîrziu avea cinstea să iscălească articole în Conservatorul, cot la cot cu Chateaubriand; domnul de Clermont-Tonnerre era arhiepiscop de Toulouse şi venea adesea în plimbare la

Paris, la nepotul său, marchizul de Tonnerre, fost ministru de război şi al marinei. Cardinalul de Clermont-Tonnerre era un moşuleţ vesel, cu ciorapi roşii sub rasa sumeasă ; spe^litatea lui era să urască Enciclopedia şi să joace biliard pînă nu mai putea, iar lumea care trecea pe vremea aceea în serile de vară pe strada Madame, unde era pe atunci casa Clermont-Tonnerre, se oprea să asculte ciocnitul bilelor şi vocea ascuţită a cardinalului strigînd colegului său din conclav, monseniorul Cottret, episcop in partibus al Carysteei : „Scrie, părinte, am un carambol".
Cardinalul de Clermont-Tonnerre fusese adus la doamna de T. de prietenul său cel mai apropiat, domnul de Roquelaure, fostul episcop de Senlis, şi unul din cei patruzeci. De Roquelaure era bine cunoscut pentru statura sa înaltă şi pentru prezenţa sa regulată la Academie ; prin uşa cu geamuri a sălii vecine cu biblioteca unde Academia Franceză îşi ţinea pe atunci şedinţele, curioşii puteau admira în fiecare joi pe fostul episcop de Senlis, stînd de obicei în picioare, proaspăt pudrat, cu ciorapi violeţi şi cu spatele la uşă, parcă ar fi vrut să-şi arate mai bine guleraşul. Toată preoţimea aceasta, cu toate că cei mai mulţi erau deopotrivă oameni ai palatului şi ai bisericii, făcea ca salonul doamnei de T. să fie mai impunător, iar cinci pairi ai Franţei, marchizul de Vibraye, marchizul de Talani, marchizul d'Herbouville, vicontele Dambray şi ducele de Valentinois, îi dădeau o înfăţişare şi mai aristocratică. Acest duce de Valentinois, cu toate că era prinţ de Monaco, adică un suveran străin, avea o părere aşa de înaltă despre Franţa şi despre instituţia pairilor, încît vedea totul numai prin ele. El este

cel care spunea : „Cardinalii sînt pairi ai Franţei şi ai Romei, lorzii sînt pairi ai Franţei şi ai Angliei". De altfel, pentru că în veacul acela revoluţia trebuia să fie peste tot, acest salon feudal era, după cum am spus, dominat de un burghez. Cel care domnea acolo era domnul Gillenormand.
Acesta era sîmburele şi miezul societăţii pariziene „albe". Cei cu renume erau ţinuţi întîi în carantină, chiar şi regaliştii. Totdeauna renumele era ceva anarhic. Cha-teaubriand, dacă ar fi intrat acolo, ar fi fost primit întocmai ca „moş Duchesne" '. Cîţiva adepţi noi pătrundeau totuşi ca toleraţi în această lume ortodoxă. Era primit şi contele Beugnot, dar pentru a fi adus pe calea cea bună. Saloanele nobile de astăzi nu mai seamănă cu cele de atunci. Cartierul Saint-Germain de azi e plin de făţărnicie. Regaliştii de acum sînt, fie zis spre cinstea lor, demagogi.
In casa doamnei de T. lumea fiind aleasă, gustul era rafinat şi trufaş, sub o înfăţişare de desăvîrşită politeţe. Fără voie, deprinderile dobîndiseră tot felul de rafinamente, care întruchipau regimul cel vechi, îngropat, dar totuşi viu. Cîteva din aceste deprinderi, mai ales în vorbire, păreau ciudate. Cunoscătorii superficiali ar fi luat toate astea drept provincialisme, deşi ele nu erau decît arhaisme. Unei femei i se spunea „doamna general". Chiar şi „doamna colonel" nu era ceva neobişnuit. Fermecătoarea doamnă de Leon, desigur în amintirea duceselor de Longueville şi de Chevreuse2, prefera această denumire decît titlul ei de prinţesă. Marchiza de Crequy îşi spunea şi ea „doamna colonel".
Această măruntă lume mare născocise la Tuileries rafinata deprindere de a se adresa totdeauna regelui, cînd i se vorbea neoficial, cu vorba

„regele" spusă la persoana a treia şi niciodată „maiestatea-voastră", titlu „întinat de uzurpator".
1 Le pire Duchesne – titlul unui ziar din timpul revoluţiei, scris şi editat de Hebert.
1 Femei din aristaeraţia feudală a secolului al XVII-Iea, celebre pentru spiritul lor de aventură.

Acolo se judecau faptele şi oamenii. Luau vremea nouă în zeflemea şi asta îi scutea de a o înţelege. In nedumerire, se ajutau unii pe alţii, luminînd şi pe ceilalţi cu ce ştiau ei. Mathusalem îl învăţa pe Epimenid '. Surdul îl lămurea pe orb. Timpul scurs de la Coblentz 2 încoace nu era ţinut în seamă. Aşa cum Ludovic al XVIII-lea împlinise, din harul domnului, douăzeci şi cinci de ani de domnie, tot aşa şi emigraţii erau în drept să se socotească în al douăzeci şi cincilea an al adolescenţei lor.
Totul era armonios ; nimic prea vioi; vorba – abia o şoaptă ; jurnalul, la fel cu salonul, părea un papirus. Vedeai şi oameni tineri, dar şi ei păreau ieşiţi din groapă. Slugile de la uşă erau şi ele bătrîne. Lumea aceasta dărăpănată era servită de slugi la fel cu ea. Toate acestea trăiseră parcă de mult, dar se împotriveau mormîntului. A conserva, conservare, conservator, acestea le erau aproape toate cuvintele. Totul era să miroşi a tămîie. Erau pline de miresme, în adevăr, părerile acestei lumi venerabile, dar ideile ei duhneau a naftalină. Erau ca nişte moaşte – stăpînii îmbălsămaţi, iar slugile împăiate.
O bătrînă marchiză respectabilă, emigrată şi ruinată, care nu mai ţinea decît o singură servitoare, zicea mereu : „slugile mele".
Ce se făcea în salonul doamnei de T. ? Toţi căutau „să ultra".
A fi ultra : cuvîntul acesta, deşi e cu putinţă ca ceea ce reprezintă el să nu fi dispărut cu totul, nu mai are azi nici un sens. Să-l lămurim. A fi ultra înseamnă a depăşi ; a ataca sceptrul în numele tronului şi mitra în
1 Mathusalem, personaj biblic, unul din patriarhii izraeliţi renumiţi prin lungimea vieţii lor ; aici este luat drept simbol al bătrîneţii, rămăşiţă a unei generaţii de mult trecute. Epimenid, filozo! legendar din Grecia antică, despre care se spunea că ar fi dormit peste o jumătate de veac într-o peşteră. Aici, simbol al emigraţilor nobili din timpul revoluţiei burgheze, care se înapoiau în Franţa după 22–25 de ani petrecuţi în străinătate.
2 Localitate din Germania ; în timpul revoluţiei din Franţa a fost centrul politic al emigraţilor feudali, care puneau la cale de acolo intervenţii armate împotriva republicii.

numele altarului ; a lovi în trăsura pe care o tragi ; a da cu copita în ham ; a căuta pricină rugului pentru dogoarea în care sînt arşi ereticii ; a învinui pe idol că nu are idolatrie ; a batjocori din prea mult respect; a fi mai catolic decît papa, mai regalist decît regele şi a găsi că noaptea are prea multă lumină ; înseamnă a fi nemulţumit de alabastru, de zăpadă, de lebădă şi de crin, în numele albului ; a ţine la ceva pînă la duşmănie, a ţine atît de mult la un lucru, încît să fii împotriva lui.

Spiritul acesta „ultra" domnea mai cu seamă la începutul restauraţiei. Niciodată în istorie nu s-a mai pomenit ceva care să semene cu sfertul ăsta de oră ce începe în 1814 şi sfîr-şeşte pe la 1820 cu venirea domnului de Villele ', omul realist al reacţiunii. Aceşti şase ani au fost un moment cum n-a mai fost altul, zgomotos şi posomorît totodată, vesel şi posac, luminat ca de strălucirea zorilor şi învăluit în acelaşi timp de negurile marilor nenorociri, care se cufundă încetul cu încetul în trecut, dar care mai cuprind încă zarea. Printre aceste umbre şi lumini, un grup de oameni noi şi vechi, mîhniţi şi şugubăţi, plini de tinereţe şi răpuşi de bătrîneţe, se frecau la ochi ; nimic nu seamănă mai mult cu trezirea din somn ca întoarcerea acasă; grup care privea îmbufnat Franţa şi pe care Franţa îl privea ironic ; străzile erau pline de nişte bufniţe bătrîne de marchizi, de cei întorşi, care păreau nişte strigoi, de „foşti" uimiţi de tot ce vedeau, gentilomi nobili şi de treabă, zîmbind şi plîngînd de bucurie că sînt în Franţa, încîntaţi că-şi revăd ţara, nenorociţi că nu-şi mai regăsesc monarhia ; vechii nobili ai cruciadelor hui-duindu-i pe cei noi ai imperiului, adică pe cei din nobleţea „de sabie" ; cei cu numele înscrise în istorie nu mai înţelegeau istoria ; strănepoţii ostaşilor lui Carol cel Mare îi dispreţuiau pe ostaşii lui Napoleon. Spadele, după cum am spus, se înfruntau una pe alta ; cea de la Fontenoy era o rugină vrednică de luat în rîs, spada de
Şelul ultraregaliştilor francezi sub restauraţie.

la Marengo', nesuferită, nu era decît o sabie oarecare. Ce-a fost Odată nu vrea să ştie de ce-a fost Ieri. Nu se mai simţea nici ce-i măreţ, nici ce-i caraghios. S-a găsit unul care să-i zică lui Napoleon Scapin2. Lumea asta s-a dus. Nimic, o spunem din nou, n-a mai rămas dintr-însa acum. Cînd, din întîmplare, scoatem din ea vreun chip şi încercăm să-i dăm viaţă cu gîndul, el ne pare ciudat, ca şi cînd ar fi dinainte de potop. E adevărat că un potop a înghiţit-o şi pe ea. A pierit în două revoluţii. Ideile sînt şi ele ca nişte valuri. Ce repede acoperă tot ce trebuie să sfarme şi să îngroape, ce repede sapă prăpăstii înspăimîntătoare !
Asta era înfăţişarea saloanelor în acele timpuri îndepărtate şi nevinovate cînd domnul Martainville3 era mai isteţ decît Voltaire.
Saloanele acestea îşi aveau literatura şi politica lor. Credeau în Fievee. Spusele domnului Agier erau lege. Domnul Colnet4, scriitorul anticar de pe cheiul Malaquais, era comentat. Napoleon era nici mai mult, nici mai puţin decît un căpcăun de corsican. Mai tîrziu a trebuit să se facă un hatîr părerilor epocii, astfel că domnul marchiz de Buona,parte, locotenent-general al armatelor regelui, a fost primit în istorie.
Aceste saloane n-au rămas multă vreme neîntinate, încă de prin 1818 începuseră să scoată capul cîţiva doctrinari, semn îngrijorător. Erau regalişti, dar parcă îşi cereau iertare că sînt. Tocmai ceea ce făcea mîndria celor
1 La Fontenoy, sat din Belgia, mareşalul Mauriciu de Saxa a în
vins, în 1745, trupele anglo-olandeze. A fost ultima mare bătălie cîşti-
gată de armatele franceze sub regimul monarho-feudal. Marengo este localitatea unde Napoleon i-a învins pe austrieci în timpul celei de a doua campanii din Italia (1800).

2 Personaj din comedia italiană, tip de valet inteligent şi descurcăreţ, devenit popular în Franţa mai ales prin comedia lui Moliere Vicle
niile tui Scapin.
3 Ziarist din timpul restauraţiei, directorul ziarului regalist Le Drapeau blanc (Drapelul alb). Se alăturase Burbonilor după căderea lui Napoleon, pe care-l slujise mai înainte.
4 Ziarişti şi scriitori reacţionari din vremea restauraţiei.

„ultra" îi cam ruşina pe doctrinari. Erau deştepţi ; ştiau să tacă ; credinţa lor politică era însă destul de scrobită de îngîmîare ; trebuiau să izbutească. întreceau măsura, de altfel cu folos, în ceea ce priveşte cravata albă şi hainele încheiate pînă sus. Greşeala, sau poate nenorocul partidului doctrinar, a fost că a născocit tinereţea bă-trînă. Făceau pe înţelepţii. Visau să altoiască pe principiul absolut şi excesiv o stăpînire moderată. Uneori, cu o rară isteţime, ridicau în faţa liberalismului, care voia să dărîme totul, un liberalism care voia să mai păstreze ce e bun. Ii auzeai spunînd : „Iertaţi regalismul ; a adus destule foloase. Ne-a readus tradiţia, veneraţia, religia, respectul. E credincios, viteaz, cavaleresc, iubitor şi devotat, îmbină, chiar dacă o face cu părere de rău, măreţia nouă a naţiunii cu măreţia de veacuri a monarhiei. Greşeşte cînd nu înţelege revoluţia, imperiul, gloria, libertatea, ideile cele noi, generaţiile tinere, veacul cel nou. Dar aşa cum greşeşte el faţă de noi, nu greşim oare şi noi cîteodată faţă de el ? Revoluţia, ai cărei moştenitori sîntem, trebuie să aibă înţelegere pentru toate. Atacînd regalismul, faci tocmai dovadă de lipsă de liberalism. Ce greşeală şi ce orbire ! Franţa revoluţionară nu respectă Franţa istorică, adică nu-şi respectă mama, nu se respectă nici pe sine. După 5 septembrie, nobleţea monarhiei este tratată aşa cum era după 8 iulie nobleţea imperiu^». Ei au fost nedrepţi cu vulturul, noi sîntem nedrepţi ru floarea de crin. Mereu vrem să fie ceva de proscris ! E de vreun folos să ştergem aurul de pe coroana lui Ludovic al XlV-lea, să răzuim blazonul lui Henric al IV-lea ? Rîdem de domnul de Vaublanc ' care ştergea N-urile de pe podul lena ! Dar ce făcea el atunci ? Ceea ce facem şi
1 Ultraregalist fanatic din timpul restauraţiei, după ce-l servise pe Napoleon. A fost ministru de interne îndată după a doua restauraţie (1815), în care calitate a ordonat ştergerea iniţialei N (Napoleon) de pe monumentele Parisului.

noi azi. Bouvines ! este al nostru, întocmai ca şi Marengo. Florile de crin sînt ale noastre ca şi N-urile. Ele sînt averea noastră. De ce s-o micşorăm ? Nu trebuie să ne lepădăm de patrie, nici în trecut, nici în prezent. De ce să ne ciuntim istoria ? De ce să nu iubim Franţa în întregul ei ?"
Astfel criticau şi apărau doctrinarii regalismul, dar acesta era deopotrivă de nemulţumit cînd era criticat şi de furios cînd era apărat.
Aşa-numiţii „ultra" înseamnă întîia epocă a regalismului. In a doua epocă au venit congregaţiile religioase. După avînt a venit îndemînarea. Să încheiem schiţa noastră.

In cursul acestei povestiri, autorul cărţii de faţă a în-tîlnit în drumul lui clipa asta ciudată din istoria contemporană ; a trebuit să arunce în treacăt o privire asupra ei şi să însemneze cîte ceva din ciudatele trăsături ale unei lumi astăzi necunoscute. Dar a făcut-o în grabă şi fără nici un gînd amar sau batjocoritor. Amintiri dragi şi pline de evlavie îl leagă de acest trecut, în care a trăit şi mama sa. De altfel, trebuie să spunem, chiar această lume mică îşi avea măreţia ei. Putem zîmbi gîndindu-ne la ea, dar n-o putem nici urî, nici dispreţui. Era Franţa de altădată.
Marius Pontmercy făcu şi el, ca toţi copiii, oarecare studii. Cînd ieşi din mîinile mătuşii Gillenormand, bunicul său îl încredinţa unui vrednic profesor, de cea mai curată nevinovăţie clasică. Acest suflet tînăr, care de-abia se deschidea, trecu din mîinile unei mironosiţe în ale unui pedant Marius îşi făcu liceul şi pe urmă intră la Facultatea de drept. Era regalist, aprins şi cumpătat. îşi iubea prea puţin bunicul, a cărui veselie şi lipsă de respect îl jigneau, şi-şi păstra sufletul închis faţă de tatăl său.
Era, de altfel, un băiat înfocat şi rece, nobil, generos, mîndru, evlavios, plin de avînt, serios pînă la asprime şi neprihănit pînă la sălbăticie.
Î78

IV
SFIRŞITUL TILHARULUI
Marius şi-a terminat studiile clasice o dată cu retragerea din lume a domnului Gillenormand. Moşneagul îşi luă rămas bun de la cartierul Saint-Germain şi de la salonul doamnei de T. şi se mută în cartierul Marais, în casa lui din strada Filles-du-Calvaire. Avea drept slugi acolo, afară de portar, pe jupîneasa Nicoletta, care o înlocuise pe Magnon, şi pe Bascul, acela care se îneca şi gîfîia, despre care am mai vorbit.
In 1827 Marius împlinise şaptesprezece ani. Intr-o seară, întorcîndu-se acasă, îl văzu pe bunicul său cu o scrisoare în mînă.
— Marius – îi spuse domnul Gillenormand – mîine
pleci la Vernon.
— De ce ? întrebă Marius.
— Ca să-l vezi pe tatăl tău.
Marius începu să tremure. La orice se aşteptase, numai la asta nu : că ar putea veni o zi în care să-l vadă pe tatăl său. Nimic nu putea fi pentru el mai neaşteptat, mai surprinzător şi, la" drept vorbind, mai neplăcut. Era depărtarea însăşi silită la o apropiere. Nu era mîhnire, nu, era o corvoadă.
In afară de antipatia politică ce i-o purta, Marius era încredinţat că tatăl său, acel „Moş Teacă", cum îi zicea domnul Gillenormand în zilele lui bune, nu-l iubea ; de asta nu se putea îndoi, pentru că-l părăsise, lăsîndu-l pe mîinile altora. Nesimţindu-se iubit, nu iubea nici el. Nimic mai uşor de înţeles, îşi spunea el.
Fu atît de uimit, încît nu întrebă nimic pe domnul Gillenormand. Bunicul reluă :
— Se pare că e bolnav. Te cheamă. Iar după o clipă
de tăcere, adăugă : Du-te mîine dimineaţă. Cred că pleacă
la şase, de la Cour des Fontaines, o diligentă care ajunge
seara. Ia-o. Zice că e grabă.

Apoi mototoli scrisoarea şi o vîrî în buzunar. Marius ar fi putut pleca chiar în seara aceea şi a doua zi dimineaţa ar fi fost lîngă tatăl său. O diligentă din strada

Bouloi făcea pe atunci drumul la Rouen în timpul nopţii şi trecea prin Vernon. Nici domnul Gillenormand, nici Marius nu s-au gîndit să-ntrebe.
A doua zi, pe înserat, Marius sosea la Vernon. Tocmai se aprindeau luminile. întrebă pe primul trecător care-i ieşi în cale de „casa domnului Pontmercy".
Căci în mintea lui era şi el de partea restauraţiei ; nu recunoştea nici el că tatăl său ar fi baron şi colonel.
I se arătă o casă. Sună. O femeie veni să-i deschidă cu o lampă mică în mînă.
— Domnul Pontmercy, spuse Marius.
Femeia rămase nemişcată.
— Aici stă ? întrebă Marius.
Femeia făcu semn că da.
— Aş putea să-i vorbesc ?
Femeia făcu semn că nu.
— Dar sînt fiul lui, reluă Marius. Mă aşteaptă.
— Nu vă mai aşteaptă, zise femeia.
Atunci băgă de seamă că plîngea.
Ii arătă cu degetul uşa unei încăperi scunde. Marius intră.
In odaia aceasta, luminată de o luminare de seu, aşezată pe cămin, se aflau trei bărbaţi. Unul în picioare, altul în genunchi, iar altul, în cămaşă, întins pe podea. Cel de jos era colonelul. Cu trei zile mai înainte colonelul fusese lovit de o congestie cerebrală. La începutul bolii, avînd o presimţire rea, scrisese domnului Gillenormand ca să-şi cheme fiul. Boala se înrăutăţise. Chiar în seara sosirii lui Marius la Vernon începuse să aiureze şi, cu toată împotrivirea servitoarei, se ridicase din pat strigînd : „Nu vine băiatul ! Mă duc să-l întîmpin !"
Apoi ieşise din odaie şi căzuse pe podeaua din vestibul. îşi dăduse sufletul.
Au fost chemaţi doctorul şi preotul. Doctorul sosise prea tîrziu, preotul sosise prea tîrziu. Fiul sosise şi el prea tîrziu.
In lumina slabă a lumînării se zărea pe obrazul colonelului, lungit la pămînt, galben, o lacrimă ce se prelinsese din ochiul lui mort.

Ochiul se stinsese, dar lacrima nu se uscase. Lacrima aceasta era întîrzierea fiului său.
Marius privi lung la omul acela pe care-l vedea pentru prima şi ultima oară, la chipul lui bărbătesc, vrednic de respect, la ochii deschişi care nu mai priveau, la părul alb, la trupul puternic pe care se zăreau ici şi colo dungi negre, tăieturi de sabie şi un fel de stele roşii care erau găuri de gloanţe. Se uită lung la tăietura grozavă care punea pe acest chip pecetea vitejiei, acolo unde dumnezeu pusese pecetea bunătăţii. Se gîndi că acest om a îost tatăl lui şi că murise. Totuşi rămase rece.

Mîhnirea pe care o simţea era mîhnirea pe care ar fi simţit-o în faţa oricărui alt om pe care l-ar fi văzut întins, mort la pămînt.
Jalea, o jale sfîşietoare, domnea în odaia aceasta. Slujnica bocea într-un colţ, preotul se ruga, plîngînd în hohote, doctorul se ştergea la ochi, pînă şi mortul plîngea.
Doctorul, preotul şi femeia, în mîhnirea lor, se uitau la Marius fără o vorbă ; el era străinul. Marius, prea puţin mişcat, se simţi ruşinat şi stîngaci în purtarea sa ; îşi ţinea pălăria în mînă ; îi dădu drumul jos, ca să se creadă că durerea îi lua puterea s-o mai ţină.
In acelaşi timp simţea ca o remuşcare şi se dispreţuia pentru purtarea sa. Dar ce era el de vină? Nu-şi iubea părintele şi pace !
Colonelul nu lăsase nici o avere. Din vînzarea lucrurilor din casă abia s-au plătit cheltuielile de înmormîntare. Servitoarea găsi un petic de hîrtie pe care i-l dădu lui Marius.
Pe el era scris, de mîria colonelului:
„Pentru fiul meu. Pe cîmpul de luptă de la Waterloo împăratul m-a făcut baron. Deoarece restauraţia îmi tăgăduieşte acest titlu pe care l-am plătit cu sîngele meu, fiul meu îl va lua şi-l va purta. Sînt sigur că va fi demn de el."
Pe dos, colonelul adăugase :
„Tot în lupta de la Waterloo, un sergent mi-a scăpat viaţa. Omul acesta se numeşte Thenardier. In vremea din urmă mi se pare că ţinea un han într-un sat din împreju-

rimile Parisului, la Chelles sau la Montfertneil. Dacă fiul meu îl va întîlni vreodată, să facă tot ce va putea pentru el."
Nu din evlavie pentru tatăl său, ci din acel nelămurit respect în faţa morţii, care stăpîneşte inima omului, Marius luă hîrtia şi o puse bine.
Din colonel nu mai rămase nimic. Domnul Gillenor-mand puse să i se vîndă la haine vechi sabia şi uniforma Vecinii îi pustiiră grădina şi îi jefuiră florile rare. Celelalte fură năpădite de spini şi mărăcini sau pieriră.
Marius nu stătuse decît patruzeci şi opt de ore la Vernon. După înmormîntare se întorsese la Paris, apu-cîndu-se iar de studiile lui de drept, fără să se mai gîn-dească la tatăl său, ca şi cum acesta n-ar fi trăit niciodată. Colonelul fusese îngropat în două zile şi uitat în trei.
Marius purta doliu la pălărie. Atîta tot.

CA SĂ AJUNGI REVOLUŢIONAR E BINE SA MERGI LA BISERICA

Marius îşi păstrase din copilărie deprinderea de a merge la biserică. Intr-o duminică, ducîndu-se la liturghia de la Saint-Sulpice, în aceeaşi capelă a sfintei fecioare, unde îl ducea mătuşa lui cînd era copil, fiind în ziua aceea mai visător şi mai distrat decît de obicei, se oprise în dosul unui stîlp şi îngenunchease, fără să bage de seamă, pe un scaun îmbrăcat în catifea de Utrecht pe al cărui spătar sta scris numele acesta : „Domnul Mabeuf, epitrop". Abia începuse slujba, cînd iată că un bătrîn se apropie şi-i spuse lui Marius :
— Domnule, acesta e locul meu.
Marius se ridică îndată şi bătrînul îşi luă scaunul.
După sfîrşitul slujbei, Marius rămase îngîndurat în biserică, la cîţiva paşi de el ; bătrînul se apropie din nou şi-i spuse :

— Domnule, vă cer iertare ca v-am supărat adineauri
şi că vă supăr şi acum ; dar trebuie să vă lămuresc,
deoarece cu siguranţă că m-aţi luat drept un om cîrcotaş...
— Nu e nevoie, domnule, zise Marius.
— Ba da, răspunse bătrînul, nu vreau să aveţi o părere
rea despre mine. Vedeţi dumneavoastră, eu ţin la locul
acesta. Mi se pare că slujba e mai frumoasă cînd e ascul
tată de aici. De ce ? Am să vă spun. In locul acesta am
văzut venind, ani de-a rîndul, nelipsit, la două-trei luni
o dată, pe un biet părinte tare cumsecade, care nu avea
nici un alt prilej şi nici un alt mijloc să-şi vadă
copilul, deoarece unele hotărîri luate de familie îl împie
dicau să-l vadă. Venea şi el la ora cînd ştia că este adus
copilul la liturghie. Micuţul nici nu bănuia că tatăl lui
era acolo. îşi privea copilul şi plîngea. Bietul om ! II
iubea mult pe micuţul acela. Am văzut-o cu ochii mei.
Locul acesta e pentru mine ca şi sfinţit; şi m-am obiş
nuit să ascult liturghia de aici. îmi place mai mult decît
strana juruită în care aş avea dreptul să stau ca epitrop.
Am şi cunoscut întrucîtva pe acest nefericit. Avea un
socru, o mătuşă bogată, rude, nu prea ştiu bine, care
ameninţau că vor dezmoşteni copilul, dacă el, tatăl lui,
l-ar vedea. Se jertfise pentru ca odată şi odată copilul
lui să fie bogat şi fericit. II despărţiseră de el din pricina
părerilor politice. Eu înţeleg politica, dar sînt unii oameni
care nu ştiu unde să se oprească. Doamne ! Pentru că un
om a luptat la Waterloo nu înseamnă că e o fiară ; nu
desparţi pentru asta pe un copil de tatăl său. Era un
colonel de-al lui Bonaparte. Cred că a murit. Locuia la
Vernon unde am un frate şi se numea Pontmarie sau
Montpercy, aşa ceva... Şi avea şi o straşnică tăietură de
sabie.
— Pontmercy ? spuse Marius pălind.
— Tocmai. Pontmercy. L-aţi cunoscut cumva ?
— Domnule – zise Marius – a fost tatăl meu.
Bătrînul epîtrop strigă, împreunîndu-şi mîinile :
— Ah ! Dumneata eşti copilul ? Da, aşa e. Acum tre
buie să fie om în toată firea. Ei bine, bietul meu copil,
poţi spune că ai avut un tată care te-a iubit nespus.
184

Marius îl luă de braţ pe bătrîn şi-l petrecu pînă acasă. A doua zi spuse
domnului GiUenormand :
— Am pus la cale cu nişte prieteni o partidă de vînă-
toare. îmi daţi voie să lipsesc vreo trei zile ?
— Patru! îi răspunse bunicul. Petrecere bună! Şi
făcînd cu ochiul, zise încet către fiică-sa : Vreo mică
dragoste !

VI
CE SE INTIMPLA CIND TE TNTILNEŞTI CU UN EP1TROP

Se va vedea ceva mai departe unde s-a dus Marius.

Marius lipsi trei zile ; apoi se înapoie la Paris, merse de-a dreptul la biblioteca Facultăţii de drept şi ceru colecţia Monitorului.

Citi Monitorul, citi toată istoria republicii şi a imperiului, Memorialul de la Sfînta Elena\ toate memoriile, gazetele, buletinele, proclamaţiile, pe nerăsuflate. O săptă-mînă întreagă l-au ţinut frigurile după ce dăduse pentru întîia oară peste numele tatălui său în buletinele marii armate. Se duse să vadă generalii sub ordinele cărora servise Georges Pontmercy, între alţii pe contele H.2

Epitropul Mabeuf, pe care-l revăzuse, îi povesti de traiul de la Vernon, locul unde se retrăsese colonelul, de florile lui, de singurătatea lui. Marius ajunsese să cunoască pe deplin pe omul acesta minunat care fusese tatăl său; leu şi miel totodată, măreţ şi blînd.

In tot timpul acesta, prins de cercetările sale care-i luau fiecare clipă şi fiecare gînd, aproape că nu se mai

1 Document important asupra lui Napoleon şi a timpului său. Cuprinde comentariile şi confidentele lui Napoleon asupra vieţii şi faptelor sale, înregistrate de istoricul Emmanuel de Las Cazas, care l-a însoţit pe împărat în insula Sfînta Elena.

2 Contele H. este chiar tatăl autorului : Leopold-Sigisbert Htigo, fost ofiţer în armata lui Napoleon. A participat la multe campanii, mai ales la cele împotriva Spaniei revoltate.

întîlnea cu familia Giilenormand. Venea la ora mesei, pe urmă îl căutau, dar nu-l mai găseau. Mătuşa bombănea. Moş Giilenormand zîmbea : „Eh! Se ţine după fete I" Cîteodată moşneagul adăuga : „Drace ! Credeam că e vorba de ceva uşor, dar văd că e o pasiune adevărată I"

In adevăr, era o pasiune.

Marius începea să-şi iubească pătimaş părintele.

O schimbare neaşteptată se făcuse în acelaşi tirri|p în ideile lui. Fazele acestei schimbări fură numeroase şi succesive. Credem că este folositor să urmărim pas cu pas aceste faze, arătîndu-le pe toate, pentru că ele se regăsesc la mulţi oameni din vremea noastră.

Istoria pe care îşi aruncase ochii îl speria.

Mai întîi fu orbit.

Pentru el republica, imperiul nu fuseseră pînă atunci decît nişte cuvinte hidoase. Republica, o ghilotină în amurg ; imperiul, un paloş în noapte. Privise acum mai de aproape, şi acolo unde se aştepta să găsească numai o beznă înfiorătoare văzu, cu un fel de mirare nemai-simţită, în care se amesteca şi teamă, şi bucurie, strălucind aştri ca Mirabeau, Vergniaud, Saint-Just, Robes-pierre, Camil Desmoulins, Danton', şi răsărind un soare, Napoleon. Nu mai ştia pe ce lume trăieşte. Se da înapoi, orbit de lumină. Puţin cîte puţin, după ce-i trecuse prima uimire, se obişnui cu razele ei. Privi faptele fără ameţeală şi cercetă oamenii fără groază ; revoluţia, imperiul răsăreau luminoase în faţa ochilor săi de vizionar ; văzu aceste două mănunchiuri de oameni şi de întîmplări uriaşe: republica în suveranitatea drepturilor cetăţeneşti restituite maselor ; imperiul, în

suveranitatea ideii franceze impuse Europei; văzu înălţîndu-se din revoluţie

1 Oratori şi oameni politici din timpul revoluţiei. Vergniaud a fost în primele nouă luni ale Conventiunii Naţionale liderul partidului girondinilor, care susţinea interesele marii burghezii. Louis de Saint-Just, unul din partizanii cei mai credincioşi ai lui Robespierre ; membru al Comitetului salvării publice in timpul dictaturii iacobine (1793-94). A organizat apărarea frontierei Rinului împotriva armatelor austro-prusace şi a inspirat decretele din martie 1794, care prevedeau extinderea micii proprietăţi la toţi cetăţenii francezi, prin împărţirea tuturor averilor mari. A pierit sub ghilotina o dată cu Robespierre (1794).

măreţul chip al poporului şi din imperiu măreaţa figură a Franţei. Şi-şi spuse în fundul cugetului său că toate au fost cum trebuiau să fie.
Ceea ce ochii lui orbiţi de lumină treceau cu vederea deocamdată în judecata lui mult prea sintetică nu credem că este locul să arătăm aici. Constatăm numai evoluţia în starea lui ele spirit. Progresele nu se înfăptuiesc toate dintr-o dată. Spunînd acestea, o dată pentru totdeauna, şi privind cele de mai sus şi cele ce urmează, pornim mai departe.
îşi dădu seama că pînă atunci nu înţelesese nici patria, nici părintele. Nu-şi cunoscuse nici tatăl, nici ţara, şi-şi lăsase de bunăvoie un fel de zăbranic pe ochi. Acum vedea bine ; începea pe de o parte să admire, pe de alta să iubească.
Inima îi era chinuită de remuşcări şi de păreri de rău şi se gîndea cu deznădejde că tot ce purta în suflet nu mai putea acum împărtăşi decît unui mormînt. O, dacă tatăl său ar fi trăit, dacă l-ar mai fi avut, dacă dumnezeu în îndurarea şi bunătatea lui ar fi îngăduit ca tatăl său să mai trăiască, cum ar fi alergat la el, cu ce avînt s-ar fi năpustit spre el şi i-ar fi strigat: „Tată, iată-mă ! Eu sînt! Am aceeaşi inimă ca şi tine 1 Sînt fiul tău !" Cum i-ar fi sărutat părul alb şi l-ar fi scăldat în lacrimi, cum s-ar fi uitat la rana lui, cum i-ar fi strîns mîinile, cum i-ar fi iubit hainele, cum i-ar fi sărutat picioarele ! Ah ! De ce i-a fost dat părintelui acestuia să moară atît de curînd, înainte de vreme, înainte de a i se face dreptate, înainte de a fi fost iubit de copilul său ! Inima lui Marius era plină mereu de un suspin care spunea „Vai !" la fiece bătaie. In acelaşi timp, devenea mai serios, mai grav, mai sigur de credinţele şi de gîndurile lui. In fiecare clipă luminile noi ale adevărului îi întregeau judecata. Parcă ar fi crescut ceva într-însul. In toată fiinţa lui se simţea acum sporit prin aceste două lucruri noi pentru el : părintele şi patria.
Totul se deschidea acum, ca şi cum ar fi avut o cheie ; îşi da seama de ceea ce urîse, pătrundea ceea ce privise cu groază ; desluşea acum limpede înţelesul providenţial,

dumnezeiesc şi omenesc al lucrurilor măreţe, pe care învăţase să le urască pînă atunci, şi al oamenilor mari, pe care fusese pus să-i blesteme.

Cînd se gîndea la părerile lui dinainte, care nu erau decît cele din ajun şi care totuşi îi păreau acum atît de vechi, se înfuria şi zîmbea.
Pe nesimţite, de la reabilitarea tatălui său trecuse la reabilitarea lui Napoleon.
Asta, trebuie s-o spunem, nu fără o oarecare greutate.
încă din copilărie, mintea lui fusese îmbuibată cu ideile partidului lui 1814 asupra lui Bonaparte. Toate prejudecăţile, toate interesele şi instinctele restauraţiei tindeau să-l desfigureze pe Napoleon. Restauraţia îl ura mai grozav chiar decît pe Robespierre. Se foloseau cu multă îndemînare de istovirea naţiunii şi de ura maselor. Bonaparte ajunsese un fel de dihanie din basme şi, ca să-l zugrăvească în închipuirea poporului, partidul lui 1814 îl înfăţişa într-o mie de chipuri cumplite, începînd cu ce era groaznic şi totuşi măreţ şi sfîrşind cu ce era groaznic pînă la grotesc, de la Tiberiu ' pînă la Căpcăun. Astfel, dacă vorbeai de Bonaparte, erai liber să plîngi cu hohote sau să pufneşti în rîs, cu condiţia ca ura să dea isonul. Marius nu avusese niciodată alte păreri despre „omul acela" – cum i se spunea. Ele se împletiseră cu dîrzenia firii lui. Zăcea în el un omuleţ încăpăţînat care-l ura pe Napoleon.
Citind istoria, învăţînd-o mai cu seamă din acte şi documente, încetul cu încetul, vălul care-l acoperea pe Napoleon se sfîşiase şi ochii lui Marius putură să-l privească în voie. El întrezări ceva nemăsurat de mare şi bănui că pînă atunci se înşelase asupra lui Napoleon, ca şi asupra tuturor celorlalte chestiuni ; în fiecare zi se lămurea mai bine şi începu să urce încet, pas cu pas, la început aproape cu părere de rău, apoi îmbătat şi parcă purtat de o vrajă neînfrîntă, mai întîi treptele întunecate, apoi cele abia luminate, în sfîrşit, pe cele luminoase şi strălucitoare ale entuziasmului.

1 Tiberiu, al doilea împărat roman (prima jumătate a secolului I), tip de tiran sîugeros,

într-o noapte se afla singur în odăiţa sa de sub acoperiş. Luminarea era aprinsă; citea cu coatele pe masă, lîngă fereastra deschisă. Tot felul de visuri, venite parcă din văzduh, se împleteau cu gîndurile lui. Ce spectacol îţi oferă noaptea ! Auzi zgomote înfundate care nu ştii de unde vin, îl vezi pe Jupiter, planetă de o mie două sute de ori mai mare decît Pămîntul, scînteind ca focul ; azurul e negru ; stelele strălucesc ; e minunat.
Citea buletinele marii armate ca nişte strofe din Homer scrise pe cîmpul de luptă. Din cînd în cînd, găsea numele tatălui său ; pe al împăratului mereu. Tot imperiul cel mare îi răsărea înaintea ochilor ; simţea un val ce creştea şi i se înălţa în suflet; îi părea cîte.odată că tatăl lui trecea pe lîngă el ca o adiere şi-i vorbea la ureche ; încetul cu încetul, se petrecea în el ceva ciudat ; i se ,părea că aude răpăitul tobelor, bubuitul tunului, chemarea trîmbi-ţelor, pasul cadenţat al batalioanelor, galopul surd şi îndepărtat al călăreţilor ; din cînd în cînd, îşi ridica ochii la cer şi vedea strălucind în adîncuri fără fund constelaţiile uriaşe ; apoi îi pleca din nou pe carte şi acolo vedea mişcîndu-se nedesluşit alte lucruri nemăsurat de mari. I se strîngea inima. Se simţea luat şi purtat departe, fremătător şi scuturat de friguri, fără să-şi dea seama ce se petrece în el şi de care

poruncă ascultă ; se ridică în picioare, întinse amîndouă braţele afară pe fereastră, privi ţintă întunericul, tăcerea, veşnica nemărginire şi strigă : „Trăiască împăratul I"
Din această clipă, totul se sfîrşi. Căpcăunul corsican, uzurpatorul, tiranul, monstrul care fusese amantul surorilor sale, paiaţa care lua lecţii de la Talma ', otrăvitorul de la Jaffa, tigrul, Buonaparte – toate pieriră şi făcură loc în cugetul său unei străluciri nedesluşite ce lumina dintr-o înălţime ameţitoare palida fantomă a statuii lui Cezar. Pentru Pontmercy împăratul fusese căpitanul preaiubit, pe care-l admiri şi pe care-l urmezi cu credinţă ; pentru Marius el era acum ceva mai mult. Era
1 Actor foarte admirat pe vremea Iul Napoleon. Excela în tragediile clasice. Aşa-zisele lecţii de ţinută şi dicţiune pe care Ie da împăratului sînt o legendă.

ziditorul predestinat al naţiunii franceze, sortită să stă-pînească lumea, după cea romană. Era arhitectul năprasnic al unei prăbuşiri, ,păşind pe urma lui Carol cel Mare, a lui Ludovic al Xl-lea, a lui Henric al IV-lea, a lui Richelieu, a lui Ludovic al XlV-lea, a Comitetului salvării publice '. A avut desigur păcatele lui, greşelile lui şi chiar crima lui, căci a fost om ; dar a fost măreţ în greşeală, strălucitor în petele sale, puternic în crimă. A fost mai mult decît atît. A fost întruchiparea Franţei, cucerind Europa prin spada pe care-o ţinea şi lumea prin lumina pe care-o răspîndea. Marius văzu în Bonaparte fantasma orbitoare care se va ridica întotdeauna la hotare şi ne va străjui viitorul. Despot, dar dictator ; despot ieşit dintr-o republică şi cuprinzînd în el o revoluţie. Napoleon deveni pentru el omul-popor.
Ca orice nou adept al unei religii, era beat de propria lui convertire. Se avînta prea mult şi mergea prea departe. Aşa era firea lui; o dată ajuns pe povîrniş, îi era aproape cu neputinţă să se înfrîneze. Fanatismul pentru sabie îl cucerea, îngemănîndu-se în cugetul lui cu ideea de care era înflăcărat. Nu-şi da seama că, pe lîngă geniu, el admira forţa. în multe frivinţe începea să se înşele şi altfel. Pricepea orice. E un chip de-a greşi cău-tînd adevărul. Avea un fel de bună-credinţă năvalnică ce punea totul de-a valma. Pe calea cea nouă pe care apucase, judecind greşelile vechiului regim şi măsurînd gloria lui Napoleon, trecea cu vederea împrejurările uşu-rătoare.
Oricum ar fi fost, făcuse un pas nemăsurat de mare. Acolo unde odinioară văzuse prăbuşirea monarhiei, acum vedea înălţarea Franţei. îşi schimbase punctul de vedere. Ce fusese pentru el apusul era acum răsăritul. Luase alt drum.
1 Organ suprem al puterii executive în timpul Convenţiunii Naţionale, a 3-a adunare revoluţionară (1793–1795). însufleţit de Robespierre şi Saint-Just, comitetul a salvat atunci Franţa prin măsurile energice iuate împotriva reacţiunii din interior, precum şi împotriva duşmanilor care ameninţau frontierele, din exterior.

Toate prefacerile acestea adînci se împlineau în sufletul lui fără ca familia să-şi dea seama.

După ce prin această tainică luptă îşi lefădase vechea sa piele de burbonian şi de „ultra", după ce se lepădase de aristocraţie, de clericalism şi de regalism, cînd fu de-a binelea revoluţionar, adînc democrat şi aproape republican, se duse la un gravor de pe cheiul Orfevres şi-şi comandă o sută de cărţi de vizită cu numele: Baronul Marius Pontmercy.
Aceasta era o urmare foarte logică a schimbării ce se petrecuse în el, schimbare în care totul se învîrtea în jurul tatălui său. Numai că, necunoscînd pe nimeni şi ner avînd la ce poartă să-şi lase cărţile de vizită, le vîrî pe toate în buzunar.
Printr-o altă urmare firească, pe măsură ce se apropia de tatăl său, de amintirea lui şi de lucrurile ,pentru care colonelul luptase vreme de douăzeci şi cinci de ani, Marius se îndepărta de bunicul său. După cum am mai spus, încă de mult toanele domnului Gillenormand nu-i plăceau de loc. Ii despărţeau toate nepotrivirile dintre un tînăr grav şi un bătrîn uşuratic. Veselia lui Geronte jigneşte şi scoate din fire tristeţea lui Werther1. Atîta timp cît împărtăşeau ateleaşi păreri politice şi aceleaşi idei, acestea durau o punte între Marius şi domnul Gillenormand. Cînd puntea se prăbuşi, se căscă prăpastia. Şi, înainte de toate, Marius simţea o revoltă nespusă împotriva domnului Gillenormand la gîndul că el fusese acela care, dintr-o pricină aşa de neroadă, îl smulsese fără milă de lîngă colonel, lăsînd astfel pe tată fără copil şi pe copil fără tată.
Din dragoste pentru tatăl său începu aproape să-l urască pe bunic. Nimic din toate astea, am spus-o, nu i se arătau pe faţă. Atîta doar că era din ce în ce mai rece ; la masă vorbea puţin, iar în casă se arăta rar. Cînd mătuşa lui îl dojenea, era foarte blînd şi spunea că era ocupat cu studiile, cursurile, examenele, conferin-
1 Primul, personaj din comedia clasică franceză, tipul bătrînului zănatic ; celălalt, eroul romanului Suferinţele ttnărului Werther de Goethe (1774), tipul tînărului sentimental.

ţele ş.a.m.d. Bunicul rămînea neclintit la părerea lui fără greş : „îndrăgostit ! Mă pricep eu !" Marius lipsea din cînd în cînd de acasă. – Unde se tot duce ? întreba mătuşa. Intr-una din aceste călătorii, totdeauna foarte scurte, se duse la Montfermeil pentru a împlini dorinţa tatălui său şi-l căutase pe fostul sergent de la Waterloo, pe hangiul Thenardier. The"nardier dăduse faliment, hanul se închisese şi nimeni nu mai ştia nimic despre el. Pentru aceste cercetări, Marius lipsise patru zile de acasă. – Hotărît, nu mai e în minţile lui ! conchise bunicul. Li se păruse că purta pe piept, sub cămaşă, ceva legat de gît cu o panglică neagră.
VII
VREO FUSTA
Am pomenit de un lăncier.
Era un strănepot al domnului Gillenormand din partea tatălui şi ducea viaţa de garnizoană departe de familie şi de orice cămin. Locotenentul Theodule Gillenormand îndeplinea toate condiţiile cerute pentru a fi ceea ce se cheamă un ofiţer chipeş. Avea un mijloc de domnişoară, un fel ţanţoş de a-şi tîrî sabia şi de a purta mustaţa răsucită. Venea foarte rar la Paris ; atît de rar, încît Marius nu-l văzuse niciodată. Cei doi veri nu se

cunoşteau decît din nume. Theodule, credem că am mai spus-o, era slăbiciunea domnişoarei Gillenormand, care-l prefera, fiindcă nu-l vedea. Cînd nu vezi pe cineva, poţi să crezi că e desăvîrşit.
Intr-o dimineaţă, domnişoara Gillenormand cea mare se întorsese acasă tulburată, atît cît firea ei de lasă-mă să te las putea să i-o îngăduie. Marius ceruse iar voie bunicului său să facă o scurtă călătorie, adăugind : „Cred că voi pleca chiar în seara asta". „Du-te, răspunsese bunicul şi adăugase ca pentru sine, ridicînd a uimire sprîncenele: Iar doarme într-altă parte !" Domnişoara
m

Gillenormand urcase în camera ei foarte intrigată şi aruncase de pe scară acest semn de mirare : „E prea mult 1" şi acest semn de întrebare : „Dar unde s-o fi ducînd ?" Ea întrevedea o aventură amoroasă mai mult sau mai puţin îngăduită ; o femeie în umbră, o întîlnire de dragoste, o taină – şi nu-i displăcea să-şi vîre nasul în toate astea. A gusta un mister, asta aduce cu noutatea unui scandal, şi fiinţele prea curate nu dispreţuiesc de loc lucrul ăsta. Sufletele bisericoase nutresc în ascunzişurile lor o anumită curiozitate pentru lucrurile neîngăduite.
Era deci pradă unei pofte nedesluşite de a cunoaşte o aventură.
Pentru a lupta cu această curiozitate, care o răpea de la îndeletnicirile ei, recursese la un talent de al său şi începuse să lucreze fir cu fir una din acele broderii de pe vremea împăratului şi a restauraţiei, unde sînt multe roţi de cabrioletă ; lucru posomorit, lucrătoare ursuză. Stătea de cîteva ore nemişcată pe scaun cînd se deschise uşa. Domnişoara Gillenormand ridică ochii ; locotenentul Theodule se afla în faţa ei şi o saluta milităreşte. Scoase un strigăt de fericire. Poţi fi bătrînă, ruşinoasă, bisericoasă, mătuşă, dar îţi place să vezi intrînd un ofiţer la tine în odaie.
— Tu aici, Theodule ? întrebă ea.
— In treacăt, mătuşica.
— Atunci sărută-mă !
— Poftim, făcu Theodule.
Şi o sărută. Mătuşa Gillenormand se duse spre scrin şi-l deschise.
— Stai la noi cel puţin săptămîna asta ?
— Mătuşă, plec diseară.
— Nu se poate.
— Negreşit.
— Te rog stai, Theodule dragă !
— Inima ar spune da, dar datoria nu. Povestea e
simplă. Schimbăm garnizoana. Eram la Melun şi ne tri
mit la Gaillon. Ca să te duci de la vechea garnizoană la

cea nouă trebuie să treci prin Paris. Mi-am spus : mă duc s-o văd pe mătuşă-mea.
— Iată ceva pentru osteneala ta.
Domnişoara Gillenormand îi puse zece ludovici de aur în mînă.
— Vrei să spui pentru plăcerea mea, dragă mătuşica.
Theodule o sărută a doua oară şi ea avu plăcerea să-şi
simtă gîtul zgîriat de fireturile uniformei.

Marius Pontmercy, pleacă şi el în asta ? spuse mătuşa nemaiputînd de loc.
— Te duci călare cu regimentul ? întrebă ea.
— Nu, mătuşica. Am (inut să te văd. Am o permisiune
specială. Ordonan(a se duce cu calul. Eu mă duc cu dili
genta. Şi, fiindcă veni vorba de asta, trebuie să te în
treb ceva.
— Ce anume ?
— Vărul meu,
călătorie ?
— De unde ştii
curiozitate.
— Cînd am ajuns aici, m-ara dus să-mi reţin un

— Şi?
— Un călător venise înaintea mea şi reţinuse un loc
pe imperială. Am văzut pe foaie numele lui.
— Ce nume ?
— Marius Pontmercy.
— Stricatul ! strigă mătuşa. A, vărul tău nu e un băiat
aşezat ca tine. O noapte întreagă în diligentă !
•– Ca şi mine.
— Dar tu din datorie, el din destrăbălare.
– Ei, drace !
Aci se întîmplă un eveniment : domnişoara Gillenormand cea mare avu o idee. Dac-ar fi fost bărbat, şi-ar fi dat cu palma peste frunte. II întrebă pe Theodule :
— Ştii că vărul tău nu te cunoaşte ?
— Nu, eu l-am văzut, dar el n-a catadicsit să mă bage
în seamă.
— A, aşadar, o să călătoriţi împreună ?
— El pe imperială, eu înăuntru.
— Unde merge diligenta ?
— La Andelys.

— Va să zică acolo se duce Marius ?
— Dacă n-o să se oprească cumva în drum, ca mine.
Eu mă dau jos la Vernon, ca să iau legătura cu Gaillon.
Nu cunosc drumul lui Marius.
— Marius 1 Ce nume urît! Cine-o fi avut ideea să-i
pună numele Marius ? Pe tine cel puţin te cheamă
Theodule.
— Mi-ar plăcea mai mult să mă cheme Alfred, spuse
ofiţerul.
— Ascultă, Theodule !
— Ascult, mătuşă.

— Ia bine seama !
~ Iau.

— Bine de tot.
— De tot.
— Ei bine, de la o vreme Marius lipseşte cam des.
— Ei, drăcie !
— Călătoreşte într-una.
— Vai ! Vai 1
— Nu doarme acasă.
— O ! O !
— Am vrea să ştim care e pricina.
Theodule răspunse cu liniştea unei statui :

— Vreo fustă ! Şi cu acel rîs în doi peri care arată si
guranţa celui care vorbeşte, adăugă : O fetiţă.
— Desigur ! exclamă mătuşa, care crezu că-l aude vor
bind pe domnul Gillenormand şi simţi cum o convingere
nestrămutată ţîşneş.te din cuvîntul acesta fetiţă, accen
tuat aproape în acelaşi fel de unchiul cel bătrîn, ca şi de
nepotul cel tînăr. Fă-mi o plăcere, reluă ea. Urmăreşte-l
puţin pe Marius. Nu te cunoaşte şi o să-ţi fie uşor. Fiindcă
e o fetiţă la mijloc, încearcă să vezi fetiţa. O să ne scrii
despre ce e vorba. Asta o să-l distreze pe bunic.
Lui Theodule nu-i plăceau asemenea urmăriri ; dar era foarte mişcat de
cei zece ludovici de aur şi credea că vor fi urmaţi şi de alţii. Primi
însărcinarea şi spuse :
— Cum vrei dumneata, mătuşă. Şi adăugă în sinea
lui: ,,Iată-mă acum şi guvernantă".

Domnişoara Gillenorrnand îl îmbrăţişa.
— Theodule, tu n-ai face asemenea prostii. Tu te supui disciplinei, eşti
robul regulamentului, eşti omul punctualităţii şi al datoriei ; tu nu ţi-ai
părăsi familia ca să te duci să vezi o creatură oarecare.
Lăncierul făcu mutra satisfăcută pe care ar fi făcut-o probabil şi
Cartouche dacă ar fi fost lăudat pentru cinstea lui.
In seara care urmă după această convorbire, Marius se urcă în diligentă
fără a bănui că e supravegheat. Cît despre supraveghetor, primul lucru
pe care-l făcu e că adormi. Somnul îi fu adînc şi conştiincios. Argus sforăi
toată noaptea.
Cînd se făcu ziuă, conducătorul diligentei strigă :
— Vernon, popasul Vernon ! Călătorii pentru Vernon !
Şi locotenentul Theodule se deşteptă.
— Bun – mormăi el pe jumătate adormit – aici mă
dau jos.
Pe urmă, memoria limpezindu-i-se încetul cu încetul, se trezi de-a binelea
şi se gîndi la mătuşa lui, la cei zece ludovici şi la raportul pe care se
însărcinase să-l facă despre faptele şi gesturile lui Marius. Asta îl făcu să
rîdă.

„Poate că nici nu mai e în diligentă, îşi zise, în timp ce-şi încheia nasturii de la tunica uniformei de mică ti* nutâ. S-o fi oprit la Poissy, ori la Triel, dacă nu s-o fi dat jos la Meulan ; s-o fi coborît la Mantes, sau poate la Rolleboise, sau s-o fi dus pînă la Pacy, putînd s-o ia la stînga spre Evreux sau la dreapta spre Laroche-Guyon. Ţine-te după el, mătuşă ! Ce dracu o să-i scriu bătrînei ?"
In clipa aceea un pantalon negru care cobora de pe imperială se arătă la geamul cupelei.
„O fi Marius ?" îşi spuse locotenentul.
Era chiar el.
Jos, lîngă trăsură, o ţărăncuţa, vîrîtă printre cai şi vizitii, întindea flori călătorilor.
— Flori pentru cucoanele dumneavoastră.
Marius se apropie de ea şi-i cumpără cele mai frumoase flori pe care le avea în coş.

„Deocamdată – îşi spuse Theodule sărind din trăsură – iată ceva ce-mi aţîţă curiozitatea. Cui naiba îi duce florile ? Trebuie să fie o femeie foarte frumoasă pentru un buchet atît de frumos. Aş vrea s-o văd şi eu."
Şi nu numai din pricina însărcinării primite, ci şi din curiozitate personală, începu să-l urmărească pe Marius, întocmai ca acei copoi care vînează pe socoteala lor. Marius nu luă seama la Theodule. Femei elegante coborau din diligentă ; nu se uita la ele. Parcă nu vedea nimic împrejurul lui.
„Cît e de îndrăgostit 1" se gîndi Theodule.
Marius se îndreptă spre biserică.
„De minune ! îşi zise Theodule. Biserică ! Asta e I în-tîlnirile de dragoste gătite cu niţică liturghie sînt cele mai bune. Nimic nu e mai delicios decît o ocheadă care trece pe deasupra lui dumnezeu."
Ajuns la biserică, Marius nu intră înăuntru, ci o luă pe la spatele ei, pierzîndu-se într-unui din ungherele zidurilor din dosul altarului.
„Intîlnirea e afară, îşi spuse Theodule. Să vedem fetita !"
Şi înainta în vîrful picioarelor spre ungherul unde dispăruse Marius.
Ajuns acolo, se opri buimăcit.
Marius, cu fruntea în mîini, îngenunchease în iarbă pe un mormînt, peste care împrăştie toate florile. La căpă-tîiul mormîntului, în dreptul unei ridicături, se afla o cruce de lemn negru, pe care scria cu litere albe numele : COLONELUL BARON PONTMERCY. II auzea pe Marius cum plînge în hohote.
Fetiţa era un mormînt.

VIII

MARMURA ÎMPOTRIVA GRANITULUI

Acolo venise Marius cînd lipsise întîia oară din Paris. De acolo venea de fiecare dată cînd domnul Gillenormand spunea : „Nu doarme acasă".

Locotenentul Theodule îşi pierdu cu totul cumpătul cînd văzu că e vorba de un mormînt. Simţi adică ceva neplăcut şi ciudat, de care nu putea să-şi dea seama şi care se compunea din respectul pentru un mormînt, amestecat cu respectul pentru un colonel. Se retrase, lăsîndu-l singur pe

Marius în cimitir, şi făcu această retragere ca un soldat disciplinat. Moartea i se arăta cu epoleţi şi-i dădu aproape salutul militar. Neştiind ce să-i scrie mătuşâ-si, se hotărî să nu-i mai scrie de loc ; şi, de bună seamă, n-ar fi ieşit nimic din descoperirea făcută de Theodule asupra dragostelor lui Marius, dacă printr-o orînduire tainică, ce se întîlneşte foarte des în viaţă, întîmplarea de la Vernon n-ar fi avut aproape îndată o urmare la Paris. Marius se întoarse de la Vernon a treia zi ; dis-de-dimineaţă ajunse acasă la bunicu-său, obosit de cele două nopţi petrecute în diligentă şi, simţind nevoia să repare oboseala nesomnului printr-un exerciţiu de înot, se urcă repede în odaia lui, stătu numai cît îi trebuie ca să-şi lepede haina de drum şi panglica neagră de la gît şi se duse la baie.
Domnul Gillenormand, sculat de dimineaţă ca toţi bă-trînii sănătoşi, îl auzi întorcîndu-se. Se grăbi să urce, cît putut de repede, cu picioarele lui bătrîne, scara mansardei în care locuia Marius. Voia să-l îmbrăţişeze şi, în vreme ce-l îmbrăţişa, să-l descoase cam de unde venea.
Dar tînărului îi trebuise mai puţină vreme ca să coboare decît i-a trebuit bătrînului ca să urce, şi cînd moş Gillenormand intră în mansardă, Marius nu mai era acolo.
Patul nu era desfăcut şi pe el se vedeau aruncate fără grijă haina şi panglica neagră.
— Asta îmi place ! spuse domnul Gillenormand.
Şi după o clipă intră în salon, unde se afla domnişoara Gillenormand lucrînd la roţile ei de cabrioletă.
Intrarea fu triumfală.
Domnul Gillenormand ţinea într-o mînă redingota, în cealaltă panglica de la gît, strigînd ;

— Victorie ! Vom descoperi taina. Vom cunoaşte ade
vărul adevărat. Vom afla de isprăvile acestui prefăcut.
Iată-ne în plin roman ! Am portretul.
In adevăr, de panglică atîrna o cutiuţă de piele neagră care aducea cu un medalion.
Bătrînul luă cutia şi-o privi cîtva timp, fără s-o deschidă, cu acea plăcere încîntată şi mînioasă totodată pe care ar avea-o un biet flămînd pe sub nasul căruia ar trece nişte minunate bucate care n-ar fi pentru el.
— Fiindcă e cu siguranţă un portret aici. Mă pricep
eu ! Astea se poartă lîngă inimă. Ce dobitoci ! Cine ştie
ce slută ! Tinerii de azi au gusturi atît de îndoielnice...
— Ei, şi dumneata, tată ! zise fata bătrînă.
Cutia se deschidea apăsînd pe un resort. Nu găsiră înăuntru nimic altceva decît o hîrtie împăturită cu grijă.
— De la aceeaşi aceluiaşi, spuse domnul Gillenormand
pufnind în rîs. Ştiu eu ce ştiu. Un bilet de dragoste.
— Hai să-l citim odată ! spuse mătuşa.
Şi-şi puse ochelarii. Deschiseră şi citiră următoarele :
„Pentru fiul meu. Pe cîmpul de luptă de la Waterloo împăratul m-a făcut baron. Deoarece restauraţia îmi tăgăduieşte acest titlu pe care l-am plătit cu sîngele meu, fiul meu îl va lua şi-l va purta. Sînt sigur că va fi demn de el."

Sentimentul pe care-l avură tatăl şi fiica nu se poate descrie.
Se simţiră îngheţaţi ca de respiraţia unui cadavru. Nu schimbară o vorbă.
Numai domnul Gillenormand spuse în şoaptă, ca şi cum ar fi vorbit cu sine :
– E scrisul militarului ăluia.
Mătuşa se uită la hîrtie, o întoarse pe toate feţele, pe urmă o puse din nou în cutie.
Tocmai atunci căzu dintr-un buzunar al redingotei un pachet dreptunghiular, înfăşurat în hîrtie albastră. Domnişoara Gillenormand îl ridică şi desfăcu hîrtia albastră. Erau cele o sută de cărţi de vizită ale Iui Marius. Ii dădu una domnului Gillenormand, care citi : Baronul Marius Ponttnercy. Bătrînul sună. Nicoletta veni. Domnul Gil-
199

lenormand luă panglica, cutia şi redingota, le aruncă pe toate în mijlocul salonului şi spuse :
— Ia zdrenţele astea !
Trecu un ceas lung în cea mai mare linişte.
Bătrînul şi fata bătrînă se aşezară cu spatele unul la altul. Fiecare se gîndea de bună seamă la acelaşi lucru. După ce trecu acest ceas, mătuşa Gillenormand zise :
— Frumos !
Nu mult după aceea se întoarse şi Marius. înainte de-a păşi pragul salonului, îl zări pe bunicu-său, care ţinea în mînă o carte de vizita de-a lui şi care, cînd îl văzu, strigă la el, strivindu-l cu îngîrnfarea lui burgheză şi batjocoritoare :
— Ia te uită, ia te uită, ia te uită ! Eşti baron acum.
Felicitările mele ! Ce-nseamnă asta ?
Marius se roşi puţin şi răspunse :
— Asta înseamnă că sînt fiul tatălui meu.
Domnul Gillenormand se opri din rîs şi spuse aspru :
— Tatăl tău sînt eu.
— Tatăl rneu – răspunse Marius cu ochii în jos şi cu
o înfăţişare severă – a fost un om modest şi viteaz, care
a slujit în chip glorios republica şi Franţa, un om mare
în cea mai măreaţă istorie pe care au făcut-o cîndva oa
menii. A fost un om care a trăit un sfert de veac pe
cîmpul de bătaie, ziua sub gloanţe şi ghiulele, noaptea în
zăpadă, în noroi, în ploaie, un om care a smuls două
steaguri, care a fost rănit de douăzeci de ori, care a mu
rit uitat şi părăsit şi care n-a avut decît un singur cusur,
acela de-a fi iubit doi ingraţi : ţara şi pe mine.
Era mai mult decît putea s-audă domnul Gillenormand. La cuvîntul „republică", el se ridică, sau, mai bine zis, sări în picioare. Fiecare cuvînt pe care-l rostea Marius îmbujora obrazul bătrânului regalist asemenea unor foaie care suflă în cărbuni aprinşi. Din întunecat cum era se făcu roşu, din roşu purpuriu, şi din purpuriu ca flacăra.
— Marius ! strigă el. Copil blestemat! Nu ştiu ce era tatăl tău. Nu vreau să ştiu. Habar n-am de toate astea. Dar ceea ce ştiu e că totdeauna

printre aceşti oameni n-au fost decît nişte mizerabili, nişte golani, nişte uci-

ggşi, nişte revoluţionari, nişte hoţi. Âm spus toţi, dar absolut toţi. Nu cunosc pe nimeni : am spus toţi. Auzi tu, Marius ? Ia seama bine, eşti tot atît de baron cit e şi papucul meu I Toţi sînt nişte bandiţi care l-au slujit pe Robespierre, nişte tîlhari care l-au slujit pe Bu-o-na-parte I Toţi nişte trădători care-au trădat, l-au trădat pe regele lor legitim, toţi nişte laşi care-au fugit din faţa prusacilor şi a englezilor la Waterloo. Iată ce ştiu. Dacă domnul tatăl tău e printre ei, n-am cunoştinţă, îmi pare rău, cu-atît mai rău ! Sluga dumitale !
De data asta parcă Marius ar fi fost jeraticul, şi domnul Gillenorrnand foalele. Marius tremura tot, nu ştia ce să facă, îşi simţea capul în flăcări. Era ca un preot care vede sfînta împărtăşanie risipită în vînt, ca un fachir ce-şi vede idolul scuipat de-un trecător. Nu se putea ca astfel de vorbe să fie rostite în faţa lui şi să rămînă nepedepsite. Dar ce să facă ? Tatăl său fusese trîntit la pămînt şi călcat în picioare în faţa sa, dar de cine ? De bunicul său. Cum era să-l răzbune pe unul fără să-l jignească pe celălalt ? Nu era chip să-şi insulte bunicul, dar nici să nu-şi răzbune tatăl nu se putea. De o parte un rnormînt sfînt, de alta părul alb. Cîteva clipe se simţi ca un om beat ce se clatină şi-n capul căruia joacă un vîrtej. Ridică ochii, îşi privi ţintă bunicul şi strigă cu voce tunătoare :
— Jos Burbonii şi porcul de Ludovic al XVIII-lea !
Ludovic al XVIII-lea murise de patru ani, dar de asta puţin îi păsa.
Din stacojiu cum era, bătrînul se făcu deodată mai alb decît îi era părul din cap. Se întoarse spre un bust al ducelui de Berry \ care se afla pe cămin, şi se înclină adînc, cu un fel de măreţie ciudată. Apoi trecu de două ori încet şi în tăcere de-a lungul odăii, de la cămin Ia fereastră şi de la fereastră la cămin, făcînd să scîrţîie parchetul sub picioarele lui, ca un om de piatră care se mişcă. A doua oară se plecă spre fiica sa, care fusese de
1 Al doilea fiu al contelui d'Artois (regele Carol al X-Iea în 1824) ; a fost asasinat în 1820 de un meseriaş, Louvel, fapt pentru care era considerat martir în cercurile ultraregaliste.

faţă la această ciocnire şi stătea încremenită în loc ca o oaie bătrînă, şi-i spuse surîzînd, cu un zîmbet aproape liniştit:
— Un baron ca domnul şi un burghez ca mine nu pot
sta sub acelaşi acoperiş.
Apoi deodată, ridicîndu-se, palid, tremurînd, teribil, cu fruntea mărită parcă de răsfrîngerea înspăimîntătoare a mîniei, întinse braţul spre Marius şi-i strigă :
— Ieşi afară !
Marius părăsi casa.
A doua zi, domnul Gillenormand spuse fiicei sale :
— Ai să trimiţi acestui ucigaş cîte şase sute de franci
la fiecare şase luni şi să nu mai aud niciodată de el.
Şi ca să-şi verse focul ce-l mistuia de trei luni şi mai bine îi spuse fiicei sale dumneavoastră.

Marius, pe de altă parte, ieşise şi el furios. O împrejurare despre care trebuie să vorbim îi mărise şi mai mult îndîrjirea. Totdeauna se ivesc asemenea mici în-tîmplări menite să încurce şi mai tare dramele de familie. Necazul creşte, cu toate că vina a iămas aceeaşi. Luînd la repezeală „zdrenţele" lui Marius ca să i le ducă în odaie, aşa cum poruncise bunicul, Nicoletta scăpase, fără să bage de seamă, pe scara întunecoasă de la mansardă, medalionul de piele neagră în care era peticul de hîrtie scris de colonel. Nici hîrtia, nici medalionul nu s-au mai găsit.
Marius era încredinţat că „domnul Gillenormand" – din ziua aceea nu-i mai spuse altfel – aruncase în foc „testamentul tatălui său". Ştia pe din afară cele cîteva rînduri scrise de colonel şi prin urmare nu se pierduse nimic. Dar scrisul, hîrtia, aceste moaşte sfinte, toate astea erau însăşi inima lui. Ce făcuseră cu ele ?
Marius plecase fără să spună unde se duce şi fără să ştie unde merge, cu 30 de franci în buzunar, cu ceasul şi cîteva rufe într-un sac de călătorie. Se urcase într-o trăsură de piaţă luată cu ora şi se îndreptase, la întîmplare, spre Cartierul latin.
Ce se va întîmpla cu Marius ?

CARTEA A PATRA
PRIETENII A.B.C.-ULUI
l UN GRUP CARE ERA PE CALE SA INTRE IN ISTORIE
Epoca aceea, calmă în aparenţă, era totuşi străbătută de un fior revoluţionar abia simţit. Văzduhul era plin de adieri stîrnite din adîncurile lui '89 şi '92. Tineretul se afla tocmai în epoca aceea cînd, să ni se îngăduie cu-vîntul, îşi schimbă glasul. Prefacerea se face aproape pe nesimţite, prin însuşi faptul trecerii timpului. Acul se mişcă pe cadran, se mişcă şi în suflete. Fiecare făcea pasul ce-l avea de făcut, mergînd înainte. Regaliştii deveneau liberali, liberalii deveneau democraţi.
Era ca un flux încărcat de mii de refluxuri. Fluxul se caracterizează şi prin faptul că dă naştere la diferite amestecuri; de aici ieşeau foarte ciudate îmbinări de idei ; lumea iubea în acelaşi timp şi pe Napoleon, şi libertatea. Noi facem aici istorie. Acestea erau amăgirile timpului de atunci. Părerile trec prin felurite faze. Regalismul voltairian, o varietate ciudată, a avut o pereche nu mai puţin ciudată : liberalismul bonapartist. Erau şi alte tabere mai serioase. Intr-un loc se adîn-ceau principiile, într-altul se cultiva dreptul. Se pasionau pentru absolut, întrezărind înfăptuiri nesfîrşite ; absolutul, prin însăşi rigiditatea lui, împinge cugetele spre azur şi le face să plutească în nemărginire. Nimic nu poate zămisli visul mai bine decît doctrina. Şi nimic nu poate zămisli viitorul mai bine decît visul. Utopia de azi va fi mîine în carne şi oase.
Părerile înaintate aveau îndoite temeiuri. Un început de mister ameninţa „ordinea stabilită", care era vicleană

şi suspectă. Semn cît se poate de revoluţionar. Gîndul ascuns al guvernului şi cel al poporului se întîlnesc în încercarea de a se săpa unii

pe alţii. Pregătirea răzvrătirilor dă un răspuns premeditării loviturilor de stat.
Pe atunci nu existau încă în Franţa acele organizaţii vaste şi subversive ca tugendbundul ' german sau car-bonarismul2 italian. Dar ici şi colo existau nucleuri ascunse care se întindeau prin ramiîicaţiuni. Cougourde a început a se schiţa la Aix. La Paris, între alte asociaţii de acest fel, se născuse societatea Prietenii A.B.C.-ului.
Ce erau Prietenii A.B.C.-ului ? In aparenţă, o societate pentru educaţia copiilor ; în realitate, pentru ridicarea oamenilor maturi.
îşi ziceau Prietenii A.B.C.-ului. „Abeceul"3 era poporul Voiau să-l ridice. Un joc de cuvinte care nu e de luat în rîs. Jocurile de cuvinte sînt uneori grave în politică ; dovadă : Castratus ad castra, care a făcut din Nar-ses * un general de armată; dovadă : Barbari et Barbe-rinis; dovadă: Fueros y Fuegos6; dovadă: Tu es Pe-trus et super hanc petram 7 etc, etc.
1 ..Liga virtuţii", organizaţie secretă prusacă, alcătuită din repre zentanţi ai nobilimii liberale şi ai intelectualităţii burgheze. A fost constituită în 1808 pentru a lupta împotriva lui Napoleon.
2 Carbonarii, membrii unei organizaţii secrete revoluţionare, care a existat în Italia în prima treime a secolului al XlX-Iea. Ţelul ei principal era eliberarea naţională a Italiei, mai întîi de sub jugul francez şi ulterior de sub cel austriac, precum şi lichidarea instituţiilor feudale absolutiste din micile state italiene şi unificarea Italiei.
3 A.B.C. în franţuzeşte e pronunţat ca şi abaissi: înjosit, aplecat.
' Unul din comandanţii de oşti ai împăratului Justinian (prima jumătate a secolului al Vl-lea) ; a recucerit o parte din Italia ocupată de ostrogoţi. Era eunuc. Castratus ad castra, joc de cuvinte care se făcea la Roma pe seama generalului bizantin, înseamnă „un castrat în fruntea unei tabere".
6 Familie italiană (florentină) din secolele XVI–XVII ; unii din membrii ei au devenit cardinali, iar Maîfeo Barberini, papă.
6 Primul termen înseamnă în limba spaniolă culegeri de jurispru-denţe cutumiare şi de hrisoave regale care acordau privilegii oraşelor şi provinciilor ; fuegos înseamnă focuri. Victor Hugo apropie cele două cuvinte, sugerînd că asemenea arhive monarho-feudale sînt destinate fecului.:
' Verset din Evanghelia lui Matei : „Tu eşti Petre şl pe aceastS piatră voi zidi biserica mea" tfo original tn limba latină).

Prietenii A.B.C.-ului erau puţini. Era o societate secretă încă în faşă, am spune un fel de gaşcă, dacă gaşca ar sfîrşi prin a da eroi. Se adunau la Paris în două locuri, lîngă Hale, într-o circiumă numită Corint, despre care vom vorbi mai tîrziu, şi lîngă Pantheon, într-o cafenea mică din piaţa Saint-Michel, numită cafeneaua Musain, azi dărîmată. Cel dintîi din aceste locuri de întîlnire era foarte aproape de lucrători, cel de al doilea – de studenţi.
întrunirile obişnuite ale Prietenilor A.B.C.-ului se ţineau într-o sală, în dosul cafenelei Musain. Sala asta, destul de departe de cafenea şi legată de ea printr-un coridor foarte lung, avea două ferestre şi o ieşire, cu o scară tainică, în stradela Greş. Acolo se fuma, se bea, se juca şi se rîdea. Se vorbea cu voce tare despre toate, iar despre anumite lucruri, în

şoaptă. Pe perete era atîrnată o hartă veche a Franţei din timpul republicii, semn îndestulător pentru a trezi bănuielile unui agent de poliţie. Cei mai mulţi dintre Prietenii A.B.C.-ului erau studenţi care se înţelegeau minunat cu cîţiva lucrători. Iată numele celor mai însemnaţi şi care intră într-o anumită măsură în istorie : Enjolras, Combeferre, Jean Prouvaire, Feuilly, Courfeyrac, Bahorel, Lesgle sau Laigle, Joly, Grantaire. Tinerii aceştia erau atît de prieteni între ei, încît alcătuiau un fel de familie. Toţi, afară de Laigle, erau din sud.
Grupul acesta era vrednic de luat în seamă. Astăzi a pierit în adîncurile nepătrunse ale trecutului. Ajunşi la acest moment al dramei, poate că nu e de prisos să îndreptăm o rază de lumină asupra acestor tinere frunţi, mai înainte ca cititorul să le vadă cum se scufundă în bezna unor întîmplări tragice.
Enjolras, pe care l-am pomenit cel dintîi, se va vedea mai tîrziu de ce, era bogat şi singur la părinţi.
Enjolras era un tînăr fermecător, în stare uneori să fie fioros. Era frumos ca un înger. Un Antinous ' sâlba-

1 Tip de frumuseţe bărbătească la romanii din ultimele secole ale imperiului, după numele unui sclav grec al împăratului Adrian, devenii favorit al acestuia.

tic. Ai fi spus văzîndu-i privirea gînditoare că străbătuse odată, în altă viaţă, apocalipsul revoluţiei. Doar el îi mai păstra tradiţia, ca şi cum ar fi fost de faţă. Cunoştea în amănunt cauza cea mare. Fire războinică şi pontificală, foarte ciudată la un tînăr. Oficia şi lupta totodată ; în clipa de faţă era soldat al democraţiei ; pe deasupra mişcării timpului său, mare preot al idealului. Avea privirea adîncă, pleoapele puţin roşii, buza de jos groasă şi lesne dispreţuitoare, fruntea înaltă. O frunte mare într-o figură e ca un cer vast într-o priveliştе. Ca şi alţii de la sfîrşi-tul acelui veac şi începutul acestuia din urmă, care s-au făcut vestiţi de timpuriu, era parcă prea tînăr, de o tinereţe proaspătă de fată, cu toată paloarea ce-i acoperea uneori faţa. Era bărbat, dar părea încă un copil. Cei douăzeci şi doi de ani ai săi păreau abia şaptesprezece. Era grav, şi părea că nu ştie că pe pămînt se află şi o fiinţă numită femeie. Nu avea decît o patimă : dreptul ; numai un gînd : să răstoarne orice obstacol din cale. Pe muntele Aventin ar fi fost Gracchus, pe vremea Con-venţiunii – Saint-Just. Trandafirii de-abia îi vedea ; primăvara n-o băga în seamă ; nu auzea păsările cîntînd ; sînul gol al Evadneei nu l-ar fi mişcat mai mult decît pe Aristogiton ; pentru el, ca şi pentru Hermodius ', florile nu erau bune decît să ascundă spada. Era aspru în bucurii. Tot ce nu era republică îl făcea să plece feciorelnic ochii. Era îndrăgostitul de marmură al Libertăţii. Vorba lui aprigă şi inspirată avea freamătul unui imn. Deschidea aripile pe neaşteptate. Vai de fata care ar fi cutezat să se apropie de el ! Dacă vreo lucrătoare veselă din piaţa Cambrai sau din strada Saint-Jean-de-Beauvais, văzîndu-i chipul de licean, gîtul de paj, genele blonde şi lungi, ochii albaştri, pletele cu cîrliontii în vînt, obrajii rumeni, buzele proaspete, dinţii minunaţi, ar fi poftit la acest răsărit de soare şi ar fi venit să-şi

1 Aluzii la un episod din istoria vechii Atene : Hermodius şi Aristogiton au urzit o conspiraţie împotriva lui Hippare şi Hippias, tirani ai cetăţii. Au izbutit să-I ucidă numai pe primul şi au fost executaţi. Ambii conjuraţi erau tineri austeri, preocupaţi numai de recîştigarea libertăţii patriei lor (a doua jumătate a secolului al Vl-lea î.e.n.).

încerce puterea frumuseţii asupra lui Enjolras, o privire neaşteptată şi aspră i-ar fi arătat deodată prăpastia dintre ei şi ar fi învăţat-o să nu confunde îngerul curtenitor al lui Beaumarchais cu năprasnicul heruvim al lui Ezechiel '.

Alături de Enjolras, care era logicianul revoluţiei, Combeferre era filozoful ei. Deosebirea între logica revoluţiei şi filozofia ei este că logica ei poate duce la război, pe cînd filozofia ei nu poate ajunge decît la pace. Combeferre îl întregea pe Enjolras şi-i îndrepta greşelile. Nu vedea de atît de sus, dar privirea lui era mai cuprinzătoare. Voia să toarne în sufletele oamenilor principiile mari ale ideilor generale; zicea : revoluţie, dar civilizaţie. Şi în jurul muntelui prăpăstios el desfăşura larg cerul albastru. De aceea, în toate părerile lui Combeferre se găsea ceva mai uşor de înţeles şi de îndeplinit. Cu Combeferre aerul revoluţiei era mai uşor de respirat decît cu Enjolras. După Enjolras, ea purcedea din dreptul divin, iar după Combeferre din dreptul natural. Cel dintîi se apropia de Robespierre, cel de-al doilea se alătura lui Condorcet. Combeferre trăia, mai mult decît Enjolras, viaţa omului de toate zilele. Dacă le-ar fi fost dat acestor doi tineri să intre în istorie, unul ar fi fost cel drept, celălalt cel înţelept. Enjolras avea mai multă bărbăţie, Combeferre mai multă omenie. Vir (bărbat) şi homo (om), aceasta era mica deosebire dintre ei. Combeferre era blînd după cum Enjolras era aspru, amîndoi dm neprihănire sufletească. Ii plăcea cuvîntul cetăţean, dar mai mult cuvîntul om. Bucuros ar fi spus hombre 2, ca spaniolii. Citea de toate ; mergea la teatru ; urma cursurile publice; învăţa de la Arago3 despre po-

' Unul din profeţii israeliţi (secolul al Vl-Iea î.e.n.). După legenda biblică, ar fi prorocit sfîrşitul robiei babiloniene. „îngerul curtenitor al lui Beaumarchais" este pajul Cherubin din Nunta lui Figaro, care, în afară de nume, nu avea nimic comun cu heruvimii răzbunători de păcate din viziunile Iui Ezechiel.

2 Omule.

3 Astronom şi fizician francez din prima jumătate a secolului trecut. A făcut parte din guvernul revoluţionar burghez de la 1848 ca ministru de război şi marină.

larizarea luminii, îl încîntase o lecţie a lui Geoffroy Saint-Hilaire ', care explicase îndoita funcţiune a arterei carotide externe şi a celei interne, una din ele hrănind faţa, cealaltă creierul ; se ţinea la curent ; urmărea ştiinţa pas cu pas; punea faţă-n faţă pe Saint-Simon cu Fourier2; dezlega hieroglife ; spărgea pietrele pe care le găsea şi făcea geologie ; desena din memorie un fluture bombyx ; semnala greşelile de limbă din Dicţionarul Academiei; studia pe Puysegur şi Deleuze3; nu recunoştea nimic, nici măcar minunile ; nu tăgăduia nimic, nici măcar strigoii ;

frunzărea colecţia Monitorului; cugeta. Declara că viitorul e în mîna învăţătorilor, şi tot ce privea educaţia îi da de gîndit. Voia ca societatea să lucreze neîncetat la ridicarea nivelului intelectual şi moral, la răs-pîndirea ştiinţei, la punerea în circulaţie a ideilor şi la dezvoltarea spiritului celor tineri şi se temea ca nu cumva lipsa de metodă şi sărăcia patrimoniului literar, mărginit la cele două-trei veacuri aşa-zise clasice, împreună cu dogmatismul tiranic al pedanţilor oficiali, cu prejudecăţile scolastice şi rutina, să nu facă din liceele noastre un fel de crescătorii artificiale de stridii. Era savant, purist, precis, avea cunoştinţe tehnice în toate domeniile, muncea cu sîrguinţă şi era în acelaşi timp un visător „pînă la himeră", cum spuneau prietenii săi.
Credea în toate visurile : drumul de fier, înlăturarea suferinţei în operaţiile chirurgicale, fixarea imaginii în camera obscură, telegraful electric, cîrma balonului. încolo, nu era de loc speriat de cetăţile pe care superstiţiile, prejudecăţile şi despotismul le ridicau împotriva omenirii. Era dintre cei ce cred că ştiinţa va învinge pînă la urmă. Enjolras era un şef; Combeferre, o călăuză. Ai fi vrut
1 Naturalist francez din prima jumătate a secolului al XIX-Iea. In cursurile şi cărţile sale a susţinut ideea unităţii organice a vertebrate lor. A creat embriologia.
2 Reprezentanţi de frunte ai socialismului utopic francez (prima jumă tate a secolului al XlX-lea).
J Armând de Puysegur, fost ofiţer, s-a ocupat de magnetism şl som-nambulism ; a scris mai multe volume în apărarea ideilor lui Mesmer. Joseph Deleuze, naturalist din timpul restauraţiei- A publicat, între altele, un catalog al colecţiilor Muzeului de istorie naturală din Paris.

să lupţi alături de cel dintîi şi să porneşti la drum cu celălalt. Nu că n-ar fi fost şi Combeferre în stare să lupte ; era gata oricînd să se ia de piept cu orice piedică şi s-o atace cu toată puterea lui vijelioasă. I-ar fi plăcut însă mai mult să ajute omenirii la împlinirea destinelor ei, puţin cîte puţin, prin învăţarea adevărurilor eterne, prin promulgarea legilor pozitive ; şi, între două feluri de lumini, ar fi ales mai curînd pe cea care străluceşte decît pe cea care arde. Un foc poate lumina ca aurora, e adevărat, dar de ce să n-aştepţi să se facă ziuă ? Vulcanul luminează, dar şi mai bine luminează zorile. Combeferre ar fi ales mai degrabă neprihănirea frumosului decît vîlvătaia sublimului. O lumină învăluită de fum, un progres înfăptuit prin violenţă nu mulţumea decît pe jumătate sufletul lui blînd şi cumpătat. Goana oarbă a unui popor spre adevăr, un nou '93 îl înspăimîn-tau ; totuşi, lîncezeala îl mîhnea şi mai mult, simţind în ea putreziciunea şi moartea ; la drept vorbind, îi plăcea mai degrabă spuma apei curate decît miasmele bălţilor, şuvoiul limpede al rîului decît apa stătută a smîrcurilor şi cascada Niagara mai mult decît lacul Montfaucon. Pe scurt, nu voia nici graba, dar nici bătaia pe loc. Tn timp ce furtunoşii lui prieteni, îndrăgostiţi donchişoteşti ai absolutului, doreau din suflet şi aşteptau minunatele întâmplări ale revoluţiei, Combeferre înclina să lase în voie progresul, progresul cel bun, rece poate, dar curat; metodic, dar fără pată ; răbdător şi liniştit, dar neclintit. Combeferre s-ar fi rugat în genunchi pentru ca viitorul ce se apropia să fie curat şi să nu tulbure cu

nimic marea revoluţie virtuoasă a popoarelor. „Binele trebuie să fie nevinovat", spunea el neîncetat. într-adevăr, dacă măreţia revoluţiei este de a privi ţintă spre idealul orbitor şi de a se avînta către el printre fulgere, cu gheare de foc şi de sînge, frumuseţea progresului este aceea de a fi nepătat.
Jean Prouvaire era, putem spune, şi mai blînd decît Combeferre. El se numea Jehan, după un gust nevinovat al vremii aceleia, gust ce se îmbina cu mişcarea puternică şi adîncă din care izvorîse şi studiul atît de necesar

14

al evului mediu. Jean Prouvaire era îndrăgostit, avea o floare într-o glastră, de care îngrijea, cînta din flaut, făcea versuri, iubea poporul, o căina pe femeie, îl jelea pe copil, avea aceeaşi încredere în viitor ca şi în dumnezeu şi mustra revoluţia că tăiase un cap regesc, capul lui Andre Chenier. Avea un glas de obicei gingaş şi dintr-o dată bărbătesc. Era un cărturar, un erudit, aproape un orientalist. Mai presus de toate era bun şi, lucru uşor de înţeles pentru cine ştie cît de aproape e bunătatea de măreţie, în poezie îi plăcea mai mult avîntul spre nemărginire. Ştia italiana, latina, greaca şi ebraica ; şi se folosea de toate astea ca să citească numai patru poeţi : pe Dante, pe Juvenal', pe Eschyl şi pe Isaia. In franţuzeşte citea mai bucuros pe Corneille decît pe Racine şi pe Agrippa d'Aubigne2 decît pe Corneille. Hoinărea pe cîmpul plin de ovăz sălbatic şi de albăstrele şi urmărea norii de pe cer aproape tot aşa cum urmărea întîmplările politice. Sufletul lui avea doua atitudini : una faţă de om, ajlta faţa de dumnezeu. învăţa sau cugeta. Toată ziua era preocupat de problemele sociale : salariul, capitalul, creditul, căsătoria, religia, libertatea de a gîndi, libertatea de a iubi, educaţia, pedeapsa, mizeria, asociaţia, proprietatea, producţia şi repartiţia ; enigma de jos, care acoperă cu întuneric furnicarul omenesc ; iar seara se uita la stele, la stelele vii şi imense. Ca şi Enjolras, era bogat şi' singur la părinţi. Vorbea cu blîndeţe, punea capul în pămînt, pleca ochii, zîmbea încurcat, se îmbrăca prost, arăta tare stîngaci, se roşea din nimic, era foarte sfios ; altminteri, plin de curaj.
Feuilly era lucrător de evantaiuri, orfan de tata şi de mamă, cîştigînd anevoie trei franci pe zi şi neavînd decît un gînd : să dezrobească lumea. Mai avea încă o grijă : să înveţe ; el numea asta tot a se dezrobi. învăţase sin-
1 Poet satiric latin din a doua jumătate a secolului I. A biciuit, cu o deosebită virulentă, viciile aristocraţiei romane din timpul său.
" Poet francez din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, unul din conducătorii protestanţilor în timpul războaielor religioase. Principala sa operă, poemul Tragicele, este un aspru rechizitoriu făcut bisericii catolice.

gur să scrie şi să citească ; tot ce ştia învăţase singur. Feuilly era mărinimos. Ar fi îmbră(işat nemărginirea. Orfanul acesta Juase de suflet

omenirea. Lipsit de mamă, îşi dedicase gîndurile patriei. Nu voia să existe pe pă-mîn,t unv om fără ţară. Cu marea putere de pătrundere caracteristică omului din popor, descoperise ceea ce numim noi astăzi principiul naţionalităţilor. învăţase istoria anume ca să aibă temeiuri de răzvrătire. In acest cerc de tineri utopişti, îngrijoraţi mai ales de soarta Franţei, el înfăţişa ceea ce era dincolo de hotare. Specialitatea lui era Grecia, Polonia, Ungaria, Romînia, Italia. Pomenea mereu acest nume şi unde se potrivea şi unde nu, cu stăruinţa cuvenită cauzelor drepte. Turcia stăpînă pe Tesalia şi pe Creta, Rusia stăpînă pe Varşovia şi Austria stăpînă pe Veneţia – aceste încălcări îl scoteau din sărite. Dintre toate, lovitura cea mare de la 1772 îl făcea să sară în sus. Nu există oratori mai mari decît aceia ai adevărului rostit cu indignare. El era un orator de felul acestora. Nu mai isprăvea cu data asta mîrşavă, 1772, cu acest popor nobil şi viteaz ucis prin trădare, cu această crimă în trei, cu această cursă nemaipomenită, care a slujit de atunci ca model pentru sfîşierea şi desfiinţarea atîtor state, atîtor naţiuni, nobile, şterse, ca să zicem aşa, din condica de stare civilă. Toate atentatele sociale din epoca noastră se trag de la împărţirea Poloniei. Sfîşierea Poloniei, iată teorema ale cărei corolare sînt toate crimele politice de-acum. Se împlineşte aproape un veac de cînd n-a fost tiran, nici trădător care să nu fi vizat, omologat, contrasemnat şi parafat ne varietur' împărţirea Poloniei.
Cînd răsfoieşti dosarul trădărilor moderne, dai întîi şi-ntîi peste asta. Congresul de la Viena a cercetat această crimă înainte de-a o înfăptui pe a sa. 1772 dă semnalul că vînatul e încolţit ; 1815 aduce cu sine împărţirea prăzii.
Aşa sunau de obicei cuvîntările lui Feuilly. Lucrătorul ăsta sărac Juase sub ocrotirea sa dreptatea, şi ea îl răs-

' Ca sii nu fie nimic schimbat (în origina! în limba lafinâ).

plătea înălţîndu-l. In adevăr, în dreptate se găseşte veşnicia. Varşovia nu poate fi a ţarilor, aşa cum Veneţia nu poate fi a nemţilor. Degeaba îşi pun în joc regii iscusinţa şi onoarea lor. Mai curînd sau mai tîrziu patria înecată se ridică şi iese deasupra. Grecia e iarăşi Grecia, Italia e tot Italia. Contestaţia ridicată de drept contra faptului nu se prescrie niciodată. Furtul în dauna unui popor nu se prescrie nici el. Aceste escrocherii sfruntate n-au nici un viitor. Nu se şterge pecetea unei naţiuni aşa cum ştergi preţul de pe o batistă.
Courfeyrac avea un tată care se numea domnul de Courfeyrac. Una din ideile greşite ale burgheziei din timpul restauraţiei, în ceea ce priveşte aristocraţia şi nobleţea, era să creadă în particulă. Particula, se ştie, nu are nici o însemnătate. Dar burghezii din vremea Miner-vei' preţuiau aşa de mult pe bietul de, îneît te simţeai obligat să-l laşi deoparte. Domnul de Chauvelin îşi zicea domnul Chauvelin, domnul de Caumartin, domnul Caumartin, domnul de Constant de Rebecque, Benjamin Constant, domnul de Lafayette, domnul Lafayette.2 Courfeyrac nu voise să rămînă nici el mai prejos şi se numea scurt : Courfeyrac.

Am putea, în ceea ce priveşte pe Courfeyrac, să ne oprim aici şi să ne mărginim a adăuga Courfeyrac, vezi Tholomyes.
Courfeyrac avea într-adevăr această vervă a tinerilor care s-ar putea numi prospeţimea minţii. Mai tîrziu ea se duce, ca drăgălăşenia unei pisicuţe, şi toată această graţie se sfîrşeşte pe două picioare la burghez şi pe patru labe la motan.
Generaţiile care trec prin şcoli, tinerii recruţi care se perindă unii după alţii îşi trec din mînă în mînă, quasi cursores3, acest fel de spirit aproape acelaşi totdeauna, aşa că, precum spuneam, primul venit care l-ar fi ascul-
' Este vorba de revista La Minerve franţaise din vremea restauraţiei, hebdomader politic al burgheziei liberale, publicat de Benjamin Constant.
2 Conducători ai partidului liberal în timpul restauraţiei.
3 Ca nişte alergători (în original în limba latină).

tat în 1828 pe Courfeyrac ar fi crezut că-l aude pe Tholomyes în 1817. Numai că acest Courfeyrac era un băiat de treabă. In ciuda asemănărilor minţii, deosebirea între Tholomyes şi el era mare. Omul ascuns în fiecare din ei era cu totul altul la cel dintîi decît la cel din urmă. In Tholomyes era un procuror, în Courfeyrac, un cavaler medieval.
Enjolras era şeful, Combeferre călăuza, Courfeyrac era centrul, focarul. Ceilalţi răspîndeau mai multă lumină, el da mai multă căldură ; fapt este că avea toate însuşirile unui focar : rotunjimea şi radiaţia.
Bahorel luase parte la mişcarea sîngeroasă din iunie 1822, cu prilejul înmormîntării tînărului Lallemand.
Bahorel era un tînăr plin de voie bună, dar cam destrăbălat, cumsecade, mînă spartă, risipitor pînă la generozitate, vorbăreţ pînă la elocinţă, îndrăzneţ pînă la obrăznicie ; un om cum nu se poate mai bun ; cu jiletca bătătoare la ochi şi cu păreri roşii ca focul; mare scandalagiu, nimic nu-i plăcea mai mult decît cearta, afară doar de răscoală ; şi nimic nu-i plăcea mai mult ca o răscoală, afară numai de o revoluţie ; totdeauna gata să spargă un geam, să scoată pietrele din caldarîmul străzii, să dărîme un guvern, ca să vadă ce urmare ar avea. Era student de unsprezece ani. Frunzărea dreptul, dar nu-l învăţa. îşi luase drept deviză : niciodată avocat, şi drept blazon o măsuţă de noapte pe care se zărea toca în patru colţuri De cîte ori trecea prin faţa Facultăţii de drept, ceea ce i se întîmpla rar, îşi încheia redingota, căci paltonul nu apăruse încă, şi lua unele precauţiuni igienice. Spunea despre poarta facultăţii : „Ce moşneag frumos !" Iar despre decanul ei, domnul Delvincourt: „Ce monument 1" Cursurile erau pentru el subiect de cîntece, iar profesorii prilej de caricaturi. Cheltuia, ca să nu stea degeaba, o sumă destul de frumuşică : vreo trei mii de franci. Părinţii lui erau ţărani pe care-i învăţase să-şi respecte feciorul.
Spunea despre ei : „Sînt ţărani, nu burghezi ; de aceea sînt deştepţi".

Bahorei, fiind plin de toane, era clientul mai multor cafenele. Ceilalţi îşi aveau localul lor ; el nu. Hoinărea. A rătăci e omenesc ; a hoinări e

parizian. De altfel, minte pătrunzătoare, era un gînditor mai adînc decît părea.
Făcea legătura între Prietenii A.B.C.-ului şi alte grupuri, ce abia începuseră să se lege, dar care aveau să se închege mai tîrziu.
In soborul acesta de capete tinere era şi unul chel.
Marchizul d'Avaray, pe care Ludovic al XVIII-lea îl făcuse duce, pentru că-i ajutase să se urce într-o trăsură de piaţă în ziua cînd a emigrat, povestea că în 1814, la întoarcerea sa în Franţa, pe cînd regele cobora la Calais, un om i-a întins o jalbă: „Ce ceri?" îl întrebă regele. „Sire, o staţie de diligentă." „Cum te cheamă ?" „L'Ai-gle. " ' Regele se încruntă, se uită la iscălitura de pe jalbă şi văzu numele scris astfel : Lesgle. Această ortografie prea puţin bonapartistă mişcă pe rege, care începu să zîmbească. „Sire, spuse din nou omul cu jalba, un străbunic al meu a fost argat la cîini şi i s-a spus Les-gueules2. Din această poreclă mi-a ieşit numele. Eu mă numesc Lesgueules, prescurtat Lesgle şi din greşeală L'Aigle." Regele încetă să zîmbească. Mai tîrziu dădu omului staţia de diligentă de la Meaux, dinadins sau din greşeală.
Membrul cel chel al grupului A.B.C. era fiul acestui Lesgle sau Legle şi iscălea Legle (de Meaux) 3. Ca să scurteze, camarazii săi îi ziceau Bossuet.
Bossuet era un băiat vesel şi fără noroc. Specialitatea lui era să nu izbutească în nimic. In schimb, făcea haz de toate. La douăzeci şi cinci de ani era chel. Tatăl său reuşise să se pricopsească cu o casă şi un petic de pămînt; dar fiul nu avusese altceva mai bun de făcut decît să piardă într-o afacere proastă şi casa, şi pămîntul. Nu-i rămăsese nimic. Era şi citit, şi deştept, dar nu izbutea în nimic. Toate îi ieşeau anapoda, în toate se înşela, tot ce

1 Vulturul. ' Boturile.
3 L'aigle de Meaux – vulturul din Meaux ; asa Bossuet.

se spunea lui

clădea se dărîma peste el. Dacă spărgea lemne, îşi tăia un deget. Dacă avea o iubită, afla repede că fata mai are un prieten. In fiece clipă i se întîmpla un necaz ; de aci veselia lui. Spunea : „Locuiesc sub un acoperiş de olane care cad". Prea puţin mirat, căci la nenorociri se aştepta oricînd, rămînea senin în faţa ghinionului şi zîm-bea cînd soarta îl necăjea, ca unul ce ştie de glumă. Era sărac, dar sacul său cu glume era totdeauna plin. Ajungea la iuţeală la ultimul gologan, dar niciodată la ultimul hohot de rîs. Cînd necazul îi păşea pragul, îl saluta ca pe o veche cunoştinţă ; vedea nenorocirea şi o bătea pe burtă ; cu soarta rea era aşa de bun prieten, încît îi spunea pe nume : „Bună ziua, Piază-rea I"
Această prigoană a destinului îl făcuse isteţ. Scotea bani şi din piatră seacă. N-avea leţcaie, dar îi da de rost cînd i se năzărea să facă şi „cheltuieli nesăbuite". Intr-o noapte merse pînă acolo încît mîncă „o sută de franci" la o masă cu o pupăză limbută. Ceea ce-l făcu să spună în toiul chefului : „Fată de cinci galbeni, ia trage-mi cizmele !"

Bossuet se îndrepta încet spre meseria de avocat. învăţa dreptul în felul lui Bahorel. Bossuet nu prea avea o locuinţă, uneori n-avea de loc. Se oploşea cînd la unul, cînd la altul, de cele mai multe ori la Joly. Joly urma medicina. Era cu doi ani mai tînăr decît Bossuet.
Joly era bolnavul închipuit tînăr. Tot ce cîştigase din studiul medicinii era că ajunsese mai mult bolnav decît medic. La douăzeci şi trei de ani se credea bolnăvicios şi-şi petrecea viaţa cercetîndu-şi limba în oglindă. Spunea că omul se magnetizează ca un ac şi în camera unde dormea îşi punea patul cu capul la miazăzi şi cu picioarele la miazănoapte, pentru ca circulaţia să nu-i fie stîn-jenită în timpul nopţii de marele curent magnetic al globului.
Cînd era furtună, îşi pipăia pulsul. Altminteri, era cel mai vesel dintre toţi. Toate aceste nepotriviri – tînăr, maniac, pirpiriu şi vesel – se împăcau bine între ele şi dădeau o făptură plăcută şi originală, căreia camarazii săi risipitori de consoane îi ziceau : Jolllly.

*

„îţi poţi iua zborul pe patru aripi" ', îi spunea Prouvaire.
Joly avea obiceiul să-şi atingă nasul cu minerul bastonului – semnul unei minţi pătrunzătoare.
Aceşti tineri, atît de deosebiţi şi despre care la urma urmei n-ar trebui să vorbim decît serios, aveau toţi aceeaşi credinţă : progresul.
Toţi coborau direct din revoluţia franceză. Cei mai uşuratici rosteau cu evlavie data de '89. Părinţii lor fireşte erau sau fuseseră constituţionalişti, regalişti, doctrinari ; dar ce le păsa lor de asta ? Acest talrneş-balmeş dina-" intea lor nu-i privea de loc pe ei, care erau tineri ; în vinele lor curgea sîngele curat al principiilor revoluţiei. Ei se alăturau fără nici o nuanţă la dreptul incoruptibil şi la datoria absolută.
Ucenici sau iniţiaţi, ei schiţau în taină un ideal al lor.
Printre toate aceste inimi pătimaşe şi toate aceste spirite convinse se afla şi un sceptic. Cum de se pripăşise acolo ? Prin juxtapunere. Scepticul ăsta se numea Grantaire şi iscălea de obicei prin acest rebus : R.2 Grantaire era un om care se ferea să creadă în ceva. Era, de altfel, unul dintre studenţii care învăţase cel mai mult în timpul cursurilor la Paris. Ştia că la cafeneaua Lemblin se găsea cea mai bună cafea şi că la cafeneaua Voltaire se află cel mai bun biliard ; că la Ermitage, pe bulevardul Mâine, găseai plăcinte gustoase şi fete bune, pui la grătar la mătuşa Saguet; că cea mai bună plachie e la bariera Cunette şi un vinişor alb la bariera Combat. Cunoştea locul nimerit al fiecărui lucru. Pe lîngă asta, ştia să se lupte cu picioarele, cunoştea cîteva dansuri şi era un desăvîrşit duelist cu bastonul. Pe deasupra, mare beţivan. Era peste măsură de urît. Irma Boissy, cea mai drăguţă pantofăreasă din vremea aceea, înfuriată pe urîţenia lui, dăduse această sentinţă : „Grantaire ăsta e nesuferit". Dar el era atît de îngîmfat, încît nimic nu-l atingea. Se uita ţintă şi galeş la toate femeile, cu aerul

1 Litera L se pronunţă ca şl cuvlntul aile – aripă. 1 Grantaire (Orand R) – R mare.

că spune : dac-aş vrea, şi căuta să-i facă pe tovarăşii lui să creadă că avea căutare.
Toate cuvintele astea : dreptul poporului, drepturile omului, contractul social, revoluţia franceză, republica, democraţia, umanitatea, civilizaţia, religia, progresul nu însemnau aproape nimic pentru Grantaire. Zîmbea cînd le auzea. Scepticismul, această pacoste a cugetării, nu-i lăsase nici o idee teafără în minte. Trăia zeflemisind. Axioma lui era : „Nu există decît un singur lucru : paharul meu cînd e plin". Rîdea de toate credinţele partidelor ; rîdea de frate-său ca şi de taică-său ; de tînărul Robespierre ca şi de Loizerolles'. „Ce-au cîştigat dacă au murit ?" zicea el. Spunea despre crucea pe care a fost răstignit Isus : „Iată o spînzurătoare care şi-a făcut bine datoria". Muieratic, jucător, chefliu, adeseori beat, cînta mereu, în ciuda tinerilor visători, pe aria Trăiască Hen-ric al IV-lea : îmi plac fetele şi vinul bun.
De altfel, acest sceptic avea şi el un dumnezeu. Dumnezeul lui nu era nici o idee, nici o credinţă, nici o artă, nici o ştiinţă ; era un om : Enjolras. Grantaire îl iubea ; se uita la el ca la soare. Acest om care se îndoia de toate, acest om anarhic – de cine oare se legase din toată această falangă de spirite absolute ? De cel mai absolut dintre ei. Prin ce anume îl subjugase Enjolras ? Prin ideile lui ? Nu ; prin caracterul lui. Acest fenomen se observă foarte des. Un sceptic care se alipeşte unui credincios e un lucru firesc, la fel cu culorile complementare. Ne atrage tocmai ceea ce ne lipseşte. Nimeni nu iubeşte mai mult lumina decît orbul. O pitică se prăpădeşte după falnicul tambur-major. Broscoiul e mereu cu ochii la cer. De ce ? Ca să vadă pasărea zburînd. Lui Grantaire, în care se cuibărise îndoiala, îi plăcea să vadă cum clocoteşte credinţa în Enjolras. Avea nevoie de Enjolras. Fără să-şi dea bine seama şi fără să încerce să-şi lămurească
1 Fost administrator la Arsenalul din Paris în ultimii ani ai monarhiei, întemniţat, împreună cu fiul său, în timpul dictaturii iaco-bine, auzi că fiul său este chemat spre a fi ghilotinat; cum acesta dormea, se prezintă în locu-i şi-i salvă viaţa, întrucît faptul s-a petrecut cu două zile înaintea căderii lui Robespierre.

de ce, firea asta curată, sănătoasă, tare, dreaptă, aspră, nevinovată îl fermeca. Admira din instinct tot ce era opus firii lui. Ideile lui lipsite de vlagă, şovăielnice, destrămate, bolnave, pocite se agăţau de Enjolras ca de o şiră a spinării. Slăbiciunea lui morală se sprijinea pe tăria asta. Grantaire lîngă Enjolras se simţea iarăşi cineva. In el însuşi erau, de altfel, două firi ce s-ar părea că nu pot sta împreună. Era batjocoritor şi totodată cordial. Nepăsător şi totodată iubitor. Spiritul său nu avea nevoie de credinţă, dar inima lui nu putea trăi fără prietenie. Adîncă nepotrivire, căci dragostea este o credinţă. Aşa era firea lui. Sînt oameni născuţi parcă anume pentru a fi cealaltă parte a medaliei. Aceştia sînt Poilux, Patrocle, Nisus, Eudamidas, Ephestion, Pechmeja.' Ei nu trăiesc decît sprijinindu-se pe altul. Numele lor e partea a doua şi nu se scrie decît cu conjuncţia „şi" dinainte ; viaţa lor nu e a lor. E cealaltă faţă a

unui destin care e al altuia. Grantaire era unul dintre aceşti oameni. Era cealaltă faţă a lui Enjolras. S-ar putea spune că astfel de înrudiri încep cu alfabetul. In şiragul literelor, O şi P sînt nedespărţite. Poţi spune cum vrei, O şi P sau Oreste şi Pylade2.
Grantaire, adevărată umbră a lui Enjolras, se aciuase în cercul acestor tineri. Acolo trăia, numai acolo se simţea bine, se ţinea de ei ca scaiul. Cea mai mare bucurie a lui era să-i vadă cu ochii lui împăienjeniţi de vin, în jurul lui, să-i simtă trăind. II îngăduiau între ei din pricina veseliei lui. Enjolras, credinciosul, îl dispreţuia pe acest sceptic, iar Enjolras, cumpătatul, îl dispreţuia pe beţivan. II privea cu o milă dispreţuitoare. Grantaire era un Pylade neacceptat. Mereu bruftuit de Enjolras, repezit cu asprime, mereu izgonit şi întors mereu, spunea despre Enjolras : Ce frumoasă marmură !

1 Prieteni credincioşi ai unor personaje ilustre, sau iluştri ei înşişi prin prietenia lor credincioasă.
"• Pylade, prieten al lui Oreste, [iul lui Agamemnon, în mitologia greacă.

ii

DISCURSUL FUNEBRU PENTRU BLONDEAU, DE BOSSUET

Intr-o după-amiază care avea, după cum se va vedea, o oarecare legătură cu întîmplările povestite mai sus, Laigle de Meaux stătea rezemat leneş de uşa cafenelei Musain. Părea o cariatidă în vacanţă, care nu sprijinea decît propria ei visare. Se uita la Piaţa Saint-Michel. Visătorii stau rezemaţi ca şi cum ar sta culcaţi de-a-mpicioarelea. Laigle de Meaux se gîndea, fără tristeţe, la un mic bucluc care i se întîmplase cu două zile înainte la Facultatea de drept şi care îi cam schimba planurile personale de viitor, planuri şi aşa destul de nelămurite.
Visarea lui nu împiedică trecerea unei cabriolete şi nici pe visător s-o vadă trecînd. Laigle de Meaux, ai cărui ochi rătăceau în neştire, văzu prin negurile acestei visări un vehicul cu două roate ce străbătea piaţa la pas, nehotărît parcă. Ce urmărea cabrioleta asta ? De ce mergea la pas ? Laigle se uită la ea. Lîngă vizitiu stătea un bărbat tînăr, şi în faţa tînărului un sac de călătorie, foarte mare. Pe stofa sacului era cusut un bilet, pe care scria cu litere mari, negre : Marius Pontmercy.
Citind acest nume, Laigle tresări.
— Domnul Pontmercy !
La strigătul acesta, cabrioleta se opri. Tînărul, care părea şi el cufundat în gînduri, ridică ochii :
— Poftim ?
— Dumneata eşti domnul Marius Pontmercy ?
— Da, eu.
— Te căutam, rosti Laigle de Meaux.
— Cum aşa ? întrebă Marius, căci el era. Venea de la bunicul său şi se afla în faţa unui chip pe care nu-l văzuse niciodată. Eu nu te cunosc.
— Nici eu nu te cunosc, răspunse Laigle.
Marius crezu că avea de-a face cu un mucalit, cu o păcăleală in plină stradă. Şi tocmai atunci nu-i ardea

de glumă. încruntă sprîncenele. Laigle de Meaux, netulburat, urmă :
— Ai fost alaltăieri la facultate ?
— Poate.
— Ba e sigur.
— Eşti student ? îl întrebă Marius.
— Da, domnule. Ca şi dumneata. Am intrat alaltăieri, din întîmplare, la curs. Ştii, cîteodată ne trece prin cap şi una ca asta. Profesorul tocmai făcea apelul. Ştii şi dumneata ce caraghioşi sînt de la un timp. La a treia ab senţă te şterg din catalog. înseamnă că se duc pe gîrlă cei şaizeci de franci.
Marius începuse să-l asculte. Laigle urmă :
— Blondeau făcea apelul. II cunoşti pe Blondeau... Are nasul foarte subţire şi ascuţit; adulmecă bucuros orice absenţă. A început ca un şmecher cu litera P. Nici nu-l ascultam, fiindcă litera nu mă privea pe mine. Mergea bine. Nici unul nu era şters. îmi spuneam în sinea mea : „Blondeau, iubitule, azi n-ai să execuţi pe nimeni". De odată, Blondeau a strigat : „Marius Pontmercy". N-a răspuns nimeni. Blondeau, plin de nădejde, a repetat şi mai tare : „Marius Pontmercy" şi a apucat condeiul. Domnule, am şi eu niţică inimă. Mi-am spus repede : „Uite un băiat de treabă care are să fie şters din cata log. Atenţie ! E un om de viaţă care nu e punctual. Nu e un elev bun. Nu e un tocilar, nu e un student care stu diază, nu e un pui cu caş la gură, sîrguincios, tare în ştiinţe, litere, teologie şi filozofie, nu e prostănac dichisit. E un preacinstit trîndav care hoinăreşte, care se ţine de călătorii, de fetiţe, de porumbiţe şi care poate în clipa asta e chiar la ibovnica mea. Să-l salvăm ! Moarte lui Blondeau !" In clipa aceea, Blondeau îşi muie în cer neală pana neagră de atîta zmîngălit. îşi plimbă ochii sălbatici pe deasupra auditoriului şi strigă pentru a treia oară : „Marius Pontmercy!" Am răspuns : „Pre> t^ent !" Aşa se face că dumneata n-ai fost şters din catalog.
— Domnule !... rosti Marius.

— $i că eu am fost, adăugă Laigîe de Meaux.
— Nu pricep, zise Marius.
Laigle urrnă :

— E foarte simplu. Eram destul de aproape de catedră, ca să răspund, şi de uşă, ca s-o şterg. Profesorul se uită ţintă la mine. Şi deodată Blondeau, care trebuie să fie nasul ager despre care vorbeşte Boileau, a sărit la litera L. Asta e litera mea. Sînt din Meaux şi mă cheamă Lesgle.
— L'aigle, îl întrerupse Marius. Ce nume frumos !

— Domnule, cînd Blondeau a ajuns la numele ăsta
frumos şi a strigat : „Lesgle !" eu am .răspuns : „Pre
zent 1" Atunci Blondeau m-a privit cu blîndeţea tigrului,
a zîmbit şi mi-a spus : „Dacă eşti Pontmercy, nu eşti
Laigle". Fraza era lipsită de drăgălăşie faţă de dum
neata, dar e lugubră numai pentru mine. A zis şi m-a
şters.
— Domnule, îmi pare foarte rău... strigă Marius.
— înainte de orice – îl întrerupse Laigle – vreau
să-l îmbălsămez pe Blondeau cu cîteva fraze bine sim
ţite. II socotesc mort. Moartea n-ar strica prea mult slă
biciunea, gălbeneala, înţepeneala şi duhoarea lui. Ii spun :
Erudimini qui judicatis terram'. Aci zace Blondeau,
Blondeau Nas-ager, Blondeau Nasica, boul disciplinei,
bos disciplinae, dulăul regulilor, îngerul catalogului, care
a fost drept, corect, precis, ţeapăn, cinstit şi pocit. Dum
nezeu l-a şters pre el, precum m-a şters şi el pre mine.
Marius reluă :
— Sînt foarte mîhnit...
— Tinere – spuse Laigle de Meaux – asta să te în
veţe minte. Pe viitor să fii punctual.
— Iţi cer iertare de o mie de ori.
— Să nu te mai pui în situaţia de a fi dat afară
aproapele durnitale.
— Sînt disperat.
Laigle izbucni în rîs.
1 învăţaţi voi care hotărîti soarta pămîntului (în original în limba latină).

— Şi eu sînt încîntat. Era cît pe-aci să ajung avocat.
Acum am scăpat. Renunţ la gloria baroului. N-am să mai
apăr văduvele şi n-arn să mai atac pe orfani. Gata cu
toga şi cu stagiul ! Am obţinut să fiu şters, şi asta dato
rită dumitale, domnule Pontmercy. Am de gînd să-ţi fac
în chip solemn o vizită de mulţumire. Unde locuieşti ?
— In cabrioleta asta, spuse Marius.
— Semn de bogăţie, urmă Laigle liniştit. Te felicit.
Ai o locuinţă de nouă mii de franci pe an.
In clipa aceea, Courfeyrac ieşi din cafenea. Marius zîmbi cu tristeţe.
— Mă aflu de două ceasuri în locuinţa asta şi aş vrea
să ies din ea. Dar aşa e povestea, nu ştiu încotro să
mă duc.
— Domnule – zise Courfeyrac – hai la mine !
— Dacă aş avea casa mea, aş avea eu întîietatea, zise
Laigle.
— Taci, Bossuet! urmă Courfeyrac.
— Bossuet, zise Marius. Dar mi se pare că te chema

Laigle.

— De Meaux, răspunse Laigle. Bossuet prin metaforă.
Courfeyrac se urcă în cabrioletă.
— Birjar ! rosti el. La hotelul Porte Saint-Jacques !
In aceeaşi seară, Marius era instalat într-o odaie a
hotelului Porte Saint-Jacques, alături de Courfeyrac.

III
UIMIREA LUI MARIUS
In cîteva zile, Marius se împrieteni cu Courfeyrac. Tinereţea e epoca sudurilor repezi şi a cicatrizărilor fulgerătoare. Marius răsufla în voie lîngă Courfeyrac, ceea ce era un lucru nou pentru el. Courfeyrac nu-i puse întrebări. Nici nu-i trecu prin gînd aşa ceva. La vîrsta asta chipurile omeneşti spun totul, de la început. Nu e nevoie de cuvinte. Se poate spune despre cîte un om tînăr

că are un chip vorbăreţ. Tinerii se privesc numai şi se cunosc.
Cu toate acestea, într-o dimineaţă, Courfeyrac îi puse pe neaşteptate următoarea întrebare :
— Ia spune, ai vreo opinie politică ?
— Ei, asta-i ! zise Marius aproape jignit.
— Ce eşti ?
— Democrat-bonapartist.
— Culoarea cenuşie a şoarecelui liniştit, spuse Cour
feyrac.
A doua zi, Courfeyrac îl duse pe Marius la cafeneaua Musain. Apoi îi şopti la ureche zîmbind : „Trebuie să te introduc în revoluţie". Şi-l duse în sala Prietenilor A.B.C.-ului. II prezentă tovarăşilor, rostind cu jumătate de glas doar un cuvînt, pe care Marius nu-l pricepu : un elev.
Marius căzuse într-un viespar de spirite. De altfel, deşi era tăcut şi grav, nu era nici mai puţin înaripat, nici mai puţin înarmat decît ceilalţi.
Marius fusese pînă atunci un singuratic, înclinat spre monolog sau spre convorbiri cu sine însuşi, şi din obişnuinţă, şi din gust, aşa că la început fu speriat de roiul acela de tineret din jurul lui. Toate aceste iniţiative felurite îl atrăgeau spre ele şi-l hărţuiau. Frumoasa frămîn-tare a acelor spirite dezlănţuite, neliniştite îi încurca ideile. Cîteodată era atît de tulburat, se depărta atît de mult de propriile lui idei, încît îi era greu să le mai găsească. Auzea vorbindu-se într-un chip neaşteptat despre filozofie, artă, istorie şi religie. întrevedea aspecte ciudate şi, cum nu ştia să le privească în perspectivă, nu era sigur că nu are haosul în faţă. Cînd se lăsase de părerile bunicului său pentru a îmbrăţişa părerile lui taică-său se socotise ajuns la un liman. Acum începea să bănuiască, plin de nelinişte şi fără curajul de a şi-o mărturisi pe faţă, că nu era. Unghiul sub care privea toate lucrurile începea iar să-şi schimbe locul. O anumită şovăială îi tulbura toate orizonturile minţii. Ciudată zvîrcolire interioară ! Aproape că suferea din pricina asta.

a

Părea că pentru tinerii aceştia nu existau „lucruri consacrate". Asupra tuturor chestiunilor Marius auzea un limbaj ciudat, care îi stînjenea spiritul încă sfios. Dacă un afiş de teatru înfăţişa titlul unei tragedii din vechiul repertoriu, numit clasic, Bahorel striga : „Jos cu tragedia scumpă burghezilor !" şi Marius îl auzea pe Combeferre râspunzîndu-i :
— Greşeşti, Bahorel. Burgheziei îi place tragedia, şi
în privinţa asta trebuie să-i dăm pace. Tragedia cu
perucă are raţiunea ei de-a fi, şi eu nu fac parte dintre
aceia care-i tăgăduiesc dreptul la viaţă, din pricina lui
Eschyl. In natură se află schiţele ei, în creaţie parodii
gata făcute. Ce este raţa decît un cioc care nu e cioc,
nişte aripi care nu sînt aripi, nişte aripioare de peşte
care nu sînt aripioare de peşte, nişte labe care nu sînt
labe şi un măcăit dureros care te face să rîzi ? Şi, de
vreme ce pasărea de curte există alături de pasărea zbu
rătoare, nu văd de ce n-ar exista şi tragedia clasică
alături de cea antică.
Altă dată întîmplarea îl făcu pe Marius să treacă pe strada Jean-Jacques Rousseau, între Enjolras şi Cour-feyrac, care îl ţinea de braţ.
— Ia aminte – îi spuse Courfeyrac – asta e strada
Plâtriere, numită azi strada Jean-Jacques Rousseau din
pricina unei perechi ciudate care locuia pe aci acum
şaizeci de ani. Erau Jean-Jacques şi Therese. Din cînd
în cînd, în casa lor se năştea cîte un copil. Therese îl
năştea, Jean-Jacques îl lepăda pe vreun prag.
Enjolras îl certă pe Courfeyrac.
— In faţa lui Jean-Jacques tăcere ! Eu îl admir. Şi-a
renegat copiii, fie, dar a adoptat poporul.
Nici unul dintre aceşti tineri nu rostea cuvîntul : împăratul. Numai Jean Prouvaire spunea cîteodată : Napoleon. Enjolras zicea : Buonaparte.
Marius se cam mira. Initium sapientiae.1

' începutul înţelepciunii (în original în limba latină).

IV

SALA DIN FUND A CAFENELEI MUSAIN

Una dintre convorbirile acestea, convorbiri la care Marius lua totdeauna parte şi în care se şi amesteca uneori, a fost o adevărată lovitură pentru spiritul lui.
Lucrurile se petreceau în sala din fund a cafenelei Musain. In seara aceea erau acolo aproape toţi Prietenii A.B.C.-ului. Lampa cea mare era sărbătoreşte aprinsă. Se vorbea de una şi de alta, zgomotos, dar fără patimă. Toţi ţineau cuvîntări la întîmplare, afară de Enjolras şi de Marius, care tăceau. Convorbirile între prieteni sînt cîteodată clocotitoare, dar paşnice. Era mai degrabă un joc, un vălmăşag, decît o conversaţie. Unii aruncau vorbele, alţii le prindeau. Se vorbea din toate părţile.

In sala aceasta din fund nu era primită nici o femeie, afară de Luison, fata care spăla vasele la cafenea şi care o străbătea din cînd în cînd, ca să se ducă de la spălător la „laborator".
Grantaire, beat de-a binelea, îi asurzea pe toţi cei din colţul pe care se făcuse stăpîn. Spunea lucruri cuminţi şi smintite, le urla mai bine zis :
— Mi-e sete ! Muritorilor, am un vis : un butoi din Heidelberg să fie lovit de apoplexie şi eu să fac parte din duzina de lipitori care i se va pune. Aş vrea să beau. Vreau să uit viaţa. Viaţa e născocirea urîtă a nu ştiu cui. Nici nu ţine mult, nici nu face multe parale. Te istoveşti numai ca să trăieşti. Viaţa e un decor cu prea puţine accesorii. Fericirea e o cercevea veche zugrăvită pe o singură parte. Ecleziastul a spus : „Totul e deşertăciune". Eu gîndesc la fel cu omul ăsta de treabă, care poate nici n-a existat. Nimicul n-a vrut să umble în pielea goală şi s-a îmbrăcat cu deşertăciunea. O deşertăciune, înveş-mîntare a orice în cuvinte mari ! Bucătăria e un laborator, dansatorul un profesor, saltimbancul un gimnast, meşterul zidar un arhitect, boxerul un pugilist, farmacistul un chimist, peruchierul un artist, jocheul un sportman, gîndacul de bucătărie e un pterigibranchius. Deşertăciunea

are două fete : pe o parte e nerozia, negrul cu mărgelele, iar pe alta prostia, filozoful cu zdrenţele lui. Compătimesc pe unul, rîd de celălalt. Ceea ce numim onoruri şi demnităţi, sau chiar onoare şi demnitate, sînt un aliaj ieftin. Regii se joacă cu orgoliul omenesc. Caligula ' şi-a făcut calul consul. Carol al doilea a făcut o pulpă de bou cavaler. Şi acum mai împăunaţi-vă între consulul Incitatus şi baronul Roastbeef. Nici valoarea în sine a oamenilor nu e mai vrednică de cinste. Ascultaţi pomenirea pe care i-o face vecinul vecinului! Albul faţă de alb e fioros. Dacă ar vorbi crinul, ce-ar mai încondeia-o pe porumbiţă ! O bigotă care bîrfeşte o cucernică e mai veninoasă decît o năpîrcă sau un scorpion. Păcat că sînt un om fără cultură, pentru că altfel v-aş cita o mulţime de lucruri. Dar eu nu ştiu nimic. Am avut însă totdeauna duh. Cînd eram elevul lui Gros 2, în loc să zmîngălesc tablouaşe îmi petreceam timpul furînd mere. Cuvîntul a zugrăvi vine de la a şterpeli3. Asta se petrece cu mine, voi ăştilalţi nu sînteţi mai breji. îmi bat joc de perfecţiile, de însuşirile şi grozăvia voastră. Orice merit se schimbă în cusur. Omul strîngător e aproape un zgîrcit; cel darnic, un risipitor; curajosul, un sfidător; cine spune cucernic spune habotnic. Virtutea are tot atîtea vicii cîte găuri avea haina lui Diogene. Pe cine admiraţi : pe ucigaş sau pe cel ucis ? Pe Brutus sau pe Cezar ? In general, oamenii sînt de partea ucigaşului. Trăiască Brutus ! A ucis ! Asta să fie virtutea ? Virtute ? Fie, dar e şi nebunie. Oamenii ăştia mari au pete ciudate. Brutus, care l-a omorît pe Cezar, era îndrăgostit de statuia unui băieţel. Statuia fusese făcută de sculptorul grec Stron-gylion, care sculptase şi acel chip de amazoană numită Picior-Frumos, Eucnemos, pe care Neron o lua cu el în călătorie. Acest Strongylion n-a lăsat decît două statui, care l-au legat pe Brutus de Neron. Brutus a fost

îndrăgostit de una, Neron de cealaltă. întreaga istorie e numai o înşirare de vorbe de clacă. Un veac îl maimuţă-
Bf"? ' împărat roman (37–41), cunoscut prin extravagantele sale.
! Pictor militar francez din vremea imperiului şi a restauraţiei 8 Joc de cuvinte : rapln, rapine.

reşte pe celălalt. Lupta de la Marengo imită bătălia de la Pydna'. Tolbiacul lui Clovis2 şi Austerlitzul lui Napoleon seamănă între ele ca două picături de sînge. Eu nu pun mare preţ pe victorii. A învinge e un lucru fără noimă ; toată gloria este să convingi. încercaţi şi voi să-mi dovediţi ceva ! Vă mulţumiţi însă să izbîndiţi – ce mediocritate ! – să cuceriţi – ce mizerie ! Vai, ce deşertăciune şi laşitate pretutindeni ! Totul se pleacă în faţa succesului, pînă şi gramatica. Si volet usus 3, spune Horaţiu. Aşa că dispreţuiesc neamul omenesc. Vreţi să ne coborîm de la general la particular ? Vreţi să încep să admir popoarele – şi care popor anume, vă rog ? Grecii ? Atenienii, acei parizieni de odinioară, îl ucideau pe Phocion4, un fel de CoMgny, şi-i măguleau pe tirani atît de mult, încît Anacephor spunea despre Pisistrate 5: „Urina lui atrage albinele". Omul cel mai însemnat al Greciei timp de cincizeci de ani a fost gramaticianul Philetas, care era atît de scund şi de firav, încît trebuia să-şi pună plumb în sandale ca să nu-l ia vîntul. Pe cea mai mare piaţă din Corint se afla o statuie sculptată de Silanion despre care aminteşte Pliniu6, şi care-l reprezenta pe Epistat. Ce-a făcut Epistat ? A născocit piedica pusă cu piciorul. Asta spune tot despre Grecia şi despre glorie. Să trecem la alţii : să admir Anglia ? să admir
1 A avut loc la 168 î.e.n. Consulul roman Paulus Aemilius a zdiobit acolo armatele ultimului rege al Macedoniei, Perseus.
2 Bătălie cîştigată la sfirşitul secolului al V-lea de Clovis, căpe
tenie a francilor solieni, stabiliţi în Galia de Nord, împotriva alama-
nilor, popor germanic din regiunea Rinului.
3 Dacă aşa vrea obiceiul (în original în limba latină).
4 General şi om politic atenian din secolul al IV-Iea î.e.n. N-a crezut că Grecia va putea rezista regelui Filip al Macedoniei. Displăcînd ate-
nienilor din cauza atitudinii sale dispreţuitoare faţă de popor, a fost condamnat la moarte sub un pretext puţin întemeiat. Coligny, cu care-l compară Victor Hugo, este amiralul Gaspard de Coligny, unul din con
ducătorii protestanţilor francezi din secolul al XVI-lea, asasinat în noaptea Sfîntului Bartolomeu (1572).
5 Tiran al Atenei în secolul al Vl-lea î.e.n. Detestat de masele populare, era linguşit de nobilii din clica lui.
6 Pliniu, zis „cel Tînăr", a trăit la Roma în secolele I–II. A lăsat o serie de Scrisori, documente asupra vieţii şi moravurilor din antichi
tatea sclavagistă.

15*

Franţa ? Franţa ? De ce ? Din pricina Parisului ? V-am spus ce părere am despre Atena. Anglia ? De ce ? Din pricina Londrei ? Urăsc Cartagina. Şi pe urmă Londra, metropola luxului, e reşedinţa mizeriei. Numai în parohia Charing-Cross mor de foame în fiecare an o sută de oameni. Acesta e Albionul. Şi, culmea, am văzut o englezoaică dansînd cu o cunună de trandafiri pe cap şi cu ochelari albaştri. Ruşine Angliei ! Şi de ce, dacă nu-l admir pe John Bull, să-l admir pe cumătrul Jonathan ' ? Nu-mi prea place mie cumătrul ăsta cu sclavi. Dacă dai la o parte time is money2 ce mai rămîne din Marea Bri-tanie ? Dă la o parte cotton is King3; ce mai rămîne din America ? Germania e limfa, Italia e fierea. Să mă prăpădesc în faţa Rusiei ? Voltaire o admira. Dar el mai admira şi China. Recunosc că Rusia are frumuseţile ei, între altele un despotism puternic, dar mi-e milă de despoţi. Au o sănătate delicată. Un Alexis decapitat, un Petre înjunghiat, un Pavel sugrumat, alt Pavel strivit cu cizma 4, mai mulţi Ivani strînşi de gît, cîţiva Nicolae şi Vasile otrăviţi, toate acestea sînt dovezi că palatul ţarilor Rusiei e grozav de nesănătos. Toate popoarele civilizate sînt admirate de gînditori pentru un amănunt : războiul. Războiul însă, războiul civilizat, adună la un loc toate felurile de tîlhărie, de la jaful „trabucarilor" din strîm-torile munţilor Jaxa, pînă la găinăriile indienilor comanşi din Trecătoarea Primejdioasă. Ei, o să-mi spuneţi voi, dar Europa face mai multe parale decît Asia. Sînt şi eu de părere că Asia e comică, dar nu prea văd de ce rîdeţi de marele Lama5, voi, popoare occidentale, care

1 Personificare a latifundiarilor şi a afaceriştilor americani. Scla
vajul negrilor fusese desfiinţat (formal cel puţin) pe timpul războiului
de secesiune, tocmai cînd Victor Hugo termina Mizerabilii.

2 Timpul e bani (în original în limba engleză).

3 Bumbacul e rege (în original în limba engleză).

' Alexis decapitat – fiul lui Petru cel Mare, care a murit în închisoare, dar nu decapitat. Petre înjunghiat – Petru al III-lea, asasinat din ordinul Ecaterinei a Ii-a, soţia sa (1672). Pavel strivit cu cizma – ţarul Pavel I, ucis pe cînd dormea (1801) de un grup de conjuraţi, cu ştirea fiului său, Alexandru I.

' Marele Lama sau Dalai-Lama, şeful bisericii budiste din Tibet.

aţi amestecat în moda şi în eleganţa voastră toate spurcăciunile măreţe, de la cămaşa murdară a reginei Isabella ' pînă la scaunul cu oală al prinţului moştenitor francez. Domnilor de pe acest pămînt, scot limba la voi! La Bruxelles se bea mai multă bere ca oriunde, la Stockholm mai mult rachiu, la Madrid ciocolată, la Amsterdam rachiu de ienupăr, la Londra vin, la Constantinopol cafea, la Paris absint. Asta e tot ce trebuie să ştii. Tot Parisul e mai tare. La Paris pînă şi peticarii trăiesc la largul lor. Lui Diogene i-ar fi plăcut tot atît de mult să fie peticar în Piaţa Maubert cît filozof la Pireu. Mai aflaţi ceva : cîrciumile peticarilor se numesc bibine 2 de gunoieri. Cele mai cunoscute sînt Cratiţa şi Abatorul. O, cîrciumioare, cîrciumiţe, bombe, spelunci, cafenele, beciuri şi complete, taverne şi bibine, caravanseraiuri de califi, vă iau de mărturie, sînt un voluptuos, mănînc la Richard cu doi franci masa, am nevoie de

covoare persane ca s-o rostogolesc pe ele pe Cleopatra, goală ! Unde e Cleopatra ? Ah, tu eşti Louison. Bună ziua !
Aşa se revărsa în cuvinte Grantaire, beat mort, în colţul lui din sala din fund a cafenelei Musain, înşfăcînd-o în trecere pe fata care spăla vasele. Bossuet întindea mîna spre el şi încerca să-l facă să tacă, dar Grantaire îşi luă vînt şi porni şi mai vijelios.
— Aigle de Meaux, jos laba ! Nu-mi faci nici o impresie cu aerul ăsta de Hippocrat care refuză nimicurile lui Artaxerxes 3. Te cruţ, nu te mai osteni să mă linişteşti! De altfel, sînt trist. Ce vreţi să vă spun ? Omul e rău, omul e slut. Fluturele este o creaţie izbutită, omul nu.
' Aluzie la o legendă din timpul războiului de independentă al Ţărilor de Jos (secolul al XVI-lea) pentru scuturarea jugului spaniol : arhiducesa Isabella, fiica lui Filip al II-lea, regele Spaniei, a jurat să nu-şi schimbe cămaşa cîtă vreme oraşul Ostanda, asediat de trupe comandate de soţul* ei, nu va fi cucerit. Fusese asigurată că cetatea va capitula peste citeva zile. Asediaţii au rezistat însă trei ani.
2 Speluncă, tavernă (în limba franceză).
3 Legendă din antichitate care onorează patriotismul şi dezinteresarea medicului Hippocrat ; regele Persiei, Artaxerxes, trimisese săi cheme spre a lecui o epidemie din armata sa, oferindu-i avuţii fabuloase ; Hippocrat refuză, răspunzlnd că nu poate servi pe duşmanii patriei sale şi că „nimicurile" care i se ofereau nul interesează.

Dumnezeu l-a greşit pe animalul ăsta. Mulţimea e o colecţie de urîţenii. Primul venit e un ticălos. Cuvîntul muiere rimează cu fiere. Da, am spleen, amestecat cu melancolie, cu nostalgie, cu ipohondrie şi mi-e necaz, turbez, casc, mă plictisesc, mi-e urît şi am stenahorii. Să se ducă naibii şi dumnezeu !
— Tăcere, R mare, rosti Bossuet, care vorbea despre o chestiune de drept cu cei de lîngă el şi se împotmolise într-o frază juridică ce se sfîrşea aşa : ...cît despre mine, deşi sînt numai niţel legist şi cel mult procuror amator, susţin totuşi că, după obiceiul pămîntului în Normandia, în ziua de Sfinţii Arhangheli, în fiecare an, trebuia să se plătească seniorului un echivalent, afară de cazul cînd intervenea dreptul altuia, de către oricine, de cap de om şi de către proprietari, şi de către moştenitori, şi asta pentru toate emfiteozele proprietăţii ereditare, contractele de închiriere, contractele de arendări, de ipotecă...
— Ecouri, nimfe tînguitoare ! fredona Grantaire.
O foaie de hîrtie, o călimară şi o pană între două păhărele pe o masă la care nu se face gălăgie, aproape de Grantaire, spuneau că se schiţa un vodevil. Treaba asta însemnată se petrecea aproape în şoaptă, şi cele două capete care se îndeletniceau cu ea stăteau aproape lipite unul de altul.
— Să căutăm mai întîi numele. După ce-ai găsit nu mele, găseşti subiectul.
— Adevărat. Tu dictează. Eu scriu.
— Domnul Dorimon.

— Rentier ?
— Sigur.
— Fata lui, Celestine.
— ...tine ! Pe urmă ?
— Colonelul Sainval.
— Sainval e învechit. Eu aş zice Valsin.
Alături de candidaţii la vodevil, alt grup care vorbea şi el în şoaptă, ocrotit de larma din odaie, discuta despre un duel. Un bătrîn de treizeci de ani sfătuia pe un tînăr de optsprezece ani şi-i lămurea cu ce fel de potrivnic
/'ea de-a face.
230

— Ia aminte bine. E o „sabie" bună. Felul lui de a
lupta e curat. Atacă bine, nu face mişcări de prisos, are
mîna sigură, e ager, fulgerător, se apără prompt şi ri
postează precis şi, dracu să-l ia, mai e şi stîngaci !
In coltul opus lui Grantaire, Joly şi Bahorel jucau domino şi vorbeau despre dragoste.
răspundea Bahorel. dă curaj s-o înşeli.
— Eşti fericit, spunea Joly. Ai o iubită care rîde tot
timpul.
— E o greşeală din partea ei,
O iubită nu trebuie să rîdă ; asta tt
Veselia ei îţi taie orice remuşcare. Dacă o vezi tristă, nu te înduri s-o faci.
— Ingratule, ce lucru bun e o femeie care rîde ! Să nu
vă certaţi niciodată.
— Am făcut de la început o înţelegere. Cînd am înche
iat mica noastră sfîntă alianţă, am prevăzut pentru fie
care dintre noi nişte hotare pe care nu trebuie să le tre
cem niciodată. Tot ce e de partea crivăţului e în stăpîni-
rea cantonului Vaud, ce e de partea vîntului de miazăzi,
al cantonului Gex '. De-aici vine pacea.
— Pacea e fericirea care se poate mistui.
— Şi tu, Joly, unde ai ajuns cu cearta cu donşoara...
ştii de cine vorbesc, nu ?
— Face nazuri cu o răbdare cruntă.
— Ar trebui să fie înduioşată de slăbiciunea ta tru
pească.
— Vai !
— In locul tău i-aş întoarce spatele.
— Uşor de spus.
— Şi de făcut. N-o cheamă Musichetta ?
— Da. Ah, dragă Bahorel, e o frumuseţe de fată, ca
din literatură, cu picioare mici, cu mîini mici, bine îm
brăcată, albă, durdulie, cu ochi de cărturărească. Sînt nebun
după ea!
— Atunci, dragul meu, trebuie să încerci să-i placi, să
fii elegant-şi să mişti frumos picioarele. Cumpără-ţi de la
Staub nişte pantaloni de postav. Cad bine.

' Cantonul Vaud se află în Elveţia de apus, cu capitala Lausanne ; cantonul Gex este în Franţa, de partea cealaltă a munţilor Jura.

— Cît costă ? strigă Grantaire.
In al treilea colţ se discuta despre poezie. Mitologia păgînă se certa cu mitologia creştină. Era vorba despre Olimp, pe care Jean Prouvaire îl apăra, din romantism. Jean Prouvaire era sfios numai cît stătea degeaba. Dar, cum îşi lua vînt, izbucnea ; un fel de veselie îi mărea entuziasmul ; era în acelaşi timp zîmbitor şi liric.
— Să nu-i jignim pe zei ! spunea el. Poate că zeii n-au plecat încă. Poate că Jupiter n-a murit încă. Voi spuneţi că zeii sînt nişte vise. Ei bine, chiar în natură, aşa cum e ea azi, după fuga acestor vise, poţi să întîlneşti toate vechile mituri păgîne. Un munte care seamănă cu o ce tate, ca, de pildă, Vignemale ', e şi azi pentru mine po doaba de pe capul Cybelei. Nimeni încă nu mi-a dovedit că Pan nu vine noaptea să sufle în tulpina goală a săl ciilor, astupîndu-le pe rind găurile cu degetele. Şi am fost totdeauna convins că Io2 nu era străină de cascada Pissevache.
In ultimul colţ se vorbea despre politică. Ponegreau Charta 3. Combeferre o apăra molatic. Courfeyrac o ataca energic. Pe masă se afla un exemplar nefericit al faimoasei Charte-Touquet. Courfeyrac o apucase şi o scutura, amestecînd argumentele cu foşnetele hîrtiei.
— Mai întîi, nu vreau regi. Nu vreau, chiar dacă ar fi numai din punct de vedere economic : un rege e un para zit. Costă prea mult. Ascultaţi-mă pe mine : regii sînt o risipă. La moartea lui Franţois I datoria publică a Franţei reprezenta capitalul unei rente de treizeci de mii de franci. La moartea lui Ludovic al XlV-lea era de două miliarde şase sute de milioane de mărci (a douăzeci şi opt de livre marca), ceea ce ar fi însemnat în 1760, după Des- martes4, patru miliarde cinci sute de milioane, iar azi

1 Gheţar din Pirineii centrali.
2 Personaj mitoloţic, fată iubită de Zeus şi preschimbată de el în juncă ; de aici jocul de cuvinte cu ,,cascada Pissevache" (vache, Ir. — vacă).
8 Este vorba de constituţia reacţionară din 1814, dată de Ludovic al XVIII-lea.
' Controlor general al finanţelor (ministru) în ultimii ani ai domniei lui Ludovic al XlV-lea.
»

douăsprezece miliarde. Al doilea, mă ierte Combeferre, o Chartă e un prost expedient de civilizaţie. Ce greşit e să vrei să uşurezi tranziţia, să îndulceşti trecerea, să domoleşti zguduirea, să vrei să faci ca o naţiune să

treacă pe nesimţite de la monarhie la democraţie prin punerea în practică a ficţiunilor constituţionale. Cîte pretexte vrednice de dispreţ ! Nu ! Nu ! Să nu luminăm niciodată poporul cu lămpi în loc de soare. In pivniţa constituţională principiile slăbesc şi pălesc. Nu vreau falsificări. Nu vreau compromisuri. Nu vreau concesiuni pornite de la rege pentru popor. In toate „concesiunile" astea există un articol 14. Lîngă mîna care dă se află gheara care ia înapoi. Refuz cu hotărîre Charta voastră. O Chartă e o mască, ascunde o minciună. Un popor care acceptă o Chartă abdică. Dreptul nu e drept decît atunci cînd e întreg. Nu ! Nici o Chartă !
Era iarnă. In sobă ardeau două buturugi. Era atît de ispititor, încît Courfeyrac nu se putu stăpî.ni, mo-totoli biata Charte-Touquet şi o aruncă în foc. Hîrtia arse cu flacără. Combeferre privi înţelepţeşte cum ardea capodopera lui Ludovic al XVIII-lea şi se mulţumi să spună :
— Charta metamorfozată în flacără !
Sarcasmele, glumele, jocurile de cuvinte, acel lucru caracteristic francez care se numeşte vioiciune, acel lucru caracteristic englez care se numeşte humour, bunul şi prostul gust, dreapta şi strîmba judecată, replicile nebuneşti şi iuţi ca fulgerul se ridicau şi se încrucişau de la un capăt la celălalt al sălii, ca un bombardament vesel pe deasupra capetelor.
ORIZONTUL SE LĂRGEŞTE
Ciocnirile între spiritele celor tineri au o trăsătură minunată : niciodată nu le poţi prevedea scînteia, nici ghici fulgerarea. Ce-o să ţîşnească peste cîteva clipe ?

Nu poţi să ştii. Hohotul de rîs porneşte din duioşie. Seriozitatea se iveşte deodată în mijlocul nebuniilor. Pornirile depind de primul cuvînt rostit. Verva fiecăruia nu e îngrădită de nimeni. O glumă e de ajuns ca să facă loc neprevăzutului. Convorbirile au cotituri neaşteptate, care schimbă dintr-o dată perspectiva. Călăuza acestor convorbiri e întîmplarea. Un gînd grav, ţîşnit în chip ciudat din ciocnirea unor cuvinte, străbătu deodată vălmăşagul vorbelor care se ciocneau zăngănind între Gran-taire, Bahorel, Prouvaire, Bossuet, Combeferre şi Cour-feyrac.
Cum a răsărit fraza aceasta în mijlocul dialogului ? Cum de-a răsunat singură în atenţia tuturor ? Nimeni nu ştie. In plină zarvă, Bossuet sfîrşi o frază, pe care io aruncă lui Combeferre aşa :
— 18 iunie 1815, Waterloo.
La numele Waterloo, Marius, aşezat la masă în faţa unui pahar cu apă, îşi ridică faţa sprijinită în palme şi privi ţintă la cei ce-l înconjurau.
— Doamne – strigă Courfeyrac (pe vremea aceea nu
se mai vorbea cu „pe dracu") – cifra asta, 18, c ciudată
şi mă izbeşte. E numărul fatal al lui Bonaparte. Puneţi
la socoteală pe Ludovic şi Brumarul, şi aveţi în faţă
toată soarta omului, cu această particularitate expresivă
că începutul ei e grăbit de sfîrşit.
Enjolras, care nu spusese o vorbă, rupse tăcerea şi-i spuse lui Courfeyrac :
— Vrei să spui crimă prin ispăşire.
Cuvîntul crimă era mai mult decît putea îndura Marius, tulburat peste măsură de evocarea neaşteptată a Water-

loo-ului.
Se ridică, păşi încet spre harta Franţei, întinsă pe un perete şi sub care se vedea o insulă într-un chenar ; puse degetul pe acest chenar şi zise :
— Corsica. O mică insulă, care a făcut ca Franţa să
fie mare.
Sala fu parcă străbătută de un şuvoi de aer îngheţat. Toţi ridicară capul. Simţeau că va începe ceva.

Bahorel, care vorbea cu Bossuet şi era gata să-şi umfle pieptul, într-o atitudine care îi plăcea, se răzgîndi, ca să asculte.
Enjolras, care privea cu ochii lui albaştri în gol, fără să ţintească pe nimeni anume, răspunse, fără să se uite la Marius :
— Franţa n-are nevoie de nici o Corsică pentru a fi
mare. Franţa e mare pentru că e Franţa. Quia norni-
nor leo.'
Marius n-avea de gînd să dea înapoi. Se întoarse către Enjolras şi vocea lui izbucni cu o vibraţie care îi venea parcă din adîncurile fiinţei.
— Să mă ferească dumnezeu să vreau micşorarea
Franţei ! Dar a o face una cu Napoleon nu înseamnă a o
micşora. Da, aşa e 1 Sînt nou venit printre voi, dar măr
turisesc că mă uimiţi. Unde ne aflăm? Cine sîntem noi?
Cine sînteţi voi ? Cine sînt eu ? Să ne lămurim în pri
vinţa împăratului. Vă aud spunîndu-i Buonaparte, subli-
niindu-l pe u ca regaliştii. Să ştiţi că bunicul îi zice şi
mai rău : Buonaparte2! Vă credeam tineri. Unde e en
tuziasmul vostru ? Ce-aţi făcut cu el ? Pe cine admiraţi
dacă nu pe împărat ? Ce vă trebuie mai mult ? Dacă nu
vreţi un om atît de mare, ce fel de oameni mai vreţi ?
Avea totul. Era desăvîrşit. In creierul lui erau toate însu
şirile omeneşti la cub. Făcea coduri ca Justinian 3, porun
cea ca Cezar, în cuvintele lui se uneau strălucirea lui
Pascal cu fulgerele lui Tacit, crea istoria şi o scria,
buletinele lui sînt Iliade, împletea matematica lui Newton
cu metafora lui Mahomet, lăsa în Orient în urma lui cu
vinte mari ca piramidele ; la Tilsit4 i-a învăţat pe împă
raţi ce este maiestatea, la Academia de Ştiinţe ştia să-i
1 Pentru că mă numesc leu (în original în limba latină).
2 Accentuînd pe e final, pentru italienizarea numelui.
3 împărat al Imperiului roman de răsărit (527–565). Sub domnia lui, juristul Tribonian a adunat şl ordonat în coduri vechile legiuiri ro
mane. Victor Hugo îl compară cu Napoleon I, fiindcă sub domnia acestuia s-a redactat şl promulgat legislaţia Franţei burgheze.
4 Localitate din U.R.S.S., pe atunci în Prusia Orientală, aşezată
pe fluviul Niemen ; aici, în 1807, s-au întîlnit Napoleon şi Alexandru I, tarul Rusiei, spre a semna pacea care punea capăt coaliţiei a IV-a.

răspundă lui Laplace \ în Consiliul de stat îi ţinea piept lui Merlin2, însufleţea geometria unora şi procedura altora, era om al legii cu

procurorii şi astronom cu astronomii. Stingînd, ca Cromwell, o luminare din două, se ducea în Piaţa Temple să se tocmească pentru un canaf de perdea. Vedea tot, ştia tot, dar asta nu-l împiedica să rîdă din toată inima lîngă leagănul fiului său ; şi, deodată, Europa înspăimîntată îşi aţintea auzul, armate porneau în marş, unităţi de artilerie duduiau, poduri de vase se aşterneau peste fluvii, nori de cavalerie galopau în furtună, pretutindeni strigăte, trîmbiţe, tronuri care se cutremurau, hotarele împărăţiilor se mişcau pe hartă, se auzea zgomotul unui paloş uriaş scos din teacă, şi atunci îl vedeai pe el în picioare, la orizont, cu un fulger în mînă şi cu ochii învăpăiaţi, desfăcîndu-şi aripile în mijlocul tunetelor: marea armată şi vechea gardă. Era arhanghelul războiului.
Toţi tăceau şi Enjolras plecă fruntea. Tăcerea pare totdeauna o consimţire sau o renunţare la împotrivire. Marius, aproape pe nerăsuflate, urmă şi mai înflăcărat :
— Prieteni, să fim drepţi ! Ce destin minunat pentru un popor să fie imperiul unui asemenea împărat, mai ales cînd poporul acesta e Franţa şi cînd la geniul ei se adaugă geniul acestui om ! Să te arăţi şi să domneşti, să înaintezi şi să învingi, toate capitalele să-ţi fie popasuri, să faci din grenadirii tăi regi, să decretezi soarta dinastiilor, să schimbi faţa Europei în ritm de atac, să se simtă, atunci cînd ameninţi, că ai pus mîna pe paloşul lui dumnezeu, să urmezi într-un singur om pe Hannibal, pe Cezar şi pe Carol cel Mare, să fii poporul aceluia care ţi-aduce în fiece zori de zi vestea strălucită a unei bătălii cîştigate, să-ţi fie ceas deşteptător tunul Invalizilor, să arunci către abisuri de lumină cuvinte minunate care vor
1 Matematician şi astronom francez. Celebru mai ales prin teoria cosmogonică (asupra modului cum a luat naştere sistemul solar), care poartă numele său.
2 Jurisconsult ; a colaborat Ia codurile noii legislaţii burgheze de atunci. Consiliul de stat înfiinţat prin Constituţia anului VIII (1799), după luarea puterii de către Napoleon, era compus din Jurişti însăr cinaţi cu redactarea proiectelor de legi, la iniţiativa primului consul.

*

pîlpîi în veci : Marengo, Arcole, Austerlitz, Jena, Wagram ! Să faci în fiecare clipă să înflorească pe culmea veacurilor constelaţiile victoriilor, să faci imperiul francez deopotrivă cu imperiul roman, să fii marea naţiune şi să dai naştere marii armate, să-ţi trimiţi legiunile să zboare peste întreg pămîntul, aşa cum un munte îşi trimite pretutindeni vulturii, să învingi, să stăpîneşti, să trăsneşti, să fii în Europa un popor încununat de glorie, să faci să răsune o fanfară de titani de-a lungul istoriei, să cucereşti lumea de două ori, prin înfrîngere şi prin uluire, da, e sublim ! Există ceva mai mare ?
— A fi liber ! rosti Combeferre.
De data asta, Marius plecă fruntea. Cuvîntul acesta simplu şi rece străbătuse ca o lamă de oţel avîntul lui epic şi-l simţea cum se stinge în el. Cînd ridică ochii, Combeferre nu mai era acolo. Plecase, mulţumit pesemne de răspunsul pe care-l dase apoteozei, şi toţi îl urmaseră, afară

de Enjolras. Sala se golise. Enjolras, rămas singur cu Marius, îl privea grav. Totuşi, Marius, care îşi mai adunase ideile, nu se socotea bătut. Mai rămăsese în el un clocot care s-ar fi cheltuit, fără îndoială, în silogisme dezlănţuite împotriva lui Enjolras, cînd auziră pe cineva care cînta coborînd scara ; era Combeferre şi iată ce cînta :

Dacă Cezar mi-ar fi dat Slava lui de seamă, Pentru ca să mă /despart De bătrîna-mi mamă, Marelui Cezar i-aş spune: Toate cîte-mi dai mi-s bune. Darul tău împărătesc Eu nu-l iau în seamă. Vreau mai bine s-o iubesc Pe bătrîna-mi mamă.

Accentul duios şi sălbatic cu care Combeferre cînta versurile astea le dădea un fel de măreţie ciudată. Marius,

pe gînduri, cu ochii pierduţi, repetă aproape în neştire :

„Mama ?"

In clipa aceea simţi mîna lui Enjolras pe umăr :

— Cetăţene – îi spuse Enjolras – mama mea e
republica.

VI

„RES ANGUSTA"

Seara aceea îl zgudui adînc pe Marius şi îi lăsă sufletul înnegurat şi trist. Simţea ceea ce simte poate pămîn-tul cînd îl despică fierul ca să primească grîul. In clipa aceea el nu simte decît rana ; fiorul vieţii şi bucuria rodului vin mult mai tîrziu.

Marius era întunecat. Abia îşi clădise o credinţă ; trebuia s-o şi lepede ? îşi spunea lui însuşi că nu. îşi declara că nu trebuie să se îndoiască şi începu să aibă îndoieli fără să vrea. E greu de îndurat să fii prins între două religii, una pe care n-ai părăsit-o încă şi alta pe care încă n-ai îmbrăţişat-o. Amurgurile astea nu le plac decît acelora care au suflete de lilieci. Marius era curat şi avea nevoie de lumină adevărată. Umbra îndoielii îi făcea rău. Oricît de mult ar fi dorit să rămînă pe loc şi să se mulţumească numai cu atît, era constrîns să înainteze, să cerceteze, să gîndească, să meargă mai departe. Unde avea să-l ducă asta ? Se temea, după ce făcuse atîţia paşi care-l apropiaseră de taică-său, să nu facă acum alţi paşi care să-l depărteze de el. Pe măsură ce gîndea mai mult, se simţea mai rău. în jurul lui se căsca o prăpastie. Nu era de aceeaşi părere nici cu bunicu-său, nici cu prietenii. Era prea curajos pentru unul şi prea înapoiat pentru ceilalţi. Se văzu izolat de două ori, îndepărtat şi de bă-trîni, şi de tineret. Nu se mai duse la cafeneaua Musain.

Conştiinţa îi era atît de tulburată, încît nu se mai gîndea la anumite laturi serioase ale existenţei. Realităţile vieţii nu îngăduie să fie uitate. Veniră pe neaşteptate peste el şi-l îmbrînciră. '

w

Intr-o dimineaţă, stăpînul hotelului intră în odaia lui Marius şi-i spuse :

— Domnul Courîeyrac a spus că răspunde pentru
dumneata.

— Da.
— Dar aş avea nevoie de bani.
— Roagă-l pe Courfeyrac să vină să vorbească cu mine,
spuse Marius.
Courfeyrac intră, şi hotelierul ieşi. Marius îi povesti ceea ce nu se gîndise încă să-i spună, că era aproape singur pe lume, fiindcă n-avea părinţi.
— Ce-ai să te faci ? întrebă Courfeyrac.
— Nu ştiu, răspunse Marius.
— Cum ai s-o scoţi la capăt ?
— Habar n-am.
— Ai bani ?
— Cincisprezece franci.
— Vrei să-ţi împrumut eu ?
— Nici nu mă gîndesc.
— Ai haine ?
— Iată-le !
— Ai bijuterii ?
— Un ceas.
— De argint ?
— De aur. Uite-l!
— Cunosc eu un negustor de haine vechi care ţi-ar
cumpăra redingota şi o pereche de pantaloni.
— Bine.
— N-ai să mai ai decît o singură pereche de panta
loni, o vestă, o pălărie şi o haină.
— Şi ghetele.
— Cum ? Nu vrei să mergi în picioarele goale ?
Ce lux !
— O să-mi ajungă.
— Cunosc un ceasornicar care are să-ţi cumpere
ceasul.
— Bine.
— Nu, nu e bine. Pe urmă ce-ai să mai faci ?
— Tot ce se va putea. Orice treabă cinstită.

— Ştii englezeşte ?
— Nu.
— Ştii nemţeşte ?
— Nu.
— Rău !
— De ce ?
— Pentru că un prieten al meu, librar, face un fel de
enciclopedie pentru care ai fi putut traduce articole engle
zeşti sau nemţeşti. Te plăteşte prost, dar trăieşti.
— Am să învăţ englezeşte şi nemţeşte.
— Şi pînă atunci ?
— Pînă atunci am să-mi mănînc hainele şi ceasul.

II chemară pe negustorul de haine vechi. Cumpără boarfele pe douăzeci de franci. Se duseră la ceasornicar. Ii cumpără ceasul pe patruzeci şi cinci de franci.
— Nu-i prea rău, îi spunea Marius Iui Courfeyrac pe
cînd se întorceau la hotel. Asta face, dacă adăugăm şi
cincisprezece franci ai mei, optzeci de franci.
— Şi datoria la hotel ? întrebă Courfeyrac.
— Na, o uitasem ! zise Marius.
— Ei, la naiba ! spuse Courfeyrac. Ai să mănînci
cinci franci cît timp ai să înveţi englezeşte şi alţi cinci
cît ai să înveţi nemţeşte. Adică ai să înghiţi repede o
vorbire străină sau foarte încet o piesă de cinci franci.
In vremea asta, mătuşa Gillenormand, care la nevoie era destul de cumsecade, dăduse de urma lui Marius. Intr-o dimineaţă, cînd Marius se întorcea de la şcoală, găsi o scrisoare de la mătuşa lui şi şase sute de franci în aur, într-o cutie pecetluită.
Marius îi trimise înapoi cei treizeci de galbeni, o dată cu o scrisoare respectuoasă, în care îi spunea că are mijloace de trai şi că se poate întreţine singur. In clipa aceea mai avea trei franci.
Mătuşa nu-i spuse nimic bunicului de acest refuz, de teamă să nu-l supere şi mai tare. De altfel, nu spusese el că nu mai vrea să audă niciodată de fiara asta ?
Marius plecă din hotelul de la Porte Saint-Jaccjues, fiindcă nu voia să intre în datorii.

CARTEA A CINCEA
BINEFACERILE NENOROCIRII
MAR1US NEVOIAŞ
Viaţa începu să fie grea pentru Marius. N-ar fi fost nimic că-şi mîncase hainele şi ceasul. Ajunse să mănînce acel lucru de nedescris care se numeşte răbdări prăjite. E ceva groaznic, care înseamnă zile fără pîine, nopţi fără somn, seri fără luminare, vatră fără foc, săptămîni întregi fără lucru, viitor fără nădejde, haine rupte în coate, o pălărie veche de care fetele rîd, uşa pe care o găseşti seara încuiată, pentru că n-ai plătit chiria, obrăznicia portalului şi a birtaşului, rînjetul vecinilor, tot felul de umilinţe, demnitatea înnăbuşită, acceptarea oricărui fel de muncă, dezgust, amărăciune, descurajare. Marius învăţă să le înghită pe toate şi află că ele sînt adesea singurele lucruri cu care te hrăneşti. In clipa aceea, cînd omul are nevoie de mîndrie, pentru că are nevoie de dragoste, el se simţea batjocorit, fiindcă era prost îmbrăcat, şi caraghios, fiindcă era sărac. La vîrsta la care tinereţea îşi umple inima cu o mîndrie împărătească, el îşi pleca adesea privirile spre ghetele lui găurite şi cunoştea nedreptele ruşini şi roşeata umilitoare a mizeriei. Minunată şi grozavă încercare, din care cei slabi ies ticăloşi, şi cei tari, sublimi. Creuzet în care soarta aruncă pe om de cîte ori vrea să aibă o puşlama sau un semizeu !
Pentru că în luptele mărunte se săvîrşesc o mulţime de fapte mari. Sînt puteri încăpăţînate şi necunoscute care se luptă în umbră, pas cu pas, cu

năvala de neînlăturat a nevoilor şi a mîrşăviilor. Victorie nobilă şi tainică, pe care n-o vede nici o privire, pe care n-o plăteşte

f, .

nici un renume şi n-o salută nici o fanfară. Viaţa, nenorocirea, singurătatea, părăsirea, sărăcia sînt cîmpuri de bătaie care-şi au eroii lor, eroi necunoscuţi, mai mari uneori decît eroii celebri.
In felul acesta se zămislesc firi puternice şi rare. Mizeria, totdeauna vitregă, e cîteodată mamă bună ; sărăcia dă naştere puterii sufletului şi a duhului ; deznădejdea e doica mîndriei ; nenorocirea e un lapte bun pentru cei mărinimoşi.
Marius trăi o vreme în care mătura dinaintea uşii, cumpăra brînză de o para de la zarzavagioaică şi aştepta să se întunece ca să se strecoare la brutar şi să cumpere pîinea pe care-o.ducea pe ascuns, ca şi cum ar fi furat-o, în mansarda lui. Cîteodată puteai vedea furişîndu-se în măcelăria din colţ, printre bucătăresele batjocoritoare care-l îmbrînceau, un tînăr stîngaci, cu nişte cărţi sub braţ, sfios şi plin de mînie totodată, care intra scoţîndu-şi pălăria, cu fruntea brobonată de sudoare, o saluta plecat pe măcelăreasa uimită, îl saluta şi pe băiatul care o ajuta, cerea o costiţă de berbec, o plătea şase sau şapte gologani, o învelea în hîrtie, o punea sub braţ între două cărţi şi pleca. Era Marius. Avea să trăiască trei zile din costiţa aceea, pe care şi-o frigea singur.
Mînca în prima zi carnea, a doua zi mînca grăsimea, a treia zi rodea osul. Mătuşa Gillenormand mai încercase de cîteva ori să-i trimită cei treizeci de galbeni. De fiecare dată, Marius îi înapoie, spunînd că n-avea nevoie de nimic.
Purta încă doliu după taică-său, cînd se petrecuse în el revoluţia de care am pomenit. De atunci el nu-şi mai lepădase hainele cernite. Dar hainele se lepădară de el. Veni ziua în care nu mai avu haine. Pantalonii se mai ţineau încă. Ce era de făcut ? Courfeyrac, căruia îi făcuse şi el cîteva servicii, îi dădu o haină veche. Marius plăti treizeci de gologani unui portar oarecare ca să i-o întoarcă pe dos şi avu o haină nouă. Dar haina era verde. Din pricina asta Marius nu mai ieşi decît după ce se însera. Atunci haina părea neagră. Vrînd să fie totdeauna cernit, se înveşmînta cu întuneric.

In vremea asta ajunse avocat. Lumea socotea că locuieşte în odaia lui Courfeyrac, odaie curăţică, în care cîteva cărţi de drept, amestecate şi completate cu nişte romane desperecheate, alcătuiau biblioteca cerută de regulamente, îşi primea scrisorile la Courfeyrac.
Cînd Marius ajunse avocat, îl înştiinţa pe bunicu-său printr-o scrisoare rece, dar plină de supunere şi respect. Domnul Gillenormand apucă scrisoarea tremurînd, o citi şi o aruncă ruptă în patru la coş. Peste două sau trei zile, domnişoara Gillenormand îl auzi pe taică-său vorbind singur

în odaia lui. Asta i se întîmplă de cîte ori era foarte tulburat. Trase cu urechea ; bătrînul zicea : „Dacă n-ai fi un dobitoc, ai şti că cineva nu poate fi şi baron şi avocat în acelaşi timp".

II

MARIUS IN SĂRĂCIE

Se întîmplă cu sărăcia cum se întîmplă cu toate. Ajungi pînă la urmă s-o înduri. Cu vremea ea se aşază şi se încheagă. Un om vegetează, adică se dezvoltă într-o măsură nedesăvîrşită, dar îndestulătoare ca să poată trăi. Iată cum se înjghebase existenţa lui Marius Pontmercy :

Ieşise din strîmtoarea cea mai mare ; vadul se lăţea puţin în faţa lui. Prin curaj, muncă, stăruinţă şi voinţă ajunsese să cîştige cu munca lui vreo şapte sute de franci pe an. învăţase nemţeşte şi englezeşte. Datorită lui Courfeyrac, care îl pusese în legătură cu prietenul său, librarul, Marius îndeplinea în librăria literară rolul modest de om bun la toate. Făcea prospecte, traducea ziare, adnota ediţii, strîngea biografii etc. Cîştigul net, fie că anul era bun sau rău, era de şapte sute de franci. Trăia din ei. Nu prost. Cum ? O vom spune.

Marius avea în Casa Gorbeau, pentru treizeci de franci pe an, o chiţimie fără sobă, care trecea drept odaie de lucru şi unde nu avea decît mobilierul strict necesar. Mobilierul era al lui. Dădea trei franci pe lună chiriaşei

principale, o bătrînă, ca să-i mături odăiţa şi să-i aducă în fiecare dimineaţă puţină apă caldă, un ou proaspăt şi niţică pîine de un gologan. Pîinea şi oul îi erau masa. Prînzul costa între doi şi patru gologani, după cum ouăle erau mai scumpe sau mai ieftine. La ora şase după amiază se ducea să cineze la Rousseau, pe strada Saint-Jacques, peste drum de Basset, negustorul de stampe din colţul străzii Mathurinelor. Supă nu mînca. Lua o porţie de mîncare cu carne de şase gologani, o jumătate de porţie de legume de trei gologani şi un desert de trei gologani. Pentru alţi trei avea pîine cît poftea. In loc de vin bea apă. Cînd plătea la casă, unde stătea, măreaţă, doamna Rousseau, pe vremea aceea tot grasă, dar încă fragedă, dădea un gologan băiatului, şi doamna Rousseau îi zîmbea. Apoi pleca. In schimbul a şaisprezece gologani se alesese cu un zîmbet şi cu o cină.

Restaurantul Rousseau, unde se goleau atît de puţine sticle de vin şi atît de multe sticle de apă, era mai mult un calmant decît un restaurant. Azi nu mai există. Stă-pînul avea o poreclă frumoasă : i se spunea Rousseau acvaticul. Aşadar, un prînz de patru gologani, o cină de şaisprezece : hrana îl costa un franc pe zi ; adică trei sute şaizeci şi cinci pe an. Mai puneţi treizeci de franci chiria, treizeci şi şase bătrînei şi încă vreo cîteva mici cheltuieli pe deasupra ; cu patru sute cincizeci de franci Marius era hrănit, slujit şi avea şi o locuinţă. îmbrăcămintea îl costa o sută de franci, albiturile cincizeci, spălatul alţi cincizeci. Totul nu trecea de şase sute cincizeci de franci. Ii mai rămîneau cincizeci. Era bogat. La nevoie împrumuta zece franci unui prieten ; Courfeyrac putuse să se împrumute

de la el cu şaizeci de franci. Cît despre încălzit, fiindcă n-avea sobă, Marius „simplificase" lucrurile.
Oricum, Marius avea două perechi de haine : unele vechi, „de purtare", altele noi, „de sărbătoare". Şi unele şi altele erau negre. N-avea decît trei cămăşi, una pe el, alta în dulap, a treia la spălătoreasă. Şi le înnoia pe măsură ce se învecheau. De obicei le avea rupte, ceea ce îl făcea să-şi încheie nasturii hainei pînă la gît.

t

Ca Marius să ajungă la starea asta înfloritoare trebui-seră să treacă ani. Ani grei : unii anevoie de străbătut, alţii de urcat. Marius nu se dăduse înapoi niciodată. Indurase toate lipsurile ; făcuse orice, afară de datorii. Se fălea că nu datorase niciodată vreo para nimănui. Pentru el o datorie era începutul unei robii. îşi spunea chiar că un creditor e chiar mai rău decît un stăpîn ; pentru că un stăpîn e stăpîn numai pe fiinţa ta, pe cînd un creditor îţi stăpîneşte demnitatea şi poate să ţi-o pălmuiască. Decît să se împrumute, mai bine ajuna, şi ajunase adesea. Ştiind că extremităţile se atrag şi, dacă nu iei seama, sărăcia poate duce la josnicie, veghea cu grijă asupra mîndriei lui. O procedare sau un demers care i-ar fi părut în alte împrejurări o dovadă de respect i se păreau o umilinţă şi le înlătura. Nu se arunca orbeşte în nimic, ca să nu fie silit să dea înapoi. Chipul lui era îmbujorat şi sever. Era sfios pînă la asprime.
In orice încercare se simţea îndemnat, şi cîteodată chiar împins, de o putere tainică ce era în el. Sufletul ajută trupul şi, uneori, chiar îl ridică de la pămînt. E singura pasăre care îşi poartă colivia.
In inima lui Marius, alături de numele tatălui lui, mai era întipărit un nume : Thenardier. Marius, care avea o fire entuziastă şi gravă, îl înconjura cu un fel de nimb pe omul căruia, după cum credea el, îi datora viaţa tatălui său, pe sergentul viteaz care îl salvase pe colonel în mijlocul ghiulelelor şi gloanţelor de la Waterloo. Nu despărţea niciodată amintirea acestui om de amintirea tatălui său, ci le înfrăţea în cuvioşia lui. Era un fel de cult în care altarul cel mare era închinat colonelului, şi altarul cel mic lui Thenardier. Cînd se gîndea cît de căzut şi cît de zdrobit de nenorocire e Thenardier, recunoştinţa lui plină de duioşie sporea şi mai mult. Marius aflase la Montfermeil de ruina şi falimentul nefericitului hangiu. De atunci făcuse sforţări nemaipomenite ca să-i dea de urmă şi să-l găsească în prăpastia întunecoasă a mizeriei în care pierise. Marius străbătuse tot ţinutul, fusese la Chelles, la Bondy, la Gournay, la Nogent, la Lagny. Se încăpăţînase timp de trei ani, cheltuind cu călătoriile

astea puţinii bani pe care-i economisise. Nimeni nu-i putuse da veşti despre Thenardier. II socoteau plecat în străinătate. Creditorii lui îl căutaseră şi ei, cu mai puţină dragoste decît Marius, dar cu tot atîta înverşunare, şi nu putuseră pune mîna pe el. Marius se învinovăţea, aproape îi era ciudă pe el însuşi, pentru că nu izbutise în cercetările lui. Era singura datorie pe care i-o lăsase colonelul, şi Marius socotea că e o

cinste s-o plătească. „Cum ! se gîndea el, cînd tata zăcea între viaţă şi moarte pe cîmpul de bătaie, Thenardier a ştiut să-l găsească prin fum şi prin gloanţe şi să-l care pe umerii lui, el, care nu-i datora tatii nimic, şi eu, care îi datorez atîta lui Thenardier, nu-l pot găsi în întunericul în care trage să moară, ca, la rindul meu, să-l aduc la viaţă ! O, am să-l găsesc eu !" Şi, în adevăr, Marius şi-ar fi dat un braţ ca să-l găsească pe Thenardier, şi-ar fi dat viaţa ca să-l scoată din mizerie. Cel mai dulce, cel mai minunat vis al lui Marius era să-l vadă pe Thenardier, să-i facă un bine oarecare şi să-i spună : „Dumneata nu mă cunoşti, dar eu te cunosc. Iată-mă, fă ce vrei cu mine !"

III

MARIUS CREŞTE

In vremea aceea Marius avea douăzeci de ani. Trecuseră trei ani de cînd îşi părăsise bunicul. Rămăseseră şi unul şi altul la acelaşi punct la care se despărţiseră, fără să încerce să se apropie sau să se mai vadă. La ce bun să se mai vadă ? Ca să se ia la harţă ? Care dintre ei l-ar fi convins de dreptatea lui pe celălalt? Marius era un vas de aramă, moş Gillenormand era unul de fier.

Trebuie să spunem că Marius se înşelase în privinţa inimii bunicului său. îşi închipuise că domnul Gillenormand nu l-a iubit niciodată, că acest om scurt la vorbă, zîmbitor şi tăios, care înjura, striga, făcea scandal şi ridica bastonul, nu avea pentru el decît cel mult afecţiunea uşoară şi severă în acelaşi timp a unui Geronte de come-

die. Marlus Se înşela. Sînt unii taţi care nil-şi iubesc copiii, dar nu e pe lume bunic care să nu se prăpădească după nepoţii lui. De fapt, am mai spus-o, domnul Gille-normand îl adora pe Marius. II adora în felul lui, bodo-gănindu-l şi cîrpindu-l chiar. Dar cînd copilul acesta plecă, simţi un gol negru în inimă. Ceru să nu i se mai vorbească de el, dar îi păru rău în sinea lui cînd fu ascultat. La început nădăjdui că bonapartistul, iacobinul, teroristul, septembristul ăsta are să se întoarcă. Trecură însă săptămîni, trecură luni, trecură ani şi ucigaşul nu se mai întoarse, spre deznădejdea domnului Gillenormand. „Nu puteam să nu-l alung, îşi spunea bunicul şi se întreba : Oare aş mai face acelaşi lucru şi a doua oară, dacă aş avea prilejul ?" Orgoliul lui răspundea pe loc : „Da". Dar capul lui bătrîn, care se clătina tăcut, răspundea cu tristeţe : „Nu !" Cîteodată era foarte abătut. Marius îi lipsea. Bătrînii au nevoie de dragoste ca de soare. E un fel de căldură. Oricît era el de tare, plecarea lui Marius schimbase ceva în el. Pentru nimic în lume n-ar fi făcut un pas spre „caraghiosul ăla", dar suferea. Nu întreba niciodată nimic, dar se gîndea mereu la el. Trăia în Marais din ce în ce mai singuratic. Era tot voios şi aprig ca odinioară, dar veselia lui avea o asprime convulsivă, ca şi cum ar fi închis în ea durere şi furie, şi ieşirile lui se încheiau totdeauna cu un fel de toropeală blîndă şi tristă. Spunea cîteodată : „Ah, dacă s-ar întoarce, ce palmă grozavă i-aş trage !"

Mătuşa gîndea prea puţin ca să iubească mult. Marius nu mai era pentru ea decît un fel de umbră neagră şi tulbure. începuse să-i pese mai puţin de el decît de pisica şi de papagalul pe care probabil că-i avea.

Durerea tăinuită a bătrînului Gillenormand era cu atît mai mare cu cît o păstra pentru el şi nu lăsa să i-o ghicească nimeni. Amărăciunea lui

semăna cu cuptoarele care s-au inventat de curînd şi care îşi ard şi fumul. Se mtîmpla cîteodată ca vreun binevoitor neîndemînatic să-.; vorbească despre Marius şi să-l întrebe : „Ce face sau ce se mai întîmplă cu nepotul dumneavoastră ?" Bătrînul burghez răspundea suspinînd, dacă era trist, sau scutu-

rîndu-şi manşetele cu un bobîrnac, dacă voia să pară vesel : „Domnul baron de Pontmercy face pe avocatul pe undeva prin ţară".
Pe cînd bătrînul se caia, lui Marius îi părea bine de tot ce făcuse. Nenorocirea îl înseninase, pentru că avea inimă bună. Se gîndea la domnul Gillenormand cu duioşie, dar nu mai voia să primească nimic de la omul care fusese rău cu tatăl lui. Era tălmăcirea mai blîndă a revoltei lui dintîi. De altfel, era fericit că suferise şi- că suferă încă. O făcea pentru taică-său. Asprimea vieţii pe care o trăia îl mulţumea şi îi plăcea. îşi spunea aproape cu bucurie că nu era mare lucru, că era un fel de ispăşire, că, dacă n-ar fi fost aşa, ar fi fost pedepsit într-altfel, mai tîrziu, pentru nepăsarea lui păcătoasă faţă de tatăl său, faţă de un asemenea tată 1 Că n-ar fi fost drept ca taică-său să aibă parte de toată suferinţa şi el de nimic. De altfel, ce însemnau munca şi lipsurile lui pe lîngă viaţa eroică a colonelului ? Că, în sfîrşit, singurul fel de a se apropia de tatăl lui şi de a-i semăna era de a lupta cu sărăcia, aşa cum el luptase voiniceşte cu duşmanul. Asta, fără îndoială, voia să spună şi colonelul prin cuvintele „va fi vrednic", pe care Marius nu le mai purta la piept, pentru că hîrtia scrisă de mîna colonelului pierise, dar le purta în inima lui.
Şi apoi, în ziua în care bunicul lui îl alungase fusese un copil ; acum era bărbat în toată firea. O simţea. Sărăcia – o spunem iar – îi priise. Sărăcia, în tinereţe, atunci cînd izbuteşte, are meritul de a mîna voinţa către luptă şi sufletul spre năzuinţe. Sărăcia despoaie viaţa materială şi o face hîdă. Din pricina asta omul are avîn-turi nemărginite către viaţa ideală. Un tînăr bogat are zeci de distracţii strălucitoare şi grosolane : cursele de cai, vînătoarea, dinii, tutunul, jocurile de noroc, ospeţele şi celelalte ; toate îndeletniciri în paguba avînturilor înalte şi gingaşe ale sufletului. Tînărul sărac se trudeşte pentru pîine şi mănîncă ; după ce a mîncat nu-i mai rămîne decît să viseze. Se duce la spectacolele gratuite lăsate de dumnezeu, se uită la cer, priveşte spaţiul, stelele, florile, copiii, omenirea în mijlocul căreia suferă, creaţiunea în

f

care străluceşte şi el. Priveşte atît de mult omenirea, încît vede sufletul, priveşte atît de mult creaţiunea, încît îl vede pe dumnezeu. Visează şi se simte mare. Mai visează iar şi se simte bun. Trece de la egoismul omului care suferă la mila pentru alţii a omului care gîndeşte. Un sentiment minunat înfloreşte în el : uitarea de sine şi mila pentru toţi ceilalţi. Gîndindu-se la bucuriile nenumărate pe care natura le dă, le împarte, le risipeşte sufletelor deschise şi le refuză sufletelor închise, începe să-l plîngă el, bogatul în idei, pe bogatul de bani. Pe măsură ce lumina îi

pătrunde în spirit, ura îi părăseşte inima. De altfel, e oare nefericit ? Nu. Sărăcia unui om tînăr nu e niciodată nenorocită. Orice băiat tînăr, oricît ar fi el de sărac, are să fie totdeauna pizmuit de un împărat bă-trîn, pentru sănătatea, puterea, mersul lui vioi, ochii lui strălucitori, sîngele lui care circulă fierbinte, părul lui negru, obrajii lui fragezi, buzele lui trandafirii, dinţii lui albi şi răsuflarea lui proaspătă. Şi, pe urmă, în fiecare dimineaţă purcede să-şi agonisească pîinea şi, pe cînd îşi cîştigă pîinea cu mîinile, ţinuta lui cîştigă în mîndrie, creierul lui dobîndeşte idei. După ce şi-a sfîrşit lucrul, se întoarce la extazul minunat, la contemplări, la bucurii. Trăieşte cu picioarele înglodate în necazuri, în piedici, pe drumuri, prin mărăcini, cîteodată chiar în noroaie, şi cu capul în lumină. E hotărît, e senin, blînd, liniştit, atent, serios, mulţumit cu puţin, binevoitor. Ii mulţumeşte lui dumnezeu că i-a dat aceste două bogăţii pe care mulţi bogaţi nu le au : munca, prin care e liber, şi gîndirea, prin care e demn.
Asta se petrecea în Marius. Ca să spunem adevărul, devenise poate cam prea visător. Din ziua în care ajunsese să-şi cîştige oarecum viaţa se oprise pe loc, găsind că e bine să fie sărac, şi scurta timpul sorocit lucrului ca să gîndească. Petrecea cîteodată zile întregi visînd, cufundat şi absorbit ca un vizionar în plăcerile mute ale extazului şi ale mulţumirii lăuntrice. Asta era problema vieţii pentru el : să lucreze la o muncă materială cît se putea mai puţin, ca să lucreze la o muncă abstractă cît mai mult cu putinţă. Cu alte cuvinte, să dea vieţii reale

numai cîteva ceasuri şi să arunce restul în infinit. Nu-şi dădea seama, părîndu-i-se că nu-i lipseşte nimic, că gîn-direa astfel înţeleasă e una din înfăţişările lenii, că se mulţumise să potolească primele cerinţe ale vieţii şi că se odihnea prea devreme.
Fără îndoială că asta nu era decît o stare trecătoare pentru o fire energică şi generoasă ca a lui şi că Marius avea să se trezească la prima ciocnire cu greutăţile de neînlăturat ale sorţii.
Pînă atunci, deşi era avocat, nici măcar nu pleda, aşa cum credea domnul Gillenormand. Visarea îl îndepărtase de pledoarie. Ce plictiseală să ai de-a face cu avocaţii, să baţi sălile tribunalului, să cauţi pricini ! De ce ? Nu vedea de ce şi-ar schimba mijlocul de trai. Librăria aceea necunoscută, zgîrcită, îi punea la îndemînă o muncă sigură, o muncă uşoară, care, după cum am mai spus, îi ajungea.
Unul dintre librarii peniru care lucra, domnul Magimel, cred, îi propusese să vină la el, să-i dea o locuinţă bună, să-i dea de lucru regulat şi să-l plătească o mie cinci sute de franci pe an. O locuinţă bună ! O mie cinci sute de franci ! Foarte bine ! Dar să renunţe la libertate ! Să fie un funcţionar ! Un fel de .literat cu simbrie ! In gîn-dul lui, Marius socotea că situaţia asta e mai bună şi mai rea în acelaşi timp decît cea actuală, pentru că ar fi trăit mai bine, dar şi-ar fi pierdut demnitatea. Schimba o nenorocire desăvîrşită şi frumoasă cu o strâmtoare urîtă şi caraghioasă. Era ca un orb care ar fi devenit chior. Refuză.
Marius trăia singuratic. Pînă la urmă nu intrase în grupul prezidat de Enjolras, pentru că-i plăcea să rămînă în afară de toate şi pentru că fusese prea îngrozit de la început. Rămăseseră buni camarazi. Erau gata

să se ajute unul pe altul în orice chip, dacă ar fi fost nevoie. Nimic mai mult. Marius aveo doi prieteni : unul tînăr, pe Courfeyrac, şi altul bătrân, pe domnul Mabeuf. Cel bătrân îl atrăgea mai mult. Mai întîi pentru că îi datora revoluţia care se făcuse în el, pentru că prin el îşi cu-

noscuse şi îşi iubise tatăl. ,,M-a operat de albeaţă", spunea el.
Fără îndoială că apariţia acestui epitrop de biserică fusese hotărîtoare pentru el.
Domnul Mabeuf nu fusese în împrejurarea asta decît agentul liniştit şi nepăsător al providenţei. II luminase pe Marius din întîmplare, fără să-şi dea seama, ca o făclie pe care ar purta-o cineva. El fusese făclia, nu acel cineva.
Cit despre revoluţia politică din conştiinţa lui Marius, domnul Mabeuf nu era în stare nici s-o priceapă, nici s-o dorească, nici s-o îndrumeze.
Să spunem cîteva cuvinte despre domnul Mabeuf, pentru că îl vom mai întîlni şi mai tîrziu.

IV

DOMNUL MABEUF

In ziua în care domnul Mabeuf îi spunea lui Marius-. „Fără îndoială că aprob opiniile politice", lăsa să se vadă adevărata lui stare de spirit. Privea toate părerile politice cu aceeaşi nepăsare şi le împărtăşea pe toate, fără deosebire, ca să fie lăsat în pace, aşa cum grecii numeau furiile' „frumoasele, bunele, fermecătoarele", eumeni-dele 2. Părerea politică a domnului Mabeuf era să iubească pătimaş plantele şi mai ales cărţile. Avea ca toată lumea pe atunci o terminaţie în ist, fără de care nimeni u-ar fi putut trăi în vremea aceea ; nu era nici regalist, nici bonapartist, nici chartist, nici orleanist, nici anarhist: era colecţionar de cărţi. Nu pricepea cum pot oamenii să-şi piardă vremea şi să se urască din pricina unor nerozii, ca, de pildă, Charta, democraţia, legitimitatea, republica, monarhia etc, cînd se aflau pe lume atîtea feluri de muşchi, de ierburi şi de arbuşti care puteau fi priviţi în voie, atîtea cărţi mari şi mici care puteau fi răsfoite.

' Divinităţi ale infernului în mitologia greco-romană. 2 Iertătoarele (în limba greacă).

rîndu-şi manşetele cu un bobîrnac, dacă voia să pară vesel : „Domnul baron de Pontmercy face pe avocatul pe undeva prin ţară".
Pe cînd bătrînul se caia, lui Marius îi părea bine de tot ce făcuse. Nenorocirea îl înseninase, pentru că avea inimă bună. Se gîndea la domnul Gillenormand cu duioşie, dar nu mai voia să primească nimic de la omul care fusese rău cu tatăl lui. Era tălmăcirea mai blîndă a revoltei lui dintîi. De altfel, era fericit că suferise şi- că suferă încă. O făcea pentru taică-său. Asprimea vieţii pe care o trăia îl mulţumea şi îi plăcea. îşi spunea aproape cu bucurie că nu era mare lucru, că era un fel de ispăşire, că, dacă n-ar fi fost aşa, ar fi fost pedepsit într-altfel, mai tîrziu, pentru nepăsarea lui păcătoasă faţă de tatăl său, faţă de un asemenea tată 1 Că n-ar fi fost drept ca taică-său să aibă parte de toată suferinţa şi el de nimic. De altfel, ce însemnau munca şi lipsurile lui pe lîngă viaţa eroică a colonelului ? Că, în sfîrşit, singurul fel de a se apropia de tatăl lui

şi de a-i semăna era de a lupta cu sărăcia, aşa cum el luptase voiniceşte cu duşmanul. Asta, fără îndoială, voia să spună şi colonelul prin cuvintele „va fi vrednic", pe care Marius nu le mai purta la piept, pentru că hîrtia scrisă de mîna colonelului pierise, dar le purta în inima lui.
Şi apoi, în ziua în care bunicul lui îl alungase fusese un copil ; acum era bărbat în toată firea. O simţea. Sărăcia – o spunem iar – îi priise. Sărăcia, în tinereţe, atunci cînd izbuteşte, are meritul de a mîna voinţa către luptă şi sufletul spre năzuinţe. Sărăcia despoaie viaţa materială şi o face hîdă. Din pricina asta omul are avîn-turi nemărginite către viaţa ideală. Un tînăr bogat are zeci de distracţii strălucitoare şi grosolane : cursele de cai, vînătoarea, clinii, tutunul, jocurile de noroc, ospeţele şi celelalte ; toate îndeletniciri în paguba avînturilor înalte şi gingaşe ale sufletului. Tînărul sărac se trudeşte pentru pîine şi mănîncă ; după ce a mîncat nu-i mai rămîne decît să viseze. Se duce la spectacolele gratuite lăsate de dumnezeu, se uită la cer, priveşte spaţiul, stelele, florile, copiii, omenirea în mijlocul căreia suferă, creaţiunea în

t

care străluceşte şi el. Priveşte atît de mult omenirea, încît vede sufletul, priveşte atît de mult creaţiunea, încît îl vede pe dumnezeu. Visează şi se simte mare. Mai visează iar şi se simte bun. Trece de la egoismul omului care suferă la mila pentru alţii a omului care gîndeşte. Un sentiment minunat înfloreşte în el : uitarea de sine şi mila pentru toţi ceilalţi. Gîndindu-se la bucuriile nenumărate pe care natura le dă, le împarte, le risipeşte sufletelor deschise şi le refuză sufletelor închise, începe să-l plîngă el, bogatul în idei, pe bogatul de bani. Pe măsură ce lumina îi pătrunde în spirit, ura îi părăseşte inima. De altfel, e oare nefericit ? Nu. Sărăcia unui om tînăr nu e niciodată nenorocită. Orice băiat tînăr, oricît ar fi el de sărac, are să fie totdeauna pizmuit de un împărat bă-trîn, pentru sănătatea, puterea, mersul lui vioi, ochii lui strălucitori, sîngele lui care circulă fierbinte, părul lui negru, obrajii lui fragezi, buzele lui trandafirii, dinţii lui albi şi răsuflarea lui proaspătă. Şi, pe urmă, în fiecare dimineaţă purcede să-şi agonisească pîinea şi, pe cînd îşi cîştigă pîinea cu mîinile, ţinuta lui cîştigă în mîndrie, creierul lui dobîndeşte idei. După ce şi-a sfîrşit lucrul, se întoarce la extazul minunat, la contemplări, la bucurii. Trăieşte cu picioarele înglodate în necazuri, în piedici, pe drumuri, prin mărăcini, cîteodată chiar în noroaie, şi cu capul în lumină. E hotărît, e senin, blînd, liniştit, atent, serios, mulţumit cu puţin, binevoitor. Ii mulţumeşte lui dumnezeu că i-a dat aceste două bogăţii pe care mulţi bogaţi nu le au : munca, prin care e liber, şi gîndirea, prin care e demn.
Asta se petrecea în Marius. Ca să spunem adevărul, devenise poate cam prea visător. Din ziua în care ajunsese să-şi cîştige oarecum viaţa se oprise pe loc, găsind că e bine să fie sărac, şi scurta timpul sorocit lucrului ca să gîndească. Petrecea cîteodată zile întregi visînd, cufundat şi absorbit ca un vizionar în plăcerile mute ale extazului şi ale mulţumirii lăuntrice. Asta era problema vieţii pentru el : să lucreze la o muncă

materială cît se putea mai puţin, ca să lucreze la o muncă abstractă cît mai mult cu putinţă. Cu alte cuvinte, să dea vieţii reale

iniinai citeva ceasuri şi sâ arunce restul în infinit. Nu-şi dădea seama, părîndu-i-se că nu-i lipseşte nimic, că gîn-direa astfel înţeleasă e una din înfăţişările lenii, că se mulţumise să potolească primele cerinţe ale vieţii şi că se odihnea prea devreme.
Fără îndoială că asta nu era decît o stare trecătoare pentru o fire energică şi generoasă ca a lui şi că Marius avea să se trezească la prima ciocnire cu greutăţile de neînlăturat ale sorţii.
Pînă atunci, deşi era avocat, nici măcar nu pleda, aşa cum credea domnul Gillenormand. Visarea îl îndepărtase de pledoarie. Ce plictiseală sa ai de-a face cu avocaţii, să baţi sălile tribunalului, să cauţi pricini ! De ce ? Nu vedea de ce şi-ar schimba mijlocul de trai. Librăria aceea necunoscută, zgîrcită, îi punea la îndemînă o muncă sigură, o muncă uşoară, care, după cum am mai spus, îi ajungea.
Unul dintre librarii pentru care lucra, domnul Magimel, cred, îi propusese sa vină la el, să-i dea o locuinţă bună, să-i dea de lucru regulat şi să-l plătească o mie cinci sute de franci pe an. O locuinţă bună ! O mie cinci sute de franci ! Foarte bine ! Dar să renunţe la libertate ! Să fie un funcţionar ! Un fel de literat cu simbrie ! In gîn-dul lui, Marius socotea că situaţia asta e mai bună şi mai rea în acelaşi timp decît cea actuală, pentru că ar fi trăit mai bine, dar şi-ar fi pierdut demnitatea. Schimba o nenorocire desăvîrşită şi frumoasă cu o strîmtoare urîtă şi caraghioasă. Era ca un orb care ar fi devenit chior. Refuză.
Marius .trăia singuratic. Pînă la urmă nu intrase în grupul prezidat de Enjolras, pentru că-i plăcea să rămînă în afară de toate şi pentru că fusese prea îngrozit de la început. Rămăseseră buni camarazi. Erau gata să se ajute unul pe altul în orice chip, dacă ar fi fost nevoie. Nimic mai mult. Marius aveo doi prieteni : unul tînăr, pe Courfeyrac, şi altul bătrîn, pe domnul Mabeuf. Cel bă-trîn îl atrăgea mai mult. Mai întîi pentru că îi datora revoluţia care se făcuse în el, pentru că prin el îşi cu-

noscuse şi îşi iubise tatăl. ,,M-a operat de albeaţă", spunea el.
Fără îndoială că apariţia acestui epitrop de biserică fusese hotărîtoare pentru el.
Domnul Mabeuf nu fusese în împrejurarea asta decît agentul liniştit şi nepăsător al providenţei. II luminase pe Marius din întîmplare, fără să-şi dea seama, ca o făclie pe care ar purta-o cineva. El fusese făclia, nu acel cineva.
Cît despre revoluţia politică din conştiinţa lui Marius, domnul Mabeuf nu era în stare nici s-o priceapă, nici s-o dorească, nici s-o îndrumeze.
Să spunem cîteva cuvinte despre domnul Mabeuf, pentru că îl vom mai întîlni şi mai tîrziu.

IV

DOMNUL MABEUF

In ziua în care domnul Mabeuf îi spunea lui Marius •. „Fără îndoială că aprob opiniile politice", lăsa să se vadă adevărata lui stare de spirit.

Privea toate părerile politice cu aceeaşi nepăsare şi le împărtăşea pe toate, fără deosebire, ca să fie lăsat în pace, aşa cum grecii numeau furiile' „frumoasele, bunele, fermecătoarele", eumeni-dele 2. Părerea politică a domnului Mabeuf era să iubească pătimaş plantele şi mai ales cărţile. Avea ca toată lumea pe atunci o terminaţie în ist, fără de care nimeni n-ar fi putut trăi în vremea aceea ; nu era nici regalist, nici bonapartist, nici chartist, nici orleanist, nici anarhist : era colecţionar de cărţi. Nu pricepea cum pot oamenii să-şi piardă vremea şi să se urască din pricina unor nerozii, ca, de pildă, Charta, democraţia, legitimitatea, republica, monarhia etc, cînd se aflau pe lume atîtea feluri de muşchi, de ierburi şi de arbuşti care puteau fi priviţi în voie, atîtea cărţi mari şi mici care puteau fi răsfoite.

1 Divinităţi ale infernului tn mitologia grero-romană.

2 Iertătoarele (in limba greacă).

Se ferea să fie un om nefolositor ; cu toate că avea cărţi, îi plăcea să citească, şi faptul că era botanist nu-l împiedica să fie şi grădinar. Cînd îl cunoscuse pe Pont-mercy, se născuse între ei o simpatie reciprocă, pentru că el făcea cu fructele ceea ce colonelul făcea cu florile. Domnul Mabeuf izbutise să producă pere obişnuite, tot atît de gustoase ca perele Saint-Germain. Se pare că dintr-una din încercările lui a ieşit corcoduşa de octombrie, astăzi renumită, tot atît de parfumată ca şi corcoduşa de vară. Se ducea la liturghie mai mult -din cuminţenie decît din cucernicie. Se mai ducea şi pentru că-i plăceau chipurile oamenilor, dar nu putea suferi zgomotul, aşa că numai la biserică îi găsea tăcuţi, adunaţi laolaltă. Alesese cariera de epitrop pentru că trebuia să aibă şi el o slujbă în stat. De altfel, nu izbutise niciodată să iubească o femeie ca pe o ceapă de lalea şi pe nici un bărbat cît o tipăritură elzevirianâ. Trecuse de mult de şaizeci de ani, cînd cineva îl întrebă o dată : „Nu te-ai însurat niciodată ?" „Am uitat", răspunsese el. Cînd se întîmpla cîteodată – cui nu i se întîmplă? – să spună : „Ei, dacă aş fi bogat !", n-o făcea, ca moş Gillenormand, uitîndu-se la o fată frumoasă, ci la o carte veche. Trăia singur, cu o îngrijitoare bătrînă, avea puţină podagră şi cînd dormea degetele lui bătrine, înţepenite de reumatism, se încîrligau printre creţurile cearşafului. Publicase o carte : Fibra în împrejurimile Cauteretzului, cu planşe colorate, operă destul de preţuită, ale cărei gravuri pe aramă erau în stăpînirea lui şi de pe care vindea singur copiile. De două sau de trei ori pe zi suna cineva la uşa casei lui din strada Meziere pentru asta. Cîştiga, astfel, vreo două mii de franci pe an. Era aproape toată averea lui. Cu toate că era sărac, avusese darul să strîngă, cu multă răbdare şi cu sacrificii, o colecţie preţioasă de exemplare rare de toate genurile. Nu ieşea niciodată fără o carte sub braţ şi se întorcea adesea cu două. Locuinţa lui era alcătuită din patru odăi la parter şi o grădiniţă. Singurele podoabe ale acestor odăi erau nişte ierbare înrămate şi cîteva gravuri de maeştri vechi. Vederea unei săbii sau a unei puşti îl îngheţa. Nu se apropiase în viaţa

Iui de un tun, nici chiar la Palatul Invalizilor. Avea uri
stomac bunicel, un frate preot, părul alb, nici un dinte
în gură sau împotriva cuiva, un tremur în tot trupul,
accent picard, un rîs copilăresc, se speria uşor şi se
măna cu un berbec bătrîn. N-avea decît un prieten printre
fiinţele vii, un librar bătrîn de la Porte Saint-Jacques,
pe care-l chema Royol. Visa să prăsească indigoul în
Franfa. •
Slujnica lui era şi ea un specimen de nevinovăţie. Bătrînica aceea cumsecade mai era şi fecioară. Sultan, motanul ei, care ar fi putut miorlăi Miserere de Allegri la Capela Sixtină, îi umpluse inima şi-i ajungea pentru cantitatea de pasiune care zăcea în ea. Visurile ei nu ajunseseră niciodată pînă la bărbat. Nu depăşiseră pisica. Avea, ca motanul ei, mustăţi. Era mîndră de un singur lucru : de bonetele ei totdeauna albe. Duminica, după liturghie, îşi petrecea timpul numărîndu-şi albiturile din ladă şi întinzînd pe pat materiale de rochii, pe care şi le cumpăra şi pe care nu le dădea niciodată Ia cusut. Ştia să citească. Domnul Mabetif o poreclise maica Plutarc.
Domnul Mabeuf prinsese drag de Marius, pentru că era tînăr şi biînd, pentru că îi încălzea bătrînetele, fără să-i înspăimînte sfiala. Tinereţea, cînd se întîlneşte cu blîndetea, le pare bătrînilor un soare fără vînt. Cînd Marius se sătura de glorie militară, de praf de puşcă, de marşuri şi contramarşuri, de toate bătăliile acelea grozave în care tatăl său dăduse şi primise lovituri de sabie nemaipomenite, se ducea la domnul Mabeuf, şi domnul Mabeuf îi vorbea despre eroul lui, privindu-l ca un cultivator de flori.
Către 1830, fratele său, preotul, murise şi, curînd după aceea, toată zarea se întunecase pentru domnul Mabeuf ca la venirea nopţii. Falimentul unui notar îl păgubi cu suma de zece mii de franci, tot avutul fratelui său şi al lui propriu. Revoluţia din iulie pricinui o criză în librării. Cînd timpurile sînt grele, primul lucru care nu se mai vinde e o Floră. Flora împrejurimilor Cauteretzului nu mai avea căutare. Treceau săptămîni întregi fără să

vină vreun cumpărător. Cîteodata, domnul Mabeuf tresărea cînd se auzea soneria. „Domnule, îi spunea maica Plutarc cu tristeţe, a venit sacagiul."
In sfîrşit, într-o zi, domnul Mabeuf se mută din strada Meziere, părăsi funcţia de epitrop, renunţă la biserica Saint-Sulpice, vîndu o parte, nu din cărţi, ci din stampe, la care ţinea mai puţin, şi se duse să locuiască într-o căsuţă din Bulevardul Montparnasse. Dar nici acolo nu stătu mai mult de trei luni, din două pricini : mai întîi, chiria parterului şi a grădinii era de trei sute de franci, şi el nu îndrăznea să cheltuiască mai mult de două sute de franci pentru locuinţă ; al doilea, era vecin cu poligonul de tir Fatou, auzea toată ziua împuşcături şi nu le mai putea îndura. îşi luă

Flora, plăcile de aramă, ierbarele, albumele şi cărţile şi se statornici lîngă Sal-petriere, într-un fel de colibă din satul Austerlitz, unde avea trei odăi şi o grădină cu fîntînă, împrejmuită cu gard, şi plătea o chirie de cincizeci de franci pe an. O dată cu mutarea asta, îşi vîndu aproape toate mobilele.
In ziua în care intră în noua lui locuinţă fu foarte vesel, bătu el singur cuiele ca să atîrne gravurile şi ierbarele, restul zilei sapă în grădină şi seara, cînd văzu că maica Plutarc părea mîhnită şi îngîndurată, o bătu pe umăr şi-i spuse zîmbind : „Ce ne pasă ? Avem indigo 1"
Numai doi musafiri, librarul de la Porte Saint-Jacques şi Marius, erau primiţi în coliba de la Austerlitz ; nume zgomotos şi care, la drept vorbind, nu-i plăcea de fel.
De altfel, după cum am mai spus-o, minţile absorbite de înţelepciune sau de nebunie, sau de amîndouă deodată, după cum se întîmplă destul de des, sînt foarte greu pătrunse de întîmplările vieţii. Propria lor soartă le e străină. Din asemenea concentrare iese un fel de pasivitate, care, dacă e chibzuită, seamănă cu filozofia. Te ofileşti, cobori, te dârîmi, te surpi chiar, fără să-ţi dai seama. E adevărat că totdeauna la sfîrşit te trezeşti, dar e prea tîrziu. Pînă atunci pari a fi un neutru în jocul dintre fericirea şi nenorocirea ta. Tu eşti miza în acest joc, dar priveşti partida cu nepăsare.

Domnul Mabeuf rămăsese senin ; senin ca un copil, dar şi ca un înţelept, în mijlocul pîclei care se t^sea în jurul lui, pe cînd nădejdile i se stingeau una după alta. Felul lui de a vedea lucrurile avea mersul unei pendule. Cînd îl înflăcăra o iluzie, mergea mereu în iinte, chiar după ce iluzia pierise. Un ceasornic nu se opreşte chiar în clipa în care i-ai pierdut cheia.
Domnul Mabeuf avea plăceri nevinovate, puţin costisitoare şi neaşteptate. I le punea la îndemînă pînă şi cea mai neînsemnată întîmplare. Intr-o zi, maica Plutarc citea un roman într-un ungher. Citea tare, pentru că i se părea că înţelege mai bine. Cînd citeşti tare îţi afirmi ţie însuţi faptul că citeşti. Sînt unii oameni care citesc în gura mare şi care parcă îşi dau lor înşile cuvîntul de onoare că citesc.
Maica Plutarc citea cu energie un roman. Domnul Mabeuf o auzea fără s-o asculte.
Citind, maica Plutarc ajunse la această frază (era vorba de un ofiţer de dragoni şi de o femeie frumoasă) :
„...Frumoasa se îmbufna şi dragonul"...
Aci se întrerupse ca să-şi şteargă ochelarii.
— Budha şi balaurul ', repetă încet domnul Mabeuf. Da, e adevărat, era un balaur care arunca flăcări pe gură din fundul peşterii lui şi pîrjolea cerul. Dihania asta, care avea şi gheare de tigru, mai aprinsese şi cîteva stele. Budha s-a dus în vizuina lui şi a izbutit să-l domesticească. Maica Plutarc citeşte o carte bună. E cea mai frumoasă legendă.
Domnul Mabeuf căzu într-o visare încîntătoare.

SĂRĂCIA, SORA BUNA A MIZERIEI

Lui Marius îi plăcea bătrînul ăsta nevinovat care se vedea înghiţit încetul cu încetul de sărăcie şi care ajungea, puţin cîte puţin, să se mire, dar nu încă să se în-

1 In franţuzeşte ,,se îmbufna" se spune bouda, iar dragon înseamnă „ofiţer de dragoni" şi „balaur".

tristeze. Marius îl întîlnea pe Courfeyarc, dar îl căuta pe domnul Mabeuf. Destul de rar, totuşi, cel mult o dată sau de două ori pe lună.
Lui Marius îi plăcea să facă lungi plimbări, singur, pe bulevardele mărginaşe, pe Champs de Marş sau pe potecile mai puţin umblate ale grădinii Luxembourg. îşi petrecea uneori o jumătate de zi privind grădina unui zarzavagiu, răzoarele cu salată, găinile ce scurmau în bălegar şi calul care învîrtea roata puţului. Trecătorii îl priveau cu mirare ; unii găseau că are o înfăţişare care dă de bănuit şi totodată sinistră. Dar nu era decît un tînăr sărac, care visa fără nici o ţintă.
Intr-una din aceste plimbări descoperise Casa Gorbeau şi, ispitit de faptul că era singuratică şi ieftină, se mută acolo. Nu era cunoscut decît sub numele de domnul Marius. Cîţiva foşti generali, sau foşti camarazi ai tatălui său, cunoscîndu-l, îl poftiră pe la ei. Marius nu-i refuză. I se dădea prilejul să vorbească de taică-său. Se ducea astfel, din cînd în cînd, la contele Pajol, la generalii Bellavesne şi Fririon, la Invalizi. Acolo se făcea muzică şi se dansa. In asemenea seri, Marius îşi punea hainele noi. Nu se ducea însă la seratele şi la balurile astea decît în zilele cînd era ger de crăpau pietrele, fiindcă nu putea să-şi plătească o trăsură şi nu voia să ajungă altfel decit cu ghetele lustruite lună.
îşi spunea uneori, dar fără amărăciune: „Aşa sînt oamenii : într-un salon poţi să fii oricît de mînjit, dar nu pe pantofi. Acolo nu ţi se cere, ca să fii bine primit, decît un singur lucru fără cusur : conştiinţa ? Nu, ghetele."
Toate patimile, afară de acelea ale inimii, se risipesc în visare. Aşa se potolise şi neastîmpărul politic al lui Marius. Ajutase la asta şi revoluţia din 1830, care, mul-ţumindu-l, îi adusese alinare. Rămăsese acelaşi, dar nu se mai mînia. îşi păstra aceleaşi păreri, dar mai molcome. La drept vorbind, nu mai avea păreri, ci simpatii. Din ce partid făcea parte? Din acela al umanităţii. Din umanitate îşi alegea Franţa ; dintr-o naţiune alegea poporul ; dintr-un popor alegea femeia. într-acolo se în-

drepta mai ales mila lui. La el ideea precumpănea asupra faptului, poetul asupra eroului şi admira mai degrabă o carte, ca a lui Joy bunăoară, decît un eveniment, cum ar fi Marengo. Şi apoi, cînd după o zi de meditaţie se întorcea seara de-a lungul bulevardelor, cînd zărea printre ramurile copacilor spaţiul cel nesfîrşit, sclipirile fără nume, nemărginirea, umbra, taina, tot ce e n-u-mai omenesc i se părea mult prea neînsemnat.
Credea că a ajuns, şi poate că şi ajunsese, la adevărul vieţii şi filozofiei omeneşti, şi acum nu mai privea decît cerul, singurul pe care adevărul îl poate vedea din fundul fîntînii lui '.
Asta nu-l împiedica să-şi înmulţească planurile, socotelile, idealurile şi proiectele de viitor. Un ochi care ar fi privit înăuntrul lui Marius, în starea asta de visare, ar fi fost uluit de atîta curăţenie sufletească. într-adevăr, dacă le-ar fi dat ochilor noştri adevăraţi să vadă în conştiinţa altuia, am judeca mai sigur pe cineva după ceea ce visează decît după ceea ce gîndeşte. In gîndire există voinţă, dar nu şi în visare. Visul, care e

spontan, ia şi păstrează, chiar în ceea ce e uriaş şi ideal, chipul nostru spiritual: nimic nu iese mai de-a dreptul şi mai sincer din adîncul sufletului nostru decît năzuinţele necugetate şi nemăsurate spre frumuseţile destinului. In aceste năzuinţe, mai mult decît în ideile ticluite, raţionale şi rînduite, poţi găsi caracterul adevărat al fiecărui om. Himerele ni se aseamănă mai mult ca orice. Fiecare visează necunoscutul şi imposibilul în felul său.
Pe la mijlocul anului 1831, bătrîna care-i făcea curăţenie lui Marius îi povesti că vecinii lui, nenorocita familie Jondrette, aveau să fie daţi afară. Marius, care stătea foarte puţin pe acasă, nici nu prea ştia dacă are sau nu vecini.
— De ce îi dă afară ? întrebă el.
— Pentru că nu-şi plătesc chiria. Sînt datori două rate.
— Şi cît au de dat ?
— Douăzeci de franci, spuse bătrîna.
1 Un mit grecesc închipuia adevărul ca pe o zeitate ascunşi In adîncul unui puţ.

Marius avea treizeci de franci puşi deoparte, într-un sertar.
— Poftim, îi spuse el bătrînei. Uite douăzeci şi cinci de franci. Plăteşte pentru bieţii oameni, dă-le şi lor cinci franci, dar nu le spune că sînt de la mine.

VI
ÎNLOCUITORUL

Intîmplarea a vrut ca regimentul din care făcea parte locotenentul Theodule să vină în garnizoană la Paris. Faptul acesta îi prilejui mătuşii Gillenormand o a doua idee. Prima oară îşi pusese în gînd să-l supravegheze pe Marius cu ajutorul lui Theodule ; acum urzea ceva ca să-l înlocuiască pe Marius prin Theodule.
Era bine să găsească un alt Marius, dacă bunicul ar fi avut cît de puţin nevoie să vadă în casă un chip tînăr, pentru că ruinelor le plac uneori razele astea ale dimineţii. „Fie, îşi spuse ea, e o simplă erată, aşa cum văd prin cărţi : Marius, citiţi Theodule."
Copilul unui nepot de frate tot un fel de nepot îţi e : în lipsa unui avocat e bun şi un lăncier.
Intr-o dimineaţă, pe cînd domnul Gillenormand citea un ziar de felul Cotidianului', fiică-sa intră şi-i spuse cu glasul ei cel mai blînd, fiindcă era vorba de slăbiciunea ei :
— Tată, Theodule va veni în dimineaţa asta să te
salute.
— Cine-i ăsta, Theodule ?
— Nepotul dumitale.
— Aha ! făcu bunicul.
Apoi se puse iar pe citit, nu se mai gîndi la nepotul său, care era un Theodule oarecare, şi peste puţin timp începu să-şi iasă din sărite, ceea

ce i se întîmpla aproape ori de cîte ori citea. „Foaia" pe care o ţinea în mînă, regalistă de altfel, se înţelege de la sine, vestea pentru a

1 Ziar ultraregalist din timpul restauraţiei.

doua zi, fără nici un ocol, una dintre acele mici întîmplări zilnice ale Parisului de atunci : elevii facultăţilor de drept şi de medicină trebuiau să se întrunească la ora prînzului în faţa Pantheonului, ca să se sfătuiască. Era vorba de una din problemele zilei : de artileria gărzii naţionale şi de o neînţelegere dintre Ministerul de Război şi „miliţia cetăţenească" cu privire la tunurile adăpostite în curtea Luvrului. Studenţii trebuiau să se „sfătuiască" în această privinţă. Nu-i trebuia mult domnului Gillenormand ca să-i sară ţandăra.

Se gîndi la Marius, care era student şi avea să meargă poate, ca şi ceilalţi, să se „sfătuiască" la prînz în faţa Pantheonului.

Tocmai cînd îşi închipuia aceste lucruri supărătoare, intră, adus de domnişoara Gillenormand, locotenentul Theodule, îmbrăcat civil, lucru dibaci din partea lui. Lăncierul îşi făcuse următoarea socoteală : şmecherul ăsta bătrîn nu şi-o fi depus tot capitalul în schimbul unei rente viagere ; merită să te îmbraci nemţeşte din cînd în cînd pentru el.

Domnişoara Gillenormand îi spuse cu voce tare tatălui ei :

— Theodule, nepotul dumitale. Şi încet, locotenentului :

Vezi să aprobi tot ce spune.

După asta plecă.

Locotenentul, care nu prea era obişnuit cu astfel de întîlniri venerabile, bolborosi cu oarecare sfială : „Bună ziua, unchiule !" şi făcu un salut mixt, alcătuit din schiţarea involuntară şi mecanică a salutului militar şi finalul unui salut civil.

— Ah, dumneata eşti ; bine, ia loc, spuse bătrînul.

După ce rosti vorbele astea, uită cu totul de lăncier.

Theodule se aşează şi domnul Gillenormand se ridică.

Domnul Gillenormand începu să umble în lung şi-n lat,
cu mîinile în buzunar, vorbind tare şi frecîndu-şi cu degetele lui bătrîne şi neastîmpărate cele două ceasornice din buzunarele vestei.

— O adunătură de mucoşi ! Dumnealor se poftesc în
piaţa Pantheonului ! Vai de capul meu ! Nişte puşti care

I

17*

pîna mai ien sugeau la doică ! Dacă i-ai strînge de naşi, ar ieşi laptele ! Şi ăştia se sfătuiesc rnîine, la prînz ! încotro mergem ! încotro mergem ! E limpede că mergem spre prăpastie. Aici ne-au adus descamisadosii' / Artileria cetăţenească ! Să se sfătuiască asupra artileriei cetăţeneşti. Se

duc să trăncănească sub cerul liber despre petardele gărzii naţionale ! Şi acolo cu cine au să se mai întîlnească ? Ia te uită unde duce iacobinismul ! Pun rămăşag pe orice, pe un milion, că nu vor fi acolo decît pungaşi ocnaşi liberali. Republicanii şi ocnaşii se au ca fraţii. Carnot întreba : „Unde vrei să mă duc, trădăto-rule ?" Fouche răspundea : „Oriunde vrei, dobitocule !" 2 Uite ce sînt republicanii.
— Aşa e, spuse Theodule.
Domnul Gillenormand îşi întoarse niţeluş capul, îl văzu pe Theodule şi urmă :
— Şi cînd te gîndeşti, caraghiosul ăsta a avut neobră
zarea să se facă, mă rog, carbonaro 1 De ce-ai plecat din
casa mea ? Ca să te duci să te faci republican. Stai !
înainte de toate poporul nu-ţi vrea republica, n-o vrea,
are bun-simţ, ştie bine că regi au fost întotdeauna şi că
vor fi întotdeauna, ştie bine că, la urma urmei, poporul
nu e decît popor, puţin îi pasă de republica ta, idiotule !
Capriciul ăsta e destul de groaznic ! Să te îndrăgosteşti
de Moş Duchene, să faci ochi dulci ghilotinei, să cînţi ro
manţe din chitară sub balconul anului 1793 – îţi vine să
scuipi pe toţi tinerii ăştia, atît sînt de dobitoci! Toţi sînt
aşa ! N-a scăpat unul! Le ajunge să respire acrul străzii,
1 Golanii (în limba spaniolă în original),
! Schimbul de cuvinte tari între Carnst şl Fouch£ se explică astfel : In 1815, după Waterloa, Fouche, fost ministru al politiei sub Napoleon, după ce fusese membru al Convenţiunii, îşi renegase trecutul şi-i servea pe Burboni ; dimpotrivă, Lazare Carnot, fost membru al Comitetului salvării publice, în care calitate organizase armatele republicii şi asigurase victoriile împotriva austro-prusacilor din 1793–1794, refuzase în 1804, ca membru al tribunalului, să aprobe proclamarea imperiului. Napoleon îl ţinuse deci la distanţă. Numai în zilele grele din 1814 făcuse din nou apel la dînsul, iar pe timpul celor „o sută de zile" îl numise ministru de interne. După Waterloo, Burbsnii l-au exilat ca „regicid" ; cu acest prilej s-a petrecut scena evocată de personajul Gillenormand.

ca să-şi piardă uzul raţiunii. Veacul al XlX-lea e o otravă. Prima puşlama venită lasă să-i crească o barbă de ţap, se crede cineva, şi pe bătrînii lui părinţi îi pune în cui. Asta înseamnă să fii republican, să fii romantic. Ce e aia romantic ? Te rog să faci bine să-mi spui ce înseamnă asta. Toate nebuniile cu putinţă. Acum un an, asta însemna Hematii'. Auzi dumneata, Hematii t Antiteze, grozăvii, care nici măcar nu sînt scrise pe franţuzeşte ! Şi pe urmă mai au şi tunuri în curtea Luvrului. Astea sînt tîlhăriile vremii noastre.
— Ai dreptate, unchiule ! spuse Theodule.
Domnul Gillenormand începu iar :
— Tunuri în curtea muzeului ! La ce bun ? Ce ai cu
mine, tunule ? Vrei sa tragi în Apollo din Belvedere ?
Ce are a face încărcătura tunului cu Venus de Medicis ?
Ah ! tinerii ăştia din ziua de azi sînt toţi nişte potlogari.
Ce mare lucru e Benjamin Constant al lor ? ! Şi cei ce nu

sînt netrebnici sînt nătărăi. Fac tot ce pot ca să se urî-
ţească, sînt prost îmbrăcaţi, le e frică de femei, pe lîngă
fuste parcă cerşesc de se prăpădesc femeile de rîs ; pe
cinstea mea, ai spune că le e ruşine şi de dragoste. Sînt
pociţi, pe deasupra, mai sînt şi proşti, repetă jocurile de
cuvinte ale lui Tiercelin şi Potier 2, au haine ca nişte
saci, veste de grăjdari, cămăşi de pînză groasă, panta
loni de pănură, cizme de toval şi cum sînt pe din afară
aşa sînt şi pe dinăuntru. Te-ai putea folosi de vorba lor
ca să le pingeleşti ghetele rupte. Şi toată droaia asta de
copii mai are şi păreri politice. Ar trebui să fie opriţi cu
asprime de a avea păreri politice. Fabrică sisteme, refac
societatea, surpă monarhia, doboară toate legile, pun
podul în locul pivniţei şi pe portarul meu în locul rege
lui, zdruncină Europa din temelii, zidesc din nou lumea
Şi, cît despre dragoste, se uită cu coada ochiului la pi
cioarele spălătoreselor cînd se suie în căruţă ! Ah!
Marius! Ah! Golanule! Auzi, să meargă el să urle
într-o piaţă publică ! Să discute, să dezbată, să ia mă-

' Tragedie romantică de Victor Hugo, a cărei premieră a avut loc la Comedia Franceză in februarie 1830. 2 Autori de vodeviluri.

suri ! Ei numesc astea măsuri, vezi doamne ! Dezordinea se micşorează şi ajunge un fleac. Am văzut haosul, văd acum harababura. Nişte şcolari să se sfătuiască cu privire la garda naţională, asta n-ai s-o vezi nici la sălbaticii din America ! Sălbaticii umblă în pielea goală, cu căpăţîna împopoţonată ca un pămătuf de rachetă ', cu o ghioagă în labă, dar nu sînt atît de dobitoci ca bacalaureaţii ăştia. Pocitanii de doi bani ! Ăştia fac pe pricepuţii şi pe stăpînii ! Se sfătuiesc şi-şi pun mintea la bătaie ! Asta-i sfîrşitul lumii. Fără doar şi poate că e sfîrşitul acestui nenorocit glob pămîntesc. Ii mai trebuie un ultim sughiţ. II scoate Franţa. Sfătuiţi-vă, caraghioşilor! Şi o să se întîmple lucrurile astea atîta vreme cît au să-şi tot citească ziarele pe sub arcadele Odeonului; costă numai o para şi bunul lor simţ, şi inteligenţa, şi inima, şi sufletul, şi mintea lor pe deasupra. Ies de acolo şi-o dau naibii de familie. Toate ziarele sînt ciumate ; toate, chiar şi Drapelul alb I In definitiv, Martainville2 era iacobin. Ah ! doamne sfinte ! poţi să te lauzi că l-ai scos din sărite pe bunicu-tău !

— Fără îndoială, spuse Theodule.

Şi, profitînd de faptul că domnul Gillenormand se oprise ca să răsufle, lăneierul adăugă solemn :

— N-ar trebui să existe alt jurnal decît Monitorul şi
altă carte decît Anuarul militar.

Domnul Gillenormand urmă :

— Ca şi Sieyes 3 al lor ! Un regicid care sfîrşeşte pnin
a fi senator ! întotdeauna sfîrşesc aşa ! îşi scot ochii
tutuindu-se cetăţeneşte, ca să ajungă să-şi spună „dom
nule conte". Domnul conte de-o şchioapă al ucigaşilor
din septembrie ! Filozoful Sieyes ! E drept că n-am făcut

' Volant de raquette: joc prin care » bucată de plută împodobită cu pene e azvîrlită cu racheta.
2 Ziarist din timpul restauraţiei, directorul ziarului regalist Drapelul alb. Se alăturase Burbonilor după căderea lui Napoleon, pe care-l sluj 5ise mai înainte.
3 Abate francez, care în 1789 a jucat un rol însemnat în revoluţie. A participat, în 17!W, la lovitura de slat a Iui Napoleon şi a deţinut în noul regim demnitatea de ,,al doilea consul". Mai (îrzin, Napcle«n l-a făcut senatur ?.\ imperiului.

niciodată mai mult haz de filozofiile unor astfel de filo-, zofi ca de ochelarii măscăriciului de la Tivoll! l-am «văzut într-o zi pe senatori trecînd pe cheiul Malaquais kn mantii de catifea violetă, presărată cu albine de aur Şi cu pălării ca pe timpul lui Henric al IV-lea. Erau sluţi. Parcă erau maimuţele de la curtea tigrului. Cetăţeni, vă declar că progresul vostru e o nebunie, că umanitatea voastră e un vis, că revoluţia voastră e o crimă, că republica voastră e un monstru, că tînăra voastră fecioară Franţa iese din bordel, şi vă spun asta cu convingere tuturora, oricine aţi fi voi, publicişti, economişti, legişti, chiar de-aţi fi mai pricepuţi în ale libertăţii, egalităţii şi fraternităţii decît satirul ghilotinei ! S-o ştiţi de la mine, domnilor !

— Aşa e ! strigă locotenentul. E foarte adevărat.

Domnul Gillenormand se opri în mijlocul unui gest, se întoarse, îl privi pe lăncierul Theodule drept în ochi şi-i spuse :

— Eşti un nătărău !

pălărie cu marginile late, care păreau întotdeauna noi, o cravată neagră şi o cămaşă de quaker, adică albă ca zăpada, dar de pînză groasă. O femeie de stradă, care trecea într-o zi pe lîngă el, spuse : „Uite un văduv tare curăţel I" Avea părul foarte alb.

Cînd fata care-l întovărăşea veni întîia oară să se aşeze lîngă el, pe banca pe care parcă o adoptaseră, era o fetiţă de vreo treisprezece sau paisprezece ani, atît de slabă, încît părea urîtă, stîngace, neînsemnată şi care făgăduia poate să aibă cîndva ochi destul de frumoşi. Numai că-i ţinea totdeauna ridicaţi, cu o siguranţă neplăcută. Era îmbrăcată bătrîneşte şi copilăreşte totodată, ca fetele în pension la călugăriţe ; purta o rochie prost croită de lînă merinos, neagră şi groasă. Părea un tată cu fiica lui.

Marius îl privi cu luare-aminte, vreo două sau trei zile, pe omul acela bătrîn, care nu era încă un moşneag, şi pe fetiţa aceea, care nu era încă formată, iar după asta nu le mai dădu nici o atenţie. In ceea ce îl privea pe el, păreau că nici nu-l văzuseră. Vorbeau amîndoi, liniştiţi şi nepăsători. Fata sporovăia într-una, veselă. Bătrînul vorbea puţin şi, din cînd în cînd, îşi pleca asupra ei ochii plini de o dragoste părintească nespus de gingaşă.

Marius îşi luase obiceiul mecanic de a se plimba pe aleea aceea. Ii întîlnea întotdeauna.

Iată cum se întîmpla :

Marius sosea de cele mai multe ori pe la capătul dimpotrivă al aleii. O străbătea în toată lungimea, trecea prin faţa băncii lor, se întorcea pînă la capătul de unde venise şi apoi începea din nou. In plimbarea lui, făcea acest du-te-vino de cinci sau şase ori, şi plimbarea şi-o făcea de cinci sau şase ori pe săptămînă, dar fără să ajungă să se salute cu oamenii de pe bancă. Personajul acela şi fata, oricum ar fi fost şi poate tocmai fiindcă păreau a ocoli orice privire, atrăseseră fireşte atenţia cîtorva studenţi, care se plimbau din cînd în cînd în lungul şi în latul Pepinierei, cei silitori după cursuri, iar

ceilalţi după partidele lor de biliard. Courfeyrac, care era printre cei din urmă, se uitase la ei cîtăva vreme, dar, găsind că fata e urîtă, se dăduse repede şi grijuliu la o parte. Fugise ca un part', aruncîndu-le o poreclă. Impresionat numai de rochia copilei şi de părul bătrînului o numise pe fată domnişoara Lanoire şi pe tată, domnul Leblanc2, atît de bine încît, fiindcă nimeni de altfel nu-i cunoştea şi nu le ştia numele, porecla se făcuse nume. Studenţii spuneau : „Ah .' Domnul Leblanc stă pe bancă !" şi Marius, la fel cu ceilalţi, găsise eă e mai simplu să-l numească pe domnul acela necunoscut domnul Leblanc.

Pentru uşurinţa povestirii, vom face şi noi ca şi ei şi-i vom spune domnul Leblanc.

Marius îi văzu astfel în primul an aproape zilnic, la aceeaşi oră. Bărbatul îi era pe plac, dar fata îi părea destul de posacă.

II

„LUX FACTA EST"3

In cel de-al doilea an, adică tocmai în acel punct al povestirii la care a ajuns cititorul, se întîmplă aşa fel încît Marius îşi întrerupsese, fără să ştie el însuşi prea bine de ce, obiceiul de a se plimba prin grădina Luxem-bourgului şi trecură aproape şase luni fără ca el să mai pună piciorul pe aleea aceea. In sfîrşit, într-o bună zi, se întoarse acolo ; era într-o dimineaţă senină de vară. Marius era vesel, aşa cum e oricine cînd e vreme frumoasă. I se părea că poartă în inimă tot viersul păsărilor pe care le auzea şi toate frînturile de cer albastru pe care le zărea printre frunzele copacilor.

1 Părţii, popor străvechi scit, nu oraii niciodată aşa de primejdioşi ca atunci cînd, prefăcîndu-se c& fug, aruncau peste umăr săgefi în duşmanii care-i urmăreau.

3 Lanoire (fr.) - cea neagra ; Leblanc (It.) – <;! alb.

' Şi se fŞcu lumini (citat din scripturi).

Se duse de-a dreptul la „aleea lui" şî, cînd ajunse Ia capăt, zări pe aceeaşi bancă perechea bine cunoscută. Numai că, atunci cînd se apropie, bărbatul era acelaşi, dar i se păru că fata e alta. Făptura pe care o vedea acum era înaltă şi frumoasă şi avea formele cele mai încîntătoare pe care le are femeia în clipa cînd încă se mai îmbină cu cele mai naive gingăşii ale copilului ; clipă trecătoare şi nevinovată, pe care nu pot s-o tălmăcească decît vorbele astea : cincisprezece ani. Avea un minunat păr castaniu, cu ape aurii, o frunte care părea de marmură, obraji făcuţi

parcă din petale de floare, de un trandafiriu palid, tulburător de albi, o gură minunată din care vorba ieşea ca un cîntec şi zîmbetul ca o lumină, un cap pe care Rafael i l-ar fi dat Măriei, pus pe un gît pe care Jean Goujon i l-ar fi dat Venerei. Şi, ca nimic să nu-i lipsească acestui chip încîntător, nasul ei nu era frumos, era drăguţ; n'c' drept, nici adus, nici italian, nici grec ; nasul ei era parizian, adică spiritual, fin, neregulat şi pur, nasul acela care-i scoate din sărite pe pictori şi-i farmecă pe poeţi.
Cînd Marius trecu pe lîngă ea, nu putu să-i vadă ochii, mereu cu pleoapele lăsate. Nu-i văzu decît genele lungi, castanii, pline de umbră şi de sfială.
Asta n-o împiedica pe frumoasa copilă să zîmbească, ascultînd pe bărbatul cu păr alb care îi vorbea, şi nimic nu era mai răpitor ca zîmbetul acela fraged, cu ochii plecaţi.
In prima clipă, Marius crezu că era o altă fată a aceluiaşi părinte, desigur soră cu cea dintîi, dar cînd plimbarea lui, totdeauna aceeaşi, îl aduse a doua oară prin faţa băncii şi cînd se uită la ea cu luare-aminte, îşi dădu seama că tot ea era. In şase luni fetiţa se făcuse fată ; iată tot. Nimic mai obişnuit ca fenomenul acesta. Vine o clipă în care fetele înfloresc cît ai clipi din ochi şi dintr-o dată se prefac în trandafiri. Ieri le-ai lăsat copii, azi te neliniştesc.
268

l-ata asta nu numai că crescuse, dar se idealizase. Aşa cum în aprilie ajung trei zile pentru ca unii arbori să se umple de flori, ei îi ajunseseră şase luni ca să se în-veşmînte în frumuseţe. Aprilie al ei sosise.
Se întîmplă uneori să vezi oameni care, din săraci şi meschini, parcă se deşteaptă şi trec deodată de la strîm-toare la fast, cheltuiesc în dreapta şi-n stînga şi ajung dintr-o dată strălucitori, risipitori şi măre{i. Asta depinde de un venit pe care l-au încasat: au avut ieri o scadenţă. Aşa şi fata : îşi încasase cîştigul pe şase luni.
Şi apoi nu mai era eleva de pension cu pălărie de pluş, cu rochie de lînă merinos, cu încălţăminte şcolărească şi cu mîini roşii ; o dată cu frumuseţea i se născuse şi gustul ; era o făptură bine îmbrăcată, de o eleganţă simplă şi bogată, fără a fi căutată. Purta o rochie de damasc negru, o pelerină din aceeaşi stofă şi o pălărie de mătase albă. Mănuşile albe îi subliniau gingăşia mîi-iiiior, care se jucau cu minerul de fildeş chinezesc al unei umbrele, şi încălţămintea de mătase îi desena piciorul mic. Cînd treceai pe lîngă ea, îmbrăcămintea ei revărsa o mireasmă fragedă şi pătrunzătoare.
Bărbatul însă era mereu acelaşi.
Cînd Marius se apropie de ea pentru a doua oară, fata îşi ridică ochii. Erau de un albastru ceresc şi adînc, dar în acest azur voalat nu vedeai încă decît privirea unui copil. Se uită la Marius cu nepăsare, ca şi cum s-ar fi uitat la un ţînc care ar fi alergat pe sub sicomori, sau la vasul de marmură ce umbrea banca, iar Marius îşi urmă şi el plimbarea, gîndindu-se la altceva.
Mai trecu de vreo patru sau cinci ori pe lîngă banca pe care stătea fata, fără ca măcar să-şi întoarcă ochii spre ea.
In zilele următoare veni iar, ca de obicei, la Luxem-bourg; îi găsi, ca de obicei, tot aici pe „tatăl cu fata", dar nu le mai dădu atenţie. Nu se mai

gîndi la fata asta nici acum, cînd se făcuse frumoasă, aşa cum nu se gîndea la ea cînd era urîtă. Trecea întotdeauna foarte aproape de banca pe care stătea ea, pentru că aşa se obişnuise.

III
JOC DE LUMINA AL PRIMĂVERII

Intr-o zi, aerul era călduţ, Luxembourgul plin de umbră şi de soare, cerul limpede, ca şi cum îngerii l-ar fi spălat de dimineaţă, şi păsărelele ciripeau prin desişul castanilor. Marius îşi deschisese naturii tot sufletul, nu se gîndea la nimic, trăia, respira ; trecu pe lîngă banca aceea, fata ridică ochii la el, privirile li se întîlniră.

Ce era de data asta în privirea fetei ? Marius n-ar fi putut spune. Nu era nimic şi era totul. Fu o fulgerare ciudată.

Ea îşi plecă ochii şi el îşi văzu de drum.

Ceea ce văzuse adineauri nu erau ochii nevinovaţi şi limpezi ai unui copil, ci o prăpastie tainică care se deschisese pe jumătate şi se închisese repede la loc.

Vine o zi în care orice fată se uită în felul acesta. Vai de cel ce se află acolo !

Această întîie privire a unui suflet care nu se cunoaşte încă e ca zorile pe cer. E deşteptarea a ceva strălucitor şi necunoscut. Nimic n-ar putea să redea farmecul primejdios al acestei licăriri neaşteptate, care luminează nedesluşit şi fără de veste negurile minunate şi care e făcută din toată nevinovăţia prezentului şi din toată patima viitorului. E un fel de tandreţe nehotărîtă, care se descoperă la întîmplare şi aşteaptă. E o cursă pe care nevinovăţia o întinde fără să vrea şi în care prinde inima tot fără vrere şi fără să ştie. E o fecioară care priveşte ca o femeie.

Acolo unde cade privirea asta, se naşte aproape totdeauna o visare adîncă. Toate nevinovăţiile şi toate patimile se strîng în raza asta cerească şi fatală, care, mai mult decît cea mai iscusită ocheadă a unei cochete, are puterea magică de a face să înflorească, deodată, în fundul unui suflet, floarea aceea întunecată, plină de miresme şi veninuri, care se cheamă iubire.

Seara, intrînd în vizuina lui, Marius îşi aruncă privirea asupra veşmintelor de pe el şi pentru întîia oară îşi dădu seama de murdăria, necuviinţa şi prostia nemaiauzită pe

care le făcea ducîndu-se să se plimbe la Luxembourg cu hainele lui „de toate zilele" şi anume cu o pălărie cu panglica ruptă, cu nişte bocanci de căruţaş, cu pantaloni negri, albiţi la genunchi, şi cu un surtuc negru, decolorat în coate.

IV
ÎNCEPUTUL UNEI BOLI GRELE

A doua zi, la ora obişnuită, Marius îşi scoase din dulap haina cea nouă, pantalonii noi, pălăria nouă şi ghetele noi; îmbrăcă toate veşmintele acestea, îşi puse mănuşile, lux costisitor, şi plecă la Luxembourg.
Pe drum îl întîlni pe Courfeyrac şi se făcu că nu-l vede. Ajungînd acasă, Courfeyrac le spuse prietenilor lui : „Am întîlnit pălăria nouă şi hainele cele noi ale lui Marius, cu Marius în ele. Se ducea, fără îndoială, la vreun examen. Părea atît de dobitoc !"
Cînd ajunse la Luxembourg, Marius dădu ocol bazinului şi privi lebedele, apoi rămase multă vreme în contemplaţie în faţa unei statui cu capul negru, mucegăit şi căreia îi lipsea un şold. Lîngă bazin stătea un burghez burtos de vreo patruzeci de ani, care ţinea de mînă un copilaş de cinci ani şi-i spunea : „Fereşte-te de tot ce e prea mult! Băiete, ţine-te tot atît, de departe de despotism ca şi de anarhie." Marius îl ascultă pe burghez, apoi mai făcu o dată ocolul bazinului. Se îndreptă în sfîrşit pe „aleea lui", încet, ca şi cum i-ar fi părut rău de ce făcea. S-ar fi spus că era deopotrivă de îndemnat Şi de împiedicat să meargă într-acolo. Nu-şi dădea de loc seama de asta şi credea că face Ia fel ca în fiecare zi. Ieşind pe alee, zări la capătul celălalt, pe „banca lor", pe domnul Leblanc cu fata lui. îşi încheie haina pînă sus, o trase bine ca să nu facă vreo cută, aruncă o privire mulţumită asupra apelor lucioase ale pantalonilor şi se îndreptă spre bancă. Mergea ca la atac, plin de o dorinţă

de cucerire. Aşadar, spun că se ducea spre banca aceea, cum aş spune că Hanibal înainta asupra Romei.
De altfel, toate aceste mişcări erau mecanice şi el nu-şi întrerupsese de fel şirul gîndirii. Se gîndea în clipa aceea că Manualul de bacalaureat era o carte proastă şi că fusese redactată cu siguranţă de nişte mari nătărăi, deoarece erau analizate acolo drept capodopere ale minţii omeneşti trei tragedii de Racine şi o singură comedie de Moliere. O ureche îi tiuia ascuţit. Pe cînd se apropia de bancă, îşi netezea cutele hainei şi privirile i se aţinteau asupra fetei. I se părea că fata asta umple tot capătul aleii cu o licărire palidă şi albastră.
Pe măsură ce se apropia, pasul i se încetinea. Ajuns la o oarecare depărtare de bancă, cu mult înainte de capătul aleii, se opri, şi, fără să ştie de ce, se întoarse din drum. Nici măcar nu-şi spuse că nu merge pînă la capăt. Abia dacă fata putuse să-l zărească de departe şi să vadă cît era de chipeş cu hainele lui cele noi. Cu toate astea, se ţinea foarte drept, ca să fie arătos, în cazul cînd l-ar privi cineva din spate.
Ajunse la capătul celălalt, apoi se întoarse, şi de data asta se apropie ceva mai mult de bancă. Cînd se află la cîţiva paşi de ea, nu se simţi în stare să meargă mai departe şi şovăi. I se păruse că fata îşi întorsese faţa spre el. Cu toate astea, făcu o sforţare bărbătească şi violentă, îşi stăpîni şovăiala şi merse înainte. Peste cîteva clipe, trecea prin faţa băncii, ţeapăn şi sigur de el, roşu pînă în creştet, fără să îndrăznească să arunce vreo privire nici în dreapta, nici în stînga, cu mîna la piept, ca un bărbat de stat. In clipa cînd trecu pe sub gura de foc ce pîndea din locul acela, simţi o bătaie de inimă înfricoşătoare. Ea purta, ca şi în ajun, rochia de damasc şi pălăria de mătase. El auzi o voce nespus de gingaşă, care era desigur „vocea ei". Vorbea liniştit. Era foarte frumoasă. Marius simţea acest

lucru, cu toate că nu căuta s-o privească. „Cu toate astea, se gîndea el, ea nu s-ar putea opri să aibă stimă şi consideraţie pentru mine, dacă ar şti că eu sînt adevăratul autor al disertaţiei despre Marcos Obregon de la Ronda, pe care domnul Franţois

de Neufchâteau a pus-o, ca fiind a lui, în fruntea lui Gil Blas editat de el."
'
Trecu de bancă, merse pînă la marginea aleii, care era foarte aproape, se întoarse înapoi şi mai trecu o dată prin fa{a fetei celei frumoase. De data asta era tare palid. De altfel, nu simţea decît ceva cît se poate de neplăcut. Se depărta de bancă şi de fată şi, cu spatele la ea, îşi închipui că-l priveşte şi începu să se poticnească.
Nu mai încercă să se apropie de bancă, se opri pe la mijlocul aleii şi acolo făcu ce nu făcea niciodată, se aşeză, aruncînd priviri în dreapta şi-n stînga şi gîndin-du-se, în străfundurile cele mai nebănuite ale minţii, că la urma urmei ar fi greu ca făpturile cărora el le admira pălăria albă şi rochia neagră să fie cu totul nepăsătoare faţă de pantalonii lui bine călcaţi şi surtucul lui cel nou.
După un sfert de ceas se ridică, parcă ar fi vrut din nou să se îndrepte spre banca aceea pe care o înconjura un nimb. Cu toate astea, rămase în picioare nemişcat. Pentru prima oară, de cincisprezece luni încoace, îşi spuse că domnul care se aşeza în fiecare zi acolo împreună cu fiică-sa îl băgase de seamă fără îndoială şi găsea poate că stăruinţa lui e ciudată. Tot pentru prima oară simţi că nu e cuviincios să-i dea necunoscutului acestuia, fie chiar şi în tainiţa gîn-durilor lui, porecla de domnul Leblanc.
Stătu astfel vreo cîteva minute, cu capul plecat şi făcînd desene pe nisip cu băţul pe care îl avea în mînă.
Apoi se întoarse deodată cu spatele spre banca domnului Leblanc şi a fiicei acestuia şi o luă spre casă.
In ziua aceea uită să mănînce. Nu-şi dădu seama decît seara, la ceasurile opt, şi, fiindcă era prea tîrziu ca să
1 Uarcos de Obregon este un roman picaresc spaniol (1618) de Vicente Martinez Espinel, lucrare cu caracter autobiografic, povestind viata de aventuri a autorului. Nicolas-Louis Francois, zis de Neufchâteau, fusese ministru de interne în timpul directoriului (1798). Se ocupase mai înainte şi s-a ocupat şi după aceea de literatură şf de lucrări de erudi(ie. Sub restauraţie apărea romanticilor ca un tntîr-ziat. Gil Blas, roman de aventuri şi de moravuri de Alain-Rene Lesage, publicat între 1715 şi 1735.

mm
se mai ducă în strada Saint-Jacques, îşi spuse : fie ! şi mîncă o bucată de pîine. Nu se culcă decît după ce-şi perie hainele şi le împături cu grijă.

V

TOT FELUL DE TRĂSNETE CAD PE CAPUL COANEI BOUGON

A doua zi, coana Bougon ' – aşa o numea Courfeyrac

pe bătrîna portăreasă, locatară principală, femeie de serviciu a cocioabei Gorbeau, pe care o chema în realitate , doamna Burgon, după cum am văzut, dar acest mucalit de Courfeyrac nu respecta nimic – coana Bougon băgă de seamă cu uimire că domnul Marius ieşea tot cu hainele lui cele noi.

Marius se întoarse la Luxembourg, dar nu trecu mai departe de banca lui de la mijlocul aleii. Se aşeză, ca în ajun, privind de departe şi zărind desluşit pălăria albă, rochia neagră şi mai ales licărirea albastră. Nu se clinti şi nu se întoarse acasă decît la închiderea porţilor Luxembourgului. Nu-i văzuse pe domnul Leblanc şi pe fiica sa plecînd. îşi spuse că ieşiseră din grădină pe poarta dinspre strada Vestului. Mai tîrziu, după vreo cîteva săptămîni, cînd se gîndi la cele întîmplate, nu putu să-şi amintească cu nici un chip unde luase masa în seara aceea.

A doua zi, coana Bougon rămase ca trăsnită pentru a treia oară. Marius ieşea tot cu hainele noi.

– Trei zile la rînd ! rosti ea.

încercă să-l urmărească, dar Marius mergea repede şi cu paşi foarte mari ; era un hipopotam care punea la cale urmărirea unei căprioare. In două minute îl pierdu din ochi şi se întoarse acasă gîfîind, aproape înnăbuşită de astmă şi furioasă. „Poftim, ce rost are, mormăi ea,
1 să-ţi pui hainele bune în fiecare zi şi să faci lumea să alerge după tine !"

' îmbufnat (fr.).

Marius se dusese la Luxembourg.

Fata era acolo cu domnul Leblanc. Marius se apropie cît putu mai mult, prefăcîndu-se că citeşte o carte, dar rămase totuşi foarte departe. Se întoarse apoi la banca lui, unde rămase vreo patru ceasuri privind la vrăbiile care ţopăiau pe alee şi care i se păreau că-şi bat joc de el.

Se scurseră astfel vreo cincisprezece zile. Marius se ducea la Luxembourg nu ca să se plimbe, ci ca să se aşeze în acelaşi loc, fără să ştie de ce. O dată ajuns acolo, nu se mai clintea. îşi punea în fiecare dimineaţă hainele noi, stătea ascuns, şi a doua zi o lua de la capăt.

Fata era fără îndoială minunat de frumoasă. Singura critică pe care puteai să i-o aduci era nepotrivirea dintre privirea ei tristă şi zîmbetul ei vesel, ceea ce-i dădea un aer oarecum rătăcit şi făcea ca în anumite clipe chipul acela blînd să devină ciudat, fără a înceta totuşi de a fi încîntător.

VI
PRIZONIER

Intr-una din ultimele zile ale celei de a doua săptămîni, Marius şedea, ca de obicei, pe banca sa şi ţinea în mînă o carte deschisă ; de două ore nu mai întorsese nici o filă. Deodată tresări. La capătul aleii se petrecea un eveniment. Domnul Leblanc şi cu fiica sa se sculaseră de pe bancă, fata luase braţul tatălui şi amîndoi se îndreptau încet spre mijlocul aleii, unde se afla Marius. Marius îşi închise cartea, apoi o deschise din nou şi se sili

să citească. Tremura. Aureola venea drept spre el. „Ah ! doamne ! n-o să mai am timp să iau o atitudine cum trebuie." In vremea asta, omul cu părul alb şi tînăra fată se apropiau. I se păru că ţine un veac şi nu trecuse decît o clipă. „Ce-or fi căutînd pe aici ? se întrebă el. Cum ? Ea are să treacă prin locul acesta ! Picioarele ei vor atinge nisipul aleii, la doi paşi de mine !" Era tulburat, ar fi vrut să fie foarte frumos, ar fi vrut să aibă pe piept

'

crucea Legiunii de onoare. Auzea cum se apropie zgomotul domol şi măsurat al paşilor lor. îşi închipuia că domnul Leblanc îi aruncă o privire mînioasă. „Oare domnul acesta are să-mi vorbească ?" se întreba el. îşi lăsă capul în jos ; cînd îl ridică din nou, erau chiar lîngă el. Fata trecu şi-l privi în treacăt ; îl privi ţintă, cu un aer duios şi visător, care-l făcu pe Marius să se înfioare din cap pînă-n picioare. I se păru că-l mustră că a zăbovit atît să se apropie de ea şi-i spune : „Iată, vin eu !"

Marius rămase înmărmurit în faţa ochilor ei plini de raze şi de nemărginire.
îşi simţea creierul de jeratic. Ea venise către el, ce bucurie ! Şi apoi, cum l-a privit ! I se păru mai frumoasă încă decît o văzuse vreodată. Frumoasă, de o frumuseţe totodată feminină şi îngerească, o frumuseţe desăvîrşită, care ar fi inspirat pe Petrarca şi în faţa căreia Dante ar fi îngenuncheat. 1 se părea că pluteşte în albastrul cerului. In acelaşi timp se simţea foarte ruşinat pentru că avea încălţămintea prăfuită.
Era sigur că şi ea îi privise încălţămintea.
O urmări cu ochii pînă ce pieri. Apoi începu să se plimbe ca un nebun prin Luxembourg. Din cînd în cînd, rîdea singur şi vorbea cu glas tare. Privea atît de visător spre dădacele copiilor, îneît fiecare din ele credea că s-a îndrăgostit de ea.
Ieşi din Luxembourg nădăjduind s-o regăsească pe stradă.
Sub arcadele Odeonului se întîlni cu Courfeyrac şi-i spuse : „Vino să cinezi cu mine". Merseră împreună la Rousseau şi cheltuiră şase franci. Marius mîncă cu poftă, ca un căpcăun. Dete şase gologani chelnerului. La desert îi spuse lui Courfeyrac : „Ai citit gazeta ? Ce discurs frumos a ţinut Audry de Puyraveau ' !"
Era îndrăgostit nebuneşte.
După cină, îi spuse lui Courfeyrac : „Te invit la teatru". Merseră împreună la Porte Saint-Martin ca să-l vadă pe
1 Industriaş şi om politic francez din timpul monarhiei cenzitare. Deputat sub restauraţie, a făcut o opoziţie crîncenă regimului reacţionar de atunci şi a îndemnat Ia revoluţie în iulie 1830.

Frederik ' în L'auberge des Andrets. Marius se distra de minune.

In acelaşi timp, se sălbătici parcă şi mai tare. La ieşirea din teatru nici nu se uită la jartiera unei modiste care sărea peste băltoace şi i se făcu scîrbă cînd Cour-feyrac spuse : „Mi-ar face plăcere s-o trec şi pe femeia asta în colecfia mea !"
Pentru a doua zi, Courfeyrac îl poftise la prînz la cafeneaua Voltaife. Marius se duse şi mîncă şi mai mult decît în ajun. Era gînditor şi foarte vesel.
S-ar fi' spus că prindea orice prilej ca să rîdă cu hohote, îmbrăţişa cu dragoste un provincial oarecare, care-i fusese prezentat. In jurul mesei se făcuse un cerc de studen{i şi se vorbi despre neroziile ce se spun la Sor-bona de la catedră şi pe care statul le plăteşte scump ; apoi veni vorba despre greşelile şi lipsurile dicţionarelor şi prozodiilor Quicherat2.
Marius întrerupse discuţia ca să strige :
— Cu toate astea, e foarte plăcut să ai o decorafie !
— Ba e caraghios, îi spuse încet Courfeyrac lui Jcan
Prouvaire.
— Dimpotrivă – răspunse Jean Prouvaire – e foarte
serios.
Era serios într-adevăr. Marius era în primul ceas plin de violenţa şi de încîntarea cu care încep pasiunile mari.
0 singură privire făcuse toate acestea. Cînd fitilul e
pus, cînd incendiul e gata să izbucnească, nimic nu-i mai
simplu : o privire este o scînteie.
Era hotărît: Marius iubea o femeie. Soarta lui intra în necunoscut.
Privirea femeilor se aseamănă cu unele maşinării, liniştite în aparenţă, dar înspăimîntătoare. Treci pe lîngă ele în fiecare zi liniştit şi nevătămat, fără nici o bănuială. Vine o clipă cînd uiţi chiar că sînt acolo. Te duci şi vii, vorbeşti, visezi, rîzi. Deodată te simţi prins. S-a

1 Frederik Lemaître, acfor celebru care a creat în L'auberg des
Andrets tipul atît de popular al Iui Robert Macaire, un ocnaş eva
dat, un răzvrătit împotriva societăţii burgheze.
• Erudit filolog francez din secolul trecut.

>

sfîrşit. Maşinăria te-a înhăţat, privirea te stăpîneşte. Te-a prins, nu ştii de unde, nici cum, de vreunul din gîndurile tale răzleţe, într-o clipă de nebăgare de seamă. Eşti pierdut. Te va cuprinde cu totul. O înlănţuire de forţe tainice pune stăpînire pe tine. Te zbaţi în zadar. Nici un ajutor omenesc nu mai e cu putinţă. Ai să cazi din roţi în roţi, din spaimă în spaimă, din chin în chin, tu, mintea ta, averea ta, viitorul tiu, sufletul tău ; şi, după cum vei fi în puterea unei fiinţe răutăcioase sau a unei inimi nobile, nu vei scăpa din această maşină în-spăimîntătoare decît desfigurat de ruşine sau transfigurat de pasiune.

VII

AVENTURILE LITEREI „U" LĂSATA IN VOIA PRESUPUNERILOR

Singurătatea, desprinderea de orice, independenţa, mîndria, dragostea de natură, lipsa unei activităţi zilnice şi productive, viaţa în sine, frămîntările tainice ale castităţii, admiraţia în faţa creaţiunii îl pregătiseră pe Marius

pentru această stăpînire care se numeşte patima dragostei. Cultul pe care-l purta tatălui său ajunsese încetul cu încetul o religie şi, ca orice religie, i se cuibărise în fundul sufletului. Ii trebuia ceva pe primul plan. Şi veni dragostea.
Trecu o lună întreagă în timpul căreia Marius se duse zilnic la Luxembourg. Cînd sosea ora, nimic nu-l mai putea ţine pe loc. „E de serviciu", spunea Courfeyrac. Marius trăia într-o îneîntare. Era sigur că fata îl privea.
Ajunsese îndrăzneţ şi se apropia de bancă. Totuşi, nu mai trecea pe dinaintea ei, supunîndu-se în acelaşi timp instinctului de sfială şi instinctului de prevedere al îndrăgostiţilor. Socotea că e bine să nu atragă „atenţia tatălui". îşi potrivea opririle îndărătul arborilor şi al statuilor, cu un machiavelism adînc, în aşa fel ca să se lase văzut cît mai mult de tînăra fată şi cît mai puţin cu putinţă ele domnul cel bătrîn. Uneori rămfnea nemişcat timp de o jumătate de oră în umbra unui Leonida sau

a unui Spartacus oarecare, ţinînd în mină o carte pe deasupra căreia ochii lui, ridicîndu-se încet, căutau pe frumoasa fată, şi ea, din parte-i, îşi întorcea spre el profilul încîntător, cu un surîs nedesluşit. In timp ce vorbea în chipul cel mai firesc şi mai liniştit din lume cu omul cu părul alb, ea îşi îndrepta asupra lui Marius toată visarea din ochii ei feciorelnici şi pătimaşi. Şiretenia străveche, pe care Eva a ştiut-o încă din prima zi a lumii şi pe care orice femeie o ştie încă din prima zi a vieţii sale. Gura ei răspundea unuia, iar privirea răspundea celuilalt.
Trebuie să credem, totuşi, că domnul Leblanc începuse să bănuiască ceva, căci adesea, cînd sosea Marius, se ridica de pe bancă şi se plimba încoace şi încolo. Părăsise locul lor obişnuit şi alesese, la celălalt capăt al aleii, banca vecină cu Gladiatorul, ca şi cum ar fi vrut să vadă dacă Marius îi va urmări şi acolo. Marius nu pricepu şi făcu această greşeală. „Tatăl" începu să nu mai fie punctual şi n-o mai lua zilnic pe „fiica lui". Uneori venea singur şi atunci Marius pleca. Altă greşeală.
Marius nu se mai ferea de aceste semne. Din faza sfielii trecuse – progres firesc şi de neînlăturat – în faza imprudenţei. Dragostea lui creştea. O visa în toate nopţile. Apoi îi mai venise o fericire neaşteptată, ca uleiul peste foc, care îl lega şi mai tare la ochi. Intr-o seară, pe înnoptate, găsise o batistă pe banca de pe care „Leblanc şi fiica sa" se ridicaseră. O batistă simplă de tot şi fără broderie, dar albă, fină şi care i se păru că raspîndeşte un parfum nemaisimţit. O luă cu înfrigurare. Batista era brodată cu iniţialele U.F. Marius nu ştia nimic despre frumoasa copilă : nici familia, nici numele, nici unde locuieşte ; aceste două litere erau primul lucru pe care-l aflase despre ea, iniţialele slăvite pe care el începu de îndată să-şi clădească închipuirile. U era desigur pronumele. Ursula 1 se gîndi el, ce nume fermecător. Sărută batista, o mirosi, şi-o puse pe inimă, pe trup în timpul zilei, iar noaptea, ca să adoarmă, îşi acoperi buzele cu ea.
*~ II simt tot sufletul ! strigă el.

Batista era a domnului bătrîn, care, pur şi simplu, o pierduse.
In zilele care urmară acestui noroc, el nu se mai arătă în Luxembourg decît sărutînd batista şi apăsîndu-şi-o pe inimă. Frumoasa copilă nu pricepea nimic şi-i arăta asta prin semne discrete.
— O, nevinovăţie ! spunea Marius.
VIU
CHIAR ŞI INVALIZII POT FI FERICIŢI
Fiindcă am rostit cuvîntul nevinovăţie şi fiindcă nu ascundem nimic, trebuie să spunem că totuşi o dată, ori-cît de încîntătoare era „Ursula lui", tot i-a dat un motiv de amărăciune foarte serios. Era într-una din zilele acelea în care ea îl hotăra pe domnul Leblanc să lase banca şi să se plimbe pe alee. Un vînticel vioi de iunie legăna vîrfurile platanilor. Tatăl şi fiica trecuseră la braţ prin faţa băncii lui Marius. în urma lor, Marius se ridicase şi-i urmărea cu privirea, aşa cum se cuvine cînd ţi-e sufletul tulburat de dragoste.
Deodată, o adiere de vînt, mai poznaşă decît celelalte şi pesemne aleasă ca să-i împlinească primăverii rosturile, suflă dinspre Pepinieră, se abătu peste alee, învălui fata într-un fior, încîntător, vrednic de nimfele lui Vir-giliu şi de faunii lui Teocrit', şi-i ridică rochia – acea rochie mai sacră decît mantia lui Isis 2 – aproape pînă la înălţimea jartierei. Un picior minunat ieşi la iveală. Marius îl văzu. Fu mîniat şi furios.
Fata îşi trase repede rochia în jos cu o mişcare speriată, dar el rămase totuşi revoltat. ,,E adevărat că se afla singur pe alee. S-ar fi putut totuşi să mai fi fost cineva ! Şi dacă a fost cineva ? Se poate oare înţelege un asemenea lucru ? Ceea ce a făcut ea este îngrozitor."

1 Poet al IIMea « Zeijă grec, î.e.n,
egipte autor ană. de idile cîmpeneşti? a trăit în Sicilia în secolut

Vai .' biata copilă ntl făcuse nimic ; nu era decît un singur vinovat, vintul ; dar Marius, in care se înfiora nedesluşit acel Bartholo ce zace în orice Che'rubin ', era hotărît să fie nemulţumit şi era gelos pînă şi de umbra lui. într-adevăr, aşa se trezeşte şi-şi face loc în inima omenească, fără nici un drept, gelozia cărnii, aţîţătoare şi ciudată. De altminteri, în afară de această gelozie, nu-i făcuse nici o plăcere faptul că văzuse piciorul ei minunat ; ciorapul alb al primei femei venite i-ar fi plăcut mai mult.
Cînd „Ursula sa", după ce ajunsese la capătul aleii, se înapoie cu domnul Leblanc şi trecu prin faţa băncii pe care Marius se aşezase din nou, Marius îi aruncă o privire ursuză şi fioroasă. Fata avu o mică tresărire întovărăşită de o ridicare a sprîncenelor, care însemna : „Ce fi s-a întîmplat ?"
Aceasta a fost prima lor „neînţelegere".
Abia isprăvise Marius să-i facă această mustrare din ochi, cînd cineva străbătu aleea. Era un invalid foarte încovoiat, foarte zbîrcit şi cu părul foarte alb, într-o uniformă din timpul lui Ludovic al XV-lea, purtînd pe piept mica decoraţie ovală de postav roşu cu spadele încrucişate, crucea Sfîntul Ludovic pentru soldaţi şi, pe lîngă asta, împodobit cu o mînecă fără braţ înăuntru, cu

0 bărbie de argint şi cu un picior de lemn. Lui Marius
1 se păru că omul acesta avea o înfăţişare foarte mulţu
mită. I se păru chiar că bătrînul cinic, pe cînd şchiopăta
alături de el, îi făcuse cu ochiul frăţeşte şi vesel, ca şi
cum o întîmplare oarecare i-ar fi făcut să se înţeleagă
şi să guste laolaltă vreun noroc neaşteptat. Ce anume
îl putea face să fie atît de mulţumit pe acest ciob al lui
Marte ? Ce se petrecuse, oare, între piciorul acesta de
lemn şi celălalt ? Marius era în culmea geloziei. „Poate
că a fost de faţă ! îşi spuse el. Poate că a văzutI" Şi avu
poftă să-l nimicească pe invalid.
1 Personaje din comediile lui Beaumarcfoais (secolul al XVIII-Iea) 7
primul în Bărbierul din Sevilla, este tipul băfrînului gelos ; celălalt, în
Nunta lui Figaro, încarnează adolescenţa naivă, plină de spontanei' tate
sinceră în exprimarea sentimentelor.

Timpul însă netezeşte tot. Această mînie a lui Marius împotriva „Ursulei", oricît de îndreptăţită ar fi fost, trecu. Pînă la urmă o iertă, dar cu greu ; trei zile i-a purtat pică. In vremea asta, şi tocmai din pricina asta, patima lui creştea şi ajungea pînă la nebunie.

IX
ECLIPSA

Am văzut cum Marius descoperise, sau crezuse că descoperă, că Ea se numeşte Ursula. Pofta vine iubind. Era ceva să ştii că o cheamă Ursula ; dar era puţin. Vreme de trei sau patru săptămîni Marius trăise din această fericire. Vru să ştie unde locuieşte fata.

Făcuse o primă greşeală ; căzuse în capcana cu banca Gladiatorului. Mai făcuse şi a doua : nu rămăsese în Luxembourg cînd domnul Leblanc venea acolo singur. O făcu şi pe a treia, nemăsurată : o urmări pe „Ursula"

Ea locuia pe strada Ouest, în partea cea mai puţin umblată a străzii, într-o casă nouă, cu trei caturi, cu o înfăţişare modestă.

Incepînd din acea clipă, Marius, pe lîngă fericirea de a o vedea în Luxembourg, avu o fericire nouă : aceea de a o urmări pînă acasă.

Foamea lui sporea. Ştia cum o cheamă, îi ştia cel puţin numele încîntător, adevăratul ei nume de femeie. Ştia unde locuieşte ; vru să ştie şi cine era.

Intr-o seară, după ce-i urmărise pînă acasă şi-i văzuse intrînd pe poartă, intră şi el în urma lor şi spuse cu îndrăzneală portarului :

— S-a întors acasă domnul de la etajul întîi ?

— Nu – răspunse portarul – domnul de la al treilea.

Făcuse încă un pas. Acest succes îl încuraja pe Marius.

— La stradă ? întrebă el.

— Auzi vorbă ! răspunse portarul. Toate odăile sînt
la stradă.

— Şi cu ce se ocupă acest domn ? reluă Marius.

— E rentier, domnule. Un om foarte bun, care, deşi
nu-i bogat, îi ajută pe cei nenorociţi.
— Cum îl cheamă ? întrebă iarăşi Marius.
Portarul ridică fruntea şi spuse :
— Nu cumva domnul e de la politie ?
Marius plecă destul de ruşinat, dar foarte încîntat. înainta.
„Bine, gîndi el. Ştiu că se numeşte Ursula, că este fiica unui rentier şi că locuieşte acolo, în strada Ouest, la etajul al treilea."
A doua zi, domnul Leblanc şi fiica sa nu rămaseră decît scurtă vreme în Luxembourg; plecară cînd era încă lumină. Marius îi urmări pînă în strada Ouest, cum îi era obiceiul. Ajungfînd la poartă, domnul Leblanc o lăsă pe fiica sa să treacă întii, apoi, înainte de a păşi pragul, se opri, se întoarse şi-l privi ţintă pe Marius.
A treia zi nu mai veniră la Luxembourg. Marius îi aşteptă zadarnic toată ziua.
La căderea nopţii, se duse în strada Ouest şi văzu lumină la ferestrele de la etajul al treilea. Se plimbă pe sub ferestre pînă cînd se stinse lumina.
In ziua următoare, nimeni la Luxembourg. Marius aşteptă toată ziua, apoi se duse să facă de strajă sub ferestre. Stătea aşa pînă la zece seara. Cina o lua pe apucate. Frigurile dau tărie bolnavului şi dragoste îndrăgostitului.
In felul acesta trecură opt zile. Domnul Leblanc şi fiica sa nu se mai arătau la Luxembourg. Marius făcea presupuneri triste; în timpul zilei nu îndrăznea să pîn-dească la poartă, se mulţumea să meargă pe înnoptate, să privească îndelung lumina roşietică a geamurilor. Din cînd în cînd, zărea prin ele umbre şi inima-i bătea nebuneşte.
In a opta zi, cînd ajunse sub ferestre, nu mai era lumină. „Uite .' spuse el, n-au aprins încă. Totuşi, e întuneric. Oare să fi ieşit ?" Aşteptă pînă la zece. Pînă la miezul nopţii. Pînă la unu noaptea. Nici o lumină nu se aprinse la ferestrele etajului al treilea şi nimeni nu se înapoie acasă. Pîec;j foarte amărît,

A doua zi – căci el nu trăia decît de la o zi la alta – a doua zi nu mai găsi pe nimeni la Luxembourg; se aştepta la asta ; pe înnoptate se duse la locuinţă. Nici o lumină la ferestre ; obloanele erau închise ; tot etajul al treilea era în întuneric. Marius bătu la poartă, intră şi-i spuse portarului :
— Domnul de la al treilea...
— S-a mutat, răspunse portarul.
Marius se clătină şi spuse încet :
— Dar de cînd ?
— De ieri.
— Unde locuieşte acum ?
— Nu ştiu.
— Nu şi-a lăsat noua adresă ?
— Nu.
Şi portarul, ridicînd capul, îl recunoscu pe Marius.
— Aha, dumneata eşti ! spuse el. Aşadar, tot poliţist
erai !

CARTEA A ŞAPTEA

PATRON-MINETTE

I

MINELE ŞI MINERII

Toate societăţile omeneşti au ceea ce se numeşte în teatru un al treilea subsol. Solul social este răscolit pretutindeni, cînd pentru bine, cînd pentru rău. Lucrări ca acestea se suprapun. Există galerii superioare şi galerii inferioare. Acest subsol întunecat, care uneori se prăbuşeşte sub civilizaţie şi pe care nepăsarea noastră îl calcă în picioare, are o culme şi un străfund. In secolul trecut Enciclopedia era o mină ' aflată aproape sub cerul liber, întunericul, acest zămislitor mohorît al creştinismului primitiv, nu aştepta decît un prilej ca să izbucnească sub Cezari şi să înece în lumină neamul omenesc. Căci în întunericul sfînt se află ascunsă lumina latentă. Vulcanii sînt plini de o umbră în stare să azvîrle flăcări. Orice lavă este întuneric la început. Catacombele în care s-a slujit prima liturghie nu erau numai pivniţele Romei, ci subteranele lumii întregi. Dedesubtul alcătuirii sociale, această minune urîţită ca o cocioabă, afli săpături de toate soiurile. Este mina religioasă, mina filozofică, mina politică, mina economică, mina revoluţionară. Unul sapă cu ideile, altul cu cifrele şi un altul cu mînia. Oamenii se cheamă şi-şi răspund dintr-o catacombă într-alta.

1 Enciclopedia, dicţionarul ştiinţelor şi artelor, publicat de Diderot Şi D'Alembert, era o „mină" fiindcă submina baza regimului feudal, combătînd catolicismul, intoleranţa, absolutismul şi exploatarea feudală.

Utopiile îşi fac drum pe sub pămînt în aceste jgheaburi. Acolo ele se despart în toate direcjiilc. Uneori tot acolo se întîlnesc şi se înfrăţesc. Jean-Jacques împrumută tîr-năcopul său lui Diogene, care-i dă în schimb lanterna. Uneori ele se războiesc. Calvin îl ia la rost pe Socin. ' Dar nimic nu poate opri şi nici întrerupe avîntul către {el al tuturor acestor energii şi marea activitate simultană care se zbate, urcă şi coboară şi se ridică din nou în aceste întunecimi şi care înlocuieşte cu încetul ce e sus cu ce e jos şi ce este în afară cu ce este înăuntru ; nemărginit furnicar necunoscut. Societatea abia îşi dă seama de această răscolire care-i lasă liniştită suprafaţa, dar îi schimbă măruntaiele. Cîte galerii subterane, tot atîtea munci felurite, tot atîtea soiuri de zăcăminte date la iveală. Ce iese din toate aceste răscoliri adînci ? Viitorul.

Cu cît te cufunzi mai mult, cu atît muncitorii sînt mai tainici. Munca este bună pînă la un grad, pe care filozoful social ştie să-l recunoască ; dincolo de gradul acela, e îndoielnică şi amestecată ; mai jos devine înfricoşătoare. La o anumită adîncime săpăturile nu mai pot fi pătrunse de spiritul civilizaţiei ; limita pînă la care omul poate respira este depăşită, iar dincolo de ea s-ar putea să se ivească monştri.

Scara care coboară e ciudată ; şi fiecare treaptă corespunde unui etaj unde filozofia se poate statornici şi unde întîlneşti cîte unul din acei lucrători, uneori minunaţi, alteori hidoşi. Sub Ioan Huss2 este Luther, sub Luther – Descartes, sub Descartes – Voltaire, sub Voltaire – Condorcet,

sub Condorcet – Robespierre, sub Robespierre – Marat, sub Marat – Babeuf3. Şi asta

1 Calvin, reformator religios francez ; biserica protestantă înfiinţată de el (Franţa, Elveţia, Scoţia, Olanda, Ungaria) simplifica cultul şi ierarhia preoţească. Socin, reformator religios italian, respingea trei mea din teologia creştină-

2 Reformator religios ceh din secolele XIV-XV.

1 Iacobin. Unul dintre reprezentanţii de frunte ai comunismului utopic. A încercat să organizeze un complot împotriva directoriului, pentru a relua şi continua revoluţia socială, dar a fost arestat şi executat (1797).

merge mereu mai departe ; mai jos, împîclit, la hotarul care desparte nedesluşitul de nevăzut, se zăresc alţi oameni, întunecaţi, care poate că nici nu există încă. Cei de ieri sînt stafii, cei de mîine sînt larve. Ochiul minţii îi zăreşte nelămurit. Plămădeala embrionară a viitorului este una din viziunile filozofului. O lume haotică în stare de făt. Ce plăsmuire nemaiauzită 1 Saint-Simon, Owen, Fourier se află şi ei acolo, în galerii lăturalnice.

Desigur, cu toate că un lanţ dumnezeiesc, nevăzut, îi leagă laolaltă, fără ştirea lor, pe toţi aceşti pionieri subterani, care aproape totdeauna se cred izolaţi şi totuşi nu sînt, muncile lor sînt foarte felurite şi lumina unora nu se potriveşte cu flacăra altora. Unii sînt asemenea îngerilor, alţii tragici. Cu toate acestea, oricare ar fi contrastul, toţi aceşti muncitori, de la cel mai de sus pînă la cel mai de jos, de la cel mai înţelept pînă la cel mai nebun, au o asemănare, şi anume : dezinteresarea. Marat se uită pe sine, la fel cu Isus. Ei se dau la o parte, uită de ei înşişi, nu se gîndesc de loc la ei. Văd altceva decît fiinţa lor. Au o privire, şi privirea aceasta caută absolutul. Cel dintîi poartă în ochi tot cerul ; celălalt, oricît ar fi de nepătruns, are sub pleoape lumina palidă a infinitului. Cel care are acest semn : privirea strălucitoare, trebuie venerat, orice ar face. Privirea întunecată este celălalt semn. Cu ea începe răul. Staţi pe gînduri şi tremuraţi în faţa celui lipsit de privire. Ordinea socială îşi are şi săpătorii săi întunecaţi.

Este un punct unde coborîrea în adînc înseamnă în-mormîntare şi unde lumina se stinge.

Dedesubtul tuturor acestor mine, dedesubtul tuturor galeriilor, dedesubtul întregului sistem nemărginit de ramificaţie subterană a progresului, mai jos decît Marat, decît Babeuf, mai jos, mult mai jos şi fără nici o legătură cu etajele superioare, se află ultima galerie. Loc de groază. Pe acesta l-am numit al treilea subsol. E groapa întunericului, temniţa orbilor. „Interi."

E calea spre abisuri.

II

LA FUND

Acolo, uitarea de sine piere. Diavolul se înfiripează nelămurit ; fiecare pentru el. Eul fără ochi urlă, caută, dibuie şi roade. în acest hău este Ugolino social.

Puţin Ie pasă acestor umbre spăimîntătoare, ce se învîrtesc în groapă, jumătate animale, jumătate năluci, de progresul universal, a cărui idee şi nume nici nu le cunosc ; fiecare nu are decît grija de a se îndestula pe sine. Ele sînt aproape inconştiente şi înăuntrul lor este un fel de negură care te Mioară. Au două mame, amîn-două vitrege : neştiinţa şi mizeria. Au o călăuză : nevoia ; şi pentru toate formele de îndestulare, pofta. Sînt lacome cu brutalitate, adică fioroase, nu în felul tiranului, ci în al tigrului. Aceste larve trec de la suferinţe la crimă ; urmare firească, zămislire ameţitoare, logică a umbrei. Ceea ce se tîrăşte în al treilea subsol social nu mai este dorinţa înnăbuşită de absolut, ci protestul materiei. Omul ajunge balaur. Porneşte de la foame şi sete şi ajunge Satana. Din această hrubă iese Lacenaire.
S-a putut vedea adineauri, în cartea a patra, unul din despârţămintele de sus ale minei, din marea galerie politică, revoluţionară şi filozofică. Acolo, spuneam noi, totul este nobil, curat, serios, cinstit. Acolo, desigur, unii se pot înşela şi chiar se înşală, dar greşeala implică atîta curaj, încît ajunge vrednică de respect. întreaga muncă ce se face acolo are un nume : Progresul.
Iar acum să ne aruncăm ochii în alte adîncuri ale groazei.
Dedesubtul societăţii o spunem iar, se află prăpastia fără fund a râului, şi va rămîne acolo pînă în ziua cînd neştiinţa va fi împrăştiată. Această hrubă este aşezată sub celelalte şi este duşmanul lor. Este ura care nu cruţă nimic. Hruba asta nu-şi are filozofii ei ; pumnalul ei n-a ascuţit niciodată o pană. Bezna sa nu are nici o legătură cu funinginea măreaţă a călimării. Niciodată degetele nopţii care se încleştează sub această boltă înnăbuşitoare 288

n-au răsfoit o carte şi nici n-au desfăcut un jurnal. Pentru Cartouche ', Babeuf nu-i decît un exploatator ; Marat este un aristocrat pentru Schienderhannes 2. Acest subsol are ca ţintă prăbuşirea totală.
Totală. împreună cu galeriile superioare, pe care le urăşte. In furnicarea sa hidoasă, el nu sfredeleşte numai ordinea socială actuală, ci sapă filozofia, ştiinţa, dreptul, gîndirea omenească ; el sapă civilizaţia, revoluţia, progresul. Pe scurt, el se numeşte furt, prostituţie, tîlhărie şi omor. El este bezna şi vrea haosul. Bolta lui e făcută din neştiinţă.
Toate galeriile celelalte, cele de sus, n-au decît un scop : s-o facă să dispară. Către asta tind filozofia şi progresul, prin toate mijloacele lor, prin îmbunătăţirea realului, ca şi prin contemplarea absolutului.
Distrugeţi galeria : Neştiinţă, şi veţi distruge subsolul: Crimă.
Să adunăm în cîteva cuvinte o parte din ceea ce am scris mai sus. Singura primejdie socială este întunericul.
Umanitatea însemnează identitate. Toţi oamenii sînt făcuţi din acelaşi lut. Nici o deosebire, cel puţin aici pe pămînt, în ursita lor. Aceeaşi umbră înainte de a se naşte, aceeaşi carne în timpul vieţii, aceeaşi ţărînă după. Dar neştiinţa amestecată cu aluatul omenesc îl înnegreşte. Această întunecime de netămăduit pătrunde în adîncul omului şi acolo devine Răul.

III

BABET, GUEULEMER, CLAQUESOUS ŞI MONTPARNASSE

Un cuartet de tîlhari, Claquesous, Gueulemer, Babet şi Montparnasse, cîrrnuia între 1830 şi 1835 al treilea subsol al Parisului.
' Celebru bandit parizian.
2 Celebru bandit german, care opera prin regiunea romană în anii directoriului şi consulatului : prins şi executat în ll»3

Gueulemer era un Hercule decăzut. Hruba lui era canalul de la Arche-Marion. Avea 1 metru 90, piept de marmură, bicepşi de bronz, răsuflarea ca dintr-o peşteră, trunchiul de uriaş şi ţeasta de pasăre. Credeai că vezi pe Hercule Farnese ' îmbrăcat cu pantaloni de dril şi jiletcă de catifea de bumbac. Gueulemer, clădit atît de sculptural, ar fi putut supune monştrii ; i se păruse mai simplu să fie el însuşi unul. Fruntea îngustă, tîmplele largi, sub patruzeci de ani şi totuşi cu laba gîştei pe lîngă ochi, părul aspru şi scurt, obrazul păros, barba de mistreţ, iată omul I Muşchii lui cereau muncă, dar tîmpenia lui o respingea. Era o putere mare şi leneşă. Era ucigaş din nepăsare. Lumea îl socotea creol. Se pare că avusese de-a face cu mareşalul Brune2, pe cînd era hamal la Avignon în 1815. După stagiul acesta, se făcuse bandit.
Pirpirenia lui Babet contrasta cu masa de carne care era Gueulemer. Babet era slab şi învăţat. Era străveziu, dar de nepătruns. Puteai să vezi prin el, dar nu-i citeai nimic în ochi. Se da drept chimist. Fusese măscărici la Bobeche şi paiaţă la Bobino. Jucase în vodeviluri la Saint-Michel3. Era un om chibzuit, vorbea frumos, zîm-bea cu înţeles şi-şi sublinia gesturile. Meseria lui era să vîndă sub cerul liber busturi de gips şi portretele „şefului statului". Afară de asta, mai scotea şi măsele. Arătase monştri pe la bîlciuri şi avusese chiar şi o baracă cu trîmbiţă şi afişul următor : „Babet, artist dentist, membru al academiilor, face experienţe fizice asupra metalelor şi metaloizilor, scoate măsele, extrage colţurile pe care le-au lăsat confraţii. Tariful : o măsea, un franc şi cincizeci ; două măsele, doi franci ; trei măsele, doi franci cincizeci. Profitaţi de ocazie." (Acest „Profitaţi de ocazie" însemna : scoateţi-vă cît mai multe.) Fusese însurat şi
1 Celebră statuie de marmură din antichitatea greacă, operă a sculp torului atenian Glycon, azi într-un muzeu din Neapole. înfăţişează pe eroul legendar grec Heracle (latineşte : Hercules), personificare a forjei. A aparjinut familiei aristocrate Farnese din Roma.
2 Mareşal francez, care s-a distins în timpul războaielor revoluţiei.
* Orăşel de provincie tn Lorena. Ca în toaie garnizoanele din nord şi est, se perindau pe acolo adesea trupe ambulante, care reprezentau piese uşoare pentru distracţia militarilor.

avusese copii, dar nu mai ştia ce se întîmpiase nici cu nevasta şi nici cu copiii lui. Ii pierduse cum ai pierde o batistă. Ca o deosebită excepţie în lumea întunericului din care făcea parte, Babet citea jurnale. Intr-o zi, pe vremea cînd îşi avea încă familia cu el în baraca lui pe roate, citise în Le

Messager că o femeie a născut un copil sănătos cu cap de viţel : „Asta noroc ! strigă el. Nevesti-mi nu i-ar trece prin minte să-mi facă un asemenea copil."
De atunci a părăsit totul ca să-i „vie de hac Parisului". Expresia lui.
Ce era Ciaquesous ? Era noaptea. Ca să se arate, aştepta mai întîi să se întunece cerul. Seara ieşea dintr-o văgăună în care se înapoia înaintea zorilor. Unde se afla această văgăună ? Nimeni nu ştia. Chiar în bezna cea mai adîncă, nu vorbea tovarăşilor săi decît întorcîndu-se cu spatele la ei. II chema, oare, Ciaquesous ? Nu. El spunea : „Mă numesc Deloc". Dacă se ivea o luminare, el îşi punea masca. Era ventrilog. Babet spunea : „Ciaquesous e un curăţitor de latrine cu două voci". Ciaquesous era nedesluşit, rătăcitor, fioros. Nici nu erai sigur că are un nume, deoarece Ciaquesous era o poreclă ; nu erai sigur că are o voce, pentru că vorbea din burtă mai mult decît din gură ; nu erai sigur că are un chip, pentru că nimeni nu-i văzuse altceva decît masca. Dispărea ca o arătare şi apărea ca şi cum ar fi ieşit din pămînt.
Montparnasse era o fiinţă lugubră. Montparnasse era un copil ; nici douăzeci de ani, un chip drăguţ, buzele ca cireaşă, părul negru, frumos ; avea lumina primăverii în priviri; avea toate viciile şi rîvnea la toate crimele. O fărădelege săvîrşită îi deschidea pofta pentru o alta şi mai mare. Era ştrengarul ajuns puşlama şi puşlamaua ajunsă tîlhar. Era drăgălaş ca o femeie, gingaş, voinic,. molatic, crud. Purta pălăria cu marginea ridicată în stînga, pe unde scotea un smoc de păr, după moda din 1829.
Trăia din tîlhării. Redingota îi era foarte bine croită, dar jerpelită. Montparnasse era un chip din jurnalele de modă, lovit de mizerie şi săvîrşind crime. Pricina tuturor

nelegiuirilor pe care le săvîrşea acest tînar era dorinţa de a fi bine îmbrăcat. Prima lucrătoare drăguţă care îi spusese : „Eşti frumos" îi aruncase o pată de umbra în inimă şi făcuse din acel Abel un Cain. Simţindu-se frumos, voise să fie şi elegant ; or, cea dintîi eleganţă e trîndăvia ; trîndăvia omului sărac înseamnă crimă. Puţine haimanale erau atît de temute ca Montparnasse. La optsprezece ani avea cîteva cadavre pe conştiinţă. In umbra acestui ticălos zăceau mai mulţi trecători cu braţele întinse, cu faţa într-o băltoacă de sînge.
Cu părul pomădat şi creţ, strîns în talie, cu şolduri de femeie, cu bustul de ofiţer prusac, însoţit de şoaptele de admiraţie ale fetelor de pe bulevard, cu cravata iscusit înnodată, cu arma în buzunar şi cu o floare la butonieră – astfel arăta acest filfizon al monnîntului.

IV
ALCĂTUIREA BANDEI

Toţi aceşti patru bandiţi laolaltă formau un fel de Profeu ', şerpuind printre poliţişti şi silindu-se să scape de privirile iscoditoare ale lui Vidocq „sub felurite chipuri : arbore, flacără, fîntînă", împrumutîndu-şi între ei numele şi iscusinţele, ascunzîndu-se în propria lor umbră, fiind tainiţă şi adăpost unii pentru alţii, lepădîndu-şi personalităţile cum ai scoate un nas pus la bal mascat, uneori contopindu-se într-atîta că nu mai era decît unul singur, alteori înmulţindu-se astfel că însuşi Coco-Lacour 2 îi socotea o sumedenie.
Aceşti patru oameni nu erau patru oameni ; ei însemnau un fel de lotru tainic cu patru capete, care lucra
' Zeitate marină cu mai multe chipuri.
2 Vidocq şi Coco-Lacour – poliţişti din timpul monarhiei censitare (1815–1848). Primul, fost bandit, împăcat cu politia, a lăsat memorii interesante şi o carte despre Hoţii, moravurile şi limba lor (1837)

în mare asupra Parisului; erau un polip monstruos al răului, aşezat în străfundul societăţii.
Datorită răspîndirii lor şi refe/ei ascunse de legături, Babet, Gueulemer, Claquesous şi Montparnasse aveau întreprinderea generală a capcanelor din departamentul Senei. Ei dădeau trecătorilor lovituri de stat de derbedei. Cei care scorneau idei de soiul acesta, oamenii cu imaginaţie întunecată, li se adresau lor pentru a le înfăptui ; li se dădea planul celor patru ticăloşi şi ei se însărcinau să joace piesa. Lucrau după scenariu. Erau întotdeauna în măsură să pună la îndemînă personalul potrivit pentru toate atentatele la care era nevoie să mai pună umărul cineva şi care puteau aduce destui bani.
Dacă se căutau braţe pentru o crimă, ei închiriau făptaşii. Aveau Ja dispoziţie o trupă de actori ai întunericului pentru toate tragediile din caverne.
De obicei, se întruneau la căderea nopţii, oră cînd se trezeau din somn, pe maidanele din vecinătatea Salpe-frierei, şi acolo tăinuiau. Aveau înaintea lor douăsprezece ore negre şi le hotărau întrebuinţarea.
Patron-Minette se numea în circulaţia subpămînteană tovărăşia acestor patru oameni. în ciudata limbă populară veche, care se pierde cu fiecare zi, Patron-Minette înseamnă ,,dis-de-dimineaţă", astfel cum Entre chien et loup înseamnă „seara". Această denumire, Patron-Minette, venea pesemne de la ora cînd se isprăveau treburile lor, zorile fiind clipa cînd fantomele se risipesc şi bandiţii se despart. Cei patru inşi erau cunoscuţi sub această poreclă.
Cînd preşedintele curţii cu juri s-a dus să-l vadă pe Lacenaire în temniţă, l-a întrebat despre o fărădelege pe care Lacenaire o tăgăduia : „Cine a săvîrşit-o ?" întrebă preşedintele. Lacenaire a dat acest răspuns, de neînţeles pentru magistrat, dar limpede pentru poliţie : „Poate că Patron-Minette".
Poţi ghici uneori o piesă după lista personajelor; tot astfel, aproape că poţi cînfări o bandă după lista bandiţilor. Cum aceste nume mai trăiesc încă în anumite me-

morii, iată
Minette :

lista tovarăşilor de căpetenie ai lui Patron-

Panchaud, zis Primăvăraticul, zis Alică, Brujon (era o dinastie a Brujonilor ; nu ne lăsăm pînă nu spunem un cuvînt şi despre ea),
Boulatruelle, cantonierul pe care l-am mai zărit cîndva,
Laveuve,
Finistere,
Homere Hogu, negru,
Mardisoir,
Depeche,
Fauntleroy, zis Florăreasa,
Glorieux, ocnaş liberat,
Barrecarosse, zis domnul Dupont,
Lesplanade-du-Sud,
Poussagrive,
Carmagnolet,
Kruideniers, zis Bizarro,
Mangedentelle,
Les-pieds-en-l'air,
Demi-Liard, zis Deux-Miliards
etc, etc.
Am mai lăsat cîţiva la o parte şi nu dintre cei mai răi. Aceste nume au chipurile lor. Ele se potriveau nu numai unor fiinţe, ci unor specii întregi. Fiecare din aceste nume corespunde unui soi din acele ciuperci monstruoase care cresc dedesubtul civilizaţiei.
Fiinţele acestea, care-şi arătau arareori chipul, nu erau dintre cele pe care le vezi trecînd pe stradă. In timpul zilei, obosiţi de cruzimile de peste noapte, se culcau cînd în varniţe, cînd în cartierele părăsite din Montmartre sau din Montrouge ', uneori în canale. Se îngropau.
Ce-au devenit aceşti oameni ? Ei există încă. Au existat întotdeauna. Horaţiu îi pomeneşte : Ambubaiarum collegia,
1 Primul, cartier din nordul Parisului, pe pantele colinei cu acelaşi nume. Celălalt, orăşel aşez3t imediat la sud de Paris. Altădată se exploatau cariere de piatra în jurul Ier.

pharmacopolae, mendici, mimae ' ; şi a ti (a timp cit societatea va rămîne ceea ce este astăzi, vor fi şi ei ceea ce sînt.
Sub bolţile întunecate ale hrubei lor, renasc mereu din scursorile sociale. Se întorc strigoi, mereu aceiaşi ; atît că nu mai poartă aceleaşi nume şi nu mai sînt în aceeaşi piele. Chiar cînd indivizii au fost stîrpifi, tribul trăieşte încă.
Au întotdeauna aceleaşi însuşiri. De la trîntor pînă Ia vagabond, rasa se păstrează curată. Adulmecă pungile şi ceasornicele de buzunare. Aurul şi argintul au pentru ei un miros. Sînt pe lume burghezi lesne crezători, despre care s-ar putea spune că au o înfăţişare de victime. Oamenii

aceştia urmăresc cu răbdare asemenea burghezi. Cînd trece un străin sau un provincial, tresar ca păianjenul.
Cînd îi întîlneşti sau îi zăreşti, către miezul nopţii, pe o stradă pustie, sînt îngrozitori. Nu seamănă a oameni, ci a năluci plăsmuite din neguri vii ; s-ar spune că în mod obişnuit fac una cu întunericul, că nu se deosebesc de el, că umbra este sufletul lor şi că s-au desprins atunci din noapte, ca să trăiască doar cîteva clipe de viaţă monstruoasă.
Ce trebuie făcut pentru a stîrpi aceste larve ? Lumină. Lumină în valuri. Nici un liliac nu se poate împotrivi zorilor. Luminaţi adîncurile societăţii .'
1 Colegii de flautişti, şarlatani, cerşetori, comedianţi (în original în limba latină).

CARTEA A OPTA
SĂRACUL CEL PĂCĂTOS
I
MARIUS, CAUTIND 0 FETIŢA CU PĂLĂRIE, GĂSEŞTE UN OM CU ŞAPCA
A trecut vara, şi apoi şi toamna ; a venit iarna. Nici domnul Leblanc şi nici tînăra fată nu s-au mai întors Ia Luxembourg. Marius nu mai avea decît un gînd : să vadă iar chipul acela duios şi plin de farmec. Ii căuta mereu şi pretutindeni, dar nu-i afla nicăieri. Nu mai era Marius, visătorul entuziast, omul hotărît, înflăcărat şi puternic, îndrăzneţul care înfrunta soarta, mintea care făurea planuri de viitor unul după altul, firea tînără, plină de planuri, de mîndrie, de idei şi de voinţă ; era doar un cîine rătăcit. Se cufundă într-o tristeţe adîncă. Totul se sfîrşise. Munca îl dezgusta, plimbarea îl obosea, singurătatea îl plictisea. Natura nemărginită, atît de bogată altădată de forme, de lumini, de glasuri, de sfaturi, de făgăduinţe, orizonturi şi învăţăminte, era acum un deşert înaintea lui. I se părea că totul pierise.
Se gîndea mereu, căci nu putea altfel, dar gîndurile nu-l mai mulţumeau. La toate îndemnurile pe care i le şopteau ele, Marius răspundea în sinea lui : „La ce bun ?"
îşi făcea sute de mustrări : „De ce am urmărit-o ? Eram atît de fericit numai s-o pot vedea ! Ea mă privea ; ce puteam dori mai mult ? Părea că mă iubeşte. Oare asta nu e tot ? Ce mai voiam ? Mai mult decît atît nu se poate. Am fost un nesocotit. A mea e vina" etc, etc. La început, Courfeyrac, căruia Marius nu i se spovedea niciodată, pentru că aşa era firea lui, dar care ghicea aproape tot, pentru că aşa era el croit, îl felicitase că e îndrăgostit, ceea ce, de altfel, îl umplea de uimire ; mai

pe urmă, văzîndu-l pe Marius copleşit de tristeţe, îi spuse în sfîrşit : „Văd că n-ai fost decît un dobitoc. Haide, vino la Chaumiere I"
Odată, încrezător în soarele frumos de septembrie, Marius s-a lăsat dus de Courfeyrac, Bossuet şi Grantaire]a balul de la Sceaux ', nădăjduind – ce vis ! – că poate o va regăsi acolo. Bineînţeles că n-a văzut-o tocmai pe aceea pe care o căuta. „Aici totuşi pot fi regăsite toate femeile pierdute", mormăia Grantaire pentru sine. Marius îşi lăsă prietenii la bal şi se întoarse acasă pe jos, singur prin noapte, ostenit, înfrigurat, cu ochii

tulburi şi trişti, chinuit de zgomotul şi praful stîrnit de trăsurile pline cu lumea ce se înapoia cîntînd de la serbare şi trecea pe lîngă el, care, descurajat cum era, căuta să se învioreze respirînd miresmele tari ale nucilor din marginea drumului.
Trăia din ce în ce mai singur, năuc, copleşit, pradă cu totul chinului său lăuntric, zbătîndu-se în durerea sa ca lupul în capcană şi căutînd pretutindeni fiinţa pe care n-o mai găsea nicăieri, mistuit de dragoste.
Altă dată i se întîmplă ceva cu totul ciudat. Se întîl-nise pe una din străduţele din vecinătatea Bulevardului Invalizilor cu un om îmbrăcat ca un lucrător, ce purta o şapcă cu cozoroc lung, de sub care ieşeau afară cîteva şuvife de păr foarte albe. Marius fu izbit de frumuseţea acestui păr alb şi se uită cu luare-aminte la omul care mergea încet şi parcă adîncit în gînduri dureroase. Lucru ciudat, i se păru că recunoaşte pe domnul Leblanc. Era acelaşi păr, acelaşi profil, atît cît se putea vedea de sub şapcă, aceeaşi înfăţişare, doar ceva mai tristă. Dar de ee hainele acestea de lucrător ? Ce însemna asta ? Care-o fi rostul acestei deghizări ? Marius fu foarte mirat. Cînd se dezmetici, primul său gînd fu să urmărească pe omul ăsta ; cine ştie dacă nu era, în sfîrşit, pe urma pe care o căuta ! In orice caz, trebuia să-l revadă de aproape şi să lămurească misterul. Dar gîndul acesta îi venise prea
1 La Sceaux, orăşel din sudul Parisului, exista, în prima jumâfate a secolului al XlX-lea, un parc cu distracţii variate în Jurul unui vast '•cal de dans.

tîrziti şi omul dispăruse. Intrase pe una din străduţele lăturalnice şi Marius îi pierdu urma. Această întîlnire îl nelinişti cîteva zile, apoi i se şterse din minte. „La urma urmei, îşi spuse el, poate că n-a fost decît o asemănare."
11
DESCOPERIRE
Marius locuia tot în Casa Gorbeau, unde nu lua seama la nimeni.
într-adevăr, în vremea aceea nu mai erau în casă alţi locatari decît el şi familia Jondrette, pentru care plătise o dată chiria, fără ca măcar să fi stat de vorbă nici cu tatăl, nici cu mama şi nici cu fetele. Ceilalţi chiriaşi se mutaseră sau muriseră, sau fuseseră daţi afară pentru neplată.
Intr-una din zilele iernii aceleia soarele se arătase pu(in după-amiază, dar era în 2 februarie, ziua Intîmpi-nării Domnului, al cărei soare înşelător, premergător unui frig de şase săptămîni, i-a inspirat lui Mathieu Laen-sberg' aceste două versuri rămase cu drept cuvînt celebre :
„De bine ce străluceşte Ursu-n bîrlog se ghemuieşte".
Marius. tocmai ieşise din bîrlogul său. Se lăsa noaptea. Era ora cinei, fiindcă începuse din nou să cineze ; o, slăbiciuni ale pasiunilor ideale ! Tocmai trecea pragul uşii pe care coana Bougon îl mătura chiar în clipa aceea, rostind acest monolog vrednic de t'nut minte : „Mai e ceva ieftin în ziua de azi ? Toate sînt scumpe. Numai necazu-i ieftin ; necazul îl ai pe-o nimica toată !"
' Autorul unui Almanah, zis din Liige, dupâ oraşul unde a apărut mai întîi (secolul al XVII-lea). Numeroase retipăriri l-au popularizat pînă în secolul al XlX-lea.

Man'us se îndreptă cu paşi înceţi pe bulevard către barieră, ca să ajungă în strada Saint-Jacques. înainta dus pe gînduri, cu capul plecat.
Deodată se simţi lovit cu cotul prin ceafă ; se întoarse şi văzu două fete în zdrenţe, una înaltă şi subţire, cealaltă ceva mai măruntă, care treceau repede, gîfîind, înspăi-mîntate, părînd că vor să fugă ; veneau spre el, nu-î văzuseră şi-l atinseră în treacăt. Pe întuneric Marius zări chipurile lor pămînfii, părul despletit şi zbîrlit, bonetele groaznice, rochiile zdrenţuite şi picioarele goale. In timp ce alergau, vorbeau între ele. Cea mai înaltă spunea tocmai foarte încet: „Au venit sticleţii. Erau să mă înhaţe."
Cealaltă îi răspunsese : „I-am văzut şi eu. D-aia am fulit-o 1"
Marius înţelese din acest argou înfiorător că jandarmii sau sergenţii de stradă erau să le prindă pe aceste două copile şi că ele izbutiseră să fugă.
Se pierduseră printre arborii de pe bulevard, ca o pată albă care se mistuie în întuneric. . Marius se opri o clipă.
Cînd să-şi urmeze drumul, zări pe jos, la picioarele lui, un pachet cenuşiu. Se aplecă şi-l ridică. Era un soi de plic care părea plin cu hîrtii.
— Aşa – murmură el – nenorocitele au pierdut asta.
Se întoarse din drum şi strigă după ele, dar degeaba ; se gîndi că fetele se vor fi depărtat, aşa că puse pachetul în buzunar şi se duse să cineze.
Ceva mai departe, văzu pe o alee a străzii Mouffetard un sicriu de copil, învelit cu o pînză neagră, aşezat pe trei scaune şi luminat de o luminare.
Cele două fete de adineauri îi veniră iarăşi în minte.
„Sărmanele mame ! gîndi el. Este totuşi un lucru mai trist decît să-ţi vezi copiii murind : acela de a-i vedea călcînd pe un drum greşit."
Apoi, aceste umbre care dăduseră forme felurite tris
teţii lui îi fugiră din minte şi se cufundă din nou în
gîndurile lui de totdeauna. începu să se gîndească iarăşi
J şase luni de dragoste şi de fericire sub cerul liber

şi în plină lumină, printre arborii frumoşi ai Luxem-bourgului.
„Cît de întunecată a ajuns viaţa mea ! îşi spunea el. Văd şi acum fete tinere. Atîta doar că altădată îmi păreau îngeri şi astăzi îmi par nişte strigoi."

III

„QUADRIFRONS" '

Seara, pe cînd se dezbrăca de culcare, găsi în buzunarul hainei pachetul pe care îl ridicase pe bulevard. II şi uitase. Se gîndi că ar fi bine să-l deschidă şi că, dacă într-adevăr era al lor, poate că găsea în el adresa acelor fete, sau în orice caz lămuririle necesare ca să-l poată înapoia persoanei care-l pierduse.
Desfăcu plicul, care nu era sigilat şi cuprindea patru scrisori, nesigilate şi ele. Adresele erau scrise. Toate patru răspîndeau o duhoare de tutun ordinar. Prima scrisoare era adresată Domniei-Sale Doamnei Marchize de Grucheray, în piaţa de peste drum de Camera Deputaţilor, nr...
Marius îşi spuse că poate va găsi în ea lămuririle pe care le căuta şi, de altminteri, de vreme ce scrisoarea nu era închisă, părea că poate fi citită de oricine. Iată-i cuprinsul :

Doamnă Marchiză,
Darul îndurării şi cucernicia este ceea ce uneşte mai strîns societatea. Lăsaţi să se vadă sentimentele Dumneavoastră creştineşti şi aruncaţi o privire îndurătoare asupra acestui nenorocit espanol, victimă a sincerităţii şi a dragostei pentru cauza sfîntă a legitimităţii, pe care a plătit-o cu sîngele său, căreia i-a sacrificat averea toată, ca să apere această cauză, care astăzi se găseşte în cea mai mare mizerie. El nu se îndoieşte că onorabila
Cu patru frunţi (în original în limba latină).

Dumneavoastră persoană va acorda un ajutor ca să salveze o viaţă foarte grea pentru un ostaş bine educat şi onorabil, acoperit de răni. Mă bizui dinainte pe omenia care vă însufleţeşte şi pe interesul ce Doamna Marchiză îl poartă unei naţiuni atît de nenorocite. Rugămintea lor nu va fi zadarnică, şi recunoştinţa lor va păstra amintirea voastră încîntătoare. Cu sentimentele mele de respect cu care am cinstea să fiu,
Doamnă,
Don Aivarez, căpitan espanoi de cavalerie, regalist refugiat în Franţa, care se află în drum către patria sa şi nu are mijloc ca să-şi continue călătoria.
Semnătura nu era urmată de nici o adresă. Marius nădăjdui să găsească adresa în a doua scrisoare care avea ca titlu : Domniei-Sale, Doamnei Contese de Mont-vernet, str. Cassette nr. 9.
Iată ce citi Marius în ea :
Doamnă contesă,
Sînt o mamă nenorocită cu o familie de şase copii, din care cel mic n-are decît opt luni. Bolnavă de la ultima lăuzie, ma lăsat bărbaţii de cinci luni, nam nici un sprijin pelume, în cea mai mare mizerie. Cu nă-dejdia in doamna contesă, am onoare doamnă, cu adine respect
doamna Balizard.
Marius trecu la a treia scrisoare care, ca şi celelalte, era o cerere de ajutor, şi citi : Domnul Pabourgeot, alegător, negustor de galanterie cu ridicata, str. Saint-Denis, la colţul străzii aux Fers.
îmi îngădui să vă adresez această scrisoare pentru a vă ruga să-mi acordaţi cinstea preţioasă a simpatiei dv., Şi să vă interesaţi de un literat care a prezentat o dramă Comediei Franceze. Subiectul acesteia este istoric şi ac-

ţiunea se petrece în Auvergne pe timpul imperiului. Cred că stilul este natural, concis şi demn de laudă. In patru locuri sînt de cintat cuplete. Comicul, seriosul, neprevăzutul se amestecă cu caracterele variate şi cu un. pic de romantism răspîndit uşor peste toată intriga, ce se desfăşoară misterios şi înaintează prin peripeţii surprinzătoare către un deznodărnînt cu cîteva lovituri de teatru de mare răsunet.

Scopul meu principal este să satisfac dorinţa care însufleţeşte tot mai mult pe omul din veacul nostru, cu alte cuvinte MODA^ această morişcă capricioasă şi ciudată ce se schimbă mai cu fiecare vînt.
Cu toate aceste calităţi, mă tem ca gelozia, egoismul autorilor favorizaţi, să nu reuşească a mă ţine departe de teatru, căci ştiu care sînt amărăciunile pe care le înghit noii-veniţi.
Domnule Pabourgeot, reputaţia dv. justificată, de protector luminat al literaţilor, îmi dă curajul să vă trimit pe fiica mea, care vă va expune situaţia noastră nenorocită, lipsit de pîine şi de foc în acest toi de iarnă. Rugămintea de a primi ca un omagiu dorinţa mea de a vă închina această dramă, ca şi toate celelalte pe care le voi mai scrie, este dovada că năzuiesc la cinstea de a mă adăposti sub scutul dv. şi a împodobi scrierile mele cu numele dv. Dacă binevoiţi a mă onora cu un dar cit de umil, voi începe de îndată să fac o poemă pentru a vă plăti prinosul meu de recunoştinţă. Această poemă, pe care voi încerca s-o alcătuiesc cit mai desăvîrşit cu putinţă, vă va fi trimisă dv. înainte de a fi adăugată la începutul dramei şi recitată pe scenă.
Omagiile mele cele mai respectuoase.
Domnului şi Doamnei Pabourgeot
Genftof, literat
P.S. Mă mulţumesc şi cu doi franci.
Scuzaţi-mă că trimit pe fiica mea şi nu mă prezint eu însumi, dar starea jalnică a îmbrăcăminţii mele nu-mi îngăduie, vai, să pot ieşi din casă.
302

Marius deschise în sfîrşit a patra scrisoare. Avea adresa : Preamilostivului Domn de la Biserica Saint-Jacques-du-Haut-Pas.
Ea cuprindea următoarele cîteva rînduri:
Prearnilostive Domn,
Dacă binevoiţi să întovărăşiţi pe fiica mea, veţi vedea o nenorocire îngrozitoare şi vă voi prezenta certificatele mele.
La vederea acestor scripte, sufletul dv. mărinimos va fi mişcat de un sentiment de mare îndurare, căci adevăraţii filozofi încearcă întotdeauna emoţii puternice.
Recunoaşte, binefăcătorule, că trebuie să resimţi cea mai grea lipsă şi este foarte dureros ca, pentru a primi o oarecare uşurare, să fii nevoit a obţine o certificare a autorităţilor asupra sărăciei tale, ca şi cum n-ai fi liber nici măcar să suferi şi să mori de foame aşteptînd ca mizeria ta să fie uşurată. Destinul este prea fatal pentru unii şi prea darnic sau prea ocrotitor pentru alţii.
Aştept venirea sau milostenia dv., dacă veţi binevoi a o face, şi vă rog să primiţi sentimentele respectuoase cu care mă simt cinstit să fiu,
Omule cu adevărat mărinimos,
sluga voastră preaumilă şi
plecată.
P. Fabantou, artist dramatic.
După ce citi aceste patru scrisori, Marius rămase tot atît de nelămurit ca şi înainte.
In primul rînd, nici unul din cei care semnau nu-şi da adresa. Apoi, ele păreau să vină de la patru inşi deosebiţi : don Alvarez, doamna Balizard,

poetul Genflot şi artistul dramatic Fabantou ; dar ciudăţenia acestor scrisori era că toate patru fuseseră scrise de aceeaşi mină. Cum să nu crezi că veneau de la aceeaşi persoană ?
In afară de asta, ceea ce făcea ca presupunerea să fie Şi mai temeinică, hîrtia – grosolană şi îngălbenită – era aceeaşi la toate patru, acelaşi şi mirosul de tutun şi, cu
303

I i

toate că în chip vădit se încercase să se schimbe stilul, aceleaşi greşeli de ortografie se repetau cu multă linişte, şi literatul Genflot greşea la fel ca şi căpitanul espanol.
Era o osteneală zadarnică să te străduieşti a pătrunde acest mic mister. Dacă n-ar fi găsit întîmplător scrisorile, totul ar fi semănat a păcăleală. Marius era prea abătut ca să poată gusta o glumă a întîmplării şi să se prindă în jocul la care uliţa părea că-l pofteşte. I se părea că se joacă de-a baba-oarba cu aceste patru scrisori, care făceau haz pe seama lui.
De altfel, nimic nu dovedea că scrisorile aparţin fetelor pe care Marius le întîlnise pe bulevard. La urma urmelor, nu erau decît nişte hîrtii fără nici o valoare.
Marius le puse din nou în plic, le aruncă într-un colţ şi se culcă.
Pe la orele şapte dimineaţa – tocmai se sculase, luase o gustare şi se pregătea să se apuce de lucru – auzi nişte bătăi uşoare în uşă.
Cum era un tînăr sărac, nu încuia uşa decît arar, cînd avea de isprăvit ceva grabnic. Altfel, chiar cînd lipsea de acasă, îşi lăsa cheia în broască. „Au să intre hoţii", îl făcea atent coana Bougon. „Ce să-mi ia ?" îi răspundea nepăsător Marius. Fapt este că totuşi într-o zi i se furase o pereche de ghete vechi, spre marea bucurie a coanei Bougon.
Bătăile în uşă se repetară, foarte încet, ca şi prima dată.
— Intră, spuse Marius.
Uşa se deschise.
— Ce doreşti, doamnă Bougon ? urmă Marius fără să-şi
ridice ochii de pe cărţile şi manuscrisele pe care le avea
pe masă.
O voce, care nu era a doamnei Bougon, răspunse :
— Iertaţi-mă, domnule...
Era o voce înnăbuşită, frîntă, sugrumată, destrămată, o voce de moşneag, răguşită de rachiu şi basamac. Marius se întoarse repede şi văzu o fată tînără.
304

IV
O FLOARE IN MOCIRLA
O fată tînără şedea în dreptul uşii întredeschise. Ferestruica prin care lumina pătrundea în odaie se afla tocmai în dreptul uşii şi-i răspîndea pe chip o lumină palidă. Era o făptură slabă, plăpîndă, uscăţivă ; peste goliciunea-i înfiorată şi îngheţată nu avea decît cămaşa şi o fustă. Drept cingătoare, o sfoară, părul de asemenea strîns cu o sfoară, umerii ascuţiţi ieşind afară din cămaşă, o paloare blondă şi limfatică, claviculele

pămîntii, mftnile roşii, gura puţin căscată cu colţurile căzute în jos, cîţiva dinţi lipsă, ochii tulburi, îndrăzneţi, cu căutătură grosolană, formele unei fetiţe rău făcute şi privirea unei femei bătrîne şi stricate ; cincizeci de ani amestecaţi cu cincisprezece. Una din făpturile care sînt în acelaşi timp plăpînde şi îngrozitoare şi care-i fac să se cutremure pe cei pe care nu-i înduioşează.
Marius se ridicase şi privea încremenit la fiinţa aceasta asemănătoare vedeniilor ce ne apar în vis.
Ceea ce era sfîşietor, mai cu seamă, era că fata aceea nu venise pe lume ca să fie urîtă. In frageda copilărie trebuie să fi fost chiar frumoasă. Farmecul vîrstei mai lupta încă împotriva bătrîneţii groaznice, adusă timpuriu de sărăcie şi desfrîu. Pe obrazul acela de şaisprezece ani murea o rămăşiţă de frumuseţe, ca soarele palid ce se stinge sub norii ameninţători ai unei dimineţi de iarnă.
Chipul acesta nu-i era cu desăvîrşire necunoscut lui Marius ; îşi amintea să-l mai fi văzut undeva.
— Ce doriţi, domnişoară ? întrebă el.
Fata răspunse cu glasul ei de puşcăriaş beat:
— Am o scrisoare pentru dumneata, domnule Marius.
Ii spusese lui Marius pe nume ; nu încăpea îndoială
că avea treabă cu el ; dar cine era fata aceasta ? Cum de-i ştia numele ?
Fără să mai aştepte să fie poftită, ea intră. Intră cu hotărîre, uitîndu-se prin odaie şi la patul desfăcut cu o îndrăzneală care-ţi strîngea inima. Era în picioarele goale.

Prin găurile mari ale fustei i se vedeau pulpele lungi şi genunchii slabi. Tremura.
într-adevăr, ţinea în mînă o scrisoare pe care i-o întinse lui Marius.
Pe cînd deschidea scrisoarea, Marius băgă de seamă că bulinul nemăsurat de mare cu care fusese închisă era încă umed. Vestea nu-i venea pesemne de departe. Citi : Vecine binevoitor, tinere!
Am aflat bunăvoinţa pe care mi-ai arătat-o plătindu-mi chiria acum şase luni. Te binecuvîntez, tinere. Fiica mea mai mare îţi va spune că, de două zile, am rămas patru oameni fără o bucăţică de pline şi soţia mea este bolnavă. Dacă nu mă înşel în socotelile mele, cred că pot spera că inima dv. miloasă se va înduioşa de această nenorocire şi are să vă subjuge dorinţa de a-mi veni într-ajutor cu o mică milostenie.
Rămîn cu consideraţia distinsă datorată binefăcătorilor umanităţii, Jondrett.
P.S. Fiica mea aşteaptă poruncile dumneavoastră, scumpe domnule Marius.
Această scrisoare, căzută în mijlocul întîmplării de neînţeles care îl preocupa de cu seară pe Marius, venea ca o luminiţă într-o pivniţă. Totul fu lămurit dintr-o dată.

Scrisoarea pornea din acelaşi loc de unde plecaseră şi celelalte patru. Era acelaşi scris, acelaşi stil, aceeaşi ortografie, aceeaşi hîrtie, acelaşi miros de tutun.
Erau cinci răvaşe, cinci poveşti, cinci nume, cinci semnături şi un singur semnatar. Căpitanul spaniol don Alvarez, Balizard, mama nenorocită, poetul dramatic Genflot, bătrînul actor Fabantou se numeau toţi patru Jondrette, dacă totuşi Jondrefte el însuşi se numea Jondrette. Cu toate că Marius locuia de foarte multă vreme în mansardă, el nu avusese, după cum am mai spus, decît rare prilejuri să-i zărească pe neînsemnaţii lui vecini. Gîndurile lui călătoreau pe alte meleaguri, şi unde ţi-e 306

gîndul ţi-e şi privirea. Desigur că se întîinise de mai multe ori cu membrii familiei Jondrette pe sală sau pe scară, dar nu-i văzuse altfel decît ca pe nişte umbre ; luase atît de puţin aminte la ele, încît, cu o seară înainte, fără să le recunoască, se izbise pe bulevard de fetele Jondrette, căci desigur ele fuseseră, şi cu mare greutate cea care intrase acum în cameră trezise în el, în afară de dezgust şi de milă, o slabă amintire că ar rnai fi în-tîlnit-o undeva.
Acum vedea lămurit totul. înţelegea că meseria vecinului său Jondrette, în strîmtoarea sa, era să exploateze mila celor inimoşi, ale căror adrese le afla, şi că scria, sub nume de împrumut, celor pe care-i socotea bogaţi şi miloşi, scrisori pe care i le duceau fetele pe riscul lor, căci acest părinte ajunse pînă la a-şi primejdui fetele ; juca o partidă împotriva soartei şi le punea pe ele drept miză. Marius înţelesese, judecînd după fuga lor şi după mahalagismele pe care le auzise, că aceste nenorocite mai aveau şi alte meserii necurate. înţelegea că din toată mizeria asta se plămădiseră în mijlocul societăţii omeneşti, aşa cum este ea făcută, două fiinţe nenorocite, care nu erau nici copii, nici fete, nici femei, ci un soi de monştri necuraţi, dar în fond nevinovaţi, creaţi de sărăcie.
Făpturi nefericite, fără nume, fără vîrstă, fără sex, pentru care binele şi răul nu mai sînt cu putinţă şi care, cînd li s-a dus copilăria, nu mai au nimic pe lume, nici libertate, nici virtute, nici răspundere. Suflete înflorite ieri şi vestejite astăzi, asemeni florilor căzute în stradă, pe care le mînjesc toate noroaiele, aşteptînd să le zdrobească o roată.
Pe cînd Marius o urmărea cu o privire mirată şi dureroasă, fata se plimba prin mansardă încoace şi încolo, cu o îndrăzneală nemaipomenită. Se învîrtea fără să se gîn-dească la goliciunea ei. Din cînd în cînd cămaşa desfăcută şi ruptă îi aluneca pînă aproape de brîu. Muta scaunele, mişca din loc obiectele de toaletă puse pe scrin, punea mina pe veşmintele lui Marius, scotocea prin colţuri.

20*

!l I

~~ la uite – exclamă ea – ai ogiindă !
Şi îngîna, ca şi cînd ar fi fost singură, crimpeie de cîntece, refrene zglobii, pe care vocea ei gîtuită şi răguşită le făcea jalnice. Sub această

îndrăzneală se ghicea, totuşi, o nelinişte şi o umilinţă. îndrăzneala neruşinată este o formă a ruşinării.
Era nespus de trist s-o vezi zbenguindu-se şi, ca să spun aşa, zburînd prin cameră cu mişcările unei pasări speriate de prea multa lumină, sau care şi-a frînt aripa. Se simţea că, dacă ar fi primit altă educaţie şi ar fi avut altă soartă, zburdălnicia acestei fete zglobii ar fi fost gingaşă şi plină de farmec. Niciodată între animale fiinţa născută să fie porumbiţă nu se preface în bufniţă. Aceasta nu se întîmplă decît cu oamenii. Marius, cufundat în gînduri, o lăsa în voie. Ea se apropie de masă.
— Ah ! grăi ea surprinsă. Uite cărţi !
Un fulger trecu prin ochii ei sticloşi. Urmă cu un accent care exprima fericirea de a se lăuda cu ceva, fericire pe care o simte orice fiinţă omenească :
— Şi eu ştiu să citesc.
Apucă iute cartea deschisă pe masă şi citi destul de curgător :
— „...Generalul Bauduin primi ordinul să cucerească,
cu cinci batalioane din brigada sa, castelul Hougomont,
situat în mijlocul cîmpiei Waterloo..."
Se opri.
— Ah ! Waterloo ! Ştiu de asta. A fost o bătălie odi
nioară. A fost şi tata acolo. Tata a fost militar. Noi
sîntem foarte bonapartişti, la noi acasă. Waterloo a fost
contra englezilor.
Lăsă cartea, luă o pană şi strigă :
— Ştiu să şi scriu !
Muie pana în cerneală şi se întoarse spre Marius :
— Vrei să vezi ? Uite, am să scriu cîteva cuvinte ca
să vezi.

înainte ca Marius s-apuce să-i răspundă, scrise pe o foaie de hîrtie albă care se afla în mijlocul mesei : „Vin sticleţii".

Apoi, aruncînd pana :
— Nu sînt greşeli de ortografie. Poţi să te uiţi. Sora
mea şi cu mine am primit o creştere bună. N-am fost
întotdeauna ca azi. Nu eram făcute...
Deodată se opri, îşi pironi ochii stinşi asupra lui Ma-rius şi izbucni în rîs, exclamînd cu o intonaţie care cuprindea şi spaimă şi cinism :
— Eh!
Şi începu să îngîne pe o arie veselă cuvintele acestea :
Mi-este toarne, tată, N-am nici o bucată. Mi-este frig, măicuţă, N-am nici o hăinuţă. Tremură, Lolo ! Suspină, Jacquot I
Cum isprăvi cupletul, strigă :
— Mergi cîteodată la teatru, domnule Marius ? Eu mă
duc. Am un frate mai mic care e prieten cu artiştii şi
cîteodată îmi dă bilete. Ca să-ţi spun drept, nu-mi place
la galerie. Stai rău, te simţi prost. Uneori e lume proastă ;
mai e şi lume care miroase urît.
Apoi se uită Ia Marius, luă un aer ciudat şi-i spuse :
— Ştii, domnule Marius, că eşti un băiat foarte

frumos ?
Şi în acelaşi timp le veni amîndurora acelaşi gînd, care pe ea o făcu să surîdă şi pe el să se înroşească. Se apropie de el şi-i puse mîna pe umăr :
— Dumneata nici nu te uiţi la mine, dar eu te cunosc, domnule Marius. Te întîlnesc aici, pe scară, şi cînd mă plimb te mai văd uneori intrînd la unul care-i spune moş Mabeuf, care locuieşte spre Austeriitz. Iţi stă foarte bine cu părul zbîrlit.
Vocea ei se străduia să fie gingaşă, dar nu izbutea decît să fie foarte înceată. O parte din cuvinte se pierdeau în drumul dintre gîtlej şi buze, ca pe un pian căruia îi lipsesc clapele.
Marius se dădu încet înapoi.
109

§ V

— Domnişoară – grăi ei cu seriozitatea sa rece – am aci un pachet care cred că e al dumneavoastră. Daţi-mi voie să vi-l înapoiez.
Şi-i întinse plicul care cuprindea cele patru scrisori. Fata bătu din palme surprinsă şi strigă :
— Vai, cît l-am căutat ! Peste tot...
Apoi luă iute pachetul şi desfăcu plicul, murmurînd :
— O ! doamne, ce l-am mai căutat soră-mea şi cu mine ! Şi dumneavoastră l-aţi găsit ! Pe bulevard, nu-i aşa ? Pe bulevard trebuie să fi fost! Ştii, ne-a căzut cînd am fugit. Prostia a făcut-o puştanca de soră-mea. Cînd ne-am întors acasă, nu l-am mai găsit. Ca să nu mîncăm bătaie – pentru că n-aduce nici un folos, dar nici un folos, de loc – i-am spus tatii că am dus scrisorii; unde trebuia şi că persoanele ne-au răspuns : nix. Uite, bietele scrisori ! Şi cum de-ai ştiut că erau ale mele ? A, da, după scris ! Aşadar, de dumneata ne-am lovit în trecere ieri seara. Nu se vedea ! Am întrebat-o pe soră-mea : „Crezi că era un domn ?" şi ea mi-a răspuns : „Da, era un domn".
Intre timp, ea desfăcuse cererea adresată „Domnului binefăcător de la biserica Saint-Jacques-du-Haut-Pas".
— Uite – reluă ea – asta-i pentru moşul care merge la liturghie. De fapt, e tocmai timpul. Am să i-o duc. Are să ne dea poate cu ce să prînzim.
Apoi începu din nou să rîdă şi adăugă :
— Ştiţi ce-o să însemne dac-o să prînzim astăzi ? Asta înseamnă că mîncăm prînzul nostru de alaltăieri, cina de alaltăieri seara, prînzul şi cina de ieri, toate deodată astăzi. Aşa, zău ! Dacă nu vă place, n-aveţi decît să crăpaţi, cîinilor !
Cuvintele astea îi amintiră lui Marius pricina pentru care nenorocita venise la el. Scormoni în haină, dar nu găsi nimic.

Fata vorbea mai departe, ca şi cum nu şi-ar fi dat seama că Marius e acolo.
— Uneori plec seara. Cîteodată nici nu mă mai întorc,
înainte de-a veni aici, iarna trecută locuiam sub poduri.
Ne înghesuiam unul într-altul ca să nu îngheţăm. Su-

rioara mea plîngea. Cît de tristă e apa ! Cînd inii da prin gînd să mă înec, spuneam : „Nu, e prea rece!" Plec singură de cîte ori vreau, dorm uneori prin şanţuri. Ştii, noaptea, cînd merg pe bulevard, văd pomii ca pe nişte furci, văd casele negre şi mari, ca turlele de la Notre-Dame, îmi închipui că pereţii albi sînt fluviul şi-mi spun : „Uite, acolo e apă !" Stelele sînt ca nişte lampioane mărunte, ai zice că fumegă şi că vîntul le stinge ; sînt zăpăcită, parcă mi-ar tropoti cai în urechi ; cu toate că e noapte, aud flaşnete, şi războaie de ţesut, şi mai ştiu eu ce încă ? Mi se pare că cineva zvîrle cu pietre în mine, o iau la goană, fără să-mi dau seama încotro, ameţesc, ameţesc... E foarte caraghios cînd n-ai mîncat.
Şi-l privi cu un aer rătăcit.
După ce-şi scormoni pînă în fund buzunarele, Marius izbuti să adune cinci franci şi optzeci. Era tot ce avea pe lume în clipa aceea.
„Iată cina mea de astăzi, se gîndi el. Mîine vom vedea.1' îşi opri optzeci de centime şi-i dădu fetei restul de cinci franci.
Ea luă moneda.
— Bravo! se lumină ea. A răsărit soarele.
Şi, ca şi cum acest soare ar fi avut puterea de a topi în creierul ei torente de argou, urmă :
— Cinci franci ! Ce mai bumaşcă ! Cu mutra regelui !
Taman în chichineaţa asta! E mişto! Eşti un tip minunat !
Ai o labă de la mine ! Bafta pîrliţilor ! Două zile de pi-
lealǎ, şi haleală, şi ciorbă faină ! O să înghiţim pe rupte !
Apoi îşi trase cămaşa pe umeri, îi făcu o plecăciune adîncă lui Marius, un semn familiar cu mîna şi se îndreptă către uşă spunînd :
— Bună ziua, domnule. E în regulă. Mă duc să-l gă
sesc pe moşul meu.
In trecere, zări pe scrin o coajă de pîine uscată care mucezea acolo, în praf; se repezi şi muşcă din ea, mor-mǎind :
— E bună ! e tare ! îmi rupe dinţii !
Şi ieşi.

FERESTRUICA PROVIDENŢEI
Marius trăia de cinci ani în sărăcie, în lipsuri şi nevoi ; îşi dădu seama însă că nu cunoscuse încă adevărata mizerie. O vedea abia acum. Era larva asta care trecuse pe dinaintea lui. Fiindcă, într-adevăr, cine n-a văzut decît mizeria bărbatului n-a văzut nimic ; trebuie să vadă mizeria femeii ; cine n-a văzut decît mizeria femeii n-a văzut nimic ; trebuie să vadă mizeria copilului.
Bărbatul ajuns la disperare ajunge în acelaşi timp şi la cele din urmă mijloace. Vai de făpturile fără apărare din jurul lui ! Munca, salariul,

pîinea, căldura, curajul, bunăvoinţa, pe toate le pierde deodată. Afară, lumina zilei pare că se stinge ; înăuntru, se stinge lumina morală ; în întunericul ăsta bărbatul rămîne singur cu slăbiciunea femeii şi a copilului şi-i afundă cu îndîrjire în ticăloşii.
Atunci, toate grozăviile sînt cu putinţă. Deznădejdea e înconjurată de garduri şubrede, care dau toate spre viciu ori spre crimă. Sănătatea, tinereţea, cinstea, sfintele şi neîmblînzitele sfieli ale trupului proaspăt încă, inima, virginitatea, pudoarea, această epidermă a sufletului, sînt mînuite cu mîrşăvie în goana după bani, care se întîl-neşte cu ruşinea şi se-mpacă lesne cu ea. Tată, mamă, copii, fraţi, surori, bărbaţi, femei, fete se strîng laolaltă, ca-ntr-o rocă, şi împărtăşesc promiscuitatea asta întunecată a sexelor, a înrudirilor, a vîrstelor, a ticăloşiilor, a nevinovăţiilor. Rezemaţi unii de alţii se înghesuie în lăcaşul hîd al ursitei lor, uitîndu-se jalnic unii la alţii. O, nefericiţii ! cît sînt de palizi ! ce frig trebuie să le fie ! Parc-ar fi pe o planetă mult mai depărtată de soare decît noi.
Fata aceea a fost pentru Marius un fel de sol al întunericului.
I-a dezvăluit partea cea mai urîtă a nopţii.
Marius îşi făcu oarecum o vină din pornirea lui către visare şi dragoste, care-l împiedicase pînă atunci să

arunce o privire asupra vecinilor săi. Plătindu-le chiria, făcuse un gest instinctiv, pe care l-ar fi făcut oricine ; ei, Măritiş, însă, ar fi trebuit să facă ceva mai mult. Uite! nu-l despărţea decît un perete de fiinţele astea oropsite de soartă, care trăiau bîjbîind în întuneric, scoase din rîndul oamenilor, în vecinătatea lui; el era oarecum ultima verigă prin care se mai ţineau de neamul omenesc ; îi auzea respirînd sau mai degrabă horcăind lîngă el, şi nu băgase de seamă ! In fiece zi, în fiece clipă îi auzea prin perete, umblînd, plecînd, venind, vorbind, şi el nici măcar nu trăgea cu urechea ! In cuvintele astea răsunau gemete, dar el nu le lua în seamă ; era cu gîndul aiurea, la închipuiri, Ia visuri ce nu se puteau împlini, la iubiri imaginare, la nebunii ; şi-n vremea asta, nişte făpturi omeneşti, fraţi de-ai săi întru Hristos, fraţi de-ai săi din popor, se stingeau la doi paşi de el, se stingeau fără rost ! El însuşi contribuia la nefericirea lor şi le-o sporea. Pentru că, dacă ei ar fi avut un altfel de vecin, un vecin nu cu capul în nori, ci cu picioarele pe pămînt, un om obişnuit şi milostiv, fireşte că sărăcia lor ar fi fost băgată în seamă, semnalele lor de pierzanie ar fi fost zărite şi poate de multă vreme ar fi fost ajutaţi şi salvaţi ! Păreau, fără îndoială, foarte stricaţi, foarte destrăbălaţi, foarte păcătoşi, şi chiar vrednici de tot dispreţul, dar puţini sînt cei ce cad fără să se întineze ; de altminteri, de la un punct anumit oropsiţii şi nemernicii se amestecă şi se contopesc într-un singur cuvînt, în cu-vîntul fatal : mizerabilii. A cui e vina ? Şi, pe urmă, mila nu trebuie să fie oare cu atît mai mare cu cît prăbuşirea e mai cumplită ?
In vreme ce-şi făcea aceste mustrări – căci Marius, ca orice suflet cu adevărat cinstit, era el însuşi propriul său dascăl şi se dojenea mai mult decît se cuvenea – se uita la peretele care-l despărţea de familia Jondrette, ca şi cum privirea lui plină de compătimire ar fi putut să străbată dincolo şi să-i mîngîie pe aceşti nefericiţi. Peretele era făcut

dintr-un strat subţire de tencuială, susţinut de şipci şi grinzi, şi prin care, cum am arătat, se putea auzi foarte desluşit larma de glasuri şi cuvinte. Trebuia să fie

cineva un visător ca Marius ca să nu fi băgat de seamă aşa ceva. Nici un fel de tapet nu era lipit de perete, nici în partea familiei Jondrette, nici în partea lui Marius, astfel că toată grosolănia construcţiei ieşea la iveală. Aproape fără să-şi dea seama, Marius cercetă cu de-amă-nuntul peretele (cîteodata visul cercetează, observă şi pătrunde ca gîndirea). Deodată se ridică : în partea de sus, lîngă tavan, zărise o gaură triunghiulară, făcută de trei şipci care lăsau un gol între ele. Tencuiala care o astupa căzuse şi, urcîndu-te pe scrin, puteai să priveşti prin deschizătura aceea în odăiţa familiei Jondrette. Mila are dreptul şi trebuie să fie curioasă. Gaura semăna a ferestruică. Ai voie să priveşti nenorocirea pe furiş ca să-i poţi veni în ajutor. „Ia să ne uităm un pic ce-i cu oamenii ăştia şi cum stau", gîndi Marius. Se sui pe scrin, îşi lipi ochiul de crăpătură şi privi.

VI
FIARA IN VIZUINA EI

Oraşele, ca şi pădurile, au văgăunile lor, unde se ascunde tot ce au mai ticălos şi mai de temut. Dar pe cînd ceea ce se ascunde în oraşe este fioros, dezgustător şi mărunt, adică urît, ceea ce se ascunde în păduri e fioros, sălbatic şi măreţ, adică frumos. Sînt vizuini şi vizuini : cele ale fiarelor sînt de preferat celor ale oamenilor. Cavernele preţuiesc mai mult decît cocioabele.
Ceea ce vedea Marius era o cocioabă.
Marius era sărac şi odaia lui sărăcăcioasă ; dar, aşa cum sărăcia-i era nobilă, mansarda lui era curată. Maghernița în care-şi adîncea privirea în clipa aceea era ticăloasă, murdară, plină de miasme, infectă, întunecoasă, respingătoare. Drept orice mobilă, un scaun de paie, o masă şchioapă, nişte blide vechi, iar în două colţuri, două paturi păcătoase ce nu pot fi descrise ; drept orice lumină, o fereastră tăiată în acoperiş, cu patru ochiuri, plină de

i

pînze de păianjen. Prin ferestruica asta intra tocmai atîta lumină cîtă îi trebuia unui chip de om ca să pară un chip de stafie. Pereţii aveau o înfăţişare leproasă, erau plini de zgîrieturi şi de cicatrice, ca un chip desfigurat de-o boală cumplită ; de-a lungul lor mustea o umezeală dezgustătoare. Se zăreau pe ei desene neruşinate mîz-gălite cu cărbune. Odaia în care locuia Marius era pardosită cu cărămizi crăpate ; cealaltă n-avea nici lespezi, nici duşumele; căleai de-a dreptul pe molozul străvechi al magherniţei, care ajunsese negru sub picioare. Pe această podea zgrunţuroasă, în care praful pătrunsese adînc şi pe care mătura n-o atinsese niciodată, se alcătuiau la voia întim-plării constelaţii ciudate de pantofi vechi, de ghete scîl-ciate şi de zdrenţe groaznice ; încolo camera

avea şi o vatră ; de aceea era închiriată cu patruzeci de franci pe lună. In vatra asta se aflau de toate : o maşină mică de gătit, o tingire, nişte seînduri rupte, nişte zdrenţe atîr-nate în cui, o colivie, cenuşă şi chiar niţel foc. Doi tăciuni fumegau trist.
Ceea ce făcea şi mai groaznică mansarda asta era mărimea ei. Avea ieşituri, unghiuri, scobituri întunecate, goluri sub acoperiş, golfuri şi capuri. In chipul ăsta se năşteau coifuri de nepătruns, unde ţi se părea că trebuie să se îngrămădească păianjeni mari cît pumnul, gîndaci laţi cît talpa piciorului şi poate chiar cine ştie ce făpturi omeneşti monstruoase.
Unul dintre paturi se afla lîngă uşă ; celălalt, lîngă fereastră. Amîndouă se atingeau cu un capăt de vatră şi stăteau cu faţa spre Marius. Intr-un ungher de lîngă deschizătura prin care se uita Marius era atîrnată pe perete, într-o ramă neagră de lemn, o gravură colorată, dedesubtul căreia sta scris cu litere mari : VISUL. Gravura înfăţişa o femeie adormită cu un copil pe genunchi, adormit şi el ; într-un nor, un vultur cu o coroană în cioc ; femeia, fără să se trezească, îndepărtează coroana de pe capul copilului ; în fund, Napoleon, în slavă, se

reazimă de-o coloană albastră-închis, cu capitelul galben, împodobită cu această inscripţie :
MARINGO. AUSTERLITS.
IENA. WAGRAMME.
ELOT.
Sub acest tablou, pe jos, sprijinindu-se cu o muche de perete, se afla un fel de paravan de lemn, mai mult lung decît lat. Părea un tablou întors, un saşiu mîzgălit pe partea cealaltă, vreo tăblie desprinsă de pe un zid şi uitată acolo, aşteptînd să fie pusă la loc.
Lîngă masa pe care Marius zărea un condei, cerneală şi hîrtie, şedea un bărbat de vreo şaizeci de ani, mic de statură, slab, pămîntiu, speriat, cu un chip şiret, crud şi neliniştit, un ticălos respingător.
Dacă Lavater' ar fi văzut chipul ăsta, ar fi recunoscut într-însul un vultur contopit cu un procuror ; pasărea de pradă şi omul chichiţelor judiciare urîţindu-se şi întregin-du-se unul pe altul, omul chichiţelor făcînd de ruşine pasărea de pradă, pasărea de pradă făcîndu-l respingător pe omul chichiţelor.
Omul avea o barbă mare, căruntă. Purta o cămaşă de femeie, prin care i se vedeau pieptul păros şi braţele goale, acoperite cu păr cărunt. Sub cămaşă se vedeau nişte pantaloni murdari de noroi şi nişte cizme din care-i ieşeau degetele picioarelor.
Ţinea o pipă în gură şi fuma. Pîine nu mai era în cocioabă, dar tutun se găsea.
Scria pesemne nişte scrisori ca acelea pe care le citise Marius.
Pe un colţ al mesei se zărea un volum vechi, roşietic, desperecheat, de formatul cunoscut al cabinetelor de lectură de altădată, în 12, arătînd că e vorba de un roman.
1 Filozof e/ve(ian din secolul al XVIII-lea, creatorul ,,fiziognomiei", teorie după care trăsăturile fe(ei sînt indicii sigure sie caracterului.

Pe copertă se afia titlul următor, tipărit cu litere mari şi groase :

DUMNEZEU, RKGELE, ONOAREA ŞI FEMEILE, DE DUCRAY-DUMINIL. 1814
Pe cînd scria, omul vorbea cu glas tare şi Alarius auzea ce spunea :
— Şi cînd te gîndeşti că nu există egalitate nici măcar
după moarte ! Uitafi-vă la Pere-Lachaise ! Cei mari, bo
gaţii, sînt în partea de sus, pe aleea cu salcîmi, care e
pietruită. Pot să vină acolo cu trăsura. Cei mici, nevoiaşii,
nenorocifii, de ! sînt îngropaţi în vale, unde noroiul îţi
ajunge pînă la genunchi, în gropi, în umezeală. Sînt bă
gaţi acolo ca să putrezească mai repede. Nu te poţi duce
să-i vezi fără să te afunzi în glod.
Aici se opri, bătu cu pumnul în masă şi adăugă, scrîş-nind din dinţi :
— Ah ! I-aş mînca fripţi pe oameni !
O femeie grasă, care putea să aibă tot atît de bine patruzeci ca şi o sută de ani, stătea ghemuită, în picioarele goale, lîngă vatră.
Nu purta nici ea decît o cămaşă şi o fustă de flanelă, peticită cu rămăşiţe de stofă veche. Un şorţ de pînză groasă ascundea jumătate din fustă. Deşi încovoiată şi zgribulită, femeia se vedea că e foarte înaltă. Era un fel de namilă pe lîngă bărbatul ei. Avea un păr groaznic, de-un blond-roşcat, încărunţit, pe care-I scutura din cînd în cînd cu uriaşele ei mîîni lucioase, cu unghiile turtite.
Pe jos, lîngă ea, se afla deschis un volum de aceiaşi format ca şi celălalt, pesemne din acelaşi roman.
Pe un pat, Marius desluşi o fetiţă deşirată, foarte palidă, stînd aproape goală, cu picioarele spînzurînd în gol, cu aerul că nici n-ascultă, nici nu vede, nici nu trăieşte.
Era, fără-ndoială, sora cea mică a celei care venise la el.
Părea de unsprezece sau doisprezece ani, dar, cerce-tînd-o mai atent, îţi dădeai seama că trebuie să aibă cincisprezece. Era fetiţa care strigase în seara trecută pe bulevard : „Am tulit-o I tulit-o ! tulit-o .'"

Făcea parte din făpturile acelea plăpînde care rămin multă vreme în urmă, ca dintr-o dată să crească uimitor. Aceste triste răsaduri omeneşti sînt rodul sărăciei. Fiinţe fără copilărie şi fără adolescentă. La cincisprezece ani par de doisprezece ; la şaisprezece, par de douăzeci. Astăzi sînt fetiţe, mîine femei. S-ar spune că au luat-o la goană prin viată ca să sfîrşească mai repede.
In clipa aceea, făptura asta părea un copil.
încolo, nu se vedea în toată încăperea nici un obiect care să facă dovada vreunei îndeletniciri oarecare ; nici un gherghef, nici o vîrtelniţă, nici o sculă. Intr-un colt, nişte fiare vechi cu o înfăţişare îndoielnică. Totul arăta trîndăvia întunecată care vine după deznădejde şi prevesteşte agonia.
Marius privi cîtăva vreme această încăpere jalnică, mai înfricoşătoare decît adîncul unui mormînt, fiindcă aici se simţea totuşi prezenţa sufletului omenesc şi zvîc-nirea vieţii.
Mansarda, beciul, văgăuna prin care se tîrăsc unii săraci pe sub temeliile edificiului social nu sînt chiar un mormînt, sînt anticamera lui ; dar, întocmai ca bogaţii care îşi arată tot ce au mai de preţ în palatul lor la

intrare, s-ar părea că moartea, care e pe-aproape, îşi desfăşoară mizeria cea mai mare în acest vestibul.
Omul tăcuse ; femeia nu scotea o vorbă ; fata părea că nu mai răsuflă. Se auzea scîrţîitul penei pe hîrtie.
Omul bombănea, fără a se opri din scris:
— Ticăloşie ! ticăloşie ! totu-i ticăloşie !
Această variantă a exclamaţiei lui Solomon îi smulse femeii un suspin.
— Linişteşte-te, puişorule ! zise ea. Nu-ţi face inimă
rea, iubitule ! Eşti prea drăguţ că le scrii tuturor indivi
zilor ăstora, bărbăţele !
In mizerie, trupurile se-nghemuiesc unele într-altele, ca şi cum le-ar fi frig, inimile însă se înstrăinează. Pe cît se pare, femeia asta îşi iubise odată bărbatul cu toată dragostea de care era în stare ; pesemne însă că mustrările zilnice ce şi le făceau unul altuia din pricina groaznicei mizerii în care se zbăteau cu toţii stinseseră şi în

ea orice sentiment. Nu mai păstrase pentru bărbatul ei decît cenuşa afecţiunii de odinioară. Totuşi vorbele de dezmierdare, cum se întîrnplă adesea, supravieţuisera. Ii spunea : „Iubitule, puişorule, bărbăţeie etc." numai din gură ; inima tăcea. Omul începuse să scrie iar.

VH
STRATEGIE Şl TACTICA

Tulburat peste măsură, Marius era gata să coboare din observatorul său improvizat, cînd un zgomot îi atrase îuarea-aminte şi-l făcu să rămînă pe loc.
Uşa mansardei se deschise brusc, şi-n pragul ei se ivi fata cea mare. Era încălţată cu nişte pantofi mari bărbăteşti şi stropită de norof pînă pe gleznele roşii ; purta o pelerină veche peticită, cu care Marius n-o văzuse cu un ceas înainte, dar pe care ea o lăsase, pesemne, la uşă, ca să trezească mai multă milă, iar la plecare şi-o luase din nou. Intră, trase uşa după ea, stătu o clipă să răsufle, căci gîfîia de oboseală, apoi strigă cu toată bucuria iz-bînzii în glas :
— Vine !
Tatăl ridică ochii, femeia întoarse capul ; sora cea mică nici nu se urni.
— Cine ? întrebă tatăl.
— Domnul acela !
— Filantropul ?
— Da.
— De la biserica Saint-Jacques ?
— Da.
— Bătrînul ?
— Da.
— Şi o să vină ?
— E-n urma mea.
— Eşti sigură ?
— Sînt sigură

— Nu zău ! vine ?

— Vine cu birja.
— Cu birja. E Rotschild !
Tatăl se ridică.
— Cum se face ca eşti atît de sigură ? Dacă vine cu
birja, cum de-ai ajuns înaintea lui ? I-ai dat măcar
adresa ? I-ai spus limpede : ultima uşă din fundul sălii,
pe dreapta ? Nu cumva să greşească adresa ! L-ai găsit
prin urmare la biserică ? A citit scrisoarea mea ? Ce-a
spus ?
— Stai, stai ! zise fata. Grozav îţi mai merge gura, moşulică ! Ascultă : am
intrat în biserică ; era la locul lui obişnuit; i-am făcut o plecăciune şi i-am
dat scrisoarea. A citit-o şi mi-a spus : „Unde staţi, copila mea ?" I-am
răspuns : „Vă conduc eu, domnule". Mi-a zis : „Nu ; dă-mi adresa voastră ;
fiica mea are de făcut nişte cumpărături ; am să iau o trăsură şi am să
ajung la voi o dată cu dumneata". I-am dat adresa. Cînd i-am spus casa, a
părut mirat şi-a stat o clipă pe gînduri ; apoi a spus : „Bine, am să vin".
După slujbă, l-am văzut ieşind din biserică împreună cu fiică-sa şi
urcîndu-se într-o birjă. I-am spus limpede : „Ultima uşă din fundul sălii, pe
dreapta".
— Şi ce te face să crezi c-o să vină ?
— Am văzut birja apucînd-o pe strada Petit-Banquier.
Asta m-a făcut să vin într-un suflet.
— De unde ştii că-i aceeaşi birjă ?
— Ei, asta-i ! Doar m-arn uitat Ia număr.
— Ce număr era ?
— 440.
— Bravo ! Eşti o fată deşteaptă !
Fata se uită fără sfială la taică-său şi, arătîndu-şi pantofii, îi spuse :
— Oi fi eu fată deşteaptă, dar să ştii că nu mă mai
încalţ cu pantofii ăştia ; nu mai vreau să-i port, mai
întîi fiindcă n-am chef să mă îmbolnăvesc ; apoi e vorba
şi de curăţenie. Nu ştiu ceva mai sîcîitor decît tălpile
astea care mustesc şi fac gîl, gîl, gîl, într-una. Mai bine
merg desculţă.

— Ai dreptate, răspunse tatăl cu o blîndeţe care nu
se potrivea cu asprimea fetei. Dar n-au să te lase să
intri în biserici; săracii trebuie să aibă încălţăminte.
La dumnezeu nu te poţi duce cu picioarele goale, adăugă
el cu amărăciune.
Reveni apoi la ceea ce-l interesa :
— Şi eşti sigură, ai ? Eşti sigură că vine ?
— Era la cîţiva paşi în urma mea, zise ea.
Omul se ridică. Fa(a parcă i se luminase.
— Nevastă ! strigă el. N-auzi ? Vine filantropul.
Stinge focul!
încremenită, femeia nu se clinti din loc. Cu sprinteneala unui saltimbanc,
tatăl apucă o oală spartă de pe vatră şi aruncă apă peste tăciuni. Pe urmă
îi spuse fetei celei mari :

— Tu desfundă scaunul.
Fata nu pricepu.
înşfacă el scaunul şi cu o lovitură de picior îl desfundă. Piciorul îi trecuse printr-însul. Scoţînd piciorul, o întrebă pe fiică-sa :
— E frig afară ?
— E foarte frig. Ninge.
Tatăl se întoarse spre copila cea mică de pe patul de lîngă fereastră şi-i strigă cu glas tunător :
— Hai, iute ! Jos din pat, puturoaso ! Stai de pomană
toată ziua ! Sparge un geam !
Fata se dete jos din pat, tremurînd.
— Sparge un geam ! porunci el din nou.
Copila stătea uluită.
— N-auzi ? repetă tatăl. Ţi-am spus să spargi un
geam !
Cu un fel de supunere plină de groază, fata se înălţă pe vîrful picioarelor şi dădu cu pumnul într-un geam. Sticla se sfărîmă şi căzu cu un zgomot asurzitor.
— Bun ! spuse tatăl.
Era încruntat şi aspru. Cerceta repede cu privirea toate colfişoarele mansardei.

Părea un general care-şi făcea ultimele pregătiri în clipa cînd bătălia e gata să înceapă.
Mama, care nu scosese încă nici un cuvînt, se sculă şi întrebă cu un glas domol şi tainic, pârînd că se căzneşte să vorbească :
— Ce-ai de gînd să faci, iubitule ?
— Tu treci în pat ! răspunse omul.
Tonul nu îngăduia discuţie. Mama se supuse şi se trînfi greoaie pe unul dintre paturi.
In clipa aceea se auzi un scîncet venind dintr-un colţ al odăii.
— Ce s-a fntîmplat ? strigă tatăl.
Fără să iasă din ungherul în care se ghemuise, fata cea mică îşi arătă pumnul însîngerat. Se rănise spărgînd geamul ; se dusese lîngă patul maică-si şi plîngea pe înfundate.
De rîndul ăsta, mama se ridică şi-ncepu să ţipe :
— Poftim ce tîmpenii faci ! S-a tăiat spărgîndu-ţi ţie
geamul !
— Cu atît mai bine ! zise omul. Prevăzusem şi asta.
— Cum, cu atît mai bine ? se miră femeia.
— Linişte ! răspunse tatăl. Suprim libertatea presei !
Sfîşiind apoi cămaşa femeiască cu care era îmbrăcat,
făcu o fîşie de pînză cu care înfăşură repede mîna în-sîngerată a micuţei.
După aceea, se uită cu mulţumire la cămaşa sfîşiată.
— Şi cămaşa e-n regulă. Toate astea fac impresie.

Un vînt rece sufla prin fereastră şi pătrundea în odaie. Negura de afară pătrundea şi ea, întinzîndu-se ca o scamă alburie, destrămată parcă de-o mînă nevăzută. Prin fereastra spartă se vedea cum ninge. Frigul, prevestit în ajun de soarele Intîmpinării Domnului, venise într-adevăr. Tatăl aruncă o privire de jur împrejur pentru a se încredinţa că nu uitase nimic. Luă o lopată veche şi presără cenuşă peste tăciunii uzi, ca să-i ascundă cu totul.
Pe urmă, sculîndu-se şi rezemîndu-se de vatră, spuse."
— Acum putem să-l primim pe filantrop.

^
VIII
0 RAZA DE LUMINA
Fata cea mare se apropie şi puse mîna pe mîna
tatălui ei.
— Ia uite ce frig mi-e ! se plînse ea.
— Nu-i nimic ! Mie mi-e şi mai frig ! o puse la punct
bătrînul.
Mama strigă furioasă :
— De cînd te ştiu ai fost mai grozav decît alţii ! Chiar
şi la rele 1
— Tacă-ti gura !
Şi se uită în aşa chip la ea, încît mama amuţi In mansarda murdară domni o clipă de tăcere. Fiica cea mare îşi curăţa nepăsătoare marginea pelerinei ; sora cea mică scîncea într-una ; mama îi luă capul în mîini, o sărută şi-i spuse în şoaptă :
— Odorul meu, te rog, n-o să ai nimic, nu mai plînge,
îl superi pe taică-tău.
— Nu, nu ! strigă tatăl. Dimpotrivă ! plîngi ! plîfigi .'
E mai bine-aşa ! Intorcîndu-se apoi spre cea mare : Ei,
văd că nu s-arată nimeni ! Da dacă nu mai vine ? Am
stins focul, am stricat scaunul, mi-am rupt cămaşa şi-am
spart geamul degeaba.
— Şi-ai rănit fata ! mormăi mama.
— Ei, drăcie ! Ştii că-i frig al dracului în mansarda
asta afurisită ! exclamă tatăl. Dacă nu vine individul ?
Păi da ! se lasă aşteptat. îşi spune : „Foarte bine ! să
m-aştepte ! n-au altceva de făcut !" O ! cît îi urăsc şi ce
chef aş avea să-i strîng de gît, cu bucurie, cu entuziasm,
cu mulţumire, pe bogaţii ăştia ! Pe toţi bogaţii, pe aşa-
zişii oameni milostivi, care fac pe credincioşii, care se
duc la biserică, se iau după popi, după predici, după su
tane şi care se cred mai presus decît noi, care vin să ne
umilească şi să ne aducă haine, cum spun ei, nişte ţoale
care nu fac două parale, şi pîine 1 Nu, eu nu vreau aşa
ceva, ticăloşilor I Bani 1 A, bani ! niciodată ! spun ei,
pentru că ne ducem să-i bem, pentru că sîntem beţivi şi

trîntor! I Da eî ? Ei ce sînt, mă rog, şî ce-au fost pe vremea lor ? Nişte hoţi I Altminteri nu s-ar îi putut îmbogăţi. O ! societatea ar trebui luată de guler şi aruncată cît colo ! S-ar sfărîma tot, poate, dar cel puţin n-ar mai avea nimeni nimic şi tot ar fi un câştig !... Da ce-o fi făcînd nătărăul tău de binefăcător ? Mai vine ? Pesemne c-o fi uitat adresa, dobitocul. Pun rămăşag că vita asta bătrînă...
In clipa aceea se auzi o uşoară bătaie în uşă ; omul se repezi şi-o deschise, strigînd, în vreme ce făcea o plecăciune adîncă, cu un zîmbet mieros pe buze :
— Intraţi, domnule ! Binevoiţi şi intraţi, preamilostive binefăcător, împreună cu încîntătoarea dumneavoastră domnişoară.
Un bărbat în vîrstă şi-o fată tînără se iviră în pragul mansardei.
Marius nu se clintise de la locul lui. Ceea ce simţi în clipa aceea nu se poate descrie.
Era Ea !
Cel ce-a iubit vreodată cunoaşte toate strălucitoarele înţelesuri pe care le cuprind cele două litere ale cuvîn-tului : Ea.
într-adevăr, ea era. Marius abia o putea zări prin ceata luminoasă ce i se lăsase deodată pe ochi. Era gingaşa făptură care dispăruse, steaua care lucise pentru el şase luni, erau ochii ei, fruntea, gura, chipul acela frumos care se depărtase deodată şi îl lăsase în întuneric. Arătarea pierise şi-acum se ivea din nou.
Reapărea în umbra asta, în mansarda asta, în cocioaba asta păcătoasă, în grozăvia asta !
Marius tremura pierdut. Ei, da ! Ea era. Zvîcnirile inimii îi împăienjeneau vederea. Era gata să-l podidească plînsul. Cum ? o revedea în sfîrşit după ce-o căutase atît de mult ? I se părea că-şi pierduse sufletul şi că l-a regăsit.
Era neschimbată – poate puţin cam palidă ; fata ei delicată se încadra într-o pălărie de catifea liliachie, trupul ei se ascundea într-o haină îmblănită de atlaz

negru. De sub rochia-i lungă se vedeau piciorușele strînse în pantofi de mătase.
Era însoţită tot de domnul Leblanc.
Făcuse cîţiva paşi în odaie şi pusese pe masă un pachet destul de mare.
Fata cea mare a soţilor Jondrette se trăsese în dosul uşii şi se uita posomorită la pălăria de catifea, la haina de mătase, la acest chip încîntător şi fericit.

IX

JONDRETTE E GATA SA PLINGA

Hruba era atît de întunecoasă, încît cei ce veneau de afară puteau crede că pătrund într-un gîrlici de pivniţă. Noii-veniţi înaintară deci cu oarecare şovăială, desluşind anevoie nişte forme nelămurite în jurul lor, în vreme ce ei erau văzuţi şi cercetaţi cu de-amănuntul de privirile deprinse cu întunericul ale celor din încăpere.

Domnul Leblanc se apropie cu privirea Iui blîndă şi tristă şi-i spuse bătrînului Jondrette :
— Domnule, în pachetul ăsta veţi găsi lucruri noî,
ciorapi şi pături de lînă.
— Cerescul nostru binefăcător ne copleşeşte ! spuse
Jondrette, ploconindu-se pînăla pămînt.
Pe urmă, aplecîndu-se la urechea fiicei celei mari, pe cînd musafirii cercetau încăperea aceea jalnică, adăugă numaidecît în şoaptă :
— Ei ? ce spuneam eu ? Cîrpe ! Bani, ioc ! Toţi sînt
la fel! A ! da cum era iscălită scrisoarea către nătărăul
ăsta bătrîn ?
— Fabantou, îi şopti fata.
— Artistul dramatic. Bun !
Asta-i prinse bine lui Jondrette, deoarece chiar în clipa aceea domnul Leblanc se întoarse spre el şi-i spuse cu aerul unuia care nu-şi aduce aminte numele :
— Văd că sînteţi vrednic de plîns, domnule...
**- Fabantou, adăugă repede Jondrette.

— Domnule Fabantou ; aşa e, da, mi-aduc aminte.
Jondrette crezu acum c-a sosit clipa să-l înduioşeze
pe „filantrop". Exclamă cu un glas care amintea totodată îngîrnfarea scamatorului de bîlci şi umilinţa cerşetorului la drumul mare :
— Elevul lui Talma, domnule ! Sînt elevul lui Talma !
Pe vremuri mi-a zîmbit norocul. Acum e rîndul mizeriei.
Iată, binefăcătorule, n-avem nici pîine, nici foc ; copilaşii
mei, sărmanii, stau în frig ! Singurul scaun pe care-l am
e desfundat ! Un geam spart! Pe vremea asta ! Ne-
vastă-mea, în pat, bolnavă !
— Biata femeie ! spuse domnul Leblanc.
— Micuţa, rănită ! adăugă Jondrette.
Copila, distrată de sosirea străinilor, începuse să se uite la „domnişoara" şi încetase să mai plîngă.
— Plîngi, n-auzi ? adăugă Jondrette.
In acelaşi timp, o strînse de mîna rănită. Toate astea cu o îndemînare de scamator.
Mititica începu să urle.
Tînăra încîntătoare, pe care Marius o numea în inima lui „Ursula", se apropie îndată :
— Biata micuţă ! zise ea.
— Uitaţi-vă, frumoasă domnişoară – urmă Jondrette
•– Ia mîna ei însîngerată ! A avut un accident pe cînd
lucra la o maşină, ca să cîştige şase gologani pe zi. O să
fie poate nevoie să i se taie braţul.
— Adevărat ? zise bătrînul domn îngrijorat.
Fetita, luînd în serios aceste cuvinte, începu să plîngă cu hohote.
— Vai, da, binefăcătorule ! răspunse tatăl.
De cîteva clipe, Jondrette se uita la „filantrop" într-un chip foarte ciudat. Pe cînd vorbea, părea că-l cercetează cu băgare de seamă, ca şi cum ar fi căutat să-şi aducă aminte ceva. Deodată, folosindu-se de clipa cînd noii-

veniti o întrebau pe fetită ce e cu mîna ei rănită, se apropie de nevastă-sa, care stătea în pat cu o mutră copleşită şi năucă, şi-i spuse repede, în şoaptă :
— Uită-te bine la omul ăsta ! Pe urmă, întorcîndu-se
spre domnul Leblanc, se vaită mai departe : Iată, dom-

nule ! n-am altceva ce să îmbrac decît o cămaşă de-a nevesti-mi ! Şi e ruptă toată ! In toiul iernii !... Nu pot ieşi din casă, fiindcă n-am haină. Dac-aş avea măcar o haină, m-aş duce s-o caut pe domnişoara Marş, care mă cunoaşte şi care ţine foarte mult la mine. Oare tot în strada Tour-des-Dames stă ? Nu ştiţi cumva, domnule ? Am jucat împreună în provincie. Am împărţit laurii cu dînsa. Celimene mi-ar veni în ajutor, domnule ! Elmira i-ar da de pomană lui Belizaire. Dar aşa, nimic ! Să n-am nici un ban în casă ! Mi-e nevasta bolnavă şi n-am o leţcaie ! Mi-e fata greu rănită şi n-am un gologan ! Nevastă-mea suferă de năduf! Din pricina vîrstei, dar şi din pricina stării nervoase ; i-ar trebui îngrijiri ; şi fiicei mele la fel ! Dar medicul ? Dar farmacistul ? De unde să-i plătesc ? N-am o leţcaie ! Aş cădea în genunchi în faţa unui gologan, domnule ! Iată în ce hal au ajuns artele ! înţelegeţi, fermecătoare domnişoară, şi dumneavoastră, darnicul meu ocrotitor, înţelegeţi asta dumneavoastră, care trăiţi numai în virtute şi-n bunătate şi care umpleţi de miresme biserica în care biata mea copilă vă zăreşte în fiecare zi cînd vine să se roage ?... Fiindcă eu îmi cresc, fetele în frica lui dumnezeu, domnule. N-am vrut să le las să facă teatru. Ah ! Impieliţatele ! Să le prind numai că se apucă de aşa ceva ! Eu nu glumesc ! Le trîntesc tot felul de predici despre onoare, despre morală şi despre virtute ! Intrebaţi-le ! Trebuie să meargă pe drumul drept. Au un părinte. Nu sînt ca nenorocitele alea care la început n-au pe nimeni şi la urmă sînt ale tuturora. Din domnişoara Nimeni ajung doamna Toată-lumea. Fir-ar să fie ! Asta nu se poate întîmpla în familia Fabantou ! înţeleg să le dau o creştere aleasă, să fie cinstite şi drăguţe şi să creadă-n dumnezeu ! Ce dracu 1 Ei bine, domnule, preastimatul meu domn, ştiţi ce-are să se întîmple mîine ? Mîine e 4 februarie, ziua fatală, ultimul termen pe care mi l-a dat proprietarul ; dacă nu-l plătesc pînă diseară, atunci fiica mea cea mare, eu, nevastă-mea cu boala ei, fetiţa mea rănită, vom fi toţi patru fără adăpost, pe ploaie, în zăpadă. Asta e, dom-

şaizeci
nule. Datorez patru rate, chiria pe un an l auica şaizec: de franci.
Jondrette mintea. Patru rate n-ar fi făcut decît patruzeci de franci, şi el nu putea să fie dator pe patru trimestre, deoarece nu trecuseră nici şase luni de cind îi plătise Alarius două.
Domnul Leblanc scoase cinci franci din buzunar şi-i puse pe masă.
Jondrette avu vreme să mormăie la urechea fetei celei mari:
— Nemernicul I Ce vrea să fac cu cei cinci franci ai lui ? Nu-mi plăteşte nici măcar scaunul şi geamul ! Şi să mai faci şi cheltuieli.'.,.
Intre timp, domnul Leblanc îşi scoase redingota lui mare, cafenie, pe care o purta peste redingota albastră şi o azvîrlise pe spătarul scaunului.

— Domnule Fabantou, zise el, n-am decît cinci franci la mine, dar o duc pe fiicâ-mea acasă şi mă înapoiez diseară. Astă-seară trebuie să plătiţi, nu-i aşa ?
Fa{a lui Jondrette luă o expresie ciudată. Răspunse repede :
— Da, preastimate domn. La ceasurile opt trebuie să
fiu la proprietar.
— Am să fiu aici la ceasurile şase şi-am să vă aduc
cei şaizeci de franci.
— Binefăcătorul meu ! exclamă Jondrette copleşit. Şi
adăugă în şoapt? ' Nevastă, uită-te bine la el !
Domnul Leblanc o luă din nou de bra{ pe frumoasa fată şi porni spre uşă.
— Pe diseară, prieteni I zise el.
— La ora şase ? întrebă Jondrette.
— La şase fix.
In clipa aceea, fata cea mare zări pardesiul rămas pe scaun.
— Domnule – grăi ea – v-aţi uitat redingota.
Jondrette îi aruncă fetei o privire fulgerătoare, înso
ţită de-o straşnică ridicare din umeri.
Domnul Leblanc se întoarse şi răspunse zîmbind : – N-am uitat-o; am lăsat-o.

O I protectorul meu I continuă Jondrette. Augustul
meu binefăcător, mă podidesc lacrimile 1 Ingăduiţi-mi să vă conduc pînă la trăsura dumneavoastră.
— Dacă ieşiţi, puneţi-vă pardesiul, spuse domnul Leblanc. E foarte frig afară.
Jondrette nu se lăsă rugat de două ori şi îmbrăcă repede redingota cafenie.
Ieşiră toţi trei. Jondrette mergea înaintea celor doi străini.
TARIFUL CABRIOLETELOR DE PIAŢA E DOI FRANCI ORA
Lui Marius nu-i scăpase nici un amănunt din toată scena asta şi totuşi, la drept vorbind, nu văzuse nimic. Privirea îi rămăsese aţintită asupra fetei; inima lui, ca să zicem aşa, o cuprinsese, o învăluise toată, chiar de la primii ei paşi în mansardă. Cît a stat ea acolo, Marius a trăit acele clipe de extaz care fac să dispară percepţiile materiale şi fixează sufletul asupra unui singur punct. Nu la falâ se uita el, ci la lumina aceea cu haină de mătase şi cu pălărie de catifea. Dacă steaua Sirius ar fi intrat în odaie, el n-ar fi rămas uluit.
Pe cînd fata dezlega pachetul, desfăcea lucrurile şi păturile, vorbind cu blîndeţe mamei bolnave şi cu duioşie fetiţei rănite, el îi pîndea toate mişcările, încerca să-i asculte cuvintele. Ii cunoştea ochii, fruntea, frumuseţea, statura, mersul, dar nu-i cunoştea sunetul glasului. I se păruse odată, la Luxembourg, că prinsese cîteva cuvinte, dar nu era sigur. Ar fi dat zece ani din viaţă s-o audă, să poată duce cu dînsul ceva din muzica aceea. Dar totul se pierdea în văicărelile şi-rj izbucnirile gălăgioase ale lui Jondrette. Asta făcea ca încîntarea lui Marius să fie amestecată cu mînie. O sorbea din ochi. Nu-i venea să creadă că zărea într-adevăr făptura cerească a fetei în mijlocul acestor fiinţe respingătoare, în mansarda asta

groaznică. I se părea că vede un colibri printre broaşte rîioase.
Cînd o văzu că pleacă, nu mai avu decît un singur gînd : s-o urmărească, să se ţină după dînsa, să n-o părăsească pînă nu va afla unde locuieşte, ca să n-o mai piardă după ce-a regăsit-o ca prin minune. Sări jos de pe scrin şi-şi luă pălăria. în clipa cînd punea mîna pe zăvorul uşii şi era gata să iasă, un gînd îl făcu să stea pe loc. Coridorul era lung, scara dreaptă ; Jondrette, vorbă lungă ; fără îndoială, domnul Leblanc nu se urcase încă în trăsură ; dac-ar întoarce capul pe coridor, pe scară sau în prag şi l-ar vedea pe el, pe Marius, în casa asta, desigur că s-ar nelinişti şi că ar căuta cu orice pre(să-i scape din nou ; şi înc-o dată s-ar sfîrşi totul. Ce să facă ? Să aştepte puţin ? Dar dacă mai zăboveşte, trăsura ar putea să plece. Marius era nehotărît. In sfîrşit, se încumetă şi ieşi din odaie.
Nu mai era nimeni pe coridor. Dădu fuga la scară. Nici pe scară nimeni. Coborî repede şi ajunse în bulevard tocmai la vreme ca să mai poată vedea o birjă cotind după coltul străzii Petit-Banquier şi îndreptîndu-se spre centru.
Marius se repezi într-acolo. Ajuns la coltul bulevardului, zări din nou birja coborînd repede pe strada Mouf-fetard ; birja ajunsese destul de departe, nu era chip s-o mai ajungă ; ce să facă ? să fugă-după ea ? Era cu neputinţă ; de altfel, cineva care ar fi alergat cît îl ţineau picioarele pe urmele birjei ar fi fost de bună seamă zărit din trăsură şi tatăl l-ar fi recunoscut. In clipa aceea – întîmplare neaşteptată şi minunată – Marius zări tre-cînd pe bulevard o cabrioletă de piaţă, goală ; nu avea altceva de făcut decît să se urce în această cabrioletă şi să urmărească birja. Era un mijloc sigur, folositor şi neprimejdios.
Marius îi făcu semn birjarului să oprească şi-i spuse :
— Cu ora !
Marius era fără cravată ; purta haina lui veche de lucru, fără nasturi, iar cămaşa îi era ruptă la piept.
330

Birjarul opri, clipi din ochi şi întinse spre Marius mîna stîngă, frecîndu-şi uşor arătătorul de degetul cel mare.
— Ce este ? zise Marius.
— Plata înainte ! mormăi birjarul.
Marius îşi aminti că n-avea la el decît optzeci de centime.
— Cît ? întrebă el.
— Doi franci.
— Plătesc la întoarcere.
Drept răspuns, birjarul începu să fluiere o arie cunoscută şi dădu bice cailor.
Marius se uită buimac cum se îndepărtează cabrioleta. Fiindcă îi lipsea un franc şi douăzeci de centime, îşi pierdea bucuria, fericirea, dragostea ! Se prăbuşea din nou în întuneric. începuse să vadă, iar acum îşi pierdea din nou vederea. Se gîndi cu amărăciune şi, trebuie s-o spunem, cu mare părere de rău, la cei cinci franci pe care-i dăduse chiar de dimineaţă păcătoasei aceleia. Dac-ar fi avut cei cinci franci, ar fi fost salvat, ar fi renăscut, ar fi ieşit din ceaţă şi din întuneric, ar fi scăpat de singurătate,

de plictiseală, de văduvie ; ar fi înnodat iarăşi firul negru al ursitei sale cu acel frumos fir de aur care plutise prin faţa ochilor săi şi se rupsese încă o dată. Se întoarse deznădăjduit în maghernița lui.
Şi-ar fi putut spune că domnul Leblanc făgăduise să se întoarcă în aceeaşi seară şi că de rîndul acesta n-avea decît să ia toate măsurile ca să-l poată urmări ; dar, fiind adîncit în contemplare, nu prea dăduse ascultare celor ce s-au vorbit.
In clipa cînd era gata să urce scara, zări pe partea cealaltă a bulevardului, în dreptul zidului pustiu care da în strada Barriere des Gobelins, pe Jondrette, înfăşurat în pardesiul „filantropului", stînd de vorbă cu unul din indivizii aceia cu înfăţişare suspectă, cunoscuţi sub numele de „haimanale de barieră" ; oameni cu mutre îndoielnice şi ale căror vorbe dau de bănuit, ascunzînd gîn-duri mîrşave, şi care de obicei dorm ziua, ceea ce lasă a se presupune că lucrează noaptea.

Cei doi inşi, stînd de vorbă nemişcaţi sub ninsoarea ce cădea în vîrtejuri, alcătuiau un grup pe care un sergent de stradă l-ar fi băgat de seamă, dar pe care Marius abia îl observă.
Cu toate acestea, oricît de cufundat era în gîndurile lui chinuitoare, nu se putu împiedica să vadă că vagabondul cu care vorbea Jondrette semăna cu un oarecare Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille, pe care i-l arătase odată Courfeyrac şi care trecea în mahala drept o haimana de noapte foarte primejdioasă. Aţi mai întîlnit în cartea precedentă numele acestui individ.
Acest Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille, a apărut mai tîrziu în cîteva procese criminale şi a ajuns de atunci un ticălos vestit. Pe atunci însă nu era decît un ticălos oarecare. Astăzi e legendar printre tîlhari şi ucigaşi. Pe la sfîrşitul regimului trecut făcea şcoală. Iar seara, la căderea nopţii, la ceasul cînd deţinuţii se adunau şi şopoteau între ei, se vorbea despre el în groapa cu lei! a închisorii La Force. Se putea chiar citi în închisoare asta, sub camera gărzii, tocmai în locul pe unde trecea canalul latrinelor, care a servit nemaipomenitei evadări ziua-n amiaza mare a treizeci de deţinuţi în 1843, se putea citi deasupra lespezii acestor latrine numele lui Panchaud, săpat de el cu îndrăzneală chiar pe zidul camerei, cu prilejul uneia din încercările lui de evadare. In 1832 poliţia îl urmărea de aproape, dar el încă nu debutase de-a binelea.

XI
MIZERIA IŞI OFERĂ SERVICIILE SUFERINŢEI

Marius urcă cu paşi rari scara cocioabei ; în clipa cînd era gata să intre în chilia lui, zări pe sală, în urmă-i, pe fata cea mare a lui Jondrette, care venea după el. N-o mai putea suferi pe fata asta ; la dînsa erau cei cinci

1 Locul din temniţe Jn care se adunau deţinuţii cei mai fiorgşî ţi mai decăzuţi.

franci ai lui; era prea tîrziu ca să-i maî ceară îndărăt; cabrioleta plecase ; iar birja era departe. De altminteri, nici nu i-ar fi dat banii înapoi. Iar ca s-o întrebe unde locuiesc persoanele care veniseră adineauri era de prisos ; se vedea bine că nu ştia, de vreme ce scrisoarea semnată Fabantou era adresată „Preamilostivului domn din biserica Saint-Jacques-du-Haut-Pas".

Marius intră în odaie şi împinse uşa după el.
Uşa nu se închise : se întoarse şi văzu o mînă care o ţinea întredeschisă.
— Ce este ? întrebă el. Cine-i acolo ?
Era fata lui Jondrette.
— Dumneata eşti ? zise Marius aproape cu asprime.
Tot dumneata ? Ce mai vrei ?
Fata nu răspunse; părea îngîndurată. Nu mai avea îndrăzneala din dimineaţa aceea. Nu intrase, ci rămăsese în umbra coridorului; Marius o zărea prin uşa întredeschisă.
— Nu vrei să răspunzi ? Ce mai vrei cu mine ?
îşi îndreptă spre el ochii ei stinşi în care părea că licăreşte o lumină nedesluşită şi-i spuse :
— Pari trist, domnule Marius. Ce ai ?
— Eu ? întrebă Marius.
— Da, dumneata.
— N-am nimic !
— Ba da!
— Ba nu!
— Eu îţi spun că da !
— Lasă-mă-n pace !
Marius împinse uşa din nou; ea o ţinu ca şi mai înainte.
— Ascultă – zise ea – eşti nedrept. Cu toate că nu
eşti bogat, ai fost bun cu mine azi-dimineaţă. Fii şi-acum
la fel. Mi-ai dat să-mi cumpăr de mîncare; spune-mi
acum, ce ai ? Eşti necăjit; se vede. N-aş vrea să fii
amărît. Ce-aş putea să fac ? Aş putea să-ţi vin în ajutor ?
Foloseşte-mă ! Nu vreau să-ţi cunosc tainele. Nu-i nevoie
să mi le spui. Dar aş putea, la urma urmei, să-ţi fiu de
folos. Aş putea să te ajut şi pe dumneata cum îl ajut şi

pe tata. Eu îi duc scrisorile, mă duc prin case, cercetez din uşă în uşă, îi găsesc o adresă sau urmăresc pe cîte cineva. Sînt bună la asta. Ei bine, poţi să-mi spui ce ai pe inimă ; mă duc să vorbesc eu cu respectivii ; cîteodată e de ajuns să se vorbească cu cine trebuie ca să se lămurească lucrurile şi totul e-n regulă. Foloseşte-te de mine !
Lui Marius îi trecu prin minte o idee. Cînd eşti gata să cazi, nu dispreţuieşti nici o creangă.
Se apropie de fată.
— Ascultă – îi spuse el – tu l-ai adus...
Ea-l întrerupse c-o sclipire de bucurie în ochi.
— O ! da ! tutuieşte-mă ! îmi place mai mult aşa.
— Ascultă – zise el – tu l-ai adus aici pe domnul
acela bătrîn împreună cu fiica lui ?
— Da.
— Le cunoşti adresa ?
— Nu.
— Află-mi-o I
privirea fetei se însenină ;
Din posomorîtă cum era, din senină, se întunecă.

— Asta vrei ? întrebă ea.
— Da.
— Ii cunoşti ?
— Nu.
— Va să zică – urmă ea numaidecît – n-o cunoşti,
dar vrei s-o cunoşti.
Cuvîntul ti devenit o avea ceva plin de înţeles şi amar.
— In sfîrşit, eşti în stare ? zise Marius.
— Să-ţi aflu adresa frumoasei domnişoare ?
In cuvintele „frumoasei domnişoare" era iarăşi o nuanţă care-l supăra pe Marius. Spuse :
— In sfîrşit, totuna-i ; adresa tatălui şi-a fetei.
Adresa lor !
Ea-l privi drept în ochi.
— Şi ce-o să-mi dai ?
— Tot ce vrei.
— Tot ce vreau ?
— Da.
— O să ai adresa.
334

Fata lăsă capul în jos. Pe urmă, cu o mişcare repezită, trase uşa care se închise.
Marius rămase singur.
Se trînti pe un scaun cu capul şi cu coatele pe pat, copleşit de gînduri pe care nu şi le putea ţine în frîu, ca şi cum ar fi fost cuprins de ameţeală. Tot ce se petrecuse de azi-dimineaţă, apariţia îngerului, dispariţia lui, tot ceea ce-i spusese fiinţa asta, o licărire de nădejde plutind într-o deznădejde fără margini îi răvăşiseră mintea cu totul.
Deodată, se simţi smuls cu putere din visarea lui.
Auzi glasul tare şi aspru al lui Jondrette rostind nişte cuvinte care aveau pentru el un interes ciudat.
— Iţi spun că sînt sigur că I-am recunoscut.
Despre cine vorbea Jondrette ? Pe cine-l recunoscuse ? Pe domnul Leblanc ? Pe tatăl „Ursulei" lui ? Cum ? Jondrette îl cunoştea ? Era oare Marius pe cale să primească astfel, pe neaşteptate, toate desluşirile fără de care viaţa i se părea Iui însuşi întunecată ? Va afla în sfîrşit de cine e îndrăgostit, cine era fata asta ? Cine era tatăl ei ? Negura atît de deasă care-l învăluia era gata să se risipească ? Se va sfîşia vălul ? O ! cerule !
Se urcă, mai bine zis se repezi pe scrin şi-şi luă din nou locul lîngă ferestruica din perete.
Vedea iar înăuntru! mansardei familiei Jondrette.

XII
CUM A FOST ÎNTREBUINŢATĂ MONEDA DE CINCI FRANCI A DOMNULUI LEBLANC

Nimic nu se schimbase în înfăţişarea familiei, în afară de faptul că femeia şi fetele scoseseră lucrurile din pachet Şi se îmbrăcaseră cu ciorapi şi cu hăinuţe de Iînă. Două pături noi erau azvîrlite pe cele două paturi.
Jondrette se întorsese de cîteva minute. Gîfîia încă de oboseală. Fetele lui

stăteau pe jos, lîngă vatră ; cea mai mare pansa mîna celei mici. Nevastă-sa se prăbuşise parcă pe patul

de lîngă foc, cu o mutră buimacă. Jondrette umbla de colo pînă colo prin mansardă, cu paşi mari. Avea o privire cu totul neobişnuită.
Femeia, care părea sfioasă şi prostită în faţa bărbatului ei, îndrăzni să spună :
— Cum ? într-adevăr ? eşti sigur ?
— Sigur ! Au trecut opt ani, dar îl recunosc ! O ! II
recunosc 1 L-am recunoscut îndată ! Cum ? Ţie nu ţi-a
sărit în ochi ?
— Nu.
— Dar ţi-am spus totuşi : „Uită-te bine la omul ăsta !"
Statura, chipul lui puţin mai îmbătrînit ; sînt unii oameni
care nu ştiu cum fac că nu îmbătrînesc ; glasul lui... E
mai bine îmbrăcat; atîta tot. A ! vrăjitor bătrîn, mi-ai
căzut în labă 1 Se opri şi spuse fetelor : Voi căraţi-vă !
E ciudat că asta nu ţi-a sărit în ochi.
Fetele se ridicară supuse. Mama îngăimă :
— Cu mîna ei beteagă ?
— O să-i facă bine aerul ! zise Jondrette. Ştergeţi-o !
Se vedea bine că omul ăsta "făcea parte dintre cei cărora
nu le poţi spune : nu. Cele două fete ieşiră.
Cînd să treacă pragul, tatăl o apucă pe cea mare de braţ şi-i spuse pe-un anumit ton :
— Să fiţi aici la ora cinci fix. Amîndouă. O să avem
nevoie de voi.
Marius îşi ascuţi auzul.
Rămas singur cu nevastă-sa, Jondrette începu din nou să se plimbe prin odaie şi îi făcu de cîteva ori ocolul în tăcere. Apoi stătu cîteva clipe să-şi bage în pantaloni poalele cămăşii femeieşti pe care-o purta.
Deodată, se întoarse spre nevastă-sa, îşi încrucişa braţele şi strigă :
— Şi vrei să-ţi mai spun ceva ? Domnişoara...
— Ei, ce e cu domnişoara ? întrebă femeia.
Marius nu se putea îndoi : despre ea era vorba. Asculta
cu mare încordare. Era numai urechi.
Dar Jondrette se aplecase şi-i vorbise femeii în şoaptă. Pe urmă se ridică şi încheie cu glas tare :

-Eael
— Asta ? spuse femeia.
— Asta ! răspunse bărbatul.
E cu neputinţă de spus ce cuprindea cuvîntul „asta ?" al mamei. Mirare, furie, ură, amestecate şi contopite într-o intonaţie monstruoasă. Au fost de ajuns cîteva cuvinte, fără îndoială, numele, pe care bărbatul ei i l-a

şoptit la ureche, pentru ca namila aceea de femeie adormită să se trezească şi din respingătoare să ajungă fioroasă.
— Nu se poate ! strigă ea. Cînd mă gîndesc că fetele
mele merg cu picioarele goale şi n-au o rochie pe ele 1
Cum ? haină de atlaz îmblănită, pălărie de catifea, pan
tofi, de toate ! Astea fac peste două sute de franci ! S-ar
spune că-i o cucoană ! Nu ! te înşeli ! Mai întîi că cea
laltă era groaznică, pe cînd asta n-arată de loc rău ; nu
poate fi dînsa !
— Iţi spun că ea e. O să vezi !
La afirmaţia asta atît de hotărîtă, femeia îşi ridică fa(a ei fălcoasă de blondă-roşcovană şi se uită spre tavan cu o expresie sălbatică. In clipa aceea lui Marius i se păru mai primejdioasă chiar decît bărbatul ei. O scroafă cu privire de tigroaică.
— Cum – grăi ea – scîrba asta de domnişorică, care
se uita la fetele mele cu milă, să fie chiar golanca aia ?
I-aş da un picior în burtă să mă pomenească !
Sări jos din pat şi rămase o clipă în picioare, cu părul vîlvoi, cu nările umflate, cu gura căscată, cu pumnii încleştaţi şi aruncaţi înapoi. După aceea se prăbuşi din nou pe pat. Bărbatul umbla încoace şi încolo, fără s-o bage-n seamă pe muiere.
După cîteva clipe de tăcere, se apropie de dînsa şi se propti în faţa ei cu braţele încrucişate, cum făcuse cu o clipă mai-nainte.
— Şi vrei să-ţi mai spun ceva ?
— Ce ? întrebă ea.
Răspunse scurt şi în şoaptă :
— Că am dat lovitura !

ţi i
li

Femeia se uită la el cu o privire care spunea : „Nu cumva ăsta şi-a pierdut minţile ?" El continuă :
— Mii de draci ! M-am săturat de cînd tot fac pe eno
riaşul în parohia lui mori-de-foame-cînd-ai-foc şi mori-de-
frig-cînd-ai-ce-mînca. Sînt sătul pînă-n gît de mizerie. Eu
duc greul pentru toţi ! Nu-mi mai arde de glumă, nu mai
are nici un haz să-i dau aşa-nainte ! Gata cu păcălelile,
doamne sfinte ! Gata cu giumbuşlucurile, dumnezeule
veşnic ! Vreau să mănînc pe săturate, vreau să beau
pînă-mi potolesc setea ! Să mă îndop, să dorm, să trîndă-
vesc ! Vreau să-mi vină şi mie ceasul ! Ei, da ! înainte
de-a mă curăţa, vreau să fiu şi eu niţel milionar ! Făcu
înconjurul mansardei şi adăugă : Ca alţii.
— Ce vrei să spui ?
El dădu din cap, clipi din ochi şi ridică glasul ca un scamator de bîlci gata să facă o demonstraţie în plină stradă :
— Ce vreau să spun ? Ascultă !
— Sst! mormăi femeia lui Jondrette. Nu aşa tare dacă

sînt lucruri care nu trebuie auzite !
— Aidade ! La cine te gîndeşti ? La vecin ? L-am văzut
ieşind adineauri. De altminteri, aude vreodată ceva nătă
răul ăsta ? Şi pe urmă îţi spun că l-am văzut pleeînd.
Ca din instinct, Jondrette coborî totuşi glasul, dar nu de ajuns pentru ca Aiarius să nu poată auzi ce spune. Din întîmplare, spre norocul lui, zăpada căzută înnăbuşea vuietul trăsurilor de pe bulevard, aşa că putea prinde fiecare cuvînt din această convorbire.
Iată ce auzi :
— Ascultă, am pus mîna pe nabab ! E ca şi prins. S-a
făcut! Totu-i pus la cale. Am stat de vorbă cu oamenii
mei. Bătrînul o să vină diseară la şase, să-mi aducă
cei şaizeci de franci, canalia ! Ai auzit cum îi trînteam
la gogoşi ? Şaizeci de franci, proprietarul, 4 februarie,
care nici rhăcar nu e sorocul de plată. Ce gogoşi ! O să
vină prin urmare la ora şase. E ora cînd vecinul e dus
la masă. Mătuşa Bougon spală vasele prin oraş. Nu-i
nimeni acasă. Vecinul nu se întoarce niciodată înainte

de 11. Fetele au să stea de pază. Tu o să ne ajuţi. El o să se execute.
— Şi dacă nu se execută ? întrebă femeia.
Jondrette făcu un gest înfiorător şi zise :
— II executăm noi !
Şi-l pufni rîsul.
Era întîia oară cînd Marius îl vedea rîzînd. Un rîs rece, dulceag, care te înfiora.
Jondrette deschise un dulap din peretele de lîngă vatră şi scoase de acolo o şapcă veche, pe care şi-o puse pe cap, după ce-o şterse cu mîneca.
— Acum o iau din loc, continuă el. Trebuie să mai stau
de vorbă cu cîţiva inşi. Băieţi buni. O să vezi cum o să
meargă treaba. Lipsesc foarte puţin ; dăm o lovitură
straşnică ; rămîi acasă. Cu mîinile în buzunarele pantalo
nilor, stătu o clipă pe gînduri, apoi exclamă : Ştii că e
totuşi un mare noroc că nu m-a recunoscut ? Dacă mă
recunoştea şi el pe mine, nu mai venea. îl scăpăm din
mînă ! Barba m-a salvat ! Bărbuţa mea romantică, ciocu-
leţul meu drăguţ şi poetic 1
Şi-l pufni din nou rîsul.
Se duse la fereastră. Zăpada cădea mereu, brăzdînd cenuşiul cerului.
— Ce vreme păcătoasă ! mormăi el. Apoi, înfăşurîn-
du-se în redingotă : E cam largă zdreanţă asta. Dar nu-i
nimic ! Straşnică idee a avut ticălosul ăla de bătrîn că
mi-a lăsat-o ! N-aş fi avut cu ce ieşi şi-am fi dat chix şi
de rîndul ăsta ! Cînd te gîndeşti de ce atîrnă uneori
totul !...
Şi trăgîndu-şi şapca pe ochi, ieşi. Abia făcuse cîţiva paşi şi uşa se deschise din nou ; profilul său spălăcit şi isteţ se ivi din nou în prag.
— Uitasem, adăugă el. Să umpli soba cu cărbuni.

Şi azvîrli în şorţul femeii moneda de cinci franci pe care i-o dăduse „filantropul".
— Să umplu soba cu cărbuni ? întrebă femeia.
— Da.
— Cîte coşuri să iau ?
— Două pline.

– Asta face un franc şi jumătate. Cu ce rămîne cumpăr de mîncare.
— Ba nicidecum !
— De ce ?
— Nu da gata toţi banii.
— De ce ?
— Fiindcă mai trebuie să cumpăr şi eu ceva.
— Ce anume ?
— Ceva.
— Cît îţi trebuie ?
— E vreun negustor de fierărie pe-aici ?
— Pe strada Mouffetard.
— A ! da, la colţul străzii ; cunosc dugheana.
— Spune-mi, cît îţi trebuie pentru ce ai de cumpărat ?
— Vreo trei franci.
— Nu mai rămîne mare lucru pentru mîncare.
— Astăzi nu ne arde de mîncare. Avem ceva mai bun
de făcut.
— Prea bine, odorul meu.
Pe cînd nevastă-sa rostea aceste cuvinte, Jondrette închise din nou uşa şi de rîndul ăsta Marius îi auzi paşii depărtîndu-se pe coridorul magherniţei şi coborînd în grabă scara.
In clipa aceea bătu ceasul unu la Saint-Medard.

XIII

„SOLUS CUM SOLO, IN LOCO REMOTO, NON COGITABUNTUR ORARE PATER NOSTER"1

Cu toate că Marius era un visător, el avea, cum am arătat, o fire hotărîtă şi energică. Obiceiul lui de a se reculege în singurătate sporise într-însul înţelegerea şi compătimirea, dar îi slăbise poate însuşirea de a se mînia. îi lăsase totuşi neatinsă putinţa de a se indigna ;

1 Cînd doi oameni stau de vorbă pe furiş, nimeni nu-şl va închipui că spun Tatăl nostru (în 1. latină în erigina!).

avea bunătatea unui brahman şi severitatea unui judecător ; îi era milă de-o broască, dar era în stare să strivească o viperă. Şi privirile lui tocmai în gaura unor vipere se afundaseră ; avea sub ochi un cuib de monştri.
— Mizerabilii ăştia trebuie striviţi I zise el.
Nici una din tainele pe care nădăjduia să le dezlege nu fusese limpezită ; dimpotrivă, parcă toate se încîlci-seră şi mai mult ; nu aflase nimic

limpede despre frumoasa copilă din Luxembourg şi despre omul pe care el îl numea domnul Leblanc, afară doar de faptul că Jon-drette îi cunoştea. Din cuvintele greu de pătruns care fuseseră rostite nu întrezărea desluşit decît un singur lucru : că se punea la cale o cursă, o cursă nelămurită, dar îngrozitoare ; că-i pîndea pe amîndoi o mare primejdie : pe ea – poate ; pe tatăl ei – sigur ; că trebuia să-i scape ; că trebuia să zădărnicească uneltirile josnice ale familiei Jondrette şi să sfîşie pînza urzită de aceşti păianjeni.
Se uită o clipă la Jondretta. Scosese dintr-un colţ o sobă veche de tuci şi cotrobăia prin mormanul de fiare vechi.
Se dădu jos de pe scrin cît putu mai încet, atent sa nu facă nici un zgomot.
In spaima lui faţă de ceea ce se uneltea şi-n groaza pe care i-o însuflaseră vecinii lui încerca un fel de bucurie la gîndul că va avea poate prilejul să-i facă un serviciu atît de mare fiinţei iubite.
Dar ce să facă ? Să le dea de ştire celor în primejdie ? Unde să-i găsească ? Nu le cunoştea adresa. Se mai arătaseră numai o clipă în faţa ochiîor lui, ca să se cufunde iarăşi în labirintul de nepătruns al Parisului. Să-l aştepte pe domnul Leblanc Ia uşă, la ceasurile şase seara, în clipa cînd va sosi, şi să-i spună că i s-a întins o cursă ? Dar Jondrette şi oamenii lui l-ar vedea stînd la pîndă : strada fiind pustie, ar fi mai tari decît el, ar izbuti să-l înhaţe sau să-l gonească, iar cel pe care Marius voia să-l scape ar fi pierdut. Era ora unu ; cursa fusese pusă la cale pentru ceasurile şase. Marius mai avea cinci ceasuri înaintea lui.
Nu era decît un singur lucru de făcut.
14]

îşi puse o haină mai bună, îşi înnodă un fular la gît, îşi luă pălăria şi ieşi, fără să facă mai mult zgomot decît dac-ar fi călcat pe un strat de muşchi verde cu picioarele goale.
De altfel, Jondretta mai cotrobăia încă prin mormanul de fier vechi.
O dată ieşit din casă, Marius o luă pe strada Petit-Banquier.
Se afla pe la mijlocul străzii, pe lîngă un zid foarte scund, care putea fi sărit prin unele locuri şi care dădea spre un maidan ; mergea încet, muncit de gînduri ; zăpada îi înnăbuşea paşii ; deodată auzi nişte glasuri foarte aproape de el. întoarse capul. Strada era pustie, nu era nimeni ; era ziua-n amiaza mare ; şi cu toate astea, auzea desluşit nişte voci.
Se uită pe deasupra zidului pe lîngă care trecea.
într-adevăr, acolo se aflau doi oameni şezînd în zăpadă, cu spatele la zid şi vorbindu-şi în şoaptă.
Mutrele lor îi erau străine. Unul dintre ei, îmbrăcat cu bluză, purta barbă, iar celălalt era pletos şi zdrenţuit. Cel cu barbă purta un fes grecesc ; celălalt era în capul gol şi avea părul nins de zăpadă.
Uitîndu-se peste zid, Marius putu să asculte ce vorbeau.
Cel cu plete îi dădea cu cotul celuilalt şi-i spunea :
— Cu Patron-Minette mergem la sigur.
— Crezi ? zise bărbosul.
Cel cu plete adăugă :
.– Punem mîna fiecare pe cîte-un cearşaf de cinci sutare ; şi, în cel mai rău caz, ne învîrtim de cinci-şase ani ; zece cel mult!

Celălalt răspunse cu oarecare nehotărîre, scărpinîn-du-se sub fes :
— Asta aşa e. N-am ce zice !
— Ascultă-mă pe mine : mergem la sigur, zise pleto
sul... Trăsurica babacului o să fie la scară.
Pe urmă începură să vorbească despre o melodramă pe care o văzuseră în ajun la Gaîte ',
Numele unui teatru din Paris.

Marius porni mai departe.
I se părea că discuţia neînţeleasă a celor doi indivizi, pitiţi atît de ciudat după zidul acela şi ghemuiţi în zăpadă, nu era poate fără oarecare legătură cu planurile mîrşave ale lui Jondrette. Asta trebuia să fie „lovitura".
Se îndreptă spre mahalaua Saint-Marceau şi la cea dintîi prăvălie pe care-o întîlni în drum întrebă unde se află un comisariat de poliţie.
I se spuse : „Strada Pontoise, la nr. 14".
Marius porni într-acolo.
Trecînd pe lîngă o brutărie, cumpără o franzeluţă de zece bani şi o mîncă, gîndindu-se că n-o să ia masa în seara aceea.
Pe drum îi mulţumea lui dumnezeu în gînd. îşi spuse că, dacă nu i-ar fi dat de dimineaţă cei cinci franci fetei lui Jondrette, ar fi urmărit birja domnului Leblanc şi, astfel, n-ar mai fi aflat nimic şi deci n-ar mai fi putut împiedica cele puse la cale de către familia Jondrette ; domnul Leblanc ar fi fost pierdut şi de bună seamă şi fiica lui o dată cu el.

XÎV

IN CARE UN POLIŢIST DA DOUA PISTOALE UNUI AVOCAT

Ajungînd la nr. 14 de pe strada Pontoise, se urcă la etajul întîi şi întrebă de comisarul circumscripţiei.
— Domnul comisar lipseşte, îi răspunse unul dintre
oamenii de serviciu. Dar îi ţine locul un inspector. Doriţi
să-i vorbiţi ? E ceva urgent ?
— Da, răspunse Marius.
Omul de serviciu îl pofti în biroul comisarului. Rezemat de-o sobă, un bărbat înalt stătea în picioare în dosul unui grilaj. Cu mîinile amîndouă îşi ridica pulpanele unei mantale largi, cu trei rînduri de gulere. O faţă pătrată, 0 gură subţire şi energică, favoriţi deşi, încărunţiţi, foarte zbîrliţi, o privire sfredelitoare. S-ar fi putut spune despre

privirea asta nu numai că e pătrunzătoare, ci că te răscoleşte.
Omul ăsta nu părea mai puţin fioros şi mai puţin de temut decît Jondrette ; uneori ţi-e tot aşa de frică de un dulău care-ţi iese în cale ca de un lup.
— Ce doriţi ? îi spuse el lui Marius, fără să adauge
„domnule".
— Dumneavoastră sînteţi domnul comisar ?
— Lipseşte. Ii ţin locul.
— E vorba de ceva foarte secret.
— Atunci vorbiţi.
— Ceva foarte urgent.

— Atunci daţi-i drumul repede.
Omul ăsta nepăsător şi răstit avea darul să te înspăi-mînte şi să te liniştească totodată. Inspira şi teamă, şi încredere. Marius îi povesti totul. Că o persoană pe care el n-o cunoştea decît din vedere urma să fie atrasă chiar în aceeaşi seară într-o cursă ; că el, Marius Pontrnercy, avocat, locuind într-o încăpere de alături de cuibul bandiţilor, auzise prin perete tot ce se uneltise ; că ticălosul care plănuise lovitura era un oarecare Jondrette ; că are, pesemne, drept complici nişte vagabonzi, printre alţii şi pe un anume Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille ; că fetele lui Jondrette au să stea la pîndă ; că n-avea cum să-i dea de veste celui ameninţat, dat fiind că nu ştia cum îl cheamă ; şi, în sfîrşit, că totul urmează să se petreacă pe la ceasurile şase seara, în punctul cel mai puţin umblat al Bulevardului de l'Hâpital, în casa cu nr. 50-52.
Auzind de acest număr, inspectorul ridică ochii şi zise cu răceală :
— Prin urmare în odaia din fundul coridorului ?
— întocmai ! zise Marius şi adăugă : Cunoaşteţi cumva
casa ?
Inspectorul tăcu o clipă, apoi, încălzindu-şi picioarele la gura sobei, răspunse :
— Poate că da. Continuă printre dinţi, vorbind mai
mult cu propria lui cravată decît cu Marius : Aici trebuie
să-şi fi vîrît coada Patron-Minette.

Numele ăsta îi atrase atenţia Iui Marius.
— Patron-Minette! zise el. Am auzit într-adevăr ros
tindu-se numele ăsta.
Şi-i repetă inspectorului convorbirea dintre omul cu plete şi omul cu barbă, ghemuiţi în zăpadă după zidul din strada Petit-Banquier.
Inspectorul mormăi:
— Al cu plete trebuie să fie Brujon, iar bărbosul tre
buie să fie Demi-Liard, zis şi Deux-Milliards. îşi plecase
din nou ochii şi se gîndea. Cît despre Babacul, bănuiesc
cine e. Na I mi-am ars mantaua. Totdeauna fac ăştia prea
mult foc în sobele astea blestemate. La nr. 50-52. Fosta
Casă Gorbeau. Apoi se uită la Marius : Nu i-aţi văzut
decît pe bărbos şi pe ăl cu plete ?
— Şi pe Panchaud.
— N-aţi văzut vreun domnişor sclivisit şi dat dracului
dînd tîrcoale pe-acolo ?
— Nu.
— Nici pe unul înalt şi gros, mătăhălos şi greoi, care
semăna cu elefantul din Grădina Botanică ?
— Nu.
— Nici pe-un şmecher cu mutră de fost saltimbanc ?
— Nu.
— Cît despre cel de-al patrulea, nu-l vede nimeni, nici
chiar aghiotanţii, ucenicii şi complicii lui. Aşa că nu-i
de mirare că nu l-aţi zărit.
— Nu ! zise Marius. Dar cine-s toţi ăştia ?

Inspectorul răspunse :
— De altminteri, ăsta nu-i ceasul lor. Tăcu din nou,
apoi spuse: 50-52! Cunosc dărăpănătura aia. Nu-i cu
putinţă să ne ascundem înăuntru fără ca actorii să bage
de seamă ; ar fi în stare să amîne spectacolul. Sînt atît
de modeşti ! Publicul îi stinghereşte. Nu se poate .' Vreau
să-i aud cîntînd şi să-i fac să joace. Sfîrşindu-şi mono
logul, se întoarse spre Marius şi-l întrebă, uitîndu-se
t'ntă la dînsul : V-ar fi frică ?
~ De cine ?
•~ De indivizii ăştia ?

I

— Nu mai mult decît de dumneavoastră ! răspunse cu
asprime Marius, care începuse să bage de seamă că poli
ţistul nu-i spusese încă „domnule".
Inspectorul se uită şi mai atent la Marius şi adăugă cu un fel de gravitate
prefăcută :
— Vorbiţi ca un om de curaj şi ca un om cinstit. Cura
jul nu se sperie de crimă ; cinstea nu se sperie de auto
ritate.
Marius îl întrerupse :
— Bine ! Dar ce-aveţi de gînd să faceţi ?
Inspectorul se mărgini să-i răspundă :
— Locatarii acestei case au chei ca să deschidă cînd
se întorc noaptea acasă. Trebuie să aveţi şi dumneavoas
tră una.
— Da, zise Marius.
— O aveţi la dumneavoastră ?
— Da.
— Da ? Daţi-mi-o mie, zise inspectorul.
Marius scoase cheia din vestă, i-o dădu inspectorului şi spuse :
— Dacă vreţi să m-ascultaţi, veniţi cu forţe suficiente.
Inspectorul îi aruncă lui Marius privirea pe care i-ar
fi aruncat-o Voltaire unui academician de provincie care i-ar fi propus o
rimă ; îşi vîrî dintr-o mişcare mîinile uriaşe în buzunarele foarte mari ale
mantalei şi scoase două pistoale mici de oţel, din acelea care se numesc
pistoale de buzunar. I le întinse lui Marius, spunînd repede şi hotărît :
— Luaţi pistoalele astea. Intoarceţi-vă acasă. Ascun-
deţi-vă în odaia dumneavoastră, aşa încît să vă creadă
plecat. Sînt încărcate. Fiecare cu cîte două gloanţe. Stat'
la pîndă ; e o gaură în perete ; aşa mi-aţi spus. Au să
vină indivizii. Lăsaţi-i puţin în pace. Cînd veţi vedea că
lucrurile se îngroaşe şi c-a sosit clipa să-i oprim, trageţi
un foc de pistol. Nu prea devreme. Restul mă priveşte.

Un foc de pistol în vînt, în tavan, oriunde. Dar mai ales
nu prea devreme. Aşteptaţi un început de înfăptuire:
sînteţi avocat; ştiţi ce înseamnă asta.
346

Marius luă pistoalele şi le vîrî în buzunarul hainei
— Prea se vede umflătura acolo; bate la ochi, zise
inspectorul. Puneţi-le mai degrabă în buzunarele de la
piept.
Marius ascunse pistoalele în buzunarele de la piept.
— Şi-acum – adăugă inspectorul – nu mai avem nici
o clipă de pierdut. Cît e ceasul ? Două şi jumătate. La
ora şapte aţi spus ?
— La şase, zise Marius.
— Am vreme, spuse inspectorul. Dar numai cît îmi
trebuie. Nu uitaţi nimic din ce v-am spus. Poc ! Un foc
de pistol.
— N-aveţi nici o grijă ! îl asigură Marius.
Şi pe cînd Marius punea rnîna pe clanţă ca să iasă, inspectorul îi strigă :
— Şi dacă între timp aveţi nevoie de mine, veniţi aici
sau trimiteţi-mi vorbă. întrebaţi de inspectorul Javert.

XV
JONDRETTE IŞI FACE TIRGUIELILE

Peste cîteva clipe, pe la ceasurile trei, Courfeyrac trecea întîmplător pe
strada Mouffetard împreună cu Bos-suet. Ninsoarea se înteţea şi
acoperea totul. Bossuet tocmai îi spunea lui Courfeyrac :
— Cînd vezi cum cad fulgii ăştia de zăpadă, ai zice
că cerul e bîntuit de o molimă de fluturi albi.
Deodată, Bossuet îl zări pe Marius pe stradă îndrep-tîndu-se spre barieră.
Avea un aer ciudat.
— Ia te uită ! exclamă Bossuet. Uite-I pe Marius !
— L-am văzut, zise Courfeyrac. Să-l lăsăm în pace.
— De ce ?
— Are treabă.
— Ce fel de treabă ?
— Nu vezi ce mutră are ?
— Ce mutră ?
— Pare că urmăreşte pe cineva.
847

— Aşa e, recunoscu Bossuet.
— Ia uite ce ochi face ! adăugă Courfeyrac.
— Dar pe cine naiba urmăreşte ?
— Vreo damicelă ! E amorezat.
— Bine ! făcu Bossuet. Da nu văd pe stradă nici o
pisicuţă, nici o slujnicuţă şi nici o dămuţă. Nu-i vorba
de-o femeie.

Courfeyrac se uită bine şi exclamă :
— Urmăreşte un bărbat!
Un bărbat cu şapcă, căruia i se zărea barba căruntă, deşi nu era văzut decît din spate, mergea într-adevăr la vreo douăzeci de paşi înaintea lui Marius.
Omul purta o redingotă nouă de tot, care-i era cam mare, şi nişte pantaloni într-un hal fără hal, peticiţi şi plini de noro-i.
Pe Bossuet îl pufni rîsul.
— Cine-o fi omul ăsta ?
— Ăsta ? se miră Courfeyrac. E un poet. Numai pe
poeţi poţi să-i vezi umblînd cu pantaloni de negustor de
piei de iepure şi cu redingote de pairi ai Franţei.
— Ia să vedem unde se duce Marius – propuse Bos
suet – şi-ncotro o apucă individul... Să-i urmărim. Vrei ?
— Bossuet ! strigă Courfeyrac. înţeleptule ! Ce dobi
toc eşti ! Să urmăreşti pe cineva care urmăreşte pe
altcineva !...
Se-ntoarseră din drum,
Marius îl zărise în adevăr pe Jondrette trecînd pe strada Mouffetard şi se luase după el.
Jondrette mergea înainte, fără să-i treacă prin cap că cineva îl urmăreşte de aproape.
Cînd ieşi din strada Mouffetard, Marius îl văzu intrînd într-una din cele mai groaznice cocioabe de pe strada Gracieuse; stătu acolo cam un sfert de oră, apoi se întoarse pe strada Mouffetard. Se opri la un negustor de fierărie care se afla pe vremea aceea la colţul străzii Pierre-Lombard, iar peste cîteva minute Marius îl zări ieşind din dugheană şi ţinînd în mînă o daltă cu mîner de lemn nevopsit, pe care o ascunse sub redingotă. In dreptul străzii Petit-Gentilly, o luă la stînga şi porni

repede pe strada Petit-Banquîer. Amurgea. Ninsoarea, care contenise o clipă, se porni iar. Marius se piti chiar după colţul străzii Petit-Banquier, care era pustie ca de obicei, şi nu-l mai urmări pe Jondrette. Făcu foarte bine, deoarece Jondrette, ajungînd în dreptul zidului unde Marius îi auzise stînd de vorbă pe bărbos şi pe cel cu plete, se întoarse, se încredinţa că nu-l urmărea şi nu-l vedea nimeni, apoi sări zidul şi dispăru.
Locul viran pe care-l îngrădea acest zid comunica cu o curte dosnică a unui ins deocheat, care închiria pe vremuri trăsuri. Dăduse faliment, dar mai avea în şopron cîteva hodoroage.
Marius îşi spuse că cel mai cuminte lucru era să se folosească de lipsa lui Jondrette ca să se întoarcă acasă ; de altfel, era tîrziu ; coana Burgon avea obiceiul ca în fiecare seară, cînd pleca să spele vase prin oraş, să încuie uşa casei, care rămînea totdeauna încuiată noaptea ; Marius dăduse cheia lui inspectorului de poliţie ; trebuia prin urmare să se grăbească.
Se întunecase, era aproape de căderea nopţii ; în zare şi pe bolta cerului nu se mai vedea decît un singur punct luminat de soare : luna.
Se înălţa roşie în spatele cupolei celei mici de la Salpetriere.

Marius ajunse repede la nr. 50-52. Uşa era încă deschisă. Urcă scara în vîrful picioarelor şi se strecură de-a lungul coridorului pînă-n odaia lui. V-aduceţi aminte că acest condor era mărginit de o parte şi de alta de mansarde, care în clipa de faţă erau toate goale şi de închiriat. Doamna Burgon lăsa de obicei uşile deschise. Trecînd pe dinaintea uneia dintre ele, lui Marius i se păru că zăreşte într-una din chiliile, nelocuite capetele a patru bărbaţi, care stăteau nemişcaţi şi pe care abia-i luminau ultimele raze de soare ce pătrundeau printr-o ferestruică. Marius nu căută să-i vadă, deoarece nu voia să fie văzut. Izbuti să ajungă în odaia lui fără să fie zărit de nimeni Şi fără să facă zgomot. Tocmai la timp. In clipa următoare, o auzi pe madam Burgon plecînd şi încuind uşa casei.
349

XV!
IN CARE VOM REGĂSI UN CINTEC PE O ARIE ENGLEZEASCA, LA MODA IN

1832

Marius se aşeză pe pat. Era cam pe la cinci şi jumătate. Nu-l mai despărţea decît o jumătate de oră de ceea ce urma să se întîmple. Auzea cum îi bate inima, ca tic-tacul unui ceasornic pe întuneric. Se gîndea la îndoitul marş care se desfăşura în clipa aceea în beznă ; pe de o parte înainta crima, pe de alta se apropia justiţia. Nu-i era frică, dar nu se putea gîndi fără o oarecare tulburare la cele ce se vor întîmpla. Ca tuturor acelora ce trec pe neaşteptate printr-o aventură uluitoare, toată ziua aceea i se părea un vis şi, ca să nu se creadă chinuit de vreun vis urît, simţea nevoia să pipăie în buzunare oţelul rece al celor două pistoale.
Nu mai ningea ; luna, din ce în ce mai luminoasă, se desprindea din pîclă, iar lumina ei, îngemănată' cu luciul alb al zăpezii de curînd aşternute, dădea încăperii o înfăţişare de amurg.
In mansarda familiei Jondrette era lumină. Marius vedea prin gaura din perete sclipind o lumină roşietică, ce i se părea însîngerată.
Era limpede că lumina asta nu putea veni de la o luminare. De altfel, în odaia familiei Jondrette nu se auzea nici un zgomot, nu se mişca nimeni, nu vorbea nimeni, nici o suflare, tăcere adîncă, de gheaţă ; dacă n-ar fi fost lumina aceea, te-ai fi crezut lîngă un mor-mînt.
Marius îşi scoase uşor ghetele şi le împinse sub pat.
Trecură cîteva clipe. Marius auzi deschizîndu-se uşa de jos ; un pas grăbit şi greoi urcă scara şi străbătu coridorul; clanţa mansardei fu apăsată cu zgomot. Jondrette se întorcea acasă.
Numaidecît se auziră mai multe glasuri. Toată familia era în mansardă. Tăcuseră doar cît lipsise stăpînul, ca puii de lup în lipsa lupului.
— Eu sînt 1 zise el.
350

— Bună seara, tăicuţule ! chelălăiră fetele.
— Ce \este ? întrebă mama.
— Totul merge strună ! răspunse Jondrette, dar mi-au

îngheţat al dracului picioarele. Aşa, foarte bine că te-ai
îmbrăcat. O să fie nevoie să inspiri încredere.
— Sînt gata de plecare.
— N-ai să uiţi nimic din ce ţi-am spus ? Ai să faci totul
întocmai ?
— Fii fără grijă !
— Vezi că... zise Jondrette, dar nu-şi sfîrşi fraza.
Marius îl auzi punînd ceva greu pe masă ; pesemne dalta
pe care-o cumpărase.
— Aha ! zise Jondrette. Aţi mîncat.
— Da, am avut trei cartofi mari şi sare. Am profitat
c-am avut foc şi i-am copt.
— Bine, dădu din cap Jondrette. Mîine vă iau cu mine
la masă. O să mîncăm o raţă şi alte bunătăţi. O să vă
ospătaţi regeşte dac-or ieşi toate cum trebuie. Apoi, cobo-
rîiid glasul, adăugă : Capcana e pregătită. Cotoii stau la
pîndă. Coborî şi mai mult glasul şi spuse : Pune asta
în foc.
Marius auzi zgomotul cărbunilor loviţi cu un cleşte sau cu vreun vătrai.
Jondrette continuă :
— Ai uns balamalele uşii ca să nu scîrţîie ?
— Da, răspunse femeia.
— Cît e ceasul ?
— Aproape şase. A bătut cinci şi jumătate la Saint-
Medard.
— Drace ! exclamă Jondrette. Fetele trebuie să se ducă
să stea la pîndă. Ia veniţi încoa şi ascultaţi 1
Urmară nişte şoapte.
Glasul lui Jondrette se auzi din nou :
— Doamna Burgon a plecat ?
— Da, zise mama.
— Eşti sigură că nu-i nimeni la vecin ?
— Nu s-a mai întors de azi-dimineaţă şi ştii prea bine
că asta-i ora cînd se duce la masă.
— Eşti sigură ?
— Sigură.

— La urma urmei – găsi Jondrette – nu strică să se
ducă cineva să vadă dacă s-a întors. Fetiţo, ia Iumînarea
şi du-te pîn-acolo !
Marius se lăsă pe brînci şi se strecură fără zgomot sub pat.
Abia se pitulase acolo şi zări o lumină prin crăpăturile uşii.
— Tăticule ! strigă o voce. A plecat.
Recunoscu glasul fetei celei mari.
— Ai intrat în odaie ? întrebă tatăl.
— Nu ! răspunse fata. Dar de vreme ce cheia e-n uşă
înseamnă c-a plecat.
Tatăl strigă :
— Intră totuşi !

Uşa se deschise şi Marius o văzu intrînd pe fata cea mare a lui Jondrette, cu o luminare în mînă. Arăta tot ca şi dimineaţa, ba încă şi mai îngrozitoare din pricina luminii aceleia.
Se duse de-a dreptul la pat. Marius trecu printr-o clipă de mare spaimă ; lîngă pat se afla însă o oglindă prinsă pe perete, spre care se îndreptase fata. Se ridică în vîrful picioarelor şi se uită în oglindă. Alături se auzi zdrăn-gănitul unor obiecte de metal răscolite.
îşi netezi părul cu palma şi-ncepu să-şi surîdă-n oglindă, fredonînd cu vocea ei spartă, ca ieşită din mor-mînt:
Ţinu iubirea noastră o săptămînă-ntreagă,
Dar clipele de aur atît de scurte sînt 1
Opt zile-atîta numai, oînd mi-eşti atît de dragă !
Ar trebui iubirea să ţină pe 'pămînt
Mereu, întotdeauna, să ţină totdeauna I
In vremea asta, Marius tremura. I se părea cu neputinţă ca ea să nu-i audă răsuflarea.
Fata se duse la fereastră şi se uită afară, vorbind tare de parcă nu era în toate minţile.
— Cit e de urît Parisul cînd îşi pune cămaşa asta
albă ! zise ea.

Se întoarse în faţa oglinzii şi-ncepu din nou să se schimonosească, privindu-se pe rînd din faţă şi din profil.
— Ei, ce tot faci acolo ? strigă tatăl.
— Mă uit pe sub pat şi pe sub mobile, răspunse ea,
continuînd să-şi potrivească părul. Nu-i nimeni.
— Dobitoaco ! răcni tatăl. Fă-te-ncoa ! Să nu pierdem
vremea !
— Vin ! Vin numaidecît ! îi strigă ea. N-ai vreme nici
să-ţi tragi sufletul în şandramaua asta !
Şi începu să cînte din nou :
Mergîrtd acum spre slavă mă părăseşti aşa, Dar inima mea tristă va fi pe urma ta.
Mai aruncă o privire în oglindă şi ieşi, închizînd uşa. Peste-o clipă, Marius auzi pe coridor lipăitul celor două fete desculţe şi glasul lui Jondrette care le striga :
— Fiţi cu multă băgare de seamă ! Una la barieră,
cealaltă în colţul străzii Petit-Banquier. Nu pierdeţi o
clipă din ochi uşa casei şi, îndată ce zăriţi ceva, daţi fuga
aici într-un suflet ! Aveţi cheia de la intrare.
Fata cea mare bombăni:
— Să stăm la pîndă desculţe, în zăpadă !...
— Mîine o să aveţi încălţăminte de mătase neagră ca
gîndacul, spuse tatăl.
Coborîră scara şi peste cîteva secunde se auzi izbitura uşii de jos, care se închidea, arătînd că ieşiseră.
In casă nu se mai aflau decît Marius, soţii Jondrette şi poate doar făpturile acelea misterioase pe care Marius le zărise în amurg după uşa mansardei nelocuite.

XVII
CUM A FOST ÎNTREBUINŢATĂ MONEDA DE CINCI FRANCI A LUI MARIUS

Marius socoti că sosise clipa să treacă din nou la postul său de observaţie. Cît ai clipi, şi cu vioiciunea vîrstei lui, fu lîngă gaura din perete.

Privi.
încăperea familiei Jondrette avea o înfăţişare ciudată, şi Marius înţelese de unde venea lumina neobişnuită pe care-o văzuse. Intr-un sfeşnic coclit ardea o luminare, dar de fapt nu ea lumina încăperea.
Toată mansarda era parcă luminată de flăcările unei sobe destul de mari, de tablă, băgată în vatră şi plină de cărbuni aprinşi ; era soba pe care-o pregătise de dimineaţă Jondretta. Cărbunii dogoreau, soba era încinsă şi, în pîlpîirea flăcărilor albastre, se putea desluşi, în mijlocul jeraticului, forma roşie a dălţii cumpărate de Jondrette pe strada Pierre-Lombard.
Intr-un colţ, lîngă uşă, se vedeau două mormane, dintre care unul părea o grămadă de fiare vechi şi celălalt o grămadă de frînghii, aşezate acolo parcă într-un anumit scop. Toate astea i s-ar fi părut cuiva care n-ar fi bănuit nimic din ce se punea la cale sau foarte ciudate, sau foarte fireşti.
Mansarda astfel luminată semăna mai degrabă cu o fierărie decît cu o gură de iad, dar Jondrette, în lumina aceea, părea mai mult un diavol decît un fierar.
Dogoarea jeraticului era atît de puternică, încît luminarea de pe masă se topea în partea dinspre sobă şi se mistuia pieziş. Pe vatră se afla o veche lanternă oarbă de aramă, vrednică de Diogene ajuns şef de bandă.
Soba, aşezată chiar în vatră, printre tăciunii aproape stinşi, îşi trimitea fumul pe coş şi nu răspîndea miros.
Razele lunii, pătrunzînd prin cele patru ochiuri ale ferestrei, îşi aşterneau lumina lor albă în mansarda ro-şietică şi învăpăiată ; pentru sufletul poetic al lui Marius, visător chiar în clipa acţiunii, erau ca un semn al cerului trimis printre visele hîde ale pămîntului.
Aerul rece care pătrundea prin geamul spart făcea să se împrăştie mirosul de cărbune şi să nu se bage de seamă soba.
Vizuina familiei Jondrette era, dacă vă aduceţi aminte ce-am spus despre hardughia Gorbeau, minunat aleasă spre a sluji ca loc pentru o faptă mîrşavă şi întunecată şi ca adăpost pentru o crimă. Era încăperea cea mai

dosnică a casei celei niaî singuratice de pe bulevardul cel mai pustiu al Parisului. Dacă n-ar fi existat capcana, ea ar fi fost născocită aici.
O casă întreagă şi o mulţime de încăperi nelocuite despărţeau mansarda asta de bulevard, iar singura fereastră pe care o avea dădea spre nişte locuri virane, împrejmuite cu ziduri şi cu garduri.
Jondrette îşi aprinsese luleaua, se aşezase pe scaunul desfundat şi fuma.
Nevastă-sa îi vorbea în şoaptă.

Dacă Marius ar fi fost Courfeyrac, adică un om care rîde în orice împrejurare a vieţii, l-ar fi pufnit, rîsul vă-zînd-o pe Jondretta. Purta o pălărie neagră cu pene, asemănătoare cu pălăriile crainicilor din cortegiul încoronării lui Carol al X-lea, un şal foarte mare cu pătrăţele pestriţe peste fusta de flanelă şi pantofii bărbăteşti pe care-i azvîrlise cu dispreţ fiică-sa în aceeaşi dimineaţă. Asta era găteala care-l făcuse pe Jondrette să exclame : „Aşa ! foarte bine că te-ai îmbrăcat. Trebuie să inspiri încredere !"
Cît despre Jondrette, el nu lepădase redingota nouă şi cam mare pentru dînsul, pe care i-o dăduse domnul Le-blanc, iar în îmbrăcămintea lui era mereu aceeaşi nepotrivire între redingotă şi pantaloni care întruchipa pentru Courfeyrac idealul poetului.
Deodată, Jondrette ridică glasul :
— Stai ! Uite la ce mă gîndesc. Din pricina vremii, o
să vină cu birja. Aprinde lanterna, ia-o şi coboară. Să
stai în dosul uşii de jos. Cînd auzi că s-a oprit trăsura,
deschizi numaidecît ; el o să se urce, îi luminezi scara şi
coridorul şi în clipa cînd o intra aici tu cobori repede,
plăteşti birjarului şi dai drumul trăsurii.
— Şi bani de unde ? întrebă femeia.
Jondrette se scotoci în buzunarul pantalonului şî-i dădu cinci franci.
— Ce-i asta ? strigă ea.
Jondrette răspunse cu demnitate.
— E moneda pe care ne-a dat-o vecinul azi-dimineaţă
Şi adăugă : Ştii ? Ne-ar trebui două scaune.

— De ce ?
— Ca să se aşeze.
Pe Marius îl trecu un fior prin şira spinării, auzind-o pe Jondretta dînd acest răspuns liniştit :
— Drace ! Mă duc să le iau pe-ale vecinului.
Şi, c-o mişcare grăbită, deschise uşa mansardei şi ieşi pe coridor.
Marius nu mai avea timpul să coboare de pe scrin, sa ajungă la pat şi să se ascundă dedesubt.
— Ia luminarea ! spuse Jondrette.
— Nu, răspunse ea. M-ar încurca ; trebuie să aduc
scaunele. E lună.
Marius auzi cum mîna greoaie a femeii căuta, pipăind, cheia pe întuneric. Uşa se deschise. Rămase locului, uluit şi încremenit de spaimă.
Jondretta intră.
Fereastra mansardei lăsa să treacă o rază de lună printre două fîşii mari de umbră. Una din aceste fîşii de întuneric acoperea în întregime peretele unde se afla Marius, astfel că nu putea fi văzut.
Jondretta ridică ochii, nu-l zări pe Marius, luă cele două scaune, singurele pe care le avea Marius, şi ieşi, lăsînd uşa să se trîntească cu zgomot în urma ei.
Se întoarse în mansardă.
— Iată cele două scaune I
— Ţine lanterna ! zise soţul. Coboară repede !

Ea se supuse îndată şi Jondrette rămase singur.
Aşeză cele două scaune de o parte şi de alta a mesei,
răsuci dalta în jeratic, puse în faţa vetrei un paravan vechi care ascundea soba, pe urmă se duse în colţul unde se afla grămada de frînghii şi se ghemui lîngă ele, pri-vindu-le cu luare-aminte. Marius îşi dădu atunci seama că ceea ce crezuse el că e un morman de frînghii era o scară de frînghie, foarte bine făcută, cu trepte de lemn şi cu două cîrlige pentru agăţat.
Scara asta şi cîteva unelte mari, adevărate măciuci de fier, care erau vîrîte în maldărul de fiare vechi îngrăma-

dite după uşă, nu se aflau de dimineaţă în mansarda familiei Jondrette, ci fuseseră aduse desigur în cursul după-amiezii, pe cînd Marius lipsea de acasă.
„Scule de fierar !" gîndi Marius.
Dacă Marius ar fi fost mai priceput în materia asta, ar fi recunoscut printre cele ce luase drept scule de fierar anumite unelte cu care se putea forţa o broască sau descuia o uşă, iar altele cu care se putea tăia sau despica : cele două soiuri de unelte sinistre pe care tîlharii le numesc mititele şi cosoraşe.
Vatra, masa şi cele două scaune se aflau chiar în fata lui Marius. Soba fiind ascunsă, încăperea nu mai era luminată decît de luminare. Cel mai mărunt ciob de pe masă sau de pe vatră făcea o umbră mare. O cană de apă cu gîtul spart umbrea jumătate de perete. In odaie domnea o linişte sinistră şi ameninţătoare. Simţeai că dintr-o clipă într-alta se va întîmpla ceva înspăimîntător.
Jondrette uitase de pipă, care se stinsese – dovadă serioasă că era muncit de gînduri – şi se aşezase din nou. Lumina slabă a luminării scotea în relief trăsăturile ascuţite şi fioroase ale chipului său. îşi încrunta sprîncenele şi gesticula brusc cu mîna dreaptă, ca şi cum ar fi răspuns celor din urmă sfaturi ale unui întunecat monolog lăuntric. Pe cînd îşi dădea unul din acele răspunsuri tainice, trase repede sertarul mesei, scoase un cuţit mare de bucătărie care era ascuns acolo şi-i încercă tăişul pe unghie. După aceea, puse la loc cuţitul şi închise sertarul.
Marius, la rîndul său, scoase pistolul din buzunarul din dreapta şi trase cocoşul.
Pistolul, încărcîndu-se, făcu un zgomot scurt şi ascuţit.
Jondrette tresări şi se ridică pe jumătate de pe scaun :
— Cine-i acolo ? strigă el.
Marius îşi opri răsuflarea ; Jondrette ascultă o clipă, apoi începu să rîdă :
— Sînt un dobitoc ! Trosneşte lemnăria.
Marius rămase cu pistolul în mînă.

XVIII
CELE DOUA SCAUNE ALE LUI MARIUS STAU FAŢA-N FAŢA
Deodată, sunetn! îndepărtat şi melancolic al unui cîo-pot făcu să zbîrnîie geamurile. Bătea ora şase la Saint-Medard.

Jondrette însoţi fiecare bătaie cu o clătinare din cap. La a şasea lovitură, luă mucul luminării cu degetele.
Apoi începu să se plimbe prin odaie, ascultă pe coridor, se plimbă iar şi ascultă din nou.
— Numai de-ar veni ! mormăi el şi se aşeză iar pe
scaun.
Abia se aşezase cînd se deschise u^a.
O deschise Jondretta, care rămăsese pe coridor, cu faţa schimonosită de un groaznic zîmbet prietenos, pe care lanterna oarbă îl lumina de jos în sus.
— Intraţi, vă rog, domnule ! zise ea.
— Poftiţi, binefăcătorule! repetă Jondrette, ridicîn-
du-se numaidecît.
Domnul Leblanc intră.
Era atît de senin, încît inspira un deosebit respect.
Puse pe masă patru ludovici.
— Domnule Fabantou – zise el – iată pentru chiria
şi pentru nevoile dumneavoastră urgente. Vom vedea
după aceea.
— Dumnezeu să vă răsplătească, preamilostivul meu
binefăcător ! zise Jondrette. Şi apropiindu-se repede de
nevastă-sa : Dă drumul trăsurii !
Femeia ieşi pe furiş, în timp ce soţul ei se ploconea într-una, poftindu-l pe domnul Leblanc să ia loc. Peste cîteva clipe, ea se întoarse şi-i şopti lui Jondrette la ureche :
— S-a făcut !
Zăpada, care căzuse fără întrerupere de dimineaţă, era atît de groasă, încît nu se auzise birja nici la sosire şi nici la plecare.
între timp, domnul Leblanc se aşezase.

Jondrette luă loc pe scaunul celalalt, în faţa domnului Leblanc.
Şi-acum, pentru ca cititorul să înţeleagă scena ce va urma, e rugat să-şi închipuie o noapte friguroasă, locurile pustii de la Salpetriere acoperite de zăpadă şi albe sub razele lunii ca nişte giulgiuri uriaşe, lumina tainică a felinarelor care împurpura ici şi colo bulevardele acestea sinistre şi şirurile nesfîrşite de ulmi întunecaţi ; la un sfert de leghe de jur împrejur, nici urmă de trecător, Casa Gorbeau plutind în cea mai adîncă tăcere, în groază şi în beznă ; iar în hardughia asta, în mijlocul singurătăţii şi al nopţii, mansarda vastă a familiei Jondrette, luminată numai de-o lumînare ; înăuntrul ei doi oameni şezînd la o masă, domnul Leblanc liniştit, Jondrette rînjind fioros, Jondretta ca o lupoaică, într-un colţ, iar dincolo de perete, în picioare, nevăzut, fără să-i scape un cuvînt, fără să piardă o mişcare, Marius, cu ochii la pîndă şi cu pistolul în mînă.
De altfel, Marius nu încerca decît un simţămînt de scîrbă şi nicidecum de teamă. Strîngea mînerul pistolului şi era liniştit. „O să-l opresc pe ticălos cînd o să vreau", îşi spunea el.
Ştia că poliţia se află undeva pe-aproape, la pîndă, aşteptînd semnalul hotărît, gata să-i sară-n ajutor.

Nădăjduia, de altminteri, că întîlnirea asta năprasnică dintre Jondrette şi domnul Leblanc va arunca o rază de lumină în tot ceea ce-l interesa.

XIX
GIND RĂSCOLEŞTI MOCIRLA

Domnul Leblanc abia se aşezase şi-şi îndreptă privirea spre paturile goale.
— Cum îi merge fetiţei rănite ? întrebă el.
— Rău ! răspunse Jondrette, cu un zîmbet de mîhnire
şi recunoştinţă. Foarte rău, preastimate domn. Soră-sa

cea mare a dus-o la spital ca s-o panseze. O să le vedeţi; se-ntorc îndată.
— Doamna Fabantou mi se pare că se simte mai bine,
spuse domnul Leblanc, aruncînd o privire spre îmbrăcă
mintea caraghioasă a Jondrettei, care, stînd între el şi
uşă, ca şi cum ar fi păzit ieşirea, se uita la el amenin
ţătoare şi aproape gata de luptă.
— E pe moarte ! zise Jondrette. Dar ce să vă spun,
domnule ? Femeia asta are-atîta curaj !... Nu-i femeie, e
o vită de povară !
Jondretta, măgulită de compliment, protestă cu mofturi de monstru alintat:
— Eşti totdeauna prea bun cu mine, domnule Jon
drette !
— Jondrette ! spuse domnul Leblanc. Credeam că vă
numiţi Fabantou !
— Fabantou zis Jondrette! răspunse repede soţul.
Poreclă de artist I Şi făcîndu-i femeii un gest din umeri,
pe care domnul Leblanc nu-l văzu, urmă pe un ton um
flat şi drăgăstos : Ah ! ne-am înţeles totdeauna de mi
nune, biata mea soţioară şi cu mine! Ce ne făceam
altfel ? Sîntem atît de nenorociţi, preastimate domn I Pu
tem munci şi n-avem de lucru ! Avem tragere de inimă
şi stăm degeaba I Nu ştiu ce face stăpînirea, dar, ps
cinstea mea, domnule, nu sînt un iacobin fanatic, nu-s
un răzvrătit, nu-i vreau răul, dar dac-aş fi eu ministru,
pe ce am mai sfînt, lucrurile ar merge altfel. Iată, de
pildă, am vrut ca fetele mele să înveţe legătoria. Veţi
spune : „Cum ? o meserie ?" Da, o meserie ! o simplă
meserie ! un mijloc de trai 1 Ce decădere, milostive domn !
Ce degradare, cînd ai fost cineva ! Vai ! Nu ne-a mai
rămas nimic din vremurile noastre fericite ! Nimic de-
cît un singur lucru, un tablou la care ţin, dar de care
m-aş despărţi totuşi, pentru că trebuie să trăim ! Da, da,
trebuie să trăim !
Pe cînd Jondrette vorbea cu o lipsă de şir înşelătoare care nu schimba însă nimic din expresia calculată şi pătrunzătoare a înfăţişării lui, Marius ridică ochii şi zări în fundul odăii pe cimeva pe care nu-l văzuse pînă atunci.

Era un individ care intrase atît de încet încît nici nu se auzise uşa scîrţîind. Avea o vestă de flanelă viorie, veche, uzată, pătată, ruptă, tăiată şi plină de găuri, nişte pantaloni largi de catifea, saboţi în picioare, n-avea cămaşă, era cu gîtul gol, cu braţele goale, tatuate, cu faţa mînjitâ cu chinoros. Se aşezase tăcut, cu braţele încrucişate, pe patul cel mai apropiat, şi, avînd-o pe Jondretta în faţă, abia dacă putea fi văzut.
Prin acel instinct magnetic care te face să simţi cînd eşti privit, domnul Leblanc se întoarse aproape o dată cu Marius. Nu-şi putu stăpîni o mişcare de uimire, care nu-i scăpă lui Jondrette.
— A ! da 1 – exclamă Jondrette, încheindu-şi haina cu
un aer mulţumit – vă uitaţi la redingota dumneavoastră !
îmi vine foarte bine ! pe cinstea rnea ! îmi stă de minune !
— Cine-i omul acesta ? întrebă domnul Leblanc.
— Asta ? spuse Jondrette. E un vecin. Nu vă sinchi
siţi de el.
Vecinul avea o înfăţişare ciudată. Totuşi, în cartierul Saint-Marceau sînt o mulţime de fabrici de produse chimice. Mulţi dintre muncitorii din uzine pot avea chipul înnegrit. De altfel, din toată purtarea domnului Leblanc se vedea că are o încredere sinceră şi nezdruncinată. El continuă :
— Ce spuneaţi, vă rog, domnule Fabantou ?
— Ziceam, domnule şi scump protector – urmă Jon
drette, sprijinindu-se cu coatele pe masă şi uitîndu-se la
domnul Leblanc cu nişte ochi sfredelitori şi duioşi, foarte
asemeni ochilor unui şarpe boa – ziceam că am un ta
blou de vînzare.
Un zgomot uşor se auzi la uşă. Intrase încă un bărbat şi se aşezase pe pat, în spatele Jondrettei. Ca şi celălalt, avea braţele goale şi o mască de cerneală sau de funingine.
Cu toate că individul se furişase în odaie, domnul Leblanc îl zări.
— Nu luaţi seama ! zise Jondrette. Sînt de-ai casei.
Spuneam, aşadar, că mi-a mai rămas un tablou, un ta
blou de preţ... Lată-l, domnule, priviţi !
361

Se ridică, se duse la peretele de care era rezemat panoui despre care am mai vorbit şî-I întoarse cu faţa, lăsîndu-l însă tot la perete. Era în adevăr ceva care semăna cu un tablou şi pe care luminarea îl lumina prea puţin. Marius nu putu să desluşească nimic, întrucît Jondrette se aşezase între el şi tablou ; întrezărea doar o mîzgă-leală grosolană şi un fel de personaj principal, colorat în tonalităţile crude şi ţipătoare ale pînzelor de bîlci şi ale picturilor de paravan.
— Ce e asta ? întrebă domnul Leblanc.
Jondrette exclamă :
— O pictură de maestru, un tablou de mare valoare,
binefăcătorule ! Ţin la el ca la fetele mele ; îmi trezeşte
amintiri !... V-am spus însă şi nu-mi iau vorba înapoi:
sînt atît de nenorocit, încît sînt nevoit să mă despart
de el.

Fie din întîmplare, fie din pricină că începuse să fie neliniştit, domnul Leblanc, pe cînd cerceta cu de-amănun-tul tabloul, îşi îndreptă din nou privirea spre fundul odăii. Se aflau acum acolo patru bărbaţi, trei pe pat şi unul în picioare în dreptul uşii, toţi patru cu braţele goale, nemişcaţi, cu feţele mînjite cu chinoros. Unul dintre cei ce şedeau pe pat se rezema de perete, cu ochii închişi, părînd că doarme. Era bătrîn ; pârul lui alb, răvăşit peste chipu-i mînjit cu negreală, te îngrozea. Ceilalţi doi păreau tineri ; unul era bărbos, celălalt purta plete. Nici unul nu era încălţat cu pantofi ; cei ce n-aveau saboţi erau în picioarele goale.
Jondrette băgă de seamă că privirea domnului Leblanc nu se mai dezlipea de indivizii ăştia.
— Sînt nişte prieteni, nişte vecini, îl lamuri el. Sînt
mînjiţi pe faţă fiindcă lucrează cu cărbuni. Sînt sobarî.
Nu luaţi seama la ei, binefăcătorule ! Cumpăraţi-mi ta
bloul ! Fie-vă milă de mizeria mea ! N-am să vă cer mult
pe el. Cît credeţi că face ?
— Dar bine – zise domnul Leblanc, privindu-l pe Jon
drette drept în ochi, ca unul care nu se lasă înşelat –
asta-i o firmă de circiumă ; face cel mult trei franci.
Jondrette răspune cu blîndete :

— Aveţi portofelul la dumneavoastră ? M-aş mulţumi
cu o mie de taleri.
Domnul Leblanc se ridică în picioare, se rezemă de perete şi-şi roti repede privirea prin odaie. Jondrette era ia stînga lui, spre fereastră, iar nevastă-sa şi cei patru indivizi se aflau la dreapta lui, spre uşă. Cei patru bărbaţi stăteau neclintiţi, parcă nici nu l-ar fi văzut ; Jondrette începu din nou să vorbească pe un ton plîngăreţ, cu privirea atît de ştearsă şi cu o intonaţie atît de jalnică, încît domnul Leblanc ar fi putut crede că are în faţă pur şi simplu un om înnebunit de mizerie.
— Dacă nu-mi cumpăraţi tabloul, preamilostive domn
— se tînguia Jondrette – nu mai am nici o scăpare,
nu-mi rămîne decît să mă înec. Cînd mă gîndesc c-arn
vrut ca fetele mele să înveţe legătoria de lux, legatul
cutiilor pentru cadouri ! Trebuie o masă cu spetează, ca
să nu cadă paharele ; trebuie o sobă făcută anume, un
vas cu trei despărţituri pentru toate felurile de clei de
care avem nevoie ; pentru lemn, pentru hîrtie sau pentru
stofe, un cuţit pentru tăiat cartonul, un tipar pentru po
trivitul lui, un ciocan pentru bătutul ţintelor, nişte pensule
şi mai ştiu eu ce dracu ? Şi toate astea pentru ca să
cîştige douăzeci de centime pe zi î şi să muncească
paisprezece ore ! şi fiecare cutie trece de treisprezece ori
prin mîinile lucrătoarei ! şi muiatul hîrtiei ! şi să nu se
păteze nimic ! şi cleiul să stea cald ! la naiba ! vă spun :
douăzeci de centime pe zi ! cum vreţi să poată trăi
cineva ?
în timp ce vorbea, Jondrette nu se uita la domnul Leblanc, care nu-l slăbea din ochi. Privirea domnului Leblanc era aţintită asupra lui Jondrette, iar privirea lui Jondrette asupra uşii. Atenţia încordată a lui

Marius trecea de la unul la altul. Domnul Leblanc părea că se întreabă : „Şi-o fi pierdut minţile ?" Jondrette repetă de cîteva ori, cu tot felul de mlădieri în glas, tărăgănate Şi rugătoare : „Nu-mi rămîne altceva de făcut decît să mă înec ! Acum cîteva zile am coborît cu gîndul ăsta trei trepte la podul Austerlitz !"
363

Deodată, privirea lui ştearsă fu străbătută de-o fulgerare groaznică ; omuleţul acela se ridică şi deveni înfricoşător ; făcu un pas spre domnul Leblanc şi-i strigă cu glas tunător :
-– Nu-i vorba de asta ! Mă recunoşti ?
XX
CAPCANA
Uşa mansardei se deschisese brusc, lâsînd să se vadă trei indivizi cu bluze de pînză albastră, cu măşti negre de hîrtie pe faţă. Cel din frunte era slab şi avea în mînă o bîtă lungă, ghintuită. Cel de-al doilea, un fel de uriaş, ţinea de mijlocul cozii, cu fierul în jos, o toporişca pentru ucis boii. Cel de-al treilea, un bărbat îndesat, mai puţin slab decît primul şi mai puţin voinic decît al doilea, ţinea în pumn o cheie cît toate zilele, şterpelită de la vreo poartă de închisoare.
Pesemne că Jondrette aşteptase sosirea acestor inşi. Un dialog grăbit începu între el şi omul cel slab, cu bîta.
— E totu-n regulă ? întrebă Jondrette.
— Da, răspunse slăbănogul.
— Dar unde-i Montparnasse ?
— Junele-prim s-a oprit să stea de vorbă cu fiică-ta.
— Care ?
— Cea mare.
— E o birjă jos ?
- Da.
— S-au pus caii la trăsurică ?
— S-au pus.
— Doi cai buni ?
— Foarte buni.
— Aşteaptă la locul unde-am spus eu ?
— Da.
— Bine, zise Jondrette.
Domnul Leblanc pălise. Se uita Ia tot ce se petrecea în jurul său în cocioabă ca un orn care-şi dă seama unde-a
364

picat ; privirea lui cerceta rînd pe rînd pe toţi cei ce-l înconjurau, îşi întorcea capul în toate părţile, cu o încetineală în care era atenţie şi uimire, dar nimic din înfăţişarea lui nu arăta că-i e frică. îşi înjghebase din masă o poziţie de apărare ; şi omul ăsta, care cu o clipă mai înainte părea numai un bătrînel cumsecade, se schimbă deodată într-un fel de atlet şi puse pumnu-i puternic pe spătarul scaunului cu un gest neaşteptat şi ameninţător.
Bătrînul acesta, atît de hotărît şi de viteaz în faţa unei astfel de primejdii, părea a fi dintre oamenii care sînt curajoşi, aşa cum sînt şi buni : firesc şi

fără sforţare. Tatăl femeii pe care o iubim nu-i de loc un străin pentru noi. Marius se simţi mîndru de necunoscutul acesta.
Trei dintre indivizii cu braţele goale despre care Jon-drette spusese : „Sînt sobari !" luaseră din mormanul de fiare vechi unul – nişte foarfeci mari pentru tăiatul metalelor, altul – un drug de fier care slujea drept pîrghie, cel de-al treilea – un ciocan şi se aşezaseră în dreptul uşii fără să scoată o vorbă. Bătrînul rămăsese pe pat şi deschisese doar ochii. Jondretta se aşezase lîngă el.
Marius socoti că peste cîteva secunde va trebui să intervină şi ridică mîna dreaptă spre tavan, în direcţia coridorului, gata să tragă un foc de pistol.
Jondrette, după ce isprăvi de vorbit cu individul cu bîta, se întoarse iarăşi spre domnul Leblanc şi repetă întrebarea, întovărăşind-o cu rîsul lui răguşit, stăpînit şi groaznic :
— Aşadar, nu mă recunoşti ?
Domnul Leblanc îl privi drept în ochi şi-i răspunse :
— Nu.
Atunci Jondrette se îndreptă spre masă, se aplecă pe deasupra luminării şi încrucişîndu-şi braţele îşi apropie capul lui fălcos şi sălbatic de chipul liniştit al domnului Leblanc, fără ca acesta să se dea înapoi şi, în atitudinea asta de fiară gata să sfîşie, răcni :
— Nu mă cheamă Fabantou, nu mă cheamă Jondrette ;
mă numesc Thenardier ! Sînt hangiul din Montfermeil !
Auzi ? Thenardier ! Acum mă recunoşti ?

O roşeaţă abia văzută se ivi pe obrajii domnului Le-
blanc. Răspunse fără să ridice sau să-i tremure glasul, cu liniştea sa firească :
— Nu, nici acum.
Marius nu auzi răspunsul. Cine l-ar fi privit în clipa aceea, în întuneric, ar fi băgat de seamă că e năuc, buimac şi ca trăsnit. In clipa cînd Jondrette spusese : „Mă numesc Thenardier", Marius fusese străbătut de un fior prin tot trupul şi se rezernase de perete, ca şi cum ar fi simţit în inimă tăişul rece al unei spade. Apoi braţul lui drept, care era gata să dea semnalul, alunecase încet în jos, iar cînd Jondrette repetase : „Auzi ? Thenardier I" rnîna lipsită de vlagă a lui Marius era cît pe-aci să dea drumul pistolului.
Mărturisind cine era, Jondrette nu-l tulburase cîtuşi de puţin pe domnul Leblanc, dar îl răscolise adînc pe Marius. Numele de Thenardier, pe care domnul Leblanc părea că nu-l cunoaşte, Marius îl cunoştea. Aduceţi-vă aminte ce însemna numele ăsta pentru dînsul! Numele ăsta, pomenit în testamentul tatălui său, el îl purta săpat în inimă ; îl păstra în gîndurile lui cele mai ascunse, în adîncul memoriei sale, cu această porunca sfîntă :
„Un oarecare Thenardier mi-a scăpat viaţa. Dacă fiul meu îl va întîlni, să-i facă tot binele care-i va sta în putinţă." Numele ăsta, vă amintiţi, era păstrat cu sfinţenie în sufletul lui şi-l alătura, în evlavia sa, de numele tatălui sau. Cum ? Ăsta era Thenardier, hangiul din Montfermeii pe care-l căutase zadarnic atîta amar de vreme ? II găsise, în sfîrşit ; dar cum ? Salvatorul tatălui său era un tîlhar ? Omul căruia Marius ardea de dorinţa de a i se jertfi era un monstru 1 Cel care-l scăpase de la moarte pe

colonelul Pontmercy era pe cale să săvîrşească un atentat a cărui formă Marius n-o desluşea încă limpede, dar care semăna cu un asasinat ! Şi împotriva cui, dumnezeule sfinte ? Ce fatalitate ! Ce amară ironie a soartei! Tatăl lui îi poruncea din fundul mormîntului să-i facă lui Thenardier tot binele care-i va sta în putinţă şi de patru ani Marius n-avea alt gînd decît să plătească datoria părintelui său, iar în clipa cînd era gata să dea pe mîns
266

Justiţiei un ucigaş în toiul unei crime, destinul ii striga : E Thenardier ! Viaţa tatălui său salvată prin ploaia de gloanţe, pe cîmpia eroică de la Waterloo, era gata să i-o plătească omului ăstuia cu ghilotina ! îşi făgăduise că, dacă-l va întîlni vreodată pe Thenardier, nu-l va întîm-pina decît azvîrlindu-i-se la picioare ; îl întîinise în adevăr, dar ca să-l dea pe mîna călăului ! Tatăl lui îi spunea : „Ajută-l pe Thenardier!" şi el răspundea glasului acestuia scump şi sfînt nimicindu-l pe Thenardier. Să-i dea tatălui său, în mormînt, acest spectacol : omui care, prirnejduindu-şi viaţa, îl smulsese din ghearele morţii, executat în Piaţa Saint-Jacques mulţumită fiului său, acestui Marius căruia tocmai i-l încredinţase ? Şi ce bătaie de joc să fi purtat la piept atîta vreme ultimele dorinţe ale tatălui, scrise de mîna lui, pentru a face, în chip îngrozitor, cu totul dimpotrivă ! Pe de altă parte, însă, să fie martor la o ticăloşie ca asta şi să n-o împiedice ? Cum ? Să osîndească victima şi să-l cruţe pe asasin ? Poţi fi socotit dator să porţi recunoştinţă unui astfel de nemernic ? Toate gîndurile pe care şi le făurise Marius de patru ani încoace erau străbătute de la un capăt la altul de lovitura asta neaşteptată. Se cutremură. Totul atîrna de el. Ţinea în mînă, fără ştirea lor, făpturile care se frămîntau acolo, sub ochii săi. Dacă trăgea focuî de pistol, domnul Leblanc scăpa, şi Thenardier era pierdut ; dacă nu trăgea, cădea jertfă domnul Leblanc şi – cine ştie ? – Thenardier scăpa. Să-l arunce pe unul în prăpastie, ori să-l lase pe celălalt să se prăbuş3ască ? Ar avea remuşcări şi într-un caz şi într-altul. Ce să facă ? Ce hotărîre să ia ? Să nesocotească amintirile cărora trebuia neapărat să li se supună, să treacă peste atîtea legăminte luate faţă de el însuşi, peste datoria cea mai sfîntă, peste scrisul cel mai respectat ? Să treacă peste testamentul tatălui său, ori să lase să se săvîrşească o crimă ? I se părea c-o aude cînd pe „Ursula lui" rugîn-du-l fierbinte pentru tatăl ei, cînd pe colonel dîndu-i în grijă pe Thenardier. Simţea că-şi pierde minţile. I se muiau picioarele. Şi n-avea nici măcar vreme să se gîn-dească, atît de repede şi de sălbatic se desfăşura scena

JH

din faţa ochilor săi. Un vîrtej pe care se crezuse stăpîn îl lua cu el. Cît pe-aci să leşine.
In vremea asta, Thenardier, căruia nu-i vom mai spune altfel de aci înainte, se plimba încoace şi încolo prin faţa mesei, ca ieşit din minţi şi cuprins de o bucurie ne-stăpînită.
Apucă luminarea cu violenţă şi-o puse pe vatră, trîn-tind-o atît de tare, încît mucul era cît pe-aci să se stingă, iar seul topit împroşca peretele. Se întoarse apoi cu o mutră îngrozitoare spre domnul Leblanc şi răcni :

— Te-ai curăţat ! Eşti pierdut ! Te tai bucăţele ! Te mănînc fript ! Şi începu din nou să umble prin odaie, în culmea furiei. A ! strigă el. Te-am regăsit, în sfîrşit, domnule filantrop, domnule milionar jerpelit ! domnule care dăruieşti păpuşi ! nătărău bătrîn ! Aşa ? nu mă recunoşti, ai ? N-ai venit la Montfermeil, Ia hanul meu, acum opt ani, în 1823, în noaptea de crăciun ? N-ai luat-o dumneata de la mine pe fetiţa Fantinei, pe Ciocîrlia ? Nu purtai o pelerină galbenă ? Nu ? Şi n-aveai un pachet cu nişte zdrenţe în mînă, aşa cum ai venit şi azi-dimi-neaţă la mine ? Spune şi tu, nevastă ! E năravul lui, se pare, s-aducă pachete cu ciorapi de lînă prin casele oamenilor. Bătrîn milos, de ! Eşti cumva negustor de ciorapi, domnule milionar ? împărţi săracilor ce-ţi rămîne de la tarabă, preacucernice ? Mare panglicar mai eşti ! A, nu mă recunoşti ? Ei bine, eu te recunosc ! Te-am recunoscut îndată ce ţi-ai vîrît botul aici. A ! o să vezi pînă la urmă că nu-i prea frumos să te bagi prin casele oamenilor, zicînd că sînt hanuri ; cu haine jerpelite, cu mutră de om sărac, care aşteaptă să i se dea de pomană, să înşeli oamenii, să faci pe generosul, să le iei mijlocul lor de trai, să-i ameninţi prin pădure şi să te socoti împăcat cînd, după ce s-au ruinat, vii să le aduci o redingotă lăbărţată şi două pături păcătoase de spital. Ticălos bătrîn ! Hoţ de copii !
Se opri şi păru o clipă că stă de vorbă cu el însuşi. Ai fi spus că furia i se potoleşte ca apele Ronului în vreo genună ; pe urmă, ca şi cum ar fi sfîrşit cu glas tare

ceea ce începuse să-şi spună în şoaptă, dădu cu pumnul în masă şi strigă :
— Cu mutra lui spăsită ! Şi, răstindu-se la domnul Leblanc : Drace ! atunci ţi-ai bătut joc de mine ! Eşti pricina tuturor nenorocirilor mele ! Ai luat pentru o mie cinci sute de franci o fată pe care o creşteam, care era cu siguranţă a unor oameni bogaţi, care-mi adusese bani frumuşei şi de pe urma căreia aş fi avut cu ce să trăiesc toată viaţa ! O fată care m-ar fi despăgubit de tot ce-am pierdut în spelunca aia blestemată unde se-ncingeau chiolhanuri drăceşti şi unde mi-am irosit ca un nătărău tot ce agonisisem. O ! aş vrea ca tot vinul care-a fost băut la mine să fie otravă pentru cei ce l-au băut ! In sfîrşit, asta e ! Spune, nu-i aşa că m-ai crezut un dobitoc cînd ai plecat cu Ciocîrlia ? In pădure erai cu bîta în mînă ! Erai mai tare ! Astăzi sînt eu mai tare. îmi iau revanşa. Eşti curăţat, moşule ! Rîd şi eu acum. Rîd din toată inima ! A căzut în cursă. I-am spus că am fost actor, că mă cheamă Fabantou, că am jucat teatru cu domnişoara Marş, cu domnişoara Muche, că proprietarul voia să-i plătesc chiria mîine, 4 februarie, şi el nici n-a băgat de seamă că termenul de plată obişnuit e 8 ianuarie, iar nu 4 februarie. Mare tîm-pit ! Şi-mi aduce patru monede păcătoase ! Canalia ! Nu s-a îndurat să-mi aducă măcar o sută de franci. Şi cum se lăsa dus de neroziile mele ! Mă umfla rîsul. îmi spuneam : „Nătărăule ! Te am în labă ! Iţi ling eu mîinile în dimineaţa asta, da diseară am să-ţi ronţăi inima !"
Thenardier se opri. Gîfîia. Pieptu-i îngust sufla ca nişte foaie... Privirea lui era plină de fericirea josnică a omului slab, crud şi laş, care poate în sfîrşit să-l doboare pe cel de care i-a fost teamă şi să-l jignească după ce l-a linguşit; bucuria piticului cînd pune călcîiul pe capul lui Goliat ; bucuria

şacalului cînd sfîşie un taur bolnav, destul de prăpădit ca să nu se mai poată apăra şi destul de viu ca să mai poată suferi.
Domnul Leblanc nu-l întrerupse, dar îi spuse în clipa cînd se opri :

— Nu ştiu ce vrei să spui. Te înşeli. Sînt un om sărac, nicidecum un milionar. Nu te cunosc. Mă iei drept alt cineva.
— A ! mîrîi Thenardier. Gogoşi ! Ii dai mereu zor cu gluma asta ! încerci s-o scalzi, dragul meu ! Aşa ? Nu-ti mai aduci aminte ? Nu ştii cine sînt ?
— Iertaţi-mă, domnule – răspunse domnul Leblanc cu o bunăvoinţă în glas care suna ciudat şi autoritar într-o asemenea clipă – dar văd că sînteţi un bandit.
Cine oare n-a băgat de seamă că fiinţele mîrşave se supără lesne ? Monştrii sînt supărăcioşi. Auzind cuvîntui „bandit", nevasta lui Thenardier sări de pe pat, iar Thenardier înşfacă scaunul, gata să-l sfărîme în mîini.
— Nu te mişca ! îi strigă femeii, şi, întorcîndu-se spre domnul Leblanc : Bandit ! da, ştiu că dumneavoastră, bogătaşii, ne numiţi aşa. Da, e-adevărat! Am dat fali ment, stau ascuns, n-am pîine, n-am un ban, sînt un bandit! De trei zile n-am rnîncat ; sînt un bandit ! A ! Dumneavoastră nu vă e frig la picioare ; aveţi pantofi de lux, aveţi haine vătuite ca arhiepiscopii, staţi la etajul întîi în case cu portar, mîncaţi trufe, mîncaţi sparanghel a patruzeci de franci legătura în ianuarie şi mazăre boabe ; vă ghiftuiţi ; iar cînd vreţi să ştiţi dacă e frig, vă uitaţi în gazetă ca să vedeţi cît arată termometrul inginerului Chevalier '. Cît despre noi, termometrele stn- tem noi înşine. N-avem nevoie să ne ducem pe chei, la colţul turnului Orologiului, ca să vedem cîte grade sînt afară ; simţim că ni se încheagă sîngele în vine şi că ne îngheaţă inima de frig şi spunem : „Nu există dumne zeu !" Iar dumneavoastră veniţi în peşterile noastre, da, în peşterile noastre, ca să ne faceţi bandiţi ! Dar noi o să vă dăm gata, mititeilor ! O să vă păpăm ! Domnule milionar, află dumneata că am fost şi eu cîndva un om ca toţi oamenii, plăteam impozite, eram alegător, sînt un cetăţean cum poate dumneata nu eşti. Aici, Thenardier făcu un pas spre indivizii de lîngă uşă şi adăugă, cutre-
1 Fizician francez din prima jumătate a secolului al XlX-lea ; a perfecţionat diferite instrumente de optică şi fizică.

murîndu-se: Şi cînd mă gindesc ca are cutezanţa să vină să-mi vorbească de parc-ar vorbi c-un cîrpaci ! Apoi, adresîndu-se domnului Leblanc cu o înflăcărare cres-cîndă : Şi mai află, domnule filantrop, că nu sînt un individ suspect! Nu sînt un om al cărui nume nu se cunoaşte şi care răpeşte copiii de prin casele oamenilor ! Sînt un fost ostaş francez ; ar fi

trebuit să fiu decorat ! Am fost la Waterloo ! Am salvat în timpul luptei pe un general pe care-l chema contele de nu ştiu cum. Mi-a spus numele lui, dar afurisita lui de voce era atît de stinsă, încît nici nu l-am auzit. N-am auzit decît mergi! Aş fi fost mai bucuros să-mi spună cum îl cheamă decît să-mi mulţumească. Asta m-ar fi ajutat să dau de urma lui. Tabloul ăsta pe care-l vedeţi şi care a fost pictat de David' la Bruqueselles, ştii pe cine înfăţişează ? Pe mine. David a vrut să imortalizeze această faptă de arme. II duc pe general în spate şi mă strecor cu el printre gloanţe. Iată povestea ! Generalul ăsta n-a făcut niciodată nimic pentru mine ; nu era mai bun decît alţii ! Totuşi, eu i-am scăpat viaţa, punînd-o în primejdie pe-a mea şi mi-s buzunarele doldora de certificate ! Sînt un ostaş de la Waterloo, mii de draci !... Şi-acum, după ce-am avut bunătatea să-ţi spun toate astea, să isprăvim ; am nevoie de bani, am nevoie de bani mulţi, am nevoie de foarte mulţi bani; altminteri, pe legea mea ! te curăţ !...
Marius izbutise să-şi stăpînească întrucîtva clocotul lăuntric şi asculta. Ultima putinţă de îndoială se risipise. Era, fără doar şi poate, acel Thenardier despre care se vorbea în testament. Marius se cutremură la auzul învinovăţirii de nerecunoştinţa adusă tatălui său şi pe care el era cît pe ce s-o îndreptăţească într-un chip atît de fatal. Frămîntarea lui spori. De altminteri, în toate

1 Cunoscut pictor francez, care a creat principalele sale opere în ajunul şi In timpul revoluţiei burgheze, precum şi sub dictatura Iui Napoleon Bonaparte. Şef al „şcolii clasice", dispreţuia coloritul şi se îngrijea mai ales de puritatea desenului. Iacobin activ pe vremea revoluţiei, a fost ales deputat in Convenţiune şi a votat pentru moartea Iul Ludovic al XVI-lea. Restauraţia l-a exilat ca ..regicid", trăindu-şi ultimii zece ani ai vieţii la Bruxelles

cuvintele pe care le rostea Thenardier, în tonul, în gestul, în privirea lui din care ţîşneau flăcări la fiece vorba, în izbucnirile lui de om rău care dădea totul pe faţă, în amestecul ăsta de fanfaronadă şi de josnicie, de îngîm-fare şi de micime sufletească, de turbare şi de prostie, în vălmăşagul plîngerilor adevărate şi al simţămintelor false, în .neruşinarea acestui ticălos care gusta cu nesaţ voluptatea violenţei, în dezvăluirea sfruntată a întregii urîţenii a unui suflet, în răscolirea asta a tuturor suferinţelor îmbinate cu toate urile – în toate astea era ceva respingător ca răul însuşi şi zguduitor ca adevărul.
Cititorul a ghicit desigur că tabloul de maestru, pictura lui David propusă spre cumpărare domnului Leblanc, nu era decît firma cîrciumii lui Thenardier, zugrăvită, v-aduceţi aminte, de el însuşi, singura rămăşiţă pe care-a păstrat-o din naufragiul de la Montfermeil.
Deoarece Thenardier nu mai stătea în faţa ei, Marius putu acum să vadă lucrarea şi, în adevăr, recunoscu în mîzgălitura aceea o bătălie, zarea învăluită în fum şi un om ducînd în cîrcă pe-un altul. Era grupul alcătuit de Thenardier şi Pontmercy ; sergentul salvator şi colonelul salvat.
Marius simţi că-i vine ameţeală ; tabloul acesta parcă-l aducea din nou la

viaţă pe tatăl său ; nu mai avea în faţa ochilor firma cîrciumii din jMontfermeil, ci o înviere ; înaintea lui se deschidea un morrnînt, se înălţa o fantomă ; Marius simţea sîngele zvîcnindu-i în tîmple, auzea tunul de la Waterloo ; tatăl lui, însîngerat, pictat nedesluşit pe panoul ăsta sinistru, îl umplea de spaimă şi i se părea că forma aceea nelămurită se uita ţintă la el.
După ce-şi recapătă răsuflarea, Thenardier îşi îndreptă spre domnul Leblanc privirea lui injectată şi-i spuse încet şi scurt :
— Ce-ai de spus înainte de-a te trimite la plimbare ?
Domnul Leblanc tăcea. Şi-n tăcerea aceasta, un glas
răguşit slobozi din coridor o glumă sinistră :
— Dac-aveţi de crăpat lemne, sînt aici !
Omul cu toporişca făcea haz.

In aceeaşi clipă, în faţa uşii se ivi un cap uriaş şi zbîrlit, pămîntiu, rînjind îngrozitor şi arătîndu-şi nu dinţii, ci colţii.
Era chipul omului cu toporişca.
— De ce ţi-ai scos masca ? răcni Thenardier furios.
— Ca să rîd, răspunse omul.
De cîteva clipe, domnul Leblanc părea că urmăreşte şi supraveghează toate mişcările lui Thenardier, care, orbit şi ameţit de propria-i turbare, umbla încoace şi încolo prin vizuină, ştiind că uşa era păzită, că era înarmat şi ţinea în mînă un om dezarmat şi că sînt nouă contra unu, dacă am socoti-o şi pe femeia sa numai cît un singur bărbat. Dojenindu-l pe omul cu toporişca, se întorsese cu spatele la domnul Leblanc.
Folosindu-se de clipa asta, domnul Leblanc împinse scaunul cu piciorul şi masa cu pumnul şi, dintr-o săritură, cu o sprinteneală uimitoare, înainte ca Thenardier să fi avut vreme să se întoarcă, ajunse la fereastră. Intr-o clipă o deschise, se urcă pe ea şi-o încalecă. Era pe jumătate afară, cînd şase braţe zdravene îl înşfăcară şi-l traseră cu putere îndărăt. Se năpustiseră asupra lui cei trei „sobari". In acelaşi timp, Thenardier îl înhăţase de păr.
La tărăboiul care se iscase, dădură năvală şi ceilalţi bandiţi care se aflau pe coridor. Bătrînul întins pe pat, care părea ameţit de băutură, se dete jos şi se apropie clătinîndu-se, cu un ciocan de cantonier în mînă.
Unul dintre „sobari", a cărui faţă mînjită era luminată de lumînare şi în care Marius, cu toată negreala, îl recunoscu pe Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille, ridică deasupra capului domnului Leblanc un fel de ghioagă, un drug de fier cu două măciulii de plumb la cele două capete.
Marius nu se mai putu stăpîni : „Tată, îşi spuse el în gînd, iartă-mă !" şi căută cu degetul cocoşul pistolului. Era gata să tragă, cînd îl auzi pe Thenardier strigînd :
— Nu v-atingeţi de el !
încercarea deznădăjduită a victimei, departe de a-l îndîrji pe Thenardier, îl potolise. Erau doi oameni în-

m

tr-însul: unul crunt, altul foarte chibzuit. Pînâ-n clipa aceea, în beţia izbînzii, în faţa prăzii doborîte şi nemişcate, precumpănise omul lipsit de îndurare ; cînd victima începu să se zbată şi păru că vrea să lupte, omul chibzuit se trezi în el şi puse stăpînire pe situaţie.
— Nu v-atingeţi de el ! repetă dînsul.
Şi, fără să bănuiască, avu un prim succes, oprind focul de pistol care era gata să pornească, paralizîndu-l pe Marius, care nu mai avea nici un motiv să se grăbească şi care, în faţa acestei schimbări, nu vedea nici un neajuns dacă mai aştepta. Cine ştie dacă nu se va întîmpla ceva care să-l scoată din groaznica cumpănă de a-l lăsa să piară pe tatăl Ursuiei sau de a-l nimici pe salvatorul colonelului.
O luptă titanică se încinsese. Cu o lovitură de pumn în coşul pieptului, domnul Leblanc îl rostogolise pe bă-trîn în mijlocul odăii, apoi numai cu dosul palmei culcase la pămînt alţi doi atacatori şi-i pironise pe amîndoi sub genunchi ; ticăloşii horcăiau sub apăsarea asta ca sub un bolovan de granit ; dar ceilalţi patru îl apucaseră pe viteazul bătrîn de braţe şi de ceafă şi-l ghemuiseră peste cei doi „sobari" doborîţi. Astfel, biruindu-i pe unii, dar răpus de ceilalţi, strivindu-i pe cei de dedesubt, dar înnâ-buşit de cei de deasupra, opintindu-se zadarnic împotriva celor ce se grămădeau peste el, domnul Leblanc nu se mai vedea de sub grupul groaznic al bandiţilor, ca un mistreţ încolţit de-o haită de dulăi şi de copoi care urlă.
Izbutiră să-l trîntească pe patul cel mai apropiat de fereastră şi-l ţintuiră locului. Thenardiera nu-şi mai scotea mîna din părul lui.
— Tu nu te băga ! zise Thenardier. O să-ţi rupi şalul.
Thenardiera se supuse, cum se supune lupoaica lupului,
mîrîind.
— Voi – adăugă Thenardier – scotociţî-l !
Domnul Leblanc părea că nu mai are de gînd să se
împotrivească. II scotociră. N-avea la el decît o pungă de piele cu şase franci în ea şi batista. Thenardier băgă batista în buzunarul lui,
— Cum ? N-are portofel ? întrebă eî.

— Nici ceas ! răspunse unui dintre „sobari".
— N-am ce zice ! mormăi cu glas de ventriilog indivi
dul mascat care ţinea cheia cea mare în mînă. E zdravăn
moşu !
Thenardier se duse în coltul de lîngă uşă şi luă de-acolo un maldăr de frînghii pe care-l aruncă celorlalţi.
— Legati-l de piciorul patului ! zise el.
Şi văzînd că bătrînul, care fusese lungit în mijlocul odăii de lovitura de pumn a domnului Leblanc, nu se mai mişcă :
— Ce ? Boulatruelle a murit ? întrebă el.
— Nu, răspunse Bigrenaille. E beat!
— Aruncati-l într-un colţ! zise Thenardier.
Doi dintre ,,sobari" îl împinseră cu piciorul pe beţiv lîngă mormanul de fiare vechi.

— Babet, de ce-ai adus atîţia ? îi şopti Thenardier
celui cu bîta. Nu era nevoie.
— Ce vrei ? răspunse omul cu bîta. Au ţinut să vină
cu toţii. E sezon mort. Nu prea e de lucru.
Patul pe care fusese trîntit domnul Leblanc era un fel de pat de spital, sprijinit pe patru butuci grosolani de lemn abia cojit. Domnul Leblanc nu se împotrivi. Tîlharii îl legară zdravăn, în picioare, de unul din butucii patului, cît mai departe de fereastră şi cît mai aproape de vatră.
După ce strînseră şi cel din urmă nod, Thenardier luă un scaun şi se aşeză aproape în faţa domnului Leblanc. Thenardier era cu totul schimbat; în cîteva clipe trecuse de la violenta cea mai nestăpînită la blîndeţea domoală şi vicleană. Marius abia putea recunoaşte în acest zîmbet de om îndatoritor şi cuviincios gura aproape bestială care cu o clipă mai înainte spumega ; urmărea uluit schimbarea asta fantastică şi neliniştitoare şi trecea prin tulburarea prin care-ar trece cineva care ar vedea un tigru preschimbîndu-se în avocat.
— Domnule... spuse Thenardier. Şi făcîndu-le semn tîl-
harilor care-l mai ţineau pe domnul Leblanc să se în
depărteze : Staţi puţin deoparte şi lăsaţi-mă să vorbesc
cu domnul !

Se retraseră cu toţii spre uşă. Thenardier urmă :
— Aţi făcut rău, domnule, încercînd să săriţi pe fe
reastră. Aţi fi putut să vă rupeţi un picior. Acum, dacă
îngăduiţi, vom sta de vorbă în linişte. Mai întîi, trebuie
să vă împărtăşesc constatarea pe care-am făcut-o, că
n-aţi scos încă nici un strigăt.
Thenardier avea dreptate ; amănuntul era adevărat, cu toate că Marius, în tulburarea lui, nu-l băgase în seamă. Domnul Leblanc rostise doar cîteva cuvinte, fără să ridice glasul şi, chiar în încăierarea de lîngă fereastră, cu cei şase tîlhari, păstrase cea mai adîncă şi mai ciudată tăcere. Thenardier urmă :
— O ! Doamne ! dac-aţi fi strigat : „Săriţi, hoţii !" nu
mi s-ar fi părut de loc nefiresc. „Săriţi, asasinii !" aşa
se strigă de obicei în asemenea prilejuri ; şi, în ceea ce
mă priveşte, n-aş fi luat-o în nume de rău. E foarte fi
resc să facem niţel tărăboi cînd ne trezim în mijlocul
unor persoane care nu ne prea inspiră încredere. Aţi fi
putut s-o faceţi ; nimeni nu v-ar fi împiedicat. Nici măcar
nu v-am fi pus căluş în gură. Şi-am să vă spun de ce :
pentru că odaia asta e foarte bine ascunsă. N-are decît
însuşirea asta, dar o are. E ca o pivniţă. Dac-ar exploda
o bombă aici, corpul de gardă cel mai apropiat ar crede
că e sforăitul unui om beat. Aici tunul ar face : bum !
iar tunetul : puf I E o locuinţă plăcută. Dar, în sfîrşit,
dumneavoastră n-aţi ţipat ; e mai bine-aşa ; va felicit
şi-am să vă spun ce-am înţeles eu dintr-asta : scumpe
domn, cînd ţipăm, cine dă năvală ? Poliţia. Iar după po
liţie ? Justiţia. Ei bine, dumneavoastră n-aţi ţipat; asta

înseamnă că nici dumneavoastră nu ţineţi s-aveţi de-a
face cu justiţia şi cu poliţia, cum nu ţinem nici noi. Asta
înseamnă – şi de mult mă gîndesc la lucrul ăsta – că
aveţi vreun interes să ascundeţi ceva. In ceea ce mă
priveşte, avern acelaşi interes. Aşadar, ne-am putea
înţelege.
Pe cînd vorbea astfel, cu privirea aţintită asupra domnului Leblanc,
Thenardier părea că se străduieşte să-şi înfigă săgeţile ascuţite care-i
ţîşneau din ochi pînă-n conştiinţa prizonierului său. De altfel, vorba lui,
plină

de o îndrăzneală stăpînită şi vicleană, era măsurată şi aproape aleasă ; şi-
n ticălosul ăsta, care adineauri nu era decît un tîlhar, ieşea acum la iveală
„omul care se pregătise s-ajungă preot".
Trebuie să spunem că tăcerea pe care-o păstrase prizonierul, acest simţ
al prevederii care mergea pînă la uitarea de sine, tăria aceasta de-a se
împotrivi celui mai firesc îndemn, acela de-a scoate un strigăt, toate
astea, din clipa în care i se atrăsese atenţia asupra lor, îl tulburau pe
Marius şi-l umpleau de o uimire dureroasă.
Observaţia atît de întemeiată a lui Thenardier îngroşa şi mai mult pentru
Marius ceaţa plină de taine în care se ascundea făptura aceea gravă şi
ciudată căreia Cour-feyrac îi zvîrlise porecla de „domnul Leblanc". Dar,
oricine ar fi fost, legat cu frînghii, înconjurat de călăi, intrat pe jumătate,
ca să zicem aşa, într-o groapă care se căsca din ce în ce mai adînc sub el,
în faţa mîniei, ca şi-n faţa blîndeţii lui Thenardier, omul acesta rămăsese
nepăsător ; şi Marius nu putea să nu admire, într-o clipă ca asta, faţa
aceea atît de semeaţă şi de melancolică.
Era, fireşte, o fiinţă care nu ştia ce-i frica şi ce însemnează a fi
deznădăjduit. Era un om în stare să stăpî-nească fiorul situaţiilor
disperate. Oricît de nemăsurată era primejdia, oricît de neînlăturat era
deznodămîntul, nu se vedea la el nimic din agonia înecatului care-şi
holbează ochii îngroziţi sub apă.
Thenardier se ridică şi în chipul cel mai firesc se apropie de vatră, dădu la
o parte paravanul, îl rezemă de patul de lîngă el şi lăsă astfel să se vadă
soba plină de jeratic, în mijlocul căruia prizonierul putu să zărească
desluşit dalta încinsă pînă Ia alb şi străbătută din loc în loc de steluţe
stacojii.
Apoi Thenardier veni şi se aşeză din nou lîngă domnul Leblanc.
— Cum spuneam – urmă el – ne putem înţelege. Ne putem învoi
prieteneşte. Am făcut rău că m-am înfuriat adineauri; nu ştiu unde mi-a
fost capul ; am cam trecut măsura ; am spus tot felul de lucruri nelalocul
lor.

De pildă, pentru că sînteţi milionar, v-am spus ca am nevoie de bani, de
mulţi bani, de foarte mulţi bani. Asta n-ar fi de Ioc drept. Doamne ! Oricît
aţi fi de bogat, aveţi şi dumneavoastră greutăţi ; cine nu are ? N-am de
gînd să vă aduc la sapă de lemn ; la urma urmei, nu sînt un om hapsîn. Nu
sînt dintre cei care, pentru că sînt stăpîni pe situaţie, se folosesc de ea ca

să se facă de rîs. Uite, las să treacă de la mine şi fac la rîndul meu un sacrificiu. Nu-mi trebuie decît două sute de mii de franci.
Domnul Leblanc nu scoase o vorbă.
Thenardier continuă :
— Vedeţi că am lăsat-o mult mai ieftin. Nu ştiu ce avere aveţi, dar ştiu că nu vă uitaţi la bani ; şi un binefăcător ca dumneavoastră poate lesne să dea două sute de mii de franci unui cap de familie fără noroc. Fără îndoială, şi dumneavoastră sînteţi un om cu judecată şi socotesc că nu v-aţi închipuit că mi-aş fi dat atîta osteneală cîtă mi-am dat pe ziua de azi şi că aş fi pus la cale afacerea de astă-seară, care după părerea domnilor de faţă e o treabă bine chibzuită, ca să ajung să vă cer cu ce să beau un chil de vin bun şi să mănînc o friptură de viţel la un restaurant de clasa întîi. Dar două sute de mii de franci merită osteneala. In clipa cînd veţi scoate din buzunar suma asta de nimic, vă încredinţez că totul s-a sfîrşit şi că nu trebuie să vă mai temeţi nici măcar de-un bobîrnac. O să-mi spuneţi : „Dar n-am două sute de mii de franci Ia mine". O I nu-s lipsit de înţelegere. Nu vă cer aşa ceva. Vă cer un singur lucru : să aveţi bunătatea să scrieţi ce-am să vă dictez eu. Aici, Thenardier se opri, apoi adăugă, apăsînd pe fiecare cuvînt şi arătînd cu un zîmbet spre sobă : Vă previn, n-o să cred că nu ştiţi să scrieţi.
Un mare inchizitor ar fi putut invidia acest zîmbet.
Thenardier împinse masa foarte aproape de domnul Leblanc, luă călimara, un condei şi-o loaie de hîrtie din sertarul pe care-l lăsă întredeschis şi-n care lucea cuţitul lung şi ascuţit.

Puse foaia de hîrtie în faţa domnului Leblanc.
— Scrieţi ! zise el.
Prizonierul deschise în sfîrşit gura :
— Cum vrei să scriu ? Sînt legat.
— E adevărat; iertaţi-mă ! zise Thenardier. Aveţi
dreptate. Şi, întorcîndu-se spre Bigrenaille : Dezleagâ-s
conaşului braţul drept !
Panchaud, zis Printanier, zis Bigrenaille, se supuse poruncii lui Thenardier. Cînd prizonierul putu să mişte, Thenardier muie condeiul în cerneală şi i-l întinse.
— Ţineţi seama, domnule, că sînteti în mîna noastră,.
la cheremul nostru, cu totul la cheremul nostru, că nici o
putere omenească nu vă poate scăpa de-aici şi că am fi
într-adevăr mîhniţi dacă ne-aţi sili să recurgem la vio
lenţă. Nu vă cunosc nici numele, nici adresa, dar vă
previn că veţi rămîne legat pînă la întoarcerea persoanei
care are sarcina să ducă scrisoarea pe care-o veţi scrie.
Şi-acum, scrieţi !
— Ce anume ? întrebă prizonierul
— Vă dictez.
Domnul Leblanc luă condeiul. Thenardier începu să dicteze :
— „Copila mea..."
Prizonierul tresări şi ridică ochii spre Thenardier.
— Puneţi „Scumpa mea copilă", zise Tbenardier,

Domnul Leblanc se supuse.
Thenardier urmă :
— „Vino numaidecît"... Se opri : O tutuiţi, nu-i aşa ?
— Pe cine ? întrebă domnul Leblanc.
— Asta-i bună! zise Thenardier. Pe mititica. Pe
Ciocîrlia.
Domnul Leblanc răspunse fără cea mai mica tulburare :
— Nu-nţeleg ce vrei să spui.
— Daţi-i drumul mai departe, zise Thenardier, şi-ncepu
din nou să dicteze : „Vino numaidecît. Am neapărat ne
voie de tine. Persoana care-ţi va înmîna biletul acesta e
însărcinată să te aducă Ia mine. Te aştept. Vino cu toată
încrederea."

Domnul Leblanc scrisese totul. Thenardier reveni :
— A ! ştergeţi „Vino cu toată încrederea". Asta ar
face-o să bănuiască ceva necurat la mijloc şi să se în
doiască.
Domnul Leblanc şterse cele patru cuvinte.
— Şi-acum – urmă Thenardier – iscăliţi ! Cum vă
numiţi ?
Prizonierul lăsă condeiul din mînă şi întrebă :
— Pentru cine e scrisoarea asta ?
— Ştiţi prea bine ! răspunse Thenardier. Pentru miti
tica. V-am mai spus.
Se vedea bine că Thenardier se ferea să pomenească numele fetei despre care era vorba. Ii spunea „Ciocîrlia", îi spunea „mititica", dar numele nu i-l rostea. Prevedere de om cu socoteală, care-şi păstrează taina faţă de complicii săi. Spunîndu-le numele, ar fi însemnat să le vîndă pe degeaba tot „pontul" şi să le destăinuiască mai mult decît aveau nevoie să ştie.
Repetă :
— Iscăliţi. Cum vă numiţi ?
— Urbain Fabre, zise prizonierul.
Cu o mişcare de pisică, Thenardier îşi vîrî repede mîna în buzunar şi scoase batista luată de la domnul Leblanc. Căută monograma şi-o apropie de lumînare.
— U.F. Aşa e 1 Urbain Fabre. Ei bine, iscăliţi : U. F. ...
Prizonierul se iscăli.
— Deoarece e nevoie de amîndouă mîinile pentru a
îndoi scrisoarea, daţi-o încoace s-o îndoiesc eu.
După ce făcu asta, Thenardier urmă :
— Puneţi adresa ! Domnişoarei Fabre, acasă la dum
neavoastră... Ştiu, nu staţi prea departe de-aici, pe undeva
pe lîngă Saint-Jacques-du-Haut-Pas, pentru că acolo vă
duceţi zilnic la liturghie ; dar nu ştiu pe ce stradă. Văd
că vă daţi seama de situaţia în care vă aflaţi. Intrucît
n-aţi minţit în ceea ce priveşte numele, desigur că n-o să
minţiţi nici în privinţa adresei. Scrieţi-o chiar dumnea
voastră.

Prizonierul stătu o clipă pe gînduri, apoi luă condeiul şi scrise :

„Domnişoarei Fabre, la domnul Urbain Fabre, strada Saint-Dominique-d'Enfer nr. 17".
Thenardier puse mîna pe scrisoare cu un fior ne-stăpînit.
— Nevastă ! strigă el.
Thenardiera sări.
— Iată scrisoarea ! Ştii ce ai de făcut. Jos aşteaptă
o birjă. Pleacă numaidecît şi-ntoarce-te repede ! Şi adre-
sîndu-se omului cu toporişca : Tu, pentru că ţi-ai scos
masca, însoţeşte-o pe doamna ! Urcă-te în spate! Ştii
unde-ai lăsat trăsurica ?
— Da, răspunse omul.
Şi, lăsîndu-şi toporişca într-un colţ, porni după Thenardiera.
După ce ieşiră, Thenardier îşi scoase capul pe uşa întredeschisă şi strigă pe coridor :
-*- Ai grijă să nu pierzi scrisoarea ! Gîndeşte-te că ai două sute de mii de franci la tine.
Glasul răguşit al Thenardierei răspunse :
— Fii liniştit! Am pus-o în sîn.
Nu trecuse nici un minut şi se auziră pocnetele unui bici, care se îndepărtară şi se stinseră numaidecît.
— Bun ! mormăi Thenardier. Au pornit-o bine. In
galopul ăsta cucoana o să fie înapoi în trei sferturi
de oră.
îşi trase un scaun lîngă vatră şi se aşeză, încrucişîn-du-şi braţele şi întinzîndu-şi cizmele pline de noroi spre sobă.
— Mi-e frig la picioare, spuse el.
Cu Thenardier şi cu prizonierul lui nu mai rămăseseră în cotineaţă decît cinci bandiţi. Sub măştile lor sau sub chinorosul ce le acoperea faţa şi care făcea din ei nişte cărbunari, nişte arapi sau nişte diavoli, după cum păreau în ochii celor îngroziţi, indivizii aceştia aveau nişte mutre toropite şi posace şi se vedea că sînt pe cale să săvîrşească o crimă aşa cum ar face orice altă treabă : liniştiţi, fără ură şi fără milă, ba chiar cu un fel de plictiseală. Stăteau într-un colţ, înghesuiţi ca nişte fiare, şi nu scoteau o vorbă. Thenardier îşi încălzea picioarele.

Prizonierul se cufundase iarăşi în tăcerea lui. O linişte apăsătoare se lăsase acum după tărăboiul sălbatic care năpădise mansarda cu cîteva clipe mai înainte.
Luminarea, în jurul căreia se formase o ciupercă mare de seu, abia de mai lumina vasta şi sinistra maghernită ; jeraticul se mai potolise şi toate capetele astea fioroase răsfrîngeau pe pereţi şi pe tavan nişte umbre hîde.
Nu se mai auzea alt zgomot decît răsuflarea liniştita a bătrînului beat care dormea.

Cuprins de-o îngrijorare care sporea din ce în ce, Marius aştepta. Enigma era mai de nepătruns decît orî-cînd. Cine-i „mititica" pe care Thenardier o numise Ciocîrlia ? Să fie „Ursula" lui ? Prizonierul nu păruse cîtuşi de puţin tulburat auzind cuvîntul Ciocîrlia şi răspunsese cu aerul cel mai firesc din lume : „Nu ştiu ce vrei să spui !" Pe de altă parte, cele două litere U.F. fuseseră lămurite; însemnau Urbain Fabre, iar Ursula nu se mai numea Ursula. Marius vedea foarte limpede acest lucru. Un fel de vrajă groaznică îl ţintuia pe locul acela, de unde urmărea şi cuprindea toată scena asta. Stătea acolo, aproape fără să mai poată gîndi sau face vreo mişcare, năucit parcă de ticăloşiile la care fusese de faţă. Aştepta, nădăjduind că se va petrece totuşi ceva, orice, neputînd să-şi mai adune gîndurile şi neştiind ce hotărîre să ia.
,,In orice caz, îşi spuse el, tot am să aflu dacă Ciocîrlia e ea, de vreme ce Thenardiera o s-o aducă aici. Atunci se va sfîrşi totul ; îmi voi da viaţa şi sîngele dacă va fi nevoie, dar o voi scăpa ! Nimic n-o să mă poată opri."
Trecu astfel aproape o jumătate de ceas. Thenardier părea cufundat în gînduri întunecate ; prizonierul stătea nemişcat. Cu toate astea, de cîteva clipe lui Marius i se părea că aude din cînd în cînd un zgomot uşor şi înnăbuşit care venea dinspre prizonier.
Deodată, Thenardier se răsti la prizonier :
— Domnule Fabre, ascultaţi ; mai bine să vă spun ceva acum.

Aceste cîteva cuvinte păreau să fie începutul unei lămuriri. Marius ciuli urechile. Thenardier urmă :
— Nevastă-mea trebuie să se înapoieze. Nu vă pier
deţi răbdarea ! îmi închipui că Ciocîrlia e în adevăr fiica
dumneavoastră şi socotesc că e cît se poate de firesc s-o
păstraţi. Dar iată : nevastă-mea se duce s-o caute cu scri
soarea dumneavoastră. I-am spus nevesti-mi să se îm
brace, aşa cum aţi văzut, astfel că fiica dumneavoastră
are s-o urmeze fără împotrivire. Amîndouă au să se urce
în birjă, cu tovarăşul meu la spate. Undeva, dincolo de
barieră, îi aşteaptă o brişcă trasă de doi cai foarte buni.
Fiica dumneavoastră o să fie dusă acolo. Se va da jos
din birjă. Tovarăşul meu o să se urce cu dînsa în brişcă,
iar nevastă-mea o să se întoarcă aici ca să ne spună :
„S-a făcut !" Cît despre domnişoara dumneavoastră, n-o
să i se întîmple nimic ; brişcă o s-o ducă într-un loc unde
o să stea liniştită şi, îndată ce-mi veţi fi dat fleacul ăla
de două sute de mii de franci, o să vă fie adusă înapoi.
Dacă puneţi să mă aresteze, tovarăşul meu are să-i facă
de petrecanie Ciocîrliei. Asta e !
Prizonierul nu rosti nici un cuvînt. După un răstimp, Thenardier continuă :
— Cum vedeţi, e foarte simplu. Nu se va întîmpla
nimic dacă nu vreţi să se întîmple. Vă spun cum stau
lucrurile. Vă previn, ca să ştiţi.
Se opri. Prizonierul nu răspunse nimic şi Thenardier adăugă :
— îndată ce nevastă-mea se întoarce şi-mi spune:
„Ciocîrlia a plecat!" vă dăm drumul şi sînteţi liberi să

plecaţi, să vă culcaţi acasă. Precum vedeţi, n-am avut
gînduri rele.
Prin mintea lui Marius trecură cele mai groaznice închipuiri. Cum ? N-au
s-o aducă aici pe fata pe care o răpeau ? Unul dintre monştrii ăştia o va
duce altundeva ? Unde ?... Şi dacă era ea ? Nu mai încape îndoială că e
ea. Marius simţi că inima-i încetează să mai bată. Ce să facă oare ? Să
tragă focul de pistol ? Dar omul acela fioros cu toporişca în mînă, care
acum e cu fata, tot va scăpa de orice urmărire; şi Marius se gîndi la
vorbele lui

Thenardier, al căror tîlc sîngeros era vădit: „Dacă puneţi să mă aresteze,
tovarăşul meu are să-i facă de petrecanie Ciocîrliei".
De data asta, nu numai testamentul colonelului îl împiedica să se
amestece, ci însăşi dragostea sa şi primejdia în care se afla fiinţa iubită.
Situaţia asta îngrozitoare, care ţinea de mai bine de o oră, îşi schimba
înfăţişarea în fiecare clipă. Marius avu puterea să-şi muncească gîndul cu
cele mai cumplite presupuneri, căutînd să se agate de vreo nădejde, dar
fără să găsească nici una. Frămîntarea din mintea lui nu se potrivea de
loc cu tăcerea jalnică din vizuină.
In mijlocul acestei tăceri se auzi deschizîndu-se uşa de la scară, apoi
închizîndu-se la loc.
Prizonierul făcu o mişcare în legăturile sale.
— S-a-ntors nevastă-mea, anunţă Thenardier.
Abia apucase să spună asta, că Thenardiera se şi năpusti în odaie, roşie la
faţă, gîfîind, abia trăgîndu-şi sufletul, cu ochii injectaţi şi-ncepu să strige,
bătîndu-se cu amîndouă mîinile deodată peste şale :
— Adresă falsă !
Banditul pe care-l luase cu dînsa se ivi în spatele ei şi se duse să-şi ia din
nou toporişca.
— Adresă falsă ? repetă Thenardier.
Femeia continuă :
— Nimeni ! In strada Saint-Dominique, la nr. 17, nu
există nici un domn Urbain Fabre ! N-a auzit nimeni de
el. Se opri înnăbuşindu-se, apoi urmă : Domnule Thenar
dier, babalîcul ăsta te-a tras pe sfoară ! Eşti prea bun ;
vezi ? Eu, în locul tău, i-aş fi tăiat gura în patru de la
început şi dac-ar fi făcut pe nebunul, l-aş fi prăjit de viu !
ar fi fost nevoit să vorbească şi să spună unde e fata şi
unde-şi ţine biştarii ! Uite ce-aş fi făcut eu ! Bine-a zis
cine-a zis că bărbaţii sînt mai nătîngi decît femeile !
Nr. 17! Nimeni! O poartă mare! Nici un domn Fabre
pe strada Saint-Dominique ! Să goneşti caii, să dai bacşiş
birjarului şi totul degeaba ! Am stat de vorbă cu portarul
şi cu portăreasa, o femeie frumoasă şi voinică : habar
n-au de-aşa ceva !

Marius respiră uşurat. Ea, Ursula sau Ciocîrlia, cea pe care nu mai ştia
cum s-o numească, scăpase.

Pe cînd nevastă-sa, înverşunată, ţipa în gura mare, Thenardier se aşezase pe masă ; rămase astfel citeva clipe fără să scoată o vorbă, legănîndu-şi piciorul drept, care atîrna, şi uitîndu-se la sobă, năpădit de cele mai negre gînduri.
In sfîrşit, pe un ton potolit, dar plin de cruzime, îi spuse prizonierului :
— Adresă falsă, ai ? Dar ce socoteli ţî-ai făcut ?
— Să cîştig timp 1 strigă prizonierul cu un glas
tunător.
Şi-n aceeaşi clipă îşi scutură legăturile ; erau tăiate ; prizonierul nu mai era legat de pat decît de un singur picior.
Mai înainte ca cei şapte bărbaţi să-şi fi venit în fire şi să se fi năpustit asupra lui, el se aplecase spre vatră, întinsese mîna spre sobă, apoi se ridicase; şi-acum Thenardier, Thenardiera şi banditii, îngrămădiţi de spaimă tocmai în fundul mansardei, îl priveau năuci cum, aproape liber şi stăpîn pe mişcările sale, înspăimîntător la vedere, ridică deasupra capului dalta înroşită, din care se răs-frîngea o lumină sinistră.
Ancheta judiciară, care a urmat loviturii puse la cale în Casa Gorbeau, a constatat că un gologan mare de zece centime, tăiat şi lucrat într-un anumit fel, a fost găsit în mansardă cu prilejul descinderii pe care poliţia a făcut-o acolo ;• moneda asta era una din acele minuni de îndemînare pe care răbdarea ocnaşilor le făureşte pe întuneric şi pentru întuneric, minuni ce nu sînt altceva decît unelte de evadare. Produsele acestea groaznice şi gingaşe ale unei iscusinţe neobişnuite sînt în arta giu-vaergeriei ceea ce metaforele argoului sînt în poezie. Există în ocnă artişti ca Benvenuto Cellini', aşa cum există în limbă poeţi ca Villon2. Nefericitul care vrea să fie liber izbuteşte cîteodată ca, fără unelte, ci numai cu

1 Vestit artist italian, sculptor, gravor şi giuvaergiu din secolul
al XVI-lea.
2 Cunoscut poet francez de la mijlocul secolului al XV-Iea.

un cuţitaş, cu o lamă de cuţit vechi, să taie o monedă în două discuri subţiri, să le scobească fără să se atingă de semnele monetare şi să facă un ghint pe muchea monezii în aşa fel încît discurile să se unească din nou. E o cutie care se închide şi se deschide după nevoie. In cutia asta se ascunde un arc de ceasornic ; iar arcul acesta de ceasornic, mînuit cu dibăcie, retează frînghii groase şi drugi de fier. S-ar crede că nefericitul ocnaş nu are decît bănuţul ăsta ; da de unde ! el are libertatea. La percheziţiile făcute mai tîrziu de către poliţie în maghernită a fost găsită o asemenea monedă, desfăcută în două, sub patul de lîngă fereastră. S-a mai găsit de asemeni şi un mic fierăstrău de oţel albastru, care putea fi ascuns în monedă. Pesemne că în clipa cînd banditii l-au scotocit pe prizonier el avea la dînsul această monedă, pe care a izbutit s-o ascundă în mînă, iar mai tîrziu, avînd mîna dreaptă liberă, a desfăcut-o şi s-a slujit de fierăstrău ca să taie frînghiile cu care fusese legat, ceea ce ar putea să

lămurească zgomotul uşor şi mişcările abia simţite pe care le băgase de seamă Marius.
Nevoind să se aplece, ca să nu se trădeze, nu-şi tăiase . legăturile de la piciorul stîng.
Bandiţii îşi reveniseră din uimire.
— N-ai nici o grijă ! îl linişti Bigrenaille pe Thenar-
dier. Mai e legat de-un picior şi n-o s-o ia din loc. Răs
pund eu de asta. Laba aia e legată de mine.
Intre timp, prizonierul ridică glasul :
— Sînteţi nişte ticăloşi, dar viaţa mea nu preţuieşte
atît de mult. Iar dacă vă închipuiţi c-o să mă faceţi să
vorbesc, c-o să mă faceţi să scriu ce nu vreau să scriu,
ori să spun ce nu vreau să spun...
îşi suflecă mîneca braţului stîng şi adăugă :
— Iată !...
Tn aceeaşi clipă îşi întinse braţul şi înfipse în carne dalta înroşită al cărei mîner de lemn îl ţinea în mîna lui dreaptă.
Se auzi sfîrîitul cărnii arse şi mirosul obişnuit al camerelor de tortură se răspîndi în magliernţă. Marius se clătină cuprins de groază ; pînă şi tîlharii se înfio-
386

rară ; chipul ciudatului bătrîn abia se încruntă şî, pe cînd fierul roşu intra din ce în ce mai adînc în rana fumegîndă, el, neclintit, aproape măreţ, îşi aţintea asupra lui Thenardier privirea lui blajină, fără ură, în care suferinţa se pierdea într-o seninătate înălţătoare.
La oamenii aleşi zvîrcolirile trupului şi ale simţurilor în prada durerii fizice scot la iveală sufletul, îl dau pe faţă, aşa cum răscoalele soldăţimii îl silesc pe căpitan să se arate aşa cum e.
— Nemernicilor – zise el – să nu vă temeţi de mine
mai mult decît mă tem eu de voi !
Şi smulgîndu-şi dalta din rană, o aruncă pe fereastra care rămăsese deschisă ; groaznica unealtă înroşită pieri în noapte, învîrtindu-se, şi căzu departe, stingîndu-se în zăpadă.
Prizonierul adăugă :
— Faceţi cu mine ce poftiţi !
Era dezarmat.
— Inşfăcaţi-l! porunci scurt Thenardier.
Doi dintre tîlhari puseră mîna pe umărul lui, iar omul mascat cu glas de ventrilog i se propti în faţă, gata să-i sfărîme capul cu o lovitură de cheie la cea mai mică mişcare.
In acelaşi timp, Marius auzi jos, iîngă perete, dar atît de aproape încît nu-i putea vedea pe cei ce vorbeau, aceste cuvinte schimbate în şoaptă :
— Nu-i decît un singur lucru de făcut.
— Să-l înjunghiem !
— Asta e !
Erau bărbatul şi nevasta care se sfătuiau.
Thenardier se îndreptă cu paşi rari spre masă, deschise sertarul şi scoase cuţitul.

Marius strîngea mînerul pistolului în mînă. Groaznică nehotărîre ! De un ceas răsunau în conştiinţa sa două glasuri : unul îi spunea să respecte testamentul tatălui său, celălalt îi striga să-l ajute pe prizonier. Aceste două glasuri nu conteneau nici o clipă lupta lor, care-l făcea să sufere îngrozitor. Pînă în clipa aceea tot mai păstra

o slabă nădejde că va găsi un mijloc ca să împace arnîn-două aceste datorii ; dar nu găsise nimic. Primejdia însă creştea din ce în ce ; sorocul aşteptării fusese depăşit ; la cîţiva paşi de prizonier, Thenardier stătea pe gînduri cu cuţitul în mînă.
Buimăcit, Marius îşi roti privirea în juru-i – cel din urmă semn instinctiv al deznădejdii.
Deodată tresări.
La picioarele lui, pe masă, o rază de lună lumina puternic şi părea că-i arată o foaie de hîrtie. Pe această foaie de hîrtie citi rîndul următor, scris cu litere mari chiar în dimineaţa aceea de fata cea mai mare a Thenar-dierilor : „Vin sticleţii".
Un gînd, o rază de lumină trecu prin mintea lui Marius ; era ceea ce-i trebuia, dezlegarea groaznicei probleme care-l chinuia ; să-l cruţe pe asasin şi să salveze victima. Ingenunche pe scrin, întinse braţul, apucă bucata de hîrtie, desfăcu încet o fărîmă de tencuială din perete, o înfăşură în hîrtie şi aruncă totul prin crăpătură în mijlocul odăii.
Era şi vremea. Thenardier îşi înfrînsese ultimele temeri sau ultimele şovăieli şi se apropia de prizonier.
— A căzut ceva ! strigă Thenardiera.
— Ce ? întrebă bărbatul.
Femeia se repezise şi ridicase bucăţica de moloz înfăşurată în hîrtie. O dădu soţului ei.
— Pe unde-a venit ? întrebă Thenardier.
— Asta-i bună ! zise femeia. Pe unde vrei să fi venit ?
Pe fereastră.
— Am văzut-o eu căzînd, întări Bigrenaille.
Thenardier desfăcu repede hîrtia şi-o apropie de
lumînare.
— Drace 1 E scrisul Eponinei.
Ii făcu semn femeii, care se apropie numaidecît, şi-i arătă rîndul scris pe foaia de hîrtie, apoi adăugă cu glas înnăbuşit:
— Repede ! scara ! să lăsăm slănina-n cursă şi să ne
cărăbănim !

— Fără să-i tăiem gîtul individului ? întrebă femeia.
— N-avem vreme.
— Pe unde-o luăm ? întrebă Bigrenaille.
— Pe fereastră, răspunse Thenardier. Dacă Ponina a
aruncat piatra pe fereastră înseamnă că în partea asta

casa nu e împresurată.
Mascatul cu glas de ventrilog puse jos cheia lui uriaşă, ridică mîinile în sus, deschizînd şi închizînd repede de trei ori pumnii, fără să scoată o vorbă. Parcă ar fi fost semnalul de alarmă pe o corabie. Tîlharii care-l fineau pe prizonier îi dădură drumul ; cît ai clipi, scara de frînghie fu întinsă dincolo de fereastră şi prinsă zdravăn de pervaz cu cele două cîrlige de fier.
Prizonierul nu lua seama la cele ce se petreceau în jurul său. Părea că se gîndeşte sau că se roagă.
îndată ce scara fu prinsă, Thenardier strigă :
— Hai, cucoană !
Şi se repezi la fereastră.
Dar în clipa cînd o încalecă, Bigrenaille îl înhaţă cu putere de guler :
— A, nu, nu aşa, caraghios bătrîn ! După noi !
— După noi ! urlară tîlharii.
— Ce copii I bolborosi Thenardier. Pierdem vremea de
pomană. Copoii sînt pe urmele noastre.
— Bine – zise unul dintre tîlhari – dacă-i pe aşa, să
tragem la sorţi cine să treacă mai întîi.
Thenardier strigă :
— Aţi înnebunit ? V-aţi pierdut minţile ? Sînteţi o
ceată de nătărăi 1 Să ne pierdem timpul, nu-i aşa ? Să
tragem la sorţi, ai ? Tn ce mînă e nasturele ? cine are
chibritul cel mai scurt ? să ne scriem numele ? să le
punem într-o căciulă ?...
— Să vă dau pălăria mea ? strigă un glas din pra
gul uşii.
Se-ntoarseră cu toţii. Era Javert.
îşi ţinea 'pălăria în mînă şi-o întindea zîmbind.
389

XX i AR TREBUI ARESTATE MAI INTII VICTIMELE
Pe înserate, Javert pusese oameni de pază, iar el se ascunsese în dosul copacilor din strada Barriere-des-Gobe-lins, care se află în faţa Casei Gorbeau, de partea cealaltă a bulevardului. îşi desfăcuse mai întîi traista, ca să bage în ea pe cele două fete care primiseră sarcina de a sta de veghe în jurul hardughiei. Dar n-o băgase la dubă decît pe Azelma. Cît despre Eponina, ea nu se afla la postul ei, dispăruse şi n-a mai putut pune mîna pe ea. După aceea, Javert s-a aşezat la pîndă, aşteptînd s-audă semnalul hotărît. Plecarea şi întoarcerea birjei îl puseseră pe gînduri. In cele din urmă, îşi pierdu răbdarea şi, „sigur că e un cuib de tîlhari acolo", convins că se afla „într-o zodie bună", deoarece recunoscuse pe cîţiva dintre bandiţii care intraseră, se hotărîse în cele din urmă să intre fără să mai aştepte focul de pistol.
Vă aduceţi aminte că avea cheia lui Marius.
Ajunsese tocmai la timp.
Tîlharii, înspăimîntaţi, se repeziră la armele pe care le lepădaseră prin colţuri în clipa cînd voiau să fugă. In mai puţin de o secundă, cei şapte oameni, înfricoşători la vedere, se aşezară în poziţie de apărare, unul cu toporişca, altul cu cheia, altul cu bîta, ceilalţi cu foarfeci, cleşti şi ciocane,

Thenardier cu cuţitul în mînă. Thenar-diera înşfăca un pietroi uriaş de caldarîm care se afla lîngă fereastră şi care slujea fetelor drept scăunel.
Javert îşi puse pălăria pe cap şi făcu doi paşi în odaie, cu braţele încrucişate, cu bastonul sub braţ, cu sabia în teacă.
— Staţi pe loc ! zise el. N-o să ieşiţi pe fereastră, o
să ieşiţi pe uşă. E mai puţin primejdios. Sînteţi şapte ;
noi sîntem cincisprezece. Nu face să ne înşfăcăm de ceafă
ca bădăranii. Să ne purtăm cuviincios !
Bigrenaille scoase un pistol pe care-l ţinea ascuns sub bluză şi i-l dădu lui Thenardier, spunîndu-i la ureche :
— E Javert. Eu n-am curajul să trag în omul ăsta. Tu
te-ncumeţi ?

— Ba bine că nu ! răspunse Tlienardier.
— Atunci trage I
Thenardier luă pistolul şi-l ochi pe Javert. Javert, care se afla la trei paşi, îl privi drept în ochi, mărginindu-se să spună :
— Nu trage I N-ai să mă nimereşti.
Thenardier apăsă pe trăgaci. Nu-l nimeri.
— Nu ţi-am spus ? zise Javert.
Bigrenaille aruncă măciuca la picioarele lui Javert:
— Eşti împăratul diavolilor ! Mă predau !
— Dar voi ? întrebă Javert.
Ceilalţi răspunseră în cor :
— Şi noi.
Javert urmă liniştit:
— Aşa da, aşa-i frumos ! Cum vă spuneam : să ne
purtăm cuviincios !
— Nu vă cer decît un singur lucru – spuse Bigre
naille – să mi se dea tutun cit oi fi la secret.
— S-a făcut! zise Javert. Şi întorcîndu-se, strigă celor
din spatele lui : Acum puteţi intra !
Un grup de sergenţi de stradă, cu săbiile scoase, şi de agenţi înarmaţi cu boxuri şi ciomege, năvăli la chemarea lui Javert. Tîlharii fură legaţi.
Mulţimea asta de oameni abia luminată de o luminare umplea vizuina de umbră.
— Cătuşe tuturora ! strigă Javert.
— Apropiaţi-vă, dacă vă dă mîna ! răcni un glas care
nu era de bărbat, dar pe care nimeni nu l-ar fi luat drept
glas de femeie.
Thenardiera se retrăsese lîngă fereastră şi dăduse drumul acestui răget.
Sergenţii de stradă şi agenţii se dădură înapoi.
Ea-şi lepădase şalul şi-şi păstrase pălăria ; Thenardier, ghemuit în spatele ei, aproape că nu se mai vedea de sub şalul căzut şi ea-l acoperea cu trupul ei, ridicînd bolovanul cu amîndouă mîinile deasupra capului şi legă-nîndu-l ca o namilă uriaşă gata să prăvălească o stîncă.
— Păzea ! strigă ea.
Toţi se retraseră spre coridor. Un gol mare se făcu în mijlocul mansardei.

Thenardiera aruncă o privire bandiţilor, care se lăsaseră legaţi fedeleş, şi şopti cu glas gîtuit şi răguşit :
— Fricoşilor !
Javert zîmbi şi înainta spre Thenardiera, care nu-l slăbea din ochi.
— Nu te-apropia ! Cară-te – răcni ea – ori te sfărîm !
— Ce mai zdrahon 1 zise Javert. Mătuşă, ăi fi avînd tu
barbă ca bărbaţii, dar eu am gheare ca femeile.
Şi se apropie tot mai mult de ea.
Thenardiera, despletită şi înspăimîntătoare, îşi depărta picioarele, se lăsă pe spate şi bolovanul trecu pe deasupra iui, izbi peretele din fund, dărîmînd o bucată mare de tencuială şi se întoarse, ricoşînd din colţ în colţ prin maghernița aproape goală, la picioarele lui Javert.
In aceeaşi clipă, Javert se apropie de perechea The-nardier. Una din mîinile lui puternice se abătu pe umărul femeii, cealaltă pe capul bărbatului.
— Cătuşele ! răcni el.
Poliţiştii se năpustiră din nou şi-n cîteva clipe porunca lui Javert fu îndeplinită.
Thenardiera, zdrobită, se uită la mîinile ei încătuşate şi la cele ale soţului, se prăbuşi la pămînt şi începu să se vaiete :
— Fetele mele f
— Sînt la răcoare ! zise Javert.
Intre timp, agenţii dăduseră peste beţivul adormit după uşă şi-l scuturau. Acesta se trezi bombănind :
— Gata, Jondrette ?
— Da, răspunse Javert.
Cei şase tîlhari legaţi fedeleş stăteau în picioare ; îşi păstraseră de altminteri chipurile lor de strigoi: trei mîn-jiţi cu chinoros şi trei mascaţi.
— Păstraţi-vă măştile ! spuse Javert.
Şi trecîndu-i în revistă cu privirea lui Frederic al II-Iea la parada de la Potsdam, spuse celor trei „sobari" :
— Bună ziua, Bigrenaille ! Bună ziua, Brujon ! Bună
ziua, Două-Miliarde !
Pe urmă, întorcîndu-se spre cei trei mascaţi, îi spuse omului cu toporişca :
392

— Sună ziua, Gueulemer i
Şi celui cu măciuca :
— Bună ziua, Babet!
Şi ventrilogului :
— Noroc, Claquesous !
In clipa aceea, îl zări pe prizonierul bandiţilor, care, de la intrarea poliţiştilor, nu scosese nici o vorbă şi stătea cu capul în jos.
— Dezlegaţi-l pe domnul ! zise Javert. Şi să nu iasă
nimeni I
Spunînd aceasta, se aşeză ca un stăpîn la masa pe care se mai aflau încă lumînarea şi călimara, scoase o hîrtie oficială din buzunar şi-şi începu procesul-verbal.

După ce scrise primele rînduri – care nu sînt decît nişte formule, totdeauna aceleaşi – ridică privirea :
— Să se apropie domnul pe care l-au legat dumnealor.
Agenţii se uitară de jur împrejur.
— Ei – zise Javert – unde e ?
Prizonierul bandiţilor, domnul Leblanc, domnul Urbain Fabre, tatăl Ursulei sau al Ciocîrliei, dispăruse.
Uşa era păzită, dar fereastra nu. De îndată ce s-a văzut dezlegat şi pe cînd Javert întocmea procesul-verbal, s-a folosit de tulburare, de zgomot, de îmbulzeală, de întuneric şi de-o clipă cînd atenţia nu era aţintită asupra lui şi şi-a făcut vînt pe fereastră.
Un agent alergă într-acolo şi privi. Nu se vedea nimeni afară.
Scara de frînghie se legăna încă.
— Drace ! exclamă Javert printre dinţi. Asta trebuie
să fi fost mai preţios decît toţi.

XXII

COPILUL CARE ŢIPA INTR-UN CAPITOL ANTERIOR

A doua zi după cele petrecute în casa de pe bulevardul de l'Hopital, un băiat, care părea că vine dinspre podul Austerlitz, se îndrepta pe aleea din dreapta spre bariera

Fontainebleau. Se înnoptase. Micuţul era galben la faţa, slab, îmbrăcat în zdrenţe, cu pantaloni de pînză în luna februarie şi cînta cît îl ţinea gura.
La colţul străzii Petit-Banquier o bătrînă cocîrjată scormonea un morman de gunoaie la lumina felinarului ; copilul o lovi în treacăt, apoi se trase înapoi strigînd :
— Ia te uită ! Şi eu care credeam că e ditamai cîinele !
Rosti cuvintele astea umflîndu-le dinadins, într-un fel
care s-ar putea exprima foarte bine prin litere mari:
DITAMAI CÎINELE I
Bătrîna se ridică furioasă.
— Ţînc neruşinat ! mormăi ea. Dacă nu eram aple
cată, îţi dădeam un picior undeva !
Copilul era departe.
— Cuţu-cuţu ! zise el. Văd că nu m-am înşelat.
Turbînd de mînie, bătrîna se ridică în picioare şi
razele roşietice ale felinarului îi luminară în întregime faţa pămîntie, osoasă şi plină de creţuri şi de zbîrcituri, care se împreunau în colţurile gurii. Trupul i se pierdea în întuneric şi nu i se vedea decît capul. Parc-ar fi fost masca Mizeriei omeneşti, desprinsă din noapte de o luminiţă.
Copilul se uită la ea.
— Doamna – spuse el – nu-i tocmai felul de frumu
seţe care mi-ar fi pe plac.
îşi văzu de drum şi începu să cînte din nou :
Craiul Dăcucopita S-a dus la vînat, Corbii potopit-a...
După aceste trei versuri se opri. Ajunse în faţa numărului 50–52 şi, găsind uşa încuiată, începu să lovească în ea cu picioarele; bătăi răsunătoare şi eroice, care arătau mai degrabă că purta ghete bărbăteşti decît că avea picioare de copil.

Intre timp, aceeaşi bătrînă pe care-o întâlnise la colţul străzii Petit-Banquier venea în goană în urma lui, strigînd şi făcînd semne deznădăjduite.
— Ce e asta ? Ce s-a întîmplat ? Dumnezeule sfinte !
Sparge uşa ! Dărîmă casa !

Loviturile de picior nu mai conteneau. Bătrîna făcea spume la gură.
— Aşa se intră azi într-o casă ?
Deodată se opri, recunoscîndu-l pe ştrengar.
— Ce ? Iar diavolul ăsta împieliţat ?
— Ia te uită... băbuţa ! o recunoscu şi băiatul. Bună
ziua, madam Bougon ! Am venit să-mi văd strămoşii.
Bătrîna răspunse cu o strîmbătură ticluită, uimitoare plăsmuire a urii născute din slăbiciune şi din urîţenie, şi care, din păcate, se pierdu în întuneric :
— Nu-i nimeni aici, nătărăule !
— Asta-i bună ! zise copilul. Dar unde-i tata ?
— La închisoare.
— Drace !... Şi mama ?
— La puşcărie.
— Şi surorile ?
— Intr-o casă de corecţie.
Copilul se scarpină după ureche, se uită la coana Bougon şi exclamă necăjit :
— Uf!
Apoi se răsuci pe călcîie şi-n clipa următoare bătrîna, rămasă în pragul uşii, îl auzi cîntînd cu glasul lui limpede şi tînăr, pierzîndu-se pe sub ulmii întunecaţi, înfioraţi de vîntul iernii :
Craiul Dăoucopita S-a -dus la vînat, Corbii potopit-a, Pe cataligi urcat. De treci pe sub ele, Dai două lovele'.
Gologani (in argou).

PARTEA A PA

T R A

IDILA DIN STRADA PLUMET
ŞI EPOPEEA DIN STRADA SAINT-DENIS

CARTEA INTII
CÎTEVA PAGINI DE ISTORIE
I
RETEZAT DTN RĂDĂCINA
Anii 1831 şi 1832, care au urmat după revoluţia din iulie, sînt, în istorie, ani ciudaţi şi neobişnuiţi. Aceşti doi ani se înalţă ca doi munţi între anii dinaintea lor şi cei care i-au urmat. Au o măreţie revoluţionară. închid în

ei prăpăstii. Masele sociale, temeliile civilizaţiei, grupul solid de interese suprapuse şi legate, umbrele de veacuri ale străvechilor întocmiri franceze, toate se ivesc şi pier în fiecare clipă printre norii grei de furtună ai sistemelor, ai patimilor şi teoriilor. Aceste apariţii şi dispariţii au fost numite rezistenţa şi mişcarea. Printre ele se vede strălucind adevărul, adică lumina sufletului omenesc.
Epoca asta remarcabilă e azi destul de bine delimitată şi destul de departe de noi ca să-i putem desprinde chiar de pe acum liniile principale.
Vom încerca s-o facem.
Restauraţia a fost una dintre acele faze intermediare, greu de definit, pline de trudă, de vuiet, de şoapte, de somn, de frămîntări, care nu sînt altceva decît ajungerea unei mari naţiuni la o etapă. Epocile acestea sînt ciudate şi îi înşală pe oamenii politici care vor să se folosească de ele. La început, naţiunea nu cere decît odihnă ; oamenilor le e sete numai de pace ; au o singură ambiţie : să fie mici. Cu alte cuvinte, să aibă linişte. S-au văzut, slavă domnului, destule evenimente mari, destul neprevăzut, destule aventuri îndrăzneţe şi destui oameni de seamă. Lumea e sătulă. L-ar da bucuros pe Cezar în

schimbul lui Prusias ' şi pe Napoleon în schimbul regelui din Yvetot2. „Ce rege la locul lui a fost I" Au pornit la drum în zori; ziua lungă şi grea e pe sfîrşite ; au poposit întîi cu Mirabeau, apoi cu Robespierre, a treia oară cu Bonaparte ; sînt istoviţi. Fiecare ar vrea să se culce.
Devotamentele ostenite, vitejiile îmbătrînite, ambiţiile săturate, averile rotunjite, toate caută, cer, se roagă, cerşesc un adăpost. II au. Pun stăpînire pe pace, pe linişte, pe huzur. Sînt mulţumite. In vremea asta, anumite fapte ies la lumină, se fac cunoscute şi bat la uşă. Faptele acestea sînt zămislite de revoluţie şi de războaie, şi există, trăiesc, au dreptul de a se aşeza în mijlocul societăţii, şi se aşază. Faptele acestea sînt, de obicei, sergenţii şi furierii care pregătesc sălaşul principiilor.
Şi iată ce se iveşte în faţa filozofilor politici :
In vreme ce oamenii obosiţi cer odihnă, faptele săvîr-şite cer chezăşii. Chezăşiile sînt pentru fapte ceea ce (? odihna pentru oameni. Asta cerea Stuarţilor Anglia după moartea Protectorului3, asta cerea Burbonilor Franţa după căderea imperiului.
Garanţiile sînt o necesitate a vremurilor. Trebuie date. Prinţii le „acordă", dar, de fapt, sînt date de însăşi puterea lucrurilor. Adevăr adînc şi bine de ştiut, pe care Stuarţii nu l-au bănuit în 1662 şi pe care Burbonii nu l-au întrezărit nici măcar în 1814.
Familia predestinată, care s-a întors în Franţa după prăbuşirea lui Napoleon, a avut primejdioasa naivitate
1 Regele Bitiniel, stat din Asia Mică, creat în urma fărîmiţării im
periului Iui Alexandru cel Mare. A domnit în prima jumătate a secolu
lui al 1l-lea î.e.n. Servil faţă de romani, a consimţit să le predea pe
Hannibal, refugiat Ia curtea Iui. Generalul cartaginez s-a sinucis însă
mai înainte. Victor Hugo pune în contrast curajul Iui Iulius Cezar
cu poltroneria şi lipsa de caracter ale lui Prusias.
2 Yvetot este un orăşel din Normandia, ai cărui stăpîni feudali nu

erau în evul mediu vasalii nimănui, situaţie unică pe acea vreme prin
tre posesorii de fiefuri. In consecinţă, seniorii din Yvetot şi-au luat
titlul de ,,regi", cu un regat mărginit la un tîrguşor şi o moşie S-a
creat astfel figura legendară a „regelui din Yvetot" – om blajin,
fără putere, pe care alţii îl duc de nas.
3 Cromwell, conducătorul revoluţiei burgheze din Anglia (secolul
al XVII-lea).

de a crede că ea dădea ceva, că putea lua înapoi ceea ce dăduse ; că dinastia Burbonilor avea „dreptul divin" şi că Franţa n-avea nimic, că dreptul politic acordat în Chartă de Ludovic al XVIII-lea era numai o ramură din acest drept divin, ruptă de către casa de Burbon şi dăruită cu bunăvoinţă poporului, pînă în ziua în care i-o veni regelui chef s-o ia înapoi. Şi totuşi, casa de Burbon ar fi putut simţi, judecînd după cît îi era de neplăcut darul ăsta, că el nu purcede de la ea.
In secolul al XlX-lea fu ursuză : se întuneca de cîte ori înflorea o naţiune. Ca să ne servim de un cuvînt grosolan, adică popular şi adevărat, strîmba din nas.
Poporul îşi dădu seama.
Casa de Burbon se crezu puternică pentru că imperiul fusese luat din faţa ei ca un decor de teatru. Nu-şi dădu seama că şi ea fusese adusă în acelaşi chip. Nu-şi dădu seama că se afla în aceeaşi m;nă care-l înlăturase şi pe Napoleon.
Crezu că are rădăcini, pentru că ea era trecutul, dar trecutul întreg era Franţa. Rădăcinile societăţii franceze nu se aflau în Burboni, ci în naţiune. Rădăcinile acestea nevăzute şi vii nu constituiau dreptul unei familii, ci istoria unui popor. Ele se aflau pretutindeni, numai sub tron nu.
Casa de Burbon era pentru Franţa veriga ilustră şi sîngerată a istoriei sale; nu mai era însă elementul principal al destinului ei şi temelia necesară politicii ei. Franţa se putea lipsi de Burboni. Se lipsise de ei vreme de douăzeci şi doi de ani. Existase o întrerupere. Ei nici nu se gîndeau la asta. Şi cum ar fi bănuit-o ei, care-şi închipuiau că Ludovic al XVII-lea domnea la 9 Thermidor şi Ludovic al XVIII-lea în ziua bătăliei de la Marengo ? Niciodată, de la începuturile istoriei, prinţii nu fuseseră atît de orbi în faţa faptelor şi a cantităţii de autoritate divină pe care faptele o cuprind şi o promulgă. Niciodată această pretenţie pornită de jos, care se numeşte dreptul regilor, nu tăgăduise în asemenea măsură dreptul de sus.
E greşeala cea mare, care a făcut ca această familie să pună mîna din nou pe garanţiile „acordate" în 1814,

pe care le numea concesii. Ce lucru trist ! Ei numeau concesii cuceririle noastre. Drepturile noastre le numeau încălcări.
Restauraţia, cînd i se păru că-i venise ceasul, se socoti biruitoare asupra lui Napoleon şi înrădăcinată în ţară. Se crezu, adică, tare şi adîncă, şi, hotărîndu-se să intre în acţiune, dădu lovitura. Se ridică într-o zi în faţa Franţei şi, ridicînd glasul, tăgădui titlul colectiv şi titlul individual, suveranitatea naţiunii, libertatea cetăţeanului. Cu alte cuvinte, tăgădui naţiunii ceea ce o făcea naţiune şi cetăţeanului ceea ce îl făcea cetăţean.
Acesta e fondul actelor vestite care se numesc ordonanţele din iulie.
Restauraţia căzu.
Căzu pe drept. Trebuie să spunem însă că nu fusese vrăjmaşă tuturor formelor de progres. Se făcuseră şi lucruri mari alături de ea.
Naţiunea se deprinsese sub restauraţie cu discuţiile liniştite, ceea ce îi lipsise republicii, şi cu măreţia în vreme de pace, ceea ce îi lipsise imperiului. Franţa liberă şi puternică fusese un spectacol plin de îndemn pentru celelalte popoare ale Europei. Sub Robespierre revoluţia avusese cuvînt. Sub Bonaparte avusese cuvîntul tunul. Abia sub Ludovic al XVIII-lea şi sub Carol al X-lea avu şi inteligenţa cuvîntul. Vîntul încetă, făclia se aprinse din nou. Pe culmile senine se văzu din nou pîlpîind lumina curată a spiritului. Privelişte măreaţă, folositoare şi plină de farmec. Timp de cincisprezece ani fură văzute lucrînd în pace, la lumina zilei, marile principii, atît de vechi pentru gînditor, atît de noi pentru omul de stat: egalitatea în faţa legilor, libertatea conştiinţei, libertatea cuvîntului, libertatea presei, putinţa pentru toţi cei înzestraţi de a ajunge în toate funcţiile. Aşa a fost pînă în 1830. Burbonii au fost o unealtă a civilizaţiei care s-a sfărîmat în mîinile providenţei.
Căderea Burbonilor a fost plină de măreţie, nu din partea lor, ci din partea naţiunii. Ei au părăsit tronul cu gravitate, dar fără autoritate.
Coborîrea lor în întuneric n-a fost una dintre acele dispariţii solemne, care lasă o

emoţie întunecată în istorie. N-a fost nici liniştea spectrală a lui Carol I ', nici ţipătul de vultur al lui Napoleon. Au plecat, atîta tot. Au depus coroana, dar n-au păstrat aureola. Au fost demni, dar n-au fost auguşti. N-au fost măreţi pe măsura nefericirii lor. Carol al X-lea, în timpul călătoriei la Cherbourg, punînd să se taie o masă rotundă în aşa chip încît să devină pătrată, a părut mai îngrijorat de primejdia în care se afla eticheta decît de căderea monarhiei.2 Nimicnicia asta i-a întristat pe oamenii devotaţi care îi iubeau şi pe oamenii serioşi care le cinsteau casa. Poporul a fost minunat. Naţiunea, atacată cu arma în mînă, într-o dimineaţă, de un fel de răzmeriţă regală, se simţi atît de puternică, încît nici măcar nu se înfurie. Se apără, se stăpîni, puse lucrurile la locul lor, cîrmuirea în matca legii, pe Burboni în surghiun, şi se opri.
II luă pe bătrînul rege Carol al X-lea de sub baldachinul care îl adăpostise pe Ludovic al XlV-lea şi-l puse binişor jos. Nu se atinse de persoanele regale decît cu părere de rău şi cu multă luare-aminte. Franţa întreagă, Franţa învingătoare şi îmbătată de biruinţa ei, şi nu un om sau cîţiva

oameni, păru că-şi aduce aminte şi că rosteşte în faţa lumii întregi, după ziua baricadelor, cuvintele înţelepte ale lui Guillaume du Vair3: ,,E uşor pentru cei deprinşi să se bucure de ocrotirea celor mari şi să sară ca o pasăre din ramură în ramură, de la o stare jalnică la una înfloritoare, să se arate îndrăzneţi împo-trivindu-se prinţului lor, cîad e în declin ; pentru mine însă soarta regilor mei va fi totdeauna vrednică de cinste, mai ales a celor loviţi."

1 Regele Angliei, executat în 1649, In timpul revoluţiei burgheze din Anglia,

2 Eticheta curţii impunea ca regele să stea în capul mesei, ceea ce făcea ca mesele rotunde să nu poată fi fol«site,

s Magistrat şi om politic francez din timpul războaielor religiease, al domniei lui Henric al IV-lea şi al regentei Măriei de Medicis. Orator vestit, du Vair a pregătit prin discursurile sale recunoaşterea Iui Henric al IV-lea ca rege al Franţei. Avea reputaţia unui om integru Şi devotat intereselor publice.

Burbonii plecară înconjuraţi de respect, dar nu de păreri de rău. Aşa cum am mai spus-o, nenorocirea lor a fost mai mare decît ei. Umbra lor se topi în zare.

Revoluţia din iulie avu numaidecît prieteni şi vrăjmaşi în întreaga lume. Unii o îmbrăţişară cu entuziasm şi bucurie, alţii îi întoarseră spatele, fiecare după firea lui. In prima clipă, principii Europei, bufniţe surprinse de aceste zori, închiseră ochii, răniţi şi uluiţi, şi îi deschiseră iar, ca să ameninţe. Spaimă lesne de priceput, furie care se iartă. Revoluţia asta ciudată se mărginise la o singură lovitură. Nu făcuse regalităţii învinse nici măcar cinstea de a o privi ca pe o duşmană şi de a-i tăia capul. Revoluţia din iulie păcătuia în faţa guvernelor despotice, totdeauna doritoare ca libertatea sa se defăimeze singură, pentru faptul că fusese uriaşă şi rămăsese blajină. De altfel, nu se încercă şi nu se puse Ia cale nimic împotriva ei. Cei mai nemulţumiţi, cei mai înverşunaţi, cei mai neliniştiţi o salutară. Faţă de întîmplările acestea, în care simţim amestecul cuiva care lucrează pe deasupra capetelor oamenilor, sîntem cuprinşi de un respect misterios, oricît am fi de egoişti şi de răzbunători. Revoluţia din iulie e triumful dreptului asupra faptului. Minunat lucru 1 Dreptul doborînd faptul ! De aici provine strălucirea revoluţiei de la 1830 şi totodată blîn-deţea ei. Dreptul care învinge n-are cîtuşi de puţin nevoie să fie violent.

Dreptul înseamnă ceea ce e nepărtinitor şi adevărat.

Dreptul rămîne veşnic, frumos şi neprihănit. Faptul, chiar cel necesar în aparenţă, chiar cel mai bine primit de contemporani, dacă nu există decît ca fapt şi nu cuprinde decît foarte puţin drept sau de loc, e sortit să ajungă cu timpul diform, spurcat, monstruos chiar. Dacă vrei să vezi cît de urît poate ajunge faptul peste veacuri, uită-te la Machiavel '.

Machiavel nu e un geniu rău, nici

1 Scriitor şi gînditor politic italian (H69–I527), unul dintre ideologii burgheziei în ascensiune. Cartea sa Principele – în care expune principiile guvernării unui stat monarhic – codifică lipsa de bună-credintă şi de scrupule în relaţiile internaţionale, astfel cum le practicau mici? suverani italieni de pe atunci.

un diavol, nici un scriitor laş şi ticălos. E un fapt. Nu e numai faptul italian, e faptul european, faptul veacului al XVI-lea. In faţa ideii morale a veacului al XlX-lea pare hîd şi chiar şi este. Lupta asta între drept şi fapt durează de la începuturile societăţii. Munca înţelepţilor e să pună capăt duelului, să contopească ideea pură cu realitatea omenească, să facă să pătrundă într-un fel paşnic dreptul în fapt şi faptul în drept.

II

CUSĂTURA PROASTA

Dar altfel lucrează cei înţelepţi şi altfel cei dibaci.
Revoluţia din 1830 se oprise repede.
Cînd o revoluţie s-a înecat la mal, dibacii îşi împart prada.
Dibacii, în veacul nostru, s-au calificat singuri ca oameni de stat în aşa chip, încît expresia „orn de stat" a ajuns un cuvînt de argou. Să nu se uite că acolo unde nu e decît dibăcie e neapărat şi micime.
Cînd zici dibaci, zici mediocru.
Tot aşa, a spune : oameni de stat înseamnă uneori : trădători.
Dacă ar fi să-i crezi pe dibaci, deci, revoluţii ca aceea din iulie sînt artere tăiate. Trebuie cusute repede. Dreptul, cînd e proclamat prea pompos, se clatină. Aşa că, după ce l-ai afirmat, trebuie să întăreşti statul. După ce ai asigurat libertatea, trebuie să te gîndeşti la putere. Aici înţelepţii nu se despart încă de cei dibaci, dar încep să aibă îndoieli. Puterea, fie. Dar, mai întii, ce e puterea ? Şi apoi, de unde vine ?
Cei dibaci se fac că nu aud murmurul nemulţumirii şi-şi urmează tertipurile.
După aceşti oameni politici, meşteri în a pune masca necesităţii peste plăsmuirile care sînt de folos, cea dintîi nevoie a unui popor după revoluţie, cînd acest popor face parte dintr-un continent monarhic, este să-şi facă rost

de o dinastie. Ei spun că în acest chip vine, după revoluţie, pacea, adică răgazul pentru tămăduirea rănilor şi repararea caselor. Dinastia ascunde schelele şi acoperă ambulanţa.
Dar nu e totdeauna uşor să faci rost de o dinastie.
La nevoie, oricare om de geniu sau oricare om norocos poate fi rege.
Pentru cel dintîi caz, iată-l pe Bonaparte, şi pentru al doilea, pe Iturbide '.
Dar nu poţi face o dinastie din orice neam luat Ia întîmplare.
Intr-o rasă trebuie să existe o anumită vechime, şi urma lăsată de veacuri nu se poate improviza.
Dacă, bineînţeles, făcînd toate rezervele, priveşti din punctul de vedere al oamenilor de stat : care sînt calităţile regelui ivit în felul ăsta, după o revoluţie ? Poate fi, şi e bine să fie, revoluţionar, adică să fi luat parte cu fiinţa sa la acea revoluţie, trebuie să fi fost amestecat în ea, să fi fost

compromis sau să-şi fi făcut un renume, să fi pus mîna pe secure sau să fi mînuit sabia.
Care sînt calităţile unei dinastii ? Trebuie să fie naţională, adică revoluţionară de departe nu prin actele săvîr-şite, ci prin ideile însuşite. Trebuie să fie alcătuită din trecut şi să fie istorică, să fie alcătuită din viitor şi să fie simpatică.
Toate astea ne fac să înţelegem de ce primele revoluţii se mulţumesc să găsească un om, pe Cromwell sau pe Napoleon, şi pentru ce următoarele vor neapărat să găsească o familie, casa de Brunswick sau casa de Orleans.
Casele regale se aseamănă cu acei smochini din India ale căror ramuri se apleacă pînă la pămînt şi prind rădăcini, devenind fiecare la rîndul ei un smochin. Fiecare ramură poate deveni o dinastie. Cu o singură condiţie : să se aplece pînă la popor.
Asta e teoria dibacilor.
Iată deci marea artă : să faci în aşa chip încît un succes să aibă puţin răsunetul unei catastrofe, ca să
1 Dictator mexican de la sfîrşitu! războiului de independenţă al ţării sale. In 1821 s-a proclamat Împărat al Mexicului, dar după un an a fost răsturnat.

tremure şi cei care profită de el, să presari cu frică fiecare pas făcut, să lungeşti trecerea de la o stare la alta, încetinind progresul, să decolorezi zorile, să îmblînzeşti şi să retezi asperităţile entuziasmului, să tai unghiurile şi unghiile, să vătuieşti triumful, să îmbrobodeşti dreptul, să înveleşti poporul uriaş în flanelă şi să-l culci repede, să-l pui la regim fiindcă e prea sănătos, să-l tratezi pe Hercule ca pe un convalescent, să prefaci evenimentul în expedient, să dai spiritelor însetate de ideal nectarul ăsta îndoit cu ceai de tei, să iei măsuri împotriva unei izbînzi prea mari, să pui revoluţiei un abajur.
Anul 1830 a pus în practică această teorie, pe care Anglia o aplicase în 1688 ' !
1830 e o revoluţie care s-a oprit la jumătatea drumului. O jumătate de progres ; o dreptate aproximativă. Dar logica nu cunoaşte aproximativul, aşa cum soarele nu cunoaşte luminarea.
Cine opreşte revoluţiile la jumătatea drumului ? Burghezia.
De ce ?
Pentru că burghezia e interesul ajuns la satisfacţie. Ieri era pofta, azi e îndestularea, mîine va fi ghiftuiala.
Fenomenul din 1814, după Napoleon, s-a repetat în 1830, după Carol al X-lea.
Burghezul e azi omul care are vreme să stea jos. Dar vrînd să te aşezi prea curînd, poţi opri neamul omenesc din mers. Asta a fost adesea greşeala burgheziei. Dar starea la care tindea, după zdruncinarea din 1830, această parte a naţiunii numită burghezie, nu era inerţia care se împleteşte cu nepăsarea, cu trîndăvia, şi cuprinde şi puţină ruşine, nu era nici somnul care presupune o uitare de o clipă, prielnică visurilor. Era popasul.

1 Aşa-zisa revoluţie din 1688 din Anglia a fost de fapt o simplă schimbare de dinastie. Revoluţia din 1830, din Franţa, executată de masele populare, care au izgonit pe Carol al X-Iea, a adus profituri numai burgheziei, care nu a mai împărţit puterea cu resturile nobilimii feudale, ca pe timpul restauraţiei. Burghezia a trecut la reprimarea mişcărilor papulare.

Popasul e un ctivînt cU un îndoit înţeles, ciudat şl aproape contradictoriu : trupă în marş, deci mişcare ; oprire, adică odihnă. Popasul e refacerea puterilor, e odihna înarmată şi trează. E faptul împlinit care pune santinele şi stă de pază. Popasul presupune luptă ieri şi luptă mîine.

E răgazul dintre 1830 şi 1848.

Ceea ce numim aici luptă se poate numi şi progres.

Burghezia avea deci nevoie, ca şi oamenii de stat, de un om care să întruchipeze cuvîntul popas. De un „oarecare". O individualitate mixtă care să însemne revoluţie şi să însemne stabilitate; care să întărească, cu alte cuvinte, prezentul împăcînd vădit trecutul cu viitorul.

Omul ăsta era „gata găsit". Se numea Ludovic-Filip d'Orleans.

Cei 221 îl făcură rege pe Ludovic-Filip.' Lafayette se însărcina cu ungerea lui. Ii boteză „cea mai bună dintre republici". Primăria din Paris înlocui Catedrala din Reims.2

Această înlocuire a tronului întreg cu o jumătate de tron fu „opera anului 1830".

Cînd dibacii îşi isprăvíră treaba, se văzu şi greşeala nemăsurată a soluţiei lor. Toate acestea n-aveau nimic a face cu dreptul absolut. Dreptul absolut strigă : Protestez ! Apoi, lucru de temut, pieri în întuneric.

1 In martie 1830, 221 de deputaţi din opoziţia burghezo-liberalâ a Camerei au semnat o adresă de protest, redactată de Guizot, prin care se ridicau împotriva unui discurs ameninţător al lui Carol al X-lea. Această rezistentă făţişă împotriva unui regim reacţionar a pro vocat în ţară o mare agitaţie, care a culminat cu revoluţia din iulie a acelui an, urmată de înscăunarea lui Ludovic-Filip.

2 Aluzie la împrejurările care au pregătit proclamarea Iui Ludovic-Filip ca rege: numit locotenent-general (regent), acesta se duse la Primăria din Paris împreună cu Lafayette şi ieşi în balcon spre a fi ovaţionat de mulţimea care umplea piaţa. Acele aclamaţii ale unei infime minorităţi burgheze au fost socotite ca echivalente unui ple biscit, unei consacrări populare, după cum, pînă la Carol al X-lea inclusiv, regii Franţei primeau consacrarea religioasă în Catedrala din Reims.

ni
LUDOVIC-FILIP

Revolu(iile au braţul cumplit şi mîna norocoasă. Lovesc unde trebuie şi aleg bine. Chiar cînd sînt nede-săvîrşite, corcite şi înjumătăţite, reduse la starea de revoluţii minore, ca revoluţia din 1830, ele au totuşi de la

dumnezeu destulă pătrundere ca să nu iasă prost. Eclipsa lor nu e o abdicare.
Să nu ne lăudăm, totuşi, prea mult. Şi revoluţiile se înşală, şi s-au văzut greşeli grave.
Să ne întoarcem la 1830. 1830, cu toate că a luat un drum greşit, a avut noroc. In aşezarea numită „ordine" după revoluţia retezată scurt, regele era mai de preţ decît regalitatea. Ludovic-Filip era un om deosebit.
Se trăgea dintr-un părinte căruia istoria îi va acorda, fără îndoială, circumstanţe atenuante ; era un om tot atît de vrednic de stimă pe cît tatăl său fusese vrednic de ocară ; era virtuos atît în treburile sale particulare, cît şi în cîteva treburi publice, se arăta grijuliu faţă de sănătatea, de averea, de făptura şi de afacerile lui. Cunoştea preţul unei clipe, dar nu totdeauna preţul unui an. Era cumpătat, senin, liniştit, răbdător; om cumsecade şi prinţ cumsecade. Trăia cu nevasta lui, avea în palat lachei însărcinaţi să arate patul lui conjugal burghezilor, tradiţie devenită din nou utilă unui alcov legitim, după atîtea dări în vileag nelegitime ale ramurii mai mari a familiei. Cunoştea toate limbile Europei şi, ceea ce e mai rar, limbajul tuturor intereselor, şi putea să le vorbească. Era un minunat reprezentant al clasei mijlocii, dar o depăşea, şi era în toate chipurile mai mare decît ea. Avea o minte atît de limpede, încît, preţuind sîngele pe care-l moştenea, se bizuia mai mult pe valoarea lui personală şi, cînd era vorba de casa lui, lucru ciudat, se declara Orleans şi nu Burbon. Se socotea cel dintîi prinţ de sînge atîta vreme cît nu fusese decît alteţă serenis-sirnă, dar a ajuns un burghez adevărat în ziua în care fu făcut maiestate. Era vorbăreţ în lume şi laconic în inti-

mitate. Cu faimă de avar, dar nedovedită, era de fapt unul dintre acei oameni strîngători, care ştiu să fie risipitori cînd e vorba de gustul sau de datoria lor. Cultivat, dar fără să fie sensibil la cultură. Gentilom, dar nu cavaler. Simplu, liniştit şi puternic. Adorat de familia şi casa lui. Un vorbitor care cucerea. Om de stat dezamăgit, rece din fire, stăpînit de interesul imediat, ocupîndu-se totdeauna de ce era mai grabnic, nefiind în stare să poarte pică sau recunoştinţă, întrebuinţînd fără milă oamenii de seamă în paguba celor mediocri, dibaci cînd era vorba să îndemne majorităţile parlamentare să strivească unanimităţile pline de taină ce murmură înnăbuşit sub tronuri. Era expansiv, cîteodată imprudent în expansiunile lui, dar foarte iscusit în aceste imprudenţe. Bogat în expediente, chipuri şi măşti ; înspăimînta Franţa cu Europa şi Europa cu Franţa. îşi iubea fără îndoială ţara, dar dădea întîietate propriei lui familii. Ii plăcea mai mult stăpînirea decît autoritatea şi autoritatea mai mult decît demnitatea, pornire care are un cusur: în goana după succese, admite viclenia şi nu dispreţuieşte josnicia ; dar are şi un folos : acela de a feri politica de lovituri violente, statul de accidente şi societatea de catastrofe. Era migălos, corect, vigilent, atent, pătrunzător, neobosit. Cîteodată se contrazicea, se dezminţea. A fost îndrăzneţ faţă de Austria la Aneone, încăpăţînat faţă de Anglia în Spania, a bombardat Anversul şi l-a plătit pe Pritchard '. Cînta Marseieza cu convingere. Nu se lăsa
1 Episoade care ilustrează ezitările şi inconsecvenţele Iui Ludovic-Filip în materie de politică externă : In 1832 trupele franceze au ocupat oraşul

italian Ancona, pentru a opri înaintarea austriecilor în acea regiune. Intre 1833 şi 1839. Spania a fost devastată de un război civil, dezlănţuit de Don Carlos, fratele defunctului rege Ferdinand al Vll-lea, care urmărea să ocupe tronul prin înlăturarea nepoatei sale, Isabella a Ii-a. Acest război a prilejuit amestecul puterilor străine în treburile Spaniei" regele Franţei susţinea elementele progresiste din jurul Isa-bellel a Il-a. Bombardarea portului belgian Anvers de către artileria franceză a avut loc în 1832, cînd independenţa Belgiei mai era contestată de olandezi. Aceştia stăpîneau Anversul, de unde au fost izgoniţi cu ajutorul trupelor franceze. Pritchard era un farmacist englez stabilit în insula Tahiti din Oceania. Cînd francezii ocupară acea insulă, Pritchard îndemnă pe băştinaşi la revoltă. Arestarea farmacis-

cuprins de tristeţe, de oboseală, de frumos sau de ideal, de generozităţi îndrăzneţe, de utopii, de himere, de mînie, trufie sau teamă. Era un om curajos în toate. A fost general la Valmy şi soldat la Jemmapes '. Scăpat cu viaţă după opt atentate şi mereu zîmbitor. Viteaz ca un grena-dier şi curajos ca un gînditor. Neliniştit numai în faţa posibilităţii unei zguduiri europene şi nepotrivit pentru o mare aventură politică. Gata întotdeauna să-şi primejduiască viaţa, dar niciodată opera. îşi ascundea totdeauna voinţa sub înfăţişarea unei firi influenţabile, ca să fie ascultat mai degrabă ca minte luminată decît ca rege. Avea spirit de observaţie, dar nu simţ profetic. Puţin atent faţă de spiritele alese, dar priceput la oameni, avea deci nevoie să vadă ca să judece. Avea un bun-simţ sigur şi pătrunzător, o înţelepciune practică, darul vorbirii, o memorie nemaipomenită, de care se folosea necontenit, singura lui asemănare cu Cezar, Alexandru şi Napoleon. Cunoştea fapte, amănunte, date, nume proprii. Habar n-avea de tendinţele, de patimile, de geniul felurit al poporului, de năzuinţele lui lăuntrice, de frămîntările ascunse şi întunecate ale sufletelor, în sfîrşit, de tot ceea ce se poate numi curentele nevăzute ale conştiinţei. Era acceptat de toţi cei ce se aflau în frunte, dar nu şi de Franţa celor mulţi. Se descurca pentru că era iscusit. Guverna prea mult şi nu domnea destul. Era propriul său prim-ministru. Se pricepea de minune să facă din faptele mărunte o piedică în calea măreţiei ideilor. Amesteca o adevărată facultate creatoare de civilizaţie, de ordine şi

H

tului de către coloniştii francezi (1844) a provocat un serios incident diplomatic între Franţa şi Anglia. Ludovic-Filip şi Guizot, pritn-ministrul de aiunci, au cedat şi au plătit lui Pritchard o Indemnizaţie, spre nemulţumirea opiniei burgheze din Franţa.

1 Bătăliile cîştigate de armatele franceze în timpul revoluţiei împotriva austro-prusacilor, care se pregăteau să invadeze Franţa spre a restabili regimul feudal absolutist. Lupta de la Valmy (septembrie 1792) Ie-a tăiat drumul Parisului ; cea de la Jemmapes, localitate din Belgia, a asigurat trupelor revoluţionare franceze prima cucerire a acestei ţari, pe atunci

posesiune austriacă (noiembrie 1792). Ludovic-Filip, pe atunci duce de Chartres, a participat în rîndul armatei revoluţionare la ambele bătălii,
411

organizare cu un nu ştiu ce spirit de birocraţie şi şicană. A fost fondatorul şi procurorul unei dinastii. Avea ceva din Carol cel Mare şi ceva de avocat. în sfîrşit, o figură mare şi originală, un prinţ care a ştiut să fie puternic împotriva tuturor îndoielilor Franţei şi a geloziei Europei. Ludovic-Filip ar fi fost aşezat printre oamenii eminenţi ai veacului său şi printre guvernatorii cei mai iluştri ai istoriei dacă ar fi iubit puţin gloria şi ar fi simţit tot atît de bine ce e mare, cum a simţit ce e util.
Ludovic-Filip fusese frumos şi, îmbătrînind, rămăsese graţios. N-a fost totdeauna pe gustul naţiunii, dar a plăcut totdeauna mulţimii. Plăcea. Avea acest dar, avea farmec. Era lipsit de maiestate. Nu purta nici coroană, deşi era rege, nici păr alb, deşi era bătrîn. Purtările lui ţineau de vechiul regim şi obiceiurile de regimul nou, alcătuind laolaltă un amestec de nobleţe şi de burghezie care se potrivea cu anul 1830. Ludovic-Filip era tranziţia domnitoare. Păstrase rostirea veche şi ortografia veche, pe care le punea în slujba părerilor moderne. Iubea Polonia şi Ungaria, dar scria Ies polonois şi rostea Ies hon-grais '. Purta uniforma gărzii naţionale, asemeni lui Carol al X-lea, şi cordonul Legiunii de onoare, ca Napoleon.
Se ducea rar la biserică, de loc la vînătoare, niciodată la Operă. Nu putea fi corupt de popi', de hăitaşi şi de dansatoare. Asta făcea parte din popularitatea lui burgheză. Nu avea Curte, ieşea la plimbare cu o umbrelă sub braţ, şi umbrela asta a făcut parte mult timp din aureola lui. Era puţin zidar, puţin grădinar şi puţin doctor. Ştia să ia sînge unui curier căzut de pe cal. Ludovic-Filip nu pleca fără lanţetă, cum nu pleca Henric al III-lea fără pumnal. Regaliştii rîdeau de acest rege caraghios, primul care a vărsat sînge ca să vindece.
Trebuie să facem o deosebire între imputările pe care i le-a făcut istoria : cele care privesc regalitatea, cele care privesc domnia şi cele care-l privesc pe rege însuşi. Sînt trei coloane care dau fiecare un total deosebit. Regalitatea poartă vina confiscării dreptului democratic,

Formă veche. în loc de Ies polonals şi Ies hong/ois.

trecerii progresului pe planul al doilea, innăbuşirii sălbatice a protestelor străzii, trecerii răzmeriţei prin foc şi sabie, al străzii Transnonain ', al consiliilor de război, al înghiţirii ţării reale de către ţara legală, al guvernului care făcea parte dreaptă cu cei trei sute de mii de privilegiaţi. Stăpînirea e vinovată de refuzul dat Belgiei2, de cucerirea prea aspră a Algeriei, ca şi a Indiei de către englezi, mai mult cu barbarie decît cu civilizaţie, de călcarea cuvîntului faţă de Abd-el-Kader3, de Blaye, de cumpărarea lui Deutz * şi plătirea lui Pritchard. Vina regelui e politica mai mult de familie decît naţională.

Dacă se scad din socoteală astea toate, povara regelui descreşte.
Iată marea lui vină : a fost modest, în numele Franţei. De unde vine greşeala asta ?
S-o spunem.
Ludovic-Filip a fost un rege prea mult părinte ; cloci-rea asta a unei familii din care vrei să scoţi o dinastie se teme de orice şi nu vrea să fie stingherită. Din ea se nasc sfielile nemăsurate, nepotrivite cu un popor care îl are pe 14 iulie în tradiţia lui civilă şi Austerlitzul în tradiţia lui militară.
De altfel, dacă facem abstracţie de datoriile publice care trebuie împlinite înainte de orice, familia Iui Ludovic-Filip merita dragostea pe care i-o purta el. Era minunată, plină de virtuţi şi de talente. Una dintre fetele lui Ludovic-Filip, Mărie d'Orle'ans, trecuse numele neamului ei printre artişti, aşa cum Charles d'Orleans îl trecuse
1 In timpul răscoalei din 1834, sub pretext că dintr-o casă de pe acea stradă s-a tras asupra trupelor trimise să reprime mişcarea, toţi locuitorii acelui imobil au fost executaţi.
2 In februarie 1831, Belgia, devenită de curînd independentă, fu pro clamată regat şi coroana noului stat fu oferită ducelui de Nemours, unul din fiii Iui Ludovic-Filip. Acesta însă se opuse ca fiul său să devină rege al Belgiei.
' Căpetenie a arabilor şf berberilor din Algeria, care a organizat rezistenta împotriva invaziei franceze sub domnia lui Ludovic-Filip.
4 Ducesa de Berry, nora lui Carol al X-lea, încercînd în 1832 sâ răscoale Vandeea împotriva lui Ludovic-Filip, fu prinsă şi închisă. Planurile ducesei fuseseră vîndute Iui Thiers, ministru de interne pe atunci, de către omul ei de încredere, Deutz.

pe-a! său printre poeţi. îşi prefăcuse sufletul într-o marmură pe care o botezase Jeanne d'Arc. Doi dintre fiii lui Ludovic-Filip îi smulseseră lui Metternich ' acest elogiu demagogic : „Sînt nişte tineri cum se văd rar şi nişte prinţi cum nu se mai văd alţii".
Iată adevărul asupra lui Ludovic-Filip, adevărul din care nu s-a ascuns nimic şi nu s-a îngroşat nimic.
Norocul lui Ludovic-Filip în 1830 a fost să fie prinţul „egalitate" 2, să cuprindă în el contradicţiile revoluţiei şi ale restauraţiei, să aibă trăsătura neliniştitoare a revoluţionarului care devine liniştitor cînd guvernează. Nici un om nu s-a adaptat vreodată mai desăvîrşit la împrejurări. Omul şi împrejurările s-au contopit, şi întruparea s-a făcut. Ludovic-Filip e încarnarea lui 1830. Mai avea de partea lui şi alţi sorţi la tron : exilul. Fusese proscris, pribeag, sărac. Trăise din munca lui. Acest om, stăpîn al celor mai mari domenii din Franţa, vînduse în Elveţia un cal bătrîn ca să aibă ce mînca. Dăduse lecţii de matematică la Reichenau, în vreme ce sora lui, Adelaida, cosea şi broda. Burghezia se înflăcărează cînd întovărăşeşte chipul unui rege cu asemenea amintiri. Dărîmase cu mîi-nile lui ultima cuşcă de fier de la Mont-Saint-Michel, clădifă de Ludovic al Xl-lea 3 şi întrebuinţată de Ludovic al XV-lea. Era tovarăşul lui Dumouriez * şi prietenul lui

1 Cancelar al Austriei în prima Jumătate a secolului al XlXlea; a negociat căsătoria lui Napoleon cu Maria-Luiza, a jucat un rol de seamă la Congresul de la Viena (1815) şi a organizat Sfînta Alianţă a suveranilor reacţionari împotriva mişcărilor progresiste din Europa. A fost izgonit de Ia putere în 1848, în urma revoluţiei din Viena.
5 Filip d'Orleans, tatăl regelui Ludovic-Filip, îmbogăţit prin manufacturile sale de bumbac, aderase la revoluţia burgheză din 1789 şi îşi schimbase numele princiar în acela de Philippe-Egaliti.
8 In insula Munt-Saint-Michel din fundul golfului Saint-Malo se afla o închisoare pentru deţinuţi politici. Regimul penitenciarului era foarte aspru în celulele luî strimte ca nişte cuşti, amintind pe cele ale regelui Ludovic al Xl-lea din castelul de Ia Loches.
4 General şi om politic. A comandat una din armatele care operau împotriva austro-prusacilor Ia Valmy şi Jemmapes. Anul următor, izgonit de austrieci din Belgia, este destituit de Convenţiunea Naţională şi chemat la Paris pentru raport. îşi trădează atunci patria şi trece Ia duşmani, devenind un contrarevoluţionar activ.

Lafayette. Făcuse parte din clubul iacobiailor. Mirabeau îl bătuse pe umăr. Danton îi spusese : băiete ! In '93, la douăzeci şi patru de ani, cînd era numai domnul de Char-tres, asistase din fundul unui ungher întunecat al Con-venţiunii la procesul lui Ludovic al XVI-lea, atît de bine botezat „bietul tiran". Fusese martor la viziunea oarbă şi totuşi pătrunzătoare a revoluţiei, sfărîmînd regalitatea în rege şi pe rege o dată cu regalitatea, aproape fără să ia seama la om, Ia furtuna uriaşă a adunării-tribunal, la furia publică interogîndu-l pe Capet', care nu ştia ce să răspundă, la spăimîntătoarea clătinare a capului regal sub suflul acela întunecat, văzuse nevinovăţia relativă a tuturor în această catastrofă, a celor care osîndeau ca şi a celui care era osîndit, fusese de faţă la toate aceste lucruri ameţitoare, văzuse veacurile înfăţişîndu-se la hora Convenţiunii. Văzuse în spatele lui Ludovic al XVI-lea, nefericitul care era făcut răspunzător, ridicîn-du-se în umbră acuzatul cel mare : monarhia. Ii rămăsese în inimă o spaimă smerită faţă de această uriaşă justiţie a poporului, aproape tot atît de impersonală ca judecata lui dumnezeu. Revoluţia lăsase în el o urmă grozavă. Amintirea lui purta pecetea vie a acelor ani, clipă cu clipă. Intr-o zi, în faţa unui martor de care nu ne putem îndoi, rectifică din memorie toată litera A a listei alfabetice a Adunării Constituante.
Ludovic-Filip a fost un rege fără ascunzişuri. Legile din septembrie sînt limpezi. Deşi ştia că lumina nu e prielnică privilegiilor, şi-a lăsat tronul în lumină. Istoria va ţine seama de această lealitate.
Ludovic-Filip, ca toţi oamenii ieşiţi din scenă, e judecat azi de conştiinţa umană. Procesul lui e însă numai la prima instanţă.
Pentru el n-a sunat încă ceasul în care istoria vorbeşte cu glasul ei venerabil şi liber. N-a venit încă clipa rostirii
1 Nume de familie dat de Conventiunea Naţională lui Ludovic al XVI-lea după detronare. Era numele strămoşului său Hugo Capet, proclamat rege al Franţei în 987.

unei judecăţi definitive asupra acestui rege. Asprul şi celebrul istoric Louis Blanc şi-a îmblînzit şi el, de curînd, primul verdict.' Ludovic-Filip a fost ales de cei 221 şi de 1830, adică de o jumătate de parlament şi de o jumătate de revoluţie. Oricum, el nu poate fi judecat aici, decît cu anumite rezerve, din punctul de vedere înalt din care priveşte filozofia principiul democratic absolut. In ochii absolutului totul e uzurpare, în afară de dreptul omului mai întîi şi de dreptul poporului în al doilea rînd. Dar ceea ce putem spune azi, după ce am făcut toate rezervele, e că, oricum ar fi privit Ludovic-Filip, luat în el însuşi şi din punctul de vedere al bunătăţii omeneşti, va rămîne, ca să ne slujim de graiul vechi al bătrînei istorii, unul dintre cei mai buni principi care s-au urcat pe tron. Ce vină are el ? Tronul. Despărţiţi-l pe Ludovic-Filip de .rege, va rămîne omul. Şi omul e bun. Cîteodată e atît de bun, încît devine minunat. Uneori, în mijlocul celor mai apăsătoare griji, după o zi de luptă împotriva diplomaţiei întregului continent, se întorcea seara în apartamentul lui, şi acolo ce credeţi că făcea ? Covîrşit de oboseală, toropit de somn, lua un dosar şi-şi petrecea toată noaptea revizuind un proces criminal, socotind că însemna ceva să ţină piept Europei întregi, dar că era o faptă şi mai însemnată să smulgă un om călăului. Se încăpăţîna împotriva ministrului de justiţie, lupta să smulgă pas cu pas procurorilor generali (pe care îi numea flecarii legii) terenul ghilotinei. Cîteodată masa îi era acoperită cu vrafuri de dosare. Le cerceta pe toate. I se părea îngrozitor să lase la întîmplare nenorocitele capete osîndite. Intr-o zi îi spunea aceluiaşi martor de care am vorbit mai înainte : „Astă-noapte am cîştigat şapte". în timpul primilor ani ai domniei lui, pedeapsa cu moartea a fost ca şi abolită şi ridicarea din nou a

1 Louis Blanc, avocat şi om politic (1811–1882), membru al guvernului provizoriu din februarie 1848. Socialist utopic mic-burghcz. In Istoria celor zece ani (1830–1840), Louis Blanc condamnase cu asprime regimul lui Ludovic-Filip ; în exil însă, scriind Istoria revoluflet, şl-a ,,temperat" aprecierile.

eşafodului s-a făcut împotriva voinţei regelui. Place de la Greve pierind o dată cu ramura mai mare a familiei regale, s-a instituit o „Greve" burgheză, cu numele Bariera Saint-Jacques '. „Oamenii practici" au simţit nevoia unei ghilotine aproape legitime. Aceasta a fost una dintre victoriile lui Casimir Perier2, care reprezenta vederile înguste ale burgheziei, asupra lui Ludovic-Filip, care reprezenta latura ei liberală. Ludovic-Filip l-a adnotat cu mîna lui pe Beccaria 3. După maşina lui Fieschi4, a exclamat : „Ce păcat că n-am fost rănit ! Aş fi putut să-l graţiez !" Altă dată a scris, făcînd aluzie la rezistenţa miniştrilor lui, în legătură cu un osîndit politic care a fost una dintre cele mai generoase figuri ale timpului nostru : „1 s-a acordat graţierea, nu-mi rămîne decît s-o obţin". Ludovic-Filip era blajin ca Ludovic al IX-lea şi bun ca Henric al IV-lea.
Pentru noi, însă, în istorie, în care bunătatea este o perlă rară, cel care a fost bun trebuie să treacă înaintea celui care a fost mare.
Deoarece Ludovic-Filip a fost judecat cu asprime de unii, fără cruţare, poate, de alţii, este firesc ca un om care l-a cunoscut, el însuşi o umbră

astăzi, să vină să-şi depună mărturia în faţa istoriei. Această mărturie, oricare ar fi ea, este fără îndoială nepărtinitoare înainte de toate. Un epitaf scris de un mort este sincer. O umbră poate aduce mîngîierea altei umbre. Cînd împărţi cu cineva aceeaşi beznă, ai dreptul să-l lauzi. Nu prea e de temut că se va spune vreodată despre două morminte din exil că unul dintre ele l-a linguşit pe celălalt.

1 Punct din sudul Parisului unde, după 1830, se făceau execuţiile capitale.

2 Bancher şi ora politic francez din timpul restauraţiei şl al mo narhiei din iulie.

3 Filozof şi criminalist italian, al cărui tratat asupra delictelor a tmblînzit codul penal.

1 Inventatorul unei maşini infernale, cu care a încercat un atentat Ia viata lui Ludovic-Filip.

IV ;

CRĂPATURI SUB TEMELIE

In clipa în care drama pe care o povestim pătrundea adîncul unuia din norii tragici care acoperă începutul domniei lui Ludovic-Filip, nu putea fi vorba de nimic îndoielnic şi trebuia ca această carte să vină cu o lămurire asupra regelui.

Ludovic-Filip intrase în autoritatea regală fără violenţă, fără vreo acţiune directă săvîrşită de el, printr-o cotitură revoluţionară, fără îndoială deosebită de ţelul adevărat al revoluţiei şi în care el, ducele de Orleans, nu avusese nici o iniţiativă personală. Se născuse prinţ şi se credea ales rege. Nu-şi dăduse el singur acest mandat. Nu-l luase. Ii fusese oferit şi îl primise, convins – din greşeală desigur, dar convins – că darul era făcut pe bună dreptate şi că datoria îi poruncea să-] primească. De aici, o stăpînire de bună-credinţă. Aşa că, o spunem cinstit, Ludovic-Filip stăpînind cu bună-credinţă, şi democraţia atacînd cu bună-credinţă, groaza zămislită de luptele sociale nu poate fi pusă nici în sarcina regelui, nici într-a democraţiei. O ciocnire de principii seamănă cu o ciocnire de elemente. Oceanul apără apa, furtuna apără aerul. Regele apără regalitatea, democraţia apără poporul. Relativul, care e monarhia, se împotriveşte absolutului, care e republica. Societatea sîngerează sub acest conflict, dar suferinţa ei de azi va fi salvarea ei de mîine. Şi, în orice caz, cei care luptă între ei nu pot fi dispreţuiţi. Fără îndoială că una dintre cele două tabere se înşală. Dreptatea nu e asemeni colosului din Rodos ', aşezată pe amîndouă malurile deodată, cu un picior în republică şi celălalt în monarhie. Ea e indivizibilă, de o singură parte.

Să încheiem această expunere.

Regimul de la 1830 avu numaidecît o viaţă grea. Abia născut, a doua zi trebui să lupte.

' Uriaşă statuie de aramă a zeului Apollo, socotită în antichitate una dintre cele şapte minuni ale lumii, se înălţa la intrarea în portul Rodos din

insula greacă cu acelaşi nume. S-a prăbuşit Ia sfîrşitul secolului al Ill-Iea î.e.n. In urma unui cutremur.

Abia înscăunat, regimul din iulie, atît de nou, atît de puţin solid, era hărţuit din toate părţile.
Rezistenţa se născu de a doua zi. Poate că se născuse din ajun şi creştea din lună în lună ; surdă la început, deveni zgomotoasă.
Revoluţia din iulie, foarte puţin acceptată de regi peste hotarele Franţei, cum am mai spus, fusese felurit interpretată în Franţa.
Dumnezeu arată oamenilor vrerile lui vădindu-le în evenimente, texte obscure, scrise într-o limbă misterioasă. Oamenii le traduc pe loc. Traduceri grăbite, incorecte, pline de greşeli, de lipsuri şi de contraziceri. Foarte puţine spirite pricep limba divină. Cei mai pătrunzători, cei mai potoliţi, cei mai adînci descifrează încet, şi cînd ajung la capătul textului lor, treaba e săvîrşită de mult. Pe piaţa publică au şi apărut douăzeci de traduceri. Din fiecare traducere se naşte un partid, şi din fiecare contrazicere o facţiune. Fiecare partid crede că numai el are textul adevărat, fiecare facţiune crede că stăpîneşte lumina.
Adesea, puterea însăşi e o facţiune.
In fiecare revoluţie sînt şi oameni care înoată împotriva cursului apei. Sînt partidele vechi.
Pentru partidele vechi, care sînt legate de tradiţii prin graţia lui dumnezeu, revoluţiile sînt izvorîte din dreptul Ia revoltă, şi ai dreptul să te revolţi împotriva lor. Revoluţia fiind o împlinire normală, cuprinde în ea propria ei legitimitate, necinstită cîteodată de falşii revoluţionari, dar care stăruie, chiar mînjită, şi supravieţuieşte, chiar însîngerată.
Revoluţiile nu se nasc dintr-un accident, ci din necesitate. O revoluţie e o întoarcere de la factice la real. Există pentru că trebuie să existe.
Şi totuşi vechile partide legitimiste au asaltat revoluţia din 1830 cu toate violenţele care ţîşnesc dintr-o falsă judecată. Greşelile sînt proiectile straşnice. O loveau iscusit acolo unde era slabă, unde avea cusururi în zale, în lipsa ei de logică. Atacau revoluţia în regalitatea ei

şi strigau : „Revoluţie, de ce acest rege ?" Facţiunile sînt orbi care ochesc bine.
Şi republicanii scoteau acelaşi strigăt, dar, venind de la ei, strigătul era logic. Ceea ce era orbire la legitimişti era clarviziune la democraţi. Anul 1830 înşelase poporul. Democraţia, furioasă, îl mustra.
Regimul din iulie se zbătea între atacul trecutului şi atacul viitorului. El reprezenta clipa în luptă, de o parte cu veacurile democratice, de alta cu dreptul veşnic.
Pe lîngă asta, faţă de străinătate, 1830, nemaifiind revoluţie şi devenind monarhie, trebuia să se ţină la pas cu Europa. Trebuia să păstreze pacea, altă greutate. O armonie pe care vrei s-o realizezi împotriva logicii e adesea mai dăunătoare decît un război. Din conflictul acesta surd, mereu

înnăbuşit, dar mereu ameninţător, s-a născut pacea armată, acest expedient costisitor al civilizaţiei suspecte ei înseşi.
Regalitatea din iulie se opintea în ham, cu toate că avea înhămate la ea cabinetele europene. Metternich i-ar fi pus bucuros zăbală. împinsă de progres în Franţa, împingea înainte monarhiile Europei, rămase pe loc. Era remorcată şi remorca la rîndul ei.
Şi în vremea asta, în interior bîntuiau înlănţuite între ele atîtea probleme sociale : sărăcia, proletariatul, salariile, educaţia, penalitatea, prostituţia, soarta femeii, bogăţia, mizeria, producţia, consumaţia, repartiţia, schimbul, moneda, creditul, dreptul capitalului, dreptul muncii. Grozavă povară !
In afară de partidele politice propriu-zise se mai ridica o mişcare. Fierberii democratice îi răspundea fierberea filozofică. Elita se simţea tulburată ca şi mulţimea, în alt chip, dar tot atît.
Gînditorii meditau, pe cînd glia, adică poporul, străbătut de curente revoluţionare, tremura scuturat de nu ştiu ce vagi smucituri epileptice. Gînditorii, unii izolaţi, alţii întruniţi în familii, aproape în frăţii, răscoleau problemele sociale în linişte, dar adînc, ca nişte mineri neclintiţi, care îşi săpau galeriile în profunzimile unui

vulcan, abia stingheriţi de zguduiri surde şi de întrevăzute focuri pîlpîitoare.
Liniştea asta nu era spectacolul cel mai puţin frumos al acestei epoci zbuciumate.
Aceşti oameni lăsau chestiunea drepturilor în seama partidelor politice. Ei se ocupau de problema fericirii. Voiau să dobîndească de la societate bunăstarea omului.
Ridicau chestiunea materială, pe cea agricolă, industrială şi comercială aproape la demnitatea unei religii. In civilizaţie, aşa cum se alcătuieşte ea, puţin de către dumnezeu şi mult de către om, interesele se combină, se împletesc şi se contopesc în aşa chip, încît formează o adevărată stîncă tare, după o lege dinamică, studiată cu multă răbdare de economişti, aceşti geologi ai politicii.
Aceşti oameni, care se grupau sub diferite denumiri, dar pot fi numiţi toţi cu titlul general de socialişti, căutau să străpungă stînca şi să facă să ţîşnească din ea apa vie a fericirii omeneşti.
Lucrările lor îmbrăţişau tot, de la problema eşafodului pînă la aceea a războiului. Adăugau la dreptul omului, proclamat de revoluţia franceză, dreptul femeii şi al copilului.
Nu e de mirare că, pentru diverse pricini, nu tratăm aici în adîncime, din punct de vedere teoretic, problemele ridicate de socialism. Ne mărginim să le indicăm.
Toate problemele pe care şi le puneau socialiştii, lă-sînd la o parte viziunile cosmogonice, visarea şi misticismul, pot fi reduse la două probleme principale :
Prima problemă : a produce bogăţia.
A doua problemă : a o distribui.
Prima problemă cuprinde chestiunea muncii.
A doua, chestiunea salariilor.

In prima problemă e vorba de întrebuinţarea forţelor.
In cea de-a doua, de distribuţia bucuriilor.
Dintr-o bună întrebuinţare a forţelor rezultă puterea publică.
Dintr-o bună distribuţie a bucuriilor rezultă fericirea individuală.
421

O distribuţie bună nu înseamnă o distribuţie egală, ci una echitabilă.
Prima egalitate e echitatea.
Prosperitatea socială rezultă din amîndouă combinate : puterea publică afară, fericirea individuală înăuntru.
Prosperitatea socială înseamnă omul fericit, cetăţeanul liber, naţiunea mare.
Anglia rezolvă prima dintre aceste două probleme. Ea ştie minunat să creeze bogăţia, dar o împarte prost. Soluţia asta, desăvîrşită numai pe o latură, o duce în chip fatal la două extreme : belşug monstruos şi mizerie monstruoasă. Unii au toate bucuriile, alţii, adică poporul, toate lipsurile. Privilegiul, monopolul, excepţia, feudalitatea se nasc din munca însăşi. Situaţia falsă şi primejdioasă, care aşază puterea publică pe mizeria privată şi care înrădăcinează măreţia statului în suferinţele individului. Măreţie prost alcătuită, în care se împletesc toate elementele materiale şi în care nu intră nici un element moral.
Amîndouă problemele trebuie să fie rezolvate la un loc pentru a fi bine rezolvate. Amîndouă soluţiile trebuie să fie contopite aşa ca să facă una.
Rezolvaţi numai prima problemă şi veţi fi Veneţia, veţi fi Anglia. Veţi avea o putere artificială ca Veneţia, sau o putere materială ca Anglia. Veţi fi un bogat ticălos. Veţi pieri prin mersul lucrurilor, cum a murit Veneţia, sau printr-un faliment, cum va cădea Anglia, şi lumea vă va lăsa să cădeţi şi să muriţi, pentru că lumea lasă sa cadă şi să moară tot ceea ce nu e decît egoism, tot ceea ce nu reprezintă o virtute sau o idee pentru neamul omenesc.
E de la sine înţeles că prin cuvintele Veneţia şi Anglia nu desemnăm popoarele, ci construcţiile sociale, oligarhiile suprapuse naţiunilor, şi nu înseşi naţiunile. Naţiunile se bucură totdeauna de respectul şi de simpatia noastră. Veneţia, ca popor, va renaşte. Anglia, ca aristocraţie, va cădea, dar Anglia ca naţiune e nemuritoare.
Acestea fiind spuse, să mergem mai departe.
Rezolvaţi cele două probleme, înconjuraţi-l pe bogat şi ocrotiţi-l pe sărac, suprimaţi mizeria, puneţi capăt
422

exploatării nedrepte a celui sărac de către bogat, puneţi frîu geloziei nedrepte a celui care e încă pe drum faţă de cel care a ajuns la capăt, potriviţi matematic şi frăţeşte salariul după muncă, potriviţi învăţămîntul gratuit şi obligatoriu cu vîrsta copilului, faceţi din ştiinţă temelia forţei, dezvoltaţi inteligenţele punînd braţele la muncă, fiţi în acelaşi timp un popor puternic şi o familie de oameni fericiţi, democratizaţi proprietatea nu des-fiinţînd-o, ci universalizînd-o, aşa ca fiecare cetăţean, fără excepţie, să fie proprietar, lucru mai uşor decît se crede ; în două cuvinte, învăţaţi să produceţi bogăţia şi s-o distribuiţi, şi veţi avea laolaltă măreţia materială şi măreţia morală. Atunci veţi fi vrednici să vă numiţi Franţa.

Iată ce spunea socialismul, în afară de cîteva secte care se rătăciseră.
Iată ce căuta el în fapte, ce schiţa în spirite.
Admirabile eforturi ! Sfinte încercări !
Ludovic-Filip era muncit cu durere de aceste doctrine, aceste teorii, de necesitatea neobişnuită pentru un om de stat de a ţine seamă de filozofi, de evidenţele nedesluşite pe care le întrevedea, de o politică nouă care trebuia creată, în acord cu lumea veche, dar fără prea multe nepotriviri cu idealul revoluţionar, situaţie în care trebuia să-l întrebuinţeze pe Lafayette ca să-l apere pe Polignac ', de intuiţia progresului care se străvedea sub răscoală, de credinţa lui în revoluţie. Poate că-l preocupa o resemnare născută din acceptarea vagă a unui drept definitiv şi superior, voinţa lui de a nu se înstrăina de propria lui rasă, spiritul lui de familie, respectul lui sincer pentru popor, propria lui cinste. Cîteodată, aşa puternic şi curajos cum era, se simţea împovărat de greutatea de-a fi rege.
1 Nobil francez emigrat pe vremea revoluţiei. Pe vremea restauraţiei s-a manifestat ca unul dintre cei mai reacţionari ultraregalişti. Preşedinte al consiliului de miniştri în 1829, Polignac a grăbit izbucnirea revoluţiei din iulie 1830 prin ordonanţele cu care suprimase unele libertăţi esenţiale.

Simţea sub picioarele lui o descompunere de temut, care totuşi nu era o năruire totală, pentru că Franţa era mai Franţa decît oricînd.
Grămezi de nori negri acopereau zarea. O umbră ciudată, din ce în ce mai aproape, se întindea peste oameni, peste lucruri, peste idei, umbră care se năştea din mînie şi din sisteme. Tot ceea ce fusese înnăbuşit în grabă se mişca şi se frămînta. Câteodată, conştiinţa omului acestuia cinstit avea nevoie să respire adînc, atîta apăsare era în aerul în care sofismele se amestecau cu adevărurile. Spiritele tremurau în neliniştea asta socială ca frunzele la apropierea furtunii. Tensiunea electrică era atît de mare, încît cîteodată, primul venit, un necunoscut, răspîndea lumina. Pe urmă cădea iarăşi întunericul noptatic. Din cînd în cînd, cîte un bubuit surd şi adînc te făcea să pricepi cîte trăsnete cuprindeau norii.
După ce trecuseră numai doi ani de la revoluţia din iulie, anul 1832 începuse plin de ameninţare şi de inevitabil. La freamătul întunecat al ideilor se adăuga clocotul întunecat al evenimentelor : poporul era în cumplită sărăcie, muncitorii fără pîine, ultimul prinţ Conde dispărut în întuneric ', Bruxelles îi alunga pe Nassau 2, aşa cum Parisul îi alungase pe Burboni. Belgia se oferise unui prinţ francez şi se dăduse unui prinţ englez. Nicolae, ţarul rus, ne ura ; doi diavoli din sud erau în spatele nostru : Ferdinand din Spania şi Miguel din Portugalia ; în Italia pămîntul se cutremura, Metternich întindea mîna asupra Bolognei, Franţa încolţea Austria la Ancâne 3, în nord răsuna un ciocan sinistru care închidea din nou Po-
1 Louis-Henri-Joseph de Bourbon-Conde, ultimul prinţ din această familie, înrudită cu dinastia Burbonilor, s-a sinucis într-o noapte, puţin timp după revoluţia din 1830.
2 Tratatul de la Viena (1815) unise Belgia şi Olanda într-un singur stat, sub dinastia de Orania-Nassau. Prin insurecţia din 1830, Belgia s-a separat de Olanda şi s-a proclamat stat independent.

5 Prin pacea de la Viena (1815) Austria a reanexat Lornbardia şl Veneţia. Cînd Metternich a trimis trupe să ocupe oraşul revoltat Bo-logna, în statul papal (1832), Ludovic-Filip a ripostat prin ocuparea portului Ancone din Adriatica sub pretextul apărării teritoriilor papei,

lonia în sicriul ei', din întreaga Europă priviri furioase erau aţintite asupra Franţei ; Anglia era o aliată îndoielnică, gata să dea brînci celui care s-ar fi clătinat şi să se arunce asupra celui care ar fi căzut; pairii se ascundeau în spatele lui Beccaria ca să refuze legii patru capete2; florile de crin erau rase de pe trăsura regelui, crucea smulsă de pe Notre-Dame, Lafayette micşorat3, Laffitte .ruinat4, Benjamin Constant mort de mizerie, Casimir Perier mort pe povîrnişul puterii. Molima politică şi molima socială erau declarate în acelaşi timp în cele două capitale ale regatului, una oraşul gîndirii, cealaltă oraşul muncii; la Paris războiul civil, la Lyon războiul servil, aceeaşi lumină de pîrjol în amîndouă cetăţile. O lumină roşie de crater pe fruntea poporului. Sudul fanatizat, vestul turbat, ducesa de Berry în Ven-deea ; comploturi, conspiraţii, răpiri, holeră adăugau, la vuietul sumbru al ideilor, tumultul sumbru al evenimentelor.

' Răscoala poloneză din 1830 a fost înnăbuşită tn sînge de ţarul Nicolae I.
2 In decembrie 1830, Camera pairilor, epurată de elementele de ex tremă dreapta din timpul restauraţiei, a judecat pe Polignac şi pe trei din miniştrii cabinetului din 1829–1830, puşi sub acuzaţia de a fi atentat la libertăţile publice. Masele populare cereau condamnarea lor la moarte. Apărătorii acuzaţilor invocau tezele juristului italian Cesare Beccaria (secolul al XVIII-lea), al cărui Tratat despre delicte si pe* depse a impus principiul adaptării pedepselor la gravitatea delictelor sau crimelor, contribuind totodată la îmblînzirea penalităţilor. Pairii au condamnat pe „cei patru" la închisoare pe viaţă. După cîţiva ani, însă, condamnaţii au fost amnistiaţi. Mari manifestaţii de mase au înfierat această „blîndeţe", vecină cu complicitatea, şi Ludovic-Filip s-a temut de o nouă revoluţie.
3 Marchizul Lafayette, nobil cu oarecare idei înaintate, participant la războiul de independenţă al Statelor Unite şi aderent al revoluţiei burgheze din Franţa, înainte de faza iacobină a acesteia. După revo luţia din 1830, a fost numit comandant a! Gărzii Naţionale şi a pa tronat alegerea lui Ludovic-Filip. Cîteva luni mai tîrziu, însă, intră In conflict cu guvernul Laffitte, din pricina modificării Constituţiei, rămasă prea puţin democratică după părerea lui Lafayette. Ales deputat, face opoziţie regimului pînă la moartea sa din 1834.
4 Bancherul Jacques Laffitte, preşedintele consiliului de miniştri tn 1830–1831, într-o perioadă cînd regimul lui Ludovic-Filip era încă nestatornicit, a avansat guvernului mai multe milioane din fondurile băncii sale, fapt care l-a ruinat.

FAPTE DIN CARE IZVORĂŞTE ISTORIA Şl PE CARE ISTORIA NU LE CUNOAŞTE

Toate se înrăutăţiseră către sfîrşitul lui aprilie. Neliniştea devenea clocot. Din anul 1830 se iviseră ici şi colo rnici răscoale parţiale, înnăbuşite repede, dar gata să se aprindă iar, semne ale unei fierberi mocnite. Se pregătea în umbra ceva groaznic. Se zăreau firele încă nedesluşite şi prost luminate ale unei revoluţii cu putinţă. Franţa privea spre Paris. Parisul privea spre cartierul Saint-Antoine.

Cartierul Saint-Antoine, încins pe tăcute, începea să clocotească. Cîrciumile din strada Charonne erau grave şi furtunoase.

Guvernul era pur şi simplu pus în discuţie. Se discuta în public dacă trebuie să se "înceapă lupta sau nu. In odăiţele din dosul prăvăliilor lucrătorii trebuiau să jure că la primul strigăt de alarmă vor ieşi în stradă şi „vor lupta fără să ţină socoteală de numărul duşmanilor". După ce se legau prin jurămînt, un om aşezat în fundul cîrciumii „îşi limpezea glasul" şi spunea : „Auzi ! ai jurat I" Cîteodată se suiau la primul cat într-o odaie închisă şi acolo se petreceau scene aproape masonice. Depuneau jurămînt iniţiatului că-L vor sluji ca pe un părinte. Asta era formula.

In sălile scunde se citeau broşuri „subversive". „Bîrfeau stăpînirea", spune un raport secret din vremea aceea. Se auzeau cuvinte ca acestea : „Nu cunosc numele şefilor. Noi ăştialalţi nu vom cunoaşte ziua decît cu două ceasuri înainte." Un lucrător spunea : „Sîntem trei sute, să punem fiecare cîte cincizeci de bani, asta face o sută cincizeci de franci, ca să fabricăm gloanţe şi pulbere". Altul spunea : „Nu-mi trebuie şase luni, n-am nevoie nici de două ; în mai puţin de cincisprezece zile o să fim pe aceeaşi treaptă cu guvernul. Putem să le ţinem piept cu

douăzeci şi cinci de mii de oameni." Altul spunea : „Nu mă culc noaptea, pentru ca să fac cartuşe".

Din cînd în cînd, oameni „îmbrăcaţi ca burghezii, cu haine frumoase", veneau „făcînd pe grozavii", păreau că poruncesc, strîngeau mîna celor mai importanţi şi plecau. Niciodată nu stăteau mai mult de zece minute. Schimbau în şoaptă cuvinte cu înţeles : „Complotul e copt, treaba e gata". Toţi mormăiau acelaşi lucru, ca să întrebuinţăm expresia cuiva care a fost de faţă. Exaltarea ajunsese atît de mare, încît într-o zi un lucrător strigă în mijlocul cîrciumii : „N-avem arme!" Unul dintre tovarăşii lui răspunse: „Au soldaţii 1" parodiind, fără să ştie, proclamaţia lui Bonaparte în faţa armatei Italiei. „Cînd aveau ceva mai tainic, nu-şi comunicau acolo", spune un raport. Nu pricepem ce mai puteau ascunde după ce spuneau cîte spuneau.

întrunirile erau cîteodată periodice. La unele nu luau parte decît opt sau zece, şi totdeauna aceiaşi. La altele intra cine voia şi sala era ticsită, oamenii trebuiau să stea în picioare. Unii veneau acolo din entuziasm şi patimă, alţii pentru că le era în drum cînd se duceau la lucru. In cîrciumile astea se aflau, în vremea revoluţiei, şi femei patriote care-i sărutau pe noii-veniţi.

Alte fapte pline de înţeles ieşeau la iveală.

Un om intra într-o circiumă, bea şi ieşea zicînd : „Cîr-ciumare, o să-ţi plătească revoluţia ce ţi se cuvine".
Agenţii revoluţionari erau aleşi la un cîrciumar din strada Charonne. Scrutinul se aduna într-o şapcă.
Lucrătorii se mai adunau la un maestru de scrimă de pe strada Cotte. Pe perete se afla o panoplie alcătuită din spade de lemn, din bastoane şi florete. Intr-o zi s-au scos bumbii din vîrfurile floretelor. Un muncitor zicea : „Sîntem douăzeci şi cinci, dar eu nu sînt pus la socoteală, pentru că sînt luat drept o maşină". Maşina asta a fost mai tîrziu Quenisset.
Lucrurile astea care se pregăteau căpătau încet un fel de notorietate ciudată. O femeie care-şi mătura pragul îi spunea alteia : „De multă vreme se lucrează de zor la făcutul cartuşelor". Proclamaţiile adresate gărzilor na-

M

{ionale ale ministerelor erau citite în mijlocul străzii. Una dintre proclamaţii era semnată : Burtot, negustor de vinuri.
Intr-o zi, la uşa unui cîrciumar din Piaţa Lenoir, un bărbat care purta o barbă ca o salbă şi avea un accent italienesc se sui pe un pietroi şi citi în gura mare un text ciudat, care părea alcătuit de-o putere ocultă. In jurul lui se strînseseră grupuri de oameni care aplaudau. Pasajele care răscoleau cel mai mult mulţimea au fost adunate şi notate : „...Doctrinele noastre sînt împiedicate, proclamaţiile noastre sînt rupte, cei care le lipesc sînt pîndiţi şi azvîrliţi în închisori..." „Catastrofa care a avut loc în industria bumbacului ne-a convins şi pe noi, oamenii paşnici." „Viitorul popoarelor se zămisleşte în rîndurile noastre, ale celor necunoscuţi." „Iată, spunem lucrurilor pe nume : acţiune sau reacţiune, revoluţie sau contrarevoluţie, pentru că în epoca noastră nimeni nu mai crede nici în inerţie şi nici în nemişcare. Pentru popor sau împotriva poporului ? Asta e întrebarea ! Alta nu e !" „...In ziua cînd nu vă vom mai fi pe plac, tăia-ţi-ne capul, dar pînă atunci ajutaţi-ne să umblăm."
Toate astea ziua în amiaza mare.
Alte întîmplări, încă şi mai îndrăzneţe, erau suspecte poporului tocmai din pricina îndrăznelii lor. La 4 aprilie 1832, un trecător se sui pe pietroiul din colţul străzii Sainte-Marguerite şi strigă : „Sînt babuvist !" Dar sub Babeuf poporul îl presimţea pe Gisquet'.
Trecătorul acesta spunea, între altele :
— Jos proprietatea ! Opoziţia de stînga e laşă şi tră
dătoare. Cînd vrea să aibă dreptate, predică revoluţia.
E democrată ca să nu mănînce bătaie şi regalistă ca să
nu lupte. Republicanii sînt făţarnici. Cetăţeni muncitori,
nu vă încredeţi în republicani !
— Tăcere, cetăţene spion ! strigă un muncitor.
Strigătul acesta puse capăt discursului.
1 Mare bogătaş, fost prefect al politiei Parisului în timpul monan hiei din iulie. A participat activ la reprimarea mişcărilor muncitoreşti. Acuzat tn două rînduri că ar fi delapidat banii statului, a fost salvat de Justiţie. .

Se produseră incidente ciudate.
Pe înserat, un muncitor se întîlnea aproape de canaî cu un „bărbat bine îmbrăcat", care îl întreba : „Unde te duci, cetăţene ?" „Domnule – îi răspundea muncitorul – n-am cinstea să vă cunosc." „Eu te cunosc foarte bine." Şi bărbatul adăuga : „Nu te teme ! Sînt agentul comitetului. Te bănuieşte că n-ai fi prea sigur. Să ştii că dacă destăinuieşti ceva sîntem cu ochii pe tine." Strîngea apoi mîna muncitorului şi pleca spunînd : „O să ne mai vedem noi în curînd".
Poliţia, la pîndă, auzea nu numai în cîrciumi, dar şi pe stradă dialoguri ciudate.
— Fă tot ce poţi să te primească cît mai repede, îi
spunea un ţesător unui tîmplar.
— De ce ?
— In curînd o să înceapă focul.
Doi trecători în zdrenţe schimbau între ei cuvintele astea, vrednice de luat în seamă, pline de o răzvrătire grosolană, vădită :
— Cine ne conduce ?
— Păi... jupîn Filip.
— Da de unde ! Burghezia.
Se înşală cine crede că dăm cuvîntului jacqueries ' un înţeles urît. Ţăranii erau săracii. Şi cei cărora le e foame au dreptate.
Altă dată auzeai vorbind doi trecători. Unul îi spunea celuilalt:
— Avem un plan bun de atac.
Dintr-o conversaţie intimă între patru oameni care şedeau pe vine într-un şanţ, la răscrucea barierei Trâne, nu puteai prinde decît vorbele astea :
— O să facem tot ce s-o putea ca el să nu se mai
plimbe prin Paris.
Care el ? Taină ameninţătoare.
„Şefii principali", cum se spunea în mahala, se ţineau deoparte. Se credea că se întîlnesc, ca să se sfătuiască, într-o cîrciumă aproape de Saint-Eustache. Un anume
1 faajueries (jacherii), nume dat în Franţa feudală răscoalelor ţărăneşti ; după Jacques Bonhomme, tipul ţăranului sărac.

Aug. – şeful societăţii de ocrotire a croitorilor, din strada Mondetour – trecea drept intermediarul principal dintre şefi şi mahalaua Saint-Antoine. De altfel, şefii ăştia au fost întotdeauna învăluiţi în foarte multă taină şi nici un fapt sigur n-a putut să dezmintă mîndria ciudată a acestui răspuns dat mai tîrziu de un acuzat cur{ii pairilor :
— Cine era şeful vostru ?
— N-am cunoscut şi n-am recunoscut nici unul.
Deocamdată nu erau decît vorbe străvezii, dar vagi ;
cîteodată vorbe goale, frînturi, vorbe de clacă. Dar se mai iveau şi alte semne. Un tîmplar care bătea nişte scînduri într-un gard pe strada Reuilly, în jurul unui loc pe care se ridica o casă, găsi pe locul acela o bucată dintr-o scrisoare ruptă, pe care se mai puteau citi cuvintele astea :
 Comitetul trebuie să ia măsuri ca să împiedice recrutarea
în secţiile diferitelor societăţi..."
Şi în post-scriptum :

„Am aflat că în strada Faubourg-Ppissonniere, nr. 5 bis, există la un armurier cinci sau şase mii de puşti. Secţiunea nu posedă arme."
Tîmplarul îşi pierdu cumpătul şi arătă hîrtia vecinilor lui, dar găsi, la cîţiva paşi mai departe, altă hîrtie, ruptă şi ea, şi mai plină de înţeles, pe care o vom reproduce aici aşa cum era, pentru interesul istoric pe care-l au documentele astea ciudate :

Q c 11 E învăţaţi lista pe din afară. Pe urmă rupeţi-o. Cei admişi vor face la fel după ce le veţi transmite ordinele. Salut şi fraternitate
u og ai fe
{

Persoanele amestecate atunci în taina acestei hîrtii găsite au cunoscut abia mai tîrziu subînţelesul celor patru majuscule : quinturioni, centutioni, decurioni şi cercetaşi, şi înţelesul literelor u og a1 fe, care erau o dată şi însemnau 15 aprilie 1832. Sub fiecare majusculă erau scrise nume urmate de indicaţii foarte caracteristice. De pildă : Q. Bannerel. 8 puşti, 83 cartuşe. Om sigur. C. Boubiere. 1 pistol, 40 cartuşe. D. Rollet. 1 floretă, 1 pistol, 1 livră pulbere. E. Tessier. 1 sabie. 1 raniţă. Exact. – Terreur. 8 puşti. Viteaz. Etc.
In sfîrşit, tîmplarul găsi în aceeaşi curte o a treia hîrtie, pe care era scrisă cu creionul, dar citeţ, lista asta enigmatică :
Unitate. Blanchard. Arbre-Sec. 6
Barra. Soize. Salle-au-Cornte.
Kosciusko. Aubry măcelarul ?
J. J. R.
Caius Gracchus.
Drept de revizie. Dufond. Cuptor.
Căderea girondinilor. Derbac. Maubuee.
Washington. Pinson. 1 pist. 86 cart.
Marseieză.
Suveranit. poporului. A\ichel. Quincampoix. Sabre.
Hoche. ,
Marceau. Platon. Arbre-Sec.
Varşovia. Tilly, vînzătorul Popularului.
Burghezul cumsecade, în mîinile căruia rămase lista asta, îi cunoscu semnificaţia. Se pare că această listă era nomenclatura completă a secţiilor celui de-al patrulea sector al Societăţii drepturilor omului cu numele şi adresele şefilor de secţii. Astăzi, cînd toate aceste întîmplări rămase în umbră nu mai sînt decît istorie, le putem publica. Trebuie să spunem, însă, că această hîrtie a fost găsită înainte de-a se fi înfiinţat Societatea drepturilor omului. Poate că era numai schiţa ei.
Totuşi, faptele concrete începeau să iasă la iveală după cuvintele rostite şi cele scrise.

In strada Popincourt s-au găsit în sertarul unui scrin, la un negustor de vechituri, şapte foi de hîrtie cenuşie, toate împăturite la fel în patru. In

fiecare din foile astea se aflau douăzeci şi şase de pătrăţele din aceeaşi hîrtie cenuşie, îndoită în formă de cartuş, şi un cartonaş pe care scria :
Silitră 12 uncii
Pucioasă 2 uncii
Cărbune 2 uncii şi jumătate
Apa , . 2 uncii
Procesul-verbal de confiscare constată că sertarul răs-pîndea un miros grozav de pulbere.
Un zidar, care se întorcea acasă după ce-şi isprăvise ziua de muncă, uită un pacheţel pe o bancă, lîngă podul Austerlitz. Pachetul fu dus la corpul de gardă. Deschis, se găsiră în el două dialoguri tipărite, semnate La-hautiere ', un cîntec cu titlul : Muncitori, uniţi-vă 1 şi o cutie de tinichea plină de cartuşe.
Un muncitor, bînd un pahar cu un tovarăş, se plînse că-i e prea cald, şi cînd celălalt întinse mîna să-l pipăie, dădu de un pistol sub vestă.
Intr-un şanţ de pe bulevard, între cimitirul Pere-Lachaise şi bariera Trone, în locul cel mai pustiu, nişte copii care se jucau găsiră sub un maldăr de talaş şi tărîţe un sac în care se aflau un tipar de gloanţe, o presă de lemn pentru cartuşe, o cofiţă mînjită de pulbere de vînătoare şi o strachină mică de tuci, în care se vedeau urme vădite de plumb topit.
Nişte agenţi de poliţie care intrară pe neaşteptate, Ia ora cinci dimineaţa, la un oarecare Pardon, care făcu parte mai tîrziu din secţia Barricade-Merry şi fu ucis în răscoala din aprilie 1834, îl găsiră în picioare lîngă pat, cu mîinile pline de cartuşele pe care tocmai le făcea.
1 Comunist premarxist de nuanţă babuvistă din timpul Iui Ludovic-Filip. A scris un Catehism de reformă socială (1839) şi alte broşuri de propagandă, prin care a întreţinut spiritul revoluţionar în muncitorimea pariziană.

La ceasul la care muncitorii se odihnesc, doi oameni fuseseră văzuţi întîlnindu-se între bariera Picpus şi bariera Charenton, pe o străduţă mărginaşă, între două ziduri, lîngă un cîrciumar care avea un „joc de Siam" ' în faţa uşii. Unul scotea de sub cămaşă un pistol şi i-I întindea celuilalt. In clipa cînd voia să i-l dea, băgă de seamă că năduşeala de pe pieptul lui umezise niţel pulberea. Deschise pistolul şi-i mai adăugă puţină pulbere pe lîngă aceea care se găsea în butoiaş. Apoi se despărţiră. Un anume Gallais, ucis mai tîrziu în strada Beau-bourg în ciocnirea din aprilie, se lăudă că are la el şapte sute de cartuşe şi douăzeci şi patru de cremene pentru puşcă.
Guvernul primi într-o zi vestea că în cartiere se împărţiseră arme şi două sute de mii de cartuşe. Peste o săptămînă fură împărţite treizeci de mii de cartuşe. Lucru ciudat, poliţia nu putu găsi nici unul. O scrisoare interceptată spunea : „Nu e departe ziua în care optzeci de mii de patrioţi se vor aduna sub arme în patru ore".
Toată fierberea asta era făţişă şi, s-ar putea spune, potolită. Răscoala de neînlăturat îşi pregătea furtuna în linişte, sub ochii stăpînirii. Criza asta subterană, dar de pe acum lesne de bănuit, avea toate ciudăţeniile. Burghezii, de pildă, stăteau de vorbă cu lucrătorii despre ceea ce se pregătea. Se spunea : „Ce se mai aude cu răscoala ?" pe tonul pe care s-ar fi spus : „Ce mai face nevasta dumitale ?"

Un negustor de mobile din strada Moreau întreba : „Ei, pe cînd atacul ?" Alt negustor spunea : „Atacul se va da în curînd. Ştiu eu. Acum o lună eraţi cincisprezece mii, acum sînteţi douăzeci şi cinci de mii." îşi oferea şi puşca lui, iar un vecin voia să vîndă un pistol cu şapte franci.
Febra revoluţionară creştea. Se întinsese în toate ungherele Parisului şi ale Franţei. Pulsa pretutindeni. Reţeaua societăţilor secrete începea să se întindă asupra

1 Varietate a jocului de popice, Ia care, în Ioc de bilă, jucătorii se servesc de un disc.

28

1

ţării, ca membranele care iau naştere din anumite inflamaţii şi se întind pe trupul omenesc. Din Asociaţia Prietenii poporului, care era în acelaşi timp şi publică şi secretă, se născuse Societatea drepturilor omului', care îşi data astfel ordinele de zi : Pluviâse, al 40-lea an al erei republicane2. Ea avea să supravieţuiască hotărîrii curţii cu juri ce-i pronunţase dizolvarea şi nu şovăia să-şi boteze secţiunile cu aceste nume pline de înţeles : Suliţele. Clopotul. Tunul de alarmă. Boneta frigiană. 21 ianuarie. Zdrenţăroşii. Hoinarii, înainte, marş ! Robespierre. Niveau. Qa ira.3
Societatea drepturilor omului zămislise Societatea Acţiunea. Cei care nu mai aveau răbdare se desprindeau de matcă şi alergau înainte. Alte asociaţii încercau să se recruteze din sînul marilor societăţi-mume. Secţionării se plîngeau că sînt traşi în toate părţile. Aşa erau Societatea galică şi Comitetul organizator al municipalităţilor. Aşa erau asociaţiile pentru libertatea presei, pentru libertatea individuală, pentru insurecţia poporului, împotriva impozitelor indirecte. Mai erau apoi Societatea muncitorilor egalitari, care se împărţea în trei îracţiuuni:

1 Asociaţie secretă din timpul lui Ludovic-Filip, înfiinţată în 1832. Era condusă de burghezi republicani, dar admitea printre membri! ei şi muncitori. Era organizată după modelul Carboneriei italiene V a contribuit la mobilizarea cadrelor în vederea răscoalelor din 1832 şi 1834.
! Pluviose era numele unei luni din calendarul revoluţionar (1792), corespunzătoare lunii îebruarie. Răsculaţii din 1832 intenţionau să impună din nou acel calendar şi numărau anii de la proclamarea primei republici, cea a iacobinilor.
3 Numele unui cîntec revoluţionar francez.

egalitarii, comuniştii şi reformiştii. Mai era apoi Armata Bastiliei, un fel de cohortă organizată militar : patru oameni comandaţi de un caporal, zece de un sergent, douăzeci de un sublocotenent şi patruzeci de un locotenent. Aici niciodată nu se cunoşteau între ei mai mult de cinci oameni. Era o creaţie în care prevederea se îmbina cu curajul şi care părea însufleţită de geniul Veneţiei. Comitetul central, care era în fruntea

ei, avea două braţe : Societatea de Acţiune şi Armaia Bastiliei. O asociaţie legitimistă, Cavalerii Fidelităţii, se foi şi ea printre aceste afiliaţii republicane. Fu luată la ochi şi respinsă.
Societăţile pariziene se ramificau în oraşele principale. Lyon, Lille, Nantes şi Marsilia îşi aveau şi ele Societatea drepturilor omului, Cărbunarii şi Oamenii liberi ai lor. Aix avea o societate revoluţionară care se numea Cougourde. Am mai pomenit despre ea.
La Paris cartierul Saint-Marceau nu era mai puţin în fierbere decît cartierul Saint-Antoine, şi nici şcolile nu erau mai puţin frămîntate decît cartierele. Studenţii se adunau într-o cafenea din strada Saint-Hyacinthe şi în circiuma Şapte biliarde din strada Mathurins-Saint-Jacques. Societatea Prietenii A.B.C.-ului, afiliată mutua-liştilor din Angers şi Cougourdei din Aix, se aduna, după cum am văzut, în cafeneaua Musain. Tinerii aceştia se mai întîlneau, cum am mai spus, într-un birt numit Corint, de pe lîngă strada Mondetour. Intîlnirile acestea erau secrete. Altele erau cît se poate de făţişe şi se poate vedea pînă unde mergeau cu îndrăzneala din această frîntură de interogatoriu luat mai tîrziu într-un proces : „Unde se ţinea adunarea asta ?" „în strada la Paix." „La cine ?" „In stradă." „Ce secţiune era acolo ?" „Una singură." „Care ?" „Secţia Manuel." „Cine era şef ?" „Eu." „Eşti prea tînăr ca să fi luat singur răspunderea asta grea de a ataca stăpînirea. De unde îţi veneau in-strucţiile ?" „De la comitetul central."
Armata era mirată ca şi populaţia, cum au dovedit-o mai tîrziu mişcările de la Beeford, de la Luneville şi de

la Spinal.' Se conta pe regimentul cincizeci şi doi, pe aî cincilea, al optulea, al treizeci şi şaptelea şi pe al douăzecilea de infanterie uşoară. In Bourgogne şi în celelalte oraşe din sud se sădea arborele libertăţii, adică un stîlp cu o tichie roşie în vîrf. Asta era situaţia.
In cartierul Saint-Antoine, mai mult decît în oricare altul, această situaţie era şi mai serioasă. Acolo era punctul sensibil. Acest cartier vechi, populat ca un furnicar, harnic, curajos şi certăreţ ca un stup, fremăta, în aşteptare, de dorinţa unei ciocniri. Munca nu se întrerupea, dar totul era plin de freamăt. înfăţişarea lui aspră şi întunecată nu se poate desen. In mahalaua asta există disperări sfîşietoare ascunse sub un acoperiş de mansardă. Dar există şi inteligenţe arzătoare şi rare. E o primejdie ca extremele să se atingă, mai ales atunci cînd e vorba de disperare şi inteligenţă.
Cartierul Saint-Antoine mai avea şi alte pricini de tulburare, pentru că resimţea rînd pe rînd toate consecinţele crizelor politice: crize comerciale, falimente, greve, şomaj. In vreme de revoluţie mizeria este efect şi cauză în acelaşi timp. Dă o lovitură şi o primeşte înapoi. Populaţia asta, plină de o virtute mîndră, de febră, gata oricînd să pună mîna pe armă, gata să facă explozie, nervoasă, adîncă, minată, nu părea să aştepte decît o seînteie. De cîte ori plutesc la orizont anumite seîntei, purtate de curentul evenimentelor, nu te poţi opri să nu te gîndeşti la

cartierul Saint-Antoine şi la întîmplarea de temut care a aşezat la porţile Parisului pulberăria asta de suferinţe şi de idei.
Cîrciumile din cartierul Saint-Antoine, despre care am vorbit de mai multe ori în această schiţă, au o notorietate istorică. Cînd vremurile sînt tulburi, oamenii se îmbată în ele mai mult cu vorbe decît cu vin. Circulă acolo un fel de spirit profetic şi un suflu de viitor care umple
1 Oraşe din estul Franţei în care s-au produs mişcări populare la vestea insurecţiilor din Lyon şi Paris. La Luneville cîţiva subofiţeri au fost pe punctul de a răscula un regiment de cavalerie, atrăgîndu-şi simpatia soldaţilor prin lozinca „Trăiască republica !" (1834).

inimile şi înaltă sufletele. Cîrciumile din mahalaua Saint-Antoine seamănă cu cele de pe muntele Aventin, clădite peste peştera Sibyllei' şi care comunicau cu sulfurile sacre din adînc, cîrciumi în care mesele erau un fel de trepiede şi unde se bea ceea ce Ennius2 numea vinul sibyllin3.
Mahalaua Saint-Antoine e un rezervor de popor. Cutremurul revoluţionar deschide acolo crăpături prin care curge suveranitatea populară. Suveranitatea asta poate face şi rău, se poate înşela ca oricare alta, dar rămîne mare chiar cînd greşeşte drumul.
In anul '93, fie că era ziua fanatismului, fie că era a entuziasmului, după ideea care bîntuia şi care era bună sau rea, porneau din cartierul Saint-Antoine cînd legiuni sălbatice, cînd cete eroice.
Să ne lămurim asupra cuvîntului sălbatic. Ce voiau acei oameni zbîrliţi, care se aruncau asupra bătrînului Paris tulburat, zdrenţăroşi, urlînd, sălbatici, cu măciuca ridicată, cu suliţa în vînt ? Voiau sfîrşitul asupririlor, sfîrşitul tiraniei, sfîrşitul paloşului, muncă pentru om, învăţătură pentru copil, blîndeţe socială pentru femeie, libertate, egalitate, fraternitate, pîine pentru toţi, cunoştinţe pentru toţi, prefacerea lumii în rai, progres. Şi cereau acest lucru sfînt, bun, dulce – progresul – scoşi din răbdări, îl cereau spăimîntători, pe jumătate goi, cu măciuca în mînă, urlînd. Da, erau sălbatici, dar erau sălbaticii civilizaţiei.
Proclamau cu furie dreptul. Voiau să silească neamul omenesc să realizeze raiul, fie chiar prin cutremur şi spaimă. Păreau sălbatici şi erau mîntuitori. Cereau lumină şi purtau masca nopţii.
Faţă-n faţă cu aceşti oameni sălbatici, o recunoaştem, şi spăimîntători chiar, dar sălbatici şi spăimîntători pentru a cere binele, se află alţi oameni, zîmbitori, plini de broderii, de aurării, de panglici şi decoraţii, cu ciorapi de mătase, cu pene albe, cu mănuşi galbene, cu pan-
1 Preoteasă din antichitate.
2 Poet latin (210–169 î.e.n.).
1 Care dădea darul de a proracl.

tofi de lac, care, rezemaţi de o masă de catifea, alături de un cămin de marmură, stăruie cu gingăşie să fie păstrate trecutul, evul mediu, dreptul divin, fanatismul, ignoranţa, sclavagismul, pedeapsa cu moartea, războiul, oameni care glorifică cu jumătate glas şi cu politeţe sabia, rugul şi eşafodul. Cît despre noi, dacă am fi siliţi să optăm între barbarii civilizaţiei şi civilizaţii barbariei, am alege barbarii.

VI

ENJOLRAS ŞI LOCOTENENŢII LUI

Cam prin vremea aceea, Enjolras făcu un fel de recen-sămînt misterios, în vederea evenimentului care era pe cale de-a lua fiinţă.
Erau toţi la sfat în cafeneaua Musain.
Enjolras rosti,, presărîndu-şi cuvintele cu cîteva metafore pe jumătate enigmatice, dar pline de tîlc :
— Se cuvine să ştim în ce punct ne aflăm şi pe cine ne putem bizui. Dacă vrem să avem luptători, trebuie să ni-i facem. Să avem cu ce lovi. Asta nu ne poate strica. Cei care trec pe drum sînt mai lesne luaţi în coarne de boi, dacă trece vreo turmă pe acolo, decît dacă nu trece. Hai să ne numărăm ! Cîţi sîntem ? Să nu amî-năm treaba asta pe mîine. Revoluţionarii trebuie să fie totdeauna grăbiţi. Progresul n-are vreme de pierdut. Să ne temem de neprevăzut. Să nu ne lăsăm luaţi pe neaşteptate. Trebuie să controlăm toate tighelele pe care le-am tras pînă acum şi să vedem dacă ţin. Azi trebuie să cercetăm toată treaba asta pînă în adîncul ei. Courfeyrac, tu vezi de politehnicieni ! Azi, miercuri, e ziua lor liberă. Feuilly, tu vezi de cei de la Glaciere, nu-i aşa ? Combeferre mi-a făgăduit să se ducă prin cartierul Picpus ; e acolo un minunat furnicar omenesc. Bahorel va vizita cartierul Estrapade. Prouvaire, vezi că masonii s-au domolit ! Să ne aduci noutăţi despre loja din strada Grenelle – Saint-Honore ! Joly se va duce la clinica lui

Dupuytren ' şi va lua pulsul şcolii de medicină. Bossuet are să dea o raită la palatul de justiţie ca să stea de vorbă cu stagiarii. Eu mă însărcinez cu Cougourde.
— Uite că s-a pus totul la punct ! spuse Courfeyrac.
— Nu.
— Ce mai e ?
— Un lucru foarte însemnat.
— Care anume ? întrebă Combeferre.
— Bariera Mâine, răspunse Enjolras. Tăcu o clipă adîncit în gînduri, apoi rosti iar : La bariera Mâine sînt pietrari, pictori, lucrători în atelierele de sculptură. E o familie entuziastă, dar care se dezumflă repede. Nu ştiu ce se întîmplă cu ei de o bucată de vreme. Se gîndesc la altceva. Se sting. îşi pierd vremea jucînd domino. Ar trebui acum, repede, să li se vorbească hotărît. Se întîl-nesc la Richefeu. Pot fi găsiţi acolo între douăsprezece şi unu la prînz. Trebuie să sufle cineva în cenuşa aceea. Mă bizuisem pentru treaba asta pe zăpăcitul de Marius, care e el bun la ceva, dar care nu mai vine. îmi trebuie cineva pentru bariera Mâine. Nu mai am pe nimeni.
— Sînt şi eu aici, rosti Grantaire.
— Tu?
— Eu.
— Tu să-i îndoctrinezi pe republicani ! Tu să încăl zeşti, în numele principiilor, inimile care s-au răcit !
— De ce nu ?

— Poţi şi tu să fii bun la ceva ?
— Am şi eu, într-un chip nelămurit, ambiţia asta,
spuse Grantaire.
— Tu nu crezi în nimic.
— Cred în tine.
— Grantaire, vrei să-mi faci un serviciu ?
— Oricare. Dacă vrei, îţi lustruiesc şi ghetele.
— Atunci nu te amesteca în treburile noastre. Bea-ţi în
linişte absintul !
— Enjolras, eşti un nerecunoscător.
— Eşti tu omul care s-ar putea duce la bariera
Mâine ? Ai fi tu în stare de aşa ceva ?
1 Celebru chirurg francez din prima .jumătate a secolului al XlX-lea.

— Sînt în stare să cobor strada Greş, să străbat Piaţa
Saint-Michel, s-o iau pe strada Monsieur-le-Prince, s-o
apuc pe strada Vaugirard, să trec de Carmes, s-o cotesc
pe strada d'Assas, să ajung pe strada Cherche-Midi, să
las în urmă consiliul de război, să străbat strada
Vieilles-Tuileries, să trec bulevardul, să mă îndrept pe
şoseaua Mâine, să trec de barieră şi să intru la Richefeu.
Sînt în stare de asta. Pantofii mei sînt în stare.
— Ii cunoşti pe cei de Ia Richefeu ?
— Nu prea mult. Ne tutuim numai.
— Ce-ai să le spui ?
— Ei, pe dracu, am să le vorbesc despre Robespierre,
despre Danton, despre principii.
— Tu ?
— Eu. Sînt un nedreptăţit. Eu, cînd mă pun pe treabă,
sînt grozav ! L-am citit pe Prudhomme, cunosc Contrac
tul social1, ştiu pe din afară Constituţia din anul II2.
„Libertatea cetăţeanului se sfîrşeşte acolo unde începe
libertatea altui cetăţean." Crezi că sînt un dobitoc ? Am
acasă într-un sertar un asignat3 vechi. La naiba ! Drep
turile omului. Suveranitatea poporului. Sînt chiar puţin
hebertist4. Pot să trăncănesc şase ore, cu ceasul în mînă,
nişte lucruri minunate.
— Fii serios ! îi spuse Enjolras.
— Sînt fioros ! răspunse Grantaire.
1 Operă a lui Jean-Jacques Rousseau (1762), care combătea ideea
reacţionară a originii divine a monarhiei. Cartea preconiza monarhia
constituţională şi justifica revoluţia burgheză.
2 A fost elaborată şi votată de Convenţiunea Naţională în iunie 1793,
după ce iacobinii au înlăturat din adunare pe girondini, reprezentanţi
ai intereselor marii burghezii. A fost cea mai democratică din consti
tuţiile Franţei : afirma drepturile cetăţenilor la muncă, asistenţă şl
învăţătură, proclama întîietatea Adunării Naţionale faţă de guvern şi
recunoştea dreptul poporului la revoltă în cazul călcării Constituţiei
de către guvern. Această Constituţie n-a fost însă aplicată din pricina

reacţiunii termidoriene, care a readus la putere marea burghezie (1794).
' Bancnotă emisă în 1789, a cărei valoare era garantată cu bunurile naţionale.
* Hebert, unul dintre conducătorii iacobinilor de stînga în timpul revoluţiei burgheze din Franţa, ziarist. Ghilotinat în 24 martie 1794. După moartea lui, iacobinii de stînga şi au luat numele de hebertişti.
440

Enjolras stătu pe gîndurî cîteva ciipe şi făcu un gest de om care s-a hotărît.
— Grantaire – rosti el grav – primesc să te pun la
încercare. Te vei duce la bariera Mâine.
Grantaire locuia într-o odaie mobilată, alături de cafeneaua Musain. Ieşi şi se întoarse după cinci minute. Se dusese acasă ca să îmbrace o vestă ca a lui Robes-pierre.
— Roşu ! spuse el intrînd şi uitîndu-se ţintă Ia En
jolras. îşi apăsă pe piept reverurile stacojii ale vestei cu
o mînă energică. Apoi se apropie de Enjolras şi-i şopti
Ia ureche : Fii pe pace !
îşi înfundă pălăria pe cap cu hotărîre şi plecă.
După un sfert de ceas, odăiţa din spatele cafenelei Musain era pustie. Toţi Prietenii A.B.C.-ului plecaseră care încotro, pe unde aveau treabă. Enjolras, care îşi luase pe seamă Cougourde, ieşi cel din urmă.
Cei de la Cougourde din Aix care se aflau la Paris se întîlneau pe atunci în cîmpia Issy, într-una din numeroasele cariere părăsite de la marginea aceea a Parisului.
Apropiindu-se de locul de întîlnire, .Enjolras trecu în revistă situaţia. Gravitatea evenimentelor era limpede pentru el. Cînd faptele, simptome ale unei boli sociale latente, se urnesc cu greutate, cea mai măruntă încurcătură le poate opri şi încurca. Din acest fenomen se nasc prăbuşirile şi renaşterile. Enjolras întrevedea sub vălurile întunecate ale viitorului o geană de lumină. Cine ştie ? Poate că se apropia clipa. Ce minunată privelişte : poporul restabilind dreptul ! Revoluţia plină de măreţie punea din nou stăpînire pe Franţa, spunînd lumii : „Urmarea pe mîine !" Enjolras era mulţumit. Cuptorul se încingea. Chiar în clipa asta avea oamenii lui hotărîţi în tot Parisul. Urmărea în mintea lui un fel de curent electric scăpărător, care dădea foc pretutindeni, alcătuit din elocvenţa filozofică şi pătrunzătoare a lui Combeferre, entuziasmul cosmopolit al lui Feuilly, verva lui Courfey-rac, rîsul lui Bahorel, melancolia lui Jean Prouvaire, Ştiinţa lui Joly şi sarcasmul lui Bossuet. Toţi erau la lucru. Fără îndoială că rezultatul avea să fie pe măsura
441

acestei sforţări. Era bine. Apoi se gîndi Ia Grantaire. „Ia te uită – îşi zise el – n-ar fi un mare ocol să trec pe la bariera Mâine. Dacă m-aş duce pînă la Rlche\eu ? Să văd puţin ce face Grantaire şi unde a ajuns."
Cînd Enjolras intră în circiuma plină de fum a lui Richefeu, clopotniţa de la Vaugirard bătea ora unu. împinse uşa, intră, încrucişa braţele lăsînd

uşa să se închidă singură în spatele său şi privi în sala plină de mese, de oameni şi de fum.
In pîcla aceea răsuna un glas întrerupt cu vioiciune de un altul. Grantaire vorbea cu un potrivnic. Era aşezat în faţa altcuiva, la o masă de marmură Sainte-Anne, presărată cu tărîţe şi piese de domino şi bătea cu pumnul în masă. Iată ce auzi Enjolras :
— Şase dublu.
— Patru.
— Porcule ! Eu nu mai am.
— S-a isprăvit cu tine. Doi.
— Şase.
— Trei.
— Asul.
— Eu aşez.
— Patru puncte.
— Vai de tine 1
— Joacă !
— Am făcut o mare greşeală.
— Bravo ţie !
— Cincisprezece.
— încă şapte.
— Adică am douăzeci şi doi. (Pierdut în visuri.)
Douăzeci şi doi !
— Nu te aşteptai la dubla de şase. Dacă o puneam de
la început, se schimba tot jocul.
— Doi.
— As.
— As ? Aha ! Ei, uite cinci !
— Eu n-am.
— Tu ai aşezat, nu ?

— Da.
— Alb.
— Ce noroc are ! Ah ! ai un noroc ! (Visare adîncă.)
Doi!
— As.
— Nici cinci, nici as. Păcat de tine !

I

CARTEA A DOUA
EPONINE
î
CIMPUL CIOCIRLIEI
Marius fusese de faţă la deznodămîntul neaşteptat al cursei pe urmele căreia îl pusese pe Javert. Dar numai-decît după ce Javert părăsise clădirea, încărcîndu-şi prizonierii în trei trăsuri, Marius se strecurase şi el afară din casă. Era ora nouă seara. Marius se duse la Courfeyrac.
Courfeyrac nu mai era paşnicul locuitor al Cartierului latin. Se mutase, „din motive politice", în strada Verrerie, unul dintre cartierele în care, pe

vremea aceea, îşi alesese răscoala cuibul. Marius îi spuse lui Courfeyrac: „Am venit să dorm la tine". Courfeyrac scoase o saltea din cele două de pe patul Iui, o întinse pe podea şi spuse : „Poftim".
A doua zi, la ora şapte dimineaţa, Marius se întoarse la fosta lui locuinţă, plăti chiria şi tot ce-i datora doamnei Bougon, îşi încarcă într-un cărucior cărţile, patul, masa, scrinul şi cele două scaune şi plecă fără să lase nici o adresă, atît de repede, încît atunci cînd veni Javert înainte de prînz să-l întrebe cîte ceva despre întîmplă-rile din ajun o găsi numai pe doamna Bougon, care îi răspunse : „S-a mutat!"
Doamna Bougon era convinsă că Marius fusese puţin complice cu hoţii prinşi peste noapte. „Cine ar fi crezut ? se văieta ea portăreselor din mahala. Un băiat gingaş, ca o fată I"
Marius se hotărîse din două motive să se mute atît de repede. Primul era că se îngrozise de această casă în care văzuse de aproape şi cu toată respingătoarea şi

hîda ei întruchipare acea pocitanie Socială, mai spăimîn-tătoare decît bogătaşul rău : pe săracul rău. In al doilea rînd, nu voia să ia parte la procesul care probabil avea să urmeze şi să fie nevoit să depună mărturie împotriva lui Thenardier.
Javert socoti că tînărul al cărui nume nu-l mai ţinea minte se temuse şi fugise, sau poate nici nu se întorsese acasă în momentul în care i se întinsese cursa. Făcu cîteva sforţări să-l găsească, dar nu dădu de el.
Trecu o lună, apoi încă una. Marius locuia tot la Courfeyrac. Aflase de la un avocat stagiar, un obişnuit al sălii Paşilor Pierduţi, că Thenardier era la secret. In fiecare luni, Marius încredinţa la grefa închisorii La Force cinci franci pentru Thenardier.
Cum n-avea bani, împrumuta cei cinci franci de la Courfeyrac. împrumuta bani pentru prima oară în viaţa lui. Aceşti cinci franci periodici erau o taină de nedezlegat pentru Courfeyrac, care îi dădea, şi pentru Thenardier, care îi primea. „La cine s-or fi ducînd banii ăştia ?" se gîndea Courfeyrac. „De unde mi-or fi venind?" se întreba Thenardier.
De altfel, Marius era amărît. Totul intrase din nou în întuneric. Nu mai vedea nimic înaintea lui. Viaţa i se cufundase iar în acea taină în care rătăcea pe dibuite. Revăzuse o clipă de aproape, în bezna asta, fata pe care o iubea, bătrînul care părea a-i fi tată, fiinţele necunoscute care erau singurul lui ţel şi singura lui nădejde în această lume, şi, în clipa în care crezuse că le-a regăsit, o adiere spulberase aceste umbre. Din lovitura cea mai crîncenă nu ţîşnise nici o scînteie de certitudine şi de adevăr. Nu putea face nici o presupunere. Nu cunoştea nici măcar numele pe care crezuse că-l ştie. Fără îndoială că nu era Ursula. Ciocîrlia era o poreclă. Şi ce putea crede despre bătrîn ? Oare într-adevăr se ascundea de poliţie ? Marius îşi aduse aminte de lucrătorul cu părul alb pe care-l întîlnise pe lîngă Domul Invalizilor. Acum i se părea cu putinţă ca acel muncitor şi domnul Leblanc să fie unul şi aeelaşi ins. Atunci se deghiza ? Omul acesta avea trăsături eroice şi trăsături îndoielnice.

De ce nu strigase după ajutor ? De ce fugise ? Era sau nu tatăl fetei ? In sfîrşit, era el într-adevăr ornul pe care Thenardier crezuse că-l recunoaşte ? Thenardier se putuse înşela. Atîtea probleme fără dezlegare ! Totuşi, toate acestea nu umbreau farmecul îngeresc al fetei din Luxem-bourg. Ce deznădejde sfîşietoare ! Marius purta o patimă în inimă, şi ochii lui erau plini de negura nopţii. Era împins, era atras şi nu se putea clinti. Totul se spulberase, afară de dragoste. Dar pierduse instinctul şi străfulgerările neprevăzute ale iubirii. De obicei, flacăra asta care ne arde ne şi luminează puţin şi aruncă în jurul nostru cîte o licărire binevenită. Marius nu mai auzea sfaturile abia şoptite ale dragostei. Nu-şi spunea niciodată : „Dacă m-aş duce acolo ? Dacă aş încerca asta ?" Cea pe care n-o mai putea numi Ursula trebuia să se afle pe undeva. Nici un semn nu-i arăta însă lui Marius încotro să-şi îndrepte cercetările. Toată viaţa lui se rezuma acum la o nesiguranţă absolută, într-o pîclă de nepătruns. Dorea necontenit s-o revadă, dar nu mai nădăjduia.
Şi, culmea, căzuse din nou în mizerie. Şi simţea aproape de el respiraţia îngheţată, o simţea şi în urma lui. Trecuse mult de cînd, în pofida acestui zbucium, încetase de a mai lucra – şi nimic nu e mai primejdios decît întreruperea muncii. Pierzi un obicei. Un obicei e uşor de lepădat, dar greu de reluat.
O fărîmă de visare e bună ca un narcotic în doză mică. Adoarme febrele cîteodată prea tari ale inteligenţei care se frămîntă şi dă naştere unui abur blajin şi proaspăt, care îndulceşte contururile prea aspre ale gîn-dirii pure, umple golurile şi intervalurile şi netezeşte ascuţişurile ideilor. Dar prea multă visare te cufundă şi îneacă. Vai de gînditorul care se lasă să cadă întreg din cugetare în visare ! îşi închipuie că se va ridica lesne şi-şi spune că e cam acelaşi lucru. Greşeală !
Gîndirea e munca inteligenţei, visarea e voluptatea ei. A înlocui gîndirea cu visarea înseamnă a confunda otrava cu hrana.

Ne aducem aminte că aşa începuse Marius. Venise peste el şi patima, şi-l cufundase pînă la urmă în himere fără ţintă şi fără temei. Nu mai pleci de acasă decît ca să te duci să visezi altundeva. Naştere leneşă. Adînc zbuciumat şi nemişcat. Pe măsură ce munca descreştea, creşteau nevoile. Asta e o lege. Omul în stare de visare e risipitor şi bleg. Spiritul destins nu mai poate ţine frînele vieţii. In felul acesta de a trăi e şi bine şi rău, pentru că, dacă moliciunea e rău îndrumătoare, generozitatea e sănătoasă şi bună. Dar omul sărac, generos şi nobil care nu munceşte e pierdut. Izvoarele seacă şi nevoile izvorăsc !
E un povîrniş fără cruţare, pe care alunecă şi cei mai cinstiţi, şi cei mai tari, şi cei mai slabi sau mai vicioşi.
El duce la una din două : la sinucidere sau la crimă.
Ieşind mereu din casă ca să te duci să visezi, vine ziua în care ieşi ca să te duci să te arunci în apă.
Din prea multă visare ies oameni ca Escousse sau ca Lebras '.
Marius cobora acest povîrniş cu paşi înceţi, cu ochii aţintiţi asupra celei pe care n-o mai vedea. Ceea ce scriem aici pare ciudat, dar e totuşi adevărat. Amintirea unei fiinţe dispărute se aprinde în bezna inimii. Cu cît a pierit mai mult, cu atît străluceşte mai tare. Sufletul deznădăjduit şi

întunecat vede această lumină în zarea lui. E o stea a nopţii dinăuntru.
Marius nu se gîndea decît la ea. Nu mai cugeta la altceva. Simţea nelămurit că hainele lui cele vechi ajunseseră de nepurtat şi că cele noi se învechiseră, că i se zdrenţuiau cămăşile, că i se tocea pălăria, că i se rodeau ghetele, că i se irosea viaţa, şi-şi spunea : „Dacă aş putea cel puţin s-o văd înainte de a muri !"
Un singur gînd îi aducea alinare : că ea îl iubise, că privirea ei i-o spusese, că ea nu-i cunoştea numele, dar îi cunoştea sufletul şi că poate acolo unde se afla, oricare ar fi fost locul acela plin de taină, îl iubea încă.
1 Tineri scriitori francezi care s-au sinucis împreună în 1832, descurajat' de insuccesur unei tragedii compuse în colaborare.

Cine ştie dacă nu se gîndea şi ea la el aşa cum se gîndea el la ea ? Câteodată, în acele ceasuri neînţelese prin care trece orice inimă de îndrăgostit, în care n-ar avea decît pricini de durere şi totuşi se simte tresărind de o bucurie nelămurită, îşi spunea : „Gîndurile ei m-au găsit !" Şi pe urmă adăuga : „Poate că şi gîndurile mele ajung pînă la ea !"
Iluziile astea, pe care peste o clipă le alunga, izbuteau totuşi să-i lumineze sufletul cu o rază care semăna uneori cu speranţa. Din vreme în vreme, mai ales în acel ceas al serii care îi întristează mai adînc pe visători, nota într-un caiet, pe care nu se mai afla altceva, tot ce era mai curat, mai impersonal, mai ideal din visurile cu care dragostea îi umplea mintea. Numea asta „a-i scrie ei".
Nu trebuie să credem că-şi pierduse minţile. Dimpotrivă. Pierduse capacitatea de a munci şi de a se mişca hotărît către o ţintă anumită, dar era mai limpede şi mai drept decît oricînd altădată. Marius vedea sub o lumină clară şi reală, deşi ciudată, tot ce se petrecea sub ochii lui, chiar oamenii şi faptele cele mai neînsemnate. Spunea despre ei cuvîntul cel mai potrivit, cu un fel de istovire neprefăcută şi de dezinteresare nevinovată. Judecata lui rămînea nepărtinitoare, neîncovoiată, dar era aproape desprinsă de orice nădejde.
In starea asta de spirit nimic nu-i scăpa, nimic nu-l înşela şi descoperea în fiecare clipă fondul vieţii, al umanităţii şi al destinului. Fericit e chiar în mijlocul spaimelor cel căruia dumnezeu i-a dat un suflet vrednic de dragoste şi de nefericire. Cel care n-a văzut lucrurile din lumea asta şi inima oamenilor sub această îndoită lumină n-a văzut nimic adevărat şi nu ştie nimic.
Sufletul care iubeşte şi care suferă trăieşte o stare sublimă.
Zilele se scurgeau şi nu se ţntîmpla nimic nou. 1 se părea numai că spaţiul întunecat pe care îl mai avea de străbătut se micşora în fiecare clipă. I se părea că a şi început să zărească desluşit marginea prăpastiei fără

fund. „Cum – îşi spunea el – n-am s-o mai văd de acum înainte ?"
După ce ai suit strada Saint-Jacques, ai lăsat deoparte bariera şi ai mers o bucată de vreme la stînga pe vechiul bulevard interior, ajungi în strada Sânte, apoi la Gla-ciere şi cu puţin înainte de a ajunge la pîrăul Gobelins

dai de un fel de cîmp care e, în lungul şi monotonul brîu de bulevarde ce încing Parisul, singurul loc în care Ruysdal' ar fi fost ispitit să se aşeze.
E acolo acel nu ştiu ce plin de graţie, un tăpşan verde străbătut de funii întinse pe care se usucă nişte zdrenţe la vînt, o fermă veche de zarzavagii, clădită din timpul lui Ludovic al XHI-lea, cu un acoperiş mare, ciudat, străpuns de mansarde, cu gardurile dărăpănate, un strop de apă între plopi, femei, rîsete, voci. In zare, Pantheonul, copacul Surdo-Muţilor, turnul negru al mănăstirii Val-de-Grâce, îndesat, bizar, plin de haz, măreţ, şi în fund de tot masa severă pătrată a turnurilor catedralei Notre-Dame.
Pentru că acest loc merită să fie văzut, nu vine nimeni să-l vadă. Abia de trec pe acolo, la cîte un sfert de ceas, o căruţă sau un harabagiu.
Odată, în plimbările lui singuratice, Marius ajunse pe locurile acestea, aproape de apă. In ziua aceea se afla pe bulevard un lucru rar, un trecător. Marius, mişcat uşor de farmecul aproape sălbatic al locului, îl întrebă pe trecător : „Cum se numeşte locul acesta ?"
Trecătorul îi răspunse : ,,E cîmpul Ciocîrliei". Şi adăugă : „Aici a ucis-o Ulbach pe păstoriţa din Ivry".
Dar după cuvîntul „Ciocîrlie", Marius nu mai auzi nimic. Un cuvînt e destul ca să producă în starea de visare o cristalizare subită. Toată gîndirea se condensează brusc în jurul unei idei şi nu mai e în stare de altă percepţie. Ciocîrlia era numele care, în adîncurile melancoliei lui Marius, o înlocuise pe Ursula. „Uite – îşi spuse el, cufundat în starea aceea de uimire năucă, proprie

1 Pictor olandez din secolul al XVII-lea. Peisajele sale reprezintă în general mori de vînt, canale şi corăbii, diguri şi poldere, toato sub un cer cenuşiu.

H

acestor tainice convorbiri cu tine însuţi – ăsta e cîmpul ei ! Aici am să aflu unde locuieşte."
Un gînd lipsit de sens, dar nu i se putea împotrivi.
Şi veni în fiecare zi în cîmpul Ciocîrliei.

II

CUM SE NASC CRIMELE IN CLOACA ÎNCHISORILOR

Victoria lui Javert în şandramaua Gorbeau păruse întreagă, dar nu fusese.
In primul rînd, Javert nu pusese mîna pe prizonier, aşa cum ţintise el.
Ucisul care fuge e mai suspect decît ucigaşul ; e de presupus că acest

personaj, care era o pradă atît de preţioasă pentru tîlhari, n-ar fi fost mai puţin preţioasă pentru poliţie. In al doilea rînd, Montparnasse îi scăpase lui Javert. Trebuia să aştepte un alt prilej pentru a pune mîna pe acest „cavaler al diavolului". In adevăr, Montparnasse, cînd o întîlnise pe Eponine, care stătea la pîndă sub copacii bulevardului, o luase cu el, mai bucuros să fie Nemorin ' cu fata decît Schinderhannes cu tatăl. Ii prinsese bine. Era liber. Pe Eponine, însă, Javert o înhăţase din nou. Slabă mîngîiere ! Eponine se dusese după Azelma la închisoarea Madelonnettes.
In sfîrşit, pe drumul de la şandramaua Gorbeau pînă la închisoarea La Force, unul dintre principalii arestaţi, Claquesous, dispăruse. Nu se ştia cum se întîmplase asta, agenţii şi sergenţii „nu pricepeau nimic", se preschimbase în abur, alunecase din cătuşe, se strecurase prin crăpăturile trăsurii care era hodorogită şi fugise ; nu se putea spune altceva decît că atunci cînd ajunseră la închisoare Claquesous nu mai era. Nu putea fi la mijloc decît vrăjitorie sau mîna poliţiei. Claquesous se topise oare în întuneric ca un fulg de zăpadă în apă ? Fusese o înţelegere ascunsă între el şi agenţi ? Omul acesta

1 Erou al unei idile de Florian (Estelle şi Nemorin, 1788). NSmorin este luat aici drept tipul tînărului sentimental, în contrast cu Schinderhannes, fioros bandit german din vremea lui Napoleon.

făcea parte oare în aceiaşi timp din lumea tulbure a1 fărădelegii şi a legii ? Se afla totodată în miezul nelegiuirii şi al pedepsei ? Sfinxul acesta avea labele dinainte înfundate în crimă şi pe cele dinapoi în autoritate ? Javert nu înghiţea astfel de amestecuri şi s-ar fi zbîrlit înaintea unui asemenea tîrg. Brigada lui însă cuprindea şi al(i inspectori, poate mai ştiutori decît el în tainele prefecturii, cu toate că erau sub ordinele lui, şi Claquesous era un nelegiuit atît de mare, îneît putea fi un agent foarte bun. Cîrdăşia cu noaptea, care te poate face nevăzut, e un lucru prielnic pentru tîlhari, dar şi mai grozav pentru poliţie. Există şmecheri din ăştia cu două feţe. Orice ar fi fost la mijloc, Claquesous fu bun pierdut. Javert păru mai mult furios decît mirat.
Javert nu se prăpădea cu firea că-l pierduse pe Marius, „nătărăul acela de avocat pe care pesemne îl apucase frica" şi căruia îi uitase numele. De altfel, un avocat e uşor de găsit. Dar cel puţin era avocat ?
începură cercetările.
Judecătorul de instrucţie crezuse că e bine să nu trimită la secret pe unul din membrii bandei Patron-Minette, sperînd că va trăncăni. Era vorba de Brujon, omul cu chică din strada Petit-Banquier. Era lăsat liber în curtea Charlemagne, sub privirile necruţătoare ale supraveghetorilor.
Numele de Brujon este una dintre amintirile închisorii La Force. In curtea hîdă numită Bâtiment-Neuf', pe care administraţia o numeşte curtea Saint-Bernard, iar hoţii au, botezat-o Groapa Leilor, pe zidul plin de jupuieli şi de pecingine, care suie în stînga pînă la înălţimea acoperişului, lîngă o poartă veche de fier ruginit, care duce la fosta capelă a palatului ducal La Force, azi dormitor de tîlhari, se vedea, pînă mai acum vreo doisprezece ani, un fel de fortificaţie cioplită grosolan cu un cui în piatră şi sub care se afla semnătura asta :

Clădirea Nouă.

29*

BRUJON. 1811
Acel Brujon din 1811 era tatăl lui Brujon din 1832.
Fiul, cel care a fost abia zărit în cursa din Casa Gor-beau, era un vlăjgan foarte şiret şi foarte dibaci, cu toată înfăţişarea lui năucă şi plîngăreaţă. Judecătorul de instrucţie îi dăduse drumul tocmai din pricină că părea un năuc şi de aceea îl socoteau mai folositor în curtea Charlemagne decît în celula secretă.
Tîlharii nu se astîmpără cînd sînt în mîinile justiţiei. Nu se sfiesc ei de atîta lucru. Nimic nu te împiedică să începi altă crimă, cînd eşti arestat pentru crimă. Sînt ca artiştii care au un tablou expus la salon şi lucrează totuşi în atelierul lor la o nouă operă.
Brujon părea uluit de închisoare. II vedeai cîteodată stînd ceasuri întregi în curtea Charlemagne, în picioare, lingă ferestruica bucătăriei, cu ochii aţintiţi, ca un dobitoc, asupra listei soioase de preţuri a cantinei, care începea cu : usturoi, 62 de centime şi se încheia cu : o ţigară, 5 centime. Sau tremura din zori pînă seara, clănţănea din dinţi, spunea că are friguri şi se interesa dacă era liber vreun pat din cele douăzeci şi opt din sala celor bolnavi de friguri.
Şi deodată, în a doua jumătate a lunii februarie 1832, se află că Brujon, adormitul ăsta, însărcinase comisionarii închisorii cu trei comisioane diferite, nu pe numele lui, ci pe numele a trei dintre tovarăşii lui, treabă care îl costase doi franci şi cincizeci de bani, adică o cheltuială uriaşă, care atrase atenţia brigadierului închisorii.
Se făcură cercetări şi, cînd se examina tariful comisioanelor, atîrnat în vorbitorul deţinuţilor, se află că banii aceia fuseseră cheltuiţi aşa : trei comisioane – unul la Pantheon, 50 de bani ; unul la Val-de^Grâce, 75 de bani; unul la bariera Grenelle, 1 franc şi 25 de bani. Ultima era suma cea mai ridicată de pe tarif. Ori tocmai la Pantheon, la Val-de-Grâce şi la bariera Grenelle se aflau locuinţele celor trei haimanale temute la mahala, Kruideniers zis şi Bizzaro, Glorieux, ocnaş liberat, şi

Barre-Carrosse, asupra cărora poliţia îşi îndrepta iar privirea, datorită acestui fapt. Se credea că şi ei lucrau în legătură cu Patron-Minette, banda din care fuseseră arestaţi doi şefi, Babet şi Gueulemer. Se bănui că ceea ce le trimisese Brujon, nu pe adresa casei lor, ci prin nişte inşi care aşteptau în stradă, trebuie să fi cuprins vreo ştire privitoare la punerea la cale a unui atac banditesc. Mai erau şi alte indicii. Cele trei haimanale fură arestate şi se crezu că s-a dat de urma uneltirii lui Brujon.
Cam peste o săptămînă după ce fuseseră luate aceste măsuri, într-o noapte, un supraveghetor de serviciu, care inspecta dormitorul de jos din Bâtiment-Neuf, văzu, tocmai în clipa în care îşi punea jetonul în cutia de jetoane – supraveghetorii erau datori să pună din ceas în ceas cîte un jeton în cutiile ţintuite pe uşile dormitoarelor, ca să poată fi controlaţi

dacă şi-au făcut datoria fără greş – văzu deci prin ferestruica dormitorului cum Brujon, aşezat în capul oaselor în pat, scria ceva la lumina opaiţului din perete. Gardianul intră în dormitor, Brujon fu băgat pentru o lună la carceră, dar nimeni nu putu găsi ceea ce scrisese. Poliţia nu află mai mult.
E sigur însă că a doua zi „un poştalion" fu aruncat din curtea Charlemagne în Groapa Leilor, pe deasupra clădirii cu cinci etaje care despărţea cele două curţi.
Deţinuţii numesc „poştalion" un cocoloş de pîine rotunjit cu dibăcie pe oare îl trimiţi „în Irlanda", adică pe deasupra acoperişurilor închisorii, dintr-o curte în alta. Etimologia e următoarea : pe deasupra Angliei, de la o ţară la alta, „în Irlanda" deci. Cocoloşul acesta cade în curte. Cel care dă de el îl desface şi găseşte în el un bilet adresat unui deţinut din curte. Dacă e găsit de un alt deţinut, el dă biletul celui căruia e adresat. Dacă îl găseşte un gardian sau unul dintre puşcăriaşii vînduţi în taină, care în temniţă sînt numiţi „oi" şi în ocne „vulpi", biletul e dus la cancelarie şi predat poliţiei.
De data asta poştalionul ajunse la ţintă, cu ţoale că cel căruia îi era adresat se afla în clipa aceea la „sepa-

reu". Destinatarul era tocmai Babet, unul din cei patru capi ai bandei Patron-Minette.
Poştalionul cuprindea o hîrtiuţă făcută sul pe care erau scrise numai două rînduri :
„Babet, s-ar putea da o lovitură în strada Plumet. Un grilaj în faţa unei grădini."
Asta scrisese Brujon în noaptea aceea.
Cu toate că gardienii şi gardiencele căutau şi răscoleau peste tot, Babet găsi mijlocul să trimită biletul de la închisoarea La Force la Salpetriere, la o „bună prietenă", care era închisă acolo. Fata aceasta trimise biletul la rîndul ei altei fete, pe care o chema Magnon, şi ea urmărită de poliţie, dar încă în libertate. Această Magnon – cu al cărei nume cititorul s-a mai întîlnit, avea anumite relaţii cu familia Thenardier, relaţii despre care vom vorbi mai tîrziu – putea să se ducă s-o vadă pe Eponine şi să facă legătura între Salpetriere şi Madelonnettes.
Tocmai atunci Eponine şi Azelma fură eliberate, din lipsă de dovezi împotriva lor, la instrucţia procesului lui Thenardier.
Cînd Eponine ieşi, Magnon, care pîndea la poarta închisorii Madelonnettes, îi dădu biletul lui Brujon către Babet şi o însărcina să descurce ea treaba asta.
Eponine se duse în strada Plumet, găsi grilajul şi grădina, se uită la casă, spionă, pîndi, şi peste cîteva zile îi duse lui Magnon, care locuia în strada Clocheperce, un pesmete, pe care Magnon, la rîndul ei, i-l dete ibovnicei lui Babet, la Salpetriere. Un pesmete înseamnă în simbolismul întunecat al închisorilor : nu-i nimic de făcut.
Peste o săptămînă, cînd Babet şi Brujon se încrucişară în curtea închisorii La Force, unul ducîndu-se şi celălalt venind de la „instrucţie", Brujon întrebă : „Ce-i cu strada P. ?" „Pesmete", răspunse Babet.
Astfel avorta această crimă zămislită de Brujon în închisoare.

Acest avort avu însă urmări cu totul străine de planul lui Brujon. Le veţi vedea.
Adesea, cînd crezi că legi un fir, înnozi altul.

III
MOŞ MABEUF ARE VEDENII

Marius nu se mai ducea nicăieri, dar se mai întîlnea cîteodată cu moş Mabeuf.
Pe cînd Marius cobora încet acele trepte triste, ca nişte trepte de pivniţă, ce duc în unghere întunecoase de unde îi auzi pe cei fericiţi mergînd pe deasupra capului tău, domnul Mabeuf cobora şi el.
Flora din Cauteretz nu se mai vindea de loc. Experienţa cu indigoul nu izbutise în grădiniţa din strada Austerlitz, care era lipsită de soare. Domnul Mabeuf nu putea cultiva acolo decît unele plante rare, care aveau nevoie de umezeală şi de umbră. Totuşi, nu descuraja. Obţinuse o bucăţică de loc în Jardin des Plantes ', bine expusă la soare, ca să facă „pe socoteala lui" experienţe cu indigoul. Pentru asta îşi pusese la Muntele de pietate plăcile de aramă ale Florei lui. îşi redusese prînzul la două ouă, dintre care îi lăsa unul slujnicei, pe care n-o mai plătise de un an şi trei luni. Adesea nu mai mînca decît la prînz. Nu mai rîdea cu rîsul lui copilăresc, se făcuse ursuz, nu mai primea musafiri. Bine făcea Marius că nu se mai gîndea să vină pe la el. Cîteodată, cînd bă-trînul se îndrepta spre Jardin des Plantes, se întîlnea cu Marius pe bulevard. Nu-şi vorbeau, îşi făceau numai semn din cap, cu tristeţe. Sărăcia desface legăturile de prietenie. Sfîşietor lucru ! Doi prieteni de odinioară devin doi trecători. Librarul Royol murise. Domnul Mabeuf nu mai ştia decît de cărţile lui, de grădina şi de indigoul lui. Aceste trei lucruri întruchipau pentru el fericirea, plăcerea şi nădejdea. Ii ajungeau pentru a trăi. îşi spunea : „Cînd am să fac bulgări albaştri, am să fiu bogat, am să-mi scot plăcile de aramă de la Muntele de pietate, am să-mi fac Flora celebră cu şmecherii, cu tărăboi şi cu anunţuri în ziare şi am să-mi cumpăr, ştiu eu de unde, un exemplar din Arta de a naviga a lui Pierre de Medine, cu gra-
' Grădina botanică şi zoologică din Paris.

vuri, ediţia din 1559". Pînă atunci, muncea toată ziua pe stratul de indigo, şi seara se întorcea acasă ca să-şi stropească grădina şi să citească cărţi. Domnul Mabeuf avea atunci aproape optzeci de ani.
Intr-o seară avu o vedenie ciudată.
Se întorsese acasă încă pe lumină. Mătuşa Plutarque, care se îmbolnăvea des, era în pat. Cinase un os pe care se mai găsea un pic de carne şi o bucată de pîine, pe care le găsise pe masa din bucătărie, şi se aşezase pe un pietroi care ţinea loc de bancă în grădină.
Alături de banca asta se înălţa, ca în toate grădinile vechi, un fel de chioşc de bîrne şi scînduri, dărăpănat de tot, coteţ de iepuri jos şi pod de fructe sus. In coteţ nu erau iepuri, dar sus se aflau cîteva mere rămase de astă-iarnă.
Domnul Mabeuf începuse să frunzărească şi să citească, cu ochelarii pe nas, două cărţi care îl pasionau, ba chiar îl preocupau, lucru şi mai grav

la vîrsta lui. Sfiala lui firească îl făcea să fie oarecum superstiţios. Prima carte era faimosul tratat al preşedintelui Delancre : Despre nestatornicia diavolilor; celălalt era ceaslovul Iui Mutor de la Rubaudiere : Despre diavoli; de la Vauvert şi spiri-duşii din Bievre. A doua carte îl interesa cu atît mai mult r.u cît grădina lui fusese vizitată, bîntuită pe vremuri de spiriduşi. Amurgul începuse să albească văzduhul şi să înnegrească tot ce e pe faţa pămîntului. In vreme ce citea, domnul Mabeuf privea pe deasupra cărţii la plantele lui şi mai ales la un rododendron minunat, care era una din mîngîierile lui. Trecuseră patru zile de arşiţă, de vînt şi de soare, fără o picătură de ploaie. Tulpinile se încovoiau, bobocii se plecau, frunzele cădeau, toate aveau nevoie să fie stropite. Mai ales rododendronul era trist. Pentru moş Mabeuf plantele au suflet. Bătrînul muncise toată ziua la răzorul lui de indigo, era sfîrşit de oboseală şi cu toate astea se ridică, îşi puse cărţile pe bancă şi se duse cu paşi şovăitori, frînt în două, la fîntînă. Cînd puse însă mîna pe lanţ, nu putu iniei măcar să-l tragă destul ca să-l desprindă din cui. Atunci ridică o privire plină de spaimă spre cerul care se acoperea de stele.
Seara avea acea seninătate care copleşeşte durerile
456

omului cu un fel de bucurie tristă, cu gust de veşnicie. Noaptea făgăduia să fie tot atît de uscată pe cît fusese şi ziua.
„Pretutindeni stele! gîndi bătrînul. Nici o urmă de nor ! Nici un strop de apă I"
Şi capul lui, care se ridicase o clipă, îi căzu iar în piept.
II mai înălţă o dată către cer şi şopti :
— O lacrimă de rouă ! Puţină milă !
Mai încercă o dată să desprindă lanţul fîntînii, dar nu izbuti.
In clipa aceea auzi o voce care rostea :
— Moş Mabeuf, vrei să-ţi stropesc eu grădina ?
în aceeaşi clipă auzi în tufiş un zgomot ca de sălbăticiune care se strecoară şi văzu ieşind din desiş un fel de fată lungă şi uscată, care se înălţă în faţa lui şi-l privi cutezător. Părea mai curînd o umbră care se năştea în amurg decît o fiinţă omenească.
înainte ca moş Mabeuf, care se speria lesne şi încremenea uşor, să poată rosti o silabă, făptura aceea, care se mişca în întuneric cu o repeziciune ciudată, desprinsese lanţul, coborâse şi scosese găleata şi umpluse stropitoarea. Bătrînul vedea arătarea aceea, desculţă şi cu o fustă zdrenţuită, alergînd printre straturi şi împărţind viaţă în jurul ei. Foşnetul stropitoarei peste frunze umplu inima bătrînului Mabeuf de încîntare. I se părea că acum rododendronul era fericit.
După ce goli prima găleată, fata mai scoase una, apoi o a treia. Stropi toată grădina.
Aşa cum mergea pe potecile pe care silueta ei părea neagră, fluturîndu-şi peste braţele osoase şalul zdrenţuit, semăna cu un liliac.
După ce isprăvi, moş Mabeuf se apropie de ea cu lacrimile în ochi şi îi puse mîna pe frunte.
— Dumnezeu are să te binecuvînteze, spuse el. Eşti un
înger, pentru că ai grijă de flori.
— Nu – răspunse ea – sînt un diavol, dar puţin

îmi pasă.
Bătrînul, fără să-i aştepte şi fără să-i audă răspunsul, strigă :

— Ce păcat că sînt atît de nenorocit şi de sărac, că
nu pot să fac nimic pentru dumneata !
— Ba poţi ceva, spuse ea.
— Ce?

— Să-mi spui unde stă domnul Marius.
Bătrînul nu pricepu.
— Care domn Marius ?
îşi ridică privirea tulbure şi păru să caute ceva uitat.
— Un domn tînăr care venea aici pe vremuri.
Domnul Mabeuf îşi răscolise amintirea.
— A ! da ! strigă el. Ştiu ce vrei să spui. Stai puţin !
Domnul Marius... baronul Marius Pontmercy, sigur ! Lo
cuieşte... ba mu, nu mai locuieşte... Uite că nu ştiu. Vor
bind, se aplecase să îndrepte o ramură a rododendronului.
Stai că acum îmi aduc aminte. Trece foarte des pe bule
vard şi se îndreaptă spre Glaciere. Pe strada Croulebarbe.
Spre cîmpul Ciocîrliei. Du-te pe acolo ! Nu e greu să-l
întîlneşti.
Cînd domnul Mabeuf îşi îndreptă spinarea, în faţa lui nu se mai afla nimeni. Fata pierise. Fără îndoială că îi fu puţin frică.
— Zău, dacă grădina n-ar fi stropită, aş crede că era
un duh.
Peste un ceas, după ce se culcă, îşi aduse iar aminte, şi adormind îşi spuse în acea clipă tulbure, în care gîndul – la fel cu pasărea năzdrăvană care se schimbă în peşte ca să străbată marea – se schimbă în vis, ca să străbată somnul :
„Semăna destul cu ceea ce povesteşte Rubaudiere despre spiriduşi. O fi fost un spiriduş ?"

IV

VEDENIA LUI MARIUS

Cîteva zile după vizita pe care „un duh" i-o făcuse lui moş Mabeuf, într-o dimineaţă – zi în care Marius împrumuta cinci franci de la Courfeyrac pentru Thenar-

dier – Marius băgase banii aceştia în buzunar şi, înainte de a pleca la închisoare, se dusese „să se plimbe puţin", cu nădejdea că la întoarcere avea să-i vină mai uşor să lucreze. Totdeauna făcea la fel. Cum se deştepta, se aşeza în faţa unei cărţi sau a unei foi de hîrtie, ca să facă o traducere. I se dăduse să traducă în franţuzeşte o polemică celebră între nişte nemţi, controversa dintre Gans şi Savigny >. II lua cînd pe Savigny, cînd pe Gans, citea două-trei rînduri, încerca să scrie unul, nu putea, vedea o stea între el şi hîrtie şi se ridica de pe scaun spunînd :
— Am să ies puţin. Să-mi fac poftă de lucru.
Şi se ducea pe cîmpul Ciocîrliei.

Aco'lo vedea mai mult decît oricînd steaua şi mai puţin decît oriunde pe Gans şi Savigny.
Se întorcea acasă, încerca să se aşeze la lucru şi nu izbutea. Nu putea să înnoade nici unul din firele rupte în mintea lui. Atunci îşi spunea : „Mîine n-am să mai ies din casă. Dacă ies, nu mai pot lucra." Dar ieşea în fiecare zi.
Stătea mai mult pe cîmpul Ciocîrliei decît în casa lui Courfeyrac. Adevărata lui adresă era asta : Bulevardul Sânte, la al şaptelea copac după ce treci de strada Crou-lebarbe.
In dimineaţa aceea părăsise al şaptelea copac şi se aşezase pe parapetul rîului Gobelins. Soarele vesel străbătea frunzişul proaspăt, des şi luminos. Se gîndea la „ea". Visarea lui, schimbată în mustrare, se întorcea asupra lui. Se gîndea cu durere la lenea care îl copleşea ca o paralizie a sufletului şi la bezna ce sporea în fiecare clipă în jurul lui, beznă atît de deasă, încît nu se mai vedea soarele.
Nu mai avea nici măcar puterea de a fi deznădăjduit, cuprins cum era de aceste grele gînduri nedesluşite care nu erau nici măcar un monolog. Orice acţiune se destră-mase în el. Cuprins de această melancolie moleşitoare,
' Jurişti germani din prima jumătate a secolului trecut. Cel de al doilea reprezenta, în dreptul german, reacţiunea feudală, combătută de liberalul Gans. Teoriile retrograde ale lui Savigny au fost denunţate mai tîrziu şi de Marx.

simţea totuşi cum pătrundeau pînă la el senzaţiile din afară. Stînd aşa pe parapet, auzea în spatele lui, sub el, pe amîndouă malurile rîului, cum spălătoresele din Gobelins băteau rufele ; auzea deasupra capului păsărelele cîntiînd şi ciripind în ulmi. De o parte zgomotul libertăţii, al lipsei fericite de griji, al răgazului înaripat; de altă parte, zgomotul muncii. Amîndouă zgomotele erau voioase, ceea ce-l făcu să viseze adînc, să cugete chiar.
Deodată, în toiul visării sale triste, auzi o voce cunoscută care i se adresă :
~ Uite-l ! Na !
Ridică ochii şi o recunoscu pe fata aceea nenorocită care venise într-o dimineaţă la el, pe Eponine, cea mai mare dintre fiicele lui Thenardier. Acum îi cunoştea numele. Lucru ciudat, părea şi mai săracă, dar şi mai frumoasă. Doi paşi pe care s-ar fi spus că nu-i mai putea face. Atinsese un progres îndoit, către lumină şi către o cumplită mizerie. Era desculţă şi în zdrenţe, ca în ziua în care intrase cu atîta hotărîre în odaia lui, dar boarfele ei se mai învechiseră cu două luni, găurile erau mai largi, zdrenţele şi mai soioase. Avea aceeaşi voce răguşită, aceeaşi frunte arsă de soare şi încreţită, aceeaşi privire cutezătoare, rătăcită şi şovăielnică. Mai mult decît altădată, chipul ei avea o expresie de spaimă şi de jale pe care i-o dăduse mizeria, iar închisoarea i-o înteţise.
Părul îi era plin de paie, nu ca al Ofeliei, care a înnebunit pentru că s-a molipsit de nebunia lui Hamlet, ci pentru că dormise în podul unui grajd. Şi cu toate acestea era frumoasă. O, tinereţe, ce luceafăr eşti !

Se oprise în faţa lui Marius, cu obrazul ei palid luminat de puţină bucurie, de ceva care semăna a zîmbet.
Cîtva timp păru că nu poate vorbi.
— Uite că te-ntîlnesc ! rosti ea în sfîrşit. Moş Mabeuf avea dreptate cînd mi-a spus de bulevardul ăsta ! Vai, cit le-am căutat ! Dac-ai şti ! Nu ştii că am fost la zdup ! Cinsprezece zile ! Mi-au dat drumul ! Fiindcă' nu mi-au găsit nimic şi că n-am încă vîrsta să ştiu ce fac. Îmi

mai lipseau două luni. O, cum te-am mai căutat ! De şase săptămîni. Va să zică nu mai stai acolo.
— Nu, zise Marius.
— Aha, pricep. Din pricina trebii ăleia. Tărăboaiele
astea sînt nesuferite. Te-ai mutat. Ia te uită ! De ce porţi
o pălărie aşa de veche ? Un tînăr ca dumneata trebuie să
aibă haine frumoase. Ştii, domnule Marius, moş Mabeuf
îţi spune baronul Marius şi nu mai ştiu cum. Nu-i aşa că
nu eşti barcn ? Baronii sînt hodorogi, se duc la Luxem-
bourg în faţa castelului, unde e soarele mai tare, şi citesc
Cotidianul de un ban. Am dus eu odată o scrisoare la un
baron care arăta aşa. Avea peste o sută de ani. Ia spune,
unde locuieşti acum ?
Marius nu răspunse.
— Ah – urmă ea – ţi-e cămaşa puţin ruptă. Trebuie
să ţi-o cos. Apoi se întunecă treptat şi adăugă : Parcă
nu ţi-ar părea bine că mă vezi.
Marius tăcea. Fata tăcu şi ea o clipă, apoi vorbi din nou :
— Ei, dacă aş vrea, te-aş face eu să arăţi mulţumit.
— Cum ? întrebă Marius. Ce vrei să spui dumneata ?
— Ah, pe vremuri îmi spuneai tu I
— Ei ! ce vrei tu să spui ?
Ea îşi muşcă buzele ; părea că şovăie, ca şi cum în ea s-ar fi dat o luptă. In sfîrşit, se hotărî:
— Hai, mi-e totuna ! Pari trist şi eu vreau să fii mul
ţumit. Făgăduieşte-mi numai că ai să rîzi. Vreau să te
văd că rîzi şi că spui : „Bun ! E straşnic !" Bietul domn
Marius ! Ţii minte, mi-ai spus că ai să-mi dai tot ce-oi
vrea...
— Da ! Hai, vorbeşte !
Ea îl privi ţintă în ochi şi spuse :
— Am adresa.
Marius se îngălbeni. Tot sîngele i se adună în inimă.
— Ce adresă ?
— Adresa pe care mi-ai cerut-o. Şi adăugă, ca şi cum
i-ar fi venit greu să spună : Adresa... ştii doar !
— Da... îngînă Marius.
— A domnişoarei...

Cînd rosti acest cuvînt, suspină din adînc. Marius sări de pe parapetul pe care stătea şi o luă de mîini cu aprindere.
— Da ? Hai ! Du-mă acolo ! Spune-mi! Cere-mi tot ce vrei ! Unde stă ?
— Vino cu mine ! răspunse ea. Nu ştiu bine strada şi numărul. E departe de aici, dar ştiu bine casa şi am să te duc.
Fata îşi trase mîna şi vorbi mai departe, cu un glas care ar fi pus pe gînduri un observator, dar care nici mu-I atinse pe Marius, beat şi uluit de fericire :
— Ah ! Ce mulţumit eşti !
O umbră trecu peste fruntea Iui Marius. O apucă pe Eponine de braţ.
— Jură-mi un lucru !
— Să jur ? rosti ea. Ce înseamnă asta ? Ia te uită, vrei să jur ?
Şi rîse.
— Taică-tău ! Făgăduieşte-mi, Eponine, jură-mi ca n-ai să spui adresa asta tatălui tău !
Ea se întoarse uimită către el.
— Eponine ! Cum de ştii că mă cheamă Eponine ?
— Făgăduieşte-mi ce te-am rugat !
Dar ea părea că nu-l aude.
— Ce drăguţ ! Mi-ai spus Eponine !
Marius o apucă de amîndouă braţele.

— Răspunde-mi odată, pentru dumnezeu ! Ascultă, jură-mi că n-ai să spui tatălui tău adresa pe care o ştii !
— Tatii ? rosti ea. A, da, tata I Fii liniştit ! E la se cret. Ce-mi pasa mie de tata ?
— Dar nu-mi făgăduieşti ? strigă Marius.
— Ah ! lasă-mâ – izbucni ea în rîs – ce mă scuturi aşa ? Bine, bine, îţi făgăduiesc. Ţi-o jur ! Ce-mi pasă mie ? N-am să-i spun tatii adresa. E bine ? Asta vrei ?
— Şi nimănui.
— Nimănui.
— Acum – rosti Marius – du-mă acolo !
— Numaidecît ?
— Numaidecît.

— Vino ! Ah, ce fericit e ! şopti ea.
Fata se opri după cîţiva paşi.
— Domnule Marius, mergi prea aproape de mine.
Lasă-mă să merg înainte şi vino în urma mea, ca şi cum nu m-ai cunoaşte. Un domn ca dumneata nu trebuie să fie văzut cu o femeie ca mine.
Nici o limbă din lume n-ar putea spune cîte cuprindea cuvîntul „femeie" rostit de această fetiţă.
Fata mai făcu zece paşi şi se opri iar. Marius o ajunse din urmă. Ea îi vorbi pieziş, fără să se întoarcă spre el :

— Da ştii că mi-ai făgăduit ceva ?
Marius se scotoci în buzunar. Nu avea decît cei cinci franci sortiţi lui Thenardier. Ii puse în mâna Eponinei.
Ea răsfiră degetele, lăsă banul să cadă şi spuse mo-horîtă :
— Nu vreau banii dumitale !

CARTEA A TREIA
CASA DIN STRADA PLUMET
CASA TAINELOR
Către jumătatea veacului trecut, un preşedinte al parlamentului din Paris, care avea o iubită şi o ascundea – pentru că în epoca aceea nobilii îşi arătau iubitele, iar burghezii şi le ascundeau – îi clădi ,,o căsuţă" în cartierul Saint-Germain, în strada pustie Blomet, numită azi strada Plumet, nu departe de locul numit atunci Lupta animalelor.
Casa aceasta era alcătuită dintr-un pavilion cu un singur cat : două odăi la parter, două la etaj, o bucătărie jos, un salonaş sus, un pod sub acoperiş şi o grădină mare în faţa casei, închisă spre stradă cu un grilaj. Gradina avea aproape un pogon. Numai atît puteau vedea trecătorii ; dar în dosul casei se mai afla o curte mică, şi în fundul curţii o căsuţă scundă cu două odăi deasupra unei pivniţe, care putea la nevoie să servească de ascunzătoare unei doici şi unui copil. Căsuţa asta comunica pe din dos, printr-o poartă ascunsă care se deschidea numai dacă îi ştiai secretul, cu o potecă lungă, îngustă, pietruită, cotită, fără acoperiş, strecurată între două ziduri înalte, ascunsă cu măiestrie, pierdută între gardurile grădinilor şi zarzavageriilor cărora le dădea ocol ca să ajungă la altă poartă tainică, la o depărtare de o jumătate de kilometru de acolo, aproape în altă mahala, la capătul singuratic al străzii Babylone.
Domnul preşedinte intra pe acolo, aşa încît chiar cei care l-ar fi spionat şi urmărit şi şi-ar fi dat seama că se ducea în taină, în fiecare zi, undeva, tot n-ar fi putut

bănui că a te duce în strada Babylone înseamnă a te duce în strada Blomet. Magistratul dibaci ştiuse să cumpere cîteva bucăţi de pămînt ca să-şi croiască drumul acesta pe locul lui, pe p anunţul lui propriu, fără să poată fi controlat de nimeni. Mai tîrziu vînduse parcele mici din pămîntul care mărginea poteca, pentru grădini şi zarzavaturi ; proprietarii acestor parcele credeau că au, de o parte şi de alta, în faţa lor, un zid despărţitor şi nici nu bănuiau existenţa acestei panglici lungi pietruite, care şerpuia între cele două ziduri, printre straturi şi livezi. Numai păsărelele vedeau ciudăţenia asta. Sigur că pitu-licele şi piţigoii din veacul trecut trăncăniseră destul pe socoteala domnului preşedinte.
Pavilionul, zidit din piatră în stil Mansart', cu pereţii căptuşiţi cu lemn şi mobilat în stil Watteau z, încărcat pe dinăuntru, sobru pe din afară, înconjurat de trei straturi de flori, avea ceva discret, cochet şi solemn, aşa cum îi stă bine unui capriciu de dragoste şi de magistratură.
Această casă şi acea potecă, care azi au pierit, existau încă acum cincisprezece ani. In '93, un căldărar cumpărase casa ca s-o dărîme, dar nu putu s-o plătească în întregime, şi naţiunea îl declară în stare de faliment, aşa că pînă la urmă casa l-a dărîmat pe căldărar. De atunci,

clădirea rămase nelocui'î şi începu să se dărapene încet, ca orice locuinţă căreia prezenţa omului nu-i mai dă viaţă.
Rămăsese mobilată cu vechile ei mobile, era mereu de vînzare sau de închiriat, şi cele zece-douăsprezece persoane care trec pe an pe strada Plumet citeau lucrul acesta pe un anunţ îngălbenit şi şters, agăţat de grilaj încă din anul 1810.
1 Stilul clasic francez în arhitectură, cel al Palatului Invalizilor din Paris şi al Palatului regal din Versailles, construite în a doua jumă tate a secolului al XVII-lea de Jules Hardouin-Mansart. Se caracteriza printr-o ornamentare împrumutată arhitecturii gjreco-romane şi printr-o înfăţişare monumentală, dar rece.
2 Pictorul francez Watteau (secolul al XVIII-Iea) a creat un stil ori ginal : pînzele sale înfăţişează, într-o atmosferă convenţională de vis, galanteria aristocraţiei Irîndave a vremii, ocupată cu baluri şi serbări cîmpeneşti.

Către sfîrşitul restauraţiei aceiaşi trecători puteau să vadă că anunţul pierise, ba chiar că obloanele etajului erau deschise. Casa era, în adevăr, ocupată. La ferestre se aflau „perdeluţe", semn că acolo era o femeie.
In luna octombrie 1829, un bărbat care nu mai era tînăr venise şi închiriase casa aşa cum era, împreună cu căsuţa din fund şi cu lunga cărare care ajungea în strada Babylone. Dresese şi broaştele secrete ale celor două porţi ale cărării. Casa, cum am mai spus, mai era încă mobilată cu vechile mobile ale preşedintelui. Noul chiriaş făcuse cîteva reparaţii, umpluse cîteva lipsuri, pietruise curtea pe unde erau ştirbituri, schimbase podelele de cărămidă, pusese trepte la scară, scînduri la parchet şi geamuri la ferestre, şi se mutase acolo cu o fată tînărâ şi o servitoare în vîrstă, pe tăcute, ca un om care n-ar intra, ci s-ar strecura în casa lui. Vecinii nu se porniră pe bîr-feală, pentru că nu existau vecini.
Chiriaşul acesta şters era Jean Valjean, fata era Co-sette. Slujnica se numea Toussaint, o fată pe care Jean Valjean o scăpase de spital şi de mizerie, şi care era bătrînă, provincială şi bîlbîită, trei însuşiri care îl hotărâseră pe Jean Valjean s-o ia cu el. închiriase casa sub numele de domnul Fauchelevent, rentier. Cititorul fără îndoială că l-a recunoscut pe Jean Valjean în tot ce s-a povestit mai sus, mai repede chiar decît Thenardier.
De ce părăsise Jean Valjean mănăstirea Petit-Picpus ? Ce se petrecuse ? Nu se petrecuse nimic.
Cititorul îşi aduce aminte că Jean Valjean era fericit la mănăstire, atît de fericit încît conştiinţa lui începuse să se tulbure. O vedea pe Cosette zilnic, simţea cum paternitatea se naşte şi creşte în el din ce în ce mai mult, o ocrotea pe fată cu tot sufletul lui, îşi spunea că e a lui, că nimic nu va putea să i-o ia, că va dura aşa în veşnicie, că, fără îndoială, ea se va călugări pentru că în fiecare zi era împinsă cu blîndeţe către asta, că mănăstirea va rămîne, şi pentru ea, şi pentru el, întregul uni-

vers, că el va îmbătrîni acolo, iar ea va creşte, că ea va îmbătrîni, iar el va muri, şi că, în sfîrşit, nădejde încîn-tătoare, nu mai era cu putinţă nici o despărţire. Gîndind aşa, începu să aibă totuşi unele îndoieli. Se întreba dacă toată fericirea asta era în adevăr a lui, dacă nu era alcătuită din fericirea altuia, din fericirea acestui copil pe care el, om bătrîn, i-o confisca, i-o fura. Oare nu era asta un furt ? îşi spunea că fata avea dreptul să cunoască viaţa înainte de a renunţa la ea, că a-i reteza dinainte şi fără a-i cere părerea toate bucuriile, sub cuvînt că vrei s-o scuteşti de toate încercările, a te folosi de neştiinţa ei şi de izolarea în care trăia, ca să faci să se nască în ea o vocaţie artificială, însemna să schimbi natura unei făpturi pămînteşti şi să-l minţi pe dumnezeu. Cine ştie dacă într-o zi Cosette nu-l va urî, cînd îşi va da seama de toate astea şi-i va părea rău că e călugăriţă. Ultimul gînd, aproape egoist şi mai puţin eroic decît celelalte, îi era nesuferit. Se hotărî să părăsească mănăstirea.
Se hotărî. îşi dădu seama cu părere de rău că trebuia. Piedici nu existau. Cei cinci ani petrecuţi între zidurile mănăstirii, dispăruţi pentru lumea din afară, îi nimiciseră sau risipiseră toate temerile. Putea să se întoarcă liniştit printre oameni. Imbătrînise şi toate se schimbaseră. Cine-l va mai recunoaşte acum ? Şi chiar dacă ar fi altfel, primejdie nu era decît pentru el, şi n-avea dreptul să osîndească pe Cosette la călugărie pentru că el fusese condamnat la ocnă. De altfel, ce înseamnă primejdia în faţa datoriei ? Şi, în sfîrşit, nimic nu-l împiedica să fie prudent şi să-şi ia toate măsurile de prevedere. Educaţia Cosettei era aproape sfîrşită şi întreagă.
După ce se hotărî, aşteptă prilejul, care se ivi şi el. Bătrînul Fauchelevent muri.
Jean Valjean ceru audienţă la maica stareţă şi-i spuse că prin moartea fratelui lui căpătase o mică moştenire care îi îngăduia să trăiască pe viitor fără să mai' mun-

ceaşca şî ca părăsea slujba la mănăstire şi-şi lua şi fata. Dar cum Cosette nu rămînea să se călugărească acolo, nu era drept să fi fost educată pe degeaba şi o ruga supus pe maica stareţă să primească pentru comunitate suma de cinci mii de franci pentru cei cinci ani petrecuţi acolo de ea.
Aşa ieşi Jean Valjean din mănăstirea închinarea Veşnică.
Cînd plecă, îşi luă singur sub braţ cufăraşul cel mic, a cărui cheie o purta întotdeauna la el; nu vru să-l încredinţeze hamalului. Cufăraşul ăsta deştepta curiozitatea Cosettei, pentru că răspîndea o mireasmă tare.
De cufăraşul acesta nu se mai despărţi niciodată. II păstra întotdeauna în odaia lui. Cînd se muta, era primul şi cîteodată singurul lucru pe care-l lua cu el. Cosette rîdea, botezase cufăraşul „nedespărţitul", şi spunea că e geloasă pe el.
Jean Valjean nu ieşi însă în lume fără o teamă adîncă.
Descoperi casa din strada Plumet şi se cuibări în ea. Acum era în stăpînirea numelui Ultime Fauchelevent.

In acelaşi timp, mai închirie două apartamente la Paris, ca să atragă mai puţin atenţia decît dacă ar fi stat într-un singur cartier, ca să poată lipsi la nevoie cînd l-ar fi apucat neliniştea şi, în sfîrşit, ca să nu se mai afle în încurcătura în care fusese în acea noapte în care îi scăpase lui Javert ca prin minune. Aceste două locuinţe erau prăpădite, sărăcăcioase, în două mahalele foarte depărtate una de alta, una pe strada Ouest, alta pe strada Homme-Arme.
Se ducea din cînd în cînd să locuiască împreună cu Cosette o lună, şase săptămîni, cînd în una, cînd în cealaltă, fără s-o ia şi pe Toussaint cu ei. La nevoie, cerea serviciile portarului şi se dădea drept un rentier din apropierea Parisului, care avea şi o casă de popas în oraş. Acest om de o mare virtute avea trei locuinţe în Paris, ca să scape de poliţie.

II
JEAN VALJEAN IN GARDA NAŢIONALA
La drept vorbind, viaţa lui se desfăşura în strada Plumet şi şi-o rînduise aşa :
Cosette locuia în pavilion împreună cu slujnica. Avea dormitorul cel mare cu pereţii pictaţi, salonaşul împodobit cu zugrăveli aurite, salonul preşedintelui, mobilat cu tapiţerii şi fotolii uriaşe. Avea grădina. Jean Valjean pusese în odaia Cosettei un pat cu baldachin de damasc vechi în trei culori, un covor persan, vechi, frumos, cumpărat în strada Figuier-Saint-Paul de la bătrîna Gaucher, şi, ca să îndulcească severitatea acestor vechituri măreţe, semănase acest amestec cu toate mobilele mici, vesele şi graţioase ale fetelor tinere : o etajeră, o bibliotecă, cărţi legate şi aurite, hîrtie de scris, o mapă, o masă de lucru încrustată cu sidef, o cutie de lucru de argint aurit, o toaletă de porţelan japonez. La ferestrele primului cat pusese draperii lungi de damasc roşu brodat cu trei culori, ca şi baldachinul patului. La parter, perdele brodate. In timpul iernii căsuţa Cosettei era încălzită toată. El locuia în căsuţa portarului, din fundul curţii. Avea o saltea pusă pe un pat de chingi, o masă de lemn dat la rindea, două scaune de paie, o cană de apă de faianţă, cîteva cărţi pe o poliţă, scumpul lui cufăraş într-un colţ şi niciodată foc. Lua masa cu Cosette şi totdeauna se afla pe masă o pîine neagră pentru el. Cînd o tocmise pe Toussaint, îi spusese : „Domnişoara e stăpîna casei". „Şi dumneata, domnule ?" întrebase Toussaint uluită. „Eu sînt mai mult decît stăpînul, eu sînt tatăl."
Cosette învăţase gospodăria la mănăstire şi ea ţinea socotelile cheltuielilor lor foarte modeste. In fiecare zi Jean Valjean o lua pe Cosette de braţ şi o scotea la plimbare. O ducea în Luxembourg, pe aleile cele mai puţin umblate, şi în toate duminicile la liturghie la Saint-Jacques-du-Haut-Pas, pentru că era foarte departe. Mahalaua era foarte săracă, el dădea mult de pomană şi toţi nenorociţii îl înconjurau la biserică ; aşa se făcuse

că primise scrisoarea lui Thenardier : „Domnului prea-milostiv de la biserica Saint-J'acques-du-H'aut-Pas." O ducea bucuros pe Cosette la săraci şi la bolnavi. Nici un străin nu intra în casa din strada Plumet. Toussaint făcea tîrguielile, Jean Valjean se ducea să-şi umple singur

găleata la o gură de apă din apropiere, de pe bulevard. Lemnele şi vinul se puneau într-un fel de hrubă, jumătate sub pămînt, cu pereţii interiori de sttncă, alături de poarta dinspre strada Babylone, care îi servise odinioară de grotă domnului preşedinte, pentru că pe vremea „nebuniilor" şi a „căsuţelor"1 nu se putea dragoste fără grotă.
In poarta secretă din strada Babylone se afla o cutie pentru gazete şi scrisori. Dar cum cei trei locuitori ai pavilionului din strada Plumet nu primeau nici ziare, nici scrisori, cutia, pe vremuri mijlocitoarea şi duhovnicul unui magistrat-fante, nu mai folosea decît la primirea avizurilor perceptorului şi a ordinelor de chemare la gardă. Pentru că domnul Fauchelevent, rentier, făcea parte din garda naţională. Nu putuse scăpa de reţeaua deasă a recensămîntului din 1831. Informaţiile municipale luate în acea epocă se opriseră în faţa mănăstirii Petit-Picpus, nor sfînt şi de nepătruns, din care Jean Valjean ieşise cucernic în ochii primăriei şi prin urmare vrednic de a face parte din gardă.
De trei-patru ori pe an, Jean Valjean îşi îmbrăca uniforma şi făcea de strajă, de altfel, cu plăcere. Era pentru el o deghizare corectă, care îl amesteca cu toată lumea, dar îl lăsa singuratic. Jean Valjean împlinise şaizeci de ani, vîrstă la care ar fi putut fi scutit legal, dar nu părea mai bătrîn de cincizeci. De altfel, nu avea nici o poftă să se sustragă ordinelor sergentului-major şi să-i facă necazuri contelui de Lobau2. Nu avea stare civilă, îşi

1 Folies ei petites maisons – căsuţe de ţară clădite de aristocraţii din timpul ultimilor Ludovici, înainte de revoluţie, pentru petreceri.
2 Georges Mouton, mareşal-conte de Lobau, unul din generalii lui Napoleon I, deveniţi colaboratori ai lui Ludovic-Filip. Sub monarhia din iulie a deţinut un comandament superior în garda naţională, pa văza burgheziei în contra muncitorimii pariziene, şi a organizat înnăbuşirea insurecţiei populare din iunie 1832, evocată de Victor Hugo.

ascundea numele, îşi ascundea identitatea, îşi ascundea virsta, ascundea tot. Dar, cum am mai spus-o, făcea parte cu bunăvoinţă din garda naţională. Nu avea altă ambiţie decît să semene cu oricare alt contribuabil. Omul acesta avea un ideal : să fie sufleteşte un înger şi între oameni un burghez oarecare.
Să notăm totuşi un amănunt. Cînd ieşea la plimbare cu Cosette, Jean Valjean se îmbrăca aşa cum am văzut şi părea un ofiţer la pensie. Cînd ieşea singur, mai totdeauna seara, purta o haină şi nişte pantaloni de lucrător şi-şi trăgea şapca pînă peste ochi. Era la mijloc prevedere sau umilinţă ? Amîndouă deodată. Cosette era deprinsă cu latura enigmatică a vieţii ei şi nici nu mai băga de seamă ciudăţeniile tatălui său. Toussaint îl iubea şi-l respecta pe Jean Valjean, şi tot ce făcea el i se părea bine. Intr-o zi, măcelarul, care-l zărise pe Jean Valjean, îi spuse : „E un caraghios !" Ea îi răspunse : „E un sf-sfînt !"
Şi Jean Valjean, şi Cosette, şi Toussaint intrau şi ieşeau totdeauna prin poarta din strada Babylone. Era greu să ghiceşti că locuiau în strada Plumet dacă nu-i zăreai prin grilajul grădinii. Grilajul acesta era veşnic închis. Jean Valjean nu îngrijea grădina, anume ca să nu atragă atenţia. Poate că aici se înşela.

III

FOLIIS AC FRONDIBUS '

Grădina asta, lăsată în paragină de aproape o jumătate de veac, era neobişnuită şi fermecătoare. Acum patruzeci de ani trecătorii se opreau în stradă ca s-o privească, fără să bănuiască tainele care se ascundeau sub desişurile ei verzi şi proaspete. Visătorii din acea vreme îşi lăsau privirea şi gîndul să pătrundă cu îndrăz-

1 Printre foi şi frunze (în original în limba latină).

nealã printre gratiile străvechi de fier ale porţii închise cu lacăt, răsucită, strîmbă, prinsă între doi stîlpi de piatră, verzi de muşchi, încoronată în chip ciudat cu un fronton de arabescuri nedesluşite.

Intr-un colţ se afla o bancă de piatră, pe alocuri cîteva statui cuprinse de mucegai, cîteva bolţi părăginite care putrezeau lîngă zid. Nu mai erau alei şi straturi. Pretutindeni, bălării. Se sfîrşise cu grădinăritul şi se reîntorsese natura. Buruienile năpădeau peste tot, bucurie nemărginită pentru o biată palmă de pămînt. Mixandrele înflorite erau o sărbătoare. In grădina asta nimic nu oprea în loc strădania sfîntă a lucrurilor către viaţă. Creşterea paradisiacă era la ea acasă. Copacii se aplecaseră spre mărăcini, mărăcinii se ridicaseră spre copaci, plantele se căţăraseră, ramurile se înclinaseră, tot ceea ce se tîrăşte pe pămînt se întâlnise cu ceea ce creşte în aer ; ceea ce flutură în vînt se aplecase spre ceea ce şerpuie în muşchi. Trunchiurile, ramurile, frunzele, fibrele, tufele, cîrceii, curpenii, spinii se împletiseră, amestecaţi, cununaţi, contopiţi. Vegetaţia, într-o îmbrăţişare strînsă şi adîncă, celebrase şi împlinise acolo, sub ochiul mulţumit al creatorului, pe întinderea aceea de aproape un pogon, misterul sfînt al frăţiei, simbol al frăţiei omeneşti. Grădina nu mai era o grădină, era un desiş uriaş, adică ceva de nepătruns ca o pădure, populat ca un oraş, fremătător ca un cuib, umbros ca o catedrală, înmiresmat ca un buchet, singuratic ca un mormînt, viu ca mulţimea.

In Floreal' tufişul acesta uriaş, slobod în dosul grilajului, între cele patru ziduri ale lui, intra în frămîn-tarea ascunsă a germinaţiei universale, tresărea la răsăritul soarelui aproape ca o vietate care aspiră efluviile dragostei cosmice şi simte cum se urcă şi clocoteşte seva primăverii ; îşi scutură în vînt coama verde, minunată, semănînd pe pămîntul jilav, pe statuile roase, pe terasa năruită a pavilionului şi pînă şi pe pavajul străzii pustii

1 Luna a opta (de la 20 aprilie la 19 mai) în calendarul republican.

stele de flori, perle de rouă, rodnicie, frumuseţe, viaţă, bucurie, miresme. In miezul zilei se ascundeau în el mii de fluturi albi, şi priveliştea acestui vîrtej de fulgi în umbră, a acestei zăpezi vii a verii era dumnezeiască. Acolo, în umbra veselă a verdeţii, o mulţime de voci nevinovate îi vorbeau sufletului în şoaptă şi tot ce uita să spună ciripitul întregea zumzetul. Seara, un abur de visare se desprindea din grădină şi o învăluia. O acoperea un giulgiu de ceaţă, o tristeţe calmă, cerească. Mirosul îmbătător al capri-foiului şi al volburei se înălţa de pretutindeni, ca o otravă dulce şi pătrunzătoare. Se auzea ultima chemare a scorţărelului şi

a codobaturii, care adormeau în rămuriş. Se simţea intimitatea sfîntă dintre pasăre şi copac. Ziua, aripile înveselesc frunzele, noaptea, frunzele ocrotesc aripile.
Iarna desişul era negru, ud, zbîrlit, tremurător şi lăsa puţin să se zărească casa. în locul florilor pe ramuri şi al stropilor de rouă pe flori, se vedeau panglicile de argint ale melcilor fără casă pe covorul rece şi des al frunzelor galbene. Dar, oricum, sub orice înfăţişare, în orice anotimp, primăvara, iarna, vara, toamna, ungherul acesta era plin de melancolie, contemplaţie, singurătate, libertate, absenţa omului, prezenţa Iui dumnezeu. Vechiul gard de fier ruginit părea că spune : „Grădina asta e a mea".
Străzile Parisului în zadar o înconjurau, palatele minunate şi clasice din strada Varennes în zadar erau la doi paşi, Domul Invalizilor alături, Camera deputaţilor nu prea departe ; trăsurile de gală de pe strada Bourgogne şi de pe strada Saint-Dominique în zadar se plimbau luxoase, în vecinătate, omnibusele galbene, cafenii, albe, roşii în zadar se încrucişau mult şi bine la răscrucea apropiată – pustiul domnea în strada Plumet. Moartea foştilor proprietari, o revoluţie care trecuse, prăbuşirea vechilor averi, delăsarea, uitarea, patruzeci de ani de părăsire şi de pustietate fuseseră de ajuns pentru a aduce din nou în acest loc norocos feriga, cucuta, lu-mînărica, coada şoricelului, degetariţa, ierburile înalte,

plantele mari, creţe, cu frunze late, de pînză, de un verde-deschis, şopîrlcle, cărăbuşii, gîzele neliniştite şi iuţi ; pentru a scoate din adîncurile pămîntului, între aceste patru ziduri, nu ştiu ce măreţie sălbatică şi apriga, şi pentru ca natura, care răstoarnă planurile mărunte ale omului şi se răspîndeşte întotdeauna întreagă acolo unde biruieşte, în furnică şi în vultur, să se dezlănţuie în grădiniţa asta din Paris, cu tot atîta putere şi măreţie ca într-o pădure virgină din Lumea Nouă.
Nimic nu e neînsemnat. Oricine se Iasă pătruns de influenţa adîncă a naturii o ştie. Cu toate că filozofiei nu i-e dată nici o mulţumire absolută, că nu poate mărgini cauza aşa cum nu poate limita efectul, visătorul cade totuşi în extazuri nemărginite din pricina acestor descoperiri de forţe care ajung la unitate.
Totul lucrează la tot.
Algebra se aplică la nori ; iradiaţiile stelelor îi sînt de folos trandafirului. Nici un gînditor n-ar îndrăzni să spună că mireasma răsurii e de prisos constelaţiilor. Cine poate calcula traiectoria unei molecule ? Ştim noi dacă plăsmuirea lumilor nu e determinată de căderea firelor de nisip ? Cine cunoaşte fluxul şi refluxul reciproc al infinitului mare şi al infinitului mic, răsunetul cauzelor în abisul fiinţei şi noianului creaţiunii ? Şi un vierme are importanţa lui. Ceea ce e mare e mic, ceea ce e mic e mare. In necesitate totul e în echilibru. Inspăimîntă-toare viziune pentru spirit ! Intre fiinţe şi lucruri există relaţii care ţin de miracol. Nu te poţi pierde în acest tot nemărginit care porneşte de la soare şi ajunge la gîză. Avem nevoie unii de alţii. Lumina nu duce în azur miresmele pământeşti fără să ştie ce face cu ele. Noaptea împarte esenţe stelare florilor adormite. Toate păsările care zboară au legat de gheruţe firul infinitului. Germinaţia se complică cu naşterea unui meteor şi lovitura de cioc a

rîndunicii care sparge oul ; ea determină în acelaşi timp naşterea unei rime şi venirea pe lume a lui Socrate.
Microscopul începe acolo unde sfîrşeşte telescopul. Care din două vede mai departe ? Alegeţi! Mucegaiul e

o pleiadă de flori. O nebuloasă e un furnicar de stele. In problemele spiritului, ca şi în fenomenele materiei, acelaşi amestec tulbure, chiar mai grozav. Elementele şi principiile se amestecă, se contopesc, se cunună, se înmulţesc unele prin altele, ca să împingă lumea materială şi lumea morală spre aceeaşi lumină. Fenomenul e veşnic aplecat asupra lui însuşi. In vastele schimbări cosmice viaţa universală circulă pretutindeni în cantităţi necunoscute, rostogolind totul în misterul nevăzut al efluviilor, folosind tot, nepierzînd visul nici unui somn, semănînd ici o mică vietate, fărimiţînd acolo un astru, oscilînd şi şerpuind, făcînd din lumină o putere şi din gîndire un element, risipită şi indivizibilă, dizolvînd tot, afară de acest punct geometric : eul ; aducînd totul la sufletul-atom, înflorind totul în dumnezeu, împletind toate activităţile, de la cea mai înaltă pînă la cea mai neînsemnată, în obscuritatea unui mecanism ameţitor, le-gînd zborul unei gîze de mişcarea pămîntului, sub-ordonînd – cine ştie ? poate că numai prin identitatea legii – evoluţia cometei pe firmament rotirii infuzorului într-o picătură de apă. Maşină alcătuită din spirit. Angrenaj uriaş, al cărui prim motor e musculiţa şi ultimă roată e zodiacul !

IV

GRATIILE SE SCHIMBA

Părea că grădina aceasta, creată odinioară ca să ascundă taine deocheate, se schimbase şi devenise potrivită pentru a ascunde taine fără de prihană. Nu mai avea nici bolţi de verdeaţă, nici pajişti, nici umbrare, nici grote. Avea o minunată întunecime despletită, care cădea ca un val de pretutindeni. Paphos ' se făcuse rai. Un fel de remuşcare însănătoşise ascunzişul acesta. Această buchetieră îşi oferea florile sufletului. Această grădină

1 Oraş din Cipru, celebru In ,antichitate pentru cultul lui V*pui, zeiţa iubirii.

cochetă, pe vremuri compromisă, reintrase în feciorie şi pudoare. Un preşedinte asistat de im grădinar, un omuleţ care credea că-l continuă pe Lamoignon şi alt omuleţ care credea că-l continuă pe Lendtre ' o schimonosiseră, o tunseseră, o suciseră, o împopoţonaseră, o pregătiseră pentru galanterie ; natura şi-o luase înapoi, o umpluse de umbră, o rînduise pentru dragoste.
In singurătatea aceasta se afla şi o inimă care era în aşteptare. Dragostea n-avea decît să se arate. Se afla acolo un templu de verdeaţă, de ierburi, de muşchi, de suspine, de păsărele, de întunecimi moi, de ramuri clătinate şi un suflet alcătuit din blîndeţe, din credinţă, din nevinovăţie, din nădejde, din aspiraţii şi iluzii.
Cînd Cosette ieşise din mănăstire era încă o copilă. Trecuse puţin peste paisprezece ani şi era la „vîrsta ingrată". Am mai spus-o; în afară de ochi, părea mai curînd urîtă decît drăguţă. Nu avea nici o trăsătură urîtă, dar

era stîngace, slabă, sfioasă şi cutezătoare în acelaşi timp, în sfîrşit, o fetiţă măricică.
Educaţia ei era sfîrşită. Adică o învăţaseră religia, mai cu seama cucernicia. Apoi „istoria", adică ceea ce se numea aşa la mănăstire, geografia, gramatica, partici-piile, regii Franţei, puţină muzică, să deseneze un chip etc, dar despre celelalte lucruri nu ştia nimic, ceea ce era un farmec şi o primejdie. Sufletul unei fete tinere nu trebuie lăsat neştiutor. Mai tîrziu se nasc în el imagini prea vii şi prea neaşteptate, ca într-o odaie întunecoasă. El trebuie să fie luminat pe încetul, cu discreţie, mai curînd cu reflexul realităţii decît cu strălucirea ei directă şi tare. Penumbră utilă, gingaşă dar severă, care risipeşte temerile copilăreşti şi împiedică prăbuşirile. Numai instinctul matern, intuiţie minunată în care intră amintirile fecioarei şi experienţa femeii, ştie cum şi cu ce mijloace să alunge treptat această penumbră. Nimic nu înlocuieşte acest instinct. Toate călugăriţele din lume
1 Guillaume de Lamoignon a fost, sub Ludovic al XlV-Iea, prim-preşedinte al parlamentului din Paris, curtea de justiţie cea mai Înaltă a regatului. Arhitectul peisagist Lenftlre a desenat, între altele, planul parcului castelului din Versailles,

nu fac cit o mamă cînd e vorba de călăuzirea sufletului unei fete tinere. Cosette n-avusese mamă. N-avusese deeît multe mame, la plural.
Iar Jean Valjean, putea el să aibă oricîtă dragoste şi oricîtă grijă, nu era decît un om bătrîn care nu ştia nimic.
Şi cîtă ştiinţă trebuie ca să poţi lupta împotriva acestei mari neştiinţe care se numeşte nevinovăţie, în opera de educaţie, în îndeletnicirea asta grea care e pregătirea femeii pentru viaţă !
Mănăstirea pregăteşte o fată pentru patimă mai mult decît orice pe lume. Ea sileşte gîndurile să se întoarcă spre necunoscut. Inima adunată în ea însăşi se adînceşte, neputîndu-se revărsa, nici cheltui ; de aci pornesc viziunile, presupunerile, bănuielile, romanele schiţate, aventurile dorite, plăsmuirile, clădirile ridicate în întregime în bezna lăuntrică, unghere întunecate şi tainice în care patimile îşi găsesc numaidecît cuib, de cum au putut trece dincolo de gratii. Mănăstirea e o apăsare care ar trebui să dureze toată viaţa ca să poată învinge inima omenească.
Ieşind din mănăstire, Cosette nu putea da de nimic mai gingaş şi mai primejdios decît casa din strada Plumet. Era o continuare a singurătăţii, îmbinată cu începutul libertăţii. O grădină închisă, dar o natură puternică, bogată, voluptuoasă şi miresmată. Aceleaşi vise ca Ia mănăstire, dar posibilitatea de a zări bărbaţi tineri. Tot gratii, dar înspre stradă.
Şi cu toate astea, o mai spunem o dată, cînd Cosette ajunse aici era încă un copil. Jean Valjean îi dărui grădina asta părăsită. „Fă ce vrei cu ea 1" îi spunea el. Cosette se bucura. Răscolea toate tufişurile şi toate pietrele, ca să caute gîze. Aşteptînd să viseze, se juca. Ii plăcea grădina din pricina gîngăniilor care furnicau în iarbă, sub picioarele ei, aşteptînd s-o iubească pentru stelele pe care avea să le vadă printre ramuri, deasupra capului.

Şl apoi îl iubea pe taică-său, adică pe Jean Vaijeari, din tot sufletul, cu o patimă naivă, filială, care făcea ca bătrinul să-i fie un tovarăş dorit şi fermecător. Ne aducem aminte că domnul Madeleine citea mult. Jean Valjean continuase. Ajunsese să vorbească frumos. Avea bogăţia tainică şi elocvenţa unei inteligenţe umile şi adevărate, care s-a cultivat singură. Ii rămăsese doar atîta asprime cît era nevoie ca să nu fie de o bunătate nesărată. Era un spirit aspru şi o inimă blajină. Cînd se plimbau singuri prin Luxembourg, îi lămurea îndelung toate lucrurile, aducîndu-şi aminte tot ce citise, tot ce suferise. Cosette îl asculta şi ochii ei rătăceau pierduţi. Gîndurile Cosettei se mulţumeau cu acest om simplu, aşa cum jocurile ei se mulţumeau cu grădina asta sălbatică. După ce alergase destul după fluturi, venea la el abia răsuflînd şi-i spunea : „Vai, cît am fugit!" El o săruta pe frunte.
Cosette îl adora. Se ţinea toată ziua de el. Fericirea era acolo unde era Jean Valjean. Pentru că Jean Valjean nu locuia nici în pavilion, nici în grădină, ei îi plăcea mai mult în curtea pietruită din dosul casei decît între flori, în odăiţa cu scaune de paie decît în marele salon tapisat, plin de fotolii moi. Jean Valjean îi spunea cîte-odată, zîmbind, fericit că fusese deranjat : „Dar du-te la tine acasă ! Lasă-mă puţin singur !"
Ea îl mustra drăgăstos, cu mustrări din acelea atît de înduioşătoare cînd pornesc de la o fiică :
— Tată, mi-e frig la dumneata. De ce nu pui aici un
covor şi o sobă ?
— Fetiţă dragă, pe lume sînt atîţia oameni care me
rită mai mult decît mine şi n-au nici măcar un acoperiş
deasupra capului !
— Atunci eu de ce am foc şi tot ce trebuie ?
— Pentru că eşti femeie şi copil.
— Ei şi ? Bărbaţilor trebuie să le fie frig şi s-o ducă
prost ?
— Unora dintre ei.
— Bine, atunci arn să vin aici atît de des, încît va
trebui să faci foc.
478

Şi-i mai spunea :
— Tată, de ce mănînci pline atît de rea ?
— Uite-aşa, fetiţo !
— Atunci, dacă mănînci dumneata, am să mănînc şi eu.
Şi Jean Valjean mînca pîine albă, ca să nu mănînce
Cosette pîine neagră.
Cosette îşi aducea aminte foarte tulbure de copilăria ei. Se ruga seara şi dimineaţa pentru mama ei, pe care n-o cunoscuse. Soţii Thenardier îi rămăseseră în minte ca două Mde arătări de vis. îşi aducea aminte că fusese ,,într-o zi, noaptea", să aducă apă dintr-o pădure. Credea că asta se petrecuse foarte departe de Paris. I se părea că-şi începuse viata în fundul unei prăpăstii şi că Jean Valjean o scosese din ea. Copilăria ei îi părea un timp în care fusese înconjurată de urechelniţe, de păianjeni şi de şerpi. Seara, cînd se gîndea la toate astea înainte de-a adormi, cum nu

prea era sigură că Jean Valjean îi era tată, îşi închipuia că sufletul maică-si trecuse în omul acesta şi venise să trăiască lîngă ea.
Cînd Jean Valjean se odihnea, ea îşi lipea obrazul de capul lui alb şi lăcrima încet, spunîndu-şi : „Omul acesta e poate mama mea !"
Cosette, oricît ar fi de ciudat s-o spunem, în nevinovăţia ei de fată crescută la mănăstire (virginitatea, de altfel, nu poate înţelege în nici un chip maternitatea), începuse să creadă că poate nici n-avusese mamă. Nici nu cunoştea numele acestei mame. Jean Valjean tăcea de cîte ori îl întreba cum o chemase pe mama ei. Dacă ÎI întreba de două ori, zîmbea. O dată fata stărui, zîmbetul se sfîrşi într-o lacrimă.
Tăcerea lui Jean Valjean o cufundă în întuneric pe Fantine.
O făcea din prudenjă ? Din respect ? Din teama de a încredinţa acest nume unei amintiri străine ?
Cît timp Cosette fusese mică, Jean Valjean îi vorbise bucuros despre maică-sa. Cînd crescu, îi fu peste puteri. I se părea că nu mai avea curajul. Din pricina Cosettei ? Din pricina Fantinei ? Simţea o teamă pioasă la gîndul că ar putea să strecoare umbra aceasta în gîndurile Co-

settei şi să amestece moarta, ca pe un al treilea, în soarta lor. Cu cit îi era mai sfîntă această umbră, cu atît îi era mai frica de ea. Se gîndea la Fantine şi se simţea copleşit de tăcere. Zărea parcă în întuneric ceva care semăna cu un deget ridicat la buze. Toată pudoarea pe care o avusese Fantine şi care în timpul vieţii o părăsise cu violenţă se întorsese oare după moarte s-o învăluie, să vegheze, răzvrătită asupra liniştii acestei moarte şi s-o păzească aprig în mormîntul ei ? Ii simţea oare şi Jean Valjean apăsarea fără să-şi dea seama ? Noi, care credem în moarte, mu sîntem dintre cei care înlătura această explicaţie plină de taine. De aici venea imposibilitatea de a rosti acest nume, Fantine, chiar pentru Cosette. Intr-o zi Cosette spuse :
— Tată, astă-noapte am văzut-o pe mama în vis. Avea
două aripi mari. In viaţă mama trebuie să fi fost aproape
o sfîntă.
— Prin suffinţă, răspunse Jean Valjean.
De altfel, Jean Valjean era fericit.
Cînd Cosette ieşea cu el, se rezema de braţul lui mîndră, fericită, cu inima plină de pace. Jean Valjean simţea că se topeşte de bucurie în faţa acestor dovezi de dragoste care îl cuprindea numai pe el şi care nu mai avea nevoie de altceva. Bietul om tresărea, năpădit de o fericire îngerească. îşi spunea, îmbătat, că va ţine aşa toată viaţa. Se gîndea că nu suferise destul ca să merite o fericire atît de minunată şi-i mulţumea lui dumnezeu în adîncul sufletului că îngăduise să fie iubit aşa, el, păcătosul, de această făptură nevinovată.

TRANDAFIRUL IŞI DA SEAMA CE E O ARMA DE LUPTA

Intr-o zi Cosette se uită din întîmplare în oglindă şi-şi spuse : „Ia te uită !" I se părea că e aproape frumoasă. Se tulbură în chip ciudat. Pînă atunci nu se gîndise niciodată la chipul ei. Se vedea în oglindă, dar nu se privea.

I se spusese adesea că e urîtă. Numai Jean Valjean zicea încetişor : „Ba nu 1 Nu !" Oricum, Cosette se socotise totdeauna urîtă şi crescuse cu ideea asta, cu resemnarea uşuratică a copilăriei. Şi iată că deodată oglinda îi spunea ca şi Jean Valjean : „Ba nu !" Nu putu dormi noaptea. „Dacă aş fi frumoasă ? se gîndea ea. Ce nostim ar fi să fiu frumoasă I" îşi aducea aminte de unele dintre colegele ei, despre a căror frumuseţe se vorbea în mănăstire, şi-şi spunea : „Cum ? Aş fi şi eu ca domnişoara cutare !"
A doua zi se privi iar, nu din întîmplare, şi se îndoi : „Unde-mi erau minţile ? Nu, sînt urîtă !" Dormise prost, avea cearcăne la ochi şi era palidă. Nu se bucurase prea mult în ajun, oînd se crezuse frumoasă, dar se întrista acum, cînd nu mai putea crede. Nu se mai privi de loc, şi timp de cincisprezece zile încercă să se pieptene cu spatele la oglindă.
Seara, după cină, broda de obicei în jalon sau cosea la vreun lucru aşa cum învăţase la mănăstire, şi Jean Valjean citea lîngă ea. O dată ridică ochii de pe lucru şi o surprinse tare mult neliniştea cu care o privea tatăl ei.
Altă dată, pe stradă, i se păru că cineva pe care nu-I vedea spusese în spatele ei : „Frumuşică femeie, dar prost îmbrăcată". „Ei – se gîndise ea – nu-i vorba de mine, eu sînt bine îmbrăcată şi urîtă." Purta pe atunci pălărie de pluş şi rochie de lînă.
Intr-o zi, în sfîrşit, pe cînd se afla în grădină, o auzi pe bătrîna Toussaint spunînd : „Domnule, aţi băgat de seamă ce frumoasă se face domnişoara ?" Cosette nu auzi ce răspunsese taică-său, dar cuvintele bătrînei o zguduiră. Fugi din grădină, se sui în odaia ei, alergă la oglindă, după ce nu se mai privise de trei luni, şi scoase un strigăt. Rămăsese uluită de ea însăşi.
Era frumoasă şi gingaşă. Nu se putea reţine să nu fie de părerea Iui Toussaint şi a oglinzii. Trupul i se împli-n;se, pielea i se albise, părul căpătase luciu, o strălucire necunoscută se aprinsese în ochii ei albaştri... Conştiinţa frumuseţii sale îi apăru întreagă într-o clipă, ca o lumină

mare care se revarsă. Ceilalţi îşi dăduseră seama, Tous-saint o spusese ; fără îndoială că trecătorul se referise la ea. Coborî iar în grădină, crezîndu-se regină, părîn-du-i-se că păsările cînta cu toate că era iarnă, că cerul era aurit, că soarele strălucea în copaci, florile în tufişuri. Era tulburată, nebună, pierdută într-o încîntare fără margini.
Jean Valjean simţea şi el o strîngere de inimă adîncă şi nelămurită.
In adevăr, contempla şi el, cu spaimă, de cîtva timp, frumuseţea asta care se ivea tot mai strălucitoare pe chipul dulce al Cosettei. Zoni zîmbitoare pentru toţi, triste pentru el.
Cosette se făcuse frumoasă cu mult înainte de a-şi da seama. Dar lumina asta neaşteptată, care se înălţa încet şi învăluia treptat întreaga făptură a fetei, rănise încă din prima zi pleoapele întunecate ale lui Jean Valjean. Simţi că se petrece o schimbare în viaţa lui fericită, atît de fericită, încît se temea să se urnească din loc, ca să nu strice această fericire. Omul acesta, care trecuse prin toate suferinţele, care sîngera încă zdrobit de destinul sau, care fusese aproape rău şi ajunsese aproape sfînt, care, după ce tîrîse lanţul în ocnă, tîra acum lanţul nevăzut dar apăsător al unei

ticăloşii nedesluşite, omul acesta, pe care legea îl urmărea 'încă şi care putea în fiecare clipă să fie prins şi azvîrlit din umbra virtuţii lui în lumina crudă a dispreţului public, omul acesta primea tot, ierta tot, îngăduia tot, binecuvînta tot, îndura tot şi nu cerea providenţei, oamenilor, legii, societăţii, naturii, lumii decît un singur lucru : dragostea Cosettei !
Să-l iubească mereu ! Dumnezeu să nu împiedice sufletul acestui copil să vină către el, să rămînă al lui. In dragostea Cosettei găsea vindecare, odihnă, pace, mulţumire, răsplată şi triumf. Era iubit de Cosette şi-i era de ajuns, nu cerea mai mult. Dacă ar fi fost întrebat : „Mai vrei ceva ?" ar fi răspuns : „Nu". Dacă dumnezeu i-ar fi spus; „Vrei cerul ?" ar fi răspuns : „M-aş simţi în pagubă".

Tot ceea ce atingea, fie şi la suprafaţă, această stare de lucruri îl făcea să tremure, ca un început de schimbare. Nu ştiuse niciodată bine ce înseamnă frumuseţea unei femei. Pricepea din instinct că trebuie să fie ceva grozav.
Privea spăimîntat, din adîncurile urîţeniei lui, ale bătrîneţii, ale nefericirii, ale singurătăţii silite, ale umilinţei lui, spre această frumuseţe care creştea lîngă el din ce în ce mai frumoasă şi biruitoare, pe fruntea nevinovată şi de temut a fetei.
îşi spunea : ,,E atît de frumoasă ! Ce-am să mă fac ?"
In asta se cuprindea toată deosebirea între dragostea lui şi dragostea unei mame. O mamă ar fi văzut cu bucurie ceea ce el vedea cu spaimă.
Primele simptome se iviră fără întîrziere.
A doua zi după ce Cosette îşi spusese : „Fără îndoială că sînt frumoasă" începu să se gîndească la îmbrăcăminte, îşi aduse aminte de cuvintele trecătorului : „Frumoasă, dar prost îmbrăcată" – glas de oracol care trecuse pe lîngă ea şi se stinsese, după ce lăsase în inima ei unul dintre cei doi germeni care umplu mai tîrziu întreaga fiinţă a femeii : cochetăria. Celălalt e dragostea.
In clipa în care se ştiu frumoasă, sufletul de femeie se deşteptă în ea. începu să urască rochia de lînă şi să se ruşineze de pălăria de pluş. Taică-său nu-i refuzase niciodată nimic. învăţă numaidecît toată arta unei pălării, a unei rochii, a măntăluţei, a pantofilor, a mînecu-ţelor, a stofei care se potriveşte, a culorii care stă bine, această artă care face din femeia pariziană ceva atît de fermecător, atît de adînc şi de primejdios. Expresia „e o femeie îmbătătoare" a fost născocită pentru pari-zience.
In mai puţin de o lună, micuţa Cosette ajunse, în pustiul din strada Babylone, nu numai una din femeile cele mai drăguţe, ceea ce nu e puţin, ci dintre cele mai bine îmbrăcate din Paris, ceea ce e mult mai mult. Ar fi vrut să-l mai întîlnească pe trecătorul acela, ca să vadă ce avea să mai spună, ca „să-i arate ea lui" ! Adevărul

e că era încîntătoare în totul şi ştia să deosebească de minune o pălărie de la G6rard de o pălărie de la Herbaut.
Jean Valjean privea cu spaimă dezastrul ăsta. El, care simţea că nu poate decît să se tîrască, cel mult sa meargă, vedea cum îi cresc aripi Cosettei.

De altfel, o femeie care s-ar fi uitat puţin la îmbrăcămintea Cosettei şi-ar fi dat seama că n-are mamă. Cosette nu lua în seamă anumite convenţii stabilite. O mamă, de pildă, i-ar fi spus că o fată tînără nu se îmbracă în damasc.
Prima dată cînd Cosette ieşi în rochie, cu pelerină de damasc negru şi cu pălărie de crep alb, îl luă de braţ pe Jean Valjean veselă, luminoasă, îmbujorată, mîndră, strălucitoare şi-l întrebă : „Tată, cum îţi par aşa ?" Jean Valjean răspunse cu un glas care părea amar de invidie : „încîntătoare !" La plimbare se purtă ca de obicei. Cînd se întoarseră acasă, o întrebă pe Cosette :
— N-ai să-ţi mai pui niciodată rochia şi pălăria... ştii
tu care ?
Asta se petrecea în odaia Cosettei. Cosette se întoarse spre cuierul din dulap, de care îşi agăţase boarfele ei de şcoală.
— Zdrenţele astea ? ! Tată, ce vrei să mai fac cu ele ?
Nu, nu mai pun grozăviile astea. Cu tichia asta pe cap
parcă sînt o nebună !
Jean Valjean oftă adînc.
Din clipa aceea băgă de seamă că aceeaşi Cosette, care altădată cerea totdeauna să rămînă acasă, spunînd: „Tată, mă simt mai bine aici cu tine", acum voia mereu să iasă la plimbare. „La ce foloseşte să ai o mutră drăguţă şi o îmbrăcăminte încîntătoare dacă nu le arăţi nimănui ?"
Mai băgă de seamă că pe Cosette n-o mai trăgea inima să vină în curticica din spatele casei. Acum stătea mai mult în grădină şi se plimba bucuros în faţa grilajului. Jean Valjean, posac, nici nu călca în grădină. Rămăsese în curtea din fund, ca şi dinele curţii.
Cosette, de cînd ştia că e frumoasă, pierdu graţia pe care o avea pe cînd n-o bănuia încă. E o graţie ferme-

cătoare, pentru că frumuseţea întărită de nevinovăţie e fără cusur şi nimic nu e mai gingaş decît o fiinţă nevinovată şi strălucitoare care păşeşte ţinîn.d în mînă cheia unui rai, fără s-o ştie. Dar graţia nevinovată pe care o pierdu fu înlocuită de un farmec gînditor şi grav. întreaga ei făptură, pătrunsă de bucuriile tinereţii, de nevinovăţie şi de frumuseţe, răspîndea o minunată melancolie.
In epoca aceea o văzu din nou Marius în Luxembourg, după o absenţă de şase luni.

VI
BĂTĂLIA ÎNCEPE

Cosette, în umbra în care trăia, era sortită, ca şi Marius, să se aprindă. Destinul, cu răbdarea sa tainică şi de neînlăturat, apropia una de alta aceste două făpturi încărcate şi dornice de furtunile clocotitoare ale patimii ; aceste două suflete care purtau dragoste aşa cum doi nori poartă trăsnetul şi care trebuiau să se întîlnească şi să se contopească într-o privire, ca norii într-un fulger.
In romanele de dragoste s-a vorbit atît de mult despre privire, încît a ajuns să fie dispreţuită. Azi abia mai îndrăzneşti să spui că doi oameni s-au iubit pentru că s-au privit. Şi totuşi aşa se iubesc oamenii, şi numai

aşa. Ce rămîne nu e decît ceea ce rămîne. Nimic nu e mai adevărat decît ciocnirea dintre două suflete cînd schimbă această scînteie.
In clipa în care Cosette, fără să-şi dea seama, îi aruncă lui Marius acea privire care îl tulbură adînc, el nu bănui că şi privirea lui o tulburase pe Cosette.
Ii făcuse şi el acelaşi rău şi acelaşi bine.
Ea îl privea de mult şi îl cerceta, aşa cum văd şi cercetează fetele, uitîndu-se în altă parte. Marius o găsea încă pe Cosette urîtă, pe cînd Cosette îl şi socotea pe Marius frumos. Dar, pentru că n-o lua în seamă, băiatul aresta îi era indiferent. Totuşi, nu se putu opri să nu-şi

spună că avea păr frumos, ochi frumoşi, dinţi frumoşi, un glas frumos cînd îl auzea vorbind cu colegii lui, că se ţinea prost cînd umbla – dacă e vorba să-i găseşti neapărat un cusur – totuşi cu o anumită graţie, care era numai a lui, că nu părea prost, că toată făptura lui era aleasă, blajină, simplă şi mîndră, că, în sfîrşit, părea sărac, dar nu părea înfrînt.
In ziua în care ochii lor se întîlniră şi îşi spuseră deodată primele lucruri nelămurite şi de nerostit pe care le îngînă privirea, Cosette la început nu înţelese. Se întoarse gînditoare acasă, în strada Ouest, unde Jean Valjean venise, după obiceiul lui, să petreacă şase săp-tămîni. A doua zi, cînd se trezi, se gîndi la tînărul acela necunoscut, atîta timp nepăsător şi îngheţat, care părea că acum o ia în seamă şi nu i se păru de fel că această atenţie îi face plăcere. Mai curînd era puţin mînioasă pe omul acesta dispreţuitor şi frumos. Se răzvrătea împotriva lui. I se părea că avea să se răzbune în sfîrşit şi se bucura copilăreşte. Se ştia frumoasă şi simţea nelămurit că avea o armă. Femeile se joacă uneori cu frumuseţea lor, aşa cum se joacă copiii cu bricegele. Şi se rănesc cu ea.
Cititorul îşi aduce aminte de şovăielile lui Marius, de tulburarea lui, de temerile lui. Rămînea pe bancă şi nu se apropia. Asta o înciuda pe Cosette. I<ntr-o zi ea îi spuse lui Jean Valjean :
-– Tată, hai să ne plimbăm pînă colo.
Văzîmd că Marius nu venea spre ea, se duse ea la el. In asemenea împrejurări toate femeile se aseamănă cu Mahomet. Lucru ciudat, primul semn al iubirii adevărate la un bărbat tînăr e sfiala şi la o fată e îndrăzneala. E de mirare, şi totuşi nimic nu e mai firesc. Cele două sexe încearcă să se apropie şi îmbracă unul însuşirile celuilalt.
In ziua aceea privirea Cosettei îl înnebuni pe Marius, privirea lui Marius o tulbură pe Cosette. Marius se depărta plin de încredere, pe cînd Cosette se depărta neliniştită. Din ziua aceea se iubiră.

Cosette simţi, înainte de orice, o tristeţe nedesluşită şi adîncă. I se păru că sufletul i se întunecase într-o singură zi. Nu şi-l mai recunoştea. Albeaţa sufletului fetelor tinere seamănă cu zăpada, e făcută din răceală şi veselie. Se topeşte la soarele dragostei.
Cosette nu ştia ce e dragostea. Nu auzise niciodată rostindu-se acest cuvînt în înţelesul lui pămîntesc. Pe cărţile de muzică profană care intrau în mănăstire cu-vîntul amor fusese înlocuit cu ulcior şi pridvor. „Cele mari" încercau să dezlege ghicitorile : „Ah ! ce dulce e ulciorul !" sau

„Pridvorul nu cunoaşte milă !" Cosette însă ieşise prea copil din mănăstire şi nu se ocupase prea mult de „pridvor". Nu ştia ce nume să dea la ceea ce simţea acum. Dar a nu cunoaşte numele bolii nu înseamnă a fi mai puţin bolnav.
Iubea cu şi mai multă patimă, pentru că iubea fără să-şi dea seama. Nu ştia dacă era bine sau rău, folositor sau primejdios, trebuincios sau vătămător, veşnic sau trecător, îngăduit sau oprit. Iubea. S-ar fi mirat dacă i s-ar fi spus : „Nu dormi ? Dar nu-i voie ! Nu mănînci ? Foarte rău ! Te înnăbuşi şi-ţi bate inima ? Nu trebuie 1 Te roşeşti şi te îngălbeneşti cînd un anumit domn îmbrăcat în negru se iveşte la capătul unei anumite alei verzi ? E îngrozitor I" N-ar fi priceput şi ar fi răspuns : „Cum să fiu eu vinovată de un lucru în care nu pot nimic şi pe care nu-l înţeleg ?"
Se întîmplase că dragostea care o întîmpinase era tocmai cea care se potrivea de minune cu starea ei sufletească. Era un fel de adoraţie de departe, o contemplare mută, o îndumnezeire a necunoscutului. Adolescenţa se ivea în faţa adolescenţei, visul nopţilor devenea roman şi rămînea vis, umbra dorită era în sfîrşit reală, făcută trup, încă fără nume, fără greş, fără pată, fără dorinţe şi fără cusur. Intr-un cuvînt, iubitul depărtat şi rămas în lumea idealului, o himeră care îmbrăcase o formă. Oricare altă întîlnire mai palpabilă şi mai apropiată ar fi înspăimîntat-o pe Cosette, aşa, pe jumătate cufundată cum era încă în ceţurile mănăstirii, care deformează totul. Avea, amestecate, toate temerile copilului şi toate

Spaimele călugăriţei. Atmosfera mănăstirii, de care se îmbibase vreme de cinci ani, ieşea treptat din toată fiinţa ei şi făcea ca totul să pară nesigur în jurul ei. In starea asta nu-i trebuia un iubit, nici măcar un om care s-o iubească, ci o viziune. începu să-l adore pe Marius ca pe ceva fermecător, luminos, nefiresc.
Ii zîmbea fără ocol, pentru că nevinovăţia fără margini atinge cochetăria nemărginită.
Aştepta zilnic, cu nerăbdare, ora plimbării ; îl găsea pe Marius, se simţea nespus de fericită şi credea cu sinceritate că îşi mărturiseşte toate gîndurile, spunîndu-i lui Jean Valjean:
— Ce minunată grădină e Luxembourgul !
Marius şi Cosette erau învăluiţi în taină unul pentru celălalt. Nu-şi vorbeau, nu se salutau, nu se cunoşteau; se vedeau şi trăiau mulţumită faptului că se priveau, ca stelele din cer, despărţite de mii de leghe.
Aşa, Cosette devenea, încetul cu încetul, femeie şi înflorea, frumoasă şi îndrăgostită, cu conştiinţa frumuseţii ei şi cu neştiinţa dragostei. Şi pe deasupra şi cochetă, din nevinovăţie.

VII

O TRISTEŢE MAI ADINCA DECIT ALTA

Orice împrejurare îşi are instinctul ei. Bătrîna, veşnica mamă, natura, îl vestea pe tăcute pe Jean Valjean de prezenţa lui Marius. Jean Valjean tresărea în adîncul fiinţei sale. Nu vedea nimic, TIU ştia nimic şi, cu toate astea, cerceta cu atenţie încăpăţînată întunericul în care se afla, ca şi cum ar fi simţit că de o parte se năştea, de altă parte se năruia ceva. Marius, din instinct şi el, ocrotit de aceeaşi mamă, natura, făcea tot ce putea ca să se ascundă de tata. Totuşi, Jean Valjean îl zărea cîte-odată.

Purtările lui Marius nu mai erau fireşti. Avea anumite prudenţe suspecte şi îndrăzneli stîngace. Nu se mai apropia de ei ca odinioară. Se aşeza mai departe şi

râmînea in extaz. Avea o carte şi se prefăcea că citeşte. De ce se prefăcea ? Altădată venea cu hainele vechi, acum se îmbrăca întotdeauna cu hainele noi. Nu se putea spune chiar sigur că nu-şi încreţea părul, avea o privire ciudată, purta mănuşi. Pe scurt, Jean Valjean nu-l putea suferi.
Cosette nu lăsa să se ghicească nimic. Fără să-şi dea bine seama ce avea, simţea că era ceva care trebuia ascuns.
Jean Valjean găsea o potrivire între gustul pentru găteală, care îi venise Cosettei, şi hainele noi pe care şi le punea zilnic necunoscutul. Poate că era o întîmplare, sigur că era numai atît, dar era o întîmplare ameninţătoare.
Niciodată nu-i vorbise Cosettei despre necunoscutul acesta. Intr-o zi, însă, nu se mai putu stăpîni şi, cu deznădejdea tulbure a omului care încearcă să-şi măsoare adîncimea nenorocirii, îi spuse :
— Ce închipuit pare băiatul ăsta !
Cu un an înainte, Cosette, fetiţă nepăsătoare, ar fi răspuns : „Ba nu, e fermecător !" Peste zece ani, eu inima plină de dragoste pentru Marius, ar fi răspuns : „Ai dreptate ! E închipuit şi nesuferit!" In clipa aceea a vieţii şi a inimii ei, se mărgini să răspundă cu o linişte nemaipomenită :
— Băiatul ăsta ? ca şi cum l-ar fi văzut pentru prima
oară în viaţa ei.
„Sînt un nătărău ! se gîndi Jean Valjean. Nici nu-l băgase în seamă, şi eu i-l arăt."
O, naivitate a bătrînilor ! Adîncime a copiilor!
Mai este o lege a acestor ani fragezi, plini de suferinţă şi de grijă, a luptelor vii dintre prima iubire şi primele piedici : fata nu se lasă prinsă în nici o capcană, bărbatul cade în toate. Jean Valjean începuse o luptă surdă împotriva lui Marius, care, cu prostia sublimă a patimei şi a vîrstei lui, nu ghici. Jean Valjean îi întinse o mulţime de curse : schimbă ora, schimbă banca, îşi uită batista, veni singur la Luxembourg. Marius, cu ochii închişi, se prinse în toate cursele. Răspunse cu nevinovăţie : da,

la toate semnele de întrebare aşezate de Jean Valjean în calea lui. Cosette însă rămînea închisă în nepăsarea ei prefăcută şi în liniştea ei netulburată, aşa că Jean Valjean ajunse la această concluzie : nerodul ăsta e îndrăgostit nebun de Cosette şi ea nici nu ştie că el există.
Şi totuşi îi tremură dureros inima. Clipa în care Cosette avea să iubească putea suna orieînd. Nu încep oare toate prin nepăsare ?
O singură dată Cosette făcu o greşeală şi-l sperie. Se ridicase de pe banca pe care stătuseră trei ceasuri, ca să plece acasă, şi ea spuse : „Aşa de repede ?"
Jean Valjean nu întrerupse plimbările la Luxembourg, pentru că nu voia să facă nimic neobişnuit şi mai ales să atragă atenţia Cosettei, dar în timpul ceasurilor acelora atît de îneîntătoare pentru cei doi îndrăgostiţi, pe cînd Cosette îşi trimitea zîmbetul lui Marius, îmbătat, care nu rnai

vedea altceva pe lume decît chipul ei iubit, Jean Valjean aţintea asupra lui nişte ochi seînteietori şi cumpliţi. El, care crezuse că nu mai e în stare de nici un sentiment duşmănos, avea clipe în care, dacă Marius era pe aproape, se credea din nou sălbatic şi crud şi simţea cum se deschid în el şi se răscoală, împotriva bărbatului acestuia, străfundurile sufletului lui în care sălăşluise pe vremuri atîta furie. I se părea că se căscau iar în el cratere necunoscute.
Cum ! Omul ăsta era mereu acolo ! Ce căuta ? Venea să se învîrtească, să adulmece, să cerceteze, să încerce ! Venea să spună : ,,Ei, şi de ce nu ?" Venea să dea tîrcoale în jurul vieţii lui, a lui Jean Valjean ! In jurul fericirii lui, ca s-o ia şi să fugă cu ea !
Jean Valjean adăuga : „Da, asta e ! Ce caută ? O aventură ! Ce vrea ? Un fleac de dragoste ! Un fleac ! Şi eu ! Cum ! Am fost mai întîi cel mai ticălos dintre oameni, pe urmă cel mai nenorocit, am trăit şaizeci de ani îngenuncheat, am suferit cît am putut suferi, am îmbătrînit fără să fi fost vreodată tînăr, am trăit fără familie, fără părinţi, fără prieteni, fără femeie, fără copii, mi-am lăsat sîngele pe toate pietrele, pe toţi spinii, peste tot locul, de-a lungul tuturor zidurilor ; am fost blînd, cu toate că
490

alţii au fost cu mine aspri, am fost bun, cu toate că au fost răi, m-am făcut, totuşi, om cinstit, m-am pocăit de tot răul pe care l-am făcut şi am iertat tot răul care mi s-a făcut, şi în clipa cînd sînt răsplătit, în clipa cînd s-a isprăvit, în clipa în care îmi ajung ţelul, cînd am ceea ce vreau şi e bine, e bun, l-am plătit, l-am cîştigat, totul se duce, piere, o pierd pe Cosette, îmi pierd viaţa, bucuria, sufletul, pentru că i-a venit pofta unui nătărău să se plimbe prin Luxembourg !"
Atunci ochii lui se umpleau de o limpezime lugubră, nemaipomenită. Nu mai era un om care se uită la alt om, un duşman care se uită la un duşman. Era un dulău care vede un hoţ.
Se ştie ce a urmat. Marius se purtă mai departe ca un om fără minte. într-o zi o urmări pe Cosette în strada Ouest. în alta vorbi cu portarul. Portarul vorbi şi el şi-i spuse lui Jean Valjean: „Domnule, cine-o fi tînărul acela curios care v-a căutat ?"
A doua zi Jean Valjean îi aruncă lui Marius privirea pe care acesta o observă în sfîrşit. Peste opt zile Jean Valjean se mută. Jură să nu mai pună niciodată piciorul nici în Luxembourg, nici în strada Ouest. Se întoarse în strada Plumet.
Cosette nu se plînse, nu spuse nimic, nu întrebă, nu încercă să afle care era pricina. Era în perioada în care te temi să nu fii ghicit şi să nu te trădezi. Jean Valjean nu avea experienţa acestor suferinţe, singurele fermecătoare şi singurele pe care nu le cunoscuse. Din pricina asta nu pricepu însemnătatea gravă a tăcerii Cosettei. Băgă de seamă numai că era tristă şi se întunecă şi el. Era, de o parte şi de alta, în luptă, aceeaşi lipsă de experienţă.
O dată făcu o încercare. O întrebă pe Cosette : – Vrei să mergem la Luxembourg ?
O rază lumină chipul pălit al Cosettei.
— Da, spuse ea.

Şi se duseră. Trecuseră trei luni. Marius nu mai venea. Marius nu era acolo.
A doua zi, Jean Valjean o întrebă pe Cosette :

•– Vrei să mergem la Luxembourg ?
Ea răspunse cu glasul plin de blîndeţe şi mîhnire :
— Nu.
Jean Valjean fu izbit de această mîhnire şi mîhnit de această blîndeţe.
Ce se petrecea în acest suflet atît de tînăr şi de pe acum atît de nepătruns ? Ce era pe cale să se împlinească în el ? Ce se întîmpla cu sufletul Cosettei ? Cîteodată, în loc să se culce, Jean Valjean rămînea cu capul în mîini, lîngă culcuşul lui, nopţi întregi, întrebîndu-se: „Ce se petrece în mintea Cosettei ?" şi se gîndea la lucrurile pe care le putea gîndi ea.
Ah, ce priviri dureroase îndrepta în clipele acelea către mănăstire, acea culme preacurată, acel lăcaş al îngerilor, acel gheţar inaccesibil al virtuţii ! Cum contempla cu o încîntare deznădăjduită acea grădină a mănăstirii, plină de flori necunoscute, de fecioare închise, unde toate miresmele şi toate sufletele suiau drept sp.re cer ! Cît iubea raiul acela, pierdut acum pentru totdeauna, din care ieşise de bunăvoie şi coborîse nebuneşte! Cît regreta abnegaţia şi nebunia de-a fi scos-o din nou în lume pe Cosette, el, biet erou al sacrificiului, zdrobit şi trîntit la pămînt de propriul Lui devotament! Cum îşi mai spunea : „Ce-am făcut ?"
Dar Cosette nu întrezărea nimic din toate acestea. Nici ursuzlîcul, nici asprimea. Jean Valjean avea totdeauna acelaşi chip senin şi bun. Purtarea lui era mai caldă şi mai părintească decît oricînd. Numai blîndeţea lui, şi mai adîncă, putea să fie un semn că e mai puţin vesel.
De altminteri, şi Cosette tînjea. Suferea de lipsa lui Marius, aşa cum se bucurase de prezenţa lui, în chip ciudat, fără să-şi dea seama. Cînd Jean Valjean n-o mai ducea la plimbările obişnuite, un instinct de femeie îi şoptise nelămurit în fundul inimii că nu trebuia să pară că ţine la Luxembourg şi că, dacă se arăta nepăsătoare, taică-său avea s-o mai ducă. Dar treceau zile, săptămîni, luni. Jean Valjean acceptase în tăcere consimţămîntul tăcut al Cosettei. Ei îi părea acum rău, dar era prea tîrziu.
In ziua în care se întoarse la Luxembourg, Marius

nu mai efa acolo. Marius dispăruse deci ? Totul se isprăvise ? Ce putea să facă ? Avea să-l mai întîlnească vreodată ? Simţea că i se strînge inima, că nimic nu i-o mai poate înviora. Nu mai ştia dacă e iarnă sau vară, soare sau ploaie, dacă păsărelele cîntau, dacă era vremea daliilor sau <a părăluţelor, dacă Luxembourgul era mai încântător decît Tuileriile, dacă albiturile pe care le aducea spălătoreasă erau prea scrobite sau nu îndeajuns, dacă Toussaint făcuse bine sau rău „piaţa", şi rămînea covîrş'tă, pierdută, atentă la un singur gînd, cu ochii rătăciţi şi ficşi, ca atunci cînd priveşti în întuneric pata neagră şi adîncă în care s-a mistuit o vedenie.
Nici ea nu-l lăsa pe Jean Valjean să vadă nimic altceva decît că e palidă. II privea cu aceeaşi blândeţe.
Paloarea ei îl chinuia pe Jean Valjean. Cîteodată o întreba :

— Ce ai ?
Ea răspundea :
— N-am nimic. Şi, după o clipă de tăcere, ghicind că
şi el era trist, urma : Dar dumneata, tată, ai ceva ?
— Eu ? Nimic, spunea el.
Aceste două fiinţe, care se iubiseră numai una pe cealaltă cu o dragoste atît de mişcătoare şi care trăiseră atîta timp una pentru alta, sufereau acum alături una din pricina alteia, fără să şi-o spună, fără vrăjmăşie, zîmbind.

VIII
CĂTUŞELE

Cel mai nenorocit dintre ei doi era Jean Valjean. Tinereţea, chiar în mijlocul supărărilor, are totdeauna o lumină a ei.
Cîteodată Jean Valjean suferea atît, încît devenea copilăros. Durerea scoate întotdeauna la iveală latura copilăroasă din om. Simţea din ce în ce mai mult că o pierduse pe Cosette. Ar fi vrut să lupte, s-o reţină, să-i

trezească entuziasmul altfel, prin ceva neaşteptat, strălucitor. Aceste idei copilăreşti, cum am spus, şi în acelaşi timp senile îi dădură, prin chiar copilăria lor, o noţiune destul de justă despre influenţa pe care o au fireturile asupra imaginaţiei fetelor tinere. Văzuse odată trecând pe stradă, călare, un general în uniformă de gală, pe contele Coutard, comandantul Parisului. II invidie pe acest om împodobit cu aur. îşi spuse : „Ce fericire să poţi îmbrăca o uniformă ca asta, căci dacă m-ar vedea Cosette aşa, fără îndoială că ar fi uluită ; cînd aş trece de braţ cu ea, prin faţa Tuileriilor, soldaţii i-ar da onorul, şi asta ar fi destul pentru Cosette, nu i-ar mai zbura ochii după bărbaţi tineri."
Ceva neaşteptat şi zguduitor veni să se adauge gîndu-rilor lui triste.
In viaţa singuratică pe care o duceau de cînd locuiau în strada Plumet prinseseră un obicei : dimineaţa plecau la plimbare să vadă răsăritul soarelui, bucurie dulce, potrivită celor care părăsesc viaţa, ca şi celor care o încep.
Pentru cei care iubesc singurătatea, plimbările din zorii zilei sînt tot atît de plăcute ca şi cele de noapte ; cele din zori au însă ceva în plus : veselia naturii. Străzile sînt pustii şi păsările cîntă. Cosette, păsărică şi ea, se scula bucuros dis-de-dimineaţă. Pregăteau din ajun excursiile acestea. El le plănuia, ea le primea. Le rînduia minuţios, de parc-ar fi fost vorba de un complot; ieşeau înainte de ivirea zorilor. Cosette se bucura de fiecare amănunt. Tinereţii îi place tot ce e neobişnuit şi nevinovat.
Pe Jean Valjean îl atrăgeau, după cum se ştie, plimbările prin locuri puţin umblate, singuratice, părăsite. Pe vremea aceea, dincolo de barierele Parisului se întindeau un fel de cîmpii sărace, aproape una cu oraşul, pe care creştea vara un grîu pipernicit, şi care toamna, după strîngerea recoltei, semănau mai puţin cu o mirişte decît cu un loc pîrjolit. Jean Valjean le colinda cu predilecţie. Nici Cosette nu se plictisea pe acolo. Pentru el asta însemna singurătate, pentru ea – libertate. Acolo ea devenea din nou copil, putea să alerge, aproape să se joace,

îşi scotea pălăria, o punea pe genunchii lui Jean Valjean şi culegea mănunchiuri de flori. Se uita la fluturii aşezaţi pe flori, dar nu-i prindea. O dată cu dragostea se naşte mila, duioşia, şi fata care are un ideal fremătător şi gingaş e plină de milă pentru aripile fluturelui. împletea cununi de maci pe care şi le punea pe cap şi care, străbătute şi pătrunse de soare, arzînd în flăcări, încununau cu jeratic chipul ei trandafiriu. Păstraseră obiceiul acestor plimbări matinale chiar după ce viaţa lor fusese umbrită de tristeţe.
Aşadar, î.ntr-o dimineaţă de octombrie, ademeniţi de seninătatea desăvîrşită a toamnei anului 1831, plecaseră de acasă şi, la ivirea primelor pîlpîiri de lumină, se găseau pe lîngă bariera Mâine. Soarele nu răsărise încă : se crăpa de ziuă. Clipă încîntătoare şi sălbatică ! Cîteva stele mai clipeau ici şi colo pe cerul palid şi adînc, pă-mîntul era negru, cerul alb ; un fior trecea prin iarbă ; de pretutindeni se ridica acea înfiorare plină de taină a zorilor. O ciocîrlie, care părea amestecată cu stelele, cînta ameţitor de sus, şi s-ar fi zis că imnul acesta, cîntat de un grăunte viu infinitului, liniştea nemărginirea. Spre răsărit Val-de-Grâce îşi profila masa întunecată pe zarea strălucitoare ca oţelul. Luminoasă, Venus se înălţa din spatele domului, ca un suflet care îşi ia zborul dintr-un lăcaş întunecat.
Pace şi linişte pretutindeni. Drumul pustiu. Departe, pe poteci, cîţiva muncitori, abia întrezăriţi, se duceau la lucru.
Jean Valjean se aşezase pe un drum lăturalnic, pe nişte bîrne puse la poarta unui şantier. Se uita spre drum, cu spatele la răsărit. Uitase de soarele care avea să se ridice. Era muncit de gînduri adînci, gînduri care cer concentrare întregului spirit, care orbesc pînă şi privirea, de parcă omul ar fi închis între patru ziduri. Există meditaţii pe care le-am putea numi verticale. Cînd te afunzi în adâncul lor, e nevoie de timp ca să te întorci pe pă-mînt. Jean Valjean coborîse într-o asemenea visare. Se gîndea la Cosette, la fericirea care ar fi fost cu putinţă dacă nimic nu s-ar fi aşezat între ei doi, la lumina cu

care ea îi umplea viaţa, lumină care era respiraţia sufletului său. In visul acesta era aproape fericit. Cosette, în picioare, lîngă el, se uita la norii care deveneau trandafirii.
Deodată, Cosette strigă : „Tată, parcă ar veni cineva dintr-acolo !" Jean Valjean ridică ochii.
Cosette avea dreptate.
Şoseaua care duce la fosta barieră Mâine prelungeşte strada Sevres şi e tăiată în unghi drept de bulevardul interior. La răscrucea dintre şosea şi bulevard se auzea un zgomot greu de explicat la acea oră şi se ivea o învălmăşeală încurcată. Ceva lipsit de formă venea de pe bulevard şi intra pe şosea, creştea, părea că se mişcă în ordine şi era totuşi zbîrlit şi fremătător. Părea o căruţă, dar nu i se putea vedea încărcătura. Se

vedeau cai, roţi, se auzeau strigăte, plesnituri de bici. Apoi imaginea se limpezi treptat, cu toate că rămînea înecată în întuneric. Era în adevăr o căruţă care intrase de pe bulevard pe drum şi se îndrepta spre bariera lîngă care se afla Jean Valjean. După ea venea a doua, cu aceeaşi înfăţişare, apoi a treia, a patra. Şapte căruţe veneau una după alta. Capul cailor atingea spatele căruţelor. Pe aceste căruţe se zbuciumau umbre omeneşti. In întuneric se vedeau scânteieri ca de săbii scoase din teacă, se auzea un zăngănit ca de lanţuri clătinate. Se apropiau, vocile creşteau, şi totul părea uriaş, ca ieşit dintr-o peşteră a viselor.
Cînd fu aproape, arătarea asta luă o formă şi se schiţă dincolo de copaci, palidă ca orice arătare. Pîlcul se albi. Ziua care se ridica treptat arunca o lumină searbădă peste furnicarul acesta nepămîntesc şi viu, feţele siluetelor deveniseră feţe de cadavre şi iată ce era :
Şapte căruţe mergeau în şir pe drum. Primele şase aveau o formă ciudată, semănau cu carele care duc butoaie. Erau un fel de scări culcate pe două roate, care la capătul din faţă formau nişte tărgi ; la fiecare căruţă sau, mai bine zis, la fiecare scară trăgeau patru cai. Pe scările acestea erau tîrîţi nişte ciorchini ciudaţi de oameni. Abia îi deosebeai în zarea de lumină care se făcuse. In fiecare car erau douăzeci şi patru de inşi, dte doi-

sprezece pe o parte, spate-n spate, cu faţa la trecători, cu picioarele spînzurate în gol. Aveau în spate ceva care zornăia şi era un lanţ, la gît ceva care strălucea şi era o zgardă de fier. Fiecare avea zgarda lui, dar lanţul era comun, încît dacă aceşti douăzeci şi patru de oameni ar fi trebuit să coboare din car şi să meargă pe jos, ar fi alcătuit o unitate neînvinsă şi ar fi trebuit să şerpuiască pe pămînt ca o urechelniţă, cu lanţul drept şiră a spinării. In partea din faţă şi în capătul carului stăteau în picioare doi oameni, înarmaţi cu puşti, cu piciorul înţepenit pe capătul lanţului. Zgărzile erau pătrate. A şaptea căruţă, un furgon uriaş cu loitre, descoperit, cu patru roţi şi şase cai, era încărcată cu căldări de fier, cu oale de tuci, cu plite şi cu lanţuri care se ciocneau cu zgomot; printre ele mai erau şi cîţiva oameni legaţi fedeleş şi culcaţi, care păreau bolnavi. Furgonul acesta, cu loitre rare, era căptuşit cu zăbrele uzate care parcă slujiseră odinioară la torturi.
Căruţele mergeau prin mijlocul străzii; de o parte şi de alta înainta un şir dublu de gardieni cu o înfăţişare ticăloasă, care purtau pe cap tricornuri ca soldaţii directoratului, gardieni jerpeliţi, jegosi, îmbrăcaţi cu uniforme de invalizi şi cu pantaloni de ciocli, cenuşii şi albaştri, aproape sfâşiaţi, cu epoleţi roşii, cu curele galbene, cu biciuşti, cu puşti, cu bastoane. Un fel de soldaţi-haida-maci. Zbirii aceştia păreau a împleti josnicia cerşetorului cu autoritatea călăului. Cel care părea şeful lor avea în mînă un bici de surugiu. Amănuntele astea, şterse de întunericul zorilor, se lămureau pe măsură ce creştea lumina. In fruntea şi la coada convoiului mergeau jandarmi călări, gravi, cu sabia scoasă.
Cortegiul era atît de lung, încît în clipa în care prima căruţă ajunse la barieră, ultima abia coti de pe bulevard,
O mulţime de oameni, ieşiţi de nu se ştie unde şi adunaţi cît ai clipi din ochi, cum se întîmplă des la Paris, se îngrămădeau de amîndouă părţile

drumului şi priveau. In uliţele lăturalnice se auzeau strigătele unor oameni care se chemau şi saboţii zarzavagiilor care alergau să vadă şi ei.
497

Oamenii îngrămădiţi în care se lăsau hurducaţi în tăcere. Erau vineţi de răcoarea dimineţii. Toţi aveau pantaloni de pînză şi picioarele goale în saboţi. Restul îmbrăcăminţii lor era lăsat la fantezia mizeriei. Boarfele lor erau hîde şi felurite. Nimic nu e mai îngrozitor decît costumul de paiaţă al zdrenţelor. Pălării desfundate, şepci gudronate, scufii de lînă pocite, haina neagră ruptă în coate alături de cămaşa de lucru. Unii aveau pălării femeieşti. Alţii îşi puseseră un coş în cap. Printre zdrenţe se vedeau piepturi păroase, tatuaje care închipuiau templul dragostei, inimi în flăcări, cupidoni. Se vedeau şi pecingini sau pete roşii, bolnăvicioase. Doi sau trei aveau nişte funii de paie prinse de scîndurile de pe fundul carului, funii care, atîrnînd ca nişte scări de şa, le susţineau picioarele. Unul dintre ei ducea mereu la gură ceva ca o piatră neagră şi părea că muşcă din ea : era o bucată de pîine. Nu se aflau acolo decît ochi uscaţi, stinşi sau luminaţi de o lumină rea. Trupa de escortă bombănea. încătuşaţii nici nu suflau. Din cînd în cînd, se auzea cîte o lovitură de baston, peste spinare sau peste cap. Cîţiva dintre oamenii aceia căscau. Zdrenţele de pe ei erau îngrozitoare. Picioarele le atîrnau, umerii li se zgîlţîiau, se loveau cap în cap, fiarele zăngăneau, ochii ardeau sălbatic, pumnii se strîngeau sau se deschideau fără vlagă, ca nişte mîini de morţi. In urma convoiului, o ceată de copii izbucnise în rîs.
Şirul ăsta de care era înfiorător. Fireşte că mîine, sau peste un ceas chiar, se putea să vină un ropot de ploaie, după el altul, şi, trecînd prin aceste veşminte hărtănite, să ude oamenii pînă la piele, şi neavînd cum se usca, să îngheţe de-a binelea ; o dată îngheţaţi, n-aveau să se mai încălzească ; pantalonii lor de pînză aveau să li se lipească de piele ; biciul nu-i va putea opri să clănţăne din dinţi ; aşa, legaţi cu lanţul de gît, cum erau, şi cu picioarele mereu atîrnate. Nu se putea să nu te înfiori văzînd făpturile astea omeneşti legate astfel, nepăsătoare sub ceaţa rece a toamnei, pradă ploii, vîntului, tuturor toanelor aerului, ca nişte copaci sau ca nişte pietre.
498

Loviturile de baston nu-i cruţau nici pe bolnavii care zăceau legaţi cu funii, neclintiţi, în carul al şaptelea, şi care păreau aruncaţi acolo ca nişte saci plini de mizerie.
Şi deodată răsări soarele. Uriaşa lumină din răsărit ţîşni, şi parcă dădu foc tuturor acestor capete sălbatice. Limbile se dezlegară. Un incendiu de rînjete, de înjurături şi de cîntece făcu explozie. Lumina bogată, orizontală a răsăritului tăie în două întregul şir, desluşind capetele şi piepturile, lăsînd picioarele şi roţile în întuneric. Pe chipuri se iviră gînduri. Clipa aceea fu înspăi-mîntătoare. Păreau diavoli cărora le căzuse masca, suflete de fiară goale-goluţe. Mulţimea asta, chiar luminată, rămase întunecată. Unii, veseli, ţineau în gură cîte un cotor de pană din care-şi suflau păduchii asupra mulţimii, mai ales asupra femeilor. Zorile desenau şi mai adînc cu umbre profilurile astea jalnice. Nici una dintre aceste fiinţe nu rămăsese nepocită de mizerie. Priveliştea era atît de îngrozitoare, încît lumina soarelui parcă se schimba în strălucire de

fulger. Primul car cînta în gura mare, cu o veselie bezmetică, un potpuriu de Desaugiers 1, foarte cunoscut atunci, Vestala. Pomii fremătau trist. Pe poteci, burghezii ascultau cu o bucurie tîmpă mascările astea cîntate de nişte strigoi.
In cortegiul acesta, ca într-un haos, se adunau toate disperările. Mutre amintind unghiul facial al tuturor animalelor, de bătrîni, de adolescenţi, cranii goale, bărbii cenuşii, monstruozităţi cinice, resemnări pline de ură, rînjete sălbatice, atitudini neomeneşti, rituri cu şepci, chipuri care semănau a fete cu bucle pe tîmple, capete copilăreşti şi din pricina asta şi mai îngrozitoare ; feţe supte, de schelete vii. In primul car se afla un negru care poate că fusese rob şi putea să compare acum lanţurile. Ruşinea trecuse peste toate aceste frunţi, înjosin-du-le la fel ; în gradul de decădere la care ajunseseră, toţi fuseseră schimbaţi pînă în adînc. Neştiinţa schimbată în prostire era egală cu inteligenţa schimbată în dispe-
 Vodevilist francez din timpul imperiului şi al restauraţiei. Victor Hugo citează opereta sa comică Vestala, parodie a operei italiene cu acelaşi titlu de Spontini.

rare. Nu se putea face nici o alegere între oamenii aceştia care păreau elita noroiului. Era limpede că acel care rînduise această procesiune respingătoare nu-i clasase. Fuseseră legaţi şi împerecheaţi la întîmplare, pesemne că într-o dezordine alfabetică, şi încărcaţi în care. Totuşi, grozăviile, chiar cînd sînt adunate la un loc, ajung la un rezultat comun. Nenorocirile laolaltă fac un total. Din fiecare lanţ ieşea un suflet comun şi fiecare car avea fizionomia lui. Lîngă cel care cînta era unul care urla. Al treilea cerşea, altul scrîşnea din dinţi, altul ameninţa trecătorii, altul blestema pe dumnezeu. Cel din urmă era tăcut ca un rnormînt. Dante ar fi văzut în ele cele şapte cercuri ale infernului pornite la drum.
Marş al blestemelor către torturi, nu pe carul uriaş, scînteietor al apocalipsului, ci, mai grozav încă, pe căruţa gemoniilor l.
Unul dintre gardieni, care avea un cîrlig de fier în vîrful bastonului, se făcea cîteodată că răscoleşte maldărul de gunoi omenesc. O babă din mulţime îi arăta cu degetul unui băieţel de cinci ani şi-i spunea : „Hoţo-manule, ia aminte !"
Cum cîntecele şi blestemele creşteau, cel care părea a fi căpitanul escortei plesni din bici, şi, la semnalul acesta, o ploaie de lovituri, grozavă, surdă şi oarbă, căzu cu zgomot de grindină peste cele şapte care. Mulţi dintre ocnaşi răcniră şi se înfuriară. Copiii, adunaţi ca un roi de muşte pe o rană, se înveseliră şi mai tare.
Ochii lui Jean Valjean erau spăimîntători. Nu mai erau ochi omeneşti, erau sticla aceea adîncă cafjB^nlocuieşte privirea unor nenorociţi, nesimţitoare parcă la realitate, în care pîlpîie flacăra spaimelor şi a prăpădului. El nu privea un spectacol, el trăia o vedenie. Vru să se ridice, să fugă, să scape. Nu putu să se clintească. Cîteodată lucrurile pe care le vezi te prind şi te ţin. Rămase ţintuit locului, împietrit, prostit, întrebîndu-se, cuprins de o groază nespusă, ce însemna această prigoană de dincolo de lume şi de unde ieşea acest iad care îl urmărea. Duse

1 Scară a Capitoliului din Roma de pe care erau aruncate tn Tibru trupurile condamnaţilor.

mîna la frunte, gest obişnuit celor care îşi aduc deodată aminte de ceva. îşi aminti că acela era itinerarul, că de obicei se făcea acest ocol ca să se împiedice întîlnirea cu cortegiul regal, care trecea adesea pe drumul spre Fontainebleau * şi că acum treizeci şi cinci de ani trecuse şi el pe la bariera asta.
Cosette era şi ea tot atît de speriată, dar în alt chip. Nu pricepea. I se tăiase răsuflarea. Ceea ce vedea nu i se părea cu putinţă. In sfîrşit, strigă :
— Tată, cine e în căruţele astea ?
Jean Valjean răspunse :
— Ocnaşi.
— Unde-i duc ?
— La muncă silnică.
In clipa aceea ciomăgeala crescu, zeloasă ; în ea se mai amestecară şi lovituri date cu latul săbiei ; părea că bîtele şi bicele turbaseră. Ocnaşii se aplecară ; o supunere dezgustătoare se născu din tortura aceea şi toţi tăcură, cu priviri de lupi înlănţuiţi. Cosette tremura din tot trupul. întrebă iar :
— Tată, şi ăştia mai sînt oameni ?
— Cîteodată, răspunse nenorocitul.
Era, de bună seamă, „lanţul" care, pornit înainte de ivirea zorilor din Bicetre2, o apuca pe şoseaua Mans, ca să ocolească Fontainebleau, unde se afla regele. Ocolul acesta prelungea îngrozitoarea călătorie cu trei-patru zile, dar era nevoie de această prelungire pentru a cruţa persoana regală de vederea unor torturi.
Jean Valjean se întoarse acasă frînt. Asemenea întîl-niri sînt adevărate lovituri, şi amintirea pe care o lasă seamănă cu o zguduire.
1 Castel istoric la sud de Paris, în mijlocul oraşului şi al pădurii cu acelaşi nume.
2 Localitate din sudul Parisului, unde se afla o fortăreaţă care ser vea, pe timpul monarhiei absolute, şi de închisoare politică. Orăşelul este cunoscut şi prin azilul său de alienaţi. Pentru parizieni, „unul scăpat de la Bicetre" însemnează un nebun. In tinereţea Iui Victor Hugo, în citadela din Bicetre se închideau condamnaţii de drept co mun înainte de trimiterea lor la muncă silnică.

Mergînd spre casă cu Cosette, Jean Valjean nici nu auzise că ea îi mai pusese şi alte întrebări în legătură cu ceea ce văzuseră. Poate că era prea pătruns de amărăciune ca să-i mai audă cuvintele şi să-i răspundă. Abia seara, cînd Cosette îl părăsi ca să se ducă la culcare, o auzi şoptind încet, ca pentru ea însăşi : „O, doamne ! cred că dacă aş întîlni vreodată unul dintre oamenii aceia, aş muri numai văzîndu-l de aproape !"

Din fericire, se întîmplă ca a doua zi după întîlnirea aceea tragică să aibă loc serbări la Paris, în cinstea nu mai ştiu cărei solemnităţi oficiale : defiilare la Champs-de-Mars, lupte navale pe Sena, teatru la Champs-Elysees, focuri de artificii la Etoile şi pretutindeni iluminaţie. Jean Valjean, călcînd peste obiceiurile lui, o duse pe Cosette la aceste petreceri, ca s-o facă să uite amintirea din ajun şi să şteargă imaginea îngrozitoare care trecuse prin faţa ochilor ei, prin clocotul vesel al întregului Paris. Defilarea cu care se deschidea serbarea făcea să pară firească orice uniformă. Jean Valjean îşi puse haina de gardă naţională cu simţămîntul nelămurit că se pune la adăpost. De altfel, se părea că-şi atinse ţinta plimbării. Cosette, care voia totdeauna să facă pe plac tatălui ei şi pentru care, de altfel, orice spectacol era nou, primi cu bunăvoinţa uşoară şi uşuratică a tinereţii această distracţie şi nu strîmbă din nas în faţa gamelei cazone pline cu veselie, care e o serbare publică. Jean Valjean crezu că izbutise şi că nu mai rămăsese nici o urmă din priveliştea aceea hîdă.
Peste cîteva zile, într-o dimineaţă însorită, se aflau amîndoi pe terasa dinspre grădină. Jean Valjean trecuse peste obiceiul lui şi Cosette, pe care tristeţea o ţinea de un timp închisă în odaie, ieşise şi ea. Cosette, într-un halat de casă – şi ce bine le stă fetelor tinere lipsa de găteală a primelor ceasuri de dimineaţă, cînd par stele învelite în nori ! – în picioare, cu capul în lumină, rumenă pentru că dormise bine, rupea petalele unei părăluţe, pe cînd bătrînul, înduioşat, se uita la ea cu blîndeţe. Cosette nu cunoştea încîntătoarea le^ndă : „Mă iubeşte, mult, cu foc"... Cine ar fi putut s-o înveţe ? Se juca cu

floarea din instinct, cu nevinovăţie, fără să-i dea prin gînd că a desfoia o părăluţă însemna a desfoia o inimă. Dacă ar mai exista a patra graţie, Melancolia, şi încă zîmbitoare, ea ar fi semănat cu acea gratie. Jean Valjean privea fermecat la degetele ei mici pe această floare şi uită totul, luminat de strălucirea pe care o avea copila în clipa aceea. Un prigor ciripea în tufişul de alături. Norii albi se alungau pe cer cu vioiciune, parcă fericiţi că sînt în libertate. Cosette rupea mai departe, atentă, una cîte una, petalele florii. Părea că se gîndeşte la ceva. Trebuie să fi fost un gînd fermecător. Deodată, întoarse capul peste umăr, cu încetineala gingaşă a unei lebede, şi rosti : – Tată, ce înseamnă muncă silnică ?

CARTEA A PATRA
AJUTORUL DE JOS POATE FI AJUTORUL DE SUS
RANI PE DIN AFARA, VINDECARE PE DINĂUNTRU
Viata lor se întuneca treptat.
Le mai rămăsese o singură distracţie, care fusese altădată o fericire : să ducă pîine celor cărora le era foame şi veşminte celor cărora le era frig. In vizitele astea la săraci, în care Cosette îl întovărăşea adesea pe Jean Valjean, mai găseau frînturi din vechea lor duioşie. Cîteodată, cînd ziua fusese bună, cînd alinaseră multe nenorociri, încălziseră şi învioraseră mulţi copilaşi, seara Cosette era puţin mai veselă. In epoca aceea vizitaseră cocioaba Jondrette.

A doua zi după această vizită, Jean Valjean se arătă de dimineaţă în pavilion, liniştit ca de obicei, dar cu o rană mare la braţul stîng, umflată, infectată, care părea o arsură şi pe care o explică într-un fel oarecare. Rana aceasta nu-l lăsă să iasă din casă aproape o lună. Avea temperatură. Nu vru să fie văzut de nici un medic. Cînd Cosette îl ruga, el îi răspundea : „Cheamă doctorul de cîini".
Cosette îl pansa dimineaţa şi seara, cu un aer recules şi cu bucuria îngerească de a-i putea fi de folos. Jean Valjean se simţea iar fericit, temerile şi neliniştile i se risipeau, şi o privea pe Cosette, spunîndu-şi : „Ah, ce rană bună ! Ah, ce boală bună !"
Cosette, de cînd îl văzuse pe taică-său bolnav, părăsise pavilionul şi prinsese iar gust de căsuţa din fund şi de

curticică. îşi petrecea aproape tot timpul lîngă Jean Vai-jean şi-i citea cărţile pe care le voia el, de obicei cărţi de călătorii ; Jean Valjean renăştea. Fericirea învia în el cu o strălucire nespusă. Luxembourgul, tînărul hoinar necunoscut, răceala Cosettei, toate aceste umbre se ştergeau din sufletul lui. începuse să-şi spună : „Eu am născocit toate astea. Sînt un bătrîn nebun !"
Era atît de fericit, încît îngrozitoarea întîlnire cu familia Thenardier în cocioaba Jondrette, atît de neaşteptată pentru el, trecuse fără să-l atingă. Izbutise să scape, i   se pierduse urma, ce-i mai păsa ? Cînd se gîndea la nenorociţii aceia, îi plîngea. Acum erau în închisoare, nu mai puteau face vreun rău ; ce familie jalnică şi nenorocită !
Cosette nu mai pomenise despre vedenia hîdă de Ia bariera Mâine.
La mănăstire, sora Sainte-Mechtilde o învăţase pe Cosette puţină muzică. Cosette avea vocea unei pitulice care ar fi avut suflet şi, cîteodată, seara, în căsuţa umilă a rănitului, cînta cîntece triste care îl înveseleau pe Jean Valjean.
Veni primăvara. Grădina era atît de minunată în acest anotimp, încît într-o bună zi Jean Valjean îi spuse Cosettei :
— Nu te mai duci în grădină ? Aş vrea să te mai plimbi.
— Cum vrei, tată, îi răspunse Cosette.
Ca să-l asculte pe taică-său, începu să se plimbe iar în grădină, aproape întotdeauna singură, pentru că, după cum am mai spus, Jean Valjean nu venea acolo mai niciodată, de teamă să nu fie zărit prin grilaj.
Rana lui Jean Valjean le schimbase numai o vreme gîndurile.
Cînd Cosette văzu că taică-său suferea mai puţin, că se vindeca şi că părea fericit, avu o mulţumire de care nici ea nu-şi dădu seama, atît îi veni de încet şi de firesc. Era în luna martie, zilele creşteau, iarna pleca ; iarna ia totdeauna cu ea o parte din tristeţile noastre. Apoi veni aprilie, zorile verii, proaspăt ca toate zorile, vesel ca toate copilăriile, cîteodată plîngăreţ, ca orice nou-născut. In luna asta firea are luciri fermecătoare, care trec din cer.

din norî, din copaci, din livezi şi din flori în inima omului.

Cosette era încă prea tînără ca să n-o pătrundă bucuria asta a lui aprilie, care îi semăna. Amărăciunea o părăsea pe nesimţite, fără să prindă nici ea de veste. Primăvara se face lumină în sufletele triste, aşa cum se face în pivniţă în miezul zilei. Cosette nu mai era atît de mîhnită. Nu-şi dădea nici ea seama. Dimineaţa pe la ora zece, după ce mîncau, cînd izbutea să-şi ducă tatăl în grădină pentru un sfert de ceas şi îl plimba la soare în faţa terasei, sprijinindu-i braţul bolnav, nici nu-şi dădea seama că rîdea în fiece clipă şi că era fericită.
Jean Valjean, îmbătat, o vedea din nou rumenă şi proaspătă.
— Ah, ce rană bună ! repeta el în şoaptă, şi îi era recunoscător lui Thenardier.
După ce i se vindecă rana, îşi relua plimbările singuratice în amurg.
Ar fi o greşeală să credem că te poţi plimba singur prin părţile nelocuite ale Parisului fără să dai de vreo întîm-plare neaşteptată.
II
MĂTUŞA PLUTARQUE POATE EXPLICA UN FENOMEN FARA SA SE ÎNCURCE
Intr-o seară Gavroche nu mîncase. îşi aduse aminte că nu mîncase nici în ajun. Nu-i prea venea la-ndemînă. Se hotărî să încerce să cineze. începu să hoinărească dincolo de Salpetriere, prin locuri mai pustii ; pe acolo poţi da de vreun chilipir. Acolo unde nu e nimeni, poţi găsi ceva '
Ajunsese într-o mahala care îi păru a fi satul Austerlitz'.
Cînd mai kătăcise şi altădată pe aici, văzuse o grădină prin care urrţUau un bătrîn şi o bătrînă şi în care se afla
1 Ospiciul şi spitalul de alienaţi La SalpStriere din Paris se află şi astăzi în cartierul, mărginaş pe atunci, numit Austerlitz, dupS victoria lui Napoleon împotriva austriecilor.

şi un măr bunicel. Lîngă pom mai era şi un fel de pod de fructe prost închis, din care puteai şterpeli un măr. Un măr e o cină, un măr e viata. Ceea ce îl pierduse pe Adam putea să-l mîntuie pe Gavroche. Grădina dădea spre o uliţă singuratică, nepietruită, mărginită de mărăcini şi de care o despărţea un gard.
Gavroche se îndreptă spre grădina aceea. Găsi străduţa, recunoscu mărul, cercetă cu ochii podul de fructe, examina gardul. Un gard se poate încăleca. Veni seara, pe uliţă nu trecea nici o pisică, ceasul era potrivit. Gavroche dădu să sară gardul, apoi se opri. Cineva vorbea în grădină. Se uită prin crăpăturile gardului.
La doi paşi de el, de cealaltă parte, lîngă gard, tocmai acolo unde avea el de gînd să sară, se afla o piatră culcată care ţinea loc de bancă şi pe bancă stătea bătrînul pe care-l mai văzuse în grădină. In faţa lui stătea bătrîna, în picioare. Bătrîna bombănea. Gavroche nu era discret, ascultă.
— Domnule Mabeuf! spunea bătrîna.
„Mabeuf ! se gîndi Gavroche. Ce nume caraghios !" Bătrînul nu se clinti. Bătrîna repetă :
— Domnule Mabeuf!
Bătrînul, fără să-şi ia ochii din pămînt, se hotărî să răspundă :
— Ce e, mătuşă Plutarque ?
„Mătuşa Plutarque ! Alt nume caraghios !" gîndi Gavroche.

Mătuşa Plutarque urmă, şi bătrînul trebui s-o asculte :
— Proprietarul e nemulţumit.
— De ce ?
— Ii datorăm trei rate.
— Peste trei luni o să-i datorăm patru.
— Spune că are să te dea afară, să dormi pe maidan.
— Am să mă duc.
— Zarzavagioaica cere să-i plătim. Nu ne mai dă zar
zavat. Cu ce-o să te mai încălzeşti la iarnă ? N-o să avem
lemne.
— La soare.
— Măcelarul nu ne mai dă pe datorie.
507

— Cu atît mai bine. Nu-mi mai prieşte carnea, n-o pot
mistui.
— Şi ce-o să mîncăm ?
— Pîine.
— Brutarul ne cere banii înainte, zice că nu ne mai
dă pîine fără bani.
— Bine.
— Ce-ai să mănînci ?
— Mere din grădină.
— Dar bine, domnule, nu se poate trăi fără bani.
— N-am.
Bătrîna plecă şi moşneagul rămase singur. începuse să se gîndească.
Gavroche se gîndea şi el. Era aproape întuneric.
Primul rezultat al cugetărilor lui Gavroche fu că, în loc să sară gardul, se
ghemui sub el. Ramurile tufişului se desfăceau puţin deasupra
pămîntului.
,,Ia te uită – îşi spuse Gavroche în gîndul lui – un culcuş !" şi se cuibări în
el. Stătea aproape lipit de spatele băncii lui moş Mabeuf. II auzea pe
bătrîn irespirînd.
Şi încercă să doarmă în loc să mănînce.
Somn de pisică, cu pleoapele închise pe jumătate. Aţipise, dar sta la
pîndă.
Lumina cerului în amurg albea pămîntul şi străduţa se desena ca o linie
palidă între două şiruri de tufişuri întunecate. Deodată, două umbre se
iviră pe fîşia asta albicioasă. Una mergea înainte, alta în urmă, la
oarecare depărtaire.
— Uite doi inşi, mormăi Gavroche.
Prima umbră părea un burghez bătrîn, adus de spate şi gînditor, îmbrăcat
foarte simplu, care mergea încet din pricina bătrîneţii şi privea stelele
serii.
A doua era dreaptă, sigură de ea, subţire. îşi măsura paşii după cealaltă.
Se simţea însă, după încetineala voită a mersului, că era sprintenă şi
vioaie. Silueta asta avea, o dată cu ceva sălbatic şi tulburător, întreaga
înfăţişare a unui „filfizon" de pe vremea aceea. Purta o pălărie de o formă
frumoasă, o redingotă neagră, bine tăiată, pesemne dintr-o stofă bună,
strînsă pe talie. Ţinea

capul sus, cu o gratie puternica, şî i se zărea, sub pălărie, profilul palid de adolescent cu un trandafir în gură : era Montparnasse.
Despre celălalt n-ar fi putut spune decît că era un moşneag. Gavroche se puse numaidecît la pîndă.
Unul dintre cei doi trecători îi pusese gînd rău celuilalt, fără îndoială. Gavroche, de la locul lui, putea să vadă ce avea să urmeze. Culcuşul se prefăcuse în ascunzătoare. Montparnasse la vînat, la ceasul acela, în locul acela, era primejdios. Gavroche simţea cum i se răscolesc măruntaiele lui de copil de mila bătrînului.
Ce să facă ? Să se amestece ? Un neputincios să ajute pe altul ? Montparnasse ar fi avut de ce rîde ! Gavroche îşi dădea seama că şi bătrînul şi el ar fi fost numai două îmbucături pentru banditul acela de temut, de optsprezece ani.
Pe cînd Gavroche cugeta, atacul se săvîrşi deodată, îngrozitor. Atacul unui tigru asupra unui asin, atacul unui păianjen asupra unei muşte. Montparnasse aruncă trandafirul pe neaşteptate, sări asupra bătrînului, îl apucă de beregată, îl încleşta, îl încolăci tot, şi Gavroche îşi înghiţi strigătul. Peste o clipă unul era sub celălalt, horcăind, zbătîndu-se cu un genunchi de piatră pe piept. Numai că nu se întîmplase aşa cum se aşteptase Gavroche. Montparnasse era la pămînt, bătrînul era deasupra lui. Toate astea se petreceau la cîţiva paşi de Gavroche. Bătrînul primise lovitura, o dăduse înapoi şi o dăduse atît de grozav, încît într-o clipă cel care ataca schimbase locul cu cel atacat.
„Straşnic invalid !" se gîndi Gavroche. Nu se putu împiedica să nu bată din palme. Aplauzele lui însă se pierdură degeaba, nu ajunseră la cei doi încăie-raţi absorbiţi şi asurziţi unul de celălalt, cu răsuflarea amestecată în luptă.
Se făcu tăcere. Montparnasse nu se mai zbătu, şi Gavroche se întrebă : „O fi murit ?"
Bătrînul nu rostise un cuvînt şi nu scosese un ţipăt. Se ridică, şi Gavroche îl auzi spunîndu-i lui Montparnasse : – Scoală-te !

Montparnaăse se sculă, dar bătrînul îl ţinea încă strînS. Montparnasse avea aerul umilit şi înfuriai al unui lup înhăţat de un miel.
Gavroche asculta şi se uita ; ar fi vn.it să aibă mai mulţi ochi şi mai multe urechi. Se distra straşnic.
Fu răsplătit pentru neliniştea lui conştiincioasă de spectator. Putu prinde în zbor dialogul acesta, căruia întunericul îi dădea nu ştiu ce accent tragic. Bătrînul întreba şi Montparnasse răspundea :
— Cîţi ani ai ?
— Nouăsprezece.
— Eşti puternic şi sănătos. De ce nu munceşti ?
— Mă plictiseşte.
— Ce meserie ai ?

— Trîndăvia.
— Vorbeşte serios ! Nu se poate face ceva pentru tine ?
Ce-ai vrea să fii ?
— Hoţ.
Se făcu tăcere. Bătrînul părea adîncit în gînduri. Stătea nemişcat şi nu-i dădea drumul lui Montparnasse.
Din vreme în vreme, tînărul bandit, puternic şi sprinten, avea dte o tresăirire de animal prins în laţ. Dădea un brînci, încerca să pună o piedică, îşi răsucea cu deznădejde mădularele, încerca să scape. Bătrînul părea că nici nu bagă de seamă, îi ţinea amîndouă braţele cu o singură mînă, cu nepăsarea atotstăpînitoare a puterii absolute.
Visarea bătrînului ţinu cîtva timp, apoi îl privi ţintă pe Montparnasse, ridică încet glasul şi rosti, în întuneric, un fel de cuvîntare solemnă, din care Gavroche nu pierdu un cuvînt.
— Băiete, intri din lene în viaţa cea mai plină de greutăţi. Ah, spui că eşti trîndav, atunci pregăteşte-te de muncă ! Ai văzut maşina aceea înspăimîntătoare care se cheamă laminor ? Fereşte-te de ea, e vicleană şi crudă. Dacă-ţi prinde pulpana hainei, te înghite tot. Maşina asta e trîndăvia. Opreşte-te cît mai e vreme şi mîntuieşte-te ! Altfel, s-a isprăvit, peste puţin timp ai să fii prins în angrenaj. După asta, nu mai e nimic de sperat. Leneşule, trudeşte-te ! Fără odihnă. Te-a apucat mîna de fier necru-

'

ţătoare a muncii. Nu vrei să-ţi cîştigi viaţa, să ai o sarcină, să împlineşti o datorie. Te plictiseşti să fii la fel cu toţi ceilalţi. Bine, atunci ai să fii altfel. Munca e o lege. Cine n-o primeşte, socotind-o plictiseală, o îndură mai tîrziu ca pe o tortură. Nu vrei să fii muncitor, ai să fii rob. Munca te lasă să-i scapi, ca să te înhaţe mai bine. Nu vrei să-i fii prieten, ai să-i fii sclav. Nu vrei să cunoşti oboseala cinstită a oamenilor, ai să ai parte de sudoarea blestemaţilor. Cînd alţii vor cînta, tu ai să horeai. Ai să-i vezi pe oamenii ceilalţi lucrînd de departe, de sub pămînt, şi-are să ţi se pară că se odihnesc. Plugarul, secerătorul, marinarul, fierarul au să-ţi pară în lumină ca nişte fericiţi în rai. Ce strălucire răspîndeşte nicovala ! Ce bucurie să mîni plugul, să legi un snop ! Ce sărbătoare să vîsleşti într-o barcă, în vînt, în libertate ! Iar tu, leneşule, sapă, tîrăşte-te, rostogoleşte-te, umblă ! Trage la jug, eşti o vită de povară între celelalte vite înhămate în iad. A, ţinta ta era să nu faci nimic. Ei bine, n-ai să mai poţi trăi nici o săptămînă, nici o zi, nici un ceas în care să nu fii covîrşit. Tot ce vei face va fi pătruns de groază. Fiecare clipă trăită are să-ţi încordeze muşchii, gata să plesnească. Ceea ce pentru alţii e ca un fulg va fi pentru tine ca o stîncă. Cele mai simple lucruri vor fi prăpăstioase. Viaţa se va face hîdă în jurul tău. Iţi va fi greu să răsufli, să mergi. Plămînii au să-ţi pară grei de sute de kilograme. Are să-ţi pară o problemă de nedezlegat să te mişti dintr-un loc în altul. Orice om care vrea să iasă la aer împinge uşa şi gata.

Tu, dacă ai să vrei să ieşi, va trebui să găureşti zidul. Ce face oricine cînd vrea să iasă în stradă ? Coboară scara. Tu ai să-ţi rupi cearşafurile de pe pat, ai să împleteşti, bucăţică cu bucăţică, o funie, ai să ieşi pe geam, ai să te agăţi de firul ăsta peste o prăpastie, noaptea, pe furtună, pe ploaie, pe vijelie, şi, dacă funia o să fie prea scurtă, n-ai să poţi coborî, va trebui să cazi. Să cazi la întîmplare, în adînc, de la înălţime, peste ce ? Peste ceea ce e jos, peste necunoscut. Sau ai să te caţări prin hornul sobei, chiar de-ar fi să te arzi, sau pe ţevile latrinei, chiar de-ar fi să te îneci. Nu-ţi mai vorbesc despre găurile pe care trebuie să le ascunzi,
511

despre pietrele pe care trebuie să le ridici şi să le pui la loc de douăzeci de ori pe zi, despre molozul pe care trebuie să-l doseşti în saltea. Ai în faţa ta o broască. Burghezul are în buzunar o cheie făcută de un lăcătuş. Tu, dacă vrei s-o deschizi, trebuie să faci o capodoperă spăi-mîntătoare. Ai să iei o piesă de zece bani, ai s-o tai în două lame cu unelte pe care ai să le născoceşti tot tu, te priveşte cum, apoi ai să scobeşti interiorul acestor lame, avînd grijă să nu le strici suprafaţa, şi ai să le faci pe margine un canal dinţat, aşa ca să se potrivească una pe alta ca un capac peste o oală. Puse aşa, una peste alta, nimeni n-are să bănuiască nimic. Supraveghetorii care au să te pîndească au să creadă că e un gologan. Ce-ai să pui în cutia asta ? O fărîmiţă de oţel. Un resort de ceasornic pe care l-ai zimţat şi din care ai făcut un ferăstrău. Cu ferăstrăul acesta, lung cît un ac şi ascuns într-.un ban, va trebui să tai resortul broaştei, limba zăvorului, toarta lacătului, drugul de la fereastră şi cătuşele de la picior. După ce vei fi săvîrşit capodopera asta, după ce vei fi înfăptuit atîtea isprăvi, minuni de artă, de dibăcie, de îndemînare, de răbdare, ştii care-ţi va fi răsplata dacă se va afla că eşti autorul lor ? Carcera. Iată viitorul! Lene, plăcere, ce prăpăstii! Ştii că a nu vrea să faci nimic e o hotărîre nenorocită ? A fi leneş înseamnează a trăi pe spinarea societăţii. A fi nefolositor, adică păgubitor, te duce drept la mizerie. Vai de cel care vrea să fie parazit! Va fi gunoi ! Nu-ţi place să munceşti ! N-ai decît un gînd : să bei bine, să mănînci bine, să dormi bine. Ai să bei apă, ai să mănînci pîine neagră, ai să dormi pe o scîndură cu lanţuri prinse de picioare şi noaptea ai să le simţi răceala pe carnea ta. Ai să le fărîmi, ai să fugi. Bine. Ai să te Urăşti pe burtă prin mărăcini şi ai să mănînci buruieni ca fiarele din pădure. Şi au să te prindă iar. Şi atunci ai să-ţi petreci viaţa într-o groapă adîncă, prins cu lanţuri de perete, ai să pipăi ca să-ţi găseşti ulciorul de apă, ai să rozi o bucată de pîine atît de îngrozitoare că nici cîinii nu s-ar atinge de ea şi ai să mănînci fasolea pe care au rnîncat-o
513

viermii înaintea ta. Ai să fii un gîndac de beci. Ah ! Ai milă de tine însuţi, copil nenorocit, care acum mai puţin de douăzeci de ani erai încă la doică şi mai ai încă o mamă. Te rog, ascultă-mă ! Vrei stofă scumpă, pantofi de lac, vrei să-ţi încreţeşti părul, să ţi-l ungi cu ulei mires-mat, să placi femeilor, să fii frumuşel. Ai să fii ras în cap, cu o haină roşie şi cu saboţi de lemn. Vrei inel pe deget. Ai să ai zgardă de fier la gît. Şi dacă ai să te uiţi după o femeie, un băţ pe spinare ! Ai să intri acolo la douăzeci de ani, ca să ieşi la cincizeci. Ai să intri tînăi, rumen, proaspăt, cu ochii

strălucitori şi cu dinţii albi, cu păr des, de flăcăiandru, şi ai să ieşi frînt, cocoşat, zbîrcit, ştirb, îngrozitor, cu părul alb. Ah, băiete dragă, o iei pe un drum greşit, lenea te povăţuieşte prost ! Hoţia e cea mai grea muncă. Crede-mă ! Nu te apuca de treaba asta încurcată care se cheamă lene. Nu e uşor să fii ticălos, e mai uşor să fii om de treabă. Acum du-te şi gîn-deşte-te la cuvintele mele. Ia stai ! Ce voiai de la mine ? Punga ? Ia-o !
Şi bătrînul îi dădu drumul lui Montparnasse şi-i puse punga cu bani în mîini. Montparnasse o cîntări o clipă, apoi o strecură uşor în buzunarul din spate al redingotei, cu aceeaşi grijă cu care ar fi umblat dacă ar fi furat-o.
După asta, bătrînul îi întoarse spatele şi îşi urmă liniştit plimbarea.
— Nătărăul ! şopti Montparnasse.
Cititorul a ghicit, fără îndoială, cine era bătrînul.
Montparnasse, uluit, îl privea pierind în întuneric. Contemplaţia asta îi veni de hac.
Pe cînd bătrînul se depărta, Gavroche se apropia.
Gavroche se asigurase cu o privire piezişă că domnul Mabeuf, adormit poate, se mai afla încă pe bancă. Ştrengarul ieşise din tufiş şi se tîrîse în umbră, în spatele lui Montparnasse, care stătea nemişcat, şi, fără să fie văzut sau auzit, îşi strecură binişor mîna în buzunarul redingotei de stofă bună, neagră, şi apucă punga. Apoi îşi trase mîna înapoi, începu iar să se tîrască şi pieri ca o şopîrlă în întuneric. Montparnasse, care n-avea de ce să se păzească şi care gîndea pentru prima oară în viaţa

lui, nu băgă de seamă nimic. Gavroche, cînd ajunse la locul unde se afla moş Mabeuf, azvîrli punga peste gard şi o luă la sănătoasa.
Punga căzu pe piciorul lui moş Mabeuf. Lovitura asta îl deşteptă. Se aplecă, ridică punga, nu pricepu nimic şi o deschise. Era o pungă cu două despărţituri : într-una erau cîţiva gologani, în cealaltă şase napoleoni.
Domnul Mabeuf, foarte tulburat, duse punga femeii de serviciu.
— Ne-a picat din cer ! zise mătuşa Plutarque.

CARTEA A CI NC EA
AL CĂREI SFIRŞIT NU SEAMĂNĂ CU ÎNCEPUTUL

1
'

i
SINGURĂTATEA ÎMBINATA CU CAZARMA
Durerea Cosettei, care fusese atît de sfîşietoare şi atît de vie cu patru-cinoi luni mai înainie, acum, fără ştirea ei, intrase în convalescenţă. Natura, primăvara, tinereţea, dragostea pentru taică-său, veselia păsărelelor şi a florilor strecurau în fiecare zi, pe încetul, picătură cu picătură, în inima ei tînără şi feciorelnică, ceva care semăna cu uitarea.

Focul se stingea oare de tot ? Sau se formau numai straturi de cenuşă ? Adevărul e că aproape nu mai simţea nici un punct dureros şi arzător. Intr-o zi îşi aduse aminte deodată de Marius : „Ia te uită – îşi spuse ea – nu mă mai gîndesc la el !"
In aceeaşi săptămînă văzu trecînd prin faţa gardului de fier al grădinii un ofiţer de lăncieri foarte frumos, cu o talie de viespe, cu o uniformă încîntătoare, cu obrajii de fată, cu sabie sub braţ, cu mustaţa pomădată, cu chipiul lăcuit. Avea părul blond, ochi albaştri puţin bulbucaţi, faţa rotundă, înfumurată, obraznică şi frumuşică. Era în totul contrariul lui Marius. Mergea cu ţigara în gură. Cosette se gîndi că ofiţerul acesta făcea parte, fără îndoială, din regimentul încazarmat în strada Babylone.
II văzu trecînd şi a doua zi. Se uită să vadă cît era ceasul.
Din clipa aceea îl văzu trecînd aproape zilnic. Era oare o întîmplare ? Camarazii ofiţerului băgară de seamă că în grădina aceea „neîngrijită", în dosul grilajului vechi, rococo, se afla totdeauna o fată drăgălaşă la ora la care trecea pe

acolo chipeşul locotenent, pe care cititorul îl cunoaşte şi care se numea Theodule Gillenormand.
— Uite – îi spuneau ei – e acolo o fetiţă care î(i face
ochi dulci.
— Am eu timp să mă uit la toate fetele care se uită
la mine ? ie răspundea lăncierul.
Asta se petrecea tocmai în vremea în care Marius se cufunda încet în agonie şi-şi spunea : „Dacă cel puţin aş putea-o vedea înainte de a muri !" Dacă dorinţa lui s-ar fi împlinit, dacă ar fi văzut-o în clipa aceea uitîndu-se după lăncier, n-ar fi putut rosti un cuvînt şi ar fi murit de durere.
A cui era vina ? A nimănui.
Marius avea una din firile acelea care se adîncesc în durere şi-şi fac culcuş în ea. Cosette era dintre acei care se afundă şi ies deasupra.
Cosette trecu printr-o încercare primejdioasă, fază de neînlăturat a visării femeieşti lăsate în voia ei, în care inima unei fete singuratice e asemenea cîrceilor unei viţe, care se agaţă, la întîrnplare, ori de capitelul unei coloane, ori de stîlpul unei cîrciumi. încercare scurtă şi hotărî-toare, greu de trecut pentru orice orfană, fie că e bogată sau săracă, pentru că bogăţia nu te fereşte să faci o alegere greşită. Poţi să faci un măritiş prost în societatea bună. Adevărata nepotrivire între soţi e cea a sufletelor. Aşa cum un tînăr necunoscut, fără nume mare, fără origine nobilă, fără avere, e un capitel de marmură care sprijină un templu de sentimente si idei generoase, tot aşa cutare om din lumea bună, mulţumit de el şi bogat, care are cizme lustruite şi cuvinte poleite, dacă priveşti nu pe din afară, ci înăuntrul lui, adică îi cîntăreşti însuşirile sortite femeii, vezi că nu e decît un prostănac, zbuciumat de patimi violente, neruşinate, vicioase; un stîlp de circiumă.

Ce se petrecea în sufletul Cosettei ? Patimă liniştită sau adormită ; dragoste care plutea, nelămurită ; ceva care era limpede, strălucitor, mai tulbure pe măsură ce coborai în adînc şi întunecat la fund. Chipul ofiţerului

cel frumos se oglindea la suprafaţă. Dar la fund, la fund de tot, era o amintire ? Poate. Cosette nu ştia. Atunci veni o întîmplare ciudată.

II

TEiMERILE COSETTEI

In prima jumătate a lui aprilie, Jean Valjean făcu o călătorie.
Ştim că asta i se întîmpla din cînd în cînd, la răstimpuri. Lipsea o zi, două, cel mult trei. Unde se ducea ? Nimeni n-o ştia, nici chiar Cosette. O singură dată, la o plecare a lui, îl întovărăşise în trăsură pînă la colţul unei fundături, pe a cărei tăbliţă scria : Fundătura La Planchette. El coborîse acolo, şi trăsura o adusese pe Cosette înapoi, în strada Babylone. Jean Valjean făcea călătoriile astea de obicei cînd nu mai avea bani în casă.
Jean Valjean deci lipsea. Spusese : „Am să mă întorc peste trei zile".
Seara, Cosette era singură în salon. Ca să-i treacă plictiseala, deschisese pianul şi începuse să cînte, acom-paniindu-se, corul din EuryantheJ: Vlnători rătăciţi in pădure, care e poate cea mai frumoasă bucată muzicală. Cînd isprăvi, rămase pe gînduri.
Deodată i se păru că cineva umblă prin grădină.
Nu putea fi taică-său, pentru că nu era acolo. Nu putea fi Totissainf, pentru că se culcase. Era ora zece seara.
Se duse lîngă oblonul închis şi îşi lipi urechea de el.
1 se păru că e un pas de bărbat, care mergea încetişor.
Se sui repede la etaj, în odaia ei, deschise fereastra tăiată în oblon şi se uită în grădină. Era lună plină. Se vedea ca ziua.
Nu era nimeni.
Deschise fereastra. Grădina era cu desăvîrşire liniştită, şi strada, atît cît se vedea, era pustie ca de obicei.
Operă a compozitorului german Weber ()7S6–1826).

Cosette se gîndi că i se năzărise. I se păruse numai că aude un zgomot. Era o halucinaţie pricinuită de corui acela de Weber, întunecat şi minunat, care deschide în faţa sufletului adîncimi spăimîntătoare, care tremură înaintea ochilor ca o pădure ameţitoare în care se aud trosnind crengile moarte sub paşii neliniştiţi ai vînăto-rilor întrezăriţi în amurg.
Nu se mai gîndi la asta.
De altfel, Cosette nu era prea fricoasă din fire. In vinele ei curgea sînge de ţigancă şi de vagabond care merge desculţ. Era mai curînd eiocîrlie decît porumbiţă. Avea un suflet sălbatic şi curajos.
A doua zi, mai devreme, cînd se îngîna ziua cu noaptea, Cosette se plimba prin grădină. Cufundată în gînduri tulburi cum era, i se păru că aude un zgomot asemănător celui din ajun, ca şi cum cineva ar fi mers pe sub copaci, nu departe de ea, în întuneric ; dar îşi spuse că foşnetul a două

ramuri care se clatină singure seamănă foarte mult cu foşnetul paşilor în iarbă, şi nu luă aminte... De altfel, nu vedea nimic.
Ieşi din „desiş". Ca să ajungă la treptele casei, trebuia să străbată o pajişte mică, verde. Cînd Cosette ieşi dintre copaci, luna, care se ridicase în spatele ei, îi aruncă umbra pe pajişte.
Cosette se opri înlemnită.
Lîngă umbra ei, luna desena limpede pe iarbă altă umbră nespus de înfricoşătoare, o umbră care avea o pălărie rotundă.
Părea umbra unui bărbat care ar fi stat în picioare la marginea desişului, cu cîţiva paşi în urma Cosettei.
O clipă nu putu nici să vorbească, nici să strige, nici să cheme, nici să mişte, nici să se întoarcă.
In sfîrşit, îşi adună tot curajul şi se întoarse cu ho-tărîre.
Nu era nimeni.
Privi pe pămînt. Umbra pierise.
Intră iar în desiş, răscoli cu curaj toate ungherele, se duse pîna la grilaj şi nu găsi nimic.

Simţea că-i îngheţase sîngele în vine. Era o nouă halucinaţie ? Cum, două zile la rînd ? Hai, fie o halucinaţie, dar două ? Mai neliniştitor era faptul că umbra, fără îndoială, nu era o stafie. Stafiile nu poartă pălării rotunde.
Jean Valjean se întoarse a doua zi. Cosette îi povesti ceea ce i se păruse că auzise şi că văzuse. Se aştepta ca taică-său s-o liniştească, credea că taică-său avea să ridice din umeri şi să-i spună : Eşti o zăpăcită mică !
Jean Valjean căzu pe gînduri.
— Cred că nu-i nimic, îi spuse el.
O părăsi sub un pretext oarecare şi se duse în grădină, unde îl văzu cercetînd grilajul cu multă atenţie.
Peste noapte se trezi. De data asta era sigură că aude paşi sub fereastra ei, lîngă scări. Alergă şi deschise fe-rästruica. In grădină se afla în adevăr un om care ţinea în mînă un baston gros. In clipa în care vru să strige, luna lumină profilul omului. Era taică-său.
Se culcă la loc, spunîndu-şi : „Va să zică şi el e îngrijorat I"
Jean Valjean petrecu în grădină noaptea aceea şi încă două nopţi în şir. Cosette îl văzu prin ferăstruica din oblon.
A treia noapte, luna, în descreştere, răsări mai tîrziu. Era poate ora unu cînd auzi un hohot de rîs şi vocea tatălui ei care o striga :
— Cosette !
Sări din pat, îşi puse halatul şi deschise fereastra. Taică-său era jos, pe pajişte :
— Te-am trezit ca să te liniştesc, spuse el. Uite umbra
ta cu pălărie rotundă !
Şi-i arătă pe :iarbă o umbră desenată de lună, care semăna destul de bine cu silueta unui bărbat cu pălărie rotundă. Era umbra aruncată de un horn de fontă cu capac, care se ridica deasupra unui acoperiş vecin.
Cosette rîse şi ea : toate presupunerile ei lugubre se împrăştiară şi, a doua zi, luînd gustarea de dimineaţă alături de tatăl său, făcu haz amintindu-şi de grădina sinistră, bîntuită de umbre de coşuri.
Sili

Jean Valjean $e linişti de-a binelea. Cosette nu se uită nici ea cu prea multă luare-aminte, ca să-şi dea seama dacă hornul se afla în direcţia în care i se păruse ei că văzuse umbra şi dacă luna se afla în acelaşi punct al cerului. Nu se întrebă cit de ciudat era hornul acela care, cînd fusese prins asupra faptului, se retrăsese să nu i se mai vadă umbra – pentru că umbra pierise cînd se întorsese Cosette – şi atunci ea fusese sigură de asta. Cosette se însenină cu desăvîrşire. Fu mulţumită cu explicaţia aceea şi-i ieşi din minte gîndul că cineva ar fi putut umbla seara şi noaptea prin grădină.
Cu toate astea, peste cîteva zile se întîmplă alt incident.

III

TOUSSAINT COMENTEAZĂ Şl EA

In grădină, aproape de gardul de fier dinspre stradă, se afla, ascunsă de privirile curioşilor, într-o boltă de verdeaţă, o bancă de piatră pe care un trecător putea s-o atingă strecurîndu-şi braţul printre gratii şi prin boltă.
Intr-o seară, tot în aprilie, Jean Valjean plecase de acasă. Cosette se aşezase pe banca aceea, după asfinţitul soarelui. Vîntul începuse să bată mai tare prin copaci. Cosette se gîndea. O tristeţe fără noimă o biruia încet, tristeţea aceea de neînvins pe care ţi-o dă seara şi care vine, poate, cine ştie, din taina unui mormînt întredeschis la acel ceas.
Poate că şi Fantine era în umbra aceea.
Cosette se ridică, dădu încet ocol grădinii, călcînd prin iarba plină de rouă şi spunîndu-şi, în acel soi de somnambulism melancolic în care era cufundată : „La ceasul ăsta, aici, în grădină, ar trebui să porţi saboţi. Altfel poţi răci."
Şi se îndreptă iar spre bancă.
In clipa în care vru să se aşeze văzu pe locul pe care îl părăsise adineauri o piatră destul de mare, care nu fusese acolo cu o clipă mai înainte.

Cosette se uită la piatră, întrebîndu-se ce însemna asta. Deodată îşi dădu seama că piatra asta nu venise ea singură pe bancă, că o pusese acolo cineva, că un braţ trecuse printre gratii, şi gîndul ăsta o înspăimîntă. De data asta îi fu frică de-a binelea. Nu mai era nici o îndoială, piatra era acolo. N-o atinse, fugi fără să se uite în urma ei, se ascunse în casă, închise numaidecît obloanele cu drugul şi puse zăvorul la uşa dinspre terasă. O întrebă pe Toussaint :
— Tata s-a întors ?
— încă nu, domnişoară.
(Am spus o dată pentru totdeauna că Toussaint era bîlbîită. Să ni se îngăduie să n-o mai accentuăm. Nu ne place notaţia muzicală a acestei infirmităţi.)
Jean Valjean, căruia îi plăcea să cugete şi să se plimbe, se întorcea adesea tîrziu de tot.
— Toussaint – mai adăugă Cosette – ai dumneata
grijă să închizi bine obloanele care dau spre grădină, să
le prinzi în drugi şi să pui bine bucăţelele alea de fier
cu inele care închid, da ?
— O, fiţi liniştită, domnişoară !

Cosette ştia că Toussaint o făcea zilnic, dar nu se putu împiedica să nu adauge :
— Tare e pustiu pe-aici !
— Asta e adevărat ! spuse Toussaint. Ar putea să te omoare careva fără să ai timp să zici : au ! Şi domnul, care nu doarme în casă !... Dar să nu vă temeţi, domni şoară, ferec ferestrele ca pe nişte cetăţi. Două femei sin gure ! Să mori de frică, nu alta ! Ia închipuieşte-ţi ! Să vezi noaptea nişte bărbaţi care intră în odaie şi-ţi spun : „Taci din gură I" şi încep să-ţi taie beregata. Şi, vezi, nu e că mori, toată lumea moare, ştii bine că tot o să mori odată, da e grozav să te atingă oamenii ăia ! Şi pe urmă nu cred că au cuţite care taie bine ! Of, doamne !
— Taci ! rosti Cosette. închide tot, zăvoreşte !
Cosette, înspăimîntată de melodrama născocită de Toqfsaint şi poate de amintirea vedeniilor de săptămîna trecută, care-i veneau iar în minte, nu îndrăzni să-i

spună : „Du-te de vezi ce piatră au pus pe bancă !" de teamă de-a deschide uşa dinspre grădină, prin care puteau intra „indivizii". închise cu grijă toate uşile şi toate ferestrele, o puse pe Toussaint să cerceteze toată casa, din pivniţă pînă în pod, se încuie în odaia ei, tră-gînd zăvorul, se uită sub pat, se culcă şi dormi prost. Toată noaptea visă piatra aceea, mare cît un munte şi plină de peşteri.
Cînd răsări soarele – răsăritul soarelui ne face să rîdem de spaimele nopţii, şi rîsul e totdeauna la fel de puternic ca spaima pe care am tras-o – cînd răsări soarele, Cosette, deşteptîndu-se, îşi socoti spaima un vis rău şi-şi spuse : „Ce mi-a trecut prin cap ? A fost la fel cu paşii pe care mi s-a părut că i-am auzit săptămîna trecută, noaptea, în grădină ! Ca umbra hornului ! Acum am să ajung fricoasă ?"
Soarele, care străbătea stacojiu printre crăpăturile oblonului şi făcea ca perdelele de damasc să pară de purpură, o linişti atît de bine, încît totul se topi în mintea ei, chiar piatra.
„N-a fost nici o piatră pe bancă, aşa cum n-a fost nici un bărbat cu pălărie rotundă în grădină. Am visat eu."
Se îmbrăcă, coborî în grădină, alergă la bancă şi simţi că o scaldă o sudoare rece. Piatra era acolo.
Dar asta ţinu doar o clipă. Spaima din timpul nopţii se schimbă ziua în curiozitate.
„Ei, hai să văd !"
Ridică piatra, care era destul de mare. Sub ea se afla ceva care semăna a scrisoare.
Era un plic alb. Cosette îl luă. N-avea nici adresă, nici pecete. Totuşi, plicul, deşi nelipit, nu era gol. înăuntru se aflau nişte hîrtii. Cosette le cercetă, nu cu spaimă, nici din curiozitate. începea să fie neliniştită.
Scoase afară din plic tot conţinutul lui : era un caieţel cu pagini numerotate, pe care se aflau cîteva rînduri scrise „destul de drăguţ şi foarte delicat", gîndi Cosette.

Fata căută un nume, nu-l găsi. O iscălitură, nu era. Cui era adresat ? Pesemne că ei, de vreme ce o mînă pusese pachetul pe banca ei. De la cine venea ? Fu cu-
522

prinsă de un farmec de nedescris, încercă să-şi întoarcă ochii de pe foile care-i tremurau în mînă, privi cerul, strada, salcîmii scăldaţi în lumină, porumbeii care zburau pe un acoperiş vecin, apoi privirea i se întoarse repede asupra manuscrisului. îşi spuse că trebuie să ştie ce se afla în el. Şi iată ce citi':

IV

O INIMA SUB PIATRA

Dragostea e reducerea întregului univers la o singură făptură, preamărirea unei singure făpturi pînă la în-dumnezeire.

Dragostea e închinăciunea pe care îngerii o fac stelelor.

Ce trist e sufletul cînd e trist din dragoste 1

Ce gol aduce lipsa fiinţei care umple ea singură întreaga lume ! Ah, ce adevărat e că fiinţa iubită devine dumnezeu ! Dumnezeu ar putea fi gelos dacă tatăl ceresc n-ar fi făcut, în chip vădit, întreaga fire pentru suflet, şi sufletul pentru dragoste !

Un zîmbet zărit sub o pălărie de crep alb cu panglici liliachii e destul pentru ca sufletul să pătrundă în palatul viselor.

Dumnezeu e în fiecare lucru, dar toate îl ascund. Lucrurile sînt negre, fiinţele sînt opace. A iubi o fiinţă înseamnă a o face străvezie.
523

Anumite gînduri sînt rugăciuni. Sînt clipe în care, în orice chip ar sta trupul, sufletul e în genunchi.

îndrăgostiţii despărţiţi înşală absenţa prin mii de lucruri himerice, care totuşi au realitatea lor. Sînt împiedicaţi de a se vedea, nu-şi pot scrie, dar găsesc o mulţime de mijloace tainice de a-şi vorbi. îşi trimit cîntecul păsărilor, mireasma florilor, rîsul copiilor, lumina soarelui, suspinele vuitului, razele stelelor, întreaga crea-ţiune. De ce nu ? Toate înfăptuirile lui dumnezeu sînt făcute ca să slujească dragostea. Dragostea e destul de puternică pentru a încărca întreaga natură cu mesajele ei.

O, primăvară, eşti o scrisoare pe care i-o scriu ei '.

Viitorul e încă şi mai mult al inimilor decît al spiritelor. Dragostea e singurul lucru care poate umple eternitatea. Infinitului îi trebuie ceea ce nu se isprăveşte niciodată.

Dragostea e chiar parte din suflet. E de aceeaşi natură. Dragostea e o scînteie divină ca şi sufletul, şi tot ca el e incoruptibilă, indivizibilă, nepieritoare. E un punct de foc în noi, nemuritor şi infinit, pe care nimic nu-l poate mărgini şi nimic nu-l poate atinge. II simţi arzînd pînă în măduva oaselor şi-l vezi strălucind pînă în adîncurile cerului.

O, dragoste ! adoraţie ! voluptate a două spirite care se înţeleg, a două inimi care se dăruiesc, a două priviri care se pătrund ! Fericiri, veţi veni şi la mine ! Plimbări în doi, în singurătate ! Zile binecuvîntate şi strălucitoare ! Visez uneori că, din cînd în cînd, ceasuri din viaţa îngerilor se desprind şi vin aici, pe pămînt, şi se amestecă în destinul oamenilor.

Dumnezeu nu poate dărui fericirii celor care se iubesc decîţ o durată fără capăt. După o viaţă de dragoste, o
524

eternitate de dragoste, da, e o întregire. Dar nici lui dumnezeu nu-i e cu putinţă să facă ceva mai mare decît e fericirea desăvîrşită pe care o dă sufletului iubirea. Dumnezeu e împlinirea în cer. Dragostea e împlinirea omului.
Priveşti o stea pentru că e luminoasă şi pentru că e de nepătruns. Dar Ungă tine se află o strălucire mai dulce şi o taină mai mare : femeia.
Noi toţi, oricare am fi, avem făptura noastră dătătoare de viaţă. Dacă nu, ne lipseşte aerul, ne înnăbuşim. Murim, E grozav să mori din lipsă de iubire. E o asfixiere a sufletului.
Cînd dragostea a contopit şi amestecat două fiinţe într-o unitate sfîntă şi îngerească, aceste fiinţe au găsit şi taina vieţii. Nu sînt decît cei doi termeni ai aceluiaşi destin; sînt două aripi ale unui singur suflet. A iubi înseamnă a pluti !
In ziua în care o femeie care trece prin faţa ta răs- pîndeşte lumină în mers, eşti pierdut, iubeşti. Nu mai ai de făcut altceva decît să te gîndeşti atît de neclintit la ea, încît s-o sileşti să se gîndească şi ea la tine.
Ceea ce începe dragostea nu poate fi încheiat decît de dumnezeu.
Adevărata dragoste îşi pierde capul, sau e încîntată pentru o mănuşă pierdută, pentru o batistă găsită şi are nevoie de veşnicie pentru devotamentul şi nădejdile ei. E alcătuită în acelaşi timp din infinitul mare şi din infinitul mic.
Dacă eşti piatră, fii magnet; dacă eşti plantă, fii senzitivă ; dacă eşti om, fii iubire.

Dragostei nu-i ajunge nimic. Dacă are fericirea, vrea raiul. Dacă are raiul, vrea cerul.
O, voi cei care iubiţi, toate astea se cuprind în dragoste ; să ştiţi să le găsiţi. Iubirea are, ca şi cerul, contemplaţia, şi ceva mai mult decît cerul : voluptatea.
„Mai vine la Luxembourg ?" „Nu, domnule." „Tu biserica asta ascultă liturghia ?" „Nu mai vine aici." „Mai locuieşte în casa asta ?" „S-a mutat." „Unde locuieşte acum ?" „N-a spus unde."
Ce lucru cumplit să nu cunoşti adresa sufletului tău !
Dragostea are copilăriile ei, celelalte patimi au micimile lor. Ruşine patimilor care micşorează omul ! Cinste celor care-l fac copil !
Ce lucru ciudat! Sînt în întuneric. O fiinţă a plecat luînd cerul cu ea.
Ah, să fii culcat alături de ea în acelaşi mormînt, mînă în mînă, şi, din cînd în cînd, în întuneric, să ne mîn-gîiern încet un deget. Veşnicia mea s-ar mulţumi cu atît.
Voi cei care suferiţi pentru că iubiţi, iubiţi încă şi mai mult. A muri de dragoste înseamnă a trăi.
Iubiţi ! o întunecată transfigurare înstelată e amestecată în această tortură. Este extaz în agonie.
O, bucurie a păsărilor 1 Ele cîntă pentru că au un cuib. Dragostea e o respiraţie cerească a aerului din rai.

Inimi adînci, spirite înţelepte, luaţi viaţa aşa cum a făcut-o dumnezeu. E o încercare îndelungată, o pregătire neînţeleasă pentru un destin necunoscut. Destinul
526

acesta, cel adevărat, începe la om o dată cu prima treaptă înăuntrul mormîntului. Atunci se iveşte ceva în faţa ochilor şi începe să se zărească veşnicia. Gîndiţi-vă la cu-vîntul acesta : veşnicie. Cei vii văd durata. Numai morţii văd veşnicia. Pînă atunci iubiţi şi suferiţi, nădăjduiţi şi contemplaţi. Vai de cel care n-a iubit decît trupul, forrne, aparenţe. Moartea îi va lua totul. încercaţi să iubiţi suflete, le veţi regăsi.

Am întîlnit pe stradă un tînăr foarte sărac care iubea. Avea o pălărie veche, nişte haine roase, coatele găurite. Ghetele îi erau pline de apă şi inima îi era plină de stele.

Ce lucru minunat să fii iubit ! Lucru şi mai minunat încă e să iubeşti ! Inima, trecînd prin iubire, devine eroică. Nu mai e alcătuită decît din puritate. Nu se mai reazimă decît pe ceea ce e mare şi înalt. In ea nu poate încolţi nici un gînd nevrednic, cum nu pot creşte urzici pe un gheţar. Sufletul înalt şi senin, neatins de patimi şi emoţii josnice, care domină viaţa şi umbrele lumii acesteia, nebuniile, minciunile, urile, vanităţile, mizeriile, locuieşte în albastrul cerului şi nu mai simte decît zguduirile adînci şi subterane ale destinului, aşa cum culmea munţilor simte cutremurele de pămînt.

Soarele s-ar stinge dacă n-ar mai iubi nimeni.

COSETTE DUPĂ SCRISOARE

Pe cînd citea, Cosette se lăsa furată încet-încet de gînduri. In clipa cînd ridică privirea de pe ultimul rînd al caietului, ofiţerul ce! frumos – era ora lui – trecu ţanţoş prin faţa grilajului. Cosette îl găsi respingător.

începu să se uite din nou la caiet. ,,E un scris încîn-tător", gîndi Cosette; de aceeaşi mînă, dar cu cerneli deosebite, cînd foarte închise, cînd foarte spălăcite, ca
527

atunci cînd punem apă în călimară, şi, prin urmare, din zile diferite. Cineva îşi mărturisise acolo toate gîndurile, suspin cu suspin, fără şir, la nimereală, fără ţintă, la întîmplare. Cosette nu mai citise niciodată aşa ceva. Manuscrisul, pentru ea, cu toată lipsa lui de înţeles, i se părea un sanctuar .cu porţile întredeschise. Fiecare dintre rîndurile acelea misterioase strălucea puternic în ochii ei şi-i umplea inima cu o lumină ciudată. In educaţia pe care o primise, i se vorbise mereu despre suflet şi niciodată despre dragoste, ca şi cum s-ar putea vorbi despre jeratic fără să pomenim de loc de flacără. Manuscrisul de cincisprezece pagini îi destăinuia pe neaşteptate şi cu încetul ce înseamnă dragostea, suferinţa, soarta, viaţa, veşnicia, începutul, sfîrşitul. Parcă s-ar fi deschis o mînă şi i-ar fi aruncat dintr-o dată un pumn de raze. In aceste cîteva rînduri descoperea o fire pătimaşă, înflăcărată, mărinimoasă, cinstită, o voinţă dîrză, o suferinţă fără margini şi o nădejde neţărmurită, o inimă mîhnită şi un extaz neţărmurit. Ce să fie oare manuscrisul ăsta ? O scrisoare. O scrisoare fără adresă, fără nume, fără dată, fără iscălitură, grăbită şi dezinteresată, enigmă alcătuită din adevăruri, solie de dragoste menită să

fie purtată de un înger şi citită de o fecioară, întîlnire dată dincolo de marginile pămîntului, răvaş de iubire al unei năluci către o închipuire. Era un absent liniştit şi abătut, care părea gata sâ-şi caute scăpare în moarte şi care-i împărtăşea celei care îi lipsea taina destinului, rostul vieţii, dragostea. Cel care scrisese toate astea era cu un picior în groapă şi cu ochii spre cer. Rîndurile aşternute unul după altul pe hîrtie erau ceea ce s-ar putea numi fărîme de suflet.
Şi de la cine puteau veni oare paginile acestea ? Cine să le fi scris ? Cosette nu stătu nici o clipă la îndoială. Un singur om :
El!
Se făcuse iar lumină în mintea ei. Totul se înfiripase din nou. Simţea o bucurie nespusă şi-o tulburare adîncă. El, el îi scria ; era acolo ; mîna lui se strecurase printre zăbrelele grilajului. In vreme ce ea îl uita, el o regăsise.

Dar îl uitase oare ? Nu ! Nicidecum ! Fusese nebună, în-chipuindu-şi măcar o clipă lucrul ăsta. II iubise mereu, îl adorase totdeauna. Jarul fusese acoperit şi mocnise cîtăva vreme, dar îşi dădea seama acum că nu făcuse altceva decît să ardă mai în adînc, iar acum flăcările izbucneau din nou şi o cuprindeau în întregime. Caietul era ca o scînteie desprinsă din sufletul lui şi strecurată într-al ei ; simţea că focul se aprinde iarăşi. Fiecare cu-vînt al manuscrisului o mişca adînc : „O ! da – spunea ea – îmi aduc aminte de toate astea ! Le-am citit în ochii lui !"
Isprăvise de citit pentru a treia oară manuscrisul, cînd locotenentul Theodule trecu din nou prin fata grilajului, zornăindu-şi pintenii. Cosette se văzu silită să ridice capul. II găsi anost, nătîng, prost, de prisos, înfumurat, dezgustător, obraznic şi slut. Ofiţerul socoti că trebuie să-i zîmbească. Ea întoarse capul ruşinată şi mînioasă. Ar fi avut poftă să-i arunce cu ceva în cap.
O luă la fugă, intră în casă şi se încuie în odaia ei ca să mai citească o dată manuscrisul, să-l înveţe pe dinafară şi să dea frîu liber gîndurilor. După ce isprăvi de citit, îl sărută şi îl vîrî în sîn.
Se sfîrşise. Cosette se întorsese la marea ei dragoste îngerească. Prăpastia numită rai i se deschidea iarăşi în faţă.
Toată ziua Cosette trăi ca într-un fel de ameţeală. Nu se putea gîndi la nimic ; gîndurile îi erau destrămate ca firele unui scul încîlcit ; nu izbutea să le descurce ; în starea de tulburare în care se afla, nici ea singură nu-şi dădea seama ce aştepta. Nu se încumeta să-şi făgăduiască nimic, dar nici nu voia să-şi refuze nimic. Emoţia i se citea pe faţă, în vreme ce trupul îi era scuturat de fiori. Din cînd în cînd, i se părea că visează ; îşi spunea : „Să fie oare adevărat?" şi începea să pipăie răvaşul drag de la piept ; îl apăsa pe inimă, îi simţea colţurile pătrun-zîndu-i în carne şi, dacă Jean Valjean ar fi zărit-o în clipa aceea, s-ar fi cutremurat în faţa acestei bucurii înflăcărate şi necunoscute care-i ţîşnea de sub pleoape.

,,0, da ! – îşi spunea ea – el e ! El mi-a trimis scrisoarea asta !"
Era încredinţată că o adusese o mînă de înger, o voinţă de sus.
O, minuni ale dragostei ! O, visuri ! Acea voinţă de sus, acea mînă de înger era cocoloşul de pîine aruncat de un hoţ altui hoţ, din curtea Charlemagne înspre Groapa Leilor, pe deasupra acoperişului închisorii La Force.

VI

BATRINII SINT FĂCUŢI CA SA PLECE CIND TREBUIE

Pe înserate, Jean Valjean ieşi ; Cosette se îmbrăcă. îşi potrivi părul cum îi şedea mai bine ; îşi puse o rochie în al cărui decolteu foarfecă intrase mai mult decît trebuie, lăsînd prin această tăietură să se zărească gîtul întreg, lucru care era, după cum spun fetele, „cam necuviincios". Nu era cituşi de puţin necuviincios ; era, însă, mai drăguţ decît altfel. Se gătise în felul ăsta fără să ştie bine de ce.
Avea de gînd să iasă ? Nu.
Aştepta pe cineva ? Nu.
In amurg coborî în grădină. Toussaint avea treabă în bucătăria care dădea spre curtea din fund.
Porni pe sub crengi, depărtînd din cînd în cînd cu mîna pe cele care erau foarte aplecate.
Ajunse la bancă.
Piatra rnai era acolo.
Se aşeză şi atinse cu mîna ei albă, catifelată piatra, ca şi cum ar fi vrut s-o mîngîie şi să-i mulţumească.
Deodată avu impresia nelămurită pe care o încercăm, chiar fără să vedem nimic, cînd cineva se află în spatele nostru.
întoarse capul şi sări în picioare.
Era el.
Cu capul gol. Părea palid şi slăbit. Hainele negre abia i se desluşeau. Amurgul îi făcea şi mai palidă fruntea

frumoasă şi-i învăluia ochii în întuneric. Sub vălul unei negrăite seninătăţi, avea ceva din lumea morţii şi a nopţii. Faţa îi era luminată de ultimele licăriri ale zilei care se stingea şi de gîndurile unui suflet care-şi lua zborul.
Nu părea încă nălucă, dar nici om nu mai era.
Pălăria şi-o zvîrlise la cîţiva paşi în tufiş.
Cosette, cît pe ce să-şi piardă cunoştinţa, nu scoase1 nici un ţipăt. Se dădea încet înapoi, deoarece se simţea atrasă. El rămase nemişcat. In adierea plină de taină şi de tristeţe care o învăluia, ea simţi privirea ochilor pe care nu-i vedea.
Dîndu-se mereu înapoi, Cosette se lovi de un copac şi se rezemă de el. Dacă n-ar fi fost copacul, ar fi căzut.
Atunci îi auzi glasul, pe care nu l-l auzise niciodată cu adevărat, abia plutind deasupra foşnetului frunzelor şi şoptind :
— Iartă-mă că sînt aici ! Mi-e inima plină ; nu mai puteam trăi aşa ; de aceea am venit. Ai citit ce ţi-am lăsat pe bancă ? Mă mai ţii puţin minte ? Să nu-ţi fie frică de mine ! E mult de atunci ; îţi mai aminteşti ziua cînd te-ai uitat la mine ? In Luxembourg, lingă gladiator. Şi ziua cînd ai trecut

prin faţa mea ? La 16 iunie şi la 2 iulie. E-aproape un an. Nu te-am mai văzut de mult. Am întrebat-o pe femeia care închiriază scaunele şi mi-a spus că nu te-a mai văzut. Locuiai pe strada Ouest, la al treilea în faţă, într-o casă nouă. Vezi că ştiu ? Te urmăream. Ce-aş fi putut face ? Pe urmă ai dispărut. Mi s-a părut că te-am zărit trecînd într-o zi, pe cînd citeam gazetele, sub arcadele Odeonului. Am alergat. Dar nu Era cineva care avea o pălărie ca a dumitale. Noaptea vin aici. Să nu-ţi fie teamă ; nu mă vede nimeni. Vin să-ţi privesc de aproape ferestrele. Merg foarte încet, ca să nu bagi de seamă ; poate ţi-ar fi frică. Intr-o seară eram în spatele dumitale ; te-ai întors şi eu am luat-o la fugă. O dată te-am auzit cîntind. Am fost atît de fericit ! Iţi pare rău că te ascult prin oblon cînd cînţi ? N-are de ce să-ţi pară rău. Nu-i aşa ? Vezi bine că eşti îngerul meu ; lasă-mă să vin din cînd în cînd. Cred că am să

??Si

mor. Dac-ai şti !... Te ador ! îartă-mă că-ţi vorbesc aşa L Nu mai ştiu ce spun. Poate că te supăr. Te supăr oare ?
— O, mamă ! zise ea.
Şi se prăbuşi aproape în nesimţire.
O prinse ; ea nu se putea ţine pe picioare ; o luă în braţe ; o strînse cu putere fără să-şi dea prea bine seama ce face. O sprijini, clătinîndu-se şi el. Era buimac, ca şi cum capul i-ar fi fost plin de fum ; ochii îi sclipeau ; nu-şi mai putea aduna gîndurile ; i se părea că oficiază o slujbă religioasă şi că săvîrşeşte o profanare. De altfel, nu încerca nici cea mai mică dorinţă pentru femeia în-cîntătoare al cărui trup îl simţea lingă pieptul lui. Era ameţit de dragoste.
Ea îi luă mîna şi i-o puse pe inimă. El simţi hîrtia care se afla acolo. Ingăimă :
— Mă iubeşti ?
Ea răspunse cu un glas atît de scăzut, încît părea o adiere care abia se auzea :
— Taci ! O ştii prea bine !
Şi-şi lipi faţa îmbujorată de pieptul tînărului plin de mândrie, vrăjit. El căzu pe bancă, iar ea – lîngă el. Nu mai ştiau ce să-şi spună. Stelele începuseră să strălucească. Cum s-au întîlnit buzele lor ? De ce cîntă pasărea, de ce se topeşte zăpada, de ce înfloreşte trandafirul, de ce învie natura în luna mai, de ce luminează zorile îndărătul arborilor întunecaţi, pe culmea înfiorată a colinelor ?
Un sărut; atît.
Tresăriră amîndoi şi se priviră pe întuneric cu ochi învăpăiaţi.
Nu simţeau nici răcoarea nopţii, nici răceala pietrei, nici umezeala pămîntului, nici iarba udă ; se uitau unul la altul, şi inima le era plină. Stăteau mînă-n mînă, fără să-şi dea seama.
Ei nici prin gînd nu-i trecea să-l întrebe pe unde intrase şi cum ajunsese în grădină. I se părea atît de firesc că era acolo !
Din and în cînd, Marius atingea cu genunchiul lui genunchiul Cosettei şi amîndoi se înfiorau.

La răstimpuri, Cosette îngăima cîte un cuvînt. Sufletul îi tremura pe buze ca un strop de rouă pe o floare.
Incet-încet, începură să-şi vorbească. Mărturisirile urmară tăcerii care îşi ajunge sieşi. Deasupra lor noaptea se întindea senină şi strălucitoare.
Cele două făpturi, neprihănite ca îngerii, îşi spuseră totul : visurile, aventurile, bucuriile, iluziile, slăbiciunile, cum se adoraseră de departe, cum se doriseră, deznădejdea lor cînd încetaseră de-a se mai zări. îşi împărtăşiră, cu o intimitate ideală pe care nimic n-ar mai fi putut-o spori, tot ce aveau mai ascuns şi mai tainic. îşi povestiră, cu încredere deplină în iluzii, tot ceea ce dragostea, tinereţea şi urmele de copilărie pe care le mai aveau le mai aducea în minte. Cele două inimi se revărsară una într-alta în aşa fel, încît după un ceas tînărul avea sufletul fetei, iar fata avea sufletul tînărului.
Se contopiseră, se fermecaseră, se ameţiseră.
După ce sfîrşiră, după ce-şi spuseră totul, ea-şi cuîcă fruntea pe umărul lui şi-l întrebă :
— Cum te cheamă ?
— Mă cheamă Marius, zise el. Dar pe tine ?
— Pe mine mă cheamă Cosette

CARTEA A ŞASEA
GAVROCHE
I
O POZNA A VINTULUI ŞTRENGAR
După 1823, în vreme ce circiuma din Montfermei! se năruia şi se împotmolea tot mai mult, nu în prăpastia unui faliment, ci în mlaştina datoriilor mărunte, soţii Thenardier mai avuseseră doi copii, băieţi amîndoi. Cu totul cinci : două fete şi trei băieţi. Cam mult.
Thenardiera se descotorosise de cei din urmă, chiar de caid erau mici, cu o bucurie ciudată.
Se descotorosise – iată cuvîntul. Nu exista în femeia asta decît o frîntură din instinct, fenomen care de altminteri se întîlneşte destul de des. întocmai ca mareşala de la Mothe-Houdancourt', Thenardiera nu era mamă decît pentru fiicele ei. Dragostea ei maternă acolo se oprea. Ura împotriva neamului omenesc începea de la băieţii ei. Faţă de dînşii răutatea ei era fără margini, prăpastie fără fund. Pe cel mare, cum am văzut, nu-l putea suferi ; pe ceilalţi doi îi ura de moarte. De ce ? lac-aşa ! Motivul cel mai groaznic şi răspunsul care nu suferă nici o discuţie e acesta : ,,lac-aşa ! Nu-mi trebuie o puzderie de copii", spunea această mamă.
Vom vedea cum au izbutit Thenardierii să scape de ultimii doi copii ai lor, ba chiar să tragă şi foloase dintr-asta.
Femeia Magnon, despre care am vorbit mai înainte, izbutise să-l facă pe bătrînul Gillenormand s-o ajute în
1 Soţia mareşalului cu acest nume, care şi a silit fiii „cădeţi" (al doilea şi al treilea născut) să îmbrace rasa călugărească, spre a spori, cu partea lor de moştenire, zestrea tetelor.

creşterea celor doi copii pe care-i avea. Locuia pe cheiul Celestins, la colţul străvechii străzi Petit-Musc, care a făcut tot ce i-a stat în putinţă ca să-şi schimbe în nume bun prostul său renume. Vă aduceţi aminte de marea epidemie de anghina difterică de-acum treizeci şi cinci de ani, care a pustiit mahalalele de pe marginea Senei, în Paris, şi de care ştiinţa s-a folosit ca să experimenteze pe-o scară întinsă eficacitatea tratamentului cu piatră acră, pe care o înlocuieşte astăzi cu atîta folos tinctura de iod externă. In timpul acestei epidemii Magnona îşi pierdu în aceeaşi zi amîndoi băieţii, pe unul dimineaţa, pe celălalt seara, la o vîrstă destul de fragedă. A fost o grea lovitură. Copiii erau foarte preţioşi pentru mama lor ; ei reprezentau optzeci de franci pe lună. Aceşti optzeci de franci erau plătiţi cu foarte mare punctualitate, în numele domnului Gillenormand, de către încasatorul veniturilor sale, domnul Barge, portărel pensionar, din strada Roi-de-Sicile. O dată cu moartea copiilor, renta °ra pierdută. Magnona căută un mijloc ca să iasă din încurcătură. In întunecata masonerie a păcatului clin care făcea parte, toţi ştiu totul, toţi păstrează secretul şi se ajută unul pe altul. Magnona avea nevoie de doi copii ; Thenardiera avea doi. De acelaşi sex, de aceeaşi vîrstă. Socoteală bună pentru una, afacere bună pentru cealaltă. Micii Thenardieri ajunseră micii Magnoni. Magnona se mută de pe cheiul Celestins în strada Clocheperce. La Paris identitatea unui individ se destramă de la o stradă la alta.
Oficiul de stare civilă, nefiind de loc înştiinţat, nu interveni, şi substituirea se făcu în chipul cel mai simplu din lume. Numai că Thenardier ceru, pentru împrumutarea copiilor, zece franci pe lună, pe care Magnona îi făgădui şi chiar îi plăti. Se-nţelege de la sine că domnul Gillenormand îşi împlinea mai departe făgăduiala. Venea la fiecare şase luni să vadă copilaşii şi nu băgă de seamă schimbarea care se făcuse. ,,Ce bine seamănă cu dumneavoastră, domnule I" îi spunea Magnona.
Thenardier, pentru care transformările erau o nimica toată, se folosi de prilejul ăsta ca să devină Jondrette.

Cele două fete ale lui şi GaVfoche abia avuseseră vfeine să bage de seamă că mai aveau doi frăţiori. La o anumită treaptă a mizeriei, te cuprinde un fel de nepăsare nefirească şi vezi fiinţele ca pe nişte larve. Rudele cele mai apropiate îţi par adesea doar forme nedesluşite ale umbrei, abia desprinse din fondul întunecat al vieţii şi pierdute iar în nevăzut.
In seara zilei în care îi predase Magnonei pe cei doi micuţi, deplin hotărîtă să se despartă pentru totdeauna de ei, Thenardiera avusese, ori se prefăcuse că are, o remuşcare. Ii spusese soţului ei : „Cum să ne părăsim în felul ăsta copiii ?" Thenardier, plin de demnitate şi netulburat, îi potoli remuşcarea cu aceste cuvinte : „Jean-Jacques Rousseau a făcut ceva mai mult !" De la remuşcare mama trecu la nelinişte : „Dar dac-o s-avem încurcături cu poliţia ? Oare ceea ce am făcut noi e îngăduit, domnule Thenardier ?" Thenardier răspunse : „Orice e îngăduit ! N-o să se vadă aici decît partea Frumoasă. Şi-apoi, nimănui n-o să-i treacă prin gînd să se intereseze de nişte copii care n-au nici o lăscaie !"
Magnona era o ucigaşă elegantă. Ii plăcea să se îmbrace bine. împărţea locuinţa, mobilată pretenţios şi grosolan, cu o hoaţă foarte isteaţă,

englezoaică franţuzită. Englezoaica asta, împămîntenită la Paris, care se lăuda cu cunoştinţe foarte bogate, strîns legată de colecţiile de medalii din biblioteca şi de diamantele domnişoarei Marş, a ajuns mai tîrziu vestită în analele justiţiei. I se spunea mamselle Miss.

Cei doi ţînci lăsaţi în seama Magnonei n-avură de ce să se plîngă. Avînd în vedere cei optzeci de franci, erau îngrijiţi ca tot ce e exploatat; nu erau îmbrăcaţi prost şi nu erau prost hrăniţi, erau trataţi aproape ca nişte „domnişori" şi le mergea mai bine cu mama vitregă decît cu cea adevărată. Magnona făcea pe cucoana şi nu vorbea urît în faţa lor.

Trecură astfel cîţiva ani. Thenardier le prevestea un viitor fericit. Intr-o zi, el îi spuse Magnonei, care venise să-i plătească cei zece franci lunari : „Tatăl Inr va trebui să le dea o educaţie !"

Pe neaşteptate, bieţii copii, pînă atunci destul de ocrotiţi, chiar prin soarta lor păcătoasă, fură zvîrliţi în viaţă şi siliţi s-o ia în piept.

Arestarea în masă a unor răufăcători, cum a fost aceea din mansarda Jondrette, însoţită, fireşte, de percheziţii şi de întemniţări ulterioare, e o adevărată nenorocire pentru această drojdie a societăţii care trăieşte în marginea vieţii sociale ; o întîmplare ca asta atrage totdeauna după sine tot felul de prăbuşiri într-o astfel de lume întunecată. Catastrofa lui Thenardier aduse şi catastrofa Magnonei.

Intr-o zi, la puţină vreme după ce Magnona îi dăduse Eponinei biletul cu privire la strada Plumet, poliţia făcu o descindere neaşteptată pe strada Clocheperce; Magnona fu arestată împreună cu mamselle Miss şi toată casa, care era suspectată, căzu în laţ. Cei doi băieţaşi se jucau în vremea asta într-o curte din fund şi habar n-avură de razie. Cînd se întoarseră acasă, găsiră uşa încuiată şi casa goală. Un cîrpaci, care locuia într-o maghernită din faţă, îi chemă şi le dădu un bilet pe care „mama lor" îl lăsase pentru dînşii. Pe bilet se afla o adresă : „Domnul Barge, încasator, strada Roi-de-Sicile nr. 8". Omul din magherniţă le spuse : „Nu mai locuiţi aici. Duceţi-vă la adresa asta. E foarte aproape. Prima stradă la stînga. O să vi s-arate drumul cu biletul ăsta."

Cei doi copii plecară, cel mare ducîndu-I pe cel mic şi ţinînd în mînă biletul cu adresa. Ii era frig, iar degetele lui amorţite strîngeau slab şi abia mai puteau ţine biletul. La cotitura străzii Clocheperce vîntul i-l smulse şi, cum se întuneca, copilul nu-l mai putu găsi.

începură să rătăcească la întîmplare pe străzi.

II

IN CARE GAVROCHE CEL MIC TRAGE FOLOASE DE PE URMA LUI NAPOLEON CEL MARE

Primăvara la Paris e adesea străbătută de vînturi aspre şi cumplite, care nu te fac propriu-zis să îngheţi, ci să degeri ; vînturile astea, care întunecă zilele cele mai

frumoase, sînt întocmai ca acele răbufniri de aer rece care pătrund într-o încăpere încălzită printr-o fereastră spartă sau printr-o uşă prost închisă. Ţi se pare că poarta mohorîtă a iernii a rămas întredeschisă şi că răzbeşte vîntul pe-acolo. In primăvara anului 1832, epocă în care a izbucnit cea

dinţii mare epidemie a acestui secol în Europa, vînturile erau mai aspre şi mai cumplite deoît ori-cînd. Rămăsese întredeschisă o poartă şi mai îngheţată de-cît aceea a iernii : poarta mormăitului. In vînturile astea se simţea duhoarea holerei.
Din punct de vedere meteorologic, vînturile îngheţate aveau particularitatea că erau însoţite de puternice descărcări electrice. In epoca aceea au izbucnit furtuni foarte dese, însoţite de fulgere şi de tunete.
Intr-o seară, pe cînd vîntul sufla cu putere, încît părea că se întorsese iarna, iar burghezii îşi puseseră din nou paltoanele, micul Gavroche, dîrdîind, dar tot voios sub zdrenţele lui, stătea ţeapăn şi parcă în extaz în faţa prăvăliei unui bărbier de lîngă Orme-Saint-Gervais. Era împodobit cu un şal femeiesc de lînă, luat nu se ştie de unde şi din care îşi făcuse fular. Gavroche părea că admiră grozav o mireasă de ceară, decolorată şi împodobită cu flori de lămîiţă, care se răsucea dincolo de geam între două lămpi, arătîndu-şi zîmbetul trecătorilor ; de fapt, însă, el iscodea prăvălia ca să vadă dacă n-ar putea „şterpeli" din vitrină vreun calup de săpun, pe care să-l vîndă după aceea unui „coafor" de la marginea oraşului. Izbutea adesea să mănînce de pe urma unui asemenea calup... El numea felul ăsta de-a lucra, pentru care avea talent, ,,a-i bărbieri pe bărbieri".
Pe cînd admira mireasa şi trăgea cu coada ochiului la calupul de săpun, mormăia printre dinţi aşa : „Marţi ! Nu marţi. Marţi să fi fost ? Mi se pare că marţi. Da, marţi !"
Nu s-a aflat niciodată ce voia să spună.
Dacă monologul se referea cumva la ultima dată cînd mîncase, atunci trecuseră trei zile, deoarece acum era vineri.

In prăvălia încălzita de-o sobă bună bărbierul tocmai rădea un client şi din cînd în cînd trăgea cu coada ochiului spre inamic, spre băiatul rebegit şi obraznic, cu mîi-niie în buzunare, dar cu gîndul la cine ştie ce potlogărie.
Pe cînd Gavroche se uita la mireasă, la vitrină şi la săpunurile Windsor, doi copii de staturi diferite, destul de curat îmbrăcaţi, mai mici decît el, părînd unul de şapte, celălalt de cinci ani, apăsară cu sfială pe clanţa uşii şi intrară în prăvălie, cerînd ceva, pesemne de pomană, cu un murmur tînguitor, care semăna mai degrabă cu un scîncet decît cu o rugăminte. Vorbeau amîndoi deodată şi nu se putea înţelege ce spun, fiindcă glasul celui mic era întretăiat de suspine, iar celui mare îi clănţăneau dinţii de frig. Bărbierul se întoarse cu o mutră mînioasă, cu briciul în mînă, şi, îmbrîncindu-l pe cel mare cu mina stingă, iar pe cel mic cu genunchiul, îi dădu pe amîndoi afară şi închise uşa, spunînd :
— Auzi, donile, să ne facă să-ngheţăm degeaba !
Cei doi copii porniră mai departe plîngînd. Intre timp se înnorase ; începuse să plouă. Gavroche se luă după ei şi-i opri :
— Ce e cu voi, puştilor ?
— N-avem unde să dormim, răspunse cel mare.
— Asta-i tot ? zise Gavroche. Mare lucru ! Se poate
să plîngeţi pentru aşa ceva ? Ce nătăîleţi ! Şi, în supe
rioritatea lui zeflemitoare, luîndu-şi un aer de autoritate

înduioşată şi de ocrotitor blajin, adăugă : Ţîncilor, veniţi
cu mine !
— Bine, domnule, zise cel mare.
Şi cei doi copii porniră în spatele lui ca în urma unui arhiepiscop. Nu mai plîngeau.
Gavroche o luă pe strada Saint-Antoine spre Bastilia.
Pe cînd mergeau astfel, Gavroche aruncă o privire mînioasă şi retrospectivă spre dugheana bărbierului.
— N-are pic de inimă frizerul ăsta ! bombăni el. E un
maimuţoi !
O fată, văzîndu-i cum mergeau toţi trei în şir, cu Gavroche în frunte, izbucni într-un rîs zgomotos. Rîsul era lipsit de respect faţă de grup.
539

— Bună ziua, domnişoară Omnibus ! îi spuse Gavro-
che. O clipă după aceea, aducîndu-şi aminte de bărbier,
adăugă : M-am înşelat în privinţa dobitocului ; nu-i un
maimuţoi, e un şarpe. Am să caut un lăcătuş, bărbierule,
şi-am să-ţi agăţ nişte clopoţei în coadă !
Bărbierul îi căuta pricină de gîlceavă. Sărind peste o băltoacă, se agăţă de-o portăreasă bărboasă, cu o mătură în mînă, gata parcă să se întâlnească cu Faust pe muntele vrăjitoarelor.
— Doamna a ieşit la călărie ? întrebă el.
Şi spunînd asta, împroşcă cu noroi cizmele lustruite ale unui trecător.
— Nătărăule ! strigă furios trecătorul.
Gavroche îşi scoase nasul din fular :
— Aveţi vreo reclamaţie de făcut ?
— Da, împotriva ta ! spuse trecătorul.
— S-a închis biroul ! i-o întoarse Gavroche. Nu mai
primesc reclamaţii.
Intre timp, urcînd strada, zări sub o poartă de gang, îngheţată şi cerşind, o fată de vreo treisprezece sau paisprezece ani, cu o rochie atît de scurtă încît i se vedeau genunchii. Mititica începuse să fie prea mare pentru îmbrăcămintea ei. Cînd creşti, se întîmplă asemenea neajunsuri. Rochia ajunge prea scurtă tocmai atunci cînd goliciunea ajunge necuviincioasă.
— Biata fată! exclamă Gavroche. N-are nici măcar
pantaloni. Na, ţine cel puţin asta !
Şi desfăcîndu-şi fularul bun de lînă de la gît, îl zvîrli pe umerii slabi şi vineţi ai cerşetoarei ; şi fularul deveni şal.
Fetiţa se uită la el uimită şi primi fularul fără să scoată o vorbă. La un anumit grad de suferinţă, nevoiaşul, în buimăceala lui, nu mai geme cînd îl doare ceva şi nu mai mulţumeşte cînd i se face vreun bine.
— Brr ! se scutură Gavroche după aceea, tremurînd
mai rău decît sfîntul Martin, care cel puţin îşi păstrase
jumătate din manta.
La acest „brr !" ploaia înteţită se dezlănţui cu furie Cerurile duşmănoase pedepsesc faptele bune.
540

— Na ! exclamă Gavroche. Ce însemnează asta ? Iar

plouă. Dumnezeule sfinte, dacă-i dai zor tot aşa, m-ai
pierdut de muşteriu ! Şi porni mai departe. Oricum!
adăugă el trăgînd cu coada ochiului spre cerşetoarea
care se ghemuia în şal. Ştiu că p-asta am înţolit-o ! Şi
uitîndu-se spre nori : V-am făcut figura !
Cei doi copii veneau în urma lui.
Trecînd prin faţa unui geam acoperit cu o reţea de sîrmă care arăta că acolo e o brutărie, fiindcă pîinea, ca şi aurul, se aşază în dosul gratiilor de fier, Gavroche se întoarse :
— Ei, puştilor, am rnîncat noi ceva azi ?
— Domnule – răspunse băiatul cel mare – n-am
mîncat de azi-dimineaţă.
— N-aveţi, prin urmare, nici tată, nici mamă ? urmă
Gavroche cu măreţie.
— Iertaţi-mă, domnule, avem şi tată şi mamă, dar nu
ştim unde sînt.
— Uneori e mai bine decît să ştii, îi lămuri Gavroche,
care era un cugetător.
— De două ceasuri umblăm aşa, urmă băiatul cel mare.
Căutăm ceva de mîncare pe la colţurile străzilor, dar nu
găsim nimic.
– Ştiu, zise Gavroche. Cîinii mănîncă tot. După o pauză, adăugă : Ah ! ne-am pierdut părinţii. Nu mai ştim ce-am făcut cu ei. Asta nu se poate, băieţi ! E o prostie să lăsăm să se rătăcească aşa nişte oameni mari. Dar trebuie totuşi să halim ceva.
Altminteri, nu le puse nici o întrebare. Ce poate fi mai frumos decît să nu ai casă ?
Cel mai mare dintre cei doi puşti, întors aproape cu totul la nepăsarea firească a copilăriei, strigă deodată :
— Tii, cînd mă gîndesc ! Mama ne spusese c-o să ne
ducă să luăm salcie sfinţită în duminica floriilor.
— Aiurea ! zise Gavroche.
— Mama – adăugă băiatul cel mare – e o cocoană
care stă cu mamselle Miss.
— Scîrţ ! exclamă Gavroche.
541

n

Intre timp se oprise şi-ncepuse să se pipăie şi să se scotocească prin toate cutele zdrenţelor lui.
In cele din urmă îşi înălţă capul cu un aer care voia să pară mulţumit, dar care era triumfător.
— Puştilor, potoliţi-vă ! Avem cu ce benchetui toţi trei.
Şi scoase dintr-un buzunar un gologan.
Fără să le dea răgaz puştilor să se mire, îi împinse pe arnîndoi înaintea lui în brutărie, puse gologanul pe tejghea şi comandă :
— Băiete ! Pîine de un gologan !
Brutarul, patronul însuşi, luă o pîine şi-un cuţit.
— Trei porţii, băiete ! adăugă cu demnitate Gavroche.

Sîntem trei.
Şi băgînd de seamă că brutarul, după ce se uitase la cei trei muşterii, luase o pîine neagră, îşi vîrî adînc degetul în nas, însoţindu-l de-o răsuflare atît de puternică, parc-ar fi avut pe vîrful degetului priza de tabac a lui Frederic cel Mare \ şi-i azvîrli brutarului de la obraz această apostrofă furioasă :
— Keksekţa ?
Acelora dintre cititorii noştri care ar fi ispitiţi să vadă în întrebarea adresată de Gavroche brutarului vreun cu-vînt rusesc sau polonez, ori vreunul din strigătele sălbatice pe care yowaii şi botocuzii2 şi le aruncă de pe un mal pe altul al fluviilor, prin pustietăţi, le vom spune că e o expresie foarte cunoscută pe care o întrebuinţează zilnic (ei, cititorii) şi care ţine locul întrebării : ,,Ce-i asta ?" Brutarul înţelese foarte bine şi răspunse :
— Ei, ce să fie ? Pîine ! Pîine foarte bună, de calitatea
a doua.
— Vrei să spui pîine neagră, zise Gavroche liniştit şi
cu adînc dispreţ. Pîine albă, băiete ! Franzelă I Fac
cinste !
Brutarul nu-şi putu stăpîni zîmbetul şi, pe cînd tăia pîinea albă, se uita la el cu un aer compătimitor, care-î supără pe Gavroche.
1 Se spune că regele Prusiei Frederic cel Mare (1700–1786) era
amator de tabac.
2 Triburi sălbatice din Brazilia.

— Ia ascultă, băiete, ce ne tot masori aşa într-una ?
Aşezaţi toţi trei cap la cap, abia ar fi măsurat un
stînjen.
Isprăvind de tăiat plinea, brutarul îşi încasă gologanul, şi Gavroche se adresă celor doi copii:
— Potoliţi-vă ramazanul !
Băieţaşii se uitară la el nedumeriţi.
Gavroche începu să rîdă :
— A ! Aşa e ! Voi nu ştiţi încă ce-nssamnă asta. Sîn-
teţi mici. Şi adăugă : Mîncaţi !
Şi întinse fiecăruia cîte o bucată de pîine.
Şi spunîndu-şi că cel mai mare, pe care-l socotea mai vrednic să stea de vorbă cu el, merita o încurajare deosebită şi că trebuia îndemnat să lase la o parte orice sfială pentru a-şi potoli foamea, adăugă întinzîndu-i bucata cea mai mare :
— Hai, umple-ţi burta cu ea !
Bucata cea mai mică o opri pentru el.
Bieţii copii erau lihniţi de foame, ca şi Gavroche. In-fulecînd cu înverşunare pîinea, încurcau locul în prăvălie, iar brutarul, cu care încheiaseră socotelile, se uita la ei chiorîş.
— S-o luăm din loc ! se hotărî, în sfîrşit, Gavroche.
Porniră din nou spre Bastilia.
Trecînd prin faţa vitrinelor luminate, băiatul cel mai mic se oprea din cînd în cînd să vadă cît e ora la un ceas de plumb, legat la gîtul lui cu o sfoară.

„Hotărit, e-un nătărău fără pereche I" îşi spuse Gavroche.
Pe urmă, îngîndurat, bombăni printre dinţi :
— A ! dac-aş avea plozi, i-aş îngriji mai bine.
Cînd isprăviră de mîncat bucata de pîine, ajungînd la colţul întunecatei străzi Ballets, în fundul căreia se zăreşte ferestruica îngustă şi duşmănoasă a închisorii La Force, cineva spuse :
— A, tu eşti, Gavroche ?
— A, tu eşti, Montparnasse ? ! exclamă Gavroche.
Un bărbat îl oprise pe băiat, şi bărbatul nu era altci-
543

iii

neva decît Montparnasse deghizat, cu ochelari albaştri ; Gavroche îl recunoscu.
— Şmechere ! zise Gavroohe. Ai o manta ca o cata-
plasmă de sămînţă de in şi ochelari albaştri de doctor.
Pe cuvînt, ştii că eşti fercheş ?
— Sst ! şuieră Montparnasse. Mai încet !
Şi-l trase repede pe Gavroche din lumina vitrinelor. Cei doi puşti îl urmară instinctiv, ţinîndu-se de mînă. Cînd ajunseră sub bolta întunecată a unei porţi, la adăpost de priviri şi de ploaie, Montparnasse întrebă : – Ştii unde mă duc ?
— La mănăstirea de pe Muntele Părerilor de Rău,
adică la eşafod, zise Gavroche.
— Caraghiosule ! Şi Montparnasse urmă : Mă duc să-l
caut pe Babet.

— A – zise Gavroche – o cheamă Babet ? !
Montparnasse coborî glasul :
— Nu o, ci îl cheamă Babet.
— A ! Babet !
— Da, Babet.
— II credeam la răcoare.
— A şters-o, răspunse Montparnasse.
Şi-i povesti la repezeală băiatului că în dimineaţa aceleiaşi zile Babet, fiind mutat la Conciergerie, evadase, apucînd-o la stînga, în loc s-o apuce la dreapta pe „coridorul instrucţiei".
Gavroche îi admiră iscusinţa.
— Mare şmecher ! zise el.
Montparnasse mai adăugă unele amănunte în legătură cu evadarea lui Babet şi sfîrşi spunînd :
— A ! asta nu-i tot !
Gavroche, ascultîndu-l, puse mîna pe un baston pe ca-re-l ţinea în mînă Montparnasse ; trase fără voie de partea de sus şi scoase la iveală tăişul unui pumnal.
— Aha ! grăi el, împingînd repede pumnalul la loc.
Ai luat cu tine jandarmul îmbrăcat civil.
Montparnasse făcu cu ochiul.
— Drace ! zise Gavroche. Nu cumva ai de gînd să te

încaieri cu sticleţii ?
544

•– Nu se ştie, rosti Montparnasse nepăsător. E întotdeauna bine să ai un ac la tine. Gavroche stărui :
— Ce-ai de gînd să faci în noaptea asta ?
Montparnasse îşi luă din nou un aer grav şi spuse în
ghiţind silabele :
— 'Şte chestii ! Şi schimbînd numaidecît vorba : Ştii ?
— Ce?
— O chestie de-acum cîteva zile. Inchipuie-ţi : întîl-
nesc un cetăţean, îmi dăruieşte o predică şi punga lui ;
bag totul în buzunar şi peste o clipă mă scotocesc în
buzunar şi nu mai găsesc nimic.
— Doar predica ! zise Gavroche.
— Dar tu – îl întrebă Montparnasse – încotro te duci
acum ?
Gavroche îi arătă pe cei doi protejaţi ai săi şi spuse :
— Mă duc să culc copiii.
— Să-i culci ? Unde ?
— La mine.
— Unde, la tine ?
— La mine.
— Ai locuinţă ?
— Da, am.
— Şi unde locuieşti ?
— In elefant, îl lămuri Gavroche.
Montparnasse, deşi de obicei nu se prea mira, nu-şi
putu opri o exclamaţie :
— In elefant ? !
— Ei da, în elefant! zise Gavroche. Kekgaa ?
E încă un cuvînt în limba pe care nimeni n-o scrie, dar pe care o vorbeşte toată lumea. Kekgaa însemnează : „Şi ce-i cu asta ?"
Răspunsul cu tîlc al băiatului îl readuse pe Montparnasse la linişte şi la bun-simţ. Păru că revenise la sentimente mai bune faţă de locuinţa lui Gavroche.
— înţeleg ! zise el. In elefant... E bine acolo ?
— Foarte bine ! exclamă Gavroche. E într-adevăr mi
nunat ! Nu suflă vîntul ca pe sub pod.
— Şi cum intri în el ?

— Mizerabilii, voi. JI

545

*– Mă priveşte.
— Are vreo spărtură ? întrebă Montparnasse.
— Vezi bine ! Da să nu sufli o vorbă. Intre picioarele
dinainte. Copoii n-au văzut-o !
— Şi te caţări acolo, sus ? Da, înţeleg.

— O mică manevră, cric-crac, şi s-a făcut, eşti singur
înăuntru. După o pauză, Gavroche adăugă : Pentru puii
ăştia o să am o scară.
Montparnasse începu să rîdă.
— Unde naiba i-ai găsit pe ţîncii ăştia ?
Gavroche răspunse simplu :
— Mi i-a dăruit un bărbier.
Intre timp, Montparnasse căzuse pe gînduri.
— M-ai recunoscut numaideeît ? şopti el.
Scoase apoi din buzunar două obiecte mici, care nu erau decît două ţevi de pene, învelite în bumbac. îşi băgă cîte una în fiecare nară şi nasul lui căpătă altă formă.
— Asta te schimbă, zise Gavroche. Eşti mai puţin urît.
Ar trebui să rămîi aşa.
Montparnasse era băiat frumos, dar Gavroche căuta să-l ia peste picior.
— Fără glumă – spuse Montparnasse – cum mă gă
seşti ?
De data asta şi glasul îi era schimbat. Intr-o clipă, Montparnasse se făcuse de nerecunoscut.
— Haide – exclamă Gavroche – fă-l pe Porrichi-
nelle» !
Cei doi copilaşi, care pînă atunci nu ascultau ce se spunea, fiind ocupaţi şi ei să-şi vîre degetele în nas, se apropiară la auzul acestui nume şi-l priviră pe Montparnasse cu un început de bucurie şi admiraţie.
Din păcate, însă, Montparnasse era îngrijorat.
Puse mma pe umărul lui Gavroche şi-i zise, subliniind fiecare cuvînt:
— Ascultă ce-ţi spun, băiete... dac-aş avea aici mon
dogue, tna dague et ma digue, şi dacă mi-ai da zece go-
1 Personaj din comedia populară italiană, tipul beţivului scandalagiu care spune tuturor adevărul în' faţă.

logani, n-aş refuza să muncesc... Dar nu sîntem în carnaval.
Această frază ciudată făcu asupra băiatului un efect neaşteptat. Se întoarse repede, îşi plimbă cu mare atenţie ochii mici şi strălucitori de jur împrejur şi zări, la cîţiva paşi, un sergent de stradă care se îndepărta. Gavroche lăsă să-i scape un : „Aha, înţeleg !" şi grăi strîn-gînd niîna prietenului său :
— Bună seara ! Mă duc cu plozii la elefantul meu.
Dacă ai nevoie de mine vreodată, noaptea, mă poţi găsi
acolo. Locuiesc la parter. Portar nu există. întreabă de
domnul Gavroche.
— Bine, răspunse Montparnasse.
Şi se despărţiră, Montparnasse luînd-o spre Piaţa Greve, iar Gavroche spre Bastilia. Ţîncul de cinci ani, tîrît de frate-său, pe care-l trăgea Gavroche, întoarse de cîteva ori capul să-l vadă pe „Porrichinelle" depărtîndu-se.
Fraza neînţeleasă prin care Montparnasse îl înştiinţase pe Gavroche de prezenţa gardistului nu avea decît semnificaţia asonantei dig, repetată de cinci sau şase ori, în felurite chipuri. Silaba dig, cînd nu e pronunţată singură, ci amestecată cu măiestrie printre cuvintele unei fraze,

însemnează : Băgaţi de seamă, nu se poate vorbi! Era, de altfel, în fraza lui Montparnasse o frumuseţe literară care îi scăpă lui Gavroche : mon dogue, ma dague et ma digue, o expresie a argoului de la Temple, care însemnează : clinele meu, cuţitul meu şi femeia mea, întrebuinţată de paiaţele şi măscăricii din bîlciurile marelui veac în care Moliere scria şi Callot * desena.
Acum douăzeci de ani se mai putea vedea încă în Piaţa Bastiliei, în colţul de sud-est, lîngă gura canalului săpat în fostul şanţ al închisorii-cetate, un monument ciudat, astăzi şters din amintirea parizienilor, care merita să lase unele urme, căci era gîndul „academicianului, general comandant al armatei din Egipt"2.
1 Pictor şi gravor francez din prima jumătate a secolului al XVII-Iea, unul dintre marii realişti ai artei franceze.
2 Napoleon.

Spunem „monument", deşi nu era decît o machetă ; dar" macheta asta, schiţă măreaţă, cadavru impunător al unei idei napoleoniene, pe care cîteva furtuni succesive o îndepărtaseră treptat de noi, ajunsese istorică şi căpătase un caracter definitiv, contrastînd cu aspectul ei provizoriu. Era un elefant înalt de patruzeci de picioare, construit din scînduri şi zidărie, purtînd pe spate un turn cît o casă, pe care un zugrav oarecare îl vopsise odinioară cu verde, acum înnegrit de vînturi, de ploi şi de timp. In acest ungher pustiu şi descoperit al pieţei, fruntea vastă a namilei, trompa şi dinţii, turnul, crupa uriaşă, cele patru picioare asemănătoare cu patru coloane, alcătuiau în noapte, sub cerul înstelat, o figură fantastică şi înfricoşătoare. Nimeni nu ştia ce înseamnă. Era un fel de simbol al forţei populare. întunecat, nemăsurat. Era un fel de stafie puternică, făcînd de strajă în văzul tuturor lîngă spectrul nevăzut al Ba&tiliei.
Puţini străini vizitau acest edificiu, iar trecătorul nu-i dădea nici o atenţie. De altfel, începuse să se ruineze ; ipsosul, care se desprinsese de pe el în fiecare anotimp, săpa plăgi hidoase pe suprafaţa lui. „Edilii" ', cum se spune în limbaj elegant, îl uitaseră încă din 1814. Stătea acolo în colţul lui, trist, bolnav, gata să cadă, înconjurat de un gard putred, pîngărit în fiecare clipă de birjarii beţi. Pîntecele îi era brăzdat de crăpături, o scîndură îi ieşea pe lîngă coadă, iar între cele patru picioare iarba creştea înaltă. Cum nivelul pieţei se ridicase de treizeci de ani în jurul lui, prin acea mişcare înceată şi continuă care ridică pe nesimţite solul marilor oraşe, elefantul rămăsese într-o adîncitură, ceea ce făcea să pară că pămîn-tul se scufundă sub el. Era o arătare dezgustătoare, respingătoare şi măreaţă în acelaşi timp ; slută în ochii burghezului, plină de melancolie pentru cugetător, semăna şi cu un gunoi care trebuie măturat, şi cu un suveran care aşteaptă să fie decapitat.
După cum am mai spus, noaptea, înfăţişarea i se schimba. Noaptea este adevăratul mediu a tot ce e umbră.
1 C»nsiliul municipal al Parisului.

J

încă din amurg, bătrînul elefant se schimba la faţă, căpăta o ţinută liniştită şi de temut în nemăsurata seninătate a întunericului.
Pentru că aparţinea trecutului, făcea oarecum parte din noapte ; întunecimea se potrivea măreţiei sale.
Acest monument puternic, masiv, greoi, aspru, sever, aproape pocit, dar fără îndoială maiestuos şi înzestrat cu o gravitate semeaţă şi sălbatică a pierit pentru a lăsa să domnească în pace acea sobă uriaşă, împodobită cu burlanul ei, care a înlocuit întunecata fortăreaţă cu nouă turnuri, aşa cum burghezia înlocuieşte feudalitatea. E foarte firesc ca o sobă să simbolizeze o epocă a cărei putere stă într-o oală cu vapori. Această epocă va trece. A şi trecut aproape. Lumea începe să înţeleagă că, dacă există forţă într-un cazan cu aburi, nu există putere de-cît într-un creier. Cu alte cuvinte, ceea ce mişcă, ceea ce mînă lumea nu sînt locomotivele, ci ideile. înhămaţi locomotivele la idei, dacă vreţi, dar nu confundaţi calul cu călăreţul!
Oricum ar fi – ca să ne întoarcem în Piaţa Bastiliei – arhitectul elefantului izbutise să facă ceva măreţ din ipsos, pe cînd arhitectul burlanului a reuşit să facă ceva meschin din bronz.
Acest burlan, botezat atît de sonor „Coloana din iulie" ', acest monument neizbutit al unei revoluţii avortate, era încă învăluit, în 1832, într-o uriaşă cămaşă de schelărie, pe care, în ce ne priveşte, o regretăm, şi cu un gard înalt de scânduri, care făcea ea elefantul să pară şi mai singuratic.
Spre acest colţ al pieţei, abia luminat de un felinar îndepărtat, îşi conduse Gavroche „ţîncii".
Fie-ne îngăduită o mică paranteză, pentru a vă reaminti că cele spuse aparţin numai şi numai realităţii şi că, acum douăzeci de ani, tribunalele corecţionale au avut de judecat, sub inculparea de vagabondaj şi de distrugere a unui
1 Monument înălţat pe locul unde se ridica altădată Bastilia. în primii ani ai domniei lui Ludovic-Filip, în cinstea celor care şi-au dat viafa în revoluţia din 1830.

monument public, un copil care fusese găsit dormind în interiorul elefantului din Piaţa Bastiliei.
După această paranteză, să continuăm.
Ajungînd lîngă colos, Gavroche înţelese efectul pe ca-re-l poate produce nemărginirea asupra unor făpturi mărginite şi zise :
— Nu vă speriaţi, copii !
Intră apoi printr-o spărtură a gardului în îngrăditura monumentului şi-i ajută şi pe copii să sară înăuntru. Puţin cam speriaţi, cei doi copii îl urmau pe Gavroche fără să spună un cuvînt, încredinţîndu-şi soarta acestei provi-denţe jerpelite, care le dăduse pîine şi le făgăduise adăpost.
Lîngă gard se afla culcată o scară, care servea în timpul zilei lucrătorilor de pe şantierul vecin. Gavroche o ridică cu o putere nebănuită şi o sprijini de unul din picioarele dinainte ale elefantului. Pe locul unde se rezema

capătul de sus al scării se zărea o gaură mare, neagră, în pîntecele colosului.
Gavroche arătă oaspeţilor scara şi gaura, şi le spuse :
— Urcaţi şi intraţi!
Cei doi copii se priviră înfioraţi.
— Vi-i frică, puştilor ? întrebă Gavroche. Şi adăugă :
Uitaţi-vă !
Luă apoi în braţe piciorul zgrunţuros al elefantului şî, cî;t ai bate din palme, fără să se mai slujească de scară, ajunse la deschizătură. Intră în ea ca o şopîrlă care se strecoară într-o crăpătură, pătrunse înăuntru şi după o clipă cei doi copii văzură ivindu-se o pată alburie, nedesluşită – capul palid al lui Gavroche în buza găurii întunecate.
— Ei – strigă el – intraţi şi voi, ţîncilor ! Veţi vedea
ce bine e aici ! Haide, urcă-te tu ! îl îndemnă pe cel mai
mare. Na mina !
Micuţii îşi dădură cu cotul. Băieţandrul îi cam speria, dar totodată îi şi încuraja. Ploaia se înteţise şi, în cele din urmă, cel mare îşi luă inima în dinţi. Uitîndu-se la fratele lui care se urca şi văzîndu-se singur între labele

uriaşe ale animalului, cel mic dădu să plîngă, dar nu îndrăzni.
Cel mare suia, clătinîndu-se, treptele scării. In acest timp, Gavroche îl îndemna prin tot felul de exclamaţii, ca un profesor de scrimă pe elevii lui, sau ca unul care-şi mînă catîrii :
— Nu-ţi fie teamă ! Aşa ! Nu te lăsa ! Pune piciorul
colo ! Dă-mi mîna I Voiniceşte I
Cînd copilul ajunse aproape de el, Gavroche îl prinse deodată cu putere de braţ şi-l trase la el.
— Gata !
Copilul intrase în deschizătură.
— Aşa, acum aşteaptă-mă ! zise Gavroche. Pînă atunci,
luaţi loc, domnule !
Şi ieşind din deschizătură aşa cum intrase, se lăsă să alunece cu sprinteneala unei maimuţe pe piciorul elefantului, căzînd în picioare pe iarbă. II luă apoi pe ţîncul de cinci ani în braţe, îl aşeză în mijlocul scării şi începu să urce în spatele lui, strigînd celui mare :
— Eu îl împing de la spate, tu trage-l spre tine !
Intr-o clipă, micuţul fu urcat, împins, tîrît, tras şi vî-
rît în deschizătură, fără să aibă timp să se dumerească. Gavroche intră după el, împinse cu piciorul scara, lă-sînd-o să cadă în iarbă şi strigă, bătînd din palme :
— S-a făcut ! Trăiască generalul Lafayette! După
această izbucnire adăugă : Copii, sînteţi la mine acasă !
Gavroche era în adevăr acasă la el.
O, utilitate neaşteptată a lucrului inutil ! Indurare a lucrurilor mari ! Mărinimie a uriaşilor ! Acest monument gigantic, care întruchipase un gînd al împăratului, devenise chiţimia unui ştrengar. Plodul fusese primit şi adăpostit de colos. Tîrgoveţii gătiţi în haine de duminică, trecînd prin faţa elefantului de la Bastilia, spuneau voioşi, aruncîndu-i o privire

dispreţuitoare din ochii lor bulbucaţi : „La ce-o fi folosind ?" Folosea să scape de frig, de chiciură, de grindină, de ploaie, să apere de vîntul iernii, să ferească de dormitul în noroi, care dă friguri, şi de dormitul în zăpadă, care piricinuieşte moartea, să pună la adăpost o mică făptură fără tată, fără mamă, fără pîine,

fără îmbrăcăminte, fără un acoperiş. Folosea pentru câ aduna de pe drumuri un nevinovat respins de societate. Folosea la micşorarea vinovăţiei obşteşti. Era o vizuină deschisă pentru aceia cărora li se închiseseră toate uşile. Se părea că răpănoasa, străvechea namilă, uitată şi putredă, plină de cucuie, mucegai şi plăgi, gata să cadă, viermănoasă, părăsită, osîndită, acest cerşetor uriaş ce-rînd zadarnic pomana unei priviri binevoitoare în mijlocul unei răspîntii a fost cuprins de milă pentru celălalt cerşetor, pentru sărmanul pigmeu care umbla desculţ, fără adăpost, suflînd în pumni, îmbrăcat în zdrenţe, hrănin-du-se din ce aruncă alţii la gunoi. Iată la ce folosea elefantul de la Bastilia. Această idee a lui Napoleon, dispreţuită de oameni, fusese luată de dumnezeu pe seama lui. Ceea ce nu fusese decît ilustru devenise august. Ca să înfăptuiască ceea ce îşi pusese de gînd, împăratului îi trebuise porfir, aramă, fier, aur sau marmură ; lui dumnezeu îi era de ajuns putreda înjghebare de scînduri, de căpriori şi plăgi de tencuială. împăratul avusese un vis de geniu ; în elefantul titanic, cu armătură de fier, nemaipomenit, cu trompa în sus şi turnul în spate, şi împroşcînd în toate părţile, în jurul lui, jocuri de apă, vesele şi înviorătoare, voia să întruchipeze poporul ; dar dumnezeu făcuse ceva mult mai măreţ : adăpostise în el un copil.
Gaura pe care intrase Gavroche era o spărtură care aproape nu se vedea de afară, fiind ascunsă, după cum am spus, sub pîntecele elefantului şi atît de strimta, încîl numai pisicile şi plozii puteau trece prin ea.
— Mai întîi şi-ntîi – zise Gavroche – să spunem portarului că nu sîntem acasă. Şi cufundîndu-se în întuneric fără şovăială, ca unul care-şi cunoaşte locuinţa, luă o scîndură şi astupă gaura.
Gavroche se cufundă iar în întuneric. Copiii auziră sfî-rîitul chibritului cufundat în sticla fosforică. Chibritul chimic nu exista încă ; bricheta Fumade reprezenta în vremea aceea progresul.
O lumină neaşteptată îi făcu să clipească din ochi ; Gavroche tocmai aprinsese un capăt de feştilă muiată în răşină, căruia i se spune „şobolan de pivniţă". Şobolanul

de pivniţă, care mai mult fumega decît lumina, făcea sa se vadă nedesluşit înăuntrul elefantului.
Cei doi oaspeţi ai lui Gavroche priviră împrejurul lor şi simţiră ceva asemănător cu ceea ce ar simţi cineva închis în butoiul cel mare de la Heidelberg1 sau, mai bine zis, cu ceea ce va fi simţit Iona în pîntecele biblic al balenei 2. Se vedeau în mijlocul unui schelet gigantic. Sus, o grindă lungă şi înnegrită, din care se desfăceau din loc în loc vine arcuite, închipuia şira spinării cu coastele ; ţurţuri de tencuială atîrnau de ea ca măruntaiele şi din-tr-o parte pînă în cealaltă pînze întinse de păianjen alcătuiau draperii prăfuite. Ici şi colo, prin colţuri, se vedeau nişte pete

negricioase, care păreau vii şi care se mişcau repede, cu zvîcniri bruşte şi speriate.
Surpăturile căzute de sus, din spinarea elefantului, um-pluserâ copaia pîntecelui, aşa că se putea merge ca pe o duşumea.
Cel rnic se vîrî în fratele lui şi spuse cu jumătate glas :
— E întuneric.
Cuvîntul acesta îl făcu pe Gavroche să izbucnească. înfăţişarea încremenită a celor doi plozi îl silea să-i scuture puţin :
— Ce-aţi zgiit ochii aşa ? ţipă el. Ce, ne jucăm ? Faceţi
nazuri ? Nu cumva aţi vrea palatul Tuileriilor 3 ? Ce, sîn-
teţi proşti ? Să ştiţi că n-aveţi de-a face cu un fleţ ! Ce,
sînteţi coborîţi cu hîrzobul din cer ?
Nu strică puţin frecuş la spaimă. E-ntăritor. Copiii se apropiară de Gavroche.
Gavroche, înduioşat părinteşte de atîta încredere, trecu cie la „acru la dulce" şi, vorbind celui mai mic dintre ei, rosti ceara cu un glas de mîngîiere :
1 Butoi colosal (2.360 hectolitri) aflat în pivniţa unuf castel din ora
şul german Heidelberg, situat într-o regiune viticolă.
2 După legenda biblică, prorocul Iona, aruncat în mare în timpul
unei furtuni, a fost înghiţit de o balenă, în al cărei pîntece a stat
trei zile.
3 Atunci palatul regal. Acest monument de artă, clădit în secolul
al XVI-lea, în stilul renaşterii franceze, a fost distrus în 1871 de bom
bardamentele armatei lui Thiers, care asedia Parisul Comunei,

— Prostuţule, afară e întuneric, nu aici; afară plouă,
aici nu plouă ; afară e frig, aici nu e nici o adiere de
vînt; afară e înghesuială, aici nu e nimeni ; afară nu e
nici lună, aici e luminarea mea. Ei, fir-ar al naibii 1
Cei doi copii începură să privească apartamentul cu mai puţină spaimă, dar Gavroche nu le dădu răgaz să-l admire mult timp.
— Repede ! zise el.
Şi îi împinse spre ceea ce sîntem prea fericiţi că putem numi fundul încăperii.
Acolo era patul lui.
Patul lui Gavroche era întreg ; adică o saltea, o înve-litoare şi un alcov cu perdele.
Salteaua era o rogojină, învelitoarea o pătură destul de lată, de lină groasă fumurie, foarte călduroasă şi aproape nouă, iar alcovul iată ce era :
Trei prăjini destul de lungi, înfipte şi întărite în molozul de jos, din burta elefantului, două în faţă, una în spate, cu capetele de sus legate cu o sfoară în aşa fel încît să formeze un mănunchi piramidal. Pe acest mănunchi de pirăjini fusese întinsă o pînză de sîrmă, artistic aşezată şi fixată pe prăjini cu ajutorul unor legături tot de sîrmă, aşa că le acoperea în întregime. Un şir de pietre grele fixa de jur împrejur poalele pînzei de sîrmă de podea, aşa încît nimic să nu se poată strecura pe sub ele.
Această împletitură de sîrmă nu era decît un grilaj de aramă din acelea cu

care se îmbracă cuştile menajeriilor. Patul lui Gavroche se afla sub cortul de sîrmă ca într-o cuşcă. Toată înjghebarea semăna cu un cort de eschimos,
împletitura de sîrmă ţinea loc de perdele.
Gavroche dădu puţin la o parte pietrele care ţineau grilajul în faţă, şi cele două părţi ale împletiturii, care se petreceau una peste alta, se desfăcură.
— Plozilor, pe brînci! porunci Gavroche.
îşi băgă cu grijă oaspeţii în cuşcă, apoi intră şi el după ei, tîrîndu-se, puse din nou pietrele şi închise iarăşi ermetic deschizătura.
Se întinseră toţi trei pe rogojină.

Oricît de mici erau, nici unul dintre ei n-ar fi putut sta în picioare în „alcov". Gavroche ţinea mereu şobolanul de pivniţă în mînă.
— Şi acum – continuă el – soileală ! S-a zis cu can
delabrul !
— Domnule – îl întrebă cel mai mare dintre fraţi pe
Gavroche, arătînd grilajul de sîrmă – ce e asta ?
— Asta – îl lămuri Gavroche serios – e pentru şobo
lani. Hai, soiliti ! Cu toate acestea, se crezu dator să
adauge cîteva cuvinte pentru învăţătura acestor fiinţe de
vîrstă crudă, şi urmă : E nişte chestii din Jardin des
Plantes. E pentru animale sălbatice. E şi o magazie plină
cu d-alde-astea. Sari un zid, te caţări pe o fereastră şi
te strecori pe sub o uşă, atît. Şi ai d-astea cîte vrei.
In timp ce vorbea, acoperi cu un colţ al păturii pe cel mic, care şopti :
— Oh, ce bine e ! Ce cald !
Gavroche se uită lung la pătură, cu mulţumire.
— E tot de la Jardin des Plantes. Am luat-o de Ia
maimuţe. Şi arătînd celui mai mare rogojina pe care se
afla întins, rogojină foarte groasă şi minunat lucrată,
adăugă : Asta era la o girafă. După o tăcere, continuă :
Animalele aveau de toate. Le-am luat. Şi nu s-au supărat.
Le-am spus : „E pentru elefant". Mai tăcu un răstimp,
apoi spuse : Sari zidurile şi puţin îţi pasă de stăpînire.
Asta e !
Cei doi copii se uitau cu respect, cu teamă şi uimire la această fiinţă plină de curaj şi iscusinţă, fără adăpost, singură pe lume, plăpîndă ca ei, totodată oropsită şi atotputernică şi care li se părea fără seamăn pe lume, cu chipul acela alcătuit din toate strîmbăturile unui bătrîn saltimbanc, amestecate cu zîmbetul cel mai naiv şi mai încîntător.
— Domnule – zise sfios cel mai în vîrstă – va să zică
nu vă e frică de poliţişti ?
Gavroche se mulţumi să răspundă :
— Mă, plodule, nu se zice poliţişti, se zice sticleţi !
Cel mic avea ochii deschişi, dar nici nu orîcnea. Cum
el se afla la marginea rogojinii, ce! mai mare fiind la

mijloc, Gavroche îi băga pe sub coaste marginea păturii, ca o mamă, şi-i înălţă rogojina sub cap cu nişte boarfe vechi, aşa încît plodul să aibă o pernă. Pe urmă se întoarse către cel mai în vîrstă :
— Ei ? Nu-i frumuşel aici ?
— O, da I răspunse acesta şi se uita la Gavroche
avînd aerul unui înger rnîntuit.
Cei doi copilaşi, uzi leoarcă, simţeau ca încep să se încălzească.
— A, da – continua Gavroche – şî pentru ce plîn-
geaţi ? Şi arătîndu-l pe cel mic fratelui sau : Un mucos
ca ăsta, hai, mai zic şi eu ; dar un om mare ca tine să
plîngă, ce nerozie ! Parcă erai un viţel !
— Doamne – zise copilul – dar n-aveam casă unde
să ne ducem.
— Piciule – reluă Gavroche – nu se zice casă, se zice
dugheană.
— Şi pe urmă ne era frică singuri, aşa, noaptea...
— Nu se zice noaptea, se zice oarba.
— Mulţumesc, domnule ! spuse copilul.
— Ascultă – începu din nou Gavroche – nu trebuie
să mai scînciţi de-acum încolo după nimic. O să am eu
grijă de voi. Ai să vezi ce bine-o să fie. Vara vom merge
la Glaciere cu Navet, un prieten al meu, ne vom scălda
la gară, vom alerga în pielea goală pe mal în faţa podu
lui de la Austerlitz ; asta le înnebuneşte pe spălătorese.
Ţipă, ocărăsc, dacă ai şti ce caraghioase sînt! O să ne
ducem să vedem omul-schelet. Trăieşte. La Champs-
Elysees. E slab ca o zi de post. Şi pe urmă am să vă duc
la teatru. Am să vă duc la Frederick-Lemaître '. Am bilete,
îi cunosc pe actori, am şi jucat într-o piesă. Eram nişte
mogîldeţe atîtica ; alergam pe sub o pînză care făcea
valuri ca marea. Am să vă bag actori şi pe voi la teatrul
meu. O să mergem să vedem sălbaticii. Nu sînt adevăraţi
sălbaticii ăştia. Au pe ei tricouri subţiri, trandafirii, care
fac cute, şi li se văd coatele cîrpite cu aţă albă. După
asta o să ne mai ducem la Operă. Intrăm cu „claca".

1 Celebru actor francez din secolul trecu!.

„Claca" la Operă e foarte bine alcătuită. N-o să mă duc doar cu „claca" la teatrele mici de pe bulevarde. La Operă, ce crezi, sînt şi d-ăia care plătesc douăzeci de bani, nişte găgăuţi. Li se zice ciurucuri. Şi pe urmă o să ne ducem să vedem cum se ghilotinează. Am să vă arăt călăul. Stă în strada Marais. Domnul Samson. Are şi cutie de scrisori la poartă. A, e distracţie mare !
In clipa aceea un strop de ceară căzu pe degetele lui Gavroche şi-l aduse la realitate.
— Drace – exclamă el – iacătă că se termină feştila !
Băgafi de seamă ! Nu pot pune mai mult de un ban pe
lună pentru luminat. Cînd te culci trebuie să dormi,
N-avem timp să citim romane de-ale domnului Paul de

Kock '. Şi unde mai pui că lumina s-ar putea vedea prin
crăpăturile porţii, şi-atît le-ar trebui sticleţilor !
— Şi pe urmă – spuse sfios cel mai în vîrstă, singurul
care se încumeta să-i vorbească lui Gavroche şi să-i răs
pundă – ar putea să cadă vreo scînteie pe paie ; să
avem grijă să nu dăm foc casei.
— Nu se zice să nu dăm foc casei, îl lămuri Gavroche
Se zice să nu pîrpălim dugheana.
Furtuna se înteţea. Printre rostogolirile tunetului se auzea răpăitul ploii
pe spinarea elefantului.
— Am păcălit-o, i-am tras chiulul ploii ! zise Gavroche
îmi place să ascult cum toarnă cu găleata pe picioarele
casei. Iarna e o dobitoacă, îşi pierde marfa, se căzneşte
degeaba, nu ne poate uda, şi asta îl face să bombăne pe
bătrînul sacagiu de sus.
Aluzia aceasta Ia tunet, ale cărei consecinţe Gavroche, ca un filozof al
secolului al XlX-lea ce era, le primea dinainte cu largheţe, fu urmată de
un fulger uriaş, atît de orbitor, încît ceva din el pătrunse prin crăpătura
burţii elefantului. Aproape în acelaşi timp tunetul bubui cumplit. Cei doi
copii scoaseră un ţipăt şi se ridicară atît de repede, încît dădură la o parte
sîrma împletită ; dar Gavroche se întoarse spre ei cu mutra lui plină de
îndrăzneală şi, profitînd de lovitura tunetului, izbucni în rîs :
' Romancier francez superficial din prima Jumătate a secolului frecut.

— Uşurel, copii I Să nu dârîmăm edificiul. Aşa tunet mai zic şi eu ! Asta
nu e un moft de fulger ! Bravo! Doamne, pe cinstea mea, mai-mai ca Ia
teatrul Ambigu l!
După aceste cuvinte, Gavroche drese din nou sîrma împletită, îi ridică
încetişor pe amîndoi copiii pe căpătîiul patului, le apăsă genunchii
făcîndu-i să se întindă bine şi spuse :
— Fiindcă bunul dumnezeu îşi aprinde luminarea, pot să suflu într-a mea.
Copii, trebuie să dormiţi, omuleţii mei .' E foarte rău dacă nu dormiţi.
Asta face să vă duhnească culoarul sau, cum se zice în lumea bună, să vă
miroasă gura. Ghemuiti-vă bine în boarfe ! Sting. Gata ?
— Da, şopti cel mai în vîrstă. E bine 1 Parcă-aş avea
puf sub cap.
— Nu se zice cap – îl corectă iar Gavroche – se zice
butuc.
Copiii se strînseră unul în altul. Gavroche îi aşeză mai bine pe rogojină şi
le potrivi învelitoarea pînă la urechi, apoi repetă pentru a treia oară
îndemnul în limba lui hieratică :
— Hait, capul la cutie I Şi suflă în opaiţ-
Abia stinsese lumina şi un tremur ciudat începu să clatine împletitura de
sîrmă sub care se culcaseră cei tref copii. O mulţime de frecături
înnăbuşite scoteau un sunet metalic, ca şi cum gheare şi dinţi scrîşneau
pe firul de aramă. Şi totul era însoţit de fel de fel de chiţăituri.
Micuţul de cinci ani, auzind această zarvă deasupra capului său, îngheţă
de spaimă, dădu cu cotul fratelui mai mare, dar fratele mai mare „soilea"
de mult, aşa cum îi poruncise Gavroche. Atunci, micuţul, nemaiputînd de

frică, îşi luă inima-n dinţi şi-l întrebă pe Gavroche, încet de tot, cu sufletul la gură :
— Domnule...
— Hei ? făcu Gavroche, care tocmai închisese pleoapele.
— Ce-i asta ?
' Organiza spectacole fastuoase de feerii şf melodrame, cu Jocuri de lumini abţinute prin fecuri de artificii,

— Şobolani, răspunse Gavroche.
Şi îşi puse din nou capul pe rogojină.
Şobolanii, care în adevăr mişunau cu miile în cheresteaua elefantului şi care nu erau decît acele pete vii negricioase despre care am vorbit, fuseseră ţinuţi la distantă de flacăra luminării, atîta vreme cît ardea, dar de îndată ce vizuina, o adevărată cetate a lor, se cufundase iar în beznă, simfind în preajma lor ceea ce marele povestitor Perrault numeşte „carne fragedă", se cătăraseră pînă sus, unde se-apucară să roadă ochiurile sîrmei, ca şi cum ar fi vrut să găurească acele zale nemaivăzute.
Micuful nu putea să adoarmă.
— Domnule... reluă el.
— Ei ? făcu Gavroche.
— Ce e aia şobolani ?
— Şoareci.
Explicaţia linişti pu{in pe copilaş. Văzuse în via{a lui şoareci albi şi nu-i fusese frică de ei. Totuşi, mai ridică o dată glasul :
— Domnule ?
— Ei ? făcu din nou Gavroche.
— De ce n-aveti o pisică ?
— Am avut una – răspunse Gavroche – am adus una,
dar mi-au mîncat-o.
Această a doua explicaţie strică tot ceea ce făcuse prima, şi micu{ul începu iar să tremure. Dialogul dintre el şi Gavroche porni din nou pentru a patra oară.
— Domnule ?
— Ei?
— - Cine a fost rnîncat ?
— Pisica.
— Da cine a mîncat pisica ?
— Şobolanii.
— Şoarecii ?
— Da, şoarecii.
Copilul, uimit de aceşti şoareci care mănîncâ pisici, urmă :
— Domnule, o să ne mănînce şi pe noi şoarecii ăştia ?
— Tii, pe dracu ! exclamă Gavroche.

I

Groaza copilului era la culme. Dar Gavroche adăugă : – N-ai teamă ! Nu pot intra. Şi pe urmă sînt eu aici ! Na, ia-mă de mînă ! Taci din gură şi culcă-te !
Gavroche, în acelaşi timp, dădu mîna micuţului pe deasupra fratelui său. Copilul o strînse la piept şi se sim{i întărit. Curajul şi puterea ştiu să se comunice aşa, în taină. Liniştea se lăsase iarăşi peste ei, zgomotul glasurilor speriase şi alungase şobolanii ; în zadar se mai întoarseră după cîteva clipe făcînd o zarvă grozavă, că cei trei prichindei, cufundaţi în somn, nu mai auzeau nimic. Ceasurile de noapte se scurgeau. întunericul învăluia nemăsurata Piaţă a Bastiliei; un vîret de iarnă, încărcat de picurii ploii, sufla cu răbufniri, patrulele se furişau pe Ia porţi, cercetînd aleile, grădinile, coifurile întunecoase şi umblînd după vagabonzii nopţii, treceau în linişte prin fata elefantului; namila, înmărmurită pe pi-cioarele-i solide, cu ochii deschişi în întuneric, părea că visează mulţumită de fapta sa bună, de a adăposti de ger şi de oameni pe cei trei bieţi copii adormiţi.
Cititorul e bine să-şi amintească, pentru a înţelege ceea ce va urma, că pe atunci corpul de gardă al Bastiliei se afla la cealaltă margine a pieţei şi că ceea ce se petrecea lîngă elefant nu putea fi zărit nici auzit de santinelă.
Cînd ultimul ceas din noapte, înainte de ivirea zorilor, era pe sfîrşite, un om ieşi în fugă din strada Saint-Antoine, străbătu piaţa, ocoli împrejmuirea „Coloanei din iulie" şi se strecură printre uluci pînă sub pîmtecul elefantului. Dacă o lumină oarecare ar fi căzut pe el, s-ar fi ghicit după cît era de ud că petrecuse noaptea în ploaie. Ajuns sub elefant, scoase un ţipăt ciudat, care nu făcea parte din nici o limbă omenească şi pe care numai un papagal l-ar putea scoate. Repetă de două ori acest ţipăt, a cărui transcriere de mai jos nu ne poate da decît o slabă idee asupra lui:
— Kirikikiu .'
La al doilea ţipăt, un glas limpede, vesel şi tineresc răspunse din burta elefantului :
— Da.

Aproape numaidecît scîndura care astupa gaura fu dată ia o parte şi lăsă liberă trecerea unui copii care coborî pe unul din picioarele elefantului şi căzu binişor lingă omul acela. Era Gavroche. Iar omul era Montparnasse.
Cit despre strigătul „kirikikiu", era fără îndoială ceea ce copilul voia să spună prin : „Vei întreba de domnul Gavroche".
Auzindu-l, Gavroche se deşteptase tresărind, se tîrîse afară din „alcov", desfăcînd puţin grilajul de sîrmâ, pe care apoi ii închisese din nou cu mare grijă, pe urmă deschisese chepengul şi coborîse.
Omul şi copilul se recunoscură în tăcere, pe întuneric. Montparnasse spuse numai atît :
— Avem nevoie de tine. Vino să ne dai o mînă de
ajutor I
Ştrengarul nu mai ceru nici o altă lămurire.
— Hai ! zise el.
Şi amîndoi se îndreptară spre strada Saint-Antoine, de unde venise Montparnasse, strecurîndu-se iute prin lungu) şir de căruţe ale zarzavagiilor, care la acel ceas coborau spre hale.

Zarzavagiii, ghemuiţi în căruţe, printre saltele şi legume, pe jumătate adormiţi, cu gulerele ridicate peste urechi din pricina ploii nemiloase, nu catadicsiră să arunce nici măcar o privire asupra ciudaţilor trecători.

III

PERIPEŢIILE EVADĂRII

Iată ce se întîmplase chiar în noaptea aceea la închisoarea La Force.

Babet, Brujon, Gueulemer şi Thenardier, deşi Thenar-dier se afla la secret, puseseră la cale o evadare. Babet o şi înfăptuise pe a lui chiar în ziua aceea, cum s-a vâzuf din cele povestite de Montparnasse lui Gavroche.

Montparnasse trebuia să-i ajute de afară.

Brujon, petrecînd o lună într-o camera de corecţie, avusese timpul, în primul rînd, să împletească o funie şi, în al doilea rînd, să clocească un plan. Altădată, aceste locuri aspre, unde disciplina de închisoare lasă pe osîndit numai cu el însuşi, erau alcătuite din patru pereţi de piatră, un tavan de piatră, o pardosea de lespezi, un pat de campanie, un ochi rotund cu gratii, o uşă căptuşită cu fier şi totul se numea „carceră" ; dar carcera a fost socotită prea groaznică, azi aşa ceva se alcătuieşte din-tr-o uşă de fier, un ochi de geam cu gratii, un pat de campanie, o pardosea de lespezi, un tavan de piatră, patru pereţi de piatră, şi totul se numeşte „cameră de corecţie". E şi luminată oarecum spre prînz. Neajunsul acestor camere, care, după cum se vede, nu sînt carcere, este că lasă să gîndească nişte fiinţe care ar trebui puse să muncească.

Brujon gîndise, deci, şi ieşise din camera de corecţie cu o funie. Fiindcă i se dusese vestea la închisoarea Charlemagne ca foarte primejdios, fu mutat la Bâtiment-Neuf. Primul lucru pe care-l găsi la Bâtiment-Neuf fu Gueulemer, al doilea, un cui ; Gueulemer, adică crima, un cui, adică libertatea.

Brujon, despre care este timpul să ne facem o idee completă, cu toate că părea că are fire gingaşă şi o nostalgie adînc premeditată, era un vlăjgan politicos, isteţ şi hoţ, cu privirea mîngîioasă şi zîrnbetul crunt. Privirea exprima voinţa, zîmbetul, firea sa. îşi îndreptase cele dintîi studii în arta hoţiei asupra acoperişurilor ; făcuse mari progrese în industria răpitorilor de tablă de pe case, care jefuiesc acoperişurile şi dezlipesc burlanele prin metoda zisă au gras-double.

Ceea ce făcuse momentul potrivit pentru o încercare de evadare era împrejurarea că tinichigiii chiar atunci reparau şi aşezau din nou ţiglele închisorii. închisoarea Saint-Bernard nu mai era de loc despărţită de Charlemagne şi de Saint-Louis. Se înjghebară pe deasupra lor tot felul de scări şi schelării ; cu alte cuvinte, tot atîtea trepte şi punţi de scăpare.

Bâtiment-Neuf, care era tot ce poate fi pe lume mai coşcovit şi şubred, era punctul slab al închisorii. Zidurile îi erau atît de roase de silitră, încît se ivise nevoia ca bolţile dormitoarelor să fie căptuşite cu scînduri de lemn, pentru ca pietrele desprinse din tavan să nu mai cadă în paturi. Cu toată această vechime, se făcea greşeala ca tocmai în Bâtiment-Neuf să

fie aduşi cei mai zurbagii deţinuţi, „cauzele grele", cum se zice pe limba închisorilor.
Bâtiment-Neuf cuprindea patru dormitoare aşezate unul deasupra celuilalt şi o mansardă numită „La aer curat". Un horn gros de sobă, rămas pesemne de la vreo fostă bucătărie a ducilor de La Force, străbătea cele patru caturi, tăia în două toate dormitoarele prin care închipuia un fel de stîlp turtit şi apoi străpungea acoperişul.
Gueulemer şi Brujon se aflau în acelaşi dormitor. Din prevedere fuseseră puşi la etajul de jos. Intîmplarea făcea ca paturile lor să fie aşezate cu căpătîiul spre hornul sobei.
Thenardier se afla chiar deasupra capului lor, în mansarda numită „La aer curat".
Trecătorul care se opreşte în strada Culture-Sainte-Catherine, de după cazarma pompierilor, în fata porţii de intrare a băilor, zăreşte o curte încărcată de flori şi de arbuşti în hîrdaie, în fundul căreia se ridică, cu două aripi, un fel de pavilion rotund, mic, alb, înveselit de obloane verzi, vis bucolic al lui Jean-Jacques. Nu sînt nici zece ani de cînd deasupra acestui pavilion se înălţa un zid negru, uriaş, coşcovit şi gol, de care se rezema pavilionul. Era zidul de pe care se făcea paza închisorii La Force.
Zidul acesta, din spatele turnului, era Milton zărit îndărătul lui Berquin.'
1 Contrastul dintre cele două clădiri este subliniat comparativ prin contrastul celor doi scriitori. Unul, Milton, poet englez din secolul al XVII-lea, grav şi evlavios, autorul poemului biblic Paradisul pierdut ; celălalt, poet francez din secolul al XVIII-Iea, autor de elegii sentimentale.

Dincolo de zid, mai înalt decît el şi mai negru, se vedea un acoperiş. Era acoperişul Clădirii-Noi. Avea patru ochiuri de mansardă, cu o armătură de drugi de fier: ferestrele de la „Aer curat". Un coş străpungea acoperişul ; acelaşi coş care trecea prin dormitoare.
„Aer curat", mansarda Clădirii-Noi, avea înfăţişarea unei săli mari, închisă cu grătare triple şi cu uşi căptuşite cu tablă, ţintuite cu cuie uriaşe. Cînd intrai în ea, prin partea de nord, aveai la stînga cele patru lucarne, şi Ia dreapta, fa{ă-n fată cu lucarnele acestea, patru cuşti pătrate, destul de cuprinzătoare, depărtate una de alta, despărţite prin culoare strîmte construite din zid de o înălţime de om, şi mai sus, pînă la acoperiş, din drugi de fier.
Thenardier se afla la secret într-una din aceste cuşti în noaptea de 3 februarie. Niciodată nu s-a putut descoperi cum, prin ce mijlociri tainice, izbutise el să facă rost şi să ascundă aci o sticlă de vin din acela născocit, zice-se, de Desrues, în care e amestecat un narcotic, vin pe care banda „Adormitorilor" l-a făcut faimos.
In multe închisori se află funcţionari necinstiţi, jumătate temniceri, jumătate hoţi, care ajută pe evadaţi, care vînd politiei ascunzişurile unde sînt primiţi şi care în-vîrtesc treburile închisorii cum vor ei.
Chiar în acea noapte cînd Gavroche adunase de pe drumuri pe cei doi copii vagabonzi, Brujon şi Gueulemer, care ştiau că Babet evadase de dimineaţă şi îi aştepta în stradă ca şi Montparnasse, se sculară binişor şi începură să găurească cu cuiul găsit de Brujon hornul de la că-pătîiul paturilor lor. Molozul cădea pe patul Iui Brujon, aşa că nimeni nu-l auzea.

Răpăitul ploii, amestecat cu tunete, zguduia uşile din {îţînii şi făcea în cuprinsul închisorii un zgomot spăimîntător, dar folositor. Cîtiva dintre deţinuţi, care se treziseră, se prefăcură că adorm din nou, lăsîndu-i pe Gueulemer şi Brujon să-şi vadă de treabă. Brujon era îndemînatic, iar Gueulemer puternic. Pînă să ajungă zgomotul la urechile supraveghetorului, care dormea în celula a cărei fereastră dădea spre dormitor, găuriseră zidul, străbătuseră soba pe dinăuntru pînă
564

sus, Tupseseră grătarul care închidea gura de sus a burlanului, şi temuţii bandiţi erau pe acoperiş. Ploaia şi viratul se înteţeau, acoperişul era lunecos.
— Ce oarbă bună pentru o crampă ! (Ce noapte bună pentru o evadare !) zise Brujon.
O prăpastie largă numai de cîtiva metri, dar adîncă de aproape treizeci îi despărţea de zidul de pază. Vedeau lucind în întuneric, în fundul prăpastiei, ţeava puştii unui paznic. Legară de drugii pe care-i strîmbaseră un capăt al funiei împletite de Brujon în celulă, azvîrliră celălalt capăt pe deasupra zidului de pază, săriră dintr-o dată prăpastia, se apucară cu amîndouă mîinile de căpriorul zidului, pe care-l încălecară, alunecară unul după altul de-a lungul funiei pe un acoperiş mic lipit de casa băilor, traseră funia, trecură peste zid în curtea băilor, o străbătură, forţară ferestruica portarului de care atîrna cordonul clopoţelului, traseră de el, deschiseră astfel poarta şi se aflară în stradă.
Nu trecuseră nici trei sferturi de ceas de cînd se ridicaseră din paturile lor, pe întuneric, cu cuiul în mînă şi cu planul în cap.
Puţin după aceea îi şi găsiră pe Babet şi pe Mont-parnasse, care dădeau tîrcoale prin împrejurimi.
Cînd o trăseseră la ei, funia se rupsese, aşa că un capăt rămăsese legat de gratiile hornului pe acoperiş. Nu păţiseră nimic, atîta doar că îşi jupuisară tare mîinile.
In acea noapte Thenardier fusese înştiinţat, fără să se poată lămuri prin ce mijloace, aşa că nu dormea.
Cam la un ceas după miezul nopţii, cum era foarte întuneric, el zări trecînd pe acoperiş, în ploaie şi vînt, prin dreptul lucarnei din faţa celulei lui, două umbre. Una se opri o clipă în ochiul lucarnei. Era Brujon. Thenardier îl recunoscu şi înţelese totul. Asta îi fu de ajuns.
Cunoscut ca tîlhar gata de orice şi deţinut în prevenţie pentru vina de-a fi întins noaptea o cursă în scopuri ucigaşe, Thenardier era păzit îndeaproape. Un paznic, schimbat din două în două ceasuri, se plimba cu puşca încărcată în faţa celulei lui. „Aerul curat", mansarda, era luminată de o lampă prinsă în perete. Deţinutului i se
56?

puseseră la picioare fiare grele de cincizeci de livre. In fiecare zi, la orele patru după-prînz, un paznic urmat de doi cîini – asta se mai făcea încă în vremea aceea – intra în celula lui, îi lăsa lîngă pat o pîine neagră de două livre, un ulcior de apă şi o strachină de zeamă lungă în care înotau cîteva boabe de fasole, îi cerceta fiarele şi încerca zăbrelele. Omul cu cîinii venea şi noaptea de două ori.

Thenardier dobîndise îngăduinţa să aibă la el un fel de cîrlig de fier cu care-şi înţepenea pîinea într-o crăpătură a zidului, „ca s-o ferească – zicea el – de şobolani". Fiind păzit îndeaproape, cîrligul lui nu supăra pe nimeni. Cu toate acestea, unii îşi amintiră mai tîrziu că un paznic spusese : „Ar fi mai bine să i se dea numai un cîrlig de lemn".
La ora două dinspre dimineaţă se schimbă paznicul, care era un soldat vechi, şi în locul lui veni un recrut. Cîteva clipe după aceea, omul cu cîinii îşi făcu datoria şi plecă fără să fi băgat de seamă ceva, în afară de preamărea tinereţe şi „înfăţişarea ţărănească" a acestui „boboc", După două ceasuri, la orele patru, cînd recrutul trebui să fie schimbat, îl găsiră adormit şi căzut la pămînt ca un bolovan lîngă celula lui Thenardier. Cit despre The-nardier, nu mai era acolo. Fiarele rupte erau azvîrlite pe jos. Se vedea o spărtură în tavanul celulei şi deasupra o altă spărtură în acoperiş. O scîndură de la pat fusese smulsă şi fără îndoială luată, fiindcă nu se mai găsi. Mai dădură în celulă peste ,o sticlă pe jumătate goală, care conţinea restul de vin stupefiant cu care fusese adormit soldatul. Baioneta acestuia lipsea.
Cînd se descoperi totul, nimeni nu crezu că ar mai putea pune mîna pe el. Adevărul era că Thenardier nu se mai afla în Bâtiment-Neuf, dar se găsea încă în mare primejdie. Evadarea lui nu era un fapt împlinit.
Ajungînd pe acoperişul închisorii, el găsise acolo, atîrnînd de drugii grătarului de deasupra hornului, capătul funiei lui Brujon, dar, crîmpeiul fiind prea scurt, nu putuse fugi peste zidul de pază, aşa cum făcuseră Brujon şi Gueulemer.

Cînd coteşti din strada Ballets în strada Roi-de-Sicile, dai numaidecît, Ia dreapta, peste o fundătură murdară. Acolo, în secolul trecut se afla o casă din care n-a mai rămas decît peretele din fund, adevărat zid de ruină, ridicat pînă la înălţimea catului al treilea al clădirilor vecine. Ruina asta se poate recunoaşte după două ferestre mari, pătrate, pe care le mai are încă ; cea de la mijloc, mai apropiată de foişorul din dreapta, e astupată de-a curmezişul cu o bîrnă putredă şi potrivită să slujească şi de proptea. Prin aceste ferestre se distingea altădată un zid înalt şi lugubru, care era o porţiune a împrejmuirii drumului de pază al închisorii La Force. Golul lăsat în stradă de casa dărîmată e acoperit pe jumătate cu un gard de uluci putrede, proptit de cinci stîlpi de piatră. Pe locul acesta închis se ascunde o mică baracă rezemată de ruina rămasă în picioare. Gardul are o poartă care acum cîţiva ani nu era închisă decît cu un ivăr.
Pe creasta acestei ruine ajunsese Thenardier puţin după orele trei noaptea.
Cum ajunsese acolo ? Nu s-a putut niciodată explica şi nici înţelege. Fulgerele îl vor fi ajutat, dar şi împiedicat. S-a folosit el de scările şi schelăria tinichigiilor ca să ajungă din acoperiş în acoperiş, din împrejmuire în împrejmuire, dintr-o parte în alta, pînă pe clădirile din curtea Charlemagne şi apoi pe acelea din curtea Saint* Louis, pe zidul de pază, şi de acolo în cocioaba din strada Roi-de-Sicile ? Dar acest parcurs avea mari spaţii goale, care erau de netrecut. Pusese el scîndura de la pat ca o punte de pe acoperişul de la „Aer curat" pînă pe zidul paznicilor, se tîrîse pe burtă pe marginea acelui zid, jur împrejurul închisorii, pînă în

cocioabă ? Dar zidul de pază al închisorii La Force avea creasta crenelată în chipul cel mai neaşteptat, urca şi scobora, se lăsa jos de tot la cazarma pompierilor, se înălţa din nou la casa băilor, era întretăiat de construcţii, n-avea aceeaşi înălţime înspre casa Lamoignon ca înspre strada Pavee, avea pretutindeni coborîşuri şi unghiuri drepte, şi apoi santinelele ar fi văzut silueta întunecată a fugarului ; aşa că drumul străbătut de Thenardier rămîne aproape inexplicabil. In

amîndouă felurile, fuga era cu neputinţă. Iluminat de acea înspăimîntătoare sete de libertate, care preface prăpăstiile în şanţuri, grilajele de fier în împletituri de răchită, un schilod în atlet, un anchilozat în pasăre, tîm-penia în instinct, instinctul în inteligenţă şi inteligenţa în geniu, Thenardier născocise şi înjghebase Ia repezeală un al treilea fel de evadare ? Nu s-a ştiut niciodată nimic despre asta.
Minunile unei evadări nu se pot şti totdeauna. Omul care scapă este, repetăm, un inspirat; e ceva de stea şi de fulger în tainica lucire a fugii ; năzuinţa spre libertate nu e mai puţin surprinzătoare decît zborul către sublim ; se spune de cîte un hoţ evadat : „Cum a putut să sară peste cutare acoperiş ?" în acelaşi fel cum se spune de Corneille : „Unde a găsit el acel Qu'il mourăt ?" '
Oricum, scăldat în sudori, ud de ploaie, cu veşmintele sfîşiate, cu mîinile julite, cu coatele însîngerate şi genunchii zdreliţi, Thenardier ajunsese pe ceea ce copiii numesc, în graiul lor figurat, muchea zidului ruinat, pe care se culcase cît era de lung, şi acolo îl lăsaseră puterile. Un povîrniş drept, la înălţimea celui de-al treilea cat, îl despărţea de pavajul străzii.
Funia pe care o avea era prea scurtă. Aştepta acolo sus, palid, istovit, fără nici o speranţă, ocrotit încă de întuneric, zicîndu-şi că nu mai e mult pînă la ziuă, spăi-rnîntat de gîndul că va auzi peste cîteva minute orologiul din apropiere, de la Saint-Paul, bătînd ora patru, ceas la care trebuie să se facă schimbul santinelei, şi că o vor găsi adormită sub acoperişul spart ; privea cu groază la adîncimea teribilă, la lumina felinarelor, la pavajul ud şi negru, acel pavaj dorit şi înspăimîntător care însemna şi moartea şi libertatea.
Se întreba dacă cei trei complici ai săi de evadare izbutiseră, dacă îl auziseră şi dacă aveau să-i vină în ajutor. Asculta. In afară de patrulă, nimeni nu trecuse pe
1 Replică dramatică din tragedia Horaţiu de Corneille. Tatăl celor trei Hora(i, primind ştirea că şi ultimul său fiu a fugit din faţa curiaţilor, întrebat ce-ar fi voit să facă fiul împotriva a trei duşmani. a răspuns: Qu'il mour-ăt! (Să fi muriţi)

stradă de cînd se afla acolo. Aproape toate căruţele zarzavagiilor din Montreuil, din Charonne, din Vincennes şi Bercy' trec spre hală prin strada Saint-Antoine.

Orologiul bătu patru. Thenardier tresări. După cîteva clipe izbucni în închisoare zarva speriată şi nedesluşită care urmează după descoperirea unei evadări : zgomotul uşilor trîntite, scrîşnetul din ţîţîni al grilajurilor, gălăgia corpului de gardă, strigătele răguşite ale temnicerilor, izbitura paturilor de puşcă pe pavajul curţilor ajungeau pînă la el. Prin ferestrele zăbrelite ale dormitoarelor se vedeau lumini urcînd şi coborînd, o torţă alerga pe creştetul Clădirii-Noi, pompierii de la cazarma vecină fuseseră chemaţi. Căştile lor, pe care torţa le lumina prin ploaie, se mişcau într-un du-te-vino pe acoperişuri. In acelaşi timp, Thenardier zărea dinspre Bastilia o dungă palidă albind lugubru marginea cerului. El se afla pe coama unui zid lat de două şchioape, întins în ploaie între două prăpăstii, la dreapta şi la stînga, neputîndu-se clinti, ameţit de spaima unei căderi posibile şi de grozăvia unei arestări sigure, iar mintea, ca limba unui clopot, i se zbătea între cele două gînduri : „Mort dacă pic, prins dacă rămîn".
In acest zbucium cumplit, cu toate că strada era încă întunecată de tot, văzu deodată un om care se furişa de-a lungul zidurilor şi care, venind dinspre strada Pavee, se oprise în fundătura deasupra căreia Thenardier era parcă atîrnat. Acest om fu ajuns din urmă de un altul, care mergea cu aceeaşi grijă, apoi de al treilea, apoi de al patrulea. Cînd se adunară toţi la un loc, unul dintre ei ridică clanţa porţii din gardul de uluci şi intrară cu toţii în curtea în care era baraca. Se aflau chiar sub Thenardier. De bună seamă că oamenii aceştia aleseseră fundătura asta ca să poată vorbi fără să fie văzuţi nici de trecători, nici de santinela care păzeşte ferestruica din poarta închisorii La Force, la cîţiva paşi de acolo. Trebuie să spunem, însă, că ploaia silea santinela să stea în
1 Localităţi din estul Pari$ului, într-o regiune legumicolă care alimenta capitala.

gheretă. Thenardier, neputînd să le desluşească feţele, îşi ciuli urechile la vorba lor, cu încordarea deznădăjduită a nenorocitului care se simte pierdut.
Lui Thenardier îi trecu pe dinaintea ochilor ceva care aducea a speranţă : vorbeau în argou.
Primul zicea încet, dar desluşit:
— Să ne cărăbănim ! Ce paştem aciulea ?
Al doilea răspunse :
— Băltăgeşte de stinge saltul măscărişului.» O să
treacă sticleţii, e colo o liftă cu cange ; ne împachetează
aicişea.
Numai cuvintele aciulea şi aicişea, care amîndouă înseamnă aici, luminară mintea lui Thenardier. După aciulea îl recunoscu pe Brujon, care era o haimana de bariere, iar după aicişea pe Babet, care, între alte multe meserii, avusese şi pe aceea de vînzător pe picior în cartierul Temple.
Argoul străvechi al marelui secol nu se mai vorbeşte decît la Temple, şi Babet era chiar singurul care îl mai vorbea curat. Fără aicişea, Thenardier nu l-ar fi recunoscut, fiindcă îşi schimbase glasul cu totul.
Acum intervenise şi al treilea :
— Nu e mare grabă, să mai aşteptăm puţin. De unde

ştim că n-are nevoie de noi ?
După aceste vorbe, care nu erau decît franţuzeşti, The-nardier recunoscu pe Montparnasse, care înţelegea toate argourile, dar găsea că e mai elegant să nu vorbească nici unul.
Cît despre al patrulea, acesta tăcea, dar umerii lui laţi îl dădeau de gol. Thenardier nu şovăi. Era Gueulemer.
Brujon răspunse aproape răstit, dar tot cu glas scăzut :
— Ce tot dai cu papagalul ? Tapiţerul n-a putut face
rost de crampă. Nu cunoaşte meşteşugul, asta e ! Să-şi
odgonească ghiocul, să-şi secere steagurile ca să tupileze
o împleteală, să pună buline în groasă, să-i ardă un
hîrţog, să tupileze caruble, să-şi secere tarii, să clatine
împleteală în jos, să se şteargă, să se cerşetorească, tre-
1 Plouă cu găleata.

buie să fie căpos pentru aşa ceva. N-a putut bătrînul, nu ştie să vulpuiască !i
Babet adăugă, tot în acelaşi înţelept argou clasic pe care îl vorbeau Poulailler şi Cartouche şi care este, pe lîngă argoul îndrăzneţ, nou, colorat şi riscat de care se folosea Brujon, ceea ce este limba lui Racine pe lîngă limba lui Andre Chenier :
— Tapiţerul tăuşa o fi fost făcut castană pe scară.
Trebuie să fie dat ; şi el e cîrlan. S-o fi lăsat jos în ham
de vrun globan sau chiar de vrun bidiviu, care i-o fi pus
căpăstru. Ciuleşte bleaga, Montparnasse, auzi Imvuiala
aia în colegiu ? Ai văzut toate stelele alea ? A căzut, asta
e 1 O să înghită douăzeci de lungi. Nu mi-e piftie, nu
sînt un piftios, asta se glăveşte, dar noi să se spăloim
puţin că altfel o s-o înghiţim. Nu te ardeia, vino cu noi,
hai să sugem împreună o borţoasă !2
— Nu se lasă prietenii la ananghie, mormăi Mont
parnasse.
— Eu îţi vrăjesc că e bolnav ! reluă Brujon. La ceasul
care croncăne, tapiţerul nu plăteşte o chioară. Nu mai
avem nimic de vulpuit. Să ne topim. Mi se tot pare că
un sticlete m-a şi prins în greblă.3
Montparnasse nu se mai împotrivea decît foarte slab ; fapt este că aceşti patru oameni, devotaţi ca toţi bandiţii,

1 Ce ne tot spui acolo ? Hangiul n-a putut să evadeze. Nu cuneaşte meşteşugul, asta e! Să-şi sfîşie cămaşa şi să-şi taie cearşaful ca să facă o funie, să găurească uşa, să-şi fabrice acte de identitate false, chei de asemenea false, să-şi reteze fiarele, să dea drumul funiei în jos, să se ascundă, să se schimbe, trebuie să fii isteţ pentru aşa ceva I N-a putut bătrînul, nu ştie să lucreze !
2 Hangiul tău o fi fost prins asupra faptului. Trebuie să fii şiret.
E doar un ucenic. S-o fi lăsat dus de vrun copoi sau chiar de vrun poli

ţist adevărat, care i-o fi întins vro cursă. Ascultă, Montparnasse, auzi strigătele de la închisoare ? Ai văzut toate luminările alea ? A fost prins, asta e I O să scape cu douăzeci de ani de puşcărie. Nu mi-e frică, nu sînt un fricos, e lucru ştiut, dar nu mai e nimic de făcut, trebuie s-o luăm din loc, altfel o păţim. Nu-ţi face sînge rău, vino cu noi, hai să dăm pe gît împreună o sticlă cu vin I

3 I(i spun eu că l-au prins I In momentul de fată, hangiul nu mai face doi bani. N-avem nici o putere. Degeaba stăm aici. Mereu am senzaţia că un sergent de stradă a şi pus mîna pe mine I

Care riu se părăsesc niciodată unii pe alţii, dăduseră ffr-coale toată noaptea închisorii La Force, cu toată primejdia, în speranţa de a vedea pe Thenardier arâtîndu-se pe culmea unui zid. Dar noaptea care se făcea tot mai aprigă – era o ploaie de parcă turna cu găleata şi care pustiise toate străzile – frigul care îi răzbise, hainele ude, încălţămintea ruptă, zgomotul neliniştitor care izbucnise în închisoare, orele care treceau, patrulele întîlnite, nădejdea pierdută, teama care îi cuprindea, toate acestea îi îndemnau să se retragă. Montparnasse însuşi, care era oarecum ginerele lui Thenardier, o lăsa mai moale. O clipă, două să mai fi trecut, şi-ar fi fost plecaţi. Thenardier gîfîia sus pe zid ca naufragiaţii Meduzei pe pluta lor, văzînd corabia cum se pierde în zare.

Nu îndrăzni să-i strige ; chemarea auzită de cine ştie cine ar fi stricat totul, dar îi trecu prin minte un gînd, ultimul gînd, o lumină ; luă din buzunar capătul de funie al lui Brujon, pe care îl deznodase de pe zăbrelele coşului Clădirii-Noi şi îl aruncă pe locul închis cu uluci.

Funia căzu la picioarele lor.

— O văduvă ! ' exclamă Babet.

— Impleteala mea ! constată Brujon.

— Hangiul e sus, zise Montparnasse.

Ridicară ochii. Thenardier îşi lungi niţel gîtul în jos.

— Repede ! şopti Montparnasse. Ai capătul celălalt al funiei, Brujon ?

— Da.

— înnoadă amîndouă capetele I O să i-o aruncăm, el o s-o prindă de zid şi o să coboare.

Thenardier îşi luă inima în dinţi şi spuse cu voce ceva mai tare : ~ Sînt îngheţat.

— Te dezgheţăm noi.

— Nu mă mai pot mişca.

— Dâ-ţi drumul să aluneci, că te prindem noi

— Mi-au degerat mîinile.

— Leagă funia de zid.

1 O funie.

— N-o să pot.

— Trebuie să se urce unul din noi, grăi Montparnasse.

— Trei etaje ! se miră Brujon.

Un horn vechi de tencuială, care slujise la o sobă din baracă, se urca de-a lungul zidului şi ajungea aproape pînâ la locul unde se găsea Thenardier. Acest coş, foarte coşcovit şi crăpat, s-a surpat după aceea, dar i se văd încă urmele. Era foarte îngust.

– S-ar putea urca pe-aici, arătă Montparnasse.
— Pe hornul ăsta ? izbucni Babet. Un urs' ? Ni
ciodată ! Ar trebui un mînz 3.
— Ar trebui un plod, reluă Brujon.
— Unde să găsim un ţînţar ? obiectă Gueulemer.
— Aşteptaţi, zise Montparnasse. Am eu o chestie.
întredeschise binişor poarta gardului de uluci, se încredinţa că nimeni nu trecea pe stradă, ieşi cu grijă, închise din nou poarta în urma lui şi plecă alergînd înspre Bastilia.
Se scurseră şapte-opt minute, pentru Thenardier şapte-opt mii de secole ; Babet, Brujon şi Gueulemer aşteptau cu dinţii încleştaţi. Poarta se deschise din nou, în sfîrşit, şi Montparnasse, gîfîind, apăru cu Gavroche de mînă. Strada era tot pustie din pricina ploii.
Gavroche intră în curte şi se uită la mutrele acestea de bandiţi cu mare linişte. Apa i se scurgea din păr. Gueu-iemer se îndreptă spre el cu vorbele :
— Puştiule, eşti bărbat ?
Gavroche ridică din umeri şi -răspunse :
— Un plod ca mine e un urs, şi urşii ca voi sînt plozi !
— Bine scuipă mînzul! exclamă Babet.
— Plodul păpuşesc nu e vulpuit din puf băltăgit',
adăugă Brujon.
— De ce aveţi nevoie ? îi întrebă Gavroche.
Montparnasse răspunse :
— Să te caţeri prin hornul ăsta.
— Cu văduva asta, continuă Babet.
1 Un om.
2 Un copil.
' Mucosul ăsta parizian nu e făcut din paie pîouste.
573

— Şi să fereci împleteala *, adăugă Brujon.
-- Pînă pe suitul suişului, reluă Babet.
— La popul vîrnei2, lămuri Brujon.
— Şi pe urmă ? zise Gavroche.
— Atît, rosti Gueulemer.
Ştrengarul cercetă funia, hornul, zidul, ferestrele şi făcu din buze un zgomot dispreţuitor, care nu se poate exprima în cuvinte, dar care înseamnă :
— Fleac !
— Sus e un om pe care îl salvezi, reluă Montparnasse.
— Ce zici ? întrebă Brujon.
— Fleţ mai eşti ! răspunse copilul ca şi cum întrebarea
i se părea prostească, şi îşi scoase încălţămintea.

Gueulemer apucă pe Gavroche de braţ, îl sui pe acoperişul barăcii, ale cărei scînduri putrede se lăsară în jos sub greutatea puştiului, şi îi dădu funia pe care Brujon o înnodase cît lipsise Montparnasse. Ştrengarul se îndreptă spre hornul în care era uşor de intrat, fiindcă lîngâ acoperiş avea o spărtură largă. In clipa cînd fu să urce, Thenardier, care vedea că i se apropie scăparea şi viaţa, se aplecă peste marginea zidului ; cea dinţii lucire â zorilor îi înăibea fruntea scăldată în sudoare, umerii obrajilor gălbejiţi, nasul ascuţit şi sălbatic, barba căruntă zbîrlită, aşa că Gavroche îl recunoscu.
— îa te uită ! exclamă el. E tata !... Eh, n-are a face !
Şi apucînd funia în dinţi, începu hotărît urcuşul. Ajunse
pe creasta şandramalei, încalecă pe zidul vechi ca pe un cal şi înnodă funia de crucea de sus a ferestrei.
După o clipă, Thenardier se afla în stradă.
De cum atinse pavajul, de cum se simţi în afară de orice primejdie, nu mai fu nici istovit, nici îngheţat, nici nu mai tremura ; împrejurările groaznice prin care abia trecuse se risipiră ca un fum, întreaga lui minte fioroasă şi ciudată se trezi din nou, lucidă şi liberă, gata s-o ia singură înainte. Iată care fu primul lui cuvînt:
— Şi acum, pe cine avem de mîncat ?
Să legi frtnghia sus La pervazul ferestrei

iSj-are nici un rost să lămurim înţelesul unui cuvînt atît de înspăimântător de limpede, care înseamnă totodată a ucide, a asasina, a jefui. A mînca, pe-adevăratul înţeles : a înfuleca.
— Să ne dăm după vreun colţ, propuse Brujon. Să
isprăvim în doi timpi şi trei mişcări şi să ne despărţim
numaidecît. Era o trebşoară de făcut în strada Piumei,
o stradă pustie, o casă singuratică, o grădină cu grilaj
şubred şi numai femei.
— Bun ! De ce nu ? întrebă Thenardier.
— Zîna ta •, Eponine, a fost să vadă chestia, răspunse
Babet.
— Şi i-a adus lui Magnon un pesmete, adăugă Gueule-
mer. Nimic de vulpuit acolo.
— Zîna nu e fîeaţă, zise Thenardier. Totuşi, ar mai
trebui să vedem.
— Da, da – spuse Brujon – e de văzut.
în tot acest timp, nici unul nu-l mai băga în seamă pe Gavroche, care, cît timp ţinu convorbirea lor, stătuse pe una din pietrele gardului ; aşteptă cîteva clipe ca tată-său să se întoarcă spre el, apoi se încălţă şi zise :
— S-a sfîrşit ? Mai aveţi nevoie de mine, bătrînilor ?
Aţi scăpat de încurcătură. Am şters-o! Mă duc să-mi
deştept plozii.
Şi plecă.
Cei cinci oameni ieşiră unul cîte unul de după gard. După ce Gavroche pierise la colţul străzii Ballets, Babet îl luă pe Thenardier deoparte.
— Ai văzut mînzul ? îl întrebă el.
— Ce mînz ?

— Mînzul care s-a căţărat pe zid şi ţi-a adus frînghîa,
— Nu prea.
— Ei bine, nu ştiu ce să zic, dar mi se pare că e fiu-tău.
— Ei aş l exclamă Thenardier. Crezi t>
Şi plecă.
Fata ta.

CUPRINSUL
CARTEA A ŞASEA P E T I T-P I C P U S

534
537 561

Victor Hugo
LES MISERABLES
Ernest Flamtnarion, âditeiir
Paris 1926

CLASICI"! LITERATURII UNIVERSALE
ffl/fiO
MIZERABILII
* * *
în romîneşfe de LUCIA DEMETRIUS 51 TUDOR MÂ/MESCU
Nofe expî/cafiva de N. N. CONDEESCU
Edijia a IJ-s
LITERATURA S» ARTA

A ŞAPTEA
ARGOUL

Pigriti

ORIGINE

I

osîndit !, s-au ridicat aceleaşi nemulţumiri. S-a spus încă o dată : „Ce vor scriitorii de la noi cu această revoltătoare limbă şmecherească ? Argoul este nesuferit! Argoul te înfioară."
Cine zice nu ? Fără îndoială.
Cînd e vorba să masori adîncimea unei răni, a unei prăpăstii sau a unei societăţi, de cînd este o vină să mergi cît mai departe, să cobori cît mai adînc ? Am crezut întotdeauna că lucrul acesta e cîteodată o faptă de curaj, sau cel puţin o acţiune simplă şi folositoare, vrednică de atenţia binevoitoare pe care o merită datoria consimţită şi adusă la îndeplinire. De ce să nu cercetezi totul, să nu studiezi totul, să te opreşti la mijlocul drumului? Sonda trebuie să se oprească, nu sondorul.
Bineînţeles, a porni să cercetezi străfundurile întocmirii sociale, ca să ajungi acolo unde se sfîrşeşte pămîntul şi începe mocirla ; a răscoli aceste valuri groase, a urmări, a apuca şi a zvîrli viu pe mal acest grai respingător, de pe care curg la lumina zilei şiroaie de noroi, acest vocabular scîrbos, în care fiecare cuvînt pare un inel scîr-nav al unui monstru al nămolului şi al întunecimilor – nu este o sarcină nici ispititoare şi nici uşoară. Nimic nu este mai înfiorător decît să priveşti în toată goliciunea, la lumina gîndirii, furnicarul spăimîntător al argoului. Pare că e în adevăr un fel de cumplită sălbăticiune a nopţii, smulsă din vizuina ei. Iţi pare un groaznic mărăciniş viu şi zbîrlit, care tresare, se mişcă, se

frămîntă, îşi cere înapoi întunericul, ameninţă şi priveşte. Cutare cuvînt seamănă cu o gheară, cutare cu un ochi scurs şi sînge-rînd, cîte-o frază pare că mişcă în felul foarfecelor de crab. Totul trăieşte cu vitalitatea hîdă a lucrurilor orîn-duite în neorînduială.
Şi pe urmă, de cînd groaza împiedică studiul ? De cînd boala alungă pe medic ? Tşi închipuie cineva un naturalist care ar refuza să studieze vipera, liliacul, scorpionul, scolo-pendra şi păianjenul cap-de-mort, aruncîndu-le din nou în întuneric cu vorbele : „Oh ! ce urîte sînt !"
Culegătorul
1 Această lucrare a lui Victor Hugo, apărută în 3829. este o pledoarie împotriva pedepsei cu moartea.

care ar întoarce spatele argoului ar semăna cu chirurgul care ar întoarce spatele unui ulcer sau unui neg. Ar fi ca un filolog care ar şovăi să examineze un fenomen lingvistic, ca un filozof care ar şovăi să scruteze un fenomen omenesc. Căci trebuie spus limpede acelora care nu ştiu lucrul acesta : argoul este şi un fapt literar, şi un rezultat social. Ce este, la drept vorbind, argoul ? Argoul este limba mizeriei.
Aici ne putem opri ; putem generaliza faptul, ceea ce înseamnă cîteodată un fel de a-l micşora ; se poate spune că toate mizeriile, toate profesiunile şi aproape toate accidentele ierarhiei sociale şi toate formele inteligenţei îşi au argoul lor. Negustorul, care zice : „Avem Montpellier, Marsilia calitate bună" ; agentul de schimb, care zice : „Report, primă, finele lunii" ; jucătorul de cărţi, care zice : „Terţă şi totul, se reia pica" ; portărelul din insulele Normande, care zice : „Deţinătorul, limitîndu-se la bunul lui, nu poate revendica fructele acestui bun în timpul sechestrului succesoral al imobilelor renunţătorului" ; vo-devilistul, care zice : „Au înveselit ursul'; artistul de teatru, care zice : „Raţă 2" ; filozoful, care zice : „Tripli-citate fenomenală" ; vînătorul, care zice : „Uite-l, nu e 3" ; frenologul, care zice : „Amativitate, combativitate, secre-tivitate" ; infanteristul, care zice : „Gagica mea 4" ; călăreţul, care zice : „Zmeul meu 5" ; maestrul de scrimă, care zice : „Terţă, cvartă, rupeţi" ; tipograful, care zice : „Să vorbim pe şpalt" ; toţi – tipograf, maestru de scrimă, călăreţ, infanterist, frenolog, vînător, filozof, artist de teatru, vodevilist, portărel, jucător de cărţi, agent de schimb şi negustor – toţi vorbesc argou. Pictorul, care zice : „Mîzgălitorul meu 6" ; notarul, care zice : „Trepăduşul nieu" ; bărbierul, care zice : „Slujbaşul meu" ; cizmarul, care zice : „Cîrpaciul meu" – toţi vorbesc argou. La ne-

I

Piesa a fost Fluierată.
Am făcut fiasco.
Iepurele (ba aici, ba acole).
Puşca mea.
Calul rneu, bidiviul meu.
Picter novice, ucenic slah-

voie, dacă vrei neapărat toate diferitele feluri de a spune dreapta şi stînga, marinarul : „Babord şi tribord" ; maşinistul teatrului : „Spre curte şi spre grădină '" ; paracliserul : „Pe lîngă strană şi pe lîngă amvon" – toate sînt un fel de limbaj argotic. Există argoul fandositelor, după cum a existat argoul preţioaselor2. Palatul Rambouillet se mărginea niţel cu Curtea Miracolelor 3. Există argoul duceselor, dovadă această frază dintr-un bilet dulce al unei mari cocoane şi foarte frumoase femei din timpul restauraţiei : Veţi găsi în aceste birfeli o multimotivaţie pentru ca să-mi dau drumul. Cifrurile diplomatice sînt un fel de limbaj : cancelaria pontificală, spunînd douăzeci şi şase în loc de Roma, grkzintgzyal în loc de cuvîntul expediţie, şi abfxustgrnogrkru tu XI pentru a desemna pe ducele de Modena, vorbeşte în argou. Medicii din evul mediu, care, ca să spună morcov, ridiche şi nap, spuneau : Opoponach, perfroschinum, reptitalmus, dracatholicum angelorum, postmegorurn, vorbeau în argou. Fabricantul de zahăr, care zice : Melasă, căpăţînă, cristal, zaţ, lumps *, melis amestecat, obişnuit, ars, placă6, acest industriaş cumsecade vorbeşte în argou. O anumită şcoală critică de acum douăzeci de ani, care zicea : Jumătate din Shakes-peare constă numai în jocuri de cuvinte şi calambururi, vorbea în argou. Poetul şi artistul, care, cu un simţ profund, vor califica pe domnul de Montmorency 6 „un burghez", fiindcă nu se pricepe la poezie şi sculptură, vorbesc argou. Academicianul clasic, care numeşte florile – Flora, fructele – Pomona, marea – Neptun, dragostea

1 Culisele din stînga şi culisele din dreapta,

1 Femeile afectate, pretenţioase, numite aşa In secolele XVII–XVIII.

3 Celebrul Hotel de Rambouillet din Paris – în care, pînă în 1648, marchiza de Rambouillet primea societatea aristocratică a vremii, alături de • seamă de scriitori burghezi în slujba nobilimii şi a monarhiei absolute – se înălţa între Luvru şi Hale. Dincolo de Hale se afla Curtea Miracolelor, cartier sordid.

' Bucăţi de zanăr de calitate inferioară.

1 Turte de zahăr.

8 Mare feudal, a simpatizat, scurtă vreme, cu revoluţia burgheză. Devenit reacţionar şf bigot, a emigrat şi s-a alăturat Burbonilur.

*«- focuri, frumuseţea – farmece, un cai – un bidiviu, cocarda albă sau tricoloră – trandafirul zeiţei Belona, pălăria în trei colţuri – triunghiul lui Marte', acest academician clasic vorbeşte în argou. Algebra, medicina, botanica, fiecare îşi are argoul ei. Limba care se foloseşte în marină, această admirabilă limbă a mării, atît de completă şi de pitorească, pe care au vorbit-o Jean Bart, Duquesne, Suffren şi Duperre2, limbă care se amestecă cu scrîşnetul catargurilor, cu zbîrnîitul acelor „porto-voce", cu zgomotul luptei piept la piept pe o corabie cucerită, cu legănarea vasului, cu vîntul, cu furtuna, cu tunul, este un întreg argou eroic şi impunător, care, faţă de sălbaticul argou al hoţilor, este ca leul faţă de şacal.
Fără îndoială. Dar, orice s-ar spune, felul acesta de a înţelege argoul este o generalizare pe care n-o va aproba chiar toată lumea. Cît despre noi, vom păstra cuvîntului vechiul lui înţeles, precis, mărginit şi hotărît, restrîngînd argoul la argou. Argoul adevărat, argoul prin excelenţă, dacă aceste două cuvinte pot merge împreună, străvechiul argou, care era un

regat, nu este altceva, o repetăm, de-cît vorbirea urîtă, frămîntată, ascunsă, trădătoare, veninoasă, crudă, vicleană, josnică, profundă, fatală a mizeriei. Sub toate înjosirile şi toate nenorocirile se găseşte o ultimă ticăloşie, care se răzvrăteşte, hotărîtă să înceapă lupta împotriva tuturor întîmplărilor fericite şi a drepturilor ce domnesc în lume ; în această luptă spăimîntătoare, cînd vicleană, cînd cumplită, bolnavă şi fioroasă în acelaşi timp, ea atacă orînduirea socială cu înţepătura de ac a viciului şi cu lovitura de măciucă a crimei.

Pentru nevoile acestei lupte, mizeria a născocit o limbă de luptă : argoul.

A face să plutească şi a menţine, deasupra prăpastiei, deasupra uitării, fie numai şi un fragment dintr-un grai oarecare – grai pe care omul l-a vorbit şi care s-ar

1 Flora, Pornona, Neptun, Belona, Marte – zeiţe şi zei din mitolsgla latină. Belona era zeiţa războiului ; pălăria în trei colturi era ,,a Iul Marte" fiindcă o purtau la început (secolul al XVIII-lea) militarii.

1 Amirali francezi din timpul monarhiei absolute.

pierde, adică unul din elementele, bune sau rele, care alcătuiesc şi întregesc o civilizaţie – înseamnă a înmulţi datele observaţiei sociale, a sluji însăşi civilizaţia. Acest serviciu l-a făcut Plaut', vrînd-nevrînd, cînd a pus doi soldafi cartaginezi să vorbească în limba feniciană ; l-a făcut şi Moliere, punînd atîtea personaje să vorbească în limba levantină sau în graiuri populare. Cînd ajung la punct, criticile se înteţesc : feniciană, de minune ! levantina, bravo .' chiar graiurile populare merg, sînt limbi care au aparţinut unor popoare sau unor provincii – dar argoul ? La ce bun să păstrăm argoul ? La ce bun să-l ajutăm „să plutească" ?

La aceasta nu răspundem decît un cuvînt. Bineînţeles, dacă limba pe care a vorbit-o un popor sau o provincie este vrednică de interes, e cu atît mai vrednică de atenţie şi studiu limba pe care a vorbit-o o anumită mizerie. In Franţa, de pildă, de mai bine de patru sute de ani, a vorbit-o însă nu numai o anumită mizerie, ci toată mizeria cu putin{ă, mizeria omenească. Şi-apoi, insistăm, a studia diformităţile şi infirmităţile sociale, a le scoate la iveală spre a fi vindecate, nu e de loc un lucru în fata căruia să-ţi fie permis să alegi. Istoriograful obiceiurilor şi al ideilor nu are o misiune mai uşoară decît istoriograful evenimentelor. Acesta din urmă priveşte suprafaţa civilizaţiei, luptele dintre coroane, naşterea prinţilor, căsătoriile regilor, bătăliile, adunările, marii oameni de stat, revoluţiile la lumina zilei, toată partea din afară ; celălalt istoriograf priveşte înăuntru, adîncul, poporul, care munceşte, care suferă şi care aşteaptă, femeia împovărată, copilul care se zbate să moară, luptele surde dintre oameni, cruzimile necunoscute, prejudecăţile, nedreptăţile stabilite, consecinţele ascunse ale legii, prefacerile tainice ale sufletelor, tresăririle nelămurite ale mulţimilor, flămînzii, desculţii, golanii, dezmoşteniţii, orfanii, nenorociţii şi ticăloşii, toată viermuiala rătăcitoare a întunericului.

Trebuie să se scufunde cu inima plină de

! In comediile scriitorufuf latin Pfaut (secolele III-II î.e.a.) apar 3desea personaje populare, vorbind argou roman.

milă, dar şi de asprime, ca un frate şi ca un judecător, pînă la cazematele de nepătruns în care se tîrăsc de-a valma cei care sîngeră şi cei care lovesc, cei care plîng şi cei care blestemă, cei care postesc şi cei care înfulecă, cei care îndură răul şi cei care îl fac. Aceşti istoriografi ai inimilor şi ai sufletelor au ei, oare, sarcini mai mici decît istoriografii faptelor exterioare ? Oare Dante Ali-ghieri să fi avut mai puţine lucruri de spus decît Ma-chiavel ? Dedesubtul civilizaţiei, fiind mai adînc şi mai întunecat, este mai puţin însemnat decît ceea ce e la suprafaţă ? Ce se cunoaşte din munte cînd nu se cunoaşte peştera ?
S-o spunem, de altfel, în treacăt: din puţinele cuvinte despre cele de mai sus s-ar putea stabili, între cele două categorii de istoriografi, o deosebire netă, care nu există în mintea noastră. Nimeni nu poate fi un bun istoric al vieţii adevărate, văzută de toţi, izbitoare şi obştească a popoarelor, dacă nu este în acelaşi timp, într-o oarecare măsură, istoricul vieţii lor ascunse şi a durei; nimeni nu e bun istoric al celor dinăuntru dacă nu ştie să fie, la nevoie, istoric al celor din afară. Istoria moravurilor şi a ideilor pătrunde în aceea a evenimentelor, şi invers. Sînt două feluri de fapte deosebite, care corespund, care se înlănţuie totdeauna şi adesea se determină reciproc. Toate liniile mari, pe care providenţa le trage deasupra unei naţiuni, au paralelele lor întunecate, dar desluşite în adînc, şi toate zvîrcolirile adîncului provoacă frămîntare la suprafaţă. Adevărata istorie fiind amestecată în tot, istoriograful adevărat se amestecă în tot. Omul nu este un cerc cu un singur centru ; e o elipsă cu două focare : faptele şi ideile.
Argoul nu este altceva decît un vestiar în care limba, urmărind să facă o faptă rea, se travesteşte, îmbrăcînd cuvinte-măşti şi metafore-zdrenţe.
Şi ajunge, în felul acesta, groaznică.
Abia mai poate fi recunoscută. Mai e ea, oare, limba franceză ? Iat-o gata să se arate pe scenă, să dea răspuns crimei, potrivită tuturor treburilor din catastiful bleste-

rtiaţiiior. Nu merge, ci şontîc'iie, şchiopătînd în eîrja Curţii Miracolelor, cîrjă care se poate preschimba în măciucă ; e limba derbedeilor, a cerşetorimii ; toate stafiile omeneşti, ajutînd-o să se îmbrace, au şi sulemenit-o ; se tî-răşte şi se ridică, aşa cum face orice reptilă. E în stare să împlinească toate rolurile, prefăcută de şarlatani, înveninată de otrăvituri, înnegrită cu funingine de incendiatori ; ucigaşii o boiesc cu roşu.
Cînd ascultaţi, voi, oameni cumsecade, la uşile societăţii, prindeţi dialogul celor de afară. Auziţi întrebări şl răspunsuri. Percepeţi fără să înţelegeţi un murmur hidos, aducînd a vorbire omenească, dar mai aproape de urlet decît de cuvînt. E argoul. Cuvintele sînt pocite, pecetluite de nu ştiu ce bestialitate nemaivăzută. Parcă ar vorbi hidrele.
E ceea ce nu se poate înţelege sub vălul întunericului. Scrîşnetele şi şoaptele măresc umbra prin taină. E întunecime în nenorocire, e şi mai mare întunecime în miezul crimei ; beznele acestea contopite compun argoul. întuneric în văzduh, întuneric în fapte, întuneric în glasuri. Spăimîntătoare Iimbă-broască ; într-un necontenit du-te-vino, ţopăie, se tîrăşte plină de bale şi se mişcă înfiorător într-o ceaţă cenuşie fără margini, plămădită din ploaie, din noapte, din foame, din viciu, din

minciună, din nedreptate, din goliciune, din asfixie şi din iarnă, în sfîrşit, asta e lumina nenorociţilor.
Fie-ne milă de osîndiţi! Vai, cine sîntem noi, noi înşine ? Cine sînt eu, care vorbesc ? Cine sînteţi voi, care mă ascultaţi ? De unde venim ? Şi este, oare, aşa de sigur că n-am făcut nimic înainte de-a ne fi născut ? Pămîntul cam seamănă cu o temniţă. Cine ştie dacă omul nu este un recidivist al justiţiei divine ?
Priviţi viaţa de aproape ! E făcută în aşa fel, încît se simte pretutindeni osînda.
Eşti ceea ce se cheamă un om fericit ? Ei bine, eşti în toate zilele trist. Fiecare zi îşi are marea ei suferinţă sau grija ei măruntă. Ieri tremurai pentru sănătatea cuiva drag, azi ţi-e teamă de a ta ; mîine vei avea o nelinişte bănească, poimîine vei înfrunta ocara unui calom-

ni'ator, râ'spoimîine vei suferi de nenorocirea unui prieten ;' pe urmă va fi vremea rea şi pe urmă ceva se va sparge sau se va pierde ; apoi, o plăcere pe care conştiinţa şi şira spinării ţi-o impută ; altă dată, desfăşurarea treburilor publice. Fără să mai punem la socoteală suferinţele inimii. Şi aşa mai departe. Un nor se risipeşte, altul se formează. Abia o zi dacă e plină dintr-o sută de veselie şi de soare. Şi tu încă faci parte dintre puţinii oameni fericiţi ! Cît despre ceilalţi, asupra lor e o noapte veşnică. Singura împărţire a oamenilor este aceasta : luminaţi şi întunecaţi. Singura ţintă este asta : să micşorăm numărul întunecaţilor şi să sporim numărul celorlalţi. De aceea strigăm : Invâţămînt ! Ştiinţă ! A învăţa pe altui să citească însemnează să aprinzi focul ; orice literă silabisită scînteiază.
De altfel, cine zice lumină nu zice numaidecît bucurie. In lumină se suferă, prisosul arde. Flacăra este duşmanul aripii. A arde fără a înceta să zbori, iată minunea geniului !
Cînd veţi cunoaşte şi cînd veţi iubi, veţi suferi şi atunci. Ziua răsare plîngînd. Luminaţii plîng chiar dacă ar plînge numai pentru întunecaţi.

II
RĂDĂCINI

Argou! este limba întunecaţilor.
în faţa acestui dialect neînţeles, întinat şi răzvrătit totodată, cugetătorul se înduioşează pînă în cele mai nebănuite adîncimi ale sufletului, iar sociologul e îndemnat la meditaţiile saie cele mai zguduitoare. Argoul poartă cu el un blestem. Fiecare silabă e însemnată în acest blestem. Cuvintele limbii poporului apar în argou schimonosite şi chircite ca sub fierul roşu al călăului. Unele parcă fumegă încă. Adesea, cîte o frază pare a fi umărul ars cu fierul al vreunui tîlhar, dezgolit pe neaşteptate. Ideea aproape că refuză să se lase exprimată

de aceste cuvinte îmbătrînite în rele. Metafora, în argou, este cîteodată atît de sfruntată, încît simţi că a stat în fiare.
De altfel, cu toate acestea, şi tocmai din aceste pricini, ciudata limbă are de drept compartimentul ei în marele cazier nepărtinitor, unde e loc pentru paraus ruginită, ca şi pentru medalia de aur, şi care se numeşte literatură. Argoul, fie că vrem, fie că nu, îşi are sintaxa şi poezia sa. E o limbă. Dacă, după sluţenia anumitor cuvinte, se recunoaşte că a fost

molfăită de Mandrin ', se simte însă în strălucirea anumitor metonimii că şi Villon a vorbit-o.
Mais ou sont Ies neiges d'ani an ?2
este un vers în argou. Antan – ante annurn – este un cuvînt din argoul Thunes 3 şi înseamnă anul trecut, cu un sens mai larg : altădată. Se mai putea citi acum treizeci şi cinci de ani, în epoca plecării cetei de ocnaşi din 1827, într-una din carcerele din Bicetre, această zicală zgîriata cu cuiul pe zid de un „rege" din Thunes, condamnat la galere: Les dahs a"antan trimaient siempre pour la pierre du Coosre. Asta înseamnă : Regii de altădată se duceau totdeauna să fie unşi. In mintea acelui „rege", ungerea, încoronarea, era ocna.
Cuvîntul decarade, care exprimă plecar.ea în galop a unei trăsuri grele, este pus pe seama lui Villon, şi vrednic de el. Acest cuvînt, care îţi sugerează scăpărarea copitelor pe caldarîm, rezumă într-o onomatopee magistrală întregul vers admirabil al lui La Fontaine :
Six forts cheoaux Hraient au coche. *
Din punct de vedere pur literar, puţine studii ar fi mai ispititoare şi mai fecunde decît ce! al argoului. Este o în-
1 Bandit şi contrabandist francez din prima jumătate a sccoiuîui al XVJIIJea.
1 Dar unde slnt zăpezile de altădată ? (Vers din Franţols Villon)
3 Argoul din Tunis, cunoscut pe vremea expediţiei regelui Ludovic al IX-lea împotriva Tunisului.
' Şase cai puternici trâgeau o diligentă.

treagă limbă în limbă, un fel de excrescenţă bolnăvicioasă, un altoi nesănătos care a dat naştere unei vegetaţii, un parazit care şi-a înfipt rădăcinile în străvechiul trunchi galic şi al cărui frunziş sinistru se tîrîie pe o întreagă parte a limbii. E ceea ce am putea numi primul aspect, aspectul vulgar al argoului. Dar pentru cei care studiază limba aşa cum trebuie studiată, adică aşa cum geologii studiază pămîntul, argoul apare ca o adevărată aluviune. După cum sapi mai mult sau mai puţin adine, găseşti în argou dedesubtul vechii limbi franceze populare, provensala, spaniola, o fărîmă de italiană, de levantină, adică limba porturilor Mediteranei, engleza şi germana, romana, în cele trei varietăţi : romano-franceză, romano-italiană şi romano-romană, latină, în sffrşit, basca şi celtica. Formaţie profundă şi ciudată. Edificiu subpămîntean, zidit în devălmăşie de toţi mizerabilii. Toate rasele blestemate şi-au lăsat urma, fiecare suferinţă a pus o piatră, fiecare inimă o pietricică. O mulţime de suflete păcătoase, josnice şi răzvrătite, care au străbătut viaţa şi s-au dus să se mistuie în veşnicie, se regăsesc aproape întregi în argou, se pot încă desluşi în forma cîte unui cuvînt monstruos.
Spaniola ? Vechiul argou gotic e plin. Iată boffete, souţţlet (palmă), care vine de la bofeton; vantane, ţe-netre (fereastră), mai tîrziu vanterne, care vine de la vantana; gat, cliat (pisică), care vine de la galo; acite, huile (ulei), care vine de la aceyte. Italiana ? Iată spade, epee (spadă), care vine de la spada; carvel, băteau (vas plutitor), care vine de la caravella. Engleza ? Iată bichot, eveque (episcop), care vine de la bis'nop; raille, as pion (spion), care vine de la rascat, rascalion (pungaş) ; pilche, etui

(cutie), care vine de la pilcher (teacă). Germana ? Iată le caleur, Ic garţon, Kellner (chelner) ; le hers, le maître, Herzog (duce). Latina ? Iată frangir, casser, de la frângere (a sparge) ; aţfurer, voler de la fur (a fura) ; cadene, chaine de la calena (lanţ). Există un cuvînt care apare în toate limbile europene cu un fel de putere şi de autoritate tainică : cuvîntul magnus. Scoţia a făcut din el pe mac al ei', care desemnează pe şeful

clanului, Mac-Farlane, Mac-Callurnore, marele Farlane, marele Callumore (e totuşi de observat că mac în celtică înseamnă fecior). Argoul a făcut din acest cuvînt meck şi mai tîrziu rneg, adică dumnezeu. In ce priveşte basca, iată gahisto, diavolul, care vine de la ga'iztoa, rău; sorgabon, noapte bună, care vine de la gabon, bună seara. Celtica ? Iată blavin, batista, care vine de la blavet, apă ţîşnitoare ; menesse, muiere, care vine de Ia meinec, plin de pietre ; barant, rîu, de la baranton, fîn-tînă ; goffeur, lăcătuş, de la goţf, fierar ; la guedouze, moartea, care vine de la guenn-du, albă-neagră. Voiţi şi istorie ? Argoul zice Ies maltcses, în loc de monede, amintind banii vechi de argint care circulau pe galerele Maltei.
Iu afară de originile filologice arătate mai sus, argoul are alte rădăcini, şi mai fireşti, care ies, ca să zicem aşa, din însuşi spiritul omenesc.
Mai întîi, creaţia directă a cuvintelor. Aici e taina limbilor. A zugrăvi cu cuvintele care – nu se ştie nici cum, nici de ce – au chipurile lor. Acesta e fondul primitiv al oricărui limbaj omenesc, ceea ce am putea numi granitul. Argoul foieşte de cuvinte de acest fel, cuvinte imediate, create în întregime nu se ştie unde, nici de cine, fără etimologii, fără analogii, fără derivate, cuvinte singuratice, barbare, cîteodată hîde, care au uneori o putere ciudată de expresie şi care trăiesc. Călăul, le taule ; pădurea, le sabri; frica, fuga, taf; lacheul, le larbin; generalul, prefectul, ministrul, pharos; dracul, le rabouin. Nimic nu este mai ciudat decît aceste cuvinte, care în acelaşi timp ascund şi arată. Unele, ca le rabouin, sînt în acelaşi timp groteşti şi spăimîntătoare, dînd o impresie de strîmbâtură ciclopeeană.
In al doilea rînd, metafora. Caracteristica unei limbi care vrea să spună tot şi să ascundă tot este bogăţia de imagini. Metafora este o enigmă în care se ascunde hoţul care încearcă o lovitură, deţinutul care pune la cale o evadare. Nici un grai nu este mai metaforic decît argoul. Devisser le coco, a suci gîtul ; tortiller, a mînea ; âtre gerbe, a fi judecat ; un fat, un boţ de pîine ; ii lansquine,
m

i

pioua, veche imagine uluitoare, care îşi poartă oarecum data naşterii cu sine, asemănînd lungile şiruri piezişe ale ploii cu suliţele dese şi aplecate ale lăncierilor (lansquenets) şi care cuprinde într-un singur cuvînt metonimia populară : ii pleut des hallebard.es (plouă cu baltage, adică cu găleata). Uneori, pe măsură ce argoul trece dej la prima epocă la a doua, unele cuvinte părăsesc starea sălbatică şi primitivă, luînd înţelesul metaforic. Dracul încetează de a mai fi le rabouln şi devine le boti-langer (brutarul), cel care bagă în cuptor. E mai cu haz, dar mai puţin măreţ; ceva cum ar fi Racine după Cor-neille, Euripide după Eschyl. Anumite

fraze argotice, care ţin de amîndouă epocile şi au în acelaşi timp o înfăţişare barbară şi metaforică, par nişte fantasmagorii. Les sor-gueurs vont solliciter des gails ă la lune (haimanalele vor fura cai la noapte). Ne trece pe dinaintea ochilor ca un pîlc de umbre. Se vede ceva nedesluşit. In al treilea rînd, mai e un mijloc neîngăduit. Argoul trăieşte pe seama limbii. Se foloseşte de ea după plac, scoate din ea ce-i trebuie la întîmplare şi se mărgineşte adesea, cînd se iveşte nevoia, s-o strice în pripă şi brutal. Cîteodată, cu cuvintele zilnice astfel pocite şi amestecate cu altele în adevăr argotice, compune zicale pitoreşti, în care se simte împletirea creaţiei directe cu metafora : Le cab jaspine, je marronne que la roulotte de Pantin trirne dans le sabri (cîinele latră, cred că trece prin pădure diligenta de Paris). Le dab est sinve, la dauuge est mer-loussiore, la fee est bative (burghezul e prost, burgheza e şireată, fata e drăguţă). De cele mai multe ori, ca să-i amăgească pe ascultători, argoul se mărgineşte să adauge tuturor cuvintelor limbii, fără deosebire, un fel de coadă mirşavă, o terminaţie în aillc, în orgue, în iergue sau în uche. Astfel, Vouzierque trouvaille bonar-gue ce gigotmuche ?, adică Trouvez-vous ce gigot bon ? (Iţi pare bună friptura asta ?) Fraza aceasta a adresat-o Cartouche unui temnicer, ca să afle dacă suma de bani propusă în schimbul evadării îi convenea. Tot aşa, terminaţia în mar, adăugată de curînd.

17

Argoul, fiind graiul corupţiei, se alterează repede. De altfel, căutînd mereu să se ferească, îndată ce se simte înţeles, se preschimbă. Spre deosebire de orice altă buruiană, lumina zilei îl ucide. Aşa că e neîncetat pe cale de descompunere şi recompunere, proces petrecut pe întuneric şi în grabă. Străbate în zece ani un drum mai lung decît cel parcurs de limbă în zece secole. Astfel le larton (pîinea) devine le lartiţ; le gail (calul) devine le gaye; la ţertanche (paiele) – la ţertille; le momlgnard (băiatul) – le motnacque; Ies fiques (ţoalele) – Ies ţrus-ques; la chique (biserica) – l'egrugeoir; le colabre (gîtul) – le colas. Dracul este mai întîi gahisto, apoi le rabouin, după aceea le boulanger (brutarul) ; le pretre (preotul) este le ratichon, apoi le sanglier (mistreţul) ; le poignard (pumnalul) este le vingt-deux (douăzeci şi doi) ; pe urmă le surln (mărul nealtoit) şi apoi le llngre (cuţitul) ; poliţiştii se numesc railles, apoi rousslns, după aceea rousses (roşcaţii), pe urmă marchands de lacets (negustori de şireturi), pe urmă coqueurs (delatori), în sfîrşit cognes (bătăuşii) ; călăul este le taule, apoi Charlot, pe urmă l'atigeur (cel care te stîlceşte) ; după aceea le becquillard (cel cu cîrje). In secolul al XVII-lea, a se bate se zicea se donner du tabac (a trage tutun), în secolul al XlX-lea însă se chiquer la gueule (a-şi muta fălcile). Intre aceste două extreme s-au perindat alte douăzeci de zicale. Lui Lacenaire i s-ar părea că vechea noastră cunoştinţa, Cartouche, vorbeşte ebraica. Toate cuvintele acestei limbi sînt într-o veşnică goană, ca şi oamenii care le rostesc.
Cu toate acestea, din cînd în cînd şi chiar din cauza acestei mişcări, vechiul argou iese din nou la iveală şi se înnoieşte. îşi are reşedinţele sale

unde se menţine. Cartierul Temple păstra argoul secolului al XVII-lea ; Bicetre, cînd era închisoare, păstra argoul din Thunes. Se mai putea auzi terminaţia anche, a bătrînilor din Thunes. Boyanches-tu (bois-tu? – bei?), ii croyanche (ii croit – crede). Totuşi, mişcarea neîntreruptă rămîne legea lui.
18

Dacă filozoful ajunge să ţină pe loc o clipă această limbă care se evaporă fără încetare, pentru a o observa, el cade în meditaţii dureroase, dar şi folositoare. Nici un studiu nu este mai bogat în rezultate şi în învăţăminte. Nu există metaforă, etimologie a argoului, care să nu cuprindă o lecţie. Printre asemenea oameni, battre (a bate) înseamnă feindre (a se preface) ; a se bate o boală ; puterea lor este şiretenia. Pentru ei, ideea de om nu se desparte de aceea de umbră. Noaptea se zice sorgue; om – orgue. Omul este un derivat al nopţii.
S-au obişnuit să privească societatea ca un mediu care îi ucide, ca o forţă de neînlăturat, şi vorbesc despre libertatea lor ca despre sănătate. Un om arestat este un om bolnav, unul osîndit este un mort.
Ceea ce este mai groaznic pentru cel întemniţat între patru pereţi de piatră e un fel de castitate îngheţată ; el numeşte carcera castus. In acest loc funebru, viaţa de dincolo de ziduri apare totdeauna sub cea mai veselă înfăţişare. Prizonierul are lanţuri la picioare ; credeţi poate că el se gîndeşte că omul umblă cu picioarele ? Nu, el crede că omul dansează cu picioarele ; astfel, cînd ajunge să-şi taie cu ferăstrăul lanţurile, cea dintîi idee a lui este că acum poate dansa, şi numeşte ferăstrăul bastringue (cîrciumă). Un nume este un centru, asimila-ţie profundă. Banditul are două capete, unul cumpăneşte faptele şi toată viaţa îl conduce, iar altul îl are pe umeri în ziua morţii; capul care îl învaţă cum să omoare î! numeşte la sorbonne (sorbona), iar capul care ispăşeşte – la tronche (buturuga). Cînd un om nu mai are decît zdrenţe pe trup şi vicii în suflet, cînd a ajuns !a amîn-două degradările, materială şi morală, pe care le exprimă cu un singur cuvînt: gueux (golan), e copt pentru crimă ; este ca un jungher ascuţit cum trebuie ; are două tăişuri : suferinţa şi răutatea ; aşa că în argou nu se zice un golan, ci un reguise (dat la ascuţit). Ce este puşcăria ? Un rug blestemat, un iad. Condamnatul se numeşte un fagot (buştean). In sfîrşit, cum numesc răufăcătorii ocna ?

liftliiît

Le coliege (colegiu). Un înfreg sistem penitenciar poate Jeşi din acest singur cuvînt.
Vrea cineva să ştie unde au încolţit cele mai multe cîntece de ocnă, acele refrene numite în vocabular special Urlonfa ? Ascultaţi :
Châteletul din Paris avea o pivniţă cuprinzătoare. Această pivniţă era la doi-trei metri sub nivelul Senei. N-avea nici fereastră, nici ventilaţie, o singură deschizătură : uşa ; oamenii puteau să intre în ea, dar nu şi aerul. Aceasta pivniţă avea drept tavan o boltă de piatră, şi drept pardoseală o palmă de noroi. Fusese pietruită cu lespezi, dar, din pricina infiltrării apelor, lespezile crăpaseră şi se fărîmiţaseră. La o înălţime de doi-trei metri de la pătnînt, o grindă lungă, masivă străbătea această subterană

dintr-o parte în alta ; din loc în loc, atîrnau de grindă lanţuri de cîte un metru lungime, la capătul cărora se aflau zgărzile de fier pentru osîndiţi. In această pivniţă erau băgaţi condamnaţii la galere înainte de a-i porni la Toulon. Erau împinşi sub grinda aceea, unde îi aştepta pe fiecare în întuneric zgarda de osîndit. Lanţurile, ca nişte bra(e spînzurate, iar zgârzile, ca nişte mîini deschise, îi apucau pe aceşti nenorociţi de gît. Erau legaţi şi părăsiţi acolo. Lanţul fiind prea scurt, ei nu se puteau culca. Rămîneau nemişcaţi în această pivniţă, în noapte, sub grindă, aproape spînzuraţi, siliţi la sforţări nemaiauzite ca să ajungă la pîine şi la ulciorul de apă, cu bolta pe creştet, cu noroiul pînă peste glezne, cu excrementele scurgîndu-li-se pe pulpe, rupţi de oboseală, îndoindu-se de mijloc şi de genunchi, agăţîndu-se cu mîiniie de lanţ ca să se odihnească, neputînd dormi decît în picioare şi trezindu-se în fiecare clipă din pricina singirelor care îi strîngeau de gît; unii nu se mai deşteptau de loc. Ca să mănînee, îşi ridicau pîinea care li se arunca în noroi cu călcîiul unui picior de-a lungul fluierului celuilalt, pînă la mîini. Cît timp erau părăsiţi aşa ? O lună, două, cîteodată chiar şase ; unul a rămas un an întreg. Era anticamera galerelor. Oamenii erau aruncaţi acolo chiar pentru un iepure furat regelui. Dar ce făceau ei în acest iad-rnormînt ? Ceea ce se poate face într-un
20

rnorniiiit : trăgeau să moară, şi ceea ce se poate face în iad : eîntau. Cînd nu mai e nici o nădejde, cîntecul ră-mine. In apele Maltei, cînd se ap<ropia cîte o galeră, se auzea cîntecul înainte de plescăitul lopeţilor. Bietul braconier Survincent, care trecuse prin pivniţa-închisoare de la Châtelet zicea : „Numai rimele m-au ţinut în viaţă". Inutilitate a poeziei. La ce foloseşte rima ? In această pivniţă s-au născut aproape toate cîntecele în argou. Din această temniţă a Marelui Châtelet din Paris iese melancolicul refren al galerei lui Montgomery: Timalou-misaine, timaloumison. Cele mai multe dintre aceste cîn-tece sînt jalnice ; citeva sînt vesele, unul e duios :
„Icicaille est le thiătre Da petit dardant". (Icişa este teatrul Alicului săgetător.) '
Este vorba de zeul arcaş, de Cupidon. Puteţi face orice, nu veţi nimici acest veşnic ceva al inimii omeneşti : iubirea.
In lumea asta de fapte sumbre i se păstrează secretul. Secretul e bunul tuturor. Secretul pentru aceşti nenorociţi este unitatea care slujeşte de temelie unirii. A da în vileag secretul înseamnă a smulge fiecărui membru al acestei sălbatice comunităţi ceva din ea însăşi. A denunţa, în energica limbă argotică, se zice : manger le morceau (a mînca bucata). Ca şi cum denunţătorul ar trage pentru el cîte puţin din seva tuturor şi s-ar hrăni cu o bucată din carnea fiecăruia.
Cum se zice a primi o palmă ? Metafora banală răspunde : Cest voir trente-six chandelles2 (a vedea stele verzi). Dar argoul intervine şi schimbă chandelle cu camouţle. Limbajul obişnuit dă acelaşi înţeles cuvintelor souţţlet (palmă) şi camouftet (înjosire). Astfel, printr-un fel de pătrundere de jos în sus, metafora, această traiec-
1 Versuri în argou de la începutul secolului al XVIII-Iea. despre care se spunea că s-ar fi cîntat la o „petrecere de nuntă" a celebru

lui bandit Cartoucbe.
2 Textual – a vedea treizeci şi şase de lUmînărl.

I

torie incalculabilă, ajută să se urce din grotă la academie ; iar Poulailler zicînd : J'allume ma camoufle (îmi aprind luminarea, adică mă mănîncă palma), îndeamnă pe Voltaire să scrie : Langleviel La Bautnelle merite cent camouflets (Langleviel La Baumelle merită o sută de luminări, adică de scatoalce).
Răscolind argoul, se descoperă la fiecare pas cîte ceva. Studiile şi aprofundarea acestui ciudat gjrai duc la punctul necunoscut de întretăiere al societăţii legate cu societatea blestemată.
Hoţul îşi are carnea lui de tun, ceea ce se poate jefui, voi. eu, orice trecător ; le pantre. (Pan, toată lumea.)
Argoul este cuvîntul ajuns ocnaş.
Te cuprinde spaima cînd te gîndeşti că principiul spiritual din om poate fi împins atît de jos, poate fi tîrît şi legat fedeleş de către întunecatele puteri ale fatalităţii, că poate fi înlănţuit prin nu se ştie ce verigi în această prăpastie !
O, biată gîndire a nenorociţilor 1
Vai ! nimeni nu va sări în ajutorul sufletului omenesc în această beznă ? Soarta lui este oare să aştepte în veci de veci spiritul, liberatorul, uriaşul călăreţ al pegaşilor şi al cailor năzdrăvani, să aştepte într-una pe luptătorul strălucitor ca zorile care coboară înaripat din înaltul cerului, pe cavalerul luminos al viitorului ? Va chema el, oare, zadarnic în ajutor suliţa de lumină a idealului ? Este osîndit să asculte cum, spăimîntător, în noaptea genunii, vine blestemul şi să întrevadă din ce în ce mai aproape, în mocirla hîdă, acel chip încruntat, draconic, acele fălci băloase şi acea unduire şerpuitoare de gheare, de umflături şi inele ? Acest suflet trebuie să rămînă neapărat aci, fără lumină, fără nădejde, pradă acelei apropieri înfricoşătoare, adulmecat nedesluşit de un monstru, dîrdîind de frică, cu părul vîlvoi, frîngîndu-şi mîi-nile, pe veşnicie înlănţuit de stînca nopţii, tristă Andro-medă ' albă şi goală în întuneric.
1 Personaj mitologic : faia oferită ca pradă unui monstru marin. Legenda spune că Perseu, vŞztnd-o legată de o stîncă şi fermecat de frumuseţea ei, » ucis monstrul, 3 eliberat-o şi a luat-e de soţie.

III
ARGOU CARE PLINGE ŞI ARGOU CARE RIDE
După cum se vede, argoul întreg, argoul de acum patru sute de ani, ca şi argoul de astăzi este îmbibat de posomoritul spirit simbolic care dă tuturor cuvintelor cînd o înfăţişare jalnică, cînd una ameninţătoare. Se simte în el vechea tristeţe sălbatică a acelor cerşetori ai Curţii Miracolelor, care jucau jocuri de cărţi cunoscute numai de ei, dintre care cîteva ni s-au păstrat. Optul de treflă, de pildă, înfăţişa un copac mare avînd opt uriaşe foi de trifoi, un fel de personificare fantastică a pădurii.

La rădăcina copacului se vedea un foc aprins la care trei iepuri frigeau un vînător la frigare, iar în fund, pe un alt foc, era o oală fumegîndă, din care ieşea capul ogarului. Nimic mai înfiorător decît asemenea răzbunări pictate pe cărţile de joc, în faţa .rugurilor de fript contrabandişti şi a cazanului de fiert falsificatori de bani. Feluritele forme pe care le lua gîndirea în regatul argoului, cîntecul însuşi, chiar gluma şi ameninţarea, toate aveau acest caracter neputincios şi frînt. Toate cîntecele, dintre care cîteva melodii au şi fost culese, erau umile şi tînguitoare pînă la laorimi. Hoţul e numit bietul hoţ şi e totdeauna iepurele care se ascunde, şoarecele care fuge, pasărea care zboară. Abia cere ce-i trebuie, se mărgineşte să suspine, unul din gemetele lui a ajuns pînă la noi : „Je n'entrave que le dail comment meck, le daron des orgues, peut atiger ses mdmes et ses momignards et Ies locher criblant sans etre atige lui-meme" '. Oropsitul, ori de cîte ori are timp să gîndească, se face mic în faţa legii şi plăpînd faţă de societate, se face una cu pămîntul, roagă, imploră mila, pentru că se ştie vinovat.

I

1 Nu înţeleg cum dumnezeu, părintele oamenilor, poale să-şi chf-nuiască copiii şi nepoţii şi să-i audă ţipTrid, fără să fie chinuit el fnsuşi.

Către mijlocul veacului trecut s-a produs o schimbare. Cîntecele de închisori, refrenele hoţeşti căpltară, ca să zicem aşa, o îndrăzneală obraznică şi plină de veselie. Tînguitorul malure fu înlocuit cu larifla. In mai toate cîn-tecele de galeră, de temniţă şi de ocnă din veacul al XVIII-lea se află o veselie drăcească, neînţeleasă. Răsună în ele acest refren strident şi săltăreţ, luminat parcă de o strălucire fosforescentă, care pare cîntat în pădure de fluierul unui spiriduş :
Mirlababi surlababo
Mirliton ribonribette Surlababi mirlababo
Mirliton ribonribo.
Asta se cînta în timp ce un om era strîns de gît într-o pivniţă sau într-un desiş de pădure.
E un simptom însemnat. In veacul al XVIII-lea vechea melancolie a acestei categorii omeneşti posomorite se risipeşte ; ea începe să rîdă. îşi bate joc de „marele barosan", adică de rege. Ludovic al XV-lea, de pildă, regele Franţei, e numit „marchizul-paiaţă". Hoţii sînt în această epocă aproape veseli.
Din aceşti nenorociţi iese un fel de lumină, ca şi cum conştiinţa li s-ar fi uşurat. Aceste biete triburi ale întunericului nu au numai îndrăzneala disperată a faptelor, o au şi pe aceea nepăsătoare a spiritului. Semn că-şi pierd conştiinţa criminalităţii lor şi că simt oarecare sprijin nelămurit pînă şi printre gînditori şi visători. Semn că furtul şi jaful încep să se strecoare pînă şi în doctrine şi sofisme, aşa că urîţenia li se împuţinează întrucîtva, trecînd-o în mare măsură asupra sofismelor şi a doctrinelor. Semn, în sfîrşit, dacă nu se întîrnplâ cine ştie ce, că ceva miraculos va izbucni în curînd.

Să ne oprim o clipă. Pe cine acuzăm în rîndurile de mai sus ? Secolul aJ XVIII-lea ? Filozofia lui ? Bineînţeles că nu. Opera secolului al XVIII-lea este sănătoasă şi folositoare. In cuprinsul lui sînt patru sfinte 24

legiuni: enciclopediştii cu Diderof în frunte, fiziocraţii cu Turgot', filozo/ii cu Voltaire şi utopiştii cu Rousseau. Lor Ie datorăm nemăsurata înaintare spre lumină a umanităţii. Sînt cele patru avangărzi ale neamului omenesc în mers spre cele patru puncte cardinale ale progresului. Diderot spre frumos, Turgot spre folositor, Voltaire spre adevăr şi Rousseau spre dreptate. Dar alături de filozofi, mai jos decît ei, se află sofiştii, bălării otrăvitoare amestecate în vegetaţia sănătoasă, cucută într-o pădure virgină. In timp ce călăul ardea pe scara principală a palatului de justiţie marile cărţi liberatoare ale veacului, scriitori azi uitaţi tipăreau, cu învoirea regelui, fel de fel de scrieri cu o ciudată putere de descompunere, pe care nenorociţii le citeau pe nerăsuflate. Un amănunt ciudat: unele din aceste publicaţii, patronate de cîte un principe, se regăsesc în Biblioteca secretă. Faptele acestea, adînci dar necunoscute, treceau neobservate. Primejdia unui lucru constă cîteodată în necunoaşterea lui. Dar e necunoscut fiindcă e subteran. Dintre toţi aceşti scriitori, acela care a săpat atunci poate cea rnai nesănătoasă galerie în sufletul mulţimilor este Restif de La Bretonne z.
Frămîntarea aceasta, a Europei întregi, făcu în Germania stricăciuni mai mari decît oriunde. In Germania, într-o anumită perioadă, pe care Schiller o rezumă în faimoasa lui dramă Hoţii, furtul şi jaful se ridicau împotriva proprietăţii şi muncii, îşi însuşeau anumite idei de bază, adevărate la prima vedere şi false la o cercetare mai adîncă, juste în aparenţă, absurde în realitate, se înfăşurau în aceste idei, se pierdeau oarecum în ele, îşi
1 Reprezentant al fiziocra(ilor, prima şcoală de economişti burghezi (secolul al XVIII-lea) care cereau libertatea comerţului şi industriei, mai ales libera circulaţie a produselor agricole. Ca ministru al finan ţelor şi economiei, Turgot a iniţiat o serie de reforme burgheze, anu late apoi de reacjiunea feudală.
2 Romancier francez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.
Fiu de făran, în opera lui se întîlnesc pagini de un remarcabil realism asupra moravurilor Parisului din ajunul revoluţiei. In Nopjile Parisului, exprimă sentimente democratice si zugrăveşte pe iacobini în culori pline de simpatie.
:,

dădeau un nume abstract, treceau în starea de teorie şi circulau astfel printre oamenii muncitori, obidiţi şi cinstiţi, fără ştirea chiar a chimiştilor neprevăzători care pregătiseră amestecul, fără ştirea chiar a mulţimilor care îl primeau. Ori de cîte ori se întîmplă un asemenea fapt, e îngrijorător. Suferinţa zămisleşte mînia, în timp ce lumea bogată orbeşte sau adoarme, ceea ce e totuna cu a închide ochii ; ura lumii nenorocite îşi aprinde facla de la cîte un spirit amant sau strîmb, care visează într-un colţ şi apoi începe să cerceteze societatea. înfiorător lucru, cercetarea urii !
De acolo vin, cînd le vin în ajutor şi vremuri nenorocite, acele spăimîntătoare cutremure care odinioară se numeau jacqueries l, fată de

care frămîntările numai politice sînt jocuri de copii ; aceste frămîntări nu mai sînt lupta obiditului împotriva obiditorului, ci răscoala nevoii împotriva bunului trai. Şi atunci totul se prăbuşeşte.
Răscoalele ţărăneşti sînt cutremure ale poporului. Revoluţia franceză, această faptă uriaşă şi cinstită, a pus capăt primejdiei de neînlăturat care ar fi putut să ameninţe aproape întreaga Europă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea.
Revoluţia franceză, care nu este decît idealul înarmat cu paloş, se ridică şi cu aceeaşi neaşteptată mişcare închise uşa răului şi o deschise pe cea a binelui.
Ea descurcă problema, consfinţi adevărul, împrăştie duhoarea, însănătoşi veacul, încorona poporul.
Se poate zice că a creat omul1 a doua oară, dîndu-i un al doilea suflet: dreptul.
Secolul al XlX-lea moşteneşte opera ei şi se bucură de ea, iar azi catastrofa socială de care am vorbit mai sus este pur şi simplu cu neputinţă. E orb cine o prevesteşte .' E netot cel care se teme de ea !
Revoluţia este vaccinul răscoalei ţărăneşti.
Mulţumită revoluţiei, condiţiile sociale s-au schimbat. Sîngele nostru a fost curăţit de bolile feudale şi monarhice. Nici o urmă de ev mediu nu se mai află în Consti-
1 Răsc»ale ţărăneşti.

tuţia noastră. Nu ne mai aflăm în vremea în care spăî-mîntătoarele furnicare de dedesubt izbucneau, cînd se sim{ea sub tălpi goana nevăzută a unui zgomot surd, cînd apăreau la suprafaţa civilizaţiei un fel de muşuroaie de cîrtiţe, cînd pămîntul crăpa, cînd bolţile peşterilor se deschideau şi cînd se vedeau ieşind deodată din pămînt capete monstruoase.
Simţul revoluţionar este un simţ moral. Sentimentul dreptului în dezvoltare dezvoltă sentimentul datoriei. După minunata definiţie a lui Robespierre, legea tuturor e libertatea, care se sfîrşeşte acolo unde începe libertatea altuia. De la '89, poporul întreg creşte în fiecare individ ridicat; oricare om sărac avînd dreptul său îşi are raza lui de lumină, orice ghiorăie-maţe simte că întruchipează demnitatea Franţei; mîndria cetăţeanului este o ramură lăuntrică ; cine e liber este integru, cine votează domneşte. De aci vine şi incoruptibilitatea, de aci stingerea poftelor nesănătoase, de aci ochii plecaţi eroic în faţa ispitelor.
însănătoşirea revoluţionară e limpede în zilele de dezrobire – 14 iulie, 10 august – cînd nu mai există pleavă. Cel dintîi strigăt al mulţimilor luminate şi spornice este : moarte hoţilor ! Rrogresul este un om cinstit; idealul şi absolutul nu se îndeletnicesc cu şterpeleala. Ce oameni înconjurau furgoanele care în 1848 duceau bogăţiile din Tuilerii ? Adunătorii de zdrenţe din cartierul Saint-Antoine. Zdrenţele au păzit vistieria. Virtutea le-a dat acestor golani măreţie. In acele furgoane, în cuferele abia închise, unele chiar crăpate, se afla, printre bisactele care străluceau de-ţi luau ochii, chiar vechea coroană a Franţei, bătută în

diamante, înstelată cu marele rubin al regalităţii şi cu diamantul uriaş în valoare de treizeci de milioane. Ei păzeau, desculţi, această coroană. Aşadar, nu vor mai fi răscoale ţărăneşti. Mi se rupe inima de politicienii dibaci. Vechea teamă şi-a făcut ultimul efect şi nu va mai putea fi întrebuinţată, de azi înainte, în politică. Marele resort al spectrului roşu s-a stricat. Toată lumea ştie acum. Sperietoarea nu mai sperie. Păsările s-au obişnuit cu parul îmbrăcat în zdrenţe, vrăbiile se aşază în vîrful lui, dar burghezii rîd.

I

IV
CELE DOUA DATORII : A VEGHEA ŞI A SPERA
Dacă e aşa, a dispărut orice primejdie socială ? Desigur ca nu. S-a sfîrşit cu răscoalele ţărăneşti. Societatea poate fi liniştită dinspre partea asia, sîngele nu i se va mai ridica la cap ; dar trebuie să se îngrijească de felul cum respiră. Nu mai are de ce să se teamă de apoplexie, dar oftica e la un pas. Oftica societăţii se numeşte mizerie.
Moartea vine ca un trăsnet, dar te şi poate roade treptat, încetul cu încetul. Să nu obosim niciodată spunînd că a gîndi, înainte de orice, la mulţimile dezmoştenite şi îndurerate, a le uşura, a le primeni aerul, a le lumina, a le iubi, a le lărgi orizontul pînă la măreţie, a le împărtăşi educaţia sub toate formele, a le da pilda muncii, niciodată pe aceea a trîndăviei, a micşora greutatea sarcinii fiecăruia întărind ideea scopului comun, a mărgini sărăcia fără a mărgini bogăţia, a crea necuprinse cîmpuri de activitate publică şi populară, a avea ca Briareu* o sută de mîini întinse în toate părţile celor obidiţi şi slabi, a întrebuinţa puterea colectivă în vederea marii datorii de a deschide ateliere de muncă pentru toate braţele, şcoli pentru toate aptitudinile şi laboratoare pentru toate minţile, a urca salariile, a micşora truda, a cumpăni activul şi pasivul, cu alte cuvinte a potrivi satisfacerea după sforţare şi îndestularea după nevoie, într-un cuvînt, a pune orînduirea socială să răspîndească, în folosul celor ce suferă şi al celor neştiutori, mai multă lumină şi mai multă bunăstare, înseamnă, să nu uite sufletele generoase, cea diniîi dintre datoriile frăţeşti, şi înseamnă, s-o ştie inimile egoiste, cea dintîi dintre necesităţile politice.
Şi, s-o spunem, toate astea nu sînt mai mult decît un început. Adevărata problemă este că munca nu poate să fie o lege fără să fie un drept.
Nu stăruim, fiindcă nu este locul.
' Monstru tn mitologia greaca.

Dacă natura se numeşte providenţă, societatea trebuie să se numească prevedere.
Creşterea intelectuală şi morală nu este mai puţin necesară decît bunăstarea materială. A şti este o nevoie vitală, a gîndi este o necesitate,

adevărul este hrană, ca şi pîinea. O minte nehrănită cu ştiinţă şi cu înţelepciune slăbeşte. Să ne fie milă de spiritele înfometate, cum ne e de trupurile nehrănite. Dacă există ceva mai sfîşietor decît un trup care se prăpădeşte din lipsă de pîine, e un suflet care se stinge din lipsă de lumină.
Progresul întreg merge către rezolvarea problemei. Intr-o bună zi lumea va rămîne uimită. O dată cu ridicarea neamului omenesc, straturile adînci vor ieşi cum nu se poate mai firesc din zona deznădejdii. Ştergerea mizeriei se va face printr-o simplă ridicare de nivel.
Am greşi dacă ne-am îndoi de această soluţie bine-cuvîntată.
Trecutul, e adevărat, e foarte puternic în ceasul de faţă. Se întremează din nou. Această reîntinerire a unui cadavru e neaşteptată. Iată-l câ umblă de colo-colo. Pare a fi un învingător ; acest mort este un cuceritor. Soseşte cu cîrdul lui, superstiţiile, cu sabia lui, despotismul, cu steagul lui, ignoranţa ; de cîtva timp încoace a cîştigat zece bătălii. înaintează, ameninţă, rîde, e la porţile cetăţii. Cît despre noi, să nu deznădăjduim. Să vindem cîmpul unde Hannibal şi-a instalat tabăra.
Nouă, care credem, de ce ne poate fi teamă ?
Ideile nu se mai întorc, aşa cum nu se mai întorc apele fluviilor.
Dar cei care resping viitorul să se gîndească bine. Spunînd nu progresului, ei nu condamnă viitorul, ci se condamnă pe ei înşişi. îşi dau singuri o boală grea ; se inoculează cu trecut. Nu există decît un singur fel de a respinge ziua de mîine : a muri.
Noi însă asta vrem : să vină cit mai tîrziu cu putinţă moartea trupului, niciodată cea a sufletului.
Da, enigma îşi va spune cuvîntul, sfinxul va vorbi, problema va fi rezolvată. Da, poporul schiţat de veacul al XVIII-lea va fi desăvîrşit de al XLY-lea. Numai un

idiot s-ar putea îndoi de asta. Naşterea viitoare, naşterea apropiată a bunăstării universale este un fapt de neînlăturat.
Forţe obşteşti uriaşe conduc faptele oamenilor şi le aduc pe toate într-un anumit timp la starea logică, adică la echilibru, adică la dreptate.
Omenirea naşte o putere alcătuită din pâmînt şi cer, putere care o cîrmuieşte ; această forţă e făcătoare de minuni ; nu îi e mai greu să înfăptuiască deznodămintele minunate decît isprăvile neobişnuite. Ajutată de ştiinţă, care vine de Ia om, şi de evenimente, care vin din altă parte, ea nu se teme de contradicţiile ce se ivesc în punerea problemelor, care par cu neputinţă lumii de rînd. Omenirea este tot atît de pricepută să pună la cale ţîşnirea unei soluţii din ciocnirea ideilor, ca şi o învăţătură din ciocnirea faptelor, şi ne putem aştepta la orice de la această tainica putere a progresului, care, într-o bună zi, pune faţă-n faţă răsăritul şi apusul într-un rnormînt, făcîndu-i pe imamii mahomedani să stea de vorbă cu Bonaparte înăuntrul marii piramide.
Pînă atunci, nici un popas, nici o şovăială, nici o oprire în măreţul marş înainte al minţilor. Filozofia socială este în esenţă ştiinţă şi pace. Ea are ca scop şi trebuie să aibă ca rezultat să facă să înceteze greutăţile şi necazurile, studiind antagonismele societăţii. Cercetează, pătrunde, analizează, apoi recompune. Procedează pe cale de reducţie, stîrpind ura de pretutindeni.

S-a văzut de mai multe ori ca o societate să se prăbuşească sub furtuna care se stîrneşte asupra oamenilor ; istoria e plină de naufragii de popoare şi imperii ; într-o bună zi, uraganul, acest necunoscut, vine şi ia cu el moravuri, legi, religii. Civilizaţia Indiei, a Caldeii, a Persiei, a Asiriei, a Egiptului au dispărui una după alta. De ce ? Nu ştim. Care sînt cauzele acestor dezastre ? Nu Ie cunoaştem. Aceste societăţi ar fi putut fi salvate ? Au pierit din pricina lor însele ? S-au încăpăţînat oare în cine ştie ce viciu fatal care le-a dat pierzării ? Cită sinucidere se cuprinde în această moarte groaznică a unei naţiuni, a unei rase ? lată întrebări fără răspuns. întunericul

acoperă civilizaţiile osîndite. Intrase apa în ele din toate părţile fiindcă se scufundaseră ; nu putem spune nimic mai mult; şi cu un fel de spaimă privim în fundul acelei mări care se cheamă trecutul, peste talazurile uriaşe, veacurile, imensele corăbii, Babilon, Ninive, Tars, Teba ', Roma, cum se scufundă sub suflarea groaznică a tuturor viitorilor întunecimii. Dar întunecimi acolo, lumină aici. Nu cunoaştem bolile civilizaţiilor străvechi, cunoaştem însă beteşugurile civilizaţiei noastre. Avem dreptul de a arunca lumina asupra ei ; îi contemplăm frumuseţile şi îi dezgolim urîţeniile. Pătrundem acolo unde o doare şi, o dată ce am dat de suferinţă, studiul cauzei duce la descoperirea leacului. Civilizaţia noastră, creaţie a douăzeci de veacuri, este în acelaşi timp monstru şi minune ; merită truda de a fi salvată. Şi va fi. E mare lucru a o uşura ; a o lumina, e şi mai mult. Toate cercetările filozofiei sociale moderne trebuie să se întîlnească în acest scop. Gînditorul de azi are marea datorie de a-şi apleca urechea pe inima civilizaţiei.

Mai spunem o dată : cercetarea este atentă, dă curaj, şi e vremea să sfîrşim aceste cîteva pagini, antract sever al unei dureroase drame, stăruind asupra încurajării. Sub mortalitatea socială se simte nemurirea omenească. Dacă se ivesc ici şi colo asemenea răni şi pecingini, cratere şi arsuri de pucioasă făcute de un vulcan care izbucneşte şi îşi aruncă puroiul, nu înseamnă că piere însuşi globul pămîntesc. Bolile poporului nu omoară omul.

Şi totuşi, cel care urmăreşte clinica socială mai dă din cap a dezaprobare cîteodată. Cei mai puternici şi cei mai duioşi, cei mai logici dintre oameni au ceasurile lor de slăbiciune.

Va veni oare viitorul ? Aproape că ara putea sa ne punem această întrebare, cînd vedem in jurul nostru atîta beznă înfiorătoare. Cruntă înfruntare a egoiştilor cu nenorociţii. La egoişti, prejudecăţile, întunecimile educaţiei bogaţilor, pofta care creşte beată, o ameţeală de belşug care zăpăceşte, teama de a suferi, care Ia cîţiva merge

piat.

Centre a!e unor vechi civilizaţii, azi dispărute, în Orientul Apro-

pînă la scirba de cei ce suferă, plăcerea neînduplecată, eul atît de umflat încît înnăbuşă sufletul ; Ja nenorociţi, rîvna, invidia, ura de a vedea pe ceilalţi cum huzuresc, profundele zvîcnituri ale bestiei omeneşti către îndestulare, inimi înceţoşate, posomoreala, nevoia, fatalitatea, neştiinţa impură şi simplă.
Trebuie să continuăm a ridica ochii la cer ? Punctul luminos pe care-l zărim acolo sus este dintre acelea care se sting ? E îngrozitor să vezi idealul pierdut astfel în adîncimi, mic, singuratic, abia zărit, strălucitor, dar înconjurat de toate acele uriaşe ameninţări negre, îngrămădite monstruos în jurul lui ; cu toate acestea, tot atît de puţin primejduit ca o stea între fălcile norilor.

CARTEA A OPTA
INCINTARI SI DEZNĂDEJDI
I IN PLINA LUMINA

Cititorul a înţeles că Eponine, irecunoscînd prin grilaj pe locuitoarea aceea din strada Plumet, unde o trimisese Magnon, îi îndepărtase întîi pe bandiţi de strada Plumet, pe urmă îl dusese acolo pe Marius, care, după cîteva zile de extaz în faţa grilajului, tîrît de puterea care împinge fierul către magnet şi pe îndrăgostit către pietrele din care e construită casa iubitei, intrase în sfîrşit în grădina Cosettei ca Romeo în grădina Juliettei. îi venise încă mult mai uşor decît lui Romeo ; Romeo fusese silit să sară un zid, pe cînd Marius n-a trebuit decît să dea puţin la o parte un drug al grilajului slăbit, care se mişca în alveola lui ruginită ca dinţii moşnegilor. Marius era subţirel, aşa că trecu numaidecît.
Cum nu era niciodată nimeni pe stradă, iar Marius nu intra în grădină decît noaptea, nu era primejdie să fie văzut.
Din acel ceas binecuvîntat şi sfînt, în care un sărut logodi aceste două suflete, Marius veni aci în fiecare seară. Dacă în acel moment al vieţii ei Gosette s-ar fi îndrăgostit de un bărbat fără scrupule şi desfrînat, ar fi fost pierdută, fiindcă există naturi generoase care uită de ele însele, iar Cosette era dintre acestea. Una din însuşirile minunate ale femeii este că se biruie. Dragostea, cînd atinge înălţimea la care devine absolută, se complică cu un fel de sfîntă orbire a pudoarei. Dar cîte primejdii vă pîndesc, o, suflete neprihănite ! Adesea ne dăruiţi sufletul, iar noi luăm trupul. Vă rămîne sufletul, la care pri-

viţi în taină, fremătînd. Iubirea nu se opreşte la jumătate drum : sau te pierde, sau te mîntuie. întreaga soartă omenească e cuprinsă în această dilemă care te pierde sau te mîntuie şi pe care nici o fatalitate n-o p.une mai neînduplecat decît iubirea. Iubirea este viaţa, dacă nu e moartea. Leagăn, dar şi sicriu... Aceeaşi simţire spune da şi nu în inima

omenească. Din tot ceea ce a făcut dumnezeu, inima omenească răspîndeşte mai mare lumină şi, vai ! cel mai adînc întuneric.
Dar dumnezeu a vrut ca iubirea peste care a dat Cosette să fie o iubire mîntuitoare.
Atît cît ţinu luna mai a anului 1832, în fiecare noapte, în grădina sălbatică, sub un desiş oin zi în zi mai îmbătător, veniră două fiinţe alcătuite din curăţenie şi nevinovăţie, pline de o fericire cerească, fiinţe mai înrudite cu arhanghelii decît cu oamenii, cinstite, neprihănite, strălucitoare de beţia dragostei lor, răspîndind lumină în întunericul nopţii. Cosettei i se părea că Masrius avea o coroană, iar pentru Marius, Cosette avea un nimb. Se atingeau, se priveau, se prindeau de mîini, se strîngeau unul lîngă altul, dar nu treceau niciodată de o anumită margine. Nu fiindcă ar fi respectat-o, ci fiindcă nici n-o cunoşteau. Marius simţea o stavilă : nevinovăţia Cosettei, iar Cosette simţea un reazim : cinstea lui Marius. Primul sărut 'fusese şi ultimul. De atunci Marius nu se încumetase decît să-i atingă mîinile cu buzele sau şalul, sau o buclă de păr. Cosette era pentru el o mireasmă şi nu o femeie. O respira. Ea nu refuza nimic, el nu cerea nimic. Cosette era fericită, iar Marius mulţumit. Trăiau în acea stare de încîntare care s-a,r putea numi extazul unui suflet; acea nespusă îmbrăţişare a două neprihăniri în ideal ; două lebede întîlnindu-se pe Jungfrau.
La acel ceas al dragostei, ceas în care voluptatea tace cu totul sub atotputernicia extazului, Marius, curatul şi seraficul Marius, ar fi fost mai curînd în stare să intre la
0 femeie de stradă decît să ridice rochia Cosettei pînă la
gleznă. Odată, sub lumina lunii, Cosette se aplecă să ia
ceva de jos şi bluza i se întredeschise la piept, lăsînd să
1 se vadă puţin sînul. Marius întoarse capul.
S4

3*
I

Ce se întîmpla între aceste două fiinţe? Nimic. Se adorau1. Noaptea, cînd se aflau acolo, grădina părea un loc viu şi sfînt. Toate florile se desfăceau în jurul lor, trimiţîn-du-Je parfumul; ei îşi deschideau sufletele şi le risipeau pe flori. Vegetaţia îmbelşugată şi puternică tresărea plină de sevă şi de be(ie în jurul acestor doi nevinovaţi, iar ei îşi spuneau vorbe de dragoste care înfiorau copacii.
Ce erau aceste vorbe ? Şoapte. Nimic mai mult. Şoaptele acestea erau îndeajuns ca să tulbure şi să mişte toată natura. Putere magică care s-ar înţelege cu greu dacă am citi într-o carte asemenea convorbiri făcute anume ca să fie luate de vînt şi risipite ca un fum pe sub frunzişuri. Scoateţi din murmurul a doi iubiţi melodia care porneşte din suflet şi îi acompaniază ca o Ură, va rămîne numai o umbră ; veţi zice : cum, numai atît ? Ei da, copilării, lucr-uri pe care le-au mai spus şi alţii, rîsete pentru nimica toată, mofturi, nerozii, tot ceea ce e mai sublim şi mai profund pe lume I Singurele lucruri care merită să fie spuse şi să fie ascultate !
Cine n-a auzit /niciodată asemenea nerozii, asemenea . nimicuri, cine nu le-a rostit niciodată este un dobitoc şi un om rău.

Cosette îi spunea lui Marius : – Ştii ?...
(începuseră în aceste şoapte, în nevinovăţia lor cerească, să-şi spună pe nume şi tu, fără să-şi dea seama cum ajunseseră la asta.)
— Ştii ? Numele meu este Eufrasia.
— Eufrasia ? Ba nicidecum, te cheamă Cosette.
— Oh î Cosette e un nume de rînd, care mi s-a dat
aşa cînd eram mică. Dar numele meu adevărat este Eu
frasia. Nu-ţi place numele ăsta, Eufrasia ?
— Ba da... Dar Cosette nu e de rînd.
— Iţi place mai mult decît Eufrasia ?
— Ei !... da.
— Atunci îmi place şi mie mai mult. Ai dreptate, e dră
guţ Cosette. Spune-mi Cosette !

Şi surîsul cu care întovărăşea toate astea prefăcea acest dialog într-o idilă vrednică de grădinile raiului.

Altă dată, ea îl privea ţintă şi izbucnea :
— Domnule, eşti frumos, eşti drăguţ, eşti plin de duh,
nu eşti prost de loc, eşti cu mult mai învăţat decît mine,
dar mă prind că nu poţi spune ca mine cuvîntul te iubesc!
Şi Marius, în al şaptelea cer, credea că aude un vers cîntat de o stea.
Sau, altă dată, ea îi dădea o p aluniţă pentru că-l auzea tuşind şi îi spunea :
— Nu tuşi, domnule ! La mine acasă nu e voie să tu
şească nimeni fără încuviinţarea mea. E foarte urît să
tuşeşti şi să mă bagi la griji. Vreau să fii sănătos, pen
tru că, dacă te-ai îmbolnăvi, eu aş fi foarte nenorocită.
Ce să fac ?
Era pur şi simplu dumnezeiesc. O dată Marius îi spuse Cosettei :
— Inchipuieşte-ţi că am crezut o bună bucată de vreme
că te cheamă Ursul a.
Asta i-a făcut să râdă toată seara. In mijlocul unei alte convorbiri, i se întîmpla să izbucnească :
— Oh, într-o zi, în grădina Luxembourg, mi-a venit să
ciopîrtesc un invalid !
Dar se opri deod^+ă şi nu merse mai departe. Ar fi trebuit să-i vorbească Cosettei de jartiera ei, şi asta îi era cu neputinţă. Era acolo o vecinătate necunoscută, carnea, faţă de care uriaşa lui dragoste inocentă da înapoi cu un fel de spaimă sfîntă.
Aşa îşi închipuia Marius viaţa cu Cosette, fără nimic altceva : să vină în fiecare seară în strada Plumet, să dea la o parte vechiul drug binevoitor de Ia grilajul preşedintelui, să se aşeze unul lîngă altul pe banca aceea, să privească printre arbori licăririle nopţii care se lăsa, să-şi aşeze cuta pantalonului lîngă marginea largă a rochiei Cosettei, să-i mîngîie unghia degetului mare, să-i zică tu, să miroasă unul după celălalt aceeaşi floare, într-una, la nesfîrşit. In acest timp, norii treceau pe deasupra capului lor. De cîte ori adie vîntul, ia cu sine mai multe vise omeneşti decît nori de pe cer.

Nu se poate spune că această iubire curată, aproape sălbatică, era lipsită cu totul de orice curtenie amoroasă. „A face complimente iubitei" este cel dintîi chip de a o mîngîia, o jumătate de îndrăzneală care dibuie. Complimentul este ca un sărut printr-un voal. Voluptatea înţeapă prin el, dar se ascunde. In faţa voluptăţii inima se trage îndărăt, ca să iubească mai puternic. Alintările lui Marius, pline de visuri, erau, ca să zicem aşa, limpezi ca azurul. Păsările cînd zboară sus, pe lîngă îngeri, trebuie să audă asemenea vorbe. Totuşi, în ele se împletea şi viaţă, şi umanitate, şi toată cîtimea de pozitiv de care Aîarius era în stare. Era ceea ce se spune în umbră, preludiu la ceea ce se va spune în alcov : o nouă revărsare lirică, amestec de odă şi sonet, gingaşe hiperbole ale gunguritului de porumbei, toate rafinamentele iubirii strînse mănunchi şi răspîndind o suavă mireasmă cerească, ciripit negrăit al inimilor.
— Oh – şoptea Marius – ce frumoasă eşti ! Nici nu
îndrăznesc să mă uit la tine .' De aceea te contemplu. Eşti
o graţie. Nu ştiu ce am. Tivul rochiei tale, de sub care
iese vîrful pantofului, mă tulbură. Şi apoi, ce lumină vră
jită e în gîndurile tale î Vorbeşti uimitor de cuminte. Cî-
teodată mi se pare că eşti un vis. Vorbeşte, te ascult, te
admir ! O, Cosette .' Ce ciudat şi încîntător e ; sînt nebun
de-a binelea ! Eşti fermecătoare, domnişoară ! Iţi studiez
picioarele la microscop şi sufletul la telescop.
Şi Cosette răspundea :
— Te iubesc din ce în ce mai mult; în clipa asta mai
mult decît azi-diminea(ă.
întrebările şi răspunsurile se încrucişau la întîmplare în dialogul lor, cădeau mereu la înţelegere asupra dragostei, ca figurinele de soc care cad mereu în picioare.
Toată făptura Cosettei era naivitate, nevinovăţie, transparenţă, alb, candoare, strălucire. S-ar fi putut spune despre Cosette că e limpede. Făcea o impresie de aprilie şi de zori de zi. In ochii ei era rouă. Cosette era o închegare a luminii aurorei în chip de femeie.
Era firesc ca Marius, iubind-o, s-o admire. Dar adevărul este că mica pensionară, abia ieşită de la mănăstire,

Vorbea cu o pătrundere deosebită şi rostea cîteodată tot felul de cuvinte adevărate şi delicate. Ciripitul ei se prefăcea în conversaţie. Nu se înşela asupra nici unui lucru şi vedea exact. Femeia simte şi vorbeşte cu fragedul instinct al inimii, care nu greşeşte. Nimeni nu ştie să spună ca o femeie lucruri gingaşe şi adînci. Gingăşie şi adîncime – iată femeia, iată cerul !
In această fericire deplină se pomeneau în fiecare clipă cu lacrimi în ochi. O gîză strivită, o pană căzută dintr-un cuib, o crenguţă de răsură ruptă, totul îi înduioşa, şi extazul lor, uşor învăluit de melancolie, părea că nu cere altceva decît să plîngă. Cel mai netăgăduit semn de dragoste este o înduioşare cîteodată de neîndurat.
Şi pe lîngă asta – contradicţiile sînt jocul de fulgere al dragostei – rîdeau din toată inima cu o nepăsare în-cîntătoa.re şi atît de firesc, încît păreau

uneori doi băieţi. Totuşi, chiar fără ştirea inimilor neprihănite, neuitata natură e mereu de faţă. E mereu prezentă cu ţinta ei brutală şi sublimă, şi, oricare ar fi nevinovăţia sufletelor, simţi, în perechea cea mai pudică, adorabila şi tainica nuanţă care deosebeşte doi îndrăgostiţi de doi prieteni.
Se adorau.
Ceea ce este veşnic şi neschimbător nu se pierde. îndrăgostiţii se iubesc, rid, se încruntă în glumă unul la altul, îşi împletesc degetele mîinilor, se tutuiesc, dar toate astea nu împiedică cu nimic veşnicia. îndrăgostiţii se ascund în crepuscul, în umbră, o dată cu păsările, cu trandafirii ; ei se farmecă unul pe altul în întuneric, cu inimile oglindite în ochi, murmură, şoptesc, în vreme ce nemăsurate legănări de astre umplu nemărginirea.

II

BEŢIA FERICIRII DEPLINE

Trăiau nedesluşit, năuciţi de fericire. Nu băgaseră de seamă că holera decima Parisul tocmai în acea lună. îşi făcuseră cele rnai multe mărturisiri cu putinţă, dar acestea

nu merseseră mult mai departe de numele lor. Ma-rius spusese Cosettei că era orfan, că se numea Atarius Pontmercy, că era avocat, că trăia din ceea ce scria pentru librari, că tatăl său fusese colonel, că era un erou şi că el, Marius, se certase cu bunicu-său, care era bogat. Ii spusese oarecum şi că era baron, dar asta n-o mirase pe Cosette. Marius baron ? Nu înţelesese. Nu ştia ce înseamnă cuvîntul ăsta. Marius era Marius. In ceea ce o privea pe ea, îi mărturisese că fusese crescută în mănăstirea Petit-Piopus, că mama sa murise, ca şi a lui, că tatăl său se numea domnul Fauchelevent, că era foarte cumsecade, că-i ajuta pe sărmani, dar că şi el era sărman, şi că se lipsea de orice numai să nu-i lipsească ei nimic.
Lucru de neînţeles ; în acel fel de simfonie în care trăia Marius de cînd o vedea pe Cosette, trecutul, chiar cel mai apropiat, ajunsese pentru el atît de nedesluşit şi depărtat, încît ceea ce îi povestea Cosette îi era de ajuns. Nu se gîndise să-i povestească nici despre întîmplarea petrecută într-o noapte în cocioaba Thenardierilor, nici despre arsura cu dalta, nici despre atitudinea ciudată şi fuga neînţeleasă a tatălui ei.
Marius uitase totul pentru moment; seara nu-şi mai amintea nici ceea ce făcuse dimineaţa, nici unde mîncase Ja prînz, nici cu cine vorbise ; urechile îi vuiau de cîntece care nu-l mai lăsau să audă nici un alt gînd şi nu trăia decît ceasurile cînd o vedea pe Cosette. Atunci, aflîndu-se în cer, era cu totul firesc să uite pămîntul. Amîndoi lîn-cezeau sub greutatea abia simţită a desfătărilor nepăimîn-tene. Aşa trăiesc lunaticii aceştia pe care-i numim îndrăgostiţi.
Vai ! Cine n-a trecut prin toate astea ! De ce vine ceasul care ne scoate din acest azur şi de ce se mai prelungeşte viaţa după aceea ?
A iubi aproape că ţine loc de a gîndi. Iubirea este o înflăcărată uitare a tot ce te înconjoară. Să nu cerem, aşadar, pasiunii logică. Nu poate fi o desăvîrşită înlănţuire logică în inima omenească, cum nu poate fi o figură geometrică desăvîrşită în mecanica cerească. Pentru Cosette şi Marius nimic nu mai fiinţa în afară de Marius

şi Cosette. Universul dimprejurul lor se prăbuşise într-un abis fără fund. Trăiau o clipă de aur. Nimic înainte, nimic înapoi. Lui Marius abia dacă ii trecea prin minte că ea avea un tată. In mintea lui era uitarea extazului. Despre ce vorbeau oare aceşti îndrăgostiţi ? Am spus : despre flori, despre rîndunele, despre apusul soarelui, despre răsăritul lunii, tot lucruri de seamă. îşi spuseseră de toate, afară de totul. Pentru îndrăgostiţi totul este tocmai nimicul. Dar tatăl ei, cele ce se petreceau, maghernița, bandiţii şi acea fioroasă întîmplare, la ce bun ? Şi era oare aşa de sigur că visul acela urît existase cu adevărat ? Erau amîndoi, se adorau, nimic altceva nu mai era pe lume. Pesemne că pentru a ajunge în rai e nevoie să fi trecut prin chinurile iadului şi să le fi uitat. Ai văzut cumva diavoli ? Există aşa ceva ? Ai tremurat ? Ai suferit ? Nu mai ştii nimic din toate acestea. Totul e învăluit într-o pîclă trandafirie.
Aşadar, aceste două fiinţe trăiau astfel, oricît de împotriva firii ar părea lucrul acesta, o viaţă înălţătoare, între nadir şi zenit, între om şi înger, deasupra noroiului, dedesubtul eternului, în nori ; abia existînd în carne şi oase, numai suflet, numai extaz din creştet pînă în tălpi, prea de pe altă lume ca să mai fie cu picioarele pe pă-mînt, prea încărcaţi, totuşi, de umanitate ca să se topească în azur, în suspensie, ca nişte atomi care îşi aşteaptă precipitatul ; în aparenţă dincolo de destin, necu-noscînd făgaşul zilei de ieri, de azi, de mîine ; uimiţi, vrăjiţi, uşori; cîteodată atît de desprinşi de toate, Incît se puteau pierde în infinit; aproape gata pentru zborul etern.
Dormeau cu ochii deschişi în această legănare. O, somn adîne, realităţi copleşite de ideal !
Adesea, oricît de frumoasă era Cosette, Marius închidea ochii în faţa ei. Cînd închizi ochii vezi sufletul mai bine deoît oricînd.
Marius şi Cosette nu se întrebau unde îi va duce o astfel de viaţă ; simţeau că au şi ajuns unde trebuie. Ce pretenţie neînţeleasă au oamenii ca iubirea să ducă neapărat undeva 1

III
INGEPE SA SE ÎNTUNECE

Jean VaJjean, însă, nu bănuia nimic.
Cosette, mai puţin visătoare decît Marius, era veselă, şi asta îi ajungea lui Jean Valjean ca să fie fericit. Gîn-durile de atunci ale Cosettei, preocupările ei duioase, prezenţa lui Marius, care îi umplea sufletul, nu pătau cu nimic puritatea neasemuită a frumoasei ei frunţi caste şi surîzătoare. Era la vîrsta cînd fecioara îşi poartă dragostea, cum îngerul îşi poartă crinul. Jean Valjean era deci liniştit. Şi apoi, cînd doi îndrăgostiţi se înţeleg, lucrurile merg întotdeauna de minune, şi un al treilea, oricine ar fi el, care le-ar putea tulbura dragostea, e ţinut într-o desăvîrşită neştiinţă, prin cele cîteva precauţii, mereu aceleaşi, ale tuturor îndrăgostiţilor. Aşa că niciodată Cosette nti-i spunea „nu" lui Jean Valjean. Voia să se plimbe ? Da, tăticule. Voia să stea acasă ? Foarte bine. Voia să-şi petreacă seara lîngă Cosette ? Era încîntată. Şi fiindcă el se ducea la culcare întotdeauna la ceasurile zece, în serile acelea Marius nu venea în grădină decît după ce o auzea din stradă pe Cosette deschizînd uşa cu geamuri dinspre curte. Se înţelege de la sine că ziua nimeni nu-l întîlnea pe Marius. Jean Valjean nici nu-şi închipuia că Marius exista. O

singură dată numai, într-o dimineaţă, i s-a intîmplat să-i spună Cosettei : „Uite cît var ai pe spate !" Sea-ra trecută, Marius, într-un elan de dragoste, o cuprinsese pe Cosette lîngă un zid.
Bătrîna Toussaint, care se culca devreme, nu aştepta decît să doarmă, după ce-şi isprăvea treaba, şi nu ştia nimic, ca şi Valjean.
Niciodată Marius nu punea piciorul în casă. Cînd era cu Cosette, se ascundeau într-o adîncitură de pe lîngă scara casei, ca să nu poată fi văzuţi, nici auziţi din stradă, şi se aşezau acolo, mulţumindu-se adesea. în loc de orice conversaţie, să-şi strîngâ mîinile de douăzeci de ori pe minut, privind ramurile pomilor In acele clipe, de-ar fi căzut trăsnetul la treizeci de paşi de ei, şi tot n-ar fi bă-

gat de seamă, atit de cufundaţi erau unu] în visarea Celuilalt.
Limpezi nevinovăţii. Ceasuri fără prihană, aproape toate Ia fel. Felul ăsta de iubire este o împletire de petale de crin şi de pene de porumbei.
Intre ei şi stradă se afla toată grădina ; de cîte ori Marius intra sau ieşea, îndrepta cu grijă drugul grilajului, ca să nu se vadă nici o stricăciune.
Pleca de obicei spre miezul nopţii şi se întorcea la Courfeyrac. Courfeyrac îi spunea lui Babord :
— Ce zici de asta ? Marius a început să vină acasă
pe la unu noaptea.
Bahorel răspundea :
— Ce să-i faci ? Orice seminarist are capsa lui.
Cîteodată Courfeyrac încrucişa braţele, lua o înfăţişare
serioasă şi-i spunea lui Marius :
— Ai cam luat-o razna, tinere !
Courfeyrac, om practic, nu vedea cu ochi buni pe chipul lui Marius strălucirea unui paradis fantastic, nu prea era obişnuit cu pasiunile inedite ; se îngrijora şi cîteodată ÎJ soma pe Marius să se trezească la realitate.
Intr-o dimineaţă îi făcu aceaistă mustrare :
— Dragul meu, îmi face impresia că te afli în lună, în
regatul visului, în provincia iluziei, în capitala Balon de
Săpun. Hai, fii băiat de treabă ! Cum o cheamă ?
Dar nimic nu-l putea „face să vorbească" pe Marius. Mai degrabă i-ai fi s-muls unghiile decît vreuna din cele două silabe care alcătuiau minunatul nume : Cosette. Adevărata dragoste e luminoasă ca zorile şi tăcută ca mor-mîntul. Numai că lui Courfeyrac i se părea ceva schimbat în Marius ; tăcerea lui era plină de strălucire.
Cît ţinu dulcea lună mai, Marius şi Cosette cunoscură aceste nemăsurate fericiri:
Să se certe şi să-şi spună „dumneata", numai şi numai ca să-şi spună pe urmă „tu" cu şi mai multă plăcere.
Să-şi vorbească îndelung, şi cu cele mai neînsemnate amănunte, despre oameni care nu-i interesau de fel, o dovadă mai mult că în această încîntătoare operă care se numeşte dragoste libretul nu înseamnă mai nimic.

Pentru Marius, s-o asculte pe Cosette vorbind de rochii.

Pentru Cosette, să-l asculte pe Marius vorbind despre politică.
Să audă, genunchi lîngă genunchi, cum huruiau trăsurile pe strada Babylone.
Să se uite la aceeaşi stea în văzduh sau la acelaşi licurici în iarbă.
Să tacă împreună, plăcere cu mult mai mare decît să vorbească.
Etc, etc.
Cu toate astea, îi pîndeau multe încurcături.
Intr-o seară, Marius se îndreptă spre locul întîlnirii prin Bulevardul Invalizilor ; mergea de obicei cu capul în jos ; tocmai cînd să cotească pe strada Plumet, auzi lîngă el :
— Bună seara, domnule Marius.
Ridică ochii şi o recunoscu pe Eponine.
I se păru ciudat. Nu se mai gîndise niciodată la lata asta din ziua cînd ea îl adusese în strada Plumet; n-o mai văzuse de loc şi o uitase cu totul. Nu putea decît să-i fie recunoscător, îi datora fericirea lui de acum şi totuşi se simţea stînjenit întîilnind-o.
E o greşeală să. se creadă că pasiunea, cînd e fericită şi curată, îl ridică pe om la o treaptă de perfecţie ; îl duce pur şi simplu, după cum am văzut, la uitare. In împrejurarea asta omul uită să fie rău, dar uită şi să fie bun. Recunoştinţa, datoria, amintirile esenţiale şi tulburătoare pier.
In orice alt timp, Marius s-ar fi purtat cu totul altfel faţă de Eponine. Absorbit de Cosette, nici nu-şi dăduse seama destul de limpede că această Eponine se numea Eponine Thenardier şi purta un nume înscris în testamentul tatălui său, nume căruia, cu cîteva luni mai înainte, i s-ar fi dedicat cu aprindere. II arătăm pe Ma'rius aşa cum era. Pînă şi tatăl i se ştersese oarecum din suflet din pricina orbitoarei lumini a acestei iubiri.
Răspunse cam stînjenit :
— Ah, dumneata erai, Eponine ?
— De ce îmi spui „dumneata" ? Ţi-arrt făcut vreun rău ?

— Nu, răspunse el.
Desigur că n-avea nimic împotriva ei. Ba din contră. Simţea însă că acum, cînd îi spunea „tu" Cosettei, nu mai putea să-i spună decît „dumneata" Eponinei.
Mariu* tăcu. Ea izbucni :
– Spune-mi...
Apoi se opri. Se părea că făptura asta, atît de nepăsă-toare şi îndrăzneaţă altădată, nu mai găsea cuvinte. încercă să zîmbească, dar nu izbuti. Urmă :
— Atunci ?...
Apoi tăcu iar şi rămase cu ochii plecaţi.
— Bună seara, domnule Marius ! spuse ea pe neaştep
tate şi plecă.

IV

CAB HURUIE IN ENGLEZA ŞI LATRĂ ÎN ARGOU'

A doua zi era 3 iunie, 3 iunie 1832, dată pe care trebuie s-o însemnăm din pricina evenimentelor grave care în această epocă pluteau deasupra Parisului ca nişte nori negri. Marius, la căderea nopţii, mergînd pe acelaşi drum ca în ajun, cu inima plină de aceleaşi gînduri vrăjite, o zări între copacii bulevardului pe Epanine, care venea spre el. Două zile la rînd era

prea mult. Se întoarse iute, părăsi bulevardul, schimbă drumul şi ajunse în strada Plumet prin strada Monsieur.
Asta o hotărî pe Eponine să-l urmărească pînă în strada Plumet, ceea ce nu mai făcuse pînă atunci. înainte se mulţumise numai să-l zărească în trecere pe bulevard, fără să caute măcar să-l întîlnească. In ajun doar încercase să-i vorbească.
Aşadar Eponine îl urmări, fără ca el să bage de seamă. II văzu dînd la o parte drugul grilajului şi strecurîndu-se în grădină.
' In englezeşte cah e prescurtarea Iul gobriolet; în argou) francez înseamnă clini..
«4

„Uite – îşi zise ea – intra in casă !" Se apropie de grilaj, pipăi drugii unul după altul şi găsi uşor pe cel mişcat din loc de Marius. Mormăi cu vocea scăzută, cu un accent lugubru : – Asta nu, Lisette ' I
Se aşeză pe postamentul grilajului, alături de drug, ca şi cum l-ar fi păzit. Era tocmai locul unde grilajul se în-vecina cu zidul de alături. In acel ungher întunecat Epo-nine dispărea de-a binelea.
Rămase acolo mai mult de un ceas, fără să se mişte şi fără să răsufle, muncită de gînduri.
Către ceasurile zece seara, unul din cei doi sau trei trecători de pe strada Plumet, un bătrîn cetăţean întîrziat, care se grăbea prin acest loc pustiu şi deocheat, mergînd de-a lungul grădinii şi ajungînd la coiful pe care grilajul îl făcea cu zidul, auzi o voce înnăbuşită şi ameninţătoare spunînd :
— Nu mă mai mir, dacă vine seară de seară !
Trecătorul îşi plimbă ochii de jur împrejur, nu văzu pe nimeni, nu îndrăzni să se uite în ungherul întunecat şi i se făcu foarte frică. Grăbi pasul.
Avu dreptate să se grăbească, deoarece, după cîteva clipe, şase bărbaţi care mergeau răzleţi, la oarecare distanţă unul de altul, de-a lungul zidurilor, şi pe care i-ai fi putut lua drept o patrulă de noapte, intrară în strada Plumet.
Cel care ajunse întîi la grilajul grădinii se opri şi-i aşteptă pe ceilalţi. După o clipă se adunară toţi şase la un loc.
Oamenii aceştia începură să şuşotească.
Lisette,
1 Lisette, personaj foarte popular din cîntecele Iul Beranger. ' A sparge geamul cu ajutorul unui plasture de chit, care, de geam, retine cioburile şi zgomotul.
lipit
— Aicişa, spuse unul dintre ei.
— E vreun cab în grădină ? întrebă altul.
— Nu ştiu. In orice caz, am adus o găluşcă pe care o
să i-o dăm s-o halească.
— Ai chit ca să frînguim vînterna ?•
— Da.
45

— Grilajul e bătrîn, reluă al cincilea, care avea o voce
de ventrilog.
— Cu atît mai bine ! zise al doilea care vorbise. N-o

să strige cine ştie ce Ia funberec ' şi n-o să fie greu de
secerat.
Cel de al şaselea, care încă nu scosese .nici o vorbă, începu să cerceteze grilajul, cum făcuse şi Eponine cu un ceas mai devreme, apucînd pe rînd fiecare drug şi clăti-nîndu-l încetişor. Ajunse astfel la drugul pe care Marius îl desprinsese. Cînd să pună mîna pe acest drug, o altă mînă ieşi deodată din întuneric şi-i înşfăca braţul. Se simţi lovit în coşul pieptului, împins înapoi, şi o voce răguşită îi spuse fără să ţipe :
— E un cîine.
In acelaşi timp, văzu o fată palidă stînd în picioare în faţa lui.
Omul avu o tresărire, ca totdeauna în faţa neaşteptatului. Se zbîrli spăirnîntător ; nimic nu e mai spăimîntător la vedere decît fiarele sălbatice în panică ; înfăţişarea lor îngrozită te îngrozeşte. Se dădu înapoi şi bîlbh :
— Cine e paţachina asta ?
— Fie-ta !
In adevăr, stăteau faţă în faţă Eponine şi Thenardier.
Cînd apăruse Eponine, ceilalţi cinci, adică Claquesous, Gueulemer, Babet, Montparnasse şi Brujon, se apropiaseră fără zgomot, fără grabă, fără să spună un cuvînt, cu încetineada sinistră proprie acestor oameni ai nopţii. In mîinile lor se zăreau nişte unelte hîde. Gueulemer avea un cleşte încovoiat, din acelea pe care haimanalele le numesc „basma".
— Ia te uită ! Ce faci aici ? Ce-ai cu noi ? Eşti ne
bună ? ţipă Thenardier, atît cît poate cineva să ţipe vor
bind totuşi în şoaptă. Ce nu ne dai pace să lucrăm ?
Eponine începu să rîdă şi îi sări de gît.
— Sînt aici, tăticule, fiindcă sînt. Ce, nu mai e voie
acum să şezi pe pietre ? Dumneata n-ar trebui să fii aici.
Ce cauţi aici dacă e un „pesmete" ? I-arn şi s-pus lui Mag-
1 No să scîrţîie sub pilă.

non. Nu-i nimic de făcut. Da sărută-mă, tăticule ' Ce mult e de cfnd nu te-am văzut ! Va să zică nu mai eşti la răcoare ?
Thenardier încercă să se descurce din braţele Eponinei şi mormăi :
— Gata, m-ai sărutat. Da, sînt afară, nu mai sînt la
răcoare. Acu du-te !
Dar Eponine nu-şi desfăcea mlinile de după gitul lui şi îşi dubla
mîngîierile :
— Tăticule, cum ai făcut ? Trebuie să fii tare iscusit,
dacă ai putut ieşi de acolo. Povesteşte-mi ! Şi mama ?
Unde e mama ? Spune-mi ce mai e cu mama !
Thenardier răspunse :
— Ei bine, nu ştiu, lasă-mă, hai, du-te !
— Tocmai că nu vreau să mă duc ! zise Eponine, fan-
dosindu-se ca un copil răsfăţat. Mă goneşti, după ce că
nu te-am văzut de patru luni şi de abia am avut timp să
te sărut.
Şi se agăţă din nou de gîtul lui.
— Ei, ce de nerozii ! zise Babet.
— Să ne grăbim, zise Gu-eulemer. Poaf să treacă sti-

cleţii !
Glasul ven.trilog.uhii îngînă ritmat :
„Nu sîntern în postu mare Să ne pupăm de iertare 1"
Eponine se întoarse către ceilalţi cinci bandiţi.
— A, domnu Brujon ! Bună ziua, domnule Babet î Bună
ziua, domnule Claquesous ! Nu mă mai recunoşti, dom
nule Gueulemer ? Ce mai faci, Montparnasse ?
— • Ba da, cum să nu te cunoască ? zise Thenardier. Dar bună ziua, bună seara, ia-ţi tălpăşiţa ! Lasă-ne-n pace !
— E ceasul vulpilor, nu al pupezelor, spuse Montpar
nasse.
— Vezi bine că avem de vulpuit icişa, adăugă Babet.
Eponine apucă mîna lui Montparnasse.
— Ia seama să nu te tai, am un şiş deschis.
47

— Dragă Moniparnasse – răspunse mieros Eponine –
trebuie sa ai încredere în oameni. Oi fi semănînd şi eu
niţel cu tata. Domnule Babet, domnule Gueulemer, n-am
fost trimisă să descurc eu chestia ?
Eponine nu mai vorbea argou. De cînd îl cunoscuse pe Marius, nu putea să sufere limba asta îngrozitoare. Strînse în mica ei mînă, osoasă şi uscată ca rnîna unui schelet, degetele mari, aspre ale lui Gueulemer şi urmă :
— Ştiţi şi voi că nu sînt proastă. De obicei credeţi ce
spun. V-am fost de folos în împrejurări grele. Ei, am aflat
eu tot, vă puneţi pielea la bătaie degeaba, mă înţelegeţi !
Vă jur că nu e nimic d-e făcut în casa asta.
— Sînt nişte femei singure, zise Gueulemer.
— Nu. S-au mutat.
— Da luminările nu s-au mutat! rosti Babet.
Şi-i arătă Eponinei, printre vîrfurile pomilor, o lumină care se plimba prin mansarda casei. Era Toussaint, care nu se culcase încă şi întindea rufele la uscat.
Eponine încercă o ultimă sforţare.
— Ei – zise ea– sînt nişte oameni foarte săraci ; în
cocioaba asta nu găsiţi para chioară.
— Du-te dracului ! strigă Thenardier. După ce-om răs
turna-o cu fundu-n sus, o să-ţi spunem ce e înăuntru,
dacă sînt gloanţe, rotiţe sau tinichele '.
Şi-o împinse la o parte ca să treacă. :– Drăguţule, domnule Montparnasse – zise Eponine – te rog, dumneata, care eşti cumsecade, nu intra !
— Ia seama că ai să te tai ! răspunse Montparnasse.
Thenardier urmă cu tonul lui hotărît :
— Ia-ţi valea, îngeraşule, şi lasă bărbaţii să-şi vază
de treburi !
Eponine dădu drumul mîinii lui Montparnasse, pe care o apucase iarăşi, şi zise :
— Va să zică vreţi să intraţi în casa asta ?
— Niţel I spuse ventrilogul rînjind.

Atunci ea se aşeză cu spatele la grilaj, cu faţa la cei şase bărbaţi înarmaţi pînă-fl dinţi, cărora noaptea le da
Franci, gologani sau firfirici.

o înfăţişare de diavoli, şi zise cu o voce hotărîtă şi groasă :
— Dacă e aşa, atunci nu vreau eu !
Se opriră toţi uimiţi. Ventrilogul totuşi rînji mai departe. Ea urmă :
— Prieteni, ascultaţi-mă bine ! Nu e ce trebuie. Acum
vorbesc eu. Mai întîi, dacă intraţi în grădină, dacă vă
atingeţi de grilajul ăsta, eu ţip, bat la toate uşile, deş
tept lumea, chem sergenţii de stradă, vă dau pe mîna po
liţiei.
— E în stare ! spuse încet Thenardier Iui Brujon şi
ventrilogului.
Ea dădu din cap şi adăugi :
— Incepîn-d cu tata.
Thenardier se apropie.
— Mai departe, drăguţule ! zise ea.
El se retrase, rnormăind între dinţi :
— Dar ce dracu are ? Şi adăugă : Căţea !
Bponine începu să rîdă într-un chip groaznic.
— Fie; dar n-o să intraţi ! Nu sînt pui de cîine, sînt
pui de lup. Sînteţi şase, dar nu-mi pasă ! Sînteţi bărbaţi.
Ei bine, eu sînt femeie ! Nu mi-e frică de voi, poftim !
Vă spun că n-o să intraţi în casa asta, fiindcă n-am eu
chef. Dacă vă apropiaţi, latru. V-am spus, „cîinele" sînt
eu. Puţin îmi pasă de voi ! Vedeţi-vă de drum, mă plic
tisiţi ! Duceţi-vă unde vreţi, dar nu aici, vă opresc eu !
Voi puteţi să daţi cu cuţitul, că eu dau cu picioarele, mi-e
totuna, poftiţi !
înainta un pas către bandiţi ; era înspăimîntătoare. începu iar să rîdă.
— La dracu ! Nu mi-e frică. La vară o să-mi fie foame,
la iarnă o să-m,i fie frig. Ce caraghioşi sînt nătărăii ăştia
de bărbaţi dacă îşi închipuie că înfricoşează o fată ! Frică,
de ce ? Ei, aş, mor de frică ! Fiindcă aveţi nişte otrepe de
muieri care intră sub pat cînd vă răstiţi la ele, aşa cre
deţi ? Mie nu mi-e frică de nimic ! îşi aţinti privirea asu
pra lui Thenardier şi zise : Nici chiar de dumneata ! Apoi
continuă, plimbîndu-şi asupra bandiţilor pupilele sîngerii
de stafie : Ce-mi pasă mie dacă o să mă adune mîine de

pe caldarîrnul străzii Plumet, omorîtă de tată-meu ou bîta, sau dacă o să fiu găsită p.este un an între gratiile de la Saint-Cloud, sau în insula Lebedelor, printre dopuri putrede şi cîini înecaţi !
Trebui să se oprească ; o apucă o tuse seacă, răsuflarea îi ieşea ca un horcăit din pieptul îngust şi slab.
Continuă apoi :
— N-ain decît să strig, şi vine cineva, ehe! Sînteti

şase, eu sînt lumea întreagă !
Thenardier făcu un pas spre ea.
— Nu te apropia ! strigă ea.
El se opri şi îi zise cu blîndeţe :
— . Bine, nu. Nu m-apropii, da nu vorbi atît de tare. Fata mea, vrei să ne împiedici să lucrăm ? Trebuie să ne cîştigăm viaţa. Nu mai ai nici un pic de dragoste pentru taftu ?
— Mă plictisiţi ! zise Eponine.
— Dar trebuie să trăim, să mîncăm...
— Crăpaţi !
Apoi se aşeză pe postamentul grilajului, îngînînd cîn-tecul :
„Tristă 'amintire Farmecu-Tni trecut, Glezna mea subţire Şi timpul trecut".
Sta cu coatele pe genunchi, cu bărbia în palme şi-şi legăna piciorul cu o înfăţişare nepăsătoare. Rochia ruptă lăsa să i se vadă umerii slabi. Felinarul vecin îi lumina profilul. Era uluitor de hotărîtă.
Cei şase tîlhari, uluiţi şi mohorîţi că sînt ţinuţi locului de o fată, se retraseră în întuneric şi se sfătuiră, ridi-cînd din umeri, umiliţi şi furioşi.
Ea îi privea, însă, potolită şi sălbatică
— Are ea ceva – zise Bafoet – o pricină. Să fie în
drăgostită de cîine? Păcat că ne scapă treaba asta. Două
femei, un bătrîn care locuieşte în fundul curţii, perdele
bune la ferestre. Bătrînul trebuie să fie vrun perciunat.
Bună treabă !

— Atunci intraţi voi – izbucni Montparnasse – şi
vedeţi-vă de treabă ! Rămîn eu cu fata, şi dacă mişcă...
Făcu să sclipească Ia lumina felinarului cuţitul pe ca-re-l ţinea în mînecă.
Thenardier tăcea mâlc şi părea gata să facă ce se va hotărî.
Brujon, care era niţel profet şi care, după cum se ştie, „dăduse pontul", nu scoase încă nici un .cuvînt. Părea gîn-ditor. Era cunoscut că nu dădea îndărăt de la nimic şi se ştia că într-o zi jefuise, numai şi numai de dragul primejdiei, un post de sergenţi de stradă. Intre altele, făcea versuri şi cîntece, ceea ce îi dădea o mare autoritate. Babet îl întrebă :
— Tu nu spui nimic, Brujon ?
Bţrujon mai tăcu o clipă, apoi dădu din cap în felurite chipuri şi se hotărî în sfîrşit să deschidă gura :
— Uite, am întîlnit azi-dimineaţă două vrăbii care se băteau ; astă-seară m-am ciocnit de o femeie certăreaţă. E semn rău ! Hai să ne cărăm !
Plecară.
La plecare, Montparnasse şopti:
— Ei, dacă aş fi vrut, aş fi strîns-o de gît.
Babet îi răspunse :
— Eu nu. Nu mă ating de femei.
La colţul străzii se opriră şi schimbară cu glas scăzut aceste cîteva vorbe neînţelese :
— Unde ne culcăm astă-seară ?
— Sub Pantin *.
— Ai la tine cheia de la grilaj, Thenardier ?
— Cred şi eu !

Eponine, care nu-i părăsea din ochi, îi văzu întorcîn-du-se pe drumul pe care veniseră. Se ridică în picioare şi începu să se furişeze în urma lor, de-a lungul zidurilor şi caselor. Se ţinu astfel după ei pînă în bulevard. Acolo îi văzu cum se despart şi se afundă în întunericul în care păreau că se topesc.
Paris.
5!

FAPTELE NOPŢII
După plecarea bandiţilor, strada Plumet îşi recapătă liniştita ei înfăţişare nocturnă. Ceea ce se întîmplase în această stradă n-ar fi mirat o pădure. Codrii, crîngurile, desişurile, ramurile de nedescurcat, ierburile uriaşe au un fel de viată întunecată ; furnicarul sălbăticiunilor zăreşte în ele neaşteptate năluci ale nevăzutului ; lumea mai prejos de om desluşeşte aci prin cea{ă lumea de dincolo de om ; lucrurile necunoscute de noi, cei vii, se înfundă aci, pe întuneric. Natura zbîrlită şi sălbatică se înspăimîntă de unele vecinătăţi în care i se pare că simte supranaturalul. Puterile întunericului se cunosc între ele şi stau într-o cumpănă tainică. Dinţii şi ghearele se tem de' lumea de dincolo de simţuri. Bestialitatea care se adapă cu sînge, poftele lacome şi nesătule în căutarea prăzii, instinctele înarmate cu gheare şi cu fălci, care nu au ca izvor şi ca ţintă decît burta, privesc şi adulmecă cu nelinişte netulburată năluca, cutreierînd în giulgiul ei, dreaptă în străvezia ei rochie fîlfîitoare, şi care li se pare că trăieşte un fel de viată groaznică a morţii. Aceste fiinţe brutale, care nu sînt decît materie, se tem nedesluşit ca nu cumva să dea peste nemăsurata întunecime strînsă într-o fiinţă necunoscută. Un chip negru care taie drumul opreşte scurt orice fiară sălbatică. Ceea ce iese din cimitir înfricoşează şi descumpăneşte ceea ce iese din peşteră ; ferocităţii îi e teamă de sinistru ; lupii dau îndărăt în faţa unui strigoi.
VI
MARIUS COBOARĂ PE PAMÎNT ŞI IŞI DA ADRESA COSETTEI
In timp ce căţeaua aceea cu chip omenesc stătea de pază lîngă grilaj şi cei şase bandiţi se dădeau înapoi în faţa unei fete, Marius era lîngă Cosette. Niciodată cerul
52

nu fusese mai înstelat şi mai încîntător, copacii mai fremătători, mireasma ierburilor mai pătrunzătoare; niciodată păsările nu adormiseră în frunzişuri cu un ciripit mai dulce ; niciodată toate armoniile seninătăţii universale nu răspunseseră mai potrivit muzicii lăuntrice a dragostei ; niciodată Marius nu fusese mai îndrăgostit, mai fericit, mai fermecat. Dar o găsise pe Cosette tristă. Cosette plînsese. Avea ochii roşii.
Era cel dintîi nor în acest vis minunat.
Primul cuvînt spus de Marius fusese :
— Ce ai ?
Ea răspunse :
— Uite !
Apoi se aşezase pe banca de lîngă scară şi, în timp ce el se aşeza tremurînd lîngă ea, continuase :
— Tata mi-a spus azi-<dimineaţă să mă pregătesc, să

fiu gata, pentru că are treburi şi poate o să plecăm.
Marius se înfiora din creştet pînă-n tălpi.
Cînd omul e Ia sfîrşitul vieţii, a muri înseamnă a pleca ; dacă e la început, a pleca înseamnă a muri.
De şase să'ptămîni, Marius, încetul cu încetul, pe nesimţite, intra cu fiecare zi mai mult în stăpînirea Cosetiei. Stapînire cu totul ideală, dar adîncă. Cum am mai lămurit o dată, în cea dintîi dragoste luăm sufletul cu mult înainte de trup, mai tîrziu, luăm trupul cu mult înainte de a lua sufletul, şi cîteodatâ' nu luăm sufletul de loc ; cei din ceata lui Faublas şi Prudhomme adaugă : fiindcă sufletul nu există ; dar sarcasmul acesta este, din fericire, o ocară mincinoasă. Marius, aşadar, o stăpînea pe Cosette, aşa cum stăpînesc spiritele, dar o învăluia cu tot sufletul lui şi o păzea cu gelozie, cu o neînchipuită credinţă. Ii stăpînea zîmbetul, suflarea, mireasma, strălucirea adîncă a ochilor ei albaştri, dulceaţa pielii cînd îi atingea mîna, încîntătorul semn de la gît şi toate gîndurile. Hotărîseră să nu doarmă niciodată fără să se viseze unul pe altul, şi se ţinură de cuvînt. Stăpînea, aşadar, toate visele Co-settei. Privea fără încetare şi atingea cîteodată cu răsuflarea zulufii de pe ceafa ei, şi îşi zicea că nu există nici un firicel acolo care să nu fie al lui, al lui Marius. Privea

îndelung şi îi adora îmbrăcămintea, panglicile, mănuşile, mînecile, pantofii înalţi, ca pe nişte obiecte sfinte al căror stăpin era el. Se gîradea că e stăpînul drăgălaşilor piepteni de baga pe care-i purta în păr şi îşi zicea chiar, gîngureala nedesluşită şi surdă a voluptăţii care mijea, că nu există cordon de rochie, ochi de ciorap şi cută a rochiei care să nu fie ale lui. Lîngă Cosette se simţea lîngă bunul, lîngă lucrul, lîngă stăpînul şi robul său. Se părea că-şi contopiseră atîta sufletele, încît, dacă ar fi vrut sa şi le ia înapoi, le-ar fi fost cu neputinţă să le recunoască. „Asta e al meu." „Nu, e al meu." „Te asigur că te înşeli. Asta sînt eu." „Ceea ce crezi că eşti tu sînt eu." Marius era ceva care făcea parte din Cosette, şi Cosette era ceva care făcea parte din Marius. Marius o simţea pe Cosette trăind în el. A o stăpîni pe Cosette era totuna cu a respira. In mijlocul acestei credinţe, al acestei îmbătări, al acestei posesiuni feciorelnice, nemaiauzite şi totale, al acestei stăpîniri căzură deodată cuvintele : „Vom pleca", şi vocea aspră a realităţii îi striga : „Cosette nu este a ta !"
Marius se trezi. De şase săptămîni Marius trăia, după cum am spus, în afară de viaţă ; dar cuvîntul acesta, „a pleca", îl aduse înapoi cu asprime.
Rămase mut. Cosette simţi numai că mîna Iui era îngheţată.
Ii zise la rîndul ei :
— Ce ai ?
EI răspunse atît de încet, încît Cosette abia îl auzi :
— N-am înţeles ce-ai zis.
Ea reluă :
— Azi-dimineaţă tata mi-a spus să-mi pregătesc toate lucrurile şi să fiu gata, că îmi va da rufăria lui s-o pun într-un cufăr, că trebuie să pornească într-o călătorie, că vom pleca şi că ne-ar trebui un cufăr mare pentru mine şi unul mic pentru el. Să pregătesc totul într-o săptămînă,

pentru că poate vom pleca în Anglia.
— Dar e îngrozitor ! izbucni Marius.
E sigur că în acel moment, pentru mintea lui Marius, nici un abuz de putere, nici o lovitură, nici o grozăvie a

ceior mai cumpliţi tirani, nici o acţiune a lui Busiris, a lui Tiberiu sau a lui Henric al VUI-lea > nu era atît de cruntă ca fapta aceasta. Domnul Fauchelevent o ia pe fiica sa în Anglia pentru că are treburi acolo, întrebă cu o voce slabă :
— Şi cînd vei pleca ?
— N-a spus cînd.
— Şi cînd te vei întoarce ?
— N-a spus cînd.
Marius se ridică în picioare şi zise cu răceală :
— Şi ai să pleci, Cosette ?
Cosette îşi întoarse spre el frumoşii ochi plini de spaimă şi răspunse cu o privire rătăcită :
— Unde ?
— In Anglia. Dumneata vei pleca ?
— Pentru ce îmi zici „dumneata" ?
— Te întreb dacă vei pleca ?
— Ce vrei să fac ? zise ea împreunîndu-şi manile.
— Aşa.dar vei pleca ?
— Dacă tatăl meu pleacă...
— Va să zică vei pleca ?
Cosette apucă mîna lui Marius şi o strînse fără să răspundă.
— Bine, zise Marius. Atunci voi pleca şi eu undeva.
Cosette mai mult simţi înţelesul acestor vorbe decît îl
înţelese. Se îngălbeni încet, chipul i se făcu alb în întuneric. Bîlbîi :
— Ce vrei să spui ?
Marius o privi, apoi îşi înălţă încet privirile la cer şi răspunse :
— Nimic.
Cînd îşi coborî pleoapele, o văzu pe Cosette surîzîndu-i. Surîsul femeii iubite are o lumină care se vede noaptea.
1 Primul, un personaj legendar, pomenit de mitul eroului grec He-racle : sacrifica pe altarele zeilor săi pe orice străin care pătrundea tn Egipt, unde legenda spune că domnea acest despot sîngeros. Ceilalfi doi sînt personaje istorice. Tiberiu – împărat roman (secolul I î.e.n.). Henric al VlII-Iea, rege al Angliei în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a guvernat ca un monarh absolut ; a condamnat Ia moarte pe două dintre cele şase soţii ale sale.

— Ce proşti sîntern î Marius, mi-a venit o idee i
— Ce?
— Pleacă şi tu dacă plecăm noi. Am să-ţi spun eu
unde. Vino după mine acolo unde-oi fi.
Marius era acum cu totul şi cu totul treaz. Se întorsese la realitate. Izbucni :
— Să plec cu tine 1 Eşti nebună ? Dar trebuie şi bani

şi n-am o Jăscaie. Cum să plec în Anglia ? Datorez pînă
acum, nu ştiu, mai bine de zece ludovici lui Courfeyrac,
un prieten pe care nu-l cunoşti tu. N-am deoît o pălărie
veche, care nu face trei franci, un costum de haine fără
nici un nasture, cămaşa mi-e ruptă, slnt ros în coate
şi-mi intră apă în ghete. De şase săptămîni nici nu mă
mai gîndesc la asta şi nici nu ţi-am ispus. Cosette, sînt
un nemernic. Nu mă vezi decît noaptea şi îmi dai dra
gostea ta ; dacă m-ai vedea ziua, rni-ai da un ban I Să
plec în Anglia 1 Dar n-am nici cu ce să-mi plătesc paşa
port ui !
Şi se izbi într-un copac din apropiere, cit era de lung, cu braţele deasupra capului; se izbi cu fruntea în scoarţă, fără să simtă lemnul care-i zgîria pielea, nici frigurile care-i zvîcneau în tîmple, nemişcat şi gata să cadă, ca o statuie a deznădejdii.

Stătu multă vreme aşa. Cînd te cufunzi în asemenea prăpăstii, ai rămîne o veşnicie în ele. In sfîrşit, se întoarse. Auzea în spatele lui un zgomot uşor, înnăbuşit, domol şi trist.
Suspina Cosette.
Plîngea de mai bine de două ceasuri lîngă Marius, care stătea dus pe gînduri.
Veni la ea, căzu în genunchi şi, aplecîndu-se încet, îi luă vîrfuj piciorului, care ieşea de sub marginea rochiei, şi îl sărută.
Ea, tăcută, îi îngădui s-o facă. Sînt clipe în care femeia primeşte, ca o zeitate mohorîtă şi resemnată, religia dragostei.
— Nu pl-înge ! zise el.
Ea şopti:

— Poate că eu am să plec şi tu n-ai să poţi veni.
Marius urmă :
— Mă iubeşti ?
Ea îi răspunse suspinînd acel cuvînt rupt din rai, care nu e niciodată mai încîntător decît atunci oînd e şoptit printre lacrimi:
— Te ador!
Cu un glas nespus de mîngîietor, el urmă :
— Nu plînge ! Spune, vrei să faci asta pentru mine, să
nu plîngi ?
— Da tu mă iubeşti ? zise ea.
El îi luă mîna.
— Cosette, niciodată nu mi-am dat cuvîntul de cinste
nimănui, pentru că mi-e frică de cuvîntul meu de cinste.
II simt pe tata Jlngă mine. Ei bine, îţi dau cuvîntul meu
de cinste cel mai sfînt că, dacă pleci, eu voi muri!
In glasul cu care rosti aceste cuvinte era o melancolie atît de solemnă şi de liniştită, încît Cosette tremură. Simţi fiorul acela pe care-l lasă un cuvînt întunecos şi adevărat, încetă să plîngă, de spaimă.
— Acum ascultă ! zise el. Să nu mă aştepţi mîine.
— De ce ?
— Nu m-aştepta deoît poimîine.

— Oh, de ce ?
— Vei vedea.
— Să nu te văd o zi ! Dar e cu neputinţă !
— Să sacrificăm o zi ca să cîştigăm poate o viaţă. Şi
Marius adăugă cu jumătate de glas, ca pentru sine : E
un om care nu-şi schimbă obiceiurile şi n-a primit pe
nimeni niciodată decît seara.
— De cine vorbeşti ? întrebă Cosette.
— Eu ? N-am spus nimic.
— Atunci la ce te gîndeşti ?
— Aşteaptă pînă poimîine. Vrei ?
— Da, răspunse Cosette.
Ea îi luă capul în amîndouă mîinile, înălţîndu-se pe vîrful picioarelor ca să-l ajungă, şi căută să-i citească nădejdile în ochi.

Marius rosti:
— Mă gîndesc că trebuie să-mi ştii adresa. Se poate
întîmpla cine ştie ce. Stau la un prieten numit Courfeyrac,
strada Verrerie, numărul 16.
Căută prin buzunare, scoase un briceag şi zgîrie cu limba lui în tencuiala zidului :
16, STRADA VERRERIE
Cosette începuse din nou să i se uite în ochi.
— Spune-mi la ce te gîndeşti. Marius, tu te gîmdeşti
la ceva. Spune-mi, la ce ? Oh ! Spune-mi Ia ce te gîn-
deşti, ca să pot dormi bine la noa-pte.
— Uite la ce mă gîndese : că e cu neputinţă ca dum
nezeu să vrea să ne despartă. Aşteaptă-mâ poimîine !
— Şi pînă atunci ce să fac ? zise Cosette. Tu pleci
de-acasă, te duci, vii... Ce fericiţi sînt bărbaţii ! Eu o să
rămîn singură. Oh, ce tristă am să fiu ! Atunci, ce vrei
să faci mîine seară ? Spune î
— Voi încerca ceva.
— Dacă e aşa, eu mă voi ruga lui dumnezeu şi mă voi
gîndi la tine tot timpul, ca să izbuteşti. Nu te mai întreb,
fiindcă nu vrei. Eşti stăpînul meu ! îmi voi petrece seara
de mîine cîntînd muzica aceea din Euryanthe, care îţi
place ţie şi pe care ai ascultat-o într-o seară sub fereastra
mea. Dar poimîine să vii devreme. Te voi aştepta la că
derea nopţii, la nouă fix, bagă de seamă ! Doamne, ce
trist e cînd zilele sînt lungi ! Auzi ? Cînd va bate de
nouă voi fi în grădină.
— Şi eu.
Şi fără să spună ceva, duşi de acelaşi gîrad, duşi de acel curent electric care îi leagă neîntrerupt pe îndrăgostiţi, beţi amîndoi de dragoste pînă şi în suferinţă, căzură unul în braţele celuilalt, fără să bage de seamă că buzele li se împreunaseră, în timp ce privirile lor înălţate, pline de extaz şi de lacrimi, contemplau stelele.
Cînd Marius p.lecâ, strada era goală. Era chiar în clipa în care Eponine îi urmărea pe bandiţi pe bulevard. In

timp ce Marius visa cu capul rezemat de copac, îi trecuse o idee prin minte, o idee, vai ! pe care el însuşi o socotea nebunească şi cu neputinţă de realizat. Luase o hotărîre mare.

O INIMA BATRINA ŞI O INIMA TINAKA FAŢA-N FAŢA

Bunicul Gillenormand avea în vremea aceea nouăzeci şi unu de ani împliniţi. Locuia tot cu domnişoara Gillenormand în strada Filles-du-Calvaire or. 6, în vechea lui casă. Era, cum ne amintim, unul dintre acei bătrîni străvechi care aşteaptă moartea cu isemeţie, pe care vîrsta îi împovărează fără să-i încovoaie şi pe care nici suferinţa nu-i doboară. Totuşi, de oîtva timp, fiică-sa spunea : „Tata începe să se stingă". în adevăr, nu mai pălmuia servitoarele, nu mai dădea cu bastonul atît de voiniceşte în balustrada scării, oînd Basque întîrzia să-i deschidă. Revoluţia din iulie abia dacă îl scosese din fire timp de şase luni. Văzuse aproape cu linişte această împerechere de cuvinte în Monitor: D. Humblot-Conte', pair al Franţei. De fapt, bătrînul era foarte trist. Nu şovăia, nu se dădea bătut, fiindcă asta nu sta nici în natura lui fizică, nici în cea morală, dar simţea că slăbeşte înăuntrul lui. De patru ani îl aştepta pe Marius neînduplecat – e chiar cuvîntul potrivit – îl aştepta cu convingerea că într-o zi sau aJta ştrengarul va bate la uşă ; e drept că în unele zeasuri triste i se întîmpla să-şi spună că dacă Marius mai întîrzie... Nu moartea îi era de nesuferit, ci gîndul că poate nu avea să-l mai vadă pe Marius. In mintea lui, pînă atunci, nu trecuse niciodată gîndul că n-avea să-l mai vadă pe Marius, dar acum ideea despărţirii începea să-i dea tîrcoale şi îl îngheţa. Despărţirea, aşa cum se

1 Un burghez a! cărui nume însuşi îi arăta originea modestă (hum-W« – umil), numit membru a! Camerei nobililor sub Ludcvic-Filip.

I j

întîmplă totdeauna cu sentimentele fireşti şi adevărate, îi mărise dragostea de bunic pentru copilul cel rău, care plecase în felul ăsta. In nopţile de decembrie, cînd frigul ajunge la zece grade sub zero, ne gîndim mai mult la soare. Domnul Gillenormand nu se credea în stare, sau chiar era incapabil să facă el, ca bunic, pasul de apropiere înspre nepotul său. „Mai degrabă crap 1" îşi zicea el. Nu-şi găsea nici o vină, dar nu se gîndea la Marius decît cu o înduioşare adîncă şi cu muta disperare a unui bătrînel care e pe ducă.

Dinţii începuseră să-i cadă, ceea ce îi sporea tristeţea.

Domnul Gillenormand, fără să şi-o mărturisească, căci s-ar fi înfuriat şi i-ar fi fost ruşine, nu iubise niciodată vreo femeie cum îl iubea pe Marius. Aşezase în odaia lui, la căpă.tîiul patului, un portret vechi, pe care să-l poată vedea înainte de orice, în clipa deşteptării din somn ; era portretul celeilalte fiice a lui, doamna Pcmtmercy, care murise la optsprezece ani. Privea necontenit acest portret. Intr-o zi, cînd se uita la el, i se întimplă să spună :

— Cred că-i seamănă.

— Surorii mele ? întrebă domnişoara Gillenormand.

Bineînţeles că îi seamănă.

Bătrînul adăugă :
— Şi lui îi seamănă.
O dată, cum sta aşezat cu genunchii strinşi şi cu ochii aproape închişi, abătut, fiică-sa îndrăzni să-i spună :
— Tată, eşti tot atît de supărat ?...
Dar se opri, neîndrăznind să meargă mai departe.
— Pe cine ? întrebă el.
— Pe bietul Marius.
îşi înălţă capul îmbătrînit, îşi puse pumnul slab şi zbîrcit pe masă şi strigă cu glasul lui cel mai supărat şi mai răsunător :
— Bietul Marius, spui ? Domnul ăsta e un caraghios,
un derbedeu, un vanitos nerecunoscător, fără inimă, fără
suflet, un orgolios, un ora rău !
Şi îşi întoarse faţa, ca fiică-sa să nu vadă că lăcrimează.

A treia zi rupse o tăcere care ţinea de patru ceasuri, ca să-i spună deodată fiică-si :
— Am avut onoarea s-o rog pe domnişoara Giilenormand să nu-mi vorbească niciodată despre asta.
Mătuşa Giilenormand renunţă la orice încercare şi puse acest diagnostic adînc : „Tata n-a prea iubit-o pe sora mea de cînd «a făcut prostia. Se înţelege că nu-l poate suferi pe Marius."
„De cînd a făcut prostia" înseamnă de cînd se măritase cu colonelul.
De altfel, după cum s-a putut presupune, domnişoara Giilenormand nu izbutise în încercarea ei de a-l înlocui pe Marius cu preferatul ei, ofiţerul de lăncieri. înlocuitorul Theodule a pierdut şi el partida. Domnul Giilenormand nu primise această substituire. Golul inimii nu se astupă cu un dop. Theodule, dinspre partea lui, cu toate că adulmeca moştenirea, dispreţuia corvoada de a se face plăcut. Moşneagul îl plictisea pe lăncier, iar lăn-cierul îl enerva pe moşneag. Locotenentul Theodule era vesel, fără îndoială, dar flecar; uşuratic, dar vulgar; petrecăreţ, dar necioplit; e adevărat, avea mai multe amante, şi iarăşi e adevărat că vorbea mult de ele, dar le vorbea numai de rău. Toate calităţile lui aveau cîte un cusur. Domnul Giilenormand era sătul ascultîndu-l cum îşi povesteşte succesele ieftine pe care le repurta în jurul cazărmii din strada Babylone. Şi apoi locotenentul Giilenormand venea câteodată în uniformă, cu cocarda tricoloră. Asta îl făcea de-a dreptul nesuferit. Bunicul Gillenormand spusese în cele din urmă fiicei sale : „M-arn săturat de Theodule ! Prirneşte-l tu, dacă vrei. Mie nu-mi plac războinicii în timp de pace. Nu ştiu dacă nu cumva îmi plac mai mult duelgiii decît un tîrîie-sabie. Zăngănitul săbiilor în timpul luptei este, la urma urmei, mai puţin supărător decît tîrîitul tecilor pe caldarîm. Şi-apoi, să-ţi umpli pieptul făcînd pe grozavul, să te încingi ca o mu-ieruşcă, să porţi corset sub platoşă înseamnă să fii de două ori caraghios. Dacă eşti un om întreg, te ţii tot atît de departe de fanfaronadă ca şi de dulcegării. Nici leu-paraleu, nici fante. Păstrează-ţi-l ţie pe Theodule I"

Degeaba îi zise fiică-sa : „E totuşi nepotul dumitale1'. Domnul Gillenormand, care se simţea bunic pînă-n vîrful unghiitor, nu era unchi de loc.
De fapt, fiindcă era inteligent şi compara, Theodule îi fusese de folos numai ca să-l regrete şi mai mult pe Marius.
Intr-o seară, în ziua de 4 iunie, ceea ce iiu-I împiedicase pe bunicul Gillenarmand să-şi facă un foc straşnic în vatră, o trimisese la culcare pe fiică-sa, care cosea într-o odaie de-alături. Era singur în odaia lui tapetată cu scene pastorale, cu picioarele pe grătarul vetrei, acoperit pe jumătate de paravanul lui de coromandel cu nouă feţe, cu coatele 'pe masa pe care ardeau două <lumînări sub un abajur verde, înfundat în jilţul bine căptuşit, cu o carte în mînă, dar fără să citească. Era îmbrăcat după moda lui în incroyable1 şi semăna cu un portret străvechi de Garat. Costumul ar fi făcut să se ţină lumea după el pe stradă, dar fiică-sa îl îmbrăca totdeauna cînd ieşea în oraş cu o uriaşă haină episcopală de mătase căptuşită, care îi ascundea îmbrăcămintea. Numai cînd se culca şi cînd se scula îşi punea halatul de casă. „Te îmbătrîneşte", zicea el.
Bunicul Gillenormand se gînidea -la Marius cu dragoste şi cu amărăciune, dar, ca de obicei, amărăciunea era mai mare. Iubirea lui înăcrită se prefăcea totdeauna în furie şi începea să clocotească. Ajunsese la punctul în care omul caută să se împace cu sine şi să-şi primească de bunăvoie chinul. Căuta să se convingă că nu există nici un motiv ca Marius să se întoarcă ; pentru că, dacă ar fi fost de vină, ar fi făcut-o pînă acum ; că trebuia să renunţe la asta. încerca să se obişnuiască cu gândul că se isprăvise şi că va muri fără să-l mai vadă pe „acest domn". Dar întreaga sa fire se răzvrătea ; dragostea lui de părinte nu se putea împăca cu gîndul ăsta. „Cum adică – se întreba el, ca un dureros refren – să nu se mai întoarcă niciodată ?" Capul chel îi căzuse pe piept
1 ies incroyables : tineretul reacţionar, extravagant ca îmbrăcăminte şi vorbire, din timpul directoratului (1795–1799).

şi se uita tulbure Ia cenuşa căminului, cu o privire dureroasă şi supărată. Tocmai cînd era mai adîncit în visare, bătrînul lui servitor, Basque, intră şi întrebă :
— Domnul poate să-] primească pe domnul Marius ?
Bătrînul se sculă în capul oaselor, palid ca un cadavru
care se ridică împins .de un curent galvanic. Tot sîngele i se îngrămădise la inimă. Ingăimă :
— Cum, domnul Marius ? !
— Nu ştiu – răspunse Basque, înfricoşat şi uluit de
înfăţişarea stăpînului – nu l-am văzut. Nicolette mi-a
spus adineauri : „E un tînăr, spune-i că e domnul Marius".
Bunicul Gillenormand bllbîi, (cu voce înceată :
— Să intre !
Şi rămase în aceeaşi atitudine, cu capul tremurător, cu privirea aţintită spre uşă. Uşa se deschise din nou. Un tînăr intră. Era Marius.
Marius se opri mai întîi la uşă, ca şi cum ar fi aşteptat sa i se spună să intre. îmbrăcămintea aproape zdrenţuită nu se vedea în întunericul pe

care-l făcea abajurul. Nu i se deosebea decît chipul liniştit şi serios, dar ciudat de trist.
Bunicul Gillenormand, zăpăcit de uimire şi de bucurie, nu văzu cîteva clipe decît o lumină, de parcă ar fi avut o vedenie. Era gata să leşine ; îl zărea pe Marius printr-o ceaţă strălucitoare. Era el, în adevăr, era Marius I
In sfîrşit, după patru ani ! II cuprinse pe de-a-ratregul dintr-o singură privire. I se păru frumos, nobil, distins, crescut bărbat în toată legea, cu o atitudine cuviincioasă şi cu o înfăţişare fermecătoare. Ii veni să deschidă braţele, să-l cheme, să se repeadă înaintea lui ; simţi că se topesc măruntaiele în el de atîta încîntare, că vorbele de dragoste îl înnăbuşă şi i se revarsă din piept ; în sfîrşit, toată această iubire ieşi la lumină şi îi ajunse pe buze. Şi, printr-o răbufnire care ţinea de firea lui plină de contraste, deveni aspru. Spuse deodată :
— Ce cauţi aici ?
Marius răspunse stînjenit :
— Domnule...

Domnul Gillenormand ar fi vrut ca Marius să i se arunce la piept. Se simţi nemulţumit şi de Marius, şi de el însuşi. Simţi că el era aspru şi că Marius era rece. Pentru moşneagul ăsta era o durere nesuferită şi supărătoare să se simtă atît de plin de iubire şi de slăbiciune şi să nu poată fi decît dur. Amărăciunea îl cuprinse din nou. II întrerupse pe Marius cu un glas morocănos :
— Ei, de ce-ai venit ?
Acest „ei" însemna : „Dacă nu vii să mă săruţi". Marius îşi privi bunicul, căruia paloarea îi dădea un chip de marmură.
— Domnule...
Bătrînul reluă cu o voce severă :
— Vii să-mi ceri iertare ? Ţi-ai recunoscut greşelile ?
Credea că îl aduce pe Marius pe calea cea bună şi că „copilul" se va îndupleca. Marius se înfiora. I se cerea să-şi renege părintele. Plecă ochii şi răspunse :
— Nu, domnule.
— Atunci – izbucni .năprasnic bătrînul, cu o durere sfîşietoare şi plină de mînie – ce vrei de la mine ?
Marius îşi împreună mîinile, înainta un pas şi spuse cu o voce tremurătoare :
— Domnule, fie-ţi milă de mine !
Cuvintele acestea îl înverşunară pe domnul Gillenormand ; dacă ar fi fost spuse mai înainte, l-ar fi înduioşat, dar veneau prea tîrziu. Bunicul se ridică, se sprijinea în baston cu amîndouă mîinile, buzele îi erau albe, fruntea i se clătina, dar statura lui înaltă îl domina pe Marius, care stătea cu fruntea plecată.
— Să-mi fie milă de dumneata, domnule ? ! Un adoles cent care cere milă de la un bătrîn de nouăzeci şi -unu de ani ! Dumneata intri în viaţă şi eu ies ; dumneata te duci la spectacole, la baluri, la cafenea, la biliard, eşti inteligent, placi femeilor, eşti băiat drăguţ ; eu stau acasă în mijlocul verii cu nasu-n gura vetrei; ai toate bogăţiile

de pe pămînt; eu am toate neajunsurile bătrîneţii, bete
şuguri şi singurătate. Ai toţi dinţii în gură, un stomac
bun, ochiul ager, putere, poftă, sănătate, veselie, o pădure
de păr negru ; eu nu mai am nici măcar păr alb, mi-au

căzut toţi dinţii, picioarele mă lasă, memoria mă lasă, amestec mereu numele celor trei străzi, strada Charlot, strada Chaume şi strada Saint-Claude, iată unde am ajuns. Dumneata ai înainte tot viitorul plin de soare, eu încep să nu mai văd nimic, atît de mult m-am cufundat în noapte ; eşti îndrăgostit, bineînţeles, pe mine nu mă mai iubeşte nimeni pe lume ; şi dumneata îmi ceri mie milă ! Zău că Moliere a uitat una ca asta. Dacă aşa se glumeşte la voi, la palatul de justiţie, domnilor avocaţi, vă felicit din toată inima ! Aveţi haz ! şi nonagenarul urmă cu glas mîniat şi grav : Ei, ce vrei de la mine ?

— Domnule – zise Marius – ştiu că te supără pre
zenţa mea, dar vin numai să-ţi cer un lucru şi apoi plec
numaidecît.

— Eşti un prost, zise bătrînul. Cine îţi spune să pleci ?

Aşa traducea el vorbele duioase pe care le avea în fundul inimii : „Dar cere-mi iertare ! Aruncănte la pieptul meu !" Domnul Gillenormand simţea că Marius îl va părăsi peste cîteva clipe, că primirea lui rea îl respingea, că îl gonea cu asprimea lui ; îşi spunea toate acestea şi durerea îi creştea tot mai mult; dar cum durerea i se schimba îndată în mînie, străşnicia îi creştea. Ar fi vr.ut ca Marius să înţeleagă. Urmă iar :

— Cum ? Te-ai purtat urît cu mine, bunicul dumitale ;
mi-ai părăsit casa să te duci nu ştiu unde, ţi-ai întristat
mult mătuşa, te-ai dus, se înţelege, să trăieşti o viaţă
mai uşoară, de crai, de unul singur, să faci pe filfizonul,
să vii acasă la orice oră, să petreci ; nu mi-ai dat nici un
semn de viaţă, ai făcut datorii, fără să-mi spui cel puţin
să ţi le plătesc, ai ajuns chefliu şi scandalagiu, şi după
patru ani vii la mine şi n-ai altceva să-mi spui decît
asta !

Acest fel nestăpînit de a-şi înteţi nepotul .la duioşie nu-l făcu pe Marius să vorbească. Domnul Gillenormand îşi încrucişa braţele, un gest al lui deosebit de poruncitor, şi strigă la Marius, 'plin de amărăciune :

— Să isprăvim ! Zici că ai venit să-mi ceri ceva ? Hai,
spune ! Ce-mi ceri ? Vorbeşte !

— Domnule – zise Marius, cu privirea unui om care
simte că are să cadă într-o prăpastie – vin să-ţi cer voie
să mă căsătoresc

Domnul Gillenormand sună. Basque întredeschise uşa.

— Cheamă pe fiică-mea !

După o clipă, uşa se deschise din nou, şi domnişoara Gillenormand se ivi în prag, da.r nu intră. Marius sta în picioare, mut, cu braţele căzute, cu o mutră de ucigaş. Domnul Gillenormand umbla de colo-colo, în lungul şi în latul odăii. Se întoarse spre fiică-sa şi îi zise :
— Nimic, e domnul Marius. Spune-i bună ziua. Domnul
vrea să se căsătorească. Asta e. Du-te !
Glasul întărîtat şi răguşit al bătrînului dovedea că mînia lui ajunsese la culme. Mătuşa se uită uluita la Marius, păru că abia îl recunoaşte, nu scoase nici un cu-vînt şi pieri la suflarea furtunoasă a tatălui ei mai repede decît un pai luat de vijelie.
In acest timp, bunicul Gillenormand se rezemase cu spatele de vatră.
— Să te căsătoreşti la douăzeci şi unu de ani ! Bine
ai potrivit-o ! Nu ţi-a mai rămas decît să-ţi ceri voie 1
O formalitate. Ia loc, domnule ! Ei, de cînd n-am mai
avut onoarea să te văd, aţi avut o revoluţie. Iacobinii au
învins. Trebuie să fi fost mulţumit. Nu eşti republican
de cînd eşti baron ? Dumneata le împaci pe una cu alta.
Republica e un fel de sos al baroniei. Ai vreo decoraţie
din iulie ? Ai dat o mînă de ajutor la cucerirea Luvrului ?
Acolo, pe aproape, în strada Saint-Antoine, faţă-n faţă
cu strada Nonaindieres se află o ghiulea înfiptă în zidul
casei, la etajul trei, sub care e o inscripţie : 28 iulie 1830.
Du-te de-o vezi ! E frumos. A, prietenii dumitale fac lu
cruri foarte drăguţe. Bine că mi-am adus aminte, nu
zidesc o fîntînă în locul statuii domnului duce de Berry ?
Va să zică vrei să te căsătoreşti ? Cu cine ? Se poate,
fără indiscreţie, să te-ntreb cu cine ? Se opri o clipă şi,
mai înainte ca Marius să aibă timpul să răspundă,
adăugă mînios : Ei, ai vreun rost ? O situaţie făcută ?
Cît cîştigi cu meseria dumitale de avocat ?

— Nimic, spuse Marius, cu un fel de hotărîre şi îndîr-
jire sălbatică.
— Nimic ? N-ai decît cele o mie două sute de livre de
la mine ?
Marius nu răspunse. Domnul Gillenormand continuă :
— Atunci, înţeleg, fata e bogată.
— Ca şi mine.
— Cum, fără dotă ?
— Fără.
— Nici speranţe ?
— Nu cred.
— O sărăcie. Şi ce e tată-său ?
— Nu ştiu.
— Şi cum se numeşte ?
— Domnişoara Fauchelevent'.
— Fauche ce ?
— Fauchelevent.
— Ptiu ! făcu bătrînul.
— Domnule ! izbucni Marius.

Domnul Gillenormand îl întrerupse cu tonul unui om care vorbeşte cu sine însuşi :
— Asta e, douăzeci şi unu de ani, nici o situaţie, o mie
două sute de livre >pe an, doamna baroană Pontmercy se
va duce să cumpere de doi bani pătrunjel de la zarza
vagiu.
— Domnule – reluă Marius tulburat peste fire, vă-
zînd cum i se spulberă ultima nădejde – te rog, te con
jur, în numele cerului, cu mîinile împreunate, domnule,
îţi cad la picioare, dă-mi voie să mă căsătoresc cu ea !
Bătrînul izbucni într-un hohot de rîs strident şi lugubru, tuşind şi vorbind în acelaşi timp :
— Ha ! Ha ! Ţi-ai zis : Ce dracu, mă duc să-l caut pe
hodorogu ăla, pe căzătura aia ! Păcat că nu am douăzeci
şi cinci de ani. Cum i-aş mai trînti o somaţie respectuoasă,
cum m-aş mai lipsi ide el ! Ei, dar orice-ar fi, îi voi
spune : Bătrîn tîmpit, eşti prea fericit că mă vezi, mi-a
Venit pofta să mă însor cu domnişoara cutare, fiica dom-
Fauchelevent, textual : coseşte vîntul.

5*

nului cutare, eu n-am pantofi, ea n-are cămaşă, dar n-are a face, mi-a venit aşa, să-mi arunc în gîrlă cariera, viitorul, tinereţea, viaţa, mi-a venit să mă scufund în mizerie cu o femeie de gît, aşa vreau eu, trebuie să consimţi ! Şi fosila va consimţi. 43ine, băiete, cum vrei, leagă-ţi piatra de gît, însoară-te cu Pousselevent, cu Coupeleventl a ta... Niciodată, domnule, niciodată !
— Tată I
— Niciodată !
După glasul cu care era rostit acest „niciodată", Marius pierdu orice nădejde. Străbătu odaia cu paşi înceţi, cu capul în pămînt, şovăind, semănînd mai curînd cu un om care moare decît cu unul care pleacă. Domnul Gillenor-mand îl urmărea din ochi, şi, în clipa cînd uşa se deschise şi Marius fu gata să iasă, făcu patru paşi cu acea vioiciune senilă a bătrînilor poruncitori şi răsfăţaţi, îl apucă pe Marîus de guler, îl aduse din nou cu forţa în odaie, îi făcu vînt într-un jeţ şi îi zise :
— Povesteşte-mi tot !
Numai vorba „tata", care îi scăpase lui Marius, pricinuise această răsturnare.
Marius îl privea rătăcit. Obrazul schimbător al domnului Gillenorman-d nu mai exprima decît o nedesluşită, aspră bunătate. Bunicul luase locul strămoşului.
— Hai, vorbeşte, povesteşte-mi amorurile tale, trăncă
neşte, spune-mi totul ! Drace ! Proşti mai sînt tinerii!
— Tată... reluă Marius.
Chipul bătrînului străluci întreg de o lumină negrăită.
— Da, aşa ! Zi-mi tată, şi vei vedea !

Era de data asta ceva atît de bun, de blînd, de deschis şi de părintesc în această asprime, încît Marius, trecînd pe neaşteptate de la descurajare la speranţă, se simţi zăpăcit şi uluit. Era aşezat Jîngă masă, lumina lumînă-rilor dădea în vileag starea de plîns a hainelor lui, la care bunicul Gillenormand privea cu mirare.
— Ei bine, tată... zise Marius.
Pousselevent, coupelevent: împinge vîntul, taie vîntul.

— Care va să zică – îl întrerupse domnul Gillenor-mand – n-ai cu adevărat nici un ban ? Eşti îmbrăcat ca un derbedeu.
Scotoci într-un sertar şi scoase de acolo o pungă pe care o puse pe masă.
— Uite, ia o sută de ludovici, cumpără-ti o pălărie !
— Tată – urmă Marius – dragă tată, dacă ai şti cît
o iubesc ! Nici nu-ţi închipui, am văzut-o pentru prima
oară în grădina Luxembourg. Venea şi ea acolo; Ha
început nu ne prea luam în seamă ; pe urmă, nH ştiu cum
s-a făcut, m-am îndrăgostit de ea. Oh, cît de nenorocit am
fost din pricina asta I In sfîrşit, acum o văd în fiecare
zi, la ea acasă, tatăl ei nu ştie nimic, închipuieşte-ţi că
vor pleca ; ne vedem în grădină, seara ; tatăl ei vrea s-o
ia cu el în Anglia, aşa că mi-am zis : voi căuta să-l văd
pe bunicul şi să-i istorisesc totul. Mai întîi o să înnebu
nesc, o să mor, mă voi îmbolnăvi, mă voi arunca în apă.
Trebuie neapărat să mă căsătoresc cu ea, pentru că alt
fel înnebunesc. In sfîrşit, iată adevărul întreg, nu cred să
fi uitat ceva. Locuieşte într-o grădină cu grilaj în strada
Plumet. E înspre Invalizi.
Bunicul Gillenormand se aşezase fericit lîngă Marius. Ascultîndu-l şi îmbătîndu-se de glasul lui, se îmbăta în acelaşi timp cu o lungă priză de tabac. Auzind de strada Plumet, îşi întrerupse trasul pe nas şi restul de tabac îi căzu pe genunchi.
— Strada Plumet ! Zici, strada Plumet! Ia stai puţin ! Nu e pe-acolo o cazarmă ? Da, da, asta e. Văru-tău, Theo-dule, mi-a vorbit de ea. Lăncierul, ofiţerul. O fetiţă, iubitule, o fetiţă ! Zău, pe strada Plumet. Altădată i se zicea strada Blomet. Uite că-mi aduc aminte ! Am mai auzit vorbindu-se de fetiţa de la grilajul din strada Plumet, dintr-o grădină. O adevărată Pamela '. N-ai gust prost. Se zice că e curăţică. Fie vorba între noi, dar cred că nătăfleţul ăsta de lăncier i-a cam făcut curte. Nu ştiu pînă unde au mers lucrurile. Dar n-arc-a face. De altfel,
1 Eroina romanului Pamela âe Richardson, scriitor englez din secolul aî XVilI-îea. Fatîi de ,condiţiune modestă, PameJa trăieşte într-un mediu mic-burghez, supravegheată îndeaproape şi nemilos exploatată.

nu trebuie să-l crezi. Se laudă. Marius, cred că e foarte bine ca un bărbat ca tine să ifie amorezat. La vîrsta ta se şi cuvine. îmi placi mai mult amorezat decît revoluţionar, îmi placi mai mult îndrăgostit de o fustă, de douăzeci de fuste, zău, decît de domnul Robespierre. Recunosc că mie cel puţin, dintre sans-culottes ', nu mi-a,u plăcut decît femeile. Fetele

drăguţe sînt fete drăguţe, ce dracu ! Nimic de zis. Cît despre fetiţă, zici că te primeşte fără ştirea tatălui ei. E bine. Am avut şi eu victorii de astea. Nu numai una. Ştii ce trebuie să faci ? N-o lua razna, nu da buzna-n tragedie, nu trebuie să ajungi numaidecît la căsătorie şi la domnul primar cu eşarfa lui ! Eşti doar un prostuţ de băiat deştept. Eşti plin de bun-simţ. Alunecă, muritorule, dar nu te însura ! Caută pe bunicul, care de fapt e un om de treabă, şi el oricînd are ceva fişicuri de ludovici în vreun sertar uitat; spune-i : Bunicule, uite ce se întîmplă. Şi bunicul zice : E foarte simplu. Tinereţea trebuie -să petreacă, şi bătrîneţea să se stingă. Am fost şi eu tînăr, vei fi şi tu bătrîn. Bine, băiete, să-l înveţi şi tu la fel pe nepotul tău. Ia două sute de pistoli. Pune-te pe petreceri, zău ! E tot ce-ai mai bun de făcut ! Foarte bine ! Aşa trebuie să meargă treaba. Nu te însori, dar asta nu împiedică nimic. Mă înţelegi !...

Marius, împietrit şi fără a mai fi în stare să rostească un cuvînt, clătină din cap că nu.

Bătrînul izbucnii în rîs, îi făou un semn ou ochiul lui zbîrcit, îl plesni cu palma peste genunchi, îl privi drept în ochi, misterios şi zîmbitor, şi îi zise cu cea mai drăgăstoasă ridicare din umeri:

— Nătărăule, trăieşte cu ea !

Marius se îngălbeni. Nu înţelesese nimic din tot ceea ce îi spusese bunicu-său. Sporovăială despre strada Blomet, despre Pamela, despre cazarmă, lăncier trecuse prin mintea lui Marius ca o fantasmagorie. Nimic din toate acestea nu putea să aibă vreo legătură cu Cosette, care era un crin. Bătrînul bătea cîmpii. Dar aiurarea

1 Sans-niloltes, poreclă dată de aristocraţi revoluţionarilor de 1a 1789, care purtau pantaloni lungi In locul pantalonului pinii Ia genunchi (cutottes). Sans-culottea. textual : farâ pantaloni.

asta sfîrşise cu un cuvînt pe care Marius îl înţelesese şi care era o jignire de moarte pentru Cosette. Vorba : „Trăieşte cu ea" intră în inima tînărului cinstit ca o sabie.

Se ridică, îşi culese pălăria de jos şi se îndreptă spre uşă cu un pas sigur şi hotărît. Ajuns acolo, se întoarse, se înclină adine în faţa bunicului său, înălţă capul şi rosti :

– Acum cinci ani l-ai jignit pe tata. Azi o jigneşti pe nevastă-mea. Nu-ţi mai cer nimic, domnule ! Adio !

Bunicul Gillenormand, uluit, deschise gura, întinse braţele, încercă să se ridice, dar n-apucă să rostească nici un cuvînt şi uşa se închise din nou ; Marius pierise.

Bătrînul rămase cîteva clipe nemişcat şi ca trăsnit, fără să poată vorbi, nici respira, ca şi cum un nod cît pumnul i s-ar fi pus în gît. In sfîrşit, se smulse din jeţ, alergă la uşă, atît cît se poate alerga la nouăzeci şi unu de ani, o deschise şi ţipă :

— Ajutor ! Ajutor I

Fiică-sa se ivi, apoi ieşiră servitorii. El începu iar cu un horcăit dureros :

— Fuga după el, prindeţi-il ! Ce i-am făcut ? E nebun,
se duce ! Ah, dumnezeule I Ah, dumnezeule ! De data asta
n-o să se mai întoarcă !

Se duse la fereastra dinspre stradă, o deschise cu mîi-nile lui bătrîne şi tremurătoare, se aplecă mai mult decît cu jumătatea trupului în afară, în timp ce Basque şi Ni-colette îl trăgeau înapoi, şi ţipă :
— Marius ! Marius ! Marius ! Marius !
Dar Marius nu mai putea să-l audă şi chiar în clipa aceea cotea pe strada Saint-Louis.
Bătrînu] îşi cuprinse capul cu amîndouă mîinile de două-trei ori, cu o expresie de spaimă, dădu îndărăt clă-tinîndu-se şi căzu într-un jeţ, fără puls, fără glas, fără lacrimi, tremurînd din cap şi muşeîndu-şi buzele, cu o înfăţişare năucă, cu ochii şi inima pline de o deznădejde mohorîtă şi adîncă, care semăna ou .noaptea.

CARTEA A NOUA
UNDE SE DUC ?
JEAN VALJEAN
In aceeaşi zi, către ceasurile patru după masa, Jean Valjean stătea singur pe marginea unuia dintre cele mai singuratice povîrnişu,ri de pe Champs-de-Mars. Fie din prudenţă, fie din dorinţa de a se reculege, fie pur şi simplu în urma unei schimbări nesimţite a obiceiurilor lui, ceea ce se întîmplă încetul cu încetul în viaţa oricui, ieşea acum idestul de rar cu Cosette. Purta o vestă de muncitor şi pantaloni de pînză cenuşie şi o şapcă cu cozoroc lung, care îi ascundea obrazul. Era acuma liniştit şi fără griji cu privire la Cosette ; teama şi tulburarea lui se risipiseră ; dar de o săptămînă sau două îl încercau altfel de nelinişti. Intr-o zi pWmbîndu-se pe bulevard, îl zărise p.e Thenardier; Thenardier nu-l recunoscuse, pentru că era deghizat; dar de atunci Jean Valjean îl revăzuse de multe ori şi avea siguranţa că Thenardier dădea tîrcoale prin cartier. Era ide ajuns ca să-l facă să ia o mare hotărîre. O dată cu Thenardier veneau toate primejdiile.
De altfel, Parisul nu era liniştit; tulburările politice nu erau prielnice celor care aveau ceva de ascuns, pentru că poliţia devenise foarte activă şi bănuitoare. Cău-tînd să descopere cîte un om ca Pepin sau Morey *, putea foarte bine să dea peste unul ca Jean Valjean.
1 Un mic negustor şi un muncitor din Paris, care au luat parte Ia insurecţia din 1832, după ce luptaseră în zilele din iulie .1830. Implicaţi în atentatul neizbutit împotriva lui Ludovic-Filip (1836), au fost executaţi,

Toate astea îl îngrijorau.
In sfîrşit, un fapt neîn(eles, care tocmai îl izbise şi de care era încă tulburat, îl îngrijorase şi mai mult. In dimineaţa aceleiaşi zile, fiind singurul treaz în casă şi plim-bîndu-se prin grădină, înainte ca la camera Cosettei să se fi deschis obloanele, zărise deodată aceste cîteva cuvinte săpate în zid, pesemne cu un cui :
16, STRADA VERRERIE
Se vedea că scrisul era proaspăt, zgîrieturile erau albe în vechiul mortar înnegrit, o tufă de urzici, jos, lîngă zid, erau presărate cu un praf mărunt de ghips proaspăt. Probabil că acele cuvinte fuseseră scrise în timpul nopţii. Ce era ? O adresă ? Un semnal pentru altcineva ? O înştiinţare pentru el ? In orice caz, era limpede că grădina fusese violată şi că

pătrundeau în ea necunoscuţi. îşi aminti de întîmplările ciudate care mai tulburaseră casa. Mintea începu să-i lucreze pe această urzeală. Se feri să spună ceva Cosettei despre cele cîteva cuvinte scrise cu cuiul pe zid, de teamă să n-o sperie. Socotind şi cumpănind totul, Jean Valjean se hotărî să părăsească Parisul şi chiar Franţa şi să treacă în Anglia. O înştiinţase pe Cosette... Pînă într-o săptămînă voia să fie plecat. Se aşezase pe povîrnişul de pe Champs-de-Mars, depănînd tot felul de gînduri : Thenardier, poliţia, acele cîteva cuvinte ciudate scrise pe zid, călătoria şi greutatea de a-şi face rost de un paşaport.
In mijlocul acestor griji, observă, după o umbră aruncată de soare, că cineva se oprise pe creasta povîrnişului chiar în spatele lui. Era să se întoarcă, dar tocmai atunci o hîrtie împăturită în patru îi căzu pe genunchi, ca şi cum o mînă i-ar fi dat drumul deasupra capului său. Luă hîr-tia, o desfăcu şi citi pe ea un cuvînt scris cu creionul, cu litere mari :
MUTA-TE !
Jean Valjean se ridică deodată ; nu mai era nimeni pe povîrniş. Cercetă în jurul Iui şi zări o făptură mai mare

decît un copil, mai mică decît un bărbat, cu o bluză cenuşie şi cu pantaloni de catifea de bumbac de culoarea nisipului, care sărea parapetul şi îşi da drumul să alunece în şanţul de pe Champs-de-Mars.
Jean Valjean se întoarse numaidecît acasă, foarte în-gîndurat.
II
MARIUS
Marius plecase mîhnit de tot de la domnul Gillenor-mand. Intrase la el ou o nădejde foarte mică ; ieşea cu o deznădejde nemăsurată. De altfel, şi cei care au studiat tinereţea inimii omeneşti vor înţelege că lăncierul, ofiţerul, nerodul, vărul Theodule nu lăsase nici o umbră în sufletul lui. Nici cea mai mică. Poetul dramatic ar putea în aparenţă spera să scoată oarecare încurcături din destăinuirea făcută pe neaşteptate nepotului de către bunic. Dar ceea ce ar cîştiga drama ar pierde adevărul. Marius era la vîrsta la care, în materie de rău, nu crezi nimic. Mai tîrziu vine vîrsta la care crezi totul. Bănuielile nu sînt decît zbîrcituri. Prima tinereţe nu le are. Ceea ce îl răscoleşte pe Othello nu-l atinge pe Candide. S-o bănuiască pe Cosette ! Marius ar fi făcut mpi degrabă un şir de crime. Porni pe străzi, singura mîngîiere a celor care suferă. Nu se gîndi la nici un lucru de care şi-ar fi putut aduce aminte mai tîrziu. La ceasurile două de dimineaţă se întoarse la Courfeyrac şi se aruncă îmbrăcat în pat. Soarele era sus cînd căzu în somnul acela greu şi îngrozitor care lasă totuşi gî.ndurile să-ţi cutreiere mintea. Cînd se deşteptă, îi văzu în odaie pe Caurfeyrac, Enjolras, Feuilly şi Combeferre, în picioare, cu pălăria pe cap, gata să plece şi foarte grăbiţi.
Courfeyrac îi zise:
— Vii la înmormîntarea generalului Lamarque ?
I se păru că Courfeyrac vorbea chinezeşte.

Plecă şi el cîtva timp după ei. Vîrî în buzunar pistoalele pe care i le încredinţase Javert, cînd cu întîmplarea de la 3 februarie, şi care

rămăseseră la el. Pistoalele erau încă încărcate. Ar fi greu de spus ce gînd ascuns avea în minte luîndu-le cu el.

Toată ziua rătăci fără să ştie pe unde ; ploua din cînd în cînd, dar el nici nu băga de seamă ; îşi cumpără pentru prînz o chiflă de un ban de la un brutar, o vîrî în buzunar şi uită de ea. Se pare că făcu şi o baie în Sena, fără să-şi dea seama. Sînt clipe în care ţeasta ne e parcă plină de jeratic. Marius se afla într-o asemenea clipă. Nu mai nădăjduia nimic, nu se mai temea de nimic : de ieri pînă azi ajunsese aici. Aştepta seara cu o nerăbdare înfrigurată, nu mai avea decît o singură idee limpede : că la ceasurile -nouă o va vedea pe Cosette. Această ultimă fericire era acum tot viitorul lui ; apoi, întunericul. Din r.înd în cînd, mergînd pe bulevardele cele mai pustii, i se părea că aude în Paris zgomote ciudate. Scotea capul afară din visarea lui şi-şi zicea : „Oare se încaieră ?"
Cînd veni noaptea, exact la orele nouă, se afla în strada Plumet, aşa cum îi făgăduise Cosettei. Cînd se apropie de grilaj, uită totul. De patruzeci şi opt de ore n-o văzuse pe Cosette, o va vedea din nou, aşa că orice alt gînd se şterse şi nu mai simţi decît o bucurie adîncă şi nemaipomenită. Aceste clipe în care trăieşti veacuri întregi a;u ceva înălţător şi minunat ; în clipa cînd trec îţi lumplu în întregime sufîetul.
Marius mişcă drugul din loc şi năvăli în grădină. Cosette nu era în locul unde îl aştepta de obicei.. Străbătu tufişul şi intră în fundătura de lîngă scară. „Mă aşteaptă acolo", îşi zise el. Dar Cosette nu era acolo. Ridică ochii şi văzu că obloanele de la ferestre erau închise. Străbătu toată grădina. Grădina era pustie. Se întoarse atunci lîngă casă şi, nebun de dragoste, beat, înspăirnîntat, scos din fire de durere şi de nelinişte, bătu la obloane ca un stăpîn care vine acasă la o oră tîrzie. Bătu, mai bătu o dată, cu riscul de a vedea fereastra deschizîndu-se şi chipul întunecat ;il tatălui ivindu-se ca să întrebe : „Ce

vrei ?" Asta era o nimica toată pe lîngă ceea ce întrevedea el. După ce bătu, ridică vocea şi o chemă pe Cosette. „Cosette I strigă el. Cosette !" repetă poruncitor. Nu i se răspunse. Nimic de făcut. Nimeni în gradină, nimeni în casă.
Marius se uita deznădăjduit la această casă lugubră, tot atît de neagră, tot atît de liniştită, dar mai goală decît un mormînt. Privi banca de piatră pe care petrecuse atî-tea ceasuri îneîntătoare lîngă Cosette. Atunci se aşeză pe treptele din fa(a casei cu inima plină de durere şi de hotărîre, îşi binecuvîntă dragostea în adîncul sufletului şi îşi zise că, de vreme ce Cosette plecase, nu-i mai ră-mînea decît să moară.
Deodată însă auzi o voce care părea că vine din stradă şi care striga printre copaci :
— Domnule Marius !
Se ridică.
— Ce e ? zise el.
— Domnule Marius, acolo eşti ?
— Da.
— Domnule Marius – reluă vocea – prietenii dumnea
voastră vă aşteaptă la baricada din strada Chanvrerie.

Această voce nu-i era cu totul necunoscută. Semăna cu vocea răguşită şi aspră a Eponinei. Marius alerga la grilaj, dădu la o parte drugul care se mişca, băgă capul pe acolo şi văzu pe cineva care părea un băietan pierzîndu-se în goana mare în întuneric.

III

DOMNUL MABEUF

Punga lui Jean Valjean nu-i fu de folos domnului Ma-beuf. Domnul Mabeuf, în austeritatea lui copilărească şi vrednică de cinste, nu primise acest dar al stelelor ; nu înţelegea prefacerea stelelor în galbeni. Nu bănuise că ceea ce îi cădea din eer venea de la Gavroche. Dusese

punga la comisariatul de poliţie al cartierului, ca obiect pierdut, lăsat de găsitori la dispoziţia reclamanţilor. Punga se pierdu de-a binelea de data asta. Se înţelege de la sine că nimeni n-o reclamă şi nu-l ajută nici pe domnul Mabeuf. De altfel, domnul Mabeuf se prăbuşea mereu, treptat Experienţele cu indigoul nu izbutiseră mai bine Ia Jardin des Plantes decît în grădina lui de la Austerlitz. Anul trecut îi datora slujnicei leafa ; acum, s-a văzut, datora şi chiria. Muntele de pietate, după ce trecuseră treisprezece luni, vînduse toate plăcile de aramă ale Florei lui. Cine ştie ce căldărar făcuse cratiţe din ele. După pierderea lor, cum nu mai putu să completeze nici măcar exemplarele desperecheate din Floră, pe care le mai păstra încă, dăduse planşele şi textul pe nimica toată, una peste alta, unui anticar. Nimic nu-î mai rămăsese din opera întregii sate vieţi. începu să mănînce banii de pe aceste exemplare. Cînd văzu că se risipesc şi aceste mijloace de trai, renunţă la grădină, o lăsă în paragină. Se lipsise de mult, de foarte mult timp de cele două ouă şi de bucăţica de carne pe care le mînca din cînd în cînd. Acum se hrănea cu pîine şi cartofi. îşi vînduse cele din urmă mobile, apoi tot ceea ce avea de prisos din rufăria de pat, din îmbrăcăminte şi pături, iar la urmă ierbarele şi stampele ; mai avea însă cărţi, acele cărţi la care ţinea mai mult ca la orice, printre care multe de o neobişnuită raritate, între altele : Les Quadrins historiques de la Bible, ediţia din 1560; La concordance des Bibles de Pierre de Besse ; Les Marguerites de la Marguerite ' de Jean de la Haye cu o dedicaţie către regina Navarei ; cartea La charge et dignite de l'ambassadeur 2 de seniorul de Villiers Hotman ; un Florilegium rabbinicum 3 din

1 Culegere de versuri dedicată reginei Margareta de Navara, femeie instruită, unanim admirată pentru spiritul şi cultura ei.
2 Primul tratat francez de diplomaţie, operă a unui scriitor politic de la sfîrşitul secolului al XVI-lea.
3 Antologie rabinică (titlul în limba latină), culegere de sentin(e morale luate din scrierile teologilor evrei din evul mediu.

1644; un Tibui ' din 156? cu aceasta splendidă Inscripţie: „Venetiis in aedibus Manutianis"; în sfîrşit, un Diogene Laertiu tipărit la Lyon în 1644 2, în care se găseau faimoasele variante ale manuscrisului 411, veacul al XlII-lea, de la Vatican, precum şi acelea ale celor două manuscrise din Veneţia, 393 şi 394, atît de rodnic cercetate de Henri Estienne 3, şi toate fragmentele în dialect doric, care nu se găsesc decît în celebrul manuscris din veacul al Xll-lea al Bibliotecii din Napoli. Domnul Mabeuf

nu făcea niciodată foc în odaia lui şi se culca de cum se întuneca, ca să nu aprindă luminarea. I se părea că .nu mai avea vecini ; era ocolit cînd pleca de acasă şi băgase şi el de seamă.
Cînd un copil e în mizerie, mama se zbate pentru el; cînd un tînăr e în mizerie, o fată tînără suferă pentru el ; numai mizeria unui bătrîn nu interesează pe nimeni. Dintre toate nenorocirile e cea mai rece. Cu toate acestea, bătrînul Mabeuf nu-şi pierduse de tot seninătatea de copil. Ochii i se mai aprindeau atunci cînd îi pleca asupra cărţilor lui şi zîmbea cînd se uita la Diogene Laertiu, exemplar unic. Dulapul lui cu geamuri era singura mobilă pe care o păstrase, în afară de cele strict necesare.
Intr-o zi, mătuşa Plutarque îi spuse :
— N-am cu ce cumpăra mîncare pentru prînz. Numea
mîncare o «pîine şi patru sau cinci cartofi.
— Nu poţi lua pe datorie ? făcu domnul Mabeuf.
— - Ştii bine că nu mi se dă.
Domnul Mabeuf deschise biblioteca, îşi privi îndelung toate cărţile una după alta, aşa cum şi-ar privi un tată
1 Adică o ediţie a operelor Iui Tibui, tipărită în 1567 la Veneţia In tipografia Iui Aldo Manuccio. Indicaţia latină in aedibus Manuiianis însemnează ,,editat de Manuccio". Această celebră editură şi tipografie a difuzat în ediţii elegante cele mai de seamă opere ale antichităţii greco-latine. Tilsul este un elegiac latin de la sfîrşitul secolului I î.e.n.
2 Este vorba de cartea Vieţile filozofilor, scrisă de eruditul grec Diogene din Laertia (Cilicia, Asia Mică) în secolul al III-lea î.e.n.
Opera aceasta este deosebit de utilă, deoarece ne informează asupra unui mare număr de filozofi greci, materialişti îndeosebi, ale căror scrieri n-au ajuns pînă la noi.
3 Mare umanist francez, a editat Vieţile filozofilor de Diogene Laer
tiu în 1570.

copiii pe care trebuie să-i ucidă, înainte de a alege, apoi luă deodată una, o puse sub braf şi plecă. Se întoarse peste (două ceasuri, nemaiavînd nimic la subsuoară, puse treizeci de gologani pe masă şi zise :
— Ai cu ce cumpăra demîncare.
Din clipa aceea, mătuşa Rlutarque văzu lăsîndu-se pe chipul nevinovat al moşneagului un văl întunecat, care nu se mai ridică.
A doua, a treia zi, în toate zilele, trebui s-o ia de Ia capăt. Domnul Mabşjif pleca cu cîte o carte şi se întorcea cu un ban de argint. Anticarii, văzîndu-l silit să vîndă, îi cumpărau cu douăzeci de bani ceea ce el plătise cu douăzeci de franci. Cîteodată erau chiar aceiaşi anticari. Carte cu carte, i se duse toată biblioteca. îşi spunea uneori : „Am totuşi optzeci de ani", ca şi cum ar fi avut cine ştie ce nădejde ascunsă de a ajunge la sfîrşitul zilelor lui, înainte de a ajunge să sfîrşească de vîndut toate cărţile.
Tristeţea i se mărea ; totuşi, avu o dată o bucurie. Plecă de acasă cu un Robert Estienne *, pe care îl vîndu cu treizeci şi cinci ele bani pe cheiul Malaquais, şi se întoarse cu un Aldo 2, pe care îl cumpărase cu patruzeci de bani de pe strada Greş. „Am rămas dator cinci bani", spuse el fericit mătuşii Plutarque. In ziua aceea nu mîncă.

Era membru al Societăţii de horticultura. Societatea cunoştea sărăcia lui. Preşedintele ei veni să-l vadă, îi făgădui să vorbească despre el ministrului agriculturii şi comerţului, şi vorbi. „Da, cum să nu ! izbucni ministrul. Cred şi eu ! Un bătrîn om de ştiinţă ! Un botanist ! Un om cumsecade ! Trebuie să facem ceva pentru el !" A doua zi domnul Mabeuf primi o invitaţie la masă de Ia ministru. Tremurînd de bucurie, îi arătă scrisoarea mătuşii Plutarque. „Sînfern salvaţi 1" zise el. In ziua hotă-rîtă se duse la ministru. Băgă de seamă că cravata lui boţită, haina lui veche, cadrilată, pantofii cerniţi cu albuş

1 Umanist şi tipograf parizian din secolul al XVI-lea, tatăl lui Henri Estienne. A editat pentru întîia oară, după manuscrise, operele istori cilor greci Dionis din Halicarnas şi Dio Cassîus.

2 Adică o carie din secolul al XV-lea sau al XVI-lea, tipărită luxos, în atelierul familiei lui Aldo Manuccio.

de ou îi uimeau pe portari. Nimeni nu-i vorbi, nici chiar ministrul. Către ceasurile zece seara, cum aştepta mereu un cuvînt, o auzi pe nevasta ministrului, o femeie frumoasă, cu gîtul gol, de care nu îndrăznise să se apropie, întrebînd : „Cine e domnul acela bătrîn ?" Se întoarse acasă pe jos, la miezul nopţii, pe o ploaie zdravănă. Vînduse un Elzevir' ca să-şi plătească trăsura la dus.

In fiecare seară, înainte de culcare, avea obiceiul să citească două-trei pagini de Diogene Laerţiu. Ştia destul de bine greceşte ca să se bucure de ciudăţeniile textului. Acum nu mai avea altă bucurie. Se scurseră cîteva săp-tămîni. Deodată, mătuşa Plutarque se îmbolnăvi. Există ceva mai trist decît să n-ai cu ce cumpăra pîine de la brutar : să n-ai cu ce cumpăra doctorii de la farmacie. Intr-o seară medicul îi prescrisese să bea un medicament foarte scump. Şi apoi, boaja se agrava, era nevoie de cineva care să vegheze bolnava. Domnul Mabeuf deschise biblioteca : nu mai avea nimic în ea. Zburase şi cea din urmă carte. Nu-i mai rămînea decît Diogene Laerţiu.

A doua zi, în zori, se aşeză în grădină pe piatra răsturnată şi, pe deasupra gardului viu, putu fi văzut toată dimineaţa, nemişcat, cu fruntea plecată, privind în neştire la straturile lui veştejite. Ploua din cînd în cînd, dar bătrânul nu părea că-şi dă seama. După-amiază izbucniră nişte zgomote nemaiauzite în Paris. Păreau împuşcături sau strigătele unei mulţimi. Bătrînul Mabeuf ridică fruntea. Zări un grădinar care trecea pe acolo şi-l întrebă :

— Ce e asta ?

Grădinarul, cu cazmaua pe umăr, răspunse cu glasul cel mai liniştit :

— Sînt răscoale.

— Cum, răscoale ?

— Da, se bat.

— De ce se bat ?

1 Adică o tipăritură din oficinele Elzevirilor, familie de tipografi olandezi, al căror atelier principal era la Amsterdam (secolele XVI– XVII).

— Ei, doamne ! zise grădinarul.
— In ce parte ? stărui domnul Mabeuf.
— înspre Arsenal.
Bătrînul Mabeuf se întoarse acasă, îşi luă pălăria, căută fără să-şi dea seama o carte ca s-o ia subsuoară, nu mai găsi nici una, rosti : „A, da !" şi plecă năuc.

CARTEA A ZECEA

5 IUNIE 1832

I

PROBLEMA VĂZUTA LA SUPRAFAŢA

Din ce se alcătuieşte o răscoală ? Din nimic şi din orice. Din electricitatea care se scurge puţin cîte puţin, dintr-o flacără izbucnită dintr-o dată, dintr-o forţă care rătăceşte, dintr-o suflare care trece. Această suflare întîl-neşte capete care gîndesc, minţi care visează, suflete care suferă, patimi care ard, mizerii care urlă strigătoare la cer şi duce totul pe aripile ei.
Unde?
La întîmplare. De-a lungul şi de-a latul ţării, peste legi, peste belşugul şi neobrăzarea celorlalţi.
Convingerile iritate, entuziasmul înăcrit, indignarea trezită, instinctele de luptă înnăbuşite, înflăcăratele îndrăzneli ale tinereţii, orbirea generoasă, curiozitatea, dorinţa de schimbare, setea de ceva nou, plăcerea de-a citi afişul unui alt spectacol şi aceea de a auzi semnalul ridicării cortinei la teatru; urile nedesluşite, pizma, dezamăgirea, orice vanitate care se crede nedreptăţită de soartă ; nemulţumirile, visurile goale, ambiţiile înconjurate de piedici, nădejdea că printr-o năruire se va deschide o ieşire, în sfirşit, jos de tot, mizeria, acel noroi care ia foc – iată din ce se alcătuieşte răscoala.
Tot ce este mai mare şi tot ce este mai mărunt, fiinţele care rătăcesc dincolo de toate orînduirile oamenilor, aş-teptînd un prilej, boemii, oamenii fără căpătîi, haimanalele de la răspîntii, cei care dorm noaptea printre ziduri dărîmate, fără alt acoperiş decît cerul înnourat şi rece, cei care zi de zi îşi caută pîinea la întîmplare, nu în

MUncă, necunoscuţii, oameni ai mizeriei şi ai nimănui, cei goi, cei desculţi – toţi aceştia aparţin răscoalei.
Oricine poartă în suflet o revoltă ascunsă împotriva unui fapt oarecare al statului, al vieţii sau al soartei e vecin bun cu răscoala, şi îndată ce ea începe, se înfioară şi se simte luat de vîrtej.
Răscoala e un fel de vîrtej uriaş al atmosferei sociale, care se iscă pe neaşteptate, în anumite condiţii de temperatură, şi care, în rotirea lui, se urcă, aleargă, tună, scoate, culcă la pămînt, sfărîmă, dărîmă, smulge din rădăcini, tîrînd după sine firile puternice, ca şi cele şovăielnice, pe omul tare, ca şi pe cel slab de înger, trunchiul de copac şi firul de pai.
Vai de cel pe care-l ia cu sine, ca şi de cel pe care-l loveşte ! Ii sfărîmă unul de altul.

Ea transmite celor pe care îi prinde nu ştiu ce putere neobişnuită. Pramul-venit îşi simte sufletul plin de forţa evenimentelor; îşi face proiectile din orice. Dintr-o cărămidă face o ghiulea, şi dintr-un hamal un general.
Dacă trebuie să-i credem pe anumiţi profeţi ai politicii perfide din punctul de vedere al puterii, puţină răscoală e chiar de dorit. E un sistem, întăreşte guvernele pe care nu le răstoarnă. Ea pune armata la încercare ; strînge rîndurile burgheziei ; încordează muşchii poliţiei. îngăduie să se încerce tăria osaturii sociale. Este o gimnastică, aproape un exerciţiu de igienă. Puterea se simte mai bine după o răscoală, ca şi bolnavul după o fricţiune.
Acum treizeci de ani, răscoala era privită din alt punct de vedere. Există pentru orice lucru o teorie, care se proclamă ea însăşi „bunul-simţ" ; Philinte împotriva lui Alceste x oferă meditaţie între adevăr şi minciună ; explicaţii, dojana, îndulcire cam semeaţă, fiind amestec de scuze şi defăimare, socotindu-se pe sine înţelepciune, pe cînd adesea nu e decît pedanterie. De-aici a ieşit o întreagă şcoală politică, aşa-numita linie de mijloc. Intre apa rece şi cea fierbinte e partidul apei călduţe. Această
1 Personaje din comedia Mizantropul de Moliere (1666). Lui Alceste, otn sincer, căutător al adevărului, i se opune Philinte, omul saloanelor, partizan al minciunilor convenţionale şi al complezentelor utile.

şcoală, cu falsa ei adîncime, dar în fond superficială, cercetînd efectele fără a se ridica pînă la cauză, combate de la înălţimea unei jumătăţi de ştiinţă mişcările de stradă.
Iată ce ne învaţă şcoala asta : „Răscoalele care au complicat faptul de la 1830 au răpit acestui mare eveniment o parte din puritatea sa. Revoluţia din iulie fusese o frumoasă furtună populară, urmată numaidecît de un cer albastru. Ele au făcut ca cerul să arate din nou înnegurat. Ele au făcut ca această revoluţie, atît de vrednică de luare-aminte la început prin umanitatea ei, să degenereze într-o ceartă. In revoluţia din iulie, ca de altfel în orice progres ieşit din zguduiri repezi, fuseseră şi fracturi ascunse ; răscoala le-a făcut dureroase. S-a putut spune : «Ah ! Asta s-a frînt». După revoluţia din iulie nu se simţea decît uşurarea ; după răscoală s-a simţit prăpădul. Onice răscoală închide prăvăliile, sperie negoţul, stîrneşte panica la bursă, întrerupe schimburile, pune piedici afacerilor, grăbeşte falimentele; aduce lipsă de bani, nelinişte în averile particulare, zdruncină creditul public, dezorganizează industria deoarece se retrag capitalurile, munca se face pe nimic ; pretutindeni teamă ; contralovituri în toate oraşele. De aici, toate prăpăstiile. S-a socotit că prima zi a răscoalei a costat Franţa douăzeci de milioane, a doua – patruzeci, a treia – şaizeci. O mişcare de trei zile a costat o sută douăzeci de milioane, adică, privind doar rezultatul financiar, a echivalat cu un dezastru, cu un naufragiu sau cu o bătălie pierdută, care ar fi nimicit o flotă de şaizeci de vase mari de război.
Fără îndoială, din punct de vedere istoric, răscoalele şi-au avut frumuseţea lor. Războiul de stradă nu e mai puţin măreţ nici mai puţin mişcător decît războiul din hăţişuri ; într-unui e sufletul pădurii, în celălalt e inima oraşelor. Răscoalele au iluminat în roşu, dar în chip

strălucit, toate trăsăturile cele mai originale ale firii pariziene : dărnicia, devotamentul, veselia furtunoasă ; în desfăşurarea lor, studenţii au dovedit că vitejia face parte din inteligenţă ; garda naţională s-a arătat neclintit de

credincioasă, au ieşit la iveală bivuacuri de negustori, au apărut fortăreţele de ştrengari, s-a vădit nepăsarea trecătorilor în faţa morţii. Şcolile se războiau cu legiunile. La urma urmei, între luptători nu era decît o deosebire de vîrstă ; erau de aceeaşi viţă ; aceiaşi oameni stoici, care la douăzeci de ani mor pentru ideile lor, la patruzeci de ani – pentru familie. Armata, totdeauna cu inima întristată în războaiele civile, răspundea cu prudenţă la îndrăzneală. Răscoalele, scoţînd la iveală vitejia poporului, au făcut educaţia curajului burghez.
Toate bune. Dar acestea merită oare sîngele vărsat ? Şi, pe lîngă sîngele vărsat, adăugaţi şi viitorul întunecat, progresul compromis, neliniştea printre cei mai buni ; liberalii cinstiţi îşi pierd nădejdea, absolutismul străin se bucură de rănile pe care revoluţia şi le face singură ; învinşii de la 1830 triumfă şi zic: «Am spus-o noi !» Adăugaţi şi Parisul mărit poate, dar Franţa cu siguranţă micşorată. Ca să mărturisim totul, ţineţi seamă şi de măcelurile care au necinstit prea adeseori biruinţa ordinii sălbăticite asupra libertăţii înnebunite. Prin urmare, răscoalele au fost o nenorocire."
Aşa vorbeşte această aproximativă înţelepciune, cu care burghezia, acest aproximativ popor, se mulţumeşte atît de bucuros. In ce ne priveşte, noi nu primim acest cuvînt prea larg şi deci prea uşor de întrebuinţat : răscoalele.
Noi facem deosebire între o mişcare populară şi altă mişcare populară. Nu ne întrebăm dacă o răscoală costă cît o bătălie. Mai întîi, de ce o bătălie ? Aici se ridică problema războiului. E, oare, războiul mai puţin flagel decît e răscoala calamitate ? Şi apoi, toate răscoalele sînt ele calamităţi ? Şi chiar dacă 14 iulie ar costa o sută douăzeci de milioane ? înscăunarea lui Filip al V-lea pe tronul Spaniei a costat Franţa două miliarde. ' Chiar la
1 Acest Filip era unul din nepoţii lui Ludovic al XlV-lc-a. Prin testamentul său, Carol al Il-lea l-a lăsat moştenitor. Avea însă drept contracandidat pe arhiducele german Carol (viitorul împărat CarcI al Vl-lea) ; această rivalitate a dezlănţuit războiul de succesiune la tronul Spaniei (1702-l713), care a secătuit Franţa.

acelaşi preţ, am prefera pe 14 iulie. De altfel, noi respingem aceste cifre care par a fi argumente şi nu sînt decît vorbe goale. F'iind vorba de o răscoală, noi o cercetăm ca atare. In tot ce susţine obiecţia doctrinară expusă mai sus nu e vorba decît de efect ; noi căutăm cauza. Precizăm.

II

MIEZUL PROBLEMEI
Există răscoală şi există revoluţie: sînt două înmii, una nedreaptă, cealaltă dreaptă. In statele democratice, singurele întemeiate pe justiţie, se întîmplă uneori ca cei puţini să răstoarne pe cei mulţi. Atunci ei se ridică şi, pentru apărarea necesară a drepturilor lor, pot merge pînă la a pune mîna pe arme. In toate problemele care ţin de suveranitatea colectivă, lupta celor mulţi împotriva unei fracţiuni e revoluţie, a unei fracţiuni contra celor mulţi e răscoală'. După cum în palatul Tuileriilor se adăposteşte regele sau Convenţiunea, el e atacat cu drept sau fără drept. Acelaşi tun îndreptat asupra mulţimii e neîndreptăţit la 10 august şi îndreptăţit la 14 vendemiaire. Aparenţă asemănătoare, fond deosebit. Elveţienii apără neadevărul, Bonaparte adevărul. 2 Ceea ce a făcut votul poporului în libertatea şi suveranitatea sa strada nu poate desface. Tot aşa şi în problemele de pură civilizaţie ; instinctul maselor, ieri clarvăzător, mîine poate fi tulbure.

*

1 Atragem atenţia cititorului că Victor Hugo, calificînd răscoala „lupta unei fracţiuni contra celor mulţi", iar mai departe lupta ,.între cei de la putere", confundă răscoala cu putchul, foloseşte noţiunea de ,,răscoală" în locul noţiunii de ,,rebeliune" (n. r.).
2 Aluzie la două evenimente din timpul revoluţiei din Franţa ; !a 10 august 1792, cînd masele populare conduse de iacobini au atacat Tuileriile, garda elveţiană a lui Ludovic al XVI-lea a tras în mulţime ; în vendemiaire (lună a calendarului revoluţionar: octombrie 1795), reacţiunea aristocratică şi regalistă, încurajată de alungarea iacobinilor de la putere, a încercai o lovitură de stat împotriva Convenţiunii Naţio nale, încercare zdrobita de artileria lui Napoleon Bonaparte, pe atunci general de brigadă.

Aceeaşi furie e îndreptăţită împotriva lui Terray * şi nesocotită împotriva lui Turgot. Sfărîmarea maşinilor, jefuirea magaziilor, smulgerea şinelor, dărîmarea docurilor, rătăcirile mulţimilor, refuzul poporului de a recunoaşte progresul, .Ramus ucis de şcolari2, Rousseau gonit cu pietre din Elveţia 3 înseamnă răscoală. Israelul contra lui Moi se4, Atena împotriva lui Focion5, Roma contra lui Scipio6 înseamnă răscoală; Parisul contra Bastlliei e revoluţie. Soldaţii împotriva lui Alexandru7, marinarii contra lui Cristofor Columb 8 e aceeaşi .răscoală. O răs-
' Abatele Joseph Terray, ministru de finanţe în ultimii ani ai domniei lui Ludovic al XV-lea (1770 – 1774). Măsurile luate de el, şi mai ales creşterea impozitelor şi reducerea rentelor de stat, i-au atras ura burgheziei şi a maselor populare, mai ales că plana asupra Iui bănuiala de a fi fost amestecat în „pactul foametei", o uriaşă speculă asupra grîului, care a înfometat populaţia săracă în 1773.
2 Erudit din secolul al XVI-Iea, Pierre de Ia Ramee, zis Ramus, gîn-ditor şi filolog. Combătea scolastica medievală şi proclama întîietatea raţiunii omeneşti asupra tradiţiei bisericeşti. Detestat de profesorii de Ia Sorbona

– Facultatea de teologie a Universităţii din Paris – pentru aceste idei înaintate, Ramus a fost ucis în noaptea Sfîntului Barto-lomeu (1572) la instigaţia duşmanilor săi.
s Acest trist epizod din viaţa lui Rousseau a avut loc în Elveţia, unde scriitorul se refugiase în 1762, pentru a evita închisoarea, în urma publicării la Amsterdam a operelor sale Emil şi Contractul Social. De-ismul expus în cartea a IV-a din Emil nefiind pe placul unui pastor, acesta aţîţă populaţia locală împotriva marelui gînditor, a cărui locuinţă fu atacată cu pietre în noaptea de 6 şi 7 septembrie 1765.
4 După legenda Vechiului Testament, Moise, conducînd pe evrei din robia egipteană în Palestina, s-a oprit mai mulţi ani în peninsula Sinai. Tn deserturile de acolo hrana şi apa lipseau, ceea ce i-a făcut pe evrei să murmure în repetate rînduri împotriva Iui Moise.
5 General şi orator atenian. Acuzat pe nedrept de trădare, a fost condamnat să bea cucută tn anul 317 î.e.n.
6 După bătălia de Ia Zama (202 î.e.n.), care a pus capăt celui de al II-Iea război punic, Scipio a fost acuzat pe nedrept că şi-a însuşit o parte din despăgubirile de război la care Cartagina era obligată prin tratatul de pace. învingătorul lui Hannibal a fost silit atunci să ia drumul exilului.
7 Cînd, în 325 î.e.n., Alexandru cel Mare, după înfrîngerea lui Porus şi cucerirea văii Indului, voi să înainteze spre răsărit, pe valea Gan gelui, soldaţii săi refuzară să-l urmeze, speriaţi de necunascutul ce Ii se deschidea în faţă.
8 In expediţia sa, Columb a avut de înfruntat o răscoală a marina rilor săi, care se temeau să nu ajungă.., la capătul lumii.

coală nelegiuită, de ce ? Pentru că Alexandru face cu sabia pentru Asia ceea ce Cristofor Columb face cu busola pentru America. Alexandru, ca şi Columb, descoperă o lume. Darul acesta, al unei lumi, adus civilizaţiei, înseamnă atît de multă lumină, încît aici orice împotrivire e vinovată. Uneori poporul îşi calcă singur credinţa faţă de sine. Mulţimea vinde poporul. Ce poate fi mai ciudat, de pildă, decît acea lungă, sîngeroasă protestare a contrabandiştilor de sare, legitimă revoltă cronică, şi care în clipa hotărîtoare, în ziua izbăvirii, în ceasul victoriei poporului, trece de partea tronului, se preface în lupta chouanilor, şi din revoltă împotriva regelui se preschimbă în răscoală pentru el. întunecate isprăvi ale neştiinţei ! Contrabandistul de sare, abia scăpat din spînzurătoarea regelui, cu un crîmpei de funie încă de gît, îşi prinde funda albă la piept. Strigătul de „Jos monopolul sării !" dă naştere la „Trăiască regele !" Ucigaşii din noaptea Sfîntului Bartolomeu, cei din septembriel, măcelurile din Avignon2, asasinii lui Coligny3, cei ai doamnei de Lamballe, ai lui Brune, partizanii spanioli*, „verzii", cadeneţii5, tovarăşii lui Jehu 6, cavalerii brasardei7, iată răscoala. Vendeea e o mare răscoală catolică.
1 La începutul lui septembrie 1792, nu mult după detronarea lui Ludovic al XVI-lea, cînd austro-prusacii ameninţau Parisul, masele populare au executat vreo mie de reacţionari, care umpleau închisorile.
2 înapoierea Burbonilor în Franţa, după înfrîngerea definitivă a lui Napoleon la Waterloa (1815), a fost însoţită de o cumplită teroare albă,

dezlănţuită împotriva foştilor revoluţionari şi bonapartişti. La Avignon a fo.st astfel asasinat mareşalul Guillaume Brune, erou al războaielor primei republici împstrlva coaliţiei suveranilor reacţionari.
* Prima victimă a masacrului din naaptea Sfîntului Bartolomeu.
* Corp de soldaţi spanioli, partizani ai francezilor, format de Napo leon îndată după ocuparea Spaniei (1806) ; prin extensiune, soldaţi din bandele unui regim reacţionar trimis să asuprească poporul,
6 Verzii, cadeneţii – numele unor formaţii reacţionare teroriste din 1815.
8 Formaţiuni militare regaliste din sudul Franţei, apărute îndată după căderea lui Robespierre (iulie 1794) ; mulţi iacobini au căzut victime ale acestor bande.
7 Trupă regalistă formată din nobili emigraţi, debarcată la Bordeaux în 1814, în vreme ce Napoleon bătea în retragere în faţa trupelor aliate pătrunse în Franţa pe Ia nord-est.

Zgomotul dreptului în mişcare se recunoaşte ; şi el nu iese totdeauna din cutremurul maselor răscolite ; sînt furii turbate, sînt clopote dogite ; nu orice clopot de alarmă e de bronz. Imboldul patimilor şi al neştiinţei e altceva decît zdruncinul progresului. Ridicaţi-vă, fie, dar pentru a vă înălţa. Arătaţi-mi încotro mergeţi. Revoluţia nu merge decît înainte. Orice altă răzvrătire e rea, orice pas înapoi al silniciei e o răzvrătire. A da îndărăt e un act de violenţă împotriva omenirii. Revoluţia e accesul de mînie al adevărului ; răscolite de revoluţie, pietrele de pe stradă scapără scînteia dreptăţii. Ele nu lasă răzvrătirii decît noroiul de pe ele. Danton împotriva lui Ludovic al XVI-lea e revoluţie ; Hebert contra lui Danton e răscoală. '
De aici reiese că, în anumite împrejurări, după cum a spus Lafayette, revoluţia poate fi cea mai sfîntă datorie, răscoala poate fi un atentat cu cele mai grele urmări.
Mai este oarecare deosebire între ele şi în ceea ce priveşte căldura lor. Revoluţia e adeseori vulcan, răscoala e adesea foc de paie. Răscoala ia naştere uneori, precum ara mai spus-o, între cei de la putere. Polignac e un răzvrătit 2; Camille Desmoulins lin conducător.
Uneori revoluţia e o reînviere.s
Dezlegarea dată tuturor problemelor prin votul universal fiind un fapt absolut modern, şi toată istoria dinaintea lui, de patru mii de ani încoace, fiind plină de încălcarea dreptului şi de suferinţa popoarelor, fiecare epocă istorică aduce cu sine procesul de care e în stare.
1 Danion s-a pronunţat hotărît în procesul Iui Ludovic al XVI-lea pentru moartea acestuia. El reprezenta pe atunci burghezia împotriva monarhiei feudale. Victor Hugo, luînd partea lui Danton, nu cunoştea documente descoperite de atunci încoace, din care reiese că Danton devenise în 1794 contrarevoluţionar.
2 Paradoxul Iui Victor Hugo vrea să zică următoarele : prin ordo nanţele reacţionare din iulie 1830 acest feudal se răzvrătise împotriva peporului.
3 Joc de cuvinte : insurrection, resurrection.

Sub Cezar nu se putea revoluţie, dar era Juvenal. Acel facit indignatio înlocuieşte pe Grahi '. Sub Cezari trăieşte exilatul de la Syene 2 şi tot pe atunci autorul Analelor3. Nu mai vorbim de marele exilat de la Patmos 4, caxe şi el copleşeşte lumea reală cu un protest în numele lumii ideale, făcînd din viziunea lui o satiră uriaşă şi aruncînd asupra Romei-Ninive, asupra Romei-Babilon, asupra Romei-Sodoma 5 răsfrîngerea flăcărilor Apocalipsului.
Sfîntul Ioan pe stînca sa e sfîntul pe soclul lui. Se poate să nu-l înţelegem, e un evreu şi e în ebraică ; dar omul care a scris Analele e un latin ; mai mult chia.r, e un roman.
După cum Neronii domnesc în felul lor întunecat, tot astfel trebuiesc zugrăviţi. Lucrul săvîrşit numai cu dăl-tiţa gravorului ar fi prea palid ; trebuie să torni în scobitură o proză concentrată, care muşcă.
Despoţii exercită o oarecare influenţă asupra gînditori-lor. Cuvîntul încătuşat e un cuvînt cumplit. Scriitorul îşi cercetează de două ori şi de trei ori scrisul cînd un stăpîn impune poporului tăcerea. Din această tăcere iese un fel
1 Pe vremea imperiului roman elocvenţa politică fiind înnăbuşită, nu mai puteau apărea tribuni democraţi ca fraţii Titus şi Tiberius Grac-chus. Acum nu rămînea decît satira pentru a biciui moravurile. Este ceea ce a întreprins poetul latin Juvenal (secolul I–II) în satirele sale violente împotriva viciilor aristocraţiei romane. In satira I rezumă po etica prin emistihul facit indignatio versurn (indignarea este suficientă ca să-ţi i.ispire versuri).
2 E vorba tot de poetul satiric Juvenal, care, sub pretextul unei misiuni militare, a fost trimis Ia Syene, pe Nilul mijlociu.
3 In Anale istoricul roman Tacit ia atitudine hotărîtă împotriva des potismului Cezarilor.
4 Este vorba de evanghelistul Ioan, exilat în insula grecească Patmos de către autorităţile romane, sub domnia lui Domiţian. Acolo, apostolul ar fi avut, chipurile, o viziune, pe care o povesteşte în Apocalipsul său, scriere obscură, plină de metafore şi simboluri, în care este con damnată societatea vremii, cufundată în păcate, şi se fac preziceri asu pra soartei viitoare a lumii.
5 Mari metropele din antichitate, celebre prin luxul şi desfrînarea lor, cu care Apocalipsul evanghelistului Ioan compară Roma impe rială ; Ninive a fost capitala imperiului asirian ; Babilon – a Caldeei ; ambele au avut existenţă istorică. După legenda biblică, Sodoma ar fi fost un oraş nu departe de Marea Moartă, distrus de un foc ceresc, drept pedeapsă pentru depravarea locuitorilor săi.

de desăvîrşire misterioasă, care se strecoară şi se întăreşte ca bronzul prin puterea gîndirii. Asuprirea în istorie dă naştere la conciziunea istoricului. Tăria de granit a linei asemenea proze celebre nu e altceva decît apăsarea tiraniei.

Tirania constrînge pe scriitor să-şi scurteze frontul şi aceasta înseamnă o creştere a forţei. Perioada lui Cicero, de-abia simţită de Verres, ar luci ca tăişul asupra lui Caligula '. Cu cît o frază e mai scurtă, cu atît lovitura e mai puternică. Gîndirea lui Tacit e ca un braţ încordat. Onestitatea unei inimi mari, care luptă pentru adevăr şi dreptate, loveşte fără cruţare.
In treacăt fie zis, trebuie să observăm că Tacit, din punct de vedere istoric, nu coincide cu Cezar. Lui îi sînt rezervaţi oameni ca Tiberiu. Cezar şi Tacit sînt două fenomene succesive a căror întîlnire a fost evitată în chip misterios de acel care, în punerea în scenă a veacurilor, orînduieşte intrările şi ieşirile. Cezar este mare ; Tacit la fel. Dumnezeu cruţă pe aceşti doi oameni mari şi nu-i aruncă unul împotriva altuia. Dătătorul de dreptate, lo-vindu-l pe Cezar, ar putea lovi prea tare şi ar putea fi nedrept. Dumnezeu nu vrea. Marile războaie din Africa şi din Spania, nimicirea piraţilor din Cilicia, civilizarea Galiei, a Britaniei şi a Germaniei, toată această glorie ar putea umbri Rubiconul2. E aici uri fel de gingăşie a dreptăţii dumnezeieşti, care şovăie să asmuţă pe năprasnicul istoric asupra uzurpatorului strălucit, scutindu-l pe Cezar de Tacit3 şi acordînd -astfel geniului circumstanţe atenuante.

1 Verres, proconsul al Siciliei (secolul I î.e.n.). pe care a jefuit-o îngrozitor. Jafurile sale au fost date la iveală de Cicero într-o serie de discursuri care au atras condamnarea vinovatului. Caligula, al treilea împărat roman (37–41), ar fi fost cu lotul insensibil la oratoria lui Cicero, fiind smintit.
2 Adică activitatea pozitivă, realizările politice măreţe ale lui Iuliu Cezar fac să i se ierte dictatura inaugurată o dată cu trecerea ilegală a rîului Rubicon.
' Dacă Tacit ar fi trăit cu un secol mai devreme, ar fi condamnat, scriind istoria timpului său, lovitura de stat a lui Iuliu Cezar, precum .şi dictatura acestuia.

Negreşit, despotismul rămîne despotism chiar sub un despot de geniu. Corupţia există şi sub tiranii străluciţi, dar ciuma morală e mult mai hîdă sub tiranii ticăloşi. Sub domniile acestea neruşinarea nu este învăluită de nimic şi bunii pilduitori, ca Tacit şi Juvenal, pălmuiesc cu mai mult folos, în faţa omenirii întregi, mîrşăvia asta fără seamăn.
Roma miroase mai urît sub Vitellius * decît sub Sulla. Sub Claudiu şi sub Domiţian josnicia e pe măsura urîţeniei tiranului2. Mişelia sclavilor izvorăşte din purtarea tiranului ; o miasmă se ridică din aceste suflete clocite în care se răsfrînge stăpînul ; puterea obştească e scîr-navă ; inimile sînt mici, conştiinţele se tîrăsc, sufletele sînt ploşniţe. Aşa e sub Caracalla, aşa e sub Commodus, aşa e sub Heliogabal3. In timp ce sub Cezar nu iese din senatul roman decit duhoarea cuibului de acvilă.
De aici se trage ivirea, ce pare tîrzie, a unui Tacit şi a unui Juvenal ; cel chemat se iveşte numai cînd îi sună ceasul.
Dar Juvenal, ca şi Tacit, ca şi Isaiia4 în timpurile biblice, ca şi Dante în evul mediu, reprezintă omul ; răzvrătirea şi revoluţia înfăţişează mulţimea, care o dată e vinovată, altă dată are dreptate.

De cele mai multe ori răscoala iese dintr-un fapt material, pe cînd insurecţia e totdeauna un fenomen moral. Răscoala e Massaniello, insurecţia e Spartacus5. Insu-

1 împărat rorncn, care a domnit numai cîteva luni, în anul 69, înainte de înscăunarea lui Vespasian. Era crud şi cinic. I se atribuie un cuvînt feroce : ..Cadavrul unui duşman miroase totdeauna frumoşi"
2 ,,Urîţenia tiranului" însemnează hidoşenia morală.
3 împăraţi romani (secolul II şi III sub a căror domnie iiranică a înflorit linguşirea şi delaţiunea.
* Prorociri evreu Isaiia (secolul al VlII-Iea te.n.) şi-a scris profeţiile într-un stil plin de imagini valorificate de procedee retorice.
5 Massaniello a conclus răscoala populară din Napoli (1647) împotriva dominaţiei spaniole. A fost lipsită de baza socială largă pe care o avusese insurecţia sclavilor din republica romană, condusă de gladiatorul trac Spartacus (71 î.e.n.),

recţia e vecina cu spiritul, răscoala cu stomacul. Gaster ' se supără ; dar e sigur că Gaster nu întotdeauna greşeşte. Cînd e vorba de foamete, răscoala, Buzancais 2, de pildă, are un punct de plecare adevărat, patetic şi drept. Totuşi, ea rămîne răscoală. De ce ? Pentru că, avînd dreptate în fond, a greşit în formă. Fiindcă, deşi avea dreptul de partea ei, a fost sălbatică ; deşi puternică, a fost violentă şi a lovit la întîmplare. A mers ca elefantul orb care zdrobeşte. A lăsat în urma ei cadavre de bătrîni, de femei şi de copii ; a vărsat, fără să ştie pentru ce, sîngele celor nevinovaţi şi al celor inofensivi. A hrăni poporul e o ţintă nobilă. A-l măcelări, însă, e un mijloc rău.

Toate protestele armate, chiar cele mai legitime, chiar acel 10 august, chiar acel 14 iulie, încep prin aceleaşi tulburări. înainte de a se desprinde dreptul, e tumult şi spumă. La început insurecţia e răscoală, întocmai cum fluviul e puhoi. De obicei răscoala se varsă în oceanul numit revoluţie. Uneori, totuşi, pornită din munţii înalţi care domină orizontul moral, justiţia, înţelepciunea, raţiunea şi dreptul, plămădită din cea mai curată zăpadă a idealului, după un îndelung coborîş din stîncă în stîncă, după ce a răsfrînt cerul şi Jimpezimea lui, după ce s-a lărgit, alimentat de sutele-i de afluenţi, în măreţul curs al triumfului, insurecţia se pierde deodată în cine ştie ce băltoacă burgheză, ca Rinul într-o mlaştină.

Toate acestea ţin de trecut. Viitorul e altul. Votul universal are această minunată putere de a dizolva răscoala în principiul ei şi, votînd pentru revoluţie, de a-i lua arma din mînă. Dispariţia războaielor, a celor de stradă ca şi a celor duse la graniţe – iată inevitabilul progres. Oricum ar fi ziua -de astăzi, ziua de mîine e pacea.

De altfel, revoluţie, răscoală, prin ce anume se deosebeşte cea dintîi de cea de-a doua ? Burghezul, la drept

1 Acest cuvînt însemnează „stomac" în limba latină. La Victor Hugo simbolizează răscoalele populare provocate de foame.
2 Orăşel din Franţa. In timpul restauraţiei, locuitorii sai s-au îm potrivit pretenţiilor marelui proprietar local de a impune unele rccie- venţe feudale, desfiinţate de revoluţia din 1789.

vorbind, îşi dă prea puţin seama de aceste nuanţe. Pentru el totul e răzvrătire, rebeliune pur şi simplu, revolta dulăului împotriva stăpînului, încercarea de a muşca, ce trebuie pedepsită cu lanţul şi cu cuşca, lătrat, hămăit; pînâ în ziua cînd acel cap de cîine, dintr-o dată mărit, începe sa aducă parcă, nedesluşit, în întuneric, cu un cap de leu.
In acel moment burghezul strigă : „Trăiască poporul!"
Acum, ca încheiere, ce înseamnă oare pentru istorie mişcarea din iunie 1832 ? E o răzvrătire ? E o insurecţie ?
Este o insurecţie.
S-ar putea să ni se întîmple ca în punerea în scenă a acestui eveniment îngrozitor să întrebuinţăm cîteodată cuvîntul răscoală, dar numai pentru a califica faptele de la suprafaţă, păstrînd totdeauna deosebirea între forma răscoală şi fondul insurecţie. Mişcarea din 1832 a avut în izbucnirea ei neaşteptată şi în stingerea ei lugubră atîta măreţie, încît chiar acei care nu văd în ea decît o răscoală vorbesc despre ea cu respect, considerînd-o ca pe o rămăşiţă a lui 1830. Minţile aprinse, spun ei, nu se potolesc într-o singură zi. O revoluţie nu se înnăbuşă dintr-o dată. Ea are întotdeauna, fără doar şi poate, cîteva unduiri înainte de a se întoarce la starea ei de linişte, întocmai ca un munte ce coboară spre cîmpie. Nu există Alpi fără Jura, nici Pirinei fără Asturii.
Această criză patetică a istoriei contemporane, pe care parizienii o numesc „epoca răscoalelor", este fără îndoială o oră caracteristică printre orele furtunoase ale acestui veac.
Un ultim cuvînt înainte de a începe povestirea.
Faptele care vor fi povestite fac parte din acea realitate dramatică şi vie pe care istoria o trece cu vederea cîteodată, din lipsă de timp sau de spaţiu. Dar tocmai aci, şi noi stăruim asupra acestui lucru, tocmai aci este viaţa, zvîcnirea, freamătul omenesc. Micile amănunte, credem că am mai spus-o, alcătuiesc, ca să zicem aşa, frunzişul marilor evenimente şi ele se pierd în depărtarea răscoalelor istoriei. Epoca numită „a mişcărilor de stradă" e plină de amănunte de acest fel. Nici cercetările judecătoreşti,

I

din alte motive decît istoria, nu au dat totul în vileag şi poate nici nu au mers destul de adînc. Vom scoate la lumină deci, printre faptele cunoscute şi publicate, lucruri care au rămas neştiute, fapte peste care a trecut uitarea unora, moartea altora. Cea mai mare parte dintre actorii acestor gigantice scene au dispărut ; chiar de a doua zi ei tăceau; dar despre cele ce vom povesti noi putem spune : le-am văzut. Vom schimba unele nume, căci istoria povesteşte şi nu denunţă, dar vom zugrăvi lucruri adevărate. In această carte nu vom putea arăta decît o parte şi o întîmplare, cu siguranţă cele mai puţin cunoscute, din zilele de 5 şi 6 iunie 1832 ; dar vom face în aşa fel ca cititorul să întrevadă, sub vălul întunecat pe care îl vom ridica, adevărata înfăţişare a acestei cumplite întîmplări obşteşti.

III

O INMORMINTARE : PRILEJ DE A RENAŞTE
In primăvara anului 1832, cu toate că de trei luni holera îngheţase sufletele şi aruncase asupra frămîntării lor un linţoliu de posomorită şi aparentă linişte, Parisul era de mult pregătit pentru o zguduire puternică. După cum am spus, marele oraş semăna cu o gură de tun : cînd e încărcată, e destul să cadă o scînteie şi lovitura porneşte. In iunie 1832 această scînteie a fost moartea generalului Lamarque '.
Lamarque era un om de acţiune, care se bucura de mare faimă. Rînd pe rînd, sub imperiu şi sub restauraţie, făcuse dovada celor două vitejii necesare celor două epoci : vitejia pe cîmpul de luptă şi vitejia la tribună. Era tot atît de elocvent pe cît fusese de curajos ; în cuvîntul lui
1 Maximilian Lamarque, general al imperiului şi deputat cu tendinţe liberale, era foarte popular. Mort la începutul lui iunie 1832, înmormîn-tarea lui a luat proporţiile unei mari manifestaţii ale opoziţiei republicane, sprijinită de masele muncitoreşti, şi s-a transformat în insurecţia descrisă de Victor Hugo.

I

se simfea ascuţişul săbiei. Foy, înaintaşul lui, după ce se dovedise un comandant strălucit, era acum un strălucit apărător al libertăţii. îşi avea locul între stînga şi extrema stîngă, iubit de pqpor deoarece credea în izbînda nădejdilor lui şi iubit de mulţime pentru că slujise bine pe împărat. Era, împreună cu conţii Gerard şi Drouet, unul dintre mareşalii in petto ai lui Napoleon. ' Tratatele din 1815 îl indignau ca o jignire personală. II ura pe Wellington – o ură făţişă care plăcea mulţimii – şi de şaptesprezece ani, abia luînd în seamă tot ce se mai în-tîmplase între timp, păstrase cu mîndrie tristeţea înfrîn-gerii de la Waterloo. In agonia sa, în ceasul din urmă, strînsese la piept o sabie dăruită de ofiţerii celor „o sută de zile". Napoleon murise pronuntînd cuvîntul armată, Lamarque pronuntînd cuvîntul patrie.
Moartea sa, care era de aşteptat, era temută de popor ca o pierdere şi de guvern ca un prilej. Această moarte a fost un doliu. Ca tot ce e amar, doliu] poate duce la revoltă. Ceea ce s-a şi întîmplat.
In ajunul şi în dimineaţa zilei de 5 iunie, hotărîtă pentru înmormîntarea lui Lamarque, cartierul Saint-Antoine, pe unde trebuia să treacă convoiul, luă o înfăţişare îngrijorătoare. Această re{ea gălăgioasă de străzi se umplu de murmure înnăbuşite. Oamenii se înarmau cum puteau. Tîmplarii îşi luau bancaizenul din atelier pentru „a sparge uşile". Unul dintre ei îşi făcuse un pumnal dintr-un cîrlig de la maşina de ţesut ciorapi, rupîndu-i vîrful şi ascufin-du-i cotorul. Altul, înfrigurat la gîndul de a se bate, se culca îmbrăcat de trei zile. Un dulgher numit Lombier întîlni pe un tovarăş, care îl întrebă : „Unde te duci ?" „Ce să fac, nu am arme." „Ei şi ?" „Mă duc la şantier să-mi iau compasul." „Ce să faci cu el ?" „Nu ştiu", îi răspunse Lombier. Un anume Jacqueline, om dintr-o bucată, întîmpina pe orice lucrător care trecea şi-i spunea : „Hai cu mine !", îi făcea cinste cu un pahar de vin

1 Generalii Foy, Gerard şi Drouet d'Erion se distinseseră în ultimele

războaie ale imperiului şi luptaseră la Waterloo. Napoleon se gîridea să-i înainteze mareşali (in petto însemnează în limba latină „în piept", adică ,,în cuget").

şi-l întreba : „Ai de lucru ?" „Nu." „D,u-te la Filspierre, între bariera Montreuil şi bariera Charonne ; acolo o să găseşti de lucru." La Filspierre se găseau gloanţe şi arme. Cîţiva şefi cunoscuţi „făceau pe poştaşii", adică alergau de la unul la altul pentru a-şi strînge oamenii. La Barthelemy, lîngă bariera Trâne, la Capei, la Petit-Chapeau, muşteriii de prin cîrciumi se întîmpinau cu chipuri îngrijorate. Ii auzeai vorbind între ei : „Unde ţi-e pistolul ?" „Sub bluză. Dar al tău ?" „Sub cămaşă." In strada Traversiere, în faţa atelierului Roland, şi în curtea Casei-Arse, în faţa atelierului de scule al lui Bernier, oamenii se strîngeau cîte doi-trei şi şuşoteau. Cel mai aprins dintre ei era un anume Mavot, care nu sta niciodată mai mult de o săptămînă într-un atelier, fiind mereu dat afară de stăpîn, pentru că „toată ziua trebuia să te cerţi cu el". Mavot fu ucis a doua zi pe baricada din strada Menilmontant. Pretot, sortit să moară şi el în luptă, îl însoţea pe Mavot, şi la întrebarea : „Care ţi-e ţinta ?" răspundea : „Insurecţia". Muncitorii strînşi în colţul străzii Bercy aşteptau pe un anume Lemarin, agent revoluţionar pentru cartierul Saint-Marceau. Lozincile se schimbau aproape în gura mare.
Aşadar, la 5 iunie, pe o zi capricioasă cu ploaie şi cu soare, alaiul de înmormîntare al generalului Lamarqua străbătu Parisul cu cuvenitele onoruri militare, întru-cîtva sporite, ca măsură de prevedere. Două batalioane cu doliu la tobe, puştile cu ţeava în jos, zece mii de oameni din garda naţională cu sabia la şold, bateriile de artilerie ale gărzii naţionale urmau sicriul. Dricul era tras de tineri. După ei veneau ofiţerii de la Invalizi, pur-tînd ramuri de laur. Apoi urma o mulţime nenumărată, neliniştită, ciudată, membrii diferitelor secţii ale Prietenilor poporului, Şcoala de drept, Şcoala de medicină, refugiaţi din toate ţările, drapele spaniole, italieneşti, nemţeşti, poloneze, ^râpele tricolore orizontale, toate steagurile cu putinţă, copii fluturînd ramuri verzi, pietrari şi dulgheri care tocmai atunci erau în grevă, tipografi cu tichiile lor de hîrtie, mergînd doi cîte doi, trei cîte trei, scoţînd strigăte, agitînd aproape toţi bastoane, unii dintre

ei săbii, fără ordine dar cu acelaşi suflet, aci gloată, aci coloană. Plutoanele îşi alegeau şefii ; un bărbat, înarmat cu două pistoale în văzul tuturor, părea că trece în revistă pe alţii, ale căror rînduri se dădeau la o parte dinaintea lui. Pe aleile bulevardelor, pe crengile copacilor, pe balcoane, la ferestre, pe acoperişurile caselor, un furnicar de bărbaţi, femei, copii ; ochii tuturora erau plini de teamă. O mulţime înarmată trecea, o mulţime înspăi-mîntată privea.
La rîndul său, guvernul sta în observaţie. Privea cu mîna pe sabie. Se vedeau în Piaţa Ludovic al XV-Iea patru escadroane de carabinieri călări,

gata să pornească cu trîmbiţaşi în frunte, cu cartuşierele pline şi cu puştile încărcate ; în Cartierul latin şi în jurul Grădinii Botanice garda oraşului înşirată pe străzi, la hala de vinuri un escadron de dragoni, în Piaţa Greve jumătate din Regimentul 12 cavalerie uşoară, cealaltă jumătate în Piaţa Bastiliei, Regimentul 6 de dragoni la Celestins, iar curtea Luvrului plină de artilerie. Restul trupelor era consemnat în cazărmi, fără să mai punem la socoteală regimentele din împrejurimile Parisului. Guvernul neliniştit ţinea suspendate pe capul mulţimii ameninţătoare douăzeci şi patru de mii de soldaţi în oraş şi treizeci de mii în împrejurimi.
Fel de fel de zvonuri se răspîndeau prin mulţimea care alcătuia cortegiul. Se vorbea de uneltirile regaliştilor, se vorbea de ducele de Reichstadt, pe care dumnezeu îl sortise morţii tocmai în clipa cînd mulţimea se gîndea la el pentru imperiu. * Un personaj rămas necunoscut împrăştia vestea că la ora hotărîtă doi meşteri trecuţi de partea lui vor deschide poporului porţile unei fabrici de arme. Stă-pînea capetele descoperite ale celor mai mulţi dintre cei de faţă un sentiment de entuziasm amestecat cu o cople-şeală. In această mulţime zguduită de emoţii violente, dar nobile, se vedeau ici-colo şi adevărate chipuri de răufăcători şi mutre mîrşave care spuneau : „Să jefuim !" Anumite frămîntări răscolesc fundul smîrcurilor şi ridică
1 Fiul Iui Napoleon I şi al Mariei-Luiza a murit de tuberculoză la 22 iulie 1832, deci la o lună şi jumătate după insurecţia pariziană.

la fata apelor nori întregi de noroi. Fenomen de care nu sînt străine poliţiile „bine organizate".
Cortegiul înainta cu o încetineală plină de încordare dinspre casa răposatului, de-a lungul bulevardelor, spre Piaţa Bastiliei. De cîteva ori ploaia se năpusti asupra pămîntului, dar mulţimea nu se sinchisea. Cîteva incidente : sicriul purtat în jurul coloanei Vendome *, pietrele aruncate în ducele de Fitz-James2, zărit într-un balcon cu pălăria în cap ; cocoşul galic smuls de la un steag popular şi tîrît în noroi, un gardian rănit de o lovitură de sabie la poarta Saint-Martin 3, un ofiţer din Regimentul 12 cavalerie uşoară spunînd în gura mare : „Sînt republican", Şcoala politehnică apărută pe neaşteptate în cortegiu cu toate că fusese consemnată, strigătele de : „Trăiască Şcoala politehnică, trăiască republica 1" – acestea toate însemnară parcursul convoiului. In Piaţa Bastiliei, şirurile lungi şi ameninţătoare de curioşi, care coborau din cartierul Saint-Antoine, se alăturară cortegiului, şi o fierbere cumplită cuprinse mulţimea. Cineva auzi pe un băiat spunînd altuia : „II vezi pe cel cu bar-bişon roşu ? El o să ne spuie cînd trebuie să tragem." Se pare că acelaşi barbişon roşu a fost întîlnit mai tîrziu, avînd aceeaşi funcţiune, cu prilejul altei războiri : afacerea Quenisset4!
Dricul depăşi Piaţa Bastiliei, o luă de-a lungul canalului, trecu podul cel mic şi ajunse pe esplanada podului
1 Coloana, înălţată în 1810, se numea atunci „coloana Austerlitz", fiindcă basoreliefurile ei metalice fuseseră fabricate din tunurile aus triece capturate în acea bătălie (1805). Deasupra coloanei se afla o statuie a Iui Napoleon, doborîtă la începutul restauraţiei, repusă în

timpul monarhiei din iulie. Comuna din Paris a doborît Ia pămînt
acest simbol al militarismului francez, dar republica a IlI-a a reaşezat
coloana pe soclul ei. Cortegiul generalului Lamarque nu putea ccoli
acest altar al bonapartismului.
2 Aristocrat francez, coborîtor dintr-un bastard al lui Iacob al II-Iea
Stuart, regele Angliei, afişa ideile cele mai reacţionare.
3 Punct din centrul Parisului, numit astfel fiindcă la origine a fost
un arc de triumf, înălţat în 1674 de municipalitatea pariziană în amin
tirea cuceririi provinciei Franche-Comte\
' Numele sub care guvernul lui Ludovic-Filip a încercat să bagatelizeze
una din răscoalele muncitoreşti din timpul acela.
7*

Austerlitz. Acolo se opri. In această clipă, mulţimea, văzută de sus, ar fi oferit înfăţişarea unei comete al cărei cap s-ar fi aflat pe esplanadă şi a cărei coadă, desfăşurată pe cheiul Bourdon, ar fi acoperit Piaţa Bastiliei şi s-ar fi prelungit pe bulevard pînă la poarta Saint-Martin. Se făcu un cerc în jurul dricului. Gloata uriaşă tăcu. La-fayette vorbi şi îşi luă rămas bun de la Lamarque. A fost o clipă mişcătoare şi plină de măreţie : toate capetele se descoperiră, toate inimile băteau. Deodată, un om călare, îmbrăcat în negru, îşi făcu loc şi ajunse în mijlocul grupului, în mînă cu un steag roşu, alţii spun cu o suliţă care avea în vîrf o bonetă roşie. Lafayette întoarse capul. Exelmans ' părăsi cortegiul.
Acest steag roşu dezlăntui o furtună şi pieri în ea. Din bulevardul Bourdon şi pînă Ia podul Austerlitz mulţimea fu zguduită de unul din acele vuiete care semănau cu urletul mării. Două strigăte uluitoare se ridicară : „Lamarque la Pantheon !" „Lafayette la primărie !" Cîţiva tineri, în aclamaţiile mulţimii, se înhămară să tragă pe Lamarque în dric peste podul Austerlitz şi pe Lafayette într-o trăsură pe cheiul Morland.
In mulţimea care-l înconjura şi-l aclama pe Lafayette se afla şi un neamţ, numit Ludwig Snyder, ajuns deodată în centrul atenţiei şi care a murit în vîrstă de o sută de ani. Neamţul acesta luase parte la războiul din 1776 şi luptase la Trenton sub comanda Iui Washington şi la Brandy-wine 2 sub a lui Lafayette.
între timp, pe malul stîng, cavaleria municipală se pusese în mişcare şi venea să stăvilească podul, în vreme ce pe malul drept dragonii ieşiră din Celestins şi se desfă-şurară de-a lungul cheiului Morland. Poporul care-l tî.ra
' General al lui Napoleon. Exilat în timpul restauraţiei, a căpătat din nou comandamente superioare sub Ludovic-Filip. Lamarque îi fusese camarad de arme.
2 Lupte din timpul războiului de independenţă al Statelor Unite din America. Lafayette, voluntar în armata insurgenţilor, a participat la această din urmă luptă.

pe Lafayette îi zări deodată la cotul cheiului şi strigă : „Dragonii I"
Dragonii înaintau la pas, în tăcere, cu pistoalele în tocuri, cu săbiile în teacă, cu carabina la umăr, cu un aer de -aşteptare întunecată.

La două sute de paşi de podul cel mic se opriră. Trăsura în care se găsea Lafayette ajunsese pînă la ei. Ei deschiseră TÎndurile, îl lăsară să treacă şi le închiseră în urma lui. Acum dragonii şi mulţimea se atingeau. Femeile fugeau înspăimîntate.
Ce s-a întîmplat în această clipă nenorocită ? Nimeni n-ar şti să spună. E clipa întunecată în care doi nori se amestecă. Unii povestesc că dinspre Arsenal s-ar fi auzit o fanfară sunînd atacul ; alţii spun că un copil a dat o lovitură de pumnal unui dragon. Fapt este că deodată porniră trei împuşcături ; cea dinţii ucise pe şeful de es-cadron Cholet, a doua pe o bătrînă surdă din strada Contrescarpe, care tocmai îşi închidea fereastra, a treia pîrli epoletul unui ofiţer. O femeie strigă : „începeţi prea devreme I" Şi deodată, din partea opusă cheiului Morland, se revărsă în galop, cu sabia scoasă, un escadron de dra-goni ce rămăsese în cazarmă şi care, trecînd prin strada Bassompierre şi pe bulevardul Bourdon, mătură totul în calea lui.
Intr-o asemenea situaţie nu mai e nimic de făcut : furtuna se dezlănţuie, plouă cu pietre, focul puştilor izbucneşte ; mulţi se repeziră la mal, trecură braţul cel mic al Senei, astăzi ^acoperit; şantierele din insula Louviers, această întinsă cetăţuie naturală, se umplură de combatanţi ; se smulgeau parii, se trăgea cu pistolul, se ridică prima baricadă ; tinerii respinşi trecură în goană podul Austerlitz cu dricul şi atacară garda municipală ; carabinierii sosiră în fugă, dragonii loviră cu sabia, mulţimea se împrăştie în toate părţile şi un vuiet de război zbură spre cele patru unghiuri ale Parisului ; de pretutindeni izbucnea strigătul : „La arme !"
Toţi alergau, se poticneau, fugeau, rezistau.
Mînls rîţîţă răscoala cum vîntul aţîţă focul.
19!

IV
CLOCOTELE DE ALTĂDATĂ
Nimic nu e mai extraordinar decît întîiul vălmăşag al răscoalei. Toate izbucnesc peste tot dintr-o dată. Era prevăzut ? Da. Era pregătită ? Nu. De unde a ieşit ? Din pămînt. De unde a căzut ? Din cer. Aci insurecţia are caracterul unui complot; dincolo izbucneşte pe nepregătite. Primul-venit pune st ăp între pe curentul mulţimii şi îl mînă unde vrea. începuturi pline de spaimă, în care se amestecă un fel de veselie năprasnică. Mai întîi izbucnesc strigătele, prăvăliile se închid, tarabele negustorilor se fac nevăzute; apoi focuri de armă răzleţe ; oamenii fug, paturile de puşcă izbesc în porţile boltite ; auzi prin curţi servitoarele rîzînd şi spunînd : „O să fie alai mare !"
Nu trecuse nici un sfert de oră, şi iată ce se petrecea aproape în aceeaşi clipă în douăzeci de locuri deosebite ale Parisului.
Pe strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie vreo douăzeci de tineri bărboşi şi purtînd plete intrară într-o cîrciu-mioară şi ieşiră îndată cu un drapel tricolor orizontal, învelit într-un crep negru şi avînd în fruntea lor trei oameni înarmaţi : unul cu o sabie, altul cu o puşcă, al treilea cu o suliţă.
Pe strada Nonaindieres, un burghez bine îmbrăcat, pîn-tecos, chel, cu un glas puternic, cu o frunte înaltă, cu barba neagră şi cu mustaţa ţepoasă şi mereu zbîrlită, împărţea gloanţe trecătorilor în văzul tuturor.

Pe strada Saint-Pierre-Montmartre oameni cu braţe goale plimbau încoace şi încolo un steag negru, pe care se puteau citi, scrise cu litere albe, următoarele cuvinte : Republica sau moartea! Pe strada Jeuneurs, pe străzile Cadran, Montorgueil, Mandar se iveau pîlcuri-pîlcuri, fluturînd drapele pe care sta scris cu litere de aur cuvîn-tul secţie, însoţit de un număr. Unul dintre aceste drapele era roşu şi albastru, cu o foarte subţire dungă albă la mijloc.
In bulevardul Saint-Martin se jefuia o fabrică de arme şi în străzile Beaubourg, Michel-le-Cornţe şi Temple cîte
103

o prăvălie de armurieri. In cîteva minute miile de mîini ale mulţimii apucară şi luară cu ele două sute treizeci de puşti, aproape toate cu cîte două ţevi, şaizeci şi patru de săbii, optzeci şi trei de pistoale. Pentru ca să fie cît mai mulţi purtători de armă, unul lua puşca, altul baioneta.
Peste drum de cheiul Greve, tineri înarmaţi cu flinte se instalau la cîte o femeie ca să tragă de acolo. Unul din ei avea o flintă cu amnar. Sunau, intrau şi începeau să umple cartuşe. Una din aceste femei povestea : „Eu nu ştiam ce sînt alea cartuşe. Am aflat-o de la bărbatu-meu."
In strada Vieilles-Haudriettes un grup de oameni spărgea o prăvălie de antichităţi, luînd iatagane şi arme turceşti. In strada Perle zăcea cadavrul unui zidar ucis de gloanţe.
Apoi, pe malul drept, pe malul stîng, pe cheiuri, pe bulevarde, în Cartierul latin, în cartierul Halelor, oameni gîfîind, muncitori, studenţi, membrii diferitelor secţii citeau manifeste, strigau : „La arme !", sfărîmau felinarele, deshămau caii de la trăsuri, scoteau pietrele caldarîmu-lui, spărgeau porţile caselor, scoteau arborii din rădăcină, scotoceau prin pivniţe, rostogoleau butoaiele, grămădeau pavele, cărămizi, mobile, scînduri, ridicau baricade.
Ii sileau pe burghezi să-i ajute. Intrau prin case şi sileau femeile să le dea sabia şi puşca soţilor absenţi, şi apoi scriau cu creta pe uşă : Armele au fost predate. Cîte unii iscăleau cu numele lor adeverinţa de primire a puştii şi a săbiei şi spuneau : „Trimiteţi după ele mîine la primărie". Erau dezarmate pe străzi santinelele răzleţe şi gărzile naţionale în drum spre primărie. Ofiţerilor li se smulgeau epoleţii. In strada Cimetiere-Saint-Nicolas un ofiţer din garda naţională, urmărit de un grup înarmat cu bastoane şi florete, se ascunse ou mare greutate într-o casă, de unde nu putu ieşi decît pe întuneric şi deghizat.
In cartierul Saint-Jacques studenţii ieşeau roiuri-roiuri din căminurile lor şi o luau pe strada Saint-Hyacinthe în sus, la cafeneaua Progresul, sau coborau la cafeneaua Şapte Biliarde din strada Mathurins. Acolo, dinaintea uşilor, erau alţi tineri, suiţi pe scările cafenelei, şi împărţeau
103

-arme. Jefuiau şantierul din strada Tr.ansnonain pentru a ridica baricade. Numai într-un singur punct locuitorii opuneau rezistenţă, în strada Sainte-Avoye, colţ cu Si-mon-le-Franc, unde dărîmau singuri baricada. într-un singur punct răzvrătiţii dădeau îndărăt; părăseau o baricadă neterminată, în strada Temple, după ce trăseseră asupra unui detaşament al gărzii naţionale, şi se refugiau prin strada Corderie. Detaşamentul

culese de pe baricadă un steag roşu, un pachet de cartuşe şi trei sute de gloanţe de pistol. Soldaţii, sfîşiară steagul şi-şi agăţară cîte o îîşie în vîrîul baionetei.
Toate cele povestite de noi aici, pe-ndelete şi pe rînd, se petreceau în acelaşi timp în toate colţurile oraşului, în mijlocul unui vuiet uriaş, ca nişte fulgere nenumărate, într-o singură bubuitură de tunet.
In mai puţin de un ceas, ieşiră ca din pămînt, numai în cartierul Halelor, douăzeci şi şapte de baricade. Drept în mijloc se afla acea vestită casă cu numărul 50, care a fost cetatea muncitorului Jeanne şi a celor o sută şase tovarăşi ai săi, şi care, mărginită într-o parte ide baricada ce da spre Saint-Merry şi de cealaltă de baricada dinspre strada Maubuee, domina trei străzi – strada Arcis, strada Saint-Martin şi strada Aubry-le-Boucher – cărora le făcea faţă. Două baricade în formă de echer treceau una din strada Montorgueil în strada Grande-Truanderie şi cealaltă din strada Geoffroy-Langevin în strada Saint-Avoye. Fără să mai vorbim de nenumăratele baricade din alte douăzeci de cartiere ale Parisului, în Marais, pe dealul Sainte-Ge-nevieve ; una în strada Menilmontant, unde se vedea o poartă smulsă din ţîţîni; o alta lîngă podul cel mic de la H6tel-Dieu, făcută dintr-o trăsură deshămatâ, la trei sute de paşi de prefectura poliţiei.
La baricada din strada Menetriers un bărbat bine îmbrăcat împărţea bani muncitorilor. La baricada din strada Grenetat un călăreţ se ivi şi întinse celui care părea să fie şeful baricadei un sul ce semăna a fişic de bani. „Iată – spuse el – pentru acoperirea cheltuielilor, a vinului şi a celorlalte."
Un tînăx blond, fără cravată, alerga de la o baricadă la alta, ducînd lozincile. Un altul, cu sabia

scoasă, cu o tichie albastră în cap, orînduia santinelele, înăuntrul baricadelor, cîrciumile şi odăiţele portarilor erau transformate în corpuri de gardă. De altfel, răscoala se călăuzea după cele mai înalte principii de tactică militară. Erau alese cu mare dibăcie străzi strimte, inegale, întortocheate, pline de unghere şi cotituri; mai cu seamă împrejurimile Halelor, cu o reţea de străzi mai încîlcită decît o pădure. Se spunea că Societatea Prietenii poporului luase comanda insurecţiei din cartierul Saint-Avoye. S-a găsit asupra unui om ucis în strada Ponceau un plan al Parisului.
Ceea ce îndemna într-adevăr la răscoală era un fel de furie nestăpînită care plutea pretutindeni în aer. Răscoala ridicase dintr-o dată baricadele, cu o mînă, pe cînd cu cealaltă apucase aproape toate posturile garnizoanei. Tn mai puţim de trei ore, ca o dîră de praf de puşcă ce ia foc, răzvrătiţii năvăliseră şi ocupaseră pe malul drept Arsenalul, primăria din Piaţa Regală, tot cartierul Marais, fabrica de arme Popuncourt, la Galiote, le Château-d'Eau, toate străzile din apropierea Halelor ; pe malul stîng, cazarma Veteranilor, Sainte-Pelagie, Piaţa Maibert, pulberăria de la Deux-Moulins, toate barierele. La ora cinci după-amiazâ erau stăpîni pe Piaţa Bastiliei, pe Lingerie, pe Blancs-Manteaux ; patrulele lor ajunseseră în Piaţa Victoires şi ameninţau banca şi cazarma Petits-Peres, palatul poştelor. O treime din Paris se răsculase.

Lupta luase pretutindeni proporţii uriaşe, iar prin dezarmarea soldaţilor, prin percheziţiile domiciliare şi prin jefuirea magazinelor de arme, bătălia începută cu pietre urma acum cu împuşcături.
Pe la şase seara pasajul Saumon devenise cîmp de bătaie. La un capăt erau răsculaţii, la celălalt armata. Se trăgea de la un grilaj la altul. Un observator, un visător, autorul acestei cărţi, care se dusese să privească vulcanul de aproape, se găsi în pasaj prins între cele două focuri. Ca să se apere de gloanţe nu avea la îndemînă decît grosimea jumătăţilor de coloane care despart prăvăliile între ele; stătu aproape o jumătate de oră în această situaţie destul de primejdioasă.

Intre timp se suna adunarea : gărzile naţionale se îm-brăcau şi se înarmau în grabă, legiunile ieşeau din primării, regimentele ieşeau din cazărmi. In faţa pasajului Ancre un toboşar primea o lovitură de pumnal, un altul, în strada Cygne, fusese asaltat de vreo treizeci de tineri, care-i sparseră toba şi-i luară sabia. Altul fusese ucis în strada Grenier-Saimt-Lazare. In strada Michel-le-Comte trei ofiţeri cădeau morţi, unul după altul. Cîţiva oameni din garda municipală, răniţi în strada Lombards, dăduseră înapoi.
In faţa curţii Batave un detaşament din garda naţională găsise un steag roşu cu următoarea inscripţie : Revoluţia republicană, nr. 127. Era oare o revoluţie ?
Răscoala îşi făcuse din centrul Parisului un fel de cetate încîlcită, întortocheată, uriaşă.
Acolo era focarul, acolo era, fără îndoială, totul. Toate celelalte nu erau <decît hărţuieli. Ca dovadă că acolo se va hotărî totul era tocmai faptul că în acest loc lupta nu începuse încă.
In cîteva regimente soldaţii erau nehotărîţi, ceea ce sporea întunericul îngrozitor al acestei crize. Ei îşi aminteau de ovaţiile cu care poporul, în iulie 1830, salutase neutralitatea Regimentului 53 infanterie. Doi oameni ho-tărîţi şi încercaţi în marile războaie, mareşalul Lobau şi generalul Bugeaud, comandau. Patrule uriaşe, alcătuite din batalioane de infanterie, încadrate în companii întregi din garda naţională, în frunte cu cîte un comisar de poliţie cu eşarfa pe piept, se duceau în recunoaştere prin străzile răsculate. Răsculaţii îşi puneau şi ei santinele la răspîntii şi trimiteau cu îndrăzneală patrule dincolo de baricade. Amîndouă părţile se observau una pe alta. Cu o armată întreagă la îndemî.nă guvernul şo-văia ; se înnopta şi începea să se audă clopotul de la Saint-Merry '. Ministrul de război de atunci, mareşalul
1 Mănăstirea Saint-Merry din centrul Parisului a fost principalul centru de rezistentă al răsculaţilor din 1832. Aceştia, baricadaţi înăuntru, au sunat cl»potul în tot timpul lupteUr,

Soult, care văzuse Austerlitzul, se uita posomorit la toate acestea. Marinarii aceştia bătrîni, deprinşi cu manevre corecte şi neavînd alt ajutor şi călăuză deoît tactica, această busolă a bătăliilor, sînt cu totul dezorientaţi în faţa acestei furtuni înspumate care se cheamă mînia poporului. Vîn-tul revoluţiilor nu se poate mînui.

Gărzile naţionale din împrejurimi soseau în grabă şi neorînduială. Un batalion din Regimentul 12 de infanterie uşoară venea în pas alergător din Saint-Denis ; Regimentul 14 infanterie sosea din Courbevoie ; bateriile Şcolii militare ocupaseră poziţii la Caroussel; tunuri coborau de la Vincennes.
Singurătatea se aşeza în Tuileries. Ludovic-Filip era plin de seninătate.
ORIGINALITATEA PARISULUI
In ultimii doi ani, după cum am spus, Parisul văzuse destule răscoale. De obicei, în afară de cartierele răzvrătite, nimic nu e atît de ciudat de liniştit ca înfăţişarea Parisului în vreme de răscoală – şi Parisul are atîtea treburi încît nu se tulbură numai pentru atîta lucru. Numai oraşele uriaşe pot oferi astfel de spectacole. In aceste incinte imense pot încăpea în acelaşi timp şi războiul civil, şi o linişte neînţeleasă şi ciudată. De obicei, cînd începe răscoala, cînd se aude toba, adunarea, mobilizarea, micul negustor se mărgineşte să spună :
„Se pare că s-au luat la harţă pe strada Saint-Martin." Sau :
„In cartierul Saint-Antoine."
Adesea adaugă cu nepăsare:
„Pe undeva, pe acolo."
Mai tîrziu, cînd începe larma cumplită şi înfiorătoare a împuşcăturilor şi a focurilor de pluton, negustorul zice :
„Se îngroaşă gluma, care va să zică. Se îngroaşă gluma."

In clipa următoare, dacă răscoala se apropie şi se întinde, îşi închide în grabă prăvălia şi repede îşi îmbracă uniforma, adică îşi pune marfa în siguranţă, iar viaţa în primejdie.
Lumea se împuşcă pe la colţuri de străzi, prin ulicioare, prin fundături ; baricadele sînt cucerite, pierdute şi cucerite din nou ; sîngele curge, focul mitralierelor ciuruie faţadele caselor, gloanţele ucid oamenii în paturile lor, pe străzi te împiedici de cadavre. Cîteva străzi mai încolo auzi ciocănitul bilelor de biliard în cafenele.
La doi paşi de aceste străzi prinse în vîltoarea luptei flecarii vorbesc şi rîd. Teatrele îşi deschid porţile şi joacă vodeviluri. Trăsurile circulă, trecătorii se duc să ia masa în oraş. Uneori chiar în cartierul unde se dă lupta. In 1831, într-un loc împuşcăturile s-au oprit ca să treacă o nuntă. în timpul răscoalei din 12 mai 1839, în strada Saint-Mar-tin, un moşneguţ infirm, împingînd un cărucior acoperit cu o pînză tricoloră şi în care erau sticle pline cu o băutură oarecare, trecea de la baricadă la trupa şi de la trupă la baricadă, servind nepărtinitor pahare cu răcoritoare cînd stăpînirii, cînd anarhiei.
Nimic nu pare mai ciudat ; acesta e caracterul specific al mişcărilor de stradă din Paris, care nu mai poate fi găsit în nici o altă capitală. Pentru asta e nevoie de două lucruri : de măreţia Parisului şi de veselia lui. Trebuie oraşul lui Voltaire şi al lui Napoleon.
De astă dată totuşi, în încăierarea din 5 iunie 1832, marele oraş simţi ceva care era poate mai tare decît el. Ii fu frică. Peste tot, în cartierele cele mai îndepărtate şi cele mai „dezinteresate", uşile, ferestrele şi obloanele caselor rămîneau închise în plină zi. Cei curajoşi puseseră mîna pe arme, cei fricoşi se ascunseseră. Trecătorul nepăsător şi grăbit

dispăruse. Multe străzi erau pustii cum sînt la patru dimineaţa. Amănunte îngrijorătoare treceau din gură în gură şi se răspîndeau veşti groaznice. Că ei erau stăpîni pe bancă ; că numai în mănăstirea Saint-Merry erau şase sute, adăpostiţi în biserică şi baricadaţi ; că regimentele de infanterie şovăiau, că Armând Carrel

se dusese să-l vadă pe mareşalul Clausel1 şi că mareşalul spusese : „Să aveţi mai întîi un regiment" ; că Lafa-yette era bolnav, dar că le spusese totuşi : „Sînt al vostru. O să vă urmez peste tot unde va fi loc pentru un scaun" ; că trebuia să fii cu ochii în patru ; că la noapte se vor găsi oameni care vor jefui casele singuratice din colţurile pustii ale Parisului (aici se vedea imaginaţia poliţiei, această Anne Radcliffe2 amestecată în treburile guvernului) ; că o baterie fusese aşezată în strada Aubry-le-Boucher ; că Lobau şi Bugeaud se sfătuiau şi că la miezul nopţii, sau cel mai tîrziu în zorii zilei, patru coloane se vor îndrepta în acelaşi timp asupra focarului răscoalei – cea dintîi venind din Piaţa Bastiliei, a doua de la Porte-Saint-Martin, a treia din Piaţa Greve, a patra de la Hale – dar că s-ar putea şi ca trupele să evacueze Parisul şi să se retragă la Champs-de-Mars ; că nu se putea şti ce se va întîmpla, dar că de astă dată, cu siguranţă, era vorba de ceva serios. Unii erau îngrijoraţi de şovăielile mareşalului Soult. „De ce oare nu atacă îndată ?" „E sigur că e cu totul absorbit." Leul bătrîn părea că adulmecă în această umbră o dihanie necunoscută. Se făcu seară. Teatrele nu se deschiseră ; patrulele cutreierau oraşul, cu o înfăţişare cruntă, opreau şi scotoceau pe trecători ; arestau pe suspecţi. Pînă la ora nouă fuseseră arestate mai bine de opt sute de persoane. Prefectura poliţiei era ticsită, închisoarea palatului de justiţie ticsită, închisoarea La Force ticsită. La închisoarea palatului de justiţie, mai cu seamă în gangul cel lung şi subteran, numit strada Paris, erau împrăştiaţi snopi de paie pe care zăceau o mulţime de prizonieri şi pe care omul de la Lyon, Lagrange 3, îi îmbărbăta plin de curaj. Paiele

1 Pamfletar de un deosebit talent. Armând Carrel era unul din cei mai de seamă conducători ai partidului republican sub Ludovlc-Filip. Bertrand Clausel, fost ofiţer al lui Napoleon, deţinea sub Ludovic-Filip un comandament în armată. Făcuse opoziţie în Cameră lui Polignac şi trecea drept democrat.

2 Scriitoare engleză din secolul al XVIII-lea, autoarea unor romane de groază.

3 Republican şi socialist utopic, unul din organizatorii răscoalei muncitoreşti din Lyon (1837), ceea ce i-a atras o condamnare de riouă-

acestea, frămîntate de mulţimea de oameni, făceau un zgomot de parcă ar fi plouat cu găleata. In alte părţi deţinuţii dormeau sub cerul liber, unii peste alţii, în curţile închisorilor. Peste tot domneau teama şi un fel de tremur de spaimă puţin obişnuit la Paris.
Lumea se baricada în case ; soţiile şi mamelt erau îngrijorate ; nu auzeai decît : „Of, doamne ! încă nu s-a întors !" De-aibia se desluşea în depărtare, din cînd în cînd, cîte un huruit de trăsură. Din pragul uşilor oamenii ascultau vuietele depărtate, strigătele, zgomotele surde şi

nedesluşite, despre care se spunea : „Asta e cavaleria", sau: „Astea sînt chesoanele, trec în galop", trâmbiţele, tobele, împuşcăturile şi mai cu seamă jalnicul clopot de la Saint-Merry. Aşteptau să bubuie tunul. Oameni răsăreau înarmaţi pe la colţurile străzilor şi dispăreau strigînd : „Intraţi în casă !" Şi lumea se grăbea să-şi ferece porţile. Pretutindeni se întrebau : „Cum o să se sfîrşească oare ?" Din clipă în clipă, cu cît se lăsa noaptea, Parisul se înroşea mai cumplit de vîlvătaia uriaşă a răscoalei.
zeci de ani închisoare. Eliberat în timpul revoluţiei de la 1848, La-grange este, puţin după aceea, ales deputat în Constituantă, unde îl cunoaşte pe Victor Hugo. Ludovic Bonaparte îl exilează după lovitura de stat din 12 decembrie 1851. Moare în exil, în Olanda.

CARTEA A UNSPREZECEA
ATOMUL FRATERNIZEAZĂ CU URAGANUL
I
CITEVA LĂMURIRI ASUPRA ORIGINILOR POEZIEI
LUI GAVROCHE. INRIURIREA UNUI ACADEMICIAN
ASUPRA ACESTEI POEZII
In clipa în care răzmerita, ţîşnind din încăierarea poporului cu armata în faţa Arsenalului, pricinui o mişcare dinainte înapoi în mulţimea care mergea după dric şi care apăsa, în tot lungul bulevardelor, asupra capului convoiului, se iscă o învălmăşeală înspăimîntătoare. Mulţimea se cutremură, landurile se rupseră, toţi o luară la goană, se risipiră – unii cu strigăte de atac, alţii galbeni de groază. Fluviul cel mare care acoperea bulevardele se despică într-o clipă, se revărsă în dreapta şi-n stînga şi se răspîndi în şuvoaie de două sute de străzi deodată, ca apele slobozite din stăvilar. In vremea aceasta, un copil zdrenţăros, care cobora strada Menilmontant ţi-nînd în mînă o ramură înflorită de bobitei, pe care o cu-lesese de la Belleville, zări în geamul unui negustor de vechituri un pistol mare de oblînc. Aruncînd ramura înflorită pe jos, strigă :
— Mătuşă cutare, îţi iau chestia asta !
Şi o şterse cu pistolul.
Peste două minute, un val de cetăţeni înspăimîntaţi, care fugeau pe strada Amelot şi pe strada Basse, se în-tîlni cu un copil care cînta, învîrtind pistolul :
„Noaptea cine vede ? cine ? Ziua văd cu toţii bine ; C-o scrisoare ticluită Pe burghez îl bagi în plită ; Fac mătănii, fac o mie, Mă lovişi în pălărie I"

Era micul Gavroche care pornise la război.
Pe bulevard bagă de seamă că pistolul nu avea cocoş.
De cine era cupletul ăsta, care îi .servea să (ie cadenţa şi toate celelalte cîntece pe care le cînta bucuros în diferite ocazii ? Nu ştim. Poate chiar de el. De altfel, Gavroche cunoştea toate refrenele populare mai răspîndite, la care adăuga ciripitul lui.
Spiriduş şi ştrengar, făcea un potpuriu din vocile naturii şi ale Parisului. îmbina repertoriul păsărilor cu cel al atelierelor. Cunoştea cîţiva ucenici de pictoraşi, tagmă vecină cu a sa. Fusese, după cît se pare, trei luni de zile ucenic de tipografie. Intr-o zi făcuse un comision pentru domnul

Baour-Lormian, unul dintre cei patruzeci *. Gavroche era un ştrengar de litere.
De altfel, nici nu i-ar fi trecut prin minte lui Gavroche că în noaptea aceea urîtă şi ploioasă, în care găzduise pe cei doi copilaşi în elefantul său, ţinuse loc de providenţă chiar pentru fraţii săi. Pentru fraţi seara, pentru tatăl său dimineaţa. Aşa îşi petrecuse noaptea. Plecînd din strada Ballets. In zori se înapoiase în goană la elefant, scosese cu îndemînare din el pe cei doi puşti, împărţise cu ei un prînz de care făcuse rost; pe urmă plecase lăsîndu-i în grija străzii, maica cea bună care în mare măsură îl crescuse şi pe el. La despărţire le dăduse întîlnire seara în acelaşi loc şi drept rămas bun le ţinuse această cuvîntare : „O iau din loc, adică o tulesc, sau, aşa cum se zice la curte, o şterg. Puştilor, dacă nu vă găsiţi tăticu şi mămica, întoarceţi-vă aici diseară ! Vă dau eu haleală şi vă culc."
Cei doi copilaşi culeşi de vreun sergent de stradă, vîrîţi la arest sau furaţi de vreun saltimbanc, sau numai rătăciţi în mulţimea nesfîrşită de străzi a Parisului, nu mai veniseră înapoi. Străfundurile societăţii de azi sînt pline de asemenea urme pierdute. Gavroche nu-i mai văzuse ; zece sau douăsprezece săptă-mîni trecuseră din noaptea aceea. De multe ori i se în-tîmplase să se scarpine-n cap şi să se întrebe : „Unde dracu îmi sînt cei doi copilaşi ?"
E vorba de cei patruzeci de membri ai Academiei Franceze.

Intre timp ajunsese, cu pistolul în mînă, în strada Pont-aux-Choux. Băgă de seamă că pe toată strada nu mai era deschisă decît o prăvălie şi, lucru vrednic de luat în seamă, o plăcintărie. Un prilej căzut din cer să mai mănînce plăcintă cu mere înainte de a păşi în necunoscut. Gavroche se opri, îşi pipăi coastele, scotoci prin buzunarele vestei şi le întoarse pe cele de la pantaloni, dar nu găsi nimic, nici măcar un gologan, şi începu să strige : „Ajutor !"
Rău e cînd trebuie să te lipseşti de bucăţica din armă.
Şi totuşi Gavroche îşi continuă drumul ; peste două minute era în strada Saint-Louis. Străbătînd strada Parc-Royal, simţi nevoia să se despăgubească de plăcinta la care nu putuse ajunge şi îşi dărui plăcerea nemăsurată de a rupe în amiaza mare afişele de teatru.
Ceva mai încolo, văzînd un grup de oameni zdraveni, care după părerea lui trebuie să fi fost nişte proprietari, ridică din umeri şi scuipă Ia întîmplare, drept în faţa lui, această înghiţitură de fiere filozofică :
— Graşi mai sînt rentierii ăştia ! Se îndoapă bine. Se lăfăiesc în mîncăruri bune. Intreabă-i ce fac cu banii. Habar n-au. îi mănîncă, ce să facă ! Cît îi încape burta.

II

GAVROCHE LA DRUM

Să ai în mînă un pistol fără cocoş, să-l învîrteşti în mijlocul străzii e o misiune atît de însemnată, încît Gavroche simţea cum îi creşte însufleţirea la fiecare pas. Striga printre crîmpeie din Marseieza pe care o cînta :
— Totul merge bine. Mă doare grozav laba stîngă, mi-am frînt reumatismul, dar sînt mulţumit, cetăţeni! Să se ţină bine burghezii, am să

le strănut în faţă nişte cuplete subversive. Ce sînt agenţii ? Nişte cîini !... Drace ! S-avem tot respectul faţă de cîini. La o adică, ce bine

8

mi-ar prinde unul pentru pistol ! ' Vin de pe bulevard, prieteni 1 Acolo se îngroaşă gluma. Dă în clocot; fierbe înnăbuşit. E vremea să luăm spuma de pe fiertură. înainte, băieţi ! Un sînge spurcat să se verse în brazdă ! Eu îmi dau viaţa pentru patrie şi n-o să-mi mai văd amanta ! Ga-ta, gata, da, da, gata ! Dar nu-i nimic, trăiască bucuria ! Să ne luptăm, ce dracu ! M-am săturat de tiranie !
In clipa aceea, prăbuşindu-se calul unui lăncier din garda naţională care trecea pe acolo, Gavroche îşi puse pistolul pe caldarîm, sculă omul de jos şi îi dădu apoi ajutor să-şi ridice calul. După aceea, luîndu-şi pistolul, porni iar la drum.
Strada Thorigny era numai tăcere şi linişte. Apatia aceasta, obişnuită cartierului Marais, se deosebea izbitor de vuietul dimprejur. Patru cumetre stăteau de vorbă în pragul unei uşi. Scoţia a;re un trio de vrăjitoare2. Parisul are cuartete de cumetre, şi tot aşa de lugubru ar suna : „Vei fi rege" aruncat lui Bonaparte la răspîntia Baudo-yer, ca şi lui Macbeth în hăţişul de la Armuyr3. Ar fi cam acelaşi cronaănit.
Cumetrele din strada Thorigny vorbeau de treburile lor. Erau trei portărese şi o peticarează cu coşul şi cîrligul ei.
Aşa cum stăteau ele cîteşipatru, în picioare, păreau aşezate la cele patru colţuri ale bătrîneţii, oare sînt : istovirea, decăderea, prăbuşirea şi tristeţea.
Peticăreasa era smerită. In lumea aceasta bătută de vînturi, peticăreasa se ploconeşte, portăreasa ocroteşte. Asta din pricina colţului de gunoi, care poate fi cum vor portăresele, îmbelşugat sau sărăcuţ, după pofta celei care face grămadă. Chiar şi în mătură poate fi bunătate.
Peticăreasa asta era ca un coş plin de .recunoştinţă şi surîdea – ce mai surîs ! – celor trei portărese.
Vorbeau cam aşa :
— Va .să zică pisica dumitale e tot aşa de rea ?
' In franţuzeşte, cfiten de fusil sau numai chien (cîine) înseamnă „trăgaci" (cocoş).
2 Aluzie la scena vrăjitoarelor din Macbeth de Shakespeare.
3 Aluzie Ia aceeaşi scenă din Macbeth de Shakespeare, în care vră jitoarele prezic ereului dramei domnia Scoţiei şi-i trezesc ambiţia.

— Doamne, ştii că pisicile sînt din fire duşmancele di
nilor. Aşa se plîng cîinii.
— Şi oamenii se plîng la fel.
 – Cu toate astea, puricii de pisică n-o iau razna.
— N-am ce zice, cîinii sînt primejdioşi. Mi-aduc aminte
că într-un an se înmulţiseră aşa de mult, că s-a scris şi
Ia gazetă. Asta pe vremea cînd la Tuileries erau nişte

berbeci mari care trăgeau căruciorul regelui Romei. Vă
aduceţi aminte de regele Romei ?
— Eu ţineam la ducele de Bordeaux.
— Eu l-am cunoscut pe Ludovic al XVII-lea '. Mai
mult îmi place Ludovic al XVII-lea.
— Tare s-a scumpit carnea, madam Patagon !
— Ce să mai vorbim ! Măcelăria e o pacoste. O groaz
nică nenorocire. Numai bucurii pe capul nostru !
Se amestecă în vorbă şi peticăreasa :
— Doamnelor, negustoria nu merge de loc. Grămezile
de gunoi sînt de plîns. Nimeni nu mai aruncă nimic.
Toată lumea mănîncă tot.
— Las' că sînt alţii şi mai săraci decît dumneata, ţaţă
Vargouleme.
— Asta aşa e, răspunse peticăreasa cu respect. Eu am
o stare.
Se făcu o mică tăcere, apoi peticăreasa, ascultînd de nevoia de-a se lăuda care zace în inima omului, adăugă :
— Dimineaţa cînd vin acasă, îmi puric coşul, îmi fac
alegerea. Odaia mi se umple de grămezi. Pun zdrenţele
într-un coş, miezul de fructe într-o găleată, rufăria în du
lap, linurile în scrin, hîrtiile mototolite în colţul de la fe
reastră, lucrurile de mîncat în strachină, bucăţile de sticlă
în sobă, papucii după uşă şi oasele sub pat.
Gavroche, care se oprise în spatele lor, asculta.
— Ce v-aţi apucat, babelor, să vorbiţi politică ?
O ploaie de ocări îl întîmpină, şi toate patru îl hui-duiră deodată :
— Uită-te la el, ticălosul !
1 Ludovic al XVII-lea era fiul lui Ludovic al XVI-lea şi al Mariei-Antoaneta, mort tn închisoarea Temple din Paris. Ducele de Bordeaux era fiul postum al ducelui de Berry.

— Ce-o avea în mîna-i ciuntă ? Un pistol ?
— Ia te uită la puştiul ăsta afurisit !
— Nu poate trăi pînă nu răstoarnă guvernul !
Gavroche, dispreţuitor, se mărgini, drept orice răzbunare, să-şi ridice vîrful nasului cu degetul mare, des-chizîndu-şi mîna întreagă. Peticăreasa se răsti :
— Golan păcătos !
Aceea care răspundea la numele de madam Patagon bătu din palme cu zgomot :
— Cu siguranţă că are să se întîmple o nenorocire.
Pe băietanul cu cioc de alături îl vedeam trecînd în fie
care dimineaţă la braţ cu o fetişcană cu boneţică roz ;
l-am văzut şi azi ; trecea cu o puşcă la umăr. Madam
Bacheux zicea că săptămîna trecută a fost o revoluţie la...

la... la... unde dracu ? La Pontoise. Şi-acum uită-te şi la licheaua asta blestemată, cu pistolul lui ! Se zice că la Celestins e plin de tunuri. Cum vrei s-o mai scoată la capăt stăpînirea cu haimanalele astea, care nu ştiu ce să mai născocească ca să tulbure lumea, tocmai acum cînd abia începusem să ne liniştim după toate nenorocirile prin care-a trecut, dumnezeule bun, biata regină, pe care am văzut-o dusă în căruţă spre ghilotină. Şi toate astea au să scumpească iar tutunul. E o ticăloşie ! Şi cu siguranţă că o să mă duc să văd cum îţi taie şi ţie capul, tîlha-
rule I

— Nu te mai smiorcăi, bătrînico! spuse Gavroche.
Şterge-ţi contrabasul !

Şi trecu mai departe.

Cînd ajunse în strada Pavee îşi aduse aminte de peticăreasa şi vorbi cu sine însuşi :

— Rău faci că înjuri pe revoluţionari, lele colţ-de-
gunoi ! Pistolul ăsta e spre binele tău. Vrea să ai în co
şul tău mai multe lucruri bune de mîncat.

Deodată auzi un zgomot îndărătul lui ; era portăreasa Patagon, care se luase după el şi care, de departe, îi arăta pumnul, strigînd :

— Eşti o lepădătură !

— Puţin îmi pasă !

Curînd după asta trecea prin faţa palatului Lamoi-gnon. Acolo dădu un strigăt de chemare :

— Haideţi la bătălie 1

Şi deodată se întrista. îşi privi pistolul cu un fel de mustrare, de parcă ar fi vrut să-l înduplece.

— Eu pornesc – îi zise – dar tu nu porneşti.

Un cîine te poate face să-l uiţi pe altul. Un căţel foarte jigărit trecu. Gavroche se înduioşa.

— Cuţule dragă, se vede că ai înghiţit un butoi de ţi
se văd cercurile.

Apoi se îndreptă spre Orme-Saint-Gervais.

III

O DREAPTA MINIE A UNUI BĂRBIER

Preacinstitul bărbier care gonise pe cei doi copii, cărora Gavroche le deschisese ocrotitorul pîntec al elefantului, se afla în clipa aceasta în prăvălia sa, îndeletnicin-du-se cu bărbieritul unui bătrîn soldat legionar, care servise pe timpul imperiului. Stăteau de vorbă. Bineînţeles că bărbierul vorbise veteranului despre răscoală, apoi despre generalul Lamarque, şi de la Lamarque au trecut la împărat. Şi aşa începu între ei o convorbire de la bărbier la soldat, pe care Prudhomme, dacă ar fi fost de faţă, ar mai fi împodobit-o cu ceva floricele şi i-ar fi pus titlul : Dialogul briciului cu sabia.

— Domnule – întrebă bărbierul – cum călărea împă
ratul ?

— Prost. Nu ştia să cadă. De aceea nu cădea niciodată.

— Avea cai frumoşi ? Trebuie să fi avut cai frumoşi.
— In ziua în care mi-a dat crucea, m-am uitat la calul Iui. Era o iapă bună de fugă, albă de tot. Avea urechile foarte depărtate, şaua adîncă, un cap gingaş, ţintat cu o steluţă neagră, gîtul foarte lung, genunchii bine legaţi, coastele ieşite, umerii piezişi, crupa vînjoasă, înaltă, ceva mai mult de cincisprezece palme.
- Frumo? cal! spuse bărbierul.
117

— Era calul măriei-sale.
Bărbierul simţi că după acest cuvînt se cuvenea o clipă de tăcere. Se supuse şi apoi începu iar :
— împăratul n-a fost rănit decît o dată, nu-i aşa, dom nule ?
Bătrînul ostaş răspunse cu glasul liniştit şi sigur al celui care a fost de faţă.
— La călcîi. La Ratisbonne. Niciodată nu l-am văzut aşa de gătit ca în ziua aceea. Era curat ca un ban de argint.
— Dar dumneata, domnule veteran, sigur că ai fost de multe ori rănit ?
— Eu ?! exclamă soldatul. Oh! Nu mare lucru. La Marengo am primit două lovituri de sabie în ceafă, un glonţ în braţul drept la Austerlitz, altul în şoldul sting la lena, la Friedland m-a împuns o baionetă aici, la Mos cova şapte sau opt lănci cam peste tot, la Lutzen o schijă de obuz mi-a sfărîmat :un deget... Ah ! şi pe urmă la Waterloo un glonţ mare în coapsă. Asta e tot.
— Ce frumos e să mori pe cîmpul de luptă ! rosti băr bierul cu un accent pindaric. Eu, pe cuvîntul meu, decît să crap pe un pat nenorocit, de boală, încetul cu încetul, cîte puţin în fiecare zi, cu leacuri, cu oblojeli, ou seringi şi cu doctori, aş vrea mai bine să-mi intre în burtă o ghiulea de tun.
— N-ai gust prost ! zise ostaşul.
Abia isprăvise vorba, cînd un zăngănit asurzitor zgudui toată frizeria. Un geam al vitrinei se înstela deodată. Bărbierul îngălbeni.
— Doamne – strigă el – a şi intrat una !
— Ce anume ?
— O ghiulea de tun.
i– Uite-o! zise ostaşul şi ridică de jos ceva care se rostogolea. Era o piatră.
Bărbierul alergă la geamul spart şi-l văzu pe Gavroche, care fugea cît îl ţineau picioarele spre Piaţa Saint-Jean. Trecînd prin faţa prăvăliei bărbierului, Gavroche, căruia îi stătea pe inimă purtarea bărbierului faţă de cei CJQJ

:
i

(înci, nu putuse sa reziste plăcerii de a-i da bună ziua şi zvîrli o piatră în geam.
— Vezi – urlă bărbierul, care din galben devenise vî-năt – face rău numai ca să facă rău. Cine i-a făcut ceva ştrengarului ăstuia ?

IV
COPILUL SE MIRA DE BATRIN
In vremea aceasta, Gavroche tocmai se întîlnise, în Piaţa Saint-Jean, unde soldaţii din post fuseseră dezarmaţi, cu o ceată condusă de Enjolras, Courfeyrac, Combe-ferre şi Feuilly. Erau oarecum înarmaţi. Bahorel şi Jean Prouvaire îi regăsiseră şi măreau grupul. Enjolras avea o puşcă de vînătaare cu două focuri. Combeferre, una de gardă naţională, purtînd un număr de legiune şi la brîu două pistoale, care se vedeau sub haina descheiată. Jean Prouvaire, o flintă veche de cavalerie. Bahorel, o carabină. Courfeyrac învîrtea un baston cu şişul scos din teacă. Feuilly, cu o sabie scoasă în mînă, mergea înainte şi striga : „Trăiască Polonia !" '
Veneau dinspre cheiul Morland, fără cravate, fără pălării, gîfîind, uzi de ploaie, cu fulgere în ochi. Gavroche îi întîmpină liniştit.
— încotro mergem ?
— Hai ! spuse Courfeyrac.
In spatele lui Feuilly mergea, sau mai curînd sălta, Bahorel, ca un peşte în apele răscoalei. Avea o vestă stacojie şi vorbe din acelea care te zăpăcesc. Vesta lui sperie pe un trecător, care strigă pierdut de emoţie :
— Uite roşii!
— Roşul, roşii ! i-o întoarse Bahorel. Caraghioasă frică,
cetăţene ! In ce mă priveşte, nu tremur în faţa unui mac,
şi scufiţa roşie nu mă sperie de loc. Crede-mă, cetăţene,
să lăsăm frica de roşu pe seama dobitoacelor cu coarne !
1 Strigătul afirma solidaritatea răsculaţilor francezi din 1832 cu cei ai Poloniei din 1830.

Zări un colt de zid pe care era lipită cea mai paşnica foaie de hîrtie din lume, o încuviinţare de a mînca ouă, o dezlegare de post a arhiepiscopului de Paris, adresată credincioşilor.
Bahorel strigă :
— Turmă, u:n fel politicos de a zice gîşte. '
Şi smulse de pe zid hîrtia.
Aceasta îl cuceri pe Gavroche. Din această clipă, Ga-vroche începu să-l studieze pe Bahorel.
— Bahorel – îi atrase atenţia Enjolras – nu faci
bine ! Ar fi trebuit să laşi în pace dezlegarea arhiepis
copului ; nu cu ea avem treabă noi. Iţi cheltuieşti mînia
degeaba. Păstrează-ţi încărcătura. In afară de rînd nu
trebuie să tragi nici cu arma, nici cu sufletul.
— Fiecare în felul lui, Enjolras, îi răspunse Bahorel.
Proza asta episcopală nu-mi place de loc ; eu vreau să
mănînc ouă fără să mi se îngăduie. Tu eşti de felul tău
şi rece, şi fierbinte ; eu fac haz. De altfel, nu mă cheltuiesc,
îmi iau numai avînt. Şi am sfîşiat scrisoarea arhiepiscopu

lui, Hercle 2! ca să-mi ascut colţii.
Cuvîntul acesta, Hercle, îl izbi pe Gavroche. El căuta toate prilejurile să se instruiască şi începu să-l stimeze pe sfîşietorul acesta de afişe. II întrebă :
— Ce-i aia Hercle ?
Bahorel răspunse :
— Asta înseamnă să fie al dracului, pe latineşte.
Tocmai atunci Bahorel recunoscu la o fereastră pe un
tînăr palid cu barbă neagră, care îi privea trecînd, de bună seamă un prieten de la A.B.C., şi îi strigă :
— Repede, cartuşe ! Para bellum.3
— Frumos bărbat, n-am ce zice ! constată Gavroche,
care acum înţelegea latineşte.
Ii întovărăşea o ceată zgomotoasă : studenţi, artişti, tineri înscrişi la Cougourda din Aix, lucrători, hamali din

1 Ouailles – oi, credincioşi : oie – gîscă. Joc de cuvinte.
* Denumirea lui Hercules în Plaut şi Terentius.
' Pregăteşte-te de război (în limba latină). Expresie pe care francezii o pronunţă astfel încît bellum se aude bel hotnme *-* bărbat frumos,

port, înarmaţi cu bastoane şi baionete, unii cum era Combeferre, cu pistoalele vîrîte în pantaloni. Un unchiaş, care părea foarte bătrîn, mergea şi el cu ceata. N-avea nici o armă şi se grăbea să nu rămînă în urmă, cu toate că părea dus pe gînduri. Gavroche îl zări.
— Ce e cu ăsta ? îl întrebă pe Courfeyrac.
— E un bătrîn.
Era domnul Mabeuf.

V

UNCHIAŞUL

Să spunem ce se întîmplase :
Enjolras şi prietenii lui se aflau pe bulevardul Bour-don, lîngă depozitul de grîne, cînd dragonii porniseră şarja. Enjolras, Courfeyrac şi Combeferre erau dintre cei care o luaseră pe strada Bassompierre, strigînd : „La baricade !" Pe strada Lesdiguieres întîlniseră un bătrîn care mergea agale.
Ii izbise faptul că moşneagul acesta mergea pe două cărări, de parcă ar fi fost beat. Pe lîngă asta, mai ţinea şi pălăria în mînă, cu toate că plouase toată dimineaţa şi chiar la acea oră ploua destul de tare. Courfeyrac îl recunoscuse pe moş Mabeuf. II cunoştea pentru că adesea îl întovărăşise pe Marius pînă la uşa sa. Ştiind cît de liniştite şi mai mult decît sfioase erau obiceiurile acestui epitrop bătrîn, iubitor de cărţi, şi uimit că-l vede în mijlocul zarvei acesteia, Ia doi paşi de şarja cavaleriei, aproape între focuri, cu capul gol în ploaie, şi plimbîn-du-se printre gloanţe, se apropie de el, şi răzvrătitul de douăzeci şi cinci de ani şi unchiaşul de optzeci vorbiră între ei aşa :
— Domnule Mabeuf, duceţi-vă acasă !
— De ce ?
— O să fie mare comedie.
— Bine.

— > Lovituri de sabie, împuşcături, domnule Mabeuf.

— Bine.
— Lovituri de tun.
— Bine. Şi voi unde va duceţi ?
— Ne ducem să buşim la pămînt guvernul.
— Bine.
Şi se lua după ei. De atunci nu mai scoase nici o vorbă. Pasul lui se întărise dintr-o dată, lucrătorii veniseră să-l sprijine de braţ, el făcuse semn că n-are nevoie. Mergea aproape în fruntea coloanei, cu pasul omului care înaintează şi totodată cu chipul omului care doarme.
— Straşnic bătrînel ! şopteau studenţii.
Se zvonise printre cei din ceată că era un bătrîn revoluţionar din timpul Convenţiunii, unul dintre cei care îl uciseseră pe rege.
O luaseră prin strada Verrerie. Gavroche mergea în frunte, cîntînd cît îl ţinea gura cîntecul acesta care făcea din el un fel de trîmbiţaş :
„Priveşte luna cum se-arată. Cînd mergem la pădure-odată ? Charlot întreabă pe-o Charlottă.
Tu, tu, tu.
Hai la Chatou.
Eu am un dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă. Voind să facă chef cu rouă, In iarbă două vrăbii, două, Din zori s-au pus să bea din botă.
Zi, zi, zi,
Hai la Passy.
Eu am un dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă. De puii ăştia de lup bieţi, Şi care sînt atît de beţi, Un tigru rîde într-o grotă.
Don, don, don,
Hai la Meudon. Eu arn un dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă.

Vor să se-nchine, vor să-njure. Cînd o să mergem în pădure ? Charlot întreabă pe-o Charlottă.
Tin, tin, tin, i Hai la Pantin. Eu am un dumnezeu, un rege, o firfirică şi-o ciubotă."
Se îndreptau spre Saint-Merry.
VI
RECRUŢI
Ceata se îngroşa la fiecare pas. Aproape de strada Bil-letts li se alătură un bărbat înalt, cărunt. Courfeyrac, Enjolras şi Combeferre observară înfăţişarea lui aspră şi îndrăzneaţă, dar nici unul dintre ei rau-l cunoştea. Ga-vroche, care se ţinea de cîntat, de fluierat, de zbîrnîit, mergînd înainte şi bătînd în obloanele prăvăliilor cu mî-nerul pistolului lui fără cocoş, nici nu-l luă în seamă.
Se întîmplă că în strada Verrerie trecură prin faja casei lui Courfeyrac.
— Se potriveşte de minune ! zice Courfeyrac. Mi-am
uitat punga şi mi-am pierdut pălăria.
Părăsi ceata şi urcă scările în goana mare. îşi luă punga şi o pălărie veche. Luă şi o lădlţă pătrată destul de mare, cam cît un geamantan, care

era ascunsă printre rufele murdare. Pe cînd alerga pe scări în jos, portăreasa îl strigă :
— Domnule de Courfeyrac !
— Portăreasă, cum te cheamă ? răspunse Courfeyrac.
Portăreasa rămase cu gura căscată.
— Dar ştiji prea bine că eu sînt portăreasă şi mă
cheamă maica Veuvain.
— Ei bine, dacă mai spui o dată domnul de Courfeyrac,
î{i spun şi eu maica de Veuvain. Acum spune, ce e ? Ce
s-a întîmplat ?
— Vrea cineva să vă vorbească,
123

— Cine ?
— Nu ştiu.
— Unde-i ?
— In odaia mea.
— Să-l ia dracu ! rosti Courfeyrac.
— Dar vă aşteaptă să vă întoarceţi de mai bine de un
ceas, zise portăreasa.
Intre timp, un fel de lucrător, tînăr, slab, galben la faţă, mărunţel, pistruiat, purtînd o bluză ruptă şi nişte pantaloni de catifea peticiţi şi care semăna mai mult a fata îmbrăcată băieţeşte decît a bărbat, ieşi din odaia portăresei şi-l întrebă pe Courfeyrac cu un glas care, ce să spun, nu era de loc un glas de fată :
— Domnul Marius, vă rog ?
— Nu e acasă.
— Se întoarce astă-seară ?
— Habar n-am ! Şi Courfeyrac adăugă : Cît despre
mine, nu mă întorc.
Tînărul se uită ţintă la el şi-l întrebă :
— De ce ?
— De-aia !
— Dar unde vă duceţi ?
— Ce-ţi pasă ?
— Nu vreţi să va duc eu cufăraşul ?
— Mă duc pe baricade.
— Vreţi să merg şi eu cu dumneavoastră ?
— Dacă vrei ! răspunse Courfeyrac. Strada e liberă.
Pietrele caldarîmului sînt ale tuturor.
Şi se depărta, alergînd să-şi ajungă prietenii. Cînd îi ajunse, dădu cufăraşul unuia dintre ei să-l ducă. Abia după mai mult de un sfert de oră băgă de seamă că iină-rul îi urmase în adevăr.
Mulţimea nu merge chiar unde vrea. Am arătat că ea merge încotro o duce vîntul. Trecură de Saint-Merry şi se pomeniră, fără să-şi dea seama cum, în strada Saint-Denis.

CARTEA A DOUĂSPREZECEA
CORINT
ISTORIA CORINTULUI DE LA ÎNTEMEIEREA LUI

Parizienii care, intrînd astăzi în strada Rambuteau dinspre Hale, observă pe dreapta, în faţa străzii Monde-tour, o prăvălie de împletit coşuri, avînd drept firmă un coş în forma împăratului Napoleon cel Mare, cu inscripţia :
NAPOLEON ESTE FĂCUT IN ÎNTREGIME DIN RĂCHITA
nici nu bănuiesc scenele îngrozitoare pe care le-a văzut locul acesta acum treizeci de ani.
Acolo era strada Chanvrerie, care pe vremuri se scria Chanverrerie, şi vestita circiumă Corint.
Vă aduceţi aminte de tot ce am spus despre baricada ridicată în acest loc, întrecută de altfel de baricada Saint-Merry. Asupra acestei baricade din strada Chanvrerie, căzută azi în noaptea uitării, vom încerca să aruncăm puţină lumină.
Să ni se îngăduie să întrebuinţăm, pentru claritatea povestirii, mijlocul simplu, folosit de noi altă dată pentru Waterloo. Cei care ar voi să-şi închipuie într-un fel destul de exact grupurile de case care se ridicau pe atunci pe lîngă unghiul nord-estic al Halelor Parisului, lîngă Saint-Eustache, unde este astăzi intrarea străzii Rambuteau, n-au decît să-şi închipuie un N care ar atinge cu vîrful său strada Saint-Denis şi cu baza Halele, cele două picioare verticale fiind străzile Grande-Truanderie şi Chanvrerie, şi strada Petite-Truanderie linia lui trans-

versală. Vechea stradă Mondetour tăia cele trei linii făcînd cele mai întortocheate colţuri. Aşa încît încîlcirea de labirint a acestor patru străzi izbutea să facă pe o suprafaţă de o sută de stînjeni pătraţi între Hale şi strada Saint-Denis, pe de o parte, între strada Cygne şi strada Precheurs, pe de altă parte, şapte grupuri de case ciudat întocmite, de felurite mărimi, aşezate strîmb şi la întîm-plare, despărţite între ele întocmai ca blocurile de piatră pe şantier prin nişte despicături înguste.
Am spus despicături înguste, căci nu putem da o definiţie mai potrivită acestor ulicioare întunecoase, înghesuite, întortocheate, mărginite de hardughii înalte de opt caturi. Aceste dărăpănături erau atît de şubrede, încît pe străzile Chanvrerie şi Petite-Truainderie faţadele erau susţinute de grinzi aşezate între case. Uliţa era îngustă şi băltoacele de apă, largi. Trecătorul mergea pe un calda-rîm veşnic ud, trecînd pe lîngă dugheni care semănau a pivniţe, pe lîngă stîlpi mari de piatră prinşi în cercuri de fier, pe lîngă maldăre întregi de gunoaie, pe lîngă porţi de trecere armate cu zăbrele uriaşe străvechi. Toate acestea au fost nimicite de strada Rambuteau.
Numele acesta, Mondetour, zugrăveşte de minune şer-puirea tuturor acestor ulicioare. Puţin mai departe ele se găseau şi mai bine amintite prin strada Pirouette, care dă în strada Mondetour. Trecătorul care ieşea din strada Saint-Denis în strada Chanvrerie o vedea îngustîndu-se din ce în ce, în faţa lui, ca şi cum ar fi intrat într-o pîlnie prelungă. La capătul străzii, care era foarte scurtă, găsea trecerea închisă înspre Hale printr-un şir înalt de case şi s-ar fi crezut într-o fundătură dacă n-ar fi văzut la dreapta şi la stînga două drumeaguri adîncite şi întunecoase prin care se p,utea ieşi. Era strada Mondetour, care la un capăt răzbea în uliţa Precheurs, iar la celălalt în strada Cygne şi Petite-Truanderie. La capătul acestui fel de fundătură, la cotitura drumeagului din dreapta, se vedea o

casă mai puţin înaltă ca celelalte şi care alcătuia d ieşitură care înainta în stradă.
In această casă, numai cu două caturi, fiinţa de vreo trei sute de ani o circiumă veselă şi vestită. Această

cîrciumă aducea un zvon de voioşie chiar în locul despre care bătrînul The'ophile * spusese în aceste două versuri :
„Bălăbăneşte-aci scheletul Unui ibovnic spînzurat."
Vadul fiind bun, cîrciumarii se perindau din tată-n fiu.
Pe timpul lui Mathurin Regnier, această cîrciumă se numea Pot-aux-Roses 2 şi, cum pe atunci rebusurile erau la modă, avea drept firmă un stîlp vopsit trandafiriu3. Acum un veac, respectabilul Natoire, unul dintre maeştrii fantastici, dispreţuiţi astăzi de o şcoală înţepenită în tipicuri şi care chefuise de cîteva ori în această cîrciumă chiar la masa unde se îmbătase Regnier, zugrăvise din recunoştinţă pe stîlpul cel trandafiriu un ciorchine de struguri de Corint. Cîrciumarul, de bucurie, schimbase firma şi pusese să i se scrie sub ciorchine aceste cuvinte aurite : La strugurele de Corint. De-aici numele ăsta : Corint. Nimic mai natural pentru beţivi decît elipsele. Elipsa este zigzagul frazei. Corint detronase încet Pot-aux-Roses. Ultimul cîrciumar al acestei dinastii, moş Hucheloup, necunoscîndu-i nici măcar tradiţia, puse să vopsească stîlpul în albastru.
Jos, o sală unde era tejgheaua, sus, la etajul întîi, o sală unde era biliardul; o scară de lemn răsucită care străbătea tavanul, vin pe mese, fum pe pereţi, luminări aprinse în plină zi, iată cum arăta circiuma. O scară cu chepengul în sala de jos ducea la pivniţă. La etajul al doilea era locuinţa familiei Hucheloup. Te urcai pe o scară fără balustradă, la care n-ajungeai decît printr-o uşă ascunsă într-un perete din sala cea mare ide la primul etaj. Sub acoperiş, două poduri mansardate, cuiburi pentru servitoare, încăperea de jos era împărţită în două, sala cu tejgheaua şi bucătăria.
1 Theophile de Viau (secolul al XVII-Iea), numit „bătrînul" spre a-I deosebi de Theophile Gautier, contemporan şi prieten cu Victor Hugo. Versurile citate nu aparţin însă lui Theophile de Viau, ci discipolului acestuia, Girard de St.-Amant (poemul Singurătatea).
2 Pot-aux-Roses – ghiveci cu trandafiri,
3 Poteau rose – stîlp trandafiriu.

Moş Hucheloup se născuse poate chimist, dar fapt e că fusese bucătar. In circiuma lui nu numai că se bea, dar se şi mînca. Hucheloup născocise ceva minunat care nu se găsea decît la el : acei crapi umpluţi, pe care el îi numea carpes au gras. Se mînca la lumina unor lumînări de seu şi a unei lămpi cu ulei de pe vremea lui Ludovic al XVI-lea, pe nişte mese pe care era bătută în cuie, în chip de faţă de masă, o bucată de muşama. Veneau muşterii de departe. Intr-o zi, Hucheloup găsise cu cale să aducă şi la cunoştinţa trecătorilor „specialitatea" sa. Vîrîse o pensulă într-o oală cu vopsea neagră şi, deoarece avea ortografia lui, după cum avea şi bucătăria lui, improvizase pe perete această inscripţie remarcabilă :
CARPES HOGRAS

Intr-o iarnă, ploile şi lapoviţa apucaseră să şteargă litera S, cu care se sfîrşea primul cuvînt, şi G, cu care începea cel de al doilea, şi astfel rămăsese :
CÂRPE HO RAS '
Cu ajutorul timpului şi al ploii, un modest anunţ de birt devenise un sfat adînc.
Aşa se întîmplase că moş Hucheloup, neştiind franţuzeşte, ştiuse latineşte, că scosese din bucătărie filozofie şi, vrînd să-l distrugă pe Careme 2, se pusese pe aceeaşi treaptă cu Horaţiu. Şi ce e mai surprinzător, că prin asta voia să spună : „Intraţi în circiumă la mine !"
Nimic din toate acestea nu mai există astăzi. Labirintul Mondetour fusese tăiat şi larg deschis încă din 1847 şi probabil că nu mai există în momentul de faţă. Strada Chanvrerie şi Corint au fost îngropate sub caldarîmul străzii Rambuteau.
După cum am mai spus, Corint era unul dintre locurile de întîlnire, dacă nu de întrunire, ale lui Courfeyrac şi ale prietenilor lui. Grantaire descoperise circiuma Corint.

1 Nu lăsa să treacă orele (în limba latină).
2 Bucătar vestit din secolul al XlX-lea.

Intrase pentru cârpe ho ras şi se întorsese pentru carpes au gras. La Corint se bea, se mînca, se striga în gura mare ; se plătea puţin, se plătea prost, nu se plătea de loc, erai totdeauna binevenit. Moş Hucheloup era un om cumsecade.
Hucheloup, orn cumsecade, cum am spus, era un birtaş cu mustăţi ; varietate hazlie. Era întotdeauna încruntat, parcă ar fi vrut să-şi sperie muşteriii, bombănea la cei care intrau la el, de parc-ar fi fost mai dispus să le caute pricină decît să le servească supa. Şi totuşi, o spunem încă o dată, erai întotdeauna binevenit. Această ciudăţenie făcuse vad prăvăliei şi îi aducea mult tineret care spunea : „Hai să-l vezi tunînd şi fulgerînd pe moş Hucheloup !" Fusese maestru de scrimă. Izbucnea în rîs pe neaşteptate. Glas gros, om de treabă. Avea un fond comic sub o înfăţişare tragică. Se mulţumea doar să te sperie, cam ca tabacherele acelea în formă de pistol. Bubuitura lor strănuta.
Avea de nevastă pe baba Hucheloup, o fiinţă bărboasă, foarte urîtă.
Pe la 1830, moş Hucheloup muri. O dată cu el s-a dus şi secretul crapilor umpluţi. Văduva lui, nemîngîiată, ţinu mai departe cîrciuma. Dar bucătăria deveni din ce în ce mai proastă şi ajunse cu timpul să nu te mai poţi atinge de ea, iar vinul, care totdeauna lăsase de dorit, era oţet curat. Courfeyrac şi prietenii lui se mai duceau totuşi la Corint – de milă, cum zicea Bossuet.
Văduva Hucheloup gîîîia şi era cumplit de grasă, cu apucături de la ţară. Datorită felului ei de a rosti, vorbele îi păreau mai puţin neroacle. Avea un fel al ei de-a spune lucrurile, care da gust amintirilor ei ţărăneşti şi primăvăratice. Fusese odinioară plăcerea ei, zicea dînsa, să asculte „cum cîntă botgroşii prin răsuri".

Sala de la etaj, unde era „restaurantul", era o încăpere mare şi lungă, în care erau îngrămădite taburete, scăunaşe, scaune, bănci, mese şi un biliard vechi şi şchiop. Te urcai acolo pe o scară răsucită, care dădea în colţul

sălii, printr-o deschizătură pătrată asemenea unui tam-buchi de corabie. Sala aceasta, luminată de o singură fereastră îngustă şi de o lampă cu ulei în permanenţă aprinsă, era o adevărată cocioabă. Toate mobilele cu patru picioare se clătinau de parcă ar fi avut numai trei. Pereţii văruiţi nu aveau altă podoabă decît acest catren făcut în cinstea doamnei Hucheloup :

„La zece paşi te miră, la doi ea te-ngrozeşte; In nasul ei gigantic un neg sălăşluieşte, Să nu ţi-l suîle-n faţă ţi-e teamă la tot pasul. Şi că-Titr-o zi în gură îi va cădea tot nasul."

Erau scrise pe perete cu căirbune.

Madam Hucheloup, care semăna foarte bine cu portretul acesta, umbla încoace şi încolo, de dimineaţa pînă seara, în faţa acestui catren, cu o linişte netulburată. Două slujnice, numite Matelote şi Gibelotte şi cărora niciodată nu li s-a spus altfel, ajutau pe madam Hucheloup să aşeze pe mese ulcioarele de vin şi ciorbele felurite, care se serveau muşteriilor flămînzi în strachină de lut. Matelote, mătăhăloasă, rotundă, roşcovană şi gălăgioasă, fostă sultană favorită a răposatului Hucheloup, era urîtă, mai urîtă decît orice monstru din mitologie. Totuşi, dat fiind că slujnica se ţinea într-una de stăpînă, alături de madam Hucheloup era mai puţin urîtă. Gibelotte, înaltă, gingaşă, albă, dar de o albeaţă limfatică, cu cearcăne la ochi, cu pleoapele căzute, totdeauna sleită de puteri şi copleşită, atinsă de ceea ce s-ar putea numi oboseală cronică, sculîndu-se cea dintîi, culcîndu-se cea din urmă, slujea pe toată lumea, chiar şi pe cealaltă servitoare, în tăcere şi cu blîndeţe, surîzînd în osteneala ei cu un vag zîmbet adormit.

înainte de a intra în restaurant, citeai pe uşă, scris cu creta, versul acesta de Courfeyrac :

„Petrece dacă poţi şi mănîncă de-ndrăzneşti."

II
VESELII PREMERGĂTOARE

Laigle de Meaux locuia, după cum se ştie, mai mult la Joly decît în altă parte. Avea o locuinţă cum are pasărea o cracă. Amîndoi prietenii trăiau împreună, dormeau împreună. Toate le aveau pe din două şi într-o oarecare măsură chiar şi pe Musichette. Ei erau ceea ce la călugării Chapeaux se chema bini. In dimineaţa de 5 iunie se duseră să prînzească la Corint. Răcit zdravăn, J0I7 avea un guturai straşnic, pe care începuse să-l împartă cu Laigle. Laigle avea o haină răpănoasă, iar Joly era bine îmbrăcat.

Era aproape nouă dimineaţa cînd deschiseră uşa la Corint.

Se urcară la etaj.
Ii primiră Matelote şi Gibelotte.
— Stridii, brînză şi şuncă ! ceru Laigle.
Şi se aşezară la masă.
Nu erau decît ei doi; circiuma era goală.
Gibelotte, recunoscînd pe Joly şi pe Laigle, puse o sticlă de vin pe masă.
Pe cînd erau la primele stridii, la gîrliciul scării se ivi un cap, apoi se auzi un glas :
— Treceam pe-aici. Am simţit din stradă un miros
minunat de brînză de Brie. Şi iată-mă 1
Era Grantaire.
Grantaire luă un scăunel şi se aşeză la masă. Gibelotte, văzîndu-l pe Grantaire, puse două sticle de vin pe masă. Se făcură trei.
— O să bei tu amîndouă sticlele ? întrebă Laigle pe
Grantaire.
— Oricine se pricepe la una ca asta ; numai tu eşti
un nevinovat, îi răspunse Grantaire. N-am mai văzut băr
bat să se sperie de două sticle.
Ceilalţi începuseră cu mîncarea. Grantaire începu cu băutura. O jumătate de sticlă fu dată pe gît la repezeală.

— Ai gaură în burtă ? continuă Laigle.
— Parca tu n-ai una în cot! zise Grantaire. Şi, după
ce-şi goli paharul, adăugă : Ei, Laigle, tu, omul discursu
rilor funebre, ţi-e haina ponosită.
— Te cred – răspunse Laigle – de-asta ducem noi
casă bună, haina mea şi cu mine. S-a dat după toate
năravurile mele, nu mă supără cu nimic, e ca turnată pe
toate diformităţile mele, e plină de gentileţe în toate miş
cările mele, nu o simt decît numai fiindcă îmi ţine cald.
Hainele vechi sînt ca şi prietenii vechi.
— Adevărat! strigă Joly intrînd în vorbă. O haina
veche e un prieten vechi.
— Mai ales – zise Grantaire – în gura unui om cu
guturai. .
— Grantaire – întrebă Laigle – vii dinspre bulevard ?
— Nu.
— Joly şi cu mine am văzut trecînd capul coloanei.
— E o privelişte minunată, spuse Joly.
*– Ce liniştită e strada asta ! grăi Laigle. Cine şi-ar putea închipui că Parisul e răsturnat cu dosul în sus ? Cum se cunoaşte că pe vremuri erau numai mănăstiri pe-aici. Lista lor au făcut-o du Breul, şi Sauval, şi părintele Lebeuf. Tii, era de jur împrejur un adevărat furnicar I Şi încălţaţi, şi descălţaţi, şi tunşi, şi bărboşi, cenuşii, albi, negri, franciscani, minimi, capucini, ca'rmeliţi, augustini mici, augustini mari, augustini vechi... Mişunau.

— Să nu mai vorbim de călugări – întrerupse Gran
taire – că-ţi vine să te scarpini. Apoi strigă : Ptiu !
Inghiţii o stridie stricată. Iar o să m-apuce ipohondria.
Stridiile sînt stricate, chelnăriţele sînt urîte. Urăsc specia
umană. Treceam adineauri pe strada Richelieu, prin faţa
bibliotecii publice. Grămada asta de scoici de stridii,
căreia i se spune bibliotecă, mă dezgustă să mă gîndesc.
Ce de hîrtie ! Cîtă cerneală, cîte mîzgăliturí ! Toate astea
au fost scrise. Care e mocofanul care a spus că omul e
un biped fără pene ' ? Şi apoi am întîlnit o fată pe care
o cunosc, frumoasă ca primăvara, vrednică să i se zică
Joc de cuvinte : sans plume – fără panS, fără condei.
132

Floreal' şi încîntată, pe altă lume, fericită, în al şaptelea cer, ticăloasa, pentru că ieri un bancher dezgustător, ciupit de vărsat, a binevoit s-o dorească. Vai, femeia pîn-deşte pe financiarul bogat ca şi pe tinerelul sclivisit; pisicile vînează şi şoareci şi păsărele. N-au trecut nici două luni de cînd damicela asta şedea cuminte într-o mansardă, potrivind găurele de aramă la chiotoarele de corsete. Ei, ce ziceţi de asta ? Cosea, avea un pat cu chingi, stătea lîngă un ghiveci cu flori, era mulţumită. Acum iat-o banchereasă. Transformarea s-a făcut astă-noapte. Am întî!nit-o pe această victimă azi-dimineaţă ; nu mai putea de bucurie. Ceea ce e îngrozitor e că ticăloasa era tot atît de frumoasă astăzi ca şi ieri. Bogătaşul nu i se vedea de loc pe faţă. Trandafirii se deosebesc de femei, în bine sau în irău, prin aceea că la ei urmele de omizi se văd. Vai ! Nu există moralitate pe pâmînt, iar ca mărturie mirtul, simbol al dragostei, laurul, simbol al războiului, măslinul, acest prostănac simbol al păcii, mărul, cu al cărui sîmbure era să se înece Adam, şi smochinul, strămoşul fustelor. Cit despre drept, vrei să ştii ce este dreptul ? Galii rîvnesc cetatea Clusium, Roma o ocroteşte şi îi întreabă ce rău le-a făcut Clusium. Brennus răspunde : „Răul pe care vi l-a făcut vouă Alba, răul pe care vi l-au făcut ecvii, Fidena, volscii şi sabinii.2 Ei erau

1 Numele unei luni în calendarul republican din 1792, luna florilor (corespunde în parte Iui aprilie).

2 Cetăţi, personaje şi populaţii din Italia mijlocie, în primele tim
puri ale istoriei Romei, Clusium era o cetate din Etruria, asediată
de gali la începutul secolului al IV-lea î.e.n. Romanii i-au dat ajutor
şi au izgonit pe năvălitori. Aceştia se înapoiară însă după un an şt
cuceriră Roma, prădînd-o groaznic şi înapoindu-se cu o pradă bogată
în patria lor (cîmpia Padului). Brennus însemna în limba galilor
,,conducător de oaste". Este vorba aici de brenul care a cucerit Roma
în 390 şi i-a impus condiţii grele pentru a consimţi să se retragă. Ecvii,
volscii şi sabinii sînt urmele unor vechi triburi înrudite cu romanii.
Volscii locuiau chiar în Latium ; ceilalţi, mai la nord, în Apeninii mij
locii. Au fost cu toţii supuşi de romani în secolul al V-Iea î.e.n. Alba
era capitala albanilor, tribul latin care a avut întîietatea în Latium
înaintea romanilor ; au fost supuşi de regele Tullus Hostilius. Fidena
era o cetate sabină la nord de Roma, supusă – după legendă –i de
însuşi Romulus.

vecinii voştri. Clusienii sînt ai noştri. Avem despre vecinătate aceeaşi păirere ca şi voi. Voi aţi răpit Alba, noi luăm Clusium." Roma zise : „N-o să luaţi Clusium". Brennus luă Roma. Apoi strigă: „Vae victis!" (Vai de cei învinşi !) Asta e dreptul I Ah I Cîte animale de pradă sînt pe lume ! Ce de vulturi! Mi se înfioară pielea !
întinse lui Joly paharul, pe care acesta îl umplu, apoi bău şi urmă, aproape fără să fi fost întrerupt de acest pahar de vin, pe care nimeni nu-l luă în seamă, nici chiar el:
— Brennus care ia Roma e un vultur. Bancherul care ia o lucrătoare cochetă e şi el un vultur. Tot atîta neruşi-nare-i şi aici ca şi-acolo. Aşadar, să nu mai credem în nimic ! Nu există decît un adevăr : să bei ! Oricare ar fi părerea voastră, că sînteţi pentru cocoşul slab, cum e cantonul Uri, sau pentru cocoşul cel gras, cum e cantonul Glaris \ n-are a face, beţi 1 îmi vorbiţi de bulevard, de cortegiu etcetera. Ce ? O să mai fie o revoluţie ? Mă mir de atîta sărăcie de mijloace din partea bunului dumnezeu. Trebuie să ungă tot mereu jgheabul vechi pe care alunecă evenimentele. S-a împiedicat, nu mai merge. Repede o revoluţie. Bunul dumnezeu are mereu mîinile murdare de păcura asta urîcioasă. In locul lui eu aş fi mai simplu, n-aş întoarce arcul zi şi noapte, aş mîna mai voiniceşte neamul omenesc, aş împleti ochi cu ochi faptele, fără să rup firul, n-aş pune nimic deoparte, nici măcar nu mi-aş face un irepertoriu deosebit. Ceea ce voi numiţi progres e pus în mişcare de două motoare : oamenii şi întîmplă-rile. Dar ceea ce e trist e că din cînd în cînd e nevoie de ceva excepţional. Pentru evenimente, ca şi pentru oameni, trupa obişnuită nu e de ajuns. Printre oameni e nevoie de genii şi printre evenimente de revoluţii. Marile accidente sînt legea şi ordinea lucrurilor, alcătuirea lumii nu se poate lipsi de ele. Văzînd apariţia cometelor, eşti ispitit să crezi că însuşi cerul are nevoie de actori în reprezentaţie. In clipa cînd te aştepţi mai puţin, dumne-
1 Aluzie la neînţelegerile religioase din Elveţia în secolul al XVl-lea. In cantonul Uri se ţinea încă postul catolic ; în Glaris, în schimb, nu se maî ţinea, o dată cu primirea fără rezerve a reformei lui Zwingli.

zeu afişează un meteor pe zidul firmamentului. Apare cîte o stea ciudată, scoasă în evidenţă de o coadă uriaşă. Şi asta aduce moartea lui Cezar, Brutus îi dă o lovitură de cuţit şi dumnezeu una de cometă. Hait, iată o aureolă boreală, iată o revoluţie, iată un om mare ; '93 în litere groase, Napoleon ca vedetă şi cometa din 1811 în capul afişului. Ah ! Ce afiş frumos, albastru, înstelat de văpăi neaşteptate ! Bum ! Bum ! Spectacol extraordinar ! Deschideţi ochii şi priviţi, voi, gură-cască! Toate sînt cu părul vîlvoi, astrul ca şi drama. Doamne, dumnezeule, e prea mult şi nu e de ajuns ! Mijloacele acestea luate din excepţional par măreaţă dărnicie şi sînt sărăcie. Dragii mei, providenţa e pe drojdie. Revoluţia ? Ce dovedeşte revoluţia ? Că dumnezeu e la ananghie. El face o lovitură de stat pentru că există o ruptură între prezent şi viitor, şi el, dumnezeu, n-a putut s-o scoată la capăt. Scurt, asta îmi întăreşte bănuielile asupra bogăţiei lui Iehova. Cînd văd atîta lipsă sus şi jos, atîta calicie, atîta

zgîrcenie murdară, atîta restrişte în cer şi pe pămînt, de la păsărică ce n-are un bob de mei pînă la mine, care n-am o sută de mii de firanci venit; cînd mă uit la soarta omenirii, care e foarte hărţuită, şi chiar la soarta regalităţii, căreia i se vede funia *, dovadă că prinţul Conde s-a spînzurat2; cînd văd iarna, care nu e altceva decît o ruptură în zenit, pe unde suflă vîntul, ctnd văd atîtea zdrenţe chiar în purpura cu totul nouă a dimineţii pe vîrfurile dealurilor, cînd văd picăturile de rouă, aceste mărgăritare false, cînd văd promoroaca, imitaţie de diamant, cînd văd omenirea descusută şi evenimentele oîrpăcite, şi atîtea pete în soare, şi atîtea găuri în lună, cînd văd peste tot atîta mizerie, îmi vine a crede că dumnezeu nu e bogat. Face faţă, e adevărat, dar eu simt că e strîmtorat... Dă o revoluţie aşa cum dă un bal un negustor cu tejgheaua goală. Nu trebuie să judecăm pe zei după aparenţe. Sub poleiala cerului întrezăresc un univers sărac. In creaţia lumii e

1 Joc de cuvinte : qul montre la corde – care îşi arată coarda, şi
la corde du pendu – funia spînzuratului.

2 Este vorba de ultimul prinţ Conde, tatăl ducelui d'Enghien, exe
cutat din ordinul lui Napoleon în 1804. Bătrînul s-a spînzurat în 1832.

ceva falimentar. De aceea sînt eu nemulţumit. Uite, sîn-tem în ziua de 5 iunie. S-a înnoptat aproape. De azi de dimineaţă aştept să se facă ziuă. Nu s-a făcut şi m-aş prinde că nici n-o să se facă astăzi. Neglijenţă de băiat de prăvălie prost plătit. Da, totul e prost întocmit. Nici o încheietură nu se potriveşte cu alta, lumea este veche, scorojită de tot; eu trec de partea opoziţiei. Toate merg de-a-ndoaselea ; universul te sîcîie. E ca şi cu copiii : cei care vor să-i aibă nu-i au ; cei care nu-i vor îi au. In încheiere, sînt mîhnit şi furios. Pe lîngă asta, şi chelul ăsta de Laigle de Meaux îmi face rău cînd mă uit la el. Mă simt umilit la gîndul că sînt de aceeaşi vîrstă cu pleşuvul ăsta. De altfel, critic, dar nu insult. Universul este aşa cum este. Vorbesc aşa fără gînd rău şi numai ca să fiu cu conştiinţa împăcată. Primiţi, veşnice părinte, asigurarea deosebitei mele consideraţiuni. Ah ! Pe toţi sfinţii Olimpului şi pe toţi zeii paradisului ! nu eram făcut să fiu parizian, adică să fiu veşnic aruncat dintr-o rachetă într-alta, din grupul haimanalelor în cel al zurbagiilor. Eram făcut să fiu turc, să mă uit toată ziua la ferneiuşti orientale dansînd acele delicioase dansuri egiptene, neruşinate ca visele unui om cucernic, sau ale unui ţăran din Beauce', sau ale unui nobil din Veneţia, înconjurat de nobile doamne, sau ale unui prinţişor german, care aduce confederaţiei germane o jumătate de soldat, şi care-şi petrece timpul liber uscîndu-şi ciorapii pe gard, adică pe hotarul său. Iată destinul pentru care am fost eu făcut. Da ! Turc. Am zis şi nu-mi iau vorba înapoi. Nu înţeleg de ce turcii sînt rău văzuţi de obicei. Mahomet are şi el partea lui bună : cinste lui, inventator al haremului plin de cadîne şi al paradisului plin de odalisce. Să nu insultăm mahomedanismul, singura religie împodobită oa o poiată 2. Aşa fiind, vă îndemn să bem. Pămîntul e o prostie mare. Şi se pare că vor să se şi bată toţi nătărăii ăştia, să se pocească, să se căsăpească în mijlocul verii, în luna lui cireşar, cînd s-ar putea duce la braţ cu o făp-

1 CImpie din Franţa de nord.

2 Joc de cuvinte : potilailler –

unu poule – o femeie uşoară-

tură, să miroasă pe cîmp uriaşa ceaşcă de ceai a finului cosit. Nu zău, se fac prea multe prostii! Un felinar ruginit şi stricat pe care l-am văzut adineauri Ia un negustor de vechituri îmi sugerează o idee : Ar fi vremea să luminăm omenirea. Da, iată-mă iarăşi trist ! Ce înseamnă să înghiţi strîmb o stridie şi o revoluţie ! Sînt iarăşi jalnic. Ce groaznică e lumea asta bătrînă ! Ne căznim, ne destituim, ne prostituăm, ne ucidem şi ne obişnuim cu toate !
Şi Grantaire, după acest acces de elocvenţă, avu şi unul, binemeritat, de tuse.
— Fiindcă veni vorba de revoluţie – zise Joly – se
pare că Marius e într-adevăr îndrăgostit.
— Se ştie de cine ?
— Nu.
— Nu?
— Nu, ţi-am spus I
— Dragostea lui Marius 1 strigă Grantaire. Am înţeles.
Marius e ceaţa şi sînt sigur că a întîlnit un abur. Marius
e viţă de poet. Cine zice poet zice nebun. Tytnbracus
Apollo.' Marius şi Măria lui, sau Marioara, sau Măriuca,
sau Mariţa lui – ce îndrăgostiţi caraghioşi trebuie să
fie 1 îmi dau seama cam cum e. Atît de fericiţi, încît uită
să se mai sărute ! Nevinovaţi pe pămînt, dar îmbrăţişîn-
du-se în cer. Nişte suflete avînd simţuri. Se culcă îm
preună între stele !
Pe cînd Grantaire începea a doua sticlă şi poate şi a doua sa predică, prin gaura pătrată a scării se ivi o fiinţă. Era un băiat mai mic de zece ani, zdrenţăros, pipernicit, galben, cu un botişor ascuţit, cu ochi vioi, cu o claie de păr, ud de ploaie şi mulţumit. Fără să stea pe gînduri, copilul, alegînd din cei trei – cu toate că nu cunoştea pe nimeni – pe Laigle de Meaux, îl întrebă :
— Dumneata eşti domnul Bossuet ?
— Mi se mai zice şi aşa, răspunse Laigle. Ce ai cu
mine ?
Joc de cuvinte întemeiat pe o interpretare glumeaţă a epitetului atm al zeului Apollo: avoir le timbre un peu file însemnează în limba franceză „a fi cam într-o parte".

>– Iată ce e ! Unul înalt şi blond mi-a spus pe bulevard : „Cunoşti pe baba Hucheloup ?" Eu i-am zis : ,,Da, din strada Chanvrerie, văduva moşului". El mi-a zis : „O să găseşti acolo pe domnul Bossuet şi o să-i spui din partea mea A.B.C.". E vorba de o păcăleală, nu-i aşa ? Mi-a dat cincizeci de bani.
— Joly, împrumută-mi cincizeci de bani ! zise Laigle.

Şi întorcîndu-se spre Grantaire : Grantaire, împrumută-mi cincizeci de bani !
Aşa se făcu un franc, pe care Laigle îl dădu copilului.
— Mulţumesc, domnule ! zise băieţelul.
— Cum te cheamă ?
— Navet, prietenul lui Gavroche.
— Rămîi cu noi, zise Laigle.
— Stai să mănînci ou noi, îl îndemnă Grantaire.
Copilul răspunse :
— Nu pot. Fac parte din cortegiu. Eu sînt cel care strigă : „Jos Polignac !"
Şi trăgîndu-şi mult îndărăt piciorul, ceea ce era semnu! celui mai respectuos salut, plecă. După ce plecă băiatul, Grantaire luă cuvîntul :
— Asta e adevăratul ştrengar. Sînt multe şi diferite soiuri de ştrengari : ştrengarul notar, numit saute-ruisseau (trepăduşul), ştrengarul bucătar, numit mar-miton (rîndaşul), ştrengarul brutar, numit mitron, ştren garul lacheu, numit groom, ştrengarul marinar, numit mousse, ştrengarul soldat, numit tapin (copil de trupă), ştrengarul pictor, numit rapin, ştrengarul negustor, nu mit frottin (jarcalete), ştrengarul curtean, numit rnenin (puştan) şi ştrengarul rege, numit delfin. Ştrengarul dumnezeu se numeşte bambino.
In timpul ăsta, Laigle se gîndea ; spuse cu jumătate voce :
— A.B.C., adică înmormîntarea lui Lamarque.
— Blondul înalt care-ţi trimite veste – zise Grantaire
— e Enjolras.
— Mergem ? întrebă Bossuet.
— Plouă, grăi Joly. Am jurat să intru în foc, nu în apă.
Nu vreau să capăt un guturai.

— Eu rămîn aici, hotărî Grantaire. Decît un dric, rnai bine o masă.
— Prin urmare, rămînem, întări Laigle. Atunci hai să bem!. De altfel, putem lipsi de la înmormîntare fără să lipsim de la răscoală.
— Ah ! La răscoală merg şi eu ! strigă Joly.
Laigle îşi frecă mîinile.
— Iată deci că putem drege niţel revoluţia din 1830.
De fapt, ea roade oleacă poporul pe la subsuori.
— Pe mine nu mă prea interesează revoluţia voastră, zise Grantaire. Eu nu urăsc guvernul ăsta. E o coroană domolită de o scufie de bumbac. E un sceptru care se termină cu o umbrelă. De fapt, astăzi tocmai mi-a venit în gînd că pe ploaia asta Ludovic-Filip îşi va putea pune în funcţiune regalitatea lui cu două întrebuinţări: capătul-sceptru să-l întindă împotriva poporului, şi capătul-umbrelă să-l deschidă împotriva ploii din cer.

Sala era întunecoasă. încetul cu încetul, norii grei goniră lumina zilei. In circiumă nu era nimeni; nici pe stradă. Toată lumea se dusese „să urmărească evenimentele".
— E amiază sau e miezul nopţii ? strigă Bossuet. Nu
se vede nimic. Gibelotte, adu lumină !
Grantaire, trist, bea.
— Eniolras mă dispreţuieşte, murmură el. Enjolras şî-a
zîs : „Joly e bolnav. Grantaire e beat." Iar pe Navet l-a
trimis la Bossuet. Dacă ar fi venit să mă îa, I-aş fi ur
mat. Cu atît mai rău pentru Enjolras ! N-o să mă duc
la înmormîntarea lui.
O dată luată această hotărîre, Bossuet, Joly şi Grantaire nu se mai urniră din circiumă. Pe la două dună amiază, masa la care şedeau era plină de sticle goale. Pe ea ardeau două luminări : una într-un sfeşnic de alamă coclit, alta în gîtu] unei carafe ciocnite. Grantaire îi îmbla se pe Bossuet şi Joly la băutură, Bossuet şi Joly îl întorseseră pe Grantaire la veselie.
Cît despre Grantaire, încă de la amiază depăşise măsura vinului, izvor mediocru de visuri. La beţivanii de nădejde vinul se bucură numai de un succes de stimă.

Există şi în materie de beţie magie albă şi magie neagra. Vinul e numai magie albă. Grantaire era un aventuros băutor de visuri. Departe de a-l opri, prăpastia unei beţii cumplite deschisă înaintea lui îl atrăgea. Lăsase la o parte sticlele şi luase stacana. Stacana e prăpastia. Ne-avîad la îndemînă nici opium, nici haşiş, şi vrînd să-şi umple mintea cu amurg, căutase să le înlocuiască cu un înfiorător amestec de rachiu, de bere tare şi de absint, care produce letargii de-a dreptul îngrozitoare. Plumbul din suflete e făcut din aburii acestor trei băuturi : bere, rachiu şi absint. Sînt trei întunecimi în care se îneacă fluturele ceresc, şi dintr-o ceaţă fumurie nelămurită, închegată în chip de aripă de liliac, se plăsmuiesc trei furii mute : visul rău, noaptea şi moartea, care zboară alene pe deasupra sufletului adormit.
Grantaire nu ajunsese încă nici pe departe în această stare lugubră. Era nemaipomenit de vesel, iar Bossuet şi Joly îi dădeau replica. Grantaire adăug2 felului său ciudat de a accentua cuvintele şi ideile divagaţia gesturilor. Cu braţul frînt în unghi şi cu cravata desfăcută, proptin-du-şi cu demnitate pumnul stîng pe genunchi, călare pe un scăunel şi cu paharul plin în mîna dreaptă, arunca Matelotei, servitoarea cea grasă, aceste îndemnuri solemne :
— Să se deschidă porţile palatului ! Toată lumea să
intre în Academia Franceză şi să îmbrăţişeze pe doamna
Hucheloup 1 Să bem ! Şi întorcîndu-se spre madam
Hucheloup, adăugă : Femeie străveche şi consacrată prin
folosinţă, apropie-te să te contemplu !
Şi Joly striga :
— Matelote şi Gibelotte, nu-i mai daţi de băut lui
Grantaire ! Mănîncă banii cu lingura. De azi-dimineaţă a
risipit nebuneşte doi franci şi nouăzeci şi cinci de bani.
Şi Grantaire începea iar :
— Cine a scos din cui stelele fără voia mea, ca să le

pună pe masă în chip de luminări ?
Bossuet, beat turtă, îşi păstrase liniştea. Se aşezase pe marginea ferestrei deschise, cu spatele în bătaia ploii de afară, şi-i contempla pe cei doi prieteni

Deodată auzi îndărătul lui zarvă, paşi grăbiţi şi strigăte de : „La arrne !" Se întoarse şi zări în strada Saint-Denis, la capătul străzii Chanvrerie, pe Enjolras, care trecea cu arma în mînă, pe Gavroche cu pistolul, pe Feuilly cu sabia, pe Courfeyrac cu spada, pe Jean Prou-vaire cu flinta, pe Combeferre cu puşca, pe Bahorei cu o carabină mai lungă şi toată mulţimea înarmată şi înfuriată care-i urma.
Strada Chanvrerie nu era mai lungă decît o bătaie de puşcă. Bossuet îşi duse mîinile pîlnie la gură şi strigă :
— Courfeyrac, hei, Courfeyrac !
Courfeyrac auzi chemarea, îl zări pe Bossuet şi făcu cîţiva paşi în strada Chanvrerie, strigînd : „Ce vrei ?" caire se încrucişa cu : „Unde te duci ?"
— Să fac o baricadă, răspunse Courfeyrac.
— Atunci aici 1 Locul e bun ! Fă-o aici !
— Ai dreptate, Aigle ! strigă Courfeyrac.
Şi la un semn al lui Courfeyrac, mulţimea se repezi în strada Chanvrerie.
III
SE LASĂ NOAPTEA ASUPRA LUI GRANTAIRE
într-adevăr, locul se potrivea minunat, strada era larg deschisă la intrare, apoi, îngustîndu-se, se înfunda, sugrumată de Corint, iar strada Mondetour fiind uşor de închis la dreapta şi la stînga, nici un atac nu se putea da decît prin strada Saint-Denis, adică numai din faţă şi complet descoperit. Bossuet, cherchelit, avusese ochiul lui Hannibal, pe nemîncate.
La năvala mulţimii, spaima cuprinse toată strada. Nu rămase nici un trecător care să n-o fi luat la sănătoasa. Intr-o clipă, în fund, la dreapta, la stînga, prăvălioarele, atelierele, porţile de trecere, ferestrele, jaluzelele, mansardele, obloanele de toate mărimile se închiseră începînd de la parter pînă la acoperişuri. O bătrînă înspăimîntată îşi

proptise o saltea la fereastră, cu două prăjini de rufe, ca să slăbească puterea gloanţelor. Numai porţile şi uşile cîrciumii rămaseră deschise, şi asta din pricina bine-cuvîntată că mulţimea dăduse buzna înăuntru.
 – Vai, doamne ! vai, doamne ! suspina doamna Huche-loup.
Bossuet coborîse în întîmpinarea lui Courfeyrac.
Joly, care se dusese la fereastră, strigă :
— Courfeyrac, trebuia să-ţi iei o umbrelă, ai să răceşti !
Intre timp, în cîteva minute, fuseseră smulşi douăzeci de drugi de fier din faţada cu zăbrele a cîrciumii şi zece stînjeni pătraţi de piatră din caldarîmul străzii ; în treacăt, Gavroche şi Bahorel puseseră mîna pe căruţa unui fabricant de var, numit Anceau, şi o rasturnasera. In căruţă fuseseră trei butoaie pline de var, pe care le aşezaseră sub grămezile de pietre. Enjolras ridicase chepengul de la pivniţă, şi toate butoaiele goale ale văduvei Hucheloup se rostogoliră lîngă cele de var. Cu degetele lui

deprinse să coloreze lamele gingaşe ale evantaielor, Feuilly grămădise lîngă buţi şi căruţe, ca să le sprijine, două grămezi de bolovani. Pietre găsite ca şi celelalte şi luate de cine ştie unde. Bîrnele de proptit fuseseră smulse de la faţada unei case învecinate şi culcate pe butoaie. Cînd Bossuet şi Courfeyrac se întoarseră, jumătate de stradă se şi închisese cu un meterez mai înalt decît înălţimea omului. Nimic nu se poate asemăna cu mîna poporului cînd e vorba să clădească tot ce se clădeşte dă-rîmînd.
Matelote şi Gibelotte se amestecară printre lucrători. Gibelotte, moleşită ca totdeauna, ajuta la baricadă, ura-blînd de colo-colo, încărcată cu moloz. Servea pietrele de caldarîm cum ar fi servit vinul, tot cu aerul ei somnoros.
Un omnibus cu doi cai albi trecu pe la capătul străzii.
Bossuet sări peste caldarîm, opri vehiculul, îi dădu jos pe călători, ajutînd „doamnele" să coboare, trimise la plimbare pe conductor şi se întoarse cu omnibusul, tră-gînd caii de dîrlogi.

— Omnibusurile – spuse el – nu trec prin faţa Co
rintului. Non licet omnibus adire Corinthum.»
O clipă mai tîrziu, caii deshămaţi plecau la întîmplare pe strada Mondetour şi omnibusul răsturnat pe o coastă completa barajul străzii.
Madam Hucheloup, buimăcită, se refugiase la etajul întîi. Avea privirea rătăcită şi se uita în jurul ei fără să vadă, strigînd pe şoptite. Strigătele ei înspăimîntate nu îndrăzneau să-i iasă din gîtlej.
— E sfîrşitul lumii, murmura ea.
Joly depunea o sărutare pe gîtul gros, roşu şi zbîrcit al doamnei Hucheloup şi-i spunea lui Grantaire :
— Dragul meu, întotdeauna am socotit gîtul unei fe
mei ca pe ceva nespus de gingaş.
Dar Grantaire atingea cele mai înalte culmi ale ditirambului 2. Intorcîndu-se Matelote la etaj, Grantaire o prinse de mijloc în dreptul ferestrei şi rîse cu hohote.
— Matelote e urîtă ! striga el. Matelote e urîţenia de
vis ! Matelote e o himeră ! Iată care e taina naşterii ei :
un Pygmalion3 gotic, care împodobea jgheaburile cate
dralelor cu capete de monştri, se îndrăgosti într-o bună
zi de unul din ei, de cel mai hidos. Se rugă fierbinte de
zeul Amor să-l însufleţească şi aşa se născu Matelote.
Priviţi-o, cetăţeni ! Are părul de culoarea cromatului de
plumb, ca şi iubita lui Tizian, şi e fată bună ! Răspund
eu că se va bate bine. In orice fată bună zace un erou I
Cît despre madam Hucheloup, e o bătrînă vitează. Uita-
ţi-vă ce mai mustaţă are ! A moştenit-o de la bărbatul ei.
O adevărată femeie-husar ! Are să se bată şi ea. Ele două
vor băga mahalaua-n sperieţi. Camarazi, vom răsturna
guvernul, adevăr zic vouă, aşa cum e adevărat că între
acidul margaric şi cel formic sînt încă alţi cincisprezece
1 ,,Nu se cade oricui să ajungă pînă la Corint." Expresie în limba latină cu înţelesul de stăvilire a pretenţiilor celor nechemaţi. Joc de cuvinte: omnibus – tuturor (în limba latină).

2 Poem liric dedicat zeului Dionysos. Prin extensiune, elogiu exagerat adus unei persoane.
8 Sculptor grec care – după legendă – s-a îndrăgostit de statuia Galateii, propria sa operă, şî a luat-o de soţie după ce a fost însufleţită de Venus-Afrodita.

acizi Intermediari I De altfel, mie mi-e totuna. Domnilor, tatăl meu nu mă putea suferi pentru că nu mă pricepeam la matematică. Nu mă pricep decît la dragoste şi libertate. Eu sînt Grantaire, băiat bun ! Pentru că n-am avut niciodată bani, nu rn-am obişnuit cu ei. De aceea nici nu le-am dus lipsa vreodată, dar dacă aş fi fost bogat, n-ar mai fi fost săraci ; aţi fi văzut voi ! Ei, dacă inimile bune ar avea şi pungile doldora, ce bine-ar merge toate ! Mi-l închipui pe Isus cu averea lui Rotschild ' 1 Ce mult bine ar face ! Sărută-mă, Matelote ! Eşti plină de voluptate şi sfioasă! Obrajii-tăi cheamă un sărut de soră şi buzele cer sărutarea unui iubit !
— Taci, bolobocule ! îl întrerupse Courfeyrac.
Grantaire continuă :
— Sînt capitul2 şi membru premiat a! Academiei din
Tuluza.
Enjolras, care sta cu puşca în mînă, în picioare pe creasta meterezului, îşi ridică frumosu-i chip sever şi aspru. Enjolras, se ştie, avea ceva spartan şi puritan. Murise la Thermopiie cu Leonida3 şi dăduse foc Dro-ghedei cu Cromwell4.
— Grantaire – strigă el – du-te şi te culcă în altă
parte î Aici e loc pentru îmbătare, nu pentru beţivănie.
Nu dezonora baricada I
Acest cuvînt rnînios avu un efect ciudat asupra lui Grantaire. Ai fi zis că cineva îi aruncase un pahar cu apă rece în obraz. Păru că s-a trezit deodată. Se aşeză, se
1 Bancher francez din prima jumătate a secolului al XlX-Iea, supra numit „bancherul regilor şi regele bancherilor", a cărui avere trecea drept fabuloasă. A finanţat tn mai multe rînduri guvernele monarhiei din iulie.
2 Nume vechi al consilierilor comunali din Tuiuza.
8 Ca unul dintre cei trei sute de spartani care au pierit împreună cu regele lor, Leonida, apărînd trecătoarea Thermopiie din munţii Tesa* liei, împotriva armatei persane a Iui Xerxes (480 î.e.n.).
4 Comparaţia evocă un episod sălbatic din campania de înnăbuşire a răscoalei irlandeze în timpul revoluţiei burgheze din Anglia. Cromwell, luînd cu asalt cetatea Drogheda din Irlanda (1649), a ordonat nimicirea garnizoanei o dată cu populaţia oraşului, sub pretext că irlandezii sînt catolici.

sprijini de o masă lîngă fereastră, privi pe Enjolras cu o nespusă duioşie şi îi spuse :
— Ştii că am credinţă în tine.
— Pleacă !
— Lasă-mă să dorm aici!

— Du-te şi dormi în altă parte ! strigă Enjolras.
Dar Grantaire, privindu-l mereu cu ochii lui galeşi şi tulburi, răspunse :
— Lasă-mă să dorm aici pînă ce-oi muri!
Enjolras se uită la el ou o privire dispreţuitoare.
— Grantaire, tu nu eşti în stare să crezi, să gîndeşti,
să vrei, să trăieşti şi să mori.
Grantaire răspunse cu glasul serios :
— Ai să mă vezi 1
Mai bîlbîi cîteva cuvinte neînţelese, apoi capul îi căzu greoi pe masă şi, cum se întîmplă de obicei în a doua parte a beţiei, în care Enjolras îl împinsese cu asprime, adormi cît ai bate din palme.
IV
ÎNCERCARE DE A ADUCE MINGIIERE VĂDUVEI HUCHELOUP
La vederea baricadei, Bahorel strigă încîntat :
— Iată strada cu gîtul gol ! Ce bine-i stă !
Tot dărîmînd cîte pu{in circiuma, Courfeyrac încerca în acelaşi timp s-o mîngîie pe văduva cîrciumăreasă.
— Doamnă Hucheloup, nu te plîngeai dumneata mai
zilele trecute că ţi s-a încheiat un proces-verbal de contra
venţie pentru că Gibelotte a scuturat un covoraş pe
fereastră ?
— Da, bunule domn Courfeyrac. Dar vai, dumnezeule !
Vrei să-mi vîri şi masa asta în grozăvia aia a dumitale ?
Şi tot ca şi pentru covoraş, guvernul mi-a mai luat o sută
de franci amendă pentru un ghiveci ou flori căzut de la
mansardă în stradă. Spune, nu-i o adevărată blestemăţie ?
— Ei bine, doamnă Hucheloup, te răzbunăm noi !

10

145

Văduva Hucheloup nu părea să priceapă prea bine ce-o să cîştige ea din acest fel de despăgubire.
Era răzbunată la fel ca femeia arabă din poveste, care, pălmuită fiind de soţ, s-a dus să se plîngă tatălui ei ca s-o răzbune şi i-a spus : „Tată, trebuie să plăteşti soţului meu jignirea cu aceeaşi monedă". Tatăl o întrebă : „Pe care obraz te-a pălmuit ?" „Pe cel stîng, tată." El îi dădu o palmă pe cel drept şi îi spuse: „Te-am satisfăcut. Acum du-te şi spune bărbatului tău că, deoarece el mi-a pălmuit fata, eu i-am pălmuit soţia."
Ploaia încetase. Sosiseră noi recruţi. Lucrătorii aduseseră pe sub haine un butoiaş cu praf de puşcă, un coş cu sticle de vitriol, două sau trei torţe de carbaval şi o coşarcă plină cu lampioane „rămase de la sărbătoarea regelui", sărbătoare care avusese loc la 1 mai. Se vorbea că actste muniţii veneau din partea unui băcan din cartierul Saint-Antoine, pe care-l chema Pepin. Singurul felinar din strada Chanvrerie, lanterna din Saint-Denis, precum şi toate lanternele din străzile învecinate : Mon-detour, Cygne, Precheurs, la Grande şi la Petite-Truan-derie, fură sparte.
Enjolras, Combeferre şi Courfeyrac aveau grijă de toate. Se ridicau în acelaşi timp două baricade, amîndouă rezemate pe casa cîrciumii Corint

şi făcînd un unghi ; cea mai mare închidea strada Chanvrerie, cealaltă strada Mondetour, dinspre strada Cygne. Această din urmă baricadă, foarte îngustă, nu era construită decît din butoaie şi pavele. Erau acolo vreo cincizeci de muncitori, dintre care vreo treizeci înarmaţi cu puşti, căci pe drum făcuseră în treacăt un împrumut global la prăvălia unui armurier.
Nimic mai ciudat şi mai pestriţ decît mulţimea asta. Unul purta un veston, o sabie de cavalerie şi două pistoale de oblînc, altul era în vestă, cu o pălărie rotundă şi o ploscă cu pulbere atârnată în şold, un al treilea era căptuşit în chip de zale cu nouă foi de mucava şi înarmat cu o sulă de şelar. Era unul care striga : „Să-i nimicim pînă la unul şi să murim cu baioneta în mînă !" Omul n-avea însă baionetă. Un altul îşi încinsese peste redin-

gotă un liarnaşament şi o raniţă de guard naţional, a cărei învelitoare era împodobită cu următoarea inscripţie cusută cu lină roşie : Ordinea publică. Un număr mare de puşti purtau numere de legiuni, cei mai mulţi n-aveau nici pălărie, nu purtau cravată, aveau braţele goale şi doar cîteva suliţe. Adăugaţi că erau de toate vîrstele, cu înfC^şări de tot felul, băieţi tineri, gălbejiţi şi pirpirii, lucrători din porturi, cu pielea bronzată, şi alţii. Toţi se grăbeau şi, ajutîndu-se unul pe altul, vorbeau de sorţii de izbîndă ce i-ar putea avea, vorbeau că pe la trei dimineaţa le vor veni ajutoare, că erau siguri că se pot bizui pe un oarecare regiment, că Parisul ar fi gata să se răscoale. Vorbe cumplite, în care se amesteca un fel de voie bună. Ai fi zis că sînt fraţi. Nu-şi ştiau numele. Frumuseţea marilor primejdii stă în aceea că pune în lumină înfrăţirea între necunoscuţi.
La bucătărie se aprinsese focul şi într-un tipar de gloanţe se topeau linguri, furculiţe, toate "tacîmurile şi vasele de cositor ale cîrciumii. Şi în timpul ăsta se şi bea. Capsele şi alicele stăteau risipite pe mese la un loc cu paharele de vin. In sala de biliard, madam Hucheloup, Matelote şi Gibelotte, schimbate de spaimă fiecare într-alt fel, una îndobitocită, alta gîfîind, cealaltă trează de tot, rupeau cîrpe şi făceau scame ; trei răsculaţi le ajutau, trei vlăjgani cu părul mare, bărboşi şi mustăcioşi, care destrămau pînza cu degetele şi care le făceau să tremure.
Omul înalt, pe care-l văzuseră Courfeyrac, Combeferre şi Enjolras în clipa cînd se apropiau de mulţime la colţul străzii Billettes, lucra la baricada cea mică, la care da o mînă de ajutor. Gavroche lucra la cea mare. Cît despre tînărul care-l aşteptase pe Courfeyrac acasă şi întrebase de domnul Marius, se făcuse nevăzut cînd cu răsturnarea omnibusului.
Gavroche, fericit . de parcă avea aripi, îşi luase sarcina să-i antreneze pe toţi. Se ducea, venea, se urca, cobora, fremăta, strălucea. Părea pus acolo pentru încurajarea tuturor. Avea el un imbold ? Da, negreşit, bucuria lui. Gavroche era un vîrtej. Mereu îl vedeai, mereu îl auzeai. Umplea locul, aflîndu-se pretutindeni în acelaşi timp. Era un fel de omniprezenţă aproape supără-

toare ; cu el nu te puteai opri. Uriaşa baricadă îl simţea în spinarea ei. Stînjenea pe gură-cască, îmboldea pe leneşi, înviora pe cei osteniţi, scotea din răbdări pe cei care cădeau pe gînduri, pe unii îi înveselea, pe alţii îi îndemna, pe alţii îi înfuria, pe toţi îi punea în mişcare, înţepa pe un student, muşca pe un lucrător, se aşera, se oprea, pornea din nou, zburătăcea pe deasupra zgomotului şi sforţărilor, sărea de la unii la alţii şi-i sîcîia ca o muscă pe toţi cei înhămaţi la această uriaşă diligentă a revoluţiei'.

Era o mişcare neîntreruptă în braţele lui mici şi strigăte neîntrerupte în plămînii lui plăpînzi.

— Haideţi ! Mai multe pavele, mai multe butoaie, mai multe chestii dintr-alea ! Unde mai sînt ? Un coş de moloz să-mi astupaţi gura ! E prea mică baricada voastră ; tre buie înălţată ! Puneţi de toate, băgaţi de toate, vîrîţi de toate ! Dărîmaţi casa ! O baricadă e ca ceaiul maicii Gibou. Uite, colo e o uşă cu geamuri !

Asta făcu re lucrător să strige:

— O uşă cu geamuri ! Ce vrei să facem cu o uşă cu geamuri, cartoafă ce eşti ?

— Ba Herculi sînteţi voi !2 i-o întoarse Gavroche.

O uşă cu geamuri la o baricadă e un lucru minunat. Nu împiedică să fie atacată, dar stînjeneşte cînd e vorba să fie luată. N-aţi şterpelit niciodată mere trecînd peste un zid împănat cu cioburi din funduri de sticle ? O uşă cu geamuri taie bătăturile gărzii naţionale cînd vrea să se urce pe baricadă. Vezi bine ! Sticla e înşelătoare. Ei, to varăşi, nu prea aveţi mintea ageră !

Gavroche era furios de pistolul lui fără trăgaci. Trecea de !a unul la altul cerînd :

— O puşcă, vreau o puşcă ! De ce nu-mi daţi o puşcă ?

— Puşcă îţi trebuie ţie ? îl luă peste picior Combeferre.

— Ia uite ! i-o întoarse Gavroche. Şi de ce nu ? N-am avut una în 1830, cînd ne-am răfuit cu Carol al X-lea ?

1 Aluzie Ia fabula lui La Fontaine: Diligenta şi musca.

2 Joc de cuvinte intraductibil. Lucrătorul îl face pe Gavroche „tuber cule" ; acesta aude ,,Hercule" şi-i dă replica.

Enjolras dădu din umeri.

— Cînd vom avea destule pentru bărbaţi o să dăm şi copiilor.

Gavroche se întoarse mîndru şi-i răspunse :

— Dacă te omoară înaintea mea, ţi-o iau pe-a ta.

— Puştiule ! zîmbi Enjolras.

— Tinere ! îi răspunse Gavroche.

Un filfizon rătăcit, care căsca gura în colţul străzii, îi Sâcu să schimbe vorba, Gavroche strigă :

— Hai cu noi, tinere ! Ce ? Nu facem nimic pentru ţărişoara asta ?

Filfizonul o iuă la fugă.

PREGĂTIRILE

Ziarele timpului s-au înşelat cînd au spus că baricada din strada Chanvrerie – această construcţie aproape inexpugnabilă, cum o numeau ele – ajungea la înălţimea primului etaj. Adevărul e că nu era mai înaltă de şase sau şapte picioare. Era clădită în aşa fel încît luptătorii puteau, după cum voiau, fie să se ascundă după ea, fie să supravegheze de sus barajul, sau chiar să-i încalece creasta cu ajutorul unui împătrit rînd de pavele, aşezate unele peste altele ca nişte trepte în partea dinăuntru. In afară, faţa baricadei, alcătuită din grămezi cu pavele şi din butoaie legate între ele cu grinzi şi scînduri, vîrîte prin roţile căruţei lui Anceau şi ale omnibusului răsturnat, avea o înfăţişare zbîrlită şi de nepătruns. Intre zidu! caselor şi capătul baricadei cel mai îndepărtat de circiumă fusese lăsată o trecere largă de-un lat de om, loc de ieşire. Oiştea omnibusului era ridicată drept în sus şi înţepenită cu funii, şi un steag roşu, prins de ea, flutura pe baricadă,

Mica baricadă Mondetour, ascunsă în dosul cîrciumii, nu se vedea. Cele două baricade formau o adevărată redută.

Enjoiras şi Courfeyrac socotiseră că nu mai era nevoie să baricadeze şi celălalt capăt al străzii Mondetour, cel care avea o ieşire spre Hale, prin strada Precheurs, voind de bună seamă să păstreze cit de cît o legătură cu cei din afară şi temîndu-se prea puţin să fie atacaţi prin primejdioasa şi anevoioasa ulicioară Precheurs.

Cam în felul acesta, în afară de această ieşire, care în stilul strategic al lui Polard ' s-ar fi numit şanţ de legătură, şi ţinînd seamă şi de trecerea îngustă lăsată pe strada Chanvrerie, interiorul baricadei, în care cîrciuma constituie un adevărat pinten, avea forma unui patrulater neregulat, închis din toate părţile. Intre baricadă şi casele înalte din fundul străzii erau cam douăzeci de paşi, aşa încît se putea spune că baricada se rezema pe aceste case locuite, dar ferecate de sus pînă jos. Toată munca asta s-a făcut fără greutate în mai puţin de o oră şi fără ca mîna asta de oameni îndrăzneţi să fi văzut ivindu-se un chipiu sau o baionetă. Burghezii, puţini la număr, care se mai încumetau să treacă în aceste momente ale răscoalei prin strada Saint-Denis, îşi aruncau ochii în lungul străzii Chanvrerie, zăreau baricada şi iuţeau pasul.

Cînd cele două baricade fură gata şi drapelul înălţat, scoaseră din cîrciuma o masă, şi Courfeyrac se urcă pe ea. Enjoiras aduse cufăraşul pătrat şi Courfeyrac îl deschise. Cufăraşul era plin de cartuşe. Cînd văzură cartuşele, un fior trecu printre cei mai curajoşi şi o clipă se făcu tăcere.

Courfeyrac le împărţi, surîzînd.

Fiecare primi treizeci de cartuşe. Mulţi aveau pulbere şi începuseră să mai facă altele cu gloanţele pe care le topeau. Cît despre butoiaşul cu praf de puşcă, fu aşezat pe o masă, deoparte, lîngă uşă, la păstrare.

Semnalul de adunare, care străbătea tot Parisul şi care nu contenea, sfîrşise prin a nu mai fi decît un zgomot

1 Scriitor militar francez din secolul al

monoton căruia nu-i mai dădea nimeni atenţie. Zgomotul acesta se auzea cînd mai îndepărtat, cînd mai apropiat, cu ondulaţii lugubre.
Astfel pregătiţi, încărcară cu toţii puştile şi carabinele făţ ă grabă, cu o gravitate solemnă. EnjoLras se duse să aşlze trei santinele dincolo de baricade : una în strada Chanvrerie, a doua în strada Precheurs, a treia în colţul străzii Petite-Truanderie.
Apoi, după ce baricadele fură ridicate, posturile hotă-rîîe, puştile încărcate şi santinelele puse la locul lor, singuri pe străzile acestea temute, pe unde nimeni nu mai trecea, înconjuraţi de casele acestea mute, moarte parcă, unde nu se mai simţea nici o mişcare omenească, învăluiţi în umbrele din ce în ce mai mari ale amurgului care se aşternea, în mijlocul acestui întuneric şi al acestei tăceri care avea un nu ştiu ce tragic şi înspăimîntător, şi prin care se simţea ceva înaintînd, izolaţi, înarmaţi, hotărîţi, liniştiţi, aşteptară.

VI

IN AŞTEPTARE

Ce-au făcut oare în ceasurile acelea de aşteptare ? Trebuie s-o spunem, pentru că această aşteptare e o pagină de istorie.
Pe cînd bărbaţii făceau cartuşe şi femeile scamă, pe cînd pe o plită fumega o tingire mare plină cu plumb topit şi cositor pentru tiparul de gloanţe, pe cînd pe baricadă vegheau santinele cu arma în mînă, pe cînd Enjolras, neclintit, veghea la santinele, Combeferre, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Feuilly, Bossuet, Joly, Bahorel şi încă vreo cîţiva se căutară şi se adunară ca în cele mai liniştite vremuri ale taifasurilor lor studenţeşti şi într-un colţ al cîrciumii acesteia, transformată în cazemată, Ia doi paşi de reduta ridicată de ei, cu armele încărcate şi cu capsa pusă, rezemate de spătarul scaunelor, tinerii aceştia fru-

moşi, în pragul orei supreme, Începură a spune versuri de dragoste. Ce versuri ? Iată-le :
„Iţi mai aduci aminte de zîmbitoarea viaţa, De anii noştri tineri ca pomii înfloriţi, Cînd asculttad fierbinte de-a inimii povaţă, N-aveam decît o grijă : să fim îndrăgostiţi ? v
Cînd vîrsta mea-mpreună cu vîrsta ta întreagă Nu dau la adunare nici patruzeci de ani, De se-arăta chiar iarna în casa noastră dragă. Credeam că-i primăvara cu umbra de castani!
O, zilele frumoase, cu Manuel cuminte, Şi c-un Paris puternic şi vesel ca un zeu, Cu Foy, cel care-ntr-una ne fulgera-nainte, Şi cu agrafa-aceea ce mă-nţepa mereu !
Toţi te priveau în juru-mi sub farmecul uimirii, Cînd la Prado vreodată puteam mînca şi noi. Mi se părea că pînă şi-n urmă trandafirii îşi întorceau spre tine învoaltele lor foi.
O, cît e de frumoasă I şopteau atunci în pripă, Şi ce frumos miroase, cu parul ei în vînt! Sub pelerină are pesemne o aripă Ce pare că n-aşteaptă decît să-şi ia avînt.
Cînd, unul lîngă altul, pe uliţa bătrînă, Noi rătăceam adesea, în legănat sfios, Ar fi putut oricine să spună că se-ngînă Aprilie şăgalnic cu maiul cel frumos.

Stăm fericiţi în casă, cu uşa încuiată, Muşcînd cu lăcomie din bunul fruct oprit, îar gura mea o vorbă dacă-ţi şoptea, îndată A ta îi da răspunsul atît de mufi dorit.

Sorbonna era locul fermecător în care
Te adoram din noapte şi pînă-n zori deplin;
Iar hărţile iubirii găseau o aplicare
în dragostele noastre pe un ţinut latin.
O, pieţele iubite, Maubert, Dauphine şi-o casă Scăldată-n soare proaspăt şi cu ferestre mici I Cînd îţi trăgeai ciorapul pe un picior de rasă Vedeam o stea în umbră, sau poate-un licurici.
Eu am citit pe Platon, pe Lamennais, dar iată Că tu cu mult mai bine dumnezeiescul rai îmi demonstrai că este, dar nu ca învăţată, Ci doar prin floarea mică pe care-o dărui ai.
Ţi-eram supus în toate, şi tu supusă-n toate... O I casă aurită în care te vedeam, Umblînd doar în cămaşă şi rezemată-n coate, Privindu-ţi tinereţea în ciobul unui geam !
Şi cine poate-acuma să nu-şi aducă-aminte De timpurile-acelea c-un cer mereu senin, De panglici, flori, mătase, de-acele dulci cuvinte Cu care-amorul nostru venea cu sacul plin 1
Grădina noastră toată: ghiveciul cu laleaua, Acopereai fereastra în grabă c-un jupon; Iar ceaşca de argilă care era luleaua Ţi-o prezentam drept ceaşcă de porţelan nipon.
Şi-atîfea mari necazuri de care-am rîs cît nouă, Manşonul ars şi blana pierdută de la gît, Cînd am vîndut portretul lui Shakespeare, cel drag nouă, Ca să uităm o seară de tot ce-a fost urît.
Eu îţi cerşeam într-una, iar tu erai miloasă. Iţi sărutam pe fugă un cald şi fraged braţ, Divina Comedie ne folosea drept masă La suta de castane mîncate cu nesaţ.

Cînd pentru-ritîia oară, în mica mea odaie, Ţi-am smuls o sărutare din gura ta de foc. Tu ai plecat zbîrlită şi toată o văpaie, Eu, palid şi cucernic, am stat uimit pe loc.
Iţi mai aduci aminte de-atîta fericire, De şalurile-acelea ajunse cîrpe-acum ? O, lacrimile noastre de vis şi de iubire Au luat şi ele astăzi al veşniciei drum I..."
Ora, locul şi aceste amintiri ce trezeau icoane din tinereţe, cîteva stele care străluceau sfioase pe cer, liniştea de moarte a străzilor pustii, apropierea de neînlăturat a neînduplecatei aventuri ce se pregătea dădeau un farmec nespus acestor versuri murmurate în &jnurg, cu glasul pe jumătate, de Jean Prouvaire, care, ourF* am spus, era un poet gingaş.
Intre timp, în baricada cea mică se aprinsese un lam-pion, iar în cea mare o făclie de ceară, din cele care ard în faţă la trăsurile încărcate cu oameni mascaţi, cînd se duc la Courtille, în seara de lăsata secului. Făcliile acestea, după cum am văzut, veneau din cartierul Saint-Antoine.
Făclia fusese aşezată într-un fel de colivie făcută din pavele şi închisă de trei părţi, ca să fie la adăpost de vînt şi îndreptată în aşa fel încît toată lumina să cadă pe drapel. Strada şi baricada rămîneau cufundate în

întuneric şi nu se vedea decît drapelul roşu, luminat puternic ca de-o uriaşă lanternă acoperită.
Această lumină răsfrîngea asupra steagului roşu nu ştiu ce nuanţă de purpură înfiorătoare.
; VII
OMUL RECRUTAT IN STRADA BILLETTES
Se făcuse noapte de-a binelea, dar deocamdată nu se întîmplase nimic. Nu se auzeau decît zgomote nelămurite şi, din cînd în cînd, împuşcături rare, slabe şi îndepăr-

tate. Acest răgaz care se prelungea era un semn că guvernul nu se grăbea şi îşi aduna forjele. Cei cincizeci de oameni aşteptau şaizeci de mii.
Enjolras se simţi apucat de neastîmpărul care cuprinde sufletele tari în preajma evenimentelor de temut. Se duse să-l caute pe Gavroche, care, în sala de jos, la lumina slabă a două kimînări aşezate pe tejghea, din prevedere, ca să ferească pulberea risipită pe mese, începuse să fabrice cartuşe. Aceste două lumînări nu aruncau nici o rază în afară şi răsculaţii avuseseră grijă, de altfel, să nu aprindă lumina nici în caturile de sus.
Gavroche era în această clipă foarte preocupat. Dar nu chiar de cartuşele lui.
Omul din strada Billettes intrase în sala de jos şi se dusese să se aşeze la masa cea mai puţin luminată. I se hărăzise o puşcă model mare, pe care o ţinea între picioare. Gavroche, absorbit pînă atunci de o mulţime de lucruri „distractive", nu apucase încă să-i vadă faţa.
Cînd intră, Gavroche îl urmări fără să vrea cu privirea, admirîndu-i puşca, apoi, deodată, cînd omul se aşeză, băiatul se ridică. Cel ce l-ar fi pîndit pe omul acesta pînă în acea clipă l-ar fi văzut uitîndu-se cu o ciudată luare-aminte peste tot, la b'aricadă, la grupul de răsculaţi ; dar de cînd intrase în sală era cuprins de un fel de reculegere şi părea că nu mai vedea nimic din ce se în-tîmpla. Băiatul se apropie de acest personaj îngîndurat şi începu a-i da tîrcoale, în vîrful picioarelor, cum umbli pe lîngă cineva pe care te temi să nu-l trezeşti. In acelaşi timp, pe chipul lui copilăresc, aşa de obraznic şi de cuminte totodată, aşa de uşuratic şi aşa de serios, aşa de vesel şi aşa de întristător, se perindau, ca pe faţa unui om bătrîn, toate acele schimonoseli care înseamnă : „Ei asta-i ! Nu se poate ! Am orbul găinilor ! Visez ! Nu cumva e ?... Nu, nu e ! Ba da ! Ba nu !" etc. Gavroche se legăna pe călcîie, îşi strîngea pumnii în buzunare, îşi mişca gîtul ca o pasăre, îşi punea la grea încercare buza lui de jos, răsfrîngînd-o cît putea mai tare. Era uimit, nesigur, nu-şi putea crede ochilor, era convins, era orbit. Avea mutra unui şef de eunuci care la tîrgul de sclave

ar fi găsit o Venera printre grăsane şi avea aerul unu? amator de artă în clipa cînd ar fi descoperit un tablou de Rafael într-o grămadă de mîzgălituri. Totul se pusese în mişcare la el : instinctul care adulmecă şi inteligenta care tîlcuieşte. Netăgăduit că lui Gavroche i se întîmpla ceva deosebit.
Era în toiul acestei preocupări, cînd Enjolras se apropie de el.

— Tu eşti rnicut – zise Enjolras – n-au să te vadă.
Ieşi din baricadă, strecoară-te de-a lungul caselor, du-te
pe străzi cam peste tot şi întoarce-te să-mi spui ce se
petrece I
Gavroche se înaltă din şale.
— Va să zică tot sînt buni la ceva şi cei mici ! Slavă
domnului ! Mă duc. Pînă atunci, încredeţi-vă în cei mici
şi feriţi-vă de cei mari !..,
Şi Gavroche, ridicînd capul şi coborînd glasul, adăugă, făcînd un semn
spre omul din strada Billettes ;
— II vezi pe ăla mare de-acolo ?
— Ei, şi ?
— E un spion. ţ
— Eşti sigur ?
— Nu sînt nici cincisprezece zile de cînd m-a ridicat
de urechi de pe cornişa podului Royal, unde mă dusesem
să stau la aer.
Enjolras părăsi în grabă pe ştrengar şi şopti, foarte încet, cîteva cuvinte
unui lucrător din portul de vinuri, care se afla acolo. Lucrătorul ieşi din
sală şi se înapoie aproape numaidecît, însoţit de alţi trei. Fără să facă
nimic ce i-ar fi putut trezi luarea-aminte, aceşti patru bărbaţi, patru
hamali laţi în spate, se aşezară la spatele mesei la care şedea rezemat
omul din strada Billettes. Se vedea că erau gata să sară pe el.
După ce luă aceste măsuri, Enjolras se apropie de el şi-l întrebă :
— Cine eşti ?
La întrebarea asta neaşteptată, omul tresări. îşi adinei privirea pînă în
fundul ochilor senini ai lui Enjolras şi păru că-i ghiceşte gîndnl.

Surise, cu surîsul cel mai dispreţuitor, mai energic şi mai hotărît de pe
lurne, şi îi răspunse de sus şi cu gravitate :
aşa e !
— Am înţeles despre ce e vorba... Ei
— Eşti spion ?
— Sînt agentul autorităţii.
— Te cheamă ?
— Javert.
Enjokas făcu semn celor patru oameni. într-o clipă, înainte ca Javert să fi
apucat să se întoarcă, fu luat de ceafă, pus la pămînt, legat cobză şi
scotocit prin buzunare.
S-a găsit la el o cărţulie rotundă, lipită între două geamuri, avînd pe o
parte gravată stema Franţei, cu această inscripţie : Supraveghere şi
vigilenţă, şi pe cealaltă menjiunea : JAVERT, inspector de poliţie, vîrsta
52 de ani şi semnătura prefectului de poliţie de atunci, domnul Gisquet.
Mai avea asupra lui ceasornicul şi q pungă în care erau cîteva monede de
aur. Ii lăsară ceasul şi punga. In dosul ceasului, pipăind în fundul
buzunăraşului, au găsit o hîrtie într-un plic, pe care Enjolras o desfăcu şi
unde citi aceste cinci rînduri scrise chiar de mîna prefectului de politie :

„îndată ce-şi va fi îndeplinit misiunea sa politică, inspectorul Javert se va încredinţa, printr-o supraveghere specială, dacă într-adevăr răufăcătorii cutreieră malul drept al Senei pe lîngă podul lena."
După ce-l scotociră cu de-amănuntul, îl ridicară pe Javert în picioare, îl legară cu braţele la spate, în mijlocul sălii de jos, de stîlpul vestit de la care îşi trăgea cîrciuma numele. Gav.rcche, care fusese de fată la toată întîmpla-rea aceasta şi încuviinţase totul mişcînd tăcut din cap, se apropie de Javert şi îi spuse :
— Şoarecele a prins pisica.
Totul se făcuse aşa de repede, încît se şi isprăvise pînă să-şi dea seama cei din jurul pîrciumii. Javert nu scoase nici un strigăt. Văzîndu-l pe Javert legat de un stîlp, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Combeferre şi oamenii risipiţi prin cele două baricade veniră în goană.

Javert, cu spatele la stîlp şi strîns în frînghii în aşa chip încît nu putea face nici o mişcare, îşi înălţa capul cu seninătatea îndrăzneaţă a omului care nu a minţit niciodată.
— E un spion, zise Enjolras. Şi întorcîndu-se spre
Javert: Vei fi împuşcat cu două minute înainte de căderea
baricadei.
Javert întrebă, cu glasul său cel mai poruncitor cu putinţă :
— De ce nu îndată ? , '
— Facem economie de pulbere. • '
— Atunci isprăviţi-o cu un cuţit. ..   "
— Spionule – zise chipeşul Enjolras – noi sîntem
judecători, nu ucigaşi. Apoi chemă pe Gavroche : Tu du-te
la treaba ta. Fă ce ţi-am spus !
~ Mă duc, strigă Gavroche. Şi, oprindu-se în clipa cînd să plece: Să nu uit ! Să-mi daţi puşca lui ! Şi adăugă : Vă las cîntăreţul, dar îi iau fluierul.
Băiatul salută milităreşte şi trecu voios prin despică-tura baricadei celei mari.

VIII '

CITEVA SEMNE DE ÎNTREBARE
CU PRIVIRE LA NUMITUL LE CABUC,
CARE POATE CA NU SE NUMEA LE CABUC

Tragica descriere nu ar fi completă, iar cititorul nu ar vedea în adevărata lor lumină aceste mari clipe de zămislire socială, drînceput revoluţionar, cînd frămîntarea se îmbină cu strădania, dacă n-am pomeni în schiţa aşternută aici, din fuga condeiului, un incident străbătut de o groază epică şi de o măreţie sălbatică, care s-a produs aproape îndată după plecarea lui Gavroche.
Se ştie că tumultul creşte ca un bulgăre de zăpadă rostogolit prin omăt, tîrînd în vălmăşagul lui tot alte şi alte cete zgomotoase de oameni. Aceşti oameni nu se întreabă niciodată unii pe alţii de unde vin şi unde se duc.

Printre trecătorii care se alăturaseră grupului condus de Enjolras, Combeferre şi Courfeyrac, se afla unul îmbrăcat cu o bluză de hamal,

roasă pe la umeri, care da din mîini şi făcea gălăgie mai rău ca un beţivan pornit pe gîlceavă. Acest om, numit sau supranumit Le Cabuc, altfel cu desăvîrşire necunoscut de cei care pretindeau că-l cunosc, beat, sau prefăcîndu-se numai, se aşezase cu alţi cîţiva inşi la o masă, pe care o scoseseră afară din circiumă. In timp ce îndemna la băutură pe cei care i se împotriveau, acest Cabuc părea că cercetează cu luare-aminte casa cea mare din fundul baricadei, ale cărei cinci etaje dominau tot cartierul, făcînd faţă străzii Saint-Denis.
Deodată el strigă :
— Ştiji ce, tovarăşi 1 De aici, din casa asta, ar fi nime
rit să tragem. Dacă stăm acolo, la ferestre, nici dracu
n-o să mai poată înainta de-a lungul străzii.
— Da, dar e o casă închisă, obiectă unul dintre băutori.
— Să batem la uşă.
— Nu ni se va deschide.
— Atunci să spargem uşa.
Le Cabuc dădu fuga spre poarta casei şi bătu în ea cu ciocanul masiv. Dar poarta nu se deschise. Bătu a doua oară, dar nu răspunse nimeni. O a treia lovitură rămase tot fără răspuns.
— Nu e nimeni aici ? strigă Le Cabuc.
Nici o mişcare.
Atunci luă o puşcă şi începu să izbească puternic cu patul. Era o poartă veche, ferecată, boltită, joasă, îngustă, trainică, toată de stejar şi căptuşită înăuntru cu tablă groasă şi cu o armătură de fier, o adevărată poartă de cetate. Loviturile zguduiră casa, dar poarta rămase neclintită. Totuşi, părea că locatarii se treziseră, căci o ferestruică pătrată de la al treilea etaj se lumină şi se deschise. In cadrul ei apăru o lumînare aprinsă şi capul speriat al unui om cu părul cărunt.
Era portarul.
Cel care bătea se opri. '

— Ce doriţi, domnilor ? întrebă portarul.
— Deschide ! strigă Le Cabuc.
— Asta nu se poate, domnilor!
— Deschide, îţi spun !
— Cu neputinţă, domnilor I
Le Cabuc ridică arma şi ţinti spre portar. Dar din pricina depărtării şi a întunericului acesta nu-l văzu.
— Deschizi ori ba ?
— Nu, domnilor !
— Nu ?
— Nu, dragilor...
Portarul nu sfîrşi vorba. Glonţul pomi şi intrîndu-i pa sub bărbie îi ieşi prin ceafă. Bătrînul se prăbuşi fără să scoată un suspin. Luminarea căzu şi se stinse. Nu se mai vedea acum decît un cap nemişcat atîrnînd pe marginea ferestrei şi o fîşie de fum albicios care se ridica spre acoperiş.
'– Aşa ! făcu Le Cabuc, lăsînd să cadă patul puştii cu zgomot pe pavaj.
Dar nu pronunţă bine acest cuvînt, cînd simţi pe umăr apăsîndu-l o mînă grea ca o gheară de vultur.

Un glas poruncitor îi strigă :
— In genunchi!
Ucigaşul se întoarse brusc şi văzu în faţa lui obrazul palid şi hotărît al lui Enjoîras.
La zgomotul detunăturii, Enjoîras sosise în grabă, ţi-nînd pistolul în mîna dreaptă. Stînga şi-o înfipse în gulerul lui Le Cabuc, prinzînd între degete bluza, cămaşa şi breteaua derbedeului.
— In genunchi ! repetă el.
Şi cu un gest poruncitor, plăpîndul tînăr de douăzeci de ani îl sili pe hamalul noduros şi voinic să se plece ca o trestie şi apoi să îngenunche în noroi. Le Cabuc încercă să se împotrivească, dar mîna tînărului părea că avea o p>utere«^upraomenească.
Palid, cu gîtul gol, cu părul răvăşit şi cu figura sa feminină, Enjoîras avea în acea clipă ceva din măreţia
160

înseşi, întreaga

"

din toate m ceasornicul.

rnicul L Roaga-te şi
şi
Reculege-te 1 z se
ai
S ; apo»
Enjolra^ ţn minut> b& ceasul xn ^
cului. Lăsa sa treacă pe L Cabuc fevol.
de U V8f k Ta P carele sale, ^^^ îndrăzneţi,
^ S °£fitura
severă. t cU piciorul şi

aceste clipe asasinatul e o crimă mai mult ca orictnd. Ne aflăm sub faldurile revoluţiei. Sîntem preoţi ai republicii, sacrificaţi ai datoriei, şi lupta noastră nu trebuie să fie defăimată de nimeni. Deci, am judecat şi osîndit la moarte pe acest om. La rîndul meu, constrîns să fac ceea ce am făcut, m-am judecat eu însumi şi veţi vedea îndată la ce m-am condamnat.
Cei ce ascultau tresăriră.
— Vom împărtăşi soarta ta ! strigă Combeferre.
— Fie ! relua Enjolras. încă un cuvînt. Executînd pe acest om m-am supus nevoii. Nevoia însă este un monstru al vechii lumi. Nevoia se numeşte fatalitate. Dar legea progresului spune că monştrii vor dispare în faţa îngeri lor şi că fatalitatea se va spulbera în faţa fraternităţii.
Nu e bine ales momentul pentru a rosti cuvîntul iubire.
Dar nu are a face ; îl rostesc şi îl preamăresc. Iubire, al tău e viitorul ! Moarte, mă servesc de tine, dar te urăsc !
Cetăţeni, în viitor nu va fi nici întuneric, nici fulgere, nici ignoranţă sălbatică, nici răzbunări sîngeroase. Nu

vor mai fi nici diavoli şi nici arhangheli. In viitor nimeni
nu va mai fi ucis, pămîntul va străluci de lumină, iar
omenirea va iubi. Va suna ceasul, cetăţeni, cînd totul
va fi înţelegere, armonie, lumină, bucurie şi viaţă. Ceasul
acesta va veni! Şi pentru ca să vină ne vom da şi viaţa.
Enjokas tăcu. Buzele sale de fecioară se strînseră. Rămase cîtva timp în picioare pe locul pe care vărsase sînge omenesc, într-o nemişcare de statuie. Privirea lui neclintită făcuse să amuţească glasurile celor din jur.
Jean Prouvaire şi Combeferre îşi strîngeau mîinile în tăcere şi, sprijinindu-se unul de altul, în unghiul baricadei, priveau cu admiraţie şi cu oarecare compătimire pe acest tînăr grav, călău şi preot, limpede cum e cleştarul şi neclintit ca o stîncă.
Putem spune, de altfel, că mai tîrziu, cînd, după acţiune, cadavrele au fost duse la morgă şi cercetate cu de-amănuntul, în buzunarele lui Le Cabuc s-a găsit o legitimaţie de agent de poliţie. Autorul acestei cărţi a avut în mînă, în 1848, raportul special, datat : anul 1832, adresat în această privinţă prefectului de poliţie.

Să mai adăugăm că după un zvon ciudat, dar pare-se întemeiat, Le Cabuc nu era decît Claquesous. Fapt e că după moartea lui Le Cabuc nu s-a mai vorbit niciodată de Claquesous. El nu a lăsat după dispariţia sa nici o urmă ; parcă intrase în pămînt. Viaţa lui fusese întunecată, iar sfîrşitul i s-a pierdut în noapte.
Ceata răsculaţilor era încă adînc mişcată de această judecată tragică, atît de repede instruită şi atît de repede îndeplinită, cînd Courfeyrac zări din nou pe baricadă pe tînărul care de dimineaţă întrebase de Marius.
Acest băiat, care avea o înfăţişare îndrăzneaţă şi ne-păsătoare, venise în toiul nopţii spre a intra în rîndul răsculaţilor.

CARTEA A TREISPREZECEA
MARIUS INTRA IN UMBRA
I
DIN STRADA PLUMET PINA IN CARTIERUL SAINT-DENIS
Glasul acela care, în amurg, îl chemase pe Marius la baricada dm strada Chanvrerie i se păruse acestuia că e însuşi glasul destinului. Voia să moară, prilejul se ivea. Bătea la poarta mormăitului, o mînă din umbră îi întindea cheia. Aceste lugubre căi care se deschid în întuneric în faţa deznădejdii sînt ispititoare. Marius dădu la o parte grilajul care îl lăsase de atîtea ori să treacă, ieşi din grădină şi zise : „Haidem !"
Nebun de durere, fără un gînd călăuzitor în mintea lui pustiită, incapabil să mai aştepte ceva de la soartă după cele două luni petrecute în beţia tinereţii şi a iubirii, copleşit totodată de toate închipuirile deznădejdii, Marius nu mai avea decît o dorinţă : un cît mai grabnic sfîrşit.
începu să meargă repede. Era în adevăr înarmat cu pistoalele pe care i le dăduse Javert.
In furnicarul străzilor îl pierduse din ochi pe tînărul pe care crezuse o clipă că-l zărise.
Ieşind din strada Plumet prin bulevard, străbătu Esplanada şi podul Invalizilor, şoseaua Champs-Elysees, Piaţa Ludovic al XV-lea şi pătrunse

în strada Rivoli. Aici magazinele erau deschise, iar sub arcade erau aprinse lămpile de gaz. Femeile îşi făceau cumpărăturile prin prăvălii ; lumea lua îngheţată la cafeneaua Laiter, mînca prăjituri la cofetăria engleză. Cîteva diligente porneau în galop de la Hotel des Princes sau de la Hotel Meurice.
Marius trecu prin pasajul Delorme şi ieşi în strada Saint-Honore. Aici magazinele fuseseră închise ; negus-

torii stăteau de vorbă în faţa uşilor întredeschise, trecătorii îşi vedeau de drum, felinarele erau aprinse şi, înce-pînd cu primul etaj, lumina ardea la toate ferestrele ca de obicei. In Piaţa Palais-Royal zări cîteva trupe de cavalerie.
Marius o luă de-a lungul străzii Saint-Honore. Pe măsură ce se depărta de Palais-Royal, erau tot mai rare ferestrele luminate ; prăvăliile îşi traseră obloanele şi nimeni nu mai stătea de vorbă în prag. Strada se întuneca, iar rîndurile mulţimii se îngroşaţi. Căci trecătorii alcătuiau acum o mulţime în care nu vedeai pe nimeni vorbind, şi totuşi din rîndurile ei se ridica un vuiet surd şi adînc.
Spre fîntîna de la Arbre-Sec se alcătuiseră „cete", un fel de grupuri nemişcate şi încruntate, care în forfoteala străzii semănau cu nişte pietre în albia unei ape curgătoare.
La intrarea străzii Prouvaires mulţimea nu mai înainta. Era un bloc neclintit, greu de mişcat, trainic, îndesat, aproape de nepătruns, de oameni care, îndesaţi unii în alţii, vorbeau pe şoptite. Aproape că nu se mai vedeau haine negre şi pălării rotunde, numai straie de ţară, bluze de lucrători, şepci, capete zbîrli.te şi pamintii. Această mulţime tălăzuia nedesluşit în pîcla deasă a nopţii. Şoapta ei se desluşea răguşit ca un foşnet. Cu toate că nimeni mi înainta, se auzea un tropot surd în noroi. Dincolo de această mulţime îndesată, în strada Roule, în strada Prouvaires şi în prelungirea străzii Saint-Honore, nu mai era nici o fereastră luminată. Se vedeau însă pierzîndu-se tot mai adînc în aceste străzi şirurile singuratice şi descresrînde ale felinarelor.
Felinarele de pe vremea aceea semănau cu nişte stele mari roşii, spînzurate de sfoară, şi aruncau pe caldarîm umbre care aveau forma unui păianjen uriaş. Aceste străzi nu erau pustii. Se vedeau puşti aşezate în piramidă, sclipiri de baionete şi trupe în bivuac. Nici un curios nu depăşea această margine. Acolo înceta circulaţia. Acolo se sfîrşeau valurile mulţimii şi începea armata. Marius avea în suflet hotărîrea omului care şi-a pierdut orice nădejde. Fusese chemat şi trebuia să se ducă.

El izbuti să treacă prin mulţime şi prin bivuacul trupelor, se strecură printre patrule şi ocoli santinelele. Făcu un ocol, ajunse în strada Bethisy şi se îndreptă spre Hale. In colţul străzii Bourdonnais nu se mai vedea nici o lanternă.
După ce trecuse de zona mulţimii şi depăşise linia armatei, se găsea acum într-un loc înspăimîntător. Nici un trecător, nici un soldat, nici o lumină...

Nimeni. Singurătate, tăcere, noapte, un fel de frig care îl cuprindea... Să intre într-o stradă era ca şi cum ar fi coborît într-o pivniţă.
Marius continuă să înainteze.
Făcu cîţiva paşi. Cineva trecu în goană pe lingă el. Era un bărbat ? O femeie ? Erau mai mulţi ? N-ar fi putut să spună. Fantoma trecuse şi pierise în noapte.
Din ocol în ocol ajunse într-o uliţă, pe care o luă drept uliţa Olarilor. Cam pe la jumătatea ei dădu de un obstacol, întinse mîinile. Era o căruţă răsturnată. Intră ou piciorul în nişte băltoace, gropi şi pietre de pavaj îngrămădite sau risipite. Era o baricadă începută şi părăsită. Marius escaladă mormanul de pietre şi trecu de cealaltă parte a barajului. îşi continuă drumul mergînd pe Ungă trotuare şi călăuzindu-se după zidurile caselor. Puţin mai departe de baricadă i se păru că zăreşte în faţa lui ceva alb. Apropiindu-se, acesta începu să capete formă. Erau doi cai albi – caii de la omnibusul deshămat dimineaţa de Bossuet – care rătăciseră la întîmplare din stradă în stradă şi sfîrşiseră prin a se opri acolo, cu .răbdarea aceea trudnică a vitelor care nu înţeleg faptele omului, aşa după cum omul nu le înţelege pe ale providenţei.
Marius trecu de cei doi cai. In clipa cînd dădea într-o stradă care i se părea că este strada Contrat-Social, un glonţ de puşcă, venit cine ştie de unde, străpungînd întunericul la întîmplare, şuieră pe lîngă el şi găuri drept deasupra capului său talgerul de alamă atîrnat în faţa dughenii unui bărbier. Se mai vedea încă, în 1846, pe strada Contrat-Social, în colţul stîlpilor de la Hale, talgerul acesta găurit.

Acest foc de armă era încă un semn de viată. După aceea nu mai întîlni nimic.
Tot drumul acesta îi păru o coborîre pe trepte negre. Marius nu pregetă, totuşi, de a merge înainte.

II

PARISUL NOAPTEA, VĂZUT DIN ZBOR

Cineva care, în clipele acestea, ar fi plutit deasupra Parisului, cu aripi de liliac sau de bufniţă, ar fi avut în faţa ochilor o privelişte întunecată. Acest vechi cartier al Halelor, un fel de oraş în oraş, străbătut de străzile Saint-Denis şi Saint-Martin, cu mii de ulicioare încrucişate, şi din care răsculaţii îşi făcuseră reduta şi fortăreaţa lor, i-ar fi apărut, în întregul lui, oa o groapă neagră şi enormă, săpată în mijlocul Parisului. Acolo privirea se afunda într-o prăpastie. Datorită felinarelor sparte, datorită ferestrelor închise, acolo înceta orice licărire de viaţă, orice zgomot, orice mişcare. Nevăzuta poliţie a revoltei veghea pretutindeni şi menţinea ordinea, adică noaptea. Să îneci micul număr într-un vast întuneric, să înmulţeşti fiece luptător prin toate posibilităţile pe care le oferă acest întuneric, e tactica necesară insurecţiei. La căderea nopţii, orice fereastră la care se aprindea o lumină primise un glonţ. Lumina fusese stinsă, cîteodată locatarul ucis. In chipul acesta, nimeni nu mişca. Iar pe străzi, un fel de groază afurisită.
Nu se zăreau nici măcar lungile şiruri de ferestre şi etaje, nici arhitectura dantelată a coşurilor şi a acoperişurilor, nici răsfrîngerile nelămurite lqcind pe caldarîmul ud şi noroios. Ochiul care ar fi privit de sus această

îngrămădire de umbre ar fi întrezărit poate, ici şi colo, din loc în loc, lumini nedesluşite, făcînd să iasă în evidenţă linii frînte, ciudate, profilul unor construcţii curioase, ceva ce s-ar asemui unor făclii rătăcitoare prin ruine. Acolo erau baricadele. Restul alcătuia un lac imens de

bezne, ceţos, apăsător, funebru, deasupra căruia se înălţau siluetele nemişcate şi lugubre, turnul Saint-Jacques, biserica Saint-Merry şi alte două sau trei din acele mari edificii, din care oamenii fac uriaşi şi din care noaptea face fantome.
In jurul acestui labirint pustiu şi neliniştitor, prin cartierele unde circulaţia pariziană nu era suprimată şi unde tot mai licăreau oîteva felinare, observatorul aerian ar fi putut prinde scînteierea metalică a săbiilor şi a baionetelor, huruiala surdă a artileriei şi forfota batalioanelor tăcute îngroşîndu-se din clipă în clipă ; brîu năprasnic care se strîngea şi se încheia încet în jurul răscoalei.
Cartierul împresurat nu mai era decît un fel de peşteră monstruoasă. Totul părea adormit sau nemişcat şi, pre-
' oum am spus, străzile ce duceau acolo erau numai beznă.
O beznă sălbatică, plină de capcane, de primejdii necunoscute şi de temut, unde nu puteai pătrunde fără să te îngrozeşti şi să stai fără să te cuprindă spaima, unde cei ce intrau se înfiorau dinaintea celor ce îi aşteptau, unde cei ce aşteptau tresăreau dinaintea celor ce urmau să vină. Luptători nevăzuţi, ascunşi la fiecare colţ de stradă ; gurile lacome ale mormîntului pîndind în întunericul nopţii. Totul era sfîrşit. Pe aceste locuri nu mai puteai nădăjdui altă lumină decît fulgerele armelor de foc, decît ivirea neîncetată şi fără de veste a morţii. Unde ? Cînd ? Cum ? Nu se ştia, dar era sigur şi de neînlăturat. Acolo, în acel loc hotărît pentru Luptă, guvernul şi insurecţia, garda naţională şi societăţile populare, burghezia şi răscoala veneau să se înfrunte. Pentru unii, ca şi pentru ceilalţi, una şi aceeaşi necesitate. Biruinţa sau moartea era singura ieşire cu putinţă. Situaţia era atît de încordată şi apăsarea întunericului a>tît de puternică, încît pînă şi cei mai sfioşi se simţeau plini de hotărîre, iar cei îndrăzneţi plini de spaimă.
De altfel, în amîndouă taberele aceeaşi furie, aceeaşi înverşunare, aceeaşi hotărîre. Pentru unii a înainta însemna a muri, şi nimeni nu se gîndea să dea înapoi. Pentru alţii a rămîne pe loc însemna a muri, şi nimeni nu se

gîndea să fugă. Era neapărat necesar ca pînă a doua zi totul să ia sfîrşit, ca izbînda să fie sau de o parte sau de alta, ca răscoala să fie o revoluţie sau o încăierare. Guvernul înţelegea acest lucru, ca şi partidele. Cel mai mărunt burghez o simţea şi el. De aici pornea acel gînd de groapa care se amesteca în întunericul de nepătruns al acestui cartier, unde trebuia să se hotărască totul. De aici pornea şi acea îngrijorare şi mai mare din jurul acestei tăceri, din care avea să iasă o catastrofă. Nu se auzea decît un singur zgomot, un zgomot sfîşietor ca un horcăit, ameninţător ca un blestem : clopotul de la Saint-Merry. Nimic nu era mai înfiorător decît

vaierul prelung al acestui clopot pierdut, deznădăjduit, care se tînguia în întuneric.
Şi cum se întîmplă adeseori, natura părea că era de acord cu ceea ce oamenii puneau la cale. Nimic nu stîn-jenea armoniile aducătoare de nenorociri ale acestui concert. Stelele dispăruseră. Nari grei acopereau tot orizontul în faldurile lor triste. Era un cer negru deasupra acestor străzi moarte, de parcă un zăbranic uriaş se desfăşura peste acest uriaş mormînt.
In vreme ce o bătălie încă cu totul politică se pregătea pe acest loc, care văzuse şi în trecut atîtea evenimente revoluţionare, în vreme ce tineretul, asociaţiile secrete, şcolile, în numele principiilor, şi clasa de mijloc, în numele intereselor, se apropiau pentru a se ciocni, a se strînge şi a se trînti la pămînt, în timp ce fiecare dorea şi chema ceasul cel din urmă şi hotărîtor al crizei, în depărtare şi dincolo de acest cartier blestemat, în adîncuj hrubelor de nepătruns ale acestui bătrîn Paris mizerabil, care dispărea sub strălucirea Parisului fericit şi bogat, se auzea, urlînd înnăbuşit, glasul ca din adîncuri al poporului.
Glas înspăimîniător şi sfînt, în care se îmbină răcnetul fiarei şi cuvîntul lui dumnezeu, glas care îngrozeşte pe cei slabi şi dă de veste celor înţelepţi, care vine, deopotrivă, de jos ca glasul leului şi de sus ca glasul tunetului.
169

: Hi ;
PE MARGINEA PRAPASTIEI
Marius ajunse la Hale.
Acolo totul era şi mai liniştit, şi mai întunecos, şi mai nemişcat decît în străzile vecine. S-ar fi zis că pacea îngheţată a marmîntului ieşise din mormînt şi se răspîndise sub cer.
O pată roşie se desena în acest fond .negru pe acoperişul înalt al caselor care barau strada Chanvrerie dinspre Saint-Eustache. Era lumina răsfrîntă a făcliei care ardea în baricada din strada Corint. Marius se îndreptase spre această pată roşiatică. Ea îl dusese pînă la Marche-aux-Poirees, de unde se zărea capătul întunecat al străzii Precheurs. Intră acolo. Santinela răsculaţilor, care pîn-dea la celălalt capăt, nu-l văzu. Simţea că-i aproape de ceea ce căuta şi mergea în vîrful picioarelor. Ajunse astfel la colţul străzii Mondetour, acest crîmpei de stradă care era, după cum ne amintim, singura legătură de comunicaţie păstrată de Enjolras cu lumea din afară. In colţul ultimei case, în stînga, el -întinse capul şi privi spre străduţa Mondetour. Puţin mai departe de unghiul pe ca-re-l face ulicioara cu strada Chanvrerie, care arunca o largă fîşie de întuneric pe locul ce-l cuprindea şi pe el, zări o licărire de lumină pe caldarîm, venind cam dinspre cîreiumă, mai îndărăt o lanternă care pîlpîia -într-un fel de zidărie neisprăvită şi oameni stînd ghemuiţi, cu puştile pe genunchi. Toate acestea la vreo zece stînjeni de el. Era interiorul baricadei.
Casele care mărgineau strada dinspre dreapta ascundeau restul cî-rciumii, baricada cea mare şi drapelul.
Marius nu mai avea decît un pas de făcut.
Ajuns aici, nefericitul tînăr se aşeză pe o piatră, îşi încrucişa braţele şi se gîndi la tatăl său.

Se gîndi la viteazul colonel Pontmercy, acel soldat mîn-dru, care păzise sub republică hotarele Franţei şi atinsese, sub împărat, graniţa Asiei ; care văzuse Genova, Alexandria, Milanul, Torino, Madridul, Viena, Dresda, Berlinul,
170

Moscova ; care lăsase pe toate câmpurile de biruinţă ale Europei picături din acelaşi sînge care curgea şi în vinele lui ; care albise înainte de vreme în disciplină şi ierarhie ; care îşi trăise viaţa cu centironul încins, cu epoleţii pe umăr, cu cocarda înnegrită de pulbere, cu fruntea încruntată sub cască, prin barăci, în tabere, în bivuac, în ambulanţe, şi care după douăzeci de ani se ireîntorsese din marile războaie cu obrazul crestat, cu faţa zîmbitoare, simplă, liniştită, admirabilă, nevinovat ca un copil, după ce făcuse totul pentru Franţa şi nimic împotriva ei.
îşi zise că venise şi ziua lui, că ceasul lui sunase în sfîrşit, că după tatăl său îi venise şi lui rîndul să fie viteaz, întreprinzător, îndrăzneţ, să înainteze sub ploaia de gloanţe, să întîmpine cu pieptul baionetele, să-şi verse sîngele, să înfrunte pe duşman, să înfrunte moartea, să meargă la rîndu-i şi el la război, să coboare pe cîmpul de bătaie, şi că acest cîmp de bătaie pe care avea să coboare era strada, şi că acest război la care avea să ia parte   era războiul civil. Văzu războiul civil deschis ca o prăpastie în faţa lui şi simţi că aici îşi va găsi moartea.
Gîndul acesta îl înfiora.
îşi aduse aminte de sabia tatălui său, pe care bunicul o vînduse unui negustor de vechituri şi după care lui îi păruse atît de rău. îşi zise că bine făcuse această vitează şi curată sabie că fugise de el şi se pierduse, mînioasă, în întuneric ; că, dacă fugise astfel, o făcuse pentru că era o sabie năzdrăvană şi prevăzuse viitorul, pentru că ea presimţise răscoala, războiul prin pîraiele străzilor, războiul pavelelor, al împuşcăturilor prin ferestruici de pivniţă, al loviturilor date şi primite pe la spate ; pentru că, venind de la Marengo şi Friedland, nu voia să lupte în strada Chanvrerie, pentru că, după ceea ce făcuse cu tatăl, nu voia să facă acelaşi lucru cu fiul ! El îşi zise că dacă această sabie ar fi fost aici, dacă, ridicînd-o de la căpătîiul tatălui său mort, ar fi îndrăznit s-o ia şi s-o aducă în această luptă de noapte între francezi, la o răs-pîntie, desigur că i-ar fi ars mîinile şi s-ar fi învăpăiat deodată în faţa lui, ca sabia de foc a arhanghelului. îşi zise că se socotea fericit că nu o avea, că o pierduse fără
171 .

urme, că era bine, că era drept aşa, că bunicul său, care o vînduse, fusese adevăratul păzitor al gloriei tatălui său ; că era mai bine că fusese strigată la licitaţie, vîndută Ia vechituri, aruncată la fier vechi, decît să facă să sînge-reze astăzi trupul patriei.
Şi Marius se porni pe un plîns amar.
Era îngrozitor. Dar ce să facă ? Nu outea trăi fără Co-sette. De vreme ce ea plecase, el trebuia să moară. Nu-i dăduse oare cuvîntul lui de onoare că va muri ? Ea plecase, cu toate că ştia toate acestea. I-a.r fi plăcut deci ca Marius să moară. Şi apoi, era limpede că nu-l mai iubea de vreme ce plecase fără să-i dea de ştire, fără un ouvînt, fără o scrisoare ; ea îi ştia adresa. La ce bun să trăiască ? Şi de ce să mai trăiască acum ? Şi-apoi

ce ? Să fi venit pînă aci şi să dea înapoi ? Să se fi apropiat de primejdie şi să fugă ? Să fi venit să se uite prin baricadă şi să se dea la o parte tremurînd şi spunînd : de fapt sînt sătul de toate acestea. Am văzut şi mi-e destyl ; e un război civil şi-mi văd de drum. Să-şi părăsească prietenii care îl aşteptau, care aveau poate nevoie de el, prietenii lui care erau o mînă de oameni împotriva unei armate ? Să păcătuiască în acelaşi timp împotriva dragostei, a prieteniei, a cuvîntuhii dat ? Să-şi scuze mişelia prin patriotism ? Dar asta era cu neputinţă, şi dacă fantoma tatălui său s-ar fi ivit acolo, în întuneric, şi l-ar fi văzut dînd înapoi, l-ar fi lovit cu latul săbiei şi i-ar fi strigat : „Mergi înainte, mişelule !"
In prada acestui vălmăşag de gînduri, îşi lăsă capul în jos.
Deodată însă îşi înălţă fruntea. Era ca şi cum s-ar fi aprins o lumină în mintea lui. Gîndirea lui deveni larg cuprinzătoare, ca a celor care se află pe pragul mormîn-tului. Apropierea morţii te face să vezi adevărul. Viziunea faptelor la care era pe punctul de a lua parte nu i se mai părea de plîns, ci măreaţă. Lupta de stradă se preschimbă deodată, prin nu se ştie ce zbucium lăuntric, în faţa ochilor minţii sale. Tot zbuciumul întrebărilor tumultoase ale visării lui îi cotropi sufletul din plin, dar fără să-! tulbure, Şi nu lăsă nici una fără răspuns.

Oare de ce s-ar indigna tatăl său ? Nu sînt şi împrejurări cînd răscoala se ridică pînă la înălţimea datoriei ? Cu ce l-ar micşora pe fiul colonelului Pontmercy lupta la care e gata să ia parte ? Nu mai e vorba de Montmi-rail sau de Champaubert1. E altceva. Nu mai e vorba de un pămînt sfînt, ci de o idee sfîntă. Patria se plînge, să zicem ; dar omenirea aplaudă. Să fie adevărat, de altfel, că patria se plînge ? Franţa sîngerează, dar libertatea zîmbeşte ; şi în faţa zîmbetului libertăţii Franţa îşi uită durerile. Şi apoi, privind lucrurile şi mai de sus, ce se poate spune despre războiul civil ?
Războiul civil ? Ce înseamnă asta ? Există oare un război străin ? Au nu e fiecare război între oameni un război între fraţi ? Războiul nu se poate califica decît prin scop. Nu există decît război nedrept şi război drept. Pînă în ziua cînd marea înţelegere între oameni va fi încheiată, războiul acela cel puţin, care este sforţarea viitorului grăbindu-se împotriva trecutului care întîrzie, poate fi necesar. Ce i se poate imputa acestui război ? Războiul nu devine o ruşine, spada nu devine un pumnal decît atunci cînd asasinează dreptul, progresul, raţiunea, civilizaţia, adevărul. Atunci fie că e vorba de război civil sau de război străin, el e nedrept şi se cheamă crimă. In afară de acest lucru sfînt, dreptatea, cu ce drept o formă de război ar dispreţul pe alta ? Cu ce drept dreptatea, spada lui Washington, ar renega suliţa lui Camille Desmou-lins ? Leoniida împotriva străinului, Timoleon 2 împotriva tiranului. Care e mai mare ? Unul e apărătorul, celălalt e liberatorul. Să vestejim, fără a ţine seamă de scop, orice acţiune înarmată în interiorul cetăţii ? Atunci să socotim ca pe o ticăloşie fapta unui Brutus, a unui Mar-cellus, a unui Arnold de Blankenheim, a unui Coligny. Război de hăţişuri, război de stradă ? De ce nu ? E răz-
1 Ultimele victorii ale lui Napoleon I (februarie 1814) împotriva aliaţilor, care pătrunseseră în Franţa de nord.

1 Personaj din istoria Greciei antice. A comandat armata care a eliberat Siracuza (Sicilia) de tiranii săi, lăsînd amintirea unui democrat convins, scrupulos în respectarea legalităţii.

boiul lui Ambiofix ', al lui Artevelde 2, al lui Maraiix 3, al lui Pelage 4. Dar Ambiorix lupta împotriva Romei, Artevelde îm-potriva Franţei, Marnix împotriva Spaniei, Pelage împotriva maurilor; toţi împotriva străinilor. Ei bine, monarhia este străinul ; asuprirea este străinul ; dreptul divin este străinul. Despotismul violează frontiera morală, după cum invazia violează frontiera geografică. A goni pe tiran sau a goni pe englez este, în ambele cazuri, a libera teritoriul. Vine ceasul cînd a protesta nu mai e de ajuns. După filozofie trebuie să urmeze acţiunea. Forţa vie desăvîrşeşte ceea ce a schiţat ideea ; Rrometeu înlănţuit începe, Aristogiton sfârşeşte. Enciclopedia luminează sufletele, 10 august le electrizează. După Eschyl, Thrasybul5; după Diderot, Dantan. Totdeauna mulţimile înclină să-şi primească stăpînul. Masa lor depune apatie. O mulţime se integrează cu uşurinţă în supunere. Mulţimile -trebuie să le pui în mişcare, să le împingi, trebuie să tratezi cu asprime oamenii, chiar în avantajul propriei lor eliberări ; ochii lor trebuiesc orbiţi de adevăr; să li se dăruie lumina cu o mînă care nu pregetă. Trebuie să fie ei înşişi întrucîtva străfulgeraţi de propria lor izbăvire – orbiţi de lumină, se trezesc. De
1 Căpetenie a partidului naţional şi popular din Galia pe timpul Iui Cezar. In anul 53 î.e.n. a răsculat împreună cu Induciomar cele mai multe triburi galice 3in nord, abia supuse.
2 Căpetenie a răsculaţilor burghezi din Gând (Belgia) împotriva contelui de Flandra.
s Nobil belgian din secolul al XVI-lea, calvinist şi agent diplomatic al lui Wilhelm de Orania In timpul răscoalei Ţărilor de Jos împotriva dominaţiei spaniole. Prins în două rînduri de spanioli, n-a trădat interesele poporului său. A luptat şi cu pana împotriva spaniolilor, scriind pamflete politice, în care Ie demasca intoleranta şi cruzimea.
* Suveran vizigot al unei regiuni din nordul Spaniei, care a dat semnalul luptei de recucerire a Peninsulei Iberice ocupată de arabi (secolul al VUI-lea).
* Prometeu înlănţuit, tragedie de Eschyl ; conţine tirade însufleţite împotriva tiraniei. Aristogiton, martir al libertăţii în Atena antică (se colul al Vl-lea î.e.n.). Thrasybul a trăit la Atena un secol şi jumătate mai tîrziu, cînd ,,cei 30 de tirani" (un grup de aristocraţi ajunşi cu for(a Ia putere) persecutau partidul popular. Thrasybul a strîns o armată şi i-a gonit, restabilind astfel regimul democratic.

aici nevoia de clopote de alarmă şi războaie. Trebuie să se ridice mari luptători, să lumineze popoarele prin îndrăzneala lor şi să zgîlţîie această tristă omenire învăluită de întunericul dreptului divin, de gloria împărătească, de forţă, de fanatism, de puterea iresponsabilă şi de maiestăţile absolutiste ; gloata îndobitocită ce se îndeletniceşte cu contemplarea întunecatelor izbînzi ale nopţii, în strălucirea lor de apus de soare. Jos tiranul ! Dar ce e ? De cine vorbiţi ? Numiţi tiran pe Ludovic-

Filip ? Nu. Şi nici pe Ludovic al XVI-lea. Amîndoi sînt ceea ce istoria obişnuieşte să numească regi buni ; dar principiile nu se fărîmiţează, logica adevărului este rectilinie ; caracteristica adevărului este că nu urmăreşte să placă. Nici o concesie, deci. Orice încălcare a drepturilor omului trebuie să fie înfrîntă. Dreptul divin există şi în Ludovic al XVI-lea, există fiindcă e Burbon, şi în Ludovic-Filip. Amîmdoi reprezintă într-o oarecare măsură confiscarea dreptului şi, pentru a descurca şi a stîrpi uzurparea universală, trebuie să fie combătuţi. Trebuie, pentru că Franţa înseamnă întotdeauna ceea ce începe. Cînd în Franţa stă-pînul se prăbuşeşte, el cade peste tot. De fapt, a restabili adevărul social, a restitui libertăţii tronul ei, a reda poporul poporului, a reda omului suveranitatea, a reaşeza coroana pe creştetul Franţei, a restaura în deplinătatea lor raţiunea şi echitatea, a nimici orice sîmbure de învrăjbire, redînd fiecăruia propria sa fiinţă, a sfărîma piedicile pe care regalitatea le pune în calea nemărginitei înţelegeri universale, a pune din nou neamul omenesc la înălţimea dreptului său – ce cauză poate fi mai dreaptă şi, prin urmare, ce război poate fi mai mare ? Aceste războaie făuresc pacea. O fortăreaţă uriaşă de prejudecăţi, de privilegii, de superstiţii, de minciuni, de jecmăniri, de abuzuri, de violenţe, de nedreptăţi, de întuneric stă încă în picioare pe lume, cu turnurile ei de ură. Trebuie s-o dă-rîmăm. Trebuie să prăbuşim această groaznică masă. A învinge la Austerlitz e mult, a lua Bastilia e imens.
Nu e nimeni care să nu fi observat asupra sa însuşi că sufletul – şi în asta constă minunea unităţii sale întregită de omniprezenţă – are acea însuşire ciudată de

a-şi păstra o judecată aproape rece în situaţiile cele mai grele, şi se întîmplă adesea ca patima întristată şi deznădejdea adîncă, chiar în orele de tragică şi întunecată frămîntare, cînd omul stă de vorbă cu sine însuşi, să dezvolte şi să discute fel de fel de teze şi subiecte. Logica şi zvîrcolirea se amestecă necontenit, iar firul silogismului pluteşte fără să se rupă în furtuna lugubră a gîndirii. Aceasta era starea de spirit a lui Marius.
Tot gîndind astfel, copleşit dar hotărît, şovăind totuşi şi, într-un cuvînt, fremătînd în faţa întîmplărilor la care avea să ia parte, privirea sa rătăcea prin lăuntrul baricadei. Răsculaţii vorbeau cu voce înceată, fără să facă vreo mişcare, şi fiecare simţea acea cvasităcere care marchează ultima fază a aşteptării. Deasupra lor, la o ferestruică de la etajul trei, Marius zări un fel de martor sau de spectator care i se părea ciudat de atent. Era portarul ucis de Le Cabuc. Privit de jos, sub răsfrîngerea luminii pornite din făclia înfiptă în mormanul de bolovani, capul acesta se vedea nedesluşit. Nimic mai straniu în bătaia acelor raze palide, şovăitoare, deoît această faţă galbenă, nemişcată, ciuruită, cu părul zbîrlit, cu ochii holbaţi, încremeniţi şi cu gura căscată, aplecată spre stradă şi părînd că urmăreşte totul cu o vie curiozitate.
S-ar fi zis că mortul se uita la cei ce aveau să moară. O lungă dîră de sînge scurs din creştetul lui se prelingea răsfirîndu-se în şuviţe subţiri roşiatice de la ferestruică pînă la înălţimea primului etaj, unde se oprea.

CARTEA A PATRUSPREZECEA

MĂREŢIA DISPERĂRII

I

DRAPELUL : PRIMUL ACT

Nimic nu se Mîmplase încă. La Saint-Merry sunase ora zece. Enjolras şi Combeferre se postaseră, cu carabinele în mîini, aproape de curmătura baricadei celei mari. Nu-şi vorbeau ; ascultau cu încordare, căutînd să prindă chiar cel mai surd şi depărtat zgomot de paşi.
Deodată, în mijlocul acestei linişti de mormînt, o voce limpede, tînără, veselă, care părea că vine dinspre strada Saint-Denis, începu să cînte desluşit un fel de parodie glumeaţă pe vechea arie populară La lumina lunii, această poezie terminată printr-un fel de strigăt semănând cu cîntecul cocoşului :
„Nasul meu e-n lacrimi, Tu, Bugeaud, de-ai vrea. Trimite-mi jandarmii Să le spun ceva : îmbrăcată puica Pe cap cu covrigu, Uite şi bariera, Cucu-cucurigu I"
îşi strînseră mîna.
— E Gavroche, zise Enjolras.
— Ne dă de ştire, adăugă Combeferre.
Tropot de paşi grăbiţi tulbură liniştea străzii pustii. O fiinţă mai sprintenă ca o paiaţă se caţără pe deasupra omnibusului şi Gavroche sări gîfîind în baricadă.

— Daţi-mi puşca, zise el şi .adăugă : Iată-i !
Un fior electric străbătu toată baricada. Apoi se auzi mişcarea înfrigurată a mîinilor care-şi luau puştile.
— Vrei carabina mea ? întrebă Enjolras pe Gavroche.
— Vreau puşca cea mare, răspunse Gavroche.
Şi luă puşca lui Javert.
Două santinele se xetrăseseră şi se întorseseră o dată cu Gavroche. Era santinela de la capătul străzii şi aceea de la Petite-Truanderie. Santinela din străduţa Precheurs rămăsese la postul său, ceea ce însemna că dinspre poduri şi Hale nu se apropia nimeni. Strada Chanvrerie, din care abia se vedeau cîteva pavele la lumina proiectată asupra drapelului, părea în ochii răsculaţilor ca o uriaşă poartă boltită şi neagră, întredeschisă într-un nor de fum.
Fiecare îşi luase poziţia sa de luptă.
Patruzeci şi trei de răsculaţi, printre care Enjolras, Combeferre, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Bahorel şi Gavroche, stăteau îngenuncheaţi în baricada cea mare, cu capul la înălţimea meterezului, cu ţevile puştilor şi carabinelor sprijinite de pietrele de pavaj, ca de crenelurile unei cetăţi, atenţi, tăcuţi, gata să tragă. Şase dintre ei, comandaţi de Feuilly, se postaseră, cu puşca la ochi, la ferestrele celor două etaje ale Corintului.
Mai trecură cîteva clipe, apoi un zgomot de paşi măsuraţi, numeroşi, greoi se auzi desluşit dinspre strada Saint-Leu. Zgomotul acesta, mai întâi slab, pe urmă tot mai apăsat, mai sonor, mai puternic, se apropia încet, fără opriri şi întreruperi, cu o stăruinţă liniştită şi ameninţătoare. Nu se

mai auzea altceva. Ai fi zis că se aud deopotrivă şi tăcerea, şi zgomotul paşilor statuii Comandorului din Don Juan de Mo'liere, dar acest pas de piatră avea ceva uriaş şi fără de număr, deşteptînd laolaltă ideea unei mulţimi şi a unui strigoi. Credeai că ,auzi mărşăluind cumplita statuie prefăcută în legiune. Acest pas se apropie, se apropie tot mai mult, apoi se opri. Părea că se aude, la capătul străzii, suflarea unei mulţimi. Nu se zărea nimic, totuşi se desluşea tot mai în fund, în întunericul gros, o puzderie de fire metalice, subţiri ca nişte ace şi aproape de nevăzut, care se agitau ca acele reţele de

scînteieri care nu se pot descrie şi pe care în clipa cînd adormi Ie urmăreşti pe sub pleoapele închise, în prima ceafă a somnului. Erau baionetele şi ţevile armelor sub lumina şovăitoare a razelor depărtate ale făcliei.

Se făcu tăcere, ca şi cum şi de o parte şi de alta toată lumea ar fi fost în aşteptare. Deodată, însă, din fundul întunericului, un glas, cu atît mai sinistru cu cît nu vedeai pe nimeni şi-ţi părea că însuşi întunericul vorbeşte, se auzi :

— Cine-i ?

în acelaşi timp, armele zăngăniră ameninţător. Enjoiras răspunse mîn-dru :

— Revoluţia franceză !

— Foc ! răsună glasul.

Un fulger înroşi faţadele locuinţelor, ca şi cum uşa unui cuptor s-ar fi deschis şi s-ar fi închis deodată.

O detunătură îngrozitoare se auzi pe baricadă. Steagul roşu căzu. Descărcătura fusese atît de năprasnică, încît retezase prăjina drapelului, cu alte cuvinte, chiar capătul oiştii omnibusului. Gloanţele care ricoşaseră de pe ciu-bucurile caselor pătrunseră în baricade şi răniră cîţiva oameni. Impresia pricinuită de aceaistă primă salvă îngheţase pe toţi oamenii. Atacul era brutal şi pusese pe gînduri pînă şi pe cei mai curajoşi. Era vădit că aveau de-a face cu cel puţin un regiment întreg.

— Camarazi ! strigă Courfeyrae. Să nu irosim pulbe
rea. Să nu răspundem decît atunci cînd vor intra în stradă.

— Dar mai înainte de toate – spuse Enjoiras – să ri
dicăm steagul !

Şi ridică drapelul care căzuse la picioarele sale. Din depărtare se auzea ciocănitul vergelelor în ţevile armelor. Soldaţii guvernului îşi încărcau puştile din nou. Enjoiras întrebă iar :

— Cine are curajul ? Cine înfige -din nou steagul pe
baricadă ?

Nu răspunse nimeni. A urca pe baricadă acum, tocmai în clipa cînd armele erau îndreptate asupra ei, însemna

moarte sigură. Omul cel mai viteaz şovăie să se osîn-dească singur.

Enjolras, el însuşi, se înfiora. Apoi repetă :
— Nu se prezintă nimeni ?
.V II
DRAPELUL: ACTUL DOI
De la sosirea la Corint şi în timpul cît se construia baricada, nimeni nu se mai gândise la moş Mabeuf, deşi acesta nu părăsise mica trupă. El intrase în circiumă şi se aşezase după tejghea. Acolo căzuse pradă unei adevărate prăbuşiri lăuntrice. Părea că nu mai vedea şi nu mai auzea nimic. De cîteva ori, Courfeyrac şi ceilalţi îi däduseră de ştire că se apropie primejdia şi-l îndemnaseră să se retragă. Dar el rămăsese nepăsător. Cînd nu i se vorbea, buzele sale se mişcau ca şi cum răspundeau cuiva, dar de îndată ce i se vorbea de-a dreptul, ele rămîneau nemişcate, iar privirea i se aţintea în gol, moartă, fără expresie. Cu ctteva ore înainte de atacul baricadei, încremenise într-o poziţie din care n-a mai ieşit: pumnii sprijiniţi pe genunchi şi capul puţin înclinat înainte, ca şi cum ar fi privit într-o prăpastie. Nimic nu l-a putut scoate din starea aceasta. Gîndul lui nu părea să fie la baricadă. Cînd fiecare îşi luase postul în primire, în sala de jos nu mai rămăseseră decît Javert, legat de stîlp, un insurgent cu sabia scoasă păzindu-l pe Javert, şi el, Mabeuf. In clipa atacului, cînd se auzise detunătura, zgu-duitura fizică îl zdruncinase şi, ca deşteptat din somn, se ridicase deodată, străbătuse sala şi pe cînd Enjolras îşi repeta chemarea : „Nimeni nu se prezintă ?" bătrînul se ivi în pragul cîrciumii.
Prezenţa lui îi cutremură pe cei de faţă. Se ridică un strigăt:
— E votantul ! E convenţionalul ! E reprezentantul poporului !
El, pesemne, nu auzea.

Se duse drept la Enjolras şi, în vreme ce răzvrătiţii, cu o tainică teamă, se dădeau deoparte din faţa lui, îi smulse drapelul din mînă. Enjolras, încremenit, dăduse un pas înapoi Apoi, fără ca cineva să îndrăznească a-l opri sau a-l ajuta, batrînul acesta de optzeci de ani, cu capul tremurînd, cu mersul sigur, începu a urca încet scara de pavele ridicată în baricadă. Era ceva aşa de întunecat şi de înălţător, încît toţi cei din jurul lui strigară : „Descoperiti-vă !" Cu fiecare treaptă pe care o urca era mai înspăimîn.tător : părul Iui alb, fata zbîrcită, fruntea largă, pleşuvă şi plină de creţuri, ochii adînciţi în orbile, gura deschisă, parcă de uimire, braţele lui slabe ridicînd drapelul roşu se iveau din umbră, mărite de lumina însîngerată a torţei : părea că vezi spectrul marii revoluţii de la '93 ieşind din pămînt, cu steagul teroarei în mînă.
Cînd ajunse sus, pe ultima treaptă, cînd această cumplită fantomă se înălţă, clătinîndu-se, pe maldărul de dă-rîmături, în fata celor o mie două sute de puşti din umbră, în fata însăşi a morţii, ca şi cînd el ar fi fost mai tare decît ea, întreaga baricadă luă, în întuneric, o înfăţişare supranaturală şi măreaţă.
Se făcu tăcere ca înaintea unei minuni.
In mijlocul acestei tăceri, batrînul flutură drapelul roşu şi strigă :
— Trăiască revoluţia ! Trăiască republica ! Fraterni
tate ! egalitate ! şi moartea !

Cei din baricadă auziră o şoaptă înceată şi repezită ca murmurul unui preot cînd spune o rugăciune în pripă. Era, pesemne, comisarul de poliţie, care făcea somaţiile legale la celălalt capăt al străzii.
Apoi aceeaşi voce răsunătoare care strigase : „Cine-i ?" strigă :
— înapoi 1
Domnul Mabeuf, palid, cu privirea rătăcită, cu ochii luminaţi de flăcările lugubre ale nebuniei, ridică drapelul deasupra capului şi strigă încă o dată :
— Trăiască republica !
— Foc! zise vocea.

O a doua salvă, ca de mitralie \ se abătu asupra baricadei.
Bătrînul căzu în genunchi, apoi se ridică, scăpă drapelul din mînă şi căzu înapoi, pe spate, pe caldarîm, ca o scîndură, întins cu braţele în cruce. Sîngele i se scurse în şuvoaie. Faţa lui bătrînă, palidă şi tristă părea că priveşte la cer.
Cuprinşi de una din acele emoţii care sînt mai presus de om şi îl fac să uite chiar să se şi apere, insurgenţii se apropiară şi ei de cadavru cu o spaimă plină de respect.
— Ce oameni, regicizii ăştia ! spuse Enjolras.
Courfeyrac se plecă la urechea lui.
— Fie vorba între noi, fiindcă nu vreau să stric entu
ziasmul, dar omul ăsta nu era de loc un regicid. L-am
cunoscut. Se numea moş Mabeuf. Nu ştiu ce avea azi. Dar
era un prostănac cumsecade. Uită-te la capul lui!
— Cap de prostănac şi inimă de Brutus, răspunse En
jolras. Apoi ridică vocea : Cetăţeni! Acesta e exemplul
pe care bătrînii îl dau celor tineri. Noi şovăiam, a venit
el ! Noi dam înapoi, el a ieşit înainte ! Iată învăţătura pe
care o dau cei ce tremură de bătrîneţe celor care tremură
de frică. Bătrînul acesta e mare în faţa patriei. El a avut
o viaţă lungă şi o moarte strălucită. Acum să adăpostim
cadavrul; fiecare dintre noi să apere pe bătrînul acesta
mort, ca şi cum ar apăra viaţa tatălui său, şi prezenţa
sa în mijlocul nostru să facă baricada de necucerit.
Un murmur de încuviinţare, posomorit şi hotărît, urmă acestor cuvinte.
Enjolras se plecă, luă între mîini capul bătrînului şi, sălbatic, îl sărută pe frunte, apoi, desfăcîndu-i braţele şi umblînd cu acest mort cu o duioasă băgare de seamă, ca şi cînd s-ar fi temut să nu-i facă vreun rău, îi scoase haina, arătă tuturor celor de faţă găurile ei însîngerate şi spuse :
— Iată acum drapelul nostru 1
' încărcătură de alice, schije şl bucăţi de fier, băgată pe gura tunului, pentru tragere directă.

•; .. III
GAVROCHE AR FI FĂCUT MAI BINE '
SA PRLMEASCA CARABINA LUI ENJOLRAS

Aruncară peste taica Mabeuf un şal lung şi negru al văduvei Hucheloup.
Şase oameni făcură o targa din puştile lor, întinseră cadavrul pe ea, îl duseră, cu capetele descoperite, în pas rar şi solemn, în sala de jos şi-l puseră pe masa cea mare.
Oamenii aceştia, cu totul absorbiţi de pioasa lor faptă, nu se mai gîndeau la primejdia în care se aflau.
Gînd trecură cu cadavrul pe lingă Javert, rămas nepăsător ca pînă acum, Enjolras zise spionului :
— • Acum îţi vine rîndul şi ţie.
In timpul acesta, micului Gavroche, care singur nu-şi părăsise postul şi rămăsese de veghe, i se păru că vede nişte oameni apropiindu-se pe furiş de baricadă. El strigă deodată :
— Băgaţi de seamă !
Courfeyrac, Enjolras, Jean Prouvaire, Combeferre, Joly, Bahorel, Bossuet ieşiră cu toţii în goană din circiumă. Era prea tîrziu. Deasupra baricadei se vedeau unduind în rînduri strînse baionete ce scînteiau la lumină. Ostaşi din garda municipală, înalţi la statură, pătrundeau, unii sărind peste omnibus, ceilalţi prin deschizătură, împin-gînd înaintea lor pe băiat, care da înapoi, dar nu fugea. Momentul era critic. Era prima clipă de temut a revărsării, cînd fluviul se ridică la nivelul digului şi cînd apa începe să se strecoare prin crăpături. Un minut încă, şi baricada era luată. Bahorel se năpusti asupra celui dintîi soldat din gardă care intra şi, punîndu-i carabina în piept, îl ucise dintr-o lovitură ; cel de-al doilea soldat îl ucise pe Bahorel cu o lovitură de baionetă. Un altul îl trîntise la pămînt pe Courfeyrac, care striga : „Ajutor !" Cel mai înalt dintre toţi, un fel de 'uriaş, se îndreptă spre Gavroche cu baioneta întinsă. Băiatul luă în braţele lui mici puşca enormă a lui Javert, ochi hotărît în uriaş şi trase. Dar puşca nu luă foc. Javert nu şi-o încărcase. Soldatul izbucni în xîs şi ridică baioneta asupra copilului.

înainte ca baioneta să-l fi atins pe Gavroche, puşca scăpă din mîinile soldatului ; un glonţ îl lovise drept în frunte şi el căzu pe spate. Un al doilea glonţ îl lovi în piept pe celălalt soldat, care-l atacase pe Courfeyrac, şi-l fcrînti la pămînt.
II trăsese Marius chiar în clipa cînd intrase în baricadă.

IV

BUTOIUL CU PULBERE

Marius, ascuns încă în cotul străzii Mondetour, fusese de faţă la începuturile luptei, nehotărît şi înfiorat. Totuşi, nu se putuse împotrivi multă vreme acestei ispite misterioase şi atotputernice, pe care am putea-o numi chemarea prăpastiei. In fa'a primejdiei ce se apropia, în faţa morţii domnului Mabeuf, această taină întunecată, în faţa lui Bahorel ucis, a lui Courfeyrac strigînd : „Ajutor !", în faţa acestui copil ameninţat, în faţa prietenilor săi, care trebuiau ajutaţi sau răzbunaţi, nu mai stătuse pe gînduri şi se aruncase în luptă cu pistoalele în mîini. Cu prima lovitură îl salvase pe Gavroche, cu cea de a doua îl eliberase pe Courfeyrac.
La zgomotul împuşcăturilor, la strigătul soldaţilor răniţi, asediatorii se aruncaseră pe întărituTă, pe al cărei vîrf se vedea acum ceva mai mult de jumătatea trupelor. Erau mulţi la număr, soldaţi din garda municipală,

soldaţi de infanterie, soldaţi din garda naţională din împrejurimi, toţi cu puştile în mîini. Stăpîneau mai mult de două treimi din baricadă, dar nu săreau înăuntrul ei, ca şi cînd ar fi stat în cumpănă, temîndu-se de vreo cursă. Priveau în baricada întunecată cum ai privi într-o vizuină de lei. Flacăra torţei nu lumina decît baionetele, căciulile şi partea de sus a feţelor neliniştite şi întărîtate.
Marius nu mai avea arme, îşi aruncase pistoalele descărcate, dar zărise în sala de jos, lingă uşă, butoiaşul cu pulbere.
Pe cînd se întorcea pe jumătate, uitîndu-se într-acolo, un soldat îl luă la ochi. In clipa în care acesta se pregătea

să tragă, o mînă se lipi de capătul ţevii şi o astupă. Cineva se repezise : era tînărul lucrător cu pantaloni de catifea. Glonţul porni, străpunse mîna, şi poaite şi pe lucrător, căci el căzu, dar nu-l atinse pe Marius. Toate acestea se petreceau în mijlocul fumăraiei, mai degrabă întrezărite decît văzute. Marius, care intra în sala de jos, abia băgă de seamă ce se întâmplase. Totuşi el văzuse, nelămurit, ţeava de puşcă îndreptată spre el şi mîna care o astupase şi auzise împuşcătura.
Dar în clipe ca acelea tot ce vezi şovăie, tremură şi se face nevăzut şi nu te opreşti la nimic. Te simţi împins spre tot mai mult haos şi totul e învăluit în neguri.
Răsculaţii, surprinşi, dar nu înspăimîntaţi, se regrupaseră. Enjolras strigase : „Staţi, nu trageţi la întîm-plare I" într-adevăr, în prima clipă de zăpăceală s-ar fi putut răni unii pe alţii. Cei mai mulţi se urcaseră la fereastra primului etaj şi la mansarde, de unde dominau pe asediatori. Cei mai hotărîţi, cu Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire şi Combeferre, se lipiseră semeţi, cu spatele, de casele din fund şi, fără nici o adăpostire, făceau faţă rîndurilor de soldaţi şi de oameni din gardă care încununau baricada.
Toate acestea se îndepliniseră fără grabă, cu acea gravitate ciudată şi ameninţătoare de dinainte de luptă.
Din amîndouă părţile se luau la ochi, ou puştile aproape piept la piept ; erau atît de aproape unii de alţii, încît şi-ar fi putut vorbi fără să ridice glasul. Cînd ajunseră la clipa în care scînteia e gata să scapere, un ofiţer cu apărătoare de oţel la gît şi cu epoleţi maxi îşi întinse sabia şi spuse :
— Jos armele !
— Foc ! zise Enjolras.
Cele două detunături izbucniră în acelaşi timp şi totul se învălui în fum. Fum acru şi înnăbuşitor, în care se tîrau cu gemete slabe şi surde muribunzi şi răniţi.
Cînd fumul se risipi, se văzură de amîndouă părţile combatanţii cu şirurile rărite, dar pe acelaşi loc, încăr-cîndu-şi în tăcere armele, din nou.

Deodată se auzi o voce tunătoare, care striga :
— Fugiţi, sau arunc baricada în aer !
Cu 'toţii se întoarseră spre partea de unde venea vocea.
Marius intrase în sala de jos, luase de acolo butoiaşul cu pulbere, apoi, folosindu-se de fum şi de un fel de ceaţă întunecată ce umplea baricada,

se strecurase de-a lungul ei pînă la grămada aceea de pavele în care era înfiptă torta. O smulse de acolo, puse în locul ei butoiaşul cu pulbere, împinse teancul de pavele sub butoiaş, care se desfundase imediat, cu un fel de supunere cumplită ; toate acestea Marius le săvîrşise cît ai clipi din ochi ; iar acum, toată lumea, ostaşi din garda naţională, din cea municipală, ofiţeri, soldaţi, grămădiţi la celălalt capăt al baricadei, se uitau încremeniţi la el, cum, cu piciorul pe pietre, cu torţa în mînă, cu faţa semeaţă, luminată de o hotărîre neînduplecată, înclina flacăra torţei spre mormanul de temut în care se vedea butoiaşul de pulbere spart şi striga cuvintele înspăimîntătoare :
— Fugiţi, sau arunc baricada în aer !
Chipul lui Marius pe baricadă, după aceea al bătrînu-lui octogenar, era viziunea tinerei revoluţii, după apariţia celei de altădată.
— Arunci în aer baricada – ziise un sergent – şi pe
tine cu ea !
Marius -răspunse :
— Şi pe mine cu ea!
Şi apropie facla de butoiaşul cu pulbere.
Dar pe meterez nu mai era nimeni. Asediatorii, pără-sindu-şi morţii şi răniţii, se retraseră, unii peste ^alţii şi-n dezordine, spre capătul străzii, şi acolo se pierdură din nou în întuneric. Fugiră pînă la unul. Baricada era liberată.
SFIRŞITUL VERSURILOR LUI JEAN PROUVAIRE
Cu toţii se adunară în jurul lui Marius. Courfeyrac se aruncă de gîtul lui. – Iată-te !

— Ce noroc! exclamă Combeferre.
— Ai venit la vreme ! făcu Bossuet.
— Fără tine aş fi fost mort, reluă Courfeyrac.
— Fără dumneavoastră aş fi păţit-o! adăugă Ga-
vroche.
Marius întrebă :
— Unde e şeful ? '
— Tu eşti şeful, spuse Enjolras.
Toată ziua capul lui Marius fusese un cuptor, acum era un vîrtej. Vîrtejul acesta din el i se părea că e ceva din afară care îl poartă fără voia sa. I se părea că se depărtase cu totul de viaţă. Cele două luni atît de luminoase, pline de bucurie şi dragoste, şi care se sfîrşeau în această prăpastie îngrozitoare, pierderea Cosettei, baricada aceasta, domnul Mabeuf murind pentru republică, faptul că ajunsese şef de insurgenţi, toate acestea i se păreau un vis urît. Trebuia să facă o sforţare pentru a-şi aminti că tot ce-l înconjura era aievea. Marius trăise încă prea puţin pentru a putea şti că nimic nu e mai gata să ţi se întîmple decît ceea ce ţi se pare cu neputinţă şi că ceea ce trebuie să prevezi totdeauna e tocmai neprevăzutul. Era de faţă la propria lui dramă ca la o piesă pe care n-o înţelegi.
In ceaţa asta care îi învăluia mintea, nu-l recunoscu pe Javert, care, legat la stîlp, în timpul atacului nici nu clipise din ochi şi care se uita la revolta

ce clocotea în jurul lui cu resemnarea unui martir şi cu maiestatea unui judecător. Marius nici nu-l văzu.
Intre timp, asediatorii încetaseră orice mişcare. Ii auzeai umblînd şi forfotind la capătul străzii, dar nu mai înaintau, fie că aşteptau ordine, fie că aşteptau întăriri înainte de a năvăli din nou asupra acestei redute de necucerit. Răzvrătiţii puseseră santinele, şi cîţiva dintre ei, studenţi în medicină, se apucaseră să-i panseze pe răniţi.
Aruncaseră afară din cu-ciumă toate mesele, păstrînd numai două : una pentru scamă şi cartuşe şi alta pe care zăcea moş Mabeuf ; le folosiseră la baricadă şi le înlo-cuiseră, în sala de jos, cu saltelele din paturile văduvei Hucheloup şi ale celor două servitoare. Pe aceste saltele

fură întinşi răniţii. Cît despre cele trei sărmane creaturi care locuiau la Corint, nimeni nu ştia ce se întîmplase cu ele. Pînă la sfîrşit le găsiră, totuşi, ascunse în pivniţă.
O emoţie cumplită sfîşie inimile tuturor şi întunecă bucuria baricadei eliberate.
Se făcu apelul. Unul dintre insurgenţi lipsea. Şi cine ? Unul dintre cei mai dragi, unul dintre cei mai viteji : Jean Prouvaire. II căutară printre răniţi, nu era. II cău-tară printre morţi, nu era. Sigur că fusese făcut prizonier.
Courfeyrac îi spuse lui Enjolras :
— Au pus mîna pe prietenul nostru. Dar noi am pus
mîna pe agentul lor. Ţii să moară acest spion ?
— Da – răspunse Enjolras – dar ţin mai mult să-l
scap cu viaţă pe Jean Prouvaire.
Aceasta se petrecea în sala de jos, lîngă stîlpul lui Javert.
— Ei bine – reluă Combeferre – îmi pun batista în
vîrful bastonului şi mă duc, în solie, să le ofer pe omul
lor în schimbul omului nostru.
— Ascultă ! îl făcu atent Enjolras, punîndu-i mîna pe
braţ.
La capătul străzii se auzea un zăngănit de arme, plin de înţeles. Se auzi o voce bărbătească strigînd :
— Trăiască Franţa ! Trăiască viitorul !
Recunoscură vocea lui Jean Prouvaire.
Sclipi un fulger şi se auzi o detunătură.
Se făcu din nou tăcere.
— L-au ucis ! strigă Combeferre.
Enjolras îl privi pe Javert şi-i spuse :
— Prietenii tăi te-au împuşcat în clipa asta.

VI
AGONIA MORŢII DUPĂ AGONIA VIEŢII

O caracteristică a acestui fel de război e că atacul baricadelor se dă totdeauna din faţă şi că, de obicei, asediatorii se feresc să întoarcă poziţiile, fie că se tem de

trupe ascunse la pîndă, fie că nu se încumetă să se bage pe străzi întortocheate. Toată atenţia răzvrătiţilor se îndreptă spre baricada cea

mare, care, fireşte, era punctul cel mereu ameninţat şi unde, fără greş, trebuia să re-înceapă lupta. Marius, cu toate acestea, se gîndi şi la baricada cea mică şi se duse acolo. Era pustie şi păzită doar de lampionul ca.re se clătina între pietrele caldarî-mului. De altfel, în ulicioara Mondetour, ca şi la răspîn-tiile de la Petite-Truanderie şi Cygne domnea cea mai adîncă linişte.
Tocmai cînd Marius, după ce-şi făcuse inspecţia, se pregătea să plece, îşi auzi numele rostit de o voce slabă în întuneric.
— Domnule Marius !
Tresări, căci recunoscu glasul care îl chemase cu două ore mai înainte prin grilajul din strada Plumet.
Numai că glasul acesta nu mai era decît o suflare.
Privi în jurul său şi nu văzu pe nimeni.
Marius crezu că se înşelase şi că era numai o părere născocită de mintea lui printre realităţile nemaipomenite ce se ciocneau în jurul său. Făcu un pas ca să iasă din înfundătura retrasă, unde era baricada.
— Domnule Marius ! repetă glasul.
De astă dată nu se mai putea îndoi, auzise limpede : se uită şi nu văzu nimic.
— La picioarele dumneavoastră, zise glasul.
El se aplecă şi văzu că în întuneric o formă omenească se tîra spre el. Se tîra pe caldarîm şi îi vorbea.
La lumina slabă a lampionului putu desluşi o bluză, un pantalon rupt de catifea groasă, picioarele goale şi ceva ce semăna cu o baltă de sînge.
Marius întrezări o faţă palidă care se ridica spre el şi care îi spuse :
— Nu mă recunoaşteţi ?
— Nu. '
— Eponine.
Marius se plecă repede. Era în adevăr acea copilă nenorocită, îmbrăcată în haine bărbăteşti.
— Cum ai ajuns aici ? Ce faci acolo ?

— Mor, îi spuse ea.
Sînt cuvinte şi întâmplări care trezesc pe cei copleşiţi. Marius strigă ca tresărind din somn :
— Eşti rănită ! Stai puţin, o să te duc în sală. O să te
panseze. E grav ? Cum să te iau ca să nu-ţi fac rău ?
Unde te doare ? Ajutor ! Doamne, dumnezeule ! Dar ce
căutai aici ?
Şi încercă să-şi treacă braţul sub ea ca s-o ridice. Ridicînd-o, îi atinse mîna. Ea dădu un strigăt slab.
— Te-a durut ? întrebă Marius.
— Puţin.
— Da>r nu ţi-am atins decît mîna.
Ea îşi ridică mîna spre ochii lui, şi Marius văzu în mijlocul palmei o gaură neagră.
— Dar ce ai la mînă ? spuse el.
— E străpunsă.
— Străpunsă ?

— Da.
— De ce ?
— De un glonţ.
— Cum ?

— Aţi văzut o puşcă îndreptîndu-se spre dumnea
voastră ? ,. '
— Da, şi o mînă care i-a astupat ţeava. /
— A mea era.
Marius se cutremură.
— Ce nebunie ! Biata copilă ! Dar cu atît mai bine.
Dacă nu-i decît asta, nu-i nimic. Lasă-mă să te duc pe
un pat. O să te panseze, n-ai să mori dintr-un glonţ în
palmă.
Ea şopti :
— Glonţul a trecut prin palmă, dar mi-a ieşit prin
spate. Degeaba mă luaţi de aci. O să vă spun cum mă
puteţi pansa mai bine ca un doctor. Aşezaţi-vă lîngă
mine, pe piatra asta.
El îi dădu ascultare ; ea îşi puse capul pe genunchii lui Marius şi, fără să-l privească, zise :
190

— O, ce bine ! Ce bine mă simt ! Uite ! Nu mă mai
doare !
Tăcu o clipă, apoi îşi întoarse anevoie faţa şi se uită la Marius.
— Ştiţi ceva, domnule Marius ? Cînd intraţi în grădina
aceea, asta mă cam făcea să sufăr, era o prostie, de
vreme ce tot eu vă arătasem casa şi apoi, la urma urmei,
trebuia să-mi spun că un tînăr ca dumneavoastră...
Tăcu o clipă şi, trecând peste şirul întunecat al gîn-durilor care, fără îndoială, se desfăşurau în mintea ei, reluă cu un surîs sfîşietor :
— Vă par urîtă, nu-i aşa ?
Apoi urmă :
— Vă daţi seama, sînteţi pierdut! Nimeni n-are să
mai iasă acum din baricadă. Eu v-am adus aici, iată !
O să muriţi. Nu-mi pare rău. Şi totuşi, cînd am văzut că
vă lua la ochi, am pus mîna pe gura ţevii. Ce caraghios !
Dar voiam să mor înaintea dumneavoastră. Cînd m-a
lovit glonţul, m-arn tîrît pînă aici, nu m-au văzut, nu
m-au ridicat. Vă aşteptam şi-mi spuneam : „Nu mai vine
odată ?" Oh, dacă aţi şti ! îmi muşcam buza. Mă durea
aşa de tare... Acum mi-e bine. Vă aduceţi aminte de ziua
cînd am intrat în camera dumneavoastră şi cînd m-am
privit în oglinda dumneavoastră ? Şi de ziua cînd v-am
întîlnit pe bulevard lîngă spălătorese ? Cum cîntau păsă
relele ! Nu e mult de-atunci. Mi-aţi dat cinci franci. Eu
v-am spus : „N-am nevoie de banii dumneavoastră". V-aţi
ridicat, cel puţin, banii de pe jos ? Nu sînteţi bogat. Nu
m-am gîndit să vă spun să-i ridicaţi de pe jos. Era o zi

cu soare, nu era frig. Vă amintiţi, domnule Marius ? Oh,
sînt fericită ! Toată lumea o să moară.
Avea un aer rătăcit, grav şi sfîşietor. Bluza ruptă îi dezvelea pieptul gol.
Vorbind, îşi apăsă mîna străpunsă pe piept, unde era o altă gaura din care
ţîşnea din cînd în cînd un val de sînge, cum ţîşneşte vinul dintr-o vană
deschisă.
Marius se uita la această fiinţă nenorocită cu o compătimire adîncă.
191

— Oh – reluă ea deodată – iar începe ! Mă înnăbuş !
îşi apucă bluza şi şi-o muşcă şi picioarele i se întin
deau ţepene pe pavaj.
In clipa aceasta, glasul de cocoşel al micului Gavroche răsună în
baricadă. Copilul se urcase pe o masă pentru a-şi încărca puşca şi cînta
vesel cîntecul aşa de popular pe-atunci :
„Cum îl văd pe Lafayette,
Ca jandarm viteaz repet:
Hai să fugim ! hai să fugim I hai să fugim 1"
Eponine îşi săltă capul şi ascultă ; apoi şopti :
— El e ! Şi întorcîndu-se spre Marius : Fratele meu
e-acolo. Nu trebuie să mă vadă. Are să mă certe.
— Fratele dumitale ? întrebă Marius, care se gîndea
cu toată amărăciunea şi durerea inimii sale la obligaţiile
faţă de Thenardier, pe care tatăl său i le lăsase moşte
nire. Cine e fratele dumitale ?
— Băiatul.
— Cel care cîntă ?
— Da.
Marius făcu o mişcare.
— Oh ! Nu plecaţi ! se rugă ea. Acum n-o să mai ţină
mult.
Cu picioarele întinse pe pavaj, se ridicase aproape pe jumătate, dar glasul
îi era slab şi întretăiat de sughiţuri. Din cînd în cînd era întrerupt de un
horcăit. îşi apropia cît putea mai mult faţa de a lui Marius. Adăugă cu o
expresie ciudată :
— Ascultaţi. Nu vreau să fac o glumă. Am în buzunar
o scrisoare pentru dumneavoastră. De ieri. Mi se spusese
să o pun la poştă. Am păstrat-o. Nu voiam să ajungă la
dumneavoastră. Dar nu vreau să-mi purtaţi pică, în cu-
rînd, cînd o să ne revedem. O să ne revedem, nu-i aşa ?
Poftim scrisoarea !
Apucă, cu înfrigurare, mîna lui Marius cu mîna ei străpunsă, dar părea că
nu mai simte durerea. Puse mîna lui Marius în buzunarul bluzei ei.
Marius simţi acolo, în adevăr, o hîrtie.
192

— Luaţi-o ! spuse ea. V
Marius luă scrisoarea. :-
Ea făcu un semn de satisfacţie şi mulţumire.
— Acum, pentru osteneala mea, făgăduiţi-mi... ,

Şi se opri. .
— Ce ? întrebă Marius.
— Făgăduiţi-mi !
— Iţi făgăduiesc !
— Făgăduiţi-mi să mă sărutaţi pe frunte cînd voi fi
moartă. O să simt.
îşi lăsă din nou capul să-i cadă pe genunchii lui Marius şi pleoapele i se închiseră. El crezu că bietul ei suflet o părăsise. Eponine zăcea nemişcată. Deodată, tn clipa cînd Marius o credea adormită pentru vecie, ea deschise încet ochii în care se oglindea adîncul întunecat al morţii şi spuse cu un glas a cărui blîndeţe părea că vine din altă lume :
•– ţ>i-apoi, vedeţi, domnule Marius, cred că eram şi puţin îndrăgostită de dumneavoastră.
Mai încercă o dată să surîdă şi îşi dădu sufletul.

Vil

GAVROCHE PROFUND CALCULATOR AL DISTANŢELOR

Marius îşi ţinu făgăduiala. Sărută fruntea aceea învineţită sub broboanele de sudoare rece. Nu era o trădare faţă de Cosette. Era un rămas bun îngîndurat şi blînd. faţă de un suflet fără noroc.
Tresărise fără voie, luînd scrisoarea pe care i-o dăduse Eponine. Presimţise aici o întîmplare neobişnuită. Era nerăbdător s-o citească. Aşa e făcută inima omenească. Nefericita copilă abia închisese ochii şi Marius se şi gîn-dei să desfacă hîrtia. O aşeză pe Eponine din nou uşor pe pămînt şi se depărta. Ceva îi spunea că nu trebuia să citească scrisoarea în faţa acestui trup neînsufleţit. Se apropie de o luminare din sala de jos. Era un bileţel în-

doit şi pecetluit cu grija plină de gingăşie a femeilor. Adresa era scrisă de o femeie şi suna :
„Domniei-sale domnului Marius Pontmercy, la domnul Courfeyrac, strada Verrerie, nr. 16."
Desfăcu pecetea şi citi :
„Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numaideclt. Astă-seară vom fi în strada l'Homme-Arme, nr. 7. Peste opt zile vom fi la Londra. Cosette. 4 iunie."
Atît de nevinovată era dragostea aceasta, încît Marius nici nu cunoştea scrisul Cosettei.
Cele întîmplate pot fi spuse în cîteva cuvinte. Eponine făcuse totul. După seara de 3 iunie, ea îşi pusese în gînd două lucruri : să zădărnicească urzelile tatălui său şi ale bandiţilor asupra casei din strada Plumet şi să-l despartă pe Marius de Cosette.

Schimbase zdrenţele de pe ea cu primul derbedeu întîl-nit, căruia i se păru lucru de haz să se îmbrace femeieşte în timp ce Eponine se deghiza în bărbat. Ea fusese aceea care-i dăduse lui Jean Valjean, pe Champs-de-Mars, sfatul şi îndemnul : „Mută-te". Jean Valjean se întorsese în adevăr

acasă şi spusese Cosettei: „Plecăm astă-seară şi ne ducem cu Toussaint în strada l'Homme-Arme. Săp-tămîna viitoare vom fi la Londra." Cosette, doborîtă de această lovitură neaşteptată, îi scrisese în grabă cîteva rînduri lui Marius. Dar cum să trimită scrisoarea la poştă ? Ea nu ieşea niciodată singură şi Toussaint, surprinsă de o astfel de însărcinare, ar fi arătat cu siguranţă scrisoarea domnului Fauchelevent. In neliniştea aceasta, Cosette o zărise prin grilaj pe Eponine în haine bărbăteşti, care acum dădea tîrcoale grădinii. Cosette îl chemase pe „tînărul lucrător", îi dăduse cinci franci, spu-nîndu-i : „Du numaidecît scrisoarea aceasta la adresa ei". Eponine pusese scrisoarea în buzunar. A doua zi, în ziua de 5 iunie, se dusese la Courfeyrac să întrebe de Marius, nu pentru a-i da scrisoarea, ci – lucru pe care orice inimă geloasă şi îndrăgostită l-ar înţelege – „numai aşa, de curiozitate". Acolo îl aşteptase pe Marius, sau cel puţin pe Courfeyrac, tot numai „aşa". Cînd Courfeyrac îi spusese: „Ne ducem la baricade", un gînd

îi trecuse prin minte. Să se arunce în moartea aceea cum s-ar fi aruncat în oricare alta şi să-l împingă în ea şi pe Marius. II urmase pe Courfeyrac, se încredinţase de locul unde se ridica baricada şi, încredinţată – deoarece Marius nu primise nici o înştiinţare, iar ea oprise scrisoarea – că la căderea nopţii el va veni la întîlnirea din fiecare seară, se dusese în strada Plumet, îl aşteptase acolo pe Marius şi îi trimisese în numele prietenilor lui acea chemare care, socotea ea, trebuia să-l ducă la baricadă.
Ea se bizuia pe deznădejdea lui Marius cînd n-o va mai găsi pe Cosette şi nu se înşela.
Aşa că se întoarse şi ea în strada Chanvrerie. Am văzut ce făcuse acolo. Murise cu bucuria aceea tragică a inimilor geloase, care tîrăsc în moartea lor fiinţa iubită şi care spun : „Nimeni nu-l va avea 1"
Marius acoperi cu sărutări scrisoarea Cosettei. II iubea deci ! O clipă se gîndi că nu mai trebuia să moară. Apoi îşi spuse : „Ea pleacă. Tatăl ei o duce în Anglia, şi bunicul meu e împotriva căsătoriei noastre. Soarta nu s-a schimbat cu nimic." Visătorii ca Marius sînt supuşi acestor descurajări supreme, care duc la hotărîri deznădăjduite. Povara vieţii e neîndurătoare, moartea e mai uşoară.
Atunci se gîndi că îi mai rămîn două datorii de îndeplinit : s-o înştiinţeze pe Cosette despre moartea lui, tri-miţîndu-i un ultim bun rămas, şi să-l salveze de la prăbuşirea de neînlăturat care se pregătea pe acest biet copil, fratele Eponinei şi fiul lui Thenardier. Avea la el un carnet, acelaşi în care aşternuse atîtea gînduri de dragoste pentru Cosette. Desprinse din el o foaie şi scrise cu creionul aceste cîteva rînduri:
„Căsătoria noastră era cu neputinţă. Am cerut bunicului meu încuviinţarea şi el a refuzat. Eu sînt sărac şi tu la fel. Am alergat acasă la tine şi nu te-am mai găsit. Ştii cuvîntul pe care fi-l dădusem. II ţin. Mor. Te iubesc. Cînd vei citi aceste rînduri, sufletul meu va fi lîngă tine şi-ţi va zîmbi."
Neavînd cu ce pecetlui această scrisoare, se mulţumi s-o îndoaie în patru şi puse pe ea această adresă :

„Domnişoarei Cosette Fauchelevent, la dl. Fauchelevent, strada l'Homme-Arme, nr. 7."
După ce împături scrisoarea, rămase o clipă pe gînduri, îşi scoase din nou carnetul, îl deschise şi scrise cu acelaşi creion, pe prima pagină, aceste patru rînduri :
„Mă numesc Marius Pontmercy. Duceţi-mi cadavrul acasă la bunicul meu, domnul Gillenormand, strada Filles-du-Calvaire, nr. 6, în cartierul Marais."
Puse carnetul la loc, în buzunarul hainei, apoi chemă pe Gavroche. La glasul lui băiatul veni în fugă, cu faţa lui veselă şi credincioasă.
— Vrei să-mi faci un bine ?
— Orice, spuse Gavroche. Doamne, dumnezeule, fără dumneavoastră eram doar pierdut 1
— Vezi scrisoarea asta ?
— Da.
— Ia-o ! Ieşi îndată din baricadă (Gavroche, neliniştit, începu să se scarpine pe după ureche) şi mîine dimineaţa o duci la adresa ei, domnişoarei Cosette, la domnul Fauchelevent, strada rHomme-Arme, nr. 7.
Viteazul copil răspunse :
— Bine, dar în vremea asta vor lua baricada şi eu nu voi fi aici.
— Baricada nu va fi atacată, după cum se vede, decît în zorii zilei şi nu va fi cucerită decît cel mult mîine la amiază.
Asediatorii dădură în adevăr un nou răgaz baricadei.
Era la mijloc una din acele întreruperi care se întîmplă adesea în luptele de noapte, urmate totdeauna de o înverşunare sporită.
— Ei bine – făcu Gavroche – dacă m-aş duce să duc scrisoarea dumneavoastră mîine dimineaţă ?
— Va fi prea tîrziu. Baricada poate că va fi blocată, toate străzile vor fi păzite şi nu vei mai putea ieşi. Du-te numaidecît!
Gavroche nu găsi nici un răspuns ; sta pe loc, ne-hotărît şi scărpinîndu-se trist după ureche. Deodată, cu una din mişcările lui zburătoare, luă scrisoarea.
— Bine ! spuse el.

Şi plecă alergînd prin ulicioara Moadetour.
Gavroche avusese deodată un gînd care îl şi hotărîse, dar pe care nu-l spusese, de teamă ca Marius să nu se împotrivească :
Iată gîndul acesta :
„Abia e miezul nopţii, strada l'Homme-Arme nu e departe, mă duc să duc scrisoarea chiar acum şi am să fiu înapoi la vreme."

CARTEA A CINCISPREZECEA
STRADA L'HOMME-ARME
I
6DGĂTOAREA TRĂDĂTOARE
Ce înseamnă zvîrcolirile unui oraş pe lîngă răzvrătirile unui suflet ? Omul este şi mai adînc decît poporul. în acea clipă chiar Jean Valjean era pradă unei revolte înspăimântătoare. Se deschideau din nou într-însul prăpăstii fără fund Şi tremura şi el ca şi Parisul, în pragul unei răscoale uriaşe şi întunecate. Cîteva ore fuseseră de ajuns. Soarta şi conştiinţa lui se învăluiseră dintr-o dată în întuneric. Despre el, ca şi despre Paris, puteai spune : Cele două puteri stau faţă-n faţă. îngerul alb şi îngerul negru se vor lua la trîntă pe puntea de peste prăpastie. Care din ei îl va prăvăli pe celălalt ? Cine va învinge ?
In ajunul aceleiaşi zile de 5 iunie, Jean Valjean, însoţit de Cosette şi de Toussaint, se mutase în strada l'Homme-Arme. O întîmplare neprevăzută îl aştepta acolo.
Cosette nu părăsise strada Plumet fără o oarecare împotrivire. Pentru prima oară de cînd trăiau unul lîngă altul, voinţa Cosettei şi voinţa lui Jean Valjean fuseseră deosebite: chiar dacă nu se ciocniseră, avuseseră altă părere. De o parte a fost o opoziţie faţă de propunere, de cealaltă hotărîre nestrămutată. Sfatul neaşteptat: „Mu-tă-te", aruncat de un necunoscut lui Jean Valjean, îl speriase pînă într-atît încît îl făcuse neînduplecat. Se credea descoperit şi urmărit. Cosette trebuise să se supună.
Amîndoi sosiseră în strada rHomme-Arme fără să-şi descleşteze dinţii şi fără să-şi spună un cuvînt, adînciţi fiecare în grijile sale propriii. Jean Valjean atît de ne-
ISS

liniştit, încît nu vedea tristeţea Cosettei. Cosette atît de tristă, încît nu vedea neliniştea lui Jean Valjean.
Jean Valjean adusese cu ei pe Toussaint, ceea ce nu mai făcuse niciodată în călătoriile lui de pînă atunci. El întrevedea că ar fi fost cu putinţă să nu se mai întoarcă în strada Plumet şi nu putea nici s-o lase pe Toussaint în urma lui, nici să-i dezvăluie taina sa. De altfel, o simţea credincioasă şi sigură. De la slugă la stăpîn trădarea începe prin curiozitate. Iar Toussaint, ca şi cum ar fi fost sortită să fie slujnica lui Jean Valjean, nu era curioasă. Ea spunea gîngăvind şi în graiul ei de ţărancă din Bar-neville : „Eu sînt la fel, la fel ; un lucru, fapta mea ; rămăşiţa nu-i munca mea". (Aşa sînt eu ; îmi fac treaba mea ; celelalte nu mă privesc.)
Cu prilejul acestei plecări din strada Plumet, care fusese aproape o fugă, Jean Valjean nu luase nimic altceva decît micul cufăraş parfumat, botezat de Cosette „nedespărţitul". Cuferele pline ar fi trebuit duse de hamali, şi hamalii înseamnă martori.
Trimiseseră după o trăsură la. poarta din strada Ba-bylone şi plecaseră. Cu mare greutate căpătase Toussaint învoirea de a împacheta puţină rufărie, ceva haine şi cîteva lucruri de toaletă. Cosette nu-şi luase decît hîrtia de scris şi mapa cu hîrtie sugătoare.
Pentru a spori taina şi umbra acestei plecări, Jean Valjean făcuse în aşa fel încît să nu părăsească pavilionul din strada Plumet decît în amurg,

ceea ce dăduse Cosettei răgaz ca să-şi scrie biletul către Marius. Cînd ajunseră în strada rHomme-Arme se înnoptase de tot.
Se culcaseră în tăcere.
Locuinţa din strada rHomme-Arme era aşezată într-o curte din fund, la etajul al doilea, şi era alcătuită din două camere de culcare, dintr-o sufragerie şi dintr-o bucătărie alăturată sufrageriei, cu o cămăruţă de scînduri deasupra, în care se afla un pat de campanie pentru Toussaint.
199

Sufrageria era totodată şi anticameră şi despărţea cele două odăi de dormit. Apartamentul era înzestrat cu toate lucrurile de trebuinţă.
Aşa e firea omului : se potoleşte aproape tot aşa de nebuneşte după cum se alarmează. Abia se văzu Jean Valjean în strada PHomme-Arme, că îngrijorarea începu a se potoli şi, încet-încet, se risipi. Sînt unele lucruri care te îmbie la odihnă şi au o înrîurire oarecum mecanică asupra sufletului. O stradă obscură, oameni paşnici. Jean Valjean simţi că se molipseşte de liniştea acestei ulicioare a vechiului Paris, ulicioară atît de strimtă încît e închisă pentru trăsuri printr-o grindă pusă pe doi stîlpi de-a curmezişul, mută şi surdă în mijlocul oraşului zgomotos, întunecoasă în plină zi, paşnică şi ferită de frămîntările lumii, între cele două şiruri de case înalte, vechi de o sută de ani şi care tac ca nişte bătrîne ce sînt. In această stradă dăinuia parcă o uitare încremenită. Jean Valjean răsufla uşurat. Cum ar mai putea fi găsit aici !
Prima lui grijă fu să-şi pună „nedespărţitul" lîngă el.
Dormi bine. Noaptea te sfătuieşte ; putern adăuga : noaptea te linişteşte.
A doua zi dimineaţa se deşteptă aproape vesel. Sufrageria hidoasă, mobilată cu o masă veche, rotundă, cu un bufet scund, deasupra căruia atîrna o oglindă înclinată, cu un fotoliu ciuruit de carii şi cîteva scaune pline cu pachetele lui Toussaint, i se păru plină de farmec. Intr-unul din aceste pachete se zărea, printr-o ruptură a hîrtiei, uniforma de guard naţional a lui Jean Valjean.
Cît despre Cosette, ceruse lui Toussaint să-i aducă o supă în camera ei şi nu apăru decît seara.
Către ora cinci, Toussaint, care umbla de colo pînă colo, trebăluind prin mica ei gospodărie, aşezase pe masa din sufragerie o friptură rece de pasăre, la care Cosette, din respect pentru tatăl ei, binevoise să se uite.
După aceea, Cosette, născocind o durere de cap îndărătnică, spusese bună seara iui Jean Valjean şi se închisese în camera ei de dormit. Jean Valjean mîncase cu poftă o aripă de pui, inseninîndu-se treptat. Stătea cu
200

coatele sprijinite de masă şi simţea cum liniştea pune tot mai mult stăpînire pe el.
In timpul acestei mese cumpătate, i se păru că auzise, în două-trei rînduri, glasul gîngav al lui Toussaint, care îi spunea : „Domnule, e zarvă mare, în Paris e răzmeriţă". Dar, adîncit în tot felul de gînduri care-l frămîntau, n-o luase în seamă. La drept vorbind, nici n-o auzise.
Se ridică şi începu să se plimbe de la fereastră la uşă şi de Ia uşă la fereastră, din ce în ce mai împăcat.

O dată cu liniştea, grija lui de căpetenie, Cosette îi răsărea din nou în minte. Nu doar că l-ar fi speriat această migrenă, o mică criză de nervi, nazuri de fată tînără, un nor trecător din care nu mai rămîne nimic într-o zi sau două ; dar se gîndea la viitor şi, ca de obicei, la acest viitor se gîndea cu duioşie. La urma urmei, nu vedea nici o piedică pentru ca viaţa lor fericită să-şi reia cursul. Sînt ceasuri cînd totul pare cu neputinţă, alteori totul pare uşor. Jean Vaijean era într-unui din aceste ceasuri bune. Ele vin de obicei după cele rele, ca ziua după noapte, prin acea lege de succesiune şi contrast care este însuşi fondul naturii şi pe care cei cu o judecată grăbită o numesc antiteză. în strada aceasta liniştită în care se adăpostise Jean Vaijean se desprindea de tot ceea ce îl neliniştise în timpul din urmă. Tocmai pentru că văzuse atîta întuneric, începuse să zărească acum puţin cer albastru. Faptul că părăsise strada Plu-met fără încurcături şi piedici era un pas bun înainte. Poate că ar fi înţelept să părăsească ţara, chiar pentru cîteva luni, şi să plece la Londra. Ei bine, vor pleca. A fi în Franţa, a fi în Anglia, ii era totuna, numai s-o aibă pe Cosette Iîngâ el. Cosette era ţara lui. Cosette era de ajuns pentru fericirea lui. Gîndul că el poate nu era de ajuns pentru fericirea Cosettei, gîndul acesta, care altădată îi pricinuia zbucium şi nesomn, nici nu-i mai trecea prin minte. Pierduse cu totul conştiinţa durerilor lui trecute şi se afla într-o stare de optimism deplin. Cosette lîngă el i se părea a lui ; un efect de optică pe care toată lumea l-a încercat. El pregătea în gînd, cu tot felul de înlesniri posibile, plecarea în Anglia împreună cu Co-
201

sette şi, în depărtările visului, îşi vedea fericirea reclâ-dindu-se oriunde. In timp ce se plimba domol, de la un capăt la altul al camerei, privirea sa întîlni deodată ceva ciudat.
Zări în faţa lui, în oglinda înclinată care atîrna deasupra bufetului, şi citi limpede aceste patru rînduri :
„Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numaidecît. Astă-seară vom fi în strada l'Homme-Arme, nr, 7. Peste opt zile vom ţi la Londra. Cosette. 4 iunie."
Jean Valjean se opri cu privirea rătăcită.
Cosette pusese la sosire mapa de scris pe bufet, în faţa oglinzii şi, stăpînită de neliniştea ei dureroasă, o uitase acolo, fără să-şi dea seama că o lăsase deschisă tocmai la pagina pe care apăsase pe sugătoare, pentru a le usca, cele patru rînduri scrise de dînsa şi încredinţate tînărului lucrător ce trecea pe strada Plumet. Scrisul ei se întipărise pe sugătoare. Oglinda răsfrîngea rîndurile scrise.
Rezulta de aici ceea ce în geometrie se numeşte imagine simetrică ; astfel încît scrisul inversat pe sugătoare se răsfrîngea în oglindă îndreptat, înfăţişîndu-se în starea lui de la început; şi Jean Valjean avea în faţa ochilor biletul scris în ajun de Cosette lui Marius.
Era simplu şi fulgerător.
Jean Valjean se apropie de oglindă. Reciti cele patru rînduri, dar nu-şi crezu ochilor. Era ca şi cînd ele ar fi apărut în lumina de fulger. O halucinaţie. Un lucru cu neputinţă. Nu se putea.
Puţin cîte puţin, mintea i se limpezi. Se uită la mapa Cosettei şi se trezi la realitate. Luă sugătoarea şi spuse : „Aceasta vine de aici". Cercetă cu

înfrigurare cele patru rînduri întipărite pe ea ; răsturnarea literelor făcea din ele o rnîzgălitură ciudată şi el nu văzu acolo nici un înţeles. Atunci îşi spuse : „Dar asta nu înseamnă nimic, aici nu e scris nimic". Şi răsuflă adînc, cu o uşurare nespusă. Cine nu a avut astfel de bucurii neroade în clipele lui de chin ? Sufletul nu se lasă pradă deznădejdii înainte de a fi epuizat toate iluziile. Ţinea sugătoarea în mînă şi o privea îndelung, cu o fericire prostească, aproape gata să rîdă de halucinaţia care îl păcălise. Deodată pri-
202

virea îi căzu din nou pe oglindă şi încă o dată avu aceeaşi vedenie. Cele patru rînduri se desenau acolo cu o claritate neînduplecată. Ds astă dată nu ma'i era un miraj. Recidiva unei vedenii e o realitate, era ceva care se putea pipăi, era scrisul îndreptat în oglindă. înţelese.
Jean Valjean se clătină, scăpă sugătoarea din rnînă şi se prăbuşi în fotoliul de lîngă bufet, eu capul în piept, cu privirea sticloasă, rătăcit. îşi spuse că era evident şi că lumina lumii se întunecase pentru totdeauna, că acestea le scrisese Cosette cuiva. Atunci îşi auzi sufletul, sălbăticit din nou, scoţînd în umbră un răcnet. încercaţi să smulgeţi leului cîinele pe care îl are în cuşca sa !
Lucru ciudat şi trist; în clipa aceea Marius nu avea încă scrisoarea Cosettei ; hazardul trădător o adusese lui Jean Valjean înainte de a o preda lui Marius.
Pînă în ziua aceea Jean Valjean nu fusese doborît de suferinţă. Fusese pus la încercări îngrozitoare. Nici o lovitură a nenorocului nu-l cruţase; sălbăticia soartei, înarmată cu toate răzbunările şi cu toată desconsiderarea societăţii, pusese stăpînire şi se îndîrjise împotriva lui. Nimic nu-l făcuse să dea înapoi sau să îngenuncheze. Indurase, ori de cîte ori trebuise, orice acte de violenţă, îşi jertfise drepturile Iui de om, cucerite prin luptă, îşi dăruise libertatea, îşi riscase viaţa, pierduse totul, suferise totul şi rămăsese dezinteresat şi stoic în aşa măsură, încît în unele clipe l-ai fi putut crede străin de el însuşi, ca un martir. Conştiinţa sa, călită în toate asalturile posibile ale nenorocirilor, putea să pară pentru totdeauna de neînvins. Ei bine, dacă cineva ar fi privit în sufletul lui, ar fi fost silit să recunoască faptul că acum slăbea.
Căci din toate chinurile la care fusese supus în mucenicia aceasta lungă la care îl osîndise ursita, acesta era cel mai de temut. Niciodată nu fusese strîns într-un astfel de cleşte. încerca o tulburare tainică a tuturor simţirilor care dormeau în el. Simţi zvîcnirea fibrei necunoscute. Vai, încercarea cea de pe urmă, mai bine spus singura încercare adevărată, este pierderea fiinţei iubite!
Jean Valjean, bietul bătrîn, n-o iubea desigur pe Cosette altfel ca un tată ; dar, cum am arătat mai sus, în

golul vieţii lui, aceasta iubire părintească îmbrăţişase ioaie iubirile ; o iubea pe Cosette ca pe copilul sau, o iubea ca pe o mamă şi o iubea ca pe o soră. Şi cum nu avusese niciodată nici amantă, nici soţie, cum natura este un creditor care nu acceptă nici un protest, şi acest sentiment, cel

mai tare dintre toate, era amestecat cu celelalte, nelămurit, neştiut, fără prihană din pricina neprihănitei Iul orbiri, nevinovat, ceresc, îngeresc, dumnezeiesc ; mai mult un instinct decît un sentiment, mai mult un farmec decît un instinct, nesimţit şi nevăzut, dar adevărat – iubirea propriu-zisă făcea şi ea parte din nemărginita şi duioasa lui dragoste pentru Cosette, precum filonul de aur face parte din munte, întunecat şi neatins de mîna omului.
Să ne amintim de această stare sufletească de care am mai vorbit. Nici o căsătorie nu era cu putinţa între ei ; nici măcar aceea a sufletelor, şi totuşi e sigur că ursita îi însoţise. în afară de Cosette, adică în afară de UR copil, Jesn V'aljean nu cunoscuse în lunga sa viaţă nimic din ceea ce poate fi iubit. Patimile şi iubirile care se perindă una după alta nu izvodiseră în el acele nuanţe de verde care fac ape, verdele duios şi verdele sumbru de pe frunzele plantelor de Iarnă şi din sufletele bărbaţilor ce trec de cincizeci de ani.
Intr-un cuvînt, şi ani stăruit nu numai o dată asupra acestui lucru, toată această contopire lăuntrică, tot acest vălmăşag de simţiri a cărui urmare era o înaltă virtute, făceau din Jean Valjean un părinte pentru Cosette. Părinte neobişnuit, întruchipat din bunicul, din fratele şi dîn soţul care se contopeau în Jean V'aljean ; părinte cart? era şi mamă, părinte care o iubea pe Cosette, care o adora, părinte pentru care acest copil era lumina, căminul, familia, patria şi raiul.
De aceea, cînd văzu că totul se sfîrşise cu adevărat, că o pierdea pe Cosette, că Ii scăpa din ttfîini, că nu mai era decît un nor, decît un talaz ; cînd avu în faţa ochilor adevărul acesta zdrobitor şi de netăgăduit, şi anume că un altul e alesul inimii ei, altul este dorinţa vieţii ei, cînd nu mai putu pune nimic la îndoială, îşi zise : „îşi air©

iubitul, eu nu-Sint decît tatăl ! Eu nu mai sînt pe lume !" Cînd nu mai putu să se îndoiască, cînd îşi spuse ; „Va pleca de la mine !", durerea pe care o simţi trecu peste puterile sale. Să fi făcut tot ce făcuse ca să ajungă aici.' Şi la ce ? Să nu fie nimic ! Atunci, după cum am spus-o, el avu din creştet pînă-n tălpi o cutremurare de revoltă. Simţi, pînă şi în fiecare fir de păr, uriaşa trezire a egoismului şi toată fiinţa lui fu numai un urlet în abisurile sufletului.
Sînt unele prăbuşiri lăuntrice. O convingere deznădăjduită nu pătrunde în inima omului fără a înlătura şi sfărîma unele temelii adînci, care sînt uneori omul însuşi. Durerea, cînd ajunge la culme, este o destrămare a tuturor forţelor conştiinţei. Acestea sînt răspîntii primejdioase. Puţini dintre noi ies din ele asemenea lor înşişi şi neclintiţi faţă de datoria lor. Cînd limita suferinţei e depăşită, virtutea cea mai statornică îşi pierde cumpătul. Jean Valjean reluă sugătoarea şi se convinse încă o dată ; rămase aplecat şi ca împietrit, cu privirea aţintită asupra celor patru rînduri neîndurătoare ; şi în el pogorî o negură atît de deasă, incit păru că sufletul i se surpă din temelii.
Cercetă această descoperire, exagerarea visării, cu o linişte aparentă şi înspăimîntătoare, căci este de temut cînd liniştea omului ajunge la nemişcarea statuii.
Măsură pasul groaznic pe care soarta sa îl făcuse fără ca el să bănuiască ; îşi aminti de temerile din vara trecută, risipite atît de uşuratic ; recunoscu

prăpastia ; era aceeaşi, numai că Jean Valjean nu se mai afla pe margine, ci în adînc.
Lucru cumplit şi nemaiauzit ; căzuse în ea fără să-şi dea seama. Toată lumina vieţii lui pierise, pe cînd el credea că vede mereu soarele.
Instinctul său înţelese îndată. Apropie anumite întîm-plări, anumite date, anumite îmbujorări şi anumite palori ale Cosettei şi îşi spuse ; „El e".
Darul de a ghici al deznădejdii e un fel de arc misterios care nu-şi greşeşte niciodată ţinta. De la prima sa bănuială puse ochii pe Marius.
Nu-i cunoştea numele, dar găsi îndată omul. Ii

apăru limpede, în fundul necruţătoarei evocări a amintirii, plimbăreţul necunoscut din grădina Luxembourg, acel ticălos căutător de iubiri uşoare, acel pierde-vară romanţios, nătărăul, mişelul acela, căci este o mişelie să vii să faci ochi dulci fetelor care au lîngă ele un tată care le iubeşte.
După ce se încredinţa că în miezul acestei situaţii era tînărul acela şi că totul venea de aici, el, Jean Valjean, omul renăscut, omul care se trudise atîta să-şi educe sufletul, omul care făcuse atîtea sforţări pentru a rezolva viaţa în general, toată mizeria şi toată nenorocirea în dragoste, privi în el însuşi şi zări acolo un strigoi : Ura.
Durerile mari sînt istovitoare. Iţi taie curajul de a trăi. Omul în sufletul căruia se cuibăresc simte că ceva îl părăseşte. In tinereţe ivirea lor e tristă, mai tîrziu e înspăi-mîntătoare. Vai ! Dacă atunci cînd sîngele e fierbinte, cînd părul e negru, cînd capul stă drept pe umeri ca flacăra pe faclă, cînd fuiorul soartei e încă aproape întreg, cînd inima, plină de o dragoste pătimaşă, are încă bătăi cărora li se poate răspunde, cînd ai înaintea ta răgazul ca să-ţi îndrepţi greşelile, cînd toate femeile te înconjoară, şi toate zîmbetele, şi tot viitorul, cînd toată zarea e deschisă şi puterea vieţii întreagă, dacă şi atunci deznădejdea e un lucru îngrozitor, ce poate fi la bătrinefe, cînd anii se grămădesc din ce în ce mai searbezi, în ceasul acesta de amurg, cînd încep sa se zărească stelele mor-
mîntului !
In timp ce sta dus pe gînduri, intră Toussaint. Jean Valjean se ridică şi o întrebă :
— In ce parte e ? Ştii ?
Toussaint, încremenită, nu-i putu răspunde decît:
— Poftim ?
Jean Valjean continuă :
— Nu mi-ai spus adineauri că se bat?
— Ah ! da, domnule, răspunse Toussaint. Spre Saint-
Merry.
Există un fel de mişcare automatică, pornită fără ştire, pornită fără ştirea noastră din străfundul cel mai adînc al gîndurilor noastre. Sub îndemnul unei astfel de miş-

cari, fără îndoială, şi de care abia îşi dădea seama, Jean Valjean se afla după cinci minute în stradă.
Cu capul gol, se aşezase pe stîlpul din poarta casei sale. Părea că ascultă.

Se înnoptase.

II

ŞTRENGARUL, DUŞMAN AL LUMINILOR

Cîtă vreme trecu astfel ? Care au fost fluxurile şi refluxurile acestei tragice meditaţii ?
îşi veni in fire ? Rămase aplecat sub povară ? Să fi fost atît de doborît încît era zdrobit de tot ? Se putea încă ridica şi găsi un punct de sprijin în conştiinţa lui ? Pesemne că nici el n-ar fi putut-o spune.
Strada era pustie. Cîţiva cetăţeni îngrijoraţi, care se întorceau în grabă acasă, abia îl zăriră. Fiecare îşi poartă grija în vremuri de restrişte. Lampagiu! de noapte veni ca de obicei să aprindă felinarul care era aşezat tocmai în fata porţii de la nr. 7 şi plecă. Cine l-ar fi privit pe Jean Valjean în umbra aceasta ar fi jurat că nu-i un om viu. Se afla acolo, aşezat pe piatra de la poartă, nemişcat, ca o arătare de ghea{ă. Deznădejdea te încremeneşte. Se auzea clopotul de alarmă şi zgomote nedesluşite ca de furtună. La zbuciumul clopotului şi la vuietul răscoalei se adăugă sunetul ornicului de la Saint-Paul, care bătu de unsprezece ori, grav, fără să se grăbească. Căci clopotul de alarmă e omul ; ceasul e dumnezeu. Trecerea vremii îl lăsa rece pe Jean Valjean ; rămase nemişcat. Deodată, aproape în aceeaşi clipă, o detunătură scurtă răsună dinspre Hale ; o a doua urmă, mai înfiorătoare ; era pesemne atacul asupra baricadei din strada Chan-vrerie, care, după cum am văzut, fusese respins de Marius. La auzul acestor îndoite salve, a căror furie părea sporită în încremenirea nopţii, Jean Valjean tresări ; se ridică, întorcîndu-se înspre partea de unde venea zgomotul ; apoi
a)7

se prăbuşi din nou pe stîlp, îşi încrucişa braţele şi capul îi căzu iarăşi încet în piept. Şi din nou începu a tăinui cu sine însuşi. Deodată ridica ochii. Cineva trecea pe stradă. Auzi paşî. în apropiere şi, la lumina felinarului care străjuia partea străzii care dă la arhive, zări o fata galbenă, tînără şi plină de voioşie.
Era Gavroche, care tocmai ajunsese în strada l'Hornme-Arme.
Băieţelul privea pe sus şi părea să caute ceva. II vedea bine pe Jean Valjean, dar nu-l lua în seamă.
După ce se uita o vreme în sus, îşi îndreptă privirile cu atenţie în jos ; ridicîndu-se în vîrful picioarelor, începu să pipăie uşile şi ferestrele de jos ale caselor ; toate erau închise, încuiate şi ferecate. După ce cercetase cinci sau şase faţade baricadate astfel, ştrengarul dădu din umeri şi intră în vorbă cu sine însuşi cam în felul acesta : – Drace !
Apoi începu din nou să privească pe sus.
Jean Valjean, care, cu o clipă mai înainte, în starea sufletească în care se afla, n-ar fi vorbit, nici n-ar fi răspuns măcar, nimănui, se simţi împins să vorbească numaidecît acestui copil.
— Puştiule – zise el – ce ai ?
— Am că rni-i foame, răspunse tăios Gavroche şi
adăugă : Puşti eşti dumneata !
Jean Valjean vîrî mîna în buzunarul vestei şi scoase o piesă de cinci franci.

Dar Gavroche, care era un neam de codobatură şi care trecea repede de la un gest la altul, ridicase o piatră de pe jos. Zărise felinarul.
— Ia te uită ! Pe aici aveţi încă felinare ! Nu sînteţi în regulă, dragii mei 1 Asta se cheamă dezordine, fa să le spargem !
Şi aruncă piatra în felinarul al cărui geam căzu cu un zgomot aşa de mare, încît cîţiva cetăţeni, ghemuiţi după perdele în casa din faţă, strigară : ,,S-a întors '93 I"
Felinarul se clătină tare şi se stinse.
Strada se întunecă deodată.
308

— Aşa, uliţă bătrînă – făcu Gavroche – pune-{i scu
fia de noapte ! Şi întorcîndu-se spre Jean Valjean : Cum
îi ziceţi monumentului aceluia uriaş pe care-l aveţi colo,
la capătul străzii ? Astea-s arhivele, nu ? Coloanele alea
grosolane, dacă le-am mototoli niţel, ce mai baricadă am
face din ele f
Jean Valjean se apropie de Gavroche.
— Sărmanul de el – zise cu vocea pe jumătate, vor
bind pentru sine – îi e foame !
Şi îi puse în mînâ piesa de cinci franci.
Gavroche ridică nasul, mirat de mărimea acestui gologan ; se uita la el pe întuneric şi strălucirea lui îi luă ochii. Cunoştea piesele de cinci franci numai din auzite ; se bucurau de o mare faimă ; fu încîntat să vadă una de aproape şi exclamă :
— Ia să vedem lighioana ! Cîteva clipe se uită la ea
ca vrăjit, apoi, întorcîndu-se spre Jean Valjean, îi întinse
moneda şi îi spuse cu demnitate : Burghezule, prefer să
sparg felinare. Luaţi-vă lighioana înapoi .' Pe mine nu mă
cumpără nimeni. O fi avînd ea cinci gheare, dar pe mine
nu mă zgîrie.
— Ai mamă ? întrebă Jean Valjean.
Gavroche răspunse :
— Poate mai mult ca dumneavoastră.
— Ei bine – spuse Jean Valjean – păstrează banul
pentru maică-ta.
Gavroche se simţi înduioşat. De altfel, tocmai băgase de seamă că omul care îi vorbea era cu capul gol, şi aceasta îi inspirase încredere.
— Adevărat ? spuse el. Nu mi-i daţi ca să nu mai
sparg felinarele ?
— Sparge tot ce vrei.
— Sîntefi un om cumsecade, zise Gavroche. Şi puse
piesa de cinci franci într-unui din buzunare. încrederea
lui crescînd, adăugă : Sînteţi de pe strada asta ?
— Da, de ce ?
— Aţi putea să-mi arătaţi unde e numărul şapte ?
— Ce ai cu numărul şapte ?

)4

Aîcî copilul se opri, se temea că a spus prea mult, îşi înfipse cu putere degetele în păr şi se mulţumi sâ răspundă :
— Aşa !
Un gînd trecu prin mintea lui Jean Valjean. Neliniştea are sclipiri de felul acesta. El spuse copilului :
— Tu îmi aduci scrisoarea pe care o aştept ?
— Dumneavoastră ? zise Gavroche. Dumneavoastră nu
sînteţi femeie.
— Scrisoarea este pentru domnişoara Cosette, nu-i
aşa ?
— Cosette... mormăi Gavroche. Da, cred că e numele
asta caraghios.
— Ei bine – spuse Jean Valjean – eu trebuie să-i
predau scrisoarea. Dă-mi-o !
— Atunci trebuie să ştiţi şi că sînt trimis de la ba
ricadă ?
— Fără îndoială, zise Jean Valjean.
Gavroche îşi vîrî mîna în fundul celuilalt buzunar al său şi scoase din el o hîrtie împăturită în patru. Apoi salută milităreşte.
— Onor la depeşă ! spuse el. Vine de la guvernul
provizoriu.
— Dă-o încoace ! zise Jean Valjean.
Gavroche ţinea scrisoarea ridicată deasupra capului.
— Să nu vă închipuiţi că e vorba de un bileţel dulce.
E pentru o femeie, dar e pentru popor. Noi ne batem şi
respectăm femeile. Noi nu sîntem ca cei din lumea mare,
unde domnişorii trimit cîte un răvaş puicuţelor.
— Dă-mi-o !
— într-adevăr, păreţi un om cumsecade.
— Dă-mi-o repede !
— Poftiţi 1 Şi dădu scrisoarea lui Jean Valjean. Şi
grăbiţi-vă, domnule Cutare, pentru că domnişoara Cută
rică aşteaptă.
Gavroche fu îneîntat de spiritul pe care îl făcuse. Jean Valjean întrebă :
— La Saint-Merry trebuie să duc răspunsul ?

— Ai face o boroboaţă din cele mai mari I strigă Gavroche. Scrisoarea vine de la baricada din strada Chanvrerie şi eu mă întorc acolo. Bună seara, cetă{ene !
După ce spuse acestea, Gavroche plecă, sau mai bine zis îşi reluă zborul său de păsărică scăpată din colivie spre locul de unde venise. Se scufundă iarăşi în întuneric, ca şi cînd ar fi făcut o gaură în el, cu iu{eala unui proiectil ; străduţa l'Homme-Arme fu din nou tăcută şi pustie ; cît ai clipi din ochi, copilul acesta ciudat, plămădit din umbră şi vis, intrase în negura acestor şiruri de case întunecate şi se pierduse în ea ca fumul în noapte. L-ai fi putut crede risipit şi împrăştiat, dacă peste cîteva clipe un zgomot răsunător de geamuri sparte şi bufnetul straşnic al unui felinar

prăbuşindu-se pe pavaj n-ar fi trezit din nou, dintr-o dată, pe burghezii mînioşi. Gavroche trecea prin strada Chaume.

III

IN VREME CE COSETTE ŞI TOUSSAINT DORM

Jean Valjean se întoarse în casă cu scrisoarea lui Marius.

Urcă scara pe dibuite, bucuros de întuneric ca bufniţa care îşi ţine prada, deschise şi închise încet uşa camerei sale, ascultă dacă nu se aude vreun zgomot, se încredinţa că, după cît se părea, Cosette şi Toussaint dormeau. Mîna îi tremura atît de tare, încît trebui să strice trei sau patru chibrituri pînă să scapere scînteia din bricheta Fumade ; ceea ce făcuse el era un fel de furt. In sfîrşit, aprinse luminarea, se aşeză cu coatele rezemate de masă, desfăcu hîrtia şi citi.

Cînd eşti foarte tulburat nu citeşti, chinuieşti hîrtia pe care o ţii în mînă, o sugrumi ca pe o victimă, o mototoleşti, îţi înfigi în ea unghiile mîniei sau bucuriei tale ; te repezi la sfîrşitul ei, sari la început; atenţia e cuprinsă de friguri, înţelege una peste alta cam despre ce e vorba,

prinde o parte şi tot restul se pierde. In biletul lui Marius către Cosette, Jean Valjean nu văzu decît aceste cuvinte :

„...Mor. Cînd vei citi acestea, sufletul meu va fi lingă tine."

In fata acestor două rînduri, avu o clipă de ameţeală groaznică ; rămase un moment ca zdrobit de prefacerea ce se ivea în tulburarea lui. Se uita la biletul lui Marius, uluit, ameţit; avea în faţa ochilor lucrul acesta minunat, moartea fiinţei pe care o ura.

Scoase un groaznic strigăt lăuntric de bucurie. Aşadar, se sfîrşise. Deznodămîntul sosea rnai repede decît ar fi îndrăznit el să nădăjduiască. Fiinţa care se aşezase în calea destinului său dispărea. Pleca singur, liber, din propria sa voinţă. Fără ca el, Jean Vaîjean, să fi făcut ceva pentru asta, fără să se fi făcut vinovat cu nimic, „omul acesta" avea să moară. Poate că şi murise. Aici. înfrigurat, începu să socotească. Nu, nu a murit încă. Era vădit că scrisoarea a fost scrisă ca să fie citită de Cosette a doua zi de dimineaţă ; de la cele două salve ce s-au auzit între orele unsprezece şi miezul nopţii nu a mai fost nimic ; baricada nu va mai fi atacată serios decît în zorii zilei; dar n-are a face, din moment ce „acest om" e amestecat în războiul acesta, e pierdut ; e prins în angrenaj. Jean Valjean se credea mîntuit. O să fie deci iarăşi singur cu Cosette. Concurenta înceta ; viitorul începea din nou. N-avea decît să păstreze biletul în buzunarul său. Cosette nu va şti niciodată ce s-a întîmplat cu „acest om". „Ajunge să laşi lucrurile să se împlinească. Omul acesta nu poate scăpa. Dacă nu a murit încă, e sigur că va muri. Ce fericire !"

După ce-şi spuse toate acestea, se întunecă.

Apoi coborî şi-l trezi pe portar.

Cam după o oră, Jean Valj-ean ieşea pe poartă, în uniformă completă de guard naţional şi înarmat. Portarul îi găsise cu uşurinţă prin vecini cu ce să-i completeze echipamentul. Avea o puşcă încărcată şi o leduncă plină cu cartuşe. Se îndreptă spre Hale.

'

.

IV EXCESELE DE ZEL ALE LUI GAVROCHE
în timpul acesta, lui Gavroche i se întîmplase ceva neobişnuit.
După ce spărsese, cu toată conştiinciozitatea, felinarul din strada Chaurrie, Gavroche o luă pe strada Vieilles-Haudriettes şi, nevăzînd nici „ţipenie de om", găsi bun prilej ca să intoneze toate cîntecele pe care le ştia. Pasul lui, în ioc să se încetinească prin cîntec, se iuţea în ritmul lui. Şi începu să semene de-a lungul caselor adormite sau înspăimîntate aceste cuplete incendiare :
„Bîrfea pe-aleile umbroase O pasăre pe Atala C-ar fi plecat c-un rus, aşa. O, unde-s fetele frumoase,
Lon la.
Spui vorbe, Pierrot, geloase, Fiindcă-alaltăieri Mila, In geam bătîndu-mi, mă striga. O, unde-s fetele frumoase,
Lon la.
Stricatele sînt graţioase, Otrava lor ce mă-mbăta Va ameţi şi pe-Orfila. O, unde-s fetele frumoase,
Lon la.
Vreau dragostele năzuroase.
Pe Agnes şi pe Pamela,
Pe Lise ce se aprinse-n ea, I
O, unde-s fetele frumoase,
Lon la.
Văzîndu-ţi haina de mătase, Tot sufletu-mi, o, Zeila,
21 o

în cutele ei se pierdea. O, unde-s îeteîe frumoase, Lon Ia.
Amorul cu mîini luminoase Iţi pune flori In păr. Lola, In locul lui m-aş blestema. O, unde-s fetele frumoase, Lon la.
Privea-n oglinda cea lucioasă... Cînd o zări inima mea. La Jeana se duse şi ea. O, unde-s fetele frumoase,
Lon Ia.
In serile misterioase Cu stelele vorbeam aşa : Priviţi şi voi la Stela mea. O, unde-s fetele frumoase,
Lon la."
Gavroche cînta cu mimică şi gesturi. Gestul e punctul de sprijin al refrenului. Chipul său, nesecat repertoriu de măşti, se schimonosea făcînd strîmbături mai ciudate şi mai zbuciumate decît găurile unei rufe zdrenţuite în bătaia lUîiui vînt turbat. Din nenorocire, fiind singur şi pe întuneric, toate acestea nici n-au fost văzute, nioi nu se puteau vedea. Sînt şi astfel de bogăţii pierdute.
Deodată se opri.
— Să întrerupem romanţa, spuse el.

Ochii lui de pisică descoperiseră in fundătura unei porţi mari ceea ce în pictură se numeşte o compoziţie, adică o fiinţă şi un lucru : lucrul era un cărucior de împins cu mîna, fiinţa era un auvergnat care dormea în el. Braţele căruciorului se sprijineau de pavaj, şi capul auvergnatului pe marginea căruciorului. Trupul i se ghe-muia pe acest plan înclinat, şi picioarele îl atingeau pămîntul.

Gavroche, cu experienţa sa în ce priveşte lucrurile acestei lumi, recunoscu în el un beţiv.
Era vreun comisionar din colţ, care băuse prea mult şi care dormea prea bine.
„Iată la ce sînt de folos nopţile de vară, se gîndi Gavroche. Auvergnatul doarme în căruciorul lui. Luăm căruciorul pentru republică şi lăsăm pe auvergnat monarhiei."
Un gînd năstruşnic îi fulgeră prin minte :
„Căruciorului i-ar sta foarte bine pe baricada noastră I"
Auvergnatul sforăia.
Gavroche trase încetişor căruciorul înapoi şi pe auvergnat înainte, adică de picioare ; şi, după o clipă, auvergnatul netulburat se odihnea de-a dreptul pe pavaj.
Căruciorul era în mîinile lui.
Gavroche, obişnuit să întîmpine în orice fel neprevăzutul, avea întotdeauna asupra lui tot ce-i trebuia. Căută într-unui din buzunare şi scoase din el un petic de hîrtie şi un capăt de creion roşu, şterpelit de la vreun dulgher, şi scrise :
„Republica franceză Primit căruciorul tău." Şi iscăli : „Gavroche".
După asta, puse hîrtia în buzunarul vestei de catifea a auvergnatului, care sforăia înainte, apucă hulubele cu amîndouă mîinile şi plecă spre Hale, îrnpingînd înaintea lui, în galop, căruciorul, cu o larmă asurzitoare.
Lucrul era primejdios. La Imprimeria regală era un post de santinelă. Gavroche nu se gîndea la aceasta. Postul era ocupat de guarzii naţionali aduşi de la periferie. Căprăria începuse să se trezească neliniştită şi capetele se ridicau pe paturile de campanie. Două felinare sparte unul după altul, cîntecul acela cîntat în gura mare erau prea mult pentru nişte străzi aşa de fricoase, care se culcă o dată cu asfinţitul şi care suflă în luminări aşa de devreme. De un ceas, ştrengarul făcea în acest cartier gălăgia unei musculiţe într-o sticlă. Sergentul asculta. Aştepta. Era un om prevăzător.

Huruitul turbat ai căruciorului întrecu măsura aşteptării şi-l hotărî pe sergent să încerce o recunoaştere.
— Acolo trebuie să fie o ceată întreagă ! spuse el. Să
mergem cu băgare de searnă.
Era limpede că hidra anarhiei ieşise din ascunzătoarea ei şi-şi făcea de cap prin cartier.
Şi sergentul îndrăzni să iasă din post cu paşi înnăbuşiţi.

Deodată, Gavroche, împingînd căruciorul, în clipa cînd era gata să iasă din strada Vieilles-Haudriettes, se gă^i faţă în faţă cu o uniformă, un chipiu, un parnpon şi o puşcă.
Pentru a doua oară, se opri.
— Uite – zise Gavroche – ea e ! Salut, ordine publică i
Mirările lui Gavroche erau scurte şi se lămureau
repede.
— Unde te duci, pungaşule ? strigă sergentul.
— Cetăţene – zise Gavroche – eu încă nu ţi-am zis
burghez. De ce mă insulţi ?
— Unde te duci, caraghiosule ?
— Domnule – reluă Gavroche – poate că ieri ai fost
un om de duh, dar ai fost destituit azi-dimineaţă.
— Te întreb unde te duci, derbedeule ?
Gavroche i-o întoarse :
— Ce drăguţ vorbeşti ! Drept să-tî spun, nu ti s-ar da
vîrsta pe care o ai. Ar trebui să-ţi vinzi părul cu o sută
de franci firul. Ai avea cinci sute de franci.
— Unde te duci ? Unde te duci ? Unde te duci, ban
ditule ?
Gavroche nu se lăsă intimidat:
— Ce vorbe urîte ! Prima oară cînd ti s-o da să sugi,
să te şteargă mai bine la gură !
Sergentul îndreptă baioneta spre el.
— Nu-mi spui odată unde te duci, ticăloşiile ?
— Domnule general – zise Gavroche – mă duc s£
caut doctorul pentru soţia mea, care e în durerile facerii.
— La arme ! strigă sergentul.
Să te salvezi tocmai prin ceea ce te-a pierdut, ăsta e meşteşugul oamenilor tari ! Dintr-o ochire, Gavroche îşi
Sii6

1

dădu seama de situaţie. Căruciorul îl pusese în primejdie, căruciorul trebuia să-l apere.
In clipa cînd sergentul era gata să se năpustească asupra lui Gavroche, căruciorul, preschimbat în proiectil şi aruncat cu toată puterea, se rostogolea cu furie şi sergentul, lovit drept în pîntece, cădea pe spate în şanţ, în timp ce puşca se descărca în aer.
La strigătul sergentului, oamenii din post ieşiră grămadă ; împuşcătura stîrni o salvă generală, la întîmplare, după care încărcară armele din nou şi începură iarăşi.
Tragerea aceasta de-a baba-oarba ţinu un sfert de oră şi sparse cîteva gemuleţe.
Intre timp, Gavroche, care se întorsese din drum, fugind cît îl ţineau picioarele, se opri la cinci-şase străzi de acolo şi se aşeză gîfîind pe stîlpul de la colţul Enfants-Rouges.
Ciuli urechile.

După ce răsuflă puţin, se întoarse înspre partea unde împuşcăturile continuau cu furie, îşi ridică mîna stingă la înălţimea nasului şi şi-o avîntă de trei ori înainte, pe cînd cu dreapta se lovea în ţeasta capului, mai sus de ceafă; gest atotcuprinzător în care ştrengărimea pariziană a concentrat ironia franceză, gest vădit prielnic, deoarece dăinuie de o jumătate de veac.
Veselia aceasta fu tulburată de o cugetare amară :
„Da – îşi zise el – eu pufnesc, mă strîmb de rîs, nu mai pot de bucurie, dar mă rătăcesc, va trebui să fac un ocol. Numai de-aş ajunge la timp la baricadă !"
Şi o luă iarăşi la goană.
„Ei, unde rămăsesem ?" spuse el alergînd.
Şi începu din nou să-şi cînte cîntecul, pierzîndu-se repede în furnicarul străzilor, în vreme ce cîntecul lui se auzea din ce în ce mai slab, în întuneric :
„Mai rărnîn şi bastilii hidoase, Dar rnîine tot se va schimba In ordinea de astăzi grea. O, unde-s fetele frumoase, Lon la.
217

Iţi plac popicele băţoase, Dar lumea veche va cădea Cînd va intra o bilă-n ea. O, unde-s fetele frumoase,
Lon la.
O, bun popor cu cîrji gheboase, Să spargem Luvru-n care, da, Monarhia se înzorzona. O, unde-s fetele frumoase,
Lon la.
Am rupt zăbrelele prea groase, Azi Carol cel al zecelea Se simte rău şi va zbura. O, unde-s fetele frumoase,
Lon la."
Acţiunea postului n-a rămas fără urmări. Căruciorul a fost cucerit şi beţivul făcut prizonier. Cel dintîi fu vîrît în depozit şi cel de-al doilea fu, mai tîrziu, urmărit puţin, ca părtaş, de consiliul de război. Ministerul public de atunci dădu dovadă, în această împrejurare, de zelul său neobosit întru apărarea societăţii.
Isprava lui Gavroche, rămasă în tradiţia cartierului Temple, e una din cele mai groaznice amintiri ale bătrî-nilor burghezi din Marais şi în memoria lor poartă numele : Atacul nocturn asupra postului de la Imprimeria regală.

^

R T E A A CINCE
JEAN VALJEAN

I

CARTEA INTÎ1
RĂZBOIUL INTRE PATRU PEREŢI
1

INTRE CARIBDA MAHALALEI SAINT-ANTOINE ŞI SCILLA MAHALALEI TEMPLE »
Cele două baricade mai vrednice de ţinut minte, pe care un observator al bolilor sociale ar putea să le pomenească, nu aparţin epocii în care se petrece acţiunea acestei cărţi. Aceste două baricade, amîndouă simboluri, sub două aspecte diferite, ale unei situaţii înfricoşătoare, ieşiră ca din pămînt în momentul răzmeriţei fatale din iunie 1848, adică a celei mai mari lupte de stradă din cîte a cunoscut vreodată istoria.
Se întîmplă uneori ca, în ciuda principiilor, în ciuda libertăţii, a egalităţii şi a fraternităţii, în ciuda chiar şi a votului universal şi a guvernului prin şi pentru popor, golănimea, această mare disperată, să protesteze din străfundurile zbuciumului ei, din străfundurile descurajărilor, lipsurilor, febrelor, deznădejdilor, duhorilor, ignorantelor şi întunericului ce o bîntuie, şi gloata să deschidă focul împotriva poporului.
Derbedeii atacă dreptul comun ; ochlocraţia 2 se ridică împotriva demosului3.
Asemenea zile sînt grozave, pentru că şi în nebunie există totdeauna o anumită parte de dreptate, pentru că
1 Scilla şi Caribda – stîncă şi vîrtej din strîmtoarea Messinei, între Italia şi Sicilia ; navigatorii din antichitate, pe corăbiile lor mici, se temeau deopotrivă de aceste două piedici şi ziceau că, dacă scapi de una, cazi negreşit victimă celeilalte ; de aici expresia ,,din Scilla în Caribda" (din lac în put).
2 Formă de guvernare în care puterea este exercitată de gloată (din limba greacă : ochlos – gloată şi cratos – putere).
3 Popor (în limba greacă).

în acest duel există şi o parte de sinucidere ; şi cuvinte care vor să fie de ocară, ca : derbedei, golănime, ocblo-craţie, gloată, mărturisesc, vai ! mai degrabă greşeala privilegiaţilor decît a dezmoşteniţilor.
In ce ne priveşte, noi nu rostim niciodată aceste cuvinte fără suferinţă şi fără respect, pentru că atunci cînd filozofia adînceşte faptele cărora ele le corespund, găseşte adesea, alături de mizerie, multă măreţie. Atena era o ochlocraţie ; Olanda a fost făurită de golănime ' ; mulţimea a salvat nu o dată Roma ; şi gloata l-a urmat pe Hristos.
Nu există gînditor care să nu fi contemplat vreodată măreţiile din străfunduri.
Fără îndoială că sfîntul Ieronim2 se gîndea la golănimea asta şi la toţi aceşti bieţi oameni, la toţi vagabonzii şi nenorociţii din care s-au ridicat apostolii şi martirii, cînd rostea cuvintele pline de taină : Fex urbis, lex orbis 3.
Disperarea acestei mulţimi care suferă şi sîngerează, violenţele ei fără rost împotriva principiilor care-i sînt însăşi viaţa, căile sale de fapt împotriva legilor constituie loviturile de stat populare şi trebuie înnăbuşite. Omul cinstit pricepe acest lucru şi, tocmai din dragoste pentru mulţime, o combate. Dar cît de mult o iartă în timp ce-i ţine piept ! Cît de mult o slăveşte în timp ce i se împotriveşte 1 Iată unul din rarele momente în care, făcînd ceea ce trebuie să faci, simţi ceva care-ţi tulbură convingerile şi aproape că te sfătuieşte să nu mergi mai departe ; stăruieşti însă, pentru că trebuie, dar conştiinţa

1 Simplu joc de cuvinte care trimite Ia punctul de plecare al răscoalei Ţărilor-de-Jos spaniole împotriva lui Filip al II-lea, In 1566 un grup de nobili şi burghezi din Flandra şi Olanda s-au întrunit la Breda şi au hotărît să lupte pentru înlăturarea inchiziţiei spaniole. Puţin după aceea, o delegaţie s-a prezentat regentei Margareta de Parma, sora Iui Filip al II-lea. Un curtean al acestuia îi tratã obraznic pe postnlanţl drept gueux (calici, golani). Răsculaţii adoptară această insulă ca o denumire cu care se mîndreau.
3 Scriitor creştin din secelul al IV-Ie»,
• Drojdia cetăţii, legea lumii (în original în limba latină).

împăcată e tristă şi îndeplinirea datoriei se împleteşte cu o strîngere de inimă.
Iunie 1848 a fost, ne grăbim s-o spunem, un eveniment deosebit şi aproape cu neputinţă de categorisit în filozofia istoriei. Trebuie să lăsăm la o parte tot ce am spus în trecut, cînd e vorba de această răscoală extraordinară, în care s-a simţit sfînta nelinişte a muncii care-şi cere drepturile. A trebuit să fie combătută, aşa cum se cuvenea, de vreme ce răscoala ataca însăşi republica. Dar, de fapt, ce a însemnat acel iunie 1848 ? O răzvrătire a poporului împotriva lui însuşi. '
Cînd subiectul nu este pierdut din vedere, nu există digresiune. Aşadar, fie-ne îngăduit să oprim o clipă atenţia cititorului asupra celor două baricade, cu totul excepţionale, despre care am pomenit şi care au caracterizat această răscoală. Una astupa intrarea în cartierul Saint-Antoine, cealaltă împiedica apropierea de cartierul Temple ; niciodată nu le vor uita cei în faţa cărora s-au înălţat aceste două înspăimîntătoare capodopere ale războiului civil, sub cerul albastru, strălucitor al lui iunie.
Baricada Saint-Antoine era monstruoasă ; înaltă de trei caturi şi lată de şapte sute de picioare2. închidea de la un capăt la altul răscrucea prin care se intra în mahala, adică trei străzi ; brăzdată de şanţuri, de tăieturi, dantelată, crestată, crenelată de o despicătură uri.işă, susţinută de movile de pămînt, care erau şi ele bastioane, cu capete care ieşeau în afară ici-colo, proptită solid de cele două promontorii ale caselor din mahala, ea apărea ca o ridicătură ciclopică 3 în fundul faimoasei pieţe care a văzut ziua de 14 iulie. Pe străzile din spatele acestei baricade principale se ridicau, una peste alta, înaintînd, nouăsprezece baricade. Era destul să le vezi, ca să simţi
1 Această caracterizare a revoluţiei maselor muncitoreşti pariziene din iunie 1848 dovedeşte că Victor Hugo nu i-a înţeles cîtuşi de pu{in sensul social ; de fapt, proletariatul a luat atunci armele Impofrlva burgheziei.
2 Veche măsură franceză, echivalentă cu 0.324S m.
8 Care, prin proporţiile ei, pare a fi opera unor ciclopi ; aceştia erau, după legenda mitologică, nişte uriaşi.

nesfîrşita suferinţă, agonia mahalalei, ajunsă in acel ultim ceas in care deznădejdea vrea să se schimbe în catastrofă. Din ce era făcută baricada ? Din prăbuşirea a trei case cu şase etaje, dărîmate anume,

pretindeau unii. Din minunea săvîrşită de toate mîinile, spuneau alţii. Avea înfăţişarea jalnică a tuturor construcţiilor urii : era o ruină. Ai fi putut întreba : cine a clădit aşa ceva ? Dar ai fi putut întreba tot atît de bine : cine a distrus asta ? Clocotul improvizase. Iată ! Poarta asta ! grilajul ăsta ! streaşină asta ! pervazul ăsta ! plita asta sfărîmată ! oala asta hîrbuită ! Daţi tot! Azvîrliţi tot! împingeţi, rostogoliţi, săpaţi, dărîmaţi, răsturnaţi, surpaţi tot! Se însoţeau aici pavajul, piatra de construcţie, grinda, drugul de fier, peticul, geamurile scoase din cercevele, scaunele desfundate, căpăţînile de varză, cîrpele şi blestemele. Era ceva măreţ şi totodată meschin. Un talmeş-balmeş care parodia adîncul. Masa lîngă atom ; pereţi smulşi şi străchini sparte ; toate cioburile îşi dădeau mîna, ameninţătoare ; Sisif îşi aruncase acolo stînca', iar Iov2, hîrbul. Intr-un cuvînt: înfiorător ! Era acropola golanilor. Povîrnişul era răscolit din pricina unor căruţe răsturnate ; un cărucior întins de-a curmezişul, cu osia spre cer, părea o cicatrice pe această faţadă chinuită, un omnibus împins în glumă cu umărul pînă la vîrful grămezii, ca şi cum arhitecţii acestei sălbăticii ar fi vrut să adauge spectacolului înspăimîntător o notă ştrengărească, îşi întindea oiştea fără hamuri spre nu ştiu ce cai ai văzduhului. Această grămadă uriaşă, această aluviune a răscoalei părea Ossa peste Pelion3 a tuturor revoluţiilor; '93 peste '89, 9 termidor peste 10 august, 18 brumar peste

1 Personaj mitologic, condamnat de zei să împingă în infern o stîncă care se rostogolea fără încetare înapoi. Stînca lui Sisif simboli zează o muncă grea şi neproductivă.

2 Personaj biblic menţionat de Vechiul Testament : un bogătaş arab, bun credincios al lui Iehova. Legenda spune că acesta l-a sărăcit ca să-I încerce, îmbolnăvindu-l totodată de lepră.

3 Ossa şi Pelion, munţi în Tesalia. Mitologia spune că uriaşii, răsculîndu-se împotriva lui Jupiter, au pus muntele Ossa peste Pelion. Expre sia e folosită cînd e vorba de greutăţi şi sforţări inutile.

21 ianuarie, vandemiar peste preria 1', 1848 peste 1830. Piaţa merita osteneala şi baricada aceasta era demnă să apară chiar pe locul de pe care dispăruse Bastilia. Dacă oceanul şi-ar face diguri, aşa şi le-ar construi. Pe această îngrămădeală diformă era întipărită furia valului. Care val ? Mulţimea. Ai fi crezut că e un vuiet împietrit, sau că auzi, pe deasupra acestei baricade, zumzetul albinelor uriaşe şi întunecate ale progresului violent, ca şi cum acolo le-ar fi fost stupul. Era un mărăciniş ? o bacanală ? o fortăreaţă ? Parcă ar fi construit-o un vîrtej, în goană. In această redută era ceva de cloacă, şi în această dezordine ceva olimpian. Puteai să vezi, în acest vălmăşag disperat, grinzi de acoperişuri, frînturi de mansardă cu tapetele lor, cercevele de ferestre înfipte în dărîmături cu geamurile neatinse, aşteptând tunul, vetre scoase din loc, dulapuri, mese, bănci, o harababură care urla, şi mii de lucruri mizere, gunoaie pe care le azvîrle şi un cerşetor, care au în ele ceva de furie şi de neant. Ai fi spus că sînt zdrenţele unui popor, zdrenţe de lemn, de fier, de bronz, de piatră, şi că mahalaua Saint-Antoine şi le-ar fi aruncat acolo, la porţile ei, azvîrlindu-le cu o lovitură de tîrn uriaşă şi ar fi făcut baricadă din propria ei mizerie. Blocuri ca nişte buturugi, lanţuri smulse, pari cu colţare ca

nişte spînzurători, roţi orizontale ieşind din dărîmături adăugau acestui edificiu al anarhiei întunecata imagine a vechilor chinuri îndurate de popor. Baricada Saint-Antoine făcea din orice o armă; de acolo ieşea tot ce poate să arunce un război civil în capul societăţii ; mu era o luptă, ci un paroxism ; carabinele care apărau această redută, printre care cîteva espingole2,

1 Date importante, cotituri în mersul revoluţiei din Firanta; în 17S9 a izbucnit revoluţia ; anul 1793 a adus dictatura iacobină, pre gătită de răsturnarea monarhiei la 10 august 1792 ; la 9 termidor grupul reacţionar al Conventiunii a smuls puterea din mîinile lui Robespierre ; vandemiar şi prerial sînt încercări de răsturnare a Conventiunii teimi-doriene, care pregătea directoratul (1795–1799) – una regalistă, cealaltă populară, numite astfel, ca şi termidor şi brumar, după lunile calen darului republican ; directoratul a fost desfiinţat prin lovitura de stat de la 18 brumar (1799) a lui Napoleon.

2 Puşcă veche, scurtă, numită şi tromblon.

aruncau cioburi de faianţă, oscioare, nasturi de haină, pînă şi rotile de la picioarele unor noptiere, proiectile primejdioase datorită aramei. Baricada aceasta era smintită ; uneori, cînd arunca o provocare armatei, forfotea şi bubuia ; arunca pînă la cer un zgomot care nu poate fi redat în cuvinte ; o încorona o grămadă de capete arzătoare ; o umplea un furnicar ; avea o creastă spinoasă de puşti, săbii, ciomege, securi, suliţe şi baionete ; un uriaş drapel roşu flutura cu plesnet în vînt; dinăuntrul ei se auzeau strigăte de comandă, cîntece de atac, răpăituri de tobă, plînsete de femei şi hohotele de rîs întunecate ale flămînzilor. Era nemăsurată şi vie ; şi, ca din spinarea unui animal electrizat, ieşeau din ea vîlvătăi de fulger. Duhul revoluţiei acoperea cu norii lui creştetul baricadei, pe care vuia glasul poporului, asemănător cu acela al lui dumnezeu ; o măreţie ciudată se desprindea din acest uriaş coş cu moloz. Era un maldăr de gunoi şi totodată era Siniaiul.

Aşa cum am arătat mai sus, ea ataca în numele revoluţiei, dar ce ? Revoluţia. Ea, baricada -asta, întîmplarea, dezordinea, tulburarea, neînţelegerea, necunoscutul, avea în faţa ei adunarea constituantă, suveranitatea poporului, votul universal, naţiunea, republica ; era Carmagnola' care sfida Marseieza.

Sfidare nesăbuită, dar eroică, deoarece mahalaua asta veche e un erou. Mahalaua şi reduta ei se ajutau una pe alta. Mahalaua se rezema pe redută, reduta se proptea pe mahala. Uriaşa baricadă se întindea ca un mal stîncos, de care se sfârî-mase strategia generalilor Africii2. Văgăunile, ridicătu-rile, umflăturile, cocoaşele ei se strîmbau, ca să spunem

1 Cîntec revoluţionar din 1792, care evoca desfiinţarea monarhiei. Prin cupletele ei antimonarhice, a fost mai populară dectt Marseieza lui Rouget de l'lsle. Sub Ludovic-Filip masele populare manifestau dispreţ faţă de Marseieza, devenită imn al monarhiei burgheze.

2 Generalii de care burghezia franceză s-a servit pentru a înnăbuşi In sînge insurecţia muncitorească din iunie 1848 se făcuseră cunoscuţi în expediţiile colonialiste pentru cucerirea Algeriei. Astfel, Cavaignac fusese guvernator al noii colonii, iar Lamoriciere avusese acolo un înalt comandament.

aşa, şi rînjeau pe sub fum. Mitralia se pierdea în această masă lipsită de formă, obuzele se înfundau în ea, se scufundau, se pierdeau ; ghiulelele nu izbuteau să treacă decît prin găuri ; la ce bun să tragi cu tunul în haos ? Şi regimentele, obişnuite cu cele mai fioroase privelişti ale războiului, căutau cu ochi neliniştiţi la acest soi de redută-fiară, zbîrlită ca un porc mistreţ şi uriaşă cît un munte.

La un isfert de leghe de acolo, în colţul străzii Temple, care iese în bulevard aproape de Château-d'Eau, dacă scoteai capul mai cu îndrăzneală dincolo de colţul vitrinei magazinului Dallemagne, zăreai în depărtare, dincolo de canal, pe strada pe care urca panta Belleville ', în vîrf de tot, un zid ciudat, pînă la etajul al doilea al faţadelor, un fel de trăsură de unire între casele din dreapta şi cele din stânga, ca şi cum strada şi-ar fi îndoit singură zidul ei cel mai înalt, ca să se înfunde dintr-o dată. Zidul acesta era ridicat din pietre de caldarîm. Era drept, corect, rece, perpendicular, nivelat cu echerul, tras cu sfoara, aliniat cu firul de plumb. Ii lipsea, fără îndoială, cimentul, dar, ca la unele ziduri romane, asta nu-i tulbura ţeapănă arhitectură. Ii ghiceai grosimea după înălţime. Cornişa era matematic paralelă cu soclul. Din loc în loc, distingeai pe suprafaţa lui cenuşie deschizături aproape nevăzute, ca nişte fire negre de aţă. Aceste deschizături erau despărţite unele de altele prin spaţii egale. Strada era pustie cît vedeai eu ochii. Toate ferestrele şi toate porţile erau închise. Iar în fund se ridica acest spectacol care înfunda strada ; zid nemişcat şi liniştit ; nu vedeai acolo pe nimeni, nu auzeai venind de acolo nimic ; nici un strigăt, nici un zgomot, nici o suflare. Un mormînt.

Strălucirea soarelui de iunie scălda în lumină această privelişte cumplită.

Era baricada mahalalei Temple.

1 Temple, Château-d'Eau, Belleville – puncte din Paris în jurul cărora s-au dat lupte aprige în iunie 1848. Sînt situate în est, în cartiere muncitoreşti.

s
H

15*

Dar cum ajungeai în locul acela şi o zăreai, oricît ai fi fost de îndrăzneţ, era cu neputinţă să nu rămîi pe gîn-duri în faţa acestei apariţii misterioase. Era ceva ajustat, îmbucat, bine prins, reotiliniu, simetric şi funebru. O împletire de ştiinţă şi beznă. Simţeai că stăpînul acestei

baricade era ori un geometru, ori un strigoi. Te uitai la ea şi vorbeai în şoaptă.
Din cînd în cînd, dacă cineva – vreun soldat, vreun ofiţer sau vreun reprezentant al poporului – îndrăznea să treacă pe acel.drum singuratic, se auzea un fluierat ascuţit şi slab, şi trecătorul cădea rănit ori mort, sau, dacă scăpa teafăr, vedeai un glonţ, alteori un proiectil biscaian * înfundîndu-se într-un oblon tras, între două pietre de construcţie, sau în tencuiala unui zid. Căci oamenii baricadei îşi făcuseră două tunuri mici din două trunchiuri de ţeava de fontă, astupate la un capăt cu cîlţi şi cu lut. Nu risipeau zadarnic praful de puşcă. Mai toate proiectilele îşi atingeau ţinta. Ici-colo eîteva cadavre, şi pe stradă bălţi de sînge. Mi-aduc aminte de un fluture alb, care zbura încoace şi încolo pe stradă. Vara îşi vedea de treabă.
In împrejurimi gangurile caselor erau înţesate de răniţi.
Te simţeai ochit de cineva pe care nu-l vedeai şi simţeai că toată lungimea străzii servea drept ţintă.
îngrămădiţi îndărătul povîrnişului pe care podul boltit al canalului îl face la intrarea în mahalaua Temple, soldaţii coloanei de atac observau, gravi şi reculeşi, această redută lugubră, această încremenire, această nepăsare, de unde venea moartea. Unii dintre ei se tîrau pe burtă pînă în susul curbei podului, avîrad grijă să nu li se zărească chipiele.
Viteazul colonel Monteynard admira baricada şi se înfiora. ,,Ce bine-i clădită I" spunea el unui deputat. „Nici o piatră nu iese mai în afară decît alta. Parcă e de porţelan." In acel moment, un glonţ îi sfărîmă decoraţia de pe piept, şi el căzu.
1 Glonţ de calibru mare, tras de o puşcă de meterez sau de un tun.

— Laşii! spuneau unii. Să se arate odată ! Să-i vedem ! nu îndrăznesc ! Se ascund ! Baricada mahalalei Temple, apărată de optzeci de oameni, atacată de zece mii, rezistă trei zile. In cea de-a patra se procedă ca la Zaacea şi la Constantine', se străpunseră casele, oamenii se suiră pe acoperişuri, şi baricada fu luată. Nici unul din cei optzeci de laşi nu se gîndi să fugă ; fură ucişi cu toţii, afară de şeful lor, Barthelemy, despre care vom vorbi îndată.
Baricada Saint-Antoine era lăcaşul tunetelor; baricada Temple era însăşi tăcerea. Diferenţa între aceste două redute era de la cumplit la înfiorător. Una părea un bot de fiară ; cealaltă, o mască.
Admiţînd că răscoala uriaşă şi întunecată din iunie a fost alcătuită din mînie şi din ceva neînţeles, simţeai că în prima baricadă sălăşluieşte balaurul, iar îndărătul celei de-a doua, sfinxul.
Aceste două întărituri au fost ridicate de doi oameni, şi anume de Cournet şi de Bairthelemy. Cournet făcuse baricada Saint-Antoine, Barthelemy, pe cea de la Temple. Fiecare din ele era imaginea celui ce-o ridicase.
Cournet era un bărbat înalt, cu umeri largi, roşu la faţă, cu pumnul puternic, cu inima îndrăzneaţă, cinstit la suflet, cu privirea sinceră şi înfricoşătoare. Activ, energic, mînios, furtunos, el era cel mai inimos dintre oameni şi cel mai temut dintre luptători. Războiul, luptele, încăierările erau însuşi aerul pe care îl respira şi îl înveselea. Fusese ofiţer de marină şi, după gesturi, după voce, ghiceai că ieşea din ocean şi

că venea din furtună ; ducea mai departe vijelia, în luptă. Dacă l-am asemui cu un geniu, Cournet ar avea în el ceva din Danton, aşa cum, asemuit cu o divinitate, Danton ar avea în el ceva din Hercule.
Barthelemy, slab, şubred, palid, tăcut, era un fel de băieţandru întunecat, care, pălmuit o dată de un gardian, îl pîndise, îl aşteptase şi-l omorîse. Astfel, la şaptespre-
1 Localităţi din Algeria, apărate cu îndîrjire de arabi în rezistenţa lor faţă de coloniştii francezi. Constantine a căzut în 1837, în urma unui lung asediu, iar Zaacea în 1849.

zece ani fusese trimis la ocnă. Ieşise de acolo şi ridicase baricada.
Mai tîrziu, printr-o ciudăţenie a soartei, la Londra, proscrişi şi unul şi celălalt, Barthelemy îl ucise pe Cour-net. Fu un duel tragic. După puţin timp, prins în angrenajul uneia dintre acele misterioase aventuri în care se amesteca şi patima, catastrofe în care justiţia franceză găseşte circumstanţe atenuante, iar cea engleză nu vede decît moartea, Barthelemy fu spânzurat. Mohorîta orîn-duire socială e construită în aşa fel înot, datorită unui deznodămînt material şi mulţumită întunecării morale, acest nenorocit în care exista fără doar şi poate o inteligenţă sigură, poate chiar o inteligenţă mare, a trebuit să înceapă cu ocna în Franţa şi să sfîrşească cu spânzură-toarea în Anglia.
In orice împrejurare, Barthelemy nu arbora decît un singur drapel : drapelul negru.

II

CE POŢI FACE INTR-0 PRĂPASTIE, DACA NU SA STAI DE VORBA?

In educaţia subterană a răscoalei, şaisprezece ani contează, şi iunie 1848 ştie mai multe deoît iunie 1832. Tot aşa, baricada din strada Chanvrerie, deşi nu era decît o schiţă, un embrion faţă de cele două baricade-coloşi, despre oare am pomenit, era totuşi de temut în acel moment.
Răsculaţii, sub privegherea lui Enjolras, pentru că Marius nu se mai ocupa de nimic, se folosiseră de întunericul nopţii. Baricada nu numai că fusese reparată, ci şi mărită. O înălţaseră cu două picioare. Drugii de fier, înfipţi în pavajul străzii, păreau lănci de pază. Tot felul de sfărîmături, adăugate şi aduse din toate părţile, complicau împletitura ei exterioară. Reduta fusese prefăcută, în chip iscusit, în zid pe dinăuntru şi în desiş ţepos pe din afară.

Scara de piatră, pe care te puteai sui pe baricadă ca pe un zid de cetate, iusese şi ea refăcută.
Văzuseră şi de gospodăria baricadei. Sala cea joasă fusese descurcată, bucătăria fusese prefăcută în ambulanţă, pansarea răniţilor fusese isprăvită, pulberea de puşcă risipită pe jos şi pe mese fusese adunată, gloanţele fuseseră topite, se fabricaseră cartuşe, se făcură scame, se

împărţiseră armele căzute pradă, se curăţise interiorul redutei, se strînseseră cioburile, se căraseră cadavrele.
Morţii fuseseră puşi grămadă, pe strada Mondetour, care era încă în mâinile lor. Pavajul a rămas multă vreme roşu în locul acela. Printre morţi erau patru inşi din garda naţională a suburbiei. Enjolras dădu ordin să li se pună deoparte uniformele.
Enjolras sfătuise oamenii să doarmă două ceasuri. Un sfat de-al lui Enjolras era ordin. Cu toate astea, numai vreo trei-patru profitară de el.
Feuil'ly folosi aceste două ore pentru a săpa o inscripţie pe zidul din faţa cîrciumii :
TRĂIASCĂ POPOARELE I
Aceste două cuvinte, săpate cu un cui în piatră, se mai puteau citi în 1848 pe acel zid.
Cele trei femei se folosiseră de răgazul nopţii ca să se facă nevăzute, ceea ce îi făcea pe răsculaţi să respire mai în voie.
Ele găsiseră mijlocul să se adăpostească într-o ca.să învecinată.
Cea mai mare parte din răniţi puteau şi încă voiau să lupte. Pe un culcuş făcut dintr-o saltea şi două grămezi de paie, în bucătăria ambulanţei, se aflau atunci cinci oameni grav răniţi, dintre care doi din garda municipală. Cei din garda municipală fură pansaţi mai întîi.
Nu mai rămaseră în sala cea joasă decît Mabeuf, sub giulgiul lui negru, şi Javert, legat de stîlp.
 – Asta e sala morţilor, spuse Enjolras.
Aşa cum stăteau înăuntrul acestei săli abia luminate în fund de tot de o candelă, masa mortuară ca o linie orizontală îndărătul stîlpului, Javert în picioare, iar Mabeuf culcat, desenau un fel de cruce mare, nelămurită.
231

Oiştea omnibusului, deşi trunchiată de împuşcături, era încă în picioare, şi-ai fi putut agăţa de ea un steag.
Enjolras, care avea acea calitate a conducătorilor de a face întotdeauna ceea ce spunea, atârnă de prăjină haina găurită şi însângerată a bătrânului ucis.
Nu mai era chip să mănânce. N-aveau nici pâine, nici carne. Cei cincizeci de oameni ai baricadei, de şaisprezece ceasuri de cînd erau acolo, isprăviseră repede slabele provizii ale cârciumii. La un moment dat, orice baricadă care rezistă se preschimbă fără scăpare în pluta Meduzei.
Trebuiră să primească foamea cu resemnare. Era în primele ceasuri ale acelei zile spartane de 6 iunie, cînd în baricada Saint-Merry, muncitorul Jeanne, înconjurat de răsculaţii care cereau pîine, le strigă tuturor : „De ce ? E ora trei. La patru vom fi morţi cu toţii !"
Pentru că mu mai puteau să mănânce, Enjolras îi opri să bea. Interzise vinul şi drămui rachiul.
Găsiseră într-o pivniţă vreo cincisprezece sticle pline, astupate ermetic.
Enjolras şi Combeferre le cercetară. Pe cînd urca, Combeferre spuse : „E din vechile rezerve ale lui moş Hucheloup, care a fost mai întâi băcan".
„Trebuie să fie un vin bun, observă Bossuet. Bine că Grantaire doarme.
Dacă ar fi în picioare, n-am salva noi sticlele astea cu una, cu două." In ciuda murmurelor, Enjolras nu dădu voie să se atingă nimeni de cele

cincisprezece sticle şi, pentru ca nimeni să nu cuteze, ca să fie oarecum sfinţite, le puse sub masa pe care zăcea moş Mabeuf.
Pe la orele două noaptea se numărară. Mai erau treizeci şi şapte.
începea să mijească de ziuă. Stinseră torţa şi o puseră la loc în firida ei de piatră. Interiorul baricadei, un fel de curticică furată străzii, era înecat în beznă şi semăna, în acea nelămurită sipaimă a zorilor, cu puntea unei corăbii părăsite în voia valurilor. Luptătorii se mişcau încoace şi încolo, ca nişte umbre negre. Deasupra acestui înfricoşător cuib de întuneric, etajele caselor mute se schiţau vinete; sus de tot, păleau hornurile. Cerul avea acea nuanţă fermecătoare, care e poate alb, poate albastru.
232

Zburau păsări, ciripind a fericire. Casa înaltă care servea de fundal baricadei, întoarsă cum era spre răsărit, avea pe acoperiş un reflex roz. La ferestruica celui de-al treilea cat, vîntul dimineţii flutura părul cărunt de pe capul mortului.
— Sînt încîntat că am stins torţa, îi spunea Courfeyrac
lui Feuilly. Torţa asta zbuciumată de vînt mă sîcîia. Iţi
făcea impresia că-i e frică. Lumina torţelor seamănă cu
înţelepciunea laşilor : luminează prost pentru că tremură.
Zorii trezeau spiritele, aşa cum trezeau din somn păsările ; toţi stăteau de vorbă.
Joly, văzînd o pisică ce se tot învârtea de-a lungul unui jgheab, scoase de aici latura filozofică.
— Ce e aia o pisică ? strigă el. Un corectiv. După ce
l-a făcut pe şoarece, bunul dumnezeu a apus : „Uite, am
făcut o prostie". Şi a făcuta pe pisică. Pisica este erata
şoarecelui. Şoarecele şi apoi pisica sînt şpaltul revăzut
şi corectat al creaţiunii.
Combeferre, înconjurat de studenţi şi de muncitori, vorbea despre morţi, de Jean Prouvaire, de Bahorel, de Mabeuf şi chiar de Gabuc, şi de aspra tristeţe a lui Enjol-ras. Spunea :
— Harmodius şi Ari'stogiton, Brutus, Chereas, Stepha-
nus, Cromwell, Charlotte Corday, Sand, toţi au avut,
după acţiune', o clipă de spaimă. Inima noastră e atît
de sensibilă şi viaţa omenească e atît de misterioasă,
încît, chiar într-o crimă civică, chiar în cazul unei crime
liberatoare, dacă aşa ceva există, remuşcarea de a fi lovit
un om întrece bucuria de a fi servit specia umană.
Şi iată meandrele vorbelor schimbate o clipă mai tîr-ziu, cînd versurile lui Jean Prouvaire schimbară subiec-
1 „Acţiunile" lor sînt uciderile unor tirani sau ale unor personaje politice. (Asupra Iui Harmodius şi Aristogiton, Brutus, Cromwell şi Charlotte Corday, vezi explicaţiile anterioare.) Casius Chereas, tribun din garda pretoriană romană, l-a ucis pe împăratul nebun Caligula (anul 41), încercînd apoi să restabilească republica. Karl Sand, student german, l-a ucis, în 1829, pe scriitorul reacţionar Kotzebue, agent al Sfintei Alianţe. Fapta lui, evocată de Puşkin în poemul Pumnalul, a fost socotită ca un avertisment dat reac(iunii monarho-feudale de Qupă căderea lui Napoleon t.

tul, şi Combeferre compara între ei pe traducătorii Georgicelor, pe Raux cu Cournand, pe Cournand cu Delille, arătînd pasajele traduse de Malfilâtre, mai ales minunata moarte a lui Cezar ; şi prin acest cuvînt, Cezar, conversaţia se întoarse la Brutus.

— Cezar – spunea Combeferre – a căzut pe drept
cuvînt. Cicero a fost aspru cu Cezar, şi a avut dreptate.
O astfel de asprime nu este o diatribă1. Gînd Zoii îl
insultă pe Homer, cînd Maevius îl insultă pe Vergiliu,
cînd Vise îl insultă pe Moliere, cînd Pope îl insultă pe
Shakespeare, cînd Freron 2 <îl insultă pe Voltaire, se ma
nifestă vechea lege a invidiei şi a urii ; geniile atrag in
jurii, oamenii mari simt mai mult sau mai puţin huiduiţi.
Dar Zoii şi Cicero nu sînt acelaşi lucru. Cicero este un
făuritor de dreptate prin gândire, aşa cum Brutus este un
făuritor de dreptate prin :spadă. Eu o înfierez pe cea din
urmă, adică spada ; antichitatea însă o îngăduia. Cezar,
care a violat Rubiconul şi a împărţit, ca şi cum ,ar fi venit
de la el, demnităţile care veneau de la popor, Cezar, care
nu se ridica în picioare la intrarea senatului, făcea, aşa
cum spune Eutropiu, lucruri regeşti şi aproape tiranice,
regia ac pene tyrannica. A fost un om mare ; cu atît mai
rău, sau cu atît mai bine ; lecţia e mai înaltă. Cele două
zeci şi trei de răni ale lui mă mişcă mai puţin decît
scuipatul de pe fruntea lui Hristos. Cezar e înjunghiat de
senatori ; Hristos e pălmuit de servitori. Cu cît ocara e
mai mare, cu atît simţi mai mult divinitatea.

Bossuet, care îi domina pe vorbitori din vîrful unei grămezi de pietre, strigă, cu carabina în mînă :

— O, Cydathenaeum ! O, Myrrhinus ! O, Probailinthus !
O, haruri ale Aeantidei ! 3 Ah ! cine mă va face să ros
tesc versurile lui Homer, ca un grec din Latirium sau din
Edapteon * ?

1 Pamflet violent,

3 Zoii, Maevius, Vise, Pepe, Fre>on – critici răuvoitori, veninoşi, care au atacat opere şi autori de seamă.

3 Forme latine ale numelor unor localităţi situate în diferite puncte ale Aticii.

4 Regiuni din Grecia antică, renumite pentru minele lor de metale preţioase.

III

LUMINA ŞI ÎNTUNECARE

Enjolras plecase în recunoaştere. Ieşise prin strada Mondetour, furişînidu-se de-a lungul caselor.

Trebuie să spunem că răsculaţii erau plini de nădejde. Felul în care respinseseră atacul de noapte mai că-i făcea să dispreţuiască de mai înalinte atacul din zorn de zi. II aşteptau zîmbind. Nu se îndoiau de

izbînda lor, aşa cum nu se îndoiau de cauza lor. De altfel, fără îndoială că aveau să le vină ajutoare. Se bizuiau pe asta. Cu uşurinţa profetică şi biruitoare, care e una din forţele luptătorului francez, ei împărţeau ziua, care începea în trei faze sigure : la şase dimineaţa un regiment „care a fost lucrat" va da înapoi ; la amiază, răscoala întregului Paris ; la asfinţitul soarelui, revoluţia.
Se auzea clopotuil de alarmă de la Saint-Merry, care nu încetase nici o clipă din ajun ; dovadă că cealaltă baricadă, cea mare, aceea a lui Jeanne, rezista mai departe.
Toate speranţele acestea treceau de la un grup la altul într-un fel de murmur vesel şi ameninţător, care semăna cu zumzetul de război al unui stup de albine.
Enjolras se întoarse. Se înapoia din posomorita lui preumblare vulturească în întunecimea din afară. Ascultă o clipă toată această bucurie, cu braţele încrucişate, cu o mînă la gură. Apoi, proaspăt şi îmbujorat în lumina crescîndă a dimineţii, le spuse :

— Toată armata Parisului luptă. O treime din această armată apasă asupra baricadei în care vă aflaţi. Pe deasupra mai e şi garda naţională. Am văzut chipiele celui de-al cincilea regiment de linie şi steguleţele legiunii a şasea. Intr-o oră veţi fi atacaţi. In ce priveşte poporul, a clocotit ieri ; dar în dimineaţa asta nu se clinteşte ! Nu-i nimic de aşteptat, nimic de nădăjduit. Nici o mahala şi nici un regiment. Sînteţi părăsiţi !
Vorbele acestea căzură asupra zumzetului grupelor şi avură acelaşi efect pe care îl are prima picătură a fur-

tunii asupra roiului. Amuţiră cu toţii. Fu un moment de spaimă nespusă, în care ai fi putut auzi moartea plutind.
Clipa aceasta ifu scurtă.
Din fundul grupelor întunecate un glas strigă luii Enjolras :
— Fie ! Să ridicăm baricada la o înălţime de douăzeci de picioare şi să rămînem aici. Cetăţeni, să murim aki cu toţii ! Să arătăm că, atunci cînd poporul îi părăseşte pe republicani, republicanii nu părăsesc poporul !
Cuvintele acestea desprindeau gîndul tuturor din norul greu al mîhnirilor individuale. Fură primite cu un strigăt de entuziasm.
Nu s-a ştiut niciodată numele celui care a vorbit astfel : era un muncitor, neştiut, necunoscut, uitat, un trecător erou ; un mare anonim amestecat totdeauna în crizele omeneşti, în genezele sociale, şi care, după ce la un moment dat a rostit într-o formă supremă cuvîntul hotărî tor» după ce a reprezentat o clipă, cît ai clipi din ochi, poporul şi pe dumnezeu, s-a pierdut în beznă.
Această hotărâre nestrămutată era atît de mult în atmosfera zilei de 6 iunie 1832, încît, aproape la aceeaşi oră, în baricada Saint-Merry, răsculaţii scoteau acest strigăt rămas istoric şi consemnat la proces : „Fie că ne vin în ajutor, fie că nu ne vin, e totuna ! Să ne lăsăm ucişi pînă la unul!"
După cum se vede, cele două baricade, deşi erau izolate în spaţiu, comunicau între ele.
IV

CINCI MAI PUŢIN, UNUL MAI MULT
După ce acel necunoscut, oare hotărîse „să moară acolo cu toţii", sfîrşise de vorbit şi exprimase ceea ce era în sufletul tuturor, din toate gurile ieşi un strigăt ciudat de mulţumit şi înspăimîntător, cu un înţeles funebru şj cu un accent de biruinţă :
236

— Trăiască moartea f Rămînem aici" cu toţii t
— De ce toţi ? spuse Enjolras.
— Toţi! toţi!
Enjolras vorbi din nou :
— Poziţia e bună, baricada e frumoasă. Ajung treizeci
de oameni. De ce să jertfim patruzeci ?
Ei îi răspunseră :
— Pentru că nici unul n-o să vrea să plece.
— Cetăţeni – strigă Enjolras, şi vocea lui vibra
aproape mînioasă – republica nu e atît de bogată în
oameni încît să-i cheltuim fără folos. Gloria uşoară e o
risipă. Dacă datoria le cere unora să plece, să-şi îndepli
nească această datorie ca pe oricare alta.
Enjolras, omul-principiu, avea asupra coreligionarilor săi acea atotputernicie care se desprinde din absolut. Totuşi, oricît de mare era atotputernicia lui, se auziră murmure.
Şef pînă în vîrful unghiilor, văzînd că ceilalţi murmură, el stărui. începu iar cu autoritate :
— Cei cărora le e frică să rămînem numai treizeci s-o
spună !
Murmurele se înteţiră.
— De altfel •– observă o voce dintr-un grup – e uşor
să vorbeşti de plecare. Baricada e încercuită.
 – Dar nu dinspre Hale, spuse Enjolras. Strada Monrîe'-tour e liberă, şi prin strada Precheurs poţi ajunge în piaţa Innocents.
— Şi acolo – urmă o altă voce din grup – te înhaţă.
O să nimereşti drept într-un post de pază al liniei sau al
suburbiei. O să-l vadă trecînd pe unul cu bluză şi şapcă.
Mă, de unde vii tu ? Nu cumva de la baricadă ? Şi-o să
se uite la imîinile tale. Miroşi a praf de puşcă ? împuşcat!
Fără să răspundă, Enjolras atinse umărul lui Combe-ferre, şi amîndioi intrară în sala cea scundă.
Ieşiră după o clipă. Enjolras întindea cu amîndouă mîinile cele patru uniforme pe care le pusese deoparte. Combeferre îl urma, ducînd centurile şi chipiele.
— Cu uniforma asta – spuse Enjolras – te-amesteci
în rînduri şi soapi. Oricum, uite, pentru patru oameni.
237

Şi aruncă pe pământul jupuit de pavaj cele patru uniforme.
Stoicul auditoriu nu se clinti. Combeferre luă cuvîntul : – Haideţi ! spuse el. Trebuie să vă fie puţin milă. Ştiţi voi despre ce e vorba aici ? E vorba de femei. Iată ! Există femei, da sau nu ? Copii, da sau nu ? Mame care

împing leagănele cu piciorul şi oare au în jurul lor o droaie de copii, da sau nu ? Cine dintre noi n-a văzut niciodată pieptul unei femei care alăptează, acela sâ ridice mîna. Aşa ! Vreţi să vă lăsaţi ucişi, asta vreau şi eu, eu, care vă vorbesc, numai că .nu vreau să simt în jurul meu stafiile femeilor i'rîngîndu-şi mâinile. Vreţi să muriţi, fie, dar nu-i faceţi şi pe alţii să moară ! Sinucideri ca aceasta care se va săvîrşi aici sînt sublime, dar sinuciderea e limitată, nu vrea să fie extinsă, şi, de îndată ce se întinde şi la cei din jurul vostru, sinuciderea devine asasinat. Gîndiţi-vă la capetele mici, bălaie, şi la părul cărunt. Ia ascultaţi ! Acum câteva minute Enjolras mi-a spus că a văzut în colţul străzii Cygne o fereastră luminată, o candelă la o biată fereastră de la al cincilea etaj şi, în dreptul geamului, umbra tremurătoare a capului unei femei bătrîne, care părea să-şi fi petrecut noaptea acolo, aşteptând. Era ;poate mama unuia dintre voi. Ei bine, acesta să plece, să se grăbească să se ducă şi să-i spună maică-si : „Iată-mă, mamă !" Să n-aibă nici o grijă, o să ne descurcăm şi fără el. Gînd îi susţii cu munca ta pe cei din jur, n-ai dreptul să te sacrifici. Asta ar însemna să-ţi părăseşti familia. Şi cei care au fete, care au surori ! Vă gândiţi voi ? Lăsaţi să vă ucidă ! iată-va morţi ! Foarte bine, şi mîine ? Fete tinere care n-au ce mînca – e ceva îngrozitor ! Un bărbat mai cerşeşte, o femeie mai vinde ceva. Vai ! aceste făpturi încântătoare, atît de mlădioase, atît de blînde, cu bonete de Hori, care cântă, flecă-resc, umplu casa cu nevinovăţie, aceste făpturi care sînt ca o mireasmă vie, care dovedesc că îngerii din ceruri există prin nevinovăţia fecioarelor de pe pămînt, Jeanne, Lise, sau Mimi, făpturi îneîntătoare, cinstite, care sînt binecuvîntarea şi mîndria voastră, vai, dumnezeule, lor să le fie foame ! Ce vreţi să vă mai spun ? Există un

negoţ ide carne omenească şi n-o să Ie împiedicaţi să se vîndă, cu mîinile voastre de umbre, tremurătoare. Gîndi-ţi-vă la stradă, Ia trotuarul plin de trecători, la prăvăliile prin faţa cărora femeile trec încoace şi încolo, decoltate şi întinate. Şi ele au fost odată neprihănite. Cei care au surorii să se gîndească la ele. Mizeria, prostituţia, sergenţii de stradă, Saint-Lazarel, iată în ce au să cadă fetele acestea gingaşe îşi frumoase, fragile minuni de sfială, de bunăvoinţă şi de frumuseţe, mai proaspete de-cît liliacul de mai. Vai ! v-aţi lăsat ucişi ! Vai ! nu mai sînteţi ! Foarte bine ; aţi vrut să scăpaţi poporul de regalitate şi v-aţi dat fetele pe mîna poliţiei. Prieteni, luaţi seama, fie-vă milă ! Femeile, nenorocitele de femei, nimeni nu se gîndeşte la ele ! Ne bizuim pe faptul că nu li s-a dat educaţia noastră, a bărbaţilor, le împiedicăm să citească, le împiedicăm să cugete, le împiedicăm să facă politică ; Ie veţi împiedica voi, oare, diseară, să meargă la morgă şi să vă recunoască cadavrele ? Ce naiba, cei ce iau familie trebuie să fie oameni de înţeles, să ne strîngă mîna, să plece şi să ne lase să ne vedem singuri de treabă. Ştiu bine că-ţi trebuie curaj ca să pleci, că e greu, dar, cu oît e mai greu, cu atît meritul e mai mare. Voi ce spuneţi ? Am o puşcă, sânt pe baricadă, ce-o fi o fi, rămîn ! Ce-o li >o fi, spuneţi voi la repezeală. Prieteni, există un mâine. Mîine voi nu veţi mai fi, dar familiile voastre vor continua să fie. Şi cîte suferinţe ! Uite, un copilaş frumos, sănătos, cu obrăjorii ca nişte mere, care gîngureşte, ţipă, trăncăneşte, rîde, pe care, cînd îl săruţi, îl simţi fraged, ei bine, ştiţi voi ce

se întîmplă cu el cînd îl părăsiţi ? Am văzut eu unul, mic de tot, cam atît de înăltuţ. Taică-său murise. Nişte oameni sărmani îl luaseră de milă, dar n-aveau nici ei destulă pîine. Copilului îi era mereu foame. Era iarna. Nu plîngea. II vedeai du-cîndu-se lingă soba cu un coş de lut, în care focul nu ardea niciodată. Copilaşul desprindea cu degeţelele lui cîte puţin pământ dintr-ăsta şi-l rnînca. Avea răsuflarea răguşită, faţa vînătă, picioarele moi şi burta mare. Nu
închisoare din Paris destinată femeilor delicvente.
239

spunea nimic. Dacă-i vorbeai, nu-ţi răspundea. A murit. L-au adus să moară la ospiciul Necker, unde l-am văzut eu. Eram intern acolo. Acum, dacă sînt printre voi taţi, taţi a căror fericire e să se plimbe duminica ţinînd în mina lor puternică mînuţa copilului lor, să-şi închipuie fiecare dintre ei că copilaşul acela e al lor. Ţîncul ăsta, săracul, mi-aduc aminte, ;parcă-I văd and l-au pus în pielea goală pe masa de anatomie, avea coastele ieşite pe sub piele, ca mormintele pe sub iarbă într-un cimitir. I-au găsit un fel de noroi în stomac. Printre dinţi avea cenuşă. Haide, să ne întrebăm cugetele şi să ne sfătuim cu inima noastră ! Statisticile constată că mortalitatea copiilor părăsiţi este de cincizeci şi cinci la sută. Repet, e vorba de femei, de mame, de fete tinere, de ţînci. Cine vă vorbeşte despre voi ? Se ştie tune cine sînteţi ; se ştie bine că sunteţi cu toţii viteji, pentru dumnezeu ! Se ştie bine că sufletele voastre sînt .pline de bucuria şi de mîn-dria de a vă da viaţa pentru marea noastră cauză ; se ştie bine că vă simţiţi aleşi pentru o moarte folositoare şi măreaţă, şi că fiecare dintre voi vrea partea lui de glorie. Foarte bine. Numai că nu sînteţi singuri pe lumea asta. Mai sînt şi alţii la care trebuie să ne gîndim. Nu trebuie să fim egoişti !
Toţi îşi plecară capetele îngînduraţi.
Ciudate sînt contradicţiile sufletului omenesc în clipele lui cele mai sublime ! Combeferre, care vorbea astfel, nu era orfan. îşi aducea aminte de mamele celorlalţi şi o uita pe a lui. Mergea la moarte. Era „egoist", Marius, fiărnînd, zbuciumat, desprins, rând ,pe rînd, de orice speranţă, naufragiat pe malurile întunecoase ale durerii, sătul de emoţii puternice şi simţind că se apropie sfîrşitul, se adîncise din ce iîn ce mai mult în acea încremenire halucinată, care precede întotdeauna ora fatală, acceptată de bunăvoie.
Un fiziolog ar fi putut studia, asupra lui, sirnptomele în creştere ale acelei cufundări în sine, pline de înfrigurare, cunoscută şi clasată de ştiinţa, şi care este pentru suferinţă ceea ce. este voluptatea pentru plăcere. Deznădejdea îşi are extazul ei. Iată unde ajunsese Marius.

Lua parte la tot ce se petrecea ca un privitor ; după cum am spus, lucrurile care se petreceau în jurul lui îi păreau îndepărtate ; desluşea întregul, dar nu-şi dădea seama de amănunte. Pe cei ce treceau încoace şi încolo îi vedea ca într-o străfulgerare. Ii iauzea vorbind ca din fundul unei prăpăstii.
Totuşi, scena aceasta îl mişcă. Era într-însa o emoţie care-l străpunse şi îl trezi. Nu mai avea decît un singur gînd, să moară, şi nu voia să se gîndeaseă la altceva ; dar, în starea asta ide întunecată rătăcire, îi veni în

minte că, atunci cînd te pierzi pe tine însuţi, nimic nu te opreşte să scapi pe un altul.
Ridică vocea :
— Enjokas şi Combeferre au dreptate, spuse el. Să nu
facem jertfe inutile ! Mă alătur lor, şi itrebuie să ne gră
bim. Combeferre v-a spus lucruri convingătoare. Sînt
printre voi unii care au familie, mame, surori, neveste,
copii. Să iasă din rînduri !
Nimeni nu se clinti.
— Bărbaţii însuraţi şi oapii de familie afară din rîn
duri ! repetă Marius.
Avea o mare autoritate. Dacă Enjolras era şeful baricadei, Marius era cel care o salvase.
— Vă ordon ! strigă Enjolras.
— Vă rog, spuse Marius.
Atunci, zguduiţi de vorbele lui Combeferre, răscoliţi de ordinul Iui Enjolras, mişcaţi -de rugămintea lui Marius, eroii aceia începură să se denunţe unii pe alţii : „Aşa e ! spunea unul mai tînăr, altuia mai copt. Eşti tată de familie. Du-te !" „Ba mai degrabă tu – îi răspunse celălalt – ai două surori pe care le întreţii." Şi începu o luptă nemaipomenită. Se întreceau care pe care să nu se lase daţi afară din mormînt.
— Să ne grăbim, spuse Courfeyrac. Intr-un sfert de
oră va fi prea tîrziu.
— Cetăţeni – urmă Enjolras – aici e republică şi
domneşte votul universal. Arătaţi-i voi .pe aceia care tre
buie să plece.

II ascultară. După cîteva minute, cinci inşi, arătaţi de toţi ceilalţi, ieşeau din rînduri.
— S;înt cinci ! strigă Marius.
Nu erau deoît patru uniforme.
— Foarte bine, răspunseră cei cinci. Trebuie ca unul
dintre noi să rămînă.
Se întreceau acum care să rămînă şi care să găsească motive pentru ca ceilalţi să plece. Cearta generoasă începu din nou : „Tu ai o nevastă care te iubeşte". „Tu ai o mamă bătrînă." „Tu nu mai ai părinţi, dar ce-au să se facă cei trei frăţiori ai tăi ?" „Tu eşti tatăl a cinci copii." „Tu ai tot dreptul să trăieşti, ai şaptesprezece ani. E prea devreme."
Aceste mari baricade revoluţionare erau locul de întîl-nire al eroismului. Lucrurile cele mai greu de închipuit deveneau aici simple. Oamenii aceştia nu se minunau unii de alţii.
— Hai, repede ! repeta Courfeyraic.
Unii îi strigară, din rânduri, lui Marius :
— Numeşte-l dumneata pe cel care trebuie să rămînă !
— Da, spuseră cei cinci. Alege ! Te ascultăm !
Marius nu credea să mai poată avea emoţii. Cu toate

acestea, la gîndul că trebuie să aleagă un om pentru a-l da morţii, tot sîngele îi năvăli spre inimă. Dacă ar fi fost cu putinţă, ar fi pălit şi mai tare.
înainta spre cei cinci care-i zîmbeau, îşi fiecare, cu ochii plini de aicea licărire care în străfundurile istoriei străluceşte asupra Termopilelor, îi strigau :
— Eu ! eu ! eu!
Şi Marius numără prosteşte ; erau mereu cinci ! Apoi privirea i se lăsă un jos, spre cele patru uniforme.
In clipa aceea, ca din văzduh, o a cincea uniformă căzu peste cele patru.
Cel de-al cincilea om era salvat.
Marius ridică ochii şi-l recunoscu pe domnul Fauche-levent.
Jean Valjean intrase în baricadă.
Fie că se informase, fie din instinct, fie din întîmplare,

sosea prin ulicioara Mondetour. Mulţumită uniformei sale de guard naţional, trecuse cu uşurinţă.
Paza pusă <de răsculaţi pe strada Mondetour nu dăduse semnalul de alarmă pentru un simplu soldat al gărzii naţionale. II lăsase să o ia pe stradă, spunîndu-şi : Poate că e o întărire, sau, în cel mai rău caz, un prizonier. Clipa era prea gravă pentru ca santinela să se distragă de la datorie şi de la postul său de observaţie.
In clipa în care Jean Valjean pătrunsese în redută nu-l observase nimeni, deoarece toate privirile erau aţintite asupra celor cinci ialeşi şi spre cele patru uniforme. Jean Valjean, însă, văzuse şi auzise, şi în linişte îşi scosese hainele şi le aruncă ipeste grămada celorlalte.
Emoţia fu de nedesoris.
— Cine e omul acesta ? întrebă Bossuet.
— E un om care-i salvează pe ceilalţi, răspunse Com-
beferre.
Marius adăugă cu o voce gravă :
— II cunosc.
Această garanţie le ajungea tuturor. Enjolras se întoarse spre Jean Vailjean.
— Bine-ai venit, cetăţene ! Şi adăugă : Ştii că mergem
la moarte.
Fără să răspundă, Jean Valjean 11 ajută pe răsculat să-şi îmbrace uniforma.

H

CE SE VEDE DIN VIRFUL BARICADEI

Situaţia tuturor în acest ceas fatal şi în acest loc fără scăpare culmina în melancolia supremă a lui Enjolras.
Enjokias avea într-însul plenitudinea revoluţiei ; totuşi îi lipsea ceva, atît oît absolutului poate să-i lipsească ceva. Avea prea mult din Saint-Just şi nu destul din Anacharsis, Cloots ; totuşi, în societatea Prietenii A.B.C.-u-lui spiritul său suferise o oarecare influenţă a ideilor lui Combeferre; de cîtva timp părăsea încetul cu încetul

16*

243

forma strînsă a dogmei şi se lăsa dus de vederile largi ale progresului ; ajunse să accepte, ca pe o evoluţie definitivă şi măreaţă, transformarea marii republici franceze într-o imensă republică umană. Cît despre mijloacele imediate, dată fiind o situaţie violentă, le voia violente ; aici nu admitea o abatere ; făcea parte din tăcea şcoală epică şi de temut pe care o rezumă cuvintele : o mie şapte sute nouăzeci şi trei.
Enjolras stătea în picioare pe -scara de piatră, rezemat de ţeava carabinei. Se gândea ; tresărea, ca şi cum ar fi trecut pe lîngă el duhuri; locurile unde sălăşluieşte moartea te prefac uneori în profet. In ochii lui, care priveau adînc, apăreau un fel de seînteieri mocnite. Deodată îşi ridică fruntea, şi părul lui blond se revărsă pe spate ca pletele îngerului de pe întunecatul car al stelelor, ca o coamă de leu spăimîntat, ca o aureolă strălucitoare. Enjolras strigă :
— Cetăţeni, vă închipuiţi voi viitorul ? Străzile oraşelor scăldate în lumină, ramuri înverzite pe praguri, naţiunile înfrăţite, oamenii drepţi, bătrânii binecuvîntînd copiii, trecutul iubind prezentul, gînditorii avînd deplină libertate, credincioşii deplină egalitate, cerul drept religie, dumnezeu preot nemijlocit, conştiinţa umană altar ; nu va mai exista ura, atelierul se va înfrăţi cu şcoala, stima publică va servi de pedeapsă şi de răsplată ; muncă pentru toţi, drepturi pentru toţi, pace pentru toţi ; nu se va mai vărsa s.înge, nu vor mai fi războaie, mamele vor fi fericite ! Primul pas este stăpînirea materiei ; al doilea – realizarea idealului. Gîndiţi-vă la cele ce au fost împlinite de progres pînă acum. Odinioară primele rase omeneşti vedeau cu groază trecîndu-le prin faţa ochilor hidra care sufla peste ape, balaurul care scotea limbi de Ioc, zmeul, monstru al văzduhurilor, care zbura cu aripi de vultur şi cu gheare de tigru ; lighioane înspăi-mîntătoare care-l stăpîneau pe om. Cu toate acestea, omul a întins curse, sfintele curse ale inteligenţei, şi a pus pînă la urmă mîna pe monştri. Am supus hidra, e vaporul de astăzi ; am supus balaurul şi l-am numit locomotivă; smtem pe cale să-l supunem şi pe zmeu,
244

îl avem chiar în mînă, şi-i zicem balon. I.n ziua în care această operă prometeică va fi sfîrşită şi cînd omul v-a înhăma pentru totdeauna la carul voinţei sale tripla himeră antică – hidra, balaurul şi zmeul – el va stăpâni apa, focul şi văzduhul şi va fi pentru restul creaţiunii însufleţite ceea ce erau zeităţile odinioară pentru el. Curaj, şi înainte ! încotro mergem, cetăţeni ? Spre ştiinţa devenită conducere, spre forţa lucrurilor devenită ea singură forţă publică, spre legea naturală, a cărei sancţiune şi penalitate sălăşluiesc în ea însăşi şi sînt consfinţite de evidenţă ; spre zorii adevărului, care sînt asemeni zorilor dimineţii. Mergem spre uniunea popoarelor ; mergem spre unitatea omului. Nu vor mai fi închipuiri ; nu vor mai fi paraziţi. Ceea ce este adevărat va domni peste ceea ce este real, iată scopul. Temeliile civilizaţiei se vor întinde pînă în creştetul Europei, şi, mai tîrziu, pînă ,în inima -continentelor, ca într-un mare parlament al inteligenţei. S-a mai văzut odată ceva asemănător.

Amfkţioniile • ţineau două şedinţe pe an : una la Delfi, lăcaşul zeilor, alta la Termopile, lăcaşul eroilor. Europa va avea amfkţioniile ei ; globul pămîntesc va avea amficţioniile lui. Franţa poartă acest viitor sublim ân coapsele ei. Iată ce va ieşi din plămada veacului al XlX-lea. Ceea ce a fost schiţat de Grecia este vrednic de .a fi isprăvit de Franţa. Ascultă-mă, tu, Feuilly, brav muncitor, om din popor, om al tuturor popoarelor ! Slavă ţie ! Tu vezi limpede vremurile care au să vină, da, ai dreptate. Tu n-ai avut nici tată, nici mamă, Feuilly! Ţi-ai luat ca mamă adoptivă omenirea, şi ca tată, dreptul. Ai să mori aici, adică ai să triumfi. Cetăţeni, orice s-ar întîmpla astăzi, prin înfrîngerea sau prin victoria noastră, noi vom înfăptui o revoluţie ! Şi, aşa cum incendiile luminează un oraş -întreg, revoluţiile, la rîndul lor, luminează specia umană. Ce fel de revoluţie vom face ? Am spus-o : revoluţia Adevărului. Din punct de vedere politic, nu există decît un singur principiu : atotputernicia

1 Adunări tn Grecia antică la care toate popoarele Greciei îşi trimiteau delegaţii pentru a discuta probleme de interes comun.

omului asupra lui (însuşi. Această atotputernicie a eului asupra lui însuşi se cheamă Libertate. Acolo unde se asociază mai multe atotputernicii de felul acesta începe statul. Dar într-o astfel de asociere nimeni ,nu abdică de la nimic. Fiecare atotputernicie cedează o parte din ea însăşi pentru a forma dreptul comun. Cantitatea este aceeaşi pentru toţi. Această identitate de concesii pe care le face fiecare se cheamă Egalitate. Dreptul comun nu este altceva idecît ocrotirea tuturor, revărsîndu-se asupra dreptului fiecăruia. Această ocrotire a tuturor asupra fiecăruia se cheamă Fraternitate. Punctul de intersecţie al tuturor acestor suveranităţi care se strîng laolaltă se cheamă Societate. Aceas'tă intersecţie fiind un punct de unire, punctul este un nod. De aici, ceea ce numim legătură socială. Unii dintre noi o numesc contract social ; e -acelaşi lucru, deoarece cuvîntul contract este etimologic format din ideea de legătură. Să ne înţelegem asupra egalităţii; căci, dacă libertatea este vîirful, egalitatea este baza. Egalitatea, cetăţeni, nu este ca o vegetaţie crescută la aceeaşi înălţime, nu este o societate făcută din fire lungi de iarbă şi din stejari pitici ; din invidii învecinate care să se mutileze unele pe altele ; din punct de vedere privat, ea înseamnă posibilităţi egale pentru toate aptitudinile ; din punct de vedere politic, vot egal, din acela al religiei, egalitate de drepturi pentru toate conştiinţele. Egalitatea are un singur organ : învăţământul gratuit şi obligatoriu. Trebuie să se înceapă prin dreptul la alfabet. Şcoala primară să fie impusă tuturor, şcoala secundară să fie deschisă tuturor, asta e legea. Din şcoli identice iese o societate egală. Da, iînvăţămînt! Lumină ! Lumină ! Totul izvorăşte din lumină şi se întoarce în lumină ! Cetăţeni, secolul al XlX-lea e mare, dar al XX-lea va fi fericit ! Atunci nimic nu va semăna cu vechea poveste ; oamenii nu se vor mai teme, ca astăzi, de o cucerire, de o invazie, de o uzurpare, de rivalităţi între naţiuni înarmate, de o întrerupere a civilizaţiei care să atîme de o căsătorie 'între regi, de apariţia tiraniilor ereditare, de

o împărţire a popoarelor făcută la un congres, de dezmembrări pricinuite de căderea unei dinastii, de luptă dintre două religii care să se ciocnească piept în piept ca doi berbeci întunecaţi, pe puntea infinitului ; oamenii nu se vor teme ide foamete, de exploatare, ide prostituţia pricinuită de deznădejde, de mizeria datorită şomajului, de eşafod şi de sabie, de războaie şi de toate tîlhăriile în-tîmplării săvârşite în codrul evenimentelor. Aproape că s-ar putea spune că nici ,nu vor mai fi evenimente. Toţi vor fi fericiţi. Specia umană îşi va îndeplini legile sale, după cum globul pămîntesc şi le îndeplineşte pe ale lui ; se va restabili armonia între astru şi suflet. Sufletul va gravita în jurul adevărului, ca astrul în jurul luminii. Prieteni, ceasul acesta în care vă vorbesc e un ceas întunecat ; dar aşa sînt socotelile grozave ale viitorului. Fiecare revoluţie e un bir. O, neamul omenesc va fi salvat, ridicat şi imîngîiat ! I-o spunem noi, de pe această baricadă. De unde va izbucni chemarea dragostei dacă nu de pe culmile jertfei ? O, fraţilor, aici e locul de în-tîlnire al -celor ce gîndesc şi al celor ce suferă ; baricada asta nu-i făcută nici din piatră, nici din grinzi, nici din fier ; e făcută din două maldăre : un maldăr de idei şi un maldăr de suferinţe. Suferinţa întîlneşte aici idealul. Aici, ziua îmbrăţişează noaptea şi-i spune ; voi muri împreună cu tine şi tu vei renaşte împreună cu mine. Credinţa se naşte din îmbrăţişarea tuturor deznădejdilor. Aici suferinţele îşi aduc agonia, iar ideile, nemurirea. Agonia şi nemurirea se vor contopi şi vor plămădi moartea noastră. Fraţilor, cel ce moare aici moare în strălucirea viitorului, şi mormîntul în care intrăm e scăldat în razele dimineţii.
Enjolras se întrerupse, nu tăcu ; buzele lui continuau să se mişte în tăcere, ca şi cum şi-ar fi vorbit lui însuşi, ceea ce-i făcu pe ceilalţi, care erau atenţi şi căutau să-l audă mai departe, să-l privească. Nu-l aplaudară, dar şoaptele ţinură multă vreme. Cuvîntul e suflare, şi freamătul gândului seamănă cu acela al frunzelor.

VI
MARIUS RĂTĂCIT, JAVERT LACONIC

Să spunem ce se petrecea în mintea lui Marius.
Amintiţi-vă de ceea -ce era în sufletul lui. Am spus că totul nu mai era pentru el decît vedenie. Judecata îi era tulbure. Marius era, şi stăruia asupra acestui fapt, umbrit de marile aripi întunecate ce se desfac asupra celor care trag să moară. Se simţea intrat în mormînt. 1 se părea că se află de cealaltă parte a zidului şi nu mai vedea feţele celor în viaţă decît cu ochi de mort.
Cum ajunsese acolo domnul Fauchelevent ? De ce era acolo ? Ce voia să facă ? Marius nu-şi puse nici una din aceste întrebări. De altfel, dat fiind că disperarea noastră se caracterizează prin faptul că-i cuprinde şi pe ceilalţi în ea o dată cu noi, lui Marius i se părea natural ca toată lumea să moară.
Dar se gîndi la Cosette cu o strîngere de inimă.
De altfel, domnul Fauchelevent nuji vorbi, nu-l privi şi păru că nici nu aude cînd Marius ridică glasul pentru a spune : „II cunosc".
Pe Marius această atitudine a domnului Fauchelevent îl alină şi, dacă am putea folosi acest cuvînt pentru astfel de simţăminte, am spune că-i plăcu.

Simţise întotdeauna că-i este cu neputinţă să-i vorbească acestui om enigmatic, care i se părea în acelaşi timp echivoc şi impunător. Trecuse multă vreme de cînd inu-l mai văzuse, ceea ce, pentru firea sfioasă şi cumpătată a lui Marius, era încă o pricină care-i sporea această neputinţă.
Cei cinci oameni care fuseseră desemnaţi părăsiră baricada prin ulicioara Momdetour; semănau leit cu gărzile naţionale. Unul dintre ei mergea plîngînd. înainte de plecare îi îmbrăţişaseră pe cei ce rătmîneau.
După plecarea celor cinci oameni dăruiţi vieţii, Enjol-ras se gîndi la cel osîndit la moarte. Intră în sala scundă. Legat de stîlp, Javert sta pe gînduri.

— Vrei ceva ? îl întrebă Enjolras.
— Cînd rnă veţi ucide ? răspunse Javert.
— Aşteaptă. In momentul acesta avem nevoie de toate
cartuşele.
— Atunci daţi-mi ceva ide băut, spuse Javert.
Enjolras îi întinse chiar el un pahar cu apă şi, fiindcă
Javert era legat cobză, îl ajută să bea.
— Asta-i tot ? urmă Enjolras.
— Mă simt prost la stîlp. N-aţi fost prea drăguţi lăsîn-
du-mă să-mi petrec noaptea aici. Legaţi-mă cum vreţi,
dar aţi putea să mă culcaţi ,pe o masă, ca pe celălalt.
Şi-i arătă cu o mişcaire din cap cadavrul lui Mabeuf.
Ne amintim că în fundul sălii se afla o masă mare şi lungă, pe care fuseseră topite gloanţele şi făcute cartuşele. Fiindcă toate cartuşele erau gata şi pulberea întrebuinţată, masa era liberă.
La ordinul lui Enjolras, patru răsculaţi îl dezlegară pe Javert de la stîlp. In timp ce-l dezlegau, al cincilea îi ţinea o baionetă proptită în piept. Ii lăsară mâinile legate la spate şi îi legară picioarele cu o sfoară de bici, subţire şi trainică, ce-i îngăduia să facă paşi mici de-o jumătate de metru, ca acei ce se duc la eşafod. II duseră aşa pînă la masa din fundul sălii, pe care îl întinseră, şi-l legară strîns de-a curmezişul trupului.
Pentru mai multă siguranţă, adăugară la sistemul ăsta de legătură, care făcea cu neputinţă orice evadare, încă un fel de legături numite în închisori hamuri, şi care, cu ajutorul unei frînghii fixate în jurul gîtului, plecau de la ceafă, se bifurcau pe burtă şi, după ce treceau printre picioare, ajungeau la mîini.
In vreme ce-l cetluiau pe Javert, un bărba<t îl privea din prag cu o atenţie ciudată. Umbra pe care o arunca acest om îl făcu pe Javert să întoarcă fruntea. Ridică ochii şi îl recunoscu pe Jean Valjean. Nici măcar nu tresări. Lăsă pleoapele în jos, cu mîndrie, şi se mărgini să spună : „Fireşte !"

VII
SITUAŢIA SE ÎNRĂUTĂŢEŞTE
Ziua creştea văzând cu ochii, dar nici o fereastră nu se deschidea, nici o uşă ; erau zorile, nu deşteptarea. Capătul străzii Chanvrerie, opus

baricadei, fusese, după cum am spus, evacuat de trupe ; părea liber şi se deschidea în faţa trecătorilor cu io linişte înfiorătoare. Strada Saint-Denis era mută ca sfinxul din Teba. Nici o vietate la răspântiile pe care le înălbea o rază de soare. Nimic mai cumplit deoît lumina străzilor pustii. Nu vedeai nimic, dar auzeai. La o oarecare depărtare se mişca ceva misterios. Nu mai era nici io îndoială că se apropia clipa hotărâtoare. Ca în seara din ajun, santinelele se .retraseră, dar de data asta toate. Baricada era mai puternică deoît la primul atac. De la plecarea celor cinci, o înălţaseră şi mai mult.
După sfatul santinelei care observase regiunea Halelor, Enjolras, de teama unui atac neaşteptat prin spate, luă o hotărâre gravă. Puse să se baricadeze culoarul strimt al străduţei Mondetour, care pînă atunci rămăsese liber. In acest scap scoaseră pietrele de pe stradă de-a lungul cîtorva case. In felul acesta, baricada, zidită pe trei străzi, strada Chanvrerie în faţă, strada Cygne şi Petite-Truan-derie la stînga, şi strada Mondetour la dreapta, era într-adevăr aproape de necucerit ; dar în mod fatal erai închis în ea. Avea trei laturi, dar nici o ieşire. „Fortăreaţă, dar şi cursă de şoareci", spuse Courfeyrac rîzmd.
Enjolras grămădi <lîngă uşa cîrciumii vreo treizeci de bolovani „scoşi în iplus", după cum spunea Bossuet.
Tăcerea era acum atît de adîncă în partea de unde trebuia să vină atacul, îmcît Enjolras îl puse din nou pe fiecare la postul lui de luptă.
I se dădu fiecăruia o raţie de rachiu.
Nimic mai ciudat decît o baricadă care se pregăteşte de asalt. Fiecare îşi alege locul, ca la un spectacol. Se cuibăresc, se proptesc, se reazemă. Unii îşi fac scaune din bolovani. Te supără colţul acesta de zid, te dai la o

parte ; te ajută peretele acesta fortificat, te adăposteşti în spatele lui. Stîngacii sînt -preţioşi ; iau locurile care nu sînt la îndemîna altora. Mulţi se aşază aşa ca să lupte stînd jos. Vor să şadă în voie, ca să ucidă, şi confortabil, ca să moară. In dureroasele lupte din iunie 1848, unul dintre răsculaţi, un -straşnic trăgător care lupta de pe terasa unui acoperiş, îşi adusese acolo un jilţ Voltaire, în care şi-a găsit moartea, nimerit de o lovitură de mitralie.
îndată ce comandantul a poruncit aşezarea în ordine de bătaie, toate mişcările dezordonate încetează ; s-a sfîr-şit cu forfoteala de la unii la alţii, s-a sfârşit cu grupurile, cu discuţiile in doi, cu cei ce se izolează de ceilalţi ; tot ce se găseşte în minţile oamenilor se adună şi se preschimbă în aşteptarea asaltului. înaintea primejdiei baricada e un haos ; în primejdie e disciplină. Primejdia aduce ordine.
îndată ce Enjolras îşi luă carabina cu două focuri şi se aşeză în dreptul unui crenel pe care şi-l rezervase, toţi ceilalţi amuţiră. De-a lungul zidului de bolovani se auzi un ţăcănit uşor, nedesluşit, făcut de mici zgomote surde. Se încărcau puştile.
De altfel, oamenii erau mai mîndri şi mai -siguri decît oricînd ; prinosul de sacrificiu întăreşte ; nu mai nădăj-duiau, erau disperaţi. Disperarea e ultima armă, care uneori aduce victoria, aşa a spus Vergiliu. Mijloacele supreme ies din botărîrile supreme. Cîteodată, eînd te îmbarci în moarte, scapi de naufragiu, şi capacul sicriului devine seîndura salvatoare.

Ca în seara trecută, atenţia tuturor era îndreptată, pironită am putea spune, spre capătul de stradă care acum era luminat, desluşit.
Aşteptarea nu fu lungă. Freamătul începu din nou, limpede, dinspre strada Saint-Leu, dar nu semăna cu acela al primului atac. Un zăngănit de lanţuri, murmurul neliniştitor al mulţimii, un clinchet de aramă săltînd pe pietriş, un fel de zgomot asurzitor, solemn, vesteau că se apropie o mulţime înarmată şi sinistră. Tresăriră rărunchii străzilor vechi şi liniştite, croite şi clădite pentru o rod-

nică circulaţie a intereselor şi ideilor, nu pentru ca să fie străbătute crunt de roţile războiului. Privirea luptătorilor, aţintită spre capătul străzii, deveni sălbatică.
Se ivi un tun.
Artileriştii împingeau piesa care era în poziţie de tragere. Partea -dinainte fusese detaşată ; idol soldaţi susţineau afetul, patru erau la roţi, iar alţii veneau în urma lor cu chesonul. Se vedea cum fumegă fitilul aprins.
— Foc ! strigă Enjolras.
Toată baricada trase şi detunătura fu -înfricoşătoare ; un val de fum acoperi şi făcu să (dispară piesa şi oamenii ; după cîteva secunde norul se risipi, iar oamenii şi tunul apărură din nou ; servanţii apropiau tunul, încet, în faţa baricadei, corect şi fără să se grăbească. Nu era nici unul atins. Apoi conducătorul, apăsînd culasa pentru a ridica tirul, începu sa potrivească tunul cu gravitatea unui astronom care îşi potriveşte luneta.
— Bravo, tunarilor! strigă Bossuet.
Şi toată baricada bătu din palme.
Peste o clipă, aşezat drept în mijlocul drumului, călare pe rigolă, tunul era pus în baterie. Un bot uriaş stătea căscat asupra baricadei.
— Bravo lor! spuse Courfeyrac. Ce animal ! Intîi
bobîrnacul şi după el pumnul. Armata întinde spre noi
coşcogeamite labă. Baricada o să fie zgîlţîită serios.
Puştile pipăie, tunul ia.
— E o piesă de opt, model nou, de bronz, adăugă Com-
beferre. Piesele astea pot exploda cum depăşeşti propor
ţia de zece părţi cositor la o sută de părţi aramă. Excesul
de cositor le face mai puţin rezistente. Pot să aibă atunci,
în lumină, goluri şi găuri. Pentru a se ocoli această pri
mejdie şi pentru a se forţa încărcătura, ar trebui poate
să se revină la procedeul veacului al XlV-Iea, adicâ la
prinderea în cercuri, la strîngerea exterioară a piesei
într-o serie de cercuri de oţel nesudate, de la culasa şi
pînă la mijlocul tunului. Pînă una-alta, vii de hac cusu
rului aşa cum poţi; ajungi să-ţi dai seama unde sînt
golurile şi găurile în lumina tunului cu ajutorul unei

„pisici". Un mijloc mai bun e steaua mobilă a lui Gri-beauval *.
— In veacul al XVI-lea – observă Bossuet – tunurile
erau ghintuite.
— Da – răspunse Combeferre – asta măreşte forţa

balistică, dar micşorează precizia tirului. Afară de asta,
în tirul de mică 'distanţă traiectoria n-are precizia do
rită, parabola e exagerată, drumul proiectilului nu e
destul de rectiliniu ca să poată lovi toate obiectele inter-
. mediare, ceea ce e totuşi una din necesităţile luptei, a cărei importanţă creşte o dată cu apropierea inamicului şi cu cadenţa tirului. Acest cusur de tensiune a curbei proiectilului Ia tunurile ghintuite din veacul al XVI-lea era pricinuit de încărcătura prea slabă ; pentru astfel de piese, încărcătura slabă e impusă de necesităţile balisticii, de conservarea afetului, de pildă. Pe scurt, tunul, acest tiran, nu poate tot ce-ar vrea. Forţa e o slăbiciune mare. Un obuz nu face decît şase sute de leghe pe oră ; lumina face şaptezeci de mii de leghe pe secundă. E ca superioritatea lui Hristos asupra lui Napoleon. – încărcaţi iar armele ! spuse Enjolras. Ce avea să se întînrple cu întăriturile baricadei sub acţiunea obuzului ? Va izbuti el, oare, să facă o spărtură ? Asta era întrebarea. In timp ce răsculaţii îşi încărcaţi din nou armele, artileriştii încărcat tunul, înăuntrul redutei era o teamă adîncă. Ghiuleaua porni, detunătura răsună. – Prezent ! strigă un glas vesel.
In timp ce obuzul se îndrepta spre baricadă, Gavrocht se năpusti înăuntru.
Sosea dinspre strada Cygne ; trecuse cu uşurinţă peste baricada mai mică ce se afla faţă în faţă cu răscrucea de la Petite-Truanderie.
Gavroche făcu mai mult efect în baricadă decît obuzul.
1 Instrument cu ajutorul căruia se verificau dimensiunile, forma şi ghinturile din (evile armelor de foc.

Obuzul se pierduse în ş-anţul dărîrnă'turilor. Spărsese cel imult o roată de omnibus şi prefăcuse în ţăndări vechea căruţă Anceau. Baricada se puse pe ,rîs.
— Continuaţi ! le strigă Bossuet artileriştilor.
VIII
ARTILERIŞTII TREBUIE LUAŢI IN SERIOS
II înconjurară cu toţii pe Gavroche. Dar nici n-avu vreme să 'înceapă a povesti, şi Marius, tremurînd, îl trase deoparte.
— Ce cauţi aici ?
— Ei ! spuse copilul. Dar dumneata ?
Şi-l privi ţintă pe Marius, cu binecunoscuta lui seme-ţie. Mîndria curată din sufletul său făcea ca ochii să-i pară mai mari.
Marius urmă cu un ton aspru :
— Cine ţi-a spus să te întorci ? Mi-ai dus cel puţin
scrisoarea la destinaţie ?
Gavroche avea oarecare remuşcări în privinţa scrisorii. In graba lui de a se întoarce la baricadă, mai degrabă se descotorosise de ea decît o dusese la destinaţie. Era silit să-şi mărturisească că o încredinţase cam lesne unui necunoscut căruia nici măcar nu-i văzuse faţa. E adevărat că omul acela era cu capul gol, dar asta nu era de ajuns. Pe scurt, îşi făcea mustrări şi se 'temea de acelea ale lui Marius. Ca să iasă din încurcătură, adoptă procedeul cel mai simplu : iminţi sifruntat.
— Cetăţene, am dat scrisoarea portarului. Doamna

dormea. Cînd se va deştepta, va avea scrisoarea.
Trimiţînd această scrisoare, Marius urmărea două scopuri : să-şi ia rămas bun de la Cosette şi să-l scape pe Gavroche. Trebui să se mulţumească cu jumătate din ceea ce voise.
Deodată, făcu o legătură între trimiterea scrisorii şi prezenţa domnului Fauchelevent înăuntrul baricadei. l-l arătă pe Fauchelevent lui Gavroche :

— II cunoşti pe omul acesta ?
— Nu, spuse Gavroche.
într-adevăr, după cum ara arătat, Gavroche nu-l văzuse pe Jean Valjean decît noaptea.
Bănuielile tulburi şi 'bolnăvicioase care se înfiripaseră în mintea lui Marius se risipiră. Ce ştia el despre părerile domnului Fauchelevent ? Poate că era republican. De asta se amesteca în luptă.
Intre timp, Gavroche ajunsese la celălalt capăt al baricadei, strigînd : „Puşca mea !"
Courfeyrac .i-o dădu.
Gavroche îşi preveni „tovarăşii", cum îi numea el, că baricada era blocată. Venise cu mare greutate. Un batalion de linie, grupat la Petite-Truanderie, ţinea sub observaţie aripa dinspre strada Cygne. In partea opusă, garda municipală ocupa strada Precheurs. In faţă, se afla grosul armatei.
După ce dădu aceste informaţii, Gavroche adăugă :
— Vă dau voie să le trageţi o chelfăneală zdravănă !
In vremea aceasta, Enjolras, cu urechea aţintită, pîn-
dea la crenelul său.
Asediatorii, nu prea îneîntaţi de lovitura lor de tun, n-o mai repetară.
O companie de artilerie de linie venise să ocupe extremitatea străzii, îndărătul tunului. Soldaţii scoteau pavajul de pe drum şi construiau din pietre un fel de zid scund, un fel de ridicătură care n-avea mai mult de treizeci de centimetri înălţime şi se afla faţă în faţă cu baricada. In colţul din .stlnga al acestei ridicături se vedea capul coloanei unui batalion din împrejurimi, masat în strada Saint-Denis.
Enjolras, la :pîndă, păru că distinge zgomotul special pe care îl fac cutiile cu pulbere cînd sînt scoase din che-soane şi îl văzu pe şeful piesei de tun schimbînd punctajul şi ânclinînd uşor ţeava tunului spre stînga. Apoi <tu-narii începură să încarce piesa. Şeful apucă el însuşi şomoiogul de aprins şi-l apropie de lumină.
— Aplecaţi capetele, lipiţi-vă de perete ! strigă Enjol
ras. In genunchi cu toţii de-a lungul baricadei !

Răsculaţii, care erau împrăştiaţi în faţa cîrciumii şi îşi părăsiseră posturile de luptă la sosirea lui Gavroche, se năpustiră unii peste alţii spre baricadă ; dar înainte ca ordinul lui Enjolras să fi fost executat, descărcătura izbucni cu răgetul înfricoşător al mitraliei. Era o lovitură !

încărcătura, ca"" fusese îndreptată asupra muchei redutei, ricoşase pe zid şi acest -ricoşeu îngrozitor lăsase doi morţi şi trei răniţi.
Dacă avea să meargă tot aşa, baricada nu mai putea să reziste. Mitralia o străpungea.
Se auzi un murmur de uimire îngrijorată.
— Să stăvilim, totuşi, a doua lovitură, spuse Enjolras.
Şi, a:pl<ecîndu-şi carabina, îl ochi pe comandantul de
tun care, în clipa aceea, stătea aplecat asupra culasei, rectificînd şi fixînd definitiv punctajul.
Comandantul de tun era un sergent chipeş, tînăr de tot, blînd, cu faţa foarte blîndă, cu un aer inteligent, potrivit cu arma asta grozavă a viitorului, care, cu cît va deveni mai desăvîrşită, va trebui să ucidă pînă la urmă însuşi războiul.
Combeferre, în picioare lîngă Enjolras, se uita la acest tînăr.
— Ce păcat ! spuse Combeferre. Ce dezgustătoare sînt
măcelurile ! Ei, cînd nu vor mai fi regi, nu vor mai fi nici
războaie. Enjolras, tu îl ocheşti pe soldatul ăsta şi nici
nu te uiţi la el. Inchipuie-ţi că e un băiat îneîntător, ac
tiv ; se vede că e un om care gîndeşte, tinerii ăştia din
artilerie sînt foarte instruiţi ; are un tată, o mamă, o fa
milie, poate că e îndrăgostit, are cel mult douăzeci şi
cinci de ani, ţi-ar putea fi frate.
— îmi şi este, spuse Enjolras.
— Da – reluă Combeferre – e şi al meu. Ei bine, să
nu-l ucidem.
— Lasă-mă ! Ce trebuie trebuie !
Şi o lacrimă alunecă încet pe obrazul de marmură al lui Enjolras.
In acelaşi timp apăsă pe trăgaciul carabinei. Glonţul fulgeră. Artileristul se învîrti de două ori în loc, cu bra-

jele întinse înainte şi cu capul ridicat, ca şi cum ar fi vrut să aspire aerul, apoi căzu într-o rină, peste tun, şi rămase acolo, nemişcat. I se vedea spinarea în mijlocul căreia se scurgea un val de sînge. Glontul îi străbătuse pieptul dintr-o parte într-alta. Murise
Trebuiră să-l ducă ide acolo şi să-l înlocuiască. Da, câştigaseră cîteva minute.

1

IX
FOLOSIREA VECHIULUI TALENT DE BRACONIER
ŞI A ÎMPUŞCĂTURII FARA GREŞ, CARE A INFLUENŢAT ASUPRA CONDAMNĂRII DIN 1796

înăuntrul baricadei părerile se încrucişau. Tirul tunului avea să înceapă din nou. Cu o mitralie ca asta nu le mai rămînea nici un sfert de oră. Trebuiau neapărat să stăvilească loviturile.
— Trebuie să punem acolo o saltea ! ordonă Enjolras.
— N-avem, spuse Combeferre. Am pus răniţii pe ele.
Jean Vaijean, care stătea deoparte, pe o piatră, lîngă

circiumă, cu puşca între genunchi, nu luase parte pînă atunci la nimic din ctte se întîmplau. Părea că nici nu-i aude pe răsculaţii care spuneau în jurul Iui : „Uite o armă care nu face nimic".
La ordinul dat de Enjolras, se ridică.
Ne amintim că la folosirea întăririlor din strada Chan-vrerie o bătrînă îşi pusese salteaua la fereastră ca să se ferească de gloanţe. Fereastra aceasta, fereastră de pod, era pe acoperişul unei case cu şase etaje, situată cam în afară de baricadă. Salteaua, pusă pieziş, proptită jos în două prăjini de rufe, era susţinută de două frînghii care de departe păreau nişte sforicele şi erau prinse în cuie bătute în pervazurile mansardei. Frînghiile se proiectau pe cer ca nişte fire de păr.
— Poate cineva să-mi împrumute o carabină cu două
focuri ? întrebă Jean Vaijean.

Enjolras, care şi-o încărcase pe a Iui, i-o întinse.
Jean Vaijean ochi mansarda şi trase.
Una dintre cele două frînghii se rupse.
Salteaua nu mai a'tîrna decît de un fir.
Jean Vaijean trase a <doua oară. A doua frînghie biciui geamul mansardei. Salteaua alunecă printre cele două prăjini şi căzu in stradă.
Baricada bătu din palme.
Toate vocile strigară :
— Uite o saltea !
— Da – spuse Combeferre – dar cine se duce s-o ia ?
într-adevăr, salteaua căzuse în afara baricadei, între
asediaţi şi asediatori. Moartea sergentului de tunari scosese din sărite trupa, iar soldaţii, de cîteva clipe, se culcaseră pe burtă în spatele şirului de pietre pe care-l ridicaseră. Ca să înlocuiască tăcerea silită a tunului care amu{ise, deschiseseră focul împotriva baricadei, aştep-tînd să se reorganizeze serviciul. Răsculaţii, ca să-şi economisească muniţiile, .nu răspundeau acestor împuşcături. Gloanţele se striveau de baricadă ; dar în stradă, unde se înteţea tirul, era Îngrozitor.
Jean Vaijean ieşi prin deschizătură, pătrunse în stradă, străbătu furtuna de gloanţe, merse spre saltea, o luă, o puse în spinare şi se întoarse la baricadă.
Puse el însuşi salteaua în deschizătură. O lipi de perete în aşa fel încît să n-o vadă artileriştii.
După ce isprăvi, aşteptară lovitura de tun.
Ea nu întîrzie. Tunul îşi vărsă, mugind, încărcătura de plumbi. De data asta nu mai ricoşa, se opri în saltea. Obţinuseră efectul aşteptat. Baricada scăpase teafără.
— Cetă(ene – îi spuse Enjolras lui Jean Vaijean –
republica î(i mulţumeşte.
Bossuet rîdea cuprins de admiraţie.

— E imoral – strigă el – ca o saltea să aibă atîta
putere ! Asta e victoria lucrului care se îndoaie asupra
celui care trăsneşte. N-are a face ! Slavă saltelei care
nimiceşte tunul !

X
ZORI

In clipa aceea Cosette se trezea.
Odaia ei era strimtă, curată, discretă, cu o fereastră înaltă spre răsărit, care dădea în curtea din fund a casei.
Cosette habar n-avea de cele ce se petreceau în Paris. Nu fusese -în oraş în ajun, şi apucase să intre în odaia ei cînd Toussaint spusese : „Se pare că e zarvă".
Cosette dormise numai cîteva ceasuri, dar bine. Visase frumos, poate şi datorită faptului că pătucul ei era foarte alb. Se făcea că Marius se ivea în faţa ei, în lumină. Se trezi cu soarele în ochi, şi asta o făcu să creadă la început că visul continuă.
Ieşind din vis, primul ei gînd fu vesel. Cosette se simţi liniştită. Trecea acum, ca Jean Valjean cu cîteva ceasuri mai înainte, prin acea reacţie a sufletului care nu vrea cu nici un chip nenorocirea. începu să nădăjduiască din toate puterile, fără să ştie de ce. Apoi i se strînse inima. De trei zile nu-l mai văzuse pe Marius. îşi spuse că primise, desigur, scrisoarea ei, că ştia unde se află şi că era destul de dibaci ca printr-un mijloc oarecare să ajungă la ea. Şi asta cu siguranţă astăzi, poate chiar în dimineaţa asta. Se făcuse ziuă de-a binelea, dar, pentru că razele de lumină cădeau orizontal, ea crezu că e foarte devreme, că trebuie totuşi să se scoale, ca să-l întîmpine pe Marius.
Simţea că nu putea trăi fără Marius, că, prin urmare, asta era de ajuns şi că Marius avea să vină. Nici o obiecţie nu era cu putinţă. Toate acestea erau sigure. Era, de altfel, destul de îngrozitor că suferise trei zile. Marius lipsă vreme de trei zile era o nedreptate strigătoare la cer. Acum, după ce trecuse prin această încercare venită de sus, Marius avea să vină, şi-i va aduce o veste bună. Aşa e tinereţea ; îşi şterge repede ochii ; găseşte că durerea e inutilă şi nu se-mpacă cu ea. Tinereţea este zîmbetul viitorului în faţa unui necunoscut, care e însuşi vii-

torul, şi e firesc sa fie fericită. S-ar spune că răsuflarea îi e făcută din speranţă.
De altfel, Cosette nu izbutea să-şi amintească ce-i spusese Marius despre această absenţă, care nu trebuia să ţină decît o zi ; şi nici ce explicaţie îi dăduse. Toată lumea a băgat de seamă cu cîtă dibăcie aleargă să se ascundă o monedă care îţi cade pe jos şi cu cîtă artă ştie să se facă negăsită. Sînt unele gînduri care ne joacă acelaşi renghi : se ghemuiesc într-un ungher al creierului, şi gata, sînt pierdute; ou neputinţă pentru memorie să pună tnîna pe ele. Cosette se necăjea oarecum de mica sforţare zadarnică pe care o făcea memoria ei. îşi spunea că e foarte urît din partea ei şi că e cît se poate de vinovată că a uitat cuvintele rostite de Marius.

Se dădu jos din pat şi-şi purifică sufletul şi trupul, fă-cîndu-şi rugăciunea şi spălîndu-se.
La nevoie, cititorul poate fi introdus într-o cameră nupţială, dar .nu în aceea a unei fecioare. Abia dacă ar îndrăzni-o versurile ; proza nu se cuvine s-o facă.
Este vorba de interiorul unei flori încă nedesfăcute, de curăţenia care stă în umbră, de celula intimă a unui crin închis, care nu trebuie văzută de om atîta vreme cît n-a văzut-o încă soarele. Femeia în mugure e sfîntă. Patul nevinovat care se desface, goliciunea parţială căreia îi e frică de ea însăşi, piciorul alb care se adăposteşte în papuc, pieptul care se acoperă în faţa oglinzii, ca şi cum oglinda ar avea ochi, cămaşa care se grăbeşte să se aşeze ca să ascundă umerii de o mobilă care trosneşte sau de o trăsură care trece, cordoanele înnodate, agrafele prinse, şireturile trase, tresăririle, fiorii repezi de frig sau de sfială, teama îneîntătoare a mişcărilor, neliniştea aproape înaripată acolo unde nu e nimic de temut, fazele succesive ale veşmîntului, tot atît de îneîntătoare ca norii dimineţii, toate acestea nu se cuvine a fi istorisite ; e destul că le pomenim.
Privirea unui bărbat itrebuie să fie mai cucernică în faţa unei fecioare care se ridică din pat decît în faţa unei stele care se ridică pe cer. Putinţa de a ajunge pînă la ea trebuie să se preschimbe în şi mai mult respect. Puful

piersicii, bruma prunei, cristalul pe care îl răsîrînge zăpada, aripa prăfuită a fluturilor, toate sînt grosolane pe lîngă fecioria care nici măcar nu ştie că e feciorelnică. O fată e o licărire de vis, nu încă o statuie. Alcovul ei stă ascuns în penumbra idealului. Atingerea indiscretă a privirii brutalizează această penumbră uşoară. Aici, a privi înseamnă a pîngări.
Aşadar, nu vom arăta nimic din toată această suavă dezordine care e deşteptarea Cosettei.
O poveste orientală spune că trandafirul a fost făcut de dumnezeu alb, dar că Adam l-a privit în clipa cînd se desfăcea şi că de ruşine s-a făcut rumen. Noi sîntem dintre aceia care amuţesc în faţa fecioarelor şi a florilor, pentru că le găsesc vrednice de slavă.
Cosette se îmbrăcă destul de repede, se pieptănă, ceea ce era foarte lesne pe vremea aceea, cînd femeile nu-şi umflam buclele şi bandourile cu pernuţe şi butoiaşe şi nu-şi puneau crinoline în păr. Deschise apoi fereastra şi-şi plimbă privirile în jurul ei, nădăjduind să descopere o bucată de stradă, un colţ de casă sau de trotuar şi să-l pîndească pe Marius. Dar nu se vedea nimic. Curtea din dos era înconjurată de ziduri destul de înalte, ce nu lăsau să se vadă decît vreo cîteva grădini. Cosette hotărî că grădinile acestea sînt hidoase şi pentru prima oară în viaţa ei găsi că florile sînt urîte. Cea mai neînsemnată părticică din şanţul străzii i-ar fi fost mai de folos. Se hotărî să privească spre cer, ca şi cum s-ar fi gîndit că Marius putea veni şi de acolo.
Pe neaşteptate izbucni în plîns. Nu dintr-o nestatornicie sufletească, dar pentru că nădejdile erau întretăiate de suferinţă. Simţi nelămurit ceva îngrozitor. E adevărat că lucrurile se simt în aer. îşi spuse că nu era sigură de nimic, că ochii care nu se văd se uită ; iar ideea că Marius i-ar putea pica din cer îi apăru nu încîntătoare, ci înfiorătoare.

Apoi, pentru că aşa se întîmplă cu norii aceştia, îşi găsi iar liniştea şi nădejdea, şi un fel de zîmbet neştiutor, dar plin de încredere în dumnezeu.

!

In casă toată lumea dormea încă. Domnea o linişte de provincie. Nici un oblon nu fusese deschis. Odăiţa portarului era închisă. Toussaint nu se sculase, şi Cosette socoti, fireşte, că taică-său dormea. Fără îndoială că suferise mult şi că suferea încă, dacă ajunsese să-şi spună că taică-său fusese rău ; se bizuia, însă, pe Mardus. Eclipsa unei astfel de lumina era, desigur, cu neputinţă. Se rugă. Auzea din cînd în cînd, la o oarecare depărtare, un fel de zguduituri surde şi îşi spunea : „E ciudat că porţile se deschid şi se închid aşa de devreme". Erau tunurile care trăgeau în baricadă.
La câteva picioare sub fereastra Cosettei, în vechea cornişă înnegrită a zidului, era un cuib de rîndunele ; marginea cuibului ieşea puţin în afara cornişei, în aşa fel încît puteai privi de sus în acel mic rai. înăuntru era mama, care îşi desfăcea aripile în evantai asupra puilor ; tatăl zbura, pleca, se întorcea, aducînd în cioc hrană şi sărutări. Zorile aureau acest colţ fericit, marea poruncă „înmulţiţi-vă !" se împlinea acolo, surîzătoare şi măreaţă, şi această taină suavă se desăvîrşea în taina dimineţii. Cosette, cu pă>rul în soare, cu sufletul plin de visuri, luminată lăuntric de dragoste şi pe din afară de auroră, se aplecă maşinal şi, aproape fără a-şi mărturisi că în acelaşi timp se gîndea la Marius, începu să privească păsărelele, familia, bărbatul şi femeia, mama şi copiii cu acea adîncă tulburare pe care o pricinuieşte un cuib unei fecioare.

xr
o ÎMPUŞCĂTURA CARE NU DA GREŞ,
DAR CARE NU UCIDE PE NIMENI
Focul asediatorilor continua. Gloanţele alternau cu mitralia, dar fără prea multe stricăciuni. Suferea numai partea de sus a faţadei cîrciumii Corint; ferăstruica de la primul etaj şi mansardele de pe acoperiş, ciuruite de gloanţe şevrotine şi biscaîene, îşi pierdeau înfăţişarea

încetul cii încetul. Luptătorii, care Se aşezaseră acolo, trebuiră să se retragă. De altfel, aceasta este oină dintre tacticile atacului baricadelor : sînt hărţuite îndelung, ca să se epuizeze muniţiile răsculaţilor, cînd aceştia fac greşeala să răspundă. Cînd se observă, după împuşcăturile din ce în ce mai rare, că nu mai au nici gloanţe, nici pulbere, se dă asaltul. Enjolra.s nu căzuse în asemenea cursă ; baricada .nu răspundea de loc. La fiecare foc al plutonului, Gavroche îşi umfla obrazul cu limba, în semn de dispreţ.
— Foarte bine – spunea el – rupeţi pînza, că tot ne
trebuie scame.
Courfeyrac lua la rost mitralia pentru efectul ei atît de slab, şi-i spunea tunului :

— Eşti din ce în ce mai împrăştiat, jupîne !
In luptă devii curios ca la bal. Pesemne că tăcerea redutei începea să-i neliniştească pe asediatori, să-i facă să se teamă de cine ştie ce incident neaşteptat şi să simtă nevoia de a vedea limpede prin acea grămadă de pietroaie, să vrea să afle ce se întîmplă îndărătul acelui zid nepăsător care .primea loviturile fără să răspundă. Răsculaţii zăriră, deodată, o cască ce strălucea în soare, pe un acoperiş învecinat. Un pompier stătea rezemat de un horn înalt şi părea că face de santinelă. Privea drept înăuntrul baricadei.
— Uite un supraveghetor care ne stînjeneşte ! spuse
Enjolras.
Jean Valjeain îi înapoiase lui Enjolras carabina, dar avea la el puşca. Fără să spună o vorbă, ţinti pompierul şi peste o clipă casca lovită de glonţ căzu cu zgomot pe stradă. înfricoşat, soldatul se grăbi să se facă nevăzut.
Un al doilea observator îi luă locul. De data asta era un ofiţer. Jean Valjean, care-şi încărcase din nou puşca, îl ochi şi pe noul-venit şi trimise casca ofiţerului după aceea a soldatului. Ofiţerul nu stărui şi se retrase foarte repede. De data asta avertismentul fu înţeles. Nu se mai

ivi nimeni pe acoperiş ; renunţară să mai spioneze baricada.
— De ce nu l-ai ucis pe omul acela ? îl întrebă Bos-suet pe Jean Valjean.
Jean Valjean nu răspunse.

XII

DEZORDINEA – PĂRTAŞA ORDINII

Bossuet şopti la urechea lui Combeferre :
— Nu mi-a răspuns la întrebare.
— E un om care face binele cu focuri de puşcă, spuse
Combeferre.
Cei ce-şi mai aduc aminte de această epocă îndepărtată ştiu că garda .naţională din împrejurimi a fost potrivnică răscoalelor. Ea a fost deosebit de înverşunată şi activă în iunie 1832. Un cîrciumar oarecare din Pantin, din Vertus sau Cunette * al cărui „local" şoma din pricina răscoalei se preschimba în leu, văzîndu-şi sala de dans goală, şi se ducea la moarte pentru a salva ordinea reprezentată printr-o circiumă. In epoca aceea, totodată burgheză şi eroică, în faţa ideilor care-şi aveau apărătorii lor, interesele îşi aveau şi ele stegarii lor. Caracterul prozaic al ţintei nu ştirbea cu nimic măreţia mişcării. Micşorarea unui fişic de taleri îi făcea pe bancheri să cînte Marseleza, Omul îşi vărsa liric sîngele pentru tejghea, iar prăvălia, acest nesfîrşit diminutiv al patriei, era apărată cu entuziasm lacedemonian 2.
De fapt, s-o spunem, fondul acestor lucruri era foarte serios. Elementele sociale intrau în luptă în aşteptarea zilei în care vor intra în echilibru.
Un alt semn al acestei epoci era anarhia amestecată cu guvernamentalismul (numele barbar al partidului corect). Lumea voia ordine, dar îi lipsea disciplina. Toba
1 Localităţi din jurul Parisului.
2 Adică spartan ; spartanii din Peloponezul Greciei vechi erau vestiţi pentru spiritul lor de sacrificiu.

bătea pe neaşteptate, la comanda cutărui sau cuiărui colonel al gărzii naţionale, căruia aşa i se năzărise ; cutare căpitan mergea să lupte după inspiraţie, iar cutare soldat al gărzii naţionale se bătea pentru „idee" şi pe socoteala lui. In clipele de criză, „la zile mari", se da ascultare nu atît sfaturilor ce porneau de la şefi, cît instinctelor proprii. Armata ordinii avea adevăraţi luptători de guerilă : unii cu spada, ca Fannicot, alţii cu condeiul, ca Henri Fonfrede '.
Civilizaţia, reprezentată din păcate, pe atunci, mai degrabă printr-o asociere de interese decît printr-un grup de principii, era, sau se credea, în primejdie ; scotea un strigăt de alarmă, fiecare se credea singurul răspunzător, o apăra, îi dădea ajutor şi o ocrotea după capul lui ; şi primul-venit îşi lua asupră-şi salvarea societăţii.
Zelul mergea uneori pînă la exterminare. Cutare pluton al gărzilor naţionale se constituia cu de la sine putere în consiliu de război şi judeca, şi executa în cinci minute un răsculat prizonier. O improvizaţie de felul acesta !-a ucis pe Jean Prouvaire. Sălbatica lege a lui Lynch 2 nici un partid n-are dreptul s-o impute celorlalte, deoarece e aplicată atît în republicile Americii, cît şi în monarhiile Europei. Această lege a lui Lynch se mai complica şi cu greşeli. Intr-o zi de răscoală, un poet tînăr, anume Paul-Aime Garnier, fu urmărit pînă în Piaţa Royale cu baioneta în coastă şi nu scăpă decît adăpostindu-se sub gangul de la numărul 6. Lumea striga : „Iată încă un saint-simonist !" şi voia să-l ucidă. In realitate, poetul avea sub braţ un volum din memoriile ducelui de Saint-Simon3.

1 Ziarist liberal din prima jumătate a secolului
durea ziarul Tribuna din Bordeaux, foaie prin ca
curajoasă regimului restauraţiei. După revoluţia clin
omul monarhiei burgheze a lui Ludovic-Filip.
2 Adică linşajul, uciderea fără judecată. Lynch,
niile engleze ale Americii de Nord (secolul al XVII-
concetătenilor săi această metodă barbară folosită şi
din S.U.A. împotriva negrilor.
3 Curtean al lui Ludovic al XlV-lea şi demnitar
de Orleans (1675–1755). A lăsat nişte voluminoase
pasiune de feudal reacţionar, dar interesante prin

1 XlX-lea ; con-re făcea o opoziţie iulie 1830 a devenit
judecător din cola-lea), care a sugerat azi de către rasiştii
al regentei Iui Filip memorii, scrne cu stilul şi procedeele

Un soidat din garda naţională citise pe carte cuvîntul Saint-Simon şi strigase : „La moarte !"
La 6 iunie 1832, o companie a gărzii naţionale din împrejurimile Parisului, comandată de căpitanul Fannicot, pomenit mai sus, se lăsă

nimicită, din fantezie şi fiindcă aşa avea chef, îtn strada Chanvrerie. Faptul, oricît de curios ar părea, a fost constatat de instrucţia judiciară deschisă în urma răscoalei din 1832. Căpitanul Fannicot, burghez nerăbdător şi îndrăzneţ, un fel de condotier al ordinii, unul dintre aceia pe care i-am caracterizat, gu-vernamentalist fanatic şi nesupus, n-a putut să reziste atracţiei de a deschide focul înainte de a fi nevoie şi ambiţiei de a lua baricada el singur, adică el şi compania lui. Scos din fire de apariţia succesivă a drapelului roşu şi a unei haine vechi ,pe care o luă drept drapel negru, îi înfieră sus şi tare pe generalii şi şefii de unitate care se aflau în consiliu şi nu se gîndeau că a sosit momentul asaltului decisiv, lăsînd, după expresia vestită a unuia dintre dînşii, ca „răscoala să fiarbă în zeama ei". Cît despre el, găsind că baricada e coaptă şi că tot ce e copt trebuie să cadă, făcu încercarea.
Comanda nişte oameni tot atît de hotărîţi ca şi el, „nişte turbaţi", după cum a spus-o un martor. Compania lui, aceeaşi care-l împuşc ase pe poetul Jean Prouvaire, era prima din batalionul aşezat la cotitura străzii. In clipa în care nimeni nu se aştepta, căpitanul îşi aruncă oamenii asupra baricadei. Această mişcare, executată cu mai multă bunăvoinţă decît strategie, costă scump compania lui Fannicot. înainte de a fi străbătut două treimi din stradă, fu întîmpinată de o şarjă a baricadei. Patru dintre cei mai curajoşi, care alergau în frunte, fură trăsniţi chiar la picioarele redutei şi îndrăzneaţă gloată a gărzilor na-
lor artistice ; memorialistul excela îndeosebi în arta portretelor. Marele socialist utopic Henri de Saint-Simon (1760–1825) aparţine unei alte ramuri ale aceleiaşi familii şi începe să fie cunoscut abia sub monarhia din iulie, cînd saint-simoniştii, discipolii săi, îi propagă ideile. Pentru că exprimase principiul că numai cei ce muncesc şi produc în mod real au dreptul să trăiască în societate, burghezia îl anatemiza şi-l socotea subversiv. «.

ţionale, alcătuită din oameni foarte viteji, dar cărora le lipsea tenacitatea militară, trebui să se retragă după oarecare şovăire, lăsînd cincisprezece cadavre pe caldarîm. Clipa de şovăire dădu timp răsculaţilor să-şi încarce armele şi o 3 doua şarjă ucigătoare atinse compania mai înainte ca ea să fi putut ajunge la cotitura străzii, să se adăpostească. Fu prinsă pentru o clipă între două focuri şi mai primi şi salva tunului în baterie, care, neprimind nici un ordin, nu-şi încetase tragerea. întreprinzătorul şi imprudentul Fannicot fu unul dintre cei ucişi de mitralie. Fu doborît de tun, adică de ordine.
Atacul acesta, mai degrabă turbat decît serios, îl scoase din fire pe Enjolras. „Dobitocii ! spuse el. îşi ucid oamenii şi ne consumă muniţiile pe degeaba."
Enjolras vorbea ca un vechi general de răsculaţi ce era. Răscoala şi represiunea nu luptă cu arme egale. Răscoala, care se epuizase repede, n-are de tras decît un număr oarecare de lovituri şi de cheltuit decît un număr limitat de combatanţi. O raniţă goală şi un om mort nu se înlocuiesc. Represiunea, avînd de partea ei armata, nu-şi numără oamenii, şi avînd Vincennes \ nu-şi numără împuşcăturile. Represiunea are atîtea

regimente cîţi oameni are baricada, şi atîtea arsenale cîte cartuşiere are baricada. De aceea asemenea ciocniri sînt lupta unuia împotriva a o sută şi se sfîrşesc întotdeauna prin zdrobirea baricadelor ; afară numai dacă revoluţia, izbucnind pe neaşteptate, nu vine să azvîrle în cumpănă paloşul de foc al arhanghelilor. Se întîmplă şi asta. Atunci totul se ridică în picioare, pietrişul străzilor începe să fiarbă, redutele populare se înmulţesc, Parisul tresaltă atotstăpî-nitor, quid divinum2 se iveşte, un 10 august pluteşte în aer, un 29 iulie la fel, o lumină nemaipomenită apare, botul căscat al forţei dă înapoi şi armata, leul, vede în faţa ei, în picioare, liniştit, profetul, adică Franţa.
1 In fortăreaţa cu acest nume din estul Parisului se aflau bogate depozite de muniţii, produse ale arsenalului din acelaşi Ioc,
2 Ceva divin, o forţa supranaturală (în limba latina în original).

LICĂRIRI TRECĂTOARE
In haosul simţărnintelor şi pasiunilor care apără o baricadă se găsesc de toate : vitejie, tinereţe, datorie de onoare, entuziasm, ideal, convingere, înverşunare de cartofor şi mai ales nădejdi mereu înnoite.
Una dintre aceste nădejdi, unul dintre acele freamăte de speranţă străbătu deodată, în clipa cea mai neaşteptată, baricada Chanvrerie.
— Ascultaţi – strigă deodată Enjolras, care stătea mereu la plndă – mi se pare că Parisul se deşteaptă !
E sigur că în -dimineaţa de 6 iunie răscoala cunoscu, pentru o oră sau două, o oarecare înviorare. Incăpăţîna-rea clopotului de alarmă de la Saint-Merry însufleţi unele ambiţii. Pe străzile Porier şi Gravilliers fură înjghebate cîteva baricade. în faţa porţii Saint-Martin un tînăr înarmat cu o carabină atacă un escadron de cavalerie. Singur în pliriă stradă, puse un genunchi în pămînt, arma la umăr, trase, ucise pe şeful escadronului şi se întoarse zicînd : „Iată unul care nu ne va mai face nici un rău". Fu spintecat cu săbiile. In strada Saint-D&nis o femeie trăgea asupra gărzii municipale, din spatele unui stor lăsat. La fiecare împuşcătură se vedea cum tremură benzile storului. Un copil de paisprezece ani fu -arestat în strada Cossonnerie, cu buzunarele pline cu cartuşe. Mai multe posturi fură atacate. La intrarea străzii Bertin-Poiree focuri de armă foarte puternice şi neprevăzute în-tîmpinară un regiment de chiurasieri în fruntea căruia mergea generalul Cavaignac de Baragne *. Pe strada Planche-Mibray fură azvîrlite de pe acoperişuri cioburi de farfurii şi unelte de gospodărie asupra trupei ; semn rău ; cînd se raportă aceasta mareşalului Soult, bătrînul locotenent al lui Napoleon căzu pe gînduri, amintindu-şi
1 Este vorba de unchiul călăului muncitorimii din Paris (1848), Jac-ques-Marie Cavaignac, fost general al lui Napoleon, apoi slujitor credincios al Bnrbonilor, care l-au făcut Imron de Baragne şi inspector genera! al cavaleriei.

cuvintele rostite de Suchet' la Saragossa : „Cînd babele ne varsă oala de noapte în cap sîntem pierduţi".

Simptomele generale care se manifestau în clipa în care răscoala se credea localizată, febra mîniei care lua din nou cuvîntul, scînteile care zburau ici şi colo pe deasupra acelor mase grele de combustibil care se numesc mahalalele Parisului, toate acestea la un loc îi neliniştiră pe comandanţii militari. Ei se grăbiră să stingă aceste-începuturi de incendiu. Amînară, pînă la înnăbuşirea pîlpîirilor mai mici, atacul baricadelor Maubuee, Chan-vrerie şi Saint-Merry, ca să nu mai aibă de furcă decît cu ele şi să le poată nimici dintr-o dată. Pe străzile în fierbere fură aruncate coloane care le măturară pe cele mari, le cercetară cu de-amănuntul pe cele mici, în dreapta şi-n stînga, cînd încet şi cu grijă, cînd în pas grăbit de atac. Trupa forţa porţile caselor de unde se trăsese ; în acelaşi timp, cavaleriştii împrăştiau grupele de pe bulevarde.
Represiunea nu se făcu fără larma şi zgomotul asurzitor specific ciocnirilor dintre armată şi popor. Asta auzea Enjolras în intervalele dintre canonadă şi împuşcături. Afară de asta, văzuse în capul străzii trecînd tărgi cu răniţi şi-i spusese lui Courfeyrac : „Răniţii ăştia nu-s de la noi".
Speranţa ţinu puţin ; licărirea se stinse repede. In mai puţin de o jumătate de ceas, ceea ce era în aer se potoli ca un fulger fără trăsnet, şi răsculaţii simţiră cum le cade în cap gluga de plumb pe care nepăsarea poporului o arunca asupra îndîrjiţilor părăsiţi.
Mişcarea generală, care părea că se schiţase oarecum, se stinse, iar atenţia ministrului de război şi strategia generalilor se putea concentra acum asupra celor trei sau patru baricade rămase în picioare. Soarele se ridica în zare. Un răsculat se adresă lui Enjolras :
1 Generalul Suchet, înaintat mareşal în timpul campaniei napoleoniene împotriva poporului spaniol ; armata pe care o comanda participase la luarea, prin lupte de stradă, a Saragossei ; spaniolii n-au cedat oraşul (1809) decît casă cu casă, pricinuind mari pierderi ocupanţilor francezi.

— Ne e foame. O să murim aşa, pe nemîncate ?
Enjolras, rezemat mai departe de crenelul său, fără să slăbească din ochi capătul străzii, făcu din cap un semn de încuviinţare.

XIV

IN CARE SE VA CITI NUMELE IUBITEI LUI ENJOLRAS

Courfeyrac, care stătea pe o piatră lingă Enjolras, batjocorea mai departe tunul şi, de cîte ori trecea, cu zgomotul lui monstruos, norul întunecat al proiectilelor numite mitralie îl înitîmpina zeflemitor :
— Iţi spargi pieptul, mă bădăranule, îmi pare rău de
tine, faci gălăgie de pomană. Asta nu e tunet. Asta e tuse.
Cei din jurul lui rîdeau.
Courfeyrac şi Bossuet, a căror bună dispoziţie vitejească creştea o dată ou primejdia, înlocuiau, ca doamna Scarron, hrana prin glume' şi, fiindcă le lipsea vinul, turnau tuturor veselie.
— Enjolras e admirabil, spunea Bossuet. îndrăzneala
lui mă minunează. Trăieşte singur, asta-l face puţin cam
trist; Enjolras se plînge de măreţia lui, care-l leagă de
văduvie. Noi ăştialalţi avem, de bine, de rău, cîte o iu
bită care ne înnebuneşte, adică ne face să fim curajoşi.

Cînd eşti îndrăgostit ca un tigru, nu e mare lucru să te
baţi ca un leu. E şi asta un fel de a ne răzbuna de ren-
ghiurile pe care ni le joacă puicuţele noastre. Roland s-a
dus la moarte ca s-o întărite pe Angelica 2. Toate vitejiile
1 Francoise d'Aubigne, viitoarea soţie morganatică a lui Ludovic al
XlV-lea, sub numele de marchiza de Mainlenon, fusese măritată în
tinere(e cu poetul Paul Scarron, ţintuit în pat de un reumatism defor
mant. Menajul ducea mari lipsuri şi totuşi casa soţilor Scarron era
foarte frecventată în anii 1650–1660, oaspeţii fiind atraşi nu de ban
chete, ci de spiritele fine şi buna dispoziţie a gazdelor. Ceva mai mult,
obişnuiţii casei aduceau ei înşişi băutură şi mîncare la acele sindrofii.
2 Aluzie Ia un episod din poemul eroicomic Orlando Furioso de
Ludovic Ariosto, poet al renaşterii italiene. Vestitul cavaler din epica
franceză medievală (Roland) devine aici nebun furios din cauza dra
gostei pentru o cochetă, Angelica.

ne vin de la femei. Un bărbat fără femeîe e ca un pistol fără cocoş ; femeia îl pune pe bărbat în mişcare. Ei bine, Enjolras n-are nici o iubită. Nu e îndrăgostit, şi totuşi găseşte mijlocul de a fi întreprinzător. E nemaipomenit să fii rece ca gheaţa şi îndrăzneţ ca focul.
Enjolras părea că nu ascultă, dar, dacă cineva ar fi fost alături de el, l-ar fi auzit şoptind cu jumătate de glas : „Patria".
Bossuet mai rîdea încă atunci cînd Courfeyrac strigă : – Ceva nou ! Şi luîndu-şi o voce de portărel care veşteşte, adăugă : Mă cheamă piesa de opt!
într-adevăr, un personaj nou intrase în scenă. Era a doua gură de foc.
Artileriştii făcură la repezeală o manevră forţată şi puseră această a doua piesă în baterie, alături de cea dintîi.
Acest lucru indica deznodămîntul. După cîteva clipe, ambele piese, bine servite, trăgeau din plin în redută ; focul puternic al trupelor de linie susţinea artileria.
Se mai auzea o canonadă la o oarecare distanţă. In timp ce amîndouă piesele se înverşunau asupra redutei din strada Chanvrerie, alte două guri de foc, aşezate una în strada Saint-Denis şi alta în strada Aubry-le-Boucher, ciuruiau baricada Saint-Merry. Cele patru tunuri îşi răspundeau ca un ecou groaznic. Cîinii întunecaţi ai războiului lătrau unii la alţii. Cele două piese care băteau acum în baricada din strada Chanvrerie trăgeau – una cu mitralie şi cealaltă cu ghiulele.
Piesa care trăgea cu ghiulele era ridicată ceva mai sus, cu tirul calculat în aşa fel încît ghiuleaua lovea spinarea baricadei în marginea ei extremă, îi dobora creasta şi-i sfărîma pietrele, care cădeau peste răsculaţi în sfărimă-turi de mitralie.
Procedeul acesta de tir avea de scop să-i gonească pe luptători de pe creştetul redutei şi să-i silească să se retragă în interiorul ei ; asta însemna că se pregătea asaltul.

După ce luptătorii aveau să fie izgoniţi din vîrîul baricadei cu ajutorul ghiulelelor şi de la ferestrele cîrciurnii cu ajutorul mitraliei, coloanele de

atac aveau să poată intra în stradă fără a fi ochite, poate chiar fără a fi observate, să treacă dintr-o dată peste redută, ca în seara trecută, şi, cine ştie, poate chiar s-o ia prin surprindere.
— Trebuie neapărat să potolim aceste piese supără
toare, spuse Enjolras, şi strigă : Foc asupra artileriştilor !
Erau gata cu toţii. Baricada care tăcea -de atîta vreme deschise focul în neştire ; şapte sau opt şarje se succedară cu furie şi bucurie ; strada se umplu de un fum orbitor şi după cîteva minute se putu zări tulbure, prin pîcla străbătută de flăcări, că două treimi din artilerişti erau Ia pămînt, sub roţile tunurilor. Cei rămaşi în picioare serveau mai departe piesele cu o linişte aspră, dar focul se încetinise.
— Uite că merge bine, îi spuse Bossuet lui Enjolras.
Am avut noroc.
Enjolras ridică fruntea şi răspunse :
— încă un sfert de ceas de noroc de-ăsta şi n-o să mai
avem nici zece cartuşe în baricadă.
Se pare că Gavroche auzi cuvintele acestea.

XV

GAVROCHE AFARA

Courfeyrac zări deodată pe cineva la poalele baricadei, afară, în stradă, sub gloanţe.
Gavroche luase din circiumă un coş pentru sticle, ieşise prin deschizătură şi se îndeletnicea în linişte cu golirea cartuşierelor guarzilor naţionali, ucişi sub povîrnişul redutei, în coşul cu care venise.
— Ce faci acolo ? întrebă Courfeyrac.
Gavroche ridică nasul :
— Cetăţene, îmi umplu coşul.
— Tu nu vezi mitralia ?
— Plouă, foarte bine ! Ei şi ? răspunse Gavroche.

Courfeyrac strigă :
— înapoi !
— Numaidecît, zise Gavroche.
Şi, dintr-o săritură, fu în stradă.
Ne amintim cum compania Fannicot, retrăgîndu-se, lăsase în urma ei o seamă de cadavre.
Vreo douăzeci de morţi zăceau ici şi colo pe caldarîm, pe toată lungimea străzii. Asta însemna pentru Gavroche vreo douăzeci de cartuşiere. Iar pentru baricadă, o provizie de cartuşe.
In stradă fumul era ca o pîclă. Cine a văzut vreodată un nor coborît într-o trecătoare de munte, între două culmi repezi, îşi poate închipui fumul adunat, şi îngroşat parcă, de cele două rînduri întunecate ale caselor. Suia încet şi se înnoia mereu, pricinuind o întunecare treptată, care făcea să pălească lumina soarelui. Cei ce luptau abia dacă se zăreau unii pe alţii de la un capăt la altul al străzii, de altfel foarte scurtă.
Pîcla asta, poate că voită şi calculată de şefii care trebuiau să conducă asaltul baricadei, îl ajuta pe Gavroche.

Sub faldurile acestui văl de fum, mulţumită faptului că era mic de statură, putu să înainteze pînă departe, în stradă, fără să fie văzut. Goli primele şapte sau opt cartuşiere fără prea mare primejdie.
Se tîra pe burtă, alerga în patru labe, lua coşul în dinţi, se sucea, aluneca, unduia, şerpuia de la un mort la altul şi golea raniţa sau cartuşiera aşa cum o maimuţă ar fi desfăcut o nucă.
Cei de la baricadă, de care Gavroche era încă destul de aproape, nu îndrăzneau să-l cheme înapoi, de frică să nu atragă atenţia celorlalţi asupra .lui.
Pe cadavru! unui caporal găsi un corn cu pulbere.
— Bun cînd ţi-e sete, spuse el vîrîndu-l în buzunar.
Tot imergînd înainte, ajunse în locul unde ceaţa împuş
căturilor devenea străvezie.
Trăgătorii de linie, înşiruiţi şi la pîndă îndărătul ridi-căturii lor de pietriş, şi trăgătorii din flancuri, masaţi la colţul străzii, îşi arătară deodată unii altora ceva care se mişca prin fum.

18

In clipa în care Gavroche descotorosea de cartuşe un sergent ce zăcea lîngă o piatră, cadavrul fu lovit de un glonţ.
— Fir-ar să fie ! spuse Gavroche. Uite că-mi omoară morţii !
Un al doilea glonţ scînteie pe pietriş, alături de el. Un al treilea îi răsturnă coşul.
Gavroche se uită şi văzu că veneau din flanc.
Se ridică drept în picioare, cu părul în vîrrt, cu mîinile în şolduri, cu privirea aţintită asupra guarzilor naţionali care trăgeau, şi începu să cînte :
„De eşti urît la Nanterre, De vină e doar Voltaire, De eşti prost la Palaiseau, De vină e doar Rousseau."
îşi ridică apoi coşul de pe jos şi, fără să piardă vreunul, îşi puse înapoî - toate cartuşele care-i căzuseră, apoi se îndreptă spre cei care trăgeau şi se apucă să golească o altă cartuşieră. Acolo, nici al patrulea glonţ nu-l putu nimeri. Gavroche cîntă iar :

„Dacă azi nu sînt rentier, De vină e doar Voltaire, Dacă mă iau toţi cu huo, De vină e doar Rousseau."

Un al cincilea glonţ nu izbuti să scoată din el decît un al treilea cuplet:
„Sînt voios la caracter, De vină e doar Voltaire, Nu sînt îmbrăcat mişto, De vină e doar Rousseau."
Şi asta merse aşa cîtva timp.
Priveliştea era înfiorătoare şi plină de farmec. Gavroche, în care ţinteau, îi necăjea pe cei ce trăgeau. Pă-

rea că face un haz nespus. Era ca o vrabie care ar ciuguli vînătorii. Răspundea cu un cuplet fiecărei descărcări de armă. II ocheau într-una şi dădeau greş de fiecare dată. Gărzile naţionale şi soldaţii rîdeau ochindu-l. El se culca la pămînt, apoi se ridica, se ascundea în dosul unei porţi, ţîşnea, pierea, se ivea iar, fugea, se întorcea, răspundea ^mitraliei cu tifla şi, fără încetare, prăda cartuşe, golea cartuşiere şi-şi umplea coşul. Răsculaţii, gîfîind de frică, îl urmăreau cu ochii. Baricada tremura ; el cînta. Nu era un copil, nu era un bărbat : era un spiriduş ştrengar. Ai fi spus că e piticul de nevătămat al încăierării. Gloanţele alergau după el, dar el era mai uşor decît ele. Juca nu ştiu ce joc groaznic de-a v-aţi ascunselea cu moartea ; de cîte ori se apropia de el faţa rînjită a morţii, copilul îi dădea un bobîrnac.
Totuşi, un glonţ mai bine ţintit sau mai ticălos decît celelalte îl atinse pînă la urmă pe copilul acesta năstruşnic. II văzură pe Gavroche clătinîndu-se, apoi căzînd. Toată baricada scoase un strigăt ; dar în pigmeul acesta era ceva de Anteu'; ştrengarul acesta, cînd atingea cal-darîmul, era ca uriaşul cînd atingea pămîntul ; Gavroche căzuse numai ca să se ridice mai bine. Rămase în capul oaselor ; o dîră lungă de sînge îi brăzda obrazul. Ridică mîinile în sus, privi în partea de unde venise glonţul şi începu să cînte :
„De-am căzut, nu-i un mister, De vină e doar Voltaire, Am dat cu nasul de..."
Nu isprăvi. Al doilea glonţ al aceluiaşi puşcaş îl opri scurt. De data asta căzu cu faţa la pămînt şi nu mai mişcă. Un suflet mare îşi luase zborul.
1 Personaj mitologic : un uriaş, care de cîte ori atingea pămîntul dobîndea forţe noi. A fost învins de Hercule, care l-a ridicat în braţe şi apoi l-a doborît.

XVI
CUM DIN FRATE POŢI AJUNGE TATA
Chiar în clipa aceea, în grădina Luxembourgului – căci privirea dramei trebuie să pătrundă pretutindeni – doi copii se ţineau de mînă. Unul putea să aibă vreo şapte ani, iar celălalt cinci. Pentru că îi udase ploaia, mergeau pe aleile însorite ; cel mare îl conducea pe cel mic ; erau zdrenţăroşi şi palizi; păreau nişte păsări sălbatice. Cel mic spunea : „Tare mi-e foame". Cel mare, ajuns trrtru-cîtva protector, îl ducea pe fratele lui de mîna stîngă, iar în cea dreaptă ţinea un beţigaş.
Erau singuri în grădină. Grădina era pustie, cu porţile închise, ca măsură poliţienească, din pricina răscoalei. Trupele care îşi făcuseră tabăra acolo ieşiseră la luptă.
Cum de erau copiii aceştia acolo ? Scăpaseră din vreun post militar slab supravegheat ; poate că prin împrejurimi, la bariera Enfer sau pe esplanada Observatorului *, sau la răspîntia vecină, dominată de frontonul pe care scrie : Invenerunt parvulum pannis involutum2, se afla vreo baracă de saltimbanci de unde fugiseră ; poate să fi înşelat în ajun, pe seară, ochiul inspectorilor de grădină, la ora închiderii, şi să fi petrecut noaptea într-unui din chioşcurile în care se citesc ziare ? Fapt e

că erau rătăcitori şi că păreau liberi. Să fii pribeag şi să pari liber înseamnează să fii pierdut. Aşa şi era : copiii aceştia erau pierduţi.
Erau tocmai copiii pentru care Gavroche fusese îngrijorat şi de care cititorul îşi aminteşte. Capiii soţilor The-nardier, găzduiţi la Magnon, puşi în seama domnului Gillenormand, şi acum frunze căzute de pe toate aceste ramuri fără rădăcini şi rostogolite pe jos de vînt.
Veşmintele lor, care fuseseră curate pe cînd stăteau la Magnon şi care serviseră de prospecte faţă de domnul Gillenormand, erau acum nişte zdrenţe.
1 Puncte din sudul Parisului.
! Ei au găsit o foarte mică bucată de pîine ascunsă (In limba latină In original).

Făpturile acestea aparţineau de acum încolo statisticii „Copiilor pierduţi", pe care poliţia îi constată, îi adună, îi rătăceşte şi-i regăseşte pe străzile Parisului.
Trebuia să fie o zi tulbure ca aceasta, pentru ca nefericiţii să se afle în grădina Luxembourgului. Dacă supraveghetorii ar fi văzut aceste lepădături, le-ar fi gonit. Copiii săraci nu au voie în grădinile publice ; cu toate acestea, lumea ar trebui să se gîndească : sînt copii şi au dreptul la flori.
Aceştia se aflau acolo mulţumită porţilor închise. Erau în contravenţie. Se strecuraseră în grădină şi rămăseseră acolo. Porţile închise nu dau concediu inspectorilor, supravegherea e datoare să continue, dar ea se înmoaie şi se odihneşte ; inspectorii, tulburaţi şi ei de încordarea generală şi preocupaţi mai mult de ce se întîmpla afară de-cît înăuntru, nu se mai uitară în grădină şi nu-i văzură pe cei doi delicvenţi.
In ajun, şi chiar în dimineaţa aceea, plouase. Dar în iunie ropotele de ploaie nu mai sînt luate în seamă. Abia dacă mai vezi, după furtună, că ziua aceea frumoasă, bălaie a plîns. Vara pămîntul se usucă repede de lacrimi, ca obrajii unui copil.
In acel moment al solstiţiului, lumina amiezii e pătrunzătoare. Cuprinde totul. Se aşază şi se suprapune pe suprafaţa pămîntului, ca şi cum ar vrea să-l sugă. S-ar spune că soarelui i-e sete. Un ropot e un pahar cu apă ; ploaia e băută la iuţeală. Dimineaţa toate erau ude, iar după-amiază toate sînt prăfoase.
Nimic mai încîntător decît verdeaţa spălată de ploaie şi ştearsă de soare ; e o frăgezime caldă. Grădinile şi cîmpiile, cînd au apă la rădăcină şi soare în flori, se schimbă în cădelniţe cu tămîie şi înalţă toate miresmele deodată. Totul rîde, cîntă, se dăruie. Te simţi uşor ameţit. Primăvara e un rai trecător; soarele îl ajută pe om să aibă răbdare.
Sînt unele făpturi care nu cer mai mult ; fiinţe care, dacă au albastrul cerului, spun că e destul ; visători care, absorbiţi în nemărginire, sorb din contemplarea naturii nepăsare faţă de bine şi rău, contemplatori ai cosmosu-

lui, care se smulg cu încîntare cie la tot ce e omenesc, care nu pricep că alţii se preocupă de foamea unora, de setea altora, de goliciunea celui

sărac în vreme de iarnă, de spătucul cocîrjat al unui copilaş limfatic, de patul tare, de mansarda, de celula şi de zdrenţele fetelor zgribulite de frig, atunci cînd pot să viseze sub copaci ; spirite liniştite şi îngrozitoare, nemilos de satisfăcute. Lucru ciudat, nemărginirea le ajunge. Ei nu cunosc marea nevoie a omului de mărginitul care îngăduie îmbrăţişările. Ei nu se gîndesc la mărginitul care face cu putinţă progresul, această muncă sublimă. Le scapă indefinitul, născut din amestecul divin al nemărginitului cu mărginitul. Le e de ajuns să stea faţă în faţă cu nesfîrşitul, ca să zîmbească. Niciodată bucurie, întotdeauna extaz. Viaţa lor constă în a se cufunda mereu. Pentru ei istoria omenirii nu e decît un plan îmbucătăţit; în ea nu intră totul ; adevărul tot rămîne în afară ; la ce bun să se ocupe de un om care nu-i decît un amănunt ? Omul suferă, se prea poate ; dar ia uitaţi-vă, că se ridică astrul Aldebaran '! O mamă nu are lapte, îi moare copilaşul abia născut; nu vreau să ştiu. Dar ia uitaţi-vă la steaua minunată pe care o face miezul trunchiului de brad retezat cînd îl priveşti atent la microscop ! Poţi s-o compari cu cea mai frumoasă dantelă. Aceşti gînditori uită să iubească. Zodiile îi preocupă atît de mult, încît uită să se întoarcă spre copilaşul care plînge. Dumnezeu le umbreşte sufletul. Ei formează o familie de spirite, mici şi mari totodată. Aşa erau Hora-ţiu şi Goethe, poate şi La Fontaine ; egoişti măreţi ai nemărginirii, spectatori liniştiţi ai durerii, care, dacă e frumos afară, nu-l văd pe Neron ; cărora soarele le ascunde rugul ; care ar privi cum cineva e ghilotinat, ar căuta în scena asta efecte de lumină ; care nu aud nici ţipetele, nici suspinele, nici horcăitul, nici clopotul de alarmă, pentru care totul e bine pentru că există luna mai, care se vor declara mulţumiţi atîta vreme cît vor fi deasupra capului lor nori de purpură şi aur, şi care sînt
1 Stea din coijstejafia Taurului, care răspîndeşf? o vie lumină rp-şietică.

Sortiţi să fie fericiţi atîta timp cît nu vor dispare strălucirea stelelor şi cîntul păsărilor.
Oamenii aceştia sînt nişte fericiţi întunecaţi. Ei nu bă-nuie că sînt de plîns. Şi fără îndoială că sînt. Cine nu plînge nu vede. Trebuie să-i admirăm şi să-i plîngem, aşa cum am plînge şi am admira o făptură care ar fi în acelaşi timp noapte şi zi, care sub sprîncene nu ar avea ochi şi care în mijlocul frunţii ar avea o stea.
După unii, nepăsarea acestor gînditori ar fi o filozofie superioară. Fie, dar în această superioritate este şi infirmitate. Poţi fi nemuritor, dar şchiop ; ca dovadă, Vulcan. Poţi fi mai mult decît ora şi mai puţin. Nedesavîrşitul uriaş se află în natură. Cine poate şti dacă soarele nu e orb ?
Dar atunci cui să te încredinţezi ? Solemquies dicere falsum audeat ? • Ar putea oare să se înşele chiar unele genii, unii oameni preaînalţi, oameni-luceferi ? Ceea ce se află acolo sus, în vîrf, în creştet, la zenit, ceea ce ne trimite aici, pe părnînt, atîta lumină, ar putea oare vedea strîmt, sau strîmb, sau de loc ? Nu e deznădăjduitor ? Nu. Dar atunci ce este deasupra soarelui ? Dumnezeirea.
In ziua de 6 iunie 1832, la ceasurile unsprezece dimineaţa, singuratica şi pustia grădină a Luxembourgului era încîntătoare. Careurile de arbori şi straturile de flori îşi trimiteau, în lumină, miresme şi strălucire. Crengile, nebune în limpezimea amiezii, păreau că vor să se îmbrăţişeze. Din

sicomori venea ciripit de pitulice, vrăbiile triumfau, ciocănitoarele se căţărau de-a lungul castanilor, lovind încet cu ciocul în scorburile scoarţei. Straturile se supuneau domniei legitime a crinilor ; parfumul cel mai nobil e acela care se desprinde din tot ce este alb. Respirai parfumul piperat al garoafelor. Bătrînele ciori ale Măriei de Medicis2 se iubeau prin copacii înalţi. Soa-

1 Cine îndrăzneşte să spună că soarele este înşelător ? (In original în limba latină.)

2 Aceste păsări au o viaţă foarte lungă, ceea ce a făcut să se creadă că unele viejuiau tocmai de pe vremea cînd s-a clădit palatul Luxembourg şi cînd s-a amenajat parcul cu acelaşi nume, la începutul secolului al XVII-lea, pentru Măria de Medicis, văduva lui Henric al IV-Iea,

rele aurea, împurpura şi aprindea lalelele, care nu sînt altceva decît toate varietăţile flăcării prefăcute în flori. In jurul straturilor cu lalele se învîrteau albinele, ca nişte scîntei ale acestor îlăcări-flori. Totul era gingăşie şi veselie, chiar şi ploaia care se apropia ; această repetare, de care trebuiau să se bucure lăcrămioarele şi ca-prifoiul, nu avea nimic neliniştitor ; rîndunelele te ameninţau graţios cu zborul lor jos. Tot ce se afla acolo tindea spre fericire ; viaţa mirosea frumos ; din toată natura se desprindea nevinovăţie, ajutorare, atenţie, paternitate, mîngîiere, zori de zi. Gîndurile care cădeau din cer erau blînde ca o mînă de copil pe care o săruţi.

Sub copaci, statuile goale şi albe aveau veşminte de umbră străbătute de lumină ; zeităţile erau zdrenţuite de soare ; de toate părţile le atîrnau raze. In jurul bazinului celui mare pămîntul era iar uscat, aproape ars. Vîntul ridica ici-colo mici vîrtejuri de pulbere. Cîteva frunze galbene, rămase din toamna trecută, alergau unele după altele, vesele, părînd că se joacă.

Risipa de lumină avea în ea ceva liniştitor. Viaţă, sevă, căldură, efluvii din belşug; simţeai îndărătul creaţiunii cît de uriaş îi e izvorul; în toată această suflare pătrunsă de iubire, în acest du-te-vino de răsfrîngeri de lumină şi reflexe, în nemaipomenita risipă de raze, în curgerea continuă de aur fluid simţeai dărnicia nemărginitului; iar înapoia frumuseţii, ca înapoia unei perdele de flăcări, îl zăreai pe dumnezeu, acest milionar în Sitele.

Datorită nisipului, nu se vedea nici un strop de noroi; datorită ploii, nu era nici un fir de cenuşă. Buchetele fuseseră toate spălate; toate catifelele, toate mătăsurile, toate lacurile, tot aurul, tot ce iese din pămînt în formă de floare era fără prihană. Toată această măreţie era curată. Marea tăcere a naturii fericite umplea grădina. Tăcere cerească, în armonie cu mii de muzici, cu ciripitul cuiburilor, cu zumzetul roiurilor, cu freamătul vîntului. Armonia anotimpului se împlinea într-un tot gingaş ; intrările şi ieşirile primăverii aveau loc în ordinea voită ; cînd se isprăvea liliacul începea iasomia ; cîteva flori erau în-tîrziate, cîteva insecte se născuseră timpuriu ; avangarda

fluturilor roşii de iunie fraterniza cu ariergarda fluturilor albi de mai. Plantele îşi schimbau pielea. Vîntul uşor vălurea desişul bogat al castanilor. Era minunat. Un veteran din cazarma vecină, care privea printre zăbrelele gardului, spunea: „Iată primăvara prezentînd arma şi în mare ţinută".
Toată natura prînzea ; creaţiunea era la masă ; era ceasul; marea faţă de masă albastră era pusă pe cer şi marea faţă de masă verde, pe pămînt. Soarele lumina din plin. Dumnezeu servea prînzul universal. Fiecare făptură îşi avea hrana ei. Hulubii găseau sămkiţă de cînepă, vrabia găsea grăunţe de mei, sticletele găsea rocoţel, pri-goarea găsea viermuşori, albina găsea flori, musca – infuzorii, şi vrabia – muşte. Se mîncau niţeluş unele pe altele, şi aici e taina binelui amestecat cu răul, dar nici o vietate nu avea stomacul gol.
Cei doi copii părăsiţi ajunseseră în apropierea marelui bazin şi, tulburaţi întrucîtva de lumină, încercau să se ascundă, împinşi de instinctul celui sărac sau slab în faţa măreţiei, fie ea şi impersonală ; se aşezară în dosul barăcii lebedelor.
Ici-colo, din timp în timp, cînd bătea vîntul, se auzeau nelămurit ţipete, vuiet, un fel de horcăieli zgomotoase, care nu erau altceva decît împuşcăturile, şi nişte lovituri înfundate, care erau loviturile de tun. înspre Hale, pe deasupra acoperişurilor, se vedea fum. Un clopot, care părea să cheme, bătea în depărtare.
Copiii aceştia păreau că nu aud zgomote. Cel mic repeta din timp în timp cu jumătate de glas : „Mi-e foame".
Aproape în acelaşi timp o pereche de oameni se apropie de bazinul cel mare. Era un bărbat de vreo cincizeci de ani, care ducea de mînă un omuleţ de şase ani. Fără îndoială, tatăl şi fiul. Omuleţul de şase ani ţinea în mînă un cozonăcel.
Pe vremea aceea, unele case din vecinătate, din strada Madame şi din strada Enfer, aveau cîte o cheie a grădinii Luxembourgului de care profitau locatarii cînd poarta era închisă. Această îngăduinţă a fost suprimată mai tîrziu. Tatăl şi fiul ieşeau desigur din acele case,

Cei doi sărmani se uitară cum se apropia „domnul"'" şi se ascunseră şi mai mult.
Era un burghez. Poate acelaşi pe care Marius îl auzise cîndva, prin ceaţa iubirii care-l ardea, sfătuindu-şi băiatul lîngă acelaşi mare bazin „să se ferească de excese". Părea politicos şi mîndru şi avea o gură care părea că zîmbeşte pentru că stătea mereu căscată. Acest zîmbet mecanic, peste fălci cam mari, acoperite de prea puţină piele, arată mai degrabă dinţii decît sufletul. Copilul cu cozonăcelul din care muşcase şi pe care nu-l mai isprăvea părea sătul. Fiindcă ena răzmeriţă, băiatul purta uniforma gărzii naţionale. Tatăl rămăsese îmbrăcat ca un burghez, din prudenţă.
Tatăl şi fiul se opriseră lîngă bazinul pe care se jucau două lebede. Burghezul părea că are o admiraţie specială pentru lebede. Le şi semăna, pentru că mergea ca ele.
In clipa aceea lebedele înotau, ceea ce este însuşirea lor principală, şi erau foarte frumoase.

Dacă cei doi micuţi ar fi ascultat şi ar fi fost destul de mari ca să înţeleagă, ar fi putut culege cuvintele unui om serios. Tatăl spunea fiului :
— Omul înţelept se mulţumeşte cu puţin. Uită-te la
mine, fiule ! Nu-mi place pompa. Nu port niciodată haine
împodobite cu aur şi cu pietre scumpe ; las strălucirea
asta falsă sufletelor lipsite de cumpătare.
Strigătele adinei care veneau dinspre Hale izbucniră în clipa aceea cu zvon îndoit de clopote şi zarvă.
— Ce e asta ? întrebă copilul.
— Saturnale', răspunse tatăl.
Deodată îi zări pe cei doi copilaşi zdrenţăroşi, nemişcaţi în dosul căsuţei verzi a lebedelor :
— Iată începutul! spuse el. Şi după o clipă de tăcere
adăugă : In grădina asta pătrunde anarhia.
In acest timp, copilul muşcă din cozonăcel, scuipă ce muşcase şi deodată începu să plîngă.
— De ce plîngi ? îl întrebă taică-său.
— Nu mai mi-e foame, spuse copilul.
In antichitate, sărbători în cinstea zeului Saturn.
282

Zîmbetul tatălui se lărgi.
— Nu e .nevoie să-ţi fie foame ca să mănînci o prăji
tură.
— Prăjitura asta nu-mi place. E veche.
— N-o mai vrei ?
— Nu.
Tatăl îi arătă lebedele.
— Arunc-o acestor palmipede.
Copilul nu se hotăra. Nu mai voia prăjitură, dar nici nu se-indura s-o dea.
— Fii uman ! urmă tatăl. Trebuie să-ţi fie milă de ani
male.
Şi, luînd prăjitura din mîna băiatului, o aruncă în bazin.
Prăjitura căzu destul de aproape de margine.
Lebedele erau departe, în mijlocul bazinului, ocupate cu o pradă oarecare. Nu-l văzuseră nici pe burghez şi nici cozanăcelul.
Burghezul, simţind că prăjitura putea să se piardă, mişcat de acest naufragiu zadarnic, începu să facă fel şi chip de gesturi şi atrase, în sfîrşit, atenţia lebedelor.
Acestea zăriră ceva care plutea, înaintară spre mal ca nişte corăbii ce sînt şi se îndreptară încet spre cozonăcel, cu acea măreţie ferice care se potriveşte atît de bine unor animale albe.
— Lebedele pricep semnele *, spuse burghezul, bucu
ros că face un spirit.
In acea clipă vuietul îndepărtat se înteţi din nou, pe neaşteptate. Dar de data asta fu grozav. Sînt unele adieri de vînt care vorbesc mai limpede deoît altele. Aceea care bătea atunci aduse cu ea, limpede, răpăituri de tobă, strigăte, focuri vii şi răspunsurile spăimîntătoare ale clopotului de alarmă şi ale tunului. Şi, în acelaşi timp, un nor negru acoperi dintr-o dată soarele.

1 Joc de cuvinte : în limba francezi, cyone (lpbftdă) sînt omonime.

signe (semn)

Lebedele nu ajunseseră încă la cozonăcel.
— Hai acasă ! spuse tatăl. Sînt atacate Tuileriile.
Apucă din nou mîna băiatului şi apoi urmă : De la Tui-
lerii la Luxembourg e tocmai distanţa care desparte re
galitatea de nobilime ; adică nu e mult. Privi norul. Şi
poate că are să plouă şi cu ploaie ; se mai amestecă şi
cerul ; ramura cadetă e condamnată. Să ne întoarcem
acasă repede !
— Aş vrea să văd cum mănîncă lebedele cozonăcelul,
spuse copilul.
— Asta ar fi o nechibzuinţă, îi răspunse tatăl.
Şi-l luă cu el pe micuţul burghez.
Băiatul, căruia îi părea rău după lebede, întoarse capul spre bazin, pînă ce un pîlc de copaci îl ascunse.
In vremea asta, cei doi mici vagabonzi se apropiaseră o dată cu lebedele de cozonăcelul care plutea pe apă. Cel mic se uita la prăjitură, iar cel mai mare la burghezul care se depărta. Tatăl şi fiul pătrunseră în labirintul aleilor care duc spre marea scară a desişului dinspre strada Madame.
De îndată ce nu-i mai zări, cel mare se trînti pe burtă cu vioiciune, pe marginea rotunjită a bazinului, şi, ţi-nîndu-se cu mîna stîngă de ea, se aplecă deasupra apei, gata să cadă înăuntru, şi întinse cu mîna dreaptă beţi-gaşul spre prăjitură. Lebedele, văzînd duşmanul, se grăbiră şi, grăfoindu-se, făcură o mişcare cu pieptul, care-i folosi micuţuilui pescar ; apa, despicîndu-se în faţa lebedelor, unul dintre acele valuri moi, concentrice împinse uşor cozonăcelul spre beţigaşul copilului. Tocmai cînd soseau lebedele, beţigaşul atingea prăjitura. Copilul repezi beţigaşul, o trase la el, sperie lebedele, apucă prăjitura şi se ridică. Prăjitura era udă ; dar lor le era şi foame şi sete. Cel mare împărţi cozonăcelul în două : într-o bucată mare şi alta mică ; o opri pe cea mică, i-o dădu pe cea mare frăţiorului său şi-i spuse ;
— Dă-i drumu pe gît !

XVII
MORTUUS PATER F1LIUM MORITURUM EXPECTAT'
Marius sărise afară din baricadă. Combeferre îl urmase. Era însă prea tîrziu. Gavroche murise. Combeferre aduse coşul cu cartuşe ; Marius aduse copilul.

„Vai – îşi spunea el – fac acum pentru fiu ceea ce a făcut tatăl lui pentru tata !" Numai că Thenardier îl adusese pe taicăjsău viu ; el îl aducea pe copil mort.
Cînd Marius intră în redută cu Gavroche pe braţe, avea, ca şi copilul, faţa plină de sînge.
In clipa în care se aplecase săil ridice pe Gavroche, un glonţ îi atinsese capul, dar nu băgase de seamă.
Courfeyrac îşi desfăcu cravata şi-i bandajă fruntea.
II puseră pe Gavroche pe aceeaşi masă pe care era întins Mabeuf şi acoperiră amîndouă trupurile cu şalul negru. Era destul de mare pentru bătrîn şi pentru copil.
Combeferre împărţi cartuşele din coşul pe care îl adusese.
In total cincisprezece focuri pentru fiecare.
Jean Valjean stătea mereu în acelaşi loc, nemişcat, pe piatra lui.
Cînd Combeferre îi aduse cartuşele, clătină din cap.
— N-am mai întîlnit un om atît de ciudat, îi spuse
Combefenre, încet, lui Enjolras. Găseşte mijlocul de a nu
se bate în baricadă.
— Ceea ce nu-l împiedică s-o apere, răspunse Enjolras.
Şi Courfeyrac, care auzise, adăugă :
— E de alt soi decît moş Mabeuf.
Trebuie să ţinem seama că focul care izbea în baricadă nu-i tulbura mai de loc interiorul. Cei care n-au trecut niciodată prin vîrtejurile acestui fel de război nu-şi pot închipui ciudatele momente de linişte care se împletesc cu zvîrcolirile. Oamenii se învîrt încoace şi încolo, trăncănesc, glumesc, stau degeaba. Un cunoscut al meu l-a auzit pe unul dintre Luptători spunîndu-i, în mijlocul îm-
Tatăl mort îşi aşteaptă fiul muribund (în original în limba latină).

puşcăturilor : „Sîntem ca la un chef între băieţi". Reduta din strada Chanvrerie, o mai spunem o dată, părea foarte liniştită pe dinăuntru. Toate peripeţiile şi fazele fuseseră sau erau pe cale de a fi epuizate. Poziţia ei din primejdioasă devenise ameninţătoare şi din ameninţătoare avea să devină, poate, disperată. Pe măsură ce situaţia se întuneca, lumina eroismului înroşea tot mai mult baricada. Enjolras o domina grav, cu atitudinea unui tînăr spartan care-şi închina spada goală în faţa geniului întunecat Epidotas.
Combeferre, cu şorţul dinainte, pansa răniţii ; Bossuet şi Feuilly făceau cartuşe cu ajutorul cornului de pulbere pe care-l luase Gavroche de la un caporal mort; şi Bossuet îi spunea lui Feuilly : „Vom lua în curînd diligenta spre o altă planetă" ; Courfeyrac, pe cele cîteva pietre pe care şi le păstrase lîngă Enjolras, îşi potrivea şi îşi rînduia un întreg arsenal, un baston cu şiş, o puşcă, două pistoale de oblînc şi un pistol mic de buzunar, cu grija unei fete care ipune ordine în micul ei arsenal de toaletă. Jean Valjean, mut, privea zidul din faţa lui. Un muncitor îşi lega pe cap cu o sforicică o pălărie mare de pai de-a mătuşii Hucheloup, „ca să-l apere de soare", spunea el. Tinerii din Cougourde d'Aix sporovăiau vesel între ei, ca şi cum s-ar fi grăbit să mai vorbească pentru ultima dată în dialectul lor. Joly, care luase din cui oglinda văduvei Hucheloup, îşi

cerceta limba. Cîţiva luptători, care descoperiseră într-un sertar cîteva bucăţi de pîine aproape mucedă, le mîncau cu lăcomie. Marius era neliniştit de ce avea să-i spună taică-său.

XVIII

VULTURUL A AJUNS PRADA

Să stăruim asupra unui fapt psihologic, specific baricadelor. Nu trebuie să trecem cu vederea nimic din ceea ce caracterizează acest surprinzător război de stradă.

Oricum ar fi ciudata linişte interioară despre care am vorbit, baricada rămîne totuşi pentru cei dinăuntru o vedenie haotică.

într-un război civil este ceva apocaliptic, pîcla necunoscutului este amestecată cu o strălucire sălbatică ; revoluţiile sî.nt ca un sfinx, şi cine a trecut printr-o baricadă crede că a fost pradă unui vis.

Am arătat, în legătură cu Marius, ce simţi el în locurile acelea, iar urmările le vom vedea ; e mai mult, dar ţi mai puţin decît viaţa. După ce ai ieşit dintr-o baricadă, nu mai ştii ce ai văzut acolo. Ai fost grozav, dar nu-ţi dai seama. Ai fost înconjurat de gînduri războinice care aveau chipuri omeneşti ; ai avut capul cufundat în lumina viitorului. Erau acolo cadavre culcate şi strigoi în picioare. Ceaiurile erau nesfîrşite şi păreau ceasuri ale veşniciei. Ai trăit în moarte. Treceau umbre. Ce erau ? Ai văzut imîini pătate de sînge ; era un zgomot înfricoşător, dar şi o linişte groaznică ; guri căscate care strigau şi alte guri căscate care tăceau ; erai în fum, poate în noapte. Crezi că ai atins sudoarea înfiorătoare a adîncurilor necunoscute ; te uiţi la ceva roşu care ţi-a rămas sub unghii. Nu-ţi mai aduci aminte.

Dar să ne întoarcem la strada Chanvrerie.

Deodată, între două focuri, se auzi în depărtare sunetul unui orologiu care bătea orele.

— ' E amiază, spuse Combeferre.

Nici nu sfîrşise de bătut douăsprezece, că Enjolras sări în picioare şi scoase, din vîrful baricadei, acest strigăt răsunător :

— Căraţi pietre în casă ! Puneţi-le pe pervazul ferestrei şi mansardelor! Jumătate din oameni la puşti şi cealaltă jumătate la pietre ! Nici o clipă de pierdut!

La capătul străzii se ivise, în ordine de bătaie, un pluton de pompieri cu securea pe umăr.

Nu putea fi decît capul unei coloane ; dar al cărei coloane ? Fireşte, al unei coloane de atac ; pompierii însărcinaţi să dărîme o baricadă merg întotdeauna înaintea soldaţilor însărcinaţi s-o ia cu asalt.

Fără îndoială că se apropiau de clipa pe care domnul de Clenmont-Tonnerrel o numea în 1822 „lovitura cea mare".

Ordinul lui Enjolras fu îndeplinit cu graba precisă specifică corăbiilor şi baricadelor, singurele două rîmpuri de bătaie din care fuga nu e cu putinţă. In mai puţin de un minut, două treimi din pietrele pe care Enjolras le îngrămădise la poarta cîrciumii Corint fură suite la primul etaj şi în pod şi, înainte de a trece al doilea minut, pietrele astea, puse artistic

una peste alta, astupau pînă la jumătate fereastra de la primul cat şi ferestruicile mansardelor. Cîteva spaţii, potrivite cu grijă de Feuilly, principalul constructor, puteau lăsa să treacă prin ele ţevile puştilor. Această înarmare a ferestrelor putu să se facă cu atît mai uşor cu cît tragerea cu mitralie încetase. Cele două tunuri trăgeau acum cu obuze împotriva centrului barajului, ca să facă o gaură şi, dacă ar fi fost cu putinţă, o spărtură largă pentru asalt.   Cînd pietrele sortite apărării supreme fură la locurile lor, Enjolras urcă la etaj sticlele pe care le pusese sub masa unde se afla Mabeuf.
— Cine o să le bea ? întrebă Bossuet.
— Ei, răspunse Enjolras.
Apoi fereastra de jos fu baricadată, iar drugii de fier, cu care se fereca pe dinăuntru uşa cîrciumii, noaptea, fură puşi la îndemînă.
Fortăreaţa era desăvîrşită. Baricada era zidul fortificat, iar cîrciuma era turnul de apărare.
Cu pietrele care mai rămăseseră astupară spărtura.
Apărătorii unei baricade sînt întotdeauna siliţi să-şi economisească muniţiile, şi asediatorii o ştiu. De aceea asediatorii îşi fac pregătirile cu o încetineală supărătoare, se expun înainte de vreme, mai mult în aparenţă decît în realitate, şi-şi văd de treabă în tihnă. Pregătirile de
1 Ducele Gaspard de Clermont-Tonnerre, ultraregalist din timpul restauraţiei şi ministru al marinei în 1822, cînd reactiunea monarho-catolică pregătea o serie de lovituri împotriva opoziţiei liberale din Cameră şi împotriva libertăţilor cetăţeneşti.

atac se fac întotdeauna cu o încetineală metodică, după care vine trăsnetul.
Această încetineală îi îngădui lui Enjolras să revadă totul şi să pună totul la punct. Simţea că, de vreme ce asemenea oameni aveau să moară, moartea lor trebuie să fie o capodoperă.
Ii spuse lui Marius :
— Noi sîntem cei doi şefi. Eu voi da ultimele ordine
înăuntru. Tu rămîi afară şi observă.
Marius se aşeză în observaţie pe creasta baricadei. Enjotlras bătu în cuie uşa bucătăriei, care, după cum ne amintim, era ambulanţa.
— Să nu-i atingă nimic pe răniţi, spuse el.
Dădu ultimele ordine în sala scundă – repede, dar liniştit. Feuilly asculta şi răspundea în numele tuturor:
— La primul etaj să aveţi pregătite securile, ca să
tăiem scara. Le avem ?
— Da, răspunse Feuilly.
— Cîte ?
— Două securi şi un topor.
— Bine. Sîntem douăzeci şi şase de luptători. Cîte
puşti avem ?
— Treizeci şi patru.
— Opt în plus. Puştile acestea să fie încărcate, la fel
ca celelalte, şi puse la îndemînă. La centiron săbiile şi
pistoalele. Douăzeci de oameni la baricadă. Şase ascunşi

la mansarde şi la fereastra de la primul cat, ca să des
chidă focul asupra duşmanului, prin spaţiile lăsate între
pietre. Nimeni să nu rămînă cu mîinile în sîn. Acum,
peste o clipă, cînd toba va suna atacul, cei douăzeci de
jos să se arunce la baricadă. Cei ce vor ajunge primii
vor avea locurile cele mai bune.
După ce dădu aceste dispoziţii, se întoarse spre Javert şi-i spuse :
— Nu te uit. Şi punînd un pistol pe masă, adăugă :
Ultimul care va ieşi de-aici va zbura creierii acestui
spion.
— Aici ? întrebă o voce.

— Nu. Să nu amestecăm acest cadavru cu ale noastre.
Se poate trece peste baricada cea mică, în strada Monde-
tour. Nu are decît patru picioare înălţime. Omul e legat
cobză. Va fi dus acolo şi executat.
In clipa aceea era cineva şi mai nepăsător decît En-jolras : Javert.
Atunci se ivi Jean Valjean.
Se amestecase în grupul răsculaţilor. Ieşi dintre rînduri şi-i spuse lui Enjolras :
— Dumneata eşti comandantul ?
— Da.
— Mi-ai mulţumit acum cîteva minute.
— In numele republicii. Baricada a fost salvată de doi
oameni : de Marius Pontmercy şi de dumneata.
— Crezi că merit vreo răsplată ?
— Fireşte.
— Atunci, cer una.
— Anume ?
— Să zbor eu însumi creierii acestui om.
Javert ridică fruntea, îl văzu pe Jean Valjean, făcu o mişcare uşoară şi spuse :
— E drept să fie aşa.
Enjolras începuse să-şi încarce carabina ; îşi plimbă privirile în jurul lui :
— N-are nimeni nimic de zis ? Apoi se întoarse spre
Jean Valjean : Ia-l pe spion 1
Fără să mai aştepte, Jean Valjean puse stăpînire pe Javert, aşezîndu-se pe marginea mesei. Luă pistolul şi un clinchet slab vesti că-l încărcase.
Aproape în aceeaşi clipă se auzi sunetul trompetelor.
— Alarmă ! strigă Marius idin vîrful baricadei.
Javert începu să rîdă, cu ace! rîs fără zgomot care îi
era caracteristic, şi, privindu-i ţintă pe răsculaţi, le spuse :
— Nu vă merge mai bine decît mie.
— Afară cu toţii ! strigă Enjolras.
Răsculaţii se aruncară în iureş şi, în timp ce ieşeau, primiră în spate
cuvintele acestea ale lui Javert:

— Pe curînd !

XIX

JEAN VALJEAN SE RĂZBUNA

Rămas singur cu Javert, Jean Valjean îi desfăcu frîn-ghia care îl înlănţuia pe prizonier pe după mijloc şi al cărei nod era sub masă. Apoi îi făcu semn să se ridice.

Javert se supuse, cu un zîmbet ce nu se poate rosti în cuvinte, zîmbet plin de trufia autorităţii înlănţuite. Jean Valjean îl apucă de funii, aşa cum ai apuca de căpăstru un animal de jug şi, trăgîndu-l după el, ieşi clin cîrciumă încet, pentru că Javert, legat la picioare, nu putea face decît paşi foarte mici.

Jean Valjean avea pistolul în mînă.

Trecură astfel peste trapezul interior al baricadei. Răsculaţii, preocupaţi de atacul de neînlăturat, le întorceau spatele.

Numai Marius, care stătea în partea stingă a baricadei, îl văzu trecînd. Grupul osînditului şi al călăului îi apăru în lumina funerară pe care o avea în suflet.

Jean Valjean îl făcu pe Javert, care era legat cobză, să escaladeze micul meterez din strada Mondetour cu oarecare greutate, dar fără să-l slăbească nici o clipă.

După ce trecură peste această piedică, se aflară numai ei doi pe ulicioară. Nimeni nu-i mai vedea. Unghiul caselor îi ascundea de privirea răsculaţilor. Cadavrele scoase din baricadă zăceau la cîţiva paşi, ca o movilă îngrozitoare.

In maldărul de morţi se putea deosebi o faţă vînătă, un păr desfăcut, o mînă străpunsă şi un piept de femeie pe jumătate gol. Era Eponine.

Javert se uită pieziş la moartă şi spuse cu voce scăzută, foarte liniştit :

— Pe fata asta mi se pare că o cunosc.

Apoi se întoarse către Jean Valjean.

Jean Valjean îşi puse pistolul sub braţ şi-şi aţinti asupra lui Javert privirea care nu mai avea nevoie de vorbe pentru a spune : „Javert, eu sînt".

— Răzbună-te ! răspunse Javert.

ie*

Jean Vaijean scoase un briceag din buzunar şi îl deschise.

— Un cuţit! rosti Javert. Ai dreptate. Asta ţi se po
triveşte mai bine.

Jean Vaijean tăie hamul pe care Javert îl avea de gît, îi tăie frînghiile pe care le avea ila încheieturile mîinilor, apoi se aplecă, îi tăie sfoara pe care o avea la picioare şi, ridicîndu-se, îi spuse :

— Eşti liber 1

Nu era uşor să-l uimeşti pe Javert. Cu toate acestea, oricît de stapîn era pe sine, se emoţiona. Rămase cu gura căscată, nemişcat.

Jean Vaijean urmă :

~ Nu cred că am să mai ies de aici. Totuşi, dacă din întîmplare ies, să ştii că locuiesc sub numele de Fauche-levent în strada rHomme-Arme, la numărul 7.
Javert se zbîrli ca un tigru. întredeschise gura strîmb şi şopti printre dinţi :
— Ia seama !
— Pleacă ! spuse Jean Vaijean.
— Cum ai spus ? întrebă Javert. Fauchelevent, strada rHomme-Arme ?
— Numărul 7.
Javert repetă cu jumătate glas :
— Numărul 7.
îşi încheie redingota, îşi înţepeni iar umerii, milită-reşte, se întoarse în loc, încrucişa braţele, ţinîndu-şi bărbia într-o mînă, şi porni spre Hale.
Jean Vaijean îl urmărea cu privirea. După cîţiva paşi, Javert se întoarse şi-i strigă lui Jean Vaijean :
— Mă sîcîi dumneata. Mai bine ucide-mă !
Javert nu-şi dădea seama că nu-l mai tutuia pe Jean Vaijean.
— Pleacă ! spuse Jean Vaijean.
Javert se îndepărtă cu paşi înceţi. Peste o clipă cotea pe strada Prâcheurs.
După ce Javert pieri, Jean Vaijean descarcă pistolul în aer.
Apoi se întoarse la baricadă şi spuse :

— S-a făcut !
Intre timp iată ce se întîmplase :
Ocupat mai mult cu ce era afară decît înăuntru, Marius nu-l privise pînă atunci cu atenţie pe spionul legat cobză din fundul sălii scunde.
Cînd îl văzu, în lumina zilei, trecînd baricada ca să se ducă la moarte, îl recunoscu. O amintire bruscă îi veni în minte. îşi aminti de inspectorul din strada Pontoise şi de cele două pistoale pe care i le dăduse şi de care se slujise, el, Marius, chiar în această baricadă ; dar nu-şi aduse aminte numai chipul lui, ci şi numele.
Amintirea aceasta era totuşi înceţoşată şi tulbure, ca toate gîndurile lui. Nu făcea o afirmaţie, îşi punea numai o întrebare : „Nu e oare inspectorul de poliţie care mi-a spus că-l cheamă Javert ?"
Poate că mai era timp să vină în ajutorul acestui om. Dar trebuia mai întîi să ştie dacă era într-adevăr Javert. Marius îl strigă pe Enjolras, care se postase la celălalt capăt al baricadei :
— Enjolras !
— Ce e?
— Curn îl cheamă pe omul acesta ?
— Pe care ?
— Agentul de poliţie. Nu ştii cum îl cheamă ?
— Fireşte că da. Ne-a spus-o.
— Cum îl cheamă ?
— Javert.
Marius se ridică.

In clipa aceea auzi detunătura pistolului. Jean Valjean apăru şi strigă : „S-a făcut !" Un fior de gheaţă străbătu inima lui Marius.

XX

A1ORŢII AU DREPTATE ŞI CEI VII NU SE ÎNŞALA

Agonia baricadei avea să înceapă. Totul lua parte la măreţia tragică a acestei clipe supreme ; mii de zgomote tainice în aer, suflul maselor

înarmate, puse în mişcare pe străzile care nu se vedeau, galopul mereu întrerupt al cavaleriei, zdruncinarea greoaie a artileriei în mişcare, focurile susţinute şi canonadele care se încrucişau în labirintul Parisului, fumul bătăliei care suia, aurit, pe deasupra acoperişurilor, cîte un ţipăt îndepărtat, nedesluşit, înspăimîntător, ameninţări care veneau de pretutindeni, clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care semăna acum cu un suspin, anotimpul blînd, strălucirea cerului plin de soare şi de nori, frumuseţea zilei şi îngrozitoarea tăcere a caselor.

într-adevăr, încă din ajun, cele două rînduri de case ale străzii Chanvrerie se preschimbaseră în două ziduri ; ziduri fioroase ; porţi închise, ferestre închise, obloane închise.

Ia vremurile acelea, atît de deosebite de ale noastre, cînd venea clipa în care poporul voia să sfîrşească cu o situaţie care ţinuse prea mult, cu o Chartă acordată sau cu o ţară legală, cînd mînia generală îmbiba atmosfera, cînd oraşul consimţea să se scoată caldarîmul străzilor, cînd răscoala făcea burghezia să zîmbească şoptindu-i la ureche cuvîntul ei de ordine, atunci locuitorii pătrunşi de răscoală, ca să zicem aşa, erau ajutoarele celor ce luptau, iar casa fraterniza cu fortăreaţa improvizată, care se bizuia pe ea. Dar cînd situaţia nu era coaptă, cînd răscoala nu era încă consimţită, cînd masele nu voiau să-şi însuşească mişcarea, atunci se isprăvea cu luptătorii, oraşul se preschimba în deşert în jurul revoltei, sufletele îngheţau, adăposturile se ferecau şi strada se preschimba într-o trecătoare ce ajuta armatei să ia baricada.

Nu poţi face ca un popor să meargă prin surprindere mai repede decît vrea. Vai de cel care încearcă să-l silească s-o facă ! Un popor nu se lasă dus. In asemenea împrejurări lasă răscoala în voia soartei. Răsculaţii devin ciumaţi. O casă e un povîrniş rîpos, o poartă e un refuz, o faţadă e un zid. Zidul vede, aude, dar nu vrea. Ar putea să se deschidă şi să te scape. Nu. Acest zid e un judecător. Te priveşte şi te osîndeşte. Ce lucru întunecat e o casă închisă 1 Pare moartă, deşi e vie. Viaţa ei pare

suspendată, şi totuşi continuă. De douăzeci şi patru de ore n-a ieşit nimeni din ea, dar nimeni nu lipseşte dinăuntru. In interiorul acestei stînci oamenii umblă, se culcă, se scoală ; sînt în familie ; beau şi mănîncă ; le e frică, lucru groaznic ! Frica scuză această grozavă lipsă de ospitalitate ; circumstanţa ei atenuantă e spaima. Uneori chiar, s-a văzut şi asta, frica se schimbă în patimă ; spaima se poate schimba în furie, ca prudenţa în turbare ; de unde şi zicala atît de adîncă : „Turbaţii aceia de moderaţi". Sînt unele vîlvătăi de spaimă supremă din care iese, ca un fum mohorît, mînia. „Ce vor oamenii aceştia ? Nu sînt niciodată mulţumiţi. Ii compromit pe cei liniştiţi. Ca şi cum n-am fi sătui de revoluţii de-astea !

Ce caută aici ? Să se descurce singuri ! Cu atît mai rău pentru ei. E din vina lor. N-au decît ceea ce merită. Nu ne priveşte pe noi. Ia te uită la biata noastră stradă, e ciuruită de gloanţe ! O ceată de golani. Nu deschideţi uşa !" Şi casa ia o înfăţişare de mormînt. Răsculatul trage să moară în faţa acestei uşi ; vede cum se apropie mitralia şi săbiile scoase din teacă, ştie că dacă strigă e auzit, dar că nu va veni nimeni ; sînt aici ziduri care l-ar putea apăra, sînt aici oameni care l-ar putea scăpa, şi zidurile acestea au urechi de carne, şi oamenii aceştia au măruntaie de piatră.
Pe cine să acuze ?
Pe nimeni şi pe toată lumea.
Vremurile neisprăvite în care trăiau.
întotdeauna utopia se schimbă în răscoală pe riscul ei, şi din protest filozofic devine protest armat, din Minerva, Pallas'. Utopia care n-are răbdare şi se preschimbă în răscoală ştie ce o aşteaptă ; vine întotdeauna prea devreme. Atunci se resemnează şi primeşte cu stoicism prăbuşirea în locul triumfului. Ii slujeşte pe cei ce o reneagă fără să se plîngă, şi chiar dezvinovăţindu-i, iar generozitatea ei constă în a primi să renunţe. E .neclintită în faţă piedicilor şi blîndă în faţa nerecunoştinţei.
1 Cele două aspecte ale aceleiaşi zeiţe din mitologia jjreco-romană : înţelepciunea şi războiul. Minerva este numeie latin al zeiţei j Pallas-Athena cel elen.

Dar e, oare, vorba de nerecunoştinţa ?
Da, din punct de vedere al speciei umane.
Nu, din punct de vedere al individului.
Progresul este caracteristic omului. Viaţa speciei umane, în general, se cheamă progres. Păşirea laolaltă a omenirii se numeşte progres.
Progresul merge. El face marea călătorie, omenească şi pămînteasca, spre ceresc şi divin ; îşi are popasurile lui, în care îşi adună turma întîrziată ; îşi are opririle, cînd meditează în prezenţa unui minunat Canaan ' oarecare, ce-i dezvăluie deodată orizontul ; îşi are nopţile lui, cînd doarme ; şi una dintre cele mai dureroase nelinişti ale gînditorului se naşte atunci cînd sufletul omenesc, acoperit de umbră, pipăie în întuneric progresul care doarme, fără să-l poată trezi.
„Poate că dumnezeu a murit", îi spunea într-o zi Ge-rard de Nerval2 celui ce scrie aceste rînduri, confundînd progresul cu dumnezeu şi luînd întreruperea mişcării drept moartea fiinţei supreme.
Cel ce deznădăjduieşte se înşală. Progresul se trezeşte fără doar şi poate şi, Ia urma urmei, s-ar putea spune chiar că şi prin somn a mers, pentru că a crescut. Cînd îl vezi din nou în picioare, îl găseşti mai înalt. Progresul, ca un fluviu, nu poate fi veşnic liniştit ; nu ridicaţi zăgazuri, nu prăvăliţi stînci în drumul lui ; obstacolul face să spumege apa şi să fiarbă omenirea. De aici vin tulburările, dar, după ce ele trec, se vede că de fapt s-a mers totuşi o bucată de drum. Pînă ce ordinea, care nu e altceva decît pacea universală, va fi instaurată, pînă ce armonia şi unitatea vor domni, progresul va avea revoluţiile drept etape.
Ce este progresul ? Am spus-o. Este viaţa permanentă a popoarelor.
Se întîmplă însă, uneori, ca viaţa indivizilor la un mo-

1 Pămîntul făgăduinţei ; In Vechiul Testament, Palestina este adesea numită astfel.
2 Poet romantic francez (1808–1855). De la inspiraţia patriotică şf populară din tinereţe a trecut treptat la o poezie a disperării, ermetică şi mistică, pe placul simboliştilor, care au văzut tn el un precursor.

ment dat să se împotrivească vieţii eterne a speciei umane.
Să o mărturisim fără amărăciune, individul îşi are interesul său limpede şi are dreptul să-l susţină, fără să păgubească pe altul, şi să şi-l apere. Prezentul are cantitatea Iui scuzabilă de egoism ; clipa de faţă are drepturile ei şi nu e datoare să se sacrifice necontenit viitorului. Generaţia care trece acum, la rîndul ei, pe pămînt, nu e silită să-şi scurteze trecerea pentru generaţiile – de altfel, egale cu ea – ce vor veni mai tîrziu. „Exist, murmură acel cineva care se cheamă Toţi. Sînt tînăr şi sînt îndrăgostit, sînt bătrîn şi vreau să mă odihnesc, sînt tată de familie, muncesc, îmi merge bine, fac afaceri bune, am case de închiriat, am bani la bancă, sînt fericit, am nevastă şi copii, toate îmi plac, vreau să trăiesc, lăsaţi-mă în pace I" Din pricina asta se lasă uneori o răceală cumplită peste măreţele avangărzi ale omenirii.
De altfel, să ine înţelegem, utopia iese din sfera ei strălucitoare atunci cînd se schimbă în război. Ea, adevărul de mîine, împrumută de la minciuna de ieri procedeele bătăliei. Ea, care e viitorul, acţionează la fel cu trecutul. Ea, ideea pură, devine cale de fapt. îşi complică eroismul cu o silnicie de care se cuvine să fie răspunzătoare ; silnicie întîmplătoare şi expedient, contrară principiilor, şi pentru care este, în chip fatal, pedepsită. Utopia devenită răscoală luptă cu codul militar în mînă ; împuşcă pe spioni, execută pe trădători, suprimă fiinţe vii şi le azvîrle în bezne necunoscute. Se slujeşte de moarte, ceea ce e grav. Se pare că utopia nu mai crede în lumina ei, forţa ei de nebănuit şi neprihănită. Ea izbeşte cu spada. Dar nici o spadă nu e simplă. Orice sabie are două tăişuri ; cine răneşte cu unul se răneşte cu celălalt.
Cu această rezervă şi cu toată asprimea, ne este însă cu neputinţă să nu-i admirăm pe glorioşii luptători ai viitorului, pe cei ce propovăduiesc utopia, fie că izbutesc sau nu. Chiar înfrînţi sînt vrednici de slavă, şi poate că învinşi au şi mai multă măreţie. Victoria, cînd aduce cu sine progresul, merită laudele poporului ; o înfrîngere eroică merită, în schimb, compătimirea lui Una e mă-

reaţă, cealaltă e sublimă. Nouă, care preferăm martiriul succesului, John Brown ni se pare mai mare decît Washington, şi Pisacane mai mare decît Garibaldi'.
Trebuie .neapărat ca cineva să ţină cu învinşii.
Lumea e nedreaptă cu aceşti mari experimentatori ai viitorului atunci cînd nu izbutesc.
Revoluţionarii sînt acuzaţi că seamănă spaima. Orice baricadă pare un atentat. Teoriile lor sînt înfierate, scopul lor este bănuit, lumea se teme de intenţiile lor, şi conştiinţa lor este pusă la îndoială. Sînt mustraţi că ridică, construiesc şi îngrămădesc, împotriva stării sociale, o grămadă de

lipsuri, de dureri, de nedreptăţi, de uri, de deznădejdi şi că smulg din străfunduri blocuri de beznă pentru a se fereca îndărătul lor şi a lupta. Li se strigă : „Stricaţi pardoseala iadului !" Ei ar putea răspunde: „Tocmai de-asta baricada noastră e făcută din intenţii bune".
Desigur, cea mai bună soluţie este cea pacifică. In definitiv, să ne înţelegem, cînd vezi piatra te gîndeşti la urs 2 şi societatea e neliniştită tocmai din pricina acestei bunăvoinţe. Dar mîntuirea societăţii depinde de ea însăşi ; noi apelăm tocmai la bunăvoinţa ei. Nici un leac violent nu este necesar. Să se cerceteze răul prieteneşte, să se constate şi să se vindece. Iată ce-i propunem.
Oricum ar fi, chiar învinşi, mai ales învinşi, sînt măreţi oamenii care, în toate colţurile lumii, cu ochiul aţintit asupra Franţei, luptă pentru ţelul cel mare cu acea logică de nezdruncinat a idealului ; care îşi dăruiesc viaţa pentru progres. Cînd le bate ceasul, intră în mormînt cu aceeaşi dezinteresare cu care un actor şi-ar da replica. Ei primesc şi lupta deznădăjduită, şi dispariţia stoică, pentru a împinge măreaţa mişcare umană începută la 14 iulie 1789 spre minunatele şi supremele ei rezultate universale.
De altfel, trebuie să adăugăm această distincţiune la cele pe care le-am făcut în alt capitol ; există răzvrătiri

1 Cunoscut luptător pentru unitatea Italiei (1807–1882),
2 Aluzie la fabula lui La Fontaine, în care morala e : mai
un duşman deştept, decît un prieten prost.

bine

acceptate, care se numesc revoluţii, şi revoluţii respinse, care se numesc mişcări. O răscoală care izbucneşte este o idee care îşi dă examenul în faţa poporului. Dacă poporul lasă să cadă bila neagră, ideea este un fruct uscat, răscoala este numai o harţă.
Popoarele nu intră în război la orice somaţie şi ori de cîte ori o vrea utopia. Popoarele nu au totdeauna şi la orice oră temperament de eroi şi de martiri.
Pentru că cei ce se devotează o fac pentru un ideal şi numai pentru un ideal, şi asta e frumos. O răscoală este un entuziasm. Entuziasmul poate să se mînie ; de aici se ajunge Ia arme. Dar orice răscoală care ţinteşte într-un guvern sau într-un regim năzuieşte la mai mult. Aşa, de pildă, şi sităruim asupra acestui fapt, capii răscoalei din 1832, şi mai ales tinerii entuziaşti din strada Chanvrerie nu luptau chiar împotriva lui Ludovic-Filip. Cea mai mare parte dintre ei, vorbind cu inima deschisă, recunoşteau calităţile acestui rege, care era la jumătatea drumului dintre monarhie şi revoluţie ; nimeni nu^l ura. Dar ei atacau în Ludovic-Filip ramura cadetă de drept divin, aşa cum în Carol al X-lea atacaseră ramura vîrstnică ; iar în Franţa, prin răsturnarea regalităţii, voiau să răstoarne, am arătat-o, jefuirea omului de către om şi privilegiul asupra dreptului în lumea întreagă. Parisul fără rege aduce după sine lumea fără despoţi. Aşa

judecau ei. Scopul lor era, desigur, îndepărtat, poate nelămurit şi poate că slăbea în faţa efortului ; era, însă, mare.
Aşa stau lucrurile. Unii se sacrifică pentru astfel de viziuni, care, pentru cei sacrificaţi, sînt aproape întotdeauna iluzii, dar iluzii de care e legată toată siguranţa omenească. Răsculaţii poetizează şi poleiesc răscoala. Se aruncă în aceste fapte tragice, îmbătaţi de ce au să facă. Cine ştie ? Poate că vor izbuti. Sînt în minoritate ; au împotriva lor o armată întreagă ; dar apără dreptul, legea naturală, suveranitatea fiecăruia asupra lui însuşi, necunoscînd abdicarea, justiţia, adevărul şi la nevoie murind cu toţii ca cei trei sute de spartani. Nu se gîndesc la Don Quichotte, ci la Leonida. Merg înainte şi, o dată porniţi, nu dau înapoi; se aruncă cu capul plecat, nă-

dăjdutnd o victorie nemaipomenită... revoluţia completă, progresul repus în libertate, sporirea speciei umane, eliberarea universală ; şi, în cel mai rău caz, Termopilele.
Lupta pentru progres este uneori pierdută, şi am spus pentru ce. Mulţimea este potrivnică exerciţiilor cavalereşti.
De altfel, să nu uităm, mai există şi interesele prea puţin prietene cu idealul şi cu sentimentalul. Uneori stomacul paralizează inima.
Măreţia şi frumuseţea Franţei constau în faptul că Franţa e mai puţin pîntecoasă decît alte popoare ; îşi strînge cureaua mai uşor. E prima care se trezeşte şi ultima care se culcă. Merge înainte. E cea care caută.
Asta se datorează faptului că e artistă.
Idealul nu este altceva decît punctul culminant al logicii, aşa cum frumosul nu este altceva decît culmea adevărului. Popoarele artiste sînt totodată popoare înţelepte. A iubi frumosul înseamnează a vrea lumina. Din această pricină făclia Europei, adică civilizaţia, a fost purtată mai întîi de Grecia, care a trecut-o Italiei, care, la rîndul ei, a trecut-o Franţei. Divine popoare pioniere ! Vitae lampada tradunt.1
Poezia unui popor este fermentul progresului său, ceea ce e admirabil. Cantitatea de civilizaţie se măsoară după cantitatea de imaginaţie. Numai un popor civilizator trebuie să rămînă un popor viril. Corintul, da ; Sybaris, nu. Cel care se feminizează decade. Nu trebuie să fii nici diletant, nici virtuos ; trebuie să fii artist. In materie de civilizaţie nu trebuie să rafinezi, ci să mergi către sublim. Numai cu condiţia asta se poate da neamului omenesc tiparul idealului.
Idealul modern are tipul său propriu în artă şi mijloacele lui în ştiinţă. Numai prin ştiinţă se va realiza viziunea superioară a poeţilor : frumosul social. Raiul va fi refăcut prin A + B. In stadiul în care a ajuns civilizaţia, preciziunea este unul din elementele necesare ale frumosului, şi sentimentul artistic nu numai că este servit,
1 Poartă făclia vieţii (în original în limba latină).

dar şi completat prin ştiinţa ; visul trebuie să calculeze. Arta, care este cuceritorul, trebuie să aibă ca punct de sprijin ştiinţa, care este avangarda. Principalul este soliditatea schelăriei. Spiritul modern are

geniul Greciei, care are drept vehicul geniul Indiei ; este Alexandru călare pe elefant.
Rasele împietrite în dogme sau demoralizate de cîştig nu pot sta la conducerea civilizaţiei. îngenuncherea înaintea idolului sau a banului atrofiază muşchii ambulatorii şi voinţa în acţiune Contemplaţia sau negustoria micşorează strălucirea unui popor, îi scad orizontul scă-zîndu-i nivelul şi-i retrag înţelegerea în acelaşi timp umană şi divină a scopului universal, care creează naţiunile misionare. Babilonul nu are ideal. Cartagina nu are ideal. Atena şi Roma au şi păstrează, chiar de-a lungul nopţii grele a veacurilor, aureole de civilizaţie.
Franţa are aceeaşi calitate de popor ca Grecia şi Italia. Este ateniană prin frumos şi romană prin măreţie. Şi mai e şi bună. Se dăruieşte. Este gata să se devoteze şi să se jertfească mai des decît alte popoare. Numai că acest elan uneori o cuprinde, alteori o părăseşte. Şi aici este marea primejdie pentru cei ce aleargă cînd ea nu vrea decît să umble, sau care umblă cînd ea vrea să se oprească. Franţa are căderile ei repetate în materialism şi, în unele clipe, idei care se pun în calea acestui creier sublim, care nu au nimic comun cu măreţia franceză şi sînt mari cît Missouri sau Carolina de Sud '. Ce e de făcut ? Uriaşa se joacă de-a pitica ; uriaşa Franţă face nazuri de ţînc.
N-ai ce-^i face. Popoarele, ca şi astrele, au dreptul la eclipsă. Toate bune, numai să se întoarcă lumina, iar eclipsa să nu degenereze în noapte. Zorile şi învierea sînt sinonime. Ivirea luminii este identică cu persistenţa eului.
Să privim aceste fapte în linişte. Moartea pe baricadă sau mormîntul în exil sînt pentru devotament un lucru acceptabil. Adevăratul nume al devotamentului este dezin-
State din America de Nord.

teresarea. Fie, cei părăsiţi să se lase părăsiţi, exilaţii să se lase exilaţi, noi să ne mărginim să rugăm popoarele mari să nu dea prea mult înapoi atunci cînd dau. Nu trebuie ca, sub pretext de întoarcere la raţiune, să se alunece prea mult pe povîrniş.
Materia există, clipa există, interesele există, pîntecele există, dar nu trebuie ca burta să fie singura înţelepciune. Viaţa din clipa asta îşi are dreptul ei, fără doar şi poate, dar viaţa permanentă şi-l are pe al ei. Vai ! Faptul că te-ai urca.t nu te împiedică să cazi. Lucrul acesta se vede în istorie mai des decît am vrea. O naţiune e vestită ; ea gustă din ideal, apoi muşcă din noroi şi zice că e bun ; şi dacă o întrebi cum de-l înlocuieşte pe Socrate cu Falstaff, îţi răspunde : „Pentru că îmi plac oamenii de stat".
încă un cuvînt, înainte de a ne întoarce la încăierare.
O bătălie ca aceea pe care o istorisim acum nu e altceva decît o convulsiune spre ideal. Progresul oprit în loc e bolnăvicios şi are asemenea epilepsii tragice. A trebuit să întâlnim în drumul nostru această boală a progresului, care e războiul civil. E una din fazele fatale, act şi antract totodată, ale acestei drame care se învîrteşte în jurul unui condamnat social şi al cărui nume adevărat este „Progresul".
Progresul !

Acest strigăt pe care îl scoatem adesea cuprinde gîndul nostru întreg ; şi în punctul dramei la care am ajuns, deoarece ideea pe care o conţine are de trecut prin mai multe încercări, ne este poate îngăduit, dacă nu să ridicăm văluil, cel puţin să lăsăm să-l străbată o licărire.
Cartea pe care cititorul o are acum sub ochi reprezintă, de la un capăt la altul, în totalitate şi în amănunt, oricare ar fi întreruperile şi scăderile ei, drumul de la rău spre bine, de la nedreptate la dreptate, de la fals la adevărat, de la noapte la zi, de la poftă la conştiinţă, de la putreziciune la viaţă, de la bestialitate la datorie, de la iad la cer, de la nimic la dumnezeu. Punctul de plecare : materia ; capătul : sufletul. La început balaurul, la sfîrşit îngerul.

XXI
EROII

Deodată toba anunţă asaltul.
Atacul fu ca o furtună. In ajun, pe întuneric, se apropiaseră de baricadă ca şarpele boa. Acum, în plină zi, pe strada aceasta largă, orice surpriză era fără îndoială cu neputinţă ; de altfel, forţa fusese dezvăluită, tunul începuse să ragă, armata se năpusti asupra baricadei. Furia se schimbase acum în dibăcie. O puternică coloană de infanterie de linie, tăiată la intervale egale de gărzile naţionale şi municipale pedestre, susţinută de mari mulţimi, pe care le auzeai fără să le vezi, năvăli pe stradă în pas alergător, bătînd toba, sunind din goarnă, cu baionetele sus, cu geniştii în frunte şi, nepăsătoare sub proiectile, ajunse drept în faţa baricadei, cu greutatea unei bîrne de aramă repezită într-un zid.
Zidul rezistă bine.
Răsculaţii traseră din plin. Baricada asaltată părea că are o coarnă de fulgere. Asaltul fu atît de sălbatic, încît la un moment dat fu inundată de invadatori ; dar se scutură de soldaţi aşa cum leul se scutură de cîini, şi nu se lăsă cuprinsă de către asediatori decît ca stînca de spumă, pentru a apărea după o clipă prăpăstioasă, întunecată, uriaşă.
Coloana, silită să se retragă, rămase masată în stradă, descoperită, dar grozavă, şi răspunse redutei prin focuri de armă înfricoşătoare. Cine a văzut focuri de artificii îşi aminteşte de jerba pe care o face o încrucişare de scîn-teieri şi care se numeşte buchet. Să-şi închipuie acest buchet, nu vertical, ci orizontal, avînd în vîrful fiecărei dîre de foc cîte un glonţ, o şevrotină sau un biscaian şi pur-tînd moartea în ciorchinele lui de trăsnete. Baricada era dedesubtul lui.
Hotărîrea era aceeaşi de amîndouă părţile. Vitejia era aproape barbară şi se îmbina cu un fel de cruzime eroică ce începea cu jertfa de sine. Era în epoca în care un guard naţionail se bătea cu un zuav. Trupa voia să sfîrşească ;

răscoala voia să lupte. Acceptarea agoniei în plină tinereţe şi î,n plină sănătate face din curaj o beţie. In această încăierare fiecare avea măreţia ceasului suprem. Strada se acoperi cu cadavre.
Baricada îl avea la un capăt pe Enjolras şi la celălalt pe Marius. Enjolras, care avea toată baricada în spinare, se păstra pentru mai tîrziu şi se

adăpostea ; trei soldaţi căzură unul după altul sub crenelul său, fără măcar să-l fi văzut ; Marius lupta descoperit. Făcea din el însuşi o ţintă. Ieşea cu mai bine de jumătate din trup de după vîrful redutei. Nu există risipitor mai mare decît un avar care îşi face de cap ; nu e om mai înfricoşător în acţiune decît un visător. Marius era nemaipomenit şi gînditor. Se lupta ca într-un vis. Ai fi spus că e o vedenie care trage cu puşca.
Cartuşele asediaţilor erau pe sfîrşite ; dar nu şi ironiile lor usturătoare. In acest vîrtej al morţii în care se aflau le ardea de rîs.
Courfeyrac era cu capul gol.
— Unde ţi-e pălăria ? îl întrebă Bossuet.
Courfeyrac răspunse :
— Au tras cu tunul în ea !
Sau vorbeau lucruri grave :
— Poate cineva să-i înţeleagă – striga Feuilly cu amărăciune – pe oamenii aceştia (şi da nume, nume cu noscute, chiar vestite, unele din vechea armată), care ne-au făgăduit că vor veni cu noi, ne-au jurat să ne ajute, şi-au dat cuvîntul lor de cinste, generali de-ai noştri, şi care ne lasă în plata domnului !
Combeferre se mulţumea să răspundă, cu zîmbet grav :
— Sîn.t oameni care respectă regulile onoarei, aşa cum respecţi stelele, hăt, de departe.
Interioruil baricadei era atît de semănat cu cartuşe sfă-rîmate, de parcă ar fi fost nins.
Asediatorii erau numeroşi ; poziţia răsculaţilor era însă bună. Erau în vîrful unui zid şi-i fulgerau din plin pe soldaţii care se împleticeau printre morţi şi răniţi şi se izbeau de un povîrniş. Baricada asta, construită cum era, minunat întărită, era într-adevăr una din acele poziţii în

care un pumn de oameni ţin pe loc o legiune. Cu toate acestea, coloana de atac, mereu sporită, mărind,u-se la număr sub ploaia de gloanţe, se apropia neînduplecată, şi iată că, încetul cu încetul, pas cu pas, dar cu siguranţă, armata strîngea baricada aşa cum strînge şurubul teascul.
Asalturile urmară unul după altul. Groaza creştea din ce în ce mai mult.
Atunci izbucni pe grămada aceea de pietre, din strada Chanvrerie, o luptă vrednică de zidurile Troiei. Oamenii aceştia palizi, zdrenţăroşi, istoviţi, care nu mîncaseră de douăzeci şi patru de ceasuri, care nu dormiseră, care nu mai aveau decît vreo cîteva gloanţe de tras, care îşi pipăiau buzunarele în care nu mai erau cartuşe, mai toţi răniţi, care aveau capul sau braţul bandajat cu o rufă înroşită sau pămîntie, iar hainele pline de găuri pe unde curgea sîngele, care erau abia înarmaţi, cu puşti proaste şi cu săbii vechi, ciuntite, se preschimbară în titani. Baricada fu înconjurată, asaltată, escaladată de zeci de ori, dar nu .putu fi luată.
Pentru a-şi face cineva o idee despre această luptă ar trebui să-şi închipuie că un mănunchi de vitejii uriaşe luase foc şi că priveşte acest incendiu. Nu era o luptă, era interiorul unui cuptor; din gurile lor ieşea foc şi pară ; feţele lor erau extraordinare, forma omenească părea acolo cu neputinţă ; luptătorii ardeau în flăcări şi era îngrozitor să vezi cum se

mişcau în fumul roşu salamandrele acelea ale încăierării. Nu mai zugrăvim scenele succesive şi simultane ale acelui măcel măreţ. Numai epopeea are dreptul să umple douăsprezece mii de versuri cu o bătălie. Ai fi spus că este iadul brahmanismului, cea mai înfricoşătoare dintre cele şaptesprezece prăpăstii, pe care Veda' îl numeşte „Pădurea săbiilor". Luptau corp la corp, picior la picior, cu pistoalele, cu săbiile, cu pumnii, de departe, de aproape, de sus, de jos, de pretutindeni, de pe acoperişul casei, de la ferestrele cîr-ciumii, de la ferestruicile pivniţei, unde se strecuraseră

1 Serie de cărţi sfinte indiene în limba sanscrită cuprinzînd imnuri şi formule religioase brahmane: numele lor colectiv însemnează ..ştiinţă" ; cele mai vechi au fost scrise acum circa 3.200 de ani.

20

305

cîţiva. Era unu contra şaizeci. Faţada Corintului, pe jumătate prăbuşită, era hidoasă. Fereastra tatuată de gloanţe îşi pierduse geamurile şi cercevelele şi ,nu mai era decît o gaură fără formă, aistupată de-a valma cu pietre. Bossuet fu ucis ; Feuilly fu ucis; Gourfeyrac fu ucis; Joly fu ucis ; Combeferre, străpuns de trei lovituri de baionetă în piept, în clipa în care ridica un luptător rănit, abia avu vreme Să-şi întoarcă privirile spre cer, şi-şi dădu sufletul.
Marius lupta mereu, atît de ciuruit de răni, mai ales la cap, încît faţa Iui nu se mai vedea sub sînge, de parcă şi-ar fi acoperit-o cu o batistă roşie. Numai Enjolras nu era atins. Cînd nu mai avu armă, începu să întindă mîna în dreapta şi în stînga, şi cîte un răsculat îi dădea un tăiş oarecare. Nu-i rămăsese decît o frîntură, avusese patru săbii, una mai mult decît Fran-cisc I la Marignan *.
Homer spune : „Diomede îl gîtuie pe Axyle, fiul lui Teuthranis, care locuia în fericita Arisba ; Euryale, fiul Mecisteei, î;l răpune pe Dresos, pe Ophelitios, Esep şi pe acel Pedasus, pe care naiada Abarbarea l-a avut cu desă-vîrşitul Bucolin ; Ulyse îl doboară pe Pidyte din Percosa ; Antiloo, pe Abler ; Polypaetes, pe Astyal ; Polydamas, pe Otos din Cyllene şi Teucer, pe Aretaon. Meganthios moare sub loviturile de suliţă pe care i le dă Euripyle. Agamemnon, regele eroilor, îl face una cu pămîntul pe Elatos, cel născut în oraşul rîpos pe care îl scaldă zgomotosul rîu Satnois." 2 In vechile noastre balade eroice, Esplandian îl atacă pe uriaşul marchiz Swantibore cu o suliţă de foc, iar acesta se apără, ucigîndu-l pe cavaler sub turnurile pe care le smulge din pămînt. Vechile noastre fresce muraile ni-i arată pe cei doi duci de Bretania şi Burbon, cu arme, armoarii şi chimvale, în război, călare, întîlnindu-se cu securea în mînă, cu măşti de fier, cu în-
1 Bătălie din 1515, lîngă Milano. Regele Franţei a participat efectiv Ia luptă şi i-a învins pe mercenarii elveţieni care apărau ducatul Milan, teritoriu vasal imperiului german, pierdut cu doi ani mai înainte de

Ludovic al Xll-lea,
2 Actele de eroism evocate de Victor Hugo sînt povestite tn Itiarta.

călţăminte de fier, cu mânuşi de fier, unui înveşmîntat în hermină, celălalt învăluit în albastru ; Bretanul cu un leu între cele două coarne ale coroanei sale, Burbonul împodobit cu o monstruoasă floare de crin la cozoroc. Dar ca să fii falnic nu e numaidecît nevoie să porţi, ca Yvon, casca ducală, să ai în mînă, ca Esplandian, o flacără vie, s-au să fi adus din Epir, ca Phyles, tatăl lui Polydamas, o armură solidă, dar de la regele Euphet ; este destul să-ţi dai viaţa pentru o convingere sau din loialitate. Luaţi soldăţelul naiv pînă mai ieri, ţăran din Bauce sau din Limousin, care dă tîrcoale, cu săbiuţa la şold, îngrijitoarelor de copii din grădina Luxembourgului, şi studentul tînăr, palid, aplecat asupra unei piese de anatomie sau asupra unei cărţi, adolescent blond care îşi tunde barba cu foarfecele, insuflaţi-le spiritul datoriei, puneţi-i faţă în faţă la răspîntia Boucherat sau în fundătura Planche-Mibray, aşa ca unul să lup-te pentru steag, celălalt pentru un ideal, dar ca amîndoi să creadă că luptă pentru patrie ; lupta va fi uriaşă, iar umbra pe care soldatul şi studentul încăieraţi o vor arunca pe marele cîmp de luptă epic al omenirii va fi la fel de mare ca umbra pe care o lasă Megaryon, regele Liciei, cea plină de tigri, cînd se bate corp la corp cu marele Ajax, egalul zeilor.

XXII
PIEPT LA PIEPT

Cînd nu mai existară alţi conducători în viaţă afară de Enjolras şi Marius la cele două capete ale baricadei, centrul, pe care îl susţinuseră atîta vreme Courfeyrac, Joly, Bossuet, Feuilly şi Combeferre, slăbi. Tunul, fără a face o spărtură practicabilă, despicase destul mijlocul redutei ; aici, vîrful zidului dispăruse sub ghiulele şi se prăvălise ; sfărîmăturile, care căzuseră cînd înăuntru, cînd afară, îngrămădiseră de cele două părţi ale barajului două povîr-nişuri, unul dincoace de el, altul dincolo. Povîrnişul din afară punea la îndemîna asaltului un plan înclinat.

20*

Un asalt suprem fu încercat pe -acest povîrniş, şi izbuti. Puzderia zbîrlită a baionetelor, aruncată în pas gimnastic, sosi fără să-i stea ceva în cale, şi fruntea deasă a coloanei de luptă se ivi prin fum, în vîrful povîrnişului. De data aceasta se sîîrşise. Grupul răsculaţilor care apăra centrul dădu înapoi în dezordine.
In clipa aceea întunecata dragoste de viaţă se trezi în unii dintre ei. Ochiţi de aproape de această pădure de puşti, mulţi nu voiră să moară. Sînt clipe în care instinctul de conservare începe să urle, şi animalul se iveşte în om. Erau lipiţi ide casa cea înaltă cu şase etaje, care forma fundul baricadei. Casa .aceasta putea fi scăparea. Era baricadată, preschimbată într-un singur zid de sus pînă jos. Mai înainte ca trupa de linie să fi ajuns în interiorul redutei, o uşă s-ar mai fi putut încă deschide şi închide, o singură clipită numai, şi uşa acestei case, întredeschisă

brusc şi închisă repede la loc, ar fi însemnat viaţa pentru aceşti disperaţi. îndărătul casei erau străzile, fuga, drumul deschis. începură să bată ;în uşă cu patul puştii şi cu picioarele, strigînd, implorînd, împre-unînd mîinile. Nimeni nu le deschise. De la ferestruica etajului al treilea îi privea capul de mort.
Dar Enjolras, Marius şi încă alţi şapte sau opt, adunaţi în jurul lor, se aruncaseră în foc şi îi apărau pe ceilalţi. Enjolras le strigase soldaţilor : „Nu înaintaţi I" şi ucisese un ofiţer care inu-i ascultase ordinul. Se afla acum în curtioica interioară a redutei, cu spatele la casa Corint, cu sabia într-o mînă, cu carabina în cealaltă, ţinînd deschisă uşa cîrciumii prin care oprea asediatorii să treacă. Le striga celor disperaţi : „Nu e decît o singură uşă deschisă. Asta 1" Şi acoperindu-i cu trupul său, făcînd faţă numai el singur batalionului, îi ajută să treacă prin spatele lui. Toţi se îmbulziră. Enjolras, executînd cu carabina de care se slujea ca de un ciomag ceea ce specialiştii în mînuirea ciomegelor numesc „vîrtejul", doborî baionetele din jurul şi din faţa lui şi intră cel de pe urmă ; fu o clipă îngrozitoare, în care soldaţii voiau să pătrundă înăuntru, iar răsculaţii voiau să închidă. Uşa fu închisă cu o violenţă atît de mare, încît, atunci cînd se îmbucă

în cadrul ei, lăsă să se vadă, tăiate şi lipite de pervazul ei, cele cinci degete ale unui soldat care se încleştase de ea cu tot dinadinsul.
Marius rămăsese afară. Un glonţ îi spărsese clavicula ; simţea că leşină şi cade. In clipa aceea, cu ochii închişi, simţi cum îl apucă o rnînă puternică, şi leşinul în care căzu abia îi lăsă timpul să-şi spună, amestecînd gîndul cu amintirea supremă a Cosettei : „Sînt prizonier. Voi fi împuşcat."
Enjolras, nevăzîndu-l pe Marius printre cei ce se re-fugiaseră, crezu acelaşi lucru. Erau însă în clipa în care fiecare nu are vreme să se gîndească decît la propria sa moarte. Enjolras puse drugul în dreptul uşii, o zăvori şi o închise de două ori cu cheia şi cu lacătul, în vreme ce de afară băteau în ea, cu furie, soldaţii cu patul puştii, geniştii cu securile. Asediatorii se adunaseră în jurul uşii. începea acum asediul cîrciumii. Soldaţii, trebuie s-o spunem, erau plini de mînie.
Moartea sergentului de artilerie îi scosese din fire şi apoi, ceea ce era şi mai grav, li se spusese, în cele cîteva ore care precedaseră atacul, că răsculaţii îi mutilau pe prizonieri şi că în cîrciumă se afla cadavrul unui soldat fără cap. Acest fel de zvonuri fatale sînt nelipsite în războaiele civile şi un asemenea zvon fals pricinui mai tîrziu catastrofa din strada Transnonain.
După ce baricadă uşa, Enjolras le spuse celorlalţi :
— Să ne vindem scump pielea !
Se apropie apoi de masa pe care erau întinşi Mabeuf şi Gavroche. Sub cearşaful cel negru se vedeau formele drepte şi ţepene, una mare, alta mică, şi cele două feţe se desenau uşor sub cutele reci ale iinţoliului. O mînă ieşea de sub giulgiu şi atîrna în jos. Era mîna bătrînului. Enjolras se pleci şi sărută mîna vrednică de cinste, aşa cum în ajun îi sărutase fruntea.
Erau singurele sărutări pe care le dăduse în viaţa lui.
Să povestim pe scurt. Baricada se luptase ca o poartă a Tebei, iar circiuma se luptă ca o casă din Saragossa. Astfel de rezistenţe sînt

crunte. Nici o îndurare. Nici un Sol de la o tabără la alta. Toţi vor să moară, cu condiţia

I

să ucidă. Cînd Suchet spune: „Capitulaţi!", Pala fox' îi răspunde : „După lupta cu tunul, Iupta cu cuţitul". Nimic nu lipsi de la asaltul cîrciumii Hucheloup : nici pietrele care plouau de la fereastră şi de pe acoperiş în capul asediatorilor, scoţîndu-i pe soldaţi din fire, zdrobindu-i groaznic, nici împuşcăturile din pivniţă şi mansarde, nici furia atacului, iniei înverşunarea apărării şi nici, în cele din urmă, cînd uşa fu înfundată, nebunia dezlănţuită a măcelului. Asediatorii se năpustiră în cîrciumă, împiedi-cîndu-se de seîndurile uşii forţate şi date la pămînt, şi nu găsiră pe nimeni. Scara în spirală, retezată cu lovituri de secure, zăcea în mijlocul sălii scunde. Cîţiva răniţi îşi dădeau sufletul. Cei care nu fuseseră încă ucişi se aflau la primul cat, şi acolo, prin gaura tavanului, pe unde pătrundea înainte scara, izbucni un foc îngrozitor. Erau cele din urmă cartuşe. După ce fură arse, după ce oamenii aceştia în agonie nu mai avură nici pulbere şi nici gloanţe, luară, fiecare, în mînă, două din sticlele puse deoparte de Enjolras, şi despre care am vorbit, şi ţinură piept asaltului cu aceste măciuci înfiorător de fragile. Erau sticle de apă tare. Povestim aceste detalii sumbre ale măcelului aşa cum au fost. Cel asediat, vai ! îşi face arme din orice. Focurile care ardeau pe ape nu l-au dezonorat pe Arhimede2, iar smoala clocotită nu l-a necinstit pe Bayard 3. Orice război e făcut din groază şi n-ai de ales. Focurile de armă ale asediatorilor, deşi stîr.jenite şi venind de jos în sus, erau totuşi ucigaşe. Marginea găurii din tavan fu repede înconjurată de capete moarte, din care curgeau dîre lungi şi fumegînde. Zgomotul era de nedescris ; un fum îmbîcsit şi fierbinte întuneca bătălia.

1 Duce al Saragossei, care a apărat eroic Saragossa în 1809.

2 Arhimede, marele savant grec din Siracuza (Siciiia), ucis de un soldat roman cu prilejul cuceririi cetăţii (212 î.e.n.), incendia corăbiile duşmane cu ajutorul unor oglinzi care reflectau în pînze razele soarelui concentrate.

3 Pierre de Terrail, senior de Bayard, devenit legendar prin vitejia sa în expediţiile regilor Franţei în Italia (sfîrşitul secolului al XV-Iea şl începutul secolului al XVI-lea). Folosea şi el, după mijloacele militare medievale, smoala clocotită împotriva asediatorilor de castele, cărera li se turna de sus lichidul vîscos şi fierbinte

Nu există cuvinte pentru a zugrăvi groaza care ajunge la acest punct. In lupta infernală ce se dădea nu mai existau oameni. Nu mai erau nici uriaşi care iluptau împotriva coloşilor. Semăna mai mult cu Milton şi cu Dante decît cu Homer. Demonii atacau şi li se împotriveau stafiile. Era un eroism monstruos.

XXIII
ORESTE FLAMIND ŞI PILADE BEAT

In cele din urmă unii care rezistau, vreo douăzeci de asediatori, soldaţi, guarzi naţionali, guarzi municipali, de-a valma, căţărîndu-se unul pe altul, ajutîndu-se de scheletul scării, aninîndu-se de ziduri, agăţîndu-se de tavan, sfîşiaţi chiar pe marginea trapei, cei mai mulţi cu chipul desfigurat de răni în această ascensiune înspăimîn-tătoare, orbiţi de sînge, furioşi, sălbăticiţi, se năpustiră în sala de la primul etaj. Acolo nu mai era decît ,un singur om în picioare : Enjolras. Fără cartuşe, fără spadă, ne-maiavînd în mînă decît ţeava carabinei cu care zdrobise ţeasta unuia dintre cei ce intraseră. Pusese masa biliardului între asediatori şi el, se dăduse înapoi pînă în colţul sălii şi acolo, cu privirea semeaţă, cu capul sus, cu acea frîntură de armă în mînă, era încă destul de tulburător pentru a face gol în jurul lui. Un strigăt se ridică :
— Uite şeful! El l-a ucis pe artilerist. Pentru că şi-a
ales locul, să stea acolo. Să rămînă acolo. Să-l împuşcăm
pe loc !
— Impuşcaţi-mă ! zise Enjolras.
Şi, aruncînd bucata fărîmată de carabină, îşi încrucişa braţele şi-şi înfăţişă pieptul.
îndrăzneala de a muri frumos îi mişcă întotdeauna pe oameni. îndată ce Enjolras îşi încrucişa braţele, primin-du-şi sfîrşitul, în sală încetă larma bătăliei, şi haosul se preschimbă brusc într-un fel de solemnitate de mormînt. Părea că măreţia ameninţătoare a lui Enjolras, nemişcat
311

şi dezarmat, atîrnă greu deasupra tumultului, că tînărul acesta, singurul care nu avea nici o rană, care era mîn-dru, însîngerat, încîntător, nepăsător, de parcă ar fi fost invulnerabil, constrînge adunătura aceea sinistră să-l ucidă cu respect. Frumuseţea lui, pe care o sporea în clipa aceea mîndria lui, era minunată, şi, ca şi cum n-ar fi putut fi ostenit, după cum nu era aici rănit, după cele douăzeci şi patru de ceasuri care se scurseseră, Enjolras era rumen şi proaspăt. Poate că despre el spunea mai tîrziu un martor, în faţa consiliului de război : „Era un răsculat căruia am auzit că-i spuneau ApoJlon". Un soldat din garda naţională, care îl ochea pe Enjolras, lăsă arma jos, spunînd : „Mi se pare că aş împuşca o floare".
în colţul opus lui Enjolras, doisprezece oameni formară un pluton şi-şi pregătiră puştile în tăcere.
Apoi un sergent strigă :
— La umăr 1
Un ofiţer îi opri :
— Aşteptaţi ! Şi adresîndu-se lui Enjolras : Vrei să te
leg la ochi ?
— Nu.
— Dumneata eşti acela care l-a ucis pe sergentul de
artilerie ?
— Da.
Grantaire se trezise de cîteva clipe.
Cititorul îşi aminteşte că Grantaire dormea încă din ajun în sala de sus a cîrciumii, aşezat pe un scaun şi prăbuşit peste o masă.

Realiza vechea metaforă cu toată puterea ei : era beat mort. Hidosul filtru de absint-stout-alcool îl făcuse să cadă în letargie. Ii lăsaseră masa pe care se rezema, pentru că era mică şi nu putea fi de folos baricadei. Rămăsese mai departe în aeea.stă poziţie, cu pieptul îndoit peste masă, cu capul culcat pe braţe, împresurat de pahare, halbe şi sticle. Dormea somnul zdrobitor al ursului amorţit şi al lipitorii sătule. Nimic nu-l tulburase : nici împuşcăturile, nici ghiulelele, nici mitralia care pătrundea prin fereastră în sala unde se afla, nici vuietul grozav al asaltului. Din cînd în cînd, îi răspundea numai tunu-
812

lui cu cîte un sforăit. Părea că aşteaptă acolo să vină un glonţ şi să-l cruţe de osteneala de a se trezi. In jurul lui zăceau mai multe cadavre şi, la prima vedere, nimic nu-l deosebea de aceia care dormeau somnul adînc al morţii.
Nu zgomotul îl trezeşte pe un om beat, ci liniştea. Această ciudăţenie a fost observată de multe ori. Amorţeala în care căzuse Grantaire era sporită de surparea din jurul lui ; prăbuşirea îl legăna. In schimb, întreruperea larmei în fata lui fu o puternică lovitură pentru acel somn adînc. într-adevăr, efectul e acela al unei trăsuri care se opreşte brusc. Cei ce dorm se deşteaptă. Grantaire sări în sus, întinse braţele, se şterse la ochi, privi, căscă şi înţelese.
Beţia care sfârşeşte seamănă cu o perdea care se destramă. Vezi în bloc şi dintr-o singură privire tot ee-ţi ascunde ea. Totul se înfăţişează dintr-o dată memoriei ; şi omul beat, care nu ştie nimic din cele ce se petrec de douăzeci şi patru de ceasuri încoace, nici n-a apucat să-şi deschidă pleoapele bine şi pricepe tot. Ideile îi revin cu o bruscă luciditate ; beţia se împrăştie ca o pîclă care orbea creierul, se răsfiră şi face loc obsesiei clare şi precise a realităţii. Soldaţii, cu ochii pe Enjolras, nici nu-l zăriseră măcar pe Grantaire, care stătea deoparte, într-un colţ, ascuns parcă îndărătul biliardului. Sergentul se pregătea să repete ordinul: „La umăr !", cînd, deodată, auziră o voce puternică care striga Jîngă ei :
— Trăiască republica ! Şi eu sînt cu ea !
Grantaire se ridicase.
Marea strălucire a luptei de la care .lipsise, la care nu luase parte, apăru în privirea înfocată a beţivului transfigurat.
Repetă : „Trăiască republica !", străbătu sala cu paşi siguri şi se aşeză în faţa puştilor, alături de Enjolras.
— Sfîrşiţi cu doi dintr-o împuşcătură ! spuse el. Şi în-
torcîndu-se cu blîndeţe spre Enjolras, îi spuse : îmi dai
voie ?
Enjolras îi strînse mîna, zîmbind.
Nici nu zîmbise bine, că şi izbucni detunătura.
Enjolras, străpuns de opt gloanţe, rămase proptit de
313

perete, ca şi cum gloanţele ,l-ar fi ţintuit acolo. îşi aplecă fruntea numai.
Fulgerat, Grantaire căzu la picioarele lui.
Peste cîteva clipe, soldaţii îi izgoneau pe ultimii răsculaţi, adăpostiţi în partea de sus a casei. Trăgeau în pod prin nişte zăbrele de lemn. Se

luptau sub acoperiş. Trupurile erau azvîrlite pe ferestre, unele încă vii. Doi călăreţi, care încercau să ridice ornnibusul sîărîmat, fură ucişi cu focuri de carabină trase din mansarde. Un om în bluză fu azvîrlit jos cu o lovitură de baionetă în burtă ; acum horcăia pe pămînt. Un solda.t şi un răsculat se rostogoleau împreună pe povîrnişul de ţiglă al acoperişului şi, nevrînd să-şi dea drumul «nul altuia, cădeau înlănţuiţi într-o îmbrăţişare sălbatică. O luptă la fel, în pivniţă. Strigăte, focuri de armă, călcare în picioare, sălbatică. Apoi tăcere. Baricada era luată.
Soldaţii începură să caute prin casele din jur şi să-i urmărească pe fugari.
XXIV
PRIZONIER
Marius era într-adevăr prizonier. Prizonierul lui Jean Valjean. Mîna care îl apucase de la spate, în clipa căderii, şi pe care o simţise pe .cînd îşi pierdea cunoştinţa era aceea a lui Jean Valjean.
Jean Valjean nu luase parte la luptă într-alt fel decît punîndu-se în primejdie. Fără el, în acea fază ultimă a agoniei, nimeni nu s^ar fi gîndit la răniţi. Datorită lui, care era mereu prezent în mijlocul măcelului, ca o providenţă, cei care cădeau -erau ridicaţi, transportaţi în sala cea scundă şi piansaţi. In intervale, repara baricada. Dar nu făcu cu rnîinile lui nimic care ar fi putut semăna cu o lovitură, cu un atac, sau chiar cu o apărare personală. Tăcea şi sărea în ajutor. De altfel, se alesese numai cu cîteva zgîrieturi. Gloanţele îl ocoliseră. Dacă sinuciderea ar fi făcut parte din ceea ce îşi dorise în clipa cînd in-

trase în acel mormînt, atunci nu izbutise în această privinţă. Dar ne îndoim că s-ar fi gîndit la sinucidere, pentru că e un act nereligios.
In ceaţa deasă a luptei, Jean Valjean părea că nu-l vede pe Marius ; de fapt, nu-l slăbise din ochi. Cînd Ma-rius fu doborît la pămînt de un glonţ, Jean Valjean ţîşni cu agerimea unui tigru, se năpusti asupra lui ca asupra unei prăzi şi îl luă cu el.
In clipa aceea, vîrtejul atacului era atît de năprasnic concentrat asupra lui Enjolras şi asupra uşii cîrciumii, încît nimeni nu-l văzuse pe Jean Valjean cînd îl luase în braţe pe Marius, străbătuse cu el unghiul desfundat al baricadei şi pierise îndărătul colţului casei Corint.
Cititorul îşi aminteşte că acest colţ făcea un fel de in-trînd în stradă şi ferea de gloanţe, de mitralie şi de priviri o palmă de loc. Uneori, într-un incendiu, scapă de foc o odaie, şi în mările cele mai furtunoase, dincolo de un promontoriu sau la capătul unei strîmtori între stînci, găseşti un colţişor liniştit. In această cotitură a trapezului interior al baricadei îşi dăduse duhul Eponine.
Jean Valjean se opri, îl lăsă pe Marius să alunece la pămînt, se lipi de zid şi privi în jurul lui.
Situaţia era îngrozitoare.
Deocamdată, pentru vreo două sau 'trei minute, această fîşie de zid mai constituia încă un adăpost ; dar cum să iasă din acest măcel ? îşi amintea cît de înspăimîntat fusese cu opt ani în urmă, pe strada Polonceau, şi în ce fel izbutise să scape ; atunci fusese greu, azi era cu neputinţă. Avea în faţa lui această casă surdă, cu şase etaje, neînduplecată, care nu părea locuită decît de omul mort aplecat la fereastră ; la dreapta avea baricada

destul de scundă care închidea strada Petite-Truanderie ; acest obstacol părea uşor de (trecut, dar dincolo de creasta lui se vedea un şir de vîrfuri de baionete. Era trupa de linie postată dincolo de baricadă, la pîndă. Fără doar şi poate că a trece baricada însemna a căuta cu lumînarea gloanţele plutonului şi că orice cap care ar fi depăşit înălţimea zidului de pietre ar fi servit drept ţintă pentru şaizeci de
315

puşti. La stînga lui se afla cîmpul de luptă. Dincolo de colţul casei se afla moartea.
Ce era de făcut ?
Numai o pasăre ar fi putut scăpa de acolo.
Şi trebuia să se hotărască pe loc, să găsească un mijloc, să ia o hotărîre. Ceilalţi se băteau la cîţiva paşi de el ; din fericire, toţi se înverşunau asupra unui singur punct, asupra uşii cîreiumii; dar dacă unui soldat, unuia singur, i-ar fi trecut prin minte să ocolească casa sau să atace prin flanc, totul ar fi fost sfîrşit.
Jean Valjean privi casa din faţa lui, privi baricada de alături, apoi privi în jos, cu furia celui încolţit, năuc, ca şi cum ar fi vrut să facă o gaură în pămînt cu ochii.
Privind aşa, ceva greu de definit într-o astfel de agonie se desenă, se înfiripă la picioarele lui, ca şi cum privirea ar fi putut face să răsară din pămînt lucrul dorit. Zări la cîţiva paşi de el, la poalele micului baraj, atît de nemilos păzit şi pîndit din afară, sub grămada de pietre care îl ascundeau în parte, un grătar de fier culcat la acelaşi nivel cu pămîntul. Acest grătar, făcut din bare groase transversale, avea vreo şaizeci de centimetri pătraţi. Rama de pietre cubice care îl susţinea fusese smulsă şi grilajul era aproape desprins. Printre drugi se întrezărea o deschizătură întunecoasă care semăna cu burlanul unei vetre sau cu cilindrul unei cisterne. Jean Valjean se repezi la grătar. Vechea lui artă de a evada îi veni în minte ca o fulgerare. Ca în delir, cu forţa unui uriaş, cu repeziciunea unui vultur, dădu la o parte pietrele, ridică grătarul, îl luă pe Markts pe umeri, ţeapăn ca un mort, şi, ajutîndu-se cu coatele şi cu genunchii, coborî cu această greutate în spinare în puţul din fericire puţin adine, lăsă să-i cadă deasupra capului greaua trapă de fier, peste care pietrele mişcate din loc se rostogoliră din nou, şi ajunse cu piciorul pe o suprafaţă pietruită, la trei metri sub pămînt. Făcu toate astea în cîteva minute.
Jean Valjean se afla, cu Marius, care era tot leşinat, într-un fel de coridor lung, subteran.
3!6

Aici, pace adîncă, linişte desăvîrşită, noapte.
Avu din nou impresia de altădată, cînd din stradă nimerise într-o mănăstire. Numai că de data aceasta nu o ducea cu sine pe Cosette, ci pe Marius.
Acum abia de se auzea deasupra lui, ca un murmur nedesluşit, uriaşul zbucium al cîrciumii luate cu asalt.

CARTEA A DOUA

INTESTINUL LEVIATANULUI1

I
PAMINTUL SĂRĂCIT DE MARE

Parisul azvîrle în apă douăzeci şi cinci de milioane pe an. Nu e o metaforă. Gum şi în ce fel ? Zi şi noapte. In ce scop ? Fără nici un scop. Cu ce gînd ? Fără să se gîn-dească. Pentru ce ? Pentru nimic. Cu ajutorul cărui organ ? Cu ajutorul intestinului lui. Care este acest intestin ? Canalul.

Douăzeci şi cinci de milioane este cea mai cumpănită dintre cifrele aproximative pe care le dau evaluările ştiinţei de specialitate.

După multe dibuieli, ştiinţa ştie astăzi că îngrăşămîn-tul cel mai rodnic şi mai folositor este îngrăşămîntul omenesc. Spre ruşinea noastră, chinezii o ştiau de mai înainte. „Nici un ţăran chinez – ne-o spune Eckeberg – nu se duce la oraş fără să aducă, la cele două capete ale cobiliţei lui de bambus, două căldări pline cu ceea ce noi numim scîrnăvie." Datorită îngrăşămîntului omenesc, pă-mîntul Chinei este astăzi tot atît de tînăr ca pe vremea lui Avram. Recolta de grîu în China dă de o sută douăzeci de ori sămînţa dintru început. Nici un guano2 nu se poate compara în fertilitate cu materiile descompuse ale unei capitale. Un oraş mare este cel mai grozav bă-ligar. Dacă s-ar întrebuinţa oraşul pentru îngrăşarea ogoarelor, izbînda ar fi deplină. Dacă aurul nostru e bă-ligar, în schimb băligarul nostru e aur.

1 Monstru despre care pomeneşte Biblia.
1 Injjrăşămînt compus din excremente de pasăre.

Dar ce se face cu acest aur-băligar ? E aruncat în prăpăstii.

Convoaie de corăbii sînt trimise cu mari cheltuieli pentru a recolta de la Polul Sud baliga petrelului • şi a pinguinilor, iar nesfîrşitul izvor de bogăţie pe care-l avem la îndemînă este trimis în mare. Dacă tot îngrăşămîntul omenesc şi animal, pe care lumea îl pierde, ar fi dat înapoi pămîntului în loc de a fi azvîrlit în apă, ar fi de ajuns pentru a hrăni lumea întreagă.

Ş.tiţi ce sînt maldărele de murdărie de la marginea drumului, cotigele cu gunoaie care huruie noaptea pe străzi, groaznicele butoaie ale edilităţii, scurgerile puturoase de murdărie subterană, pe care ni le ascunde pavajul străzii ? Sînt cîmpii înflorite, iarbă verde, merişor, cimbru, s.alvie, sînt vînat, vite, muget satisfăcut de vaci, seara, fîn bine mirositor, grîu aurit, pîine pe masa voastră, sînge cald în vinele voastre, sînt sănătate, bucurie, viaţă. Aşa vrea creaţiunea plină de mister, care e pe pămînt transformare şi în ceruri transfigurare. Daţi-le înapoi marelui creuzet ; din ele va ieşi belşugul vostru. Hrana eîm-piilor e hrana oamenilor.

Sînteţi liberi să risipiţi această bogăţie şi să mă găsiţi şi caraghios pe deasupra. Asta ar fi capodopera neştiin-ţei voastre.

Statisticile au calculat că numai Franţa face în fiecare an un vărsămînt de o jumătate de miliard Atlanticului, prin gura fluviilor ei. Notaţi bine, cu

aceste cinci sute de milioane s-ar plăti un sfert din cheltuielile bugetului. Asta e iscusinţa omului, care vrea mai bucuros să arunce cinci sute de milioane pe gîrlă. însăşi măduva poporului e dusă, picătură cu pică>tură, de ticăloasa scurgere a canalelor noastre, în fluvii, şi de uriaşa scurgere a fluviilor în ocean. Fiecare icnire a haznalelor noastre ne costă o mie de franci. De aici, două rezultate : pămîntul sărăcit şi apa împuţită. Din brazdă iese foamea, şi din fluvii, boala.
Se ştie, de pildă, că în clipa de faţă Tarnisa otrăveşte Londra.
Pasăre de mare, palmipedă.

In ce priveşte Parisul, a fost nevoie să se mute în ultima vreme cele mai multe din gurile de scurgere în aval, dincolo de cel din urmă pod.
Ar ajunge un aparat cu două tuburi, înzestrat cu supape şi ecluze aspiratoare şi respingătoare, un sistem de drenaj elementar, simplu ca plămînii omului, şi care funcţionează, de altfel, în multe localităţi din Anglia, pentru a aduce în oraşele noastre apa curată din cîmpii şi pentru a trimite cîmpiilor apa bogată a oraşelor. Acest du-te-vino uşor, cel mai simplu de pe lume, ne-ar păstra cele cinci sute de milioane pe care le aruncăm. Dar lumea se gîndeşte la altceva.
Procedeul actual face răul vrînd să facă binele. Intenţia este bună, dar rezultatul e trist. Se crede că se curăţă oraşul, dar se stinge populaţia. Un canal este o neînţelegere. Când drenajul, cu dubla lui funcţiune, va înlocui peste tot canalul care spală sărăcind şi va da înapoi ceea ce ia, cînd el se va combina cu datele unei noi economii sociale, produsul pămîntului va fi înzecit şi problema mizeriei va fi simţitor atenuată. Adăugaţi suprimarea paraziţilor şi problema va fi rezolvată.
Pînă atunci, bogăţia publică se duce pe gîrlă şi păgubim. Pagubă, acesta e cuvîntul potrivit. Europa se ruinează prin epuizare.
Cît despre Franţa, am arătat care este cifra. Iar dacă Parisul cuprinde a douăzeci şi cincea parte din populaţia totală a Franţei şi dacă îngrăşămîntul parizian este cel mai bogat dintre toate, atunci evaluăm la mai puţin decît ar trebui, partea Parisului la douăzeci şi cinci de milioane, din jumătatea de miliard pe care Franţa o pierde în fiecare an. Aceste douăzeci şi cinci de milioane, dacă ar fi întrebuinţate pentru asistenţa socială şi pentru sărbători, ar creşte măreţia Parisului. Oraşul însă le cheltuieşte în haznale în asemenea măsură, încît s-ar putea spune că marea risipă a Parisului, petrecania lui de pomină, sminteala lui â la Beaujon \ orgia lui, revăr-
1 Financiar francez din secolul al XVlII-lfia, vestit prin risipa şi prin viaţa de desîrîu pe care o ducea ; se îmbogăţise speculînd as'jpra griului în anii de foamete. Spre a i se uita fărădelegile, a fondat la Paris un spital care îi poartă şi azi numele.

sarea lui de aur din plin, fastul lui, măreţia lui nu sînt altceva decît canalele lui.
Orbiţi de o proastă economie politică, înecăm, lăsăm să se ducă de rîpă şi să se piardă în adîncuri bunăstarea tuturor. Ar trebui să existe plase de Saint-Cloud ' pentru averea publică.

Din punct de vedere economic, faptul poate fi rezumat astfel : Parisul este un sac cu fundul spart.
Parisul, cetate model, tipar al capitalelor bine rînduite, pe care fiecare popor se străduieşte să-l copieze, metropolă a idealului, piatrie augustă a iniţiativei, a imboldului şi a experienţei, centru şi lăcaş al minţilor luminate, acest oraş-inaţiune, stup al viitorului, amestec minunat de Babilon şi de Corint, din punctul: de vedere de la care am pornit, ar face pe un ţăran din Fo-I<ian să ridice din umeri.
Imitaţi Parisul şi vă veţi ruina.
De altfel, Parisul imi.tă el însuşi această risipă străveche şi nesinchisită.
Aceste dobitocii surprinzătoare nu sînt noi ; nu e vorba de o prostie tinerească. Cei vechi procedau la fel ca modernii. „Haznalele Romei – spune Liebig – au supt toată bunăstarea ţăranului roman." După ce cîmpiile Romei au fost sleite de canalurile romane, Roma a stors Italia şi, după ce a turnat Italia în haznaua ei, a răsturnat în ea Sicilia, apoi Sardinia, apoi Africa. Haznaua Romei a înghiţit lumea. Haznaua (aceasta voia să soarbă cetatea şi universul : Urbi et orbi. Oraş veşnic, hazna fără fund.
Roma este o pildă pentru asemenea lucruri, ca şi pentru altele.
Această pildă este urmată de Paris, cu toată prostia caracteristică oraşelor pline de duh.
Pentru nevoile operaţiunii pe care am explicat-o, Parisul are sub el un alt Paris ; un Paris al canalelor, cu străzile, răspîntiile, pieţele, fundăturile, arterele şi circulaţia 'lui, făcut din murdărie, dar din murdărie fără formă omenească.
1 La Saint-Cloud, oraş aşezat pe Sena, în imediata apropiere a Parisului, se află plase pentru oprirea cadavrelor sinucigaşilor prin înecare.

Nu trebuie să măgulim pe nimeni, iniei chiar un mare popor ; acolo unde se află tot, mîrşăvia stă alături de sublim ; iar Parisul cuprinde în el Atena, oraşul luminii, cuprinde Tyrul, oraşul puterii, Sparta, oraşul virtuţii, Ninive, oraşul-minune, dar mai cuprinde în el şi Luteţia, oraşul de noroi.
De altfel, şi aici găsim pecetea puterii lui, şi uriaşa hazna a Parisului realizează, printre monumente, acelaşi ideal ciudat pe care l-au realizat în omenire cîţiva oameni ca Machiavel, Baconx şi Mirabeau : josnicia măreaţă.
Dacă privirea i-ar putea cuprinde întinderea, subsolul Parisului ar avea înfăţişarea unui uriaş madrepor. Un burete nu are mai multe găuri şi coridoare decîit bulgărele de pămînt de şase leghe jur împrejur, pe care se odihneşte străvechiul mare oraş. Fără a mai vorbi de catacombe, care sînt o pivniţă separată, fără a mai vorbi de încîlcita împletitură a conductelor de gaz, fără a mai socoti vastul sistem de tuburi al distribuţiei de apă potabilă, care se sfîrşeşte cu fîntînile ; numai canalele, ele singure, alcătuiesc sub cele două maluri o uriaşă reţea întunecată ; un labirint căruia înclinarea îi serveşte drept fir conducător.

Acolo, în ceaţa umedă, se iveşte şobolanul care pare a fi fătat de pîntecele Parisului.

II

ISTORIA VECHE A CANALULUI

Inchipuiţi-vă că Parisul ar fi ridicat ca un capac şi că reţeaua subterană a canalelor, văzută de sus, ar desena pe cele două ţărmuri un fel de ramură mare, altoită pe

1 Bacon (1561–1626), cancelar al Angliei sub Iacob I Stuart. Ca filozof are meritul de a fi părintele materialismului englez şi. în
general, al ştiinţelor experimentale din epoca modernă. Ca om politic, însă, a fost atît de venal, îneît parlamentul, sub presiunea opiniei publice, a fost silit să-l demită.

fluviu. Pe malul drept, carnalul de centură ar fi trunchiul acestei ramuri, conductele secundare ar fi ramurile, şi fundăturile ar fi rărnurelele. Imaginea aceasta este sumară şi numai pe jumătate exactă, deoarece unghiul drept, care este unghiul obişnuit al acestui fel de ramificaţii subterane, se găseşte foarte rar în lumea vegetală.
Veţi putea a"ea o imagine mai asemănătoare a acestui ciudat plan geometric dacă vă închipuiţi că aţi vedea culcat pe un fond întunecat un alfabet oriental, ciudat, în dezordine, ale cărui litere diforme ar fi sudate unele de altele, cînd la colţuri, cînd la extremităţi, într-un tal-meş-balmeş aparent şi la prima vedere întîmplător.
Haznalele şi canalurile jucau un mare rol în evul mediu, în Imperiul de Răsărit şi în bătrînul Orient. Acolo se ivea ciuma, acolo mureau despoţii. Mulţimile priveau cu un fel de spaimă religioasă culcuşurile astea ale putreziciunii, leagăne monstruoase ale morţii. Groapa păduchilor din Benares nu este mai puţin ameţitoare decît groapa cu lei din Babilon. '
După spusele cărţilor rabinice, Teglath-Phalasar2 nu jură decît pe haznaua din Ninive. Jean de Leyda 3 scotea din canalurilc de la Miinster falsa lui lună, şi Mokannâ 4, confratele lui oriental, profet ascuns al Korassanului, scotea falsul lui soare din puţul-hazna din Kekhscheb.

1 Prima aluzie evocă marele centru de pelerinaj brahman şi maho medan din centrul Indiei de nord ; călătorii europeni din secolul al XlX-lea îi admirau numeroasele pagode şi moschee, dar insistau tot odată asupra murdăriei mulţimii de fachiri şi pelerini. După legenda biblică, în timpul captivităţii babiloniene a evreilor, profetul Daniel a fost aruncat de două ori în groapa cu lei din Babilon, fiindcă de-mascase tertipurile şi înşelătoriile curtenilor şi preoţilor păgîni.
2 Rege asirian din secolul al VUI-lea î.e.n.
3 Mistic şi reformator religios olandez din prima jumătate a seco lului al XVI-lea. A condus grupul anabaptist din Miinster (Westfalia), unde a încercat să înfiinţeze, în 1533, o republică egalitară, avînd în vedere apropiatul „sfîrşit al lumii".
* Şef arab de sectă islamică din a doua jumătate a secolului al VIIHea.

Istoria oamenilor se oglindeşte în istoria haznalelor. Gemoiiiiile ' spuneau povestea Romei. Vechile canale ale Parisului au fost ceva nemaipomenit. Au servit de mor-mînt şi de azil. Crima, inteligenţa, protestul social, libertatea de conştiinţă, gîndirea, furtul, tot ceea ce era urmărit sau e încă de legile omeneşti s-a ascuns în această gaură : bătăuşii veacului al XlV-lea, pungaşii veacului al XV-lea, hughenoţii celui de-al XVI-lea, iluminaţii lui Morin 2 în secolul al XVII-lea, tîlharii amestecaţi printre revoluţionari în al XVIII-lea. De aici ieşea, acum o sută de ani, pumnalul nocturn, aici se strecura hoţul care se simţea încolţit; pădurea are peşterile ei. Parisul îşi are canalul. Vagabonzii, această picareria 3 galică, .luau canalul drept o sucursală a Curţii Miracolelor'1, şi seara puşlamale şi sălbatici intrau sub canalul Maubuee ca într-un culcuş.
Era firesc ca cei care „lucrau" zilnic în fundătura Vide-Gousset sau pe strada Coupe-Gorge5 să aibă ca domiciliu de noapte puntea de la Chernin-Vert sau de la Hure-poix. De aici, un furnicar de amintiri. Coridoarele acestea singuratice sînt bîntuite de tot felul de strigoi ; peste tot putreziciune şi duhori, ici-colo cîte o ferestruică, la care, dinăuntru, Villon stă de vorbă cu Rabelais de afară.
In Parisul de altădată, canalul era locul de întîlnire al tuturor istovirilor şi încercărilor. Economia politică vede în el o descompunere, iar filozofia socială, o drojdie.
Canalul este conştiinţa oraşului. Totul se îndreaptă spre el, totul se confruntă în el. In acest loc livid e întuneric,
1 Gemoniile erau, în antichitate, scările care coborau pe partea nord-vestică a muntelui Capitolin ; acolo erau expuse cadavrele celor ce fuseseră supuşi chinurilor, mai înainte de a fi aruncaţi în Tibru.
2 Mistic persecutat de biserica catolică ; a pierit ars pe rug în 1663. Citiva discipoli fanatici („iluminaţii lui Morin") i-au mai pro povăduit şi după moarte ideile despre apropiatul sfîrşit al lumii.
3 Termen spaniol care însemnează ,,golănimea" ; un picaro era un lumpenproletar trăind din expediente şi călătorind întruna spre a i se pierde urma.
4 Mahala din vechiul Paris în care se adunau tot felul de neno rociţi infirmi.
5 In romîneşte : Goleşte-Punga şi Taie-Beregata.

dar în schimb nu sînt taine. Fiecare lucru îşi are adevărata lui înfăţişare sau cel puţin înfăţişarea .lui definitivă. Maldărul de murdării are calitatea de a nu spune minciuni. Aici se adăposteşte naivitatea. Găseşti aici masca lui Basile \ dar i se văd cartonul şi sforile, dedesubtul şi exteriorul, şi e zugrăvit cu un noroi cinstit. Alături stă nasul fals al lui Scapin2. Toate murdăriile civilizaţiei, după ce au ieşit din circulaţie, cad în această groapă a adevărurilor, în care ajunge pînă la urmă uriaşa alunecare socială. Dar dacă adevărurile se scufundă, aici, în schimb, sînt puse la vedere. Acest italmeş-balmeş este o spovedanie. Aici s-a isprăvit cu falsele aparenţe, adăugirile de prisos JIU mai sînt cu putinţă, murdăria îşi scoate cămaşa, goliciunea e desăvîrşită, iluziile şi vedeniile se împrăştie, nu mai rămîne decît ceea ce e în adevăr, cu trista înfăţişare a celor ce se

sfîrşesc. Realitate şi dispariţie. Colo, un fund de sticlă trădează beţia, un mî-ner de coş îţi vorbeşte de gospodărie ; aici un cocean de măr care avea păreri literare e din nou un cocean de măr şi atît. Efigia unui gologan se acoperă făţiş cu un strat verde-cenuşiu, scuipatul lui Caiafa se întîlneşte cu vărsătura Lui Falstaff3, galbenul ieşit din tripou se izbeşte de cuiul' de care atînnă frînghia spînzuratului, fetusul vî-năt se rostogoleşte înfăşurat în paietele care au dănţuit la Operă în ultima zi a carnavalului, o itocă, după ce a judecai aitîţia oameni, se întinde lîngă o zdreanţă care a fost odată fusta Margotonei ; aici e mai mult decît înfrăţire, toate se bat pe burtă. Tot ce se sulemenea altă-

1 Personaj din Bărbierul din Sevilla al lui Beaumarchais : masca
îi era morală, dar haina-i respectabilă de maestru de muzică ascun
dea un ipocrit venal.

2 Tip de valet isteţ din comedia clasică italiană şi franceză, care
înveselea publicul nu numai prin verva sa, ci şi printr-un nas enorm.

3 După legenda biblică arhiereul Caiafa l-ar fi scuipat pe Isus cind
acesta a fost adus în faţa Iul spre judecată. Falstaff, personaj din
Nevestele venele din Windsor de Sliakespeare, avea greţuri şi vomitări,
atît din pricina abuzului de băutură şi mîncare, cît şi în urma unei
băi în Tamisa, într-un coş cu rufe murdare, consecinţă a aventuri
lor sale.

dată aici se mîzgăleşte. Ultimul văl este smuls. Canalul e cinic. Spune tot. Această sinceritate a murdăriei ne place, odihneşte sufletul. Cînd ţi-ai pierdut vremea îndurînd pe pămînt spectacolul ifoselor pe care ţi le dă raţiunea de stat, jurămîn-tul, înţelepciunea politică, dreptatea omenească, cinstea profesională, cerinţele severe ale situaţiei, robele incoruptibile, te simţi uşurat cînd intri într-un carnal şi vezi pleava care se împacă bine. In acelaşi timp e şi o învăţătură. Am spus mai înainte că istoria trece prin canale. Nopţile sfîntului Bartolomeu se filtrează picătură cu picătură printre pietre, înlăuntrul lor. Marile asasinate publice, măcelurile politice şi religioase străbat această subterană a civilizaţiei şi îşi împing cadavrele în ea. Pentru privirea iunui visător, toţi criminalii istoriei sînt aici, în această penumbră hîdă, în genunchi, cu o fîşie din propriul lor linţoliu drept şorţ, ştergînd lugubru cu buretele faptele lor. Ludovic al Xl-lea e aici cu Trista,n ' Francisc I cu Duprat2, Carol al IX-lea cu maică-sa 3, Richelieu cu Ludovic al XlII-lea, Louvois, Letelliier4, Hebert şi Maillard5, sînt toţi, zgî-riind pietrele şi încereînd să facă să piară urma celor să-vîrşite de ei. Sub bolţi se aude foşnetul măturii nălucilor ăstora. Respiri mirosul putred, puternic al catastrofelor

1 Om de încredere al lui Ludovic al Xl-lea, şef al politiei salej
a fost instrumentul măsurilor aspre ale stăpînului său împotriva feu
dalilor rebeli (a doua jumătate a secolului al XV-lea).

2 Cancelar al Franţei sub Francisc If a lucrat cu mult zel pentru
întărirea absolutismului, strîngînd totodată şi o avere fabuloasă prin
vînzarea la mezat a tuturor slujbelor de stat.

3 Este vorba de Catherine de Medicis, regentă în timpul minori
tăţii lui Carol al IX-lea şi inspiratoare a politicii anticalvinis!e a
Curţii, care a dus la masacrul din noaptea Sfîntului Bartolomeu (1572).

4 Letellier, ministru de război la începutul domniei lui Ludovic al XlV-lea, a fost tată! marchizului de Louvois, care i-a urmat în aceeaşi demnitate.
' Revoluţionari de la 1789. (Despre Hebert vezi notele anterioare.) Maillard a luat parte Ia asaltul Bastiliei ; a fost unul din conducătorii maselor pariziene care au readus familia regală din Versailles la Paris şi. în sfirşit, unul din judecătorii populari care au condamnat. în septembrie 1792, pe nobilii şi preoţii întemniţaţi pentru intrigile lor reacţionare.

sociale. Prin colţuri vezi sclipiri roşietice. Acolo curge o apă groaznică, în care s-au spălat mîini însîngerate.
Observatorul social trebuie să pătrundă aceste umbre. Fac parte din 'laboratorul .lui. Filozofia este microscopul gîndirii. Toate vor să fugă de ea, dar ei nu-i scapă nimic. E zadarnic să te codeşti. Ce latură a ta arăţi atunci cînd te codeşti ? Latura ruşinoasă. Filozofia urmăreşte răul -cu privirea ei cinstită şi nu-i îngăduie să se refugieze în neant. Ea ştie să vadă totul în lucrurile care pier, în lucrurile care se micşorează şi se sting. Ea reconstituie purpura dintr-o zdreanţă, şi femeia după îmbrăcăminte. Reface un oraş cu .ajutorul haznalei ; cu ajutorul noroiului reface moravurile. Dintr-un ciob deduce o amforă sau un ulcior. Ea recunoaşte diferenţa care separă ev-reimea din Judengasse de aceea din ghetto ' după urma unei unghii pe un pergament. Ea regăseşte în ceea ce a rămas ceea ce a fost: binele, răul, falsul, adevărul, pata de sînge dintr-un palat, pata de cerneală dintr-o peşteră, picătura de seu dintr-un lupanar, încercările suferite, tentaţiile binevenite, orgiile scurse, racile cu care s-au ales caracterele care s-au înjosit, urma prostituţiei în sufletele pe care grosolănia le-a făcut apte pentru ea şi urma braţului Messalinei pe haina hamalilor Romei2.

HI

BRUNESEAU

In evul mediu canalul Parisului era legendar. In veacul al XVI-lea Henric al II-lea încercă un sondaj, care nu

1 In oraşele germane existau pînă în secolul al XVIII-lea o ludengasse, stradă centrală locuită de evreii bogaţi, şi un ghetto, cartier mărginaş, în care era silită să se înghesuie în cocioabe evreimea de rînd.
2 Aluzie la un pasaj dintr-o satiră a poetului latin Juvenal, care-o acuză pe Messalina, prima soţie a împăratului Claudiu, de a se îi prostituat noaptea, deghizată, în lupanarele frecventate de hamali.

izbuti. Mercier' certifică că, acum mai puţin de o sută de ani, cloaca era părăsită în voia ei.
Aşa era vechiul Paris, .lăsat p.radă certurilor, nehotă-rîrilor şi dibuirilor. A fost multă vreme destul de tont. Mai tîrziu, 1789 a arătat cum se înţelepţesc oraşele. Dar, în vremurile bune de altădată, capitala avea prea puţin cap ; nu ştia să se descurce nici moral, nici material, şi nici să măture murdăria, aşa cum nu ştia să măture abuzurile. Totul era o piedică, totul o problemă. Canalul, de pildă, se împotrivea oricărui plan.

Nu izbuteai să te orientezi în ale edilităţii, aşa cum nu te mai înţelegeai în oraş ; sus, totul de neînţeles, jos, de nedescurcat ; sub învălmăşeala limbilor sta încurcătura pivniţelor ; Dedal îl dubla pe Babei2.
Uneori, canalul Parisului începea şi el să se reverse, ca şi cum Nilul acesta trecut ou vederea s-ar fi înfuriat dintr-o dată. Lucru dezgustător, canalul inunda străzile. Uneori acest stomac al civilizaţiei digera prost, cloaca se revărsa în gîtlejul ora-şului, şi Parisul simţea gustul noroiului Lui. Canalul semăna cu remuşcările, ceea ce era un bine, un avertisment foarte rău privit de altfel ; oraşul era revoltat de îndrăzneala noroiului şi ,nu îngăduia ca murdăria să se întoarcă de unde pornise. Goniţi-o mai bine !
Inundaţia din 1802 este una din amintirile încă vii în mintea parizienilor care au optzeci de ani. Noroiul s-a răspîndit în cruce, în Piaţa Victoire, unde se află statuia lui Ludovic al XlV-lea ; a intrat pe strada Saint-Honore prin cele două guri de canal din Champs-Ely-sees, pe strada Salut-Florentin prin canalul Saint-Floren-tin, pe strada Pierre-â-Poisson prin canalul Sannerie, pe strada Popincourt prin canalul Chemin-Vert, pe strada
1 Autorul unui istoric asupra Parisului.
2 Dedal, personaj mitologic, constructorul labirintului din Creta, palat cu un mare număr de camere în care Minos, rege legendar al insulei, închisese minotaurul. Babei, turnul uriaş pe care – după legenda biblică – oamenii I-ar fi construit în urma potopului spre a se adăposti înăuntru în caz că apele ar creşte din nou.

Roquette prin canalul din strada Lappe ; a acoperit pietrişul străzii Champs-EIysees pînă la o înălţime de treizeci şi cinci de centimetri; şi la amiază a pătruns prin gura Senei, care îşi îndeplinea .funcţiunea în sens invers, în străzile Mazarine, Echaude şi Marais, unde s-.a oprit la o sută nouă metri, la cîţiva paşi de casa unde locuise Racine, respectîndu-l pe poet în veacul al XVII-lea mai mult decît pe rege. Noroiul atinse culmea înălţimii pe strada Saint-Pierre, unde se ridică la trei picioare deasupra gurilor de jgheab, şi culmea întinderii pe strada Saint-Sabin, unde se revărsă pe o lungime de două sute treizeci şi opt de metri.
La începutul acestui veac, canalul Parisului era încă un loc misterios. Noroiul .nu poate avea .niciodată un renume bun ; aici, însă, faima lui proastă mergea pînă la groază. Parisul ştia în chip nedesluşit că are sub el o pivniţă grozavă. Se vorbea de ea ca despre acea monstruoasă mlaştină a Tebei, unde furnicau scolqpendre de cincisprezece picioare lungime şi în care s-ar fi putut îmbăia Behemot1. Cizmele mari ale celor care se ocupau cu întreţinerea canalului nu cutezau să treacă niciodată dincolo de anumite puncte bine cunoscute. Nu (trecuseră de mult vremurile în care cotigile nămolarilor, din vîrful cărora Saint-Foix fraterniza cu marchizul de Crequi2, erau descărcate pur şi simplu în canal. Curăţirea lor era încredinţată ploilor, care mai mult le înfundau decît le măturau. Roma încă lăsa o oarecare poezie cloacei şi o numea Gemonie ; Parisul o insulta pe a lui şi-i spunea Gaura Puturoasă. Ştiinţa şi superstiţia erau de acord în privinţa scîrbei. Gaura Puturoasă .respingea igiena şi legenda. Moine Bourru a răsărit de sub bolta împuţită a

' Animal biblic monstruos, privit ca un simbol al diavolului.
2 Ambele personaje erau cunoscute în mijlocul secolului al XVIIl-lea prin excentricitatea lor. Saint-Foix, autor de romane şi comedii, temut duelgiu. Celălalt, petrecăreţ vestit, era ultimul vlăstar al unei vechi familii feudale.

canalului Mouffetard ; cadavrele marmuseţilor' au fost azvîrlite în canalul Barillerie ; Eagon2 pusese puternica febră malignă din 1685 pe seama marii deschizături a canalului Marais, care a rămas neacoperit în strada Saint-Louis, cam în faţa firmei Mesagerul galant, pînă în 1833. Gura de canal din strada Mortellerie era vestită prin ciuma care ieşea dinăuntru ; strada aceasta nenorocită, cu grilajul ei de fier cu vîrfuri ascuţite, asemenea unui şirag de dinţi, era ca o gură de balaur care sufla iadul asupra oamenilor. Imaginaţia populară semăna întunecata beznă pariziană cu nu ştiu ce amestec hidos de infinit. Canalul era fără fund. Canalul era barathrumul3. Ideea de a explora aceste regiuni leproase nici că trecea prin mintea poliţiei. Cine ar fi îndrăznit să pună la încercare necunoscutul, să arunce o sondă în această beznă, să pornească la descoperirea acestui abis ? Era înfricoşător. Şi totuşi cineva se oferi s-o facă. Cloaca îşi avu un Cristofor Columb.
Intr-o zi, în 1805, cu prilejul uneia din acele rare treceri ale împăratului prin Paris, ministrul de interne, un Decres sau Cretet4 oarecare, veni ,să fie de faţă la toaleta stăpînului său. In Carrousel se auzea cum se tîrau săbiile tuturor :acelor soldaţi extraordinari ai marii republici şi ai marelui imperiu ; eroii se înghesuiau la uşa Lui Napoleon ; oamenii de pe Rin, Escaut, Adige şi Nil ; camarazi ai .lui Joubert, Desaix, Marceau, Hoche, Kle-bert; aerostieri5 de-ai lui Fleurus, grenadieri din Ma-ienţa, pontonieri din Genua, husari pe care-i priviseră piramidele, artilerişti pe care-i stropise cu noroi obuzul lui Junot, chiurasieri care luaseră cu asalt flota ancorată în
1 Sfetnicii burghezi ai regelui Carol al Vl-lea (sfîrşitul secolului
al xiV-lea), administratori capabili, numiţi astfel din gelozie de parti
dul marilor feudali care le disputa puterea. Cînd Carol al Vl-lea fu
atins de alienaţie mintală, unchiul său, ducele Filip de Burgundia,
îl domină complet şi-i alungă pe marmuseţi, dintre care unii fură
ucişi.
2 Autorul unui istoric asupra Parisului.
3 Prăpastie în care atenienii îşi aruncau criminalii.
4 Miniştri ai lui Napoleon I.
5 Soldaţi însărcinaţi cu manevra aerostatelor militare.

Zuidersee ; unii îl urmaseră pe Napoleon pe podul de la Lodi, alţii îl întovărăşiseră pe Murat în tranşeele de la Mantua, alţii trecuseră de Lannes pe drumul povîrnit spre Montebello. Toată armata de atunci era acolo, în curtea Tuileriilor, reprezentată printr-o grupă sau un pluton şi păzind odihna lui Napoleon ; era epoca minunată în care Marea Armată avea îndărătul ei Marengoul şi înaintea ei Austerlitzul. „Sire – îi spuse ministrul de interne Lui Napoleon – ara văzut ieri pe omul cel mai cutezător al imperiului vostru." „Cine e acest om – întrebă repede împăratul – şi ce-a făcut ?" „Vrea să facă un lucru, sire..." „Ce anume ?"

„Să cerceteze canalele Parisului." Omul acesta exista, îl chema Bruneseau.

IV

AMĂNUNTE NECUNOSCUTE

Cercetarea aceasta a avut loc. A fost o campanie îndrăzneaţă ; o bătălie nocturnă împotriva ciumei şi a asfixiei. In acelaşi timp a fost o călătorie de descoperiri. Unul dintre supravieţuitorii acestei explorări, un muncitor deştept, foarte tînăr pe vremea aceea, mai povestea încă, acum vreo cîţiva ani, unele amănunte curioase pe care Bruneseau crezuse că e mai bine să le treacă sub tăcere în raportul său adresat prefectului de poliţie, ca nepotrivite cu stilul administrativ. Procedeele de dezinfectare erau pe vremea aceea foarte înapoiate. Abia trecuse Bruneseau de primele articulaţii ale reţelei subpămîntene, că opt din douăzeci de muncitori refuzară să meargă mai departe. Operaţia era grea ; cercetarea presupunea curăţire ; trebuia să se cureţe şi în acelaşi timp să se măsoare ; să noteze intrările de apă, să numere grilajele şi gurile, să cerceteze în amănunt ramificaţiile, să indice curentele pe puncte de partaj, să identifice cartierele respective ale diverselor bazine, să sondeze canalele mici legate de canalul principal, să măsoare înălţimea interioară a fiecărui coridor şi lărgimea lui atît la începutul boitelor, cît şi la

temelia lor, în sfîrşit, să se determine coordonatele nivelării în dreptul fiecărei intrări de apă, fie de la baza canalului, fie de la suprafaţa străzii. Se înainta cu greu. Adesea, scările pentru coborît .intrau aproape un metru în nămol. Lanternele mureau în mijlocul miasmelor. Din cînd în cînd, era scos afară cîte un muncitor leşinat. In unele locuri, o prăpastie. Pămînitul se înfundase, lespezile alunecaseră, canalul se preschimbase în puţ fără fund ; nu mai dădeai de loc solid ; la un moment dat un om pieri înăuntru ; fu tras înapoi cu mare greutate. După sfatul lui Fourcroy l, din distanţă în distanţă în locurile destul de curăţate, se aprindeau lumini în colivii mari, pline cu cîlţi îmbibaţi în răşină. Peretele, în unele locuri, era acoperit cu bureţi diformi ca .nişte tumori ; pînă şi piatra părea bolnavă în locul acesta înnăbuşitor.

In explorarea sa, Bruneseau porni din amont în aval. La bifurcarea conductelor de apă din G.rand-Hurleur descifra pe o piatră ieşită în afară data anului 1550 ; această piatră arăta limita la ca.re se oprise Philibert Delorme 2, însărcinat de Henric al II-lea să cerceteze regiunea sub-pămînteană a Parisului. Piatra aceasta era pecetea veacului .al XVI-lea pe canal. Bruneseau regăsi mîna de lucru a veacului al XVII-lea în conducta de la Ponceau şi din strada Vieille-du-Temple, boltite între 1600 şi 1650, şi mîna de lucru a veacului al XVIII-lea în secţiunea de apus a canalului colector, închisă şi boltită în 1740. Aceste două boite, mai ales cea mai puţin veche, cea din 1740, erau mai crăpate şi în stare mai proastă decît zidăria canalului de centură, oare data din 1412, epocă la care pî-răul ou apă curgătoare de la Menilmontant fusese ridicat la rangul de mare canal al Parisului, avansare analogă aceleia a unui ţăran care ar deveni valet al regelui ; ceva în felul lui Gros-Jean preschimbat în Lebel3.

1 Chimist din timpul revoluţiei şi al imperiului ; a contribuit la organizarea apărării republicii de către Comitetul salvării publice şi

la organizarea unui învătămînt nou.
2 Arhitect francez din secolul al XVI-lea, constructorul palatului Tuileriilor din Paris.
! însemnează camerist prostănac şi grosolan transformat în valet stilat.

Ici-colo, mai ales sub palatul de justiţie, li se părură că descoperă firidele vechilor temniţe, săpate chiar în canal. Un hidos in pace '. Intr-una dintre celule atîrna un lanţ de fier. Celulele acestea fură zidite toate. Se mai găsiră unele lucruri ciudate, între altele scheletul unui urangutan dispărut din Jardin des Plantes în 1800, dispariţie care a fost probabil în legătură cu faimoasa şi netăgăduita apariţie a diavolului în strada Bernardins în ultimul an ial veacului al XVIlI-lea. Bietul diavol a sfîrşit prin a se îneca în canal.
Sub lungul coridor circular care dă în Arche-Marion cunoscătorii admirară <un coş de negustor de vechituri, foarte bine păstrat. Peste tot, nămolul, pe care muncitorii ajunseseră să-l mînuiască cu pricepere, era plin de obiecte preţioase, de bijuterii de aur şi argint, de pietre scumpe, de monede. Un uriaş care ar fi strecurat această cloacă ar fi avut în sita lui bogăţia veacurilor. La bifurcarea celor două branşamente din strada Temple şi din strada Saint-Avoye se găsi o ciudată monedă hughenotă, de aramă, avînd pe una din părţi un porc cu pălărie de cardinal şi ,pe cealaltă un lup cu tiară pe cap.
Intîlnirea cea mai neaşteptată avu loc la intrarea în canalul cel mare. Intrarea aceasta fusese închisă odinioară cu un grilaj din care nu mai rămăseseră decît ţî-ţînile. De una dintre aceste ţîţîni atîrna un fel de zdreanţă fără «ici o formă, murdară, care desigur că se agăţase acolo în trecere, fîMîia m umbră şi se destrăma mai departe. Bruneseau apropie lanterna şi o cercetă. Era din-tr-o ţesătură de in foarte fină, şi la unul din colţurile mai puţin joase'se putea desluşi urma unei coroane heraldice, brodată deasupra a şapte litere : LAVBESP. Coroana era de marchiz şi cele şapte litere însemnau Laubespine. Se constată că aveau în faţa ochilor o bucată din linţoliul lui Marat. Marat, în tinereţea lui, fusese îndrăgostit, pe vremea cînd făcea parte din casa contelui d'Artois, în ca-
1 Formulă latinească prin care inchiziţia spaniolă denumea carcerele subterane în care erau închişi pînă la moarte unii condamnaţi ; la origine a fost o formulă care se sculpta pe lespezile mormintelor primilor creştini*

litaite de medic al grajdurilor. Din dragostea lui, recunoscută de istorici, pentru o .doamnă din lumea mare, îi rămăsese cearşaful acesta de pat, epavă sau amintire. La moartea lui nu găsiră altă pînză fină la el acasă şi fu îngropat în ea. Cîteva femei bătrîne îl înfăşurară pe tragicul Prieten al poporului în cearşaful dragostei de altădată.
Bruneseau trecu mai departe. Lăsară zdreanţă aceasta unde era : nu o smulseră. Din dispreţ sau din respect ? Marat le merita pe amin două. Şi apoi, soarta îşi lăsase destul urma pe ea ca să mai îndrăznească cineva s-o atingă. De altfel, se cuvine ca lucrurile ce aparţin mor-mîntului să fie lăsate în locul pe care şi l-au ales. In sfîrşit, rămăşiţa era ciudată. O

marchiză dormise în-tr-însa ; Marat putrezise în ea ; străbătuse Pa.ntheonul pentru a da de şobolanii cainalului. Pînza asta de pat, ale cărei cute ar fi fost desenate odinioară cu plăcere de Watteau, era acum vrednică de privirea fixă a lui Dante.
Vizitarea întregii regiuni subpămîntene ţinu şapte ani, de la 1805 la 1812. In drumul său, Bruneseau arăta, călăuzea, ducea la bun sfîrşit lucrări însemnate ; în 1808 coborî temelia de la Ponceau, crea peste tot linii noi şi aduse canalul, în 1809, sub strada Saint-Denis, pî.nă la fîntîna Innocents ; în 1810, sub strada Froidmanteau şi sub Salpetriere; m 1811, sub strada Neuve-des-Petits-Peres, sub strada Mail, sub strada Echarpe, sub Piaţa Royale; în 1812, sub strada la Paix şi sub şoseaua d'Antln. In acelaşi timp, dezinfecta şi asana toată reţeaua. Incepînd din al doilea an, Bruneseau fu ajutat de ginerele său, Nargaud.
In felul acesta, la începutul acestui veac, societatea de pe atunci îşi curaţi dedesubturile şi făcu toaleta canalului. Aceasta a însemnat o curăţire adevărată.
Aşa era, văzut retrospectiv, vechiul canal al Parisului; încolăcit, crăpat, cu pietre lipsă, plesnit, întretăiat de mlaştini, zdruncinat de cotituri ciudate, urcînd şi coborînd fără nici o noimă, puturos, sălbatic, fioros, cufundat în întuneric, cu cicatrice pe lespezi şi cu răni pe pereţi, îngrozitor. Ramificaţii în toate direcţiile, încrucişări de

tranşee, branşamente, întretăieri, stele ca în tranşee, fundături, bolti acoperite cu silitră, bălţi infecte, scurgeri împuţite pe pereţi, picături care cădeau din -tavan, beznă ; nimic mai groaznic decît această veche crip-tă-hazna, aparat digestiv babilonian, peşteră, groapă, abis străpuns de străzi, muşuroi titanic în care minţii i se pare că vede prin umbră, în murdăria care a fost altădată strălucire, uriaşa cîrtiţă oarbă care este trecutul. Aşa arăta, o repetăm, canalul de altădată.
PROGRESUL ACTUAL
Astăzi canalul este curat, rece, drept, corect. Aproape realizează idealul a ceea ce se înţelege în Anglia prin „respectabil". E îngrijit şi cenuşiu ; liniar şi, ai putea spune, pus la punct. Seamănă cu om negustor care a ajuns consilier de stat. Nu mai e cufundat în beznă. Noroiul se poartă cuviincios. La prima vedere l-ai lua drept unul dintre acele coridoare subpămîntene atît de obişnuite în vechime şi atît de folositoare monarhilor şi principilor cînd voiau să fugă, în vremurile de altădată, cînd „poporul îi iubea pe regi". Canalul de astăzi este un canal frumos ; stilul lui e curat ; clasicul alexandrin recti-liniu, care, gonit din poezie, pare să se fi refugiat în arhitectură, s-ar putea spune că s-a amestecat cu toate pietrele acestei lungi boite întunecate şi alburii ; fiecare gură de vărsare a apei e o arcadă ; strada Rivoli continuă pînă în cloacă. De altfel, dacă linia geometrică este undeva la locul ei, e desigur în tranşeea cu murdării a unui mare oraş. Aici totul este în funcţie de drumul cel mai scurt. Canalul a luat astăzi un fel de înfăţişare oficială. Chiar .rapoartele de poliţie, al căror obiect este cîte-odată, sînt respectuoase faţă de el. Cuvintele care îl caracterizează în limbajul administrativ sînt cuviincioase şi demne. Ceea ce se numea altădată un maţ se cheamă acum galerie ; ce era altădată o gaură se cheamă acum

deschizătură. Villon nu şi-ar mai recunoaşte antica ascunzătoare. Reţeaua aceasta de pivniţe are mai departe populaţia ei străveche de rozătoare mai .numeroasă ca oricînd; uneori iun şobolan veteran îndrăzneşte să-şi scoată capul prin fereastra canalului şi se uită la parizieni ; spurcăciunile acestea se domesticesc şi ele, în-cîntate de palatul lor subpaminteau. Cloaca nu mai are nimic din grozăvia ei dintru început. Ploaia, oare murdărea altădată canalul, astăzi îl spală. Totuşi, să nu vă bizuiţi pe asta. E încă plin de duhori. E mai degrabă ipocrit decît nevinovat. Zadarnic se străduiesc prefectura poliţiei şi comisia de salubritate. In ciuda tuturor procedeelor de asanare, canalul răspîndeşte un vag miros suspect, ca Tartuffe după spovedanie.

Să .ne înţelegem. La urma urmei, curăţenia este un omagiu pe care canalul îl adresează civilizaţiei şi, după cum, din punctul acesta de vedere, conştiinţa lui Tartuffe e un progres faţă de staulul lui Augias, fără îndoială, canalul Parisului a fost îmbunătăţit.

Dar e mai mult decît un progres ; e o schimbare. între vechiul canal şi cel de astăzi s-a întîmplat o revoluţie. Cine a făcut-o ?

Rmneseau, omul pe care toată lumea îl uită şi despre care am vorbit.

VI

PROGRESUL VIITOR

Săpatul canalului de scurgere al Parisului n-a fost treabă uşoară. Ultimele zece veacuri au lucrat la el fără a-l putea isprăvi, după cum n-au putut isprăvi Parisul, într-adevăr, canalul răspunde ca un ecou creşterii Parisului. E ca o caracatiţă afurisită cu mii de braţe care creşte în pămînt pe măsură ce oraşul se întinde deasupra. Ori de cîte ori oraşul taie o stradă, canalul întinde un braţ. Vechea monarhie nu construise decît douăzeci şi trei de mii de metri de canal ; aceasta era situaţia Parisului

la 1 ianuarie 1806. Incepînd de la acea dată, despre care vom vorbi în curînd, lucrarea a fost reluată şi continuată în chip folositor şi energic ; Napoleon a construit – cifrele sînt ciudate – patru mii opt sute pateu metri ; Ludovic al XVIII-Iea, cinci mii şapte sute nouă ; Carol al X-lea, zece mii opt sute treizeci şi şase ; Ludovic-Filip, optzeci de mii douăzeci ; republica din 1848, douăzeci şi trei de mii trei sute optzeci şi unu; actualul regim, şaptezeci de mii cinci sute ; cu totul, în clipa de faţă, două sute douăzeci şi şase de mii şase sute zece metri ; şaizeci de leghe de canaturi de scurgere ; măruntaie enorme ale Parisului. Ramificaţie întunecoasă mereu în lucru ; construcţie necunoscută şi imensă.

După cum se vede, labirintul subpămintean al Parisului este azi mai mult decît înzeci.tul a ceea ce era la începutul secolului. Anevoie ,ne putem închipui cită stăruinţă şi sforţări au trebuit pentru a .aduce această cloacă la starea de (relativă desăvîrşire în care se află astăzi. Cu mare greutate au izbutit vechea administraţie monarhică şi, în 'Ultimii zece ani ai veacului al XVIII-lea, primăria revoluţionară, să sape cele cinci leghe de can-aluri de scurgere care existau înainte de 1806. Tot soiul de piedici opreau în loc această lucrare, unele pricinuite de felul solului, altele ivite chiar din prejudecăţile populaţiei muncitoare a Parisului. Parisul e ridicat

pe un strat peste măsură de îndărătnic la cazma, la .tîrnăcop, la sondă, la mîna omenească. Nimic mai greu de străpuns şi de pătruns ca această întocmire geologică peste care se suprapune minunata întocmire istorică numită Paris ; de îndată ce, sub o formă oarecare, munca porneşte şi se aventurează în această pătură de aluviuni, forţele subpămîntene ce se opun apar din belşug. E vorba de argilele lichide, de izvoarele neastîmp arate, de rocile tari, de acele nămoluri moi şi adînci pe care ştiinţa le numeşte muştaruri. Tîrnăcopul răzbeşte greu prin straturile cal-caroase întretăiate de fîşii de humă foarte subţiri şi de pături chistoase ale căror foi sînt încrustate cu cochiliile stridiilor ce trăiau în oceanele de odinioară. Cîteodată, un pîrăiaş sparge bolta începută şi se revarsă asupra

muncitorilor ; sau un şuvoi de marnă ţîşneşte şi se pră-vale cu furia unei cataracte, sfărîmînd ca pe nişte bucăţi de sticlă cele mai groase grinzi de susţinere. Nu demult, cînd a .trebuit să se sape canalul colector la Villette pe sub canalul Saint-Mar.tin, fără ca să se întrerupă navigaţia şi fără ca acest canal să fie golit, s-a produs o spărtură în albia lui, şi apa a năvălit dintr-o dată în şantierul subteran, depăşind capacitatea de scurgere a pompelor; a .trebuit ca un scafandru să caute spărtura produsă în deschizătura strimtă a marelui bazin şi s-o astupe cu mare greutate. Prin alte părţi, în apropierea Senei şi chiar destul de departe de fluviu, ca, de pildă, la Belleville, la Grande-Rue, în pasajul Luniere, întâlnim nisipuri fără fund în care te împotmoleşti şi în care un om se poate scufunda văzînd cu ochii. Adăugaţi asfixia produsă de miasme, îngropările în surpături, prăbuşirile neaşteptate. Adăugaţi tifosul de care muncitorii sînt cu-p-rinşi încetul cu încetul. In zilele noastre, după ce a săpat galeria de la Clichy, cu o ridicătură pentru a susţine o conductă principală cu apă de la Ourcq, lucrare executată într-un şanţ, la zece metri adîncime, după ce & boltit pîrăul Bievre de la bulevardul l'Hopital pînă la Sena, după o serie de surpături, cu ajutorul unor săpături, adeseori fără rezultat, şi al unor lucrări de zăgăzuire, după ce a construit linia de canale de scurgere de la bariera Blanche la calea Aubervilliers, în decurs de patru luni, zi şi noapte, la o adîncime de unsprezece metri, pentru a apăra Parisul de apele torenţiale din Montmartre şi pentru a crea o scurgere acestei bălţi fluviale de nouă hectare, care stagna în apropierea barierei Martyrs, şi, lucru nemaivăzut încă, după ce a executat sub pămînt un canal de scurgere în strada Bar.re-du-Bec, fără să sape un şanţ, la şase metri adîncime, conductorul Monnot a murit. După ce a boltit trei mii de metri de canaluri în toate punctele oraşului, din strada Traversiere-Saint-Antoine pînă în strada l'Ourcine ; după ce a degajat de inundaţiile fluviale răspîntia Censier Mouffetard prin branşamentul Arbalete ; după ce a construit canalul Saint-Georges pe temelii de piatră şi beton în .nisipuri

curgătoare ; după ce a condus înfricoşătoarea scoborîre de temelie a stăvilarului branşamentului Notre-Dame-de-Nazareth, inginerul Duleau a murit. Nu există buletine pentru astfel de acte de curaj, oricum mai folositoare ca măcelurile prosteşti de pe cîmpurile de luptă.
In 1832 canalele Parisului erau departe de ceea ce sînt astăzi. Bruneseau dăduse imboldul, a trebuit însă ca holera să determine vasta reconstrucţie care s-a efectuat de atunci încoace. E surprinzător să spunem, de pildă, că în 1821 o pante din canalul de centura, zis Marele Canal, stagna încă tocmai ca la Veneţia, sub cerul liber, în strada Gourdes. Abia în 1823 a găsit oraşul Paris în caseta lui cele două sute şaizeci şi şase de mii optzeci de franci şi şase centime necesare pentru acoperirea acestei ruşini. Cele trei puţuri absorbante de la Combat, de la Cunette şi de la Saint-Mande, cu jgheaburile lor de scurgere, cu aparatele, cu şanţurile lor colectoare şi ou branşamentele lor purificatoare, nu datează decît din 1836. Reţeaua de canale mărunte a Parisului a fost cu totul înnoită şi, aşa cum am mai spus, mai mult decît înzecită de un sfert de veac încoace.
Acum treizeci de ani, pe vremea răscoalei din 5 şi 6 iunie, mai exista încă în multe locuri vechiul canal aproape în întregime. Un foarte mare număr de străzi, astăzi bombate, erau pe atunci şosele cu rigole. Se vedeau foarte adesea, la marginile de pantă spre care duceau povîrnişurile unor străzi s>au ale unor răspîntii, nişte mari grătare pătrate cu zăbrele groase, a căror fierărie strălucea de frecuşul paşilor mulţimii, periculoasă şi alunecoasă pentru trăsuri şi care poate să nenorocească caii. Limbajul oficial la poduri şi şosele dădea acestor margini de pantă şi acestor grătare denumirea expresivă de cassis. In 1832, într-o mulţime de străzi, pe strada Etoile, pe strada Saint-Louis, pe strada Temple, pe strada Vieille-du-Temple, pe strada Notre-Dame-du-Nazareth, pe strada Folie-Mericourt, pe cheiul Fleurs, pe strada Petit-Musc, pe strada Normandie, pe strada Pont-aux-Biches, pe strada Marais, în mahalaua Saint-Martin, pe strada Notre-Dame-des-Victoires, în cartierul Montmartre, pe strada Grange-

Baiteliere, pe Champs-Elysees, pe strada Iacob, pe strada Tourno.n, băitrîna cloacă gotică îşi mai arăta încă cinic gurile ei. Erau nişte leneşe căscaturi enorme de piatră, cîteodată înconjurate cu stîlpi, cu o neruşinare monumentală.
In 1806, Parisul mai era încă aproape la cifra constatată în mai 1663 ; cinci mii trei sute douăzeci şi opt toaze' de canal. După Bruneseau, Ia 1 ianuarie 1832 erau patruzeci de mii (trei sute de metri. Din 1806 pînă în 1831 s-au construit anual, în medie, şap.te sute cincizeci de metri ; de atunci s-.au construit în fiecare an opt şi chiar zece mii de metri de galerii, din zidărie de materiale mărunte prinse în var hidraulic pe .temelie „de beton. La două sute de franci metrul, cele şaizeci de leghe de canale de scurgere ale Parisului de astăzi reprezintă patruzeci şi opt de milioane.

In >afara progresului economic pe cane l-am indicat, probleme grave de igienă obştească se leagă de această chestiune nemăsurat de mare : canalul Parisului.
Parisul se află între două pături : o pătură de apă şi o pătură de aer. Pătura de apă, zăcînd la o destul de mare adîncime sub pămînt, însă cercetată pîuă acum cu două foraje, este străbătută de un strat de gresie verde situat între creta şi calcarul jurasic ; acest strat poate fi reprezentat printr-un disc cu raza de douăzeci şi cinci de leghe ; o mulţime de >rîuri şi de pîraie se preling în el ; într-un pahar de apă din fîntîna de la Grenelle bem Sena, Marna, Yonne, Oise, Aisne, Cher, Vienne şi Loire. Pătura de apă este salubră, ea vine mai întîi din cer şi apoi din pămînt ; pătura de aer este nesănătoasă, ea vine din canal. Toate miasmele cloacei se amestecă în respiraţia oraşului ; de aici mirosul acela urît. S-a constatat ştiinţific că aerul captat deasupra unei gunoişti este mai curat ca aerul capitat deasupra Parisului. Intr-un timp dat, cu ajutorul progresului, perfecţionîndu-se mecanismele şi făcîndu-se lumină, se va întrebuinţa pătura de apă pentru curăţirea păturii de aer, adică la spălarea

Veche măsură de lungime echivalentă cu 1,949 m.

canalului. Se ştie că prin spălarea canalului înţelegem : noroiul să fie î.napoiat pămîntului, gunoiul să fie reîntors solului şi îngraşamintele cimpiilor. Prin acest simplu fapt se va produce pentru întreaga comunitate socială o micşorare a mizeriei şi o creşitere a sănătăţii. In ceasul de faţă bolile Parisului se întind pe o rază de cincizeci de leghe an jurul Luvrului, considerat ca centru al acestei roţi pestilenţiale.
S-ar p.utea zice că, de zece veacuri, cloaca este boala Parisului. Canalul de scurgere este viciul pe care oraşul îl are în sî.nge. Lnstinctul popular inu s-a înşelat niciodată asupra acestui lucru. Meseria de curăţitor de canale era altădată tot atît de periculoasă şi poate tot atît de dezgustătoare în ochii poporului ca şi meseria de parla-giu, atît de multă vreme tratată cu scîrbă şi lăsată în seama călăului. Un zidar .trebuia gras plătit pentru a-l hotărî să dispară în aceste <adîncuri rău mirositoare; scara fîntînarului şovăia să se cufunde ; se spunea proverbial : „A coborî în canal înseamnă a intra în groapă" ; şi tot felul de legende hidoase, după cum ara mai spus, acopereau de spaimă acest colosal jgheab de scurgere ; temut recepitacol de lături, care poantă urmele revoluţiilor globului, ca şi ale .revoluţiilor oamenilor, şi în care se găsesc rămăşiţele tuturor cataclismelor, de la scoicile potopului pînă la zdreanţă lui Marat.

CARTEA A TREIA

INTRE SUFLET ŞI MOCIRLA

I

CLOACA ŞI SURPRIZELE EI

Jean Valjean se afla în canalul Parisului.
încă o asemănare a Parisului cu marea. Ca şi în ocean, cel ce se scufundă poate să dispară în el.
Trecerea aceasta de la o stare la alta era nemaipomenită. Deşi în mijlocul oraşului, Jean Valjean ieşise din oraş ; şi -cît ai clipi din ochi, numai cît ai -

ridica un capac şi l-ai pune. la loc, trecuse din plină lumină în întuneric complet, din mijlocul zilei în miezul nopţii, de la vuietul asurzitor la linişte, din virtejul tunetelor în încremenirea mormîntului şi, prin-tr-o întîmplare mai fericită decît cea din strada Polonceau, din primejdia cea mai mare în cea rnai desăvîrşită siguranţă.
Să cazi pe neaşteptate într-o pivniţă, să te faci nevăzut în temniţa subterană a Parisului, să părăseşti strada unde te pîndeşte moartea peste tot ca să intri într-un fel de mormîn-t unde te aşteaptă viaţa era ceva puţin obişnuit. Cîtva timp rămase ca năucit, ascultînd cu -uimire. Capcana salvării se deschisese deoda.tă sub el. Bunătatea cerească pusese mîna pe el oarecum pe la spate. Minunate viclenii ale providenţei ! Numai că rănitul nu mişca de loc şi Jean Valjean nu ştia dacă cel pe care îl ducea cu el în această groapă era viu sau mort.
Cea dintîi senzaţie a lui fu aceea de orbire. Deodată nu mai văzu -nimic. I se păru de asemenea că într-o clipă asurzise. Nu mai auzea nimic. Năvalnica furtună a morţii, ce se dezlănţuise deasupra capului lui, nu ajungea pînă la el, cum am spus, din pricina stratului de pămînt care

îl despărţea de ea, decît aşa, ca un zgomot stins şi nedesluşit, ca un vuiet surd într-o prăpastie. Simţea că are ceva tare sub picioare, nimic mai mult ; dar era de ajuns. întinse un braţ, apoi pe celălalt şi de amîndouă părţile atinse peretele ; îşi dădu seama că galeria era îngustă ; alunecă şi îşi dădu seama că piatra pe care călca era udă. Temîndu-se de o gaură, de o groapă pentru lături, de vreo surpătură, întinse cu luare-aminte un picior ; îşi dădu seama că pavajul se prelungea. O duhoare respingătoare îl înştiinţa de locul unde se afla.
După cîteva clipe nu mai era orb. Venea puţină lumină de la ferestruica prin care se strecurase el şi ochii i se deprinseseră în această pivniţă. începu a desluşi cîte ceva. Culoarul în care intrase, ca In pămînt – nici un alt cuvînt nu e atît de potrivit – era zidit în spatele lui. Era una din acele înfundături pe care limbajul de specialitate le numeşte branşamente. înaintea lui se ridica un alt zid, un zid de întuneric. Lumina ferestruicii se pierdea la zece sau doisprezece paşi de locul unde se afla Jean Valjean, făcînd o pată alburie numai pe o lungime de cîţiva metri din peretele umed al canalului. Mai departe, întunecimea era grea şi deasă ; părea îngrozitor să pătrunzi în ea ; s-ar fi spus că te înghite. Se putea totuşi trece prin acest perete de întuneric şi trebuia să o facă. Trebuia chiar să se grăbească. Jean Valjean se gîndi că grătarul zărit de el sub pietrele de caldarîm putea fi văzut şi de soldaţi şi că totul atîrna de această întîmplare. Şi ei puteau coborî în puţul acesta şi-l puteau cerceta. Nu era nici o clipă de pierdut. Pe Marius îl aşezase pe pămînt ; îl culese de pe jos – acesta e euvîntul potrivit -* îl luă din nou în spinare şi porni. Intră hotărît în beznă.
Adevărul este că ei nu scăpaseră încă de primejdie, cum credea Jean Valjean. Primejdii de «alt soi, dar tot atît de mari, îi pîndeau poate. După vîrtejul năprasnic al luptei, hruba miasmelor şi a capcanelor ; după haos, cloaca. Jean Valjean căzuse dintr-un cerc al infernului în altul.
După ce făcu cincizeci de paşi, trebui să se oprească. Se punea o întrebare. Culoarul se sfîrşea într-o altă ga-

lerie, pe care o îmtîlnea de-a curmezişul. Acolo se deschideau două drumuri. Pe care să-l apuce ? Să o ia k stînga sau la dreapta ? Cum să se îndrumeze în acest negru labirint ? Labirintul acesta, după cum am spus-o, are un fir : panta lui. Urmîndu-i panta, ajungi la rîu.
Jea,n Valjean înţelese îndată acest lucru.
îşi spuse că se afla pesemne în canalul Halelor ; că, dacă ar lua-o la stînga şi <ar urma panta, ar ajunge în mai puţin de un sfert de oră la vreo gură pe Sena între Pont-aiu-Change şi Pont-Neuf, s-ar arăita deci ziua-n amiaza mare în locul cel mai umblat al Parisului. Ar ajunge poate la gura de canal a vreunei răspîntii. Uimirea trecătorilor, văzînd cum ies din pămînt, de sub picioarele lor, doi oameni plini de sînge. Ivirea sergenţilor de stradă, alarma corpului de gardă vecin. Ar fi arestat înainte de-a ieşi. Alai bine să se afunde în labirint, să aibă încredere în întunericul acesta, iar cît despre ieşire, să se lase în voia soartei.
Urcă panta înapoi şi o luă la dreapta.
După ce trecu de colţul galeriei, lumina depărtată a ferestruicii pieri, perdeaua de întuneric se lăsă iar peste el şi orbi din nou. înainta, itotuşi, cît putu mai repede. Braţele lui Marius erau petrecute în jurul gîtului său, iar picioarele lui îi atîrnau în spate. Cu o mînă ţinea braţele lui Marius, cu cealaltă pipăia peretele. Obrazul lui Marius îl atingea pe al său şi, însîngerat cum era, se lipea de el. Simţea curgînd pe el şi pătrunzîndu-i sub haine un pîrăiaş călduţ care venea de la Marius. Totuşi, căldura umedă pe care o simţea la urechea lui, care se atingea de gura rănitului, însemna răsuflare, deci viaţă. Guloarul pe care mergea acum Jean Val'jean era mai puţin îngust decît cel dinţii. Jean Valjean înainta destul de greu. Ploile din ajun nu se scurseseră încă şi făceau un mic şuvoi în mijlocul canalului, aşa încît era silit să meargă lipit de perate ca să nu intre cu picioarele în apă. Mergea astfel în beznă. Semăna cu făpturile de noapte pipăind nevăzutul, pierdute sub pămînt, în vinele întunericului.

Cu toate acestea, fie că nişte ferestruici îndepărtate trimiteau puţină lumină, ce plutea în această ceaţă deasă, fie că ochii i se deprinseseră cu întunericul, începu să vadă din nou desluşit şi să-şi dea seama cînd de zidul pe care îl atingea, cînd de bol<ta pe sub care trecea. Pupila se măreşte noaptea şi ajunge să vadă ca ziua, după cum sufletul se măreşte în nenorocire şi ajunge să-l găsească acolo pe dumnezeu.
Era greu să-şi găsească drumul.
Reţeaua canalelor răsfrînge, ca să zicem aşa, reţeaua suprapusă a străzilor. în Parisul de atunci erau două mii două sute de străzi. Inchipuiţi-vă, sub ele, pădurea de ramuri de întuneric care se numeşte canalul. Totalitatea canalelor aflate la acea epocă, puse cap la cap, ar fi dat o lungime de unsprezece leghe. Am spus mai sus că reţeaua actuală, mulţumită activităţii deosebite a -ultimilor treizeci de ani, nu are mai puţin de şaizeci de leghe. Jean Valjean mai întîi se înşelă. Crezu că se afla sub strada Saint-Denis şi, spre nenorocul lui, nu era acolo. Sub strada Saint-Denis se găseşte un vechi carnal1 de piatră, de pe vremea lui Ludovic al Xlll-lea, care duce drept la canalul colector numit Marele

Canal, făcînd un singur cot, spre dreapta, în partea vechii Curţi <a Miracolelor şi avînd o singură ramificare, canalul Saint-Martin, cu cele patru braţe ale sale ce se întretaie în oruce. Dar galeria de la Petite-Truanderie, a cărei intrare era lingă circiuma Corint, nu a dat niciodată în subterana străzii Saint-Denis ; ea ajungea la canalul Momtmartre şi pe el apucase Jean Valjean. Şi aici te puteai pierde la tot pasul. Canalul Montmartre e unul din cele mai întortocheate canale ale vechii reţele. Din fericire, Jean Valjean lăsase în urma sa canalul Halelor, al cărui plan geometric semăna cu o pădure de catarge încîlcite între ele ; dar avea să întîl-nească încă mulite lucruri care să-l pună în încurcătură şi destule colţuri de stradă – căci străzi sînt şi acelea – aveau să-i iasă în cale ca nişte puncte de întrebare în întuneric ; în primul rînd, la stînga lui, largul canal Plâtriere, un fel de joc chinezesc, întkizîndu-se cu vălmăşagul său haotic de T-uri şi Z-uri pe sub palatul poşte-

lor şi sub rotonda halei de grîne pînă la Sena, unde se sfîrşeşte în formă de Y ; în al doilea rînd, la dreapta sa, coridorul adus al străzii Cadran cu cei trei dinţi ai săi care sînt tot atîtea înfundături ; în al treilea, la stînga sa, ramificaţia Mail, despărţită chiar de la intrare într-un fel de furcă şi ajungînd din zigzag în zigzag la marea criptă de scurgere ia Luvrului, truncheată şi despicată în toate părţile ; în sfîrşit, la dreapta, culoarul-fundătură al străzii Jeâneurs, fără a mai socoti unele mici încăperi înşirate ici şi colo, toate acestea înainte de a ajunge la canalul de centură, care, singur, îl putea duce la vreo ieşire destul de îndepărtată ca să fie sigură.
Dacă Jean Valjean ar fi ştiut ceva din ceea ce povestim noi aici, şi-ar fi dat repede seama, numai pipăind peretele, că nu se afla în galeria subterană a străzii Saint-Denis. în locul vechii pietre de construcţie, în locul arhi-tecturiii de altădată, trufaşă şi regească pînă şi în canal, cu temelia şi podeaua de granit şi tencuială de var gras, care costa opt sute de livre stînjenul, ar fi simţit sub degete ieîtinătatea vremurilor de acum, expedientul economic, piatra poroasă cu baie de mortar hidraulic peste baza de heton care costă două sute de franci metrul, zidăria burgheză numită „cu materiale ieftine" ; dar el nu ştia nimic din toate acestea.
Mergea drept înainte, cu neliniştea în suflet, însă calm, fără să vadă nimic, fără să ştie nimic, la voia întîmplării, adică în mina providenţei.
Incet-încet, trebuie s-o spunem, un fel de groază punea stăpînire pe el. întunericul care îl învăluia îi intra în suflet. Mergea în necunoscut. De acest apeduct al cloacei trebuia să te temi; încrucişările lui te ameţesc. E înfiorător lucru să te simţi prins în acest Paris a,l beznei. Jean Valjean era silit să-şi găsească, să-şi inventeze aproape, drumul fără să-l vadă. In necunoscutul acesta, fiecare pas pe care îndrăznea să-l facă putea fi cel din urmă. Cum va ieşi de aici ? Va găsi ieşirea ? O va găsi la timp ? Acest uriaş burete subteran cu firide de piatră se va lăsa pătruns şi străpuns ? Va întîlni vreun neaşteptat nod de întuneric ? Va ajunge la un loc dincolo

de care nu va putea trece ? Marius va muri din pricina pierderii de sînge, iar el va muri de foame ? Vor pieri aici amî.ndoi şi vor ajunge două

schelete într-un colţ al acestei bezne ? Nu ştia nimic. îşi punea toate aceste întrebări, dar nu-şi putea răspunde. Măruntaiele Parisului sînt o prăpastie. Ca şi profetul, se afla în pîntecele dihaniei.'

Deodată, rămase uimit. Cînd se aştepta mai puţin, mergînd mereu în linie dreaptă, băgă de seamă că nu mai urcă. Apa îi uda călcîiele în loc să-i vină peste vîrful picioarelor. Canalul cobora acum. De ce ? Va ajunge pe neaşteptate la Sena ? Primejdia era mare, dar ar fi fi fost şi mai mare dacă s-ar fi întors din drum. Aşa că merse înainte.

Nu mergea spre Sena. Spinarea pe care o face solul Parisului pe malul drept îşi varsă apele de o pante în Sena şi de cealaltă în Marele Canal. Muchea de pe care se face această împărţire a apelor închipuie o ilinie foarte întortocheaită. Punctul cel mai înalt, care e punctul de despărţire al scurgerilor, e, în canalul Saint-Avoye, dincolo de strada Michel-le-Comte, în ca.nalul Luvrului, lîngă bulevarde, şi în canalul Montmartre, lî.ngă Hale. In acest punct ajunsese Jean Valjean. Se îndrepta spre canalul de centură ; era pe drumul cel bun. Dar el n-avea de unde să ştie. De cîte ori întîlnea cîte o .ramificaţie, îi pipăia colţurile, şi, dacă deschiderea ce-i ieşise în cale era mai strîmtă decît coridorul în care se găisea, ,nu intra în ea, ci îşi urma drumul mai departe, socotind pe bună dreptate că orice drum mai îngust trebuie să ajungă la o înfundătură şi nu putea decît să-l îndepărteze de ţintă, adică de ieşire. El se feri astfel de împătrita cursă întinsă de cele patru labirinturi pe care le-am enumerat.

De la o vreme, îşi dădu seama că ieşise de sub Parisul împietrit de răscoală, unde baricadele opriseră circulaţia,

1 Aluzie Ia legenda biblică a profetului Iona, aruncat în mare în timpul unei călătorii şi înghiţit de o balenă, în pîntecele cSreia ar fi stat trei zile.

şi că se întorcea sub Parisul viu şi normal. Auzi deodată deasupra capului un zgomot ca ide tunet, depărtat dar continuu. Erau roţile trăsurilor. Mergea de aproape o jumătate de oră, cel puţin după socoteala ce şi-o făcea în minte, şi nu se gîndise încă să se odihnească. Schimbase numai mina ca.re-l ţinea pe Marius. întunericul era mai adine ca oricînd, dar adîn-cimea aceasta îl linîştea.

Deodată, îşi văzu umbra înaintea sa. Se profila pe o lumină roşie slabă, nedesluşită, care înroşea puţin podeaua de la picioarele sale şi bolta de deasupra capului şi care aluneca la dreapta şi la stînga sa pe cei doi pereţi lipicioşi ai coridorului. Uimit, se întoarse.

In spatele lui, în partea din coridor prin care trecuse, la o depărtare ce i se păru nesfîrşită, strălucea, brăzda întunericul un fel de astru îngrozitor, care părea că-I priveşte.

întunecata stea a poliţiei răsărea în canal.

înapoia acestei stele se mişcau, nelămurit, opt sau zece umbre negre, drepte, nedesluşite, îngrozitoare.

II

LĂMURIRE

In ziua de 6 iunie fusese ordonată o razie a canalelor, de teamă ca ele să nu fi fost luate drept adăpost de către învinşi ; şi prefectul Gisquet trebui să cerceteze Parisul cel nevăzut, în timp ce generalul Bugeaud mătura Parisul vizibil ; aceste două lucrări strîns unite cereau o îndoită strategie

a forţei publice, reprezentată sus de armată şi jos de poliţie. Trei plutoane de agenţi şi de canalagii răscoliră reţeaua subterană a Parisului : primul malul drept, al doilea malul stîng şi al treilea în Cite.
Agenţii erau înarmaţi cu carabine, cu bastoane de cauciuc, cu săbii şi pumnale.
348

Ceea ce îndreptau ei acum spre Jean Valjean era lanterna pairului de pe malul drept.
Patrula aceasta tocmai sfîrşise de cercetat galeria curbă şi cele itrei fundături de sub strad.a Cadran. In timp ce-şi purtau felinarul prin ungherele lor, Jean Valjean dăduse în drumul lui peste intrarea galeriei, văzuse că e mai strimtă decît coridorul principal şi nu intrase în ea. Trecuse mai departe. Oamenilor poliţiei li se păru, ieşind din galeria Cadran, că aud un zgomot de paşi înspre canalul de centură. Erau în adevăr paşii Iui Jean Valjean. Sergentul-şef al rondului îşi ridicase lanterna şi toţi îşi îndreptară privirile spre locul de unde, din negură, venise zgomotul.
Pentru Jean Valjean fu o clipă care nu se .poarte descrie.
Din fericire, pe cînd el vedea bine lanterna, lanterna îl vedea prost pe el. Ea era lumina şi el era umbra. Era foarte departe şi pierdut în întunecimea ce stăpînea locul.
Se lipi de perete şi se opri.
De altfel, inu-şi da seama de ceea oe se mişca acolo în spatele lui. Lipsa de somn, de hrană, emoţiile îl făceau să aibă vedenii. Vedea o văpaie şi în jurul ei nişte stafii. Ce era ? Nu înţelegea.
Jean Valjean oprindu-se, zgomotul încetase.
Oamenii poliţiei ascultau şi .nu auzeau nimic, priveau şi nu vedeau nimic. Se sfătuiră.
Pe vremea aceea, în acest p.unot al canalului Mont-martre era un fel de răspîntie aşa-zisă „de serviciu", care a fost desfiinţată de atunci din pricina micului lac interior pe care îl făcea acolo puhoiul apelor de ploaie care năvălea în timpul furtunilor mari. Oamenii care făceau rondul se adunară în această răspîntie.
Jean Valjean văzu cum stafiile se adună roată. Capetele acelea de zăvozi se apropiară şi începură a vorbi pe şoptite.
încheierea la care ajunse acest sfat, ţinut de cîinii de pază, fu că se înşelaseră, că nu se auzise nici un zgomot, că nu era nimeni, că zadarnic ar fi pornit pe canalul
349

de centură, că ar fi numai pierdere de timp, dar că trebuiau să se grăbească să meargă spre Saint-Merry, că dacă era ceva de făcut, de descoperit vreun bousingot', în cartierul acela trebuia căutat.
Din cînd în cînd, partidele îşi înnoiesc vorbele de ocară învechite. In 1832 cuvintul „bousingot" ţinea locul între cuvîntul „iacobin", care se învechise, şi cuvântul „demagog", pe vremea aceea aproape - neîntrebuinţat şi care a slujit minunat de atunci încoace.
Sergentul dădu ordin să se pornească la stînga spre po-vîrnişul Senei.
Dacă le-ar fi venit în minte să se împartă în două patrule şi să meargă în

amîn,două părţile, Jean Valjean ar fi fost p.rins. De acest fir de păr atîrna. Pesemne că instrucţiunile prefecturii, prevăzînd cazul unei lupte cu un număr mare de răsculaţi, interzicea risipirea oamenilor din pluton. Acesta porni din nou, lăsînd pe Jean Valjean în urma lui. Din toată această mişcare, Jean Valjean nu prinse idecît eclipsa lanternei, care se întoarse dintr-o dată. înainte de a pleca, pentru ca poliţia să aibă conştiinţa împăcată, sergentul îşi descarcă puşca spre partea pe care o părăseau, către Jean Valjean. Detunătura se rostogoli în criptă, din ecou în ecou, ca bolboroseala acestui intestin uriaş. O bucată ide tencuială care căzu în apă, făcînd-o să unduiască la cîţiva paşi de Jean Valjean, îi dădu de ştire că glonţul nimerise bolta, deasupra capului său.
Paşi măsuraţi şi rari răsunară cîtva timp pe pavajul canalului, din ce în ce mai stins, pe măsură ce se depărtau ; grupul de umbre negre se afundă în beznă, o lumină se clătină şi pluti, înroşind slab vîrful boitei, descrescu şi apoi pieri. Liniştea adîncă se lăsă din nou, întunericul fu iarăşi de nepătruns, vederea şi auzul nu mai desluşeau nimic în beznă, şi Jean Valjean, neîndrăznind încă să se mişte, rămase mult timp lipit de perete, cu auzul aţintit, cu ochii mari deschişi, privind cum piere patrula de stafii.
Tînăr romantic, (după numele pălăriei ce se purta la acea epocă).

III
OMUL „FILAT"
Trebuie să recunoaştem poliţiei de atunci această însuşire că, şi în cele mai grele împrejurări ale vieţii publice, ea îşi împlinea datoria de supraveghere a căilor publice fără să se clintească. O răscoală nu era pentru ea un prilej -de a lăsa frîu liber răufăcătorilor şi de a nu mai avea grija societăţii, sub cuvînt că guvernul se afla în primejdie. Slujba de toate zilele se făcea, ca de obicei, printre celelalte însărcinări - neprevăzute, fără a fi stingherită de acestea din urmă. In timpul unui eveniment politic, ale cărui urmări nu se puteau prevedea, sub ameninţarea unei revoluţii, un aigent, fără a .se lăsa sustras de răscoală şi de baricadă, „fila" pe un hoţ.
Tocmai un lucru de acest fel se petrecea în după-amiaza zilei de 6 iunie, la marginea Senei, pe povîrnişul malului drep-t, ceva mai departe de podul Invalizilor.
Astăzi nu mai există acolo nici un povîrniş. înfăţişarea locurilor s-a schimbai
Pe povîrnişjjl acesta, doi oameni, la o anumită distanţă unul de altul, păreau că se pîndesc, fiecare ferindu-se de celălalt. Cel care mergea înainte încerca să se depărteze, cel care venea în urmă încerca să se apropie.
Era ca o partidă de şah ce se juca de departe şi în tăcere. Nici unul, nici altul nu păreau că se grăbesc, amîndoi mergeau încet, ca şi cînd fiecare s-ar fi temut să nu mărească, prin prea mare grabă, pasul tovarăşului său.
S-ar fi spus că e o poftă care urmăreşte o pradă, fără să pară că o face anume. P.rada era vicleană şi se apăra.
Distanţa dintre fiinţa asta vicleană urmărită şi copoiul care urmăreşte era păstrată. Cel care încerca să scape era slăbănog şi avea o faţă gălbejită ;

cel care încerca să-l prindă era un vlăjgan înalt, avea înfăţişarea aspră, şi o întîlnire cu el trebuie să fi fost de temut.
Cel dintîi, simţindu-se mai slab, se ferea de cel de-al doilea, dar se ferea cu furie ; cine l-ar fi putut privi ar
351

fi văzut în ochii lui vrăjmăşia întunecată a fugii şi toată ameninţarea care e cuprinsă în (teamă.
Malul1 era pustiu ; nici urmă de trecător ; nici măcar vreun luntraş sau hamal în şlepurile legate la mal ici şi colo.
Aceşti doi oameni nu puteau fi văzuţi bine decît de pe cheiul din faţă, şi, pentru cine i-ar fi privit de la această depărtare, omul care mergea înainte ar fi avut înfăţişarea unei fiinţe zbîrlite, zdrenţă.roase, prefăcute şi neliniştite, tremurî.nd într-o bluză de lucrător ruptă, iar celălalt, al unei făpturi impunătoare şi oficiale, purtînd redingota sităpînirii, încheiată pînă la gît.
Cititorul ar recunoaşte, poate, pe aceşti doi oameni dacă i-ar vedea mai îndeaproape.
Care era ţinta celui din urmă ?
Pesemne să izbutească a îmbrăca pe cel dintîi în haine mai călduroase. Cînd un om îmbrăcat în hainele statului urmăreşte pe unul în zdrenţe, este ca să facă şi din el un om îmbrăcat în hainele statului. Deosebirea stă numai în culoare. E lucru de cinste să fii îmbrăcat în albastru ; să fii îmbrăcat în roşu e neplăcut.
Exisită o purpură a săracului.
Se vede că de o neplăcere şi de o purpură de acest fel dorea .să scape cel dintîi.
Dacă celălalt îl lăsa să meargă înaintea lui şi nu punea încă mîna pe el, o făcea, după cît se pare, cu nădejdea de a-l vedea ajungînd la vreo întîinire însemnată şi la vreo gaşcă întreagă bună de înhăţat. Această lucrare gingaşă se numeşte „filare".
Ceea ce în-tăreşte această bănuială este faptul că omul cu haina încheiată pînă la gît, zărind de pe povîrniş o birjă goală ce trecea pe chei, făcu semn birjarului ; birjarul înţelese ; îşi dădu seama, fără doar şi poate, cu cine are de-a face, întoarse şi se luă la pas, de pe înălţimea cheiului, după cei doi oameni. Acest lucru nu fu văzut de insul suspect şi zdrenţăros, care mergea înainte.
352

Birja huruia de-a lungul şirului de copaci de pe Champs-Elysees. Se vedea trecînd, pe deasupra parapetului, bustul birjarului, cu biciul în mină.
Una din instrucţiunile secrete, date de poliţie agenţilor săi, cuprinde acest articol: „A se avea totdeauna la în-demînă o trăsură de piaţă, pentru orice împrejurare".
Manevrînd, fiecare de partea lui, cu o strategie desă-vîrşită, cei doi oameni se apropiau de o pantă ce cobora de pe chei pînă la apă şi care îngăduia birjarilor ce veneau dinspre Passy să-şi adape caii la rîu. Pentru simetrie, panta aceasta a fost desfiinţată de atunci încoace, caii orapă de sete, dar ochiul se desfată. Oricine s-ar fi aşteptat ca omul cu bluză de lucrător să se urce pe rampa aceasta, pentru a încerca să scape pe

Champs-Elysees, loc împodobit cu copaci, dar în schimb foarte cercetat de agenţii poliţiei, şi unde celălalt ar fi avut cu uşurinţă ajutor.
Acest punct al cheiului e foarte aproape de casa adusă de la Moret la Paris în 1824 de către colonelul Brack, aşa-numită casa lui Francisc I *, Un corp de gardă se află şi el aproape de tot.
Spre marea uimire a celui ce pîndea, omul urmărit nu o luă pe rampa adăpătoarei. El înainta mai departe pe povîrniş, de-a lungul cheiului. Poziţia sa devenea vădit primejdioasă.
Afară numai dacă nu voia să se arunce în Sena ; ce putea face ?
De-acum înainte nu mai avea nici un mijloc de a se urca pe chei, nici o aîţă rampă şi nici vreo scară ; şi se aflau aproape de tot de locul unde Sena coteşte spre podul lena, şi unc'- povîrnişul, din ce în ce mai îngust, se sfîrşeşte într-o limbă subţire, pierzîndu-se sub apă. Acolo se va pomeni prins între parapet la dreapta, rîu la stînga
' Moret, orăşel Ia sud de Fontalnebleau. Localitatea poseda !n secolul trecut multe case din secolele al XV-lea şl al XVI-lea, fearte admirate în perioada romantică împreună cu tot ce era medieval. Se răspîndise chiar moda pe atunci ca acele case să fie cumpărate, dărî-mate şi reconstruite întocmai la Paris.

şi în faţă şi înapoia sa autoritatea ce se ţinea scai după el.
E adevărat că acest capăt al povîrnişului era ascuns de o movilă înaltă de şase-şapte picioare, provenind din vreo dărîmare oarecare. Spera cumva omul acesta să se pituleze cu folos după grămada de moloz pe care n-avea decît s-o ocolească ? Ar fi fost o încercare copilărească. Sigur că nici nu se gîndea la asta. Naivitatea hoţilor nu merge pînă acolo.
Grămada de dărîmături forma la marginea apei un fel de înălţime, care se prelungea cu o limbă de pămînt pînă la parapetul cheiului.
Omul urmărit ajunse la această colină mică şi trecu după ea, aşa că celălalt nu-l mai văzu.
Acesta, pentru că nu vedea, nu era nici el văzut; se folosi de acest lucru pentru a lăsa deoparte orice prefăcătorie şi începu a merge foarte repede. In cîteva clipe fu la grămada de dărîmături şi o ocoli. Se opri uimit. Omul pe care îl vîna nu mai era acolo.
Omul cu bluză de lucrător dispăruse fără urme.
Dincolo de mormanul de moloz, povîrnişul malului nu mai avea decît o lungime de vreo treizeci de paşi, apoi se scufunda în apa care lovea în zidul cheiului.
Fugarul n-ar fi putut nici să se arunce în Sena, nici să sară peste parapet, fără a fi văzut de cel care îl urmărea. Ce se făcuse cu el ?
Omul cu redingota încheiată sub bărbie merse pînă la capătul povîrnişului şi rămase acolo o clipă pe gînduri, cu pumnii strînşi, cu ochi iscoditori. Deodată se lovi peste frunte. Văzuse în locul unde se sfîrşea pămîntul şi începea apa un grilaj de fier lat şi scund, boltit cu o broască zdravănă şi

trei balamale trainice. Acest grilaj, un fel de poartă străpunsă în partea de jos a cheiului, se deschidea atit în apă, cît şi pe povîrniş. Un pîrăiaş negricios se vărsa în Sena. Dincolo de drugii lui grei şi ruginiţi se zărea un fel de coridor boltit şi întunecos.
Omul încrucişa braţele şi privi grilajul cu mustrare. Privirea aceasta nefiind de ajuns, încercă să-l împingă ; îl zgudui, dar el rămase neclintit. Pesemne că fusese

deschis de curînd, cu toate că nu se auzise nici un zgomot, lucru ciudat la un grilaj aşa de ruginit. Dar era sigur că fusese închis la loc. Aceasta însemna că cel dinaintea căruia se deschisese această poartă avea nu un cîrlig, ci o cheie.
Acest lucru, limpede ca ziua, lumină dintr-o dată mintea omului care se ostenea să clatine grilajul şi îi smulse această exclamaţie indignată :
— Asta e culmea ! O cheie de-a stăpînirii !
Apoi, liniştindu-se îndată, cuprinse o lume întreagă de gînduri lăuntrice în această năvală de monosilabe accentuate aproape în batjocură :
— Ei ! ei ! ei ! ei !
După aceea, nădăjduind ceva, fie să vadă pe omul dispărut ieşind, fie să vadă pe alţii intrînd, se puse la pîndă în dosul grămezii de moloz, cu furia răbdătoare a copoiului.
La rîndul ei, birja care îşi potrivea pasul după mersul lui se opri şi ea sus, lîngă parapet. Birjarul, prevăzînd o oprire lungă, vîrî botul cailor în sacul cu ovăz umed la fund, aşa de cunoscut parizienilor, cărora – fie spus în treacăt – stăpînirea li-l pune şi lor uneori. Puţinii trecători de pe podul lena întorceau capul înainte de a se depărta, pentru a privi o clipă aceste două amănunte ale priveliştii, amîndouă nemişcate : omul pe povîrnişul malului, birja pe chei.

IV

Şî EL IŞI POARTA CRUCEA

Jean Valjean pornise din nou şi nu se mai oprise.
Drumul era din ce în ce mai greu. Nivelul bolţilor nu e peste tot la fel ; înălţimea lor e în mijlociu de cinci picioare şi şase degete ' şi a fost socotită după înălţimea
pied (picior), măsură veche de 0,3248 m. împărţită In 12 pouces (degete).

unui om. Jean Valjean era nevoit să se piece pentru a nu izbi pe Marius de boltă ; la fiecare clipă trebuia să se aplece, apoi să se ridice, să pipăie mereu peretele. Pietrele jilave şi pavajul lipicios erau proaste puncte de sprijin, fie pentru mînă, fie pentru picior. Se poticnea în gunoiul groaznic al oraşului. Lumina întreruptă a ferestruicilor nu se arăta decît foarte rar şi era aşa de slabă, încît strălucirea puternică a soarelui părea abia o rază de lună. încolo, totul era ceaţă, duhoare, întunecime de nestrăbătut, noapte.

Lui Jean Valjean îi era foame şi sete ; mai cu seamă sete ; şi acolo era ca şi la mare, un loc plin de apă din care nu poţi bea. Puterea sa, care era, după cum ştim, uimitoare şi foarte puţin scăzută cu vîrsta, datorită vieţii sale curate şi cumpătate, începea totuşi să slăbească. Oboseala îl ajungea şi puterea lui în descreştere făcea să crească greutatea poverii. Marius, mort poate, atîrna cum atîrnă trupurile neînsufleţite. Jean Valjean îl sprijinea în aşa fel, încît pieptul să-i fie slobod şi respiraţia să se poată face cî,t mai bine cu putinţă. Simţea şobolanii care îi alunecau repede printre picioare. Unul dintre ei se sperie atît de tare, încît îl muşcă. Prin capacele gurilor de canal îi venea din cînd în cînd o boare de aer proaspăt, care îl înviora.
Era, poate, ora trei după-amiază cînd ajunse la canalul de centură.
In primul rînd fu mirat de lărgirea aceasta neaşteptată. Se găsi deodată într-o galerie pe care n-o mal putea atinge pînă la cei doi pereţi ai săi, cu mîinile întinse, şi sub o boltă pe care capul său nu o mai ajungea. Marele Canal are în adevăr o lărgime de opt picioare şi o înălţime de şapte.
In punctul unde canalul Montmartre ajunge la Marele Ca.nal, alte două galerii subterane, cea a străzii Provence şi cea a Abatorului, vin şi ele să facă o răspîntie. Intre aceste patru drumuri o minte mai puţin ageră ar fi stat la îndoială. Jean Valjean apucă pe cel mai larg, adică pe canalul de centură. Dar aici se punea iar întrebarea : să coboare sau să urce ? El se gîndi că situaţia nu mai

suferă întîrziere şi că trebuie, cu orice risc, să ajungă acum la Sena. Cu alte cuvinte, să coboare. O luă spre stînga, şi bine făcu. Căci ar fi o greşeală să se creadă că, aşa cum îl arată numele, canalul de centură e într-adevăr centura subterană a Parisului de pe malul drept, şi că are două ieşiri, una spre Bercy, cealaltă spre Passy. Marele Canal, care, trebuie să ne amintim, nu e decît vechiul pîrău Menilmontant, ajunge, dacă o iei în susul lui, la o fundătură, adică la vechiul punct de plecare, care a fost izvorul lui, de la poalele colinei Menilmantant. El nu are nici o legătură directă cu ramificaţia care adună apele Parisului, începînd cu cartierul Popincourt, şi care se varsă în Sena prin canalul Amelot, mai sus de vechea insulă Louviers. Această ramificaţie, care întregeşte canalul colector, e despărţită de el, chiar sub strada Menilmontant, printr-o construcţie ce hotărniceşte locul de despărţire al apelor, în sus sau în jos. Dacă Jean Valjean ar fi luait-o pe galerie în sus, ar fi ajuns, după mii de sforţări, sfîrşist de oboseală, aproape mort în întuneric, la un zid. Ar fi fost pierdut.
La nevoie, întorcîndu-se puţin înapoi şi intrînd în coridorul Filles-du-Calvaire, cu condiţia să nu fi şovăit la laba de gîscă subterană a răspîntiei Boucherat, luînd-o pe coridorul Saint-Louis, apoi la stînga pe canalul Saint-Gilles, pe urmă cotind la dreapta şi lăsînd în urmă galeria Saint-Sebastien, ar fi putut ajunge la canalul Amelot, şi de acolo, dacă nu s-ar fi rătăcit cumva într-un fel de F de sub Bastilia, ar fi ajuns la ieşirea pe Sena, lingă Arsenal. Dar pentru asta ar fi trebuit să cunoască în amănunt, în toate ramificaţiile şi în toate deschiderile lui buretele uriaş al canalului. Dar, trebuie să stăruim asupra acestui lucru, el nu ştia nimic despre

această înspăimântătoare reţea de drumuri pe care o străbătea şi, dacă l-ar fi întrebat cineva unde se află, ar fi răspuns : în întuneric.
Instinctul îl sluji bine. într-adevăr singura scăpare cu putinţă era să coboare.
Lăsă la dreapta cele două coridoare care se despart în formă de gheară sub strada Laffitte şi strada Saint-Georges şi coridorul'lung şi bifurcat al şoselei d'Antin.
357

După ce trecu de un ai'luent, care era pesemne ramificaţia Madeleinei, se opri. Era foarte obosit. Pe o ferestruică destul de largă, probabil gura de canal din strada Anjou, venea o lumină aproape vie. Jean Valjean, cu mişcările blajine ale unui frate pentru fratele său rănit, aşeză pe Marius pe marginea canalului. Chipul însînge-rat al lui Marius părea, în lumina albă a ferestruicii, ca în fundul unui mormînt. Avea ochii închişi, şuviţele de păr lipite de tîmple ca nişte pensule uscate în vopsea roşie, mîinile atîrnînd fără viaţă, braţele şi picioarele reci, sînge închegat la colţul buzelor. Un cheag de sînge se strînsese în nodul cravatei ; cămaşa intra în răni, postavul hainei zgîria tăieturile largi făcute în carne vie.
Jean Valjean, dîndu-i la o parte, cu vîrful degetelor, haina, îi puse mîna pe piept: inima bătea încă. îşi sfîşie cămaşa, legă rănile cît putu mai bine şi opri sîngele care curgea ; apoi, aplecîndu-se în acest semiîntuneric asupra lui Marius, care zăcea tot fără cunoştinţă şi aproape fără suflare, îl privi cu o ură nespusă.
Dînd la o parte hainele lui Marius, găsise în buzunare două lucruri : pîinea uitată din ajun şi carnetul lui Marius. Mîneă pîinea şi deschise carnetul. Pe prima pagină găsi cele patru rînduri scrise de Marius. Ne amintim :
,,Mă numesc Marius Pontmercy. Duceţi-mi cadavrul la bunicul meu, domnul Gillenormand, strada Filles-du-Cal-vaire nr. 6, la Marais."
Jean Valjean citi, la lumina ferestruicii, aceste patru rînduri şi rămase o clipă dus pe gînduri, repetînd încet : strada Filles-du-Calvaire, numărul 6, domnul Gillenormand. Puse carnetul la loc, în buzunarul lui Marius. Mîncase, puterea îi revenise ; îl luă iar pe Marius în cîrcă, îi sprijini cu grijă capul pe umărul său drept şi porni să coboare canalul.
Marele Canal, îndreptat după povîmişul văii Menil-montant, are o lungime de aproape două leghe. Pe o bună parte din parcursul său e pavat.
Făclia aceasta cu numele străzilor Parisului, cu ajutorul căreia noi luminăm pentru cititor drumul pe sub pă-mînt al lui Jean Valjean, el nu o avea. Nimk nu-i spunea
358

nîcl ce parte a oraşului străbătea, nici drumul făcut. Numai slăbirea treptată a petelor de lumină, pe care le întîlnea din cînd în cînd, îi arăta că soarele trecea de pe pavaj şi că lumina se va stinge în curînd ; din huruitul trăsurilor deasupra capului, care se auzea din ce în ce mai rar şi apoi încetă aproape cu totul, el înţelese că nu se mai afla sub centrul Parisului şi că se apropia de vreun cartier singuratic, în vecinătatea bulevardelor exterioare sau a cheiurilor de la marginea oraşului. Acolo unde sînt mai puţine case şi mai puţine străzi, canalul are mai puţine guri

de lumină. întunericul se îngroşa în jurul lui Jean Valjean. El înainta însă mereu, pipăind în beznă. Bezna aceasta se făcu deodată înspăimîntătoare.

NISIPUL, CA ŞI FEMEIA, ARE VICLENII ÎNŞELĂTOARE

Simţi că intra în apă şi că sub picioare nu mai avea pavaj, ci .nămol.

Se întîmplă, uneori, pe anumite coaste ale Bretaniei sau ale Scoţiei, ca un om, un călător sau un pescar, mergînd în timpul refluxului pe nisipul mării, departe de ţărm, să-şi dea seama deodată că de cîteva clipe merge cu oarecare greutate. Plaja parcă ar fi smoală sub picioarele sale ; talpa se lipeşte de ea ; nu mai e nisip, ci clei. Locul e cu desăvîrşire uscat, dar la fiecare pas pe care îl faci, îndată ce ridici piciorul, urma lăsată de el se umple de apă. Ochiul, de altfel, nu a observat nici o schimbare ; plaja nemărginită e netedă şi liniştită ; nisipul are aceeaşi înfăţişare peste tot, nimic nu deosebeşte pămîntul sănătos de cel care nu mai e ; norişorul vesel al purecilor de mare sare zgomotos pe picioarele trecătorului. Omul îşi urmează drumul, merge drept înainte, o ia spre uscat, încearcă să se apropie de coastă. Nu e neliniştit. De ce ar fi neliniştit ? Numai că simte ceva, ca şi cum greutatea picioarelor i-ar creşte cu fiecare pas pe care îl face. Pe neaşteptate, se scufundă. Se scufundă de două-trei degete.

Cu siguranţă că nu se află pe drumul bun, se opreşte pentru a se orienta. Deodată priveşte spre picioare. Picioarele i-au dispărut. Nisipul i le acoperă. îşi scoate picioarele din nisip, vrea să se întoarcă din drum, porneşte înapoi ; se scufundă şi mai adînc. Nisipul îi ajunge la gleznă, se smulge din el, se aruncă spre stînga, nisipul îi vine la pulpe, se aruncă spre dreapta, nisipul îi vine la genunchi. Atunci îşi dă seama, cuprins de o spaimă nespusă, că a intrat în nisip mişcător şi că se află în locul acela groaznic unde nici omul nu poate merge, nici peştele nu poate înota. îşi azvîrle povara, dacă poartă vreuna, cum îşi aruncă, în valuri, încărcătura o corabie în iprimejdie ; e prea tîrziu, nisipul i-a trecut de genunchi. Strigă, face semn cu pălăria sau cu batista : nisipul îl soarbe din ce în ce mai mult ; dacă plaja e pustie, dacă uscatul e prea departe, dacă bancul de nisip are faimă prea rea, dacă prin împrejurimi nu se află nici un erou, s-a sfîrşit, e osîndit să se înece în acest nisip. E condamnat la acea îngropare cumplită, înceată, sigură, neîndurătoare, cu neputinţă de întîrziat sau de grăbit, ce ţine ore întregi, ce nu se mai sfîrşeşte, ce te prinde în picioare, liber şi sănătos, ce te tîrăşte în jos, te trage tot mai mult la fiecare sforţare pe care o încerci, Ia fiecare strigăt pe care îl scoţi, ce pare că vrea să-ţi pedepsească împotrivirea printr-o îmbrăţişare mai atrînsă şi-l face pe bietul om să se întoarcă încet în pămînt, dîndu-i răgaz să privească zarea, copacii, cîmpurile verzi, fumurile satelor din cîmpie, pînzele corăbiilor de ,pe mare, păsările care zboară şi cîntă, soarele, cerul. înecul în nisip e mormîntul care se preface în talaz şi care se ridică din străfundul pămîntului spre un om în viaţă. Fiecare minut e un cioclu necruţător. Nenorocitul încearcă să se aşeze, să se culce, să se tî-rască ; orice mişcare pe care o face îl înmormîntează ; se ridică, se scufundă ; se simte înghiţit, urlă, se roagă, strigă spre cer, îşi frînge mîinile, e disperat. Iată-l în nisip pînă la pîntece ; nisipul îi ajunge la piept; nu mai e decît un trunchi. Ridică mîinile, scoate gemete cumplite, zgîrie nisipul cu unghiile, vrea să se ţină de această

cenuşă, se sprijină în coate pentru a se smulge din învelişul acesta moale, plînge cu hohote ; nisipul se urcă. Nisipul îi ajunge la umeri, la gît, numai faţa i se mai vede acum. Gura strigă, nisipul i-o umple : tăcere. Ochii încă mai privesc, nisipul îi închide : noapte. Apoi fruntea descreşte, cîteva şuviţe flutură pe deasupra nisipului ; o mînă iese, găurind faţa plajei, se mişcă, se zbate şi se face nevăzută. Groaznică pieire a unui om.
Uneori se împotmoleşte călăreţul cu cal cu tot, alteori se împotmoleşte căruţaşul cu căruţa ; totul se scufundă sub nisip. E alt soi de naufragiu decît în apă. Uscatul îl îneacă pe om. Uscatul, pătruns de ocean, se face capcană. Se arată ca o cîmpie şi se deschide ca un val. Adîncul are asemenea perfidii.
O astfel de întîmplare funebră, posibilă oricînd pe cutare sau cutare plajă, era posibilă de asemenea acum treizeci de ani şi în canalul Parisului. înaintea marilor lucrări începute în 1833, reţeaua subterană a Parisului era supusă prăbuşirilor neaşteptate.
Apa se infiltra în anumite straturi de dedesubt, mai sfărîmicioase ; podeaua, fie că era de piatră, cum era în canalele vechi, fie că era de var hidraulic pe beton, cum era în galeriile cele noi, nemaiavînd nici un punct de sprijin, se lăsa. O cută într-o podea de acest fel e o spărtură ; spărtură înseamnă surparea. Podeaua se prăbuşea pe o lungime oarecare. Această crăpătură, gura unei prăpăstii de nămol, se numea în limbajul de specialitate fontis. Ce este un fontis ? E nisipul mişcător al ţărmurilor de mar« întîlnit deodată sub pămînt; e plaja muntelui Saint-Michel într-un canal. Pămîntul îmbuibat de apă e parcă topit; toate moleculele sale sînt în suspensie într-un mediu moale ; nu e nici uscat, nici apă. Adîncimea, uneori, e foarte mare. Nimic mai cumplit decît să dai peste el în drum. Dacă predomină apa, moartea vine repede, apa te înghite dintr-o dată ; dacă predomină pămîntul, moartea e lentă, nisipul te înghite pe-ncetul. îşi poate cineva închipui o astfel de moarte ? Dacă înecul în nisip e groaznic pe o plajă de mare, ce poate fî în cloacă ? In loc să fie în aer liber, ziua, pe lumină, în
36!

locul zărilor limpezi, al vuietului nemărginit, în locul norilor plutitori din care plouă belşugul, în locul bărcilor zărite în depărtare, în locul nădejdii sub felurite chipuri, al drumeţilor întîmplători, al ajutorului cu putinţă pînă în ultima clipă, în locul tuturor acestora, să fii orb şi surd sub o boltă neagră, înlăuntrul unui mormînt gata făcut, să te aştepte moartea în nămol, sub un copac, înnăbuşirea înceată în murdărie, o cutie de piatră în care asfixia îşi deschide gheara în noroi şi te strînge de gît; duhoarea amestecată cu horcăitul ; nămolul în locul nisipului, hidrogenul sulfurat în locul uraganului, murdăria în locul oceanului ! Şi să strigi, să scrîşneşti din dinţi, să te zvîrcoleşti, să te zbaţi, să-ţi dai sufletul, deasupra capului cu oraşul, care habar n-are de toate astea.
Groaza de a muri astfel e de nedescris. Moartea îşi răscumpără uneori cruzimea ei printr-un fel de măreţie cumplită. Pe rug sau într-un

naufragiu poţi fi mare ; în mijlocul flăcărilor, ca şi în mijlocul valurilor, semeţia e cu putinţă ; te înalţi pierind în ele. Aici, însă, nimic din toate acestea. Moartea e murdară. E umilitor să-ţi dai sufletul. Cea din urmă privelişte ce-ţi pluteşte înaintea ochilor e netrebnică. Noroiul e sinonim cu ocara. E meschin, urît, ruşinos. Să mori într-un butoi cu vin, ca Clarence ', sau în groapa cu lături, ca Escoubleau 2, e îngrozitor. E dezgustător să te zbaţi acolo ; în timp ce-ţi dai sufletul, te bălăceşti. E atît de întuneric, încît ar putea fi iadul, şi atîta noroi, încît ar putea să nu fie decît o mocirlă, iar cel ce trage să moară nu ştie dacă va ajunge stafie sau broască.
Oriunde în altă parte mormîntul e groaznic : aici e respingător.

1 Aluzie la un fapt din războiul celor două roze (a doua Jumătale a secolului al XV-lea) : ducele Gcorge de Clarence, fratele regelui, acuzat de trădare faţă de acesta, fu condamnat Ia moarte, dar i se acordă alegerea supliciului. Osînditul obţinu să fie înecat într-un butoi cu v'm.
2 Autorul însuşi relatează puţin mai departe amănuntele acestui sfîrşit tragic.

Adîncimea, lungimea şi grosimea fontisurilor era felu-fită, după starea mai mult sau mai puţin proastă a subsolului. Uneori un fontis avea o adîncime de trei sau patru picioare, alteori de opt sau zece, şi cîteodată era fără fund. Nămolul era aici sleit, dincolo aproape lichid. In fontisul Luniere i-ar fi trebuit unui om o zi ca să piară, pe cînd mocirla Phelippeaux l-ar fi înghiţit în cinci minute. Nămolul te ţine mai mult sau mai puţin, după cum e de vîrtos. Un copil scapă acolo unde un om mare piere. Prima lege a salvării e să te dezbari de orice fel de povară. Orice canalagiu care simţea suindu-se pămîntul sub el, îşi arunca mai întîi sacul cu unelte, sau coşul, sau vasul pentru ciment.
Fontisuriie aveau felurite cauze : pămîntul fărîmicios, vreo prăbuşire la o adîncime pe care nu o putea ajunge omul, ploile repezi de vară, apele ce se scurg neîncetat în timpul iernii, ploile mărunte şi de lungă durată. Cîteodată, greutatea caselor dimprejur, clădite pe vreun teren din calcar şi argilă sau numai din nisip, se lăsa pe bolţile galeriilor subterane şi le făcea să se năruie, ori se în-tîmpla ca pavajul să crape şi să se desfacă sub apăsarea aceasta zdrobitoare. Lăsarea Pantheonului a astupat în acest fel, acum o sută de ani, o parte din pivniţele de pe dealul Sainte-Genevieve. Cînd un canal se dărîma sub greutatea caselor, stricăciunea se arăta sus, în stradă, printr-un fel de crăpături, ca dinţii de ferăstrău, în pavaj ; spărtura aceasta şerpuia pe toată lungimea boitei crăpate, şi atunci, cum răul era la vedere, el putea fi numai-decît lecuit. Dar se întâmpla altădată că stricăciunea dinăuntru să nu se arate prin nici o rană în afară. Şi atunci, vai de canalagii ! Intrînd fără grijă în canalul surpat, puteau pieri acolo. Condicile vechi vorbesc de cîţiva săpători de canale îngropaţi astfel în fontisuri. Ele dau mai multe nume ; între altele, cel al lucrătorului care s-a scufundat într-o surpătură sub gura din strada Careme-Prenant, un anumit Blaise Poutrain; Blaise Poutrain era fratele

lui Nicolas Poutrain, care a fost cel din urmă gropar al cimitirului zis Cripta Nevinovaţilor, din 1785, dată la care pieri acest cimitir.

A mai fost şi tînărul şi chipeşul viconte d'Escoubleau, despre care am vorbit, unul dintre eroii asediului oraşului Lerida, unde asaltul s-a dat în ciorapi de mătase, cu muzica în frunte. D'Escoubleau, surprins într-o noapte la verişoara sa, ducesa de Sourdis, se înecă într-o surpătură a canalului Beautreillis, unde se ascunsese ca să scape de duce. Cînd i se povesti moartea aceasta, doamna de Sourdis ceru să i se dea flaconul ei de săruri şi, tot trăgînd pe nas, uită să mai plîngă. In astfel de împrejurări nu poate fi iubire care să dăinuiască ; cloaca o stinge. Hero ar refuza să spele cadavrul lui Leandru. Thisbe şi-ar astupa nasul şi ar zice : „Puah I" în faţa lui Pyram '.

VI
FONTISUL

Jean Valjean se afla în faţa unui fontis.
Surpări de acest fel se întîmplau adesea pe atunci în straturile de pămînt de sub Champs-Elysees, straturi care din pricina fluidităţii prea mari îngreunau mersul lucrărilor hidraulice şi primejduiau construcţiile subterane. Această fluiditate întrece chiar lipsa de consistenţă a nisipurilor de sub cartierul Saint-Georges, care n-a putut fi învinsă derit prin temelii de beton, şi pe cea a straturilor argiloase, infectate de tot felul de emanaţii din cartierul Martyrs, aşa de moi, încît trecerea pe sub galeria Martyrs nu s-a putut face decît cu ajutorul unui tub de fontă. In 1836, cînd vechiul canal de piatră, în care-l vedem intrînd acum pe Jean Valjean, a fost dărîmat pentru a fi reclădit, nisipul mişcător, din care e alcătuit stratul de sub Champs-Elysees pînă la Sena, a împiedicat aşa de mult lucrarea, încît ea a ţinut aproape şase luni, stîrnind indignarea locuitorilor şi mai cu seamă a locuitorilor cu palate şi căleşti. Lucrările au fost mai mult

' Hero şi Leandru, ThisbĂ şi Pyram – perechi de îndrăgostiţi din literaturile greacă şi latină.

decît grele, au fost primejdioase. E adevărat că ploile au ţinut şi ele patru luni şi jumătate şi că Sena a crescut de trei ori în acest timp.
Fontisul întîinit de Jeaa Valjean fusese pricinuit de ploaia repede din ajun. O scufundare a pavajului, slab sprijinit de nisipul de sub el, făcuse ca apa de ploaie să pătrundă în canal. Infiltraţia o dată făcută, urmase surparea. Pavajul desfundat intrase în nămol. Pe ce distanţă ? Cine ar fi putut spune ? Bezna era acolo mai adîncă decît oriunde în altă parte. Era o gaură de noroi într-o peşteră de întuneric.
Jean Valjean simţi că pavajul îi fuge de sub picioare. Intră în nămol. Deasupra era apă ; în fund, noroi. Trebuia să treacă. Să se întoarcă din drum era cu neputinţă. Marius era pe moarte şi Jean Valjean sleit de puteri. De altfel, unde să se ducă ? Jean Valjean înainta. La primii paşi surpătura nici nu păru prea adîncă. Dar, cu cît înainta, cu a-tît picioarele A se scufundau. Curînd, noroiul îi ajunse pînă la pulpe şi apa îi trecu de genunchi. Mergea ridicînd cu amîndouă braţele pe Marius, cît putea mai

sus deasupra apei. Acum noroiul îi venea pînă la genunchi şi apa pînă la brîu. Nu mai putea da înapoi. Se cufunda din ce în ce mai mult. Nămolul, destul de vîrtos pentru greutatea unui om, nu putea, fără îndoială, să ţină doi. Marius şi Jean Valjean ar fi putut scăpa fiecare în parte. Jean Valjean înainta mereu, sprijinind pe acest muribund care era poate un cadavru. Apa îi ajunsese pînă la subsuori ; simţea că se duce la fund, abia se mai putea mişca în adîncimea mlaştinii în care se afla. Grosimea noroiului care îl ţinea era în acelaşi timp şi o piedică. Sprijinindu-l mereu pe Marius, cu o sforţare nemaipomenită, înainta ; dar se scufunda. Ii rămăsese numai capul afară din apă şi braţele care-l ridkau pe Marius. In picturile vechi, care zugrăvesc potopul, se vede o mamă ridieîndu-şi astfel pruncul.
Se scufundă mai adînc, dădu capul pe spate ca să se ferească de apă şi să poată răsufla ; cine l-ar fi putut vedea în bezna aceea ar fi crezut că vede o mască plutind în întuneric ; nedesluşit, zărea deasupra lui atîr-

nind capul cu faţa vînătă a lui Marius ; făcu o sforţare deznădăjduită, îşi aruncă piciorul înainte ; piciorul se izbi de ceva tare. Un punct de sprijin. Era şi vremea.
Se ridică, se suci şi se prinse cu un fel de furie de acest punct de sprijin. I se părea că e prima treaptă a unei scări ce urcă din nou spre viaţă.
Punctul acesta de sprijin întîlnit în noroi, în clipa din urmă, era începutul celeilalte pante a pavajului, pantă care se lăsase fără să se năruie şi care, sub apă, se în-doise ca o scîndură dintr-o singură bucată. Pavajele bine construite fac o boltă şi sînt uneori foarte trainice. Această parte a pavajului, acoperită de apă, dar tare, era o adevărată rampă şi, o dată ajuns pe rampa aceasta, erai scăpat. Jean Valjean se urcă pe acest povîrniş şi ajunse de cealaltă parte a surpăturii.
Ieşind din apă, se izbi de o piatră şi căzu în genunchi. Găsi că era drept şi rămase astfel cîteva clipe, cu sufletul şi cu gîndul la dumnezeu.
Se ridică, tremurînd, îngheţat, respingător, încovoiat sub greutatea acestui muribund pe care îi tîra, cu noroiul şiroind de pe el, cu sufletul plin de o lumină ciudată.

VII

UNEORI TE ÎMPOTMOLEŞTI CHIAR LA MAL

Porni iar la drum.
De altfel, dacă nu-şi lăsase viaţa în fontis, părea că-şi lăsase acolo puterea. Sforţarea aceasta din urmă îl sleise. Era aşa de obosit, încît la fiecare trei-patru paşi era silit să se oprească, să răsufle, sprijinindu-se de perete. O dată trebui să se aşeze pe marginea pavajului pentru a schimba poziţia lui Marius şi crezu că acolo va rămîne. Dar dacă puterea îi era sleită, energia îi era încă întreagă. Se ridică iarăşi.
Merse cu deznădejde, aproape repede ; făcu astfel vreo sută de paşi fără să ridice capul, aproape fără să răsufle, şi deodată se lovi de perete. Ajunsese la un cot al canalu-

lui şi, sosind la colţ, ou capul plecat, dăduse de zid. Ridică ochii şi la capătul subteranei, în fund, în faţa lui, departe, foarte departe, zări o

lumină. De astă dată nu mai era lumina înspăimîntătoare, era lumina cea bună şi albă. Era-lumina de zi.
Jean Valjean vedea ieşirea.
Un suflet blestemat, care din mijlocul flăcărilor ar zări deodată poarta de ieşire a iadului, ar simţi ceea ce simţea Jean Valjean. Ar zbura din răsputeri cu cioturile aripilor arse spre poarta de lumină. Jean Valjean nu mai simţi oboseală, nu mai simţi greutatea lui Marius, îşi regăsi pulpele de oţel ; mai mult alerga decît mergea. Cu cît se apropia, ieşirea se vedea din ce în ce mai bine. Era o arcadă boltită, mai joasă decît bolta canalului care se lăsa pe nesimţite şi mai puţin lată decît galeria care îşi apropia şi ea pereţii o dată cu bolta care cobora. Tunelul se sfîrşea în formă de pîlnie ; îngustare greşită, la fel cu ferestruicile de temniţă, care-şi are locul într-o închisoare, nu într-un canal, şi care a fost îndreptată de atunci încoace.
Jean Valjean ajunse la ieşire.
Acolo se opri.
Era ieşirea, dar nu se putea ieşi.
Arcada era închisă cu un grilaj puternic şi grilajul, care după înfăţişare se mişca rar pe ţîţînile lui ruginite, era prins în pervazul de piatră cu o broască zdravănă, roşie de rugină, care părea o cărămidă uriaşă. Se vedea gura cheii şi zăvorul puternic vîrît adînc în scoaba lui (ie fier. Cheia se vedea că era întoarsă de două ori. Era una din acele broaşte de cetate, de care era plin Parisul de altădată.
Dincolo de grilaj, aer, lumină, rîul, poteca de pe mal, foarte îngustă, dar de ajuns de lată ca să poţi pleca. Mai departe cheiurile, Parisul, abisul acesta unde te poţi ascunde aşa de uşor, zarea largă, libertatea. La dreapta în josul apei, se vedea podul lena, la stînga, în susul ei, podul Invalizilor ; locul ar fi fost prielnic să aştepţi acolo noaptea şi apoi să evadezi. Era unul din locurile

cele mai pustii ale Parisului : malul din faţa lui Gros-Caillou. Muştele intrau şi ieşeau printre drugii grilajului.
Putea fi ora opt şi jumătate seara. Se întuneca.
Jean Valjean îl întinse pe Marius de-a lungul peretelui, pe partea uscată a pavajului, apoi se duse la grilaj şi-şi încleşta pumnii de drugii de fier. Ii zgudui din răisputeri, dar fără să-i clintească. Grilajul nu se mişcă. Jean Valjean încercă drugii unul după altul, nădăjduind să poată smulge vreunul mai şubred şi să-şi facă din el o pîrghie ca să ridice poarta sau să sfărîme broasca. Nici un drug nu se clinti. Nici dinţii unui tigru nu sînt mai trainici în alveolele lor. Fără pîrghie nu putea face nimic. Piedica era de neînvins. Nici un mijloc de a deschide poarta.
Trebuia, aşadar, să-şi aştepte aci sfârşitul ? Ce era de făcut ? Ce avea să se întîmple ? Să se întoarcă, să înceapă din nou drumul înspăimîntător pe care îl făcuse o dată nu mai avea putere. De altfel, cum ar fi străbătut iarăşi mocirla de unde abia scăpase, ca prin minune ? Şi după mocirlă, nu era oare rondul de inspecţie al poliţiei, de care cu siguranţă nu putea scăpa de două ori ? Şi apoi, unde să se ducă ? încotro s-o ia ? Urmînd panta, nu-şi putea ajunge ţinta. Chiar dacă ar ajunge Ia altă ieşire, ar găsi-o închisă cu vreun capac sau cu vreun grilaj. De bună seamă, toate

ieşirile erau încuiate în felul acesta. Intîmplarea făcuse să fie descuiat grilajul prin care intrase, dar toate celelalte guri ale canalului erau, fără îndoială, închise. Nu izbutise decît să evadeze într-o temniţă-
Se sfîrşise. Tot ce făcuse Jean Valjean era zadarnic. Toată lupta lui istovitoare se încheia printr-o înfrîngere. Dumnezeu nu voia să-l mîntuie. Erau prinşi, şi unul şi altul, în întunecata şi nemărginita pînză a morţii, şi Jean Valjean simţea cum aleargă păianjenul înspăimîntător pe firele negre ce tremurau în beznă.
întoarse spatele grilajului şi căzu pe pavaj, lîngă Marius, care era tot în nesimţire ; cu capul între genunchi, părea mai curînd prăbuşit la pămînt decît aşezat.

Nici o ieşire. Era picătura cea din urmă a suferinţei lui.
La cine se gîradea în clipa aceasta de adîncă deznădejde ? Nici la el însuşi, nici la Marius. Se gîndea la Cosette.

VIII
BUCATA DIN HAINA SFIŞIATA

In nenorocirea aceasta, o mînă i se puse pe umăr şi un glas îi spuse în şoaptă :
— Pe din două.
Era cineva în noaptea aceasta ? Nimic nu seamănă mai mult cu visul decît deznădejdea. Jean Valjean crezu că visează. Nu auzise nici un zgomot de paşi. Era cu putinţă ? Ridică ochii.
In faţa lui se afla un bărbat.
Acest bărbat purta o bluză de lucrător ; avea picioarele goale : în mîna stingă îşi ţinea pantofii ; se vedea că îi scosese ca să poată ajunge la Jean Valjean fără a fi auzit.
Jean Valjean nu avu nici o clipă de îndoială. Oricît de neaşteptată ar fi fost întîlnirea, omul acesta îi era cunoscut. Era Thenardier. Deşi sărise din somn, cum s-ar zice, Jean Valjean, obişnuit cu spaima, deprins cu loviturile neaşteptate la care trebuie să răspunzi repede, nu-şi pierdu cumpătul. De altfel, starea în care se afla nu se mai putea înrăutăţi ; o anumită treaptă a deznădejdii nu mai poate fi depăşită şi nici măcar Thenardier nu putea face mai neagră noaptea aceasta.
Urmă o clipă de aşteptare.
Thenardier, ridicîndu-şi mîna dreaptă la înălţimea frunţii, îşi făcu din ea streaşină ochilor, apoi clipi încrun-tînd din sprîncene în timp ce strîngea puţin din buze, dovedind astfel atenţia încordată a unui om care încearcă să recunoască pe un altul. Nu izbuti de loc. Jean Valjean, după cum am spus, se afla cu spatele la lumină şi era, de altfel, aşa de schimbat, aşa de plin de noroi şi de sînge, încît şi în plină zi ar fi fost de nerecunoscut. Dim-

potrivă, Thenardier, cu faţa spre lumina ce venea prin grilaj, lumină de pivniţă, e adevărat, dar, oricît de slabă, destul de limpede, sări îndată, cum spune o metaforă banală dar puternică, în ochii lui Jean Valjean. Această nepotrivire de împrejurări era de ajuns pentru a-i asigura oarecum întîietatea lui Jean Valjean în lupta ascunsă ce avea să se încingă

între cei doi oameni şi între cele două stări. Ciocnirea avea loc între Jean Valjean cu masca pe fa{ă şi Thenardier cu faţa descoperită. Jean Valjean înţelese numaidecît că Thenardier nu-l recunoscuse. Se uitară o clipă lung unul la altul, măsurîndu-se în umbră. Thenardier rupse cel dintîi tăcerea :
— Cum ai să faci ca să ieşi ?
Jean Valjean nu răspunse.
Thenardier urmă :
— Cu cîrligul nu se deschide poarta. Şi trebuie totuşi
să pleci de aici.
— Adevărat, zise Jean Valjean.
— Atunci, pe din două.
— Ce vrei să spui ?
— Tu l-ai ucis ; treaba ta. Eu am cheia. Thenardier
arătă cu degetul spre Marius. Apoi urmă : Nu te cunosc,
dar vreau să te ajut. Trebuie să fii de-ai noştri.
Jean Valjean începu a înţelege. Thenardier îl lua drept un ucigaş.
Thenardier urmă :
— Ascultă, prietene. Nu l-ai omorît tu pe ăsta fără să-i
scotoceşti prin buzunare. Dă-mi partea mea. Eu îţi deschid
poarta. Şi scoţînd pe jumătate o cheie mare de sub bluza
ferfeniţă, adăugă : Vrei să vezi cum e făcută cheia
raiului • ? Uite !
Jean Valjean „rămase tîmpit" – cuvîntul e al bătrînu-lui Corneille – pînă într-atît, încît nu-i venea să-şi creadă ochilor. Era providenţa sub o înfăţişare dezgustătoare îngerul păzitor ieşind din părnînt cu chipul lui Thenardier
1 In original : la ctef des champs. Prendre la ele! des chatnps a o şterge, a fugi.

Thenardier îşi vîrî mîna într-un buzunar mare ascuns sub bluză, scoase din el o frînghie şi o întinse lui Jean Valjean.
— Ţine – zise el – îţi dau şi frînghia pe deasupra.
— Ce să fac cu frînghia ?
— Iţi trebuie şi un bolovan, dar ai să-l găseşti afară.
E colo un morman întreg de moloz.
— Ce sa fac cu bolovanul ?
— Dobitocule, ai să-ţi arunci doar parizianul ' în rîu.
Pentru asta îţi trebuie o piatră şi o frînghie, altfel iese
deasupra.
Jean Valjean luă frînghia. Nu e om care să nu fi primit în viaţă ceva, aşa, fără să se gîndească.
Thenardier pocni din degete, cum faci cînd îţi vine deodată în minte ceva neaşteptat :
— Ascultă, prietene, cum ai făcut să ieşi de-acolo, din
surpătură ? Eu n-am îndrăznit să intru în ea. Tii ! Da urît
miroşi ! După o clipă adăugă : Eu te tot întreb, dar bine
faci că nu-mi răspunzi. Te pregăteşti pentru afurisitul de
minut din faţa judecătorului de instrucţie. Şi pe urmă,

dacă nu vorbeşti de loc, nu eşti în primejdie să vorbeşti
prea tare. N-are a face, dacă nu-ţi văd mutra şi nu-ţi ştiu
numele, să nu crezi că nu ştiu cine eşti şi ce vrei. Cunoaş
tem noi la marfă. L-ai stîlcit niţel pe domnişorul ăsta ;
acum ai vrea să-l pui bine undeva. Ai nevoie de rîu, cel
mai bun ascunziş pentru toate prostiile. Te scot eu din
încurcătură. îmi place să dau o mînă de ajutor unui băiat
bun, la ananghie.
Tot dîndu-i dreptate lui Jean Valjean că tace, se vedea că ar fi vrut să-l
facă să vorbească. II împinse de umăr, încercînd să-l vadă dintr-o parte, şi
exclamă fără a ridica totuşi glasul mai sus decît pînă atunci :
— Fiindcă veni vorba de surpătoare, mare dobitoc ai
fost! De ce nu l-ai aruncat acolo ?
Jean Valjean tăcea mereu.
Thenardier urmă ridicîndu-şi pînă la gîtlej zdreanţă care-i ţinea loc de
cravată, gest ce măreşte ifosul unui om cu greutate :
Panîre, pantinois – parizian.

— La drept vorbind, a fost poate mai cuminte aşa.
Lucrătorii care au să vină mîine să astupe gaura ar fi
dat cu siguranţă peste parizianul tău uitat acolo şi, fir cu
fir, dintr-una într-alta, ţi s-ar fi putut lua urma şi s-ar fi
ajuns pînă la tine. A trecut cineva prin canal. Cine ? Pe
unde a ieşit ? A fost văzut ieşind ? Poliţia e dibace. Ca
nalul e o caiafă, te vinde. O descoperire ca asta e lucru
rar, atrage atenţia, puţini folosesc canalul pentru trebu
rile lor, pe cînd rîul e al tuturor. Rîul e mormîntul adevă
rat. Peste o lună ţi-l pescuieşte la Saint-Cloud. Ei şi ?
Un stîrv, acolo! Cine l-a ucis ? Parisul. Şi justiţia nici
măcar nu deschide anchetă. Ai făcut bine.
Cu cît Thenardier era mai vorbăreţ, cu atît Jean Valjean era mai tăcut.
Thenardier îl scutură iarăşi de umăr.
— Acum să încheiem afacerea. Să împărţim 1 Tu mi-ai
văzut cheia, să-ţi văd şi eu banii.
Thenardier avea o înfăţişare rătăcită, sălbatică, în doi peri, ameninţătoare
şi totuşi prietenoasă.
Un lucru era ciudat: mişcările lui Thenardier nu erau fireşti ; nu părea că
se simte chiar în largul lui; fără a părea că tăinuieşte ceva, vorbea încet;
din cînd în cînd îşi ducea degetul la buze şi şoptea : „St!" Era greu de
ghicit de ce. Nu erau decît ei doi. Jean Valjean se gîndi că alţi tîlhari erau
ascunşi poate în vreun ungher şi că Thenardier n-ar fi vrut de loc să
împartă cu ei.
Thenardier zise iar:
— Să isprăvim ! Cît avea cetăţeanul prin buzunare ?
Jean Valjean se scotoci.

Ne amintim că obişnuia să aibă totdeauna bani la el. Viaţa grea (în care orice mijloc e bun ca să scapi din încurcătură) la care fusese osîndit îl silise să facă din aceasta o lege. Acum, totuşi, fusese luat pe nepregătite. Imbrăoîndu-se în seara din ajun cu uniforma de guard naţional, uitase, muncit de gîndurile lui întunecate, să-şi ia portofelul. N-avea decît ceva mărunţiş în buzunarul de la vestă. Erau cam treizeci de franci. îşi întoarse pe dos buzunarul plin de noroi şi înşiră pe marginea podelei o monedă de aur, două piese de cinci franci şi cinci sau şase gologani de cîte zece centime.
372

Thenardier îşi răsfrînse buza de jos, sucindu-şi gîtul cu înţeles.
— L-ai omorît cam ieftin, zise el.
începu să pipăie fără nici o sfială buzunarele lui Jean Valjean şi pe ale lui Marius. Jean Valjean, cu grijă, mai cu seamă, să rămîie cu spatele la lumină, nu se împotrivea. Umblînd cu haina lui Marius, Thenardier, cu o în-demînare de scamator, găsi mijlocul să smulgă din ea, fără oa Jean Valjean să bage de seamă, un petic pe care îl ascunse sub bluză, gîndindu-se probabil că bucata asta de stofă i-ar putea folosi mai tîrziu să recunoască pe cel ucis şi pe ucigaş. De altfel, afară de cei treizeci de franci, nu mai găsi nimic altceva.
— Adevărat – spuse el – amîndoi la un loc nu aveţi
decît atît.
Şi, uitîndu-şi vorba „pe din două", luă tot. Stătu puţin la îndoială în faţa gologanilor. După ce se gîndi, îi luă şi pe ăştia, bombănind :
— Oricum ! Să faci de petrecanie omului, aşa, pentru
o nimica toată! Apoi scoase din nou cheia de sub bluză.
Acuma, prietene, trebuie să ieşi. Aici e ca la Mici, plăteşti
la ieşire. Ai plătit, ieşi.
Şi începu să rîdă.
Dînd cu cheia aceasta ajutor unui necunoscut şi făcînd să iasă pe poartă pe un altul decît el, n-avea oare decît gîndul curat şi dezinteresat de a scăpa pe un ucigaş ? Sîntem îndreptăţiţi să ne îndoim.
Thenardier ajută lui Jean Valjean să-l ia din nou pe Marius în spinare, apoi se îndreptă, în vîrful picioarelor Iui desculţe, spre grilaj, făcînd lui Jean Valjean semn să-l urmeze, se uită afară, puse degetul pe buze şi rămase cîteva clipe parcă nehotărât; după ce-şi sfîrşi cercetarea, vîrî cheia în broască. Zăvorul lunecă şi poarta se deschise. Nici nu trosni, nici nu scîrţîi. Merse foarte uşor. Se cunoştea că grilajul şi balamalele acestea, unse cu grijă, se deschideau mai des decît şi-ar fi închipuit cineva. Lipsa aceasta de zgomot era înfiorătoare ; simţeai cum se strecoară pe furiş, cum intră şi ies pe tăcute oamenii nopţii şi auzeai paşii de fiară ai crimei. Canalul era, se
373

vedea bine, părtaşul vreunei bande misterioase. Grilajul acesta tăcut era o gazdă de hoţi.
Thenardier întredeschise poarta, atît numai cît să treacă Jean Valjean, închise grilajul la loc, întoarse le două ori cheia în broască şi se scufundă iarăşi în întuneric, nefăoînd mai mult zgomot decît o adiere uşoară. Părea

că merge pe tălpi catifelate de tigru. După o clipă, această providenţă hîda pierise iarăşi în întuneric.
Jean Valjean era în sfîrşit afară.

ij
I

IX
MARIUS E LUAT DREPT MORT DE UNUL CARE SE PRICEPE LA D-ASTEA
Dădu încet drumul lui Alarius pe poteca de la poalele malului.
Erau afară !
Miasmele, întunericul, groaza erau în spatele lui. Aerul curat, sănătos, proaspăt şi înviorător, pe care-l poţi respira în voie, se revărsa asupra lui. Peste tot, în jurul Iui, tăcere ; tăcerea fermecătoare a soarelui asfinţit în plin senin. Amurgul se lăsase, venise noaptea, marea eliberatoare, prietena tuturor celor ce au nevoie de un văl de întuneric ca să se poată dezbăra de chinuri. Cerul se dăruia pretutindeni ca o pace nemărginită. Rîul îi ajungea la picioare cu zgomotul unui sărut. Se auzea dialogul aerian al cuiburilor ce-şi spuneau „bună seara" în ulmii de pe Champs-Elysees. Cîteva stele, înţepînd uşor albastrul şters al cerului, văzute doar de cei deprinşi să viseze, de abia se zăreau ca nişte puncte scînteietoare pe întinsul nesfîrşit. Seara desfăşura deasupra capului Iui Jean Valjean toată liniştea necuprinsului.
Era ora aceea nehotărîtă şi minunată, care nu-ţi spune nici da, nici nu. Se făcuse destul de întuneric ca să te poţi pierde la o mică depărtare şi era încă lumină destulă ca să te poţi recunoaşte de aproape.

Cîteva clipe, Jean Valjean fu cu totul covirşit de această seninătate măreaţă şi mîngîietoare. Sînt pe lume clipe de uitare ca acestea ; suferinţa nu se mai ţine scai de cel nenorocit; totul se şterge din minte ; pacea se lasă ca noaptea peste cel ce visează, şi în amurgul plin de raze, la fel cu cerul care se luminează, sufletul se umple de stele. Jean Valjean nu se putea împiedica să ridice ochii spre umbra întinsă şi străvezie de deasupra lui ; îngîn-durat, în măreaţa tăcere a cerului veşnic, se cufundă în extaz şi rugăciune. Apoi, ca şi cum simţămîntul unei datorii i s-ar fi deşteptat în suflet, se plecă repede spre Marius şi, luînd apă în pumni, îi aruncă cu grijă cîteva picături pe faţă. Pleoapele lui Marius rămaseră închise ; totuşi gura, întredeschisă, respira. Jean Valjean se pregătea să-şi vîre încă o dată mîna în apa rîului, cînd deodată simţi un fel de nelinişte, ca atunci cînd ai pe cineva, fără să-l vezi, în spatele tău.
Am mai vorbit în altă parte de această impresie pe care o cunoaşte oricine.
Se întoarse.
Ca şi adineauri, cineva era, în adevăr, în spatele lui.
Un bărbat înalt, îmbrăcat într-o redingotă lungă, cu braţele încrucişate, ţinînd în mîna dreaptă o măciucă cu măciulia de plumb, sta în picioare la cîţiva paşi în spatele lui Jean Valjean, ghemuit lîngă Marius.

Era, în întuneric, un fel de vedenie. Unui om sărac cu duhul i-ar fi fost frică de ea din pricina amurgului; unui om chibzuit, din pricina măciucii.
Jean Valjean îl recunoscu pe Javert.
Cititorul a ghicit, fără îndoială, că cel ce îl urmărea pe Thenardier nu era altul decît Javert. Acesta, după ieşirea lui neaşteptată din baricadă, se dusese la prefectura poliţiei ; într-o scurtă audienţă, raportase verbal, prefectului în persoană, apoi îşi reluase neîntîrziat serviciul, care era, ne aducem aminte de nota găsită asupra lui, o anumită supraveghere a malului drept pînă la Champs-Ely-sees, punct care, de cîtva timp, ţinea încordată atenţia poliţiei. Acolo îl găsise pe Thenardier şi se luase după el. Ce a urmat se ştie.
3TS

înteiegefn, de asemenea, ca grilajul deschis cu atîta bunăvoinţă înaintea lui Jean Vaijean era o dovadă de dibăcie din partea lui Thenardier. Thenardier îşi da seama că Javert era tot acolo ; omul pîndit are un simţ care nu-l înşală ; trebuia să arunce copoiului un os. Un ucigaş, ce noroc ! Era jertfa menită focului şi care nu poate fi cruţată. Thenardier da poliţiei o pradă, o făcea să-i piardă urma, să-l uite din pricina unei isprăvi mai mari, îl răsplătea pe Javert pentru aşteptarea sa, ceea ce măguleşte totdeauna pe un spion, cîştiga treizeci de franci şi, cît despre el, socotea să poată fugi cu ajutorul acestei noi întîmplări.
Jean Vaijean căzuse din lac în puţ.
Aceste două întîlniri, una după alta, după Thenardier să dai peste Javert, nu erau uşor de suportat.
Javert nu-l recunoscu pe Jean Vaijean, care, cum am spus, nu mai semăna cu el însuşi. Rămase cu braţele încrucişate, cu o mişcare nesimţită strînse mai bine măciuca în mînă şi zise scurt şi liniştit:
— Cine eşti dumneata ?
— Eu.
— Cine, eu ?
— Jean Vaijean.
Javert îşi luă măciuca între dinţi, îndoi genunchii, se aplecă, îşi puse amîndouă mâinile puternice pe umerii lui Jean Vaijean, prinse ca într-un cleşte, se uită bine la el şi îl recunoscu. Feţele lor mai că se atingeau. Privirea lui Javert era înspăimântătoare.
Jean Vaijean rămase nemişcat sub strînsoarea Uii Javert, ca un leu ce s-ar împăca cu gheara unui linx.
— Inspectore Javert – spuse el – ai pus mîna pe
mine ! De altfel, de azi-dimineaţă mă socotesc prizonierul
dumitale. Nu ţi-am dat adresa mea ca să încerc să fug.
Ia-mă ! Numai îngăduie-mi un lucru.
Javert părea că nu aude. Se uita cu ochii ţinta Ia Jean Vaijean. Bărbia lui încreţită îi ridica buzele spre nas, ceea ce era un semn că îl stăpîneau gînduri crîncene. In sfîrşit, dădu drumul lui Jean Vaijean, se ridică dintr-o
376

dată, apucă iarăşi cu mîna strînsă măciuca şi, ca într-un vis, şoptind mai mult decît vorbind, îl întrebă :
— Ce faci dumneata aici şi ce e cu omul ăsta ?

Nici acum nu-l tutuia pe Jean Valjean.
Jean Valjean răspunse, şi sunetul glasului său păru că îl trezeşte din somn pe Javert:
— Tocmai de el voiam să-ţi vorbesc. Fă cu mine ce
vrei, dar ajută-mă întîi să-l ducem acasă. Atîta îţi cer.
Chipul lui Javert se zgîrci, cum i se întîmpla de cîte ori cineva părea că îl crede în stare să îngăduie ceva. Totuşi, nu spuse nu.
Se aplecă din nou, scoase din buzunar o batistă pe care
o muie în apă şi şterse fruntea însîngerată a lui Marius.
— Omul ăsta a fost Ia baricadă, zise el cu vocea pe
jumătate, vorbind ca pentru sine. E cel căruia îi spuneau
Marius.
Spion de mîna întîi, care privise, ascultase, auzise şi prinsese totul, pe cînd credea că îl aşteaptă moartea ; care pîndise chiar în agonie şi care îşi făcuse însemnările cu cotul pe prima treaptă a mormîntuilui.
Apucă mîna lui Marius, cercetîndu-i pulsul.
— E rănit, zise Jean Valjean.
— E mort, spuse Javert.
Jean Valjean răspunse :
— Nu, încă nu.
— L-ai adus aici de la baricadă ? întrebă Javert.
Trebuia să fi fost foarte adîncit în gîndurile lui ca să
nu stăruie asupra acestei dramatice salvări prin canal şi nici să bage de seamă tăcerea lui Jean Valjean, după întrebarea sa.
Jean Valjeain, la rîndul său, părea că nu are decît un singur gînd. Reluă :
— Locuieşte în cartierul Marais, strada Filles-du-Cal-vaire, la bunicul său... Nu mai ştiu cum îl cheamă.
Jean Valjean scotoci în haină, scoase carnetul, îl deschise la pagina scrisă cu creionul de Marius şi îl întinse lui Javert.
Plutea în aer încă destulă lumină ca să se poată citi. Javert, de altfel, avea în ochi fosforescenţa felină a păsă-

rilor de noapte. El desluşi cele cîteva rînduri scrise de Marius şi mormăi :
— Gillenormand, strada Filles-du-Calvaire, numărul 6. Apoi strigă : Birjar !
Ne-aducem aminte de birja care aştepta acolo, pentru orice întîmplare.
Javert luă la el carnetul lui Marius.
După o clipă, trăsura coborîtă pe rampa adăpătoarei se afla lîngă apă.
Marius era culcat pe bancheta din fund, şi Javert se aşeză lîngă Jean Valjean pe bancheta din fată.
Cum închiseră uşa, birja se depărta repede, luînd-o pe chei, înspre Bastilia.
Părăsiră cheiul şi o luară pe străzi. Birjarul, o umbră neagră pe capră, îşi biciuia caii slabi. In trăsură, o tăcere de gheaţă. Marius, nemişcat, cu trupul rezemat de coltul din fund, cu capul căzut în piept, cu braţele atîrnînd şi picioarele ţepene, părea că nu aşteaptă decît sicriul ; Jean Valjean părea plămădit din întuneric, şi Javert din piatră ; şi în trăsura aceasta înecată în beznă şi care ori de cîte ori trecea prin fata unui felinar era scăldată într-o lumină palâ de fulger întrerupt, întîmplarea adunase şi

pusese parcă faţă în faţă, într-un chip înfiorător, cele trei încremeniri tragice : cadavrul, spectru] şi statuia.

ÎNTOARCEREA FIULUI RISIPITOR CU VIAŢA SA

La fiecare hurducătură de caldarîm, o picătură de sînge cădea din părul lui Marius.

Se făcuse noapte de-a binelea, cînd birja ajunse la numărul 6 pe strada Filles-du-Calvaire.

Javert coborî cel dintîi, se asigură dintr-o ochire de numărul de deasupra porţii şi, ridicînd ciocanul greu de fier, împodobit, după moda veche, cu un satir şi un taP ce stau faţă în faţă, lovi cu putere. Un canat se întredeschise

şi Javert îl împinse. Portarul scoase capul pe jumătate, căscînd, abia trezit din somn, cu o luminare în mînă.

Toată casa dormea. In cartierul Marais lumea se culcă devreme, mai cu seamă în zilele de răzmeriţă. Acest cartier bătrîn şi cumsecade, înspăimîntat de revoluţie, se adăposteşte în somn, aşa cum fac copiii care îşi ascund repede capul sub plapumă cînd aud pe moşul venind.

Intre timp, Jean Vaijean şi birjarul bătrîn îl scoteau pe Marius'din trăsură, Jean Vaijean ţinîndu-l de subsuori şi birjarul de sub genunchi. Pe cînd îl duceau astfel pe Ma-rius, Jean Vaijean îşi strecură mîna sub hainele sfîşiate, pipăi pieptul şi se asigură că inima bătea încă. Bătea chiar ceva mai tărişor, ca şi cînd mişcarea trăsurii ar fi pricinuit oarecum reîntoarcerea la viaţă.

Javert se adresă portarului cu tonul ce se cuvine să-l aibă stăpînirea cînd vorbeşte către portarul unui răsculat.

— Locuieşte aici cineva care se numeşte Gillenormand ?

— Da. Aici. Ce aveţi cu el ?

— Ii aducem fiul înapoi.

— Fiul ? zise portarul, năuc.

— E mort.

Jean Vaijean, care mergea, zdrenţuit şi murdar, după Javert şi la care portarul se uita cu un amestec de scîrbă şi teamă, îi făcu din cap semn că nu.

Portarul păru că n-a înţeles nici vorba lui Javert, nici semnul lui Jean Vaijean.

Javert urmă :

— A fost pe baricadă, şi uite-l acum.

— Pe baricadă ! exclamă portarul.

— Şi-a căutat singur moartea. Du-te şi scoală-l pe taică-său.

Portarul nu se mişca.

— Hai, du-te ! reluă Javert. Şi adăugă : Mîine o să aveţi o înmormîntare.

Pentru Javert întâmplările obişnuite pe drumurile publice erau împărţite pe categorii, ceea ce este începutul prevederii şi al supravegherii, şi orice întîmplare cu putinţă îşi avea compartimentul său. Faptele ce se puteau întîmpla erau aşezate oarecum în sertare, de unde ieşeau,

după împrejurare, în cantităţi felurite; pe stradă era zarvă, răscoală, carnaval, înmarmîntare.
Portarul se mărgini sa-l trezească din somn pe Basque. Basque o trezi pe Nicolette ; Nicolette trezi pe mătuşa GiJlenormand. Cît despre bunic, îl lăsară să doarmă, socotind că tot va afla prea devreme.
II urcară pe Marius la primul etaj, fără, de altfel, ca cineva din celelalte părţi ale casei să prindă de veste, şi îl aşezară pe o canapea veche în săliţa de lîngă camera domnului Gillenormand, şi, în timp ce Basque se ducea sa caute un doctor şi Nicolette deschidea dulapurile cu rufărie, Jean Valjeain simţi pe Javert atingîndu-i umărul, înţelese şi coborî urmat de paşii lui Javert, care venea după el.
Portarul îi privi plecînd cum îi privise sosind, înspăi-mîntat şi pe jumătate adormit.
Se urcară din nou în birjă, şi vizitiul se urcă şi el pe capră.
— Inspectore Javert – zise Jean Valjean – îngă-
duie-mi încă un lucru.
— Ce ? întrebă aspru Javert.
— Lasă'iriă să trec o clipă pe-acasă. Pe urmă fă cu
mine ce vrei.
Javert rămase tăcut oîteva secunde cu bărbia vîrîtă în gulerul redingotei, apoi coborî geamul din faţă.
— Birjar – spuse el – strada rHomme-Arme, numă
rul 7.

XI

SE CUTREMURA TĂRIILE

Tot drumul nu mai scoaseră o vorbă.
Ce voia Jean Valjean ? Să sfîrşească ce începuse ; să dea de veste Cosettei, să-i spuie unde era Marius, să-i dea, poate, vreo altă lămurire folositoare, să ia, dacă s-ar fi puiuţ, cele din urmă hotărîri. Cît despre el, despre ceea ce îl privea personal, totul se sfîrşise, Javert îl prinsese şi el nu se împotrivea ; într-o împrejurare ca asta, un

altul decît el s-ar fi gîndit, poate, în treacăt, la frînghîa pe care i-o dase Thenardier şi la zăbrelele primei temniţe în care ar intra ; dar, de cînd cu episcopul, sufletul lui Jean Valjean, stăruim asupra acestui lucru, era stăpînit de o adîncă sfială evlavioasă în faţa oricărei crime, fie ea chiar asupra lui însuşi.
Sinuciderea, această tainică silnicie îndreptară asupra necunoscutului şi care putea cuprinde într-o anumită măsură moartea sufletului, era ceva cu neputinţă pentru Jean Valjean.
La începutul străzii I'Homme-Arme, birja se opri, strada fiind prea strimtă pentru trăsuri. Javert şi Jean Valjean coborîră. Birjarul arătă smerit „domnului inspector" că îmbrăcămintea din catifea de Utrecht a trăsurii sale era toată pătată de sîngele omului ucis şi de noroiul ucigaşului. Asta înţelesese el. Adăugă că i se cuvine o despăgubire. Totodată, scoţîndu-şi din buzunar livretul, rugă pe domnul inspector să aibă bunătatea să-i scrie în el „o mică dovadă, cum şi ce fel".
Javert dădu la o parte livretul pe care i-l întindea vizitiul şi zise :
— Cît vrei cu totul, şi pentru cursă şi pentru aşteptare ?

— Sînt şapte ceasuri şi un sfert şi catifeaua mea era
nouă de tot. Optzeci de franci, domnule inspector.
Javert scoase din buzunar patru monede de aur şi dădu drumul birjarului.
Jean Valjean îşi închipui că Javert avea de gînd să-l ducă pe jos la postul Blancs-Manteaux, sau la cel de la Arhive, care amîndouă sînt foarte aproape.
O porniră pe stradă. Ca de obicei, era pustie. Javert mergea după Jean Valjean. Ajunseră la numărul 7. Jean Valjean bătu. Uşa se deschise.
— Bine, zise Javert. Urcă-te ! Cu o expresie ciudată pe
faţă şi ca şi cînd i-ar fi fost greu să vorbească astfel,
adăugă : Te aştept aici.
Jean Valjean se uită la Javert. Acest fel de a se purta era puţin obişnuit la Javert. Totuşi, hotărît cum era să se predea şi să sfîrşească odată, pe Jean Valjean nu-l putea mira prea mult acest fel de încredere dispreţuitoare pe

care î-o arata acum Javert, încrederea pisicii care acordă şoarecelui o libertate pe măsura ghearei ei.
împinse uşa, intră în casă, strigă portarului, care se culcase şi care-i deschisese trăgînd cordonul din pat: „Eu sînt 1" şi urcă scara.
Ajuns la primul etaj, se opri. Orice calvar îşi are popasurile sale. Fereastra scării era deschisă. Ca în multe case vechi, scara se lumina printr-o fereastră cu vederea la stradă. Felinarul străzii, aşezat tocmai în faţă, arunca astfel puţină lumină pe trepte, economisind luminatul ei.
Ca să respire, sau fără să-şi dea seama, Jean Valjean scoase capul pe această fereastră. Se aplecă spre stradă. Scurtă cum e, felinarul o lumina de la un capăt la altul. Jean Valjean rămase năuc : nu mai era nimeni. Javert plecase.

XII
BUNICUL

Basque şi portarul îl duseseră în salon pe Marius, care zăcea tot nemişcat, pe canapeaua unde îl aşezaseră la sosire. Medicul chemat alergase în goană. Mătuşa Gille-nonmand se sculase.
Mătuşa Gillenormand umbla încoace şi încolo, înspăi-mîntată, frîngîndu-şi mîinile şi fără a fi în stare să facă altceva decît să spună într-una : „Doamne, cum e cu putinţă ?" Din cînd în cînd, adăuga : „O să se umple tot de sînge !" După ce prima spaimă trecu, oarecare înţelegere a situaţiei pătrunse pînă la mintea ei, făcînd-o să exclame : „Trebuia să sfîrşească aşa !" Nu merse însă pînă la : „Am spus-o eu I" cum se obişnuia în astfel de împrejurări.
La cererea medicului, un pat de campanie fusese aşezat lîngă canapea. Medicul îl cercetă pe Marius şi, după ce văzu că pulsul bătea, că bolnavul nu avea nici o rană adîncă la piept şi că sîngele de la colţul buzelor se scursese din nări, îl întinse pe pat, fără pernă, cu capul la acelaşi nivel cu trupul şi chiar ceva mai jos, gol pînă la brîu, ca

să poată respira mai uşor. Domnişoara Gillenormand, văzînd că-l dezbracă pe Marius, ieşi din odaie. Se duse în camera ei şi începu să-şi înşire rugăciunile. Nici o leziune internă nu atinsese trunchiul; un glonţ, oprit de portofoliu, îşi schimbase drumul şi trecuse pe lîngă coaste, pricinuind o rană groaznică la vedere, dar nu prea adîncă, şi, deci, neprimejdioasa. Drumul lung pe sub pă-mînt ajutase şi el la ieşirea claviculei rupie de la locul ei şi asta era ceva îngrijorător. Braţele îi erau pline de tăieturi de sabie. Nici una nu îi sluţise însă faţa. Dar ţeasta îi era parcă brăzdată ; cum or fi oare rănile astea de la cap ? Se opreau la piele ? De sub păr ajunseseră oare la ţeastă ? Nu se putea spune încă nimic. Un simptom grav era faptul că ele pricinuiseră leşinul, şi din leşinuri de acestea nu te trezeşti totdeauna. Pierderea de sînge îl sleise şi ea. De la brîu în jos, trupul îi fusese apărat de baricadă.
Basque şi Nicolette sfîşiau rufe şi pregăteau bandaje. Nicnlette Ie cosea şi Basque le înfăşură. Cum nu aveau la îndemînă scamă, doctorul oprise deocamdată sîngele din răni cu bucăţi de vată. Lîngă pat, pe o masă pe care era cutia ou instrumente deschisă, ardeau trei lumînări. Medicul spălă cu apă rece faţa şi părul lui Marius. O găleată întreagă se înroşi într-o clipă. Portarul, cu luminarea în mînă, lumina.
Medicul părea adîncit în gînduri negre. Din cînd în cînd, făcea din cap semn că nu, ca şi cînd ar fi răspuns la vreo întrebare ce şi-ar fi pus-o singur. Semn rău pentru bolnav aceste tainice convorbiri ale medicului cu el însuşi.
In clipa cînd medicul îi ştergea faţa şi îi atingea uşor, cu degetele, pleoapele închise, o uşă se deschise în fundul salonului şi o arătare înaltă şi palidă se ivi.
Era bunicul.
De două zile, răscoala neliniştise, supărase şi tulburase pe domnul Gillenormand. Nu putuse dormi toată noaptea din ajun şi avusese friguri toată ziua. Seara se culcase foarte devreme, poruncind să se zăvorască toată casa şi de oboseală aţipise.

Bătrînii au somnul uşor; camera domnului Gillenor-mand era lîngă salon şi, cu toată grija de a nu fi trezit, zgomotul îl deşteptase. Foarte mirat de dunga de lumină de la uşa sa, se dase jos din pat şi venise bîjbîind.
Sta uimit în pragul uşii întredeschise, cu o mînă pe clanţă, cu capul tremurînd şi puţin ^plecat înainte, cu trupul strîns într-un halat alb, drept şi fără cute, ca un giulgiu ; părea o stafie ce priveşte într-un mormînt.
Zări patul şi pe saltea pe tînărul însîngerat, galben ca ceara, cu ochii închişi şi gura deschisă, cu buzele vinete, gol pînă la brîu şi plin de răni purpurii, nemişcat sub lumina mare.
Bunicul se înfiora din cap pînă în picioare, aşa cum se mai poate înfiora un trup uscat. Albul ochilor îngălbenit de bătrînete îi căpătă un fel de luciu sticlos, faţa îi luă într-o clipă forma colţuroasă şi pămîntie a unei hîrci de schelet, braţele îi căzură şi rămaseră atîrnate ca şi cum un arc s-ar fi rupt în ele ; îşi arăta uimirea răşchirînd degetele mîinilor lui bătrîne şi tremurătoare, genunchii î se îndoiră lăsînd să se vadă, prin

deschizătura halatului, bietele lui picioare goale, pline de peri albi şi şopti
:
— Marius !
— Domnule – zise Basque – l-au adus pe domnişorul.
A fost la baricadă şi...
— A murit I strigă bătrînul cu o voce înspăimîntătoare.
Ah 1 Tîlharul ! Apoi, ca înviat din morţi, bătrînul acesta
de o sută de ani se înălţă deodată, drept ca un tînar.
Domnule – zise el – dumneata eşti medicul. Spune-mi
întîi un lucru. A murit, nu-i aşa ?
Doctorul, în culmea neliniştii, tăcu. Domnul Gillenormand îşi frînse
mîinile, Izbucnind într-un hohot de rîs înfiorător :
— A murit ! A murit! S-a dus să moară pe baricade !
Din ură .pentru mine I Ca să mă lovească pe mine a făcut
asta ! Ah ! Vampirul 1 Aşa se întoarce ! Nenorocirea vieţii
mele ! A murit!
Se duse la fereastră, o deschise în lături ca şi cînd s-ar fi înnăbuşit, şi în
picioare, în faţa întunericului, începu «ă vorbească nopţii din stradă.

— Străpuns de gloanţe, tăiat cu sabia, gîtuit, ucis, sfîr-
tecat, făcut în bucăţi ! Uitaţi-vă la el, ticălosul ! Ştia bine
că-l aştept, că îi pregătisem odaia şi că la căpătîiul patu
lui îmi pusesem portretul lui de cînd era copil mititel.
Ştia bine că n-ave-, decît să se întoarcă, că de ani întregi
îl chemam şi că seara şedeam lîngă foc, cu mîinile pe
genunchi, neputînd să fac nimic, prostit! Ştiai bine că
h-aveai decît să vii acasă şi să spui : „Eu sînt", şi ai fi
fost stăpînul casei ; şi că aş fi ascultat de tine, că ai fi
făcut ce vrei din bunicu-tău ăsta bătrîn şi zaharisit I
Ştiai bine, şi ai spus : „Nu, e regalist, n-am să mă duc \"
Şi din răutate te-ai dus să mori pe baricade. Ca să te răz
buni de ce-ţi spusesem despre domnul duce de Berry!
Asta e mişelie ! Culcă-te şi dormi liniştit dacă poţi ! A
murit ! Iată ce mă aştepta la sculare !
Medicul, care începea să fie îngrijorat şi pentru celălalt, îl lăsă o clipă pe
Marius, se apropie de domnul Gil-lenormand şi îl apucă de braţ. Bunicul
se întoarse, se uită la el cu ochi ce păreau mai mari şi injectaţi, şi îi spuse
cu nepăsare :
— Domnule, îţi mulţumesc. Sînt liniştit, sînt un băr
bat, am văzut moartea lui Ludovic al XVI-lea, împreju
rările grele nu mă doboară. Un lucru e îngrozitor : cînd
te gîndeşti că tot răul îl fac jurnalele voastre. Veţi fi
avînd voi mulţi care să scrie, să vorbească, avocaţi ora-
tovi, tribune, discuţii, progres, lumină, drepturile omului,
libertatea presei, dar iată cum vin copiii acasă. Ah ! Ma
rius ! E cumplit ! Ucis ! Mort înaintea mea I O baricadă !
Ah, tîlharul ! Doctor^ locuieşti pe-aproape, mi se pare !
Te cunosc bine. De la fereastră îţi văd trăsurica trecînd.
Ascultă, să nu crezi că sînt supărat. Nu te poţi supăra

pe un mort. Ar fi o prostie. E un copil pe care eu l-am
crescut. Eram bătrîn de mult cînd el era încă mic de tot.
Se juca în grădina Tuileries cu lopăţica şi cu scăunaşul
lui şi, ca să nu bombăne inspectorii, astupam cu basto
nul, una după alta, găurile pe care le făcea în pămînt
cu lopăţica Iui. Intr-o zi a strigat : „Jos Ludovic
al XVIII-lea !" şi a fugit. Nu e vina mea. Era rumen şi
bălai. Maica-sa e moartă. Ai băgat de seamă că toţi co-

pin mici sînt bălai ? De ce ? E fiul unuia din tîlharii ceia din Loire. Dar copiii nu sînt vinovaţi de mişeliile părinţilor. Mi-aduc aminte de el cînd era numai atîta. Nu izbutea să spună pe d. Vorba lui era aşa de dulce şi de neînţeleasă, ai fi crezut că e o păsărică. Mi-.aduc aminte că odată, în faţa statuii lui Hercule din Farnese l, toată lumea se strînsese să-l vadă şi să se minuneze, aşa era de frumos acest copil. Avea un cap de parcă era zugrăvit. îmi îngroşam glasul, îl speriam cu bastonul, dar ştia bine că era în glumă. Dimineaţa, cînd intra la mine în odaie, ce e drept bombăneam eu, dar mi se părea că intră soarele. De puştii ăştia nu te poţi feri. Te prind, pun stăpî-nire pe tine, nu-ţi mai dau drumul. Adevărul e că nu era pe lume copil mai drăguţ decît el. Şi acum ce zici de toţi aceşti Lafayette, Benjamin Constant şi Tirecuir de Cor-celle 2-ii voştri, care mi-l ucid ? ! Aşa ceva nu-i de îndurat I

Se apropie de Marius, care zăcea tot palid şi nemişcat, şi de medic, care se întorsese lîngă el, şi începu a-şi frînge manile. Buzele palide ale bătrînului se mişcau în neştire, scoţînd, ca o suflare slabă în agonie, cuvinte nedesluşite ce abia se auzeau :

— Ah ! Inimă de piatră 1 Ah 1 Clubistule ! Ah I Nele-
giuitule ! Ah .' Septembristule 1

Dojana înceată făcută de un muribund unui cadavru.

Puţin cîte puţin, cum orice izbucnire lăuntrică trebuie să-şi facă loc în afară, şirul cuvintelor prindea iar înţeles, dar bunicul părea că nu mai avea putere în glas ; vocea sa era aşa de înnăbuşită şi de stinsă, de parcă ar fi venit de pe cealaltă margine a unei prăpăstii.

— Acum mi-e totuna, am să mor şi eu. Cînd te gîndeşti
că nu e fetişcană în Paris care n-ar fi fost gata să-l feri
cească pe ticălosul ăsta ! Un ticălos care, în loc să pe
treacă şi să se bucure de viaţă, s-a dus, ca un dobitoc, să
se bată şi să fie împuşcat! Şi pentru cine ? Pentru ce ?

1 Statuie din parcul Tuileriilor Ia Paris, o copie după o operă celebră a sculpturii greceşti, dăltuită în marmură de atenianul Glicon.

2 Tirecuy de Corcelle – om politic francez, căruia Gillenormand îi schimonoseşte numele intenţionat.

Pentru republică ! In loc să se ducă să dănţuiască la Chaumiere ', cum se cuvine tineretului ! Degeaba ai douăzeci de ani 1 Republica, ce mai

prostie gogonată ! Vai de voi, biete mame ! Mai faceţi băieţi frumoşi! Gata, a murit ! Or să treacă două sicrie pe sub poarta cea mare. Pentru ochii frumoşi ai generalului Lamarque te-ai ferchezuit aşa ? Cu ce te fermecase acest general Lamarque ? Un lăudăros ! Un flecar ! Să fii ucis pentru un mort! Să nu înnebuneşti ! Gîndiţi-vă ! La douăzeci de ani ! Şi fără să întoarcă măcar capul să vadă de nu lasă ceva în urma lui ! Uite acum că bieţii bătrîni trebuie să moară singuri. Crapă în colţul tău, bufniţă ce eşti ! Ei, la urma urmei, cu atît mai bine, asta nădăjduiam şi eu, o să mă omoare dintr-o dată. Sînt prea bătrîn, am o sută de ani, arn o sută de mii de ani, de mult am dreptul să fiu mort. De astă dată s-a făcut. S-a sfîrşit, ce fericire ! La ce să-i mai daţi să miroasă amoniac şi toată mulţimea aceea de doctorii ? Iţi pierzi vremea, medic tîmpit ! Haideţi, a murit, a murit de-a binelea ! Mă pricep eu la asta, pentru că şi eu sînt mort ! Nu a făcut el lucrul pe jumătate. Da, vremurile astea sînt nemernice, nemernice, nemernice, asta cred eu despre voi, despre ideile, despre sistemele, despre învăţătorii voştri, despie profeţii, despre doctorii voştri, despre ticăloşii voştri de scriitori, despre afurisiţii voştri de filozofi şi despre toate revoluţiile care zburătăcesc de şaizeci de ani încoace stolurile de corbi de la Tuileries ! Şi fiindcă ai fost fără milă şi te-ai dus să te ucidă aşa, nici n-o să-mi pese de moartea ta, auzi tu, ucigaşule !
In această clipă, Marius ridică încet pleoapele şi privirea lui, tulbure încă şi buimăcită după somnul acela de moarte, se opri asupra domnului Gillenormand.
— Marius ! strigă bătrînul. Marius ! Micuţul meu Marius ! Copilul meu, fiul meu iubit! Deschizi ochii, te uiţi la mine, trăieşti, îţi mulţumesc !
Şi căzu în nesimţire.
1 Local de petrecere vestit din cartierul Montparnasse (Paris),

CARTEA A PATRA
JAVERT O IA RAZNA
Javert se depărtase încet de strada l'Homme-Arme.
Mergea cu capul plecat, pentru prima oară în viaţa lui, şi, tot pentru prima oară în viaţa lui, cu mîinile la spate.
Din cele două înfăţişări ale lui Napoleon, Javert nu luase pînă atunci decît pe cea care întruchipează hotărî-rea, braţele încrucişate pe piept; cea care arată nesiguranţa, mîinile la spate, îi era necunoscută. Acum se făcuse în el o schimbare : întreaga sa fiinţă, domoală şi întunecată, era plină de nelinişte.
O luă înainte pe străzile tăcute.
Avea o anumită ţintă, totuşi. Tăie pe drumul cel mai scurt spre Sena, ajunse la cheiul Ormes, o luă de-a lungul lui, trecu de Piaţa Greve şi se opri la oarecare depărtare de postul din Piaţa Châtelet, la colţul podului Notre-Dame. Acolo, între podul Notre-Dame şi podul Change, pe de o parte, şi pe de altă parte între cheiul Megisserie şi cheiul Florilor, Sena formează un fel de lac pătrat, străbătut de un curent repede.
Marinarii se tem de locul acesta. Nimic mai primejdios decît acest curent, gîtuit pe atunci şi înfuriat de piloţii morii de la pod, moară azi dărîmată. Cele două poduri, aşa de apropiate unul de altul, măresc pericolul ; apa se repede cu putere pe sub picioarele lor, se rostogoleşte în valuri mari,

se adună, se strînge acolo, se opinteşte în stîlpii podurilor ca şi cînd ar vrea să-i smulgă cu groase odgoane lichide. Cine cade aici nu mai iese deasupra ; cei mai buni înotători se îneacă.
388

Javert îşi sprijini coatele pe marginea podului şi, cu bărbia în mîini, cu unghiile înfipte în favoriţii stufoşi, se adînci în gînduri.
Ceva nou, o răsturnare, o prăbuşire se petrecuse în sufletul lui ; trebuia să se cerceteze.
Javert suferea groaznic.
De cîteva ore sufletul lui nu mai era cristalin. Era tulburat; creierul acesta, aşa de limpede în" orbirea sa, îşi pierduse transparenţa ; în cristalul acesta se ivise un nor. Javert simţea că, în conştiinţa sa, datoria nu mai era una singură, şi acest lucru nu şi-l putea ascunde. Cînd întîl-nise în chip aşa de neaşteptat, pe malul Senei, pe Jean Valjean, fusese în el ceva din lupul care îşi înhaţă din nou prada şi din dinele care îşi găseşte stăpînul.
Acum vedea în faţa lui două drumuri, la fel de drepte amîndouă, dar vedea două, şl asta îl înspăimînta, pe el, care nu cunoscuse în viaţa sa, niciodată, decît o linie dreaptă. Şi, spaimă sfîşietoare, aceste două drumuri erau potrivnice. Una din aceste linii drepte înlătura pe cealaltă. Care din amîndouă era cea adevărată ?
Starea asta nu se putea lămuri în cuvinte.
Să datorezi viaţa unui răufăcător, să recunoşti această datorie şi să o plăteşti, să fii, împotriva voinţei tale, pe acelaşi picior cu un om certat cu legea şi să-i răsplăteşti un bine tot cu un bine ; să-l laşi să-ţi spuie : „Du-te" şi la rîndul tău să-i spui şi tu : „Eşti liber" ; să sacrifici datoria, această obligaţie obştească, unor motive personale şi să simţi în aceste motive personale ceva de asemenea obştesc şi poate mai înalt; să trădezi societatea ca să rămîi credincios conştiinţei tale ; ca toate aceste absurdităţi să se împlinească şi să se strîngă asupra capului tău, iată ce-l doborîse pe Javert.
Că Jean Valjean îl iertase era un lucru care îl uimise; că el, Javert, îl iertase pe Jean Valjean era un lucru care îl înmărmurise.
Ce se petrecea cu el ? Se căuta şi nu se mai găsea.
Ce era de făcut acum ? Să-l denunţe pe Jea.n Valjean era rău, să-l lase liber pe Jean Valjean era tot aşa de rău. In primul caz, omul legii cădea mai jos decît omul din
389

temniţă, în cel de al doilea, un ocnaş se ridica mai sus decît legea şi o călca în picioare. In amîndouă împrejurările, el, Javert, era dezonorat. Orice hotărîre ar fi putut lua ar fi fost o decădere. Soarta are unele căi ce se opresc la o margine cu neputinţă de trecut; dincolo de ele viaţa dă în prăpastie. Javert se afla pe una din aceste margini.
Printre alte griji, era şi aceea că trebuia să cugete. Puterea cu care aceste emoţii se înfruntau îl silea la aceasta. Gîndea, lucru neobişnuit pentru el şi foarte dureros.
Gîndirea cuprinde întotdeauna o cîtime de răzvrătire lăuntrică. II scotea din fire să simtă în el lucrul acesta.

Să se gîndească la orice altceva în afară de cercul strîmt al îndatoririlor lui ar fi fost pentru el, oricînd, un lucru fără folos şi obositor ; să se gîndească însă la ziua care se scursese era un chin. După astfel de zguduiri, trebuia, totuşi, să privească în conştiinţa sa şi să-şi dea singur socoteala sie însuşi.
Ceea ce făcuse îi dădea fiori. El, Javert, găsise cu cale să hotărască, împotriva tuturor regulamentelor poliţiei, împotriva orînduirii sociale şi judecătoreşti, împotriva codului întreg, o punere în libertate ; i se păruse că aşa e mai bine pentru el însuşi; în locul interesului public pusese interesul său propriu ; nu era acesta un lucru nemaipomenit ? De cîte ori îşi înfăţişa această faptă cumplită pe care o săvîrşise tremura din cap pînă-n picioare.
Ce hotărîre să ia ? Nu-i rămînea decît un singur mijloc de scăpare : să se întoarcă grabnic în strada l'Homme-Arme şi să-l bage în temniţă pe Jean Valjean. Era limpede că asta era ceea ce trebuia să facă. Dar nu putea. Ceva îi sta în cale în partea asta.
Ceva ? Ce ? Mai există oare pe lume şi altceva decît tribunalele, sentinţele executorii, poliţia şi autoritatea ? Javert era buimăcit.
Un condamnat la galere de care să nu te poţi atinge ! Un ocnaş pe care justiţia să nu poată pune mîna ! Şi toate acestea datorită lui, lui Javert! Ca Javert, omul făcut să pedepsească, şi Jean Valjean, omul făcut să sufere pedeapsa, ca aceşti doi oameni, care

aparţineau amîndoi legii, să se ridice amîndoi deasupra legii, nu era oare aceasta ceva înspăimântător ?
Cum ! Să se petreacă astfel de grozăvii şi nimeni să nu fie pedepsit ! Jean Valjean, mai tare decît toată ordinea socială, să fie liber, şi el, Javert, să mănînce mai departe plinea guvernului !
Gîndurile lui deveneau din ce în ce mai cumplite. Printre aceste gînduri şi-ar fi putut găsi o vină şi cu privire la răsculatul dus acasă, în strada Filles-du-Calvaire ; dar la asta nu se gîndea. Vina mai mică se pierdea în cea mai mare. De altfel, răsculatul acela era, se vedea bine, un mort şi, din punct de vedere al legii, moartea stinge urmărirea.
Jean Valjean era povara ce-i sta pe suflet.
Jean Valjean îl buimăcea. Toate adevărurile netăgăduite, care fuseseră un reazem pentru întreaga sa viaţă, se năruiau în faţa acestui om. Mărinimia lui Jean Valjean faţă de el, Javert, îl copleşea. Alte fapte, care îi veneau în minte, şi pe care altădată le socotise drept minciuni şi prostii, i se înfăţişau acum ca adevărate. Domnul Madeleine se ridica în spatele lui Jean Valjean şi cele două figuri se suprapuneau, nemaifăcînd decît una singură şi vrednică de respect. Javert simţea că ceva îngrozitor îi pătrunde în suflet: admiraţia pentru un ocnaş. Respect faţă de un condamnat la galere, oare e cu putinţă ? Se cutremura, dar nu putea scăpa. Se zbătea în zadar; în fundul sufletului trebuia să-şi mărturisească măreţia acestui mizerabil. Asta era cumplit.
Un răufăcător care să facă bine, un ocnaş milostiv, blînd, gata să-şi ajute aproapele, iertător, răsplătind răul prin bine, ura prin iertare, punînd mila în locul răzbunării, primind mai curînd pieirea sa decît pe aceea a duşmanului, scăpînd din primejdie pe cel ce-l lovise, îngenuncheat pe

culmea virtuţii, mai aproape de înger decît de om ! Javert era silit să recunoască existenţa unui astfel de monstru.
Asta nu mai putea dăinui.
Desigur, şi stăruim asupra acestui lucru, el nu se lăsase înfrînt fără luptă de acest monstru, de acest înger

!

nemernic, de acest erou respingător, care îl scotea din fire aproape în aceeaşi măsură în care îl şi uimea. De zeci de ori, pe cînd se afla în trăsură faţă-n faţă cuJean Valjean, tigrul legii răcnise în el. De zeci de ori fusese ispitit sa se arunce asupra lui Jean Valjean, să-l înhaţe, să-l sfîşie, adică să-l aresteze. Ce-ar fi fost mai simplu, în adevăr, decît să strige primei santinele prin faţa căreia treceau : „Iată un condamnat evadat !", decît să cheme jandarmii şi să le spuie : „Unul pentru voi I" Apoi să plece, să-l lase acolo pe blestematul acela, să nu mai vrea să ştie de nimic şi să nu se mai amestece. Omul acesta e (prizonierul legii pentru vecie ; legea va face din el ce va voi ea. Se poate ceva mai drept ? Javert îşi spusese toate acestea, voise să treacă peste piedica din sufletul lui, sa facă ceva, să puie mîna pe el şi, atunci ca şi acum, nu putuse ; şi de cîte ori ridicase mîna spre gulerul lui Jean Valjean, ea îi căzuse mereu ca sub o greutate uriaşă, şi în fundul sufletului auzise un glas ciudat, care îi striga : „Bine faci ! Dă-ţi mîntuitorul pe seama călăului ! Pune apoi să-ţi aducă ligheanul iui Pilat din Pont, să-ţi speli ghearele."
In cele din urmă, gîndul i se întorcea iar la el însuşi şi, lîngă Jean Valjean înălţat, se vedea pe sine înjosit.
Un ocnaş era binefăcătorul său !
Dar şi el e de vină ; de ce încuviinţase acestui om să-l lase să trăiască ? Avea dreptul, în baricadă, să fie ucis. Ar fi trebuit să facă uz de acest drept. Să fi chemat pe ceilalţi răsculaţi în ajutor împotriva lui Jean Valjean, să-i fi silit să-l împuşte, ar fi fost mai bine.
Chinul cel mai mare era că-i pierise credinţa. Se simţea dezrădăcinat. Codul nu mai era decît un ciot în mîna sa. Avea de-a face cu unele îndoieli necunoscute lui.
In sufletul lui se ivise ceva nou şi neaşteptat, cu totul deosebit de litera legii, singura lui măsură de pînă atunci. Să rămîie cinstit, cu cinstea de pînă atunci, nu mai era de ajuns. Un şir întreg de întîmplări neaşteptate se iviseră deodată şi puseseră stăpînire pe el. O lume cu totul nouă apărea în faţa sufletului lui ; binefacerea primită şi răsplătită, devotamentul, compătimirea, îngăduinţa, lupta

între milă şi străşnicie, preţuirea omului, nici o condamnare definitivă, nici o osîndă veşnică, ivirea unei lacrimi în ochii legii, un fel de justiţie a lui dumnezeu, care merge împotriva justiţiei oamenilor. Vedea în întuneric înspăimîntătorul răsărit al unui soare moral, necunoscut. Soarele acesta îl îngrozea şi îl orbea. Se simţea ca o bufniţă silită a privi cu ochii unui vultur.

îşi spunea că era deci adevărat, că existau şi abateri, că autoritatea îşi poate pierde şi ea cumpătul, că regula putea amuţi în faţa unui fapt, că nu totul poate fi cuprins în textul codului, că trebuia să te supui neprevăzutului, că virtutea unui ocnaş putea întinde o cursă virtuţii unui funcfionar, monstruosul putea fi divin, soarta avea capcane din acestea, şi se gîndea cu deznădejde că nici el nu fusese scutit de surprize.
Vrînd-nevrînd, recunoştea că există în lume bunătate. Ocnaşul acela fusese bun. Şi el însuşi, lucru nemaipomenit, fusese şi el bun acum. Deci se stricase. Se socotea laş. Ii era groază de el. Idealul lui Javert nu era să fie uman, să fie mare, să fie sublim, ci să fie fără pată. Şi greşise.
Cum de ajunsese aci ? Cum se întîmplaseră ţoale astea ? Nici el n-ar fi putut-o spune. îşi lua capul între mîini, dar în zadar ; nu izbutea să se lămurească.
Desigur, avusese totdeauna de gînd să-l redea pe Jean Valjean legii, al cărei captiv era, şi al cărei rob era el, Javert. Nici o singură clipă nu-şi mărturisise, cîtă vreme îl avusese în mî.nă, că i-ar trece prin minte să-l lase să plece. Era oarecum fără voia lui, mîna i se deschisese şi-i dăduse drumul.
Tot feluI de lucruri noi şi neînţelese se iveau înaintea ochilor lui. îşi punea întrebări şi îşi da răspunsuri, şi aceste răspunsuri îl înfricoşau. Se întreba : Ocnaşul ăsta, nenorocitul ăsta, pe care l-am urmărit pînă la prigoană, şi care m-a avut sub călcîiul lui, şi care se putea răzbuna, şi care trebuia să o facă atît de ciudă cit şi pentru liniştea lui, ce a făcut lăsîndu-mi viata şi iertîndu-mă ? Şi-a făcut datoria ? Nu. Ceva mai mult. Şi eu, iertîndu-l

la rîndul meu, ce am făcut ? Ali-am făcut datoria ? Nu. Ceva mai mult. Poate fi, aşadar, ceva deasupra datoriei ? Aici se înspăimânta. Cumpăna i se desfăcea. Un taler cădea în prăpastie, celălalt se urca la ceruri. Şi spaima lui Javert era tot atît de mare din pricina celui de sus ca şi a celui de jos. Fără să fie cîtuşi de puţin ceea ce se cheamă voltairian, sau filozof, sau necredincios, dimpotrivă, respectuos din fire faţă de biserica statornicită, ea nu era pentru el decît o frîntură măreaţă a întocmirii sociale ; ordinea era credinţa sa, şi îi era de ajuns ; de cînd ajunsese bărbat şi funcţionar, îşi punea în poliţie aproape toată evlavia, şi întrebuinţăm aici cuvintele fără cea mai mică ironie şi în cel mai serios înţeles al lor, el fiind, cum spuneam, spion, aşa cum altul ar fi fost preot. Avea un superior, pe domnul Gisquet; pînă în ziua aceea nu se gîndise niciodată la celălalt superior, la dumnezeu.
Pe acest şef nou îl simţise deodată şi se zăpăcise.
Era încurcat de această prezenţă neaşteptată ; nu ştia cum să se poarte cu superiorul acesta, el, care ştia bine că inferiorul e ţinut să se plece totdeauna, că nu trebuie nici să se arate nesupus, nici să cîrtească, nici să discute, şi că faţă de un superior care îi dă prea mult de gîndit nu e alt mijloc decît să demisioneze.
Dar cum să-ţi înaintezi demisia lui dumnezeu ?
Orice ar fi fost, mereu se întorcea acolo ; pentru el, un lucru era mai presus de orice : săvîrşise o infracţiune îngrozitoare, închisese ochii asupra unui recidivist condamnat care evadase. Dase drumul unui condamnat la galere. Furase legilor pe un om care era al lor. Făcuse el

lucrul acesta. Nu se mai înţelegea pe sine. Nu mai era sigur de-a fi el însuşi. Nu vedea nici pricina faptei sale, simţind doar ameţeala de a fi făcut-o. Pînă în clipa aceea trăise din credinţa oarbă care dă naştere cinstei posomorite. Credinţa aceasta îl părăsea, şi o dată cu ea şi cinstea aceea. Tot ce crezuse se risipea. Adevăruri de care voia să scape îl urmăreau fără milă. De acum înainte trebuia să fie alt om. Simţea durerea ciudată a unei conştiinţe operate pe neaşteptate de albeaţă. Vedea ceva de ca-re-i era silă. Se simţea golit, nefolositor, desprins de

viaţa lui trecută, dat afară, topit. Autoritatea murise în el. Nu mai avea raţiune de a fi.
Groaznică stare ! Să te simţi mişcat!
Să fii stîncă şi să te îndoieşti ! Să fii statuia pedepsei turnată dintr-o bucată în tiparul legii şi să descoperi deodată că ai în pieptul tău de bronz ceva neascultător şi fără noimă, ce seamănă oarecum cu o inimă ! Să ajungi să plăteşti binele cu bine, cu toate că pînă atunci ai socotit binele acela drept rău, să fii cîine de pază şi să te guduri ! Să fii gheaţă şi să te topeşti ! Să fii cleşte şi să te prefaci în mîcnă ! Să simţi deodată că ai degete care se deschid ! Să dai drumul, ce lucru înspăimîntător !
Omul-rachetă care nu mai ştie drumul şi dă înapoi !
Să fii silit să recunoşti aceasta : că cel ce nu greşeşte niciodată poate greşi, că în credinţă poate fi rătăcire, că nu s-a spus încă totul atunci cînd a vorbit legea, că societatea nu e desăvîrşită, că autoritatea se poate clătina, că şi ceea ce e neclintit poate fi zdruncinat, că judecătorii sînt oameni, că legea se poate înşela, că tribunalele sînt supuse greşelii ! Să vezi o crăpătură pe uriaşul geam albastru al bolţii cereşti !
Ceea ce se petrecea în Javert era „Fampoux"-ul unei conştiinţe prea rigide', abaterea din drum a unui suflet, zdrobirea unei cinste pornite fără oprire în linie dreaptă şi frămîntîndu-se în faţa dumnezeirii. Acest lucru era, desigur, ciudat. Ca fochistul ordinii, ca mecanicul autorităţii, călare pe calul orb al drumului de fier, să fie scos din şa de o rază de lumină ! Ceea ce e drept, nestrămutat, fără cusur, geometric, ascultător desăvîrşit, să se poată mlădia ! Pînă şi pentru locomotivă să fie un drum al Damascului 2!
Dumnezeul acesta, care dăinuie întotdeauna în sufletul omului, care e conştiinţa Iui adevărată împotriva celei greşite, care păzeşte scînteia să nu se stingă şi porun-
' însemnează falimentul, dezastrul acelei conştiinţe. Fampoux este o mică localitate din Franţa, unde în 1846 sa întîmplat o teribilă catastrofă de cale ferată, devenită proverbială.
2 Aluzie la un pasaj din Biblie : Iui Pavel, care era centurion ' roman, i- se arătă Isus Hristos în drumul său spre Damasc.

ceste razei să-şi amintească de soare, îndemn sufletului de a recunoaşte adevăratul absolut cînd se ciocneşte cu absolutul impus ; omenia nepieritoare, inima fără de moarte a omului ; această prefacere măreaţă, cea mai frumoasă poate din toate minunile noastre lăuntrice, o înţelegea, oare, Javert ? O pătrundea ? îşi da Javert seama de ea ? Desigur că nu.

Dar sub povara acestui lucru de neînţeles, dar de netăgăduit, simţea cum îi plesneşte capul.

Era mai mult îngenuncheat decît înălţat de această prefacere. I se supunea, întărâtat. In toate acestea el nu vedea decît neputinţa de a mai trăi. I se părea că de-aci înainte nu va mai putea nici măcar să-şi tragă sufletul.

Nu se putea deprinde să aibă veşnic deasupra capului necunoscutul acesta.

Pînă acum tot ce era deasupra lui fusese pentru el ca o întindere netedă, simplă, limpede ; nimic necunoscut, întunecat; nimic din ce n-ar fi fost hotărât, bine întocmit, înlănţuit, precis, exact, circumscris, mărginit, închis, prevăzut dinainte ; autoritatea era ceva neted, fără lunecu-şuri în faţa cărora să te prindă ameţeala. Javert nu văzuse niciodată ceva necunoscut decît privind în jos. Ne-orînduiala, întîmplările neaşteptate, căscarea dezordonată a haosului, alunecarea oricînd cu putinţă într-o prăpastie, astea sînt lucruri pentru lumea de jos, pentru răzvrătiţi, pentru răi şi mizerabili. Acum Javert se prăbuşea pe spate, şi spaima îl cuprinse deodată în faţa acestei vedenii de necrezut: o prăpastie deasupra lui.

Cum, oare ? Te simţeai surpat pe de-a-ntregul, erai buimăcit cu desăvârşire ! In ce să mai ai încredere ? Toate lucrurile de care erai convins se năruiau.

Cum ? Un mizerabil mărinimos să poată găsi o spărtură în platoşa societăţii ! Cum ? Un cinstit slujitor al legii se putea găsi deodată prins între două crime, crima de a lăsa să-i scape un om şi crima de a-l aresta ? In consemnul dat de stat funcţionarului nu era totul sigur ! Şi datoria te putea pune în încurcătură. Cum, oare ? Acestea toate erau adevărate ? Adevărat era că un vechi tîîhar copleşit de nenumărate osînde se putea ridica iarăşi, pentru ca pînă la urmă să aibă dreptate ? Se putea,

oare, crede aşa ceva ? Aşadar, sînt împrejurări cînd legea este nevoită să dea înapoi, bîlbîind scuze şi proslăvind crima ?

Da, toate erau în adevăr aşa ! Javert le vedea cu ochii săi ! Javert le pipăia cu mîna ! Şi nu numai că nu le putea tăgădui, ci lua chiar parte la ele. Acestea erau realităţi. Era groaznic ca faptele reale să se poată sluţi pînă într-atît.

Dacă faptele şi-ar face datoria, s-ar mărgini să fie dovezile legii ; faptele sînt trimise de dumnezeu. Anarhia se va scoborî, oare, din cer, acuma ?

Astfel, şi în exagerarea spaimei, şi în amăgirea pricinuită de deznădejdea lui, tot ce i-ar fi putut micşora şi îndrepta impresia se ştergea, iar societatea, şi neamul omenesc, şi universul întreg se mărgineau de acum înainte pentru el la cîteva linii ce formau un desen simplu şi respingător ; astfel, de pildă, pedeapsa, lucrul judecat, forţa legală, hotărîrile curţilor suverane, magistratura, guvernul, prevenţia şi represiunea, înţelepciunea oficială, infailibilitatea legală, principiul autorităţii, toate dogmele pe care se sprijină siguranţa politică şi civilă, suveranitatea, justiţia, logica decurgînd din cod, absolutul social, adevărul public, toate acestea, mormane de dărâmături, haos ! El însuşi, Javert, păzitorul ordinii, incoruptibilita< tea în slujba poliţiei, dulăul providenţial al societăţii, învins şi pus la .părnînt, şi deasupra acestei ruine un om în picioare, cu

boneta verde pe cap şi cu aureola pe frunte ! Iată la ce zdruncinare ajunsese, iată vedenia înspăirnîntă-toare pe care o avea în suflet!
Toate acestea să poată fi îndurate ? Nu !
Stare mai cumplită nu se poate închipui. Numai în două feluri se putea ieşi din ea. Una, să se ducă hotărît la Jean Valjean, să dea temniţei înapoi pe omul ocnei. Cealaltă...
Javert se depărta de parapet şi, cu capul sus de astă dată, se îndreptă cu paşi siguri spre postul însemnat cu un felinar, la unul din colţurile Pieţei Châtelet.
Ajuns acolo, zări pe geam un gardist şi intră. Numai după felul cum deschid uşa unui post de pază, oamenii

politiei se recunosc între ei. Javert îşi spuse numele, îşi arătă legitimaţia şi se aşeză la masa pe care ardea o lu-mînare. Pe masă se aflau o pană, o călimară de plumb şi hîrtie pregătită pentru procese-verbale întîmplătoare şi pentru rapoartele rondurilor de noapte.
Masa aceasta, totdeauna cu un scaun de paie lîngă ea, e o adevărată instituţie ; o găseşti în toate posturile de poliţie ; neschimbată, ea e împodobită cu o farfurioară de lemn plină cu rumeguş şi alta de carton cu buline roşii, şi reprezintă etajul de jos al stilului oficial. La ea începe literatura statului.
Javert luă tocul şi o foaie de hîrtie şi începu să scrie. Iată ce scrise :
„Cîteva observaţii pentru bunul mers al serviciului
Intii: rog pe domnul prefect să citească.
Al doilea : deţinuţii care vin de la instrucţie îşi scot încălţămintea şi rămîn cu picioarele goale pe piatră, în timp ce sînt scotociţi. Unii dintre ei tuşesc cînd se întorc la închisoare. Aceasta aduce cheltuieli de infirmerie.
Al treilea : urmărirea e bună cînd se face cu schimburi de agenţi, din loc în loc, dar ar trebui ca, în cazurile importante, cel puţin doi agenţi să nu se piardă din ochi unul pe altul, pentru ca atunci cînd, dintr-o pricină oarecare, un agent nu-şi mai împlineşte serviciul cum trebuie, celălalt să-l supravegheze şi să-l înlocuiască.
Al patrulea : e de neînţeles de ce regulamentul special al închisorii Madelonnettes interzice deţinuţilor să aibă un scaun, chiar plâtindu-l.
Al cincilea : la Madelonnettes nu sînt decît două zăbrele la cantină, ceea ce îngăduie deţinuţilor să poată atinge mina cantinierei.
Al şaselea : deţinuţii, numiţi lătrători, care cheamă la vorbitor pe ceilalţi, iau cîte zece bani pentru a le striga desluşit numele. E un furt.
Al şaptelea : în atelierul de ţesător ie se opresc deţinuţilor cîte cincizeci de bani pentru fiecare fir neregulat; acesta e un abuz al antreprenorului, deoarece calitatea pînzei e aceeaşi.

Al optulea: e neplăcut că vizitatorii închisorii La Force sînt nevoiţi să treacă prin curtea copiilor ca să ajungă la vorbitorul Sfînta Măria Egipteanca.
Al nouălea : lucru sigur e că în fiecare zi se aud jandarmi povestind în curtea prefecturii interogatorii luate preveniţilor de către magistraţi. Un jandarm, care ar trebui să fie ca un sfînt, repetînd cele auzite în cabinetul de instrucţie, e un semn de gravă dezordine.

Al zecelea: doamna Henry e o femeie cumsecade; cantina ei e foarte curată; dar nu e bine ca o femeie să ţie localul acolo unde agenţii serviciului secret pîndesc pe răufăcători. Acest lucru e mai prejos de Concierger la l unei mari civilizaţii."
Javert scrise aceste rînduri cu cel mai îngrijit şi mai corect scris al său, neuitînd nici o virgulă şi făcînd să scîrţîie zdravăn hîrtia sub pană. Sub ultimul rînd se iscăli :
„ Javert
Inspector clasa I La postul din Piaţa Châtelet. 7 iunie 1832, aproximativ ora 1 după miezul nopţii."
Uscă cerneala, împături hîrtia ca pe o scrisoare, o închise, scrise pe dos : „Notă pentru administraţie", o lăsă pe masă şi ieşi din post. Uşa cu geamuri şi zăbrele se închise în urma lui.
Trecu din nou de-a curmezişul Pieţei Châtelet, ajunse pe chei şi se întoarse cu precizie de automat tocmai în locul pe care îl părăsise cu un sfert de oră mai înainte ; îşi puse din nou coatele pe marginea podului, luînd aceeaşi poziţie pe aceeaşi piatră a parapetului. Părea că nici nu s-ar fi clintit de acolo.
întunericul era de nepătruns. Era clipa înfiorătoare de după miezul nopţii. Un tavan de nori ascundea stelele. Cerul nu era decît o negură de nepătruns. La casele de pe Cite nu se mai vedea nici o singură lumină, nici un
1 închisoarea din interiorul palatului de justiţie.

trecător : cît cuprindeai cu ochii, jur împrejur, străzile, cheiurile erau pustii. Notre-Dame şi turnurile palatului de justiţie păreau un desen în întuneric. Un felinar arunca o lumină roşietică pe parapetul cheiului. Umbrele podurilor se alungeau în ceaţă unele îndărătul celorlalte. Ploile sporiseră apele rîului.
Locul unde se oprise Javert era, ne aducem aminte, tocmai în dreptul curentului repede din mijlocul Senei, chiar deasupra acelei înspăimîntătoare bulboane cu vîr-tejuri care se înnoadă şi se deznoadă ca un şurub fără sfîrşit.
Javert înclină capul şi privi. Totul era negru. Nu se desluşea nimic. Se auzea apa spumegînd, dar rîul nu se vedea. Cîte o clipă, în adîncul ameţitor se ivea o licărire care şerpuia nesigur, apa avînd puterea, în noaptea cea mai neagră, să prindă, nici nu ştii de unde, o rază de lumină şi s-o prefacă în şopîrlă. Licărirea pierea şi totul devenea din nou nedesluşit.
Părea că acolo se cască un hău nemărginit. Ce era dedesubt nu era apă, ci prăpastie. Zidul cheiului, abrupt, nedesluşit, plutind în aburi, repede ascuns, se înfăţişa ca o rîpă a nesfîrşirii.
Nu se vedea nimic, dar se simţea răceala duşmănoasă a apei şi mirosul searbăd al pietrelor ude. O răsuflare sălbatică se ridica din hăul acela. Apele umflate ale rîului, mai mult ghicite decît văzute, şoapta şi zbuciumul valurilor, mărimea înfiorătoare a arcadelor podului, căderea închipuită în golul acela întunecat, toată această beznă îţi umplea sufletul de groază.

Javert rămase cîteva clipe nemişcat, uitîndu-se la gura de întuneric ; privea în gol cu ochii ţintă, parcă ar fi luat seama la ceva. Apa vîjîia. Deodată, îşi scoase pălăria şi o puse pe marginea cheiului. După o clipă, o umbră înaltă şi neagră, pe care un trecător întîrziat ar fi putut-o lua drept o stafie, se ivi în picioare, pe parapet, se aplecă spre apă, apoi se înălţă iarăşi şi căzu, dreaptă, în întuneric ; se auzi un plescăit înfundat, şi noaptea singură fu martoră la cele din urmă zvârcoliri ale acelei forme întunecate pierite în apă.

CARTEA A CINCEA
NEPOTUL ŞI BUNICUL
I
IN CARE VEDEM DIN NOU COPACUL CU PLASTURE DE ZINC

Cîtăva vreme după întîmplările pe care le-am povestit, jupîn Boulatruelle trecu printr-o puternică emoţie.
Jupîn Boulaitruelle e cantonierul acela din Montfermeiil care a mai fost întâlnit în treacăt în părţile întunecate ale acestei cărţi.
Cititorul îşi aminteşte, poate, că acest Boulatruelle se îndeletnicea cu lucruri felurite şi nu prea curate. Spărgea pietre şi păgubea călătorii de pe şoseaua mare. Lucrător de terasamente şi hoţ, avea şi el un vis : credea în comorile îngropate în pădurea Montfermeil. Nădăjduia să găsească într-o zi, în pământ, bani îngropaţi la rădăcina unui copac. Pînă atunci îi căuta cu plăcere prin buzunarele trecătorilor.
Totuşi, deocamdată era prevăzător. Abia scăpase de primejdie. După cum ştim, fusese şi el ridicat o dată cu ceilalţi tîlhari din cocioaba lui Jondrette. Uneori şi viciul poate fi bun la ceva : beţia îl salvase. Nu s-a putut limpezi niciodată chestiunea dacă el se aflase acolo ca hoţ sau ca păgubaş. O ordonanţă de neurmărire, întemeiată pe starea de beţie constatată în seara cursei pregătite, îl pusese în libertate. Luase iar calea codrului. Se întorsese la drumul lui dintre Gagny şi Lagny, să lucreze sub supraveghere administrativă la pietruirea şoselei pe seama statului, cam. plouat, foarte îngîndurat, puţin dezamăgit de hoţie, care era cît pe-aci să-l piardă, dar îndreptîndu-se cu şi mai multă duioşie către vinul care îl scăpase de primejdie.

Cît despre emoţia puternică prin care trecu puţină vreme după întoarcerea sa sub acoperişul de iarbă al bordeiului lui de cantonier, iat-o :
Intr-o dimineaţă, ieşind ca de obicei la lucru şi poate şi la pîndă, puţin înainte de a se crăpa de ziuă, Boula-truelle zări printre crengi un om pe care nu-l văzu decît din spate, dar a cărui înfăţişare, de departe şi în lumina slabă a zorilor, nu-i era cu totul necunoscută. Beţiv cum era, Boulatruelle avea totuşi o memorie bună şi limpede, armă de apărare negreşit trebuincioasă pentru oricine e puţin certat cu legile.
„Unde dracu l-am mai văzut eu pe ăsta ?" se întrebă el.
Dar nu-şi putu răspunde nimic decît că-I asemuia cu cineva de care parcă şi-ar aduce aminte.
Boulatruelle, în afară de identitatea pe care nu i-o putu stabili, făcu însă anumite socoteli şi apropieri în legătură cu acest om. Nu era de pe acolo.

Abia sosise. Pe jos, se vedea bine. Nici un vehicul public nu trece la ora aceea pe la Montfermeil. Mersese pe jos toată noaptea. De unde venea ? Nu de departe. Căci nu avea nici traistă, nici pachet. Desigur de la Paris. Ce căuta în pădure ? Ce căuta la ora aceea ? De ce venise ?
Boulatruelle se gîndi la comoară. Tot căznindu-se să-şi aducă aminte, i se păru că mai avusese el o astfel de tulburare, cu cîţiva ani mai înainte, iscată de un bărbat care ar putea fi chiar acesta.
Tot gîndindu-se, plecase capul în pămînt, sub povara chiar a acestor gînduri, lucru firesc, dar nu prea dibaci. Cînd îl ridică, nu mai era nimeni. Omul pierise în pădure şi în ceaţă.
— Să fiu al dracului – zise Boulatruelle – dacă nu o
să-i dau eu de urmă. Am să găsesc eu enoria acestui
enoriaş. Hoinarul ăsta din zorii zilei e cam deocheat, am
să văd eu ce-i cu el. In pădurea mea n-are nimeni se
crete pe care să nu le ştiu şi eu.
îşi luă hîrleţul, care era foarte ascuţit.
— Iată – bombăni el – ceva bun cu care poţi scotoci
pămîntul şi omul.

Şi cum legi un fir de altul, luînd, pe cît putea, drumul pe care trebuie să-l fi urmat celălalt, porni prin desiş.
După ce făcu vreo sută de paşi, zorile care începeau a se ivi îi veniră în ajutor. Urme de tălpi lăsate ici şi colo în nisip, ierburi călcate în picioare, buruieni strivite, cu o gingaşă încetineală, ca braţele unei femei frumoase ce se întinde cînd se trezeşte din somn, îi arătară calea. La început o urmă, apoi o pierdu. Timpul trecea. Pătrunse mai adînc în pădure şi ajunse pe un fel de înălţime. As-cultînd un vînător pornit dis-de-dimineaţă, ce trecea pe o ipotecă în depărtare şi fluiera aria lui Guillery ', îi veni în gîrad să se urce într-un copac. Deşi bătrîn, era încă sprinten. Se afla lingă un fag înalt, vrednic de Tityr2, ca şi de Boulatruelle. Se urcă în el, cît putu mai sus.
Gîndul era bun. Cercetînd pustietatea în partea unde pădurea e încîlcită şi sălbatică, Boulatruelle îl zări deodată pe cel căutat.
Dar abia îl zărise, cînd îl şi pierdu iarăşi.
Omul intră, sau mai curînd se strecură, într-o poiană destul de îndepărtată, ascunsă de nişte copaci mari, dar pe care Boulatruelle o cunoştea foarte bine, pentru că văzuse acolo, lîngă un morman de pietroaie, un castan bolnav, pansat cu un plasture de zinc, bătut în cuie pe scoarţă. Era poiana căreia altădată îi ziceau Pămîntul lui Blaru. Mormanul de pietre adus cine ştie pentru ce, care se afla acolo acum treizeci de ani, este fără-ndoială şi astăzi tot în acelaşi loc. Nimic n-are o viaţă aşa de lungă ca un morman de pietroaie, poate numai un gard de scînduri. E ceva provizoriu. Un motiv rnai mult ca să dăinuiască.
Boulatruelle, în graba bucuriei lui, se lăsă să cadă mai mult decît coborî din copac. Aflase culcuşul, mai rămăsese numai să puie mîna pe fiară. Pesemne că acolo era faimoasa comoară visată.
1 Cîntec popular francez din secolul al XVIII lea.
2 Tityr, păstor din egloga I a lui Vergiliu ; cu nume comun, ,,un
tityr" înseamnă un visător, un sentimental, îndrăgostit de viaţa tihnită

de la ţară. La Vergiliu îşi deapănă gîndurile aşezat sub un fag im punător.

2b*

Nu era treabă uşoară să ajungi Ia poiană. Pe cărăriie bătute, care te sîcîie cu miile lor de cotituri, i-ar fi trebuit un sfert de ceas şi mai bine. De-a dreptul, prin desişul care acolo e foarte încîlcit şi plin de spini ce se agaţă de tine, avea nevoie de mai mult de o jumătate de oră. Boulatruelle făcu greşeala să nu înţeleagă aceasta. Avu încredere în linia dreaptă ; iluzie optică vrednică de respect, dar care duce pe mulţi la pierzanie. Desişul, oricît era el de încîlcit, îi păru calea cea mai bună. – S-o luăm pe strada Rivoli a lupilor, zise el. Boulatruelle, deprins să meargă pieziş, greşi de astă dată şi merse drept. Se aruncă, plin de hotărîre, în lupta cu mărăcinii.
Pînă să răzbată printre ilice, urzici, răsuri, păducel, mărăcini şi spini foarte arţăgoşi, avu mult de furcă. Fu zgîriat zdravăn. La poalele rîpei găsi o apă pe care trebui s-o treacă. După patruzeci de minute ajunse, în sfîr-şit, la poiana Blaru, năduşit, ud leoarcă, abia răsuflînd, însîngerat şi furios.
In poiană, nimeni.
Boiilatruelle alergă la mormanul de pietre. Era la locul lui. Nu fusese mişcat din loc. Cît despre om, pierise în pădure. Fugise. Unde ? încotro ? In ce desiş ? Cu neputinţă de ghicit.
Şi, lucru sfîşietor, îndărătul mormanului de pietroaie, în faţa copacului cu placa de zinc, se vedea pămînt proaspăt răscolit, un hîrleţ uitat sau lăsat şi o groapă.
Groapa era goală.
— Tîlharule 1 strigă Boulatruelle, ridicînd pumnii spre zare.
II

cerebrT ferite decît TS

ă * moarte.
Şi destul de

•«'

Nopţi întregi repetă numele Cosettei cu acea cumplită limbuţie pricinuită de febră şi cu întunecata încăpăţînare a agoniei. întinderea anumitor leziuni era o primejdie de temut, supuraţia plăgilor mai mari putîndu-se totdeauna să se resoarbă şi, prin urmare, să-l ucidă pe bolnav sub înrîurirea unor anumite stări atmosferice ; la orice schimbare a vremii, la cea mai mică furtună, medicul era îngrijorat. „Mai cu seamă nici o emoţie pentru rănit", spunea mereu. Pansamentele erau complicate şi grele, fixarea aparatelor şi feselor prin plasture aglutinant ne-fiind încă născocită pe-atunci. Nicolette cheltui, pentru scamă, un cearşaf „mare cît

tavanul", după cum spunea ea. Nu fără greutate izbutiră loţkmile clorurate şi nitra-tul de argint să înlăture cangrena. In tot timpul primejdiei, domnul Giîlenormand, deznăidăjduit la căpătîiul nepotului său, fu ca şi Marius : între viată şi moarte. In fiecare zi şi uneori de două ori pe zi, un domn cu părul alb, foarte bine îmbrăcat, după descrierea amănunţită a portarului, venea să afle veşti despre bolnav şî lăsa un pachet mare de scamă pentru pansamente.
In ziua de 7 septembrie, în sfîrşit, patru luni după noaptea dureroasă în care îl aduseseră, pe moarte, în casa bunicului său, medicul declară că îşi ia toată răspunderea. Marius intră în convalescenţă. Trebui totuşi să mai stea încă două luni întins pe un şezlong, din cauza neajunsurilor produse de fractura claviculei. Totdeauna există cîte o rană mai !a urmă care nu vrea să se închidă şi care, spre deznădejdea bolnavului, face ca pansamentele să nu se mai sfîrşească.
De altfel, această boală lungă şi această lungă convalescenţă îl scăpară de urmărire. In Franţa nu există mînie, fie şi publică, pe care şase luni să nu o stingă. Răscoalele, în actuala stare a societăţii, sînt aşa de mult greşeala lumii întregi, încît ele sînt urmate de o anumită nevoie de a închide ochii.
Să adăugăm că acea nemaipomenită ordonanţă Gis-quet, care silea pe medici să denunţe pe răniţi, indignase în aşa măsură opinia publică, şi nu numai opinia publică,

ci pe rege în primul rînd, încît răniţii fură acoperiţi ş! ocrotiţi de această indignare ; şi în afară de cei care fuseseră făcuţi prizonieri chiar în timpul luptei, consiliile de război nu mai îndrăzniră să supere pe nici unul. II lăsară deci pe Marius în pace.
Domnul Gillenormand trecu mai întîi prin toate spaimele şi apoi prin toate fericirile. Cu mare greutate l-au împiedicat să-şi petreacă toate nopţile lîngă rănit; puse să i se aducă fotoliul mare lîngă patul lui Marius ; vru ca fiica sa să ia pentru comprese şi feşi cea mai frumoasă rufărie a casei. Domnişoara Gillenormand, ca o femeie înţeleaptă şi vîrstnică, găsi mijlocul să cruţe rufăria frumoasă, lăsînd pe bunic să creadă că-l ascultă. Domnul Gillenormand nici nu vru să audă tind încercă să-i explice că pentru scamă e mai bună pînza groasă decît batistul şi pînza veche decît cea nouă. Sta de faţa de cîte ori se schimbau pansamentele în timp ce domnişoara Gillenormand, ruşinată, ieşea din odaie. Cînd medicul tăia cărnurile moarte cu foarfecă, zicea : „Ai ! ai !" Ni-mic nu era mai înduioşător decît să-l vezi îmtinzînd rănitului o ceaşcă de ceai, cu mîna lui tremurînd uşor de bătrîneţe. Copleşea pe doctor cu întrebările, fără să-şi dea seama că erau mereu aceleaşi.
In ziua cînd medicul îi dădu vestea că Marius e în afara de orice primejdie, bătrînul aiura de bucurie. Dădu portarului trei galbeni bacşiş. Seara, intrîmd în camera sa, dansă o gavotă, pocnindu-şi degetele ca nişte castaniete, şi cîntă un cîntec pe care îl transcriem :
„Jeanne e născută la Fougeres, un sat, De păstoriţe, cuib adevărat,
Privesc cu drag veşmintele-i uşoare,
Tulburătoare.

Dragoste, trăieşti acum în ea. Tu faci să aibă azi privirea grea. Tu faci să aibă printre grele gene Căutături viclene,
406

Ali-e dragă Jeanne şi de-asfa eu o cînt Mai mult ca orişicine pe pămînt. Mi-e dragă Jeanne cu sînul ei cel fare De fată mare."
Apoi se aşeză în genunchi pe un scaun, şi Basque, ui-tîndu-se la el prin crăpătura uşii, spuse că era sigur că se ruga. Pînă atunci nu crezuse în dumnezeu.
Cu cît Marius se întrema, bunicul parcă îşi ieşea din minţi de bucurie... Făcea o mulţime de isprăvi care de care mai şugubeţe, urca şi cobora scările fără să ştie de ce. O vecină, drăguţă de altfel, rămase încremenită cînd primi într-o dimineaţă un buchet mare de flori ; i-l trimitea domnul Gillenormand. Soţul îi făcu o scenă de gelozie. Domnul Gillenormand încerca s-o ia pe Nicolette pe genunchi. Lui Marius îi spunea : „Domnule baron". Striga : „Trăiască republica !"
In fiecare clipă întreba pe medic : „Nu-i aşa că nu mai e nici un pericol ?" Se uita la Marius cu ochii unei bunicuţe. Cînd mînca, îl pierdea din ochi. De el însuşi nu mai voia să ştie, el nu mai însemna nimic. Marius era stăpînul casei, bucuria lui cuprindea o renunţare, domnul Gillenormand era nepotul nepotului său.
In voioşia lui părea un copil, cel mai respectabil dintre copii. De teamă să nu-l obosească sau să-l supere pe convalescent, se aşeza în spatele lui cînd voia să-i zîm-bească. Era mulţumit, vesel, încîntat, fermecător, întinerit. Părul alb îi sporea cu o blajină măreţie lumina veselă de pe faţă. Cînd gingăşia se amestecă cu zbîrciturile ea e fermecătoare. Se revarsă un fel de auroră în bătrî-neţea asta plină de voie bună.
Cît despre Marius, în timp ce se lăsa pansat şi îngrijit, nu avea decît un singur gînd : Cosette.
De cînd scăpase de febră şi delir nu-i mai rostea numele, şi ai fi putut crede că nu se mai gîndea la ea. Tăcea tocmai pentru că sufletul lui era acolo.
Nu ştia ce se făcuse Cosette ; toată întîmplarea din strada Chanvrerie era ca un nor în amintirea lui ; umbre
407

nedesluşite îi pluteau în minte : Eponine, Gavroche, Ma-beuf, Thenardier, toţi prietenii săi înecaţi în fumul groaznic al baricadei ; trecerea ciudată a domnului Fauche-levent în această aventură sîngeroasă i se părea o enigmă într-o furtună, nu mai înţelegea nimic din ce se întîm-plase cu el însuşi, nu ştia nici cum, nici cine îl salvase şi nu era nimeni în jurul lui care să ştie ; tot ce putuseră să-i spuie e că fusese adus în strada Filles-du-Calvaire, noaptea, într-o birjă ; trecutul, prezentul şi viitorul nu mai erau în el decît pîcla unei amintiri nedesluşite, dar în negura aceasta era un punct neschimbat, o schiţă limpede şi lămurită, ceva tare ca granitul, o hotărîre, o voinţă : s-o regăsească pe Cosette. Pentru el, viaţa însemna Cosette; în inima lui îşi făgăduise că nu o va primi pe una fără alta, şi era neclintit în hotărîrea sa de a cere de la oricine ar vrea să-l silească să trăiască – de la bunicul său, de la soartă, -de la iad – să-i dea înapoi raiul pierdut.

Nu-şi ascundea piedicile.'
Să subliniem aici un amănunt. Marius nu fusese de loc cîştigat şi nici prea înduioşat de toată această grijă şi dragoste a bunicului său. Mai întîi nici nu o cunoştea în toate tainele ei ; apoi, în mintea lui de bolnav, tulburată poate încă de febră, se temea de toate aceste alintări ca de un lucru ciudat şi nou, menit .numai să-l îmblînzească. Şi rămînea rece. Bunicul îşi cheltuia în zadar bietul lui surîs de bătrîn. Marius îşi spunea că toate merg bine atîta vreme cît el, Marius, nu spunea nimic şi-i lăsa să facă ce vor ; dacă ar fi însă vorba de Cosette, bunicul ar lua o altă înfăţişare şi adevăratul lui gînd s-ar da pe faţă. Atunci ar începe lupta grea ; ar izbucni din nou neînţelegerile de familie, comparaţia poziţiilor sociale, toate ironiile şi toate piedicile la un loc, Fauchelevent, Coupe-levent, bogăţia, sărăcia, mizeria, piatra de gît, viitorul, împotrivire aspră ; în încheiere : refuz. Marius se pregătea de luptă.
• Şi pe urmă, pe măsură ce se întorcea la viaţă, amintirea nedreptăţilor de mai înainte, rănile vechi ale sufle-

tulul sau se redeschideau ; se gîndea iar la trecut, colonelul Pontmercy se ridica iar între domnul Gillenor-mand şi el, şi Marius îşi spunea că nu putea nădăjdui într-o bunătate adevărată de la cineva care fusese aşa de aspru şi nedrept cu tatăl său. Şi, o dată cu sănătatea, îi revenea şi un fel de duşmănie împotriva bunicului său. Bătrînul suferea în tăcere.
Domnul Gillenormand, fără să arate nimic de altfel, băgase de seamă că, de cînd se întorsese acasă şi îşi venise în fire, Marius nu-i spusese „tată" nici măcar o dată. Nu-i spunea nici „domnule", e adevărat, dar găsea mijlocul, printr-un anumit fel de a vorbi, să nu spuie nici una, nici alta.
Era vădit că se apropia criza.
Cum se întîmplă aproape totdeauna în astfel de împrejurări, Marius, pentru a-şi încerca puterea, se luă la harţă înainte de a începe lupta. Aceasta se numeşte a sonda terenul. Se întîmplă că într-o dimineaţă, în legătură cu un ziar ce-i căzuse în mînă, domnul Gillenormand vorbi cam batjocoritor despre Convenţiune şi aruncă un cuvînt de ocară lui Danton, Saint-Just şi Robespierre, ca din partea unui regalist. „Oamenii de la '93 au fost nişte giganţi", zise Marius sever. Bătrînul tăcu şi nu mai scoase o vorbă .toată ziua.
Marius, care avea totdeauna în minte pe bunicul neînduplecat al copilăriei sale, văzu în tăcerea asta o mînie mare înnăbuşită, prevăzu o luptă înverşunată şi în fundul sufletului îşi întări pregătirile de război.
Luă hotărîrea ca, în caz de refuz, să-şi smulgă pansamentele, să-şi scoată din loc clavicula, să-şi zgîndărească rănile ce-i mai rămăseseră şi să nu mai primească nici un fel de hrană. Rănile erau muniţiile lui. Să o dobîn-dească pe Cosette sau să moară.

Aşteptă clipa potrivită cu răbdarea vicleană a bolnavilor.
Această clipă sosi.

III
MARIUS ATACA

Intr-o zi, pe cînd fiica sa orînduia sticluţele şi ceştile pe marmura scrinului, domnul Gillenormand sta aplecat asupra lui Marius şi îi spunea plin de dragoste :
— Vezi, dragă Marius, eu în locul tău acum aş mînca
mai bine carne derît peşte. Un peşte fript e o mîncare
cum nu se poate mai bună pentru un început de conva
lescenţă, dar ca să pui un bolnav ţ>e picioare trebuie un
cotlet zdravăn.
Marius îşi adună puterile pe care şi le recăpătase aproape în întregime şi, ridicîndu-se în capul oaselor, îşi propti pe cearşaf pumnii strînşi, îşi privi bunicul drept în ochi, luă o înfăţişare fioroasă şi zise :
— Asta mă face să-ţi spun un lucru.
— Ce?
— Că vreau să mă însor.

— Lucrul e prevăzut, zise bunicul.
Şi izbucni în rîs.
— Cum, prevăzut ?
— Da, e iprevăzut. Fetiţa va fi a ta.
Marius, uimit şi copleşit de bucuria neaşteptată, tremura tot. Domnul Gillenormand urmă :
— Da, a ta să fie fetiţa aceea drăgălaşă ! Vine în fie
care zi sub înfăţişarea unui domn bătrîn să afle veşti
despre tine. De cînd ai căzut rănit îşi petrece tot timpul
plîngînd şi făcînd scamă. Am iscodit eu. Locuieşte în
strada l'Homme-Arme numărul 7. Ah ! Aici am ajuns ! Ah!
O vrei! Ei bine, o să fie a ta ! Aşa îţi trebuie. Pregătiseşi
un mic complot. Iţi ziseseşi : o să-i spun verde bunicului,
acestei momîi de pe vremea regenţei şi directoratului,
acestui fante de altădată, acestui Dorante ajuns Ge-
ronte ' ; şi el a fost uşuratic, şi-a avut şi el midinetele şi
Cosettele lui; şi el a zburdat, şi el a avut aripi şi a gustat
1 Prim-amorez devenit moşnea'g; nume de personaje din comedia clasică franceză,

din merindea primăverii ; va trebui să-şi aducă aminte. O să vedem noi. Care pe care ! Ah ! Iei cărăbuşul de coarne. Bine. Eu îţi ofer un cotlet şi tu îmi răspunzi: „Bine că mi-ai adus aminte, vreau să mă însor". Aşa tranziţie zic şi eu ! Ah ! Te aşteptai la scandal ! Nu ştiai că sînt un laş bătrîn. Ei, acum ce mai spui ? Ţi-e necaz ! Să vezi că bunicul e şi mai prost ca tine, la asta nu te aşteptai ; ţi-ai uitat discursul pe care trebuia să mi-l ţii, domnule avocat, şi asta te sîcîie. Hai, strigă, urlă, n-ai derît! Fac ce vrei tu. Ai amuţit de tot, nătărăule ! Ascultă ! Am iscodit şi eu, sînt şiret! E încîntătoare, e cuminte, nu e adevărat cu lăncierul, a făcut mormane întregi de scamă, e o comoară, te adoră. Dacă ai fi murit, am fi fost trei ; sicriul ei l-ar fi întovărăşit pe al meu. Mi-a venit în gînd, cum te-ai făcut mai bine, să ţi-o aduc p>ur şi simplu la căpătîi, dar numai în romane se aduc aşa, deodată, fetele tinere 'lîngă patul unor răniţi frumoşi care le plac. Asta nu se face. Ce-ar fi spus mătuşa ta ? Mai toată vremea

erai gol, băiete. Intreab-o pe Nicolette, care nu te-a părăsit o clipă, dacă se putea să fie o femeie aici. Şi apoi, ce-ar fi spus medicul ? O fată frumoasă nu te vindecă de friguri. în sfîrşit, bine, să nu mai vorbim de asta, am zis, s-a făcut, s-a hotărît, ia-o 1 Uite, asta e răutatea mea ! Vezi, am văzut că nu mă iubeşti şi atunci mi-am spus : Ce-aş putea face pentru ca dobitocul ăsta să mă iubească ? Uite, am pe micuţa mea Cosette la îndemîna, o să i-o dau, atunci va trebui să mă iubească puţin sau să spuie de ce nu mă iubeşte. Ah 1 Credeai că bătrînul o să tune şi o să fulgere, o să-şi îngroaşe glasul, o să strige „nu" şi o să ridice bastonul asupra acestor zori de fericire 1 De loc. Fie şi Cosette, fie şi dragoste 1 Nici nu vreau altceva. Domnule, binevoiţi a vă însura. Fii fericit, iubitul meu copil I

O dată spuse acestea, bătrînul izbucni în plîns.

Şi luă capul lui Marius, i-l strînse cu amîndouă braţele la pieptul lui bătrîn şi amîndoi începură să plîngă. Aceasta e una din formele celei mai mari fericiri.

— Tată I strigă Marius.

— Ah, atunci mă iubeşti ! zise bătrînul.

Fu o clipă de nedescris. Se înnăbuşeau şi nu puteau vorbi.

In sfîrşit, bătrînul gîngăvi:

— Hai, şi-a dat drumul ! Mi-a spus „tată".

Marius îşi trase capul din braţele bunicului şi zise încet :

— Dar, tată, acum că ra-am făcut bine, cred că aş
putea s-o văd.

— Am prevăzut şi asta, o s-o vezi mîine.

— Tată !

— Ce e?

— De ce nu astăzi ?

— Hai şi astăzi. Fie şi astăzi ! Mi-ai spus „tată" de
trei ori. Face. Am eu grijă. O să ţi-o aducem ! Lucrul a
fost prevăzut, îţi spun. A şi fost pus în versuri. E sfîrşitul
elegiei Tlnărul bolnav de Andre Chenier', de Andre
Chenier căruia tîlh... giganţii de la '93 i-au tăiat beregata.

Domnului Gillenormand i se păru că zăreşte o uşoară încruntare din sprîncene 'la Marius, care, de fapt, trebuie s-o spunem, nici nu-l mai asculta, plutind în extaz, cu gîndul mai mult la Cosette decît la 1793. Bunicul, tre-murînd de teamă fiindcă pomenise de Andre Chenier într-un moment atît de nepotrivit, reluă în grabă :

— Că i-au tăiat beregata nu e chiar cuvîntul potrivit.
Fapt e că marile genii revoluţionare, care nu erau oameni
răi – asta nu se poate tăgădui – care erau eroi ai naibii,
găseau că Andre Chenier îi cam stînjenea şi de-asta l-au
ghilo... adică, aceşti oameni mari l-au rugat, în ziua de
7 thermidor, în interesul salvării publice, pe Andre Che
nier să binevoiască a se duce...

Domnul Gillenormand, gîtuit de propria sa frază, nu mai putu urma ; neputînd nici să o sfîrşească, nici să o înghită, pe cînd fiica sa potrivea lui Marius perna la spate, zăpăcit de atîtea emoţii, bătrînul se năpusti, cu

graba pe care i-o mai îngăduia vîrsta, afară din odaia de culcare, trînti uşa în urma sa şi, roşu ca racul, înecîn-

' Poet francez (1762–1794), autor de elegii şi idile, mort pe eşafod în timpul revoluţiei.

du-se, spumegînd, cu ochii ieşiţi din orbite, dădu peste Basque cel de treabă, care lustruia cizmele în vestibul. II luă ide guler şi-i strigă imînios în faţă :

— Mii de draci, tîlharii aceia l-au asasinat !

— Pe cine, domnule ?

— Pe Andre Chenier !

— Da, domnule, zise Basque speriat.

IV

IN CELE DIN URMA, DOMNIŞOARA GILLENORMAND NU IA IN NUME DE RAU CA DOMNUL FAUCHELEVENT A VENIT CU CEVA LA SUBSUOARA

Cosette şi Marius se revăzură.

Ce a fost întrevederea lor nu mai spunem.

Sînt lucruri ipe care nu trebuie să încerci a le zugrăvi ; soarele e dintre acestea.

întreaga familie, cu Basque şi Nicolette, era strînsă în odaia lui Marius cînd intră Cosette.

Se ivi în prag, înconjurată parcă de un nimb.

Tocmai în acea clipă bunicul se pregătea să-şi şteargă nasul ; rămase încremenit, cu el în batistă şi uitîndu-se la Cosette ipe deasupra batistei :

— Răpitoare ! exclamă el.

Apoi îşi suflă nasul cu zgomot.

Cosette era îmbătată, încîntată, înspăimîntată, într-al nouălea cer. Era speriată, atît cît poţi fi speriat de fericire. Abia putea vorbi, se înroşea, se îngălbenea, ar fi vrut să se arunce în braţele lui Marius şi nu îndrăznea. Era ruşinată să-şi arate iubirea în faţa tuturor. Oamenii sînt fără milă faţă de îndrăgostiţii fericiţi. Stau lîngă ei tocmai cînd aceştia ar dori imai mult să fie singuri, cînd n-au de loc nevoie de alţii.

O dată cu Cosette şi în urma ei intrase un bărbat cu părul alb, grav, surîzînd totuşi, dar cu un surîs vag şi sfîşietor. Era „domnul Fauchelevent" ; era Jean Valjean.

Era „foarte bine îmbrăcat", cum spusese portarul, din cap pînă în picioare, în haine negre noi şi cravată albă.

Nici nu i-ar fi trecut prin minte portarului că burghezul acesta îngrijit, vreun notar .pesemne, era cioclul înspăi-mîntător care răsărise la poarta lui, în noaptea de 7 iunie, în zdrenţe, slut, plin de glod, cu ochii rătăciţi, cu faţa mînjită de sînge şi noroi, ţinînd de subsuori pe Marius fără cunoştinţă ; cu toate astea, nasul lui de portar simţise ceva. Cînd domnul Fauchelevent sosise cu Cosette, portarul nu se putuse împiedica să şoptească în taină soţiei sale : „Nu ştiu de ce tot mi se pare că am mai văzut figura asta".

In camera lui Marius domnul Fauchelevent sta la o parte, lîngă uşă. Avea la subsuoară un pachet învelit în hîrtie şi care semăna cu un volum in-octavo. Hîrtia era verzuie şi părea mucegăită.
— Totdeauna umblă domnul ăsta aşa, cu cărţi la sub
suoară ? o întrebă încet, pe Nicolette, domnişoara Gille-
norrnand, care nu era de loc iubitoare de cărţi.
— Ce vrei – răspunse tot aşa domnul Gillenormand,
care o auzise – e un învăţat. Şi dacă ? Ce e el de vină ?
Domnul Boulard ', pe care l-am cunoscut, nu ieşea nici
el niciodată fără o carte şi totdeauna strîngea la piept
cîte o hîrţoagă veche.
Şi salutînd, zise tare :
— Domnule Tranchelevent...
Bătrînul Gillenormand nu o făcu într-adins, dar neatenţia la numele proprii era la el un fel de-a fi aristocratic.
— Domnule Tranchelevent, am onoarea a vă cere mîna
domnişoarei pentru nepotul meu, domnul baron Marius
Pontrnercy.
Domnul „Tranchelevent" se înclină.
— S-a făcut! zise bunicul.
Apoi, întorcîndu-se spre Marius şi Cosette, şi bine-cuvîntîndu-i cu amîndouă braţele întinse, exclamă :

1 Savant şi bibliofil cunoscut Ia Paris pe timpul revoluţiei şi al imperiului. A adunat o bibliotecă de 500.000 de volume.

i– Acurn aveţi voie să vă iubiţi.
Nu aşteptară să li se spuie de două ori. Nu le mai păsa de nimic. Gunguritul începu. îşi vorbeau încet, Marius cu coatele sprijinite pe braţele şezlongului pe care era întins, Cosette în picioare lîngă el. „Oh 1 Doamne ! şoptea Cosette. Te văd iarăşi. Eşti chiar tu ! Chiar dumneata ! Să te duci să te lupţi aşa ! Pentru ce ? E îngrozitor ! Timp de patru luni am fost ca moartă. Oh ! Rău ai fost că te-ai dus în bătălia aceea ! Ce-{i făcusem ? Te iert, dar n-ai să mai faci. Şi adineauri, cînd au venit să ne cheme, am crezut că o să rnor, dar de bucurie. Am fost aşa de rnîh-nită .' Nici n-am mai stat să mă îmbrac, trebuie să fiu de speriat. Ce-au să zică ai tăi dacă mă văd cu gulerul mototolit ? Dar vorbeşte şi tu 1 Mă laşi să vorbesc singură. Sîntem tot în strada l'Homme-Arme. Se pare că rana de la umăr a fost ceva groaznic. Mi-au spus că puteai vîrî pumnul în ea. Şi că-ţi tăiau carnea cu foarfecele, îngrozitor ! Am plîns pînă n-am mai putut! E de neînţeles cum poţi să suferi atîta I Bunicul tău pare foarte bun. Nu te mişca, nu te sprijini în cot, ia seama, o să te doară. Oh ! Ce fericită sînt ! Aşadar, s-a sfîrşit cu nenorocirile ! Sînt o proastă. Voiam să-ţi spun atîtea lucruri şi-acum le-am uitat pe toate. Tot mă mai iubeşti ? Locuim în strada l'Homme-Arme. Fără grădină. Toată vremea am făcut scamă ; uite, domnule, vezi, din vina dumitale am o bătătură la deget."
„înger I" spunea Marius.
„înger" e singurul cuvînt din limbă care nu se învecheşte. Oricare altul nu ar rezista nemilosului abuz pe care îl fac cu el îndrăgostiţii.

Apoi, cum mai erau şi alţii de fată, se întrerupseră şi nu mai spuseră nici un cuvînt, mărginindu-se să-şi atingă mîinile cu sfială.
Domnul Gillenormand se întoarse către toţi ceilalţi care mai erau în odaie şi strigă :
— Hai, vorbi{i tare, voi ăştialalţi I Face{i zgomot între culise ! Haideţi, puţină gălăgie, ce dracu ! Să poată vorbi în linişte copiii ăştia. Şi apropiindu-se de Marius şi Cosette, le spuse încet de tot: Tutuiţi-vă. Nu vă sfiiţi.

Mătuşa Gillenormand asista năucită Ia această năvală de lumină în casa ei batrînească. Uimirea ei nu era arţăgoasă. Nu se uita de loc la ei cu ochii mînioşi, pizmaşi, ai bufniţei care priveşte doi porumbei. Era privirea prostită a unei biete fete nevinovate, de cincizeci şi şapte de ani ; era viaţa trăită în zadar, privind la acea biruinţă care este dragostea.
— Domnişoară Gillenormand – îi spuse tatăl ei – ţi-am spus eu că aşa o să ţi se întîmple. Tăcu o clipă şi adăugă : Priveşte la fericirea celorlalţi ! Apoi, întorcîn-du-se spre Cosette : Ce drăguţă e ! Ce drăguţă e ! E ca un tablou de Greuze. Şi toate astea au să fie numai ale tale, ştrengarule ! Ah ! Ticălosule, mare noroc ai cu mine ! Fii fericit, dacă aş avea cu cincisprezece ani mai puţin, ne-am bate în duel pentru ea. Uite, sînt îndrăgostit de dumneata, domnişoară. E firesc. E dreptul dumitale. Ah ! Ce mai nuntă o să fie ! Enoria noastră e Saint-Denis du Saint-Sacrement, dar o să obţin dispensă ca să vă căsătoriţi la Saint-Paul. Biserica e mai arătoasă. E ridicată de iezuiţi. E mai cochetă. E faţă-n faţă cu fîntîna cardinalului de Biragne. Capodopera arhitecturii iezuite e la Namur. Se cheamă Saint-Loup '. Cînd o să fiţi căsătoriţi, să vă duceţi acolo. Merită să faceţi călătoria. Domnişoară, sînt cu totul de partea dumitale, vreau ca fetele să se mărite, de asta sînt făcute. Este o oarecare sfîntă Ecaterina, pe care aş vrea să o văd veşnic cu capul gol2. Să rămîi fată e frumos, dar e rece. Biblia spune : „Inmulţiţi-vă". Pentru a mîntui poporul e nevoie de Jeanne d'Arc, dar pentru a face poporul e nevoie de maica Barză. Măritaţi-vă, deci, frumoaselor ! In adevăr, nu văd la ce bun să rămîi fată ! Ştiu eu că la biserică ai o capelă anume, că poţi face parte din Frăţia fecioarei ; dar dă-o încolo, un bărbat drăguţ, cumsecade, şi, după un an, un copilaş bălai şi dolofan, care să sugă voiniceşte, cu pi-
1 Biserica Saint-Loup din Namur (Belgia) este unul din lăcaşurile iezuite cele mai încărcate de decoruri, îndeosebi basoreliefuri în mar mură policromă ; datează din secolul al XVII-Iea.
2 Aluzie la expresia coifier Sainle-Callierine – a face un bonet sfin tei Ecaterina (patroana fecioarelor), adică a rărrîne nemăritată.

cioruşele numai pernuţe de grăsime şi care să-ţi frămînte sînul ,cu lăbuţele lui trandafirii, rîzînd ca zorile dimineţii, face mai mult decît să ţii o luminare aprinsă la vecernie şi să cînţi Turris Eburnea!
Bunicul se răsuci <pe călcîiele lui de nouăzeci de ani şi începu din nou vorba, ca un resort proaspăt întors :
— „Şi stăvilind visarea ce-a curs tulburător E-adevărat, Alcippe, că în curînd te-nsori !" '

îmi adusei aminte !
— Ce, tată ?
— Nu aveai tu un prieten bun ?
— Da, Courfeyrac.
— Ce e cu el ?
— A murit.
— Asta-i bine.
Se aşeză lîngă ei, puse şi pe Cosette să şadă şi le luă mîinile în mîinile lui zbîrcite.
— E încîntătoare mititica asta ! E o minune această
Cosette ! E o fetiţă foarte mică şi totodată o doamnă
mare. Nu va fi decît baroană, e o decădere ; e născută
marchiză. Ce mai gene are ! Băgaţi-vă bine în cap, copii,
cu voi e adevărul. Iubiţi-vă ! Pînă la prostie. Iubirea e
prostia oamenilor şi duhul lui dumnezeu. Adoraţi-vă !
Numai – adăugă el întunecîndu-se deodată – ce neno
rocire ! Abia acum mă gîndesc. Mai mult de jumătate
din averea mea e în rentă viageră ; cît voi trăi eu, o să
meargă, dar după moartea mea, peste vreo douăzeci de
ani, ah ! sărmanii mei copii, nu veţi avea nici un ban !
Mîinile dumneavoastră frumoase şi albe, doamnă ba
roană, vor face diavolului cinstea să-l tragă de coadă.
1 Parodia primelor două versuri din Satira a X-a, contra femeilor, a lui Boileau :
,,Enfin bornatit le cours de îcs galanteries, Alcippe, ii est donc vrai, dans peu tu te maries ?"

Se auzi atunci un glas adînc şi liniştit, care spuse :
— Domnişoara Euphrasie Fauchelevent are şase sute
de mii de franci.
Era glasul lui Jean Valjean.
Nu scosese încă nici un cuvînt. Părea că toată lumea îl uitase şi el stătea în picioare şi nemişcat, în spatele tuturor oamenilor acestora fericiţi.
— Cine e această domnişoară Euphrasie ? întrebă
uluit bunicul.
— Eu sfat, răspunse Cosette.
— Şase sute ide mii de franci ! reluă domnul Gillenor-
mand.
— Mai puţin paisprezece sau cincisprezece mii de
franci, poate, zise Jean Valjean.
Şi puse pe masă pachetul pe care mătuşa Gillenormand îl luase drept o carte.
Jean Valjean îl dezveli ; era un teanc de bancnote. Fură desfăcute şi numărate. Erau cinci sute de bilete de cîte o mie de franci şi ,o sută şaizeci şi opt de cîte cinci sute. Cu totul cinci sute optzeci şi patru de mii de franci.

— Bună carte, zise domnul Gillenormand.
— Cinci sute optzeci şi patru de mii de franci ! şopti mătuşa.
— Asta schimbă rnuHe lucruri, nu-i aşa, domnişoară Gillenormand ? reluă bătrînul. Diavolul ăsta de Marius a descoperit în copacul cu visuri o fetişcană cu milioane ! Să mai aveţi încredere în dragostele băieţilor ! Studenţii găsesc studente ide şase sute de mii de franci. Cherubin lucrează mai bine decît Rotschild.
— Cinci sute optzeci şi patru de mii de franci ! repeta cu vocea pe jumătate domnişoara Gillenormand. Cinci sute optzeci şi patru ! Poţi spune şase sute de mii de franci!
Cît despre Marius şi Cosette, ei se uitau unul la altul în timpul acesta ; aproape nici nu băgară de seamă acest amănunt.

PUNE-ŢI BANII LA PĂSTRARE MAI BINE IN PĂDURE DECIT LA NOTAR

S-a înţeles, nici vorbă, fără să mai fie nevoie de multe desluşiri, că după afacerea Champmathieu, mulţumită primei lui evadări de eîteva zile, Jean Valjean putuse veni la Paris să-şi retragă la timp de la Laffitte suma cîştigată de el sub numele de domnul Madeleine, la Montreuil-sur-Mer; şi că, temîndu-se să nu fie prins din nou – ceea ce i s-a şi întîmplat, în adevăr, după puţină vreme – ascunsese şi îngropase această sumă în pădurea Mont-fermeil, în locul zis Pămîntul lui Blaru. Suma, şase sute treizeci de mii de franci, toartă în bancnote, "nu ocupa mult loc şi încăpea într-o cutie ; numai că, pentru a feri cutia de umezeală, el o ipusese într-un cufăraş de stejar plin cu talaş de castan. In acelaşi cufăraş îşi pusese şi cealaltă comoară, sfeşnicele episcopului. Ne amintim că, evadînd de la Montreuil-sur-Mer, le luase cu el. Bărbatul zărit într-o seară, pemtru întîia oară, de Boulatruelle fusese Jean Valjean. Mai tîrziu, de cîte ori avea nevoie de bani, Jean Valjean venea să şi-i ia din poiana Blaru. Asta era pricina plecărilor de care am vorbit. Undeva, în buruieni, într-o ascunzătoare cunoscută numai de el, avea un tîr-năcop. Cînd îl văzu pe Marius intrat în convalescenţă, simţind că se apropie ceasul cînd banii aceştia ar putea fi de folos, se dusese să-i ia ; Boulatruelle îl văzuse iar în pădure, de astă dată însă dimineaţa, nu seara. Tîrnă-copul rămase moştenire lui Boulatruelle.
Suma întreagă era de cinci sute optzeci şi patru de mii cinci sute de franci. Jean Valjean puse cele cinci sute la o parte pentru el. „Pe urmă, vom mai vedea", se gîndi el. Diferenţa între această sumă şi cele şase sute treizeci de mii de franci scoşi de la Laffitte reprezenta cheltuiala pe zece ani, de la 1823 la 1833. Cei cinci ani de mănăstire nu costaseră decît cinci mii de franci.
Jean Valjean puse cele două sfeşnice pe cămin, unde străluceau spre marea bucurie a Toussaintei.

De altfel, Jean Valjean se ştia scăpat de Javert. Auzise povestindu-se, şi faptul fusese verificat şi de el în Monitor, unde se publicase că un inspector de poliţie cu numele Javert fusese găsit înecat sub o luntre de spălătorească între podul Change şi Pont-Neuf, şi că un bilet lăsat de acest om, de altfel fără cusur şi foarte preţuit de şefii săi, făcea să se creadă că este vorba de un acces de alie-naţie mintală şi de o sinucidere. „De fapt – se gîndi Jean Valjean – sigur că era nebun, dacă atunci cînd mă avea în mînă mi-a dat drumul."

VI
CEI DOI BATRINI FAC TOTUL, FIECARE IN FELUL PENTRU FERICIREA COSETTEI

LUI,

Se făcură toate pregătirile pentru căsătorie. Medicul, întrebat, fu de părere că ea ar putea avea loc în februarie. Erau în decembrie. Se scurseră cîteva încîntătoare săp-tămîni de fericire deplină. Bunicul nu era mai puţin fericit. Şedea cîte un sfert de ceas în contemplaţie în faţa Cosettei.
— Minunată fată ! exclama el. Şi pare aşa de blîndă
şi bună. Fără îndoială, dragilor, e fata cea mai fermecă
toare pe care am văzut-o vreodată. Mai tîrziu va avea
virtuţi cu mireasmă de toporaşi. E gingăşia însăşi. Cu o
astfel de fiinţă nu poţi duce decît o viaţă de nobil. Ma-
rius, băiete, eşti baron, eşti bogat, te rog din suflet nu
face pe avocăţelul !
Cosette şi Mari.us trecuseră deodată din morjnînt în paradis. Trecerea se făcuse fără pregătire, şi ei ar fi fost năuciţi dacă nu ar fi fost în culmea fericirii.
— înţelegi ceva din toate astea ? spunea Marius
Cosettei.
— Nu – răspundea Cosette – dar mi se pare că dum
nezeu ne priveşte.
Jean Valjean făcu totul, netezi totul, împacă şi uşura totul. Se îndrepta spre fericirea Cosettei cu tot atîta grabă şi, s-ar fi zis, cu tot atîta bucurie ca şi Cosette însăşi.

Cum fusese primar, ştiu să ducă la bun sfîrşit o chestiune gingaşă pe care numai el o cunoştea : starea civilă a Cosettei. Să dea pe faţă originea ei, cine ştie ? Asta ar fi împiedicat poate căsătoria. O scoase pe Cosette din toate încurcăturile. Ii născoci o familie de morţi, mijloc sigur să nu aibă vreo reclamaţie. Cosette era tot ce mai rămînea dintr-o familie stinsă ; Cosette nu era fiica lui, ci fiica unui alt Fauchelevent. Doi fraţi Fauchelevent fuseseră grădinari la mănăstirea Petit-Picpus. Se duseră la imănăstire ; acolo aflară cele mai bune informaţii şi mărturiile cele mai sigure ; bietele călugăriţe, nu prea în măsură şi nici prea doritoare să scormonească o chestiune de paternitate, negîndindu-se la nimic rău, n-

au ştiut niciodată bine care din cei doi Fauchelevent era tatăl Cosettei. Ele spuseră tot ce li se ceru şi o spuseră cu toată inima. Se întocmi un act de notorietate. Cosette deveni înaintea .legii domnişoara Euphrasie Fauchelevent. Fu de-f'nrată orfană de tată şi de mamă. Jean Valjean făcu aşa ca să fie numit, sub numele de Fauchelevent, tutore al Cosettei, cu domnul Gillenormand ca tutore supleant.
Cît despre cei cinci sute optzeci şi patru mii de franci, aceştia erau un legat făcut Cosettei de către o persoană moartă, care dorea să rămînă necunoscută. Legatul fusese la început de cinci sute nouăzeci şi patru de mii de franci, dar zece mii fuseseră cheltuiţi pentru educaţia 'domnişoarei Euphrasie, din oare cinci mii plătiţi chiar la mănăstire. Acest legat, depus în rnîna unei terţe persoane, trebuia să fie remis Cosettei la majoratul ei, sau în clipa căsătoriei. Toată această orînduială nu avea nici un cusur, după cum se vede, întregită mai cu seamă cu mai bine de o jumătate de milion. Ar mai fi fost, ici şi colo, cîte o ciudăţenie, dar ele nu fură văzute ; unul din cei interesaţi avea ochii legaţi de dragoste, ceilalţi, de cele şase sute de mii de franci.
Cosette află că nu era fiica bătrînului căruia atîta vreme îi spusese „tată". El nu era decît o rudă ; un alt Fauchelevent era ,tatăl ei adevărat. Orîcînd, altădată, aceasta ar fi mîhnit-o adînc. Dar în ceasurile de nespusă fericire pe care le trăia nu fu decît o umbră, o uşoară
421

întunecare, şi sufletul ei era stăpînit de o bucurie aşa de mare, încît norul trecu repede. II avea pe Marius. Tînărul se ivise, bătrînul se da la o parte. Aşa e viaţa.
Şi apoi, Cosette era de mult deprinsă să nu înţeleagă totul în jurul ei ; orice fiinţă care a avut o copilărie plină de taine e gata totdeauna să renunţe la anumite lucruri.
Ea îi spunea totuşi, şi mai departe, „tată" lui Jean Valjean.
Cosette, într-al .nouălea cer, era entuziasmată de tata Gillenormand. E adevărat că el o copleşea cu daruri şi madrigaluri. In timp ce Jean Valjean clădea Cosettei o situaţie normală în societate şi o stare civilă inatacabilă, domnul Gillenormand se îngrijea de darurile de nuntă. Nimic nu-i făcea mai multă plăcere decît să se arate măreţ şi darnic. Dăduse Cosettei o rochie de dantelă de Binche, pe care o moştenise şi el de la bunica lui. „Moda se întoarce – spunea el – lucrurile vechi fac furori, femeile tinere din vremea bătrîneţii mele se îmbracă aşa cum se îmbrăcau femeile bătrîne în -tinereţea mea."
îşi golea uriaşele scrinuri de lac de Coromandel ', rotunde şi pîntecoase, care nu fuseseră deschise de mulţi ani de zile. „Ia să le mai spovedim pe cocoanele astea bătrîne, să vedem ce mai ascund 1" Trăgea cu zgomot sertarele încărcate, pline cu rochiile tuturor soţiilor, al? tuturor amantelor şi ale tuturor bunicelor şi străbunicelor lui. Mătăsuri chinezeşti, stofe de Damasc, moaruri pictate, rochii înflorate din mătase de Tours, batiste de India brodate cu fir de aur ce se poate spăla, bucăţi întregi de mătăsuri cu două feţe, dantelă de Genes şi d'Alencon, garnituri întregi de giuvaeruri vechi, bomboniere de fildeş împodobite cu bătălii minuscule, găteli, panglici, toate le dăruia Cosettei. Uimită şi fericită în faţa lor, plină de dragoste pentru Marius şi neştiind cum să-şi arate

recunoştinţa faţă de domnul Gillenormand, Cosette, îmbrăcată în catifea şi mătase, visa la o fericire fără margini. Coşul cu darurile ei de nuntă îi părea purtat de

1 Adică de pe coasta orientală a Indiei, unde se lucrau astfel de lădite din lemn preţios, frumos împodobite cu încrustâri de sidef şi metal.

îngeri. Sufletul ei se înălţa în albastrul cerului pe aripi de idantelă de Malines. Incîntarea îndrăgostiţilor nu o egala decît pe aceea a bunicului.

Parcă răsunau fanfarele în strada Filles-du-Calvaire. In fiecare dimineaţă alte nimicuri de preţ, daruri de-ale bunicului pentru Cosette. Toate podoabele cu putinţă se răsfirau minunate în jurul ei.

Intr-o zi, Marius, căruia chiar în plină fericire îi plăcea să vorbească de lucruri serioase, zise în legătură cu o întîmplare oarecare :

— Oamenii revoluţiei sînt atît de mari, încît au de pe acuma prestigiul veacurilor, ca şi Caton sau Focion, şi fiecare din ei pare un suflet antic.

— Antic ! Moar antic ! exclamă bătrînul. Iţi mulţu mesc, Marius. E tocmai ce căutam.

Şi a doua zi o minunată rochie de moar antic de culoarea ceaiului se afla în coşul cu daruri ale Cosettei. Bunicul scotea din aceste găteli o întreagă înţelepciune.

— E bună dragostea, dar mai e nevoie şi de-alde astea. Fericirii îi trebuiesc şi lucruri de prisos. Fericirea e nu mai necesarul. Mai pune pe deasupra şi cît mai mult iprisos. Inima lui şi un palat pe deasupra ! Inima lui şi bogăţiile Luvrului. Inima ei pe lîngă havuzurile de la Versailles. Daţi-mi o păstoriţă şi căutaţi să fie ducesă. Daţi-mi-o pe Philis încununată cu albăstrele, dar să aibă şi o sută de mii de livre venit. Desfăşuraţi-mi o pastorală cît vezi cu ochii, pe sub o colonadă de marmură. Primesc pastorala şi pe deasupra şi minunăţia de marmură şi aur. Fericirea goală seamănă cu pîinea goală. Mănînci, dar nu te ospătezi. Vreau lucruri de prisos, inutile, extra vagante, mai multe decît trebuie, din cele ce nu folosesc la nimic. Mi-aduc aminte că în catedrala de la Strasbourg am văzut un orologiu înalt cît o casă cu trei caturi, care arăta ora, care avea bunătatea să arate ora, dar care nu părea făcut pentru asta, şi care, după ce sunase de amiază, sau de miezul nopţii, amiaza, ora soarelui, miezul nopţii, ora dragostei, sau orice altă oră veţi vrea, îţi da luna şi stelele, ipămîntul şi marea, păsările şi peştii,

Phebus şi Phebe, şi un şir întreg de lucruri care ieşeau dintr-o firidă, şi pe cei doisprezece apostoli, şi pe împăratul Carol Qtiintul, şi pe Eponina şi Sabinus ', şi o armată întreagă de omuleţi auriţi, care pe deasupra mai cîntau şi din rtrîmbiţă. Fără să mai vorbesc de încîntătoarele arii pe care clopotele lui le împrăştie în aer, în orice clipă şi fără să ştii de ce. Un

urîcios cadran gol, care nu-ţi spune decît ora, e totuna cu el ? Eu sînt de părerea orologiului celui mare de la Strasbourg şi îl prefer cucului din Pădurea Neagră.
Domnul Gillenormand bătea cîrrtpii mai cu seamă cînd era vorba de nuntă, şi toate scenele pictate pe panourile veacului al XVIII-lea se învălmăşeau în ditirambii săi.
— Voi nu cunoaşteţi arta de a sărbători. Voi nu ştiţi, azi, să organizaţi o zi de bucurie. Secolul al XlX-lea, al vostru, e fără vlagă. Ii lipseşte excesul. Nu ştie ce înseamnă a fi bogat, a fi nobil. In toate e -tuns ca în palmă. „Starea a treia" a voastră e fără gust, fără culoare, fără miros şi fără formă. Visul burghezelor voastre e să-şi instaleze, cum spun ele, un salonaş drăguţ, proaspăt mobilat în palisandru şi creton. Loc ! Loc ! Domnul Zgîrcilă se însoară cu domnişoara Zgîrie-brînză ! Bogăţie şi strălucire ! Au lipit un galben pe o luminare ! Asta e vremea noastră. Aş vrea să ftig la capătul pămîntului. Ah ! Am spus eu că itotul e pierdut, încă din 1787, cînd l-am văzut pe ducele de Rohan, iprinţ de Leon, duce de Chabot, duce de Montbazon, marchiz de Soubise, viconte de Thouars, pair al Franţei, ducîndu-se la Longchamps 2 în trăsurica aceea cu două locuri ! Astea au dat roade. In veacul ăsta faceţi afaceri, jucaţi la bursă, cîştigaţi bani şi sînteţi zgîrciţi. Vă îngrijiţi, vă lustruiţi pe din afară, sînteţi scoşi ca din cutie, spălaţi, săpuniţi, răzuiţi, raşi, pieptă-
' In timpul domniei împăratului roman Vespasian (secolul I), doi gali romanizaţi, Sabinus şi Civiiis, ridicară armele împotriva Romei. Răscoala fu înfrîntă şi Sabinus silit să se ascundă într-o hrubă, unde putu trăi mai mulţi ani mulţumită devotamentului sofiei sale, Eponina. Trădaţi şi prinşi, Eponina îl insultă pe împărat, pentru a fi condamnată la moarte împreună cu sojul ei. A rămas în literatură ca un exemplu de iubire conjugală.
2 Hipodrom din Paris.

naţi, ceruiţi, neteziţi, frecaţi, periaţi, curăţaţi în afară, fără cusur, lucioşi ca o piatră de rîu, discreţi, curăţei şi totodată, pe cinstea mea, în fundul conştiinţei aveţi băligar şi murdărie, că sperie şi pe o văcăriţă ce-şi şterge nasul cu degetele. Pentru vremea de acum eu aş alege deviza : .Curăţenie murdară !" Marius, nu te supăra, dă-mi voie să vorbesc, nu spun nimic rău de popor, cum vezi, mi-e gura plină de el, de poporul tău, dar dă-mi voie să mă răfuiesc puţin cu burghezia. Cu ai mei. Pe cine ţi-e mai drag îl pedepseşti mai aspru. Şi acum o spun de-a dreptul. Faceţi voi astăzi nunţi, dar nu mai ştiţi să faceţi o nuntă. Ah ! aşa e, îmi pare rău după obiceiurile de altădată. După tot. Eleganţa, cavalerismul, purtările curtenitoare şi pline de gingăşie, luxul ce-ţi încînta ochii, pe care-l făcea oricine, muzica nelipsită de la petrecerea de nuntă, sus simfonie, jos bătaie de tobă, dansurile, feţele vesele din jarul mesei, madrigalurile bine aduse, cîntecele, focurile de artificii, rîsul din toată inima, diavolul şi tămbă-lăul lui, nodurile mari de panglică. îmi pare rău după jartiera miresei. Jartiera miresei e vară bună cu cingă-toarea Venerei. De ce s-a purtat războiul troian ? Pentru jartiera Elenei. De ce s-au bătut ? De ce divinul Diomede sfărîmă pe capul Merioneu casca de bronz cu zece vîr-furi ? De ce Ahile şi Hector se înţeapă cu suliţe ? Pentru că Elena a lăsat pe Paris să-i fure jartiera. Cu jartiera Cosettei Homer ar face o Iliadă. Ar

pune în poemul său şi un flecar bătrîn, ca mine, şi i-ar da numele Nestor. In vremurile de altădată, dragii mei, în vremurile bune de altădaită, ştia lumea să facă nuntă ; întîi un contract bun şi apoi un chel zdravăn. Cum ie^şea notarul, intra bucătarul. Dar, ce vrei, stomacul e o fiară simpatică ce-şi cere dreptul ei, care vrea să petreacă şi ea. Se mînca bine, şi la masă aveai o vecină frumoasă, care nu-şi ascundea decît pe jumătate sînii sub rochia decoltată ! Oh, gurile rîzînd larg deschise, şi ce veselă era toată lumea pe vremea aceea ! Tineretul era un mănunchi de flori; orice tînăr se sfîrşea cu un fir de liliac sau un buchet de trandafiri ; chiar de-ai fi fost războinic, erai şi păstor ; şi dacă din în.tîmplare erai căpitan de dragoni, făceai aşa

ca să te cheme Florian. Ţineai să fii frumos. Iţi brodai hainele, ţi le împodobeai cu roşu. Un burghez părea o floare, un marchiz – o piatră scumpă. Nu-ţi legai pantalonii pe sub talpă, nu aveai cizme. Erai fercheş, lustruit, băteai în ape, în auriu, învîrtindu-te într-un picior, drăgălaş, cochet, ceea ce nu te împiedica să porţi sabia la şold. Pasărea colibri, cu cioc şi gheare. Era timpul Indii lor galante '. Veacul acela era gingaş şi strălucit totodată ; şi, pe cinstea mea, se petrecea bine ! Astăzi sîntem serioşi. Burghezul e zgîrcit, soţia lui face pe mironosiţa, veacul vostru n-are noroc. Cele trei graţii ar fi gonite pentru că strat prea dezbrăcate. Vai vouă, ascundeţi frumuseţea ca pe o urîţenie ! De la revoluţie încoace, toată lumea poartă pantaloni, chiar şi baletistele. Pînă şi o dansatoare de teatru trebuie să fie gravă ; dansurile voastre sînt doctrinare. Trebuie să ai o înfăţişare măreaţă. Te simţi prost dacă nu-ţi înfunzi bărbia în cravată. Idealul unui şitrengar de douăzeci de ani, care se însoară, e să semene cu domnul Royer-Collard 2. Şi ştiţi unde ajungeţi cu măreţia asta ? Ajungeţi să fiţi mici. Aflaţi un lucru : bucuria nu e numai veselă, e mare. Fiţi, dar, îndrăgostiţi şi veseli, la dracu I Insuraţi-vă, cînd vă însuraţi, cu înfrigurarea, şi buimăceala, şi gălăgia, şi vălmăşagul fericirii ! Gravitatea la biserică, fie! Dar cum s-a sfîrşit slujba, la naiba ! Un vis ar trebui să pornească valvîrtej în jurul miresei. O nuntă trebuie să fie regească şi plină de himere ; ea trebuie să-şi iplimbe ceremonia de la catedrala din Reims la pagoda de la Chanteloup 3. Mi-e silă de o nuntă calică ! Pe toţi dracii I Urcaţi-vă în Olimp cel

1 Operă-balet de Jean-Philippe Rameau, compozitor francez din seco
lul al XVIII-lea.

2 Filozof şl om politic francez (1763–1845) ; în timpul restauraţiei
a fost ideologul partidului burghez liberal, care organiza rezistenta
împotriva reactiunii monarho-clericale.

3 In această mică localitate de pe valea Loarei, ducele de Choi-
seul, fost prim-mfnistru al lui Ludovic al XV-lea, poseda un domeniu
şi un castel. Cum orientalismul era la moda în timpul luptelor dintre
Franţa şi Anglia pentru stăpînirea Indiei, Choiseul a pus să se
construiască în parcul castelului său o impunătoare pagodă brahmană,
păstrată pînă azi şi adesea vizitată de turişti.

puţin în ziua aceea ! Simţiţi-vă zei ! Ah ! Aţi putea fi duhuri ale văzduhului, ale veseliei, aţi putea fi ca ostaşii cu platoşă de argint -ai lui Alexandru cel Mare ' ; voi sînteţi nişte netrebnici ! Dragii mei, orice mire trebuie să fie prinţul Aldobrandini2. Profitaţi de această clipă, fără pereche, a vieţii pentru a zbura în înaltul cerului cu lebedele şi cu vulturii, chiar dacă a doua- zi aţi cădea în burghezia broaştelor. Nu vă tocmiţi cînd e vorba de nuntă, nu fiţi zgîrciţi cu strălucirea ei, nu vă uitaţi la un gologan în ziua celei mai mari bucurii. Nunta nu e căsnicia. Oh ! Dacă aş face după capul meu, ar fi foarte frumos". S-ar auzi viorile în copaci. Iată programul meu : albastru ca cerul şi argint. Aş aduce la petrecere zeităţile cîmpu-lui, aş chema pe cele ale pădurilor şi pe cele ale apelor. Nunta Amphitritei, un nor trandafiriu, nimfe frumos pieptănate şi goale, un academician oferind stihuri zeiţei, un car tras de monştri marini.
„Triton sălta-nainte scofînd din scoica fare Vrăjite cînturi care vrăjeau oricînd pe-oricarel"3
Un asemenea program de serbare, zic şi eu ; sau nu mă pricep de loc, să fiu al naibii!
In vreme ce bunicul, în plin avînt liric, se asculta pe sine, Cosette şi Marius se îmbătau uitîndu-se nestingheriţi unul la altul.
Mătuşa Gillenormand privea toate acestea cu liniştea ei netulburată. De cinci-şase luni trecuse prin destule emoţii : Marius întors acasă, Marius adus plin de sînge, Marius adus dintr-o baricadă, Marius mort, apoi viu, împăcarea lui Marius, Marius logodit, Marius căsătorin-du-se cu o fată săracă, Marius luînd o milionară. Cei şase sute de mii de franci fuseseră cea din urmă surpriză. Apoi nepăsarea ei de fetiţă nevinovată îi cuprinse iar sufletul. Se ducea regulat la biserică, înşira toată ziua mătănii, îşi citea cu sfinţenie cartea de rugăciuni, şoptea
' Elita gărzii personale a celebrului rege al Macedoniei.
2 Celebru în secolul al XVIII-lea prin eleganta şi fastul său.
3 Parodie a unui pasaj din poemul L'AriQn d.e Saint-Amant (spcq
Iul a! XVII-lea).

mereu Ave Măria într-un colţ al casei, pe cînd într-altul se şoptea / Iove you ' şi, nedesluşit, Marius şi Cosette îi păreau ca două umbre. Umbra era ea.
Există o anumită stare de ascetism fără vlagă, în care sufletul, căzut în amorţire, străin de ceea ce s-ar putea numi dorinţă de a trăi, nu simte, în afară de vreun cutremur de pămînt sau de vreun prăpăd oarecare, nici una din frămîntările omeneşti, nici pe cele plăcute, nici pe cele neplăcute.
„Evlavia aceasta – spunea Gillenormand-tatăl fiicei sale – seamănă cu guturaiul. Tu nu simţi nimic din viaţă. Nici mirosul urît, dar nici pe cel frumos."
De altfel, cele şase sute de mii de franci puseseră capăt îndoielilor bătrînei domnişoare. Tatăl ei avea obiceiul să ţină aşa de puţin seamă de dînsa, încît nici nu o întrebase cînd fusese vorba de consimţămîntul la căsătoria lui Marius. Făcuse totul dintr-o privire, aşa cum îi era felul, neavînd, tiran prefăcut în sclav, decît un gînd : să-l mulţumească pe Marius. Cît despre mătuşă, că era şi ea pe lume, că ar fi putut avea vreo

părere, nici nu se gîndea şi, oricît era ea de oiţă, acest lucru o jignise. Oarecum mîhnită în fundul sufletului, dar arătînd nepăsătoare, îşi spunea : „Tata hotărăşte căsătoria fără mine ; eu voi hotărî moştenirea fără el". In adevăr, ea era bogată şi el nu era. îşi păstrase deci dreptul de a hotărî asupra acestui lucru. Se vede că dacă Marius ar fi luat o fată săracă, sărac l-ar fi lăsat şi ea ! Cu atît mai rău pentru domnul nepotul meu ! Ia o calică, calic să fie şi el ! Dar jumătatea de milion a Cosettei îi plăcu mătuşei şi îşi schimbă purtarea faţă de această pereche de îndrăgostiţi. Datorezi consideraţie sumei de şase sute de mii de franci şi era vădit că nu putea face altfel decît să-şi lase averea acestor tineri, de vreme ce ei nu mai aveau nevoie de ea.
Se hotărî ca tînăra pereche să locuiască la bunic. Domnul Gillenormand ţinu morţiş să le dea odaia Iui, cea mai frumoasă din toată casa. „Asta mă întinereşte, spuse el. E o veche dorinţă a mea. De cînd voiam eu să fac nunta în camera mea I" El mobilă camera cu o mulţime

1 Te iubesc (în original în engleza).

de bibelouri galante. Puse să fie tapetată cu o stofă nemaipomenită, pe care o avea în bucată şi pe care el o credea de Utrecht – fondul de mătase aurie cu flori de catifea. ,,Cu stofa asta – spunea el – era îmbrăcat patul ducesei d'Anville la Roche-Guyon '." Pe cămin puse o statuetă de Saxa care îşi ţinea un manşon pe pîntecele gol. Biblioteca domnului Gillenormand se prefăcu în cabinetul de avocat al lui Marius ; un cabinet fiind cerut, dacă ne amintim, de regulamentul baroului.

VII
URMĂRILE VISULUI, AMESTECATE CU FERICIREA

îndrăgostiţii se vedeau în toate zilele. Cosette venea cu domnul Fauohelevent. „S-a întors lumea pe dos – spunea domnişoara Gillenormand – ca logodnica să vie aşa, acasă la ginere, pentru a i se face curte." Dar convalescenţa lui Marius îi obişnuise astfel, şi fotoliile din strada Filles-du-Calvaire, mai bune pentru convorbirile în doi decît scaunele de paie din strada l'Homme-Arme, făcuseră ca acest obicei să prindă rădăcini. Marius şi domnul Fauchelevent se vedeau, dar nu-şi vorbeau. Părea că sînt înţeleşi. Orice fată tînără are nevoie de un însoţitor. Cosette nu ar fi putut veni fără domnul Fauchelevent. Pentru Marius, domnul Fauchelevent era o condiţie a Cosettei. O primea. Dezbătînd în treacăt şi fără să le adîncească unele probleme politice în ce priveşte îmbunătăţirea generală a stării tuturor, ajungeau să-şi spuie ceva mai mult decît „da" şi „nu". Odată, în legătură cu învăţămîntul pe care Marius îl voia gratuit şi obligatoriu, înmulţit sub toate formele, la îndemîna tuturor ca aerul şi ca soarele, într-un cuvînt, acordat ipoporului întreg, ei fură de aceeaşi părere şi stătură aproape de vorbă.
Marius băgă de seamă, cu acest prilej, că domnul

' Soţia amiralului d'Anville (secolul al XVIII-lea) moştenise castelul din La Roche-Guyon şi îl amenajase somptuos cu Jjobelinuri pe Pereţi, mobile de artă şi tablouri ale celor mai mari pictori din acea vreme.

Fauchelevent ştia să vorbească şi că folosea chiar cuvinte alese. Ii lipsea totuşi ceva ; domnul Fauchelevent avea ceva mai puţin decît un om din lumea bună şi ceva mai mult.
In mintea lui, şi numai pentru el, Marius înconjura cu tot felul de întrebări mute pe acest domn Fauchelevent, care era faţă de el numai binevoitor şi rece. Din cînd în cînd, se îndoia de propriile lui amintiri. In gîndurile luf era un gol, un punct întunecat, o prăpastie săpată de patru luni de agonie. Multe lucruri se pierduseră în ea. Ajunsese să se întrebe dacă în adevăr îl văzuse ipe baricadă pe domnul Fauchelevent, un om aşa de serios şi de liniştit.
Acesta nu era de altfel singurul punct de întrebare pe care apariţiile şi dispariţiile trecutului să-l fi lăsat în sufletul lui. Nu trebuie să credem că scăpase de toate obsesiile amintirii, care ne silesc, chiar fericiţi, chiar mulţumiţi, să privim cu melancolie înapoi. Capul ce nu se întoarce spre zările şterse nu cuprinde nici gînduri, nici iubire. Din cînd în cînd, Marius îşi îngropa obrazul în palme, şi trecutul vijelios şi nelămurit trecea prin mintea lui aproape întunecată. Revedea pe Mabeuf că-zînd, îl auzea pe Gavroche cîntînd sub ploaia de gloanţe, simţea sub buzele lui fruntea rece a Eponinei. Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Combeferre, Bossuet, Gran-taire, toţi prietenii săi se înălţau înaintea lui, apoi se risipeau. Toate aceste fiinţe scumpe, îndurerate, viteze, fermecătoare sau tragice erau oare numai vis ? Trăiseră în adevăr ? Răscoala rostogolise totul în fumul ei. Aceste mari epoci de înfrigurare îşi au şi visele lor mari. Marius se întreba, se cerceta, toate aceste realităţi dispărute îl ameţeau. Unde erau cu toţii ? Se putea ca totul să fie mort ? O prăbuşire în beznă îi înghiţise pe toţi afară de el. Totul i se părea dispărut ca după o cortină de teatru. Există perdele de acestea ce se lasă în viaţă. Dumnezeu trece la actul următor.

Şi el însuşi, era el omul de altădată ? El, săracul, era bogat; el, părăsitul, avea o familie ; el, deznădăjduitul, lua în căsătorie pe Cosette. I se păru că trecuse printr-un

mormînt, că intrase acolo negru şi ieşise alb. Ceilalţi rămăseseră în acel mormînt. In unele clipe, toate aceste fiinţe dfn trecut se întorceau, erau de faţă, se strîngeau în jurul lui şi îi întunecau sufletul ; atunci se gîndea la Cosette şi se însenina ; dar numai fericirea aceasta singură putea şterge amintirea catastrofei.
Domnul F.auchelevent îşi avea şi el, aproape, locul între fiinţele acestea dispărute. Lui Marius nu-i venea să creadă că Fauchelevent din baricadă e acelaşi Fauchelevent care, în carne şi oase, şedea aşa de grav lîngă Cosette. Cel dinţii era pesemne unul din acele vise rele, aduse şi luate înapoi de ceasurile lui de delir. De altfel, firile lor fiind la fel .de tari, nici o întrebare nu era cu putinţă de la Marius la domnul Fauchelevent. Nici nu i-ar fi trecut prin minte acest lucru. Am vorbit altă dată de acest amănunt caracteristic.
Nu e un Iiucru atît de rar ca doi inşi care au o taină împreună să pară învoiţi a nu schimba o vorbă despre ea.

Numai o singură dată Marius făcu o încercare. Aduse vorba despre strada Chanvrerie şi, întorcîndu-se spre domnul Fauchelevent, îi spuse :
— Aţi auzit de strada asta ?
— Care stradă ?
— Strada Chanvrerie.
— N-am auzit de numele acestei străzi, răspunse cu
cel mai firesc ton din lume domnul Fauchelevent.
Răspunsul, care se referea la numele străzii şi nu Ia strada însăşi, îi păru lui Marius mai concludent decît era.
„Cu siguranţă – gîndi el – am visat. Am avut o halucinaţie. Era cineva care semăna cu el. Domnul Fauchelevent n-a fost acolo."

VIII
DOI OAMENI CU NEPUTINŢA DE GĂSIT
Starea de încîntare în care se găsea Marius, oricît ar fi fost ea de mare, nu-i goni de loc din minte celelalte preocupări.
431

In timp ce se pregătea căsătoria şi în aşteptarea zilei hotărîte, puse să se facă cercetări amănunţite şi grele în trecut.
El datora în mai multe părţi recunoştinţă pentru tatăl său şi pentru el însuşi.
Era vorba de Thenardier ; era vorba de necunoscutul care îl adusese pe el, Marius, acasă la domnul Gille-normand.
Marius ţinea să regăsească pe aceşti doi oameni, ne-înţelegînd să se însoare, să fie fericit şi să-i uite, şi te-mîndu-se că aceste datorii de recunoştinţă neplătite să nu-i umbrească viaţa aşa de luminoasă de acum înainte. Nu putea să lase în urma lui toate aceste datorii în aşteptare şi ţinea ca înainte de a păşi voios în viitor să aibă o descărcare din partea trecutului.
Thenardier putea fi un tîlhar, asta nu schimba de loc faptul că el scăpase de la moarte pe colonelul Pontmercy. Thenardier era un bandit pentru toată lumea, în afară de Marius.
Şi Marius, necunoscînd adevărata întîmplare de pe cîmpul de luptă de la Waterloo, nu ştia împrejurarea că tatăl său era faţă de Thenardier în situaţia ciudată de a-i datora viaţa fără să-i datoreze recunoştinţă.
Nici unul din feluriţii agenţi pe care Marius îi însărcinase cu cercetările nu izbuti să găsească urima lui Thenardier. Ea se şterse cu desăvîrşire.
Soţia lui Thenardier murise în închisoare, în timpul instrucţiei procesului ; Thenardier şi fiica sa Azelma, singurii doi care mai rămăseseră din jalnicul grup, se scufundaseră iarăşi în întuneric.
Tainiţele adînci ale lumii îi înghiţiseră pe tăcute. Nu se mai vedea pe deasupra nici măcar freamătul, tre-nruT'ul acela, întunecatele cercuri concentrice care vestesc că ceva a căzut acolo şi că în acel loc poţi arunca sonda.
Thenardiera fiind moartă, Boulatruelle scos din cauză, Claquesous dispărut, principalii acuzaţi fugiţi din închisoare, procesul cursei întinse în Casa Gorbeau nu mai prezenta nici un interes. Faptul rămăsese destul

de nelămurit. Juraţii trebuiră să se mulţumească cu doi acuzaţi de mîna a doua. Panchaud zis Printanier, zis Bigre-
432

naille şi Demi-Liard, zis Deux Miliards, care fuseseră condamnaţi în prezenţa lor la zece ani de galere. Munca silnică pe viaţă fusese pronunţată în contumacie împotriva complicilor evadaţi. Thenardier, ca şef şi instigator, fusese condamnat, şi el în contumacie, la moarte. Această condamnare îşi arunca lumina sinistră asupra .numelui lui uitat, ca o lumînare lîngă un sicriu.
De altfel, condamnarea însăşi, scufundînd pe Thenardier, din teama de a nu fi prins, în cele mai depărtate adîncuri, mărea şi ea întunericul ce-l învăluia.
C,ît despre celălalt, necunoscutul care îl salvase pe Marius, cercetările avură la început oarecare rezultat, apoi se împotmoliră. Izbutiră să regăsească birja care-l adusese pe Marius în strada Filles-du-Calvaire în seara de 6 iunie. Birjarul declară că în ziua de 6 iunie, din ordinul unui agent de poliţie, „staţionase" de la ora trei după amiază, pînă s-a înnoptat, pe cheiul Champs-Elysees, deasupra ieşirii din Marele Canal; că pe la ora nouă seara grilajul canalului care dă pe malul apei se deschisese ; că un bărbat ieşise de acolo, ducînd în spate pe altul ce părea mort ; că agentul care sta la pîndă în acest loc arestase pe bărbatul viu şi pusese mîna pe cel mort; că din ordinul agentului, el, birjarul, luase pe „toată lumea" în trăsură ; că s-au dus mai întîi în strada Filles-du-Calvadre, că au lăsat acolo pe mort ; că bărbatul mort era domnul Marius şi că el, vizitiul, îl recunoştea foarte bine, cu toate că „de astă dată" dînsul era viu ; că apoi se urcaseră din nou în birjă ; că el dase bici cailor ; că la cîţiva paşi de poarta Arhivelor i se spusese să oprească ; că acolo, în mijlocul străzii, fusese plătit; că cei doi se daseră jos, agentul luînd pe celălalt bărbat; că altceva nu mai ştia nimic ; că era foarte întuneric.
Marius, după cum am spus, nu-şi aducea aminte de nimic. îşi amintea numai că fusese înşfăcat pe la spate de o mînă puternică în clipa cînd se prăvălea cu faţa în sus, pe baricadă ; apoi totul se ştergea pentru el. Nu-şi venise în fire decît acasă la domnul Gillenormand.
Făcea tot felul de presupuneri.

28

433

De propria sa identitate nu se iputea îndoi. Cum se făcuse totuşi că, fiind căzut în strada Chanvrerie, fusese ridicat de agentul de poliţie de pe malul Senei, lingă podul Invalizilor ? Cineva îl adusese din cartierul Halelor la Ghamps-Elysees. Şi cum ? Prin canal. Nemaiauzit devotament! Cineva ? Cine ?
Acesta era omul pe care îl căuta Marius.
Despre acest om care era salvatorul lui nu află nimic ; nici o urmă ; nici cea mai mică urmă.
Marius, cu toate că ar fi trebuit să se ferească pe cît putea, merse cu cercetările pînă La prefectura poliţiei. Nici acolo, informaţiile luate nu

duseră la nici o lămurire. Prefectura ştia mai puţin decît birjarul. Nu i se adusese la cunoştinţă nici o arestare făcută în ziua de 6 iunie la grilajul Marelui Canal. Nu se primise nici un raport al vreunui agent asupra acestui fapt, care la prefectură era privit ca o născocire. Birjarul era socotit autorul ei. Un birjar oare vrea un bacşiş e în stare de orice, să dea chiar şi dovezi de imaginaţie. Faptul totuşi era sigur, şi Marius nu se putea îndoi de el decît dacă s-ar fi îndoit de propria sa identitate, după cum am spus.
Totul era de neînţeles în această ciudată taină.
Omul, omul iacela misterios pe care birjarul îl văzuse ieşind pe poarta de fier a Marelui Canal, cu Marius leşinat în spinare, şi pe care agentul de poliţie ce sta la pîndă îl arestase, surprinzîndu-l în flagrant delict de salvare & unui răsculat, ce se făcuse cu el? Ce se făcuse cu agentul însuşi ? De ce agentul acela păstrase tăcerea ? Omul izbutise oare să scape ? II mituise pe agent ? De ce mu da nici un semn de viaţă lui Marius, care îi datora totul ? Dezinteresarea nu era mai puţin minunată decît devotamentul. De ce nu se da pe faţă omul acela ? Era poate mai presus de orice răsplată, dar nimeni nu e mai presus de recunoştinţă. Murise ? Ce fel de om era ? Cum arăta la faţă ? Nimeni nu putea spune. Birjarul răspundea : „Era foarte întuneric". Basque şi Nicolette, zăpăciţi, nu se uitaseră decît la tînărul lor stăpîn scăldat în sînge. Portarul, care cu sfeşnicul lui luminase sosirea tragică

a lui Marius, era singurul care-l băgase de seamă pe omul de care e vorba, şi iată semnalmentele pe care le da : „Omul acela era groaznic". Cu nădejdea că îi vor fi de folos în cercetările sale, Marius porunci ca îmbrăcămintea plină de sînge, care o purta cînd îl aduseseră acasă la bunic, să fie păstrată. Uitîn-du-se bine la haină, văzură că o parte din poală era sfî-şiată într-un fel ciudat. Lipsea o bucată.
Intr-o seară, Marius vorbea în faţa Cosettei şi a lui Jean Valjean de .toată această întîmplare de neînţeles, de nenumăratele informaţii pe care le luase şi de osteneala lui de prisos. Figura neclintită a „domnului Fauchelevent" îl făcea să-şi piardă răbdarea. Strigă cu o pornire în care tremura aproape mînia :
— Da, omul acela, oricine ar fi el, a fost minunat. Ştiţi, domnule, ce a făcut ? A venit în ajutor ca un arhanghel. A trebuit să se arunce în mijlocul luptei, să mă răpească, să deschidă canalul, să mă tîrască pînă acolo, să mă ducă în braţe ! A trebuit să facă mai mult de o leghe şi jumă tate în groaznice galerii pe sub pămînt, îndoit, încovoiat, în întuneric, în murdărie, mai mult de o leghe şi jumătate, domnule, cu un cadavru în spate ! Şi cu ce scop ? Cu uni cul scop de a salva acel cadavru. Şi cadavrul acela eram eu. Şi-a spus : Poate mai este în el o scînteie de viaţă ; o să mi-o pun pe a mea în joc pentru scînteiia asta netreb nică ! Şi viaţa lui nu o dată şi-a pus-o în joc, ci de două zeci de ori ! Fiecare pas era io primejdie. Dovadă că, ieşind din canal, a şi fost arestat. Ştiţi, domnule, că toate acestea le-a făcut acel om ? Şi nici o răsplată de aşteptat. Ce

eram eu ? Un răsculat. Ce eram ? Un învins. Oh ! Dacă
cele şase sute de mii de franci ai Coseittei ar fi ai mei...
— Ai dumneavoastră sînt, îl întrerupse Jean Valjean.
— Ei bine – reluă Marius – i-aş da pe toţi oa să-l
găsesc pe omul acela !
Jean Valjean tăcu.
2S*

CARTEA A ŞASEA

NOAPTEA ALBA

I 16 FEBRUARIE 1833

Noaptea de 16 spre 17 februarie 1833 a fost o noapte binecuvîntată. Deasupra întunericului ei s-au deschis cerurile. A fost noaptea de nuntă a lui Marius şi a Cosettei.

Ziua fusese şi ea minunată.

N-a fost sărbătoarea de azur visată de bunic, o feerie cu un stol de heruvimi şi cupidoni deasupra capului mirilor, o nuntă s-o aşezi ca podoabă deasupra uşii, dar a fost ceva gingaş şi plin de voie bună.

Moda pentru nunţi era în 1833 alta decît cea de azi. Franţa nu împrumutase încă, din Anglia, suprema delicateţe de a-ţi răpi soţia, de a fugi cu ea îndată după ieşirea din biserică, de a te ascunde ruşinat de fericire, de a împăca gesturile unui falit fraudulos cu bucuria din Cîntarea Cîntărilor. Nu se înţelesese încă, pe atunci, cît de cast, ales şi decent este să-ţi zdruncini paradisul în poştalion, să-ţi însoţeşti taina cu pocnete de bici, să-fi iei drept pat de nurată patul unui han şi să laşi în urma ta, în culcuşul banal, plătit cu atâta pe noapte, cea mai sfîntă din amintirile vieţii, de faţă cu vizitiul de la diligentă şi cu slujnica hanului.

In această a doua jumătate a secolului al XlX-lea în care ne aflăm, primarul cu eşarfa lui, preotul cu patrafirul, legea şi dumnezeu nu mai sînt de ajuns ; mai e nevoie încă şi de surugiul de la Longjumeau ; haina albastră cu .revere roşii, nasturi în chip de clopoţei şi bra-

sardă pe mînecă, pantaloni de piele verde, înjurături pentru caii normanzi cu coada înnodată, galoane false şi pălărie de muşama, plete pudrate, un bici straşnic şi cizme groase. Franţa nu împinge încă eleganţa pînă acolo încît să abată asupra diligentei mirilor o grindină de pantofi vechi şi papuci scîlciaţi, aşa cum face nobilimea engleză în amintirea lui Churchill ', ajuns Marlborough sau Malbrouck, atacat în ziua nunţii de furia unei mătuşi ca-re-i aduse noroc. Papucii şi pantofii vechi nu fac la noi încă iparte din ceremonia nupţială ; dar, răbdare, bunul-gust răspîndindu-se mereu, vom ajunge şi acolo.

In 1833, ca acum o sută de ani, nunta nu se făcea în goană mare.

In vremea aceea, lucru ciudat, lumea îşi închipuia că o nuntă este o sărbătoare intimă şi socială, că un ospăţ bătrînesc nu strică o ceremonie de familie, că veselia, chiar peste măsură, nu face nici un rău fericirii dacă e cinstită, şi că, în sfîrşit, obiceiul de a începe în casă contopirea celor două destine care vor da naştere unei familii şi de a pune de la început camera nupţială drept martor al căsniciei e lucru bun şi vrednic de respect.

Şi aveau neruşinarea de-a face nunta acasă.
Nunta se făcu deci, după acest obicei din trecut, la domnul Gillenormand.
Oricît de firească şi obişnuită ar fi această împrejurare a căsătoriei, afişarea strigărilor, întocmirea actelor, primăria, biserica aduc totdeauna unele încurcături. Nu putură fi gata înainte de 16 februarie.
Şi acum însemnăm un amănunt numai pentru mulţumirea de a fi exacţi.
Se întâmplă ca 16 februarie să cadă în ziua de lăsata secului. Pregetau, se codeau, mai cu seamă mătuşa Gillenormand.
1 John Churchill, comandantul armate! engleze care a operat în Ţările de Jos şi In nordul Franjei împotriva lui Ludovic al XIV-lea, în timpul războiului de succesiune la tronul Spaniei (secolul al XVIII-lea) ; favoarea reginei Ana îl ridicase la rangul de duce de Marlborough.

— E lăsata secului ! exclamă bunicul. Cu atît mai bine.
Există un proverb care spune :
„In carnaval de vă-nsuraţi, Nu veţi avea copii ingraţi."
Trecem peste asta, 16 să fie! Marius, tu vrei să amîni ?
— Sigur că nu ! răspunse îndrăgostitul.
— Să ne cununăm, făcu bunicul.
Nunta avu loc deci în ziua de 16, cu toată veselia publică.
Ploua în ziua aceea, dar se găseşte totdeauna pe cer un colţişor albastru în slujba fericirii, pe care cei ce se iubesc îl văd chiar dacă toa,tă suflarea ar fi sub o umbrelă de ploaie.
In ajun, Jean Vaijean încredinţase lui Marius, de faţă fiind şi domnul Gillenormand, cele cinci sute optzeci şi patru de mii de franci.
Căsătoria făcîndu-se sub regimul comunităţii, actele fuseseră simple.
Toussaint nu-i maii era de acum înainte de nici un folos lui Jean Vaijean ; ea trecuse moştenire Cosettei, care o ridicase la rangul de fată-n casă.
Cît despreJean Vaijean, în casa Gillenormand se afla o cameră frumoasă, pregătită anume pentru el, şi Cosette îi spusese cu atîta rugăminte în glas : „Tată, te rog", încît îi smulsese aproape făgăduiala să vie s-o locuiască.
Cîteva zile înainte de ziua hotărîtă pentru căsătorie, Jean Vaijean suferise un accident : îşi strivise puţin degetul mare de la mîna dreaptă. Nu era mare lucru ; nu lăsase pe nimeni să se îngrijească de asta, nici să-l panseze, nici măcar să se uite, nici chiar pe Cosette. Fusese totuşi silit să se lege la mînă şi să poarte braţul într-o eşarfă, aşa că nu putu semna nimic. Domnul Gillenormand, ca tutore supleant al Cosettei, îl înlocuise.
Nu vom duce pe cititor nici la primărie, nici la biserică. Nu te ţii după doi îndrăgostiţi chiar pînă acolo şi obiceiul e să întorci spatele romanului de îndată ce-şi prinde buchetul de mire la butonieră. Ne vom mărgini să

povestim o întîmpliare care, de altfel, trecuse fără să fie băgată în seamă de nuntaşi şi care avu loc în drumul din strada Filles-du-Calvaire la biserica Saint-Paul.
Se pava din nou pe-atunci capătul dinspre nord al străzii Saint-Louis.
Trecerea era oprită începînd din strada Parc-Royal. Trăsurile alaiului de nuntă nu puteau ajunge la Saint-Paul de-a dreptul. Trebuia schimbat drumul şi cel mai uşor era să cotească pe bulevard. Unul dintre invitaţi

aminti celor de faţă că e ziua de lăsata secului şi că acolo va fi mare îmbulzeală de trăsuri. „De ce ?" întrebă domnul Gillenormand. „Din pricina măştilor." „Minunat ! zise bunicul. Pe acolo să mergem. Tinerii noştri se căsătoresc, intră în viaţa serioasă. Nu le strică să vadă puţină mascaradă."
O luară pe bulevard. In prima caleaşca se aflau Cosette şi mătuşa Gillenormand, domnul Gillenormand şi Jean Valjean. Mairius, despărţit încă de logodnica lui, aşa cum cerea obiceiul, nu venea decît în cea de-a doua. Ieşind din strada Filles-du-Calvaire, alaiul intră în şirul lung de trăsuri care formau lanţul fără sfîrşit de la Madeleine la Bastilia şi de la Bastilia la Madeleine.
Bulevardul era plin de măşti. Cu toate că ploua din cînd în cînd, Paiaţele, Pantalon şi Gille nu se lăsau de loc. In iarna voioasă a anului 1833 Parisul se deghizase în Veneţia. Acum nu mai vedem zile de lăsata secului ca pe-aitumci. Totul fiind azi un mare carnaval, carnavalul nu mai există.
Aleile laterale erau înţesate de trecători şi ferestrele de curioşi. Marginea teraselor ce încunună peristilul teatrelor era plină de spectatori. In afară de măşti, lumea privea Şi defilarea obişnuită de lăsata secului ca şi la Long-champs, a tot felul de trăsuri, cupeuri, birji, harabale, brişti, cabriolete, toate mergînd ca pe şine, în ordine, strîns una după alta, aşa cum cereau ordinele poliţiei. Oricine se afla în aceste vehicule era totodată spectator Şi spectacol. Sergenţii de stradă aveau grijă ca aceste două nesfîrşite şiruri paralele, care se mişcau în sens contrariu, să circule pe marginile bulevardului pe lîngă trotuar, veghind ca nimic să nu împiedice dublul curent al

acestor rîuri de trăsuri, care curgeau unul în sus, altul în jos, unul spre şoseaua d'Antin, celălalt spre cartierul Saint-Antoine. Trăsurile blazonate ale pairilor Franţei şi ale ambasadorilor treceau înooace şi încolo slobod pe mijlocul şoselei. Unele cortegii măreţe şi vesele, mai cu seamă cel al Boului Gras, se bucurau de acelaşi privilegiu. In această veselie a Parisului, Anglia îşi pocnea şi ea biciul ; diligenta lordului Seymour ', hărţuită de o poreclă populară, trecea cu mare zgomot.
In şirul dublu, de-a lungul căruia guarzii municipali alergau ca nişte cîini pe lîngă oi, cinstite căleşti de familie pline cu mătuşi şi bunici îşi înşirau la uşi grupuri fragede de copii travestiţi, Pierot de şaipte ani şi Pierete de şase, drăgălaşe fiinţe micuţe, simţind că fac parte, în mod oficial, din această veselie obştească, pătrunşi de însemnătatea arlechirtadei lor, avînd o gravitate de funcţionari.
Din .cînd în cînd se întîmpla cîte o încurcătură undeva în alaiul de vehicule şi unul sau altul din şirurile laterale se oprea pînă cînd nodul se desfăcea ; o singură trăsură care nu putea înainta era de ajuns pentru a opri şirul întreg. Pe urmă pornea iar.
Trăsurile nuntaşilor erau în şirul ce curgea spre Basti-lia, de-a lungul părţii drepte a bulevardului. In dreptul străzii Pont-aux-Choux avu loc o oprire. Aproape în aceeaşi clipă, pe cealaltă parte, şirul ce mergea spre Made-leine se opri şi el. In şirul acela se afla în acest punct o trăsură cu măşti.

Trăsurile acestea, sau mai bine zis încărcăturile acestea de măşti sînt bine cunoscute parizienilor. Dacă ele ar lipsi de lăsata secului sau la jumătatea postului, ar stîrni bănuieli şi s-ar spune : „Aici mocneşte ceva. Se vede că o să cadă guvernul." O mulţime de Casandre, de Arlechini şi de Colombine, hurducaţi pe deasupra capetelor trecătorilor, toţi caraghioşii cu putinţă, de la turc la sălbatic, herculi ţinînd în braţe marchize, precupeţe ce-ar fi făcut pe Rabe-lais să-şi astupe urechile, după cum menadele făceau pe

1 Lordul Seymour, reprezentant al nobilimii engleze, tip de dandy elegant şi risipitor, făcea dese călătorii la Paris în timpul monarhiei din iulie.

Aristofan să-şi plece ochii', peruci de cînepă, tricouri trandafirii, pălării de filfizon, ochelari de măscărici, tricornul prostănacului de Janot, sîcîit de un fluture, strigăte aruncate trecătorilor, mîinile în şolduri, gesturi îndrăzneţe, umeri goi, feţe mascate, neruşinarea dezlănţuită ; un vălmăşag de obrăznicii dus la plimbare de un vizitiu cu flori drept pălărie : iată ce e această întocmire.

Grecia avea nevoie de carul lui Thespis, Franţa are nevoie de trăsura lui Vade.2

Orice lucru poate fi maimuţărit, chiar şi parodia. Sa-tuirnalele, această schimonosire a frumuseţii antice, ajunge, din exagerare în exagerare, la sărbătoarea de lăsata secului ; şi bacantele, altădată încununate cu crengi şi frunze de viţă, scăldate în soare, arăitîndu-şi sînii de marmură, pe jumătate goale ca zeiţele, azi prăpădite sub zdreanţă udă a nordului, .au ajuns să se numească paiaţe de carnaval.

Tradiţia trăsurilor cu măşti izvorăşte din cele mai vechi timpuri ale monarhiei. In conturile lui Ludovic al Xl-lea sînt alocate administratorului palatului „douăzeci de sous tournois pentru trei harabale cu măşti de răspîntii". In zilele noastre, grămezile acestea zgomotoase de fiinţe fără căpătîi sînt purtate de obicei de vreun poştalion vechi, sus pe imperială, ori ceata asta vijelioasă

1 Autorul comic atenian Aristofan (secolul al V-lea î.e.n.) biciuia moravurile vremii sale cu o desăvîrşită sinceritate, spunînd tuturor faptelor ruşinoase pe nume. Totuşi, menadele, adică bacantele, cînd se îmbătau în timpul sărbătorilor dionisiace, îl întreceau cu voca-buiarul lor mai mult decît liber.

2 Thespis este creatorul tragediei antice greceşti (secolul al Vl-lea îe.n.). Autorul şi actorii săi (corul şi un protagonist) organizau, cum ne asigură Horaţiu, reprezentaţii în diferite cetăţi greceşti, cu pri lejul sărbătorilor dionisiace, şi se deplasau dintr-un oraş într-altul într-un car mare, devenit legendar. Jean-Joseph Vade este un scriitor francez din prima jumătate a secolului al XVIII-lea ; a compus poeme Şi piese de teatru în „stil poasard", adică în franceza populară a vremii, însufleţite de un umor sănătos şi de o veselie comunicativă. Era văzut adesea în trăsură, fiindcă, în calitatea lui de controlor al impozitului pe venit, se deplasa în tot Parisul, ba chiar în provincie. Apropierea între cele două vehicule este întemeiată pe veselia dioni siacelor greceşti, asemănătoare cu buna dispoziţie legendară a chefliu lui Vade.

se încarcă în vreun landou de închiriat, cu amîndouă coşurile lăsate. Sînt cîte douăzeci într-o itrăsură cu şase locuri. Stau pe capră, pe scăunaş, pe apeteze, pe oişte. Călăresc pînă şi pe felinarele trăsurii. In picioare, culcaţi, stînd jos, cu picioarele strînse sau atîrnate. Femeile se aşază pe genunchii bărbaţilor. Piramida asta de smintiţi se vede din depărtare peste furnicarul de capete. Aceste trăsuri încărcate sînt ca nişte munţi de voie bună în mijlocul mulţimii. Toată satira lui CoHe, Panard şi Piron ţîşneşte de-aici, îmbogăţită de argou. De acolo de sus se scuipă asupra gloatei de jos catehismul precupeţe-lor din hale. Trăsura aceasta, devenită nemăsurat de mare prin încărcătura ei, parcă ar fi o cucerire. In faţă tăm-bălău, în spate harababură. Zbiară, cîntă, urlă, izbucnesc, se zvîrcolesc de fericire ; veselia răcneşte, batjocura scîn-teiază, voioşia se desfăşoară ca o purpură ; două mîrţoage trag farsa preschimbată în apoteoză ; e carul de triumf al rîsului.
Rîs prea cinic pentru a fi sincer. Şi în adevăr, acest rîs dă de bănuit. Rîsul acesta împlineşte o sarcină. Are misiunea să dovedească parizienilor existenţa carnavalului.
Trăsurile acestea deşănţate, în care simţi nu ştiu ce lucruri ascunse, dau de gîndit unui filozof. Aici e amestecat şi guvernul. Pipăi cu degetul acolo o apropiere tainică între oamenii publici şi femeile publice.
E lucru trist, fără îndoială, ca mîrşăviile adunate să se preschimbe în veselie ; ca să încerci a cîştiga poporul punînd josnicia peste necinste ; ca spionajul să fie sprijin prostituţiei, să înveselească gloata, înfruntînd-o ; ca mulţimii să-i placă să vadă trecînd pe cele patru roţi ale unei trăsuri această groaznică grămadă vie, zdreanţă strălucitoare, jumătate gunoi, jumătate lumină, care latră şi cîntă ; ca să baţi din palme în faţa acestei glorii făcută din toate neruşinările ; ca serbarea să nu fie pentru mulţimi serbare, dacă poliţia nu-şi schimbă printre ele această hidră cu douăzeci de capete a veseliei. Dar ce e de făcut ? Aceste căruţe de gunoi, împodobite cu panglici şi cu flori, sînt înjurate şi iertate de rîsul public. Rîsul fiecăruia e

părtaş al dezmăţului tuturor. Strat anumite serbări vătămătoare care coboară poporul şi fac din el gloata de jos. Şi gloata de jos, ca şi tiranii, are nevoie de bufoni. Regele îl are pe Roquelaure ', poporul are paiaţa. Parisul e marele oraş înnebunit, ieşit din minţi, cînd nu e marea cetate a idealurilor. Carnavalul face aici parte din politică. Parisul, trebuie s-o recunoaştem, asistă bucuros la spectacolul pe care i-l dă mîrşăvia. El nu cere stăpînilor lui – atunci cînd are stăpîn – decît un singur lucru : „Sulemeniţi-mi noroiul !" Roma era la fel. Ea îl iubea pe Nero. Nero a fost un titanic personaj de carnaval.
Intîmplarea făcu, după cum am spus, ca unul din aceşti urîţi ciorchini de femei şi bărbaţi, cu măştile pe faţă, şi plimbaţi într-o caleaşca mare, să se oprească în stînga bulevardului, pe cînd cortegiul de nuntă se oprea pe dreapta. De pe o margine a bulevardului, trăsura în care erau măştile văzu în faţa ei trăsura în care se afla mireasa
— Uite – zise o mască – o nuntă !

— O nuntă de păcăleală, răspunse altă mască. Noi sîn-
tem cea adevărată.
Prea departe pentru a se lega de nuntă, temîndu-se altfel de dojana sergenţilor de stradă, cele două măşti îşi îndreptară privirile în altă parte.
După o clipă, căruţa plină de oameni mascaţi avu de furcă din pricina mulţimii, care începuse a-i huidui, ceea ce nu era decît o alintare pentru mascaradă. Şi cele două măşti, care tocmai vorbiseră, trebuiră, împreună cu ceilalţi, să înfrunte pe toată lumea, abia găsind în limbajul halelor destule împroşcaturi ca să poată răspunde loviturilor năprasnice ce ieşeau din gura poporului. Intre măşti şi mulţime avu loc un înspăimîntător schimb de metafore.
Intre timp, alte două măşti din aceeaşi trăsură, un spaniol cu nasul mare, cu o înfăţişare bătrînicioasă şi cu o uriaşă pereche de mustăţi negre, şi o precupeaţă slabă
1 Este vorba de Henric al IV-lea şi de tovarăşul său de arme, mareşalul-baton Antoine de Roquelaure, jgascon şiret, devenit indispensabil la curte prin bufoneriile sale.

şi foarte tînără, cu o mască de catifea neagră pe ochi, bă-gaseră de seamă şi ele alaiul de nuntă şi, în vreme ce mascaţii ceilalţi şi trecătorii >se înjurau, începură a vorbi în şoaptă. Cuvintele lor tainice erau acoperite de larmă şi se pierdeau în ea.
Răpăielile de ploaie udaseră trăsura larg deschisă ; vîntul ide februarie nu e un vînt cald ; răspunzînd spaniolului, precupeaţa decoltată tremura de frig, rîdea şi tuşea.
Iată dialogul :
— Ascultă !
— Ce-i, taică ?
— Vezi pe moşneagul ăla ?
— Care moşneag ?
— Colo, în prima trăsură de nuntă, înspre noi.
— Cel cu braţul înfăşurat într-o legătură neagră ?
— Da.
— Ei?
— Sînt sigur că-l cunosc.
— Ah !
— Să-mi tai gîtul şi să nu-mi zici pe nume dacă nu-l
cunosc eu pe parizianul ăsta.
— Azi toţi parizienii-s la fel.
— Poţi vedea pe mireasă, dacă te pleci ?
— Nu.
— Nici pe mire ?
— Nu e nici -un mire în trăsura asta.
— Ei!
-- Doar dacă o fi celălalt moşneag.
— Apleacă-te şi încearcă s-o vezi pe mireasă.
— Nu pot.
-- Nu-i nimic, pe moşneagul care are laba oblojită îl cunosc, sînt sigur.
— Şi ce dacă-l cunoşti ?

— Nu se ştie. Cîteodată...
— Mie puţin îmi pasă de moşnegi,
— II cunosc !
— N-ai deeît !
~ Ce dracu caută la nuntă ?

— Noi ce căutăm aici ?
— De unde vine nunta asta ?
— Ştiu eu ?
— Ascultă !
— Ce?
— Ar trebui să faci un lucru.
— Ce anume ?
— Să cobori din trăsura noastră şi să te iei după nunta aia.
— De ce ?
— Ca să vezi unde merge şi ce-i cu ea. Grăbeşte-te, coboară, dă fuga, fetiţo, că eşti tînără !
— Nu mă pot da jos din trăsură.
— De ce ?
— Sînt închiriată.
— Ah ! Drace !
— Sînt datoare poliţiei o zi ca precupeaţă.
— Aşa e.
— Dacă mă dau jos, cel dinţii inspector care mă vede mă arestează. Ştii bine.
— Da, ştiu.
— Azi sînt cumpăra-tă de guvern.
— N-are a face ! Bătrînuil ăla mă plictiseşte.
— Te plictisesc bătrînii ? Doar nu eşti fată mare !
— E în prima trăsură.
— Ei, şi ?
— In trăsura miresei.
— Şi dacă ?
— Asta înseamnă că el e tatăl.
— Şi ce-mi pasă mie ?
— Iţi spun că el e tatăl.
— Nu e numai el tată.
— Ascultă.
-Ce?
— Eu nu pot ieşi decît mascat. Aici sînt ascuns, nu se Ştie unde sînt. Dar mâine nu mai sînt măşti. E miercurea paresimilor '. Risc să mă aresteze. Trebuie să mă vîr iar în gaură. Tu eşti de capul tău.
Prima miercuri după lăsata secului.

— Nu prea.
— In orice caz, mai mult ca mine.

— Şi ce vrei ?
— Trebuie să încerci să afli unde s-a dus nunta asta.
— Unde merge ?
— Da.
— Asta ştiu.
— Ei, unde merge ?
— La Cadran-Bleu.
— Mai înitîi, asta nu-i pe-aici.
— Ei, atunci la Râpee.
— Sau în altă parte.
— E slobodă să meargă unde vrea. Nunţile sînt libere.
— Nu-i vorba de asta. Iţi spun că trebuie să încerci
să afli ce-i cu nunta asta la care ia parte bătrînul şi unde
stă.
— Mai mult nu vrei ? Asta-i bine. Ce uşor e să găseşti,
după opt zile, o nuntă care a trecut prin Paris în ziua de
lăsata secului. Un ac în carul cu fîn ! Se poate aşa ceva ! ?
— N-are a face, trebuie să încerci. Auzi, Azelma ?
Cele două şiruri îşi rekiară, pe cele două margini ale
bulevardului, mişcarea lor în sens invers, şi trăsura cu măşti se depărta
de cea a miresei.

II

JEAN VALJEAN CU BRAŢUL MEREU BANDAJAT

A-şi înfăptui visul! Cui îi este dat aşa ceva ? Pentru asta trebuie ca în cer
să aibă loc alegeri ; fără să ştim, sîntem cu toţii candidaţi şi îngerii
votează. Cosette şi Marius fuseseră aleşi.
Cosette, la primărie şi în biserică, era luminoasă şi înduioşătoare. O
îmbrăcase Toussaint, ajutată de Nicolette.
Cosette punta, peste o fustă de tafta albă, rochia ei de danitelă de Binche,
un văl de dantelă englezească, un şirag de perle scumpe şi o cunună de
flori de lămîiţă ; toate erau albe şi, în albul acesta, ea strălucea.
Nevinovăţia

ei gingaşă creştea şi se schimba în lumină. Ai fi spus că e fecioară pe cale
de a se preface în zeiţă.
Părul frumos al lui Marius era strălucitor şi mires-mat ; sub desimea
buclelor, ici şi colo, se zăreau dungi albicioase, cicatricele rănilor primite
pe baricadă.
Bunicul, semeţ, cu capul sus amestecînd mai mult decît oricînd în
îmbrăcămintea şi purtarea lui toate gusturile vremii lui Barras, o ducea
de braţ pe Cosette. II înlocuia pe Jean Valjean, care, din pricina braţului
bandajat, nu putea să dea mîna miresei.
Jean Valjean, îmbrăcat în negru, mergea după ei şi zîmbea.
— Domnule Fauchelevent – îi spunea bunicul – iată o zi minunată ! Votez
pentru sfîrşitul tuturor întristărilor şi al durerilor ! De azi înainte nu mai
trebuie să existe întristare nicăieri ! Zău aşa ! Decretez bucuria ! Răul n-
are dreptul să existe. E în adevăr ruşinos pentru seninul cerului că mai
sînt oameni nenorociţi. Răul nu vine de la om, care, în fond, e bun. Toate
nenorocirile omeneşti au ca reşedinţă şi ca guvern central iadul, cu alte

cuvinte Tuileriile diavolului. Bun, iată că acum rostesc cuvinte demagogice ! Cît despre mine, nu mai am păreri politice ; să fie toţi oamenii bogaţi, adică veseli, la asta mă mărginesc eu.
După încheierea ceremoniilor, după ce rostiseră în faţa primarului şi în faţa preotului toate „da"-urile cu putinţă, după ce semnaseră în registrele primăriei şi ale parohiei, după ce îşi schimbaseră verighetele, după ce stătuseră în genunchi, cot la cot, sub baldachinul de moar alb în fumul cădelniţei, porniră ţinîndu-se de mînă, admiraţi şi invidiaţi de toată lumea, Marius îmbrăcat în negru, iar ea în alb, precedaţi de uşierul cu epoleţi de colonel, care îşi sună halebarda pe lespezile bisericii, printre două rîn-duri de privitori minunaţi şi ajunşi în faţa bisericii, între uşile deschise de perete, gata să se suie iarăşi în trăsură. Cosette tot nu putea încă să-şi creadă ochilor. Se uita la Marius, se uita la lume, se uita la cer ; parcă-i era teamă să nu se trezească. înfăţişarea ei uimită şi neliniştită o făcea şi mai încîntătoare. Ca să se întoarcă acasă, urcară

amîndoi în aceeaşi 'trăsură, Marius lingă Cosette ; domnul Gillenormand şi Jean Valjean stăteau în faţa lor. Mătuşa Gillenormand rămăsese pe al doilea plan şi era în trăsura a doua. „Copiii mei – spunea bunicul – ia-tă-vă «domnule baron» şi «doamnă baroană» ou o rentă de treizeai de mii de livre pe an." Şi Coseşte, aplecîn-du-se toată înspre Marius, îi mîngîie ureciiea cu aceste şoapte îngereşti : „Va să zică e adevărait. Mă numesc Marius. Sînt doamna Tu."
Cele două făpturi străluceau. Erau în clipa adevărată şi unică, la orbitorul punct de întretăiere al tinereţii depline cu bucuria deplină. Infăptuiau versul lui Jean Rrouvaire; amîndoi, la un loc, nu aveau patruzeci de ani. Era căsăitoria purificată ; aceşti doi copii erau doi crini. Nu se priveau, se sorbeau din ochi. Cosette îl zărea pe Marius într-un nimb ; Marius o zărea pe Cosette pe un altar. Şi în acest altar şi în acest nimb, în cele două apoteoze contopire, se vedea, departe, dincolo de un nor pentru Cosette, într-o înflăcărare pentru Marius, acel lucru ideal şi totodată real, întîlnirea sărutului cu visul, alcovul.
Tot chinul pe care-l suferiseră li se părea îmbătător. Li se părea că suferinţele, insomniile, lacrimile, temerile, spaimele, deznădejdile, prefăcute în desfătări şi raze, făceau mai încîntătar ceasul care se apropia ; şi că tristeţile erau tot atîtea slujnice care ajutau bucuriei să se înveşmînteze. Ce bun lucru să fi suferit ! Nenorocirea le lumina norocul. Lunga agonie a dragostei lor se sfîrşea cu o înălţare la cer.
Era în aceste două suflete aceeaşi vrajă, amestecată cu voluptate la Marius şi cu sfială la Cosette. îşi spuneau în şoaptă : „Vom merge să mai vedem grădiniţa noastră din strada Plumet". Faldurile rochiei Cosettei se aflau pe genunchii lui Marius.
O zi ca asta e un amestec nespus de vis şi adevăr. Mai ai încă timp înaintea ta ca să ghiceşti. E o plăcere de negrăit în ziua asta să te afli la amiază şi să te gîndeşti la miezul nopţii. Fericirea acestor două inimi se revărsa asupra lumii dimprejur şi înviora trecătorii.

Lumea se oprea în strada Saint-Antoine în faţa bisericii Saînt-Paul ca să vadă prin geamul trăsurii cum tremură florile de lămîiţă de pe fruntea Cosettei.
Apoi se înapoiară în strada Filles-du-Calvaire, acasă. Marius, alături de Cosette, urcă, triumfător şi strălucit, scara pe car» fusese .tîrîl aproape muribund. Sărăcimea, îngrămădită Ia poartă, îşi împărţea pungile de bani şi îi hinecuvînta. Pretutindeni se aflau flori. Casa nu era mai puţin îmbălsămată decît biserica ; după tămîie, trandafiri. Li se părea că aud glasuri cîntînd în infinit; îl aveau pe dumnezeu în inimă ; soarta li se arăta ca o boltă înstelată ; vedeau deasupra capetelor lor o lumină de răsărit.
Deodată, orologiul sună. Marius privi fermecătorul braţ gol al Cosettei şi acele lucruri trandafirii care se zăreau nedesluşit prin dantelele corsajului ei, şi Cosette, văzînd privirea lui Marius, se roşi pînă în albul ochilor.
Mulţi prieteni vechi ai familiei Gilienormand fuseseră poftiţi ; toţi se înghesuiau în jurul Cosettei ; care mai de care voia să-i spună „doamnă baroană".
Ofiţerul Theodule Gilienormand, căpitan acum, venise de la Chartres, unde îşi avea garnizoana, ca să ia parte la nunta vărului său Pontmercy. Cosette nu-l recunoscu.
La rîndul lui, ofiţerul, obişnuit să placă femeilor, nu-şi aminti de Cosette mai mult decît de oricare alta.
„Cită dreptate am avut să nu cred în povestea aceea cu lăncierul !" îşi spunea în sine bunicul Gilienormand.
Cosette nu fusese niciodată mai drăgăstoasă cu Jean Valjean. Era la unison cu bunicul Gilienormand ; în timp ce el îşi prefăcea bucuria în aforisme şi maxime, ea răs-pîndea dragostea şi bunătatea ca pe o mireasmă. Fericirea vrea ca toată lumea să fie fericită.
Vorbind cu Jean Valjean, Cosette găsea din nou mlădierile de glas de pe cînd era fetiţă. II mîngîia cu zîm-betul ei.
In sufragerie fusese orînduit un ospăţ.
O lumină strălucitoare este podoaba cea mai potrivită a unei mari bucurii. Fericiţii nu pot suferi ceaţa şi înfcu-

neclrnea. Nu vor să fie mohorîţi. Noaptea, da ; întunecimile, nu. Dacă nu e soare, trebuie făcut unul.
Sufrageria era un clocot de veselie. La mijloc, deasupra mesei albe şi strălucitoare, un policandru veneţian cu ciucuri de cristal, cu tot felul de păsări colorate, albastre, violete, roşii, verzi, cocoţate în mijlocul luminărilor ; împrejurul policandrului sfeşnice cu mai multe braţe, iar pe pereţi aplice cu oglinzi, avînd trei şi cinci braţe ; oglinzi, cristaluri, sticlărie, veselă, porţelanuri, faianţe, olărie, argintărie, totul era strălucire şi voie bună. Golurile dintre candelabre erau umplute cu buchete, în aşa fel că unde nu se găsea o lumină era o floare.
In anticameră trei viori şi un flaut cîntau în surdină cuartete de Haydn.

Jean Valjean se aşezase pe un scaun în salon, în spatele uşii, al cărui canat se deschidea spre el gata să-l acopere. Cu cîteva clipe mai înainte ca lumea să se aşeze la masă, Gosette, într-o pornire ştrengărească, îi făcu o închinăciune adîncă, în<tinzîndu-şi cu amîndouă mîinile rochia de mireasă şi, cu o privire duioasă şi poznaşă, îl întrebă :
— Tată, eşti mulţumit ?
— Da – zise Jean Valjean – sîn.t mulţumit.
— Atunci, de ce nu rîzi ?
Jean Valjean începu să rîdă.
După cîteva clipe, Basque vesti că se serveşte masa.
Oaspeţii, în frunte cu domnul Gillenormand, care o ţinea de braţ pe Cosette, intrară în sala de mincare şi se răspîndiră, după orînduirea hotărîtă, împrejurul mesei.
La dreapta şi la stînga miresei se vedeau două jilţuri : primul pentru domnul GiMenormand, iar al doilea pentru Jeaji Valjean. Domnul Gillenormand se aşeză. Jilţul celălalt rămase gol.
Toţi îl căutau din ochi pe domnul Fauchelevent.
Nu mai era acolo.
Domnul Gillenormand întrebă tare pe Basque :
— Nu ştii unde e domnul Fauchelevent ?
— Domnule – răspunse Basque – tocmai voiam să
vă spun. Domnul Fauchelevent m-a rugat să vă spun că

îl cam doare mina bolnavă şi ca nu va putea lua masa cu domnul baron şi doamna baroană. Că roagă să fie iertat, că va veni mîine dimineaţă. Chiar acum a plecat.
Jilţul gol răci o clipă revărsarea de bucurie a ospăţului de nuntă. Dar dacă domnul Fauchelevent era lipsă, domnul Gillenormand era acolo, şi bunicul strălucea cît doi. Fu de părere că domnul Fauchelevent face foarte bine că se culcă devreme dacă se simte rău, dar că n-are decît „o zgaibă". Această declaraţie fu de ajuns. De altfel, ce înseamnează un colţişor întunecat într-un adevărat puhoi de veselie ? Cosette şi Marius se aflau într-una din acele clipe egoiste şi binecuvântate în care omul n-are altă însuşire decît că simte fericirea. Şi apoi domnul Gillenormand avu o idee. „Zău, jilţul ăsta e gol. Stai tu, Marius. Cu toate că s-ar cuveni să stai lîngă mătuşa ta, ea o să-ţi îngăduie. Jilţul ăsta e pentru tine. E legal şi e drăguţ. Fortunatus lîngă Fortunata '." Toată lumea aplaudă. Marius se aşeză lîngă Cosette pe locul lui Jean Valjean, şi lucrurile se întoarseră în aşa fel încît Cosette, care era la început triată de lipsa lui Jean Valjean, ajunse să se simtă chiar mulţumită. De vreme ce înlocuitorul era Marius, Cosette n-ar mai fi regretat nici pe dumnezeu, îşi puse gingaşul ei picioruş încălţat în satin alb pe piciorul lui Marius.
Jilţul nemaifiind gol, domnul Fauchelevent fu uitat şi nimic nu lipsi. Peste cîteva minute, masa întreagă rîdea de la un capăt la altul, cu toată verva uitării.
La desert, domnul Gillenormand, în picioare, cu un pahar de şampanie în rnînă, plin numai pe jumătate pentru ca tremurul celor nouăzeci şi doi de ani să nu-l facă să se verse, bău în sănătatea tinerilor căsătoriţi.

— Nu scăpaţi de două predici, izbucni el. Aţi ascultat-o azi-dimineaţă pe a preotului, astă-seară veţi asculta-o pe a bunicului. Ascultaţi ! Am să vă dau un sfat: iubiţi-vă ! Nu mă ţin de fel şi fel de mofturi, merg drept la ţintă : fiţi fericiţi ! Nu există în toată lumea alte făpturi mai înţelepte decît turturelele. Filozofii spun : „Fiţi
Fericitul lîngă Fericita.

29*

cumpătaţi în plăceri !" Eu spun : „Daţi frîu liber bucuriilor ! lubiţi-vă ca nişte diavoli! Dezlănţuiţi-vă !" Filozofii spun fleacuri. Filozofia lor le-aş băga-o pe gît. Pot fi prea multe miresme, prea mulţi boboci de trandafir deschişi, prea multe privighetori cîntătoare, prea multă frunză verde, prea mult răsărit de soare în viaţă ? Se poate ca doi inşi să se pireaiubească ? Să-şi placă unul altuia prea mult ? la seama, Esfelle, eşti prea încîntă-toare! Ia seama, Nemorin', eşti prea frumos! Ce neghiobie ! Cum se poate să se încînte prea mult, să se rnîn-gîie prea mult, să se farmece prea mult ? Poate fi cineva prea viu ? Prea fericit ? Cumpătaţi-vă bucuriile ! Phiii ! Jos filozofii ! înţelepciunea e chiot de veselie. Chiuiţi de veselie, să chiuim de veselie ! Sîntem fericiţi fiindcă sîn-tem buni, sau sîntem buni fiindcă sîntem fericiţi ? Sancy-ul2 se cheamă Sancy pentru că a fost al lui Har-ley de Sancy3 sau pentru că atîrnă o sută şase carate? Nu ştiu ; viaţa e plină de astfel de întrebări ; totul este să ai Sancy-ul şi fericirea. Să fim fericiţi fără să ne punem beţe-n roate. Să ascultăm orbeşte de soare. Ce e soarele ? E dragostea. Cine zice dragoste zice femeie. Ah ! ah ! iată o putere deplină, femeia ! întrebaţi pe demagogul de Marius dacă nu e robul acestei mici tirane de Co-sette. Şi încă de bună vrere, mişelul ! Femeia ! Nu există un Robespierre care să i se împotrivească pînă la capăt. Femeia domneşte. Nu mai sînt regalist decît în privinţa acestei regalităţi. Ce este Adam ? E regatul Evei. Nu există un 1789 pentru Eva. A fost odată un scep-tru regal încununat cu o floare de crin, a fost şi sceptrul imperial încununat cu globul pămîntesc, a existat sceptrul de fier al lui Carol cel Mare, sau sceptru! de aur al lui Ludovic
1 Estelle şi Nemorin – personajele unei pastorale de Florian (fabu
list francez din secolul al XVlII-lea), considerate multă vreme ca
tipice pentru dragostea simplă, nevinovată, în mijlocul naturii.
2 Diamant vestit din tezaurul coroanei Franţei.
3 Partizan credincios al regelui Franţei Henric al IV-lea. Fiind mare
bogătaş, a cumpărat şi introdus în Franţa un diamant enorm, care
de atunci îi poartă numele. După ce a mai schimbat cîţiva stăpîni,
diamantul a intrat în tezaurul regilor Franţei, unde a rămas pînă
Io revoluţia din 1789.

cel Mare, revoluţia le-a răsucit cu două degete ca pe nişte paie ; s-a isprăvit, s-a dus, e la pămînt, nu mai există sceptru ; dar făceţi-mi mie revoluţii împotriva acestei batistuţe parfumate ! Aş vrea să vă văd ! încercaţi ! De ce e atît de tare ? Pentru că e podoabă femeiască. Ah,

sînteţi veacul al XlX-lea ? Ei bine, ei şi ? Noi eram veacul al XVIIl-lea. Şi eram tot atît de proşti ca şi voi. Să nu vă închipuiţi că aţi schimbat mare lucru în lume, dacă în loc de „bubă neagră" spuneţi cholera-morbus şi dacă dansul provensal se cheamă la voi spanioleşte caciucia. De fapt, femeia va fi totdeauna iubită. Vă desfid să vă puteţi lipsi de ele ; diavoliţele acestea sînt îngerii noştri. Da, iubirea, femeia, sărutările alcătuiesc o verigă din care vă desfid să ieşiţi şi, întrucît mă priveşte, ceaş mai vrea iarăşi să mă mai întorc înapoi ! Care dintre voi a văzut, răsărind din nesfîrşit, potolind totul sub ea, privind valurile ca o femeie, steaua Venus, marea cochetă a adîncurilor. Celimena oceanului ? Oceanul e un Al-cest' necioplit. Ei bine, bodogăne zadarnic, Venus răsare, trebuie să zîmbească şi el. Această brută se supune. Sîntem cu toţii la fel. Mîine, furtună, trăsnete, spume pînă la cer. Se iveşte o femeie, răsare o stea ; pe brînci ! Acum şase luni Marius se bătea ; azi se însoară. Bine orînduit. Da, Marius, da, Coseşte, aveţi dreptate. Trăiţi cutezător unul pentru altul, giugiuliţi-vă, fă-ceţi-ne să plesnim de necaz că nu putem face la fel ; adoraţi-vă, ciuguliţi toate firişoa-rele de fericire de pe pămînt şi pregătiţi-vă cu ele un cuib de viaţă ! Zău, a iubi, a fi iubit – ce minune să fie omul tînăr! Să nu vă închipuiţi că voi aţi născocit ceva. Şi eu am visat, m-am gîndit, am suspinat; şi eu am avut un suflet ca lumina lunii. Dragostea e un copil de şase mii de ani. Dragostea are dreptul la o lungă barbă albă. Matusalem e un puşti pe lîngă Cupidon. De şaizeci de veacuri, bărbatul şi femeia se descurcă în viaţă iu-bindu-se. Diavolul, care e şiret, a început să-l urască pe

1 Personaje principale din Mizantropul lui Moliere. Alccst, iubitor de adevăr, critic sincer şi neînduplecat al societăţii din vremea sa, avea nenorocirea să fie îndrăgostit de Celimena, care îşi bătea joc de dînsul.

bărbat; bărbatul, care e şi mai şiret, a început să îu-bească femeia. In felul acesta, şi-a făcut singur cu mult mai bine decît voia diavolul să-i facă rău. Omul a găsit această şiretenie o dată cu raiul pămîntesc. Prieteni, descoperirea e veche, dar e cu totul nouă. Folosiţi-vă de ea ! Fiţi Daphnis şi Chloe aşteptînd să fiţi Philemon şi Bau-cis. ' Faceţi în aşa fel încît atunci cînd sînteţi unul lîngă altul să nu vă lipsească nimic : Cosette să fie soarele pentru Marius, iar Marius să fie lumea întreagă pentru Cosette. Cosette, zîmbetul bărbatului tău să fie pentru tine vreme bună ; Marius, ploaia să fie lacrimile nevestei tale şi niciodată să nu plouă în căsnicia voastră. Aţi tras la loterie numărul cîştigător, dragostea în taina cununiei ; aveţi lozul cel mare, păstraţi-l, încuiaţi-l, nu-l risipiţi, iubiţi-vă şi puţin să vă pese de rest ! Credeţi în ce vă spun eu. E născut din bun-simţ. Bunul-simţ nu poate minţi. Fiţi unul pentru altul o religie. Fiecare are felul lui de a adora pe dumnezeu. Drace ! Cel mai nimerit fel de a-l adora pe dumnezeu este să-ţi iubeşti nevasta. Te iubesc, iată catehismul meu. Cine iubeşte e ortodox. Hen-ric al IV-lea înjura amestecînd sfinţenia cu crăpelniţa şi beţia. Pe toţi dracii ! Nu mă împac cu înjurătura asta. Femeia nu e cuprinsă în ea. Mă miră din partea lui Hen-ric al IV-lea. Prieteni, trăiască femeia ! După cît se sp-une, sînit bătrîn ; e uimitor cît mă simt de gata să întineresc. Aş vrea să mă duc s-ascult cimpoiul în

pădure. Cînd îi văd pe copiii ăştia care izbutesc să fie frumoşi şi mulţumiţi, mă îmbăt. Dacă m-ar vrea cineva, m-aş însura repejor. E cu neputinţă să ne închipuim că dumnezeu ne-a făcut pentru altceva decît: să iubim, să gîn-gurim, să ne înfrumuseţăm, să fim porumbei, să fim cocoşi, să ciugulim dragostea de dimineaţă pînă seara, să ne oglindim în ochii femeiuştii noastre, să fim mîndri,

1 Primii sînt eroii romanului idilic cu acest titlu, opera retorului Longus din ultimele secole ale elenismului antic, fermecătoare poves* tire a dragostei dintre doi adolescenţi. Despre legenda lui Philemon şi Baucis ne informează o „metamorfoză" a poetului latin Ovidiu : erau doi soţi din Frigia care stîrniseră admiraţia zeilor prin iubirea lor şi ospitalitatea pe care o acordau drumeţilor.

să fim biruitori, să ne umflam în pene. lată rostul vieţii ! Iată, fără supărare, ceea ce gîndeam noi ăştia, în vremea noastră, cînd noi eram cei tineri. Ah, mii de draci ! Ce de femei fermecătoare pe atunci, ce de mutrişoare, ce de codane! Prăpăd făceam ! Aşadar, iubiţi-vă ! Dacă n-ar fi dragostea, nu văd de fel la ce-ar mai folosi primăvara ; cît despre mine, aş ruga pe bunul dumnezeu să strîngă toate frumuseţile pe care ni le arată şi să le ia înapoi şi să pună din nou în coşul lui păsările, florile şi fetele drăguţe. Copii, primiţi binecuvîntarea unui bătrîn cumsecade !

Petrecerea fu vie, veselă, plăcută. Voioşia deplină a bunicului dădu tonul întregii sărbători şi fiecare căuta să fie la isonul acestei călduri a centenarului. Se dansă puţin, se rîse mult, fu o nuntă cum se cuvine. Putea fi poftit moş Odinioară. De altfel, el şi venise în persoana bunicului Gillenormand.

Fu mult zgomot, apoi linişte.

Tinerii căsătoriţi se făcură nevăzuţi.

Puţin după miezul nopţii, casa Gillenormand deveni un templu.

Ne oprim aici. Pe pragul nopţii de nuntă veghează un înger zîmbitor cu degetul pe buze.

In faţa acestui sanctuar în care are loc celebrarea dragostei, sufletul începe să viseze.

Trebuie să fie lumină deasupra acestor case. Bucuria pe care o cuprind trebuie să se strecoare printre pietrele zidurilor ca o licărire şi să brăzdeze nedesluşit în întuneric. E cu neputinţă ca această sfîntă sărbătoare a soar-tei să nu trimită o strălucire cerească în mesfîrşit. Dragostea este cuptorul încins la roşu în care bărbatul şi femeia se contopesc, ca din contopirea lor să iasă o singură fiinţă, fiinţa întreită, fiinţa finală, trinitatea umană. Această zămislire a două fiinţe într-una trebuie să fie o emoţie a nopţii. Iubitul este preot ; fecioara răpită se "nspăimîntă. Ceva din această bucurie merge la dumnezeu. Unde e adevărată cununie, adică unde e dragoste, e Şi ideal. Un pat de nuntă e ca o fărîmă de auroră în noapte. Dacă unui ochi omenesc i-ar fi dat să zărească

vedeniile de spaimă şi încîntare ale vieţii de deasupra noastră, ar vedea pesemne chipurile nopţii, făpturi necunoscute cu aripi, umbrele albastre

ale nevăzutului, mulţime de capete întunecate, aplecîndu-se cu încîntare peste casa luminată, binecuvînlînd-o, arătîndu-şi unii altora fecioara soţie, uşor speriaţi, şi oglindind pe feţele lor dumnezeieşti fericirea umană. Dacă, în acest ceas suprem, soţii orbiţi de voluptate şi crezîndu-se singuri ar asculta, ar auzi în odaia lor un foşnet de aripi nedesluşit. Fericirea desăvîrşită cere chezăşia îngerilor. Cînd două guri, sfinţite prin dragoste, se apropie ca să zămislească, e cu neputinţă ca deasupra acestei sărutări de negrăit să nu tresară ceva în nemărginita taină a stelelor.
Fericirile acestea sînt singurele adevărate. Nici o bucurie în afară de aceste bucurii. Dragostea este extazul unic. Restul întreg plînge.
A iubi sau a fi iubit, ajunge. Nu mai cereţi nimic. Nici un alt mărgăritar nu mai e de găsit în cutele întunecate ale vieţii. Iubirea este o împlinire.

III

NEDESPĂRŢITUL

Unde era Jean Valjean ?
Numaidecît după ce rîsese la porunca drăgălaşă a Co-settei, cum nimeni nu se mai uita la el, Jean Valjean se ridicase şi, pe nevăzute, ieşise în anticameră. In aceeaşi încăpere intrase, acum opt luni, plin de noroi, de sînge şi praf, aducîndu-l pe nepot bunicului. Vechea căptuşeală de lemn a pereţilor era împodobită cu ghirlande de frunze şi flori ; muzicanţii şedeau pe divanul pe care îl pusese pe Marius. Basque, îmbrăcat în negru, cu pantaloni scurţi, cu ciorapi şi mănuşi albe, aşeza coroniţe de trandafiri împrejurul fiecărui fel de mîncare ce trebuia servit. Jean Valjean îi arătase braţul bandajait, îl însărcinase să lămurească lipsa lui şi plecase.

Ferestrele sufrageriei dădeau în stradă. Jean Valjean rămase cîteva clipe, nemişcat, în întuneric, sub aceste ferestre strălucitoare. Asculta. Zgomotele amestecate ale petrecerii ajungeau pînă la el. Auzea glasul tare şi impunător al bunicului, viorile, clinchetul farfuriilor şi al paharelor, hohotele de rîs, şi deosebea, în toată această larmă veselă, glasul dulce şi voios al Cosettei.
Părăsi strada Filles-du-Calvaire şi se întoarse în strada l'Homme-Arme. O luă pe strada Saint-Louis, strada Culture-Sainte-Catherine şi Blancs-Manteaux ; era ceva mai lung, dar era drumul pe care, de trei luni, îl făcea de obicei în fiecare zi din strada l'Homme-Arme pînă în strada Filles-du-Calvaire, cu Cosette, ocolind întîlnirile nedorite şi noroaiele străzii Vieille-du-Temple.
Drumul acesta pe unde trecuse Cosette înlătura pentru el orice altă cale. Jean Valjean se întoarse acasă. Aprinse lumînarea şi se sui în odaia lui. Casa era goală. Pînă şi Toussaint lipsea. Pasul lui Jean Valjean răsuna în odăi mai tare de-cît oricînd. Toate dulapurile erau deschise. Intră în odaia Cosettei. Pe pat nu erau cearşafuri. Perna de dril, fără faţă şi fără dantele, era pusă pe cuverturile împăturite la capătul saltelei, căreia i se vedea pînza şi pe care nimeni nu avea să se mai culce. Toate micile lucruri femeieşti la care ţinea Cosette fuseseră luate ; nu rămăseseră decît mobilele mari şi cei patru pereţi. Patul Toussaintei era şi el desfătat. Un singur pat era făcut şi parcă aştepta pe cineva : al lui Jean Valjean.

Jean Valjean se uită Ia pereţi, închise cîteva uşi de dulapuri şi rătăci dintr-o odaie într-alta.
Ap-oi se opri în odaia lui şi puse lumînarea pe o masă. îşi scoase braţul din eşarfă şi se sluji de mîna dreaptă ca şi cum nu l-ar fi durut de loc.
Se apropie de pat şi ochii i se opriră – din întîm-plare ? cu tot dinadinsul ? – pe „Nedespărţitul", pe care fusese geloasă Cosette, pe lădiţa de care nu se despărţea

li

li

niciodată. In ziua de 4 iunie, sosind în strada l'Homme-Arme, îl pusese pe o măsuţă lîngâ căpătîiul lui. Se duse repede la măsuţă, scoase din buzunar o cheiţă şi deschise lădiţa.
Scoase încet din ea hainele cu care, acum zece ani, Cosette plecase de la Montfermeil ; mai înttîi rochiţa neagră, pe urmă broboada neagră, pe urmă pantofii mari şi solizi, de copil, pe care Cosette aproape că i-ar fi putut purta încă, aitît de mic îi rămăsese piciorul, pe urmă J11– cui de barhet gros, pe urmă fusta tricotată, pe urmă şorţul cu buzuna.r, pe urmă ciorapii de lînă. Aceşti ciorapi, în care rămăsese încă, atît de drăgălaş, forma unui piciorus, nu erau mai lungi decît mîna lui Jean Valjean. Toate erau negre. El îi adusese aceste veşminte la Montfermeil. Pe măsură ce le scotea din lădiţă, le aşeza pe pat. Se gîndea. îşi amintea. Era iarnă, o lună de decembrie foarte friguroasă, ea tremura pe jumătate goală în nişte zdrenţe, cu bietele ei picioruşe înroşite de frig în saboţi. El, Jean Valjean, o făcuse să lase zdrenţele ca să îmbrace hainele astea cernite. Mamă-sa trebuie să fi fost mulţumită în mormînt, văzîndu-şi fata că poartă doliu şi mai cu seamă văzînd-o că e îmbrăcată şi că îi e cald. Se gîndea Ia pădurea aceea din Montfermeil; o străbătuseră împreună, el şi Cosette ; se gîndea la cum era timpul, la copacii fără frunze, la pădurea fără păsări, la cerul fără soare; oricum, era încîntător. Aşeză hăinuţele pe pat, broboada lîngă fustă, ciorapii lîngă pantofi, ilicul alături de rochie, şi le privi pe rînd. Nu era mai înaltă decît atî-tica, ţinea păpuşa mare în braţe, îşi pusese ludovicul de aur în buzunarul şorţului, rîdea, mergeau amîndoi ţinîn-du-se de mînă, nu-I avea decît pe el pe lume.
Şi deodată venerabilul lui cap alb căzu pe pat, bătrîna lui inimă îndelung răbdătoare se sfărîmă, chipul i se cufundă în veşmintele Cosettei şi dacă cineva ar fi urcat în clipa aceea ar fi auzit nişte sughiţuri de plîns sfî-şietoare.

IV
IMMORTALE JECUR'

Vechea luptă înfricoşătoare, pe care am văzut-o de mai
.
uite ori, începu iar.
Iacob nu s-a luptat cu îngerul decît o singură noapte. Vai, de cîte ori l-am văzut pe Jean Valjean luîndu-se de piept pe întuneric cu propria-i

conştiinţă, luptând împotriva ei nebuneşte! Luptă nemaipomenită ! In anumite clipe îţi alunecă piciorul ; în altele, se prăbuşeşte pămîn-tul sub tine. De cîte ori această conştiinţă care dorea cu înverşunare binele îl cuprinsese şi îl copleşise ! De cîte ori adevărul, neînduplecat, nu-i pusese genunchiul în piept ! De cîte ori, doborît de lumină, nu-i ceruse el iertare ! De cîte ori această lumină neîndu.rată, aprinsă în el şi asupra lui de episcop, nu-i deschisese ochii cu sila, cînd el ar fi vrut să fie orb ! De cîte ori nu se ridicase iar în luptă, înlănţuit de stâncă, rezemat de sofism, tîrît în ţărînă, cînd el deasupra conştiinţei, cînd sub ea ! De cîte ori, după un compromis, după cîte o judecată falsă şi părtinitoare, pornită din egoism, nu-şi auzise conştiinţa mîniată strigîndu-i în ureche : „îmi pui piedică, ticălo-sule !" De cîte ori gîndirea lui nesupusă nu horcăise zbă-tîndu-se sub evidenţa datoriei ! împotrivire faţă de dumnezeu. Sudori de moante. Cîte răni tainice, pe care numai el le simţea sîngerînd ! Cîte lovituri în biata lui viaţă ! De cîte ori nu se ridicase însîngerat, zdrobit, sîărîmat, luminat, cu deznădejdea în inimă, cu seninătatea în suflet şi, înfrînt, se simţea biruitor. Şi după ce îl dezghio-case, îl chinuise şi îl sfîrtecase, conştiinţa, în picioare deasupra lui, spimîntătoare, luminoasă, liniştită, îi spunea : „Acum mergi în pace !"
Dar la sfîrşitul unei lupte atît de cumplite, ce pace de mormînt, vai !
Totuşi, în acea noapte Jean Valjean simţi că va da ultima lui bătălie.
0 întrebare i se înfăţişa, sfîşietoare.
1 Inimă nemuritoare (în limba latină tn original),

Nu toate menirile sîmt drepte, nu se desfăşoară toate fn linie dreaptă în faţa celui ursit; au opriri, stavile, cotituri neştiute, răspîntii neliniştitoare, care deschid mai multe căi. Jean Valjean se oprise în clipa asta la cea mai primejdioasă răspîntie a lui.
Ajunsese la cea mai însemnată încrucişare a binelui cu răul. O avea sub ochi, această neagră întretăiere. Şi de data asta, oum i se mai întîmplase şi în alte împrejurări dureroase, i se deschideau înainte două drumuri : unul ispititor, altul groaznic. Pe care s-apuce ?
Cel rare îngrozea îi era arătat de tainicul deget pe care îl zărim cu toţii de fiecare dată cînd ne pironim privirile în întuneric.
Jean Valjean avea încă o dată de ales între limanul grozav şi capcana zîmbitoare.
Este oare ceva adevărat ? Sufletul se poarte vindeca ; soarta, nu. Ce lucru înspăimmtător e o soartă fără leac !
Iată întrebarea care i se punea :
In ce fel avea să se poarte Jean Valjeam cu fericirea Cosettei şi a lui Marius ? El voise, el făcuse această fericire ; şi-o înfipsese singur în măruntaie şi, în ceasul acesta, privind-o, putea să aibă mulţumirea pe care ar avea-o un armurier care, trăgîndu-şi din piept cuţitul, aburind încă, ar recunoaşte pe el marca fabricii lui.
Cosette îl avea pe Marius, Marius era stăpînul Cosettei. Aveau totul, chiar şi bogăţie. Asta era opera lui.
Dar el, Jean Valjean, atîta timp cît trăia, cît era acolo, ce avea de făcut cu această fericire ? Avea să pătrundă cu sila în această fericire ? Să se

poarte cu ea ca şi cum ar fi a lui ? Fără îndoială, Cosette era a altuia ; dar el, Jean Valjean, va opri din tot ce este al Cosettei ceea ce ar putea opri ? Va "rămîne acel tată, abia zărit, dar respectat, care fusese pînă atunci ? Se va strecura liniştit în casa Cosettei ? Va aduce el, fără să spună un cuvînt, trecutul lui în acest viitor ? Se va înfăţişa acolo ca şi cum ar avea dreptul şi se va aşeza învăluit în întuneric în acest cămin luminos ? Va lua, zîmbitor, mîinile acestor nevinovaţi în mîinile lui cumplite ? Va pune pe liniştitele grătare ale vetrelor din saloanele Gillenormand picioa-

rele lui care au tîrît după ele umbra stigmatizantă a legii ? Va încerca el să împartă norocul cu Cosette şi Ma-rius ? Va aduna el şi mai mult întuneric pe fruntea lui şi nori pe a lor ? îşi va aşeza el nenorocirea lîngă cele două fericiri ? Va tăcea mai departe ? Mai pe scurt, fi-va el, lîngă aceste două fiinţe fericite, făptura fără grai, pecetluită de destin ?
Trebuie să fii obişnuit cu soarta, cu neprevăzutul ei, ca să îndrăzneşti să ridici ochii cînd anumite întrebări ţi se pun în toată groaznica lor goliciune. Binele şi răul se află după acest greu semn de întrebare. Ce vei face ? întreabă sfinxul.
Jean Valjean avea obişnuinţa încercării. Se uita ţintă la sfinx. . Cerceta în toate chipurile nemiloasa problemă.
Cosette, existenţa asta încîntătoare, era pentru el pluta naufragiului. Ce era de făcut ? Să se agate sau să-i dea drumul ?
Dacă s-ar agăţa, s-ar ridica din prăbuşire, ar ieşi la soare, şi-ar stoarce hainele şi părul de apa amară, ar fi mîntuit, ar trăi.
Să-i dea drumul ?
Atunci, prăpastia.
Se sfătuia dureros cu gîndul lui. Sau, mai bine zis, se lupta cu el ; se năpustea, furios, înlăuntrul lui însuşi, cînd împotriva voinţei, cînd împotriva convingerii.
Pentru Jean Valjean fu o fericire că putu plînge. Asta îl mai limpezi. Totuşi, începutul fu sălbatic. In el se dez-lănţui o furtună mai cumplită decît aceea care altădată îl împinsese spre Arras. Trecutul se aşeza faţă în faţă cu prezentul ; se uita la unul, se uita la celălalt şi plîngea cu suspine. De îndată ce stavila lacrimilor fu ridicată, deznădăjduitul se zvîrcoli de durere.
Se simţea înlănţuit.
Vai, încăierarea pe viaţă şi pe moarte între egoismul Şi datoria noastră, cînd dăm aşa înapoi, pas cu pas, din faţa idealului nostru de neschimbat, rătăciţi, înverşunaţi, disperaţi de a bate în retragere, apărînd fiecare bucăţică d« teren, sperînd într-o scăpare cu putinţă, căutînd o ie-

şire, ce neaşteptată şi grozavă oprelişte este să te simţi încolţit din toate părţile !
Să simţi umbra sfîntă care ţi se împotriveşte.
Ce obsesie este nevăzutul neînduplecat !
Nimeni n-a isprăvit niciodată conflictele cu conştiinţa. Resemnează-te, Brutus ; resemnează-te, Caton ! Conştiinţa e fără fund, fiind dumnezeu.

Arunci în acest ouţ munca vieţii tale întregi, îţi arunci norocul, îţi arunci bogăţia, îţi arunci izbînda, îţi arunci libertatea sau patria, îţi arunci sănătatea, îţi arunci odihna, îţi arunci bucuria. Şi mai mult, şi mai mult, şi mai mult ! Goleşte vasul ! Apleacă urna ! Ca să închei, trebuie să-ţi arunci inima,
Există undeva în ceaţa vechilor iaduri un butoi care nu se mai umple.
Nu poate fi iertat cel ce nu mai vrea în cele din urmă ? Ceea ce e nesecat poate avea vreun drept ? Oare lanţurile fără capăt nu sînt peste puterea omenească ? Cine, aşadar, ar învinovăţi pe Sisif şi pe Jean Valjean dacă ar sp.une : „Destul !" ?
Supunerea materiei este mărginită prin uzură ; oare nu există margine la supunerea sufletului ? Dacă mişcarea perpetuă este cu neputinţă, se poate cere un devotament perpetuu ?
Primul pas nu înseamnă nimic ; ultimul e greu. Ce înseamnă afacerea Champmathieu pe lîngă căsătoria Co-settei şi tot ceea ce vine după ea ? Ce înseamnă a te întoarce la ocnă pe lîngă a intra în neant ?
Oh, primă treaptă a scoborîşului, cît eşti de întunecată ! Oh, treaptă următoare, cît eşti de neagră !
Cum să nu întorci capul de data asta ?
Martiriul este o sublimare, sublimare corosivă. E o caznă care sfinţeşte. Poţi s-o rabzi în primul ceas ; te aşezi pe tronul de fier roşu, îţi pui pe frunte coroana de fier roşu, primeşti globul de fier .roşu, iei sceptrul de fier roşu, dar trebuie să mai îmbraci şi mantaua de flăcări, dar nu vine clipa în care ticăloasa de carne se răzvrăteşte şi dai înapoi în faţa torturii ?
In sfîrşit, Jean Valjean, copleşit, se linişti.

Cumpăni, gîndi, cercetă jocurile tainicei balanţe de lumină şi întuneric. Să-i silească pe aceşti doi copii strălucitori să primească trecutul lui, sau să-şi sufere singur neiertătoarea pieire ! De o parte sacrificiul Cosettei, de altă parte numai al lui.
La ce soluţie se opri ? Ce hotărîre luă ? Care fu, în cugetul lui, răspunsul cel din urmă la întrebările neînduplecate ale soartei ? Ce uşă se hotărî să deschidă ? Ce latură a vieţii lui închise şi osîndi ? Intre aceste rîpe fără fund care îl înconjurau pe care o alese ? Ce nenorocire primi ? Căreia dintre prăpăstii îi făcuse semn cu capul ?
Visarea lui buimăcitoare ţinu toată noaptea.
Rămase acolo pînă la ziuă în aceeaşi atitudine, frînt în două pe acest pat, prăbuşit sub uriaşa greutate a soartei, strivit, poate, vai ! cu pumnii strînşi, cu braţele întinse, ca un răstignit coborît de pe cruce şi aruncat cu faţa la pămînt. Stătu douăsprezece ceasuri, cele douăsprezece ceasuri ale unei lungi nopţi de iarnă, îngheţat, fără să ridice capul şi fără să rostească un cuvînt. Era nemişcat ca un stîrv, în timp ce gîndul i se rostogolea pe pămînt şi zbura, cînd ca o hidră, cînd ca un vultur. Dacă l-ar îi văzut cineva aşa nemişcat, ar fi zis că e un om mort; tresărea deodată, din cînd în cînd, şi gura lui, lipită de veşmintele Cosettei, le săruta ; numai atunci se vedea că e viu.
Se vedea ? Cine vedea ? De vreme ce Jean Valjean era singur şi nu era nimeni acolo ?

II vedea acel cineva din întuneric.

CARTEA A ŞAPTEA
ULTIMA SORBITURA DIN POTIR
AL ŞAPTELEA CERC ŞI AL NOUĂLEA CER

Ziua următoare nunţii e o zi de singurătate. Se respectă reculegerea fericiţilor. Li se respectă oarecum şi somnul prelungit. Zăpăceala vizitelor şi felicitărilor nu începe decît mai tîrziu. In dimineaţa zilei de 17 februarie, puţin după ora prînzului, Basque cu şervetul şi puful subsuoară, ocupat cu „curăţenia anticamerei", auzi o uşoară bătaie în uşă. Nu sunase nimeni, ceea ce e discret pentru o zi ca asta. Basque deschise şi-l văzu pe domnul Fauchelevent. II pofti în salonul încă răvăşit şi claie peste grămadă, care părea cîmpul de bătălie al bucuriilor din ajun.

— Doamne, domnule – spuse Basque – ne-am trezit tîrziu.

— Stapînu-tău s-a sculat ? întrebă Jean Valjean.

— Cum mai merge braţul domnului ? răspunse Basque.

— Mai bine. Stăpînu-tău s-a sculat ?

— Care ? Vechiul sau noul ?

— Domnul Pontmercy.

— Domnul baron ? zise Basque, îndreptîndu-se din mijloc.

Cine e baron e mai ales pentru servitorii lui. Se răs-frînge şi asupra lor ceva ; titlul îi împroaşcă oarecum cu glorie, ar spune un filozof, şi asta îi măguleşte. Marius, în treacăt fie zis, republican activ, aşa cum se dovedise, era acum baron fără voie. Din pricina acestui titlu se făcuse în familie o mică revoluţie ; acum, domnul Gille-normand ţinea la titlu şi Marius voia să scape de el. Dar

colonelul Pontmercy scrisese : „Fiul meu îmi va purta titlul !" Şi Marius asculta. Iar Cosette, în care începuse să se arate femeia, era încîntată să fie baroană.

— Domnul baron ? repetă Basque. Mă duc să văd. Ii voi spune că a sosit domnul Fauchelevent.

— Nu, nu-i spune că sînt eu. Spune-i că îl caută cineva să-i vorbească între patru ochi şi nu-i spune nici un nume.

— Daaa ! ? făcu Basque.

— Vreau să-i fac o surpriză.

— Da ! rosti Basque, spunîndu-şi sieşi acest al doilea „da" ca pe o explicaţie la primul.

Şi plecă.

Jean Vaijean rămase singur.

Salonul, după cum am spus mai adineauri, era în mare neorînduială. Se părea că, dacă cineva ar fi ascultat mai bine, ar fi putut auzi încă larma nedesluşită a nunţii. Pe parchet erau tot felul de flori căzute din ghirlande şi din pieptănături. Lumînările arse pînă jos adăugaseră la cristalele policandrelor un fel de stalactite de ceară. Nici o mobilă nu era la locul ei. Prin coJţuri, cîte trei sau patru jilţuri trase unul lingă altul, în cerc,

păreau a continua o conversaţie. Totul era vesel. In petrecerile încheiate mai dăinuie încă un fel de graţie. Se vede fosta fericire. Pe scaunele acestea, aruncate care încotro, printre aceste flori care se veştejesc, sub luminile acestea stinse, a fost veselie. Policandrului îi urmase însă soarele care pătrundea plin de voie bună în salon.
Trecură cîteva minute. Jean Vaijean sta nemişcat pe locul pe care îl lăsase Basque. Era foarte palid. Ochii îi erau cercănaţi şi atît de cufundaţi în orbite, din pricina nesomnului, încît aproape nu se mai vedeau. Haina lui neagră avea cutele obosite ale unui veşmînt care n-a fost scos peste noapte. Coatele îi erau albite de scama pe care o lasă pe postav frecarea cu o pînză. Jean Vaijean privea la picioarele lui fereastra desenată pe parchet de soare.
La uşă se auzi un zgomot; ridică ochii.
Marius intră cu capul sus, zîmbitor, cu nu ştiu ce lumină pe faţă, cu fruntea senină şi privirea biruitoare. Nici el nu dormise.

— Dumneata eşti, tată ! izbucni el oînd îl zări pe Jean
Valjean. Şi prostul de Basque care făcea pe misteriosul!
Ai venit însă prea devreme. Nu e decît douăsprezece şi
jumătate. Cosette doarme.
Cuvîntul „tată", spus de Marius domnului Fauchele-vent, însemna : cea mai mare fericire. După cum se ştie, fusese totdeauna între ei un gol, o anumită răceală şi stînjenire, o gheaţă care trebuia spartă sau topită. Marius era atît de îmbătat de fericire, încît golul se umpluse, gheaţa se topea şi domnul Fauchelevent era pentru el, ca şi pentru Cosette, un părinte.
Vorbi mai departe ; vorbele se revărsau din el, aşa cum se întîmplă cînd eşti în culmea fericirii.
— Ce mulţumit sînt că te văd ! Dacă ai şti cît ne-aî
lipsit ieri ! Bună ziua, tată. Cum te mai simţi cu mîna ?
Mai bine, nu ? Şi, mulţumit de răspunsul bun pe care şi-l
da singur, urmă : Noi doi am vorbit foarte mult de dum
neata. Cosette te iubeşte atît ! Să nu uiţi că ai o odaie la
noi. Nici nu mai vrem să ştim de strada l'Homme-Arme.
Nu mai vrem să ştim de nimic. Cum ai putut să stai într-o
stradă ca aia, bolnavă, mohorîtă, înfundată, friguroasă,
strîmtă ? Ai să vii să te stabileşti la noi. Şi chiar de azi.
Sau, dacă nu, ai să ai de-a face cu Cosette. Vrea să ne
ducă pe toţi de nas, să ştii. Ai văzut unde e odaia dumi-
tale, e lingă a noastră ; dă înspre grădină. I s-a dres
broasca stricată, patul e aişternut, e gata, n-ai decît să vii.
Cosette ţi-a pus lîngă pat un jilţ moale, de demult, de
catifea de Utrecht, căruia i-a spus : „Deschide-i braţele"
In fiecare primăvară, în salcîmii din faţa ferestrelor du-
mitale vine o privighetoare. In două luni va fi aici. Vei
avea cuibul ei la dreapta şi pe al nostru la stînga. Noap
tea va cînta ea, iar ziua va vorbi Cosette. Odaia e plină
de soare. Cosette îţi va rîndui cărţile, Călătoria căpitanu
lui Cook şi pe cealaltă, a lui Vancouver, şi tot ce e al

dumitale. Mi se pare că ai un cufăraş mic la ca.re ţii ; am
spus să fie aşezat la loc de cinste. L-ai cucerit pe bunicul,
vă potriviţi. Vom trăi împreună. Ş'tii să joci whist ? O
să-l fericeşti pe bunicul dacă ştii whist. Ai să te plimbi
cu Cosette în zilele cînd sînt la birou, ai s-o iei de braţ ca

odinioară, ştii, în Luxembourg. Sîntem foarte hotărîţi sa fim cu totul şi cu totul fericiţi. Şi vei fi fericit şi dumneata de fericirea noastră, auzi, tată ? A, da ! Azi mănînci cu noi !

— Domnule – zise Jean Valjean – am să-ţi spun
ceva. Eu sînt un fost ocnaş.

Limita sunetelor ascuţite perceptibile poate fi depăşită în aceeaşi măsură de spirit ca şi de ureche. Cuvintele : „Eu sînt un fost ocnaş", ieşind din gura domnului Fauche-levent şi pătrunzînd în urechile lui Marius, ajungeau dincolo de tot ceea ce este cu putinţă. Marius nu înţelese. I se păru numai că i s-a spus ceva, dar ce anume, nu ştia. Rămase cu gura căscată.

Abia atunci văzu că omul cu care vorbea era îngrozitor. Spre marea lui uimire, nu văzuse pînă în clipa asta acea paloare grozavă.

Jean Valjean îşi deznodă legătura neagră de după gît care îi ţinea braţul, îşi desfăcu bandajul de pe mînă, rămase cu degetul mare gol şi îi arătă lui Marius.

— N-am nimic la mînă, zise el.

Marius se uită la degetul mare al lui Jean Valjean.

— Şi n-am avut niciodată nimic.

Nu se vedea într-adevăr nici urmă de rană. Jean Valjean urmă :

— Ar fi trebuit să nu fiu de fată la căsătoria voastră.
Am lipsit cît am putut de mult. Am născocit această rană
ca să fac un fals, ca să nu fie lovite de nulitate formali
tăţile căsătoriei, ca să fiu scutit de a iscăli.

Marius se bîlbîi :

— Ce înseamnă asta ?

— Asta înseamnă – răspunse Jean Valjean – că am
fost osîndit la muncă silnică.

— înnebunesc ! izbucni Marius înspăimîntat.

— Domnule Pontmercy – zise Jean Valjean – am fost
nouăsprezece ani la ocnă. Pentru furt. Pe urmă am fost
osîndit pe viaţă. Pentru furt. Ca recidivist. In momentul
de faţă sînt fugit de sub osîndă.

Marius se dăduse înapoi zadarnic din faţa adevărului, degeaba nu crezuse, se împotrivise evidenţei, trebuia să

se supună. începu sa înţeleagă şi, cum se întîmplă totdeauna în asemenea împrejurări, înţelese mai mult decît trebuia. Un fulger lăuntric

înfricoşător îl înfiora tot; un gînd care îl făcu să tremure îi trecu prin minte. Intrevăzu în viitor, pentru sine, chiar o soartă urîtă.
— Spune tot, spune tot I strigă el. Eşti tatăl Cosettei.
Şi se dete doi paşi înapoi cu o mişcare de nespusă
groază.
Jean Valjean îşi ridică fruntea cu atîta măreţie, încît păru că se înalţă pînă în tavan.
— Trebuie să mă crezi, domnule, deşi jurămîntul nos
tru, al unora ca alde noi, nu e primit în justiţie... Se opri ;
apoi, cu un fel de autoritate întunecată şi puternică,
adăugă, rostind rar şi apăsînd pe fiecare silabă : ...Ai să
mă crezi. Eu, tatăl Cosettei ! Nu, în faţa lui dumnezeu !
Domnule baron Pontmercy, eu sînt un ţăran din Fave-
rolles. îmi câştigam pîinea tunzînd pomi. Numele meu nu
e Fauchelevent, numele meu este Jean Valjean. Nu sînt
rudă cu Cosette. Linişteşte-te !
Marius îngăimă :
— Cine mi-o dovedeşte ?
— Eu, de vreme ce ţi-o spun.
Marius se uită bine la omul acesta. Era înfricoşător, dar liniştit. O asemenea linişte nu putea zămisli o minciună. Sinceritatea e rece ca gheaţa. Simţeai adevărul în această răceală de mortnînt.
— Te cred, zise Marius.
Jean Valjean dădu din cap, în semn că a luat cunoştinţă, şi urmă :
— Ce sînt eu pentru Cosette ? Un trecător. Acum zece
ani nici nu ştiam că există. O iubesc, e adevărat. Nu se
poate să nu iubeşti copiii pe care tu, bătrîn fiind, i-ai cu
noscut mici. Bătrînii se simt bunici pentru toţi copiii. Poţi,
pare-mi-se, să bănuieşti că am şi eu inimă. Era orfană.
Iată pentru ce am început s-o iubesc. Copiii sînt atît de
slabi, încît primul venit, chiar un om ca mine, îi poate
ocroti. Mi-am făcut această datorie faţă de Cosette. Nu
cred că un lucru atît de mic se poate numi o faptă bună ,
dar dacă e în adevăr o faptă bună, atunci închipuieşte-ţi

că am făcut-o. Ţine seama de această circumstanţă uşu-rătoare. Azi Cosette părăseşte viaţa mea, drumurile noastre se despart. De azi înainte eu nu mai pot face nimic pentru ea. Este doamna Pontmercy. Soarta i s-a schimbat. Şi Cosette cîştigă din acest schimb. Toate sînt aşa cum trebuie. Cît despre cei şase sute de mii de franci, dumneata nu vorbeşti de ei, dar eu o iau înaintea gîndului dumitale, sînt depuşi la bancă. Cum s-a făcut că au ajuns în mîinile mele ? Ce interesează ? Ii restitui. Nu mi se mai poate cere nimic. Completez restituirea spunîndu-mi numele adevărat. Şi asta mă priveşte numai pe mine. Ţin, eu, să ştii cine sînt.
Şi Jean Valjean îl privi pe Marius în ochi.
Marius simţea înăuntrul Iui o învălmăşeală fără şir. Vîmtul soartei suflă cîteodată aşa, şi ridică asemenea talazuri în sufletul nostru.
Fiecare din noi a avut clipe de tulburare în care totul pe împrăştie în sufletul nostru ; spunem lucrurile care ne vin pe limbă şi care nu sînt

totdeauna tocmai acelea pe care ar trebui să le spunem. Unele descoperiri neaşteptate nu pot fi îndurate şi te ameţesc ca o băutură otrăvită. Marius era atît de năucit de situaţia nouă care i se arăta, încît era gata să vorbească cu acest om, de parcă s-ar fi supărat că-i făcuse mărturisirea asta.
— Dar, în sfîrşit – izbucni el – de ce îmi spui mie
treaba asta ? Cine te sileşte ? Puteai să-ţi ţii taina pentru
dumneata. Nu eşti denunţat, nici urmărit, nici încolţit
Trebuie să ai un motiv ca să faci de bunăvoie o mărturi
sire ca asta. Spune totul ! E la mijloc altceva. Cu ce gînd
faci mărturisirea asta ? Ce te îndeamnă ?
— Ce mă îndeamnă ? răspunse Jean Valjean cu un glas
atît de scăzut şi de înnăbuşit, încît s-ar fi zis că-şi vorbeşte
mai mult lui însuşi decît lui Marius. Ce îndeamnă, în
adevăr, pe acest ocnaş să vină şi să spună : Sînt un oc
naş ? Ei bine, da ! îndemnul este de neînţeles. E cinstea
lui. Iată, nenorocirea mea e un fir pe care îl am aici, în
inimă, şi care mă ţine legat. Firele acestea sînt tari mai
ales la bătrîni. Viaţa întreagă se destramă jur împrejur ;
nujrnai gjp nu se rup. Dacă aş fi putut să smulg acest fir,

să-! rup, să desfac nodul sau să-l tai, să fug undeva departe, aş fi scăpat. Dacă aş fi plecat; sînt destule poşta-îioane în strada Bouloy ; voi sînteţi fericiţi, eu mă duc. Am încercat să rup firul, am tras de el, nu s-a rupt, trebuia să-mi smulg ihima o dată cu el. Atunci, mi-am zis : Nu pot trăi altundeva decît aici. Trebuie să rămîn. Ei da, ai dreptate, sînt un dobitoc, de ce să nu rămîn, şi atîta tot ? îmi daţi o odaie în casă, doamna Pontmercy mă iubeşte mult, ea spune acestui jilţ : „Deschide-i braţele", bunicul dumitale e foante mulţumit să stăm împreună, mă potrivesc cu el, vom locui cu toţii laolaltă, vom mînca ia un loc, voi merge <la braţ cu Cosette... adică cu doamna Pontmercy, iartă-mă, obişnuinţa, vom trăi sub acelaşi acoperămînt, la aceeaşi masă, la acelaşi foc, în faţa aceluiaşi cămin iarna, la aceleaşi plimbări vara ; asta e voia bună, asta e fericirea, asta e tot. Vom trăi în familie. In familie !
La acest cuvînt, Jean Valjean se făcu sălbatic. încrucişa braţele, se uită la duşumeaua de sub picioarele lui ca şi cum ar fi dorit să despice cu ea o prăpastie şi glasul i se făcu deodată tunător :
— In familie ! Nu. Nu fac parte din nici o familie. Nu fac parte dintr-a voastră. Nu fac parte din familia oamenilor. Acolo unde lumea se simte la ea acasă, eu sînt de prisos. Există familii, dar nu pentru mine. Eu sînt un nefericit, sînt pe de lături. Avut-am eu părinţi ? Aproape că mă îndoiesc. In ziua în care am măritat-o pe fata asta, s-a sfîrşit. Am văzut-o fericită, alături de bărbatul pe care îl iubeşte, de im bătrînel cumsecade, am văzut o căsnicie între doi îngeri, o casă plină de toate bucuriile, am văzut că e bine, şi mi-am zis : Tu nu intra ! E adevărat că puteam să mint, să vă înşel pe toţi, să rămîn domnul Fauchelevent. Cîtă vreme a trebuit să mint pentru ea, am minţit ; dar acuma ar fi pentru mine, şi nu trebuie. Era de ajuns să tac, e adevărat, şi totul ar fi mers mai departe. Mă întrebi ce mă sileşte să vorbesc ? O nimica toată : conştiinţa. Ar fi fost uşor să tac. Mi-

am petrecut noaptea încercînd să mă conving că e uşor ; mă spovedesc dumitale, şi ceea ce îţi spun e atît de extraordinar, încît
470

ai dreptate ; da, da, mi-arn petrecut noaptea justiîicîn-du-mă, găsind cele mai bune motive, am făcut tot ce am putut, crede-mă ! Dar sînt două lucruri cărora n-am avut ce să le fac ; n-am putut rupe firul care mă ţine legat de inimă, ţintuit, înlănţuit aici, şi nici nu l-am putut face să tacă pe acel cineva care îmi vorbeşte în şoaptă cînd sînt singur. De aceea am venit să-ţi mărturisesc totul în dimineaţa asta. Tot, sau aproape tot. Sînt şi lucruri de prisos care nu mă privesc decît pe mine ; le păstrez, aşadar, pentru mine. Acum ştii tot ce e mai însemnat. Mi-am luat deci taina şi ţi-am adus-o. Am spintecat-o sub ochii dumi-tale. N-a fost o hotărîre uşoară. M-am zbătut toată noaptea. Ah, poate crezi că mu mi-am spus că asta nu e ca afacerea Champmathieu, că ascunzîndu-mi numele nu făceam nimănui rău, că numele de Fauchelevent îmi fusese dat de Fauchelevent însuşi ca recunoştinţă pentru un serviciu pe care i-l făcusem, că puteam să-l păstrez, şi că aş fi fericit în această odaie pe care mi-o daţi, că n-aş supăra pe nimeni cu nimic, că aş sta în colţişorul meu, şi că, în timp ce dumneata ai avea-o pe Cosette, eu aş avea gîndul că trăiesc în aceeaşi casă cu ea. Fiecare şi-ar fi avut fericirea cuvenită. Dacă aş fi fost mai departe domnul Fauchelevent, toate ar fi mers bine. Totul, afară de sufletul meu. Eram înconjurat de bucurie, numai în străfundul sufletului meu era întuneric. Nu e destul să fii fericit, trebuie să fii şi mulţumit. Aş fi rămas domnul Fauchelevent, aş fi ascuns adevăratul chip, aş fi avut o taină faţă de înflorirea voastră, aş fi fost întunecat în mijlocul luminii voastre, aş fi adus ocna în casa voastră pe 'tăcute, m-aş fi aşezat la masă cu gîndul că, dacă aţi şti cine sînt, m-aţi alunga, m-aş fi lăsat slujit de servitori care, dacă ar ii ştiut, şi-ar fi zis : „Ce grozăvie !" V-aş fi atins cu cotul de care aveţi dreptul să vă feriţi, v-aş fi furat strîngerile de mînă. Ar fi trebuit să vă împărţiţi respectul între un păr alb vrednic de cinste şi un păr alb pîngărit; în cele mai intime ceasuri ale voastre, cînd toate inimile s-ar fi crezut deschise pînă în fund unele faţă de altele, cînd am fi fost toţi patru laolaltă, bunicul vostru, voi doi Şi cu mine, ar fi fost între noi un - necunoscut. Aş îi fost
475

lij.
II
I

alături de voi toată viaţa voastră, avînd ca singură grijă să nu ridic niciodată lespedea care închide taina mea grozavă, şi în chipul ăsta eu, un mort, m-aş fi băgat între voi, oameni vii. Pe ea aş fi osîndit-o pe viaţă să fie fata mea. Dumneata, Cosette şi cu mine am fi fost trei capete sub aceeaşi tichie de ocnaş ! Nu te înfiori ? Sînt cel mai zdrobit dintre oameni ; aş fi fost cel mai nelegiuit. Şi fărădelegea asta aş fi săvîrşit-o zilnic! Şi minciuna aş fi repetat-o zilnic ! Şi pîcla asta aş fi avut-o pe faţă în toate zilele. V-aş fi molipsit zilnic de pîngărirea mea ; zilnic, pe voi, scumpii mei, pe voi, copiii mei, pe voi, nevinovaţii mei! Nu e nimic să

taci ! E lesne să-ţi ţii gura ? Nu, nu e lesne. Există o tăcere care minte. Şi minciuna mea, şi înşelătoria mea, şi ticăloşia mea, şi laşitatea mea, şi trădarea mea, şi fărădelegea mea le-aş fi sorbit strop cu strop, le-aş fi scuipat şi le-aş fi băut din nou, aş fi sfîrşit la miezul nopţii şi aş fi început din nou dimineaţa, aş fi minţit spunînd şi „bună ziua" şi „bună seara", şi aş fi dormit pe minciună, aş fi mîncat-o cu pîine, şi m-aş fi uitat în ochii Cosettei, şi aş fi răspuns la zîmbetul îngerului cu zîmbetul osînditului, şi aş fi fost un ticălos mîr-şav ! Şi pentru ce ? Ca să fiu fericit ! Am eu dreptul să fiu fericit ? Sînt în afară de viaţă, domnule !
Jean Valjean se opri. Marius asculta. Asemenea înlănţuiri de gînduri şi frămîntări nu pot fi întrerupte. Jean Valjean vorbi iar încet, dar glasul ,nu-i mai era înnăbuşit, oi grozav :
— Mă întrebi de ce vorbesc ? Nu sînt nici denunţat, nici urmărit, nici încolţit, cum spuneai dumneata. Ba da, sînt denunţat! Ba da, sînt urmărit ! Ba da, sînt încolţit ! De cine ? De mine ! Eu singur îmi stăvilesc drumul şi mă tîrăsc, şi mă împing, şi mă arestez, şi mă execut, şi cînd eşti propriul tău prizonier nu mai scapi. Şi, apucîndu-i haina cu mîinile, se îndreptă spre Marius : Uită-te la mîna asta, continuă el. Nu crezi că ţine gulerul în aşa fel încît n-o să-i mai dea drumul ? Conştiinţa însă ţine şi mai bine. Dacă vrei să fii fericit, domnule, trebuie să nu înţelegi ce e datoria ; de îndată ce ai înţeles-o, e neînduplecată. S-ar zice că pedepseşte pe cine o înţelege ;

dar nu, ea te răsplăteşte, pentru că ite aruncă într-un iad în care îl simţi alături de tine pe dumnezeu. Abia ţi-ai smuls şi sfîrtecat măruntaiele, că te-ai şi împăcat cu tine însuţi. Şi, cu un glas sfîşietor, adăugă : Domnule Pont-mercy, pare de necrezut, dar sînt un om cinstit. Injosin-du-mă în ochii dumitale mă înalţ într-ai mei. Mi s-a mai întîmplat o dată, dar a fost mai puţin dureros ; n-a fost nimic. Da, sînt un om cinstit. Şi n-aş mai fi fost dacă, din greşeala mea, ai fi continuat să mă stimezi ; acum cînd mă dispreţuieşti sînt cinstit. Mă apasă această fatalitate : neputînd niciodată decît să fur consideraţia ce mi se arată, consideraţia asta mă umileşte şi mă striveşte lăuntric ; ca să mă respect, trebuie să fiu dispreţuit. Numai aşa mă pot ridica. Sînt un osîndit care ascultă de conştiinţa lui. Ştiu că ceea ce spun e ciudat. Dar ce vrei să fac ? Asta e ! M-am legat de mai multe ori faţă de mine însumi ; şi rămîn legat. Sînt unele întîlniri care ne leagă, sînt unele întîmplări care implică îndatoriri. Vezi, domnule Pont-mercy, viaţa mea e plină de întîmplări.
Jean Valjean mai tăcu puţin, înghiţindu-şi saliva cu greu, ca şi cum vorbele lui îi lăsaseră un gust amar, şi urmă :
— Cînd duci în spinare o asemenea povară, nu ai dreptul să o împărţi cu alţii fără ca ei s-o ştie, nu ai dreptul să-i molipseşti de ciumă, nu ai dreptul să-i faci să alunece în prăpastie fără ca ei să bage de seamă, nu ai dreptul să laşi să fluture peste ei bluza ta roşie, nu ai dreptul să încurci în ascuns fericirea altuia cu mizeria ta. E dezgustător să te atingi de cei sănătoşi, pe întuneric, cu ulcerul tău nevăzut. Degeaba mi-a împrumutai Fauche-levent numele lui, nu am dreptul să mă servesc de el ; el a putut să mi-l dea, dar eu n-am putut să-l iau. Un nume este un om. După cum

vezi, domnule, cu toate că sînt ţăran, am citit cîte ceva, am gîndit cîte ceva şi îmi cam dau seama de viaţă. După cum vezi, vorbesc binişor. Mi-am făcut o educaţie, a mea... da, cine şterpeleşte un nume şi se acoperă cu el e necinstit. Simple litere din alfabet, dar şi ele se fură ca banii şi ceasul. Să fiu o semnătură falsă în carne şi oase, să fiu o cheie falsă însufle-
473

ţită, să intru la oameni cinstiţi în casă cu iarba fiarelor, să .nu mai privesc niciodată drept, ci să mă uit pe furiş, să fiu mîrşav în sufletul meu, nu ! nu ! nu ! Mai bine să suferi, să sîngerezi, să plîngi, să-ţi jupoi pielea de pe trup cu propriile tale unghii, să-ţi petreci nopţile zvîrcolindu-te de teamă, să-ţi muşti trupul şi sufletul. Iată pentru ce îţi spun toate acestea ! Cu inima deschisă, cum ai spus dumneata. Răsuflă greu şi aruncă un ultim cuvînt :
— Altădată, ca să trăiesc, am furat o pîine ; azi, ca
să trăiesc, nu vreau să fur un nume.
— Ca să trăieşti ! întrerupse Marius. N-ai nevoie de
numele acesta ca să trăieşti !
— Ştiu eu ce vreau să spun, răspunse Jean Valjean, ridi-
cînd şi lăsînd capul încet de mai multe ori la rînd.
Urmă o tăcere. Tăceau amîndoi, fiecare înecat într-un noian de gînduri. Marius se aşezase lîngă o masă şi îşi sprijinea bărbia în palmă. Jean Valjean umbla încoace şi încolo. Se opri în faţa unei oglinzi şi rămase nemişcat. Apoi, ca şi cum ar fi răspuns unui gînd lăuntric, zise privind oglinda în care nu se vedea :
— Pe cînd acum mă simt uşurat.
începu iar să meargă şi ajunse la celălalt capăt al salonului. In clipa cînd se întoarse, băgă de seamă că Marius îl privea cum umblă. Atunci el îi spuse cu un glas ciudat:
— îmi tîrăsc puţin piciorul. Acum înţelegi de ce. Apoi
se întoarse cu totul spre Marius. Şi acum, domnule, închi-
puieşte-ţi ceva : n-am spus nimic, am rămas domnul
Fauchelevent, mi-am luat locul aici, sînt de-ai casei, sînt
în odaia mea, am fost Ia gustarea de dimineaţă în papuci,
seara ne ducem toţi trei la un spectacol, o însoţesc pe
doamna Pontmercy la Tuileries şi în Piaţa Royale, sîntem
împreună, mă credeţi semenul vostru ; într-o bună zi, sînt
aici, sînteţi aici, stăm de vorbă, rîdem şi deodată auziţi
o voce strigînd : Jean Valjean ! şi iată că mîna înspăi-
mîntătoare a poliţiei iese din întuneric şi îmi smulge
deodată masca !
474

Tăcu încă o dată. Marius se ridicase tremurînd. Jean Vaijean reluă :
— Ce spui despre asta ?
Tăcerea lui Marius îi răspunse.
Jean Vaijean urmă :
— Vezi bine că am dreptate să nu tac. Fiţi fericiţi,
rămîneţi în înaltul cerului, fiţi îngerul unui înger, rămî-

neţi în lumină, mulţumiţi-vă cu atît, şi nu face să vă în
grijoraţi de felul în care un biet osîndit se apucă să-şi
sfîşie pieptul şi să-şi facă datoria ; ai în faţa dumitale un
mizerabil, domnule !
Marius străbătu încet salonul şi, cînd fu lîngă Jean Vaijean, îi întinse
mîna. Dar Marius trebui singur să-i ia mîna, care nu se mişca. Jean
Vaijean nu se împotrivi, şi lui Marius i se păru că strînge o mină de
marmură.
— Bunicul meu are mulţi prieteni, zise Marius. Iţi voi
obţine iertarea.
— E-n zadar, răspunse Jean Vaijean. Sînt crezut mort,
e destul. Morţii nu sînt ţinuţi sub supraveghere. Trebuie
numai să putrezească în linişte. Moartea e acelaşi lucru
ca iertarea. Şi, desfăcîndu-şi mîna din mîna lui Marius,
adăugă cu un fel de mîndrie neînduplecată : De altfel,
datoria este de azi înainte prietena mea şi nu am nevoie
decît de o singură iertare, de iertarea conştiinţei mele.
In aceeaşi clipă, la capătul celălalt al salonului, uşa se deschise şi chipul
Cosettei se ivi în deschizătură. Nu i se vedea decît chipul drăgălaş ; era
fermecător de nepieptănată, avea pleoapele încă pline de somn. Făcu
mişcarea unei păsări care îşi scoate capul din cuib, îşi privi mai întîi
bărbatul, apoi pe Jeam Vaijean şi le strigă rîzînd, cu un zîmbet de floare :
— Mă prind că vorbiţi politică. Ce prostie, în loc
să staţi cu mine !
Jean Vaijean tresări.
— Cosette !... îngăimă Marius.
Şi se opri. Parcă erau doi vinovaţi. Cosette, strălucitoare, continua să-i
privească pe amîn-•doi, unul după altul. Prin ochii ei treceau lumini de
rai.

— V-am prins în flagrant delict, zise Cosette. Am
auzit prin uşă pe tata Fauchelevent spunînd : „Conştiinţa...
datoria..." Asta nu e decît politică. Nu vreau. Nu trebuie
să vorbi{i politică chiar de a doua zi. Nu se cade !
— Te înşeli, Cosette ! răspunse Marius. Vorbim despre
afaceri. Vorbim de cel mai bun plasament ce se poate
găsi pentru cei şase sute de mii de franci ai tăi...
— Nu e vorba de asta, întrerupse Cosette. Vin şi eu.
Vreţi ?
Şi, trecînd pragul, intră în salon. Era îmbrăcată cu o rochie albă şi lungă
de casă, cu mii de cute şi cu mîneci largi, care, începînd de la gît, îi
cădeau pînă la călcîie. Numai în cerurile de aur ale vechilor tablouri
gotice sînt asemenea veşminte îngereşti, fermecătoare.
Se privi din cap pînă în picioare într-o oglindă mare, apoi izbucni cu un
glas plin de încîntare :
— A fost odată un rege şi o regină. Ah, cît sînt de

mulţumită ! Spunînd aceste cuvinte, făcu o plecăciune în fa(a lui Marius şi a lui Jean Valjean. Uite, am să mă aşez lîngă voi pe un jilţ 1 peste jumătate de oră mîncăm ; n-aveti decît să vorbei ce vreţi, ştiu că bărbaţii trebuie să vorbească, am să fiu foarte cuminte.

Marius îi luă braţul şi îi spuse cu dragoste :

— Vorbim despre afaceri.

— Bine că mi-am adus aminte, răspunse Cosette. Cînd am deschis fereastra odăii mele, am văzut o mulţime de paiaţe ' în grădină. Păsărele, nu măşti. Azi e miercurea păresimilor ; dar nu e şi pentru păsări.

— Ţi-am spus că vorbim despre afaceri. Du-te, micuţă Cosette, lasă^ne o clipă 1 Vorbim de bani. Te-ar plictisi.

— Ai o cravată foarte drăguţă în dimineaţa asta, Ma rius. Eşti foarte elegant, domnule. Nu, n-o să mă plic tisească.

— Te asigur că o să te plictisească.

— Nu, dacă sînteţi voi. N-o să vă înţeleg, dar vă ascult. Cînd asculţi vocile iubite nu e nevoie să înţelegi cuvin-

' In franţuzeşte: pierrot (paiaţă) denumire pentru vrăbii ; în text. Joc de puvinţe. Pierrot – paiaţă din comedie şi circ.

tele. Nu vreau decît să hm împreună. Rămîn cu voi, şi gata !

— Draga mea Cosette ! Nu se poate !

— Nu se poate ? I

— Da.

— Aşa ? reluă Cosette. V-aş fi spus cîteva noutăţi. V-aş fi spus că bunicul doarme încă, că mătuşa ta e la litur ghie, că soba din odaia tatei Fauchelevent scoate fum, că N'icolette a chemat twi coşar, că Toussaint şi Nicolette s-au şi certat, că Nicolette rîde de bîlbîiala Toussaintei. Dacă e aşa, nu veţi afla nimic. A, nu se poate ? Atunci şi eu, domnule, ai să vezi că spun şi eu : „Nu se poate" Cine va fi în pierdere ? Te rog, Marius dragă, lasă-mâ aici cu voi doi !

— Iţi jur că trebuie să fim singuri.

— Bine, dar ce, eu parcă sînt cineva ?

Jean Valjean nu rostea nici un cuvînt. Cosette se întoarse către el.

— Mai înitîi, tată, vreau să vii să mă săruţi. Ce stai aşa, fără să spui nimic, în loc să fii de partea mea ? Ce fel de tată am eu ? Vezi bine că sînt foarte nenorocită în căsnicie. Bărbatu-meu mă bate. Hai, sărută-mă numai-decît!

Jean Valjean se apropie. Cosette se întoarse spre Marius.

— Pe dumneata nu pot să te sufăr, îi spuse ea.

Apoi întinse fruntea spre Jean Valjean.

Jean Valjean înainta un pas spre ea. Cosette se trase îndărăt.

— Tată, eşti palid. Nu cumva te supără braţul ?

— S-a vindecat, răspunse Jean Valjean.
— Poate n-ai dormit bine ?
— Nu.
— Nu cumva eşti trist ?
— Nu.
— Sărută-mă ! Dacă eşti sănătos, dacă dormi bine.
dacă eşti mulţumit, nu te cert.
Şi din nou îi întinse fruntea.

Jean Valjean sărută fruntea aceea rază cerească.
— Zîmbeşte !
Jean Valjean se supuse. Surise însă ca o stafie.
— Acum apără-mă împotriva bărbatului meu.
— Cosette !... zise Marius.
— Supără-te, itată ! Spune-i că trebuie să rămîn. Pu
teţi prea bine vorbi şi faţă de mine. Credeţi, prin urmare,
că sînt foarte proastă. E uimitor ceea ce îmi spuneţi ; afa
ceri, să pui banii la o bancă, mare lucru ! Bărbaţii fac
pe misterioşii pentru nimica toată. Vreau să rămîn. Sînt
foarte drăguţă în dimineaţa asta. Uită-te la mine, Marius !
Se uită la Marius cu o încîntătoare ridicare din umeri, cu un fel de
îmbufnare drăgălaşă. Se petrecu ceva ca un fulger între aceste două
fiinţe. N-avea nici o însemnătate că mai era cineva de faţă.
— Te iubesc ! spuse Marius.
— Te ador ! răspunse Cosette.
Şi se îmbrăţişară fără să se poată opri.
— Acum – reluă Cosette, îndreptînd o cută la rochia
de casă şi cu o mutrişoară biruitoare – acum rămîn.
— Asta nu, răspunse Marius cu glas rugător. Avem
ceva de sfîrşit.
— Tot nu ?
Marius rosti cu gravitate :
— Crede-mă, Cosette, că nu se poate.
— A, iei vocea dumitale de bărbat, domnule. Bun, am
plecat. Dumneata, tată, nu m-ai sprijinit. Domnule soţ,
domnule tată, sînteţi nişte tirani ! Mă duc să-i spun şi
bunicului. Dacă vă închipuiţi că am să mai vin înapoi, să
vă fac temenele, vă înşelaţi. Sînt destul de mîndră. Acum
vă aştept eu. O să vedeţi cum o să vă plictisiţi fără mine.
Am plecat, aşa vă trebuie !
Şi ieşi.
După două clipe, uşa se deschise din nou, obrajii ei proaspeţi şi trandafirii
se strecurară încă o dată între canaturile uşii şi Cosette le strigă :
— Sînt foarte supărată.
Uşa se închise iar şi iar se făcu întuneric.
pe care juca o

Totul fu ca o rază de soare rătăcită, care, fără să ştie, străbătuse deodată noaptea.
Marius se încredinţa că uşa fusese bine închisă.
— Biata Cosette ! şopti el. Cînd va afla...
La acest cuvînt, Jean Valjean tremură din toate mădularele. Se uită ţintă la Marius, cu o privire rătăcită.
— Cosette ! Da, da, e adevărat, ai să-i spui tot Co-
settei. E drept. Uite, nici nu mă gîndeam la asta. Sîntem
în stare de un anumit lucru şi nu sîntem de altul. Dom
nule, te rog, te implor, domnule, jură-mi pe ce ai mai
sfînt că nu-i vei spune nimic. Nu e destul că ştii dum
neata ? Eu am putut spune tot nesilit de nimeni, aş fi
spus universului, lumii întregi, îmi era totuna. Dar ea,
ea nu ştie ce e asta, ar înspăimînta-o. Un ocnaş ! Ar tre
bui să-i explici, să-i spui : E un ora care a fost osîndit
la muncă silnică. A văzut cîndva trecînd un şir de con-
. damnaţi. Oh, dumnezeule !
Se prăbuşi într-un jilţ şi îşi ascunse faţa în mîini. Nu se auzea nimic, dar se ghicea că plînge după tresăririle umerilor. Era un plîns tăcut, un plîns îngrozitor.
Suspinul e un fel de înnăbuşire. Fu cuprins de un tremur nemaipomenit; se lăsă pe spătarul jilţului ca şi cum ar îi vrut să respire, cu braţele atîrnînd în jos şi Marius îi văzu faţa scăldată în lacrimi şi îl auzi şoptind atît de încet, încît glasul părea că porneşte dintr-o adîncime fără fund :
— Oh, aş vrea să mor!
— Fii liniştit ! spuse Marius. Iţi voi păstra taina
numai pentru mine.
Şi, mai puţin înduioşat decît ar fi trebuit, dar silit de un ceas să se obişnuiască cu ceva neaşteptat şi îngrozitor, văzînd cum treptat-treptat domnul Fauchelevent e înlocuit sub ochii lui de un ocnaş, cup.rins încetul cu încetul de această realitate înfiorătoare şi adus de desfăşurarea firească a lucrurilor să simtă distanţa care se aşezase între acest om şi el, Marius adăugă :
Mi-e cu neputinţă să nu-ţi spun un cuvînt despre suma pe care mi-iai dat-o cu atîta încredere şi cinste. E o îaptă corectă. Se cuvine să primeşti pentru ea o răs-

l'J

plată. Fixează suma dumneata însuţi şi se va plăti. Nu te teme să ceri oricît de mult.
— Iţi mulţumesc, domnule, răspunse Jean Valjean cu
blîndeţe. Rămase o clipă pe gînduri, trecîndu-şi în neştire
vîrful arătătorului peste unghia degetului mare, apoi
glăsui : Totul este aproape sfîrşit. îmi mai rămîne un
lucru...
— Care ?
Jean Valjean şovăi pentru ultima oară şi cu glas stins, aproape fără răsuflare, bîlbîi mai mult decît spuse :

— Acum cînd ştii, dumneata care eşti stăpîn, crezi că
nu trebuie s-o mai văd pe Cosette ?
— Cred că ar fi mai bine, răspunse rece Marius.
— N-iam s-o mai văd, şopti Jean Valjean.
Şi se îndreptă spre uşă.
Puse mîna pe clanţă, uşa se întredeschise. Jean Valjean o deschise atît cît să poată trece, rămase o clipă nemişcat, apoi o închise din nou şi se întoarse spre Marius.
Nu mai era palid, era galben ca ceara. Nu mai avea lacrimi în ochii lui, ci un fel de flacără tragică. Vocea îi era din nou ciudat de liniştită.
— Bine, domnule – zise el – dacă vrei, voi veni
s-o văd. Să ştii că doresc mult. Dacă n-aş fi ţinut s-o văd
pe Cosette, nu ţi-aş fi făcut mărturisirea pe care ţi-am
făcut-o, aş fi plecat; dar wînd să rămîn unde este
Cosette şi să continuu s-o văd, a trebuit să-ţi spun cinstit
totul. Pricepi ce vreau să spun, nu-i aşa ? E un lucru care
se înţelege. Vezi dumneata, sînt mai bine de nouă ani de
cînd o am lîngă mine. Am locuit întîi în dărăpănătura aia
din bulevard, apoi la mănăstire, apoi lîngă Luxembourg.
Acolo ai văzut-o dumneata întîia oară. Iţi aminteşti de
pălăria ei de catifea albastră. Am fost pe urmă în cartierul
Invalizilor, unde aveam un grilaj şi o grădină. Strada
Plumeit. Locuiam într-o curticică dosnică, de unde o ascul
tam cîntînd la pian. Asta e viaţa mea. Nu ne despărţeam
niciodată. Asta a ţinut nouă ani şi cîteva luni. Eram ca
şi tatăl ei, iar ea era copilul meu. Nu ştiu dacă mă înţe
legi, domnule Pontmercy, dar ar fi greu să plec acum,
să n-o mai văd, să nu mai vorbesc cu ea, să nu mal am

nimic. Dacă nu-mi iei în nume de rău, voi veni din cînd în cînd s-o văd pe Cosette. Nu voi veni prea des. Şi nu voi sta mult. Ai putea spune să fiu primit în odăiţa aceea mică de la parter. Aş intra şi pe uşa din dos, a servitorilor, dacă nu s-ar mira nimeni. E mai bine, cred, să intru pe unde intră toată lumea. Domnule, în adevăr, aş mai vrea s-o văd puţin pe Cosette. Cît vei vrea dumneata de rar. Pune-te în locul meu ! Atî.t mai am. Şi apoi trebuie să băgăm de seamă. Dacă n-aş mai veni de loc, ar bate la ochi, ar părea ciudat. De pildă, uite ce pot face, am să vin seara, cînd începe să se înnopteze.
— Ai să vii în fiecare seară – zise Marius – şi
Cosette are să te aştepte.
— Eşti bun, domnule, rosti Jean Valjean.
Marius îl salută pe Jean Valjean, fericirea duse deznădejdea pînă la uşă şi cei doi bărbaţi se despărţiră.

TAINELE PE CARE LE POATE CUPRINDE O DESTĂINUIRE

Marius era foarte /tulburat.
Răceala pe care o simţise totdeauna faţă de omul lîngă care o vedea pe Cosette i se lămurise acum. Făptura asta avea ceva ciudat, pe care îl simţea instinctiv. Acel lucru ciudat era cea mai urîtă dintre ruşini, era ocna. Domnul Fauchelevent era osînditul Jean Valjean.

Descoperirea bruscă a unei asemenea taine în mijlocul fericirii lui semăna cu găsirea unui scorpion într-un cuib de turturele.
Fericirea lui Marius şi a Cosettei era supusă de azi înainte la această vecinătate ? Era un fapt împlinit ? Primirea omului acestuia făcea parte clin căsătoria încheiată ? Nu mai era nimic de făcut ?
Marius se căsătorise şi cu osînditul ?
Zadarnic te-ai încununat cu lumină şi bucurie, zadarnic ai gustat ceasul de purpură al vieţii, dragostea fericită,

astfel de zguduiri ar sili să tremure chiar un arhanghel în extazul lui, chiar un semizeu în gloria lui.
Aşa cum se întîmplă totdeauna în astfel de schimbări neaşteptate, Marius se întreba dacă nu greşise el însuşi cu ceva. Ar fi trebuit să bănuie ceva ? Să fie mai prudent ? Se zăpăcise fără să vrea ? Poate că da, puţin. Se azvîrlise, fără să aibă grijă de ce se petrecea în jurul lui, în această aventură de dragoste care dusese la căsătoria cu Cosette ? Băgă de seamă – aşa cum bagi de seamă treptat, uitîndu-te la tine însuţi – că viaţa ,ne schimbă încetul cu încetul, că latura himerică şi vizionară a naturii lui, ca o ceaţă lăuntrică proprie multor fiinţe omeneşti, creşte cînd se află pe culmile patimii şi ale durerii, schimbă temperatura sufletului şi năpădeşte fiinţa omenească întreagă, înecînd în beznă întreaga conştiinţă. Am arătat de mai multe ori acest element caracteristic al caracterului lui Marius. îşi -amintea ca, îmbăitat de dragoste în istrada Plumet, în timpul celor şase sau şapte săptă-mîni de extaz, ,nu-i spusese nimic Cosettei despre drama neînţeleasă din cocioaba Gorbeau, în care victima se încăpăţânase atît de ciudat să tacă în timpul luptei şi să evadeze apoi. Cum s-a făcut că nu-i spusese Cosettei nici un cuvînt despre treaba asta ? Faptul era totuşi atît de apropiat şi 'de înspăimîntător ! Cum se făcuse că nu-i pomenise nici de numele Thenardierilor şi mai ales de ziua în oare o întîlnise pe Eponine ? Acum îi era greu să-şi lămurească tăcerea lui de atunci. Totuşi, îşi da seama de tot. îşi amintea de zăpăceala lui, ide ameţeala pe care i-o da Cosette, de dragostea care sorbea tot, de acea contopire şi înălţare a amîndurora spre ideal şi îşi amintea poate şi de cîtimea imperceptibilă de raţiune care se amesteca în starea aceea violentă şi încîntătoare a sufletului, de instinct ceţos şi înnăbuşit de a ascunde şi şterge în amintire acea aventură înfricoşătoare, de a cărei atingere se temea, în care nu voia să aibă nici un rol, de care se ferea şi în care el nu putea fi nici povestitor, nici martor, fără să acuze. De altfel, aceste cîteva săptămîni fuseseră un fulger ; nu avuseseră timp de altceva decît de dragoste. In sfîrşit, socotind, răsturnînd şi cercetînd totul,

dacă i-ar fi povestit Cosettei despre capcana Gorbeau, dacă i-ar fi spus numele Thenardierilor, chiar dacă el ar fi descoperit că Jean Valjean este un ocnaş, care ar fi fost urmările ? Toate acestea l-ar fi schimbat pe el, pe Marius, ar fi schimbat-o pe ea, pe Cosette ? Ar fi dat îndărăt ? Ar fi iubit-o

mai puţin ? N-ar mai fi luat-o în căsătorie ? Nu. Ar fi schimbat asta ceva în ceea ce se întîmplase ? Nu. Nimic deci de regretat, nimic de imputat sieşi. Totul era cum trebuie. Există un dumnezeu al acestor îmbătaţi, pe care îi numim îndrăgostiţi. Măritiş urmase orbeşte drumul pe care l-ar fi ales şi văzînd. Dragostea îl legase la ochi oa să-l ducă unde ? In rai.
Dar acest rai era de azi înainte vecin cu iadul.
Vechea răceală a lui Marius pentru omul acesta, pentru acest Fauchelevent devenit Jean Valjean, era acum amestecată cu groază. Trebuie să spunem însă că în această groază se afla şi oarecare milă şi chiar o anumită surprindere.
Hoţul ăsta, hoţul ăsta recidivist, dăduse înapoi banii. Şi ce sumă ? Şase sute de mii de franci. El singur ştia despre ei. Putea să-i ipăstreze, îi adusese pe toţi. Apoi îşi destăinuise el însuşi situaţia. Nimic nu-l silea s-o facă. Dacă se ştia acum cine era, se ştia prin el. în mărturisirea lui era mai mult decît acceptarea unei umilinţe, era acceptarea primejdiei. Pentru un condamnat o mască ,nu e o mască, ci un adăpost. El dăduse cu piciorul acestui adăpost. Un nume fals înseamnă siguranţă ; el azvîrlise acest nume fals. Putea el, ocnaşul, să se ascundă pentru totdeauna într-o familie cinstită ? Se împotrivise acestei ispite. Şi din ce pricină ? Din sorupul de conştiinţă. O mărturisise el însuşi cu glasul convingător al adevărului. La urma urmei, oricine ar fi fost acest Jean Valjean, era fără îndoială o conştiinţă care se deştepta. începuse m el o tainică dorinţă de răscumpărare şi, după cum se vedea, scrupulul era stăpî.n de mult pe acest om. Asemenea criterii despre ce e drept şi bine nu sînt proprii firilor de rînd. Deşteptarea conştiinţei e măreţia sufletului.
Jean Valjean era sincer. Această sinceritate, vădită, Pipăibilă, de netăgăduit, evidentă prin însăşi durerea pe

^ H ^^^H

care i-o pricinuia, făcea ca informaţiile să nu mai folosească Ia nimic şi ca tot ceea ce spunea omul acesta să capete autoritate. Pentru Marius se în timp lă o răsturnare ciudată de situaţii. Ce răspîndea domnul Fauchelevent ? Neîncrederea. Ce răspîndea Jean Valjea-n ? încrederea.
Marius alcătui, cufundat în gînduri, bilanţul tainic al acestui Jean Valjean, constată activul, constată pasivul şi încercă sa ajungă la cumpănirea lor. Dar totul era ca o furtună. Marius, încercînd să-şi facă o părere limpede despre omul acesta, şi urmărind, ca să zicem aşa, pe Jean Valjean pînă în fundul gîndirii lui, îl pierdea din vedere şi îl găsea din nou, ca într-o ceaţă nedesluşită.
Banii daţi înapoi cu cinste, mărturisirea deschisă erau o notă bună. Erau ca un luminiş într-un nor negru, chiar dacă norul se întuneca iar.
Oricît de tulburi erau amintirile lui Marius, tot mai păstra o umbră din ceea ce se petrecuse.

Ce era, în adevăr, aventura din podul Jondrette ? Pentru ce, la sosirea poliţiei, acel om, în loc să se plîngă, fugise ? Acum Marius găsea răspuns. Pentru că omul era un recidivist fugit de sub osîndă.
Altă întrebare : Pentru ce acest om venise în baricadă ? Abia -acum revedea Marius, îşi amintea limpede ce fusese ; amintirea ieşise la iveală în emoţiile acestea ca scrisul cu cerneala simpatică la foc. Venise în baricadă. Dar nu ca să lupte. Ce venise ,să facă acolo ? La .această întrebare răspundea vedenia care se ridica în faţa lui: Javert. Marius îşi amintea acum foarte bine grozavul chip al lui Jean Valjean care îl tîra afară din baricadă pe Javert, legat burduf, şi auzea încă de după colţul străduţei Mon-detour groaznicul pocnet de pistol. Era, pesemne, o ură veche între spion şi ocnaş. Se stînjeneau unul pe altul. Jean Valjean se urcase pe baricadă ca să se răzbune. Sosise însă prea tîrziu. Ştia probabil că Javert e prizonier. Vendeta corsicană a pătruns în anumite străfunduri ale societăţii, unde s-a statornicit ca lege; e atît de simplă, încît nu uimeşte nici sufletele pe jumătate întoarse către bine ; şi sufletele acestea sînt astfel făcute, încît un criminal pe cale să se pocăiască poate fi scrupulos faţă

<je furt, dar nu faţă de răzbunare. Jean Valjean îl ucisese pe Javert. Cel puţin, se pare că aşa fusese.
In sfîrşit, o ultimă întrebare, dar asta fără răspuns. Marius o simţea ca pe un cleşte. Cum se făcuse că viaţa lui Jean Valjean se învecinase atît de mult cu a Cosettei ? Ce însemna acest joc neînţeles al soartei, care pusese laolaltă acest copil cu un asemenea om ? Există, aşadar, şi lanţuri pentru doi făurite în cer ? Şi lui dumnezeu îi place să împerecheze îngerul cu demonul ? Crima şi nevinovăţia pot, aşadar, să fie tovarăşe de locuinţă în ocna tainică a mizeriei ? In această perindare de osîndiţi care este soarta omenească două frunţi pot trece una lîngă alta, una neştiutoare, alta înfricoşată, una scăldată în lumina dumnezeiască ,a zorilor, alta veştejită pentru totdeauna de licărirea unui fulger veşnic ? Cine a putut hotărî o astfel de împerechere neînţeleasă ? In ce fel, datorită cărei minuni s-a putut înfiripa convieţuirea acestui înger cu bătrînul ocnaş ? Cine a putut lega mielul de lup şi, lucru mai de neînţeles, pe lup de miel ? Pentru că lupul îl iubea pe miel, pentru că fiinţa sălbatică o adora pe fiinţa slabă, pentru că, timp de nouă ani, îngerul se sprijinise de monstru. Copilăria şi adolescenţa Cosettei, naşterea ei, creşterea ei feciorelnică către viaţă şi soare fuseseră ocrotite de un devotament hîd. Aici întrebările se desfăceau în mii de alte întrebări neînţelese. In adîncul prăpăstiilor se deschideau alte prăpăstii, şi Marius nu se mai putea apleca asupra lui Jean Valjean fără să ameţească. Cine era acest om ? O prăpastie ? Bătrînele simboluri ale genezei sînt veşnice ; în societatea omenească, aşa cum este ea, pînă în ziua cînd o lumină mai puternică o va preface, există totdeauna doi oameni, unul deasupra tinei şi altul subpămîntean ; cel care urmează binele este Abel ; cel care urmează răul este Cain. Dar acest Cain duios cine e ? Ce este cu tîlha-rul acesta pierdut în adoraţia unei fecioare, veghind asupra e'. crescînd-o, păzind-o, făcînd-o o făptură demnă şi în-făşurînd-o, el, cel lipsit de curăţenie, în puritate ? Ce

înseamnă această mocirlă care cinstise nevinovăţia fără s-o Păteze ? Cine era acest Jean Valjean care făcuse educaţia
iS5

Cosettei ? Ce era cu acest chip al negurii care n-avea decît o singură grijă : să ferească de orice umbră şi de orice nor răsăritul unui luceafăr.
Aceasta era taina lui Jean Valjean ; aceasta era taina lui dumnezeu.
In faţa îndoitei taine Marius da înapoi. Una îl liniştea puţin în privinţa celeilalte. Dumnezeu era în întîmplarea aceasta tot atît de vădit ca Jean Valjean. Dumnezeu îşi are uneltele lui. Se slujeşte de unealta care vrea. Nu e răspunzător în faţa omului. Cunoaştem noi felul de a lucra al lui dumnezeu ? Jean Valjean se ostenise pentru creşterea Cosettei ; cît de cît, el făurise acest suflet. Era de netăgăduit. Da, şi apoi ? Făurarul era groaznic, dar lucrul lui era minunat. Dumnezeu face minuni după bunul lui plac. O zidise pe încîntătoarea Cosette şi îl întrebuinţase ca zidar pe Jean Valjean. Ii plăcuse să-şi aleagă un lucrător ciudat. Putem noi să-l tragem la răspundere ? Pentru întîia oară băligarul ajută primăvara să nască trandafirul ?
Marius îşi răspundea singur la întrebări şi se simţea mulţumit de răspunsuri. In toate privinţele arătate de noi, nu îndrăznise să-l constrîngă pe Jean Valjean, fără să-şi mărturisească lui însuşi că nu îndrăznea. O adora pe Cosette, era a lui, Cosette era minunat de curată. Asta îi ajungea. De ce altă lămurire avea nevoie ? Cosette era o lumină. Lumina mai are nevoie să fie luminată ? Avea tot; ce-şi mai putea dori ? Totul nu e destul ? Chestiunile personale ale lui Jean Valjean nu-l priveau. Aplecîndu-se peste umbra fatală a acestui om, se agăţa de declaraţia solemnă a nefericitului : „Nu struţ nici un fel de rudă cu Cosette. Acum zece ani nici nu ştiam că există."
Jean Valjean era un trecător. El singur o spusese. Va să zică, era în trecere. Oricine ar fi fost el, rolul i se încheiase. De acum încolo Marius avea să îndeplinească poruncile providenţei pe lîngă Cosette. Cosette se născuse numai ca să-şi găsească în azur semenul, iubitul, soţul, bărbaitul ceresc. Luîndu-şi zborul, Cosette, înaripată Ş1 strălucind, îşi lăsa jos pe pămînt crisalida goală şi hîda, pe Jean Valjean.
480

Cu orice gînduri se va fi muncit Marius, se întorcea mereu la un fel de groază faţă de Jean Valjean. Poate o groază sfîntă, pentru că, după cum arătarăm, simţea un quid divinum ' în acest om. Dar, orice ar fi făcut şi oricît ar fi căutat să justifice situaţia, trebuia mereu să ajungă aici: era un ocnaş ; cu alte cuvinte, fiinţa care, pe scară socială, n-are loc, pentru că se află sub cea din urmă treaptă. După omul cel mai josnic vine şi ocnaşul. Ocnaşul nu mai e semenul celor vii. Legea l-a dezbrăcat de toată cîtimea de omenie pe care o poate smulge unui om. în chestiunile penale, Marius, deşi democrat, rămăsese la o concepţie neînduplecată şi păstra despre cei loviţi de lege toate ideile legii. Trebuie să spunem că nu progresase în toate privinţele. Nu ajunsese să deosebească între ceea ce e scris de om şi ceea ce e scris de dumnezeu, între lege şi drept. Nu cercetase şi nu cîntărise de loc dreptul pe care şi-l ia omul de a dispune de irevocabil şi de ireparabil. Nu era revoltat de cuvîntul „pedeapsă". I se

părea firesc ca anumite încălcări ale legii să fie urmate de pedepse veşnice şi înţelegea osînda socială ca pe un mijloc de civilizare. Aşa judeca acum, deşi avea poate să progreseze mai tîrziu, datorită firii lui bune şi substanţei lui alcătuite din progres latent.
Avînd această concepţie, Jean Valjean i se arăta hidos şi respingător. Era un blestemat. Era un ocnaş. Cuvîntul acesta suna pentru el ca o trîmbiţă a judecăţii; şi, după ce-l măsură îndelung pe Jean Valjean, îşi întoarse privirea de la el. Vade retro 12
Trebuie să recunoaştem şi să stăruim că Marius, între-bîndu-l mereu pe Jean Valjean pînă ce acesta îi spusese : ..Mă spovedesc dumitaie", nu-i pusese totuşi două sau trei întrebări hotărîtoare. Nu că nu-i veniseră în minte, dar îi era teamă de ele. Podul Jondrette ? Baricada ? Javert ? Cine ştie pînă unde ar fi mers mărturisirile lui ? Jean Valjean nu părea a fi un om care dă înapoi şi cine ştie dacă Marius, după ce l-ar fi îndemnat să vorbească, n-ar fi vrut apoi să-l oprească ? In anumite împrejurări hotă-
1 Ceva dumnezeiesc (în «riginal în limba latină).
2 înapoi ! (în original In limba latină).

rîtoare nu ni s-a întîmplat fiecăruia, după ce am pus o întrebare, să ne astupăm urechile ca să n-auzim răspunsul ? Mai ales cînd iubim avem asemenea laşităţi. Nu e lucru înţelept să cercetăm prea adînc situaţiile încurcate, mai cu seamă cînd o parte organică a propriei noastre vieţi se amestecă strîns în ele. Din lămuririle deznădăjduite ale lui Jean Valjean putea izvorî o lumină înspăi-mîntătoare, dar cine ştie dacă ea nu s-ar fi răsfrînt şi asupra Cosettei ? Cine ştie dacă nu rămăsese un fel de lucire blestemată pe fruntea îngerului ? Scînteierile fulgerului tot trăsnet se cheamă. Fatalitatea are asemenea legături care fac ca însăşi nevinovăţia să se îmbibe de crimă prin puterea acelei legi întunecate a reflexelor colorante. Cele mai curate chipuri pot să păstreze pentru totdeauna răsfrîngerea unei vecinătăţi dezgustătoare. Pe drept sau pe nedrept, lui Marius îi fusese frică. Aflase şi aşa prea multe. Căuta mai curînd să se ameţească decît să se lumineze. înnebunit, o lua pe Cosette în hraţe, în-chizînd ochii în privinţa lui Jean Valjean.
Omul acesta era o noapte, o noapte vie şi grozavă. Cum să cutezi să-i cercetezi adîncul ? E înspăimântător să pui întrebări întunericului. Cine ştie ce ţi-ar putea răspunde ? Zorile ar putea fi mînjite pentru totdeauna.
In această stare sufletească, Marius se simţea năucit şi sfîşiat la gîndul că omul acesta avea să se mai apropie în oarecare măsură de Cosette. Aproape se învinuia că nu pusese întrebările temute, în fata cărora dăduse înapoi şi din care ar fi putut {îşni o hotărîre neînduplecată şi nestrămutată. Se socotea prea bun, prea blînd, chiar prea slab. Slăbiciunea împinsese la o îngăduinţă neprevăzătoare. Se lăsase înduioşat. Greşise. Ar fi trebuit, pur şi simplu, să-! gonească pe Jean Valjean. Jean Valjean era pierdut. Trebuia să-î întoarcă spatele şi să-şi descotorosească familia de el. Era supărat pe el însuşi, supărat pe irepeziciunea acestui vîrtej de emoţii care îl asurzise, îl orbise şi îl luase cu el. Era nemulţumit de el însuşi.

Ce era de făcut acum ? Vizitele lui Jean Valjean îl scîrbeau adînc. De ce să vină acest om în casa lui ? Ce căuta aici ? După această întrebare rămînea năuc, nu voia

să scormonească mai departe, nu voia să se cerceteze pe el însuşi. Făgăduise, avusese slăbiciunea să tăgăduiască ; Jean Valjean luase cu el făgăduinţa lui ; trebuie să ne ţinem de cuvînt chiar fată de un ocnaş şi mai cu seamă faţă de un ocnaş. Totuşi, cea dintîi datorie a lui era fată de Cosette. In cele din urmă, o silă mai puternică decît orice pusese stăpînire pe el.
Marius rostogolea nedesluşit tot vălmăşagul de gînduri f,n mintea lui, sărind de la unul la altul, frămîntat de toate. De aci, o tulburare fără margini. Nu-i veni uşor să-şi ascundă itulburarea faţă de Cosette, dar dragostea e un har, şi Marius izbuti.
De altfel, îi puse Cosettei, fără un scop vădit, fel de fel de întrebări ; ea, nevinovată, aşa cum porumbelul e alb, nu bănui nimic. îi vorbi de copilăria şi de tinereţea ei, convingîndu-se din ce în ce mai mult că ocnaşul acesta fusese faţă de Cosette atît de bun, de părintesc şi de respectabil, cît poate fi un om. Tot ceea ce bănuise şi între-văzuse Marius era adevărat. Urzica asta înfiorătoare iubise şi ocrotise un crin.

CARTEA A OPTA
IN ASFINŢIT
I
ODAIA DE JOS

A doua zi, cînd începuse să se întunece, Jean Valjean bătea la poarta casei Gillenarmand. II primi Basque. Basque se afla în curte într-un anumit loc, ca şi cum i s-ar fi poruncit să stea acolo. Se întîmplă cîteodată ca stăpînul să-i spună servitorului : „Vezi cînd vine domnul cutare".
Basque, fără să aştepte ca Jean Valjean să ajungă la el, îi adresa cuvîntul :
— Domnul baron mi-a spus să-l întreb pe domnul dacă
vrea să urce sau să rămînă jos ?
— Să rămîn jos, răspunse Jean Valjean.
Basque, de altfel foarte respectuos, deschise uşa odăii scunde şi zise :
— Mă duc s-o înştiinţez pe doamna.
încăperea în care Jean Valjean intră era odaia de la parter, cu ferestrele spre stradă, boltită şi umedă, slujind uneori de cămară pentru provizii, pardosită cu lespezi de piatră roşie şi luminată prost de o singură fereastră cu zăbrele de fier.
Odaia nu era din cele prea des cercetate de smocul de pene, de perie şi de mătură. Praful era aici netulburat. Nu se organizase nici o urmărire a păianjenilor. O pînză minunată, întinsă bine, foarte murdară, împodobită cu muşte moarte, se răsfăţa pe un geam al ferestrei. Mică şi scundă, odaia era mobilată cu o mulţime de sticle goale îngrămădite într-un colţ. Zidul, văruit în gălbui, se jupuia în petice mari. In fund era o vatră cu lemnul vopsit în negru, cu pervaz îngust. Focul era aprins, ceea ce arăta

că se ţinuse seama de răspunsul lui Jean Valjean : „Să rămîn jos".

Două jilţuri erau aşezate în cele două colţuri ale vetrei. Intre jilţuri era întinsă, în chip de covor, o carpetă veche, căreia i se vedea mai mult urzeala decît lîna.
Odaia era luminată .numai de focul din vatră şi amurgul ce pătrundea prin fereastră.
Jean Valjean era obosit. Nu mîncase şi nu dormise de cîteva zile. Se prăbuşi într-un jilţ.
Basque se înapoie, puse pe vatră o luminare aprinsă şi plecă. Jean Valjean, cu capul căzut, cu bărbia în piept, nu-l văzu nici pe Basque, nici luminarea.
Deodată, se ridică tresărind. Cosette se afla în spatele lui.
N-o văzuse intrînd, dar o simţise.
Se întoarse. O privi îndelung. Era îneîntător de fru-moas?. Dar ceea ce voia să vadă el, cu privirea lui pătrunzătoare, nu era frumuseţea, ci sufletul.
— Vai, tată – izbucni Cosette – ce ţi-a trecut prin
cap ! Ştiam că eşti ciudat, dar niciodată nu m-aş fi aştep
tat la aşa ceva. Marius îmi spune că dumneata ai vrut
să te primesc aici.
— Da, eu.
— Mă aşteptam la răspunsul ăsta. Ţine-te bine ! Te în
ştiinţez că am să-ţi fac o scenă. Să începem cu începutul.
Tată, sărută-mă !
Şi-i întinse obrazul.
Jean Valjean rămase nemişcat.
— Nici ,nu te mişti. Văd. Stai ca un vinovat. Dar mi-e
totuna, te iert. Isus Hristos a zis : „întoarce şi obrazul
celălalt". Iată-l !
Şi-i întoarse obrazul celălalt.
Jean Valjean nu se mişcă din loc. Se părea că picioarele îi sînt ţintuite în pardoseala de piaitră.
— Va să zică e ceva serios, spuse Cosette. Ce ţi-am
făcut ? Sînt supărată pe dumneata. Eşti dator să mă îm
paci. Iei masa cu noi,
— Am mîncat,
49!

— Nu e adevărat. Am să-l pun pe domnul Gillenor-
mand să te certe. Bunicii sînt făcuţi să dojenească părinţii.
Hai, vino cu mine în salon ! Acum !
— Cu neputinţă.
Cosette simţi deodată că începe să-şi piardă curajul, încetă să poruncească şi trecu la întrebări :
— Dar de ce ? Ai ales odaia cea mai urîtă din casă.
Aici e groaznic.
— Ştii... Jean Valjean se răzgîndi. Ştiţi, doamnă, sînt
un om cam curios, am toanele mele.
Cosette îşi lovi pălmuţele una de alta.
•– Doamnă !... ştiţi... iată încă ceva nou ! Ce înseamnă asta ?

Jean Valjean îi zîmbi în felul acela neliniştitor în care se refugia cîteodată :
— Aţi dorit să fiţi doamnă. Sînteţi.
— Dar nu pentru dumneata, tată.
— Nu-mi mai spuneţi tată.
— Dar cum ?
— Spuneţi-mi domnule Jean, sau, dacă vreţi, Jean.
— Nu mai eşti tată ? Nu mai sînt Cosette ? Domnul Jean ? Ce înseamnă toate astea ? Astea sînt adevărate revoluţii ; dar ce s-a întîmplat ? Ia te uită niţel drept în ochii mei ! Şi nu vrei să stai la noi ! Şi nu vrei să intri în camera mea ! Ce ţi-am făcut ? Ce ţi-am făcut ? Trebuie să se fi întîmplat ceva.
— Nimic.
— Atunci ?
— Totul este ca de obicei.
— De ce îţi schimbi numele ?
— Dumneavoastră vi l-aţi schimbat cu totul. Alai zîmbi o dată în acelaşi fel şi adăugă : Fiindcă dumnea voastră sînteţi doamna Pontrnercy, pot şi eu foarte bine să fiu domnul Jean.
— Nu înţeleg nimic. Ce prostie ! Voi cere voie bărbatu lui meu ca dumneata să fii domnul Jean. Sper că nu va fi de părerea asta. Mă mîhneşti adînc. Bine, toane, toane, dar nu trebuie s-o faci să sufere pe Cosette. Nu e bine. Dumneata, care eşti bun, n-ai dreptul să fii răutăcios.

El nu răspunse,
Cosette îi duă pe neaşteptate amîndouă mîinile şi, cu o mişcare nestăpînită, Je ridică spre obrajii ei şi le strînse pe grumajii ei, gest de adîncă dragoste.
— Oh – îi spuse ea – fii bun ! Şi urmă : Uite ce în ţeleg eu prin a fi bun : să fii drăguţ, să vii să locuieşti aici, să ne începem iar minunatele noastre plimbări, sînt păsări şi pe-aici ca în strada Plumet, să trăieşti laolaltă cu noi, să părăseşti vizuina aia din strada I'Homme-Arme, să nu ne mai dai şarade de dezlegat, să fii ca toată lumea, să mănînci cu noi şi la prînz, şi seara, să fii tatăl meu.
El îşi desprinse mîinile.
— Nu mai aveţi nevoie de tată, aveţi bărbat.
Cosette se răsti :
— N-am nevoie de tată ! Nici nu ştiu ce să mai răspund îa lucrurile astea fără nici un rost.
— Dacă Toussaint ar fi aici – urmă Jean Valjean ca un om caxe ar căuta sprijin în puterea altuia şi care s-ar agăţa de toate ramurile – ar recunoaşte cea dinţii că eu am .avut totdeauna felul meu de a fi. Nu e nimic nou. Tot deauna mi-a plăcut ungherul meu întunecat.
— Dar aici e frig. Nu e lumină. E cumplit să vrei să

fii domnul Jean. Nu vreau să-mi spui „dumneata".
— Adineauri, venind încoace – răspunse Jean Valjean
— am văzut în strada Saint-Louis o mobilă. La un ebe-
nist'. Dacă aş fi o femeie drăguţă, mi-aş cumpăra mobila
aceea. E o toaletă foarte frumoasă, în stilul de azi. I se
zice ilemn de trandafir, cred. E încrustat. Are o oglindă
destul de mare, are şi sertare. E drăguţ.
— Uf, urs posac ! răspunse Cosette.
Şi cu o drăgălăşenie Iară seamăn, strîngînd din dinţi şi ţuguindu-şi
buzele, suflă către Jean Valjean. Era o graţie care se juca de-a pisica.
— Sînt furioasă, urmă ea. De ieri m-aţi înnebunit toţi.
Mor de ciudă ! Şi nu înţeleg. Dumneata nu mă aperi îm
potriva lui Marius. Marius nu mă sprijină împotriva
dumitale. Sînt absolut singură. Rînduiesc o odaie cît se
1 Tlmpiar de lux.

;
I

poate de drăguţ. Dacă aş fi putut să-l aduc în ea pe bunul dumnezeu, l-aş
fi adus. Mi se lasă odaia plocon. Locatarul îmi dă faliment. Şi poruncesc
Nicolettei o cină cum trebuie. N-avem nevoie de cina dumneavoastră,
doamnă. Şi tatăl meu Fauchelevent vrea să-i spun domnul Jean şi să-l
primesc în pivniţa asta înfiorătoare, uitată şi mucedă, în care zidurile au
barbă şi unde, în loc de cristale, sînt sticle golite, iar drept perdele pînze
de păianjeni ! Eşti ciudat, ştiu eu, e felul dumitale, dar se cădea să laşi
răgaz unor oameni care se căsătoresc. Nu trebuia să începi să fii ciudat
chiar numaidecît. Va să zică ai să fii foarte mulţumit în nesuferita stradă
il'Homme-Arme. Eu eram disperată acolo ! Ce-ai cu mine ? Mă faci să
sufăr foarte mult. Uf ! Şi, deodată serioasă, privi nemişcată spre Jean
Valjean şi adăugă : Atunci eşti supărat pe mine fiindcă sînt fericită ?
Naivitatea, fără să ştie, pătrunde cîteodată foarte adînc. Această
întrebare, simplă pentru Cosette, era adîncă pentru Jean Valjean. Cosette
voia să zgîrie, dar sfîşia.
Jean Valjean se îngălbeni. Stătu o clipă tăcut, apoi, vorbindu-şi lui însuşi,
şopti cu un glas schimbat, de nerecunoscut :
— Fericirea ei, asta a fost ţinta vieţii mele. Acum
dumneaei poate să-mi semneze plecarea. Cosette, tu eşti
fericită ; eu mi-am trăit traiul.
— Ah, mi-ai spus tu ! izbucni Cosette.
Şi îi sări de gît.
Jea,n Valjean, ca scos din minţi, o strînse la piept, pierdut. I se păru chiar
că o ia înapoi.
— Mulţumesc, tată ! îi spuse Cosette.
Slăbiciunea asta sfîşie inima lui Jean Valjean. Se trase uşor din braţele
Cosettei şi îşi luă pălăria.
— Bine, dar... ? zise Cosette.
Jean Valjean răspunse :
— Te las, doamnă, eşti aşteptată. Şi, de pe pragul uşii,

adăugă : Ţi-am spus tu. Spune bărbatului dumitale că
asta nu se va mai întîmpla. Iertaţi-mă !
Jean Valjean ieşi, lăsînd-o pe Cosette buimăcită de acest ciudat bun rămas.

II

ALŢI PAŞI ÎNAPOI

In ziua următoare, Jean Valjean veni iar la aceeaşi oră.
Cosette nu-l întrebă nimic, nu se mai miră, nu mai spuse că îi e frig, nu mai vorbi de salon ; se feri să zică „tată" sau „domnule Jean". II lăsă să-i spună „dumneata". II lăsă să-i spună „doamnă". Părea însă mai puţin veselă. Ar fi fost tristă dacă ar fi fost în stare să se întristeze.
Avusese pesemne cu Marius una dintre acele convorbiri în care bărbatul iubit spune ce vrea, nu lămureşte nimic, şi femeia iubită e mulţumită. Curiozitatea îndrăgostiţilor nu Merge prea departe dincolo de dragostea lor.
Odaia de jos fusese oarecum curăţită. Basque scosese sticlele şi Nicolette pînzele de păianjeni.
Zilele următoare îl aduseră mereu pe Jean Valjean la aceeaşi oră. Veni în fiecare zi, luînd drept sfinte vorbele lui Marius. Marius făcu în aşa fel ca să nu fie acasă cînd venea Jean Valjean. Toată casa se deprinsese cu noul fel de purtare al domnului Fauchelevent. Toussaint îi dădu şi ea o mînă de ajutor. „Domnul a fost totdeauna aşa", repeta ea. Bunicul hotărî : „E un original !" Şi nimeni nu mai spuse nimic. De altfel, la nouăzeci ide ani nu mai sînt cu putinţă nici un fel de legături, ci numai întîlniri ; orice nou-venit te stînjeneşte. Nu mai e loc pentru alte obişnuinţe noi. Fie el domnul Fauchelevent sau domnul Tranchelevent, bunicuil Gillenormand era foarte bucuros să fie scutit de „domnul ăsta". El adăugă : „Nimic mai obişnuit decît un original de-ăsta. Face tot felul de năzdrăvănii. Fără nici un motiv. Marchizul de Canaples era Şi mai rău. Cumpărase un palat, ca să locuiască în pod. Oamenii au purtări ciudate."
Nimeni ,nu întrevăzu taina cumplită. Cine, de altfel, ar fi putut ghici aşa ceva ? Există unele mlaştini asemănătoare prin India ; apa lor pare nemaipomenită, de neînţeles, înfiorată fără vînt şi frămîntată acolo unde ar trebui să fie liniştită. Te uiţi la clocotele fără pricină de deasupra ; nu vezi hidra care se tîrăşte pe fund.

' '

Mulţi oameni au în ei o urîţenie tainică, un rău pe care îl hrănesc, un balaur care îi roade, o deznădejde care locuieşte în noaptea lor lăuntrică. Un astfel de om seamănă cu oricare altul, se duce, vine. Nimeni nu ştie că are în suflet o înspăimîntătoare durere parazită, ou mii de colţi, care trăieşte în nenorocitul acesta şi îl ucide. Nimeni nu ştie că acest om este o prăpastie. Este ca o mlaştină stătătoare, dar fără fund. Din cînd în cînd, deasupra ei se petrece o tulburare de neînţeles. Se iveşte ca o cută tainică, apoi piere şi iar apare ; o bulboană de aer se ridică şi plesneşte. E

o nimica toată, dar e îngrozitor. E răsuflarea dihăniei necunoscute. Să vii la ceasul la care alţii pleacă, să te furişezi cînd alţii se arată, să păstrezi în orice împrejurare ceea ce s-ar putea numi un veşmînt de culoarea zidului, să cauţi cărările singuratice, străzile pustii, să nu iei parte la convorbiri, să ocoleşti mulţimea şi serbările, să trăieşti ca un nevoiaş, deşi pari om cu stare, să-ţi ai, deşi bogat, cheia în buzunar şi lumînarea la portar, să intri pe uşa de serviciu, să urci pe scara din dos, toate aceste ciudăţenii neînsemnate, cute, bulboane de aer, valuri trecătoare de deasupra, vin adesea dintr-un fund înfricoşător.
Mai multe săptămîni trecură astfel. O viaţă nouă puse stăpînire încetul cu încetul pe Cosette, şi anume cunoştinţele pe care le aduce căsătoria, vizitele, grija casei, distracţiile, treburile acestea mari. Plăcerile Cosettei nu costau mult; se mărgineau la una singură : să fie lingă Marius. Să iasă cu el, să stea cu el – asta era marea îndeletnicire a vieţii ei. Era o bucurie mereu reînnoită pentru ei să iasă braţ la braţ, la soare, în plină stradă, fără să se ascundă, în faţa lumii întregi, numai ei doi. Cosette avu o neplăcere. Toussaint nu se putu înţelege cu Nicolette şi plecă, pentru că apropierea între cele două fete bătrîne nu fu cu putinţă. Bunicul era sănătos ; Marius pleda cînd şi cînd cîte un proces ; mătuşa Gille-normand ducea pe lîngă tînăra căsnicie un trai paşnic şi retras care o mulţumea.
Jean Valjean venea în fiecare zi.

După ce pierise tutui re a, acel „dumneata", „doamnă", domnule Jean", toate îl făcuseră altul pentru Cosette. Grija pe care şi-o luase singur, s-o îndepărteze de el, îşi atingea scopul. Ea era clin ce în ce mai veselă şi din ce în ce mai puţin drăgăstoasă. Totuşi, îl iubea tot atît de mult şi el o simţea. Intr-o zi, ea îi spuse deodată : „Erai tatăl meu, nu mai eşti, erai unchiul meu, nu mai îmi eşti nici unchi, erai domnul Fauchelevent, eşti Jea.n. Atunci cine eşti ? Nu-mi plac toate astea. Dacă nu te-aş şti atît de bun, mi-ar fi frică de dumneata."
Locuia tot în strada l'Homme-Arme, neputîndu-se hotărî să se depărteze de cartierul în care sta Cosette.
La început zăbovea numai cîteva clipe cu Cosette şi apoi pleca.
Incet-încet, începu să facă vizite mai lungi. Parcă s-ar fi folosit de faptul că zilele se măreau ; venea mai devreme şi pleca mai tîrziu.
Intr-o zi, Cosette îi spuse fără să ia seama : „Tată". Un fulger de bucurie lumină bătrînul chip întunecat al lui Jean Valjean. Dar o corectă : „Spune-mi Jean". „Ah ! da – răspunse ea cu un hohot de irîs – domnule Jean." „Aşa !" rosti el. Şi îşi întoarse capul, ca să nu-l vadă ştergîndu-şi ochii.

III

IŞI ADUC AMINTE DE GRADINA DIN STRADA PLUMET

Ii spusese „tată" pentru cea din urmă oară. După această ultimă licărire, totul se stinse. Nici o apropiere, nici un „bună ziua" întovărăşit de o sărutare, niciodată cuvîntul acela atît de răscolitor şi dulce : „Tată !" La cererea lui şi cu voia lui, fusese alungat rînd pe rînd din toate fericirile ; şi nenorocirea era că, după ce-o pierduse pe Cosette întreagă într-o zi, trebuia acum s-o mai piardă o dată bucăţică cu bucăţică.

Ochiul se obişnuieşte în cele din urmă cu lumina din beci. Şi îi ajungea s-o vadă pe Cosette o dată pe zi.

32

497

" ! •

Toată viaţa i se aduna în acel ceas. Se aşeza lîngă ea, se uita la ea în tăcere sau îi vorbea de anii de demult, de copilăria ei, de călugăriţe, de micile ei prietene de altădată.
Intr-o după-amiază, era una din primele zile de april, destul de caldă, dar încă răcoroasă, în care soarele străluceşte vesel şi grădinile care înconjurau ferestrele lui Marius şi aie Cosettei trăiau bucuria redeşteptării, răsura era pe cale să înflorească, podoaba mixandrelor se întindea pe zidurile vechi, gura-leului căsca trandafirie printre crăpăturile pietrelor, prin iarba încîntătoare începuseră să se arate păraluţe şi gălbinele, fluturii albi ai anului îşi încercau zborul, vîntul, cîntăreţ al nunţii veşnice, îşi arunca prin copaci cele dintîi sunete ale acelei mari simfonii a zorilor, pe care vechii poeţi o numeau împrimăvărarea. In acea după-amiază Marius îi spuse Cosettei : „Ziceam că o să ne ducem să mai vedem grădina din strada Plumet. Haide ! Să nu fim nerecunoscători I" Şi îşi luară zborul ca două rîndunele în primăvară. Grădina din sitrada Plumet li se păru un răsărit de soare. Simţeau de pe-a cum ca un fel de primăvară a dragostei lor rămasă în urmă-le. Casa din strada Plumet, fiind închiriată, era încă a Cosettei. Ajunseră în grădina şi în casa aceea. Se regăsiră aici şi uitară de toate. Seara, la ora obişnuită, Jean Vaijean veni în strada Filles-du-Calvaire. „Doamna a plecat cu domnul şi nu s-a întors încă", îi spuse Basque. Se aşeză fără un cuvînt şi aşteptă un ceas. Cosatte tot nu se întoarse. înclină fruntea şi plecă.
Cosette era atît de ameţită de plimbarea aceea în „grădina lor" şi atît de veselă că „trăise o zi întreagă în trecutul ei", încît, a doua zi, nu vorbi decît de asta. Nu băgă de seamă că nici nu-l văzuse pe Jean Vaijean în ajun.
— Cum v-aţi dus acolo ? o întrebă Jean Vaijean.
— Pe jos.
— Şi cum v-aţi întors ?
— Cu o birjă.

493

De cM-va timp, Jean Vaijean băgă de seamă că tinăra pereche ducea o viaţă iretrasă. îl cam necăjea viaţa asta. Economia lui Marius era aspră şi cuvîntul acesta avea pentru Jean Vaijean un înţeles absolut. Cuteză să întrebe :
— De ce n-aveţi o trăsură ? Un cupeu frumos nu v-ar
costa decît cinci sute de franci pe lună. Sînteţi bogaţi.

— Nu ştiu, răspunse Cosette.
— Tot aşa şi cu Toussaint, care a plecat, reluă Jean
Vaijean. N-aţi luat pe nimeni în loc. De ce ?
— Nicolette ne-ajunge.
— Bine, dar ai nevoie de o fată în casă.
— Nu-l am pe Marius ?
— Ar trebui să ai o casă a dumitale, servitori, o tră
sură, o lojă la teatru. Nu e nimic prea frumos pentru"
dumneata. De ce să nu profiţi că eşti bogată ? Bogăţia
sporeşte fericirea.
Cosette nu răspunse inimic.
Vizitele lui Jean Vaijean nu se scurtau. Dimpotrivă. Cînd inima omului alunecă nu se mai poate opri.
Cînd Jean Vaijean voia să-şi prelungească vizita fără să se bage de seamă cît e ceasul, îl lăuda pe Marius ; spunea că e frumos, nobil, curajos, plin de duh, bun, că vorbeşte bine. Cosette îi întregea spusele. Jean Vaijean începea din nou. Şi nu mai isprăveau. Marius era un cuvînt nesecat; cele şase litere ale lui cuprindeau volume întregi. In felul acesta, Jean Vaijean izbutea să rămînă mai multă vreme. Era atît de bine s-o vadă pe Cosette, să uite totul lîngă ea ! Era ca un balsam pe rănile lui. Se întîmplă de mai multe ori ca Basque să vină de cîte două ori şi să spună : „Domnul Gillenormand mă trimite să amintesc doamnei baroane că masa e gata".
In acele zile, Jean Vaijean se întorcea la el acasă dus pe gînduri.
Era, oare, ceva adevărat în comparaţie cu crisalida, care îi venise în minte lui Marius ? Era el, Jean Vaijean, in adevăr o crisalidă care se încăpăţîna şi care venea să facă vizite fluturelui lui ?
Intr-o zi rămase mult mai mult decît de obicei. A doua zi băgă de seamă că focul nu era făcut în vatră.

„Ia te uită ! gîndi el. Nu e foc." Şi îşi dădu singur această explicaţie : „E firesc. Sîntem doar în aprilie. Nu mai e frig."
— Doamne ! ce frig e aici ! izbucni Cosette intrînd.
— Nicidecum, zise Jean Valjean.
— Atunci, dumneata i-ai spus lui Basque să nu
facă foc ?
— Da. Ne apropiem de luna mai.
— Bine, dar se face focul pînă în iunie. In pivniţa asta
e nevoie de foc tot anul.
— Am crezut că nu mai trebuie foc.
— Asta e iar o idee de-a dumitale.
In ziua următoare era iar foc. Dar cele două jilţuri fuseseră aşezate la celălalt capăt al odăii, lîngă uşă. „Ce-o fi însemnînd asta ?" gîndi Jean Valjean.
Luă jilţurile şi le puse la locul lor obişnuit, lîngă vatră.

Focul, aprins din nou, îl încuraja totuşi. Stătu de vorbă mult mai mult decît de obicei. Tocmai cînd se ridică să plece, Cosette îi zise :
– Bărbatu-meu mi-a spus ieri ceva de neînţeles.
— Ce anume ?
— Mi-a spus aşa : „Cosette, avem o rentă de treizeci de mii de livre. Cele douăzeci şi şapte pe care le ai tu şi cele trei de la bunicul." Am răspuns : „Adică treizeci". El a urmat : „Ai avea curajul să trăim cu cele trei mii ?" Am răspuns : „Da, chiar cu nimic. Numai să fiu cu tine." Şi apoi am întrebat: „Dar de ce îmi spui asta ?" Mi-a răspuns : „Ca să ştiu !"
Jean Valjean nu scoase o vorbă. Cosette aştepta pesemne de la el vreo lămurire; el ascultă tot cu o linişte posomorită. Se întoarse în strada l'Homme-Arme ; era atît de cufundat în gînduri, încît greşi uşa şi, în loc să intre în casa lui, intră în casa vecină. Abia după ce urcase aproape două etaje îşi dete seama de greşeală şi coborî.
Mintea îi era chinuită de presupuneri. Era limpede că Marius avea îndoieli despre originea celor şase sute de mii de franci, că le bănuia un izvor necurat, că, cine ştie ? Poate chiar descoperise că banii veneau de la el, Jean Valjean, că şovăia în faţa acestei averi suspecte,

că-i era silă s-o primească şi voia mai bucuros să rămînă săraci, decît să fie bogaţi datorită acestei bogăţii îndoielnice.
De altfel, Jean Valjean începea nelămurit să se simtă dat afară.
A doua zi, intrînd în odaia de jos, avu un fel de tresărire. Jilţurile nu mai erau acolo. Nu era nici măcar un scaun.
— Ei, asta e ! izbucni Cosette intrînd. Lipsesc jilţurile. Unde să fie ?
— Nu mai sînt aici, răspunse Jean Valjean.

— Asta e bună !
Jean Valjean îngăimă :
— Eu i-am spus lui Basque să le ia.
— Pentru ce ?
— Azi n-am să stau decît cîteva minute.
— Dacă stai puţin, nu trebuie totuşi să stai în picioare.
— Cred că Basque avea nevoie de fotolii în salon.
— Pentru ce ?
— Poate că aveţi musafiri diseară.
— N-avem pe nimeni.
Jean Valjean nu mai putu spune nici un cuvînt. Cosette ridică din umeri.
— Să spui să ia fotoliile ! Acum cîteva zile ai spus să nu se mai facă foc. Ce om ciudat eşti !
— Adio ! şopti Jean Valjean.
Nu spuse : „Adio, Cosette". Dar n-avu nici puterea să spună : „Adio, doamnă".
Ieşi zdrobit.
De data asta, înţelesese.
A doua zi nu mai veni. Cosette nu-şi dădu seama decît seara.
— Ia te uită – zise ea – domnul Jean n-a venit azi.

Simţi o uşoară strîngere de inimă, dar aproape nici
nu-şi dădu seama, pentru că Marius o sărută numaidecît.
Nu veni nici ziua cealaltă.
Cosette nu luă seama, îşi petrecu seara şi dormi toată noaptea ca de obicei, şi nu se gîndi la asta decît cînd se trezi din somn. Era atît de fericită ! O trimise repede pe

Nicolette la domnul Jean să afle dacă nu cumva e bolnav şi pentru ce anume .nu venise în ajun. Nicolette aduse răspunsul domnului Jean. Nu era bolnav de loc. Era ocupat. Va veni în curînd. Cît va putea mai curînd. Avea să facă de altfel o scurtă călătorie. Doamna trebuie să-şi aducă aminte că era obiceiul său să facă din cînd în cînd cîte o călătorie. Să nu-şi facă nimeni nici o grijă. Să nu se gîndească nimeni la el.
Ducîndu-se Ia domnul Jean, Nicolette îi repetase aidoma cuvintele stăpînei ei. Că doamna o trimisese să afle „pentru ce domnul Jean nu venise în ajun". „Da, sînt două zile de cînd n-am venit", zise Jean Valjean cu blîndeţe.
Dar vorbele lui trecură nebăgate în seamă de Nicolette, care nu le aduse la cunoştinţă Cosettei.

IV
ATRACŢIE ŞI STAPINIRE

In cele din urmă luni ale primăverii şi în primele luni ale verii lui 1833, rarii trecători de pe Marais, negustorii din prăvălii şi acei gură-cască de pe la porţi vedeau un bătrîn îmbrăcat cuviincios, în negru, ca-re în fiecare zi, cam la acelaşi ceas, cînd se însera, ieşea din strada I'Homme-Arme, de pe lingă răspîntia cu strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, trecea pe lîngă Blancs-Manteaux, ajungea în strada Culture-Sainte-Catherine şi, o dată în strada Echarpe, o lua la stînga şi intra în strada Saint-Louis.
Apoi mergea cu paşi rari, cu capul întins înainte, fără să vadă nimic, fără să audă nimic, cu privirea aţintită asupra unui punct mereu acelaşi, care lui i se părea înstelat şi care nu era decît colţul străzii Filles-du-Calvaire. Cu cît se apropia mai mult de acest colţ de stradă, cu atît mai mult i se luminau privirile ; un fel de bucurie îi lumina ochii ca un răsărit de soare lăuntric. Părea uimit şi înduioşat, buzele i se mişcau în neştire, ca şi cum ar fi

vorbit cu cineva nevăzut, zîmbea uşor şi înainta cît putea mai încet. S-ar fi zis că, dorind să ajungă mai curînd, se temea totuşi de clipa în care avea să se apropie. Cînd nu mai erau decît cîteva case între el şi strada care părea că-l ispiteşte, pasul i se încetinea într-atît, încît s-ar fi putut crede, cîteodată, că s-a oprit locului. Tremurul capului şi fixitatea privirii lui te făceau să te gîndeşti la acul busolei care caută polul. Dar aricit ar fi vrut el să-şi tărăgăneze ajungerea, trebuia totuşi să ajungă odată ; în sfîrşit, dădea de strada Filles-du-Calvaire ; atunci se oprea, tremura, îşi strecura capul cu un fel de sfială tulbure după colţul ultimei case şi privea de-a lungul străzii acesteia ; atunci privirea lui tragică devenea ceva asemănător cu -uimirea pe care ţi-o pricinuieşte o minune, cu reflexele unui rai neîngăduit. Apoi o lacrimă, care se strînsese încetul cu încetul în

colţul pleoapelor, destul de mare ca să se rostogolească, îi aluneca pe obraji şi i se oprea cîteodată pe buze. Bătrînul îi simţea gustul amar. Sta aşa cîteva minute împietrit. Pe urmă se întorcea pe acelaşi drum, cu acelaşi pas, şi, pe măsură ce se depărta, privirile i se stingeau.
Incet-încet, acest bătrîn conteni să se mai ducă în colţul străzii Filles-du-Calvaire ; se oprea la jumătatea drumului, în strada Saint-Louis, cîteodată mai departe, alteori mai aproape. Intr-o zi rămase în colţul străzii Culture-Sainte-Catherine şi privi de departe strada Filles-du-Calvaire. Apoi dădu din cap, tăcut, de la dreapta la stînga, ca şi cum ar fi renunţat la ceva, şi luă calea întoarsă.
Peste puţin timp nu mai veni nici măcar pînă în strada Saint-Louis. Ajungea pînă în strada Pavee, îşi scutura fruntea şi se înapoia ; apoi nu se duse mai departe de strada Trois-Pavillons, şi apoi nu mai trecu de Blancs-Manteaux. S-ar fi putut crede că e o pendulă neîntoarsă, ale cărei oscilări se scurtează înainte de a se opri.
In fiecare zi ieşea de acasă la aceeaşi oră, făcea acelaşi drum, dar nu-l mai isprăvea, şi, poate fără să-şi dea seama, îl scurta mereu. Tot chipul lui mărturisea o singură idee : „La ce bun ?" Ochii îi erau stinşi, fără stră-

lucire. Lacrimile îi secaseră ; nu i se mai adunau în colţul pleoapelor ; ochii lui gînditori erau uscaţi. Capul bătrînului era mereu întins înainte ; bărbia i se mişca din cînd în cînd ; zbîrciturile grumazului său slab îţi făceau rău. Cîteodată, pe vreme rea, ţinea sub braţ o umbrelă pe care n-o deschidea. Cumetrele din cartier ziceau : „Nu e-n toate minţile". Copiii se ţineau rîzînd după el.

CARTEA A NOUA
ULTIMA NOAPTE, ULTIMA DIMINEAŢA
MILA PENTRU NENOROCIŢI, DAR ÎNGĂDUINŢA PENTRU FERICIŢI
Ce lucru grozav e să fii fericit ! Ce uşor ne mulţumim numai cu atît! Cum credem că nu ne mai trebuie nimic I Gînd stăpînim ţinta înşelătoare a vieţii, fericirea, uităm adevărata ţintă, datoria !
Trebuie să spunem, totuşi, că n-am fi drepţi dacă l-am învinui pe Marius. După cum am mai spus-o o dată, Marius, înainte de căsătoria lui, nu-i pusese nici o întrebare domnului Fauche-levent, şi de atunci se temuse să-i pună vreuna lui Jean Valjean. Ii păruse rău de făgăduiala pe care o făcuse pripit. îşi spusese de multe ori că greşise cedînd în faţa deznădejdii. Se mărginise să-l îndepărteze încetul cu încetul pe Jean Valjean din casa lui şi să-l şteargă cît mai mult cu putinţă din mintea Cosettei. Se aşezase mereu între Cosette şi Jean Valjean, fiind sigur că în acest fel ea nu-l va mai vedea şi nu se va mai gîndi la el. Nu arunca asupra luî numai o umbră, ci îl îngropa cu totul în întuneric.
Marîus făcea ceea ce credea că e necesar şi drept. Socotea că pentru îndepărtarea lui Jean Valjean, fără brutalitate dar şi fără slăbiciune, are pricini serioase, care s-au şi văzut, şi altele tacă ce se vor vedea mai ţîrziu. Intîlnînd din întîmplare, într-un proces pe care îl pledase, pe un fost funcţionar al casei Laffitte, căpătase, fără să le caute, informaţii tainice pe care, în adevăr, nu te putuse cerceta amănunţit, din respect pentru secretul Pe care făgăduise să-l ţină şi ca să-] cruţe pe Jean Val-

jean în situaţia primejdioasă în care se afla. Credea, chiar în această clipă, că are o rnaire datorie de împlinit, şi anume să înapoieze cei şase sute de mii de franci aceluia pe care îl căuta în chipul cel mai tainic cu putinţă. Pînă atunci se ferea să se atingă de acei bani.
Cît despre Cosette, ea nu ştia nimic despre toate tainele astea ; dar am fi prea aspri s-o osîndim şi pe ea.
Intre ea şi Marius exista o atrac(ie puternică, care o făcea să îndeplinească, instinctiv şi automat, tot ce dorea Marius. Simţea, în ceea ce-l privea pe „domnul Jean", o anumită vrere a lui Marius, şi ea se supunea acestei vreri. Bărbatul ei nu trebuia să-i spună nimic ; ea simţea îndemnul nedesluşit, dar neîndoielnic, al gîndurilor lui nerostite, şi asculta orbeşte. Supunerea ei consta în a nu-şi aminti ceea ce uita Marius. Nu trebuia să facă pentru asta nici o sforţare. Fără să ştie ea însăşi de ce şi fără să avem de ce s-o învinuim pentru aceasta, sufletul îi devenise pînă într-atît una cu al bărbatului ei, încît ceea ce era umbrit în gîndul lui Marius se întuneca într-al ei.
Să nu mergem, totuşi, prea departe ; în privinţa lui Jean Valjean, uitarea şi umbrirea erau superficiale. Ea era mai mult zăpăcită decît uitucă. De fapt, ţinea mult la cel căruia îi spusese atîta vreme „tată". Dar îşi iubea mai mult bărbatul. Asta descumpănise oarecum balanţa inimii ei, aplecată într-o singură parte.
Se întîmpla ca uneori Cosette să vorbească de Jean Valjean şi să se mire. Atunci Marius o liniştea : „Cred că a plecat. N-a spus că trebuie să plece într-o călătorie ?" „E adevărat, gî.ndea Cosette. Avea obiceiul să dispară din cînd în cînd. Dar nu pentru multă vreme." De două sau de trei ori o trimise pe Nicolette în strada l'Homme-Arme să afle dacă domnul Jean se întorsese din călătorie. Jean Valjean îi trimise vorbă că nu.
Cosette se mulţumi cu acest răspuns, pentru că nu mai avea pe lume altă nevoie decît de Marius.
Trebuie să mai spunem că, la rîndul lor, Marius şi Cosette lipsiseră şi ei. Plecaseră la Vernon. Marius o dusese pe Cosette la mormîntul tatălui său.

Marius, încetul cu încetul, o furase pe Cosette lui Jean Valjean. Cosette nu se împotrivise.
De altfel, ceea ce se numeşte cu prea multă asprime, în anumite împrejurări, nerecunoştinţa copiilor, nu e totdeauna un lucru atît de vinovat cît se crede. E nerecunoştinţa naturii. Natura, după cum am spus altundeva, „priveşte înainte". Natura împarte fiinţele vii astfel : cei ce vin şi cei ce pleacă. Cei ce pleacă privesc spre întuneric ; cei ce vin, spre lumină. De aci îndepărtarea aceea care pentru bătrîni e fatală, iar pentru tineri firească. Această îndepărtare, mai întîi nesimţită, creşte din ce în ce, ca orice despărţire a crengilor. Ramurile, fără să se rupă de trunchi, se depărtează între ele. Nu e vina lor. Tinereţea merge unde e bucuria, la serbări, sub lumini puternice, către iubiri. Bătrîneţea merge spre sfîrşit. Nu se pierd din vedere, dar nu se mai îmbrăţişează. Oamenii tineri simt răcirea vieţii ; bătrînii răceala mormîntului. Să nu-i învinuim pe aceşti bieţi copii.

I!

ULTIMELE PILPIIRI ALE OPAIŢULUI FARA ULEI

Jean Valjean coborî într-o seară, făcu trei paşi în stradă, se aşeză pe o piatră, pe aceeaşi piatră pe care Gavroche în noaptea de 5 spre 6 iunie îl găsise pe gîn-duri ; stătu acolo cîteva minute, pe urmă urcă înapoi. Era ultima oscilaţie a pendulului. A doua zi nu mai ieşi din casă. A treia zi nici nu se mai dădu jos din pat.

Portăreasa, care îi pregătea masa modestă, cîteva foi de varză sau cîţiva cartofi cu niţică slănină, se uită în farfuria de lut şi se miră :

— Dar, omule, n-ai mîncat nici ieri, sărac de dumneata!

— Ba am mîncat, răspunse Jean Valjean.

— Farfuria e plină.

— Uită-te la cana cu apă ! E goală.

— înseamnă că ai băut, nu că ai mîncat.

— Bine, dar dacă nu mi-a fost foame decît de apă ?

— Asta se cheamă sete, şi cînd bei fără să mănînci se
cheamă friguri.

— O să mănînc mîine.

— Sau la Sfîntu-Aşteaptă. De ce nu azi ? Ce vorbă-i
asta : ,,O să mănînc mîine" ? Să nu te atingi măcar de
rnîncare ! Verdeţurile mele erau aşa de gustoase !

Jean Valjean luă mîna bătrînicii.

— Iţi făgăduiesc că am să le mănînc, îi spuse el blînd.

— Nu sînt mulţumită de dumneata, răspunse por
tăreasa.

Jean Valjean nu vedea nici o fiinţă omenească în afară de femeia asta cumsecade. Sînt în Paris străzi pe care nu trece nimeni şi case în care nu intră picior de om. El locuia pe una din aceste străzi şi într-una din aceste case. De pe vremea cînd mai ieşea încă, cumpărase cu cîţiva gologani, de la un căldărar, un crucifix mic de aramă, pe care îl agăţase de cui în faţa patului. E bine să-ţi opreşti ochii mereu pe o cruciuliţă.

Trecu o săptămînă fără ca Jean Valjean să facă nici un pas afară din odaie. Sta mereu culcat. Portăreasa îi spuse bărbatului ei :

— Bietul om de acolo, de sus, nu se mai scoală, nu
mai mănîncă, nu cred s-o mai ducă mult. Supărări,
asta e ! N-o să-mi scoată nimeni din cap că fata lui s-a
măritat prost.

Portarul răspunse cu un glas autoritar de soţ :

— Dacă e bopat, să cheme un doctor. Dacă nu e bogat,
să nu cheme. Dacă n-are doctor, o să moaTă.

— Şi dacă are ?

— Tot o să moară, spuse portarul.

Portăreasa începu să plivească cu o gioarsă de cuţit iarba crescută în ceea ce numea ea pavajul ei, şi, pe cînd o smulgea, mormăia :

— Păcat! Un bătrîn atît de curăţel ! E alb ca un pui
de găină.

Zări în capătul străzii un doctor din cartier care tocmai trecea şi se hotărî să-l roage să urce o clipă.

— E la al doilea, îi spuse ea. Intraţi înăuntru ! Fiindcă
bietul om nu se mai mişcă din patul lui, cheia e mereu
în uşă.
Doctorul îl văzu pe Jean Valjean şi îi vorbi. Cînd coborî, portăreasa îl
întrebă :
— Ce zici, doctore ?
— Bolnavul dumitale e foarte bolnav.
— Ce are ?
— De toate şi nimic. E un om care, după cum arată,
pare să fi pierdut pe cineva scump. E o boală de care
se moare.
— Ce v-a spus ?
— Mi-a spus că se simte bine.
— Mai treci pe aici, doctore ?
— Da, răspunse el. Dar ar trebui să mai treacă şi
altcineva.

III

UN FULG A AJUNS O POVARA
PENTRU CEL CE RIDICA IN MIINI CĂRUŢA
LUI FAUCHELEVENT

Intr-o seară, lui Jean Valjean îi fu greu să se ridice într-un cot ; îşi apucă mîna şi nu găsi pulsul; răsuflarea îi era scurtă şi i se oprea din cînd în cînd ; îşi dete seama că e slab cum nu mai fusese niciodată. Atunci, simţind fără îndoială povara unui gînd puternic, făcu o sforţare, se ridică în capul oaselor şi se îmbrăcă. îşi luă vechiul lui costum de muncitor. Cum nu mai ieşea din casă, se întorsese la aceste haine şi le prefera. Pe cînd se îmbrăca, trebui să se oprească de mai multe ori ; sudoarea îi picura de pe frunte, trudindu-se să-şi bage braţele în mîneci.
De cînd era singur, îşi pusese patul pe sală, ca să locuiască cît mai puţin cu putinţă în apartamentul pustiu.
Deschise valiza şi scoase din ea lucrurile Cosettei.
Le întinse pe pat.

Sfeşnicele episcopului erau la locul lor, pe cămin. Luă dinfcr-un sertar două lurnînlri de ceară şi le puse în sfeşnice. Apoi, cu toate că era încă în toiul zilei – era doar vară – le aprinse. Se văd cîteodată făclii aprinse în miezul zilei, în odăile în care zace cîte un mort.
Fiecare pas făcut de la o mobilă la alta îl istovea şi era silit să se aşeze. Nu era acea oboseală obişnuită care cheltuieşte puterile pentru a le înnoi; era rămăşiţa ultimelor mişcări cu putinţă ; era viaţa sleită ce se scurge picătură cu picătură în sforţări copleşitoare, care nu vor mai putea fi repetate.
Un scaun pe care se nărui se găsea tocmai în faţa acelei oglinzi, fatală pentru el, providenţială pentru Marius, în care citise pe sugativă scrisul pe dos al Cosettei. Se văzu în acea oglindă şi nu se recunoscu. Avea optzeci de ani ; înainte de nunta lui Marius i s-ar fi dat cu greu cincizeci ; anul acesta făcuse cît treizeci. Pe fruntea lui nu se aflau zbîrciturile bătrîneţii, ci semnul tainic al morţii. Simţeai pe ea urma ghearei celei

nemiloase. Obrajii îi căzuseră ; pielea lor era de culoarea aceea care te face să crezi că peste ea s-a şi aşternut pămîntul ; colţurile gurii i se lăsaseră ca în masca pe care cei vechi o sculptau pe morminte ; privea în gol cu ochii plini de mustrare ; ai fi zis că este una dintre acele mari făpturi tragice care se plîng de cineva.
Se găsea în starea care e treapta cea din urmă a prăbuşirii, stare în care durerea nu se mai revarsă ; e, ca să spunem aşa, împietrită ; în suflet stă parcă un fel de cheag de deznădejde.
Se înnoptase. Tîrî anevoie o masă şi jilţul cel vechi lîngă cămin şi puse pe masă un condei, cerneală şi hîrtie. Apoi simţi că i se face rău. Cînd îşi veni în fire, îi era sete. Neputînd să ridice cana cu apă, o aplecă din greu spre buze şi bău o înghiţitură.
Se întoarse spre pat şi, tot aşezat, fiindcă nu putea sta în picioare, se uita lung la rochiţa neagră şi la toate acele lucruri dragi.
Contemplările astea ţin ceasuri întregi, care totuşi par minute. Deodată, îl trecu un fior, simţi că îi cuprinde

frigul ; se rezemă cu coatele pe masa luminată de luminările din sfeşnicele episcopului şi luă pana.
Fiindcă nici pana şi nici cerneala nu mai fuseseră întrebuinţate de mult, vîrful penei era îndoit şi cerneala uscată ; trebui să se ridice şi să puie în cerneală cîteva picături de apă, ceea ce nu putu face fără să se oprească spre a se aşeza de două sau trei ori, şi fu silit să scrie cu pana întoarsă. Din cînd în cînd, îşi ştergea fruntea.
Mîna îi tremura. Scrise încet cîteva rinduri, pe care vi le înfăţişăm :
„Cosette, te binecuvîntez. Am să te lămuresc. Bărbatul tău a avut dreptate să-mi dea a înţelege că trebuia să plec ; totuşi se strecoară şi o fărîmă de greşeală în ceea ce a crezut el, dar a avut dreptate. E un om minunat. Iubeşte-l mult şi neîncetat după ce am să mor eu. Domnule Pontmercy, iubeşte-o mereu pe copila mea scumpă. Cosette, se va găsi hîrtia asta, iată ce vreau să-ţi spun, ai să vezi cifrele, dacă am puterea să mai mi le aduc aminte, ascultă bine, banii sînt ai tăi pe bună dreptate. Iată cum stau lucrurile : jeul alb vine din Norvegia, jeul negru din Anglia, iar pietrele negre din Germania. Jeul e mai uşor, mai preţios, mai scump. In Franţa se pot face imitaţii ca şi în Germania. E nevoie de o mică nicovală de cîţiva centimetri pătraţi şi de o lampă cu spirt pentru muiat ceara. Ceara se făcea altădată din răşină şi din negru de fum şi costa patru franci ,o livră. Mi-a venit în minte s-o fac din clei lucios şi din terebentină şi nu mă mai costă decît treizeci de bani, şi e mult mai bună. Cataramele se fac dintr-o sticlă violetă lipită cu această ceară pe reţea mică de metal negru. Sticla trebuie să fie violetă pentru bijuteriile de metal negru şi neagră pentru bijuteriile de aur. Sînt foarte căutate în Spania. E ţara jeului..."
Aici se întrerupse, pana îi căzu din mînă şi fu zguduit de un suspin deznădăjduit, care îi venea din adîncul fiinţei : bietul om îşi prinse capul în mîini şi se gîndi :
.>Oh ! izbucni în el însuşi (strigăte jalnice pe care le auzea numai dumnezeu) s-a sfîrşit. N-o voi mai vedea.

A trecut peste mine ca un zîmbet. Mă va înghiţi noaptea fără s-o mai văd. Oh ! numai un minut, o clipă, să-i aud glasul, să-i ating rochia, s-o privesc, pe ea, îngerul meu, şi pe urmă să mor ! Nu e nimic că mor, grozăvie este că mor fără s-o văd. Poate că mi-ar zîmbi, rni-ar spune o vorbă. Ar face asta vreun rău cuiva ? Dar nu, s-a sfîrşit pentru totdeauna ! Iată-mă cu totul singur. Doamne ! doamne ! nu o voi mai vedea !" In această clipă cineva bătu la uşă.

IV

O STICLA DE CERNEALA CARE NU-I BUNA DE NIMIC

In aceeaşi zi, sau, mai bine zis, în aceeaşi seară, tocmai cînd Marius se ridica de la masă şi se retrăgea în biroul lui pentru a studia un dosar, Basque îi înmînă o scrisoare, spunîndu-i : „Persoana care a scris scrisoarea e în anticameră".

Cosette îşi luase bunicul de braţ şi făcea o plimbare în grădină.

Cîteodată, o scrisoare poate, ca şi un om, să arate urît E destul să vezi o hîrtie proastă, împăturită neîngrijit, ca o scrisoare să nu-ţi placă. Scrisoarea adusă de Basque era aşa.

Marius o luă. Mirosea a tutun. Nimic nu trezeşte adu-cerea-aminte mai bine decît mirosul. Marius recunoscu tutunul. Se uită la adresă. „Domniei sale domnului baron Pommerci. Acasă la dumnealui". Recunoscînd tutunul, recunoscu şi scrisul. S-ar zice că uimirea aduce lumină. Marius se simţi fulgerat de o asemenea lumină.

Mirosul, ajutător tainic al aducerii-aminte, răscolise în el o întreagă lume. Era chiar hîrtia, felul de a îndoi, cerneala apoasă, scrisul acela cunoscut şi mai cu seamă era tutunul acela. Văzu maghernita Jondrette.

Astfel, printr-un ciudat joc al întîmplării, una dintre cele două căi pe care le căutase atît de mult, aceea pentru

• J *

oare chiar în vremea din urmă făcuse atîtea sforţări şi pe care o credea pierdută în vecii vecilor i se arăta de la sine. Dezdoi nerăbdător scrisoarea şi citi :

„Domnule baron,

Dacă cet-de-sus mi-ar fi dat asemenea talenturi, aş ţi putut să fiu baronul Thenard, membru al institutului (academic de şciinţe), dar nu sînt. Port numai acelaşi nume ca el, şi poate că o să am norocul ca amintirea asta să mă răcomande escelenţii voastre. Binefacerea cu care mă veţi cinsti va fi reciprocă. Sînt in stăpînirea unui secret despre un individ. Individul vă priveşte. Ţin secretul la dispoziţiunea dumneavoastră dorind ca să am onoarea să fiu de folosinţă. Vă voi da mijlocul de a alunga din onorabila dumneavoastră familie pe individ, care nu stă cu drept în ea, doamna baroană fiind născută din neam mare. Altarul virtuţii n-ar putea să stea la un loc mai mult cu crima, fără să abdice.

Aştept în antişambru ordinili domnului baron.

cu respect"

Scrisoarea era semnată ,,Thenard".

Iscălitura nu era falsă. Era numai puţin prescurtată. De altfel, stilul umflat şi ortografia întregeau destăinuirea. Certificaitul de origine era complet. Nici o îndoială nu era cu putinţă.

Marius fu cuprins -de o emoţie puternică. După o tresărire neaşteptată, simţi o adiere de fericire. Dacă ar mai fi găsit acum şi pe celălalt om, pe cel pe care-l căuta, pe cel care-l salvase chiar pe el, -pe Marius, atunci n-ar mai fi dorit nimic.
Deschise un sertar al biroului său, luă din el cîteva bancnote, le băgă în buzunar, închise din nou biroul şi sună. Basque întredeschise uşa.
— Să intre ! zise Marius.
Basque anunţă :
— Domnul Thenard.
Un bărbat intră.
Alt lucru neaşteptat pentru Marius. Bărbatul care intrase îi era cu totul necunoscut.

Omul acesta, bătrîn de altfel, avea nasul mare, bărbia în piept, ochelari verzi, cu abajur dublu de mătase tot verde peste ochi, părul netezit şi lins pe frunte chiar pînă lingă sprîncene, ca o perucă de vizitiu englez, din high-life. Avea părul cărunt. Era îmbrăcat în negru de sus pînă jos, cu nişte haine cam roase, dar curate ; un mănunchi de brelocuri care îi ieşeau din buzunarul mic te făcea să crezi că are şi un ceas. Ţinea în mînă o pălărie veche. Mergea încovoiat şi spinarea lui aplecată se cocoşa şi mai tare în plecăciuni.
Ceea ce izbea de la început era că îmbrăcămintea acestui personaj, prea largă, deşi era încheiată la nasturi cu grijă, nu părea făcută pentru el. Aici e nevoie de o scurtă lămurire.
Pe vremea aceea, trăia la Paris, într-o locuinţă veche şi dărăpănată, pe strada Beautreillis, J frigă Arsenal, un evreu iscusit, care ise îndeletnicea să prefacă ticăloşii în oameni cumsecade. Nu pentru multă vreme, fiindcă ar fi fost oam greu pentru (ticăloşi. Schimbarea se făcea văzînd cu ochii, pentru o zi sau două, cu treizeci de bani pe zi, printr-un costum cît mai asemănător cu al oamenilor de treabă. Cel care închiria hainele se numea Transformatorul ; pungaşii parizieni îl botezaseră aşa şi nu-i cunoşteau lalt nume. Avea o garderobă destul de bogată. Zdrenţele cu care îşi gătea clientela erau aproape bunişoare. Avea tot felul ide specialităţi şi categorii ; de fiecare cui al prăvăliei lui atârna, veche şi răpănoasă, o lanumită condiţie socială ; iei costumul de magistrat, colo nişte veşminte preoţeşti, într-un colţ o îmbrăcăminte de bancher sau de militar în retragere, altundeva straiele unui om de litere şi mai departe costumul unui om politic. Făptura asta era garderobierul uriaşei drame pe care o joacă derbedeii la Paris. Vizuina lui era culisa din care ieşea furtul şi unde se întorcea escrocheria. Un ticălos jerpelit venea în această garderobă, dădea treizeci de bani şi alegea, după rolul pe oare voia să-l joace în ziua aceea, haina ce i se potrivea şi, coborînd scara, ticălosul era cineva. A doua zi, boarfele erau aduse fără greş înapoi şi Transformatorul, care încredinţa hoţilor tot ce avea, nu era

furat niciodată. Hainele acestea aveau un cusur : nu veneau bine ; nefiind croite pentru cei care le purtau, erau strimte pentru unii şi largi pentru alţii, nu se potriveau nimănui. Orice pungaş, care era mai mic sau mai mare decât oamenii mijlocii, nu se simţea bine în costumele Transformatorului. Trebuia să nu fie nici prea gras, nici prea slab. Transformatorul nu avusese în vedere decît oamenii obişnuiţi. Luase măsura omului după făptura celui dinţii golan care-i ieşise în cale şi care nu e nici gros, nici subţire, nici mare, nici mic. De aci şi unele ajustări, cîteodată mai (anevoioase, cu care ajutoarele Transformatorului se descurcau cum puteau. Cu atît mai rău pentru cei nepotriviţi! Haina omului de stat, de pildă, neagră de sus pînă jos, şi deci fără cusur, ar fi fost prea mare pentru Pitt şi prea strimtă pentru Castelcicalal. Ţinuta de „om de stat" era arătată precum urmează, în catalogul Transformatorului ; copiem întocmai : „Haină de postav negru, pantaloni de Hnă neagră, vestă de mătase, ghete şi rufărie". Iar pe margine : „Fost ambasador" şi o notă pe care de asemenea o transcriem : ,,Intr-o cutie deosebită, o perucă bine irizată, ochelari verzi, brelocuri şi două cotoare de pene lungi de o şchioapă, înfăşurate în bumbac". Totul era pentru omul de stat, fost ambasador. Costumul întreg era, dacă se poate spune aşa, istovit; cusăturile se înălbiseră, un fel de cheotoare se întredeschidea la un cot ; pe lîngă asta, hainei âi lipsea un nasture la piept, dar asta nu era decît un amănunt; rmîna omului de stat, trebuind să fie moreu ţinută sub haină pe inimă, avea rostul să acopere lipsa nasturelui.
Dacă Marius ar fi fost unul din obişnuiţii instituţiilor oculte ale Parisului, ar fi recunoscut numaidecît pe trupul vizitatorului adus de Basque haina omului de stat împrumutată la „Dă-mi-o pe-asta" a Transformatorului.
Dezamăgirea lui Marius, văzînd că intră alt om decît cel aşteptat, se prefăcu în nemulţumire pentru noul-venit.
1 William Pitt at II-lea, prim-ministru al Angliei în timpul revoluţiei franceze şi începutul dictaturii napoleoniene, era slab şi uscat. Dimpotrivă, diplomatul napolitan Fabricio Rufîo, principe de Castelcicala, era foarte corpolent.

II cercetă cu privirea din creştet pînă-n tălpi, an 'timp ce personajul se înclină <peste măsură, şi-l întrebă scurt :
— Ce doriţi ?
Omul răspunse cu un rînjet dulceag despre care numai surâsul mîngîietar al unui crocodil ar -da o idee :
— Mi se pare cu neputinţă să nu mai fi avut cinstea
să văd pe domnul baron .în societate. Cred că l-am mai
întîlnit, acum câţiva ani, la doamna principesă Bagration
şi în saloanele senioriei sale vicontelui Dambray ', pair
al Franţei.
Pungaşii folosesc totdeauna tactica de ia se preface că au recunoscut pe cineva pe care nu-l cunosc.

Marius urmărea cu luare-aminte felul de a vorbi al acestui om. Şi pîndea accentul şi gesturile, dar dezamăgirea îi spunea : omul avea o rostire fornăită, cu totul alta decît glasul ascuţit şi tăios Ia care se aştepta. Era cu totul nedumerit.
— Nu cunosc – zise – nici pe doamna Bagra'tion,
nici ipe domnul Dambray. N-am pus iîn viaţa mea piciorul
nici în casa unuia, nici în a celuilalt.
Era un răspuns morăcănos. Dar tot aşa de mironosit ca mai înainte, personajul stărui :
— Atunci trebuie să-l fi văzut pe domnul la Chateau-
briand ! II cunosc bine pe Chateaubriand. E foarte gentil.
Câteodată toii spunea : „Thenard, arnice dragă... nu vrei
să bei cu mine un pahar cu vin ?"
Fruntea lui Marius se făcu din ce în ce mai aspră :
— Niciodată n-am avut onoarea să fiu primit la dom
nul Chateaubiriand. Pe scurt, ce doriţi ?
Cu cî>t glasul se făcea mai răstit, cu atît omul se ploconea mai adînc.
— Domnule baron, binevoiţi să mă ascultaţi. In Ame
rica, într-o ţară de pe lîngă Panama, e un sat care se
numeşte Joya. Satul acesta e alcătuit dintr-o singură casă.
1 Principesa Bagratîon, văduva principelui gruzin Petru Bagration. general din armata (arului Alexandru I. După Congresul de Ia Viena (1815), soţia sa venea adesea Ia Paris. Vicontele Dambray, mare bogătaş din timpul restauraţiei, al cărui salon era frecventat de tineretul aristocrat al vremii.
516

O casă mare, pătrată, cu trei etaje, făcută din cărămizi arse la soare, şi cu fiecare latură a pătratului lungă de cinci sute de paşi ; fiecare etaj e mai mic cu patru metri deaît etajul de dedesubtul lui, în aşa fel înoît să aibă în faţă o terasă care înconjoară clădirea. In mijloc are o curte interioară unde se află proviziile şi muniţiile ; n-are ferestre, are numai ochiuri de meterez ; n-are uşi, are numai scări, scări de urcat de jos pînă la (prima terasă, altele de la prima la terasa a doua, şi tot aşa de la terasa a doua la a treia, are iarăşi scări de coborît în curtea interioară ; e fără uşi la odăi, numai trape, tot aşa n-are trepte la odăi, ci numai scări ; seara se închid trapele, se ridică scările, se întind prin ochiurile de meterez ţevi de flinte şi carabine ; nu e chip de intrat ; ziua e casă, noaptea cetăţuie ; are opt sute de locuitori : aşa arată acest sat. De ce 'atîtea socoteli ? Pentru că ţinutul e primejdios : e plin de antropofagi. Atunci de ce stau acolo, de ce s-au dus acolo ? Fiindcă tara e minunată, e ţara aurului.
— Unde vfei să ajungi ? (întrerupse Marius, care trecea
de la dezamăgire la nerăbdare.
— Uite la ce, domnule baron. Sînt un fost diplomat
obosit. Vechea civilizaţie m-a prăpădit. Vreau să fac o
încercare între sălbatici.
— Ei şi ?
— Domnule baron, egoismul este legea lumii. Ţăranca
proletară care munceşte cu ziua întoarce capul cînd trece
poştalionul, ţăranca proprietară care îşi munceşte pă-

mîntul ei nu se întoarce. Gîinele să/racului latră după
bogat, câinele bogatului latră la sărac. Fiecare pentru el.
Interesul, iată ţinta oamenilor ! Aurul, iată magnetul !
— Ei şi ? încheierea ?
— Aş wea să mă stabilesc la Joya. Sîntem trei inşi.
Eu, nevasta şi domnişoara mea, o fată care e foarte fru
moasă. Călătoria e lungă şi costă mult. îmi trebuie
ceva bani.
— Şi ce mă pliveşte asta pe mine ? întrebă Marius.
Necunoscutul îşi lungi gîtul peste guler, cu o mişcare
de vultur, şi răspunse zîmbind şi mai tare :
517

— Oare domnul baron n-a citit scrisoarea mea ?
Asta era cam adevărat. Dar fapt este că înţelesul epistolei alunecase
peste Marius. Văzuse mai mult scrisul decît citise scrisoarea. Abia -îşi mai
amintea de ea. De cîteva clipe atenţia lui mergea /în altă pa*rte.
Observase acest amănunt: nevasta şi fata mea. Se uita la necunoscut cu
un ochi pătrunzător. Un judecător de instrucţie n-ar fi privit mai stăruitor.
Aproape că-l pândea. Se mărgini să-i răspundă :
— Daţi-rni lămuriri !
Necunoscutul îşi înfipse amîndouă mîinile în buzună-raşele vestei, ridică
fruntea fără să-şi îndrepte şi şira spinării, dar străpungîndu-I la rîndul lui
pe Marius cu privirea verde «a ochelarilor lui.
— Fie, domnule baron ! Vă dau lămuriri. Am să vă
vînd un secret.
— Un secret ?
— Un secret.
— Care mă priveşte ?
— Oarecum.
— Care e secretul ?
Marius, ascultîndu-l, îl cercetă tot mai mult.
— încep pe degeaba, spuse necunoscutul. Veţi vedea
că Siînt interesant.
— Vorbiţi !

— Domnule baron, adăpostiţi un hoţ şi un ucigaş.
MariUiS tresări.
— In casa mea ? Nu ! spuse el.
Necunoscutul îşi şterse pălăria cu cotul şi urmă fără să se tulbure :
— Ucigaş şi hoţ. Băgaţi de seamă, domnule baron, că
nu vorbesc aici de fapte vechi, uitate, răsuflate, care pot
fi şterse de lege prin prescripţie şi de dumnezeu prin
pocăinţă. Vorbesc de fapte proaspete, fapte prezente,
fapte necunoscute încă de justiţie în clipa de faţă. Merg
mai departe. Acest om v-a furai încrederea, s-a strecurat
aproape în familia dumneavoastră sub un nume fals.
Vă voi spune adevăratul lui nume. Şi vi-l spun pe gratis.
— Ascult.

— Se numeşte Jean Vaijean.
M Ştiu.
— Va voi spune, tot pe gratis, cine este.
— Vorbiţi !
— E un fost ocnaş.
— Ştiu.
— Ştiţi numai de cînd am avut onoarea să vi-o spun eu.
— Nu, ştiam de mai înainte.
Glasul rece al lui Marius, acel „ştiu" repetat, laconismul lui ursuz răscoliră în necunoscut nu ştiu ce mînie înnăbuşită. Ii aruncă pe furiş lui Marius o uitătură furioasă, pe care şi-o stinse numaidecât. Oricît de fulgerătoare, privirea era dintre acelea care se recunosc de îndată ce le-ai văzut o dată ; aşa că nu-i scăpă lui Marius. Anumite flăcări nu se pot aprinde decît în anumite suflete ; ochiul, fereastra gîndului, ia foc ; ochelarii nu ascund nimic ; un geam nu poate ascunde iadul.
Necunoscutul urmă, zîmbind :
— Eu nu-mi îngădui să-l dezmint pe domnul baron.
Dar, oricum, vedeţi că sînt bine informat. Acum, ceea ce am să vă aduc la cunoştinţă nu ştiu decît eu. Şi intere sează averea doamnei baroane. E un secret extraordinar.
TI am de vînzare. Vi-l propun mai întîi dumneavoastră.
Ieftin. Douăzeci de mii de franci.
— Ştiu şi secretul acela, aşa cum le ştiu şi pe cele lalte, spuse Marius.
Personajul simţi nevoia să scadă ceva din preţ:
— Domnule baron, daţi zece mii şi spun tot.
— Iţi spun încă o dată că nu am nimic nou de aflat de Ia dumneata. Ştiu ce vrei să-mi spui.
Prin ochii necunoscutului mai trecu un fulger. El strigă :
— Trebuie totuşi să mănînc pe ziua de azi. E un secret extraordinar, vă repet. Domnule baron, voi vorbi. Vor besc. Daţi-mi douăzeci de franci.
Marius îl privi neclintit.
— Cunosc secretul dumitale extraordinar, aşa cum cu noşteam numele lui Jean Vaijean, aşa cum cunosc numele dumitale.

— Numele meu ?
— Da.
— Nici nu e greu, domnule baron. Am avut onoarea să vi-l scriu şi să vi-l spun eu : Thenard.
— ...dier.
— Cum ?
— Thenardier.
— Cine-i ăsta ?

Cînd e în primejdie, ariciul se zbîrleşte, cărăbuşul face pe mortul, vechea gardă se aşază în careu ; acest om începu să rfdă.
Apoi îşi scutură cu un bohîmac un firicel de praf de pe mîneca hainei.
Marius continuă :
— To't dumneata eşti şi muncitorul Jondrette, actorul
Fabantou, poetul Genflo't, spaniolul Don Alvares şi femeia
Balizard.
— Femeia cum ?
— Şi ai mai ţinut şi un birt în Montfermeil.
— Birt ! Niciodată.
— Şi îţi spun că dumneata eşti Thenardier.
— Nu e adevărat.
— Şi că eşti un ticălos. Ţine 1
Şi Marius, scoţînd din buzunar o bancnotă, i-o azvîrli în obraz.
— Mulţumesc ! iertaţi ! cinci sute ! domnule baron ! Şi
omul, răscolit, salutînd, apucă hârtia şi se uită la ea cer
cetător. Cinci sute ! .reluă el uimit. Şi bîigui cu glasul
tăiat: O bumaşcă serioasă ! Apoi deodată : Ei bine, fie !
izbucni el. Atunci, h<?i să fim la largul nostru .'
Şi cu o iuţeală de maimuţă, dîndu-şi părul peste cap, smulgîndu-şi ochelarii, iscoţîndu-şi din nas şi ascunzînd cotoarele de pene de care a fost vorba mai adineauri şi care de altfel s-au mai văzut şi în altă pagină a acestei cărţi, îşi scoase masca cum şi-ar fi scos pălăria.
Ochii i se aprinseră ; fruntea strîmbă, brăzdată, cucu-iată pe alocurea, îngrozitor de încreţită în partea de sus, ieşi la iveală, nasul i se făcu iar ascuţit ca un cioc ; profilul crud şi tăios al omului rapace se arătă din nou.

— Domnul baron e un om şi jumătate, spuse el cu un glas limpede, din care pierise orice fornăit. Sînt chiar Thenairdier.
Şi înălţă spatele încovoiat.
Thenardier, fiindcă într-adevăr el era, era ciudat de surprins ; ar fi fost chiar -tulburat dacă ar fi putut. Venise să stîrnească uimire, şi uimitul era el. Umilinţa aceasta i se plătea cu cinci sute de franci şi, la urma urmei, o primea ; dar îl năucise cu totul.
Vedea pentru întîia oară pe acest baron Pontmercy şi totuşi, cu toată deghizarea, acest baron îl recunoştea şi îl cunoştea încă bine. Şi nu numai că acest baron ştia tot despre Thenardier, dar părea că ştie tot despre Jean Valjean. Cine este acest tînăr aproape imberb, atît de rece şi de darnic, care ştia numele oamenilor, care ştia toate numele lor, care le deschidea punga, care îi lua la trei parale pe pungaşi, ca un judecător, şi care îi plătea ca un nătărău ?
Thenardier, după cum ne amintim, cu toate că fusese vecin cu Marius, nu-l văzuse niciodată, ceea ce la Paris se întîmplă des. Le auzise altădată parcă pe fetele lui vorbind de un tînăr foarte sărac, numit Marius, care locuia în aceeaşi casă. Ii scrisese, fără să-l cunoască, scrisoarea de care ştim. Nici o apropiere nu era cu putinţă în mintea lui între acest Marius şi baronul Pontmercy.

Cît despre numele de Pontmercy, ne amintim că, pe cîmipul de bătaie de la Waterloo, nu auzise din el decît ultimele două silabe, aceleaşi pentru care el avusese totdeauna firescul dispreţ datorat cuvântului ce nu înseamnă decît un simplu „mulţumesc".
De altfel, mulţumită fiicei sale Azelma, pe care o pusese în urmărirea tinerilor căsătoriţi de la 16 februarie, şi apoi prin cercetările lui personale, ajunsese să afle o mulţime de lucruri şi, din adîncul vizuinei lui, izbutise să pună mîna pe multe fire tainice. Descoperise cu muHă trudă sau ghicise cu multă chibzuială cine era omul pe care îl întîlnise într-o anumită zi în Marele Canal. De la om ajunsese uşor la nume. Ştia că doamna baroană

Pontmercy era Cosette. Dar în privinţa asta socotea că trebuie să fie discret. Cine era Cosette ? Nici ei însuşi nu prea ştia exact. Bănuia el, fireşte, că era poate copil din flori. Povestea Fantinei i se păruse totdeauna deocheată, dar la ce bun să vorbească de ea ? Să ceară plată ca să tacă ? Avea sau credea că are de vândut ceva mai bun decît asta. Şi, după cît se vedea, a venit să-i facă baronului Pontmercy această destăinuire fără nici o dovadă „Nevasta dumneavoastră e un copil din flori" n-ar fi izbutit decît să atragă piciorul soţului în spatele informatorului.
In gîndul lui Thenardier convorbirea cu Marius nu începuse încă. Trebuise să dea îndărăt, să-şi schimbe strategia, să părăsească o poziţie, să caute altă cale de atac. Dar nimic esenţial nu se pierduse, şi pe deasupra avea şi cinci sute de franci în buzunar. De altfel, avea ceva hotărâtor de spus şi se simţea tare chiar împotriva acestui baron Pontmercy, atît ide straşnic informat şi atît de bine înarmat. Pentru oameni de felul lui Thenardier orice dialog este o luptă. în aceea care era pe cale să înceapă, care era situaţia lui? Nu ştia cu cine vorbeşte, dar ştia despre ce vorbeşte. în gînd îşi trecu repede în revistă forţele, şi după ce spuse: „Sînt Thenardier", aşteptă.
Marius rămăsese pe gînd uri. In sfîrşit, îl avea în mină, aşadar, pe Thenardier. Omul ăsta, pe care dorise atît de mult să-l găsească iarăşi, era în faţa lui. Sta în puterea îui prin urmare să respecte recomandaţia colonelului Pontmercy. Se simţea umilit că eroul datora ceva banditului, şi că poliţa trasă din adîncul mormântului de tatăl lui pe numele lui Marius era pînă acum protestată. I se părea de asemenea, în situaţia lui atît de încurcată fată de Thenardier, că ar fi fost minutul potrivit să-l răzbune pe colonel de nenorocirea de a fi fost salvat ide un asemenea mişel Oricum, era mulţumit. în sfîrşit, va putea să scape umbra colonelului de acest creditor nevrednic şi totodată i se părea că va scoate memoria tatălui său din închisoarea datornicilor.

Pe lingă această datorie, mai avea una, să lămurească, dacă s-ar fi putut, obîrşia averii Cosettei. Se părea că se ivise prilejul. Poate că Thenardier

ştia. Ar putea fi de fol'os să cerceteze adîncurile acestui om. începu cu asta.
Thenardier ascunsese „bumaşca serioasă" în buzunăra-şul vestei şi se uita la Marius cu o blîndeţe aproape duioasă.
Marius rupse tăcerea.
— Thenardier, ţi-am spus cum te numeşti. Cît despre secretul dumitale, adică ceea ce ţineai să-mi destăinuieşti, vrei acum să ţi-l spun eu ? Am şi eu informaţiile mele. Vei vedea că ştiu despre asta mai mult decît dumneata. Jean Valjean, după cum ai spus, e un asasin şi un hoţ. E un hoţ, pentru că a prădat un manufaclurier bogat şi l-a ruinat pe domnul Madeleine. E un ucigaş, pentru că l-a ucis pe agentul de poliţie Javert.
— Nu înţeleg, domnule baron, zise Thenardier.
— Mă voi face înţeles. Ascultă ! Intr-o plasă din Pas-de-Calais trăia prin 1822 un om care avusese oare care încurcături cu justiţia şi care, sub numele ,de domnul Madeleine, se (ridicase din nou şi se restabilise. Acest om ajunsese, în toată puterea cuvîntului, un om drept. Cu industria lui, o fabrică de sticlărie neagră, îmbogăţise un întreg oraş. Cît despre averea lui personală, crescuse şi ea frumos, dar numai ca o urmare şi oarecum din întîmpla.re. Era tatăl adoptiv al săracilor. întemeia spitale, deschidea şcoli, vizita bolnavii, înzestra fetele, ajuta văduvele, înfia orfanii ; era un fel de tutore al ţinutului. Refuzase Legiunea de onoare, fusese numit primar. Un ocnaş liberat cunoştea taina unei condamnări suferite cîndva de acest om ; îl denunţă şi domnul Madeleine fu arestat ; profitînd de această arestare, fostul ocnaş veni la Paris şi făcu să i se înmîneze de către bancherul Laffitte – ştiu lucrurile chiar de la casier – cu ajutorul unei semnături false, suma de mai bine de o jumătate de milion, care aparţinea domnului Madeleine. Acest ocnaş care l-a jefuit pe domnul Madeleine este Jean Valjean. Cî't despre celălalt fapt, iar nu poţi să-mi spui nimic nou.

Val/ean i de

J-vert • , a

-0

sînt
^

— Am dosarul meu, spuse el liniştit. Şi adăugă : Dom
nule baron, am vrut, în interesul dumneavoastră, să-l cu
nosc bine pe Jean Valjean al meu. Repet : Jean Valjean
şi domnul Madeleine sînt aceeaşi persoană, şi repet : Ja-
vert n-a avut alt asasin decît pe Javert, şi, dacă vorbesc,
înseamnă că am dovezi. Nu dovezi scrise, scrisul e sus
pect, scrisul e complice, ci dovezi tipărite.
Vorbind, Thenardier trăgea din plic două numere de ziare îngălbenite, veştede şi îmbibate puternic de tutun. Unul din cele două jurnale, rupt la toate colţurile, bucăţi aproape, părea mult mai vechi decît celălalt.
— Două fapte, două dovezi, zise Thenardier.
Şi întinse către Marius jurnalele desfăcute.
Cititorul cunoaşte aceste două ziare. Unul, cel mai vechi,
un număr din Drapelul alb cu data de 25 iulie 1823, al cărui cuprins s-a văzut în partea a doua din această carte, stabilea identitatea dintre domnul Madeleine şi Jean Valjean. Celălalt, un Monitor cu data de 15 iunie 1832, constata sinuciderea lui Javert, adăugind că, dintr-un raport verbal al lui Javert către prefect rezulta că, fiind luat prizonier pe baricada din strada Chanvrerie, scăpase cu viaţă prin mărinimia unui răsculat care, ţinîndu-l sub ameninţarea pistolului, în loc să-i zboare creierii, trăsese în aer.
Marius citi. Era limpede, dată neîndoielnică, probă de neînlătirrat, pentru că cele două ziare nu fuseseră tipărite anume ca să se dea crezare spuselor lui Thenardier ; însemnarea din Monitor era chiar un comunicat administrativ al Prefecturii poliţiei. Marius nu se mai putea îndoi. Informaţiile luate de la casier erau false şi el însuşi se înşelase. Jean Valjean, crescut pe neaşteptate, ieşea din pîclă. Marius nu izbuti să-şi oprească un strigăt de bucurie :
— Foarte bine, dar atunci nenorocitul acesta e un om
minunat ! Toată averea era în adevăr a lui î E Made
leine, providenţa unui ţinut întreg ! E Jean Valjean, sal
vatorul lui Javert ! E un erou ! E un sfînt!
— Nu e nici sfînt şi nici erou, zise Thenardier. E un
ucigaş şi un hoţ. Şi adăugă cu glasul omului care începe

sa simtă ca a dobindit oarecare autoritate : Sa ne potolim.
Cuvintele hoţ şi asasin, pe care Marius le credea înlăturate cu desăvîrşire şi care se iveau iar, căzură asupra lui ca o ploaie de gheaţă.
— Iarăşi ! ? zise el.
— în vecii vecilor, răspunse Thenardier. Jean Valjean
nu l-a jefuit pe Madeleine, dar e un hoţ; şi nu l-a ucis
pe Javert, dar e un ucigaş.
— Vrei să vorbeşti – reluă Marius – despre acel ne
norocit de furt de acum patruzeci de ani, ispăşit, după
cum reiese chiar din ziarele dumitale, printr-o viaţă de
pocăinţă, de renunţare şi de virtute ?
— De asasinat şi jaf, domnule baron. Şi repet că vor
besc de fapte actuale. Ce am să vă destăinuiesc eu e cu
totul şi cu totul necunoscut. E ceva nou. Şi poate că în
asta o să găsiţi şi originea averii date atît de dibaci de

Jean Valjean doamnei baroane. Zic dibaci, deoarece nu
e uşor, cu ajutorul unei donaţii de felul ăsta, să te stre
cori într-o casă onorabilă, a cărei bunăstare vrei s-o îm
părtăşeşti, să-ţi acoperi fărădelegea, să te bucuri de bu
nurile jefuite, să-ţi îngropi numele şi să-ţi creezi o familie.
— Aş putea aici să te întrerup – observă Marius –
dar mergi mai departe.
— Domnule baron, am să vă spun totul, lăsînd răs
plata la mărinimia dumneavoastră. Secretul ăsta merită
aur greu. îmi veţi spune ; „De ce nu te-ai adresat lui
Jean Valjean ?" Dinfr-o socoteală foarte simplă : ştiu că
el s-a despuiat de tot ce avea, In folosul dumneavoastră,
şi găsesc că socoteala e iscusită ; aşa că nu mai are nici
o lăscaie ; mi-ar fi arătat mîinile goale, şi, fiindcă am
nevoie de o sumă oarecare pentru călătoria mea la Joya,
vă prefer pe dumneavoastră, care aveţi totul, lui, care
n-are nimic. Sînt cam obosit, dafi-mi voie să mă aşez.
Marius se aşeză şi îi făcu semn să şadă şi el.
Thenardier se scufundă într-un scaun capitonat, luă iar cele două jurnale,
le băgă din nou în plic şi şopti, ciocănind cu unghia Drapelul alb:
52(3

J

— Mi-a dat multă bătaie de cap pînă mi-am făcut rost
de el.
După aceasta puse picior peste picior şi se lăsă pe spate, ca un om sigur
de spusele lui, apoi intră în materie, cu gravitate şi apăsînd pe fiecare
cuvînt:
— Domnule baron, la 6 iunie 1832, acum un an, chiar
în ziua răscoalei, se afla un om în Marele Canal colec
tor al Parisului, cam acolo unde canalul se varsă în Sena,
între podul Invalizilor şi podul lena.
Marius îşi apropie repede scaunul de al lui Thenardier. Thenardier băgă
de seamă mişcarea şi urmă, cu încetineala oratorului care îşi stăpîneşte
ascultătorii şi care simte cum inima adversarului bate la auzul cuvintelor
lui:
— Omul acesta, silit să se ascundă, pentru motive de
altfel străine de politică, îşi făcuse în canal o locuinţă a
cărei cheie o avea numai el. Era, repet, la 6 iunie ; să tot
fi fost opt seara. Omul auzi un zgomot în canal. Uimit,
se ghemui şi pîndi. Era un zgomot de paşi, cineva
mergea prin întuneric, venea spre el. Gratiile care închi
deau gura canalului nu erau departe. Curios lucru, în
canal mai era un om. Puţina lumină care venea dinspre
gura canalului îi îngădui să-l recunoască pe noul-venit şi
să vadă că acest om duce ceva în spinare. Mergea înco
voiat. Cel care mergea încovoiat era un fost ocnaş şi ceea
ce ducea pe umeri era un cadavru. Flagrant delict de asa
sinat, fără îndoială. Cît despre jaf, se înţelege de la sine :

nimeni nu omoară un om pe degeaba. Acest ocnaş se pre
gătea să arunce cadavrul în Sena. Un fapt de ţinut minte :
înainte de a ajunge la gratiile de ieşire, ocnaşul, care ve-
nea de departe din susul canalului, dăduse bineînţeles
peste o hazna înspăimîntătoare, în care ar fi putut să
arunce cadavrul ; dar, chiar de a doua zi, curăţitorii de ca
nale, lucrînd în hazna, ar fi găsit stîrvul, ceea ce nu-i
convenea ucigaşului. Mai bucuros străbătuse haznaua cu
povara lui în spate ; sforţările lui trebuie să fi fost gro
zave şi ar fi putut să-l coste viaţa ; nici nu înţeleg cum a
mai ieşit viu de acolo,
527

Scaunul lui Marius se mai apropie o dată. Thenardier se folosi de asta ca să respire adînc, şi urmă :
— Domnule baron, un canal nu este Champ-de-Mars. Nu ai acolo nici de unele, n-ai nici măcar loc. Dacă se află în el doi oameni, trebuie să se întîlnească. Ceea ce s-a şi întîmplat. Locatarul şi trecătorul fură siliţi să-şi spună ziua bună, spre părerea de rău atît a unuia cît şi a altuia. Trecătorul spuse locatarului : „Vezi ce duc în spate, trebuie să ies de aici, cheia e la tine, dă-mi-o". Ocnaşul era un bărbat de o putere înspăimîntătoare. Nu se putea să nu-i faci pe plac. Totuşi, cel care avea cheia se mai tocmi niţel, numai ca să cîştige timp. Se uită la mort, dar nu putu să vadă nimic, afară de faptul că era tînăr, bine îmbrăcat, cu înfăţişare de om bogat şi plin de sînge de nu-l puteai recunoaşte. Stînd mereu de vorbă, găsi mijlocul să sfîşie şi să rupă pe la spate un petic din haina celui ucis, fără ca ucigaşul să bage de seamă. Ca o dovadă, înţelegeţi ; un mijloc de a da iarăşi de urma celor întîmplate şi de-a face pe criminal să-şi recunoască crima. Băgă dovada în buzunar. Apoi deschise gratiile, scoase afară pe cel cu povara pe umeri, închise la loc gratiile şi pieri, neavînd de loc poftă să mai fie amestecat în restul întîmplării şi mai cu seamă nevrînd să fie de faţă cînd ucigaşul avea să arunce pe cel ucis în rîu. înţelegeţi acum. Cel care ducea cadavrul în spinare e Jean Valjean ; cel care avea cheia vă vorbeşte dumneavoastră, acum ; şi peticul de haină...
Thenardier îşi isprăvi fraza, scoţînd din buzunar şi ţi-nînd, în dreptul ochilor, cu amîndouă mîinile, între degetele mari şi arătătoare, o fîşie de postav negru rupt, plin de pete întunecate.
Marius se ridicase in picioare, palid, abia răsuflînd, cu ochii ţintă la peticul negru, şi, fără să rostească un cu-vînt, fără să-şi ia privirea de la această zdreanţă, mergea de-andaratelea spre zid şi cu mina dreaptă întinsă pe la spate căuta, pipăind pe perete, o cheie care era în broasca unui dulap, lîngă cămin. Găsi cheia, deschise uşiţa şi băgă mina fără să se uite şi fără ca ochii lui înspăimînfaţi să
528

Se dezlipească de la cîrpa pe care o întindea mereu The-nardier.
In vremea asta, Thenardier urma :
— Domnule baron, am cele mai temeinice motive să
cred că tînărul ucis era un străin bogat, atras de Jean

Valjean într-o cursă, şi că avea la el o sumă foarte în
semnată.
— Tînărul acela eram eu şi haina, iat-o ! strigă Marius,
şi aruncă pe parchet o haină neagră veche şi plină de
sînge.
Apoi, smulgînd peticul din mîinile lui Thenardier, se aplecă peste haină şi apropie peticul sfîşiat de pulpana zdrenţuită. Ruptura se potrivea de minune şi bucata ruptă întregea haina.
Thenardier era împietrit. Se gîndi : „M-a făcut praf !"
Marius se ridică fremătînd, deznădăjduit, fericit.
Se scotoci prin buzunare şi se apropie înfuriat de Thenardier, arătîndu-i şi proptindu-i aproape în obraz pumnul lui plin de hîrtii de cîte cinci sute şi o mie de franci.
— Eşti un ticălos ! Eşti un mincinos, un defăimător,
un mîrşav ! Ai venit să-l învinuieşti .pe omul acesta şi
l-ai justificat ; voiai să-l nimiceşti şi n-ai izbutit decît
să-I proslăveşti. Dumneata eşti hoţul ! Dumneata eşti uci
gaşul ! Te-am văzut, Thenardier Jondrette, în vizuina din
bulevardul Hopital. Ştiu despre dumneata destule ca să
te trimit la ocnă şi chiar mai departe, dacă aş vrea. Uite,
ia o mie de franci, nelegiuitule !
Şi-i azvîrli lui Thenardier o hîrtie de o mie de franci.
— Ah ! Jondrette Thenardier, pungaş netrebnic ! Asta
să-ţi fie lecţie, vînzător de taine, negustoraş de mistere,
răscolitor de bezne, ticălosule ! Ţine această mie de franci
şi ieşi afară ! Te ocroteşte Waterloo !
— Waterloo ! bîlbîi Thenardier, vîrînd în buzunar şi
hîrtia de cinci sute şi pe cea de o mie.
— Da, ucigaşule ! Ai scăpat acolo viaţa unui colonel...
— A unui general, zise Thenardier, ridicînd capul.
— A unui colonel ! reluă Marius cu mînie. N-aş da nici
o lăscaie pentru un general. Şi ai venit aici să mai pui

la cale alte ticăloşii ! Ai săvîrşit toate crimele cu putinţă ! Pleacă ! Să nu te mai văd ! Fii fericit, e tot ce-ţi doresc. Ah, fiară .' Iată încă trei mii de franci. Ja-i! Poji să pleci chiar de mîine în America, împreună cu fata ; fiindcă nevasta 11 - a murit, mincinos neobrăzat ! Voi fi de faţă la plecarea dumitale, tîlharule, şi am să-ţi mai dau atunci douăzeci de mii de franci. Du-te să te spînzure aiurea f
— Domnule baron – răspunse Thenardier, salutînd
pînă la pămînt – recunoştinţă veşnică .'
Şi Thenardier ieşi, nemaiputînd să înţeleagă nimic, năucit şi încîntat de această dulce strivire sub saci de aur şi de acest trăsnet care cădea pe el acoperindu-l cu hîrtii de mii de franci.
Era în adevăr trăsnit, dar totodată şi mulţumit ; şi ar fi fost foarte supărat dacă ar fi avut un paratrăsnet împotriva acestui trăsnet.
Să isprăvim odată cu omul acesta. Două zile după în-tîmplările de care vorbim, Thenardier, ajutat de Marius, plecă în America, sub un nume fals, împreună cu fiica Iui Azelma, şi avînd asupra lui o poliţă de douăzeci de

mii de franci plătibilă Ia New York. Murdăria morală a lui Thenardier, acest burghez nerealizat, era fără leac; a fost în America ceea ce fusese şi în Europa. Contactul cu un om rău ajunge ca o faptă bună să intre în descompunere şi să nască o faptă rea. Cu banii lui Marius, Thenardier se făcu negustor de sclavi.
De îndată ce Thenardier ieşi, Marius alergă în grădină, unde Cosette se plimba încă.
— Cosette, Cosette ! strigă el. Vino ! Vino repede I
Să plecăm ! Basque, o birjă ! Cosette, vino ! Ah 1 Doamne 1
El mi-a salvat viaţa! Să nu mai pierdem nici o clipă!
la-ţi un şal !
Cosette îl crezu nebun, dar îl ascultă.
El nici nu mai respira, îşi punea mîna pe inimă ca să-i astîmpere bătăile. Se plimba încoace şi încolo cu paşi mari, o săruta pe Cosette :
— Ah ! Cosette ! Sînt un nenorocit! zicea el.
530

Marius îşi ieşise din minţi. începea să desluşească în acest Jean Valjean o personalitate măreaţă şi întunecată. întrezărea o virtute nemaipomenită, puternică şi blîndă, umilă totuşi în măreţia ei. Marius era orbit de această minune. Nu-şi da bine seama de ce vedea, dar era ceva uriaş.
Trăsura veni într-o clipă. Marius o ajută pe Cosette să se suie şi sări şi el.
— Birjar – zise el – strada l'Homme-Arme, numărul 7.
Birja porni.
— Ah, ce fericire ! zise Cosette. Strada l'Homme-Arme !
Nici nu mai îndrăzneam să vorbesc de asta. O să-l ve
dem pe domnul Jean.
— Pe tatăl tău, Cosette ! E tatăl tău mai mult decît
orieînd. Cosette, încep să ghicesc. Mi-ai spus că ni
ciodată n-ai primit scrisoarea pe care ţi-am trimis-o prin
Gavroche. Trebuie să fi căzut în mîinile lui. Cosette, el
s-a urcat pe baricadă ca să mă salveze. Şi pentru că are
nevoie să fie un înger, a mai salvat în treacăt şi pe alţii :
l-a salvat pe Javert. M-a scos din prăpastia aceea ca să
mă dea ţie. M-a dus în spinare în canalul acela îngrozi
tor. Ah, sînt un nerecunoscător, sînt un monstru ! Co
sette, după ce a fost providenţa ta, a fost şi a mea. Inchi-
puieşte-ţi că în canal era o hazna înspăimîntătoare, în
care omul putea să se înece de o sută de ori, să se înece
în mocirlă. Cosette, m-a luat în cîrcă ca s-o străbat. Eu
eram leşinat, nu vedeam nimic, nu auzeam nimic, nu pu
team şti nimic despre propria mea păţanie. O să-l adu
cem înapoi, o să-l luăm cu noi, vrea-nu-vrea, şi n-are să
ne mai părăsească. Numai să-l găsim acasă ! Numai să
fie acasă ! Cît îmi va mai fi dat să trăiesc am să-l
cinstesc. Da, asta trebuie să fie, vezi tu, Cosette ? Lui
trebuie să-i fi dat Gavroche scrisoarea mea. Totul e lim
pede, înţelegi ?
Cosette nu înţelegea însă nici un cuvînt.
— Ai dreptate, îi zise ea.

In vremea asta, birja gonea mereu.

I îi: II

O NOAPTE PRIN' CARE STRĂBATE STRĂLUCIREA ZILEI
Cînd auz! o bătaie în uşă, Jean Valjean se întoarse.
— Intră, rosti el cu glas slab.
Uşa se deschise. Marius şi Cosette se iviră. Cosette dădu buzna în odaie.
Marius rămase în prag, în picioare, rezemat de pervazul uşii.
— Cosette ! zise Jean Valjean, şi se îndreptă în scaun,
cu braţele deschise şi tremurătoare, rătăcit, palid ca o
arătare, cu o bucurie nemăsurată în priviri.
Cosette, înecată de emoţie, căzu ia pieptul lui Jean Valjean.
— Tată .' strigă ea.
Jean Valjean, răscolit, bîigui :
— Cosette ! ea ! dumneata, doamnă 1 tu eşti ! Ah,
doamne ! Şi, strîns în braţele Cosettei, strigă : Tu eşti !
Eşti aici î Aşadar mă ierţi ?
Coborîndu-şi pleoapele ca să-şi poată opri lacrimile, Marius înainta un
pas şi cu buzele tremurînde, cu gura încleştată ca să-şi stăpînească
hohotul de piîns, şopti :
— Tată !
— Şi dumneata mă ierţi .' zise Jean Valjean.
Marius nu putu găsi nici un cuvînt, şi Jean Valjean
adăugă :
— Mulţumesc.
Cosette îşi smulse şalul şi îşi aruncă pălăria pe pat.
— Mă stingheresc, zise ea.
Şi, aşezîndu-se pe genunchii bătrînului, îi dădu la o parte părul alb cu o
mişcare minunat de duioasă şi îl sărută pe frunte.
Jean Valjean, pierdut, se lăsă în voia ei.
Cosette, care nu înţelegea nimic desluşit, îl mîngîia î1 mai mult, ca şi cum
ar fi vrut să plătească ea datoria Iui Marius.
Jean Valjean bolborosea :

— Ce proşti sînt oamenii ! Credeam că n-am s-o mai
văd. Inchipuieşte-ţi, domnule Pontmercy, că în clipa în
care aţi intrat, tocmai îmi spuneam : ,,S-a isprăvit. Uite
rochiţa ei, sînt un nenorocit, n-o voi mai vedea pe Co-
sette" ; îmi spuneam asta chiar cînd urcaţi scara. Ce
prost eram ! Uite cum se prosteşte omul ! Asta fiindcă
uităm de bunul dumnezeu. Bunul dumnezeu zice : „Te
crezi părăsit, prostănacule ! Nu, nu, asta n-are să se în-
tîmple. Ei, e acolo un biet om care are nevoie de un în
ger." Şi îngerul vine ; şi bietul om vede iar pe Cosetta
lui, pe Cosetta lui cea mică ! Ah, cît eram de nenorocit !
O clipă nu mai putu rosti nici un cuvînt, apoi urmă :

Aveam nevoie în adevăr s-o văd pe Cosette, cîte puţin,
din cînd în cînd. Inima are şi ea nevoie de osciorul ei de
ros. Dar simţeam bine că sînt de prisos. Căutam să fiu
înţelegător : „N-au nevoie de tine, stai la tine acasă, n-ai
dreptul să fii tot mereu între ei". Ah ! Dumnezeule bine
cuvântat, o văd iarăşi ! Ştii tu, Cosette, că bărbatul tău
e foarte frumos ? Ah, ce drăguţ guler brodat ai ! Aşa mai
zic şi eu ! îmi place desenul ăsta. Nu e aşa că bărbatul
tău l-a ales ? Şi ţi-ar mai trebui nişte şaluri. Domnule
Pontmercy, dă-mi voie să-i spun „tu". Nu-i voi mai spune
aşa multă vreme.
Cosette îl întrerupse :
— Cît ai fost de rău că ne-ai lăsat cum ne-ai lăsat!
Unde-ai fost ? De ce-ai lipsit atît de mult ? Altădată că
lătoriile dumitale nu ţineau mai mult de trci-patru zile.
O trimiteam pe Nicolette şi mi se răspundea mereu : ,,E
plecat". Cînd te-ai întors ? De ce nu ne-ai dat de veste ?
Ştii că eşti foarte schimbat ? Ah, ce tată rău eşti ! A fost
bolnav şi noi nici n-am ştiut ! Uite, Marius, ia-i mîna
să vezi cît e de rece !
— Va să zică, iată-vă ! Domnule Pontmercy, iartă-mă !
repetă Jean Valjean.
La acest cuvînt, pe care Jean Valjean îl mai spusese o dată, tot ceea ce
umplea inima lui Marius se revărsă ; el izbucni :
— Cosette, auzi ? Auzi unde a ajuns ! îmi cere iertare.
Ştii tu, Cosette, ce a făcut el pentru mine ? Mi-a salvat

viaţa. Mai mult încă. Mi ie-a dat pe tine. Şi după ce m-a salvat, şi după ce
mi te-a dat pe tine, Cosette, ştii ce a făcut cu el însuşi ? S-a jertfit. Uite ce
fel de om e. Şi mie, nerecunoscătorul, mie, uitucul, mie, nemilosul, mie,
vinovatul, mie îmi spune el : Mulţumesc ! Cosette, dacă mi-aş petrece
toată viaţa la picioarele acestui om, şi tot ar fi prea puţin. Baricada,
canalul, iadul acela, cloaca, toate le-a străbătut pentru mine, pentru tine,
Cosette! M-a dus cu el, trecînd prin toate soiurile de moarte, pe care le
înlătura din calea mea şi le primea pentru el însuşi. Are toate curajurile,
toate virtuţile, toate eroismele, toate sfinjeniile ! Cosette, omul acesta e
un înger !
— Ssst.' Ssst ! spuse încet Jean Valjean. De ce mai
vorbeşti de toate astea ?
— Dar dumneata – strigă Marius cu o mînie în care
se împletea veneraţia – de ce nu mi-ai spus tot ? E şi
greşeala dumitale. Scapi oamenii de la moarte şi nu le-o
spui ! Mai mult: sub cuvînt că te dai pe faţă, te defăi
mezi singur. E îngrozitor !
— Am spus adevărul, răspunse Jean Valjean.
— Nu, adevărul este adevărul întreg, şi n-ai spus ade

vărul întreg. De ce să nu spui că dumneata ai fost dom
nul Madeleine ? De ce să nu spui că l-ai salvat pe Ja-
vert ? De ce să nu spui că eu îţi datorez viaţa ?
— Pentru că gîndeam ca şi dumneata. Socoteam că ai
dreptate. Trebuia să plec. Dacă ai fi ştiut de istoria aceea
cu canalul, m-ai fi oprit lîngă dumneata. Aşa că a tre
buit să tac. Dacă aş fi vorbit, asta ar fi încurcat totul.
— Ce să încurce ? Pe cine ? reluă Marius. Crezi, oare,
că ai să rămîi aici ? Te luăm cu noi. Ah, doamne, cînd
mă gîndesc că toate le-am făcut la întîmplare. Te luăm
cu noi. Faci parte din noi înşine. Eşti tatăl ei şi-al meu.
N-ai să mai petreci nici o zi în casa asta groaznică. Să
nu-ţi închipui că mîine ai să mai fii aici.
— Mîine – zise Jean Valjean – n-am să rnai fiu aici,
dar n-am să fiu nici acasă la voi.
— Ce vrei să spui ? întrebă Marius. Aha, s-a isprăvit
cu călătoriile. N-o să ne mai părăseşti. Eşti al nostru.
Nu-ţi mai dăm drumul.

— De data asta e pentru totdeauna, adăugă Cosette.
Am venit cu o trăsură. Te răpesc. Dacă trebuie, te iau
cu forţa. Şi, rîzînd, se prefăcu că îl ridică pe bătrîn în
braţe. Odaia dumitale, acasă la noi, te aşteaptă mereu.
Dacă ai şti ce frumoasă e acum grădina ! Azaleele cresc
de minune. Aleile sînt aşternute cu nisip de nu, ameste
cat peste tot cu scoici mici, violete. Ai să rnănînci din
căpşunile mele. Le stropesc chiar eu. Şi să nu mai aud
„doamnă", să nu mai aud „domnule Jean", sîntem în re
publică, toată lumea îşi spune „tu", nu e aşa, Marius ?
S-a schimbat programul. Dacă ai şti, tată, ce supărare
am avut. O prigorie îşi făcuse cuibul într-o gaură a zi
dului şi o afurisită de pisică mi-a mîncat-o. Biata mea
prigorie, mică şi dulce, venea la geam şi se uita la mine !
Am plîns. Aş fi omorît pisica ! Dar acum nimeni nu mai
plînge. Toată lumea rîde, toată lumea e fericită ! Ai să
mergi cu noi. Ce mulţumit o să fie bunicul ! Ai să ai
bucăţica dumitale de grădină, ai s-o îngrijeşti şi vom
vedea dacă şi căpşunile dumitale vor fi atît de frumoase
ca ale mele. Şi apoi, am să fac tot ce vrei, şi dumneata
ai să mi te supui.
Jean Valjean o asculta fără s-o audă. Auzea mai degrabă cîntecul glasului
ei decît înţelesul cuvintelor ; una din acele lacrimi grele, care sînt
mărgăritarele întunecate ale sufletului, se adună încet în ochii lui. Şopti :
— Dovadă că dumnezeu e bun este că a venit ea.
— Tată ! zise Cosette.
Jean Valjean urmă :
— Adevărat că ar fi minunat să trăim laolaltă. Co
pacii lor sînt plini de păsărele. M-aş plimba cu Cosette.
E atît de bine să faci parte dintre oamenii care trăiesc,

care îşi dau bună ziua, care se strigă prin grădină, care
se văd dis-de-dimineaţă. Am îngriji fiecare cîte un colţi
şor din grădină. Ea mi-ar da să mănînc căpşuni, eu aş
lăsa-o să culeagă trandafirii mei. Ar fi minunat. Numai
că... Se întrerupse şi spuse blînd : Păcat!
Lacrima nu căzu, se opri, şi Jean Valjean o înlocui cu un zîmbet. Cosette
luă amîndouă mîinile bătrînului între ale ei.

— Doamne – zise ea – mîinile dumitale sînt mai reci
decît adineauri. Eşti bolnav ? Ce te doare ?
— Eu ? Nu ! răspunse Jean Valjean. Mă simt foarte
bine. Numai că...
Se opri.
— Numai că... ?
— Am să mor foarte curînd.
Marius şi Cosette se înfiorară.
— Să mori ? ! spuse tare Marius.
— Da, dar nu-i nimic, zise Jean Valjean. Respiră adînc, zîmbi şi rosti iar:
Cosette, spuneai ceva, continuă, mai vorbeşte, va să zică prigoria ta,
mititica, a murit. Vorbeşte, să-fi aud glasul !
Marius, împietrit, se uita la bătrîn.
Cosette scoase un ţipăt sfîşietor :
— Tată ! Tăticul meu, ai să trăieşti, ai să trăieşti,
vreau să trăieşti, înţelegi ?
Jean Valjean ridică ochii spre ea cu evlavie.
— Eh, da, apâră-mă de moarte ! Cine ştie ? Poate că
am să te ascult. Eram gata să mor chiar cînd aţi venit
voi. Asta m-a oprit, mi s-a părut că mă nasc a doua oară.
— Dar eşti plin de putere şi de viaţă ! strigă Marius.
Aşa îţi închipui dumneata că moare un om ? Ai suferit,
n-ai să mai suferi. Eu îţi cer iertare, şi încă în genunchi .'
Ai să trăieşti, ai să trăieşti cu noi, şi ai să trăieşti mult.
Te luăm cu noi. Sîntem doi şi nu vom avea de azi înainte
decît un singur gînd : fericirea dumitale !
— Vezi bine – reluă Cosette – Marius spune că n-ai
să mori.
Jean Valjean zîmbea.
— Şi dacă mă vei lua cu dumneata, domnule Pont-
mercy, vei face din mine altceva decît ceea ce sînt ? Nu,
dumnezeu s-a gîndit ca dumneata şi ca mine, şi nu-şi
schimbă părerea ; e bine să mor. Moartea e o socoteală
înţeleaptă. Dumnezeu ştie mai bine decît noi ce ne tre
buie. Să fiţi fericiţi ; domnul Pontmercy s-o păstreze pe
Cosette ; tinereţea să se cunune cu zorile ; în jurul vostru,
dragii mei copii, să fie numai flori de liliac şi privighe
tori, viaţa să fie o pajişte frumoasă plină de soare, toate

încântările cerului să vă umpie sufletul, iar eu, care acum nu mai sînt bun de nimic, să mor, fiindcă toate acestea sînt bine întocmite. Să fim cuminţi ! Acum nu mai e nimic de făcut, simt că totul s-a sfîrşit. Acum un ceas am leşinat. Şi astă-noapfe am băut toată cana cu apă de colo. Ce bun e bărbatul tău, Cosette 1 E mai bine cu el decît cu mine. La uşă se auzi un zgomot. Venea doctorul.

— Bună ziua şi rămas bun, doctore ! zise Jean Val-
jean. Iată şi bieţii mei copii !

Marius se apropie de doctor. Ii spuse un singur cu-vînt : „Domnule ?..." dar în felul de a-l rosti se cuprindea o întreagă întrebare.

Doctorul răspunse la întrebare cu o privire plină de înţeles.

— Fiindcă lucrurile nu ne plac nouă, nu avem voie
să fim nedrepţi faţă de dumnezeu, zise Jean Valjean.

Se făcu tăcere. Toţi aveau inima strînsă.

Jean Valjean se întoarse spre Cosette. începu s-o privească îndelung, ca şi cum ar fi vrut să ia ceva din ea pentru veşnicie. Din adîncul plin de întuneric în care po-gorîse de pe acum, mai putea încă să privească plin de extaz spre Cosette. Strălucirea chipului ei blînd ilumina obrazul lui de ceară. Mormîntul poate fi şi el strălucitor.

Doctorul îi luă pulsul.

— Ah, de dumneavoastră avea nevoie ! şopti el ui-
tîndu-se la Marius şi la Cosette. Şi, apleeîndu-se la ure
chea lui Marius, adăugă foarie încet : Prea tîrziu.

Jean Valjean, privind-o aproape fără întrerupere pe Cosette, se uită la Marius şi la doctor cu seninătate. Din gura lui ieşiră aceste vorbe rostite cu greu :

— Nu e nimic să mori ; e groaznic să nu trăieşti.

Deodată se ridică. Aceste pîlpîiri de putere sînt cîte-
odată chiar semnul agoniei. Se îndreptă cu un pas sigur către perete, ii dădu la o parte pe Marius şi pe medic care voiau să-l ajute, luă de pe zid, dintr-un cui, crucifixul de aramă, se întoarse şi se aşeză din nou cu sprinteneala omului deplin sănătos, şi zise cu voce tare, pu-nînd crucifixul pe masă :

— Acesta e marele martir.

Apoi pieptul i se scufundă, capul i se clătină ca şi cum l-ar fi şi cuprins ameţeala mormîntului şi mîinile lui, aşezate pe genunchi, începură să scurme cu unghiile postavul pantalonilor.

Cosette îl sprijinea ţinîndu-l de umeri, suspina şi încerca să-i vorbească fără a izbuti. Printre vorbele amestecate cu acea gîngăveală tristă care întovărăşeşte lacrimile se desluşea :

— Tată, nu ne părăsi ! E oare cu putinţă să te regăsim numai ca să te pierdem ?

S-ar putea spune că agonia şerpuieşte : se duce, vine, înaintează spre groapă şi se întoarce la viaţă. Moartea dibuie pînă să se înfăptuiască.

După această jumătate de sincopă, Jean Vaijean prinse din nou puteri, îşi scutură fruntea de umbre şi deveni din nou aproape pe deplin lucid. Luă în mînă un capăt al mînecii Cosettei şi îl sărută.
— îşi revine, doctore, îşi revine ! strigă Marius.
— Ce buni sînteţi voi amîndoi ! zise Jean Vaijean. Am
să vă spun ce m-a făcut să sufăr. Ceea ce m-a făcut să
sufăr, domnule Pontmercy, a fost că n-ai vrut să te atingi
de bani. Banii aceştia sînt pe drept ai nevestei dumitale.
Am să vă lămuresc, copii, chiar de aceea sînt mulţumit
că vă văd. Jeul negru vine din Anglia. Jeul alb vine din
Norvegia. Am scris tot pe hîrtia asta, pe care o s-o citiţi.
Cît despre brăţări, am născocit înlocuirea inelelor de tablă
lipită cu inele de tablă încovoiată numai. E mai drăguţ,
mai bun şi mai ieftin. înţelegeţi ce bani se pot cîştiga
cu ele. Averea Cosettei e prin urmare a ei pe drept. Vă
spun amănuntele astea ca să aveţi inima uşoară.
Portăreasa venise sus şi ea, şi privea prin uşa întredeschisă. Doctorul îi făcu semn să plece, dar n-o putu opri la timp pe această femeie de treabă şi plină de zel să nu-i strige muribundului : – Să chem preotul ? – Am unul, răspunse Jean Vaijean. Şi, cu degetul, păru că arată ceva deasupra capului, unde s-ar fi zis că vede pe cineva.
538

E foarte cu putinţă ca episcopul să fi fost în adevăr de faţă Ia această agonie.
Cosette îi strecură uşor o pernă sub şale. Jean Valjean urmă :
— Domnule Pontmercy, nu-ţi fie teamă, te rog. Cele
şase sute de mii de franci sînt în adevăr ale Cosettei.
Dacă n-o să vă bucuraţi de ei, înseamnă că mi-am pier
dut viaţa în zadar. Ajunsesem să facem minunat de bine
acele podoabe de sticlă. Rivalizam cu ceea ce se cheamă
bijuterii berlineze. Insă sticla neagră din Germania nu
se poate imita. Una mare, care are în ea o mie două sute
de bobite foarte bine tăiate, nu costă decît trei franci.
Cînd ne moare o fiinţă scumpă, o privim cu nişte ochi care se agaţă de ea şi care ar vrea s-o oprească. Amîndoi, Cosette de mînă cu Marius, muţi de spaimă, neştiind ce să spună morţii, deznădăjduiţi şi tremurînd, stăteau în picioare în faţa lui.
Jean Valjean se stingea văzînd cu ochii. Puterile îi scădeau ; se apropia de zarea cea întunecată. Răsuflarea îi era întretăiată ; din cînd în cînd, un horcăit uşor i-o întrerupea. Anevoie îşi mai mişca mîna, picioarele îi înţepeniseră şi în vreme ce neputinţa mădularelor şi vlăguirea trupului se făceau tot mai vădite, întreaga măreţie a sufletului lui se înălţa şi i se desfăşura pe frunte. Lumina lumii necunoscute i se şi vedea în ochi. Chipul i se îngălbenea şi în acelaşi timp zîrnbea. Nu mai era însufleţit de viaţă, ci de altceva. Răsuflarea slăbea din ce în ce, ochii îi erau tot mai mari. Era ca un trup neînsufleţit, care simţeai că are aripi.
Şi făcu semn Cosettei să se apropie, apoi lui Marius ; era fără nici o îndoială ultima clipă a celui din urrnă ceas, şi el începu să le vorbească

încet, cu o voce atît de slabă, de parcă venea de departe ; se păru că între ei şi el începuse să se ridice un zid.
— Apropie-te, apropiaţi-vă amîndoi ! Vă iubesc mult.
Ah, ce bine e să mori aşa ! Şi tu mă iubeşti, Cosette, fata
mea. Am ştiut eu bine că ai ţinut totdeauna la moşnea
gul tău ! Ce drăguţă eşti că mi-ai pus perna la spate !
O să mă plîngi puţin, nu-i aşa ? Nu prea mult însă. Nu

vreau să suferi mult. Voi trebuie să petreceţi, dragii mei I Am uitat să vă spun : cu cataramele fără ac se cîştigâ mai mult decît cu toate celelalte la un loc. Pachetul de douăsprezece duzini costa zece franci şi se vindea cu şaizeci. Era o afacere bună. Nu trebuie să te miri de cei şase sute de mii de franci, domnule Pontmercy. Sînt bani cinstiţi. Puteţi fi bogaţi, fără gînduri negre. Trebuie să aveţi o trăsură, din cînd în cînd o lojă la teatru, toalete frumoase de bal, draga mea Cosette, şi apoi să daji ospeţe prietenilor, să fiţi foarte fericiţi. Adineauri îi scriam Cosettei. O să găsească ea scrisoarea. Ei îi ias cele două sfeşnice de pe cămin. Sînt de argint; dar pentru mine sînt de aur, sînt de diamant; sfinţeşte luminările pe care le pui în ele. Nu ştiu dacă cel care mi le-a dat e mulţumit de mine acolo, sus. Am făcut ce am putut. Copiii mei, să nu uitaţi că sînt un om sărman. Ingro-paţi-mă în cel dintîi petic de pămînt pe care îl veţi vedea şi puneţi-mi la cap o piatră ca semn. Asta e voinţa mea. Iar pe piatră nici un nume. Dacă Cosette va veni din cînd în cînd cîte puţin, o să-mi facă plăcere. Şi dumneata, domnule Pontmercy. Trebuie să mărturisesc că nu te-am iubit întotdeauna ; să mă ierţi. Acum, ea şi dumneata sînteţi o singură fiinţă pentru mine. Iţi sînt foarte recunoscător. Simt că o faci fericită pe Cosette. Dacă ai şti, domnule Pontmercy, frumoşii ei obraji trandafirii erau bucuria mea ; cum o vedeam puţin trasă la faţă, mă întristam. E în scrinul acela o hîrtie de cinci sute de franci. Nu m-am atins de ei. E pentru săraci. Cosette, uite rochia ta, colo, pe paf! O mai ţii minte ? N-au trecut totuşi decît zece ani de atunci. Ce iute trece timpul ! Am fost foarte fericiţi. S-a sfîrşit 1 Copiii mei, nu plîngeţi, nu plec prea departe. Am să vă văd de acolo unde mă duc. N-aveţi decît să vă uitaţi noaptea, o să mă vedeţi zîm-bind. Cosette, îţi mai aduci aminte de Montfermeil ? Erai în pădure şi ţi-era frică ; îţi aduci aminte cînd am apucat toarta găleţii cu apă ? A fost întîia oară cînd ţi-am atins mînuţa, sărăcuţa de ea ! Era atît de rece ! Ah, pe vremea aceea aveai mîinile roşii, domnişoară. Acum le ai foarte

albe. Şi păpuşa cea mare ! Iţi aminteşti ? O botezaseşi Caterina. Iţi părea rău că n-ai luat-o la mănăstire. De <cîte ori m-ai făcut să rîd, îngeraşul meu drag! Cînd ploua, puneai fire de paie pe şiroaiele de apă şi te uitai cum se duc. Intr-o zi ţi-am dat o rachetă de nuieluşe şi o minge cu pene galbene, albastre şi verzi. Tu ai uitat-o. Erai foarte zglobie cînd erai mică. Te jucai. Iţi puneai Ia urechi cercei de cireşi. Toate au trecut I Toate sînt umbre : şi pădurile prin care am trecut cu copilul, şi copacii printre care ne-am plimbat, şi mănăstirile în care ne-am ascuns, şi jocurile, şi rîsetele sănătoase ale copilăriei, îmi închipuiam că toate sînt ale mele. Asta a fost

prostia mea. Thenardierii ăştia au fost răi. Dar trebuie să-i iertăm. Cosette, a venit clipa să-ţi spun numele mamei tale. Se numea Fantine. Ţine minte numele acesta : Fantine. Să îngenunchezi de cîte ori îl vei rosti. A suferit mult. Te-a iubit mult. A avut parte de tot atîta nenorocire cîtă fericire ai tu. Astea sînt voile iui dumnezeu. El <e în cer, ne vede pe toţi de acolo şi ştie ce face printre marile lui stele. Am să mă duc, dragii mei. Iubiţi-vă mult şi mereu ! Un singur lucru e de preţ pe lume : iubirea între oameni. Poate că o să vă gîndiţi cîteodată la bietul bătrîn care a murit aici. O, draga mea Cosette ! Nu sînt vinovat că .nu te-am văzut în ultimul timp. Şi mie mi se rupea inima. Veneam pînă la colţul străzii tale ; lumea care mă vedea trecînd trebuie să-şi fi făcut despre mine •o părere foarte ciudată ; eram ca nebun ; o dată am ieşit fără pălărie. Copiii mei, uite că nu mai văd limpede, mai aveam multe de spus, dar e totuna. Gîndiţi-vă puţin la mine. Sînteţi nişte fiinţe binecuvîntate. Nu ştiu ce am, parcă văd o lumină. Mai apropia{i-vă puţin. Mor fericit. Aplecaţi capetele voastre dragi, ca să-mi pun mîinile pe «le.

Cosette şi Marius căzură în genunchi, înnebuniţi, înnă-buşiţi de lacrimi, prinzînd fiecare cîte o mînă a lui Jean Valjean. Mîinile astea sfinte nu mai mişcau.

Era răsturnat pe spate, luminat de cele două sfeşnice ; chipul alb privea spre cer ; îi lăsa pe Cosette şi Marius să-i acopere mîinile cu sărutări ; murise.

In

S

5

Cum

creste

cînd

' flre?te- soareie-asf]nţeşfe.u

SCRISOARE CĂTRE DOMNUL DAELLI,

editor al traducerii în limba italiană a Mizerabililor, la Milano.

Hauteville-House, 18 octombrie 1862.

Domnule, ai dreptate cînd spui că Mizerabilii e o carte scrisă pentru toate popoarele. Nu ştiu dacă va fi citită de toate, dar eu am scris-o pentru toate. Se adresează Angliei cit şi Spaniei, Italiei cît şi Franţei, Germaniei cît şi irlandei, republicilor care au sclavi cît şi imperiilor care au şerbi. Problemele sociale depăşesc graniţele. Plăgile neamului omenesc, aceste plăgi uriaşe care acoperă globul, nu se opresc la liniile albastre şi roşii, desenate pe harta pămîntului ! Oriunde omul zace în necunoaştere şi disperare, oriunde femeia se vinde pentru pîine, oriunde copilul suferă pentru că n-are o carte care să-l înveţe şi un cămin în care să se încălzească, cartea Mizerabilii bate la uşă şi spune : „Deschideţi-mi, viu pentru voi".
In perioada de civilizaţie în care ne aflăm acum, perioadă destul de întunecată de altfel, „mizerabilul se numeşte omul. El trage să moară în orice climat s-ar afla şi geme în toate limbile.
Italia voastră nu e mai teafără decît Franţa noastră, Italia voastră poartă pe chipul ei semnul tuturor mizeriilor. Oare tîlhăria, forma furioasă a sărăciei, nu locuieşte în munţii voştri ? Puţine naţiuni sînt roase atît de adînc ca Italia de acel ulcer al mănăstirilor pe care am încercat să-l pătrund. Cu toate că aveţi Roma, Milano, Neapole, Palermo, Torino, Florenţa, Siena» Pisa, Mantua, Bologna, Ferrara, Genova, Veneţia, o istorie eroică, ruine sublime, monumente măreţe, oraşe minunate, sînteţi ca

I

şi noi nişte săraci. Sînteţi acoperiţi de minunăţii şi de putregai. Fără îndoială că soarele Italiei n-are pereche, dar vai f albastrul cerului nu împiedică pe om să fie îmbrăcat în zdrenţe.
Aveţi, ca şi noi, prejudecăţi, superstiţii, tiranii, fana-tisme, legi oarbe care sprijină moravurile înapoiate. Nu gustaţi prezentul şi trecutul fără să retrăiţi izul trecutului. Aveţi un barbar : călugărul, şi un sălbatic : lazzaro-nele. Problema socială e aceeaşi la voi, ca şi la noi. La voi se moare de foame ceva mai puţin şi se moare de friguri ceva mai mult. Igiena voastră socială nu e cu mult mai bună decît a noastră. întunericul, protestant în Anglia, e catolic în Italia. Numele se deosebesc, dar // vescovo din Italia e identic cu bishop '-ui din Anglia. Amîndoi înseamnă întunecime, aproape de aceeaşi calitate. E acelaşi lucru să tălmăceşti prost Biblia sau să înţelegi prost Evanghelia.
Trebuie să mai stărui ? Trebuie să mergem mai adînc cu acest paralelism lugubru ? Nu aveţi săraci ? Uitaţi-vă jos ! Nu aveţi paraziţi ? Uitaţi-vă sus .' Nu se leagănă şi în faţa voastră, ca şi în faţa noastră, această balanţă hidoasă, ale cărei talgere, sărăcia şi parazitismul, îşi fac un dureros echilibru ?
Unde este armata voastră de profesori, singura armată pe care o recunoaşte civilizaţia ? Aveţi şcoli gratuite şi obligatorii ? In patria lui Dante şi a lui Michel-Angelo ştie toată lumea să citească ? Cazărmile voastre au devenit şcoli model ? Au nu aveţi, ca şi noi, un buget de război gras şi un buget de învăţămînt ridicol ? Au nu există şi la voi acea ascultare pasivă care se schimbă atît de repede în pierderea personalităţii

? Au nu aveţi un miJitarism care merge pînă acolo încît împinge ostaşii să tragă asupra lui Garibaldi, adică asupra onoarei vii a Italiei ? Să verificăm ordinea voastră socială, s-o luăm de la punctul în care se află, aşa cum e, să-i vedem păcatele, să vedem femeia şi copilul. Gradul de civilizaţie se măsoară după cantitatea de protecţie care înconjoară

Amîndouă cuvintele înseamnă episcop.

aceste două fiinţe slabe. Oare, la Neapoie, prostituţia e mai puţin sfîşietoare decît la Paris ? Cît adevăr iese din legile voastre şi cită dreptate din tribunalele voastre ? Aveţi oare norocul de a nu cunoaşte tîlcul acestor cuvinte întunecate : urmărirea unei crime în numele societăţii, înfierare legală, ocnă, eşafod, călău, pedeapsă cu moartea ? Italieni, la voi, ca şi la noi, Beccaria e mort. Farinacci trăieşti. ' Să vedem care sînt principiile statului vostru. Aveţi o stăpînire care înţelege identitatea dintre politică şi morală ? Aţi ajuns să amnistiaţi eroii ! Şi în Franţa s-a făcut ceva asemănător. Să ne trecem în revistă mizeriile, fiecare să-şi aducă vraful, sînteţi tot atît de bogaţi ca şi noi. Suferiţi ca şi noi, sub două blesteme : blestemul religios, rostit de preoţi, şi blestemul social, hotărît de judecător. O, mare popor al Italiei, eşti aidoma cu marele popor al 'Franţei ! O, fraţilor sînteţi, ca şi noi, nişte „mizerabili". Nici voi nu vedeţi mai limpede, din fundul întunericului în care staţi ca şi noi, porţile luminoase şi depărtate ale raiului. Numai preoţii se înşală. Aceste sfinte porţi nu se află în urma, ci în faţa noastră.
Rezum. Cartea aceasta, Mizerabilii, e oglinda voastră în măsura în care e a noastră. împotriva ei se ridică anumiţi oameni şi anumite caste, o înţeleg. Oglinzile, fiindcă spun adevărul, sînt urîte. Asta nu le împiedică să fie folositoare.
Eu am scris pentru toţi, pătruns de o mare dragoste pentru ţara mea, dar fără să mă preocup de Franţa mai mult decît de alt popor. Pe măsură ce înaintez în viaţă mă simplific şi devin din ce în ce mai mult patriot al umanităţii. De altfel, aceasta e tendinţa vremii noastre şi legea supremă a revoluţiei franceze. Cărţile, ca să răspundă creşterii necontenite a civilizaţiei, trebuie să înceteze de a fi exclusiv franceze, italiene, germane, spaniole, engleze, şi să devină europene, mai mult încă, umane.
1 Nume de jurişti folosite simbolic : spiritul de umanitate în materie penală – pentru delicte politice mai ales – este mort ; în schimb, domneşte tendinţa de a înăspri pedepsele judiciare.

De aici se iveşte o rtotil logica a arfei şi anumite ne-cesitaji de compoziţie care modifică totul, pînă şi con-diţiile altădată strimte ale gustului şi ale limbii, care trebuie să se lărgească şi ele, ca toate celelalte.
In Franfa, anumiţi critici m-au mustrat, spre bucuria mea, că aş fi în afară de ceea ce numesc ei gustul francez. Aş vrea să merit acest elogiu.

Fac şi eu ce pot, sufăr de suferinţa universală şi încerc s-o uşurez, n-am decît puterile şubrede ale unui om şi strig tuturor : Ajutafi-mă !
Iată, domnule, ce m-a provocat scrisoarea dumitale să spun .' O spun pentru dumneata şi pentru (ara dumitale. Am stăruit atît din pricina unei fraze din scrisoarea dumitale : „Mulţi italieni spun : cartea Mizerabilii e o carte franceză. Nu ne priveşte pe noi. S-o citească francezii ca pe o istorie, noi o citim ca pe un roman." Vai, o repet, mizeria e treaba noastră, a tuturor, fie italieni, fie francezi. De cînd istoria scrie şi filozofia meditează, mizeria e veşmîntul neamului omenesc. A venit momentul să smulgem zdreanfa asta groaznică a trecutului şi să învelim mădularele goale ale Omului-Popor în haina de purpură a aurorei.
Dacă această scrisoare \\\ pare potrivită pentru a lumina cîteva spirite şi a risipi cîteva prejudecăţi, o poţi publica. Te rog să primeşti încă o dată asigurarea celor mai alese sentimente ale mele.
Victor Hugo

CUPRINSUL